

2001 JAN 01
1-3j

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Urbán Aladár: A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány működése (1848 március – április)

Varga János: Utolsó kísérlet a román–magyar megegyezésre 1849 nyarán

Cieger András: A bizalmatlanság kora – Lónyay Menyhért a kormány élén

Csetri Elek: Kőrösi és az Akadémia

Buda Attila: Pest megye első embere: Gróf Károlyi István 1848–49-ben

Bodnár Erzsébet: A krími háború (1853–1856). Előzmények és diplomáciai csatározások

Szabó Éva Eszter: Az amerikai küldetéstudat válsága a 19–20. század fordulóján

Tisztelt Olvasó!

1999. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk egy HP PhotoSmart típusú filmszkennert vásárolt, 178 750 Ft értékben.

Az ez évben felajánlásra kerülő következő „1%”-ból számítógépeink sürgős korszerűsítését szeretnénk megoldani. Ehhez kérjük 1%-ának részünkre felajánlásával, az Ön szíves támogatását.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985-1-41

51593

51593 / 352

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

135. ÉVFOLYAM (2001)

1-6. SZÁM

TANULMÁNYOK

<i>Cieger András:</i> A bizalmatlanság kora – Lónyay Menyhért a kormány élén	I/61
<i>Hámori Péter:</i> Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940)	III/569
<i>Hegyi Klára:</i> Magyar és balkáni katonaparasztk a budai vilájet déli szandzsákjaiban	VI/1255
<i>Kristó Gyula:</i> II. András király „új intézkedései”	II/251
<i>Kubinyi András:</i> Ernusztt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén)	II/301
<i>Majoros István:</i> A lengyel–szovjet háború. Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban	III/533
<i>Nagy József:</i> A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949–1956)	V/1075
<i>Pach Zsigmond Pál:</i> A vidéki posztóipar az északkeleti országrészen a 15–17. században	IV/793
<i>Tóth István György:</i> Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben	IV/819
<i>Tóth István György:</i> Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon	VI/1313
<i>Tomka Béla:</i> A német tőke Magyarországon az első világháború előtti évtizedekben	V/1053
<i>Urbán Aladár:</i> A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány működése (1848 március – április)	I/3
<i>Varga János:</i> Utolsó kísérlet a román–magyar megegyezésre 1849 nyarán	I/33

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bebesi György:</i> Vlagyimir Mitrofanovics Puriskievics. Az orosz szélsőjobb vezére a 20. század elején	V/1125
<i>Bodnár Erzsébet:</i> A krími háború (1853–1856) Előzmények és diplomáciai csatározások	I/135
<i>Buda Attila:</i> Pest megye első embere: Gróf Károlyi István 1848–49-ben	I/121
<i>Buza János:</i> A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén	IV/889
<i>C. Tóth Norbert:</i> Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. Adatok a leleszi konvent hiteleshelyi működéséhez a 15. század elején	II/409
<i>Csetri Elek:</i> Körösi és az Akadémia	I/103
<i>Demény Lajos:</i> Gazdálkodás és társadalom Székelyföldön Bethlen Gábor korában	IV/907
<i>Gerics József – Ladányi Erzsébet:</i> Honi néptudat Közép-Európa 11. századi történeti eseményeiben	II/377
<i>Glück Jenő:</i> Az erdélyi zsidóság útja (1918–1923)	III/625
<i>Herger Csabáné:</i> Rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században	IV/871
<i>Kenyeres István:</i> A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században	VI/1349
<i>Kozta László:</i> A váci püspökség alapítása	II/363
<i>Orosz László:</i> Fritzt Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás	III/635
<i>Pálosfalvi Tamás:</i> Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon	II/429
<i>Sashalmi Endre:</i> „A cár akarata – törvény”. Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában	VI/1413
<i>Sípos Ferenc:</i> Egy életrajz buktatói. Rákóczi Ferenc Lipót nehéz gyermekora (1676–1690)	IV/955
<i>Szabó Éva Eszter:</i> Az amerikai küldetéstudat válsága a 19–20. század fordulóján	I/149
<i>Szegedi Péter:</i> „Futballvidékiség” a két háború között. A keleti régió	V/1149
<i>Zsoldos Attila:</i> Karászi Sándor bán és utódai	II/385

MŰHELY

- Radó Bálint*: VI. Jakab skót király politikaelmélete The Trew Law of Free Monarchies című írásában IV/983

MÚLTUNK KRITIKUS KÉRDÉSEI

- Kristó Gyula*: Modellváltás a 13. században II/473

JELEN IDŐBEN A MÚLTRÓL

- Randolph L. Braham*: A magyarországi holokauszttal kapcsolatos nemzeti perekről – Áttekintés III/755

DOKUMENTUMOK

- Fazekas Csaba*: Dokumentumok Haynald Lajos 1849. júniusi hivatalvesztésének történetéhez I/169
- Hornýák Árpád*: A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és IV. Károly első restaurációs kísérlete V/1183
- Schweitzer Gábor*: „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” Angyal Dávid naplófeljegyzései III/697
- Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz III/649

KISEBB CIKKEK

- Glück Jenő*: Magyarország a „Palestine Post” tükrében. 1940–1944 V/1120
- Gunst Péter*: Marczali Henrik és a „kortörténetírás” I/181
- Keszi Tamás*: Hozzászólás a korai magyar fejedelmi központ kérdéséhez II/489

FIGYELŐ

- Máthé-Shires László*: A brit irodalom története a huszadik század végén V/1222
- Miskolczy Ambrus*: Kis román nemzeti mitológia avagy Románia története V/1211
- Urbán Aladár*: A magyar külpolitika dimenziói 1848/49-ben.
Gondolatok Kosáry Domokos könyvéről I/191

TÖRTÉNETI IRODALOM

- A jáki apostolszobrok (Ism.: *Csukovits Enikő*) IV/1041
- A 80 éves Hadtörténelmi Levéltár két kiadványa (Ism.: *Szűcs László*) I/221
- Andor Mihály-Liskó Ilona*: Iskolaválasztás és mobilitás (Ism.: *Nagy Péter Tibor*) III/784
- Andreas Gößner*: Weltliche Kirchenhoheit und Reichsstädtische Reformation. Die Augsburger Ratspolitik des „milten und mitleren wegess” 1520–1534 (Ism.: *Molnár Antal*) V/1233
- Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere (Ism.: *Neumann Tibor*) II/512
- Az első modernkori magyar szent – a dokumentumok tükrében. Apor Vilmos Gyulán (Ism.: *Gergely Jenő*) III/782
- Azúa, Estibaliz Ruiz de*: Budapest, 1956 (Ism.: *Anderle Ádám*) V/1249
- Balázs Mihály*: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei (Ism.: *J. Újváry Zsuzsanna*) IV/1044
- Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei, írásai (Ism.: *Urbán Aladár*) V/1240
- Bozsóky Pál Gerő*: Magyarok útja a pogányságtól a kereszténységig (Ism.: *Terplán Zoltán*) II/494

<i>Bóna István</i> : A magyarok és Európa a 9–10. században (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	II/498
Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849 (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	V/1243
Dokuments of the Meeting of the Allied Control Commission for Hungary (Ism.: <i>Borhi László</i>)	VI/1456
Erőd a Duna mentén (Ism.: <i>Dombrády Lóránd</i>)	III/785
<i>Éles Csaba</i> : A Genti oltártól Wittenbergig (Ism.: <i>J. Újváry Zsuzsanna</i>)	II/515
<i>Font Márta</i> : Könyves Kálmán és kora (Ism.: <i>Kiss Gergely</i>)	IV/1034
<i>Für Lajos</i> : A berceli zenebona, 1784 (Ism.: <i>ifj. Barta János</i>)	I/213
<i>Gesztelyi Tamás</i> : Pannóniai vésett ékkövek (Ism.: <i>Vaday Andrea</i>)	II/793
<i>Glodariu, Eugenia</i> : Asociale Culturale ale Tineretului Studios Româ Din Monarchia Habsburgică (1860–1918) (Ism.: <i>Baumgartner Bernadette</i>)	I/215
<i>Hermann Róbert</i> : Győr város és megye hadtörténete 1848–49-ben (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	VI/1446
<i>Hoensch, Jörg K.</i> : Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen (Ism.: <i>Tringli István</i>)	IV/1040
<i>Holl Béla</i> : Laus Librorum (Ism.: <i>Kőhegyi Mihály</i>)	IV/1046
<i>Hudi József</i> : Pénzesgyőr története (Ism.: <i>Lengvári István</i>)	I/226
Karoli IV Imperatoris Romanorum (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	VI/1434
<i>Klaniczay Gábor</i> : Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szent- kultuszok és európai modellek (Ism.: <i>Csukovits Enikő</i>)	IV/1031
<i>Kołodziejczyk, Dariusz</i> : Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15 th –18 th Century) (Ism.: <i>Ivanics Mária</i>)	VI/1435
<i>Kosáry Domokos</i> : Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. (Ism.: <i>Senga Toru</i>)	I/205
<i>Kovacsis József</i> : Szentgotthárd és környéke (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	IV/1050
<i>Köblös József</i> – <i>Süttő Szilárd</i> – <i>Szende Katalin</i> : Magyar békeszerződések 1000–1526 (Ism.: <i>Tringli István</i>)	IV/1033
<i>Kölcsey Ferenc</i> : Országgyűlési Napló (Ism.: <i>Pajkossy Gábor</i>)	V/1237
Közcsend és közbátorság Budán, Pesten és Obudán 1848–49-ben (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	IV/1049
Közseg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára (Ism.: <i>Varga J. János</i>)	III/773
<i>Kristó Gyula</i> : A tizenegyedik század története (Ism.: <i>Thoroczkay Gábor</i>)	II/500
<i>Lenkefi Ferenc</i> : Kakas a kasban. Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalí- ciós háború idején 1793–1797 (Ism.: <i>Vadász Sándor</i>)	V/1235
Les Hongrois et L'Europe: conquête et intégration (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	II/511
<i>MaCartney, Carlile Aylner</i> : Studies on Early Hungarian and Pontic History (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	II/496
„Magyarország, veled az Isten!” Brunsvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849 (Ism.: <i>Mészáros István</i>)	III/775
<i>Marczali Henrik</i> : Emlékeim (Ism.: <i>Ugrai János</i>)	V/1245
Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. Bis zum Beginn des 19. Jahrhun- derts (Ism.: <i>Flodung János</i>)	VI/1440
<i>Milov, L. V.</i> : Velikiruszkij Pahar I Oszobennozty Rosszojszkovo Isztoricseszko- Processza (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	I/211
<i>Molnár, Miklós</i> : Geschichte Ungarns (Ism.: <i>Tokody Gyula</i>)	VI/1464
<i>Murdock, Graeme</i> : Calvinism on the Frontier, 1600–1660 (Ism.: <i>Kovács Ábrahám</i>)	VI/1439
<i>Pásztor, Edith</i> : Onus Apostolicae sedis (Ism.: <i>Teke Zsuzsa</i>)	IV/1037
<i>Pritz Pál</i> : Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világhá- borúban (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	III/777
<i>Réti György</i> : Olasz diplomáciai dokumentumok a második bécsi döntésről (Ism.: <i>Ab- lonczy Balázs</i>)	I/224
<i>Sakmyster, Thomas</i> : Admirális fehér lovon (Ism.: <i>Pritz Pál</i>)	VI/1451
<i>Schorske, Carl E.</i> : A bécsi századvég (Ism.: <i>Bartus Sándor</i>)	VI/1448
<i>Sipos Gábor</i> : Az erdélyi református főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 (-1736) (Ism.: <i>Monok István</i>)	IV/1046
<i>Somogyi Éva</i> : Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (Ism.: <i>Deák Ágnes</i>)	I/218
<i>Susarin, V. P.</i> : Rannij etap etnyicseszkoj isztorii Vengrov (Ism.: <i>Font Márta</i>)	II/506
<i>Szita Szabolcs</i> : Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	III/781

Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére (Ism.: <i>Vaday Andrea</i>)	II/517
The Eugene v. Debs Reader. Socialism and the Class Struggle (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	V/1252
Történelem és emlékezet (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	VI/1443
Zala megye archontológiája (Ism.: <i>Bariska István</i>)	VI/1459
<i>Zimmermann, Harald</i> : Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine Diplomatische Untersuchung (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	VI/1433
<i>Zsoldos Attila</i> : A Szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágság történetéből (Ism.: <i>Makk Ferenc</i>)	II/508

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Beil, Christine</i> : Remény és keserűség között	VI/1489
<i>Belzyt, Leszek</i> : Nyelvi kulturális pluralitás Krakkóban 1600 körül	I/229
<i>Borut, Jacob és Heilbronner, Oded</i> : Tovább élő falak	VI/1475
<i>Brinks, Jan Herman</i> : A hollandok, a németek és a zsidók	VI/1493
<i>Delporte, Christian</i> : Tömegsajtó és tömegkultúra Franciaországban (1880–1914)	VI/1480
<i>Galutvo, L. M.</i> : F. A. Scserbina – a tudós, a politikus és az ember	VI/1479
<i>Goldin, Milton</i> : Az SS pénzügyi háttere	I/245
<i>Gouron, André</i> : Hogyan lépett Guillaume de Nogaret Szép Fülöp szolgálatába	II/524
<i>Grupp, Peter</i> : Antiszemitizmus és zsidókérdés a Külügyminisztériumban a Császárság és a Weimari Köztársaság idején	VI/1487
<i>Hammer, Carl I.</i> : Az oxfordi mártírok Oxfordban: a helyi történetírás képe szenvedéseikről, és emlékezetük	II/528
<i>Haran, Alexandre Yali</i> : A francia korona jogai a Német-Római Császárságra a XVII. században	I/232
<i>Harris, Jonathan</i> : A kereszties hadjárat meghirdetése: angol püspökök és az 1455-ös jubileumi szentév	II/525
<i>Hirschhausen, Ulrike von</i> : A változás észlelése. Migráció, társadalmi mobilitás és mentalitások Rigában 1867 és 1914 között	I/241
<i>Jurek, Tomasz</i> : A sziléziai regionális öntudat középkori fejlődése	II/519
<i>Korzun, V. P.</i> : Az orosz történészek moszkvai és pétervári iskolája P. N. Miljukov Sz. F. Platonovhoz írott leveleiben	I/234
<i>Michael, Eleanor</i> : Szentek és náci csontvázak	I/247
<i>Noakes, Jeremy</i> : A feltétel nélküli engedelmesség nyomában. Kedvencek, hatalmi közvetítők és a kiszolgáló személyzet Hitler udvartartásában	I/243
<i>Nonn, Christoph</i> : A konitzi incidens. Antiszemitizmus és nacionalizmus Poroszország keleti területein 1900 körül	I/236
<i>Petersohn, Jürgen</i> : Hatalmi jelvények és szerepük a Német-Római Birodalomban a középkor folyamán	II/521
<i>Preobrazsenszkij, A. A.</i> : Az 1697–1698. évi „Nagy követség”. Hagyomány és újszerűség az orosz diplomáciában	I/230
<i>Priscsepa, A. A.</i> : Sztrájkhullám az Urál-vidéken 1940–1960	VI/1492
<i>Sahanov, A. N.</i> : Sz. M. Szolovjov és V. O. Kljucsevszkij	VI/1473
<i>Szaharov, A. N.</i> : Alkotmányos tervezetek és Oroszország civilizációs sorsa	VI/1472
<i>Ulbricht, Justus H.</i> : A Bauhaus üdvözlése és búcsúja Weimarban	VI/1485
<i>Webb, Diana</i> : Szt. Jakab Toscanában a pistoi ai Opera di San Jacopo és a Compostella-i zárandoklatok	II/526
<i>Zsukov, J. N.</i> : Nyomozás és ítélet a Kirov-gyilkosság ügyében	VI/1491

KRÓNIKA

Szent István arcai (<i>Balogh Piroska</i>)	II/530
Helyreigazítás	I/204
Helyreigazítás	V/1074

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
135. ÉVFOLYAM 2001. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Urbán Aladár</i> : A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány működése (1848 március – április)	3
<i>Varga János</i> : Utolsó kísérlet a román–magyar megegyezésre 1849 nyarán	33
<i>Cieger András</i> : A bizalmatlanság kora – Lónyay Menyhért a kormány élén	61

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csetri Elek</i> : Kőrösi és az Akadémia	103
<i>Buda Attila</i> : Pest megye első embere: Gróf Károlyi István 1848–49-ben	121
<i>Bodnár Erzsébet</i> : A krími háború (1853–1856) Előzmények és diplomáciai csatározások	135
<i>Szabó Éva Eszter</i> : Az amerikai küldetéstudat válsága a 19–20. század fordulóján	149

DOKUMENTUMOK

<i>Fazekas Csaba</i> : Dokumentumok Haynald Lajos 1849. júniusi hivatalvesztésének történetéhez	169
---	-----

KISEBB CIKKEK

<i>Gunst Péter</i> : Marczali Henrik és a „kortörténetírás”	181
---	-----

FIGYELŐ

<i>Urbán Aladár</i> : A magyar külpolitika dimenziói 1848/49-ben. Gondolatok Kosáry Domokos könyvéről	191
Helyreigazítás	204

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Kosáry Domokos</i> : Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. (Ism.: <i>Senga Toru</i>)	205
<i>Milov, L. V.</i> : Velikiruszkij Pahar I Oszobennosztj Rosszjojszkovo Isztoricsecszkovo Processza (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	211
<i>Für Lajos</i> : A berceli zenebona, 1784 (Ism.: <i>ifj. Barta János</i>)	213
<i>Eugenia Glodariu</i> : Asociatile Culturale ale Tineretului Studios Româ Din Monarchia Habsburgică (1860–1918) (Ism.: <i>Baumgartner Bernadette</i>)	215
<i>Somogyi Éva</i> : Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (Ism.: <i>Deák Ágnes</i>)	218
A 80 éves Hadtörténelmi Levéltár két kiadványa (Ism.: <i>Szűcs László</i>)	221
<i>Réti György</i> : Olasz diplomáciai dokumentumok a második bécsi döntésről (Ism.: <i>Ablonczy Balázs</i>)	224
<i>Hudi József</i> : Pénzesgyőr története (Ism.: <i>Lengvári István</i>)	226

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Belzyt, Łeszek</i> : Nyelvi kulturális pluralitás Krakkóban 1600 körül 229 – <i>Preobrazsenszkij, A. A.</i> : Az 1697–1698. évi „Nagy követség”. Hagyomány és újszerűség az orosz diplomáciában 230 – <i>Haran, Alexandre Yali</i> : A francia korona jogai a Német–Római Császárságra a XVII. században 232 – <i>Korzun, V. P.</i> : Az orosz történészek moszkvai és pétervári iskolája P. N. Miljukov Sz. F. Platonovhoz írott leveleiben 234 – <i>Christoph Nonn</i> : A konitzi incidens. Antiszemitizmus és nacionalizmus Poroszország keleti területein 1900 körül 236 – <i>Hirschhausen, Ulrike von</i> : A változás észlelése. Migráció, társadalmi mobilitás és mentalitások Rigában 1867 és 1914 között 241 – <i>Jeremy Noakes</i> : A feltétel nélküli engedelmesség nyomában. Kedvencek, hatalmi közvetítők és a kiszolgáló személyzet Hitler udvartartásában 243 – <i>Milton Goldin</i> : Az SS pénzügyi háttere 245 – <i>Eleanor Michael</i> : Szentek és náci csontvázak 247

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.

HU ISSN 0039—8098

Urbán Aladár

A MINISZTERI ORSZÁGOS IDEIGLENES BIZOTTMÁNY MŰKÖDÉSE

1848 március – április

1848. március 23-án délelőtt a pozsonyi országgyűlésen a mágnások táblája a felelős kormányról szóló törvényjavaslatot vitatta, amelyet a rendek az előző este hagytak jóvá. A főrendek ülésén természetesen aktívan részt vett Batthyány Lajos megbízott miniszterelnök is. A déli órákban a Pestről futárként érkezett Pulszky Ferenc itt az ülésteremben kereste meg a grófot. A futár a főváros hangadó radikális fiataljainak tiltakozásáról s a közvélemény nyugtalanságáról tudósított. A tiltakozás oka a szigorú sajtótörvény, a türelmetlen nyugtalanság pedig a minisztérium megalakulásának késlekedése volt. A főváros radikálisait már korábban felháborította, hogy a kormány nem akart Pestre költözni, míg egyesek szerint a rendi alapon választott diéta nem is jogosult a nemzet képviselőjére. Batthyánynak tehát igen komolyan kellett vennie a frissen kivívott sajtószabadság védelmében kibontakozott tiltakozást és a türelmetlenséget. Ez utóbbi tétlenséggel vádolta a pozsonyi országgyűlést, s a minisztérium megalakulásának késedelme miatt magát a grófot.

Minisztertársainak kiválasztása és megnevezése Batthyány gondja és feladata volt. Kinevezési javaslatát a miniszterelnök a nádornak kellett, hogy benyújtsa, s annak tiszte volt, hogy azt egyetértőleg az udvarnak továbbítsa. Ez hosszadalmas eljárásnak ígérkezett, s mindaddig nem lehetett szó róla, amíg Bécsben nem fogadták el a felelős kormány eszméjét. A dinasztia és a birodalom érdekeit képviselő Állami Konferencia (Staatskonferenz) ekkor még a március 18-án megszületett, a jobbagyfelszabadítással és a közteherviseléssel foglalkozó törvényjavaslatokról sem mondott véleményt. A felelős kormányról szóló törvényt — mint említettük — a mágnások táblája csak ezen a délelőttön kezdte tárgyalni.

A főváros hangulatát fenyegetőnek tartva Batthyánynak azonnal és saját felelősségére kellett cselekednie. Előző este a követek tábláján a törvényjavaslat vitája során nyolc miniszteri helyről döntöttek. Jóllehet az ezt követő megbeszélésen az ellenzék vezetői érdemben nem határoztak a miniszterjelöltek személyéről, Batthyányt megbízatása és felelőssége is az azonnali cselekvésre készítette. Eldöntötte, hogy késedelem nélkül bejelenti leendő kabinetjének névsorát. Mivel Pulszky az ülés nyilvánossága előtt kereste meg, s az általa hozott hírek is elterjedtek az ülésteremben, Batthyány rövidesen itt elhangzott nyilatkozata nem okozott meglepetést. Megszakítva a vita menetét, sürgette mágnástársait, hogy mihamarabb döntsenek a tárgyalás alatt lévő törvényekről. Mint mondotta: 24 órán túl egyedül nem vállalhatja a kormány felelősségét, ugyanis „okvetlenül

szükséges, hogy a ministerium a legrövidebb idő alatt megalakuljon”. Ezt követően Batthyány átment a követek táblájára, ahol magát a Moson megye követének megválasztott Széchenyi István elnökölt. Megkérdezte a gróft, hogy vállalja-e a közlekedési minisztériumot. Annak igenlő válasza után Batthyány itt azonnal bejelentette miniszterjelöltjei névsorát. Ezt követően visszatért a felsőtáblára, s ott is közölte az általa jelölt nyolc miniszter nevét.¹

Természetesen Batthyány nem hihette, hogy ez a bejelentés — amely egyáltalán nem jelentette a kormány megalakulását — a fővárost megnyugtatja. Erre a lépésre azért volt szükség, hogy olyan személyeket küldhessen le Pest-Budára, akiket mint a leendő minisztérium tagjait nevezett meg. Tekintélyüket azonban István nádor biztosíthatta. Nincs nyoma annak, hogy Batthyány gyors elhatározását megelőzően tárgyalt volna a nádorral. Ha nem tette, úgy a főherceg utólag hagyta jóvá a rendkívüli lépést, s az azt követő kérelmet: a miniszterelnök által a nyilvánosság előtt megnevezett személyekből ideiglenes bizottmányt nevezzen ki. A nádor azonnal, vagyis 23-án „a ministeri tárczákra előterjesztett” Klauzál Gábort és Szemere Bertalant mint az „ideiglenes rendőri országos bizottmány” tagjait kinevezte és „ideiglenesen minden intézkedési hatósággal” megbízta, amely „az egész országban és kapcsolt részeiben a rend fentartására megkiváncsoltatik”.² Batthyány kezdeményezésére ezzel olyan szerv jött létre, amely — mint látni fogjuk — sikerrel képviselte a leendő kormányt a Budán lévő központi kormányzervekkel való kapcsolatban. A nádor azzal, hogy egyetértett Batthyány kezdeményezésével, egyúttal hozzájárult egy olyan kislétszámú hivatal létrehozásához, amely — a várakozással ellentétben — lényegében zökkenő nélkül együtt tudott működni a fővárosi és a Pest megyei Rendre Ügyelő Választmánnyal. István főherceg nádor hozzájárulását Bécsben viszont nem nézték jó szemmel, hogy „álmisztereket” nevezett ki és azoknak széleskörű felhatalmazást adott. Így március 24-én a Bécsbe érkezett nádort az uralkodó felszólította, hogy adjon magyarázatot a kinevezésekről, ha azok hozzájárulásával történtek, ha nem, intézkedjék, hogy a fejlemények „törvényes útra” terelődjenek.³

Az ily módon létrejött miniszteri bizottmánnyal, amely magát Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánynak (MOIB) nevezte, az elmúlt fél évszázadban történetírásunk érdemben nem foglalkozott. Létezik egy 1924-ben publikált tanulmány, amely a Bizottmány fennmaradt iratanyaga alapján részletesen áttekintette azok tartalmát.⁴ Az 1848/49. évi minisztériumok levéltárának a centenárium ösztönzésére megkezdett rendezése során született ugyan rövid ismertetés a Bizottmány szerepéről és munkájáról, de a szerző — az Országos Levéltár főigaz-

¹ A részletekre ld. *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Magvető Kiadó, 1986. 82–84., 145–156. A miniszteri névsort bejelentő nyilatkozat sajtótudósítása: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. (A továbbiakban: Batthyány iratai) S. a. r. Urbán Aladár: A gumentum Kiadó, 1999. 158.

² A nádori kinevező iratot ld. Batthyány iratai 159.

³ A király levelét ld. Batthyány iratai 168–169; a nádor erre adott válaszát: uo. 169–172. Ez utóbbi levelet a lemondott nádor iratai között 1848 decemberében megtalálták és a Honvédelmi Bizottmány közzétette. A levél korabeli és későbbi értékelésére ld. *Urbán Aladár*: István nádor 1848. március 24-i „igazolójelentése”. Historiográfiai áttekintés. In: Állam és társadalom Magyarországon 1848–49-ben. Szerk. Veliky János. Új Mandátum Kiadó. (Sajtó alatt.)

⁴ *Meszlényi Antal*: A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány működése 1848. március 23-tól április 20-ig. Századok 1924. 714–757.

gatója — elsősorban a hivataltörténeti szempontokat igyekezett megvilágítani.⁵ Negyedszázada neves alkotmányjogász foglalkozott a Bizottmány szerepével, és számára az addigi szakirodalomnak azok az eredményei voltak fontosak, amelyek alapján elméleti megállapításokat lehetett megfogalmazni.⁶ Az 1848/49-es minisztériumok szervezetének és tevékenységének nagyívű ismertetése a Miniszteri Bizottmányt csak mint a ténylegesen hivatalba lépő kormány előtörténetét tekinti, s érdemben nem foglalkozik vele.⁷ Az 1848/49-es események legismertebb feldolgozásai pedig kizárólag mint a főváros forradalmi lendületének fékezésére kiküldött együttest ábrázolják a Bizottmányt.⁸ Mivel a MOIB, mint a Batthyány-kormány hivatalba lépését előkészítő testület tevékenységének dokumentumai az előző évben megjelentek a Batthyány-iratok kötetében, indokoltnak látszik azok bizonyosságot szolgáltató fényénél áttekinteni ennek az 1848. évi békés kormányváltást eredményesen szolgáló kis, de hatékony együttesnek a munkáját.

A Miniszteri Bizottmány és a központi kormányservek

Batthyány még a nádortól nyert megbízatás napján, március 23-án értesítette a Pesten tartózkodó Klauzál Gábort arról, hogy a rend fenntartására az egész országban és kapcsolt részeiben intézkedésre jogosult Miniszteri Bizottmány elnökének nevezte ki. Egyben tájékoztatta, hogy az ugyancsak miniszternek jelölt Szemere Bertalan is kinevezett tagja a bizottságnak. Arról is szólt az értesítés, hogy a nádortól nyert felhatalmazás alapján Nyáry Pált mind leendő belügyminiszteri, Pulszky Ferencet pedig mint leendő pénzügyminiszteri osztályfőnököt is megbízta és felhatalmazta a nádor által kitűzött feladatok megvalósítására.⁹ Egyidejűleg arról is intézkedett Batthyány, hogy a Pesten joggal kifogásolt sajtótörvényt Szemere — az eredeti javaslat kidolgozója — alakítsa át, s azt még ezen az estén a rendek kerületi ülésének figyelmébe ajánlotta.¹⁰ A törvény módosítása a felére csökkentette a kauciók tervezett összegét, ami feltétele lehetett annak, hogy a Bizottmány tagjaként Pestre leutazó Szemerét a mozgalom radikális tagjai elfogadják.

Szemere Pestre küldésével Batthyány nagy adminisztratív tapasztalatokkal rendelkező miniszterjelölt munkájáról mondott le, aki már megkezdte a miniszterelnöki iroda kiépítését. Elutazása előtt fogalmazta meg Batthyány nevében azt a levelet, amely a Helytartótanácsot együttműködésre hívja fel. Ebben — többek között — Batthyány az országban állomásozó katonaság létszámáról és elhelyezéséről kíván információt, szükségesnek látja az ideiglenes nemzetország felfegy-

⁵ *Ember Győző*: Az 1848/49-i minisztérium levéltára. Akadémiai Kiadó, 1950. 16–20.

⁶ *Kovács Kálmán*: A burzsoá típusú kormány létrehozásáért vívott küzdelem Magyarországon (1847–1848). Jogtörténeti Tanulmányok III. Szerk. Cszimadia Andor – Pecze Ferenc. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1974. 177–191.

⁷ *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Akadémiai Kiadó, 1987. 48–49.

⁸ *Spira György*: Polgári forradalom (1848–1849). In: Magyarország története (1848–1890) 6/I. Főszerk. Kovács Endre. Akadémiai Kiadó, 1979. 93–94. Ugyanő: A pestiek Petőfi és Haynau között. Enciklopédia Kiadó, 1998. 66–68.

⁹ Batthyány iratai 159–160.

¹⁰ A miniszterelnök felszólalásának sajtótudósítása: Batthyány iratai 165. (ld. még uo. 187–188.) Batthyány egyidejűleg visszavonta a hadseregről szóló törvényjavaslatot; uo. 165–166.

verzését, a postaszolgálat zavartalan biztosítását, továbbá igényli, hogy az országban található mozgalmakról, csend és a rend fenntartásával kapcsolatos esetekről azonnal értesítsék.¹¹ Valószínű, hogy ez a levél még a miniszteri névsor kihirdetése előtt született, miként az a fogalmazvány is, amelyben Batthyány megnyugtatta a Komárom megyei alispánt, hogy a had- és pénzügyi tárca önállóságának bécsi elvitatása a miniszteri felelősséget elvállalhatatlanná tenné.¹²

Pulszky a miniszterek névsorával és a Klauzálhoz intézett levéllel másnap hagyta el Pozsonyt, s március 25-én délelőtt forma szerint a városi közgyűlés előtt számolt be küldetéséről. Mivel azonban olyan tömeg gyűlt össze az előzőleg plakátokon meghirdetett eseményre, hogy nem fértek el a teremben, így Pulszky valójában a városháza előtti Szabadság téren, népgyűlés előtt tartotta meg beszámolóját. A miniszterek névsorát helyesléssel fogadták, s megnyugvást keltett a hír, hogy a sajtótörvényt módosították, s hogy a módosítást Szemere terjesztette elő. Ezt követően ismertették Batthyáynak Klauzálhoz intézett levelét a MOIB kinevezéséről, annak tagjairól. A jelen lévő Klauzál ekkor a néphez fordult, s kérte, hogy továbbra is segítse a rend fenntartását, „melly nélkül a szabadság fenn nem állhat”. Hangsúlyozta: tiszteli a nép határozatait, amíg azok a rend megőrzésére irányulnak. A frissen nyert, a közcsend és rend fenntartására adott megbízatására utalva — a sajtó szerint — Klauzál azzal fejezte be nyilatkozatát, hogy „a retrográd lépések ellen épen úgy fog működni szükség esetében, mint a rendbontás ellen.”¹³

Szemere csak március 25-én a reggeli hajóval indult Pestre. Ennek elsődleges oka nyilván az volt, hogy ha elvállalta Batthyány megbízását, meg kellett várnia; Pulszky beszámolója megnyugtatta a fővárost és lecsendesíti a vele szemben el-lenséges ifjúságot. Azt azonban nem tudhatta, hogy ez sikerült-e. Mint megérkezésének estéjén Kossuthnak írott levelében mondja: „Biz’ én nagy aggodalmak közt jöttem le. A legfeketébb képek forogtak fejemben.” Vácott — folytatja beszámolóját — a vasútnál az eleje jött Kemény Zsigmond, Csengery Antal és Irinyi József megnyugtatták, hogy nincs semmi baj. Így este tízkor az „Angol királynő” szállodánál az ott elszállásolt Szemere, valamint Klauzál, Pulszky és Nyáry is fáklyászenét kapott. Mindnyájan beszédet is tartottak, s mindegyiküket külön szónoklattal köszöntötték. Így a Miniszteri Bizottmány ezen az estén bemutatkozott a főváros népének. Ez alkalommal az is kiviláglott, hogy Nyáry — mint Szemerétől értesülünk — Degré Alajos üdvözlőbeszédére azt válaszolta, hogy „ő még küzdeni akar, mert még nem látja biztosítva a szabadságot”.¹⁴

A Miniszteri Bizottmány március 25-én mutatkozott be, de tevékenységét csak 27-én kezdte meg. Ennek elsődleges oka nyilván az, hogy 26-án láthattak

¹¹ Batthyány iratai 160–161. A levélhez mellékeltek a Batthyány által az előző napon a hatóságokhoz intézett körlevelet; ld. uo. 146–148.

¹² Batthyány iratai 144.

¹³ A legrészletesebb számolót ld. a Pesti Hírlap (PH) márc. 28-i számában. A Marcius Tizenötödike (MT) aznapi, március 25-i száma Klauzál megbízatását úgy tekintette, mint Pest tekintélyének és fontosságának elismerését a pozsonyi rendek által.

¹⁴ Szemere Bertalan – Kossuth Lajoshoz. Pest, 1848. márc. 25. V. *Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára I. Közoktatásügyi Kiadó, 1950. 156–157. Az „Angol királynő” szállodánál lezajlott üdvözlések legrészletesebb tudósítását ld. a Jelenkor márc. 30-i számában.

hozzá a megfelelő hivatali helyiség és személyzet biztosításához. A Bizottmány titkára Kiss Miklós, a Helytartótanács tisztviselője lett. „Átvételét” valószínűleg megkönnyítette, hogy a Helytartótanács rendkívüli üléseit ezekben a napokban vezető gróf Almásy Móric háromnapos távollét után Bécsből visszatérve március 26-án arról számolt be, hogy a nádor szóban utasította: ha a Batthyány által a fővárosba küldött Szemere vagy Klauzál miniszterjelöltek kezdeményező lépést tesznek az együttműködésre, úgy velük a kapcsolat „elnöki úton” történjék.¹⁵ A MOIB hivatalának pedig a városi hatóság biztosította az Újpiac térnél lévő Burgmann-féle ház teljes első emeletét.¹⁶

A Miniszteri Bizottmány első hivatalos lépésére március 27-én került sor, amikor a hatóságokhoz küldött nyomtatott körlevélben bejelentette megbízatását, és egyben utasította az illetékeseket, hogy a Batthyány által március 22-i körlevelében igényelt jelentéseket ezentúl a Bizottmánynak küldjék. Meghagyta ugyanakkor azt is, hogy az alakult vagy tervezett nemzetőrségről, annak létszámáról és fegyverzetéről számoljanak be, illetve a rendkívüli fejleményeket azonnal jelentseik.¹⁷ Ennek az intézkedésnek természetesen az eredménye csak napok múlva, április első napjaiban jelentkezett. (Egyes közelfekvő városokból azonban március 29–30-án már érkeztek jelentések a MOIB-hoz.)

A Bizottmány hivatalos színre lépése meglehetősen mozgalmas napon történt. Március 27-én ugyanis arra a hírre, hogy Bécsben vonakodnak az önálló pénz- és hadügyminisztériumot jóváhagyni, Nyáry azt javasolta, hogy ennek veszélyére proklamációban figyelmeztessék az országot. A Pest városi Rendre Ügyelő Választmány („középponti választmány”) nevében kibocsájtott felhívást aznap délután a Nemzeti Múzeum előtti téren népgyűlés hagyta jóvá. Az előző napok kritikai hangvételével ellentétben ez a kiáltvány az országgyűlés által elért eredményeket méltatta, a szabadságot és a független felelős kormányt éltette.¹⁸ A népgyűlés hangulata Bécs ellen irányult, s a nemzeti kormány éltetése magába foglalta a MOIB kiküldésének és fővárosi jelenlétének elfogadását. A demonstráció, amelyről mind gróf Zichy Ferenc a Helytartótanács, mind Lederer tábornok a Főhadparancsnokság nevében aggódva jelentett, támogatást biztosított a Bizottmánynak a régi rend központi kormányserveivel való kapcsolatában.

Kapcsolat a Helytartótanáccsal és a Kamarával

István nádor március 23-án Bécsbe utazása előtt Batthyány javaslatára ki-nevezte a Miniszteri Bizottmány tagjait, amiért komoly szemrehányást kapott az

¹⁵ A magyar kir. Helytartótanács 1848-i Martius 15-én kezdett rendkívüli folyamatos üléseinek jegyzőkönyve. Buda, 1848. 19–20. Ugyanezen a napon, március 26-án reagált Zichy Ferenc, a Helytartótanács ideiglenes elnöke Batthyány márc. 23-i megkeresésére; ld. Batthyány iratai 177–178.

¹⁶ Batthyány iratai 185. Ld. még a Pester Zeitung (PZ) 1848. ápr. 2-i számát, amely szerint a Bizottmány munkatársai korábban a Helytartótanács, a Kamara, a megyei és városi adminisztráció tisztviselői voltak.

¹⁷ Batthyány iratai 183–184.

¹⁸ A részletekre ld. Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Akadémiai Kiadó, 1971. 269–272: *Urbán*, Batthyány miniszterelnöksége 188–192. A népgyűlés szónokai Petőfi Sándor, Perczel Mór, Vasvári Pál voltak. Az említett proklamáció a PH márc. 28-i számában jelent meg. (A MOIB aznap kelt körlevelét nem közölték.)

udvari köröktől. Ez magyarázza azt, hogy Almásy Móric a Helytartótanács március 26-i rendkívüli ülésén csak a nádortól kapott szóbeli utasításról számolhatott be, hogy miként kell viselkedni, ha a MOIB A Helytartótanácsához fordul. Érdekes módon a főherceg nádor március 29-én, vagyis a Pozsonyban nagy felháborodást kiváltó „rossz királyi leirat” országgyűlési ismertetésének napján tájékoztatta hivatalosan, írásban a Helytartótanácsot Klauzál és Szemere megbízásáról.¹⁹ A lépés valószínű magyarázata az lehet, hogy a királyi leirat felolvasása után lemondással fenyegető Batthyány a nádort — aki ígérte, hogy az udvart jobb belátásra bírja — rávette, hogy ezt az eddig elmulasztott értesítést megtegye. Zichy Ferenc, a Helytartótanács alelnöke a nádor levelét kézhez véve, még március 30-án elkészítette és másnap megküldte az értesítést Almásy Móricnak, a Kamara alelnökének. Eszerint a Helytartótanács „ezentúl a Pesten működő minister urakkal minden elő forduló esetek iránt magát érintkezésbe tenni szükségesnek találja, úgy ez iránt a főméltóságú Kincstárt is kellő tudomás végett értesíteni el nem mulasztja”.²⁰ Ezt a lépést március 30-án a Helytartótanács nyomtatott jegyzőkönyve is rögzítette. Ezt követően a nádor levelére hivatkozva, miszerint „a kiküldött ministeri biztosok által gondoskodva lévén immár a közbéke fentartásáról”, ezért a Helytartótanács — szól a határozat — nem tartja tovább szükségesnek a rendkívüli üléseket, „hanem a törvényhatóságok főnökeinek a közdolgok jelen állapotáról s kifejléséről szakadatlanul érkező tudósításait elnöki úton folyvást az említett ministeri biztosokkal közlé”.²¹ Mint arról a Helytartótanács közigazgatási osztályának lajstromkönyve tanúskodik, a 154–284. közötti tételszámon szereplő iratokat tudomásulvétel vagy elintézés érdekében már a MOIB-hoz tették át.²² Vagyis március 31-től a népmozgalmakkal kapcsolatos információk — akár a miniszterelnökhöz, akár a Helytartótanácsához küldték őket — a MOIB-hoz kerültek. Természetesen az ország legmagasabb közigazgatási hatósága — mint ugyanez az utóirat hangsúlyozza — a maga igazgatási hatáskörét „a törvény további rendelkezéséig” fenntartotta...

A Miniszteri Bizottnánynak a Kamarával akkor kezdődött a rendszeres kapcsolata, amikor a Helytartótanács nem tekintette már feladatának a népmozgalmak szemmel tartását. A kapcsolat kialakulásának oka a pénzügyi válság, az ezüst váltópénz eltűnése volt, valamint az a nem alaptalan gyanú, hogy bécsi utasításra titokban ezüstpénz-szállítások történnek. Március 29-én délután a pesti Választmány ülésén Vasvári Pál azt jelentette, hogy egy neki juttatott névtelen levél szerint Budán „pénzrakodás” történik, így fennáll a veszély, hogy a kormány üres pénztárakat fog találni. A Választmány úgy vélekedett, hogy „a ministerium meghatalmazott tagjait” figyelmeztetni kell, s egyben felszólítani, hogy „minden országos pénztárakat haladék nélkül foglaljon le”.²³ A Miniszteri Bizottnányt aznap a Promontornál felfedezett és lefoglalt titkos lőszerszállítmánnyal kapcsolatos — később tárgyalandó — intézkedések foglalkoztatták. Így némi késsedelemmel győ-

¹⁹ Batthyány iratai 197. Zichy Ferenc egyidejűleg értesítette Lederer főparancsnokot is.

²⁰ Batthyány iratai 202. Ld. még a Helytartótanács nyomtatott jkvét, a márc. 30-i bejegyzést.

²¹ A Helytartótanács nyomtatott jkve, 25.

²² OL C 53 Helytartótanács, közigazgatási osztály 1848. évi lajstromkönyve, 4. kútfő.

²³ Ld. a PH márc. 31-i számának tudósítását. A Nemzeti Újság (NU) márc. 31-i beszámolója szerint a pénztárak lefoglalását Patay József javasolta.

zódtek meg arról, hogy valóban történt a Kamara részéről kísérlet arra, hogy hordókba rakva hajón ezüstpénzt szállítsanak. A MOIB ezért a kincstári épületekhez nemzetőröket rendelt – a katonai őrszemek mellé. (Ezzel csak kiegészítette aznapi rendelkezését, amivel a katonai laktanyákhoz és a hajóhídhöz is nemzetőri őrszemeket állított.) Egyben 30-án éjjél után erről az intézkedésről értesítve a Kamarát, a Bizottmány a nyugtalanság elkerülése érdekében arra hívta fel a Kamara helyettes elnökét, hogy „ily körülmények közt, pénz *tudtunk nélkül* sehova ne szállíttassék, már csak azon okbul sem, mivel minden küldözés az új kormány megalakulása előtt a közönség által gyanus szemmel tekintetik”.²⁴ (Kiemelés az eredetiben.) A Pest megyei Választmány, amely maga is elküldte képviselőit a MOIB-hoz, március 30-án megnyugvással vette tudomásul, hogy a Pestre átszállított ezüstpénz a miniszteri biztosok ellenőrzése alatt van, s hogy az eljövendő pénzszállítmányokat nemzetőrök fogják kísérni.²⁵ A megyei választmány fellépése, amelyben a bányavárosok nemesfém készleteinek védelmét javasolta, a Miniszteri Bizottmányt azonnali lépésre ösztönözte: még március 30-án figyelmeztették Batthyányt a szükséges intézkedések megtételére. Ilyen intézkedések fogantatása ugyan — mint jelezték — hatáskörüket meghaladta.²⁶

A Bizottmány határozott fellépése, s a MOIB szerepének említett korábbi nádori megerősítése, eredményes volt. Április 1-jén gróf Zichy Ferenc a Helytartótanács alelnöke a Kamara megkeresése alapján közölte a Bizottmánnyal, hogy még aznap ezüstpénzt kívánnak Budáról Pestre szállítani, amit hajóval másnap az alvidékre fognak küldeni. Ehhez nemzetőri őrizetet igényelnek, s kéri a szükséges rendeletek megtételét.²⁷ A Bizottmány másnap Kassára indítandó pénzszállítmány hagyott jóvá, s közölte: két útlevelemel ellátott nemzetőrt rendel kíséretül. Egyben megismételte kívánságát, hogy a közvélemény nyugtalanságának elkerülése érdekében továbbra is közöljék a tervezett pénzszállításokat.²⁸ Ezzel a kapcsolat a Miniszteri Bizottmány és a Kamara között intézményesült, s a Kamara alelnöke április 4-én úgy érezte, kérheti a Bizottmánytól: nyugtassa meg a közvéleményt, hogy a bankjegyek nincsenek veszélyben, csak a tömeges beváltási igény és a szállítási nehézségek okozzák a késedelmet.²⁹ Ezeknek a napoknak kétségtelenül egyik legnagyobb, feszültséget országosan kiváltó gondja az ezüstváltópénz hiánya volt. Ez magyarázza, hogy a nádor április 5-én levélben fordult a Kamara ügyeit vezető gróf Almásy Mórchoz, hogy folyamatosan gondoskodják a kincstári kifizető helyeken a bankjegyek felváltásáról, s vegye figyelembe Batthyány Lajos miniszterelnök esetleges felszólításait.³⁰ A főherceg nádornak erre

²⁴ Batthyány iratai 203–204; az aznap kelt kiegészítő rendelkezést ld. uo. 205.

²⁵ *Spira György*: A vezérmege forradalmi választmánya 1848 tavaszán. Századok 1964. 739.

²⁶ Batthyány iratai 203. A miniszterelnök intézkedése: uo. 234.

²⁷ Batthyány iratai 224. Zichy a levelet Szemerének címezte, „Minister úr!” megszólítással. A Bizottmány még aznap megadta a hozzájárulást; ld. OL H 1 A MOIB iratai 1848:89.

²⁸ Batthyány iratai 229. Kassa város választmánya a szállítmányt lefoglalta, s a Bizottmánynak kellett a gyanakvást eloszlatnia. Ld. uo. 294–295. Ápr. 3-án Temesvárra indított küldeménynek biztosították kíséretet; ld. MOIB 1848:134.

²⁹ Batthyány iratai 244. Almásy Móric megnyugtatóul megküldte az osztrák nemzeti bank 1848. ápr. 1-jei mérlegét. A Bizottmány másnap kibocsajtott körlevelét ld. uo. 252–253. A keletkezett félreértésekre, ill. azok elosztatására uo. 279–281.

³⁰ Batthyány iratai 244–245.

az intézkedésére nyilván Batthyány április 3-án, illetve 5-én kelt utasításának támogatására került sor. A két — szövegében egyébként ismeretlen — miniszterelnöki levélre gróf Almásy Móric április 6-án vagy 7-én válaszolt, megígérve a kért jelentést a kincstár állapotáról, illetve azt, hogy folyamatosan gondoskodik a bankjegyek beváltásához szükséges ezüstpénzek szállításáról.³¹ A miniszterelnök rendeleteinek nyilvánvaló ismerete, s a Kamara nyilvánított együttműködési készsége adta a batoritást a Bizottnánynak, hogy a Helytartótanáctól — valamely általa kezelt alapítvány pénztárából — kérjen kölcsönt a fizetésképtelenné vált pesti takarékpénztár számára.³² A kérés meghallgatásra talált. Gróf Zichy Ferenc már másnap, április 7-én értesítette a Bizottnányt, hogy 50 ezer pengőforint azonnali, másik hasonló összeg későbbi kifizetéséről intézkedett.³³

A Bizottnányt nemcsak a hatóságok (alispánok, polgármesterek, illetve főbírók), de a jelek szerint konkrét intézkedéseket kérve helyi, a rend fenntartására ügyelő választmányok is megkeresték. Ez történt legalábbis Szolnok esetében, ahonnan aggódo jelentés érkezett az ottani sóraktár és pénztár nem kielégítő, sorezredi őrizetéről. Így a Bizottnány április 7-én egyrészt Duschek Ferenc kincstári alelnököt figyelmeztette, hogy az őrzés megerősítésére, illetve az onnan történő pénzszállítások kíséretére a nemzetőrséget kirendelték, másrészt Heves megye alispánját a szükséges rendelkezések megtételére utasították.³⁴ Az ilyen eset azonban ritka. Állandó sürgetést igényelt viszont a pénzügyi krízis következménye: a váltópénz hiánya. Április 5-én a Bizottnány arra szólította fel a Kamara elnökét, hogy gondoskodjék Bács megye és Szeged városa számára a szükséges pénzmennyiség leszállításáról.³⁵ Ezek az igények hol gyorsabban, hol lassabban teljesültek, megvalósulásuk a jelek szerint erősen függött attól, hogy az osztrák nemzeti bank milyen mértékben volt hajlandó ezüst váltópénzt küldeni. Ezért a Miniszteri Bizottnány a változatlan lakossági nyugtalanság miatt április 8-án a Kamara elnökét a fenti szállítványok futár útján történő sürgetésére, a pénzkészletekről, illetve az újabb küldeményekről történő jelentésre, illetve a készletek országos szétküldésére, s azokhoz a nemzetőri kíséret igénylésére utasította.³⁶

Az ügyintézés menetére jó példa az április 5-én Szegednek és Bács megyének igényelt ellátmány esete. Április 9-én jelentette a Bizottnánynak gróf Almásy Móric, hogy Szegednek már leküldtek 100 ezer forintot. Bajára a 11-én induló gőzhajóval szállítanak 20 ezer forintot, amit másnap a túloldalra, a pesti hajóállomásra visznek. Ennek őrizetéről — beleértve az éjszakai és a hajóúton történő őrszolgálatot — kérte a kamarai elnök a gondoskodást.³⁷ Másnap, április 10-én gróf Almásy reagált az április 8-i meghagyásra, s részletesen beszámolt a Kamara tevékenységéről, pénzbeli ellátottságáról. Eszerint még az április 8-i megkeresés előtt rendkívüli futár útján igényelt pénzt Bécsből, s a 8-ra virradó éjjel 500 ezer

³¹ Batthyány iratai 257.

³² Batthyány iratai 260.

³³ Batthyány iratai 270–271.

³⁴ Batthyány iratai 271–272.

³⁵ Batthyány iratai 255–256.

³⁶ Batthyány iratai 274–275. A levél elsősorban Arad város ellátását sürgeti, de tételelesen igényli Szombathely, Besztercebánya, illetve Somogy és Veszprém megyék szükségleteinek kielégítését is.

³⁷ Batthyány iratai 282. Ugyanott a nemzetőrség kirendeléséről szóló utasítás is.

forint érkezett. Ugyancsak közölte azt, hogy a szebeni fiók 500 ezer forintnak Temesvárra szállítását rendelte el. A jelentés végül beszámolt az április 8-i utasításban egyes hatóságoknak igényelt ellátmány leszállításáról vagy tervezett küldéséről.³⁸ Ismereteink szerint a MOIB-bal való kapcsolatában ez a Kamara utolsó érdemi reagálása. Másnap végetért a pozsonyi országgyűlés. A bizottmány ezen a napon intézkedett, hogy az aranyidkai bányában található arany- és ezüstrudákat szállítsák Szomolnokra – de egyben megtiltotta ezeknek a készleteknek az országból való kiszállítását. Egyidejűleg a Bizottmány sürgette Békés és Baranya megye, valamint Újvidék ezüstpénzzel való ellátását.³⁹ Április 13-án Szabadka és Tolna megye, valamint a már részben ellátott Szeged számára újabb szállítmányokat igényelt.⁴⁰ Ezt végül április 14-én a győri sóhivatalnak, a miskolci sóháznak és a fiumei harmincadhivatalnak küldendő ezüstpénz-szállítmányok igényével egészítették ki.⁴¹

A Miniszteri Bizottmány formálisan április 20-ig működött. Április 18-án azonban Pulszky, a bizottság volt tagja, már mint a pénzügyminisztérium államtitkára fordult a MOIB-hoz, hogy vonja vissza a vidékre irányuló pénzzállítványok nemzetőri kíséretéről hozott rendeletét.⁴² Április 19-én pedig Kossuth intézkedett az arany- és ezüstpénzek kivitelének szabályozásáról.⁴³

A Miniszteri Bizottmány és a Főhadparancsnokság

A Miniszteri Bizottmány küldetésének egyik legfontosabb, s valószínűleg legnagyobb felelősséggel járó feladata volt a kapcsolat kialakítása a Budán székelő Főhadparancsnoksággal. Március 15-én este a Helytartótanács a sorkatonaságot eltiltotta a beavatkozástól, s tudomásul vette, hogy a rend fenntartását a megnövelt létszámú Pest városi polgárőrség fogja ellátni. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy a pesti Rendre Ügyelő Választmány már a forradalom másnapján fegyvert követelt a főparancsnokság vezénylő tábornokától. A március 15-én a déli óráktól rendkívüli intézkedéseket elrendelő Lederer lovassági tábornok a követelésekre 16-án kiutalt a két főváros polgárőrségének 200–200 kovás fegyvert, s egyidejűleg gondoskodott a budai fegyvertár fokozott védelméről. Mivel a köznyugalom fenntartása szempontjából — és tekintettel a közelgő József-napi vásári sokadalomra — mind Zichy Ferenc, mind Almásy Móric kívánatosnak tartotta a nemzetőrséggé alakult fővárosi polgárőrség felfegyverzését, így Lederer további 1000 fegyver kiadásáról intézkedett. A főparancsnok megelőző vonakodása, hogy további fegyvereket szolgáltatson ki, ahhoz vezetett, hogy egyes radikálisok a fegyvertár megrohanását javasolták. Március 20-án mérsékeltebb követelés merült

³⁸ Batthyány iratok 290–291.

³⁹ Batthyány iratok 302–303. A nemesfém-készletekről a jelentés Abauj megye középponti választmányától érkezett.

⁴⁰ Batthyány iratai 322–323.

⁴¹ MOIB 1848:437. A Bizottmánynak a pénzügyi krízis közepette kifejtett tevékenységére ld. még *Meszlényi*, A miniszteri Bizottmány 740–745.

⁴² Kossuth Lajos Összes Munkái (KLÖM) XII. Kossuth Lajos az első magyar felelős miniszteriumban. S. a. r. Sinkovics István. Akadémiai Kiadó, 1957. 41.

⁴³ KLÖM XII. 44–45.

fel: a laktanyákról távolítsák el a császári sasokat és tüzzék ki a nemzeti zászlót. Mivel Zichy és Almásy grófok további fegyverek kiadására ösztönözték Lederert, a tábornok futárt küldött Bécsbe, hogy a Haditanácstól utasítást kérjen.⁴⁴ Március 22-én Almásy Móric is Bécsbe utazott, s a Helytartótanács 26-i ülésén számolt be arról, hogy a pesti Választmány által igényelt fegyverek megérkeztek Bécsből, s hogy „általános engedelem adatott” arra, hogy a katonai laktanyákra kitűzzék a nemzeti zászlót.⁴⁵

A Miniszteri Bizottmány tagjai március 26-án látogatást tettek Lederer tábornoknál, aki — nem lévén utasítással ellátva — csak a törvényes rend fenntartására ígért támogatást.⁴⁶ A jelek szerint a Bizottság tagjai a főparancsnoknál tett látogatás előtt nem kívánták bejelenteni hivatalba lépésüket. Mint láttuk, másnap, március 27-én küldték meg a hatóságoknak tájékoztató körlevelüket. Még ezen a napon a Bécsből érkező rossz hírek miatt népgyűlést előkészítő és kiáltványt fogalmazó városi Rendre Ügyelő Választmány készülődése adta az alkalmat a Bizottmánynak, hogy hivatalosan kapcsolatba lépjen a Főhadparancsnoksággal. A feltehetően még a délelőtti órákban megfogalmazott levél „a növekvő ingerültségre” hivatkozva 1000 fegyver kiutalását sürgette Rottenbiller alpolgármester számára úgy, hogy „az ez iránti rendelet még ma du. 4 óra előtt a fennevezett úrnak kezébe juttassék”. A határozott hangú levél egyidejűleg tájékoztatást kért arról, hogy a katonai raktárban mennyi fegyver van még, ami a nemzetőrségnek kiadható. Lederer magatartása a Bizottmány tagjainak látogatása alkalmából magyarázhatja a „bemutakozó levél” harmadik pontját, amely a pest-budai és a Pest megyei nemzetőrség számának szaporodása miatt további fegyvereknek a fővárosba szállítását igényli. Ezt küldetésükre figyelmeztetve indokolja, mely szerint: „erős meggyőződésünk, hogy fegyverzett nemzet örök nélkül a rend és csend fen nem tarthatik, s mi, kik mint országos bizottmány, felelősek vagyunk a rend és csendért az egész hazában, kívánjuk, hogy ama pontoknak haladék nélkül elégtessék, különben a felelősség súlya rólunk elhárul.”⁴⁷ (Kiemelés utólag.) Mivel köztudott volt, hogy Bécsből fegyverek érkeztek, Lederer intézkedett, hogy a Bizottmány kívánságának megfelelően aznap és másnap 500–500 fegyvert szállítsanak át a pesti Újépületbe. A Múzeum terén este 6-kor kezdődött népgyűlésen a Bizottmány tagjai beszámoltak erről az intézkedésről, ami hozzájárult a hangulat megnyugtatóhoz.⁴⁸ A népgyűlésen bejelentették, hogy a főparancsnoktól a fegy-

⁴⁴ Lederer tevékenységére ezekben a napokban ld. *Bóhm Jakab*: A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán. Hadtörténelmi Közlemények 1976. 252–258. A fővárosi nemzetőrség felfegyverzésére ld. *Urbán Aladár*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Akadémiai Kiadó, 1973. 13–16.

⁴⁵ A Helytartótanács nyomtatott jkve 19–20. Almásy Móric az ülésen megemlítette, hogy március 23-ára a Múzeum terén zajos népgyűlés tiltakozott amiatt, hogy nem tüzték ki a kincstári épületekre a nemzeti lobogót. A népet Klauzál és Nyáry csendesítette le, de a nyugalomhoz az is hozzájárult, hogy az „aggharcosok palotájára” (a Károly laktanyára) közben kitűzték a zászlót. Almásynak a nádorhoz intézett márc. 23-i levelét közli *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. II. Akadémiai Kiadó, 1952. 37–38.

⁴⁶ Lederer márc. 27-én kelt levelét ld. *Bóhm*: A főhadparancsnokság 277–278. A Bizottmány kinevezéséről Lederer csak márc. 29-én kapott hivatalos értesítést: ld. a 19. jegyzetet.

⁴⁷ Batthyány iratai 184–185.

⁴⁸ *Bóhm*, A főhadparancsnokság 260; PH márc. 30-i tudósítása.

verekészletekről beszámolót is igényeltek, jöllehet Lederer már kijelentette, hogy felsőbb engedelem nélkül azt nem teheti.⁴⁹ Ismeretes, hogy a fegyverekészletekről szóló számadást április 17-én Batthyány átiratára is megtagadta, s személyesen utazott Bécsbe eligazításért.⁵⁰

A fegyverigénylés eredménye, valamint a népgyűlés sikeres demonstrációja arra bátorította a Bizottnányt, hogy másnap újabb követeléssel lépjen fel. Így március 28-án a két főváros, Pest megye és Székesfehérvár számára további 6000 fegyvert, 20 000 éles és 10 000 gyakorló löszert igényeltek.⁵¹ Lederer erre a megkeresésre udvarias halogató választ adott, egyben István nádorhoz fordult és kérte: utasítsa a MOIB-ot, hogy további fegyvereket ne igényeljenek.⁵² Ez a kiegészítésként tűnő kapcsolat rövidesen megváltozott. Március 28-ról 29-re virradóan a Rendre Ügyelő Választmányának a Városházán található ügyeletének jelentették, hogy Promontornál (Budafoknál) egy magánhajón löport készülnek a közeli löportárból ismeretlen helyre szállítani. Erről a Bizottnányt értesítve Klauzál egy nemzetőri osztaggal Rottenbiller Lipótot, a pesti nemzetőrség parancsnokát — aki egyben a Bizottnány elnöke volt — a helyszínre küldte. A megérkező nemzetőrség a 15 hordó löport azonnal lefoglalta, majd reggel a városi löportárba szállította.⁵³ Kiss Miklós, a MOIB titkára még a hajnali órákban értesítette Lederert a történetekről, aki állítása szerint mit sem tudott a szállítmányról. Délelőtt azonban a főparancsnok a löport, mint Eszékre szánt kincstári tulajdont visszakövetelte. A Bizottnány azonnali válaszában közölte, hogy az eset a fővárosban nagy nyugtalanságot okozott és ismét hangsúlyozta megbízatásának jellegét: „mi az országban és kapcsolt részeiben a rend fenntartására teljes hatalommal bírunk, és ő Főlsége nevében intézkedvén, *nem ismerünk az országban hatóságot, mely intézkedéseink alól ki volna véve*”. (Kiemelés utólag.) Ezért a Bizottnányt azt követelte, hogy haladéktalanul kapjon jelentést a kincstári fegyverekről és löszerekről, valamint azt, hogy sem a katonaság, sem a fegyverek és löszerek elhelyezésében — mint írták — „előleges tudtunk és megegyezésünk nélkül változtatás ne történjék”. Befejezésül a levél arról tájékoztatta a főparancsnokot, hogy a történetek nagy nyugtalanságot okoztak, s a városi és megyei Választmány megkeresésére a fővárosi fegyver és löportárakhoz, a pesti Újépülethez a közvélemény megnyugtatására — a katonai őrség mellé — nemeztöröket rendeltek. Hozzátette azonban, hogy az oda rendelt őrszemeket „a csendes és figyelmes viseletre” utasították, akiknek „az éber őrködésen kívül más tisztük nem leend”. Egyidejűleg kérték Lederert, hogy a katonaság is kapjon hasonló utasítást.⁵⁴

A főparancsnoknak szóló válasz idején készült el a Rottenbillernek szóló tájékoztató, amely a Pesten és Budán megszervezendő őrszolgálat részleteire ad utasítást, s amely a fentebb Ledererhez intézett levélben említettek mellett a

⁴⁹ *Böhm*, A főhadparancsnokság 260.

⁵⁰ Batthyány iratai 337–339., 388–389., 394., 409–410.

⁵¹ Batthyány iratai 191–192.

⁵² *Andics*: A nagybirtokos arisztokrácia II. 31–32.; *Böhm*: A főparancsnokság 260–261.

⁵³ A részletekre és a forrásokra ld. *Urbán Aladár*: A főváros népe és helyőrsége az 1848. március–április napokban. In: *A nagy év sodrában*. Magvető Kiadó, 1981. 61–95.

⁵⁴ Batthyány iratai 194–195. A levelet Szemere fogalmazta, mint minden a főparancsnokhoz intézettet.

hajóhíd mindkét hídfőjének őrizetét is elrendelte.⁵⁵ Lederer még aznap, március 29-én kelt viszontválaszára a Bizottmány azonnal elküldte ezt a rendeletet, s az újabb levélben ismét leszögezte: „az öröknek mást nem szabad tenniök, mint a tapasztalandókról *szóbeli jelentést beküldeni a nélkül, hogy bár mit gátolniok, bár mibe tetteg beavatkozniok szabad volna*”.⁵⁶ (Kiemelés az eredetiben.) A főparancsnoknak be kellett látnia, hogy a Bizottmány és a „középponti választmány” együttműködése, s a mögöttük álló fővárosi nemzetőrség az alapja a MOIB határozottságának. Mivel nem igazán bízott a katonaságban, illetve — mint az ekkor kelt jelentésében közölte az udvari Haditanáccsal és István nádorral — egy a fővárosban kirobbanó felkelés esetén az utcai harcokat el kívánja kerülni, engedett. Március 30-án Lederer tudatta a budai és pesti katonai hatóságokkal, hogy beleegyezett a közös őrségek felállításába és közölte velük a megfelelő utasításokat.⁵⁷ A főparancsnok engedékenységeiben valószínűleg az is szerepet játszott, hogy a Bizottmány — a megyei Választmány jelentése alapján — tiltakozott amiatt, hogy az előző napon az óbudai raktárból hajón nyergeket és kardokat szállítottak a pesti hajóállomásra, hogy onnan továbbküldjék azokat. Arra hivatkozva, hogy „a katonaság minden lépését éber őrszemmél kísérő közönség gyanúja mindinkább vésteljesen fog öregbedni”, megismételte igényét, hogy a katonaság elhelyezésében tervezett változtatásokat, fegyver és lőszer szállításokat előzetesen tudassák. A testület méltányosságát hangsúlyozva a levél hozzátette: „a jelen esetet illetőleg pedig óhajtanánk ama küldemény rendeltetése iránt hivatalos értesítést, hogy ha az kielégítőnek fog találtatni, a közönséget megnyugtathassuk (!), sőt annak biztos elszállíttatása iránt a szükségeseket *mi magunk* is megrendelhesük”.⁵⁸ (Kiemelés az eredetiben.) Lederer még aznap kelt, a szállítmányok rendeltetéséről szóló beszámolójára a Bizottmány hozzájárul a készletek elszállításhoz. Egyidejűleg 2500 fegyvert igényelt a főváros környéki megyék számára.⁵⁹

Az iratok tanúsága szerint a Miniszteri Bizottmány a március 30–31-i és április 1-ei izgatott napokon is folytatta munkáját.⁶⁰ Ezek többségében a vidékkel való — később áttekintendő — kapcsolatokat, intézkedéseket érintették. Április 1-jén a Bizottmány a fegyverrel már rendelkező 1500 főnyi győri nemzetőrségnek igényelt lőport és golyót.⁶¹ Ezt követően a sorkatonasággal kapcsolatos kérdések kerültek előtérbe. Április 4-én a Bizottmány a vidéki nyugtalanságok miatt azt kérte Lederertől, hogy — ha még ez nem történt volna meg — utasítsa a katonai hatóságokat, hogy ha „a csend és rend fentartására katonai erő lenne szükséges”,

⁵⁵ Batthyány iratai 196–197.

⁵⁶ Batthyány iratai 195–196.

⁵⁷ *Bőhm*: A főhadparancsnokság 266–267. A MOIB márc. 30-i kiegészítő rendelkezését ld. Batthyány iratai 204. A nádor válasza Lederer márc. 29-i jelentésére: uo. 22–224.

⁵⁸ Batthyány iratai 205.

⁵⁹ Batthyány iratai 215.

⁶⁰ Ezeknek a napoknak pozsonyi és pesti, egymással összefüggő eseményeire ld. *Urbán*, Batthyány miniszterelnöksége 193–201. A Jelenkor ápr. 6-i tudósítása szerint a budai nemzetőrség ápr. 1-jén délután átjött Pestre, hogy üdvözlje a „ministeri hármasságot”: Klauzált, Szemerét és a legújabb pozsonyi hírekkel érkezett Eötvöst.

⁶¹ Batthyány iratai 225. A győri nemzetőrségnek azért volt fegyvere, mert kényszerítette a hadfogadó parancsnokságot, hogy adja ki a szabadságos katonák fegyvereit. Ld. *Urbán*: A nemzetőrség és honvédség, 33.

úgy az illető törvényhatóságok felszólítására nyújtsanak segítséget.⁶² Április 5-én a pesti Választmány értesítésére hivatkozva a Bizottmány az ellen az állítólagos terv ellen tiltakozott, hogy a főváros az eseményekkel rokonszenvező helyőrségét az ellenséges érzelmű Nugent ezreddel kívánják felváltani.⁶³ Ugyanezen a napon a MOIB hozzájárult, hogy a Dunántúlon található lovasalakulatokat a főhadparancsnokság kezdeményezésének megfelelően átcsoportosítsák.⁶⁴ Április 7-én a székesfehérvári népgyűlés által hozott, a zsidók kiutasításáról szóló határozat visszavonására kiküldött Pulszky Ferenc számára igényelték katonai erőt.⁶⁵ Április 8-án a pesti Választmány kezdeményezésére intézkedett, hogy a katonaság őrizetében lévő Murgu politikai foglyot — a király amnesztiarendeletének megfelelően — bocsássák szabadon.⁶⁶ Ugyanezen a napon a Bizottmány Temes megye jelentése alapján felszólította a főparancsnokságot, hogy intézkedjék: a temesvári főparancsnokság szüntesse meg az általa a katonai határőrvidéki Pancsova helységben felállított hadbírótság tevékenységét.⁶⁷ Április 9-én a MOIB elutasította Lederernek a kérelmét, hogy szolgáltatassák vissza a lefoglalt lőport, de ugyanakkor hozzájárult, hogy a gyakorlatozó tüzérség számára az Újépületből ágyukat szállítsanak el.⁶⁸ Az április 10-i rendelkezés is kiegyensúlyozott kapcsolatokra utal. Eszerint a Bizottmány meghagyta Rottenbillernek, a pesti nemzetőrség parancsnokának, hogy ne akadályozzák a fővároson át ezredükhöz vonuló újoncokat, illetve az országban állomásozó katonaság számára szállított lovakat.⁶⁹

Április 10-ről 11-ére virradó éjjel azonban olyan fejlemények adódtak, amelyek következményeiben ismét megrontották a katonaság és a Bizottmány közötti viszonyt. 10-én este a fővárosban hírek terjedtek el, miszerint a Károly laktanyából az éj folyamán újoncokat fognak az Itáliában harcoló sereghez indítani. A lapok beszámolója szerint a fiatalság küldöttei a MOIB irodájában nem találtak senkit, így a pesti nemzetőrség két százada őrseget állított a Károly laktanyához. A szomszédos megyeházán lakó Nyáry ennek hírére megkereste Klauzált, aki éjjél után megjelent a városházán, s az ifjúságot — mint kezdeményezőket — az akció beszüntetésére szólította fel.⁷⁰ Április 11-én azután a Bizottmány arra figyelmeztette a Főparancsnokságot, hogy a tervezett szállítmány miatt „itt Pesten tegnap este komoly kitöréssel fenyegető ingerültség mutatkozott”. Ezért a városi Rendre Ügyelő Választmány megkeresésére az ilyen, az ország határain kívülre irányuló szállítmányok felfüggesztését sürgette mindaddig, amíg a minisztérium meg nem érke-

⁶² Batthyány iratai 242.

⁶³ Batthyány iratai 251–252. Lederer ápr. 8-án kelt levelében tagadta, hogy ilyen terv létezett.

⁶⁴ Batthyány iratai 253–254.

⁶⁵ Batthyány iratai 266–267.

⁶⁶ Batthyány iratai 276.

⁶⁷ Batthyány iratai 277. Az intézkedés magyarázata, hogy a határőrvidékről — a hivatalba lépő kormány értelmezése szerint — többé nem rendelkezhet az udvari Haditanács. Annak a magyar kormány alá kell tartoznia.

⁶⁸ Batthyány iratai 283; MOIB 1848:239.

⁶⁹ Batthyány iratai 292–293.

⁷⁰ Ld. a PH és az NU ápr. 13-i és a Jelenkor ápr. 16-i számát. Az, hogy a MOIB tagjait nem találták, készítette arra az MT szerkesztőjét, hogy ápr. 11-én délután ilyen megjegyzést tegyen: „A pesti ministeri bizottmány naponkint össze ül, és mondják folyamatosan el is van foglalva. Kívülről azonban életének és működésének alig adja jelét.”

zik a fővárosba. A Bizottmány azt is szükségesnek tartotta közölni, hogy utólag értesült arról, hogy a laktanya elé nemzetőrséget rendeltek ki. A levél így fogalmaz: „Miért is mihelyest a hatóság tudta nélkül történt ezen eseményről értesülnünk, a kirendelt nemzetőröket azonnal behuzattuk, az önkényesen rendelkező nemzet őrségi tiszt eljárását helytelennek nyilvánítottuk, sőt ennek a nemzet őrségi hadi tanács elé leendő állítása iránt is intézkedtünk.”⁷¹ A MOIB mentegőzése akkor érthető, ha tudjuk, hogy április 9-ére a katonai őrség mellé március 29-én kirendelt nemzetőri őrszemeket — kivéve a hajóhidat — visszavonták.⁷²

Az ifjúság másnap szükségesnek látta, hogy a Károly laktanya olasz katonáit tájékoztassa: nem ellenségnek, barátoknak tekintik őket. Egy fiatalember április 11-én reggel a laktanyánál egy katonának olasz nyelvű röplapot adott át, amit egy tiszt meglátott, kardot rántva az illetőt letartóztatta és a laktanyába kísérte. Az akciót figyelő fiatalok erre riadóztatták saját nemzetőrségüket, körülvették a laktanyát és el voltak szánva foglyul ejtett társuk kiszabadítására. Mint a Pesti Hírlap tudósítása írja: „majdhogy komoly összeütközés nem lett a katonaság és a nemzeti örök között”. A laktanya parancsnoka ebben a helyzetben, mivel nem bízott az olasz katonaság lojális magatartásában, elengedte a foglyot. A sajtó szerint a szomszédos Zsibárus utcában rögtönzött választmányi ülést tartottak, ahol Klauzál — következetesen éjszakai magatartásához — elítélte a történeteket, míg Nyáry a katonatiszt eljárását bírálta és követelte megbüntetését.⁷³ A Miniszteri Bizottmány ezt követően azonnal Ledererhez fordult, hangsúlyozva meggyőződését, hogy a polgári egyént letartóztató tiszt törvényteleniséget követett el, s akkora volt emiatt a laktanyánál „összerohant lakosok és nemzetőrség ingerültsége, hogy — mint a levél mondja —, ha nem sikerül hirtelen közbejöhethünk, bizonyosan vérontás fogott volna bekövetkezni”. A MOIB az eset kivizsgálására polgári-katonai vegyesbizottság kiküldését javasolta és közölte: Pest városánál már megtette a szükséges intézkedést a bizottság polgári tagjainak kijelölésére. Végül azt indítványozta a Bizottmány a főparancsnoknak, hogy adja ki azokat a rendelkezéseket, amelyek révén a katonaság önkényes lépései elkerülhetőek ezekben a napokban, amikor „*a már megerősített összes ministerium* ide lejövén, a kormányt teljes erővel kezébe veendi”.⁷⁴ Lederer másnap hozzájárult a bizottság kiküldéséhez. Amikor azonban a Bizottmány felszólítására a Pest városi Rendre Ügyelő Választmány a laktanyánál történetek tisztázására kiáltványt bocsájtott ki, annak hangneme miatt visszavonta hozzájárulását. A MOIB ezért április 13-án a főparancsnokot eredeti szándéka melletti megmaradásra kérte, mert — mint érveltek — „a fenérintett választmány ekképen nyilvánított véleménye a kinevezendő küldöttséget a maga eljárásában semmikép nem korlátolja és nem korlátozhatja”.⁷⁵

⁷¹ Batthyány iratai 300. A Jelenkor szerint Klauzál az ifjúság eljárását örültségnek nevezte.

⁷² *Böhm*, A főhadparancsnokság 267; a PZ ápr. 5-i tudósítása szerint az Újépülettől két nappal korábban vonták vissza a nemzetőrséget.

⁷³ Az ápr. 10–11-i események összefüggésére a részleteket ld. *Urbán*, A főváros népe 75–78. A tömeg csak akkor oszlott el, amikor Klauzál kijelentette, hogy a vétkes lakolni fog; *Böhm*, A főhadparancsnokság 271–272.

⁷⁴ Batthyány iratai 297–299. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷⁵ Batthyány iratai 319. A Választmány említett nyilatkozata ápr. 12-én magyar-német szöveggel, Rottenbiller Lipót elnök és Oroszhegyi Józsa titkár aláírásával.

Április 11-én a Miniszteri Bizottmány még egy fontos ügyben fordult a főparancsnokhoz: a minisztérium megérkezéséig függessze fel a középponti vasúttársaságnál szolgáló szabadságos katonák visszahívását ezredükhöz, mert az a közlekedést lehetetlenné tenné.⁷⁶ Lederer másnap arra hivatkozott, hogy a rendelkezést az uralkodó adta ki, így ő csak azt javasolhatja, hogy az ideiglenes szabadságon lévő és pótolhatatlan személyek esetében a nádor közbenjárását kérjék. A MOIB ekkor április 13-án azt kérte, hogy Lederer a nádor megérkezéséig hallassza el az említettek visszahívását.⁷⁷

Ezekben a napokban a Bizottmánynak a főparancsnokkal folytatott levelezésében megjelenik a figyelmeztetés, hogy a minisztérium rövidesen megérkezik és átveszi az ország kormányzását. Ennek igen határozott kinyilvánítását tartalmazza az a levél, amelyet a MOIB április 12-én intézett Ledererhez. Ez a megkeresés annak kapcsán keletkezett, hogy a bécsi hadügyminisztérium a Dunántúlon állomásozó Hardegg vasasereg egy részének Varasd megyébe szállításáról rendelkezett, miközben az alakulatról a Bizottmány már korábban intézkedett. Emiatt, valamint azért — mint a levél mondja — mivel „az országban létező katonaság felett az újabb törvények szentesítése óta a jövőre egyedül a magyar hadügy minisztérium rendelkezhetvén”, a Bizottmány azt kívánta, hogy az érintett lovasság alakulatai a helyükön maradjanak.⁷⁸ A határozott fellépés nem jelentett merev elzárkózást a főparancsnokság olyan ügyeivel kapcsolatban, amelyekben a Bizottmány által igényelt ellenőrzés jogát a másik fél elismerte. Így amikor Lederer április 12-én közölte, hogy Bécsből a tüzérszertár részére új típusú gyutacsok érkeznek, a MOIB még aznap közölte: azonnal intézkedett, hogy a szállítmány annak idején akadály nélkül jusson rendeltetési helyére. Egyetlen kikötése az volt, hogy a küldemény megérkeztekor a hajómester jelentse azt Rottenbillernek, a pesti nemzetőrség parancsnokának.⁷⁹

Batthyány és Kossuth április 14-én megérkeztek Pozsonyból, s a minisztertanács április 15-én megtartotta első ülését a fővárosban. Másnap, április 16-án megszületett a döntés, hogy az Észak-Itáliában tartózkodó Mészáros Lázár hazakerkezéséig a hadügyi tárca ügyeit Batthyány miniszterelnök fogja intézni. Erről a Miniszteri Bizottmány még aznap értesítette Lederer tábornokot, felszólítva, hogy „a jövőre nézve azon jelentéseit, mellyek szorosban a katonaságot illetik, egyenesen az említett minister elnökhöz intézni, azokat pedig, mellyek a köz csend és rend fentartására vonatkoznak, ide terjeszteni szíveskedjék”.⁸⁰ Utóbbi megjegyzés azzal kapcsolatos, hogy a Bizottmány április 20-ig még működött, de ismereteink szerint a hátralévő napokban nem került kapcsolatba a főparancsnokkal. Batthyány április 17-én bocsájtotta ki rendeletét az országban és kapcsolt részekben található katonai főparancsnokságokhoz figyelmeztetve azokat, hogy az új törvények értelmében minden parancsot és rendeletet kizárólag a magyar

⁷⁶ Batthyány iratai 301.

⁷⁷ Batthyány iratai 320; *Böhm*, A főhadparancsnokság 266. A Bizottmány ápr. 15-én MOIB 1848:476. szám alatt a vasúttársaságtól kérte az érintett személyek kimutatását. A májusban érkezett választ ld. OL H 12 BM közösen kezelt iratok 1848:2268.

⁷⁸ Batthyány iratai 313; a Bizottmány korábbi intézkedése uo. 288–289.

⁷⁹ Batthyány iratai 321.

⁸⁰ Batthyány iratai 335.

minisztériumtól kaphatnak.⁸¹ Batthyány ugyanezen a napon értesítette Lederert, hogy a fegyvertár megvizsgálására bizottságot nevezett ki,⁸² s egyidejűleg felszólította, hogy az országból ne indítsion ki katonaságot.⁸³

A Miniszteri Bizottmány és a vidék

A Bizottmányt tevékenysége elsősorban a fővároshoz kötötte, s a központi kormánysszervekkel való kapcsolata működésének fontos részét alkotta. A március 27-én szétküldött körlevél azonban a vidéket is mozgásba hozta, s a március 22-i miniszterelnöki felszólítás értelmében szervezett állandó választmányok a MOIB felhívásának megfelelően neki címezték — vagy neki is megküldték — jelentéseiket.⁸⁴ Ezek egy része a váltópénz hiányára panaszkodott, illetve kért intézkedést. A MOIB ezzel kapcsolatos rendelkezéseit az előzőekben áttekintettük. A jelentések közül számos foglalkozott az adott megye vagy város nemzetörségének szervezésével és sürgette annak mielőbbi fegyverrel való ellátását. Mivel ennek eredményei nagy vonalakban ismertek, az alábbiakban ezzel nem kívánunk foglalkozni.⁸⁵ Célszerűnek tűnik a Miniszteri Bizottmány intézkedéseinek áttekintését a városok és a vidék adta problémák szerint csoportosítani, jóllehet az ilyen felosztás nem minden esetben indokolt. Szabad királyi városok többnyire saját gondjaikkal foglalkoznak, míg a megyék jelentéseiben városok és a vidék problémáit gyakran egyidejűleg adták elő. Az alábbiakban érthetően az intézkedéseket vizsgáljuk, az előzményekből csak a legszükségesebbeket kívánjuk megemlíteni.

A Miniszteri Bizottmány és a városok

Vidéki várost illetően a Bizottmány március 31-én Heves megye alispánját tájékoztatta az Egerben még március 23-án történt eseményekkel kapcsolatban, hogy a kincstári épületeken — természetesen az erőszak mellőzésével — a nemzeti színek és jelvények alkalmazhatóak.⁸⁶ Ugyancsak március 31-én figyelmeztették Eszék város bíróját, hogy a vásártartás rendjét felsőbb engedelem nélkül nem változtathatják meg, ezért várják meg a már a Helytartótanács előtt lévő ügyben a döntést.⁸⁷ Az egyedi ügyek kapcsán a Bizottmány április 10-én Pécs városának engedélyezte, hogy ha a mészárosok szabott áron marhát vágni nem hajlandók, a nyugtalanóság elkerülése érdekében a szabad vágást és mérést „az erészen fenálló egészségi és rendőri szabályok szoros megtartása mellett” azonnal engedélyezheti.⁸⁸

⁸¹ Batthyány iratai 336–337.

⁸² A fejleményekre ld. az 50. jegyzetet.

⁸³ Batthyány iratai 339.

⁸⁴ Batthyány márc. 22-i körlevelét ld. Batthyány iratai 146–148.

⁸⁵ Ld. *Meszlényi*, A Miniszteri Bizottmány 717–722; *Urbán*, A nemzetörség és honvédség 26–30.

⁸⁶ Batthyány iratai 218. Egerben a tanulóifjúság március 23-án egy postatisztviselő provokációjára előbb a postáról, majd a hadfogadó épületéről leszedte a kétféjű sasos címert és átadta az alispánnak.

⁸⁷ Batthyány iratai 213; az ismételt figyelmeztetésre uo. 284–285.

⁸⁸ Batthyány iratai 293.

1848 tavaszának, ezen belül a Miniszteri Bizottmány működésének egyik legnagyobb gondja a városokban megtelepedett zsidókkal szembeni türelmetlenség, sőt helyenként tettelegesség. A Bizottmány tevékenységének jelentős részét az ezekkel a támadásokkal, a zsidók kiűzését követelő népgyűlési határozatokkal való foglalkozás, a megfelelő eljárásra történő utasítások adják. Az első ilyen intézkedés március 28-án született, amikor a Bizottmány utasította Varasd városát a rend fenntartására és a március 23-án megtámadott zsidó lakosok védelmére.⁸⁹ Másnap egy a MOIB-nak közvetlenül benyújtott panasz alapján figyelmeztették Kassa polgármesterét, hogy a helybéli állandó választmány útján igyekezzék a békétleneket meggyőzni és elérni azt, hogy „ezen örvendetes időszakban mindenkiben tiszteljék az embert vallás különbség nélkül”. Ha pedig — folytatódik az utasítás — „az izraeliták személy és vagyonbátorsága megtámadatnék”, úgy a törvényes rendet a nemzetőrség útján igyekezzék fenntartani. Ha ez nem volna elegendő, úgy a hatósági elnök felhívására a sorkatonaság „végső esetben, védőleg szinte alkalmazható”. Ugyanakkor azt ajánlja a MOIB, hogy a zsidókat figyelmeztessék, ne folyamodjanak olyan lépéshez, ami a polgárokat tovább ingerelné. Így ne fogadjanak fel saját védelmükre falusiakat, mert az csak vérontáshoz vezethet. Végezetül sürgeti a rendelet annak a határozatnak okvetlen visszavonását, amely tiltotta a helyi zsidóságot „a nemzeti rózsza” viselésétől.⁹⁰ Ugyancsak magánértesülés alapján értesült a Miniszteri Bizottmány, hogy Pécsen a város zsidóságát megtámadással és három napon belüli kiűzéssel fenyegetik. A város főbírája a Kassának küldött levél adaptált szövegét kapta március 30-án azzal a különbséggel, hogy itt jelenik meg először a fenyegetés, hogy a károkozók „*minden okozandó kárért egész vagyonukkal felelőseknek nyilvánítanak*”. (Kiemelés az eredetiben.) Erről — szól az utasítás — a város polgárait nyomtatott hirdetményeken azonnal tájékoztassa.⁹¹

Időközben a Helytartótanács közvetítésével megérkezett Kassa polgármesterének jelentése, amely szerint március 23-án olyan határozat született a népgyűlésen, hogy azoknak, akik zsidót fogadnak be házukba, büntetést kell fizetniük, s az ezzel egyetértők csatlakozására aláírási ívet nyitottak. A Bizottmány március 31-én megismételte március 29-i utasítását, kötelezte a városi választmányt, hogy az aláírókat visszalépésre készítse, s hozza nyomtatványokon a város polgárainak tudomására: „*kik a vagyon és személy bátortlét megtámadói lesznek, azok minden okozott kárért egész vagyonukkal felelősök*”.⁹² (Kiemelés az eredetiben.) Ugyanezen a napon Eszék város bírája is megkapta a figyelmeztetést, hogy a lezajlott zavarok után az állandó bizottmány erélyes fellépésével fékezze a békétleneket, hogy „midőn a szabadság és egyenlőség eszméje országolni kezd hazánkban... mindenkiben tiszteljék az embert vallás különbség nélkül, és az egyenlőség kivívott diadalát az izraeliták elleni türelmetlen kitérősekkkel beszennyezni tartózkodjanak”. Ez a levél is megismétli: a rendet a nemzetőrséggel igyekezzék fenntartani, végső esetben azonban „elnöki felhívásra” a sorkatonaság „védőleg szinte alkalmazha-

⁸⁹ Batthyány iratai 191–192.

⁹⁰ Batthyány iratai 199–200.

⁹¹ Batthyány iratai 206.

⁹² Batthyány iratai 212.

tó”. Itt is szerepel a figyelmeztetés, hogy akik a személyek vagy a vagyon elleni támadásban részesek, az okozott kárért minden vagyonukkal felelősek lesznek.⁹³ Április 1-jén a Bizottmány a hozzá érkezett panaszok és jelentések alapján Temesvár és Esztergom városának eljáróit figyelmeztette — a Pécsnek küldött, március 30-án kelt levél szövegének felhasználásával — a zsidók elleni fellépések meggátolására és az esetleges támadások esetén követendő magatartásra.⁹⁴

A városlakó zsidóság elleni szaporodó — és helyenként megújuló — fellépések arra készítették a Miniszteri Bizottmányt, hogy április 3-án körlevélben forduljon a hatóságokhoz. Ez a nyomtatott körlevél megismételte az eddigi érveket és utasításokat, de most országos szinten. Bevezető sorai szerint „illy nevezetes korszakában a fejlődésnek, a szabadságnak, az összeolvadásnak, a türelemnek és az egyenlőségnek, váratlanul meglepő azon jelenet, hogy a hazának moses vallású lakosai ellen, némely városokban, türelmetlen, erőszakos mozgalom mutatkozik”. Ez — mondja a szöveg —, ha tovább terjed, elhomályosíthatja „eddigi békés átalakulásunk tiszta dicsőségét”. A körlevél ezt követően megfogalmazza a célkitűzést, amit a Bizottmány az érintett hatóságok útján biztosítani kíván: „Most nincs másról szó, mint egyedül arról, hogy az izraeliták eddig nyert jogait folyvást élvezhessék, hogy ez ország határain belül a kik vannak, itt békében lakhassanak és kereskedésmódjaikat annak rende szerint, a törvények korlátai közt, háborítatlanul folytathassák.” Mivel „az izraelitákat eddigi jogaikban, mind lakásaikra, mind keresetmódjaikra nézve a törvények védik”, nem tűrhető, hogy ezen jogaikban háborgassák őket. A körlevél ezután az illetékesek figyelmét a kártokozók vagyoni jóvátételi kötelezettségére, a nemzetőrségnek — és szükség esetén a katonaságnak — a rend fenntartásában való alkalmazására hívja fel, valamint arra, hogy figyelmeztessék a zsidó lakosokat: „jelen körülmények közt mindent kerülnenek, mi által magok ellen ingerültséget idézhetnek elő”.⁹⁵

Ilyen előzmények után a Miniszteri Bizottmány kihívásnak tekinthette a székesfehérvári polgármester április 7-én kelt jelentését, miszerint a zsidó lakosokat arra kötelezték, hogy a várost három nap alatt hagyják el. A Bizottmány a jelentést még aznap megkapta, s azonnal döntött: nem engedi meg, hogy tekintélyét ilyen durván megsértsék. Ezért április 7-i dátummal megbízta Pulszky Ferencet, a Bizottmány tagját a törvényes rend helyreállítására. Mint a neki szóló utasítás fogalmaz: „Önt ezennel kiküldjük Székesfehérvár városába a végett, hogy törvényen alapuló rendeltetésünknek tekintélyét visszaszerezvén, a megtámadott személy és vagyonbiztosságot teljesen helyre állítsa, felruházván teljes hatalommal mind azon erőnek és segedelemnek felhasználására, melyet a törvényes cél elérésére szükségesnek ítél.” A MOIB Lederer tábornoktól Pulszky megbízatásának támogatására katonai erő kirendelését kérte, mégpedig „sürgöny útján”, hogy a Bizottmány kiküldöttje másnap déltájban munkáját már megkezdhesse.⁹⁶

⁹³ Batthyány iratai 213.

⁹⁴ Batthyány iratai 225.

⁹⁵ Batthyány iratai 236–237.

⁹⁶ Batthyány iratai 265–267.

Pulszky azután április 9-én — a Mórról érkezett lovasság fenyegető jelenléte mellett — az általa összehívott népgyűléssel visszavonatta a határozatot.⁹⁷

A városi zsidó lakosság elleni fellépésnek egyik szélsőséges esetére Szombathelyen került sor, ahol a zsidók megtámadásában és kifosztásában a helyi nemzetőrség tagjai is részt vettek. Amikor az alispán április 8-án kelt jelentése megérkezett, a Bizottmány a határozott intézkedés mellett döntött. Mivel Pulszky még nem tért vissza Fehérvárról, a Pesten tartózkodó és a Választmány tanácskozásában rendszeresen résztvevő Csány Lászlót kérték fel és bízták meg, hogy utazzon a helyszínre és Széll József, Vas megyei első alispánnal mint teljhatalmú biztos járjon el. Mint a megbízólevél fogalmazza, a megbízottak feladata, „hogy f. hó 3-án költ körlevelünk törvényen alapuló rendeletét foganatosítván, s a körülmények szerint együtt vagy külön de egyetértőleg munkálkodván, a megtámadott személy és vagyonbiztosságot helyre állítsák, felruházta általunk teljes hatalommal mind azon erőnek és segedelemnek felhasználására, melyet a törvényes cél elérésére szükségesnek ítélnék”. Mivel pedig a jelentés szerint a zsidók elleni erőszakos fellépések nemcsak Szombathelyen jelentkeztek, nevezettek megbízása igen széleskörű volt. Idézve a megbízólevelet: „Önöket ezennel kiküldjük különösen Vas, és a szükség úgy hozván magával, Zala, Veszprém, Soprony megyékbe, Soprony, Kőszeg, Ruszt városokba”. A Bizottmány egyidejűleg a Főhadparancsnokságtól a környékben tanyázó katonaságból egy osztály vasast és egy század könnyű lovas igényelt, valamint az országgyűlés befejezésével Pozsonyból további lovas és gyalogos katonaságot.⁹⁸ A biztosok április 14-i jelentésükben a kőszegi zsidók kirablásáról, 15-én a szombathelyi polgárok szervezkedéséről számoltak be, mely szerint Szentgyörgy napja után zsidóknak szállást nem fognak adni. A Bizottmány április 15-én kelt válaszában sajnálattal vette tudomásul, hogy a zsidók ellen Vas megyében kezdődött mozgalmak nem szűntek meg. Mivel a biztosok a katonai erőt nem tartották elegendőnek, a MOIB közölte, hogy a hadügyminisztert helyettesítő miniszterelnöktől kértek támogatást, hogy a Pozsonyban állomásozó vasasezred egy osztályát küldjék Sopron megyébe.⁹⁹

A Bizottmánynak a Vas megyei aggasztó mozgalmak mellett ezekben a napokban a zsidók lakhatási joga elleni fellépésekkel kellett még foglalkoznia. Temesvár városát először április 8-án, majd 13-án figyelmeztették, hogy az 1840:29. tc. „világos rendeletéhez” tartsa magát.¹⁰⁰ Pozsega városát a helyi zsidó lakosok panasza alapján április 10-én ugyancsak a fenti törvény tiszteletben tartására — és az ezzel ellentétes határozat megsemmisítésére — utasította, míg április 14-én

⁹⁷ A történetekre — anekdotikusan előadva — ld. *Puszky Ferenc*: Életem és korom. Szépirodalmi Kiadó, 1958. I. 342–346. Ld. még *Erdős Ferenc*: Székesfehérvár a forradalom és szabadságharc fővárosa 1848–1849. Historia klub füzetek 8. (Székesfehérvár, é.n.) 18–21; ugyanó: Forradalom és szabadságharc Fejér megyében (1848–1849). Fejér megyei levéltár közleményei 23. Székesfehérvár 1998. 63–68.

⁹⁸ Batthyány iratai 286–290. Ld. még *Szöcs Sebestyén*: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Akadémiai Kiadó, 1972. 20–21.

⁹⁹ Batthyány iratai 325–326., 328–330., 342–343. A részletekre ld. még *Simon V. Péter*: Zsidóellenes zavargások Vas megyében 1848 tavaszán. Szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Tudományos Közleményei IV. Szombathely, 1984.

¹⁰⁰ Batthyány iratai 276., 321. A temesvári polgárok megkeresése után ezt ápr. 17-én Batthyány újból megerősítette; uo. 341.

maga mondotta ki Varasd város azon végzésének megsemmisítését, „melly szerint az izraeliták a városboli kitakarodásra köteleztetnek.”¹⁰¹ Ezekben a napokban több ilyen jellegű intézkedésről nem tudunk. A Pesten április 19-én kirobbant zsidóellenes zavargásokkal már a kormánynak, személy szerint Batthyány Lajosnak kellett foglalkoznia.

A Miniszteri Bizottmány és a parasztmozgalmak

A Miniszteri Bizottmánynak százat meghaladó intézkedése között számos a megyei parasztmozgalmakkal kapcsolatos. Ezek a megmozdulások többnyire korábbi sérelmekből fakadtak, bár akadtak olyanok is, amelyek magyarozatát — Csány és biztostársa egyik jelentésének szavaival — „a szabadságruli fonák eszme” létével magyarozták. Az első hatóság, amely a népnek „az urak és a zsidók elleni ingerültségéről” adott hírt, Zala megye volt. A Bizottmány ebben az esetben a megyének a Helytartótanácsához intézett jelentésére hivatkozhatott, s március 30-án egyben arra figyelmeztetett, hogy az intézkedéseket foganatosító megyei választmány olyan egyénekből álljon, „kik iránt a népnek bizodalma van, és szavok a nép ingerültsége lecsillapítására hatással bír”.¹⁰² Hasonló, a lakosok megnyugtatasát sürgető választ kapott március 31-én Turóc megye alispánja „a jobbágyok urbéri adozásainak és tartozásainak megszünetetéséből eredő zavarok” elhárítására.¹⁰³ Április 5-én Veszprém megye alispánjának elismerését fejezte ki a Bizottmány, hogy a tótvázsonyi és szilasbalhási nyugtalanságokat a megyei rendre ügyelő választmánnyal együttműködve, a katonai erő alkalmazása nélkül sikerült lecsendesítenie.¹⁰⁴

A Bizottmány tanácsai, hogy a megyei hatóságok a lakosság megnyugtatasára a nép bizalmát bíró személyeket alkalmazzanak, abból fakadt, hogy a megítélésük szerint elszigetelt rendzavarások miatt nem tartották indokoltnak, miszerint az egyébként kislétszámú katonaságot egyik helyről a másikkra vezényeljék. Ezért a Gyoma mezővárosa által korábbi, a legelő elkülönözés során támadt sérelmét erőszakos foglalással korrigálni akaró — tettelegességhez nem folyamodott — igényét április 7-én meggyözéssel javasolták leszerelni. Eszerint a lakosokat figyelmeztessék, hogy „a törvényeket mind addig, míg fen állnak, tiszteletben tartásák”, másrészt „a tetteleges erőszakot” a törvény megtorolja, s a tettesek „minden okozandó kárért felelősek lesznek”.¹⁰⁵ Ugyanezen a napon Ung megyének adott válaszában a Bizottmány tudomásul vette, hogy az alispán nem tartja kívánatosnak a nemzetőrség szervezését, mert az ingerültséget okozna, de közölte: a katonaság kis létszáma miatt az egy századnyi gyalogság kérését nem tudja teljesíteni.¹⁰⁶ Ugyancsak április 7-én a MOIB körlevelet intézett a felvidéki megyékhez, amelyben kijelentette, hogy katonaságot nem tud küldeni. Azt javasolta,

¹⁰¹ Batthyány iratai 290., 326.

¹⁰² Batthyány iratai 207–208. A Batthyányhoz intézett márc. 29-i jelentést ld. uo. 201.

¹⁰³ Batthyány iratai 217.

¹⁰⁴ Batthyány iratai 256.

¹⁰⁵ Batthyány iratai 267–268. A megyei hatóság eljárása sikeres volt. Ld. *Ember Gyözö*: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Közoktatásügyi Kiadó, 1951. 180–182.

¹⁰⁶ Batthyány iratai 269–270.

hogy amíg a nemzetőrségről szóló törvény életbe nem lép, ideiglenesen szervezzenek „nemzeti őrcsapatot”.¹⁰⁷ Tudomásul véve a Szatmár megyei Kismartonban történt legelőfoglalást, valamint az Arad megyei, „az úrbéri viszonyokból eredhető zavarokat”, a Bizottmány április 12-én egyik esetben sem tartotta szükségesnek, hogy katonaságot vegyenek igénybe, s mindkét megyének ugyanazt tanácsolta, mint korábban Békés megyének: figyelmeztessenek a törvény betartásának kötelezettségére, valamint arra, hogy az erőszakos fellépéseket a törvény teljes szigorával fogják büntetni.¹⁰⁸

A Bizottmánynak ez az óvatos magatartása nem jelentette azt, hogy a megyéket csupán jótanácsokkal látta el. A kialakult gyakorlat szerint a hatóságok — mint erre a városok esetében utalás is történt — saját hatáskörükben „elnöki felhívásra” igénybe vehettek kisebb, a térségben állomásozó katonai erőt a rend helyreállítására. A Bizottmány tehát csak olyan esetben kívánt a főparancsnoksághoz folyamodni katonai támogatásért, amikor megítélése szerint magán a katonai elhelyezésen (diszlokáción) is változtatni kellett. Ilyen eset — mint láttuk — Vas megye esetében, illetve a térségben tapasztalt erőszakos megmozdulásai miatt került sor. Ehhez itt azért kell visszatérnünk, mert a zsidók elleni atrocitások az első pillanattól összefonódtak a földesurak elleni fellépéssel. Széll József, Vas megye első alispánja már április 6-án aggasztó helyzetről számolt be Batthyányhoz intézett jelentésében. Eszerint a nép mindenfajta féktelenségre hajlamos, „már nem is csak a zsidókat falukon megtámadni s kirabolni vakmerősködik, sőt némelly vidékben a parasztok tulajdon előljáróikat is, kik ellen vagy ellenszenvvel viseltetnek, vagy ellene bosszujuk volt, megtámadják s azokon tetteleges bosszút állni merészlenek”. A megromlott közbiztonságnak az az oka, hogy a megyében nincsen katonaság. Így arra kényszerült, hogy a szombathelyi zsinagóga kifosztása miatt letartóztatott személyeket kiengedje, hogy lecsillapítsa a kiszabadításukra irányuló törekvéseket. Sürgeti tehát, hogy a miniszterelnök mihamarabb rendelkezék katonaságnak a megyébe vezényléséről.¹⁰⁹ Az alispán tehát a kritikus helyzetről a megyében birtokos Batthyáynak jelentett, feltehetően abban a reményben, hogy így gyorsabb intézkedés születik. Valójában ez a jelentés nem került időben a Bizottmány kezébe, így az csak az alispánnak közvetlenül a MOIB-hoz küldött április 8-i jelentésére reagált.¹¹⁰ Az időközben megerősödött mozgalmak indokolták Csány és Széll azonnali és területileg is kiterjedt teljhatalmú biztosi megbízatását.¹¹¹ Ennek során feladatuk volt a Bécs-Sopron közötti vasútvonal számára kisajátított földek miatt Nagymartonban kitört nyugtalanság lecsillapítása is.¹¹²

A Miniszteri Bizottmány tevékenységében megtaláljuk a kezdeti — várost és falut egyaránt érintő — nemzetiségi mozgalmakkal kapcsolatos intézkedéseket is. Ezek sorában az első az a március 31-én kelt, Hont megyéhez intézett rendelet,

¹⁰⁷ Batthyány iratai 268.

¹⁰⁸ Batthyány iratai 315–316.

¹⁰⁹ Batthyány iratai 258–259.

¹¹⁰ Batthyány azonnal Bécsből igényelt katonaságot, de ez nem talált meghallgatásra. Ld. Batthyány iratai 264.

¹¹¹ A részletekre ld. a 98. jegyzetet.

¹¹² MOIB 1848:429., 516. Batthyány iratai 342–343., 310–311.

amely a Pribeli helységben történekekkel és Jan Roterides letartóztatásával foglalkozik, illetve a vele való bánásról intézkedik.¹¹³ A MOIB másik ilyen tárgyú intézkedése az Újvidéken létrejött illir nemzeti propaganda-bizottság elleni fellépésre utasította a város főbíráját és Szerém megye alispánját.¹¹⁴ A kormány ekkor a szlovák mozgalmat tartotta veszélyesnek, így az első, Pozsonyban tartott minisztertanács Madocsányi Pálnak az északnyugati szlovák megyékbe, Beniczky Lajosnak pedig a Selmecebánya központtal működő „összeesküvők” szemmel tartására biztosként való kiküldetéséről határozott.¹¹⁵

A Miniszteri Bizottmány kapcsolata a nádorral és a miniszterelnökkel

A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányt a nádor nevezte ki, de kapcsolatuk — érthetően — meglehetősen esetleges volt. Az első ismert, a Bizottmányhoz intézett nádori levél március 29-én kelt, s Lederer kezdeményezésére azt az óhaját fejezte ki, hogy „*a mennyire csak lehetséges, onnan [ti. a budai fegyvertárból] több fegyvernek kiadatása igénybe ne vétetnék*”.¹¹⁶ (Kiemelés az eredetiben.) A Bizottmány azonban a hatóságoktól érkező fegyverkérelmek, s az átalakulással járó nyugtalanságok miatt erősödő biztonsági igényekre, valamint az országban állomásozó csekély számú katonaságra hivatkozva március 31-én sürgette a nádort: ha a főparancsnok nem rendelkezik több kiosztható fegyverrel, úgy intézkedjék „még több fegyvernek is máshon lévő tárákból ide szállítása” érdekében.¹¹⁷ A hatóságoktól folyamatosan érkező igények miatt a Bizottmány április 3-án megújította kérelmét, egyidejűleg tételesen felsorolva az előterjesztett fegyverigényeket.¹¹⁸ Két nap múlva, április 5-én a MOIB újból jelentkezett. Levélének bevezetése új szempontból közelíti meg az igényt: „Miótán az ország törvényhatóságai belátva annak fontosságát, hogy a jelen körülmények közepette a belcsend s rend fentartása, csak nem kizárólag a nemzeti őrsereg kezében van letéve — az egyes csapatok alakulásán és fegyverbe gyakorlásán teljes erővel igyekeznek.” Ezért az alakuló vagy alakuló félben lévő nemzetőri csapatok számára tételesen ismertetve a hatóságokat, további közel 20 000 fegyverre benyújtott igényét sorolja fel.¹¹⁹ A nádor az április 3-i megkeresésre 6-án válaszolt. Ebben arra hivatkozott, hogy tudomása szerint a katonai fegyvertárakban csak vagy a tartalék katonaságnak szánt — vagyis ki nem osztható —, vagy használhatatlan fegyverek vannak. Arra tett azonban ígéretet, hogy ha visszatér Budára, lépéseket fog tenni, hogy ha az ország „némely fegyvertáraiból valamely fegyvermennyiséget lehetne, ezt a tisztelt Bizottmánynak rendelkezésére állíttassék”. István nádor érezte azt, hogy ennek az ígéretnek meglehetősen bizonytalan lehet az eredménye, miközben több tízezer jogos igényről lehet a továbbiakban szó. Ezért hozzátette:

¹¹³ Batthyány iratai 216. A letartóztatottakkal szembeni kíméletes bánásmódot ismételten hangsúlyozó rendelet: uo. 255.

¹¹⁴ Batthyány iratai 303–304.

¹¹⁵ Batthyány iratai 312–313.

¹¹⁶ Batthyány iratai 198.

¹¹⁷ Batthyány iratai 214.

¹¹⁸ Batthyány iratai 238.

¹¹⁹ Batthyány iratai 250.

„Egyébiránt a nemzet őrség kellő fel fegyverzése sokkal nagyobbserű és tetemes pénzköltséggel járó intézkedést tévén szükségessé, az e részbeni gondoskodás s a fegyvereknek netalán külföldről megszerzésére nézve Ministerelnök Ő Méltósága figyelmét már felhívtam.”¹²⁰ A Bizottmány utolsó, a nádorhoz intézett levelében azt kérte, hogy mint a Nádor huszárezred tulajdonosa eszközölje ki, hogy a Csehországban állomásozó ezredtől Nádossy Sándor kapitány hazatérhessen a pesti lovas nemzetőrség kiképzésére.¹²¹

A Bizottmánynak egészen más volt a kapcsolata a miniszterelnökkel, aki kezdeményezője és főnöke volt ennek a miniszteriális testületnek. Ez a kapcsolat — legalábbis technikailag — az egyik irányban folyamatos volt. Ugyanis Batthyány pozsonyi miniszterelnöki irodája a március 22-i körlevélre érkező jelentéseket, illetve minden olyan tudósítást, amely belügyi érdekű volt, rendszeresen a MOIB-hoz továbbította. Ami a Pestről Pozsonyhoz intézett beszámolókat illeti, némi bizonytalanságról kell beszámolnunk. Almásy Móric, a két fővárosba küldött királyi biztos így írt április 1-jén a nádornak: „Tudván, hogy a Pesten működő ministeri ideiglenes Bizottmány naponként kimerítő jelentéseket teszen, az utolsó napokban részemről jelentésekkel Császári Királyi Fenségednek terhére lenni nem kívántam.”¹²² Az idézett szöveg első olvasatra úgy értendő, hogy ezeket a napi jelentéseket a nádorhoz intézték. Ha így történt, az nem a MOIB kezdeményezése volt. Ez esetben a Helytartótanáctól vagy a Kamarától átkerült tisztviselők valamelyike volt a „konfidens”, aki beszámolóit a naponként menetrendszerint közlekedő hajó személyzetének megbízható tagjával továbbította. Ha ilyen bizalmas jelentésekre utal Almásy Móric levele, úgy azoknak érthetően nincs nyoma István nádor levéltárában. A szöveg azonban úgy is érthető, hogy a Bizottmány hivatalosan készített ilyen jelentéseket, s azt ebben az esetben a miniszterelnökhöz juttatta el. A nádor így, miniszterelnöke közvetítésével is tájékozódhatott a fővárosi eseményekről, s nem szorult Pest-Budára küldött személyes képviselőjének beszámolójára. Bár ez az utóbbi változat, hogy a MOIB naponta továbbította jelentéseit Batthyányhoz, nem valószínű; de ha mégis így történt, ezek a jelentések elkallódtak. Ezt feltételezhetjük annak ismeretében, hogy 1848 júniusában kiviláglott, hogy a miniszterelnöki irodában nem találják annak a még Pozsonyból kelt levélnek a fogalmazványát, amelyre Eötvös minisztériumának szüksége lett volna.

Ami a tényleges kapcsolatot illeti, elsőként megemlíthetjük a Pestre érkezett Szemere március 25-ének éjjelén Kossuthoz intézett levelét. Ebben a MOIB tagja — beszámolva aggodalmak közepette megtett útjáról — a főváros pillanatnyi nyugalmáról tudósítva, ilyen tanácsot fogalmaz: „Hanem siessetek a diaetával. Kezdődnie kell a kormánynak. Ennek szükségét érzi minden egyiránt...”¹²³ A Bizottmány első, a miniszterelnökhöz intézett jelentésére március 28-án került sor. Ebben beszámoltak arról, hogy előző napon milyen kísérletet tettek, hogy a nem-

¹²⁰ Batthyány iratai 258.

¹²¹ Batthyány iratai 293. Nádossy a pesti lovas nemzetőrség őrnagya és a Nemzetőrségi Haditanács lovassági osztályának vezetője lett.

¹²² *Andics*, A nagybirtokos arisztokrácia II. 52.

¹²³ *Waldapfel*, Levelestár i. 157. Szemere „tanácsa” valójában Kossuthnak szóló gesztus. Pozsonyban mindenki tudta, hogy sietni kell az országgyűlés befejezésével.

zetőrség számára fegyvereket szerezzenek, s hogy a főparancsnoktól azt a felvilágosítást nyerték, hogy nem kapott utasítást a fegyverek kiszolgáltatására. Sürgették tehát az ilyen irányú rendelet kieszközlését, hogy a polgári hatóságok megkeresésére a főparancsnokság „késedelem nélkül” adjon fegyvereket és lőszert a nemzetőrségnek.¹²⁴ Március 29-én a Bizottmány felterjesztette a zágrábi ügynevezett nemzetgyűlés 24-én kelt felhívását, 30-án pedig eljuttatta Batthyányhoz a Pest megyei Rendre Ügyelő Választmány figyelmeztetését, hogy megfelelő intézkedésekre van szükség, hogy megakadályozzák a bányavárosok arany- és ezüstkészleteinek Bécsbe szállítását.¹²⁵

A Bizottmány első érdemi „hangulatjelentése” április 1-jén kora délután készült, azt követően, hogy a „jó királyi leirat” kíséretében Eötvös megérkezett a fővárosba. A jelentés beszámol a kéziratnak a többség általi kedvező fogadtatásáról, illetve a Pest megyei Választmány ülésében elhangzott kritikáról. Az előzményekre is utaló beszámoló („a dynastia volt veszélyben”) így fogalmazza meg az országgyűlés tevékenységével kapcsolatos elvárásokat: „De a ministeri törvény nem minden. Ha a többi rossz, retrograd lenne, a baj, az *ingerültség megújulna*. Nem lehet engedni a sajtó törvényben, nem a nemzetőrségiben, az *urbériben épen nem*.” (Kiemelés az eredetiben.) A levél — stílusa alapján Szemere munkája — ezzel magától értetődő szempontokat fogalmazott meg. Érdekes viszont, ahogy a következőkben fejtegeti a választójogi törvény olyan cenzúzos megalkotásának lehetőségét, amely a nemesség egy részének nem adna választójogot. Ez a szöveg ugyanis a megyei Választmányban lezajlott vita radikális érveit ismétli. A befejezés meglehetősen aforisztikus és szinte utasításnak tűnik: „A Diaeta ne tartson sokáig. Az egyenlőség jogi és teheri tekintetben vitessék át. Semmi retrograd lépés. A személyeké a bizodalom, annak megcsonkulásával ne fogjunk a kormányhoz, ez reánk nézve süker feltétele.”¹²⁶

Április 4-én a MOIB rövid levélben megküldte Batthyáynak a Zágráb megyei alispánnak eredetileg a Helytartótanácshoz felterjesztett jelentését, illetve másnap számos, ugyancsak fontosnak tartott irományt továbbított Pozsonyba.¹²⁷ A Bizottmány másik, Batthyányhoz intézett hosszabb levelére április 10-én, az országgyűlés befejezése előtti napon került sor. Ha a tíz nappal korábbi levél fontoskodó, kioktató és utasító jellegűnek tűnik, ez utóbbi inkább panaszos hangvételű. Így kezdődik: „Legújabb hírek szerint, mert minket Pozsonybul senki sem tudósít, azt halljuk, hogy a diaeta még néhány napig fog tartani.” (A hír alapja, hogy a tervezettnél két nappal később került sor az országgyűlés befejezésére.) „Némelyek katona adást emlegetnek... Némelyek a status adósság-vállalást emlegetik...” sorolja Szemere a Pozsonyban lévő minisztereknek az utolsó napokban gondot okozott bécsi követeléseket, amelyekről — bár nem hivatalosan — ezek szerint a Bizottmánynak tudomása volt. Reagálása: „E két ügy most minden áron

¹²⁴ Batthyány iratai 188–189. A Bizottmány egyidejűleg megküldte az előző napon a hatóságokhoz intézett körlevelét.

¹²⁵ Batthyány iratai 199., 203.

¹²⁶ Batthyány iratai 220–221. Csak erre a levélre érvényes a megállapítás, miszerint a Bizottmánynak „a miniszterelnökhöz intézett néhány irata pedig arról tanúskodik, hogy tőle nem függött, hanem irányítani akarta”. *Ember*; A minisztérium levéltára 17.

¹²⁷ Batthyány iratai 241–242., 249–250.

mellőzendő.” Ezt követően a levél beszámol a legfontosabb dolgokról: Pulszky megjött Fehérvárról, ahol erő alkalmazása nélkül sikerült a zsidók elleni hangulatot lecsillapítani; a vasi alispán jelentése alapján, Vasba és a környező megyékbe Csány Lászlót és Széll Józsefet „meghatalmazott biztosokul” kinevezték. Végül sürgeti a beszámoló a külföldön lévő katonaság hazahozatalát és a váltópénz biztosítását. Az utóbbiról megjegyzi: „Ez örökös lázongásban tartja az embereket. Minden esetre itt erélyes lépés szükséges, mind a jelen szükség kielégítése, mind a jövő szemponjtából.”¹²⁸

Batthyány és a Bizottmány kapcsolata ezek szerint egyoldalú volt: a megbízó irattól eltekintve nem ismerünk a MOIB-hoz intézett miniszterelnöki levelet. Ez azt jelenti, hogy Szemere szóbeli instrukciókat kapott (innen az utasítás március 27-én, hogy a hatóságok ezentúl a Bizottmánynak jelentsenek), s a meghagyást, hogy valóban a teljes önállóság alapján, a nádori felhatalmazásban szereplő széleskörű és országos „intézkedési hatósággal” rendelkezzenek a rend fenntartása érdekében. Ez volt a feltétele az eredményes ténykedésnek, amely lehetővé tette az azonnali reagálást március 29-én és április 10-én a katonasággal kapcsolatos problémákra, vagy ugyancsak április 10-én a tragikusra fordult Vas megyei események miatt Csány és Széll azonnali kinevezésére.

Ismereteink szerint a Miniszteri Bizottmány utolsó intézkedésével április 18-án arra utasította Csányt és Széllt, hogy a kóborlók ellen működjenek együtt a stájer hatóságokkal.¹²⁹ Szemere és Klauzál április 20-án letették az esküt,¹³⁰ és Szemere mint belügyminiszter még ezen a napon értesítette a hatóságokat a MOIB megszűnéséről. Egyben elrendelte, hogy ezentúl ötnaponként küldjenek jelentéseket és azt a belügyminisztériumnak címezzék.¹³¹

A Miniszteri Bizottmány szerepe a hatalomváltás napjaiban

Batthyány váratlan lépésére, amivel bejelentette leendő minisztériumának névsorát — láttuk — kényszerből került sor. Csak ez után intézkedhetett arról, hogy létrehozza a Miniszteri Bizottmányt. A nádor jóváhagyó kinevezésével ezek a személyek nem egyszerűen mint a miniszterelnök megbízottai, hanem mint a leendő kormány tagjai léphettek fel. A Bizottmány személyi összetétele is szerencsés volt. A fővárosban tartózkodó Klauzál Gábor alelnöke volt mind a városi, mind a megyei Választmánynak. Az iránta így kifejezett bizalom, helyzetismerete és addigi szereplése alapján magától értetődő volt, hogy ő legyen a Bizottmány elnöke. Szemerének, mint leendő belügyminiszternek a kiválasztása is logikus. Ő mint Borsod megye volt alispánja rendelkezett igazgatási tapasztalatokkal. Megbízata számára kétségtelenül gondot jelentett, hiszen ő készítette azt a sajtótörvényt, amelyet március 22-én az ifjúság nyilvánosan elégetett. Így nem utazhatott addig, amíg a módosított javaslatot, amely a biztosítékot (kauciót) a felére csökkentette, be nem nyújtották az alsóháznak. Szemere így is gondterhelten

¹²⁸ Batthyány iratai 285–286.

¹²⁹ Batthyány iratai 348.

¹³⁰ Batthyány iratai 295.

¹³¹ BM közösen kezelt iratok 1848:5. Ennek az értesítésnek nyomtatott változata másnap elkészült, s 23-án megküldték a hatóságoknak; uo. 1848:982.

szállhatott hajóra, hogy Pestre utazzon. Mint Kossuthnak írta már idézett levelében: „Biz’ én nagy aggodalmak között jöttem le.”¹³² Ezt a küldetést Széchenyi is kockázatosnak tartotta. Napjójába ezt jegyezte fel: „Szemere elmegy! Vagy felakasztják vagy rászed bennünket!”¹³³ A pesszimista megjegyzés második fele nyilván úgy értendő, hogy Szemere a reá nehezedő nyomás következtében a fővárosban nem az alakulandó kormányt képviseli majd, hanem együttműködik a radikálisokkal.

Láttuk, hogy Pulszky beszámolója után Szemerét jól fogadták. A Bizottmány országos bemutatkozására március 27-i kelettel került sor, amikor az Állami Konferencia halogató taktikája miatt Pesten jelentős tüntetés zajlott. A Pozsonyból érkezett nyugtalanító hírek hatására ezt a városi Választmány szervezte, de a demonstráció nem a pozsonyi országgyűlés ellen irányult. A Bizottmány nem volt részese a szervezésnek, de a város izgatott hangulatára hivatkozva újabb fegyverek kiadására kényszerítette Lederert. (Amikor ezt a hírt a MOIB értesítésére hivatkozva Rottenbiller a délutáni népgyűlésen bejelentette, az igen jó hatást gyakorolt a résztvevőkre.)

A Bizottmány tehát a közvélemény előtt hasznos intézményként mutatkozott be. Határozott fellépése pedig, amivel március 29-ére virradóra a Promontornál felfedezett lőport lefoglalta, s a fontos helyeken a katonai őrszemek mellé nemzetőröket állított, a főváros lakosságában végleg bizalmat keltett. Így állott elő az a helyzet, hogy mindkét Választmány „a ministerium meghatalmazott tagjaihoz” fordult, ha valami gyanúsat észlelt, vagy sürgős intézkedést látott szükségesnek. Gyakorlati volt tehát az együttműködés a „középponti választmány” és a Miniszteri Bizottmány között. Mint a fentiekben láttuk, Rottenbiller, a pesti Választmány elnöke és egyben a nemzetőrség ezredese, magától értetődően hajtotta végre a MOIB utasításait. Nyáry nem fogadta el a megbízást, hogy a Bizottmány tagja legyen, mert nem akart Szemere államtitkára lenni,¹³⁴ s ez nyilván okozott bizonyos feszültséget a két politikus között. Klauzál és Nyáry, a megyei Választmány alelnöke és elnöke azonban a jelek szerint jól együttműködtek, mint mutatják ezt az április 10–11-i Károly laktanyai események. Ugyanakkor Szemere volt az, aki a MOIB legfontosabb rendeleteit fogalmazta, s a legnagyobb határozottsággal képviselte a testület megbízatását.

Mindez azt mutatja, hogy Batthyány kényszerből fakadt rögtönzése szerencsés ötlet volt és bevált. Amikor pedig a Helytartótanács március 31-től nem kívánt foglalkozni a népmozgalmakkal, visszahúzódnásával a vidéki hatóságok előtt is megnövelte a Bizottmány tekintélyét. Az alispánoknak és polgármestereknek ugyanis azt kellett tapasztalniuk, hogy a korábbi legfőbb közigazgatási testülethez küldött jelentéseikre a MOIB válaszolt.¹³⁵ A nádor március 29-i levele után a

¹³² Ld. a 123. jegyzetet.

¹³³ *Széchenyi István*: Napló. S. a. r. Oltványi Ambrus. Gondolat Kiadó, 1978. 1214. Széchenyi szerint Batthyány Kossuthnak is felajánlotta, hogy ő menjen le a fővárosba. A pesti küldöttségnek márc. 19-én adott válasza után Kossuth legalább olyan népszerűtlen volt, mint Szemere.

¹³⁴ Pulszky Ferenc – Kossuth Lajoshoz. 1848. márc. 26. *Waldapfel*, Levelestár I. 157–158.

¹³⁵ A Helytartótanácshoz intézett és márc. 31. után a MOIB-hoz áttett jelentések külzetére rávezették a tudomásulvételt, vagy intézkedést, s azt, hogy visszaküldendő a Helytartótanácsnak, ahol a közigazgatási osztály 4. kűtfőjében helyezték el azokat. Az irat külzetén így megtalálható a MOIB intézkedésének dátuma és annak iktatószáma is.

Helytartótanács és a Kamara együttműködése — és a főparancsnok együttműködésre kényszerítése — április első napjaitól az ország közigazgatásának vezetőjévé tette a Bizottmányt. Ez a testület tehát ezekben az átmeneti napokban sikerrel képviselte a rövidesen hivatalba lépő kormányt. Tevékenységének igazi jelentősége talán az, hogy pontos ismereteket szerzett az ország hangulatáról, a különböző súlyú és jelentőségű mozgalmakról, amelyeket részben befolyásolni is tudott. Így, amikor Szemere átvette a belügyminisztérium vezetését, nem volt kiszolgáltatva a régi kormányzati szervek jóindulatának, hogy azok megosztják-e vele a rend fenntartása szempontjából alapvető fontosságú információkat. Mint az 1848 március-áprilisi napokkal foglalkozó jelentős monográfia megállapítja: Batthyány azzal a feladattal hozta létre a Bizottmányt, hogy „a magyar fővárosban a kormány leköltözéséig e szerv képviselje a törvényes hatalmat”.¹³⁶ Vagyis a Miniszteri Bizottmány, több tényező szerencsés találkozása következtében az 1848-as magyar rendszerváltás hivatala volt.

A Miniszteri Bizottmányt a kényszer, a jogos aggodalom hozta létre. Batthyánynak nem lehetett tehát célja, hogy „azután Pesten ez a testület ragadja magához az irányítást”.¹³⁷ A döntés pillanatában csak azt remélhette, hogy mérsékelni tudja a fővárosi radikálisok befolyását. A Bizottmány a nádor támogatásával — mint láttuk — elfogadhatóvá, sőt az együttműködés szintjéig elfogadottá vált a Budán székelő központi feudális kormánysszervek számára. Ezt a fővárosi mozgalom vezetői látva, hamar kialakították a MOIB-bal az eredményes együttműködést.¹³⁸ Mindez nem csökkentette a „középponti választmány” tekintélyét, amelyhez tömegesen csatlakoztak a vidéki választmányok. Mint a kortárs történetíró fogalmaz: „Bár két miniszterjelölt is volt jelen a fővárosban, felruházva teljes hatalommal: a mozgalom vezetését a bizottmány [ti. a „csenbizottmány”] azontúl is kezei között tartá.”¹³⁹ A Miniszteri Bizottmány ezt tudomásul vette, s nem tett kísérletet a fővárosi mozgalom kisajátítására. Miért is tette volna? A vidéki választmányok szolidaritása nemcsak a „középponti választmány” önérzetét növelte. Egyben biztosítékot jelentett a Miniszteri Bizottmány számára, hogy ezek a korábbi megyei és városi ellenzéki személyiségek részvételével létrejött testületek érvényt fognak szerezni a vidéki hatóságokhoz intézett rendeleteinek.¹⁴⁰

Hatalmi tényező volt-e a fővárosi Rendre Ügyelő Választmány ebben a helyzetben? Az adott körülmények között, amikor az események Pest-Pozsony, illetve

¹³⁶ Varga, A jobbágyfelszabadítás, 199.

¹³⁷ Spira: Polgári forradalom 93., ugyanő: A pestiek 68.

¹³⁸ Nem található annak nyoma, hogy Szemerék „vitathatatlan törekedtek” volna a pesti forradalom háttérbe szorítására. Ld. Spira, Polgári forradalom 94. Módosított álláspontjára ld. A pestiek 69.

¹³⁹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. Genfben Puky Miklósnál. 1864. II. 646.

¹⁴⁰ Ezek a forradalom jóvoltából született ideiglenes választmányok nem szükségszerűen voltak forradalmi testületek. Egy részük nem a főváros példájára, hanem a márc. 22-i miniszterelnöki körlevél felhívására jött létre. A helytörténeti kutatás feladata, hogy tisztázza ezeknek a választmányoknak politikai arculatát. Összegező értékelésükre ld. Spira György: A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán. In: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Magvető Kiadó, 1973. 198–199. (Ezekben a napokban három különböző hatalmi szervről szól, de ezek között nem szerepel a Miniszteri Bizottmány.)

Pozsony-Bécs, valamint Pest és Bécs kölcsönhatásában alakultak, igen. A Választmány kezdeményezője és irányítója volt a fővárosi mozgalmaknak, amelyek mind Pozsonyra, mind Bécsre nyilvánvaló hatást gyakoroltak. Egyetérthetünk tehát azzal, hogy a fővárosi mozgalom — még ha tételes követelései általában nem is valósultak meg — komoly befolyást gyakorolt a pozsonyi törvényhozás egész menetére.¹⁴¹ Ennek az állításnak érvényét nem rontja le az a tény, hogy a Bizottmány a főváros nyugalmának biztosításában jelentős szerepet játszott, s nagy valószínűséggel legalább egy összeütközést elhárított a nemzetőrség és a katonaság között. Ugyanakkor a vidék tájékoztatását és a körülmények adta feltételek közötti irányítását is ez a testület látta el. A Miniszteri Bizottmány volt a híd a régi és az új igazgatás között, ami lehetővé tette azt, hogy a Batthyány-kormány 1848 április közepén nagyobb nehézségek nélkül vegye át az ország irányítását.

¹⁴¹ *Spira*; A pestiek 68.

Aladár Urbán

FONCTIONNEMENT DU COMITÉ TEMPORAIRE NATIONAL MINISTÉRIEL
(MARS-AVRIL 1848)

(Résumé)

Suite à la révolution de février 1848 à Paris et de mars 1848 à Vienne, une révolution éclata à Pest, la capitale hongroise. La délégation de la diète tenant session à Pozsony parvint à ce moment-là à obtenir de Vienne certaines concessions constitutionnelles. Avec la permission royale, l'archiduc Étienne, palatin de Hongrie donna mandat au comte Lajos Batthyány, chef de l'opposition de l'aristocratie, pour former un gouvernement responsable. Après cet événement commencèrent les travaux législatifs à Pozsony, qui débouchèrent sur la transformation de la Hongrie en monarchie constitutionnelle.

Les jeunes radicaux de la capitale, qui, le 15 mars, extorquèrent la publication, dans une imprimerie près de la grande caserne, de deux tracts non censurés (les revendications de réformes constituées de 12 points, et le poème intitulé "Chant national" de Sándor Petőfi), n'étaient pas satisfaits des événements de Pozsony. Ils souhaitaient que le gouvernement tienne résidence dans la capitale, ce qui ne se réalisa pas, bien sûr. Ils étaient impatients, ils estimaient que la diète était "somnolente", car une semaine après les événements révolutionnaires, le gouvernement ne s'était pas encore constitué.

Pour calmer les radicaux de la capitale, ainsi que pour la représentation du futur gouvernement, Batthyány nomma le 23 mars, avec le consentement du palatin Étienne, un comité ministériel doté des pleins pouvoirs et constitué de Gábor Klauzál, résidant à Pest (futur ministre de l'Industrie et du Commerce), de Bertalan Szemere, délégué de Pozsony à Budapest (futur ministre de Affaires Intérieures), ainsi que de Ferenc Pulszky (futur secrétaire d'Etat du Ministère des Finances). L'étude présente les activités de ce Comité Temporaire National Ministériel. Elle montre, d'après des documents récemment publiés, comment ce Comité coopéra avec les corps administratifs résidents à Buda (avec le Conseil de Lieutenance et la Chambre), comment il arriva à nouer une relation suffisamment étroite avec le haut commandement militaire de Buda (General-Kommando) pour permettre d'éviter la confrontation de l'armée et de la garde nationale. Le Conseil fut même approuvé dans les jours de la révolution par le Conseil Surveillant l'Ordre, formé dans la capitale. Il n'y eut aucune rivalité entre eux, contrairement à ce qu'on supposait jusque-là, dans l'absence d'informations détaillées.

Étant donné qu'à partir de la fin mars, les autorités de province adressèrent aussi leurs rapports au Comité, le ministre des Affaires Intérieures disposait d'informations exactes concernant le moral du pays, les mouvements des anciens serfs et des nationalités.

THE WORKING OF THE TEMPORARY MINISTERIAL COMMITTEE MARCH-APRIL 1848.

Aladár Urbán
(Summary)

Under the influence of the revolutions in Paris and Vienna in February and March 1848 a revolution also broke out at Pest, the Hungarian capital, on 15 March. At the same time the parliament then in session at Pozsony forced the government of Vienna to grant constitutional concessions. Authorised by the king, the palatine, archduke Stephen, entrusted the leader of the Hungarian aristocratic opposition, count Lajos Batthyány, with forming a Hungarian government. Soon thereafter began at Pozsony the legislative activity which transformed Hungary into a constitutional monarchy.

The young radicals of the Hungarian capital, who on 15 March had enforced in the very neighbourhood of the great garrison that two political manifestos (the 12 points of their reform proposals and the National Song of Sándor Petőfi) should be printed without previous censure, were

not content with the developments in Pozsony. They vainly awaited the parliament's transfer to Pest. They attributed it to the parliament's "indolence" that the government had still not been formed one week after the revolution.

In order to calm down the radicals as well as to represent the future government on 23 March Batthyány, with the consent of palatine Stephen, appointed Gábor Klauzál (the future minister of industry and trade), Bertalan Szemere (later minister of domestic affairs) and Ferenc Pulszky (later secretary of state in the ministry of finances) as members of the Temporary Ministerial Committee with full powers. The study follows the activity of this Committee. Upon the basis of recently published sources it analyses the Committee's cooperation with the different governmental organs at Buda (Lieutenancy, Chamber), and its *modus vivendi* with the military headquarters (General-Kommando) thanks to which it was possible to avoid conflicts between the army and the national militia. The Committee was likewise accepted by the Board to Maintain the Order, which had been formed in the days of the revolution, and, contrary to former opinions, no rivalry developed between the two bodies.

Since from the end of March the provincial authorities sent their reports to the Committee, the minister of domestic affairs of the new government had full information about the morale of the people as well as about the movements of the former tenant-peasants and the ethnic minorities.

Varga János

UTOLSÓ KÍSÉRLET A ROMÁN-MAGYAR MEGEGYEZÉSRE 1849 NYARÁN

A pesti hadbíróóság 1850. július 6-án, nyolc tagjának egyhangú szavazatával, javai elkobzásán kívül, kötél általi halálra ítélte Eftimie Murgut, a 48–49-es magyar országgyűlés egyik Krassó megyei román képviselőjét. Azt a Murgut, aki, mint felségárulás vádjával letartóztatott politikai fogoly, a forradalmi változások folytán nyerte vissza 1848 áprilisában szabadságát. A bíróság többek közt azzal indokolta döntését, hogy a vádlott, Szemere miniszterelnök felszólítására, még 1849 augusztusában is megkísérelte a lázadó kormány és az erdélyi románok összebékítését, e célból Bem felkelőtábornokkal egyetértésben járt el, ez által pedig felségárulás részesévé vált. Miféle tevékenység állt az ítéletnek a lényegét illetően egyébként igaz megállapítása mögött?¹

Hodossy Miklós bihari alispán félreértette Szemerének egy június 30-án kelt utasítását, amely teljes és oly hatalommal ruházta fel őt, hogy a haza érdekében „rendkívüli eszközöket” is igénybe vehessen.² A felhatalmazás csak a népfelkelés ügyében teendő intézkedések megtételére vonatkozott. Hodossy mégis ennek alapján hívta meg július 16-án, kormánybiztossá kinevezését követően³ azonnal, a román-magyar megállapodás céljából Lancut azzal az ígérettel, hogy „amit mi ketten elvégezendünk, nem rontja el azt senki”. Levelének kézbesítésére azonban egy Iuon Puleşel nevű, román származású rézbányai bányász személyében csak július 23-án akadt vállalkozó. Puleşel Topánfalváról július 28-án este tért vissza Vaszkohra Lancu azon szóbeli válaszával, hogy „ami volt, elmúlt (tse o foszt o trekul)”.⁴

¹ Murgu hadbíróági perének valamennyi irata a Hadtörténelmi Levéltár K. und K. Kriegsgericht zu Pest c. irategyűttesének Tagebuch 1851:657. számú jelzete (a továbbiakban KKKG) alatt található. Közülük többet már *Sebes Dénes* (Két Magyarország, Bp., é. n.), *Kovács Endre* (Bem József, Bp., 1954) és *Deák Imre*: Bem utolsó esztendeje (A Székelység, 1934 május) is hasznosított.

² A miniszterelnök az alábbiakat írta: „Őn teljes hatalommal intézkedik, s mindenáron eszközli, hogy aminek fennakadnia nem szabad, fenn ne akadjon. Mindent kifejez e szó: teljes hatalom. S őn érti ezt.” (Kiemelés Szemerétől) – A levél fogalmazványa: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Belügyminisztérium, Elnöki iratok, 1849:390.

³ Thurzó János bihari másodalispánnak Szemeréhez intézett jelentése szerint Hodossy a kinevezést július 16-án kapta képhez. Ld. uo. 1849:607.

⁴ Hodossy többek közt a következőket írta Lancunak: „Lehetetlen, hogy költsönös bajainkat az egék is meg ne elégték volna... Mutass ki helyet és jöjj oda személyesen magad s végezzünk úgy, hogy megállapodásunkon az egész emberiség örvendezzen.” A kormánybiztos Ivan Pop belényesi ortodox esperes javaslatára a nagyváradi Mezei Lászlót bízta meg, hogy felhívását vigye el Topánfalvára Lancuhoz. Egyúttal megkérte Popot, hogy ő is küldjön Lancunak egy megbékélésre szólító levelet. A Mezeinek adott útlevelelben Hodossy egyértelműen szögezte le, hogy lépésére Szemerének „rendkívüli eszközök” alkalmazására is felhatalmazást adó rendelete bátorította fel. Mezei azonban, mivel hasztalan keresett Rézbánya környékén olyasvalakit, aki hajlandó lett volna bekísérni őt az Érchegységbe, egymagában nem érzett kedvet a havasi kirándulásra. Ezért a rábízott — egyébként

Azonos tartalmú szóbeli felelettel érkezett július 30-án Vaskohra George Popa is, aki Simonffy József alezredes július 13-i, a havasi felkelőket harcuk beszűntetésére szólító felhívását vitte Iancuhoz: „ami volt, volt, már késő”.⁵

Iancu csak július 28-án, Puleşel és Popa visszaindulását követően értesült arról, hogy Lüders tábornok cári csapatai Erdély földjére léptek.⁶ Rideg, minden további kapcsolatfelvételt elutasító válasza tehát nem az oroszok közeledése miatt

nyitott — leveleket átadta a Vaskoh-on állomásozó magyar katonaság parancsnokainak: Inczedy László és — a lancuékkal úgyis levelezésben álló — Simonffy József alezredeseknek. Az ő megbízásukból talált Puleşel személyében utat vállaló személyt Kaiszler Antal vaskohi hámor-ellenőr és egyben nemzetőrszázados. Puleşel azután mind Hodossy, mind Pop levelét személyesen vitte el Iancuhoz. A fenti események a következő dokumentumokból rekonstruálhatók: 1. Hodossy júl. 16-án Iancuhoz intézett levelének fogalmazványa; 2. a Mezei számára júl. 17-én kiállított útlevel; 3. Sughó László szolgabírónak az akció beindításáról Hodossyt júl. 24-én tájékoztató beszámolója; 4. Kaiszler Sughóhoz intézett júl. 28-i jelentése Puleşel útjának eredménytelenségéről; 5. Sughó júl. 29-i kísérőlevele, amellyel Kaiszler levelének eredetijét küldte meg Hodossynak (mind az öt irat előhelye: MOL, Hodossy Miklós kormánybiztos iratai, 7. cs. Beadványok, 1848/49, június-július); Hodossy ugyanezen ügyben júl. 25-én lughóhoz írt levelének — iktatatlan — fogalmazványa (uo. 9. cs. Fogalmazványok); Kardos Ferencnek, az Aradról Nagyváradra küldött tudósítónak (Kardos megbízására ld. uo. Fogalmazványok, 8. cs. 1849:1448) Török Gábor Arad megyei alispánhoz küldött júl. 17-i, 21-i és 26-i beszámoló (ezek találhatók: MOL, Török Gábor kormánybiztos iratai, 1849:2895). Egyébként Hodossy e kísérletre az is ösztökélhette, hogy az Erdély és Bihar megye határán található Királyhágón, ahonnan pedig — az ő szavaival — „egy tágas út” vezetett „egyenesen a Jánk Mótz táborába”, nem tartózkodott fegyveres erő. Ezért attól tartott, hogy — amint ezt Cserey Ignác ezredesnek, a Bihart is magában foglaló 6-8. hadmegye parancsnokának írta — „tsak egy gondolat kell Avram Jánkunak, hogy... egynéhány szívdag magával kijöjjön, Bihar megye és Erdély e részének parantsoljon, mégpedig úgy, hogy onnan kivérni sem igen tudhassuk.” (MOL, Hodossy ir. Fogalmazványok, 8. cs. 1849:1462)

⁵ Simonffy e felhívásában, amelyet egyébként Iancu — utánozva Kossuth eljárását — visszaküldött neki, a felkelő-vezér azon érvére, hogy a románságot elnyomó magyar arisztokráciával szemben Ausztria a románoknak „nemzetiséget is” ígért, csak azt tudta válaszolni: az osztrák kamarilla az aristocratiának is megígérte szentül a régi rabság helyreállítását”. (Az irat eredetije: MOL, Erdélyi iratok gyűjteménye, R 298, 7. cs. 2. t.; egykorú másolata uo. Országos Honvédelmi Bizottmány — a továbbiakban: OHB-iratai, Kossuth-Miscellanea, 1849:124; kiadta: *Deák Imre*: 1848 ahogyan a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben, [Bp., 1943], 403-404.) Egyébként Simonffy e — Polgártársak! megszólítású — második levelében felajánlotta, hogy az ügy részletesebb megvitatása végett kész a románok által választott helyen és időben fegyvertelenül megjelenni; egyúttal közölte, hogy július 20-ig, amikor is az — általa önkényesen kilátásba helyezett — amnesztiá határideje lejár, várja a románok nyilatkozatát; hozzáfűzte még, hogy ha addig nem fogadják el a kegyelmet, akkor „lássák annak következtetését”. Ő maga július 27-én kelt, Szemerének szóló tájékoztatójában beismerte ugyan, hogy kísérlete az adott időpontig semmi eredményt sem hozott, ám a sikerben továbbra is reménykedett. Ha viszont megcsálnák reményei, akkor — írta a miniszterelnöknek — Iancu népét próbálja meg főnökétől a magyarok oldalára vonni. A románság — vélte Simonffy — mutat is erre hajlandóságot, bár a Csutak és Hatvani működésével kapcsolatos tapasztalatai után a magyarok iránt kevés, Bem tábornokhoz viszont „nagy bizodalmat” mutat. (Simonffy e levele. MOL, Belügyminisztérium — a továbbiakban. BM — Szegedi iratok, Iktatatlan.) Iancu Simonffy július 13-i felhívása fenyegetőnek érzett befejezéséből arra a következtetésre jutott, hogy a magyarok végleg elhatározták a bányák — vagyis az érchegységi bányavárosok — bevetését, és július 16-i levelében haladéktalanul fegyvereket kért a gyulafehérvári osztrák várparancsnokságtól hadiszerekben nagyon is szűkölködő, „minden oldalról körülzárt” felkelői számára. (Levelét ld.: Wien, Kriegsarchiv, Kriegsministerium, Präsidial-Akten, 1849:9825). Feltehetően szűkszávu, elutasító válasza bátorította Iancut, hogy a Simonffy által beígért „következés”-ből — kezdeti aggályai ellenére — július 20-a után sem lett semmi. Simonffynak Iancu szóbeli elutasító választát Kossuthoz közvetítő, Nagyváradon július 31-én kelt levele eredetiben: MOL, OHB, Kossuth, Miscellanea, 1849:124. E levél tartalmáról tájékoztatta a Váradról Aradra tartó Hunkár Antal veszprémi főispán az augusztus 4-én Aradról Várad felé induló képviselők egy kis csoportját úgy, hogy „Jánk már nem akar egyezkedni”. (Ld. Hunfalvi Pál 1848/49. évi naplójegyzetei, MOL, Filmtár, C 146. doboz, 1849. aug. 9-i bejegyzés.) Ennek alapján tételezték fel e képviselők, hogy Iancu állásfoglalása végleges érvényű, azaz Bálcescu általuk ismert vállalkozása ugyancsak kudarcra elvezető.

⁶ Erről *V. Moldovan* — a továbbiakban: VM — tájékoztat (Memorii din 1848-1849, Braşov, 1895, 155.), aki szerint a hírt két Resinar-környéki ember vitte meg; az orosz seregnél szolgáló Boeriu küldte őket azzal az üzenettel, hogy Iancu készítsen beszámolót tevékenységéről.

született.⁷ Kossuth július 5-én — egyébként a minisztertanács egyetértésével⁸ — tett nyilatkozatának tartalma és hangneme háborította fel,⁹ amelyet a kormányzó Simonffynak küldött ugyan, de felhatalmazta az alezredest, hogy „a lázadás főnökeivel” is közölheti azt. E nyilatkozat egyébként feleletként született Iancu azon levelére, amelyben Simonffynak júniusban — egyébként minden felhatalmazás nélkül — tett békekísérletére válaszolt.¹⁰ Kossuthnak akkor még az volt a levélben is tükröződő álláspontja, hogy egy országban csak egy politikai nemzet létezik, amelynek minden országlakos tagja, akik egyenlő jogokat-szabadságokat élveznek, és akikre egyazon törvények vonatkoznak; ebből következően ő — a kormányzó — a jogközösségnél és egyenlő szabadságnál többet ígérni és adni nem

⁷ Az viszont nem zárható ki, hogy állásfoglalásában befolyásolta Axentiu jelentése, amely szerint a magyarok most az oroszok inváziójának meggátolásával vannak Besztercénél és Brassónál elfoglalva, itt van hát a kiváló alkalom a Gyulafehérvárt ostromló magyar sereg hátbatámadására; Iancu állítólag ki is adta a parancsot a vár felmentésének előkészítése végett a felkelők minden nélkülözhető erejének koncentrálására. (Minderre ld. Inczédy alezredesnek júl. 28-án Vaskohról a fehérvári ostromsereg parancsnokságához intézett levelét: MOL, Vegyes katonai iratok 1848/49. 13. cs. Az aradi várparancsnokság iratai.)

⁸ Kossuth levelének már bevezetőjében kijelenti, hogy mindazt, amit mond „a miniszteri tanács hozzájárultával” fogalmazta meg. E hosszú választ először a Transilvánia közölte 1877. évi 5. és 6. számában (66–67., ill. 77–78.); legutóbbi kiadása *Barta István*: Kossuth Lajos kormányzó elnöki iratai (a továbbiakban: KLÓM XV), Bp., 1955. 661–664.), de publikálta *Deák* (i. m. 394–397.) is.

⁹ Feltételezhetően az is sértette, hogy a kormányzó nem közvetlenül neki válaszolt, Simonffynak írt levelét pedig Kossuth egyszerűen visszaküldte.

¹⁰ Simonffy júniusi kezdeményezését a hozzá kapcsolódó eseményekkel együtt a MOL-ban őrzött iratok alapján részletesen, szakszerűen, objektív szemlélettel feldolgozta *Silviu Dragomir*: *Tratativele româno-maghiare din vara Anului, Intervenția lui Simonffy 1849, Cluj-Kolozsvár, 1947*. Ennek alapján foglalkozott a kérdéskörrel *I. Tóth Zoltán* is (Bálcescu élete, Bp., 1950.) (– a továbbiakban TBÉ.) Ezért itt csak a következőket jegyezzük meg: Simonffy július 2-án nemcsak saját első — június 21-i — felhívását és Iancu erre írt július 27-i feleletét küldte meg Kossuthnak, hanem azt a választ is, amelyet „a havasok ura” Ioan Gozmannak, a magyar országgyűlés egyik bihari román képviselőjének, annak ugyancsak június 21-i megkeresésére, szintén 27-én adott. Gozman, a román nép felvilágosítása végett Dél-Bihart járva, találkozott Vaskohon Simonffyval, és a vele történt megbeszélés alapján külön levéllel fordult „Avram Iancu prefectus úrhoz”, a románok gondjainak és kívánságainak őszinte előadására buzdítva őt, hogy a magyar országgyűlésen a román képviselők felkarolhassák azokat. (Simonffynak a fenti dokumentumokat Kossuthhoz küldő kísérőlevele: MOL, OHB, Általános iratok, 1849:8924.) Egyébként Simonffy ugyanezen a napon — júl. 2-án — Szemerét is tájékoztatta arról, hogy a románokat „békességre és fegyverletételre” szólította fel, a vonatkozó iratokat pedig egyidejűleg eljuttatta a kormányzóhoz. E levelében — Iancu válaszait az érdemelnél optimistábban értelmezve — ugyancsak annak a véleményének adott hangot, hogy a románok „békességre és fegyverletételre... hajlandóknak mutatkoznak”. (E levelét ld. MOL, BM, Általános iratok, 1849:444.) Gozman csak július 9-én küldte meg Kossuthnak Iancuhoz intézett felhívása másolatát. Ezt az iratot a kormányzó hivatalban 1849:9186 szám alatt iktatták (vö. MOL, A Kormányzói Hivatal előterjesztési ívei, 11. k.), az iktatás sorának „Határozat” című rovata azonban üres; a különben is csak tájékoztatásnak minősülő levélben foglalt ügyet bizonyára a Simonffynak adott július 5-i válasszal tekintették elintézetnek. Az említés nélkül nem hagyható másik körülmény: Kossuth félreérthetetlenül azt szögezte le szóban forgó július 5-i levelében, hogy ő „sem többet, sem kevesebbet, mint a közös jogot, s egyenlő szabadságot ígérni s adni senkinek nem” fog, „alkudozásnak s több vagy kevesebb engedély megadásának helye sem lehet”, következőképpen „sem alkudozásokról, sem fegyvernyugvásról tudni” nem akar. Simonffyt pedig csupán arra hatalmazta fel, hogy „a lázadók közül” bárkinek, aki személyesen kíván „valamely részletek iránt a *kormányval* (kiemelés tőlem – V. J.)... értekezni”, menlevelet adjon; arra azonban, hogy ő maga tárgyaljon a felkelőkkel, sőt megszabott ideig igénybevehet közkegyelmet ígérjen nekik, nem adott az alezredesnek jogot. Simonffy tehát már nem csupán önelhatározásból, hanem kormányzói utasítást szegve járt el, amikor második felhívását — még ha csak kísérőlevél formájában is — kibocsátotta.

hajlandó, ebben alkudozásnak helye nincs; aki tehát ezeket elfogadja és a haza hűségére térve 15 napon belül leteszi fegyverét, politikai vétségeit illetően amnesztiában részesül; az ellen pedig, aki e lehetőséggel nem él, harc lesz, és annak részére e harc se győzelme, se veresége esetén nem végződhet szabadsággal.

Első felindulásában Iancu állítólag olyan írásos választ diktált Kossuthnak, amelyben kijelentette: nem is óhajtja, hogy egy ilyen egyén megismerje a románság fájdalmait és kívánságait.

E levél elküldésére nem került sor.¹¹ És álláspontja is módosult, miután július 30-án Topánfalván Todor Tyok falusbíró házában, ahol lakott, ötödmagával találkozott az általa már májusban megismert, ugyancsak ötödmagával érkező Bălcescuval.¹² Ő a havasokba vezető útjában, a július 14-én született egyezség¹³ alapján, sokaknak, így Kolozsvárott — Boczkó Dániel kormánybiztoson kívül¹⁴ — Paget Jánosnak is elújságolta,¹⁵ hogy a magyar kormány jóváhagyta egy román légió alakításának tervét,¹⁶ és ha Bem kiveri az oroszokat, e légió útján felkelést

¹¹ Moldovan állítja: e levelet neki mondta tollba Iancu Topánfalván, és azt is tartalmazta, hogy a románok Kossuthot olyan lázadónak tekintik, akinek szavában az előzmények után — ezzel nyilván a Dragoș-körúli félreértelmezett történésekre céloz — nem bízhatnak meg. Feltételezi Moldovan azt is, hogy e levelet — vélhetően tartalmának és hangnemének keménysége miatt — Simonffy nem merte a kormányzóhoz továbbítani. (VM 153.) Valójában legkisebb nyoma sincs annak, hogy a szóban forgó iratot — ha egyáltalán létezett — valaha is útnak indították volna.

¹² A találkozás lefolyását maga Tyok beszélte el Moldován Gergelynek. (Ld. *Moldován Gergely: A románság, I. Nagybecskerek, 1895, 572.* – A továbbiakban: MG)

¹³ Ezt a történetírásba „Projet de pacification” néven bekerült békekötési tervet és a vele kapcsolatban megalakítani tervezett román légió alapokmányát (mindkettőnek egyik eredeti, a felek által aláírt példánya: MOL, OHB, 1849: 9312) legújabbán Barta István közölte (KLÖM XV. 723–727.). De egész terjedelmében publikálta I. Tóth Zoltán is (Bălcescu válogatott írásai, Bp., 1950, 201–203. – a továbbiakban: TBÉ). A Bălcescu és a magyar kormány egyetértésével született végleges szövegnek egy előzetes — tartalmilag a véglegessel megegyező, szövegezésében azonban néhány ponton attól eltérő — változata található „kibékülési terv” címen a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár 1849. júl. 25. jelzetű dossziéjában (ide a Borsodi-Miskolci Múzeum II/a 1095 jelzetet viselő irataként került), ennek másolatát pedig a MOL Szemere Bertalan miniszteri iratai 1848/49 című irategyűjtése őrzi.

¹⁴ Boczkónak maga Bălcescu kézbesítette – legkésőbb július 23-án (Paget János e nap már együtt látta őket Kolozsvárott. – V. ö.: A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben, *Paget János feljegyzései, Hadtörténelmi Közlemények. 1928* – a továbbiakban: Paget – 482. 1849. július 23-i bejegyzés) – Kossuth júl. 15-i rendeletét, amelyben tájékoztatta a kormánybiztos, hogy Bălcescu felhatalmazást kapott a „fellázadt rokonaivali pacificator”, és egyben utasította Boczkót, hogy lássa el Bălcescut „az ezen jártában szükséges s a havasok szélén vezénylő parancsnokokhoz szóló nyílt rendelettel is”. Bemnek pedig már egy nappal korábban megírta: *Jai en votre mandé à Mr. le commissaire Boczko de prater secoureu ce que celargarde – à ces messieurs et de pourvoir à leur besoins à fin que l'effectuation de leur projet se fasse sans nul délai.* (Mindkettő fogalmazványának szövege: KLÖM, XV. 735.)

¹⁵ Paget június 16-án Pesten ismerkedett meg Bălcescuval, aki ezután július 23-án Kolozsvárott meg is látogatta őt és személyesen tájékoztatta békekötési és légióalakítási megbízatásokról. A légiótervről Paget egyébként június 18-án ugyancsak Pesten, de Boliactól értesült. Így csupán az jelentett újdonságot számára, hogy a két román a kétirányú vállalkozás kivitelezésére a kormányzótól — a minisztertanács egyetértésével — immár megbízást, illetőleg felhatalmazást is kapott. (Minderre: Paget 349, 352–353. és 482–483.)

¹⁶ A magyarok oldalán harcba indítandó román légió felállításának eszméje Ghica Bălcescu és Bălăceanu konstantinápolyi megbeszélései során vált elhatározott szándékká. A tervet helyeselték a nyugati román emigráció olyan vezetői is, mint Golescu, Rosetti és Magheru. Az utóbbit Bălcescuék egyenesen a légió parancsnokának szerették volna látni. De ő nem vállalta, ezért végül is a lengyel

szerveznek Havasalföldön; egyúttal mindenkit azzal biztatott, hogy Iancuval is meglesz a béke.¹⁷

Iancu megilletődve fogadta Bălcescut és a Kossuth által is aláírt júl. 14-i megbékélés-tervezetet, amely tartalmilag messze túllépett a magyar politikai vezetés 9 nappal korábbi álláspontján, hiszen egy sor nemzetiségi kezdeményt helyezett kilátásba, és immár nemcsak politikai vétségeik bocsánatát ígérte az események minden olyan résztvevőjének, aki a tervezet román részről történő aláírását követően leteszi a fegyvert, hanem amnesztiával más jellegű bűnökre is fátylat borított volna. Iancu alighanem meglepte Kossuth nézeteinek és magatartásának illetően — később magyarázandó — változása, amelynek őszinteségét azonban Bălcescu hitelesítette számára. Ő maga ugyancsak módosítva az „ami volt, volt, elmúlt”-ban kifejeződő elzárkózását, hajlott a kéznyújtás felé, de egymagában természetesen nem hozhatott végleges döntést. Ezért valamifajta állás-

emigráció által a magyarok és délszlávok kibékítésével megbízott — Iskender bey álnéven tevékenykedő — Ilinski lengyel őrnagyra esett Bălcescuék választása. Ilinski Bălcescuval együtt érkezett május 9-én Pancsovára, majd miután mindketten megírták Debrecent és Pestet, ide is tért vissza. Itt találta Kossuth július 16-án kelt parancsa, hogy mint az alakítandó román légió vezére, további utasítások vétele végett utazzék Bem altábornagyhoz Erdélybe.

Kossuthnak Bălcescu már első kihallgatásakor — május 28-án — szóba hozta a légió ötletét, hiszen annak létesítéséhez a magyar kormány jóváhagyása kellett. Kossuth az eszmét állítólag örömmel fogadta. Két nappal később Bălcescu és Boliac immár írásban jelezték — ezúttal Batthyány Kázmér külügyminiszternek — a légió felállítására vonatkozó szándékukat. Az annak megszervezését és szerkezetét tartalmazó konkrét javaslatot azonban Bălcescu csak június 23-án adta át Batthyáynak, érdemben pedig csupán július 8-án tárgyaltak róla. Batthyány a légió élére Dembinskyt szemelte ki. Elképzelése azért esett kútba, mert Dembinsky a vezénylet vállalását a kormány számára elfogadhatatlan feltételekhez kötötte.

Július 13-án maga Kossuth fogadta Bălcescut és Boliacot; ekkor járult hozzá egy román katonai egység felállításához, azzal a kikötéssel, hogy egyelőre csak egyetlen zászlóalj létrehozásán munkálkodjanak, és ezt fejlesszék fel rövid időn belül teljes légióvá. Másnap azután — néhány kérdéses részlet tisztázását követően — Bălcescu, Boliac és Kossuth — ez utóbbi azzal a záradékkal, hogy „elvben elfogadom, a részleteket azonban közelebbről Bem tábornok határozza majd meg, aki erre felhatalmazást kapott” — aláírták a tervezetet. Boliac pedig, akire a konstantinápolyi megállapodás értelmében az állomány összetoborzása várt, Bemhez indult.

A fenti összefoglalás forrásai: TBÉ 119–128. és 133–135; *I. Tóth Zoltán*: Bălcescu válogatott írásai, Bp., 1950 (a továbbiakban TBV), 179–180., 188–189. és 195–198.; ugyanő: Nicolae Bălcescu, Magyarok és románok, Bp., 1966, 307–309., KLÖM, XV. 723–728., 735–736. és 743–745.; *Jancsó Benedek*: Szabadságharcunk és a dako-román törekvések, Bp., 1895, 147–148. és 151–152.; *J. Ghica*: Amintiri din pribegia de după 1848, București, 1889, 208–212. és 276–281.; 74–75. és 85–86; P. Panaitescu; Emigrația Polonă și revoluția română de la 1848, București, 1929, 117; MOL OHB, Általános iratok 1849:9312; uo. BM Elnöki iratok 1849:606; Hadtörténelmi Levéltár, 1848/49-i iratok, 35/197 f.; Wien, Kriegsarchiv, A. C. Siebenbürgen, 1849–7–10.

¹⁷ Egyébként Bălcescuék közvetítő ügködésének híre, meg az a hiedelem, hogy a havasiak hamarosan kapitulálnak (e hiedelem főforrása egy későbbiekben tárgyalandó esemény volt), július folyamán Erdély szerte elterjedt. A Honvéd című lap július 11-i száma olvasói tudtára adta, hogy „az oláhországi szabadelvű párt követeket küldött az erdélyi... oláhokhoz”, akik arra szólították fel az utóbbiakat: csatlakozzanak a magyarokhoz. Az újság e vélelmezett felszólítás eredményének tulajdonította azt, hogy Iosip Moga, aki 1848 tavaszán az érchegységi román mozgalom vezéralakjai közé tartozott, önként feladta magát az egyik magyar térparancsnokságnál, és egy nyolcoldalas felhívással fordult Iancuhoz a rossz ügy támogatójává lett román felkelés befejeztetése, meg a magyarokkal történő összefogás végett. Levele azonban feltehetően nem jutott el Iancuhoz; saját kézírású eredetije ugyanis irategyüttesben maradt az utókorra (MOL, Teljhatalmú, országos biztosok iratai [F245] – az együttes utolsó, iktatatlan darabja).

pont kialakítása végett, augusztus 3-ára Zalatnára összehívta a prefekteket és tribunokat, és Bălcescuval eléjük táratta a magyar ajánlatot.

Ennek alaptervezetét valójában a magyar országgyűlés román képviselőinek bizonyos köre és Bălcescu közösen dolgozták ki, majd némi módosítással előbb Batthyány külügyminiszter, azután Kossuth is elfogadták azt.¹⁸ Bălcescu a taktikát illetően abban állapodott meg az ehhez presztízs-okokból ragaszkodó Kossuthal, hogy ha Iancu a románok kéréseiként terjeszti elő a tervezetben foglaltakat a magyar vezetésnek, akkor a kormányzó elfogadja és az országgyűléssel is jóváhagyatja azokat.¹⁹

A zalatnai gyűlésen azonban a tervezet elfogadását hevesen ellenezte az a radikálisan antimagyar párt, amelyhez a magasabb beosztású vezetők többsége — így Balint, Axențiu, Vladuțiu, Moldovan — tartozott, és amely annak idején a Dragoșsal kezdett tárgyalást is kárhóztatta. A vita során az az Axențiu, aki alig

¹⁸ A „Projet” előzményeinek és létrejötté körülményeinek részletes bemutatása külön tanulmányt igényel, ezért a hozzá vezető útnak itt csak legfontosabb állomásaira utalhatunk. Alapja kétségtelenül az 1848. évi balászfalvi román népgyűlés kívánságlistája. Konkrét törvényjavaslatot e tárgyban először 1848 augusztusában az erdélyi uniós-bizottság mellé Szemere által pótlólag kirendelt románok: Țipariu és társai — feltehetően a pesti nemzetgyűlés román tagjait is meghallgatva — készítettek. (Megtalálható: MOL, BM, Országglásztati Osztály, 4. kf. 58. t.). 1849 májusában a Szemere kezdeményezésére történt megbeszélés után a Debrecenben tartózkodó román képviselők foglalták össze azt, amit a maguk részéről szükségesnek tartottak a majdani nemzetiségi törvénybe felvételni. (Vö. A közelmúlt titkaiból, 1. füz. Bp., 1878, 50–52., és *Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota* II. Bp., 1896, 161–162.). Erre épült az a tervezet, amelyet Bălcescu már Pesten — a román képviselők oda visszatért részének közreműködésével — szerkesztett, saját szavaival: „az erdélyi és bánági románok érdekében” petícióvá. Ezt kérte el tőle a szerbek kibékítése végett Magyarországra küldött ágens: Bystrzonowski, hogy szerb vonatkozásban is kérvény-mintául használhassa azt. (Bystrzonowski 1849. július 23-án Czajkowskihoz intézett levelében írja: Bălcescu „a fait un écrit des concessions pour les Valaques avec les députés valaques, qui étaient ici. Je compte prendre la même chose pour modile pour les Serbes”. Közli *Panaitescu* i. m. 117. – Ld. még Bălcescu június 22-i levelét Ghicához, TBV, 189.)

E petíciót Bălcescu június 13-án adta át Batthyány külügyminiszternek. Tőle a magyar ellenjavaslatot csak június 25-én kapta meg. E magyar ajánlat a minisztertanácsnak a nemzetiségi kérdés mikénti megoldására vonatkozó jún. 6-i határozatán alapult. (Batthyány jún. 20-án írta Szemerének: Az ügynökök folyamatos tudósításai szerint mind a szerbek, mind a románok hajlandóak egyezkedni, de előbb azt az alapot kívánják megismerni, amelyre „az egyezkedést fektetni lehetne, azaz tudni szeretnék, hogy „mily engedményeket akar a magyar kormány a Szerb és Oláh népiségeknek adni”; ezért kérte a miniszterelnököt: küldje meg neki a miniszteri tanácsban általa előterjesztett egyezkedési pontokat, hogy „a Román nemzeti pártnak hozzánk küldött ügynökével”, aki az egyezkedést „igen előmozdíthatja”, közölhesse azokat. Szemere még aznap saját kezűleg írta rá Batthyány levelére: „írassa le Hajnik, s ma küldje meg”. (A vonatkozó iratok: MOL, BM. Elnöki ir. 1849: 189., ill. 310.)

A magyar kormány ebben a román nyelv hivatalos használatát csupán községi szinten engedélyezte volna, és nem szólt a román többségű megyék meg az esküdtsékek nyelvéről, román nyelvű felsőbb tanintézetek létesítésének szabadságáról, román nemzetőrségről, továbbá a román egyháznak az esztergomi érsekségtől és a szerb ortodoxiától való függetlenségéről, azaz hallgatásával éppen a románok legfőbb kívánságainak többségétől zárkózott el. (Minderre ld. Bălcescu jún. 25-én Ghicához intézett levelét – TBV 189–191.)

A fordulat azután július 13-ának késő estjén következett be: a minisztertanács — alaposan feltételezhetően egy később ismertető esemény hatására — elvben elfogadta a Bălcescu-féle tervezet, másnap pedig ennek és Szemere — tartalmilag teljesen Bălcescu petíciójára alapozott — fogalmazványának stílusos összegyűréséből megszületett a Projet végleges szövege. (Vö. a 13. sz. jegyzetben mondottakkal).

¹⁹ Bălcescu minderről júl. 15-i levelében tájékoztatta Ghicát (TBV, 198–199.).

5 nappal korábban rendelte el prefekturája minden 17 évnél idősebb nőtlen, illetőleg nős, de gyermektelen férfiújának hadra kelését,²⁰ kijelentette, hogy ő még az oroszokkal is megverekszik, ha azok a magyarok barátságát ajánlanák neki. Mikor pedig Kossuth állítólagos kívánságaként szóba került, hogy engedjék a hegyekbe vonulni és onnét védekezni a cáriak által szorongatott magyar sereget, e párt oldaláról elhangzott, hogy ez csak a románok holttestein át történhet meg.²¹

Egyfajta kompromisszumot mégiscsak sikerült Iancunak és körének elérnie. Ezt tartalmazta Iancu e napról keltezett, ismert írásbeli válasza, amelyet augusztus 8-án Aradon adott át Bálcescu Kossuthnak. Ebben Iancu sajnálkozik azon, hogy a válságosra fordult hadihelyzetben, amikor az orosz sereg közeledik, a magyar haderő pedig — Stein Miksa ezredes seregének Gyulafehérvár alól történt elvonulására célozva ezzel²² — távolodik, nem alkudozhatnak a béke helyreállításáról; különben is nehéz és hosszú időt vesz igénybe, „amíg a népet a veletekkel testvériségre bírhatjuk”; egyidejűleg mégis úgy határoztak, hogy testvéri érzelmeik jeléül e harcok alatt a magyar sereg irányában semlegesek maradnak, annak támadásával felhagynak, és csak akkor kezdenek önvédelmi harcba, ha magyar részről támadás éri őket. Végül abbéli reményét fejezte ki, hogy e semlegességet a magyar kormány és hadseregének minden vezére tiszteletben fogja tartani.²³

A levélben felhozott indokokon kívül Iancuék nyilván más szempontokat is mérlegeltek, amelyek a béketervezet elfogadása, illetőleg visszautasítása mellett szóltak. Középutas hozzáállást tanácsolt nekik az a körülmény, hogy a felkelt népben mélyen meggyökeredzett magyarellenességből is táplálkozott az az ellenállás, amelyet a radikális szárny tanúsított minden béküléssel szemben. A magyar ügy is egyértelműen vesztesre állt. Másfelől viszont a cáriakba vetett bizalmukat a Román Nemzeti Komitő több vezetőjének, köztük Bärnuţnak, bukaresti — igaz, átmeneti — letartóztatása, az osztrákok iránt táplált reményeiket pedig az kezdte ki, hogy a császár a román kívánságokat július 18-án ismét előterjesztő küldött-

²⁰ Axenţiu felhívása, amelyet mint az I. légió prefektje adott ki, németül megtalálható: Hadtört. Levéltár, Az erdélyi osztrák hadsereg iratai, 1. cs. ad 13/43.

²¹ Iancu és Bálcescu találkozására, a zalatnai gyűlésre és Axenţiu ottani kifakadására ld. VM, 154; *Moldován Gergely* i. m. I. 572–573.; illetőleg *Jancsó Benedek*: A román nemzetiségi törekvések stb. II. 759–763. és *Szilágyi Farkas*: Alsófehér vármegye 1848/49-ben, Nagy-Enyed, 1898, 395–396.

²² Stein a júl. 25-ről 26-ra virradó éjjel oldotta fel Gyulafehérvár blokádját, miután a Nagyszombat július 21-én elfoglaló oroszok július 25-én reggel már megközelítették és hátbatámadással fenygették ostromseregét. (Steinnek erről Vécseyhez intézett tájékoztatója: Hadtört. Levéltár, Bem József iratai 7/16.)

²³ E válasz — valószínűleg francia nyelvű — eredetijének holléte ismeretlen. Aradra érkezése idején a lábra kapott fejtelenségben már megszűnt a beérkező levelek szabályszerű irattározása. Magyar fordítását először Asbóth Lajos publikálta (*Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-i és 1849-i magyarországi hadjáratból*, 2. kiad. Pest, 1862, 82–83.), mi is az ő szövegét idéztük. Nem alaptalan az a feltételezés, hogy hozzá Asbóth Sándortól, aki Kossuth szárnysegédje volt, került az eredeti. Ez a szöveg látott napvilágot A Háborús Felelősség II. 1–2. füzetében 1930 január-áprilisi számának 38. lapján is, azzal az egyetlen eltéréssel, hogy ebben a „bírhatjuk” szó „kioktatjuk”-ra cserélődött fel. *Deák Imre* viszont a vonatkozó részt már oly változatban közli, hogy „időt venne igénybe, míg meggyőznék a népet, hogy megbéküljön önökkel” (i. m. 409.). *Silviu Dragomirnal* (Bálcescu în Ardeal, În Institut de naţională E. Cluj, 1930, 33–34.) ugyancsak e variáns olvasható. Valószínű, hogy Deák a maga szövegét Dragomirtól vette át. Tény viszont: a fegyveres akciók feltételes szüneteltetésén kívül *semmi más* konkrét ígéret nem szerepel a fenti változatokban, tartalmilag tehát ezeket kell Iancu hiteles válaszában tekinteni. Ennek hangsúlyozása a további történések miatt szükséges.

séget Bach belügyminiszterhez irányította, aki viszont elutasításnak is felfogható semmitmondó válasszal bocsátotta el azt.²⁴ Ezen események ismeretében is választhatták a fenti megoldást, amelyről úgy vélték, hogy gesztus ugyan a magyar fél felé, és nem zárja el az utat a későbbi tárgyalások előtt, ugyanakkor a császáriak sem tekinthetik a lojalitás felmondásának, hiszen ez az állásfoglalás a havasiak kimerültségével könnyen megindokolható.²⁵

Lehet, hogy döntésük meghozatalakor Bem eljárása ugyancsak felidéződött Iancuék előtt. Ő ugyanis az orosz betörést Erdély lakóinak hírül adó június 24-i kiáltványában arra szólította fel az ellenséges érületű románságot és szászságot, hogy a meginduló küzdelemben „semmiképp részt ne vegyenek, hanem maradjanak csendesen”; nem kívánja, hogy segítsenek neki az oroszok-osztrákok kiűzésében, de azt se tűri, hogy az ellenségnek bármiféle segílyt nyújtsanak, mert aki ezt teszi, életével és vagyonával lakol.²⁶

Egyébként június 2-án Debrecenben maga Bălcescu is azt tanácsolta a vele tárgyaló Batthyány külügyminiszternek, hogy a végleges megegyezés előkészítéseként igyekezzék a kormány a románokkal ideiglenes fegyverszünetet kötni.²⁷ Bem kiáltványát követően, június 30-án meg azzal a tanáccsal küldött Iancuhoz két fiataalt, hogy ne jöjjen ki a hegyekből, a magyarok és oroszok harcában maradjon semleges, Bemmél pedig próbáljon időközben kiegyezni és kísérelje meg rávenni arra, hogy a magyar kormány ejtésével álljon egy inkább román vagy tisztán erdélyi, azaz nemzetek feletti mozgalom élére.²⁸ Ezen előzmények után több mint valószínű, hogy Iancu válaszképpen Bălcescu ötletéből és befolyására ajánlkozott a tulajdonképpen ideiglenes, feltételhez kötöttsége miatt a fegyverszünettel egyjellegű semlegesség vállalására.

Kossuth még e nap — 8-án — tájékoztatta Bemet Iancu szigorú neutralitást bejelentő döntéséről és arról, hogy a havasi hadműveletekben közvetlenebbül érintett Stein és Inczedy László ezredeseket máris utasította: csapataik a havasiak ellenében tartózkodjanak minden támadó fellépéstől. Tudatta vele azt is: nyílt parancsban hatalmazta fel Bălcescut, hogy a havasiak ellen netalán csapatokat küldő parancsnokokkal szemben addig is szerezzen e rendeletnek érvényt, amíg a hivatalos utasítás nem érkezik meg hozzájuk.²⁹ Egyidejűleg külön, a Közlöny

²⁴ Ld. Albert Mánzat román határőr főhadnagy jelentését július 14-éről az erdélyi császári sereg főparancsnokságához (közli S. Dragomir: Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în ani 1848–49, I. Sibiu, 1944, 118–120, valamint *ugyanő*: Avram Iancu, București, 1965, 112. 112.

²⁵ A román népfelkelők hangulatának megomlása tény volt. August ezredes, a gyulafehérvári várát védő osztrák egységek parancsnoka, ezidőtájt jegyezte fel egy később készítendő összefoglalójához: Axențiu! — azt jelentette Algyógyról, hogy a román népfelkelők „a ruházat hiánya miatt rosszkedvűek, továbbá békétlenek, mert sok, nekik megígért kedvezményből nem lett semmi, ezért jobb lenne őket hazaengedni” (Wien, Kriegsarchiv, Kriegsministerium, Präsidial-Akten, 1849:9825).

²⁶ A felhívást Bem a Honvéd 1849. jún. 25-i számában tette közzé. Plakát-változatát ld. a bécsi Kriegsarchivban (Puchner-Clam Gallas Feldakten 1849:109.), ill. a MOL-ban (1848-as nyomtatványgyűjtemény).

²⁷ Levelét közli TBV, 159–161.

²⁸ Ld. Bălcescu 1849. júl. 1-i levelét Ghicához (uo. 191–192.)

²⁹ Kossuth rendeletének eredetije: Hadtört. lt. 1848/49. évi iratok, 1849, 42. d. 153; a MOL-ban az OHB iratai közt 1849:9829 alatt őrzött fogalmazványa közölve: KLÖM XV, 835–836.

augusztus 10-i számában publikált rendeletében adta mindezeket az ország tudtára.³⁰

E kérdéskörrel kapcsolatban van két ellentmondásosnak tűnő mozzanat, amelyekre, ha ez egyáltalán lehetséges, a jövőben teljes bizonyosságú világosságot kell deríteni. Aulich hadügyminiszter már augusztus 7-én rendeletet küldött Steinnnek, Inczédynek, Bemnek és a meg nem nevezett kolozsvári katonai parancsnoknak. Ennek bevezetője szerint Bălcescu úgy nyilatkozott a kormány előtt, hogy a románság el van szánva arra, hogy békésen tárgyaljon a magyar kormánnyal, de ebben most az orosz előrenyomulás akadályozza. Egyszersmind arra is el van szánva, hogy a magyarokat nem támadja, hanem passzívan fog viselkedni, ha nem kényszeríti védekezésre magyar részről őt érő támadás. Ezek alapján Aulich meghagyta a címzeteknek, hogy az oroszok ellen megszakítás nélkül folytatva a hadműveleteket, a románokat mindaddig, amíg passzívan viselkednek, kíméljék és ne támadják meg.³¹

Aulich tehát a jelek szerint nem tud Iancu írásos válaszárol, hanem csupán Bălcescunak a kormány előtt tett nyilatkozatára hivatkozik. E nyilatkozat tartalmazza azt, hogy a románok készek a békés tárgyalásra, de most gátolja őket ebben az orosz előrenyomulás. Ugyancsak e nyilatkozatból értesül a kormány, hogy a románok a passzivitás vállalására ajánlkoznak. Mindebből kétségtelen, hogy Bălcescu adott *szóbeli* tájékoztatást is a kormánynak, ez azonban Iancu levele tartalmával nem százszázalékosan vágott egybe.

Kossuth meg Iancu válaszát nem ismertette Bemmel pontosan. Iancu levelében az áll, hogy a feleknek most többek közt azért sem lehet tárgyalásokba bocsátkozniuk, mert nehéz és időigényes a (román) népet a magyarokkal való unióra kioktatni. Kossuth viszont azt állítja, hogy a Iancu által aláírt, Bălcescuhozta okmányban a vezérek ünnepélyesen kötelezik magukat: előkészítik a nép lelkét az unióra, és ennek eléréséig, hacsak nem éri őket támadás, szigorú semlegességet tanúsítanak a magyar csapatokkal szemben! Márpedig Iancu levele a román vezetők semmiféle olyan kötelezettség-vállalásáról sem szól, amelyből következően a népet a megegyezésre készítenék elő. Kossuth — naiv optimizmussal — talán többet olvasott volna ki Iancu írásából, mint amennyit az tartalmazott? Vagy létezett egy másik Iancu-levél is? Ha viszont nem, akkor Iancu olyan tartalmú szóbeli üzenetet is küldött, amelyet kényessége miatt kockázatosnak vélt írásba foglalni? Kossuth viszont összevonta és így értelmezte az írásos válasz meg a szóbeli üzenet tartalmát, és eközben a levélnek tulajdonította azt, amiről pedig csak szóbeli közlés formájában értesült? Ez utóbbinak nagyobb a valószínűsége. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a kormányzó ily nagy horderejű kérdésben azt a katonáját akarta volna szándékosan félreinformálni, akitől a haza megmentését leginkább várta!

De van még más is. Vasile Moldován, az egyik egyidejű főszereplő későbbi állítása szerint a Kossuth ajánlatát megtárgyaló zalatnai gyűlés eredménytelenül

³⁰ Az aug. 8-án kelt és a Közlöny jelzett számában megjelent rendeletet publikálta a Régi okiratok és levelek tára, I. 1905, 17–18., majd a KLÖM XV, 834–835. is.

³¹ E németnyelvű rendeletek ugyanott találhatóak, ahol Kossuthnak a 29. sz. jegyzetben jelzett utasítása. – A meg nem nevezett parancsnok Kemény Farkas ezredes volt (*Page* i. m. 488.)

végződött, vagyis nem született semmi olyan határozat, amelyet Bălcescu a havasi vezérek összessége, de legalább többsége nevében Kossuthhoz továbbíthatott volna.³² Moldován emlékezetének ellentmond az a tény, hogy augusztus 3-át követően a havasiak egyetlen prefektje vagy tribunja se indított magyar egységek ellen hadműveletet; akcióik attól kezdve kizárólag élelemszerző rekvirálásokra korlátozódtak, emberek ellen azonban nem irányultak; következőképpen mindannyian tartották magukat az augusztus 3-i levélben foglaltakhoz.³³ Moldován Gergely viszont, aki Iancu topánfalvi házigazdájától: Tyoktól szerezte értesüléseit, arról ír, hogy a zalatnai gyűlés eredménytelensége után Iancu néhányadmagával, meg is említi közülük — a román fejedelemségekből érkezett emigránsokon kívül³⁴ — a „havasi király” szűkebb baráti köréhez tartozó Andreica és Aiudian tribunokat, egy iratot állított ki, amelyben az akció résztvevői kötelezték magukat arra, hogy a népet előkészítik az unióra!³⁵

Észerint mégiscsak született kötelezettségvállalást tartalmazó dokumentum! Szerzői azonban bizonyára nem küldték el Kossuthnak, tartalmát viszont szóban feltehetően ismertette a kormányzóval Aradon Bălcescu. Így már mind Aulich rendeletének bevezetője, mind a kormányzó Bemhez írt tájékoztatója értelmet kap. Az is, hogy a hadügyminiszter Bălcescunak a kormány előtt tett szóbeli nyilatkozatára építette utasítását, amelyet már augusztus 7-én kiadott, és amelynek egynél több címzettje volt, mint Kossuth másnapi, ugyanezen tárgyú rendeletének. De ugyanezen nyilatkozat csenghetett a kormányzóban vissza, amikor Bemmel tudatta a hadművelati szempontból legfontosabb friss hírt: Iancuék semlegességüket jelentették be a magyar orosz küzdelemben.³⁶

Kossuth a Közlönyben augusztus 10-én közzétett rendeletében a július 28-án megszavazott nemzeti törvény hatásának is tulajdonította Iancuék azon ígéretét, hogy „az erdélyi havasokban táborba szállott pártos román nép az ország hadait nem fogja megtámadni”. Ebben azonban tévedett. Boczkó Dániel erdélyi kormánybiztos ugyanis csak augusztus 2-án postázta Bălcescu számára Topánfalvára a havasi felkelővezérek közt történő szétosztás végett a Közlöny azon számain, amelyek a határozat szövegét is tartalmazták. A zalatnai összejövetelen még mintsem tudtak róla, és Bălcescu is csak visszatérőben kapta kézhez azokat. Bocz-

³² Ld. Emlékiratai 154. lapját. Emlékezete szerint a gyűlésen rajta és Axențiuon kívül a különösen magyarellenes Balint és Vladuțiu is részt vettek.

³³ Paget aug. 6-án azt jegyezte fel, hogy „Jank az amnesztiát elfogadta (i. m. 285.); a Szabadság nevű lap pedig aug. 8-án közölte, hogy „az oláh békeesség megtörtént. Azon kihágások, mit némely oláhok cselekszenek, csak is egyes oláhok büntényeiképpen felsorolandók”.

³⁴ Ivanovich kapitány — a havasi felkelők mellé, azok hadműveleteinek segítésére (és ellenőrzésére) rendelt osztrák tisztek egyike — szerint az 1848 ősze óta Erdélybe menekült havasalföldi „lázadók” „azon fáradoztak, hogy mindenkit megnyerjenek Kossuth ügyének”. Aug. 22-i összefoglaló jelentésében Iancu közvetlen és bizalmas környezetének tagjaiként említi meg közülük Golescut, Ivanescut, Iscovescut, Balaceanut, Andrianut és Vințianut (ld. Wien, Kriegsarchiv, Kriegsministerium, Präsidialia, 1850:278).

³⁵ MG, I. 573.

³⁶ Kossuth bizakodott a békítési kísérlet sikerében („Erdélyben a dolgok jóra fordulnak” – írta aug. 1-jén Szemerének és Batthyánynak), és e bizalom is közrejátszhatott Iancu állásfoglalásának értelmezésében. – Egyébként Moldován Gergely, Szilágyi Farkas és más szerzők is — tévesen — Iancu írásbeli válaszával azonosítják azt a tájékoztatást, amelyet Kossuth ezen ügyről Bemnek adott.

kó, aki még semmit sem tudott Bălcescu tárgyalásainak alakulásáról, reményét fejezte ki, hogy a nemzetgyűlés e határozatát a románságnak a nemzetük és hit-testvéreik sorsát szívükön viselő vezetői a béke és a rend helyreállításához használják eszközül. Együttal felajánlotta, hogy ha a románok „fejei és vezetői” értekezni akarnának vele, meghatározott helyen kész megjelenni és megtenni mindent, „ami az eddigi szerencsétlen veszekedésnek megszüntetéséhez, a cél. és haszontalan ellenségeskedések leállításához”, valamint az áhított béke, nyugalom és egység megteremtéséhez vezethet. Mivel azonban Iancu augusztus 3-i állásfoglalása már Boczkó küldeményének beérkezése előtt megszületett, a kormánybiztos ajánlata tárgyalanná vált.³⁷

A nemzetgyűlés július 28-án többnapos konferenciázás, heves viták és a képviselők egy harciasan radikális kisebbségének tiltakozása ellenére a jelen voltak kilencztedének igenlő szavazatával hozta meg a nemzetiségekről szóló határozatát.³⁸ Nincs terünk itt az ehhez vezető útnak, az érvek és ellenérvek csatájának részletezésére. Néhány mozzanatot mégis érinteni kell. Szemere, mint az ügy előkészítője, két tervezetet terjesztett az első, július 25-i, hivatalos, de zárt tanácskozmányon a képviselők elé. Az egyik a nemzetiségi kérdésben követendő kormánypolitika elveit foglalta 4 pontban össze azzal, hogy ezek alapján és elfogadásukkal egyidejűleg a Ház felhatalmazza a kormányt a kellő intézkedések megtételére, vagyis azon jogok konkretizálására, amelyek biztosítandók a nemzetiségek számára. Másik javaslata viszont 13 pontban részletezte is e jogokat, további háromban pedig hatalmat adott a kormánynak, illetőleg annak kötelességévé

³⁷ Boczkónak Bălcescuhoz írt levelét közli: Documente privind revoluția de la 1848 din Transilvania. II. București, 1979, 118–119.

³⁸ Arra, hogy a nemzetiségi kérdést a megoldás igényével a törvényhozás is elővegye, az első lépést Beöthy Ödön volt bihari főispán — már a berettyóújfalusi kerület képviselőjeként — tette meg. Ő hívta össze — júl. 23-ára — tanácskozásra a Szegeden tartózkodó képviselőket. A valóban megjelenteknek azután előadta, hogy a románok kibékítése folyamatban van, Iancu kész egyezkedni és népével a fegyvert letéetni (e véleményét egy később tárgyalandó eseményre alapozta!); mivel azonban a tavasszal történtek miatt (a Dragoș–Hatvani-ügy, Roth lelkes kivégzése stb.) nem biznak a kormányban, a kormányt fel kell szólítani: azon békepontokat, amelyek mellett a románokkal békülni kíván, Iancuék megnyugtására jóváhagyás és megerősítés végett terjessze a Ház elé.

Beöthy javaslata nagy vitát váltott ki, indítványához több mint 50 képviselő szolt hozzá. Pártolói a nemzetiségi ügy rendezését az igazságosságból fakadó követelménynek minősítették, de magyar győzelmet is lehetetlennek tartották a nemzetiségek kibékítése nélkül. Ellenzői kárhoztatták a külön nemzetek létezésének esetleges elismerését; az alkudozások tényétől a Ház tekintélyét féltették; felhozták, hogy a nemzetiségek úgysem érnék be kevesebbel, mint amennyit Ausztria ígért nekik, holott annyi megadása is a magyarság uralkodó státusának aláaknázását jelentené; közkegyelem nélkül egyébként sincs remény a kibékülésre, márpedig a felkelők kegyetlenkedései nem hagyhatók büntetlenül; végül: a hárszabály módosítása és az úrbériség maradványainak eltörlése fontosabb, mint a lázadók amnesztialása.

Végül a nagy többség mégiscsak elismerte, hogy a kibékítés foganatosítására tenni kell valamit. Abban pedig egyetértés mutatkozott, hogy ne csupán a románokat illetően, hanem általános érvényre mondassanak ki azon elvek, „melyek szerint lesznek más ajkú népek viszonyai és a lázadókkal leendő kibékülések elhatározandók”. Meg is állapodtak, hogy felkéri a Ház elnökét: 24-re hirdessen eben az ügyben zárt ülést. Erre azonban csak 25-én került sor, mert az összehívásához a hárszabály szerint szükséges 20 képviselői aláírás előbb nem gyűlt össze, és alig lehetett „embereket az aláírásra bírni”. Egyértelműen jelezte ez a képviselők vonakodását a kérdés érdemi megtárgyalásától. (Minderre ld. *Hunfalvy* — a korábban jelölt őrzőhelyen található — naplójának júl. 25-i bejegyzését és *Szilágyi Sándor*: A magyar forradalom napjai 1849. július elseje után, III. kiad. Pest, 1850, 71–72.)

tette, hogy rendelet vagy a nemzetgyűlés elé terjesztendő külön törvények útján teljesítse „különösen a románok és rácok” jogszerű kívánatait és orvosolja sérelmeiket, végül: a nemzet nevében bocsásson meg mindazoknak, akik az általa kitűzendő határidőig fegyvereiket és a függetlenségi esküt leteszik. Az első variánst a képviselők július 26-i ugyancsak zárt ülésükön, a július 23-i tanácskozáson kialakult véleményükkel szemben, elvetették, mert feltehetően még a kérdés elrendezésének pártolói is rájöttek arra, hogy a kormány — felhatalmazása esetén — túl szélesen vonhatja meg a nemzetiségeknek biztosítandó jogok körét.³⁹

Egy másik, felidézésre kívánczó mozzanat az, hogy a Ház társadalmi vonatkozásban demokratikusabbaknak tekinthető, ugyanakkor a nemzetiségek irányában szűkebb keblű tagjai a feudális maradványok megszüntetését, azaz a jobbagyfelszabadítás hatályának kiterjesztését tárgyazó törvényjavaslatot kísérelték meg a nemzetiséggel szemben kijátszani, annak adva elsőbbséget, az utóbbi napirendre vételét elodázní. Joggal hivatkozhattak arra, hogy annak előterjesztését megalakulását követően maga a kormány minősítette legelső feladatának; hogy

³⁹ Mindkét előterjesztést (ld. MOL, Szemere Bertalan miniszteri iratai 1848/49. Jelzet nélkül.) Szemere saját kezűleg fogalmazta. A hosszabb tervezet alapjául a Project szolgált, de kidolgozásával Szemere — filológiailag bizonyíthatóan — hasznosította azt a javaslatot is, amelyet jún. 22-én egy névtelen — a jelek szerint egy magyarokhoz húzó román — terjesztett elő a Honvédelmi Bizottmánynak (lelőhely: MOL, OHB, Általános iratok 1849:8464).

A Ház júl. 25-i üléséről is Szemere adott a távollévő Kossuthnak rövid tájékoztatást. Ebben — tervezeteinek ellenzőire utalva — kárhoztatta a — szerinte — „gyámság alá való” Ház nemzetvesztő rövidlátását és politikai vakságát, de — nem is alaptalanul — abban a reményben, hogy Batthyány segítségével sikerült a véleményeken „jó nagyot” csavarintania. (Ld. MOL, Szemere iratai [R. 190] 2. cs. 4. t. – Az ülés lefolyását és eredményét ugyanezen a napon részletesebben örököltette meg naplójában Hunfalvy.) – Ezen az ülésen egyébként a miniszterelnök — eleget téve Beöthy elhangzó interpellációjának — ismertette a Project-et és hangsúlyozta: „Úgy voltak e pontok szerkesztve, hogy többet adnunk az ország státusegységének feláldozása nélkül nem lehetett, kevesebbet pedig nem tartottunk kielégítőnek.” (Vö. *Szilágyi Sándor* i. m. 52–54.) Ezt Szemere a júl. 28-i nyílt ülésen elhangzott előadói beszédében is szükségesnek tartotta hangsúlyozni.

Július 26-án, ugyancsak zárt ülésen, miután a képviselők a részletes tervezet nyilvános meg tárgyalása mellett döntöttek, hozzáfogtak azon elvek megtárgyalásához, amelyeket a hozandó törvény preambulába, annak indoklásaként szükséges lesz bevenni, a júl. 27-i, szintén zárt összejövetelen pedig látszólag meg is állapodtak róluk. Ekkor azonban Angyal Pál képviselő váratlanul azzal az indítvánnyal állt elő, hogy most és általánosságban szavazzanak a miniszterelnök tervezetének elvi elfogadásáról vagy elvetéséről; egyúttal — mintegy az alaphangot adva meg — kijelentette: ő a javaslat ellen fog voksolni, mert nem akarja, hogy „a magyar maga ássa alá nemzetiségét”. Felszólalását a Ház — Hunfalvy feljegyzése szerint — „roppant tetszéssel fogadta”. Mivel az ellenzék vezére: Nyáry Pál ugyancsak a munkálat elvetéséért szállt síkra, már úgy látszott, hogy az a képviselők ingadozása miatt, akik „a békepontok vagy elvek” hivatalos megtárgyalását most éppen mellőzni akarták, egyhamar nem kerül a nemzetgyűlés napirendjére. (Minderre ld. Hunfalvy naplójának júl. 27-i bejegyzését.)

A kormány azonban — számítva azon képviselők támogatására, akik a nemzeti kérdés rendezését elodázhatatlannak tartották (Hunfalvy külön kérte Batthyány és Horváth minisztereket a törvénytervezet hivatalos előterjesztésére) — ezúttal nem tágitott. A júl. 28-i nyílt ülés megnyitása után Almásy házelnök bejelentette: „a miniszterelnöknek lesz előadása”. És Szemere — a habozó többséget színvallásra bírni és elhatározó döntés elé állítani akarva — napirendre tűzette javaslatát, a Ház elsőprő többsége — lehet, hogy sóhajtással — túllépve önmaga kétségein és a kisebbség továbbtartó ellenállásán, igennel szavazott reá. (Szemere azon július 29-i levelében, amellyel a Ház e határozatot megküldte Fülepp Lipót kormánybiztosnak, így ír: „Nagy vita volt ugyan felette a titkos ülésben, de... nyílt ülésben 9/10 rész mellette szavazott.” – A levél fogalmazványa: MOL, BM, Elnöki ir. 1849:617.)

az országgyűlés pesti újrainvitását megelőző július 1-jei konferencián a képviselők egy csoportja Vukovics igazságügyminiszter e témájú és már kész törvényjavaslatának haladéktalan megtárgyalását sürgette, mivel Debrecenből távoztakor a kormány is ennek betérjesztését ígérte meg; végül, hogy Szegeden a helyi lap július 20-i vezércikke szerint a közvélemény is ezt várta a Háztól, és vette biztosra annak naprendre tűzését.

Végül a Házban mégis Szemere nyerte meg Batthyány Kázmér segítségével a csatát. Ő maga a kommunizmusnak azon rémképét vetítette a képviselők elé, amellyel Vukovics javaslatának felvétele és elfogadása esetén a nyugati világ a magyar szabadságharc jellegét és lényegét azonosítaná. Batthyány pedig azt hangsúlyozta, hogy éppen a magyar nemzet léte áll vagy bukik a nemzetiségi kérdés haladéktalan, az érintettek által is elfogadható elintézésén, illetőleg az ügy elodázásán. Ezért fontosabb most ennek rendezése, mint az egyébként jogos paraszti igények kielégítése, mert a magyar nép a saját érdekeit nem helyezi a haza ügye elé.⁴⁰

Vukovicsnak egyébként, aki, ellenére szerb származásának, nem tartozott a nemzetiségi probléma gyors megoldásának szorgalmazói közé, egy ponton már korábban kellett visszakoznia. Szemere részletesebb tervezetének első pontja úgy szólt, hogy „A magyar birodalom területén lakó minden népiségek *nemzeti* (kiemelés tőlem – V. J.) szabad kifejlődése biztosítottatik”. A „nemzeti” szó használata, ha közvetetten is, a „népiségek” nemzet-voltát ismerte el. A javaslatoknak a kormánytagok közt történt előzetes véleményeztetése során Vukovics a részletesebb variánst tartotta jobbnak azzal az indokkal, hogy az elejét veszi „a magyarozatból származó meghasonlásnak”. Egyidejűleg kiegészíteni indítványozta azt — eredményesen — egy olyan paragrafussal, amely szerint az egyházi ügyeknek és az „egyházközösségi” anyakönyveknek intézése, illetőleg vezetése a község lakóinak nyelvén történik. Ugyanakkor a szóban forgó első pontot módosítani ajánlotta: A „nemzeti szabad kifejlődés” szövegezést „igen tág kifejezés”-nek találta, és helyette azon formula felvételét javasolta, hogy „minden népiségeknek a közjogokban egyenlő részesülése biztosítottatik”. Vagyis gyakorlatilag azt az eszmét csempészte volna a törvénybe vissza, amelyet a nemzetiségek kezdettől elfogadhatatlannak találtak, mert az az egyenlőség érvényesítését eleve a közjogok egyenlő élvezetére szűkítette, és a nemzetiségek vonatkozásában nem ismerte el külön nemzeti jogok létezését.

Szemere nem vette észre Vukovics javaslatának retrográd jellegét, és azt elfogadva vitte törvénytervezeteit a minisztertanács elé. Kideríthetetlen, hogy az ülésen ő vagy más miniszter figyelt-e fel rá: milyen végzetes következményeket

⁴⁰ A kérdés valójában már a képviselők júl. 20-i zárt értekezletén eldőlt. Itt javasolta Vukovics igazságügyminiszter, hogy a nemzetgyűlés elsőként „az úrbéri maradványok eltörlését szabályozó”, általa készített törvényjavaslatot tűzze a maga napirendjére, de Szemere is itt fejtette ki a fentieket. Mivel az előterjesztések sorrendiségének megítélésében eltérő volt a kormánytagok véleménye, az úrbéri maradványok ügye lekerült a tanácskozások napirendjéről. (Hunfalvy mindezt saját naplójára hivatkozva beszéli el. – Ld. *Hunfalvy*: Idősb Görgey István munkája, Budapesti Szemle, 1888, 55. k. 201–202.) – Ennek ellenére állították szembe Vukovics paraszttörvény-javaslatát Szemere nemzetiségi törvénytervezetével a jún. 23-i konferencián (Hunfalvy júl. 25-i naplóbejegyzése), sőt Madarász József a júl. 28-i nyílt ülésen is ezt akarta Szemere ellenében erőltetni. (Uo. júl. 28-i napló, valamint Közlöny, 1849. júl. 30.) – Vukovicsot dicséri, hogy a vitában — önmagát győzve le — Szemere mellett állt ki.

idézhet a nemzetiségek körében elő, ha a törvény szövegébe ezen módosítás kerül. A lényeg: a minisztertanács az alábbi formában állította vissza Szemere eredeti szövegét: „A magyar birodalom területén lakó minden népiségek *nemzeti* (kiemelés tőlem – V. J.) szabad kifejlődése biztosíttatik.” És az országgyűlés is e fogalmazásban szavazta meg a határozatot.⁴¹ Ami nem biztos, hogy megtörténik, ha Iancu korábban adja meg kurta, elutasító válaszát Simonffynak is, Hodossynak is, amiről a képviselők csupán augusztus 4-én szereztek tudomást.

Az elfogadott határozat utólag felhatalmazást adott a kormánynak a román féllel kezdett tárgyalások folytatására is. Ennek azért volt jelentősége, mert a július 21-i konferencián a képviselők egy csoportja súlyos kifogást emelt amiatt, hogy a kormány a Ház hozzájárulása hiányában lépett az egyezkedés útjára, és ismerni akarta azokat az engedményeket is, a hozzájuk kötött feltételekkel együtt, amelyeket a kormány nyújtani kívánt. A határozat, amelyet jogszerűen nehéz törvénynek nevezni, hiszen az országgyűlés még nem döntött véglegesen arról, hogy a detronizációval előállt új helyzetben mi legyen határozatai kihirdetésének és törvényszerű hatályba léptetésének jogilag is elrendezett módja, messze túllépett a július 14-én született, majd Bălcescunak át is adott megbékélési tervezeten. Igaz, annak utolsó, a kúrialisták felszabadításáról, a népet ért károk megtérítéséről, valamint a földesurak és parasztok közt létrejött kényszeregyezségek megsemmisítéséről intézkedő pontjai nem kerültek be Szemere szövegébe. Tematikailag sem illettek a nemzetiségek összességére vonatkozó törvénybe, meg e kérdések rendezése logikailag is külön törvényeket és rendeleteket kívánt. A kúrialisták dolgában Vukovics tervezete már tartalmazott intézkedést, a másik kettő megoldására pedig a kormánynak — megnevezésük nélkül, általánosságban — tulajdonképpen felhatalmazást adott a határozat.⁴²

A megbékélési tervezet csupán *szándéknyilatkozat* volt, amelynek pontjai csak akkor és annyiban lépnek hatályba, amikor és amennyiben a román fél saját kívánságaiként nyújtja be a kormánynak azokat, kormányelfogadásuk után pedig vállalja az ajánlatban előírt feltételek teljesítését. A július 28-i határozat viszont magyar oldalról — az amnesztia-kérdést leszámítva — egyoldalú, minden előzetes kikötést mellőző *kötelezettség-vállalást* jelentett a benne foglaltak biztosítására. Hatálya nem csupán a románságra, hanem Magyarország valamennyi nemzetiségére kiterjedt. A tervezethez képest jelentős mértékben szélesítette ki a magyar részről egyoldalúan biztosított engedmények körét. Végül szakított az addig uralgó felfogással, amely nemzetnek egyedül a magyarságot tekintette, az ország más ajkú lakóit pedig csupán e nemzet részeit alkotó népiségeknek könyvelte el. E népiségeknek immár szabad nemzeti kifejlődést kívánt biztosítani és ezzel, ha nem is mondta külön ki, valójában nemzetvoltuk létezését ismerte be. A részletezett engedményeket nemzeti fejlődésük tartozékainak deklarálta, ez pedig olyan jogok létezésének tudomásul vétele volt, amelyek az egyént egy meghatározott nyelvé

⁴¹ Vukovics írásos módosító javaslatai Szemere törvénytervezetei mellett található (MOL, Szemere miniszteri iratai 1848/49, jelzet nélkül).

⁴² E három pontot, amelyek pedig az általa előzőleg készített „Kibékülési terv” szerves részét alkották, véglegesnek szánt törvénytervezetéből — bizonyára a júl. 20-i konferencián is előadott megfontolásai alapján maga Szemere hagyta ki.

közösséghez tartozás okán, e közösség tagjaként — vagy tagjaként is — illetik meg.

A július 28-i határozatot rosszindulatúan lehet pusztán magyar taktikai fogásnak minősíteni, amelyről kigondolói és elfogadói a bukás küszöbén úgy vélekedtek, hogy az események végkimenetele miatt úgysem kell végrehajtaniuk, Európa előtt jó pontot szerezhetnek, a nemzetiségek magyarelles harcát kompromittálhatják vele, az osztrák vezetőket pedig kényelmetlen helyzetbe hozzák, hisz ezután ők sem adhatnak nemzetiségeknek kevesebbet.⁴³ Mindezt nemcsak a képviselőknek a határozatot megelőző többnapos vitája cáfolja, hanem más megvilágításba helyezik a magyar oldalon érintett egykorúak megnyilatkozásai is. Paget János például az erdélyi birtokosság tekintélyes részének véleményét fogalmazta meg, amikor Szemere képviselőházi beszédéről azt írta naplójába, hogy a miniszterelnök „átad bennünket az oláhoknak és ráczoknak”, a határozat várható következményét pedig abban látta, hogy a többségi elvre alapozó határozat folytán Erdélyben „az összes megyei tisztviselők oláhok lesznek és minden vagyonunk az ő prédájuk lesz... reánk nézve, de Magyarországra nézve is elveszett Erdély”.⁴⁴ Czetz János tábornok egy évvel később az emigrációban is úgy látta, hogy a kormány „egyetlen tollvonással feláldozni akart mindent, amit Bem és Erdély hős fiai addig kiharcoltak”, mert „a béke kívánatos lett volna, de mégse a saját nemzetiség árán”.⁴⁵

Szemere viszont az ország kormánybiztosaihoz intézett július 29-i körlevelében, amellyel a határozat szövegét tartalmazó Közlöny-számot küldte el nekik, így fogalmazta meg annak elvi lényegét: „A nemzetgyűlés a különféle népiségekre nézve oly politikának vetette meg alapját... melyet Európa követni fog, de példát reá még egy kormány sem adott... A magyar politika az egyenlőség politikája mind a szabadságra, mind a nemzetiségekre nézve, amennyiben a statusegység érdeke megengedi.”⁴⁶ Emigrációjából nézve vissza a történetekre, a határozatnak szellemét minősítette fontosnak, amely a harc közepette is a béke felé mutatott. „Arra — szögezte le emlékirataiban —, hogy rögtönös sükere legyen, már késő volt e nyilvánítás, de az elvet kimondani mindig idején van.”⁴⁷ Azt hiszem, álláspontjával ma is egyet lehet érteni...

⁴³ A hazai nemzetiségek vezetőinek zöme ténylegesen is így vélekedett (ld. *Jancsó Benedek*: Szabadságharcunk stb. 165–166.)

⁴⁴ *Paget* i. m. 490.

⁴⁵ *Czetz, Johann*: Bem's Feldzug in Siebenbürgen in Jahren 1848 und 1849, Hamburg 1850, 349–350. – Nem minden malícia és alap nélkül jegyezte meg a forradalom vezetőinek céljaitól egyébként is idegenkedő *Szilágyi Sándor*: „E forradalom által... a, magyarnak uralmát akarák megállapítani, és íme ők magok rátérének, hogy egy foderativ systemán alapuló birodalommal változzék a magyar.” (I. m. 72.)

⁴⁶ Körlevelének fogalmazványja: MOL, BM, Elnöki ir. 1846:617.

⁴⁷ *Szemere Bertalan* emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról, Bp., 1941, 46. – Szemere ezt 1854–55-ben vetette papírra. – A kései cselekvés miatt egyébként — társai helyett is — önkritikával nézett vissza 1848-ra: „1848-ban végződött be a nemzeti egység nagy műve..., hogy van az, hogy a nemzet éppen legteljesebb erejében a csatát elveszté? Oka, mivel ez idő folytában... megszületett, fejlődött s felnőtt egy új eszme, a nemzetiségé, s roppant hatalmát más fajoknál mi nem ismervén fel kellőleg, nem vevők azt illő számításba... valljuk meg... a nemzetiségi eszmének s mozgalomnak nagy fontosságát s messze horderejét nem fogtuk fel. Mi pusztán mesterseges zajnak véltük, mi az ég dörgése volt.” (Szemere e levelét közli a Pesti Hírnök, 1859, 118. sz. Idézi *Jancsó* is: Szabadságharcunk stb. 186.)

A miniszterelnök július 29-én küldte el Török Gábor Arad megyei kormánybiztosnak egy már július 24-én megkezdett levelét.⁴⁸ Ennek tartalma miatt vissza kell nyúlni egy néhány nappal korábbi eseményhez. Tomcsányi József aradi főispán — Magyarország kormányának címezve — július 13-án Szegedre továbbította a felkelők fogságából, nevezetesen Iancu apjának felsővidrai házából július 9-én szabadon engedett özvegy Povolniné született Gyorgyevics Helénának, a battonyai postamester lányának vallomását azzal a megjegyzéssel, hogy úgy látszik, és Povolniné hite is ez, hiszen a havasiak jószántukból még egyetlen foglyot se bocsátottak haza, hogy elengedésének oka nem lehet mást, „mint tért mutatni az újabbi egyezkedés megkezdésére”; ettől a felkelőket csak a magyarok szavahihetősége iránt táplált bizalmatlanságuk és az tartja vissza, hogy ellenkező esetben, ha a császáriak Erdélyben legyőzik a magyarokat, akkor ők is azok pusztításainak lesznek kitéve. Povolninének — állítása szerint — az öreg Iancu lelkére kötötte: lépjen érintkezésbe a kormány legközelebbi orgánumával, az pedig tudassa fiával a vele kapcsolatos kormányzati szándékat.

A kormányzói hivatal előterjesztési íveinek tanúsága szerint Tomcsányi küldeménye még e nap, azaz 13-án megérkezett Szegedre. Ezért aligha pusztán feltételezés, hogy tartalmával Kossuth már ekkor megismerkedett. Mivel július 5-e, azaz a Simonffyhoz intézett levél megírása óta nem történt a hadihelyzetre drámaian kiható esemény, lehetséges, hogy Kossuth éppen Povolniné tájékoztatójának hatására bírálta felül a kilenc nappal korábban Simonffynak kifejtett merev álláspontját, és a megbékélési tervzet elfogadásával gyakorlatilag elállt attól a korábbi kikötésétől, hogy első lépésként Iancuék adják elő, de általánosságok helyett konkrétan megfogalmazandó igényeket.⁴⁹

Povolniné vallomásának hiteles jegyzőkönyve hivatalosan csak július 23-án érkezett Tomcsányitól — július 21-i keltezéssel — Szegedre, most már Kossuth címére. Ő e nap, mivel Tomcsányi 13-i tájékoztatója a kormánynak, a 21-i küldemény viszont neki, a kormányzónak szólt, ez utóbbi hátlapjára jegyezte fel „sürgető” megjelöléssel intézkedési javaslatát a miniszterelnök számára. Tájékoztatta őt arról, hogy személyesen beszélt — nyilván Aradon — Török Gáborral, aki úgy nyilatkozott: könnyen módot talál rá, hogy Iancut, aki néki a múlt időkből némileg lekötöleztette is, értesítse a kormány szándékáról. Erre hivatkozva kérte fel most

⁴⁸ Szemere levelének fogalmazványja: MOL, BM, Elnöki ir. 1849:586.

⁴⁹ Tomcsányi felterjesztése is a fenti helyen és szám alatt van, Povolninének e felterjesztéssel együtt megküldött vallomása azonban itt nem található. Nyilván tartalmának fontossága miatt csatolták le mellőle. Bizonyára emiatt másolta le a kormányzói hivatal irattárvezető-levéltárosa: Vörös Antal is a kor fontosabb dokumentumait eredetiben vagy másolatban megőrzött gyűjteménye számára (MOL, Vörös Antal gyűjtemény 1336, ill. II. V. 1. b. – 393.). Lovasfutár az Aradtól Szegedig vezető utat egy nap alatt meg tudja járni. Márpedig Povolninének júl. 12-én jegyzőkönyvezett tájékoztatóját Tomcsányi azért tartotta kötelességének — júl. 13-i kísérőlevelének szavai szerint — már másnap felküldeni, mert úgy látta, hogy a kormány „e vad nép irányában” információkat nyerhet belőle önmaga számára.

A vallomás július 13-ának késő délutánján bizonyára Szegedre érkezett ezen példányát Szemere magával vihette a minisztertanács esti ülésére, amelyen a román kérdésben — a felkelők állítólagos békekészségének” hírére — döntően megváltozott Kossuth álláspontja. Igaz, Batthyány már jún. 12-én hajlott — egy pont kivételével — Bálcscuék kívánságainak teljesítésére. Kossuth azonban csak júl. 13-án este — azaz a minisztertanács ülését követően — adta hozzájuk, amint ezt Bálcscu e nap éji 12 órájakor írta Ghicának — beleegyezését. (Levelét ld. TBV, 195–197.)

Kossuth a miniszterelnököt: Povolniné vallomása „nyomán” ismertesse Törökkel „a tudvalevő pontokat”, nyilván a megbékélési tervezet pontjait, mégpedig oly formában, hogy Török „felhatalmazva legyen Jankkal tudatni, mikint, ha ezen pontok értelmében folyamodnak a kormányhoz, azoknak megadására számíthatnak”, továbbá Iancu is számíthat mind az amnesztiára, mind pedig, „ha neutrális helyen a kormány megbízandó orgánumával értekezni akarna – *salvus conductusra*”. Utalt Kossuth arra is, hogy azon szándékának őszinteségét, amely szerint kész a megtérőket bűnbocsánatban részesíteni, és a román ajkuakat „az ország egységével összeegyeztethető minden kedvezményben részesíteni”, a kormány 100-nál is több Arad megyei politikai fogoly amnesztiálásával tanúsította, legutóbb pedig a fentieket a közbenjárásra ajánlkozó Bălcescunak és Boliacnak ugyancsak kijelentette. Vagyis Kossuth jónak, illetőleg szükségesnek látta, hogy Bălcescu mellett *magyar kormány megbízott* is tájékoztassa Iancuékat a megbékélési tervezetről.⁵⁰

Kossuth felhívására kezdte tehát fogalmazni Szemere a június 24-i levelet. De bizonyára meg akarva várni törvénytervezete ügyében az országgyűlési döntést, csak 29-én fejezte be és küldte el azt. Mindenben szinte szövegszerűen Kossuth instrukciójának megfelelően járt el, azzal a kiegészítéssel, hogy a békülési szándék bizonyítékául a Ház által előző nap „közös akarattal” elfogadott és a leveléhez mellékelt Közlöny-számban publikált határozatra is hivatkozott. Együttal ténylegesen felhatalmazta Törököt: tudassa Iancu „vezérrel” a szóban forgó pontokat, amelyek megadásában biztosak lehetnek, ha azok értelmében folyamodnak a kormányhoz. De Iancu is számíthat mind a kegyelemre, mind a menlevélre, ha valamely kormánysszervvel semleges helyen óhajtana értekezni.⁵¹

Szemere e levélben nem bízza meg Törököt azzal, hogy juttassa el Iancuékhoz a nemzetgyűlési határozatot. Ennek oka az, hogy egyidejűleg egy másik levelet is intézett hozzá. „Íme — írja ebben — megy Murgu képviselő. Ő hajlandó elmenni Jánkhöz a román táborba a nemzetgyűlési határozattal. Jónak tartom. Ezzel ha fellép, roppant hatást gyakorolhat a népre.” Tájékoztatja a kormánybiztost, hogy a határozatot Murgu románra fordítja, egyúttal felkéri Törököt: személyesen

⁵⁰ Tomcsányi júl. 21-i — Kossuthnak szóló — levele és az annak mellékletét jelentő Povolniné-féle jegyzőkönyv kiadva; KLÖM, XV. 763–764. (Az eredetieket ld. MOL, OHB, Általános iratok, 1849:9401) Kossuth júl. 18–19-én, majd — mivel 19-én Temesvárra ment át — 20-án tartózkodott Aradon. A Tomcsányi kérésére az ottani politikai foglyoknak adott közkegyelmet tárgyzó júl. 18-i döntését saját kezűleg fogalmazta meg (MOL, OHB, Általános ir. 1849:9606). A szintén Aradon tartózkodó Török Gábor kormánybiztos ismerte Povolniné vallomását; július 16-án kelt, futárral küldött levelében többek közt ezeket írta: A móczok által meggyilkolt honvédorvos neje „azt beszéli, hogy a Móczok megunták a zavarokat, szívesen megtérnének... Jank Lissardon (Iancu apja! – V. J.) mindig fenyegeti őket, hogy rossz végük lesz, mert mind azon a Móczok által kürtölt győzedelmek, álgvuk, foglyok gyakori elfogásai az ámitók által kürtölt hamis hírek”. (Török levelének eredetije: MOL, Hodossy biztosi ir. Beadványok, 1849. jún.–júl. 7. cs.)

Povolniné tapasztalatai szóba kerültek Kossuth és Török megbeszélésein, és az utóbbi — erre Kossuth intézkedéséből lehet következtetni — maga ajánlkozott arra, hogy ha felhatalmazást kap, akkor „a tudva levő pontokat” (Kossuth szavai ezek!) — azaz a Projektet — eljuttatja Iancuhoz. Mindezek után Tomcsányi a szóban forgó jegyzőkönyvet bizonyára azért küldte másodszer is Szegedre, hogy Török küldetéséhez a kormánynak akkor is legyen hivatkozási alapja, ha az első — felhasználása során — netalán elkeveredett volna. Annak, hogy az üggyel kapcsolatos első lépését nyolc nap múlva megismételte, alig lehet más ésszerű magyarázata.

⁵¹ Szemere 24-én kezdett, de csak 29-én befejezett levelének fogalmazványa: MOL, BM, Elnöki ir. 1849:586.

nézze át, hogy hű-e a fordítás, nincs-e benne tévedés, azután néhány óra alatt 5000 példányban nyomassa ki azzal a címmel, hogy „Az országgyűlés határozata a Magyarországon lakó *nemzetiségekre* (kiemelés tőlem – V. J.), s a görög szer-tartású vallásra nézve, melyet a ház közegyezőssel hozott a miniszterelnök indítványára”. Intézkedett arról is, hogy Török kiknek és hány darabot küldjön a példányokból. Hangsúlyozottan kérte a kormánybiztost: lássa el pénzzel Murgut, adjon melléje „becsületes, democraticus hív oláh hazafit, ki bírja a szó hatalmát”, eszközölje, hogy Murgu biztonságosan elmehessen Iancuhoz, és egyáltalán: „használja fel e drága alkalmat, hogy a román nép megnyeretvén, fegyverét tüstént a közös ellenség ellen alkalmazhassuk”.⁵²

Ugyanezen a napon a Közlöny vonatkozó — 162. — számát terjesztés végett megküldte a román területeken működő valamennyi kormánybiztosnak. Fülep Lipót krassói alispán-kormánybiztosnak külön is a lelkére kötötte, hogy fordításban és magasztos bevezetéssel ellátottan nyomassa ki, osztassa szét a karánsebesi határőrvidék, sőt a Havasalföld románjai közt, akik hasonlókat kívántak a magyaroktól, de juttassa el „a lázadó oláhok táborába” is.⁵³

Fülep végrehajtotta Szemere utasítását. Valószínűsíthetően az ő tevékenységének eredményeként szerveződött az a krassói románokból álló küldöttség, amely Molnár Ferdinánd ezredesnek, a hadügyminisztérium elnöki osztálya főnökének Aulich hadügyminiszterhez augusztus 8-án tett jelentése szerint előző nap indult Lugosról Iancuhoz. Molnár megjegyezte: a Iancu alatt álló románok rokonszenvéről nem szabad vérmes reményeket táplálni, mert a tapasztalat szerint ezek az emberek csak taktikáznak és valószínűleg arra hajlanak, amerről előnyöket remélnek. Molnár nem tájékoztat a küldöttség összetételéről és eddig a deputáció eljárásáról és annak végeredményéről sincsenek ismereteink. Az ezredes szövege azonban nem hagy kétséget az iránt, hogy ebben az esetben is egyfajta békítési kísérletről volt szó.⁵⁴

Csak három román képviselőről: Vladról, Gozmanról és Murguról tudjuk biztosan, hogy részt vettek a nemzetiségi határozatot elfogadó ülésen.⁵⁵ Szemere a Töröknek szóló levelek kézbesítését Murgura, a Fülepnek szólóét Vladra bízta. A jelek szerint ez utóbbival ment Lugosra Gozman is. Murgu felkereste Törököt Aradon és végrehajtották a Szemerétől kapott utasításokat. Arról lebeszélte Törököt, hogy vele tartson Erdélybe; feltehetően vállalta viszont a felhatalmazással Törökhöz intézett rendelet teljesítését, azaz a béketervezet Iancuhoz juttatását, majd ő is Lugos felé távozott. Később a hadbíróság előtt beismerte, hogy a fentiek

⁵² Uo. 1849:618. Szemere e levelét idézi *I. Tóth Zoltán* is (A Szemere-kormány nemzetiségi politikája, Magyarok és románok, Bp., 1966, 367–368.)

⁵³ Körlevele és Fülephez intézett utasítása fogalmazványban uo. 1849:617. Az előbbi júl. 31-én német fordításban terjesztés végett elküldte minden olyan katonai parancsnoknak is, akik nemzeti-ségek-lakta területeken vagy ilyenek közelében állomásoztak (Damjanich, Vetter, Vécsey tábornokok és Kohlmann ezredes – Uo. 1849:622.).

⁵⁴ MOL, Hadügyminisztérium, Általános iratok, 1849. Iktatatlan. Molnár aug. 8-án Lugoson kelt jelentésének szövege (Gestern ist von hier an Ihn (ti. Iancuhoz – V. J.) eine Deputation der hiesländigen Wallachen abgegangen) nem hagy kétséget afelől, hogy a szóbanforgó küldöttség augusztus 7-én indult a havasokba.

⁵⁵ Őket említi meg a vonatkozó eseményeket elbeszélő szem- és fültanú: Hunfalvy a maga naplójában.

után — bár védekezése szerint véletlenül — kétszer is találkozott Bemmel, mégpedig Facseten és Muncselen. De csak a facseti találkozó időpontja ismert: augusztus 14-ről 15-re virradóra került rá sor, amelyet azután két újabb megbeszélés is követett. A muncseli találkozás idejéről és mibenlétéről eddig semmi biztos sem tudható. De az előzmények ismeretében, illetőleg a fejlemények rekonstruálása alapján valószínűsíthető, hogy augusztus 8-án vagy előtte és valóban véletlenül történt meg.⁵⁶

1849 tavaszára a konstantinápolyi román emigránsok, de a párizsiak bizonyos köreiből is kialakult az a meggyőződés, hogy a románság nemzeti felszabadulása csak Moldva és Havasalföld forradalmasításával és felkeltése útján érhető el, ehhez pedig szükség van az erdélyi románok kezdeményező szerepet vállaló segítségére, ezért ez utóbbiakat ennek érdekében is ki kell a magyarokkal békíteni. Bălcescu éppen e békítési szándékkal és egy — a magyarok mellé rendelendő — román légió felállításának gondolatával érkezett a konstantinápolyiak megbízásából Magyarországra. Bem azonban, akinek Bălcescu május 16-án Mehádián előadta terveit, a magyar katonai sikerek tetőpontján úgy reagált a küldött elképzeléseire, hogy minek mindez, hiszen „van katonaságunk és vannak ágyúink”. De mivel Bălcescu javaslatát politikai döntést igényeltek, Kossuthhoz küldte őt.⁵⁷

Az oroszok erdélyi betörését követően Bem elhatározta, hogy a Havasalföldön állomásozó orosz erők lekötése és a már Erdélyben operálók utánpótlási vonalának elvágása végett Havasalföldre vonul annak lakóit fellázítani a cáriak ellen. Ez a már július 6-án írásba foglalt döntése⁵⁸ találkozott mind Kossuthnak, mind Bălcescunak az óhajával, akinek a kormányzó bemutatta az altábornagy július 8-i és 9-i vonatkozó leveleit. Ezekben Bem tájékoztatta Kossuthot, hogy maga köré gyűjtve Moldva és Havasalföld Magyarországon menedékre talált román emigránsait, benyomul ezen országok valamelyikébe, és a Kossuthtól kapott parancs alapján annak lakóit az orosz iga lerázására szólítja fel. Hozzátette még, hogy e tervéről Omer pasát, a havasalföldi török parancsnokot már értesítette is.

Időközben — július 13-án — Kossuth elfogadta a román légió felállításának — állományát egyelőre 1 zászlóaljra korlátozva — Bălcescu és Česare Boliac által előadott tervét, a szervezés részleteit illetően azonban Bemhez utasította őket. A vonatkozó tartalmú, július 16-án Bemnek szóló parancsot, amely szerint Kossuth — amint ezt román tárgyalópartnereivel is közölte — nagyon szeretné, ha Bem, már csak a török hatalom színvallásra kényszerítése végett is, Oláhországba nyomulna, és ha az előhadat e légió zászlóalja képezné, maga Bălcescu diktálta le. A két román kérésére került a levélbe, hogy Bem az indulás előtt néhány nappal tanácskozzék velük a bevonulásról, mert ők előre akarnak menni a bevonulók fogadásának előkészítésére. Az viszont kifejezetten Kossuth óhaja volt, hogy a

⁵⁶ Mindez az 1. sz. jegyzetben feltüntetett forrás (Hadt. lt. KKKG, 1851:657) irataiból derül ki, illetőleg rekonstruálható. Inkább feltételezhető, semmint kizárható, hogy Murgu volt a Molnár Ferdinánd által említett küldöttség vezetője és először e minőségében találkozott a Kossuth felszólítására Erdélyből a Bánságba — Lugos irányába — tartó Bemmel; így helytálló lehet védekezésének ama pontja, hogy e találkozás a véletlen műve volt.

⁵⁷ Erről Bălcescu május 20-i Mehádián keltezett levelében tájékoztatta Ghicat. (Ld. I. Ghica i. m. 267–269.)

⁵⁸ „L'entreei alors en Valachie pour y soulever le parte liberal” – írta Bem júl. 6-án Besztercéről Kossuthnak (MOL, OHB, Ált. ir. 1849:9459).

benyomulásról kiadandó proklamáció a magyar seregeket, mint felszabadító barátokat mutassa be. A légiószervezésre adott engedélyt Kossuth tudatta a parancsnokul kiszemelt, korábban török szolgálatban álló és Pancsován várakozó emigráns lengyellel: Ilinski őrnaggyal, azzal, hogy tüstént induljon Bem főhadiszállására.⁵⁹

Bemhez Boliac vitte Kossuth levelét. Az altábornagy a hadihelyzetnek a magyarokra kedvezőtlen alakulása miatt most már maga is felkarolta a légió eszméjét, és azt elfogott román felkelőkből, meg az adott évi újoncszedés román érintettjeiből szándékozott kiállíttatni. De a moldvai bevonulással — mert a két fejedelemség közül Moldvát választotta úticéljául — nem várhatott a légió megszerzéséig. Július 21-én csapatai, Boliac és bármiféle román katonai egység nélkül, az ojtózi szoroson keresztül átlépték Moldva határát. Erről proklamációjában Kossuth meghagyásával egyezően tájékoztatta az ottani románságot, amely nem viselkedett ugyan ellenségesen, de minden aktív fellépéstől óvakodott. Bem pedig, mivel féltő volt, hogy Észak-Erdély felől hátába kerül az ellenség, noha Moldvában az oroszok komolyabb ellenállás nélkül hátráltak előle, visszafordult Erdélybe.⁶⁰

Szegeden a megbékélésen kívül más tárgya is volt a Bălcescu és Kossuthék közt folyó tárgyalásoknak. Előbbi még július 2-án — Pestről — azt írta a konstantinápolyi emigráció fejének számító Ghicának, hogy az aktuális cél a románok és a magyarok kibékítése ugyan, de ha Iancuék nem akarnák letenni fegyvereiket, akkor arra kell törekedni, hogy a nemzetiség eszméjével egész seregüket „ugraszszak ki” Nagy-Romániába és Moldvába az oroszok ellen. Szerinte, ha a magyar kormány elég okos volna, akkor ez nehézség nélkül megvalósítható lenne. Mikor pedig július 6-án Batthyány — enyhén szólva meglehetősen pontatlanul — úgy tett említést neki Iancu és Simonffy levélváltásáról, hogy a havasi vezér bizonyos feltételek mellett hajlandó kibékülni a magyarokkal és velük együtt harcolni az oroszok ellen, Bălcescuban új erőre kapott korábbi eszméje. Azonnal biztosította Ghicát: nem tett le arról az elhatározásáról, hogy nemzeti zászlóval megy a ha-

⁵⁹ Minderre ld. másolatban Bemnek júl. 17-én Kossuthnak Csíkszeredán írt levelét, amely szerint néhány napon belül akar benyomulni vagy Moldvába, vagy Havasalföldre, és amelyben a Kossuthtól erre vonatkozóan kapott parancsra hivatkozik („que Vous m’avez donné”), MOL, OHB, Ált. ir. 1849:9539. Kossuth Bemhez szóló, e parancsra visszautaló („sollten Sie in Walachey einrücken, was mir erwünscht wäre”) júl. 16-i levelének fogalmazványa uo. 1849:9312. – Továbbá ld. Bălcescunak Ghicához írt júl. 13-i és 14-i beszámolóit, a 16. sz. jegyzetben megjelölt forrásokat, *Pap Dénes Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez* (II. Pest, 1869, 507–510) című és *I. Tóth Zoltán Bălcescu élete* (Bp., 1950, 136.) című munkákat.

⁶⁰ V. ö. Kovács i. m. 576 sk., ill. *Szilágyi Sándor* i. m. 64–65. – A havasok, illetőleg az ott tanyázó román felkelők — az ellenük indított második expedíció kudarca, majd a harmadiknak kényszerű lefújása után — növekvő gondot és tehetetlét jelentettek az erdélyi magyar hadvezetésnek. Jellemző, hogy a Honvéd 1849. július 11-i számában így írt: „Az egész erdélyi hadjárat nem sokkal több áldozatba került nekünk, mint a hegyység féken tartása”, mert „erdélyi seregünknek csaknem felét igénybe veszi, és minden ellene indított hadművelet „valódi sziszifuszi munka”. A román kapituláció kérdése tehát e szempontból tekintendő; csak az a kívánatos, hogy „ha van a dologban valami”, oly feltételek mellett jöjjön létre, „amelyek nemzetünk becsületével megférnek”. – Ezt az értékelést, esetleges túlzásai ellenére is, alátámasztani látszik az a kimutatás, amely Iancu, Balint és Axentju összegező jelentései alapján a magyar félnek a havasi hadműveletekben szenvedett veszteségét 8536 halottra, 508 sebesültra és 157 fogolyra teszi, szemben az 1266 halott, 252 sebesült és 207 fogoly román áldozattal szemben. (Had. levéltár; Az oláh népfelkelésre vonatkozó iratok, Kigyűjtve a K. K. Siebenbürgisches Civil-Gouvernement anyagából, 13/15.)

vasok közé, Iancut elvezeti Oláhországba és a nemzetiség eszméjével közösen felkelésre bírják azt. Sőt, egyidejűleg megkérte és felhatalmazta Guyon angol segéd-tisztját: Langworthot, aki a konstantinápolyi angol nagykövet ismerőse volt és élvezte Kossuth bizalmát, hogy Iancuék Havasalföldre vonultatásának ötletét — hozzáállásának kipuhatolása végett — pendítse meg a kormányzó előtt.

Ez meg is történt, és Kossuth kapva kapott a gondolaton: olyan elképzelés-ként hozta Bălcescunak szóba, mint amely benne — a kormányzóban — fogant meg. Július 14-én saját meggyőződéseként jelentette ki Bălcescu előtt, annak ki-mondhatatlan örömeire, hogy Erdély és a Bánság összes romájának a román nemzet alapjait jelentő fejedelemségek felszabadítására kell indulnia. Bălcescunak pedig azt tanácsolta, hogy Iancut ő maga vezesse egész seregével együtt Havaselvére. Előtte nap arról fontos dologról tájékoztatta Chicát Bălcescu: „Iancunak magas katonai rangot ígérnek a magyar hadseregben”, július 15-i levelének tanúsága szerint pedig Kossuth annak kieszközlését várta tőle, hogy Iancu a megbékélési tervre adandó válasszal egyidejűleg kérje: hadd mehessen Havaselvére az oroszoktól megmenteni a románokat. Tájékoztatta Ghicát arról is, hogy a szükséges nyílt parancsoknak még e nap megtörténő aláírása után a megbékélési tervvel Iancuhoz indul és nála is marad mindaddig, amíg meg nem egyezik vele, azután pedig megkezdik „az ő és serege előkészítését a Havaselvére való bemenetelre”.⁶¹

Kossuthék szemében a román fegyveres erők eltávolítására a fejedelemségekbe küldésük tűnt a legcélszerűbb formának. Ennek megkönnyítése végett született meg bennük a gondolat, hogy vezérüket tábornokká emelve, betagozzák őket a magyar haderőbe. A felkelőktől oly sokat szenvedett erdélyi magyarság elégedetlenségét, amelyet könnyen felbőszíthetett volna a fenti elképzelés realizálása, éppen Iancuék egyidejű eltávolítása szerelhette volna le.

A terv kivitelezése és a részletek tisztázása — katonai jellegéből adódóan — a Moldvából visszatért Bemre várt. Az altábornagy az egyre nehezedő hadihelyzetben, miután a havasiak szétverésére irányuló két expedíciója közül az első kudarcba fulladt, a másodikat pedig még beindulása előtt le kellett állítania, túl lépett május 16-i hetyke megnyilatkozásán. Most már maga is fontosnak ítélte Iancuék katonai semlegesítését, noha politikailag lesújtó véleménnyel volt róluk, és ezen most sem változtatott. Úgy vélte, hogy „előnyös lesz-e brigantit — mármint Iancut — bandájával együtt határainkon túlra engedni, még ha fegyvereiket náluk is kell hagyni, főnöküknek pedig néhány ezüstöt is kell adni”.⁶² A Gyulafehérvár zárolásával parancsára felhagyó Stein ezredet a bizakodó megjegyzéssel utasította Nagyszében megtámadására, de legalább fenyegető harcállás felvételére az oroszok ellenében, hogy hadműveletei során nincs mitől tartania, mert Iancu a magyaroktól engedélyt kapott az Oláhországba, illetőleg bárhova

⁶¹ Ez az összegezés a következő forráspublikációkon és eredeti források részleteit is tartalmazó feldolgozásokon alapul: Bălcescu válogatott írásai (176–183, 185–199), *I. Ghica* i. m. (271–281) KLÖM (XV 723–727, 735–736. és 743.), *I. Tóth*: Bălcescu élete (133–137), *Jancsó*: Szabadságharcunk stb. (148–150. és 160–161.) és Testvériség szabadkőműves értesítő (1931. április 13–16.).

⁶² „Je croi qu’il serait avantageux de laisser sortir ce brigant avec toute sa bande au-déla des frontières” – írta Bem Kossuthnak júl. 28-án Marosvásárhelyen kelt levelében (Hadtört. lt. Bem József iratai, 188. f. 7/17.).

történő szabad elvonulásra.⁶³ Bem tehát már ekkor — július 28-án — készpénznek vette a magyar ajánlat e részének román elfogadását, holott még meg sem indultak Bălcescu és Iancu tárgyalásai. Ugyanazon a napon a Iancu figyelmébe ajánló román emigráns Bălăceanunak, akit Boliac mellett Bălcescu ugyancsak megbízott a légió szervezésével, Marosvásárhelyen azt tanácsolta, hogy ők maguk fogadják szolgálatukba, azaz légiójukba Iancu. Ez pedig arra utal, hogy ő maga még mindig nem kívánta a román felkelőket saját seregébe integrálni.⁶⁴

Nincs írásos nyoma, hogy Bălcescu a zalatnai összejövetelel Iancu esetleges magyar tábornokságának és a felkelők Havasalföldre vonulásának gondolatát, mint a kormány ajánlatát, illetőleg kérését előterjesztette volna. Erről mintsem tudnak a kibékülés havasi ellenzői. Az viszont kizárt, hogy Iancu előtt is hallgatott volna róla, hiszen az erdélyi románok oláhországi katonai felhasználása eszméjének éppen ő volt a szülője és fő propagátora. Tény viszont, hogy e kérdést Aradon sem hozta szóba, amikor augusztus 8-án a magyar fél előtt ismertette Iancunak a béketárgyalásokkal kapcsolatos augusztus 3-i állásfoglalását.

Mindezeknek csak egyetlen magyarázata lehetséges: Bălcescu a magyar ajánlat e részéről csupán Iancu tájékoztatta, ő viszont — radikális harcostársai előtt hallgatva az ügyről — csupán Bălcescu távozása után és szűkebb körével egyetértve döntött róla. Kolozsvárott augusztus 6-ától terjedt el annak híre, hogy Iancu elfogadta az amnesztiát, és 10 000 emberével csatlakozik Bemhez, aki Havasalföldre készül vonulni velük.⁶⁵ Iancunak azon instrukció szerint, amelyet Bălcescu Kossuthtól kapott, és amelyet neki a havasi vezérhez kellett közvetítenie, az elvonulás engedélyezését is, a tábornoki rangot is formálisan kérnie kellett a kormánytól. Iancu az ezen ajánlatra adott, minden bizonnyal szóbeli válaszát feltételezhetően a hozzá menekült és a magyarokkal inkább rokonszenvező román emigránsok köréből kiszemelt emisszáriusai útján küldte el a magyar félhez. Mivel ők augusztus 8-án Lugoson Bembe botlottak, aki iránt egyébként is bizalommal voltak, nem mentek tovább a közben Aradra települt kormányhoz, hanem — mivel elsődlegesen úgyszólván katonai jellegű kérdésekről volt szó — neki adták át Iancu üzenetét.

Eszerint a havasok királya, akit időnként különben is gyötört a kétség, hogy jó ügy mellé csatlakoztatta-e népét, amikor a magyarok ellen vitte háborúba, elvben mind a tábornoki beosztásra, mind a harcosainak havasalföldi alkalmazására vonatkozó ajánlatot elfogadta. Életbe léptetésüket azonban három feltételhez kötötte: ő tesz javaslatot arra, hogy emberei közül kik és milyen tiszti rendfokozatot kapjanak a magyar seregben, a magyar felet pedig csak az ő előterjesztésének megerősítési joga illeti meg; a románoknak adandó rangok és fokozatok egyenértékűeknek tekintetnek a magyar haderő más tisztjeinek rangjával és fokozataival; és végül: saját csapatai vezényleésében teljes függetlenséget élvez. Iancu bizonyára

⁶³ Dorsner ezredes jelentette ezt 1849. aug. 1-jén a császári hadügyminisztérium számára a segesvári csatáról írt beszámolójában, utalva arra is, hogy Bem parancsát „egy megölt ellenséges tisztnél” találták. (Wien, Staatsarchiv, Ministerium des Äusseren, Politisches Archiv X, Russland, Karton 29, Russische Intervention in Ungarn 1849:20.)

⁶⁴ Ez is Bemnek a 62. sz. jegyzetben idézett levelében olvasható.

⁶⁵ Paget i. m. 485–486.

azt remélte, hogy feltételei teljesítése esetén táborának legalább nagyobb részét könnyebb lesz a magyarok oldalára átvinnie.⁶⁶

Bem irtózott attól, hogy Iancut tábornokká nevezze ki, noha erre a kormánytól felhatalmazást kapott; mégsem zárkózhatott előre el, hiszen erre az ország kormányzója tett Iancunak ígérettel felérő ajánlatot. Iancu feltételeihez viszont az emisszáriusokkal lezajlott találkozásokor nem adta hozzájárulását.

Másnap azonban a magyar sereg Temesvárnál súlyos vereséget szenvedett. Bemnek, aki eredetileg Arad felé szándékozott vonulni, mivel arrafelé a császáriak elvágták csapatai útját, Erdély irányába kellett demoralizált seregével hátrálnia. A történetek miatt és után felértékelődött szemében a havasi román haderő, és beadta derekát. Levélben tájékoztatta Iancut, hogy mégis elfogadja közölt feltételeit és egyidejűleg kinevezi őt tábornokká; most már mint ilyen szólította fel, hogy csapataival haladéktalanul induljon Facsetre, ott adja át seregének létszámkimutatását és megerősítés végett az általa tisztekül előterjesztetteknek a javasolt rangokat is tartalmazó névsorát; Facseten jelölik majd meg számára a további menetirányt, adják ki neki a szükséges rendelkezéseket, csapatai ellátásáról pedig ettől kezdve az illetékes magyar katonai szervek gondoskodnak.⁶⁷

A különféle időpontok egybevetéséből az következtethető ki, hogy Bem e levelet augusztus 10-én fogalmazta és küldte el másnap a Lugosra éppen visszaért Murguval Iancunak. Vélhetően Muncselen látta őt először, amikor Murgu annak a menedéket ugyancsak Iancunál találó, Florescu nevű havasalföldi fiatalnak a kíséretében, aki az Erdélybe jött románok közül is a magyar-román összefogás egyik lehangosabb agitátora volt, a havasokba vitte a nemzetgyűlés vonatkozó határozatát. Murgu perében Iancu azt beismerte, hogy Florescu még írásban is felszólította őt a magyar-román ellenségeskedések beszüntetésére, ám tagadta, hogy válaszolt volna néki. E felhívásra Iancu érdemben tényleg nem felelt, de augusztus 5-én, kijelentve, hogy örömmel vette levelét, engedélyt adott Florescunak, hogy átmelessen hozzá a havasiak záróvonalán. Igaz, ezen engedélyről Iancu a hadbíróság előtt úgy nyilatkozott, hogy azt bizonyára valamelyik tribunja állította az ő nevében ki, ám tudta nélkül. Magyarok küldöttei csak Iancunak vagy alvezérei valamelyikének egy hozzájuk tartozó és a kísérő szerepét is betöltő személy részére adott engedélye birtokában tehették be az Érchegységbe lábukat.

⁶⁶ Bemnek és Iancu küldötteinek lugosi találkozóját, valamint az utóbbi üzenetét egybehangzóan beszéli el *Pataky K. Mihály*, aki ebben az időben az altábornagy szárnysegédje volt (Bem in Siebenbürgen, Leipzig, 1850, 110–114.) és *Czetz János* (i. m. 349–350.). Lehet, hogy Czetz információi is Patakytól vagy annak munkájából származnak, bár műveik megjelenésének egyidejűsége ezt kétségesé teszi.

Pataky szerint magyar oldalról korábban (?) nem mentek bele e feltételekbe, Lugoson mégis e szellemben jött létre „oláh megbízottak” révén az egyezés; Bem, aki előzőleg is ellenállt, most is megtagadta Iancu igényeinek teljesítését; nemsokára azonban — a körülmények nyomásának engedve — felhagyott az ellenkezéssel, és élve a kormányzótól kapott teljhatalommal „egy levélben” kinevezte Iancut tábornokká, de olyan kikötés mellett, hogy csapataival azonnal Facsetre kell indulnia. — E nem mindenben világos tájékoztatóból annyi minden esetre kivehető, hogy végleges megállapodás nem született, és hogy Bem csak valamivel később emelte Iancut törzstisztjévé, és ezt nem annak küldöttjei útján, hanem külön levélben tudatta vele. — Pataky szövegét tévesen interpretálja *Hegyesi Márton* (Biharvármegye 1848–49-ben, Nagyvárad, 1885, (213–214.)), amikor úgy fogalmaz, mintha Bem valamiféle lugosi „békeegyezmény” értelmében nevezte volna ki Iancut tábornokká.

⁶⁷ Ld. a vonatkozó hadbírószági iratokat (KKKG, 1850:657).

Dragoş például második havasi útja alkalmával az ugyancsak Havaselvéről menekült Vinţianut kapta útikalauzul. Adott esetben ezen engedély formálisan Florescu címére, a valóságban a Iancu által személyesen nem ismert Murgunak szólt, letartóztatásakor ezért is találták nála. Bemnek most Lugoson eszébe juthatott a menceseli találkozó és az, hogy Murgunak ha nem is Iancuhoz, de annak felségterületére egyszer már sikerült eljutnia.⁶⁸

Murgu Ioan Gozman képviselővel együtt indult útnak. A Florescu révén Ioan Orbonaş marosillyei román esperes közreműködésével és az ott megkapott Florescu-féle engedéllyel bejutottak ugyan Iancu birodalmába, de dolgukvégezetlenül tértek vissza.

Hazafelé vezető útjukban, amelyen velük tartott Florescu is, megtudták, hogy Bem — tovább húzódva Erdély felé — valóban Facseten, és pedig egy Wilibald Juraschek nevű tisztviselő és birtokos házában tartózkodik. Ők augusztus 15-ének első óráiban érve oda, azonnal — éjfél után kettő körül — bebocsátást kértek és kaptak hozzá. Bem türelmetlenül kérdezett rájuk: mit végeztek a Maroson túl. Hármójuk nevében kissé körülményes bevezetővel, Murgu számolt be róla.

Tájékoztatójának az volt a lényege, hogy a cári csapatok beérkezésének híre, meg Czernoevics kapitány, az osztrák portyázó csapat parancsnoka, ismét a császár ügye mellé fanatizálták a népet; magával Iancuval nem is volt módjuk értekezni; az a három tribun viszont, akivel, bár csak a legnagyobb elővigyázatosság mellett, de többször is sikerült tárgyalniuk, a válasz megadására háromhavi gondolkodási időt kötött ki. E ponton Bem hevesen közbevágott: csupán 48 órát tud várni és a románok megbánják még mostani magatartásukat. Hozzáfűzte, hogy visszavonul Erdélybe, ebbe a természetes erődbe, az ellenséget kiveri onnét, és lezárja az ország határait. Murgu, talán csak vigaszképpen, vagy emigrálási szándékának elfedésére, felajánlotta, hogy vele lévő két barátjával együtt Oláhországba megy, és Bem fegyvereire alapozva, immár Iancuék tetteleges közreműködése nélkül, előkészítik Moldva és Havasalföld egyidejű felkelését az oroszok ellen. Bem e feladatra megbízólevelet is ígért Murgunak.⁶⁹

Ám e fenti tervek augusztus 15-én, pontosan déli 12 órakor, összeomlottak: ekkor érkezett Facsetre Kmetty György tábornok levele és annak melléklete, amelyben herceg Lichtenstein osztrák altábornagy fegyverletételre szólította az összes magyar seregpáncsokot, azzal a megjegyzéssel, hogy Görgey Világosnál katonáival együtt már megadta magát az oroszoknak!⁷⁰ Bem másnap kora reggel még egyszer beszélt Murguval, majd elváltak útjaik.⁷¹ Végleg kútba esett a román felkelők katonai integrálásának terve, és eredménytelenül ért véget az utolsó békitési kísérlet is. E kísérlet egyetlen gyakorlati következménye Murgu halálos ítélete lett, amelyet azonban Ferenc József kegyelme 4 évi várfogságra változtatott át.

Murgu beszámolója alapján arra lehet következtetni, hogy Iancu valójában kitért Bem küldötteinek fogadása elől. Pár nappal korábbi szándéka elejtésének

⁶⁸ Mindez a hivatkozott bírósági aktákból derül ki.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ *Sebes* i. m. 84. – Facseten az első pillanatban nem akarták elhinni, hogy a hír igaz, de aztán minden kétséget eloszlatott Görgey levelének beérkezése, amelyben ő maga tudatta kapitulációját. (Erre ld. egy névtelennek „A temesvári csata” című kéziratát. – MOL, Görgey cs. lt., 39. cs.)

⁷¹ Ua., mint a 67. sz. jegyzet.

azon kívül, hogy rohamosan szállt alá a magyarok szerencsecsillaga, egy konkrét esemény adja közelebbi magyarázatát. Augusztus 1-jén Dorsner ezredes arról számolt be az erdélyi osztrák főparancsnokságnak, hogy a segesvári csata egyik elesett magyar tisztjénél megtalálták Bemnek Steinhez intézett — már említett — parancsát, és hogy ebben az altábornagy említést tesz Iancu és a magyarok a fentiekben érintett — szívélyes tárgyalásáról, meg arról, hogy az előbbi a szabad elvonulásra az utóbbiaktól engedélyt kapott. Dorsner megjegyzi még: e hír valószínűtlennek tűnik ugyan, mégis lehet a dologban valami, hiszen Bemnek semmi oka sem volt rá, hogy szándékosan álhírt közöljön alárendeltjével, továbbá biztos az is, hogy Iancu már nem oly tevékeny, mint egykor volt.⁷²

Az ominózus levélről Lüders orosz főparancsnok is tájékoztatást kapott. Bizonyára valóság tartalmának ellenőrzése és Iancu magatartásának kipuhatólása végett közölte a mellette tolmácsként és útikalauzként szolgáló román Nicolae Bălăşescu útján a havasiak vezérével, hogy hamarosan Gyulafehérvárra érkezik, és ott ajándékot szándékozik adni neki; ezért ne mulassza el, hogy néhány változott emberével tisztelegjen nála. Bălăşescu a Iancut mindezekről értesítő, augusztus 8-án Nagyszebenben kelt levelében azt is megírta, hogy saját szemével látta Bemnek fenti, a havasi románság kibékítésére is utaló parancsát. Hozzáfűzte, hogy ő — Bălăşescu — e hírt hazugságnak minősítette ugyan, és az oroszok se nagyon hiszik el, de az osztrákok könnyen a románok hűségének kétségbe vonására használhatják fel. Ezért Bălăşescu inti Iancut: „jól vigyázz most, hogy be ne szennyezd a nevet, amelyet magadnak teremtettél; úgy nézünk rád, mint a déli napra; nehogy magatartásotok ott a havasban befeketítse a románok megbízhatóságát”. Ez az intelem Murguék érkezésekor már Iancu kezében volt, és ennek hatására végleg felhagyott az egyezkedéssel. Az osztrákok győzelme után pedig mind neki, mind a dologba beavatott társainak jó okuk volt rá, hogy hallgassanak róla.⁷³

Befejezésül kuriózumként még annyit: augusztus 20-án egy, kilétét fel nem fedő, de a tárgyalat egyezkedést a jelek szerint közelebről ismerő román azt javasolta Iancunak és Axenţiunak, hogy saját, valamint a vezérletük alatt állt katonák nevében 21 pontból álló kérelemlevelet terjesszenek Erdély frissen kinevezett császári kormányzója: Wohlgemuth elé; ennek első 3 pontja tartalmazza azt a kívánságot, hogy Iancut 8–10 zászlóaljából álló seregével és általa kiválasztott tisztikarával tábornokként fogadják be a reguláris császári-királyi hadsereg kötelékébe, csapattestének pedig — a hadsereg főparancsnoka alá közvetlenül tarto-

⁷² E rendeletben — írja Dorsner — „macht Bem die Bemerkung, dass Iancu, der Wallachenführer, sich mit den Ungarn gütlich abgefunden, und von diesen freien Abzug in die Wallachei oder wo immer hier erlangt hätte”. (Bem e parancsa július 29-én kelt, amikor már tudott Bălăşescu vállalkozásáról, ő viszont Iancut és felkelőit még egyáltalán nem szándékozott a magyar hadseregbe felvenni.) „Sicher ist — folytatódik Dorsner jelentése — dass Iancu seit einigen Zeit nicht so thätig, als er ehemals war.” (Dorsner beszámolója a 63. sz. jegyzetben megjelölt helyen található.) – Minden bizonnyal Bem e levele alapján terjedt el Kolozsvárott az a valótlán hír, hogy az altábornagy kocsi-jában, amely Segesvárnál valóban az oroszok zsákmánya lett, Iancutól és Axenţiutól olyan leveleket találtak, amelyek annyira kompromittálják írőikat, hogy „valószínűleg felakasztják” őket (*Page* i. m. 494.).

⁷³ Bălăşescu levelét magyar fordításban közli *Moldován Gergely* (i. m. I. 583.).

zóan — ő maga maradjon vezérlő tulajdonosa.⁷⁴ Közismert, hogy ezen igények teljesítése helyett a lefegyverzés jutott Iancu felkelőinek osztályrészlül.

A magyar fél elkésett utolsó békítési ajánlatának metételével. Életbe léptetését még akkor sem engedte volna meg a hadihelyzetnek a szabadságharc gyors és tragikus befejeződésére vezető alakulása, ha a román fél egyértelmű igennel válaszol Bem javaslatára. Ez annak ellenére is igaz, hogy a megegyezési kísérlet sorsát végleg Iancu visszakozása pecsételte meg. Álláspontjának változása azonban nem vehető rossznéven tőle. Hiszen aligha tekinthető realistának az, aki a huszonnegyedik óra utolsó perceiben áll átt — méghozzá korábbi nézeteinek feladásával — a menthetetlenül elbukók oldalára. A magyar nemzetiségi törvény *legalább a jövőnek szóló* gyönyörű üzenet maradt. A román–magyar kézfogás elmaradása miatt nem születhetett egy *második* ilyen üzenet. Pedig de lélekmelengető lenne!

János Varga

LA DERNIÈRE TENTATIVE DE PACIFICATION ROUMANO-HONGROISE PENDANT
L'ÉTÉ 1849

(Résumé)

Au milieu de juillet, une décision de première importance fut prise dans le processus des tentatives de paix entre Hongrois et Roumains, en conflit militaire depuis l'automne 1848. Le député de l'émigration roumaine de Constantinople, Nicolae Bălcescu, et le gouvernement acceptèrent les droits particuliers que la partie hongroise consentit à assurer à la partie roumaine, à condition que celle-ci demande ces droits elle-même et dépose les armes.

Pourtant, Bălcescu ne se contenta pas d'expédier à Iancu, chef des révolutionnaires roumains, le seul texte de la proposition. L'émigré roumain désirait depuis longtemps que les Roumains armés, traitant de la paix avec les Hongrois, se dirigent en Moldavie et en Valachie et – convainquant leurs frères de s'insurger eux aussi – entreprennent une lutte pour la libération de ces principautés roumaines contre les envahisseurs russes. Son idée reçut l'approbation du gouverneur de la Hongrie, Lajos Kossuth. Il attendait de la réalisation de cette conception qu'en cas du retour à l'étranger des troupes de Iancu, la partie de l'armée hongroise qui était occupée jusque-là par les insurgés roumains pourrait être lancée contre les forces autrichiennes et russes.

Le succès de ce plan aurait assuré aux Hongrois de Transylvanie d'être débarrassé de la menace que représentait pour eux les troupes armées roumaines.

Kossuth désirait que les militaires de Iancu entrent dans les principautés roumaines comme ceux de l'armée hongroise de libération. Pour cela et pour que leurs conceptions communes puissent être réalisées plus facilement, il voulait intégrer les Roumains insurgés dans l'armée hongroise. Il avait l'intention de donner à Iancu un haut rang militaire dans cette armée. Bălcescu informa aussi Iancu de ceci. Le chef roumain cacha – d'après les indices – une partie du message de Kossuth devant la majorité de ses camarades. Par conséquent, dans sa réponse écrite, il jura à Kossuth que ses hommes allaient cesser de faire subir des vexations à la population hongroise, si ces derniers cessaient eux-mêmes de les insulter. Cela fut en soi un résultat extraordinaire dans ces jours où les espoirs de victoire hongroise contre les troupes autrichiennes et russes n'étaient plus permis.

⁷⁴ Az „Egy román véleménye az Erdély kormányzójának teendő javaslatokról” címet viselő összegezés — tévesen júl. 20-i keltezéssel — közli *S. Dragomir*: Documente 120–124. (A júliusi datálás azért téves, mert a szövegből egyértelműen kiderül, hogy az a harcok befejeződése után íródott.)

Mais Iancu alla même plus loin: par l'intermédiaire de ses fidèles, il voulut faire savoir au gouvernement hongrois qu'il acceptait l'autre partie de la proposition si ses contingents militaires pouvaient conserver leur autonomie, s'il pouvait déterminer lui-même le rang de ses officiers entrant dans l'armée hongroise, et si on l'élevait au rang de général. Cette décision fut vraisemblablement également influencée par l'ordonnance législative du parlement hongrois sur la question des nationalités qui reconnaissait – et ce dans le monde entier – les droits collectifs des nationalités, et dont il avait certainement pris connaissance.

Son message fut reçu par hasard par le général de division, le Polonais Bem, chef des armées hongroises de Transylvanie. Bem avait été tenu au courant du plan d'intégration auquel il était opposé, il qualifia les conditions de Iancu d'inacceptables. Le lendemain, il perdit une bataille de haute importance contre les Autrichiens, ce qui eut pour effet de rehausser l'importance des forces militaires roumaines. Il voulut faire savoir rapidement à Iancu qu'il acceptait tout de même ses conditions et l'invita à unir ses troupes à l'armée hongroise dans un lieu déterminé.

Entre-temps les chances de victoires des armées hongroises s'étaient évanouies. Étant donné que les documents de Bem furent pris par les Russes lors de la bataille de Segesvár, Russes et Autrichiens prirent connaissance des négociations entre le gouvernement hongrois et Iancu. Le chef de Valachie, mis au courant, demanda à Bem par l'intermédiaire de ses hommes – et ce pour éviter que ses camarades ne le soupçonnent de trahison – un délai de réflexion de trois mois avant de formuler son opinion définitive. Sa décision signifiait naturellement le rejet du plan hongrois, car il était évident que le conflit armé prendrait fin d'ici-là, et que l'affaire, dans trois mois, aura perdu toute actualité.

L'étude suit la formation de cette tentative de ses débuts jusqu'à la fin.

A LAST ATTEMPT AT HUNGARO-ROMANIAN RECONCILIATION IN 1849

János Varga
(Summary)

In the middle of 1849 a real breakthrough happened in the relationship between the Hungarians and the Romanians of Transylvania who had been in armed conflict with each other since the autumn of 1848. The plenipotentiary of the Romanian emigration of Constantinople, Nicolae Balcescu and the Hungarian government finally agreed on those separate rights which the Hungarians were willing to grant to the Romanians if the latter put down their arms.

Yet it was not only this agreement that Balcescu transmitted to the leader of the Romanian rebels, Avram Iancu. The basic aim of the Romanian emigree was to persuade the revolting Romanians of Transylvania to make peace with the Hungarians and begin the fight against the Russian invaders for the liberation of the two Romanian principalities of Moldavia and Wallachia together with the local Romanians. The idea was by no means alien to the governor of Hungary, Lajos Kossuth. He hoped that in case of the Transylvanian rebels' leaving the province those Hungarian troops hitherto contained by the Romanians could be turned against the Austrians and the Russians. At the same time the realisation of the plan would have freed the Hungarians of Transylvania from the constant threat represented by the armed Romanian rebels.

Kossuth wanted the Romanians of Iancu to appear in the Romanian principalities as the soldiers of the liberating Hungarian army. Consequently, and also in order to facilitate the realisation of the common idea, he intended to integrate the Romanian rebels into the Hungarian army with Iancu receiving a high rank therein. Balcescu likewise informed Iancu on these matters. Yet the latter seems to have concealed the second part of the governor's message before his own fellow-leaders. Accordingly, in his written official reply he merely promised to Kossuth that his troops would stop harassing the Hungarians if the latter also refrained from violence. This was nevertheless a result of enormous importance in view of the utterly hopeless situation of the Hungarians in the face of the invading Austrian and Russian troops.

But Iancu did not stop there. Through his confidential emissaries he wanted to inform the Hungarian government that he was willing to accept the second part of the governor's offer, if his troops could retain their independence within the Hungarian army, he was given free hand in determining the new rank of his own officers and received the rank of a general himself. His decision

may have been influenced by the recent decision of the Hungarian parliament, which was unique in contemporary Europe in granting collective rights to the ethnic minorities.

But his message was accidentally transferred to the commander-in-chief of the Hungarian troops in Transylvania, the Polish general Bem. Bem objected to the plan of the integration and regarded Iancu's conditions as utterly unacceptable. But the next day he lost a decisive battle against the Austrians, which suddenly increased the military importance of the Romanian troops. Accordingly, he tried to let Iancu know that he was willing to accept his conditions, and ordered him to join the Transylvanian army at the given place.

But in the meantime the military situation turned hopeless. In the battle of Segesvár Bem's correspondence was captured by the Russians, and thus the contacts between Iancu and the Hungarian government were revealed to the invaders. The Romanian leader, lest he be accused of treason by his own compatriots, asked three months for reflection before taking his final decision. His reply of course amounted to a concealed rejection of the Hungarian offer, for it was evident that the war would end in the meantime, thus making the offer invalid anyway.

The study follows this attempt from its inception until its slow death.

Cieger András

A BIZALMATLANSÁG KORA. LÓNYAY MENYHÉRT A KORMÁNY ÉLÉN¹

A kormányalakítás

Lónyay Menyhért miniszterelnöki kinevezése adataink szerint először 1870 őszén merült fel, tehát csak alig néhány hónappal azután, hogy Bécsbe távozott és elvállalta a közös pénzügyminisztérium vezetését. Ezt követően 1871 koratavasán és végül októberben láttak napvilágot Lónyay kinevezésével kapcsolatos híresztelések. A forrásokból kitűnik, hogy Lónyay hazahívása rendszerint akkor merült fel, amikor Bécsben Beust közös külügyminiszter pozíciója megingott (különösen a francia–porosz háború és az ún. Hohenwart-krízis idején). A kombinációk szerint Beust helyét Andrassy Gyula magyar miniszterelnök foglalhatná el, az ő posztjára pedig Lónyay jöhetne le Bécsből.

Lónyay bécsi munkájával az uralkodó elégedett volt, elképzeléseivel egyetértett, bizalma vele szemben töretlen, így szükség esetén nem látta akadályát Lónyay esetleges miniszterelnöki kinevezésének. Mindenképp el akarta kerülni továbbá, hogy Andrassy Bécsbe hívásával a három közös miniszterből kettő magyar származású legyen (egy öt évtizedes gyakorlatot alakított ki ezzel), így praktikus okokból is jó és tapintatos megoldásnak tűnt Lónyay esetleges Pestre küldése.

Azonban míg Bécsben Lónyayt egyöntetű támogatás övezte, addig Pesten kinevezésének lehetőségét szinte teljes elutasítással és bizalmatlansággal fogadták. Különösen igaz ez volt kollegáira, régi minisztertársaira. Élénken emlékeztek még a Lónyayval együtt töltött több mint három év konfliktusaira, amelyek során megtapasztalhatták Lónyay hajthatatlanságát az egyes tárcák túlzott költségvetési követeléseivel szemben, megismerhették határozott kormányzati elképzeléseit, érzékelhették Andrassytól jelentősen elütő politizálási stílusát. Az Andrassy-kormány szinte mindegyik tagja már jó előre aggodalmait hangoztatta Lónyayval szemben. Bittó István igazságügy miniszter attól félt 1870 szeptemberében, hogy ha Lónyay lesz a miniszterelnök, akkor a kormánypárt hamarosan szétesik.² Eötvös József kultuszminiszter egy hosszú és feszült beszélgetésben nyíltan elmondta

¹ Tanulmányom megírását a Soros Alapítvány Belföldi Doktorandusz Ösztöndíja segítette (230/3/1020. sz.). Munkám készülő doktori disszertációom egy fejezete, az itt — például helyhiány miatt — nem érintett témákat máshol kívánom tárgyalni.

² Ismeretlen Lónyay Menyhérthez, 1870. szept. 4. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára [továbbiakban: MTAK Kt.], Ms 5305/120. A levél írója szerint Deák ezt elképzelhetetlennek tartotta és nagyon megszidta Bittót. Castellane pesti francia főkonzul is Lónyay lehetséges kinevezéséről tudósítja kormányát 1870. november 17-én. Erről: *Diószegi István: Bismarck és Andrassy*. Bp. Teleki László Alapítvány, 1998. 98.

Lónyaynak, hogy alkalmatlannak tartja a miniszterelnöki tisztségre,³ Rajner Pál belügyminiszter és Andrássy Gyula felesége, Katinka ugyancsak óvta a poszt elvállalásától.⁴ Lónyay tehát világosan érzékelte a hideg pesti fogadtatást: „félnek tőlem, csakis kritikus viszonyok közt s ha a rendetlenség még inkább terhükre lesz, vennék szívesen, ha én állanék a kormány élére.”⁵ Lónyay ezért megnyugtatta — de egyúttal meg is fenyegette — politikustársait: nem akar most miniszterelnök lenni, mert több ponton nem ért egyet az Andrássy-kormány halogató politikájával, saját határozott elképzeléseit viszont a kormánypárt nagy része nem támogatná. Ha kormányfő lenne, akkor sok mindennek meg kellene változnia.

A Lónyayval kapcsolatos kombinációk azonban nem halkultak el. 1871 februárjában a bécsi holland nagykövet például arról a pletykáról tájékoztatja miniszterét, mely szerint Andrássy külügyminiszteri kinevezése után Lónyay alakítana konzervatív színezetű kormányt.⁶ Egy hónappal később pedig Kállay Béni belgrádi konzul úgy értesül, hogy Lónyay saját miniszterelnöki kinevezését készíti elő.⁷

A Lónyayra vonatkozó találgatások 1871 őszére váltak valósággá. A Hohenzwart-krízis (azaz a cseh föderációs kísérlet bukása) nyomán Beust pozíciója végleg megrendült, a több éves szolgálat lassan felőrölte a személyével szembeni uralkodói bizalmat, így november 6-án kénytelen volt beadni a lemondását. Utódát, Andrássy Gyulát az uralkodó 1871. november 14-én nevezte ki.⁸ A forrásokból jól látható, hogy a háttértárgyalások a személycseréről már Beust lemondása előtt egy héttel megkezdődtek. Lónyay naplójában október 31-én írt először lehetséges miniszterelnöki kinevezéséről, sőt másnap már Tisza Kálmán is felkeresi Bécsben és a magyar belpolitikáról beszélgetnek.⁹ Testvérét, Lónyay Albertet november 3-án értesítette a készülődő „nagy változásokról”.¹⁰ November 6-án előre látóan Kerkapoly magyar pénzügyminiszter is kiutazott hozzá és ismertette álláspontját a hazai vasútépítések finanszírozásával kapcsolatban.¹¹ Andrássy a másnapi minisztertanácsban közölte a rémült miniszterekkel, hogy Lónyay kinevezése biztosra vehető, bár ő mindent elkövetett, hogy ez ne következzen be.¹² Andrássy ugyanis korábban Eötvöst próbálta rábírní e poszt elvállalására, majd annak halála után Szlávay József kereskedelmi minisztert kívánta utódjául megtenni. Eötvös rossz idegeire és tudós alkatára hivatkozva utasította el a lehető-

³ *Eötvös József: Naplójegyzetek*, 1870. okt. 4. *Történelmi Szemle*, 1978. 2. sz. 393–394. (Közéleteszi Czegle Imre). [továbbiakban: Eötvös-napló] Eötvös magát sem tartotta alkalmasnak a tisztség elvállalására és ezzel Lónyay is egyetértett.

⁴ Lónyay 1870. okt. 28-án rögzítette naplójában az előző két hét történéseit. Lásd: Lónyay Menyhért politikai naplója, Magyar Országos Levéltár [továbbiakban: MOL] Filmtár Nr. 37156. [továbbiakban: Lónyay-napló]

⁵ Uo.

⁶ br. Heeckeren jelentése, Bécs, 1871. febr. 19. *Algemeen Rijksarchief, Gravenhage, Archiven von Nederlandse Gezantschappen Oostenrijk. Wenen, Kart. 649.* (A forrást Ress Imre bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton köszönök meg.)

⁷ Kállay Béni naplója, 1871. márc. 17. MOL P 344. 33. Köt. [továbbiakban: Kállay-napló] Kállay Orczy Béla külügyminisztériumi osztályfőnök levelére hivatkozik naplójában.

⁸ A személycsere okairól és fogadtatásáról: *Diószegi*, i. m. 147–153.

⁹ Lónyay-napló, 1871. okt. 31–nov. 1.

¹⁰ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1871. nov. 3. MOL P 470. 1. cs.

¹¹ Lónyay-napló, 1871. nov. 6.

¹² Pauler Tivadar: *Napi jegyzetek*. II. köt. 1871. nov. 7. Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tára [továbbiakban: OSZK Kt.] Quart. Hung. 2611/2. [továbbiakban: Pauler-napló]

séget, Szlávynak 1871 őszén pedig nem sikerült kellő párttámogatást szereznie, de nem álltak ki mellette minisztertársai sem. Andrassy fejében az előző hetekben még az is megfordult, hogy Lónyayból konstantinápolyi nagykövetet csinál.¹³ Végül utolsó lehetőségként november 9-e táján felveti egy provizórium lehetőségét is, mely értelmében a kormány vezetését ideiglenesen a rangidős miniszter venné át (ez elvben Pejacsevich Péter horvát miniszter volt, de Andrassy feltehetően inkább a 60 éves Wenckheim Béla király személye körüli miniszterre gondolt), Lónyay pedig egyszerű főrendi tagként kapcsolódna be ismét a hazai politikába és próbálná a kormánypárt többségét elképzelései támogatására rábírní. Lónyay Andrassy magatartásával kapcsolatban ezt jegyzi fel naplójába: „Mindebből világosan látszik, hogy ha csak lehetséges lett volna kikerülni, bizonyára gr. Andrassy szívesen kerülte volna ki az én miniszterelnökségemet, miután meg lévén győződve arról, hogy én önállólag fogok állani irányában, holott ha bármelyik a jelenlegi miniszterterásk közül foglalta volna el a miniszterelnökséget, Andrassy azon befolyást, melyet eddig gyakorolt, a jövőben is gyakorolta volna.”¹⁴

November 11-ére azonban kiderült, hogy sem a király, sem Deák nem támogatja Andrassy ötletét, mert az csak tovább növelné a belpolitikai bizonytalanságot, inkább azt tanácsolták a minisztereknek, hogy próbáljanak megegyezni Lónyayval. Fontos hangsúlyozni tehát, hogy Deák nem ellenezte Lónyay kinevezését. Véleményünk szerint Lónyay mellett szóltak eddigi politikusi sikerei, a kiegyezéss rendszer megteremtése körül játszott szerepe, a király és a párt egy kisebb részének a kifejezett támogatása, illetve az, hogy Lónyay elfogadta és határozottan meg is kívánta valósítani az 1869-es trónbeszédbe foglalt reformterveket.

Este 8 óraker az Andrassy elnökletével megtartott minisztertanácson találkoztak másfél év után először testületileg a miniszterek Lónyayval. A fogadtatás meglehetősen gyászos hangulatban zajlott le: „Megelőző nap hallottam, hogy egy nagy ebéd volt Andrassyánál, melyen minden miniszter részt vett s ott búcsúzkodtak Andrassytól s nagy aggodalommal néztek a jövőbe. Megvallom midőn beléptek egyenkint, ezen aggodalomnak kifejezése volt nyilván látható rajtuk, csak Wenckheim volt szokott módja szerint kedélyes és a jövőt kedvező alakban látta” – írta Lónyay.¹⁵ A kormányülésen Lónyay ismertette programját, valamint szó esett az esetleges személyi változtatásokról is. Egyrészt Lónyay kívánt néhány poszton személycserét, másrészt a miniszterek közül többen is kifejezték távozási szándékukat. Lónyay naplójában egyedül csak Pauler Tivadar kultuszminiszter nevét említi meg, akinek elismeri ugyan a szaktudását, de véleménye szerint nem tud majd kellő befolyást gyakorolni az egyházi vezetőkre a közelgő képviselőválasztások alkalmával, ezért szeretné, ha távozna.¹⁶ Ennek ellenére közvetett adatokból tudható, hogy más kormánytagok menesztésén is gondolkodott.¹⁷ Másrészt Ker-

¹³ Andrassy környezetéből értesült erről mind Kállay, mind Lónyay. Lásd: Kállay-napló, 1871. nov. 25., valamint Lónyay-napló, 1871. okt. 1.

¹⁴ Lónyay-napló, 1871. nov. 15. (Lónyay visszatekint a korábbi napok eseményeire.)

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. Maga Pauler is távozni akart Lónyay kinevezésekor: Pauler-napló, 1871. nov. 9.

¹⁷ Egyrészt az 1872 folyamán papírra vetett és az iratai között található miniszteri listákból, valamint az 1873-ban megjelent *Közügyeink* című könyvének kormányzati struktúrát átalakító el-

kapoly, Szlávy és Tisza Lajos miniszterek pedig feltételekhez kötötték maradásukat, sőt Kerkapoly felvetette, hogy Lónyay egyúttal vállalja el a pénzügyek irányítását is. A három miniszter arra próbálta rábírní a kormányfőjelöltet, hogy támogassa az általuk előzetesen a bécsi Creditanstalttal aláírt tíz éves hitelszerződést belföldi vasutak építésére. Lónyay szerint azonban a szerződés párhuzamos vonalak létrejöttét eredményezné és roppant nagy állami szerepvállalást igényelne. A másnap is folytatódó vita végén abban állapodtak meg, hogy ha a minisztertanács többsége támogatni fogja és a képviselőház is megszavazza a szerződést, akkor Lónyay belenyugszik a dologba, azonban figyelmeztette őket, hogy ő semmilyen fórumon sem fog támogatólag felszólalni az ügy mellett. Ez lényegében a szerződés elvetését jelentette, ám az érintett miniszterek nem kívánták tovább élezni a helyzetet, ezért beletörődtek a kompromisszumba (a szerződés nem is került a Ház elé).¹⁸

Lónyay tehát elkönnyvelhette első sikerét, bár ezekben a napokban neki is engednie kellett. Az uralkodó határozott kérésére ugyanis személyi változtatások nélkül kellett átvennie Andrásy kormányát. Az uralkodó egyrészt nem kívánta tovább fenntartani az átmeneti helyzetet (a magyar költségvetési vita és az osztrák kormányválság idején) és hagyni, hogy a kormányzati eliten belül tovább mérgezedjen a viszony, másrészt gesztust is kívánt tenni Andrásy felé azzal, hogy miniszterelnöki tevékenységének elismeréseként nem változtat kormányra összetételén. Egy kormány átalakítására ugyanis annak elégtelen működése miatt szokott sor kerülni, most azonban csak a kormány feje távozott magasabb pozícióba. Az uralkodó abban bízhatott, hogy a feszült napok elmúlásával a kormányzati politikusok közötti ellentétek is lecsendesednek, Lónyay pedig azzal vigasztalhatta magát, hogy a következő nyáron egy nagy fölényrel megnyert választás után több lehetősége lesz a kormány átalakítására. Miniszterelnöki ambíciói feltehetően ekkor még elnyomták az őt övező és később végzetessé váló bizalmatlanság felett érzett aggodalmait.

Az uralkodó 1872. november 14-én nevezte ki Lónyayt miniszterelnökké, majd közvetlenül ezután Lónyay előterjesztésére megerősítette hivatalában az Andrásy-kormány valamennyi volt miniszterét. A miniszterek ismételt kinevezését előterjesztésében az új kormányfő „az ügykezelés folytonosságával” és „más fontos érdekekkel” indokolta.¹⁹ Az előzmények tükrében azonban tudjuk, hogy ezek az érdekek elsősorban nem Lónyaynak voltak fontosak.

Lónyay másnap megtartotta az első minisztertanácsi ülést, melyen a bizalmatlanság szinte tapintható volt. Pauler saját érzéseit ekként jegyezte le: „rövid miniszteri tanács, hol [a] holnapi rendjét megtárgyaljuk. Egész engem nem örvendeztetett, valami kellemetlen érzület lep meg és attól tartok, amikor Lónyay igen barátságos, hogy a jövőben meghasonlás lesz.”²⁰ A korabeli napilapok több-

kézeléseiből következtetünk erre. De a Lónyayhoz közel álló Reform című napilap információi is erre utalnak. Pl. Reform, 1871. nov. 8. 309. sz.

¹⁸ Annak ellenére, hogy a szerződés ügye nem került hivatalosan nyilvánosságra, élénk vita kezdődött róla a lapokban.

¹⁹ Lónyay Menyhért felterjesztése az uralkodóhoz, 1871. nov. 14. MOL K. 26. 1871–IX–1656. 43. cs.

²⁰ Pauler-napló, 1871. nov. 15.

sége is baljós sejtéseket fogalmazott meg a régi-új kormány belső összhangjiával kapcsolatban. A Reform szerint a kormányválság látszólag megoldódott, ám „megmaradt annak szelídebb alakja, a csendes aggodalom a párt és a kormány zavartalan főnállásáért.” Mivel a kormány összetétele változatlan maradt, így „ez nem jelent többet, vagy kevesebbet, mint hogy a krízis elnapolva, vagy inkább egy időre állandósítva van.” Megjegyzi a lap továbbá, hogy Andrassy fokozatosan a saját képére formálta a kormányt, ezért a testület egyre inkább elvesztette kapcsolatát a Deák-párttal. Lónyaynak tehát nehéz dolga lesz, de a párt és a kormány viszonyán változtatnia kell. Visszautasította végül az ellenzéki lapok Lónyay konzervativizmusáról, erőszakosságáról és a korrupcióval szembeni engedékenységéről szóló aggodalmait.²¹

A kormányra jutás veszélyei után Lónyay — a korabeli parlamentáris szokásjognak engedelmessé — igyekezett országgyűlési képviselőnek is megválasztatnia magát. Erre az első alkalom Versecen (Temes megye) kínálkozott december 26-án, amelyet sikerrel ki is használt. Örömeibe azonban ürem is vegyült, mert két nappal később zempléni hívei Andrassy Gyula korábbi kerületében is felléptették, ám itt a helyi (balközép párti) másodalispánnal szemben vereséget szenvedett (37 szavazattal kapott kevesebbet). Az ellenzék természetesen felnagyította a miniszterelnök felett aratott névleges győzelmet és a nyilvánosság előtt lényegében végérvényesen sikerült elfednie a két nappal korábbi valóságot.²²

Lónyay programja

1870 őszén Eötvös József Lónyayval folytatott beszélgetése során két dolgot nehezményezett politikustársa felfogásában. Egyrészt nem értett egyet Lónyaynak azzal a gondolatával, mely szerint Magyarország az „alkotmányos szabadság” jelenlegi fokán kormányozhatatlan, ezért a nemzet érdekében megszorításokra van szükség. Ezt bizonyítja Lónyay szerint Poroszország példája is, amely Bismarck határozott és erélyes intézkedései nyomán — épp beszélgetésük idején — Európa vezető hatalmává válik és lesz a német nemzeti egység megteremtője. Eötvös szerint viszont az állam szerepének a növelése és a magyar szupremácia hangsúlyozása kifejezetten káros volna Magyarország számára. Eötvös Bismarck (és így Lónyay) politikáját reakcióként és az alkotmányos elveket figyelmen kívül hagyóként írta le, Lónyayt pedig törtető és zsarnoki hajlamú politikusnak tartotta.²³ Lónyay naplójában természetesen eltérően látta az ország jelenét és jövőjét. Érzékeltette Eötvössel, hogy az Andrassy-kormány „halogató, simogató és tétlen” magatartásával nem ért egyet, az országban ugyanis rendtelenség uralkodik, hi-

²¹ Reform, 1871. nov. 16. 317. sz.

²² Még tisztázásra vár, hogy kik jelölték Lónyayt Zemlénben. A Reform szerint a református miniszterelnök bukását egy helyi „katolikus párt” áskálódása okozta (1871. dec. 31. 360. sz.). Lónyay vereségét megörökítette például *Kecskeméthy Aurél* Lónyay miniszterelnökségéről rajzolt vázlatában (Kákay Aranyos: Nagy férfaink. Legújabb fény- és árnyképek. Bp. 1874. 188.), valamint az 1913-ban megjelent *Politikai Magyarország* című munka is (szerk. Szász József, 2. köt. Bp. 324. és 327.). Lónyay választási szerepléséről bővebben: *Cieger András: A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában*. In: A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai. Levéltári Évkönyv XII. Nyíregyháza, 1997. 245. és 268.

²³ Eötvös-napló, 1870. okt. 4. A beszélgetésre a francia-porosz háború idején került sor.

ányzik az egységes és határozott vezetés, számos fontos törvény és kormányzati döntés késik, a végrehajtó hatalom gyenge. „Megmondám neki, hogy ha előbb menthető volt [a]laissez faire laissez allé politika, a mostani háború után (miután csak az esetben lehet a birodalomnak és így nekünk biztos jövőnk, ha belsőleg konszolidált viszonyokat teremtünk itt és Ausztriában is), eréllyel kell kormányozni.”²⁴

Eötvös másik nem éppen hízelgő megállapítása pedig az volt, hogy Lónyay — ellentétben vele — „mit az államról életében önállólag gondolt, talán nem töltene be három nyomtatott lapot.” Ennek ellenére szerinte a mai gyakorlatias kor jobban kedvez Lónyaynak, a döntések hosszás mérlegelésén és az elméleti okoskodáson úgy látszik, hogy az idő túllépett: „Ki valamit elérni akar, tartsa szem előtt a célt, s haladjon bátran előre, nem gondolva avval, ha néha oly helyre lép is, hol magát bemocskolja” — jegyzi meg keserűen.

Lónyay munkái valóban nem tartalmazznak hosszú államelméleti fejtegetéseket, témájuk rendszerint gazdaságpolitikai. Jegyzeteiből tudjuk azonban, hogy többször felmerült benne egy átfogó, a gyakorlati kérdések mellett államelméleti és nemzetpolitikai problémákat is érintő munka megírása. A könyv azonban sosem készült el, mert az Eötvös által megszólalt gyakorlati (gazdasági) teendők fontosabbnak bizonyultak Lónyay számára: „a politikai és közélettől búcsút vettem, az is lemondott rólam, de nincsen kizárva az irodalmi tevékenység, csak az Isten adja, hogy a bérletet keresztül vigyem, sürgős terheim lerójam... egy hosszú könyvet lehetne írni, ahhoz azonban mindenképp felett nyugalom... és rendezett anyagi viszonyok, független viszonyok kellenek” — reménykedett még halála előtt két évvel is.²⁵

Hátrahagyott könyvvázlataiból azonban két markáns — Eötvös által is érzékelt — gondolat mindenképp kiemelhető. Egyrészt az állam aktívabb szerepvállalását és a végrehajtó hatalom megerősítését hangsúlyozta, valamint hibásnak tartotta a magyar parlamentarizmus működését. Elítélte a közjogi törésvonal mentén szerveződő pártrendszert, az örökös pártoskodást, az ellenzék parlamentarizmust lejárató magatartását (Lónyay szerint szakítani kell a rendi világot idéző sérelmi politizálással), hiányolta a törvények tiszteletét és a társadalmi összefogást. „Akard a rendet, a szabad intézménnyel józanul párosult rendet — tehát erős kormányt, rendszeres parlamentet...” — összegezte gondolatait.²⁶

Vázlatainak másik visszatérő gondolata a nemzeti érdekeket, sajátosságokat lekicsinylő absztrakt liberalizmus (Lónyaynál: a kozmopolitizmus) elutasítása. A nemzeti elvet feltétlenül az egyéni szabadság elé helyezte gondolkodásában: „Magyarország magyar legyen, tehát ne csak azt nézzük mi liberális, mi demokratikus, de mi mellett a Sz. Ist. [azaz: a szent istváni korona] épsége és Magyarország magyar maradjon. Ez áll nálam mindenképp felett, ennek még a szabadságot is alárendelem.”²⁷ A kozmopolitizmus képviselőit pedig indulatosan így jellemezte: „Föllök ők, kik a fényes után kapkodnak, gyermekek, kik tüzes üszökkel játsza-

²⁴ Lónyay-napló, 1870. okt. 28. Igen kivételes, hogy az Eötvös-Lónyay-féle beszélgetésről mindkét érintett készített — természetesen eltérő szemszögű — feljegyzéseket és ezek fenn is maradtak.

²⁵ Lónyay Menyhért naplójegyzete, 1882. nov. 23. MTAK Kt. Ms 5306/8.

²⁶ Lónyay Menyhért könyvvázlata, 1872 körül. MTAK Kt. Ms 5306/23a.

²⁷ Lónyay Menyhért beszédvázlata a párttanácskozmány előtt, 1872 körül. MTAK Kt. Ms 5306/22a.

nak. Ha Magyarország nem lehet nagy és magyar, Svájcban, Angliában, Amerikában, Párizsban is élhetsz, ha kell rend, családi élet és unalom, de tudományosság, eredj Németországba...”²⁸

Lónyay e nézeteivel nem állt egyedül az 1870-es évek magyar politikai gondolkodásában. A hazai (és európai) liberális politikai gondolkodás fő árama ugyanis erre az időszakra paradigmaváltáson ment keresztül. A liberalizmus mozgalmi időszakát felváltotta a berendezkedő liberalizmus korszaka. Ez a hosszú és több lépcsőfokot tartalmazó út már 1849 után kezdetét vette, 1867-ben a liberálisok hatalomra kerülésével azonban egy új szakaszához ért. A magyar szabadelvű politikusok eszmerendszerében a kormányzás gyakorlata során a liberális elvek az etatizmussal és a nemzeti elvvel kapcsolódtak össze. Az absztrakt liberalizmus szemszögéből nézve úgy tűnt, hogy a hazai liberalizmus konzervatív felhangokat kapott. Programjukban a rend iránti vágy, az erélyes kormányzás, az állam nagyobb beavatkozása, valamint a nemzeti hagyományok és a magyar faj érdekeinek a védelme azonban együtt van jelen a haladásba és a modernizációba vetett hittel, a hatékony polgári intézményrendszer megteremtésének a követelésével, a rend pedig a szabadsággal és az alkotmányossággal párosul. Az Eötvös és Lónyay felfogása között feszülő ellentét értelmezhető tehát a mozgalmi korszak liberalizmusa (melyet hazai vonatkozásban például nagy belső konfliktusok árán Eötvös és Deák képviselt) és az újraértelmezett (állam- és nemzetelvű, gyakorlatiasabb) berendezkedő liberalizmus közötti különbségként is.²⁹ Lónyay politikai hitvallását 1875-ben így fogalmazta meg: „Én szabadelvű voltam mindig, de nem ragaszkodtam a pusztá szóhoz vagy egyes teoretikus fogalmakhoz, hanem alkalmazom ezen elveket saját viszonyainkhoz és érdekeinkhez. Reánk nézve káros volt és káros lehet pusztá szabadelvű teóriák végett háttérbe szorítani legfontosabb érdekeinket, kivált a nemzetiségi politika terén. Ha nekem kellene egy alkalmas elnevezést választani, én a haladást tűzném ki jelszóul, haladást azon irányban, mely képes Magyarországot egy rendezett és alkotmányos állam minden kellékének megszerzésére vezetni, az anyagi és szellemi felvirágzást előmozdítani és így tekintélyét emelni, az országnak erejét fokozni és fönnállását biztosítani.”³⁰

Igen hasonló eszmei alapon álltak az (irodalmár) értelmiség fiatal nemzedékének azon csoportjai, melyek egy-egy napilap vagy szalon körül csoportosultak és az 1870-es évek folyamán kapcsolódtak be aktívan a politikába. Az imént felvázolt paradigmaváltást Arany László, eme értelmiségi csoport egyik tagja 1873-ban tömören így ragadta meg: „Legújabb időben az állam eszméje nálunk is erősebben látszik kiemelkedni, mint eddig bármikor. Nem egy kívülről, többnyire terjeszkedő irányú s nem ritkán ellenséges főhatalom képviseli többé az államot szemközt a nemzettel, hanem maga a nemzet alkotja azt, akár jól, akár rosszul.”³¹

²⁸ Lónyay Menyhért könyvvázlata, 1872 körül. MTAK Kt. Ms 5306/23a.

²⁹ Bővebben a kérdésről két kiváló tanulmány ad tájékoztatást: *Schlett István*: A liberalizmus újrafogalmazása Magyarországon 1849 után. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. Sz. 5–27. (A szerző Lothar Gall liberalizmus-típológiáját veszi át.). Valamint: *Takáts József*: Mit jelentett liberálisnak vagy konzervatívnek lenni 1875 táján Magyarországon? *Jelenkor*, 1993. június, 542–548.

³⁰ *Reform*, 1875. márc. 5. 64. sz.

³¹ *Arany László*: A magyar politikai költészetéről. In: Arany László válogatott művei. S. a. r. Németh G. Béla, Bp. Szépirodalmi Kiadó, 1960. 289. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a magyar

E fiatal értelmiségi csoport tagjai az 1870-es évek elején erős kritikának vetették alá a magyar politikai rendszert, átfogó kormányzati reformokra tettek javaslatokat, sőt többen közülük tényleges kormányzati feladatokat is vállaltak.³² Legtöbbjük örömmel üdvözölte Lónyay miniszterelnöki kinevezését, tőle remélve a reformpolitika megvalósítását. Lónyay maga is igyekezett kapcsolatot keresni e fiatal értelmiségi generációval, tagjaival intenzív kapcsolatot alakított ki, javaslatokat tanulmányozta és bevonta őket a gyakorlati politikába is (hosszabb-rövidebb ideig maga mellett tudhatta például ifj. Ábrányi Kornél, Arany László, Asbóth János, Grünwald Béla, Kaas Ivor, Rákosi Jenő és Toldy István rokonszenvét is). A fiatal értelmiség egyik vezető lapja, a *Reform* vezércikkeiben például így fogalmazta meg elvárásait az új kormánnyal szemben: „...új szellemet kell hát teremteni Magyarországon. Új lelkületet a társadalomban. Új indulatot a nemzetben. Új tetterőt az államtényezőkhöz, új irányt a kormányzásban. Belügyeinkre fektessük a súlyt s a reformoktól reméljük jövőnket. A kormánytól követeljük a közigazgatás szigorát és jóságát. De többet ennél, követeljük a kormánytól a nemzeti génuszt. Még többet ennél, lankadatlan munkásságot a reformok terén, az életnek minden, a kormánytevékenység körébe vágó irányában”, valamint „azok, kik chauvinizmussal szeretik vádolni lapunkat, könnyen előállhatnak azzal a szemrehányással, hogy olyant követelünk az állam kormányától, amire nincsen joga s a mi veszedelemmel jár. De mi azt hisszük, hogy a magyar kormánytól magyar kormányzást követelni nem lehet sem jogtalanság, sem veszedelem”.³³ A lap körül tömörülők — a politikai elittel szemben — egyértelműen Lónyayban vélték megtalálni e célkitűzések leghatékonyabb megvalósítóját: „azt hisszük Lónyayban megtalálja az ország mindazon tehetséget, melyre legnagyobb szükség van: a gyors és fáradhatatlan tevékenységet, a gyakorlott szervező képességet, a sokoldalú szellemi segédeszközökben, önföltalálásban kifogyhatatlan észet, a hajthatatlan erélyt, melyeket diplomáciai tevékenység által félbe nem szakítva teljes mértékben szánhat speciális földadataira. Annyira bízunk iniciáló leleményességében, bámulandó munkásságában, hogy némileg mellékes kérdésnek tartjuk minisztertársai nagyobb részének kilétét”.³⁴

Melyek voltak a Lónyay-kormány programjának legfontosabb elemei? Erre a kérdésre meglepően nehéz választ adnunk. A korszak parlamentáris szokása szerint elvben a kormány programját leghívebben az új miniszterelnök bemutatkozó beszéde, valamint az országgyűlés kezdetén elhangzó (a király és a kormány egyeztetése során megszülető) trónbeszéd tükrözte. Csakhogy a trónbeszédre Lónyay kinevezése után közel tíz hónappal később került sor, a bemutatkozó beszéd pedig — mint majd látjuk — rendkívül rövid és semmitmondó volt. A politikai

pártrendszer és a közjogi struktúra sajátosságai miatt a paradigmaváltás *tökéletlenül* ment végbe. Ezt már a kortársak közül is többen érzékelték (pl. Kecskeméthy Aurél, Pulszky Ágost). Erről bővebben: *Takáts*, i. m. 545–548.

³² Programjukat részletesen bemutatja: *Miru György*: A reformpolitika esélyei a kiegyezészt követő években. Századok, 1999. 3. sz. 543–560. A korábbi generációhoz tartozó és sokat tapasztalt Kecskeméthy Aurél is beadott egy részletes javaslatot Lónyaynak a miniszterelnökség átszervezésére. Lásd: Kecskeméthy Aurél naplója, 1851–1878. S. a. r. Rózsa Miklós, Bp. 1909. 269. [a továbbiakban: Kecskeméthy-napló]. Sajnos a tervezet szövegére nem bukkantunk rá.

³³ Reform, 1871. nov. 11. (312. sz.) és nov. 14. (315. sz.)

³⁴ Reform, 1871. nov. 12. (313. sz.).

nyilvánosság tehát nem sok mindent tudhatott meg előzetesen az új kormány átfogó elképzeléseiről, csupán alkalomszerűen (pl. egy-egy javaslat beterjesztésekor), illetve utólag szerezhettek tudomást a kormányzat szándékairól, döntéseiről. A kutató ennél többet tudhat, hisz több forrás is rendelkezésére áll a kormány működésével kapcsolatban. A kormányzati elképzelések rekonstruálásában páratlan segítséget nyújtanak a Lónyay-hagyatékban fennmaradt miniszterelnöki beszédvázlatok, melyek a Deák-párti konferenciákra készültek (a konferenciákról a napilapok csak szűkszavúan tudósítottak). Fontos és a korabeli nyilvánosság elől ugyancsak elzárt források még a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, melyeket kiegészít Lónyay néhány hosszabb magánlevele, valamint a kormányzati politikusok feljegyzései.

1871. november 16-án képviselőházi bemutatkozó beszédében Lónyay azt hangsúlyozta, hogy immár több éve Andrassy „hű segédtestvére”, ezért nem is kíván külön elvi programot adni. Visszaemlékezett továbbá saját szerepére a kiegyezés megalkotásában és határozottan kiállt annak elvei mellett. E gondolati körből mindössze akkor lépett ki, mikor — szokatlan módon — a kormánypárt felé fordulva felszólította őket a belső összefogásra, kérte saját pártja támogatását és reményét fejezte ki, hogy a közelgő választásokon tovább növekszik a kormány többsége. Az ellenzékétől pedig azt kérte, hogy támogassa reformjavaslatait.³⁵

Fontos megjegyezni, hogy a korszak Deák-párti kormányfői kivétel nélkül ehhez hasonló formális bemutatkozó beszédeket tartottak csupán.³⁶ Lónyay kiszólása pártjához pedig a kormányalakítás nehézségeinek ismeretében teljesen érthető: tudta, pártjának és politikustársainak egy jelentős része nem fogadta örömmel kinevezését. A miniszterelnöki beszédre a szélsőbal párti Simonyi Ernő és a szerb Miletics Szvetozár reagált. Mind a kettő elutasította a kiegyezési politika folytatását és tiltakozott Lónyay eljárása ellen.

Lónyay programjáról többet árul el számunkra saját naplója. Miniszterei előtt kifejtette, hogy a következő egy-két hónapot átmeneti időszaknak tekinti és nem kíván aktívabban bekapcsolódni a parlamenti politizálásba. Kiszolgáltattnak érezte magát, hisz épp a következő évi költségvetésről folyt a vita, amelynek előkészítésébe nem folyhatott bele, és amellyel több ponton nem értett egyet. Tudta, hogy egy évig pénzügyi téren alig lesz alkalma elképzeléseinek megvalósítására. Ráadásul bosszantotta az is, hogy a vita áthúzódott az 1872-es évre. Igyekezett tartózkodni tehát a felszólalásoktól, bár többször sürgette a költségvetési vita lezárását.³⁷

A kormányülésen ismertetett program főbb területei a kormányzati munka hatékonyságának a növelését, a parlamentarizmus reformját és az államháztartási

³⁵ Lónyay beszéde és a képviselői reagálások megtalálhatóak: Az 1869-ik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. Nagy Iván. Pest, 1871. [továbbiakban: KN 1869-72] 1871. nov. 16. 381. ülés, XVII. Köt. 293–295.

³⁶ *Cieger András*: Kormány a mérlegen – a múlt században. (A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében, 1867–1875). Századvég, 1999. Ősz (Új folyam, 14.) 93–94.

³⁷ Lónyaynak így arra is volt ideje, hogy levelet írjon testvérének a Házból: „Roppant unalmas budget tárgyalás közepette írom ezen sorokat. Miért ne használjam ezen elveszett időt arra, hogy neked kedves Bercim ne írjak.” Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1871. dec. 7. MOL P 470. 1. cs. A Deák-párton belül megállapodás jött létre, hogy ha egy mód van rá, nem reagálnak az ellenzéki felszólalásokra. Ez persze tovább növelte az ellenzék Lónyayval szembeni haragját.

egyensúly helyreállítását (azaz a takarékoságot) ölelték fel.³⁸ Hogy milyen tervezett intézkedéseket is foglaltak magukban ezek a területek, azokról némileg részletesebben az 1872. szeptemberi trónbeszéd, valamint az azt megelőző időszakra datálható, pártértekezleteken elmondott miniszterelnöki beszámolók és kormányzati iratok tájékoztatnak bennünket.

A kormányzati struktúra világosabbá tételét és a döntéshozatal hatékonyságának a növelését célozta Lónyay azon szándéka, hogy a kormány hatáskörét önálló törvény szabályozza. Első intézkedései közé tartozott továbbá annak elrendelése, hogy a „a minisztertanácsban felmerülendő tárgyak minden egyes miniszter úr által vele előlegesen közöltessenek azon célból, hogy tudást szerezvén magának az elintézendő tárgyak iránt, azokat kellő sorozatban tűzhesse napirendre. Ez annyival inkább szükséges miután csak ily módon lehet az eldöntendő tárgyak gyors elintézése iránt célszerűen intézkedni.”³⁹ A legjelentősebb kormányzati reformnak azonban mindenképp a kormány jogszabály-előkészítő rendszerének a kidolgozása ígérkezett. 1869-ig lényegében rendszeres jogszabály-előkészítés nem folyt a kormányzaton belül. Először az 1869-es költségvetésben különítettek el pénzt kodifikációs célokra: az igazságügy-minisztériumon belül hoztak létre egy kis létszámú osztályt törvények, rendeletek szövegezésére. Ám hamar kiderült, hogy ez az osztály nem képes ellátni az összes minisztérium ilyen jellegű munkálatait, sőt a kimondottan igazságszolgáltatási jogszabályok kidolgozása is vontatottan haladt. Még az Andrassy-kormány elhatározta, hogy változtat a jogszabály-előkészítés addigi rendszerén, ám konkrét lépésekre nem került sor. Lónyay azonban felkarolta az ötletet és az igazságügy-minisztériumon belül működő kodifikációs osztály helyett az összes minisztériumra kiterjedő hatáskörrel a miniszterelnökségen kívánt létrehozni egy törvény-előkészítő bizottságot: „még rendezetlen belügyeink s az ügynevezett reformkérdések megoldása tették szükségessé, hogy e törvény-előkészítő bizottság szélesebb munkakörrel láttassék el, mint aminővel bírt a felosztott codificationalis osztály” – szölte az előterjesztés indoklása. A bizottság feladatául tűzték ki, hogy „az illető miniszter utasítása szerint s az ez által megállapított elvek alapján törvényjavaslatokat, azoknak végrehajtására vonatkozó utasításokat és organikus szabályrendeleteket készíteni vagy pedig a szakminisztériumban készített ily munkálatokat a törvények elveinek összhangzatos fenntartása s a rendszer, valamint a szerkezet és terminológia szempontjából átvizsgálni, ez iránt véleményt adni”.⁴⁰

Ugyancsak a kormányzati mozgástér meghatározásához és a végrehajtó hatalom hatékonyságának a növeléséhez volt égetően szükség a kormány és a kormánypárt viszonyának a tisztázására. Ezt mind a Deák-párt tagjai, mind maga Lónyay rendkívül fontosnak tartották. A kormánypárti képviselők úgy érezték, hogy az Andrassy-kormány működése idején befolyásuk a döntésekre egyre kisebb lett, kapcsolatuk a kormánnyal technikaivá vált. Lónyay is a viszony szorosabbra fűzését hangsúlyozta a párttagok előtt mondott beszédeiben. Maga is tudni kí-

³⁸ Lónyay-napló, 1871. nov. 15.

³⁹ MOL K. 27. Minisztertanácsai jegyzőkönyv [továbbiakban: Mtj.] 1871. nov. 15. (4. pont).

⁴⁰ A törvényelőkészítő bizottság anyaga megtalálható: MOL. K. 26. 1872-VI-1055. 54. csomó. A korszak döntéselőkészítő rendszerének részletesebb elemzése olvasható: Cieger A.: A kormány a mérlegen – a múlt században. i. m. 85–91.

vánta, mikor és milyen mértékben számíthat saját pártja támogatására reformelképzelései megvalósításában, valamint az őt rendszeresen érő támadások kereszt-tüzében: „Itt az ideje, hogy a párt és az abból kifolyó kormány s különösen annak elnöke közt nyílt s határozott érintkezés legyen. Érezzük egymást, mit bírunk egymásban, érezze a kormány, minő erő az, mi támogatja, a párt pedig legyen az iránt tisztában, kit támogat, megfelel- é irányának, megfelel-é céljának, mi más nem lehet, mint a haza java... Erélyes kormány nem lehet erélyes párt nélkül.”⁴¹ Lónyay egy másik beszédében konkrét javaslatait is megfogalmazta e szoros és egyenrangú viszony kialakítására: „kötelességüknek fogják ismerni mi a miniszterium tagjai minden fontos kérdést, mielőtt a képviselőház elé hozatnék, előbb a tisztelt tanácskozmány elé terjeszteni az eszmék kiérlelése és az irány kijelölése végett, de azután, ha egyszer valamiben megállapodtunk, szükséges, hogy tudjuk ezt összetartva következetesen érvényesíteni. Gyakoriaknak kell tehát lenni találkozásainknak, folytonosnak kell lenni az érintkezésnek, hogy azonban ezen tanácskozásoknak sikere és eredménye legyen, azt hiszem szükséges, hogy tanácskozásaink bizalmas természetűek legyenek s az itt történtek és mondottak ne legyenek mindenkor a nagyközönség elé hozandók.”⁴²

A másik nagy programcsomagot a parlamentarizmus reformjára vonatkozó elképzelések alkották. Lónyay több beszédében kifejezte, hogy elégedetlen a magyar parlament működésével. Véleménye szerint rendetlen és zavaros a működése, a hosszú és értelmetlen közjogi csatározások elveszik az időt a fontos törvények megalkotásától. Mindenek előtt a házszabályok reformját tartotta fontosnak, a javaslatok kidolgozása még decemberben megkezdődött.⁴³ A program kimondta, hogy a hagyományos osztálystruktúrával szemben a törvények (szak)bizottsági megvitatását kell erősíteni. Abban az esetben, ha egy javaslat már átment a bizottsági tárgyaláson, akkor tekintsenek el az osztályonkénti vitától. Növeljék az ülésnapok hosszát, ezzel párhuzamosan viszont töröljék el a képviselői jelenlét kötelező minimumát, pontosabban csak határozathozatal esetén kelljen legalább száz honatyának megjelennie az ülésteremben. Ide kapcsolódik, hogy a képviselők kényelmesebb munkájának és hosszabb ülésezésének a lehetőségét kívánta Lónyay megteremteni azzal, hogy javaslatot nyújtott be az országgyűlés új és nagyobb épületbe való áthelyezéséről.⁴⁴ Az elképzelések között szerepelt még, hogy külön interpellációs és kérvényi napot határoznak meg azért, hogy a többi ülés rendes napirendjét ne hátráltassák a rendszerint a napi politikához kapcsolódó ügyekkel. Bővíteni kívánták a házelnök jogkörét és fontolgatták a klotúr bevezetését (azaz a képviselőházi vita lezárásának jogi eszközét). A képviselőtől a má-

⁴¹ Lónyay Menyhért beszédvázlata a párttanácskozmány előtt, 1872 körül. MTAK Kt. Ms 5306/22a.

⁴² Lónyay Menyhért beszédvázlata a párttanácskozmány előtt, 1872. szeptember eleje körül. MTAK Kt. Ms 5307/4.

⁴³ K. 27. Mtj. 1871. dec. 12. (6. pont). Lónyay érvelésében tehát annak a funkcióváltásnak a sürgetése jelenik meg, amely során a liberalizmus mozgalmi szakaszára jellemző *vitathozó parlament* a berendezkedő liberalizmus időszakára *munkaparlamentté* alakul át. A hatékonyság érdekében a parlamentben az „eszmék szabad áramlását” a „racionális disszkusszió” váltja fel. Magyarországon ez a funkcióváltás is csak *tökéletlenül* mehetett végbe a dualizmus időszakában.

⁴⁴ KN 1869–72. 1872. jan. 10. 416. ülés, XX. köt. 72–74. és 1872. jan. 24. 428. ülés, XXI. köt. 6–8.

sodik elnöki rendreutasítás után meg lehessen vonni a szót, ha a többség úgy határoz, súlyosabb esetben pedig el lehessen távolítani a honatyát a teremből, sőt az erről szóló jegyzőkönyvi részt küldjék meg az adott választókerületnek is. Lónyay egy jegyzetében még azt is javasolja, hogy ilyen esetben a ház rendelkezzen el új választást, hisz a képviselő megsértette a parlament méltóságát. Végül a kormány korlátozni kívánta a hosszadalmas név szerinti szavazások elrendelésének a lehetőségét is.⁴⁵

Lónyay programjának része volt még a parlamenti ciklus idejének háromról öt évre való emelése és a főrendiház reformja is. A források tanúsága szerint az ötévenként rendezett választások gondolatához Lónyay végig ragaszkodott (még esetenként minisztereivel szemben is). Egyrészt úgy gondolta, hogy a gyakori választások és az azt megelőző korteskedés (valamint az új Ház megalakulása) elvonja az időt a törvényhozási munkától, rendszeresen törést idéz elő a kormány és az országgyűlés életében. Másrészt az ötéves ciklus elfogadása nyomán ritkábbá válhatna a választási korrupció és erőszak. Végül pedig hozzájárulhatna a közjogi viszonyok megszilárdulásához, hisz az 1876–77 fordulóján lejáró gazdasági kiegyezést így nyugodt körülmények között és az 1872-es választásokon remélt nagy kormánypárti többség támogatásával lehetne megújítani.⁴⁶ Lónyay a főrendi reform ügyében egy képviselőkből és főrendekből álló kisebb (informális) bizottság egybehívását tervezte, amely javaslatokat dolgozna ki a főrendiház szerkezetének az átalakítására.⁴⁷

A kormánynak a házszabályok reformjára irányuló törekvései különösen az 1872 tavaszán lezajlott ellenzéki obstrukció után erősödtek fel és az elképzelések egy jelentős része az ellenzék által kiaknázott eszközöket kívánta megszüntetni. Lónyay programjáról szólva többször beszélt az ellenzék és a kormány jelenlegi viszonyáról és az általa helyesnek tartott ellenzéki szerepfelfogásról. Értelmetlennek és károsnak vélte a közjogi ellentétek fenntartását, helyette azt tartotta volna kívánatosnak, ha az alapvető kérdésekben egyetértés alakulhatna ki, illetve a javaslatok szakmai érvek alapján dőlnének el. Véleménye szerint az ellenzéknek már idáig is több alkalma lett volna, hogy méltóságát megtartva elálljon a közjogi elvek hangoztatásától. Először a közvetlenül a koronázás után, majd az 1869-es és 1872-es választásokat követően, hisz a választók elutasították az ellenzéki programot. „Most ellenzékieskedni annyit tesz, mint akadályozni mind azon jót és üdvöst, melyet a nemzet magáért tehet”⁴⁸, „nem azt kívánom, hogy mondjanak le ellenzési állásukról, hiszen a józan korlátok közt mozgó és természetyszerű ellenzéknek megvan a maga hivatása..., igen is legyenek a kormány cselekvényeinek igazságos és részrehajlatlan ellenőrzői, sőt elvi kérdésekben egyszer-kétszer egy évben vívjanak nagy parlamenti csatát, de a reformkérdések tárgyalásánál ne

⁴⁵ K. 27. Mtj. 1872. ápr. 22. (1. pont) és 1872. júl. 19. (1–2. pont), valamint Lónyay Menyhért jegyzete a házszabályrevízióról, 1872 tavasz. MTAK Kt. Ms 5306/18.

⁴⁶ Lásd: K. 27. Mtj. 1871. dec. 12. (5. pont), valamint KN 1869–72. 1872. márc. 7. 454. ülés, XXII. köt. 194.

⁴⁷ Lónyay Menyhért beszédvázlata a párttanácskozmány előtt, 1872. okt. 21. MTAK Kt. Ms 5307/44.

⁴⁸ Lónyay Menyhért beszédvázlata a párttanácskozmány előtt, é. n. MTAK Kt. Ms 5307/46.

csináljanak indokolatlan akadályokat” – írta Lónyay.⁴⁹ Többször szorgalmazta ezért a balközép és a Deák-párt közeledését (elvbén a fúziót is lehetségesnek tartotta) és kinevezése után (sőt már előtte is) megkereste elképzeléseivel a legnagyobb ellenzéki párt vezetőit.

Fontos eleme volt Lónyay elképzeléseinek a sajtótörvény pontosítása is (az 1869. és az 1872. évi trónbeszédben is szerepelt). Legjobban azt sérelmezte, hogy sem a kormánynak, sem a közélet egyes szereplőinek nincs hathatós eszköz a kezében a sajtóban elhangzó támadások, rágalmak visszautasítására. Lónyay saját bőrén érezhette, hogy az 1848. évi XVIII. törvénycikk (amelyet ideiglenes szabályozásnak szántak a forradalom napjaiban) és az esküdtszéki eljárás valójában milyen kevés jogi és erkölcsi védelmet is nyújt a közszereplőnek, különösen akkor, ha az politikai intézkedései miatt amúgy is népszerűtlen. Kifogásolta, hogy a sajtóvétségi eljárások lassúak, az esküdtszékek tagjai általában elfogultak (Lónyay szerint ellenzékiek), az ítéletek pedig enyhék. A magánélet és a személyes becsület védelme érdekében tehát a jogi eljárások felülvizsgálatára és a büntetési tételek pontosítására van szükség.⁵⁰

Nem értett egyet viszont a beterveztett választásitörvény-javaslattal és nem szerepelt eredetileg Lónyay programjában sem az összeférhetlenségi, sem a választási visszaélésekről szóló törvény megalkotása. Lónyay több alkalommal kifejtette miniszterei előtt, hogy ilyen formában ő maga nem terjesztette volna be a választási törvényről szóló javaslatot, de annak tárgyalását nem kívánja megakadályozni. Egyrészt szerette volna, ha előzetesen a javaslatot egy 15 tagú bizottság vitatja meg, amelyben helyet kap a balközép néhány tagja is. Másrészt azt tartotta volna jónak, ha a javaslat kizárólag az adócenzusra épít.⁵¹ A forrásokból világosan megállapítható továbbá, hogy a kormány kezdetben nem támogatta az összeférhetlenségi törvény megalkotását, csupán ellenzéki és kormánypárti képviselők nyomására döntött így és adta be javaslatát az országgyűlési ciklus utolsó napjaiban. Többfordulós minisztertanácsi egyeztetés után a kormány tervezetében végül az került, hogy a megválasztott képviselők 5%-a lehet minisztériumi tisztviselő, a kormány tagjait nem számítva. Ugyancsak nem estek e korlátozás alá a felsőfokú intézményekben oktatók, az országos intézetek igazgatói és a fővárosi önkormányzat tisztviselői. A javaslat viszont összeférhetetlennek mondott ki minden további állami és törvényhatósági hivatalt. Ha az előírtnál több minisztériumi hivatalnok kerülne be a választásokon a Házba, akkor sorshúzással csökkentenék le a létszámukat. Egy esetleges kormányváltás alkalmával pedig e hivatalnokok-

⁴⁹ Lónyay Menyhért beszédvázlata a párttanácskozmány előtt, 1872. ápr. 15. MTAK Kt. Ms 5307/40. A beszéd elmaradt.

⁵⁰ Lásd több helyütt: Lónyay Menyhért beszédvázlata a párttanácskozmány előtt, 1872 körül. MTAK Kt. Ms 5306/22a.; „Felségnek jelentendők”, 1872. aug. 8. MTAK Kt. 5307/15. („semmi sem szent, nem csak szabadság, de szabadosság van a sajtóban, ez a legnehezebben megoldható probléma.”); K. 27. Mtj. 1872. szept. 15. (1. pont); valamint Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hírdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló, szerk. Nagy Iván, [továbbiakban: KN 1872–75] 1872. okt. 7. 25. ülés, I. köt. 276.

⁵¹ Lásd: Lónyay-napló, 1871. nov. 15.; K. 27. Mtj. 1871. dec. 12. (6. pont) és 1872. márc. 22. (12. pont).

nak automatikusan meg kellene válniuk állásuktól.⁵² A választási visszaélésekről szóló törvény elkészítését a kormány ugyancsak igyekezett halogatni, majd nem sokkal az országgyűlési ciklus vége előtt a belügyminiszter kénytelen ígéretet tenni a megalkotására, ám a Lónyay-kormány lemondásáig még a kormányjavaslat sem született meg.

A kormány az itt ismertetett reformelképzeléseken kívül számos gyakorlati törvény meghozatalát vállalta, melyek jelentős részét még az Andrássy-kormánytól „örökölte meg”. Lónyay egy tervezett felszólalásának a szövegében összesen 44 betérjesztett, de még tárgyalás alatt vagy előtt álló javaslatot említ tételesen. Kinevezésekor még úgy gondolta, hogy a javaslatok felét az 1872 tavaszán záruló országgyűléssel képes lesz elfogadtatni. Legfontosabbnak tartotta — a korábban említettekén túl — a kolozsvári egyetem felállításáról, a Ludovika Akadémia megnyitására, a főváros egyesítéséről és a Királyföld rendezéséről szóló törvények megalkotását. Nagy hangsúlyt helyezett továbbá az adó- és illetéktörvények meghozatalára, számos — állami garanciavállalás nélküli — vasútvonal engedélyezésére és szerepelt a programban például a büntetőjogi kódex és a polgári perrendtartásról szóló törvény elfogadtatása is.⁵³

Lónyay ugyancsak nagy fontosságot tulajdonított a horvát-kérdés gyors megoldásának. 1871 szeptemberében (a cseh trialista kísérlettel párhuzamosan) ugyanis a horvát választásokon többséget szerzett nemzeti párt felmondta az 1868. évi kiegyezést és csak a perszónalunio elfogadására volt hajlandó. Lónyay tudta, hogy a konfliktus elhúzódása végső soron megbéníthatja az egész közösügyes rendszer működését, ezért kormányra kerülése után szinte azonnal tárgyalásokat kezdeményezett az ügy rendezése érdekében, sőt engedményekre is hajlandó volt. A trónbeszédben pedig a kormány egy külön parlamenti bizottság megalakítását kezdeményezte a kétoldalú tárgyalások lefolytatására.⁵⁴

A kormányprogram áttekintése után megállapíthatjuk róla, hogy az nagy ívű volt, az államélet szinte minden területén reformokat ígért, pontjainak megvalósítása rendkívül feszített kormányzati munkát feltételezett. A kormány elképzeléseinek egy jelentős része találkozott a modern alkotmányos állam működésének a követelményeivel, valamint a polgári értelmiség és a képviselőház különböző csoportjainak a javaslataival. Lónyay egyes reformkérdésekben nem csak saját pártja támogatásában bízhatott, de joggal remélhette a fiatal értelmiség és

⁵² A javaslatot megvitató kormányülések: K. 27. Mtj. 1872. jan. 21. (2. pont), jan. 31. (2. pont), febr. 3. (2. pont), febr. 14. (9. pont), márc. 4. (3. pont) és márc. 10. (1. pont). A kormány által betérjesztett törvényjavaslat szövege megtalálható: Az 1869-ik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Irományok, 1872. Pest. [továbbiakban: Ir. 1869–72.] 1387. szám, XV. köt. 117–118.

⁵³ A kormány törvényhozási programját Lónyay ismertette a kormányüléseken (K. 27. Mtj. 1871. nov. 21. 9. pont, dec. 22. 8. pont és 1872. ápr. 19. 9. pont), a Deák-párt előtt (pl. MTAK Kt. Ms 5307/6.) és a Képviselőházban (1872. márc. 7. 454. XXII. köt. 193–197.). Tervezett felszólalása: MTAK Kt. Ms 5307/40.

⁵⁴ Az 1872. szeptember 4-én elmondott trónbeszéd szövege megtalálható: Az 1872. évi szeptember hó 1-re hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Irományok, 1872. Budán [továbbiakban: Ir 1872–75.] 1. szám, I. köt. 3–5.

a képviselőházban éppen ebben az időszakban formálódó, a közjogi törésvonalat meghaladó (ellenzéki) reformerők egyetértését is.⁵⁵

Mindezek ellenére a program mégsem képezett összefüggő és világos egészet. Ennek legérzékletesebb bizonyítéka, hogy e szerteágazó javaslatokat valójában sosem öntötték formába, a programot nem szerkesztették egységes kormányzati dokumentummá. Zárt minisztertanácsi ülések és pártértekezletek homályában maradt, a közvélemény nem sokat tudhatott róla (a trónbeszéd sem pótolhatta igazán ezt, hisz csak 1872 szeptemberében hangzott el és csupán a főbb elveket tartalmazta). De feltehetően nem állt össze lelkesítő egésszé azok fejében sem, akik hallották. Lónyay reformjavaslatokat tartalmazó jegyzeteinek (és így az ezek alapján megtartott beszédeinek) a hangulata ugyanis rendszerint elkeseredett és védekező: vagy a botrányba fulladt országgyűlési ciklus végén (1872. április), vagy a politikai támadásokkal és belső válságjelenségekkel terhes nyárvégen (1872. augusztus–szeptember; az új országgyűlés megnyitása táján), vagy a lemondását övező napokban (1872. november) összegzi a kormány javaslatait és azok sorsát. Szinte egyedüli kivételt képez Lónyay ünnepi beszéde, amelyben pozsonyi választóinak köszöntte meg képviselői mandátumát (1872. július). A nagy hallgatóság előtt elmondott beszédében azonban csupán programjának főbb célkitűzéseit vázolhatta fel.⁵⁶

Nyilván nem kedvezett egy egységes program megfogalmazásának az elhúzódó költségvetési vita és a választási törvény kapcsán kirobbanó obstrukciós csatározás sem. Végül hiányzott a magyar parlamentarizmusból a programadás hagyománya is. Minden bizonnyal az egységes és jól körvonalazott program hiánya volt az egyik fő oka a kormány és a kormánypárt meglehetősen ellentmondásos viszonyának. Szentkirályi Mór 1872 januárjában tette közzé négy részes cikkét *Pártkormány és kormánypárt* címmel, amelyben többek között éppen a világos és előremutató programot hiányolta mind a Deák-párt mind a kormány részéről. Véleménye szerint nincs — a közjogi alap hangoztatásán túl — olyan egyértelmű kormányprogram, amely mellé egy szilárd többség fel tudna sorakozni, így a kormány nem is kérheti számon a képviselőkön a pártfegyelmet (a reformkérdéseket illetően nem a pártok között, hanem azokon belül húzódik a törésvonal). Szentkirályi úgy látja, hogy ugyancsak a jól körvonalazott program hiánya eredményezi azt is, hogy Magyarországon minden politikai kérdés és az abból fakadó nézeteltérés kormányválságot idézhet elő.⁵⁷

⁵⁵ Programjukra lásd: *Miru György*, i. m., valamint uő.: Kísérlet az állam körül. Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére. Aetas, 1999. 1–2. sz. 86–111. Schvarcz sok tekintetben Lónyayval azonos reformjavaslatokat fogalmazott meg, bár néhány lényeges pontban többet követelt (pl. a választójog jelentős kiterjesztését, az uralkodói jogkörök korlátozását, a virilizmus eltörlését).

⁵⁶ A beszédet közli például: Korunk, 1872. júl. 25. 71. sz.

⁵⁷ *Szentkirályi Mór*: Pártkormány és kormánypárt. Reform, 1872. jan. 4., 9., 10. és 14. (3., 7., 8. és 12. szám). A szerző kívánatosnak tartja a pártfegyelem lazítását és egy a reformokat képviselő középpárt megteremtését. A cikksorozatra reagáló Hazai Ernő szerint ezt a szerepet az újjáélesztett Deák-párt tudná a leghatásosabban betölteni: „A Deák-pártnak csak elszánnia kellene magát a függetlenségre s kikiáltania nagy világosan körülírt célokat, hogy szellemi mozgalmat tegyen eszme nélkül való jelszók, érzületközösséget fojtó fegyelem helyébe. Ő volna akkor maga ama középpárt, mely a miniszterialisok, ókonzervatívek, ultramontánok és az államjogi ellenzék sorai közt a haladás

Lónyay is érezte ezt, ezért programját igyekezett minél szélesebb körben egyeztetni. Leginkább a trónbeszéd megalkotása kapcsán volt ez megfigyelhető. Egyes lapok fel is vetették, vajon ki a trónbeszéd (és így a kormányprogram főbb elveinek) valódi szerzője. A források tanúsága szerint a nyers változatot Lónyay írta 1872. augusztus elején, majd beszámolt elképzeléseiről az uralkodónak. Ezt követően a minisztertanács megvitatta az elveket és Szlávyt bízta meg a dokumentum megszerkesztésével. Lónyay utána kikérte Deák Ferenc véleményét és átolvastatta a szöveget Csengery Antallal is (az ő feladata volt az egységes stílus kialakítása). Mindezek után a párt több alkalommal tárgyalt róla, végül Lónyay még néhány kisebb stílisis módosítást tett és így terjesztette fel a dokumentumot a királynak.⁵⁸ Lónyay tehát — az ellenzék és az utókor vélekedésével ellentétben — nem állt egyedül elképzeléseivel, a program legfőbb célkitűzéseit sikerült elfogadtatnia politikustársaival és az uralkodóval is.

A reformok kudarca

A kormányprogram első csomagja a kormányzati döntéshozatal hatékonyságának a fokozását és a kormány politikai mozgásterének a növelését szolgáló javaslatokat tartalmazott. Ezek közül a törvényelőkészítő-bizottság felállítására vonatkozó intézkedések jártak a leglátványosabb eredménnyel. 1872 nyarára ugyanis megszületett a bizottság működési szabályzata, amelyet az uralkodó is jóváhagyott, így júliusban a testület megkezdhette tényleges működését. A bizottság hat állandó tagját (jogi, pénzügyi és oktatási területekről) a miniszterelnök javaslatára az uralkodó nevezte ki, akiket a segédszemélyzet és az alkalomszerűen meghívott szakértők egészítettek ki. A testület vezetője (alelnöke) Fabinyi Teofil, tagjai pedig Arany László (később felváltja őt Toldy István), Gondol Dániel, Szilágyi Dezső, Vavrik Béla és Zichy Antal lettek. A bizottság épületgondok miatt a Magyar Tudományos Akadémia székházában kapott helyet.

A testület ülésén mindig az éppen érintett miniszter elnökölt, aki viszont nem volt köteles elfogadni és végrehajtani a bizottság határozatát (csak tanácsadói funkciója volt tehát, a döntés a minisztertanács kompetenciája). A bizottság munkája azonban lehetővé tette a jogszabályok összetett kidolgozását, azok összehangolását a már meglévőkkel és a nyelvezet, a szakkifejezések egységesítését, valamint minden bizonnyal a miniszterelnök pontosabb felkészítését is szolgálta, hisz a bizottság javaslatait a kormányfő is megkapta, ezáltal értesülhetett a kormányzaton belül formálódó elképzelésekről, a szakminiszter és a bizottság vitáiról,

szent jelvényét lobogtatva megválthatna bennünket a formalizmus láncából.” *Hazai Ernő*: Pártjaink. Reform, 1872. jan. 17. (15. sz.)

⁵⁸ A trónbeszéd megszületésének egyes állomásai jól nyomon követhetők az alábbi dokumentumokból: „A Felségnek jelentendők”, 1872. aug. 8. MTAK Kt. Ms 5307/15.; Lónyay Menyhért Csengery Antalhoz, 1872. aug. 16. és aug. 20. OSZK Kt. Levelestár; Lónyay levélfogalmazványa Deák Ferenchez, 1872. aug. 17. MTAK Kt. Ms 5305/251.; Pauler-napló, 1872. aug. 22.; K. 27. Mtj. 1872. aug. 26. és aug. 29. (2. pont); valamint például a Pesti Napló cikkei: 1872. aug. 28. és 29. (reggeli kiad. 197., 198. sz.). A trónbeszéd és a kormányprogram politikai funkcióját általánosságban elemzi: *Szabó Dániel*: Politikai viták a képviselőházban. In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Bp. Korona Kiadó, 1999. 100–118.

a minisztertanácsi ülésen pedig azon érveket is érvényesíteni tudta, melyeket korábban esetleg az adott miniszter nem fogadott el.⁵⁹

A testület működésének anyagi hátterét az 1872-es miniszterelnöki költségvetés egyik tétele biztosította. Csakhogy sem a pénzügyi bizottság, sem az ellenzék nem kívánta megszavazni a Lónyay által erre a célra kért 50 ezer forintot. Az ellenérvek igen szerteágazóak voltak. Több országgyűlési képviselő a bizottság helyett egy államtanács létrehozását szorgalmazta. A kormány azonban határozottan elzárkózott egy ilyen testület felállításától, mert az elnevezés és a képviselői felszólalások mögött azt a hátszándékot sejtette, mely egy kormány melletti, országgyűlés által irányított döntési fórumot kívánt megalkotni, ez viszont sértette volna a miniszteri felelősség és a hatalommegosztás elvét. Mások túl költségesnek vélték a bizottság felállítását (az előző évi költségvetés még csak 15 ezer forintot szánt törvény-előkészítésre) és nem láttak semmilyen garanciát arra, hogy javulni fog az előkészítő munka. Az elhúzódo vitát lezárandó Lónyay ígéretet tett az ellenzéknek arra, hogy egy éven belül külön törvényben fogják szabályozni a testület működését és elfogadta a pénzügyi bizottság 30 ezer forintos javaslatát.⁶⁰

A bizottság gyakorlati működése során is jelentős nehézségekbe ütközött. A minisztériumok felől a testületre zúduló törvényjavaslatok körültekintő véleményezésére e néhány fő kevésnek bizonyult, a külső szakemberek bevonását pedig rendszerint az hiúsította meg, hogy a bizottsági munka összetett szakértelmet igényelt.⁶¹ A kormányzaton belül sem fogadta egyöntetű lelkesedés a bizottság felállítását. Egyrészt az igazságügy-minisztérium tekintett féltékenyen az újonnan létrejött testületre, másrészt pedig egy-egy konkrét javaslat tárgyalásakor az éppen illetékes minisztérium nehezményezte a törvényelőkészítő-bizottság kritikai észrevételeit. A testület anyagait átnézve elmondható, hogy a bizottság alapos munkát végzett, a véleményezésre megküldött javaslatokat hosszú módosításokkal látta el, ám a legtöbb ily módon előkészített javaslatból végül nem született törvény.⁶² Ugyancsak nem alkottak törvényt (de még javaslat sem körvonalazódott) a kormány hatáskörének a szabályozásáról.

A kormány tekintélyét aláásták, a kormányzati munkát pedig időnként szinte lehetetlenné tették a minisztertanácson belül feszülő személyi ellentétek. Pauler naplójából kiderül, hogy a gyanakvás és a bizalmatlanság állandósult a kormányon belül. A legnagyobb feszültség Lónyay és Kerkapoly között volt érezhető, Pauler két olyan minisztertanácsi ülésről is beszámol, amelyen ellentétük a fel-

⁵⁹ A bizottság felállításáról: K. 27. Mtj. 1872. ápr. 19. (8. pont), máj. 17. (3. pont), jún. 5. (8. pont) és jún. 30. (7. pont).

⁶⁰ A vita olvasható: KN 1869–72. 1871. dec. 7. és 8. 397–398. ülés, XVIII. köt. 321–329. Lónyay lemondása miatt külön törvényi szabályozásra nem került sor.

⁶¹ A nehézségekről: Fabinyi Teofil Lónyay Menyhérthez, 1872. júl. 28. MTAK Kt. Ms 5304/188. Fabinyi elsősorban az egyetemen oktató fiatal jogászokat kívánta bevonnai a munkába, de megkereste Gyulai Pált is, ám ő elhárította a felkérést. Zichy Antal pedig lemondott tagságáról, mert időközben képviselővé választották, illetve mert nem közölték vele előzetesen a testület működési szabályzatát. Lásd: Zichy A. Szász Károlyhoz, 1872. júl. 18. OSZK Kt. Levelestár. A Pesti Napló szerint a bizottságnak kevés és tisztázatlan a jogköre (1872. aug. 6. 180. sz. reggeli kiad.), a Reform pedig attól féltette a testületet, hogy állandó konfliktusai lesznek az egyes tárcákkal (1872. aug. 4. 211. sz.).

⁶² Az önálló törvényelőkészítő-bizottság 1873 végével megszűnt. Bővebben: Cieger A.: Kormány a mérlegen – a múlt században, i. m. 88.

színre került: „Az ülés után mondta nekem [Kerkapoly], hogy bizonyosan tudja, miszerint az elnök áskálódik és hogy mindjárt kinevezése után engem és Tóthot a császárnál el akart mozdítani... – az egész milly pillantást enged a minisztérium kebelében létező vizályság és bizalmatlanságra.”⁶³ Fél évvel később Kerkapoly még élesebb kifakadásáról tudósít: „Este 6 óraker miniszteri tanács, mely igen nevezetessé válik, mert Kerkapoly a minisztériumban létező differentiakat hozza szóba és hogy az nem becsületes eljárás, ha egyik a másikat piszkolja vagy piszkoltatni hagyja. Lónyay mindent ígér...”⁶⁴ Lónyay maga is kifejezetten rossznak tartotta kapcsolatát pénzügyminiszterével. Véleménye szerint ennek oka Kerkapoly szakmai feltékenysége.⁶⁵ A Lónyay kinevezése körüli huzavonából és Kerkapoly leveleiből azonban tudjuk, hogy személyessé vált ellentétüknek szakmai nézeteltérés volt a kiindulópontja. A két pénzügyi szakember ugyanis részben eltérő feltételekkel és más-más nemzetközi bankcsoportok bevonásával kívánt vasúti hitelszerződéseket kötni.⁶⁶

Tovább sorolhatnánk a kormányon belül létező számos kisebb ellentétet (pl. Szlávy, Tóth és Lónyay között), ám itt csak azt kívánjuk kiemelni, hogy a kormánytagok közötti feszültségek igen hamar a közvélemény tudomására jutottak. Pártállástól függetlenül a napilapok állandó témájává váltak és természetesen az ellenzéki képviselők is gyakran szóvá tették őket beszédeikben. A legtöbbet azonban a kormány tekintélyének az ártott, hogy a konfliktusokról szóló tudósítások bekerültek a jelentősebb nemzetközi újságokba és megjelentek a diplomáciai jelentésekben is.⁶⁷

A kormány első életével kapcsolatban egy további sajátosság is kirajzolódik a forrásokból. Lónyay miniszterei feltűnően gyakran tanácskoztak volt főnökükkel, Andrássyval. E találkozók zömére Lónyay részvétele nélkül került sor.⁶⁸ Több különböző forrás is megerősíti, hogy Andrássy külügyminiszteri kinevezése után is aktív szerepet játszott a magyar belpolitikában és — Lónyay megkerülésével is —

⁶³ Pauler-napló, 1872. márc. 24. A kormányülésen Kerkapoly a sajtóban megjelent öt ért támadásokat Lónyaynak tulajdonította. Az ülésről jegyzőkönyv nem maradt fenn.

⁶⁴ Pauler-napló, 1872. szept. 11. Az ülésről jegyzőkönyv nem maradt fenn.

⁶⁵ Lónyay Menyhért naplófeljegyzése, 1872. nov. 17. MTAK Kt. Ms 5307/34. „Kerkapoly a minisztérium első talentuma, reátartó, önfejű, tartózkodó s különösen saját pozícióját, mint pénzügyminiszter, tőlem féltő volt.” Lónyay szerint viszonyukban csak akkor állt be javulás, amikor az ellenzék mindkettőjüket egyszerre kezdte el támadni.

⁶⁶ Kerkapoly Károly Lónyay Menyhérthez, 1872. febr. 27. (2 levelet is írt ezen a napon) MTAK Kt. Ms 5304/264. „Többször kértelek, egyesítenéd határozó befolyásodat ez irányban az enyémmel. Most arra kérék, ne nehezsítsd legalább a dolgot az által, hogy újabb kívánatokat fejezel ki mások részesítése végett Ez úgy rám nézve nagyon közel áll ahhoz, hogy becsület kérdéssé váljék”. Mint majd látjuk, költségvetési kérdésekben sem értettek egyet.

⁶⁷ br. Heeckeren jelentése, Bécs, 1872. jún. 9. Algemeen Rijksarchief, Gravenhage, Archiven von Nederlandse Gezantschappen Oostenrijk. Wenen, Kart. 649. És *Lukács Lajos*: A pesti angol konzulátus megalakulása 1872-ben. E. J. Monson főkonzul politikai működése a Lónyay-kormány időszakában. Századok, 1999. 3. sz. 573. Lónyay rendre cáfolta az ilyen jellegű híreszteléseket. Lónyay többször kijelentette, hogy nincs súrlódás a kabinet tagjai között, sőt egy Deák-párti konferencián felszólítására Kerkapolynak is a teljes összhangról kellett nyilatkoznia. Lásd: Reform, 1872. febr. 10. (39. sz.)

⁶⁸ Pl. Pauler-napló, 1872. júl. 1., aug. 25., aug. 26. Andrássy aktívan segédkezett a Lónyay bukását követő kormányalakításánál is.

szoros kapcsolatot tartott fenn a hazai kormánypárti politikusokkal. Lónyay és Andrassy korábban sem felhőtlen kapcsolata pedig egyre hűvösebbé vált, a külső szemlélő számára úgy tűnt, hogy féltékenyen figyelik egymást és rivalizálnak.⁶⁹

Lónyay az új országgyűlés megnyitása előtt több erőfeszítést tett kormánya átalakítására, valamint a kapcsolatok szorosabbra fűzésére a Deák-párttal. A kormánypárti sajtó is nagy várakozással tekintett a régóta szükségesnek tartott változások elé: „ő tulajdonképpen most kezdi magyar miniszterelnökségét, hisz eddig alig tehetett mást, mint hogy egy nem általa alkotott tradícióval küzdött meg” — írta a Pesti Napló.⁷⁰ A Reform pedig friss erők, nagy formátumú szakember politikusok kormányba kerülésében bízott, mert „a jelen minisztérium olyan, mint a volt országgyűlés, s magában hordja annak hibás pártállását, zagyva árnyalatait, folyosóintrikáit és neki keseredett hangulatát. Kell rendszerváltoztatás. Új törvényhozási és kormányzási politika, új nézőpontok és új szokások.”⁷¹

Augusztus–szeptember folyamán azonban Lónyay számára ismét világossá vált, hogy az általa javasolt személycserékhez nem képes politikai támogatást szerezni, sőt hírek röppentek fel az ő elmozdításáról. Annak ellenére sem történt jelentősebb változás a kormányon belül, hogy Szlávy, Kerkapoly és Pauler egyaránt fontolgatta a lemondást.⁷² A mozdulatlanság okára pontos magyarázatot nem találtunk a forrásokban. Feltehetően újra működött a régi reflex: a jelentős kormányátalakítás a belső működési zavarok elismerése lenne és bizonytalan belpolitikai helyzetet idézhetne elő. Ráadásul egy fölényesen megnyert választás némi bizakodással tölthette el a kormányzati elitet: most nagyobb az esély a reformok megvalósítására, ehhez azonban a személycserék helyett összefogásra van szükség. Az uralkodó és a szűk pártvezetés (például Deák, Csengery és kormányzati kérdésekben Andrassy) csupán ahhoz járult hozzá, hogy a képviselőházi fegyelem erősítése érdekében Bittó legyen a házelnök (Lónyay kezdetben Szlávyt akarta erre a posztra tolni), az ő tárcáját pedig Pauler vegye át. Új tagként Trefort Ágoston léphetett (Andrassy köréhez tartozott) a kormányba, aki Pauler helyét foglalta el a kultuszminisztériumban. Nem támogatták azonban Lónyaynak azt a törekvését, amely arra irányult, hogy a kormány és a párt kapcsolatának az erősítése érdekében a Deák-párt belső köréhez tartozó politikusok is vállaljanak szerepet a kormányban. Pedig Lónyay Csengery Antal belépéséért hajlandó lett volna egy külön közoktatási tárcát is kihasítani: „Írj csak pár sort s én megteszem a lépéseket még most a közoktatás elválasztására nézve, ha kivált remélhetném, hogy Téged megnyerhetnélek. Érzem, hogy ha oly kitűnő tehetségek, mint Te nem léptek be a kormányba és nem támogattok, nem felelhetek meg feladatomnak.”⁷³

⁶⁹ Ghyczy Kálmán visszaemlékezései (gépirat), 1872. jan. 17. MTAK Kt. Ms 4856/79. 261–262. [a továbbiakban: Ghyczy-visszaemlékezés] (Ghyczy Tisza Kálmán véleményét idézi.) Kállay Béni pedig a horvát-ügy kezelése kapcsán figyelt meg hasonló versengést a két politikus között. Lásd: Kállay-napló, 1872. márc. 1., jún. 3. és 4., jún. 8. Máriássy Béla, Lónyay híve is erről ír: *Máriássy Béla, A magyar törvényhozás és Magyarország történelme*. XII. köt, Győr, 1891. 193–195.

⁷⁰ Pesti Napló, 1872. aug. 28. 197. sz. reggeli kiadás.

⁷¹ Reform, 1872. aug. 17. 224. sz.

⁷² Pauler-napló, 1872. aug. 26.

⁷³ Lónyay Menyhért Csengery Antalhoz, 1872. aug. 20. OSZK Kt. Levelestár. Pauler érthető módon ellenezte ezt az elképzelést: Pauler-napló, 1872. szept. 1.

Lónyay augusztus folyamán többször nehezményezte, hogy nem érzi elég meggyőzőnek a pártvezetés támogatását, Deák és bizalmasai rendszerint nem állnak ki sem személye, sem elképzelései mellett, ezért felmerült benne a lemondás gondolata is (igyekezett ezt politikai fegyverként is felhasználni). „Érzem azt, hogy viszonyainkat consolidálni, rendet béhozni, mi után az ország vágyódik s mire oly nagy szüksége van, még most lehet, ha a többségünk azt komolyan és határozottan akarja. De valóban csak még most van arra utolsó alkalmas idő. Számot vetettem magammal, meggyőződésem Deáknak s nektek, a főtényezőknél elmondom, ha akarjátok, leszek eszköz, ha nem, úgy nincs mit keresnem azon helyen, melyen vagyok — vigye a felelősséget más, ha azonban akarjátok velem együtt, úgy őszinte együttműködést kívánok, melynél mindenki állása, befolyása és tekintélye szerint hozza meg a munkát, a fáradságot, sőt személyes érdekeinek és kényelmének is áldozatát” — panaszkodott Csengerynek.⁷⁴ A kért és remélt szolidaritás azonban elmaradt, a párt összetartozását Lónyaynak sem sikerült erősítenie. Erre utal egyik jegyzete is, amelyben a Deák-párt belső helyzetéről szólva 5 csoportot (frakciót) különböztetett meg a párton belül: a konzervatívokat (Zsedényi, Ürményi, Sennyey), a liberálisokat (az „aranyfüst pártja”, Gorove, Horvát Boldizsár), a képviselőház pénzügyi bizottságának kormánypárti tagjait (vezetője Csengery), a minisztériumi hivatalnokok azon csoportját, akik egyben kormánypárti képviselők is és végül saját híveit.⁷⁵

A kormányprogram második nagy csomagjából, a parlamentarizmus reformjából még kevesebb valósult meg. A házszabályok szigorításával kapcsolatos elképzelések a Deák-párton belül sem találtak osztatlan támogatásra. Egyrészt nem értettek egyet a szólásszabadság korlátozásával (Deák végig ellenezte a klotúrt), másrészt visszatetszést keltett Lónyay azon szándéka is, hogy időlegesen függeszték fel az alkotmányerejű 1848. évi IV. törvénycikknek azt a paragrafusát (15.§), amely kimondja, hogy a házszabályok megváltoztatására csak a napirenden lévő törvények megtárgyalása után és csak az ülésszak végén nyílik lehetőség.⁷⁶ A házszabályok felülvizsgálatára csak a Lónyay menesztését megelőző napokban hoztak létre egy kilencfős bizottságot. Lónyay mindössze Somssich Pál házelnök visszavonulását tudta kikényszeríteni (aki egészségügyi okokra hivatkozva távozott), helyette Bittót választották meg, akitől Lónyay határozottabb ülésvezetést remélt.

⁷⁴ Lónyay Menyhért Csengery Antalhoz, 1872. aug. 16. OSZK Kt. Levelestár. Hasonlóan fogalmaz Deákhoz írt levélvázlatában is. Lásd: Lónyay Menyhért levele Deák Ferenchez a helyzetről, 1872. aug. 17. MTAK Kt. Ms 5305/251. A pártvezetés és a kormány sajátos viszonyáról általában: Cieger A.: Kormány a mérlegen – a múlt században. i. m. 94–95.

⁷⁵ Lónyay Menyhért feljegyzése, 1872 körül. MTAK Kt. Ms 5307/16. Érdekes megfigyelni, hogy az ideológiai törésvonalon kívül Lónyay úgy érezte, hogy foglalkozás vagy pozíció szerint is tagolt a párt. Számos korábbi és későbbi jegyzetében is egységes csoportként jelöli meg a pénzügyi bizottságot, amely rendszerint vele szemben foglalt állást (már pénzügyminisztersége alatt is). A minisztériumokban dolgozó képviselőkkel szemben pedig feltehetően bizalmatlan volt, mert úgy gondolta, hogy azok az adott miniszter bizalmasai, illetve hogy elsősorban saját állásukat féltik, így határozott támogatást tőlük nem várhat. Egyébként egy minisztertanácsi adat szerint 1872 elején a kormánytagokat nem számítva 36 állami tisztviselő ült a képviselőházban. Lásd: K. 27. Mtj. 1872. jan. 31. (2. pont)

⁷⁶ Lónyay elképzeléseiről és Deák ellenállásáról: K. 27. Mtj. 1872. ápr. 22.; Móricz Pál Ghyczy Kálmánhoz, 1872. júl. 19. MTAK Kt. Ms 4851/557.

Ugyancsak belső ellenállást váltott ki a Lónyay által élénken szorgalmazott 5 éves parlamenti ciklus gondolata is. Sikerült ugyan megszereznie javaslatához a király előzetes jóváhagyását és hivatalosan is benyújtotta azt a Háznak, ám sem Tóth belügyminiszter, sem a párt többsége nem lelkesedett érte.⁷⁷ Az ellenzék pedig kifejezetten elutasította az elképzelést és a kormány egy újabb támadását látta benne. A miniszterelnök az egyre hevesebb parlamenti csatározások közepe végül jobbnak látta, ha enged. A kompromisszum értelmében a törvényjavaslatot nem vonják vissza, de tárgyalását az új országgyűlési ciklusban nem siettetik (megvárják, míg az indulatok lecsillapodnak).⁷⁸ Jelentős módosításon ment keresztül továbbá a kormány összeférhetlenségi javaslata. A képviselőház központi bizottságának a szövegezése szerint a miniszteri tanácsosi rang alatt minden (állami, megyei, községi) közigazgatási funkció összeférhetetlen a képviselői hivatallal. Kimondta viszont, hogy a miniszteri tanácsosoknak kormányváltás alkalmával nem kell lemondaniuk állásukról. A törvény hatályát kiterjesztették volna a fegyveres erők aktív tagjaira is. Időhiány miatt azonban sem a kormány, sem a képviselőház javaslatának a tárgyalására nem került sor.⁷⁹

Lónyay a színpalak mögött többször kezdeményezett egyeztetést a balközép párttal, részben saját pozíciója megerősítésére, részben pedig a reformjavaslatok elfogadtatása és a törvényhozási munka hatékonyságának a növelése érdekében. Már a kinevezése körüli napokban felvette a kapcsolatot a legnagyobb ellenzéki párt két vezetőjével, Tisza Kálmánnal és Ghyczy Kálmánnal. Tiszával a két párt közeledéséről és a közjogi csatározások beszüntetéséről tárgyalt. Sok részletkérdésben egyetértettek, de végső soron Tisza az önálló magyar hadsereg felállításához kötötte az ellenzéki támadások visszafogását. Lónyay ebbe természetesen nem egyezett bele, de kérte, hogy reformjavaslatait támogassák, amelyeket hajlandó lett volna előzetesen a balközép vezetőinek megmutatni. Ghyczyvel pedig az 1872-es költségvetési javaslat esetleges módosításáról kívánt egyeztetni. Tudta ugyanis, hogy a kiadások lefaragását nem sokkal a költségvetés tárgyalása előtt csak az ellenzék támogatásával kezdeményezheti sikerrel (saját miniszterei és pártja egy jelentős részének akaratával szemben). Ghyczy azonban elhárította a háttértárgyalások lehetőségét.⁸⁰

Tárgyalásokat folytatott a balközéppel továbbá a választásitörvény-javaslatról is 1872 koratavaszán. Rá kellett ugyanis jönnie arra, hogy az ellenzéki obstrukció végképp megakadályozhatja számos fontos törvényjavaslat elfogadását. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint lényeges kérdésekben is hajlandó lett volna engedelményekre: az ellenzék és saját pártja kérésére eltekintett volna a kormány a javaslat teljes III. fejezetétől (a választás körüli eljárás szabályozásában tehát az 1848. évi V. tc. maradt volna érvényben), csökkentették volna a városi polgárságra vonatkozó cenzus mértékét, végül engedélyezték volna a titkos

⁷⁷ Tóth „kijelenti, hogy ő nem rajongott soha az 5 évi mandátumért, de a minisztertanács megbízásából elkészítette.” K. 27. Mtj. 1872. márc. 22. (12. pont)

⁷⁸ K. 27. Mtj. 1872. ápr. 19. (9. pont).

⁷⁹ Ir 1869-72. 1421. szám, XV. köt. 1872. 287-288. A képviselőház javaslata tehát szigorítást és egyszerűsítést tartalmazott, ám a hivatali összeférhetlenség szabályozásán túl többre nem vállalkozott (több képviselő a gazdasági összeférhetlenség kimondását is szorgalmazta).

⁸⁰ Lónyay-napló, 1871. nov. 1. és nov. 15.; Ghyczy-visszaemlékezés, 1871. nov. 13. 256-257.

szavazást is.⁸¹ A Deák-párt vehemensebb képviselőit pedig levélben intette önmérsékletre: „...még most kerülni kellene mindent, mi az ellenzékelt ingerelhetné, már pedig Téged, ki annyiszor sikerrel küzdöttél ellenük, félnek s így arra kérlek, ne szólj még most, majd eljő a vége felé ezen országgyűlésnek arra az idő” – csillapította Pulszky Ferencet.⁸² Jókai kezdeményezésére a hónap folyamán az egyeztetések a pártok között zajlottak tovább. Egy 9-9 fős bizottság alakult, amelyben ellenzéki oldalon három fővel a szélbal is képviseltethette magát. A tárgyalások azonban igen hamar megfeneklettek, pedig a kormány végső ajánlatként visszavonta volna az egész törvényjavaslatot, cserébe az 5 éves ciklusról szóló javaslat átengedéséért.⁸³

Az országgyűlés bezárásáig hátralévő alig egy hónapot a meddő vitatkozás és a személyeskedő hangneme jellemezte. Csak április közepén volt képes szavazni a Ház a választási törvényjavaslat első fejezetének a bevezetéséről. Az iratokat átolvasva úgy tűnik, hogy az ellenzék támadásainak a súlypontja a kormány javaslatai felől egyre inkább Lónyay személyére tevődött át. Természetesen Lónyayt sem hagyták hidegen a támadások és ő is határozottabb ellenlépésekre szánta el magát: „Éles lesz úgy hiszem a küzdelem, a pártok éles ellentétbe állanak egymással itt s fognak állani a vidéken, erély és együttartás ha valaha, most nélkülözhetetlenül szükséges. Reám nagy és nehéz munka áll kilátásban. A választásokra egyenes kifolyást akarok gyakorolni. Az egész oppositio dühös ellenem, csak a párt tartson együtt és legyenek biztos és jó társaim, úgy nem félek a sikertől. Érzi most minden jóra való hazafi, hogy meg kell zabolázni azokat, kik a haza ellenei. Mérsékelttem magam nagyon az utolsó beszédemben, de még egyet mondom a vége felé nekik, miből érthet az ország is, s választhat az irány közt, nyíltan és határozottan el akarom mondani mind azt, mit tenni szükséges. Ezt tenni kívánom az országgyűlés utolsó napjaiban. Csak a párt tartson együtt, úgy nem félek semmitől” – írta bizakodva testvérenek.⁸⁴

A kormány a háttérben megkezdte az országgyűlést bezáró trónbeszéd szövegezését és a választások előkészítését, a reformjavaslatok megvitatását és elfogadását pedig az újonnan összeülő erős kormánypárti többségű képviselőháztól remélte.

Nem érezzük feladatunknak az 1872-es választások történetének a megírását, csupán Lónyay szerepét szeretnénk megvilágítani az események menetében. Olvashattuk, Lónyay nagy energiával készült a választási hadjárat irányítására.

⁸¹ K. 27. Mtj. 1872. jan. 27. (9. pont), márc. 22. (12. pont). A kormány eredeti javaslata megtalálható: Ir 1869–72. 1113. szám, XI. köt. 1872. 131–154. Jelen tanulmány szükös keretei között nem lehet célunk a választási törvényjavaslat és az azt övező viták részletes bemutatása.

⁸² Lónyay Menyhért Pulszky Ferenchez, 1872. márc. 15. OSZK Kt. Fond VIII/609.

⁸³ A tárgyalásokról: Reform, 1872. márc. 10. (68. sz.) Az ellenzék már ekkor közli követeléseit: 1. Cenzus csökkentése az 1/4 telkeseknél, 2. A városokban 200 frt értékű ház után lehessen választani. 3. 6 frt legyen a cenzus az iparosoknál, 4. az erdélyi cenzus legyen a magyarországgal azonos, 5. Az 5 éves ciklus elvetése. Lónyay ezeket túlzottnak tartotta és elutasította teljesítésüket. A pártok közötti tárgyalások március 20-án kezdődtek meg, de itt sem következett be áttörés. (Az ellenzék az eredeti 4. ponttól elállt, de helyette az összeférhetlenségi és a választási visszaélésekről szóló törvényjavaslat elfogadását kötötte ki.) Erről: Reform 1872. márc. 20., 21., 23. (78., 79., 81. sz.)

⁸⁴ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1872. márc. 31. MOL P 470. 1. cs. A tervezett beszéd elmaradt.

Az országgyűlés utolsó hónapjaira minden bizonnyal megcsömörlött az értelmetlennek tűnő vitatkozásoktól. Feltehetően úgy vélte, hogy miniszterelnöki működésének teljes kudarcát a sikerrel levezényelt választásokkal és egy hatékony országgyűlés megteremtésével kerülheti el. Ez egyrészt az ellenzék megtörését, illetve a kormánypárt mandátumainak a jelentős növelését jelentette, másrészt egy személyéhez hű, politikáját feltétlenül támogató és lehetőleg a Deák-párt többségét kitevő képviselői csoport megteremtésére törekedett. Ez utóbbira ugyan nincs közvetlen bizonyítékunk, de erre utal több bizalmas adat és a Lónyay bukása után a kormánypárton belül megalakuló „vacsorapárt” összetétele és magatartása is.⁸⁵

A választásokra vonatkozó levéltári iratok zöme mára már megsemmisült vagy a selejtezés áldozata lett, mégis a rendelkezésünkre álló források hatalmas anyagi áldozatokról árulkodnak. A kormánypárti sikerek elérésére fordítható összegek több forrásból származtak (pl. kormányzati alapok, magánszemélyek adományai, egyházi támogatás) és szétosztásuk is több csatornán keresztül történt. A kampánypénzek kezelőiként a dokumentumok Rajner Pál volt belügyért, a párt végrehajtó bizottságának a tagját, a Szapáry család tagjait (elsősorban Antalt, az Országos Deák-párt elnökét és Gézát, zalai főispánt és a fővárosi közmunkatanács alelnökét), valamint Lónyayt említik. Lónyay utasítására kapott anyagi támogatást megválasztatásához például Urváry Lajos, a Pesti Napló szerkesztője (4900 forintot) és Bittó István (kb. 8 ezer forintot), közbenjárására utaltak 8 ezer forintot br. Kemény Gábornak két erdélyi választás finanszírozására és több tízezer forintot testvének, Lónyay Albert ugoccai főispánnak az ottani győzelem kivívására. Tudjuk továbbá, hogy támogatta másik testvérét, Lónyay János beregi főispánt, Pázmándy Dénest, a Haladás című (reformpárti) lap szerkesztőjét és Korizmic Lászlót, egy viszonylag „olcsó rottenborough-val” kínálta meg gr. Zichy Antalt, valamint nagy hangsúlyt helyezett a Győr és Ung megyei választások sikerére.⁸⁶ A felsorolás tovább folytatható, ám csak azt kívánjuk kiemelni, hogy e hatalmas összegeket felemészítő választási kampányt és különösen az általa előteremtett,

⁸⁵ Elgondolásunkat támasztják alá Lónyay egy bizalmasának a visszaemlékezései is: *Máriássy B.*: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme. i. m. 216. A Lónyayhoz hű „vacsorapártról” bővebben: *Cieger András*: A politika forgószínpadán: Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875). Századok, 1999. 3. sz. 463–496. (különösen 472–486.)

⁸⁶ Lónyay intézkedéseiről és a választás költségeiről a következő források tájékoztatnak: Rajner Pál Lónyay Menyhérthez, 1872. aug. 10. MTAK Kt. Ms 5305/26. (több választókerület költségeiről); Bittó István Lónyay Menyhérthez, 1872. aug. 13. MTAK Kt. Ms 5304/126. (saját költségeiről); Lónyay Menyhért feljegyzése a választásokról, MTAK Kt. Ms 5307/11. (néhány számadattal); Zichy Antal Szász Károlyhoz, 1873. dec. 8. OSZK Kt. Levelestár; a Belügyminisztérium Elnöki Osztály iratainak mutatókönyvei, 1872. MOL K. 148.; Lónyay Menyhért miniszterelnök felhivatalos levelezése, MOL K. 467. 1. cs.; az Ugocsa megyei költségvetés választásról: *Cieger András*: Ugocsa megye politikai vezető rétege a dualizmus időszakában. In: Kárpátaljai Minerva, III. köt. 1. füzet, Bp. – Beregszász, 1999. 30–31. Az egyik Ung megyei kerület költségeiről: Török Napóleon főispán levele Szláv József miniszterelnöknek, 1873. jan. 22. MOL. K. 26. 1873–II–220. 68. cs. (Az ungvári kerület Deák-párti jelöltje kap közvetlenül Lónyaytól 2000 forintot, majd a győzelem után – némi késéssel – még 6 ezret a miniszterelnökségtől.) A választási kiadások fedezésére Lónyay a magánszemélyek által juttatott és a miniszterelnökség rendelkezési alapja által nyújtott (évi 200 ezer forint) összegeken kívül felhasználta a „Legfelsőbb udvartartási javadalomból Ófelsége által művészi célokra engedélyezett 294 ezer forint” egy részét is (kb. 35 ezer forintot). Világosan kiderül ez a Művészi Alap elszámolásából: MOL K. 26. 1873-I/A-432. 58. cs. Máriássy Béla szerint a választások a kormánypártnak 2,6 millió forintjába kerültek! Erről: *Máriássy B.*, A szabadelvűség múltja, jelene és jövője. Győr, 1896. 256–257.

átcsoportosított pénzeket Lónyay igyekezett saját pozíciójának a megszilárdítására is felhasználni. Az előbb felsorolt személyek és országrészek képviselőinek nagy többsége ugyanis később személyes támogatójává vált a párton belül.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a kormánypárti képviselők megválasztását több központból irányították (a párt vezetésének, a belügyminiszternek és a helyi elitnek is nagy beleszólása volt), így szinte kizárt, hogy Lónyay mindenhol érvényesíthette befolyását és a választási vesztegetések felelőssége sem egyedül őt terhelte (a belügyminiszter főispánoknak küldött körleveleiből például kiderül, hogy a tudatos választási felkészülés már több mint egy évvel korábban elkezdődött). A választások eredményeként 253 Deák-párti honatya foglalhatott helyet a képviselői padosorokban (azaz a képviselők 61%-a volt kormánypárti). A győzelem ellenére ki lehet azonban jelenteni, hogy Lónyay és a Deák-párt vezetése több szempontból sem érte el célját. A roppant erőfeszítések dacára a párt csupán tíz-húsz fővel tudta növelni képviselőinek a számát az 1869-es választásokhoz képest.⁸⁷ A képviselőházi pártmegoszlást tehát lényegesen átformálni nem voltak képesek, ez pedig újabb éles parlamenti konfliktusokat vetített előre. A Lónyaynak lekötelezett képviselők száma sem volt akkora (becslésünk szerint 40–50 fő), hogy a kormánypárton belül döntő befolyást tudtak volna kialakítani. Éppen ellenkezőleg, a miniszterelnök pozícióját gyengítették egyrészt a választások miatt még jobban feldühödött ellenzék támadásai, személyeskedő rágalmai, másrészt Deák Ferenc és körének egyre gyakrabban éreztetett morális kritikája.

Egyébként Lónyay már az első választási napon nagy szavazattöbbséggel győzött Pozsonyban. Ennek ellenére öröme most sem lehetett felhőtlen, ugyanis az 1871. decemberi zempléni események kísérteties módon megismétlődtek. A nyíregyházi Deák-párt úgy határozott, hogy pozíciója megerősítése érdekében ők is Lónyayt, a város díszpolgárát jelölik (a miniszterelnök akarata ellenére), ám erejüket nem jól mérték fel, mert a mandátum az ellenzéké lett.⁸⁸

A politikai csatározások hevében számos gyakorlati törvény is halasztást szenvedett. Az 1869–1872-es országgyűlési ciklus végére 74-re duzzadt a kormány által beterjesztett, de még elfogadásra váró javaslatok száma.⁸⁹ Ezen az arányon az új parlament sem tud érezhetően javítani: 1871-ben 68, 1872 folyamán (törvényhozási szempontból lényegében ez tekinthető a Lónyay-kormány időszakának) viszont csak 38 törvényt sikerül megalkotni. Lónyay miniszterelnöksége alatt (az új ciklusban) sikerül elfogadtatni a kolozsvári egyetem és a Ludovika Akadémia felállításáról szóló törvényeket, de például a főváros egyesítését kimondó törvény szentesítésére már csak távozása után került sor. Nem sikerült megvalósítania pénzügyi elgondolásait sem. Először is — mint arról már volt szó — nem volt képes módosítani az 1872-es költségvetési javaslatot. De a következő 1873. évi költségvetés tervezésekor sem járt sikerrel. A pénzügyminiszter 1872 nyarán már egy eleve több mint 4 milliós hiánnyal számoló javaslatot tett le a minisz-

⁸⁷ Az 1872-es választások eredményét elemzi: Szabó Dániel: A választások. In: Boros Zs. – Szabó D., i. m. 137–140. A mandátumok pontos megoszlásáról eltérő adatok olvashatók mind a jelenkori szakirodalomban, mind a korabeli forrásokban.

⁸⁸ Cieger A.: A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában. i. m. 245–246.

⁸⁹ Somssich Pál elnöki végjelentése, 1872. ápr. 15. Ir 1869–72. 1459. szám. XVI. köt., 1872. 377–381.

tertanács asztalára. Lónyay ezért felszólította Kerkapolyt, hogy az egyensúly érdekében faragja le az állami kiadásokat és dolgozzon ki adóreformokat (Lónyay az arányosabb adóztatást és az egyenes adók helyett a közvetett adók növelését szorgalmazta). Kerkapoly válaszában nem sok reményt fűzött a kiadások csökkentéséhez. Lónyay ősszel ismét elszámoltatta miniszterét, aki ismertette az ország pénzügyi helyzetét és adóemelést helyezett kilátásba. Lónyay a távozása előtti napokban is csak fenntartásokkal volt hajlandó elfogadni Kerkapoly beszámolóját.⁹⁰

A horvát-kérdés rendezésében Lónyay ugyancsak kudarcot vallott. A kortársak vélekedése szerint az amúgy is bonyolult ügyet Lónyay csak még jobban összezavarta.⁹¹ Lónyay még 1871 decembere folyamán tárgyalásokat kezdett a horvát párt- és egyházi vezetőkkel és tavaszig megegyezést remélt. A siker érdekében Lónyay több részkérdésben engedményeket kívánt tenni a nemzeti párt számára. A kiegyezés elismerése fejében például hajlandó volt nagyobb pénzügyi autonómia biztosítására és támogatta azt az elképzelést is, hogy a horvát miniszter illetve a három zágrábi osztályfőnök legyenek felelősek a horvát szábornak is, később szóba került a horvát miniszteri poszt megszüntetése és a bán közjogi állásának a megváltoztatása is. Lónyay engedékenyebb politikáját az uralkodó is támogatta. Ennek ellenére a megegyezés egyre késett, a december–januári tárgyalások után júniusban újabb fordulóra került sor, majd Lónyay távozása előtt nem sokkal még egy erőfeszítést tett, sikertelenül. A források tanúsága szerint a kudarc leginkább a Deák-párt és Andrassy közös külügyminiszter ellenállásának köszönhető. A magyar politikusok nehezményezték, hogy Lónyay a kormánypárt és a parlament megkerülésével kezdett alkotmányos kérdéseket érintő tárgyalásokba, továbbá nem nézték jó szemmel a horvát ellenzéknek tett engedményeket sem (a tárgyalásokat őstől formálisan az országgyűlés által választott bizottság folytatta). Andrassy is merev álláspontot foglalt el: elutasított mindenféle az 1868-as kiegyezés módosítására irányuló kezdeményezést, sőt a szábor (ismételt) felosztatását is elfogadhatónak tartotta. Lónyay és Andrassy egymást hibáztatták a sikertelenség miatt; kettejük ellentéte mögött a rivalizálási szándék is felfedezhető volt (az alapkérdés lényegében az volt, hogy mennyire szólhat bele a magyar miniszterelnök egy olyan belpolitikai ügy irányításába, melynek számos közösügyi vonatkozása is van).⁹² Az elhúzódo tárgyalások és a horvát választások erőszakossága (a kormány ugyanis az unionista párt győzelmének a kivívásával is meg-

⁹⁰ Lásd: K. 27. Mtj. 1872. júl. 17. (7. pont) és nov. 24. (3. pont). Nem tekinthető véletlen egybeesésnek, hogy a Lónyayhoz közel álló Reformban éppen július folyamán jelent meg két adóreformot sürgető és a pénzügyminisztert elmarasztaló cikk. Lásd: Reform, 1872. júl. 18. és 19. (194–195. sz.)

⁹¹ Pl. Ghyczy-visszaemlékezés, 1872. ápr. 10. 266.; *Kákay Aranyos* [Kecskeméthy Aurél], i. m. 225–226.

⁹² Lónyay testvéréhez írt levelében Andrassyt hibáztatta azért, mert megoldatlanul hagyta rá a horvát-ügyet: Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1871. dec. 7. P. 470. 1. cs. Kállay Béni belgrádi konzul március 1-jén külön-külön találkozott a két politikussal, megbeszélésein partnerei kölcsönösen egymást tették felelőssé a tárgyalások megfenekléséért: Kállay-napló, 1872. márc. 1. Kállay egyébként támogatta Lónyay megegyezésre törekvő politikáját, sőt nyáron Lónyay hívására személyesen is részt akart venni az újabb tárgyalások előkészítésében, ám Andrassy nem engedélyezte Pestre utazását. Lónyay még bukása előtt egy héttel is a horvát-kérdés megoldásáról tárgyalt a konzullal. Lásd: Kállay-napló, 1872. jún. 3. és 8., valamint nov. 25.

próbálkozott) végül a nemzeti pártot is elkedvetlenítették és bizalmatlanná tették Lónyayval szemben.⁹³

A korrupciós vádak

A legtöbbször ellenzéki képviselők, újságírók által megfogalmazott korrupciós vádak három rétegét különíthetjük el egymástól. Egyrészt az új gazdasági és politikai rendszer működési zavarait kritizálták. Pellengérré állították az 1860–1870-es évek gyors gazdasági fejlődésének a negatív jelenségeit (a vállalkozások gyakori csődjét, a pályázatás nélküli állami szerződéseket, a vasút-biztosítási rendszert stb.) és a politikai élet visszasságait (pl. a választási korrupciót, az összeférhetetlenségi törvény hiányát). A rendszerkritikán túl a vádak morális aggályokat is tartalmaztak. Ezek szerint a most formálódó új gazdasági és politikai elit szakít a korábbi szerepfelfogásokkal és már egy merőben más szocializációs háttér és mentalitás birtokában kapcsolódik be a gazdaság és a politika világába. „Korunk az ipar, a kereskedés, a pénz kora... Jogtudósok helyett mérnökök, táblabírák helyett anyagi vállalatok vezetői lépnek előtérbe” – vette észre az embereszmény megváltozását Kemény Zsigmond már 1853-ban.⁹⁴ E váltás azonban nem fokozatosan következett be, ezért a kritikusok vélekedése szerint a régi vezető réteg által képviselt számos érték elsikkadt (például a közérdek fontossága, a jótékonyosság, a nemzeti kultúra ápolása). Az új elit szemében a magánhaszon vált kizárólagossá.⁹⁵ A vezető réteg erkölcsi romlottsága rossz példaként szolgálhat az egész társadalom számára, így Magyarország belső tartása és külső tekintélye egyaránt megrendülhet. Éppen ezért a kritikusok szerint az ország vezetőire szigorúbb erkölcsi szabályok kell hogy vonatkozzanak. Harmadrészt pedig az ellenzéki vádak

⁹³ Tanulmányunk kereteit szétfeszítené a horvát- (és a vele szorosan összefüggő szerb-) kérdés történetének bemutatása. Erről bővebben: *Juhász Lajos*, A horvát kérdés az 1868-i kiegyezés után. In: A gr. Klebersberg Kúnó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VIII. Szerk. Miskolczy Gyula, Bp. 1938. 247–293.; *Ress Imre*: A magyar liberális Balkán-program metamorfózisa (1872–1875). Kézirat, valamint u. ó.: A magyar-horvát kiegyezés 1873. évi revíziójának birodalmi háttere. Kézirat (Ezúton köszönöm meg a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta tanulmányait.) Lónyay iratai között is számos dokumentumot találhatunk a horvát- és szerb-kérdésről. Lásd például: K. 467. 1–2. cs.; Majthényi László levelei Lónyay Menyhérthez, 1872. ősz MTAK Kt. Ms 5304/356–380.; Lónyay Menyhért levélfogalmazványa Deák Ferenchez a helyzetről, 1872. aug. 17. MTAK Kt. Ms 5305/251. (Lónyay 18 oldalon keresztül ír a kérdésről.)

⁹⁴ *Kemény Zsigmond*: Élet és Irodalom. In: Kemény Zsigmond Művei. Élet és Irodalom. Szerk. Tóth Gyula, Bp. Szépirodalmi K. 1971. 186–189.

⁹⁵ Az ellenzéki felszólalásokon és újságcikkeken kívül ez a felfogás tükröződik az 1870-es évek szépirodalmi alkotásaiban is. Arany László és Asbóth János egyaránt a mérhetetlen önzésről és az üzleties szemmel eluralkodásáról írnak ekkoriban megjelent munkáikban (pl. *Arany L.*: Tünődés [1868-ban írt vers]; uő.: A délibábok hőse [1872]; *Asbóth J.*: Három nemzedék [1873]; uő.: Álmodó [1876]). Erről például: *Szajbély Mihály*: Az álmok álmodója és Schopenhauer. Világosság, 1995. 8–9. sz. 110–134. Jókainak a korszakban játszódó regényeiben az üzletemberek szinte kizárólag negatív szereplőként jelennek meg. Fábri Anna szerint „A pénzzel, a pénzügyekkel való sikeres foglalkozást Jókai általában véve idegennek tartja a magyar középosztály mentalitásától.” A rendszerint külföldi származású, az embereket kihasználó és azonnali haszonra törekvő tőzsdés figuráját az író több alkalommal szembeállítja a megfontoltan vállalkozó, tisztességes mérnök alakjával (lásd pl. *Fekete gyémántok* [1870]). Erről bővebben: *Fábri Anna*: Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben. Bp. 1991. 164–174., 177–195. (Az idézet a 193. oldalról származik.)

természetesen a napi politikai csatározásokban is meghatározó szerepet játszottak, ebben az esetben nem annyira a vádak tartalma, mint inkább a funkciója és az általuk elért eredmény volt a fontos: a korrupció és az ellene folytatott küzdelem politikai jelszóvá vált. A kormánypolitikások tekintélyének a kikezdése, szakértelmük és erkölcsi feddhetetlenségük megkérdőjelezése az ellenzék hatásos fegyvere volt korábban is. A támadások hangnemének a durvulása és a kormányzati politikások tudatosan megtervezett lejáratása azonban az általunk vizsgált időszak fejleménye.

Lónyay Menyhértet szinte kinevezése napjától korrupciós vádakkal illették. Személye és politikája az ellenzék szemében egyaránt alkalmasnak bizonyult arra, hogy a korrupciós vádak e három típusát egyszerre zúdítsák a politikusra. Az ellenzéki siker reményét minden bizonnyal növelte az is, hogy törekvéseiket a hónapok múlásával hallgatólagosan a Deák-párt soraiból is egyre többen támogatták. Az ellenzék Lónyayt, mint korábbi pénzügyminisztert tette felelőssé a gazdasági élet zavaraiért, miniszterelnökként őt hibáztatta a politikai rendszerben mutatkozó korrupciós jelenségekért, személyében látta az új politikusi mentalitás megtestesülését és elítélte magánsikereit, végül pedig Lónyayn kívánt bosszút állni mindazon vélt vagy valós sérelmekért, amelyeket az előző időszakban elszenvedett. A Lónyayt érő támadások átmenetileg képesek voltak megteremteni az erősen megosztott ellenzéki oldal összefogását is (például az obstrukció idején vagy Lónyay bukásakor).

A korrupciós vádak hangoztatásában különösen a szélső baloldal képviselői jártak az élen. A párt képviselői a politikai és gazdasági élet negatív jelenségeinek a jogos bírálataán kívül (sürgették az összeférhetetlenségi törvény megalkotását, javaslatot dolgoztak ki a választási visszaélésekről, összegyűjtötték az 1872-es választások visszás mozzanatait, stb.), a vádakot igen hamar Lónyay elleni átgondolt támadásokra és rágalmozásokra is felhasználták. A párton belül leggyakrabban Simonyi Ernő élt a politikai eszköztár eme addig ritkán alkalmazott fegyverével. Simonyi már 1871. december 2-án és 4-én elmondott beszédében tudatosan beemelte a korrupció témáját. A költségvetési javaslat bírálataának az ürügyén megtartott hosszú beszédében ecsetelte a kormány és a tőle függő hivatalnokok korrupciós ügyleteit, majd 27 társa nevében bizalmatlansági indítványt nyújtott be a kormány ellen.⁹⁶ Ezt követően elhatározta, hogy januártól *Szombati Lapok* címmel hetilapot indít, amelyben a kormány hibás döntéseit és korrupciós üzelmeit leplezi le. Kossuthoz írt levelében arra kérte az emigráns politikust, hogy a lapnak küldendő leveleiben ő maga is szólaljon fel a kormányzati korrupció ellen. Simonyi támadásait legfőképp Lónyay ellen kívánta irányozni, aki — véleménye szerint — Beustot is megbuktatta és Andrássyt is Bécsbe küldte azért, hogy miniszterelnökként hazatérve bosszúból megakadályozza azt a nagyszabású vasúti szerződést, amelyből politikustársai ki akarták hagyni.⁹⁷

⁹⁶ KN 1869–72. 1871. dec. 2. és 4. 393–394. ülés, XVIII. köt. 183–201.

⁹⁷ A korrupciós tematika beemeléséről a politikai diskurzusba: Simonyi Ernő Kossuth Lajoshoz, 1871. dec. 8. és dec. 9. MOL R. 90. I. 5361. és 5362. Bár Kossuth nem osztotta Simonyi sejtését, ő ennek ellenére később is fenntartotta Beust megbuktatásával kapcsolatos elméletét. Egyelőre nem sikerült megállapítanunk, hogy Simonyi Lónyayval kapcsolatos haragja honnan eredt.

A Szombati Lapok 1872-es évfolyamát (és különösen a „Szabad a vásár” rovatot) áttekintve valóban megállapítható, hogy a vádak közel fele az állam által kötött szerződésekre (pl. vasút- és középítkezések) vonatkozott, a vádak legfőbb célpontja pedig a kormány volt. Szembetűnő azonban, hogy a vád tartalmától függetlenül Lónyay neve szinte mindegyik cikkben megemlítésre került (legyen szó egy helyi választásról vagy egy magánvállalkozás csődjéről).⁹⁸ Simonyi a képviselőházban is napirenden tartotta a korrupciós tematikát, amit tavasszal már más ellenzéki képviselők is áttemeltek beszédeikbe.⁹⁹ Simonyi Kossuthnak küldött helyzetértékelő levelében örömmel írt az ellenzéki taktika sikeréről, véleménye szerint a miniszterek és Deák sem támogatja már Lónyayt, csak a király bizik még benne: „[Lónyay] Egyik bakot a másik után lövi. Most is csupa daczból megakadályozza oly törvények tárgyalását, melyek az ország vagy annak egyes vidékei érdekében felette szükségesek volnának. Mi pedig exploitáljuk ezt s csinálunk belőle politikai capitalist a lehető legjobban.”¹⁰⁰

A korrupciós vádak újabb hulláma július–augusztus folyamán érte el Lónyayt. A hazai lapok — feltehetően kihasználva Lónyay több hetes angliai nyaralását — ekkor tették közzé információikat az ún. Léway-üggyel kapcsolatban. Az ügyet különösen az tette hangsúlyossá, hogy elsőként a kormánypárti *Pesti Napló* számolt be róla. A híresztelések szerint Lónyay barátja, Léway Henrik üzletember megengedhetetlenül nagy közvetítói díjakat kapott a kormánytól (nemesi címet is ígértek neki) különböző állami kölcsönszerződések megkötésekor, sőt állítólag még egy sikertelen tárgyalás után is kapott Lónyay közbenjárására 150 ezer forintot.¹⁰¹ Annak ellenére, hogy az érintettek mind cáfolták az állításokat és az újságírók semmilyen bizonyítékkal sem szolgáltak, a külföldi (osztrák, német) és magyar lapok hosszú hetekig cikkeztek az ügyről, sőt újabb és újabb titkos összeköttetések szálait igyekeztek felfejteni.

Az új országgyűlés szeptemberi megnyitása után Lónyayt az általa remélt nyugodtabb légkör helyett heves személyét érintő támadások fogadták, amelyeket kiegészítettek a külföldön és vidéken megjelenő ellenzéki lapok híresztelései. E-közben a balközép párt több képviselője is a Deák-párthoz való közeledés politikája mellett foglalt állást. Csernatony Lajos az általa szerkesztett *Ellenőrben* felvetette a két párt közötti koalíció lehetőségét, sőt Ghyczy Kálmán szeptemberben a pártjához intézett beszédében a fúziót sem zárta ki. Annak ellenére, hogy a két ellenzéki politikus több ponton nem értett egyet egymással, álláspontjuk abban közös volt, hogy mind a koalíciót, mind a fúziót Lónyayval szemben kell megva-

⁹⁸ A lap Lónyayn kívül időnként még a gazdasági tárcák vezetőit (Kerkaolyt és Tisza Lajost) támadta, sőt Simonyi egy alkalommal az egész politikai elitnek is nekirontott. Közzétette ugyanis azon képviselők tekintélyes hosszúságú névsorát, akik szerinte összeférhetetlen gazdasági tisztségeket töltenek be (balközép pártiakat is megnevezett). Lásd: Szombati Lapok, 1872. márc. 9. 10. sz.

⁹⁹ Pl. Simonyi beszéde: KN 1869–72. 1872. márc. 2. 450. ülés, XXII. köt. 72–81. Majoros István beszéde: 1872. márc. 7. 454. ülés, XXII. köt., 200–206. Csernatony Lajos beszéde: 1872. márc. 15. 462. ülés, XXIII. köt. 33–35.

¹⁰⁰ Simonyi Ernő Kossuth Lajoshoz, 1872. ápr. 5. MOL R. 90. I. 5390.

¹⁰¹ *Pesti Napló*, 1872. júl. 23. 168. sz. reggeli kiad. („Vegyes hírek” rovat), valamint aug. 13. 186. sz. reggeli kiad. Helfy az ügyre a képviselőházban is rákérdezett, melyre Kerkaoly pénzügyminiszter tagadólag válaszolt: KN 1872–75. 1872. okt. 5. és okt. 7. 24–25. ülés I. köt. 245–247. és 268–272.

lósítani.¹⁰² A párt egy másik képviselője, Móricz Pál egyenesen egy Lónyay háta mögötti megállapodás tervét fogalmazta meg: „Én azt hiszem, hogy legjobb lenne küldöttségileg biztosítani Deákot, hogy miniszterválság esetére mi, a bal nem akarnánk politikai tőkét szerezni, de a Deákpárt jobb részét szívesen fogjuk támogatni...”¹⁰³ Lónyayval tehát az ellenzék döntő része mindenfajta tárgyalást elutasított, pedig a miniszterelnök maga is támogatta a fúzió gondolatát (a Reform sorra jelentette meg ilyen tárgyú cikkeit) és kereste a kapcsolatfelvétel lehetőségét a balközép vezetőivel. Ghyczy azonban elhárította Lónyay próbálkozását: „Én nyílt kártyákkal szeretek játszani. Ha tehetek valamit a kérdés irányában, azt csak egész pártom tudtával akarom tenni és némi sikerrel csak így is tehetném. Az eljárás, melyet javasolsz bizonyos titokszerűséggel jár, melyben nekem pártom háta mögött kellene valamely veszélyes szerepet játszani, ezt nem tehetem.”¹⁰⁴ Tisza Kálmán pedig a képviselőházban támadta meg Lónyayt: válaszfelirati beszédébe ő is beépítette a korrupciós vádaskodást (hangsúlyozta ugyan, hogy nem ad hitelt az efféle pletykáknak, de az ország hírnevének a megőrzése érdekében kötelessége azokra rákérdezni).¹⁰⁵ A szélsőbaloldali Simonyi ennek ellenére kevesellte az ellenzék fellépését a korrupció és a miniszterelnök ellen. Szemmel láthatóan Simonyi egyedüli politikai céljává Lónyay megbuktatása vált: „Én érzem, hogy tudnék úgy a vitának élesebb fordulatot adni, mint általában a minisztérium, különösen Lónyay bukását előmozdítani, de ha egészségem nem javul, nem leszek képes oly tevékeny részt venni benne mint szeretném... azért nagy baj, hogy a corruptió dolgába nincsen egy jó secundansom sem. A balközép ezen pontot csak gyengén érinti, mert vannak tagjai, akikre könnyen rájuk lehetne hasonlót olvasni... Pedig a corruptió kegyelem és kímélet nélküli ostromlása volna a leghatásosabb eszköz a minisztérium megbuktatására, de ha magamra maradok, nem tehetek annyit mint óhajtanék, még ha egészségem engedné is.”¹⁰⁶

¹⁰² Ghyczy szeptember 7-i beszédét közli a Reform is: 1872. szept. 8. 246. sz. Az ellenzéki erők belső ellentéteiről bővebben: *Tóth Ede*: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826–1874). Bp. Akadémiai K. 1967. 219–257.

¹⁰³ Móricz Pál Ghyczy Kálmánhoz, 1872. aug. 1. MTAK Kt. Ms 4851/558.

¹⁰⁴ Ghyczy Kálmán Lónyay Menyhérthez, 1872. szept. 1. MTAK Kt. Ms 5304/215. Ghyczy néhány nappal később választát nyilvánosságra is hozta. Levelében arra kérte Lónyayt, hogy a trónbeszédéből hagyja ki azt a bekezdést, amely értesülése szerint a közjogi rendszer változtathatlanságát mondja ki, mert ez tovább élezné a pártviszályt. Az elmondott trónbeszéd valóban nem tartalmaz ilyen utalást, ám kérdéses számunkra, hogy a korábbi szövegváltozatokban egyáltalán volt-e ilyen bekezdés, erre ugyanis nem találtunk semmilyen bizonyítékot. A Reformon kívül a legtöbb Deák-párti napilap elutasította a fúziót. (Lásd a Reformot pl. 1872. júl. 26. és 31., aug. 6. és 24.; 202. és 207., 213. és 231. sz.)

¹⁰⁵ KN 1872–75. 1872. szept. 28. 18. ülés, I. köt. 126–127. és 1872. okt. 9. 27. ülés, I. köt. 327–328.

¹⁰⁶ Simonyi Ernő Kossuth Lajoshoz, 1872. okt. 22. MOL R. 90. I. 5421. nov. 20. 319. Ugyan Jókai sem értett egyet Lónyay erőszakos politikájával, elutasította viszont a Simonyi és Csernatony által meghonosított személyeskedő stílust: „Nem óhajtom, hogy valaha politikai küzdelem a magánéletbe vágó személyeskedésbe menjen által. És ilyenek a célzások gróf Lónyay vagyoni állására... Lónyay mielőtt miniszterré lett volna, már háromszor milliomos volt, azóta ismét gazdagon örökölt... A vagyonszerzést, ha ész, ha szerencse járult hozzá, ne alkalmazzuk vádul ellenfeleinkre.” Lásd: A Hon 1872. jún. 24. 144. sz., esti kiadás.

Lónyay több módon is igyekezett szembeszállni az őt érő rágalomokkal. Egyes esetekben helyreigazítást kért az adott laptól,¹⁰⁷ más alkalommal a képviselőházban szólalt fel saját védelme érdekében. Megfigyelhető, hogy miniszterelnöksége első felében tudatosan tartózkodott attól, hogy maga reagáljon a támadásokra (ezt meghagyta például a hozzá közel álló lapoknak), de később, a rágalomok számának a növekedésével, kénytelen volt egyre többször maga is megszólalni. Felszólalásaiban általában higgadt keserőséggel utasította vissza az ellenzék állításait és felszólította támadóit, hogy tárják bizonyítékaikat a nyilvánosság elé. Tiltakozott az ellenzék alaptalan vádaskodásai és felelőtlen magatartása miatt, illetve kárhoyztatta az érvényben lévő sajtójogszabályok engedékenységet. Véleménye szerint a politikus kiszolgáltatottá válik az újságírónak és a magánbecsületet érintő rágalomokkal szemben a sajtóperek sem jelentenek jogi védelmet.¹⁰⁸ Ennek ellenére néhány alkalommal a kormány nevében mégis a pereskedés mellett döntött.¹⁰⁹

Lónyay ezeken kívül átfogó lépéseket is tervezett a sajtóviszonyok átalakítására. A jogszabályok pontosításának és szigorításának a szándékán túl (amelyet a kormány a trónbeszédbe is belefoglalt), egy kormányt támogató laphálózat kialakításán fáradozott. A jogszabályok megváltoztatása ugyan kudarcot vallott (a szólásszabadság korlátozásához pártja többségének a támogatását sem tudta megnyerni), de a kormányssajtó megteremtése érdekében komoly gyakorlati intézkedéseket tett. Lónyay célja kettős volt. Egyrészt az ellenzéki lapok támadásait kívánta ellensúlyozni a kormány anyagi támogatását élvező és annak álláspontját védő újságok megteremtésével. Másrészt a Deák-párthoz kötődő és igen népszerű *Pesti Napló*val és *Pester Lloyd*dal szemben olyan lapokat kívánt létrehozni, melyek kifejezetten a kormány és Lónyay körének az elképzeléseit és véleményét ismertették. A napilapok közül először a Kecskeméthy Aurél által szerkesztett *Magyar Politika*, valamint a Rákosi Jenő jegyezte *Reform* című lappal vette fel a kapcsolatot. Tóth belügyminiszter 1871 decemberében körlevélben szólította fel a főispánokat és a helyi Deák-köröket a hamarosan meginduló Magyar Politika előfizetésére, amely a Pesti Naplónál olcsóbban fog megjelenni és „a kormány által sugalmazott cikkeket is fog tartalmazni”.¹¹⁰ Kecskeméthy naplójából tudjuk, hogy Lónyay 20 ezer forintnyi támogatást ígért a lapnak, viszonyuk azonban hamarosan megromlott, így a lap eltávolodott a kormánytól (az év folyamán összesen 15 ezer forintot kapott Kecskeméthy).¹¹¹ A Reform és Lónyay kapcsolata jóval

¹⁰⁷ Lónyay több alkalommal kért helyreigazítást Jókaitól, a Hon c. ellenzéki lap főszerkesztőjétől. Lásd: Lónyay Menyhért Jókai Mórhoz, 1872. okt. 21. és nov. 5. OSZK Kt. Fond V/354. Jókai Mór Összes Művei. Levelezés II. s.a.r. Oltványi Ambrus, Bp. Akadémiai K. 1975. 434–435. és 437.

¹⁰⁸ Lónyay beszédeit lásd például: KN 1872–75. 1872. okt. 7. és okt. 10. 25. és 28. ülés, I. köt. 272–278., 350–354.

¹⁰⁹ Lásd például: K. 27. Mtj. 1872. márc. 3. (3. pont) és aug. 11. (2. pont). Tótvölgyi Titusz ellen két kormányt rágalmozó írása miatt elmarasztaló ítélet is született. Büntetése egy év börtön és 500 forint pénzbírság volt. (Lásd: Pesti Napló, 1872. szept. 16. és 17. 213–214. sz.) Egyébként majdnem minden második közvádó által kezdeményezett sajtóper felmentéssel végződött és a raboskodás körülményei is igen méltányosak voltak. Erről: *Révész T. Mihály: A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875.* Bp. Akadémiai K. 1986. 47–51., 223–227.

¹¹⁰ MOL. K. 148. 1871-III-1083. 3257. Eln. sz. 25. cs. Tóth 1871 nyarán még a Pesti Napló megrendelésére bízta a főispánokat.

¹¹¹ Kecskeméthy-napló, 269–272. A Magyar Politika később a konzervatívok lapja lett.

tartósabbnak bizonyult, a lap egészen 1875-ös megszűnéséig kitartott a politikus mellett. Lónyay miniszterelnöksége idején a Reform nem fizetett bélyegilletéket a hasábjain megjelenő hirdetések után és minden bizonnyal további anyagi támogatásban is részesült (bukása után Lónyay saját vagyonából is áldozott a lapra).¹¹² Mindezek mellett 1872 tavaszán Lónyay biztatására híve br. Kemény Gábor is lapot alapított *Korunk* címmel, ám a miniszterelnök távozása után ez a lap hamarosan beszüntette működését. A német nyelvű Pester Lloyd ellensúlyozása érdekében Lónyay és a miniszterelnöki sajtóiroda vezetője, Halász Imre elhatározta, hogy az Erlanger bankcsoport bevonásával megvásárol egy kisebb német lapot. A választás a *Pester Journalra* esett, amelyből kormányhoz hű lapot formáltak (1873-ban azonban a lap megjelenése már szünetelt).¹¹³

A sajtótámogatási rendszer anyagi fedezetének a biztosítására Lónyay a miniszterelnökök részére biztosított rendelkezési alap mellett egy új forrásbázist is akart teremteni. Bukása előtt nem sokkal arra kérte az uralkodó engedélyét, hogy a kormány érdekeit képviselő lapok hírlapi biztosítékait az udvartartási költségek egy tételéből fedezhessék: „Külön lapokat saját költségen fenntartani az ezzel járó tetemes költségek miatt a kormánynak épp oly kevésbé volt lehetséges, mint azokat teljes számban segíyezni... Meg kell tehát a minisztériumnak elégedni azzal, hogy különösen a kormány érdekében működő némely vidéki lapok fennállása az által biztosíttassék, hogy részükre a törvény értelmében leteendő biztosíték kellő elővigyázat mellett a kincstár birtokában létező közérdekű papírok letéteményezése által teljesíttessék... De mivel az állami zárszámadás tárgyalása alkalmával ezen papírok ily módoni, jóllehet csak ideiglenes használata könnyen kellemetlen vitatkozásokra adhatna alkalmat, bátorkodom Felsőged legmélyebb tisztelettel kérni, hogy ezen papíroknak az udvartartási dotatióból művészi célokra legkegyelmesebben átengedett 294000 frtnyi alap tőkésített papírjaival ugyanezen összeg erejéig leendő kicserélését l. k. jóváhagyni méltóztassék.”¹¹⁴ Az uralkodó néhány nappal később jóváhagyta miniszterelnöke törvényességet súroló javaslatát. Lónyay feltehetően végső elkeseredésében szánta rá magát erre a megkésett lépésre. Utolsó döntései egyikével talán az volt a célja, hogy a vidéki kormányajtó megteremtésével lazítson az őt övező egyre nagyobb elszigeteltségen, illetve hogy javítson a közvélemény előtt kormánya negatív megítélésén.

A legjobban saját pártja közömbössége, illetve egyes esetekben nyílt támadásai keserítették el. Érthetetlen hátbatámadásként fogta fel a Pesti Napló cikkeit a Lévy-ügyről, valamint érzékenyen érintette br. Sennyey Pálnak a Ház nagy tetszését kiváltó beszéde is, amely 1872 októberében hangzott el a felirati vitában. Sennyey, aki a kormánypárt konzervatív csoportjához tartozott és Lónyay vetélytársaként tartották számon, felszólalásában elismerte, hogy a kormánypárt nevében is követtek el törvénytelenégeket a választásokon, valamint bírálta az ország

¹¹² Kerkapoly Károly pénzügyminiszter átirata Szláv József miniszterelnöknek, 1873. júl. 6. MOL. K. 26. 1873-VIII-1525. 73. cs.

¹¹³ Lónyay sajtóval kapcsolatos terveiről: *Halász Imre*: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából. Bp. 1911. 430–434.

¹¹⁴ Lónyay Menyhért miniszterelnök felterjesztése az uralkodóhoz, 1872. Nov. 29. MOL. K. 26. 1872-XI-2156. 56. cs. A kormányzat sajtótámogatási rendszerének különféle eszközeiről bővebben: *Révész*, i. m. 102–140.

helyzetét. Véleménye szerint a nevelés- és az egészségügy, de különösen a közgazdaság területén „majdnem ázsiai állapotokkal találkozunk”. Külön kitért a politikai elit morális helyzetére. Hangsúlyozta, hogy az államhatalomnak „szep-lőtlennek” kell lennie, az ellenzéknek pedig fel kell hagynia az alaptalan gyanúsítgatással (ne használják politikai célokra). A magyar társadalom döntő többsége ugyanis gazdasági nehézségekkel küzd és ezért különösen hajlamos elhinni az elit tagjairól szóló rágalmat.¹¹⁵ Érdeemes még megemlíteni, hogy a beszéd elhangzása után a szélsőbaloldali Simonyi Ernő elhatározta, hogy pártján belül mozgalmat indít Sennyey hallgatólagos támogatására. Vélekedése szerint még a kiegyezés párti konzervatív politikusi is jobb lenne Lónyaynál. Ráadásul a Sennyey-Lónyay ellentét kiéleződése a Deák-párt meggyengüléséhez vezethetne. Ennek ellenére Simonyi is úgy gondolta, hogy az ellenzék még ebben az esetben sem lenne képes átvenni a hatalmat, mert rendkívül megozott.¹¹⁶ A párt egy másik tagja, Mednyánszky Sándor szerint Simonyi terve azt bizonyítja, hogy minden eszközt hajlandó megragadni Lónyay megbuktatása érdekében, még a politikai elvek feladása árán is.¹¹⁷

Lónyay pártjára nem csak a belső támadások miatt neheztelt, de azt is szónok tette, hogy az ellenzéki rágalom özönében egyedül hagyták és a párt meghatározó alakjai nem álltak ki eléggé személye mellett: „Minden kormány lejárja magát, melynek magának kell harcolni”.¹¹⁸

Lónyay lelki állapotát leginkább azokon a szövegeken keresztül ragadhatjuk meg, amelyeket a korrupciós vádakra válaszul készített. A politikusi hagyatékában több olyan beszédvázlat és levélrészlet is fennmaradt, amely ezzel a témával foglalkozik. Tudomásunk szerint a szövegek legtöbbször Lónyay végül is nem mondta el vagy csak néhány ember olvashatta (pl. a magánlevelek címzettjei). A szövegek visszatérő gondolatai a következők: Lónyay lelkiismerete nyugodt, politikai és gazdasági tevékenysége a nyilvánosság előtt zajlott. Támadások helyett politikai tettei és majdnem 30 évi közéleti szerepvállalása elismerést érdemelne. Vagyonát becsületes úton hosszú évtizedek alatt fokozatosan szerezte, köszönhetően kitartó takarékoságának, szorgalmának és a szerencsének. Ő mindig is tanítómestere, gr. Széchenyi István magatartását követte, aki a közérdeket sosem feledte, de vallotta, hogy az ország fejlesztésével igenis összefér saját vagyonának a gyarapítása (többször felidéri a Széchenyit érő reformkori rágalmat). Sértett büszkeséggel, de határozott öntudatossággal vállalta fel, hogy magatartásával kortársá-

¹¹⁵ KN 1872–75. 1872. okt. 7. 25. ülés, I. köt. 278–283. Az elmondottak ellenére Sennyey támogatásáról biztosította a kormányt.

¹¹⁶ Simonyi Ernő Kossuth Lajoshoz, 1872. okt. 22. MOL R. 90. I. 5421.

¹¹⁷ Mednyánszky Sándor Kossuth Lajoshoz, 1872. Nov. 16. MOL R. 90. I. 5422. „hogy ily körülmények között a republikanus erényeket még táborunkban is lámpával kell keresni alig szükséges mondanom. Hiszen ha még egy Simonyi Ernő is monumentalisnak ismeri el egy Sennyey beszédét és azt derűre borúra dicséri csak azért, hogy egy Lónyayt megbuktasson — nem látván miszerint nem az eszközök, hanem az elvek, a cél megváltoztatása az, ami bennünket megmenthet — akkor bizony csekély reménnyel kecsegtethetem magamat jövőnk jobbra fordulta iránt.” A párton belül Irányi sem támogatta Lónyay megbuktatását.

¹¹⁸ Lónyay Menyhért beszédvázlata a párttanácskozmány előtt, 1872 körül. MTAK Kt. Ms 5306/22a. Ezt egy Deákhoz írt levelében is kifejti. A levél fogalmazványa naplójában olvasható: Lónyay-napló, 1872. Nov. 21.

ihoz képest egy eltérő mentalitást testesített meg: „Midőn hazám javát s anyagi jólétét előmozdítani igyekeztem, a magamét is növeltem. Igenis ez teljesült rajtam s erre büszke vagyok. Midőn önök pihentek, visszahúzódtak, én munkás voltam”. „A rágalmak és ürügyek szemében bűn, hogy nagyon szereztem. Mit ők becületes szorgalom útján szerezni képesek nem voltak, saját maguk után ítélve más mindegyikre lennének képesek – a szerint kívánnak engem is megítélni.”

Sorra visszautasította az ellenzék által felvetett konkrét vádakat is. Hangsúlyozta, hogy már miniszteri kinevezése után lemondott az általa betöltött különböző gazdasági pozíciókról, bár elismerte, hogy nehezen vált meg ezen intézményektől, mert jelentős részüket néhány társával együtt ő alapította még az 1850-es években (egyedül a hasznot nem termelő Magyar Földhitelintézet elnöki tisztét tartotta meg). Tagadta, hogy mesés vagyon birtokosa lenne, hisz általában rokonai részvényeit kezelte (pl. a lánchíd papírok), birtokaira nagy hiteleket vett fel, kormányzati funkciói pedig immár hat éve elvonják saját pénzügyei kezelésétől. Vagyonának emelkedését mégis az okozza, hogy korábban vásárolt birtokainak és egyéb befektetéseinek az értéke mostanra megkétszereződött (ez is az ország fejlődését mutatja, amely részben neki köszönhető). Vázlataiból az is kiderül, hogy a támadásokkal szemben kiszolgáltatottnak, védtelennek érezte magát, környezete pedig cserbenhagyta: „Vannak nemtelen fegyverek melyek ellen nincs védelem, mert hasonlókhoz nem nyúlhatunk, ha csak önmagunkat azokkal, kik azokat használják egy sorba állítani s így lealázni nem akarunk. Hol tények s kézzel fogható s bebizonyítható tények nincsenek, ott kezdődik az ellenséges érzet által szított rágalom, alattomos célzások”, „a méltatlan megtámadás ellen, azok, kikről feltehetem hogy ismernek, védelmemre nem keltek s munkásságom ennyi jutalomra is méltónak nem találtatott – megvallom ezt mélyen fájlalom”.¹¹⁹

A bukás

A rágalomhullámok 1872. november 18-án csaptak össze Lónyay feje felett. Csernátony Lajos egy újabb durva képviselőházi támadására higgadtságát elvesztve indulatosan válaszolt. Az ellenzéki honatya egy Paulerhez intézett interpelláció ürügyén a miniszterelnök személyére terelte a szót. Véleménye szerint a Deák-párti kormányok eddig alig tettek valamit a haza ügyéért, annál többet szereztek viszont saját maguk számára. Csernátony az ülést vezető Perczel Béla alelnök meggondolatlan felszólítására lehetőséget kapott arra is, hogy szavait részletesebben megmagyarázza: „Én kérdem gróf Lónyay Menyhért kormányelnök urat: nem épített-e házat, nem vett-e uradalmakat, akkor: mikor az ország deficitben van... Én egyszerűen azt tartom, hogy ezen országban mindenkinek van joga gyarapodni, vagyonosodni, gazdagodni, de a minisztereknek nincs ehhez joguk, nincs ehhez

¹¹⁹ A Lónyay önvallomásait tartalmazó szövegek megtalálhatóak: MTAK Kt. Ms 5307/41., Ms 5307/49., Ms 5307/52., valamint például Halász Imréhez intézett levele, lásd: Halász, i. m. 429–430. Gondolatainak egy részét a nyilvánosság előtt elmondott beszédeibe is átvittette: pl. KN 1872–75. 1872. okt. 7. 25. ülés, I. köt. 272–278., okt. 10. 28. ülés, I. köt. 350–354. és nov. 18. 36. ülés, II. köt. 31–32. A Lónyay-család vagyoni helyzetéről bővebben: *Cieger András*: „A Lónyay-Kappel-vagyon nyomában. Egy 'újarisztokrata' család vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében.” *Történelmi Szemle*, 1998. 1–2. sz. 87–112.

joguk még a legbecsületesebb módon sem akkor, mikor az ország deficitben van. Gróf Lónyay Menyhért, hogy ha nem kormányelnök, milliókat milliókra halmozhat.” Végül felszólította a kormánypártot, hogy szavazzon bizalmatlanságot saját miniszterelnökének. Lónyay válaszában megvetését fejezte ki a „rágalom iskolájának” a megalapítójával, Csernatonyval szemben. A vádakra kivételesen ő is egy rágalommal felelt: egyértelmű utalást tett arra a régóta keringő híresztelésre, mely szerint Csernatony az 1850-es években császári besúgó volt (állítólag a párizsi emigránsokról küldött bizalmas információkat). Nem fogadta el az ellenzéki képviselő beszédének tartalmi részét sem. Láthatóan nem tudott mit kezdeni azzal az elvvel, hogy a politikusokra szigorúbb erkölcsi szabályok vonatkoznak, fokozottan vigyázniuk kell fedhetetlenségükre, különösen egy olyan időszakban, amikor az ország és a lakosság egy jelentős része gazdasági gondokkal küzd. Ráadásul a pénzügyek irányítójaként, majd miniszterelnökként Lónyay olyan információk birtokában volt (például a kormány tervezett gazdasági intézkedéseiről), amelyeket a közvélemény vélekedése szerint akár magáncéljaira is felhasználhatta.¹²⁰ Csernatony viszontválaszában szintén megvetését fejezte ki és lényegében tisztességtelennek nevezte Lónyayt. Az ülés hatalmas hangzavar közepette rövidesen véget ért.¹²¹

Természetesen nem a képviselőházi botrány okozta Lónyay bukását (hisz a vádak egyáltalán nem voltak újak), de a közvélemény számára világossá tette a miniszterelnök tarthatatlan helyzetét. A személyét érő sorozatos támadások nem csillapodtak az új országgyűlésben sem és valóban lehetetlenné tették az ország irányítását. Lónyay nem bírta sem az ellenzék, sem saját pártja és miniszterei bizalmát, egyedül az uralkodó támogatásában reménykedhetett. Másnap délelőtt Gödöllőre ment a királyhoz kihallgatásra. Jegyzetei tanúsága szerint ismertette az uralkodó előtt a kialakult belpolitikai helyzetet és áttekintette eddigi kormányfői működését. A legnagyobb gondnak azt tartotta, hogy kormányában széthúzás tapasztalható és a Deák-párt vezetői sem támogatják őt.¹²² Eközben miniszterei is tanácskozársra gyűltek össze Pesten. Kerkapoly, Tóth és Tisza Lajos az azonnali lemondást fontolgatta, de végül úgy döntöttek, hogy rövid ideig még várnak (talán az 1873-as költségvetés elfogadásáig), mert el akarták kerülni azt a látszatot, hogy Csernatony felszólalásának a nyomására távoznak.¹²³ Délután testvéréhez intézett levelében Lónyay már így fogalmazott: „Nem akarok a tegnapi incidens folytán leköszönni, de majd találok módot a tisztességes megváltásra, nem érdemel a párt tőlem mást, csakis a Felségért maradnék...”¹²⁴ Magatartását az aznap estére tervezett Deák-párti konferenciától tette függővé. Később mégis a pártértekezlet elhalasztását kérte elhúzódó gödöllői tárgyalásaira hivatkozva. Az országgyűlési

¹²⁰ Ez a véleménye Kecskeméthy Aurélnak is: *Kákay*, i. m. 231–232.

¹²¹ Csernatony és Lónyay szópárbaja megtalálható: KN 1872–75. 1872. nov. 18. 36. ülés, II. köt. 27–32. (Az idézet a 30. oldalról származik.) A Pesti Napló szerint felszólalásakor Lónyay „arca kipirult, egész alakja reszketett, a felindulás pillanatokra elfojtá szavait.” Lásd: Pesti Napló, 1872. Nov. 18. 266. szám, esti kiadás.

¹²² Lónyay Menyhért feljegyzése az 1872. nov. 19-i uralkodói kihallgatás előtt, MTAK Kt. Ms 5307/58.

¹²³ Pauler-napló, 1872. nov. 19.

¹²⁴ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1872. nov. 19. P 470. 1. cs. Lónyay Csernatony felszólalása mögött Tisza Kálmán mesterkedését sejtette.

Deák-párt elnöke, Perczel Béla mélységesen egyetértett Lónyay kérésével, ugyanis jelentős véleménykülönbséget tapasztalt a párttagok között.¹²⁵ Másnap viszont eltökélt szándéka volt, hogy nagy beszédben fejtse ki álláspontját a párt előtt, ezért még gyorsírókat is rendelt a pártkörbe (a szöveget el akarta juttatni a lapokhoz). A beharangozott beszéd azonban elmaradt, helyette Lónyay csak egy rövidebb levelet intézett a párt elnökéhez, melyben közölte, hogy az esti értekezleten a kormány tagjai nem vesznek részt azért, hogy a párt tagjai szabadon határozhasanak a kormány sorsa és a szükséges teendők felett. A párt ezek után egy olyan határozatot hozott, melyben a házszabályok azonnali felülvizsgálatát sürgették (lényegében a későbbi Korizmics-féle javaslatban állapodtak meg). A határozat azonban nem tartalmazott semmiféle olyan bekezdést, amely a Lónyay személye melletti kiállásra és a vádak visszautasítására utalt volna. A Pesti Napló szerint azért, mert a párt ezzel is kifejezésre akarta juttatni, hogy a Csernatony-ügy folytán fel sem merülhet a Lónyay iránti bizalom megrendülése (éppen ezért nem is kell külön bizalmat szavazni neki).¹²⁶ Élhetünk azonban a gyanúval, hogy az elfogadott határozat szűkszavúsága mögött más indok is meghúzódott. A Pesten mandátuma igazolására váró balközép párti Ugron Gábor így osztotta meg értesüléseit párttársával: „Tegnap határozatot ismered s a kénytelen út a kellemetlen helyzet kibúvó ajtaján át. A Deák-párt kebelében heves viták voltak s felszólalások, hogy egy-két ember ne beszéljen a klub nevében s ne erőszakoljon mindent a klub nyakára. Csak Deák közbelépése akadályozta meg a vitába rohanást. Igen sajtólag nyilatkoztak a heves és vakmerő spekulálásról, kik a párt, az ország rovására gazdagodnak. Lónyay csak ezért nem bukik meg most, nehogy a párt magát blamálja, de bukása bevégzett tény, csak lemondásának beadási napja van elodázva.”¹²⁷

A 21-én megtartott pártkonferencián már Lónyay és miniszterei is megjelentek, ám a miniszterelnök szándékai ismét megghiúsultak. Egy újabb beszéddel készült, amelyet azonban eddig nem teljesen tisztázható okok miatt megint nem mondott el. Máriássy Béla, Lónyay híve a miniszterelnök elbizonytalanodását és zavartságát jegyezte fel e napok történéseivel kapcsolatban.¹²⁸ A tervezett beszéd szövege viszont szerencsénkre fennmaradt Lónyay hagyatékában. A dokumentumban a miniszterelnök először is elfogadta a párt már ismertetett határozatát, bár jobban örült volna, ha a Ház azonnal rosszállását fejezi ki Csernatony beszédével kapcsolatban. Ismételten hangsúlyozta, hogy a pártnak és a kormánynak szorososan együtt kell működnie, ezért csak addig kíván kormányon maradni, amíg a párt őszintén támogatja munkáját. A november 18-án használt élesebb hangnemért elnézést kért, de ezt azzal magyarázta, hogy nem tapasztalta a párt kellő tiltakozását az ellenzéki támadásokkal szemben (egyetlen kormánypárti honatya sem szólalt fel nyíltan mellette). Végül megígérte, hogy a fontosabb kormányel-

¹²⁵ Perczel Béla Lónyay Menyhérthez, 1872. nov. 19. MTAK Kt. Ms 5305/20.

¹²⁶ Pesti Napló, 1872. nov. 21. 269. sz., reggeli kiadás.

¹²⁷ Ugron Gábor Bartha Miklóshoz, 1872. Nov. 21. OSZK Kt. Levelestár. Az Ellenőr szerint Lónyay hívei (a későbbi „vacsorások”) sürgették határozottabb Deák-párti állásfoglalást. Lásd: Ellenőr, 1872. Nov. 22. 271. Sz.

¹²⁸ Máriássy B.: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme. i. m. 248–249.

képzelésekről rendszeresen tájékoztatni fogja a pártot.¹²⁹ A tervezett gondolatmenetből azonban Lónyay csak az első elemet tartotta meg. Ténylegesen elmondott rövid felszólalásában egyszerűen elfogadta a párt határozatát.¹³⁰

Az előzetes tárgyalások után másnap Korizmic László több Deák-párti képviselőtársa nevében határozati indítványt nyújtott be egy 9 fős bizottság felállítására, amelynek a feladata a házszabályok felülvizsgálata lenne. Az indítvány külön kitért arra is, hogy mindezt az indokolja, mert egy ellenzéki képviselő súlyosan megsértette a tanácskozási rendet. Az új szabályokat már ebben az ülészakban alkalmazni kellene. Ugyanezen az ülésen Simonyi Ernő viszont egy hét fős vizsgálóbizottság megalakítását javasolta, amely az állam által kötött minden gazdasági szerződést (vasúti szerződések, bérletek, középítkezések, stb.) ellenőrizne. A bizottság tagjait titkos szavazással választanák és a testület csak nyilvános üléseket tarthatna. A honatya javaslatának indoklását ismét a kormány elleni korrupciós vádak megfogalmazására használta fel. A Ház 23-án az ellenzéki javaslatot elvetette. Lónyay a kedélyek megnyugtatása érdekében azt indítványozta, hogy az állandó pénzügyi bizottság nézze át és véleményezze a kormány működéséről az állami számvevőszék által elkészített zárszámadásokat és fogalmazzon meg ajánlásokat a kormány részére, hogy az állami szerződéseket a jövőben milyen mértékben tárják a nyilvánosság elé.¹³¹

November 25-én tartott beszédében Tisza Kálmán is fontosnak mondta a házszabályok felülvizsgálatát, ám nem értett egyet Korizmiccsal abban, hogy erre az ellenzék felelőtlen magatartása miatt van szükség (véleménye szerint mindkét felszólaló vétett a jó modor ellen), kérte tehát az indoklás elhagyását. Ezt követően Csernatony kapott szót és elnézést kért a Háztól, hogy akarata ellenére (!) megsértette annak méltóságát. Nem kért viszont elnézést Lónyaytól sem ebben a beszédében, sem egy néhány nappal korábban az Ellenőr hasábjain megjelent cikkében. Csupán mondanivalójának stílusán enyhített, amikor úgy fogalmazott írásában, hogy „a minisztereknek nem kellene, nem tapintatos, nem illik, nem szabad legkevesebb okot avagy ürügyet is szolgáltatni arra, hogy akárki bármi indokkal és bármely célra rájuk mutathasson, mint az országos elszegényedés közepette is gazdagulókra... bármily lelkiismeretes legyen is a kormányzó férfiak jelleme és eljárása.”¹³² Bűnbánó szavaival mindenestre sikerült elkerülnie azt, hogy a Ház rosszhallását fejezze ki beszéde miatt.

Lónyay nem akarván tovább nyújtani és élezni a kialakult kellemetlen helyzetet, megelégedett Csernatony bocsánatkérésével és ő is arra szólította fel Korizmicset, hogy javaslatából hagyja ki az indoklást, aki ezt meg is tette.¹³³ Lát-

¹²⁹ MTAK Kt. Ms 5307/7. A szöveg hátoldalán ez olvasható: „Jegyzet a párttanácskozmányban mondandókra nézve. K intriguája folytán elmaradt.” Az ügy hátterét eddig nem sikerült felderítenünk, de Lónyay jegyzeteiben rendszerint Kerkapoly nevét szokta K betűvel rövidíteni.

¹³⁰ Pesti Napló, 1872. nov. 22. 270. sz. (reggeli kiadás)

¹³¹ A beszédek olvashatóak: KN 1872–75. 1872. nov. 22. és 23. 37–38. ülés, II. köt. 34–38. és 42–56. Korizmic, Simonyi és Lónyay határozati javaslata megtalálható: Ir 1872–75. 130–131. szám II. köt. 1873. 184–187.

¹³² Ellenőr, 1872. nov. 20. 269. sz.

¹³³ KN 1872–75. 1872. nov. 25. 39. ülés, II. köt. 63–66. A válságról lásd még: *Oláh Gyula: Az 1875-ik évi fűzió története.* Bp. 1908. 63–87.

szólag tehát az ügy hullámai elültek. Tudjuk azonban, hogy Lónyay még aznap rábírta kormánya tagjait, hogy testületileg terjesszék az uralkodó elé lemondásukat.¹³⁴ November 27-én fogadta őt a király. Jegyzetei szerint a kihallgatáson Lónyay ismét kormánya tagjait (Tiszát, Tóthot, Kerkapolyt), párttársait (pl. Deákot, Sennyeyt, Somssitsot) és a pénzügyi bizottságot hibáztatta az örökös ellentétekért. Ennek ellenére feltehetően nem adta még fel teljesen a reményt, hisz jegyzetében különböző miniszteri kombinációk terveire bukkanhatunk.¹³⁵ Másnap arról tájékoztatta minisztereit, hogy az uralkodó nem fogadta el a kormány lemondását és kitartásra bízta őket. Lónyay az uralkodótól minden bizonnyal utolsó esélyként kapott néhány napot, hogy maga legyen úrrá a válságon. A miniszterelnöki beszámoló után azonban több kormánytag továbbra is kiállt lemondási szándéka mellett és csak hosszabb vita után döntöttek úgy, hogy a király kérésére egy ideig megtartják tisztségüket. Pauler hidegen így összegezte a Lónyayval folytatott alkudozások tanulságát: „Lónyay szeretné még kihúzni a dolgot, de nem megy, úgy látom, ellene van az irrtigua a kabinetten kívül és belül és nem érdemli, hogy érette az ember kitegye magát: »ki másnak vermet ás, maga esik belé.«”¹³⁶ Lónyaynak tehát igen hamar rá kellett döbennie, hogy kormányfői működése befejeződött, bár változó hangulatára igen jellemző, hogy testvérenek 29-én írt levelében a visszavonulás gondolata mellett még mindig jelen volt a reménykedés is. Átfogó személyi változások tervéről írt, amelyek Pauleren és Treforton kívül minden kormánytagot érintettek volna.¹³⁷

Reálisan azonban már csak a méltó távozásban bízhatott, de ennek megszervezése sem ígérkezett egyszerűnek. Tudta, hogy pártjától nem várhat sokat, pedig már-már kegyelmükért könyörgött: „egyet megérdemlek, berekesztése működésemnek nem lehet méltatlan, ezzel maga magának tartozik a párt. Nem személyes szimpátiák, meg antipátiákról van itt szó... ki 3 1/2 [évig] m. pénzügyminiszter voltam s 22 milliót hoztam, megérdemlek a párttól annyit, hogy ha jelen állásom befejezem s visszalépek körükben, azt önként tegyem”.¹³⁸ A korábban ismertetett események és Deák magatartása is azt mutatja, hogy a Lónyay által remélt kegyes szándék hiányzott a pártból. Több forrás is megerősíti, hogy az utolsó napokban Deák nyíltan nehezményezte, hogy Lónyayt itthon és külföldön egyaránt rossz hír veszi körül és ez árt az ország nyugodt működésének, ezért jobb lenne, ha távozna tisztségéből.¹³⁹

¹³⁴ Pauler-napló, 1872. nov. 25.

¹³⁵ Lónyay Menyhért feljegyzése az 1872. nov. 27-i uralkodói kihallgatás előtt, MTAK Kt. Ms 5307/24.

¹³⁶ Pauler-napló, 1872. nov. 28.

¹³⁷ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1872. nov. 29. P 470. 1. Cs. Mint láhattuk, Paulerbe vetett bizalma sem volt megalapozott.

¹³⁸ Lónyay Menyhért beszédvázlata a párttanácskozmány előtt, 1872 körül. MTAK Kt. Ms 5306/22a. Utalás arra, hogy a pénzügyminisztérium előterjesztése szerint az első három évben (azaz Lónyay pénzügyminisztersége idején) a költségvetési tervezettnél összesen kb. 22 millióval nagyobb bevételre tett szert az állam.

¹³⁹ Deák egy levelét idézi Eötvös Károly egyik munkája alapján: *M. Kondor Viktória: Az 1875-ös pártfúzió.* Bp. Akadémiai K. 1959. 98. Deák ilyen értelmű nyilatkozatát örökíti meg levelében Ugron Gábor. Lásd: Ugron Gábor Bartha Miklóshoz, 1872. nov. 27. OSZK Kt. Levelestár. Lónyay egyik naplóbejegyzése is Deák növekvő elégedetlenségére utal: Lónyay-napló, 1872. nov. 21. Ez valójában

Nem számíthatott sokkal többre minisztereitől sem. A kormányon belüli kezdettől meglévő feszültségek november közepére a robbanásig fokozódtak. Lónyay már egy nappal a Csernatony-ügy előtt így írt naplójába: „érzem, hogy a mostani idő s a legközelebbi napok válságosak lehetnek egész politikai élttem jövőjére nézve... talán ideje is lenne a pihenésnek, azonban most minden igyekezetem oda kell irányozni, hogy legalább annak befejezése ne legyen dicsőségtelen. Azt elmondhatom, hogy az állásom nehéz, nem sikerült egy év alatt az átvett helyzetet jobbra változtatnom. Hiba volt az Andrássy minisztériumot minden változtatás nélkül átvennem... bizalommal nem fogadtak s bizalmukat megszerezni nem sikerült.”¹⁴⁰ Lónyay amikor felismerte, hogy a további kormányzás lehetetlen, legalább a látszatát szerette volna fenntartani annak, hogy kormánya egységes és távozása önkéntes. Minisztereivel 29-én este egy nyilatkozatot kívánt aláírni, melyben kimondták volna, hogy „bármelyikünknek maradását a kormányon üdvtelennek tartjuk”, erre azonban politikustársai nem voltak hajlandóak, sőt éppen ellenkezőleg, Lónyay háta mögött megkezdték a kormány újraformálását. Lónyaynak végül csak azt sikerült elérnie, hogy legalább testületileg mondjanak le, amelyre december 1-jén sor is került.¹⁴¹ A lapok azonban még aznap közölték a Lónyay számára megalázó hírt: a kormány Szilágyi József vezetésével szinte változatlan összetétellel fog kineveztetni, a régi kabinetből egyedül Lónyay marad ki. Ez a közvélemény szemében is egyértelmű sértés volt, amelyet nem tudott feledtetni a Deák-párt december 5-én tartott értekezlete sem, amely az új kormány bemutatása után a leköszönő miniszterelnök meglehetősen kétszínű ünneplésévé változott. Intő jel volt viszont, hogy délelőtt a Szilágyi-kormány képviselőházi bevonulásakor a párt feltehetően Lónyay-barát része tiltakozásul ülve maradt.¹⁴²

Arra a kérdésre, hogy mi okozta Lónyay bukását, egyszerre könnyű és nehéz is választ adni. Könnyű, mert maga Lónyay is kimondja naplójának egy nem sokkal korábban idézett mondatában: miniszterelnöki működését teljes bizalmatlanság övezte. Kezdetől fogva nem támogatták munkáját miniszterei, a kormánypárt meghatározó vezetői, valamint Andrássy Gyula és köre, illetve az ellenzék sem. Valójában egyedül az uralkodó bizalma volt mindvégig töretlen Lónyay személye iránt, még a kormányfő által toborzott képviselői tábor nagyobb része is tétlen maradt a politikai csatározások idején. Nehéz azonban a válaszadás akkor, ha azt vizsgáljuk, vajon miből is fakadt ez az általános bizalmatlanság. A kudarc fő okát egy Lónyay személyétől független tényezőben látjuk. Az 1867 után kialakult politikai intézményrendszer első komoly válságát élte, amelyet már a kortársak is (pártállástól függetlenül) jól érzékelték. A válság ugyan nem érintette a

egy 40 oldalas Deáknak készített levélvázlat, amelyben Lónyay válaszol az őt ért rágalmakra. Deák egy rokona pedig sok évtized távolából is élénken emlékezett Deák és Lónyay feszült beszélgetéseire. A visszaemlékezés szerint Deák Lónyayt tapintatlannak, kapkodónak és ígéreteit hamar felejtő politikusnak tartotta. Bővebben: *Szell Kálmánné Vörösmarty Ilona: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből.* Bp. é. n. [1926] 125–127.

¹⁴⁰ Ms 5307/34. 1872. nov. 17.

¹⁴¹ Pauler-napló, 1872. nov. 29. és nov. 30.

¹⁴² Lásd a képviselőházi napló bejegyzését: KN 1872–75. 46. ülés, 1872. dec. 5. II. köt. 178–179.; a pártértekezletről pedig: *Oláh*, i. m. 93–101.

kiegyezései rendszer alapstruktúráját, de kiterjedt a közjogi alapon szerveződött pártrendszerre és a kormányzati működésre. A belső törésvonalakkal szabdalta pártok mindegyike a bomlás, az átformálódás időszakát élte (ennek látható jelei voltak például a Deák-párti frakciók széthúzása, a balközépből kiváló reformpárt, a fúziós gondolat felvetése, a szélsőbal helykeresése). Részben ezzel összefüggésben, de számos más okból kifolyólag is, a kormányzati munka ugyancsak belső problémákkal küzdött, hatékonysága meglehetősen alacsony volt. Lényegében a modern polgári államrendszerre jellemző kormányzati struktúra kialakulásának a kezdeti időszaka volt ez. Az ország irányítóinak ráadásul meg kellett küzdeniük a társadalom részéről a központi kormányzással szemben megnyilvánuló általános ellenszenvvel is. Az átfogó reformok megvalósításához hiányzott az egységes koncepció és a megfelelő kormányzati erő. Hazai Ernő igen pontosan és tömören foglalta össze a válság legfontosabb okait: „a régi jelszók kimerültek s elkoptak, a megszokott közjogi terrenum korhadt és tarthatatlan lett, hat év óta az egész nemzet a kormány mellett vagy ellene van, anélkül, hogy tudná, mit is akar voltaképpen a kormány, lassanként minden politikai támaszpont elenyészik, államunk hajójának nincs szellemi kormányosa, a pártok eltörmelékeseznek, a közvélemény megzavarodik, s a kevés jelentékeny férfiú, kivel bírunk, eredménytelen súrlódásokban elkopik, ez az út tervtelenségen át a pusztulásba visz. Azért végre rá kell szánunk magunkat az elvek programjának kiadására, melynek szellemi hatalma a rokonszellemeket vonzza, a programnak világosságot kell a vezérlő férfiak szándékára vetnie és ha ezek az általános szükségletet tolmácsolják, végre helyreállítania azt a bizalmat, melynek ma nélküle vagyunk, mely nélkül pedig bármely kormány legüdvösebb tettei is észrevétlenül semmibe vesznek el.”¹⁴³ Nem sikerült ezen a tehetetlenségen változtatnia tulajdonképpen egyik Lónyayt követő Deák-párti kormányfőnek sem, a személyükbe és politikájukba vetett bizalom esetükben is igen hamar elfogyott. A kezdeti időszakban felmerülő kormányzati problémák megoldására sok esetben évtizedeket kellett várni, egyes reformkérdések pedig az egész dualista korszakban megválaszolatlanok maradtak. 1872 után a reformokat szorgalmazó politikai- és értelmiségi körök tagjain a csalódottság és a kiábrándultság lett úrrá, egyesek elfordultak a liberalizmustól, mások kivonultak a politika világából, megint mások illúzióikat feladva elfogadták a rendszer által felállított korlátokat, bár voltaképpen sohasem tagolódtak be teljesen a formálódó új politikai struktúrába.¹⁴⁴

Természetesen ezt az alapproblémát átszötte számos — Lónyaytól már egyáltalán nem független — olyan konfliktus, amely hozzájárult a miniszterelnök gyors bukásához. Tanulmányunkból minden bizonnyal a Lónyay és miniszterei

¹⁴³ *Hazai Ernő*: Helyzetünk. Reform, 1872. szept. 8. 246. sz. Hasonló szellemben fogalmazott később a „Deák-párt” című cikk névtelen szerzője is. Lásd: Reform, 1872. nov. 26. 325. sz.

¹⁴⁴ Ezt az elgondolást bővebben kifejtem egy korábbi tanulmányomban: *Cieger András*: Kormány a mérlegen – a múlt században. i. m. 100–106. Kondor Viktória Lónyay bukásának valódi okát belpolitikai téren a liberalizmus és a konzervativizmus, illetve az agrárius nagybirtokosok és az elszegényedő dzsentri érdekkellentétében vélte megtalálni. Azaz a konzervatívokhoz közel álló „diktatóri hatalomra törő” nagybirtokos Lónyay szembe került a Deák-párt liberális zömével, illetve a dzsentri réteget képviselő balközéppel. Kutatásaink során azonban erre nem találtunk bizonyítékot. A szerző álláspontját lásd: *M. Kondor Viktória*, i. m. 93–101.

közötti személyes ellentétek domborodnak ki a leginkább. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ezek egy része konkrét gazdasági (pl. vasúti szerződések, adóreform) és belpolitikai (pl. választási törvény) kérdésekre vezethető vissza. Andrásyhoz fűződő ellentmondásos viszonyát tovább élte egyes külpolitikai kérdésekben vallott eltérő álláspontja (pl. a horvát és szerb ügyekben). Az udvari körök bizalma feltehetően a kormányzat néhány katonapolitikai lépése miatt rendült meg végleg Lónyayban.¹⁴⁵ A párt vezetői szemében pedig leginkább érlyes kormányzási stílusa és a kormány szerepének a növelése érdekében tervezett lépései kelthettek bizalmatlanságot. Lónyay elszigetelődését feltétlenül megkönnyítették az ellenzék által hangoztatott korrupciós vádak is, amelyeket fokozatosan a Deák-párt egyes körei is átvettek, a korrupció jelszava mögé bújtatva Lónyayval szembeni általános ellenszenvüket. Jól érzékelhető, hogy Lónyay személye egyre inkább teherré vált a párt számára, akadályos lett az elmérgesedett belpolitikai viszonyok rendezésének. Az ellenzék ugyanis lényegében kizárt mindenféle megegyezést Lónyayval, a kormánypárti vezetés pedig félt a párt tekintélyének a lejáratódásától, ezért jobbnak látták a rossz hírbe keveredett politikus elejtését.¹⁴⁶ Lónyay az egy év alatt elszenvedett kudarcokat és a személyes tisztességét megkérdőjelező támadásokat élete végéig nem tudta feldolgozni, hátralévő évei lényegében a magánbecsülete helyreállításáért folytatott küzdelmekkel teltek el.¹⁴⁷

¹⁴⁵ 1872. november 16-án az Ellenőrben állnév alatt egy cikk jelent meg a honvédség előléptetési rendszeréről. A szerző sérelmezte, hogy a katonai vezetés önkényesen járt el egyes (név szerint megnevezett) tisztek előléptetésekor illetve áthelyezésekor. A cikk bírálta továbbá a minisztériumi hivatalnokok hozzáemértését. A kormány hivatalos lapjának tekintett Budapesti Közlöny cáfolta a cikk állításait és a honvéd főparancsnokság segédiródáját gyanúsította meg azzal, hogy adatokat szivárogtatott ki az ellenzéki lapnak. József főherceg, a honvédség főparancsnoka visszautasította ezt a feltételezést és gyors vizsgálatot követelt Lónyaytól, aki egyben a honvédelmi tárca vezetője is volt. Lónyay el is rendelte a vizsgálatot, amely végül helyreigazítással zárult, ám felelőst nem nevezett meg. Ezt követően a főherceg az uralkodónál bepanaszolta Lónyayt. Bővebben: Ellenőr, 1872. nov. 16. és 24. (266. és 269. sz.); Reform 1872. nov. 24. (323. sz.) és dec. 4. (233. sz.) és a vizsgálatról: MOL. K. 26. 1872-XI-2130. 56. cs. Máriássy úgy tudja, hogy Lónyay előzetesen jóváhagyta a Budapesti Közlöny cikkét. Lásd: *Máriássy B.: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme.* i. m. 239–240. Ugron szerint József főherceg haragját az is növelte, hogy Lónyay takarékosági szempontok miatt meg akarta akadályozni a honvéd lovas századok számának a növelését. Lásd: Ugron Gábor Bartha Miklóshoz, 1872. nov. 27. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁴⁶ Így látták ezt az ekkor Magyarországon dolgozó külföldi diplomaták is. Pl. *Lukács*, i. m. 575.; *Diószegi*, i. m. 172.

¹⁴⁷ Lónyay politikai pályájának további alakulásáról: *Cieger András: A politika forgószínpadán.* i. m. Általánosabban pedig a bukott politikusok lelkiállapotáról: *Cieger András: A kormányférfi. A dualizmus kori kormányzati politika egyes kérdéseiről.* Századvég, 1998. Tél, Új folyam 11. szám 3–23. (különösen: 14–23.)

András Cieger

L'ÈRE DE DÉFIANCE.
Menyhért Lónyay à la tête du gouvernement

(Résumé)

L'étude est en fait une analyse de cas. L'auteur présente, à travers le portrait du comte Menyhért Lónyay, Premier ministre, l'intégrité du régime politique hongrois des années 1870. L'étude permet de suivre les liens entre les divers facteurs du pouvoir (roi, gouvernement, partis politiques), les mécanismes de décision, d'estimer les tensions internes du cabinet, ainsi que la relation contradictoire du gouvernement et du parti gouvernemental. Plus largement, le lecteur se voit proposer un tableau des évolutions des idées de l'élite politique libérale qui assumait un rôle gouvernemental, des échecs de ses projets de réformes, et des grandes crises internes du régime politique hongrois.

Un autre chapitre est consacré à la question de la corruption du gouvernement, et du phénomène de l'accusation de corruption. La vie politique et économique de la Hongrie des années 1860-1870 offre des exemples de plusieurs types: abus d'élections, corruption des politiques, commandes d'état sans adjudication, incompatibilité des députés, etc. Outre cela, l'accusation de corruption devenait une arme politique dans la main de l'opposition. Les députés de l'opposition et la presse – partiellement pour renforcer leurs positions – lancèrent une bataille concertée contre le gouvernement, mais surtout contre Lónyay. L'auteur met en exergue l'état d'âme de cet homme politique, et ses réactions face aux accusations de corruption dont il était l'objet, d'après des documents personnels (journal, correspondance) du Premier ministre.

La conclusion finale de l'étude est que la chute rapide de Lónyay (il demeura Premier ministre pendant un an) fut cause non pas des accusations de corruption (même si cela fut inscrit dans la mémoire de l'époque suivante). Cette période fut l'ère durant laquelle se forma en somme la structure de parti et du gouvernement caractéristique d'un État civil moderne. Dans cette époque de transition, la confiance politique envers les dirigeants du pays pouvait chuter rapidement.

THE AGE OF MISTRUST.
The Government of Menyhért Lónyay

András Cieger
(Summary)

The present paper is in fact a case-study: through the portrait of prime minister Menyhért Lónyay the author analyses the whole political system of Hungary in the 1870s. The study examines the mutual relationship of the different elements of power (king, government, parties) and the mechanisms of governmental decision-making, and detects the internal tensions within the government as well as the strained contacts between the government and the governing party. In a wider context the reader is offered a glimpse of the transformation of the ideology of the liberal political elite in the course practical politics, of the failure of its reform schemes and of the first great crisis of the modern Hungarian political system.

An individual chapter is devoted to the theme of governmental corruption and of accusations of corruption. The political life in Hungary in the 1860s and 1870s was rich in all sorts of corruption: electional abuse, political bribery, state commissions without public tenders, cases of incompatibility etc. At the same time the accusation of corruption became a political weapon in the hands of the opposition. Backed by the press, they launched concentrated attacks against the government and Lónyay himself, not the least in order to strengthen their own position. On the basis of the prime minister's personal papers (diary, correspondence) the author analyses the changing mood of the politician and his reactions to the accusations.

Yet the final conclusion of the study is that the quick fall of Lónyai (he spent only a year at the head of the government) was on the last account not caused by the accusations of corruption (although this view lived on in posterity). In fact, it was the period when the government and party structure of a modern democratic state began to develop in Hungary. And in such a period of transition political trust towards the leaders of the country vanished especially fast.

Csetri Elek

KÖRÖSI ÉS AZ AKADÉMIA

Amikor 1925-ben a Magyar Tudományos Akadémia fennállásának centenáriumi ünnepségeit tartották, köszöntő levelében az angol Royal Society öt magyar tudós nevét emelte ki. Azokét, akik a nemzetközi tudományos életben a legnagyobb elismerést szerezték. Mégpedig Kőrösi Csoma Sándor, Duka Tivadar, Vámbéry Ármin, Goldziher Ignác és Stein Aurél nevét.¹ Valamennyien orientalisták voltak és vagy a Brit Birodalom szolgálatában álltak vagy annak érdekkörébe eső területen tevékenykedtek.

Az akkori humán-központú tudománypolitikai irányulás és a hiányos információs hálózat okából az angolok névsorából kimaradtak a matematikában és természettudományokban érdemeket szerzett magyar tudósok, így a nem euklideszi matematikában úttörő Bolyai János, a dinamó feltalálásában prioritással rendelkező Jedlik Ányos, a földalatti kincseket érzékelő ingát feltaláló Eötvös Lóránd, a telefon-központot kitervelő Puskás Tivadar és mások. Ha „hírünk a világban” azóta valamit javunkra is módosult, alapvetően nem változott meg. Hiszen például olyan nagytávlatú és modern eszmeiségű monográfiákban, mint Duroselle *Európa története*, Közép- és Kelet-Európa más népeivel együtt a magyaroknak alig juttat néhány oldalnyi tért, míg a nagy népszerűségű Paturi-féle *Technika krónikájának* eredeti, idegen nyelvű kiadásában magyar találmányok vagy feltalálók egyáltalában nem fordulnak elő. A helyzet megváltoztatására a magyar tudománypolitikának még sok a tennivalója. Csakis így remélhető, hogy a Magyar Akadémiánk bicentenáriumakor a világ megfelelő fórumainak névsorában nemcsak az 1925-ös brit üdvözlésben szereplő nagyságok, hanem más tudományos teljesítményt nyújtó magyarországi személyiség, Nobel-díjas is jelen lesz.

Tanulmányunkban az 1925-ös brit üdvözlésben felsoroltak közül Kőrösi Csoma Sándor személyét ragadjuk ki és kíséreljük meg beilleszteni a Magyar Tudományos Akadémia fejlődésének egészébe, mindig vigyázva arra, nehogy nagy orientalistánk és tudósunk iránt az eddigiek során gyakran érvényesült kegyeletes túlzás hibájába essünk. Tesszük ezt főleg azért, mert — noha Kőrösinek kapcsolata a magyar tudományossággal számos összefüggésben felmerült, személyével az Akadémia több könyve, tanulmánykötete és ülészaka is foglalkozott, sőt műveit is kiadta — tudósunk és az Akadémia viszonyának kérdése eddig külön, részletekbe menő tanulmány tárgyaként nem szerepelt. Ha Kőrösi a nemzetközi tudományosságban tibetistaként vívott ki rangot magának a magyar Akadémia és

¹ *Terjék József*: Kőrösi Csoma dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben. Bp. 1976. 23. (Keleti Tanulmányok – Oriental Studies. 1.)

a hálás utókor előtt, úttörő orientalista eredményei mellett őshazakutatóként és utazóként ismeretes, ugyanakkor különösen önfeláldozó, kitartó és példamutató élete és munkássága révén egyike a legrokonszenvesebb magyar személyiségeknek.

Sok egyéb mellett irányjelzőnek tekinthető, hogy a Jókai Mórhoz, a Hon szerkesztőjéhez intézett levélben „Többen” azzal kérik egy Kőrösi Csoma Sándorról szóló vers közlését, hogy „A megholtak emléke — Cicero szerint — a élők emlékezetében” helyeztetett.² Nyugodtan elmondhatjuk, hogy Kőrösi emlékének ápolásával, fennállása 175 éve alatt az Akadémia méltóképpen sáfárkodott. A megbecsülés legszembetűnőbb jele, hogy Holló Barnabás készítette márvány mellszobra ma is ott áll az Akadémia székhelyének előcsarnokában s épülete ad helyet a Csoma-emlékeket is magában foglaló Keleti Gyűjteménynek.

Kőrösi és az Akadémia viszonyának vizsgálatakor így korszakolunk: praeakadémiai időszak, a tudós testület megalapításától Kőrösi akadémiai taggá választásáig, végül pedig megválasztásától haláláig terjedő szakasz.

1. Kőrösi utazásának kezdete néhány évvel előzte meg az Akadémia megalapítását. 1819-ben indult el gyalogosan keleti útjára és 1822-ben kezdte meg a Himalája hegyrengetegében tibet-tudományi bűvárkódásait. Annak a jelmondatnak jegyében munkálkodott, hogy: „Qui cupit, capit omnia” (Aki törekszik, mindent elér). Akik ismerték, s nyomukban a közvélemény, sőt a tudomány emberei már indulása pillanatától sokat vártak tőle.

Még írásos tudósítás meg sem jelent róla és erdélyi honfitársa, Gyulay Lajos, a magyar irodalom legnagyobb, 140 kötetes naplójának írója, 1820-ban már emlékezett Kőrösiről. Azt emeli ki a magyar vándor vállalkozásával kapcsolatban, hogy utazása történet-kutatói jellegű, s Kőrösi arra készülve megtanulta a „Slavus nyelveket”, a törököt és arabot pedig Konstantinápolyban akarja elsajátítani. Népszerűségét különösen azzal vívta ki, hogy tudósunk „egyes egyedül, a mi több, pénz nélkül” indult el, „hogy a magyarok régi lakóhelyét felkeresse Ásiába.” Hozzáteszi: „Nagy resolutio s csudálásra méltó, nem azért mint ha én is meg nem tenném, hanem, hogy ezt az utat így meri tenni... ez valósággal nagy nyereségünkre lesz; de én úgy szeretnék oda menni, hogy velek jöjjenek vissza.”³ Gyulay ekkoriban Kolozsváron tartózkodott, kapcsolatban állott az itteni tudományos körökkel, többek között régi ismerősével, Gyarmathi Sámuel nyelvtudóssal. Kőrösi iránti csodálatával naplójírónk nem volt egyedül, szintűgy azzal a gondolattal sem, hogy a Magna Hungariában lakó és megtalálendő rokonokat Magyarországra kell telepíteni.

Egyébként megfigyelhető, hogy noha a „nagy út”-ra vállalkozó Kőrösi iránti érdeklődés indulásakor nagyjából Nagyenyedre és Kolozsvárra korlátozódott, 1820-tól fogva azonban a szélesebb magyar tudományos élet is értesült az „Erdélyi Magyaroknak” utazásáról, lelkesedett érte s a nádor pártfogásába ajánlotta. Minderről a pesti *Tudományos Gyűjtemény* lapjairól szerezhetett tudomást az olvasóközönség. Ezen folyóirat mögött a Tudományos Egyesület nevű tudósi-írói csoportosulás állott, amely a Magyar Tudományos Akadémia előzményeihez kapcsol-

² Magyar Tudományos Akadémia Levéltára. Kőrösi Csoma Gyűjtemény. Missiles.

³ Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (Állami Levéltár: Kolozsvár megőrzésében). Gyulay Lajos naplói. I. k. (1819–1820). 61/verso. l. Idézi *Csetri Elek*: Adalékok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 1967. 1. sz. 42–43; *uő*: Kőrösi Csoma Sándor indulása. Bukarest 1979. 215.

ható. Hasonló okok készítetnek bennünket arra, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* tudósításait részletesebben szemügyre vegyük.

Thaisz András, a fent említett cikk írója, a lap szerkesztője,⁴ tudományos folyóiratában mindvégig Körösi és vállalkozása felelős erkölcsi és anyagi támogatójaként tűnt ki. Álláspontja összefüggésben volt a *Tudományos Gyűjtemény* új irányulásával, amelynek rendjén 1819-től Thaisz és Teleki József, mint szerkesztők a rendiséggel szemben egy új nemzeteszmény kialakítása fele vettek irányt, amelybe a nemesség mellett a polgárság, értelmiség is belefért. Ennek alapján a vitéség helyébe más ideál, a munka került, a szó helyébe pedig a tett. A most kialakuló eszmény példázására kiválóan alkalmas volt Körösi példája.⁵

Thaisznak Körösiről szóló első tudósítását az új magatartás mellett a jól informáltság jellemezte. Kitért benne Körösi származására, tudományos és fizikai felkészülésére, utazása vonalára Nagyenyedtől Perzsiáig. Körösi Teheránból a nagyenyedi kollégium professzoratusához küldött segélykérő levelére alapozva, Thaisz bizalommal és rokonszenvvel nyilatkozik hősünk vállalkozása felől. A magyar eredetkérdés megoldatlansága és fontossága készítette keleti útja megtételére Körösit, aki komoly szakmai felkészüléssel és bátorsággal, gyalogosan, egyedül, támogatottság és jóformán pénz nélkül vágott neki vállalkozásának. A szerkesztő Thaisz mindezt azért emeli ki, mert a nagy európai nemzetek tudós utazói (Humboldt, Caialland, Sicher, Baltimore és társaik) „Hazájok által pénzzel gazdagon felkészítettetek.” Otthoni támogatottságukat Thaisz azért emlegeti el, hogy a magyar közvéleményt a tudomány iránti felelősségre ébressze s annak jeleként és eredményeként mondja el Pest vármegye és a nádor készségét Körösi megsegítésére, teendőként pedig a gyűjtésben való részvállalásra szólít fel. Visszautasítva a Körösit ért gyalázkodásokat, Thaisz bizalommal tekint Körösi utazására és kutatásaira.⁶ Ismeretes, hogy — noha a gyűjtés hazai viszonyok között elég lendületesen folyt, — a segély csak késve érkezett Teheránba, azután, hogy Körösi tovább utazott Buhara felé. Emlékezetre méltó tény, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* az első lapként ismertette Körösi utazását és fennállása egész időszakában, egy tudományos fórumhoz méltó módon, a továbbiakban is folyamatosan tudósított keleti kutatásairól.

Hasonló szellemben egy év múlva a folyóirat jelentést tett a Körösi érdekében folytatott gyűjtés ügyében. Közölte, hogy az erdélyi gyűjtés eredménye már el is küldetett az utazónak, a magyarországi, még folyó megajánlások pedig folyamatban vannak, és serkentés végett az adakozók neveinek közlését is vállalta a *Tudományos Gyűjtemény*.⁷

A következő négy esztendő időszakban Körösi eltűnt a magyar közvélemény látóköréből. Végül „hiteles kútfőkből merített tudósítás”-ában ugyancsak a *Tudományos Gyűjtemény* értesítette olvasóit a magyar vándor felől.⁸ Az 1825. év eleji cikkből a következőket tudhatjuk meg: A kiválóan felkészült és a magyar őshazát helyesen Belső-Ázsiában kutató Körösi utazása során eljutott Teheránig. Mivel a továbbutazás költségeinek fedezésére saját erőforrásai már nem voltak,

⁴ *Tudományos Gyűjtemény*. 1820. X. 119–122.

⁵ A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Szerk. Kókay György. Bp. 1979. 282, 295–297.

⁶ Uo.

⁷ *Tudományos Gyűjtemény*. 1821. VII. 142.

⁸ *Tudományos Gyűjtemény*. 1825. I. 4–15.

hazai segítségért folyamodott, barátai pedig a támogatás megszervezését a *Tudományos Gyűjteményre* bízta s ide „tetemes summák” folytak be. Kőrösi közben a teheráni angol rezidensben „hathatós pártfogót” talált és felhívta magára a konstantinápolyi angol és osztrák követségek figyelmét. Amint Kőrösi 1820. november 29-i köszönő-leveléből kiderül, Willock Henrik (Henry Willock), a teheráni angol követ és testvére, Willock György (Georg Willock) párfogásukba vették, sőt az utóbbi házába is fogadta. Vendégszeretetük sem készítette azonban arra, hogy útját megszakítsa, hanem 1821. március 1-i levelében pártfogóitól búcsút vett és a tőlük kölcsön kapott 40 arannyal tovább folytatta útját. Amint Willock követ 1822. április 30-i és testvére 1823. május 12-i leveléből kiderül, teheráni angol pártfogóinak — minden igyekezetük dacára — nem sikerült Kőrösi hollétééről értesülést szerezniök, attól tartanak, hogy szerencsétlenség érte. Angol pártfogói hiába figyelmeztették a ráváró veszedelmekre, útja folytatásáról nem volt hajlandó lemondani.

A Kőrösi „vég akarátját magában foglaló levél” az angol diplomaták kezében maradt. Az ázsiai vándor abban pártfogóihoz fordult. Közölte, hogy „elejünk legrégibb Hazájába, nagy és kis Bukáriába” indult. Arra az esetre, ha utazását nem tudja megtenni, az utána induló kutatóknak hagyakozott. Konstantinápolyból kell kiindulniok, ott a török nyelvet elsajátítaniok és annak birtokában nyugodtan utazhatnak az említett országokba. Mert az ő meggyőződése az, hogy őseink onnan dél fele vándoroltak Kr. előtt több évszázadokkal Perzsián, Arábián át Abesszíniába, onnan visszatérve Szírián, Asszirián, Örményországon, Grúzián és Oroszországon át — „az Ásiai sok Revolutiók miatt” Európába mentek át. Az említett országok forrásai a megmondható, hogy vándorlásaik során őseink milyen változásokon mentek keresztül, amíg Európába érkeztek.

A *Tudományos Gyűjtemény* idézett tudósításában Kőrösi életben maradását és visszatérését illetően „egy kis reménység” is felderül. Ugyanakkor a levél tudományos tartalma tekintetében a szerkesztő Thaisz András véleménye ez: a „nemzetünk régi történetét fedő sűrű leplet csak annyira emelte fel, hogy az annak háta megett lévő fényt megpillanthassuk”, de a valóságot még nem láthatjuk. Új véleménnyel bővítette ugyan történettudományunkat, de felfogása bizonyítékait nem adta elő. Így Kőrösi felfogását csak egy nyomdokaiba lépő hazafi kutatásai tudhatják igazolni.

A folyóirat közli az Osztrák Birodalom két portai „internunciúsá”-nak (alkövetének) Kőrösit illető levelét. Gróf Lützov 1822. július 10-én azt jelentette az udvari kancelláriának, hogy a Trattner által hozzájuk juttatott 86 aranyat Cartwright kelet-indiai brit főkonzulnak átadta, hogy a teheráni brit ágens útján Kőrösinek juttassa, egyben kérte: a magyar utazót az ő támogatásáról és barátságáról biztosítsa. Minden, a cs. k. alattvalóra (azaz Kőrösire) vonatkozó hírről értesíti a birodalmi kancelláriát. A másik osztrák diplomata, br. Ottenfels 1823. július 25-én ugyancsak Kőrösivel kapcsolatos dolgokat közölt. Pontosabban Willock teheráni angol követnek „a hozzá mellékelte irományokkal együtt ide tsatolt levelét” hozta nyilvánosságra. Abból kiderül, hogy Teheránból történt elindulása óta semmi Kőrösivel kapcsolatos információval a levélíró nem rendelkezik. Reméli azonban, hogy a kiváló tulajdonságokkal megáldott tudóst „nehéz és veszélyes utazásából visszatérni” fogják látni.

Azután Thaisz redactor kifejti, hogy a részére gyűjtött pénzt, mihelyt nyomára akadnak, az illetékes követség útján eljuttatják Kőrösinek. Addig is — ígéretéhez képest — a *Tudományos Gyűjtemény* közli a folyóirat szerkesztőjéhez és kiadójához érkezett, magyarországi vármegyéktől és magánszemélyektől adományozott pénzek listáját. A Kőrösinek gyűjtött adományok végösszege váltócedulában 2878 fl 12 krajcárra rúgott. Az Erdélyből érkezett 86 arany értékű adomány az említett portai osztrák diplomatáknál található.

A folyóirat 1825. év elején megjelent tudósítása után félévvel nem rá vonatkozó híryanag ugyan, hanem az Értekezések rovatban *A magyarok Ősi Eredete* címen Kőrösi őstörténeti felfogását érintő cikk jelent meg ismeretlen szerzőtől. A cikk megírását és megjelentetését a székely utazó 1821. március 1-i véghagyománya váltotta ki, miszerint a magyarok Buhariából Perzsián, Arábián és a Közel-Keleten és a Kaukázuson, Oroszország érintésével vándoroltak Európába. A műkedvelő szinten történészkedő cikkíró Kőrösi felfogásával sokban egyetért, a magyarok „Bölső-Hazájoknak” viszont Kőrösivel szemben, Curtiusra hivatkozva nem Buhariát, hanem Örményországot tartja. Lehetséges, hogy onnan a szkíták Egyiptomon át Abesszíniáig is eljutottak, de mindezek „Kőrösi bővebb tudósításával nyerne nagyobb világosságot”.⁹ Noha nem szakember tolla írta le, a cikk már jelezte a hazai olvasótáborban a Kőrösi őshaza elméletével szembeni kétely felmerülését, ami később tudományos körökben is megnyilvánult.

A magyar közvéleményt azonban elmélete helyes vagy helytelen voltánál jobban érdekelte az elszánt hazafi kalandos utazása, illetve életben maradása. Azért a *Tudományos Gyűjtemény* 1826 március végi lapzártakor fontosnak tartotta már jelezni, hogy Kőrösi 1824 december 12-én „a Himalaya bértzein, Hindostántól éjszakra, beszélt Moorcroft Anglus Kapitánnyal.”¹⁰

Ami azt jelentette, hogy három és félévi némaság és rejtély után megérkezett az a híradás, amelyről aztán a következő lapszám nagy örömmel ilyen címen számolt be: „Kőrösink még él!”¹¹ A részletes tudósításban először Metternich birodalmi kancellárnak a 1825 szeptember 3-án a magyar kancelláriához szóló értesítése található, miszerint egy angol katonatiszt a Himalája hegységében 1824 decemberében találkozott Kőrösivel. A birodalmi kancellár értesülése Ottenfels konstantinápolyi osztrák ügyvivőtől származott, aki Metternich-hez küldött jelentésében közölte: a teheráni angol ügyvivő a sokat nyomozott Kőrösinek nyomára akadt. A harmadik közölt irat Willock teheráni angol ügyvivő 1825 július 15-i levele, amely azt közölte a konstantinápolyi osztrák intendanturával, hogy 1824. december 10-én a Himalája hegységben Moorcroft rátalált Kőrösi magyar utazóra. Nevét tévesen Korusan-nak írja ugyan, de az utazó leírása, jellemvonásai és készütsége bizonyítják, hogy az eltűntnek tekintett Kőrösi Csoma Sándorral van szó. A *Tudományos Gyűjteményben* megjelent híradást Kováts József és Baritz János nagyenyedi professzorok írták alá, hozzájuk érkezett ugyanis a Kőrösi megtalálására vonatkozó és közölt iratanyag. Az iratokhoz az aláírók Jegyzés-ükben azt pontosítják, hogy Moorcroft téves névirása Kőrösiről onnan származik, hogy

⁹ *Tudományos Gyűjtemény*. 1825. IX. 3–5.

¹⁰ *Tudományos Gyűjtemény*. 1826. III. 128.

¹¹ *Tudományos Gyűjtemény*. 1826. IV. 123–127.

nem értette a magyar hangokat. Nyilván Kőrösiről van szó, aki Buharába, illetve Tibetbe igyekszik, hogy a dalai láma gyűjteményének kéziratái között kutasson. Minden remény megvan arra, hogy a magyar eredetkérdést kutató Kőrösit rövidesen „hazafiúi buzgósággal” itthon ölelhetik.¹²

Kőrösinek Nyugat-Tibetben folytatott kutatásairól nemsokára ismét az a Thaisz András, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője írt részletes beszámolót angol és osztrák tudományos folyóiratok cikkei alapján a Külföldi Literatura rovatban, az az írástudó, aki olyan lelkesen állott a magyar tudós mellé mindjárt utazása kezdetén. Anélkül, hogy részleteire kitérnénk, mindössze summázzuk mondanivalóját. Először erdélyi és göttingai tanulmányairól, horvátországi útjáról szól, majd rátér keleti utazására, mely Havasalföldön, Bulgárián, görög területeken, Egyiptomon, Közel-Keleten át Teheránig tartott. Miután itt megpihent és hazai segélyért folyamodott, annak késése miatt Willock segítségével Buharáig utazott. Miután itt orosz seregek érkezésének hírére vette, kénytelen volt délkeletnek fordulni és az afganisztáni Kabulba utaznia. Onnan Pesawarba utazott, majd Kasmírba, onnan meg Lehbe, Ladak fővárosába jutott. Innen a hegyeken át Járkendbe szándékozott utazni, de a „terhes utak” és a kínai hatalom európai utazók iránti gyanakvása miatt kénytelen volt Lehbe visszatérni. Itt találkozott Moorcrofttal (1822), akinek megbízatása alapján a tibeti nyelv tanulmányozását folytatta 1824-ig.

A cikkben szóba kerülnek a Kőrösi által tanulmányozott anyagok, a tibeti nyelv grammatikája és a tibeti szent könyvek 320 kötetes gyűjteménye, melyet szanszkritből fordítottak nyelvükre. Két év után Kőrösi Szabáthuba utazott, de Tibetbe szándékozik visszatérni vizsgálódásai folytatására. Itt hallunk először arról, hogy a tibeti grammatika és szótár elkészítése fontos feladat volna. És itt következik a tibettudományok mai napig érvényes értékelése, ami abban áll, hogy „betöltene egy hézagot a Nyelv-tudományban, s megkönnyebbitené a Tibettel való kereskedést. A Tibetiek vallási systemájoknak, úgy nem különben mesés vagy igaz történeteiknek felvilágosítása hasonlóképen nevezetes hézagot töltene be a Nemzetek és emberiség történet-írásában.” Thaisz megjegyzi, hogy a cikk alapján mindenki meggyőződhetik Kőrösi kutatásainak haszna felől, ugyanakkor arról is, hogy „Ásiában semmit se kereshetünk, semmit sem találhatunk tzelunkra nézve”. Nemsokára közölni fogják Horvát István ezzel kapcsolatos rajzolatját és remélik, hogy Kőrösi is történeti felvilágosításokat fog nyújtani hazánkra nézve.¹³

2. Az „utazások divatja” korában a nagy keleti kutatókról szóló tudósítások fontos és közérdekű tudományos kérdésekről tájékoztatták az újdonságokra, nemzetünkre vonatkozó hírekre éhes magyar olvasóközönséget, de a *Tudományos Gyűjtemény* jellegénél fogva elsősorban az írástudókat, a felsőbb értelmiséget szolgálta. Az 1825-ben Széchenyi István kezdeményezésére alapított Magyar Tudós Társaság még a megfelelő szervezeti kereteket, megnyilvánulási formákat kereste. Tudnunk kell azonban, hogy az általunk Széchenyi nevéhez fűződő akadémia-alapítás jelentőségét 1825-ben a *Tudományos Gyűjtemény* nem ismerte fel. Jellemző ezzel kapcsolatban, hogy a folyóirat végén, az Intézetek rovatban a legkülön-

¹² Tudományos Gyűjtemény. 1826. IV. 123–127.

¹³ Tudományos Gyűjtemény. 1826. IX. 105–110.

bőzőbb főiskolák, szemináriumok, kollégiumok, tudományos társaságok, színházak hírei, újdonságai, tevékenységük formái és eredményei folyamatosan megjelennek, de az Akadémia alapítása nemhogy 1825-ben, de 1826-ban sem jelentkezik hasábjain (valószínűleg azért, mert királyi megerősítése csak 1830-ban történt meg s vezetősége is csak ebben az évben alakult meg). Mindezek ellenére az Akadémia megszilárdulásáig hagyományai és irányulása folytán ez a lap volt az, amely a napirenden lévő tudományos kérdések ismertetésében és értékelésében fontos szerepet vállalt magára.

Erről éppen Körösi utazásához és kutatásaihoz való viszonyulás rendjén győződhettünk meg. A folyóirat mondanivalója akkoriban mértékadó, a tudomány szava volt Magyarországon, nemzeti elvárást elégített ki, szerkesztői és munkatársai ismert értelmiségiek, tudósok és írók voltak. 1827–1831. között szerkesztőségi vezetőjeként Vörösmarty Mihály dolgozott, akit 1830-ban az Akadémia tagjává választottak, 1832-től pedig a *Tudományos Gyűjtemény* irodalmi melléklapjának, a *Koszorú*nak szerkesztője lett. Az Akadémia saját folyóiratának megalapítása már 1825-től felmerült, de a hivatásának és jellegének kérdése körüli hosszas viták miatt megindítása egy évtizedet váratott magára. Így nyugodtan elmondhatjuk, hogy az Akadémia folyóirata, a *Tudománytár* 1834. évi megjelenéséig, a *Tudományos Gyűjtemény* sok tekintetben a magyar tudós testület közlönyének szerepét is betöltötte. Külön is említést érdemel a folyóiratnak egy hosszú cikke, mely a magyar nyelv családi és közéleti szerepe mellett történelmi kérdéseket, ki-fejtve azt is, hogy a gyermekeket és ifjakat „minden ismeretekre és tudományokra” magyar nyelven és ne deákul tanítsák.¹⁴ Tudósok, akadémiai tagok közölték benne, az Akadémiával kapcsolatos hírek is megjelentek hasábjain.

Szerepének megfelelően a *Tudományos Gyűjtemény* folytatta a Kőrösiről szóló tudósítások közzétételét is. 1830-ban ismét részletes anyagot publikált a magyar tudósról. Középpontjában J. Gerard angol orvos Szabáthuban 1829. január 21-én kelt Kőrösiről szóló levele állott, aki a nyugat-tibeti Kanamban (Kanumban) bűvárvárkodó utazóval találkozott. Gerard azóta híressé vált és sokszor idézett levele helyszíni, a himalájai hegyrengtetekben fekvő lámakolostor melletti kunyhóban, Kőrösínél tett látogatás tapasztalatait tükrözi. A levél rendkívül részletes, Duka könyvében 16 oldalt tesz ki, a helyszínről, a tibeti szokásokra, a lámakolostor életére és magának Csomának az életére és munkájára egyaránt kiterjed. A humanista orvost megrázta a magyar kutató nehéz munkakörülményeinek, a nagy hidegben és az erősen szűkös anyagi viszonyok között, jóformán európai könyvek és segédeszközök nélkül végzett önfeláldozó munkájának, aszkétikus életmódjának és heroikus kitartásának-szorgalmának látványára. Beszámolójával a kalkuttai Asiatic Societyt igyekezett nagyobb támogatásra serkenteni tudósunk javára, „a melly gazdag kamattal vissza pótolhatnák.” Gerard orvosnak Kőrösi megmutatta az általa tanulmányozott tibeti enciklopédia 44 kötetét. Elmondta, hogy megtalálta a Mahabharáta szövegét, amelynek egy részét elveszettnek tartották. Mindez nagyon fontos, mert az indiai irodalmi hagyományokat a menekülő buddhista szerzetesek Tibetbe mentették át. Gerard — mint orvos — számára különösen érdekesnek tűnt Csoma láma-munkatársának az az információja, hogy Lhaszában

¹⁴ Tudományos Gyűjtemény. 1825. IX. 126.

a könyvnyomtatás századok óta divatban volt, s az orvosi bonctan 60 különböző munkában is szerepel. Ígéretesnek tartotta J. Gerard a Tibet földleírásával kapcsolatban az ottani nyomtatványokban fellelhető adatokat is. Utána Gerard az általa ott végzett himlőoltásról szól. Levele utolsó felében pedig Kőrösi erdélyi magyar származásáról, nagyenyedi és göttingai tanulmányairól, végül pedig keleti utazásáról beszél, melynek során számos országon át mostani állomáshelyére jutott. Itt történik említés Heber püspök azon leveléről, melyben Kőrösivel szemben az a gyanú merül fel, hogy orosz kém volna. Ezzel szemben Gerard következetesen Kőrösi tudományos munkájáról és tibetisztikai felkészültségéről ír, melyeknek tanúbizonyságai azok a jelentések, melyeket Kőrösi a kalkuttai Ázsiai Társaságnak küldött. Végül a *Tudományos Gyűjtemény* angol nyelven közli a londoni Asiatic Journal 1829. novemberi, 167. számának azt a cikkét, amelyet Gerard orvos írt (tartalmát a fentiekben ismertettük).¹⁵

A magyar folyóiratban megjelent cikket Fekete Gáspár írta alá Párizs 1830. január 26-i dátummal. Fekete Gáspár gr. Apponyi Antal párizsi osztrák követ fiainak nevelőjeként került a francia fővárosba és onnan több cikket küldött magyarországi lapoknak. Ennek rendjén olvasta az angol lapban Gerard tudósítását Kőrösiről és azt szükségesnek tartotta saját cikkébe foglalva a *Tudományos Gyűjtemény*nek megküldeni. Bizonyosága ez annak is, hogy a magyar tudós tibeti munkásságát nemcsak itthon kísérték figyelemmel, hanem azt a külföldön nevelősködő Gáspár is számon tartotta.

Kimondható tehát, hogy az 1829. esztendő hozta meg Csoma számára a nemzetközi elismerést, a melyet Zangla és Puktal kolostoraiban tett két tanulmányútja nyomán méltán kiérdemelt. Gerard jelentése nyomán európai elismertsége 1830-ban vált publikussá Magyarországon. A tibeti gompákban folytatott áldozatos kutatásai, spártai életmódja, a sanyarú viszonyok elviselése és kiváló szakmai felkészültsége most egyszerre ráirányították Kőrösire a tudományos világ érdeklődését. Ebben oroszlánrésze volt a Csomát a helyszínen meglátogató dr. Gerardnak, aki a látottakról-hallottakról írásban és szóban részletesen beszámolt. Gerard beszámolója először Kalkuttában jelent meg, aztán bő kivonata a londoni *Asiatic Journal*ban. Gerard nagyjelentőségű beszámolójáról a napisajtó is megemlékezett. A tudós rendhagyó munkásságáról hírt adott a bécsi *Magyar Kurír* 1830. július 27-i száma. Az 1827-ben induló *Erdélyi Híradó* melléklete, a *Nemzeti Társalkodó* 1832-ben méltatta a „híres magyar nyelv-vizsgáló” tibeti kutatásait, külön is kiemelve bátorságát.¹⁶

Az említett napilapok nyilván nem vetekedhettek a *Tudományos Gyűjtemény* információs hálózatával és illetékességével, amely a következőkben is kitett magáért Kőrösi megbecsülésében és népszerűsítésében. A róla szóló közlésekben Thaisz András helyét most már Horvát István, az ismert nyelvész, egyetemi tanár vette át, aki eddig is több cikket írt róla. Horvát nem volt ugyan az Akadémia tagja, de tudományos körökben sokat vitatott munkássága ellenére ismert személyiségnek számított. 1833-ban azzal jeleskedett, hogy „Tudós Kőrösi Csoma Sán-

¹⁵ *Tudományos Gyűjtemény*. 1830. II. 113–119; *Duka Tivadar*: Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Bp. 1885. 73–89.

¹⁶ *Nemzeti Társalkodó*. 1832. II. 4. sz. 63–63.

dor Levele, eredeti deák nyelven” címen közölte a tudósnak Kalkuttából 1832. április 30-án kelt és br. Neumannhoz, a londoni osztrák követség titkárához szóló sorait. Bevezetőjében azonban Horvát szükségesnek tartotta vázolni a „nagy és bátor elszánású”, „igen híres Magyar Utazónak”, „a szeretetre méltó Hazafiú”-nak érdekeit.¹⁷ Kőrösi levele attól kezdve többször megjelent magyar fordításban is.¹⁸

Kőrösinek ez a levele válasz volt Neumann 1831. október 3-i levelére, melyben a diplomata arról értesítette keletkutatónkat, hogy a magyarországi gyűjtés szép eredménnyel járt és annak összegét, 142 fontsterlinget egyidejűleg küldi. A levélben Kőrösi megköszönte a gyűjtést és a küldött összeget. Mivel a pénzt nélkülözni tudja, azon szanszkrit könyveket vásárol és hazaküldi azokat Magyarországra tanulmányozás végett. Véleménye szerint ugyanis a két nyelv között rokonság állapítható meg és a „magyarság sok régi emléke megtalálható itt”. Maga jelenleg a tibeti emlékek tanulmányozásával foglalkozik. Reméli, hogy a szanszkrit és tibeti nyelv segítségével „jelentékenyebb anyagot” tud majd „összegyűjteni a magyar régiségek megvilágítására.” Ismét megszövegezi véleményét a magyar őshaza fekvéséről. „Tatárország Kína felé eső belső zúgai azok a helyek, kétségen kívül, ahol a magyar törzs bölcsőit kell keresni” – írja. Elhatározása, hogy visszatér hazájába, de tanulmányai folytatására néhány évet még keleten óhajt tölteni. Végül arra kéri Neumannt, hogy — mivel engedély nélkül hagyta el hazáját — részére szíveskedjenek útlevelet küldeni.¹⁹

A *Tudományos Gyűjtemény* Horvát Istvántól 1833-ban még egy Kőrösi-anyagot közölt. Horvát ugyanis az őt Kállay Ferenc részéről írt bírálat kapcsán, Levél Kőrösiről c. cikkében idézi ellenfelének írásából a párizsi Ázsiai Tudós Társaságban elhangzott levél szövegét a magyar tudósról. A párizsi hír arról tudósított, hogy az ősei törzsökét Ázsiában kereső Kőrösi behatolt Tibet közepéig, ahol öt esztendőt töltött kutatásokkal, most pedig megérkezett Kalkuttába. Ott Kőrösi azt a rakás könyvet osztályozza, melyeket a kalkuttai Ázsiai Társaság Butan és Nepál területéről kapott s eddig nemhogy tartalmukat, de még azok nyelvét sem tudták megállapítani. A magyar tudós tibeti grammatikát és szótárt akar kiadni, aminek kiadására aláírás indult. A levelet a párizsi Desnoyer intézte Marcelhez; jelezte, hogy a maga részéről már aláírt, ha a címzett is aláírni óhajt, közölje vele.²⁰ Horvát vitapartnere, Kállay Ferenc a Magyar Tudós Társaság tagja volt, és ő írta a *Conversations Lexikon* felhasználásával készült első nagyarányú magyar enciklopédia, a *Közhasznú Esmeretek Tára* számára a Kőrösiről szóló címszót (Pest 1833. VII. 302–304.). Kőrösi itt megjelenő életútja elég kimerítő és pontos, nagyjából azt nyújtja a kutatóról, amit akkoriban tudtak róla Magyarországon. Különösen szép Kőrösi szilárd jellemének, eredeti elhatározásához való ragaszkodásának bemutatása.²¹

Hazai népszerűsége és nemzetközi megbecsültsége után következett a magyar tudományos elismerés legmagasabb foka: Kőrösinek az Akadémia levelező

¹⁷ *Tudományos Gyűjtemény*. 1833. I. 93–99.

¹⁸ Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. Közéteszi: Terjék József. Bp. 1984. 119–120; Kőrösi Csoma Sándor levelesládája. Szerk. Szilágyi Ferenc. Bp. 1984. 248–251.

¹⁹ *Csetri Elek*: Kőrösi Csoma Sándor. Bukarest 1984. 145–146.

²⁰ *Tudományos Gyűjtemény*. 1833. X. 125–127.

²¹ *Csetri*: Kőrösi Csoma Sándor. 204.

tagjává választása 1833-ban. Az ide vezető út állomásai a kalandos keleti utazás, hazai népszerűség, az áldozatos tibeti kutatások és nemzetközi elismertség voltak. Kiemelkedő személyiségének, s tudományos utazásainak és eredményeinek megismertetésében különösen a *Tudományos Gyűjtemény* jeleskedett, melynek szerkesztői: Thaisz András és Horvát István fáradhatatlanul közölték a Kőrösire vonatkozó híreket. Európa nagy metropolisáiban tartózkodó magyar értelmiségiek az ottani tudományos folyóiratok információi alapján nemegyszer közöltek tudósunkra vonatkozó híreket.

A hatalmas brit világbirodalom fővárosába nemcsak mástermészetű információk futottak össze, hanem a tudományos jellegű eredmények is. Így magyarázható, hogy a Brit Birodalomhoz tartozó Indiából Londonba jutottak az angol védnökség és támogatás alatt kutató Kőrösi tibetológiai munkásságának hírei. A világméretekben gondolkodó angol tudománynak megvoltak azok a sajátos intézményei, amelyek a legkülönbözőbb kontinensek-országok-tartományok kutatásait számba vették és ápolták. A koncepcióba illett bele a londoni székhelyű, orientalista irányulású Royal Asiatic Society működése. A londoni társasághoz befutottak az ázsiai tudományos értesülések-eredmények, így a kalkuttai Asiatic Society of Bengal jelentései, melynek támogatását kutatásaiban Kőrösi végig élvezte s melynek 1830-tól könyvtárosa volt. Köztudott, hogy a londoni Ázsiai Társaság és általában az angol orientalisták versengtek francia kollegáikkal a tibeti világ feltárásában. Most Kőrösi eredményeivel az angol keletkutatók kétségtelenül fölénybe kerültek, amit tudósunk felé — még tibeti könyveinek megjelenése előtt — azzal jutalmaztak, hogy 1830-ban a londoni Royal Asiatic Society tagjává választották. Választását Schedel (Toldy) Ferenc, a magyar Akadémia „titoknok” ajánlása alapján John Bowring támogatta, aki az első angol nyelvű magyar költői antológiának szerzője volt. Az ünnepélyes megválasztáson maga Schedel (Toldy) Ferenc is részt vett. A londoni Királyi Ázsiai Társaság tagsága Kőrösi részére magas tudományos elismerést jelentett.²² Érdekes, hogy a kalkuttai Asiatic Society of Bengál, mely hosszú idő óta Kőrösi támogatója volt, csak 1834. január 30-án választotta pártfogoltját a társaság tiszteleti tagjává.²³

Kőrösi angol elismerése és párizsi híre a magyar tudományosság tudtára adták, hogy honfitársuk, ha nem is a magyar őshazakutatásban, de az orientalisztikában megbecsült személyiség. Az angol jelzések az osztrák birodalmi hatóságok előtt tudatosították Csoma rendkívüli tudományos teljesítményét. Mindezek a tényezők előkészítették tudósunk magyar akadémiai tagságát. Megválasztására az Akadémia közgyűlésén 1833. november 15-én került sor. Az alapszabály szerint „valakinek taggá választásához szükséges, hogy szavazható tag által érdemei és tehetsége előadása mellett írásban ajánltassék s ez ajánlás a teremben 8 napig olvasásra legyen kitéve.” A Kőrösi munkásságát nemcsak itthonról, hanem londoni értesülések alapján is jól ismerő, enciklopédikus műveltségű és európai kitekintésű Schedel (Toldy) Ferenc első helyen javasolta Kőrösi Csoma Sándort levelező tagul, „a híres ázsiai utazót, ki — úgymond — nemcsak díszére van nemzetünknek, hanem hazajövele után nélkülözhetetlen orientalista társa

²² Szilágyi Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor nyomában. Bp. 1987. 203–204.

²³ Szilágyi Ferenc: i. m. 202.

lenne Intézetünknek.” Perger János, a nagyváradai születésű jog- és történettudós maga is ajánlotta Kőrösit. A Magyar Tudós Társaság aztán szótöbbséggel (a lehetséges 20-ból 18 szavazattal) kimondta Kőrösi levelező tagként való megválasztását; a jegyzőkönyv megemlíti róla, hogy „most Kalkuttában” tartózkodik.²⁴ Az Akadémia döntése annál inkább méltányolandó, mert Kőrösi eddigi eredményei alapján történt, ami azt jelenti, hogy tudományos testületünk bizalmat előlegezett neki, hiszen egy évvel tibeti szótára és nyelvtana megjelenése (1834) előtt történt.²⁵

Az akkori nemzetközi közlekedési és postaszolgálat nehézségei magyarázzák, hogy megválasztásának hírért Kőrösi csak 1835-ben kapta meg és féltve őrizte iratai között. Az életrajzát elsőként megíró Duka, Kőrösi akadémiai oklevelét 1854-ben még látta Kalkuttában, sajnos később az okmányoknak nyoma veszett. A Kőrösi akadémiai tagságát tartalmazó oklevelet 1833. november 15-i dátummal Pesten állították ki s azt József nádor, gr. Teleki József és Döbrentei Gábor írták alá.²⁶

3. Kérdés most már az, hogy milyen volt a kapcsolat a levelező taggá választott Kőrösi és az Akadémia között. Az 1842-ben bekövetkezett haláláig eltelt kilenc év alatt Kőrösi és az Akadémia között tudományos és honfitársi alapon álló szívélyes kapcsolat alakult ki. Ezalatt orientalistánk egyre inkább kötelességének tekintette, hogy kutatásai hazájának is szolgáljanak, s a tibetisztikán túlmenően a magyar őshaza, a magyar nyelvrokonság kérdésében is eredményt hozzanak. A Kőrösi – Akadémia kapcsolatot az is kedvezően befolyásolta, hogy a magyar tudományos testület titkára ekkoriban az a Döbrentei Gábor volt, akit Erdélyből már valószínűleg ismert, hiszen Gyarmathi Sámuellel együtt mindketten a kolozsvári „tudós kör” tagjai voltak, akik rokonszenvvel tekintettek a messzi őshaza-kutató útra merészkedő Kőrösire. Magunk részéről kapcsolattartásnak tekintjük azt is, ha az Akadémia részéről érkezett levelekre, különböző okokból, nem maga Kőrösi válaszolt, hanem Prinsep, a kalkuttai társaság titkára, aki Kőrösi zárkózottságát próbálta feloldani. Létének bizonytalansága, kiszolgáltatottsága, az őt ért kémkedési vádak és gyanakvás légköre Csomát óvatossá és tartózkodóvá tették és arra bírták, hogy csak az angol hatóságokkal érintkezzen. Az a tény, hogy az őshazakutatás háttérbe szorult munkásságában s az emiatt hazájában mutatkozó csalódottság Kőrösit végig nyomasztotta, Magyarország fele passzivitásra kárhóztatta. Egy ideig a vélt szanszkrit-magyar nyelvrokonság illúziójában ringatta magát, mikor rájött annak alaptalanságára, újabb kutatásokra és utazásokra vállalkozott, hogy ifjúkori elképzeléseinek és a hazai elvárásoknak elegendet tegyen.

Döbrentei, úgy látszik, hogy csak hónapokkal (valamikor 1834-ben) megválasztását követően értesítette Kőrösit s levelével együtt akadémiai kiadványokat is küldött a messzi földön tartózkodó vándornak. Világosan mutatja ezt Jakob Prinsep, a kalkuttai Ázsiai Társaság titkárának Döbrenteihez szóló válasza. A levelet Prinsep írta ugyan, de abban Kőrösi gondolatai húzódnak meg, azért különös méltánylást érdemel. Prinsep 1835. január 20-i levelében arról ír Döbrenteiének, hogy megkapta (a valószínűleg Kőrösinek szóló) latin és magyar nyelvű

²⁴ *Viszota Gyula*: Tagajánlások az Akadémiában. Akadémiai Értesítő. 1906. 503.

²⁵ *Csetri*: Kőrösi Csoma Sándor. 150.

²⁶ Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. 172.

levelet. Döbrentei levele „éppen azon szerencsés időben érkezett Kalkuttába”, mikor egy magyarországi tudós, Kőrösi Csoma Sándor a Társaság épületében azért tartózkodott, hogy „tibeti szókönyve és grammatikája kiadására felügyeljen”. „Amaz örömet, mire ő, e nemzeti nyelvén lévő tudós kötet keresztülolvasásán gerjede, könnyen lehet elgondolni, valamint a nyereséget is, mely annak tartalma megmagyarázásából az Ázsiai Társaságra hármlott. Csoma úr fáradozásai a tibeti nyelv körül végöket érek, midőn most már oly munkát bocsáta közre, mire igazán büszke lehet” írja Prinsep. A részére nyújtott támogatás ellenszolgáltatásul munkáját a brit nemzetnek ajánlotta, de „nem ejtette ki elméjéből szülőtte földének hozzá lévő jogait, s mivel őt, barátaihoz vagy nemzete tudósaihoz írásától rendkívüli szerénysége tartoztatja, kötelesnek érzem megszakasztani a hallgatást, ámbár arra akart bírni engemet, s értesítem a Magyar Társaságot fáradozásairól, viszontagságairól, nemkülönbén jelen körülállásairól és szándékairól, mik azt kétségen kívül érdeklendik” – folytatta Prinsep. Azután kifejti, Kőrösi arra kérte, közölje, hogy tibeti szótárából és grammatikájából 50 példányt „az Ő császári Felsége tartományaiban lévő tanító intézetek s könyvtárak számára” juttat, kettőt pedig a nagyenyedi Bethlen-kollégiumnak. A Magyarországról neki juttatott pénzt (300 aranyat) tanulmányai mostani tárgyára akarja fordítani. Nehány hónapig Kőrösi még Kalkuttában marad, aztán újabb tibeti tanulmányutat forgat eszében.²⁷

Egy fél esztendőnek kellett eltelnie, míg Döbrentei levelére maga Kőrösi választ küldött. Ebből értesült Csoma a magyar művelődés egyik legnagyobb eredményéről, az Akadémia megalapításáról. A „Magyar Tudós Társaság titkáranak” szóló, 1835. július 18-án kelt levélből is az öröm sugárzott: „öröm volt számomra, hogy az Évkönyv első kötetéből és a Magyar Tudós Társaság Tervezetéből és Alapszabályaiból... megismertem Ő Szent Császári és Királyi Felsége jóakarátát és kegyességét, a főrendek lelkesedését és bőkezűségét, a tudós férfiaknak és minden rendnek serénységét és műveltségét ez oly nagyon óhajtott intézménynek alapjai lerakásánál. Adja a jóságos és hatalmas Isten, hogy minden fáradozástok szerencsésen sikerüljön!” – írja. Aztán kijelenti, hogy az európai tudományosságnak munkájával használhatott valamit, de „házánkat illetően semmit sem tett”. Azért úgy határozott, hogy a részére küldött pénzből, tisztelete és hálája kifejezéséül 200 aranyat visszaküld, mivel nem tartja „szükségesnek több szanszkrit könyv megszerzését.” Végül ázsiai munkássága gyümölcseiből 50 példányt ajánl fel a „Magyar Társaságnak” birodalmi szétosztásra, csak azt a kikötést téve, hogy azokból 10-10 darab „Erdély számára biztosíttassék”.²⁸

Kőrösinek valóban nem mindennapi öröm lehetett, hogy olyan hosszú idő után kezébe vehette akadémiai tagsága oklevelét s magyarul olvashatott az Akadémia I. évkönyve vételével. Alkalma volt a magyar tudomány fejlődéséről, állapotról értesülni. Ami annál érdekesebb volt, mert az Akadémia Csomának hazájából történt távozása után alakult meg, aminek fontosságát tudósunk felmérhette. Az évkönyv máskülönbén mind kinézésre, mind tartalomra reprezentatív kiadvány volt. A nagyformátumú munka díszes kiállítása jó benyomást tehetett Csomára; a külső címlap utáni első melléklete Kazinczy Ferenc portréját hozta, belső cím-

²⁷ Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. 129.

²⁸ Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. 130.

lapján pedig az Akadémia emblémája volt látható. Tartalma nemkülönben becses volt. Először a magyar tudományos törekvéseket részletezte a magyar államalapítástól az Akadémia megalapításáig. Azután az akadémiai tevékenység sorában a testület első három nagygyűlésének bemutatása (1831–1832) s az ebben az időszakban tartott „héti gyűlések” és igazgatósági gyűlések előadása következett. Megjelentek az évkönyvben az első elhunyt tagokról szóló emlékbeszédek is (Kisfaludy Károly, Köteles Sámuel, Kazinczy Ferenc, Kresznerics Ferenc és gr. Festetics György felett). Végül az első akadémiai évkönyv teljes második felét értekezések töltötték ki, melyek sorában elsősorban az ókor, aztán a régészet, középkor, fizika, poétika és filozófia volt képviselve.²⁹

Kőrösi még ugyanazon a napon levelet írt nagyenyedi professzorainak is. Kifejtette benne, hogy mivel utazását ellenezték, feledékenységben akart maradni. Újságokból és tudományos jelentésekből azonban bizonyára az otthoniak is hallottak róla, tudják merre utazott és mit dolgozott. „Sokat láttam, hallottam és tanultam, de keveset célunkra szolgálót”. Edesen emlékezik nemzetére, Alma Materére, rokonaira, professzoraira. Az utóbbiakra bízta az általa küldött arany szétosztásának gondját, megszabva, hogy milyen célokra fordítsák az összeget. Végül két tibeti munkájából 10–10 példányt Erdélybe küldet és meghagyja, hogy kiknek, illetve milyen intézményeknek juttassanak azokból.³⁰ Keletkutatónk leveleiben már nagyobb magabiztosság mutatkozik (tibeti munkái megjelenése utáni időszakban vagyunk), ugyanakkor az őshazakutatás kudarca miatti keserűség.

Kőrösi 1835. július 18-i levelére sem Döbrentei, sem a nagyenyedi professorus választása nem ismeretes. Ellenben fennmaradt Döbrenteinek Prinsep 1835. január 20-i levelére küldött válasza (1835. szeptember 30.), mely a Kőrösi – Akadémia kapcsolat szempontjából is fontos. Döbrentei Csomának is válaszolt, ez a levél azonban elveszett, csak egyes részletei ismeretesek.

1835. szeptember 30-i, Prinsephez küldött levelében Döbrentei kifejezi örömet, hogy a kalkuttai tudományos titkártól értesülést sikerült nyernie Kőrösi felől. De hát beszéljen maga a forrás: „A Magyar Társaság VI. nagygyűlésén a legnagyobb érdekelttség tárgya volt azon körülmény, amit előadtam, hogy Öntől, mint biztos kútforrásból kezemhez érkezett a hír Kőrösi Csoma Sándor felől. S miután az Ön levelét magyar fordításban felolvastam, az általános óhajítás az volt, hogy én írjam meg Önnek a Társaság nevében legszívélyesebb köszönetünket. Annyira óhajtottuk már hírére hallani Kőrösinek és annyi idő óta, de mivel az elmaradt, azt hittük, hogy ő már el is hagyta az élők sorát. Az Ön levele a Társaság folyóiratában, a *Tudománytárban* is közzé fog tételni, s én nem kételkedem, hogy az egész nemzet hálás lesz Önnek ez ügyben való közbenjárásáért.” A levél további része Kőrösi és az Akadémia jövődi kapcsolataira s a magyar elvárásokra vonatkozik. Először is Döbrentei felszólítja Csomát, „hogy tegye félre tartózkodását és írjon a Magyar Társaságnak utazása eredményeiről és a régi magyarok hazája felőli véleményéről, amelynek felfedezésére Ázsiába utazott.” Döbrentei megkéri Prinsepet, hogy adja át Kőrösinek a mellékelt levelet, „az oklevéllel együtt, mely szerint a Magyar Társaság őt tagjának vallja, meg lévén választva

²⁹ A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. I. (1831–1832). Pest 1835.

³⁰ Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. 131–132.

1833-ban.” Az Akadémia örömmel várja tibeti munkáinak példányait. Végül Döbrentei támogatást ajánl Csomának. Arra hivatkozva, hogy tudós létére Csoma eddig brit segítséget élvezett, ha hajlandó elfogadni, most Magyarország igyekszik őt anyagilag támogatni. A magyar akadémiai titkár levelének még egy fontos vonatkozása Döbrenteinek az az ígérete, hogy érdemei elismerésül (orientalista foglalatosságai mellett nyilván a Kőrösinek nyújtott támogatásra gondolt) a legelső alkalommal Prinsepet fogja magyar akadémiai tagságra ajánlani.³¹

Előbb említettük, hogy Döbrentei ugyanazon a napon Csomának is válaszolt. A levél elveszett ugyan, de egyes részleteit Duka eredetiben még olvasta és egyes részleteit közölte. Döbrentei az Akadémia nevében írt az orientalista tudósnak. Kérte: „Egész őszinteséggel nyilatkozzék az úr, kívánja-e vagy sem, hogy segítségére aláírás nyittassék? Így út nyilandik legalább, hogy a magyar nemzet is illően gondoskodjék fiáról, ki ős históriájáért magát ily tövises útra áldozá.” Döbrentei feleletet kér, megküldi akadémiai oklevelét s az akadémiai évkönyveket.³²

Kőrösi megválasztásában keleti őshaza-kutató utazása és tibetisztikai eredményei egyaránt közrejátszottak. A magyar közvélemény és az Akadémia azonban az orientalisztikában elért sikerek után most már azt várta tőle, hogy eredeti célja, az őshaza kutatásában is eredményekről tud beszámolni. Sokatmondó ezzel kapcsolatban Kőrösinek Neumannhoz szóló köszönőlevele (1832. április 30), melyben a Magyarországon részére gyűjtött és elküldött jelentős pénzösszeg vételekor kénytelen volt mentetetni magát: „mivel érzem, hogy mennyire kevésbé tudok kitűnni a magyarok őshazájának kutatásában és körülhatárolásában, minthogy nem nyílik számomra út Scythiába, az Imauson túl, habozom, hogy azt vajon elfogadnom vagy inkább visszautasítanom kell-e” – írta Kőrösi.³³ Az őshaza-kutatás eredménytelensége készítette arra is, hogy később, a részére küldött 450 aranyból 200-at visszaküldött („az európai tudományosságra nézve valamicskét tettem, de fájdalom felettébb, hogy különösen hazánk részére még nem lendíthettem semmit” – vallotta 1835-ben).³⁴

Kedvező körülmény volt viszont, hogy az 1830-ban akadémiai taggá választott Schedel (Toldy) Ferenc Kőrösi csodálói közé tartozott s az Akadémián egyre nagyobb befolyásra tett szert. Tisztségei közül kezdetben a legjelentősebbnek az tekinthető, hogy az évtizedes vajúdás után, 1834-ben megindult akadémiai folyóiratnak, a *Tudománytár*-nak ő lett az első szerkesztője. Az induláskor megjelentetett „Vezérszó”-ban Schedel ezeket írta: „A *Tudománytár* encyclopaediai folyóírás, az emberi tudás minden ágára terjeszkedik ki, előkelő tekintettel a jelenkor haladásaira a külön tudományokban.” A tudományágak sorában külön felsorolja a filozófiát, természettudományokat, a „technolog” szakokat, matematikát (a filozófiába a kor terminológiájának megfelelően a bölcsészet karának összes tudományszakjait értette, benne az irodalom- nyelv-, történettudományt és szűkebb értelemben vett filozófiát). Célul az ismeretterjesztést tűzte ki, a cikkek kiválasz-

³¹ Kőrösi Csoma Sándor levelesládája. 292–284.

³² *Duka Tivadar*: Kőrösi Csoma Sándor. Magyar Posta. 1857. 117. sz. 530–531.

³³ Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. 119.

³⁴ *Toldy Ferenc*: Gyászbeszéd Kőrösi Csoma Sándor felett. In: Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. 187.

tásában pedig a „köz értelmesség”-et, a hasznosságot tekintette irányadónak. Azért nemcsak magyar szerzőktől akart tanulmányokat, anyagot közölni, hanem más nyelvekből való fordításokat is. Sőt megígérte úgyszintén vegyes közlemények, könyvismertetések, tudósítások és bibliográfia publikálását. Egyszóval mindazon feladatok teljesítését, amelyeket „az académiá szabott elébe” s céljai érdekében „a tud. társaság kebelén belül és kívül lévő író társai munkás segedelmét” várta.³⁵ Ekkorra nyilvánvalóan már eldőlt az a vita, hogy az Akadémiának a magyar nyelv- és irodalom művelésén túl az összes tudományágak területét át kell fognia, szelleme „nemcsak magyar, művelt is legyen, s mint ilyen megállja helyét a számra nagyobb, hatalomban erősebb európai nemzetek között” –, amint később Eötvös Lóránd megfogalmazta.³⁶

Az átfogó, egyetemes műveltség fogalmába a keleti filológia is beletartozott s ennek rendjén az Akadémia vezetői a tibettudományt is méltányolták. Az 1835-ben akadémiai titkárrá választott Schedel (Toldy) Ferenc a testület orientalista munkatársát látta Kőrösiben és folytatta elődje, Döbrentei Kőrösi iránti pártfogó-támogató tudománypolitikáját. Maga Németh Gyula mondta, hogy: „Csomáról szól a *Tudománytár* több kisebb közlése, melegen, de nem különösebb hangsúlyozásával a magyar keletkutatás szempontjainak” (1835. V 262, VIII. 226).³⁷ Hozzáteendő azonban, hogy később emlékbeszédekben és emlékezőkészekben az Akadémia kellőképpen méltányolta tudósunk jelentőségét. Ilyen értelemben értesülünk a Magyar Tudós Társaság 1836. január 11-i üléséről. Az ülés napirendjén szerepelt többek között Kőrösi hazaküldött tiszteletpéldányainak kérdése.³⁸ Az ügy Kőrösinek az Akadémiához fűződő viszonyában fontos mozzanatnak tekinthető, amit az említett ülésen központi kérdésként tárgyaltak.

A tiszteletpéldányok küldését Magyarországra Pinsep és Kőrösi egyaránt jelezte. Az Osztrák Birodalom főiskoláinak és könyvtárainak Kőrösi 50 példányt szánt és azokat J. Prinsep Esterházy Pál hercegnek, az Osztrák Birodalom londoni nagykövetének el is küldte. A tibeti munkákból 10-10 jutott Magyarországnak és Erdélynek s azok szétosztása felől gr. Teleki József, a Magyar Tudós Társaság elnöke intézkedett. Így került a kérdés az említett akadémiai ülés (1836. január 11) napirendjére, melyben a titkár bemutatta gr. Teleki József, a Magyar Tudós Társaság elnökének előterjesztését „a m.t.t. folyvást Ázsiában mulató lev. tagja Kőrösi Csoma Sándor” tibeti munkáinak hazaküldött példányai ügyében. Az elnöki előterjesztés már lényegében döntött a Magyarországnak és Erdélynek küldött 10-10 példány elosztása kérdésében. A Magyarországnak szánt példányokból a következő intézmények könyvtárjai részesültek: Magyar Tudós Társaság, Nemzeti Múzeum, pozsonyi Apponyi Könyvtár, pesti Nemzeti Kaszinó, Királyi Egyetem, zágrábi kir. Akadémia, debreceni Református Kollégium, sárospataki Református Kollégium, soproni Evangélikus Kollégium és eperjesi Görög-katolikus Kollégium. Az Erdélybe küldendő könyvek elosztásában határozó Akadémia Kőrösi

³⁵ *Tudománytár*, 1834. I. k. III-IV.

³⁶ *Németh Gyula*: Akadémiánk és a keleti filológia. In: *A Magyar Tudományos Akadémia első százada*, Bp. 1928. II. 136.

³⁷ *Németh Gyula*: i. m. 138-139.

³⁸ *Tudományos Gyűjtemény*. 1836. V. 126-129.

kívánságait tekintetbe vette ugyan, de az övénél kétségtelenül helyesebb rendet állapított meg. Mégpedig a nagyenyedi Bethlen Kollégiumnak juttatandó 2–2 példányon kívül, a következő intézmények részesültek a könyvekből: kolozsvári Királyi Liceum, kolozsvári Református Kollégium, kolozsvári Unitárius Kollégium, Gyulafehérvári római katolikus püspökség, balázsfalvi görög-katolikus püspökség, székelyudvarhelyi Református Kollégium, marosvásárhelyi Teleki Könyvtár és nagyszombeni Brukenthal Könyvtár.³⁹ Fontos megjegyeznünk, hogy Kőrösi tibeti munkáiból a magyar intézményeken kívül az Akadémia juttatott példányokat a zágrábi horvát Akadémiának és a balázsfalvi román görög katolikus püspökségnek is.

A következőkben aztán a Kőrösi népszerűsítésében és akadémiai taggá választásában élenjáró *Tudományos Gyűjtemény* és *Tudománytár*, szerkesztőikkel, Horvát Istvánnal és Schedel (Toldy) Ferencsel az élen, valósággal versengenek Kőrösi sorsának és érdemeinek bemutatásában. A publicisztikai hagyományokkal rendelkező *Tudományos Gyűjtemény* egyelőre lépéselőnyben volt. Így például láthattuk, hogy közölte a Magyar Tudós Társaság 1833. november 15-i ülésén akadémiai tagokká választottak névsorát (*Tudományos Gyűjtemény*.1834. II. 158–159.), akik között Kőrösi is ott volt, sőt a közlemény írására Döbrentei akadémiai titkár vállalkozott. A fontos társulati mozzanatnak a közlését viszont a *Tudománytár*, az Akadémia folyóirata elmulasztotta. Valószínűleg azért, mert az Akadémia évkönyve megemlékezett a tudományos újdonságról. Az akadémiai évkönyvek II. kötetében a megválasztott levelező tagok között ott szerepel Csoma is (így: Kőrösi Csoma Sándor Ázsiában”).⁴⁰

Horvát István folyóirata 1835. évi utolsó számában újból visszatért Csomához és könyvismertetést közölt orientalistánk tibeti munkáiról.⁴¹ Azért a Külföldi Literatura keretében, mert a magyar folyóirat a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (1835. 1881–1883. I.) német nyelvű ismertetését vette át. A német szerző nem írta ugyan alá nevét, de a Göttingai Egyetemi Könyvtár példányán ceruzával bejegyezték, hogy A. H. L. Heeren, Kőrösi ottani professzora írta. Heeren melegen szólt egykori tanítványáról és tibeti munkáit úttörő jellegűnek tekintette. Az ismertetés Horvátnak alkalmat szolgáltatott, hogy Kőrösi iránt a legnagyobb elismeréssel és tisztelettel írjon, ugyanakkor pedig a magyar eredetkérdéshez hozzá szóljon. Azzal kapcsolatban, hogy Kőrösi tibeti munkái ismertetését Németország egyik folyóiratából kellett átvenni, Horvát hozzáfűzi: „Nem sajnós dolog-e, hogy e Magyar Írónak munkáját Göttingából tanuljuk ismerni?”⁴² Megjegyzésével Horvát István elégedetlenségét fejezte ki amiatt, hogy Magyarországon nincsen orientalista szakember, aki Kőrösi tibeti munkáihoz hozzászólhatott volna.

Horvát cikkére rácáfolni látszott, hogy a *Tudománytár* vállalkozott Kőrösi tibeti szótára és nyelvtana bemutatására. Ha azonban jobban beletekintünk az ismertetésbe, hamar meggyőződhetünk, hogy csak általános méltatásról van benne szó. Mégis a szélesebb kitekintés, akadémiai szint annyiban jelentkezik az

³⁹ *Csetri*: Kőrösi Csoma Sándor. 150–152; *uő*: Kőrösi könyvei Erdélyben. In: Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Szerk. Pozsgai Péter. Bp. 1999. 116–119. V. ö. *Tudományos Gyűjtemény*. 1836. V. 126–127.

⁴⁰ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. II. (1832–1834). Budán 1835. 47.

⁴¹ *Tudományos Gyűjtemény*. 1835. XII. 124–129.

⁴² *Tudományos Gyűjtemény*. 1835. XII. 129.

ismertetésben, hogy kiemeli Csoma munkáinak egyetemes művelődési jelentőségét. Mégpedig: 1. a tibeti irodalom felfedezését a külföldi világ számára, 2. Tibet művelődésének jelentőségét az indiai eredetű szanszkrit nyelvű munkák átmentésében. Egyébként ismertetésének hiányait a cikkíró, hogy megígéri: „Mihelyt a két munka Pestre érkezik, bővebben tudósítjuk olvasóinkat.”⁴³

A bővebb tudósítás-ismertetés elmaradt ugyan, viszont, a Csoma halála folyóiratban is közölt hírének cáfolataként, a Tudománytár közölte Prinsep 1835. január 20-i levelét, amire már régebben ígéretet tett.⁴⁴ Az Akadémia folyóiratának 1837-ben megjelent rövid híradása aztán megmagyarázza, hogy a Kőrösiről szóló tudósítások miért maradtak el. Tudósunk ugyanis 1835–1837 között Észak-Bengáliában, Titaljában tanulmányúton tartózkodott, s kivéve a brit hatóságokat, illetve a kalkuttai Ázsiai Társaságot, minden kapcsolatot megszakított a külvilággal. James Prinsep, a bengáli Ázsiai Társaság tikárának Joseph Hammer-Purgstall osztrák államtanácsoshoz írott 1838. szeptember 9-i leveléből azonban kitűnik Csoma elkeseredettsége és nyugtalanága amiatt, hogy a Magyar Tudós Társaságnak, a nagyenyedi Bethlen Kollégiumnak és szülőfalujának tett alapítványairól hazulról nem kapott visszajelzést.⁴⁵

A Kőrösi – Akadémia kapcsolat nem szakadt meg, csak levelezésük szünetelt vagy veszett el. Mikor Kőrösi 1836. augusztus 14-én Titaljából J. Prinsephez levelet intéz, arra kéri a titkárt, hogy „mentsen fel mindennemű pénzbeli segítytől, megajánlott könyvektől és tiszteletadásoktól Európa bármely országából, a sajátom kivételével.”⁴⁶ Az együvértartozás érzése kölcsönös volt. A *Tudománytár*, az Akadémia folyóirata 1837. elején a következő rövid, de a tudós iránti legteljesebb elismerést tükröző tudósításban szól Kőrösiről: „Legújabb, a Főherczeg-Nádor Pártfogó által, az elnökség útján az academiával közlött teljeshitelű tudósítások szerint, a m. tud. t. lev. tagja, Kőrösi Csoma Sándor, jelenen Jetteliában, a Ganges éjszakai vidékén fekvő rungkani kerület egyik helységében tartózkodik, s ott nyelvészeti vizsgálatát fáradhatatlan buzgósággal folytatja. Kőrösi, tudománya és caractere által, mind az ottani törvényhatóságok mind a magánosoktól teljes mértékben tiszteltetik. Az ázsiai társaság Kalkuttában elismeri, hogy azon buvárkodásokat és munkálatokat, melyeknek ő minden idejét szánta, egyedül csak ő vállalhata, mert sem buzgóságra sem készülletekre hozzá fogható tudós ott nincsen.”⁴⁷

Csoma ugyanakkor nem küldte el az Akadémiának a Döbrentei által kért tudósítást ázsiai kutatásairól. Valószínűleg azért, mert amit tőle vártak, az őshazakutatás ügyét, nem tudta előrevinni. Mindez Csoma számára annál kényesebb kérdés volt, mert a Kalkuttába érkezése után serényen tanult szanszkritra és az abból eredő élő nyelvekre összpontosítja figyelmét és azok magyarral mutatkozó szerkezeti rokonságnak megfejtésére. Sőt, amint a helyszíni kutatásokat végző

⁴³ Tudománytár. 1835. VIII. 226–227.

⁴⁴ Tudománytár. 1835. VIII. 280–282.

⁴⁵ *Ress Imre*: Ausztriai levéltári források Kőrösi Csoma Sándorról. Levéltári Közlemények. LVI. 231,248.

⁴⁶ *Marczell Péter*: Csoma újonnan előkerült tetuliei levelei J. Prinsephez. *Confessio*. 1998. 2. sz. 70.

⁴⁷ Tudománytár. 1837. I. 128.

Marczell Péter hangsúlyozza, egy „latin műben szándékozik összefoglalni, és azon töri fejét, hogy a közeli jövőben megjárja Tirhutot, Nepált és Lhászát!”⁴⁸

Köztudott, hogy a szanszkrit-magyar rokonság elmélete illúziója szertefoszlott előtte, titáljai (tetuliai) kutatásai sem vezettek eredményre. A kudarc nyílt beismerése honfitársai és irigyei előtt nehezebbé esett, inkább elzárkózott jóformán mindenkitől. Egyetlen intézettel, a kalkuttai Ázsiai Társasággal tartott fenn hivatalos kapcsolatot. Annak új titkárához, Henry Torrenshez intézte levelét 1842. február 9-én, amelyben minden vagyonát, könyvét, bankbetétjét a bengáliai Asiatic Societynek hagyta.⁴⁹ Maga pedig elindult ifjúkori álma és a hazai elvárások teljesítésére, utolsó útjára, Északra, Nagy-Tibet, Belső-Ázsia és Mongólia felé, ahol vándorló ősei nyomait sejtette-kereste.

⁴⁸ *Marczell*: i. m. 64.

⁴⁹ *Csetri*: Kőrösi Csoma Sándor. 173.

Buda Attila

PEST MEGYE ELSŐ EMBERE: GRÓF KÁROLYI ISTVÁN 1848–49-BEN

Gróf Károlyi István (1797–1881) az 1848/49-es forradalom és szabadságharc kevéssé ismert szereplői közé tartozik, noha a kortársak tudtak róla és méltatták jelentőségét. Ezt az is mutatja, hogy neve olyan, egymástól sok szempontból eltérő beszámolóban is felbukkant, mint amilyen Julian Chownitzé¹ és Piry Cirjék Jánosé.² Élete végén Kossuth is említést tett róla Herman Ottónénak, aki a Károlyiak hazafiságáról kérdezte őt: „*Jó hazafiak [voltak], mondhatnám kivétel nélkül, de a legjobb volt közülük az öreg Károlyi István. Ezt utol nem érte egy sem közülök. Egymaga ezer katonát szerelt fel a szabadságharcra a saját zsebéből, ami egy milliót jelent!*”³ Ennek ellenére személye feledésbe merült, s csak az igazán tájékozottak tudhattak például arról, hogy Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regényének egyik, a szabadságharc hadseregével kapcsolatos részlete rá vonatkozik. Jellemző az is, hogy bár neve ott olvasható a centenárium alkalmából a Pesti Vármegyeháza falára került emléktáblán, Kossuth, Petőfi, Széchenyi, Nyáry Pál, Táncsics, Szentkirályi Móric, Arany, Vörösmarty, Jókai és mások társaságában; maga az emléktábla a nagyközönség számára nem látogatott helyen, a belső udvarban található.

Pedig Károlyi István élete és személyisége alkalmas a felidezésre, arra, hogy az utókor is emlékezzen rá, ismerje életének eseményeit, melyek a nemes hazaszeretetre, az áldozatkésztségre és felelősségvállalásra napjainkban is érvényes példát szolgáltatnak, miközben az elfogulatlan szem előtt kételyei és tetteinek indítékai is feltárulhatnak.

Károlyi István nagy múltú család tagjaként Bécsben született, két fiú és három lánytestvére előtt, legidősebbként. Apjuk 1803-ban egy párbaj következtében fiatalon elhunyt, de végakaratóban meghagyta, hogy gyermekeit Magyarországon, magyar szellemben neveljék fel. Az özvegy, kívánságát teljesítve, 1808-ban a József nádor tevékenysége következtében lassan európai külsőt öltő fővárosba, Pest-Budára költözött, ahol egyébként egyik családi rezidenciájuk is volt. Ez a mai Irodalmi Múzeum épülete. Emellett az Üllői út elején is vásároltak egy telket, ez később a Köztelek elnevezést kapta. (Közbevetőleg: az itt épült, ma Üllői út 17-es számú házban lakott Bártfay László, aki Károlyi István öccsének, Károlyi Györgynek volt bizalmas alkalmazottja, s akinek szalonja a reformkor irodalmi

¹ Chownitz, Julian: Fél esztendő a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. (Ford.: S. Lengyel Márta.) Bp., 1998, Osiris Kiadó. 231.

² Piry Cirjék János: Érsekújvári napló 1848/1849. (S. a. rend.: Koncsol László.) Pozsony, 1998, Kalligram. 57., 79.

³ Somlyó Tóth Tibor: Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”. Bp., 1985, Magvető. 194–195.

nagyságainak találkozóhelyéül szolgált.) A Károlyi család birtokai ugyan döntően a Partiumban, Erdély nyugati részén, az Alföldön és a Felvidéken voltak, de ebben az időben már Pestről igazgatták azokat.⁴ S az előrelátó anya megvette még a fővároshoz közel lévő fői birtokot is, hogy gyermekeinek evvel pihenőhelyet biztosítva, még jobban ide kösse őket.

Károlyi István Bécsben, magyar piarista atyák vezetésével kezdte meg tanulmányait, amit az általuk fenntartott pesti gimnáziumban folytatott, majd ugyanitt, az egyetem jogi karán fejezett be. Ezután egy év táblalábírói gyakorlat következett, aztán a korabeli Európa egyik középpontjába, Párizsba került, az Osztrák Birodalom nagykövetségén katonai attasé lett. Diplomáciai kötelezettségeinél azonban jobban érdekelték a szalonok és a művészetek. Előbbiekben kötött ismeretséget s nem egy esetben barátságot is a francia értelmiség egyes tagjaival, s az általuk képviselt eszmékkel: a restauráció korának egyszerre egymást kiegészítő és megsemmisítő új-katolicizmusával és liberalizmusával. A művészetekhez való vonzódását pedig többszöri itáliai utazással elégitette ki. Első házasságát is Párizsban kötötte, egy tekintélyes francia család lányát, Dillon GeorGINÁT vette feleségül. Ez az örömben és élményekben gazdag környezet sem feledtette azonban el hazáját és birtokait, s nagykorúságát elérve, 1821-ben visszatért Magyarországra. De nem maradt a fővárosban, hanem kiköltözött Főtra, s amikor a testvérek felosztották egymás között az örökséget, e birtok az övé lett. Károlyi István tevékenysége a reformkor alatt kettős volt. Egyfelől és inkább a szűkebb környezetével foglalkozott. Rendbe hozatta és átalakította a fői kastélyt s az azt körülvevő parkot. Kedvező áron parcelláztatott és bérleti szerződéseket kötött fői és káposztásmegyeri földjeiből (az utóbbiból jött létre Újpest). A szolgálatában álló tisztek részére egyedülálló nyugdíjazási szabályzatot vezetett be,⁵ mely a családtagokra és az árvákra is kiterjedt. Amikor első felesége után a második (gróf Esterházy Franciska) is hamar meghalt, elhatározta, hogy a falu katolikus templomát lebontatja, s helyébe újat építtet, melyet családi sírboltként is használni kívánt. Ehhez megnyerte az akkor pályája elején álló Ybl Miklóst, aki itt hozta létre a magyarországi romantika első jelentős alkotását. Másfelől viszont részt vett az országos mozgalmakban is, igaz, hogy elég visszafogottan. Ennek oka hosszú családi gyászán (lánya is fiatalon halt meg) kívül egy furcsa, lábát megtámadó betegség volt, mely bizonyos időszakonként nagyon megnehezítette számára a járást. Az arisztokrácia más tagjaihoz hasonlóan kezdetben az ő tevékenysége is a lóversenyzés elterjesztésére szorítkozott: díjat alapított, fői kastélyát és földjeit pedig versenyek rendezésére és falkázásokra is rendelkezésre bocsájtotta. Mindezt természetesen amiatt, hogy az ország sorsát irányítóknak legyen alkalmuk a találkozásra, gondolataik, elképzeléseik kicserélésére, megvitatására. Emellett a felsőtábla tagjaként támogatta Széchenyi István terveit, például a pest-budai híd, vagy az akadémia ügyében. Sőt, felajánlotta, hogy ha esetleg ez utóbbi építésére megfelelő telket nem találnának, akkor épüljön az fel a család Soroksári úton lévő

⁴ [Éble Gábor–Pettkó Béla]: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. (Kiadja: Károlyi László, 1–2. köt.) Bp., 1911, Franklin nyomda. 2/62–63.

⁵ Ennek egy példánya jelenleg a FSZEK Ritkasággyűjteményében található, jelzete: F0 9/4.974.

telkén.⁶ Azonban, bár a főtí gróf az országgyűlési ifjak szabadonbocsájtása miatt Bécsben járt küldöttségnek is tagja volt, mégsem lehet azt mondani, hogy az események alakításában aktívan részt vett volna. Ebben az előbb említett okok mellett politikai meggyőződése is szerepet játszott. Károlyi István hazafias érzelmeit nem lehet ugyan vitatni, ámde diplomáciai szolgálata és átlagfeletti műveltsége (főtí kastélyában igen jelentős könyvtárat hozott létre, ahol a kor külföldi politikai irodalma is eredetiben volt megtalálható) következtében tisztában volt az európai hatalmi egyensúllyal, s felismerte az adott politikai viszonyok között a Habsburgoktól való elszakadás lehetetlenségeit és hátrányait; emiatt aztán semmiféle radikalizmussal nem rokonszenvezett. Nála könnyebben lelkesedett György testvére, a fiúk közül a legfiatalabb, míg Lajos, a középső, testvéreivel szemben a reformkorban a Habsburg-hű, bár korántsem aulikus főnemesség képviselője volt.

Így következett el az utolsó reformkori országgyűlés, majd 1848/49 sorsfordulója. 1847 novemberében Károlyi István betöltötte az ötvenedik évét. 1848 elején Fótton tartózkodott, s ott volt a márciusi forradalom, az országgyűlés bezárása és a kormány Pest-Budára költözésének idején is. Az események és a változásokat sejtető, majd beváltó lelkesedés magával ragadta őt is, s ehhez szerencsére adottságainak megfelelő cselekvési lehetőséget is kapott. Ez eleinte anyagi áldozatokból állt, a szükségnek megfelelően: amikor ugyanis az első felelős magyar kormány a nemzetiségi szervezkedések és ellenállás miatt is a magyar nemzetőrség szervezésébe kezdett, Károlyi István nagymennyiségű ezüst felajánlásával segítette a hadbaállításukat.⁷ Mivel azonban a kormány az első időkben nem tudta mindenhol a helyi hatalom folytonosságát biztosítani, voltak olyan részei az országnak, amelyeken különféle kihágások, erőszakos cselekmények történtek, egyes személyekkel és egyes birtokokkal szemben.⁸ Így például a Pest megyei Kókán is, ahol a parasztok olyan földek használatába fogtak, amelyek szerződés szerint nem az ő birtokuk voltak, majd pedig a faiskolák és az ültetések kivágását kezdték el. E meggondolatlan szabadosság odáig fajult, hogy az intézkedő gazdatiszteket is megverték és elzavarták. Ez a terület a főtí birtok része volt, s mivel Károlyi István gondoskodó földesura volt jobbágyainak, törődött velük, megélhetésükkel és gyermekeikkel is; korábban hasonló esetek nem fordultak elő az ő földjein. A történeteket egyrészt a márciusi, áprilisi eseményekre adott zavarodott válaszként, illetve az ezt felszító és fokozó, a nemzetőrség szervezését a különböző társadalmi csoportok egymás ellen fordításával meggátolni igyekvő, suttogó propaganda hatásának kell tulajdonítani. Károlyi István azonban nem ijedt meg, és személyes jelenlétével sikerült lecsillapítania a rendbontókat. Mivel tekintélye a megyében máshol is érezhető volt, a belügyminiszter, Szemere Bertalan a vezérmegye főispáni helytartójává nevezte ki.⁹ Pest megye örökös főispánja azonban István nádor volt, aki viszont ekkor a királyi helytartói tisztelet töltötte be, s nem

⁶ Barkassy Imre–Kazinczy Ferencnek. (Pozsony, 1825. nov. 4.) = Kazinczy Ferenc levelezése. (Közzevadás: Váczy János, 1–21. köt.) Bp., 1890–1911, MTA. 19/448.

⁷ MOL H 92. Nemzetőrségi Tanács. 1848: 940; MOL H 3 Hadügyi és nemzetőrségi iratok 1848: 518; PML Közgy. iratok 1848: 4.564; Radical Lap, 1848. június 2., 6.

⁸ Erről bővebben: EMBER Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp., 1951, Közoktatásügyi Kiadó. 140.

⁹ Közlöny, 1848. június 17., 33. A kinevezés dátuma: június 15.

tudott a megye ügyeivel foglalkozni. Károlyi István emiatt nem lett főispáni címmel kinevezve, noha hatásköre és cselekvési szabadsága természetesen főispáni volt. Hivatalát június 19-én foglalta el,¹⁰ s ettől kezdve ténylegesen is részt vett a helyi események alakításában: a vezérmegye első embereként példát nyújtott a többi megyének, elősegítette az új adminisztráció kialakítását, és intézkedéseivel hozzájárult a kormány elképzeléseinek megvalósításához. Személyesen tanította be a fóti nemzetőröket, s augusztusban elkísérte a Pest megyei nemzetőr csapatot négy hétre Verbászra. Visszatérve a fővárosba délvidéki tapasztalatai alapján újabb felajánlást tett egy 1800 fős lovas szabadcsapat felállítására, melynek összes költségét, a neki járó úrbéri kárpoztólásból kívánta fedezni. Az OHB és személyesen Kossuth is örömmel fogadta ezt a nagylelkű gesztust, s november elején megindult a toborzás, elsősorban az alföldi Károlyi-uradalmakban, de át lehetett jelentkezni más alakulatokból is. November 7-én, 8-án és 9-én Károlyi István saját maga is a toborzások színhelyére utazott: első nap Ceglédre, majd másnap reggel Nagykőrösre, aznap délután pedig Kecskemétre. Itt az utolsó nap délelőttjére Csányi János főbíró népgyűlést hívott össze, melyen hirdetmény formájában közzétették az igen kedvező feltételekkel járó toborzási felhívást. 11-én Kossuth Lajos köszönetet mondott a felajánlásért és ezredesként kinevezte a csapat vezényletére. Károlyi István erre így válaszolt: *„A bizalom, mellynél fogva a tisztelt honvédi bizottmány engemet a felállítandó pestmegyei lovas-csapat vezényletére ezredesi minőségben föl hívni méltóztatott, mondhatlanul drága ereklye nekem, s midőn ezért ezennel hálaköszönetet mondok, egyszersmind szerencsésnek vallom magamat, hogy kedves hazámnak, mellynek függetlenségeért, ha kell, életemet s mindenemet föl áldozni kész vagyok, hasznos szolgálatot tenni bő alkalmam leend.*

*De nem mulaszthatom el egy úttal azt is kijelenteni, miszerint azt, mit én ajánlatom által tettem, nem áldozatnak, hanem puszta honfui kötelességemnek tekinthetem egyedül; imádozt felséges hazám tőn olly helyzetbe, hogy ezt tehessem, a hazától nyertem, mivel bírok, s így csak a hon iránti tartozásomat róvom le, midőn azt, mit nélkülözöm lehet, és jelen súlyos körülmények közt minden becsületes honpolgárnak nélkülözni tudni kötelesség, elárult szegény hazám védelmére fordíthatni szerencsés vagyok.”*¹¹ A szabadcsapat a hadrendben később a 16-os Károlyi-huszárezred nevet kapta.¹² A lovasezred felállítása azonban különféle szervezési, ellátási és fegyelmi ügyek miatt nehezen haladt, noha Károlyi István jóvoltából a toborzottak többféle kedvezésben részesültek. Ráadásul az 1848-as év végétől az alapító és a nevét viselő lovasezred közötti kapcsolat meg is szakadt. Az osztrák csapatok közeledtére ugyanis Károlyi István nem menekült el a fővárosból, családtagjai, ismerősei és gróf Batthyány Lajos társaságában a Károlyi-palotában tartózkodott. Maradásuk okaira részben rávilágít Károlyi István alább közölt védekező irata is. A történeteket ugyanis mindketten úgy értelmezték, hogy a bécsi udvar lépett le az általa megadott alkotmányosság útjáról, először az országgyűlés berekesztésével, másodszor Ferenc József koronázás nélküli királyságával. Károlyi István huszárezrede létrehozásával csupán hazafias

¹⁰ Közlöny, 1848. július 24. 90.

¹¹ Fogalmazványa: MOL 395. Lad. VI. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Családtagokkal kapcsolatos iratok. Megjelent: Közlöny, 1848. november 15. 758.

¹² Iratanyaga szerencsére döntő részben fennmaradt a Károlyi-levéltárban, ennek alapján a huszárezred történetének feldolgozása folyamatban van.

kötelességét teljesítve védte és védette meg az országot, Batthány Lajos pedig a két erő között, amíg erre lehetőség nyílt, a közvetítést és a békítést is vállalta, baj tehát nem érheti egyiküket sem.

Am mindketten csalódtak. 1849 január 5-én, a császári csapatok Budára való bevonulásuk¹³ napján Bártfay László naplója szerint¹⁴ katonák jelentek meg a pesti Károlyi-palotában, s Jellačić és kísérete számára szállást foglaltak. Elhelyezkedésük biztosítására Károlyi István kiköltözött a palotában számára rendelkezésre álló szobákból egy másik szárnyba. Másnap este a jelenlévők közül elsőként gróf Szapáry Antal¹⁵ vitte el negyven (!) fegyveres katona. Három nappal később, szintén késő este két katonatiszt Károlyi Györgyné szalonjában letartóztatta az első felelős magyar kormány miniszterelnökét. Az ezt követő napokat a palotában tartózkodók kétségek között töltötték; 26-án azonban Jellačić kíséretével együtt eltávozott, miután persze az illendőség szabályai szerint búcsút vett Károlyi Györgytől, a tulajdonostól.

Február nyolcadikán azonban az ideiglenesen Budán megtelepedett, a császári hatalmat képviselő honvédelmi és politikai Központi Bizottság felszólította Károlyi Istvánt, hogy igazolja magát és előző évi tetteit. Az evvel kapcsolatos védiratot¹⁶ Bártfay László a három testvér instrukciói alapján 11-én és 12-én készítette el, a következő napon pedig ellenőrzésük, kiegészítésük és véglegesítésük után nyújtotta be az előbb említett bizottságnak.

Ez a beszámoló több szempontból is páratlan a forradalom és szabadságharc eseményeivel kapcsolatos dokumentumok sorában. Először is azért, mert közvetlenül a történetek után keletkezett, ezért érződik minden során az élmények elevenessége, s szinte először tesz kísérletet sajátos nézőpontja szerint az 1848-as év összefoglalására. Károlyi István tetteit nem az országos politika magasából gondolta végig, hiszen gyakorlatilag amatőrként került a helyi és közigazgatási politikába, ami persze távolról sem azt jelenti, hogy nem is értett hozzá. Kívülállása azonban biztosította elfogulatlanságát: a védirat szövege és szelleme emiatt igen pontosan mutatja, hogy írója, az ország lakosságának jelentős részéhez hasonlóan kétségek és félelmek, hazaszeretet és lojalitás, önmegtagadás és elszánás drámajaként élte meg az eseményeket. Ráadásul arisztokrataként az áprilisi törvények egyik vesztese is volt, mégsem kímélte vagyona megmaradt részét, s a hozzá hasonló anyagiakkal rendelkezők között az első volt az alakuló magyar hadierő támogatásában. Mivel pedig Károlyi István a nemességnek az értelmiségivé válás felé utat találó részét reprezentálja, védiratának gondolatai bizonyos mértékben erre az egész, nem nagyon kutatott és ezért nem nagyon ismert rétegre is jellemzőek.

Igazolásának első részében Károlyi István azt kívánta megindokolni, hogy kora és életkörülményei ellenére miért vállalt az új adminisztráció alatt hivatalt és rejtve arra a vádra is felelni, hogy a régi alatt miért nem. Beszámolójából kiderül, hogy neki és a hozzá hasonló gondolkodású és elkötelezettségű társainak

¹³ *Spira György*: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp., 1998, Enciklopédia Kiadó. 425–427.

¹⁴ Bártfay László naplója és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez. (Vál.: Jenei Ferenc, 1–2. köt.) Bp., 1969, PIM–NPI. A hivatkozott részek a napló megfelelő napjainál találhatóak.

¹⁵ Szapáry Antal gróf (1802–1883), főajtónállómester.

¹⁶ Lelőhely: MOL Károlyi–Levéltár, 395. Lad. III. Nr. 57. A védiratot németből fordította: Eredics Anita.

az 1848-as év során több olyan eseményt kellett megérniük, melyek korábban teljesen lehetetlennek, bekövetkeztükkor pedig hihetetlennek tűntek: a tavaszi törvényeket, azok szentesítését és az ezekből következő eseményeket. Károlyi Istvánhoz hasonlóan azok, akik belátták, hogy Magyarországnak, gazdasági és politikai okok miatt csak az Osztrák Császárságon belül van jövője, s ezért érdekeltek voltak abban, hogy határai változatlanul fennmaradjanak, ellentmondásos helyzetbe kerültek, mert ugyanakkor belpolitikailag az V. Ferdinánd által aláírt törvényeket is szükségesnek tartották, elfogadták és alkalmazni is kívánták; azonban már a reformkorban világossá vált, hogy a politikai önállóság és a gazdasági fejlődés igen könnyen szembekerülhet egymással. Másfelől a magyarországi politikai önállósodási törekvések nem csupán a bécsi udvar egyes érdekköreit, hanem a nemzetiségeket is sértette; találkozott is hamar elképzelésük az ellenállás megszervezésében. A külpolitikai realitás és a belpolitikai szükségszerűség feloldhatatlannak látszó ellentéte mellett tehát a pusztá félelmet sem kerülhették el a változásokat országos vagy helyi szinten irányító, különböző rangú, nemesi és nem nemesi eredetű résztvevők: szemük előtt intő példaként lebegett a lengyel forradalom dicstelen vége. De félelemre a katonaság zömét kitevő vidéki lakoságnak is volt oka, utalt is erre Károlyi István védekezésében. A kötöttségeiktől éppen hogy megszabaduló, volt jobbágyok ugyanis helyzetüknél fogva még kevesebb rálátással pillanthatnak az eseményekre, egyes vidékeken támadólag léptek fel volt földesuraik ellen, hiszen az országban több helyen a megváltást éppen a Habsburgok biztosították (csak egy példa: Kiskunmajsán), másfelől pedig befolyásolta őket az a lopva, ám annál agresszívebben terjesztett hazugság is, mely szerint az urak éppen a jó király ellen akarnak harcolni.¹⁷ A továbbiakban Károlyi István büntelensége teljes tudatában, de nem kevés gyanakvással vetette papírra sorait, melyekben semmit meg nem tagadott, csupán úgy ábrázolta magát, mint aki az eseményekkel sodródott, — ahogy az ország népe is. A beállítás nem hamis, de nem is a teljes igazság: Károlyi István a fennmaradt iratok szerint huszárezredét kellő eréllyel, aktívan szervezte. (Ennek beismerése azonban, abban a helyzetben felért volna az öngyilkossággal.) Igen tanulságos, ahogyan a politikai és törvényi változások nyomán kialakult tudati fordulatról beszámolt. Védiratában érthetően arra helyezte a hangsúlyt, hogy egyszerre szolgált hazájának és királyának; csak arról nem beszélt, hogy e kettős elkötelezettség szembekerült egymással. Viszont ez az igazoló irat is mutatja a Lamberg-gyilkosság és Zichy Ödön kivégzésének elrettentő hatását: ezután vonult vissza Deák is, és menekült külföldre Eötvös. S az ezt követő hangulat riadalmát, a plakátokon is érzékelhető erőszakot és megfélemlítést örökítette meg Károlyi István is.¹⁸ De az ő szempontjából fontos lehetett még Róma véleménye is. A kérdés lényege az volt, hogy a katolikus egyház feje és szűkebb környezete az itáliai és magyarországi szabadságharcot egyaránt a katolicizmus elleni háborúnak fogta fel. Ez újabb, más síkon jelentkező konfliktust idézett elő a hazájához, uralkodójához és vallásához egya-

¹⁷ *Ember Győző*: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp., 1951, Közoktatásügyi Kiadó. 67.

¹⁸ *Piry Cirjék János*: Érsekújvári napló 1848/1849. (S. a. rend.: Koncsol László.) Pozsony, 1998, Kalligram. 68.

ránt ragaszkodó katolikusokban, amelyen például Károlyi István is volt; másfelől Ausztria számára megkönnyítette az orosz intervenció kérését és igénylését.¹⁹ „A szándékom, ismétlem, a legjobb, legőszintébb volt, részéről az áldozatot tisztá szívvel az oltárnak szántam és adtam: az esetleges megszenteltelenítésért, miután az áldozatot teljesítettem, sem az isteni igazságosság nem fog megbüntetni, sem embertársaim méltányoló érzülete nem fog vádolni.” — ezek Károlyi István védiratának szavai. A bécsi udvarnak azonban, ahol 1848 végére túlsúlyba kerültek a magyarországi eseményeket bármilyen áron lezárni kívánók, ez is sok volt, és ahhoz képest, hogy Károlyi István 1847-ben még a Kossuth képviselővé választását megakadályozandó személyek listáján szerepelt;²⁰ bizony nagy volt számukra az elmozdulás. Emiatt február végén Károlyi István a Budán székelő vizsgálóbizottság előtt személyesen is kénytelen volt megjelenni, mivel a szóbeli kiegészítésekre is kíváncsiak voltak. De ekkor még nem voltak ellene megfogalmazott, konkrét vádak, talán csak a koncepciót latolgatták. Néhány nap múlva ismét szóbeli kihallgatásra rendelték, s újabb védelmező irat készítését kívánta meg a vizsgálóbizottság, amely ekkor már elfogatását is szükségesnek látta. Erre április harmadikán került sor, Budára vitték a Helytartóság épületébe (Táncsics u. 9.), ahol Batthyány Lajost is fogva tartották. Látogatásuk szabad volt, testvérei igyekeztek közbenjárni kiszabadulása ügyében.

Közben a Debrecenbe menekült Országos Honvédelmi Bizottmány sem tétlenkedett. Valószínűsíthető, hogy a számtalan megoldásra váró kérdés mellett Károlyi István elfogatására válaszul rendelte el a hazaárulónak nyilvánított Károlyi Lajos Békés megyei birtokainak zár alá vételét.²¹ Mivel azonban a három testvérnek közös birtokrészeik is voltak még ekkor, amelyek kormányzója a legfiatalabb testvér volt, a pénzügyminiszteri biztos tőle firtatta azok jövedelemmegosztását. Károlyi György kitérő választ adott, hiszen a családi tulajdont nyilvánvalóan védeni kívánta, s a hadihelyzet újbóli változása megghiúsította az evvel kapcsolatos további vizsgálatot.

A tavaszi hadjárat során ugyanis a magyar csapatok április végén közel jutottak Pesthez, ahol az osztrák katonaság csomagolni kezdett, — a foglyokat pedig elvitték nyugat felé.²² Az általános félelem légkörére jellemző, hogy az elszállítással megbízott csapat kapitánya indulás előtt a lelkükre kötötte: ha utazás közben a lázadók megtámadnák őket, megölhetik ugyan a kísérőket, de azok először a rabokkal fognak végezni.

Ausztria felé tartó útjukon, Jánosházán valóban ki akarták szabadítani őket, de Batthyány lebeszélésére az akciót nem hajtották végre. Kétheti utazás végén

¹⁹ *Eördögh István*: Az 1848–49-es magyar szabadságharc bukásának diplomáciai háttere a szentszéki iratok fényében. – Aetas, 1996. 2–3/174–191.

²⁰ Kossuth Lajos 1848/49-ben. I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. (S. a. rend.: Barta István.) Bp., 1951, Akadémiai. 199–200.

²¹ *Herczeg Mihály*: A gróf Károlyi család hódmezővásárhelyi uradalma a 19–20. században. Szeged, 1994, Móra Ferenc Múzeum. 15–16.

²² Fogságukról a következő gyűjteményekben található a legfontosabb adatok: Nemetújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. (Szerk.: Károlyi Árpád, 1–2. köt.) Bp., 1932, Magyar Történelmi Társulat; Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre. (Gondozta: Urbán Aladár.) Bp., 1991, Európa; *Barsi József*: Utazás ismeretlen állomás felé 1849–1856. [Berzsenyi Lénárd rajzaival egy kötetben.] Bp., 1988, Európa.

május 5-én érkeztek meg Laibachba, ahol a többi fogolytól elkülönítve helyezték el a három gróft (Zselénszki László gróf volt a társuk). A fennmaradt leírások és iratok alapján tudjuk, hogy a várbeli személyzet méltányosan bánt velük, ellátásukat pedig saját költségükön teheték meg, s inasikat is megtarthatták. A helyi újságból még a legfontosabb híreket is megtudhatták, — persze csak azokat, amelyek ott megjelenhettek. Ezek a kedvezések azonban nem arattak sikert a bécsi hadügyminisztériumban, így aztán a minisztertanács szigorításokat rendelt el, melyeket a vár parancsnokának végre kellett hajtania. Ittlétük alatt azonban kihallgatásukra nem került sor: Augusztus elején Pozsonyba szállították őket. Ez a város viszont túlságosan közel volt Komáromhoz, melyből Klapka kitérősei veszélyeztették a környéket, ezért aztán augusztus 11-én éjjel Pozsonyból tovább vitték őket Olmützbe, ahol a körülmények sokkal rosszabbak voltak. E helyen érte a rabokat a világosi fegyverletétel híre is. Az osztrák katonai vezetés, a főhadparancsnok Haynauval az élen ekkor már csak Komárom bevételeire várt, miközben előkészítette a paragrafusokat az ítéletre. Szeptember 8-án éjjel a foglyokat Pestre vitték, ahol 12-étől a Újépület rabjai lettek. A Károlyi-palota újabb lakója ekkor Haynau volt, aki itt írta alá halálos ítéleteit, miközben Károlyi György, a palota gazdája is vizsgálati fogságban volt. Azért került oda, mert április végén, Pest-Buda visszafoglalásakor hintót küldött Kossuth Lajosért, s az ő legényei álltak sorfalat a városba való bevonulásakor. Miután azonban a cári csapatok június közepén átlépték a magyar határt, a honvédseregek helyzete reménytelenné vált, s hiába költözött vissza az országgyűlés még a hónap elején Debrecenből Pest-Budára, június végén a kormánynak ismét menekülnie kellett: Szegedre tette át székhelyét. Az ismét bevonuló császári csapatok és hadvezetés ekkor vont a már Károlyi Györgyöt is vizsgálat alá, s Kossuth díszes fogadásának megszervezéséért bátyjának ideszállítása előtt már heteket töltött az Újépületben. Szerencséjére vele gyorsan végeztek a bírák: pénzváltással és Fehérvárcurgóra való száműzéssel megúszta. A bosszú azonban minden várható mértéket meghaladott, még Károlyi Lajos Hódmezővásárhely közelében lévő birtokait is kifosztották a győzők.²³ Ő Pest-Buda másodszori elfoglalása után, ahogy lehetősége nyílt rá, azonnal Bécsbe készülődött, hogy a legidősebb testvér szabadonbocsájtását kieszközölhesse. Csakhogy Komárom alatt Klapka György ki-kicsapó előőrsei elfogták, s az erődítménybe szállították, immár a védők kívánva vele kiváltani az osztrák fogságba esetteket.²⁴ Erre azonban a kapitulációig hátrélévő rövid időben már nem kerülhetett sor. Amikor szeptember végén visszanyerte a szabadságát, arról értesült, hogy ismét fordult a kocka: ezúttal Károlyi István Csongrád, Csanád és Békés megyei birtokait, ahogyan korábban az övét az Országos Honvédelmi Bizottmány, vette zár alá az új közigazgatás, s zárgondnokul őt jelölték ki.

Ezalatt az Újépület foglyait, Károlyi Istvánt és Batthyány Lajost nem választották el egymástól, lakószobáik összeköttetésben állva, megoszthatták egy-

²³ *Herczeg Mihály*: A gróf Károlyi család hódmezővásárhelyi uradalma a 19–20. században. Szeged, 1994, Móra Ferenc Múzeum. 17.

²⁴ Van olyan vélemény, monda is, hogy Károlyi Lajos azért fogatta el magát, hogy Klapkát rábírtja Komárom feladására. — „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak.” (Gondozta: Forrai Ibolya, Árva Judit.) Bp., 1998, Néprajzi Múzeum. 128.

mással sorsukra vonatkozó érzéseiket. Ekkorra már nyilvánvalóvá lett mindkettőjük számára, hogy egy frusztrált hatalom bosszúvágyának vannak kiszolgáltatva: „Károlyi azt hiszi, hogy őt az ezred állításáért föbe lövik, és hogy Batthyány csak pár évet kap.”²⁵ Szeptember végén azonban Komárom kapitulált, védőinek mentességet biztosítva, de másokra semmilyen hatással. Október 5-én már ki is hirdették mindkettőjük számára az ítéletet: Batthyány Lajos kötél általi halált, Károlyi István pedig kétévi börtönt és pénzbüntetést érdemelt ki magának.

„Gróf Károlyi István, bécsi születés, 52 éves özvegy, cs. k. kamarás, és utóbbi időkben pestmegyei főispáni helyettes bevallván, hogy a múlt évi oct. 3-án kibocsájtott legfelsőbb manifestumnak kibocsájtása után, az ő nevét viselő lovas csapatnak, már az előtt megkezdett felállítását folytatta, és azt mint a pártütő kormány által kinevezett ezredes vezényelte, ennél fogva mint pártütő, rangjának elvesztése és a fentebbi végre felvett pénzeknek kárpótlása fejében 150.000 pengő forintoknak büntetése képpen leendő lefizetése mellett 2 évi várfogságra ítéltetett.

Pest, oct. 6. 1849.”

Közismert, hogy ötödikén éjszaka Batthyány Lajos öngyilkossági szándékkal felvágta ereit, a kést állítólag Károlyi István gyóntatójától kapta. Tettét hamarabb felfedezték, mint hogy elvérzett volna, az akasztást így föbelövésre változtatták.

Károlyi Istvánra, miután már április eleje óta vizsgálati fogságban volt, másfél év börtön várt, melynek letöltésére Theresienstadtba szállították. A Károlyi Istvánról idős korában készült emlékezések egy része megemlítette, hogy a súlyos büntetést Felix Schwarzenberg hercegnek köszönhette, ki ekkor osztrák miniszterelnök volt, akivel Franciaországban a diplomáciai szolgálat éveiben barátságot kötöttek ugyan, ez az érzés azonban 1849 októberére szertefoszlott. Az értesülésnek lehetett valóságos alapja, hiszen maga Batthyány Lajosné írta le emlékezéseiben, hogy férje néhány évre terjedő büntetését Schwarzenberg módosította azzal, hogy majd a bíróság kérjen kegyelmet Ferenc Józseftől.²⁶ Csakhogy ebben az időben a teljhatalommal felruházott Haynau kezében volt minden döntés, akit csupán a bosszúvágy hajtott.

A fegyverletétel után hamar felváltották a szabadságharc eszméihez hű embereket a császárhű hivatalnokok: szeptember 11-én Gaál Eduárd, Békés, Csongrád és Csanád megyék királyi főbiztosa értesítette a megyei biztosokat és Károlyi Lajost, hogy bátyjának a fenti megyékben fekvő birtokait zár alá kell venni a büntetés összegének kifizetéséig s zárgondokul Károlyi Lajos van kijelölve. Utóbbi azonban ekkor még Klapka fogságában volt, csak szeptember harmadik hetében szabadult s azonnal Pestre utazott, ahol igyekezett menteni a menthetőt: kieszközte az utolsó találkozást a volt miniszterelnök és felesége között. Közbenjárt Haynaunál is idősebb testvére érdekében: a fennmaradt fogalmazványok szövege, a végső változat kialakulásának folyamata érdekes lenyomata az október 6-a utáni kételyeknek és félelmeknek. Majd kérvényt intézett Gaál Eduárdhoz: a bátyjára kirótt büntetés összegének fedezésére a jövedelmeket növelni, a kiadásokat pedig

²⁵ Madarász József: Gyásznapok 1849-ben. – Küzdelem, bukás, megtorlás. (Szerk.: Tóth Gyula, 1–2. köt.) Bp., 1978, Szépirodalmi. 1/240–241.

²⁶ Urbán Aladár: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára. – Századok, 1981. 3/587–620.

csökkenteni fogja, — viszont kéri a nélküle elkezdett, költséges összeírások leállítását, mivel az uradalmi tisztek avval már rendelkeznek. Ezután pedig ő utasította Burg Károly jószágigazgatót a fentiekre, de összeírás helyett csupán kimutatást kért. Mikor Károlyi István volt jobbágyai meghallották, hogy a szabadságharc eseményei miatt patrónusukat pénzbüntetésre ítélték, felajánlották, hogy összegyűjtik a hiányzó összeget: ezt egykori uruk meghatódottan utasította vissza. Ellenben ebben az időben megélnékültek az újpesti parcellázások, ez a jövedelem növelésének akaratát mutatja.²⁷

Károlyi Istvánnak a szabadságharcban való részvétele, inkább példaadásban és anyagi áldozatokban nyilvánult meg, mint a csatamezőn való vitézkedésben, de erre már kora miatt sem volt nagy lehetősége. Hogy azonban ezt a „büntettet” legalább olyan súlyosnak ítélték meg, mint a fegyveres ellenállást, azt a bécsi udvar, még egy, az adott helyzetben némileg humoros mellékbüntetése is bizonyítja: 1850 január elején ugyanis visszakérték a büntetését töltő Károlyi István kamaráskulcsát s az erről szóló oklevelet is, amit még az 1820-as években az Osztrák Birodalom diplomatájaként kapott. S bár a három testvér életét végül megkímélték a szembenálló erők, kedvező mérleg megvonására nem volt lehetőségük: István börtönben, György fehérvárcsurgói száműzetésben, s a hazai állapotokat látva Lajos is külföldre utazott, annak ellenére, hogy a fivérek közül ő állt legszorosabb kapcsolatban az udvari körökkel, s semmiféle közösséget nem vállalt az 1848–49-es eseményekkel. Mindezekért az ő jutalma is csupán annyi volt, hogy szabadon távozhasson szülőföldjéről, ahol ekkor „csak csönd van és hó van és halál.”

KÁROLYI ISTVÁN IGAZOLÓ JELENTÉSE

Nagytekintélyű császári és királyi honvédelmi-politikai Központi Bizottságnak
Budára

Nagytekintélyű császári-királyi honvédelmi-politikai Központi Bizottság!

A részemre e hó 8-án érkezett felszólítás értelmében tisztelettel előadom a nagytekintélyű császári-királyi Központi Bizottságnak a következőket az elmúlt időszak folyamán tanúsított magatartásomról meglehetősen rövidséggel, de teljes hűséggel és nyíltsággal.

Bár nem lehet az én feladatomban, hogy a márciusi napok váratlan, és óriási megmozdulását, s ezáltal az egész országban többé-kevésbé mindenkinél jelentkező megrázkódtatását Önök előtt teljes terjedelmében vázoljam, de magamra nézve annyit meg kell említenem, hogy én a csendes, vidéki magányomban, ahol családi körben kötelességeimnek és emlékeimnek éltem, nem maradtam érintetlen a beköszöntött események forgatagától.

Először minden, ami körülöttünk történt, hihetetlennek, szinte egy álomtörténethez hasonlónak tűnt, de hamarosan, mikor az emberek felocsúdtak a meglepetésből — mikor látták, hogy ezek a röviddel ezelőtt még alig sejtett változások, amelyek az ország intézményét egészen az alapokig támadták, országgyűlési ha-

²⁷ Az evvel kapcsolatos levéltári dokumentumok lelőhelye: MOL Károlyi-levéltár 381. 1. csomó.

tározat útján törvénné emelkedtek, és amelyeket Őfelsége szentesített, kötelezve érezték magukat, hogy az új törvényes rendet, az előidézett hatalmas áldozatok ellenére annál inkább betartsák, mert csak ezen a módon lehetett reménykedni a mindenekfelett szükséges nyugalom és béke elérésében — másrészt pedig a váratlan és nyomasztó hatású vagyoni veszteségek pótlásában vagy megmentésében, már ami még menthető volt.

Igen, bizonyosan — nyugalom, béke és rend, becsületes érzelmek és őszinte igyekezet, nyílt ragaszkodás a főméltóságú uralkodóházhoz — és nem kevésbé lojális, baráti kötődés a többoldalról fenyegetett össz-monarchiához — ez tette mindenütt szükségessé, hogy az új intézmények célszerű fejlődésével a kívánt szerencse és boldogulás jöjjön létre — nem pedig szerencsétlenség és romlás. Ezt gondoltam, ezt hittem – s ez azóta még jobban mint azelőtt szilárd meggyőződésé vált bennem.

Az elmondottakból és a következőkben tárgyalandókból világossá válik, hogy engem, aki fiatakorom óta sem hajlandóságot, sem elhivatottságot nem éreztem, hogy közügyek irányításában részt vegyek – engem, aki évek óta levertséggel és testi panaszokkal küszködtem, visszavonultságomból miért ragadtak ki.

Az új törvények ugyanis elrendelték a nemzeti gárda felállítását. Hogy ezt a szokatlan és nálunk eddig ismeretlen intézkedést némiképp támogassam, le kellett csillapítanom a vidék népének félelmét és bátortalanságát, jobbjágyaimat a mai napig erre biztatom, fel kellett világosítanom az embereket ennek az intézménynek a céljáról és rendeltetéséről – szóval és tettel támogatnom kellett őket.

Ez a természetes, az akkori viszonyok között bizonyosan elkerülhetetlen részvétel kapcsolatba hozott a megyei hatósággal. Érdeemesnek és alkalmasnak találtak, betegeskedésemet figyelmen kívül hagyva, hogy a megyei gárda őrnagyi tisztét betöltssem, aminek akkor az lett ismét a következménye, hogy gyakrabban kellett látogatnom a megyei tanácskozásokat. Hamarosan bizalmat és összekötéseket szereztem: igen, rövid idő múlva a publikumból többen annak a kívánságnak adtak hangot, hogy engemet Pest megye főispáni adminisztrátorává emeljenek. Az esedékes indítvány, hogy én kormányozzak, valóban megtörtént, s én elvállaltam a tisztséget – nem mintha erre a hivatalra annyira törekedtem volna, mintha nem tartottam volna másokat inkább alkalmasnak a tisztségre, hanem a bizalmat, mellyel így találkoztam, úgy tekintettem, mint aki többre hivatott, s hogy tegyek néhány jó dolgot, hassak abban a tiszta alapértelemben és azzal az erővel, hogy nekem királyom és hazám elválaszthatatlan fogalom: következőképpen, ha én az egyiknek hűségesen és megbízhatóan szolgálok, ha én uram és királyom javát segítem, akkor hazám legjobb sorsáért dolgozom, továbbá, hogy Őcsászári Fensége, a helytartó-főherceg, s ugyanúgy Őfelsége minisztériumának közelében tevékenykedjek – s valójában bármily kevés és jelentéktelen lehet is az, amely igazgatásom alatt létrejött, de nyugodt lelkiismerettel állíthatom ember és isten előtt, hogy előljáróságom alatt semmi olyat nem határoztunk, ami miatt pirulnom kellene.

De sajnos igen hamar eljött hozzánk a nyugtalanság, sanyarúság, szerencsétlenség időszaka, s nehéz felhőkkel és sötétséggel vonult végig hazánkon. A

Duna alsó szakaszán levő zavargások napról napra nagyobb lázadássá nőttek, s pusztítottak országot és embert a polgárháború minden borzalmával. A szorult helyzetben levő nép és a résztvevő megyék jajkiáltása és segítségkérése egyre sürgetőbben hangzott, egészen a kétségbeesésig. A megismételt legfelsőbb parancsok, a kormányzat beavatkozása és az ehhez alkalmazott katonai hatalom nem voltak képesek arra, hogy megszüntessék a bajt. Akkor elhatározták, a lázadás további elterjedését mégis valamiképp megakadályozandó, mozgósítják a szomszédos területek nemzeti gárdáit és leküldik őket. Ilyen felhívás érkezett Pest megyébe is. Én voltam ott az adminisztrátor, én voltam a gárda őrnagya, s polgártársaim bizalmát élveztem. Számomra ismert volt, hogy mennyire, ill. tulajdonképpen mily kevésbé képzettek és fegyelmezettek azok, akiknek a háború színhelyére kell utazniuk, azt hittem és gondoltam, ha ezzel a néppel csak néhány dolgot is el kell érni abból, amit célul tűztek ki, ez csak példaadással és barátságos buzdítással történhet. Ezért elhatároztam, hogy személyesen kísérem el őket. Azért tettem, hogy befolyással az esetleges kihágásokat megakadályozzam, és a csapatot lehetőleg végig jó hangulatban együtt tartsam. Ez a cselekedet, remélem, nem róható fel terhemre, mivel én a dolgok akkori állása szerint helyesen és legjobb szándékkal cselekedtem, és a kivezényelt megyei gárdát az odarendelt császári és királyi katonai parancsnok vezetése alá állítottam.

Mialatt én az utasításnak megfelelően a kérdéses sereggel néhány hetet Verbasznál táboroztam, meglepődöttséggel töltött el ugyan, hogy a csapatban nem uralkodott el a fegyelmezetlenség – amit mindenesetre anélkül, hogy ezzel magának nagy érdemet akarnék szerezni, kitartó jelenlétemnek köszönhetek, mégis ugyanakkor arra a meggyőződésre jutottam, hogy nem csak tökéletesen haszontalan a fegyelmezetlen, a fegyverforgatásban járatlan népet, amelynek alig volt fogalma arról, hogy mit kellene tenni, ilyen jelentős költségekkel és idővesztéssel a megszokott földműveléstől és családi tűzhelytől távoltartani, hanem az embereknek ezenkívül alkalma van ebben az állapotba a felbomlásra és olyan életmód megszokására, amelyből előbb vagy utóbb sokkal rosszabb származhat. Ezért ébredt fel bennem akkoriban a gondolat, hogy a nemzeti gárdák mozgósítása helyett jobb és célravezetőbb lenne szabadcsapatok felállítása — ezeket megbízható és a katonai szolgálatban némileg jártas előljárók parancsnoksága alá kell állítani, megfelelően kiképezni és soraikban vasfegyelmet tartani: ezt a csapatot különösen annak a vidéknek megfelelően — figyelembe véve a sík talajt és a teljesítendő gyors szolgálatot — kellene felszerelni, egy gyorsan mozgatható lovas hadtestet létrehozni.

Mikor ezek után hazatértem, a fent említett okok miatt ezen expedíció sikertelenségét, és következésképp a nemzeti gárda minden hasonló vállalkozásának haszontalanságát kifejtettem, és a gárda oly költséges felhasználása helyett, ugyanezre a célra egy lovascsapat felállítását megemlítettem: ezt a véleményt nemcsak helyeselték, hanem ugyanakkor azt is megígértették velem, hogy ennek az intézkedésnek a megvalósításához részemről minden lehetővel hozzájárulok.

Hivatalomnak megfelelően a megyei hatóság élén állva ez alól a megbízatás alól annál kevésbé tudtam magam kivonni, mivel szándékom valóban a legőszintébb volt, mivel nekem soha eszembe nem jutott, hogy ezt az önkényesen toborzott

csapatot akár csak a legkisebb mértékben is más célokra lehetne, illetve szabadna felhasználni, mint a veszély elhárítása és a békeszerető állampolgárok jogos oltalmazása, akiknek a reguláris császári királyi katonaság is védelmet nyújt, továbbá azért sem tudtam magam kivonni, mert fiatal és öreg, gazdag és szegény, közel és távol versengve hordta össze a köz javára pénzét, ékszerét, hozzájárulását.

Adódott azonban még egy másik fontos indok is. Naponta érkeztek egyre gyakoribb vészjósoló hírek a havasalföldiek (oláhok) felkeléséről mind Erdélybe mind a határon innen. E hírek szerint, amelyek szavahihetőségét senki sem vonta kétségbe, rengeteg felnőttet és gyereket mészároltak le a legborzasztóbb módon, egész családokat irtottak ki könyörtelenül, házakat, egész falvakat, vidékeket pusztítottak el. Ez a szörnyű állapot fenyegette Magyarország szomszédos vidékeit is. Ezért ha a kötelező emberiség és felebaráti szeretet nem is írná elő szentül, hogy segítsünk azokon, akik ott véreznek: már a saját tulajdon megtartása is sürgősen követelte, hogy védekezzünk a rablás ellen. S birtokaim egy jelentős része közel fekszik ehhez a borzongató színhelyhez.

Mindamellett egy ideig elhúzódtott ennek a dolognak a megvalósítása főként azért, mert egy lovas alakulat felállításához legénység és lovak – aztán mindkettő felszerelése szükséges. Amit idő, fáradság, és pénz nélkül nem lehet létrehozni.

Eközben dolgaink és viszonyaink egyre inkább összezavarodott, szerencsétlen, fenyegető fordulatot vettek. Úgy tűnt, mintha a társadalom minden kötelékét erőszakkal szét kellene tépni. A lelkesedés ellenséges indulattá fajult, ez gyűlöletté egészen az őrjöngésig. Ami ezután a két város utcáin, isten napja alatt, az emberek között végbement, alkalmas volt rá, hogy a békés lelket félelemmel és iszonyattal töltse el. A szenvedély féktelen kitörése szörnyű módon ontotta a vért. Másutt, de elég közel ahhoz, hogy borzalmat keltsen, a második áldozatot akasztották fel. Mint gonosz végzet terjedt a terrorizmus. Nem szabadott, nem merte senki eltérő véleményét hangoztatni. Boldogok voltak a félelemmel telve átkínlódott nap után, hogy a szomorú estéken megtalálták egymást és hozzátartozóikat. A gyanúsítgatásoknak nagy hatalma volt. Veszély fenyegette azt, aki a közügyekben részt vett, s azt, aki visszavonult. A sajtó bevonása az embereket családi körükbe űzte, rangra, állásra, érdemre való tekintet nélkül. A plakát-ügy, amellyel az aljasok valószínű kereskedelmet űztek, a nép között dühöt és mérget terjesztett. Naponta, sőt óránként lehetett ezt vagy azt ily módon megpillantani az utcasarkokon, mintegy pellengérré állítva, kigúnyolva. De nem szükséges ezt az állapotot tovább ecsetelnem, mivel eléggé ismert.

Ilyen körülmények között nem volt már számomra hely és hatáskör. Nézeitem és alapelveim nem illettek ebbe a zűrzavarba, mert minden, ami ott történt, azzal fenyegetett, hogy magával ránt és romlásba dönt. Mindenesetre napok és hetek teltek el, míg alkalmam nyílt visszavonulni. Végre valószínűleg is letettem adminisztrátori hivatalomat, minek után egyébként is hónapok óta alig viseltem e hivatali nevet.

Ami a fentemlített lovassereg felállítását illeti, szavamat adtam, ezt — mint tisztességes ember — nem vonhattam vissza, annál inkább, mert ez részben már összegyűlt és fel volt szerelve. A szándékom, ismétlem, a legjobb, legőszintébb volt, részemről az áldozatot tiszta szívvel az oltárnak szántam és adtam: az eset-

leges megszenteltetésért, miután az áldozatot teljesítettem, sem az isteni igazságosság nem fog megbüntetni, sem embertársaim méltányoló érzülete nem fog vádolni.

Körvonalaztam magatartásomat abban az időszakban, amelyben annyi sok szerencsétlenséget megengedtünk. Igyekeztem egyúttal viselkedésem lényegét tisztán és szabadon visszaadni, az indítékokkal együtt, amelyekre tevékenységem támaszkodott. Ez a szellem, ezek az indítékok tartalmazzák az én igazolásomat. És ha igaz, hogy minden tett értékét illetve értéktelenségét az érzelem határozza meg: akkor nyugodt lelkiismerettel emelem fel fejemet, mert a múltban nincs semmi, amely miatt a legcsekélyebb szemrehányás illethetne engem, ebben a zavaros jelenben csak a szívnek van oka, habár ártatlanul, vérezni – nem kevésbé merem állítani, hogy Őfelsége, uram és királyom, és amely számomra elválaszthatatlan, a hazám bizakodva számíthat és építhet hű odaadásomra, alattvalói- és polgári kötelességeim mindig lojális teljesítésére, a jövő azonban Isten kezében van.

Pest, 1849. február 13.

Kiváló tisztelettel:

gr. Károlyi István

Bodnár Erzsébet

A KRÍMI HÁBORÚ (1853–1856)

Előzmények és diplomáciai csatározások

A krími háború a 19. századi nemzetközi kapcsolatok legfontosabb eseménye, a napóleoni háborúk és az I. világháború között eltelt évszázad legnagyobb olyan konfliktusa, amelyben európai nagyhatalmak álltak szemben egymással. Az embervesztesége megközelítette az egymillió főt, ekkor került sor először páncélozott, csavarmeghajtású gőzhajók bevetésére, nagy hordtávolságú vontcsövű pusokák tömeges használatára. Ebben a háborúban hajtották végre azt a partraszállást a Krím-félszigeten, Jevpatorijánál, amelyhez hasonló esemény legközelebb az 1944. június 6-i „D-nap” lesz, s ugyancsak ekkor alkalmazták először hadicélokra a vasutat is.¹

A háború megváltoztatta az erőviszonyokat Európában, jelentősen kihatott több állam belső fejlődésére, köztük Oroszországra, ahol a polgári reformok sorát indította el.

A keleti háború történetének gazdag a szakirodalma, mind a nyugat-európai, mind az orosz munkák száma jelentős. A szerzőket álláspontjuk, véleményük alapján két csoportra bonthatjuk. Az első csoport képviselői Oroszország támadó, hódító szándékát hangsúlyozzák, I. Miklós azon törekvését, hogy az Oszmán Birodalmat felossza, s megszerezze a Fekete-tenger kulcsfontosságú szorosait, a Boszporuszt és a Dardanellákat. A másik csoport képviselői a nyugat-európai államok, Anglia és Franciaország támadó szándékát, agresszivitását emelik ki, amellyel az említett államok azt akarták elérni, hogy Oroszország nagyhatalmi pozícióját meggyengítsék.²

Magát a háborút egy sor probléma eredményezte, annak politikai, ideológiai és gazdasági okai voltak, és az a Közel-Kelethez, valamint a Balkánhoz fűződő nagyhatalmi — elsősorban Anglia, Franciaország, Törökország és Oroszország között feszülő — érdekek összeütközéséből fejlődött ki. A háború több állam érdeklődését is felkeltette, mindenekelőtt Ausztriáét, Poroszországet és a Szárd Királyságét.

A háború a keleti válságból nőtt ki tehát, amelynek első jelei a politikai horizonton akkor jelentkeztek, amikor Európában az 1848–49-es forradalmak elcsitulnak. Az 1850-es évek keleti válsága Franciaország és Oroszország egyet nem

¹ *Goldfrank, David M.*: The Origins of the Crimean War, London, 1996. 286–289. – *Seaman, L. C. B.*: From Vienna to Versailles, London, 1995. 29–31.

² *Zajoncshovszkij, A. M.*: Vosztocsnaja vojna 1853–1856 gg. v szvjazi sz szovremennoj jej polityicseszkoj obsztanovkoj. Prilozszenyija, t. 1., SzPb., 1908. – *Tarle, Je. V.*: Krimszkaja vojna, t. 1–2., Moszkva, 1944. – *Mezsdunarodnoje otnosenyije na Balkanah, 1830–1856 gg.*, Moszkva, 1990. – *Vinogradov, V. N.*: Velikobritanija i Balkani: ot Venszkogo kongressza do Krimszkoj vojni, Moszkva, 1985.

értésével kezdődött, s azt a Palesztinában lévő katolikus és ortodox (a latin és görög) egyház között meglévő feszültség indukálta. Mindkét egyház képviselője a szent helyek felügyeletét, védnökségét magának óhajtotta. A keleti, görög egyház arra hivatkozott, hogy korábban Palesztina a Bizánci Birodalomhoz tartozott. A nyugati, római egyház pedig arra, hogy ez a terület latin hódítás volt a keresztes háborúk idején. A két vetélkedő jogát és privilégiumait időről időre a török szultán hagyta jóvá fermanokkal és hatt-i-serifekkel.

A 19. századra úgy alakult, hogy az ortodoxok közössége gyakorolt felügyeletet a főbb keresztény szentségek és szenthelyek fölött, a század közepétől a katolikusok megkísérelték azt saját érdeküknek megfelelően megváltoztatni. 1850-ben a jeruzsálemi pátriárka, Kirill a török hatalomhoz fordult, hogy engedélyezze az Úr Szent Sírja templom kupolájának javítását. Közben szinte ezzel egy időben jelent meg Boret atya brosúrája, amelyben azzal vádolta meg a jeruzsálemi palesztin ortodoxokat, hogy olyan szentségeket tulajdonítottak el, amelyek korábban a katolikusoké voltak. Nem sokkal ezután a konstantinápolyi francia követ, J. Opik tábornok közvetítésével jegyzéket küldtek a török szultánhoz, Abdul Medzsidhez, amelyben arra figyelmeztetik, hogy Palesztinában a latin egyház joga sértetlen maradjon. Louis Bonaparténak jól jött volna egy esetleges francia beavatkozás a keresztények oldalán, mert az segítette volna a francia belpolitika megerősödését.³

Az európai közvélemény eleinte nem szentelt nagy figyelmet a Keleten zajló eseményeknek, nem értették meg, nem érzékelték azt, hogy ez a vallási kérdés egy nagyobb politikai csomópont fontos eleme. Bár a politikusok jelentős része rögtön észlelte annak jelentőségét. Például Stratford de Redcliffe, Anglia konstantinápolyi nagykövete Londonba a következőket írta: „Opik tábornok arról gyözköd engem, hogy a vitás kérdés nem más, mint annak a megállapodásnak a problematikus pontja, amelyet 1740-ben Franciaország kötött meg a Portával. Ha Oroszország, ahogy ezt joggal várhatjuk, beavatkozik a görög egyház oldalán, a jelenlegi vita valószínűleg a politikai befolyásért folytatott küzdelemmé fajul.”⁴

A probléma komolyságát jól értette meg Abdul Medzsid szultán is, a vita tanulmányozására bizottságot állított fel. A bizottság egyik tagja így fogalmazott jelentésében: „Vajon a latinok vissza tudják helyezni azt az ezüst csillagot, amelyet a görögök a szent jászolról levettek? Megkapják-e a Betlehemben lévő templom főkapujának kulcsát? Ha megkapják, akkor vajon engedélyezik-e, hogy azt a zárba dugják? S vajon elfordítják a zárban a kulcsot és kinyitják vele a kaput? Ezek a kérdések bár eléggé jelentéktelennek tűnnek, de a rájuk adott válaszoktól függ: béke vagy háború lesz.”⁵

A szent helyek körül kibontakozó vita az orosz uralkodó, I. Miklós és Louis Bonaparte között 1850 és 1852 között váltakozó hevességgel folyt, hol elcsitult, hol felerősödött. Nem vezetett francia-orosz ellentétéhez, a problémát mindkét

³ *Godfrank, David M.*: i. m. 104–105. – *Taylor, A. J. P.*: Európa tündöklése és bukása, Budapest, 1999. 56.

⁴ *Troubetzkoy, A. S.*: The Road to Balaklava. Stumbling into War with Russia, Toronto, 1986. 85–86.

⁵ *Uo.*: 91. – *Vinogradov, V. N.*: „Szvjatije meszta” i zemnije gyela. (Anglo-russzkije otnosenijija nakanunye Krimszkoj vojni, Novaja i Novejsaja Isztorija, 1983. 5. 143.

állam Törökországra terhelve jelenítette meg, s erre a célra minden diplomáciai fegyvert bevetettek. Orosz részről V. Tyitovon, a konstantinápolyi nagyköveten keresztül követelték a status quo helyreállítását Palesztinában, amely alapján természetesen az ortodox egyház kapott volna meghatározó szerepet a térségben. Francia részről a francia követ, Charles La Valette is gyakran megfordult Konstantinápolyban. A török kormányzat hol egyik, hol másik oldalnak igyekezett megfelelni, ingadozott, lavírozott, de egyre érezhetőbb volt a francia befolyás erősödése. 1852 végén a cár a következőket írta kedvelt hercegének, I. Paszkevicseknek: „a franciák befolyása jelentősen megnövekedett, s valószínű ez háborúhoz vezethet.”⁶ I. Miklós részletesen arról is beszámolt, hogyha háborúba lép Oroszország, milyen alakulatokat fog bevetni, bár abban reménykedett, a háború elkerülhető.

A levél alapján a hadsereg bevetési terve átgondoltnak tűnik, s egyben azt is mutatja, hogy az oroszoknak konkrét és határozott elképzelésük volt a keleti kérdésben. Úgy látszik, I. Miklós komolyan vette a keleti kérdést, míg III. Napóleon a szent helyek vitájában csupán egy jó lehetőséget látott, amely révén Franciaország tovább erősíthetné nagyhatalmi pozícióját.⁷

A Palesztinában élő ortodox közösségek, s a Török Birodalomban élő keresztények védelmét is Oroszország már régóta (az 1774-es kücsük-kajnardzsi békében) magára vállalta, s azt több orosz-török háborúban a háborúkat lezáró békekben megerősítette. Az Oszmán Birodalomban a ortodox lakosság száma a 19. század közepére elérte a 12–14 millió főt.⁸ Természetesen I. Miklós szerette volna tovább növelni befolyását a térségben, s úgy tűnt, az európai események ehhez megfelelő, kedvező feltételeket nyújtanak Oroszország számára. Ekkor fejeződtek be az 1848–49-es forradalmak, amelyek leverésében Oroszország jelentős szerepet vállalt magára. I. Miklós úgy vélte, Franciaországot a belpolitikája köti le, és Anglia nélkül nem tesz határozott lépést. A két állam szövetségét az orosz uralkodó elképzelhetetlennek tartotta, s éppen ezért azt remélte, hogy a keleti kérdés rendezésében Angliával meg tud egyezni. Bár a Szent Szövetség már alig működött, az orosz cár 1849-ért cserében bízott Ausztria hálájában, valamint számított — Poroszországgal együtt — a szövetségére is. I. Miklós mindkét állam uralkodójával jó kapcsolatban állt, ami a levélváltásukból is kiténik. I. Miklós bízott abban, hogy a keleti kérdés megoldásában az osztrákok segítő partnerei lesznek, s ez kezdetben igazolódni is látszott. Ugyanis a montenegrói felkelés idején, 1852 végén Ausztria és Oroszország együttesen követelték a Portától, hogy az állítsa le a térségben a felkelők elleni megtorló hadműveletét. Ausztria attól tartott, hogy a felkelés és a hadicselekmények a környező szláv államokra is áttérjednek, sőt az osztrák birodalom szlávok lakta területeire is, ezért a montenegrói határa közelébe csapatokat vezényelt, majd 1853 elején rendkívüli küldetéssel Konstantinápolyba küldte Christian von Leiningen grófot is. Ausztria ekkor az Orosz Birodalom morális

⁶ In.: *Zajoncskovszkij, A. M.* 382–383.

⁷ *Izstorija vnyesnyej* polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19.veka, Moszkva, 1995. 365.

⁸ *Heller, Mihail*: Az Orosz Birodalom története, Budapest, 1996. 488. – *Ormos Mária-Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdötéren, Budapest, 1998. 108. – *McCarthy, Justin*: The Ottoman Turks, London, 1997. 196–197.

támogatását élvezte. A kettős nyomás hatására a törökök meghátráltak, s kivonultak Montenegroból.⁹

A keleti kérdés rendezésében sok függött attól, miként foglal állást Anglia. I. Miklós úgy vélte, az angol-orosz kapcsolatok a lehető legjobban alakulnak. A cár elégedett volt 1844-es angliai látogatásával. A brit vezető politikusokkal és Viktória királynővel folytatott megbeszéléseit eredményesnek ítélte, a keleti kérdéssel illetően sem talált ellenzőkre. Igaz, 1848 és 1849 folyamán két jelentősebb incidens került sor, de lényegesen egyik sem hatott ki az angol-orosz kapcsolatokra.¹⁰

Az angol belpolitikai változások is igen kedvezően alakultak, 1852-ben az idős konzervatív George Aberdeen került a kormány élére, aki nem szerette III. Napóleont, viszont az orosz cárról, akivel 1844-es angliai útja során találkozott és megbeszéléseket folytatott, jó véleménnyel volt. Továbbá az is kedvező volt, hogy a külügyek éléről Palmerston a belügyek vezetésére került.

A cár cselekvésre szánta el magát. 1853. január 9-én I. Miklós a sógornője, Jelena Pavlovna estélyén találkozott az angol követtel, Sire Hamilton Seymourral és arról tárgyaltak, hogy miként lehetne felosztani a szultán birodalmát. Januárban és februárban még néhányszor folytattak megbeszéléseket. I. Miklós az angol követ előtt kifejtette, hogy Törökország, „a beteg ember” haldoklik, és Oroszország, valamint Anglia vállalja fel azt a feladatot, hogy „a beteg ember” hagyatékát felossza. „Önökkel, mint barát és mint gentleman szeretnék tárgyalni. Ha meg tudunk egyezni, én és Anglia, mások számomra nem fontosak, nem lényeges mit fognak csinálni.”¹¹

A keleti kérdésben I. Miklósnak saját elképzelése volt, konkrét terve. A dunai fejedelemségekben jelentős volt az orosz befolyás, látszat-függetlenségüket azonban megtartották. Az orosz kormányzat ilyen viszonyokat kívánt bevezetni Szerbiában és Bulgáriában is. „Ami Egyiptomot illeti, teljes mértékben megértem az angol érdekeket, ez a terület Anglia számára fontos. Ezzel kapcsolatban az a véleményem, ha végbe megy az Oszmán Birodalom felosztása, Angliáé legyen Egyiptom, ezt nem ellenzem! Ugyanez a véleményem Kréta szigetével kapcsolatban is.”¹² – mondta az angol követnek I. Miklós. A cár már korábban is jó néhányszor hasonló véleményt nyilvánított ki a keleti kérdésben, 1833-ban Münchengrätzben, 1844-ben Londonban, 1853-ban Szentpétervárott. Az orosz uralkodó rögeszméje az volt, hogy támadják meg és osszák fel az Oszmán Birodalmat. A korábbi orosz uralkodók elképzeléseivel szemben már nem akart egyedüli orosz jelenlétet a Balkánon és a Közel-Keleten, hanem osztozni akart más nagyhatalmakkal, mindenképpen Angliával. Azonban az angolok az elképzeléseit nem fogadták lelkesen. A külpolitika színterén győzelmekhez szokott I. Miklós uralma végére öntelt és realitást nélkülöző uralkodóvá vált. Külpolitikája elvesztette korábbi kiszámíthatóságát és óvatosságát. Hibázott Anglia helyzetének megítélésében

⁹ Goldfrank, David M.: i. m. 120–123.

¹⁰ Jelavich, Barbara: A Balkán története I., Budapest, 1996. 250. – *Isztorija vnyesnyej* polityiki, 367. Az angol-orosz ellentétet a Török Birodalomba menekült magyar és lengyel emigránsok kiadásának, valamint egy görög származású angol kereskedőnek az ügye váltotta ki.

¹¹ Tarle, Je. V: i. m. t. 1. 110–111.

¹² *Uo.*: 112.

is. Úgy vélte, Anglia és Franciaország semmiképpen sem tevékenykedhet egy oldalon, az angol-francia ellentétet eltűlozta, s túl nagy jelentőséget tulajdonított Aberdeen oroszbarátságának. Aberdeen természetesen azt vallotta, hogy az európai kontinensen a francia túlsúlyt az oroszok ellensúlyozzák, és ezért emelte ki a külpolitikájában az oroszokkal való barátságot. Azonban 1853 elejére az angol kormányzati irány kidolgozásában már nem játszott olyan meghatározó szerepet, mint amelyet I. Miklós tulajdonított neki. Az angol koalíciós kabinetben két frakció vetélkedett egymással: Palmerston, a belügyminiszter és Aberdeen, a miniszterelnök köre. Palmerston jelentős befolyással bírt a külügyekre is. A keleti kérdésben azonban az angol kormányzati elképzelés továbbra is változatlan maradt, a Török Birodalom egységét meg kell őrizni, mivel annak stratégiai fontossága volt Angliára nézve, az Indiához vezető útvonal biztonságos megtartása végett, amelyet leginkább az oroszok fenyegettek.¹³ Angol részről tehát a fő cél az volt, hogy megakadályozza az oroszoknak a fekete-tengeri tengersizosok környékén, illetve a közel-keleti régióban történő megerősödését.

Mivel Aberdeen nem akart nyílt összeütközést az oroszokkal, mindent megtett annak érdekében, hogy a békés megoldást válasszák. Remélte, hogy I. Miklós időben ráébred arra, hogy elképzelése és szándéka megvalósíthatatlan, s visszalép. Palmerston viszont fellépett annak érdekében, hogy az oroszokkal történő tárgyalások során határozottabban foglaljanak állást, s utasítsák el a cár kezdeményezését. Palmerston mellett szólt az a tény is, hogy a krími háborút megelőző évtizedben a Török Birodalomban megnőtt Anglia és Franciaország befolyása, Oroszországé viszont hanyatlott, s ez a gazdasági és politikai életben egyaránt érződött. John Russel külügyminiszter a cár ajánlatára azt válaszolta, a brit kabinet egyáltalán nem érzékeli azt, hogy a Török Birodalom komoly válság előtt állna és katasztrófa fenyegetné, ezért nincs is értelme a szétesése utáni hagyaték felosztásáról tárgyalni. Ezen kívül rendkívül finoman és óvatosan azt is a cár tudtára adta, hogy Anglia egyáltalán nem örülne annak, ha Oroszország elfoglalná Konstantinápolyt. Sőt azt tanácsolta, bővítsék a nagyhatalmi felügyelet körét, Anglia, Oroszország és Franciaország mellé Ausztria is kerüljön be a csoportba.¹⁴

A cár az angol válaszból azt szúrta le, hogyha együttműködni nem akarnak, akkor valószínű az oroszok terjeszkedését sem fogják megakadályozni. És valóban, amikor 1853-ban ismét elmélyült a vita a katolikusok és ortodoxok között, Anglia mint protestáns hatalom kezdetben semleges maradt. I. Miklós reményei beigazolódni látszottak. A szultán küldötte Jeruzsálemben a szent helyek és relikviák megosztását ismertette, amely arról szólt, hogy mi tartozik a katolikus és mi az ortodox egyház felügyelete alá. A döntés értelmében a fő relikviák a latinoké

¹³ *Vinogradov, V. N.*: Nyikolaj I. v „Krimskoj lovuske”, *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 1992. 4. 33–34. – *Taylor, A. J. P.*: i. m. 52–53. A munkájában ellenkező véleményt fejt ki. Szerinte a háborúnak semmi köze sem volt Indiához, a krími háborút alapvetően európai megfontolásokból vívták, inkább Oroszország ellen, mintsem Törökország ellenében. A harcok célja a hatalmi egyensúly fenntartása, valamint az „európai kiváltságok” megvédése volt, azaz végeredményben egyezséggel akarták felváltani a diplomáciai egyezkedéseket, hogy eldőljön, melyik nagyhatalom diktálja a rendezés feltételeit az európai nagyhatalmak közössége helyett.

¹⁴ *Tarle, Je. V.*: i. m. t. 1. 124. – *Mezsdunarodnije otnosenija na Balkanah*, 262. – *Seaman, L. C. B.*: i. m. 26.

lettek. Az európai sajtó színesen számolt be a betlehemi és jeruzsálemi változásokról. I. Miklós ezt nem tűrhette, nem akarta büntetlenül hagyni a történeteket, kemény leckét akart adni mind III. Napóleonnak, mind pedig Abdul Medzsidnek, a török szultánnak. A cár egy rendkívüli követekből álló missziót óhajtott küldeni Konstantinápolyba a helyzet tisztázása érdekében. A bizottság tagjainak jelöltjei között jeles orosz politikusok szerepeltek, A. Orlov gróf, P. Kiszjelov és A. Mensikov herceg. A cár végül Mensikov mellett döntött, de ő a betegsége miatt (1852 végén és 1853 elején, két hónapon át betegeskedett) rendkívüli küldetését késve kezdte meg. A későbbi fejlemények azt mutatják, hogy I. Miklós ezen lépése, azaz Mensikov Konstantinápolyba küldése, és ott a vallási kérdés erőltetése hibás volt.

Nagy Péter jobbkezeinek, A. Mensikovnak a dédunokája 65 éves volt ekkor. A legbefolyásosabb udvari embernek számított, az Államtanács tagja volt, katonaként és diplomataként szolgált, magas kitüntetésekkel kapott érdemei elismeréseként, 1836-tól a tengerészeti miniszteri posztot is betöltötte. Ennek ellenére dilettáns volt, nem volt éppen eszes ember, de mindig tudta, hogyan helyezkedjen és viselkedjen ahhoz, hogy egyre magasabbra kapaszkodjon a ranglétrán. A cár szeszélyes kegyence volt, kortársai visszaemlékezéseikben rideg egoistaként, számító és cinikus emberként mutatták be. Mensikov számára az instrukciókat K. Nesselrode külügyminiszter állította össze, amelyek lényegében arról szóltak, hogy a Portától Mensikovnak azt kell elérnie, hogy a szultán az ortodox közösség számára korábbi jogait és privilégiumait visszaállítsa. Az orosz-török megállapodás tervezetnek volt egy olyan fontos pontja is, amely a Konstantinápolyban lévő orosz konzulátus jogát terjesztette volna ki arra, hogy intézkedjenek az ortodoxokat érintő ügyekben.

Mensikov 1853. február 16-án érkezett meg a „Gromonoszec” nevű fregatt fedélzetén Konstantinápolyba. Másnap látogatást tett Mehmed Ali pasánál, akinek a közbenjárásával elérte, hogy a franciabarát és oroszellenes külügyminisztert, Fuadot távolítsák el a posztjáról. A szultán megijedt attól a hírtől, hogy Besszarábiában az oroszok a negyedik és ötödik hadtestet összevonták, engedett, leváltotta Fuadot, helyére az oroszbarát Rifaat pasát nevezte ki.

Mensikov követjárására felfigyeltek Európában, az újságokban cikkek jelentek meg arról, hogy a magas rangú küldött mennyire provokatívan viselkedik, nem adva meg a török udvarnak az etikett által előírt tiszteletet.¹⁵

A hivatalos megbeszélések a Porta és Mensikov között 1853. március 4-én kezdődtek el, majd március 10-én és 12-én folytatódtak, amikor Mensikov a török külügyminiszternek átnyújtotta az orosz kormányzat követeléseit tartalmazó jegyzéket. A követelések lényege az ortodox alattvalók jogainak és privilégiumainak orosz-török konvencióba történő rögzítésére irányult, azaz Oroszország azt szeretne volna elérni, hogy az ortodoxok feletti védnökség elismerése okán szükség esetén a Porta belügyeibe beavatkozhatson. Mensikov a küldetése idején igen határozottan és öntelten viselkedett. A Portát nyugtalanította az oroszok követelése és magatartása, a nagyhatalmak segítségével reménykedett, s az nem is késett sokáig. Elsőként Franciaország reagált, március 22-én a francia flotta a térségbe hajózott, az angolok pedig a keleti kérdést jól ismerő Stratford de Red-

¹⁵ Goldfrank, David M.: i. m. 130.

cliffet küldték a török udvarba, aki már több alkalommal a brit misszió élén (először 1810-ben) teljesített ott megbízatást. Személyes indítékok miatt nem szerette az oroszokat, I. Miklós cár sem kedvelte őt, s megakadályozta, hogy Anglia pétervári követévé nevezzék ki.

Stratford de Redcliffe 1853. április 5-én érkezett Konstantinápolyba, s kezdetét vette az angol és orosz diplomácia párviadala. Könnyedén hozzájutott a török–orosz konvenció tervezetéhez, amit kísérő megjegyzéseivel Angliába továbbított. Az általa küldött iratban még inkább dominált az oroszok azon szándéka, hogy az ortodox keresztények védelmére hivatkozva akarják növelni a befolyásukat az Oszmán Birodalomban. Lord Stratford Konstantinápolyban arra törekedett, hogy az orosz–török viszonyt kielelje, miközben a török udvart az angolok támogatásáról biztosította arra az esetre, ha a törököknek az oroszokkal komolyabb konfliktusa támadna. Bár ugyanakkor arra is törekedett, hogy Mensikovval szemben megértő és szívélyes legyen, és a szent helyeket érintő kérdésekben a franciák, az oroszok és a törökök között közvetítő szerepre is vállalkozott. Ebben eléggé sikeres volt, mert a segítségével elsimultak az angol–francia–orosz ellentétek, valamint április folyamán az orosz–török megbeszélések is nyugodt mederben folytak. Stratford mindvégig arra figyelt a török–orosz tárgyalásokkal kapcsolatban, hogy azok végeredményben ne tartalmazzák a cár kérését arra vonatkozóan, hogy a Török Birodalomban élő ortodoxok felett védnökséget gyakorolhasson. Pedig A. Mensikov küldetésének ez volt a fő feladata és célja.¹⁶

Természetesen I. Miklóst és az orosz diplomáciai szolgálatot nem kis felelősség terheli azért, hogy elmélyült a válság és a konfliktusok végül háborúhoz vezettek. De ugyanilyen felelősség terheli az ellenfeleit is. A nyugati hatalmak mindent megtettek annak érdekében, hogy Oroszország további erősödését a Balkánon és Közél-Keleten megakadályozzák, s az 1830-as évek tendenciáját követve, e térségben az angol és a francia befolyás erősítésén fáradoztak. Oroszországot igyekeztek olyan kezdeményezéstől megfosztani, amelyet az 1848–49-es forradalom idején az európai ügyek rendezésében megtett. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a konfliktusok sorát diplomáciai úton megoldani nem lehet, ezért a francia–angol ellentéteket a vezető körök igyekeztek mindkét oldalon elsimítani, és katonai úton együttműködni Oroszország ellen. Francia részről fontos momentum volt, hogy egy esetleges háborútól Louis Bonaparte hatalmának megszilárdítását várták, amelyvel Franciaország felszámolhatta volna azt „a szent szövetségi rendszert”, amelynek tartóoszlopa, legfőbb támogatója és őrzője Oroszország volt. Nesselrode ezt jól érezte, ami a londoni orosz követhoz, F. Brunnovhoz küldött magánleveléből is egyértelműen kiviláglik. „Napóleon számára fontos a háború, s azt bármi áron, a lehető leghamarabb ki is kényszeríti.”¹⁷

Az európai társadalmakban az 1848–49-es események és Oroszország általi vérbefojtásuk még elevenen élt, ezért valószínűnek tűnt az, hogy pozitívan fogadná az európai közvélemény az oroszok elleni háborút. A francia és angol kormányzati körök ezt érzékelték, és szinte minden vezető politikusnak volt elképzelése

¹⁶ *Uo.*: 151–154.

¹⁷ *Martens, F. F.*: Szobranijje traktatov i konvencij zakljucsennih Rosszijeju sz inosztannimi gyerzsavami, SzPb., 1883. t. 12. 301.

arra vonatkozóan, hogyan óvható meg a legyengült Török Birodalom Oroszországtól. Palmerston arról írt, hogy az Orosz Birodalmat meg kell szabadítani néhány területétől, a Kaukázust, a Krímet, Besszarábiát, Lengyelországot, Finnországot és a Baltikumot el kell ragadni tőle.¹⁸

Az orosz diplomácia képviselői az említett időszakban — Londonban F. Brunnov, Párizsban Ny. Kiszeljov, Bécsben P. Meierdorf, Berlinben A. Budberg — dezinformálták I. Miklóst, azaz mindig úgy tájékoztatták, ahogy a cár hallani szeretne volna, hogy a keleti kérdést miként ítélik meg a nemzetközi diplomáciában vagy az egyes kormányokban, s nem úgy, ahogy az valójában alakult.

Az angliai orosz követ, Brunnov, aki okos és tapasztalt diplomata volt, nyilván tudott arról, hogy Palmerston Stratford de Redcliffe angol követtel oroszellenes intrikát folytat, és valószínű tudott az angol-török titkos megállapodásról is. De ennek ellenére a Pétervárra küldött jelentéseiben csupán arról írt, milyen szívélyes beszélgetést folytatott George Aberdeennel, aki biztosította arról, hogy a keleti kérdésben az angolok együttműködnek az oroszokkal. Sőt, jelentéseiben Aberdeen jókívánságait tolmácsolta, és arról számolt be, hogy az angol közvélemény, valamint a politikai körökből is többen vallják azt, hogy a Török Birodalom sorsa megpecsételődött. Természetesen I. Miklós örömmel olvasta ezeket a jelentéseket, amelyek a keleti kérdésben megfogalmazott álláspontját támasztották alá.¹⁹

Ny. Kiszeljov Brunnovtól eltérő véleményt fogalmazott meg, nem értett egyet azokkal, akik a keleti kérdésben a Téli Palotában kialakították az orosz elképzeléseket. Az volt a feltételezése és gyanúja, hogy a Párizsból küldött jelentéseit, mielőtt azok a cárhoz kerülnének, megcenzúrázzák, átszerkesztik, és a szerkesztési feladatokat maga a külügyminiszter, K. Nesselrode végzi el.²⁰

Konstantinápolyban az események 1853. áprilisában és májusában lord Stratford de Redcliffe forgatókönyve alapján zajlottak. 1853. április 23-án elkészült a török válasz, amelyet Rifaat pasa adott át Mensikovnak. A rendkívüli követ elégedetlen volt a két ferman tartalmával, amelyek ugyan a szent helyekre vonatkozó orosz követeléseket tartalmazták, de azoknak a jövőbeli garantálását nem, tehát az orosz követeléseknek csupán a felét teljesítették. Mensikov újabb feljegyzést juttatott el a Portához, amelyre öt nap múlva megérkezett az elutasító válasz.

Közben azonban Mensikov számára egyre világosabbá vált Stratford de Redcliffe szerepe Konstantinápolyban, aki arra törekedett, hogy az angol befolyást növelje a török udvarban. Ennek hatására is május elejére a török diplomáciai testület összetételében változás következett be, leváltották a külügyminisztert, Rifaat pasát, s helyére a reform- és angolbarát Resid pasát nevezték ki. A Török Birodalom Nagytanácsa 1853. május 5-én ült össze, megvitatta az orosz szerződéstervezetet, majd elfogadása ellen szavaztak. Rasid pasa május 6-án átadta Mensikovnak az általa kidolgozott török választervezetet, amit viszont elégtelen feltételei miatt az oroszok nem fogadtak el. Több sikertelen találkozási követően az orosz-török huzavona május 21-én ért véget, Mensikov a konstantinápolyi orosz követség személyzetével Odesszába hajózott.

¹⁸ *Vinogradov, V. N.*: Britanszkij lev na Boszfore, Moszkva, 1991. 92.

¹⁹ *Tarle, Je. V.*: i. m. t. 1. 104. – *Vinogradov, V. N.*: Nyikolaj I, 37.

²⁰ *Orlik, O. V.*: Rosszjiskij diplomat N. D. Kiszeljov, Novaja i Novejsaja Isztorija, 1992. 2. 164.

Az orosz–török szakítás nagy visszhangot váltott ki Európában, estek az árák a londoni tőzsdén, az újságok orosz támadásról cikkeztek. Mensikov lehetetlen küldetésének utolsó mozzanata volt K. Nesselrode feljegyzésének május 19-i átadása a Portának, amelyre nyolc nap elteltével választ vártak — majd e határidőt még öt nappal meghosszabbították —, ellenkező esetben Pétervár kilátásba helyezte a dunai fejedelemségek megszállását.

A szultán május 26-án memorandumban kérte Angliát, Franciaországot, Ausztriát és Poroszországot, hogy az 1841. július 13-i londoni szerződés értelmében gyámolítsák országát az Orosz Birodalommal szemben. Június 6-án pedig minden alattvalójának vallásszabadságot adott. Rasid pasa bízván a nyugati nagyhatalmak támogatásában — amit egyébként meg is kapott, mert az angol és francia flotta a Dardanellákhoz hajózott június 13-án és 14-én — június 4-én visszautasította az orosz ultimátumot. I. Miklós június 14-én aláírta az orosz csapatoknak a dunai fejedelemségek elfoglalására kiadott manifesztumát,²¹ az orosz hadsereg pedig 1853. július 2-án megszállta Moldvát és Havasalföldet.

Az orosz csapatok a 18–19. század folyamán jó néhányszor már megjelentek a fejedelemségekben, utoljára 1848-ban a forradalmi események miatt, ahol 1851-ig maradtak. A cár úgy vélte, a fejedelemségek új megszállásával kikényszerítheti a Porta beleegyezését. Most azonban már nem az 1848-as állapotok uralkodtak Európában. Hiába bizonygatta Nesselrode, hogy az oroszok bevonulása válasz a nyugati hajók Dardanelláknál történő megjelenésére és csupán a Portától a garancia kikényszerítését szolgálja, s egyáltalán nem jelenti a háború kezdetét, sem London, sem Párizs nem figyelt rá.

Míg öt évvel azelőtt a fejedelemségek elfoglalása semmilyen ellenállást sem váltott ki a francia és angol kormányzat részéről, most viszont az oroszok tevékenysége jó lehetőséget kínált arra, hogy szakítsanak velük, vagy ha szükséges, lépjenek háborúba a Török Birodalom megmentése és megvédése érdekében. Megkönnyítette helyzetüket az a tény, hogy nőtt mindkét államban az oroszellenes hangulat. Bár az is igaz, hogy Angliában és Franciaországban a közvélemény nem volt egyértelműen oroszellenes, ami tulajdonképpen gazdasági érdekből fakadt. Mindkét állam régóta kereskedelmi kapcsolatban állt az oroszokkal, és az igen előnyös piacról nem akartak lemondani. Emellett Ausztria és Poroszország is azon fáradozott, hogy békés megoldást találjon. Ilyen szándékkal fogalmazódott meg 1853 nyarán, július 28-án a „bécsi jegyzék”, amelyet Anglia, Franciaország, Ausztria és Poroszország képviselői a bécsi konferencián fogalmaztak meg és állítottak össze, majd a jegyzéket 1853. július 31-én Pétervárra és Konstantinápolyba küldték. Ebben a jegyzékben lényegében a kücsük-kajnardzsi és a drinápolyi békében foglaltakat fogalmazták újra, azt hangsúlyozva, hogy az azokban garantált, keresztényekre vonatkozó jogokat a Török Birodalom tartsa be. A jegyzék fő célja azonban nyilván az volt, hogy a török-orosz viszony vitás kérdéseit a nagyhatalmak az ellenőrzésük alá vonják. I. Miklós a tervezettel azonnal egyetértett, s Pétervárrott úgy vélték, hogy segítségével nagyobb veszteség nélkül kerülhet ki Oroszország a válságból. Ha a törökök elfogadták volna a jegyzéket, a török-orosz konfliktus ebben a stádiumában megoldódott volna, de nem ez történt, a Porta

²¹ In Heller, *Mihail*: i. m. 488.

elutasította azt. Konstantinápolyban ugyanis ekkorra már a háborús hangulat lett úrrá, és Resid pasa diplomáciája a jegyzékben megfogalmazottakat a török belügyekbe való beavatkozásként könyvelte el.²²

Az orosz cár a bécsi jegyzéktől az orosz-török probléma megoldását remélte. 1853. szeptember végén és október elején ennek reményében látogatott el Olmützbe, Varsóba és Potsdamba, ahol Ausztria és Poroszország uralkodóival és vezető politikusaival találkozott.²³

Természetesen I. Miklós őszi találkozói más tartalmat is hordoztak, azok igazi célja az volt, hogy Ausztria és Poroszország keleti kérdésben vallott elképzeléseit kiderítse. Bebizonyosodott, hogy egyik német állam sem óhajt az oroszok terve mellé állni. Ausztria meg volt elégedve a szlávok lakta területeivel, és nem óhajtott részt venni a keleti kérdés háborús rendezésében, mivel a francia elképzelések sem igazán tetszettek neki. III. Napóleon szívesen eltemette volna „a szent-szövetségi rendszert”, és ismét újarajzolta volna Európa térképét. Ennek az átalakításnak fontos momentumra lett volna az, hogy Ausztria cserébe Lombardiáért, amelyet III. Napóleon Piemonttal akart egyesíteni, megkapja a dunai fejedelemségeket. Éppen emiatt nyugtalanította Bécsset Moldva és Havasalföld orosz megszállása.

Ami egyébként Poroszországot illeti, a keleti kérdésben nem volt igazán érdekelt. Míg korábban I. Miklós Poroszországban hű és megbízható szövetségesét látta, most azt érezte, hogy a berlini udvar ingadozik, amely a belső politikai viszonyok tükröződéséből adódott. Berlinben két csoport kristályosodott ki a politikai életben: az oroszbarát, a konzervatívokat, az arisztokratákat és a nemesség jelentős részét magába foglaló csoport, valamint a liberális színezetű angolbarát tömörülés, amely a polgárság többségének a támogatását élvezte. A liberálisok kapcsolatban álltak Vilmostal, a trónörökösrel is. IV. Frigyes Vilmos nem mert nyíltan állást foglalni a keleti kérdésben, s ezért végül is I. Miklós próbálkozása arra, hogy a három hatalom — orosz-porosz-osztrák — északi szövetségét megalkossa, sikertelen maradt, csupán a semlegességüket ajánlották fel.

Végül is Konstantinápolyban a háború hívei kerekedtek felül, mert úgy vélték, hogy korábbi sikertelen háborúikért most nagyhatalmi segítséggel revansot vehetnek Oroszországon. Azt remélték, hogy Délkelet-Európában megerősödik a befolyásuk, s a legyengült Török Birodalom így új erőre kaphat. A Nagytanács szeptember 26-án azt tanácsolta a szultánnak, hogy kezdjen háborút Oroszország ellen. A törökök erőt a Balkánon Omer pasa vezette, aki tizennégy nap haladékosan adott az oroszoknak, hogy a fejedelemségből kivonuljanak, majd október 4-én Abdul Medzsid szultán bejelentette a háborút. Nem sokkal később, október 22-én az angol-francia flotta megjelent a tengerszorosoknál, október 23-án pedig a törökök átkeltek a Dunán és elfoglalták Calafat városát. Október 20-án I. Miklós is aláírta a hadüzenetet a Török Birodalomnak, s ezzel kezdetét vette a sokadik orosz-török háború.²⁴

²² Goldfrank. *David M.*: i. m. 194–197.

²³ Uo.: 220–221. – Seton-Watson, *Hugh*: *The Russian Empire 1801–1917*, London, 1967. 319.

²⁴ Goldfrank, *David M.*: 229.

A Duna jobb partján (Olténiában) egyik fél részéről sem volt eredményes a csatározás, a Kaukázusban viszont az orosz fegyverek ereje érződött. Az Ahalcih és Baskadiklar melletti ütközetek orosz győzelemmel végződtek. De a fontosabb hadicselekmények nem a szárazföldön, hanem a tengeren zajlottak. November 30-án Szinopenál P. Nahimov admirális vezényletével az orosz flotta három óras súlyos küzdelem után megsemmisítette a török flottát. A szinopei orosz győzelem pirruszi volt, mindkét részről nagy áldozatokat követelt, bár az oroszok embervesztése kevesebb volt a törökökéén.²⁵

Nyugat-Európa számára a törökök veresége egyértelművé tette, hogy a Porta nem tud megbírkózni az oroszokkal egyedül, szükség lesz a nagyhatalmak segítségére, mindenek előtt a tengeren. London és Párizs a vereség után kétmillió font gyorskölcsönt bocsátott a Török Birodalom rendelkezésére, majd 1854. január 4-én az angol-francia hajóhad behajózott a Fekete-tengerre, védelmükbe véve Törökországot. A franciák és az angolok a háborúba való beavatkozásukat a dunai fejedelemségek elfoglalásával magyarázták, az oroszok viszont a Dardanelláknál megjelent angol és francia hajókban látták a casus bellit.

Az oroszok nem siettették a hadicselekményeket és III. Napóleon úgy vélte, hogy a válság diplomáciai úton még rendezhető, ezért levélben személyesen arra kérte Miklóst, hívja vissza csapatait és akkor az angol-francia flottát is kivonják a Fekete-tengerről, s megpróbálja rábírn a törököket egy, az oroszok számára is előnyös béke elfogadására. 1854. január 28-i válaszában I. Miklós elutasította Napóleon ajánlatát arra hivatkozva, hogy a konstantinápolyi angol nagykövet „akciói”, majd az angol-francia flotta megjelenése a Fekete-tengeren eredményezték az oroszok védekező felvonulását a dunai fejedelemségekben. 1854. február 9-én Oroszország megszakította diplomáciai kapcsolatait Angliával és Franciaországgal.

1854. január végén I. Miklós A. Orlov gróftól küldte Bécsbe Ferenc József császárhoz, hogy érje el, Ausztria nyilvánítsa semlegesnek magát, ha Oroszország a nyugati hatalmakkal háborúba lép. Oroszország cserébe garantálta volna az Ausztriának oly fontos Lombardiát, a győzelme után pedig Szerbiában, a dunai fejedelemségekben, valamint Bolgárföldön Ausztria Oroszországgal egyforma protektorátusi jogot gyakorolhatott volna. Bár a cár követét igen szívélyesen fogadták Bécsben, Orlov küldetése mégis eredménytelen maradt, sőt az osztrákok a csapataikat a fejedelemségek határaihoz irányították. Amikor I. Miklós értesült Orlov sikertelen küldetéséről, Ferenc Józsefet hálátlannak nevezte. A poroszok sem siettek semlegességükről biztosítani az orosz cárt. Miután az orosz diplomácia erőfeszítései sikertelennek bizonyultak, a cár fegyverekkel akart győzni. Orlov küldetése után az orosz uralkodó feltételezte, hogy Ausztria a másik oldalra áll, ezért Krakkót megerősítette egy esetleges kárpátaljai és galíciai osztrák támadás esete. I. Miklós emellett reménykedett egy új magyar forradalomban is, de ez a reménye nem vált valóra.²⁶

1854. márciusában az oroszok aktív hadműveletekbe kezdtek, átkeltek a Dunán és Szilisztrát ostromolták. Ezekkel a hadicselekményekkel az oroszok azt akarták elérni, hogy a nyugati hatalmak jelentősebb hadműveletei előtt a törö-

²⁵ *Zajoncskovszkij, A. M.*: Vosztocsnaja vojna. Prilozsenija., t. 2., No. 66., 154.

²⁶ *Troubetzkoy, A. S.*: i. m. 146.

köktől esetleg békekötést kényszerítsenek ki. Ha ez nem is következett be, de megindult a Balkánon a felszabadító mozgalmak szerveződése, felkeltek a görögök Epiruszban, megmozdult Bosznia és Hercegovina, sőt bolgárföldön is mozgalom szerveződött, a vezetője, Georgi Rakovszki fegyveres csoportot alakított.

Az orosz csapatok Dunán történt átkelését követően, 1854. március 27-én az angolok, majd egy nappal később a franciák is hadat üzentek az oroszoknak. 1854. április 14-én aláírták Londonban az angol-francia szövetségről szóló szerződést, ami tulajdonképpen a március 12-én Konstantinápolyban megkötött francia-török-angol megállapodást egészítette ki.

Végül is megtörtént a hadüzenet, de közel félévnek kellett ahhoz eltelnie, hogy az első jelentősebb ütközetre sor kerüljön. 1854 tavasza és nyara csupán kisebb hadicselekmények és a diplomáciai küzdelmek, erőfeszítések időszaka maradt.

Még 1854. márciusában francia, majd angol hajóraj jelent meg a Balti-tengeren. A szövetséges hajóhad egészen Szentpétervárig hajózott, de nem kezdett bele komoly hadicselekményekbe, és tulajdonképpen nem fenyegette a jól védett fővárost. 1854-ben csupán az Åland-szigeteket foglalták el a franciák, és bevették Bomarsund erődítményét, amely itt a legsikeresebb eseménynek számított. Ezeknek a hadicselekményeknek elsősorban a politikai jelentősége volt fontos, mert a katonai felvonulás sok pénzt emésztett fel. Azt akarták prezentálni vele a szövetségesek Nyugat-Európában, hogy mégis vannak hadisikerek, ugyanis az újságok sorozatos kudarcokról számoltak be, s arról cikkeztek, hogy a franciák és az angolok hajókat küldtek a Balti-tengerre, hogy azok Oroszország földrajzát tanulmányozzák. Emellett a fővárosuk veszélyeztetésével az oroszokra akartak pszichológiai nyomást gyakorolni.²⁷

1854 nyarán a legjelentősebb hadműveletek a dunai fejedelemségekben zajlottak, amelyek végeredményeként az orosz csapatok kivonultak onnan. Az események Szilisztra sikertelen ostromával kezdődtek, s az osztrák fenyegetettség miatt végül is az oroszok feladták ezt a területet 1854. június 23-án, de a kivonulásuk 1854. augusztus 8-ra valósult meg maradéktalanul. Ausztria a Portával 1854. június 14-én kötött megegyezése értelmében — mely szerint a hadserege a két dunai fejedelemséget a békekötésig megszállja —, augusztus végén bevonult oda. A Balkánon elhallgattak a fegyverek. A törökök „itt fényesen megmutatták, hogy néha „a beteg emberek” erősebbek a magukat nagyon egészségesnek tartó szájhősöknél.”²⁸

Ezzel a keleti háború egy fontos szakasza fejeződött be, az oroszok részéről vége szakadt a támadó jellegű háborúnak, innentől védekező háborúra kényszerültek.

A dunai fejedelemségekből történő orosz kivonulásra az orosz társadalom nem reagált pozitívan. A legelkeseredettebbek a szlavofilek voltak, a történetekért elsősorban Ausztriát hibáztatták.

Mindezek közepette a nagyhatalmak arra törekedtek, hogy az európai rendszert és egyensúlyt fenntartsák. Ezért örömmel fogadták az osztrák diplomácia 1854. augusztusában közzétett békejavaslatát. Az osztrákok a korábbi viszonyok fenntartása mellett egy négyponthos javaslattal álltak elő. „A bécsi békeembrió” a

²⁷ Isztorii vnyesnyej polityiki , 394.

²⁸ *Fényes Elek*: Az orosz-török háború, Pest, 1854. 40.

dunai fejedelemségek nemzetközi felügyeletét, a törökországi keresztények kollektív védelmét, a dunai hajózás közös ellenőrzését és az 1841-es tengerszoros egyezmény revízióját tartalmazta. A nagyköveti szintű konferencia azonban nem érte el a célját, az osztrák kezdeményezés elvetélt, s a keleti háború új erővel, új helyen folytatódott.²⁹

Az őszi kezdetével egyre több nyugtalanító hír érkezett az orosz udvarba arról, hogy a szövetségesek rövidesen Várnából készülnek támadást indítani az oroszok ellen, és a Krímet támadják meg. A háború ekkorra már földrajzilag is kiterjedt, és az Orosz Birodalom távoli részeire is kiterjedt. Északon a Kola-félsziget (1854. augusztus 21–24) és a Szoloveci-szigetek ellen folytak hadicselekmények, Kamcsatkán Petropavlovszk erődjét támadták (1854. szeptember), de ezek a támadási kísérletek nem hoztak dicsőséget a szövetségeseknek.

A kisebb támadások akadályozták ugyan az orosz partmenti és tengeri távolsági közlekedést, de az ilyen akcióktól nem várhatták, hogy Oroszországot tárgyalóasztalhoz kényszerítik. Ehhez egy nagyobb szabású offenzíva indítása elengedhetetlen volt.

A szövetséges hadsereg vezetése hosszasan vívódott, hol kezdjen Oroszország ellen nagyszabású támadást. A főváros, Szentpétervár, a hadikikötője, Kronstadt miatt túlságosan veszélyes célpont volt, másrészt totális háborúra kényszerítette volna az oroszokat. Felmerült az is, hogy a Kaukázusban Samil felkelését támogatnák, de itt a törökök 1854-ben defenzívában voltak. Végül a Krím-félsziget mellett döntöttek. Emellett szólt az, hogy az 1854. augusztusi bécsi béketervezetben szerepelt a fekete-tengeri orosz haderő csökkentése is, amelyet csak a fő hadikikötőre, Szevasztopolra mért csapással láttak lehetségesnek a cárra kényszeríteni.

A nyugati szövetségesek 1854. szeptember 14–17-én a történelem addigi legnagyobb partraszállását hajtották végre: 89 hadi- és 300 szállítóhajó 62 ezres francia–angol–török sereget tett partra Jevpatorijánál, Szevasztopoltól 70 km-re északnyugatra.³⁰ Ezzel megkezdődtek a harcok a Krím-félszigeten, amely a nyugati szövetségesek és Oroszország között folyó küzdelem fő hadszíntere lett.

²⁹ Isztorija vnyesnyej polityiki –, 336.

³⁰ Goldfrank, David M.: i. m. 287.

Szabó Éva Eszter

AZ AMERIKAI KÜLDETÉSTUDAT VÁLSÁGA A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

„Minden történelmi mozgalom az eszmék erején
és folytonosságán alapul.”

Albert Show¹

A történelmi küldetéstudat elválaszthatatlanul összeforr egy nemzet hódító és hatalmi törekvéseivel, akár kicsiny, akár nagy nemzetről van szó. A területi, gazdasági és/vagy politikai terjeszkedés érveit egy nemzet küldetéstudatának eszmeisége támasztja alá a legmeggyőzőbben, igazolásul és indoklásul szolgálva olyan lépésekre, melyekre az észérvek önmagukban nem elegendők. A küldetéstudat a nemzet lelkének szerves része; nem kézzelfogható, csak érezhető. Olyan, akár a vallás, akár a hit, s ezért érvényességének megkérdőjelezése egy nemzet alapvető értékrendjének megingásához, énképének súlyos válsághoz vezet.

Ez a fajta válság kísérte a 19. század fordulóján az amerikai küldetéstudat átalakulását, amely a hagyományos kontinentális expanzionizmus és az új imperialista törekvések elveinek összeütközése kapcsán jött létre. Az 1898-as spanyol-amerikai háború eredményeként véget ért „az ártatlanság kora”, s az Egyesült Államok végérvényesen a nagyhatalmi világpolitika porondján találta magát. Az ártatlanság elvesztése természetesen a nemzet küldetéstudatának átalakulását is maga után vonta, melyet a hagyományos értékrend megőrzésének igénye és az új idők hívó szava közötti ellentmondások, valamint a küldetéstudat válsága jellemeztek. A hagyományos és az új eszmék összecsapása során kibontakozó kongresszusi vitában nem véletlenül kapott hangot az a meggyőződés, amely szerint a spanyol-amerikai háborúban megszerzett új területek kapcsán felvetődött kérdések voltak a legjelentősebbek, melyekkel a század során szembenézett az amerikai nép; ezek a kérdések ugyanis a nemzet tudatának gyökereit érintették, melyek egyszerre ölelték fel a nemzet múltját, jelenét és jövőjét². A kérdés jelentőségét szem előtt tartva azt vizsgáljuk meg tehát a következő oldalakon, hogy milyen erők munkálkodtak az amerikai küldetéstudat átalakulásának ellenében és érdekében.

Az előzmények: az amerikai nép küldetésének alapjai és a Manifest Destiny

Az amerikai küldetéstudat alapja véleményünk szerint a vallásosságban és magában a bevándorlás tényében keresendő, vagy más néven a szellemi és fizikai

¹ Albert Show, „The Monroe Doctrine and the Evolution of Democracy”, in Albert K. Weinberg, Manifest Destiny (Gloucester, Mass.: Peter Smith, 1958), 3. (A cikkben előforduló — eredetiben — angol nyelvű szövegeket a szerző fordította.)

² Congressional Record Containing the Proceedings and Debates of the 56th Congress, First Session, Volume XXXIII. (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1900), 805, 4305.

szabadság elérésének céljában. A korai, mélyen vallásos társadalom meghatározó élménye volt a bevándorlás, s az azzal együtt járó lelki állapot: a tiszta lappal való indulás lehetősége, a megújulás érzése, az óvilág hibáin való felülemelkedés igénye, a vágy és törekvés az Isten és az emberiség számára ideális példa teremtésére. Így a vallásos háttérnek és a bevándorlás próbatételeinek köszönhetően a küldetéstudat a nemzet történetének csíráiban jött létre. Ez a sajátosan idealista, a szabadság magasztos elvén alapuló amerikai küldetéstudat kezdetől fogva jelen volt; magán viselte a „példaértékű”, „különleges” és „isteni” jelzőket, és a nemzeti szellem megtestesítőjeként változatlan formában vonult végig az amerikai történelmen egészen napjainkig:

John Winthrop, 1630. —...*olyanok leszünk, akár egy város a hegyen. Minden nép szeme reánk szegeződik...*³.

Herman Melville, 1850. — *Mi amerikaiak különleges, kiválasztott nép vagyunk...Isten választott ki bennünket, az emberiség nagy dolgokat vár fajtánktól, s mi nagy dolgokat érzünk a szívünkben*⁴.

Ronald Reagan, 1976. március 31. — *Nevezzék miszticizmusnak, ha akarják, de én azt hiszem, a Teremtő isteni céllal helyezte ezt a földet a két nagy óceán közé, hogy azok leljenek rá, akik a szabadság különleges szeretetét hordozták magukban*⁵.

Bár ez a magasztos célokba vetett hit adja az amerikai küldetéstudatnak a magját, alapvető értékét, erejét és folytonosságát, egyúttal ez a legmanipulálhatóbb vonása is. S igaz ugyan, hogy ez a szellemi és fizikai szabadságba vetett hit az amerikai nép küldetésének és nemzeti érzésének „istenáldotta”, szinte szent fundamentumaként szolgál, nem az egyetlen vonása e magasztos eszme történetének.

Az amerikai küldetéstudat másik alapvető vonása a gyarmatok nemzetté válásával született a szabadság eszméjének alapjain. A Függetlenségi Nyilatkozat (1776), az Alkotmány (1789) és a Jogok Törvénye (1791) megalkotása után a küldetéstudat már a következő eszméket is felölelte: az „Élethez, Szabadsághoz és a Boldogság kereséséhez” való jogot, az elvet, amely szerint a „Kormányok...jogos hatalmukat a kormányzottak beleegyezéséből kapják”, valamint a republikánizmust és a demokráciát⁶. Innentől kezdve az Egyesült Államok politikai rendszere modellé lépett elő az európai rendszerekkel szemben. Az amerikai küldetéstudat két, idealizmuson nyugvó alapköve tehát — a szabadság és a demokrácia példájának terjesztése az emberiség javára — a 18. század fordulójára összeforrt. A küldetés megvalósítására pedig az újabb és újabb európai bevándorló-csoportok szabadságvágya, földigénye és a végtelenbe vesző nyugati területeken fokozatosan előrehaladó *frontier*, a határvidék, jelentette a biztosítékot.

³ John Winthrop, A Model of Christian Charity, in Bryn O'Callaghan, An Illustrated History of the USA (Hong Kong: Longman Group, 1991), 17–18.

⁴ Herman Melville, White Jacket, in John M. Blum, és mások, The National Experience. A History of the United States (Orlando, Fl.:Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1989), 832.

⁵ Blum, és mások, i.m., 832.

⁶ Idézetek Az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozatából, Az Amerikai Egyesült Államok politikai lexikona (Budapest: Államtudományok Nemzetközi Intézete, 1995), 18; Frederick Merk, Manifest Destiny and Mission in American History (New York: Alfred A. Knopf, 1963), 3–4; Weinberg, i.m., 17–19.

Az amerikai küldetéstudatot ebben az időben azonban egyéb vonás is jellemezte. A küldetéstudat a nacionalizmus, a nemzetnézés alapját is képezte, s mint ilyen, szorosán összefüggött a területi terjeszkedésre, azaz expanzionizmusra való törekvéssel, amely ugyanakkor serkentőleg hatott vissza a nacionalizmusra. A frontier mozgása ugyanis nemcsak a küldetés megvalósítására szolgált, hanem az expanzionizmus a küldetés nevében egyúttal újabb és újabb területek megszerzésére is alkalmas volt. Ezenfelül az újabb területek (1783. a Mississippi által határolt nyugat, 1803. Louisiana megvásárlása) növelték az ifjú állam biztonságérzetét az európai hatalmak esetleges beavatkozásával szemben, s egyben erősítették is a nemzeti önértéket.⁷

A küldetés tehát racionalizálta az expanzionizmust, mint Isten, más néven a Gondviselés vagy a sors vitathatatlan rendelését. Ebből a meggyőződésből fejlődött ki a „nyilvánvaló elhivatottság” tana, a *Manifest Destiny*, avagy kontinentalizmus, amelyet John Quincy Adams indított útjára Monroe elnök külügyminiszterként 1819-ben⁸. A küldetéstudatnak ez az expanzionista változata azonban csak az 1840-es évekre vált a nemzet szókinszének részévé, mikor is e kiválasztott nép demokratikus idealizmusa a „szabadság birodalmának kiterjesztését” az észak-amerikai földrész egészére rávetítette. A *Manifest Destiny* a Texas, Kalifornia és Oregon iránti európai érdeklődés megújulása ellenében, ennek kapcsán az amerikai demokrácia terjesztésének védelmében és a Monroe Doktrínával összhangban került előtérbe. Ugyanakkor az élesedő észak–dél ellentét közepette a *Manifest Destiny* annak a felismerésnek is az eredménye volt, mely szerint az expanzió hiánya veszélyeztetheti az Unió sorsát⁹.

A küldetéstudat illetően alakulása azt jelentette, hogy a szabadság birodalmának kiterjesztése egyenlővé vált az Egyesült Államok expanzionizmusával¹⁰. Míg az expanzionizmus olyan területekre vonatkozott, mint Texas és Oregon, ahol számottevő amerikai úttörő csoportok is az annexió hívei voltak, addig a demokratikus intézményrendszer és a szabadság birodalmának kiterjesztése megfelelő ideológiának bizonyult. A mexikói háború (1846–48) esetében viszont — amelynek során az U.S.A. több mint fél millió négyzetmérfölddel gyarapodott¹¹ — a tulajdonossal bíró, elszakadni nem kívánó területek megszerzéséhez más célok és indokok kidomborítására volt szükség. Ezért az expanzionizmus agresszivitását leplezendő visszanyúlt a küldetéstudat gyökeréhez és vallásos kötelességre hivatkozva a mexikói nép újjáformálását tűzte ki célul. Eszerint a háború lényege abban állt, hogy a demokrácia áldását vigye el az elmaradottak számára. Az expanzió céljával párosulva ez a manipulált módon humanitárius, altruista jellegű küldetés — mely Kipling gondolatának, a „fehér ember kötelességének”, azaz a *White Man's Burden* előzményének is tekinthető¹² — egész Mexikó bekebelezésére, vagyis a kontinentalizmus megvalósításának egy fontos lépésére törekedett. A törekvés azonban meglepően gyorsan, az 1848. március 10-én ratifikált Guadalupe-Hidal-

⁷ Weinberg, i.m., 12–24, 33.

⁸ Merk, i.m., 14–17.

⁹ Uo., 215; Weinberg, i.m., 100–113.

¹⁰ Weinberg, i.m., 122.

¹¹ Blum, és mások, i.m., 264.

¹² Uo., 179.

go-i békeszerződéssel meghiúsult. Igaz ugyan, hogy Mexikó annektálása nem tűnt el véglegesen az amerikai köztudatból, a kínálkozó alkalmat mégsem ragadták meg, mégpedig a következő okok miatt: először is az Egyesült Államok elérte elsődleges célját, azaz határainak óceántól óceánig való kiterjesztését. Másodszor a fajkeveredést elutasító U.S.A. nem lelkesedett az elsősorban mesztic összetételű mexikói lakosság annektálásáért. Harmadszor nem lehetett arra számítani, hogy Mexikó elmaradott államai színes bőrű lakosságukkal belátható időn belül egyenrangú tagként tudnának belépni az Unióba, márpedig a kontinentalizmus fő célja ebben állt. Ezenkívül az amerikai küldetéstudat alapértéke, az idealista, humanitárius küldetés — a szabadság és demokrácia példa általi terjesztése az emberiség javára — fékezően hatott az agresszív, területi expanzionizmus által képviselt küldetéstudatra. A háborút ellenzők szerint ugyanis a nemzet nagysága nem az amerikai intézményrendszer erőszakolt terjesztésében és a szomszédos köztársaságok lerohanásában állt, hanem ennek az intézményrendszernek a nemesítésében és a szomszédos köztársaságok segítségével¹³.

Egész Mexikó megszerzésének feladása 1848-ban egy különleges tanulságot rejt az amerikai küldetéstudat tanulmányozója számára. A területi expanzionizmus által motivált küldetés megszűntével egy időben ugyanis feladásra került az amerikai küldetéstudat magasztos elve, az idealista, humanitárius expanzió küldetése is. Weinberg ezt úgy fogalmazza meg, hogy a földéhség és az erkölcsi eszme együtt voltak születésük és haláluk pillanatában, akárcsak a sziámi ikrek¹⁴. Egy másik nép jobbá formálásának gondolata csak abban az esetben hozta lázba az Egyesült Államokat, ha egyúttal az adott nép által birtokolt terület megszerzése vagy ellenőrzése is érdekében állt. Vagyis az amerikai expanzionistát területi érdeke segítette hozzá ahhoz, hogy megpróbáljon együtt érezni egy adott terület lakóival, s nem pedig idealista nézetei. Ezek inkább fékezőleg hatottak expanzionista küldetéstudatára. Weinberg szerint azonban „az igazi probléma nem abban áll, hogy az eszme az önös érdek talaján virágozik, hanem abban, hogy e nélkül a talaj nélkül nem is hajlamos kifejlődni”¹⁵.

Azonban Mexikó annektálásának feladása, F. Merk véleményével ellentétben, nem jelentette a kontinentalizmus megvalósítására irányuló törekvések szertefoszlását¹⁶. A demokrata párton belüli, erősen nacionalista „Ifjú Amerika” mozgalom az expanzionizmus célját az amerikai demokrácia világszerte való elterjesztésében látta, s előszeretettel kacsintgatott a Karib-térség és Közép-Amerika felé. A kort erősen foglalkoztató rabszolgaság kérdését pedig átmenetinek tartotta, s épp ezért az expanzionizmus szempontjából nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget¹⁷. A további területi terjeszkedés szándéka azonban óhatatlanul ahhoz vezetett, hogy a célok a fokozottan eltérő és ellentmondó nemzeti érdekek

¹³ Merk, i.m., 101, 227, 262; Weinberg, i.m., 180–181.

¹⁴ Weinberg, i.m., 186.

¹⁵ Uo., 187.

¹⁶ I.m., 227.

¹⁷ Charles Sellers, és mások, Az Egyesült Államok története (Budapest: Maecenas Könyvkiadó, 1995), 169.; Jennings C. Wise, Empire and Armament. The Evolution of American Imperialism and the Problem of National Defence (New York: The Knickerbocker Press, 1915), 184.; Merk, i.m., 54–55, 100–101.

mentén polarizálódtak. Az 1850-es évek gazdasági virágzása és az ebből is fakadó expanzionizmus azonban végsőkéig kiélezte az elvi alapokon amúgy is súlyos észak-dél ellentétet, ugyanis „délien a gyapot rabszolgatartó birodalmának, északon a szabad föld birodalmának a kiterjesztéséről álmodoztak”¹⁸. Mivel az 1850-es évek belpolitikai viszonyai mellett nem volt lehetőség újabb rabszolgatartó államok létrehozására, a déli expanzionisták érdeklődése a Karib-térség felé fordult.

A kontinentalizmus részeként John Quincy Adams már 1823-ban kijelentette, hogy Kuba nélkülözhetetlen az Egyesült Államok számára, ráadásul a sziget földrajzi fekvése miatt természet adta kapcsolat köti össze szomszédjával¹⁹. Az amerikai expanziós igény racionalizálására a Manifest Destiny jegyében így a földrajz szolgáltatta az egyik legalapvetőbb érvet (nemcsak Kuba, hanem Kanada esetében is). A Kuba és az Egyesült Államok közötti fizikai kapcsolat igazolására még olyan geológiai érvelés is született, amely szerint az Antillák gyöngyszeme a Mississippi által a Mexikói-öbölbe hordott amerikai homokból alakult ki²⁰. Ezenkívül az expanzionisták számára Kuba nemcsak a rabszolgatartó államok prosperitása, hanem az Egyesült Államok biztonsága szempontjából is fontos volt²¹, mint ahogy Közép-Amerika a már ekkor tervezett óceánközi csatorna miatt volt jelentős²².

Az első komoly lépés Kuba megszerzésére 1848-ban következett be, mikor Polk elnök megkísérelte Kuba megvásárlását 100 millió dollárért, ami Spanyolországban óriási felháborodást és hideg elutasítást váltott ki. Innentől kezdve viszont a „kubai kérdés” kisebb-nagyobb kitérőkkel állandó napirendi ponttá vált. Az 1854-ben Pierce elnöknek küldött ostendei manifesztum — amelyet a spanyol, angol és francia amerikai (déli származású) követek fogalmaztak meg —, már azt tartalmazta, hogy ha Spanyolország ismételen nem adja el Kubát (ezúttal 120 millióért), akkor erővel kell megszerezni. A kiszivárogtatott manifesztumot az Ifjú Amerika mozgalom és a Dél lelkesen fogadta, Északon azonban hatalmas felháborodás kísérte, mint ahogy Spanyolországban is, s ezért Pierce elnök elvetette a tervet.²³

A Pierce adminisztráció és a közhangulat agresszív expanzionista törekvéseinek voltak egyéb megnyilvánulásai is. Az 1850-es évek a kalandor expedíciók (filibustering) virágkora volt. Ezek az expedíciók a Karib-térség és Közép-Amerika egyes kormányainak a megdöntését célozták az amerikai expanzió elősegítése érdekében, s bár az Egyesült Államok kormánya hivatalosan elhatárolódott ezektől a magánakcióktól, egyáltalán nem lépett fel ellenük. Ilyen kalandor expedíciókat kísérelt meg az expanziós javaslatokat hangoztató William Walker — megsértve először Mexikó, Nicaragua, Costa Rica, majd Honduras szuverenitását — és John Anthony Quitman, aki kubai expedícióiról vált hírhedtté.²⁴ A kalandor kezdemé-

¹⁸ *Sellers*, és mások, i.m., 167.

¹⁹ *Merk*, i.m., 220.;

²⁰ *Weinberg*, i.m., 227–228, 230, 234.

²¹ *Uo.*, 205.

²² *Wise*, i.m., 179–180, 186.

²³ *Edmund J. Carpenter*, *The American Advance. A Study in Territorial Expansion* (New York: John Lane the Bodley Head, 1903), 320–324.; *Blum*, és mások, i.m., 279–280.

²⁴ *Wise*, i.m., 184–189.

nyezések támogatói ezekben a kevésbé dicsőséges lépésekben is a Manifest Destiny megnyilvánulását látták, s arra hivatkoztak, hogy ezek a kezdeményezések is az amerikai civilizáció terjesztését szolgálják a tudatlan népek között²⁵.

Amint láttuk, az amerikai küldetéstudat az 1840-es és 50-es években az amerikai demokrácia áldásának más népekkel való megosztása kapcsán fokozottan agresszív, imperialista felhangokat kezdett megütni, amely az idealista, humanitárius küldetéstudat elemeinek manipulálásával párosult. Az expanzionisták olyan területek iránt mutattak növekvő érdeklődést, amelyek esetében nem a földéhség, hanem már a különféle stratégiai megfontolások kapták a főszerepet. Mindez azt jelezte, hogy „a Manifest Destiny könnyedén az imperializmus modern doktrínájává alakulhat”²⁶. Fontos kihangsúlyozni azonban, hogy a Manifest Destiny kontinentalizmust jelentett, azaz Észak-Amerika egybeolvasztását egyenlő feltételek mellett. A környező államok felemelését tűzte ki céljául, hogy azok majd az Unió tagjai legyenek és egyenrangú felekként osztozhassanak az amerikai demokrácia jótéteményeiben. Ebből kifolyólag a Manifest Destiny a modern imperializmus antitézisének tekinthető²⁷, s nem rugaszkodik el az amerikai küldetéstudat alapvető erejét és folytonosságát biztosító idealizmustól.

A fordulópont: az ártatlanság elvesztése és az újfajta küldetéstudat megfogalmazása

Az 1860-as, 70-es, és 80-as éveket a polgárháború, annak gazdasági, politikai következményei és a nyugat kiépítése jellemezte. A külső fenyegetettség érzésének hiányában a nemzet figyelmét teljes mértékben a hazai feladatok kötötték le. Következésképpen ezek az évtizedek az elszigeteltség jegyében teltek, s egyáltalán nem kedveztek az expanzionista törekvéseknek. A Manifest Destiny képviselte küldetéstudat ebben az időszakban nagymértékben erejét veszítette, s bár voltak, akik életben tartották, az eszme mindennemű támogatást nélkülözött. A közhangulat és a kongresszus közömbösen és vonakodva reagált, amikor William H. Seward külügyminiszter 1867-ben megvásárolta Alaszkát, továbbá megszerezte a Midway-szigeteket, az első tengeren túli területet az Egyesült Államok számára. Az expanzionisták ábrándjai — amelyek között felmerült Kuba, Puerto Rico, Hawaii, a Dominikai Köztársaság, Kanada, Szamoa és Haiti neve — ezekben az években süket fülekre találtak.²⁸

A expanzionizmussal szembeni ellenérzés oka azonban főként abban keresendő, hogy a Manifest Destiny imperialista irányba való eltérése ellentmondásba került a nemzet alapvető hagyományaival (izolacionizmus és kontinentalizmus) és küldetéstudatával (szabadság és demokrácia kiterjesztése egyenlő feltételek mellett), amelyeknek a megtartó ereje erősebbnek bizonyult az említett évtizedekben, mint az új ambíciók által képviselt vonzeró.²⁹ Ahhoz, hogy a hagyomá-

²⁵ Weinberg, i.m., 211–212.

²⁶ Blum, és mások, i.m., 279.

²⁷ Merk, i.m., 256.

²⁸ Uo., 228–230; Blum, és mások, i.m., 479–480.

²⁹ Weinberg, i.m., 252.; Blum, és mások, i.m., 479.

nyok ereje ne állja útját a küldetéstudat átalakulásának, olyan belső és külső gazdasági és politikai tényezőkre volt szükség, amelyek csak az 1890-es évekre értek meg.

Az expanzionista hangulat ismételt előtérbe kerülését a századfordulón számos tényező egybeesése motiválta. Először is a nemzeti gazdaság ekkorra teljedett ki. Mind a mezőgazdaságban, mind pedig az iparban megjelent a többlettermelés, majd az ebből fakadó termelői árzuhanás, amely az 1893-as gazdasági válságban csúcsonyult ki. Nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai felvevőpiac nem képes a gazdaságban előállított árutöbblet felszívására, s hogy hathatós segítség csak újabb piacok meghódításától várható³⁰. Az új piacok iránti igény tehát az expanzionizmus egyik meghatározó tényezőjévé vált.

Mivel azonban az új piacok az Egyesült Államok számára elsősorban tengeren túli piacokat jelentettek, az új piacok megszerzésének egy hatékony tengeri flotta volt az előfeltétele. Ennek kiépítése 1883-ban indult meg, s az 1890-es évek végére az Egyesült Államok a tengeri nagyhatalmak sorában a tizenkettedik helyről a harmadik helyre lépett elő³¹. A tengeri hatalom fő szószólója egy történész, Alfred T. Mahan kapitány volt, akinek 1890-ben kiadott műve *The Influence of Sea Power Upon History* és 1893-ban kiadott esszéje *Hawaii and our Future Sea Power* annak a meggyőződésnek adott hangot, hogy a külkereskedelemhez nagy kereskedelmi flotta s azt védő hadiflotta szükséges; a flották működtetése céljából pedig kikötők, bázisok és szénraktárak kellenek, amelyeket tengeri birtokok, azaz a terjeszkedés tud biztosítani³².

Mahan nézetei nemcsak a washingtoni flottapolitika alakulására hatottak, hanem az új, főként republikánus politikai elite is, olyanokra mint Henry Cabot Lodge, Theodore Roosevelt, Elihu Root és Albert J. Beveridge, akik a tengeren túli terjeszkedés fő támogatóivá váltak. Ezt az új generációt nagy mértékben befolyásolta a világot uraló korszellem is. Az európai hatalmak ekkortájt egymással versengve kebeleztek be újabb és újabb területeket Afrikában, Ázsiában és a Csendes-óceánon³³. Amerika izolacionizmusa ebben a korban elavultnak és a gazdasági fejlődést hátráltató tényezőnek tűnt az új generáció szemében. Az új idők hívó szava változást igényelt Amerikában is. Ezt az érzést egy további tény csak fokozta. Az 1890-es népszámlálás után hivatalosan bejelentették a frontier megszűnését, amely egyfajta nemzeti klausztrofóbia-érzetet keltett. Egyre több úttörő kényszerült a félsivatagos területek megművelésére. A föld ára gyors emelkedésnek indult, hozzáférhetősége csökkent és ezáltal a kisember számára egy eddig ismeretlen korlát jelent meg az amúgy korlátlan lehetőségek hazájában: a föld többé nem volt végtelen, ugyanis a közföldek összefüggő területe megszűnt³⁴. Orville Platt republikánus szenátor szavai 1893-ból híven tükrözik a korszellem és a frontier lezárulása kapcsán kialakult hangulatot:

„Az izolacionizmus politikája hasznunkra vált, amíg embrió nemzet voltunk, de ma másként állnak a dolgok. A föld legfejlettebb és leghatalmasabb nemzete

³⁰ Merk, i.m., 231; Sellers, és mások, i.m., 245; Blum, és mások, i.m., 482.

³¹ Blum, és mások, i.m., 481.

³² Weinberg, i.m., 259.

³³ Blum, és mások, i.m., 481-482; Sellers, és mások, i.m., 246.

vagyunk és jövőnk az izolacionizmus politikájának feladását követeli. Gyermekünknek úgy kell néznie az óceán felé, mint ahogy egykor a végtelen nyugat felé néztek”³⁵.

A nemzet tehát az érettség korszakába lépett. Az ifjúság véget ért, lezárult egy időszak, s a politika azonnal felismerte, hogy megújulásra van szükség. Ennek fő eszközét pedig a republikánusok többsége az expanzionizmusban látta³⁶.

A fent említett tényezők mellett azonban az újfajta expanzionizmus ideológiai támogatására is szükség volt a közvélemény és az erkölcsi fenntartásokat hangoztatók meggyőzése érdekében. Ez az ideológia a Manifest Destiny imperialista változatát volt hivatva igazolni az amerikai küldetéstudat idealista vonásainak manipulálásával. Akárcsak a mexikói háború esetében, most is a demokrácia áldásának kiterjesztésére, az amerikai nép civilizációs küldetésére hivatkoztak az imperialista törekvések hívei. Ezt az érvet tovább erősítette az ekkoriban teret hódító szociáldarwinizmus áltudományának ideológiája és az angolszász faj felsőbbrendűségéről vallott nézetek elterjedése, amelyeket az expanzionisták az imperializmus racionalizálására használtak fel³⁷. A szociáldarwinizmus a századfordulón vált meghatározó ideológiává az angol Herbert Spencer és követője, az amerikai William Graham Sumner, John Fiske és John W. Burgess munkásságán keresztül. Eszerint a szociológiai elmélet szerint a társadalmi fejlődés alapja a létért való küzdelem és a természetes kiválogatódás, amely öröklött képességeken múlik, és amely felsőbbrendű és alsóbbrendű osztályokat, társadalmakat és fajokat eredményez. Az angolszász faj felsőbbrendűségét fajelméletek sora támasztotta alá mind Európában, mind pedig Amerikában, olyan áltudományos rasszisták közreműködésével, mint Houston Stewart Chamberlain, Comte Arthur de Gobineau, vagy Lothrop Stoddard, John R. Commons, Edward A. Ross és Madison Grant³⁸. Az 1890-es évek expanzionistái számára hatékony érvrendszert és erkölcsi, ideológiai indoklást hordoztak ezek a nézetek.

A politikusok mellett egy másik, nagy erkölcsi befolyással rendelkező csoport, a térítő egyházak, különösen a külföldi missziókkal rendelkező protestánsok találták vezónak ezeket az áltudományos nézeteket. Az 1890-es években egyedül Kínában több mint 1.000 protestáns hittérítő dolgozott.³⁹ Az új nézetek „tudományosan” is alátámasztották a pogányok térítésének, a protestantizmus és a demokrácia terjesztésének jogosságát. Ráadásul a hittérítők tevékenysége szoros összefüggésben állt az expanzionisták céljaival, hiszen ahogy azt a történelmi példák sora mutatta, a nemzet zászlaja követte a Bibliát.⁴⁰ Josiah Strong tiszteletes

³⁴ *Maldwyn A. Jones, American Immigration* (Chicago: The University of Chicago Press, 1960), 252–253.

³⁵ *O’Callaghan*, i.m., 84.

³⁶ *Merk*, i.m., 231–235.

³⁷ *Harold U. Faulkner, Politics, Reform and Expansion 1890–1900* (New York: Harper & Brothers, 1959), 216–217; *Ernest R. May, Imperial Democracy. The Emergence of America as a Great Power* (New York: Harcourt, Brace & World, 1961), 8.

³⁸ *Frank Tibor, „Race’ as Value: Social Darwinism and U.S. Immigration”, in Frank Tibor, szerk., Values in American Society, Volume 2.* (Budapest: Eötvös Loránd University, 1995), 125–126; *Blum*, és mások, i.m., 481.

³⁹ *Blum*, és mások, i.m., 481.

⁴⁰ *Faulkner*, i.m., 217.

1885-ben megjelent *Our Country* című műve, mely nagy hatással volt a közvéleményre, ezenfelül arra is felhívta a figyelmet, hogy az isteni küldetéssel egy időben „a kereskedő a misszionárius nyomában jár”⁴¹.

A nemzet az 1880-as évek végén és az 1890-es évek során tehát komoly változásokon ment át. A belső és külső feltételek — azaz a gazdasági fejlődés, a korszellem, a politikusok új generációja, az amerikai küldetéstudatnak új értelmet adó ideológiák — együttes hatása megteremtették a hátteret ahhoz, hogy a nemzet alapvető hagyományainak és küldetéstudatának változatlan érvényességét megkérdőjelezhessék az imperialisták, és hogy az imperialista irány előretörjön. A hagyományörzők számára egyértelmű volt, hogy az új expanzionista ambíciókkal az Egyesült Államok végérvényesen belesodródik a nagyhatalmi világpolitikába, amitől eddig távol akart maradni, s egyúttal ellentmondásba kerül majd a nemzeti öntudat alapelveivel. A kor kihívására válaszolóok viszont nyilvánvalónak tartották, hogy az Egyesült Államok óriási gazdasági potenciáljával nem tarthat ki örökre az elszigeteltség mellett, nem térhet ki a sors rendelése, az újfajta Manifest Destiny elől. Így tehát a régi és az új küldetéstudat összezapása, s az abból származó nemzeti öntudat válsága kísérte a század utolsó évtizedének külpolitikai eseményeit, amelyek könyörtelen gyorsasággal kényszerítették állásfoglalásra a nemzet vezetőit.

Bár az expanzionista és imperialista nézetek előtörésével nagy mértékben megnőtt az amerikai harci- kedv, amelyet gyakran kísértek a sajtóban az amerikai sovinizmus (jingoism) megnyilvánulásai⁴², az 1890-es évek első felében az anti-imperialista erők még sikerrel tartóztatták fel az expanzionista törekvéseket. Erre volt példa az új hawaii köztársaság annektálásának elutasítása 1893-ban, amely Grover Cleveland elnök (1893–1897) nevéhez fűződik, aki expanzióellenes és antikolonialista nézeteiről volt közismert⁴³. Azonban 1897-ben a demokrata Cleveland személyében az utolsó imperialista-ellenes elnök távozott posztjáról. Utódja, a republikánus William McKinley (1897–1901), sokkal nyitottabb volt az új erők és különösen a közvélemény felé. Személye ugyanakkor kitűnően példázta azt az ambivalenciát, amely sok amerikait kerített hatalmába a hagyományok és a változások konfliktusa láttán, s állásfoglalása példa az imperializmus büvkörének hatékonyságára. Vecseklőy erről így ír:

„William McKinley ugyan székfoglaló beszédében az imperialisztikus területfoglalás ellen nyilatkozott, kijelentvén, hogy ‘erőszakos területszerzésre...gondolnunk sem szabad. Ez erkölcsi felfogásunk szerint bűnös erőszakosság volna’. Egy évvel később mégis ő nyitotta meg az Egyesült Államok globális imperializmusának fejezetét”⁴⁴

A katalizátor szerepét mind az elnök, mind pedig a közvélemény esetében az 1898-as spanyol-amerikai háború töltötte be. Kubában, a spanyol gyarmaton 1895. februárja óta dúló, már sokadszorra kiújuló háborút aggodalommal és együttérzéssel figyelte az Egyesült Államok. A sajtó egyoldalúan és túlzón ecsetelte

⁴¹ Sellers, és mások, i.m., 245–246.

⁴² Blum, és mások, i.m., 483.

⁴³ Uo., 484.; Sellers, és mások, i.m., 248.

⁴⁴ Vecseklőy József, A csillagsávos lobogó nyomában (Budapest: Magvető Kiadó, 1985), 379.

a spanyolok atrocitásait, a közvélemény humanitárius és erkölcsi meggyőződésére hatott s beavatkozást sürgetett. Az expanzionista politikusok, élükön Lodge, Rosevelt és Mahan ugyancsak. Az üzleti körök elutasították a háború gondolatát; helyette inkább a béke helyreállítását szorgalmazták, s a Cleveland-, majd pedig a McKinley-kormány ennek jegyében tárgyalta Spanyolországgal. McKinley a háborúpárti közhangulat ellenére a béke híve volt. Amikor azonban a Havanna kikötőjében megfigyelőként tartózkodó *Maine* hadihajó a mai napig tisztázatlan körülmények között 1898. február 15-én felrobbant 260 áldozatot követelve, a béke fenntartása nem volt tovább lehetséges. Az incidens ugyanis a nemzet becsületébe vágott, s olyan mértékű közfelháborodást keltett a kongresszuson belül és kívül, amit csak az április 25-én megküldött amerikai hadüzenet tudott csillapítani⁴⁵.

Nyilvánvaló, hogy a háborút nem az expanzionisták robbantották ki, hanem csak egyszerűen felhasználták azt céljaik elérésére. Vagyis a háború a Kubában kialakult helyzetből fejlődött ki, hiszen a kubai állapotokat a sajtó által felajzott amerikai közvélemény ítélte tarthatatlannak⁴⁶. A kortárs, Edmund J. Carpenter ezt úgy fogalmazza meg, hogy az Egyesült Államokat a felháborodás sarkallta tettekre, tehát az amerikai fellépésnek erkölcsi alapot tulajdonított⁴⁷. A kubai beavatkozás erkölcsi tisztaságát a beavatkozásról szóló április 20-i szenátusi határozat negyedik pontja, a Teller-féle kiegészítés szövege is alátámasztotta:

„...az Egyesült Államok ezennel elutasít minden olyan indítványt és szándékot, amely az említett sziget fölötti hatalom, törvénykezés vagy ellenőrzés megszerzésére és megszervezésére irányul, eltekintve annak pacifikálásától, és kijelenti azon eltökélt szándékát, hogy — amikor a béke helyreáll — a sziget kormányzását és ellenőrzését a kubai népre fogja átruházni”⁴⁸.

A spanyol–amerikai háború kiindulópontja, Kuba függetlenségének kivívása tehát nem mondott ellent a hagyományoknak. További alakulása azonban imperialista jelleget öltött, s alapvető összetűzésbe került az amerikai nemzet értékrendjével és elveivel. Az eredetileg szabadság áldását hordozó háború céljait tekintve gyarmatosító háborúvá alakult, és birodalmat eredményezett. Ebben állt az ártatlanság elvesztése.

A hadüzenet után az események felgyorsultak, és a várakozásokat messze felülmúlták. Mivel a háború célja Kuba felszabadítása volt, a közvéleményre a meglepetés erejével hatott az a tény, hogy az első sikert egy másik spanyol gyarmaton, a Fülöp-szigeteki manilai öbölben aratta az amerikai hadiflotta 1898. április 30-án. Az első győzelem egy olyan területen következett be, amelynek földrajzi elhelyezkedéséről és jelentőségéről az amerikaiak többsége vajmi keveset tudott. Nem úgy az expanzionisták, akik stratégiai és kereskedelmi szempontból már régóta nagy jelentőséget tulajdonítottak a Kína szomszédságában fekvő szigeteknek.⁴⁹ A Fülöp-szigeteki győzelem után nagy mértékben megváltozott az Egyesült Államok csendes-óceáni pozíciója, s így Hawaii anektálása is új megvilágításba

⁴⁵ *Faulkner*, i. m., 220–224, 228–234; *Merk*, i. m., 249–250.

⁴⁶ *Blum*, és mások, i. m., 484.

⁴⁷ *Carpenter*, i. m., 325.

⁴⁸ Urbán Aladár, szerk., *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéből 1774–1918* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1992), 252–253.

⁴⁹ *Faulkner*, i. m., 238; *May*, i. m., 244.

került. 1898. július 7-én a kongresszus felhagyott a régi politikával, s a Hawaii-szigeteket az Egyesült Államok részévé nyilvánította⁵⁰. Hawaii annektálása azonban a kongresszuson kívül nem keltett számottevő visszhangot. Ennek oka a június 20. és augusztus 12-i fegyverszünet között zajló kubai és Puerto Rico-i hadműveletek keltette izgalom és a győzelmek feletti öröm volt⁵¹. A spanyol-amerikai háború csekély veszteségek árán — amerikai oldalon 2.926 halottal és 1.580 sebesülttel⁵² — valamivel több, mint három hónap leforgása alatt megteremtette az amerikai birodalom kibontakozásának lehetőségét. Az amerikai történelembe „nagyyszerű kis háború” néven bevonuló háború mindvégig népszerű volt, s tömegeket tett az expanzionizmus híveivé, beleértve az elnököt is, aki mindig érzékenyen figyelte a közvélemény alakulását. McKinley szerint ugyanis az elnök dolga abban állt, hogy engedelmessé tegyen, nem pedig, hogy ellenálljon a közvélemény nyomásának⁵³.

A háborús események lezárulása után azonban az Egyesült Államok komoly dilemma elé került. Kuba független státusát már a háború elején egyértelművé tették, de mi történjék a többi spanyol gyarmattal? A főként demokrata ellenzék elborzadt az új területek annektálásától, vagyis az amerikai birodalom kialakulásának lehetőségétől, amely ellentmondott a demokratikus hagyományoknak, az amerikai küldetéstudat elveinek és a Monroe doktrínának. Érveik azonban ekkorra már hatásukat veszítették, s erőtlennek bizonyultak a győzelmi mámor táplálta expanzionista érzelmekkel szemben. Bár a november 19-én Bostonban megalakult Anti-imperialista Liga igyekezett figyelmeztetni az állampolgárokat, hogy az imperializmus a Függetlenségi Nyilatkozat által képviselt alapvető amerikai értékeket rombolja le, a sajtó és a hittérítő mozgalom az új területek — különösen a Fülöp-szigetek — annektálása mellett kardoskodott. Ezenkívül a háború sikere láttán most már a kereskedelmi és ipari érdekek is teljes mértékben az expanziós törekvéseket támogatták⁵⁴. Az amerikai imperializmus jogosságát egyesek Isten akaratának, a fehér faj ösztöneinek, a darwini törvényeknek vagy a gazdasági törvényszerűségeknek tulajdonították. Mások a meghódított területekkel szembeni nemzeti kötelességre, a háború következményeinek tiszteletteljes elfogadására és a sors rendelésének elkerülhetetlenségére hivatkoztak. Az imperializmus mellett szóló érvekben tehát az volt a közös, hogy afféle eleve elrendeltségre épültek és ember feletti erőkre hivatkoztak, s még véletlenül sem utaltak felelősségteljes döntéshozatalra.⁵⁵ A spanyol gyarmatok sorsát illetően azonban döntést kellett hozni, ez pedig McKinley elnökre hárult.

Az 1898. augusztus 12-i fegyverszüneti egyezményben az Egyesült Államok kikötötte, hogy Spanyolországnak fel kell adnia Kubát, Puerto Ricót, a Ladrone-, más néven Mariana-szigetek egyikét és a Fülöp-szigeteki Manila városát és kikötőjét. A Fülöp-szigetek jövőjének eldöntését pedig a béketárgyalásokra bízták.⁵⁶

⁵⁰ *Vecseklőy*, i.m., 392–394; *Faulkner*, i.m., 250.

⁵¹ *Blum*, és mások, i.m., 487–488; *Faulkner*, i.m., 250.

⁵² *Michael Martin és Leonard Gelber*, *Dictionary of American History* (Totowa, New Jersey: Littlefield, Adams & Co., 1965), 577.

⁵³ *Merk*, i.m., 250.; *May*, i.m., 255.

⁵⁴ *Blum*, és mások, i.m., 489; *Faulkner*, i.m., 253; *Merk*, i.m., 251–252.

⁵⁵ *Weinberg*, i.m., 265–274; *Blum*, és mások, i.m., 489; *Merk*, i.m., 252.

⁵⁶ *Vecseklőy*, i.m., 398.

A béketárgyalásokat azonban mindinkább az imperialista erők és az újfajta küldetéstudat felülkerekedése jellemezte. McKinleyt egyre inkább hatalmukba kerítették az expansionista politikusok, az üzleti körök és az egyházak imperialista érvei. A döntéshozatal céljából azonban McKinley most is a közvéleményre hagyatkozott. Hogy meghallja a nép akaratát, az elnök 1898. őszén közép-nyugati körútra indult, ahol érzékenyen figyelte a tapsviharok erősségét és a reakciókat, amelyeket expansionista beszédei keltettek⁵⁷. Mindezek eredményeként döntése egyre határozottabb formát öltött, ahogy azt az amerikai békedelegációknak küldött utasításai is tanúsítják. A szeptember 16-i utasítás szerint „az Egyesült Államok a Luzon sziget feletti teljes jogú rendelkezésnél és szuverenitásnál kevesebbet nem fogadhat el”⁵⁸, majd pedig az október 26-i utasítás szerint „vagy az összes szigetet át kell engedni, vagy egyet sem. Mivel az utóbbi teljességgel elfogadhatatlan, az előbbit kell kérni” Spanyolországtól⁵⁹. Az Egyesült Államok a vonakodó Spanyolországnak egyetlen engedményt tett: a Fülöp-szigetekért 20 millió dollárt fizetett a vesztesnek. Így az 1898. december 10-én Párizsban aláírt békeszerződésben Spanyolország lemondott kubai fennhatóságáról, és átengedte Puerto Ricót, a Fülöp-szigeteket és a Ladrone-szigetcsoporthoz tartozó Guamot az Egyesült Államoknak. A szerződésben kimondták, hogy az új területek lakosságának polgárjogait és politikai státusát az Egyesült Államok kongresszusa fogja majd meghatározni. Ez pedig imperializmus volt a javából. Ráadásul egy olyan elv elfogadását jelentette, amire eddig nem volt példa az amerikai történelemben, ami a Manifest Destiny-vel éles ellentétben állt. Olyan területek kerültek annektálásra, amelyek nem voltak arra hivatva, hogy egyszer majd tagállamként csatlakozzanak az Unióhoz⁶⁰. Ez a példátlan lépés az Egyesült Államokat a gyarmattartó, imperialista nagyhatalmak sorába helyezte.

Az Egyesült Államok számára a Fülöp-szigetek esete képezte a legsúlyosabb problémát. Itt ugyanis, akárcsak Kubában, már jóval a spanyol–amerikai háború előtt, a 18. század közepétől összesen 34 felkelés jelezte a filippínók elégedetlenségét a gyarmati státussal szemben.⁶¹ 1896-ban újabb felkelés tört ki, amelynek élére az ifjú Emilio Aguinaldo állt. 1897-ben a spanyolok által ígért reformokért cserébe Aguinaldo elhagyta ugyan a szigetet, a harcok mégsem szüntek meg, mivel az ígért reformok nem valósultak meg. Amikor 1898. április 30-án az amerikaiak bevették Manila kikötőjét, a filippínó felkelés újból kitört. A rendelkezésre álló amerikai tengerész gyalogság nagysága azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy bevegye Manila városát, az erősítés bevárása pedig időigényes lett volna. George Dewey amerikai flottaparancsnok ekkor Manilába hívta Aguinaldót, akit az amerikaiak szövetségesként kezeltek és felfegyvereztek. A filippínó vezér 1898. június 12-én kikiáltotta a Fülöp-szigetek függetlenségét, s még az amerikai erősítés érkezése előtt felszabadította Luzon szigetét, majd pedig az új amerikai csapatokkal együtt augusztus 13-án elfoglalták Manilát. Ezután Aguinaldo kormányt alakított, az összehívott kongresszus megválasztotta őt elnöknek és megfogalmazta az alkotmányt, majd pedig 1899. január 31-én kikiáltotta a Fülöp-szigetek Köz-

⁵⁷ *May*, i. m., 258–260.

⁵⁸ *Faulkner*, i. m., 252.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ *Merk*, i. m., 254.; *Blum*, és mások, i. m., 489.

⁶¹ *Vecseklőy*, i. m., 396.

társaságot⁶². Addigra azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az amerikaiak nem váltják valóra a hozzájuk fűzött reményeket, vagyis akiktől a filippínók a szabadság és a függetlenség áldását várták, egyre inkább egy új gyarmatosítóra kezdtek emlékeztetni. Ezt a félelmet pedig a béketárgyalások alakulása, majd a békeszerződés megerősítették.

Hátra volt még azonban a békeszerződés ratifikálása. A szenátuson belül komoly ellenállás alakult ki az imperialista erők előretörésével egy időben, különösen a Fülöp-szigetek annektálása kapcsán. Mindkét párton belül megoszlottak a vélemények a régi és az új küldetéstudat elvei mentén, de a republikánusok többsége annexiópárti, míg a demokraták többsége annexióellenes volt. A legsúlyosabbnak az alkotmányjogi kérdések bizonyultak, az ellenzék szerint ugyanis az alkotmány csak leendő tagállamok kormányzása felől rendelkezett, az expansionisták szerint viszont az alkotmány nem szabott határt a terjeszkedésnek. Az erkölcsi szempontok is nagy vitát kavartak, hiszen a gyarmatosítás ellentmondásba került a kormányzottak beleegyezésének az elvével, ugyanakkor a térségben ugrásra készen álló Németországgal és Japánnal a háttérben a Fülöp-szigetek nem tudták volna függetlenségüket megőrizni. Az imperialisták legfőbb érve az annektálás indoklására az volt, hogy a filippínók tapasztalat híján nem állnak a fejlettségnek azon a fokán, hogy maguk kormányozzanak⁶³.

Az elhúzódó vitában az érvek és ellenérvek alkotta gordiuszi csomó átvágásához két esemény járult hozzá. Az egyik ilyen esemény a demokrata párt vezetőjének, William Jennings Bryannek a szerződés melletti kiállása volt. Bár ellenzte az annexiót, a béke biztosítása érdekében jobbnak látta, ha a szenátus ratifikálja a szerződést, és a szigetek feletti rendelkezés jövőjét az 1900-as választásokon döntik majd el, amelyeken Bryan annexióellenes programmal akart indulni a győzelem reményében⁶⁴. Nem tudni, Bryan hány hívének szavazatát nyerte meg a szenátusban a szerződés érdekében, egy másik esemény azonban nagy megrendülést és felháborodást keltett a kongresszusban. A végső szavazás előtt egy nappal, 1899. február 5-én a filippínók fegyvert ragadtak az Egyesült Államok ellen. Ez a tény egyrészt alátámasztotta a filippínók szabadságvágyát és az amerikai gyarmatosítás elutasítását, másrészt lehetetlenné tette az amerikai kivonulást az Egyesült Államok nemzetközi tekintélyének lejárata nélkül. A február 6-i szavazáson 57:27 arányban, vagyis kétharmados többséggel a szenátus ratifikálta a békeszerződést. Mindössze két szavazaton múltott, hogy a szerződés nem bukott meg.⁶⁵ A szerződés aláírása és ratifikálása között a demokraták benyújtották a Bacon-féle kiegészítést, amely stabil kormány alapítása esetén függetlenséget ígért a filippínóknak. A javaslatot azonban — amely a ratifikálás után is napirenden maradt — ismételten nem fogadta el a szenátus. Faulkner rámutat, hogy a már ratifikált szerződés fényében a Bacon-féle kiegészítés gesztus értékű volt csupán, viszont lerántotta a leplet az imperialisták álszentségéről. Ugyanis amennyiben az annektálás oka valóban az volt, hogy megtanítsa a filippínóknak

⁶² Congressional Record, 56th Cong., 1st sess., 1257; *Vecseklőy*, i.m., 396–398.

⁶³ *May*, i.m., 260–261; *Faulkner*, i.m., 257–258; *Sellers*, és mások, i.m., 251.

⁶⁴ *Blum*, és mások, i.m., 491.; *Merk*, i.m., 254–255.

⁶⁵ *Faulkner*, i.m., 257–258; *Vecseklőy*, i.m., 401; *Blum*, és mások, i.m., 491.

az önkormányzás tudományát, akkor az imperialistáknak támogatniuk kellett volna a javaslatot, mely a tanítási folyamat végén függetlenséget adott volna a szigeteknek. A Bacon-féle kiegészítés ismételt elutasítása arra világított rá, hogy a Fülöp-szigetek megtartása valójában azon a szent meggyőződésen alapult, hogy a terület kereskedelmileg és stratégiailag volt értékes az Egyesült Államok számára⁶⁶.

A Fülöp-szigeteki felkelés az amerikai gyarmat-birodalom tragikus nyitányát jelentette. A kezdeti remények a felkelés gyors elfojtását illetően fokozatosan szertefoszlottak, ahogy az Aguinaldo vezette gerillaháború egyre inkább elhúzódott. Az 1899. februárjában kezdődő és 1902-ig dúló, majd pedig 1906-ig fel-fellobbanó harcokban „mintegy 5.000 amerikai, 20.000 gerilla és 200.000 Fülöp-szigeteki polgári személy pusztult el az összecsapások vagy a járványok miatt”⁶⁷. Az Egyesült Államok, amely az emberiség nevében lépett fel Kubában Spanyolországgal szemben, hirtelen ugyanabban a helyzetben találta magát, mint a volt gyarmatosító, akit Amerika mélységesen elítélt. Az amerikai birodalmat életre hívó újfajta, imperialista küldetéstudat olyan mértékű ellentmondásba keveredett a nemzet alapvető értékrendjével, ami alapjaiban rázta meg a nemzet énképét, és súlyos válságot eredményezett. A századfordulót a régi és új értékek ellentétének kiéleződése, a felelőskeresés, a népszerűtlen és ellentmondásos lépések racionalizálása és megideologizálása, egyszóval a kialakult válság feldolgozása jellemezte.

Bizony volt mit feldolgozni. A vita, ami a békeszerződés ratifikálása előtt kezdődött el a kongresszusban, változatlan formában folyt tovább. A nemzeti öntudat válsága állandó napirendi ponttá vált. A Fülöp-szigeteken elnyomó hatalomként fellépő, erőt alkalmazó Egyesült Államok ugyanis mintegy megtagadta az amerikai humanitárius küldetést és a kormányzottak beleegyezésének elvét. A kubai intervenció során az erő alkalmazását épp az emberiség és a szabadság szolgálatába lépő erő racionalizálta. Ezenfelül maguk a kubaiak is — különösen a New York-i junta emigránsai — tudatosan és aktívan részt vettek az intervenció előkészítésében.⁶⁸ A Fülöp-szigetek egészének bekebelezése viszont nem szerepelt az eredeti célok között. Aguinaldo kormánya hivatalosan tiltakozott, amikor McKinley Spanyolországtól a szigetek feletti névleges szuverenitás feladását követelte. Ez egyértelműen imperialista vállalkozás volt. Paradox módon azonban a bekebelezés racionalizálására ismét előkerült az emberiség érve, amely szerint az anektálás a filippínók oktatását, felemelését, térítését és civilizálását szolgálta, s legfőképpen azért volt szükségszerű, mert ez nyújthatta a legnagyobb biztonságot a védtelen sziget láttán lecsapni készülő nagyhatalmakkal szemben.⁶⁹

Ezen okfejtés gyenge pontja azonban az volt, hogy ezeket a célokat egy protektorátusi státus mellett is elérhette volna az Egyesült Államok. Ráadásul ezt a megoldást az antiimperialistákon kívül Aguinaldo kormánya is elfogadhatónak tartotta, arról nem is beszélve, hogy a protektorátus nem mondott volna ellent az amerikai hagyományoknak. McKinley azonban elvetette ezt a lehetőséget,

⁶⁶ I.m., 258; Weinberg, i.m., 300; Vecseklőy, i.m., 400.

⁶⁷ Sellers, és mások, i.m., 252.

⁶⁸ Faulkner, i.m., 220.

⁶⁹ Weinberg, i.m., 283–293.

mivel ez az eljárás mód elkötelezettséget és felelősségvállalást jelentett volna valós hatalom nélkül⁷⁰. Beveridge szenátor 1900. január 9-i beszédében ugyanennek a véleménynek adott hangot⁷¹. A McKinley-kormánynak és az expanzionistáknak tehát ekkor már egyértelműek birodalmi törekvéseik.

De egyéb érzelmi nehézség is felmerült a protektorátus létrehozása kapcsán, amire McKinley hívta fel a figyelmet: protektorátus esetén ki fogja bevonni az amerikai zászlót a Fülöp-szigeteken?⁷² Hoar szenátor az elnöknek ezt a kijelentését később a következőképpen értékelte: „az a beszéd, amely szerint az amerikai zászlót soha nem lehet elmozdítani onnan, ahol az egyszer lobogott, a legostobább és legvadabb retorikai szóvirág, amit egy izgatott tömeg valaha is hallott”, s nem jelent mást, mint hogy Amerika a szigeteken „örökös uralomra” tör⁷³. Berry szenátor pedig ugyanerről azt nyilatkozta, hogy „azok, akik egy másik nép szétzúzott szabadságán akarják felvonni az amerikai zászlót, azok már meg is kezdték bevonni azt a zászlót saját hazájuk Kapitóliumán”⁷⁴. Úgy tűnik, az elnök megfélemedezett róla, hogy az amerikai zászlót vonták már be idegen földön, először Mexikóban 1848-ban, azután pedig Hawaii 1893-ban⁷⁵.

A kormányzottak beleegyezésén alapuló kormányzás elve ment át a legnagyobb változáson az imperializmus racionalizálásának érdekében. Az új változat szerint a kormányzás nem az összes kormányzott egyén vagy azok többségének a beleegyezésén alapszik, hanem Platt szenátor szavaival élve „a kormányzottak egy részének a beleegyezésén”⁷⁶. Vagyis a kormányzás olyan népek beleegyezésére épül, amelyek amerikai vélemény szerint alkalmasak az önkormányzásra. A filippínók azonban a kubaiakkal ellentétben nem minősültek ilyennek⁷⁷.

A februári Amerika-ellenes filippínó felkelés egyrészről felháborodást keltett és provokálta a nemzeti önérzetet, másrészről pedig a szabadságot és demokráciát hirdető Egyesült Államok első gyarmatosító háborújának megívását jelentette. Ebben a képtelen helyzetben olyan ideológiai támogatásra volt szükség, amely hatékony és meggyőző indoklással szolgált az amerikai lépésekre. Ez az ideológia Rudyard Kipling angol költő *A fehér ember kötelessége* című versével érkezett az Egyesült Államokba 1899. februárjában.⁷⁸ A kötelesség abban állt, hogy az elmaradott népek civilizálásának terhére a fehér fajnak kellett magára vállalnia. Az imperializmus keltette kesernyés ízt így megédesítette a szinonima által kínált isteni küldetés gondolata, amely az új amerikai küldetéstudat szerves részévé vált.

Az imperialista ideológia a fehér ember kötelességének alapján más változáson is átment. Kezdetben, mint láttuk, az imperialisták legfőbb érve az annektálás indoklására a filippínó kormányzati tapasztalatlansága és a ragadozó hatalmak által jelentett fenyegetettség volt. A függetlenség elérésének lehetőségét

⁷⁰ Uo., 293.

⁷¹ Congressional Record, 56th Cong., 1st sess., 709.

⁷² Weinberg, i.m., 293.

⁷³ Congressional Record, 56th Cong., 1st sess., 4305.

⁷⁴ Uo., 805.

⁷⁵ Uo., 4305, Appendix 153; *Vecseklőy*, i.m., 391.

⁷⁶ Weinberg, i.m., 297.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo., 300–301.

megcsillogtató Bacon-féle kiegészítés ugyan nem járt sikerrel, ez azonban nem vezetett az állandó amerikai fennhatóság gondolatának felmerüléséhez. A szigetek aggasztóan elhúzódó harcok közepette azonban az állandó fennhatóság az imperialisták szemében elfogadhatóvá, sőt szükségszerűvé vált, abból a célból, hogy meggyőzze a filippínókat ellenállásuk hiábavalóságáról. Ennek jegyében nyújtotta be javaslatát Beveridge szenátor 1900. január 4-én, amely szerint „a Fülöp-szigetek az Egyesült Államokhoz tartozó terület, s mint ilyet az Egyesült Államoknak szándékában áll azt megtartani”⁷⁹. Ráadásul az imperialista ideológia változásának legradikálisabb pontjaként Beveridge a filippínók faji alsóbbrendűségére hivatkozva önkormányzásra képtelennek ítélte őket: „Nem képesek önkormányzásra. Hogyan lehetnének azok? Nem önmagukat kormányzó fajból származnak. Keletiek, malájok...”⁸⁰. Ezzel Beveridge a filippínó függetlenség lehetőségét tagadta meg. S mivel ez a lépés egyúttal az eredeti imperialista filozófiát is elutasította, mely szerint az imperializmus célja az önkormányzásra való felkészítés volt, Beveridge egy újabb, a kor rasszista áltudományából és a fehér ember kötelességének ideológiájából táplálkozó filozófiát hívott életre, a faji imperializmust⁸¹, amelyet a republikánus szenátor ekképp fogalmazott meg:

„Ez a kérdés mélyebb, mint a pártpolitika bármely más kérdése; mélyebb, mint országunk elszigetelődési politikájának bármely kérdése; még annál is mélyebb, mint az alkotmányos hatalom akármelyik kérdése. Ez elemi kérdés. Faji kérdés. Isten nem hiú, ostoba önszemlélődés-re és önimádatra készítette fel ezer éven át az angolul beszélő és a teuton népeket. Nem! Bennünket azért tett a világ megszervezésének mestereivé, hogy rendet teremtsünk ott, ahol zűrzavar uralkodik. A haladás szellemét lehelte belénk, hogy leküzdjük mindenfelé a világon a reakció erőit. A kormányzás beavatottjaivá tett bennünket, hogy a vezetés ügyeit intézzük a vad és kivénhedt népek között. Ha nem lenne ez az erő, a világ visszahullana a barbárság éjszakájába. És fajtánk sorában Isten az amerikai népet jelölte ki, hogy mint az ő választott népe, végül is vezesse a világ újjáépítésének munkáját. Ez Amerika isteni küldetése és ebben rejlik számunkra az ember által elérhető minden haszon, dicsőség és boldogság. A világ haladásának letéteményesei, az igazságos béke gyámjai vagyunk”⁸².

A Beveridge szenátor által beterjesztett javaslat képezte az amerikai imperialista terjeszkedés, az új amerikai küldetéstudat kvintesszenciáját. Nem csoda tehát, hogy a beterjesztést követő kongresszusi vitában csaptak össze a legélesebben és a legszenvedélyesebben a nemzet hagyományainak és új törekvéseinek a szószólói. Az Egyesült Államok Fülöp-szigeteki politikájának alakulását a többségében republikánus imperialisták és a nagyrészt demokrata ellenzék a Beveridge- és a Bacon-javaslat mentén látták kikristályosodni. Az első javaslat a szigetek végleges megtartását, a második a kubai eljárást követendően a függetlenség megadását tartotta helyesnek.⁸³ Az ellenzék általános érve az volt, hogy a Bacon-ja-

⁷⁹ Congressional Record, 56th Cong., 1st sess., 704.

⁸⁰ Uo., 708.

⁸¹ Weinberg, i.m., 308.

⁸² Urbán, szerk, i.m., 262.

⁸³ Congressional Record, 56th Cong., 1st sess., 802–805, 4302.

vaslat elfogadásával azonnal megszűnnének a harcok, sőt ki sem robbantak volna⁸⁴, míg a Beveridge-javaslat a felkelés gyors és határozottabb elfojtását célzandó még több emberi és anyagi áldozatot fog követelni⁸⁵. Ezenfelül szerintük a Bacon-javaslat nemcsak összhangban volt az amerikai hagyományokkal, hanem kijavította volna a McKinley-kormányt az azt a következetlenségét, ami a Kuba és a Fülöp-szigetek közötti bánásmód ellentmondásosságából adódott⁸⁶.

A hagyományok védelmében a demokraták élesen elváltatták az expansionizmust — ugyanannak az intézményrendszernek a kiterjesztését — és az imperializmust — gyarmatok szerzését, ahol az önkormányzás nem létezik —, s a Fülöp-szigetek megtartásának szorgalmazóit egyértelműen imperialistának kiáltották ki⁸⁷. A kongresszusban e két törekvés kapcsán kialakult kettőséget és válsághelyzetet Pettigrew szenátor így írta le:

„Azt hiszem, a halhatatlan Lincoln szavai alkalmazhatóak erre a helyzetre: 'Egy önnön magával szemben megosztott Ház nem maradhat fenn.' Zászlónk alatt nem létezhet egy köztársaság és egy birodalom egyszerre. Nem létezhet önkormányzás és erő általi kormányzás egyszerre. Vagy az egyik vagy a másik győzedelmeskedni fog. Vagy összeomlik a köztársaság és fennmarad a birodalom, vagy rögtön visszatérünk az úton a régi biztonságos alaphoz, és államunk hajóját a nyilatkozatnál horgonyozzuk le s annál a doktrínánál, amely szerint minden kormány a kormányzottak beleegyezéséből kapja jogos hatalmát’’⁸⁸.

Ezen túlmenően az ellenzék arra is rámutatott, hogy a hagyományok feladásának imperialista indokai önmagukban is megosztottak voltak. Egyesek ugyanis, mint Beveridge szenátor, az imperializmusban a gazdasági haszon szolgálataiban álló hódítást, a színes bőrűek vezetését domborították ki; mások viszont, mint Wolcott szenátor, az imperializmust a nemzetközi filantrópia melletti elhivatottságként értékelték, s elutasították a gazdasági érdek fennállását. Vagyis nem minden imperialista merte elismerni a haszon reményében folytatott hódítást, s az álláspontjuk racionalizálásához szükséges emberbaráti szeretet mennyiségét illetően sem értettek egyet⁸⁹. Megosztottságuk pedig világossá tette, hogy milyen kevésbé meggyőzőek érveik a hagyományok erejével szemben. Hoar szenátor szerint az imperialisták nem tudták kibékíteni az alapvető amerikai értékrend és az újszerű ambíciók képviselte ellentétet. Csak felborították a hagyományokat, de használható alternatívát nem tudtak nyújtani, s épp ezért úgy értékelték, hogy nem lehet tartós a hatásuk:

„Ezidáig voltak olyan alapvető doktrínáink, ideáljaink, amelyekhez ragaszkodott ez a nép. Tudnak nekünk ezek helyett valamit adni? Önök a sarokköveket próbálják kiütni’’⁹⁰

„Lehet, hogy ma csatát veszítettünk, de őszintén hiszek a jövőben. Őszintén hiszek az igazságban és az amerikai nép szabadságszeretetében. (...) Ha ez az

⁸⁴ Uo., 714, 805, 4279, 4301, App. 112.

⁸⁵ Uo., 707–708, 1262.

⁸⁶ Uo., 804, 163–164, 4283, 4285, 4303, App. 106–107.

⁸⁷ Uo., 806, App. 110, App. 153.

⁸⁸ Uo., 810.

⁸⁹ Uo., 811–813.

⁹⁰ Uo., 4284.

elvesztett csata (a szabadság) hátrányára válik, akkor egy másik naphoz folyomok... (...) Fellebbezek a kereskedelmi szellem ellenében a szabadság szelleméért. Fellebbezek a Birodalom ellenében a Köztársaságért...Fellebbezek a Jelen ellenében, amely anyagi prosperitástól dagad, birodalmi vágytól ittas, és fellebbezek egy másik, jobb korért. Fellebbezek a Jelen ellenében a Jövőért és a Múltért”⁹¹.

Az 1900-as elnökválasztáson a fehér ember kötelességének teljesítését hirdető McKinley nyert az antiimperializmust hirdető demokrata Bryannel szemben. „Mégsem állíthatjuk, hogy McKinley győzelme az annexió elfogadását jelentette volna. Nagyon sokan csak az aranyalapra, a magas vámokra vagy a prosperitásra szavaztak”⁹². A Fülöp-szigeteki gerillaháború azonban nem csitult. A filippínók nem törtek le a republikánus győzelem láttán, elszántságuk nem csökkent. A fehér ember kötelessége pedig emberi és anyagi értelemben egyaránt kezdett egyre terhesebbé válni az Egyesült Államok számára⁹³. A 120.000-es amerikai hadsereg reakciója ebben a helyzetben a keményebb fellépés volt, amit a spanyolok által Kubában használt módszer, a lakosság táborokba való terelése, koncentrációja, valamint kegyetlen mészárlások és a „vízkúra” (sós vízzel való fullasztási kínvallatás) jelzett. Miután Aguinaldót 1901. március 23-án sikerült elfogni, a filippínó ellenállás megtört az egységes irányítás hiányában, s 1902. szeptemberében elcsitultak a fegyverek⁹⁴. Időközben a háború az imperialisták között is egyre növekvő ellenérzést keltett. Ennek köszönhető, hogy a birodalmi ambíciókat magáévá tevő küldetéstudattól megcsömörlött politikusok és közvélemény ismét az emberiség és filantrópia elvét állította a középpontba. Az Egyesült Államok megpróbálta komolyan venni és teljesíteni a fehér ember kötelességét. Ez azonban kegyetlenséget implicált, s így csak rövid ideig volt képes megőrizni létjogosultságát. Weinberg szerint ugyanis „az imperializmus tiltja az emberiség komolyanvételét. (...)...egészében véve pedig (az amerikaiak) túlságosan komolyan vették az emberiség elvét ahhoz, hogy fenntartsák ezt a keserű célhoz való természetellenes alkalmazkodást”⁹⁵. Az Egyesült Államok politikája így lassan, de biztosan a Fülöp-szigetek függetlenségének megadása irányába fordult, melyre az 1916-os Jones törvény tett nyílt ígéretet, majd pedig 1946. július 4-én valóra vált. Lényegét tekintve tehát a Bacon-javaslat végül is győzedelmeskedett a Beveridge-javaslat felett, mint ahogy a hagyományos küldetéstudat győzedelmeskedett az imperializmus felett.

A klasszikus, birodalomépítő imperializmus tehát, amely a századfordulón olyannyira jellemzője volt az európai nagyhatalmak és Japán törekvéseinek, nem vert gyökeret az amerikai értékrendben. A hagyományos, területi jellegű imperializmus nem lett amerikai ambíció, mert mint láttuk, alapvető összetűzésbe került a nemzeti küldetéstudattal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a 20. század folyamán szuperhatalommá váló ország mentes lett volna az imperializmustól. Csak-hogy az Egyesült Államok térhódítása közvetett formában, elsősorban a gazdasági imperializmuson keresztül vált meghatározóvá, amely a gazdasági diplomáciában

⁹¹ Uo., 4306.

⁹² Sellers, és mások, i.m., 252.

⁹³ Weinberg, i.m., 314.

⁹⁴ Vecseklőy, i.m., 404–405.

⁹⁵ I.m., 318.

és a politikai nyomásgyakorlásban nyilvánult meg⁹⁶. Az imperializmusnak ez a közvetett, modern válfaja pedig a szabadság, demokrácia és az emberiség elvének hirdetése mellett nem produkált olyan ellentmondásokat, mint a klasszikus imperializmus és az amerikai küldetéstudat összecsapása, mely, amint azt tapasztaltuk, az utóbbi felülkerekedésével végződött, kiemelve az alapvető nemzeti eszmék erejét és folytonosságát.

Az Egyesült Államok történelmét formáló erők között a küldetéstudat kiemelkedő jelentőséggel bír. Az agresszív expanzionizmus önző érdekeivel s az angolszász felsőbbrendűség érzésével ellentétben ugyanis a küldetéstudat azt a nemzeti szellemet foglalta magába, amely a szabadság és a demokrácia eszméjébe vetett hitből táplálkozott. Vagyis az amerikai küldetéstudat és a belőle fakadó terjeszkedés lényegében idealista alapokon állt. A téma egyik kutatója, Jesse Reeves 1907-ben ezt így fogalmazta meg:

„Egyetlen olyan tény sincs, sem gazdasági, sem társadalmi, sem pedig politikai, amely (az amerikai expanzionizmus) magyarázatául szolgálhat. Talán a nemzeti idealizmusnak (...) sokkal több köze volt ehhez az expanzionista mozgalomhoz, mint bármi másnak”⁹⁷.

Amint láttuk, a nemzet küldetéstudatát megviselte a változás hirtelensége, amely az 1898-as spanyol–amerikai háború következményeként állt be. A felnőtté érés és az ártatlanság elvesztése a nemzet értékrendjének megingásához és énképének válságához vezetett. Az imperializmus véres szakasza azonban kiábrándította a birodalomra éhes expanzionistákat, s a humanitárius felhangok ismét dominálónvá váltak. Igaz ugyan, hogy az Egyesült Államok — mint jelentős nemzetközi hatalmi tényező — többé nem lehetett olyan, mint 1898 előtt, s az átalakulás során megkérdőjeleződött a küldetéstudat által képviselt nemzeti hagyományok változatlan érvényessége is. A válság átvészélése után azonban az amerikai küldetéstudat eszméjének magja, ereje és folytonossága nemcsak fennmaradt és élt tovább, hanem hozzájárult a kialakult helyzet normalizálásához.

Ennek pedig az volt az oka, hogy valójában nem a Manifest Destiny és az imperializmus testesítették meg a nemzeti szellemet, hanem a küldetéstudat maga.⁹⁸ Ezt a küldetést manipulálta a Manifest Destiny és az imperializmus, amelyek olyan ellentmondásos helyzetbe vezették a nemzetet 1846-ban és különösen 1898-ban, amelynek megoldására és feloldására a küldetéstudat alapjai nyújtottak lehetőséget. „A küldetés volt az az erő, amely azért küzdött, hogy megfékezze az expanzionizmus agresszív változatát”,⁹⁹ legyen az a negyvenes évek egész Mexikó bekebelezését célzó mozgalma, vagy a kilencvenes évek birodalmi törekvései. A leglényegesebb különbség azonban abban rejlik, hogy míg a Manifest Destiny és a klasszikus imperializmus a 20. század során elhaltak — olyannyira, hogy még

⁹⁶ Diószegi István, Harsányi Iván, és mások, szerk., 20. századi egyetemes történet (Budapest: Korona Kiadó, 1995), 133.

⁹⁷ Jesse S. Reeves, *American Diplomacy under Tyler and Polk*, in *Weinberg*, i.m., 3.

⁹⁸ *Merk*, i.m., 261.

⁹⁹ Uo., 262–263.

a két világháború sem tudott életet lehelni beléjük —, a küldetéstudat továbbra is fennmaradt.¹⁰⁰

Az átélt válság azonban nem múlt el nyomtalanul, s erőteljesen kihatott az amerikai politikára. Az amerikai küldetéstudat válsága jelentős mértékben hozzájárult az izolacionizmus felerősödéséhez éppen akkor, amikor az ifjú óriás a világpolitika porondjára lépett. Amerika számára az első világháborúba való belépés rövid intermezzójától eltekintve az izolacionizmus volt a 20. század első felének egyik legmarkánsabb jellemzője. A fasizmus, majd pedig a kommunizmus elleni harc azonban új szerepet rótt az Egyesült Államokra. Amerika világméretű küldetést vállalt, s ennek jegyében az izolacionizmust végérvényesen a nemzetközi elkötelezettség váltotta fel. Amerika a demokrácia és az emberi jogok fő szószólójaként és élharcosaként lépett fel világszerte. Ez a szerep azonban nem volt idegen, hiszen „(...) az amerikai népet, miután a kivételesség eszméjét zászlóként hordozva élte át történelmének addigi szakaszait, (a) történelmi eszményképek, nem pedig (a) geopolitikai elemzések lelkesítik”.¹⁰¹ A 20. század második fele tehát komoly kihívásokat tartogatott az amerikai küldetéstudat számára, melyek azonban termékeny talajra találtak, hiszen a demokrácia és a szabadság eszméiből táplálkozó küldetéstudat az amerikai történelem kiindulópontjától kezdve végig jelen volt. Az amerikai értékrend „szent” fundamentumaként az expanzionisták, az izolacionisták és a demokrácia terjesztői egyaránt a küldetéstudat nevében cselekedtek. Az amerikai küldetéstudat jelentősége tehát abban áll, hogy ez az az eszme, amely összeköti és folytonosságot mutat Amerika történelmének különböző időszakái között, s mint ilyen, mind a mai napig nyomon követhető. A küldetéstudat képviselte eszmék és értékek vizsgálata és figyelembe vétele épp ezért elengedhetetlen az Egyesült Államok történetének megértéséhez.

¹⁰⁰ Uo., 266.

¹⁰¹ *Henry Kissinger, Diplomácia* (Budapest: Panem-Grafo, 1998), 767.

Fazekas Csaba

DOKUMENTUMOK HAYNALD LAJOS 1849. JÚNIUSI HIVATALVESZTÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ*

Haynald Lajos (1816–1891) erdélyi püspök, majd kalocsai érsek „kétségkívül a XIX. században Magyarország legjelentősebb egyházi személyisége”¹ volt. Különösen az 1860-as évektől fejtett ki jelentős munkásságot nemcsak egyházpolitikai és egyháztársadalmi téren, hanem a magyar közéletben és a tudományosságban is.² Számos életrajza, tevékenységét méltató leírás született, melyek rendszerint ez utóbbi korszakára koncentrálnak, 1848–49-es működését egy-két mondatban intézik el.³ A szabadságharc kései szakaszában azért is érdekes az esztergomi főegyházmegye irodaigazgatói (kancellári) tisztét ellátó Haynald tevékenységének felidézése, mert rávilágít az egyházi személyek magatartásának bizonyos mozgatóira a jelzett időszakban.⁴

Az 1848 tavaszi fordulatot a magyar katolikus főpapság, ha nem is teljesen zökkenőmentesen, de tudomásul vette és kereste a lehetőséget az új viszonyok közé történő beilleszkedésre.⁵ Érdekelte volt a békés kibontakozásban, a polgári

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

¹ *Adriányi Gábor*: Egyházpolitika a század közepén a püspöki kinevezések tükrében. In: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon.* (Szerk.: Hegedűs András – Bárdos István) Esztergom, 1999. 131–140.; 135.

² Életének és munkásságának összefoglalását legutóbb ld.: *Lakatos Andor*: Haynald Lajos közéleti és politikai tevékenysége. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok.* Regnum, 1995. 3–4. sz. 97–150. Haynald életművének nagysága alapján megalapozottnak véljük egy korábbi méltatójának szavait, miszerint „életének fordulópontjai további elemzést igényelnek”. Ld. *Török József*: Haynald Lajos bíboros emlékezete. In: Haynald Lajos bíboros emlékezete. Halálának centenáriuma alkalmából Kalocsán elhangzott előadások. H.n. [Kalocsa], 1991. 5–9.

³ A legfontosabbak: *Fraknoi Vilmos*: Haynald Lajos emlékezete. In: *Akadémiai Értesítő*, 1894.; *Ompolyi-M. Ernő*: A pálya kezdete, 1816–1852. In: *Vázlatok Haynald Lajos bíbornok, érsek életéből, 1816–1889.* (Szerk.: Köhalmi-Klimstein József) Pozsony-Bp., é.n. [1889.] 17–19.; *Szittyay Dénes S.J.*: Haynald Lajos kalocsai bíboros érsek élete születésének 100-ik évfordulója alkalmából. Kalocsa, 1915.; *Eckhart Ferenc*: Egy nagy magyar főpap életéből. In: *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve.* 2. (Szerk.: Angyal Dávid) Bp., 1932. 272–284.

⁴ A kérdésben egyébként számos publikáció és feldolgozás született, forrásgazdagságuk miatt gyakran használják az eseményeket illetve az egyházi szerepvállalást éppen ellentétes előjellel értékelő két monográfiát: *Meszlényi Antal*: *A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben.* Bp., 1928. (Szent István könyvek, 58.); *Andics Erzsébet*: *Az egyházi reakció 1848–1849-ben.* Bp., 1949. Csupán az utóbbi években születtek elfogultságtól inkább mentes, forrásokra koncentráló méltatások, ld. pl.: *Zakar Péter*: *Kossuth Lajos és a katolikus egyház 1848/49-ben.* In: *Belvedere Meridionale*, 1995. 1–2. sz. 77–86. stb.

⁵ Mindennek legfontosabb dokumentumai a Pozsonyban megindult püspökkari tanácskozáásokat összefoglaló kötet: *[Fogarasy Mihály]*: *Emlékirat, az 1847/8. országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról.* Egy részvevőtől. Pesten, 1848. Legújabb kiadása: *A haza, az egyház és a trón érdekében.* A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben. (Szerk.: Elmer István) Bp., 1999. 39–79. A témával (az egyházi vezetőik kompromisszumkészségét hangoztatva) foglalkozott többek között: *Sarnyai Csaba Máté*: *A katolikus papság és a politika: 1848 tavaszán.* In: *Vigilia*, 1998. 10. sz. 740–745. stb.

állam konszolidációjában, ugyanakkor támadtak konfliktusai a Batthyány-kabinettel, például a papság nemzetőri szolgálata vagy az iskolarendszer tervezett reformja miatt.⁶ 1848 őszétől a nemzeti önvédelemre történő berendezkedést és az udvarral elmérgesedő viszonyt már egyre bizalmatlanabban szemlélte, október végén még próbált közvetíteni a nemzet és uralkodója között.⁷ Bár számos pap csatlakozott a honvédsereg nemzeti céljaihoz,⁸ a főpapság néhány kivételtől eltekintve gyakorlatilag szembefordult a szabadságharccal, illetve apolitikussá vált. Debrecenben először csak két püspök (Horváth Mihály és Bémer László) jelent meg, és később is csak négy püspök tette a kormánnyal és a nemzetgyűléssel „magát egyenes érintkezésbe”,⁹ ami azt jelentette, hogy egyáltalán valamiféle hivatali kapcsolatban álltak a Szemere-kormánnyal, részben csak a magyar csapatok előrenyomulása következtében. 1849 elejétől a püspöki kar inkább az uralkodóháztól remélte a konszolidációt, illetve a katolikus egyház helyzetének stabilitását. Ennek több alkalommal feliratokban, emlékiratokban is hangot adtak, amiért az Országos Honvédelmi Bizottmány többüket honárulónak nyilvánította, javaikat elkoboztatta.¹⁰ Különösen foglalkoztatta a magyar kormány ellenőrzése alá került területeken élő főpapokat illetve az egyházi személyeket a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetése illetve a kormánynak az ahhoz való hódolatra történő felszólítása. Voltak, akik őszinte hódolatukról biztosították a kormányzatot, de a főpapság inkább elodázni igyekezett a csatlakozás kihirdetését.¹¹

⁶ A nemzetőrségre vonatkozóan pl.: *Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán.* Bp., 1973. 58. Az iskolarendszerről részletesebben ld. pl. legutóbb: *Csorba László: Az első népképviseleti országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházpolitikai kérdésekben.* In: *A magyar országgyűlés 1848/49-ben.* (Szerk.: Szabad György) Bp., 1998. 257–281.; *Fazekas Csaba: Az első népképviseleti országgyűlés történetéből.* Palóczy László beszédei és képviselői indítványai. (1848. július – december) In: *Tanulmányok és források az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetéhez.* (Szerk.: Dobrossy István) Miskolc, 1998. 81–192.; *Sarnyai Csaba Máté: Oktatás-laicizációs törekvések és a katolikus felsőoktatás 1848-ban.* In: *Fiatalkorú egyháztörténészek kollokviuma (1998. november 3.) Tanulmányok.* (Szerk.: Kósa László) Bp., 1999. (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 1.) 69–104. stb. A vonatkozó dokumentumközlések közül kiemelkedik: *Az alsó- és középszintű oktatás 1848/49-ben.* A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium válogatott iratainak tükrében. (Szerk.: F. Kiss Erzsébet) Bp., 1997. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok, 30.)

⁷ Ld. erről elsősorban a püspöki karnak az uralkodóhoz intézett október 28-i feliratát. Több közlése is ismert, pl.: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez.* (Szerk.: Pap Dénes) II. köt. Pest, 1869. 190–193.; *Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben.* I. köt. Bp., 1882. 355–359.; legutóbb: *Elmer;* i.m. 129–131.

⁸ Mindezt különösen a tábori lelkesítő szolgálatok kiépülése kapcsán méltatta a történetírás. Ld. pl.: *Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma.* (Szerk.: Ambrus József) Nagyikinda, 1892.; újabban: *Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkesítői 1848–49-ben.* Bp., 1999. (METEM könyvek, 23.) stb.

⁹ Egy, a szabadságharc bukása után készült névjegyzék szavai. *Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) H 147.* (=1848–1849-es vegyes iratok.) 8. dob. 1. cs. A négy további püspök egyébként Jekelfalussy Vince szepesi római katolikus, Erdélyi Vazul nagyváradi, Popovics Bazil munkácsi és Gaganecz József eperjesi görög katolikus püspökök voltak. Az összeírás egyébként nem pontos, hiszen más püspökök is irtak hivatalos levelet Horváth Mihály kultuszminiszternek, például Bartakovics Béla rozsnyói püspök. Ld. MOL. H 64. (= A Vallás- és Közoktatási Minisztérium nem iktatott iratai.) I. dob. sz.n.

¹⁰ Az említett dokumentumokat jórészt közölte: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben.* (Szerk.: Andics Erzsébet) II. köt. Bp., 1952. Egykorúan ld. még: *Monumenta Catholica pro Independentia Potestatis Ecclesiasticae ab Imperio Civili.* (Coll. et ed.: Augustinus de Roskovány) Tom. IV. Monumenta Pontificatus Pii IX. an. 1846–1855. complectens. Pestini, 1856.

¹¹ A vonatkozó iratokat ld.: MOL. H 62. (= A Vallás- és Közoktatási Minisztérium debreceni iratai.) 622., 648., 657., 742., 820–827., 843–847/1849. stb. sz.

Ugyane dilemma elé került Haynald Lajos is, akit az 1847 szeptemberében elhunyt Kopácsy József esztergomi érsek helyét káptalani helynökként ideiglenesen betöltő Kunszt József nevezett ki főegyházmegyei irodaigazgatónak. Ez a megbízás az 1848-ban amúgy is forró légkörben felértékelődött, hiszen a Batthyány-kormány által esztergomi érsekké kinevezett Hám János szatmári püspök ténylegesen nem vette át a főegyházmegye kormányzatát.¹² Az érsekség területén élő papság jó része konzervatív politikai nézeteket vallott, bár egyesek — különösen a pesti papság soraiban — az „új eszmék” hívei lettek. Kunszt káptalani helyettesnek nem volt könnyű már 1848 őszén sem megtalálni a kompromisszumot az egyházi érdekek védelme és a változtatásokat (például demokratikus egyházreformot) követelők között. Kiemelkedők ebből a szempontból a szeptember 5–6-i pesti papi gyűlés határozatai illetve Kunszt azokra adott válaszai.¹³ Haynald egyébként az értekezleten — betegsége miatt — nem vett részt.¹⁴ Simor János, ekkor a primási iroda titkára (később győri püspök, majd esztergomi érsek) hosszú levelekben számolt be Haynaldnak a főegyházmegye rendezetlen állapotairól, sérelmezte, hogy a kormány plébánosokat nevezett ki, illetve azt, hogy 1848 végétől az esztergomi primási palota is gyakran katonai szállásra emlékeztetett.¹⁵

1849-ben a tavaszi hadjárat következtében újra magyar fennhatóság alá került esztergomi főegyházmegye mozgalmas napokat élt át. Kunszt József káptalani helynök (Prybila és Krautmann kanonokokkal, az említett Simor titkárral és több más egyházi személlyel együtt) nem várta be a magyarok bevonulását, hanem a cs.kir. csapatokkal együtt eltávozott. Kunszt helyét „helyettesített káptalani helynökként” Jaross Vince kanonok foglalta el. A magyar uralom néhány hete nem kevés megpróbáltatást hozott az Esztergomban maradt egyháziakra. Ezeket röviden felidézni — a Haynald felfüggesztésének hátterét adó események megrajzolásán kívül — már csak a szabadságharc e szakaszának általánosságai, az egyház és a formálódó új, független állam közötti helyi kapcsolatok alakulása miatt is indokoltnak látjuk. E néhány hét alatt ugyanis Jaross Vincének több ügyben kellett megtapasztalnia, hogy az új viszonyok az egyház befolyásának, pozícióinak gyors átalakulását hozhatják. Az ismét magyar oldalra álló vármegyei és városi hatóságok, továbbá Palkovics Károly megyei kormánybiztos nemcsak a cs.kir. oldalra állt egyháziak tevékenységének megtorlásával, a többiek Függetlenségi Nyilatkozat iránti hűségre való felesketésével (vagyis politikai szerepvállalásuk megítélésével) foglalkoztak, hanem egy-egy esetben beavatkoztak az egyház és az állam közötti viszonyokba is.

Nevezetessé vált például Lakner István Sándor esztergomi főegyházmegyei áldozópap ügye. A hazafias magatartása miatt még február elején áthelyezett Lak-

¹² Tóth László: Politika és egyházpolitika Haynald Lajos kiadatlan leveleiben. I–II. In: Katholikus Szemle, 1935. 8. sz. 473–481., 9. sz. 561–567.; 474.

¹³ Idézi: Pál Mátyás: Az 1848-as egyházi mozgalmak hazánkban. In: Religio, 1914. 1. sz. 59–81.; 77–78. Ld. még: Szittyay, i.m. 37–38.

¹⁴ Lakatos, i.m. 105.

¹⁵ Lakatos, i.m. 106. Illetve Simor leveleiről ld.: Tóth László: Haynald Lajos iratai a Magyar Nemzeti Múzeumban. In: Könyvtári Szemle, 1935. 16. sz. 124–125. Néhány, 1848 augusztusában Haynaldhoz intézett Simor-levelet közzétett: A forradalom és szabadságharc levelestára. (Szerk.: V. Waldapfel Eszter) I. köt. Bp., 1950. 368–370., 373–375., 393–394.

nert számos bonyodalom után Esztergom város tanácsa június 11-én kinevezte városi segédlelkésszé. Jaross Vince erélyesen tiltakozott a káptalani helynök kizárólagos kinevezési jogait semmibe vevő döntés ellen, ráadásul Laknerral szemben mélységesen bizalmatlan is volt. A városi hatóság valóban a közvélemény nyomására állította a népszerű és radikális papot a segédlelkészi állásba, arra hivatkozva, hogy a vallásos lakosság érdekei előbbre valók lelkészük megválasztásakor az egyházi főhatóság szempontjainak védelmében.¹⁶ Hasonlóan érvelt Justh József Bars megyei főispán-kormánybiztos is, aki egy elmenekült császárpárti plébános helyét töltötte be saját elhatározásából. Jaross az eljárás miatt felháborodottan tiltakozott a kormánybiztosnál és a minisztériumnál egyaránt: „ezen kormánybiztosi rendelet túlhágott azon korlátokon, melyek a katolika anyaszentegyházban a világi hatalomnak beavatkozását meghatározzák, bevágott az egyházi előjáróság jogaiba s megzavarta azon természetes és törvényes viszonyt, mely a világi és egyházi joghatóságok közt létezik.”¹⁷ Buda város tanácsa (mely kegyúri jogot is gyakorolt) három császárpárti lelkész illetve egy segédlelkész iránt fejezte ki bizalmatlanságát. A Horváth Mihály vezette minisztérium méltányolta a budaiak hazafias buzgalmát, miszerint „nemzetellenies szellemükről ismert lelkészeket körükben túrni, fizetéssel ellátni s az Isten ígéinek hirdetését ezeknek szájukból hallgatni nem kívánják”, ugyanakkor alapelvként leszögezte, hogy az illetékes egyházi előjáróság tudta és beleegyezése nélkül lelkészeket elmozdítani nem lehet, ezért az ügy kivizsgálására utasított. E döntést Jaross is kedvezően, az együttműködés hangján fogadta és június végén meg is nevezte a közös vizsgáló bizottságba általa küldendő papokat.¹⁸ Vagyis e néhány esetből is azt állapíthatjuk meg, hogy az 1849-es magyar kormányzatnak az egyház belső autonómiájával kapcsolatos intézkedései kétarcúak voltak. Több adat utal arra, hogy a minisztériumban komolyan kívánták venni a főpapok (és törvényes helyetteseik) egyházkormányzati jogkörét, vagyis azt, hogy — Horváth Mihály szavaival — „a polgári hatalomnak nem feladata s nincs is szándokában beavatkozni az egyházkormányzatba”.¹⁹ Ugyanakkor gyakran előfordult, hogy — amikor a szóban forgó személy kompromittálódott a szabadságharc ellenségeinek oldalán — a nemzet egészének politikai érdekeit a magyar kormány egyes közegei (például a kormánybiztosok) fontosabbnak vélték az egyházi főhatóságok jogainak védelmében, és nem is haboztak ennek megfelelően cselekedni.²⁰

Haynald Lajos tevékenységére visszatérve, a főegyházmegyei kancellárt élenken foglalkoztathatták a politikai események, hiszen Szécsényben élő szüleikhez írott leveleiben beszámolt az április 17-i nagysallói csatáról, illetve Kmety tábornok esztergomi bevonulásáról. Haynald ekkor már (Kunszt távozása következtében)

¹⁶ Lakner ügyének iratai: MOL. H 56. (= Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Katolikus egyházi osztály iratai.) 1849. 6. kf. 3–4. t.

¹⁷ MOL. H 56. 1849. 6. kf. 9. t.

¹⁸ MOL. H 56. 1849. 6. kf. 11–12. t.

¹⁹ Horváth Mihály kultuszminiszter május 19-én kelt, 760. sz. rendeletének szavai, idézte például Jaross Vince is a Lakner-ügy kapcsán, vö. 16. jegyzet. Ugyanezt június 21-én kiadott felhívásában is nyomatékosította: Közlöny, 1849. 139. sz. (június 23.) 517. (vö. *Elmer*; i.m. 165.)

²⁰ Előfordult, hogy kifejezetten a minisztérium rendelte el négy pesti egyházi személy azonnali eltávolítását ellenséges nézeteik miatt, s utasította Jaross Vincét, hogy a Windischgrätz által elmozdítottakat pedig helyezték vissza hivatalukba. MOL. H 56. 1849. 6. kf. 13. t.

lényegében felelős lett a főegyházmegye legfőbb döntéseiért. A vármegyeházán felolvasták a Függetlenségi Nyilatkozatot, melynek kihirdetését — arra való hivatkozással, hogy az egyházi kormányzatba ütközik — Haynald megtagadta.²¹ Ennek hírére „a papi osztály ellen felizgatott nép”, az egyházi kormányzattal szemben amúgy is bizalmatlan tömeg mintegy ostrom alá vette az érseki palotát, ablakait beverték, Haynaldnak az utcán sem volt szabad mutatkoznia. Jaross már június 15-én szomorúan panaszkodott a minisztériumnál arra, hogy a bizalmatlanság „helynöki hivatalom első hivatalnokai ellen a reá gonoszul költött politikai gyanú ürügye alatt éjjeli garázdálkodások és nyugtalanításokban mutatkozott”.²² (Ugyanakkor Esztergomban is voltak egyházi intézmények, melyek kinyilvánították hódolatukat a Szemere-kormány irányában. A helyi bencés középiskola tanítói kara például május 20-án intézett ilyen értelmű feliratot Horváth Mihály kultuszminiszterhez.²³)

A magyar csapatokkal érkező Palkovics Károly Esztergom megyei kormánybiztosnak már kezdettől feltűnt a konzervatív elveket valló irodaigazgató, mint az első jelentéseiből is kitűnik. (Ld. 1–2. sz. dokumentumok.) (A kormánybiztos egyébként beszámolt arról, hogy több alkalommal is „jellem-jegyzékeket” vezetett a főegyházmegye papságáról, ezek jó része azonban sajnos nem ismeretes. Június végéről ld. a 7. sz. dokumentumot.) Palkovics jelentései alapján a kultuszminisztérium — Debrecenből Pestre történt visszaköltözését követően — június 18-án hozott határozatot Haynald elmozdításáról, a „clerusra gyakorolt rossz hatásra” hivatkozva. (3. sz. dokumentum) Jaross Vince kanonok, káptalani helynök megpróbálta a minisztériumnál elérni a határozat visszavonását (4. sz. dokumentum), érvelésének középpontjába állítva, hogy Haynald nem folytat politikai tevékenységet (ez különösen a későbbi élettörténete ismeretében érdekes), illetve bizonygatta a jó szellemű és elkötelezett irodaigazgató nélkülözhetetlenségét, burkoltan meg is vádolta a kormányzatot azzal, hogy az illető megkérdezése, vagyis részletes kivizsgálás nélkül döntött. A határozat alapját valóban Palkovics kormánybiztos jelentéseire építették, bár az is igaz, hogy ahhoz elegendő jogalapot jelentett a Függetlenségi Nyilatkozattal valamint a megalakult új kormánnyal való szembe helyezkedése. Jaross továbbá tipikusan egyházi érveléssel azt hozta fel, hogy a minisztérium maga hangoztatta a felekezetek ügyeibe való be nem avatkozást, s ehhez képest vezető egyházi személyek elmozdításáról intézkedett. A minisztérium szűkszavú válaszában (5. sz. dokumentum) fenntartotta korábbi álláspontját és kifejezte Haynald felfüggesztéséhez való ragaszkodását. Hozzátette ugyanakkor, hogy az intézkedést maga az érintett érdekei is kívánják, továbbá a katolikus egyházé általában, hogy ezáltal meggátolhassák a „clerus irányában különben is eléggé nagyra nőtt ingerültség további fejlődését”. Érdemes még megemlíteni a határozatot fogalmazó Nyisztor József kultuszminisztériumi államtitkár megjegyzését, miszerint nem Haynald személyével van problémájuk, csupán „komolyabb

²¹ Haynald 1849 tavaszi szerepéről és felfüggesztéséről röviden – további hivatkozások nélkül – írnak: *Szittyay*, i.m. 39–40.; *Lakatos*, i.m. 106.

²² MOL. H 56. 1849. 6. kf. 3. t. Megjegyezzük, 1849 tavaszán más császárhű személyek még kis híján lincselésnek is áldozatul eshettek Esztergomban. Erről beszámol például az osztrák csapatok elűzéséről gondoskodó Gózon Dániel emlékirata is: Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirat. 10a. E. 6/2a.

²³ MOL. H 62. 836/1849. sz.

helyzetbe juttatását” szeretné a kormány elkerülni. Ezt követően Jaross sem hagyhatta tovább Haynald eltávolítását, melyre 26-án került sor. (Ld. 6. sz. dokumentum.) A káptalani helyettes helynök fenntartotta véleményét, miszerint Haynald ártatlan és jó tulajdonságokkal bíró személy, ugyanakkor — nyilván a minisztérium elvárásaival összhangban — kifejezte készségét, hogy éber figyelemmel kíséri az eltávolított irodaigazgató politikai tevékenységét.

Haynaldot bántotta, hogy első politikai természetű döntése nyomán hazaáru-lónak bélyegezték, és (Jaross utóbb említett levele szerint) 27-én hazautazott Szécsénybe, ott várta meg a harcok végét. Világos után Simor János Bécsben kultuszminisztériumi osztálytanácsos lett, s nyilván ez is szerepet játszott abban, hogy a fegyverzaj elültével a lemondatott Hám helyére július 21-én kinevezett, császárhű Scitovszky János esztergomi érsek újra Haynaldot nevezte ki főegyház-megyei irodaigazgatójának. Ugyanakkor Haynald is igyekezett élni a visszakapott pozícióval. Vallomása nyomán szüntette meg a pesti haditörvényszék az eljárást Jaross Vince ellen, utóbbi kanonoki stallumát is megtarthatta.²⁴ A szabadságharc bukását követő egyházpolitikai helyzetben — mint egy méltatója írja — valósággal „predesztinálva” volt arra, hogy püspöki széket kapjon, hiszen a bécsi udvar ér-dekei megbízható főpapok kitüntetését követelték meg.²⁵ S mivel az erdélyi püs-pökről, Kovács Miklósról úgy tartották, hogy bár maga konzervatív, mégis ma-gyarbarát környezete által könnyen befolyásolható, ezért Kovács 1852-ben bekö-vetkezett halálakor Haynaldnak ítélték a püspöki széket.²⁶

DOKUMENTUMOK

1.

A kormányzóelnöki iroda átirata Horváth Mihály vallás- és közoktatási miniszterhez az esztergomi főkáptalan tevékenységével kapcsolatban²⁷

Palkovics Károly esztergomi kormánybiztos f.[olyó] e.[szttendei] május 8áról a kormányzó úrhoz tett jelentésében az esztergomi főkáptalan szellemére vonatko-zólag így ír: „Az esztergomi főkáptalan szelleme, melly az/ alatt mellékelt,²⁸ általam régi tudomásomnál s mindenhol szerzett adatoknál fogva lelkiismeretesen szerkesztett jellemjegyzésekből bővebben kiismerhető, nemigen dicséretes. Mi-után azonban az egyházmegye kormányzatába az összes káptalan be nem folyik, az ellenségnek pedig pénzbeli vagy egyéb jóakarattól segélyt nem adott, nyugta-

²⁴ Szittyay, i.m. 40. Az egyháziak ellen folyt eljárásokra: *Hermann Egyed*: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932. A témáról ld. még: *Zakar Péter*: Megtorlás az 1848/49-es magyar hadsereg tábori lelkészei ellen. In: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. (Szerk.: Hegedűs András – Bárdos István) Esztergom, 1999. 93–115.; *Uő*: Haynau egyházi áldozatai. In: *Aetas*, 2000. 1–2. sz. 62–81.; általánosságban ld. még: *Hermann Róbert*: Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után. Bp., 1999. (Változó világ. Tör-ténelem, 27.) klny. 95–96.

²⁵ Tóth, i.m. 475.

²⁶ Részletesen: *Eckhart*, i.m. 272–274.

²⁷ MOL. H 2. (=A Miniszterelnökség, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a Kormányzó-elnökség iratai) 6892/1849. sz.

²⁸ Nem található az iratok mellett.

tói²⁹ pedig bizonyítanak, miként a magyar álladalomnak múlt évben önkéntes ajándékot nyújtott, Hám János árulásábani nyilvános részesnek a káptalant nem bélyegezhetem.” – Mindezekről a kormányzó úr meghagyásából a vallásügyi miniszterium általam értesítettik.

Debrecen, Május 13. 1849.

a kormányzó úr meghagyásából:

Stuller Ferenc
kormányzóelnöki titkár

2.

Palkovics Károly Esztergom megyei kormánybiztos átirata a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak³⁰

Kunszt József Esztergom főmegyei egyházi helynök az osztrák sereggeli megszöktével, honellenes zsarnokságátúl ugyan némileg fel van mentve az egyházi megye, de a megszököttnek jobbkeze, Haynald Lajos kancellár az osztrák uralom legszolgáibb híve jelenleg is bitorolván a kormányt, a szellemi felüdülés tere folytonosan elzároltatik. Jaross Vince kanonok Kunszt József által megszökések ideiglenesen helyettesített helynök jó szellemű hazafi ugyan, de bizonytalan, hatálytalan, s ideiglenes állásánál fogva Haynald Lajos folytonos ármánykodásának kitéve, az egyházmegyét nem képes akként kormányozni, mint a jelen idők viszonyai kívánnák — minélfogva kötelességemnek tartom a tisztelt miniszteriumot figyelmeztetni: mikint az esztergomi káptalant egy rendes egyházi helynök választására utasítani — az egyházi kancellár elmozdítása iránt pedig intézkedni méltóztatnék.

Ha a tisztelt miniszteriumnak tájékozási adatokra e részben netalán szüksége volna, méltóztatnék velem rendelkezni.

Esztergom, 1849. június 20.³¹

Palkovics Károly
Esztergom megyei kormánybiztos

3.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium leirata Haynald Lajos felfüggesztéséről (fogalmazvány)³²

Az esztergomi főkáptalani helyettesnek

Haynald Lajos kancellár magyar nemzetellenes szelleme s az egyházi kormány melletti működése által a megyei³³ clerusra gyakorolt rossz hatása miatt

²⁹ Nyugtató = értsd: nyugta.

³⁰ MOL. H 62. 701/1849. sz.

³¹ A dátumozás bizonytalan, elképzelhető, hogy elírásról van szó és nem 20-án, hanem jóval korábban keletkezett a levél. A 20-i dátumozást elvben elképzelhetővé teheti, hogy Palkovics még a 18-án kelt felfüggesztő határozatot nem ismerhette, bizonytalanná teszi viszont a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a dokumentumra tett iktatószám.

³² MOL. H 62. 1011/1849. sz.

³³ Megyei = értsd: egyházmegyei.

Önnök helynöki hivatalában továbbra is megszenvedhető nem lévén, Önnök ezennel meghagyom, hogy a nevezett egyént e rendelet vételétől számítandó 3. nap alatt mostani hivatalától okvetlenül elmozdítani, és őt az egyházi kormány székhelyétől távol eső bármely javadalomba áthelyezve, ezentúli magaviseletét őrszemmel kíséreni, s nekem e rendelet mikénti foganatosításáról szinte 3. nap alatt jelentését bemutatni el ne mulassza.

Budapest, Június hó 18án 1849.

*Nyisztor*³⁴

4.

Az esztergomi főkáptalani helynök tiltakozása és kérelme Haynald felfüggesztése ellen³⁵

Az esztergomi főkáptalani
helynöktől

A vallás és közoktatás tisztelt
Ministeriumának

Legnagyobb megilletődéssel olvastam tisztelt Ministerium folyó hó 18án 1011/m. sz. a. kelt leiratát, melyben Haynald Lajos kancellárnak mostani hivatalától három nap alatti okvetlen elmozdítását nekem meghagyni méltóztatik.

Megilletődve olvastam részént az olly szigorún sújtott egyén, részént fő megyei hivatalomnak körülményei miatt.

Egy olly egyén ellen vagyon ezen rendelés kibocsátva, ki eddigi hivatalos működésében, mint magán életében kifogásra okot nem szolgáltatott, sőt kötelességei pontos teljesítése által mindenkor előjáróinak tökéletes megelégedését vívta ki magának, ki a hon fővárosában viselt lelkipásztori hivatalai után az esztergomi papnöveldeben négy évekig előjárói s hittudományi tanítói tisztet viselven, a megyei növendék papság nevelésében kitűnő sikerrel fáradozott, később mint boldogult hercegprímás titoknok, [annak] holta után mint helynök hivatali titoknok s utóbb kancellár, egyházi szellemének, hazája iránti csalhatatlan jeleit adta, ki ellen csak aljas rágalom költhetett ollyakat, miknek következtében ki sem hallgattatván, illy szigorúan büntettetik. Ő, ki soha politikai pályára hivatást nem érezvén, sem nyilvánosan, sem nagyobb körökben nem nyilatkozott, ki önálló működéssel ezen főmegyei kormánynál soha sem bírt; ő, ki a megyei clerussal soha egyéb, mint hivatalos összeköttetésben — visszavonult s önművelődésre szentelt élete módjánál fogva — nem ereszkedett, ő gyakorolt volna a megyei clerusra nemzetellenes szelleme által rossz hatást? Ez, tisztelt Ministerium, olly vád, melyet bizonyítani soha senki képes nem lesz.

De másrésről ezen főmegyei helynök hivatal is szenvedne az említett egyén elmozdítása által, mert tekintvén ennek erényes tudományos ügyviseleti kikép-

³⁴ Nyisztor József 1848 májusától a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium római katolikus osztályának fogalmazója, mint görögkatolikus, utóbbiak ügyeit intézte. 1848 végén – 1849 elején több hónapig, majd 1849 áprilisában betegeskedett, június 12-én nevezték ki minisztériumi titkárrá. *F. Kiss Erzsébet: Az 1848–49-es magyar minisztériumok. Bp., 1987. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet, 7.)* 574.

³⁵ MOL. H 62. 1054/1849. sz.

zettségét, tekintvén becsületességét, tekintvén azt, hogy e hivatalra alkalmas és teljes bizodalमतat bíró egyént nem találhatnék, az ő eltávolítása a megyei hivatali teendők kellő végzésére nézve káros befolyással lenne.

Mindezeknél, de leginkább azon rendíthetetlen hitemnél fogva, mikép a magyar katolika Egyház a tisztelt Ministeriumnak azon magasztos nyilatkozatait, hogy a polgári hatalomnak nem feladata s nincs is szándékában beavatkozni az egyházi kormányzatba, mint valóságot üdvözölhetendi, bátor vagyok a tisztelt Ministeriumot hivatalosan megkérni, hogy a szóban forgó egyén ellen, kinek tisztán egyházi állása és működése vagon, s ki ezen túl soha sem lépett, [a] kiadott rendeletről, mint az egyházi kormányzatba vágótúl elállani, s bennem, ki az ő utóbbi magaviseletéért is egész kiterjedésében jót állok, az iránt is megbízni méltóztassék, hogy helynök hivatalom egyéneiben legkevésbé sem túrném a nemzetellenies szellemnek akár szóval, akár tettel való nyilvánítását. A leirat mai nap jutott kezembe.

Esztergom, Június hó 22kén 1849.

helyettesített esztergomi Főkáptalani helynök,

Jaross Vincze m.k.

5.

A minisztérium válasza a főkáptalani helynök tiltakozására (fogalmazvány)³⁶

Az esztergomi főkáptalani helyettesnek

Haynald Lajos kancellárnak mostani hivatalában Ön által kért megtartása iránt e hó 22kéről hozzám küldött felírására Önnek ezennel válaszolom: miszerint Haynald Lajos ellen eddig kezeimhez juttatott adatok olyanok, mellyek mostani hivatalától leendő megválását elkerülhetetlenül szükségessé teszik, s midőn ezen adatok nyomán mostani hivatalától rögtöni eltávolítását rendelém meg, semmit sem kívántam mást elérni, mint Haynald Lajosnak komolyabb helyzetbe juttatását kikerülni, s ezáltal becsületét és személyét egyaránt a további veszélytől megóvni, másrészt pedig egy, a megyei kormány ellen nyilvánulandott közingerülség s botránynak elejét venni.

Ennélfogva Haynald Lajosnak mostani hivatalából eszközlendő rögtöni eltávolítását saját érdeke is kívánván, mindamellett, hogy a kormány az egyházi belügyek intézésébe beavatkozni nem kíván, e hó 18káról 1011. sz. a. kiadott rendeletentől elállanom csak ezért sem lehet, mivel ebbéli intézkedésemet leginkább a clerus irányában különben is eléggé nagyra nőtt ingerülség további fejlődésének meggátlása tette e rendkívüli időkben szükségessé.

Budapest, Június hó 25kén. 1849.

Nyisztor

³⁶ MOL. H 62. 1054/1849. sz.

6.

Jaross Vince értesítése Haynald felfüggesztésének végrehajtásáról a Vallás- és Közoktatási Minisztériumhoz³⁷

E hó 18án kelt és 22kén hozzám címzett 1011. szám alatti rendeletének következtében — mely által Haynald Lajos kancellár a rendelet vételétől számított 3 nap alatt hivatalától okvetetlenül elmozdítatni parancsoltatik — hivatalosan jelentem az említett egyénnek ugyanazon idő alatti hivatalától elmozdítását és holnap Esztergomból eltávozását, kinek egyszersmind magaviseletét órszemmel kísérni kötelességemnek tartandom. Őtet ártatlanságáért, és kitűnő tulajdoniért Minister úrnak kegyeibe, pártfogásába ajánlván

Esztergom, Június hó 26kán 1849.

helyettesített esztergomi főkáptalani helynök,

Jaross Vincze

7.

Palkovics Károly kormánybiztos jelentése az esztergomi főegyházmegye helyzetéről³⁸

Meggyőződve lévén arról, miszerint a kormány provinciális orgánumjainak³⁹ egyéb teendőink közt fő feladatuk figyelmeztető jelentést tenni mindenről, mi hazánk ügyére nézve befolyást gyakorol, bátor vagyok a tisztelt Ministeriumot az esztergomi egyházmegyére s káptalanra figyelmeztetni.

Működésem kezdete óta a kormány tendenciáját szem előtt tartva — habár néhol szigorral, de mindég méltányossággal jártam el — jöllehet talán a sokszor a keménység lett volna a helyén, e részben közönségem tanúbizonyosságára bátran hivatkozhatom, s azért hiszem: miszerint a tisztelt Ministerium ezen jelentésemet úgy fogja venni, mint oly egyénét, ki lelkiismeretével számolva csak hazája érdekét tartja szem előtt.

Hogy ügyünk nem olly hévvel karoltatik fel sok helyen, mint azt a haza kívánhatná, legnagyobb részt a lelkipásztorok egykedvűségében, részvétlenségében vagy eléggé sajnós, hogy van: ellenszenvében alapszik — ahol nem lelkesedés, nem kötelességérzet működik, ott silány marad az eredmény, számoland a lelkész, ki sedecimájának⁴⁰ vesztét vagy birkatartásának megszorítását gyalázolva, a nép-

³⁷ MOL. H 56. 1849. 6. kf. 10. t.

³⁸ MOL. H 64. 1. dob. sz.n.

³⁹ Provinciális orgánum: helyi szerv, intézmény (itt: kormánybiztos).

⁴⁰ Sedecima (tizenhatod): a tized 1/16-od része, mely a tizedjövedelemnek a papság közvetlen megélhetésére fordítható részét jelentette. Az 1848/13. tc. kárpótlás nélkül megszüntette a papi tizedet, azonban kimondták az alsópapság megélhetéséről való állami gondoskodás szükségességét is. Eötvös József kultuszminiszter 1848 májusától igyekezett a kizárólag a tizedből ellátott papság veszteségeit összeírni, ellátásukról gondoskodni, ez azonban a hadiesemények kibontakozása miatt általánosan nem valósulhatott meg.

hez szóló proclamatiokat egyszerien elolvassa, de egyszersmind elmondja: mikint ez neki megparancsoltatott s ezáltal nemcsak hogy szolgálatot nem tesz, sőt inkább kárt, mi itt a provinciában legjobban látjuk a különbséget azon eredmények közt, melyeket a lelkészek lelkesedve [tettek] s melyet a parancsolt működés idézett elő.

A káptalan azon testület, melyből az egész egyházi megyére kiindul az impulzus, hazámnak szolgálók, midőn kijelentem: miszerint az esztergomi káptalan a hon ügye iránt — kevés kivétellel — rokonszenvvel nem viseltetik, kitűnő egyéniség egy sem található, a revolutiot jelenlegi kedélyes alakzatjában fogja fel egy is, és azért beléolvadni egy sem képes, és e szellem, mely ha ellenkező volna, vajmi üdvös hatást gyakorolhatna a megyére kiterjedve, mily befolyású, könnyen meggondolhatni. Hiszem, ezen testület meg fog tenni mindent a hazáért, ha megparancsoltatik, de talán ellenkezőt is, ha megparancsoltatik.

Sokkal csekélyebbnek érzem magamat, semhogy a tisztelt Ministeriumnak tanácsot adni bátoríthatnám, de érzem, miszerint tartozó kötelességemet rovom le, midőn szerény véleményemet nyilvánítom: miszerint becsületes, tiszta jellemű hazafiak behelyezésével reorganizálni, és abban uralkodó semleges (nem akarom másnak bélyegezni) szellemet igaz honfiak befolyása által paralizálva, az egyházmegyére is üdvösen hatni szükséges, mert a főtől árad ki a példa!

Az egész káptalanban csak három egyén van, kiknek becsületes hazafiságukat garantírozhatom, ú.[gy] m.[int] Jaross Vincze, jelenleg az egyházi helyettes helyettese, Tóth Imre és Bakay János, valamint ezt kormányzói rendelet nyomán felterjesztett jellem-jegyzékben is megpendítém, a helyettes helyzete korlátolt, és Haynald kancellár, ki ellen a közönség már demonstratioval is fellépett, illiberális, jesuiticus befolyással bilincsezett, e részben azonban történt üdvös intézkedésről épen most értesültem; itt semmi sem történik a haladás érdekében, itt tesped minden, vicarialis⁴¹ dolgokban még e percig használtatik a deák nyelv, szóval itt csak minsteriális határozott parancs s rendelet használhat. Nekem az egyházi kormányzathoz közöm nincs, de figyelnem kell a nép szellemére, mely ezen helyzet s általában a kor igényeivel ellentétben álló állapot iránt antipátiával viseltetik, a nép szava pedig a democraticus kormányzat alatt és időben, valamint tekintélyes, úgy tekintetbe veendő.

Ez rövid vázlata az esztergomi egyházmegyei állapotnak.

E főmegyében legkülönfélébb emberek, Lipovniczky István apát s komáromi plébános elhatározott jellemű, becsületes, tántoríthatatlan hazafi, ésszel s jó akarrattal, alkalmam volt tapasztalni, mikint a komáromi nép valláskülönbség nélkül becsüli a jelen körülményekben, valamint mindenkor kitűnő jellem.

Kollár István esztergomi plébános tiszta becsületes ember, minden körülmények között tanúsított szilárd hazafiságáért a haza figyelmét érdemli.

Csima István Mocs helység plébánosa, határozott hazafi, ki az ellenségtől környezve, parancsra sem olvasá fel az ellenséges proclamatiokat, becsületes, érdemes ember.

⁴¹ Vicarialis: a püspököt helyettesítő személyre (vikáriusra) tartozó.

Balácsi Gergely, szentszéki jegyző, osztrákok által üldözött, tántoríthatatlan határozott hazafi, oly férfi, kire a haza veszélyben is támaszkodhatik, méltánylatra érdemes.

Somogyi Alajos káptalani könyvtárnok eszes, igen jó hazafi, Rendek József és Máger István képezdei tanárok szinte derék, becsületes, eszes hazafiak.

Ezek a legjobb egyéniségek, kiknek a neveit tisztelt Ministeriumnak a fennforgó körülmények közti használatul felterjesztem, oly tiszteletteljes megjegyzéssel, miszerint a haza iránt magukat érdemesítették illetően egyéneknek a kormány általi kitüntetése mind önmaguknak serkentésül szolgál, mind pedig az egész egyházmegyére, midőn a haza iránti érdem jutalmazva láttatik, ügyünkhöz vonzó, üdvös befolyást gyakorol.

Esztergomban, 849. Június hó 25én.

Palkovics Károly
kormánybiztos

Gunst Péter

MARCZALI HENRIK ÉS A „KORTÖRTÉNETÍRÁS”¹

A modern magyar történetírásban a kortörténeti korszak kutatása, feltárása és bemutatása, a mindenkori kortörténetírás sohasem játszott olyan előkelő szerepet, mint a nyugateurópai, az angol, a francia vagy akár a német történetírásban. Míg ezekben az országokban a legjobb, a legnevesebb történetírók foglalkoztak ezekkel a korszakokkal, nálunk a műfaj alárendelt maradt. Egyes történetírók szenteltek ugyan kisebb-nagyobb írásokat kortörténeti kérdéseknek is, de a műfaj maga a magyar történetírásban gyakorlatilag egyáltalában nem játszott szerepet.

Ennek nem utolsó sorban egzisztenciális okai voltak. A helyzetet könnyebben megértjük, ha megvizsgáljuk, mit is nevezünk kortörténetnek. Azt az időszakot, a közvetlen tegnaptól — mondjuk — az utolsó száz éven át visszamenőleg, amelynek levéltári forrásanyagát még egyáltalában nem, vagy csak erős korlátozásokkal lehet felhasználni, s amelynek problematikája még teljes mértékben része mindennapi érzésvilágunknak, politikai, társadalmi előítéleteinknek. S persze ez az időszak, amelyre vonatkozóan még működik az emlékezet, amelynek a tanúi még élnek vagy amelynek tanúi annak idején elmesélték élményeiket, tapasztalataikat utódaiknak. Ma ez a korszak világszerte az 1914 utáni időszak, ezek azok az évtizedek, amelyeknek levéltári forrásait már csak igen ritkán zárják

el a kutatás elől, hiszen a világháború szinte minden korábbi érdeket megsemmisített, annál inkább alakultak ki újabbak, amelyek még ma is korlátozzák a történeti kutatást. S persze minél közelebb van egy-egy téma a mához, annál erőteljesebbek ezek a korlátozások.

Korábban is így volt ez, csak mára talán kevésbé látszanak a kutatási nehézségek, azok a fékek, amelyek leblokkolták, esetleg teljesen lehetetlenné tették a történeti kutatást. A két világháború között, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után lehetségessé vált az 1848-tól 1914-ig tartó évtizedek levéltári anyagának feldolgozása, amire 1914 előtt gondolni sem lehetett. 1867 után ugyan megnyíltak az állami és megyei levéltárak Magyarországon, de az 1848 utáni évtizedek forrásait egyáltalában nem, a 19. század első felének forrásait pedig csak korlátozottan lehetett felhasználni. A korlátozások részben a levéltári intézmények részéről kerültek megállapításra, részben azonban a történetírók lelkiismeretén, felfogásán, politikai nézetein keresztül érvényesültek, hiszen már nem volt cenzúra. Belső cenzúra azonban működött, a történetírók józan helyzetértékelése.

Az udvari központi levéltárak (a Haus-, Hof- und Staatsarchiv s az ún. titkos levéltár) az uralkodó ill. kabinetirodája közvetlen felügyelete alatt álltak, s ezek anyaga erős korlátok között volt csupán használható még a már kevésbé érdekes 16–17. századra vonatkozólag is. Így volt ez még inkább a 18., vagy a 19. századi források terén. Hogy milyen mértékű és irányú volt ez a korlátozás, arra elég egyetlen példa. Amikor Marczali

¹ A szerző Marczali Henrik működéséről korábban megjelent tanulmányai a Századok 1987.

(903–922.) és 1990. (275–296.) évfolyamában jelentek meg.

Henrik a MTA Történeti Bizottságának pályázati kiírására nagy monográfiája (a „Magyarország története II. József korában” c. háromkötetes munkáról van szó, amely 1881–1888 között jelent meg) számára gyűjtött levéltári anyagot, hamar beleütközött abba az akadályba, hogy a bécsi levéltár, de különösen a Habsburg ház iratai nehezen megközelíthetők. A monográfia első kötetének anyaggyűjtése és megírása során Marczali még nem kapott engedélyt az államtanácsnak az udvari titkos levéltárban őrzött iratai tanulmányozására. Annak ellenére nem kapott engedélyt, hogy kérését Trefort Ágoston kultuszminiszter támogatásával terjesztette elő. Végül már jóval az első kötet megjelenése után, a befolyásos bécsi magyar „klikk” segítségével kapta meg a kutatási engedélyt az uralkodótól.² Amikor az engedély birtokában felkereste a családi és udvari levéltár igazgatóját, Alfred Arnehtet, az figyelmeztette arra, hogy a Burgban II. Józsefről nem szeretnek beszélni.³ Ezt az az Arneht mondta neki, aki mint az udvari levéltár igazgatója, a levéltárban számos kutatási könnyítést vezetett be, s a magyar történetírók számára is hozzáférhetővé tette a források nagy részét. Tovább nőttek a nehézségek, amikor Marczali II. József személyes hagyatékának feldolgozását kezdte meg. József még trónörökös korában egy feljegyzést készített, amelyet az utókor annak címe után „Reveries” (álmodozások) néven ismert. Ebben összefoglalja néze-

teit a birodalom helyzetéről, s benne Magyarország sajátos jogállásáról, s vázolta elképzeléseit arról, hogyan lehetne a magyar nemességet is bevonni az adózásba. Arneht jól ismerte ezt a feljegyzést, le is másolta, de a szöveget sohasem tette közzé,⁴ csupán a kivonatát. Munkája során Marczali használta a feljegyzést, vagy legalább az Arneht készítette másolatot, illetve kivonatot, hiszen a monográfia első kötetében utalt rá, s kivonatossan ismertette tartalmát.⁵ Ekkor, 1881-ben még azt írta, hogy az irat szövegszerűen nem közölhető. A történeti irodalom ekkor még csak Arneht kivonata alapján ismerte.⁶ A monográfia első kötetében tehát Marczali csak kivonatossan ismertette, valószínűleg ekkor még maga sem látta az eredetit, csak az Arneht-féle kivonatot, esetleg olvashatta az Arnehtől származó, de nem közölt másolatot.⁷ A monográfia első kötetének második kiadásában, még 1885-ben azonban már közölte a feljegyzés szövegét, bár a közlés ekkor sem volt teljes. Olyan kifejezéseket hagyott el Marczali a szövegből, amelyek — úgy érezték az udvarban — még a 19. század vége felé is sérthették volna a magyar nemességet.⁸

De nem csupán egyetlen, különleges esetről van szó. II. József politikája még 100 év után is ütközőpont volt a szabadelvűek és konzervatívok, az osztrák és a magyar politikai vezetőréteg körében, olyannyira, hogy amikor Jókai, akinek nagyon tetszett Marczali monográfiája, a

² *Marczali Henrik*: Emlékeim. Nyugat, 1929. II. k. 299. az engedélyt Marczali szerint Kállay Béni felesége járta ki számára az uralkodónál.

³ U. o. 300.

⁴ Marczali utal arra, hogy Arneht szerint az írás nem közölhető. *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában I. k. Budapest, 1881. 57., illetve, hogy „teljesen” nem adható közre (U. o. 392.).

⁵ *Marczali Henrik*: Magyarország története... I. k. 292–293.

⁶ *Alfred Arneht*: Geschichte Maria Theresia's. VII. k. Wien, 1876. 65–68.

⁷ Még 1885-ben, a II. kötetben is azt írja, hogy „Az egész okirat még kiadatlan, nem is adható ki.” *Marczali*: Magyarország története II. k. Budapest, 1885. 2.

⁸ Kihagyta pl. a „d' abaisseret apourir les grands”, vagy a „j'attaque” kifejezést. Ld. *Derek Beales*: Joseph II.'s „Reveries”. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives, 1980. 142–162.

saját kezdeményezésére megkérdezte Rudolf trónörökös, engedélyezné-e, hogy Marczali a monográfia harmadik kötetét neki ajánlhassa, a trónörökös azt válaszolta, bármilyen más munka esetében örömmel elfogadná a felajánlást, de egy II. Józsefről szóló munkáról szó sem lehet, ő nem foglalhat állást egy ilyen ügyben, még olyan formában sem, hogy engedélyezné a szerző részére az ajánlást.⁹ S persze korántsem csupán II. József személye került az érdeklődés, politikai és világnézeti viták homlokterébe a monográfia kapcsán. Mindazok az arisztokrata családok, amelyeknek egyik-másik őse 1740 után fontosabb tisztséget viselt az udvarnál, s ilyenek jócskán akadtak a Pálffyak, Batthyányak, Széchényiek, Esterházyak, Zichyek, stb. között, személyes támogatásnak fogták fel, ha akkor működő ősiüket valamilyen okból nem kedvező színben tüntette fel a szerző. S ezek a családok még óriási hatalommal bírtak a 19. század végi Magyarországon. De még az ő lehetőségeik sem voltak foghatóak a katolikus egyházéhoz, amely rendkívül érzékenyen reagált minden kényesebb kérdésre a valási tolerancia, az oktatáspolitikai, stb. terén. Marczali a monográfia megírása során tapasztalta is az ellenérzéseket. Haynald kalocsai érsek a tanulmányi alappal kapcsolatos kérdésekről szólva úgy ítélte meg, „Marczali az egyház legnagyobb ellensége” Magyarországon.¹⁰ A második kötet megjelenése után hasonlóan elítélő megjegyzéseket tett a munkára Samassa József egri érsek is. Ezek a megjegyzések azért is fontosak voltak, mert mindkét érsekség levéltárának használatát maguk az érsekek engedélyezték, vagy tagadták meg a kutatási lehetőséget kérelmezőtől. Marczalitól a kutatási engedélyeket nem vonták meg, de ezek a jelzések mutatták,

mennyire érzékenyek voltak az egyházak (a protestáns egyházak is) ezekre a kérésekre, különösen az 1880-as években, amikor az egyházpolitikai kérdések többször is a parlament elé kerültek (s ezek vitáiban a történelmi munkák eredményei esetleg érvként szerepelhettek).

Ha figyelembe vesszük, milyen kevés volt az egyetemi oktatói állás, hogy a kinevezés az uralkodó személyes hozzájárulásától függött (Marczali kinevezésekor az uralkodó magyarul tudó neves osztrák történetírókat kért fel munkáinak bírálataira), s hogy az egyház, a nagybirtokos arisztokrácia fontosabb családjai óriási befolyással rendelkeztek az udvarnál, így nem találjuk véletlennek, hogy 1867 után sem foglalkozott sok magyar történetíró a 18. század történetével. Az eufória, amely az Országos Levéltár s a megyei levéltárak kutathatóvá válása nyomán tört ki a magyar történetírók között, egészen az 1711-ig tartó történelmi korszakig terjedt, de nem tovább. A történetírók túlnyomó többsége itt megállt, s nem volt hajlandó tovább haladni előre az időben. Nem kívánták vállalni a kockázatot.

Egy-két elszánt vállalkozó persze mindig akadt kortörténetinek számító munkák megírására is. Horváth Mihály pl. az emigrációban megírta a reformkor és a szabadságharc történetét, vállalva természetesen annak a kockázatát, hogy munkája a források kutathatatlansága következtében elkerülhetetlenül hiányos lesz. Könyveinek nemzeti jellege, Horváth jó formaérzéke, lényeglátása végül időtálló, máig ható munkákat eredményezett, de persze meglehetősen egyoldalú módon. Tekintve, hogy az ellenzéki mozgalmakat belülről ismerte, de nem használhatta a levéltárakat, könyvei többet mondanak az ellenzék működéséről, mint a kormány-

⁹ *Marczali Henrik: Emlékeim. Nyugat, 1929. II. k. 301.*

¹⁰ U. o.

zateról. S a szabadságharcról írt munkája is elsősorban a magyar fél tetteiről, gondolkodásáról, elképzeléseiről számol be, az ellenfélről, az udvar politikájáról azonban alig.

A legtöbb történetíró mégis elzárkózott a kortörténet kutatásától. Túl a fentebb jelzett okokon, ennek az elutasító magatartásnak olyan tényezői is voltak, amelyeket a „hamis tudat” körébe sorolhatunk. A történetírásnak a kiegyezés után — mint jeleztük — meghatározó élmenye volt a levéltárak megnyitása a kutatás előtt. Az 1848 előtti korszakok története kutathatóvá vált, ha voltak is bizonyos korlátozások (amint láttuk, az udvar titkos levéltára, de a fontosabb egyházi, vagy a jelentősebb családi levéltárak még sokáig zárva maradtak a kutatás előtt), a Magyar Történelmi Társulat minden törekvése ellenére is. A történetírókat azonban nem ezek a korlátok foglalkoztatták, hanem azok a lehetőségek, amelyek most megnyíltak előttük: a 16–19. század történetének fontos forrásai váltak kutathatókká, közölhetőkké. Így a történetírók nagy része számára mindaz, ami nem volt aktákkal alátámasztható, a konkrét, megfogható forrásanyag bővületében nem volt valódi tudomány.

Nagy részben, bár persze nem kizárólagosan, ennek a szemléletnek, amely lebecsülte a kortörténet kutatását azért, mert a közvetlen levéltári források nem voltak kutathatók, volt a következménye, hogy a tágabban értelmezett kortörténet a legtöbb történetíró figyelmén kívül esett. Persze azért akadtak olyanok, akik a 18. század történetével, vagy a 19. század első felével foglalkoztak. Köztük a legjelentősebb, s a magyar történettudomány fejlődése szempontjából is a legfontosabb Marczali Henrik volt.

A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága kezdettől fogva súlyt helyezett a 18. század — s részben a 19. század első fele — történetének kutatására is, de minden fáradozása ellenére sem sok sikerrel. A kutatókat elrettenette az óriási mennyiségű forrásanyag, a helytartótanács, a kancellária, a kamara óriási tömegben felhalmozott aktái, amelyek bizony agyonnyomták az akár csak legkevésbé is céltudatos kutatót. Csupán jellemzőképpen említjük, hogy pl. a kamarai források pénzügytörténeti feltárására Thallóczy Lajos és két kollégája tettek elsőnek javaslatot. Igényes javaslatukat azonban képtelenek voltak megvalósítani, s végül Acsády Ignác vállalkozott hasonló téma feldolgozására. De az ő kezdeményezése sem teljesedett ki: első munkáját már olyanok követték, amelyek csupán a kutatás nyomán keletkezett félkész anyagokat bocsátották közre.¹¹ Ugyanez lett a sorsa a 18. század történetének feltárására kiírt pályázatnak is. Marczali Henrik vállalkozott II. József és II. Lipót korának feltárására, két, vele együtt megbízást kapott társa közül Ballagi Aladár sohasem készült el, s Molnár Aladárt sem csak időközben bekövetkezett halála akasztotta meg célkitűzése megvalósításában. Az, ami addig elkészült, sem felelt meg eredeti tervének, éppen az anyag nagy mennyisége miatt.

Marczali Henrik munkásságának azonban nem csupán a 18. század kutatása lett a központja. Az 1880-as években még nem látszott, hogy végül is ő lesz az a magyar történetíró, aki a magyar történelem *mindegyik* korszakával foglalkozik, s akitől nem állt távol a kortörténet művelése sem. A mai nemzedék számára neve elsősorban a 18. század történetének feltárásával, kisebb mértékben Árpádkori

¹¹ Erre ld. *Gunst Péter*: Acsády Ignác történetírása. Budapest, Akadémiai Kiadó 1961. 90–94. és 99.

történetünk egyes kérdéseinek kutatásával fonódott össze. Holott mintegy 6 évtizedes pályájának különösen első három évtizedében nem volt olyan korszaka a magyar történelemnek, amellyel ne foglalkozott volna, mégpedig a kor viszonyai között igen magas színvonalon. Annak, hogy ma a 16–17. vagy a 19. század történetével foglalkozó munkáit nem tartják számon, kizárólagosan az az oka, hogy ezeket a tanulmányait egyetemes történeti munkáinak Magyarország történetével foglalkozó lapjain találjuk. Egy-két tanulmánya pedig ma már a kutatás számára is nehezen hozzáférhető gyűjteményes kötetekben jelent meg.

Marczali kortörténettel is foglalkozott. Az ő korában szűkebben az 1848. március 15. utáni évtizedek, tágabban értelmelve az 1825 utáni 6–7 évtized történetét tekintették kortörténetnek. Vagyis azt az időszakot, melynek nagyobbik részére levéltári forrásokban nem, vagy csak kivételesen lehetett búvárkodni. Marczalit azonban egyáltalában nem zavarta ez a körülmény. Ebben segítségére volt az, hogy az 1870-es évek végétől Pulszky Ferenc köréhez tartozott, s ebben a körben rendszeresen érték inspiráló hatások olyan tekintélyek részéről, akiknek állásfoglalása többet jelentett számára, mint a szakmai közvéleménynek alkalmanként a kortörténet művelésével szembeni — egyébként megalapozatlan — ellenérzése. Elsősorban magára Pulszkyra gondolunk, de Trefort Ágoston, Gyulai Pál s mások is biztatták a fiatal történetírót a közelmúlt már történelminek számító eseményeinek feldolgozására. Külföldi tapasztalatai is ebbe az irányba terelték figyelmét. 1876–78 között elsősorban franciaországi és angliai, de részben még németországi tanulmányútjain is megfigyel-

hette, hogy ezeknek az országoknak kimagasló történetírói milyen kitűnően pótolták a levéltári kutatást olyan forrásoknak (emlékiratok, napilapok, hetilapok, folyóiratok stb.) az értékelésével, amelyek addig nem vonták magukra a történetírók érdeklődését.

Mindezek után nem találhatjuk meglepőnek, hogy több, köztük nagy terjedelmű munkában is foglalkozott Magyarországon 1825 utáni történetével. Még 1889-ben, az „Aradi vértanúk albumában” a szabadságharc hadtörténetének vázlatát írta meg. Ez a tanulmánya — ha már nem is szoktak hivatkozni rá — napjainkig ható érvennyel jelölte ki a szabadságharc hadtörténetének szakaszait, a hadászati célokat, s azok megvalósítását. Mondanivalója különösen két kérdésben figyelemre méltó. A magyar történetírásban tudomásunk szerint először mondta ki, hogy Buda visszafoglalása stratégiai hiba volt, — egyúttal azonban felvázolta azokat a politikai okokat, amelyek törvényszerűen vezettek ehhez a hibához. S tudomásunk szerint ugyancsak először fogalmazta meg azt a szituációt, amely ma már közhelyszámba megy történetírásunkban, különösen Nemeskürty István könyve után,¹² azt, hogy a császári tisztikar egy része az események menete során a szabadságharc céljai mellé állt, ami alapvető volt a szabadságharc hadseregének megszervezésében, s nem utolsó sorban sikereiben. 1889-ben ez a tanulmány — majd a későbbi egyetemi előadásai is — merészségével tűnt ki, s a szabadságharc kutatásának további távlatait világította meg.

Természetesen kortörténeti jellegű forrásokat is publikált. Az egyik legjelentősebb ebben a tekintetben az a kötete, amelyben Leiningen-Westerburg Károly

¹² *Nemeskürty István*: „kik érted haltak, szent világszabadság”. Magvető Könyvkiadó 1977. 485.

tábornok, az aradi vértanúk egyikének aradi naplóját és a börtönből feleségéhez írt leveleit tette közzé magyarul. Leiningen hesseni származású német birodalmi gróf volt, az osztrák hadsereg tisztje. Magyarországon nősült, itt szolgált, s 1848 tavaszán csatlakozott a megalakuló magyar honvédsereghez. A publikációt azért említjük, mert megismertette Marczalit a kortörténetírás szinte minden korabeli gyötrelmével.

Leiningen közismerten Görgey ellenzékéhez tartozott a főtisztek között, több ízben összekülönbözött Görgeyvel taktikai kérdésekben, ezért keltett figyelmet, amikor a Marczali által közzétett naplójában több esetben Görgeynek adott utólag igazat. Hentaller Lajos függetlenségi párti képviselő, aki maga is több kisebb-nagyobb írásban foglalkozott 1848/49 történetével, megtámadta Marczali szövegkiadását, azzal a váddal, hogy Marczali meghamisította Leiningen iratait. Hentaller jóhiszeműségét nem lehet kétségbevonni (a kiterjedt sajtóvitában ezt Marczali nem is tette), szakértelmét annál inkább. A napló magyar fordításának egyik kifejezését ugyanis tévesen fordította vissza németre (az eset e tekintetben kb. a Karinthy-féle Így írtok ti Ady-fordítási paródiájára emlékeztet!), s ebből vonta le téves következtetéseit. Ennek alapján támadta Marczalit a sajtóban, s azok, akik az ilyen alkalmakat mindig örömmel használják ki, hatalmasra dagasztották az egész ügyet. Marczali ezek után kénytelen volt verifikáltatni az eredeti kéziratot és a fordítást is. A verifikálást a Fejérfataky Lászlóból, Pauler Gyulából és Fraknói Vilmosból álló háromtagú bizottság végezte el. A bizottság megállapította, hogy a napló és a levelek eredetiek, azok egyértelműen Leiningentől származnak, s a német szöveg magyar fordítása szakmai szempontból kifogástalan. Ezek után

a léggömb természetesen kipukkadt, de az egész ügy sokat ártott Marczalinak, akit a közvélemény s a történetíróknak az a csoportja, amelyik a nemzeti kérdést lovagolta meg, ettől kezdve aulikusnak tartott. S mert ezek voltak többségben a Magyar Történelmi Társulatban, Marczali kimaradt annak igazgató választmányából. Az Akadémián is szembefordultak vele a csoport tagjai, így maradt meg élete végéig (1940-ben halt meg) levelező tagnak.

Leiningen naplója mellett természetesen több más kortörténeti dokumentumot is közzétett, emlékiratokat, de hivatalos iratokat is. Így pl. 1849 után elsőként ő közölte a függetlenségi nyilatkozat pontos szövegét az egyetemi hallgatók számára készített forrásgyűjteményben (A magyar történet kútforrások kézikönyve. Budapest, 1901.).

Mindez azonban csupán ízelítő abból a kortörténeti munkásságból, amelyet Marczali ezekben az évtizedekben folytatott. Tanulmányában olykor kitért az 1848, sőt az 1849 utáni időszakra is. S ugyanezt tette egyetemes történeti munkáiban is. Aki kezébe veszi az általa szerkesztett, felerészben általa is írt „Nagy Képes Világtörténet” 11. és 12. kötetét, az meggyőződhet arról, hogy az európai történelem 1815 utáni korszakairól, a nagyobb európai országok történetéről milyen hatalmas korabeli forrásanyag segítségével számolt be. Ezekben a kötetekben ő is felhasználta a sajtót, az emlékiratokat, a parlamenti naplókat stb.

Ez az érdeklődés törvényszerűen vezette el Marczalit egy egészen új, „mesterségesen” létrehozott forráscsoporthoz: ma úgy mondanánk, a kiemelkedő személyiségekkel folytatott *interjúhoz*. Alighanem Pulszky Ferenc köréből kaphatta az első indítatásokat, s egyúttal azt a társadalmi segítséget is, amire szüksége volt ahhoz, hogy korábban jelentős sze-

repetjátszó, de már nem aktív politikusok válaszoljanak kérdéseire. A katalizátor, amely elindította ezen az úton, a „Magyarország története II. József korában” c. munkájának megjelenése volt. Az I. kötet 1881-ben látott napvilágot, s sikerének egyik mutatója volt, hogy megnyitotta előtte számos főúri család és néhány egyházi levéltár kapuit. Legelsősorban az Apponyi-család levéltárát. Az első politikus, akivel Marczali „interjú” készített, Vay Miklós br. volt. A második Apponyi György.

Marczali bizalmas interjúkat készített. Nem egyszerű beszélgetések voltak ezek, amelyek során a kikérdezettek arról szóltak, amiről akartak. Marczali gondosan készült az „interjúra”, előre megfogalmazta azokat a kérdéseket, amelyekre választ kívánt kapni. S ezek rendszerint a legvitatottabb politikai lépésekkel, tárgyalásokkal, vagy más eseményekkel voltak kapcsolatban. Mindenesetre a kikérdezett politikus pályájának fontos fordulópontjaihoz kapcsolódtak.

Nem maradtak ránk azok a feljegyzések, amelyeket Marczali ezekről a beszélgetésekről készített. Néhány utalásból, hivatkozásból, emlékiratból azonban ismerjük azt a technikát, amelyet alkalmazott. Röviden azt mondhatni erről, hogy az előre megfogalmazott kérdések segítségével az általa kívánatos témákról kérdezte ki a politikusokat, s ezekről a beszélgetésekről feljegyzéseket készített. A feljegyzéseket azután átadta a kikérdezetteknek, akik átnézték azokat, s ha szükséges volt, észrevételeket tettek rájuk. Ezeket Marczali alkalmanként azonnal rávezette feljegyzéseire, vagy mellékelte azokhoz. A kikérdezettek teljes mértékben megbíztak Marczaliban, s jelezték, ha személyi vagy más okokból nem

járultak hozzá az általuk közölt tények közléséhez. Amennyiben ilyesmire nem került sor, Marczali írásaiban felhasználta az így rendelkezésére álló adatokat, hiszen éppen az volt az interjúk célja, hogy olyan kérdésekről adjanak felvilágosítást, amelyekre vonatkozóan nem álltak rendelkezésére levéltári források. Megbízhatóságához nem fért kétség. Soha nem fordult elő, hogy visszaélt volna a rábízott titkokkal. Ennek jellemzésére elég talán két példa. „A legújabb kor története. 1825–1880” címen megjelent munkájában¹³ pl. részletesen leírja, hogyan találkoztak titokban, áruhában a magyar konzervatívok 1848 nyár végén Bécsben a dinasztia tagjaival a schönbrunni parkban, s mi volt az udvar terve a magyar kérdés megoldására. Ebben az esetben utal arra, hogy amit elmondott, „egy teljesen beavatott államférfiú elbeszélésén alapul”. Még részletesebben írja le ugyanezt a „Nagy Képes Világtörténet” 12. kötetében (248. o.). Nem közölte azonban az „államférfiú” nevét, akiben legfeljebb csak gyaníthatjuk gr. Szécsen Antalt, ekkoriban a Magyar Történelmi Társulat elnökét, aki ebbéli minőségében támogatta Marczali interjúkészítő tevékenységét.

A másik eset Tisza Istváné. Marczali 1924-ben hozta nyilvánosságra azt, hogy Tisza István — egyebek mellett — a szarajevói merénylet utáni politikai tárgyalásokon tanúsított magatartását is ismertette vele. Az *American History Review* XXV. évfolyamában írta le mindazt, amit erről helyesnek vélt, s tette közzé Tisza 1914. március 15-én kelt memorandumát a Balkánháború után kialakult helyzetről (ennek lemásolását Tisza 1918. január 18-án tette lehetővé számára), valamint azt a levelet, amelyet Tisza Marczalinhoz intézett 1918. január 25-én. A levélben Tisza

¹³ *Marczali Henrik: A legújabb kor története 1825–1880.* Budapest, 1892. 679.

pontosítja álláspontját, kijavítva Marczali feljegyzéseinek néhány részletét. Marczali akkor nem kapott engedélyt arra, hogy közölje mindazt, amit megtudott Tiszától, holott erre több alkalommal is kérte Tiszát. S az amerikai folyóiratban is csupán azért közölte,¹⁴ mert Tisza végül is elhatározta álláspontjának nyilvánosságra hozását, amit 1918. október 23-án, az után, hogy az uralkodó hozzájárult ehhez, közölt is a parlamentben. Tisza tehát még kritikus esetben, kimondottan nagy horderejű aktuálpolitikai kérdésekben is megbízott Marczaliban (más kérdés, hogy minderre Tisza részéről talán azért került sor, mert esetleg arra számított, hogy Marczali révén kiszivároghat álláspontja).

Marczali módszereire is napfény derül ebből a közlésből. Adott esetben sem közölte az eredeti dokumentumot, azaz feljegyzéseit a Tiszával folytatott beszélgetésről. Tisza levele azonban, amelyet Összes Munkáinak VI. kötetében publikáltak, nem csupán az említett problémával foglalkozik. Megtudjuk belőle, hogy Marczali az interjú során korábbi és későbbi politikai tevékenységére vonatkozóan is kérdéseket tett fel neki. Legalábbis erre utal, hogy két másik vonatkozásban is pontosítja Marczali feljegyzését, az 1912. évvel, és 1914 végi berlini tárgyalásaival kapcsolatban. Ugyancsak kiderül a leveléből az is, hogy Marczali a feljegyzéseket megküldte a kikérdezetteknek, akik azokat átnézték és kijavították.

Mint említettük, nem tudjuk, mi történt a feljegyzésekkel, vagy az olyanféle levelekkel, mint amilyet Marczali Kos-

suthtól kapott, bizonyos felvilágosításokkal egyes eseményekről. Elképzelhető, hogy élete végén megsemmisítette azokat, de még elő is kerülhetnek, akár külföldről is. Nagyjából azonban körül tudjuk határolni azok körét, akiket kikérdezett, bár feljegyzései nem maradtak fenn, vagy eddig nem kerültek elő. Névsorukat magate tette közzé a már említett „A legújabb kor történeté”-ben, s rendszeresen hivatkozott is rájuk. Így tudjuk, hogy megintertjűvolta Andrássy Gyulát¹⁵, Bánffy Miklóst, Eötvös Lorándot, Helfy Ignácot, Hopf Jánost, Vay Miklóst, Zichy Ferencet.¹⁶ Ugyanebben a munkájában utal a fentebb említett „államférfiú”-ra, s idéz Kossuth 1890. február 16-án hozzá intézett leveléből is.¹⁷ Tudjuk, hogy kikérdezte Apponyi Györgyöt is. Felhasználta Szögyény-Marich László emlékiratainak kiadatlan részeit is. Mindez azonban csak a minimum. Különféle hivatkozásaiból még kiderül, hogy nyilvánvalóan kikérdezte Pulszky Ferencet, Szögyén-Marich Lászlót, Hollán Ernőt, Apponyi Sándort stb...

Itt utalunk arra, hogy Marczali ezeket a feljegyzéseket, interjúkat csupán kiegészítésként használta. A magyar történelem 1825 utáni időszakára jelentős mennyiségű levéltári forrást is felhasznált. Mind előbb jelzett könyve a legújabb kor történetéről, mind a „Nagy Képes Világtörténet” 11. és 12. kötetének hivatkozásaiból látszik, hogy a rendelkezésére álló lehetőségeket maximálisan kihasználta. Az országos hatóságok levéltárait 1848-ig átnézte, de családi levéltárak titkait is igye-

¹⁴ Tisza Marczalihoz írt levelét közli: Tisza István Összes Munkái. VI. k., Budapest, 1937. 346–347. Ma már ismeri a történeti irodalom is (pl. *Galántai József: Magyarország az első világháborúban. 1914–1918.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1974. 112.). Csak eddig nem tűnt fel, miért éppen Marczalinak írt ilyesmiről Tisza.

¹⁵ Erre egyébként utal annak az életrajznak az irodalomjegyzékében, amelyet a Pallas Lexikon számára írt Andrássyról. A Pallas Nagy Lexikona, I. k. Budapest. 1893. 613. („E sorok írójának följegyzései A-val folytatott beszélgetései után.”)

¹⁶ *Marczali Henrik: A legújabb kor története* 271.

¹⁷ U. o. 608–609.

kezett feltárni. Messzemenően kiaknáztatta pl. Széchenyi István naplóit (erős szavakkal ítélte el az Akadémiát, amiért mindaddig elzárkózott Széchenyi naplóinak teljes terjedelmű közlésétől),¹⁸ tudunkkal első ízben használta fel Wesselényi Miklós naplóit, valamint jelentős számú levelet és más iratot, memorandumot stb... Tudunk olyan esetről, hogy pl. az udvar 1848 február eleji leiratát, melyet végül nem adták át az országgyűlésnek, ő vette ki az akkor még lezárt borítékból.¹⁹ Egyszóval, mindazon örömeiből kivette a részét, amelyeket a levéltári kutatás azok számára nyújtott, akiknek az a szerencse jutott osztályrészül, hogy egy korszak irattárait elsőként tanulmányozhatták.

Kortörténeti interjúinak köszönhetően azonban korai nyugdíjazását is, 1919 után. Marczali ugyan az 1870-es évek közepén, franciaországi tanulmányútja idején még köztársasági érzelmű volt, de 1918-ra, az eltelt évtizedek folyamán „lehiggadt”, s elfogadta a királyságot, s végül az Osztrák-Magyar Monarchiát igen jó megoldásnak tartotta. Nem volt tehát semmiféle tekintetben sem forradalmár, csupán azzal adott alapot az ellene felhozott vádaknak, hogy a Tanácsköztársaság idején katedrájáról nem mondott le, mint sokan tették, hanem megmaradt az egyetemen, s elvállalta a felállítandó levéltári tanács elnöki tisztségét. A Tanácsköztársaság célkitűzéseivel, konkrét intézkedéseivel persze nem értett egyet. Amikor azonban Kun Béla meglátogatta az egyetemet, Marczalit is felkereste. Ő ezt arra használta fel, hogy Kunt is meginterjúvolja, kikérdezze olyképpen, mint a kortörténet más fontosabb szereplőivel is tette. Ezt ugyan nem tudták a kortársak, de annak

híre ment, hogy „kapcsolatban volt Kun Bélával”. Ezzel, s a levéltári tanács elnöki szférepének elvállalásával, valamint azzal vádolták meg, hogy volt tanítványait arra buzdította, lépjenek be a Vörös Hadseregbe, s harcoljanak az antant hadserege ellen. Ez utóbbiból annyi volt igaz, hogy Marczali valóban buzdította volt hallgatóit a cseh hadsereg kiverésére a Felvidékről.

Mindezek alapján fegyelmi, majd ügyészségi vizsgálat indult ellene. Az ügyészség semmit sem tudott felhozni ellene, így a vádakat elejtették, az egyetemen azonban — majdnem 4 éves huza-vona után — előbb felfüggesztették állásából majd idő előtt nyugdíjazták. A kortörténeti kutatásból tehát adott esetben egzisztenciális veszélyei származtak.

Mindezt azért mutatjuk itt be, mert Marczali tevékenységének kortörténeti fejezetei kiestek a tudományos köztudatból. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a Magyarország legújabb kori történetére vonatkozó kutatásainak eredményei egyetemes történeti munkákban láttak napvilágot, azoknak kisebb vagy nagyobb fejezeteiként. A kortársak érdeklődését ugyan felkeltették, de a fiatalabbak látóköri már kívülrekedtek. Ennek pedig következménye is lett. Az egyik az, hogy bizonyos dolgokat „újból” fel kellett fedezni. Marczali 19. századi magyar történelemre vonatkozó kutatásainak eredményei gyakorlatilag teljes egészükben kiestek a magyar történetírásból.

A másik következmény ennél is károsabb: annak következtében, hogy a korszak kutatói nem ismerték és ismerik Marczali ezen munkáit, a kortörténet általában nem kapta — és részben még ma

¹⁸ „A M. T. Akadémia nem eléggé sajnálható mulasztást követ el, midőn e páratlan történeti és irodalmi kincset teljesen nem bocsátja közzé... Hogy ez német, nem lehet akadály, hisz halomszám jelen-

nek meg a sokkal értéktelenebb latin másolatok az Akadémia kiadásában”. U. o. 334.

¹⁹ U. o. 595.

sem kapja — meg azt a megbecsülést a tudományos kutatásban, mint amelyet megérdemelne. Pedig mennyit lendíthetett volna az ügyön, ha közismertté válik Marczali tevékenysége. Hiszen neve önmagában is fémjelezte volna a történet-tudománynak ezt az ágát. S vele együtt

egy *módszer* is polgárjogot nyerhetett volna a magyar történetírásban. S talán akkor, amikor még Európa más országainak történetírói számára is sok tekintetben az újdonság erejével hatott volna. Nem kellett volna felfedezni ezt a módszert 1945 után. Újból felfedezni.

Urbán Aladár

A MAGYAR KÜLPOLITIKA DIMENZIÓI 1848/49-BEN

*Gondolatok Kosáry Domokos könyvéről**

A tudományok fejlődésének természetes velejárója, hogy időről időre olyan munka jelenik meg, amely az adott terület témakörében született korábbi monográfiák és résztanulmányok eredményeit összegezi, rendszerezi és új szempontokkal egészíti ki. Ilyen Kosáry Domokos jelen kötete, amely a 150. évforduló kétségtelenül egyik legátfogóbb kiadványa.

Az 1848–49-es magyar események nemzetközi összefüggéseinek, illetve az 1849. évi magyar független külpolitikának történeti feldolgozása sajátosan alakult. Az események magyar résztvevői még 1849-ben nyilvánosságra hoztak röpiratokat vagy dokumentumokat, mint Teleki László Párizsban a cári intervencióról, vagy a frankfurti német nemzetgyűléshez delegált Szalay László Zürichben saját küldetéséről. Az eseményeket itthon közelről szemlélő Horváth Mihály volt miniszter 1865-ben Genfben megjelent munkájában számolt be tapasztalatairól és fejtette ki véleményét, míg a felszabadult főváros 1849. évi kormánybiztosa, Irányi Dániel franciául — és francia társszerző közreműködésével — 1860-ban foglalta össze a Függetlenségi Nyilatkozat célkitűzését, valamint annak lehangoló angol és francia fogadtatását. Az 1849. évi kormány nem hivatalos londoni képviselője, Pulszky Ferenc meglehetősen későn, emlékiratainak 1882-ben megjelent kötetében számolt be Palmerston elutasító magatartásáról és saját, az angol közvéleményt mozgósító sikereiről. Idegen nyelvű publikációk — köztük okmánykiadások és emlékiratok — jelentek meg már az 1850-es évektől, amelyek érintették az 1849. évi magyar külpolitika egyes kérdéseit, de a dualizmus éveiben hazai feldolgozója nem akadt ezeknek az eseményeknek. Külföldön is csak 1912-ben jelent meg az 1848/49-es magyar külpolitikával foglalkozó önálló kötet a német Wilhelm Alter tollából, akit fel nem lelhető forrásai miatt az angol Charles Sproxtton kritizált meg Palmerston és a magyar forradalom kérdéseivel foglalkozó, csak halála után 1919-ben megjelent munkájában.

Forrásokra támaszkodó szakmai publikációk az 1900-at követő években a Budapesti Szemlében, majd a Századokban jelentek meg Kropf Lajos és Piványi Jenő tollából. Ezek elsősorban az Egyesült Államok 1848–49. évi, a magyar forradalommal kapcsolatos politikájával foglalkoztak. Az első önálló kötet Horváth Jenő 1928-ban megjelent, „Magyar diplomácia. A magyar állam külpolitikái összekötöttetési a bécsi végzésektől a monarchia felbomlásáig. 1815–1918” c. mun-

* *Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1949-ben. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1999. 348 o.*

kája. A két világháború között publikált számos — részben francia vagy angol nyelvű — tanulmány mellett külpolitikai érdekű, önálló kötet kevés jelent meg. Hajnal István 1927-ben publikálta a Kossuth emigráció törökországi eseményeivel foglalkozó, alapos és terjedelmes bevezetővel ellátott forráskiadványát (valójában a tervezett munka első kötetét). 1937-ben Jánossy Dénes Kossuth angliai szerepét bemutató angol nyelvű munkáját, 1940-ben a Kossuth emigráció angliai és amerikai tevékenységével kapcsolatos dokumentumgyűjteményének első kötetét, illetve 1942-ben Lengyel Tamásnak Teleki Lászlóról szóló életrajzát említhetjük. Az utóbbit kivéve mindegyik kötet kizárólag az emigrációval foglalkozott. Az 1848/49-es időszakot feldolgozó tanulmányok, valamint eredeti dokumentumok a rövid életű Háborús Felelősség c. folyóiratban (1928–31.), illetve a *Revue des Etudes Hongroises* és a *Nouvelle Revue de Hongrie* c. kiadványokban jelentek meg. A második világháború késleltette Jánossy okmánygyűjteménye következő kötetének kiadását, s nem került sor — mint azt Kosáry 1985-ben egy előadásán említette — a francia külügyi levéltár összegyűjtött anyagainak publikálására sem.

A második világháború után Haraszti Évának lehetősége nyílt arra, hogy Londonban kutasson. Ennek eredményeként jelent meg 1951-ben — az ekkor elvárt módon átpolitizált előszóval — hasznos forráskiadványa Palmerstonnak a tárgyalt időszakban Magyarországot érintő politikájáról. (A kötet többek között publikálta az 1850. évi angol hivatalos Blue Book okmánygyűjteményéből kihagyott részleteket.) Az Országos Levéltárban őrzött 1848/49. évi iratoknak a centenárium tiszteletére megindult rendezése tette lehetővé Hajnal István számára, hogy megírja új szempontokat felvető, jelentős tanulmányát a Batthyány-kormány külpolitikájáról, amely a halálát követő esztendőben, 1957-ben jelent meg. Magyarország 1849. évi helyzetét és a nemzetközi politikát tárgyaló munkát publikált 1961-ben Andics Erzsébet a Habsburgok és a Romanovok szövetségéről, amelyben az orosz külpolitikai levéltár eddig szinte hozzáférhetetlen iratait is használta. Hatalmas anyag alapján készült Waldapfel Eszternek az 1848–49-es magyar külpolitikával foglalkozó, 1962-ben megjelent monográfiája. A kötet hézagpótló vállalkozásnak indult, de az ideológiai elvárások alapján levont következtetései és megalapozatlan kritikái miatt nem volt képes betölteni vállalt szerepét. Horváth Zoltán 1964-ben napvilágot látott munkájának első kötete Teleki László gazdagon dokumentált életrajzát nyújtja, míg a második külföldi és hazai levéltárak eddig többnyire nem publikált iratait tartalmazza. Az 1848–49-es magyar külpolitika szereplőiről szóló ismereteinket tovább bővítette Kabdebo Tamásnak 1979-ben Pulszky Ferencről angol nyelven megjelent munkája. A hazai kutatók által már a század elején bemutatott magyarbarát angol diplomáciai ágens, J. A. Blackwell tevékenységét ismerteti az 1843–1851 közötti jelentéseinek közreadásával Haraszti-Taylor Éva 1989-ben megjelent kötete. (A kiadvány az iratokat a Blackwell által a Magyar Tudományos Akadémiának adományozott másodlatok alapján közli.) Ugyancsak Blackwell szerepét és személyét ismerteti meg Kabdebo Tamás 1990-ben magyar fordításban megjelent életrajzi feldolgozása. Nagy ívű áttekintést nyújt Herczeg Géza „Magyarország külpolitikája 896–1919” című, 1987-ben publikált, előzmény nélküli kézikönyve. Végül az 1848–49-es külpolitika kérdéseire koncentrálnak Erdődy Gábornak a magyar kormányzat 1848. évi európai látókörével

foglalkozó értekezése (1988), illetve az 1849. évi magyar külpolitika kényszerpályára szorított tevékenységét bemutató kötete (1998).

Az említetteken túl természetesen számos tanulmány vagy közlemény jelent meg az elmúlt évtizedekben, amelyek vagy egészében az ismertetett munka témakörébe vágnak, vagy azt valamiképp érintik. Ezek kritikai összegezése önmagában is csábító lehet egy olyan kutató számára, akinek első — doktori disszertációja megjelenését követő — tanulmánya, amely a Századok 1938. évi kötetében található, ugyancsak 1848/49-es külpolitikai témával foglalkozott. Valójában Kosáry Domokos nemcsak a forradalom és szabadságharc külpolitikája iránt érdeklődött. Külföldi előadásának magyarnyelvű adaptációja Magyarország 16–17. századi nemzetközi szerepéről a Valóság 1973. évi folyamában jelent meg. 1978-ban publikálta „Magyar politika Mohács előtt” című munkáját. Közeledve a 19. századhoz, „Napoleon és Magyarország” c. tanulmánya 1971-ben jelent meg a Századokban, s 1815 történeti irodalmának kritikai áttekintéséről ugyancsak a Századokban már 1966-ban publikált tanulmányt. Az 1848-as forradalmak jellegéről, típusairól 1973-ban New Yorkban, majd itthon tartott előadást, amelyet — másokkal együtt — felvett „A történelem veszedelmei” címmel 1987-ben publikált tanulmánykötetébe. Érdeklí a személyiség történeti szerepe, amivel mind Széchenyi, mind Teleki László esetében foglalkozott. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy „Teleki László és a nemzetközi politika” címmel 1985-ben Szirákon tartott előadására készülve született meg a most ismertetett munka gondolata. Ugyanis Waldapfel Eszter elégtelen forráskezeléséről szólva, egyben az 1943-ban indult hazai francia nyelvű folyóirat, a Revue d'Histoire Comparée már meg nem jelent számába készült saját forráspublikációjának kefelevonatát felmutatva jelentette ki: „Ez a kefelevonat félbemaradt tervek emlékeként hadd figyelmeztessen bennünket arra, hogy ideje volna a sok szétszórt iratot végre egyszer tisztességesen összegyűjteni és közreadni, s egyszer 1848/49 magyar külpolitikájának egész kérdésével alaposan, reálisan szembenézni.” A jelen terjedelmes, hatalmas irodalmat feldolgozó kötet ez utóbbi, a szakmával szemben támasztott igénynek önként vállalt megvalósítása.

A 24 fejezetből álló munka tehát nem egyszerűen a vonatkozó történeti irodalom kritikai összegezése, mivel annak számos témakörével a szerző korábban maga is foglalkozott. A kötet tartalmára azonban nem ez nyomja rá a bélyegét. Kosáry ugyanis Magyarország nemzetközi helyzetét vizsgálva nem a nagyhatalmak — egyébként többnyire ismert — magatartására, hanem a nemzetiségekre, pontosabban a Kárpát-medencében élő nemzetekre és azoknak a határon túli félfüggetlen államokban élő rokonaikkal való kapcsolatára, illetve az ezekkel a nemzetekkel megkísérelt együttműködésre helyezi a hangsúlyt. Kellő figyelmet szentelve a Batthyány-kormány frankfurti követküldésére, Teleki László párizsi megbízatására, a német és az olasz egységmozgalmakra, a júniusi párizsi munkásfelkelésnek a francia külpolitikára gyakorolt hatására, ezek a részletek, pontosabban az 1848. évi fejleményekkel foglalkozó fejezetek azonban csak a munka mintegy hatodát teszik. Mindez nem jelenti azt, hogy a horvát, a szerb, a román vagy a szlovák mozgalmakkal, az 1849. évi eseményekkel foglalkozva, ne nyúlna vissza az előzményekre: az 1848-ban, vagy korábban történetekre. Az elmondot-

takból következik, hogy a magyar 1848/49-es események nemzetközi összefüggéseit vizsgálva, munkájában Kosáry elsősorban a szomszéd népekkel való kapcsolatra, az 1849-ben felismert, de késve megkísérelt békülési szándékokra, azok kudarcának okaira és tanulságaira kívánja a figyelmet felhívni.

Áttekintésünk a Batthyány-kormány időszakából csak egy röviden, de kellő súllyal érintett problémát kíván szóba hozni: az ún. „birodalmi koncepció” kérdését. A fogalom Hajnal Istvánnak a Batthyány-kormány külpolitikájáról írott tanulmányában szerepel, ott mint „nagy magyar koncepció”. Eredete annak logikus következménye, hogy az osztrák örökös tartományok ha csatlakoznak a német egységhez, úgy a Habsburgoknak Budára kell székhelyüket áthelyezni, s így az új képződménynek Magyarország lenne a középpontja. Batthyáynak erről az elképzeléséről Blackwell számolt be egy, a miniszterelnökkel április 21-én folytatott beszélgetés alapján. Batthyány a várható fejleményekről szólva kijelentette: az örökös tartományok ha beolvadnak, Ausztriának fel kell adnia Lombardiát és Galíciát is. Ebben a helyzetben Magyarország képes lesz egy erős birodalmat kiépíteni, a horvátokat megrendszabályozni, továbbá számíthat Havasalföld és Moldva csatlakozására is. Az így létrejövő birodalom gátja lehet az orosz terjeszkedésnek. A fegyveres fellépéshez vezető horvát ellenállás, a csak félig sikerült erdélyi unió, de mindenekelőtt a német egység kudarca és az itáliai osztrák győzelmek után megszilárduló bécsi kormányzat ellentámadásának ismeretében ezek az elképzelések mai szemmel valóban naivnak tűnnek. Ezek azonban nem a sikerektől megszédült Batthyány ötletei voltak. Mazzini már 1832-ben így írt a Giovine Italia hasábjain, amikor az Ausztria és Oroszország elleni erőket számba vette: „Magyarország képviselhetné egy olyan politikai szervezet magját, amelyre egy nap valamennyi, a cárnak alávetett nép támaszkodhatnék.” Így — folytatódik okfejtése — „Moldva, Havasalföld, Bulgária, Szerbia, sőt Bosznia is Magyarország körül csoportosulna, míhelyt az egy szabad föderáció központjának nyilvánítja magát.” (Ld. helyét a jelen kötetben: 108. o.) Az eszmét Blackwell is népszerűsítette 1836-ban röpiratban, 1837-ben pedig az Athenaeum c. angol folyóiratban kormánya külpolitikájáról írottak során. Eszerint „a magyarok országa valószínűleg egy olyan birodalom központja lesz, amely végül a Kárpátoktól a Balkánig, a Fekete-tengertől az Adriáig terjedhet”. Ennek élén — folytatja a cikk ismertetését Kosáry – vagy a Habsburgok állanak majd, mint magyar királyok, vagy Magyarország Ausztria helyébe lép, mint „szövetségi birodalom”. (18. o.) 1843-ban Wesselényi Miklós is elképzelhetőnek tartotta, hogy Magyarországhoz, Horvátországhoz és Dalmáciához „független szövetségesként” kapcsolódnak Havasalföld és Moldva. (111. o.)

Batthyány Blackwellnek tett kijelentésében is a dunai fejedelemségek várható csatlakozásáról, s nem erőszakos bekebelezéséről nyilatkozott. Mindezen elképzelések mögött látnunk kell, hogy azok a Török Birodalom további gyengülésével számolnak, s azzal, hogy Moldva és Havasalföld érdeke olyan társulást keresni, amely védelmet nyújthat számára a fokozódó orosz nyomással szemben. A közelinek látszó német egység, ennek a Habsburg Birodalomra gyakorolt hatása ebben a helyzetben a magyar kormány számára adaptálhatónak ígérte a korábbi közkeletű, egy magyar birodalom — mint hatalmi tényező — létrehozásának ter-

vét. Az elképzelés alapját, a német egység létrejöttét ugyanis 1848 tavaszán tapasztalt diplomaták is elképzelhetőnek, sőt közeli realitásnak tartották. 1848 nyarától — mutat rá Kosáry — a király Budára jövelele „védelmet és biztonságos megoldást” jelentett volna a kormány számára az erősödő szerb és horvát mozgalmakkal szemben. (20. o.) Az uralkodó ismételt Budára hívásának nyomatékot adott, hogy az udvar az újabb bécsi forradalmi megmozdulások miatt május 17-én Innsbruckba menekült. A távoli Tirol valóban nem lehetett központja a hatékony kormányzásnak. Kossuth július 17-én joggal utalt lapjában az előállott kormányzástechnikai nehézségekre: „az uralkodó háznak Budán kívül nincsen helye, honnan hatalmas bírjon lenni, Budáról Bécsset is lehet kormányozni, máshonnan — sem Bécsset, sem Budát — nem.” Kossuth tehát még július második felében — legalábbis látszólag — kitarzott a magyar központú birodalmi elképzelés mellett, amely azután a megváltozott nemzetközi viszonyok következtében, magyar vonatkozásban elsősorban Radetzky július 25-én Custozánál aratott döntő győzelme következtében végleg elvesztette aktualitását. (27–28. o.)

A magyar önállósági törekvések külföldi képviseletét Szalay László rövid frankfurti küldetésének kudarca után Teleki László látta el, akit szeptember elején Batthyány küldött Párizsba. Kötetünknek tulajdonképpeni főszereplője Teleki, aki szinte minden, az ország külkapcsolatait vagy kísérleteit érintő ügygel foglalkozott. Valójában egy külügyi központot épített ki, amelynek élén mint „külföldön élő magyar külügyminiszter” állott. (45. o.) Kosáry a szakirodalomnak Telekiről alkotott képét áttekintve megvédi őt mindenekelőtt Pulszky kritikájával szemben, s azon a véleményen van, hogy a magyar forradalom ügyét „az adott viszonyok között rendkívül nehéz volt Párizsban képviselni”. (48. o.) A francia belpolitika átalakulása nem kedvezett a magyar képviseletnek, Teleki hivatalos elfogadásáról szó sem lehetett. Magánemberként azonban kitűnő kapcsolatokat épített ki, s bejáratos volt a külügyminisztériumba is. Működésének igazi területét a francia fővárosban élő emigránsokkal, mindenekelőtt a lengyelekkel és románokkal megteremtett együttműködés biztosította. Ennek bemutatása előtt azonban Kosáry a Függetlenségi Nyilatkozattal, mint a független külpolitika jogi és elméleti alapjával foglalkozik. Azzal ért egyet, hogy Kossuth elhatározását elsősorban belpolitikai megfontolások motiválták, de a külföld számára igyekezett kellően megindokolni, hogy Magyarország miért hagyta el a legalitás terét. A Nyilatkozat hallgatott az államforma kérdéséről, ami helyes volt, de nem szólt a szomszéd népekkel való viszonyról, ami pedig a kedvező külföldi fogadtatás érdekében igen hasznos lett volna. Korábbi véleményét megismételve Kosáry így foglalja össze álláspontját: „Szakmai, kritikai véleményem változatlanul az, hogy a függetlenség kinyilatkoztatása így, az adott konkrét feltételek közt, érthető lépés volt ugyan, de sem belpolitikai, sem nemzetközi vonatkozásban nem szerencsés.” (66. o.) A Nyilatkozat nem érte el belpolitikai célját, a külpolitikában pedig megkönnyítette az osztrák diplomáciának, hogy elfogadtassa az orosz intervenciót. A szerző nem vitatja, hogy az olasz alkotmányra valamiféle választ kellett adni. Azzal azonban nem ért egyet, hogy vagy a trónfosztás, vagy a feltétel nélküli megadás lett volna az alternatíva. Szerinte Magyarország nem kényszerült arra,

hogy „a harc önvédelmi jellegét feladja, folytathatta küzdelmét az adott elvi alapon is”. (70. o.)

A kötet értelem szerint nem halad szoros kronológiai rendben, hanem témakörönként vizsgálja meg a magyarországi események nemzetközi visszhangját, illetve a magyar forradalom vezetőinek külkapcsolatok kiépítésére tett kísérleteit. Így a körkép Teleki küldetésére visszatérve, annak a cári intervenció hírére kezdett akciójáról számol be, s arról a gondjáról, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat május közepén megkapott szövegével „nem sokat tudott kezdeni”, így azt csak rövidített francia szöveggel tette közzé. (80. o.) Ugyancsak ez a fejezet tájékoztat arról, hogy Teleki 1849 júniusában elhatározta, hogy megszünteti párizsi kiküldetését. Ennek egyik oka volt, hogy úgy látta: a francia politika változásai miatt nincs lehetősége Párizsban eredményes diplomáciai munkára. A másik ok pedig az volt, hogy nem értett egyet Batthyány Kázmér külügyminiszternek a szomszéd népek irányában követendő politikai elképzeléseivel. (84. o.)

Teleki saját küldetésének sikertelenségét látva úgy vélte, hogy a magyar külpolitika súlyát Törökországra kell áthelyezni. A kötet ezzel kapcsolatban a 14. fejezetben Kossuth diplomáciai megbízottaival, azok szerepével foglalkozik a porosz királyhoz küldött Wimmer Ágosttól az állítólag Szentpétervárra menesztett megbízottakon át Beöthy Ödön sikertelen és Andrássy Gyula részben sikeres konstantinápolyi küldetéséig. Mivel Kosáry munkájának fő célkitűzése, hogy megvizsgálja a magyarok és a szomszéd nemzetek lehetséges összefogásának feltételeit, a 15. fejezetben a Közép-Kelet-Európában kialakult soknemzetiségű birodalmak népeivel, azok nemzeti fejlődésének sajátjaival foglalkozik. (Nem rendelkeztek saját, független állammal, az etnikai határok nem estek egybe a politikai határokkal, a polgári nemzetté válás folyamata eltérő és egyenetlen volt. 103–104. o.) A vizsgálandó régiónak ezt a jellemzését követi a 16. fejezetben az osztrák tartományokban jelentkező olasz, illetve cseh nemzeti mozgalmak bemutatása. Túljutva a kötet terjedelmének harmadán, a 17. fejezet az elkövetkezők megalapozását szolgálja amikor a magyar és a szomszéd nemzetek viszonyát veszi vizsgálat alá. Kiindulópontja az az ismert tétel, hogy a történelmi Magyarország is soknemzetiségű birodalom volt. Az azonban újszerű megközelítése a tárgyalandóknak, hogy nem a magyar forradalom számára oly végzetes *nemzetiségi kérdéskör*ről beszél, hanem *nemzeti mozgalmakról*, amelyeknek igen határozott nemzetközi összefüggései voltak. „Ilyen mozgalmak ugyanis — érvel a szerző — nemcsak Magyarország határain belül jelentkeztek, hanem támogatást kaptak — főleg a szerb, részben a román esetben — a határon túli nemzeti mozgalmaktól és államalakulatoktól, és azok képviselőitől is.” (114. o.) Kosáry hangsúlyozza, hogy Herczeg Géza azon kevesek egyike, aki a kérdést ilyen, nemzetközi aspektusból közelíti meg, s egyetértenek abban is, hogy ha a nemzeti mozgalmak szétfeszítik a Habsburg Monarchiát, az így létrejövő kisállamok nem tudták volna megőrizni önállóságukat – mindenekelőtt a cári Oroszországgal szemben. (117. o.)

Az alapállás tisztázása után a kötet körképet rajzol a szomszéd nemzeteknek, illetve a határon belül élő részeiknek a magyar forradalommal való kapcsolatáról. Korai jelentkezése és súlya következtében elsőként a horvát és a szerb mozgalmat vizsgálja. A horvát nemzeti mozgalmat ezek szerint nem elsősorban etnikai vagy

társadalmi feszültségek állították szembe a magyar politikai vezetéssel, hanem a nemzeti jellegű közjogi és nyelvi ellentétek. (122. o.) A magyar kormány törvényes felsőbbségével szembeforduló horvát nemzeti mozgalom a bán mint zágrábi katonai főparancsnok személyében katonai erővel rendelkezett, amelynek súlyát a bécsi udvari körök alig titkolt támogatása növelte meg. A szerb nemzeti mozgalommal kapcsolatban Thim József kutatásai alapján arra mutat rá, hogy a szerbek valósággal „külön testet” alkottak a magyar társadalomban, részben egyházszervezetük révén, részben annak következtében, hogy nagy részük kívül állott a magyar megyei igazgatás hatáskörén. Így a magyar politikai vezetés által kivívott, polgárjogot biztosító „közös szabadság” a szerbek nagy részének nem sokat jelentett. (127. o.) A nyugtalanságot kiváltó szerb mozgalmat a beözönlő szerbiai önkéntesek (a szervianusok) tették fenyegetővé, így a magyar kormánynak „egyfajta külföldi fegyveres intervencióval” is számolnia kellett. (129. o.) A korabeli szerb-magyar viszonyt tovább bonyolította, hogy a félfüggetlen szerb állam vezető politikusa, Garasanin a nemzetközi politika megváltozott erőviszonyai között lehetőséget látott az uralmon lévő Karagyorgyevics-dinasztia befolyási övezetének növelésére, míg a magyar kormány — bár óvatosan — az ellenlábás Obrenovics-dinasztia magyarországi híveit igyekezett támogatni. (130–132. o.) Ismeretes, hogy a magyar fél 1848 őszén és 1849 tavaszán is kísérletet tett a szerb-magyar megbékélésére, amelyhez a lengyel emigráció is igyekezett segítséget nyújtani. Az önálló Vajdaság területi követelése miatt megegyezésre nem került sor.

A magyarországi szláv mozgalmak közül a legkevésbé erőteljes a szlovák nemzeti mozgalom volt, jóllehet a soraiban jelentkező „pánszláv” agitációra már a Batthyány-kormány első minisztertanácsa felfigyelt. A szlovák mozgalom azonban olyan népszerűséget képviselt, amely teljes egészében a történelmi Magyarország határain belül élt, így helyzete nagyobb lehetőséget kínált a vezetőivel való együttműködésre. Ha korábban nem, a prágai szláv kongresszus után lehetőség nyílt volna a szlovák nemzeti törekvések mérlegelésére, de a kormány az erő politikáját választotta. A szerző idézi azt a véleményt, amely szerint a magyar politikából „hiányzott a diplomáciai okosság és igyekezet, mely az ellentéteket áthidalhatta volna”. (145. o.)

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc belpolitikájának és nemzetközi kapcsolatainak legsúlyosabb, legbonyolultabb problémája Erdély és a román mozgalom volt. A körkép leghosszabb fejezete ezzel foglalkozik, hangsúlyozva: amíg a hazai nemzeti mozgalom régi célja „a két magyar haza” egyesítése volt, az azt ellenző erdélyi román mozgalom számára a dunai fejedelemségek nemcsak jelentős bázist nyújtottak, de az ott zajló fejlemények befolyásolták a Kárpátokon belül történeteket is. Erdély uniója a románok és a szászok ellenállását váltotta ki, de a hazai történeti irodalom hangsúlyozza: az udvar politikája — Horvátország mellett — Erdélyre kívánt támaszkodni, így az unió ezt akadályozta, vagy legalábbis fékezte egy időre. Amellett az osztrák politikusok között éltek olyan elképzelések, mint az a bécsi minisztertanács június 1-jei ülésén elhangzott, hogy az erdélyi románság lehetne az a mag, „amelyhez a dunai román fejedelemségek osztrák felsőség alatt csatlakozhatnának”. (149. o.) Kosáry rámutat arra, hogy a karlócai szerb és a balázsfalvi román gyűlés közötti sok hasonlóság ellenére a fejlemények

eltérnek egymástól. Erdélyben nem éleződött ki egyelőre a helyzet, s a románok nem kértek segítséget a Kárpátokon túli, török fennhatóság alatt élő testvéreiktől. A románság helyzetét sajátossá tette az is, hogy három soknemzetiségű birodalom között oszlott meg, mivel Besszarábia 1812 óta Oroszországhoz tartozott. Saját politikai intézményekkel csak Moldva és Havasalföld rendelkezett, amelyeknek egyébként számottevő nemesi-értelmiségi emigrációja élt Párizsban. Onnan tért haza Bălcescu, a rövidéletű havasalföldi forradalom egyik vezetője, s több más személyiség. Soraikból kerültek ki azok a politikusok, akik elképzelhetőnek tartottak egy román-magyar forradalmi szövetséget, illetve azok, akik a megbékélés hívei voltak; ennek ellenzői pedig azok az erdélyi román „keményvonalas” politikusok, akik a Habsburgok támogatását igyekeztek megnyerni. (157. o.) A bukaresti forradalmat 1848 szeptember végén elfojtották. Párizsba menekült vezetőivel vette fel Teleki László a kapcsolatot. Megérkezése után rövidesen már találkozott Alexandru Golescoval, a bukás előtt küldtek ki, hogy a francia kormánytól fegyvereket szerezzen. Ezzel a kapcsolattal kezdődött Teleki érintkezése a román emigrációval, amely jelentősen megváltoztatta nézetét a hazai nemzetiségi, pontosabban a nemzeti mozgalmakkal kapcsolatban.

Tekintettel az erdélyi román mozgalom erejére, Kosáry kitér arra a kérdésre, hogy elkerülhető lett volna-e a magyar-román konfliktus 1848/49-ben. Eltérően azoktól, akik erre semmi lehetőséget nem látnak, a szerző megkockáztatja a megjegyzést, hogy 1848 nyarán erre lett volna még lehetőség. Ennek egyik feltétele az lett volna, ha mellőzik a karhatalom brutális fellépését a román parasztok ellen, a másik pedig — talán — az országgyűlésen a románokat érintő törvények gyors betervezése és elfogadása lett volna. (167. o.) A román nemzeti mozgalmakkal kapcsolatban Kosáry érint még egy elméleti kérdést is: mi tekinthető forradalmi vagy ellenforradalmi akciónak? Ezzel kapcsolatban bírálja a „forradalmi mitológiát”, amely elveti a fokozatos társadalmi reformokat, s a nagy népmozgalmakkal járó, véres megmozdulásokat tekinti a társadalmi haladás igazi előmozdítóinak. Az is a forradalmak menetének dogmatikus értelmezéséhez tartozik szerinte, hogy az átalakulást végrehajtó forradalomnak „mindig balra tartva, egyre radikálisabbá kell válnia”. (169. o.) Európa érintett térségében, a soknemzetiségű birodalmakban párhuzamosan fejlődtek a nemzeti mozgalmak, amelyek összeütközésbe kerültek egymással. „A különböző polgári-nemzeti mozgalmak érdek-összeütközése magában véve még egyiket sem teszi ellenforradalmi jellegűvé” – szögezi le Kosáry. (169. o.) Az erdélyi román nemzeti mozgalomra vonatkoztatva ez a megközelítés az indulást egyértelműen pozitívnak tekinti, s ezen az sem változtat, hogy a román értelmiség a maga nemzeti identitását a magyarokkal szemben folytatott politikai küzdelemben kívánta biztosítani. Ez a mozgalom azzal vált az ellenforradalom eszközévé, hogy „a válság pillanatában alárendelte magát a nyílt ellenforradalom katonai és politikai erőinek”. (170. o.) A szerző szerint ennek jellemző példája, hogy Puchner tábornok utasítására Saguna püspök személyesen ment Bukarestbe, hogy Lüders cári tábornok segítségét kérje a magyarok ellen.

A „Csalódások és békekísérletek” című fejezet azt vizsgálja, hogy a nemzetiségek területi és önkormányzati reményégeit megcsúfoló olmtüzi oktrojált al-

kormány kihirdetése után milyen lehetősége nyílt a fegyveres küzdelem leállítására, esetleg a megbékélésre. Kosáry ebben a fejezetben veszi részletes vizsgálat alá Teleki László és a párizsi lengyel emigráció 1849. évi kapcsolatát, a szerbekkel folytatott tárgyalásokat és a nem perspektíva nélküli román-magyar közeledést. Teleki már 1848 őszén Párizsba érkezve felvette a kapcsolatot a Czartoryski által vezetett lengyel emigrációs központtal, s azon keresztül más emigráns csoportokkal. A kölcsönös megismerés és az erőviszonyok felmérése 1849 tavaszán Teleki számára világossá tette, hogy a területi és nyelvhasználati kérdésekben vallott merev magyar álláspont nem tartható. Híres, május 14-én Kossuthnak írott levelében azt ajánlotta, hogy legyenek nagylelkűek, s vegyék tudomásul, hogy a népek „nemzetiségi életet” is kívánnak élni. A magyarság jövője attól függ — érvelt —, hogy miként teremti jó viszonyt a nemzetiségekkel. Ekkor írta le megdöbbentő jóslatát: „Nemcsak Ausztria halt meg, Szent István birodalma is.” (177. o.) Az adott körülmények között szerinte Magyarország előtt két alternatíva áll: vagy megkísérli határait sértetlenül megőrizni, vagy némi „önlegyőzés” árán nemcsak a horvátokkal, de a szerbekkel is kiegyezni. Ez a levél még úton volt, amikor Teleki négy nap múlva egy olyan megbeszélésen vett részt Czartoryski palotájában, amely közép-európai összefüggésben vizsgálta a magyarok és a szomszéd népek viszonyát. Erről azonban a rendelkezésre álló információk nem egyértelműek. A lengyel diplomácia által készített és sietve szétküldött „jegyzőkönyv” a magyar nyelvű szakirodalmat is foglalkoztatta. Ezért Kosáry áttekintve a fejtegetéseket és a megbeszélésről szóló feljegyzést, úgy foglalt állást, hogy ezt a szöveget Teleki nem látta, s hogy a jelek szerint instrukciók hiányában nem a magyar kormány hivatalos álláspontját képviselte. (178–184. o.) A lengyel diplomácia sietős lépése, amellyel megküldte ügynökeinek a „jegyzőkönyvet”, feszültséghez vezetett Kossuth és Teleki között, s ennek is szerepe lehetett abban, hogy Teleki — mint erre korábban utaltunk — 1849 június végén lemondott megbízatásáról.

A kötet ezen a fejezeten belül külön alfejezetben foglalkozik a szerb-magyar „patthelyzettel”, amelynek megszüntetése érdekében a lengyel emigráció 1848 utolsó hónapjaitól komoly erőfeszítéseket tett. Magyar részről 1849 április győzelmeit követően Perczel Mór kezdeményezett olyan politikát, amely a békés viszonyok helyreállításával, amnesztia hirdetésével igyekezett a szerbeket megnyugtatni. Perczel megbízottja Kohlmann ezredes a Belgrádban tartózkodó lengyel diplomáciai ügynök segítségével olyan előrehaladott tárgyalásokat folytatott, amelyekben a szerb vajdaság kérdése is felmerült. Azonban épp ennek eltérő területi elképzelése volt az, amely a megegyezést szerb részről lehetetlenné tette. Ugyanakkor Kohlmann megbízása csak Perczeltől és nem a kormánytól származott. Ezt követően hivatalos megbízással Konstantinápolyba utazva, Belgrádban Andrassy Gyula folytatott általánosságban mozgó tárgyalásokat Garasanin „belügyminiszterrel” a magyarországi szerbeknek adandó engedményekről. A szerb követelések azonban Kossuth számára elfogadhatatlanok voltak. A minisztertanács június 6-i ülését követően Batthyány Kázmér a magyar diplomáciai megbízottakhoz küldött körlevelében „a megbékélés, illetőleg minden szövetkezés alapjául” három feltételt szabott: az állam egységét, területi épségét és a „magyar elem” szupremáciáját. (195. o.) Czartoryski azonban az utolsó pillanatig reménykedett abban, hogy

a magyar kormány hajlandó lesz ezeket a feltételeket ejteni és lépéseket tenni valamiféle federáció irányába. (197. o.)

A fejezet legerjedelmesebb része a románokkal folytatott tárgyalásokkal és megegyezési kísérletekkel foglalkozik. Ennek egyik vonulata az országgyűlésen megmaradt, s azt Debrecenbe is követő román képviselőknek Olmütz után kezdeményezett békülési kísérlete. Ismeretes, hogy a Kossuth egyetértésével Janku táborába utazott Dragos János képviselő május elején a Hatvani Imre által a havasok ellen indított felelőtlen támadásnak esett áldozatul. Ekkor már Belgrádban volt Bălcescu, aki Konstantinápolyból Debrecenbe igyekezett. Egyúttal a török fővárosban lévő román emigránsok levelét hozta Jankunak, amelyben a magyarokkal való kibékülést javasolták. Bălcescu május 26-án érkezett Debrecenbe, s másnap már tárgyalt Kossuthtal. A kormányzót a jelek szerint sikerült megnyugtattania az Erdély elszakítását célzó „nagyromán” tervek kapcsán, hogy ők nem Magyarország ellen, hanem érte kívánnak cselekedni. Különben is a „dáciai királyság eszméjét” az oroszok találták ki és terjesztik. (201. o.) Kosáry úgy értékeli Bălcescu magatartását, hogy az nem valami elvont szabadságeszméből indult ki, a nemzetiség ügyét a szabadság elé helyezte, de törekvését, célkitűzését nem a mohó nacionalizmus, hanem az „értelmes önzés” jellemezte. (201. o.)

Bălcescu debreceni, majd pesti tárgyalásainak részleteiről Jon Ghicának írott leveleiből értesülünk. Június 5-én arról számolt be, hogy elterjedtnek találta azt a véleményt, miszerint Magyarország csak az erdélyi románokkal és a szlávokkal létrehozott koalícióban élhet. Ezt saját népe számára megnyugtatónak találta, mert — mint írta — a megvalósuló demokráciában „a magyar országgyűlés többsége román és szláv lesz, és a kölcsönös nehézségek valamennyit rákényszerítik, hogy elfogadják: konfederációban kell élniök”. (203. o.) Bălcescu volt a kezdeményezője egy, a magyarok oldalán harcoló román légió felállításának, amiért cserébe azt várta, hogy a magyar kormány a hazai románokat nemzetként ismeri el. Ez volt Jancu feltétele is, ami miatt a Dragos halála után Simonffy József ezredes által kezdeményezett békekísérlet eredménytelenül végződött. Kossuthnak ugyanis határozott véleménye volt, miszerint „politikai nemzetiség csak arondirozott territorium alapján képzelhető, egy országnak egy territoriuma lehet csak”. (206. o.) Bălcescu a fegyveres román felkelés vezetőjének, Jancunak a tárgyalásokat elutasító állásfoglalása után sem adta fel a reményt. A főváros kiürítése miatt érdemi tárgyalásokra csak Szegeden került sor, amikor Bălcescu és Kossuth július 12-én megállapodott a békítési tervet szövegéről és a román légió (egyelőre egy zászlóalj) felállításáról. A július 14-én aláírt megbékélési tervet (Projet de pacification) a magyar államnyelv fenntartása mellett biztosította a román falvak nemzeti nyelvhasználatát, a román többségű megyék kétnyelvűségét, az ortodox egyház önállóságát (ti. a szerbektől), a román nyelv használatát a vallási életben és az oktatásban, valamint a nemzetőrség vezényleti nyelveként. A tervet tulajdonképpen szándéknyilatkozat, amely kölcsönös kompromisszum eredménye. Jelzi mindkét fél kölcsönös érdekű békülési szándékát, amely kétségtelenül a cári intervenció bekövetkeztének is köszönheti létrejöttét. A változás jellegét a légió szerepének elképzelése jól mutatja. Az alapokmány szerint a légió tagjai mind Romániának, mind Magyarországnak hűségét esküdnének, s a háború végével — a magyar

kormány hozzájárulásával — felszerelésükkel és poggyászukkal hazájukba vonulnak. Ez a tervezet — állapítja meg Kosáry — már nem a lengyel légió mintájára szervezi ezt az alakulatot, szaporítva a magyar haderő oldalán harcoló csapatokat. Ez barátta teszi a tegnapi ellenfelet, s egyben „külpolitikai és katonai szövetséget hozott létre” Magyarország és a dunai fejedelemségek, pontosabban „az azok nevében intézkedő román emigráció között”. (209. o.) A légió tervezetét elvileg jóváhagyva, Kossuth a részletek kidolgozását Bemre és Bálcescura hagyta, ami a román fél számára igen megnyugtató volt, mivel Bemben jobban bíztak, mint a magyarokban.

A román-magyar megbékélésnek ez a jelentős — bár jelképes — gesztusa adta az ösztönzést — mondja a szerző —, hogy a hazai nemzetiségi kérdés egészére próbáljanak megoldást találni. Így született meg Szegeden egy heti vita után a július 28-án elfogadott nemzetiségi törvény. Mielőtt vitáját és a szakirodalom eredményeit a munka ismertetné, leszögezi: „A törvény jelentőségét akkor is elismerhetjük, ha tudjuk, hogy korábban több sikert érhetett volna el, és hogy ekkor, az utolsó hetekben, tényleges alkalmazására nem kerülhetett sor.” (212. o.) A törvény elfogadását Szemere határozott fellépése biztosította, aki a záróülésen a zsidók emancipációját is elfogadtatta. Mindkét aktusról joggal állapíthatta meg az emigrációban Szemere: „az elvet kimondani mindig ideje van”. (216. o.)

A munka másik legterjedelmesebb fejezete az „Anglia és Magyarország”, amely először az angol kormányok 1815 utáni, a Habsburg- és a Török Birodalmat érintő politikáját tekinti át. Emellett összefoglalja a reformkori magyar értelmiségnek — köztük kiemelten Széchenyinek — angliai ismereteit, illetve a szigetországról vallott nézeteit. Kosáry figyelmeztet arra, hogy a külvilág, elsősorban a Nyugat elől Magyarországot „valósággal elfedte” a Monarchia. (222. o.) Az angol álláspontot ismertetve rámutat, hogy 1848 tavaszán három hivatalos, vagy annak tekinthető angol álláspont volt a magyar forradalomról: Palmerston külügyminiszteré, a Bécsbe akkreditált Ponsonby nagykövete, valamint a diplomáciai ágensként Pozsonyban tartózkodó Blackwellé. (235. o.) A fejezetnek a szűkebb témát érintő érdemi része Pulszky Ferenc szerepével foglalkozik, aki 1848 végén Kossuth tudta nélkül menekült el az országból. Az Angliába érkezett Pulszky társadalmi kapcsolatai révén hasznosnak ígérkező tevékenységet folytatott, így Teleki javaslatára Kossuth jóváhagyásával „hivatalos” diplomáciai megbízottként tevékenykedett. Pulszkyt magánemberként Palmerston is fogadta, ismerős képviselők információi alapján parlamenti vitát kezdeményeztek, ellenzékiekkel kialakított sikeres kapcsolatai révén a sajtóra befolyást tudott gyakorolni, sőt barátai segítségével népgyűléseket szervezett a magyar függetlenség mellett. A munka Palmerston magatartásának magyarázatául idézi Pulszky emlékiratait, miszerint Anglia szükségesnek tartja és természetesnek tekinti Ausztriát, ezért tanácsolja az osztrák-magyar kapcsolatok rendezését, mivel „az európai államok keretébe nem illenek be kis államok azon helyen, melyet Ausztria foglal el”. (250. o.) A fejezet befejezésül ismerteti Palmerston későbbi belpolitikai célzatú magyarbarát gesztusait, majd az osztrák megtorlást elítélő kijelentései miatt 1849 augusztusára megromlott osztrák-angol viszonyt. Ez a változás pedig jótékony hatást gyakorolt

az addig félénk — sőt, az angol diplomácia által korábban mérsékletre intett — Portára, ami védelmet jelentett a magyar menekültek számára.

A 23. fejezet röviden az utolsó alternatívákkal, ezen belül Görgeynek az oroszok elleni hadműveletével, illetve a velük folytatott tárgyalási kísérleteivel foglalkozik. Kosáry megismétli azt a korábbi véleményét, hogy Paszkevic feltételezhetően lelassította előnyomulását, hogy Görgey megütközhesen Haynauval, s azt esetleg megleckéztesse. Ebben az esetben ugyanis még jobban megnőtt volna az orosz segítség jelentősége. (282. o.) A munka utolsó fejezete utószó és a küzdelem mérlege. Ebben a szerző röviden összegezi az 1973-ban New Yorkban az 1848-as forradalom nemzetközi szakirodalmáról tartott előadása tanulságait. Majd a hazai származású Max Schlesinger 1850. évi kísérletétől Herczeg Géza 1987-ben megjelent összefoglalásáig, illetve az elmúlt évtizedekben az 1848/49. évi külpolitikával foglalkozó, vagy az azt érintő tanulmányokig terjedően kritikailag összegezi az így kialakult képet. Eszerint a közelmúlt évek termése mentes az ideológiai béklyóktól, tárgyilagos álláspontot nyújt a tárgyalt kérdésekről, a korabeli külpolitikának a nemzetközi kapcsolatok rendszerében betöltött szerepéről. Egyetért azzal a megállapítással, hogy a kor két nagy gondolkodója, Széchenyi és Kossuth a reformkor két olyan alapvető kérdésében képviselt eltérő nézetet, mint a Birodalomhoz való viszony és a nemzeti (nemzetiségi) kérdés. Az előbbit a februári párizsi forradalom, a nemzetközi erőviszonyok megváltozása megoldotta. A folytatásnak természetesen többféle esélye volt, de a magyar forradalom nem elszigetelten zajlott, s a nemzetközi erőviszonyok újabb fordulata — főleg a cári intervenció — bukását okozta. Tehát nem a másik vitakérdés, a nemzeti-nemzetiségi viszonyok, azok rendezetlensége volt végzetes — bár jelentős nehézségeket okozott. A szerző nem teljesen ért egyet azokkal, akik szerint a nemzeti igényeket, főleg a területi követeléseket nagyobb engedményekkel sem lehetett volna leszerelni. Ha ez igaz is, a kiegészítés után a magyar politikai elitnek le kellett volna vonnia 1848/49 tapasztalatait: kockázatot kellett volna vállalnia, próbálkozni a megoldással Széchenyi és Teleki László szellemében. (294. o.)

1848/49 külpolitikája elemzésének nagy tanulsága — mondja Kosáry — a nemzetközi erőviszonyok döntő befolyása a végkifejletre. Tudomásul kell vennünk, hogy legalább a 16. század elejétől az európai politika határozta meg a magyar külpolitika mozgásterét. „A nagy kérdés mindenkor 1848-ban és azóta is mindig az volt, hogy ezt a mozgásteret a magyar politikai elit hogyan tudja felmérni, felhasználni, fenyegető veszélyeit elkerülni, külön adódó lehetőségeit, pedig ha voltak, mint ahogy azok is voltak, felismerni és értékesíteni.” (295. o.)

A „Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben” kritikai szintézis, amely a témakör hatalmas hazai és nemzetközi irodalmát felhasználva, időben is visszanyúlva rajzolja meg a számunkra sorsdöntő eseményeket. Kosáry egyetért, kiegészít vagy éppen kritizál, néhol általánosan utalva általa tévesnek tartott nézetekre, gyakran név szerint említve szerzőket, akikkel egyetért, s akikkel nem. Az egyetértés vagy kritika nemcsak a főszövegben, hanem a jegyzetekben is megfogalmazódik. A 24 fejezethez tartozó 758 jegyzet a hivatkozások mintegy háromszorosát tartalmazza, s jól érzékelteti a megmozgatott hatalmas könyvészeti anyag méreteit. A szerző szakít azzal a többnyire általános gyakorlattal, hogy csak az

ismert tudományos folyóiratokban megjelent tanulmányokat, azok szempontjait veszi figyelembe. Mivel a közkeletű, pontosabban a közvéleményt formáló nézetekre is figyel, reflektál nemcsak a népszerű történész kiadványokban, de az általános témakörű, társadalmi érdeklődésű folyóiratokban megjelent írásokra is. Ennek a széleskörű figyelemnek jó példája, hogy az általa figyelemre méltónak vagy említendőnek tartott vélemény esetében 1999 áprilisában megjelent napilap, illetve júliusban megjelent hetilap cikkére is hivatkozik jegyzeteiben. Így válhatott ez a munka az 1848/49. évi magyar külpolitikának és nemzetközi összefüggései áttekintésének, ismert és eddig elhanyagolt részletkérdéseinek kritikai összefoglalásává. A kötetet gondosan összeállított névmutató egészíti ki. Kár, hogy a jegyzetekben a szerzők és művek címe, valamint azok könyvészeti adatai csak az első előforduláskor szerepelnek, utána csak a szerző neve és a hivatkozott munka megjelenési éve. Különbő munkákkal gyakran szereplő szerzők esetében így a hivatkozás nem könnyen azonosítható.

Egy francia mondás szerint az emberek mindig visszatérnek első szerelmükhöz. Ez a megfigyelés nyilván nemcsak az érzelmi kapcsolatokra alkalmazható. A tudományos életben is adódik úgy, hogy egy természet- vagy társadalomtudós korábbi ismereteit új körülmények között, gazdag tapasztalatok alapján új összefüggésekre felfigyelve használja fel. Kosáry Domokosnak ez a lehetőség kétszerezsen is megadatott. Első munkája, bölcsészdoktori értekezése, „A Görgey-kérdés története” 1936-ban jelent meg. Ez a fiatalkori munka volt egyik ürügye az 1948 után ellene indított támadásoknak. A szerzőnek alkalma nyílt arra, hogy fél évszázad után, 1994-ben két kötetben dolgozza fel az időközben a szűkebb szakmai körökön túlnőtt, valójában az első pillanattól politikai célokat szolgáló „Görgey-kérdés” történetét, annak 1849. évi indulásától kezdve. 1938-ban jelent meg első tanulmánya, a „Magyar–francia külpolitika 1848–49-ben” a Századok hasábjain. Most pedig kezünkbe vehetjük összefoglalóját, amely hiányt pótló vállalkozás és egyike a 150. évforduló kapcsán megjelent legjelentősebb kiadványoknak.

Helyreigazítás

A Századok 2000. évi (134. évf.) 6. számának címlapján — tévedésből — *Randolph L. Braham* cikkét is feltüntettük, annak ellenére, hogy az írást csak egy későbbi számunkban közöljük.

Hibáztam! Braham professzor úr és az olvasók szíves elnézését kérem.

Pál Lajos
felelős szerkesztő

Kosáry Domokos

BEVEZETÉS MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAIBA ÉS IRODALMÁBA I.

Általános rész 1. Könyvtárak és bibliográfiák
Osiris Kiadó, Budapest 2000. 362 o.

Amikor 1970-ben Kosáry Domokos „Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába” című, történészek számára nélkülözhetetlen kézikönyve 2. kiadásának 1. kötete napvilágot látott, bizonyára sokan türelmetlenül várták, hogy az öt kötetre tervezett vállalkozás többi kötete is hamarosan kiadásra kerüljön, hiszen a három kötetes 1. kiadás 1. kötete, amely a könyvészeti áttekintésben a Rákóczi-szabadságharc koráig terjedt, közel 20 évvel azelőtt jelent meg, és akkor már nehezen volt beszerezhető az antikváriumokban. Azonban a többi kötetet nem adták ki. A 2. kiadás 1. kötete, amely az I. Könyvtárak és bibliográfiák, valamint a II. Levéltárak és forrásközlések (1. rész) című két nagy részből állt, gyakorlatilag teljesen eltért az 1. kiadásétól, hiszen az előbbi az utóbbi első néhány oldalából nőtt ki 887 oldalas kötetté az új elképzelés alapján, miszerint „e munkának a kiadott, nyomtatott anyagon túlmenően a kiadatlan, kéziratos, levéltári forrásanyagot is figyelembe kell vennie”. (2. kiad. 12. o.; 3. kiad. 10. o.)

A most ismertető könyv előszava szerint a következő részekből fog felépülni a teljes munka: *I. Általános rész*. 1. Könyvtárak és bibliográfiák; 2. Országos jellegű levéltárak és forrásközlések; 3. Megyei levéltárak és forrásközlések; 4. Városi, mezővárosi, községi levéltárak és forrásközlések; 5. Családi levéltárak és forrásközlések; 6. Egyházi levéltárak és forrásközlések; 7. Külföldi levéltárak és forrásközlések magyar vonatkozásai; 8. Általános irodalom. *II. Időrendi rész* (ideiglenes címek) 1. A Dunamedence múltja. Östörténet, honfoglalás; 2. Államalapítás. Árpádkor, 997–1301; 3. A XIV. század. Anjouk, 1301–1440; 4. A XV. század. Hunyadiak 1441–1490; 5. Jagellók. Mohács, 1490–1526; 6. A XVI. század. 1526–1606; 7. A XVII. század. 1606–1686; 8. Visszafoglaló háborúk. Rákóczi-szabadságharc, 1686–1711; 9. A XVIII. század. Újjáépülés, 1711–1765; 10. A XVIII. század. Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség, 1765–1790; 11. A felvilágosult mozgalmak bukása, rendi nacionalizmus, 1790–1830; 12. Reformkor, 1830–1848.

A jelen kötet csupán a 2. kiadás 1. kötete első 128 lapjának, illetve első részének (I. Általános rész. 1. Könyvtárak és bibliográfiák, 31–128. old.) bővített — körülbelül háromszorossá duzzadt — változata. Nem tudjuk, hogy a teljes mű majd összesen hány kötetből áll, és féltő, hogy e hatalmas vállalkozás ismét befejezetlen marad. Örömhírnek kell tekinteni, hogy a szerző előszava szerint a MTA Történettudományi Intézetében megalakult egy Történeti Bibliográfia Munkacsoport, amely hozzájárult a jelen kötet elkészítéséhez. Reméljük, hogy a Munkacsoport közreműködésével belátható időn belül a többi kötet is napvilágot lát, és a teljes mű megtalálható lesz a világ főbb történettudományi műhelyeiben.

Úgy vélem, hogy felesleges a jelen kiadvány felbecsülhetetlen értékét hangoztatni, hiszen a 2. kiadás ezt már jól bebizonyította. Az alábbiakban azért kísérek meg — kiragadva csupán néhány apró részt — egy-két észrevételt és kiegészítést tenni mindenekelőtt tisztán hasznélvezői szempontból, hogy magam is hozzájárulhassak — kissé önkényes módon — a kiváló vállalkozás eljövendő (4. kiadáshoz kapcsolódó) munkálataihoz, anélkül, hogy a kötet felépítésével és szerkezetével kapcsolatban elméleti kérdésekről érdemben szólnék. A továbbiakban igyekszem a Kosáry által alkalmazott rövidítéseket és hivatkozási formákat követni, bár nem tartom szerencsésnek, hogy a folyóiratok évfolyamszáma nincs feltüntetve.

A kiadvány (az Előszó és Rövidítések jegyzéke után) összesen 10 fejezetből és alfejezetekből áll: 1. Általános tájékozás; 2. Hazai általános könyvészet; 3. Magyar történeti bibliográfiák; 4–6. Egyes tudományágak bibliográfiái(I–III); 7. Segéd tudományok bibliográfiái; 8. Külföldi országok történeti bibliográfiái; 9. Egyetemes történeti bibliográfiák; 10. Lexikonok, térképek, szótárak. Végül hely- és névmutató zárja a kötetet.

1. Általános tájékozás.

1.1. A (történeti) bibliográfia fejlődése. Itt röviden szó esik a számítógép szerepéről is a történettudományi kutatásokban, de a szerző nem bocsátkozik konkrét „használati utasítások”-ba, például abba, hogy miként lehet hozzájutni fontosabb történettudománnyal kapcsolatos információkhoz az interneten. Jó lenne, ha e munka következő kiadásában néhány alapvető — magyar és külföldi — honlap címét megemlítenék. Be kell vallanom, hogy az alábbi kiegészítések kis hányadára vonatkozó könyvészeti adatok ellenőrzésének lehetőségét a számítógép világhálójának köszönhetem, jóllehet ezen adatok jelentős része csak nemrégiben (minden valószínűség szerint a kézirat lezárása után) került fel az internetre.

2. Hazai általános bibliográfiák.

2.1. Hazai nemzeti bibliográfiák. Kosáry Domokos itt megjegyzi, hogy a Magyar Nemzeti Bibliográfia az Interneten is hozzáférhető, megadva a honlap címét.

2.4. Tudományos intézmények, testületek bibliográfiái. Itt a múzeumi kiadványokat és azok repertóriumát külön csoportosítva sorolják fel. Ha a használó tudja például azt, hogy a *Folia Archaeologica* a MNM Évkönyve, akkor szerencsétlenül jár, hiszen ennek a repertóriumának nem itt, ahol várható lenne, hanem a 4.1-es (Régészeti bibliográfiák) alfejezetben szerepel. A használó szempontjából talán másodlagos, hogy melyik intézmény a kiadója illetve gondozója egy-egy évkönyvnek vagy folyóiratnak. A MOL folyóiratának, a *Levéltári Közlemények*-nek repertóriumát, amely a 7-es (Segédtudományok bibliográfiái) fejezetben szerepel, elvileg itt is meg kellene említeni. Való igaz, hogy ha nem egy, hanem több tudományágat felölölő múzeumi évkönyvről van szó mint például a *Déri Múzeum Évkönyvéről*, akkor tényleg már csak itt az alfejezetben van a helye. Annak eldöntése, hogy egy-egy időszak kiadványról illetve annak repertóriumáról hol, melyik fejezetben kell említést tenni, nehéz és bonyolult kérdés.

2.5. Általános folyóirat- és sajtórepertóriumok. A következő zárójeles mondatokkal kezdődik, miszerint „(A speciális szakfolyóiratokat l. alább az egyes tudományágaknál.)” Ez azt jelenti, hogy ha még akarjuk tudni, hogy egy nyelvészeti, néprajzi, régészeti, levéltári, egyháztörténeti, hadtörténeti stb. szakfolyóiratnak van-e repertórium, külön ki kell keresnünk egy adott fejezetben, ami szerintem kissé körülményes. A külföldi szakfolyóiratok repertóriumát szintén szétszórtan találhatók. A *Historische Bücherkunde Südosteuropa, 1/1–2. Mittelalter* (München 1978–1980), amely roppant hasznos segédeszköznek tekinthető, például a könyv elején (1–129. old.) „Historische Zeitschriften aus und über Südosteuropa” cím alatt betűrendben felsorolja a szakfolyóiratokat a könyvészeti adatokkal együtt, így természetesen a magyar folyóiratokat is, például: *Acta Orientalia, Hadtörténelmi Közlemények, Katholikus Szemle, Kőrösi Csoma-Archivum, Levéltári Közlemények, Turul* stb., és ugyanakkor rögtön az is kiderül, hogy a *Turul*-nak név- és tárgymutatói is jelentek meg, amelyekkel a kiadványunkban a 7.3-as (Genealógiai bibliográfiák) alfejezetben találkozunk. A fent, a 2.4-es alfejezettel kapcsolatban elmondottakat is figyelembe véve az lenne a javaslatom, hogy a kötet elején könyvészeti adatok kíséretében minden olyan hazai és főbb külföldi időszak kiadvány szerepeljen, amely Magyarországgal és népeivel — közvetetten is — kapcsolatos. (Ebben az esetben hivatkozhatnánk a következő hasznos kiadványra is: Käfer István, *1918 előtti szlovák és cseh nyelvű periodikumok Budapest könyvtáraiban*, Bp., 1985. Azonban ezen kiadvány szerepét átveszi most már az OSzK Nemzeti Periodika Adatbázisa, Külföldi időszak kiadványok a magyar könyvtárakban — CD-Rom-on is —, amely az interneten hozzáférhető.) A repertóriumok bibliográfiaként is használhatók, így az egyes tudományágaknál persze utalni lehet egy-egy szakfolyóirat repertóriumának létezésére.

Mellesleg megjegyezzük: a Galambos Ferenc által készített repertóriumok, mint például a *Budapest Szemle*-é (58. o.), a *Katholikus Szemle*-é (185. o.) és a *Protestáns Szemle*-é (187. o.) mellé hozzá kellett volna tenni, hogy ezek kéziratok, amelyek hozzáférhetők az OSzK-ban. A kiadott és kéziratot repertóriumokról jó tájékoztatást nyújt Kertész Gyula, *A magyar időszak kiadványok egyedi repertóriumai. Annotált bibliográfia*. Bp., 1990.

3. Magyar történeti bibliográfiák.

3.1. Általános bibliográfiák. Az Általános irodalom címet viselő részben, amelynek megjelenése még várat magára, Kosáry Domokos valószínűleg foglalkozni fog a magyar történetírás történetével és irodalmával. A történetírást tárgyaló munkák néha hasznos bibliográfiaként is hasz-

nálhatók, ha gazdagon vannak vele ellátva. Ezért szerepel itt az 1955–1960 közötti kutatási eredmények ismertetését franciául közlő 1960-as beszámoló (130. old.). Ehhez még: Szakály, F. et al., *Hungary and Eastern Europe. Research Report* (In: *Études historiques hongroises 1980*. Bp., 1980, 613–805.; önállóan *Studia Historica Academiae Hungariae*, 182. Bp., 1980; magyarul Sz 1980). Hasonló szempontból hasznos: Várdy, Stephen Béla, *Modern Hungarian Historiography* (Boulder, 1976).

A 3.4. alfejezet, amely a 2. kiadásban nem volt, az „Egyes szerzők (egyéni) bibliográfiái” címet viseli, és itt található a szerzők (kutatók) művei bibliográfiájának felsorolása. Bár a kutatók neve abécé sorrendben van feltüntetve, az a körülmény, hogy általában a bibliográfia összeállítójának a neve szerepel előbb, zavarja az áttekinthetőséget. A következőkben néhány kiegészítésre szeretném szerző figyelmét felhívni.

Hóman Bálint munkásságával kapcsolatban még felveendő lenne: Szendrey Tamás, *Bibliográfia* (In: Hóman Bálint, *Ösemberek-ősmagyarok*, Atlanta, 1985, 181–190.) A részben vagy többnyire külföldön tevékenykedett magyar középkorászok közül: *Deér József (1905–1972) munkássága* (Ae 1990, 3:153–156); *Vajay Szabolcs munkásságának részleges bibliográfiája* (Ae 1990, 3:139–143). *Bak János bibliográfiája* (Ae 1991, 3–4:146–151); Bibliography of János M. Bak (In: „*The Man of Many Devices Who Wandered Full Many Ways*”. *Festschrift in Honor of János M. Bak*. ed. Balázs Nagy-Marcell Sebők, Bp., 1999, 697–706). Vámbéry Ármin 1915-ös bibliográfiája összeállítójának neve (Munkácsi Bernát) nincs megemlítve, újabb és teljesebb bibliográfiája nem szerepel: Carla Coco: *Vámbéry Ármin műveinek bibliográfiája*. (In: *Vámbéry Ármin emlékezete*. Bp., 1986, 26–50). Németh Gyula 1960-as bibliográfiája ugyan szerepel, de a teljesebb 1990-es-é nem. *Németh Gyula műveinek bibliográfiája*. összeáll.: Berta Árpád. (In: N. Gy., *Törökök és magyarok*. 2. kötet, Bp., 1990, 287–312). Más keletkutatók közül, akik a magyarság keleti vonatkozásait kutatták vagy kutatják, megemlítendőek még: *Diószegi Vilmos munkái*, összeállította Varga Mária (In: Diószegi Vilmos, *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp., 1998, 481–486); *Ligeti Lajos műveinek bibliográfiája*. összeáll. Horváth Anna (In: Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*, II. kötet, Bp., 1979, 470–480); *Róna-Tas András bibliográfiája 1955–1994*. összeáll. Kincses Nagy Éva (In: Róna-Tas András, *A magyarság korai története*, Szeged, 1995, 311–329); *Denis Sinor Bibliography*, Bloomington 1986. compiled by Ruth I. Meserve. Melich János műveinek bibliográfiája három részletben látott napvilágot, ezért kiegészítendő a következőkkel: MNY, 1957, 18–19; 1973, 13–14.) A szlavisták közül még említendő: Kniezsa István-é. Balczki, E., *Bibliografija rabot I. Knieži* (StSl. 1966, 465–480); Kiss Lajos-é, Zaicz Gábor szerk., *Kiss Lajos publikációinak jegyzéke* (In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor szerk., *Szavak-nevek-szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára* (Bp., 1997, 477–498). Ezeket a kiegészítő sorokat még lehetne folytatni tovább.

4. Egyes tudományágak bibliográfiái (I)

4.4. Bizantinológiai, turkológiai bibliográfiák. Ebben az alfejezetben említésre méltó Denis Sinor, *Introduction à l'Étude de l'Eurasie Centrale* (Wiesbaden, 1963) című annotált bibliográfiája, amely sok hungarológiai és turkológiai tételt sorol fel. Mivel a 166. oldalon említett tételek zöme, amely főleg turkológiával kapcsolatos, a Törökország történeti bibliográfiáit felsoroló 8.28-as alfejezetben szintén szerepel, bizonyos utalási módszerrel (pl. csak szerzők nevére utalva) az egy oldalnyi terjedelmet legalább felére lehetett volna csökkenteni. Egyébként ezen turkológiai részt, amely többnyire az oszmán–török birodalomról szól, nem lehetne-e a — 2. kiadásban külön nem létező — Törökországról szóló 8.28-as alfejezetben együtt szerepeltetni (a bizantinológiai részt pedig a 4.3-as Klasszika-filológiai bibliográfiák alfejezetben)? A turkológia a szó tágabb értelmében fontos szerepet játszik a magyar történelem kutatásaiban, kivált a hódoltság korára nézve, de a magyarság korai keleti kapcsolatai tanulmányozása tekintetében is. Ha ezzel a megközelítéssel járnánk el, akkor kívánatos lenne szintén a szlavisztika, romanisztika, germanisztika stb. felvétele külön alfejezetként. Azonban ezeknek az utóbbi diszciplínáknak bibliográfiái a 6.6-os (Nyelvtudományi és filológiai bibliográfiák) alfejezetben vannak — kis számban — megemlítve, és talán ide beiktatható a szűkebb értelemben vett turkológiáé is. Tekintettel arra, hogy a 8.28-as alfejezet végén külön két olyan nyelvészeti kiadványt is megemlítenek, amelyek a 4.4-esnél is szerepelnek, mégis egyszerűbb megoldásnak tekinteném, hogy a szó tágabb értelmében vett turkológia minden könyvszete a 8.28-as (Törökország) alfejezetben szerepeljen. A fent említett Sinor-féle bibliográfiára, amely több tudományágot ölel fel, több helyen kellene hivatkozni, de mivel a jelen kiadványunkban a magyar történelem a központi téma, leginkább a 3.2-es (Egyes időszakok, problémák bibliográfiái) alfejezetben lenne a helye. A *The Quarterly Index Islamicus* (165. old.) című folyóirattal kapcsolatban

megjegyzendő, hogy csak 17(1993)-es évfolyamig jutott, és 1994-től ismét az *Index Islamicus* címet vette fel; az *Index Islamicus on CD Rom Edition 2*, amely 1906-tól 1997-ig terjedő időszakot öleli fel.

5. Egyes tudományágak bibliográfiái (II)

5.2. Néprajzi bibliográfiák. Voigt Vilmos, *A folklórisztika általános bibliográfiája* (170. old.) lelőhelye a következő, újabban megjelent kiadvánnyal helyettesítendő: Uó.(szerk.): *A magyar folklór*. Bp., 1998, 68–148). Nem történeti említés a 8 kötetre tervezett *Magyar Néprajz*-ról, amely 1988-tól jelenik meg, minden kötet végén gazdag irodalomjegyzékkel.

6. Egyes tudományágak bibliográfiái (III)

6.1.3. Egyetemes katolikus egyháztörténeti bibliográfiák. Az Arató, Paulus által készített *Bibliographia Historiae Pontificiae*-t, amely az *Archivum Historiae Pontificiae* című folyóiratban jelenik meg, az 1991-es adatig említik meg, valójában azonban tovább folytatódik; például 1998, 265–552 Johan Ickx összeállításában.

6.6. Nyelvtudományi és filológiai bibliográfiák. Említésre méltó a *Linguistic Bibliography*, amely a világ különböző nyelveiről írottakról ad tájékoztatást, és magyarul közzétett tanulmányokat is felsorol, és mivel jelenleg nincs a magyar nyelvtudomány eredményeit ennél gyorsabban bemutató kurrens bibliográfia, néha igen hasznosnak bizonyul.

6.7. Irodalomtörténeti bibliográfiák. Ide felveendő Demeter teljességre törekvő hatalmas bibliográfiája: Demeter Tibor, *Bibliographica Hungarica. Magyar szépirodalom idegen nyelven*, 1–11 és *Supplementum* 1–20 (Kézirat, Bp., 1958–1958, 1960–1979. az OSzK-ban és a MTAK-ban hozzáférhető. A 20. kiegészítő kötet Demeter Tiborné Óváry Rózsa munkája).

7. Segédtudományok bibliográfiái

7.1. Oklevéltani, írástörténeti bibliográfiák. Felveendő lenne: Fejérpataky László – Áldásy Antal, *Pápai oklevelek* (Bp., 1926, A Magyar Történettudomány Kézikönyve II/4). Az egyes szakaszok végén bibliográfiai jegyzetekkel.

7.3. Genealógiai bibliográfiák. Itt több olyan munkát találunk, amelyek tulajdonképpen nem tartalmaznak „rejtett” bibliográfiát sem: például Karácsonyi János, *A magyar nemzetségek a XIV század közepéig* és Wertner Mór azonos című könyve. Ezeket elsősorban a tervezett Időrendi rész 2. (Államalapítás, Árpádkor) szakaszában kellene szerepeltetni.

7.5. Archontológia. Megjegyezzük, hogy a 7. fejezet a 7.5. alfejezettel (Archontológiák) bővült, amely a 2. kiadásban nem szerepelt külön. Érdekes, hogy az alfejezet címében nincs a „bibliográfiák” szó a 7. fejezet többi négy fejezetével szemben, és kitűnik az itt felsoroltakból, hogy zömmel archontológiai vonatkozású feldolgozásokkal van dolgunk és alig létezik archontológiai bibliográfia. Ezen alfejezetben említett tételeket nem kellene inkább az Időrendi rész megfelelő szakaszában felvenni?

8. Külföldi országok történeti bibliográfiái

A 2. kiadás 8. fejezetét, amelynek a címe „Külföldi országok történeti bibliográfiái” volt, ketté bontották, és a 8. fejezet címe változatlanul maradt, a 9. fejezetnek a címe pedig az „Egyetemes történeti bibliográfiák” lett, amely a korábbi 8.4. alfejezetével azonos. A 8. fejezet Törökországot is ide számítva az európai országok történeti bibliográfiáit említi meg ábécé sorrendben, miután a 8.1. alfejezetben három (8.1.1. Közép- és Kelet-Európa, 8.1.2. Délkelet-Európa, Balkán, 8.1.3. Baltikum, Skandinávia) európai régió bibliográfiáiról tájékoztat.

8.1.2. Délkelet-Európa, Balkán. Felveendő lenne a szaloniki *Balkaniké Bibliographia (Balkan Bibliography, Institute for Balkan Studies, 1. 1973 – 12. 1987/90.)*, amelyben nemcsak görög, hanem bőséges külföldi szakirodalom is szerepel.

8.2. Ausztria, Habsburg-birodalom. Magocsi, *Galicia. A Historical Survey and Bibliographic Guide* című igen hasznos kiadvány itt szerepel, én viszont a 8.29-es (Ukrajna) alfejezetben vártam a megemlítését. A felsorolási helye attól is függhet, hogy a használó Halics történetének melyik korszakára gondol elsősorban; mindenesetre a könyv a kanadai és amerikai ukrán kutató intézmény gondozásában látott napvilágot.

8.4. Bulgária. A bolgár történeti bibliográfiákhoz hozzáadandó: *Bългарската историческа наука. Библиография* TV 1980–1984 (Sofia, 1985). Ezt megelőzi a kiadványunkban említett, 1975–1979-es évi termés bibliográfiája, amely a sorozat 4. kötetét alkotja. A Szófiában megjelent Ciril-Metód bibliográfiát, amely nemzetközi szakirodalomról tájékoztat, nem itt, hanem az alábbi 9.3.1-esben vélem említendőnek. A következő bibliográfiák viszont ide veendőek fel: *Библиография на славянското литературнознание и фолклор в България* I. 1955–1956, II. 1957–1960, III. 1960–1965, IV. 1966–1970, V. 1971–1975, VI. 1976–1980 (Sofia, 1958–1988. Nem tudom, hogy ennek van-e folytatása.); Duridanov, Iv. – Andreeva, St., *Библиография на българската ономастика* 1940–1970. (Sofia, 1980). Itt megjegyzendő, hogy a 8. fejezetnek csak néhány alfejezetében fordul elő olyan kettőspontos kitétel mint például „egyes tudományterületek bibliográfiái.” (Lengyelország, Szlovákia) vagy „nyelvészet.” (Törökország), és ezután az egyes tudományágak bibliográfiáinak felsorolása történik. Természetesen más országokban is jelentek meg ilyen bibliográfiák. Ezeket egy következő kiadásba fel kellene venni.

8.5. Csehország. Új című cseh történeti bibliográfia indul: *Bibliografie dějin českých zemí za rok 1993* (1999). A *Bibliografie československé balkanistiky* (260. old.) inkább a 8.1.2. Délkelet-Európa, Balkán alfejezetben szerepeltetendő lenne, ahol az ukrán balkanisztika bibliográfiájáról történik említés (218. old). Egy ország egy szakterületének bibliográfiájával kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy vajon melyik szempont élvez előbbséget, az országé vagy a szakterületé. Az a körülmény is bonyolulttá teszi a kérdést, hogy például a balkanisztika gyakran több tudományágat magában foglaló gyűjtő elnevezésként használatos. Az ugyanitt említett *Bibliografie československé hungaristiky*-nak a helye vajon itt lehetne? A cseh és szlovák kutatókról és publikációkról ad tájékoztatást: Kudělka, Milan et al., *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760. Biograficko-bibliografický slovník* (Praha, 1972).

8.13. Jugoszlávia (Szerbia, Montenegro). Az *Enciklopedija srpske istoriografije* című kiadványról 5 soros ismertetés fordul elő máshol (291. old.) is azonos szöveggel, ami elkerülendő a helymegtakarítás szempontjából.

8.22. Románia. A Fekete-tengerrel kapcsolatos román történeti munkák bibliográfiája: Ovidiu Cristea, *Biografia istorică românească a Mării Negre* (Bibliotheca Pontica 1, București, 1996).

8.26. Szlovákia. A *Biografie dějin Československa*-nak van folytatása: 1990 (1994), 1991 (1997). Az alfejezet végén „Egyes korszakok és tudományterületek bibliográfiái” is szerepelnek, így a szlovák régészeté, néprajzé stb., de a nyelvészté nem, amelyet a 6.6-os (Nyelvtudományi, filológiai bibliográfiák) alfejezetben (200. old.) említenek meg. Itt is hasonló problémával szembesülünk, mint amiről a 8.4-esnél és 8.5-esnél szóltam.

8.29. Ukrajna. Magocsi két könyve máshol is (67. old.) szerepel teljes könyvészeti adattal.

9. Egyetemes történeti bibliográfiák.

9.1. Általános jellegű bibliográfiák. Volt még egy kurrens egyetemes történeti bibliográfia – magyar vonatkozású anyaggal: *Recently Published Articles* (American Historical Association) 1(1976) – 15(1990).

9.3. Egyes korszakok, problémák bibliográfiái. 9.3.1. Középkori témák. A *Medioevo Latino* (273. old.) úgy szerepel, mintha csak az 1987-es kötetig jutott volna el, valójában a megjelenése folyamatos, és CD-Rom-on is részben hozzáférhető: *Medioevo Latino on CD-Rom*, vols 1(1980)-10(1989) + 17(1996).

10. Lexikonok, térképek, szótárak

10.1. Hazai életrajgyűjtemények. Felveendő lenne: Domokos Péter szerk., *Finnugor életrajzi lexikon*. Bp., 1990. Lehet, hogy e lexikont, amely sok külföldi tudósról és főbb publikációikról is tájékoztatást ad, a 6.6-os (Nyelvtudományi, filológiai bibliográfiák) alfejezetben is meg kellene említeni. Esetleg még ide kívánczok: *Personalia* (In: *Forschungssstätten für Finnougristik in Ungarn*, Bp., 1975, 141–165).

10.4. Történelmi lexikonok. Egyes korszakokra vonatkozó lexikonok közé feltétlenül megemlítendő a hatalmas lengyel vállalkozás, amely 1997-ben fejeződött be: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, I–VIII. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961–1997). Gazdag irodalom a címszavak végén. (Ism. Knieszsa István, *Hungarica im Lexikon der slawischen Altertümer*, StSl. 1965, 11–26). Ezen kívül még esetleg: Jan Filip et al., *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte*

Europas. I–III. (Praha–Nitra, 1966–1998); *Enciclopedia arheologiei și istoriei veché a României*. I(A–C) – (București, 1994 –); *Kirilo–Metodievška enciklopedija*, I(A–Z), II(I–O), (Sofia, 1985, 1995); az öt kötetre tervezett *Slavjanskije drevnosti*, I(A–G), II, (Moskva 1995, 1999). Magyar történeti lexikonokhoz (291. old.) még: Zsámbéki László, *Magyar művelődéstörténeti lexikon* (az 1937-es szegedi kiadás átdolgozott forrásjegyzékkel közreadott változata. Bp., 1986).

10.6. Térképek. Magyarország szomszédos államokban készült történeti atlaszok, amelyek nyilván magyar szempontból is érdekesek lehetnek, említést érdemelnek, például: Władysław Czapliński – Tadeusz Ladogórski, *The Historical Atlas of Poland* (Warszawa – Wrocław, 1986); Jósef Wolski et al., *Atlas historyczny świata* (Warszawa – Wrocław, 1986); *Atlas pentru istoria României* (București, 1983). A fiatalon elhunyt bolgár tudós alábbi tudományos munkáját esetleg itt is meg lehetne említeni: P Koledarov, *Političeska geografija na srednevekovnata bălgarska dăržava*, I–II. (Sofia, 1979–1989).

10.7. Szótárak. Gombocz-Melich-féle magyar etimológiai szótárhoz hozzáírandó, hogy félbemaradt és az utolsó füzet a G-betű elejéig jutott. Az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*-nek megvan már a III. kötet (Band III. Register. Bp., 1997).

Sajtóhibák, tollhibák, amelyeket kivált a kötet jellegénél fogva minimálisra kellene csökkenteni, néha felbukkannak idegen nyelvű szavaknál, címeknél.

Az a benyomásom, hogy kiadványunkban a helytakarékoság érvényesült, s ez az áttekinthetőség rovására ment, amire már fentebb utaltam futólagosan. A legtöbb fejezetben, illetve alfejezetben valamilyen szempont alapján — ábécé sorrendben, tematikai csoportosításban vagy megjelenés szerinti időrendben — történik a tételek felsorolása, de megfelelő tipográfiai gondoskodások időnkénti hiánya miatt néha nehezen és lassan igazodik el az ember a sok cím tengerében. A kövér, félkövér, nagy, dőlt stb. betűk többszöri megfelelő alkalmazása, amelyhez ugyan egyes fejezetekben s alfejezetekben néha folyamodtak a tételek felsorolásában, talán szerencsésebb lett volna.

Bárki, aki kicsit lapozgatja az előttünk fekvő kötetet, bizonyára tud a fentiekhez hasonló — saját egyéni szempontból kiinduló — apró kiegészítéseket tenni. A Kosáry névvel fémjelzett — közel félévszázaddal korábban kedvezőtlen körülmények között egymaga elvégzett — *Bevezetés* felrészítéséhez, átdolgozásához mindenesetre több munkatársra és lektorra van és lesz szükség, akik maguk is egy szűkebb szakterület művelői.

A jelen kötetből is kitűnik, hogy a magyar történettudomány közel egy évtizede már elállt a külföld tájékoztatásától, hiszen a nagyjából 5 évente megjelent idegen nyelvű bibliográfia az 1989-essel ért véget. Az *Acta Historica*-t, amely a világ nagy könyvtáraiban fellelhető és éves termésként adott tájékoztatást, gyakorlatilag megszűntnek kell tekinteni, ami azt jelenti, hogy Magyarországon nincs rendszeresen megjelenő idegen nyelvű történeti szakfolyóirat, amelynek szerepét az igen rövid életű *Danubian Historical Review* átvállalta volna. Nagy kár, hogy Magyarországon jelenleg kurrens történeti bibliográfia sincs – ha az utóljára 1995-ben megjelent 1993-as bibliográfiát félbemaradtnak kell tartani. Ez hátrányos következményekkel is járhat a 21. századi Közép- és Kelet-Európa történettudományának fejlődésében és a magyar történettudomány rovására is mehet. Ezért is sürgető a Kosáry-féle *Bevezetés* teljes darabjainak mielőbbi megjelentetése.

A fentebb említett *Historische Bücherkunde Südosteuropa* című könyv Kosáry *Bevezetés*-ének 1. kiadását Magyarország történelmének első összefoglaló és szisztematikus bibliográfiájának, a magyar „Dahlmann-Waitz”-nak nevezte. Az utóbbi német kiadványnak, a múlt században napvilágot látott *Quellenkunde der deutschen Geschichte*-nek felrészítésén nem egy személy, hanem sokan dolgoztak, és ahogy Kosáry is hivatkozik rá (244. old.), az újabb, 8 kötetes hatalmas munkához 3 kötetes mutató is elkészült néhány évvel ezelőtt; 1999-ben pedig a *Wegweiser* is napvilágot látott a 12. kötetként. Kosáry azt írja a saját vállalkozásáról: „Ha e sorozat, alapként, egyszer létrejön, a további, újabb kiegészítések időről időre pótfüzetekkel is megoldhatók. De ezzel majd, ha jónak látja, az utókornak kell foglalkoznia”. Természetesen jónak, nélkülözhetetlennek látjuk, sőt úgy vélem, hogy a teljes mű rövidített változatát is érdemes idegen nyelven megjelenteni, amivel tájékoztatni lehetne a külföldi kollegákat a magyar történet forrásairól és irodalmáról, de előbb e sorozat minden kötete mihamarabb készüljön el. Csak elismeréssel szólhatok a most ismertetett remek kötetről, és remélem, hogy a sorozat mihamarabb teljessé válása és megjelentetése után nem lesz szükség a most ronggyá olvasott 3 kötetes 1. kiadás reprintben való megjelentetésére.

Milov, L. V.

VELIKORUSSZKIJ PAHAR I OSZOBENNOSZTYI ROSSZIJSZKOVO ISZTORICESZKOVO PROCESSZA

Moszkva, 1998. Rosszpén, 574 o.

A NAGYOROSZ FÖLDMŰVES ÉS AZ OROSZORSZÁGI TÖRTÉNETI FOLYAMAT SAJÁTÓSÁGAI

A 18. századi Oroszország európai része nagyorosz parasztságának teljes mezőgazdasági termelési ciklusbeli tevékenységét és mindennapi életét először vizsgálják úgy, hogy konkretizálód-
nak a bonyolult elméleti tételek és a nyugat-európai fejlődéssel összehasonlítva feltárul az orosz történeti evolúció sajátossága. Ráadásul kiemelnénk, hogy Milovnak a természeti-földrajzi tényezőknek az orosz paraszti gazdálkodásra való hatásáról, a faluközösség funkcióinak szerepéről, a jobbágyrendszer és a kapitalizmus genezisééről és működéséről kifejtett gondolatai az 1980-as, sőt a 90-es évek elején is „meglehetősen eretneknek” számítottak. Lásd pl. N. A. Gorszkajával közös írását az Isztorija SzSzsZR 1982/2. és önálló tanulmányát a Voproszi Isztorii 1992/4–5. számában. A szerző résztanulmányai és évtizedes kutatásai biztos alapot nyújtanak mostani munkájához.

Milov óriási levéltári forrásbázisából kiemelnénk az Általános földméréshez fűzött megjegyzéseket, az egyházi birtokok szekularizációjával kapcsolatos ún. tisztí leírásokat, a Szabad Gazdasági Társaság kérdőíves anyagait, az egyes kormányzóságok helyrajzi dokumentumait és a földbirtokosok intézőiknek adott instrukcióit. A publikált források közül külön figyelmet érdemelnek az első orosz agronómusok (így A. T. Bolotov és I. I. Komov) munkái és a gazdag memoárirodalom. Lényeges, hogy a szerző az utóbbi (szubjektívebb) anyaggal kapcsolatban körültekintő forráskritikát alkalmaz. Milov, hogy a 18. századot megelőző és követő folyamatokat is bemutassa; régebbi okiratokat és kataszterkönyveket is felhasznál műve megírásához.

A mű két részre tagolódik. Az elsőben 11 „vázlatban” tárgyalja a nagyorosz paraszti termelést, a másodikban pedig az orosz késő feudalizmuskori gazdasági-társadalmi és politikai fejlődés sajátosságait elemzi a szerző. Megjegyezzük, hogy a minden részében alapos és újszerű könyvet a sok „alfejezet” miatt nem tartottuk célszerűnek és megvalósíthatónak úgy bemutatni, hogy minden szerkezeti elemére kitérjünk, hanem a paraszti agrártermelés és életmód azon sajátosságaira utalunk, amelyekkel Milov az oroszországi történeti folyamatot és a kiformálódására ható tényezőket jellemzi.

A szerző, mint arra bevezetőnkben rámutattunk, már több korábbi művében, miként itt is, azon az állásponton van, hogy az éghajlati és a talajviszonyok döntően befolyásolták a paraszti munkát és mentalitását. Milov kiemelkedő érdeme, hogy az orosz történetírásban először mutatja be a nagyorosz paraszti munkaciklus egymást követő részeit (ma úgy mondanánk: a humán erőforrások sajátos mozgósítását), kialakulásuk okait és munkavégzési szabályokban történő rögzülésüket. A zord klimatikus és talajviszonyok a nagyorosz földművest (nyugat-európai sorstársaival ellentétben) arra készítették, hogy a rövid mezőgazdasági munkaciklusban intenzíven, reggeltől estig és a teljes családi munkaerőt igénybe véve dolgozzék. Milov rámutat, hogy a fentiek mellőzése nagyarányú termeléscsökkenéssel, ill. termés kieséssel járt. A szerző elemzi, hogyan alkalmazkodott a kelet-európai síkság orosz földművese a kíméletlen természeti feltételekhez. Lényeges kiemelnünk, hogy vizsgálódása regionális szemléletű és megállapításait konkrét adatokkal támasztja alá. A kistermékenységű talajok miatt fontos volt pl., hogy megfelelő talajmunkával legalább az eredeti termőképességet fenntartsák. Ugyanígy lényegesnek ítéljük a regionálisan és a termesztett növények szerint eltérő vetési időt, normát és vetéssűrűséget (115–136. o.). A műben plasztikus képet kapunk a szántástól a betakarításig/tárolásig terjedő munkaciklus eszközeiről és használatukról. A kemény munka ellenére az ország európai részén századokon át alacsony volt az átlagtermés; általában két-háromszoros maghozamról beszélhetünk. Azt talán kis túlzásnak véljük, hogy ebben nem annyira az alacsony paraszti földművelési kultúra, mint inkább a kedvezőtlen természeti körülmények játszottak közre. Nézetünk szerint mindkettő erősen determinálta a mezőgazdasági munka eredményességét.

Úgy véljük Milov nyomán nekünk is szólnunk kell a jaroszlavi kormányzóság rosztovi járásának gyümölcs- és konyhakertészetéről, amit ezen agrárágazat bölcsőjeként tartanak számon. A kor jellegzetessége, hogy a nagyvárosokban, sőt Moszkvában és Péterváron, és a városhatáron belül is voltak veteményesek. A melegágyi természetessel az orosz kertészek komoly eredményeket

értek el. A piacra történő zöldségtermesztéssel és a kertészettel minőségileg új tényezők jelentek meg ezen ágazatokban, amelyek a korábbi feudális művelési módszereken túllépve elősegítették a modernebb agrotechnika térhódítását (272–296. o.). Hangsúlyozni kell azonban, hogy az előbbieket mintegy kontrasztban álltak a más agrárágazatokbeli elmaradottsággal: így az akkor alapvetőnek minősülő gabonafélék termesztésének megkövült régi módszereivel.

Az állattenyésztéssel kapcsolatos kérdéseket Milov megalapozottan tárgyalja a másik ágazattal, a földműveléssel összefüggésben. A két ágazat valóban egy zárt rendszert alkotott, hiszen a mezőgazdasági területek termékenysége a trágyázás révén függött az állattartástól, az utóbbi pedig az adott régió kaszálókkel és legelőkkel való ellátottságától. A fenti területek északon és délen nagyobb mennyiségben álltak a parasztság rendelkezésére; magasabb termékhozamokat, jobb táplálkozást és alaposabb talajjavítást biztosítva. A többi régióban viszont a legelő-, rét- és az ebből következő trágyahiány egyfelől a mezőgazdasági területek termőképességének csökkenéséhez, sőt a talaj kimerüléséhez vezetett, másfelől a zord klíma miatt a hosszú istállóztató állattartásra kényszerült orosz parasztnak ehhez nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű takarmány, így épp a nagy tavaszi munkák idején csak gyenge igásállatokkal dolgozhatott. Megjegyezzük, hogy Milov 1992-es tanulmányában archív források és A. V. Csajanov nyomán (44–47. o.) már kiemelte a nem fekete földes területek parasztjai körében „hosszú ideje meglévő takarmányhiányt”. Mostani művében utal arra is, hogy mind a nemesi, mind a paraszti gazdaságokban, az áruteremelő állattenyésztést elősegítve, megkíséreltek jobb igás- és haszonállatokat kitenyészteni.

A bemutatott műben Milov részletesen szól a régiókénti településtípusokról, a parasztlakosság háziról, gazdasági épületeiről, öltözködéséről és étkezéséről. Az egyszerű ruházat jól tükrözte a többség szerény anyagi lehetőségeit. Pl. általában bocskort hordtak, a csizma jobban északon terjedt el, ahol az állattenyésztés magasabb szintet ért el. Noha a nagyorosz parasztság köz- és ünnepnapjainak között jelentős különbség volt, még a gazdagparaszti ételválasztéka is szegényesnek mondható. Milov utal arra, hogy az orosz belső területek falusi lakossága megfeszített családi munkával is hosszú időn keresztül csak legalapvetőbb szükségletei kielégítését érte el.

A szerző részletesen foglalkozik a nagyorosz parasztság megélhetési körülményeinek ún. kompenzációs mechanizmusával: a faluközösséggel (obscsina) és a jobbágyrendszer kialakulásának hatásával (418. o.). A földesurak intézőiknek adott instrukciói jól mutatják, hogy fenn akarták tartani a parasztporták „gazdasági működőképességét”. Pl. ügyelni kellett arra, hogy a portára rótt adó megfeleljen a parasztszalád teljesítőképességének. A faluközösség az egyetemleges kezesség révén felelt az adóbehajtásért, a mezőgazdasági munkák elvégzéséért és bizonyos védelmet (segítség) nyújtott az elemi csapásokkal és a szociális megpróbáltatásokkal szemben. Milov jól érzékelteti az obscsina dichotómiáját. Kiemeli, hogy még amikor az állami és a földesúri hatalom mintegy rátelepedett a faluközösségre, az intézmény akkor se csak a kizsákmányolás eszközeként, hanem a paraszti megélhetést biztosító (fentebb említett) kompenzációs mechanizmusként is funkcionált. Újszerű, hogy Milov szól pl. a bajba jutott parasztnak nyújtott földesúri természetbeni kölcsönökről, sőt a paraszti vállalkozások bizonyos bátorításáról, amiről eddig a szovjet történetírás hallgatott, vagy egyoldalúan magyarázta ezt a jelenséget. Természetesen a fentiekben szerepe volt annak is, hogy így több parasztság lehetett „a kizsákmányolás tárgya” és egyúttal nöhetett a nemesi birtokok jövedelmezősége.

A szerző eredeti módon (a természeti körülményekkel, az agrárviszonyok összetevőivel és az államhatalom belső és külső tényezőivel összekapcsolva) tárgyalja az orosz jobbágyrendszer és a kapitalizmus genesisét és működését egyes aspektusait. Megállapítja, hogy mind a földrajzi feltételek, mind a faluközösségi és a nemesi földviszonyok már a 15. sz. végétől a nagyorosz parasztság jobbágyi sorba döntése (zakreposcsenyije) irányába hatottak, azonban ez csak jóval később, jelentős állami erőfeszítések nyomán következett be. Az államnak egyébként sokkal nagyobb szerepe volt a gazdaságban, mint Nyugaton. Milov szerint a természeti feltételeknek a kapitalizmus kialakulására való hatását a szovjet történetírás csaknem figyelmen kívül hagyta, pedig úgy véli, hogy ezen tényezők fontos szerepet játszottak abban, hogy Oroszországban a manufaktúrák megkésve, felülről állami kezdeményezésre és jobbágyi kényszermunkát felhasználva jöttek létre. A nagyorosz paraszti minden (ipari) mellékfoglalkozása mellett megmaradt földművelőnek. A mezőgazdasági és az ipari tevékenység összekapcsolódása egyfajta sajátos munkamegosztási variánsként nem átmeneti állapot volt, mint általában Európában, hanem több mint egy évszázadon át, még az 1861. évi jobbágyfelszabadítás után is fennmaradt az orosz történeti folyamat egyik sajátosságaként.

A szerző olyan új megközelítéseket tartalmazó, hézagpótló alpművet alkotott, amit a továbbiakban nem nélkülözhetnek a történészek és a téma iránt érdeklődők. Az későbbi vitatéma lehet, hogy miként alakul a földművelés intenzifikálódásával a természeti tényezők szerepe.

Kurunczi Jenő

Für Lajos

A BERCELI ZENEBONA, 1784

Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 503 o.

1784. május 23-án Tiszabercel határában tekintetes és nemzetes Bessenyei Boldizsár uram „sok paraszt és nemes embereket magához hódítván”, úgy helyben hagyta a szintén helybeli birtokos Olasz Lajos uramat, hogy az „úgy öszve volt törve, hogy két hét múlva is olyan volt, mint a fekete posztó és fekütt belé”. Néhány hét múlva a Bessenyei család tagjai Bercel község szarvasmarhacsordáját hajtották rá Olasz uram kukorica földjére. A falu csordásának ezúttal Boldizsár öccse, György adott parancsot arra, hogy a jószágot a kukoricásba hajtsa. A marhákhöz hamarosan a sertések is csatlakoztak s egész nap a zsege növényt pocscélták. Még a télen, 1785 januárjában pedig a Bessenyei fivérek által felbízott parasztok az erdőben, favágás közben támadtak rá Olasz Lajos favágással megbízott jobbágyaira, fejszéiket elvették, elkergették őket, majd az elvett favágó eszközöket a korcsmárosnak eladva, árát elitták. Tett is panaszt a sértett a megyei hatóságnál, nem tagadták tetteiket a bepanaszoltak sem, sőt esetenként még kérkedtek is lépéseik sikerével, a vizsgálat mégis mérhetetlenül lassan haladt s végeredményben nem hozott eredményt a vétkesek megbüntetésében.

Rövidebb rész-tanulmányok (R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv, Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára) után Für Lajos vaskos kötetet szentelt a Bessenyei fivérek által keltett „berceli zenebonának”. Munkája az Osiris Kiadó Mikrotörténelem sorozatában jelent meg, a sorozat-névvel egyúttal utalva a kutatás és a közreadás módszerére is. A kötet kiadói fülszövege utal az új metódus fontosságát hangoztató Peter Burke-re, aki szerint mikroszkóppal kell megvizsgálni a múltat, hogy a tág értelemben vett történelmi távlatok, államok, nemzetek, osztályok szükségszerűnek látszó, de éppen ezért személytelen sorsa mögött megismerhessük a régvolt embereket, élettörténetüket, vagyoni helyzetüket, de még az eseményekben szerepet játszó külső tulajdonságaikat és jellemüket is. Úgy tűnik, a szerző gazdag forrásmagyot talált mind a berceli események részletes leírására, mind a mikrotörténelemben sem mellőzhető körülmények — előzmények és következmények — tisztázására. Ha például a konfliktusba (pontosabban a májusi verekedésbe) keveredett szereplőkre vonatkozó személyes adatokból indulunk ki, nem lehet kétségünk aziránt, hogy a tagbaszakadt, mázsás súlyt meghaladó Bessenyei Boldizsár uramnak egyáltalán nem kellett félnie attól, hogy az alacsony termetű, vékonydongájú Olasz Lajos fizikailag próbál kárpótlást venni sérelmeiért. Értetlenül állunk viszont szemben azon tényekkel, hogy miért csatlakozott mindig tucatnyi (vagy akár több) falubeli a hatalmaskodóhoz, míg az áldozat mindig egyedül maradt, vagy hogy miért provokált újabb konfliktusokat éppen a sorozatosan alulmaradó panaszos. Für Lajos kötete a fentiek magyarázatában nem szorítkozik az események és a velük közvetlenül kapcsolatban álló körülmények előadására, hanem széles áttekintést nyújt a magyar falu 18. század-végi állapotáról.

Elsődleges szándéka természetesen a zenebona helyszínéül szolgáló község, Bercel viszonyainak bemutatása. Név szerint ismertet meg bennünket a falu nemeseivel, táblázatokból tudjuk meg, hogy e birtokosok hány jobbággal, zsellérral rendelkeztek, milyen vagyoni körülmények között éltek. Az úrbérrendezés felmérései után a falut lakó jobbágyokhoz visznek közelebb. Fény derül a gazdálkodás legfőbb sajátosságaira is. Megtudjuk, hogy Bercel határa nem kényeztette el a település földműves lakosságát. Szántója viszonylag kevés volt, s e szűk területet is gyakorta öntötte el a Tisza áradása. Sokszor állt víz alatt a falu rétje és legelője is. A lakosok sokszor kényszerültek arra, hogy földet béreljenek a szomszédos községek valamelyikében. Éppen ezek a környező falvak (Gáva, Paszab, Ibrány) szolgáltatják az első, közvetlen adatokat a vizsgált település viszonyainak értékeléséhez, a környező világgal való összehasonlításához. Az összehasonlítás több fokozatú. A Szabolcs megyei Rétköz szolgáltatja a legszűkebb kört, ami majd a megye más részeire, sőt a tágabb régióra, Északkelet-Magyarországra is kiterjed. Az összehasonlításban használt adatokat a szerző természetesen nem feltétlenül saját kutatásaiból meríti, hanem fel kell használnia a szűkebb vagy tágabb térség meggyéire vonatkozó modern szakirodalmat is.

A kötet első nagyobb egységében (de azért külön fejezetben) kap helyet a falu nagyobb részét birtokló, vizzályba bonyolódó két földesúri család ismertetése is. A Bessenyeiekről megtudjuk, hogy őseiket a 13–14. századig lehet visszakövetni, s hogy csillaguk sok évszázad középszerűsége után éppen a 18. század közepe táján látszott felragyogni. Bessenyei Zsigmondnak 10 gyermeke született, 8 fiú és 2 leány, s a deli természetű fiúk közül hárman is bekerültek a Mária Terézia által alapított bécsi magyar testőrségbe (Sándor és Boldizsár egyaránt 1764-ben, György 1765-ben). A tagbaszakadt Boldizsár azonban nem sokáig maradt. Öt éves kötelező szolgálatának letelte után 1769-ben máris hazatért. (Leszerelésének egyik oka állítólag az volt, hogy nehezen tudtak olyan lovat találni, amelyik elbírna volna). Sándor idővel átlépett az egyik császári ezredbe s csak az 1790-es években tért haza. Öccsük, György bécsi pályája viszont ígéretesen alakult. A Bercelen hatalmaskodó fivérek egyike ugyanis az akkor már híres íróval, a magyar felvilágosodás úttörőjével. A kicsinyes falusi csetepatéba bonyolódott, sőt, annak bizonyos — rokonszenvesnek egyáltalán nem nevezhető — elemeiben (a csorda ráhajtása Olasz uram kukoricására) kezdeményező szerepet játszó író berceli szereplése bizony nehezen egyeztethető össze a magányos remeteségeről kialakított képpel. Az esetről felvett jegyzőkönyvekből nem a felvilágosodás fennkölt eszméinek hirdetője, hanem egy durva, erkölcsi szabadosságra hajló, hatalmaskodó vidéki birtokos bontakozik ki előttünk. A Bessenyei fivéreknek a tanúvallomásokban idézett mondataiban sem a magyar tudományos nyelv gondos ápolásának igényével találkozhatunk, bár az ízes káromkodások kétségtelenül nyelvünk bő korszakával ezelőtt is meglévő gazdagságát dicsérik. György (ekkorra bizony már csak elképzelt) felső kapcsolatait az eset során legfeljebb az ellenfelekre zúdított fenyegetésekben merülnek fel.

A megye által kezdeményezett, majd a királyi tábla megbízottja által folytatott vizsgálat során jegyzőkönyvbe vett tanúvallomások számos, a Bessenyei család tagjaira terhelő adatot rögzítettek. Már a kortársak számára szinte kideríthetetlenek bizonyult, hogy mekkora a birtokuk, mivel a tömeges zálogba vagy bére adás és vétel számai alaposan összekuszálódtak. Bonyolította a helyzetet, hogy a nevezetes zenebona előtti években a nyolc fiúból négy meghalt s a túlélők még nem osztoztak meg az örökségen. A meg nem fizetett bérleti díjak és számos kölcsönük miatt alaposan eladósodtak, adósságuk megfizetésére azonban nem gondoltak. Az író György sem csak évdíjának megvonásától sújtva, de egy 1781-ben megindított aszúszőlő-borkereskedési vállalkozás kudarc-élményével és adósság-terhével tért haza. A szerző az 1780-as évek elején a fivérek kb. 30–50 ezer forintra növekedett adósságával három megyében található birtokaikról is mindössze évi 2,5–3 ezer forintnyi jövedelmet tud szembeállítani. A Bessenyeiek zavaros birtok- és pénzügyeik miatt birtokos társaikkal számos konfliktusba bonyolódtak, amelyeket rendszerint erőszakos lépésekkel kívántak rendezni.

A Bessenyei család jobban ismert múltjával szemben a rivális, Olasz Lajos származására vonatkozóan alig vannak adataink. Egy tehetős nemesi árva feleségül vételével került Bercelre, ahol gyorsan hozzáfogott birtokainak és jobbágyságának számának növeléséhez. Perceptor (pénztárosi) állásával felfelé indult a közéleti pályán is. Igyekezett javítani faluja viszonyain, hidat és töltést építtetett, amelyen az addig esős időben szinte megközelíthetetlen települést jobban elérhetővé tette. Határozott kézzel nyúlt bele a gazdálkodás hagyományos, megváltoztathatatlanok ítélt rendjébe: legelőket töretett fel, bevettette az ugart. A könnyelmű életet élő Bessenyeiekkal szemben az újat, a tudatos gazdálkodást képviselte. Csakhogy amíg György úr és testvérei hagyományos életfelfogásába belefért, hogy időnként a falu jobbágyságának védelmezőiként lépjenek fel, addig Olasz Lajos erőszakossága, kíméletlensége egyaránt sújtotta jobbágyságait és birtokostársait. Mind az 1784-i veredékes ürügyűül szolgáló dinnyeföldet, mind a csorda által felprédált kukoricást a község közlegelőjéből hasította ki, csökkentve ezzel a falusiak legeltetési lehetőségeit. A számos erőszakos cselekedettel vádolt Bessenyeiekről egyetlen esetben igazolódott, hogy jobbágyságukat bántalmazták. Riválisa azonban rendszeresen büntette a parasztokat, még a falusi bírók sem menekültek meg a derestől, akár saját jobbágyságai voltak, akár másoké. Ezért maradt egyedül sorra az összetűzésekben, míg ellenfele mögött tömegek sorakoztak fel. Természetesen azonban nem engedhette meg, hogy törekvéseit feladja, s ezzel beismerje vereségét. A visszavonulás anyagilag is káros lett volna számára, hiszen jobbágyságai kiszípolozásával jövedelme egyetlen falujából elérte azt a két és fél ezer forintot, amit a Bessenyeiek három megyében lévő birtokaikról összesen be tudtak szedni.

A vaskos kötetben a kortársak számára is bonyolult, csak a körülmények alapos feltárása révén megérthető tények (mint Olasz Lajos magánossága) fordulatot, élvezetes, már-már krimiszerű előadást kapnak. Addig-addig vádoljuk a hatalmaskodó Bessenyeieket és sajnáljuk a megtépzott Olasz Lajost, míg ki nem derül, hogy jellemük korántsem olyan egyértelmű, mint kezdetben gondoltánk. A fordulatok feltárásában persze a források nem mindig segítik egyértelműen a szerzőt,

mivel a tanúvallomások sok ellentmondással adják elő a történeteket. Ellentmondásaik oka lehet az, hogy a gazdájuk verését tétlenül, bizonyára rejtett kárörömmel szemlélő Olasz-alkalmazottak és -jobbágyok a vizsgálat során már ritkán mertek Bessenyei uram mellé állni. Az ellentmondások feloldása így többnyire az utókor történészenek feladata marad. De míg a korabeli agrárviszonyok feltárásában segítséget nyújthat az összehasonlítás, a szomszéd falvak vagy a tágabb környezet példája, addig a konkrét események ellenőrzésére nem nyílik ilyen lehetőség. A szerző sok esetben kénytelen bevallani, hogy nem tud egyértelmű megoldást nyújtani, nem tud dönteni a források ellentmondásaiban. Mindez nem akadályozza abban, hogy a szereplőket szinte személyes ismerősként kezelje s velük szemben néha szubjektív érzéseit is kifejezze. Olasz Lajos szépenév feleségéről, Komáromy Barbaráról is némi szomorúsággal állapítja meg, hogy külsejéről (megfelelt-e ez a kellemesen hangzó névnek, vagy a messziről jött törtető ifjú kizárólag öröksége miatt vett feleségül egy csúnya lányt) semmit nem tudunk.

A nyitva hagyott kérdések persze nem csökkenthetik a munka értékét. A valóban mikroszkopikus szintű vizsgálat minden bizonnyal a különféle (országos, helyi, egyházi) levéltárakban a jelen pillanatban elérhető valamennyi levéltári forrás felhasználásával történt. A szerző ott sem bízta magát egyetlen forráscsoportra, ahol pedig ezt a gyakorlat megengedte volna. Kutatásainak így fontos eredménye, hogy kétségessé tette eddig megbízhatónak vélt források pontosságát, mint például a Mária Terézia korabeli úrbérrendezéshez kapcsolódó felmérését. A II. József fele népeségösszeírás jobbágyságra vonatkozó adatai a vizsgált falvakban sokkal több jobbágyot és zsellért találtak, mint amennyit az úrbérrendezéskor rögzítettek. A szerző ennek alapján — talán kicsit keményen is — arra a következtetésre jutott, hogy „a zselléreket illetően a tabellák adatai tájainkon egyszerűen használhatatlanok, a valóságnak még csak a torzított tükörképe sem rajzolódik ki belőlük” (44. lap). Más esetekben viszont éppen az általa használt módszerrel fordulhatunk eddig alig használt forrásokhoz és juthatunk új ismeretekhez, amelyek azután nemcsak az általánosságok helyi visszatükröződését engedik láttatni, hanem a múlt szereplőihöz, cselekedeteikhez, gondolataikhoz, néha még érzéseikhez is közelebb visznek.

ifj. Barta János

Eugenia Glodariu

ASOCIALE CULTURALE ALE TINERETULUI STUDIOS ROMÂN DIN MONARCHIA HABSURGICĂ (1860–1918)

Biblioteca Musei Napocensis XVII.

Cluj-Napoca, 1998. 416 o.

A ROMÁN EGYETEMISTÁK KULTURÁLIS SZERVEZETEI A HABSURG MONARCHIÁBAN 1860–1918

Magyarország sajátos, a nemzetiségi problematikával terhelt történeti fejlődése, területi változásai következtében számos olyan szakmai kérdés van, melynek értékelése hangos vitákat eredményez Magyarország és a környező országok („utódállamok”) különösen Románia és Szlovákia történészei között. Jóllehet 1990 óta Románia történetírásában is megjelentek új hangok, a többséget változatlanul a régi sztereotípiák jellemzik, melyeket politikai érdekek, esetenként nacionalista érzelmek, sőt indulatok motiválnak.

Számos olyan munka születik a szomszédos államban is, mely a Magyar Királyság, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia területén élő románság történetének egyes kérdéseit dolgozza fel. Ezek sorába tartozik Eugenia Glodariu munkája. A történész, az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum munkatársaként, az 1960-as évektől kezdődően kutatta a Monarchia román diákjainak kulturális szervezeteit, ezek politikai, közéleti szerepét és hatását a román társadalomra. A most bemutatott kötet, ennek a kutatómunkának az eredménye. A témával foglalkozó eddigi tanulmányokkal ellentétben, amelyek e problémának csak egyes részleteit dolgozzák fel, Eugenia Glodariu teljes és átfogó képet nyújt az erdélyi, a bukovinai, a bánági és a magyarországi román diákok szervezeteiről.

A kötet olyan közegben jelent meg, amely a román-magyar viszonyok pozitív átértékelését gyakran hevesen elítéli, és olyan időszakban, amikor a román-magyar politikai kapcsolatok a javuló tendenciák ellenére sem voltak felhőtlenek, ez pedig hozzájárult ahhoz, hogy a szerző a régi megkö-

zeltések alapján ítélje meg a korabeli román diákság kulturális szervezeteit. Amellett, hogy részletesen ismerteti működésüket, mindenekelőtt arra törekszik (talán túlzott nemzeti érzésektől fűtve), hogy kiemelje a román diákszervezetek hátrányos helyzetét, és mindezért a magyar kormányt kárhoztassa.

Ami a felhasznált forrásokat illeti, Glodariu kutatásokat végzett a bukaresti, a brassói, a szebeni, az aradi, a gyulafehérvári és a kolozsvári levéltárakban, gyakran említi a kor sajtótermékeit pl.: *Gazeta Transilvaniei*, *Albina*, *Kolozsvári Közlöny*, *Ellenzék*. Ugyanakkor fontos szerepet kapnak az illető társaságok archívumai, a diákok megmaradt levelezései, egy-egy diákszervezetről már megjelent monográfia, a papneveldek és tanítóképzők monográfiái, a diákszervezetek évkönyvei, különböző statisztikai évkönyvek. A kötet egyik hiányossága, hogy nagyrészt csak román forrásokat használ. Nem merített például a magyar feldolgozósközből, illetve csak akkor, ha (az ő álláspontját igazolva) elmarasztalóan nyilatkoznak a román diákok magyarországi szervezeteiről, azok tevékenységéről.

Eugenia Glodariu összesen 48 diákszervezetet mutat be, ebből 17 egyetemi, 15 teológiai és tanítóképző, 16 pedig az egyházi és állami gimnáziumok diákjai által létrehozott szervezet. A nyolc fejezetben megismerkedhetünk külön-külön minden diákegyesülettel, megalakulásuk körülményeivel, a diákok kulturális és politikai tevékenységével. A szervezetek kereteinek és működésének bemutatása tekintetében a szerző elismerésre méltó, alapos munkát végzett. Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy fontos rész kérdésekre nem terjed ki a figyelme, továbbá a deskriptív jelleg dominál munkájában, az elemző-értékelő motívum szelektív módon érvényesül.

A monarchia politikai és kulturális helyzetéről a román történetírásban jól ismert, régi elméletet fogadja el: az 1860 és 1818 közötti korszakot két szakaszra osztja. Eszerint 1860 és 1867 között (az általa liberálisnak érzékelt intézkedéseknek köszönhetően) felélénkült a kulturális élet, 1867-ben azonban, miután Erdély elveszítette autonómiáját, a magyar kormány határozatai a magyarosítást szolgálták, melynek következtében 1867 és 1818 között a Magyarországon élő románság politikai helyzete folyamatosan romlott. A szerző figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a dualizmus korában sem zárultak be az egyetemek kapui a román diákok előtt, több diákszervezet pedig 1867 után alakult meg.

Külön fejezet foglalkozik az egyetemeken, a gimnáziumokban, a papneveldekben és a tanítóképzőkben tanuló román diákok számának pontos kimutatásával, viszont nem találunk semmilyen utalást a diákok származási helyére, szociális és társadalmi helyzetére. Azaz nem elemzi, milyen társadalmi környezetből rekrutálódnak a magyarországi iskolák román diákjai, jóllehet ez a kérdés nagy fontosságú a román társadalom fejlődése, a mobilizáció érvényesülése szempontjából.

A diákszervezetek bemutatásakor először az egyetemek, majd a teológiák és tanítóképzők, végül pedig a gimnáziumok szervezeteivel ismerkedhetünk meg, különös tekintettel működési szabályzataikra, kitűzött céljaikra, összejöveteleik jellegére és pénzforrásaikra.

A nemzeti-kulturális, illetve a politikai tevékenységet két különálló fejezetben ismerteti, annak ellenére, hogy ezek szoros kapcsolatban voltak egymással. A diákszervezetek kulturális tevékenysége között említi a könyvtáralapításokat, a már meglévőök bővítését, az irodalmi esteket, ahol európai és román írók műveivel ismerkedtek meg. Ezeknek a kulturális összejöveteleeknek is volt politikai céljuk, habár ezt a szerző nem emeli ki. Az ilyen alkalommal megvitatott témák szoros kapcsolatban voltak az aktuális politikai kérdésekkel. Nemzeti-kulturális tevékenységnek számítottak a nyílt rendezvények, pl. a bálók, melyeket kezdetben csak pénzszerzés céljából szerveztek, végül azonban (más lehetőséggel nem rendelkezvén) a magyarországi románság fontos politikai összejövetelivé váltak. A szerző ide sorolta a diákok nyári tevékenységét is, melynek keretében a román falvak népeinek „felvilágosításán” munkálkodtak.

A diákok politikai tevékenységét a hatodik fejezet tárgyalja. Jóllehet Eugenia Glodariu nem hangoztatja, mégis úgy tűnik, ezt tekinti a könyv legfontosabb részének. Az egyetemi szervezetek nem politizálhattak legálisan, mégis megtalálták a módját annak, hogy politikai nézeteiket nyilvánosságra hozzák és terjesszék. A monarchia román diákjai számára a politikai mozgásban való részvétel csakis a kulturális társaságok által vált lehetővé, amit a diákok ki is használtak.

A politikai események (a szerző szerint) nagy hatással voltak a diákszervezetek mindennapjaira. Különösen három eseményről állítja, hogy azok nagy mértékben átalakították a román nemzeti törekvések geopolitikai környezetét, és radikalizálták a fiatal román értelmiség politikai céljait. Elsőként Moldva és Havasalföld 1859. évi egyesülését említi olyan eseményként, amely a Monarchia román lakosságát is lelkesedéssel és reménnyel töltötte el. Ezzel szemben az 1867-es kiegyezés elkeseredettséget és politikai megosztottságot eredményezett. A harmadik esemény, az 1877–1878-as orosz–török háború, melynek eredményeként Románia elnyerte teljes függetlenségét. A szerző vé-

leménye szerint ez az esemény döntő fordulatot hozott a Monarchiában élő románok politikai céljait illetően. Egyre gyakoribbá váltak a találkozások az akkori Romániában és a Monarchiában élő románok között, ami erősítette a végső egyesülésbe vetett hitet, egyben elősegítette a megvalósítás előkészítését. Nyilvánvaló, hogy Glodariu nem tud, vagy nem akar elszakadni attól a történelmi mítosztól, amely a három középkori román (sic!) ország (Moldva, Havasalföld és Erdély) egységét hirdeti.

A diákok különféleképpen vettek részt a politikai életben. Ennek egyik módja a románság történelméhez kapcsolódó események megünneplése, a román nép hőstetteinek dicsőítése volt. Erre került sor pl. az 1848-as forradalomról, különösen a balázsfalvi nagy nemzetgyűlésről történő megemlékezés során, amely alkalmat adott arra, hogy megújítsák hűségüket a balázsfalvi nyilatkozat mellett. Hasonló ünnepség volt az 1859-es egyesülés, valamint az 1877–1878-as függetlenségi háború kitörése alkalmából, majd azok évfordulóin. A diákság politikai törekvéseit tükrözik azok a levelek és hivatalos nyilatkozatok is, amelyekben üdvözölnek vagy elítélnék bizonyos eseményeket. Nagyon jó példa erre, hogy a pesti román diákok levélben üdvözlik George Barițiu-t, aki 1866-ban nyilatkozatot intézett a bécsi Kancelláriához, amelyben tiltakozott Erdély és Magyarország egyesülése ellen. Az 1877–1878-as függetlenségi háború során rengeteg román diák szökött át a határon, hogy önkéntesként vehessen részt a háborúban.

1892-ben megalakult az *Erdélyi és Magyarországi Román Diákok Bizottsága*, melynek székhelye előbb Bécsben majd Grazban volt. Vezetője A. C. Popovici, a *Replika* c. lap egyik szerkesztője, akit 1893-ban államfogházra ítélték felbujtás vádjával. A *Replika* talán az egyik leglátványosabb politikai megnyilvánulása volt a román diákoknak. 21.000 példányban, különböző nyelveken terjesztették szerte Európában, hamis képet alkotva a magyarországi románság helyzetéről.

A következő esemény, amely megmozgatta a román diákságot, a memorandista mozgalom volt. 1894-ben, a Bécsbe érkező román delegációt budapesti és bécsi román diákok fogadták. Szintén 1894-ben létrehozták a *Magyarországi és Erdélyi Fiatalok Ideiglenes Bizottságát*, Szében székhellyel. Célja: egy közös program kidolgozása a memorandisták bírósági perével kapcsolatosan. Két okmányt készítettek, amelyekben tiltakoztak a per és a magyar kormány politikája ellen. Ennek eredményeként 1895-ben a budapesti *Petru Maior* diákszervezetet egy időre be is tiltották. A román diákok elutasították a milleneumi ünnepségeken való részvételt, sőt tüntetéseket terveztek a magyar kormány politikája ellen. 1907-ben a Lex Apponyi, 1908-ban az Andrássy-törvények ellen tiltakoztak. 1908 és 1910 között fontos szerepet vállaltak a Román Nemzeti Párt és az ASTRA által meghirdetett programban, az analfabetizmus felszámolásában. A nyári szünetekben a román falvak lakóit írni és olvasni tanították. Az első világháború alatt már nyíltan hirdették a kitűzött célt, a Romániával való egyesülést. Sokan, akik hadifogságba estek, később a román hadsereg oldalán harcoltak tovább. Fontos szerepet vállaltak az 1918. december 1-jére meghirdetett gyulafehérvári nemzetgyűlés megszervezésében.

Egyoldalú képet fest a szerző a román diákszervezetek kapcsolatairól. Túlbecsüli a román, szerb és szlovák diákszervezetek kulturális és politikai tevékenységét, szembeállítva őket a magyar és német diákok szervezeteivel. A nemzeti egységtudat fontosságára hivatkozva kiemeli a Monarchián belüli román diákegyesületek kapcsolatát a hasonló romániai szervezetekkel. Másrészt hangsúlyozza a szerb és szlovák diákokkal való, úgymond „tudatos” együttműködés jelentőségét, amelyet a közös, elnyomott sorsral indokol. Torzításnak tűnik az a lebecsülő véleménye, mely szerint a magyar és német diákszervezetek csak szórakozási lehetőséget biztosítottak tagjaiknak.

A szerző egyoldalúan, szubjektíven, kizárólagosan saját nemzeti szemszögéből ítéli meg a diákszervezetek munkásságát, illetve a magyar hatóságok reakcióját. Igaz, az előbbieket közvetlen módon nem befolyásolták a politikai életet, viszont előkészítették a románságot az 1918-as eseményekre, és egy új politikai vezető réteget neveltek. Összejöveteleiken az irodalom, a nyelv, a teológia és a filozófia mellett gyakori téma volt a román nép latin eredete, a dako-román kontinuitás, Roesler bírálata, Ștefan cel Mare és Mihai Viteazul dicsérete, a Horea-Cloșca-Crișan ellen elkövetett „igazságtalanság” bírálata. Találkozóik, melyeken 1868-tól már nem a kultúra, hanem mindinkább a politika került előtérbe, a nemzeti egységtudatot erősítették. Magyarországi és külföldi munkájukkal hozzájárultak az 1918-ban kialakult válságos helyzethez, a magyar állam szétválásához.

Ennek szellemében Eugenia Glodariu tanulmányának egyik vezető gondolata a román egység hirdetése. Ez a megközelítés még mindig a régi álláspontot vallja Erdély és Románia egyesülésével kapcsolatban, szemben az új értékelésekkel, melyek egyikét Lucian Boia (Romániában nagy vihart kavart) művében (*Történelem és mítosz a román köztudatban*, Bucuresti, 1997) olvashatjuk: „...az erdélyi románok inkább Erdély vagy a Kárpátokon túli egész román töredékterület (Erdély, Bánság, Bukovina), önállóságára törekedtek, mintsem az utópikusnak látszó egyesülésre. A Habsburg Mo-

narchia federalizálása realistább megoldásnak tűnt. Mindenesetre, az első világháborúig az Ausztria vagy Ausztria-Magyarország keretében létrehozandó autonómia elve sokkal gyakrabban és tisztábban jut kifejezésre a volt Dácia felélesztéséhez képest.''

Összességében megállapíthatjuk, hogy Eugenia Glodariu tanulmányát, mely átfogó és részletes leírást nyújt a Monarchiában működő román diákszervezetekről, (elfoglultságai ellenére) haszonnal forgathatják a románul tudó magyar történészek is.

Baumgartner Bernadette

Somogyi Éva

KORMÁNYZATI RENDSZER A DUALISTA HABSBURG MONARCHIÁBAN

(A közös minisztertanács, 1867–1906)

História Könyvtár. Monográfiák 8.

MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.

Igen nagy úrt tölt be Somogyi Éva könyve a magyar történeti irodalomban. Bár a kiegyezés teremtette közösügyi intézményrendszer értékelése hagyományosan a történeti kutatások homlokterében álló téma volt, de a kiegyezést születésének pillanatától kezdve övező kiélezett politikai vita jó ideig hátráltatta az intézmények mindennapi működési mechanizmusainak tárgyilagos vizsgálatát, az csak az utóbbi évtizedekben indult el. Ezen kutatások eredményei mindenekelőtt a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadásának jelenleg is folyamatban lévő munkálatai során elkészült kötetek német nyelvű előszóiban láttak napvilágot Komjáthy Miklós, Diószegi István és Somogyi Éva tollából. Somogyi Éva azonban amellet, hogy két részidőszak jegyzőkönyveit maga tette közzé, áttanulmányozta az 1867–1906 közötti időszak teljes minisztertanácsi iratanyagát, valamint az igen gazdag napló- és memoáriróadalom, illetve az érintett személyiségek hivatali és magánlevelezésének adatait. Elsőként vállalkozott arra, hogy átfogó képet adjon ebben a kötetében a közös minisztertanács működéséről, s hogy ezen időszak egészére vonatkozóan válaszokat találjon a már korábban feltett kérdésekre (Mennyire volt valóságos hatalmi centrum a közös minisztertanács; mennyiben volt felelős testület, s mennyire érvényesültek működésében a parlamentáris alapelvek; kikből állt a testület, s kormányt alkottak-e egyáltalán a közös miniszteri tárcák betöltői. Emellet azonban jelentős új szempontokkal is gazdagította eddigi ismereteinket.

Röviden áttekinti a közös, illetve a közös érdekű ügyek kezelésére hivatott minisztériumok létrehozását, bemutatja a kiegyezési államszervezet létrejöttének folyamatát, fokozatos formálódását. Áttekintést ad a külügyminiszternek a birodalom politikai irányításában tradicionálisan betöltött kitüntetett szerepéről a megelőző időszakban, s ennek nyomán Friedrich Ferdinand Beust báró külügyminiszter birodalmi kancellári ambícióiról. Részletesen tárgyalja a birodalmi kancellária felállításának tervét, s annak — a magyarországi és az ausztriai politikuskok tiltakozása nyomán — a közös külügyminisztériumon belüli „elnöki szekcióvá” való szelídülését. Kimutatja, hogy bár a magyar történetírás e terv mögött korábban kizárólag csak a magyar önállósági törekvések ellensúlyozásának tervét látta, Beust eredeti motívumai között kezdetben jóval nagyobb szerepet játszott az ausztriai belső politikai ügyekbe való beavatkozás igénye, mindenekelőtt a kiegyezési megállapodások ottani elfogadtatása és a szláv nemzeti mozgalmak föderatív törekvéseinek semlegesítése érdekében. Megismerkedhetünk a pénzügyminisztérium és a hadügyminisztérium létrehozásának főszereplőivel, a főképp az utóbbi esetében jellemző hatásköri vitákkal az uralkodó katonai kancelláriája, az 1869-től a hadsereg főfelügyelője tisztét betöltő Albrecht főherceg és a mindenkori hadügyminiszter között.

Az ezt követő két fejezetben Somogyi Éva mintegy kézzelfogható közelségbe hozva mutatja be a közös minisztertanács tevékenységét. Elemzésében a működésnek igen szűkszavú és inkább a „tiltott területek” meghatározására összpontosító törvényi szabályozása (s a magyarországi és ausztriai vonatkozó törvények nem lényegtelen eltérései) mellet a mindennapok ügymenetéből kialakuló szokásjogra és gyakorlatra irányítja a figyelmét, aminek e szerv esetében — melynek mindvégig nem volt belső szabályzata, állandó székhelye, rendszeresített ülésrendje — rendkívül fontos szerep jutott. A joghézagok teremtette politikai játékkeret minden résztvevő igyekezett a napi gyakorlat elemeivel számára kedvező módon kihasználni.

Somogyi Éva állásfoglalása szerint — bár, mint hangsúlyozza, a számbevehető nyilatkozatok nem egyértelműek — a közös minisztertanácsnak csak a közös miniszterek voltak tagjai. Egészen az 1880-as évekig a két országos miniszterelnököt nem feltétlenül hívták meg az ülésekre, s ez utóbbi tanácskozásokat a „tulajdonképpen minisztertanács”-tól megkülönböztették a „kombinált”, illetve „megerősített” minisztertanács megnevezéssel. Ezt követően azonban — erősíti meg Diószegi István korábbi megállapítását — valóban szinte állandó résztvevőnek tekinthetjük őket, de az egyetlen nélkülözhetetlen résztvevő továbbra is a minisztertanácsot összehívó közös külügyminiszter. Elemzi Somogyi Éva az uralkodó részvételét és szerepét is a közös minisztertanács tevékenységében. Megállapítja, hogy az idő előrehaladtával határozottan csökkent az uralkodó érdeklődése, jóval kevesebbszer jelent meg személyesen az üléseken, jórészt csak katonai ügyek tárgyalásánál, s akkor is inkább már a szükséges konszenzusos megállapodás végső fázisában, mintegy annak ünnepélyes deklarálásaként. Maga ritkán nyilvánított véleményt, az esetek túlnyomó többségében megmaradt a megkérdőjelezhetetlen tekintélyű elnök szerepében.

Részletesen körvonalazza Somogyi Éva a közös minisztertanács hatáskörét, az általa tárgyalt ügyek sorát. Statisztikai adatokkal szemlélteti a tematika hangsúlyait: A kezdeti időszakban a minisztertanács tevékenysége sokkal sokszínűbb volt, Andrásy külügyminiszterségétől kezdve azonban már a közös költségvetés vitájának egyértelmű túlsúlya jellemzi az üléseket.

A külpolitika fő irányelveinek kidolgozása, illetve a lényegi döntések meghozatala nem a közös minisztertanácsban történt, annak ellenére sem, hogy a kiegyezési törvények tartalmazták, hogy a külügyminiszter a két ország miniszterelnökének a befolyásával kell intézze ezen ügyeket. Kivételek azonban akadtak, például az 1870-es porosz-francia háború időszakában, ahogy arra már Diószegi István is felhívta a figyelmet. Ezt követően azonban a külügyek jórészt a közös költségvetés megvitatása előtt a tájékoztatást s nem a véleménycserét célzó külügyminiszteri expozék formájában kerültek elő a tanácskozásokon. Somogyi Éva viszont felhívja a figyelmet arra is, hogy egyes külpolitikai kérdésekről gyakran szó esett más jellegű napirendi pontok kapcsán is.

A hadügyek területén sem a minisztertanácson születtek a meghatározó döntések, sokkal inkább az ún. katonai konferenciákon, az uralkodó által összehívott ad hoc testületek konzultációit követően az uralkodó dolgozószobájában. Azonban ez a parlamentáris rendszeren kívül álló „külön katonai kormányzat” sem volt mindenható. Mutatja ezt a századfordulón a hadseregreform ügyének kátyúba jutása a két kormány, illetve a két parlament ellenzésének nyomán. A közös minisztertanácsnak elsősorban azon esetekben lehetett bizonyos vitafórum szerepe, ha a két kormány közötti nézeteltérés, illetve konfliktus feloldására volt szükség (például Tisza Istvánnak 1903-as hadügyi javaslatai kapcsán).

A közös költségvetési javaslat kialakítása és a delegációk elé jóváhagyásra terjesztése volt az az egyetlen terület, amelyen a közös minisztertanács megkerülhetetlen volt. Ugyanakkor — a delegációkkal együtt — a minisztertanács sem tudta szankcionálni az elfogadott költségvetés betartását: A katonai kiadások előirányzatainak rendszeres túllépésénél mindig tudtak alkotmányos megoldást találni, de nemigen tudták a katonai költségeket az előirányzatok keretei közé visszacsorítani. Somogyi Éva ennek kapcsán áttekintést ad a közös költségek megoszlásáról, ezen belül a katonai kiadások gyors ütemű emelkedéséről.

Csak kivételes esetben kerültek államjogi kérdések a közös minisztertanács napirendjére. Három konfliktust elemez a szerző: a határőrvidék visszacsatolását Magyarországhoz az 1870-es évek elején, a csehekkel tervezett államjogi megegyezés Hohenwart-féle kísérletét és a magyarországi 1905-ös alkotmányjogi válságot. Mindhárom esetben megállapítható, hogy a döntést az uralkodó hozta meg, az első esetben éppen a közös minisztertanács álláspontja ellenében. A másik két kérdésben — különböző összetételben — az uralkodó csak mintegy „koronatanácsként”, saját személyes tanácsadóiként kérte ki miniszterei véleményét, anélkül azonban, hogy állásfoglalásuk kollektív határozatként meghatározó lett volna. De arra is figyelmeztet Somogyi Éva, hogy a hivatalos minisztertanácsi jegyzőkönyvek feltételezhetően a közös kormány tevékenységének csak egy részét tükrözik, informális tanácskozásokon a közös minisztertanács tagjainak még számos lehetőségük lehetett arra, hogy államjogi, illetve az országok belső ügyeihez tartozó kérdésekben kifejtessék álláspontjukat.

Nem sok szerep jutott a közös minisztertanácsnak az ún. közös érdekű ügyek, a vám- és kereskedelmi szövetség, illetve a külkereskedelmi szerződések vitás kérdéseiben sem. Ezekben törvény szerint is a két kormányt, illetve a két parlamentet illette meg a döntés joga, esetenként azonban szerepelhetett idetartozó egyes kérdések — sohasem általános alapelvek — vitája a közös minisztertanács napirendjén, ebben az esetben azonban a közös miniszterek a háttérben maradtak,

illetve meg sem jelentek, s helyettük a két miniszterelnök, illetve a meghívott szakemberek játszották a vezető szerepet.

Mennyire volt tehát valóságos hatalmi centrum a minisztertanács? Komjáthy Miklós megállapítása szerint nem volt az, sokkal inkább vitafórum a két birodalmi fél politikusai között. Diószegi István viszont felhívta a figyelmet arra, hogy időben változó jelenségről van szó, s e tekintetben Andrassy külügyministersége a megelőző és közvetlenül követő időszakhoz képest a minisztertanács jelentőségének csökkenését hozta magával. Másrészt a minisztertanács döntéseit teljes egyetértéssel kellett hogy meghozza, az uralkodó jelenléte is jórészt e konszenzus regisztrálásának szándékával történt. Épp ezért ezen esetekben bár az uralkodó mondta ki a döntést, de valójában nem ő hozta egy személyben. Somogyi Éva elemzése igen kiegyensúlyozott, árnyalt képet fest a működési mechanizmusok bonyolult szövevényéről — érzékeltetve azonban, hogy azok mögött ott állt az uralkodó a maga formalizált és nem formalizált hatalmával. Mégis egy fejezet erejéig talán szükséges lett volna az uralkodó hatalmi pozíciójának, közvetlen tanácsadói testületei (kabineti iroda, katonai kabinet) befolyásának szisztematikus elemzése. E tekintetben pontosabb a könyv alcíme (A közös minisztertanács, 1867–1906), mint a főcím, hiszen ez utóbbi a (közös) kormányzat szerveinek és hatalmi tényezőinek (beleértve az uralkodót és a később még említendő delegációkat is) teljes elemzését ígéri.

Mennyiben alkottak egységes testületet, kormányt a minisztertanács tagjai? Komjáthy Miklós szerint nem beszélhetünk egységes testületről, Diószegi István viszont azt hangsúlyozta, hogy a kiegyezés idejében egyértelműen kormányt értettek a „minisztertanács” kifejezés alatt. Somogyi Éva az e kérdésben elhangzott kortársi nyilatkozatok ellentmondásosságára mutat rá, s arra, hogy a gyakorlatban a miniszterek egymástól függetlenül végezték munkájukat — ahogy kinevezésükre és felmentésükre is egymástól függetlenül került sor. Testületként csak azon kivételes esetekben viselkedtek, amikor valamely fontos döntés valóban az ott folyó vita eredményeként alakult ki.

Mennyire volt felelős ez a testület? Komjáthy Miklós nem tekintette annak, mondván, a delegációk egyre inkább képtelenek voltak alkotmányos kontrollt gyakorolni a közös minisztérium működése felett, másrészt pedig modern lepelben az uralkodó abszolutisztikus hatalma sok tekintetben érvényesülhetett. Diószegi István sem tagadta az uralkodói abszolutisztikus hatalomgyakorlás elemeinek jelenlétét, ugyanakkor az alkotmányos elemek meglétét is kimutatta, mindenekelőtt a konszenzusos határozathozatal gyakorlatában. Somogyi Éva is hasonló tendenciát állapít meg, s figyelmzett bennünket arra, hogy a dualizmus időszakában a közösügyi szervek működését ne pusztán a dualizmus, birodalmi centralizáció és a tartományi föderalizmus különböző intenzitású kötérlhúzásának eredőjeként tekintsük, hanem az abszolutizmus és az alkotmányosság elve közötti állandó megmérgettesként is. Kiemeli, hogy a két miniszterelnök jelenléte a minisztertanács ülésein — az ő felelőségükön keresztül — mégiscsak biztosította a közvetett alkotmányos felügyeletet. Erdemes lett volna azonban ezen a ponton Somogyi Évának a delegációk működésére vonatkozó kutatásainak megállapításait is beépítenie ebbe a könyvbe, hiszen azáltal átfogóbb kép alakulhatott volna ki az olvasóban.

Somogyi Éva kerüli az ideologikus ítéletalkotást, nem jellemzi szemléletét nemzeti elfogultság vagy hungarocentrizmus. Minden egyes kérdésnél konkrét esetek gazdag példatárából vonja le pragmatikus következtetéseit. Elemzi a magyar, de ezzel együtt az ausztriai politikai erők motívumait és célkitűzéseit is, s azok hatását a közös minisztertanács működésére. Igen fontos ez, hiszen a magyar olvasóközönség nincsen bővében az ausztriai politikai folyamatokat és politikai csoportosulásokat bemutató történeti munkáknak, s ebben a tekintetben Somogyi Éva munkássága kiemelkedő jelentőségű.

Újdonságot hoz kutatásaiban azzal, hogy a személytelen intézménytörténet, illetve a konkrét történeti esettanulmányokat összeköti az események szereplőinek vizsgálatával. Kitér arra, hogy a közös minisztériumok személyi állományán belül mennyire érvényesült, illetve nem érvényesült a paritás elve, s bár hangsúlyozza, hogy előmunkálatok híján átfogó statisztikai képet ma sem tudunk rajzolni a magyarországi, illetve a magyar hivatalnokok arányáról, számos adattal gazdagítja eddigi ismereteinket. Emellett nagy hangsúlyt fektet a főbb szerepet játszó hivatali és emberi portréjának a felvillantására, ami újra csak segít megfogható közelségbe hozni a Monarchia igen szövevényes kormányzati rendszerének működési mechanizmusait. Portréi között szerepelnek az osztrák és magyar, illetve magyarországi miniszterek éppúgy, mint a közös minisztériumok meghatározó arcélú hivatalnokai. Orczy Béla bárónak, Weninger Vincének vagy Dóczy Lajosnak, s általában véve a közösügyi kormányzat mindennapjaiban tevékenykedő magyarországi hivatalnokok szerepének alapos vizsgálata még további eredményeket is ígér.

Somogyi Éva könyve intézménytörténeti munkaként ráadásul érdekfeszítő olvasmány. Segítségével a címlapon szereplő rajz készítőjeként mi is bepillantathatunk a bécsi tanácskozótermek mindennapjaiba.

Deák Ágnes

A 80 ÉVES HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR KÉT KIADVÁNYA

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbontásakor, 1918. novemberében a forradalom által létrehozott magyar Hadügyminisztérium ügykörbeosztásában jelent meg önálló intézményként a Hadügyi Levéltár.

Korábban a Habsburg Birodalomhoz tartozás négy évszázada alatt önálló magyar hadügy (az önálló Erdély, valamint a Thököly, Rákóczi, illetve 1848–1849-es szabadságharcok kivételével) — következőképpen magyar katonai levéltár — nem létezett. Az 1867. évi kiegyezés sem változtatott lényegében ezen a helyzeten: az ezt követően megszervezett magyar honvédség is a Monarchia hádegyesének részét képezte. A magyar kormány szerveként működő Honvédelmi Minisztérium (1867–1918) kivételével — császári és királyi rendelet értelmében — a honvédség mindvégig az 1711-ben szervezett, 1801-től Kriegsarchiv néven működött bécsi levéltárnak tartozott iratait megküldeni.

A Monarchia — katonai vonatkozásaiban is — bonyolult felépítésének szétbontásához segítséget nyújtott a békeszerződés. Ennek 178. cikke kimondta, hogy a volt Osztrák-Magyar Monarchiából keletkezett államok és azok az államok, amelyek a Monarchia területéből részesedtek, kötelesek Magyarországnak átadni azokat az iratokat, okmányokat, feljegyzéseket, amelyek húsz évnél nem régebbiek és amelyek közvetlen vonatkozásban álltak a magyar terület történetével, vagy közigazgatásával. Ennek alapján éveken át folytatott tárgyalások nyomán jött létre az osztrák és a magyar kormány között 1926. május 26-án a Baden bei Wienben aláírt egyezmény. A trianoni békeszerződésben előírtnál időben jóval messzebbre visszanyúlva jogi alapot nyert az a tény, hogy az 1918-ban Magyarországon maradt iratok, így a magyarországi és erdélyi hadseregfőparancsnokság (General Commando) 1740-től 1882-ig, illetve a jogutódjaként létrehozott császári és királyi 4. hadtestparancsnokság, továbbá az önállóan működő országos katonai törvényszékek (1802–1871) és egyes katonai alakulatok iratai az új magyar hadi levéltár részét képezik.

A badeni egyezmény lehetővé tette továbbá azt is, hogy az osztrák-magyar közös szellemi tulajdonnak minősülő, Bécsben maradó katonai vonatkozású iratanyag kezelése, feltárása, másolatátása céljából megfelelő számú magyar megbízott dolgozzon a Kriegsarchivban. Az 1920-tól a mai napig végzett munka nyomán számos értékes magyar katonai vonatkozású irat másolata került a tevékenység nyomán a Hadtörténelmi Levéltárba. Így a nyolcvan éve működő levéltár iratanyagának jelentős hányada évszázadokra visszamenő időkből származik. A jelenleg hat és félezer iratfolyó méterre terjedő állományának nagyobbik hányada azonban az 1867 után létrejött magyar Honvédelmi minisztérium és az 1918 utáni katonai szervek iratanyagából áll.

Ezt a viszonylag nem túlságosan terjedelmes iratanyagot a levéltár tizenhárom fond-főcsoportban tartja nyilván és mutatja be az új Fond- és állagjegyzékben. Ezek közül az I. az országos katonai hatóságok (a General Commando, az 1867–1945 között működött magyar honvédelmi, hadügyi minisztériumok és főparancsnokságok); a II. a területi hatóságok, alakulatok (az 1740-től 1945-ig működött hadtestek, hadosztályok, dandárok, ezredek stb.-k); a III. az egészségügyi szervek (1914-től 1945-ig); a IX. az igazságügyi szervek (1802-től 1945-ig); az V. a tanintézetek (1874-től 1945-ig); a VI. az intézmények, testületek, egyesületek (testőrség, Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, bajtársi szövetség, tábori lelkeszet, méntelepek stb. 1760-tól 1960-ig); a VII. a gyűjtemények (személyi anyagok, történelmi korszakokra vonatkozó, illetve tematikus iratgyűjtemények, filmek stb. 1500–1986-ig); a VIII. az 1945. utáni országos katonai hatóságok (minisztérium, vezérkari főnökség, hadtápfőnökség és egyéb miniszteriális szervek); a IX. az 1945 utáni területi szervek alakulatok (kerületi parancsnokságok, tüzérség, folyami, légvédelmi alakulatok stb.); a X. az 1945. utáni egészségügyi szolgálat; a XI. az 1945. utáni igazságügyi szervek; a XII. az 1945. utáni tanintézetek; a XIII. az 1945. utáni intézetek, raktárak és egyéb szervek (tudományos, sport, kulturális szervek) iratairól ad tájékoztatást. A fondfőcsoportok huszonegyre, 200 fondra és több száz állagra tagolódnak.

Tulajdonképpen azonban már a fondfőcsoportok felsorolásából is kitűnik az iratanyag elrendezésének nehézsége. Az ember fejében vannak kész sémák, amelyeket szívesen lát viszont egy ilyenyszerű tájékoztatásban. Mindenekelőtt az időrendre utalnék. Kézenfekvő lenne, ha az első

fondfőcsoportok az Osztrák-Magyar Monarchiának a levéltár által őrzött iratait mutatják be: a Cs. Kir. Magyarországi Főhadparancsnokság iratait közvetlenül követnék a Cs. Kir. hadsereg területi hatóságainak és alakulatainak, majd a Cs. Kir. hadbíróságok, valamint egyéb szerveinek iratai.

Külön önálló fondfőcsoportokba kellene elhelyezni a magyar hadsereg kezdeteire vonatkozó — jelenleg a gyűjteményekben lévő — török elleni háborúkra, a Rákóczi szabadságharcra, valamint az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharcra vonatkozó iratokat.

Ezek után ugyancsak külön fondfőcsoportokban látna szívesen a történész, illetve az olvasó az 1867–1918 közötti magyar Honvédelmi Minisztérium, az 1918–1919. évi Hadügyminisztérium, az 1919. évi Hadügyi Népbizottság, az 1919–1945. évi Honvédelmi Minisztérium, az 1945 utáni Honvédelmi Minisztérium, valamint parancsnokságok és egységek iratait. A szerves fondok (fondrészek) ismertetése után kellene sort keríteni a különböző gyűjtemények, kiegészítő irategyüttesek bemutatására.

Ismert tény, hogy egy-egy levéltár anyagának elrendezése, fond- és állagjegyzéke magán viseli az egész intézmény történetét, azt, hogy az egyszer már besorolt, rendszerben elhelyezett fondot, állagot meg kell hagyni a maga helyén, mivel jelzetére az irodalomban jórészt már hivatkoztak, azon a jelzeten, hogyan keresik vissza, ezt tehát megváltoztatni nem lehet. Mégis nem minden — jóakarató — célzottság nélkül említettem fel a rendszer egészének megváltoztatására irányuló javaslatomat.

Az első világháború után — minthogy a békeszerződés értelmében csak meghatározott számú honvédséggel rendelkezhetett az ország — a Honvédelmi Minisztérium egyes osztályait más minisztériumokban, így a Belügyminisztériumba, a Népjóléti és Munkaügyi, a Vallás- és Közoktatásügyi, a Pénzügyi, a Kereskedelemügyi és az Iparügyi Minisztérium osztályai közé „rejtették” el. Kicsit hasonló helyzet alakult ki — más okoknál fogva — 1945 után is. Az ekkor az Állami Ellenőrzési, a Külügy, a Népjóléti és az Igazságügyi Minisztériumban működött katonai ügyekkel foglalkozó osztályok iratanyagát is a Hadtörténelmi Levéltár vette át megőrzésre. Felmerül azonban a kérdés, hogy most már nem lenne-e itt az ideje annak, hogy ezek az osztályok visszakerüljenek az őket keletkeztető főhatóság rokon osztályainak iratai közé. Egyébként más szerveknek — pl. katonai egyházi intézményeknek — a katonai levéltárban lévő iratai esetében is meggondolandó, hogy nem kellene-e átadni az illetékes egyház levéltárának. A gyűjteményből a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság katonai iratait is át lehetne csoportosítani a megfelelő szerveken kialakított fondokhoz.

Sajnálatosan nem logikus, következetlen a fondok, állagok számozása, betűjelekkel való el látottsága — ezért hivatkozási adatként, jelzetként való használatuk bizonytalan. A Fond- és állagjegyzék egy következő kiadása esetén ezen is változtatni kellene.

Meglepő egyébként, hogy az 1945 utáni iratok — kevés kivételtől eltekintve — csak 1956-ig terjedően kerültek be a levéltárba, avagy a későbbi iratok még levéltári feldolgozásra várnak, s csak egy további jegyzékben kerülhetnek majd a kutatók elé?

A rendkívül értékes és érdekes iratanyagot tartalmazó Fond- és állagjegyzék használatát nagy mértékben növeli a kötetet bevezető levéltár-történelmi tanulmány és az egyes fond-főcsoportokhoz, fondcsoportokhoz, esetenként fondokhoz fűzött történelmi bevezetők. Ez utóbbiak jelentős része nem csak az adott iratanyag levéltári helyéről, kezeléséről, hanem hadtörténelmi vonatkozásairól is kellő, több esetben tanulmányszámba vehető tájékoztatást adnak. Hasonló jellegű fond-, állag stb. bevezetők a civil levéltárak esetében általában csak az egyes levéltárak, fondok repertóriumainál szokásosak, a katonai iratok esetében azonban már azért is helyes, hasznos a kellő részletességű információk megadása a Fond- és állagjegyzék esetében is, mivel a kutatók egyre nagyobb hányada a Hadtörténelmi Levéltár esetében is — ismereteink szerint — nem katonai, hanem polgári foglalkozású személy, tehát a szakszerű eligazításra többnyire már ezen a szinten is ráutalt.

A fenti — helytálló vagy esetleg túlzó — kritikai észrevételeim ellenére a Hadtörténelmi Levéltár új Fond- és állagjegyzéke kitünő munka, elismerés illeti az elkészítésében részes levéltárosokat.

A történészeknek kutatási témákat kínáló értékes leltár szerves kiegészítését jelenti a Hadtörténelmi Levéltár, Ad acta címen megjelent 1999-ről kiadott évkönyve. A kis kötet — azon túl, hogy tájékoztatást ad a levéltár munkatársairól, az 1999-ben végzett munkájukról — nem csak összefoglalóan, de az egyes munkák részletkérdéseiről is, és a 2000. évre tervezett feladatokról, értékes levéltári vonatkozású tanulmányokat is közöl. Ez utóbbiak sorából kiemelném dr. Kun József ezredesnek a Hadtörténelmi források sorsa a második világháború utolsó szakaszában című írását, amely azt a Fond- és állagjegyzék által is érintett kérdéskört részletesen ismerteti, feltárja, hogy miért nem vagy miért csak töredékesen maradtak iratok elsősorban a második világháború

idejéből. Az akkoriban a Magyar Országos Levéltár legfelső két szintjén elhelyezett hadilevéltár különlegesen fontosnak ítélt részét, 1944 novemberében katonai utasításra a Dunántúlra menekítették. 170 ládában elszállították a második világháború időszakának iratait (beleértve a Felvidék egy részének, Kárpátalja, Bácska visszacsatolásával kapcsolatos katonai iratanyagot, a Szovjetunió elleni háborúban részt vett csapattestek hadműveleti iratait, naplót), a Vezérkari Főnökség már levéltárban lévő iratait, a Legfőbb Honvédelmi Tanács jegyzőkönyveit, az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratait, valamint a térképtár különlegesen nagy értékű darabjait, a budaörsi csatára vonatkozó iratokat, a Hadtörténelmi Levéltár parancsnoki és gazdasági iratait. Kun ezredes dokumentumok, visszaemlékezések alapján számot ad ezek egy részének állítólagos megsemmisüléséről – illetve esetleg szovjet levéltárakba kerüléséről. Beszámol egyben a Magyar Országos Levéltárban maradt hadilevéltári anyag sorsáról (a beomlott épületrész alóli kimenekítéséről) és a németekkel együtt Nyugatra vonult magyar csapatok iratainak amerikai-angol kézbe kerüléséről (az ezek alapján megjelent publikációkról).

Helyet kapott a kötetben néhány olyan írás is, amely az elmúlt évtizedekben elhallgatott témákat érint. Így elsősorban a 105 napos finn téli háború megsegítésére gr. Teleki Pál miniszterelnök által támogatott, de a németek elől elitkolt Magyar Önkéntes Önálló Zászlóalj szervezésére vonatkozó visszaemlékezésre; vagy a háború utolsó szakaszában a németek által a Magyar Királyi Honvédségnek átadott Pz. V. Panther (Párduc) nehéz harckocsik (és elsősorban Tarczay Ervin főhadnagy) eredményes szerepléséről szóló beszámolóra kell utalnom. Nem kevésbé fontos a hadikórházak II. világháború alatti embermentő tevékenységéről készített tanulmány. Számomra, aki az 1950-es évek elején a Hadtörténelmi Levéltár munkatársaként dolgoztam a General Commandó irataival is, különös emlékeket ébresztett az akkoriban nem, vagy alig használható több évszázados kötetek restaurálásáról szóló beszámoló. A kötet csaknem felét betöltő, Segédlet a Magyar Királyi Csendőrség történelmének kutatásához (1867)–1881–1914 című tanulmány praktikus szempontokat ad a feltárt levéltári, könyvtári források nyilvántartásba vételéhez, számontartásához.

A részletes munkabeszámolók egyikéből tájékoztatást kapunk a Levéltár és az USA Védelmi Minisztériumának Történeti Hivatala, valamint a Kongresszusi Könyvtár között kialakított együttműködésről. Az úgynevezett Open House program keretében — részt vesz ebben egyébként Lengyelország és Románia megfelelő intézete is — elsősorban a Honvédelmi Minisztérium 1949. és 1956. évi kutatható, mintegy 300 000 oldal terjedelmű iratanyagának mikrofilmzésére kerül sor. Ehhez a technikai felszerelést az USA megfelelő szervei biztosították, s a filmek egyik példánya — a Hadtörténelmi Levéltáron kívül — ott is nyer majd elhelyezést. A program 1997-ben indult, s 2000 szeptemberében befejeződik. Az Open House program járulékos eredményeként a Levéltár számára lehetővé vált a Partnership for Peace Information Management System számítógépes hálózatába való bekapcsolódás – ennek technikai feltételeit is részben az amerikai fél biztosította. A beszámoló szerint az amerikai fél és a többi résztvevő intézmény a program megvalósításától és továbbfejlesztésétől a hidegháborús időszak közös kutatásának elmélyítését, a hadtörténészek és levéltárosok szorosabb együttműködését, az iratok megőrzésének biztonságosabbá tételét, a programban résztvevők körének bővítését várja.

Az Open House programnál is határozottabban veti fel a levéltár — és nemcsak a Hadtörténelmi Levéltár — jövőjének kérdését a Hadtörténészek Nemzetközi Bizottságának 1999. augusztus-szeptemberében Brüsszelben tartott konferenciájáról készített, a kötetben szereplő beszámoló. Az ott elhangzott előadásokból, felszólalásokból is kiderült, hogy a modern irattermelésből egyre inkább eltűnik a papír, az elektronikus adathordozók élettartama azonban még nem ismert. Vannak olyan, 10 évvel ezelőtti szalagok, lemezek, amelyek már nem olvashatók. Ezért — mint mondták — a levéltáraknak fel kell készülniük az ilyen adathordozók átvételére, átjatszására, tartós tárolására és kutathatóvá tételére. Hasonló módon megfogalmazták aggályaikat a résztvevők a levéltári segédletek számítógépen való elkészítését, továbbá a legfontosabb dokumentumok számítógépes feldolgozását illetően. Általános véleményként — pedig jelen voltak a hadsergükre és feltehetőleg a levéltáraikra is sokat költő nyugati országok képviselői — megfogalmazódott az az álláspont, hogy nincs pénz a drága technikai eszközök és programok beszerzésére, nincsenek olyan, a számítógép kezelésében jártas levéltárosok, akik a berendezéseket kezelni tudnák, és idejük sincs egyelőre arra, hogy egyéb alapvető elfoglaltságuk mellett a számítógépekkel dolgozni tudnának.

A két kiadvány kapcsán röviden ennyit kellett elmondanom a 80 éves Hadtörténelmi Levéltár múltjáról, jelenéről – és jövőjéről.

Réti György

OLASZ DIPLOMÁCIAI DOKUMENTUMOK A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉSRŐL

Hogyan kaptuk vissza Észak-Erdélyt 1940-ben

Budapest, 2000, Aula, 208 o.

Nyugat-Európában gyakori, hogy a nagy hagyományú külügyi hivatalok diplomatái már hivatali pályájukon, vagy éppen nyugdíjasként tudományos tevékenységet fejtenek ki: forráskiadványok előkészítésében vesznek részt, megírják emlékeiket, diplomáciatörténeti kutatásokat folytatnak. Magyarországon ez a lehetőség, történelmi-politikai körülmények miatt az elmúlt évtizedekben csak néhány kiváltságosnak adatott meg. Éppen ezért öröm, hogy egy „szakmabeli”, Bem rakparti éveitől és után, a diplomáciai gépezet működésének ismeretében fog történeti kutatásba. Réti György csaknem három évtizede foglalkozik a két világháború közötti olasz–magyar kapcsolatok történetével, és Albánia külpolitikájával; sőt Albánia-útikönyvet is írt. Számos tanulmányt és cikket publikált Róma és Budapest viszonyáról, és ez a tevékenység a kilencvenes években hozta meg gyümölcseit, amikor Réti ismeretterjesztő könyvet jelentetett meg (Itália és Magyarország – kapcsolataink képes krónikája, Róma, 1997), majd az 1932 és 1940 közötti olasz–magyar viszonyról írt (Budapest–Róma Berlin árnyékában. Budapest, 1998). E kései „beérés” és a történettudomány határterületéről való érkezés sokban rokonítja őt az egyébként más háttérű, de a kilencvenes évek második felében publikáló Czettler Antallal.

Réti György — mint írja — 1998-as művének anyaggyűjtésekor figyelt fel arra, hogy az olasz diplomáciai forráskiadvány-sorozat, a Documenti diplomatici italiani (DDI) 1940 nyarára vonatkozó kötetében a közölt dokumentumok negyede — ahogy a szerző írja: „több mint minden negyedik” irat — a román–magyar viszonytal kapcsolatos. Ez adta számára az ötletet, hogy a vonatkozó részeket lefordítsa és a hazai közönség elé tárja. Az Aula kiadó helyet adott a kezdeményezésnek és Réti György szerkesztésében, fordításában, előszavával (az utóbbit közölte a Külpolitika 2000. évi 1–2. száma is) kiadta a dokumentumokat. Talán éppen ez a sokrétű szerepvállalás tévesztette meg a kiadót, amely a hazai és a külföldi gyakorlatlól eltérően, szerzőként tüntette fel Rétit a címlapon.

Az elmúlt évek nemzetközi tárgyú magyar forráskiadványai, például Ormos Mária, Ádám Magda, Litván György, Bán D. András, Romsics Ignác, Kun Miklós és Izsák Lajos munkái sokkal járultak hozzá a magyar külpolitika meghatározottságának felismeréséhez, éppen ezért csak üdvözlőlni lehet Réti György áldozatos kutatásait. Vállalkozása azért is biztató, mert brit, amerikai, francia, szovjet és német iratközlések mellett sajnálatosan háttérbe szorult a magyar vonatkozású olasz dokumentumok hazai kiadása. Az Aula Kiadó kötetében közölt iratokból élénk tűnik 1940 nyarának feszült nemzetközi légköre. A nyugati hadjárat után győztes Németország dolyfe, Olaszország igyekezete, hogy nagyhatalomnak láttassa magát, Nagy-Britannia és Franciaország teljes kivonulása, a szovjet külpolitika magabiztos machiavellizmusa mind–mind élénk táru a kötetből. Érdekes és tanulságos megfigyelni, hogy miként fest a magyar külpolitika olasz szemmel: „fészavak és illúziók kampánya, annak csökönnyös bizonygatása, hogy a magyar kérdéseket a közeljövőben megoldják, különös tekintettel Erdélyre” — jellemezte Giuseppe Talamo, budapesti olasz követ a magyar kormány álláspontját (72–73. o.). Amihez hozzátehetjük, ez az önszuggerralás tulajdonképpen sikeres volt; más kérdés, hogy Magyarország mekkora árat fizetett ezért. Mélyreható filológiai elemzés nélkül kideríthető, hogy a Teleki nevében írt levelek valóban a magyar kormányfőtől születtek és nem csak kézjegyet biggyesztette az iratok alá. „Húsvéti megbeszéléseink során azt mondtam Önnek, Excellenciás uram, hogy ha megkérdeznék tőlem, mint magyartól, mit követelek, csak egy szóval tudnék válaszolni: „mindent” vagyis egész Erdélyt. Hozzátettem, hogy felelős államfőként jól tudom, kompromisszumokat kell kötni és, hogy ez a kompromisszum nagy áldozatokkal fog járni” — írta Teleki Mussolininek (59. o.), és tudjuk, hogy már a visszacsatolás után szóról–szóra hasonlóképpen nyilatkozott a Felsőházban is. A Ducénak írt levelek érdekes, bár nem különösebben új megvilágításba helyezik a magyar miniszterelnök Erdélyről, erdélyiségről és revízióról vallott nézeteit is. Nagyon tanulságos, ahogy egy–egy odavetett megjegyzésből előtűnnek a sokszor változókékonynak hitt olasz diplomácia indítékai is: a szláv és kommunista terjeszkedéstől való félelem, a magyar–román perszonálunió időnként feltűnő gondolata, mint az egész problémakör

megoldása. Hiszen Olaszországnak mindkét államra szüksége volt ahhoz, hogy befolyását érvényesítse a térségben, és sakkban tarthassa Jugoszláviát.

A kötet úttörő volta és a bécsi döntés hatvanadik évfordulójára való (a magyar könyvkiadásban egyedüli) megemlékezés sem leplezheti azonban a kötetben tapasztalt súlyos módszertani és fordítástechnikai gondokat. Egyfelől nyilvánvaló, hogy az 1965-ben kiadott DDI 9. sorozat V. kötetének olasz összeállító nem a kilencvenes évek magyar történeti szempontjait követték. Bármilyen gazdag is a DDI magyar vonatkozású anyaga, nyilván még sok értékes iratot rejtenek az olasz külügyminisztérium levéltári fondjai. Kimerítő monográfiája összeállítása után Réti Györgynek feltehetően nem került volna nagy fáradságába a kutatásai során előkerült olasz dokumentumok közlése. „A dokumentumban nincsenek új momentumok” – vallja be előszavában a 107. számú iratról az összeállító. E tényből azonban nem vont le következtetéseket. Ha megtette volna, nem szereplnének nyúlfarknyi, gyakran érdektelen táviratok a kötetben (például a 40., 41., 44., 52., 56., 64., 65. számú dokumentum), nem fordulna elő hiányzó térképekre történő hivatkozás. Ezek felkutatása már csak azért is érdekes lenne, mert Rónai András emlékiratain kívül a nagyközönség nem találhat kiadott térképeket az egyes magyar területi követelésekről, román ajánlatokról vagy éppen az olasz határjavaslatokról. A DDI iratainak automatikus lefordítása így nem „adottságtörlesztés” (Réti kifejezése), hanem csak hiányérzetünket növeli. Nem ártott volna továbbá az előszóban bemutatni a fontosabb szereplőket, a bukaresti és a budapesti olasz követet és kevésbé mechanikusan leíró jellegűvé tenni a prologus szövegét.

Másfelől néha megesik, hogy a nyelvet jól beszélő történész nem feltétlenül jó fordító is egyben. Réti, abbéli igyekezetében, hogy visszaadja a korabeli diplomáciai nyelv tekervényes fordulatait, roppant gyakran áttévedt a tömény magyartalanság világába. A „római külügyminisztérium épületébe naponta átlag két irat érkezett illetve keletkezett erről a kérdésről” (5. o. – már az előszóban), „a Minisztertanács elnöke és a külügyminiszter magához kérték” (38. o.), „dolgozat, amit” (55. o.), „topográfiai térképek” (43. o.) „a román kormánynak (...) nem voltak bármiféle ellenséges történései” (45. o.), „máris megtörtént a kielégítő magyarzkodás” (46. o.), „azok a hírek, miszerint” (49. o.), „a magyar mozgósítás felsorakozása” (65. o.), „éles reagálást fog kiváltani a román kormány felé” (55. o.), „Argetoianu Magyarországgal szembeni megmerevedése” (55. o. és hasonló jelenség a 72. és a 83. oldalon is) – csak izelítőképpen. Vagy: „eloszlásuk kompakt módon jelenik meg” – tudhatjuk meg a magyar kisebbségről, és „szabadot” (72. o.) nyilvánosságra hozni München eredményeit. „Szabadna, de nem illik” – írta Mikszáth. Szembeszökő képzavarral is találkozunk a közreadó nagyívű külpolitikai prognózisában: „Az 1996. évi magyar–román alapszerződés után, ha lassan és gyötrelmesen is, de végbemenő pozitív folyamatok talán igazolják a szerző mérsékelt optimizmusát: az egyre inkább egységesülő és határok nélkülivé váló Európában előbb (de inkább utóbb) „happy enddel” záródik majd a romániai magyarság kérdése is, amelyet két világháború vérzivatarra sem tudott nyugvópontra juttatni.” (33. o.) A többször előforduló „koncesszió” és „direkt” szavakat pedig teljes lelki nyugalommal lehet „engedménynek”, illetve „közvetlennek” írni.

A fordító járatlanságához adalék csupán a neolatin nyelvekben gyakori főnévi igeneves alárendelő szerkezetek „hogy”-gyal történő rutinszerű fordítása. A szó használata természetesen nehezen kikerülhető a magyarban, és néha nincs is erre szükség. De kifejezetten bántó, amikor egy oldalon tizenöt-ször (például 74., 151. o.), vagy egy — jóllehet, többszörösen összetett — mondaton belül hétszer fordul elő ugyanaz a kötőszó (47. o.). Nem csoda, ha Chehadé Judit néhány francia fordítása pihentető élményt jelent az olvasónak.

A fenti köztökös értelmét vesztené akkor, ha kizárólag e fordítói ügytelenségek fordulnának elő. Sajnos a történeti névanyag magyarra átültetése sem sikerült tökéletesen: a szovjet „Külügyi Népi Komisszariátus” értelmét magyarul a „külügyi népbiztosság” adja vissza, a „Népi Komisszárok Tanácsát” pedig értelemszerűen a „népbiztosok tanácsa”. „Albert főhercegről” írva (aki egyébiránt „kifejtette nézeteit a kormány felé”), nem lehet kétségünk, hogy Habsburg Albrecht-ról van szó (49. o.), a „Koche-völgye” pedig nagy valószínűséggel a Küküllő-mentét jelöli (németül: Kokel) (130. o.). Székelyudvarhelynek nem lehetnek kiterjedt erdősegei, legfeljebb Udvarhely megyének (147. o.) és Moldova/Moldva nem összekeverendő Moldáviával (169. o.). A „kételtű repülőgépet” közkeletű nevén hidroplánnak hívják, „várvedelmi dandárok” helyett pedig szerencsésebb erődcsapatokról írni, csakúgy mint „motoros alakzatok” helyett gépesített vagy motorizált alakulatokról (170. o.).

Sic! – szúrja be néhol a szövegbe Réti, amikor könnyen megfeythető elírásról van szó, mint Miskolc városa vagy Kristóffy József esetében, ám még ebbéli munkálkodásában sem következetes. Nehezebb esetekben nem töltött időt azzal, hogy utánanézzon a tényeknek. Ez teljesen érthető

„Favali” erdélyi megye (137. o.), „Teoso és Biotsenio” (167. o.) földrajzi helyek esetében. Ellenben Réti György megtudhatta volna, hogy létezik Visk nevű helység Kárpátalján (50. o.), Abrudbányát 1849 májusában pusztították el a román felkelők és nem egy évvel korábban, Nagyenyedet pedig 1849 januárjában dúlták fel és nem az előző év októberében (110. o.). És átveszi azt az elírást is, amely 120 ezer négyzetkilométerre taksálja a Romániának juttatott magyar területeket. Réti arra a szerfelett pontatlan olasz megállapításra sem reagál, hogy a „temesvári Bánát” (helyesen „Bán-ság”, de ezt valóban hagyjuk) „csak 1780-ban vált a Habsburg-birodalom részévé és korábban sohasem tartozott Magyarországhoz” (129. o.) A fenti hibák semmisségnek tűnhetnek és részint talán az olasz diplomatáknak (és szerkesztőknek) tulajdoníthatók, de gyakoriságuk mégis elgondolkodtató. Különösen akkor, ha maga Réti György sem könnyíti meg olvasói dolgát. Fordításában már éppen fennakadunk azon, hogy Giuseppe Talamo „román falunak” tartja Nagykárolyt, és Nagyszalontát. (133. o.: „(...) a román kormány elmenne odáig, hogy néhány határmenti román falut felajánl Magyarországnak: Nagykárolyt, Szalontát és Bormihályfalvát.”) Ám utánanézve rájöhettünk: korántsem erről van szó: „a román kormány hajlandó átengedni határvárosokat: Nagykárolyt, Szalontát és Bormihályfalvát, cserébe néhány magyarországi román faluéért.” — „Governo romeno andrebbe fino offrire, in cambio cessione alcuni villaggi romeni di Ungheria, citta di frontiera: Nagykároly, Szalonta, Bormihályfalva” — áll az olasz eredetiben.

Az előszóban a kötet összeállítója megosztja olvasójával ama tervét, amely szerint a kötet első darabja egy tízkötetesre tervezett, magyar vonatkozású olasz diplomáciai iratokat megjelentető sorozatnak. „Clio istennő adjon erőt (és anyagiakat) elkészítéséhez és megjelenetéséhez!” – hangzik Réti György invokációja. A recenzens prózaibb hurokon játszik.

Adjon, hogyne. De figyeljen oda.

Ablonczy Balázs

Hudi József

PÉNZESGYŐR TÖRTÉNETE

(Geschichte der Gemeinde Pénzesgyőr)

Veszprém, a szerző kiadása, 1998. 330 o.

A magyar történettudomány nem szükködött az elmúlt évtizedben a községtörténeti monográfiákban – és még előttünk áll a 2000–2001-ben várható áradat. Az örvendetes ténynek azonban árnyoldalai is vannak. A kilencvenes évek elejére beszűkült publikációs lehetőségek között (és az önkormányzatok által elérhető pályázati források növekedésével) sok vidéki levéltáros és muzeológus számára nyílt alkalom korábbi alap kutatások eredményeinek publikálására. Más kérdés, hogy az alap kutatások hiányában, több esetben korábbi művek alapján készültek összefoglalások, vagy egy-egy helytörténész (tisztelet a kivételeknek!) írta meg személyes emlékekben (és sokszor levéltári kutatás hiányában kellően nem ellenőrzött tényekben) gazdag munkáját. (A konjunktúrát az is mutatja, hogy gazdasági társaságok alakultak immáron nemcsak család-, de községtörténetek írására is.) Későbbi historiográfiai elemzés tárgya lehet, hogy mennyire tudták (volna) a szerzők a mentalitástörténet vagy az *Alltagsgeschichte* eredményeit gyümölcsöztetni munkáikban. A szerzől védelméül szolgáljon, hogy gyakran terjedelmi (=anyagi) korlátok, vagy az az igény, hogy az utóbb száz, ötven, vagy öt-tíz évre essen a (laudatióban gazdag) hangsúly, szabták meg a lehetőségeket. / szakmai igényesség Skyllája és az elvárások Kharybdise között azonban jó néhány kvalitásos mű is született.

Hudi József korábbi munkái alapján joggal volt várható az utóbbiakhoz sorolható igényes munka. Ebben az esetben még az is a kötet hasznára vált, hogy a szerző a község szülötte, mivel a levéltári adatokhoz kapcsolja a saját gyűjtéséből származó anyagokat. Sikerrel oldotta meg azt a — kötet olvasásakor nem is feltűnő — problémát is, hogy a mai Pénzesgyőrt 1956-ban hozták létre a korábbi Kerteskő, Kőrísgyőr és Pénzeskút egyesítésével. Ezt úgy érte el a Szerző, hogy a településeket és környékét egy egységként szemléli. Ez a historiográfiai bevezetőt követő, földrajzi és a 18. századot megelőző korszakokat tárgyaló részből már kitűnik. Az előbbi fejezetben áttekinti azok munkásságát (Bél Mátyás, Rómer Flóris, Vajkai Aurél), akik említés szintjén, vagy komolyabban foglalkoztak a terület történetével; beszámol a rendelkezésre álló levéltári és irodalmi forrásokról

és bemutatja a vidék geológiáját, éghajlatát, a bronzkori telepét. Leírja, hogy a csekély középkori lakosság is eltűnik a törökrök végére, de a felszabadító háborúk után az Esterházy és Zichy családok, valamint a zirci apátság betelepítésekkel szerzik be a szükséges munkaerőt.

Pénzeskút pusztát gróf Esterházy János népesítette be, jórészt római katolikus németekkel, melynek eredményeként egy szalagszerű beltelkes település alakult ki. A Szerző a telepések névsorát születési anyakönyvi bejegyzések alapján állította össze. Beszámol az üveghuta és szeszfőzde létesítéséről, a nagybirtok gazdaságának fellendüléséről. 1843-ban gyalpajztermelés kezdődik, mely egyik legfontosabb ága lett a település gazdaságának. Az egyházi életet és iskoláztatást a plébániai irattárak alapján mutatja be, melyek szerencsésebben fennmaradtak, mint a világi (főnemesi, tanácsi) iratok. A népességszám az 1785-ös 27-ről 1845-ben 337-re nőtt, tagolt közösség jön létre: a szerződéses alapon dolgozó kuriális zsellérség, és az éves konvenciók szerződéssel bíró majorsági cselédség mellett önálló települést alkottak az üveghuta munkásai. E rétegek életmódban is elkülönültek egymástól. A majorsági szakalkalmazott réteg, a plébános és a zsellérsorban élő tanító alkotta az értelmiséget, s maguk a földesurak: a cseszneki Esterházyak zárják a sort. Utánuk 1800-tól a Bertalan, majd 1826–1852 között a Marton családé a birtok, melyet 1837-től Splény Ignác bérelt. (Az ő Béla fiának visszaemlékezéseiből több fontos és a mindennapok életének gazdálkodását bemutató részletet tudhatunk meg.)

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején a község és környékének történései több szempontból jelentősek voltak. Pénzeskúton népgyűlésen ismertették az új törvényeket, összeírták a nemzetőröket. Miután azonban a kuriális zsellérek a robotot nem kívánták teljesíteni, fellázdak: Splény Béla a megyétől kért segítséget. A tisztviselők felvilágosították a lakosságot, hogy a szerződést be kell tartaniuk, akik így is tettek ezután. A móri csata után 1848 végétől 1849 áprilisáig, a tavaszi hadjáratig, a megyét a császári csapatok megszállva tartották. 1849-ben Pénzeskúton helyezték biztonságba Guyon Richárd tábornok gyermekeit, Lókúton pedig Kossuth gyermekeit és nevelőjüket, akiket augusztus végén fogtak el a császári csapatok Splény Ignác özvegyével együtt.

Az 1850–60-as évek és a dualizmus kora a települések életében a lassú polgári fejlődés időszaka. Jelentős kár a gazdaságot nem érte, így az jól jövedelmezett az 1850-es években. 1852-től az új tulajdonos, Zámory Kálmán továbbra is fenntartotta a bérleti szerződést. Splény Béla kalandos családi ügyei (testvére, Mária, Guyon felesége volt, Lajos bátyját a hasis élvezettől kellett megmenteni), és a szesz-dekonjunktura miatt a házasság mentette meg az apadó vagyont. A feleséggel, Ernestine Coulonnal Pénzeskúton telepedtek le, ahol 1864-ig irányították a gazdálkodást. Ez után Zámory nem hosszabbította meg a szerződést, és gazdatisztekkel irányította birtokát, amit 1903-ban Rupprecht Tasziló vett meg. Ő a pénzeskúti zselléreket birtokos paraszttá tette. (Kölcsönei kifizetéséhez ugyanis készpénzre volt szüksége az új tulajdonosnak.)

A fejlődést mutatja, hogy szeszgyár és halastó épült, s a falu már rendelkezik postával. A túlnépesedő Pénzeskútról (az 1904-től önálló) Kórisgyőrré és Antalházára költözött át a lakosság egy része, és jelentős volt az amerikai kivándorlás (később ők adományoztak haranglábat a községnek). Az iskolákban a megnövekedett tanulólétszámot is el tudták látni, könyvtár létesült. Megfigyelhető, hogy ezek — az állam részéről — a magyarosítás eszközei is voltak. A hívek több egyházi alapítványt tettek és működtettek, számuk növekedésével Pénzeskúton filiát kellett létrehozni 1850-ben.

Az 1914–1919 közötti időszakban a terület osztozott az ország nehézségeiben: a katonai behívások, az ellátási zavarok, a proletárdiktatúra, a román megszállás következményeiben. Azt ezt követő, a szerzőnél „Horthy-rendszerként” meghatározott korszakban a közigazgatási-jogi helyzet nem változott: Pénzeskút pusztá Lókút kisközség része maradt, Kórisgyőr és Antalháza pusztá pedig más körjegyzőséghez tartozott továbbra is, noha 1921-től jegyzői kirendeltség működött Hár-ságy pusztán 1950-ig. A három település sikertelenül küzdött az önállóságért, amitől azt is várták, hogy az infrastruktúra fejlesztésére lehetőségük nyílik. Pénzeskúton addigra kialakult egy vékony vállalkozói réteg. A korszak két földbirtokosa Fischer Lajos és Rainprecht Antal. Fischer szaktudásával emelkedett ki, zsidó származása miatt vagyonvesztett lett, a holocaustot túlélve Kanadába emigrált, ahonnan többször hazalátogatott Magyarországra mezőgazdasági szakemberként. Rainprecht nemesi származásával a polgári radikálisokhoz állt közel, a magyar Páneurópai mozgalom megteremtője. Az 1922–26-os földreform csak Pénzeskutat érintette, mely változást hozott a birtokszerkezetben és a falu képében is. A gazdaságokat a gépesítés, a modernizálás jellemezte, Fischer jelentős kölcsönöket is felvett emiatt. A közösségből többen végleg elvándoroltak az 1920-as években, illetve néhányan időlegesen, amikor városi cselédnek álltak. A könyv egyik legjobb része annak bemutatása, hogyan alakult át a háztartások élete: megjelenik a polgári étkezéskultúra, a rádió.

Színélőadásokat tartottak, népkönyvtár működött, bár a családi, rokoni ünnepek és tevékenységek (pl. disznóvágás) voltak meghatározóak. Az egyházi élet kisugárzása kicsiny lehetett, annak ellenére, hogy a plébániai ellátás mindenhol megfelelő volt. Az iskolákban elméleti és gyakorlati oktatás is folyt. A tárgyalts korszak végére csaknem kétszeresére nő az iskolások száma, de ez nem vezetett erőteljes társadalmi mobilitáshoz. Érdekes megoszlást mutat, hogy a cselédség mindkét uradalomban magyar, míg a birtokosok gyerekei német anyanyelvűek, s ez tükröződik az iskoláztatásban is.

A második világháború előzményeként tárgyalható az 1934-től aktív pángermán agitáció a falvakban, mely a németsegen belül is ellentéteket szült. (Szép példa, hogy a Volksbund tagjai és szimpatizánsai valamint a magyar érzelműek külön kocsmába jártak.) Több család életét tette lehetetlenné a katonai behívás, a férfiak elvesztése. 1944-ben a családok félve az orosz előrenyomulástól, kitelepültek. 1945 márciusában foglalták el a szovjet csapatok a települések területét. A németseget a kollektív bűnössége elvéből kiindulva büntették, a néhány Ausztriából hazatért család kifosztott házat talált, és rendőri zaklatásoknak volt kitéve. A részrehajlóan végrehajtott földosztás és a későbbi kitelepítés a társadalom- és birtokszerkezetet (és annak viszonylag egyenletes organikus változásait) durván alakította át. (A Fischer család nemhogy birtoka egy részét, de lakóházát sem tarthatta meg.) Az újjazdák és a régi lakosok között állandó konfliktusok keletkeztek.

A Tanácsrendszer időszakában az országos forгатatókönyv alapján történtek az események: a tanácsválasztások, az új közigazgatási szervezet kiépítése, a termelészövetkezetek létrehozása. A korábbi híres ménest a bábolnai állami gazdaság vette át. Az élet minden területén, a magánéletre kiterjedően lelki terror alakult ki, a kötöttségen az új plébános sem tudott lazítani. 1956 júliusától egyesült Kerteskö, Kőrísgyőr és Pénzeskút Pénzesgyőr néven. A forradalom idején Községi Forradalmi Tanács alakult. A megtorlás időszakában a feljelentések alapján egy-egy bűnbaknak beállított embert ítéltek el. (Figyelemre méltó, hogy a szerző közli — nem anonimizáltan — a feljelentő és a feljelentettek nevét.) A hatvanas évek közepéig befejeződik a község villannyal való ellátása, kultúrház jön létre, és községi olvasókör alakul. A termelészövetkezethez többször változó üzemszervezetben homok-, kavics- és kőbányák is tartoztak. 1966-tól a bakonybéli közös tanácshoz csatolják a községet, majd összeolvad a tsz., és körzetesítik az iskolákat. A költségvetési pénzek elosztása inkább Bakonybélnek kedvezett, ami Pénzesgyőr számára azt jelentette, hogy romló feltételek között kellett a lakosságnak élni. A korábban, már az erőszakos kollektivizálás után megfigyelhető elvándorlási folyamat felgyorsult. A rendszerváltozás után ismét önálló községi önkormányzattal rendelkező faluban látványos fejlesztések valósultak meg (útépítés, a kultúrház újjáépítése). A kertesközi ménest (mint a Bábolna Állami Gazdaság majd Rt. része) nemzetközileg jegyzett telep lett, ahonnan több híres angol telivér került ki. A fogyó lakosság helyére német és magyar üdülőtulajdonosok kerültek, megalapozva ezzel a község új profilját.

A kötetben példás helyet kap egy rövidített 90 oldalas német változat is, mely jobban szolgálja a külföldi kutatót (vagy érdeklődő nyaralót), mint a sokszor látott néhány oldalas, csak az általánosságokra szorítkozó idegen nyelvű összefoglalók.

A kötetben a különböző korok különféle forrásanyagának ellenére végig azonos szempont alapján történik a múlt rekonstruálása. A szerző olyan apró, jellemző részletekre is felfigyel, a források tényanyagának rögzítésén túl, hogy például milyen volt az írástudás a 19. századi községi elit körében. Arányosan és nem erőltetetten történik meg a nemzeti és lokális történelem jelentős eseményeinek együtt láttatása, de az utóbbi szemszögéből. A saját kutatásokon alapuló monográfia módszertani szempontból is mintául szolgál.

Lengvári István

Belzyt, Leszek

NYELVI-KULTURÁLIS PLURALITÁS KRAKKÓBAN 1600 KÖRÜL

Krakkóban 1600 körül már évtizedek óta együtt élt három nagy etnikai csoport – lengyelek, németek és olaszok. Együttélésüket megkönnyítette, motiválta az egyre erősödő lengyelítési folyamat, amely éppen 1600-ban érte el csúcspontját, mikor a városi bíróságokon is a lengyelt tették hivatalos nyelvvé. Nem különíthetjük el egyértelműen az egyes etnikumokat, annál is inkább, mivel ebben az időben nemzeti öntudatról még nem is beszélhetünk. A nemzeti pluralitás helyett így inkább a nyelvi–kulturális pluralitás tűnik helyes kifejezésnek.

A rendelkezésünkre álló források segítségével meg tudjuk állapítani az egyes polgárok kulturális gyökereit ill. az általuk használt nyelvet. A tanulmányban vizsgált csoportok így nem a nemzeti, hanem a kulturális hovatartozás alapján jöttek létre. Krakkó pluralisztikus társadalmának kultúrája lengyel, német, olasz, litván, rutén, cseh, magyar, francia, skót és németalföldi elemekből tevődött össze, például szolgálva az alulról jövő kulturális integrációra, amely törvényszerűen adódott a város egyetemi központ és királyi székhely jellegéből. Jellemző, hogy az új lakók nem egyszerűen asszimilálódtak, hanem eközben új elemekkel gazdagították a város amúgy is változatos kultúráját. 1600 körül Krakkó nyitott és vonzó társadalommal rendelkezett, amely nem csak kulturális, hanem gazdasági, politikai és vallási szempontból is sokszínű volt.

A szerző munkájához elsődleges forrásként azokat az 1601 és 1605 közötti adólistákat használta, amelyeket ólengyel nyelven írtak és csak ritkán bukkannak fel bennük latin vagy német szavak. Másodlagos forrásként az 1601 és 1602-es telegkönyvek szolgálnak, az elővárosok esetében azonban ennél korábbi (1576) ill. ennél későbbi (1633,1638) változatok is előfordulnak.

Krakkó 1600-ban még Lengyelország fővárosának és királyi székhelyének számított. Egyes történészek szerint 1596-ban már Varsó vette át Krakkó szerepét, ennek azonban ellentmond az a tény, hogy III. Zsigmond annak ellenére, hogy kastélya 1595-ben kétszer is leégett,

mégsem hagyta el a várost. 1599 és 1603 között renováltatta lakóhelyét, és csak 1609-ben távozott Litvániába, ahonnan már nem tért vissza Krakkóba.

1600 körül a krakkói település három városból állt: Krakkó, Kazimierz és Kleparz. A zsidó városrész kb. 3000 lakossal Kazimierzen belül helyezkedett el. A három városhoz még számos előváros csatlakozott. Krakkótól délre helyezkedett el a Wawel, a királyi rezidencia; nyugatra Garbari, keletre pedig Wal Krakowski terület, amelyek jogilag a krakkói városi tanácshoz tartoztak. Stradomot a kazimierzi tanács igazgatta, emellett számos előváros és közeli település felett rendelkezett a király vagy az egyház.

A 16. század folyamán (1507–1611) 6579 személy szerezte meg a krakkói polgárjogot: 23%-uk német, 2,5%-uk olasz, 3%-uk pedig egyéb nem lengyel eredetű nevet viselt. A német nevet viselők 20–30%-a, tehát több mint 1500 személy, azonban már lengyellé vált krakkói családból származott.

1573 és 1609 között 2090-en kaptak krakkói polgárjogot, 22%-uknak német, 3,5%-uknak olasz, 6%-uknak pedig más idegen eredetű neve volt. A vizsgált korszak egészéhez viszonyítva tehát csökkent a német, és nőtt az olasz nevű bevándorlók száma, az újonnan betelepülők abszolút száma pedig 0,6%-al haladta meg az átlagot.

1507 és 1611 között 182 nemes szerzett polgárjogot, őket „nobilis”, „generosus” vagy „magnificus” jelzővel jegyezték be, és az új polgárok 2,7%-át tették ki. 1573 és 1611 között nőtt a polgárjogot kérelmező nemesek száma, ezen belül pedig az olaszok aránya. Több német és olasz patrícius család is nemesi címet kapott az uralkodótól, őket a „magnificus” és az „illustris et magnifus” címmel jelölték.

A krakkói telegkönyvek 739 házat említenek 1991 adófizetővel. Az adófizetők 11,2%-a a német, 3%-a az olasz és 2,4%-a az egyéb nem lengyel kultúrkörökhöz tartozott. Ez a 16,5%-os arány csak a fele a nem lengyel arányú bevándorlók arányának (31,1%) 1573 és 1602 között. Magyarazatul szolgálhat a polonizációs folyamat, valamint az, hogy a telegkönyvek ill. adólisták a polgárjoggal nem rendelkező, alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó, főleg lengyel lakosokat is regisztráltak. A két elővárosban, Garbaryban és Wal Krakowskyban 1211 a-

dófizető közül száznegyvenketten viseltek nem lengyel eredetű nevet.

Érdekes eredményeket kapunk, ha megvizsgáljuk a háztulajdonok koncentrációját. Krakkóban 75 nemes 95 házzal rendelkezett és az adófizetők 11%-át képező, Németországból származó családok a háztulajdonosok 12%-át alkották. Az elővárosokban jóval magasabb volt a koncentráció: 26 nemes család birtokában 70 ház volt, a 10%-nyi német eredetű polgár pedig a házak 16,5%-át birtokolta.

Kazimierzben 330 házról és 655 adófizetőről tudunk, akik közül 74-en tartoztak a nem lengyel anyanyelvűek közé. Itt volt a zsidó városrész is, és a zsidókkal együtt a nem lengyelek aránya elérte az 51%-ot. Stradomban és Kazimierz többi elővárosában nem állnak rendelkezésünkre ilyen bőséges források. Kleparzban a 17. század első felében 170 házról tudunk, az 1633 és 1638-ból származó adólisták pedig 90 házat és 89 adófizetőt említenek. Erre a városrészre jellemző az éjszakai szállók és az istállók magas száma. Az egyházhoz tartozó elővárosokban, Bishupiben, Pedzichowban, Btonieban és Krowdrza-ban 200 ház állt 1600 körül. A királyi elővárosokban, Podzamczeben, Rybitwyben és Smolenskban 100 ház volt ugyanekkor.

1600 körül tehát az egész település 2500 házból és nyilvános épületből állt, ezek közül 350 tartozott az egyházhoz ill. egyházi személyekhez, 250 pedig nemesek tulajdonában volt. Német származású polgárok 250, olasz származásúak pedig 70 házzal rendelkeztek. 4800 adófizetőről tudunk a források alapján, ez a szám azonban nem teljes. Hiányoznak a bérlők, a Wawel lakói, az egyetemi professzorok és a diákok, a korbácz dolgozói és ápolói. A források lehetővé teszik a nyelvi-kulturális csoportok topográfiai elhelyezését is. Krakkóban a piac környékén a lakosok 43%-a volt nem lengyel származású (29% német, 11,5% olasz) és a környező utcák vizsgálatával is hasonló eredményekhez jutunk. Ez a tendencia Garbaryban még jobban érvényesül – a piac környékén 41% a német kultúrkörhöz tartozó lakók aránya. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a Krakkóban újonnan letelepülők a saját kultúrkörükhöz tartozók közelében kerestek otthont.

Krakkó lakosságát 1600 körül 30.000-re becsülték. Az itt feldolgozott források 2400 házról és 4800 adófizetőről írnak – így szintén 24.000–29.000 lakoshoz jutunk. A polgárok 75%-a nyelvi-kulturális szempontból lengyel volt, 10%-a zsidó, 10%-a német, 2%-a olasz és 3%-a pedig skót, németalföldi, francia, magyar és cseh. A polonizációs folyamat 1600-ban, a lengyel nyelv bevezetésével a városi bíróságokon, formá-

lisan lezárult. Kulturális viszonylatban azonban nem lehet lengyelesítésről beszélni – Krakkó megőrizte pluralisztikus jellegét. Ha pluralitásról beszélünk, akkor nem szabad megfeledkeznünk a királyi udvarról és az egyetemről. Az udvarban nemesek, orvosok, művészek, kézművesek gyülekeztek Európa számos részéből. A német és olasz patriciusok számára fontos felemelkedési lehetőséget jelentett az udvar és a nemesis, az állandó kapcsolattartás pedig felgyorsította az integrációs folyamatot. Az egyetemre kevesebb külföldi oktató és diák érkezett ugyan, mint a 15. században, de aktív részvételük a városi életben szintén befolyásolta az aszszimilációt.

Szám szerint tehát domináltak a lengyelnyelvű polgárok, gazdasági és kulturális tekintetben viszont jelentős szerepet játszottak az idegen nyelvűek, akik közül az olaszok és a zsidók befolyása folyamatosan nőtt. Ez a sokszínű társadalom természetesen nem élhetett konfliktusok nélkül. A 16. század második felében kiéleződött a nemesek és a nem nemesek viszonya – a nemesek 22 nemességet kapott polgárcsaládot nem ismertek el, egy ismeretlen polgár pedig összeírta a társaint ezettől sérelmeket.

A konfliktusok másik forrása a katolikusok és a protestánsok közti viszálykodás volt – itt a diákok és a polgárok álltak szemben a nemesekkel és a polgárok kisebb részét alkotó protestánsokkal. Ezek a példák is egyértelművé teszik, hogy a krakkói társadalmon belül a választvonalat nem a nyelvi-kulturális különbségek jelentették; valamint, hogy Krakkó valóban sokszínű és érdekes város volt 1600 körül.

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 1998, 47.évf., 1.sz., 49–69.

PA

Preobrazsenszkij, A. A.

AZ 1697–1698. ÉVI „NAGY KÖVETSÉG”

Hagyomány és újszerűség az orosz diplomáciában

A szerző rövid bevezetőjében utal arra, hogy a történészek napjainkig adósak maradtak a régebbi diplomáciai gyakorlat és a korabeli átalakulás arányainak a fenti külpolitikai aktusban tükröződő tényeinek vizsgálatával. Így a „nagy követségnek” az orosz diplomáciai szolgálat fejlődésében elfoglalt helyét se lehetett körültekintően meghatározni. Az biztos, hogy elő-

deitől eltérően I. Péter nem hadakkal, hanem békés misszióval indult Európába. Preobrazsenszkij rámutat arra is, hogy a 17. sz. végén az európai államokkal való külkapcsolatok terén Oroszország már gazdag tapasztalatokkal rendelkezett. Diplomatai eljutottak a vezető országokba és Moszkvában is nagyszámú követség működött. A Külügyi Hivatalban (Poszolszkij prikaz) óriási mennyiségű iratanyag gyűlt össze. A szerző szerint indokolatlan csak határ menti kapcsolatokról beszélni, mivel az orosz állam már a 17. században bekerült az európai hatalmi rendszerbe. Mindazonáltal az I. Péter előtti diplomáciai gyakorlatnak két lényeges fogyatékosága volt. Egyfelől nem léteztek még állandó orosz külképviseletek, másfelől egyre égetőbbé vált a diplomáciai etikett normáinak közelítése. Péter ezeket jól tudta és sokat tett a változások érdekében.

A tanulmány írója bemutatja, hogyan hatott a „nagy követség” az orosz diplomáciai szolgálat fejlődésére. Meghonosodtak a rugalmas tárgyalási formák, miközben mind tartalmilag, mind a követek megjelenését tekintve eltűntek az archaikus maradványok. A diplomaták nyugati ünnepi ruhákban és az orosz állam nagyságát szimbolizáló fényes kellékekkel jelentek meg partnereik körében. A „nagy követségben” a „nagy” a küldetés legmagasabb rangjára utalt, amivel azonban a 17. századi hagyományt folytatták; lásd pl. az 1658-as, az 1661-es és az 1667-es tárgyalásokat, a résztvevő magas rangú és tehatalmú orosz megbízottakkal. Péternek „az árnyékban maradása” a követség során a diplomáciai érintkezés sajátos iskolájául szolgált a cárnak.

Korábban a követségek vezetői tekintélyes orosz emberek voltak, ezzel szemben a „nagy követség” három irányítójából, F. Lefort Péter német kegyeltjeként került az események sodrába. Az ő kísérete csaknem kizárólag orosz szolgálatban álló külföldiekből verbuválódott. A másik két vezetőt, F. A. Golovint és P. B. Voznyicint oroszok és tatárok kísérték. az utóbbi kontrasztban állt Lefortéval és mintegy szimbolizálta a soknemzetiségű nagyhatalmat. A tényleges misszióirányítás a nagy diplomáciai tapasztalatokkal rendelkező Golovin és Voznyicin kezében összpontosult. Az utóbbi korábban küldetésben járt már Velencében, Ausztriában, a lengyel „nemesi köztársaságban” és Törökországban. Az orosz állam Péter előtt is alkalmazott követként külföldieket, de nagyköveti rangba ekkor nevezték ki őket először. A „nagy követség” (az akkor divó ajándékozáshoz, sőt megvesztegetéshez) jelentős nemesfémpénz-, értékes selyem- és prémkészletekkel rendelkezett. A váltók használatra biztosította az Oroszországból ér-

kező pótlólagos pénzügyi forrásokat. A cár nevére a hazájából eljuttatott levelekben Preobrazsenszkij szerint a megszólításban nem fedezhető fel valamiféle kötelező törvényszerűség. Ugyanakkor az kitűnik, hogy Péter részletes tájékoztatást kapott az otthoni helyzetről, amire hivatalnokainak küldött leveleivel ő is hatott. A szerző kiemeli, hogy nem maradt meg a cár összes 1697–98-ban írott levele. A régebbi követ-ségeknek a Külügyi Hivatalban (az ott található, a fogadó országokkal kapcsolatos archív anyagok és az európai újságok alapján) részletes instrukciót – „utasítást” (instrukcija – „nakaz”) állítottak össze és eszerint kellett eljárniuk. Ezek a rendelkezések azonban elmaradtak a nemzetközi helyzetben és az adott állam pozíciójában közben beállt változásoktól. Preobrazsenszkij kiemeli, hogy noha az orosz követek munkájuk során figyelembe vehették a helyi körülményeket, azonban a fenti dokumentumok konzervatívizmusa a 17. sz. végéig fennmaradt. A „nagy követség” egyik sajátossága a hagyományos instrukció hiánya. A Péter által összeállított „Pontokat” (Punkti) nemcsak rövidegük, hanem főleg a külpolitikai kérdésekkel való közvetett kapcsolatuk miatt (u. i. szakemberek orosz szolgálatba való felfogadásáról, felszerelések vásárlásáról, hajóépítés megrendeléséről volt bennük szó) nem lehet azonosítani a korábbi követi utasításokkal, sőt épp a „nagy követség” feladatainak más nyugatra irányuló diplomáciai akcióktól való eltérését jelzik. A tradicionális rendelkezés helyett a cár a követeknek írt leveleivel és szóbeli útmutatásaival irányította a követséget. Péternek a három vezető részére adott, konkrét helyekre és ügyekre vonatkozó információi, valamint az irányító „trojka” beszámolóit biztosították a misszió céljainak hatékonyabb megvalósítását.

Preobrazsenszkij kifejti, hogy a „nagy követség” idején a cár és követei nem mindig azonos helyen tartózkodtak. A diplomáciai akció operativitásának növelését az egészében megfelelő postai szolgálaton keresztül a napi (folyó) levelezés és az uralkodó és küldötteinek személyes kontaktusai egyaránt elősegítették. Az út során egy új szerv, a mozgó külügyi kancellária jött létre (saját nyomdával), amely végigkísérte a cárt. A fentiek fokozták az orosz külpolitikai vezetés hatékonyságát. A hivatalos levelek datálása, mint Preobrazsenszkij a Nagy Péter imperátor levelei és iratai (Piszma i bumagi imperatora Petra Velikovo) c. kiadvány első kötetek (T. I., SzPb. 1887.) egyes anyagai és a diplomáciai misszió vizsgálata alapján rámutat, nem mindig esett egybe a megírás idejével, ugyanakkor létrejöttük helyenként mindenkor a fővárost,

Moszkvát jelölték meg. Preobrazsenszkij egyfelől a cár távollétében a fővárosban történtek levelekbeli tükröződése, másfelől a követség pogygyászában lévő, levelezéshez szükséges tárgyak miatt elveti azt a feltételezést, hogy az összes hivatalos irat korábban Moszkvában készült. Ehelyett szerinte kezdettől számoltak a különböző dokumentumok útközben történő megírásának lehetőségével. Moszkva keltezési helyként való megjelölése egyaránt tükrözte Péter szuverenitás-felfogását (aláhúzva uralma szilárd alapjait), másfelől pedig a korábbi gyakorlat sajátos interpretálását; nevezetesen, hogy az uralkodók nem hagyták el országukat. A külföldről visszatérő orosz követeknek a 17. sz. vége előtt a kapott utasítás pontjaira felelő részletes beszámoló (szatyejnije szpiszki) kellett készíteniük küldetésükről. A „nagy követséghez” azonban átfogó jellegéből következően nem volt elég már a felkészülésnél sem csak a régebbi fenti dokumentáció áttanulmányozása, ezért bízta meg a cár a Külügyi Hivatalt egy az akkori nemzetközi helyzetről és az orosz külkapcsolatok állásáról szóló tájékoztató (szpravka) összeállításával. A tapasztalt vezető diplomatáknak a követségről történő beszámoló elkészítése nem okozott gondot. Sajátossága abban állt, hogy elhelyezték benne Péternek a követség alatt az egyes államfökhöz írt leveleinek másolatait.

A „nagy követségről” napló (Jurnal 1698 goda) készült, aminek rövid és bővebb redakciója is fennmaradt. Miután ezt a dokumentumot a 18. sz. végétől többször kiadták (119.o. és a 19. jegyzet), a korábbi zárolt anyagoktól eltérően, komoly társadalmi, politikai és információs hatása volt. Preobrazsenszkij rámutat, hogy a naplóban a Péterrel kapcsolatos események ugyan részletesebben és felnagyítottan szerepelnek, ennek ellenére azonban elég széles tárgykörben nyújt ismereteket olvasóinak. A szerző úgy véli, hogy ezen műfaj korabeli megjelenése szoros összefüggésben áll a cárnak az államügyekben játszott szerepével kapcsolatos nézeteivel. Péter u. is egész uralkodását különböző aspektusú állami szolgálatnak tekintette. Ugyanakkor Preobrazsenszkij utal a 18. sz. eleji naplók (köztük a katonaiak) relatív újszerűségére. Pl. az előző században Alekszej Mihajlovics cár uralkodásáról a Titkos Ügyek Hivatala készített részletes leírást (dnyevalnije zapiszki).

A „nagy követség” elősegítette az orosz diplomáciai dokumentáció „nagyobb nyilvánosságát”. Ekkor jött divatba a nyugati újságok olvasása. Széles spektrumban a követség során került először kapcsolatba a két kultúrkör. Mivel hasonló feladatokat egyetlen előző és későbbi diplomáciai misszió se oldott meg; Preobra-

zenszkij úgy véli, hogy ebben rejlik az 1697–98-as akció egyedisége. A „nagy követség” hatott az európaiak Oroszország-képére, elősegítve az objektívebb megítélést. A cár megértette, hogy a korábbi illúziók alapján, pusztán vallási okokból és az egyes nyugati államok érdekeinek figyelembevétele nélkül nem jöhet létre törökellenes szövetség. Péter hazatérve realisabban ítélte meg országa külpolitikai helyzetét. Felismerte az orientációváltoztatás szükségességét. Így a diplomáciai, majd a katonai akciók súlypontja délről északra helyeződött át. A „nagy követség” során az oroszok tanultak a nyugati külpolitikai gyakorlatból (pl. az érintkezési formákban és a dokumentumokban új vonások jelentek meg) és az orosz állam a nyugat-európai országokkal szorosabb kapcsolatba került. A javuló európai kommunikációs körülmények lehetővé tették az orosz akció hatékonyságának növelését. Az új napi levelezési rendszer (a régi nehézkes formák helyett) alkalmasabb volt arra, hogy a megváltozott körülményekre időben és megfelelően reagáljanak. A naplók publikálásával átláthatóbb lett a kormányzat (különböző irányú) tevékenysége. Összegezve: a „nagy követség” tapasztalatai nyomán létrejöttek az orosz külpolitikai irányváltás előfeltételei.

Otyecesztvennaja Isztorija, 1999. 1. 114–122.

KJ

Haran, Alexandre Yali

A FRANCIA KORONA JOGAI A NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG- RA A XVII. SZÁZADBAN

A 14. század elejétől egészen XIV. Lajosig nem volt francia uralkodó, aki ne gondolt volna arra, milyen jó volna, ha a császári koronát megszerezhetné. Visszatérő szándék volt ez a 17. században, már IV. Henrik jelölt volt a császári címre III. Fülöp spanyol király ellenében 1600-ban. 1631-ben újra az a hír járta, hogy a francia király újra versenyben van: német katolikus fejedelmek támogatták a francia jelölést Svédország királyával szemben. XIV. Lajos soha nem volt a Császárság trónjának hivatalos jelöltje, de Mazarin 1654-ben és 1658-ban előhozakodott az ötlettel. Az 1658-as császárválasztás idején a bíboros „sajtókampányt” indított a fiatal uralkodó igényeinek alátámasztására. XIV. Lajos maga is gondolt arra 1662-ben, hogy a választófejedelmek közé bekerüljön a Birodalomba tartozó Normeny órgrófság megszerzésével, de az augsburgi

liga háborúja miatt elesett ettől a lehetőségtől. A Napkirály után nem volt több francia király, aki a német-római császári címre pályázott volna.

A császári címre való igény a 14. századtól figyelhető meg Franciaországban. A 17. században még mindig ennek bukókerében éltek; számos történeti-jogi munka foglalkozott a francia uralkodóháznak a császári koronára való jogával, amelyet úgy követelt magának, miként számos tartományt és hercegséget. A követelést igen különféle, egymásnak is ellentmondó érvrendszerrel igyekeztek alátámasztani. Eszkatológiai téren a Császárságot a negyedik és utolsó egyetemes monarchiának tekintették Dániel próféciái nyomán, amely titokzatos *translatio imperii* révén öröklődött, történeti téren a római *imperium* öltött ismét testet, földrajzilag pedig a germán területet fedte le. A szerzők a birodalom fogalmának számos összetevőjét használták a császári legitimitás forrásainak meghatározására.

Létezett a középkor óta a francia királyság többi földi királyság fölötti primátusának elmélete, amely a következőkön alapult: a hit ősisége (az első keresztény királyságnak tekintették), a monarchia hosszú élete (hosszabb mint a római köztársaság és császárság együtt), függetlenségének régisége (az első Róma hatalma alól felszabadult állam), vallási megingathatatlansága (Franciaország nem lett eretnek). Ezen kívül a királyi kiváltságok között találjuk az alábbiakat: a „legkeresztényebb király” és „az egyház idősebb fia” titulások, a Krizmával való felkenés, a szent ámpolna csodája, a görvélykórosok gyógyítása, liliomok viselése és a francia királyi zászló, az *Oriflamme* birtoklása. Külhoniak is alá támasztják ezt az elgondolást, mert Franciaország királyát a „királyok királyának”, „a kereszténység első királyának”, „az egyház papszának” nevezik. A birodalmi örökségre igényt tartó francia teoretikusok szerint császári cím a *nomen* a *resszel* kapcsolja össze, vagyis a cím azé, aki valóban birtokolja annak belső értéke szerint. Ez egyben azt is jelenti, hogy a *translatio imperii* nem szükségképpen történik meg a francia uralkodó személyére, mert az a világ első királya, nincs tehát szüksége nagyobb rangra, a császár megnevezés felesleges. A hagyomány szerint senki világi nem előbbre való nála, és az etikett szerint senkit nem enged előre; a császárok is elismerték, hogy a francia királyok nem alattvalóik. Ezzel a franciák egyszerre támadták a tekintélyes címet viselő gyenge német hercegeket, de ugyanakkor magát a címet is kisebbitették. Ezzel kapcsolatban egyesek a savanyú a szőlő szőlést hangoztatják, azonban a francia teoretikusok megvetésüket amiatt is hangoztatják, hogy míg a császári cím választott, addig a fran-

cia király öröklött méltóság, és a császár emiatt az egyház és a Diéta hivatalnok. A választás miatt mindenkinek nyitott a cím, így akár a francia királynak is.

A két cím közti rangkülönbségeket igyekeztek tehát elmosni, és az első Kapetingek valóban viselték az „Imperator” valamint „Augustus” titulussokat, továbbá a középkori jogi elv szerint „Rex Francia imperator est in regno suo”, Nagy Károly birodalmának legitím örökösének tekintették a francia monarchiát, a török Porta is „Franciaország császáranak” címezte leveleit, egyesek pedig a Bizánc császára címmel is felruházták. A Nagy Károly-i örökség Franciaországra háramlására több elméletet is kidolgoztak.

A leggyakoribb érv, hogy Nagy Károly jelme franciás volt, s a császárrá koronázása pedig a címet — a három királyi ház rokonsága alapján — átadta a francia királyi háznak. Azt pedig a 16. században a franciák vitatták, hogy a birodalmat a germánoknak adták volna, Nagy Károlyról mint „Rex Gallorum” beszéltek, aki egy gall birodalom élén állt. Felháborodtan tiltakoztak ha a németek Nagy Károly germanitását emlegették, mert magukat tekintették a frankok egyedül utódainak. Ebben támogatásra találtak a Rajnán túl a német költői hagyományban, amely Nagy Károlyt a francia *chanson de geste*-ek nyomán a germán földeket meghódító franciának festette le. (Ez ellen a német humanisták léptek fel, az uralkodó német néphez tartozását bizonyítandó.) Egyes 17. századi teoretikusok szerint Nagy Károly utódai 887-ig megőrizték a császári címet, akkor a németek elbitorolták azt, kihalva Együgyű Károly kiskorúságát, Arnul, majd Lajos szerezték meg. Hibáztatták egyben a császárt, hogy nem adott birodalmának alaptörvényt és mivel felosztotta azt fiai közt. A német császárokat *de jure* és *de facto* is bitorlóknak tekintették, mert a római fínpaptól semmilyen felszentelést nem kaptak, amint Rótszakállú Frigyes is elismerte, hogy a Birodalmat erővel és nem jog szerint szerezték meg. (Ezt a németek sem vitatták, csak számukra ez dicső dolog volt, amely szintén legitimáló erővel bírt.) A néhány felszentelt uralkodó is német pápák idején kapta a szakrumot. Azonban a felszentelés kritériuma a francia jogtudorok körében nem aratott nagy tetszést, hiszen nem akarták, hogy bárki világi királyuknál előbbre való legyen. Így inkább más érveket hoztak fel, hogy nemzetük jogot formáljon a birodalomra.

A Német-Római Császárság szinonimájává volt Németországnak, s ennek kapcsán Franciaország birtokjogot formált rá, ahogy a maga körül lévő területekre. A követelés a királyi birtok elidegeníthetetlenségén alapul, amely elv a

francia monarchia egyik alaptörvénye, és megköveteli, hogy minden valaha a királysághoz tartozó területet vissza kell szolgáltatni, bármilyen régen lett légyen is az a birtoklás. Azzal érveltek, hogy Németország a frank királyság egyik része volt, de elbitorolta a franciák császári címét és jogtalanul alakított birodalmat. Többek között Tours-i Szent Gergelyt idézik, aki szerint a germán törzsek „megígérték, hogy saját nemzetükből soha nem lesznek királyaik, csak fejedelmek, akik a francia koronának engedelmeskednek majd”. A Merovingek jóval előbb hódították meg Alemaniát és más Németországot alkotó germán területeket, mint hogy Nagy Károlyt császárrá koronázták, így a területre támasztott francia igények előbbieket, mint a császárság, négy száz éves frank uralomról beszélnek I. Konrád 911-es trónra lépéséig. A németeknek a birodalom rossz irányítását is a szemükre vetették.

A valóságtól lefelrugaszkodottabbak szerint a gallok az ószövetségi Jáfet leszármazottai, akik az özönvíz után Galliában megtelepedve az egész világot leigázták, beteljesítve így a Jáfetre vonatkozó ígéretet. A németek pedig, sok más európai néphez hasonlóan a franciáktól erednek. Ez viszont felvetette a problémát, hogy akkor nekik is joguk van az örökségre, emiatt ezt az eredetet igyekeztek jelentéktelenné változtatni. Mindenesetre a gallok-frankok jóval nagyobb területet hódítottak meg és jóval előbb, mint Róma.

A Római Birodalomban a gallok szerepét igyekeztek eltúlozni, hangsúlyozva a gall segédszerepét Caesar sikerében és a Köztársaság megbuktatásában, emiatt némelyek odáig merészkedtek, hogy inkább a gallok birodalmáról kellett volna beszélni. Később, Siagrius halála után Anasztáz bizánci császár csak császárok számára fenntartott titulusal (Consul Augustus) ruházta fel Clovist, s ekképpen a birodalomhoz társította. Mások egyenesen az első francia császárt találták meg egy bizonyos Marcus Cassianus Latinus Postumus nevű gall tisztben, aki egyike volt a birodalom számos 3. századi trónbitorlóinak. Egyesítette Galliát, Germaniát, Bretagne-t, Hispania egy részét, felvette a Germanicus Maximus nevet, és a „Restitutor Galliarum” jelzőt aggatta magára 258-ban, majd tíz évvel később katonái megölték. Utódait is nyilvánartva elveszik a császári cím eredetiségét Nagy Károlytól, aki csak egyesítette a Római Birodalmat, a német császároknak pedig engedik, hogy Itáliát uralják. A francia királyság attribútumait (liliomot, a száli frank törvényeket, a „legkeresztényibb” jelzőt és az *Oriflamme*-ot) pedig úgy tüntetik fel, mint örökséget a késő-császári Rómától.

Végül a bizánci görög császárok utódainak is kikiáltják a francia királyokat. 1453 után a keleti császári trón megüresedett, és több francia uralkodó tényleg elnyeri a Kelet császára titulust, azonban anélkül, hogy a hozzátartozó birodalomból bármekkora részt is visszahódított volna a töröktől, azaz pusztán tiszteletbeli cím marad. VIII. Károly megszerzi az örökösötől, Paleologosz Andrásztól annak jogait, és a krónikák szerint 1494. január 20-án VI. Sándor pápa Konstantinápoly császárává szentelte azáltal, hogy bevonult Nápolyba.

Mindebből az derül ki, hogy a francia jogászok folyamatos párbeszédet folytattak a római múlttal és annak birodalomfogalmával és vitatkoztak német kollégáikkal, kit illet Róma legitimitás, de oszthatatlan öröksége. Egyben jól lemérhetjük a nemzetállamok formálódásával jelentkező tendenciát is, hogy jó mélyre gyökereztessek a nemzeti monarchia méltóságát a történelemben, egyben pedig emeljék presztízsét.

Revue Historique, No. 605. janvier-mars 1998, 71-91.)

SzL

Korzun, V. P.

AZ OROSZ TÖRTÉNÉSZEK MOSZKVAI ÉS PÉTERVÁRI ISKOLÁJA P. N. MILJUKOV SZ.F. PLATONOVHOZ ÍROTT LEVELEIBEN

A szerző bevezetőjében utal arra, hogy a fenti levelezés kéziratos hagyatéka lehetővé teszi az orosz történetírói iskolák és képviselőik újszerű és konkrétabb vizsgálatát; így pl. nyomon követhetők az egymás felé tett lépések, a századforduló „történelmi új hullámának” megjelenési körülményei és az eddig alig elemzett Miljukov-A. Sz. Lappo-Danyilevszkij kontaktusok. Az utóbbi évtizedek forráskutatásában előtérbe kerültek a történetírói ismeretszerzés módjai és az egyes szakemberek közti kommunikáció, ami elősegítette a história komplex kulturális jelenségként történő felfogását.

A levelezés anyagát Korzun három tematikai-kronológiai csoportba sorolja: 1. a Miljukov disszertációs munkálkodásával és az „Oroszország államgazdasága a 18. sz. első negyedében és Nagy Péter reformjai” c. monográfiája (Platonov közreműködésével) megjelenésével kapcsolatos, 2. a Lappo-Danyilevszkijhez történő közeledést és „A közvetlen adóztatás szervezete a

moszkvai államban a zavaros korszaktól az átalakulások koráig” c. művének recenziós munkálatait tükröző és végül 3.; a V. O. Kljucsevskijjal való kontaktusok és Miljukovnak a moszkvai egyetemen belüli helyzetét bemutató episztolákat hagyatékra. A levelek 1886 és 1900 között íródtak. Egyeseket közülük (különösen fontosak a Kljucsevskij és Miljukov viszonyának alakulását és az előbbinek a pétervári történészekre gyakorolt hatását feltáró levelek) csak nemrég kezdtek vizsgálni (171.o. és az 1. és a 2. jegyzet a 179–180. oldalalakon). Érdekes, ahogy később Miljukov és Kljucsevskij jellemzi a századvég orosz historiográfiáját. Miljukov megállapította, hogy feltűnt „az új nemzedék” és egy ideig még a politikától függetlenül dolgozhattak. Kljucsevskij szerint a teoretikus vitákat felváltották a módszertani és a szövegmagyarázó diszkussziók.

Miljukov és Platonov levelezése 1886. júl. 7-én kezdődött. Később, visszaemlékezéseiben Miljukov megköszönte, hogy Platonov segített disszertációjának a népművelési minisztérium folyóiratában (Zsurnal Mínyisztjersztva Narodno Prosvescsenyija) való megjelenítésében. A tudós Platonovot nevezte „a moszkvai irányzatok első közvetítőjének”. A levelezésben teljesebben tükröződik, mint Miljukov memoárjaiban, a pétervári történészeknek (főleg Platonovnak) moszkvai pályatársuk magiszteri értekezése sorsához való viszonyának alakulása. Maga Miljukov és a mai szakemberek is egybehangzóan állítják, hogy Platonov főszerepet játszott a disszertáció megírás (és kiadási) folyamatában. Pl. a kézirat elolvasásával, a hozzá fűzött megjegyzésekkel és javításaival. A levelezés fontos információkat nyújt Miljukov műve elkészülése sajátosságairól. Így a szerző a nyomtatás kezdetére még nem fejezte be kéziratát, ugyanakkor az általános kérdések és a mű szerkezete már elég kiforrott volt ahhoz, hogy a nyomdai munka meginduljon. A sok, más jellegű munka mellett a végleges sajtó alá rendezett teljes anyag elkészülte késését az is indokoltak, hogy Miljukov „elmerült a 17. század témáiban”, az írás kronológiai határai kitolódtak és nőtt a fejezet és az oldalszám. Végül 1892. jan. 19-i Platonovnak írott levelében a szerző megköszönte mentorának első műve feletti „bábáskodását”. Miljukov másfél éves titáni munkája a könyv megírása terén tehát eredményes volt.

A disszertációval csaknem egyszerre jelent meg Miljukov recenziója Lappo–Danyilevskij korábban említett művéről. A fiatal pétervári történész és recenzense között már régebben kölcsönös érdeklődés alakult ki. Maga az ismertetés elősegítette Miljukov és Platonov közeledését is. Az utóbbi kiegyensúlyozottan (erényeit, de hi-

báit is hangsúlyozva) értékelt a fenti művet. Maga Miljukov türelemmel viszonyult a könyvbeli „kódosításokhoz” és absztrakciókhoz. Memoárjaiban később kiemelte azt is, hogy ő és Lappo–Danyilevskij egyaránt megőrizték függetlenségüket a fiatal pétervári történészek körétől. Miljukov először azt hitte, hogy az akadémia Besztuzsev–Rjumin ajánlására jelölte ki recenzensnek. Később, amikor Platonovtól megtudta, hogy V.G. Vasziljevskij ajánlotta, annak tudományos tekintélye miatt még jobban örült a megbízatásnak (174.o. és a 39. jegyzet a 181. oldalon).

Miközben elkészült Miljukov disszertációja, recenziójából kifejlődött A moszkvai állam financonális történetének vitás kérdései c. műve és a periodikabeli megjelenés után könyv alakban készültek kiadni az Orosz történelmi gondolkodás fő áramlatait-, tovább csökkent a magiszteri fokozat megszerzésének esélye. Figyelemre méltók, hogy ebben a sajátos helyzetben milyen tényezők közelítették egymáshoz Korzun szerint Miljukovot és Lappo–Danyilevskijt. Ilyenek voltak pl. a közös kutatási területek (a pénzügyek és a gazdaság, a kultúra, a jog története), a historiográfiai és az archeológiai érdeklődés, a módszertani útkeresések és „a humán kultúra egészének előítéletek nélküli tanulmányozása”. Miljukov ugyanakkor elvetette kollégája azon nézetét, hogy a moszkvai állam típusa az orosz nemzeti történet legsajátosabb jelensége volt, azzal indokolva, hogy így „a történész kívül kerül az evolúciós folyamat látóhatárán”. A legújabb munkákban pl. N.G. Dumova, V.A. Kolobkov, V. A. Muravjov és O. M. Medusevskaja rámutatnak, hogy a 19. sz. végén az orosz szaktudományos és módszertani innováció felvetette az új történelmi szintézis igényét, ami egy új paradigma létrejöttéhez vezetett (175.o. és az 53., 54. jegyzet a 181. oldalon). Korzun megkockáztatja, hogy Kljucsevskij hasonlóan reagálása Miljukov disszertációjára (az t.i., hogy a fő kérdésre nem adott világos választ) a fenti helyzet miatt mutat párhuzamot Lappo–Danyilevskij könyvének recenziójával.

A mai kutatók a Kljucsevskij–Miljukov viszony kiéleződését egyrészt történelemtudományi és módszertani nézeteltérésekkel, másfelől az előbbinek tanítványa ambíciózussága miatti ingerültségével magyarázzák. Levelei tanúsága szerint Miljukovot 1890 és 1894 között legjobban moszkvai egyetemi oktatói és tudományos karrierje foglalkoztatta és ezzel kapcsolatban ír Kljucsevskij „kicsinyes rosszindulatáról”. Kolobkov kutatásaiból azonban kitűnik, hogy Kljucsevskij ekkori „lelki megrázkódtatásához” a nagy leterheltség és az ellene irányuló

politikai akciók jobban hozzájárultak, mint Miljukov által említett tudományos szkepticizmusa és iskolateremtő szenvedélyének lanygulása. Dumova és Sz. O. Schmidt szerint Miljukov egyoldalú Kljucsevszkij-képére főleg saját családi tradíciója és szubjektívizmusa hatott (a 61. jegyzet a 182. oldalon). Miközben Miljukov a szak tudományban nagyfokú önállóságra törekedett, „ugyanakkor szomjazta az idősebb pályatársak elismerését”. ez utóbbit azonban Korzun szerint a moszkvai történészberkeken kívül kapta meg. A levelekben jól tetten érhető az idealisztikus K.N. Besztuzsev–Rjumin és a szkeptikus Kljucsevszkij közti ellentét. Egyik levelében Miljukov azt írja, hogy Besztuzsev–Rjumintól és „nem a sajátjaitól tudta meg, hogy tudományos munkájának objektív jelentősége van. Ezt a méltatást azonban főleg tanárától, Kljucsevszkitől szerette volna hallani. Miljukov pályája kritikus szakaszában, amikor fokozatszerzése, moszkvai egyetemi pozíciója és anyagi helyzete egyaránt labilis, felmerült Pétervárra való átköltözése. Korzun (és előtte Dumova) érdeme, hogy az elemzett levelekből pontosítható az események időrendje, a levelezők álláspontja, általánosan fogalmazva a szubjektív tényező fontossága a tudományfejlődésben. Miljukov anyagi, erkölcsi okok és több bizonytalansági tényező miatt habozott az áttelepülés kérdésében. Élete alkonyán bevallotta, hogy Moszkvához kötötte az ottani nyitott és szabadság-szerző közeg, valamint a mély és eredeti elemzések iránti igény, amivel szemben a pétervári túl hivatalosnak, formalizáltnak és „rendpártinak” tűnt. Az 1892-es levelek jól mutatják, hogy Miljukov fokozatszerzése Kljucsevszkij passzív ellenállása miatt nem haladt előre és a történezt lelkileg ez megviselte. Fontos kiemelni, hogy miközben szaktudományos téren elismerték (még Platonovon kívül maga Kljucsevszkij is: 178.o. és a 85. index a 182. oldalon), moszkvai egyetemi tanári karrierje kevésbé volt sikeres. Az utóbbi előmozdításában pedig Platonov minisztériumi, P. G. Vinogradov viszont moszkvai tankerületi és egyetemi kapcsolatai révén próbált segíteni. A minisztérium azonban Kljucsevszkij ellenében semmit se tett, aki (a történeti földrajz kivételével) megtartotta az egyetemen az összes kötelező orosz történelmi stúdiumot. Ebben a helyzetben fokozódott Miljukov ingerültsége, ami az egyetemen túl megnyilvánult Az Orosz Történelmi és Régiségek Társulata körüli botrányban is. A tudományos és az egyetemi pozíció közti disszonanciát azért is nehezen dolgozta fel, mivel az akkori orosz szociokulturális közegben a felsőoktatási tevékenység magas státuszt foglalt el.

Miljukovot 1895 elején „politikai megbízhatatlanság” miatt eltávolították a moszkvai egyetemről és Rjazanyba száműzték, majd némi huzavona után megengedték, hogy 1897-től a szófiai egyetemen taníthasson. Innentől Platonovval való kapcsolata epizodikusá vált. Utolsó leveleiben a régi nagy témák mellett írt a századvégi egyetemi zavargásokról és olyan nagy tudósokat jellemzett, mint pl. Kizevetter, Sahmatov, Szemevszkij, Druzsinyin és Smurlo. Az idők folyamán lényegesen megváltoztak a levelezés során kifejtett nézetei. Így pl. elismerte Kljucsevszkij moszkvai iskolájának és saját ottani tanulóveleinek jelentőségét és alaposabban megvilágította a moszkvai és a pétervári historiográfiai és történelemoktatási hagyományok megkülönböztető vonásait. Platonovot, mint „melegszívű idős pétervári kollégáját” tisztelte egészen haláláig. Befejezőként Korzun a levelezés egy fontos „információs rétege” hívja fel a figyelmet. Az orosz történelemtudomány „fejlődő öntudatára”, amely szorosan kötődött a tudományos csoportok külön világához. Igaza van, amikor azt írja, hogy ezen közeg hagyományainak, értékeinek és „játékszabályainak” feltárása a mai historiográfia sürgető feladata. Úgy véljük, hogy egy sajátos területen és primér források felhasználásával, a fenti cél eléréséhez már maga is hozzájárult.

Otyecsesztvennaja Isztorija, 1999. 2. 171–182.

KJ

Christoph Nonn

A KONITZI INCIDENS

Antisemitizmus és nacionalizmus Poroszország keleti területein 1900 körül

Az újkori antisemitizmus és nacionalizmus történetének összehasonlító vizsgálatához új megközelítési módokkal és szempontokkal járulhat hozzá az alábbiakban bemutatandó tanulmány. A korábbi társadalomtörténeti nézetek elsősorban a gazdasági fejlődés és az antisemitizmus közötti összefüggést hangsúlyozták. Ezen munkákban az antisemitizmus az iparosodási és modernizációs folyamat veszteségeinek reakciójaként jelenik meg, akik gyűlöletüket a „győztesek” egy csoportja, a zsidók ellen fordították. Az újabb kutatások azonban már csak másodlagos szerepet tulajdonítanak a gazdasági változásoknak és a vallási hagyományokat helyezik a középpontba. A historiográfiában megfigyelhető új tendenciának megfelelően, amely a kultúr-

történet előtérbe kerülésében mutatkozik meg, a zsidók és nem-zsidók közötti viszonyt vizsgálva egyre több figyelmet szentelnek a két keresztény vallás szerepének mind regionális, mind helyi szinten. A császárság idejére vonatkozóan csak kevés kutató foglalkozott a zsidók és nem-zsidók együttélésének társadalomtörténeti vizsgálatával. A 19. század második felében történt zsidóellenes fellépések ismert esetei sincsenek részletesen feldolgozva. Részben ezt a hiányt igyekszik pótolni Nonn jelen tanulmányával.

A nyugat-poroszországi kisvárosban, Konitzban és annak környékén 1900-ban lezajlott zsidóellenes fellépésekre ugyan gyakran találunk utalást a szakirodalomban, a szerző többsége azonban legtöbbször csak röviden megemlíti az esetet és teszi mindezt kevés, és kizárólag egyoldalú forrásbázis alapján. Részben ezzel magyarázható, hogy a konitzi vérvadról egymástól nagyon eltérő interpretációk láttak napvilágot. Christoph Nonn a konkrét események feltárásához és azok elemzéséhez a következő forrástípusokat használta fel: a porosz Belügy- és Igazságügyminisztérium, a marienwerderi és brombergi kormányzat, valamint a konitzi Tartományi Tanács aktái, amelyek Berlinben, a Porosz Kulturális Örökség Titkos Állami Levéltárában találhatóak, a perek nyomtatott jegyzőkönyvei, valamint a Szövetségi Levéltár és a Német Zsidóság Központi Levéltárának anyagai. Ezen források segítségével a szerző tanulmányában öt fő problémakört jár körül. A konitzi történészekből kiindulva elsőként az antiszemitizmus természetére, valamint a Nyugat-Poroszországban, Pomerániában és Poznanban élő németek és a zsidók viszonyára vonatkozóan von le általános következtetéseket. Ezután bemutatja a zsidóellenes támadásokat és azok előtörténetét. Nonn külön elemzi az állam és az antiszemita agitáció szerepét, illetve a gazdasági és vallási tényezők jelentőségét az erőszak kitörésében. Végül különös hangsúlyt kap az antiszemitizmus és a nacionalizmus viszonyának megvilágítása.

A Konitzban történtek következőképpen foglalhatók össze. Ernst Wintert, a helyi gimnázium 18 éves tanulóját 1900. március 11-e délutánján látták utoljára a város utcáin. Három fiatal kereskedő már március 12-ről 13-ra virradó éjszaka azt a hírt terjesztette, hogy a fiú zsidó rituális gyilkosságnak esett áldozatul. Jó pár sör kíséretében azt mesélték a kissé feleszű Alexander Prinz zsidó rongykereskedőnek, hogy hitsorsosai tették el láb alól a gimnazistát, hogy vérével süssék meg pészah ünnepére a pászkat. Másnap reggel a "buta Alex" ezt elmondta két idősebb asszonynak. A hír ezután futótűzként terjedt a 10000 lelket számláló kisváros lakói kö-

rében. A történet különösen azért tűnt sokak számára hihetőnek, mert még emlékeztek az egy évvel korábbi morvaországi Polnaban történetekre, ahol egy fiatal nő holtteste került elő, akinek elvágták a nyakát és a véret kifolytatták. Feltételezett gyilkosként egy zsidót vádoltak és a per még nem zárult le. Következményként számos morvaországi faluban és kisvárosban zsidóellenes fellépésekre került sor. Ernst Winter kivérezett, fej nélküli, megcsönkített testére csak március 13-án délután találtak rá egy Konitz környéki tóban. A következő napokban és hetekben sorra kerültek elő a város különböző helyein a hiányzó testrészek. A holttest megcsönkítésének és feldarabolásának módja és egyéb tényezők arra engedtek következtetni, hogy a gyilkost a mészárosok között kell keresni. Az ügynek így két fő gyanúsítottja lett: az egyik a keresztény Gustav Hoffman, a hentes céh elöljárója és városi képviselő, a másik pedig Adolf Lewy, zsidó mészáros. Az utóbbival ellentétben Hoffmannak még indítéka is lehetett a gyilkossághoz: 14 éves lánya állítólag nem utasította vissza a nőcsábász hírében álló Winter közeledését és elképzelhető, hogy az apa kettejükét egy félreérthetetlen szituációban lepte meg. Ám hiába nem volt semmi indítéka a zsidó gyanúsítottnak, a lakosság tudtában mély gyökeret vert és a polnai eset révén aktualizálódott rituális gyilkosság legendája, amely esetünkben még egy zsidó is megerősített, sokak számára pótolta ezt a hiányt. A boncolás eredménye is a rituális gyilkosság mellett szólt: az áldozat a nyakon található vágás következtében elvérzett, ahogyan az a kóser állatok megölésénél szokásos. A nyomravezetőnek kilátásba helyezett magas jutalom reményében még egy tanú is előkerült, aki állítása szerint saját szemével nézte végig a fiú rituális módon történő legyilkolását a Lewy család pincéjében.

Közvetlenül a vérvád hírének szárnyra kelése után kövek hullottak a zsinagóga és néhány zsidó polgár házának ablakaira. 1900. március-júniusban a város 100 km-es körzetében hasonló incidensekre került sor. Az epicentrumot maga Konitz jelentette, ahol május 29-30-án közel 1000 lakos tiltakozott Hoffmann letartóztatása ellen és Lewyék házat kövekkel dobálták. Csak egy tűzér alakulat megjelenése után nyugodtak meg a kedélyek. A katonaság átmeneti távozása után, június 10-én tumultus támadt a vasárnapi misére vidékről a városba igyekvők körében, amely a zsinagóga megrongálásához vezetett. A szerző hangsúlyozza, hogy az incidensek során a támadás nem egyes zsidó személyek, hanem mindig általánosan a zsidó tulajdon ellen irányult. Testi sértés csak nagyon ritkán fordult elő. A hivatalos híradások és az újságok az in-

cidensek résztvevőiként többnyire fiatal munkásokat, segédeket, kézműveseket, tanoncokat neveznek meg, ami egyezik a letartóztatottakra és elítéltekre vonatkozó adatokkal. Kétségtelen, hogy az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó fiatalok játszották a meghatározó szerepet, Christoph Nonn álláspontja szerint azonban az összecsapások ennél sokkal szélesebb spektrumra kiterjedtek. A június 10-i konitzi eseményeknél pl. a tömegben találunk nőket, gyerekeket, orvosokat, kézműves mestereket és földbirtokosokat is.

A császárságon belüli antiszemitizmussal foglalkozó szakirodalom a zsidóellenes fellépések kapcsán az állam zsidókat védelmező funkcióját hangsúlyozza. Nonn utal Christhard Hoffmann egy tanulmányára, amely az 1881. évi pogromokkal foglalkozik. Az idézett szerző ebben más perspektívából szemléli az állam szerepét a zsidók elleni támadásokban. Véleménye szerint a résztvevők abból indultak ki, hogy a porosz állam hallgatólagoz beleegyezésével léphetnek fel a zsidókkal szemben. Christoph Nonn felteszi a kérdést, vajon így történt-e ez a konitzi incidens kapcsán is. Ismert, hogy a konzervatív porosz bürokráciától nem állt távol az antiszemitizmus, amit a Tartományi Tanács Berlinbe küldött jelentései is bizonyítanak. A nyilvánosság felé azonban kezdetben ennek nem sok jelét mutatták. A helyi hatóságok cselekedetei sokszor a hivatalnokok szüklátókörségével magyarázhatók. Az őket ért vádakkal szemben gyakran annak hangoztatásával védekeztek, hogy a zsidók maguk "provokálták" volna az összeütközéseket. A sajtóban ezután mind liberális, mind zsidó részről antiszemitának bélyegezték őket. Az összeütközések során aztán gyakran az utóbbiak oldalára csapódtak, holott kezdetben semmi másról nem volt szó, mint hozzá nem értésről és gyávaságról, hogy beismérik saját hibáikat. A berlini központi kormányzat ugyan utánajárt az ilyen eseteknek, de gyakran csak későn reagált azokra a hivatalnokok áthelyezésével. Az 1881. évi helyzethez hasonlóan a berlini központi politika se a zsidók mellett, se azok ellen nem tette le a voksát, cselekedeteinek vezérelve szinte kizárólag az állam autoritásának megőrzése volt. 1900. május 30-án őrizetbe vették az ügy keresztény gyanúsítottját és annak lányát. Ezzel szertefoszlott az antiszemiták utolsó reménye is a Lewy család letartóztatására vonatkozóan. Ezután már nemcsak a zsidók voltak a támadások célpontjai: kövek hullottak a rendőrök házára, a katonaság parancsnokát és a berlini nyomozót is megverték, a polgármestert pedig csak a menekülés mentette meg attól, hogy ő is hasonló sorsra jusson.

A szerző felhívja a figyelmet, hogy mennyire nem könnyű nyilatkozni a szervezett antiszemiták és sajtójuk agitációjának szerepéről, ugyanis eddig nem született olyan átfogó tanulmány, amely a zsidógyűlölet intellektuális és populáris formáinak viszonyát vizsgálná. Általában túlbecsülik az agitáció jelentőségét, ami a konitzi incidens esetében is megfigyelhető. Tagadhatatlan ugyan az antiszemita sajtó jelenléte, az azt képviselő „Staatsbürgerzeitung” azonban első ízben csak március 15-én tudósított a szörnyű esetről, a rituális gyilkosság mint lehetséges magyarázat pedig csak március 17-én tűnt fel az említett lap hasábjain, holott az már március 13-a óta keringett Konitzban és környékén. Poroszország ezen részének vidéki-kisvárosi világában az írásos formában történő információtovábbítás alárendelt szerepet játszott a szóbeli információáramlással szemben. A vidéken élők például csak akkor értesültek a holttest előkerüléséről, amikor valamilyen célból a városba utaztak, vagy ha a városban tanuló, illetve dolgozó gyermekeik, rokonaik meséltek róla. Christoph Nonn külön hangsúlyozza, hogy az antiszemitizmus valójában nem az írott, hanem a kimondott szó ideológiája. Már 1900 előtt is több rituális gyilkosságról szóló hír terjengett a régióban, a kezdeti pánikhangulat után azonban mindig lenyugodtak a kedélyek. Az eltűntnek hitt gyermekek napok múlva általában előkerültek, a konitzi vérvád esetében viszont egy tényleges gyilkosság ténye állt fenn, ami részben magyarázatot ad arra, hogy vezetett a vallási indíttatású látnes vérvádlegenda antiszemita támadásokhoz. Érdekesnek tűnhet az a tény, hogy a konitzi esettel számos hasonlóságot felmutató 1884. évi rejtélyes skurzi gyilkosság után egyáltalán nem fordultak elő zsidóellenes támadások, míg 16 évvel később az 50 km-re fekvő Konitzban történt események Skurzban is pogromokhoz vezettek. Nonn szerint ezért egyéb tényezőknek is szerepet kellett játszaniuk.

Konitz lakosainak többsége munkásokból, kézművesekből, parasztokból, földbirtokosokból és hivatalnokokból került ki. A vidékkel való kapcsolatot a hetente kétszer megtartott hetivásárok és négy éves vásár biztosította. A lakosság túlnyomó része a mezőgazdaságból és a vele összefüggő szolgáltatóiparból élt. A szomszédos tartományok, Nyugat-Poroszország, Pomeránia és Poznan gazdasági életében még nagyobb szerep jutott a mezőgazdaságnak. 1900 tavaszán a régió gazdasága a nagy depresszió óta a legnagyobb válságát élte, aminek következtében a mezőgazdaságban dolgozók körében igen nyomasztó volt a hangulat. De még jobban szenvedtek a városi kézművesek az agrárszektorból érkező

megbízások elmaradása miatt. A tél folyamán sok helyen elbocsátották a segédek és a tanoncokat. Az időjárás miatt elhúzódt a mezőgazdasági munkák kezdete, és a helyzet különösen azokban a hetekben romlott meg, amikor Ernst Winter holtteste előkerült. Nem meglepő tehát, hogy 1900 március–áprilisban elsősorban segédek és tanoncok voltak a konitzi antiszemita támadások résztvevői. Április végén az aratási kilátások még inkább romlottak, május közepén pedig jégesők és hóviharak tették tönkre a vetés jelentős részét. Az Amerikába kivándorlók aránya ekkor érte el a nagy depresszió óta a legmagasabb értéket. Június elején a kormányfő betiltotta az éves vásárokat, mert azok véleménye szerint csak még inkább előidézék az antiszemita támadásokat. Az intézkedés azonban ellentétes reakciót váltott ki. A gazdák többsége ugyanis abban reménykedett, hogy az állatok eladásából ki tudja majd fizetni a kamatokat, így a vásárok betiltását a zsidóknak kedvező ténykedésként értelmezték.

A zsidók a körzet nagyobb településein 4–16 százalékos arányban képviseltették magukat, tehát a lakosság relatívan nagy részét képezték. Az 1882. évi tiltó rendelkezés óta a pénz és hiteléletben nem játszottak szerepet, viszont az áru- és állatkereskedelemben a vállalkozások három-négy ötöde a kezükben összpontosult. Ezek után érthető, hogyan vezetett a mezőgazdaságból élő lakosság elkeseredése zsidógyűlölethez. Az éves vásárok betiltása után a parasztok rá voltak utalva a falvakat járó kereskedőkre. A sors fintora, hogy az egyik fő gyanúsított, a zsidó Lewy család alibijét pontosan ez a tevékenység szolgáltatta. Valószínűleg az sem véletlen, hogy a rituális gyilkosság vádját három keresztény kereskedő terjesztette, ugyanis ők profitáltak volna leginkább a zsidó konkurencia kikapcsolásából. Christoph Nonn azonban leszögezi, hogy nincs lineáris ok-okozati összefüggés a globális konjunktúraváltságok és az antiszemitizmus között. Konitz körzetében ugyanis csak ott történtek antiszemita villongások, ahol a mezőgazdasági szektor volt a gazdaság meghatározó ágazata. A kereskedelemről élő városokban, mint pl. Weichsel, Graudenz, Thorn vagy Bromberg, ilyen nem fordult elő. A rossz termés miatt súlyos helyzetben levő agrárszektor dominanciája, valamint a zsidók erős képviselete a vidéki kereskedelemben önmagában nem magyarázza az antiszemita támadásokat. A Weichseltől keletre eső három nyugat-poroszországi körzet gazdaságában ugyanolyan meghatározó szerepet játszott a mezőgazdaság, mint Konitzban. Hasonló volt a zsidó lakosság számaránya, valamint a zsidó kereskedők részesedése a kereskedelem-

ben, mégsem találkozunk 1900 tavaszán zsidóellenes fellépésekkel. A szerző véleménye szerint ezek a területek, amelyek 130 km távolságban vannak Konitztól, kívül estek azon a körön, amelyen belül a rituális gyilkosság legendája aktualizálódhatott.

Egy akut gazdasági válságra volt szükség ahhoz, hogy a mezőgazdaságban dolgozók körében a vallási indíttatású zsidógyűlölet előtérbe kerüljön. Nonn felteszi a kérdést, hogy a katolikusok vagy a reformátusok körében voltak-e gyakoribbak az antiszemita villongások. A valószínűleg megosztott Konitzra és a vele határos Nyugat-Poroszországra, Poznanra és Pomerániára vonatkozó vizsgálatok semmi jelét nem mutatták annak, hogy az egyik vagy másik vallás képviselői jobban képviseltették volna magukat a zsidóellenes támadásokban. Bár a helyi hatóságok jelentései szerint a rituális gyilkosság vádját különösen a katolikus-lengyel körökben talált termékeny talajra. Ez főként azzal magyarázható, hogy a hatóságok a német–protestáns körökhöz álltak közel. Az egyházak szerepét tekintve mind a katolikus, mind az evangélikus papok prédikációi gerjesztették a zsidógyűlöletet. A vallások közti ellentétek azonban a századfordulón fokozatosan alárendelődtek egy másik problémának, amelynek a jelentősége a vizsgált határrégióban nem becsülendő alá: ezek a nemzetiségi ellentétek.

A szakirodalomban általánosan elterjedt a nézet, miszerint az antiszemitizmus legkézzelfoghatóbb az 1890-es évektől szoros kapcsolatban állt a német nacionalizmussal. E kapcsolat hosszú távon konzerválta volna az antiszemitizmust és terjesztette volna azt a társadalomban. Christoph Nonn arra a kérdésre keresi tanulmányában a választ, hogy mennyire igazolja a szóban forgó régiótörténeti vizsgálat e tézist, vagyis az antiszemitizmus és a német nacionalizmus diffúziójának tételét. A nyugat-poroszországi-poznani határrégióra első pillantásra igaznak tűnik a felvázolt összefüggés: a császárságban itt voltak a legélesebb antiszemita fellépések és a nemzetiségi ellentétek is a századfordulón érték el a tetőpontot. Fő konfliktusforrásként a vallási ellentétek helyére egyre inkább a nemzetiségi ellentétek kerültek, ami a német vezetés politikájának a következménye volt. Már Bismarck idején erőteljes germanizáció indult meg Poznanban, Nyugat-Poroszországban és Felső-Sziléziában. A porosz tartományi gyűlés pénzüsszegeket szavazott meg német telepések betelepítésére. A német „Ostmarkenvereine” 1900 óta a lengyel földbirtokosok földjeinek elkobzását propagálta. A következő évben a porosz kormányzat elrendelte, hogy a katolikus hitoktatás mindhá-

rom fent említett tartományban német nyelven történjen, ami ellen a lengyel lakosság több ízben sztrájkjal tiltakozott. A lengyel nemzeti mozgalom egyik fő törekvése a német kereskedők és az általuk közvetített termékek gazdasági bojkottjának megvalósítása volt. A Konitzban és annak környékén történt zsidóellenes fellépések tehát egy olyan régióban zajlottak le, amelynek politikai kultúrájában a nacionalizmus és a nemzetiségi konfliktus központi szerepet játszott.

Vajon milyen szerepet játszottak a zsidók a németek és a lengyelek közötti konfliktusban? A régiótörténeti kutatások többnyire azt hangsúlyozzák, hogy a lengyelek és a németek közötti szakadék a zsidók elleni fellépésekben teljesedett ki. Nonn felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a lengyel nacionalisták bojkottra való felhívásai a németek és a zsidók ellen irányultak, ugyanis lengyel perspektívából szemlélve a zsidó lakosság németnek számított, ami megegyezett a zsidók nagy részének meggyőződésével. 1900-ban azonban a német lakosságot is a zsidók elleni bojkottra szólították fel. Ezzel kapcsolatban a kutatók hajlamosak arra, hogy a nemzetiségi konfliktusnak és a bojkottnak a kereskedelemben és a kézműiparban tevékenykedő zsidókra gyakorolt hatását eltűntetik. Eserint zsidó lakosság nagyarányú kivándorlása Poznanból és Nyugat-Poroszországból elsősorban az antiszemitizmus mellékterméke lett volna. 1880 és 1910 között azonban a zsidók száma Poroszország Elbától keletre eső területein mindenütt egyformán csökkent. Nagy számú lengyel nyelvű népességet csak Nyugat-Poroszországban, Poznanban és Oppelnben találunk. Nonn véleménye szerint, ha elfogadjuk azt a nézetet, hogy a zsidók kivándorlásának fő okozója a nemzetiségi konfliktus kísérőjelenségeként az antiszemitizmus volt, akkor a zsidók számának sokkal nagyobb mértékben kellett volna csökkennie, mint a többi Elbától keletre fekvő területen. Ha összeadjuk az összes zsidók számát, akkor a csökkenés mértéke a soknemzetiségű régiókban 45 százalék, míg a német többségűekben 34 százalék. Az iparosodás mértéke és dinamikája döntő befolyással volt a kivándorlásra, Nonn emellett hangsúlyozza a Berlintonál való földrajzi távolságot is. A szerző véleménye szerint az utolsó két tényező sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a nemzeti gazdasági küzdelmek következményeként megjelenő antiszemitizmus. Ha a nemzeti bojkottmozgalom tartósan és sikeresen továbbított volna antiszemita tartalmakat, akkor hosszú távon a zsidók elszegényedésének kellett volna bekövetkeznie. Ezzel szemben 1899 és 1908 között 1645-ről 2038-ra növekedett a zsinagógaközösségek előjáróinak átlagjövendelme. Ezzel ösz-

szefüggésben szintén érdekes momentumnak tűnhet, hogy 1898 és 1903 között a poznanai és nyugat-poroszországi körzetből négy zsidót német jelöltként beválasztottak a porosz képviselőházba. Ők magukat a német lakosság képviselőinek tartották és a zsidó érdekeket alig vették figyelembe, amit a cionista kisebbség különösen sérelmezett.

Az elmondottakból kiderül, hogy a régió gazdaságában, társadalmában, politikájában megmutatókozó antiszemitizmusnak nemcsak, hogy kevés köze volt a német nacionalizmushoz, hanem azzal ellentétben meglehetősen csekély szerepet játszott. A poznanai és nyugat-poroszországi németek körében alkalmazott rasszista sztereotípiák elsősorban a lengyelekre vonatkoztak. Emellett a lengyelek és a németek közötti összetűzések sokkal gyakoribbak voltak, mint a keresztények és a zsidók közöttiek. Az 1881. évi, valamint az 1900. évi antiszemita hullám során a zsidókat főként anyagi sérelmek érték, míg a rendszeres nemzetiségi összeütközéseknél a könnyebb testi sértések mellett gyilkosság is gyakran előfordult. A nemzetiségi konfliktus a két keresztény vallás közti ellentétek révén még inkább fokozódott. Ehhez társult még általában egy gazdasági és társadalmi ellentét, ugyanis a legtöbb földbirtokos, gyárigazgató, kézműves mester, valamint az összes hivatalnok a németek közül került ki. A lengyelek többsége viszont mezőgazdasági vagy gyári munkás, illetve segéd és tanonc volt. A konitzi segédek és tanoncok többsége szinte kivétel nélkül lengyel mezőgazdasági munkáscsaládból származott. Már az iskolában megfigyelhetők voltak a tanárokkal szembeni ellenséges fellépések, ugyanis bennük a germanizációs politika ügynökeit látták. Az 1900. évi antiszemita támadások központjában csak porosz katonák és hivatalnokok sérültek meg. A zsidóellenes demonstráció súlypontja június 10-én legkésőbb a katonaság esti megérkezése után eltolódott a német állam elleni tüntetés irányába. Tehát ebben a nyugat-poroszországi-poznanai határregiónban csak akkor került sor antiszemita fellépésekre, ha rövidtávon valamilyen különleges alkalom kínálkozott és ez párosult egy gazdasági válsághelyzettel is. Míg a nemzetiségek közötti összeütközések általánosak voltak, addig a zsidók és keresztények között akárcsak a konitzi esetben csak, incidensként fordultak elő.

Historische Zeitschrift, Band 266, Heft 2, April 1998, 387–418.

Hirschhausen, Ulrike von

A VÁLTOZÁS ÉSZLELÉSE

Migráció, társadalmi mobilitás és mentalitások Rigában 1867 és 1914 között

A Baltikum visszatér Európába – a történelemszempontból így lehetőségek nyílnak ezen kelet-közép-európai térség szerkezeti, kulturális sajátosságainak kutatására, az eddigi elméletek felülvizsgálatára. A kutatásoknál három szempontot érdemes figyelembe venni. A Baltikum történetét nem szabad elszigetelni – integrálni kell az európai történelembe, ez azonban nem azt jelenti, hogy a nyugat-európai fejlődési irányvonalat kell mérceként tekinteni. Sokkal inkább jelenti a térség átmenetiségének hangsúlyozását, a különböző európai tendenciák helyi megvalósulásának vizsgálatát.

A balti történetírás egyhangúságát meg kell szüntetni, nem szabad kizárólag egy nemzet szemszögéből értelmezni az eseményeket. Hangsúlyozni kell a térség etnikai sokszínűségét, az eseményeket az összes nagyobb nemzet (németek, oroszok, lettek, észtek, zsidók) szempontjából fel kell dolgozni.

Végül alkalmazni kell a legújabb történettudományi módszereket, alkalmazkodni kell az új irányvonalakhoz, tehát az embert, mint a történelem cselekvő alanyát kell a középpontba helyezni.

A szerző ezen irányvonalak alapján dolgozza fel Riga etnikai és társadalmi szerkezetváltását, valamint ennek a különböző nemzetek mentalitására gyakorolt hatását 1867 és 1914 között.

Riga területileg a cári Oroszországhoz tartozott, jogszabályait azonban egy 13. századi rendi alkotmány határozta meg, amelyet csak 1877-ben váltott fel az új orosz városi jogrend, megszüntetvén az addig uralkodó rendi kereteket. A vizsgált időszakban két folyamatnak köszönhetően a „kitolt német erődtmény” multinacionális ipari és kereskedelmi központtá fejlődött. Az egyik ilyen folyamat a modernizáció volt, amely elvont tudományos kifejezésként sok mindent magában foglal – városiasodást, iparosodást, mobilitást. A szerző ezt a sokszínű, több jelentést hordozó fogalmat a migráció jelenségén keresztül világítja meg, követi nyomon, amelyhez segítséget nyújtanak az 1867, 1881, 1897 és 1913-as népszámlálások. A népszámlálások adatai alapján foglalkozásra vonatkozó kérdést is tartalmaznak, így a migráció mellett a társadalmi szerkezetváltást is megismerhetjük.

A másik fontos folyamat a nacionalizmus kikristályosodása, megjelenése az egyes nemzeteknél, amely természetesen különböző konfliktusokkal járt.

Ha ragaszkodunk a kutatási alapelvekhez, akkor nem feledkezhetünk meg az ember középpontba állításáról, így a fenti két folyamat vizsgálatánál elengedhetetlen a különböző mentalitásokra gyakorolt hatások tárgyalása.

A mentalitás olyan ideiglenes értelmezési horizontot jelent, amelyben az emberek élnek és amelyben önmagukat és a világot értelmezik. A mentalitás mindig kollektív jellegű és van egy funkcionális és egy materiális oldala, amelyek egymástól elválaszthatatlanok. A funkcionális rész egy meghatározott életteret jelent valamilyen kialakult, elfogadott életstílussal, a materiális rész pedig gondolatokat, elképzeléseket takar. A mentalitások forrásaként napilapokat, életrajzi regényeket és visszaemlékezéseket használt fel a szerző. A tanulmány a négy legnagyobb rigai etnikumnál – a németeknél, a letteknél, a zsidóknál és az oroszoknál a következő jelenségeket vizsgálja: a migrációt és következményeit, a társadalmi szerkezetváltást, a nacionalizmust és az ellenséggépet.

1867 és 1913 között megötszöröződött Riga lakossága és a bevándorlásoknak köszönhetően a város etnikai arculata is átalakult. Az óriási migráció, amelyet megkönnyített az 1861-es jobbágyfelszabadítási törvény és a gyors iparosodás, megváltoztatta a szociális szerkezetet is. Az első világháború kitörése előtt minden ötödik lakos az iparban dolgozott, míg 1867-ben csak minden huszonötödik. Nőtt a kereskedelem és az iparban dolgozók száma, ugyanakkor csökkent a szolgáltatászféra által foglalkoztatottak aránya. A változások a különböző etnikumoknál különbözőképpen jelentek meg. A németek rugalmasan reagáltak – a céhek megszűnése után szakmunkásként dolgoztak tovább, gyárat alapítottak, vagy átálltak a luxuscikkek termelésére. A hivatalnokok között csökkent az arányuk, de még mindig sokan választottak valamilyen értelmiségi pályát.

Az 1870-es években a lettek visszaszorultak az ipari foglalkozásokban, a kereskedők és a kézművesek között viszont jelentősen megnőtt az arányuk, sőt olyan foglalkozási ágazatokban is sokan helyezkedtek el, amelyekhez egyetemi diplomára volt szükség. Míg tehát a németek alkalmazkodtak a változásokhoz és megőrizték gazdasági vezető szerepüket, addig a lettek is kihasználták a lehetőségeket és meghatározó tényezővé váltak a város gazdasági életében.

Az egyetlen csoport, amely szinte változatlanul vészelt át a gyors modernizációt az orosz etnikum volt, arányuk az egyes foglalkozásokban 1913-ban sem tért el jelentősen az 1867-es számoktól.

A zsidó lakosság is megerősítette pozícióját, főleg a fa- és textiliparban töltötték be vezető

szerepet, de magas volt arányuk a szellemi szabadfoglalkozásúak között is.

A modernizáció, a rendi keretek felbomlása a németek számára jelentette a legnagyobb kihívást, és erre mind a liberális, mind a konzervatív irányzat élénken reagált. A migráció kezdetén lokálpatrióta büszkeséggel üdvözölték az új lakókat, és az egyetlen zavaró tényezőt a kulturális különbségekben látták. Mikor a bevándorlók egyre jobban felforgatták az addigi rendet a kulturális kifogások, problémák előtérbe kerültek, a nemzet fogalmát azonban nem használták, sokkal inkább a nyelvet tartották az identitás meghatározójának. A kulturális különbségek mellett a későbbiek során gazdasági és szociális problémák is jelentkeztek. Az Orosz Birodalomban az adott közösség feladata volt ugyanis a szegények segítése, ellátása, és mivel a lakosság növekedésével párhuzamosan a rászorulóok száma is folyamatosan nőtt, óriási terhet jelentett ez a jómódú német polgárok számára. A szociális problémát a katasztrofális szociális állapotokban ill. a régi rend megingásában látták. Mindezek ellenére példás szociálpolitika bontakozott ki a városban, olyan emberek vezetésével, mint a reformok iránt fogékony George Armitstead polgármester. A számos német jótékonyági egyesület egyikében sem merült fel azonban 1905 előtt, hogy az általuk segélyezett német része nem a német etnikumhoz tartozik.

1905 választóvonalat jelent – a szentpétervári események után szociáldemokrata vezetésű forradalmi alakulatok 500 német tanyát gyűjtöttek fel ill. raboltak ki, így lázadva a németek privilegiumai ellen és ténykedésüknek csak 1905 decemberében vetett véget a cári rendőrség. Ezek az események megváltoztatták az addig a rendi gondolkodáson, karitatív eszméken és közösségi összetartáson nyugvó német mentalitást. Számos iskolát és kulturális egyesületet alapítottak igen rövid idő alatt, és emellett egyre népszerűbbé vált a szociális változásoktól és a forradalomtól leginkább sújtott területeken a nacionalista propaganda. Megjelent a kollektív nacionalista ellenségkép is, amely 1905 előtt egyáltalán nem létezett. Egyrészt a letteket kiáltották ki ellenségnek, másrészt pedig az addig konfliktusmentes zsidó–német viszonyt veszélyeztettek a modern antiszemitizmus terjesztésével. A rendi hagyományokon nevelkedett balti németiség mentalitása azonban nem volt fogékony ezekre az ellenségképekre, ezért csak rendkívül szűk körben élt hosszabb ideig a lettek és zsidók iránt szított gyűlölet.

A modernizáció lettekre gyakorolt hatását legjobban a nemzeti öntudat kialakulásán keresztül lehet megfigyelni. A lett nemzeti öntudat, az általuk állított 16. század helyett, ugyanis csak

az 1860-as években kezdett kibontakozni és szoros összefüggött Riga fejlődésével és az oda irányuló migrációval. Az 1860-as években a város elsősorban gazdasági és szociális szempontból vonzotta a bevándorlókat – biztos munkaalkalmat, jövedelmet, jobb életmódot kínált. Nyelv és kultúra nem számított befolyásoló tényezőnek, az irodalomban azonban már ekkor megjelent a városi élet és a nemzeti öntudat közti összefüggés. A nacionalizmus legfőbb terjesztői a Rigában gombamód szaporodó újságok voltak, melyek a konzervatív, demokratikus vagy marxista irányzathoz tartoztak. Nagy példányszámuk és sikerük alacsony árukkal, könnyű hozzáférhetőségükkel valamint azzal magyarázható, hogy a lettek között rendkívül alacsony volt az analfabétizmus. A sajtó azt sugallta a széles körű olvasóközönségnek, hogy a városi lét elősegíti a nemzeti öntudat fejlődését, hogy a városban egy virágzó és öntudatos lett közösség tagja lehet az újonnan érkező. Mint ahogy az előzőekben már kiderült, a lettek teljes mértékben kihasználták a fejlődés által kínálgató lehetőségeket, eközben mentalitásuk jóval racionálisabb és üzletiesebb lett. Ekkor alakult ki az írott irodalmi nyelv végleges változata is, egymás után jelentek meg a szakszótárak ill. szakfolyóiratok és alakultak kulturális egyesületek, melyeknek köszönhetően a lettek egy magasabb szintű kultúra részeseinek érezhették magukat.

Akárcsak a többi etnikumnál, itt is megjelent az ellenségkép, mégpedig a német felső rétegek képében. Az antiszemitizmus 1914 előtt nem mozgatótt meg nagy tömegeket, létezett ugyan vallási és faji változatban, de ennek közönsége csupán egy csekély jobboldali radikális csoportból állt.

Az 1890-es években visszaszorult a nacionalizmus, ez a lett nemzeten belüli kulturális és politikai hasadással, valamint azzal magyarázható, hogy a nemzeti öntudathoz kapcsolódó városiasodás egyre inkább negatív képet öltött.

A változásokra a legkevésbé az oroszok reagáltak: arányuk az egyes foglalkozási ágakban 1867 és 1914 között alig változott, Riga ipari fejlődésében csak marginálisan vettek részt, a hivatalnokok számának növekedése pedig az idegen, kiküldött tisztviselőknek köszönhető. Az önszerveződés gyengeségét mutatja, hogy az 1880-as években csak egy újsággal rendelkeztek és a kulturális egyesületek alapítására is csak a századforduló után fordítottak több energiát. Legstatikusabbnak az ortodox közösség tagjai bizonyultak, akik főleg kisiparosként, kiskereskedőként, napszámosként és ipari munkásként dolgoztak és nagy részük analfabéta volt. A jómódú kereskedők, bankárok és iparosok szintén pasz-

szívan viszonyultak a nacionalizmushoz, körükben még ellenségkép sem alakult ki. A nacionalizmus igazi hordozóivá az idegenből érkezett hivatalnokok, értelmiségiek váltak. Nemzetképüket az egységes orosz nép képviselte, amely megvalósította az egyenlőséget és megszüntette a cári abszolutizmust. Ez az eredetileg harcias ideológia egy idő után azonban már csak egyszerű védőmechanizmussá vált a német kulturális fölényvel és a lettek felemelkedésével szemben. Ez a szűk értelmiségi réteg ennek megfelelően ellenségének tekintette a németeket és a feltörekvő letteket, ezenkívül az antiszemitizmus is kialakult. Tevékenységük azonban nem hogy elősegítette volna az orosz nacionalizmus fejlődését, hanem inkább kettéosztotta a rigai oroszokat és gátolta a többi etnikummal való együttműködést.

Riga példáján láthattuk, hogy milyen eltérő reakciókat váltott ki a Baltikumban a modernizáció. A németek veszélyként érzékelték a városiasodást, karitatív és közösségi módon próbáltak védekezni. Mentalitásukban határvonalat jelentett az 1905-ös forradalom, amelynek hatására megkezdődött a baltinémet nacionalizmus kialakulása.

A lettek maximálisan kihasználták a városiasodás előnyeit – szociális mobilitás, felemelkedés, kulturális homogenitás, nacionalizmus jellemzi ezt a korszakot.

Az oroszok ambivalens módon viselkedtek – egy részük semleges maradt, másik részük pedig kifejlesztett egy sajátos, defenzív orosz nacionalizmust.

Az iparosodás tehát nem eredményezte egyértelműen nacionalizmust és az egyes etnikumoknál kialakuló nemzeti öntudat is rendkívül eltérő, sokszor éppenséggel ellentéte a központokból származó eredeti változatnak. A baltikum népei tehát rendkívül sokféleképpen válaszoltak az őket ért kihívásokra, ennek következményeként hagyományos és modern struktúrák és mentalitások együtthétele színesítette a térséget.

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 1999/48. évf. 4 sz., 475–523.

PA

Jeremy Noakes:

A FELTÉTEL NÉLKÜLI ENGEDELMESSÉG NYOMÁBAN

Kedvencek, hatalmi közvetítők és a kiszolgáló személyzet Hitler udvartartásában

A *Times Literary Supplement* a világ legrégibbi, irodalmi, művészeti és tudományos tárgyú könyvekről recenziókat közlő hetilapja. A

TLS minden egyes száma közel fél tucat esszét, kéttucat részletes recenziót, valamint számos, korábban még nem publikált költeményt tartalmaz, emellett hetente az olvasók rendelkezésére bocsátja több mint kétszáz frissen megjelent könyv adatait is. A hetilap kiemelten foglalkozik az orvostudománnyal, a filmművészetekkel, a képző- és előadóművészetekkel, a zenével, a régészettel, a nők helyzetével foglalkozó társadalomtudományokkal, az utazással, a történelemmel valamint az USA-val, Japánnal, Spanyolországgal és a Közel-Kelet térségével. Megjelenésének évtizedei során olyan neves közreműködőket tudott szerzői között, mint például Gore Vidal, T.S. Eliot, George Steiner, Virginia Woolf, Edmund White, Anthony Powell és Kingsley Amis. A Századok a jövőben a Kommentár- és a Politika-rovat történelmi tárgyú írásai között tallóz majd.

Jeremy Noakes több szempontból elemzi a Hitler közvetlen környezetét alkotó munkatársaknak a Führerhez, a hatalomhoz, a Német Birodalomhoz, a náci ideológiához, valamint az egymáshoz való viszonyát.

Hitler 1933. január 30-i hatalomra kerülésekor vele együtt mindössze három náci volt a tizenkét tagú koalíciós kormányban. A koalíció létrejöttét hosszas tárgyalások előzték meg. Mindkét fél tett engedményeket. Hindenburg beleegyezett Hitler kancellári kinevezésébe, Hitler pedig elállt a náci kizárólagosság követelésétől. Nézeteltérések esetén a koalíciós kormányzás első heteiben is inkább visszavonulót fújt. Úgyelt rá, hogy akaratlan provokációval se mozgassa elő a nem náci érzelmű többség összefogását. A kedvezőtlennek látszó kezdeti helyzet ellenére bámulatosan gyorsan sikerült a náci párt dominanciájának kiépítése. Az elnök 1934-ben bekövetkezett halála után aztán az 1934. augusztus elseji törvényben megtörtént a rituális szakítás mind a weimari köztársasággal, mind annak csökevényes, hindenburgi változatával. Az említett törvényt eltörölte a köztársasági elnöki tisztséget, és létrehozta a *Führer és birodalmi kancellár* (később Führerré egyszerűsödött) státusát. A Führer titulus nemcsak állami, hanem pártvezetői szerepét is jelölte, így módon előremutatva a kialakuló pártállamra. Rituális jelentősége abban állt, hogy bár a weimari alkotmányt hivatalosan soha nem törölték el, általa újra megerősítést nyert, hogy Hitler nem a weimari alkotmányból eredeztetni hatalmát, és megtagad mindenféle kontinuitást a megelőző rendszerrel.

A vezér módszerei és viselkedési formái gyökeresen megváltoztak. Politikai kérdésben nem volt többé helye ellenvetésnek. 1933 és 1935 között drasztikusan megritkultak a problémák megbeszélésére és a vélemények kinyilvánítására szolgáló kormányülések. A találkozóok jellege is átalakult: az eredeti vitafórum helyett pusztán jóváhagyás színterévé lettek.

Otto Dietrich (először a párt, majd a birodalom sajtófőnöke) beszámolója szerint hamarosan kiütközött a diktátori intolerancia. Fogadni csak azt volt hajlandó, akit ő rendelt oda, és nem tűrt sem ellenvéleményt, sem tévedhetetlenségének megkérdőjelezését. Kizárólag diplomáciai fogadások alkalmával volt hajlandó alávetni magát a protokoll szabályainak. Egyéb esetekben leginkább pillanatnyi hangulata döntötte el, hogy a várakozó miniszterek és más magas rangú tisztviselők bebocsátást nyerhetnek-e egyáltalán hozzá.

A Német Birodalomban az egyes pozíciók valódi értékét nem a hivatalos hierarchiában betöltött helyük határozta meg. Sokkal fontosabb volt a láthatatlan hatalmi hierarchia, amit legfőképp egy dolog befolyásolt: a Führer közelébe jutás. A hivatali hierarchiában akár magasan felette álló főnökeinél is lényegesen nagyobb tényleges hatalom birtokosa lehetett az a hivatalnok, aki valamilyen — többnyire nem is elsősorban szakmai — oknál fogva képes volt a Führer bizalmát elnyerni és bejáratos volt hozzá.

Noakes három kört különböztet meg. A külsőbe a területi pártvezetőket, a Gauleiterekét és más, másodrangú pártvezetőket, valamint a kormányzati minisztereket sorolja. Ők vettek részt a birodalmi kancellária ebédjein. A pártvezetők útja Hitlerhez Bormannon (a pártkancellária vezetőjén), a minisztereké pedig Lammersten (a berlini kancellária államtitkárán) át vezetett.

Az udvartartás középső körét Joseph Goebbels, Hermann Göring, Joachim von Ribbentrop és Heinrich Himmler neve fémjelzi. A propagandafőnök Goebbels politikai befolyása korlátozott volt. Döntő kérdésekben — különösen kezdetben — semmi szava nem volt. Szerepe csak a gazdasági-morális összeomlást követően vált igazán fontossá. Mellette szólt viszont népes családja, amely tökéletesen megfelelt a náci családmódnak. 1945 januárjában, Berlin ostroma idején is azon örvendezett, hogy Hitler mégiscsak az ő családját látogatja és nem Göringeket. Jó náci alattvaló és náci apa módjára saját kezűleg gondoskodott arról is, hogy felesége és gyermekei ne éljék túl a vereséget.

A végtelenségig egocentrikus és hataloméhes Göring volt a hivatalos helyettes. Elévülhe-

tetlennek látszó érdemeket szerzett a náci hatalomátvétel előkészítésében és lebonyolításában. Politikai ellenfelei mélyen megvetették. Közismert volt róla, hogy sokszor a véletleken kívül és kegyetlen. Ellenségei számára is nyilvánvaló volt azonban, hogy kimagaslóan intelligens és nagylelkű is tudott lenni. Göring azonban számos alkalommal nyíltan kritizálta a vezért, aki 1938-ban kategorikusan megtagadta hadügyminiszteri kinevezését.

Ribbentrop lassan, de biztosan egyengette külügyminiszterré való kinevezésének útját. A hatalomra kerülés után ő képviselte Hitler érdekeit a külföldi politikusokkal — a német Külügyminisztérium megkerülésével — folytatott megbeszélések során. 1936-ban londoni nagykövetté, majd 1938-ban a birodalom külügyminiszterévé nevezték ki. Időközben a Sekt-örökösönnel kötött házasságával és minőségi borokkal való kereskedéssel vagyonra és társadalmi pozícióra tett szert. A pénzből pedig még nemesi rangot is vásárolt magának.

Az SS-vezér Himmler az udvartartás kulcsfigurája, aki megengedhette magának, hogy a többiekkel ellentétben ritkán látott vendég legyen mind a birodalmi kancellária ebédjein, mind pedig a Berghofban (Hitler magánérődítmenye az obersalzbergi Platterhof közelében). Hitler gyakran ugratta, sokszor ki is figurázta misztikus és áldudományos nézeteiért. Himmler számára mégis mindig nyitva állt az ajtó. Hitler mindenkor kész volt a többnyire négy szemközt zajló konzultációra. Himmlert, noha jócskán kilógott a sorból — Hess 1941-ben bekövetkező kiesése után — a Német Birodalom harmadik legfontosabb és legnagyobb hatalommal rendelkező embereként tartják számon. Noakes három képességnek tulajdonítja ezt. Első helyen a Hitler által csak az „*én hűséges Heinrichem*”-ként emlegetett Himmler lojalitását említi. Második helyre teszi Himmlernek az SS felépítésében és a zsidóság kiirtásának irányításában megmutató szervezőtehetségét. Végül fanatizmusát és a morális gátak nyilvánvaló — folyamatosan bizonyított — hiányát említi.

A legbelső, valóban bizalmi kört többségében a kiszolgáló személyzet alkotta. Itt találjuk például Fritz Wiedemann kapitányt, Hitler szárnysegédjét. Őt azonban nyíltan vállalt angolszász orientációja miatt Hitler 1939-ben — baráti agymosás céljából — főkonzuli minőségben San Franciscóba delegálta. A másik két szárnysegéd Wilhelm Brückner hadnagy és Julius Schaub viszont — még a régi szép müncheni időkből — már minden tekintetben megfelelt a Führer „árja” ízlésének. Robusztus termetűek voltak, a politikában járatlanok, s persze a vég-

sőkig lojálisak. Eszményi náciak. Jelentőségük legfőképp abban állt, hogy ők jelentették az egyre növekvő bormanni befolyás leheletnyi ellensúlyát. Rajtuk keresztül vezetett ugyanis az a bizonyos kiskapu a Führerhez.

A belső, intim körbe tartozott még a sofőr (Julius Schreck), a hivatalos fényképész (Heinrich Hoffmann), a testőrparancsnok (Sepp Dietrich), Hitler személyi pilótája (Hans Bauer), néhány titkárnő, s a kör szélén álló „műértő” Ernst (Putzi) Hanfstängl. Voltak ebben a körben persze jóval érdekesebb figurák is. Így például Karl Brandt, Hitler személyi orvosa, akinek befolyását és tekintélyét jócskán aláasta a sarlatán-kuruzsló Theodor Morell, vagy a már említett sajtófőnök, Otto Dietrich. Két név emelkedik ki a névsorból: Albert Speer (Hitler főépítésze, majd 1942-től fegyverkezési és iparügyi miniszter) s végül a legnagyobb befolyással rendelkező Martin Bormann. Tényleges hatalommal csak ez utóbbi kettő rendelkezett. Ám hiába volt a kedvenc Speernek magas rangja, nagy mozgásteret és szabad bejárása a Führerhez. Befolyása így is összehasonlíthatatlanul kisebb volt, mint Himmleré, aki pedig nem is tartozott a legbelső körbe. Himmlert már csak Bormann előzte meg a láthatatlan hatalmi ranglétrán.

Bormann pártberkekből nősült. 1935-ben vette át Hitler pénzügyeinek intézését, majd az obersalzbergi komplexum (a bajor Alpokban, Berchtesgaden szomszédságában fekvő településen felépített épületegyüttes) irányítását. Miután Hess végleg elvesztette a Führer bizalmát, a feletteseivel alázatos, beosztottjaival pedig kegyetlen Bormann lett a párt vezetője, akinek befolyását rejtélyessé és megbecsülhetetlenné tette az a tény, hogy bár de facto régóta ő irányította a pártot, de jure csak 1943-ban erősítették meg e pozíciójában.

Times Literary Supplement, No. 4997. (2 October 1998) pp. 15–16.

BK

Milton Goldin

AZ SS PÉNZÜGYI HÁTTERE

Számos tanulmány foglalkozott már azzal, hogyan sikerült Himmlernek az SS-t „állam az államban” szervezetté formálnia. Milton Goldin a Schutzstaffel pénzügyi hátterével, a szervezet vállalkozásaival és jövedelemforrásaival kapcsolatos ismert tényeket összegzi. A szerző az alábbi forrásokból származó bevételeket

különbözteti meg: állami támogatás, a náci szimpatizáns vállalatok és magánszemélyek támogatásai, a gyárkisajátításokból és a saját vállalkozásokból befolyó haszon, a koncentrációs táborokban használt felszolgált árákból, a foglyok munkaerejének kiaknázásából ill. áruba bocsátásából, elsősorban a zsidók értékeinek és vagyonának elkobzásából, valamint az Endlösung-áldozatok értékeinek eladásából és újrafelhasználásából származó befolyt összeg, végül a foglyok életéért fizetett váltságdíjak.

1936-ban Oswald Pohl, az SS gazdasági főnöke levélben panaszkodott Franz Xaver Schwarznak, hogy még az alapképzés költségeit sem tudják fedezni. 1938-ban a 14.000 SS-tiszt közül csupán 3500 fő kapott rendszeres havi fizetést, s egyenruhájának árát is mindenki maga állta. Himmler fukarsága mellett ez két személynek volt köszönhető. Az egyik Wilhelm Frick belügyminiszter volt, Himmler régi, személyes ellensége, a másik a párt kincstárnoka, a már említett Franz Schwarz, akinek pénzügyi ellenőrzéseitől mindenki rettegett a pártban.

Az SS számos gyárat foglalt le a németek által megszállt területeken. A sör helyett az ásványvíz-fogyasztást népszerűsítő reklámhadjárata például látszólag az iszákosság visszaszorítását célozta, valójában azonban pusztán anyagi érdek állt a háttérben. Csehországban ugyanis az SS a zsidó ill. nem zsidó tulajdonban lévő üzemek kisajátításával Európa legnagyobb ásványvíz-elosztójává vált.

Az SS-nek számos kisebb és nagyobb, saját alapítású vállalkozása is volt. A harmincas évek első felében betársult például egy antiszemita regényeket és novellákat publikáló kiadóhoz. Később, 1936-ban Himmler engedélyt adott egy allachi porcelángyár megvásárlására, amelyet 1937-ben Dachauba telepítettek. A legnagyobb üzletnek azonban a Führer szívügyének tekintett beruházás: Berlin újjáépítése bizonyult. Himmler ezért 1937-ben létrehozta az építőanyagok gyártásával foglalkozó Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH-t (Német Talaj- és Kőfeldolgozó Üzem Kft.), amely az első volt a négy nagy SS-iparvállalat közül. Az Albert Speertől kapott 9,5 millió márkás szubvenció felhasználásával a DEST a világ legnagyobb téglagyárát építette fel Oranienburgban, amely első ízben 1942-ben termelt nyereséget. A 76.009.100 márkára rúgó teljes üzemi büdzséből 1.306.055 márka volt a profit. A négy nagyvállalat közül a második a Deutsche Ausrüstungswerke GmbH (Német Fegyverkezési Művek Kft.) volt, amely a későbbiekben a koncentrációs táborokba telepített üzemekben a kenyérgyártáshoz szükséges gépeket és evőeszközöket gyártott. A harmadik,

a többek között halászattal és gyógynövényekkel foglalkozó Deutsche Versuchsanstalt für Ernährung und Verpflegung GmbH (Német Táplálkozási és Élelmezési Kísérleti Intézet Kft.) volt. Az SS egyenruháit gyártó Gesellschaft für Textil- und Lederverwertung GmbH (Textil- és Bőrértékesítő Társaság Kft.) a ravensbrücki női koncentrációs táborban működött.

A felsorolt vállalkozásokhoz és beruházásokhoz szükséges bankkölcsönök megszerzésénél az SS felhasználta a kapcsolatait. Egyik fő partnerének, a Dresdner Banknak az igazgatótanácsában három tartalékos SS-tiszt is volt. Egyikük, Dr. Karl Rasche pedig — aki később az igazgatótanács feje lett — rendszeres résztvevője volt a *Heinrich Himmler Baráti Köre* összejöveteleinek. A Wilhelm Kepler zselatin-gyáros által alapított *Freundeskreis Heinrich Himmler* elnevezésű csoport — amelynek havonta összegyűlő tagjai komoly összegekkel járultak hozzá például az SS fegyervásárlásaihoz — nem elhanyagolható anyagi forrást és anyagi előnyökre váltható ismeretséget jelentett a szervezetnek.

Himmler legnagyobb sajnálatára Hitler-nél süket fülekre talált a nagy SS-álm, egy hatalmas összegbe kerülő óriási SS-hadsereg létrehozása. A Führer egészen 1942 januárjáig határozottan ellenezte az SS-egységek kibővítését. Véleményét csak három, a Waffen-SS kötelékébe tartozó alakulatnak a keleti fronton tanúsított harciassága változtatta meg. Ekkor beleegyezett a létszám-bővítésbe. Az SS gazdasági birodalom kibővítésének viszont megálljt parancsolt.

Az SS már 1933. március 21-én megnyitotta a dachau koncentrációs táborát, amelynek vezetője a nem sokkal korábban még pszichiátriai kezelés alatt álló Theodor Eicke lett. A birodalmi márkát tábori fizetőeszközzé cserélték, amellyel a piaci árnaknál jóval magasabb áron vásárolhattak a foglyok élelmiszert és használati tárgyakat. A kettős pénzrendszer és az indokolatlan drágaságot a többi lágerben is bevezették. Az 1938-as Kristallnacht után Dachauban pl. öt márkát kellett egy zsidó fogolynak fizetnie egy fémkanalért.

Az 1942. január 20-án tartott Wannsee-i konferencián megtárgyalták a már előzőleg elhatározott Endlösung kivitelezését és finanszírozását. Két héttel a konferencia után létrehozták a WVHA-t (Wirtschaftsverwaltungshauptamt, SS Gazdaságigazgatási Főhivatal), melynek élére Himmler Oswald Pohl-t nevezte ki. A konferencia után tizennyolc héttel halálosan megsebesített Reinhard Heydrich emlékére *Aktion Reinhard*-nak nevezték el a Belzec, Sobibor és Treblinka megsemmisítő táboraiba hurcolt zsidók tömeges legyilkolására létrehozott prog-

ramot. A program keretében a végső megsemmisítés előtt elkobozták a zsidók tulajdonában maradt külföldi valutát, ékszereket, majd brutális módon kitépték aranyfogaikat. Az áldozatoktól elvett órákat, tollakat, borotvákat, késeket, egyéb vagyon tárgyakat és használati eszközöket valamint a levetkőztetett foglyok ruházatát is összegyűjtötték, majd tisztítás és javítás után vagy újra felhasználták, vagy értékesítették. Az összeharcolt pénzt, aranyat és más értékeket páncélozott autókban és speciális vasúti kocskikban szállították a Reichsbankba. Az összegyűjtött javak, illetve azok pénzre váltott értéke a Reichsbank széfjeibe ill. az SS-számláira vándoroltak.

1944. január 5-én az *Aktion Reinhard* vezetésével megbízott Odilo Globocnyik Himmlernek küldött jelentésében 178,7 millió márkára becsülte az SS által 48 országból megkaparintott készpénz, a 34 országból összerabolt arany érmék, valamint a 16 000 karát értékű gyémántból származó bevételt. Ebben a becslésben nem szerepelt a program végrehajtásában segédkező ukránok, sem pedig a Globocnyik által elsikkasztott összeg, amelynek létezésére — Globocnyik kettős könyvelésének leleplezésével — a Lublinba küldött SS-könyvvizsgáló derített fényt.

Az *Aktion Reinhard*-ból származó bevétel komoly bevételi forrást jelentett a szervezetnek. A dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy az *Aktion Reinhard*-on keresztül érkező pénzekből fedezték az SS adósságait és üzleti tevékenységét. A program mindenekelőtt anyagiilag függetlenné tette a szervezetet a Birodalomtól és a Párttól is, Himmler így csupán a Führertől függött. Hitler pedig egyre jobban rászorult a Waffen-SS támogatására.

1942 márciusában a Führer Thüringia Gauleiterét, Fritz Sauckelt nevezte ki a munkaerő ellátás teljhatalmú irányítójává. Pohl-nak hamarosan sikerült meggyőznie Himmlert, aki — féltetve az Endlösung mielőbbi kivitelezésére irányuló eltökélt szándékát — engedélyt adott a lágerfoglyok munkaerejének kiaknázására és áruba bocsátására. Az SS tehát — főként a gyarak közelében fekvő táborokban — elkezdte a foglyok kiárusítását. A buchenwaldi koncentrációs tábor pl. havonta 1,5–2 millió birodalmi márka nyereséget termelt a rabok munkaerejének eladásával. A munkaerő számának csökkenésével emelkedett az ár. A háború végén Pohl egy szakmunkásért naponta 5, egy segédmunkásért 4, a női munkásokért pedig 2 és 5 birodalmi márka közötti összeget kért.

Goldin írásában kitér Adolf Eichmann-nak ill. Kurt Bechernek a magyarországi zsidó közösség prominens tagjaival folytatott tárgyalásaira, melyek során megmenekülést ígérve a

németek pénzt zsaroltak ki tárgyalópartnereiktől. Az 1944. március 19-i német megszállással Eichmann és az ország zsidótlanításának elvégzésére létrehozott különleges Gestapo-osztag is megérkezett Magyarországra, ahol a deportálástól való megmenekülés ígéretéért cserébe luxuscikkeket, festményeket stb. csaltak ki a Zsidó Tanácstól. Eichmannal és különítményével párhuzamosan Kurt Becher Obersturmbannführer is felállította luxuskivitelű főhadiszállását az egyik legnagyobb zsidó család, a Weiss-família kötelékébe tartozó Chorin Ferenc villájában, ahol Eichmannéktól függetlenül ő is tárgyalásokba kezdett a zsidóság képviselőivel. Becher állítólag azért jött Magyarországra, hogy lovakat vásároljon, valójában azonban a Weiss Manfred-műveket akarta árjásítani az SS számára. A Becher és a tulajdonosok között létrejött megállapodás értelmében az SS 25 évre bérbe vette a Weiss-műveket — nevésegesen alacsony 3 millió bíródommi márkás áron —, cserébe a Weiss-család 48 zsidó és nem zsidó tagja hagyhatta el épségben Magyarországot.

A szerző írását a politikai-diplomáciai zsarolással, a zsidóknak a szövetséges nagyhatalmakkal folytatott alkudozás során túszként való felhasználásával zárja. Tárgyalások zajlottak többek között például 1944. augusztus 21-én a svájci St. Margarethében, ahol az *American Jewish Joint Distribution Committee* (Amerikai Zsidó Egyesült Szétosztó Bizottság) képviselőiben Saly Mayer, valamint Kasztner Rezső és Becher folytattak megbeszéléseket. Jóllehet Becher indulatosan visszautasította, hogy a németek embereket cserélnének pénzre, vagy különböző árucikkekre, augusztus 29-én 50 millió dolláros követeléssel állt elő, amelyet szeptember 6-án 25 millió dollárra csökkentett.

Himmler sem tétlenkedett. 1945. március 21-én levelet írt a svéd Felix Kerstennek. A készpénzre és a béketárgyalásokra vonatkozó utalásoktól mentes magánlevelében kifejtette, hogy kész együttműködni a zsidóknak a koncentrációs táborokból való kiszabadításában. Három nappal ezután Kersten értesítette erről a *World Jewish Congress* (Zsidó Világkongresszus) stockholmi kirendeltségén dolgozó Hillel Storch-ot. Egy hónappal később pedig létrejött a találkozó Himmler és Storch helyettese, Norbert Masur között, aki szeretne volna elérni, hogy a haláltáborok poklát túlélő zsidókat már ne gyilkolják meg. Himmler pénzt és tökéletes titoktartást követelt az Endlösunggal ellentétes akcióval kapcsolatban. Kézszelfogható eredményeket azonban nem sikerült elérni, mivel Hitler — egy Reuters-jelentésből értesülve Himmler magánakciójáról — megfosztotta a hatalmától Himmlert.

Himmler a várható felelősségre vonás elől, 1945. május 23-án egy ciánkapszula elharapásával öngyilkosságba menekült.

History Today, Vol. 48, No. 6. (June 1998), pp. 28–34.

BK

Eleanor Michael

SZENTEK ÉS NÁCI CSONTVÁZAK

Eleanor Michael Edith Stein 1998. október 11-i szentté avatásának alkalmából idézte fel a zsidó származású német filozófus, majd karmelita nővér életútját. A katolikus egyházfők közül a zsidó–keresztény párbeszédért talán legtöbbet tevő II. János Pál az Auschwitzban mártírhalált halt Stein szentté avatásával felelőstette az apáca boldoggá avatását kísérő polémiaát. Az 1987 májusában, Kölnben tartott boldoggá avatási szertartáson a pápa „Auschwitz mártír szent”-jének nevezte Steint. Hangsúlyozta „Izrael lányának” zsidó gyökereit, s kijelentette, hogy a keresztény hitre térése nem jelentette a zsidó gyökereivel való szakítást. A katolikus egyházfő szavai azonban heves vitákat váltottak ki a zsidó közösségben, hiszen Stein nem katolikus vallása, hanem zsidó származása miatt vált a náci halálgépezet áldozatává. Voltak, akik úgy érezték, hogy a pápa szavai mögött részben az egyháznak a náci időszak alatt tanúsított ellentmondásos szerepének, valamint XII. Pius pápa és a német diktátor közötti — hasonlóképpen ellentmondásokkal terhes — kapcsolat elkendőzése állt.

A vallásos zsidó családba született Edith Stein akkulturalódott, asszimiláns zsidóként nőtt fel Németországban. A magát 14 évesen ateistának valló, kiemelkedően intelligens fiatal lány gimnáziumi tanulmányainak elvégzése után Breslauban pszichológiát, majd a fenomenológia neves képviselője, Edmund Husserl tanítványaként Göttingenben filozófiát hallgatott. Családalapításra vonatkozó álmái beteljesületlenek maradtak. Egyetemi társa Hans Lipp végül nem kérte meg a kezét, egy másik, fenomenológiával foglalkozó egyetemi társával, Roman Ingardennel kialakuló szoros kapcsolata pedig a férfi Krakkóba való költözésével életük végéig tartó meghitt levelezéssé szelődött.

Stein életében az első fordulópontot az első világháború hozta, amelyben a keleti fronton odaveszett barátja és mentora Adolf Reinach, akinek halála mélyen megrázta Steint. A Husserl

melletti tanáregédi állást ugyan ő kapta meg, ám hamarosan a munkájából is kiábrándult, mivel — Reinach-hal ellentétben — nem vezethető szemináriumokat, s feladatai inkább tükárnói jellegűek voltak.

Élete másik fordulópontja keresztény hitre térése volt. Az 1933-as árja törvények életbe lépésekor — a kivándorlásra már előkészületeket tevő ortodox édesanyja és rokonai rosszallását kiváltva — csatlakozott a kölni karmelita nővérek rendjéhez. A Teresa Benedicta névre keresztelt apáca lelki tanácsadója a beuroni bencés kolostor főpátja, a náciellenességéről híres Walzer atya lett, akit később alárendeltje, Hermann Keller atya feljelentett a Gestapónál bírodalmi márka illegális csempészésének koholt vádjával. Stein tisztában volt helyzetével és azzal, hogy előbb-utóbb rátalálnak, ezért 1936-ban számos alkalommal kérte, hogy helyezték át egy biztonságos betlehemi karmelita kolostorba. A katolikus egyház azonban mindig elutasította a kérvényeit. Eleddig tisztázatlan, hogy az Abwehrnek és a Sicherheitsdienstnek, valamint az egyiptomi Nagy Mufti számára is kémkedő kettős ügynök Keller atyának milyen szerepe volt Stein kérvényeinek elutasításában.

Az 1938. november 9-i Kristallnacht után már veszélyes volt nem árja nővéreket bújtatni az apácolostorokban, ezért Stein és sorstársai — köztük szintén karmelita nővér testvérhúga — sietve a semleges Hollandia területén fekvő echti karmelita zárda falai között kerestek menedéket. Ám a Gestapo — a holland püspököknek a hollandiai zsidók deportálását elítélő, bátor hangvételű pásztorlevelére válaszul — összegyűjtötte a Hollandiában tartózkodó keresztény vallású zsidókat, akiket először a westerborki táborba, majd Auschwitzba szállítottak. Stein az utolsó pillanatig reménykedett a megmenekülésben, s levelekkel ostromolta Rómát, hogy menedéket találjon számukra egy svájci zárdában. Nem így történt. Edith Stein 1942. augusztus 9-én távozott az élők sorából.

History Today, Vol. 48, No. 10. (October 1998), pp. 4-5.

BK

(A folyóiratszemlét összeállította: Barbarics Zsuzsa (BZs), Bruhács Kinga (BK), Kurunczi Jenő (KJ), Papp Anita (PA) és Szabó Loránd (SzL).

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES - *Aladár Urbán*, Fonctionnement du Comité Temporaire National Ministériel (mars-avril 1848) - *János Varga*, La dernière tentative de pacification roumano-hongroise pendant l'été 1849 - *András Cieger*, L'ère de la défiance. Menyhért Lónyay à la tête du gouvernement - COMMUNICATIONS - *Elek Csetri*, Kőrösi et l'Académie - *Attila Buda*, Le premier homme du comitat de Pest: Comte István Károlyi en 1848-49 - *Erzsébet Bodnár*, La guerre de Crimée (1853-1856) Antécédents et escarmouches diplomatiques - *Éva Eszter Szabó*, La crise de la conscience de mission américaine au tournant du XIXe et XXe siècles - DOCUMENTS - *Csaba Fazekas*, Documents sur l'histoire de la perte de poste de Lajos Haynald en juin 1849 - OBSERVATEUR - *Aladár Urbán*, Les dimensions de la politique étrangère hongroise en 1848-1849. Réflexions sur le livre de Domokos Kosáry - PETITS ARTICLES - *Péter Gunst*, Henrik Márczali et l'«historiographie contemporaine» - LITTÉRATURE HISTORIQUE - REVUE

CONTENTS

STUDIES - *Aladár Urbán*: The Working of the Temporary Ministerial Committee March-April 1848 - *János Varga*: A Last Attempt at Hungaro-Romanian Reconciliation in 1849 - *András Cieger*: The Age of Mistrust. The Government of Menyhért Lónyay - ARTICLES - *Elek Csetri*: Kőrösi and the Academy - *Attila Buda*: The First Man in County Pest: Count István Károlyi in 1848-49 - *Erzsébet Bodnár*: The Crimean War 1853-1856). Antecedents and Diplomatic Struggles - *Eszter Éva Szabó*: The Crisis of American "Missionary" Identity at the Turn of the 19th and 20th Centuries - DOCUMENTS - *Csaba Fazekas*: Documents Illustrating the Fall from Office of Lajos Haynald in June 1849 - SMALLER ARTICLES - *Péter Gunst*: Henrik Márczali and "Zeitgeschichte" - OBSERVER - *Aladár Urbán*: The Dimensions of Hungarian Foreign Policy in 1848/49. Reflections on the Book of Domokos Kosáry - HISTORICAL LITERATURE - REVIEWS

Következő számaink tartalmából

Kristó Gyula: II. András király „új intézkedései”

Kosztai László : A váci püspökség alapítása

Gerics József–Ladányi Erzsébet: Néptudat 11–12. századi közép-európai krónikásoknál

Herger Csabáné: Rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században

Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának története

Buza János: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén

E számunk munkatársai

Ablonczy Balázs, PhD ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Barbarics Zsuzsa*, egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *ifj. Barta János*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) – *Bodnár Erzsébet*, egyetemi adjunktus (Debreceni Tudományegyetem) – *Bruhács Kinga*, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Buda Attila*, könyvtáros, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézet könyvtárvezetője – *Cieger András*, fiatal kutató (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Csetri Elek*, az MTA kültagja, ny. egyetemi tanár (Kolozsvár, Románia) – *Deák Ágnes*, egyetemi adjunktus (Szegedi Tudományegyetem) – *Fazekas Csaba*, egyetemi adjunktus (Miskolci Egyetem) – *Gunst Péter*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem, Történeti Intézet) – *Kurunczi Jenő*, főiskolai docens (Tessedik Sámuel Főiskola, Kőrös Főiskolai Kar, Békéscsaba) – *Lengvári István*, PhD-ösztöndíjas (Baranya Megyei Levéltár, Pécs) – *Papp Anita*, egyetemi hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Senga Toru*, történész (Budakeszi) – *Szabó Éva Eszter*, főiskolai tanár (Berzsenyi Dániel Főiskola Budapesti Kihelyezett Tagozat) – *Szabó Loránd*, egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *Szűcs László*, nyugdíjas levéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Urbán Aladár*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Varga János*, akadémikus (Budapest)

NYOMÁS, KÖTÉSZET:

Kurucz Gábor

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el*. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a *beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)*

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki*. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készítetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1800,-Ft
Egy szám ára: 300,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

nyvltár
Folyóiratok

Kristó Gyula: II. András király „új intézkedései”

Kubinyi András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén)

Zsoldos Attila: Karászi Sándor bán és utódai

Kosztai László: A váci püspökség alapítása

Gerics József-Ladányi Erzsébet: Honi néptudat Közép-Európa 11. századi történeti eseményeiben

Pálosfalvi Tamás: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon

C. Tóth Norbert: Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. Adatok a leleszi konvent hiteleshelyi működéséhez a 15. század elején

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
135. ÉVFOLYAM 2001. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Kristó Gyula</i> : II. András király „új intézkedései”	251
<i>Kubinyi András</i> : Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén)	301

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kosztai László</i> : A váci püspökség alapítása	363
<i>Gerics József-Ladányi Erzsébet</i> : Honi néptudat Közép-Európa 11. századi történeti eseményeiben	377
<i>Zsoldos Attila</i> : Karászi Sándor bán és utódai	385
<i>C. Tóth Norbert</i> : Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. Adatok a leleszi konvent hiteleshelyi működéséhez a 15. század elején	409
<i>Pálosfalvi Tamás</i> : Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon	429

MÚLTUNK KRITIKUS KÉRDÉSEI

<i>Kristó Gyula</i> : Modellváltás a 13. században	473
--	-----

KISEBB CIKKEK

<i>Keszi Tamás</i> : Hozzászólás a korai magyar fejedelmi központ kérdéséhez	489
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Gesztelyi Tamás</i> : Pannóniai vésett ékkövek (Ism.: <i>Vaday Andrea</i>)	793
<i>Bozsóky Pál Gerő</i> : Magyarok útja a pogányságtól a kereszténységig (Ism.: <i>Terplán Zoltán</i>)	494
<i>MaCartney, Carlile Aylner</i> : Studies on Early Hungarian and Pontic History (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	496
<i>Bóna István</i> : A magyarok és Európa a 9–10. században (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	498
<i>Kristó Gyula</i> : A tizenegyedik század története (Ism.: <i>Thoroczky Gábor</i>)	500
<i>Susarin, V. P.</i> : Rannijj etap etnyicseszkoj isztorii Vengrov (Ism.: <i>Font Márta</i>)	506
<i>Zsoldos Attila</i> : A Szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből (Ism.: <i>Makk Ferenc</i>)	508
Les Hongrois et L'Europe: conquête et intégration (Ism.: <i>Veszprémy László</i>)	511
Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere (Ism.: <i>Neumann Tibor</i>)	512
<i>Éles Csaba</i> : A Genti oltártól Wittenbergig (Ism.: <i>J. Újváry Zsuzsanna</i>)	515
Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére (Ism.: <i>Vaday Andrea</i>)	517

FOLYÓIRATSZEMLE

Jurek, Tomasz: A sziléziai regionális öntudat középkori fejlődése 519 – *Jürgen Petersohn*: Hatalmi jelvények és szerepük a Német-Római Birodalomban a középkor folyamán 521 – *Gouron, André*: Hogyan lépett Guillaume de Nogaret Szép Fülöp szolgálatába 524 – *Jonathan Harris*: A kereszties hadjárat meghirdetése: angol püspökök és az 1455-ös jubileumi szentév 525 – *Diana Webb*: Szt. Jakab Toscanában a pistoiai Opera di San Jacopo és a Compostella-i zarándoklatok 526 – *Carl I. Hammer*: Az oxfordi mártírok Oxfordban: a helyi történetírás képe szenvedéseikről, és emlékezetük 528

KRÓNIKA

Szent István arcai (*Balogh Piroška*) 530

Kristó Gyula

II. ANDRÁS KIRÁLY „ÚJ INTÉZKEDÉSEI”

A II. András király uralkodásának (1205–1235) egyik legszembeötlőbb sajátossága a királyi birtokok nagymérvű eladományozása volt. Az ekkori oklevelek számottevő része ennek köszönheti megszületését; olyan tényről van tehát szó, amelyet nem kell aprólékos munkával felderíteni, hanem a felszínen közvetlenül megmutatkozik. Ez a magyarázata annak, hogy az erről való állásfoglalást senki sem kerülhette meg, aki összefoglaló magyar történelmet készített. Annál inkább meglepő viszont, hogy a jelenségnek máig nincs monografikus igényű feldolgozása, jóllehet annak jelentőségét, alkalmasint talán még korszakos fontosságát is a kutatók közül senki nem vonta kétségbe. A szakirodalomban ennél fogva erős többségben vannak azok a vélemények, amelyek nem kifejezetten e tárgykörre irányuló vizsgálódások eredményeképpen születtek meg, hanem az áttekintő magyar történet tárgyalása során mintegy kötelező penzumként foglalkoztak ezen adományozásokkal. Az alábbiakban — inkább csak tallózva a megállapítások között — néhány tisztázatlan kérdésre hívom fel a figyelmet. Nem tekinthető megoldottnak az időhatárok kérdése. Pauler Gyula szerint alig foglalta el II. András a trónt, máris elkezdett prédálni.¹ Hóman Bálint 1205-tel indította az uralkodó ezen új politikáját.² Néhány évvel későbbre, 1208 tájára helyezte a bőkezű adományozások kezdetét a *Magyarország történeti kronológiája* című mű,³ s ez olvasható Zsoldos Attila könyvében is.⁴ Magam 1984-ben megjelent (de 1977-ben írt) munkámban úgy fogalmaztam, hogy „talán nem is mindjárt 1205-től, hanem csak a következő évektől kezdve” vált ez az eljárás II. András belpolitikája meghatározó vonásává.⁵ R. Kiss István viszont a keresztes hadjárat befejezését követően, 1218-tól kezdve számolt e politikával.⁶ Többen hangoztattuk ugyanakkor, hogy e politika kezdő lépéseit már III. Béla király megtette Modrus megye eladományozásával, illetve alkalmasint Imre király is örökített el délvidéki megyét.⁷ Szintén bizonytalanságok mutatkoznak a záró dátumot illetően. A kutatók többsége azzal számol, hogy 1217/1218-ban megtorpant, illetve mérséklődött e politika lendüle-

¹ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. Bp. 1899.² 39.

² Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. I. Bp. 1935.² 654.

³ Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. Bp. 1981. 128. (a vonatkozó rész Solymosi László munkája).

⁴ Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik (Magyarország története 1301-ig). Történelmi Kézikönyvtár. Debrecen 1997. 42., 136.

⁵ In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. II. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Bp. 1984. 1273.

⁶ R. Kiss István: II. Endre birtokreformja: a perpetuitás. Debreceni Szemle 1927. 40.

⁷ L. pl. ifj. Horváth János: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70 (1966) 266.; Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 1273.; Bertényi Iván: Szent István és öröksége. Magyarország története az államalapítástól a rendiség kialakulásáig (1000–1440). Tudomány — Egyetem. Bp. 1997. 55.

te.⁸ Solymosi László szerint II. András 1217 első felében fontolgatta e birtokpolitika feladását, de a döntés 1220-ra érett be, ekkor szakított az addigi gyakorlattal.⁹ Magam 1977-ben (1984-ben) úgy láttam: az uralkodó 1217-ben visszavonulót fűjt, de 1220-tól kezdve az új birtokpolitika feléledt.¹⁰ R. Kiss István egészen II. András életének végéig, 1235-ig elevennek gondolta e politikát.¹¹

Még nagyobbak a különbségek a tekintetben, hogy mivel lehet magyarázni II. András ezen uralkodói gyakorlatát. Pauler Gyula a király jellemére vezette ezt vissza: „Ajándékozott okkal érdemekért, ajándékozott ok nélkül... Akár adott azonban, akár vett, legtöbbszörre kellő megfontolás nélkül, önkényesen, gyakran igazságtalanul cselekedett... II. Endre nem volt rendfenntartó elem. Sok zavarnak, bajnak, hirtelenkedő, erőszakos, könnyelmű természete volt az oka”.¹² Ezt a minősítést R. Kiss István igazságtalannak vélte, és elvetette. Ő az új birtokpolitikát az 1217. évi keresztes hadjáratot követő pénzügyi krízissel (a kincstár kiürülésével) és az ország védelmi szempontjaival magyarázta, és úgy vélte: „*ezt a nagyjelentőségű határozatot a királyi tanács hozta*”; kereste továbbá ennek kapcsolatát a bomlásnak indult magyarországi hűbéri rendszerrel is.¹³ Hóman Bálint osztotta e vélemény egyik elemét, azt ti., hogy II. András politikája „nem könnyelmű szeszély, a hívek ötletszerű jutalmazása, hanem tudatos elhatározáson alapuló... intézkedés” volt; ezt „előzőleg a királyi tanácsban alaposan megvitatták”. Nem tette azonban magáévá R. Kiss azon nézetét, mintha a reform kapcsolatban lett volna a keresztes hadjárat utáni magyarországi pénzügyi helyzettel. Hóman szerint II. András terve „a háborús terheknek a birtokos osztályokra való áthárítása, az adománybirtokot terhelő katonaszerzési és feltétlen hadbaszállási kötelezettségnek az örökbirtokra, tehát az egész birtokos nemességre való kiterjesztése és a magánföldesúri népeknek megadóztatása volt”.¹⁴ Hóman tehát alapvetően katonai és adózási indítékot vélt felfedezni a király lépése mögött. Számos történész — így pl. Marczali Henrik, Lederer Emma — vallotta, hogy II. Andrást ebben társadalmi indítékú megfontolás vezette, párthívek megnyerése és megtartása.¹⁵ Ezzel szemben Fügedi Erik és Engel Pál az uralkodó hívei, az arisztokraták kezdeményező szerepét emelte ki, de Engel azt is hangoztatta, hogy e politikával a király híveket szerzett magának.¹⁶ Ifj. Horváth János szerint II. Andrást e gyakorlat meghonosításakor párthívek megszerzése már nem vezethette, mivel „minden ellenkezés nélkül vehette át az uralmat”. Horváth úgy vélte: sem a könnyelmű jellem, sem a költséges háborúk nem szolgálhatnak valós magyarázatul; az ural-

⁸ L. pl. ifj. Horváth J.: a 7. jegyzetben i. m. 270.; Zsoldos A.: a 4. jegyzetben i. m. 137.; Almási Tibor: A tizenharmadik század története. Magyar Századok. Bp. 2000. 45–47.

⁹ Solymosi L.: a 3. jegyzetben i. m. 133., 134.

¹⁰ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 1302., 1316.

¹¹ R. Kiss I.: a 6. jegyzetben i. m. 40–41.

¹² Pauler Gy.: az 1. jegyzetben i. m. 39., 69.

¹³ R. Kiss I.: a 6. jegyzetben i. m. 39., 41.

¹⁴ Hóman B.–Szekfü Gy.: a 2. jegyzetben i. m. 654., 475.

¹⁵ Marczali Henrik: Magyarország története. A műveltség könyvtára. Bp. 1911. 138.; Elekes Lajos–Lederer Emma–Szekely György: Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. 110.

¹⁶ Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Nemzet és emlékezet. Bp. 1986. 77.; Engel Pál: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában. I. Bp. 1990. 215–216.

kodó, ha meggondolatlanul is, tudatosan szakított elődeinek elveivel. „E nagy birtokadományozások a feudális fejlődés logikus és szükségszerű következményei... [A király] elvi kiindulópontja, de egyúttal megvalósítandó célja is ennek az új berendezkedésnek nyilván a senior és vazallus között fennálló közvetlen személyes kapcsolat, ill. kötelezettség megteremtése, amelyet az egykorú terminus *fidelitas*-nak nevez”. A Horváth szerint „új berendezkedésnek” nevezett rendszer „elvi alapja... az alattvalók hűbéri jellegű szolgálatának megkövetelése” a nekik jutott javak fejében. II. András új politikája tehát „egy módosított, mert örökletes hűbériség feltámasztására történő radikális, de elhamarkodott kísérlet” volt. De mivel Magyarországon „hiányoztak még vagy már a hűbéri rendszer felvirágoztatásához szükséges előfeltételek”, e gyakorlatnak „rövidesen kudarchoz kellett vezetnie”.¹⁷

Az elmúlt években a kiterjedt birtokadományozást a gazdasági viszonyok — és annak függvényében a társadalomszerkezet — változásainak tükrében széleskörűen értékelő két megállapítás is elhangzott. Az egyik Szűcs Jenőé. Szerinte a strukturális átalakulás követelményeire, amelynek „nehézkedési súlypontjai két, egymástól genézisükben oly különböző szférában helyezkedtek el: a feudális magánnagybirtok akkumulációjában és a pénzgazdálkodás, árucsere, árutermelés előretörésében”, II. András „gyors, át nem gondolt, majdnemhogy hebehurgya »válaszokat« volt csak képes adni. Hűbéri tendenciákat engedett kibontakozni anélkül, hogy a régi intézményi alapok vesztével ezt az új formulát igyekezett volna »intézményesíteni«. Az árutermelés forrásaihoz nyúlt, de a még gyengén csörgedező energiával rablógazdálkodást folytatott, a gyors haszon reményében pedig valójában a haszon nagy hányadát kiengedte kezéből. Az »új intézkedések (intézmények)«... ilyenformán, éppen intézményi felemás voltuk miatt, egyértelműen az államot gyengítették, holott akár erősíthették is volna”.¹⁸ Szűcs véleménye évszázados — egyes elemeiben már túlhaladott — álláspontokat ötvözött új szempontokkal. Így az a gondolat, hogy a szerfeletti birtokadományozás valamilyen módon a hűbérisséggel van kapcsolatban, már Pauler Gyulánál megtalálható, aki szerint II. András alatt „egész rendszerré vált, mi azelőtt csak ritkán, Imre óta gyakrabban történt, hogy vármegyéket, királyi birtokokat, jövedelmeket a király főembereinek, vitézeinek eladományoztak, azután csak a hűbéres kötelék, mint nyugaton Franciaországban, fűzött volna a koronához”.¹⁹ Ugyanakkor Engel Pál helyesen utalt arra, hogy bár a világi nagybirtokos réteg megerősödésével „nyugatiasabbá” vált Magyarország társadalmi struktúrája, de nem történt meg ezáltal a hűbéri rendszer meghonosítása.²⁰ (Csak zárójelben jegyzem meg: Hóman Bálint meg éppen úgy értékelte II. András politikáját, mint amely az „első kísérlet volt a rendiség szellemének megfelelő új hatalmi szervezet kiépítésére”.²¹ Amiként az a hűbérisséggel nem hozható kapcsolatba, akként természetesen a rendiséggel sem.) Szintén Pauler fentebb már idézett, II. András jellemére vonatkozó minősítése (a király „hirtelenkedő..., könnyelmű természete”) cseng vissza Szűcs azon

¹⁷ Ifj. Horváth J.: a 7. jegyzetben i. m. 267., 274.

¹⁸ Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. História könyvtár. Monográfiák. 1. Bp. 1993. 7.

¹⁹ Pauler Gy.: az 1. jegyzetben i. m. 40–41.

²⁰ Engel P.: a 16. jegyzetben i. m. 216.

²¹ Hóman B.–Szekfű Gy.: a 2. jegyzetben i. m. 480.

szavaiban, miszerint az uralkodó „gyors, át nem gondolt, majdnemhogy hebehurgya” válaszokat adott a kor kihívásaira. Szűcs azon álláspontja, hogy II. Andrásnak az új rendszer intézményesítésének elmulasztása, illetve az intézményi felelősség róható fel, tényszerűen nem állja meg a helyét. Nem volt igaz már a kutatás Szűcs életében elért szintje mellett sem, de kivált nem ma, hiszen Nógrády Árpád 1995-ben új szempontokat sorakoztatott fel ezzel kapcsolatban.²² Vitatható Szűcs azon állítása is, hogy a király politikája gyengítette az államot, holott erősíthette volna is. (Már R. Kiss Istvánnál felmerült: vajon hihető-e, hogy II. András „a királyi méltóságot és az ország épségét... *semmire becsülte*”?)²³ Aligha kétséges, hogy az uralkodó az államot erősíteni — és nem pedig elerőtleníteni — akarta, ha ugyanis nem ez lett volna a célkitűzése, saját maga — mint az államot elsősorban reprezentáló hatalmi tényező — ellen emelt volna kezét, ami reálisan aligha képzelhető el. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a királyi szándék hajótörést szenvedett a társadalmi-gazdasági realitások kőkemény szikláin. Ugyanakkor Szűcs helyesen kapcsolta össze az uralkodói politikát az ország gazdasági helyzetével.

E tanulmány írója negyedszázad alatt több összefoglaló munkájában foglalkozott e birtokjuttatásokkal,²⁴ mígnem 1998-ban egyetemi tankönyvében — persze, szintén afféle kötelező penzumként — így összegezte megállapításait, ami egyszersmind a kérdéskörre vonatkozó egyik utolsó állásfoglalás is: „II. András tudatos megfontolásból tért át az új birtokpolitikára: úgy ítélte meg — tévesen —, hogy lemondhat a domaniális, vagyis a királyt birtokai alapján megillető jövedelmekről, s elégséges anyagi bázist teremt számára a királyi jogon szedett (regále) jövedelmek rendszerének kiépítése”. Mivel rohamosan csökkentek a királyi birtokok, elvesztek a királyi kincstárat gazdagító, természetben vagy pénzben szedett királyi adók, ezek pótlására új jövedelemforrásokra volt szüksége. 1217-től jelenik meg a rendkívüli adó, ugyancsak ez évben bukkan fel a külkereskedelemből származó nyolcvanad, talán sor került már ekkor a pénzváltási jövedelem pótlására, a kamara haszna adó kivetésére. Az intézményi háttér biztosítása érdekében az 1210-es évek közepén feltűnik a tárnokmesteri tisztt, betöltőjének feladata a pénzjövedelmekre alapozott királyi gazdaságpolitika kimunkálása volt. A királyi jövedelmeket (só, vám, pénzverés) bérbe adták. Az addigi egyetlen pénzverő kamara helyett újak jöttek létre, élükön kamarabérlővel. Társadalmi szempontból a király célkitűzése az volt, hogy a nagy birtokadományok révén az előkelőket közelebb hozza magához. „Az az intézkedéssorozat, amely II. András belpolitikájának első másfél évtizedét átfogta, vitathatatlanul egy archaikus, még Szent Istvánra visszamenő struktúrájának a lebontását jelentette... Tény, hogy [e politika sikere] jelentékenyen közelítette volna Magyarországot ahhoz a nyugat-európai modellhez, amelytől az ország az államkormányzati értelemben vett mozdulatlanság miatt jelentős távolságra került. A magyarországi gazdasági viszonyok azonban még nem voltak eléggé fejlettek a régi struktúrával gyökeresen szakító

²² Nógrády Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129 (1995) 157–194.

²³ R. Kiss I.: a 6. jegyzetben i. m. 41.

²⁴ L. pl. Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. Magyar História. Bp. 1976. 54–56.; *uő.*: az 5. jegyzetben i. m. 1273–1302., 1312–1320.

és az állam működését döntően új alapokra helyező berendezkedésre”.²⁵ Bár magam az itt közreadottakat továbbra is vallom, de többed magunkkal hangoztattuk a kérdés számos, lényeges elemében le nem zárt, meg nem válaszolt voltát. Engel Pál szerint „a *birtokreform* jelentősége nyilvánvaló, de sem értékelni, sem az okát megjelölni nem könnyű”.²⁶ Zsoldos Attila azt hangoztatta, hogy „bevezetésének indítékai kellőképpen nem tisztázottak”, illetve hogy „lényegét illetően ma sem látunk tisztán”.²⁷ Magam arra hívtam fel a figyelmet: „ma sem ismerjük azokat a végső mozgatórugókat, amelyek II. Andrászt e gyökeres fordulatra bírta. Nem tudjuk, hogy a mintát honnan vette e lépéssorozathoz”. Almási Tibor szintén ezt állapította meg: „Nem ismeretes pontosan, hogy külső minták mennyiben befolyásolták [II. Andrászt] elképzelései kialakításában”.²⁸ Az alábbi vizsgálatok, amelyek első ízben történtek a lehető teljes forrásanyag alapján, ezeknek az itt említett és szóba nem hozott, de mindenképpen nyitottnak tekinthető kérdéseknek a megválaszolására tesznek kísérletet.

Mindenekelőtt — bármennyire is meglepő — a dolgozat tárgyát kell meghatározni. A tanulmány címében szereplő idézőjeles kifejezés latin megfelelője, a *nove instituciones*, II. András király 1217. évi oklevelében fordul elő.²⁹ Mindjárt magyarra fordítása nem problémamentes. Bár már — véleményem szerint helyesen — Hóman Bálint rámutatott arra, hogy a szókapcsolat nem fordítható új intézményeknek, hanem „a kor szóhasználatára értelmében »új intézkedéseknek«”,³⁰ mégis öelötte és öutána többen másféle „magyarítással” kísérleteztek. Az idézőjelet e helyütt az indokolja, hogy R. Kiss István a nem éppen magyar „perpetuitás” szóval akarta a fogalmat honosítani, ennek magyarázatakor az „örökítés” szót használta, de értelmezte „új intézmények”-ként is.³¹ Horváth János „új berendezkedés”-nek nevezte II. András új politikáját,³² amit többen átvettek. Engel Pál a Hóman által helytelenített „új intézmények” kifejezéssel élt.³³ Új középlelatin szótárunk³⁴ az *institutio* szónak nem hozza sem intézmény, sem berendezkedés értelmét. A szó számos, ott regisztrált jelentése (megalapítás, létrehozás, szabadságjog, kinevezés egyházi hivatalba, átruházás, vámhely felállítása, oktatás, tanítás) esetünkre nem érvényesíthető. Viszont a fennmaradó értelmezések bármelyike — kezdeményezés, rendelkezés, intézkedés — elfogadható. Ugyanakkor a szótár példatárában nem említi azon okleveles helyet, amelyben az

²⁵ Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Osiris tankönyvek. Bp. 1998. 203–204.

²⁶ Engel P.: a 16. jegyzetben i. m. 216.

²⁷ Zsoldos A.: a 4. jegyzetben i. m. 136.; *uő.*: II. András. In: Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. 13.

²⁸ Kristó Gy.: a 25. jegyzetben i. m. 204.; Almási T.: a 8. jegyzetben i. m. 21.

²⁹ Ferdinandus Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. Strigonii 1874. (a továbbiakban: Str. I.) 216. (Szentpétery Imre–Borsa István: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Bp. 1923–1987. [a továbbiakban: Reg. Arp.] 317. szám.)

³⁰ Hóman B.–Szekfü Gy.: a 2. jegyzetben i. m. 654.

³¹ R. Kiss I.: a 6. jegyzetben i. m. 40., 43.

³² Ifj. Horváth J.: a 7. jegyzetben i. m. 267.

³³ Engel P.: a 16. jegyzetben i. m. 215., 217.

³⁴ A magyarországi középkori latinság szótára. Kiadásra előkészítette Boronkai Iván–Bellus Ibolya–Szovák Kornél. I–V Bp. 1987–1999. (a továbbiakban: MKLSz.) V. 309. (a szócikk Bellus Ibolya munkája).

institutio szó a *nova* melléknévvél lenne összekapcsolva, azaz a II. András politikájának megnevezésére szolgáló latin kifejezés magyar megfelelését illetően nem foglalt állást. Mivel az iménti három jelentés igen közeli értelemtartományba esik, magam az „intézkedés”-t azért részesítettem előnyben a szintén megfelelő „kezdemenyezés”-sel és „rendelkezés”-sel szemben, mivel az elsőnek a magyar történeti szakirodalomban már előzménye van. Ezért beszélek a következőkben a királyi politika irányvonaláról szólva „új intézkedések”-ről. Mint az imént utaltam rá, a *nove institutiones* említő oklevél 1217-ből való. Aligha valószínű, hogy mindössze ebben az egyetlen évben érvényesültek volna az e névvel jelölt intézkedések. Maga a rendszer eszerint már működhetett korábban, és akár folytatódhatott 1217 után is, fennállása nem korlátozható szakszerű megnevezésének esztendejére. Meg kell tehát határoznunk, hogy mi az „új intézkedések” lényege, s a továbbiakban — amikor magával a kifejezéssel nem találkozunk — az e névvel jelölt jelenséget kell a forrásokban keresnünk. Mivel a részletes bizonyító anyag amúgy is rövidesen sorra kerül, egyelőre elégedjünk meg annyival, amit 1217-ben az új politika legfontosabb ismérveként II. András elmondott: a *nove institutiones* lényege „az országunkban tett általános osztozkodás” (*generalis in nostro regno facta distributio*),³⁵ vagyis a nagyszabású birtokadományozás, amelynek fő hasznélvezői a világiak, kivált a világi előkelők voltak.

Ha azt nyomozzuk, hogy mikor kezdődtek Magyarországon a király által a világiak számára tett adományok, akkor világosan különbséget kell tennünk szóbeli és írásbeli donációk között. A szóbeli juttatások vizsgálatáról adatok híján eleve le kell mondanunk, márpedig — főleg az Árpád-kor első időszakában — a világiak esetében ezek voltak túlsúlyban. Ifj. Horváth János egyebek mellett azért nem állapította meg az „általános osztozkodás” időhatárait, mivel szerinte II. András „számos adományáról még oklevelet sem adott”.³⁶ Ez bizony jogos feltételezés. Amit kutatás tárgyává tehetünk, az a világiaknak írásban tett juttatás (ebből is természetesen az a — feltételezhetően csekélyebb — rész, ami idők folyamán nem veszett el, nem semmisült meg). A hiteles királyi oklevelekben a 12. század közepéig nincs nyomuk a világiak számára tett birtokadományoknak. Az első ilyen adat II. Géza király (1141–1162) 1156 körüli diplomájában található, amely szerint az uralkodó Gotfrith és Albreht jövevény vitézeknek négy falut, egy földet és egy erdőt juttatott.³⁷ Hogy valóban ekkortájt vehette kezdetét — legalábbis számottevőbb nagyságrendben — a világiak oklevelekbe foglalt megadományozása, onnan gyanítható, hogy ettől kezdve érzékelhetően növekedni kezd az ilyen jellegű diplomák száma, ugyanis a következő időszakból több más hasonló adat maradt ránk. Közlelebről meghatározhatatlan időben ugyancsak II. Géza király egy földet juttatott Csák nembeli Pálnak,³⁸ szintén egy, nagyságra nézve ötekenyi földet Gabnak, a kalocsai egyház szolgájának.³⁹ III. István király (1162–

³⁵ Reg. Arp. 320. szám.

³⁶ Ifj. Horváth J.: a 7. jegyzetben i. m. 268.

³⁷ Urkundenbuch des Burgenlandes. I. Bearbeitet von Hans Wagner. Graz–Köln 1955. (a továbbiakban: Bgl. I.) 21–22. (Reg. Arp. 85. szám).

³⁸ Hazai okmánytár. I–VIII. Bp.–Győr 1865–1891. (a továbbiakban: HO.) I. 1. (Reg. Arp. 100a. szám).

³⁹ HO. VI. 3. (Reg. Arp. 104. szám).

1172) 1162-ben Forcos soproni várnépnek három faluban réteket és malmokat adott.⁴⁰ A következő adatok viszont már III. Béla korába (1172–1196) vezetnek át bennünket. Az időben első oklevél e király országlása idejéből, amely felkelti figyelmünket, nem a megadományozottak személye, hanem arengája miatt érdekes. Az adományt ugyanis (egy berket háromekényi földdel) nem világi, hanem egyházi személy nyerte el, Chump vagy Elek nevű pap. Így hát ettől a keltezetlen, 1182–1184 tájára tehető diplomától akár el is tekinthetnénk, de általános elveket megfogalmazó része (az arenga) — csonka volta ellenére is — teljesen új hangot üt meg a magyar oklevelezésben a birtokjuttatások indoklásában. Ezt olvashatjuk: *Regie sublimitatis obsequiis fideliter deludantes [= desudantes] regie dignum est... cogitata [= coagitata] et super effluens [= supereffluens] utensiva [= mensura] compenset.*⁴¹ Lényegében csaknem megegyező arenga olvasható III. Béla 1185. évi oklevelében, amelyben a király leánya dajkájának testvéreit, két győri várnépet a várjobbágyok sorába emelt, és écsi földjük birtokában őket megerősítette: *Regie sublimitatis obsequiis fideliter insudantes Regia dignum est remuneracione gaudere, nec a tramite equitatis abhorret, ut deuoti laboris meritum coagitata et supereffluens mensura compenset.*⁴² Azaz magyarul: „Méltó, hogy a királyi felség szolgálatában híven fáradozók királyi jutalmazásnak örvendjenek: nem jelent leterést a méltányosság útjáról, ha az odaadó munkával szerzett érdemet gazdag és bőséges mértékben jutalmazák”.⁴³ Nyilvánvaló, hogy a csonkán ránk maradt keltezetlen oklevél arengája ép formájában megfelelt az idézett 1185. évi diplomáénak. Nos, ezekben szerepelnek olyan szavak, illetve kifejezések, amelyek korábban teljességgel hiányoznak az oklevelekből, viszont később olyannyira sajátjai lesznek a nagyszabású birtokjuttatásokról szóló iratoknak. A „királyi jutalmazás” (*regia remuneracio*), továbbá a „gazdag és bőséges mérték” (inkább szó szerinti fordítás esetén: „teljesen teli és túlcserdülő mérték”) (*coagitata et supereffluens mensura*) szókapcsolatok ilyenek. Hozzá kell még ehhez venni, hogy a Chump klerikus javára szóló oklevél rendelkező részében felbukkan a „királyi bőkezűség” (*regia largitas*) kifejezés.⁴⁴ III. Béla uralkodásának közepe táján tehát szinte teljes vértzetben előttünk áll a birtokadományozásokkal kapcsolatos azon — a bőkezűségre, a mérték átlépésére utaló — szókincs, amelyik olyannyira jellemző lesz majd II. András okleveleire, bár III. Béla 1182–1185 körüli okleveleinek tanúsága szerint az adományok nagysága még egyáltalán nem „királyi”. Aligha tévedek, ha azt gyanítom: II. András király „új intézkedéseinek” forrásvidékén vagyunk. S ha ez igaz, annak indítékaira is fény derülhet innét. Szó sem lehet arról, hogy az uralkodó jellemhibájával magyarázzuk, vagy hogy a belviszályokra vezessük vissza azt, hiszen III. Béla közismerten megfontolt egyéniség volt, akinek uralmát

⁴⁰ Bgl. I. 24. (Reg. Arp. 101. szám).

⁴¹ III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. (a továbbiakban: III. Béla) 160. (Reg. Arp. 135. szám). Magyar fordítása: III. Béla emlékezete. Vál., ford., bev., jegyz. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Bibliotheca historica. Bp. 1981. (a továbbiakban: III. Béla eml.) 86.

⁴² Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: W) I. 78. (Reg. Arp. 139. szám). Magyar fordítása: III. Béla eml. 89.

⁴³ Az arenga utolsó szavai bibliikus kölcsönzés eredményei: Luk 6, 38: *mensuram coagitatam et superaffluentem dabunt*. A továbbiakban az arengákat csak magyar fordításban közlöm, latinul mindössze az érvelés szempontjából fontos szavakat, illetve kifejezéseket adom meg.

⁴⁴ III. Béla 160. (Reg. Arp. 135. szám).

ekkor már valóságos belső veszély nem fenyegette. Fontos szempont lehet, hogy a megadományozottak a királyhoz közel álló személyek voltak, az egyik esetben *tulajdon* udvari papja (*clericus meus*), a másik esetben pedig *sajat* leánya dajkájának két fiútestvére. Ez arra mutat, hogy III. Bélát olyanok bírhatták rá adományok megtételére, akik az uralkodó mindennapjainak részesei, udvari környezetének tagjai voltak, vagyis a kezdeményezés alattvalóitól indulhatott ki. Egyelőre még szerények a juttatott kedvezmények, de hát végtére is eléggé „alantas” személyekről volt szó, olyanokról, akik az udvarban őt és családját kiszolgálták.

Alig tíz évnek kellett eltelténie ezt követően, és 1193-ban már nem csupán a frazeológia előlegezi meg II. András korát, hanem az adomány nagysága is. Egy ekkor kelt oklevél arengájában ezt olvashatjuk: „Mivel a hűség akkor növekszik, amidőn a hűség bére (*merces*) méltó adományozással (*digna retributione*) nyer fizetséget, illőnek tartjuk, hogy a királyi felség [inkább szó szerinti fordítás esetén: királyi bőkezűség; *regia munificencia*] kezét bőségesebben (*copiosius*) nyissuk ki azok számára, akiket hosszú időn át tapasztalt hűségük és odaadásuk folytonos kinyilvánítása ajánl kegyünkbe”.⁴⁵ Ez III. Béla azon híres oklevelét vezeti be, amely szerint a király a „Modrus megyéhez [*comitatus*] tartozó összes földet tartozékaival és minden jövedelmével együtt” Bertalan ispánnak, a Frangepán család egyik ősének adományozta. A hűség mértéke és a juttatás nagysága itt már közvetlen összefüggésbe került, s ettől kezdve igen gyakori toposza ez az adománylevelek arengáinak. Modrus előrökítését szokták az első magyarországi „vármegye”-eladományozásnak tekinteni, ami azért nem egészen szabatos meghatározás, mert Modrus nem volt hagyományos értelemben vett vármegye, hanem horvátországi zsupánia. Bármi is volt, ebből a király csak azt adományozhatta el, ami felett ő rendelkezett, vagyis a zsupánia területének királyt illető részét.⁴⁶ Hogy ez mekkora területet foglalt magában, nem tudjuk, de a 12. század végén nem lehetett jelentéktelen földdarab. Kiterjedt voltára mutat, hogy a király nem bíbelődött az egyes birtokok megnevezésével, hanem mindent odaadott, ami a zsupánia területéből őt illette meg. Ennélfogva itt már nem egyszerűen a terminológia mutat a királyi bőkezűsége, hanem az adomány nagysága is összhangban van ezzel. (Bertalan a földdel együtt annak jövedelmeit is megszerezte, az adomány mellé pedig még igazságszolgáltatási kiváltságot is kapott.) III. Béla juttatása „öröklés jogán örök időkre szóló birtoklásra” szólt, de feltételt szabott, méghozzá katonaiállítási téren, hiszen Bertalannak „az elnyert adomány ellenszolgáltatásaképpen” az ország határain belül tíz, azon kívül négy pánccal kellett szolgálnia a királyt. Ez valóban az „új intézkedések” forrásvidéke, de még nem pontosan az, hiszen ott már feltétel nélküli örökadományokra került sor, és szó sincs feltételek megfogalmazásáról. Bizonyos, hogy az ugyancsak horvátországi Bribir „megye” (zsupánia, *comitatus*) eladományozására szintén ekkortájt került sor, hiszen IV. Béla király 1251. évi oklevele szerint II. András megerősítette a bribiri nemeseket az elődei által bőkezűen (*liberaliter*) nekik adott Bribir megye birtokában.⁴⁷ II. And-

⁴⁵ III. Béla 347. (Reg. Arp. 154. szám). Magyar fordítása: III. Béla eml. 87.

⁴⁶ *Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet.* Bp. 1988. 123–124., 127.

⁴⁷ *Marko Kostrenčić–T. Smičiklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. I–XVIII. Zagrabiae 1904–1990.* (a továbbiakban: Smič.) IV. 466–467. (Reg. Arp. 958. szám).

rás elődein III. Bélát és Imrét érthetjük, aligha a kisgyermek III. Lászlót, akitől különben sem ismerünk egyetlen oklevelet sem. Ez az adomány megvetette a Šubicok hatalmának alapjait. Az Adriai-tenger partján tehát III. Béla (illetve alkalmasint Imre?) király nagyon jelentős lépést tett a domaniális (a királyt földesúri jogon megillető) jövedelmekről való lemondás terén, de ezt még feltételek megszabásával próbálta ellensúlyozni. „A domaniális jövedelmet katonai szolgálatra cserélte fel az uralkodó”⁴⁸ Sajnos, nem maradt ránk az arengája annak a III. Béla által kiadott, de csak tartalmi átiratban ránk maradt oklevélnek, amelyben az uralkodó Lobnak és Tamásnak, a Wass család őseinek ismeretlen időpontban az erdélyi Sajó folyó mellett Doboka megyében nyolc birtokot és egy falut adományozott Görögországban neki tett szolgálataikért. Az oklevél rendelkező részében a bőkezűség tagadó mondatban nyert megfogalmazást: „nem illik az érdemeket a jutalomtól megfosztani” (*merita non debent defraudare premio*).⁴⁹ E helyütt az adomány nagysága és fekvése érdemel figyelmet. A kilenc ingatlanból nyolc birtok egy tömbben terült el Erdélyben, Széktől keletre, összterületük mintegy 120 km²-re, azaz 12 ezer hektárra rúgott.⁵⁰ Ez tekintélyes birtoknagyság volt, és ráadásul nem nagy szórtságban feküdt, hanem zárt egységet alkotott.

III. Bélának még két, hamisnak minősített oklevele vonható témánkhoz. Az egyik 1193. évi keltet visel, eszerint az uralkodó két trencsényi várjobbágyot a királyi szerviensek közé emelt, és két földdel adományozta meg őket. A juttatás eléggé nagy területet ölelt fel a Vág folyó és a morva határ környékén; fontos mozzanat, hogy a kedvezményezettek ott nyertek adományt, ahol két további örökölt földjük volt. Az erről szóló oklevél arengája így hangzik: „Illő, a királyi körültekintés a neki alávetettek iránt akkora figyelmet tanúsítson, hogy aki minél hűségesebben szolgál, annál bőségesebben (*largius*) élvezze a királyi adományozást (*regalis retribucio*)”. Richard Marsina főleg az egyik föld határjárását vélte későbbi időből, az 1220-as évekből származónak, Borsa Iván pedig az egész oklevelet hamisnak és az 1220-as években koholtnak minősítette.⁵¹ Bármi is legyen az igazság az oklevél eredetisége körül, annyi bizonyos, hogy arengája teljesen korszerű 1193-ra nézve, hiszen az ugyanezen évből való hiteles modrusi oklevélben — mint már szó volt róla — *digna retribucio*, illetve *copiosius* kifejezésekre lelünk, amelyek tükörképei az itt szereplő *regalis retribucionak* és a *largius* szónak. Ez az adomány, illetve az erről szóló oklevél arengája további bizonyosság amellet, hogy III. Béla uralkodásának második felében olyan elemekre bukkanunk, amelyek egyértelműen az „új intézkedések” irányába mutatnak. Erre utal az is, hogy e hamisnak ítélt 1193. évi diploma arengájának majdnem tökéletes megfelelője olvasható II. András egy 1216. évi oklevelében.⁵² III. Béla *másik*, 1194. évi oklevelét, amelyben az uralkodó Domokos bánnak csere fejében borsodi várföldet

⁴⁸ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 1248.

⁴⁹ HO. VII. 20. (Reg. Arp. 592. szám).

⁵⁰ A következőkben — ahol erre mód nyílt — a terület nagyságának kiszámításánál figyelembe vettem Györfy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV* Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: Gy.) vonatkozó szócikkeit és térképlapjait.

⁵¹ Richard Marsina: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Bratislavae 1970–1987.* (a továbbiakban: CDES.) I. 95. (Reg. Arp. 2532. szám).

⁵² CDES. I. 159. (Reg. Arp. 303. szám).

adott, Szentpétery Imre a hamis borsmonostori oklevelek csoportjába sorolta be, és azt állapította meg róla: azonos kéz írta, mint III. Béla hamis 1195. évi oklevelét, ez utóbbi 1224 után készült, s mintájául III. Béla egyik, 1190 előtti oklevele szolgálhatott.⁵³ Nos, ami az arengát illeti, az 1194. évi oklevél nem ad okot gyanúra, akár hiteles előképre mehet vissza, hiszen ezt tartalmazza: „Mivel az erények más nemei között a becsületesség érdeme az első és a fő, az életben az értelemmel összhangban van, hogy azok, akik odaadásuk kimutatásában a hűség állhatóságát sértetlenül igyekeztek megtartani, jutalmazásukban bővebben nyerjék el bérüket” (*largius in sui remuneratione recipiant stipendium*).⁵⁴ A *largitas* a hiteles 1182–1184. évi (a *largius* a hamisnak mondott 1193. évi), a *remuneratio* a hiteles 1185. évi oklevélben szerepel, a *stipendium* pedig szinonimája a szintén hiteles 1193. évi diplomában szereplő *merces*nek, vagyis a szókincs megfelel a III. Béla gyanú felett álló okleveleiben használnak. E szavak, valamint a III. Béla okleveleiben még szintén előforduló *munificencia*, *retribucio*, *premium* főnevek, továbbá a *copiosus* melléknév a II. András által bevezetett „új intézkedéseknek” is szakkifejezései, azaz a III. Béla kori oklevelek tartalma mellett azok terminológiája ugyancsak teljes egyértelműséggel vall arról: a nagyszabású birtokadományokat a hivatalos királyi politika rangjára emelő „új intézkedések” bölcsőjét III. Béla uralkodásának második felében ringatták.

Áttérve Imre király országlására (1196–1204), mindjárt legelső okleveleinek egyikében olyan mozzanatra bukkanunk, ami aligha függetleníthető a jogok és birtokok adományozásától. Imre 1197-ben Zerzowoy pozsonyi várjobbágyot a királyi udvarba fogadta örökös szabadsággal, felmentette az ispánok és bárki más joghatósága alól, mivel a közte és testvére, András közti egyenetlenségben és háborúban hozzá hű maradt. Ennek a diplomának az arengája ekként szolgált a kedvezmény elvi indokául: „Minél ritkábban található meg a földön az emberek gonoszságának növekedésével a becsület, annál inkább legyenek kedvesebbek a hűség érdemei, és azokat nagyobb jutalmakkal (*maioribus stipendiis*) ismerjék el”.⁵⁵ Itt teljes nyíltsággal lehet tetten érni a hívek megtartására irányuló uralkodói szándékot. Ettől kezdve — okleveles bizonyossággal is — igazolni lehet, hogy a jog vagy birtok biztosítása legalább annyira fontos a királynak, mint a megadományozottnak. Nem lehet tudni, mennyiben tükröz valós képet az a helyzet, hogy Imre nyolcéves uralkodása első kétharmadában az oklevelek arengái is viszszafoogtak, az adományok sem tűnnek fel bőségükkel. Hosszú éveken át Lőrinc az egyetlen világi, aki ötekényi (mintegy 600 hektárnyi) földre kiterjedő adomány birtokába jutott 1199-ben azért, mert egy máramarosi vadászaton a lováról lebukó királyt megmentette. Az arenga ezúttal sem tesz említést az uralkodó bőkezűségéről, meglehetősen szolidaritással szól csak az adományozás fontosságáról ebben a formában: „Mivel az erények igen kiváló hűsége a saját ajándékaival felruházottakat mind az isteni, mind az emberi ítélet előtt kedvesnek mutatja, méltó, hogy ezen erény cselekedeteivel a király tisztelete és az ország haszna érdekében állhatatosan fellépők az Úristentől és a királyi felségtől egyaránt elismerést kapja-

⁵³ *Szentpétery Imre: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei.* Bp. 1916. 14–15.

⁵⁴ W. XI. 56. (Reg. Arp. 157. szám).

⁵⁵ CDES. I. 96–97. (Reg. Arp. 169. szám).

nak, és adományozás címén (*titulo retribucionis*) örökre megdicsőüljenek”.⁵⁶ E-gészen 1202-ig nem találunk Imre okleveleiben bizonyosságot arra, hogy azon az úton haladt volna, ami az „új intézkedésekhez” vezet. Azt is mondhatjuk, Imre ezen öt-hat éve alatt a birtokpolitikában, az adományok terén (és azok indoklásában) határozott visszalépés állapítható meg a III. Béla országlása utolsó bő évtizedében megfigyelhető jelenségekhez képest. Változások nyomaira 1202–1204 között találunk példákat. Mielőtt ezeket számba venném, azt mutatom be, hogy mi lehetett ennek az oka.

Mint közismert, Imre és öccse, András között Imre trónra lépte óta feszült volt a viszony, és ez átfogta Imre országlásának egész idejét. András rövidesen területi hatalomhoz jutott, és mint Dalmácia, Horvátország és Hulm hercege 1198-tól kezdve okleveleket adott ki.⁵⁷ Nagyon tanulságos András diplomáinak témánk szempontjából történő vizsgálata. 1198 májusában, egyik legkorábbi oklevelében — noha annak kedvezményezettje egyházi testület, a zágrábi püspökség volt — későbbi politikájának fontos alapelvét szögezte le: „Illő, hogy a kérelmezők jogos óhajaira könnyen nyújtsuk beleegyezésünket, és ami az ésszerűség ösvényéről nem tér le, azt készséges cselekedettel teljesítsük”.⁵⁸ Ez nem más, mint az „új intézkedések” egyik elméleti pillére: aki kér — és jogosan kér —, annak adni kell. Ésszerint tehát a kezdeményezés a társadalomé (a híveké), a jogosság elbírálása a hercegé. Ebben András könnyelműsége jutott kifejezésre. Hogy e jellemvonása a kortársaknak is feltűnt, arra a Kölni Királykrónika a bizonyosság. Ebben arról olvashatunk, hogy III. Béla „másodszülött fiára várakat, nagy birtokokat hagyott, és jeruzsálemi útjához, amelyre még ő maga tett fogadalmat, megszámlálhatatlan vagyont biztosított. Az ifjú [András] atyja halála után, midőn hatalma korlátlaná vált, minthogy ez az életkor oly gyakran tékozló és könnyelmű (*prodiga... et inprovida*), a kapott pénznek hamar a nyakára hágott. Ezért midőn a megszokott fényűzéshez készletei elapadtak, elhatározta övéivel, hogy elfoglalja bátyja királyságát”.⁵⁹ Andrásnál a könnyelmű jellem összetalálkozott a hatalomvágygal, márpedig a hatalom megszerzéséhez hívek kellettek (a krónikában említett „övéi”), híveket pedig adományokkal lehetett a legmeggyőzőbb módon a maga számára biztosítani. Ime, ez az az út, amely az „új intézkedések” felé vezetett. András féktelen hatalomvágyában jogcímként elővette a régiek bölcsességét, sőt még a római jogot is a maga oldalán sorakoztatta fel. 1200-ban arról szólt egyik oklevelében, hogy a régiek bölcsessége a királyokban és a nagy hercegekben — ennek gondolta saját magát is — az igazságot ajánlotta, mivel „az igazság az, ami mindenkinék megadja azt, ami az övé” (*reddid unicuique, quod suum est*).⁶⁰ Egy másik 1200. évi oklevelében immár ott tart a terminológiában, ahol apja, III. Béla az 1190-es évek közepén abbahagyta. Ekkor András Baranus zágrábi dékán megjutalmazását ezzel az elvi indoklással vezette be: „A régiek bölcs tekintélye, óvakodva a ravaszságoktól és előrelátóan gondoskodva övéikről a jövőre nézve, a

⁵⁶ Bgl. I. 35. (Reg. Arp. 185. szám).

⁵⁷ L. Szabados György: Imre és András. Századok 133 (1999) 94–96.

⁵⁸ Smič. II. 297.

⁵⁹ *Albinus Franciscus Gombos*: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I. Budapestini 1937.

482. A fentitől némileg eltérő magyar fordítását l. Szabados György: az 57. jegyzetben i. m. 94.

⁶⁰ Smič. II. 355.

királyokban és a nagyságos hercegekben a jótétemények méltó ajándékozásait (*dignas beneficiorum largiciones*), amelyeket híveiknek juttatnak, dicséretekkel ékesítve szerfelett ajánlotta. Tudta ugyanis, hogy a hűség értékes dolog, ugyanakkor helyeselte, hogy a hűség állhatatossága más erényeknél értékesebb, azt méltónak ítélte kiemelkedőbb jutalmazással számba venni” (*eminenciori censuit remuneracione*).⁶¹ A hívek megszerzése és megtartása érdekében itt már újra megjelent a bőkezűség, a klientúra működtetésének pedig kulcskérdése a hűség volt, nem véletlenül hangoztatta ezt András oly nagy nyomatékkal. Baranus dékán András kedvelt emberének számított, s a herceg abban is apja nyomdokába lépett, hogy 1202-ben III. Béla által Baranusnak adományozott földet erősített meg a dékán számára.⁶²

A bőséges adományokra a hívek számának gyarapítása érdekében kész András ezzel kesztyűt dobott bátyjának, amit annak — ha nem akarta elveszteni embereit — fel kellett vennie. Erre intették a keserű tapasztalatok is. 1198–1199-ben három főpapa (a váci, a váradi és a veszprémi püspök), továbbá tulajdon nádora, Mog, valamint Miklós bán és zalai ispán állt át András herceg táborába.⁶³ Imre a kesztyűt oly módon vehette csak fel, ha maga is nagyobb méretű adományokba kezd, és ennek a propaganda szintjén is hangot ad. 1202-ben Benedek vajdának juttatta a III. Béla által a budai egyháztól vásárolt Martonfalvát (Nagy-martont, a mai Mattersburgot) Ausztria határán. Arengája változást mutat a megelőző évek királyi okleveleinek visszafogott hangneméhez képest: „A királyi felséget illeti meg, hogy a hívek állhatatosságát, a mindenki hasznáért és az ország tekintélyéért fáradozók érdemeit a méltányosság serpenyőjével mérje meg, és alkalmas időben bőven osztó és gazdagon adó kézzel jó szívvel ajándékozza meg” (*manu dapsilis et largiflua gratanter remunerare*).⁶⁴ Megjelent itt az adományozás intenzitására utaló *largifluus* szó mellett a *dapsilis* melléknév; ez utóbbi oly ritka, hogy a magyarországi latinság új szótárában sem szerepel (csak főnévi megfelelője, a *dapsilitas* fordul elő két ízben 1217-ből, egyszer pedig 1298-ból dokumentálva⁶⁵). Az „új intézkedések” ezen újabb szakszavai — a fentiekén túl a soron következő oklevélben még a *liberalitas* — bukkantak fel tehát a III. Béla korában már használtak mellett Imre kancelláriájában, terminológiai vonatkozásban is teljesen előkészítve a talajt a II. András alatti írószerv által használt szókinccs számára. Hogy mily mértékben különbözött mentalitásban Imre öccsétől, azt ezen arenga két mozzanata jelzi. Egyrészt „a méltányosság serpenyőjének” említése mérlegelésre mutat, az „alkalmas idő” hangoztatása pedig megerősíti ezt: Imre nem tekintette az adományozást a kérelemre automatikusan következő válasznak. A király 1203-ban az ausztriai heiligenkreuzi monostornak adott egy, hajdan a besenyők által tartott birtokot a nyugati határszélen, amelynek számára már III. Béla tett adományt. Arengája tartalmát tekintve megfelel az előző évinek, ám itt, mivel egyházi testület a kedvezményezett, nem a híveken van a hangsúly: „Úgy tűnik, a méltányosság törvényeivel összhangban van, hogy az ajándékokkal teli

⁶¹ Uo. 353.

⁶² Uo. III. 17.

⁶³ *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. 1260.; *Szabados György*: az 57. jegyzetben i. m. 102–103.

⁶⁴ Bgl. I. 38. (Reg. Arp. 197. szám).

⁶⁵ MKLSz. III. 5.

(*repleta muneribus*) királyi bőkezűség (*regia liberalitas*) — kiváltképpen együtt érezve a vallással és az Istenért harcoló férfiakkal, azon király [Isten] nevében, akinek kezében van minden hatalom és minden ország joga, az utolsó napot tartva szeme előtt — iparkodjék és törekedjék bőségesen (*copiose*) adományozni”.⁶⁶ Hogy Imre 1202 után nem fukarkodott igazán jelentős birtoktestek előörökítésétől sem, arra az szolgál bizonyosságul, hogy — a Morva folyó vidékén a bolgárok elleni hadjáratban teljesített érdemeiért (e katonai akció 1202-ben volt) — Hontpázmány nembeli Tamásnak a Kékes erdőt adományozta,⁶⁷ amely Szatmár megye keleti részén hatalmas területre terjedt ki.

1205-ben — Imre és annak fia, III. László halálát követően — a hatalomvágyó András került az ország trónjára. Legelső ráánk maradt oklevelében, amely 1205. augusztus 1-jei dátumot visel, és az Adriai-tenger parti Nona város jogait erősítette meg, továbbra is azt az alapelvet vallotta, amit már hercegeként megfogalmazott: „A királyi felség sokféle jóindulata annál kegyesebben szokta teljesíteni az alávetett hívek könyörgéseit, minél inkább látszik, hogy azok odaadásának és hűségének buzgalma irányában változatlanul megmarad”.⁶⁸ A kezdeményezők tehát a hívek, s ha hűségük eléggé szilárd, az uralkodó teljesíti azok kéréseit. Más szavakkal hasonlótl mondott el egy másik, szintén 1205. évi (talán gyanús) oklevelében: „Mivel nekünk szerfelett hasznos az e világi élet üdvének elnyeréséhez, az a szándékunk, hogy mindenki számára, amint szükséges, a méltó érdemekkel ajánlott köszönetet a jutalmazás (*remuneracio*) révén fejezzük ki és nyomatékosítsuk”.⁶⁹ Vagyis a király adománnyal fizet a neki tett szolgálatokért. András politikai kelléktárában herceg kora óta benne volt a lehetőség az „új intézkedések” bevezetésére, de meglehetősen bizonyossággal mondhatjuk: 1205-ben erre még nem került sor. Ekkor ugyanis az újdonsült király amellettt tett hitet: miután elnyerte az ország feletti hatalmat, „elődeinket minden intézkedésükben követni akarjuk”.⁷⁰ A középkori királytól azt várták el, hogy ne újítson, ne valósítson meg reformokat, hanem az elődök kitaposta úton járjon tovább. E hitvallás tehát még a hagyományos csapásokon haladni akaró uralkodót mutatja, aki tesz ugyan a hívek megszerzése és megtartása érdekében — olykor akár jelentősebb — adományokat, de ezt még nem emelte politikája központjába. Ugyanakkor jól kitapintható, hogy II. András 1206-ban nagy lépéseket tett efelé. Egyik ekkori oklevelében nem az arenga lep meg bennünket újszerűségével, hanem az adomány nagyságával. Az arenga ugyanis még mindig „a hívek körül forog”, mint 1198–1200 óta András diplomáiban megszokhattuk: „Illő, hogy a királyi felség a hűséget méltó jutalmazással (*digna remuneracione*), méltó bérekkel (*dignis stipendiis*) újítsa meg, hogy mind az igazságosság emberi követelménye érvényesüljön, mind az adományozás (*retribucio*) példája nyomán a hívek száma növekedjék”.⁷¹ Ebben az oklevélben Macharias fia Tamás, a király hű vitéze (*fidelis miles noster*) a Duna-Dráva-torkolattal szemben, Bács megyében hatalmas területet kapott,

⁶⁶ Bgl. I. 40. (Reg. Arp. 206. szám).

⁶⁷ CDES. I. 105.

⁶⁸ Smič. III. 50. (Reg. Arp. 217. szám).

⁶⁹ Bgl. I. 46. (Reg. Arp. 218. szám).

⁷⁰ HO. I. 3. (Reg. Arp. 219. szám).

⁷¹ HO. VII. 3. (Reg. Arp. 222. szám).

amely mintegy 25 km hosszan nyúlt el a Dunától a Nagyarórokig, átfolyt rajta a Vajás folyó, szélessége pedig helyenként a 10 km-t is meghaladta. Hozzávetőleg 250 km²-nyi (azaz 25 ezer hektáros) térség jutott magánkézre.

Ugyancsak 1206-ra tudatosulhatott Andrásban az a felismerés, hogy a jut-tatásoknak célirányosoknak kell lenniük; a hatalmi elitet kell szorosan magához láncolnia kedvezmények révén (hogy azok el ne hagyják őt, mint éppen az ő kedvéért fordultak el néhány évvel korábban vezető méltóságok Imre királytól). Ezt fogalmazta meg egy olyan oklevél — csonkán ránk maradt — arengájában, amelyben egyébként a magyarországi egyház fejét, János esztergomi érseket jutalmazta tekintélyes, 40 ekényi (mintegy 5 ezer hektárnyi) földdel és az ott élő népességgel: „Jóllehet az üdvösség és az e világi élet sikere érdekében szerfelett hasznos a királyi felség számára mindenki érdemeit a viszonzás (*recompensatio*) hálijával elismerni, inkább kell a főemberek (*magnates*) kegyével..., akiknek tanácsai és erényei tartják rendíthetetlenül a korona és az ország állapotát..., kéréseikre, amelyek a jogon alapulnak, illő [figyelmet] fordítani”.⁷² A szorosan mellette álló eliten kívül a hozzá feltétlenül hű jövevények (*hospites*) alkotják azt a másik szűk társadalmi csoportot, amely András figyelmének központjába került. Ennek két 1206. évi oklevél arengájában is nyoma maradt. Az egyikben a latin Jánosnak, hű jövevény vitézének (*hospes fidelis noster miles*) adott egy, kis kiterjedésű dél-erdélyi földet, a későbbi Dombos falu (villa Latina, Wolddorf, ma Văleni) területét: „A királyi felség tisztelete számára szerfelett hasznos, ami a kegyesség forrásából születik, hogy a kegyének oltalmához folyamodó összes jövevényt támogassa és dédelgesse, de a józan ész azt tanácsolja, hogy inkább azokat védelmezze és azok útját egyengesse, akikről úgy látszik, hogy a korona tiszteletéről és az ország hasznáról hathatósabban gondoskodnak”.⁷³ Ugyancsak 1206-ban e bevezető gondolatot követően állapította meg az erdélyi Krakko, Igen és Romosz jövevényeinek szabadságát: „A királyi felség érdeke, hogy országa összes jövevényének szabadságát, amellyel a természet jóakarátú keze őket boldogította, hiánytalanul és sértetlenül meg kell őriznie, mégis egyfajta különleges, meghitt barátsággal (*familiaritate*) tartozik fáradozni azok haszna és nyugalma érdekében, akiket mind a nép nemessége (*nobilitas generis*) felékesít, mind a korábbi királyok előrelátó megfontolása kedvesebbnek és méltóbbnak vélt”.⁷⁴ Mintegy betetőzéséül az előkészületeknek, II. András király 1206-ban egyenesen Isten földi képmásaként nyilvánítja ki természet adta jogát az adományok megtételére. Ez az oklevél mind arengája gondolatiságával, mind az adomány kiterjedtségével figyelmet kelt. Arengája így szól: „Bár a magasan trónoló Úr, a javak összességének bőkezű adományozója (*largitor*), minden ajándékozást magának tart fenn, mégsem hihető, hogy őután a végrehajtó (*amministrator*) mentes kell hogy maradjon bármiféle adományozástól (*retribucio*), és midőn a javak Teremtőjét megilleti bármely javak adományának az odaadása (*donacionis sue retribucio*), Isten tisztének e világi betöltője (*dispensator*) is legyen méltó a neki tett szolgálat megjutalmazására”

⁷² CDES. I. 112. (Reg. Arp. 227. szám).

⁷³ Franz Zimmermann–Carl Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt 1892. (a továbbiakban: ZW. I.) 8. (Reg. Arp. 223. szám).

⁷⁴ ZW. I. 9–10. (Reg. Arp. 226. szám).

(*ministerii sui premio*).⁷⁵ A megadományozott, Hontpázmány nembeli Sándor ispán (a már említett Tamás fia) a Kis-Kárpátok és a Morva folyó közti Csütörtökhely prédiomot nyerte el, amelynek egyik határtársa tulajdon testvére, Sebes volt. Ennek kiterjedése mintegy 180 km²-re, azaz 18 ezer hektárra rúgott. 1207-ben a király Gorát összes tartozékaival a topuszkói cisztereknek juttatta.⁷⁶ Ezen az adományon a szlavóniai Gora *comitatus* elidegenítése értendő — amint ez egy alább idézendő 1211. évi oklevélből egyértelműen kiderül —, ami szintén tekintélyes nagyságú földterület egyházi kézbe adását jelentette.

Minden jel arra mutat, hogy 1208-ban történt meg a nagy váltás, az eddigi előkészületek ekkorra termették meg gyümölcsüket. Azok az ismérvek, amelyek egyes oklevelekben eddig többnyire külön-külön jelentkeztek, vagy szinte még fel sem bukkantak II. András alatt (az arengában elvi szinten megfogalmazott ideális királyeszmény, a bőkezű, a jutalmazásban mértéket nem ismerő király alakja, a valóságban is tetemes kiterjedésű ingatlanok eladományozása, méghozzá kivételezett társadalmi csoportok — a hatalmi elit, új szóval: a bárók, valamint a hű jövevények — számára), most legtöbbször szorosan együtt szerepelnek. Megváltozik az oklevél-arengák hangneme, a király számára a bőkezűségben nem ismert mérték, vagyis az adományokban jelentkező mértéktelenség vált vezető erénnyé. Valóban az a benyomásunk támad, hogy az 1217-ben említett „általános osztzkodás” 1208-cal vette kezdetét. Nincs egyetlen olyan konkrét esemény, amely azt indokolhatná, hogy miért éppen 1208-ban került erre sor, de a fenti fejtegetések alapján szükségtelen is ilyent keresni. Egy folyamatról van szó, amely III. Béla alatt az 1180-as években indult el, és bő két évtized alatt jutott el a végkifejlethez. Ekkorra értek meg azok a feltételek, amelyek együttesen lehetővé tették megszületését (a királyi szándék a hívek adományozására, a hívek türelmetlen követelése szolgálataik anyagi elismerésére, egy könnyelmű király könnyű meggyőzése). Így hát mind az arengák, mind maguk a jutalmazások megnyugtató módon igazolják, hogy az 1208. esztendő tekinthető az új politikai kurzus, az „új intézkedések” kezdő évének, illetve hogy e kurzus megtorpanás nélkül kereken egy évtizedig, 1217-ig tartott. Később majd megfontolás tárgyát képezheti, hogy szabad-e az „új intézkedéseket” leszűkíteni a gátlástalanul folyó birtokadományokra, vagy pedig tágabban is — az igazgatásban bekövetkezett változásokkal együtt — lehet értelmezni. Egyelőre azonban az a feladatunk, hogy elősoroljuk az 1208–1217 közti évtizednek a fenti megállapítások bizonyítására hivatott adatait.

1208-ból és 1209-ből összesen hét olyan királyi oklevél maradt ránk, amelyet vizsgálódásunkban felhasználhatunk. Már az szerfelett feltűnő, és az eddig tapasztalt helyzettől teljesen elüt, hogy e hét oklevélből hatnak az arengája teljesen azonos szöveget tartalmaz, méghozzá ezt: „A királyi felség bőkezűségét (*munificencia*) semmiféle határok nem korlátozzák, az uralkodóban az adományozás (*donandi*) legjobb mértékének a mértéktelenség (*immensitas*) számít, az érdeemesültek iránt mégis kiváltképpen körültekintő módon kell eljárni, nehogy bárki is benne, aki bőkezűségének jótéteményeit (*liberalitatis beneficia*) az idegenekre (*ad*

⁷⁵ CDES. I. 111. (Reg. Arp. 225. szám). Megújítása 1216-ban: CDES. I. 161. (Reg. Arp. 305. szám).

⁷⁶ Smič. III. 54. (Reg. Arp. 231. szám).

extraneos) szintén szüntelenül kiterjeszti, fáradozásának jutalmát (*premium*) illetően családokozzék”. Sokatmondó a megadományozottak és a juttatások szemügyre vétele. Hontpázmány nembeli Tamás nyitrai ispán — akiről fentebb már szó esett — 1208-ban Bazin pozsonyi várföldet nyerte el, amelynek területe 7 ezer hektár, de amennyiben a határjárásban Mhyr falu Pozsonyalmásnak felel meg, úgy jóval több.⁷⁷ Ismeretlen időpontban — Szentpétery Imre szerint 1213 előtt, Richard Marsina szerint (és ez a mérvadó vélemény) 1208–1209-ben — e Tamás fia, Sebes mester a Nyitra megyében fekvő, a nyitrai várhoz tartozó, mintegy 10 ezer hektárra rúgó Kosztolány földhöz jutott királyi adományként.⁷⁸ 1209-ben ugyanő — ekkor már mint királyi pohárnokmestert említik — a Pozsony megyei Szentgyörgy prédiomot nyerte el II. Andrástól a hozzá tartozó négy faluval együtt. A király e prédiomot bőkezűsége révén (*ex regia nostra largitudine*) Csépán bántól szerezte meg. A terület kiterjedése megközelíthette vagy elérte a 10 ezer hektárt.⁷⁹ 1208-ban az uralkodó Miklós vasvári ispánnak a Vasvárhoz tartozó Lendva földet adta, amelynek szomszédságában Miklós vásárlással is gyarapította ingatlanait. Az adományba kapott föld gyepterületen feküdt, a határjárásban az örök faluja (*villa speculatorum*) szerepel. Oriási területet fogott át, csak a vásárolt földön hét falu élt.⁸⁰ 1208-ban Poth mosoni ispán egy Moson megyei falu és a soproni vár földjeiből 300 hold (részben szőlő) birtokába jutott királyi adományként, amely közvetlenül az országhatáron feküdt, határjárásában csak hegyek és völgyek szerepelnek, lakott hely egy sem. A Lajta hegység és a Lajta folyó között legalább 6 ezer hektárt foglalt magában.⁸¹ 1209-ben II. András Csépán nádor és bácsi ispán számára két mosoni várföldet juttatott.⁸² E hat oklevél kedvezményezettjének mindegyike a legszűkebb hatalmi elit tagja, hiszen a nádort, a pohárnokmestert, a nyitrai, a mosoni és a vasvári ispánt találjuk közöttük. A király tehát a napi gyakorlatba ültette át minapi egyik felismerését, hogy az igazán nagy juttatásokat vezető tisztségviselőinek kell adnia, és őket a bőkezű adományokkal még szorosabban kell magához kötnie.

A hetedik oklevélben, amely 1209-ben kelt, II. András egy másik, a hű jövevények megadományozására vonatkozó észrevételét kamatoztatta. Ennek arengája így hangzik: „Mivel a méltóság szabálya megkívánja, továbbá az emberi jog követelménye alátámasztja, hogy az érdemeket szerzett emberek szolgálatait az adományozás (*retribucio*) jogos sora szerint tisztességes és illő viszonzás (*recompensacio*) ismerje el, ezért az igazságosság útját követő emberi cselekedetek a hívek mindegyike számára fáradozásuk és erőfeszítésük méltányos és jóindulatú jutalmát (*premium*) mint kötelező hálájuk kifejezésre juttatását adják meg az adományozásban” (*in retribuendo*).⁸³ A megadományozott ez esetben Adolf prépost (va-

⁷⁷ CDES. I. 113. (Reg. Arp. 234. szám). Megújítása 1216-ban: CDES. I. 160. (Reg. Arp. 304. szám).

⁷⁸ CDES. I. 117. (Reg. Arp. 280b. szám). Megújítása 1216-ban: CDES. I. 163. (Reg. Arp. 307. szám). A föld hibás azonosítása: Gy. IV. 413.

⁷⁹ CDES. I. 121. (Reg. Arp. 242. szám). Megújítása 1216-ban: CDES. I. 162. (Reg. Arp. 306. szám).

⁸⁰ Reg. Arp. 237.

⁸¹ Bgl. I. 50–51. (Reg. Arp. 235. szám).

⁸² Bgl. I. 57. (Reg. Arp. 240. szám).

⁸³ CDES. I. 122. (Reg. Arp. 243. szám).

lamint nőtestvére, akit Gertrúd királyné, II. András felesége hívott be szülőföldjéről). Adolf Magyarországon idegen származású, meráni volt, diplomáciai szolgálatait a pápánál, a császároknál és különböző fejedelmeknél az uralkodó és neje vette igénybe. A megadományozás kifejezetten Gertrúd és testvérei: Bertold kalocsai érsek, Eckbert bambergi püspök és Henrik isztriai örgróf kérésére történt. A meráni érdekcsoport tehát közbenjárt az uralkodónál emberük érdekében, II. András pedig annál könnyebben tett eleget kezdeményezésüknek, mivel elvei közé tartozott — persze, nyilván nem függetlenül attól, hogy felesége idegen országból jött — a hű jövevények szerfeletti gyámolítása. Az elnyert föld Szepesben feküdt, Poprád fölött. Az oklevél szerint ezt a király már korábban Sebesnek adta (akin mást, mint Hontpázmány nembeli Tamás fiát nem érthetünk), tőle visszavéve Eckbert bambergi püspöknek juttatta. Immár nem első eset rövid néhány év alatt, hogy az eladományozott földek viharos sebességgel forognak különféle tulajdonosok kezén. Emlékezhetünk, hogy Szentgyörgy prédiüm is a hozzá tartozó falvakkal eredetileg Csépán báné volt, nyilván királyi adomány révén, majd az uralkodó tőle elvéve Hontpázmány nembeli Sebes királyi pohárnokmesternek adományozta el. E szepesi föld sorsa jó lehetőséget teremt arra, hogy betekinthessünk az „új intézkedések” boszorkánykonyhájába. Első adománybirtokosa Sebes volt, a juttatás időpontjáról nincs információnk, de csakis az 1205 vagy az azutáni évek valamelyike jöhet szóba. Tekintettel arra, hogy a bambergi püspök 1208-ban érkezett Magyarországra, rögvest, még ez évben neki adhatta a király ezt a téres ingatlant. Eckbert azonnal hozzálátott az uradalom megszervezéséhez, hiszen 1209-ben, amikor az tőle Adolf birtokába került, a prépostot Lutuinus, a bambergi püspök *curialis comese*, azaz magántisztviselője iktatta be. Ez azt jelenti, hogy 1205 és 1209 közti négy (vagy még kevesebb) esztendőben e Poprád fölötti földnek királyi juttatás eredményeképpen immár harmadik tulajdonosa volt. Ez arra mutat, hogy a donációkban megállapodottságot, tervszerűséget aligha kereshetünk, annál inkább sietősséget, kapkodást, rögtönzést, ami megfelel András király könnyelmű természetének. A szepesi ingatlan hatalmas lakatlan területet ölelt fel, a határjárásban Izsákfalvát leszámítva csupa vízfolyás, azaz természeti határjel szerepel.

1210-ben egyetlen királyi oklevelet ismerünk, amely tárgyunk szempontjából értékelhető arengával rendelkezik, ez — bár más szavakkal — ugyanazt fejezi ki, mint az 1208–1209. évekből megismert, az ajándékozás magyarázatául szolgáló elvi indoklások: „A királyi felséget ékesítő számos erény közül a határtalan bőkezűség (*inmensitas largitatis*) ítélnélhető ajánlatosabbnak és kiválónak; a királyi felség érdeke bőven osztó kezét (*manus largitatis*) bőségesen (*copiose*) kiterjesztie az érdemeket nem szerzőkre is, [de] sokkal bőségesebben (*habundancius*) kell a hívek kiemelkedő szolgálatait birtokok széttosztásával (*distribucio*) viszonzni” (*recompensare*).⁸⁴ Ebben az oklevélben felbukkan az 1217-ből dokumentálható (a *generalis distribucio* ’általános osztzkodás’ kifejezésben előforduló) *distribucio* szó, amely az „új intézkedések” egyik kulcsszavának minősíthető. Ez azt bizonyítja, hogy az 1217-ben néven nevezett és az 1210-ben kevésbé frappánsan körülírt politikai gyakorlat egynemű. Mert hogy valóban *általános* osztzkodás folyt már 1210-ben, az arenga azon megjegyzése mutatja, miszerint a király-

⁸⁴ Bgl. I. 60. (Reg. Arp. 255. szám).

nak az érdemeket nem szerzők királyi javakkal történő bőséges ellátása is érdekében állt. A jelen oklevél kedvezményezettje a már 1208-ban is megjutalmazott Poth mosoni ispán volt, aki most nádorként és mosoni ispánként szerepel. Ezúttal három, a győri, illetve a mosoni vártól elvett föld birtokába jutott a nádor, amelyek nem voltak igazán tágas ingatlanok, az egyik két ekére (250 hektárra) rúgott, a másik kiterjedése egy mai falurészre (Horvátkimle) terjedt ki, a harmadik még ezeknél is kisebb területű volt. Mindenesetre András folytatta azon gyakorlatát, hogy a hatalmi elitet részeltette adományokban. Ugyancsak 1210-ben az uralkodó annak a Domald sebenicói ispánnak, aki leleplezte az ellene és a Bizáncban időző Géza-fiak érdekében szerveződő összeesküvést, Cetina földet adományozta.⁸⁵ Tekintettel arra, hogy Cetina utóbb zsupániaként (*supanatus*) fordul elő,⁸⁶ bizvást gondolhatunk arra: Cetina már ekkor Modrushoz hasonló délvidéki *comitatus* volt. Nagyjából pályája e szakaszán tartott — már amennyire a fennmaradt gyér számú okleveles anyag alapján ez megállapítható — az „új intézkedések” politikája akkor, amikor 1210 táján Anonymus megírta a maga regényes feldolgozását a magyar honfoglalásról. Horváth János mutatta ki, hogy „a már meglévő politikai gyakorlat inspirálhatta a *Gesta* szerzőjét abban, hogyan ábrázolja a honfoglalás-kori eseményeket a saját korában adva levő és a történeti rekonstrukcióban felhasználható minta nyomán”. A gesta szerinte nem más, mint „a II. András király által bevezetett új rendszer politikai tükörképe..., mint II. András politikájának történeti és ideológiai síkon való igazolása és annak átátamasztása”, az „új berendezkedés” a gesta alap gondolata. Horváth mutatott rá arra, hogy Anonymus Álmos vezér alakját II. Andrásról, a lovagkirályról mintázta, illetve hogy „nyomatékosan kiemeli bőkezűségét (*largus*), és azt, hogy »vidám adakozó« (hilaris dator)” volt.⁸⁷ Horváth helytálló megfigyeléseihez legfeljebb csak morzsákat tehetek hozzá. Azt, hogy nem csupán Álmos, hanem Árpád alakját is II. Andrásról mintázta a névtelen jegyző, hiszen éppen Árpád az, aki a gestában „minden győztes katonai akció, sikeres előrenyomulás után birtokokat adományozott híveinek”.⁸⁸ Anonymus terminológiája is pontos megfelelője az „új intézkedések” jegyében fogant oklevelek kifejezéseinek. A Horváth által említettek kivül erre mutatnak az alábbi gestahelyek: „a jó urak szokása híveik megjutalmazása” (*remunerare*); Árpád fejedelem és főemberei az örömhír közlöinek különféle adományokat (*dona*) tettek; miközben Árpád a vele tartózkodó jövevényeknek nagy földet és birtokokat adományozott, a fejedelem és előkelői bőkezűen (*large*) éltek; Árpád egyik hívének egyenesen egy megyét adott (*dedit comitatum*).⁸⁹

1211. évi adatok szerint kiváltképpen a jövevények élvezték a király bőkezűségét. Ezek sorából a leginkább nagyszabású donáció a Német Lovagrendnek jutott. Az erről szóló oklevél arengája szerint „a királyi felség ismertetőjegyei

⁸⁵ Smič. III. 101. (Reg. Arp. 256. szám).

⁸⁶ Uo. IV. 244. (Reg. Arp. 776. szám).

⁸⁷ *Iff. Horváth J.*: a 7. jegyzetben i. m. 268., 270., 275–276.

⁸⁸ *Kristó Gyula*: Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. In: *uő.*: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983. 382.

⁸⁹ Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Unter Mitarbeit von László Veszprémy herausgegeben von Gabriel Silagi. Ungarns Geschichtsschreiber. 4. Sigmaringen 1991. 52., 72., 108., 110., 120.

között, amelyekkel tisztelendő emlékű elődeink tisztelendő emlékezete ékeskedik, a többinél kiemelkedőbb és ajánlatosabb a gazdagabban osztogató bőkezűség jobb-ját (*largioris liberalitatis dextera*) az ajánlkozó jövevényekre kiterjeszteni, akiknek ittléte hasznos az országnak, és imádkozásuk dicséretes Isten számára”.⁹⁰ A lo-vagrend az ország délkeleti csücskében levő lakatlan Barcaságot nyerte el az uralkodótól, óriási kiterjedésére mutat, hogy „területének nagy részéből alakult ki Brassó vármegye”, illetve hogy „Barca föld határai csekély eltéréssel megegyeztek a Szászföldhöz tartozó Brassóvidék 1876-ig fennálló határaival”.⁹¹ Egy, ez évből való másik diploma arengája ezt tartalmazza: „Azok között, akik érdemeik okán gyarapítják bőkezűségünk adományait (*dona nostre largitatis*), azok szolgálatait akarjuk és tartozunk teljesebb bőkezűséggel (*pleniori munificentia*) viszonzni (*respondere*), akik — minthogy jövevények, és semmiben sem tartoznak hozzánk alávetettként — szülőföldjüket és örökségüket elhagyván önként vetették alá magukat uralmunknak”.⁹² A megadományozott ez esetben egy Lenguer nevű személy. Ha az arengából nem is tűnt volna ki jövevény volta, bizonyossá teszi ezt az a körülmény, hogy az elnyert javadalomra a királynak és Bertold kalocsai érseknek tett szolgálataiért érdemesült, a juttatást számára maga az érsek kérte, továbbá a Lenguer név szintén viselőjének német (meráni) voltára mutat. Sajátos információt kapunk egy 1211. évi, Bertold választott kalocsai érsek, egyszersmind Dalmácia és Horvátország hercege nevében szóló iratból. II. András az érsekre bízott egy ügyet, amely Gatc és Uros pannonhalmi apát között támadt. Az apát egy Sala szigeti föld erőszakos elfoglalásával vádolta Gaticot, aki viszont azt állította, hogy az várföld volt, és ő királyi bőkezűség révén (*a regie [!] munificentia*) jutott hozzá, amit a nyitrai jobbágyok tanúságával is bizonyított. Végül az uralkodó parancsára a királyi ember jelenlétében azt körülhatárolták, és abba őt beiktatták. Bár a nyitrai jobbágyok tanúságtétele hitelesnek tűnt, de a teljes bizonyosság érdekében az érsek az apátot bizonyításra szólította fel, aki ennek eleget tett, és a Budán elvégzett tüzesvaspróba az apátot igazolta. A birtok határjárása szerint a vitatott föld határos volt a nyitrai várnépek ingatlanával, amelyet a király Gatc *camerarius*nak adományozott,⁹³ vagyis Gatc tekintélyes ingatlanhoz jutott Pozsony és Nyitra megye határán, hiszen a várföld mellett egyházi birtokot is szerzett. Gatc kamarási (*camerarius*) tisztsége arra hívja fel a figyelmet, hogy a király 1211-ben egy — vélhetően pénzügyekkel foglalkozó — tisztségviselőjét⁹⁴ ajándékozta meg, méghozzá a pannonhalmi apátság kárára. (Uros apát 1213 előtt Sala földön levő két falu lerombolása ügyében pozsonyi várjobbágyokkal is perelt, ekkor az alpereseket a király egyetértésével Gertrúd királyné és Bertold kalocsai érsek elé idézte.⁹⁵ E per egy másik fázisáról szóló 1214. [!] évi irat szerint az ügyet a király személyesen akarta megítélni, de mivel hadjáratba vonult a *Gubatusok* ellen, azt a királynéra, Bertold kalocsai érsekre és mindazon főemberre

⁹⁰ ZW. I. 11. (Reg. Arp. 261. szám).

⁹¹ Gy. I. 822., 827.

⁹² *Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.* (a továbbiakban: F) III/1. 108. (Reg. Arp. 260. szám).

⁹³ CDES. I. 132–133.

⁹⁴ A pénzügyekre l. *Nógrády Á.*: a 22. jegyzetben i. m. 165–166.

⁹⁵ CDES. I. 140.

[*princeps*] bízta, akik az udvarban a királyné körül tartózkodtak.⁹⁶ A merániak tehát tevékeny szerepet vállaltak a királyi igazságszolgáltatásban.) 1211. évi adat szerint Fábián és Vince nyert II. András királytól trónra lépte után hétkevényi (azaz mintegy 850 hektár) zalai várföldet, mivel prédiumaikat Imre király parancsára feldúlták.⁹⁷ Az elnyert adomány három oldalról örökölt, illetve vásárolt földjükkal volt határos. Immár nem első esetben értesülünk arról, hogy a királytól elnyert birtok a kedvezményezett más ingatlanainak szomszédságában feküdt. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy az adománybirtok kieszközlésében és annak helye meghatározásában az adományos játszott meghatározó szerepet, vagyis az „új intézkedéseket” a birtokosok jó része — a mennyiségi gyarapodáson túl — földjeik egy helyre történő koncentrálására, tömbösítésre is felhasználta. 1211-ben II. András Gora megyét (*comitatus*) — a nem királyt illető birtokok, vagyis a templomosok és hat ottani nemzetség földjei kivételével — a topuszkói cisztereknek adományozta.⁹⁸

Ha az 1212. év fejleményeit tekintjük át, legelőbb annak újabb bizonyosságáról kell szólnunk, hogy mennyire ötletszerűen és ellenőrizetlenül folyt a birtokügyek intézése, ami olykor egyháziakat is sújtott. Az éppen imént említett salai példa után most arról szerzünk tudomást, hogy ennek a budai egyház lett kárvallottja. A király elmondása szerint „bizonyos emberek rosszindulatú rágalmozása” annyira telezsongta hiszékeny fülét, hogy a budai egyházat megrövidítette, majd főemberei tanácsára, akik az ügy megtanácskozására a királyi tanácsban összegyűltek, minden elvett javat visszaadott a budai egyháznak, köztük azokat is, amelyeket Imre király privilégiumban adományozott el az egyház számára.⁹⁹ Egyebekben a már korábbi években megfigyelt tendenciák nem változtak, továbbra is a hatalmi elit és a hű jövevények számítottak a fő haszonélvezőknek. Ezt elvi szinten is megfogalmazta az egyik arenga: „Mivelhogy minél nehezebb a harc, annál dicsőbbre érdemesül a győztes koronája, méltó, hogy országa főemberei (*principes*) között fejedelmi előjoggal a királyi felség bőkezűsége (*liberalitas*) azt jutalmazza, aki révén az egész ország számára virul a béke, és akinek némes győzelmével Oroszország (*Ruscia*) elismeri, hogy alá van vetve a királynak”.¹⁰⁰ Ezt azon adomány elvi indoklásaként bocsátotta előre II. András, amelyet Poth nádor, mosoni ispán nyert el oroszországi hadi érdemeiért, minthogy Roman herceget két testvérével együtt bitófára vonatta, feleségüket és gyermekeiket pedig Magyarországra küldte. Az adomány a baranyai várhoz tartozott Kopácsi-tó harmadrészét és egyéb helyeket ölelt fel, mintegy 7 500 hektárt. 1212-ben a király udvari emberei közé (*inter familiares nostros*) sorolt, már többször említett Hontpázmány nembeli Sebes ispán újból adományhoz jutott ezzel a bevezető szöveggel: „Bennünket a született jóság és szívünket a bőkezűség (*liberalitas*) sarkallja azzal,

⁹⁶ Uo. 151.

⁹⁷ Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula: Zala vármegye története. Oklevéltár. I. Bp. 1886. 4–5. (Reg. Arp. 263. szám).

⁹⁸ Smič. III. 103. (Reg. Arp. 258. szám).

⁹⁹ Budapest történetének okleveles emlékei. I. Csánky Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. (a továbbiakban: Bp. I.) 7. (Reg. Arp. 272. szám).

¹⁰⁰ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL.). Df. 261 647. (Vas Megyei Levéltár. 126. Vegyes letétek).

hogy király elődeink nemes erkölceit hordozzuk magunkban, belénk oltja, hogy akik dicséretesen engedelmeskednek felségünknek, azokra bőven osztó kezünk (*manus largiflua*) révén királyilag fordítsuk kegyes tekintetünket”.¹⁰¹ Az elnyert adomány — trencsényi, nyitrai és temesi várföld — összesen hét ekét tett ki, vagyis mintegy 850 hektárt. A Német Lovagrend pénzváltással kapcsolatos kiváltságolását ez az — elemeiben már 1211. évi megadományozása kapcsán előfordult — arenga vezette be: „A teljesebb szabadság jótéteményének (*amplioris beneficium libertatis*) elnyerésére a királyi kegy által jogosan méltók azok, akik a királyi jószágnak önként alávetik magukat, és akiknek fáradozása az ország számára hasznos, szüntelen imádkozásuk pedig — a kegyes hit szerint — az örök életet biztosítja”.¹⁰² Végül — szintén oroszországi hadi érdemekért, két testvére ottani haláláért — János kapott egy erdőt ezzel az arengával: „A királyi felség bőkezűsége (*munificencia*) másokat megelőzően azokat öleli át a bővebben áradó kegy kiváltságával (*largioris gratie prerogativa*), akiknek hű szolgálata serénységét a király és az ország érdekében kiontott vérük dicséretesen bizonyítja”.¹⁰³

1213-ból II. Andrásnak csak egyházi tárgyú hiteles oklevelei maradtak ránk, Pannonhalma és Szentgotthárd javára szóló átírások és megerősítések.¹⁰⁴ Ez évben tehát homály fedi az „új intézkedések” állását. Aligha lehet ezt a hiányt kizárólagosan Gertrúd királyné megölésével kapcsolatba hozni, ami közismerten szeptember végén történt,¹⁰⁵ szerepet kell ebben juttatni az oklevelek pusztulásának is. Mindenesetre írott forrásban ekkor szerzünk először tudomást arról, hogy a királyné meggyilkolása megrendítette a közbiztonságot, illetve hogy az uralkodói bőkezűség kiválóságát, tökéletességét szajkózó királyi oklevelekkel elmentetben az „új intézkedések” politikájának fél évtizedes fennállása óta igen komoly ellenzéke támadt az országban.¹⁰⁶ II. Andrásnak III. Ince pápához intézett — alkalmasint 1214. évi — levele libbenti fel elsőként a fátylat, amely eddigelé megakadályozta, hogy a kulisszák mögé bepillanthassunk. Ezt megelőzően legfeljebb Anonymus egy megjegyzése sejtette: nem tett jót az „új intézkedéseknek” az, hogy ennek örve alatt az uralkodó szerfelett kedvezett az idegeneknek. Pedig Anonymus — mint szoltam róla — éppenséggel nem volt általában az új királyi irányvonal ellensége, sőt lelkes propagátorának tekinthető, de az idegenek kitüntetett szerepét ő sem tudta elfogadni. Ominózus megjegyzése, amely egyszersmind megbízhatóan keltezi 1213 elé (nagyjából 1210 tájára) a gestát, így hangzik: „Éppen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból”.¹⁰⁷ A magyar királynak III. Incéhez írott leveléből megtudjuk, hogy Gertrúd megölésekor tolvajlás révén elveszett az a pápai levél, amely szerint csak az esztergomi érsek koronázhatja meg a magyar királyt. András bevallotta, hogy bízott Bertold kalocsai érsekben, de az „iránta érzett forró szeretetünk miatt, és azért, mert őt mások fölé

¹⁰¹ CDES. I. 135–136. (Reg. Arp. 270. szám).

¹⁰² ZW I. 14. (Reg. Arp. 275. szám).

¹⁰³ MOL. Df. 207 541. (Bencés Főapátsági Levéltár. Pannonhalma. Capsarium. 730. 14. K.) (1378. április 28-i átírásban) (Reg. Arp. 278. szám; 1354. évi tartalmi átírásban, arenga nélkül).

¹⁰⁴ Reg. Arp. 281–283. szám.

¹⁰⁵ *Solymosi L.*: a 3. jegyzetben i. m. 131.

¹⁰⁶ Erre l. *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. 1298–1302.

¹⁰⁷ A 89. jegyzetben i. m. 48.

emeltük, csaknem egész országunk nagyjainak és kicsinyeinek gyűlöletét magunkra vontuk”. Ráadásul amikor Bertold elhagyta az országot, magával vitte azt a pénzt, 7 ezer márkát, amelyet aranyban, ezüstben, arany- és ezüstvázákban és használati tárgyakban felesége, fiai és leányai szükségére és hasznára összegyűjtött, és egy polgárnál helyezett el. Már egy esetleges — régóta megígért — jeruzsálemi útra gondolt András, amikor úgy intézkedett, hogy távollétében országa gondját — amelynek főemberei (*principes*) hajlamosak az egyenetlenkedésre — és fiai védelmét János esztergomi érsekre bízta, aki mind méltóságra a többiek előtt áll, mind becsületességének állhatatosságát bizonyította. Ugyanakkor — érzékelve, hogy ellenzéke fiát, a nyolc éves Bélát akarja kijátszani vele szemben — a király kérte a pápát, hogy „mindazon összeesküvőket és hűtlenségen mesterkedőket, akik az ország megosztása érdekében fiunkat életünkben és akaratunk ellenére” királlyá akarják tenni, közösítse ki.¹⁰⁸ E levélben a legcsekélyebb utalás sem történik arra, hogy az „új intézkedéseknek” bármi közük lenne az országban támadt zavarokhoz. Itt András bizonyosan nem alakoskodott, hanem komolyan így gondolta. Ennek az szolgál bizonyosságául, hogy 1214-ben — mintha mi sem történt volna egy évvel korábban — ugyanott folytatta politikáját, ahol 1212-ben abbahagyta, illetve minden bizonyosan abba sem hagyta.

1214-ben első renden továbbra is olyanok részesültek jelentős birtokadományokban, akik már a korábbi időszakban is e politika haszonélvezői voltak. A Hontpázmány nembeli Sebes ispán iránti kedvezést e szavak vezették be: „A királyi bőkezűség (*regia liberalitas*) illő módon megjutalmazza (*remunerat*) azok hűségének állhatatosságát, akikért érdemeik hűsége közbenjár, valamint ajánlásra méltó szolgálatuk hosszúsága és türelme kezeskedik”.¹⁰⁹ A szolgálat hosszúságára teljes joggal utalt a király, a türelmet meg talán arra magyarázhatjuk, hogy az időnkénti kapkodásban, sietségben olykor Sebes is kárvallottja lett ennek a politikának. Fentebb már utaltam arra, hogy 1209-et megelőzően éppen e Sebestől vett el a király egy hatalmas kiterjedésű, lakatlan szepesi birtoktestet, hogy azt Eckbert bambergi püspöknek, Gertrúd testvérének adományozhassa. Az 1214-ben elnyert két birtok egyike, a Pozsony melletti, csak kétékényi volt (250 hektárnyi), de saját prédiума mellett feküdt, emiatt szerfelett értékesnek számított, a másik viszont, a Nyitra és a Zsitva folyók közén, nagy kiterjedésű ingatlan volt, közel 20 ezer hektárra rügött. Baranus zágrábi dékán szintén régi híve volt a királynak, most zágrábi várnépek olyan, Száva bal parti földjéhez jutott hozzá, amely minden oldalról saját birtokaival volt határos. Az arengában itt sem maradt el a hosszú és türelmes szolgálat említése: „A királyi jóakarát illő módon szokta kiterjeszteni bőven osztó kezét (*manus largitatis*) az arra érdemesek körében, akikért a hosszú és türelmes szolgálat hűsége kezeskedik, valamint akikért köztudomás szerint derék erkölcsük hatékonyan közbenjár”.¹¹⁰ Ugyanakkor aktuális érdek is alkalmat teremtettek az adományozásra. Ilyennek számít Salamon mester apjának, Miska ispánnak a megjutalmazása egy kis kiterjedésű zalai várfölddel, mivel Gert-

¹⁰⁸ *Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. Romae 1859.* (a továbbiakban: Theiner I.) 2. (Reg. Arp. 294. szám).

¹⁰⁹ CDES. I. 143. (Reg. Arp. 290. szám). Megújítása 1217-ben: CDES. I. 168. (Reg. Arp. 314. szám).

¹¹⁰ Smič. III. 129. (Reg. Arp. 289. szám).

rúd királyné megölése után magához vette és nevelte a gyermek Bélát. Ennek az oklevélnek az arengája ekként hangzik: „Illő, hogy a királyi felség nagyságos volta érdemeik szerint bővebb kegy (*uberiori... gratia*) által áradjon szét, üdvös az is, hogy az arra érdemesültek dicséretében teli kézzel és őszinte királyi bőkezűséggel (*manu plena et aperta Regali munificencia*) tűnjék ki azok iránt, akik sem maguknak, sem övéiknek nem kérnek kíméletet, hanem amikor a helyzet megkívánja, buzgó hűségükért nem félnek vérüket ontani”.¹¹¹ Ugyanilyen aktuális szolgálatot tett a királynak János ispán fia Hector bulgáriai diplomáciai — és hadi — érdemeivel, amiért 6 ekényi, vagyis 750 hektárnyi soproni várföldet kapott, ez két ponton is saját falujával, illetve földjével volt határos. Az erről szóló oklevél arengája a bőkezűség minden másnál fontosabb voltát hangsúlyozza: „Midőn az érények királyi felséget ékesítő összes neme között a bőkezűség (*largitas*) teljességgel megelőz másokat, és úgy tűnik, az első helyet foglalja el, a királyi kegynek tudniillik érdeke más tisztségek elé emelni azokat, akikért hű szolgálataik hosszú türelme közbenjár, és kipróbált derekasságuk tanúságot tesz”.¹¹² Mindezek az adatok egyértelműen arra mutatnak, hogy 1214-ben sem csökkent az „új intézkedések” lendülete.

1215-ben ugyan kevesebb adat szól a nagyszabású királyi birtokadományozásokról, de a hiányért kárpótol egy ez évi oklevél arengája, amely pontosan ugyanazt a szöveget tartalmazza, amelyik 1208-ban hat oklevélben fordul elő, és amelyik a királyi bőkezűség nem korlátozható voltáról, az adományozás legjobb mértékeként a mértéktelenségről szól. Ez bizonyítja azt, hogy az „új intézkedések” gyakorlata ez évben sem szünetelt. E diploma oroszországi hadi szolgálatokért Miklós ispánnak a Dunántúl különböző pontjain (Somogyban, Baranyában, Tolnában, Fejérben) összesen hat ingatlant adományozott. Két nagyobb falu is akadt közöttük, tehát összességében jelentős adományról lehetett szó. A hat birtok egyike határos volt azzal a földdel, amelyet II. András korábban Miklósnak juttatott, vagyis immár sokadszor bukkanunk annak nyomára, hogy a mértéktelen királyi adományozás a magánbirtokok egy tömbbe gyűjtésének hatásos eszköze volt. Egy másik föld kalandos utat tett meg, megint bizonyítva a birtokok nagy forgási sebességét II. András uralkodásának e szakaszában. Zala földről van szó, amelyet a király Mihály ispánnak adott, de mivel az nem átallotta Bertold kalocsai érseket elfogni, II. András tőle elvette, és Miklósnak adományozta, ám amikor utóbb Mihály kegyelemért könyörgött, a király megbocsátva neki a földet visszaadta számára, s ennek cseréjeként jutott Miklós egy másik földhöz.¹¹³ (Egyébként Bertold kalocsai érsek eleddig ismeretlen, nyilván 1213 körüli fogságba ejtése is a közbiztonság meglazulásáról, az országban támadt zavarról tanúskodik.) Ugyancsak 1215-ből rendelkezünk egy másik adattal is a birtokok forgási sebességéről. Egy, a Dráva és a Mura közén fekvő királynéi földet Salamon királyi tárnokmester — egy új királyi tisztség birtokosa — jogtalanul elfoglalt, a király tőle ezért elvette, és a királynénak, bizonyny Gertrúdnak visszaadta. A királyné szolgálataiért *mi-*

¹¹¹ W. VI. 367. (Reg. Arp. 291. szám).

¹¹² Géza Érszegi: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. *Bulgarian Historical Review* 3 (1975/2.) 96.

¹¹³ MOL. Df. 200 962. (Veszprémi kápt. m. lt. Keér 1.) (Kont Miklós nádor 1363. évi átiratában).

lesének, Vilmosnak adományozta. E Vilmos (*Willermus*) neve alapján német lehetett, és nyilván a merániak csoportjába tartozott. Buzád ispán — feltehetően a meráni uralom lezárultával, 1213-at követően — királyi beleegyezéssel Vilmostól 200 márkáért ezt megszerezte, és ennek birtokában II. András 1215-ben Buzádot megerősítette.¹¹⁴ Van 1215-ből még egy másik adatunk igen jelentős birtokadományozásra, de ennek hitele kérdéses. Miközben az uralkodó vámkat adományozott az esztergomi káptalannak, mintegy mellékesen megjegyezte: előörkítvén az esztergomi *comitatust* az érsekségnek (*perpetuato comitatu Strigoniensi archiepiscopatu*).¹¹⁵ Ez az első ismert magyarországi (tehát nem tartományi) *comitatus*-adomány lenne. Az oklevelet ugyan általában hamisnak tartják, de számomra meggyőzőnek tűnnek Püspöki Nagy Péter érvei a hitelesség mellett.¹¹⁶ Ha ez így van, 1215-ben (vagy kevéssel ezt megelőzően) II. András az ország központi helyén fekvő *comitatust* is eladományozott, s bár a kedvezményezett nem világi előkelő, hanem egyházi főméltóság volt, de ez a királyi hatalmat ért veszteség mértékén semmit nem változtatott. Ismeretlen időpontban, valószínűleg 1213–1216 között juttatta az uralkodó az „új intézkedések” ismert haszonélvezőjének, Hontpázmány nembeli Tamás ispánnak a szatmári vártól kivett Fentős erdőt egy erdőőr-falu földjével együtt. Tamás az Imre királytól 1202 után elnyert Kékes, illetve a II. Andrástól most megkapott Fentős erdő birtoklásával Szatmár megye keleti részén óriási, egyelőre csaknem teljesen néptelen terület ura lett, amelyen utóbb két város (Nagybánya és Felsőbánya), valamint 32 falu létesült.¹¹⁷ Miután pedig Tamás meghalt, 1216-ban fiai megosztották birtokain, Kékes és Fentős erdő a testvérével, Sebes ispánnal történt megegyezés eredményeképpen Sándor királyi pohárnokmesternek jutott.¹¹⁸

Az iménti oklevelet leszámítva 1216-ból mindössze két *önálló* adatunk van az „új intézkedések” politikájáról. Már ezt megelőzően a Hangonyiak egyik őse nyert el II. Andrástól gömöri várföldet, 1216-ban pedig ugyanerre az ingatlanra két testvére kapott adománylevelet¹¹⁹ olyan arengával, amelynek majdnem tökéletes megfelelőjét — mint fentebb már utaltam rá — hamisnak ítélt 1193. évi diplomából ismerjük. Az oklevél határjárásából kiderül, hogy az adományul kapott várföld szomszédságában a megadományozottak saját földdel is rendelkeztek. Ugyancsak 1216-ban a szatmári Németi településre való Mere ispán jutott Mikola birtokába.¹²⁰ Ezen adományozás körülményei is érdekes birtokmozgásokra vetnek fényt. Maksai Ferenc szerint Mikola eredetileg várbirtok volt,¹²¹ az oklevél azonban már Saul ispán feleségének kezén tüntette fel, akitől II. András csanádi várföldért elcserélte (amit az özvegy a zentai kolostornak adott), Mere pedig még

¹¹⁴ Smič. III. 139. (Reg. Arp. 301. szám).

¹¹⁵ CDES. I. 156. (Reg. Arp. 300. szám).

¹¹⁶ *Püspöki Nagy Péter: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I.* Bratislava 1989. 138–139.

¹¹⁷ *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Bp. 1995. 671–672.

¹¹⁸ CDES. I. 164–165. (Reg. Arp. 308. szám).

¹¹⁹ L. fentebb, 52. jegyzet.

¹²⁰ F. VII/3. 19. (Reg. Arp. 309. szám).

¹²¹ *Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Település- és népiségtörténeti értekezések.* 4. Bp. 1940. 179.

40 márkát juttatott az asszonynak, hogy királyi adományként hozzájuthasson Mikolához. Az elnyert föld a Túr és a Szamos közén mintegy 5–6 ezer hektárra rúghatott. A csak újkori magyar fordításban ránk maradt adománylevél arengája — szokásos módon — a „hosszas szolgálattyoknak hívségé”-t tünteti fel a királyi adományozás okául. 1216-ból újfent olyan adatra bukkanunk, amely bizonyos — jöllehet fél évtizeddel korábbi — országbeli zavarokra utal. Tomaj nembeli Tibát gyanúba fogták Csépán nádor halála miatt, de mivel ő sokszori idézésre nem jelent meg, sőt elmenekült az országból, úgy tűnt a királynak és a báróknak — a világi hatalmi elit jelölésére használt új szó ez —, hogy Tiba vétkes Csépán megölésében, ezért a király halálra ítélte, összes birtoka pedig Csépán testvérére, Győr nembeli Potra szállt, s e birtokokból egy ez évben — újabb kitérő után — jutott vissza a Tomajok egy másik tagjának kezéhez.¹²² Ha az 1216. évi önálló adatokhoz hozzátesszük azokat a — fentebb már tárgyalt, többnyire 1208–1209-ből való — diplomákat, amelyeket a király éppen 1216-ban újított meg, és amelyeknek arengái az uralkodó bőkezűségének korlátlan voltáról, illetve az adományozás legjobb mértékeként a mértéktelenségről szólnak, a viszonylag csekély számú önálló adat ellenére is bizonyítva látjuk: 1216-ban szintén folyt a nagyszabású birtokelidegenítés.

1217 — az „új intézkedések” politikájának nagy esztendeje, a töretlen folytatás reménységéé és a kényszerű lezárás fenyegetéséé. Mindezt mintegy fókuszba gyűjti az Esztergom megyei Tardos falu köré szövődött történet. Két oklevél szól erről, mindkettő 1217-ből. Az egyik mindjárt arengájával¹²³ szemet szúr. Eszerint: „Jöllehet illő, hogy a királyi bőkezűség mértéktelensége (*munificencie regalis inmensitas*) az idegenekre is széleskörűen (*longe lateque*) terjessze ki jó megbecsülésének illatát, mégis bőkezűségének adományait bőségesebben (*copiosius largicionis sue dona*) azokra kell irányítania, akik e világi szolgálatok teljesítésével neki híven kedvében járnak, valamint a király és az ország érdekében elmondott imákkal Istennek odaadóan és állhatatosan szolgálnak”. Ez az arenga az 1208. esztendőt idézi, az optimista kezdetet, hiszen a királyi bőkezűség mértéktelenségének mindenhatóságát zengi. Az oklevélből azonban kiderül, ez a mindenhatóság nem is mindenható. Ugyanis megtudjuk innen, hogy Imre király a Karakó várához tartozó Tardos falut embereivel együtt márványfejtés céljából az esztergomi egyháznak adományozta, és az egészen addig békésen birtokolta, amíg mi (azaz II. András) „bizonyos főembereink tanácsára földünk régtől fogva épen megőrzött állapotát megváltoztatván egész gazdag Magyarország várait, ispánságait (*comitatus*), földjeit és többi javát örökségi jogon tett örökadományokként (*in perpetuas hereditates*) báróinknak és vitézeinknek szét nem osztottuk”. Ekkor a király „az új intézkedéseket teljességgel visszautasító” (*novas instituciones fieri penitus renuens*) János esztergomi érsek ellen erősen haragra gerjedt. Az ország nemesei közül Paulinus ispán és testvére, Jakab a királytól Tardos falut „az osztzkodás címén” (*facte distributionis racione*) maguknak kérték. A király az érsek iránti harag miatt, meg mivel az országban nagy számmal előforduló ügyek számontartásához nem elégséges az emberi értelem, részletekre pedig kiváltképpen nem emlékezhet, a falut e nemeseknek adta. (Ebből arra lehet következtetnünk— alábbi

¹²² HO. VI. 11. (Reg. Arp. 310. szám).

¹²³ L. fentebb, 29. jegyzet.

példa pedig ezt egészen nyilvánvalóvá is teszi —, hogy nem minden királyi adományról készült királyi oklevél vagyis az uralkodó magánosoknak tett juttatásai számos esetben megmaradtak a szóbeliség szintjén.) Azt követően, hogy a király az érseket, aki bizonyos mocskolódókkal szemben irányában teljesen ártatlan volt, kegyébe teljesen visszavette, mind az ő, mind más főemberek emlékezetére hagyatkozva a falut a bárók ítéletéből Paulinustól és Jakabtól elvéve az esztergomi egyháznak visszaadta méghozzá úgy, hogy a nemesek azt soha többé ne kérhessék vissza. Az „osztzkodás jogcíme” tehát csorbát szenvedett, kiderült, hogy az „új intézkedések” politikájának komoly belső ellenzéke van; 1217-ben ezek közül a király leghatalmasabb erőnek az egyházat érezte. Vissza kellett tehát lépnie, de az adott konkrét helyzetben ezt úgy tette, hogy előremenekült. A másik tardosi vonatkozású oklevél¹²⁴ ugyanis arról tájékoztat bennünket, hogy II. András — bár Tardos az esztergomi egyházé lett, de ennek cseréjeként — a pozsonyi várhoz tartozó egyik falut, igaz, a várnépek kivételével, de *patrimonium*ként, e nemeseknek adományozta, azaz kárpótolta őket.

Lehetetlen fel nem figyelni arra, hogy 1217-ben hirtelen beléptette a király az „új intézkedések” haszonélvezői közé az egyházat, rádöbbenve arra, hogy miközben egy évtizeden át mértéktelen kedvezményekben részesítette a világi elitet, továbbá részint annak alkotó elemeként, részint pedig azon kívül állva az idegeket, a kivételezések terén tőlük messze elmaradt egyháziak szembehelyezkedtek e politikával. Két olyan oklevelet is adott ki ez évben, amelynek arengája szinte pontosan megegyezik az esztergomi egyház sérelmét jóvá tevő első tardosi oklevél elvi bevezetőjével, kedvezményezettjei pedig különböző egyházi testületek. Mindkettőben előfordul a királyi bőkezűség mértéktelenségére (*munificentie regalis immensitas*) történő hivatkozás, emellett az egyikben bőkezűsége adományainak bőségesebben (*copiosius munificentie sua dona*) történő juttatása, a másikban pedig a kegyesség kezének bőségesebben (*copiosius*) történő kiterjesztése. Az előbbi — amely ugyan hamis, de arengája teljesen korszerű — a garamszentbenedeki apátság földjére települt vagy települő szász, magyar, szláv és egyéb nációjú embereknek a pesti, fehérvári vagy a budai *hospesek*ével azonos kiváltságot biztosított,¹²⁵ az utóbbi az ausztriai heiligenkreuzi apátságnak adott egy, korábban a besenyők által lakott Moson megyei földet. Ez esetben a hiteles oklevél megszületését hamarosan követte a hamisított adománylevél elkészítése.¹²⁶ Az „új intézkedések” politikája és az egyház közelítését szolgálta annak a — jellegében az első tardosi oklevélre emlékeztető — diplomának az arengája, amely a vasvári egyház javainak összeírását tartalmazza. Eszerint „jöllehet egyebek között az erények szolgálatát az adomány jótéteménye (*largiendi beneficium*) mindig elismeri, mégis kivált az adományozó (*largiens*) emlékezetébe vésődjék ez akkor, amikor az Istennek az isteni rendelkezés művelője által alázatosan tett szent adomány a jó cselekedetek terjesztése révén Isten dicsőségére és szolgálatára napról napra gyarapodik”.¹²⁷ (Hasonló szövegű arengák II. András okleveleiben az

¹²⁴ CDES. I. 170. (Reg. Arp. 318. szám).

¹²⁵ Str. I. 212. (Reg. Arp. 346. szám).

¹²⁶ Bgl. I. 69., 70. (Reg. Arp. 332., 333. szám). L. Gy. IV. 159.

¹²⁷ HO. IV. 8. (Reg. Arp. 322. szám).

1220-as évek első felében több ízben is előfordulnak.) Ugyancsak 1217-ből való, egyházak javára szóló királyi oklevelekben részint újabb érv is előfordul a mértéktelen adományok igazolására, részint pedig felsejlik annak képe, hogy esetleg vége szakadhat e politikai gyakorlatnak. Az újabb érv a Bibliára történő hivatkozás. Azon oklevél arengája, amelyben a pozsonyi vár bizonyos kondicionális embereit a veszprémi egyháznak adta, így hangzik: „A Szentírás bizonyosságával hiszszük és valljuk, hogy az adományok bőkezűségével (*elemosinarum largitione*) meg lehet váltani a bűnöket, és az igazak megadómozásával (*retributio*) dicsőség adatik a jövőben”.¹²⁸ Az oklevél fogalmazója nyilván jól tudhatta, hogy az arengába foglalt szavak közül csak az *elemosina* ’adomány’ a biblikus,¹²⁹ a *largitio* ’bőkezűség’ nem. Mindenesetre rossz pillanatában a magyar uralkodónak még az is eszébe juthatott, hogy politikája okán bűnös lehet (vagy ami még hihetőbb: úgy vélhette, hogy az egyház mellőzése miatt az egyháziak őt bűnösnek tekintik). De talán még ennél rosszabb is megfordulhatott II. András fejében. Egy 1217. évi oklevél szerint a király korábban Turul ispánnak adott Paloznak területén a zalai várhoz tartozó tiz háznépet, amelyet most Turul a veszprémi egyháznak juttatott, ami — tette hozzá a király — akkor is érvényes, ha „az országunkban tett általános osztozkodás (*generalis in nostro regno facta distributio*) a korábbi állapotra térne vissza” (*ad priorem statum redeat*).¹³⁰ 1217-ben tehát felsejlett II. András előtt, hogy a mértéktelen adományozásokon alapuló politikája megbukhat. Jellemző, hogy 12 évvel később, 1229-ben, amikor Béla király felülvizsgálta apja adományait, II. András iménti oklevelét a Turul ispán és a veszprémi egyház közti ügyletről Béla ezzel az indoklással erősítette meg: „erősen hihető, hogy az egyházak és az egyházak főpapjai nem gonoszsággal, ármánnyal vagy erőszakkal szereznek birtokokat, vagy birtokolják a megszerzetteket”.¹³¹ A közvélekedés tehát úgy tartotta számon, hogy II. Andrásnak nem sikerült az „új intézkedések” politikája egyháziak javára történő kiterjesztésével korrumpálnia az egyházat és a főpapokat.

Valóban, minden jel arra mutat: András király csak szerepet játszott akkor, amikor — legalábbis fél szemmel — 1217-ben az egyház felé fordult. Másik szemét továbbra is a világiakra vetette, minden jel szerint — a fenyegető vészjelzések ellenére is — gőzerővel folytatni és a korábbi mederben tartani akarta a szerfeletti ütemben folyó adományokat. Erre mutat mindenekelőtt két, ez évből származó oklevél, amelynek kedvezményezettjei régi jó ismerőseink, Hontpázmány nembeli Tamás, illetve családja. Ekkor szerzünk tudomást arról, hogy ezt megelőzően (hiszen Tamás már nem is élt 1217-ben) neki adományozta a műveletlen és üres Szokolca földet az országhatáron Csehország felé, de az adományos erről annak idején nem kapott oklevelet. Tamás halála után fiai, Sebes és Sándor pohárnokmesterek kezdték a földet betelepíteni, majd a föld határjárása után őket abba a király bevezettette. Az ezt indokló arenga ugyanazt a frazeológiát használja, mint a szintén 1217. évi első tardosi oklevél: hivatkozik a királyi bőkezűség mértéktelenségére (*munificencie regalis inmensitas*) és bőkezűsége adományainak bősége-

¹²⁸ CDES. I. 175. (Reg. Arp. 337. szám).

¹²⁹ *Bonifatius Fischer: Novae concordantiae Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatam versionem critice editam. II. Stuttgart 1977. 1722–1723.*

¹³⁰ Reg. Arp. 320. szám.

¹³¹ Uo. 586. szám.

sebben (*copiosius sue largitatis dona*) történő juttatására. Az arena második része azért különbözik attól, mivel ott egyházi volt a kedvezményezett, itt meg világi, így e helyütt a hűség, az állhatatosság és az erkölcs szolgált az adományozás jogcíméül.¹³² A másik 1217. évi oklevélben e Tamás fia Sebes ispán volt a megadományozott, az oklevél arengája szintén rokonságot mutat a tardosival, csekély eltérésként a királyok rendkívüli bőkezűségét (*excellētissima dapsilitas*) említi, és az adományozás (jótétemény, azaz *beneficia*) indokául a hű és szüntelen szolgálatok, a fáradozások szerepelnek.¹³³ A Hontpázmányok számára nyújtott újabb és újabb kedvezmények kétségtelenné teszik: II. Andrásnak esze ágában sem volt önként, saját kezdeményezésére véget vetni az „új intézkedések” politikájának. Ezt mutatja, hogy további világiak jutottak kiváltságokhoz, illetve ingatlanokhoz, méghozzá olyan elvi indoklással, ami az uralkodó töretlen ragaszkodását mutatja a csaknem egy évtizede folyó gyakorlathoz. Egy hamis oklevél arengájában — ami közeli rokonságot mutat az előbb említett, Sebest megjutalmazó oklevél arengájával — arról olvashatunk, hogy a királyok „mértéktelen bőkezűségét” (*inmensa dapsilitas*) „az adományozás semmiféle határa (*nullis dandi limitibus*) ne korlátozza”, illetve hogy az adományozás (*beneficia*) jogcíme a szorgos és hű szolgálat meg a fáradozás a király és az ország javára. E diplomát azonban érvelésünkben bátran felhasználhatjuk, hiszen egy 1217. évi hiteles oklevél felhasználásával készült.¹³⁴ Nem kevés tanúságot szolgáltat a Botch fia Tamás számára tett királyi adomány. Ő előbb a Szepességben jutott lakatlan helyhez, és ott nagy fáradsággal saját költségén két derekas falut alapított. Ezt azonban a király elvette tőle, és csere fejében ugyancsak évekkel korábban nógrádi várföldet juttatott neki. De mivel ez a föld kicsiny volt, most II. András király saját földjéből lakatlan helyen, a Mátra hajlatában a régebben elnyert földdel határos földet adott Tamásnak. Ez az oklevél egyszerre szolgál adattal a birtokmozgások sebességére és a földek tömbösítésére, nem utolsósorban arengája is változatlan királyi politikára vall: „Illő, hogy a királyok tisztelendő felsége... bőkezűségének adományaival (*largitatum suarum donis*) siessen az idegenek elé, mégis alávetettjeinek különbözőségét illetően kiváltképpen arra kell figyelmet fordítania, hogy aki minél hűségesebben szolgál, annál inkább ítéltessek bőkezűsége adományaival (*munificencie sue donis*) megjutalmazandónak”.¹³⁵ De II. András még királyi szervienssé történő emelés esetén is említette, hogy „szerfelett hasznos a királyi felség számára üdve és e világi életének folyása szempontjából mindenki szolgálatainak érdemeit a viszonzás hálájával (*recompensacionum gratitudine*) elismerni”.¹³⁶

Úgy vélem, talán az 1217. évi kereszties hadjárat elindítása és az „új intézkedések” politikája között is lehetett valami összefüggés. Külpolitikai szempont 1217-ben már nem szólt II. András szentföldi hadjárata mellett, hiszen ekkorra eldőlt, hogy nem a magyar király nyeri el a Latin Császárság koronáját. Courtenay Pétert ugyanis 1217. április 9-én koronázta császárrá a pápa, András pedig csak

¹³² CDES. I. 174. (Reg. Arp. 335. szám).

¹³³ CDES. I. 171. (Reg. Arp. 319. szám).

¹³⁴ Reg. Arp. 347. szám.

¹³⁵ CDES. I. 169. (Reg. Arp. 315. szám). Megerősítette 1230-ban Béla király: CDES. I. 259. (Reg. Arp. 589. szám).

¹³⁶ HO. VII. 6. (Reg. Arp. 336. szám).

ez év nyarán indult útnak keletre.¹³⁷ Így hát a had megindításának belső okát kell keresni. Gyanítható, hogy a hadjárattal — főleg a pápaság irányában — immár régóta „tartozó” András nem akarta tovább feszíteni a húrt közte és az egyház között, ami amúgy is feszültté vált az „új intézkedések” következtében, így hát rászánta magát a szentföldi útra. Tudatosan készült rá. Egyik 1217. évi oklevele szerint Hontpázmány nembeli Sándor a pohárnokmesterségben hosszú idő óta szolgált neki, s mivel a király a Szentföldre utazik, e méltóságot 300 márka jövedelemmel cserélte fel, a tisztséget Lőrincre ruházta, aki a királlyal együtt felvette a *peregrinatio* fogadalmát; e pénzt három éven át húsvétkor a király Bányából származó jövedelmeiből kell kifizetni.¹³⁸ Bár nem szokták odaszámítani, de ez is része az „új intézkedéseknek”. A király ugyanis a tisztségéből felmentett Sándornak nem lett volna köteles kárpótlást adnia elmaradt jövedelmeiért, főleg nem ekkora nagyságrendben. Nógrády Árpád számításaiból tudjuk, hogy Sándor egyévi jövedelme „tíz nápolyi lovagi hűbér évi bevételével volt egyenlő”, és elérte (vagy talán meg is haladta) azt a jövedelmet, amelyet Bertalan ispán élvezett az 1193-ban elnyert Modrusban.¹³⁹ Azaz Sándor 1217-ben, mielőtt a király elindult volna a Szentföldre, gyakorlatilag egy Modrus *comitatust* kapott adományba uralkodójától, legalábbis háromévnvi időtartamra.

Azt az utat, amelyet András 1217-ben Zágrábon és Spalatón át a Szentföldre mentett, az „új intézkedések” általa hátrahagyott emlékei, egyházi testületek számára tett adományok jelzik. Mindjárt útja elején, Zágrábban az ottani kanonoknak sőt juttatott olyan arengával ellátott oklevélben, amely erősen emlékeztet az első tardosi oklevélre, illetve az imént idézett, hiteles előképre visszamenő 1217. évi hamis oklevélre. Ebben az arengában arról olvashatunk, hogy „a királyok mértéktelen bőkezűségét” (*immensa regum dapsilitas*) „az adományozás semmiféle határa (*nullis dandi limitibus*) ne korlátozza, mégis bőkezűségének adományait (*munificencie sue dona*) azokra kell kiterjesztenie, akik e világi szolgálatok teljesítésével neki híven kedvében járnak, valamint a király és az ország érdekében elmondott imáikkal Istennek odaadóan és állhatatosan szolgálnak”.¹⁴⁰ Lehet, hogy ezen az úton készült az a keltezetlen, 1217 tájára datált oklevél, amelyben az uralkodó a gorai Toplica rendházának adományozta Gora *comitatust* valamenynyit tartozékával és a benne élő összes néppel hat nemzetség (az ottani világi magánbirtok) kivételével olyan arengával, amely kiemeli az adományozás jótéteményét (*largiendi beneficium*).¹⁴¹ Ez a juttatás a II. András által 1207-ben, illetve 1211-ben tett és fentebb már tárgyalt adomány megújításának tekinthető. Bizonyos viszont, hogy a spalatói kanonokok kérésére eszközölt földadomány a tengerparti Spalatóban történt, hiszen maga a király nevezte meg annak helyeként a spalatói kikötőt (ahonnan, immár érdektelen lévén a konstantinápolyi trónbetöltés ügyében, hajón folytatta útját a Szentföldre). Ezen adománylevél arengája egyetlen kifejezéstől eltekintve (*largitatis sue dona debet extendere helyett pietatis manum debet porrigere szerepel*) teljesen megfelel a tardosi diploma arengájá-

¹³⁷ Pauler Gy.: az 1. jegyzetben i. m. 60–61.

¹³⁸ CDES. I. 173. (Reg. Arp. 334. szám).

¹³⁹ Nógrády Á.: a 22. jegyzetben i. m. 179–180.

¹⁴⁰ Smič. III. 146. (Reg. Arp. 324. szám).

¹⁴¹ Smič. III. 123. (Reg. Arp. 344. szám).

nak.¹⁴² Ez perdöntő bizonyosság arra, hogy II. András úgy szállt hajóra Spalatóban: nem hagyott fel az „új intézkedések” politikájával, hanem minden jel szerint folytatni kívánta azt hazaérkezését követően is.

Ezt a megállapítást teljes mértékben megerősítik a király Szentföldön kelt, bár keltezési helyet nem feltüntető oklevelei. Összesen négy, egyaránt 1217. évi dátumot tartalmazó oklevélről van szó. Az egyikben II. András bizonyos bőkezű juttatást és adományt (*quasdam nostre largitionis donationes et elemosinas*) tett a jeruzsálemi ispotályos háznak, mivel a Szentföldre menve megtapasztalta tetteiket. Ebből világos, hogy az adomány már a Szentföldön kelt. A rend a Dráva és Csurgó közti földet nyerte el, amely határos a ház Csurgó birtokával. Hatalmas terület lehetett ez, ráadásul az adomány az ispotályos birtokok egy tömbbe koncentrálását segítette elő. Nagyon tanulságos arengája: „Jóllehet azon szent olvasmány igaz tanítása szerint, hogy »adj mindenkinek, aki kér tőled«,¹⁴³ kényszerítve vagyunk az adományok legkiválóbb bőkezűségére (*ad elemosinarum largitionem elegantissimam*), tudniillik a természet ereje és nem a személyek különbözőségei szerint... A nekünk, a királyi felségnek Isten által adott jótétemények szerint mindenkit megelőzően a bőkezűség gazdagon ajándékozó buzgalmával (*largiori... munificentie studio*) a nélkülözőkre és a szegényekre kell kiterjeszkednünk”.¹⁴⁴ Ez az arenga nem más, mint az „új intézkedések”, a mértéktelen adományozások — a fentebb idézett szentírási hely után immár újabb — biblikus igazolása, legfeljebb annyiban hatott II. Andrásra a jeruzsálemi keresztes lovagok helyszínén tapasztalt helytállása és a magyar világi elithez képest puritán életvitele, úgyszólván igénytelensége, hogy ezúttal az adományozás okául a nélkülözést, a szegénységet jelölje meg. A másik három oklevél a jeruzsálemi (szentülódi) johannitáknak évente húsvétkor a szalacsi só jövedelméből fiztendő 500, illetve 100–100 ezüstmárka adományozásáról szól. Mindhárom oklevél arengája az „új intézkedések” politikájának jegyében fogant mind tartalmában, mind terminológiájában, de tekintettel volt az adományt nyerő lovagok András által őszintén becsült tetteire. Íme az arengák: „Jóllehet a királyok kiemelkedő nemességét az adományozás semmiféle határaival (*largiendi limitibus*) nem illik korlátozni, mégis kiváltképpen körültekintéssel kell lenni, hogy — megfontolván az egyes emberek állapotát és különbözőségeit — a többieket meghaladóan azok számára ajándékozza bőkezűsége adományait (*dona munificentie largiatur*), akik mind az e világi jótettek szolgálatával hűségesen kedvében járnak neki, mind az imák és adományok áldozatainak kinyilvánításában nem csupán javaikat, hanem személyüket is Krisztus dicsőségére és magasztalására kockára téve a kereszténység javára és minden ország hasznára Istennek állhatatosan és alázatosan szolgálnak”.¹⁴⁵ „Jóllehet a királyi bőkezűség mértéktelenségének (*munificentie regalis immensitas*) ismeretlenekre és ismertekre egyaránt ki kell terjeednie, de az isteni kegyességre tekintettel bővebb kegyvel (*largiori gratia*) kell melengetni és átkarolni azokat, akiknek mint hű sáfároknak a kezei által nem csupán az adományozó emlékezetét örökítik

¹⁴² Smič. III. 160. (Reg. Arp. 326. szám).

¹⁴³ Luk 6, 30.

¹⁴⁴ Theiner I. 16. (Reg. Arp. 328. szám).

¹⁴⁵ Theiner I. 14. (Reg. Arp. 329. szám).

tovább, hanem az igaz vallás gyümölcseinek gyarodásával Isten tisztelete szüntelenül terjed”.¹⁴⁶ „A méltányosság ösvényéről nem tér le, nem fordul szembe a józan ésszel, aki azok felé törekszik bőven osztó kezét gazdagabban (*largitatis sue manus copiosius*) kiterjeszteni, akik kezük munkájával és arcuk verejtékével kenyérral táplálkoznak, és Krisztus nevéért sem meghalni nem rettegnek, sem tevékenykedni nem félnek”.¹⁴⁷ András megnyugtathatta lelkiismeretét. Eleget tett a keresztes hadjárat indítása évtizedes kötelezettségének, részeltette az „új intézkedések” áldásaiban — immár a hazai egyházon kívül — a szentföldi kereszteseket is, ugyanakkor elvi szinten is hitet tett a mértéktelen adományozás politikai gyakorlata mellett. Hazaindult a Közel-Keletről, hogy Magyarországon ott folytassa, ahol 1217 nyarán abbahagyta.

Mielőtt azonban a király megérkeznék országába, mi pedig szemügyre vennénk, hogy mi fogadja itthon, ideje kitérnünk arra: az immár tíz éve (1208–1217 között) folyó és nem előzmények nélkül kibontakozott „új intézkedéseknek” volt-e, s ha igen, akkor mi volt az ihletője. Az elmondottakból következik, hogy nem kell mindenáron idegen mintát keresnünk. E politika abból a magyarországi helyzetből nőtt ki, hogy kezdetben a földek túlnyomó többsége az uralkodót illette meg. Ez egyáltalán nem tipikus európai jelenség, hiszen pl. Franciaországban még a 13. század elején is az ország területének csak kis része tartozott az uralkodó birtokába, mi több, tényleges fennhatósága alá. Egy olyan helyzetben, ami Magyarországon adva volt, szükségszerűnek tekinthető, hogy amennyiben elindul a királyi birtokok eladományozása (ami egyháziak javára már 1000 körül elindult), akkor csak idő kérdése, hogy a folyamat felgyorsuljon. Kezdetben a király szűkebb, majd tágabb környezete eszközölt ki az uralkodótól birtokjuttatásokat, utóbb a kör egyre tágult, a kör belső szegmensében tartózkodók sokkal gyakrabban és mennyiségileg sokkal nagyobb ingatlanokhoz jutottak, mint a kör külső peremén levők. Siettette ezt a folyamatot a királyi családon belüli, az előkelők által szított megosztottság. Egyik 1217. évi oklevelében maga II. András nyíltan utalt arra, hogy „bizonyos főembereink tanácsára” (*quorundam nostrorum principum consilio*) osztotta szét Magyarország várait, ispánságait, földjeit és többi javát örökségi joggal tett örökadományokként,¹⁴⁸ azaz ingyen és végérvényesen. Ezt el kell hinnünk az uralkodónak. Bátyjával, Imrével való ellentéte, unokatestvérei, a görögországi Géza-fiak ellene való felléptetésének terve, majd elsőszülött fia, Béla kiájtása apjával szemben megannyi alkalmat teremtett számára, hogy hallgasson főemberei tanácsára. Mivel e főemberek sorában sok idegen (származású) elem volt, a szerfeletti adományozás gyakorlata olyan köntösben jelent meg, mintha az az idegenek javát szolgálná. De többről is szó volt, mint álcáról. II. András számos oklevele arengájában külön is kiemelte az idegenek irányában megnyilvánuló királyi bőkezűséget. A kérdés nem is inkább a folyamat megindulása és előrehaladása, hanem sokkal inkább annak időpontja. Egy ilyen politikát tudatosan vállalni csak akkor lehet, ha a megszűnő bevételek (a királyi birtokokról származó domániai jövedelmek) ellentételezésének lehetőségei adóttak.

¹⁴⁶ Theiner I. 15. (Reg. Arp. 330. szám).

¹⁴⁷ Theiner I. 17. (Reg. Arp. 331. szám).

¹⁴⁸ L. fentebb, 29. jegyzet.

II. András éles szemmel figyelt fel arra a gyors változásra, ami „lent”, a gazdaság és a társadalom szférájában a 12–13. század fordulójában végbement.¹⁴⁹ Úgy gondolta, eléggé fejlettek már Magyarországon az áru- és pénzviszonyok ahhoz, hogy a királyi bevételeket erre az alapra helyezhesse. Ehhez viszont fel kellett forgatnia a korábbi állami berendezkedést, szinte forradalmian újítania kellett. Ehhez a bátorítást — és bizonyos ennél is többet, a konkrét mintát — francia földről vette. A csatornák, amelyeken át francia példák Magyarországra eljuthattak, legalább III. Béla óta léteztek. Ő klerikusokat küldött francia felsőbb iskolákba, mindenekelőtt Párizsba. Ezek onnan hazajöve itthon magas egyházi tisztségekbe kerültek. Elvin váradi püspök (1189–1200) Imre királlyal szemben nyíltan András herceget támogatta, Jakab pedig prépost, hercegi kancellár, majd II. András alatt váci püspök (1213–1221) lett. Ugyancsak Franciaországban tanult III. Béla azon névtelen jegyzője (Anonymus), aki 1210 táján az „új intézkedések” iránt érzett őszinte lelkesedéstől áthatva írta meg a magyar honfoglalás regényes történetét. De Párizsban tanult egy Mihály nevű klerikus is, valamint tanulmányai alatt ott halt meg Bethlehem.¹⁵⁰ Ugyancsak gazdag emlékanyag tanúskodik a 12. század vége óta fellendült francia–magyar művészeti kapcsolatokról: „a maradványok az 1200 körüli és utáni Magyarországon jelentős franciaországi gótikus építőműhelyekkel szoros kapcsolatban álló gótikus udvari művészet létezéséről vallanak”. Marosi Ernő legújabban kifejezetten a II. Fülöp Ágost (1180–1223) kori francia művészet magyarországi hatásáról tett említést.¹⁵¹ Számos jel mutat arra, hogy II. András bizonyos értelemben „igazodott” a vele kortárs francia királyhoz, akit a mai francia történetírás egy képviselője újítónak (*novateur*) nevez,¹⁵² más historikus a „nagy reformátor király” (*grand roi réformateur*) megnevezéssel illet,¹⁵³ ismét más pedig koráról szólva Fülöp Ágost forradalmáról (*révolution*) beszél.¹⁵⁴ Mindezek II. Andrásra is illenek, hiszen ő szintén újított, tudatosan vallotta politikája újszerűségét az „új intézkedések” (*nove instituciones*) megjelöléssel, ami szándékát és eredményét tekintve — az őt megelőző hosszú évtizedek változatlanul hagyott struktúrájával szembesítve — akár forradalmi kísérletnek is tekinthető. II. András pontosan tudatában volt annak, hogy ő nem kevesebbre, mint e régi struktúra lebontására vállalkozik. Vállalta, hogy „földünk régtől fogva épen megőrzött állapotát” (*statum*) megváltoztatja,¹⁵⁵ illetve azzal a lehetőséggel is számot vetett, hogy az új politika lényege, az általános osztozkodás

¹⁴⁹ Kristó Gyula: Modellváltás a 13. században. L. e szám Múltunk kritikus kérdései című rovatában.

¹⁵⁰ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 1165., 1260., 1391–1392.

¹⁵¹ Marosi Ernő: Magyarországi művészet a 12–13. században (Historiográfiai vázlat és kutatási helyzetkép). Történelmi Szemle 23 (1980) 138–142.; *uő.*: Stíluskénszer és stílusváltások a középkori magyar művészetben. Előadás a Magyar Tudományos Akadémián 2000. május 3-án. *Vö. továbbá uő.*: Szermonostor gótikus kerengőjének szobrai. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. 107–122.

¹⁵² Georges Bordonove: Les Rois qui ont fait la France. Philippe Auguste, de Conquéran. Éditions Pygmalion. Paris 1986. 283.

¹⁵³ Gérard Sivéry: Philippe Auguste. Plon. Paris 1993. 129.

¹⁵⁴ Monique Bourin-Derruau: Temps d'équilibres, temps de ruptures. XIIIe siècle. Nouvelle histoire de la France médiévale. 4. Éditions du Seuil. Paris 1990. 186.

¹⁵⁵ L. fentebb, 29. jegyzet.

„a korábbi állapotra” (*ad priorem statum*) térhet vissza.¹⁵⁶ II. András nem a királyi birtokok radikális szétosztásához vett mintát Franciaországból (ahol éppen ellenkező irányú folyamat zajlott le akkor; a földek egyesítése a király fennhatósága alatt¹⁵⁷), hanem az új helyzetben előállt igazgatási reformokhoz. Fülöp Ágost nevéhez nagy fontosságú reformok sorozata fűződik. Ezek egy része kormányzati, más része pénzügyi-elszámolási jellegű. A francia király 1191-ben megszüntette a túlságosan nagy hatalommal rendelkező *sénéchali* méltóságot, és helyére új, kevesebb feladatkört kezükben tartó hivatalnokok léptek.¹⁵⁸ Ezek teljességgel a király akaratából viselték hivatalukat, számukra döntő elemmé vált a király iránti hűség. A pénzügyi reformok 1191–1203 között bonyolódtak le.¹⁵⁹ Fülöp Ágost a pénzügyeket a templomosokra bízta, elrendelte a királyi birtokok évente többszöri elszámoltatását, az ezt tükröző királyi számadások a 13. század elejéről (1202–1203-ból) maradtak ránk. Ennek eredményeképpen a francia király anyagi erőforrásai (pénzbevételei) Fülöp Ágost alatt megduplázódtak. Ez lehetővé tette hadereje növelését, amelynek eredményeképpen 1214-ben a bouvines-i csatában győzedelmeskedett az angolokon és a németeken. A — II. András által emberei révén távolról figyelemmel kísért — francia modell abszolút sikertörténet.

II. András joggal hihette, hogy ha ennek bizonyos elemeit maga is átülteti magyar talajba, sikerre van ítélve. Természetesen egész rendszerek Magyarországra telepítéséről nem lehetett szó a viszonyok különbözősége miatt, de egyes mozzanatok bizonynyal a francia minta alapján vertek gyökeret magyar földön. II. András uralkodása első másfél évtizedében új udvari tisztségeket hívott életre, mint amilyen a tárnok-, a pohárnok-, az asztalnok- és a lovászmesteri poszt volt. Ez a lépés kétségtelenül a nádori és az országbírói méltóság hatáskörének csökkentését jelentette. Az új tisztségviselők azonnal országos, illetve udvari főméltóságok lettek, méghozzá jelentős jövedelemmel, hiszen a pohárnokmesteri posztot elvesztő személyt a király 1217-ben évente 300 márkával kárpótolta.¹⁶⁰ Fügedi Erik ugyan elutasította azt a feltételezést, mintha Sándor pohárnokmester elmaradt jövedelme fejében kapta volna a 300 márkát, mivel „más adatok sem szólnak amellet, hogy az udvari tisztségviselők valamiféle fizetést kaptak volna”.¹⁶¹ Sajnos, a magyar források oly gyér számúak, hogy azok hiánya ebben a kérdésben nem perdöntő, különben is az idézett forráshelyet nehéz másként értelmezni. Nógrády Árpád szintén elmaradt jövedelem kárpótlásaként magyarázta a 300 márkát, és ugyancsak helyesen hangoztatta, hogy az imént említett tisztségek lényegében újak, de ott tévedett, amikor túlságosan nagy szerepet juttatott annak a

¹⁵⁶ L. fentebb, 130. jegyzet.

¹⁵⁷ *Dominique Barthélemy*: L'ordre seigneurial. XIe–XIIe siècle. Nouvelle histoire de la France médiévale. 3. Éditions du Seuil. Paris 1990. 244–252.

¹⁵⁸ *Jean-François Lemarignier*: La France médiévale: Institutions et société. Armand Colin. Paris 1970. passim; *Kocsán Enikő*: Vázlat a Kapeting-kori királyi kormányzat fejlődésének történetéről. *TörténeSz* 4–6 (1996–1998) 43–58.

¹⁵⁹ *John W. Baldwin*: Philippe Auguste et son gouvernement. Les fondations du pouvoir royal en France au Moyen Âge. Fayard. Paris 1991. passim (pénzügyek: 71–89.); *Gérard Sivéry*: Les Capétiens et l'argent au siècle de Saint Louis. Essai sur l'administration et les finances royales au XIIIe siècle. Presses Universitaires du Septentrion. Paris 1995. 24–29.

¹⁶⁰ CDES. I. 173. (Reg. Arp. 334. szám).

¹⁶¹ *Fügedi E.*: a 16. jegyzetben i. m. 91.

körülménynek, hogy királyi oklevelek méltóságsorában legkorábban csak 1220-ban, állandó jelleggel 1224-től kezdve szerepelnek, s ebből jutott arra a következtetésre: II. András alatt a „világi politikai elit jelentős átszervezésére 1219–20 táján került sor”, és ez válasz volt az 1218. évi belpolitikai válságra. E végső megállapítása saját adataival is ellentétes, ugyanis jól állapította meg: a pohárnokmester már 1209-ben, a tárnokmester 1214-ben, az asztalnok- és a lovászmester pedig 1217-ben szerepel hiteles királyi oklevélben,¹⁶² vagyis mindegyik tisztség felbukkan azt megelőzően, hogy II. András elhajózott volna a Szentföldre. Nem az a fontos, hogy mikortól kezdve töretlen a jelenlétük a méltóságsorban, hanem az, hogy mikor alakultak ki e funkciók. Márpedig ez egyértelműen II. András uralkodásának azon tíz esztendejében történt, amikor a királyi program tengelyében az „új intézkedések” politikája áll. Nem az asztalnok-, pohárnok- és lovászmestereknek a méltóságsorban való szerepeltetésével válaszolt II. András „az 1218. évi belpolitikai válság kihívására” (mint Nógrády vélte),¹⁶³ hanem e tisztségekkel próbálta egyengetni az „új intézkedések” sikerét.

Sajnos, az új tisztségviselők pontos feladatkörét — az egy tárnokmester kivételével — nem ismerjük, de aligha gondolhatunk arra, hogy szerepük kimerült volna a király elé kerülő ételek vagy italok kóstolásában, vagy hogy kizárólagosan az ilyen jellegű udvari szolgálatot ellátó szűk körű szolgaszemélyzet főnökei lettek volna. Talán későbbi kormányzattörténeti kutatások segítenek valamit e homály oszlatásában. Az mindenesetre tény, hogy Franciaországban a *sénéchal* méltóság 1191. évi megszüntetése után létrejött új tisztségek régi neveken új funkciókat töltöttek be. Így pl. a *connétable*, a volt istállómester fontos katonai feladatkörhöz jutott, a *bouteiller*, a volt pincemester pedig a pénzügyek irányításában kapott jelentős szerepet. Annyi egészen bizonyos, hogy az új magyarországi méltóságok az uralkodó tanácsadói voltak, aligha véletlen, hogy négyük közül hárman elkísérték II. Andrást a Szentföldre. A tisztségek francia ihletésű megszületésére az is rávallhat, hogy közülük ketten Szentföldön kiállított magyar királyi oklevélben mint *senescalcus* (*sénéchal*) és *marescalcus* (*maréchal*) szerepelnek.¹⁶⁴ A király tanácsadó testületének világi tagjait, egyszersmind vezető tisztségviselőinek szűk körét ugyancsak az 1210-es évek közepén (legkorábban 1216-ban) kezdték magyarországi hiteles oklevelekben báróknak (*barones*) nevezni. A szó eddig favorizált aragón eredete mellőzésével a fentiek alapján francia hatásra gondolhatunk, ugyanis II. Fülöp Ágost — főleg uralkodása elején — gyakorta kinyilvánította, hogy ő bárói tanácsára (*baronum suorum consilio*) ítélkezik, illetve hogy püspökei és a bárói tanácsával él (*episcoporum et baronum nostrorum usi consilio*).¹⁶⁵ A franciaországi udvari méltóságok fizetést kaptak, így bizony könnyen megeshet, hogy Magyarországon is ez volt a helyzet II. András korában. Ami pedig a pénzügyeket illeti, András csak annyiban követhette a francia példát, hogy erre külön intézményt hozott létre, tökéletes másolásról már csak azért sem lehetett szó, minthogy nálunk a templomosok igen gyéren voltak képviselve. Ez az új intéz-

¹⁶² Nógrády Á.: a 22. jegyzetben i. m. 179–180., 164.

¹⁶³ Uo. 180.

¹⁶⁴ L. fentebb, 145. jegyzet.

¹⁶⁵ J. W. Baldwin: a 159. jegyzetben i. m. 67–68.

mény a kamarai rendszer volt, és Magyarországon a templomosokat, akik a királyi jövedelmeket Franciaországban kezelték, a pénzügyekhez vitathatatlanul értő zsidók és izmaeliták helyettesítették. Ez azonban rövidesen a magyarországi klérus és a Római Pápaság dühödtt ellenkezését váltotta ki. Ez volt az egyik zátony, amelyen fennakadt II. András új politikai kurzusának hajója. Mindamellet annyi-
ban is francia modellt követett II. András igazgatási reformja, hogy akár az udvari tisztségviselők, akár a pénzügyek kezelői a királytól függtek, irányában feltétlen hűséget tanúsítottak, s ez magyarázhatja a hűség (és a hívek) gyakori szereplését II. András okleveleinek arengáiban 1208–1217 között. II. András tehát nem az „új intézkedéseket” vette át idegenből, ezt nem is tehetette, hiszen az sajátosan magyar talajból sarjadt, viszont kormányzati elveket, valamint bizonyos technikákat, amelyek az új politika mellett a hatékony irányítás biztosítását és az eredményességet szolgálták (volna), francia földről kölcsönözt.

II. András 1218-ban hazatért a Szentföldről. Az itthoni viszonyokról 1219 elején maga számolt be ekként III. Honorius pápának: már a Szentföldön tartózkodva „gyakori hírnökök által kétséget kizáróan megtudtuk, hogy országunkban kimondhatatlanul elburjázott a széthúzás veteménye”. Am hazaérkezve „még hitványabb gonosztságot kellett tapasztalnunk, mint amit eddig hallottunk, amit egyháziak éppúgy elkövettek, mint világiak... Nem Magyarországot, hanem egy elgyötört, feldúlt és minden kincstári jövedelméből kifosztott [országot] találtunk, úgyhogy sem adósságunkat, amelybe zarándoklatunk kevert bennünket, megfizetni, sem országunkat előbbi állapotába visszaállítani még 15 esztendő alatt sem tudjuk”.¹⁶⁶ Egy másik 1219. évi királyi oklevélből további részleteket is megtudunk. Eszerint II. András szentföldi tartózkodása idejére „a kiváló békében és nyugalomban levő országot híveire, János [esztergomi] érsekre és másokra bízta kormányzásra...; a hatalmasok és az ország nemesei közül sokan, a sátán csatlótsai, nem félvén a királyi méltóságot megsérteni, akaratumkkal elvetemült cselekedet révén szembeszegülni merészeltek, megzavarván a békét, és ellenségesen károsítva Magyarországot. Az említett érseket, az általunk reá bízottaknak legállhatatosabb megőrzőjét, midőn inkább a halált választotta, mintsem hogy azok gonosztságaival egyetértsen, e zsarnokok minden jogától és jövedelmétől megfosztották, elfogták, jogtalanul és a legteljesebb gyalázatra Magyarországról kivetették, ahol kegyünkért örömet szenvedett el minden nélkülözést, egészen a mi visszatértünkig száműzetésben élt. Az [esztergomi] kanonokokat is a károk és jogtalanságok sok és igen súlyos büntetésével és elszenvetésével sújtották”.¹⁶⁷ Hogy konkrétan mi történt az országban 1217 nyara és 1218 utolsó hónapjai között, vagyis a király távollétében, adatok híján valószínűleg soha nem tudjuk meg. Az utalások elégségesek annak feltételezésére, hogy anarchia lett úrrá az országon, de kevesek ahhoz, hogy az egymásnak feszülő erőket megismerhessük. 1218-ból II. Andrásnak összesen két oklevele maradt ránk, mindkettő János esztergomi érsek javára szóló adománylevél. Ebből arra következtethetünk: a király 1218-ban nem gondolhatott az „új intézkedések” politikájának felújítására, illetve folytatá-

¹⁶⁶ Theiner I. 20. (Reg. Arp. 355. szám). Magyar fordítása: *Makkai László–Mezey László*: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Nemzeti Könyvtár. Levelestár. Bp. 1960. 131.

¹⁶⁷ Str. I. 222. (Reg. Arp. 354. szám).

sára.¹⁶⁸ Az ezt élesen ellenző esztergomi érsek számára történt juttatások ezt eléggé egyértelművé teszik. 1219-ben azonban mintha már változott volna az uralkodó gyakorlata. Ez évből szintén két adománya ismert, mindkettő egyháziak számára. Az egyik szerint a templomosok magyarországi és szlavóniai mestere a horvátországi Gecke földet nyerte el, ami lényegében egy délvidéki *comitatus*nak felel meg.¹⁶⁹ Az eladományozott terület jellege és kiterjedése mellett ennek az oklevélnek az arengája figyelmet kelt: „A királyok királyának tanúságtételéből teljességgel megtudtuk: a szennyes dolgok is teljességgel csak az adományok bőkezősége révén (*per elemosinarum largitionem*) tisztulhatnak meg, és másutt az Írás¹⁷⁰ nyilvánvalóvá teszi, hogy a zsoldos méltányos bérré (*condigna mercede*) jogosult”.¹⁷¹ Ezzel II. András megtette a visszatérés első lépéseit az „új intézkedések” felé. Az adományok bőkezűségének pontosan e szavakkal történő megnevezése a király egyik, 1217-ben a Szentföldön kelt oklevelében is előfordul, amikor még töretlenül hitt a korlátlan birtokadományok folytathatóságában, továbbá abban is pontos mása ez az arenga a két évvel korábbinak, hogy a Bibliára történő hivatkozással itt is, ott is elvi alapot teremtett az adományozási politika számára. Ugyancsak az „új intézkedések” felélesztése felé kacsint a másik 1219. évi, János érsek hűségéért az esztergomi kanonokok javára szóló, egyik részében imént már idézett királyi oklevél arengája: „A királyi felség gondoskodásában a hűség ereje más közéleti erényeknél méltán áll előbb, és a senyvedő világ romlottsága folytán minél inkább megfertőződtek és rosszra hajlottak az emberek, az [a hűség] ritkábban található meg a földön, annál inkább kedvesebbnek kell azt tartani, és bőségesebb jutalmakkal viszonzni” (*premiis amplioribus compensanda*).¹⁷²

Magam már 1977-ben (1984-ben) rámutattam arra, hogy 1220 táján újabb fordulat figyelhető meg a királyi politikában, „újrakezdődött a várbirokatok adományozásának 1217-ben abbahagyott gyakorlata”.¹⁷³ Az 1220. évi irányváltást több adat külön-külön és együtt is kellően igazolja. Ebben az esztendőben a király a francia származású, Magyarországra házasonodott Ahalyz asszonynek saját rendelkezésére (férjét kifejezetten eltiltva az ottani joghatóságtól) Valkóban 60 ekényi földet adott.¹⁷⁴ Itt a juttatás nagysága, a több mint 7 ezer hektár kelt figyelmet, de az arengában is előfordul félreérthetetlen utalás arra, hogy II. András elvei nem változtak meg 1218-at követően, hiszen azt vallotta: „ajánlandó a királyi nemesség bőkezősége (*liberalitas*), [és]... minden jogosan kérelmező kéréseinek eleget kell tenni”. Ugyancsak 1220-ban Oslu ispán fiainak, mivel a tengeren túlra indultakor (azaz 1217-ben) királyi udvarnokok földjét adta hű szolgálataik viszonzásául (*in recompensacionem fidelis servicii*), de főemberei tanácsára e földet viszavette, most ennek helyrehozatala érdekében a soproni vár két faluját adományozta, „nehogy a megnevezett hívek mentesek maradjanak a királyi adományoktól” (*donis regalibus*). Ennek az adománylevélnek az arengája semmiben sem

¹⁶⁸ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 1313.

¹⁶⁹ Kristó Gy.: a 46. jegyzetben i. m. 330.

¹⁷⁰ Pl. Tób 4, 15.

¹⁷¹ Theiner I. 68. (Reg. Arp. 353. szám.)

¹⁷² L. fentebb, 167. jegyzet.

¹⁷³ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 1316.

¹⁷⁴ Smič. III. 183. (Reg. Arp. 357. szám).

marad el az „új intézkedéseket” a legszélsőségesebben propagáló, tíz évvel korábbi (1210 körüli) diplomák elvi bevezetési mögött. Így hangzik: „Jóllehet úgy illő, hogy a királyi bőkezűség mértéktelensége (*munificencie regalis inmensitas*) mindenki iránt bőven osztó kézzel (*manu largiflua*) egyenlően nyilatkozzék meg, mégis azok felé tartozik bővebb kegygel (*uberiori gracia*) kiterjeszkedni, akik a király tiszteletére és az ország üdvére szorgalmasan teljesítették szolgálataikat, most fáradozásaikért méltó jutalmakat (*condigna... beneficia*) kaptak”.¹⁷⁵ E helyütt módszertani tanulságképpen kell leszögezni: egy-egy önmagában álló arengaszöveg nem alkalmas arra, hogy belőle a királyi politika irányaira megbízható és főleg hosszabb időszakra érvényes következtetéseket vonjunk le. Két példát idézek erre. IV. Béla király 1243. április 23-i oklevelének arengája feltűnő egyezést mutat III. Béla király fentebb idézett 1185. évi diplomája elvi bevezetésével. IV. Béla arengája így hangzik: „Méltó, hogy a királyi felség szolgálatában kegyesen és híven fáradozók királyi jutalmazásnak (*regia... remuneracione*) örvendjenek: nem jelent letérést a méltányosság útjáról, ha az odaadó munkával és hűséggel szerzett érdemet gazdag és bőséges mértékben (*coagitata et supereffluens mensura*) jutalmazták”.¹⁷⁶ Károly Róbert király 1320. december 10-én így fogalmazott: „A királyi felségnek hívei iránt megnyilvánuló kegyében és jótetteiben egyedül a mértéktelenségnek kell mértéknek lennie” (*sola inmensitas debet esse mensura*).¹⁷⁷ Természetesen sem IV. Béla, sem Károly Róbert nem szórta II. Andrásához hasonlóan két kézzel a birtokokat, bár az arengák elszigetelt vizsgálata alapján ilyenre kellene gondolnunk. Az ezen arengákban foglalt elvek gyakorlatba való átvitelét és következetes alkalmazását azonban a kor teljes okleveles anyagának átvizsgálása nem erősíti meg. Vagyis II. András 1220-szal kezdődő régi-új politikájára (az „új intézkedések” feléledésére) sem az arengákból, hanem egyéb adatokból kell elsődlegesen következtetnünk. A fentiekben túl ebbe a sorba tartozik az is, hogy éppen 1220 tájára lehet tenni a nyugat-magyarországi Locsmánd várispánságának eladományozását Barc fia Miklós számára, aki akkor nádor és soproni ispán volt.¹⁷⁸ Immár 1222 (az Aranybulla kibocsátása) előtt két adatunk van (Esztergom és Locsmánd) *comitatus* elidegenítéséről a szorosan vett Magyarország területéről. Emellett persze számos szlavóniai és horvátországi várispánság vagy zsupánia (Modrus, Bribir, Gora, Cetina, Geckske) került már akkorra magánkézre II. András vagy közvetlen elődei adományából.

A jelentős birtokadományozások 1220-ban felújított gyakorlatát folytatta II. András 1221-ben és 1222-ben. Ezt az arengák és az adományok egyaránt jelzik. 1221-ben háromkényi (370 hektárnyi) pozsonyi, illetve nyolcekényi (majd ezer hektárnyi) vasvári várföldet idegenített el. Bár ezek nem igazán nagy területek, de sokat mondó az adománylevelek arengája. Az egyiké ezt tartalmazza: „Jóllehet a királyok mértéktelen bőkezűségét az adományozás semmiféle határaival nem kell korlátozni (*immensa regum dapsilitas licet nullis dandi limitibus coartari debeat*), mégis azokat tartozik bővebb kegygel (*ampliori gracia*) gyámolítani és

¹⁷⁵ Bgl. I. 77. (Reg. Arp. 358. szám).

¹⁷⁶ CDES. II. 82. (Reg. Arp. 739. szám).

¹⁷⁷ MOL. Df. 272 605. (Szepesi kápt. m. lt. 9. 5. 8.) Regesztáját l. *Kristó Gyula*: Anjou-kori oklevéltár. V. Bp.–Szeged 1998. 952. szám.

¹⁷⁸ *Kristó Gyula*: A locsmándi várispánság és felbomlása. Soproni Szemle 23 (1969) 134.

támogatni, akik [megfelelő] helyen és időben szolgálatukat teljesítették”.¹⁷⁹ A másiké pedig ezt: „Illő, hogy az előrelátó körültekintés bölcs figyelmességgel rendelkezék a neki alávetettekkel kapcsolatban, amennyiben valaki hívebben szolgálja őt, annál szívesebben ítéltessék az megjutalmazandónak bőkezűsége adományával” (*munificentie sue donis*).¹⁸⁰ Ezzel az arengával 1222-ben is találkozunk királyi oklevélben.¹⁸¹ A király adakozó kedvét mutatja, hogy ugyancsak 1221-ben Atyusz bánnak azon 200 márka fejében, amelyet a Szentföldről való visszatérte után az uralkodó tőle kölcsönbe kapott, visszaadott egy földet, amelyet III. Béla király Atyusz apjától elvett, és a zágrábi egyháznak juttatott, s most II. András az egyházat zágrábi várföldekkel kárpótolta.¹⁸² Szintén visszaadta a király Benedek herceg feleségének azon birtokokat, amelyeket eredendően Imre király adományozott Benedeknek, de tőle András elvette.¹⁸³ Ezek az adatok a gyors birtokmozgásokra is éles fényt vetnek. 1222-ben az uralkodó újfent a Német Lovagrendnek adta a teljes Barcaságot, vagyis az ország délkeleti szegletében egy hatalmas területet azzal az elvi indoklással, hogy a király számára az tűnik dicséretesnek, ha „a kegyben részesítendő *hospesek* irányában bővebben osztó bőkezűségének jobbját (*largioris liberalitatis dexteram*) kinyújtja”.¹⁸⁴ Ugyancsak 1222-ben a király két olyan földet idegenített el, amelyeket Barc fia Miklóstól cserélt el, ezzel indokolva döntését: „Noha a királyi felségnek adakozó kezét (*munificum manum*) mindenkire illő kiterjesztenie, a javak adományozásában (*in conferendis beneficiis*) mégis azok iránt kell bőkezűbbnek (*liberalior*) lennie, akiket neki hűségesebben szolgálóként ismer meg”.¹⁸⁵ Szintén ebben az évben az uralkodó soproni várföldet adományozott el 1221-ből már ismert arengával.¹⁸⁶ A veszprémi egyház javára tett juttatás elvi indoklása az adományozás jótéteményét (*largiendi beneficium*) emelte ki.¹⁸⁷ Ez az arenga a következő években (1223–1224-ben) gyakorta szerepel egyházak javára szóló királyi oklevelekben.¹⁸⁸

Amióta azonban 1220-ben újraéledt a nagyszabású királyi birtokadományozás gyakorlata, évente bukkannak fel olyan adatok, amelyek arra mutatnak: a társadalom bizonyos köreiben immár nem csupán érzékelhető volt az ellenállás e politika iránt, hanem ennek különböző színtereken hangot is adtak. A sort 1220-ban az a — más összefüggésben már említett — diploma nyitotta meg, amely szerint a királyi udvarnokok Oslu ispán fiainak adott földjét II. András „főembereinek tanácsára” (*consiliis principum nostrorum*) visszavette.¹⁸⁹ Eszerint az e-

¹⁷⁹ CDES. I. 195. (Reg. Arp. 369. szám).

¹⁸⁰ Bgl. I. 80. (Reg. Arp. 370. szám.)

¹⁸¹ Bgl. I. 87. (Reg. Arp. 377. szám.)

¹⁸² Smič. III. 199. (Reg. Arp. 365. szám.)

¹⁸³ Bgl. I. 81. (Reg. Arp. 362. szám.)

¹⁸⁴ ZW. I. 18–19. (Reg. Arp. 380. szám.)

¹⁸⁵ Bgl. I. 88. (Reg. Arp. 382. szám). Megerősítette 1229-ben Béla király: Bgl. I. 117. (Reg. Arp. 583. szám).

¹⁸⁶ L. fentebb, 181. jegyzet.

¹⁸⁷ HO. V. 9. (Reg. Arp. 383. szám). Megerősítette 1229-ben Béla király: F. VII/1. 220–222. (Reg. Arp. 584. szám.)

¹⁸⁸ 1223-ban a Szent Sír lengyelországi kereszteseinek: Smič. III. 232. (Reg. Arp. 394. szám); 1224-ben a borsmonostori egyháznak: Bgl. I. 94. (Reg. Arp. 408. szám), a győri egyháznak: Bgl. I. 98. (Reg. Arp. 409. szám), a vasvári egyháznak: HO. IV. 11. (Reg. Arp. 410. szám).

¹⁸⁹ L. fentebb, 175. jegyzet.

lőkelők egy csoportja szorgalmazni kezdte a királyi birtoktestbe tartozó udvarnokföldek visszavételét, ám ha a visszanyert egyetlen föld helyett a király vártól kivett két falut adott Oslu ispán fiainak kárpótlásul, bizony nem mondható hatékonyak az akció. 1221-ben II. András azon rendeletéről értesülünk, hogy „a várak földjeit, bárki foglalta is el azokat erőszakosan, a váraknak vissza kell adni”.¹⁹⁰ Ehelyütt nem a király által eladományozott várbirtokok visszaszerzéséről van szó (tehát restaurációs lépésként nem is könyvelhető el), hanem a törvénytelenül elorzott, hatalmaskodás révén megszerzett ingatlanokról. Erre a 13. század első évtizedeinek nemritkán zavaros belpolitikai viszonyai közepette gyakorta nyílt mód. Mindenesetre az a körülmény, hogy ez a kérdés napirendre került, arra mutat: felfigyeltek a várbirtokok megfogyatkozására, és megtették az első lépést visszavételük felé, még ha ez egyelőre a királyi bőkezűséggel tett juttatásokra nem is terjedt ki. Nyíltan érintette viszont az uralkodó eddig követett politikáját az 1222. évi Aranybulla azon cikkelye, amely a király nevében szólóan mondta ki: „Egész *comitatus*okat vagy bármiféle méltóságokat nem adunk örök tulajdonba vagy birtokba”.¹⁹¹ A *comitatus* szó ehelyütt a várispánságot jelenti, azaz a várhoz tartozó és a királyt illető birtokokat,¹⁹² éppen azt a birtoktípust, amelyet jelentős mértékben tett adományozása tárgyává II. András. Ezzel az intézkedéssel ugyancsak nem kívántak még hozzányúlni az elidegenített uralkodói javakhoz, de azok további előrökítését meg akarták állítani. Az egymást követő három évben megfigyelhető három különféle próbálkozás mindegyike egyazon irányba mutatott: gátat kell szabni a további adományoknak, és meg kell kezdeni idegen kézre került bizonyos javak (király által juttatott udvarnokföldek és erőszakkal elfoglalt várbirtokok) visszavételét. A magyar társadalomba bekerült a birtokrestauráció gondolata.

Az Aranybulla kiadását követően II. András továbbfolytatta az ingatlanok (köztük várbirtokok) eladományozását. 1223-ban Aragóniai Simonnak, a Nagymartoniak egyik ősének ezzel az indoklással adott birtokot: „Mivel nem illő, hogy bárki megfosztassák fáradozásának jutalmától (*cum nullus laboris sui premio defraudari debeat*), kiváltképpen viszonzást igényelnek (*recompensanda*) szívesebb ajándékozással (*propensiori remuneracione*) a vendégek és a jövevények (*hospites et advene*) hű szolgálatait, hogy azok, akiket a királyi felség híre távolról hozott ide, a királyi felséghez szorosabban tartozzanak, és a nekik tett jótétemények (*beneficia*) révén az igazság kinyilvánítása széltében-hosszában elterjedve növelje a király dicséretes tettének hírét”.¹⁹³ (Ennek az arengának egy eleme, a jutalomtól való megfosztás motívuma Béla király 1230. évi okleveleibe utat talált.¹⁹⁴) Ugyancsak 1223-ban királyi adományból kőrösi várföld jutott egyházi tulajdonba.¹⁹⁵ Hasonló gyakorlatot folytatott II. András 1224-ben is. Soproni várföldet kapott a

¹⁹⁰ Karácsonyi János–Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903. 273.

¹⁹¹ De bulla aurea Andreae II regis Hungariae. MCCXXII. Edd. Lajos Besenyei–Géza Érszegi–Maurizio Pedrazza Gorlero. Verona 1999. 27., 40.

¹⁹² Kristó Gy.: a 46. jegyzetben i. m. 128.

¹⁹³ Bgl. I. 91. (Reg. Arp. 393. szám.)

¹⁹⁴ HO. VII. 19. (Reg. Arp. 590. szám); HO. VII. 20. (Reg. Arp. 592. szám).

¹⁹⁵ Smič. III. 232. (Reg. Arp. 394. szám.)

győri egyház,¹⁹⁶ vasvári várföldet a vasvári egyház.¹⁹⁷ A hűtlen horvátországi Domald földjeinek eladományozását ezzel az elvi indoklással vezette be az uralkodó: „A királyi méltóság tisztéből adódóan tartozunk felmérni minden egyes ember érdemeit, és kinek-kinek érdemei követelménye szerint adni viszonzást; igazságos és az értelemnek megfelelő, hogy a hűtleneket és a gonoszság követőit gyökerestül kitépjük és elveszejtjük, a jókat pedig és az igazságosság szeretőit, akik hűen, a királyi korona hasznára és az ország javára viselkednek, ne mulasztuk el a bőkezűség adományaival (*munificencie donis*) felékesíteni”.¹⁹⁸ Egy másik ez évi adománylevél arengája is ebben a gondolkörben mozog: „A királyi méltóság felsége mindenki irányában tartozik kinyújtani adakozó kezét (*manum largitatis*), leginkább azoknak juttatja az adományozás jótéteményét (*munificencie beneficium*), akik a királyi felségnek odaadóan szolgálnak igen gyakran, s ezért érdemesülnek rá”.¹⁹⁹ A híres Andreanum, az erdélyi szászokat kiváltságoló oklevél szintén azt hangoztatta: a szolgálatokkal szerzett érdemek jogosítanak az adományozás kegyére (*retributionis gratia*).²⁰⁰ 1224-ben András már sok mindent megérezhetett vagy akár meg is tudhatott arról a fellépésről, amely 1225-ben egyértelműen eddigi politikája ellen irányult. Mintha erre adott volna előre választ, amikor ezt vallotta: „Amit a királyi tekintély mint a törvények legfőbbike (*legum imperatrix*) adományoz vagy megerősít, mindig érvényes legyen, és rendíthetetlenül megmaradjon”.²⁰¹

1225. július 15-én adta ki ugyanis III. Honorius pápa *Intellecto* kezdetű rendelkezését (*decretalis*). Eszerint „már régebben megtudtuk, hogy Krisztusban igen kedves fiunk, Magyarország jeles királya, országa kárára és a király tisztsége ellenére bizonyos elidegenítéseket (*alienationes*) hajtott végre, mi, atyai érzületből ezen segíteni óhajtván, ugyanahhoz a királyhoz iratot intéztünk, hogy az említett elidegenítéseket... igyekezzék visszavonni”.²⁰² A dekretális címzettjei Béla király és Ugrin kalocsai érsek voltak, ami rávall arra, hogy ők kezdeményezték a pápánál ennek az iratnak a kiadását.²⁰³ Ez az akció vehette kezdetét 1224-ben, és erről értesülhetett — amint a fentebb idézett 1224. évi királyi oklevél mutatja — már ez évben a magyar király. Egészen nyilvánvaló bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a pápai fellépés hatására II. András 1225-től felfüggesztette a várbirtokok előörökítését. Egyrészt az 1225–1227 közti három évben a király egyetlen ilyen adományát sem ismerjük (leszámítva 1225-ben — talán még a dekretális kibocsátása előtt — két várnépcsalád egyházi kézre adását²⁰⁴), másrészt pedig 1267-ben — tehát 40 évvel az események után — az öregedő IV. Béla még emlékezett arra, hogy apja „a mértéktelen juttatásokat és örökadományokat (*immensas do-*

¹⁹⁶ Bgl. I. 98. (Reg. Arp. 409. szám).

¹⁹⁷ HO. IV. 11. (Reg. Arp. 410. szám).

¹⁹⁸ Smič. III. 230–231. (Reg. Arp. 402. szám).

¹⁹⁹ Reg. Arp. 411. szám.

²⁰⁰ ZW. I. 34. (Reg. Arp. 413. szám).

²⁰¹ Smič. III. 241. (Reg. Arp. 407. szám).

²⁰² Theiner I. 60. Magyar fordítása: *Bónis György*: *Decretalis Intellecto* (III. Honorius a koronajavak elidegeníthetetlenségéről). *Történelmi Szemle* 17 (1974) 24. 1. jegyzet.

²⁰³ *James Ross Sweeney*: *The Decretal Intellecto and the Hungarian Golden Bull of 1222*. In: *Album Elemér Mályusz*. Bruxelles 1976. 93–94.

²⁰⁴ Bp. I. 18–19. (Reg. Arp. 423. szám).

naciones et perpetuitates) a római egyház által e tárgyban *Intellecto* kezdettel kiadott dekretális hatására és a pápa úr különleges parancsára hallgatólagosan vagy kifejezetten teljességgel visszavonta”.²⁰⁵ Más volt a helyzet természetesen 1224-ben, amikor Béla király és Ugrin érsek erről csak terveket szövögttek, és egészen más 1225-ben, amikor megérkezett Andráshoz a pápai rendelkezés. Ennek hatása legalább akkora volt, mint a keresztes hadjáraté, hiszen 1217 után csak 1220-ban vállalhatta a rendszeres eladományozások folytatását, míg most — megint több éves szünet után — csak 1228-ban térhetett vissza ehhez a politikához.

1228–1231 között érdekes szakaszába érkezett a királyi birtokok ügye. Egyfelől II. András király újrazedte az elidegenítéseket, Béla király pedig hozzálátott az előörökített uralkodói javak visszavételéhez.²⁰⁶ Mindjárt 1228-ban a király jelentős adomány megtételével folytatta a négy éve abbahagyott gyakorlatot. Kolozs és Doboka megye részben hegyvidéki területein óriási, összességében mintegy 25 ezer hektárnyi területet adományozott el a királyi tárnokmesternek, amely a Gert-rúd királyné meggyilkolásában részes Simon bán ingatlana volt. Arengája szorosán kapcsolódik az egyik, fentebb idézett 1224. évi oklevél elvi indoklásához, hiszen ez is az igazságosság ellenségeinek elveszejtéséről, illetve a jóknak a királyi bőkezűség adományaival (*regalis munificencie donis*) történő táplálásáról és neveléséről szól.²⁰⁷ Ugyanezen évben — igaz, hamis oklevélben — András a kötelességek teljesítésében és a szolgálatok elvégzésében kitünőeket ítélte alkalmasnak a királyi jutalmazás jótéteményével való megadományozásra (*regie remuneracionis beneficio... donandus*).²⁰⁸ 1229-ben szerviense számára fehérvári várföldet juttatott ezzel a — birtokadományok mellett kiálló — magyarázattal kísérve: „Illő, hogy midőn a királyi felség számára bőkezűsége (*munificencia*) adakozását (*liberalitas*) a kímélet semmiféle határa ne korlátozza, hanem az övéi és kivált hívei bármilyen érdemére kiterjedjen, a már kimutatott hűség ne fosztassék meg (*fraudetur*) a méltányos címtől, és a jutalom (*premium*) reménytől táplált feladata szívesebben váljék szándékká Ettől az elgondolástól vezetettve a mellette és az ország mellett hűségesen kiálló érdemeit az adományozás méltó jutalmával ajándékozza meg” (*digno retribucionis stypendio prosequentes*).²⁰⁹ Ebben az évben az uralkodó borsodi várföldet is elajándékozott.²¹⁰

Béla király pápai felhatalmazással 1228-ban indította el birtokvisszavételi akcióját. Még ez évben II. András nem mulasztotta el megemlíteni, hogy fia az ő parancsából veszi vissza az örökadományokat (*perpetuitates*).²¹¹ Ezzel országnakvilágnak azt akarta kifejezni: a helyzet kulcsa az ő kezében van. Formálisan bizonyára igaza is volt, hiszen az 1225. évi *Intellecto* dekretális András feladatává tette az elidegenítések visszavonását. Béla különben sem járhatott volna el az ország egész területén (legfeljebb csak saját hercegségében) apja felhatalmazása

²⁰⁵ HO. IV. 45. (Reg. Arp. 1552. szám).

²⁰⁶ Erre l. *Rákos István*: IV Béla birtokrestaurációs politikája. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 47 (1974) 9–21.

²⁰⁷ HO. VI. 20. (Reg. Arp. 441. szám).

²⁰⁸ HO. VIII. 21. (Reg. Arp. 449. szám).

²⁰⁹ Smič. III. 318. (Reg. Arp. 456. szám).

²¹⁰ W. I. 263. (Reg. Arp. 457. szám).

²¹¹ Bgl. I. 115. (Reg. Arp. 444. szám).

(parancsa) nélkül. Ugyancsak 1228-ból van példa arra, hogy András maga is részt vett az örökadományoknak Béla király által történt visszaszedése kapcsán támadt ügyek megítélésében.²¹² A következő években, 1229–1231 között számos oklevél szól Béla király nevében eszközölt birtokvisszavételekről. Rendszerint ezzel az arengával vezette be intézkedéseit: „Midőn előrelátóan és megfontoltan, apánk akaratából és földünk főembereinek érett tanácsára, visszavesszük [vagy más változatban: lerontjuk] a haszontalan és felesleges örökadományokat” (*inutiles et superfluas perpetuitatum donaciones*).²¹³ Némileg motiváltabb egyik 1231. évi oklevelének elvi bevezetője: „Midőn az isteni kinyilatkoztatás révén, apánk akaratából és felhatalmazására, valamint földünk főembereinek érett tanácsára, testvérünk, Kálmán király és egész Szlavónia hercege jelenlétében az örökadományok ügyét megítéltük, a királyi korona kárára tett földadományokat visszavévén”.²¹⁴ Végezetül ugyancsak 1231-ben részletesebb kifejtésben: „Mivel azokat, amelyek az ésszerűség ellen vannak, megelőző ésszerűséggel vissza kell vonni, azokat, amelyek Magyarország haszna és *honorja* ellenében lettek elidegenítve a korona jogától, apánk akaratából és a bölcsek tanácsára eljárva méltónak ítéltük a visszavételre, hogy az eszközölt adományok mértéktelensége (*donacionum factarum immensitas*) a megadományozott érdemei alapján méltányos mértékre térjen vissza”.²¹⁵

Fontos következtetésre nyújt lehetőséget annak áttekintése, hogy mely időpontokban tett adományokra terjedt ki a vizsgálat, amely olykor a korábbi juttatás(ok) megerősítésével, olykor pedig annak vagy azoknak a visszavételével zárult. Béla 1229-ben — több más birtok és falu mellett — két olyan ingatlant erősített meg, amelyre vonatkozóan II. András 1222-ben tett adományt.²¹⁶ 1229-ben Béla II. Andrásnak szintén 1222-ben tett juttatását érvényesítette.²¹⁷ 1229-ben a haszontalan és felesleges örökadományok lerontása kapcsán Béla jóváhagyta apjának 1228. évi oklevelében foglalt ítéletét.²¹⁸ 1229-ben Béla 1217. évi oklevélben tett intézkedést erősített meg.²¹⁹ Ismét 1229-ben Béla — bár ehelyütt nem esik szó örökadományok visszavételéről — II. András ismeretlen keltű (Richard Marsina szerint 1229. évi) oklevelét fogadta el.²²⁰ 1230-ben Béla apjának 1217. évi ajándékozását nyilvánította érvényesnek.²²¹ Béla 1230-ban II. András 1229. évi adományát erősítette meg.²²² Ugyanebben az évben véletlenül vagy gondatlanságból elveszett Bélánál egy olyan adománylevel, amely még III. Béla juttatásait tartalmazta. Ez nyilván a birtokvisszavételekkel kapcsolatban fordulhatott elő. Erre az

²¹² Bgl. I. 116. (Reg. Arp. 445. szám).

²¹³ L. pl. F. VII/1. 220–221. (Reg. Arp. 584. szám); CDES. I. 259. (Reg. Arp. 589. szám).

²¹⁴ Smič. III. 350. (Reg. Arp. 596. szám).

²¹⁵ F. III/2. 254. (Reg. Arp. 597. szám).

²¹⁶ Bgl. I. 117. (Reg. Arp. 583. szám). II. András adományát l. Bgl. I. 88. (Reg. Arp. 382. szám).

²¹⁷ F. VII/1. 220–222. (Reg. Arp. 584. szám). II. András adományát l. HO. V. 9. (Reg. Arp. 383.

szám).

²¹⁸ CDES. I. 251. (Reg. Arp. 585. szám). II. András oklevelét l. CDES. I. 243–244. (Reg. Arp. 447. szám).

²¹⁹ Reg. Arp. 586. szám. II. András oklevelét l. uo. 320. szám.

²²⁰ CDES. I. 253. (Reg. Arp. 587. szám).

²²¹ CDES. I. 259. (Reg. Arp. 589. szám). II. András adományát l. CDES. I. 169. (Reg. Arp. 315. szám).

²²² Smič. III. 334. (Reg. Arp. 591. szám). II. András adományát l. Smič. III. 318–319. (Reg. Arp. 456. szám).

mutat, hogy Béla a megadományozottak hű és igen kiváló szolgálataira tekintettel erősítette meg a birtokokat. Béla — apja megkerülésével — nagyapjához, III. Bélához próbálta csatlakoztatni a maga eljárását: „akarván tisztelni a régiséget (*antiquitas*), és a nagyapánk által adott és juttatott birtokokat, valamint az állandóságot (*stabilitas*) semmiben sem akarván kisebbiteni, hogy elődeinknek igaz követői legyünk”, továbbá mivel úgy ítélte meg, hogy „nem illik az érdemeket a jutalmaktól megfosztani” (*merita non debent defraudare premio*), ezért nagyapja adományát jóváhagyta.²²³ (Ugyanez a gondolat megtalálható Béla egy másik, szintén 1230. évi diplomájában: nem illő, hogy a megjutalmazás jogos jótéteményétől a hűség kimutatása megfosztassék” [*quia iusto remuneracionis beneficio fidelitatis exhibicio non debet defraudari*].²²⁴) Béla 1231-ben apja 1230. évi adományát erősítette meg.²²⁵ Végezetül ugyanebben az évben — tőle szokatlan indoklással — „méltó és nagyobb jutalmazással” (*digna etiam remuneracione maiori*) Imre király adományát hagyta jóvá.²²⁶ Összesen tehát Béla oklevelei alapján tíz esetben tudjuk megállapítani a felülvizsgálat tárgyát képező adománylevél keltét. (Egy olyan, 1230. évi oklevelünk van Béla királytól, amikor nem derül ki, hogy az általa megerősített II. András-oklevél melyik évből való.²²⁷) Érdekes, hogy csupa olyan esetről van szó, amikor Béla jóváhagyta elődei intézkedését. Ez voltaképpen logikus és elvárható, hiszen azon többi esetben, amikor az általuk tett adományokat Béla visszavette, valószínűleg az adományleveleket is bevonta. Így nem tudjuk megmondani, hogy amikor birtokokat vett vissza, mikori adományokat érvénytelenített. Mindamellett gyanítható, hogy a kétféle eredménnyel járó felülvizsgálat között nincs számottevő különbség, hiszen amikor elkezdte azt, és kérte az oklevelek bemutatását, még nem tudta, mi lesz a végeredmény.

Ez arra enged következtetni, hogy azon oklevelek, amelyeket Béla saját diplomájával megerősített, évköreikben aligha különbözhettek azoktól az oklevelektől, amikor megtekintésük után birtokvisszavétel lett a vizsgálat vége. A tíz közül egy-egy esetben III. Béla, illetve Imre, a többi nyolc alkalommal pedig II. András volt az adománytevő. Ez önmagában arra mutat, hogy Béla a vizsgálatot kiterjesztette III. Béla idejére is, ami azt sugallja, hogy Béla király nagyapja, III. Béla korában vélte felfedezni a nagyszabású birtokadományok kezdetét. Ez megerősíti azt, amit fentebb megállapítottam arra vonatkozóan, hogy az „új intézkedések” forrásvidéke III. Béla uralkodásának második felében kereshető. Nem mond ennek ellent az sem, hogy Béla király — immár IV. Bélaként — 1237-ben akként foglalt állást: abba az állapotba (*in eum statum*) kívánja visszavezetni az országot, amelyben az előde, Béla király, azaz III. Béla alatt volt.²²⁸ Joggal írhatta ezt, hiszen III. Béla időszaka — főleg évtizedek távlatából visszatekintve — a régi, Szent István-i alapvetésen felépülő Magyar Királyság fénykorának tűnt, amelynek alapjait az éppen csak elkezdődött nagy juttatások még valóban nem ásták alá.

²²³ L. fentebb, 49. jegyzet.

²²⁴ HO. VII. 19. (Reg. Arp. 590. szám.)

²²⁵ Smič. III. 350. (Reg. Arp. 596. szám.) II. András adományát l. W. XI. 218–219. (Reg. Arp. 467. szám.)

²²⁶ L. fentebb, 215. jegyzet.

²²⁷ Bgl. I. 123. (Reg. Arp. 593. szám.) II. András adományát l. uo. 459a. szám.

²²⁸ Str. I. 322. (Reg. Arp. 626. szám.)

Nos, számunkra kiváltképpen annak van fontossága, hogy II. András — fia által vizsgálat tárgyává tett — nyolc oklevele közül mindössze kettő 1217. évi, a többi hat pedig 1220 utáni, méghozzá két diploma 1222-ből, egy 1228-ból, újabb kettő 1229-ből, egy pedig 1230-ból való. Ezzel immár birtokunkban van a koronatanú vallomása a tekintetben, hogy az „új intézkedések” politikája nem ért véget 1217-tel, hanem az 1220-as években folytatódott. Ha ugyanis maga Béla király akként ítélte volna meg, hogy „a haszontalan és felesleges örökadományok” rendszere csak 1217-ig virágzott, nem kellett volna nagy számban felülvizsgálnia apja 1220 utáni adományokról szóló okleveleit. A mértéktelen királyi birtokjuttatások 1220-as évekbeli továbbfolytatására a fentiekén túl még egy további adat áll rendelkezésünkre. Nevezetesen az 1222. évi Aranybulla 1231. évi megújítása, amelybe gyakorlatilag változatlan szöveggel került át egész *comitatusok* vagy bármiféle méltóságok örök tulajdonba vagy birtokba adásának tilalma.²²⁹ Ha ugyanis e téren bármi érdemi változás következett volna be 1222-höz képest, ez nagy valószínűséggel tükröződött volna az 1231. évi megfogalmazásban.

II. Andrásnak ellentmondásos volt a viszonya Béla birtokvisszavételi politikájához. Mivel fia mögött ott tudta III. Honorius pápát, továbbá magyarországi vezető egyháziakat (akik közül pl. az *Intellecto* dekretális kieszközlésében szerepet játszó Ugrin kalocsai érsek továbbra is hivatalban volt), nyíltan nem szegülhetett ellen, hiába fogalmazta meg 1224-ben, hogy a királyi adomány vagy megerősítés „mindig érvényes legyen, és rendíthetetlenül megmaradjon”.²³⁰ Ezt még a dekretális kibocsátása és a birtokvisszavételek megkezdése előtt mondta. 1228 után a megváltozott erőviszonyokat bizonyos mértékig figyelembe kellett vennie. Már utaltam azon 1228. évi okleveleire, amelyekben hol magát tüntette fel a birtokrestauráció kezdeményezőjének, mint akinek parancsából Béla az örökadományokat visszaveszi, hol pedig fennen hangoztatta „a királyi bőkezűség adományait” (amit 1229-ben is említett).²³¹ Úgy tűnik, 1230-ban a visszavételek egyelőre sikeres előrehaladta készítette II. Andrást arra, hogy — mint utólag kiderült, szemforgató módon — önvizsgálatot tartson. Ez évben megerősítette Béla intézkedését, miszerint az 16 falut visszavett Miklós ispántól, néhai Ugrin érsek testvérétől, 11 falut pedig meghagyott a kezén. Ez az arány arra enged következtetni, hogy Béla kemény kézzel és szép eredménnyel végezte a birtokrestaurációt. II. András oklevele szerint belátta (valójában azt mímelte, mintha belátta volna), hogy „az általunk meggondolatlanul gyakorolt bőkezűség és mértéktelen adományozások folytán (*per inoffitiosas munificentias et liberalitates inmensas a nobis factas*) a *comitatusok* jogai többnyire elenyésztek, és ésszerűbb tanácstól vezetettve lelkünk mélyéig arra törekszünk illő körülményekkel és figyelmes gondoskodással, hogy azok korábbi helyzetükbe állíttassanak és kerüljenek vissza, felhatalmazásunk révén megbíztuk legkedvesebb elsőszülöttünket, Béla királyt, hogy az összes haszontalan és felesleges adományt (*inutiles et superfluas donationes*) vegye vissza, aki e téren neki biztosított teljhatalommal az egész országban a földek vagy ö-

²²⁹ L. fentebb, 191. jegyzet.

²³⁰ L. fentebb, 201. jegyzet.

²³¹ L. fentebb, 211., 207., 209. jegyzet.

rökbirtokok ügyeit (*causas terrarum necnon perpetuitatum*) megítéli”.²³² Mivel II. András általában mellőzte okleveleiben a *perpetuitas* szó használatát, és csak azt követően kezdte használni, miután fia révén az divatba jött, ez a körülmény arra enged következtetni, hogy ez az oklevél Béla írnokainak terminológiáját használja. Ugyanerre mutat a II. András okleveleiben máskor szintén mindig hiányzó „haszontalan és felesleges adományok” kifejezés is. II. András természetesen soha nem minősítette saját juttatásait „haszontalannak és feleslegesnek”.

II. Andrásnak azonban nem ez volt még 1230-ban sem az igazi arca és az őszinte véleménye, hanem az, ami egy másik 1230. évi okleveléből kitetszik. Gazdag adományban, egyebek mellett bácsi, csanádi és valkói várbirtokokban részesítette Machareus ispán fia Tamás ispánt.²³³ A megadományozott azonos azzal a Macharias ispán fia Tamással, akit II. András — mint fentebb már tárgyaltam — 1206-ban tekintélyes birtokkal ruházott fel.²³⁴ A juttatás a család birtokainak tömbösítését is szolgálta, hiszen a bácsi Szavonca-Szond nagy részét már 1192-ben Machareus ispán és testvérei birtokolták.²³⁵ Régi kipróbált hívről volt szó, mivel az már az Imre királlyal támadt viszályok idején is az ő oldalán állt, megőrizte iránta való hűségét a szentföldi hadjárat idején és visszatérte után is, amikor igen sokan örült tanácstól vezetettve ellenségesen támadtak Magyarországra, továbbá szintén kitüntette magát oroszországi hadjáratban. A juttatás nem csupán méretével, hanem elvi indoklásával is felkelti figyelmünket: „Jóllehet illő, hogy a királyok mértéktelen bőkezűsége (*immensa dapsilitas*) bárkire nézve egyenlően érvényesüljön bőven osztó kézzel (*manu largiflua*), mégis bővebb keggel (*uberiori gracia*) azokra kell kiterjednie, akik semmiféle helyen és időben nem félték sem javaikat, sem személyüket a király hasznáért, az ország javára halálos veszedelemnek kitenni. Ezért van az, hogy bár a királyi bőkezűség mértéktelenségének (*munificencie regalis inmensitas*) illő az idegenekre a jó javadalmazás buzgalmával (*bone commendacionis flagrantia*) szétáradni, mégis adományozó kezét (*largiendi manum*) teljesebben és szívesebben azok fölé kell kiterjesztenie, akik derekasságának bizonyosságát a hűség hosszú állhatatosságára révén vette észre, és az erkölcsök tisztessége folytán ismerte meg”. Ez az arenga tökéletes ellentmondásban van az imént idézett 1230. évi, bűnbánatot tanúsító oklevél tartalmával, hiszen arról tanúskodik: a király csupán taktikai okból gyakorolt önkritikát, valójában továbbfolytatta az „új intézkedéseket”. Ugyancsak 1230-ban somogyi várjavakat adott egyházi kézre,²³⁶ illetve a lipthói királyi területen (*in territorio*) nagyobb ingatlant magánosoknak.²³⁷

1231-ben Béla király lezárta, vagy helyesebben kénytelen volt befejezni a birtokvisszavételeket, a szerinte tévesen öröknek mondott adományok összetörését. A nyolcadik éve tartó folyamat után Béla elégedetten nyugtázta: „Dicsőség

²³² Bgl. I. 121. (Reg. Arp. 461. szám).

²³³ W. XI. 218–219. (Reg. Arp. 467. szám). Megerősítette 1231-ben Béla király: Smič. III. 350. (Reg. Arp. 596. szám.)

²³⁴ L. fentebb, 71. jegyzet.

²³⁵ Gy. I. 235–239.

²³⁶ A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. I. Szerk. Erdélyi László. Bp. 1902. (a továbbiakban: P. I.) 701. (Reg. Arp. 464. szám).

²³⁷ Reg. Arp. 460. szám.

Istennek a mennyekben, és béke a földön a jóakarátú embereknek, mivel felvirradt a magyarok megváltásának, a királyi méltóság helyreállításának, a korona szabadsága visszaszerzésének napja”.²³⁸ II. András ekkor — felszabadulva a nyomás alól — nagy erővel látott hozzá a fiai (Béla és Kálmán király) által elkobzott birtokok visszaadásához, illetve új (nagyreszt várhoz tartozó) ingatlanok elidegenítéséhez. 1231-ben egy földet, amelyet ő még hercegsége idején (azaz 1204-et megelőzően) adott két hívének, akik csatákban segítettek Imre király ellenében, most az egyik fiai számára megerősítette, minthogy ezt tőlük Kálmán király elvette, de ő és kérésére Béla király visszaadta. II. András megjegyezte: ha „bármikor az összes más adományt (*omnes alias donaciones*) netán megingatnák vagy vissza is vennék, ezen törvényesen tett adománya tántoríthatatlan erővel rendelkezék”.²³⁹ András tehát 1231-ben számolt azzal, hogy később újabb birtokrestaurációs időszak következhet (ebben nem csalatkozott, de ezt ő már nem érte meg). Ugyancsak 1231-ben visszaadta régi híveinek, a mértéktelen birtokadományok politikája nagy haszonélvezőinek, Hontpázmány nembeli Tamás ispán fiainak, Sebes és Sándor ispánoknak a Kékes és a Fentös erdőt, amelyek közül apjuk az előbbit Imre királytól, az utóbbit pedig II. Andrástól kapta,²⁴⁰ s ezeket Béla az örök- és felesleges adomány vizsgálatakor és visszavételekor (*in discussione et reuocacione perpetuitatis et superflue donacionis*) Tamás fiaitól elkobozta. II. András Sándor ispán hűségéért odaajándékozta továbbá azon — szám szerint kilenc — földet, amelyeket régebben ő adott (ezek közül az egyiket még apja, Tamás nyerte el királyi adományként 1208-ban²⁴¹), illetve a család vásárolt, de Béla az örökadomány felülvizsgálata során ezeket szintén elvette. II. András e helyütt is kikötötte azt: e birtokok visszaállítását nem érinti az a körülmény, hogy Béla a korábbi királyi adományt hatálytalanította. Ennek az oklevélnek az arengája így hangzik: „Illő, hogy miként a királyi felség előrelátó gondoskodása a javak adományozásában (*in conferendis beneficiis*) érdemeik szerint mindenki felé bőven osztó kézzel, készségesen (*larga manu libenter*) mutatkozzék meg, akként az adományozott [javak] megtartásán is a gondoskodás igyekezetével tartozzék örködni, és illő rendületlen szilárdságot nyújtani annak érdekében, hogy az adományozott [javakat] hívei birtokolhassák”.²⁴² A Béla-féle birtokrestaurációs politika hatására II. András oklevelének arengájában immár nem csupán a korlátlan birtokadományozás szerepelt követelményként, hanem az elidegenített javak védelme is. 1231-ben szintén történt — ezúttal szolgagyőri — várföld²⁴³ és liptói királyi birtokhoz tartozó ingatlan²⁴⁴ előrökítése, az előbbi egyház, az utóbbi magános számára.

1232-ben II. András folytatta a korábbi — szerinte Béla birtokvisszavételeivel megzavart — rend helyreállítását. Ez évben Csák nembeli Miklós, Ugrin érsek

²³⁸ ZW. I. 54. (Reg. Arp. 595. szám.).

²³⁹ Nagy Imre-Véghely Dezső-Nagy Gyula: Zala vármegye története. Oklevéltár. I. Bp. 1886. 7. (Reg. Arp. 480. szám.).

²⁴⁰ L. fentebb, 67. és 118. jegyzet.

²⁴¹ L. fentebb, 77. jegyzet.

²⁴² CDES. I. 265. (Reg. Arp. 471. szám.).

²⁴³ P. I. 705. (Reg. Arp. 472. szám.).

²⁴⁴ Reg. Arp. 482. szám.

testvére, szeretett híve számára adta vissza a fehérvári, a csanádi, az aradi és a zarándi vár azon földjeit, amelyeket az tőle nyert el sokféle szolgálataiért, de Béla király az örökadományok vizsgálatakor (*in discussione perpetuitatum*) elkobzott. II. András emellett még megjegyezte: nem akarja, hogy Miklós ispán nélkülözze az ő jóindulatát (*nolentes ipsum nostro carere beneficio*).²⁴⁵ Emlékeztetni szeretnék, éppen ez volt 1230-ban Béla király azon birtokrestaurációja, amelyet II. András — álságos módon, hamis bűnbánatot tartva — maga erősített meg, mintegy elismerve, hogy meggondolatlanul járt el az adományok megtételekor, így azok haszontalan és felesleges juttatások voltak.²⁴⁶ Az 1232. évi állásfoglalás fedi fel az uralkodó igazi arcát, aki rögvest a birtokvisszavételek után gondoskodott az elkobzott ingatlanok régi tulajdonosok kezére adásáról, illetve új tulajdonosok megajándékozásáról, legtöbbször várföldekkel. Így, 1232-ben trencsényi vártól kivett és zólyomi királyi prédiумhoz csatolt,²⁴⁷ továbbá borsovai várföld²⁴⁸ jutott magánosok birtokába, nyitrai várföld pedig egyházi kézre.²⁴⁹ 1233-ból szintén akadunk olyan arengára, amely a gazdagon adományozó uralkodó eszményének propagálására szolgál: „Jóllehet illő, hogy a királyok megfontolt bőkezűsége (*circumspecta regum dapsilitas*) jó hírrel rendelkező ismert és ismeretlen személyekre mint az illat terjedjen ki, bőkezűsége jobbját (*sue munificencie dexteram*) mégis azok felé kell bőségesebben (*abundancius*) kinyújtania, akiket érdemeik egykori bizonyosságai ajánlanak, és szolgáltatuk megfelelően növekvő buzgalma napról napra alkalmasabbnak mutatja őket”.²⁵⁰ Ennek az elvi indoklásnak nem közeli, de jól felismerhető párhuzamai 1217-ből ismertek. (Így pl. az illattal való példázódás is az egyik 1217. évi oklevélben előfordul.) Az a látszólag csekély eltérés azonban, ami az 1217. évi arengák és az 1233. évi elvi indoklás között mutatkozik, valójában az „új intézkedések” 1218 előtti és utáni elánjának, lendületének eltérő voltára vet éles fényt. Míg 1217-ben rendkívüli bőkezűségről (*excellentissima dapsilitas*), illetve a bőkezűség mértéktelenségéről (*munificencie... immensitas*) olvashatunk,²⁵¹ addig 1233-ban már „csak” megfontolt bőkezűségről szólt a király. Ezen oklevél szerint a lovászáának, Nánának adományozott földet II. András 50 márkáért szerezte meg Marcell kamaraispán testvérétől, s a pénzt a kamaraispánnal fizettette ki. Ez évben szintén adományozott a király (soproni) várföldet egyháznak²⁵² és a királyi prédiумhoz tartozó Liptóban egy falu földjét magánosnak.²⁵³

1234-ben a király több oklevele is tartalmaz olyan arengát, amely az „új intézkedések” gondolatkörében fogant. Az egyik diplomában adómentességet biztosított két faluban Miklós ispán (Ugrin érsek testvére) fiának, Izsák ispánnak. Az apa, Miklós a bőkezűen adományozó és az elkobzott javakat számára vissza-

²⁴⁵ HO. I. 11. (Reg. Arp. 494. szám.)

²⁴⁶ L. fentebb, 232. jegyzet.

²⁴⁷ CDES. I. 283. (Reg. Arp. 493. szám.)

²⁴⁸ Szabó Károly: Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonatai. Történelmi Tár 1889. 524. = Domahidi Sipos Zsigmond: A „Keresztyén Urak adománya”. Magyar Nyelv 52 (1956) 384. (Reg. Arp. 497. szám.)

²⁴⁹ CDES. I. 279. (Reg. Arp. 486. szám.)

²⁵⁰ W. XI. 256–257. (Reg. Arp. 502. szám.)

²⁵¹ L. pl. fentebb 133., 29. jegyzet.

²⁵² Bgl. I. 149. (Reg. Arp. 511. szám.)

²⁵³ CDES. I. 304. (Reg. Arp. 518. szám.)

juttató királyi politika egyik nagy haszonélvezője volt. Az oklevél arengája csak ennek a mozzanatnak az ismeretében érthető meg; eszerint „azokat, amelyeket a királyi bőkezűség (*regia liberalitas*) jogosan és törvényesen adományoz, és tekintélye megerősít, nemzedékről nemzedékre ki kell bővíteni”.²⁵⁴ Az uralkodó tehát úgy gondolta, hogy ha Miklós sokat kapott tőle, Izsáknak még többet kell kapnia. Aba nembeli Demeternek szóló, három-három bihari és újvári várföldre kiterjedő adományát II. András ekként indokolta: „Minthogy méltán és dicséretesen kerül az emberek emlékezetébe az, ahol a szolgálatok teljesítésében érdemeket szerzett híveket érdemeik méltó jutalmától megajándékozik nem fosztják meg” (*condignis meritorum premiis a suis recompensatoribus non priuantur*).²⁵⁵ Soproni várföld ugyancsak 1234-ben történt elidegenítése ilyen indoklást kapott: „Jóllehet az őszinte hűség érdeme — aki nem habozik életét az ország hasznáért feláldozni — e világi jutalmakkal nem mérhető össze, mégis hogy az igazság emberi tartozása megfizettségé, illő, hogy a királyi felség e világi jutalmakkal (*temporalibus stipendiis*) erősítse meg azt”.²⁵⁶ Hasonló elvi indoklást tartalmaz a király egyik 1235. évi oklevele is, amely komáromi várföld eladományozásáról intézkedett: „Illő, hogy a királyi felség a hűséget méltó ajándékozással (*digna remuneracione*), méltó jutalmakkal (*dignis stipendiis*) erősítse meg, hogy az igazság emberi tartozását is megfizesse, és az adományozás példájával (*retribucionis exemplo*) a hívek száma is növekedjék”.²⁵⁷ Az elnyert föld határos volt a megadományozott vásárolt földjével, vagyis a juttatás birtoktömb kialakítását szolgálta. II. András vélhetően utolsó okleveleiben mintegy végrendeletet fogalmazott meg az „új intézkedések” során eladományozott ingatlanokkal kapcsolatban: „Azoknak, amelyeket a királyi tekintély, a törvények legfőbbike adományoz vagy megerősít, a jövőben mindig épen és szilárdan meg kell maradniuk”.²⁵⁸ II. András nem láthatta, vagy talán éppen nagyon is látta, hogy mi fog következni halála után, s ezért fogalmazta meg e jámbor óhajt. Mindenesetre alig hogy örökre lehunyta szemét, a trónon őt követő fia, IV. Béla azonnal hozzákezdett apja, valamint nagybátyja, Imre király adományainak — a korábbinál sokkal kiterjedtebb — visszavételéhez.²⁵⁹ Ezzel az „új intézkedések” politikája kényszerű véget ért.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a királyi birtokok nagyobb mérvű eladományozása III. Béla alatt, uralkodásának második felében vette kezdetét. Kezdetben a királyhoz közel álló, alacsonyabb rangú udvari emberek jutottak adományhoz, majd hamarosan az előkelők is. Ez tekinthető a II. András által bevezetett „új intézkedések” forrásvidékének. III. Béla halála után kisebbik fia, András herceg folytatta e gyakorlatot, nyíltan azzal a céllal, hogy e módon tegyen szert párhívekre, akikre a bátyjával, Imre királlyal való harcaiban volt szüksége. Imre csak viszonylag későn, több évvel trónra lépte után kezdett el nagyobb ütemben királyi ingatlanokat előrkíteni, mert hiszen neki is valamiféle módon kedveznie kellett saját párhívei javára. Amikor az eredendően könnyelmű természetű

²⁵⁴ Bgl. I. 160. (Reg. Arp. 531. szám).

²⁵⁵ W. VI. 545. (Reg. Arp. 529. szám).

²⁵⁶ Bgl. I. 159. (Reg. Arp. 528. szám).

²⁵⁷ W. VI. 567. (Reg. Arp. 538. szám).

²⁵⁸ Str. I. 310. (Reg. Arp. 539. szám); HO. I. 14. (Reg. Arp. 540. szám).

²⁵⁹ Rákos I.: a 206. jegyzetben i. m. 9–21.

II. András trónra került, gyorsuló ütemben látott hozzá újabb előrökítésekhez a hatalmi elit és a jövevények (idegenek) számára; az adományok igazán nagy méretekben, de gyakran ötletszerűen, ellenőrizetlenül az 1208–1217 közti évtizedben folytak. Ezt az elődei gyakorlatával szakító, tudatosan bevezetett politikát maga András nevezte „új intézkedéseknek”, és ennek célját a királyi javak mind nagyobb hányadának szétoztásában („általános osztozkodás”) jelölte meg. Az eladományozott ingatlanok feltételek és ellenszolgáltatások nélküli örökadományok voltak, és hozzájárultak ahhoz, hogy a főemberek birtokai egyetlen tömbben fekvő nagy birtoktestekké táguljanak. A király számára elvesző, korábban birtokairól befolyt természetbeni (ún. domaniális) jövedelmek pótlására pénzbeli adókat vezetett be, és francia mintára átalakította a királyi udvart, új pénzügyi apparátust hozott létre. Bevételekhez az öt királyként megillető (ún. regále) jövedelmekből próbált jutni. Ezt II. András azért tehette meg, mert éles szemmel észrevette, hogy az országban előrehaladtak az árutermelés viszonyai, felesleg képződött, és fejlődtek a pénzviszonyok. Ugyanakkor azonban — és ebben tévedett — ezek még nem értek el arra a szintre, hogy a kieső jövedelmeket pótolhatták volna. Az „új intézkedéseket” tehát gazdasági veszély is fenyegette, amelyhez politikai válság társult, az új királyi politikának hathatós belső ellenzéke támadt. Az 1217. évi szentföldi hadjáratot követően néhány évig András szüneteltette a nagymérvű adományokat, de 1220 után felújította azokat. 1225-ben pápai rendelkezés e politika abbahagyására intette, s ennek hatására az „új intézkedésekben” néhány évre ismét szünet következett. 1228-ban egyszerre kezdte el II. András az újabb jelentős adományokat, illetve fia, Béla a korábbi királyok által elidegenített ingatlanok visszavételét. Béla restaurációs politikája fulladt ki előbb, ő 1231-ben azt feladni kényszerült, míg II. András egészen haláláig folytatta a királyi (főleg vár-) javak idegen kézre adását, bár 1220 után annak üteme valamivel alatta maradt az 1208–1217 között megfigyelhető lendületnek. II. András halálával az „új intézkedések” politikájának egy csapásra vége szakadt, az öt trónon követő fia, IV. Béla király nekilátott az újabb, a korábinál sokkal radikálisabb birtokvisszavételeknek.

Gyula Kristó

„NOUVELLES INSTITUTIONS” DU ROI ANDRÉ II

(Résumé)

L'étude embrasse l'évolution de la politique possessoire des rois hongrois pendant le demi-siècle des années 1180–1235. Elle se base surtout sur des chartes de donation délivrées par le souverain, ainsi que leurs raisonnements de principe (arenga). Une mesure plus élevée de la donation des biens royaux commençait dans la deuxième partie du règne de Béla III (1172–1196). Au début les hommes de la cour du rang inférieur ont obtenu des donations étant proche au roi, un peu plus tard l'aristocratie aussi. Après le décès de Béla III, son fils cadet, André — le futur roi André II — continuait cette pratique. Il ne cachait point son but d'avoir ainsi des fidèles de qui il avait besoin lors des luttes menues contre son frère, le roi Emeric (1196–1204). Emeric, de son côté, ne commençait à délivrer des donations de grande mesure qu'assez tard, plusieurs années après la montée au trône, car il devait aussi avantager son parti. Lorsque André monta au trône (1205–1235), ayant un caractère inconsidéré, il se mettait d'une façon intensifiée aux donations des biens à l'élite du pouvoir et aux étrangers venus. Les donations se réalisèrent vraiment en grande mesure, capricieusement et sans contrôle lors de la décennie entre 1208–1217. Cette politique — mise en route consciemment et qui rompait avec la pratique de ses prédécesseurs — fut intitulée “nouvelles institutions” (*novae institutiones*) par André-même, il précisa son but dans la “distribution générale” (*generalis distri-*

bucio). Les immobiliers concédés étaient des donations perpétuelles (*perpetuitas*) sans conditions et contrepartie, et contribuaient à ce que les biens de l'aristocratie constituassent un seul grand corps de propriété. Le roi, pour combler les revenus naturels des bies (revenus domaniaux), établit des impôts pécuniaires et transformait la cour royale à l'instar du modèle français et formait un nouvel appareil financier. Il essayait d'avoir des revenus de ceux qui le regardaient en tant que revenus royaux (regale). André II pouvait ce faire, car il rendit compte d'une façon clairvoyante de l'évolution de la production marchande, de l'apparition d'un surplus, du développement de la situation financière. Il tombait cependant dans une mécompte car ils n'atteignaient pas encore un niveau qui aurait permis de combler les revenus perdus. Les "nouvelles institutions" étaient risquées des menaces économiques, accompagnées d'une crise politique, la nouvelle politique royale eut opposition interne efficace. Après la croisade de 1217 André suspendait les grandes donations, mais il les a renouvelées après 1220. En 1225 un décret papal (*decretalis*) lui a prescrit de rompre cette politique et par l'effet de celui-ci, une interruption est survenue de nouveau dans les "nouvelles institutions". En 1228 André II a renouvelé les grandes donations et, à la fois, son fils, Béla — le futur roi Béla IV — a commencé à la reprise des immobiliers aliénés par les rois d'auparavant. La politique de restauration de Béla s'essouffait plus avant, il a dû y renoncer en 1231, tandis qu'André continuait jusqu'à sa mort (1235) l'aliénation des biens (surtout des châteaux) royaux, même si le rythme de celui-ci était inférieur à l'élan de la période de 1208-1217. La politique des "nouvelles institutions" est pris fin d'un seul coup avec la mort d'André II, son successeur, son fils, le roi Béla IV se mettait à reprendre les biens plus radicalement qu'avant.

THE „NEW INSTITUTIONS” OF KING ANDREW II

(Summary)

by Gyula Kristó

The study reviews the royal policy of land grants during the half century between 1180 and 1235 on the basis of royal charters of donation and their solemn justifications (*arenga*). The alienation of royal estates began on a larger scale in the second half of the reign of Béla III (1172-1196). At first the beneficiaries were courtiers of lesser status living in the royal entourage, soon followed by people of more elevated social standing. After the death of Béla III his younger son, Andrew — the future Andrew II — followed his father's example in order to thereby recruit supporters in his struggle against his brother, king Imre (1196-1204). Imre, who was of course also forced to reward his own partisans, began to grant away pieces of the royal domain some years after his accession. When the light-minded Andrew II (1205-1235) acceded to the throne, the alienation of the royal domain in favour of the indigenous and foreign members of the political elite entered into a new, more intensive phase. The greatest grants were made in an uncontrollable and mostly unsystematic way in the period between 1208 and 1217. This new policy, which amounted to a complete break with the course followed by his predecessors, was termed by Andrew II himself as „new institutions”: it was declared to aim at the „general distribution” (*generalis distributio*) of the greatest part of the royal domain. The grants, which were made by perpetual right and involved neither conditions nor services in turn, facilitated for the king's leading followers to form huge blocks of lands for themselves. In order to compensate for the loss of domanial revenues the king initiated new money taxes, transformed the royal court on the French model, and created a new financial administration. He tried to augment his income from the revenues that belonged to him as king. His attempt was justified insofar as the country's economy was already able to produce surplus wealth and the use of money was also becoming increasingly common. Yet this economic development was still not dynamic enough to supplant the missing domanial resources. The „new institutions” were consequently undermined by an economic crisis which was deepened by the king's political opposition. After the crusade of 1217 Andrew suspended the policy of large-scale donations for some years, but in 1220 he returned to his previous ideas. After 1225 a new break followed in the wake of a papal decretal which ordered the king to stop his policy. In 1228 Andrew began to make new lavish grants, whereas his son, the future Béla IV, initiated the restoration of previously donated estates. Three years later prince Béla was forced to abandon his policy of restitution, but the king followed the alienation of the royal domain (mainly in the form of castellanies) until his death in 1235. It has to be remarked, however, that its intensity was remained lower than it had been between 1208 and 1217. The death of Andrew II put an abrupt end to the policy of the „new institutions”, and his son, Béla IV initiated a new, more radical policy of restitution of the royal domain.

Kubinyi András

ERNUSZT ZSIGMOND PÉCSI PÜSPÖK REJTÉLYES HALÁLA ÉS HAGYATÉKÁNAK SORSA

(A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén)

1536. augusztus 5-én a római pálos perjel utasítást kapott a rend generálisától, hogy vegye kezébe a „zágrábi ügyek” — azaz Hampó Gáspár — pereit intézését. Hampó (helyesebben Ernuszt) e célra 32 Ft-ot küldött. A perjel el is járt a megbízatásban, és két római olasz ügyvédet fogadott fel. Az egyik pert sikeresen lezárta, 1537. május 23-án megszületett az ítélet Egervári János ellen, akit ki is közösítettek. Számunkra azonban a másik ügy az érdekes. Ezt a római kúria 1519-ben átküldte a feleknek. A felperes Hampó János volt, az alperesek Szerecsen Zsigmond és Gyulai István. A per tárgya néhai Zsigmond pécsi püspök meggyilkolása és kincsei voltak. („Propter necem et thesaurum episcopi Sigismundi de Quinqueecclesiis”). Az ügyet azonban csupán az 1 300 000 Ft összegű kincsről, azaz hagyatékról folytatták. A pálosok 1537-ben meg is találták az ügyet Adrianus de Paluzellis római jegyzőnél. A két ügyben a pálosoknak számos kiadása volt, de annak nincs nyoma, hogy a hagyatéki pert lezárták volna. A két ügyvéd még 1538 elején is kapott honoráriumot,¹ sőt, egy másik számadás szerint 1540-ben is voltak a pálosoknak az ügyben kiadásai, így az egyik ügyvéd esetében három teljes év tiszteletdíját kellett kifizetni. Hampó Gáspár azonban a kifizetésnél adós maradt kb. 35–40 Ft-tal. „Bárcsak sohasem intéztük volna ezt az ügyet” jegyezte meg a számadáskönyvben a perjel.²

Két régi perről volt tehát szó. Az Egervári-per talán összefügg azzal, amelyet II. Lajos király 1520-ban Ernuszt János javára elhalasztott Egervári Bereck tinnini püspök ellen, akinek valóban Egervári János lett az örököse. Igaz, az 1520-ban elhalasztott perben Ernuszt alperes volt,³ az viszont gyakori a középkorban — főleg hatalmaskodási ügyekben —, hogy az alperes is indít pert a felperessel szemben.

A másik ügy annál izgalmasabb. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, volt kincstartó, Ernuszt János bátyja és Gáspár nagybátyja hagyatékáról van ugyanis szó. (A családra ld. alább.) A per pálosok általi rövid összefoglalása több kérdőjelet vet fel. Püspökgyilkosság nem volt nagyon gyakori a középkorban, itt azonban egyértelműen arról szól a szöveg. Ha azonban megöltek egy püspököt, amiért kiközö-

¹ Hungarici Monasterii Ordinis Sancti Pauli Primi Heremitae de Urbe Roma. Instrumenta et priorum registra, transscripta et edita Lorenz Weinrich, (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 2.) Roma-Budapest 1999, 354–356. Az idézet: uo. 355.

² Uo. 276–277.

³ Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije, edd. J. Stipišić – M. Šamšalović, in: Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije, 5 (1963) 4400. sz. – *Degré Alajos, Gergelyffy András, Valter Ilona*, Az egervári vár története, Zalaegerszeg 1965, 14–15.

sítés járt, miért nem foglalkozik ezzel a római Szentszék? A hagyatéék összege is látszólag teljesen hihetetlen, még ha a pécsi püspök az ország egyik leggazdagabb emberének is számított. Ha arra gondolunk, hogy Mátyás király bevételei évi 500–750 000 Ft között ingadoztak, és csak ritkán érték el a 900 000-et,⁴ ez a vagyon még hihetlenebbnek tűnik. Az ügy, úgy vélem, feltétlenül megérdemli a részletesebb vizsgálatot. Ennek érdekében a per korábbi, magyarországi szakaszából fennmaradt (és sajnos erősen hiányos) anyagából kell kiindulnunk, majd pedig a felperes családdal, illetve az alperesekkel kell foglalkoznunk. Az nyilvánvaló, hogy a felvetődött (és felvetendő) kérdésekre teljesen megnyugtató választ nem adhatunk, csupán hipotéziseket állíthatunk fel. Ennek ellenére az egész ügy, és annak szereplői nagyon sok tanulságot nyújtanak a Jagelló-kori hazai viszonyok megértéséhez

1.) Az Ernuszt Zsigmond halála és hagyatéka ügyében folytatott per

Ernuszt Zsigmond pécsi püspök feltehetően 1505. nyár végén halhatott meg. Július 10-én egy méltóságsorban még püspökként szerepel.⁵ Október 13-án a pécsi püspöki szék állítólag üresedésben van,⁶ november 19-én pedig Szatmári György váradi püspök értesíti Batthyány Boldizsárt, hogy elfogadta a pécsi püspökséget. Batthyány — akkor Ernuszt János várnagya — ugyanis ura érdekében írt Szatmárinak, mellesleg a titkos kancellárnak.⁷ A pápa december 19-én már kinevezte az új püspököt,⁸ ami azt jelenti, hogy az elődnek jóval korábban meg kellett halnia, hiszen a magyar király „prezentálta” az utódot a Szentszéknek. A nyár vége mellett szól, hogy Szerecsen Lajos, akit Ernuszt János majd beteg bátyja meggyilkolásával vádol meg, október 12-én alországbíróként vett részt a híres „rákosi végzés” kiadásában.⁹

Az ügy jogi útra viszonylag későn, 1506. március 16-án terelődött. Ekkor ugyanis megjelent a zágrábi káptalan előtt nemes Palicsnai Mikulasich Miklós, Csáktornyai Ernuszt János ügyvéde, és tiltakozást jelentett be. E szerint Gyulai János pécsi várnagy és Mesztegnyői Szerecsen Lajos, valamint Cupi Albert mester aszuági főesperes és pécsi kanonok, eltitkolták előtte bátyja, Zsigmond pécsi püspök súlyos betegségét, majd néhány napig halálát is. Ez idő alatt Zsigmond püspöknél, mint idősebb testvérnél lévő, és a két testvér összes birtokát érintő okleveleket, valamint ingóságokat, azaz készpénzt, szőnyegeket és ékszereket eltulajdonították. Mivel a két testvér osztatlan birtokközösségben volt, ezek mindkettőjüket illették, és részben atyjuktól, Ernuszt Jánostól, Mátyás király kincstartójától szálltak rájuk, részben saját javaik voltak. Gyulaiék ezzel megszegték a hű-

⁴ András Kubinyi, Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa 1458–1490, (Studien zur Geschichte Ungarns, Bd. 2.) Herne 1999, 64.

⁵ Dl. 71 099.

⁶ Magyar Katolikus Lexikon, III. k. Bp. 1997, 252.

⁷ Iványi Béla, A körmendi levéltár missilis levelei, (Körmendi füzetek 5. sz.) Körmend 1943, 9. 41. sz.

⁸ Josephus Koller, Historia episcopatus Quinqueecclesiarum, Tom. V Posonii et Pesthini 1801, 10–15.

⁹ Martinus Georgius Kovachich, Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros, II, Budae 1800, 334.

séget, és nem törődtek becsületükkel és emberségükkel. Gyulai és két társa küldött Ernuszt Jánosnak egy registrumot az oklevelekről és a vagyonról, amelyet az elfogadott, mert attól félt, hogy az oklevelek idegen kézbe jutnak. Gyulai és két társa ugyanis megfenyegette, hogy ha nem állít ki nyugtát a hagyatékról, akkor elidegenítik az okleveleket. Az is kiderül a zágrábi káptalan idézett protestatoriájából, hogy az oklevelek nem csupán a két testvér kezében levő uradalmakra és bányákra, hanem a tőlük elvettekre is vonatkoznak. Így Ernuszt tiltakozását bejelentve, visszavonta a Gyulaiéknak adott és a hagyaték átadására vonatkozó nyugtát.¹⁰

Ez a tiltakozás elsősorban a levéltári anyagra terjed ki, az ingóság mintegy mellékesen van csak említve, ami talán nem is véletlen, hogyha az Ernusztok később említendő birtokigényeire gondolunk. Nyilvánvaló tehát, és ebben valószínűleg igazat adhatunk a protestálónak, hogy Gyulaiék a levéltár eltulajdonításával fenyegetve zsarolták meg Ernuszt Jánost, aki így kénytelen volt a teljes hagyaték átadását igazolni. Bár a protestáció lehetővé tette az ügy további bírói eljárás elé bocsátását, viszont ennek kimenetelét a felperes által egykor kiállított nyugtatvány kétségessé tette.

Feltűnő azonban, hogy az ügy egyelőre nem folytatódott. Ez talán egybefügg Ernuszt János bekapcsolódásával a politikai életbe; mint látni fogjuk, 1508–1510-ben horvát-szlavón bán volt, és ez nyilván nem adott neki arra időt, hogy a bizonytalan kimenetelű ügygel foglalkozzon. Bizonyos nyomok arra mutatnak, hogy bánként megbukva megkísérelte az örökség ügyét napirendre tűzetni. Ernuszt János egy káplánja arról számol be 1510. június 16-i levelében urának, hogy Esztergomban tárgyalt Bakócz Tamás érsekkel „azon árulókkal” szembeni ügyben. Az érsek „egészen a miénk” (est totus noster) — írta a káplán — és azt javasolta, hogy ura jöjjön fel az országgyűlésre, ami vagy Fehérvárott, vagy Tatán lesz, és tárgyalja meg az ügyet a primással. Utána felkereste a kincstartót (ez akkor Várdai Ferenc volt), aki levele szerint „szintén a miénk” (etiam est totus noster), és vállalta az ügy referálását a király előtt Podmaniczky úrral együtt. Megjegyezte azonban, hogy előtte közösen kell tárgyalniuk, nehogy „amibe belefogtunk, később elálljunk tőle”. Az örgróf úrral, aki Bécsbe ment (Brandenburgi Györgyről van szó) nem tárgyalhatott, ő azonban amúgy sem tudna sokat tenni. Végül beszélt (Szatmári György) pécsi püspökkel (és kancellárral!), aki ugyan kijelentette, „hogy nem tetszik neki ez a játék” (non placet ei ludus iste), de megjegyezte, „hogy nem tehet Nagyságos Uraságod jogai és igazsága ellen” (non potest contra iura et iusticiam dominationis vestre magnifice), és kész megjelenni Ernuszt mellett mind a király, mind más hely előtt.¹¹

Az „árulók” említése Gyulaiékra utal. Az ügyből nyilvánvaló, hogy Bakócz teljesen Ernuszt oldalán állt, Váradinak már voltak aggályai. Szatmári nem vállalkozott az Ernusztal való nyílt szembefordulásra, viszont elég nyíltan kifejezte az ügy felvetésével kapcsolatos nem tetszését. Ekkor nem is került sor rá. Ez

¹⁰ Df. 232 258.

¹¹ Df. 232 293. Az oklevél címe, aláírása és vége hiányzik. Ezek pótlására felhasználtam az Isprave 4 (1961) 3952. sz. alatt közölt regesztát. Várdai 1510. június 24-én még kincstartót (DI. 82 317), így vele tárgyalt a káplán.

feltehetően azzal függ össze, hogy az Ernuszt Zsigmondnak egykor lekötelezett Várdait¹² rövidesen, augusztus elején Batthyány Benedek váltotta fel a kincstartóságban,¹³ aki Gyulai Jánossal nemcsak rokonságban, hanem vele és testvérével üzleti kapcsolatban is állt, ahogy erre alább utalunk.

Az ügy 1512-ben új fordulatot vett. Augusztus 4-én ugyanis megjelent a kapornaki konvent előtt Szentandrászi Dezső Vince nemes, és Ernuszt János nevében tiltakozást jelentett be. Az időközben elhunyt Cupi Albert mester pécsi kanonok végrendeletileg Ernuszt Zsigmond pécsi püspök pénzéből 7000 aranyforintot hagyott Ernuszt Jánosra. Noha ezt a végrendeletet a halott kanonok testvérei, Cupi Mihály, Miklós és János nemesek Ernuszt familiárisán, a vitézlő Sitkei Gergelyen keresztül eljuttatták számára, a pénzt Mátyás, a pécsi Szent Bertalan-templom plébánosa, a végrendelet végrehajtója nem adta át. Mivel Ernuszt zarándokútra készül, és más dolgokkal is el van foglalva, a végrendelet ügyét egyelőre a jelen helyzetben hagyja, míg vissza nem tér.¹⁴

Ez az oklevél az ügyről fennmaradt adatok egyik legfontosabbja. Ebből ugyanis világosan kiderül a néhai püspök vagyonából a sikkasztás. Amennyiben ugyanis a pécsi kanonok úrnál, aki a három sikkasztással vádolt személy közül a legjelentéktelenebb volt, több mint hat évvel Ernuszt Zsigmond halála után még 7000 Ft megvolt készpénzben, akkor Cupi ennél nyilvánvalóan magasabb összeggel részesült az ellopott hagyatékból, társtettesei pedig biztosan még többel. Gondoljunk arra, hogy Gyulai János volt a várnagy, aki a legjobban hozzájuthatott a pénzhez! Ennek ellenére az oklevél tovább növeli a rejtélyeket. Bár nem elképzelhetetlen, de valószínűtlen, hogy egy zarándokút kedvéért Ernuszt szünetelteti annak a hagyatékmaradványnak visszaszerzését, amelynek helyére írásos bizonyítéka is van. Talán a pécsi plébános elleni per veszélyeztette volna — a különben egyelőre ugyancsak a jelek szerint szüneteltetett — nagy hagyatéki per sikerét? Nem tudjuk.

Nem sokkal később, legkorábban 1512 végén, de inkább 1513-ban azonban napirendre került a teljes Ernuszt Zsigmond-hagyaték ügye — látszólag érthetetlenül — egy harmadik, kívülálló személy részéről. Nem jelentéktelenebb személyiségről, mint Werbőczy Istvánról van szó, aki ekkor egy pénzügyi tervezetet állított össze a királyi jövedelmek emelésére. Ebben az egyik pont a következő: „Gyulai János atyjafiaival és társaival a főtisztelendő néhai Zsigmond pécsi püspök pénzeiből adhat 60 000 Ft-ot.”¹⁵ (Item Johannes Gywlay cum fratribus suis et sociis suis ex pecuniis reverendissimi condam domini Sigismundi episcopi Quinqueecclesiensis potest dare fl. LX^M.) Nem tudjuk, hogy hogyan került az ügy szóba, bár teljesen nem zárható ki az a feltevés, hogy az összefügg a Cupi-üggyel. Amennyiben a pécsi kanonok vissza tudott adni (vagy legalább is vissza akart

¹² Veress Endre, Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864), (Olaszországi Magyar Emlékek III.) Bp. 1941, 68.

¹³ Dl. 82 318–82 319.

¹⁴ Df. 232 320. A kisnemes Csupi-családra: *Csánki Dezső*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, III. k. Bp. 1897, 141.

¹⁵ Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Litterae et epistolae originales (a továbbiakban: LEO) 233. – Az ügyre és keltezésére: *Hermann Zsuzsanna*, Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig. Werbőczy és a parasztháború, in: Századok 115. (1981) 110–129, különösen: 121–122.

adni) a hagyatékából 7000 Ft-ot, akkor valóban elképzelhető, hogy Gyulaiéknál 60 000 Ft volt, csakhogy erre nem a jogos örökös, hanem a király nevében akarta Werbőczy rátenni a kezét.

A nagy jogász szerepe azonban sokkal bonyolultabb ebben az ügyben, és nehezen érthető, ahogy még látni fogjuk. A tervezettel viszont elindított egy lavinát, amelyet nem lehetett megállítani. A Werbőczy-tervezet valóban szerepet játszott abban, hogy a hagyaték ügye az országgyűlés elé került. Itt nagy jogásznak Gyulaiék oldalára állt. Egyelőre most ne vizsgáljuk, hogy ez által szembekerült-e korábbi saját javaslatával, vagy sem.

1514. április 2-án, a rákosi országgyűlésen Gyulai János és Mesztegyői Szercecsen János, beteg apja, Lajos nevében eléggé szokatlan módon a nádor és az országbíró előtt panaszt emeltek, hogy a király nem vizsgálja felül az Ernuszt Zsigmond hagyatékáról készített újabb számadásukat. Korábban már elszámoltak, és abban arról a 32 000 Ft-ról is számot adtak, amelyet a néhai püspök a végvárak helyreállítására adott. Ezt a számadást az uralkodó elfogadta. Most azonban arra kaptak utasítást, hogy az országgyűlésen újra számoljanak el az egész hagyatékról, valamint a 32 000 Ft-ról. Noha erre készen állnak, a király, a prelátusok és a bárók — azaz a királyi tanács — nem fogadja őket, így nem tudnak elszámolni. Az országgyűlésen megjelent rendek támogatták kívánságaikat, küldöttséget menesztettek a királyhoz és tanácsához, azok azonban az ország ügyeivel való leterheltségükre hivatkozva megtagadták a számadások átnézését.¹⁶

A helyzet — úgy tűnik — világos. A törvényes örökös és a hagyaték egy részét (most már bizonyítottan) elsikkasztók mellett harmadikként a korona is igényt tartott szokás szerint a meghalt főpapok vagyonára.¹⁷ Már láttuk, hogy az ügy napirendre tűzésében része volt Werbőczynek. Az viszont tökéletesen világos, hogy a rendek (és valószínűleg a kúria jogásza is) Gyulaiék érdekét tartották szem előtt, a királyi tanácsban ülő főpapok és bárók pedig más álláspontot képviseltek. Feltételezhetjük, hogy közöttük többségben voltak a törvényes örökös Ernuszt Jánost támogatók. Gyulaiék elszámolásával bizonyára nem volt minden rendben, noha első számadásukra megkapták a felmentvényt, tiltakozás nélkül elkészítettek (ill. minden jel szerint hamisítottak) egy újabbat. Amennyiben az első számadás azonos lenne azzal, amit Ernuszt Gyulaiéktól megszarolva először elfogadott, majd ami ellen hiteleshely előtt protestált, akkor valóban újat kellett készíteniük.

Ez egyébként magyarázatot ad arra, hogy Ernuszt János miért viselkedett olyan óvatosan a hagyatéki ügygel egy évtizeden keresztül, és 1506-os zágrábi tiltakozásánál miért élezte ki az ügyet a családi levéltárra. Tartania kellett ugyanis attól, hogy mennél jelentősebb pénzüsszeg visszaperlése sikerülne, abból annál többre tartana a kincstár igényt. Talán ezzel magyarázható a Cupi által visszaadni rendelt pénz visszaperlésének elhalasztása is. Most azonban neki is lépnie kellett.

¹⁶ Uo. 122–123.

¹⁷ Egy konkrét esetben kutatta a püspöki vagyonra vonatkozó „ius spolii”-t, de más Jagelló-kori püspöki vagyon sorsát is vizsgálva: *Vékov Károly*, Egy erdélyi reneszánsz püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára, in: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár 1996, 529–548.

Ez természetesen feltevés, bár más lehetőség sem zárható ki. Az ifjabb Ernuszt János ugyanis — szemben apjával és bátyjával — igen mérsékelt szellemi tehetséggel rendelkezett, ahogy azt még látni fogjuk.

Közben Ernuszt végül mégis rászánta magát a per tényleges megindítására. Gyulai János és Mesztegyői Szerecsen Lajos alperesek ellen a néhai Zsigmond püspök „megfojtásának híre, valamint végrendelete és vagyona” (pretextu fame suffocationis ac testamenti rerumque) címén¹⁸ indította a pert Bakócz Tamás bíboros-prímás és pápai legátus törvényszéke előtt. Most már előjött a gyilkosság, mégpedig pontosan meghatározva, a megfojtás vádja. Érdekes, hogy ezt nem állította nyíltan, hiszen csak a szóbeszédről, a „fama”-ról szól a vád. Feltehetően megmagyarázták ügyvédei Ernusztnek, hogy amennyiben nem tudja igazolni a gyilkosságot, ő is bajba kerülhet hamis vád miatt. A szóbeszédre való hivatkozás azonban lehetővé tette ennek a vádnak a tárgyalásba vonását is.

Nem pihentek azonban az ellenfelek sem. Az 1516. évi Szent György-napi országgyűlésen — az elsőn II. Lajos uralkodása idején — az „országlakosok egyeteme” (universitatis regnicolarum) kérésére, amelyet Gyulai János és Szerecsen Lajos érdekében nyújtottak be, a pert áttették a királyi jelenlét elé.¹⁹ Bár a magában álló „praesentis” szóval az országbíró értették, valóságban ebben az esetben ez a személyes jelenlét bíróságát jelentette, amelyet legkésőbb augusztus elejétől már Werbőczy István irányított személynökként.²⁰ Nagy jogászunk tehát újra hozzájutott az Ernuszt kontra Gyulai-Szerecsen-perhez, és ez újra ellentmondó intézkedésekhez vezetett.

Úgy látszik ugyanis, hogy a királyi tanácsban ülő főpapok és főurak eleinte nem voltak hajlandók tudomásul venni a rendek igényét az ügy egyházitól világi bíróság elé áttereléséről, és más megoldással kísérleteztek. 1516. június 16-án „commissio propria Regie Maiestatis de consilio” (a királyi felség saját parancsa a tanácsból) kancelláriai jelzettel az uralkodó valamennyi egyházi és világi személy számára pátenst bocsátott ki. E szerint Bakócz Tamás esztergomi bíboros és pápai legátus ítélőszéke tárgyalja az Ernuszt János által Gyulai János és Szerecsen Lajos ellen a néhai Zsigmond pécsi püspök megfojtása híre, végrendelete és javai tárgyában folytatott pert, amelynek elintézésére tanúkra van szükség. A tanúkat egy bizottság hallgatja ki, amelyben a legátus részéről (Chesius) András kánonjogi doktor, császmái prépost és legátusi ügyhallgató, valamint Vitéz Mihály veszprémi főesperes a biztosok, a királyt pedig Ellyevölgyi János nádori, Henczelffy István országbírói és szlavóniai, valamint Bolyári Albert személynöki ítélőmester közül az, aki ráér, továbbá Lónyai Albert mint királyi ember képviselik. Felkérésre a címzett egyházi és világi személyek (gyakorlatilag mindenki, akit erre felszólítanak) kötelesek tanúvallomást tenni a mondott királyi és legátusi biztosok előtt.²¹

A királyi tanács tehát először nem volt hajlandó az országgyűlés átterelő kívánságát végrehajtani, hanem a legátusi bíróság illetékességét sértetlenül hagyva bevonta kissé szokatlan módon egyrészt a kúria jogászait, másrészt Lónyai

¹⁸ Df. 232 444.

¹⁹ Df. 232 316.

²⁰ *Bónis György*, *Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp. 1971, 339.

²¹ Df. 232 444.

személyében egy tekintélyes, mind a délvidéki, mind kincstári ügyekben járatos diplomatát.²² Csakhogy ez biztosan nem volt a rendek érdeke. A Werbőczy irányította személynöki bíróság valóban meg is kezdte az eljárást — nyilván csak nagy jogásznak kinevezése után —, de csak annyit tudunk, hogy kiadtak idézéseket, készítettek tanúvallatásokat, a tárgyalást pedig — jó magyar bírósági szokás szerint — mindig elhalasztották. Végül a Szent Jakab-napi „brevia iudicia”-ra tűzték ki az ügy elbírálását, mégpedig 1517. augusztus 18-ára, azzal, hogy azon Tamás bíboros legátus, a főpapok, bárók és ítélőmesterek fognak ítéletet hozni. (Bakócz névszerinti említése arra utal, hogy ezt a hagyatéki pert a „causae mixti fori”, a vegyes hatósági perek közé tartozónak tekintették,²³ így szükségesnek tartották a primás, mint legátus jelenlétét.)

Miután mindezt leírta, egy 1517. szeptember 9-én II. Lajos nevében, de a személynöki iroda, tehát Werbőczy által kiállított oklevél meglepő kijelentést tett. Mivel az országot érintő számos súlyos, sőt veszélyes ügy merült fel, különösen a törökök és a végvárok részéről, ezért a király sem most, sem később nem tud a perrel a főpapokkal, bárókkal, ítélőmesterekkel, és a királyi ítélőszék esküdt ülnökeivel közösen foglalkozni. Ezért, továbbá mert az ügy tárgya lelki, és így az egyházi bíróság elé tartozónak látszik (causa ipsa spiritualis esse et ad forum ecclesiasticum pertinere videbatur), azonnal átteszi Tamás bíboros legátus és annak auditora bíróságához. Ehhez a felek jelenlevő ügyvédei nemcsak hozzájárultak, hanem az átküldést kérték is.²⁴

Kérem a nyájas olvasót, hogyha eddig jutott a szövegben, ne csóválja a fejét, ne szisszenjen fel, én ezt már megtettem az oklevél elolvasása után. Az gyakori volt a késő középkori bíróságoknál, hogy különösen kényes ügyeket azért halasztgattak, mert kevés főpap vagy báró volt jelen, vagy a király, ill. a nagybíró nem ért rá. (Az más kérdés, hogy esetleg ugyanaznap más ügyben nem volt semmi akadály a ítéletnek.) Azt is láttuk, hogy 1514-ben Gyulaiék tettek panaszt, mert hasonló indokkal halasztotta el a tanács számadásaik felülvizsgálatát. Arra azonban én nem találtam példát, hogy a bíróság kijelentse, miszerint sohasem lesz ideje foglalkozni egy perrel! Az átterelő parancs másik indoka ellenben már tökéletesen jogos: az ügy a szentszéki bíróság hatáskörébe tartozik, legfeljebb a „causa mixta” jellegről lehetett volna vitatkozni. (Ez utóbbinak a legjobban az 1516. június 16-i oklevélben kirendelt vegyes bizottság felelt volna meg.) Megint visszajutunk Werbőczyhez, aki már 1513–1514-ben nem egészen egyértelműen

²² 1485-ben királyi aulicusként Sopron város kényszerkölcsönét intézi. *Házi Jenő*, Sopron szabad királyi város története, I/6. k. Sopron 1928, 30–31. – 1487-ben ugyancsak aulicusként Franciaországban járt követként. *Kubinyi*, Matthias Corvinus i. m. 79. 138. j. – 1492-ben Szlavónia nemesi közt vett részt az országgyűlésen. *Friedrich Firnhaber*, Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526, Klny. az Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellenből, 1849, 138. – 1501–1504. közt zenggi kapitány volt, ebben az időben és egészen 1515-ig többször járt követségben Velencében. *Fraknoi Vilmos*, Lónyay Albert velencei követsége 1501–1515, in: Magyar Történelmi Tár 22 (1877) 10–44. – Szlavóniai birtokaira: *Josip Adamček – Ivan Kampuš*, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, (Izvori za hrvatsku povijest 3.) Zagreb 1976, 4, 8, 9, 11, 31, 99. Utoljára 1517-ben fordul elő.

²³ *Bónis György – Varga Endre – Degré Alajos*, A magyar bírósági szervezet és perjog története, Zalaegerszeg 1996, 30.

²⁴ Df. 232 474.

járt el. 1516-ban a rendek, akik között Werbőczy mentora (természetes apja?) Szobi Mihály vezetőszeretpet játszott,²⁵ kiharcolták az ügy egyházi bíróságtól a személynöki szék elé történő áttérését, most pedig maga Werbőczy (vagy valamelyik ítélőmestere) teljesen neveltséges főokot fogalmazott meg a per visszaküldése indokolására. Ez a szöveg valószínűleg az országgyűlésen megjelenő nemesi tömegeknek szólt, akiket egyszer már mozgósítottak a királyi kúriába való átküldés érdekében, a visszaküldést pedig meg kellett magyarázni. Az azonban elgondolkoztató, hogy a per átküldésébe mindkét fél beleegyezett, sőt kérte is. Ez csak egyet jelenthet, a királyi kúriában, azaz gyakorlatilag a választott nemesi úlnókökkel kibővült királyi tanácsban annyira kiegyenlítették lehetnek az erőviszonyok, hogy egyik fél sem lehetett biztos a győzelmében. Továbbá mindkettőjük felett ott függhetett a Damokles kardja: az esetleg előkerülő hagyatékrészletre a kincstár számára ráteszi a kezét a király jogügyszegője, aki hivatalból részt vesz a királyi törvényszék ülésein.

A primás legátusi bírósága, amely a többi esztergomi szentszéktől eltérően gyakran nem Esztergomban, hanem a primás budai palotájában tárgyalt, Chesius ügyhallgató vezetésével újra fel is vette a munkát. Az auditor 1517. november 28-án Ernuszt János kérésére megidézte Nekcsei (helyesen Mekcsei) György volt szepesi prépostot a Gyulai János és Szerecsen Lajos elleni végrendeleti, hagyatéki és más ügyekben folyó perben. A gyilkosság az idézésben nincs külön említve.²⁶ Mekcsei 1493-ban Szapolyai István nádor titkára, 1494-ben szepesi prépost lett, egyházi tisztéről azonban később lemondott, 1511-től királyi tanácsos, 1512-től 1526-ig e mellett még királyi titkár is volt.²⁷ 1514-ben pedig e minőségében tagja lett a Hármaskönyvet felülbíráló bizottságnak.²⁸ Az ügyszöveg annyira köze volt, hogy családja a Baranya megyei birtokos nemességhez tartozott,²⁹ egyik rokona, Mekcsei László pedig a századfordulón, tehát még Zsigmond püspök életében, Baranya megye követeként vett részt az országgyűlésen.³⁰ Azt sajnos nem tudjuk, hogy Mekcsei György mit tanúskodott.

Közben azonban az alperesek úgy látták, hogy ügyük rosszul áll. Chesius ugyanis elvetette a felperes keresete ellen benyújtott kifogásaikat, a pert folytatni, és ítélettel befejezni akarta. Ezért Gyulaiék a pápához fellebbeztek azzal, hogy Magyarországon nem várhatnak Ernuszt hatalma miatt igazságos ítéletet. X. Leo pápa Johannes Antonius de Trivultiis jogi doktor, pápai káplánt bízta meg ügyhallgatóként, aki 1518. április 14-én körlevélben rendelte el az ügyre vonatkozó összes iratok betérjesztését. Az ügyhallgató átírta Gyulaiék fellebbezését is, e sze-

²⁵ *András Kubinyi, István Werbőczy als Politiker in der Zeit vor Mohács (1526)*, in: ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak, ed. by Balázs Nagy and Marcell Sebők, Bp. 1999, 561–564. Arra, hogy Werbőczy talán Szobi Mihály törvénytelen fia lehetett: uo. 576. 28. j.

²⁶ Df. 232 314.

²⁷ *Bónis, A jogtudó i. m. 321. – Dl. 106 083, 56, 83, 233–234.*

²⁸ *Werbőczy István, Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*, Bp. 1990. 12.

²⁹ *Csánki i. m. II. k. Bp. 1894, 554.*

³⁰ LEO 246.

rint az ügy 1 300 000 Ft értékű hagyaték eltulajdonítása, valamint Ernuszt Zsigmond végrendelete meghamisítása ügyében folyt.³¹

Az ügyre vonatkozó legtöbb adattal azonban Gyulai János és Mesztegyői Szerecsen Lajosnak a pápához benyújtott, és a fellebbezés alapján a római szent-széknél folyó tárgyalással kapcsolatos keltezetlen beadványa szolgál. Sajnos, a hosszú oklevél Budapesten található fotokopiája nehezen olvasható, a lényeg mégis kivehető. Gyulaiék először Csáktornyai Ernuszt, másként Hampó János vádját foglalták össze. E szerint az alperesek a püspök várnagyai és tisztartói voltak, és kapzsiságtól vezérelve Zsigmondot megvetendő módon meggyilkolták (nequiter interemissent), ill. a gyilkossághoz segítséget és tanácsot nyújtottak, továbbá meghamisították a végrendeletét. A püspök kezén voltak osztatlanul a testvérek atyai és anyai örökölt javai (bona ex successione paterna et materna), továbbá nagy mennyiségű pénzzé vert és ki nem vert arany és ezüst (auri, argenti monetati et non monetati), gyöngyök, ékkövek, ékszerek és ingóságok (gemmas, lapides preciosas, iocalia et mobilia). Ezek értéke Ernuszt János szerint 1 300 000 magyar forint körüli összegre (citra vel circa) rúg. Mindezt az alperesek eltulajdonították.

Bakócz Tamás bíboros pápai legátus Chesius András zágrábi kanonokra bízta az ügyet, aki ítéletet is hozott. Bizonyítottnak vette az Ernuszt Jánost illető bátyjával Zsigmonddal közösen osztatlanul birtokolt atyai és anyai javak, valamint ingóságok eltulajdonítását — kiemelve a besztercebányai rézbányák és a munkácsi vár jövedelmét —, a végrendelet meghamisítását, és említette az erőszakos halál hírét is (famam violenti mortis).

Az alperesek előadták, hogy veszélyes számukra a római kúriában a per, ezek költségeinek fedezése, továbbá egyikük ágyban fekvő beteg, a másikat lábszára gyengesége miatt székben hordozzák. (Cum a pluribus annis alter eorum iacuerat et iaceat in lecto, alter vero propter impotentiam tibiarium portatus fuit et portetur in sede.) Sajnos, a nehezen olvasható szövegből nem vehető ki, hogy Gyulaiék végül is mit akartak elérni, de az sem állapítható meg, hogy Chesius pontosan milyen ítéletet hozott.³² Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy — a Chesius-féle ítéletlél összefoglalásából — hiányzik az összecszerű felsorolás, viszont — kétszer is — kiemeli a korábbi iratokban nem szereplő besztercebányai bányai és munkácsi váruradalmi bevételek eltulajdonítását.

Bizonyára ennek lehetett a következménye, hogy az ítélettel a felperes sem volt megelégedve, és — nyilván csak most —, ő is a pápához fordult, és benyújtotta fellebbezését. Ezzel újra kezdődött minden, közben azonban történt még valami. Csázmai Márton, a csázmai káptalan órkanonokja — az ügy bírója a csázmai prépost volt! — 1519. február 14-én Budán, saját kezűleg írt, és pecsétjével ellátott oklevelében nyugtatta Ernuszt Jánost arról a pénzüsszeagről, amelyet az familiá-

³¹ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis, IV k. közrebocsátja Lukács József, Bp. 1907, 253–256. Megjegyzem, hogy a kiadás Gyulai nevét Chybla, sőt Bybla formában adja, amiből a fejtregesza tévesen Csilkói Jánost csinált. *Bonis György*, Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon, gondozta és szerkesztette Balogh Elemér, (Jog-történeti Tár I (1. k.) Bp. 1977, 4210. sz. rejtélyes módon az oklevélről készített regesztában a fejregesza semmivel sem indokolható Csilkói nevet vette át.

³² Df. 232 032.

risa, vitézlő Zelai Pál által küldött neki. Ez a — meg nem nevezett — összeg azért a munkáért járt neki, amelyet a Tamás bíboros esztergomi érsek legátusi székén (in sede curie legationis) Ernuszt Jánosnak Szerecsen Lajos és Gyulai János ellen folytatott ügye vitelében tett. Csázmai Márton nagyon meg lehetett elégedve az összeggel, ugyanis az oklevél végén magát Ernuszt kegyébe és bőkezűségébe (*gratie et liberalitati*) ajánlotta.³³ Ebből nyilvánvaló, hogy az örkanonok, aki a prépostja által vezetett bíróság előtt járt el, Ernuszt érdekeit hathatósan képviselte.

Mint láttuk, ennek ellenére Ernuszt mégsem volt az eredménnyel teljesen megelégedve. 1519. június 28-án Cesium András csázmai prépost és zágrábi kanoonok legatusi auditor és commissarius ítélőszéket ült reggel, a legátusi ügyek intézése szokott órájában és helyén, Tamás esztergomi bíboros pápai legátus budai házában. (*Mane, hora et loco audiendis causarum legationis huiusmodi solitis et consuetis.*) Ekkor megjelent előtte a legatusi kúria egyik ügyvédje, a nem nemes Devi Gáspár mester, mint a Hampónak is nevezett nagyságos Ernuszt János prokurátora, és — ahogy az oklevél mondja — még a fellebbezések benyújtására megszabott időn belül benyújtotta a fellebbezési cédulát (*quandam appellationis papiri cedulam.*) A legátusi ügyhallgató jegyzője, Olaus Johannis Bangk de Medelfardia által szó szerint átírt cédula tartalma a következő:

C(h)esius meghozta az elsőfokú ítéletet az Ernuszt, mint felperes, és a nemesnek állított (*quosdam assertos nobiles*) Gyulai János és Szerecsen Lajos alperesek közötti perben. A per tárgya az Ernusztot érintő örökölt ingóvagyon, így kupák, ezüstneműk, gyöngyök, ékkövek, különböző ékszerek, kincsek, számos vár és bánya jövedelmének eltulajdonítása, összesen 1 300 000 Ft értékben, továbbá az a hír, hogy néhai Zsigmond pécsi püspököt, a felperes apai ágú (*carnalis*) testvérét erőszakosan megölték az alperesek vagy egyikük rendelkezésére, tudtával és megbízásából (*Sigismundus... fuerit interfectus violenter ordinationi, scientia ac procuracione dictorum in causam attractorum aut alterius eorum.*) Az utolsó vádpont egy állítólagos, hamis végrendelet készítése volt.³⁴ Az ítélet szövegére nincs utalás.

1519. október 9-én azután II. Lajos két oklevelet állított ki. Az egyikben megbízta a budai káptalant, hogy idézze meg Ernuszt Jánost az oklevél keltétől számított 32. napra a Szerecsen Lajos és Gyulai János elleni perben maga elé, a másik pedig az Ernusztinak szóló idézőlevél volt. E szerint az előbb a király előtt folytatott perüket Tamás esztergomi bíboros és pápai legátus ítélőszékére tették át, ahol valamiféle ítélet is született (*ibique quodammodo etiam decisa*), de mind Ernuszt, mind pedig Szerecsen Lajos és Gyulai János a római kúriába, az apostoli székhez fellebbeztek. A király azonban nem óhajtja a feleket költségekbe verni, ezért egész tanácsa határozatából (*ex deliberatione totius consilii nostri*) királyi tekintélyéből elrendelte, hogy mind Ernuszt, mint ellenfelei fellebbezésével szemben ő fog tanácsával együtt (*cum consilio nostro*) ítéletet hozni. Ezért jelenjen meg az oklevél keltétől számított 32. napon összes bizonyítékaival együtt előtte, ahol épp tartózkodni fog. (*Ubicumque tunc deo duce constituemur.*) A király tehát személyes bíraskodása alá vonta az ügyet. A budai káptalan Páldi Pál mester

³³ Df. 232 518.

³⁴ Df. 232 528.

kanonokot küldte ki a királyi parancs kézbesítésére, aki október 19-én Ernuszt Szentgyörvárának nevezett várában találkozott a címmel, aki épp egy palotában (azaz nagy teremben) sétált, és átadta a levelet. Ernuszt illő tisztelettel fogadta a királyi parancsot, de közölte, hogy már ez előtt Budára akart utazni, ám betegsége ebben megakadályozta, ez okból azonban semmiképp sem tud a király előtt megjelenni.³⁵

Ernuszt azonban később sem jelent meg. II. Lajos ezért 1520. március 6-án — *commissio propria domini regis de consilio* kancelláriai jelzettel ellátott parancsban — fordult hozzá, amelyben megdorgálja a korábbi rendelkezései be nem tartása miatt, és az egész tanács határozatából (*ex deliberatione totius consilii nostri*) összes birtokai elkobzása terhe alatt az oklevél kézbesítésétől számított 12. napra magához rendeli. Az ügy ellen Szerecsen Lajos, és a néhai Gyulai János özvegye és utódai ellen folyik. Az uralkodó azt is meghagyta, hogy azonnal szüntesse be a per római folytatását.³⁶

Ez az utolsó oklevél, amelyet az Ernuszt Zsigmond halála és hagyatéka ügyében folytatott per hazai történetéből ismerünk. A tragikomédia elvileg újabb felvonáshoz jutott el, úgy tűnik azonban, hogy azt már sohasem játszották el, és az 1530-as évek végi új bemutatása sem sikerült. Nem véletlenül használom a tragikomédia kifejezést: a gyilkosság, sikkasztás és végrendelet-meghamisítás büntetteinek vádján alapuló pert nevetséges körülmények között halasztgatták, sőt meghozott ítéleteket sem lehetett végrehajtani. Ami növeli a komédiai jelleget, hogy a vádló és a vádlottak ebben a játékban egyaránt részt vettek. Ernuszt, vára nagytermében békésen sétálva — feltehetően nem létező — betegségeire hivatkozva nem megy el Budára, noha még kilenc év múlva is életben van. Ez csak egyet jelenthet: valamiért félt a tárgyalástól, feltehetően azonban nem a vádlótaktól.

Emlékezzünk vissza: az egész ügyet 1512–1513 táján Werbőczy fellépése mozgította el a holtpontról, aki a korona javára akarta rátenni az Ernuszt-hagyaték egy részére a kezét. Minden jel arra mutat, hogy nagy jogászunknak megint volt szerepe a per sorsa alakításában. Gondoljunk arra is, hogy 1519. október 9. és 1520. március 6. között meghalt az egyik vádlott, Gyulai János, a másik, Szerecsen Lajos, pedig nyilván súlyos beteg volt. (Talán ő lehetett a vádlottak részéről a pápához benyújtott periratban említett csak hordszéken mozgó személy, hiszen már 1514. április 2-án is fia, János képviselte beteg apját a nádor és az országbíró előtt.)

Az 1521. Szent Erzsébet-napi országgyűlésen újra napirendre került az Ernuszt-hagyaték ügye. Az 51–52. t. c-k az elhunyt főpapok hagyatékával foglalkoznak. Az előbbi Bakócz Tamás esztergomi és Frangepán Gergely kalocsai érsekét említi, az utóbbiban (Ernuszt) Zsigmond pécsi, (Szegedi) Lukács zágrábi, (Szatmári) Ferenc győri, (Kálmáncsehi) Domokos és (Thurzó) Zsigmond váradi püspökök testamentumai fordulnak elő. (Megfelejtkezve arról, hogy Kálmáncsehi kalocsai érsekként halt meg.) A törvény szerint ezeket az eseteket át kellene nézni, noha egyes végrendeleti végrehajtók időközben meghaltak. A vagyonuk egy részének azonban meg kellene még lennie, és ezekből — az 51. cikkely alapján —

³⁵ Df. 232 535.

³⁶ Df. 232 542.

a királynak nem kevés haszna lehetne.³⁷ Mivel ez az országgyűlés választotta meg Werbőczyt negyedmagával rendi kincstartóvá,³⁸ feltehetően a püspöki végrendeletek ügyének napirendre tűzése kiváló jogásznunk ötlete lehetett. A végrendelet ügyének felvetése azonban káros hatást gyakorolhatott mind a felperes, mind az alperesek számára, Ernuszt feltehetőleg ezért nem volt hajlandó megjelenni a király előtt.

2.) A peres felek

a) A csáktornyai Ernuszt-család

A család vagyónát a Dernschwam szerint zsidó³⁹ eredetű Ernuszt János budai kereskedő szerezte.⁴⁰ Először az 1457–1458-as pozsonyi harmincadnaplóban fordul elő a neve: mégpedig mint aki egyike a legjelentősebb árubehozónak. 151,88 forint vámot vetettek ki összesen az általa importált árukra — ez az összeg azért jelentős, mert 100 forint feletti vámot mindössze 6 pozsonyi és 8 nem pozsonyi kereskedő fizetett. A budai Hans Ernst fűszert, ezen felül szöveteket, késeket és kisebb tételben más árukat is importált.⁴¹ Pozsonyi kapcsolataira egy 1459. július 11-i levele is utal.⁴² Élete közismert. A hatvanas évek elején már udvari szállító, 1464-ben harmincadispán, 1466-ban körmöci kamaraispán, 1467-ben a korona-vám adminisztrátora, az év végén már kincstartó — eleinte Janus Pannonius főkincstartó mellett — 1469-től haláláig, 1476-ig egyedül kincstartó, Mátyás pénzügyigazgatási reformjai irányítója.⁴³

1466-ban Tuz János királyi udvarmesterrel együtt jelentős bányavagyont vásárol Besztercebányán 6200 forintért, majd rövidesen megveszi Tuz részét is. 1469-ben udvari lovagként és a király keresztkomájaként is előfordul (compater).⁴⁴ 1470-ben — Szklabonya várát és Turóc megye örökös ispánságát kapja,⁴⁵ 1473. november 21-én pedig Mátyás szlavón bánnak is kinevezi.⁴⁶ 1474-től a csáktornyai és sztrigói uradalmak is Ernuszt birtokában vannak,⁴⁷ ezzel ő lett a teljes

³⁷ *Josephus Nicolaus Kovachich*, *Sylloge Decretorum Comitium Inlyti Regni Hungariae*, I. k. Pesthini 1818, 315. Megjegyzem, hogy *Hermann* i. m. 123. 12. j. az 1522:36. t. c.-t idézi, a törvénytárban ugyanis téves kelettel és más cikkelszámozással közölték. *Corpus Juris Hungarici*, Magyar Törvénytár, szerk. Nagy Imre, Kolosvári Sándor, Ovári Kelemen, Márkus Dezső, Bp. 1899, 800. Ott 35. és 36. t. c. található.

³⁸ *György Bónis*, *Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert*, in: *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*, I. k. Bp. 1965, 95.

³⁹ *Peter Ratkoš*, *Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525–1526)*, Bratislava 1957, 456.

⁴⁰ *Madzar Imre*, *Ernuszt János és háza Budán*, in: *Századok* 52. (1918) 56–71.

⁴¹ *Kováts Ferenc*, *Nyugat-magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincad-könyv alapján*, (Társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások 1.) Bp. 1902, 80, 144–145, 157, 170.

⁴² *Archiv Mesta Bratislavy*. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností, vypracovali D. Lehotská, D. Handzová, V. Horváth, Z. Hrabušay, N. Merglová, Praha 1956, 3298. sz.

⁴³ Ld. fenn, 40. j. és *Kubinyi András*, *A kincstári személyzet a XV. század második felében*, in: *Tanulmányok Budapest múltjából* 12 (1957) 30.

⁴⁴ *Dl.* 38 867.

⁴⁵ *Df.* 259 307.

⁴⁶ *Isprave* 3 (1960) 2768. sz.

⁴⁷ *Csánki* i. m. III. k. 16–17.

Muraköz birtokosa. Ekkor szerezhette a Körös megyei kaproncai uradalmat is, amely 1478-ban fiáé, Zsigmond püspöké volt, valamint Szentgyörgyvárát.⁴⁸

Noha nem soroltuk fel Ernuszt összes birtokszerzését, azt megállapíthatjuk, hogy szédületes karriert futott be: egy — valószínűleg zsidó eredetű — budai polgár beküzdte magát az arisztokráciába, és 1490 körül fiai az ország húsz leghatalmasabb bárói közé tartoznak!⁴⁹ Pedig közben történt egy negatív esemény is. Mátyás valószínűleg 1472, vagy 1474 táján — a nélkül, hogy a kincstartóságtól és a bánságtól megfosztotta volna — birtokai egy részét: így a Turóc megyei uradalmakat és a besztercebányai bányákat, elkobozta tőle, amelyeket később fiának, Corvin Jánosnak adott.⁵⁰ Az elkobzások számunkra azért érdekesek, mert az Ernuszt-testvérek ezeket 1490 után vissza akarták perelni, ami csak a besztercebányai bányák esetében vált sikeressé, ezért volt olyan fontos az ifjabb Ernuszt Jánosnak a bátyjánál levő családi levéltár visszaszerzése.

Az idősebb János 1476. március 3-án végrendelezett, miután már az előző napon külön oklevélben rendelkezett az Engelhard budai patikárusnál levő 4700 aranyforintjáról.⁵¹ A hersbrucki származású Wild Engelhard — a végrendeletben vezetékneve nélkül szintén említett Heidentrich János orvosdoktorral, aki különben erfurti eredetű volt —, a kincstartó és szlavón bán Ernuszt üzleti vállalkozásait vezette, beleértve a bányákat is. (A mágnássá lett egykori kereskedőnek nyilván nem illett már üzletelnie saját neve alatt.)⁵² A végrendelet említi Ernuszt feleségét — név nélkül —, és fiait: Zsigmond pécsi püspököt, kérve, hogy szenteltesse végre fel magát, valamint Jánost.

A forrásokból nem derül ki, hogy a nagyhatalmú kincstartó-bánnak ki volt a felesége. Özvegyének csak a keresztnevét tudjuk, Katalinnak hívták. Először 1476. augusztus 11-én fordul elő keresztneve oklevelekben: ekkor az özvegyet és fiát, Zsigmond pécsi püspököt perelték a néhai János egy korábbi hatalmaskodása miatt⁵³ — az ifjabb János ekkor még feltehetőleg kiskorú volt. 1477. május 23-án Mátyás felmentette Ernuszt János kincstartó fiait, Zsigmond pécsi püspököt, és Jánost, valamint özvegyét, Katalint az apjuk utáni számadás kötelezettsége alól, valamint 20 000 forintot kapva tőlük nekik adja Dobrakutya és Szentgyörgy várait, Prodaviz és Kapronca castellumokat, továbbá Csáktornya és Sztrigó királyi jogait.⁵⁴ Katalin asszonyra utoljára 1486-ból maradt adat.⁵⁵ Kár, hogy nem tudjuk az

⁴⁸ Csánki Dezső, Körösmegye a XV. században, Bp. 1893, 14–15.

⁴⁹ Engel Pál, A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században, 2. közl. in: Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei 5. (1971) 305.

⁵⁰ V. ö. Paulinyi Oszkár; A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége, in: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, Bp. 1933, 424. 79. j. Ó 1472-re teszi az elkobzást, azaz még a báni kinevezés előttre. Mindkét esztendő mellett szólnak érvek, az ügy eldöntése azonban témánk szempontjából érdektelen.

⁵¹ Zala vármegye története. Oklevéltár, II. k. szerk. Nagy Iván, Véghely Dezső és Nagy Gyula, Bp. 1890, 605–610.

⁵² Kubinyi András, Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban, in: Levéltári Közlemények 37. (1966) 251–253. – Uő., A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig, in: uo. 42. (1971) 257.

⁵³ Dl. 94 527.

⁵⁴ Isprave 3. (1960) 2841. sz.

⁵⁵ Engel Pál szíves közlése.

özvegy családnévét. A tanulmány első részében ismertetett perből ugyanis láthatuk, hogy az alperesek elleni vádpontokban az ifjabb Ernuszt Jánost illető örökölt atyai és anyai javak eltulajdonítása szerepelt, így nem zárhatjuk ki birtokos nemesi (vagy valamely város vezetőrétegéhez tartozó földbirtokos polgári) származását. Azt sem tudjuk, hogy Katalin volt-e az anyja mindkét fiúnak. Igaz, az 1476-os oklevél az idősebb fiú anyjának nevezi, az ilyen adatokat azonban a középkori források gyakran összekeverték.

A két fiú kormeghatározása is bizonytalan. 1490. június 1-jén egy olasz követ a következőket írja a két testvéréről. A pécsi püspök „Anzeres” (=Hans Ernst) kincstartó fia, kb. 50 éves, félszemű, nem becsülik sokra, püspöki jövedelme 10 000 forintra tehető. Testvére, János, 26 éves, birtokai Szlavóniában fekszenek, és kb. 7000 forintot jövedelmeznek.⁵⁶ Egyelőre figyelmen kívül hagyva a jövedelmekre és a püspök jellemzésére vonatkozó adatokat, az életkorral kell foglalkoznunk. Ez ugyanis igen különös képet mutat. Amennyiben egy anyától születtek, furcsa, hogy a két édes testvér közt 24 év korkülönbőség van. Mindkét fivér először 1467. november 3-án fordul elő forrásainkban.⁵⁷ Valószínűnek látszik, hogy az ifjabb János életkora elfogadható. Werbőczy szerint ugyanis 12 év alatt (régében pedig 14 alatt) a gyermekek törvénytelen korúak, törvénytelen korúakat pedig nem lehet hatalmaskodás miatt törvénybe hívni.⁵⁸ Mivel pedig 1476-ban apjuk hatalmaskodása miatt az idősebb testvért, és az özvegyet törvénybe hívták, János legkorábban 1462-ben (14 éves korhatár esetén), vagy 1464-ben (12 éves korhatárnál) születhetett. Az 1490-es adat szerint pedig 1464-ben született. Így nem zárható ki, hogy keresztapja maga a király lehetett, ezért lett Mátyás király az idősebb János „compater”-je, keresztkomája, hacsak nem volt még egy, időközben meghalt testvérük.

Több a nehézség bátyja életkorával. Zsigmond az 1469. évi első félévben iratkozott be a bécsi egyetemre,⁵⁹ ami azonban csak azt jelenti, hogy legalább 14 éves lehetett. Amikor az 1470. évi első félévben felvéteti magát ugyanott az Egyetem magyar nemzetébe, akkor már a buda(felhévi) Szentháromság-egyház prépostja.⁶⁰ Innen Ferrarába ment továbbtanulni, és itt kapta meg — kánonjogilag — kiskorúként Mátyástól 1473. szeptember 10-én a pécsi püspökséget.⁶¹ 1476-ban apja halálakor azonban, már alkalmas volt a felszentelésre. Tekintve, hogy a püspök később maga azt mondta, miszerint elődje, Janus Pannonius halála idején (1472) „iuueniles agendo annos” (azaz ifjúkori éveit töltve) Olaszországban tanult,⁶² nyilvánvalóan nem érte el akkor még a kánonjogilag a püspöki szenteléshez

⁵⁶ Magyar Diplomáciai Emlékek Mátyás király korából 1458–1490, szerk. Nagy Iván és Nyáry Albert, IV. k. Bp. 1878, (Mon. Hung. Hist. IV/7. k.) 209. A forrás dukátokról beszél.

⁵⁷ Dl. 16 593.

⁵⁸ Werbőczy i. m. 238, 350. (Partis I. Tit. 111, Partis II. Tit. 23.)

⁵⁹ Die Matrikel der Universität Wien, II. k. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, VI. Reihe, Quellen zur Geschichte der Universität Wien), Graz-Köln 1959, 111.

⁶⁰ Schrauf Károly, A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig, (Magyarországi tanulók külföldön IV) Bp. 1902, 113.

⁶¹ Veress i. m. 371–373.

⁶² Iványi Béla, Egy 1526. előtti ismeretlen kéziratos formulás könyv, in: Történelmi Tár (1904) 529.

⁶³ Df. 231 676. Hasonló: pl. 1495: Df. 259 307.

szükséges éveket. Így 1490-ben semmiképp sem lehetett 50 éves. A legvalószínűbb, hogy 1445 táján született, hiszen apja végrendelete szerint 1476-ban már felszen-teltethette volna magát. Ebben az esetben is közel 20 évvel lehetett idősebb öcs-csénél.

Sajnos, ez sem dönti el anyjuk személyét. A Chesiushoz 1519-ben benyújtott fellebbezés szerint — mint láttuk — a két testvér „carnalis frater” volt, azaz — elvileg csak — az apjuk volt közös. 1477-ben maga Mátyás is carnalis-nak nevezte a két testvért.⁶³ Erre különben még több adatot idézhetnénk. Csakhogy egy 1496. évi oklevélben Ernuszt János királyi lovászmester Zsigmond pécsi püspök „frater uterinus”-aként fordul elő, ugyanaz az oklevél pedig Bakócz Tamás testvéreit a „frater carnalis” szóval illette.⁶⁴ Az „uterinus” szóval — mint közismert — az anyai részről való testvért jelölték. Ugyancsak uterinus-nak nevezi a két testvért Gyulai és Szerecsen keltezetlen perbeli beadványa a pápához.⁶⁵ Az ügyet azonban tovább is bonyolíthatjuk. Az Ernuszt-testvérek és Corvin János által 1503. március 19-én Pécsen kötött egyezményben, amelyet Zsigmond püspök és Ernuszt János saját kezűleg aláírt, János a püspök „germanus”-aként szerepel, ami viszont azt jelenti, hogy mindkét szülőjük ugyanaz volt.⁶⁶ Így — noha jóval több adat nevezi az Ernuszt-fiúkat „carnalis”-oknak, amit talán az indokolt, hogy elsősorban az atyai örökségről volt mindig szó — a valószínűség a mellett szól, hogy mindket-tőjük anyja Katalin asszony volt. Ez elfogadhatóvá teszi az 1476-os adatot, hogy az özvegy a püspök anyja, megmagyarázza azt, hogy Zsigmondnál volt a két test-vérnek nemcsak atyai, hanem anyai öröksége is, viszont változatlanul érthet-tennek teszi a két édestestvér közti nagy korkülönbséget, még akkor is, ha ez nem 24, hanem csak 19–20 év volt.

Zsigmond püspök — szemben az olasz jelentéssel — már Mátyás életében az ország egyik legtekintélyesebb főpapi politikusának számított. Ezt igazolja az, hogy a király — Szapolyai István főkapitány időleges távolléte idejére — egy ízben ő rá bízta a meghódított Alsó-Ausztria kormányzását.⁶⁷ Mátyás halála után Miksa római király pedig azzal akarta lekenyerezni, hogy felajánlotta számára a salzburgi érsekséget.⁶⁸ Püspöksége idején azon főpapok egyike volt, akik gyakrabban vettek részt a király szűkebb tanácsa ülésein.⁶⁹ Uralkodója halála után egyike volt azon kevés püspöknek, akik Corvin János trónörökösödését támogatták, mint ahogy vele együtt természetesen öccse, az ifjabb János is. A csontmezei csata után ő volt Corvin négy követének egyike, akik 1490. augusztus 10-én létrehozták a herceg és az új király közti megegyezést. 15-én Corvinnal és pártja vezetőivel együtt ligát kötött a másik párt irányítóival, többek közt Filipec kancellárral, Nagylucei nádorhelyettes-kincstartóval, és Bakócz királyi titkárral. Amikor II. Ulászló cseh hívei augusztus 28-án menlevelet adtak ki Corvin és hívei számára, abba őt is

⁶⁴ Df. 231 955.

⁶⁵ Df. 232 032.

⁶⁶ Dl. 88 882.

⁶⁷ *Kubinyi*, Matthias Corvinus i. m. 209.

⁶⁸ *Kubinyi András*, Két sorsdöntő esztendő (1490–1491), in: *Történelmi Szemle* 33. (1991) 51.

⁶⁹ *Kubinyi András*, Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon, (METEM könyvek 22.) Bp. 1999, 79.

⁷⁰ *Kubinyi*, Két sorsdöntő i. m. 27–28.

belefoglalták. Végül részt vett — négy másik püspökkel együtt — Ulászló szeptember 21-i koronázásában is.⁷⁰

Corvin bukása lehetővé tette az Ernuszt-testvéreknek a Mátyás által apjuktól elkobzott és hercegnek adott birtokai visszaszerzésének megkísérlését. Ez nem volt egyszerű ügy, és hosszabb, a püspök haláláig teljesen le nem zárt akciókat tett szükségessé. Egyelőre csak a beszercebányai bányákat szerezte vissza, ezeket a herceg 1494. december 1-jén visszaadta az Ernuszt-testvéreknek.⁷¹

Zsigmond püspök ekkor már apja székén ült, II. Ulászló 1494. január 30-án — valószínűleg Bakócz Tamás javaslatára — kinevezte kincstartónak.⁷² A röviddel Ernuszt előtt szintén Ferrarában tanult Bakócz és a pécsi püspök szorosan együttműködtek.⁷³ Mivel az 1494–95-ös királyi számadáskönyv, az egyetlen teljesen fennmaradt ilyen forrás, Ernuszt Zsigmond hivatali éveiből származik (valószínűleg az ellene emelt sikkasztási vád kivizsgálására alakult bizottság számára másoltak össze különböző számadásokat és összeírásokat egy kötetbe)⁷⁴ a pécsi püspök vált a szakirodalomban legjobban ismert, és legtöbbször emlegetett kincstartóvá. Kincstartói tevékenysége nem tartozik témánkhoz. Egy aspektusát azonban ki kell emelnünk. Mivel a pénzügyigazgatáshoz szakértelem kellett, a kincstárban kialakult egy pénzügyi tisztviselői réteg, amely a familiaritás érvényesülése ellenére általában a hivatalfőnök távozása után is hivatalban maradt. A nagybirtokok Ernuszt azonban a kincstárt kétharmad részben saját birtokkezelő familiárisaiból töltötte fel, közülük többen a pécsi püspök bukása után sem hagyták ott a kincstárat.⁷⁵

Bukása 1496 tavasz végén következett be. Erről — sok más fontos üggyhöz képest szokatlanul részletesen — elbeszélő források is beszámolnak. Bonfini szerint Zsigmond püspök először lemondott önként, a helyére pedig (Vémeri) Zsigmond prépostot állították.⁷⁶ Ezt alátámasztani látszik, hogy Ernuszt utóljára 1496. május 9-én fordul elő kincstartóként, viszont még egy június 11-i királyi oklevélen relátorként fordul elő, de már kincstartói cím nélkül. Két nappal később már Zsigmond leleszi prépost állít ki egy adónyugtát. Püspökünket tehát május 9. és június 11. között váltották le, viszont egyelőre még élvezte a király kegyét.⁷⁷ Komoly bajba a tavasz-nyár fordulója táján tartott országgyűlésen került, ahol a

⁷¹ *Schönherr Gyula*, Hunyadi Corvin János, Bp. 1894, 213–214. Ugyanakkor a bányákat bérlő Thurzó Jánost is értesítette, hogy ezentúl Ernusztéktól béreljék. Df. 231 900.

⁷² *J. Duldner*, Gabriel Polnar, Bischof von Bosnien, in: Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 24. (1892) 367–368. – A Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy-család története II. k. szerk. Iványi Béla, Bp. 1928, 318.

⁷³ 1495-ben a margitszigeti apácák vádolták meg a két püspököt, hogy egymást segítik. Mon-RomEpVespr. i. m. IV k. 41–42. – Közös birtokszerzési akciójuk: Df. 231 955 (1496).

⁷⁴ *Soltész Gyula*, Az 1494. és 1495. évi királyi számadáskönyvek művelődéstörténeti vonatkozásai, (Művelődéstörténeti Értekezések 18. sz.) Bp. 1906. – A számadáskönyv beosztására: *Kubinyi András*, A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig, in: Levéltári Közlemények 28. (1958) 46–49.

⁷⁵ *Kubinyi*, A kincstári személyzet i. m. 31, 35.

⁷⁶ *Antonius de Bonfinis*, Rerum ungaricarum decades, IV. k. edd. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, Bp. 1941, 472.

⁷⁷ *Kubinyi*, Főpapok i. m. 165. Ott azonban az adatokat kissé eltérően értelmeztem. 1496. június 9-én a király 25 sátoralja cigányt bocsátott a már kincstartónak nem nevezett Ernuszt szolgálatára. *Koller* i. m. IV. k. 493.

rendek őt és szövetségését, Bakóczot támadták, a sikkasztási vád kivizsgálására kiküldtek egy bizottságot, tagjai Kálmáncsehi Domokos váradi és Sánkfalvi Antal nyitrai püspökök, Losonci László tárnokmester és Bornemissza Ferenc nemes voltak. Átvizsgálva Ernuszt számadásait — ezért maradt meg a számadáskönyv — a bizottság bizonyítottan vette sikkasztásait. Őt is, alkincstartóját, Dombai Imrét is börtönbe vetették, majd a püspököt Bonfini szerint 400 000,⁷⁸ Tubero szerint 280 000 forint kifizetése ellenében⁷⁹ szabadon bocsátották. A pontos összeg tehát bizonytalan. Az minden esetre tény, hogy Lócse város 1496. október 28-án azt írta Bártfának, hogy a pécsi püspök kilenc arannyal és kincessel megrakott szekeret küldött Budára.⁸⁰ November 29-én II. Ulászló *salvus conductust*, menlevelet adott a püspöknek Budára,⁸¹ ami azt mutatja, hogy ügye teljesen nem zárult még le. Egy formuláskönyvben maradt fenn Zsigmond püspök bevallása, ami szerint a király őt letartóztatta, és vele pénzfizetésben állapodott meg, amelynek kifizetéséig Somi Józsa temesi ispán őrizetére bízta. A Siklós várában őrzött Ernuszt átadta Pécs várát és a püspökség többi várait. Mivel a pénzt kifizette, Somi visszahelyezte a püspökség birtokába, a püspök pedig megfogadta, hogy elszenvedett káráért Somit, familiárisait és a királyi katonákat nem fogja felelősségre vonni.⁸² Megjegyzem, hogy a számadáskönyvben több helyen lehet olyan összeadási hibákat találni, amelyek magasabb összeget mutatnak ki az ott feltüntetett kiadásokénál, ezekre többször a forrás kiadója is felhívta a figyelmet. A sikkasztást a legvilágosabban a következő adat mutatja. Az 1495-ös adó nyári beérkezése előtt a kincstartó felállította a másfél esztendő egyenlegét, és megállapította, hogy 19 625 forint hiánnyal zárt, amelyet kölcsönökkel fedezett. 1495. augusztus 25-én aztán egyes szám első személyben közölte, hogy a kölcsönvett 29 625 forintot az adóból kiemelte, és azzal hitelezőit kielégítette.⁸³ Itt tehát egyszerre 10 000 forintot szerzett saját magának.

Ernuszt a kincstartóság által szerzett befolyását is szerette volna az apjától elkobzott birtokok visszaszerzésére fordítani. 1495. június 14-én függő kettőspeccéses oklevélben megerősítette II. Ulászló királlyal magát és öccsét, Jánost azok birtokában, így a besztercebányai bányákban, Szklabonya és Lipcse várakban, Mojs, Stubnya, Szentmárton és Lipcse mezővárosokban, számos faluban, a turóci örökös ispánságban.⁸⁴ Igaz, függő kettőspeccéses adományt csak ellentmondás nélküli iktatás esetén lehetett volna kiállítani, de a kancellár a pécsi püspök barátja, Bakócz Tamás volt. Mint már láttuk, ezek közül egyedül a bányák kerültek vissza birtokába, amelyeket Thurzó Jánosnak adott bérbe, aki azokat már Corvintól is bérelte. Ezek az 1495-ös társasági szerződés szerint a Fugger-Thurzó társaság kezére jutottak, akik kötelezték is magukat az Ernusztéknak járó évi 3000 forint

⁷⁸ *Bonfini* i. m. IV k. 275.

⁷⁹ *Ludovicus Tubero*, Kortörténeti feljegyzések (Magyarország), (Szegedi középkortörténeti Könyvtár 4.) közreadja Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet, Szeged 1994, 181.

⁸⁰ *Iványi Béla*, Bártfa szabad királyi város levéltára, I. k. Bp. 1911, 3286. sz.

⁸¹ *Koller* i. m. IV k. Posonii 1796, 499.

⁸² *Iványi*, Egy 1526 előtti i. m. 522–523.

⁸³ *Johann Christian von Engel*, Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer, I. k. Halle 1797, 126, 170.

⁸⁴ Df. 259 307.

bérleti díj megfizetésére.⁸⁵ A többi felvidéki uradalmat nem tudták visszakapni, de a kettős pecsétetes oklevél jó alapot biztosíthatott egy későbbi perhez.

Már idéztem az 1503. március 19-i egyezményt, amelyet az Ernuszt testvérek kötöttek Corvin János teljhatalmú megbízottjával, Enyingi Török Imrével.⁸⁶ A megállapodás háttérében nyilván a felvidéki uradalmak voltak, ehhez járult, hogy Mátyás király unokatestvére, Geréb Péter nádor meghalt, és nagykiterjedésű birtokait — mint legközelebbi rokonára — Corvin Jánosra hagyta. A vagyona az Ernusztok is igényt tartottak, és még mindig függőben voltak az elkobzott turóci birtokok ügyei.⁸⁷ Ernuszt bukása után megjavult a viszony közte és a herceg közt. A püspök 1500. június 13-án saját káptalanja előtt tett bevallásában tekintve Corvin vele szembeni kedvezéseit a besztercebányai bányavagyont halála esetére a hercegre hagyta.⁸⁸ Ebben csak az a különös, hogy Ernuszt megfelejtkezett öccse, egyben társbirtokosa jogairól. A pécsi püspök és Corvin kapcsolataira, egyben a későbbi per alperese szerepére utal az is, hogy a herceg 1501. augusztus 8-án hozzájárult a 4000 forintért Ernuszt Zsigmondnak elzálogosított Varasd megyei vinicai uradalom továbbzalogosításához Gyulai János számára. Két év múlva Corvin el is adományozta Vinicát Gyulainak.⁸⁹

Az 1503. március 19-i egyezményben az Ernuszt-testvérek és a Corvint képviselő Török Imre megállapodtak a Geréb-vagyon sorsáról is. Az Ernusztok legfontosabb szerzeménye a munkácsi vár (és uradalma) volt, amelyre a püspök egy 1495-ös zálogosítás alapján is igényt tartott.⁹⁰ Most minden jel szerint meg is kapta ténylegesen az uradalmat, 1504. június 3-án ugyanis Gyulai Gergely munkácsi várnagyként ír oklevelet, ő pedig a püspök embere volt.⁹¹ Mint a per leírásánál láttuk, Gyulai János — Gergely testvére — és Szerecsen Lajos ellen az egyik vád épp Munkács elvesztésével volt kapcsolatban. Ennek pontos idejét és körülményeit nem ismerjük. Feltűnő azonban, hogy 1505. július 24-én Anna királyné átírta és megerősítette Mátyás 1458-ban Munkács számára kiadott kiváltságlevelét.⁹² E szerint az uradalom 1505 nyarán már valószínűleg királynéi kézben volt. Ez kétféle módon magyarázható. Vagy Ernuszt Zsigmond korábban halt meg 1505 nyár végénél, és így halála után nyomban a királyné kezére került az uradalom, vagy pedig Corvin 1504. október 12-i halála után történt ugyanez — ez esetben a korona jogászai nem tartották érvényesnek Munkács Ernusztra ruházását. (Természetesen az sem zárható ki, hogy a munkácsi polgárok a birtokos háta mögött erősítették meg jogaikat a királynéval.)

Bár feltételezték, hogy Ernuszt Zsigmond vagyonának nagy részét felemészítette a szabadulása fejében kifizetett hatalmas pénzüsszeg, ez nemcsak a hagyatéki perben említett 1 300 000 forint miatt valószínűtlen. 1498-ban, két évvel a kilenc

⁸⁵ Wenzel Gusztáv, *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*, Bp. 1883, 36.

⁸⁶ Ld. fenn, 66. j.

⁸⁷ A megegyezésre és előzményeire ld. részletesebben *Schönherr* i. m. 287–289.

⁸⁸ Magyar történelmi okmánytár a brüsseli Országos Levéltárból és a burgundi könyvtárból, I. k. össz. Hatvani Mihály, (Magyar történelmi Emlékek I/1. k.) Pest 1857, 17–18.

⁸⁹ *Schönherr* i. m. 288.

⁹⁰ *Lehoczky Tivadar*, Bereg vármegye, Bp. – Beregszász 1996, 607.

⁹¹ Df. 260 462.

⁹² *Sas Andor*, Szabadalmas Munkács város levéltára 1376–1850, Munkács 1927, 130. 17. sz.

szekérnyi nemesfém kifizetése után helyeztette el a pécsi váron saját címeres reneszánsz emléktábláját.⁹³ Valószínűleg a kortárs Tuberonak van igaza, aki szerint a mellett, hogy püspökségéből évi közel 20 000 forint jövedelme volt, kereskedéssel is foglalkozott. Megbízottai által olcsón összevásárolta a marhát Magyarországon, és ezeket jó áron Velencében eladta.⁹⁴ A velencei üzleteihez felhasználta kincstartói hivatalát is.⁹⁵ Mint láttuk, apja sem szüneteltette báróként üzleti tevékenységét, csak azt más néven folytatta. Zsigmond ebben apját követte.

1490-ben a fenn idézett olasz jelentés Ernuszt püspökség bevételeit csak 10 000 forintra becsülte. Elképzelhető azonban, hogy Tubero 20 000 forintos összege is alábecsült, ugyanis 1525-ben a pécsi püspökség bevételeit a velencei követ 25–26 000 forintra becsülte,⁹⁶ a korszak végén azonban a török betörések következtében a bevételeknek inkább csökkenni kellett.

Zsigmond püspök életpályája áttekintését egy megjegyzéssel zárnám. Egy ilyen gazdag és tekintélyes főpapot az 1496-os bukás ellenére sem lehetett teljesen kizárni az államügyekből. Közvetlenül az ellene emelt vádak előtt, 1496. június 15-én még részt vett a királyi szűkebb tanács ülésén. Utána már ritkábban tudjuk a tanácsban kimutatni. 1500. május 15-én azonban megjelent a tágabb, 1502. szeptember 25. és október 2. közt pedig a szűkebb tanácsban.⁹⁷ Talán az sem véletlen, hogy ezen az ülésen a velencei követekkel tárgyaltak.

Öccse, János, feltehetően nemcsak jóval idősebb bátyja nyomasztó fölénye miatt szorult háttérbe, hanem más egyéniség is volt annál. A Fuggerek magyarországi üzleti megbízottja, Dernschwam, „jámbor együgyü ember”-ként jellemezte.⁹⁸ Bár a „jámorság” felett lehetne vitatkozni, ugyanis 1503-ban kiközösítés alá esett, mert az előle menekülő verőcei iskolamestert megverte. Természetesen bátyja püspöki helynöke felmentette az excommunicatio alól,⁹⁹ életpályája, és főként a perben játszott szerepe alapján azonban valóban nem rendelkezett túl nagy bölcsességgel.

Ettől függetlenül az ország legjelentősebb birtokosai közé tartozott, így nehéz lett volna kihagyni az országos méltóságokból. Mátyás alatt egyetlen adatban fordul elő pohárnokmesterként, 1486. június 8-án. Ezek szerint bekerült volna az „ország igazi bárói” közé, az adattal azonban baj van. Előtte 1486. január 25-én, majd 1487. február 6-tól megint a pohárnokmester Turóci György.¹⁰⁰ Ha az Ernusztot pohárnokmesterként említő oklevél nem a kancellária tévedését tükrözi, vagy hamisítvány,¹⁰¹ akkor ez nyilván azt jelenti, hogy Turócit egy időre

⁹³ G. Sándor Mária, *Reneszánsz Baranyában*, Bp. 1984, 16–17.

⁹⁴ Tubero i. m. 181.

⁹⁵ Kubinyi András, *Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban*, in: *Budapest Régiségei* 19. (1959) 104.

⁹⁶ Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp. 1971, 181.

⁹⁷ Kubinyi András, *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején*, in: *Századok* 121. (1988) 199–200. A szövegben adott kelet alatt található a forráshivatkozás.

⁹⁸ Ratkoš i. m. 458. Az itt közölt szövegben: „ein freyer einfältiger Mann” fordul elő, de egy másik, Ratkoš által jegyzetben hozott variáns „frummer”-t ír. Uo. 474. 2. j.

⁹⁹ *Isprave* 3. (1960) 3670. sz.

¹⁰⁰ Fügedi Erik, *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Bp. 1970, 122–123, ill. Dl. 59 745.

¹⁰¹ Ilyen problémákra ld. Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, I. k. (Historia Könyvtár, Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996, 527–529.

leváltották, vagy esetleg egészségi állapota miatt a vele szomszédos nagybirtokossal helyettesítették.

Az „igazi bárók” közé 1493. január 25-e előtt került vissza, ekkor fordul elő először királyi lovászmesterként. Fügedi hivatali idejére utolsó adatként 1505. október 3-át ad meg, azonban erre a keletre nem idéz forrást.¹⁰² Nekem viszont csak március 1. az utolsó adatom rá.¹⁰³ Az októberi kelet ellen szól az is, hogy 1505. július 10-én már Bátor György a lovászmester.¹⁰⁴ Természetesen nem zárható ki, hogy egyszerre két lovászmester lett volna, vagy az októberi adat kancelláriai hibából keletkezett, amennyiben egyáltalán lett volna ilyen adat. Teljesen nyilvánvaló, hogy II. János leváltása bátyja halálával, esetleg halálos betegségével függ össze. Bár Zsigmond püspök halálának legvalószínűbb időpontja a nyár vége, vagy az ősze eleje, ezt az időpontot gyengíti Anna királyné fenn idézett július 24-i munkácsi kiváltságmegerősítése. Amennyiben a püspök július elején halt volna meg, akkor mind Munkács ügye, mind Bátor kinevezése érthetővé válna. Viszont, ha az októberi kelet jó, az pontosan mutatná a pécsi püspök legvalószínűbb elhunytá hatását. Akárhogy is történt, az ifjabb János tekintélye függvénye volt a bátyjének. Ez az ügy is mutatja, hogy a naphoz kötött archontológiai adatoknak milyen nagy történelmi jelentőségük lehet. Az 1505. szeptember 28-án összeült, és október 12-én végzést hozó híres rákosi országgyűlésen János úr nem vett részt, neve nem szerepel a végzést megerősítő bárók közt, ott találjuk viszont Bátor Györgyöt lovászmesterként.¹⁰⁵

Valamikor 1507 végén Ernuszt újra visszakerült az „igazi bárók” közé, mégpedig elvileg jóval nagyobb hatalommal és befolyással. Kanizsai Györggyel együtt a király kinevezte horvát-szlavón bánná. Az első általam ismert adat kettejük bánására 1508. január 4-ről¹⁰⁶, az utolsó 1509. december 24-ről maradt fenn¹⁰⁷ bár biztos, hogy tovább működtek. Kanizsai György még december 31-én is bánként szerepel,¹⁰⁸ kettejük vicebánjai, Batthyány Boldizsár és Csavlovith Pál pedig még 1510 egy részén is működtek.¹⁰⁹ Mindez azzal függött össze, hogy II. Ulászló 1507 végén ugyan leváltotta Horváth Márk és Both András bánokat, de az utóbbi nem volt hajlandó visszalépní, így egy ideig párhuzamos kormányzat jött létre a bánágokban, míg végül a király Ernuszték helyébe visszahelyezte Bothot.¹¹⁰

Mind Ernuszt, mind Kanizsai nagybirtokos volt Szlavóniában, vicebánjaik is a tekintélyes helyi nemességhez tartoztak, így nehezen érthető, hogy nem tudták megszilárdítani hatalmukat. Both feltétlenül tehetségesebb volt két utódjánál, Ernusztnál pedig összehasonlíthatatlanul ügyesebb. Ez azonban lényegtelen: függetlenül attól, hogy mennyiben saját hibájukból, a két bán teljesen megbukott. Ez azután végleg elvette Ernuszt II. János kedvét a politizálástól. Igaz, korábban

¹⁰² *Fügedi* i. m. 124.

¹⁰³ Bártfa város levéltára, Oklevelek 3044. sz.

¹⁰⁴ Dl. 71 099.

¹⁰⁵ *Kovachich*, Supplementum i. m. II. k. 332–333.

¹⁰⁶ Dl. 46 833.

¹⁰⁷ *Isprave* 4. (1961) 3927. sz.

¹⁰⁸ Dl. 22 365.

¹⁰⁹ *Isprave* 4. (1961) 3947. sz. – 1509-es adatok vicebánágukra: pl. uo. 3922, 3924, 3931. sz.

¹¹⁰ *Margalits Ede*, Horvát történelmi repertórium, II. k. Bp. 1902, 488, 506.

is mindössze kétszer tudjuk kimutatni a királyi tanácsban.¹¹¹ A két vicebán közül Batthyány lehetett Ernuszt helyettese, hiszen korábban várnagyként működött. 1507-ben a királyi tanácsba választott köznemesi assessor, 1518–1520 között pedig alországbíró volt.¹¹² Az viszont érdekes, hogy a másik vicebán, Csavlovith Pál — mint látni fogjuk — Ernuszt bán perbeli ellenfelének, Gyulai Jánosnak volt a sógora. 1518-ban Fejér megye országgyűlési követeként jelent meg a tolnai országgyűlésen,¹¹³ ugyanis a szlavón nemes felesége jussán birtokolt Fejérben. 1519-ben az országgyűlés által megválasztott követként Werbőczyvel együtt Velencében és Rómában járt.¹¹⁴ Az is jellemző Ernuszt személyére, hogy eltúrte legfontosabb ellenfele sógorát bántársa helyetteseként.

Bár Ernuszt II. János sem a nagy perben, sem a politikában nem tanúsított ügyességet, ez nem mondható el házasságairól. Minden házassága növelte hatalmát, rokonságát és így befolyási körét. (Az már más kérdés, hogy ezzel nem tudott megfelelően bánni.) Első feleségére, Pálóci Annára, Imre királyi pohárnok, majd lovászmester és Rozgonyi Dorottya leányára 1494. június 7-ről maradt fenn adat.¹¹⁵ Az apa Pálóci Máté nádor fia János ajtonállómester¹¹⁶ gyermeke volt,¹¹⁷ Rozgonyi Dorottya pedig id. Osvát székelyispán leánya (a Rozgonyiak ifjabb ágából).¹¹⁸ Elég pontosan meghatározható Ernuszt II. János és Pálóci Anna házasságkötése, ugyanis Annát 1492-ben még puella-nak, leánynak nevezték,¹¹⁹ két évvel később pedig már János úr felesége. Ez a házasság anyagi haszonnal is járt Ernuszt számára. 1495-ben Külső-Szolnok, Nógrád, Ung, Bereg, Zemplén, Borsod, Heves, Gömör megyékben összesen 556,5 forint adót nem fizetett be Ernuszt János, ami legalább ugyanannyi jobbágy háztartást jelent. Mivel a megyék egy részében birtokosok voltak a Pálóciak, valószínű, hogy az adóval adós maradt birtokok, felesége révén, esetleg ki nem fizetett leánynegyed helyetti zálogként kerültek Ernuszt kezére.¹²⁰

A második házasság sem mondható rossznak: új neje Sagan Margit hercegnő, János, a sziléziai Sagan és Glogau hercege leánya lett, akinek apjával szemben Mátyás király 1488–1489-ben az ún. glogau háborút folytatta. János herceg négy leánya közül három az akkor münsterbergi herceg címet viselő Podjebrád-fiúkhoz, Margit pedig Alsólendvai Bánfi Miklóshoz ment hozzá.¹²¹ Sagan Margit 1484-ben lett felesége Bánfinak,¹²² aki akkor pozsonyi ispán volt, majd ajtonállómesterként 1500-ban halt meg.¹²³

¹¹¹ 1499. május 5. és 1500. május 15. A tanácsulésekre: *Kubinyi*, Bárók i. m. 200.

¹¹² *Kovachich*, Supplementum i. m. II. k. 343. – *Bónis*, Jogtudó értelmiség i. m. 358.

¹¹³ *Szabó Dezső*, A magyar országgyűlések története II. Lajos korában, Bp. 1909, 133.

¹¹⁴ *Kubinyi*, Főpapok i. m. 134. – *Uő*. István Werbőczy i. m. 569.

¹¹⁵ Dl. 88 789.

¹¹⁶ *Engel*, Magyarország világi i. m. II. k. 185.

¹¹⁷ *Zichy Okmánytár* X. k. 87.

¹¹⁸ Dl. 88 867. – *Kubinyi*, Bárók i. m. 212.

¹¹⁹ Dl. 88 762.

¹²⁰ *Engel*, Geschichte i. m. I. k. 131, 132, 134, 137, 138, 139, 141.

¹²¹ *Tóth Zoltán*, Mátyás király idegen zsoldosserege (a Fekete Sereg), Bp. 1925, 265–305. – A lányokra és férjeikre uo. 267. – A Podjebrád-genealógia: *Jörg K. Hoensch*, Matthias Corvinus. Diplomata, Feldherr und Mäzen, Graz, Wien, Köln 1998, 330.

¹²² Engel Pál szíves közlése.

¹²³ *Kubinyi*, Bárók i. m. 203.

Ernusz II. János tehát egy külföldi hercegi házból származó özvegyasszonyt vett el, aki először 1502-ben fordult elő feleségként.¹²⁴ A házasság előkelősége ellenére nem növelte lényegesen az új férj hazai rokoni kapcsolatait, viszont sógorai, a münsterbergi hercegek nagy befolyással rendelkeztek Csehországban, és II. Ulászló udvarában is.¹²⁵ Ernuszt számára még fontosabb lehetett, hogy második házasságával ő lett Bánfi Miklós kiskorú fiának, Jánosnak — aki majd később Szapolyai János király idején Magyarország nádora lett — a gyámja. Bánfi János 1503. november 10-én egy oklevél szerint még csak 12 éves volt, azaz 1491 táján születhetett.¹²⁶ Így a mostohaapa rendelkezhetett a Bánfiak verőcei ágának hatalmas birtokaival. Ennek lett a következménye a már fenn idézett esete a verőcei iskolamesterrel, vagy az, hogy 1504-ben Verőce és Szaplonca oppidumok lakóit az ő jobbágyainak nevezték.¹²⁷

Bánfi János 1507. május 17-én a csázmai káptalan előtt nyugtatta anyját, Margitot, Ernuszt János feleségét, hogy birtokait visszaadta.¹²⁸ Bánfi ekkor lett 16 éves, azaz átvehette javait. Ez különben az utolsó adatom, ami a hercegnőt még biztosan életben levőnek említi. A teljes rendelkezést azonban úgy látszik még mindig nem kapta meg birtokai felett a fiú, ugyanis csak 1513. május 3-án nyugtatta mostohaapját, Ernusztot, hogy az visszaadta javait.¹²⁹ Ekkor Bánfi már királyi cubicularius, azaz kamarás volt. A Verőce megyei örökös ispáni címet azonban már 1507-ben, és természetesen 1513-ban is használta. Ernuszt tehát közel másfél évtizedig házassága révén többé-kevésbé rendelkezett a szomszéd nagybirtokos vagyonával is.

Sagani Margit pontos halálzási időpontját sajnos nem tudjuk, csak azt, hogy 1507 után, és valószínűleg 1513 előtt hunyt el. János úr azonban folytatta házassági stratégiáját, és harmadszor is megnősült, újra egy özvegyt véve el feleségül. Ez is jó parti volt. Az új feleség Guti Ország Borbála lett, aki Ország László királyi lovászmester és Maróti Magdolna leánya, Ország Mihály nádor unokája, Bélteki Drágfi György özvegye volt.¹³⁰ Arra, hogy Borbála asszony Drágfi felesége volt, csak egy 1521. május 14-i oklevelet ismerek, ez egyébként a második adatom, amely Ernuszt feleségének mondja. Ernusztné ugyanis perelte volt sógorát, Drágfi Jánost a néhai férje után neki járó hitbér, jegyajándék és ingóságok ügyében. Az ügy valószínűleg hosszú ideig tartott, majd a felek Werbőczy személynök döntőbírósa elé bocsátották, végül fogott bírák közbejöttével egyeztek ki. Drágfi János kötelezte magát 1600 forint és egy násfa kifizetésére.¹³¹

¹²⁴ Dl. 21 105.

¹²⁵ *Josef Macek*, *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*, 2, Praha 1994, 11–25.

¹²⁶ Dl. 21 224.

¹²⁷ *Isprave 4. (1961) 3732. sz.* – Szaploncát különben Bánfi Miklós (és öccse, Jakab), eladta 15 000 forintért feleségének, Margitnak, ehhez Mátyás királyi consensusát adta 1486. február 3-án. Dl. 33 443.

¹²⁸ *Isprave 4. (1961) 3845. sz.*

¹²⁹ Uo. 4095. sz.

¹³⁰ Az apára és nagyapára: *Kubinyi*, *Bárók i. m.* 206. – Ország László Mihály nevű fia: ld. pl. Dl. 59 619. – Borbála, Ernuszt János felesége, mint László leánya: *Borsa Iván*, *A Balassa család levéltára 1193–1526*, (A Magyar Országos levéltár Kiadványai II/18. k.) Bp. 1990, 554, 572. sz.

¹³¹ Df. 232 564.

Borbálára az első adat 1510-ből származik,¹³² de mivel apja, Ország László, 1492-ben meghalt,¹³³ és Dorottya nevű húga fiatalabb volt nála,¹³⁴ legkésőbb 1490-ben születhetett. Legidősebb bátyja, Zsigmond 1499 táján 18 éves lehetett,¹³⁵ így — amennyiben legidősebb lányként megelőzte volna korban testvéreit, legkorábban 1480-ban jöhetett a világra. Első férjével, Drágyfi Györggyel kötött házasságából születhetett György fia, Zsigmond, aki egy 1508-i oklevélben fordul elő apjával és nagybátyjával, Jánossal.¹³⁶ Két hónap múlva, 1508. szeptember 20-án még életben van.¹³⁷ György legkésőbb 1513-ban már biztosan nem él, akkor öccse, János szerepel már egyedül.¹³⁸ Sajnos, a Borbálát említő 1510-es oklevél nem adja meg a férj nevét, így az Ernusztal kötött második házassága idejét nem tudjuk meghatározni.

Egy 1527. február 13-i oklevél említi Ernuszt János feleségét, Guti Ország Magdolnát, ami nyilván elírás Borbála helyett.¹³⁹ Életben lehetett még 1528. szeptember 10-én is, ekkor ugyanis szó van Ernuszt feleségéről.¹⁴⁰ Így csak azt állíthatjuk, hogy házassága Ernuszt Jánossal 1509 és 1520 között történhetett, az Ernuszt fiaira vonatkozó adatok alapján azonban inkább a 10-es évek második felében. Amennyiben Drágyfi Zsigmond az ő fia volt, az nagyon korán, még 1513 előtt távozhatott az élők sorából.

Az Ország Borbálával kötött házasság igen befolyásos rokonsághoz juttatta Ernuszt Jánost. Felesége öt bátyja közül a legidősebb, Zsigmond, 1499–1502 közt többször vett részt a királyi tanács ülésein, 1506-ban azonban már nem élt. Ekkor Mihály nevű öccse a családfő. Ő a tanácsban 1502–1511 közt mutatható ki.¹⁴¹ Még 1530-ban is életben van,¹⁴² viszont élete utolsó évtizedében gyakorlatilag nem fordul elő a politikai életben, talán beteg lehetett. A következő testvér Ferenc volt. 1515-ben részt vett a bécsi csúcstalálkozón, ugyanabban az évben rövid ideig nándorfehérvári báni tiszteletet viselt. Volt királyi kamarás is.¹⁴³ Részt vett öccsével, Imrével együtt az 1518. évi Szent György-napi országgyűlés után azon a tanácskozáson, amelyen a tágabb királyi tanács utoljára kísérelt meg a köznemesség nélkül törvényt hozni,¹⁴⁴ majd másik öccse, János szerémi püspök társaságában

¹³² *Borsa*, Balassa i. m. 495. sz.

¹³³ Addig volt ugyanis lovászmester: *Kubinyi*, Bárók i. m. 206.

¹³⁴ *Borsa*, Balassa i. m. 495, 554. sz.

¹³⁵ *Kubinyi András*, Egy késő középkori főrangú hölgy végrendekezésének tanulságai, in: *Történelmi Szemle* 39. (1997) 407.

¹³⁶ *Jakó Zsigmond*, A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556), II. k. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/17. k.) Bp. 1990, 3468. sz.

¹³⁷ Uo. 3475. sz.

¹³⁸ *DI*. 82 368.

¹³⁹ A zalavári és kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárának oklevélregesztái 1527–1541, szerk. Bilkei Irén, (*Zalai Gyűjtemény* 47.) Zalaegerszeg 1994, 19. 1. sz.

¹⁴⁰ Uo. 35. 34. sz.

¹⁴¹ *Kubinyi*, Bárók i. m. 206. – *LEO* 6, 3.

¹⁴² 1530. február 2-án fia, László, apja Mihály nevében is, hűségesküt tesz Ferdinándnak. *Kovachich*, Supplementum i. m. III. k. Budaë 1801, 425.

¹⁴³ *Kubinyi*, Bárók i. m. 206. – *Fögel József*, II. Lajos udvartartása 1516–1526, Bp. 1917, 51. 4. j.

¹⁴⁴ *Szabó Dezső* i. m. 181–184, 232. – 1517-ben hetedmagával (három főpap és négy báró) együtt ítélkezik a királyi tanácsban Ország Ferencsel együtt rokona, Perényi Imre nádor, sógora, Korlátkóvi Péter udvarmester és volt sógora, Drágyfi János. A négy báró tehát egymás rokona. *Kóta Péter*,

a főpapok és főurak 1522. augusztus 22-én megkötött ligájában.¹⁴⁵ Az ország főrendjeinek 1525. május 22-i szövetséglevelében ugyancsak ott találjuk az urak közt, többek közt sógorával, Korlátkövi Péter udvarmesterrel, Bánfi Jánossal, Ernuszt mostohafiával, öccsével, Ország Imre kamarásmesterrel és Ernuszt (Hampó) Ferencsel, János fiával együtt.¹⁴⁶ Brodarics szerint kamarásmesterként esett el a mohácsi csatában,¹⁴⁷ noha a kamarásmester tudtunkkal öccse, Imre volt. A következő testvér, János, szerémi, majd váci püspök, 1505–1536 közt fordul elő főpapként.¹⁴⁸ A legifjabb fiú, Imre, 1517-ben jutott be kamarásmesterként az „igazi bárók” közé, politikai szerepléséről már volt szó, túlélte Mohácsot.¹⁴⁹

Jelentős politikai súllyal rendelkeztek felesége sógorai is. Ország Katalin férje Kanizsai János volt,¹⁵⁰ aki az oklevélben mint az Inn melletti Neuburg grófja és császári főkapitány szerepel. (Ugyanis áttelepült Ausztriába.) Az 1498:22. t. c. a bandériumtartásra kötelezett bárók közt sorolja fel. A harmadik nővér, Ország Dorottya Korlátkövi Péter királyi udvarmesterhez ment hozzá.¹⁵¹ Korlátkövi 1515-től a mohácsi csatában bekövetkezett haláláig töltötte be a nagy befolyású udvarmesteri tisztet.¹⁵²

Ország Borbála és testvérei anyjuk, Maróti Magdolna révén Újlaki Miklós boszniai király dédunokái voltak, így rokonságban álltak Újlaki Lőrinc herceggel és Perényi Imre nádorral (Miklós király unokája). Ennek testvérével, Balassa Ferencnével és fiaival, Perényi Ferenc váradi püspökkel és Péter temesi ispánnal, Lőrinc herceg 1524. évi halála után — sikertelenül — igényt emeltek az Újlaki-vagyonra.¹⁵³ Ernuszt tehát harmadik felesége kezével atyafiságba került a legelőkelőbb arisztokrata családokkal, amelyek tagjai benn ültek a királyi tanácsban. Ez tökéletesen igazolja Gyulaiék 1518-as pápához intézett fellebbezésének vádját, miszerint Magyarországon vele szemben nem remélhetnek igazságszó ítéletet.

Ernuszt II. János élete utolsó éveiben gyakorlatilag kivonta magát a politikából, és szinte kizárólag birtokügyeivel foglalkozott. 1518-ban ugyan részt vett a bácsi országgyűlésen, tudjuk, hogy október 16-án itt kötötte le kaproncai uradalmát 4000 forintért feleségének (Ország) Borbálának.¹⁵⁴ Az országos ügyek iránt tanúsított közömbösségét jól jelzi, hogy 1519. augusztus 29-én II. Lajos már

Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526, (Vas megyei levéltári füzetek 8.) Szombathely 1997, 211. 646. sz.

¹⁴⁵ Szabó Dezső i. m. 181–184.

¹⁴⁶ Uo. 203–204.

¹⁴⁷ *Stephanus Brodericus, De conflictu Hungarorum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, ed. Petrus Kulcsár, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova, Tom. VI.) Bp. 1985, 56.

¹⁴⁸ *Fügedi Erik, A XV. századi magyar püspökök*, in: *Történelmi Szemle* 8. (1965) 489.

¹⁴⁹ *Főgel, II. Lajos* i. m. 50. – *Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából*, szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János, I. k. Bp. 1902, 296.

¹⁵⁰ *Dl.* 89 112. (1517)

¹⁵¹ *Borsa*, Balassa i. m. 495, 550 (tévesen Magdolnának írva) 554, 572. sz.

¹⁵² *Kubinyi, Bárók* i. m. 205. – *Főgel, II. Lajos* i. m. 49.

¹⁵³ *Borsa*, Balassa i. m. 480–481, 489, 495, 550, 554, 572, 574. sz. – *Újlaki Lőrinc herceg országbíró 1518–1524: Főgel, II. Lajos* i. m. 35. – *Perényi nádor (1504–1519) és fiai: uo.* 32. – *Balassára: Hermann Zsuzsanna*, Miképp került Divény vára a Balassák kezére? *Levéltári Közlemények* 63. (1992) 64.

¹⁵⁴ *Isprave* 5 (1964) 4334. sz.

harmadszor szólítja fel, hogy csapatait küldje Jajca védelmére Pakosi János országos kincstartóhoz.¹⁵⁵ Főként birtokügyeiről és hatalmaskodásairól maradtak fenn oklevelek.¹⁵⁶ Úgy látszik, hogy a királyi udvarban időközben felnőtt legidősebb fia, Ferenc helyettesítette, ugyanis birtokait már 1520. november 29-én felmentik „Hampó” Ferenc úr királyi kamarás szolgálataira tekintettel a királyi adó alól.¹⁵⁷ János úr azonban nem engedte át ezeket fiának, hanem maga tartotta kezében. Erre utal fia, Ferenc 1526. április 15-én kelt házassági szerződése is, amely szerint a fiú még csak remélte, hogy János úr valamit átenged számára, azt azonban még nem tette meg.¹⁵⁸

Az uralkodó mind 1525-ben a jajcai hadjáratra, mind 1526-ban a mohácsi csatával záruló mozgósításra Ernuszt Jánost is arra utasította, hogy csapataival felvonuljon.¹⁵⁹ 1526-ban II. János kétség kívül elküldte a csapatait. Augusztus 10-én ugyanis azon a címen, hogy csapatokat kell kiállítania a török ellen, valamint fia „luxuriöse” megrendezett esküvője miatt 4000 forintot vett kölcsön feleségétől, Guti Ország Borbálától, Drágfi György özvegyétől, és ezért a kaproncai és a sztrigói uradalmat kötötte le neki.¹⁶⁰ Mint láttuk, Kaproncát egyszer már ugyanezért az összegért elzálogosította feleségének. Elképzelhető, hogy a valóságban egyik esetben sem kapott pénzt a nejétől, az egésznek csak az volt a célja, hogy halála esetén biztosítsa felesége jövőjét. Az viszont már biztosan felesége pénzére vonatkozik, amikor 1526. július 22-én Batthyány Ferenc horvát bán 450 magyar aranyforintot és 550 forintot régi (azaz jó) pénzben vett Ernuszt Jánosné Ország Borbálától kölcsön, azzal, hogy azt 1527. január 14-ig megadja.¹⁶¹ Úgy tűnik, hogy Borbála asszony — nyilván férje idős kora miatt — egyre nagyobb szerepet kezdett játszani.

A mohácsi csata után különös helyzet állott elő. Ernuszt Ferenc elesett, testvérei még kiskorúak voltak, így a hatalmas Ernuszt vagyonnal járó politikai szerepet újra az apának, II. Jánosnak kellett, nyilvánvalóan feleségével együtt, átvennie. János úr rossz lóra tett. Talán egykori mostohafia, Bánfi János hatására, aki a Szapolyai-párt egyik oszlopa lett, ő is János király pártjára állott. Frangepán Kristóf gróf, János király horvát-szlavóniai főparancsnoka 1527. július 31-én panasolta, hogy csak Hampó úr (azaz Ernuszt János) küldött neki csapatokat, velük együtt érkezett Kelecsényi Pál (volt szlavón vicebán).¹⁶² Frangepán varasdi eleste után a Ferdinánd-párti Batthyány Ferenc 1527. október 5-én azt írta feleségének, hogy meg fogja büntetni Tahi Jánost, Hampó Jánost és Bánfi Jánost, és a király

¹⁵⁵ *Thallóczy Lajos – Horváth Sándor*; Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527, (Monumenta Hungariae Historica I/40. k. = Magyarország melléktartományainak oklevéltára IV. k.), Bp. 1915, 284–285.

¹⁵⁶ 1520: *Isprave* 5 (1964) 4400. sz. – 1522: uo. 4497. sz. – 1523: uo. 4458, 4575. sz. – 1524: uo. 4595. sz. – 1526: uo. 4683. sz.

¹⁵⁷ *Dl.* 104 393.

¹⁵⁸ *Dl.* 24 279.

¹⁵⁹ *Fraknoi Vilmos*, II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12. – július 16. In: *Magyar Történelmi Tár* 22. (1877) 137. – *Dl.* 24 405.

¹⁶⁰ *Isprave* 5 (1964) 4714. sz.

¹⁶¹ *Uo.* 4711. sz.

¹⁶² A horvát véghelyek oklevéltára, I. k. 1490–1527, szerk. Thallóczy Lajos és Hodinka Antal, (Monumenta Hungariae Historica I/31. k. = Magyarország melléktartományainak oklevéltára I. k.) Bp. 1903, 701.

is meg akarja őket büntetni.¹⁶³ Ernuszt azonban 1527. november 5-én székesfehérvári koronázása alkalmából letette Ferdinánd királynak a hűségesküt.¹⁶⁴ Úgy látszik, politikai hibáját nyilvános szerepléssel kívánta kijavítani.

Batthyány ellentéte Ernusztal nyilvánvalóan összefügg az 1526-os kölcsönfelvétellel. 1527. február 13-án Ország Borbála zálog címén beiktattatta magát Batthyány Zala megyei Torony és más falvai birtokába.¹⁶⁵ 1528. szeptember 10-én Ernuszt, fiai Farkas és Gáspár, és felesége nevében egy birtokbaiktatásnál történt ellentmondás.¹⁶⁶ Ugyanez év november 20-án az említett Torony ügyében együtt idézték meg Ernuszt Jánost és Batthyányt.¹⁶⁷ Ez az előttem ismert utolsó adat, amely II. Jánost még életben valónak említi. Ekkor 64 éves lehetett.

Ernuszt II. Jánosnak négy fiáról tudunk, az első kettő esetében azonban nem állapítható meg, hogy melyik feleségétől születtek. Ferenc és öccse, III. János 1515. október 6-án fordulnak elő először a forrásokban, apjuknak a Fugger-Thurzó társasággal kötött bányabérleti szerződésében.¹⁶⁸ Mint fentebb láttuk, Ferenc 1520 őszén már királyi kamarás, aki el tudta intézni birtokai adófelmentését.¹⁶⁹ Lehetett épp úgy Pálóci Anna fia, (ekkor legfeljebb 26 évét tölthette be 1520-ban) mint Sagni Margité (ez esetben 18 évesnek vehetjük). III. János esetében még a harmadik feleséget, Ország Borbálát sem zárhatjuk ki anyaként. Ferenc a jelek szerint apjánál mozgékonyabb, aktívabb személy volt, királyi cubiculariusként, azaz kamarásként az udvari nemesség tekintélyes tagjának számított. 1525. április 7-én kamarási fizetése fejében „úrnak” nevezve 50 forintot kapott a kincstárból, ami mutatja, hogy a bárókhoz számították.¹⁷⁰ Nősülésre 1526-ban adta a fejét — maga Mária királyné hívta meg Batthyány Ferenc horvát bánt Ernuszt Ferencnek Ungnad Erzsébettel Budán tartandó esküvőjére.¹⁷¹ Ernuszt Ferenc németnyelvű kötelezvénye április 15-én kelt. Ebből, amelyet a völegényen kívül maga a király és a királyné is aláírt, kiderült, hogy Elisabet Ungnad „Freyherrin zu Soneckh” a királyné udvarhölgye („Chamer Junckfraw”), anyja, Margret, a királyné főudvarmesternője („obriste Hoffmaystarin”), testvérei pedig Hans és Andres. A menyasszony hozományát 7500 magyar és 3000 római, azaz nyilván rajnai arany forintban szabták meg.¹⁷²

Ez a házasság fényes politikai pályát biztosított volna Ferenc úrnak, hogyha nem szólt volna bele a török háború. Az Ungnad-család a Habsburgok bizalmasának számított. Az anyós — Margaretha Lochner von Liebenfels — a királyné udvartartását irányította, Hans nevű sógora szerezte a családnak 1522-ben a birodalmi báróságot (Reichsfreiherr), és a későbbi időben mind Ausztriában, mind

¹⁶³ Középkori leveleink 1541-ig, szerk. Hegedüs Attila és Papp Lajos, (Régi magyar levéltár 1.) Bp. 1991, 154.

¹⁶⁴ *Kovachich*, Supplementum i. m. III. 125. A listán nagyon hátul van.

¹⁶⁵ A zalavári és kapornaki konventek i. m. 1. sz.

¹⁶⁶ Uo. 34. sz.

¹⁶⁷ Uo. 37. sz.

¹⁶⁸ Dl. 106 083. 328–330.

¹⁶⁹ Ld. fenn, 157. j.

¹⁷⁰ *Frahnói*, II. Lajos i. m. 132.

¹⁷¹ *Iványi Béla*, A körmendi levéltár Memorabiliái, (Körmendi Füzetek 2. sz.) Körmend 1942, 204. sz.

¹⁷² Ld. fenn, 158. j.

Magyarországon jelentős politikai és katonai szerepet játszott.¹⁷³ Testvére, Andreas, 1529–1530 között az alsó-ausztriai rendek által Salm főparancsnok mellé delegált haditanácsos, különben Batthyány Ferenc barátja volt.¹⁷⁴ A fényes külsőségek között kötött frigy azonban nem lett hosszú életű. Ferenc úr elesett a mohácsi csatában, utódai nem maradtak.¹⁷⁵ Hans Dernschwamnak ugyan törökországi útja alkalmával azt mondták, hogy Hampó Ferenc ott él,¹⁷⁶ úgyhogy elvileg fogságba is eshetett, ez azonban mégis teljesen valószínűtlen, hiszen akkor nyilván megkísérelték volna kiváltani.

1522. június 19-én a budai káptalan előtt Ernuszt II. János maga és Ferenc, Farkas és Gáspár nevű fiai nevében új bérleti szerződést kötött a besztercebányai bányákról a Thurzókkal (és az általuk képviselt Fuggerekkel).¹⁷⁷ Ebből az oklevélből nyilvánvaló, hogy az 1515-ben említett fia, III. János immár meghalt, azóta azonban két újabb fia született. Farkas és Gáspár így biztosan Guti Ország Borbála fiai lehettek. A két fiút — a meghalt Ferencről immár nem szólva — apjukkal és annak feleségével egy 1528. szeptember 10-i oklevél is említi.¹⁷⁸ Az idősebb Farkasra ez az általam ismert utolsó adat, így feltehetően hamar meghalt, a családot a legfiatalabb Gáspár vitte volna tovább.

Mint láttuk, 1536-ban Gáspár indította el újra a nagybátyja hagyatéka és meggyilkolása ügyében folytatott pert.¹⁷⁹ Ekkor feltehetően kb. tizennyolc esztendősen lehetett. 1539-ben akart nősülni, és ki is küldte esküvői meghívóit. Keglevich Péter horvát bán Anna nevű lányát vette feleségül, de a rövid házasság úgy látszik gyermektelen maradt.¹⁸⁰ Batthyány Ferenc 1540. június 27-én írt leveléből tudjuk, hogy súlyosan beteg volt. „Jsten Byzonsagom hog Nem kewanon halalat. Jnkab akarnam eltit Mert a Nekeulis kewessen wagyonk. de Jsten ellen Nem teheteünk” írt Batthyány.¹⁸¹ A levél tanulságos. A levélíró — mint láttuk — 1526 táján ugyan szembekerült az Ernuszt családdal. A Mohács előtti magyar arisztokrácia fogyása miatt azonban másként látja egykori ellenfele várható halálát. Ernuszt Gáspár valóban rövidesen meghalt, így a Csáktornyai Ernuszt-család, miután hetven évig az arisztokráciához tartozott, a harmadik generációban kihalt.

b) A Gyulai-család

Míg az Ernusztok alulról jutottak fel az ország vezetőrétegébe, fő perbeli ellenfelük, Gyulai János igen előkelő ősökkel büszkélkedhetett. A Gyulaiak ugyanis az egyik legtekintélyesebb Árpádkori úri nemzetségből, a Győr nemzetségből szár-

¹⁷³ Pálffy Géza, A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598, Győr 1999, 263–264.

¹⁷⁴ Uo. 34. – Középkori leveleink i. m. 338.

¹⁷⁵ Brodericus i. m. 56.

¹⁷⁶ Hans Dernschwam, Erdély, Besztercebánya. Törökországi útinapló, közreadja Tardy Lajos, Bp. 1984, 435.

¹⁷⁷ Wenzel, A Fuggerek i. m. 128–130.

¹⁷⁸ A zalavári és kapornaki konventek i. m. 34. sz.

¹⁷⁹ Ld. fent, 1. j.

¹⁸⁰ Középkori leveleink i. m. 446–447. A 447. 8. j. hibásan Ernuszt Ferenc fiának mondja.

¹⁸¹ Uo. 509.

maztak, amely nádorokat és más főméltóságokat adott az országnak. A nemzetség óvári ágához tartoztak, közvetlen ősük a hírhedt Óvári Konrád volt, aki a XIII. században játszott nagy szerepet. Neki Ottokár cseh királlyal fenntartott kapcsolatai miatt el kellett hagynia Moson megyét, a nemzetség ősi központját — ekkor Baranyába költözött, ahol Kéménden várat épített.¹⁸² Óvári Konrád alapította 1295-ben a Baranya megyei Gyula közelében a szentlászlói pálos kolostort,¹⁸³ amelyet a szomszédos faluról gyulainak is neveztek.¹⁸⁴

A Győr nemzetség óvári ága Óvári Konrád fia Jakab két fiánál vált ketté. Jakab fia Konrádtól a Kéméendi, Jakab fia Miklóstól a Gyulai család származott.¹⁸⁵ A Gyulai-család később tovább osztódott: a XIV. század végén élt Gyulai Mihály fia Mihály és felesége, Geszti Anna leszármazottai a Geszti nevet vették fel.¹⁸⁶ Bár mindhárom család a tekintélyesebb Baranyai nemes familiákhoz tartozott — a Gesztiék még Bodrogban is birtokosok voltak¹⁸⁷ — az osztódások következtében nem számítottak a bárói rangú nagybirtokosokhoz. A Gyulaiak — mint a nemzetség többi családja — a Győr nem címerét használták, amelynek pontos leírását épp Gyulai Jánosé alapján ismerjük. Unokája, a történetíró Istvánffy Miklós 1582-es címerbővítésénél felvette anyja, Gyulai Hedvig címerét is, ahogy azt Gyulai János és ősei használták: arany liliomot, csillaggal és félholddal, kék pajzsban.¹⁸⁸

A család pontos leszármazását nem ismerjük. A XV. század második felében legalább két águkra maradtak fenn adatok. A század első felében ismert tagjaik a környező nagybirtokosok familiárisai voltak: várnagyok vagy alispánok.¹⁸⁹ János apját, Györgyöt azonban egyelőre nem tudjuk egyikükkel sem összekötni. Györgyre az első adatom 1467. január 22-éről származik, amikor Geszti János, László és Mihály, valamint Gyulai László és György panaszt tettek, hogy a Babarcra menő ugi, permányi, belvárdi, gyulai, olaszi és tótfalusi jobbágyaiktól Bólyon jogtalanul vámot szednek.¹⁹⁰ Az adat azért érdekes, mert mutatja, hogy a Gesztiék és a Gyulaiak még mindig közösen birtokolták az ősi javaikat.

Gyulai László — a Marótiak és Újlaki Miklós familiárisa, 1450–1455 közt baranyai alispán¹⁹¹ — Frank fia volt, testvére pedig Ferenc, aki 1459-ben már nem élt.¹⁹² Talán Ferenc fia lehetett Gáspár, akit 1489-ben említettek.¹⁹³ Bonyolítja a helyzetet, hogy 1486-ban és 1503-ban egy Frank fia Gáspárt is említenek,

¹⁸² *Karácsonyi János*, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, Bp. 1995, (reprint), 547–554. – *Engel Magyarország világi i. m. I. k. 339.*

¹⁸³ *Gregorius Gyöngyösi*, *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremitaie*, ed. Franciscus Hervay, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Ser. nova, Tom XI.) Bp. 1988, 52.

¹⁸⁴ *Documenta Artis Paulinorum II*, (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XIII.), Bp. 1976, 404–407.

¹⁸⁵ *Engel*, *Magyarország világi i. m. II. k. 93, 127.*

¹⁸⁶ *Uo. II. k. 85.*

¹⁸⁷ *Csánki i. m. II. k. 546–547, 550.*

¹⁸⁸ *Csoma József*, *Magyar nemzetségi czimerek*, in: *Karácsonyi i. m. 1228.*

¹⁸⁹ *Engel*, *Magyarország világi i. m. II. k. 91.*

¹⁹⁰ *Df. 260 099.*

¹⁹¹ *Engel*, *Magyarország világi i. m. II. k. 91.*

¹⁹² *Zichy Okmánytár X. k. 55–60, 302–309.*

¹⁹³ *Uo. XI. k. 507. 1469-ben is említik: uo.*

akinek néhai testvére László volt.¹⁹⁴ Ferencet nevezhették Franknak is, de lehet egy egészen más személy is. Azt sem tudjuk, hogy az a Frank, akinek László volt a fia, ki volt. 1417-ben ugyanis néhai Franknak két fiát, Pétert és Ferencet említik.¹⁹⁵ Ugyanabban az évben szerepel Gyulai Pat fia Kelemen és Mihály fia László, aki biztosan nem azonos Frank fiával.¹⁹⁶ A Gyulaiak ezen ágával semmit nem tudunk tehát kezdeni, Györgyöt pedig nem tudjuk elhelyezni a családfán, feltehetően Frank fia László közeli rokona volt.

Geszti János és László viszont Gyulai Mihály fia László fiai voltak, és Újlaki Miklós szolgálatában álltak. János 1456-ban nándorfehérvári kapitány volt, 1464-ben Bács, 1466–1468-ban Bodrog megyei alispánként, 1473-ban pedig szlavóniai vicebáncként szolgálta Újlakit.¹⁹⁷ A harmadik testvér, Mihály, Mátyás király kamaramestereként működött. Sajnos, nem tudjuk, hogy ennek a csak a nagy király első másfél évtizedében kimutatható tisztségnek mi volt a feladata. Relátor lehetett a kancelláriában, Geszti Mihály pedig kamaramesterként a Mátyásnak hűséget fogadó urak között foglalt helyet 1459. február 10-én, mégpedig előkelő helyen: 36 világi úr között kilencedikként. (A másolatban fennmaradt oklevél tévesen udvarmesternek írta.)¹⁹⁸

A Gyulai-Geszti atyafiság e szerint befolyásosnak számított. Gyulai György ugyanazon 1467. évben, május 18-án, Janus Pannonius familiárisaként szerepel: ura felmenti pécsi, Horvát utcai telkét a püspöknek járó adók alól.¹⁹⁹ A Györgyre vonatkozó következő adatban fia János már felnőtt férfiként fordul elő. 1480. június 2-án ugyanis Gyulai György fia János diák a saját, valamint apja György, testvérei Péter, Gergely, Mihály és György, továbbá az atyai rokonsághoz tartozó Gáspár, Ferenc és Bernardin nevében visszavonja a Kéméndi Péternek adott ügyvédi megbízást, mivel ellenük dolgozott.²⁰⁰ Itt megint megtaláljuk a közeli rokonnok közt Gáspárt és Ferencet. Az adatból különben nyilvánvaló, hogy Gyulai György öt fia között János volt a legidősebb, akit itt deáknak neveztek. (Később nem.) Feltételezhető tehát, hogy az alsóbb egyházi rendeket felvett klerikus volt, akit később nem szenteltek pappá.²⁰¹ A család feje természetesen az apa, György maradt. A következő, 1481-es évben, a siklói várnagy igazolta, hogy Gyulai György, Gáspár és Ferenc, valamint Geszti Ferenc olaszi, hassági, hedrehi, ellendi, „CepCwth”-i, belvárdi, permányi, palkonyai, balogdi, petrei, „Ermenz”-i (?), nánai, esztyéni, szentmártoni, kasádi, sári, szemeli (?), gyulai, ugi és gereci jobbágysai a vár vadaskert-

¹⁹⁴ Uo. XI. k. 444, X. k. 60.

¹⁹⁵ Zsigmondkori Oklevéltár (a továbbiakban ZSO), VI. k. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván, (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/32. k.) Bp. 1999, 1270. sz.

¹⁹⁶ Uo. 147. sz. Ó a Gesztiék öse.

¹⁹⁷ Engel, Magyarország világi i. m. II. k. 85. – *Kubinyi András*, A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi magyar világi nagybirtok hatalmi politikájához), in: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. (1973) 42. 182. j.

¹⁹⁸ Uo. valamint: *Szilágyi Loránd*, A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526, Bp. 1930, 51, 74. 252, 256. j. – Az 1459-es oklevél: Dl. 15316, 15318.

¹⁹⁹ Df. 260 103.

²⁰⁰ Df. 260 128.

²⁰¹ *Kubinyi*, István Werbőczy i. m. 560.

jéhez elvégezték a munkát.²⁰² Úgy látszik tehát, hogy a Siklós közelében lakó jobbágyok várépítési robottal tartoztak a várnak, az más kérdés, hogy ezt vadaskert készítésre használták fel. E szerint a Gyulai-Gesztzi atyafiság legalább húsz faluban volt birtokos, a vagyon azonban több ág között oszlott meg, Gyulai Györgyre és öt fiára így legfeljebb egy negyedrészt jutott.

Gyulai György és fiai 1489. szeptember 9-én fordulnak elő megint az oklevelekben. Ekkor Rozsályi Kun Jakab pécsi várnagy — különben Ernuszt Zsigmondé! — 200 aranyforintért eladta a „Drakulaházának” nevezett pécsi házát Gyulai Györgynek és fiainak, Jánosnak, Gergelynek és Mihálynak. A ház egykor a mondabeli Drakula vajdáé, azaz Vlad Ţepeş havasalföldi fejedelemé, és feleségéé, Jusztináé volt.²⁰³ Mivel Drakula állítólag Mátyás egy rokonát vette el feleségül,²⁰⁴ ez feltehetően Horogszegi Szilágyi Jusztina lehetett, akinek első férje Szentmiklósi Pongrác Vencel 1474 táján halt meg, 1479-ben pedig Suki Pál felesége,²⁰⁵ így közben lehetett az 1476-ban meghalt vajdáé is. A pécsi házvétel alkalmából kiderül, hogy Gyulai György öt fia közül Péter és György időközben már meghalt.

Gyulai János igazi karrierje Mátyás halála után kezdődött. Nem tudni, mikor állt Corvin János szolgálatába, de a kapcsolat nyilván onnan eredt, hogy Mátyás 1482-ben fiának adományozta Siklós várát,²⁰⁶ amely — mint láttuk — a Gyulai-Gesztzi atyafiság birtokai mellett feküdt. A királyfi Szlavóniában is birtokos volt, így talán nem véletlen, hogy Gyulai János 1490. július 11-én megvásárolta a Litvai Horváth-családtól Kustyeróc kastélyt és uradalmát.²⁰⁷ Jó familiárisi tisztségben kellett lennie, hogy erre volt pénze. Az új szerzeménnyel azonban a zűrzavaros időben bajok voltak. Gyulai 1491 tavaszán állítólag Both Andrászt kérte meg, hogy legyen protektora Kustyerócnak, ezt kérte tőle többek közt Ernuszt Zsigmond pécsi püspök és mások is. Both Gyulai ottani várnagyának erre hivatkozva írt március 16-án, hogy mivel Bocskai Péter is kérte magának a protekciót a kastélyra, dobja ki Bocskai emberét.²⁰⁸ Bocskai úgy látszik, már ekkor meg akarta vásárolni, és ezért Batthyány Benedekkel küldött Gyulainak 400 forintot, és azt írta neki augusztus 8-án, hogy Lábatlani (azaz Both) András kustyeróci tartozékokat pusztít.²⁰⁹ Az eredmény: 1492. március 8-án Gyulai János testvérei, Gergely és Mihály terhét is felvállalva, 1200 forintért eladta a kustyeróci uradalmat Razina-kereszturi Bocskai Péternek.²¹⁰ A Bocskaival való kapcsolat különösen érdekes, ő volt ugyanis a szlavón nemesség egyik legtekintélyesebb képviselője. Eredetileg Ernuszt I. János vicebánja volt, sőt ura halála után 1476-ban rövid ideig a báni méltó-

²⁰² Df. 260 131.

²⁰³ Df. 260 135.

²⁰⁴ *Bonfini* i. m. III. k. Lipsiae 1937, 243. – Egy orosz krónika is Mátyás „testvérével” házassítja össze Drakulát. *Sz. Farkas Jenő*, *Drakula vajda históriája*, Bp. 1989, 80. Ez különben azt mondja, hogy a fogságban levő vajdához adta Mátyás rokonát, és ezért engedte szabadon.

²⁰⁵ *Csánki* i. m. V. k. Bp. 1913, 468, 581–582, 669, 767–768. – Pongrác Vencel különben többnyire László néven szerepel.

²⁰⁶ *Engel*, *Magyarország világi i. m. I. k. 306.*

²⁰⁷ *Dl. 33 360.* – *Koppány Tibor*, *A középkori Magyarország kastélyai, Művészettörténeti Füzetek 26.* Bp. 1999, 170–171.

²⁰⁸ Df. 260 515.

²⁰⁹ Df. 260 514.

²¹⁰ Df. 260 140.

ságot is betöltötte. Utána Egervári Lászlónak, majd 1490-ig Geréb Mátyásnak, 1500–1501-ben pedig Corvin Jánosnak a helyetteseként működött.²¹¹ Batthyány Benedekkel már találkoztunk a per leírásánál, akkor is kapcsolatban állt a Gyulaiakkal.

Gyulai János — amennyiben korábban valóban Corvin szolgálatában állt — közben urat változtatott, 1491. március 6-án ugyanis Nagylucsei Orbán egri püspök, a volt kincstartó hécei officialisaként találkozunk vele messze fenn, Abaúj megyében.²¹² Ura halála után visszatért, vagy akkor kezdte szolgálatát Corvinnál, éspedig mint Mátyás fiának egyik legbizalmasabb familiárisa. 1492. február 6-án ő Krapina — a szlavóniai Corvin-birtokok központja — várnagya.²¹³ János deák nem feltétlenül hűséges természetére utal, hogy a — jelek szerint titokban — más úr után nézett. Keserű István és Szentpéteri László közvetítésével Geréb Péternek ajánlkozott fel, aki ugyan Mátyás király unokatestvére volt, de mégis számos birtokot szerzett meg magának unokaöccse, Corvin János vagyonából.²¹⁴ Geréb örömmel vette Gyulai kérését, és Keserű Istvánra bízta, hogy állapodjon meg vele.²¹⁵ Úgy látszik azonban, hogy a feltételek nem elégtették ki Gyulait, így maradt Corvin szolgálatában.

A herceg azonban továbbra is megbízott ügyes familiárisában. 1493. július 31-én teljhatalmú megbízottként Perneszi Imrét és Gyulai Jánost küldte, hogy állapodjanak meg Szapolyai István nádorral, majd december 18-án mindkettőjüket bajmóci várnagynak nevezték ki.²¹⁶ Pontosán ebben az időben azonban Póki Péter Bajmócot átjátszotta a nádornak.²¹⁷ A hűtlenség miatt kivégzett Póki budai félházát 1495. június 15-én adományozta el a király.²¹⁸ A Póki elleni hűtlenségi perben játszott szerepéért 1495. július 4-én erősítette meg Corvin Gyulait a szlavóniai Dobovc birtokában.²¹⁹ A herceget a bíróság előtt 1495. februárjában ugyanis Gyulai és Alapi Boldizsár képviselte.²²⁰

Gyulai János az 1490-es évek elején tehát tekintélyes és vagyonos nemesként tűnik fel előttünk. Szinte jelzésértékű, hogy 1491. augusztus 12-én épp későbbi cinkostársa, Szerecsen Lajos kért tőle kölcsön 100 forintot,²²¹ ami egyben azt mutatja, hogy hiába tevékenykedett az ország más részében, kapcsolatai nem szakadtak meg baranyai gyökereivel. A család tekintélyét mutatja, hogy Ernuszt Zsigmond, János apja Gyulai György panaszára meghagyta bólyi tiszttartójának, hogy engedje meg egy jobbágyasszonynak, aki Gyulai egy jobbágyához ment hozzá, javai átszállítását férjéhez.²²² Azt már láttuk, hogy püspök a kustyeróci ügyben

²¹¹ *András Kubinyi*, König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn, (Studien zur Geschichte Ungarns, Bd. I.) Herne 1998, 357. 41. j.

²¹² Df. 260 137.

²¹³ Df. 260 522.

²¹⁴ *Schönherr* i. m. 204. Ő szerezte meg Munkácsot.

²¹⁵ Df. 260 523.

²¹⁶ Df. 260 142 – 260 143.

²¹⁷ *Schönherr* i. m. 202–203.

²¹⁸ Dl. 71 057.

²¹⁹ *Schönherr* i. m. 220–221.

²²⁰ Df. 260 553.

²²¹ Df. 260 139.

²²² Df. 260 502.

is kiállt Gyulai János mellett. Azt azonban nem tudjuk, hogy János 1494 elején nem váltott-e újra gazdát, és nem állt-e át Ernuszt szolgálatába. 1494. február 18-án minden esetre Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, királyi kincstartó — Kutasi András szolnoki ispán és sókamarás relatiójára — Baranya megyei alispánjainak nevezte ki Teremhegyi Bika Jánost és Gyulai Györgyöt, akiket embereinek, azaz familiárisainak nevezett.²²³ A kinevezés mögött fia kezét kereshetjük, ugyanis János ugyanaznap írt apjának Budáról, hogy a kincstartó kinevezte apját alispánnak. Egyben értesíti, hogy eladott Hampó úrnak — azaz Ernuszt II. Jánosnak — egy lovat 120 forintért — hatalmas összeg! —, amennyiben a pécsi udvarbíró kifizeti, adja át a lovat. Végül a Kutasi-kapcsolat is kiderül a levélből: Kutasi úr haza akarja vinni a feleségét, adjon apja két kocsit, hogy az asszonyt elszállíthassák. Kutasi is nyilván Baranyából nősült.²²⁴

Nem tudjuk egyértelműen megmagyarázni Gyulai János 1494. június 26-i levelét, amelyet Pécsről küldött apjának és testvérének. E szerint itt olyan híreket hallott, ami nagyon nem tetszik neki, ha otthon hallotta volna, nem ment volna vissza ura szolgálatába, de most már eleget kell tennie becsületének. Nem tudja — tette hozzá — hogy ura mit akar vele tenni. Mindenesetre apja vitesse összes otthon maradt ingóságait a szentlászlói kolostorba.²²⁵ Corvin ebben az időben foglalta vissza Rokonok várát a Tuz-családtól, viszont május 30-án Bakóczcal kötött egyezséget.²²⁶ Amennyiben még a herceg volt Gyulai János ura, esetleg ezek miatt akadt volna kellemetlensége, a pécsi helyszín viszont arra utalhat, hogy közben tényleg átállt Ernuszt szolgálatába. Akármelyik feltevés felel meg a valószínűségnek, János megúszta a nehézségeit, rövidesen megint Corvin szolgálatában tűnik fel.

Mint láttuk, 1495. februárjában már a herceg képviselőjében járt el. Corvin annyira megbízott Gyulaiban, hogy érte alkotmányjogi vizsály lehetőségét is vállalta. 1495. április 25-én szlavón vicebánnak nevezte ki. A kinevező oklevél szerint a bánok által gyakorolt ősi szokás szerint csak Szlavónia tekintélyesebb nemesei közé tartozó familiárisaikat nevezhették ki vicebánná, most azonban a szlavón nemesek — tekintve Mátyás király és fia Szlavóniáért kifejtett tevékenységét — Corvin kérésére hozzájárultak — Gyulai kinevezéséhez.²²⁷ Ez azonban sértette a rendek érdekeit, ezért II. Ulászló 1496. december 5-én meghagyta Corvinnak, hogy ezentúl csak Szlavónia tekintélyesebb és ősi nemesi családjaiból válassza helyettesét.²²⁸ 1496. augusztus 29-én Gyulai még Bradách Istvánnal együtt vicebán volt,²²⁹ 1497. január-február fordulójától azonban már Alapi Boldizsár és Predrihói Marcinkó a vicebánok,²³⁰ azaz a királyi rendeletre Gyulaiék leváltásával

²²³ Df. 260 146. – 1497. május 6-án is alispán: Df. 260 483.

²²⁴ Df. 260 529.

²²⁵ Df. 260 530.

²²⁶ *Schönherr* i. m. 208–210.

²²⁷ *Johannes Kukuljević aliter Bassani de Sacchi*, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavonie. Privilegia et libertates regni Croatiae, Dalmatiae et Slavonie, Pars I, Zagrabiae 1862, 230. – *Isprave* 4. (1961) 3300. sz.

²²⁸ *Kukuljević* i. m. I. k. 232.

²²⁹ *Isprave* 4. (1961) 3356. sz.

²³⁰ *Mályusz Elemér*, A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban, in: *Levéltári Közlemények* 13. (1935) 259. 457–458. sz.

kapcsolatban kerülhetett sor. A herceg — ahogy gyakran előfordult — tartozott is emberének, ezért Nagytemplék várát zálogosította el neki. Mivel a zálogösszeg lassan 1490 forintra nőtt, az ennek fejében 1497. január 7-én a neki elzálogosított — és már említett — Dobovc birtokot előörökítette számára, de még így is 890 forinttal maradt adósa.²³¹

Azt nem tudjuk, hogy Corvin akart-e szabadulni Gyulaitól, a szlavón rendek kényszerítették-e ki távozását, vagy a vicebán keresett új, jövedelmezőbb beosztást. Ezt meg is találta Ernuszt Zsigmondnál, aki mint láttuk, valószínűleg rövid ideig korábban is ura volt. Egy 1499. július 30-i oklevél szerint Gyulai János már három évvel azelőtt baranyai alispán volt.²³² Itt nyilván az emlékezet hibájáról van szó: 1496 közepén még Corvin vicebánja volt, viszont az adatból arra mégis következtethetünk, hogy Szlavóniából való távozása után nyomban a pécsi püspök (és baranyai ispán) szolgálatába állt. 1498, 1499 és 1501-ből vannak alispánságára adataink: az első és az utolsó évben kimutathatóan későbbi büntársa, Szerecsen Lajos volt a társa.²³³ Ezzel együtt ő volt a pécsi várnagy is. Az adat tanulságos. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök és Gyulai János pécsi várnagy ugyanis a pécsi aranyos bazilikának adták a Csobánkahegy nevű szőlőhegyet, amelyet Szerecsen Lajos adott nekik.²³⁴

Gyulai azonban nem felejtkezett meg a birtokszerzésről sem. Corvin János 1501. augusztus 8-án hozzájárult, hogy a pécsi püspök a hercegtől 4000 forintért zálogban levő Varasd megyei vinicai várát és uradalmát tovább zálogosítsa Gyulainak, majd 1502-ben újabb 1000 forinttal terhelte meg, végül 1503-ban Corvin örök adományként Gyulainak adta.²³⁵ Nem biztos azonban, hogy az oklevelek adatait szó szerint kell vennünk, hiszen Vinica már korábban Gyulai kezén volt. 1500. június 18-án ugyanis Gyulai János testvérei, János és Mihály, a Vinica vári, a dobovci kastélyi és a baranyai Harsány vári részeit elcserélték testvérükkel annak gyulai részirtokáért és 3500 forintért.²³⁶ Az azonban valószínű, hogy Vinicához valóban Ernuszt segítségével jutott hozzá. Úgy látszik, hogy addig a testvérek közösen szereztek birtokokat.

A nagy birtokszerző azonban János volt, aki a jelek szerint saját szerzeményeiből ki akarta zárni testvéreit. Ebből azonban valószínűleg nem lett semmi. Egy 1512. évi oklevél szerint ugyanis kb. hat évvel korábban újabb osztozkodásra került sor, amelyet Szerecsen Lajos — János úr büntársa — javasolt, ez azonban vizsályhoz vezetett a testvérek között. Végül Pogány Zsigmond, Alapi Boldizsár, Turóci Bernát és Batthyány Boldizsár közbejöttével kiegyeztek.²³⁷ Az egyezés

²³¹ *Schönherr* i. m. 243–244.

²³² *DI*. 82 154.

²³³ Draskovich *lt.* 61–12. (1498, Engel Pál baráti közlése). – *DI*. 82 154. (1499) – *DI*. 82 177. (1501).

²³⁴ *Koller* i. m. IV k. 511–513. (1503). Már 1500-ban is várnagy volt: *Df.* 260 155.

²³⁵ *Schönherr* i. m. 288.

²³⁶ *Ispreve* 4. (1961) 3549. sz.

²³⁷ Pogány királyi tanácsi ülnök, a másik három mind töltött be vicebánságot Szlavóniában. Pogányra: *Kubinyi*, Bárók i. m. 210. – Batthyányra: *uo.* 208. – Alapira: *Kubinyi András*, A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt, in: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából, szerk. Ruzsás Lajos, Szakály Ferenc, Bp. 1986, 62. 11. j. – *Ld.* fenn, 230. j. – Turóci

értelmében János lemond Gyuláról és tartozékairól, és 6000 forintot ad testvéreinek birtokvásárlásra, azok pedig átadják részeit Vinica és Trakostyán várakban, Dobovc kastélyban és a baranyai Harsány várban.²³⁸

Adataink arra utalnak, hogy János úr immár Szlavóniában akart terjeszkedni. Először a Varasd megyei kamenicai uradalmat kívánta megszerezni Corvin János özvegyétől, Frangepán Beatrix grófnőtől, akinek birtokcserét ajánlott fel. Támogatta ebben a pécsi püspök — ekkor már valószínűleg Szatmári —, de az özvegy hercegné még három, Kamenicával azonos értékű birtok fejében sem ment bele az üzletbe.²³⁹ Különbözik mind Vinica, mind Trakostyán, mind Kamenica és uradalma Kövendi Székely Jakabnál volt zálogban. A Corvin János és az időközben osztrák szolgálatban álló Székely között 1499-ben létrejött egyezség értelmében az utóbbi vissza volt köteles adni Vinicát (amely, mint láttuk, rövidesen Gyulai kezére került), Trakostyán és Kamenica pedig továbbra is zálogbirtoka maradt.²⁴⁰ II. Ulászló Frangepán Beatrix halála után Trakostyán és Béla várakat és uradalmait a Corvin család magszakadása miatt kamarásmesterének, Podmaniczky Jánosnak adományozta (1510. április 25.)²⁴¹ Nem sokkal később, 1510. június 22-én Tatán a király újra intézkedik Trakostyánról, hozzászámítva immár a kamenicai uradalmat is. Az oklevél szerint a birtokok ekkor Gyulai János birtokában vannak, aki Corvin János (!) engedélyével azokat 3000 forintért kiváltotta Székely Jakabtól. Mivel a tényleges birtokos Podmaniczkynek is adott 700 forintot, ez lemond a javára Trakostyánról, a király pedig a trakostyáni és kamenicai uradalmakat Gyulainak, örökösének és utódainak adományozza a királyi joggal együtt. A következő évben simán lezajlott Gyulai birtokbaiktatása.²⁴²

Az ügyben vannak homályos mozzanatok. Amennyiben Kamenica Trakostyán tartozéka, ahogy arra a Gyulainak szóló adományból következtethetünk, Trakostyánt pedig már Corvin életében váltotta vissza, akkor miért próbálta megszerzését Frangepán Beatrix megakadályozni? A királyi adomány kizárólag Gyulai János és mindkét nemű leszármazottjainak szól, akkor pedig miért kellett neki testvéreit hatalmas összeggel, 6000 forinttal kielégíteni, hogy azok lemondjanak róla? Nem tudunk válaszolni. Van azonban még egy elgondolkoztató dolog. Emlékezzünk vissza: Ernuszt II. János káplánja 1510. június 16-án írt Tatáról urának a Gyulaiék elleni perrel kapcsolatban. A levél szerint Várdai Ferenc kincstartó és Podmaniczky János vállalta az ügy referálását a királynál.²⁴³ Hat nappal később, ugyanott, a király Gyulainak birtokot ad, mégpedig a Podmaniczkyval kötött egyezség alapján, aki gyakorlatilag ellenszolgáltatás nélkül kapott 700 forintot Gyulai

1494–1495 között részben Gyulai vicebántársa volt: *Isprave* 4 (1961) 3278, 3325. sz. 1502–1505 között Alapi Boldizsár vicebántársa: uo. 3642, 3779. sz.

²³⁸ Df. 260 176. (1512). – Az 1506-os egyezség (Dl. 49 539. Kőfalvi Tamás szíves közlése) valóban Szerecsen Lajos, valamint Gyulai Gáspár és Ferenc közbenjárására született. Ebben János 3500 forintot adott testvéreinek.

²³⁹ *Koller* i. m. IV. k. 507–508.

²⁴⁰ *Schönherr* i. m. 246–247.

²⁴¹ A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, közzétette Lukinich Imre, I. k. Bp. 1937, 584–586.

²⁴² *Hereditibus et posteritibus utriusque sexus universis, vagyis nőágon is (!) Uo.* 597–602. II. k. Bp. 1939, 29–33.

²⁴³ Ld. fenn, 11. j.

laitól. Vagyis a trakostyáni ügy nem lehet független az Ernuszt-hagyatéki pertől: ez után Podmaniczky úr már nyilván nem képviselte a királyi tanácsban az Ernusztok érdekeit...

Gyulai János tehát nagybirtokos lett Szlavóniában. 1507-ben a Körös megyei Dobovcon 35 füst után adózott, ugyanakkor az ottani plébánosnak 2 füstje volt. Az összeírás Vinicán és tartozékain 145 füstöt (és 1-et a plébános kezén), Trakostyán és tartozékain 115 füstöt (és 3 a plébánosnál) ad meg. Egy másik, 1507-es jegyzék szerint János úrnak Vinicán 300 liberje és nyolc szegénye is volt. Kamenica ekkor nem szerepel.²⁴⁴ Az 1517-es adójegyzék szerint Gyulai János „úrnak” Körös megyében Dubovcon (Dobove) 36, (a plébánosnak 4) füstjét írták össze. Az ugyancsak Körös megyei Jamchowcon csak egy füstje volt.²⁴⁵ A Varasd megyei vinicai birtokán és tartozékaiban 500, Trakostyánban és Kamenicán 210 füstöt találtak az adószedők.²⁴⁶ Egy másik, ugyanezen évi, de részletesebb összeírás Vinicán ugyan ugyancsak az 500, Trakostyánban és Kamenicán pedig a 210 füstöt említi, de az utóbbi kettőnél még 15 „libert” és zsellért is megad.²⁴⁷ A vinicai 500 füst — még ha a külön felvett liberekkel és zsellérekkel is számolunk — nyilvánvalóan túl sok. Sajnos, a következő adójegyzék, amely említi Vinicát, csak 1543-ból való, ekkor 97 forintot fizetett, de nem tudjuk, hogy mi volt az adóalap.²⁴⁸ Az azonban nyilvánvaló, hogy János „úrnak” legalább 400–450 jobbágy engedelmességet Szlavóniában. 1520-ban már Gyulai János özvegye jobbágyságait írták össze Dobovcon.²⁴⁹

Mint láttuk, közben Gyulai otthagyta Corvint, bár szlavóniai terjeszkedéséről nem mondott le. Itt kell megjegyezni, hogy történetírásunk — unokájának, Istvánffy Miklósnak nagyapja dicsőségét kiemelő meséje alapján — azt állítja, hogy Corvinnal együtt részt vett Jajca felmentésében, és a herceg őt tette meg 1501-ben a fontos végvár parancsnokának.²⁵⁰ Mivel akkor Ernuszt baranyai alispánja és pécsi várnagya volt, ez nyilvánvalóan téves. Gyulai — és ez feltűnő — nem sokkal Ernuszt halála után az új pécsi püspök, Szatmári György kancellár szolgálatába állott. 1507-ben megint ő a baranyai alispán, mégpedig rokonával, Gyulai Ferencsel együtt.²⁵¹ (Mint említettem, a család azon ágát, amelyben a Frank vagy Ferenc név gyakori, egyelőre nem tudjuk összekötni azzal, amelyből János származott.) Kissé különös, hogy a kancellár egy, az elődje meggyilkolásával és vagyona elsikkasztásával vádolt személyt nevezett ki alispánjának. Ez viszont megmagyarázza azt, hogy miért „nem tetszett a játék”, azaz a Gyulai-Szerecsen kettős elleni per Szatmárinak.²⁵²

Ez volt János úr utolsó otthoni, baranyai ténykedése. Most már Szlavóniát választotta vadászterületének. Valószínűleg ezzel áll kapcsolatban, vagy talán a trakostyáni és kamenicai üggyel, hogy ő készítette el a lepoglavai pálos temp-

²⁴⁴ *Adamček – Kampuš* i. m. 25, 37, 42.

²⁴⁵ Uo. 92, 94.

²⁴⁶ Uo. 106.

²⁴⁷ Uo. 110.

²⁴⁸ Uo. 138.

²⁴⁹ Uo. 121.

²⁵⁰ *Thallóczy – Horváth* i. m. CLXXV–CLXXVI. (Istvánffy a hadjáratot tévesen 1500-ra tette.)

²⁵¹ Dl. 94 309.

²⁵² Ld. fenn. 11. j.

lomban egykori ura, Corvin János síremlékét.²⁵³ Mint szlavóniai birtokos 1509-ben különös bűnügybe keveredett. Bevásárolni küldte ugyanis vinicai várnagyát, nemes Nagy Benedeket a varasdi Simon és Judás napon tartott sokadalomba. (Október 28.) A város állítása szerint a várnagy és kísérői — nem tekintve a vásár királyi szabadságára — városi szolgákat és radkersburgi kereskedőket sebesítettek meg, egy kalmárt pedig lefejeztek. A város ezért földesura, Brandenburgi György (Frangepán Beatrix második férje) varasdi várnagyával, Ernuszt II. János (!) szlavón bán nedelcei és kaproncai polgáraival, valamint más jelen levőkkel, többek közt ptuji és maribori polgárokkal együtt ítélkezve halálra ítélték a várnagyot és egy famulusát. Gyulai János Varasd megye előtt tett panaszt. Az ő verziója szerint a varasdi polgárok éjjel megostromolták azt a házat, ahol a várnagy megszállt, őt és familiárisát, nemes Zalai Mihályt megölték, kirabolták, és elvették Gyulai 57 és fél forintját is, amelyet bevásárlásra adott várnagyának.²⁵⁴ A per még 1514-ben sem volt elintézve, akkor azonban már nem Gyulai a sértett felperes (talán már Brandenburgi szolgálatában állt?), hanem Nagy Benedek testvére, nemes Iváni István.²⁵⁵ A „Nagy” vezetéknev nyilván ragadványnév lehetett, és a kivégzett várnagyot valójában Iváninak hívták. Az Iváni-család baranyai volt,²⁵⁶ így Gyulai egy földijét hozta Vinicára. Az ügy szépen bizonyítja a varasdi sokadalmak jelentőségét, ugyanakkor valószínűleg nem véletlen Ernuszt-alattvalók részvétele az ítékezésben, és talán az sem, hogy 1514-re Gyulai immár kiszállt az eljárásból.

1511-ben Gyulai János Szlavónia harmincadosa a nagyságos Szécsi Tamással együtt.²⁵⁷ Ilyenformán a királyi pénzügyigazgatás hivatalnokának látszik, viszont mivel egy arisztokrata a társa, aki nyilván nem pénzügyi tisztviselő, valószínűbb, hogy mindketten vállalkozóként, feltehetően bérlőként igazgatták a fontos határ-vámokat. Élete végén Gyulai már a Corvin-javakat felesége, Frangepán Beatrix kezével öröklő Brandenburgi György örgróf szolgálatában áll. 1517-től 1519. november 17-ig mutatható ki varasdi alispánként (olykor ispánnak nevezve — az ispán Brandenburgi volt örökös címmel).²⁵⁸ 1519. június 5-én pl. vinicai várából (Varasd megye!) ír adóügyben levelet urának, az örgrófnak.²⁵⁹ 1520-ban már nem él,²⁶⁰ vagyis 1519 végén, vagy 1520 elején halhatott meg.

Nem tudjuk, hogy mikor nősült. Felesége, Batthyány Zsófia 1506-ban fordul elő először, 1507-ben pedig férjével és annak testvéreivel, Gergellyel és Mihállal együtt felveszik a ferences rend konfraternitásába.²⁶¹ 1509-ben már István nevű fia, Anna és Zsófia nevű leányai is szerepelnek. 1523-ban rajtuk kívül még Farkas nevű fia, Potenciána, Hedvig és Katalin nevű leányai fordulnak elő.²⁶² Mivel 1509-

²⁵³ *Schönherr* i. m. 306.

²⁵⁴ *Zlatko Tanodi*, Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina, I. k. Varaždin 1942, 266–272.

²⁵⁵ Uo. 285–286.

²⁵⁶ *Csánki* i. m. II. k. 549.

²⁵⁷ *Johannes Baptista Tkalčić*, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae, III. k. Zagrabiae 1896, 115.

²⁵⁸ LEO 266. – Dl. 34 458, 34 460.

²⁵⁹ Dl. 38 042.

²⁶⁰ Ld. fenn, 249. j.

²⁶¹ Dl. 49 539. (1506) Kőfalvi Tamás szíves közlése. – Isprave 4. (1961) 3874. sz.

²⁶² Draskovich lt. 56–31, 57–4. Engel Pál baráti közlése.

ben már három gyereke volt, János úr a század elején, legkésőbb 1505–1506 táján nősülhetett. Batthyány Zsófia Batthyány Miklós²⁶³ és Razinakeresztúri Bocskai Hedvig²⁶⁴ leánya volt. Testvére, Jusztina, Csavlovith Pálhoz ment hozzá, akivel, mint szlavón vicebánnal már találkoztunk.²⁶⁵ A két nővér 1519-ben osztozott meg a Batthyány-vagyon rájuk szállt részén.²⁶⁶ E házasság révén Gyulai János tekintélyes rokonsághoz jutott.

Batthyány Zsófia anyai rokonságával röviden végezhetünk. A család legjelentősebb személyisége a sokszoros vicebán — és egy hónapig bán — Bocskai Péter volt.²⁶⁷ 1495-ben veje Gudóci Péter mester szlavóniai viceprotonotarius²⁶⁸ fia István,²⁶⁹ akinek első feleségét 1494 végén valóban Hedvignek hívták.²⁷⁰ Tekintve, hogy Zsófia apja, Batthyány Miklós utoljára 1493. április 3-án fordul elő élőként oklevélben,²⁷¹ az a Bocskai Hedvig, akinek leánya volt Zsófia, özvegyként másodszer férjhez mehetett Gudócihoz is. Ez ellen szól, hogy 1493. február 7-én Bocskai Pétert és Gudóci Istvánt már közösen iktatják be egy birtokba,²⁷² így valószínűbb, hogy a mi Hedvigünk egy másik Bocskai leánya. 1495-ben Razinán Bocskai Zsigmondnak 30, Jánosnak 14, az ifjabb és az idősebb Miklósnak 11–11 füstjét írták össze.²⁷³ (Péter nyilván fel volt mentve.) A razinai uradalom különben a 90-es évek első felében Bocskai János, Péter és Zsigmond kezén volt.²⁷⁴

Zsófia asszony apja, Miklós, Batthyány László fia János fia volt. László testvére, Alberttől származott unokája, a már többször említett Boldizsár, míg János testvére, Margit, másodszer Alapi András²⁷⁵ ment hozzá. Alapi András és Batthyány Margit fia, Benedek felvette a Batthyány-családnevet, és 1500-ban másodunokatestvérével, Boldizsárral együtt közös címeradományban részesült.²⁷⁶ Benedek így elsőfokú unokatestvére volt Gyulai Jánosné apjának. Már volt szó róla, hogy az Ernuszt-Gyulai perben az utóbbi felet támogatta, János öccse, Gergely az ő szolgálatában állt. Benedek Ernuszt Zsigmond kincstartósága idején Veszprém megye adószedője tisztét viselte.²⁷⁷ A századfordulón a királyi tanácsba választott köznemesi ülnök,²⁷⁸ 1506–1509, 1510–1511 és 1519–1520 királyi kincstartóként a bárók között találjuk, egyben 1511–1524-ig budai várnagy is.²⁷⁹

²⁶³ *Borsa Iván*, A Somogy megyei levéltár Mohács előtti oklevelei, in: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 14. (1983) 77. 163. sz.

²⁶⁴ *Isprave* 5. (1963) 4255. sz.

²⁶⁵ Ld. fenn, 109. j.

²⁶⁶ *Borsa*, Somogy i. m. 79. 167. j. – Szüleikre ld. a 263–264. j-t.

²⁶⁷ Ld. rá fenn, 211. j.

²⁶⁸ *Bónis*, *Jogtudó* i. m. 373–374.

²⁶⁹ *Isprave* 4. (1961) 3308. sz.

²⁷⁰ Uo. 3281. sz.

²⁷¹ *Komjáthy Miklós*, A somogyi konvent II. Ulászló-kori oklevelei az Országos Levéltárban, in: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 5. (1974) 8. 12. sz.

²⁷² *Isprave* 4. (1961) 3217. sz.

²⁷³ *Adamček – Kampuš* i. m. 12–13.

²⁷⁴ *Koppány* i. m. 201.

²⁷⁵ Engel Pál baráti közlése.

²⁷⁶ *Áldásy Antal*, Batthyány Boldizsár és Benedek czimeres levele 1500-ból, in: Turul 12. (1894) 94–96.

²⁷⁷ *Kubinyi*, A kincstári személyzet i. m. 31.

²⁷⁸ LEO 266.

²⁷⁹ *Főgel József*, II. Ulászló udvartartása (1490–1516), Bp. 1913, 56–58. – *Uő.*, II. Lajos i. m.

Az inkább Somogyban és Fejérben, valamint Szlavóniában birtokos Batthyány Benedek Baranyából nősült, Kisasszonyfalvi Istvánfi István Katalin nevű leányát vette feleségül. Ez a házasság közel hozta a Gyulaiakhoz. Apósa Ernuszt Zsigmond baranyai alispánja, így Gyulai György egyik elődje, majd a püspök-kincstartó erdélyi sókamaraispánja lett, később Corvin János özvegye szolgálatában állott. Urai tehát ugyanazok voltak, mint Gyulai Jánosnak.²⁸⁰ Még látni fogjuk, hogy egyik fia Szerecsen Lajos, a másik ép Gyulai János leányát fogja feleségül venni. Tökéletes rokoni klikkről van tehát szó.

Gyulai János és Batthyány Zsófia házasságából két fiú és öt leány született. Anna volt a legidősebb, akit már 1506-ban említenek.²⁸¹ 1509-ben előfordul még István és Zsófia,²⁸² és mivel 1511-ben ugyanezen három gyermekre maradt adat,²⁸³ Farkas, Potenciána, Hedvig és Katalin később születhetett. Farkas 1550-ben zágrábi püspökként halt meg.²⁸⁴ Hedvig Istvánfi István Pál nevű fia második felesége lett, tőle született 1538. december 8-án Istvánffy Miklós, a történetíró.²⁸⁵ Miután 1519–1520 táján Batthyány Zsófia hét gyermekkel özvegyen maradt, újra férjhez ment. Haraszi Ferenc volt szörényi bánnak, az 1500:21. t. c.-ben becikelyezett ún. „tíz személyek” egyikének harmadik felesége lett, de 1522-ben már megözvegyült.²⁸⁶

Gyulai János testvérei közül Péter és György már gyermekkorukban elhaláloztak. Gergely 1504-ben még Ernuszt Zsigmond munkácsi várnagya volt,²⁸⁷ ő játszhatta át Munkácsot a koronának, és léphetett Batthyány Benedek szolgálatába, aki 1506-ban kincstartóként szolnoki sókamarásnak nevezte ki.²⁸⁸ 1510-ben újra munkácsi várnagy, mégpedig Batthyányé.²⁸⁹ Később valószínűleg Baranya megyei birtokain gazdálkodott. 1506-ban már nős,²⁹⁰ felesége Endrédi Somogyi Katalin volt, egy tekintélyes Somogy megyei birtokos család sarja.²⁹¹ A házasságból egy fiú és három leány született. 1526. január 27-én Gergely még életben volt, fia, András nagykorúnak számított, Borbála Révai Ferenc, Erzsébet Horváth Ferenc felesége, Katalin pedig még hajadon volt.²⁹² Borbála már 1524-ben Révai feleségeként fordult elő.²⁹³ Révai nádori jegyzőből ekkor már Bátori István nádor titkáráként működött.²⁹⁴

A harmadik Gyulai-testvér, Mihály, nem az Ernuszt-vonalon kereste megélhetését. Már 1494-ben Ecsedi Bátori György szolgálatában állt,²⁹⁵ aki 1498-ban

²⁸⁰ Holub József, A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család, in: Turul 27 (1909) 114–116. 118.

²⁸¹ Dl. 49 539. Kófalvi Tamás szíves közlése.

²⁸² Engel Pál baráti közlése, a többi testvérré is.

²⁸³ Dl. 106 083. 14.

²⁸⁴ Magyar Katolikus Lexikon, IV k. Bp. 1998, 427.

²⁸⁵ Holub, A Kisasszonyfalvi i. m. 119–121.

²⁸⁶ Isprave 5. (1963) 4504. sz. – Hasonlóra ld. pl. *Kubinyi*, Két sorsdöntő i. m. 33.

²⁸⁷ Df. 260 462.

²⁸⁸ Df. 260 459.

²⁸⁹ Df. 260 477.

²⁹⁰ Dl. 82 245.

²⁹¹ *Csánki* i. m. II. k. 693–694. – Említik még: 1511. november 17. Df. 260 171.

²⁹² Df. 260 206.

²⁹³ Df. 260 651.

²⁹⁴ *Bónis*, Jogtudó i. m. 404, 407.

²⁹⁵ Df. 260 532.

rácsai várnagyának nevezte ki.²⁹⁶ 1505-ben még biztosan várnagy,²⁹⁷ azonban még 1513-ban is van szó a Bátoritól járó hátralékos fizetése kifizetéséről.²⁹⁸ Felesége Petkei Mihály leánya, Katalin volt, őt és fiát, Miklóst, 1517-ben említik.²⁹⁹ Azonban Gyulai Mihály felesége név nélkül már 1505-ben, Katalin keresztnévvel pedig 1506-ban előfordul.³⁰⁰ Az após, Petkei vagy Petykei Mihály a Valkó megyei Kalatinc kastély birtokosa,³⁰¹ 1493-tól pedig Batthyány Boldizsárral közösen jaiján volt.³⁰² Mihály 1520-ban még életben volt.³⁰³

A Gyulai-család pályája és összeköttetései más jellegűek az Ernusztokhoz képest. A köznemesi előkelők vezető rétegébe tartoztak, igaz, ide azzal jutottak fel, hogy jól választották meg uraikat. Családi kapcsolataik részben a hasonló rétegből való familiáristársaik rokonságával kötötték össze őket. Az a rokoni kör, amelyhez tartoztak, részt vett az országos nemesi politikában is. Ugyanezt mutatja az Ernuszt Zsigmond hagyatéki per másik alperesének, Szerecsen Lajosnak példája is.

c) A Mesztegnyői Szerecsen-család

Az Ernuszt Zsigmond meggyilkolásával vádolt másodrendű vádlott, Szerecsen Lajos Gyulai Jánoshoz hasonlóan a köznemesi előkelőkből származott, családja eredete azonban inkább az Ernusztokéhoz hasonlít. A 14. század első felében bukkan fel a padovai Jacopo Saraceno, majd testvére Giovanni, akiket magyarul Szerecsen Jakabnak és Jánosnak neveztek. Jakab először 1349-ben szerepel, utána a jelek szerint sókamaraispán, majd 1352-ben budai polgár, királyi gyógyszerész és pécs-szerémi pénzverőkamaraispán. 1379-ig működik kamaraispánként, hol Pécs-Szerémben, hol ő irányítja az egész magyar pénzverést. Ő vezette be a nevére elnevezett szerecsenfejes dénárokat. Magyar nemesi családból nősült, birtokot szerzett, az utolsó adat 1389-ből maradt fenn rá. Öccse, János, 1382-ben és 1389-ben harmincadispán, 1385–1388 között ugyancsak kamaraispán volt. 1397-ben János és fiai egy másik padovaival együtt dalmáciai sókamarákat és harmincadokat béreltek Garai bántól, azonban erre az üzletre ráfizettek.³⁰⁴

A Szerecsenek házasság útján Hont megyében jutottak nemesi birtokokhoz, majd pedig a dalmáciai Cherso és Ossero szigeteket kapták adományul. János megszerezte a Somogy megyei Mesztegnyő birtokát is. János és fiai 1397-ben a dalmát szigeteket elcserélték a királlyal Tolna megyei birtokokért (a závodi uradalomért). Mivel pedig belebuktak a dalmáciai üzletbe, fiai (egyik) budai házukat eladták Garainak.³⁰⁵

²⁹⁶ Df. 260 153.

²⁹⁷ Df. 260 460.

²⁹⁸ Dl. 82 378.

²⁹⁹ Dl. 49 483. Kőfalvi Tamás szíves közlése.

³⁰⁰ Df. 260 461, Dl. 49 539. (Utóbbi Kőfalvi Tamás szíves közlése.)

³⁰¹ *Koppány* i. m. 97.

³⁰² *Thallóczy-Horváth* i. m. 97.

³⁰³ Df. 260 175.

³⁰⁴ *István Hermann*, Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn, (Dissertationes Archaeologicae de Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae, Ser. II. No. 13.) Bp. 1987, 16–20, 84–88.

³⁰⁵ *Mályusz Elemér*; Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437, Bp. 1984, 159–160.

Szerecsen János 1389-ben még a Hont megyei Százdról nevezte magát, és három fia volt: Balázs, Miklós és Mihály.³⁰⁶ Az 1397-es tolnai birtokcsere idején Miklós már nem élt, Balásznak azonban volt egy Pál nevű fia is.³⁰⁷ János 1402-ben halhatott meg,³⁰⁸ a budai házát ugyanis 1403. január 11-én Balázs és Mihály adja el.³⁰⁹ A családot ezután katasztrófa érte. Nápolyi László 1403-as betörése idején Szerecsen Mihály a trónkövetelőhöz csatlakozott, és ezért birtokait elkobozták. Az ügy nem egészen világos. Egy valószínűleg 1417-re tehető keltezetlen feljegyzés szerint ugyan 1403. november 29-én kegyelmet kapott,³¹⁰ viszont budai házát 1405-ben, Tolna megyei birtokait 1406-ban, Mesztegynyőt 1408-ban kobozták el.³¹¹ A Tolna megyei elkobzás alkalmával azt írják róla, hogy Nápolyban tartózkodik. Elképzelhető, hogy a kegyelem ellenére Mihály utólag Itáliába költözött. Lehetőséges azonban, hogy később visszajött, vagy pedig családjá Magyarországon maradt. Erre utal egy 1418-as adat: Zsigmond parancslevele szerint egy bizonyos Lórintei László feleségétől, Mesztegynyői Szerecsen Mihály lányától Vas megyei birtokokat kapott.³¹²

Bátyja, Balázs, nem vett részt a lázadásban. Minden jel szerint öccsétől csak annak részét kobozták el, a másik rész Balázs birtokában maradt. Így a mesztegynyői uradalomban az új adományos Gordovai Fánecs család mellett később is birtokosak a Szerecsenek.³¹³ Ugyanez történt a závodi uradalomban, ahol Ozorai Pipo, majd a Blagajiak mellett ők is kimutathatók birtokosként.³¹⁴ A Hont megyei százdi részüket Szerecsen János fia Balázs fiaival, Péterrel és Miklóssal együtt viszont maguk adták el 1414-ben.³¹⁵

Balázs fia Pál e szerint addigra már meghalt időközben azonban újabb gyermeke született. Valamikor 1414 után fiai száma Györggyel gyarapodott. A Szerecsen családban vagy késői házasodás volt szokásban, vagy pedig a családot az apja idősebb korában nemzett fiai vitték tovább. Balázs 1414-ben idősebb gyermekeként említett Péter fia 1464. június 25-én még életben volt, ekkor három fiát, Jánost, Lászlót és Mihályt sorolták fel, akik még „puer”-ek, azaz kiskorúak, és az oklevél szerint egyikük sem töltötte be 24. évét. Ugyanez a forrás nevezi meg Péter öccsét, az 1414-ben még nem élő Györgyöt négy gyermekével, Miklóssal, Györggyel, Pállal és Orsolyával.³¹⁶ Egy 1471. április 2-i oklevél kiadása idején Péter már halott, három fia él, akár György is. György fiaival kívül egy újabb gyermeke, Lajos is szerepel. Miklós és Orsolya ellenben hiányzik, bár az utóbbi lehet, hogy csak azért, mert nő.³¹⁷ Ez az első említése az Ernuszt hagyatéki per második alperesének, Szerecsen Lajosnak, aki e szerint 1464 és 1471 között szü-

³⁰⁶ ZSO I. k. 987. sz.

³⁰⁷ Uo. 4762. sz.

³⁰⁸ ZSO II/1. k. 1084, 1727, 2043. sz. még nem nevezi halottnak.

³⁰⁹ Uo. 2193. sz.

³¹⁰ Uo. VI. k. 1334. sz.

³¹¹ Uo. II/1. k. 4073. sz. (1405). – 4353. sz. (1406). – 6389. sz. (1408)

³¹² Uo. VI. k. 1978. sz.

³¹³ *Csánki* i. m. II. k. 670–671.

³¹⁴ Uo. III. k. 476–477.

³¹⁵ ZSO IV. k. 2077. sz.

³¹⁶ Df. 248 694.

³¹⁷ Df. 248 947.

letett. Itt jegyzem meg, hogy Szerecsen Péter három fiára nem ismerek több adatot, úgyhogy elképzelhető, hogy Péter ága nem sokkal 1471 után kihalt.

Szerecsen Péter és György a család Anjou-kori vagyonából nem sokat örökölt, így a középbirtokos nemesség régi szokása szerint familiárisi szolgálatot vállaltak. Mivel Tolna megye ebben az időben a macsói bánáshoz tartozott,³¹⁸ a legjobb elhelyezkedési lehetőséget a bánság leghatalmasabb, a báni tisztet szinte folyamatosan ellátó Újlaki-család szolgálata jelentette számukra. Mindkét testvér Újlaki Miklós familiárisa lett. Péter 1441-ben ura erdélyi alvajdája, 1450–1453-ban macsói vicebánja, e mellett 1450-ben bodrogi, 1452–1456 valkói, 1452–1468. január 25-ig tolnai alispánja volt. A különös az, hogy 1458–1459-ben Györgyi Bodó Gergely, 1459–1463-ig Dombai Pál és Györgyi Bodó Gáspár, 1463–1465-ig Bodó Gáspár egyedül ispánok.³¹⁹ Ha nem tévedünk, akkor ez Mátyás Újlaki visszaszorítására irányuló kísérletével magyarázható. A király ugyan kinevezett megyésipán(oka)t; az alispán, később az egyik alispán viszont maradt a macsói bán Újlaki embere. Az is elképzelhető, hogy Szerecsen Péter időként csak névleg képviselte urát Tolnában (ahol otthon volt), mert ezzel egy időben Újlaki szlavóniai vicebánja és a kőrösi ispáni tisztet is viselte. (1461. május 19. – 1464. január 8. közt mutatható ki vicebánként.)³²⁰ Péterre az utolsó adatom 1468. szeptember 12-éről való. Az oklevél alapján lehetett akkor még tolnai alispán, de épp úgy az alispán megbízottja.³²¹

Szerecsen János fia Balázs fia Péter e szerint 1414-ben már élt, 1468. szeptember 12. és 1471. április 2-a közt halt meg. Házastársát nem ismerjük, elképzelhető azonban, hogy vagy ő, vagy öccse, György, a Felső-Tisza vidéki Agárdi, ill. az annak oldalágát képező Agárdi Tőke családból nősült. Agárdi László 1435–1436-ban alnádor, Agárdi Tőke Péter pedig 1435–1437-ben a királynéi tárnokmester tisztét töltötte be.³²² 1478-ban ugyanis a Szerecsen család az Alattyániakkal együtt birtokos azokban a Bereg és Szabolcs megyei birtokokban, amelyek az Agárdiaké voltak.³²³ A távoli Somogyból és Tolnából feltehetően leányági birtokként jutottak északra.

György ugyancsak Újlaki szolgálatába állt, mint a bátyja. 1446-ban, 1453-ban, 1460-ban és 1463-ban ura somogyi alispánjaként mutatható ki.³²⁴ 1463-ban egyben a szerémségi nagyúr kaposújvári várnagyaként is előfordul.³²⁵ Az 1440-es évek országgyűlésein részt vett a nemesi politikában is. Az 1447-es országgyűlésen a köznemesség vezető rétege tagjaként találkozunk vele.³²⁶ Fiairól már volt szó,

³¹⁸ Engel, Magyarország világi i. m. I. k. 27.

³¹⁹ Uo. II. k. 231. – Szakály Ferenc, Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525), Szekszárd 1998, 46–47.

³²⁰ Mályusz, A szlavóniai i. m. Levéltári Közlemények 6. (1928) 142. 151. sz., 12. (1934) 132. 349. sz. – Vö. még Szerecsen Péterrel: *Kubinyi*, A kaposújvári i. m. 31. és a hozzátartozó jegyzet.

³²¹ Szakály, Ami Tolna i. m. 178. 155. sz. Mivel Szakály ezt az adatot nem használta fel az alispánok jegyzékében, ő az utóbbi értelmezést fogadta el.

³²² Engel, Magyarország világi i. m. II. k. 8.

³²³ Csánki i. m. I. k. 420, 427, 541. – A Jagelló-korban azonban már nincs adatom a Szerecsenek Felső-Tisza vidéki birtoklására.

³²⁴ Engel, Magyarország világi i. m. II. k. 231. – Dl. 15 501, 20 048.

³²⁵ Dl. 15 884.

³²⁶ Mályusz Elemér, A magyar rendi állam Hunyadi korában, in: Századok 91. (1957) 533.

felesége nevét azonban nem ismerjük. Elképzelhető, hogy ő, nem pedig bátyja, Péter vett feleségül egy Agárdi leányt, ez azonban bizonytalan. Az viszont biztos, hogy 1479. január 23-án egy Szerecsen György és felesége, Zsófia beiratkozott a római Szentlélek társulat anyakönyvébe. Mivel vele együtt írták be Pakosi László, Pál és Miklós, valamint Imre, Albert és Lajos testvéreket, továbbá az első három testvér feleségeit és Pakosi Hedvig asszonyt, valószínű, hogy Szerecsen Györgyné Zsófia asszony is a — szintén Tolna megyei Pakosi család sarja lehetett.³²⁷ A szóban forgó György éppúgy lehet az 1414 után nem sokkal született, tehát ekkor kb. hatvan éves volt somogyi alispán, mint hasonnevű fia, aki 1464-ben apja második gyermeke volt. Ha (II.) Györgyöt írtatták be Rómában, akkor az kb. 20 éves lehetett. Igaz, ez nem zárja ki, hogy már nő volt. Így csak annyi biztos, hogy a Szerecsen család rokonságban állt a bárók és a köznemesség határán helyet foglaló Pakosi családdal.³²⁸ A Pakosiakkal létrejött — feltehetően családi — kapcsolat egy olyan famíliával kötötte össze a Szerecseneket, amelyet Mátyás haláláig inkább a mágnásokhoz soroltak, a Jagelló-korban viszont a köznemesei előkelők felső részéhez, és amely családjá tekintélye révén a köznemesség politikai vezetői közé tartozott.

Szerecsen I. Györgyre 1471, vagy amennyiben az 1479-ben Rómában beiratkozó ő volt, és nem a fia, az után nem ismerek adatot. Mielőtt fiai és leánya sorsát ismertetném, említeni kell még egy Szerecsent, akit egyelőre nem tudunk pontosan elhelyezni a család leszármazási tábláján. Ferencről van szó, aki először 1449-ben fordul elő, és feltehetően Péter és az idősebb György öccse lehetett.³²⁹ 1455 előtt Györggyel együtt károkat okozott az Antimusfiaknak Tapsonyban.³³⁰ Ferenc családjáról, esetleges leszármazottjairól semmit sem tudunk.

I. György gyermekei közül Miklós már 1471 előtt, Pál valamikor később meghalt. Orsolyáról annyit tudunk, hogy a nagy per alperese, Szerecsen Lajos, amikor fiaival megosztozott, azokat arra kötelezte, hogy leányain kívül elégtésék ki bizonyos birtokaiból Szekcsői Herceg Györgyöt, testvére, Orsolya fiát is.³³¹ Egy 1505. évi oklevél szerint György a nagyságos néhai Bernát és egy Orsolya nevű asszony fia volt,³³² azaz Szerecsen Orsolya Herceg Bernáthoz ment hozzá. Ő viszont Herceg Pál fiaként szerepel pl. 1460-ban.³³³ Pál 1456-ban macsói bán volt,

³²⁷ Liber Confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. A római Szentlélek társulat anyakönyve 1446–1523, (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/5. k.) Bp. 1889, 4.

³²⁸ Pakosi László 1459-ben székelyispánként, majd hosszas kimaradás után 1483–1487 tárnokmesterként bárói méltóságot viselt. 1490-ben Albert, Lajos és Pál a mágnások közt szerepelnek. Utána azonban Albertet és Pált már a köznemések közt találjuk. *Kubinyi*, Bárók i. m. 206. Pakosi Mihály, aki 1508–1513 között szörényi, 1513–1515 közt elesteig nándorfehérvári bán volt, már csak az 1500:21. t. c. által kiemelt ún. decem personák közé tartozott. Uo. 210. Pakosi János II. Lajos korában a köznemesség egyik vezére, királyi tanácsba választott nemesi ülnök, rendi kincstartó volt. *Kubinyi András*, A királyi tanács köznemesei ülnökei a Jagelló-korban, in: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv, szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Bp. 1984, 262. – *Uő.*, A magyar állam i. m. 75.

³²⁹ Engel Pál baráti közlése genealógiai gyűjtéséből. Ő is Balázs fiának tartja.

³³⁰ *Borsa Iván*, A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei, in: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 10. (1979) 96. 193. sz.

³³¹ LEO 258. (Keltezetlen)

³³² Dl. 21 480.

³³³ Dl. 15 461.

a család birtokolta a Baranya megyei Kőszeg és Szekcső várakat.³³⁴ Pál — már méltóság nélkül — 1459-től 1471-ig többször kimutatható a királyi tanácsban is.³³⁵ Bár Bernátot, Szerecsen Lajos sógorát nagyságosnak nevezik az oklevelek, és ez bárói őseire, és várbirtokaira tekintettel jogosnak is látszana, viszont — akár a Pakosiak — a Herceg família is azok közé a családok közé tartozott, akiket az 1498:22. t. c. nem cikkelyezett be a bandériumtartó mánások között, így visszacsúsztak a nemességbe. Akárhogy is van: a Szerecsen család tekintélyét mutatja, hogy ilyen famíliákkal kerültek rokoni kapcsolatba.

Tekintve jelentős birtokvesztéseiket a század első felében, ez nem egészen érthető. A magyarázatot a Szerecsenek várbirtoklása nyújtja. Újlaki Miklós 1446-ban zálogosította el az általa nem egészen törvényes keretek között megszerzett Tolna megyei Döbrököz várát és uradalmát familiárisának, Szerecsen Péternek és testvéreinek. Bár az uradalom törvényes birtokosai perelték Szerecsenét, azok azt folyamatosan birtokolták, mégpedig a jelek szerint — legalábbis később — nem zálogjogon.³³⁶ A 16. század elején úgy látszik, hogy már Szerecsen Lajos az egyetlen birtokos. Ezzel a család várbirtokosként a köznemesi ún. előkelők élvonalába jutott.

János fia Balázs fia I. György halála után fiai, az ifjabb II. György és öccse, Lajos vitte tovább a családot. II. György — amennyiben Pakosi Zsófia az ő felesége volt — újra nősült, mégpedig nagyon jól. Valószínűbb azonban, hogy Zsófia asszony az idősebb György neje lehetett. Új (vagy inkább első) felesége Podmaniczky Margit, László leánya lett. Az asszonyról az első adat 1480. szeptember 26-ról maradt fenn, e szerint apja a vitézlő László, fiverei János, Mihály és István, nővérei Anna és Krisztina. Mindhárom leány még puella, azaz kiskorú hajadon.³³⁷ 1497. május 23-án már György úr felesége Margit asszony.³³⁸ Az asszony 1501. május 4. és 1503. november 10. közt halt meg, maga után hagyva a Szerecsen Györgytől született leányát, Annát.³³⁹

Ez a házasság tekintélyes rokonsághoz juttatta az idősebb Szerecsen testvért. Apósa első feleségének csak keresztnevét ismerjük, attól született János, Anna és Krisztina, míg második neje, Guti Ország Ilona, Giskra János özvegye, Ország Mihály nádor János nevű testvére leánya szülte Mihályt, Istvánt, Lászlót és Margitot. Anna Buzlai Mózeshoz, Krisztina Szerdahelyi Kis (Imrefi) Mihályhoz ment hozzá. A családnak a nyugati Felvidéken nagy birtokai voltak.³⁴⁰ Ennek ellenére nem számítottak eredetileg bárónak, hanem a köznemesi előkelők vezető várbirtokos rétegéhez tartoztak, akár a Szerecsenek. Szerecsen György felesége féltestvére, Podmaniczky János bekerült az 1500:21. t.c.-ben becikkelyezett „tíz személy” közé. (Ide olyan királyi aulicusok tartoztak, akik — noha nem számítottak bárónak — mégis azokhoz hasonlóan katonáskodhattak.) János úr azonban rövidesen kamarásmesterként (1503–1514) bejutott az „igazi bárók” közé, sőt

³³⁴ Engel, Magyarország világi i. m. II. k. 98.

³³⁵ Kubinyi, Bárók i. m. 205.

³³⁶ Csánki i. m. III. k. 403–404. – Engel, Magyarország világi i. m. I. k. 305.

³³⁷ Podmaniczky Oklevéltár i. m. I. k. 305.

³³⁸ Uo. 307.

³³⁹ Uo. 373., 388–391.

³⁴⁰ Uo. XXXV–XLVIII.

1510–1512 között egyben pozsonyi ispán is lett. Egyike volt az elsőeknek azon kevesek közül, akik örökös bárói címet szereztek (1506 előtt).³⁴¹ Öccse, Mihály, királyi kamarás, majd 1519-től a királyi aulicusok kapitánya tisztét viselte.³⁴² A harmadik fiú, István, 1511-ben királyi titkár, 1512-től pedig nyitrai püspök volt.³⁴³ Sógorai közül Buzlai Mózes Szerecsenhez hasonlóan Tolna megyei birtokos nemesi előkelőnek számított, akinek apja, László, Újlaki Miklós familiárisa, közben 1456–1464 közt különböző bárói méltóságokat viselt, ezután azonban visszakerült Újlaki szolgálatába, mert kiesett a mágnások közül. 1498-ban fiát, Mózeszt — sógorával, Szerecsen Györggyel együtt! — a köznemesség beválasztotta a királyi tanácsba, majd 1500-tól udvarmesterként bejutott a bárók közé. 1518–1519 táján halt meg.³⁴⁴

Szerecsen Györgyöt új rokonsága a köznemesi politizáló elit azon részével kötötte össze, amelyik be tudott jutni a mágnások közé. Ez neki nem sikerült, talán azért nem, mert felesége korán meghalt, mégpedig az előtt, hogy a Podmaniczkyek bárókká váltak. Felesége féltestvérével, Podmaniczky Jánossal már találkoztunk, ő volt az, aki először támogatta Ernuszt II. Jánost a nagy perben, majd a Gyulai Jánossal kötött egyezség után kilépett a támogatók közül.

Volt azonban a Podmaniczkyeknek valami zavaros kapcsolatuk a nagy perben alperes Szerecsen Lajossal is. A krimibe illő történet a következő. 1504-ben Korompai Nehéz Péter özvegye, Zsófia asszony ügyvédje, Nádasdi Sárközi Albert — II. Lajos idejében királyi ügyigazgató³⁴⁵ — budai, Duna melletti szállásán tartózkodott, amikor Podmaniczky Mihály egy Sárközi által nem ismert apródját küldte hozzá azzal, hogy Mesztergyői Szerecsen Lajos hívatja. Sárközi el is ment, közben Podmaniczky két embere elfogta és urukhoz hurcolta, aki hajánál fogva földre teperte, majd hárman bottal összeverték.³⁴⁶ A dologban az a furcsa, hogy Podmaniczky épp Szerecsen Lajos bátyjának sógora volt, és bonyolítja a helyzetet, hogy Lajos úr annak a Szentgyörgyi és Bazini Péter grófnak volt alországbírója, akinek Sárközi két év múlva titkára lett.³⁴⁷

Szerecsen II. György — amennyiben az 1479-es római adat nem rá, hanem, ami valószínűbb, apjára vonatkozik — felnőttként először 1495-ben fordul elő. Ekkor Körös megye adórajstromában Szuhamlaka birtokon Szerecsen György jobbágysai 16, Lajoséi 17 forintot fizettek. A többi részbirtokos között Érsek Mátyás fordul elő többek közt 22-vel. Zagyócán Szerecsen Györgynél 27, Lajosnál 20, Érseknél 27 szerepel.³⁴⁸ (Birtokos még Zagyócán Gary (helyesen Bári) Benedek, Szuhamlakán Kincstartó Benedek.) Szerepükre Lajossal kapcsolatban még vizsaterünk. Ugyanez évből van két feltűnő adat. Az ez évi országgyűlési meghívót:

³⁴¹ *Kubinyi*, Bárók i. m. 206.

³⁴² *Fögel*, II. Ulászló i. m. 65. – *Uő.*, II. Lajos i. m. 60.

³⁴³ *Bónis*, Jogtudó i. m. 320.

³⁴⁴ *Kubinyi András*, A Gergelylakai Buzlaiak a középkor végén, in: Horler Mátyás hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok, szerk. Lővei Pál, (Művészettörténet–Műemlékvédelem IV.) Bp. 1993, 269–285.

³⁴⁵ *Bónis*, Jogtudó i. m. 375–376. – 1506-tól Szentgyörgyi Péter gróf országbíró titkára annak haláláig, 1517-ig.

³⁴⁶ Podmaniczky Oklevéltár i. m. I. k. 442–444.

³⁴⁷ Ld. fenn, 345. j.

³⁴⁸ *Adamček – Kampuš* i. m. 3.

két püspök, tizenegy úr, hét megye, valamint Buzlai Mózes, Imrefi Mihály és Szerecsen György számára kézbesítették.³⁴⁹ Feltűnő, hogy épp a három későbbi (vagy már akkor?) sógor kap olyan meghívót, ami csak a báróknak jár ki. Az 1495-ös adószámadásban Tolna megyénél Buzlai, Szerecsen György, Dombai Pál és Pakosi Albert adójából 90 forintot elengednek.³⁵⁰ Dombai ugyanabból a bárók és a köznemesek között álló rétegből származott, mint Buzlai és Pakosi. Feltehetően az adószedés ügyénél segédkeztek. Szerecsen II. Györgyöt 1498-ban Buzlai-val, valamint Dombai-val együtt beválasztották az országgyűlés által a királyi tanácsba ülnöknek.³⁵¹

György úr tehát a köznemesi politikusok krémjéhez tartozott, ami nem zárta ki, hogy ősei mintájára ne vállaljon familiárisi szolgálatot is. Erre sajnos csak egy adatom van, ami viszont sokat mond. 1505. augusztus 25-én Szapolyai István nádor özvegye, Tesseni Hedvig hercegnő, és Corvin János özvegye, Frangepán Beatrix elküldték vezető familiárisaikat, hogy házassági szerződést hozzanak létre Szapolyai György és Corvin Erzsébet közt. (A házasságot azonban nem kötötték meg.) A Szapolyai-familiárisok között többek közt szerepel Mesztegyői Szerecsen György és Dombai Pál, a Corvin-embereknél viszont a már említettek közül Gibárti Keserű István, Batthyány Boldizsár és Kisasszonyfalvi Istvánfi István.³⁵² Szerecsen II. György valóban rendszeresen részt vett a királyi tanács ülésein, utoljára 1507. augusztus 18-án mutatható itt ki.³⁵³ Tudtunkkal ez az utolsó adat, ami életben levőnek mondja. Leánya, Anna, ismereteink szerint utoljára 1506. május 7-én fordul elő élőként, amikor Alsó-lindvai Bánfi János — Ernusz II. János mostohafia — pereskedik ellene, és nagybátyja, Podmaniczky Mihály ellen.³⁵⁴ Úgy látszik, hogy a Szerecsen-családot ez után már csak Lajos és gyermekei vitték tovább.

Lajos is jól nősült, felesége, Klára, az 1506. szentmihálynapi oktáván — mint Gáji Horváth Gergely leánya — Ősi Györggyel pereskedett.³⁵⁵ (Ugyanezen az oktáván férje és a néhai Györki Miklós deák leánya, Katalin asszony közösen az ábrányi — helyesen ábrahám — apáttal állt perben.³⁵⁶) Gáji Horváth Gergely, Lajos úr apósa, 1461–1466-ig diósgyőri várnagy, egyben borsodi, hevesi és gömöri ispán, majd 1464–1465-ben budavári udvarbíró és várnagy is volt.³⁵⁷ Mátyás király 1461–1462-ben Hódvásárhelyt adományozta neki, ezt azonban 1468-ban tartozékaival együtt Dóci Péternek zálogosította el, 600 arany forintért.³⁵⁸ Horváth fel-

³⁴⁹ Engel, Geschichte i. m. I. k. 76.

³⁵⁰ Uo. 133.

³⁵¹ LEO 266.

³⁵² Dl. 37 777.

³⁵³ Kubinyi, Bárók i. m. 210.

³⁵⁴ Podmaniczky Oklevéltár I. k. 483–484.

³⁵⁵ LEO 6. 3, 19, 29.

³⁵⁶ Uo. 6. – A Tolna megyei Ábrahám ciszterci volt, addigra már a Bihar megyei prémontrei Ábrány monostor elpusztult. *F. Romhányi Beatrix*, Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon, Bp. 2000, 7.

³⁵⁷ Kubinyi András, A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541), in *Levéltári Közlemények* 35. (1964) 93. – Miskolc története I. k. A kezdetektől 1526-ig, szerk. Tóth Péter közreműködésével Kubinyi András, Miskolc 1996, 437.

³⁵⁸ Blazovich László, A Körös – Tisza – Maros-köz települései a középkorban, (Dél-alföldi évszázadok 9.) Szeged 1996, 137.

tehetően összekülönbözött a királlyal, ezért nem viselt később tisztségeket. Biztos, hogy maga is szerzett zálogbirtokokat, 1481-ben ugyanis Horváth Gergely özvegye egyezkedik Kishorváth Jánossal a neki elzálogosított Körös megyei Szentmiklós mezőváros részei ügyében.³⁵⁹ 1507-ben Szentmiklós már teljesen Kishorváth kezén volt.³⁶⁰ Ebben az az érdekes, hogy a Bakonyai-család Körös megyei birtokai közelében feküdt. Rejtélyes, hogy hogyan jutott Horváth Gergely a Bakonyai-örökség egy részéhez.

A Hermán-nembeli Bakonyai-család³⁶¹ Istvánban kihalt, és ezért Mátyás 1480-ban birtokaikat: a Valkó-megyei Palina várát, a Baranya-megyei sellyei és a Somogy-megyei barcsi kastélyokat, a Körös-megyei Szuhamlakát és Zagyolcát uradalmakkal és más megyebeli falvakkal együtt Váradi Péternek és Nagylucsei Orbánnak, ill. testvéreiknek adományozta. (Váradi kancellár, Nagylucsei kincstartó volt.)³⁶² Csakhogy Sellye és Barcs 1472 óta Horváth Gergely kezén volt, Csánki úgy vélte, hogy zálogjogon.³⁶³ Nem zárható ki azonban az sem, hogy leányági örökségként került a kezére. Még látni fogjuk, hogy a sellyei uradalom később felesége jogán Szerecsen Lajos birtoka lett. Arról már fenn volt szó, hogy Szuhamlaka és Zagyolca részbirtokosai közt megtaláljuk a két Szerecsen-testvért. Ez külön problémát vet fel, hiszen Györgynek tudtunkkal semmi igénye nem lehetett a Bakonyai-örökséghez.³⁶⁴

Lajos és a valószínűleg 1526 után meghalt Gáji Horváth Klára³⁶⁵ gyermekeivel később foglalkozunk. Lajosra felnőtként az első adat a fenn már idézett 1491-es oklevél, amikor 100 forint kölcsönt kapott későbbi büntársától, Gyulai Jánostól.³⁶⁶ Mint Baranya- és Tolna-megyei birtokos a Gyulaiakhoz hasonlóan Ernuszt Zsigmond pécsi püspök familiárisa lett, aki kincstartó korában a pénzügyigazgatásban foglalkoztatta. 1494-ben fontos tisztséget viselt, másodmagával ő szedte be Szlavónia adóját.³⁶⁷ Tekintve, hogy még nem töltötte be ekkor harmincadik életévét, ez az adat tekintélyét igazolja. 1495-ben ura az ország más részébe küldte, ekkor Szatmár megye adószedője.³⁶⁸ Szerecsen Lajos megmaradt Ernuszt szolgálatában. 1498-ban és 1501-ben — Gyulai Jánossal együtt — Baranya megye alispánja.³⁶⁹ Közben a századforduló valamelyik országgyűlésén Baranya megye követeként vett részt.³⁷⁰ Az Ernuszt-féle hagyatéki és gyilkossági per szerint mindkét alperes, Gyulai és Szerecsen a püspök várnagya és tiszttartója volt,³⁷¹ így elképzelhető, hogy nemcsak az alispánságban működtek társakként együtt.

³⁵⁹ Csánki, Körös megye i. m. 54.

³⁶⁰ *Adamček-Kampuš* i. m. 33.

³⁶¹ Engel Magyarország világi i. m. II. k. 18.

³⁶² Csánki i. m. II. k. 275, 540, 572, 661. – *Uő.*, Körös megye i. m. 55. – *Koppány* i. m. 114, 208.

³⁶³ Csánki i. m. 548, 572. – *Koppány* i. m. 114, 208.

³⁶⁴ Ld. fenn, 348. j.

³⁶⁵ Df. 260 208.

³⁶⁶ Ld. fenn, 221. j.

³⁶⁷ Engel, Geschichte i. m. I. k. 37.

³⁶⁸ Uo. 145. – Fennmaradt Ernuszt kincstartó Szerecsen adószedőhöz intézett mandátuma is, hogy Csaoli Bertalan birtokait felmentette az adó alól. Dl. 46 327.

³⁶⁹ Ld. fenn, 233. j.

³⁷⁰ LEO 246.

³⁷¹ Ld. fenn, 32. j.

Ebbe az időbe esik az az 1503-as oklevél, amelyet már fenn idéztünk.³⁷² E szerint Ernuszt Zsigmond és pécsi várnagya, Gyulai János odaadják a Szerecsen Lajostól vásárolt csobánkahegyi szőlőhegyet a pécsi aranyos kápolnának. Szerecsen a fiaival megosztozva kitér a csobánkahegyi üzletre is. E szerint 1503-ban adta el urának (domino meo) Ernuszt Zsigmondnak, és általa a pécsi vári aranyos kápolnának 1500 forintért. A szőlő feleségéé és fiaié volt, azaz a Bakonyai-Gáji Horváth örökségből származott. A szöveg arról is említést tesz, hogy Ernuszt Zsigmond ebben a kápolnában van eltemetve. A pénzt a Baranya megyei Drácsi birtok, tipordi birtokrészek, továbbá Belsőtopord és Okorpástya puszták megvásárlására fordította, továbbá ezért vette meg a Körös megyei Zagyócán és Szuhamlakán, ill. tartozékaiban Érsek Ferenc részét. Ez okból mindezeket feleségére, Klára asszonyra és fiaira hagyja.³⁷³

Visszajutottunk a zagyócai és szuhamlakai ügyhöz. Társbirtokosok voltak ott Érsek Mátyás, helyesen Máté, különben Váradi Péter testvére, valamint Bári, másként Kincstartó Benedek.³⁷⁴ Benedek a Bárinak, Bodóbárinak is nevezett Nagylucsei Orbán kincstartó testvére volt.³⁷⁵ Bár változatlanul nem tudjuk, hogy Szerecsen György miért fordul elő a két uradalomban társbirtokosként, elég nyilvánvalónak látszik, hogy Mátyás 1480-as adománya következtében az új adományos Váradi (Érsek) és Nagylucsei (Bári) család megegyezett a Gáji Horváth örökösökkel, most viszont Szerecsen az Érsek-részt szerezte meg. 1507-ben Szuhamlakán Szerecsen Lajosnak 37, Bári Benedeknek 21, és érdekes módon Érsek Mátyásnak (!) még mindig 22, Zagyócán pedig Szerecsennek 61, Érsek Mátyásnak 31, és Bári Benedek özvegyének (!) 32 füstje volt.³⁷⁶ 1513-ra változott a helyzet, addigra eltűnt az Érsek-rész, tehát a birtokrészek megvásárlása nem azonnal, hanem 1507 után következett csak be. Szerecsen Lajos szuhamlakai részén 56, Zagyócán 98 füstöt írtak össze, míg Bári Gergely (más helyen György) része 22, ill. 35.³⁷⁷ Nem érdemes a Körös megyei birtokokat tovább elemezni: Szerecsen igazat írt, valóban megvette az Érsek részt, és ezzel jelentős uradalmat gyűjtött össze.

Ekkor már változás következett be Lajos úr életében. 1504–1505-ben alországbíróként mutatható ki, azonban lehet, hogy ezt a tiszteletet tovább is viselte, ugyanis utóda, Szántói Osvát 1511-ben fordul elő először. Főnöke Szentgyörgyi és Bazini Péter gróf lett, aki országbírósága mellett egyben az erdélyi vajda tiszteletet is betöltötte.³⁷⁸ Ami még fontosabb, 1502–1515 közt az országbírói ítélőmester tiszteletet Werbőczy István látta el,³⁷⁹ akinek így Szerecsen egy időre mintegy főnöke lett. Szerecsen alországbírósága magyarázza azt, hogy Nádasdi Sárközi Albert ügyvédet miért lehetett azzal kicsalni szállásáról, hogy Lajos úr hívatja.³⁸⁰ Az

³⁷² Ld. fenn, 234. j.

³⁷³ LEO 258.

³⁷⁴ Ld. fenn, 248. j.

³⁷⁵ Dl. 19 700.

³⁷⁶ *Adamček-Kampuš* i. m. 33–34.

³⁷⁷ Uo. 65.

³⁷⁸ *Bónis*, *Jogtudó* i. m. 357.

³⁷⁹ Uo. 338–339.

³⁸⁰ Ld. fenn, 346. j.

viszont furcsa, hogy Ernuszt halála (pontosabban valószínűsíthető meggyilkolása) Szerecsen alországbírói ténykedése idejére esik. Úgy látszik, éppen Pécssett lehetett, de mivel minden perirat nemcsak az egyik bűnösnek, hanem Ernuszt emberének is nevezi, valószínű, hogy alországbírótsága ellenére nem vált meg teljesen Ernuszt szolgálatától. Ez azonban nem volt egyedülálló eset. Más alkalmakkor is kimutatható, hogy valaki egyszerre két úr familiárisa volt. Így pl. Szerecsen utóda alországbíróként, Szántói Osvát Szentgyörgyi országbíró mellett egyben nógrádi aaspánst is töltött be, noha főispánja nem az országbíró volt.³⁸¹

A Gyulai Jánossal való barátságát bizonyítja, hogy 1506-ban Lajos úr részt vett a Gyulai-testvérek közti birtokfelosztásban.³⁸² Később elsősorban birtokaival kapcsolatban maradtak fenn róla adatok.³⁸³ Legkésőbb a tízes évek közepétől úgy látszik betegsége gátolta a politikai szereplésben. Erre hivatkozva tiltakoztak 1514-ben Gyulai János és apja helyett fia János a nádor és az országbíró előtt. A betegsége később is utaltak a perben.³⁸⁴ Legkésőbb 1525. szeptember 18-a előtt már nem élt.³⁸⁵

Gyermekeire a már többször idézett birtokfelosztási terve nyújt adatokat. Ez különös, keltezetlen iromány. Mivel Werbőczynek, mint személynöknek van címezve, 1516 után kelt. Címe szerint a vitélő Szerecsen Lajos valamint János, és András fiai közötti birtokfelosztás registoruma az örökölt javakról, és harmadik személyben van fogalmazva. Utána más tintával (és talán más kézzel) Werbőczyhez szólóan Szerecsen Lajos egyes szám első személyben magát is megnevezve, részben kiegészítést ad a fentiekhez, részben javaslatokat tesz, amelyeket a címmel kíván elbíráltatni. Ebből kiderül, hogy örökölt birtoka csak Döbrököz vára volt tartozékaival, valamint Závod mezőváros, ugyancsak tartozékaival. A két uradalomban azonban együtt sincs kétszáz adófizető jobbágy. Azt javasolja tehát, hogy külön oklevél készüljön az örökölt javakról, és külön a szerzett jószágokról. Mivel a felosztást eddig titokban tartották, és a mai napig egy kenyéren élt gyermekeivel, ezt most nyilvánosságra kell hozni. Végül kéri Werbőczyt, hogy olyan gondossággal intézze ügyét, ami neki és fiainak hasznos.

A volt alországbíró és egykori ítélőmestere, aki immár személynök lett, a jelek szerint fenntartották jó kapcsolataikat, Szerecsen, aki nemcsak egykori tisztisége alapján, hanem ennek a levélnek tanúsága szerint is értett a joghoz, maradéktalanul megbízott István mesterben. (Emlékezzünk vissza: az Ernuszt-perben az ügy Szerecsen, mint alperes ellen egy időre Werbőczy személynök elé került...) Kiderül a szövegből az is, hogy az eredeti felosztó oklevél (amelyet titokban tartottak) 1507. február 6-án kelt Werbőczy (pontosabban az országbíró, akinek akkor ítélőmestere volt) előtt. Ugyancsak a saját kezű toldalék mondja el, hogy (az első felosztás után) Lajos úr Werbőczy előtt Sellyén eladta a felesége és fiai Lappancs nevű Baranya megyei birtokát a hozzá tartozó két faluval néhai Istvánfi Istvánnak

³⁸¹ Kubinyi András, A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén, in: Magyarország társadalmi a török kiűzésének idején, szerk.: Szvircek Ferenc, (Discussiones Neogradienses 1.) Salgótarján 1984, 14.

³⁸² Ld. fenn, 237. j.

³⁸³ 1507-ben pl. Istvánfi István birtokbaiktatásánál Szerecsen Lajost официálisai képviselték. Kóta i. m. 198. 610. sz.

³⁸⁴ Ld. fenn, 16. és 32. j.

³⁸⁵ Df. 260 201. Kőfalvi Tamás szíves közlése.

800 forintért. (Viszont a bevallást feleségével közösen tette.) Itt szól a már idézett csobánkahegyi ügyletről is.

A felosztás lényege a következő. A fiúk — János és András — megkapják az egész döbröközi uradalmat, valamint Závodot uradalma egy részével, míg apjuké marad a závodi jószágából három egész, egy félbirtok és egy puszta. Mivel a fiúk többet kapnak, Lajos kap néhány baranyai birtokrészt, valamint fiainak kell kielégíteni a leányági örökösöket, azaz két testvérüket, Katalint, Istvánfi János feleségét és a kiskorú (puella) Krisztinát, valamint Szerecsen Orsolya fiát, a már említett Herceg Györgyöt. Amennyiben Szerecsen Lajos felesége, Klára asszony nem óhajtana férje halála esetén fiaival együtt élni, akkor adják át anyjuknak haláláig a závodi nemesi kúriát, és a závodi rájuk szállt birtokrészeket. Klára halála után azonban ezek visszakerülnek fiaihoz.³⁸⁶

Szerecsen Lajos iratában a Baranya megyei sellyei uradalom természetesen csak annyiban fordul elő, amennyiben abból valamit elidegenített, hiszen az felesége, és azon keresztül fiai birtoka volt. Idősebb leánya Istvánfi István fiához ment hozzá, akiről fenn már esett szó, és akinek másik fia később Gyulai János — Lajos úr bűntársa — leányát vette el feleségül.³⁸⁷ Krisztina a felosztási iratban még leányként fordult elő. Rövidesen azonban ez a leány is férjhez ment, mégpedig az ország egyik legtekintélyesebb bárójához, Rozgonyi Istvánhoz, a család utolsó fér-fisarjához. Rozgonyi ekkor már idős ember volt, hiszen 1475-ben már élt.³⁸⁸ István úr 1523. április 27-én még említi Varannón kelt oklevelében mindkét Katalin nevű leányát, akik közül az egyik már Ecsedi Bátor András felesége, míg a másik még zsenge korú kislány, továbbá feleségét, Krisztinát.³⁸⁹ Szerecsen Krisztina azonban már ugyanez év július 15-én özvegyként állít ki, ugyancsak Varannón, okleveleket.³⁹⁰ Krisztina tehát legkésőbb 1522-ben ment hozzá az akkor már idős özvegy Rozgonyihoz, azonban leányt szült, így a nagymúltú dinasztia kihalt. A Szerecsen-család tekintélyét mutatja, hogy az észak-magyarországi nagyúr e familiából nősült. A házasságot csak közvetítők hozhatták létre, hiszen a Dél-Dunántúl távol esik a Rozgonyi-birtoktól. Erre a szerepre alkalmas lehetett Bátor András, Krisztina mostohaleányának a férje, aki testvére volt István nádornak, valamint György lovászmesternek, akinek a szolgálatában állt egykor Gyulai Mihály.³⁹¹

Szerecsen Lajos fiai közül Andrásról több adatot nem ismerek, egy 1525. december 13-i oklevélben egyedül János szerepel.³⁹² Ettől természetesen András még életben lehetett, az is elképzelhető azonban, hogy már meghalt. Ebben az

³⁸⁶ LEO 258. Az irat Werbőczy hagyatékából került elő. Ld. rá *Hermann Zsuzsanna*, *Az Egyetemi Könyvtár Werbőczy-kéziratai és az „Analecta saeculi XVI Hungarica”*, (Bibliotheca Universitatis Budapestinensis Fontes et Studia I.) Bp. 1983, különösen 26.

³⁸⁷ Ld. fenn, 280, 285. j. – A házasság 1515 előtt már létrejöhetett. Istvánfi István akkor fiát, Jánost bizta meg végrendelete végrehajtásával, melléje adván Szerecsen Lajost és nejét azzal, hogy fia azok kéréseinek és intéseinek engedelmeskedni fog. *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV, maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy*, edd. Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi, rededit Geisa Érszegi, (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/12.) Bp. 1979, 360.

³⁸⁸ D. 88 574.

³⁸⁹ D. 68 030.

³⁹⁰ D. 23 779.

³⁹¹ Ld. fenn, 295. j.

³⁹² Df. 260 206.

esetben egyedül János élhetett a Szerecsen-családból, viszont ekkor nem tudjuk, hogy az 1536-ban alperes Szerecsen Zsigmond kinek a fia volt,³⁹³ hiszen — ahogy látni fogjuk — Jánost, úgy látszik, nem élte túl fia. Az is lehet, hogy András tényleg meghalt, de maradt utána egy fiú.

János a család egyik legmarkánsabb egyénisége lehetett.

Első adat 1512 első félévéből maradt ránk, amikor „nemzetes úrként” iratkozott be a bécsi egyetemre.³⁹⁴ Ő volt az első a családból, aki magasabb képesítést keresett magának. 1517-ben Szuhamlakán Szerecsen Lajos birtoka adóját „ad rationem domini bani”, azaz Beriszló Péter bán számlájára elengedik,³⁹⁵ feltehetően azért, mert fia vagy a bán, vagy esetleg a király szolgálatában állt. 1520 tavaszán viszont Batthyány Benedek, őszén pedig Várdai Pál kincstartó engedti el Szerecsen János királyi kamarás szlavóniai adóját királyi parancsra.³⁹⁶ Mohácsig az ún. udvari nemesség legbefolyásosabb rétegéhez tartozott.³⁹⁷ Súlyát mutatják megbízásai is. 1521-ben az uralkodó őt küldte Szatmári György pécsi püspök kancellárhoz.³⁹⁸ Mohács előtt, 1526. június 3-án a király Tomorihoz (nyilván ezzel az úttal függ össze, hogy megbízta a naszádos katonák kifizetésével is), majd június 16-án Szalkai esztergomi érsekhez küldte.³⁹⁹

Közben azonban üzletelt is, éspedig úkapja, a hasonnevű Szerecsen János és annak testvére Jakab példáját követte. 1524. október 27-én II. Lajos saját kezű aláírással ellátott oklevelében engedélyezte Keserű Mihály boszniai püspöknek — a többször említett István fiának — és Szerecsen János királyi kamarásnak, hogy bárhol az országban ezüstöt vásároljanak, azzal pedig Eszéken pénzt verhessenek.⁴⁰⁰ Ilyen üzlethez forgó tőkére volt szükség, ami talán az Ernuszt-hagyatékból származott.

1525-től e mellett Pakosi Jánossal együtt Tolna megye ispánja székét is betöltötte.⁴⁰¹ Mint láttuk, Pakosi feltehetően rokona,⁴⁰² de mindenképpen megyei társbirtokosa volt. Az 1525–1526-os „Kalandos szövetségben” — amely valójában zömében a királyi udvari nemességből szerveződött titkos társaság volt az uralkodói hatalom helyreállítása céljából, és csak később fordult Werbőczy ellen — is szerepet játszott. A 91 tag között viszonylag elől, a 11. helyen sorolták fel. (Társsa, Pakosi János, a „kalandosok” négy kapitányának egyike, a harmadik.)⁴⁰³

Szerecsen János azonban nemcsak a politikai életben szerepet vállaló, jó üzleti érzékű és egyetemi tanultsága alapján művelt férfi, hanem katonaember is volt. A mohácsi csatába 2000 gyalogossal együtt érkezett meg, akik a Dráva vidékén laktak, és részben a pécsi káptalan, részben saját birtokairól gyűjtötte őket

³⁹³ Ld. fenn, 1. j.

³⁹⁴ *Schrauf* i. m. IV. k. 62. – Die Matrikel i. m. II. k. 389.

³⁹⁵ *Adamček-Kampuš* i. m. 103.

³⁹⁶ *Iványi*, A körmendí levéltár missilis i. m. 23. 115. sz., 28. 141. sz.

³⁹⁷ *Fögel*, II. Lajos i. m. 52.

³⁹⁸ *Magyar Sion* 4. (1866) 132.

³⁹⁹ *Dl.* 24 405. 18, 22, 35.

⁴⁰⁰ *Thallóczy – Horváth* i. m. 308–309.

⁴⁰¹ *Fögel*, II. Lajos i. m. 37. 3. j.

⁴⁰² Ld. fenn, 327. j.

⁴⁰³ *Dl.* 82 712. – Vö. *Kubinyi András*, Az 1525. évi „Kalandos szövetség”, in: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára, szerk. Bertényi Iván, Bp. 1980, 141–153.

össze.⁴⁰⁴ Az elég nagyszámú csapat egyike volt a legnagyobb létszámú seregtesteknek. Bár sellyei uradalma valóban a Dráva vidékére esett, elképzelhetetlen, hogy onnan ennyi embert tudott volna összeszedni. Valószínűbb az, hogy katonákat fogadott fel, Mohács után is jelentős katonai erővel rendelkezett.

II. Lajos halála után Szapolyai János egyik legrendíthetlenebb híve lett, Pécsét és környékét ő tartotta meg János számára. Ezt azzal is magyarázták, hogy rokona lett volna az uralkodónak. Ez egyáltalán nem zárható ki, de nem lehetett közeli. Talán a Gáji Horváth-család, Szerecsen János anyja családjához állt rokonságban a Pozsega megyéből származó Szapolyaiakkal.⁴⁰⁵ Állítólag őt, és Czibak Imrét bízta meg Szapolyai II. Lajos teteme felkutatásával is.⁴⁰⁶ 1526. decemberében Kenderesi Jánossal együtt követül küldte Bécsbe.⁴⁰⁷ július 25-én ő fogta el Kajdacson Perényi Péter erdélyi vajdát és családját.⁴⁰⁸ Utána Szapolyai kíséretében jelent meg a szultánnál Mohácson.⁴⁰⁹ Ugyanezen a nyáron — közvetlenül Perényi elfogása előtt — a Habsburg-pártiak attól tartottak, hogy Szerecsen és Keserű Mihály, aki közben otthagya püspökségét és világi lett, csatlakoznak a szlavóniai János-párthoz.⁴¹⁰ János király pedig 1529. október 19-én utasítja a nagyságos Szerecsen János tolnai ispánt és királyi tanácsost, hogy László pécsváradi apátot tartsa meg az apátság birtokában.⁴¹¹ Még számos adatot lehetne idézni Szerecsen katonai tevékenységéről a két király közti harcok idejéből, ezekre azonban itt nincs szükség. Egyit tudunk még róla, hogy 1532-ben halt meg.⁴¹²

Szerecsen János felesége Szekcsői Herceg Katalin volt. Az asszony családjáról már azzal kapcsolatban szóltunk, hogy János nagynénje, Orsolya, Herceg Bernáthoz ment hozzá, fiuk, György, tehát János úr elsőfokú unokatestvére volt.⁴¹³ Sajnos, nem tudjuk, hogy melyik Herceg leánya volt Szerecsenné, azonban nyilván nem Györgyé. Talán a nagyságos Herceg Miklós (1458–1463 közt pohárnokmester)⁴¹⁴ Ferenc nevű fia lehetett az apja.⁴¹⁵ A néhai Ferenc két fia, Miklós és Ferenc ugyanis 1525 végén egy ügyben együtt fordul elő Szerecsen Jánossal és Gyulai Gergellyel. A két fiú apja halála után annak adósságai kifizetésére 1050 forintot vett kölcsön Gyulai Gergelytől és 300 forintot annak vejétől, Révai Ferenctől, mégpedig régi pénzben. Ezen kívül néhai apjuk elzalogosította a Baranya megyei Kő birtokot néhai Szerecsen Lajosnak 1200 aranyforintért és 800 forint régi pénzért. Gyulai ezt kifizette Szerecsen Jánosnak, így 3350 forintért a Herceg-fiúk

⁴⁰⁴ *Brodericus* i. m. 47.

⁴⁰⁵ *Koller* i. m. V k. 163. – *Bethlen Farkas*, Erdély története I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538), I-II. könyv, a jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította Pálffy Géza, Bp. – Kolozsvár 2000, 114.

⁴⁰⁶ *Bethlen* i. m. 40.

⁴⁰⁷ Középkori leveleink i. m. 144.

⁴⁰⁸ Uo. 172.

⁴⁰⁹ 1504–1566. Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete. (Verancsics-évkönyv), sajtó alá rendezte Beszenyi József, Bp. 1981, 36.

⁴¹⁰ Egyháztörténelmi Emlékek i. m. I. k. 476.

⁴¹¹ Uo. 492.

⁴¹² Középkori leveleink i. m. 266.

⁴¹³ Ld. fenn, 331–335, 386. j.

⁴¹⁴ *Kubinyi*, Bárók i. m. 205.

⁴¹⁵ Dl. 20 594. (1497)

eladják Köt Gyulainak és vejének, az oklevelet pedig II. Lajos király 1526. január 27-én megerősíti.⁴¹⁶

Herceg Katalint megözvegyülvén Werbőczy István vette el feleségül. Az esküvő 1534. augusztus 17-én volt Döbröközön, az új asszony első férje birtokán.⁴¹⁷ Az akkor már kancellár jogász 1539-ben megkapta János királytól a magvaszakadt Herceg György Baranya megyei Kőszeg várát és uradalmát is.⁴¹⁸ Valószínűleg Szerecsen János és Herceg Katalin házasságából született egy Ferenc nevű fia is, aki azonban korán elhalhatott.⁴¹⁹ János úr halála után már csak két leánya, Zsófia és Krisztina volt életben, akiknek 1539-ben mostohaapjuk, Werbőczy volt a gyámjuk.⁴²⁰

Szerecsen Zsófiát a mostohaapja saját fiához, Werbőczy Imréhez adta feleségül, aki 1549-ben meghalván, özvegye másodszor Kápolnai Bornemissza Farkashoz ment hozzá.⁴²¹ A kör bezárult, az Ernuszt-perben kétértelműen viselkedő nagy jogász fia végül is — amíg a török el nem foglalta — beülhetett az egyik alperes döbröközi várába. Krisztina Patócsi Ferenchez ment hozzá.⁴²² A két leányban kihalt a Szerecsen-család.

A Szerecsen-családról hasonlót mondhatunk, mint alperestársukról, a Gyulaiakról. Vannak azonban különbségek. Noha a család más eredetű volt, és Nagy Lajos uralkodása második felében és Zsigmond kormányzata kezdetén tüneményes pályát kezdtek futni, ezt majdnem derékba törte Szerecsen Mihály részvétele a lázadásban. Utána testvére fiai a Gyulaiakhoz hasonlóan a familiáris szolgálattai kísérelték meg az emelkedést. Ez elég jól sikerült, amit nem csupán a betöltött tisztségeik, hanem házassági kapcsolataik is igazolnak, hiszen bárói (igaz, lesúlylyedő) családokból nőültek. Az által viszont, hogy Szerecsen ifjabb János királyi kamarás, tehát az udvari nemesség tagja lett, a Szerecsen-família emelkedése biztosítottnak látszott. Noha bárói méltóságot nem viselt, mégis báróként, nagyságos úrként halt meg. Az már a sors keze volt, hogy a család fiú ágon kihalt. Igaz, az 1536-ban említett Szerecsen Zsigmondot nem tudjuk elhelyezni a családfán, viszont kétségtelen, hogy a családi vagyon végül a leányágon keresztül jutott Werbőczy kezére.⁴²³

3.) Tanulságok

Aki olvasóim közül vállalta a hosszadalmas családtörténeti fejezetek elolvasását, és egybevetette azt a per leírásával, valószínűleg rájött arra, hogy miért

⁴¹⁶ Df. 260 206. Kő birtok előfordul a Szerecsen birtokok felosztásában is. LEO 258.

⁴¹⁷ *Frahnoi Vilmos*, Werbőczy István életrajza, (Magyar történeti életrajzok), Bp. 1899, 294. Ld. még alább is.

⁴¹⁸ Uo. 363.

⁴¹⁹ Kőfalvi Tamás szíves közlése.

⁴²⁰ *Jakó* i. m. II. k. 4723. sz.

⁴²¹ *Komáromy András*, Werbőczy István és fia, in: *Századok* 44. (1910) 205, 476.

⁴²² Uo. 470–471.

⁴²³ A törökkori adójegyzékekben és urbáriumokban sem fordul elő Zsigmond. Az egykori Szerecsen birtokok vagy a régen meghalt Lajos, vagy a már ugyancsak nem élő János nevén vannak felvéve. *Timár György*, Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565, Pécs 1989, 144–145, 213–214, 223, 296, 323, 365, 370, 373, 375, 379–380, 393.

volt szükség a peres felek családjainak ismertetésére. Ha nem is válaszolható meg a nagy per összes kérdőjele, úgy vélem, azért sok minden világosabbá vált, emellett más, országos érvényű tanulságok is levonhatók.

A perrel kapcsolatban eddig is nyilvánvaló volt, hogy tényleg volt sikkasztás, és nem zárható ki az sem, miszerint Ernuszt Zsigmondot megfojtották, az 1 300 000 forintos összeg azonban nyilvánvalóan túl magas. Igaz, ebbe bele foglalták a készpénzen kívül a drága ingóságokat, valamint az elveszett uradalmak értékét, különösen a munkácsiét. Így sem jön ki azonban az összeg, legfeljebb annak a tizede, esetleg annál kissé több. Arra a kérdésre, hogy a két fő bűntárs, Gyulai és Szerecsen esetében lehet-e feltűnő gazdagodást kimutatni, sem lehet egyértelmű választ adni. Különösen Gyulai János esetében valóban megfigyelhettünk uradalmak szerzését, bár e tevékenységét már megkezdte a bűntény előtt. Ennek ellenére túl sokat szerzett, azaz az elsikkasztott vagyon egy részét minden bizonnyal birtokvásárlásba fektette.⁴²⁴ Látszólag ellentétes ezzel Szerecsen Lajos példája: nem szerzett több birtokot, mint amennyit más okokkal is megmagyarázhatott, pl. a csobánkahegyi szőlőhegy eladásával. Szinte azt is mondhatnánk, hogy a volt alországbíró óvakodott vagyonával kérkedni. Amennyiben az Ernusztól megszerzett pénzt ősei példájára nem üzletbe fektette — ami valószínűtlen — akkor azt bizonyára otthon őrizte, hogy csak akkor adja elő, amikor már lecsillapodtak a kedélyek. Mással, mint ezzel a pénzzel, azonban nehéz lenne magyarázni fia pénzverői vállalkozását, valamint azt, hogy közel 2000 katonát tudott felfogadni, akiket nyilván a mohácsi csata után is foglalkoztatott. Tolnában és Baranyában haláláig ő volt az úr, amit katonaság nélkül nem érhetne volna el.

Így mindkét társtettes esetében kimutatható vagyonnövekedés, ami alátámasztja azokat az adatokat, amelyeket a per lefolyásával kapcsolatban már idéztem. A két család története azonban másra is magyarázattal szolgál. Látszólag megmagyarázhatatlan volt, hogy miért indította meg olyan későn Ernuszt II. János a pert. Ha azonban a két család kapcsolatait tekintjük, késlekedése rögtön érthetővé válik. Először is Ernuszt Zsigmond halála idején az egyik későbbi alperes, Szerecsen Lajos volt az alországbíró, akinek az oldalán bizonyára kiálltak volna a királyi kúria jogászai, köztük Werbóczy, aki nyilvánvaló jó viszonyban állt főnökével. A Gyulai-Szerecsen rokonság egy része — köztük Szerecsen Lajos bátyja, György — a királyi tanács köznemesi ülnökei közé tartozott, azaz a megyei nemesség vezetőinek számítottak. A Szerecsen-család házasságai a bárókhoz is kapcsolatot teremtett számukra. Szerecsen György halála ugyan véget vetett a Podmaniczky-kapcsolatnak, Gyulai János azonban a trakostyáni ügyben 700 forintot fizetvén Podmaniczky Jánosnak, elvonta Ernuszt támogatásától.

Mind említettem, az ügyben kissé különös szerepet játszott Szatmári György kancellár, aki Ernuszt Zsigmond utóda lett Pécsen. Szorosan véve a „cui prodest” elve alapján még az sem zárható ki, hogy valami része lett volna a bűnügyben, az minden esetre különös, hogy ő is kinevezte Gyulai Jánost baranyai alispánnak.

⁴²⁴ A birtokvásárlásokon kívül kölcsönre is adtak ki pénzt. Török Imre nándorfehérvári bán — korábban Gyulai Jánossal együtt Corvin János familiárisa — 1515-ös végrendelete szerint Gyulai Jánosnak 300, Gyulai Gergelynek pedig 1100 vagy 1200 forinttal tartozott. *Bessenyei József*, Enyingi Török Bálint, Bp. 1994, 3.

Így nem véletlenül „nem tetszett neki ez a játék”, azaz a per megindítása.⁴²⁵ Bár Ernuszt II. János nem tartozott a legbölcsebb emberek közé, tanácsosai bizonyára voltak, akik figyelmeztethették egyrészt a Szerecsenek kapcsolataira, másrészt az új pécsi püspök várható hozzáállására, és javasolhatták a per megindításának halasztgatását. Ehhez járult a már említett zsarolás: a családi levéltár megsemmisítésének veszélye.

Sajnos nem tudjuk Ernuszt II. János második feleségének, Sгани Margitnak halálozási idejét, sem pedig azt, hogy mikor vette el harmadik nejét, Ország Borbálát. Lehet, hogy az 1510-es tapogatózás, amit az erőviszonyok felmérésének tekinthetünk, már a harmadik házasság idejére esik, a per tényleges megindítása azonban mindenképp. Az 1510-es évek közepén Ernuszt számára kedvezőbbé alakultak a viszonyok. Ez volt az az időpont, amikor a szűkebb királyi tanácsban felesége több rokona helyet foglalt, ugyanakkor a Szerecsenek és a Gyulaiak rokonsága kisebb mértékben volt képviselve a köznemesi tanácsi ülnökök közt.

Itt újra találkozunk Werbőczyvel, aki az egész per idején, beleértve annak előzményeit, skizofrén szerepet játszott. Ezt a perrel kapcsolatban már ismertettem, most pedig meg kell kísérelni szerepe megindokolását. Az alperesek oldalán való többszöri kiállása teljesen megmagyarázható. Épp úgy ideszámíthatjuk az imént is idézett baráti kapcsolatot Szerecsen Lajossal (ami majd két évtized múlva házasságokban is le fog csapódni), mint a politikai szövetségességet. Nagyon tanulságos a Hármaskönyv felülvizsgálatára kiküldött bizottság összetétele, ennek tagjai ugyanis zömükben jogászunk szövetségesei voltak. Köztük van — egyedül a bárók közül — Batthyány Benedek, Gyulai János rokona és régi barátja; Keserű István alnádor, aki egy időben volt alnádor Szerecsen alországbíróval, és épp úgy kapcsolatban állt Gyulai Jánossal, mint Szerecsen Györggyel. Ugyanezt mondhatjuk el Dombai Pál királyi tanácsi ülnökről is.⁴²⁶ A Hármaskönyv-bizottság tagja volt még a nagy perben tanúként kihallgatott Mecsei György királyi titkár.⁴²⁷

Ugyanakkor Werbőczy a korona bevételeit is növelni akarta a püspöki hagyaték lefoglalásával. A barátság és a pártérdek tehát időnként szembekerült politikai céljával. Mint láttuk, a nagy jogász nem járt el következetesen a perben, attól függően, hogy mit tartott fontosnak pillanatnyilag, a szerint döntött. Mindez hozzájárult az ügy lezárásának megnehezítéséhez, a hagyaték lefoglalásának igénye pedig a feleket is akadályozta a további eljárásban.

Vizsgálatunk eredményeként megállapíthatjuk, hogy nyomozásunkkal valóban jelentős bűnügyet göngyölítettünk fel: a sikkasztás ténye evidens — annak pontos összegét azonban nem ismerjük, és sajnos bizonyítatlan maradt a gyilkosság vádja is. A pert nem lehetett lezárni, és ez nem vet jó fényt a késő-középkori Magyarország jogbiztonságára. Hiába álltak viszonylag jó jogszabályok rendelkezésre, hiába szabályozta a jogviszonyokat Mátyás 1486-os törvénye, és az azt lényeges részében átvevő 1492-es dekrétum, valamint nem utolsó sorban épp Werbőczy Hármaskönyve, a hatalmi érdekek megakadályozhatták az igazság érvényesülését. Nemrég Szakály Ferenc ezt írta: „Hitünk szerint a Mohács előtti magyar

⁴²⁵ Ld. fenn, 11. j.

⁴²⁶ Ld. fenn, 214, 351–352. j. – *Bónis*, Jogtudó i. m. 356.

⁴²⁷ *Werbőczy* i. m. 12.

jogrendszer a maga korában és szintjén meglehetősen jogbiztonságot kínált az ország nemes — és talán nem nemes — lakossága számára.”⁴²⁸ Nem akarom ezt tagadni, hiszen nálunk nem volt szükség a rend fenntartására olyan titkos bíróságokra, mint a német Feme.⁴²⁹ Úgy tűnik, hogy a Magyar Királyságban valóban sokban rendezettebb viszonyokat találunk mint sok más középkori országban. Az Ernuszt – Gyulai/Szerecsen per azonban arra is rámutat, hogy a jó jogszabályok érvényesítése nem volt könnyű, sőt olykor lehetetlenné vált. Ebben a perben nem ügyes ügyvédek törvénycsavarása eredményezett igazságtalan ítéletet, ami mindig és mindenütt előfordul, hanem a per nem jutott el a befejezésig.

A három család története azonban más szempontokból sem mentes a tanulságoktól. A középkorra jellemző volt az azonos társadalmi rétegeken belüli „társadalmi beltenyészet”: egymás közt házasodtak.⁴³⁰ Az Ernuszt-család második és harmadik generációja erre jó példa: az arisztokrácián belül kötöttek házasságot. Sokkal izgalmasabb a nemesi előkelőkhöz (proceres) tartozó két másik család esete. A kb. 40-re tehető mágnáscsalád alatt néhány százra tehető az ehhez a réteghez tartozó famíliák száma.⁴³¹ Mind a Gyulaiak, mind a Szerecsenek közéjük tartoztak. Ennek ellenére a két család házasodási stratégiája eltér. A Gyulaiaknál kizárólag ezt a réteget találjuk, a Szerecseneknél ezeken kívül a bárók alsó, lecsúszó rétegét (Pakosi, Szekcsői Herczeg), a bárókba bekerülőket (Podmaniczky), sőt a bárók krémjéhez tartozót (Rozgonyi).

Minden jel arra mutat tehát, hogy hiába tartoztak a Gyulaiak az Árpád-kori Győr nemzetséghez, a padovai polgár eredetű Szerecseneket valamivel előkelőbbeknek tartották. Ha arra gondolunk, hogy Mátyás uralkodása vége felé a Gyulaiak tucatnyi falujában a család többi ága — beleértve a Geszti nevet felvevőket is — birtokolt, a Szerecsenek ugyanakkor már Döbröcköz vár urai voltak, Lajos pedig felesége jogán Sellyén kastéllyal is rendelkezett,⁴³² ez tökéletesen érthető. Nyilván ezért akart Gyulai János mindenképp kastélyt szerezni magának (Kustyeróc).⁴³³ Bár erről kénytelen volt lemondani, halálakor már több vár ura volt. A kastélyépítés — és szerzés — által akartak egyes nemesek bejutni a hatalom birtokosai körébe, ahogy arra nemrég Koppány Tibor utalt. Felhívta arra is a figyelmet, hogy a kastélyépítő nemesség az arisztokraták melletti familiárisi szolgálat által szerzett birtokot és tisztséget magának.⁴³⁴

Állítását szépen igazolja a két család példája, igaz, a Szerecsenek ezt még korábban, Újlaki Miklós szolgálatában végezték el, a Gyulaiaknál pedig János lett a nagy szerző. Ezzel eljutottunk a karrierlehetőségekhez. Fügedi Erik az Elefánthyakról írt kitűnő könyvében arra mutat rá, hogy az általa tárgyalt család

⁴²⁸ Szakály, Ami Tolna i. m. 28.

⁴²⁹ Hans Planitz – Karl August Eckhardt, Deutsche Rechtsgeschichte, Dritte Auflage, Graz-Köln 1971, 179–180.

⁴³⁰ Hermann Mitgau, Geschlossene Heiratskreise sozialer Inzucht, in Deutsches Patriziat 1430–1740, hrsg. von Hellmuth Rössler, (Schriften zur Problematik der deutschen Führungsschichten in der Neuzeit 3.) Limburg/Lahn 1968, 2.

⁴³¹ Kristó Gyula – Engel Pál – Kubinyi András, Magyarország története 1301–1526, Bp. 1998. 311.

⁴³² Koppány i. m. 208.

⁴³³ Uo. 170–171. és fenn, 207–210. j.

⁴³⁴ Koppány i. m. 83–84.

tagjai csak akkor álltak nagyobb urak szolgálatába, ha azt anyagi helyzetük feltétlenül szükségessé tette.⁴³⁵ Az Elefántiak példája azonban nem általánosítható.

Az itt ismertetett két család esetében például teljesen nyilvánvaló, hogy — még ha az Ernuszt-sikkasztást nem is számítjuk — vagyonukat főleg a familiárisi szolgálat alapozta meg. Az is igaz, hogy a karrier nem előfeltétele a vagyonnak, hanem következménye.⁴³⁶ (Más kérdés, hogy egy bizonyos szint felett a vagyon is szül karriert, ld. Ernuszt II. János horvát bánóságát.) A familiárisi szolgálat mellett az emelkedés másik útja a házasság volt, ezt is jól mutatják családtörténeti adataink. Mivel azonban „jó partit” csak az szerezhette, aki már legalább ahhoz a réteghez tartozott, mint jövődő párja, ez talán mégis másodlagosabb.

Különösen a Gyulaiak esetében megfigyelhető még egy jelenség. Családi és baráti kapcsolataik egy viszonylag szűk körre terjedtek: azokhoz kötődtek, akik éppúgy vezető familiárisai voltak ugyanannak az úrnak, mint ők. Minden nagyúr kísérete egy egymással szolidáris, homogén rétegből tevődik ki, ami különben gyengíti az úri hatalom érvényesülését. Ezt látjuk az Ernuszt, Corvin, sőt a Szapolyai-família esetében is. Ha arra gondolunk, hogy a vezető familiárisok gyakran változtatták uraikat (pl. Gyulai János), és a köznemesség politikai vezetői is közülük kerültek ki (pl. a Szerecsenek), akkor még inkább látszik az úri hatalom korlátja.

Igazi nagy karriert azonban nem a familiárisi szolgálattal lehetett szerezni, hanem a királynál. Talán az sem véletlen, hogy a két nemesi előkelő család közül Szerecsen János került be az udvari nemességbe, a palotások közé. Arisztokratává lenni leginkább az udvari szolgálattal lehetett.⁴³⁷ Hiába volt halála idején Gyulai János többszáz jobbágy ura, mágnás nem lett belőle, Szerecsen János viszont igen, igaz, talán János királlyal való rokonsága következtében.

Végül még egy demográfiai megjegyzés. Annak ellenére, hogy viszonylag sok gyermek született, ezekből kevés érte meg a felnőttkort, nagy lehetett a gyermek- és csecsemőhalandóság. Mindhárom családnál, azaz az arisztokrata Ernuszt és a nemesi előkelő Gyulai és Szerecsen családnál ezt látjuk. Az, hogy a két édestestvér Ernuszt Zsigmond és II. János közt több, mint másfél évtized korkülönbség volt, csak azzal magyarázható, hogy szüleik kettejük közt született gyermekei nagyon korán meghaltak.⁴³⁸

András Kubinyi

LA MORT MYSTERIEUSE DE ZSIGMOND ERNUSZT, EVEQUE DE PÉCS ET LE SORT DE SA SUCCESSION

(Les difficultés de la juridiction hongroise à la fin du Moyen Age)

Résumé

A l'été de 1505 est mort un des plus riches personnages de la Hongrie d'alors, Zsigmond Ernuszt, évêque de Pécs, l'ancien trésorier royal. Son successeur était son frère cadet, János Ernuszt (ban de Croatie entre 1508-1509), mais il ne pouvait pas avoir le bien complet. Il est clair d'après

⁴³⁵ *Fügedi Erik*, *Az Elefánthyak*. A középkori magyar nemes és klánja, Bp. 1992, 196.

⁴³⁶ Uo. 202.

⁴³⁷ *Kubinyi András*, A királyi udvar élete a Jagelló-korban, in: *Kelet és Nyugat között*. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére, Szeged 1995, 322.

⁴³⁸ A fenti témáról korábban készítettem egy rövid összefoglalást: *Kubinyi András*, Egy különös középkori per. Ernuszt Zsigmond püspök meggyilkolása és hagyatéka elsikkasztása, in: *Historia* (2000/4.) 19-21.

le procès qu'il a lancé que les anciens châtelains de son frère, János Gyulai et Lajos Szerecszen, ainsi qu'un chanoine de Pécs, nommé Albert Cupi ont falsifié le testament, ils ont détourné une grande partie de la succession évaluée prétendument à 1 300 000 florins, ainsi que, d'après la nouvelle, ils ont étranglé son frère. La somme est irréalement trop élevée, au cas où l'on distribue par 10, on peut avoir une valeur réelle. Le chanoine Cupi est mort en 1512, il a remboursé par son testament 7 000 florints de la somme détournée. D'après cela le détournement est approuvé, dans la cas où quelques années après la mort le complice le moins important possédait une telle somme, il pouvait avoir beaucoup plus, ses compagnons encore même plus. L'histoire du procès est difficile à comprendre. János Ernusztt commenait à plaider assez tard devant le tribunal de l'archevêque d'Esztergom, légat du pape. Pourtant la diète intervenait dans l'affaire et arriva à reporter le procès devant le tribunal de la cour royale où István Werbőczy, le grand juriste aurait été le juge en tant que président du tribunal dit de présence royale. En 1517 ce tribunal a reporté avant le verdict l'affaire à l'archevêque en alléguant qu'il n'aurait jamais le temps de s'occuper du procès (!). L'avocat de légat de l'archevêque a formulé un verdict l'année prochaine dont le texte est inconnu, qui a pris prouvé la plupart des accusations, mais et le demandeur, Ernusztt, et le défendeur Gyulai et Szerecszen ont porté appel auprès du pape. Cette fois le roi et son conseil y est intervenu et on a interdit de continuer le procès à Rome en formulant que ce serait lui qui jugerait. Cela ne s'produit quand même. En 1536 János Ernusztt et son fils, Gáspár continuait le procès devant le Saint Siège contre les héritiers Gyulai et Szerecszen. Mais il est mort avant la fin du procès et avec lui la famille Ernusztt est disparue.

István Werbőczy, le grand juriste avait un rôle curieux et contradictoire dans toute l'affaire. Des fois il a prit position en faveur des défendeurs, d'autres fois il voulait faire saisir d'eux la succession d'Ernusztt pour la couronne. (Dernière fois en 1521.)

Pour mieux comprendre l'affaire il était nécessaire de s'occuper en détail des trois familles concernées lors du procès, du demendeur Ernusztt, ainsi que des défendeurs, Gyulai et Szerecszen. János Ernusztt, frère cadet de l'évêque Zsigmond, vraisemblablement assassiné, n'était pas l'un de plus sages personnes du pays, mais il était un grand propriétaire qui eut de bons mariages. Au milieu des années 1510, lorsqu'il s'activait le mieux possible dans le procès, il était en parenté avec la plupart des barons, membres du conseil royal. Les deux défendeurs appartenaient à l'élite dite nobilière, c'est-à-dire à la couche prestigieuse qui participait à la politique nobilière des ordres. Les membres des deux familles ont augmenté leurs biens au service des grands seigneurs, leurs liens parentaux les attachait à l'élite de même genre. Plusieurs de leurs proches — entre autre le frère aîné de Lajos Szerecszen — était assesseur nobiliaire délégué au conseil royal par la simple noblesse. Werbőczy, lui-même était considéré comme un des chefs de la politique de la simple noblesse. Lajos Szerecszen, l'accusé secondaire remplissait le titre de vice-juge de la cour au moment de la mort de Zsigmond Ernusztt et ainsi il était le supérieur de Werbőczy, intitulé alors magistrat du siège du juge de la cour, avec qui il avait des liens amicaux. On a vu, mais cela ne s'est produit pas une seule fois, que la noblesse, partie opposante aux barons, étant présente à la diète, prenait position en faveur des accusés.

L'essence de l'affaire est que les luttes des ordres de l'époque des Jagellon ont rendu impossible à terminer un procès, indépendamment des faits et du fonctionnement efficace des institutions judiciaires, où l'autorité politique des deux côtés était si importante qui provoquait un état dans le conseil royal qui n'avait point de résolution. C'était peut-être la raison que Werbőczy qui, lors du procès, renonait de temps en temps à soutenir ses alliés politiques, cherchait des fois une troisième solution: faire saisir pour la couronne une partie de la succession et la consacrer à la défense du pays.

THE MYSTERIOUS DEATH OF ZSIGMOND ERNUZTT, BISHOP OF PÉCS, AND THE FATE OF HIS HERITAGE.

by *András Kubinyi*

(Summary)

In the summer of 1505 died Zsigmond Ernusztt, bishop of Pécs, former royal treasurer, one of the richest aristocrats in Hungary. His younger brother, János Ernusztt (banus of Croatia in 1508–1509), was not able to recover the entire heritage. From the lawsuit that he began it appears that the former castellans of bishop Zsigmond, János Gyulai and Lajos Szerecszen, together with a canon called Albert Cupi, had falsified the prelate's testament and embezzled the greatest part of the heritage which was estimated at some 1.300.000 florins. They were also accused of having murdered the bishop themselves. The sum stated by the plaintiff was obviously much too high, but

by dividing it by ten we may come closer to the truth. Canon Cupi died in 1502, and in his testament he returned 7.000 florins from the money once misappropriated. If several years after the bishop's death the less important among the culprits still possessed such an amount, he must have acquired more, and his accomplices even more.

The reconstruction of the case is not easy. János Ernuszt began his lawsuit relatively late, and in the presence of the archbishop of Esztergom as papal legate. But the parliament intervened and transferred the case to the royal court, where it was to be heard by the famous lawyer, István Werbőczy, head of the king's personal presence. Yet in 1517 the latter relegated the case back to the archiepiscopal court, with the argument that it would never have time (!) to deal with it. In the next year the archbishop's auditor did make a judgment, which accepted the truth of most of the accusations, but both the plaintiff and the defendants appealed to the pope. This time it was the king and his council who intervened by prohibiting the parties from proceeding at the papal court and reserving the judgment for themselves. But no judgment was ever proclaimed. In 1536 János Ernuszt's son, Gáspár, lodged a complaint once again in the papal court against the heirs of Gyulai and Szerecsen, but he died before the suit came to an end. With his death the whole Ernuszt family disappeared.

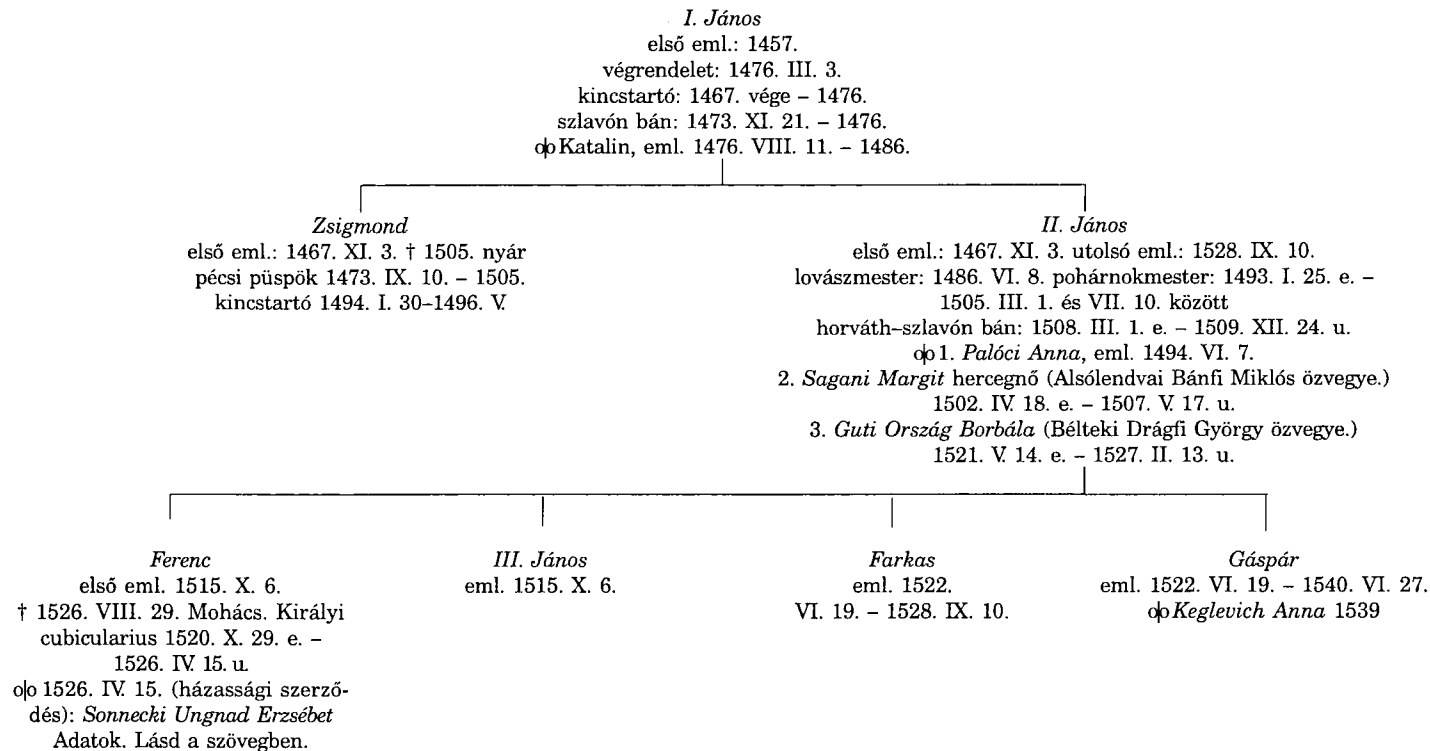
During the whole case an important but rather obscure role was played by the great lawyer, István Werbőczy. He sometimes took sides with the defendants, sometimes wanted to confiscate the whole heritage for the crown (ultimately in 1521).

In order to come to a better understanding of the case it seemed necessary to deal in detail with the three families concerned. János Ernuszt, the younger brother of the late bishop Zsigmond, was obviously not one of the most brilliant minds of the country, but he was a man of wealth and contracted good marriages. In the middle of the 1510s, when he pursued his lawsuit with the greatest intensity, he was related to many of the barons sitting in the royal council through his wife. The two defendants belonged to the politically most active elite of the wealthy nobility. Members of their families augmented their wealth in the service of powerful barons, and were related to many of their social peers. Some of their kinsmen — e. g. the brother of Lajos Szerecsen — were elected assessors in the royal council delegated by the county nobility. Werbőczy himself was one of the leaders of the nobility.

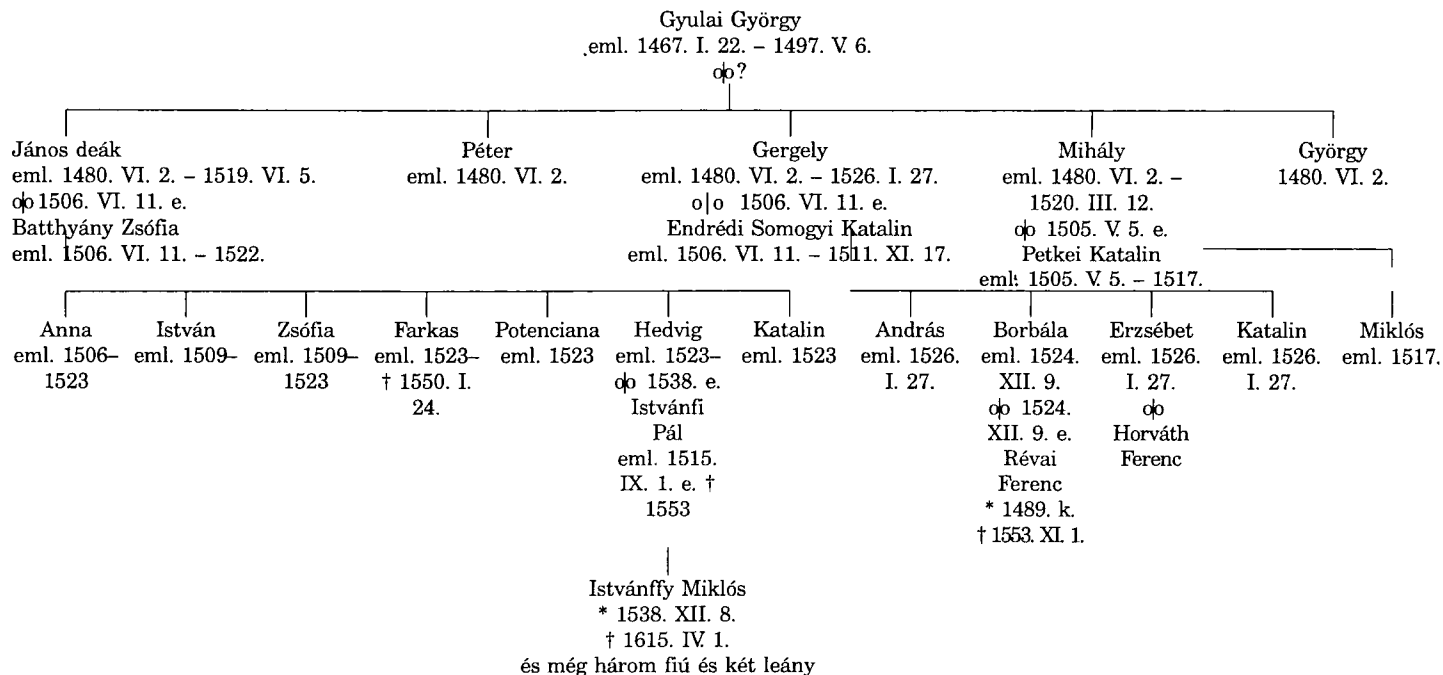
One of the defendants, Lajos Szerecsen, was deputy judge royal (*juxta curie*) and as such the patron and close friend of István Werbőczy, then protonothary, at the time of the death of bishop Zsigmond. We have seen that the nobility which attended parliament and was opposed to the barons took sides with the defendants several times. Thus the moral of the story could be summarised as follows: despite an administration of justice which basically functioned smoothly and effectively, the case could not be settled definitively because of the underlying political factors. The two parties enjoyed relatively equal political support, which led to a stalemate in the royal council. It may have been because of this that Werbőczy, who intermittently abandoned his political allies, sometimes looked for a third solution: namely to reserve the heritage for the crown and spend it on the defence of the southern borders.

MELLÉKLET

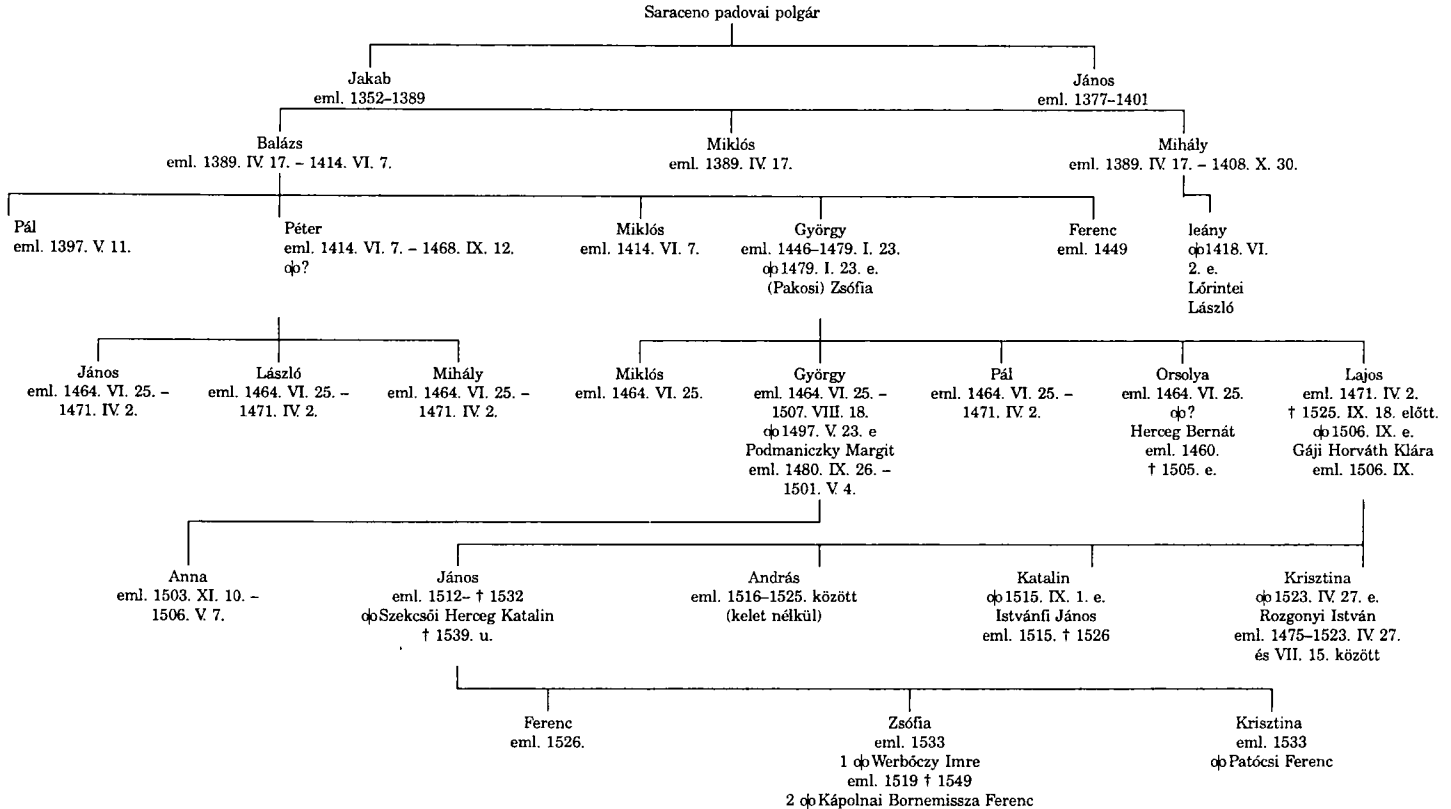
A Csáktornyai Ernuszt család leszármazása

Gyulai György leszármazottai

A Mesztegnyői Szerecsen-család leszármazása

Kosztá László

A VÁCI PÜSPÖKSÉG ALAPÍTÁSA

A püspökségi szervezet kialakításának tanulmányozását igen megnehezíti a forráshiány. Az ún. Szent István-i alapítású egyházmegyéink közül csupán kettőnek ismerjük minden kétséget kizáróan létrejötté pontos idejét. Az egyik a pécsi püspökség, amelynek alapítólevele egyedülként — bár némileg bizonyosan interpolálva — egy 15. század eleji átíró oklevélben ránk maradt.¹ A másik egyházmegye a csanádi, melynek 1030-as létrejöttét a Pozsonyi Évkönyv és a Nagyobbik Gellért-legenda híradása tanúsítja.² Természetesen a korai egyháztörténettel foglalkozó tanulmányok a többi egyházmegye kialakításának idejét is megkísérelték legalább megközelítően pontos évszámhoz kötni.³ Teljes konszenzus nem alakult ki ebben a kérdésben, és a források adta lehetőségeket ismerve nem is várható, hogy valaha is mindenkit kielégítő kronológiát tudna kialakítani a kutatás. Továbbra is egymással vitázó hipotézisekkel kell számolnunk. Abban azonban egyetértés van, hogy az episzkopális egyházszervezet kialakítása több szakaszban történt, sőt többek szerint a hagyomány alapján Szent István-i alapításúnak tartott egyházmegyéink közül némelyek megszervezésére csak az államalapító uralkodó halála után került sor. Így az államalapításhoz kapcsolódó püspökségi szervezet végleges kialakítása I. András uralkodása idején, az 1040–1050-es évek fordulójára körül történt meg.

A váci püspökség megszervezésének tanulmányozását is megnehezíti a forráshiány. Egykorú, Szent István uralkodásának idejéből származó híradás nem tesz említést az egyházmegyéről. A püspökségről, illetve annak birtokairól először az 1075-ös garamszentbenedeki alapítólevél szól.⁴ A váci püspökök nevét sajnos

¹ *Diplomata Hungariae antiquissima* I. Ed. Györffy György, Budapest 1992. (a továbbiakban: DHA.) 54–58.

² *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Ed.: *Szentpétery, Emericus*. Budapest 1937. (a továbbiakban: SRH.) 125. és SRH. II. 489–499.

³ Például az utóbbi évtizedekben Györffy György: *István király és műve*. Budapest 1977. (a továbbiakban: Györffy: *István király*) 316–332.; *Püspöki Nagy Péter*: *Szent István egyházszervezete*. In: *Szent István és kora*. Szerk.: *Glatz Ferenc – Kardos József*. Budapest 1988. (a továbbiakban: Püspöki: *Szt. István egyházszervezete*) 67–76.; *Kosztá László*: *A kereszténység kezdetei és az egyházszerzés Magyarországon*. In: *Az államalapító*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest 1988. (a továbbiakban: *Kosztá*: *Kereszténység kezdetei*) 175–188.; *Kristó Gyula*: *Szent István püspökségei*. In: *Kristó Gyula*: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged 2000. (a továbbiakban: *Kristó*: *Szt. István püspökségei*) 121–135.

⁴ DHA. 216.

⁵ Az első ismert váci püspök Marcell volt, akit 1111-ben és 1113-ban neveznek meg az oklevelek, de talán már 1103-ban ő töltötte be a püspökséget, mert ebben az évben székhely nélkül említenek egy ilyen nevű magyar főpapot. *Bánk József*: *Váci egyházmegyei almanach*. Vác 1970. (a továbbiakban: *Bánk*, *Váci almanach*) 107., *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk.: *Kristó Gyula*. Budapest 1994. 706.

csak a 12. század elejétől ismerjük.⁵ Fontos híradással szolgál még az alapítás problematikájához a 14. századi krónikakompozíció egy fejezete,⁶ amely bizonyosan jóval korábbi időre, esetleg 11–12. századra visszamenő információkat rejt szövegében. A váci püspökség megszervezését bemutató koncepciók döntően az említett krónikahely értelmezésén alapultak.

A krónikakompozíció szövegére kritika nélkül építő korábbi elképzelések, amelyek a váci egyház alapítását a püspökség létrejöttével azonosítják, I. Géza királyt tekintik alapítónak. Időről-időre előkerül ugyan ez az elképzelés, de ma már inkább csak kuriózumnak számít.⁷ Általános vélemény hosszú idő óta, hogy az említett krónikaszöveg torzítja a valóságot és valamilyen okból szándékosan hallgatja el a püspökség létrejöttének tényleges körülményeit.⁸ A múlt század végétől kezdve mind a helytörténeti munkák Karcsú Arzéntól,⁹ mind az országos kutatás Pauler Gyulától Szent Istvánban látja a püspökség fundátorát.¹⁰ Leginkább Szent István uralkodásának végére, az 1030-as évekre szokták helyezni a alapítását, és a szent király által egyik utolsóként létrehozott püspökséget látják a váciban.¹¹ Két kutató ezzel szemben Vácot a legkorábbi püspökségek közé sorolja. Püspöki Nagy Péter szerint Esztergommal és Győrrel egy időben, 997 és 1000 között hozták létre a váci egyházmegyét is.¹² Bánk József, hajdani váci püspök pedig 1004-et említi alapítási dátumként.¹³ Az utóbbi két vélemény azonban nem talált visszhangra a püspökségi szervezet kialakítását nyomon követő munkákban.

Újabbban Kristó Gyula fogalmazott meg Vác alapításával kapcsolatban a korábbiaktól eltérő véleményt. Felhívta a figyelmet arra, hogy Szent István uralkodása mellett utódjának, Péter királynak országlását is számba kell venni Vác létrejöttének időszakaként.¹⁴

A váci püspökség pontos alapítási dátumának megállapításáról bizonyosan le kell mondanunk, de 11. századi történetének töredékes mozzanataiból talán egy hozzávetőleges kronológiát fel lehet állítani az egyházmegye megszervezésé-

⁶ SRH. I. 395. (124. fejezet).

⁷ *Hankó Ildikó*: A magyar királysírok sorsa. Budapest 1987. 81.

⁸ *Gericus József*: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához. In: Gericus József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. (a továbbiakban: Gericus: A váci egyházalapítás) 174–179.

⁹ *Fidusa Imre*: Vác története rövid előadásban. Budapest 1875. 5–8.; *Karcsú Arzén*: Vác város története. Vác 1880. 23–26.; *Tragor Ignác*: Vác története. Vác 1929. 26–27.

¹⁰ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt I. Budapest 1899. (a továbbiakban: Pauler) 40. és 394. (84. jegyzet).

¹¹ *Gericus*: A váci egyházalapítás 178.; *Mezey László*: A váci püspökség kialakulása. In: Váci egyházmegyei almanach. Szerk.: Bánk József. Vác 1970. (a továbbiakban: Mezey: Vác) 13–33.; *Györffy*: István király 327–328.; *Kubinyi András*: A középkori Vác. In: Vác története I. Szerk.: Sági Vilmos Budapest 1983. (a továbbiakban: Kubinyi: Vác a középkorban) 49–50.; *Györffy György*: Vác városa az Árpád-korban. In: Levéltári Közlemények 1992. 53–60.

¹² *Püspöki*: Szt. István egyházszerkezete 74–75.

¹³ *Bánk*: Váci almanach 107.

¹⁴ Kristó Gyula egyben kritika alá vette Gericus Józsefnek azt az elképzelését, amelyet Kubinyi András is átvett (lásd 10. jegyzet) a krónikakompozíció váci alapításával kapcsolatos fejezetének értelmezéséről. Jogosan vetődik fel a kétely, hogy egy viszonylag jelentéktelen egyházi intézmény, mint a váci Szent Péter-kápolna érdekében a krónikás meghamisította volna a váci püspökség létrejöttének idejét. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. (a továbbiakban: *Kristó*: Vármegyék) 428–430.; *Kristó*: Szt. István püspökségei 132–133.

nek folyamatáról. Az ún. Szent István-i egyházmegyék létrejötte több szakaszra bontható. A folyamat első állomása bizonyosan a veszprémi püspökség volt, amelynek megszervezését 997 és 1001 közé tehetjük. 1001 és 1003 között szerveződött meg a kánoni elvárások szerint négy egyházmegyéből álló önálló magyar érseki tartomány. A már működő Veszprém mellett megszervezték az esztergomi érsekséget, a győri püspökséget és a szakasz utolsó állomásaként az erdélyi egyházmegyét. Az első fázist igen gyorsan követte a második: 1009-ben újabb három egyházmegyét alakítottak ki, a kalocsait, a pécsit és az egrit. A harmadik szakasz már jelentősebb késéssel követte az előzőket. 1030-ban a Maros, a Körösök, a Tisza és az Al-Duna határolta terület számára kialakították a csanáditi püspökséget. Ehhez az időszakhoz kapcsolható a bihari és a váci püspökségek kialakítása is, de ezek létrejöttének pontosabb időpontját már igen nehéz megállapítani.¹⁵

A püspökségek megszervezésének szakaszai jól mutatják, hogy az ezredforduló első évtizedében tapasztalható egyházalapítási lendület némileg megtört. Szent István életére vonatkozó forrásokból is kitűnik, hogy nemcsak e téren figyelhető meg az uralkodó politikájában bizonyos fokú lendületvesztés. Különösen 1031 után érezhető, hogy az idősödő király tetteiben az elbizonytalanodás jelei figyelhetők meg. 1024-ben meghalt Szent István sógora, II. Henrik császár és halálával a korábban oly jelentős német, bajor támogatás bizonytalanná vált, majd ezt követően az 1030-as évekre gyökeres fordulat állt be a német-magyar kapcsolatokban. A megváltozott helyzet jelentős erőket kötött le és az egyházszervezés szempontjából oly jelentős bajor egyházi támogatás is csökkent. Ezzel egy időben elveszítette Szent István fiát, Imre herceget, akit műve folytatójának szánt. A trónutódlás problémája nyomán felerősödött a belső ellenzék, amely még merényletet is megkísérelt az uralkodó ellen.¹⁶ Az általános politikai elbizonytalanodást fia halála okozta, és a lelki megrázkódtatás közepette erősödött meg az országfelajánlás gondolata az uralkodóban.¹⁷ Összességében István uralkodásának utolsó bő fél évtizedében a politikai helyzet kevésbé tűnik alkalmasnak arra, hogy új egyházmegyét hozzanak létre. Az öregedő, s talán saját maga is szerzetesi fogadalom letételére vágyó megtört uralkodó inkább a szerzetesek monostorainak bővítését szorgalmazhatta.¹⁸ Egy monostor létrehozása közel se kívánt olyan politikai előkészítést, mint az igazgatási feladatokkal is rendelkező püspökségé. Másrészt a monostorok létrehozásával és támogatásával,¹⁹ mint kegyes alapítással a kormányzati és bírói munka nyomán szerzett bűneit is enyhíteni akarta a király. Megfigyelhető, hogy István püspökség alapításainak nagyobb része uralkodásának első felére esik, míg a monostoralapítások — bár ezek kronológiájában is nagy a bizonytalanság — többsége, úgy tűnik, inkább a második felére, de mindenképpen

¹⁵ *Kosztai László*: A keresztény egyházszervezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1996. 107–111.

¹⁶ *Kristó Gyula*: Merényletek Szent István ellen. In: Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 97–99.

¹⁷ *Tóth Endre*: István és Gizella miseruhája. In: Gizella királyné. Szerk.: Homonnai Sarolta – Koszta László. Veszprém 2000. 172–174.

¹⁸ SRH. II. 389–392.

¹⁹ SRH. II. 390–392.

²⁰ Pannonhalma 996.; Pécsvárad 1015.; Zalavár 1019.; Zobor 1020 előtt; Bakonybél 1030 előtt; Somlyóvásárhely ismeretlen időpontban.

az első két nagy püspökségalapítási szakaszt követően történtek.²⁰ Biztos forrásból tudjuk, hogy István uralkodásának utolsó éveiben is kísérletet tett egy újabb monostor megszervezésére és felvette a kapcsolatot a montecassinoi bencés közösséggel.²¹ Nagy valószínűséggel állítható, hogy Szent István a csanádi után nem alapított újabb püspökségeket, különösen nem az ország középső vidékein, amely a 1030-as években bizonyosan beletartozott valamely korábban alapított egyházmegyébe. Vácot tehát — noha teljes mértékben nem is lehet ezt kizárni — nem tekintem Szent István alapította püspökségnek.

Szent Istvánt Péter követte a trónon, akiről tudjuk, hogy meg kívánta gyorsítani az átalakulás folyamatát és politikájában elsősorban a külföldről betelepültekre támaszkodott, háttérbe szorítva ezzel a magyar származású előkelőket. Péter új adókat vetett ki, megadóztatta az egyházi jövedelmeket és végül politikájának következményeként a püspöki karral vagy annak legalábbis egy részével konfliktusba is került. Természetesen Péter politikája nem volt egyházellenes, hanem a társadalom átalakítása érdekében éppen annak erősítését kívánta elérni. Bizonyosan új egyházi alapításai is voltak a királynak és folytatta a Szent István megkezdte egyházigazgatási struktúra továbbépítését. Ezt mutatja, hogy befejezte az 1009-ben alapított pécsi püspökség székesegyházának építését. Erőszakos és türelmetlen politikája miatt kibontakozó főúri elégedetlenség következtében végül Péternek el kellett hagynia 1041-ben az országot, és Aba Sámuel, Szent István sógora került a trónra.²²

A középkori történeti hagyományban nagyon negatív beállítást kapott Péter uralma. Országlását igyekeztek sötét színekben bemutatni és ennek érdekében elvitatták tőle egyházi alapítványait, így az óbudai prépostság létrehozását. A krónikakompozíció 67. fejezete Istvánnak tulajdonítja a társaskáptalan megszervezését.²³ Figyelmet érdemel, hogy a óbudai alapítás kérdése a krónika 124. fejezetében újra előkerül, amely egyben a váci egyház létrejöttét is említi. Itt viszont a korábbi fejezettel szemben már nem Istvánt, hanem I. Gézárt említik az óbudai káptalan létrehozójának.²⁴ Szent Istvánt mint alapítót Óbuda és Vác esetében bizonyosan ki kell zárni. A középkori hagyomány gyakran tulajdonított olyan egyházakat az államalapító királynak, amelyek létrejöttéhez valójában nem volt köze, viszont tőle mint a szentek magasságába emelt uralkodótól soha sem vitattak el ilyet. Valószínűsíthetjük, hogy a 124. fejezet eredetileg Péter legjelentősebb egyházi alapításait mutatta be, és a későbbi interpolátor Óbuda mellett a váci püspökség létrehozásának érdemét is elvitatta Pétertől. A hajdani interpolátor nem merte azonban teljes egészében I. Gézához kötni a váci püspökség alapítását,

²¹ Györffy: István király 305.

²² Kristó Gyula: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I-II. In: Magyar Könyvszemle 1984. (a továbbiakban: Kristó: Források kritikája) 159–175. és 285–298.; Gericz József: A magyarországi társadalmi ideológia forrásai Szent István halála után. In: Gericz József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. (a továbbiakban: Gericz: Ideológia) 88–114.; Gericz József: Péter király egyházpolitikája és következményei. In: Gericz József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 115–120.; Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Budapest (a továbbiakban: Kristó–Makk: Árpád-házi uralkodók) 1996. 53–60.

²³ SRH. I. 316–318.

²⁴ SRH. I. 395.; Kristó: Vármegyék 428–430.; Kristó: Szt. István püspökségei 132–133.

mivel többé-kevésbé — a helyi hagyományban bizonyosan — ismert volt a valós alapító személye. A krónikás vagy az interpolátor ezért a püspökség helyett az egyház alapítójaként említi Gézát, aki valójában a székesegyház befejezője vagy átépítője lehetett. A középkor embere az ilyen donátorokat is gyakran alapítóként tisztelte. Szinte bizonyosnak vehetjük, hogy a váci püspökséget Péter uralkodása alatt 1038–1041 és 1044–1046 között hozták létre.

Mezey László hangsúlyozta, hogy Vác alapítása nem minden probléma nélkül történt meg, amit szerinte a székesegyház I. Géza kori késedelmes befejezése is bizonyít.²⁵ Pétert, az alapító királyt két alkalommal is megfosztották trónjától és így nem tudta befejezni az alapítást. Bukása után pedig nem kapott megfelelő támogatást az általa létrehozott egyházmegye. Az 1046-os Vata-féle pogánylázadás, amely után I. Andrásnak szinte a teljes Szent István-i egyházszervezetet reorganizálnia kellett, az 1050-es évektől gyakran jelentkező trónharcok és a német támadások nehezítették az új egyházmegye intézményeinek kiépítését.²⁶ Bizonyosan paphiány is jelentkezett. Köztudott, hogy a pogánylázadás idején működő kilenc vagy már tíz egyházmegyéből csupán három vezetője élte túl a felkelést.²⁷ Az alsópapság, a pasztorális templomok élén álló egyháziak között talán még ennél is nagyobb lehetett a veszteség.

Egyházszerkezeti kérdések is problémákat vetettek fel az új egyházmegye alapításánál. Vác olyan területen jött létre, amelyre bizonyosan már korábban kiterjedt egy püspök joghatósága. A váci egyházmegye az ország középső vidékeit fedte le, ahol már 1009-re kialakult a püspökségi szervezet. Az esztergomi érsekség, a kalocsai érsekség és az egri püspökség jöhet számításba, amely(ek)nek területéből létrehozták az új egyházmegyét. Újabbán felvetődött, hogy a veszprémi püspökség területe átnyúlt a Duna bal partjára is, és a Zagyva folyó lehetett a keleti határa.²⁸ Valószínűbbnek látszik, hogy az egri püspökség területe terjedt ki inkább erre a vidékre, és Vác mint település korábban Eger főpapja alá tartozott. Az egri püspökség területe a 11. század folyamán jelentős változásokon mehetett át. Alapítása idején, 1009-ben Egert mint az alföld és a síkságot észak felől szegélyező vidék egyházmegyéjét szervezték meg, és nyugati határa a Duna lehetett. 1009-ben, tehát amikor Egert és Kalocsát, illetve Pécsét létrehozták, a Duna menti területek püspökségi szervezetét alakíthatták ki egészen a Tisza torkolatáig.²⁹ Eger korabeli hatalmas kiterjedését mutatja, hogy joghatósága csaknem a Marosig

²⁵ Mezey: Vác 13–33. szerint Géza építette fel a váci székesegyházat, megteremtve ezzel a püspökség központját, és biztosította adományaival az egyházmegye gazdasági alapjait.

²⁶ I. András uralkodására összefoglalóan lásd *Makk Ferenc*: *Megjegyzések I. András történetéhez*. In: Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged 1998. 127–142.; *Kristó-Makk*: *Árpád-házi uralkodók 68–76*.

²⁷ A 14. századi krónika kompozíció szerint I. András koronázásán csak három püspök volt jelen. SRH. I. 343.

²⁸ *Zsoldos Attila*: *Visegrád vármegye és utódai*. In: *Történelmi Szemle* 1998. 4–5.

²⁹ 1009-ben nem szerepelt az uralkodó tervei között, hogy Esztergom közelében a Duna mentén Vácot püspökségi központot alakítsanak ki. Ha ilyen elképzelés lett volna, akkor azt az 1009-es püspökségalapítási szakaszban valószínűleg megvalósították volna meg.

³⁰ *Ortvay Tivadar*: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején* I. Budapest 1891. (a továbbiakban: *Ortvay*: *Egyházi földleírás*) 175–177.; *Kristó*: *Vármegyék 470–474.*; *Kovács Béla*: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger 1987. (a továbbiakban: *Kovács*: *Egri egyházmegye*) 48–49.

terjedt és Zaránd megye egyházi igazgatása is hozzá tartozott.³⁰ Később az egyházmegye az alföldi részekben területvesztéssel szenvedett el és kihasználva a peremvidék felé eső nyitott határait északkelet felé terjeszkedett. A 11. század elején azonban az egyházmegye súlypontja a sűrűn lakott alföldi, mezőségi tájakon és az azt övező dombvidéken keresendő. A hegyvidék jobbra lakatlan volt, így csak annak betelepülését követhette az egri püspökség területének ilyen irányú kiterjedése.³¹ A folyamat kezdete valószínűleg a 11. századi társadalmi változások elől a peremvidékekre irányuló vándormozgalom. Az egri püspökség középkori területének végleges rögzülése pedig csak évszázadok múltán a 14. században Máramaros betelepülésével és egyházi igazgatásának kialakításával zárult le.³²

Általánosan elfogadott kánonjogi szabály volt, hogy egy új egyházmegye kialakításához azoknak a püspököknek is beleegyezésüket kellett adni, akiknek diocesiséből területeket adtak át az újonnan létrehozandónak. A 10–11. század fordulóján külföldi analógiák bizonyossága szerint igen komoly egyházpoltikai viták előzték meg azon püspökség megszervezését, amelyhez olyan vidékeket is csatoltak, ahova már kiterjedt egy egyházmegye. A 10. század második felében a brandenburgi és a havelbergi püspökségek hosszú időn keresztül eredményesen akadályozták meg a császár törekvésével szemben azt, hogy részben területük rovására alakítsák ki a magdeburgi érsekséget.³³ II. Henriknek is hasonló nehézségei akadtak a bambergi püspökség megalakításánál. A würzburgi püspök ellenállását úgy akarta legyőzni az uralkodó, hogy ígéretet tett: a würzburgi püspök érseki joghatóságot kap majd és a kialakítandó bambergi püspökség suffraganeusként kapcsolódik az újonnan megszerveződő tartományhoz.³⁴ 981-ben egy római zsinaton jogilag azzal indokolták a Nagy Ottó alapította merseburgi püspökség feladását, hogy az alapítás idején, 968-ban a halberstadti püspök, akinek területéből részben kialakították az új egyházmegyét, nem adott írásos beleegyezést. A püspökség 1004-es visszaállításánál ezért II. Henrik megszerezte a halberstadti, a zeitzi és a meissenai püspök jóváhagyását is.³⁵ A német példák szemléletesen mutatják, hogy egy-egy új püspökség alapítása milyen komoly politikai egyeztetést igényelt, ha a megszerveződő egyházmegyéhez olyan területeket is csatolni kívántak, amely már egy meglévőhöz tartozott. Az uralkodói szándékkal szemben hatékonyan tudta érdekeit képviselni az ezredfordulón egy-egy püspök.

A Szent István alapította első püspökségeknél ilyen probléma élesen még nem merülhetett fel, mert az új egyházmegyék olyan vidékeket fedtek le, amelyekre korábban nem terjedt ki egyetlen püspök joghatósága sem. Az említett gondok azonban valamilyen módon a püspökségalapítások első két szakaszában

³¹ *Fekete Nagy Antal*: Településtörténet és egyháztörténet. In: Századok 1937. (a továbbiakban: Fekete Nagy: Településtörténet) 418–421.

³² *Kristó*: Vármegyék 426–427. *Kovács*: Egri egyházmegye 61.

³³ *Brackmann, Albert*: Die Ostpolitik Otto des Grossen. Brackmann, Albert: Gesammelte Aufsätze. Weimar 1941. 143–146.;

³⁴ *Zimmermann, Harald*: Gründung und Bedeutung des Bistums Bamberg für Osten. In: Südostdeutsches Archiv 1967 35–49.; *Wolter, Heinz*: Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056. München 1988. 233–235.; *Schieffer, Rudolf*: Papsttum und Bistumgründung in Frankenreich. In: Studia in honorem eminentissimi cardinalis Alphonsi M. Stickler. Cur.: Rosalio Iosepho card. Castillo Lara. Róma 1992. 92.

³⁵ *Swinarski, Ursula*: Herrschen mit den Heiligen. Bern 1991. 88–97.

(997–1003 és 1009) is jelentkezhettek. Ezt jelzi, hogy a bizonyosan elsőként — 997 és 1001 között — létrejött veszprémi püspökség területe kiszorította az 1001-ben alapított esztergomi érsekséget a Dunántúlról. Egyfajta kompromisszumot sejthetünk a döntés mögött. Ugyanis nem az első magyar egyházmegyét emelték érseki rangra 1001-ben, hanem a király székvárosában, Esztergomban létrejött egyházmegye lett a magyar egyháztartomány vezetője. Veszprém főpapja családottságát — ehhez a lengyelországi poznani püspök esete³⁶ hozható fel analógiaként — nem akarták fokozni azzal, hogy dunántúli területeinek egy részét átadják Esztergomnak. Kompromisszumnaként kapta meg Esztergom az érseki rangot, de kiszorult a Dunántúlról és csupán székvárosa feküdt a Duna jobb partján.³⁷ A főegyházmegye a Dunántúlhoz képest vélhetőleg sokkal gyéresebb népességű területekkel, a Felvidék nyugati és középső részével volt kénytelen megelégedni.³⁸

Az egyházmegyék elhatárolódásának problémája bizonyos formában az 1009-es püspökségalapításoknál is előkerült. Két oklevél is sejteti, hogy pontosan igyekeztek körülhatárolni a meglévő és létrehozandó egyházmegyéket. A veszprémi püspökség 1009-es adománylevelének tartalma mutatja, hogy benne gyakorlatilag leírták a Szent Mihály püspöke alá tartozó megyéket.³⁹ A világos elhatárolás a cél, mivel ebben az esztendőben újabb dunántúli püspökséget, a pécsit alapították meg. A pécsi püspökség ugyanebben az esztendőben kelt alapítólevele megerősíti ezt az elképzelést. A pécsi püspökség ránk maradt alapítólevele lényegében egy határleíró oklevél. A pontos határok leírását, részben a működő veszprémi — Somogy esetében valószínűleg Pannonhalma⁴⁰ — és az újonnan létrejött pécsi püspökség precíz elhatárolását az alapítók még az új egyházmegye működéséhez nélkülözhetetlen adományoknál is fontosabbnak gondolták. A püspökség gazdasági felszerelése ehhez képest másodlagos volt. Az örökkévalóság számára az írás erejével részletesen a határokat biztosították, a kiváltságokra csupán utaltak az oklevél fogalmazói.⁴¹

Az 1009-ben létrehozott hatalmas kiterjedésű egri egyházmegye megosztására irányuló törekvés, alföldi területének részbeni átadása a váci és bihari püspökség részére a 11. század második harmadában kemény ellenállást válthatott ki az egri püspöknél. A komoly egyházpolitikai konfliktusra utal az Egertől oly

³⁶ 1000-ben a Piastok székhelyén Gniezno-ban alapították meg a lengyel érsekséget. A poznani püspök mint a legrégebbi lengyel egyházmegye vezetője is igényt tartott az érseki rangra. Gniezno megalapításánál a poznani püspökség területét kezdetben nem is csatolták az új érseki provinciához, a poznani püspök egy ideig megőrizte önállóságát. *Kłoczowski, Jerzy*: A katolikus egyház Lengyelországban. Budapest 1994. 15.; Poznani püspökség közel négy évtizeddel (963 körül) előzte meg a gnieznói alapítást (1000), addig Magyarországon a veszprémi püspökség csak három-négy évvel – 997 körül alapíthatták – előzte meg az esztergomi érsekség 1001-es megszervezését, így Veszprém főpapja komolyan nem érvelhetett püspöksége régisége mellett Esztergommal szemben.

³⁷ *Ortvay*: Egyházi földleírás 6–7.

³⁸ Az 1075-ben kiadott garamszentbenedeki alapítólevélből kiderül, hogy a településhálózat határa még hét évtizeddel az érsekség megalapítását követően is a Garam völgyében az apátság vonaláig ért el. *DHA*. 213–218.; *Pauler* I. 134.; *Fekete Nagy*: Településtörténet 420.

³⁹ *DHA*. 52–53.

⁴⁰ Somogy megye 11. század eleji egyházi hovatartozására lásd *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. In: *Turul* 1999. 100–107. és *Kristó Gyula*: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. In: *Turul* 2000. 1–5.

⁴¹ *DHA*. 58.

távol eső Zaránd megye egyházi hovatartozása. A megye felett az egyházi felügyeletet, mint a később létrejött pankotai főesperesség ordináriusa, az egeri püspök megőrizte, arról nem volt hajlandó lemondani. Az Egerhez tartozó pankotai főesperesi kerület így beékelődött a csanádi, a bihari és az erdélyi egyházmegyék területei közé.⁴² A szokatlan helyzet kialakulása mögött élés vitákat sejtethünk. Természetesen a hatalmas egeri egyházmegyét a püspökségi szervezet továbbépítése, az egyházmegyék területének bizonyos fokú ésszerű lehatárolása érdekében is tanácsosnak tűnhetett megosztani. A Mátra és a Bükk vidékéről nem lehetett hatékonyan segíteni és felügyelni a Dél-Alföldön a krisztianizációt. Eger a váci, majd a bihari püspökség létrejöttével jórészt elveszítette a sűrűbb lakosságú területeit. Azokat a vidékeket, ahonnan a korabeli mezőgazdaság súlypontját, az állattenyésztést tekintve leginkább bevételei származhattak a főpapnak. A veszteség mértéke azt is elképzelhetővé teszi, hogy nem pusztán egyházkormányzati megfontolások húzódtak a súlyos döntés mögött, hanem éles hatalmi konfliktusok rajzolódnak ki a háttérben.⁴³

Az egeri püspökség megszervezése szorosan kapcsolódott Aba Sámuel személyéhez. Az egeri egyházmegye létrejöttének politikai feltételeit az teremtette meg, hogy Aba Sámuel 1005 táján behódolt Szent Istvánnak, elismerte a keresztény király hatalmát saját territóriumára fölött. A politikai alku megkötöttet. Aba Sámuel hatalmának nagyságát jól mutatja, hogy a behódolás jutalmaként a király után következő legnagyobb világi méltóságot, a palotagrófságot kapta meg. Az egyezség fontosságát azonban még ennél is jobban kiemeli az, hogy házassági kötéssel is megerősítették. István egyik húgát nyerte el Aba Sámuel.⁴⁴ A frigy jelentőségét mutatja, hogy István többi nőtestvérét külföldi fejedelmekhez adták férjhez, így Aba Sámuel lett az egyetlen olyan magyar előkelő, aki ilyen módon rokonságba került Szent Istvánnal. A 11. században csak egy alkalommal fordult még elő tudomásunk szerint az, hogy magyar előkelőt Árpád-házi leány számára méltónak tartottak.⁴⁵ István ezzel csaknem a szomszédos fejedelmekkel egyenrangú személyként ismerte el Aba hatalmát. A megállapodás részét képezte az is, hogy Aba Sámuel hatalmi területén megengedte a térítést, az István papjai által végzett krisztianizációt. A politikai megegyezés értelmében rövidesen, 1009-ben püspökséget is szerveztek a vidéken Eger központtal. Az új püspökség politikai jelentőségét és hatalmas területi kiterjedését vélhetőleg nagyrészt Aba Sámuel befolyásának köszönhetette. A király húgára érdemes előkelő territóriumához egy jelentős, közvetlenül az Abák alá tartozó területeken is túlterjedő egyházmegyét szerveztek meg, amelynek határa nyugati irányban vélhetőleg a Duna volt.

Péternek trónra kerülésekor politikailag korlátoznia kellett Aba Sámuelnek, István rokonának és volt palotagrófjának befolyását. Célszerű volt az Abával szo-

⁴² *Ortvay*: Egyházi földleírás 175–177.; *Kovács*: Egeri egyházmegye 48–49.; *Kristó*: Vármegyék 470–474.

⁴³ Az egeri püspök ellenállását erősíthette, hogy egyházmegyéjének ilyen mértékű átszervezése több évtizeddel az 1009-es alapítás után történt meg az 1040-es években és az eltelt idő, a kialakuló hagyomány rögzítette a határokat.

⁴⁴ *Kristó–Makk*: Árpád-házi uralkodók 63–67.

⁴⁵ Árpádok geneológiai táblája. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994. 61–64.

ros kapcsolatot tartó püspökség és főpapja visszaszorítása és az egri egyházmegye területén saját királyi hatalmának erősítése a fokozatosan ellene forduló Aba Sámuellel szemben. A korabeli püspökségek politikai jelentőségét ismerve, erre leginkább egy új egyházmegye kialakítása tűnt megfelelőnek, amelynek élére a kor szokása szerint hű káplánjainak egyikét nevezhette ki az uralkodó. Péter tudatosan igyekezett hatalmát a Duna mentén erősíteni. Erre az általa alapított és a kor szokása szerint személyéhez szorosan kapcsolódó egyházi intézmények tűntek alkalmasnak. A politikai motivációkat mutatja, hogy a kiemelt jelentőségű Pesti-rév⁴⁶ közelében nem bencés monostort, hanem a királyi kápolnához tartozó klerikusok alkotta társaskáptalant alapított.⁴⁷ Péter igyekezett Eger felügyelete alól leválasztani a kulcsfontosságú utakat, amely hatalmának központjai (Esztergom, Székesfehérvár) felé vezettek. Az újonnan alapított váci püspökséggel az egri egyházmegye területe távol került a Dunától. Az óbudai prépostság a Pesti- és a Megyeri-révnél, a váci püspöki székhely a Szentendrei-révnél és a Duna bal partján húzódó út⁴⁸ mentén erősítette Péter hatalmi pozícióit.

Tudjuk, hogy Péternek konfliktusa támadt a püspökök egy részével. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy első országlása alatt (1038–1041) két püspököt letett és helyükre hozzá hű papokat helyezett. A leváltott püspökök politikai orientációját elárulja, hogy Aba Sámuel, aki egyébként uralkodása alatt az egyház befolyásának csökkentésére törekedett, megkísérelte visszahelyezni méltóságukba ezeket a főpapokat.⁴⁹ A letett püspökök Abával kapcsolatot tartó főpapok lehettek, akik nem értettek egyet Péter egyházipolitikájával, egyebek mellett a váci püspökség megszervezésével. Valószínűleg a két letett egyházi vezető egyike az egri püspök volt. Az egri főpap ellenállásával akadályozta a váci püspökség megszervezését és ezzel Péter hatalmának erősödését a Dunától keletre fekvő vidéken.

Péter bukásával az új püspökség szervezésének lendülete is megtört. Sőt Aba Sámuel 1041 és 1044 közötti uralma alatt hatályon kívül helyezte elődje rendelkezéseit.⁵⁰ Súlyosan érinthette ez a váci püspökséget, amelynek gazdasági alapja meggyengülhetett az adományok elvesztésével. Péter újbóli hatalomra kerülésével Vác újra támogatást kaphatott. Péter másodszori bukása és a pogány-

⁴⁶ Pesti-rév jelentőségére pl. *Györffy György*: Pest-Buda kialakulása. Budapest 1997. 79.

⁴⁷ *Karácsonyi János*: Péter király és az ó-budai prépostság. In: Századok 1897. 297.

⁴⁸ *Kubinyi*: Vác a középkorban 57.

⁴⁹ *Annales Altahenses maiores ad 1041*. In: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I. Coll.: Gombos, Albinus*. Budapest 1937. 94.; *Pauler I.* 79.; *Gerics*: Ideológia 93-95. *Kristó*: Források kritikája II. 292-296.

⁵⁰ *Gerics*: Ideológia 93-95.; *Kristó*: Források kritikája II. 292-296.

⁵¹ Az alapítás körüli problémákból következett, hogy a püspökség működésének gazdasági feltételei szűkösek lettek. A váci püspökség az egész középkor folyamán a legszegényebb magyar püspökségek egyike volt. A 12. század végén az ún. III. Béla-kori jövedelemösszeírás szerint anyagiakat tekintve a 12 püspökség közül a 11. helyet foglalta el a váci egyházmegye, amely ezzel egyedül a nyitrai múltá felül. III. Béla emlékezete. Szerk.: *Kristó Gyula-Makk Ferenc*. Budapest 1981. 82.; A 14-15. századi communa servitium fizetések alapján a 10-11. helyen állt a váci püspök, nála csak a nyitrai és a szerémi fizetett kevesebbet. *Hoberg, Hermann*: *Taxae pro communibus servitiis*. Città del Vaticano 1949.; 1526-ben egy velencei követjelentésből tudjuk, hogy a püspökségek bevételei alapján felállított rangsorban a 10. hely illette meg a vácit, megelőzve ezzel a nyitrai, a csanádi és a szerémi püspökségeket. *Mályusz Elemér*: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 1971. 180-181.

lázadás ismét nehéz helyzetbe hozta a szerveződő püspökséget.⁵¹ Az I. András vezette konszolidáció nem Péter politikájának folytatását tűzte ki célul, hanem Szent István országlásához kívánt visszanyúlni. I. András számára nem volt kiemelkedően fontos elődje alapításának erősítése, mivel az ország középső vidékein megfelelőnek tűnt a püspökségi szervezet. A továbbépítés inkább a Vata-féle lázadás gócpontjának vidékén, a békési és a bihari területeken tűnt elkerülhetetlennek, mintsem Esztergomtól alig néhány tíz kilométerre. Vélhetőleg így I. Andrásához köthetjük a bihari püspökség megszervezését.⁵²

A váci püspökség alapításának megkezdése elsősorban politikai és csak másodlagosan egyházkormányzati célok érdekében indult el. Az alapítás folyamatának befejezését, a püspökség megerősödését újból politikai változások befolyásolták. 1048-ban I. András király megosztotta az országot testvérével, Béla herceggel és létrejött a dukátus. A kialakított hercegség az országnak harmadát fedte le és két egymástól távol eső központja alakult ki, Biharban és Nyitrán.⁵³ A két központ között a kapcsolattartást az Alföldön keresztül haladó út biztosította. A hercegség nyitrai és bihari részei között a legrövidebb és könnyen járható út a király közvetlen fennhatósága alatt maradt területeken haladt. Északi út nem jöhetett számításba, mivel a hegyvidék nagyrészt lakatlan volt,⁵⁴ úthálózata nem épült ki és egyébként is nagy kerülővel járt volna.

A Bihar és Nyitra között haladó út nyomvonalát az 1074-es események mutatják, a kemeji és a mogyoródi csaták, illetve IV. Henrik császár 1074 nyarának végén Salamon megsegítésére indított hadjárata. 1074 elején Géza herceg az Igfanerdőben (Bihar) vadászott, amikor hírül vette, hogy Salamon király haddal közeledik ellene. Géza Biharból elindult testvéréhez, László herceghez Nyitrára. Kemejnél, a Tisza és a Hortobágy közötti területen találkozott és ütközött meg (1074. február 26.) a két sereg.⁵⁵ Géza herceg, miután csapatai vereséget szenvedtek, támaszt keresve tovább folytatta útját Nyitra irányába. A menekülő herceg Vácnál találkozott Nyitráról közben segítségére induló testvérével, László herceggel, akinek seregében ott volt Ottó morva herceg csapataival. Salamon Gézát üldözve Vác felé nyomult. Közben Géza és László készülve az összecsapásra elhagyta Vácot és végül Mogyoródnál megütközött (1074. március 14.) a király és a hercegek serege.⁵⁶

A Bihar-Nyitra útvonal felső, Váctól északra futó szakaszát IV. Henrik császár 1074. augusztusának közepén Magyarországra vezetett hadjáratának iránya mutatja. A német csapatok augusztus közepén Pozsonynál lépték át a határt és Géza herceg ellen vonultak. Pozsonyból Semptére (Vág völgye), onnan a hercegség központjába Nyitra alá érkezett a császári sereg. Géza és László kerülve a nyílt

⁵² Koszta: Kereszténység kezdetei 188-189.; Kristó: Szt. István püspökségei 131-132.

⁵³ Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. (a továbbiakban: Kristó: Hercegség) Budapest 1974. 71.

⁵⁴ Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest 1938. 452-453. és 472. (térkép).

⁵⁵ SRH. I. 381-386.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest 1986. (a továbbiakban: Kristó: Árpád-kor háborúi) 64-65.

⁵⁶ SRH. I. 383-388.; Kristó: Árpád-kor háborúi 64-65.

összecsapást, a felperzselt föld taktikáját alkalmazva vonult vissza. IV. Henrik követve a hercegeket Nyitráról a Garam majd az Ipoly völgyén át Váchoz érkezett, ahol Géza megvesztegette a német sereg vezetőit, akik visszafordulásra bírták a császárt.⁵⁷

Világosan kirajzolódik Salamon és a hercegek 1074-es konfliktusának eseményei alapján a hercegség bihari és nyitrai központját összekötő útvonal. A Biharból induló út Kemejen át ért a Tiszához, talán a szolnoki révhez,⁵⁸ amelyhez a szalacsi sószállító út is csatlakozott. Onnan a pesti rév irányában haladt, majd Mogyoród, Vác következett. Itt a Duna bal partján futó útvonalon ment tovább. Vác fölött az Ipoly és a Garam völgye következett. Végül Garamszentbenedeknél nyugatra fordulva érte el Nyitrát az út. A hercegség két központját összekötő útvonal tehát Vácon keresztül haladt át. Az útvonalnak politikai szerepe mellett óriási volt a gazdasági jelentősége is. Az országon áthaladó nyugat-kelet irányú tranzit útvonal egy fontos ága éppen Vácon keresztül haladt a kelet-nyugati távolsági kereskedelem fordítópontja, Prága irányába. A Vác környékén felbukkanó délkeleti, illetve morva és lengyel eredetű régészeti leletek bizonyítják, hogy a délkelet-észak irányú távolsági kereskedelem útvonala is érintette Vácot.⁵⁹ A távolsági kereskedelem ellenőrzése a gazdasági előnyökön túl természetesen tovább emelte az útvonal politikai szerepét.

A hercegeknek, Bélának 1048 és 1060, illetve Géza és László hercegeknek 1064 és 1077 között elemi politikai érdekük volt a fontos útvonal biztosítása. Ennek egyik eszköze lett az útvonalon fekvő egyházak támogatása és újak létrehozása. A kereskedelmi szálláshelyek kialakulása előtt az egyházi intézmények pótolták nagyrészt az utazáshoz nélkülözhetetlen infrastruktúrát azzal, hogy szállás-, étkezési lehetőséget nyújtottak az útonlévőknek. Az utazó királytól és udvarától kezdve az egyszerű utazóig mindenki reménykedhetett bizonyos fokú, társadalmi státuszának megfelelő vendéglátásban.⁶⁰ Az alapítók és a donátorok, illetve családjuk irányában pedig méginkább megkülönböztetett figyelmet, politikai lojalitást tanúsítottak az egyházi intézmények.⁶¹

A hercegség megszületése után újból előtérbe került Vác, a püspökség politikai jelentősége. Talán már Béla herceg támogathatta a püspökség megerősítését, központjának fejlesztését. 1064 után, különösen pedig 1071-et követően, amikor

⁵⁷ SRH. I. 398–400.; *Kristó: Árpád-kor háborúi* 65–66.

⁵⁸ A krónikakompozíció szerint a kemeji ütközet után Géza herceg Cothoydnál kelt át a Tiszán, SRH. I. 384.; Salamon király a győzelem után a krónika szerint Thoroyd-nál kelt át a folyón, SRH. 119. fejelet. Cothoydot és Thoroydot azonosnak tarthatjuk, lokalizálása bizonytalan, azonosították Tokajjal, de a tiszántúli Egyek melletti Kota-érrel is. Lásd. *Képes Krónika*. Budapest 1986. 341. (418. és 421. jegyzet, a jegyzetek Kristó Gyula munkái) és Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum* II/1. (Commentarii.) Comp.: Mályusz, Elemér – Kristó, Julius Budapest 1988. 376. Géza herceg a csata után menekült és ezért nem a forgalmasabb és valószínűleg kiépítettebb szolnoki révet választotta az átkeléshez, hanem a legközelebb eső átkelőt.

⁵⁹ *Kristó Gyula: A tizenegyedik század története*. Budapest 1999. 158–159.

⁶⁰ *Peyer, Hans Conrad: Gastfreundschaft und kommerzielle Gastlichkeit im Mittelalter*. München 1983.; *Schmugge, Ludwig: Zu den Anfängen des organisierten Pilgerverkehrs*. In: *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*. München 1983. 37–59.

⁶¹ Jól példázza ezt a szekszárdi bencés monostor. A bencés kolostort I. Béla alapította és választotta temetkező egyházául. A monostor apátja értesítette a monostor alapítójának fiát, Géza herceget, hogy Salamon király támadására készül ellene. SRH. I. 381.

kiéleződött Salamon király és a hercegek közötti ellentét, Géza hercegnek támogatnia kellett Vácot, hogy növelje a politikai befolyását, a maga oldalára állítsa főpapját. Az útvonal biztosítása mellett Géza azért is támogathatta a váci egyházmegyét, mert a püspökség északi szegélye talán a nyitrai dukátus részét képezte vagy legalábbis határterülete volt.⁶² Gézának alapvető érdeke lett a hercegségéhez tartozó vagy azzal érintkező egyházmegyék vezetőinek megnyerése. A váci püspöknél is szorosabb lehetett a bihari püspök kapcsolata a hercegekkel. Ezt bizonyítja, hogy 1073-ban Salamon király és Géza herceg között Esztergomban kötött megegyezés betartása érdekében a megállapodó felek két-két főemberüket adták túsul egymásnak. Géza herceg egyik túsul adott híve éppen a bihari püspök volt.⁶³ Géza azzal, hogy szoros kapcsolatot épített ki a váci és a bihari püspökökkel, gyakorlatilag biztosította a Nyitrától Biharba menő útvonal nagy részét. A váci és a bihari püspökség a Tisza mentén hosszan határos volt egymással,⁶⁴ így a fontos tiszai átkelőknél érvényesült a hercegek befolyása. A két püspök felügyelete alá tartozó egyházak pedig megfelelő infrastrukturális háttérrel adhattak a Nyitra és Bihar közötti kapcsolattartásban. Az egyházi intézmények fontosságát mutatja, hogy Géza herceggént (1064–1074), majd királyként (1074–1077) és Szent László herceggént (1064–1077) — tudomásunk szerint — három egyházat alapított vagy adományozott meg jelentősen. Géza 1074 körül a váci püspökség számára tehetett jelentős adományt, amikor a székesegyházat befejezte,⁶⁵ majd 1075-ben megalapította a garamszentbenedeki bencés apátságot.⁶⁶ Szent László 1074-ben a mogyoródi csata előtt tett fogadalma teljesítéseként a csata helyén szintén bencés apátságot hozott létre.⁶⁷ Mindhárom szóban forgó egyház a politikailag fontos út mellett fekszik.

Géza természetesen nem csupán azért részesítette kiemelt támogatásban a váci püspökséget, mivel rajta keresztül haladt át a saját hatalma szempontjából fontos útvonal. Géza herceggént már 1064-től, különösen pedig 1071-től tetteiben a királlyal egyenrangú személyként igyekezett megjelenni.⁶⁸ Herceggént például csak ő és apja, Béla veretett pénzt⁶⁹ és gyakorolt ezzel Magyarországon kizárólag a királyt megillető jogot. Gézának a reprezentáció terén is törekednie kellett, hogy hatalmát alattvalói előtt megjelenítse. A gregoriánus reformok előtt, amikor a királyi hatalomban erősen összekapcsolódott a világi és az egyházi kormányzás feladata, különösen nagy figyelmet fordítottak az uralkodók az egyházi reprezen-

⁶² A nyitrai hercegség területére lásd *Kristó: Hercegség* 65–66.

⁶³ SRH. I. 378.

⁶⁴ *Ortvay: Egyházi földleírás. Térképkötet, Magyarország egyházmegyéi a XIV. század elején c. térkép.*

⁶⁵ A garamszentbenedeki alapítólevél a hercegtől az apátsághoz került birtokok szomszédságában említi a váci püspökség birtokait. Feltételezhetjük, hogy a hajdani hercegi birtokok mellett feltűnő váci püspökséghez tartozó területek Géza herceg adományából kerültek a püspökséghez. *DHA. 216. A váci adományokra utal a krónika is. SRH. I. 395.*

⁶⁶ *DHA. 213–218.*

⁶⁷ SRH. I. 388–393. *Sörös Pongrácz: Elenyészett bencés apátságok. Budapest 1912. 398.*

⁶⁸ *Makk Ferenc: Salamon és Géza viszálya. In: Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Szeged 1998. 143–161.; Kristó-Makk: Árpád-házi uralkodók 101–110.*

⁶⁹ *Kristó: Hercegség 94., Gedai István: Numizmatikai adatok a dukátus történetéhez. In: Folia Archaeologica 20 (1969) 101–103.*

tációra. A királyi reprezentációhoz szorosan hozzátartoztak a jelentős templomok meglátogatásai, templomszentelésen való részvétel, az ünnepélyes bevonulások, a szimbolikus újrakoronázások és más kormányzati aktusok. Mindezekkel folyamatosan tudta az uralkodó, illetve a vele magát egyenrangúnak valló hatalmát megjeleníteni. Erre a feladatra a bencés monostorok zárt világa kevésbé volt alkalmas. Sokkal inkább megfeleltek ennek a forgalmas helyeken, népesebb településeken fekvő, a laikus világ felé nyitottabb püspöki székesegyházak. Gézának így szüksége volt arra, hogy megfelelő egyházi tereket nyerjen a szükséges reprezentáció számára. Ilyen célok is hozzájárultak ahhoz, hogy Géza támogatta a váci püspökséget, befejezte a székesegyház építését⁷⁰ és birtokadományokkal is gazdagította.

Erzelmileg is szorosan kötődött Géza a váci egyházhoz. A mogyoródi csata előtt a korabeli szokás szerint mindkét herceg fogadalmat tett és egy-egy szent segítségét kérte, hogy támogassák katonáikat a Salamon feletti győzelem elérésében. Szent László Szent Mártonhoz fordult és a győzelem után fogadalmát beváltva bencés monostort alapított⁷¹ a szent tiszteletére a csata helyszínén. Géza Szűz Máriát, a váci székesegyház védőszentjét hívta segítségül és öccséhez hasonlóan szintén teljesítette ígérését.⁷² A mogyoródi domboknál Szűz Mária és Szt. Márton támogatásával kivívott győzelem teremtette meg a lehetőséget, hogy Székesfehérvárott Géza királlyá koronáztassa magát.⁷³ A Szűz Mária támogatásával kivívott győzelem még szorosabbá tette Géza kapcsolatát a váci székesegyházzal. Az érzelmi kötődést leginkább az bizonyítja, hogy még életében temetkezőegyházának választotta a váci székesegyházat.⁷⁴ Egy kibontakozó hagyománnyal, nagybátyja, I. András és saját apja, I. Béla gyakorlatával szakított Géza, mivel mindkét koronás elődje saját maga alapította bencés monostort választott örök nyughelyül.⁷⁵ Noha Géza is alapított bencés monostort Garamszentbenedeken, mégsem követte elődei szokását és ez bizonyítja, hogy milyen szoros érzelmi szálak fűzték az uralkodót a váci egyházhoz.

A váci püspökség alapítását Péter király kezdte meg 1038 és 1041 között, de a befejezés, a váci püspöki központ teljes kiépítése Géza hercegre, illetve királyra maradt. Valójában tehát a krónikás nem állt messze az igazságtól, amikor Gézát mint a váci püspökség alapítóját ábrázolta.

⁷⁰ Az Árpád-korban nem tűnik ritkának egy jelentős templom építkezésének elhúzódása még a kőben és építőanyagban gazdag vidéken sem. Az 1009-ben alapított pécsi püspökség székesegyházát bő három évtized múltán Péter király fejezte be. Az 1018 körül alapított székesfehérvári prépostsági templom sem készült el 1038-ra. Az 1064-ben leégett pécsi székesegyház még fél évszázad múltán sem volt teljes egészében helyreállítva. Az 1131 és 1141 között uralkodó II. Béla király által alapított aradi prépostság templomának végleges befejezése és felszentelése csak 1224-ben történt meg.

⁷¹ SRH. I. 388–393.

⁷² SRH I. 388. és 394–395. A krónika szövege templomépítést említ, de bizonyosan a székesegyház befejezéséről lehet itt szó, mivel a mogyoródi ütközetben, tehát közvetlenül a fogadalomtétel után elhunyt Ernyeispánt a krónika szerint a váci székesegyházban temették el. (SRH. I. 392.) 1074 tavaszán a székesegyház már olyan állapotban volt, hogy előkelők temetkeztek benne.

⁷³ SRH. I. 394.

⁷⁴ SRH. I. 403.

⁷⁵ I. András az általa alapított tihanyi monostorban (SRH. I. 357.), I. Béla pedig a saját maga létrehozta szekszárdi bencés apátságban temetkezett. SRH. I. 360.

HONI NÉPTUDAT KÖZÉP-EURÓPA 11. SZÁZADI TÖRTÉNETI ESEMÉNYEIBEN

Érdekes papszentelés volt 1099. június 11-én Esztergomban. Szeraphin érsek ui. ekkor szentelte áldozópappá Hermann diakonust, II. Bracislaus cseh herceg káplánját, bunzlauai prépostot, akit mint választott prágai püspököt a cseh herceg kérésére IV. Henrik császár már előbb felruházott a pásztorbottal és a gyűrűvel. Vele egyidőben szentelte Szeraphin áldozópappá a már házasember Cosmast, a történetírót. A szentelést Cosmas előadása szerint a herceg és Kálmán király baráti találkozója előzte meg május 29-én Morvaországban a hluki mezőn, s a cseh herceg itt kérte fel választott püspökének áldozópappá szentelésére az esztergomi érseket (suum electum ... committit ... archiepiscopo ... ordinandum).

A Cosmas krónikájában megörökített történet fontos bizonyítéka a 11. század végén fennállott cseh – magyar politikai, s az ezeknél sokkal szorosabb egyházi és szellemi kapcsolatoknak, és éles világot vet Kálmán és a gregorianizmus viszonyára, legalább a király uralmának elején.

Tanulságosak azok a körülmények, amelyek közt a krónikás szerint Hermannt püspökké tették. Püspökké emelését a herceg sógora, Wigbert javasolta, Hermann jó tulajdonságai közül különösen hangsúlyozva azt, „ami a klerikusban az első erény, hogy ti. kiváltképpen tudós (que prima est in clerico virtus, adprime litteratus)”. Ellene csak az volt felhozható, hogy jövevény (hospes). Ám a herceg ezt éppen Hermann javára értékelte: „Ha hospes, még nagyobb javára van az egyháznak; atyafisága nem fogja kizsarolni, nem nyomasztja a gyermekeiről való gondoskodás s rokonainak hada sem foszthatja ki, bármije is lesz akárhonnan, az mind jegyeséé és anyjáié lesz, az egyházné”. Hermannt azután a herceg rendelkezésére összehívott gyűlésen — a saját akarata ellenére — a papság és a nép dicsérő egyetértésével püspöki utóddá teszik. (Ezzel eleget tettek a kánoni választás VII. Gergely előtti követelményének.) Ezután következett a császári investitúra, majd az esztergomi érsek általi áldozópappá szentelés, majd pedig 1100-ban Mainzban a püspökszentelés. Ezt, mivel Prága a mainzi egyháztartományhoz tartozott, az ottani érseknek kellett volna végeznie. Azonban ő, mivel szimonia hírébe keveredett, éppen távol volt székhelyétől. Ezért végül a császár parancsára Róbert faenzai bíboros püspök, Wibert ravennai ellenpápa apocrisiarius szentelte püspökké, aki történetesen akkor Mainzban tartózkodott.¹ Figyelemre méltó, hogy az egyik korábbi herceg püspökségre szánt klerikusának külföldi eredete, hospes mivolta egészen más indulatokat ébresztett.

¹ *Cosmas* 167–171. *Pauler* 1899. I. 189. *Makk* 1993. 125

1068-ban Vratiszlav herceg saját fivére, Jaromir helyett, testvéreinek csel-szövényeitől tartva Lanczo nevű, szász nemesi származású káplánját, „szerfelett tudós (admodum litteratus)” embert szándékozott prágai püspökké tenni. Terve ellen Koyata palatinus comes a krónikás szerint éles hangú beszédben tiltakozott: „... ha neked (herceg) kedved ellenére van testvéred (püspöksége), miért veszed semmibe a mieink (nostratum) egyáltalán nem alávaló papságát, hiszen épp oly ékes a tudományban, mint ez a német. Ó, ha annyi püspökséged volna, ahány püspökségre méltó ez országban született (hac in terra progenitos) klerikust látsz! Vajon azt gondolod, hogy az idegenben született (alienigena) jobban szeret minket és inkább akarja az ország javát, mint aki itt született (indigena)? Az emberi természet már csak olyan, hogy minden egyes ember, bárhol van is a világon, nemcsak hogy jobban szereti a saját gens-ét, mint az idegent (plus suam quam alienam), hanem ha megtehetné, még az idegen folyókat is hazájába (in patriam) térítené. Azt akarjuk tehát inkább, azt akarjuk, hogy a kutya farka, vagy a szamár ganaja kerüljön a szent főpapi székbe, semmint Lanczo. Volt esze boldog emlékü fivérednek, Zpitigneu-nek, aki egyetlen nap alatt zavarta el az összes németet ebből az országból (hac de terra). Él még Henrik, a római császár és éljen is! Te az ő helyébe tolod fel magad, amikor hatalmát bitorolva, ennek a kiéhezett kutyának adod a pásztorbotot és a püspöki gyűrűt; bizonyos, hogy ezt sem te, sem a te püspököd nem viszi el szárazon, ha él Koyata, Wsebor fia.”²

Cosmas egy 1021-re keltezett mondaszerű leányrablás történeténél arról is számot ad, mi volt a csehek szerint róluk és nyelvükről a németek véleménye. Elbeszélése szerint a szerelemre lobbant Bracizlaus herceg bizonyos volt abban, hogy kikoszarazzák, ha feleségül kéri Ottó német gróf leányát (valójában nőtestvérét) Juditot. Ezért a leányt elrabolva vette feleségül: „inkább férfihoz méltóan akart cselekedni, mint könyörögve nyakát meghajtani. Megfontolta ui. a németek velük született gögjét (innatam Teutonicis superbiam), s hogy dőlyfös felfuvalkodottságukban megvetik a szlávokat és nyelvüket.”³ Ez az elbeszélés a cseheknek a németekre és a németeknek a csehekre, sőt általában a szlávokra vonatkozó felfogását legalább Cosmas idején († 1125), a 11–12. század fordulóján megbízhatóan örökíti át az utókorra.

A németek Zpitigneu herceg által való kiűzését, amelyre Koyata hivatkozott, Cosmas az 1055. év eseményeként írja le: „... Az első napon amikor trónjára ült, nagy, csodálatos és minden évszázad számára nevezetes emléket hagyott magának, mert megparancsolta, hogy aki csak a német gens-ből való, ha gazdag, ha szegény, ha peregrinus, három napon belül valamennyi távolíttassék el Csehországból, sőt azt sem tűrte, hogy szülőanyja ott maradjon ... Ottónak Judit nevű leánya ...”⁴ Az előadás szerint tehát az a Judit osztozott itt az elűzött németek sorsában, akit 1021-ben a cseh herceg rabolt el feleségül.

A „teuton” gyűjtőnéven emlegetett németek és a csehek, sőt általánosságban a szlávok közt Cosmas művében pontos kritériumnak látszik a nyelv. Ám a közös nyelv önmagában — legalább Németországban — nem bizonyult elegendőnek a

² *Cosmas* 114–116.

³ *Cosmas* 73.

⁴ *Cosmas* 103–104.

német gens-ek, törzsek közti különbségek megszüntetésére vagy áthidalására. A törzsek — legfőként vezető rétegük — féltékenyen őrködtek ősinek tudott külön, saját joguk sértetlenségén. Az 1085. körül meghalt Hersfeldi Lampert feljegyzése szerint 1074-ben a szászok követelték IV. Henriktől: „... adja vissza kinek-kinek erőhatalommal vagy hazug okkal elragadott atyai örökségét ... hogy engedje sértetlenül érvényesülni és hatályban maradni gens-üknek szabadságát, és az ősidőtől fogva megállapított törvényes rendelkezéseket (*libertatem genti suae et legitima a primis temporibus statuta*); ha pedig nem, akkor esküvel kötelezték magukat, hogy ... fáradhatatlanul harcolni fognak szabadságukért, törvényeikért és a hazáért (*pro libertate, pro legibus et pro patria sua*”. Ekkor „a törzs közügye (*publica gentis causa*)” forgott kockán.⁵

Lampert a szász felkelés 1073. évi kitörését így örökítette meg: (IV. Henrik) „Szászország és Turingia hegyeit és dombjait igen megerősített várakkal rakta meg és őrseget helyezett oda. Mivel pedig az ellátáshoz szükséges dolgok éppen nem voltak bővében, megengedte, hogy a szomszédos falvakból és szántóföldekről ellenség módjára zsákmányoljanak és a környéken élőket a várak megerősítésére, a ráfordítandók bőséges összehordására, s őket magukat szolgálakézzel való verejtékes munkára kényszerítsék...

Egyebekben, amint az elterjedt hír később tartotta, (Henrik) ... hadat akart vezetni és írmagjukig kipusztítva a szászokat, helyükre a sváb törzset (*gens*) telepíteni. Neki ugyanis ez volt a legkedvesebb törzs, s legtöbbjüket, már akik ismeretlen és szinte semmiféle előkelő őstől nem eredtek, a legnagyobb tisztségekkel tüntette ki, elsőkké tette palotájában, s az ő kedvük szerint intéztetett az ország minden ügye. Ez őt (a királyt) szerfelett gyűlöletessé és gyűlöltté tette a fejedelmek szemében, és legtöbbjük nem tűrvén a dolog méltatlanságát, teljesen távol maradt a (királyi) palotától, ha csak szükséges kényszerű válaszadás céljából oda nem rendelték ... Seregének a hadjáratra az egybegyülekezést augusztus 22-re tűzte ki. Ez a várakozás mindenkit felcsigázott és figyelmüket lekötötte, maga pedig a szokottnál is vadabbul és ádázabbul járt el, háttérbe szorította a fejedelmeket; maga körül állandóan csak svábokat tartott, közülük válogatta bizalmasait, közülük magán- és államügyeinek intézőit (*tam familiarium quam publicorum negotiorum procuratores*).

Akkoriban gyakran használt olyan kifejezést, hogy minden szász szolgálai rendű (*servilis conditionis*), néhányukat pedig követeket küldve oda, azért szidalmazott, (hogy szavával éljek), amiért születési állapotuk szerint neki szolga módjára nem szolgálnak (*sibi iuxta condicionem natalium suorum ... serviliter non servirent*), sem jövedelmeik után nem teljesítenek neki kincstári szolgáltatásokat. Akik a királyi felség állítólagos megsértői gyanánt ellenkeztek vele, azokat megfenyegette, hogy a birodalom minden erejével üldözi és az országból kiűzi őket.

Ezekből és efféle jelekből Szászország princepsai észlelték a vészt, amely szinte a nyakukon volt, s nyomban erősen felindulva a veszélyes válsághelyzetben, gyakran tartottak titkos összejöveteleket, s kölcsönösen buzdították egymást, hogy tanácskozzanak a közjóról (*in medium consulere*), mit is kellene tenni. Mindenkinek egy volt a szándéka és ugyanaz az akarata, s ezt kölcsönös esküt téve és

⁵ Kern 1914. 198.

elfogadva megerősítették, hogy inkább meghalnak és elmennek a legvégsők megkísérléséig, mielőtt gyalázzal elveszítik őseiktől nyert szabadságukat (acceptam a parentibus per dedecus libertatem amittere). Ennek az összeesküvésnek egyes értelmi szerzői és zászlóvivői voltak: Bucco halberstadti püspök, Ottó Bajorország egykori hercege, valamint Hermann, Ottónak az előző évben elhunyt szász hercegnek a fivére.

Az ő kezdeményezésükre kitört lázadás rövidesen Szászország egész népét (totum Saxoniae populum) mintegy őrjöngéssel fertőzte meg úgy, hogy minden méltóság (dignitas), minden jogállás (condicio), és életkor, amely éppen alkalmas volt a hadiszolgálatra, egy szívvel és lélekkel fegyverbe hívott és esküvéssel fogadta meg, hogy vagy elszántan meghal, vagy törzsét (gentem) felszabadítja. Részesei voltak ennek az összeesküvésnek ezek a fejedelmek (principes): Wezel magdeburgi érsek stb. (hét név szerint említett püspök, a volt bajor herceg, 3 marchio, a szászországi palotagróf, 5 gróf); akkor hatvanezer felett volt a mindenféle rendűrangú köznép (vulgus promiscuum); tagjai igen készségesen odaigérték vitézségüket és segítségüket a hon felszabadítására és a törvények védelmére (ad asserendam libertatem patriae legesque tuendas). S azt mondták: valóban istenadta alkalom ez arra, hogy lerázzák nyakukról a legelvetemültebb uralom igáját.”⁶

Rövidebben, de a lényegét és a terminológiát tekintve hasonlóan adja elő a történeteket az 1073. esztendőnél az Altaichi Évkönyv: „Ha valaki (a szászok közül a várórségek fosztogatása miatt) az udvarba ment panaszt emelni, látható volt, hogy gyalázzal úzik el onnan. Miután pedig a baj napról-napra nőtt, s a király Goslarban töltötte az apostolok fejedelmének ünnepét, több szász princeps ment oda, hátha kieszközölhetik: legyen vége ezeknek a bajoknak. Néhány nap után alig bocsájtatván be a király elé, miután az ügyet előadták, tisztesség és határozott válasz nélkül tértek vissza övéikhez ... Aggódva tárgyalták, mit tegyenek e bajok dolgában. Végül elhatározták, hogy inkább fenyegetéssel és a hadiszerecséhez folyamodva intézik sorsukat, mint hogy ennyire gyászosan elveszítsék ősi törvényeiket és a maguk szabadságát (leges patrias libertatemque propriam tam irrationabiliter amittere)”.⁷

Ami a magyar hont illeti, törvénykönyvének prólógusát Szent István királyunk, ahogyan Madzsar Imre megállapította, a lex Baiuvariorumból merített részlettel indítja: „Mivel minden egyes nép a maga törvényeit alkalmazza ... (... quoniam unaqueque gens propriis utitur legibus...)”⁸ A bajor törvény szerint azután „minden egyes nép a szokás alapján választotta meg magának saját törvényét, mert a hosszú [ideje tartó] szokást törvénynek tekintik ... A szokásjog (mos) a régiség következtében bevált szokás, vagyis íratlan törvény (Deinde unaqueque gens propriam sibi ex consuetudine elegit legem. Longa enim consuetudo pro lege habetur ... Mos est vetustate probata consuetudo sive lex non scripta.)”⁹

Ezek a bajor törvényben is rögzített alapfogalmak visszatérnek Szent István Intelmeiben. Különösen szembe tűnik ez a szent királynak ebben a tanácsában: „Aki ... elveti elődeinek, atyáinak *decretum*-ait, nem törődik az Isten *lex*-eivel sem

⁶ *Weissembach* 1913. 132–133.

⁷ *Annales Altahenses* 85.

⁸ A törvényhely: *Závodszy* 1904. 141. *Madzsar* 59.

⁹ *Gerics* 1988/1995. 65.

... Ezért drága fiam mindig legyenek kezéd ügyében atyádnak *edictum*-ai, azaz az enyémekek ... Járj az én *mos*-aim nyomdokán mindenféle habozás bilincse nélkül, látod róluk, hogy illenek a királyi méltósághoz ... Nehéz megtartanod ennek az országnak a királyi hatalmát, ha nem követed az előtted uralkodó királyok *consuetudo*-ját ... Ezért légy követője az én *consuetudo*-imnak”.¹⁰

Arról, mi is lett István eme törvényhozó, valamint keresztény népet szervező tevékenységének eredménye, az ő halála után kevéssel bekövetkező események és történetük adnak képet.

Az Altaichi Évkönyv szerint Péter megszegve Istvánnak tett esküjét, Gizellát megfosztotta birtokaitól, majd őrizet alá vetette. Gizella ekkor „összehívta az ország előkelőit és emlékeztette őket neki tett esküjükre. Ők ... azt tanácsolták a királynak, hagyja abba az igazságtalanságot, hogy ne essenek vele együtt siralmas esküszegésbe. Holott gyakran figyelmeztették, rosszakarata és gonoszsága mégis végig kitartott makacosságában. Végül tudtára adták, hogy nem akarnak esküszegők lenni és elpártolnak tőle, ha a matrónának nem adja meg, ami az övé ... (Péter) ... sehogyan sem hajlott a szavukra és erről egyetlen szót sem tartott érdemesnek még csak meghallgatni sem. Ennek láttán az ország előkelői egyetértve elhatározták, hogy megölik (Péter) egyik fidelisét, Budót, mindezeknek a gazságoknak az értelmi szerzőjét, akinek a tanácsára tett mindent, minthogy szándékának teljesen megfelelt. Ezért a királyhoz menve, állhatatosan követelték kiadatását halálbüntetés céljából (ad paenam mortis), mint mindannyiuk közellenységéért, aki országának és honfitársainak vesztére tör (quasi omnium illorum communem hostem, qui terrae suae et comprovincialium tractaverit perniciem)”.¹¹ Az Annales itt világosan megmondja: az előkelők önmagukat honfitársaknak (comprovinciales) és országnak (terra) tekintik, akik ítélik meg a közös ellenség felett.

Az Annales szerint Budo sorsán megrettenve Péter a német királyhoz menekült. Ezért a magyarok új királyt választottak, Abát, és hamarosan felszentelték. Ő „zsinati tanácskozást tartván a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el (omnia decreta rescindi statuit), amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően (iniuste secundum libitum suum) hozott”. A 11. században az Annalest felhasználó magyar krónika ugyanezt akként fejezte ki, hogy „Aba király megsemmisítette mindazokat a rendelkezéseket és szolgáltatásokat (constitutiones et exactiones), amelyeket Péter király a *maga consuetudo*-ja szerint rendelt el”.

Nézetünk szerint a krónikás a Szent István Intelmeiből bemutatott részlet terminológiájára támaszkodva alakította át az évkönyv „omnia decreta ... quae Petrus iniuste secundum libitum suum disposuit” fordulatát „omnes constitutiones et exactiones, quas Petrus rex secundum consuetudinem suam statuerat” mondatra.

Az évkönyvet használó krónikás ezzel az átalakítással a Péter jogalkotásának általában vett törvénytelenységén és önkényességén túl az ő rendelkezéseinek Szent István Intelmeivel való teljes szembenállását kívánhatta hangsúlyozni.¹²

¹⁰ SRH II. 626. *Gerics-Ladányi* 1995–1997. 295.

¹¹ Annales Altahenses 25–26. *Gerics* 1982. 191–192.

¹² Annales Altahenses id. helyen SRH I. 325–326. *Gerics-Ladányi* 1995–1997. 295.

1044-ben, amikor visszahelyezte az uralomba Pétert („regiis fascibus vestivit et manu sua ducens in sede sua restituit”), III. Henrik az Annales szerint a magyarok kérésére a *német* jogot („Illis etiam petentibus concessit rex ... *scita Teutonica*”) adományozta. A magyar krónikás Péternek trónjára Henrik által törént visszahelyezését úgy módosította, hogy ez „Szent István király szent uralkodói ékességeivel ékesítetten (sacris insignibus sancti regis Stephani)” történt. Péter *istváni* insigniával végbement trónra ültetésének betoldásával függhet össze az, hogy a krónikás megváltoztatta és kibővítette a *német jog* Henrik általi adományozásának évkönyvbéli hírét: a krónika szerint Henrik „a magyarok kérésére megengedte, hogy megtartsák a *magyar törvényeket* s szokásaik szerint ítélnének felettük) *Hungarica scita* servare et consuetudinibus iudicari)”¹³

A magyar krónikásban ama meggyőződés munkálhatott, amely I. András trónra lépténél is kimutatható, hogy ti. magyar király csak István uralkodói jelvényeivel lehet akárki, s hogy az istváni jelvényekkel uralkodó király alattvalói csak istváni, azaz magyar törvények szerint élhetnek, noha Péter 1045-ben az országot német hűbérül való felajánlásával eltékoztolta elődje örökségét.¹⁴

A krónika-előadás keletkezési idejének meghatározásához itt lényeges körülményre hívjuk fel a figyelmet, István neve mellett a *szent* jelző gyakori előfordulására. Azonban a szövegnek egy helyen lectio varians van. Az 1046. évben a krónika V5 kézírata szerint az ország előkelői a hatalmat „az ő Istvánjuk nemzetségének (generi sui Stephani)” akarták visszaadni.¹⁵ Ez a változat arra a lehetőségre irányítja a figyelmet, hogy István *sanctus* jelzői kanonizálása utáni betoldások, s a V5 kódex a mondott helyen még eredeti, korai szövegváltozatot őrzött meg.

Ez a krónikás így tudósít Péter uralmáról: „... Magyarország nemeseit megvetette (asparnabatur) német őrjöngéssel (Teutonico furore) tombolva ... kevély szemmel és ki nem elégíthető szívvel falta e föld javait a németekkel (Teutonicis), akik vadállatok dühével üvöltének, s az olaszokkal (Latinis), akik fecskék locsogásával csicseregnek, az erősségeket, őrhelyeket és várakat (munitiones, praesidia et castella) németeknek és olaszoknak adta át, hogy őrizzék ... A király azt mondta: Amíg csak egészséges leszek, valamennyi bírót, a legnagyobbakat és tekintélyeseket éppúgy, mint az alsóbbakat (pedaneos), a tíz- és száznagyokat, valamint falusi bírakat (villicos), minden vezető embert és hivatalviselőt is a németekből fogom tiszttségére emelni, az ország földjét hospesekkel töltöm tele, és egészében németek hatalmába adom. Azt is kijelentette: Hungaria neve az angariából (adóteher) származik, meg kell hát őket ‘angariázni’...”¹⁶

Összevetve nyelvi-terminológiai szempontból a szöveget kétségtelenül a 11. századból és a 12. század elejéről valókkal, a *furore Teutonicus*hoz hasonló jelentésű *rabies regni Teutonici* feltűnik az 1080-as években, épp úgy, mint ahogyan dokumentálható ekkoriban a *iudex pedaneus* használata és a *villicus* kinevezésével való példálódzás.¹⁷ Az idegen nyelv megvetésére Cosmas munkája hoz fel csatta-

¹³ Annales Altahenses 37. SRH I. 333.

¹⁴ Gerics-Ladányi 1996. 104.

¹⁵ SRH I. 336. d’j.

¹⁶ SRH I. 323–324.

¹⁷ Gerics-Ladányi 1996. 105. és 109–110. – A Teutonicus népnév magyarországi előfordulása Guden 1080 körüli adománylevelében: *Szentpétery* 1927. 42–43.

nós példát. Nyelvi, filológiai tekintetben tehát Péter szavai kifogástalanul illeszkednek a 11. századba.

Egyházi beosztás dolgában Csehországhoz képest, amely a mainzi egyház-tartomány része volt, a fő különbség az, hogy a magyarországi egyházak itteni érsekségek alárendeltségében éltek, vagyis a birodalmi egyházszervezettől függetlenül. Péter önkényeskedése az egyházzal szemben ennek ellenére is megnyilvánult két püspöknek 1038 és 1041 közt az Altaichi Évkönyv szerinti erőszakos elmozdításában. Ám a honi püspökségek élén a 11. században gyakran álltak idegen eredetű férfiak, s Szent László az általa Szent István király patrocíniumával alapított zágrábi püspökségbe nyilván céltudatosan lelkipásztori megfontolásból ültette cseh eredetű káplánját, Duh-ot. A nem kis részben külföldi eredetű honi klérus szerepére még röviden visszatérünk.

A krónikában a már Péter uralmánál a furor Teutonicusra, a németek vadállati ordítására és az olaszok locsogására tett megjegyzés — tárgya szerint — megfelel a Cosmasnál a „szláv nyelv” németek rovására írt megvetésének.

Péternek a németekre és olaszokra támaszkodó uralma és a legkülönbözőbb tisztségek csupa idegennel való betöltésének kilátásba helyezése, zsarnoki törvényhozása és adói, a magyarok „megangáriztatására” vonatkozó fenyegetése erőltetés nélkül párhuzamba állítható mindavval, amit az 1073. évi szász felkelés kitörésének magyarozatául IV. Henrik szászok elleni bűnlajstroma tartalmaz: az ősi jogok lábbal tiprása, a szászok egészének mint gens-nek szolgaként való kezelése, szolgálai terhek behajtása, a szászok kiirtásának és helyükre svábok telepítésének állítólagos terve, a svábok mindenek felett való előnyben részesítése, bizalmasainak és tanácsadóinak kizárólag az ő körükből történő kiszemelése és a szászoknak a király számára legkedveltebb, alacsony eredetű svábok által mindenhol való teljes háttérbe szorítása.

Péter tetteinek, „honfi”-ellenességének és idegenekre támaszkodó uralmának krónikás előadása a fentiek szerint mind a terminológia, mind a tartalom tekintetében teljes összhangban van kétségtelenül kortársi történetírók szövegeivel. Ezért vitathatatlan interpolációk kivételével sem szókinccse, sem gondolati anyaga alapján nincs semmi okunk keletkezését a 11. századtól elvitatni, és 12. vagy különösen 13. századi történetírónak tulajdonítani.

Az előbbieken áttekintett történetírói törekvések, gondolatok és műveltség ismeretében azt mondhatjuk, hogy a 11. században működött honi krónikaíró szókinccse és fogalomkészlete nagyjából szinkronban volt pl. Hersfeldi Lamperttal, vagy ifjabb kortársával, Cosmassal. Nem kételkedve a Péter történetében olvasható „furor Teutonicus” lucanusi eredetében, érdemes figyelni Cosmas szóhasználatára: „poeta catus Lucanus”.¹⁸

Napjainkban működő történetíró erre gondolva, hajlandó úgy ítélni, hogy a 11. századi pannoniai klérus legjavának műveltsége és szellemi élete jóval megelőzte az akkori társadalmi, politikai és intézményi viszonyokat és a kor európai színvonalán állt. Ez a megállapítás helytálló. Szeraphinnak, a Cosmast is pappá szentelő esztergomi érseknek írta prológusában Alberik: „a lelki sugallat kegyelme ... palotád fényes termeit igen sok ékesszólású és nagytanultságú férfiúval (quam

¹⁸ *Cosmas* 199

plurimis disertis ac didascalici meriti viris) mint megannyi drágakővel ékesítette”.¹⁹ Ez olyan jellemzés az érseki udvar papjairól, amely világosan egyezik a Cosmasnál olvasható, már idézett szemponttal: „a klerikusban az első erény, hogy ... kiváltképpen tudós”. Az érsek eme klerikusai iránti kötelező szerénykedése és képességeinek szigorú önbírálata ellenére is Alberik. Ő a magyar nyelvben való járatlanságát is emlegeti ugyan, mégis a magyarságot „a mi népünk” gyanánt, Szent Istvánt pedig „atyánknak” nevezi. Gondolatmenete ez lehetett: Kálmánnak az Alberik által szerkesztett törvénykönyve Istvánén alapul, annak a továbbépítése.²⁰ Dekrétumának prológusát István a bajor törvényből vett idézettel kezdi: minden nép a saját törvényei szerint él. Törvényét István a maga népe részére hozta. Az tehát a magyar, aki Szent István törvénye szerint él. Alberik a korszerűsített, az érsek megbízásából általa lejegyzett Szent István-i törvény követőjéhez, vagyis a magyarokhoz számíthatta magát gondolkodásában. Idegen eredetű, de gondolkodásában magyarrá lett papról van ezek szerint szó. A Szent Gellért, Ledvin püspök, Hartvik nevével fémjelzett nem-magyar születésű papok sorába tartozott tehát. Név szerint alig néhányukat ismerjük, de az ő művük is, hogy Szent István korától kezdve szinte megszakítatlan turnusonként érkezve Magyarországra, irodalmi és igehirdető tevékenységükkel felbecsülhetetlen rész jutott nekik a keresztény magyar néptudat kiformalásában, az itteni egyházi műveltség európai szinten tartásában, s ezen belül lehetséges, hogy a 11. századi honi történetírás korszerű nyugati gondolatiságú és terminológiájú megteremtésében is.²¹

RÖVIDÍTÉSEK

- Annales Altahenses = Annales Altahenses Miores. Recognovit E. 1. b. ab Oefele. Hannoverae 1891²
 Cosmas = Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Herausgegeben von B. Bretholz. Berlin 1923.
 Gerics 1982 – Gerics J.: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. Magyar Könyvszemle 1982.
 Gerics 1988/1995 = Gerics J.: A korai államelmélet érvényesülése István korában. In: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. Először megjelent: Szent István és kora. Bp. 1988. (Szerk.: Glatz Ferenc–Kardos József)
 Gerics-Ladányi 1995–1997 = Gerics J. – Ladányi E.: A 11. századi keresztény néptudat kezdetei a két szent király alatt: Szent Istvántól Szent Lászlóig. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. VII–VIII. 1995–1997. Bp.
 Gerics-Ladányi 1996 = Gerics J. – Ladányi E.: A 11–12. századi magyar néptudat és Székesfehérvár. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Székesfehérvár 1996.
 Kern 1914 = F. Kern: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. Leipzig 1914.
 Madzsar = Madzsar I.: Szent István törvényei és a lex Baiuvariorum. Történeti Szemle 1921.
 Makk 1993 = Makk F.: Magyar külpolitika 896–1196. Szeged 1993.
 Pauler 1899 = Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp. 1899². I–II.
 SRH = Scriptorum Rerum Hungaricarum ... Edendo operi praefuit E. Szentpétery. Bp. 1937–1938. I–II.
 Szentpétery 1927 = Szentpétery I.: Középkori oklevélszövegek. Bp. 1927.
 Weissembach 1913 = A. von Weissembach: Quellensammlung zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Leipzig 1913.
 Závodszy = Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904.

¹⁹ Závodszy 181. A magyar fordítás Szilágyi Loránd műve.

²⁰ Závodszy 182–183.

²¹ Gerics-Ladányi 1996. 101. és 110.

Zsoldos Attila

KARÁSZI SÁNDOR BÁN ÉS UTÓDAI

(Észrevételek a narratiók eredetéről és szerepéről)

Szécsényi Tamás országbíró 1353. március 13-án oklevélbe foglaltatta azt az ítéletet, melyet bírótársaival a Füzi (*de Fyzy*)¹ Demeter fia Dok (*Dook*) fiai, János és József deákok (*literati*) és Erzsébet anyakirályné között egy Borsod birtokon (Borsod megye) lévő telek (*locus sessionalis*) ügyében folyt perben hozott. A telket Edelényi László fiai, Sándor mester és János adományozták még Dok mesternek szolgálataiért, s kiváltképp azért, mert amikor az Edelényiek Edelény, Borsod, Olán és Császta birtokaik ügyében pereskedtek — Ákos nembéli² — Chelen fia Sándorral és annak fiaival,³ saját vagyonából harminc márkányi összeggel sietett a segítségükre. A borsodi telek ezen eredetének bizonyosságaképpen Dok fiai bemutatták az országbíró előtt az egri káptalan 1334-ben kiadott privilégiumát⁴ és I. Károly király azt átíró 1340. évi pátensét. Utóbb azonban — folytatták álláspontjuk ismertetését a Dok-fiak —, amikor Edelényi Sándor és János meghaltak, bár sem apjuk, Dok, sem ők maguk semmiféle bünt nem követtek el (*nec ipsorum, nec dicti Dok patris eorum culpis exigentibus*), a telket a király nevében elvették tőlük, így aztán most azzal a kéréssel fordulnak az országbíróhoz, hogy a telket atyai örökségükként (*tanquam ius ipsorum paternum*) ítélje meg nekik. A per folyamán a királyné érdekeit képviselő Jakab és Beke mesterek — a királyi kúria jegyzői (*notarii curie regie*) — két érvet hoztak fel annak igazolására, hogy a királyné jogszerűen birtokolja a telket. Előadták egyfelől, hogy a telket egykor Doknak adományozó Edelényi Sándor és János örökös nélkül haltak meg, s ezért minden birtokuk királyi kézre háramlott, mégpedig annál is inkább, mert a Dok javára szolgáló adományuk megtételekor nem volt a birtokukban olyan királyi engedély, amely jogot adott volna nekik javaik elidegenítésére (*prefati Alexander filius Ladislai et Johannes frater suus absque heredum solacio decessissent et pro eo universe possessiones ipsorum ubique in regno existentes ad manus regias de iure devolute extitissent, eoque tempore dum ipsi predictum unum locum sessionalem cum suis pertinenciis iuxta tenorem dictarum litterarum privilegialium capituli Agriensis memorato Dok literato modo prehabito dedissent et contulissent*

¹ Talán az Abaúj megyei, más néven Zsebesnek mondott Füziről van szó, vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I³-IV. Bp. 1987-1998. I. 158.

² Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.² 115., vö. azonban Rácz György: Az Ákos nemzetség címere. Turul 67. (1995) 21-22.

³ 1332: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 87 028. és 1333: Anjoukori okmánytár I-VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878-1920. (a továbbiakban: AO) III. 16-19.

⁴ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 210 859. (Egri káptalan hiteleshelyi lt. AC 320.)

consensum regium ad hoc eis concessum, ut possessiones eorum cuique dandi, legandi et vendendi haberent facultatem, non habuissent). Másfelől pedig előadták — s ezt ítélték a nyomósabb érvnek (*ac etiam, quod maius est*) —, hogy Edelényi László fia Sándor őse, Drugh fia Sándor a hűség útjáról letérve az országnak a hűtlenség szégyenfoltjával bemocskolódtott közismert hűtlene volt, mivel Magyarország egykori kiváló királya, Béla úr és ama Béla király úr fia, István úr között ördögi lélekkel felfuvalkodván a hűtlenség módján a háború magvát vetette el és vizzálykodást támasztott (*Alexander filius Drugh avus predicti Alexandri filii Ladislai manifestus infidelis regni et infidelitatis nota denigratus a via fidelitatis divertendo fuisset, quia idem Alexander filius Drugh ... inter dominum Belam quondam illustrem regem Hungarie ac dominum Stephanum filium ipsius domini Bele regis ... diabolico inflatus spiritu per modum infidelitatis guerre et dissensionis materiam seminasset et suscitatset*). Ezen állításuk bizonyosságaként bemutatták István ifjabb király egy 1267-ben kiadott oklevelét, mely részletesen felsorolja azokat az érdemeket, amelyeket Drugh fia Sándor szabolcsi ispán szerzett az ifjabb király oldalán harcolva IV. Béla király ellen az 1264/65. évi belháborúban, s amely szolgálatok viszonzásaképpen az ifjabb király neki adományozta — Ákos nembéli⁵ — Ernye bán Kazinc (*Kosunch*), Ludna (*Lubna*) és Harica (*Heroustouiche*) nevű — Borsod megyei⁶ — birtokait, amelyeket egyébként korábban Ernye is Sándornak adott szolgálatai fejében (*quas idem Erne banus Alexandro comiti propter merita servitorum contulerat*).⁷

A felek álláspontját megismerve az országbíró úgy döntött, hogy a királyné képviselőinek ad igazat. Ennek megfelelően megállapította, hogy az örökös nélkül meghalt Edelényi Sándor és János nem rendelkezett a birtokaik jogszerű elidegenítéséhez szükséges királyi engedéllyel, mely megakadályozta volna javaik királyi kézre háramlását. Kimondta továbbá, hogy az Edelényiek őse, Drugh fia Sándor, a hűtlenség bűnébe esett, s ily módon javait sem birtokolta jogszerűen (*Alexander filius Drugh avus predicti Alexandri filii Ladislai propter seminacionem et suscitationem guerrarum, dissensionum et litium inter prefatum dominum Belam regem et dominum Stephanum primogenitum suum expressam et maximam notam infidelitatis ac exeo amissionem, privationem ac perditionem universarum possessionum suarum merito incurrisse cernebatur huiusmodique infidelitatum nota decolorati non aliquas possessiones de iure possidere vel quibuspiam conferre valeant*). Ezért aztán, szól az ítélet, a királyi engedély hiányában és ősök hűtlensége miatt az örökös nélkül meghalt Edelényi Sándor és János sem adhatták Doknak a vitatott telket (*prenominatum unum locum sessionalem in dicta possessione habitum ... predicto Dok literato prescriptos Alexandrum filium Ladislai et Johannem fratrem suum ... sine heredum solacio decessos absque regio consensu et etiam propter notam infidelitatis prefati Alexandri avi eorum dare non valuisse necque potuisse*), mert az a királyi joghoz tartozik és királyi kézre

⁵ Karácsonyi J.: i. m. 116.

⁶ Vö. Györffy Gy.: i. m. I. 780., 786. és 775.

⁷ István ifjabb király oklevele csak az ezen ítéletlevélben olvasható tartalmi átírásból ismert, l. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) II/1. 36. (RA 1873. sz.).

háramlott, s így a királynét illeti, aki azonban méltányosságból a Dok által az Edelényieknek adott harminc márka felét képviselői által kifizette Dok fiainak.⁸

Az ismertetett per részint az úgy egyes szereplőinek, jelesül az Edelényieknek a leszármazása, részint pedig a királyné képviselőinek érvelési módja miatt méltán tarthat számot megkülönböztetett figyelmünkre.

Az ítéletlevél nem hagy kétséget afelől, hogy az eddig ismeretlen származásuként számon tartott Edelényiek⁹ őse (*avus*) az a Drugh fia Sándor volt, aki — miután részt vett Olmütz 1253. évi ostromában és István ifjabb király 1263. évi „görög” hadjáratában — az ifjabb király egyik legbizalmasabb híveként végigküzdötte ura oldalán az 1264/65. évi beháborút: védte Feketehalom Kemény fia Lőrinc által ostromlott várát, kitüntette magát az ostromnak véget vető csatában, végezetül pedig helytállt a háború sorsát eldöntő isaszegi ütközetben is.¹⁰ Drugh fia Sándor származásának kérdését Wertner Mór kísérelte meg tisztázni.¹¹ Álláspontja szerint Drugh fia Sándor azonos személy volt azzal a Gutkeled nembéli Sándor bánnal, akinek halála után a Borsod megyei Palkonya (*Polkuna*),¹² valamint a Szabolcs megyei Bököny (*Buken*), Micske (*Mixe*) és Györk (*Giurk*)¹³ birtokok Gutkeled István bán fiaira szálltak,¹⁴ Palkonya egy másik részét és a szintén Borsod megyei Tarjánt¹⁵ viszont a nemzetség egy másik ágából való Dorog fia Miklós és Péter fia Dorog örökölték Sándor bán és fia, György halálát követően.¹⁶ Ha viszont Gutkeled nembéli Sándor bán és fia, György utódok hátrahagyása nélkül haltak meg — márpedig ennek így kellett történnie, hiszen ellenkező esetben nemzetségbeli rokonaik aligha örökölhettek volna utánuk — a Gutkeled nemzetségből származó Sándor bán és az István ifjabb király híveként ismert Drugh fia Sándor nem lehettek azonos személyek, mivel az utóbbinak voltak leszármazottai az Edelényiek személyében. Mindebből értelemszerűen következik, hogy Wertner ezen rekonstrukciója nem lehet helyes.

Wertner egy másik munkájában is foglalkozott Drugh fia Sándor és leszármazottai kérdésével, sajátos módon azonban ez alkalommal anélkül, hogy arról tudomása lett volna. A IV. László első országbírájaként 1272–1273-ban szereplő Sándort ugyanis azonosította Karászi (Wertnernél: Kárászi) Sándorral,¹⁷ s úgy

⁸ 1353: DL 636.

⁹ Vö. Györffy Gy.: i. m. I. 747. és B. Tóth Illés: Községeink a feudalizmus korában. In: Edelény múltjából. Szerk. Sági Vilmos. Edelény 1973. 55.

¹⁰ 1267: RA II/1. 36.; 1268: Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr-Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 153–154. – Az említett hadjáratok eseménytörténetének összefoglalását l. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899.² (reprint: Bp. 1984.) II. 220–221., 253. és 257–263.

¹¹ Wertner Mór: Újabb nemzetségi kutatások IV. Gutkeled 3. Sándor bán. Turul 22. (1904) 178–180.

¹² Vö. Györffy Gy.: i. m. I. 798–799.

¹³ Vö. Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. 48., 132. és 84.

¹⁴ 1291: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) VII. 60–61., vö. még uo. 37.

¹⁵ Vö. Györffy Gy.: i. m. I. 811.

¹⁶ 1301: A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál. Pest-Bp. 1872–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 103–104.

¹⁷ Wertner Mór: Az Árpádkori ország- és udvarbírák genealógiája II. Turul 19. (1901) 54–55.

vélekedett, hogy Sándor országbíró apját Sándornak hívták. Ez utóbbi állítását a remek kombinációs készségéről ismert genealógus alighanem arra alapozta, hogy az egyik ide vonható oklevél kiadásában az szerepel, mi szerint az egri püspök egyháza két birtokát „*nobili viro Alexandro bano filio Alexandri comiti Zybyniensis*” adta cserébe annak bizonyos Heves megyei jószágaiért.¹⁸ Az idézetben szereplő *comiti Zybyniensis* alak azonban nyilvánvalóan hibás, hiszen, ha ’a nemes férfiúnak, Sándor fia Sándor bánnak, a szebeni ispánnak’ formában értelmezzük — ahogy Wertner is tette —, akkor *Zybyniensis* helyett *Zybyniensi* alaknak kellene állnia, ha viszont ’a nemes férfiúnak, Sándor bánnak, Sándor szebeni ispán fiának’ értelmezés mellett döntünk, akkor viszont a *comiti* helyett a *comitis* alak lenne a helyes. Az előbbi esetben valóban okkal gondolhatnánk, hogy karászi Sándor apját szintén Sándornak hívták, a második esetben azonban az lenne megállapítható, hogy karászi Sándor bán fiát hívták Sándornak, s az adat rá vonatkozik. Az oklevél eredetijében „*nobili viro Alexandro bano filio Alexandri comiti Zybyniensi*” áll,¹⁹ ami arra látszik utalni, hogy Wertner álláspontja a helyes, s a némi zavart okozó hibát az oklevél kiadója követte el, amikor elmulasztotta egyeztetni egymással a „*comes*” és a „*Zybyniensis*” szavakat. A nagyobb hibát azonban az oklevél eredetijének írója vétette, s ez a hiba vezette félre Wertnert. Bár a szakmai álmokönyv szerint a forrással szembehelyezkedni nem sok jót ígér, ez alkalommal mégis kénytelenek vagyunk kiigazítani az oklevél állítását. Ha ugyanis elfogadjuk azt, akkor arra kellene gondolnunk, hogy István ifjabb királynak két Sándor nevű bizalmasa volt: az egyik, Drugh fia Sándor szabolcsi ispán, az Edelenyiek őse, aki 1267-ben, illetve 1268-ban — más birtokok mellett — a Borsod megyei Ludnát és Olánt kapta adományba,²⁰ a másik pedig Sándor fia Sándor szörényi bán, a Karásziak őse, aki 1268-ban — szintén több más birtok között — a Szatmár megyei Szentmártont nyerte el urától, miközben az ugyanabban a megyében fekvő Solymos már a birtokában volt.²¹ Azzal a feltételezéssel is élnünk kellene továbbá, hogy a két Sándor az 1264/65. évi belháborúban ugyanazokban a csatákban ugyanazokat a szolgálatokat tette István ifjabb királynak.²² Mindez, ha nem is látszik túl valószínűnek, de legalább elképzelhető. Az viszont már teljesen valószínűtlen, hogy a 14. század közepén Drugh fia Sándornak épp úgy legyen egy örökös nélkül meghaltként említett Sándor fia László nevű utóda — egyebek mellett Ludna és Olán néhai birtokosa —,²³ mint ahogy a „másik” Sándornak is felbukkan ugyanezen idő tájt egy örökös nélkül meghaltnak mondott Sándor fia László nevű leszármazottja, aki haláláig — egyebek mellett — Szentmártont és Solymost is birtokolta.²⁴ Egy ilyen egyezés véletlenszerű előfordulásának oly csekély az esélye, hogy azzal komolyan számolni aligha lehet. Ha mindemellett még figyelembe vesz-

¹⁸ 1276: HO VIII. 185–186.

¹⁹ DL 62 164.

²⁰ 1267: RA II/1. 36.; 1268: HO VI. 153–155.

²¹ 1268: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) VIII. 196–200.

²² L. az előző két jegyzetben szereplő oklevelek adatait.

²³ 1351: AO V. 462., vö. még 1332: DL 87 028.

²⁴ 1364: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) X/4. 865.

szük azt is, hogy az Edelényiek és a Karásziak nemzedékrendje minden nehézség nélkül összekapcsolható, miközben lépésről-lépésre nyomon követhető az a folyamat is, amelynek eredményeként a Karásziak idővel Edelényiekké vedlettek át, akkor aligha marad más lehetőség, mint annak megállapítása, hogy Drugh fia Sándor szabolcsi ispán azonos személy volt Sándor szörényi bánnal, akinek valóban volt egy Sándor nevű fia.²⁵ Ez a rekonstrukció azzal az előnnyel jár, hogy elfogadásához csak egy, az előzőekben említetteknel jóval valószínűbb feltételezésre kell hagyatkoznunk: arra tudniillik, hogy az egri püspökséggel megejtett birtokcseréről tájékoztató oklevél írója összekeverte egymással Drugh fia Sándort és fiát, Sándort az utóbbihoz kapcsolván a „bán” címet és a szebeni ispáni méltóságot az apa helyett.

Az sem áll ugyanakkor vitán felül, hogy az 1272. szeptember 11-e és 1273. március 6-a között az országbírói méltóságot betöltő Sándor²⁶ valóban azonosítható Drugh fia (Karászi) Sándorral. Az egyetlen erre utaló adatként legfeljebb az hozható fel, hogy Sándor országbírót egy ízben „bán”-nak is mondja forrásunk (*Alexandro bano iudice curie nostre*),²⁷ márpedig Drugh fia Sándort, amint azt az alábbiakban ismertető adatok mutatják, valóban gyakran emlegetik forrásaink „Sándor bán”-ként, ami abban leli magyarázatát, hogy egy ideig mint szörényi bán szolgált V. Istvánt. Ez a körülmény, ha nem is bizonyítja, de legalább elképzelhetővé teszi, hogy valóban Drugh fia (Karászi) Sándor volt 1272–1273-ban az országbíró.²⁸ Ellene mond ugyanakkor ennek a megoldásnak, hogy felmerült: pecsétje²⁹ alapján Sándor országbíró a Dél-Magyarországon birtokos Vaja nemzetség tagja lehetett,³⁰ jóllehet a nemzetség ismert 13. századi ágaival való esetleges kapcsolata nem mutatható ki.³¹

A Drugh fia Sándorral azonos Karászi Sándor bán leszármazottait illetően összekuszálódott szájak kibogozása érdekében érdemes röviden áttekinteni mindazt, amit Drugh fia Sándor birtokairól tudunk, hiszen utódai nyilvánvalóan megörökölték azokat. Az 1353. évi ítélettel lezárt perben a királyné képviselői által bemutatott oklevél szerint 1267-ben a Borsod megyei Kazinc (*Kosunch*), Ludna (*Lubna*) és Harica (*Herostouiche*) nevű birtokokat kapta István ifjabb királytól, akinek oklevele megjegyzi, hogy mindezen birtokokat — Ákos nembéli — Ernye bán már korábban Sándornak adományozta a neki tett szolgálatai jutalmaképp. A következő évben Sándor, szintén az ifjabb király adománya révén, megkapta a Szatmár megyei Malkát,³² melyet már apja is birtokolt, valamint a zempléni Gesztelyt (*Keztel*) és a Borsod megyei Olánt.³³ Mindkét ado-

²⁵ Vö. a mellékelt genealógiai táblát.

²⁶ Tisztségviselésére az első adat: RA II/4. 48–49.; a továbbiak: RA 2314–2315., 2317., 2319–2321., 2323–2324., 2327–2332. sz-ok, ÁÚO IV 9., RA 2334–2335., 2344., 2345. (ez utóbbi hamis), 2346–2352., 2355. sz-ok (vö. még RA 2361. és 2378. sz-ok).

²⁷ 1272: ÁÚO IV 2.

²⁸ Karászi Sándor leszármazottaival az alábbiakban részletesen foglalkozunk, így Wertner rájuk vonatkozó előadását szükségtelen elhelyütt részletesen taglalni.

²⁹ A pecsét rajzát l. Árpádkori oklevelek 1095–1301. (Magyar történelmi emlékek I.) Közzé teszi ifj. Kubinyi Ferenc. Pest 1867. 3. sz. k.ép.

³⁰ *Csoma József*: Magyar nemzetségi címerek. In: *Karácsonyi J.*: i. m. 1311–1313.

³¹ *Karácsonyi J.*: i. m. 1041–1044.

³² Vö. *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 4. sz.) 120.

³³ Vö. *Györffy Gy.*: i. m. I. 795–796.

mánylevél szabolcsi ispánnak mondja Sándort.³⁴ 1268-ban további birtokokkal gyarapodtak az időközben szörényi bánná kinevezett Sándor javai: az ifjabb király neki adta Szatmár megyében Vasvárit (*Woswary*), Szentmártont (*Zenthmartun*), Szalkát (*Zalka*) és Kakot (*Kaak*), miközben az adománylevél az ugyanebben a megyében fekvő Solymosról (*Solyumus*)³⁵ megjegyzi, hogy az már a korábbiakban is Sándor báné volt.³⁶ Szintén István adományából került Sándor bán kezére a Szabolcs megyei Devceser (*Kemendeuecher*)³⁷ — melyet korábban vásárlás útján megszerzett már egyszer, de utóbb elidegenítették tőle —, valamint az ugyancsak szabolcsi Kék (*Keek*)³⁸ nevű birtok.³⁹ 1274-ben csere révén megszerezte a talán Tolna megyei⁴⁰ Vajk (*Boyk*) és Malonta (*Moluncha*) nevű birtokokat. Az erről az ügyletről tudósító oklevél épp úgy szebeni és dobokai ispánnak mondja Sándor bánt (*Alexander banus comes de Scybinyo et de Doboka*),⁴¹ mint az az ugyanebben az évben kelt oklevél, mely szerint a Pest megyei Iaszeg (*Ilsuazyg*), Kerepes (*Kerepes*) és Megyer (*Meger*),⁴² valamint a Heves megyei Bakta (*Bagata*), Buda (*Buda*) és Szentjakab (*villa Sancti Jacobi*)⁴³ nevű szerzett birtokait királyi engedéllyel feleségére hagyja, megengedvén azt is, hogy az asszony a birtokokat fiának vagy lányainak adja.⁴⁴ Végezetül ismeretlen időben Sándor „kazna-i bán”-nak adományozta IV. László király a lakatlan Szabolcs megyei Pap (*Pop*)⁴⁵ birtokot.⁴⁶

A felsorolt birtokok közül Bakta és Buda már 1276-ban újra élénk kerül, amikor is Sándor szebeni ispán fia Sándor bán elcserélte azokat, valamint az eddig nem említett, szintén Heves megyei Tárkány (*Tarkan*)⁴⁷ birtokot az egri püspökkel a püspökség Szabolcs megyei Eszlár (*Vzlar*) és Tímár (*Tymar*)⁴⁸ nevű birtokaiért.⁴⁹ Két évtizeddel később ugyanez a Sándor, János nevű fivérével együtt a már említett Heves megyei Szentjakabot átadta nővérének és az asszony férjének, — Aba nembéli⁵⁰ — Kompold ispán fia Péternek.⁵¹

³⁴ 1267: RA II/1. 36.; 1268: HO VI. 153.

³⁵ Vö. *Maksai F.*: i. m. 232–233., 214., 174., 154. és 207.

³⁶ 1268: ÁÚO VIII. 196–200., vö. *Kiss András*: Lappangó középkori oklevelek. Erdélyi Múzeum 54. (1992) 79–81.

³⁷ Vö. *Németh P.*: i. m. 61–62.

³⁸ uo. 105.

³⁹ É. n. [1272. aug. 6. e.]: Zichy I. 414.

⁴⁰ Vö. *Wertner M.*: Az Árpádkori ország- és udvarbírák i. m. 54.

⁴¹ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) I. 126–127.

⁴² Vö. *Györffy Gy.*: i. m. IV. 522–523., 527. és 530–531.

⁴³ Vö. *Györffy Gy.*: i. m. III. 68–69., 75. és 135.

⁴⁴ 1274: Sándor bán a birtokokat oly módon adja a feleségének, “quod ipsa domina predictas villas seu possessiones habendi et possidendi usque vitam et si inter vivos vel in ultima voluntate eadem filio suo vel filiabus suis aut cuiilibet ex eisdem vel etiam pro remedio anime sue legandi, relinquendi et etiam disponendi liberam habeat facultatem pro suo libito voluntatis – ÁÚO IV. 51.

⁴⁵ Vö. *Németh P.*: i. m. 150.

⁴⁶ É. n. [1272–1290 k.]: Zichy I. 68.

⁴⁷ Vö. *Györffy Gy.*: i. m. III. 140.

⁴⁸ Vö. *Németh P.*: i. m. 72–73. és 193.

⁴⁹ 1276: HO VIII. 185–186.

⁵⁰ *Karácsonyi J.*: i. m. 71.

⁵¹ 1296: ÁÚO X. 221–222.

Mindebből világos, hogy Drugh fia Sándor — legalább — két ízben házasodott meg: a korábbi (első?) házasságából három gyermeke születhetett: Sándor és János, valamint egy ismeretlen nevű leány, míg második alkalommal egy olyan özvegyasszonyt vezethetett az oltár elé, akinek korábbi házasságából egy fia és több leánya született. Ez utóbbi feltételezésre Sándor bán azon 1274. évi rendelkezése ad alapot, mely megadta feleségének azt a jogot, hogy a neki átengedett birtokokat fiának vagy leányainak adja,⁵² hiszen ahhoz, hogy közös gyermekeik — kiváltképp a fiú — örököljenek Sándor bán után, nem lett volna szükség külön intézkedésre. Az is megállapítható ugyanakkor, hogy a Sándor bán által második feleségének juttatott birtokok csak részben kerültek ténylegesen is az asszony kezére, azt azonban, hogy ennek hátterében valamely egyezség volt-e, vagy más, csak találgathatjuk.

Drugh fia Sándor fiai közül János többet nem szerepel, Sándor viszont többször felbukkan forrásainkban. 1304-ben — Csicseri — Jób mester tiltakozott I. Károly király előtt amiatt, hogy Karászi Sándor bán fia Sándor 16 éve hatalmasul elfoglalta (*a sedecim annis retroactis potencialiter occupasset*) Szabolcs megyei Berkesz (*Berkez*)⁵³ nevű birtokát s azt most is elfoglalva tartja.⁵⁴ Ha az oklevélben megadott időpont helyes, úgy a birtokfoglalásra 1288 táján kerülhetett sor. Ez az első adat egyébiránt, mely arra vall, hogy a mai Nyírkarász⁵⁵ is a család birtokában volt. Megszerzésének körülményeiről forrásaink nem szólnak, mindazonáltal nem látszik túlságosan kockázatosnak annak feltételezése, hogy Karászt még Drugh fia Sándor kaphatta királyi adományként. Egyfelől ugyanis egyetlen olyan adat sem ismert, mely szerint az ifjabb Sándor királyi birtokadományban részesült volna, apja, Drugh fia Sándor vagyonát ellenben, mint láthattuk, az 1260–1270-es években számos királyi adomány gyarapította. E megfontoláson túl a feltételezést egy adatunk is megerősíti. 1333-ban ugyanis az ifjabb Sándor fia, László — vele még találkozunk — azért nem adta át a Szabolcs megyei Devecser (*Kemendeuecher*) és Kék (*Keek*) nevű birtokaira vonatkozó okleveleit Magyar Pál gimesi várnagynak, amikor eladta azokat neki, mert az oklevelek más birtokaira is vonatkoztak (*dicta privilegia capitalia ad manus eiusdem magistri Pauli dare nequirit et assignare, eo quod ipsa privilegia quamplures possessiones in se continerent*).⁵⁶ Az említett oklevelek „István király” nevében keltek, azaz V. István uralkodása vagy ifjabb királysága idején állították ki azokat, így bizonyosra vehető, hogy Drugh fia Sándor javára szóltak. Ezt az is alátámasztja, hogy unokáját a birtokeladást írásba foglaló váradi káptalan oklevele „Sándor bán fia Sándor fia László mester”-ként (*magister Ladislaus filius Alexandri filii Alexandri bani*) nevezi meg: a nagyapa nevét nyilván V. István okleveleiben olvasta a káptalani oklevél megfogalmazója. V. István (ifjabb) király oklevelei csak ebből az említésből ismeretek,⁵⁷ ezért az ma már nem ellenőrizhető, hogy valóban azok foglalták-e maguk-

⁵² Vö. a 44. sz. jegyzettel.

⁵³ Vö. *Németh P.*: i. m. 39–40.

⁵⁴ 1304: DL 31 193.

⁵⁵ V. *Németh P.*: i. m. 103–104.

⁵⁶ 1333: Zichy I. 414.

⁵⁷ RA 2236., 2237. sz-ok, vö. még RA 3605. sz., mely az utóbbi IV. László általi megerősítését foglalta írásba. – Itt jegyzendő meg, hogy az V. István (ifjabb) király által kiadott két oklevél kelte

ban a Karászra vonatkozó adományt is, mindazonáltal a fenti adat alapján mind Karász, mind a Drugh fia Sándor bán utódai kezén a későbbiekben feltűnő többi ismeretlen eredetű birtok esetében okkal feltehető, hogy ezek az oklevelek biztosították Drugh fia Sándor és leszármazottai birtokjogát. Drugh fia Sándor utódait mindenesetre jó ideig karászi birtokukról nevezik meg okleveles adataink.

1311-ben ismét egy hatalmaskodási ügy kapcsán találkozunk Sándor bán fia Sándorral: ekkor — Gutkeled nembéli⁵⁸ — Várdai Aladár fiai, László és Pelbárt (*Prebardus*) tiltakoztak az egri káptalan előtt amiatt, hogy — Szabolcs megyei — Pap (*Pop*) nevű birtokukat elfoglalta.⁵⁹ Pap egy más részét, amint arról már szó esett, Sándor apja, Drugh fia Sándor már IV. László adományából birtokolta, fia nyilván ennek a birtokrésznek a kikerekítésére törekedett erőszakos módon. A hatalmaskodásokra vélhetően a Tiszántúl nagy részét a 13–14. század fordulóján ellenőrzésük alatt tartó oligarchák, a Borsák pártfogása bátorította Sándor bán fia Sándort, ismeretes ugyanis, hogy — kimutathatóan 1308 és 1310 között⁶⁰ — Sándor Borsa nembéli Beke szabolcsi alispánja volt.⁶¹

Bár Sándor bán fia Sándor csak szabolcsi ügyekkel kapcsolatban kerül a szemünk elé, bizonyosra vehető, hogy az apja által szerzett szatmári és borsodi birtokok is a kezén voltak. A kérdéses jószágok ugyanis — amint azt látni fogjuk — Sándor fiainak a birtokaiként bukkannak fel újra, maga Sándor bán fia Sándor pedig feleséget is Borsodban talált magának — a Koppán (*Katapán*) nembéli⁶² — Gergely leánya, Klára személyében,⁶³ amiben persze, a szabolcsi birtokosokkal a hatalmaskodások miatt nyilván alaposan megromlott viszony is közrejátszhatott. A házasságból ismereteink szerint három gyermek született: Miklós és László, valamint egy ismeretlen nevű leány. A lány — a Tolcsva nembéli⁶⁴ — Tolcsvai Langeus fia Jánoshoz ment férjhez.⁶⁵

Az ifjabb Sándor fiai, Miklós és László Borsa Kopasz nádor egy keltezetlen — tehát valamikor 1306 és 1314 között kiadott⁶⁶ — oklevelében tűnnek fel először egy — Komorói⁶⁷ — Lóránt fia Sándor elleni, közelebről nem ismert perük elhalasztása kapcsán.⁶⁸ 1316-ban Miklós egyezik ki a Gutkeled nembéli Várdaiakkal egy újabb perben.⁶⁹ Ezek az adatok azt a gyanút keltik, hogy Miklós és László

— mivel Drugh fia Sándor 1268-ban viselte a szörényi bániságot (ÁÚO VIII. 196.), s ettől kezdve szerepel adatainkban "bán"-ként — az 1268. és 1272. év közé tehető, míg a harmadikat — mivel Drugh fia Sándor bán 1274-ben szerepel utóljára (ÁÚO IV. 51.) — bizonyosan valamikor 1272 és 1274 között adta ki IV. László.

⁵⁸ *Karácsonyi J.*: i. m. 529.

⁵⁹ 1311: DL 86 915.

⁶⁰ Anjou-kori oklevéltár II. (1306–1310). Szerk. Kristó Gyula. Bp.-Szeged 1992. 324., 776., 778., 843., 844. és 856. sz-ok.

⁶¹ *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I-II. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak) Bp. 1996. I. 183.

⁶² *Karácsonyi J.*: i. m. 787.

⁶³ 1325: DL 2325., DL 96 184.; 1329: DL 96 184.; 1335: DL 96 184.

⁶⁴ *Karácsonyi J.*: i. m. 1013.

⁶⁵ 1335: AO III. 234.; 1342: CD VIII/4. 614.

⁶⁶ Vö. *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 2.

⁶⁷ Vö. *Németh P.*: i. m. 113.

⁶⁸ É. n.: Zichy I. 120. (Az oklevelet kiadója 1308 tájára keltezte.)

⁶⁹ 1316: Zichy I. 153.

épp oly békétlen, a környékbeli birtokosokkal perben-haragban álló emberek lehettek, mint amilyen apjuk is volt. Csakhogy időközben alapvető változások következtek be az ország politikai viszonyaiban. I. Károly az 1310-es évek második felében sikeres erőfeszítéseket tett az oligarchák uralmának megtörése érdekében, s ennek során 1317-ben felszámolta a Borsák tiszántúli hatalmát is.⁷⁰ Míg apjuk számára *dominusa*, Borsa Beke hatékony védelmet nyújthatott ellenfeivel szemben, Miklós és László már nem reménykedhetett hasonló helyi hatalmasság pártfogásában. Nem csodálható tehát, hogy a továbbiakban a Karásziak története jószerevel az egymást követő peresztések, s a nagyapa által felhalmozott birtokállomány ezek következményeként meginduló apadásának felsorolására szorítkozik. 1321-ben a fivérek kénytelenek elzálogosítani az apjuk által az egri püspöktől egykor csere révén szerzett⁷¹ Szabolcs megyei Eszlárt Kállai Egyed fiának, Ivánnak és Simonnak.⁷² Az ügylet háttéréről egy ugyanaznap kiállított oklevél tájékoztat, mely szerint Miklós, mivel különböző vétségei miatt át kellett adnia Dózsa erdélyi vajdának a Szabolcs megyei Tímár nevű birtokot — melyet apja ugyanazon csere során kapott annak idején az egri püspöktől —, valamint Eszlárt is kénytelen volt az említett zálogba bocsátani, fivére, László kárának enyhítésére átengedi neki a Szatmár megyei Szentmárton és Vasvári birtokokban bírt részét.⁷³ (Az itt említett szatmári birtokokat még nagyapjuk, Sándor szörényi bán kapta 1268-ban István ifjabb királytól.)⁷⁴ Eszlárt nem sikerült kiváltani a zálogból, így aztán a Karásziak még ugyanazon évben eladták a birtokot a Kállaiaknak.⁷⁵ Aligha véletlen, hogy nem volt pénzük a zálogösszeg visszafizetésére, hiszen egy 1324. évi oklevélből arról értesülhetünk, hogy Miklós és László egy újabb pert veszítettek el, ezúttal Fülöp nádor előtt, s a per során felhalmozódott 70 márkányi bírságot Magyar Pál gimesi várnagy fizette ki helyettük, akinek viszonzásként átengedték a Szatmár megyei Szalka birtokukat.⁷⁶ Az egyezés körül azonban valami hiba lehetett, mert a következő évben Magyar Pál és Sándor fia László pereskedtek egymással részint az említett Szalka, részint pedig az ügyletben eddig nem szereplő szabolcsi Tas birtokok miatt,⁷⁷ végül azonban a felek kiegyeztek egymással, s a Karásziak mind Szalkát, mind Tast átengedték Magyar Pálnak.⁷⁸ Tas esetében vélhetően a szomszédság miatt keletkezett nézeteltérés a Karásziak és Magyar Pál között, hiszen 1324-ben Magyar Pál — több más szabolcsi birtok mellett — Tas egy részét is adományba kapta I. Károlytól,⁷⁹ miközben Tas más

⁷⁰ Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988). 116–118.

⁷¹ Vö. 1276: HO VIII. 185–186.

⁷² 1321: DL 62 167., vö. még 1325: A nagykallói Kállay-család levéltára (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai) I–II. Bp. 1943. (a továbbiakban: Kállay) I. 242/a. sz.

⁷³ 1321: DL 62 166.

⁷⁴ 1268: ÁÚO VIII. 196–200.

⁷⁵ 1321: DL 62 167. és 62 168.

⁷⁶ 1324: DL 70 611. és 98 525., vö. még: 1325: DL 70 611. és 98 525. – Szalka birtoklástörténetére l. Németh P.: Mátészalka története 1367-ig. In: Mátészalka története. Szerk. Újváry Zoltán. Debrecen 1992. 85–100. (különösen: 90–95.).

⁷⁷ 1325: AO II. 221–222.

⁷⁸ 1325: DL 2325. és DF 278 740.

⁷⁹ 1324: Zichy I. 263–267.

részét a Karásziak birtokolták.⁸⁰ 1327-ben megint Magyar Pál ellenében veszített pert Karászi Miklós, aminek következtében a szabolcsi Mázsa (*Masa*) nevű birtokától⁸¹ volt kénytelen megválni.⁸²

A Karásziak vesszőfutása ezzel még korántsem ért véget. 1327-ben az egri káptalan beiktatta Fülöp nádort a tolvajok bujtatásának bűnében elmarasztalt Miklós (*idem Nicolaus in crimine hospitalitatis inpense scienter furibus deprehensus et legitime convictus extitisset*) devecseri birtokrészébe — nyilván a bírót illető kétharmadról van szó —, amit a király a maga részéről is helyben hagyott.⁸³ Két év múltán a Karásziak újabb birtokukat bocsátották áruba: előbb Miklós, majd László adta el a Szabolcs megyei Berkesz őt illető részét Magyar Pálnak.⁸⁴

Az eddig felsorakoztatott adatok főként Miklós ballépéseiről tanúskodnak, ám fivére, László sem maradt el mögötte. 1328-ban pert veszített Perényi Orbán fia Miklóssal szemben, mivel egyetlen idézésre sem jelent meg az ügyben — még azt követően sem, hogy ellenfelét tizenöt napra beiktatták karászi birtokrészébe —, így aztán Nagymartoni Pál országbíró minden birtokának elvesztésére ítélte.⁸⁵ Perényi Miklós nem is habozott élni a lehetőséggel, s rendre kísérletet tett arra, hogy beiktattassa magát László birtokainak őt illető harmadrészébe: 1330-ban a szabolcsi Devecser,⁸⁶ 1333-ban a szatmári Vasvári,⁸⁷ valamikor 1335 előtt pedig a szintén Szatmár megyei Csokaly⁸⁸ került sorra. A devecseri iktatás rendben le is zajlott, Vasvári esetében azonban a — Káta nembéli Vasvári⁸⁹ — Rafael fia Pál fia Tamás, Csokalyt illetően pedig — Vajai⁹⁰ — Ábrahám fiai, János és Mihály és — Madai⁹¹ — Jakó fia Lőrinc ellentmondással éltek.⁹² Az utóbbiak arra alapozták ellentmondásukat, hogy Karászi Sándor csokalyi birtokrészét a szomszédság jogán (*ratione vicinitatis et commetaneitatis*) magukhoz váltották az ítélet után, ezért aztán Perényi Miklós kénytelen volt lemondani annak birtokbavételéről.⁹³ Hasonló lehetett a helyzet Vasvári esetében is, mindenesetre az ottani ellentmondók is megtarthatták Karászi László egykori birtokát.

⁸⁰ 1324: Zichy I. 265.

⁸¹ Vö. *Németh P.*: A középkori Szabolcs i. m. 130–131.

⁸² 1327: DL 2413. – A birtok ismeretlen módon került a Karásziak kezére, vélhetően a Drugh fia Sándor által szerzett javak közé tartozik.

⁸³ 1327: DL 2472.

⁸⁴ Zsigmondkori oklevéltár I–VI. Összeállította és szerkesztette Mályusz Elemér, Borsa Iván. Bp. 1951–1999. (a továbbiakban: ZsO) V. 1265. sz., vö. még 1324: DL 31 202.

⁸⁵ 1330: AO II. 501–505.

⁸⁶ 1330: AO II. 504.

⁸⁷ 1333: Erdélyi Múzeum 54. (1992) 85. (9. sz.).

⁸⁸ É. n. [1329–1335 k.]: DL 96 184.

⁸⁹ Vö. *Karácsonyi J.*: i. m. 774.

⁹⁰ Vö. Anjou-kori oklevéltár VIII. (1324). Szerk. Blazovich László. Bp.-Szeged 1993. 215., 222., 224., 262. sz-ok.

⁹¹ Az azonosításban Németh Péter barátom sietett a segítségemre, lekötélező szívességét ezúton is köszönöm.

⁹² 1333: Erdélyi Múzeum 54. (1992) 85. (9. sz.) és é. n. [1329–1335 k.]: DL 96 184.

⁹³ 1335-ben aztán Miklós és László anyja, Klára, aki akkor már Hontpázmány nembéli Deme-ter fia Ders — vö. *Karácsonyi J.*: i. m. 640. és Leszármazási táblák a magyar középkor kutatásához (13–16. század). Összeállította *Engel Pál*. Bp. 1995. (kézirat) — felesége volt, sikertelenül próbálkozott meg Csokaly visszaszerzésével (1335: DL 96 184.).

Perényi Miklóst más birtokok esetében is kellemetlen meglepetés érte. Karászi László ugyanis — nyilván azért, hogy így csökkentse az ítélet miatti veszteségeit — időközben eladta devecesteri, kéki és laktelki birtokrészeit Magyar Pál gimesi várnagynak.⁹⁴ Az ügylet lebonyolítása során a legcsekélyebb mértékben sem hagyta magát zavartatni azon körülményektől, hogy egyfelől devecesteri birtokrészebe Perényi Miklós már 1330-ban beiktattatta magát,⁹⁵ Kéket pedig még 1323-ban eladták fivérével, Miklóssal együtt — Hontpázmány nembéli⁹⁶ — Szalók fia Mihálynak és fiának, Péternek.⁹⁷ Perényi Miklósnak és a Hontpázmányoknak esélyük sem lehetett igényeik érvényesítésére Magyar Pállal szemben: az előbbi 1334-ben kénytelen volt Karászi Sándor mindazon birtokait átengedni Magyar Pálnak, amelyek addig is annak kezén voltak,⁹⁸ a Hontpázmányok pedig előbb perre mentek ugyan, ám ők is belátták, hogy ügyük reménytelen, s szintén lemondtak Kékről Magyar Pál javára.⁹⁹ Karászt azonban Perényi Miklósnak sikerült megszereznie, mert utóbb leszármazottai kezén találjuk.¹⁰⁰ Ugyanez idő tájt szerezhette meg valamilyen módon Magyar Pál a Karásziak — alighanem Drugh fia Sándor szerzeményei közé tartozó — Szabolcs megyei Bajul nevű jószágát¹⁰¹ is, melyet 1324-ben még Karászi Miklós és Sándor birtokaként említenek,¹⁰² húsz év múltán viszont Magyar Pál azon javai között szerepel, amelyeket feleségének és Erzsébet nevű lányának hagy örökül.¹⁰³

A Szabolcs megyéből ily módon kiszoruló egykori Karásziaknak a jelek szerint Szatmár és Borsod megyei birtokaikat sikerült megtartaniuk. Szabolcsban egyedül Bercel maradt a kezükön, igaz az sem sokáig, mert László fiai, Sándor és János valamikor 1339 előtt eladták azt „Olasz” (*Gallicus*) János boldogkői várnagynak. László fiai ez alkalommal mint „Edelényiek” (*de Edelynum*) kerülnek elő.¹⁰⁴ Drugh fia Sándor leszármazottai kisebb fajta uradalommal rendelkeztek Borsod megyében, melyhez Edelény mellett Borsod, Császa, Ludna, Olán, Réti és Sáp tartozott.¹⁰⁵ A felsorolt birtokok közül Ludnát és Olánt még Drugh fia Sándor kapta adományba,¹⁰⁶ Sáp eredetileg a borsodi várispánság földje volt, melyet Tekes fia István kapott IV. Lászlótól, akinek engedélyével aztán 1277-ben továbbadta szervienseinek Chumzo fiainak, Dénesnek és Tamásnak.¹⁰⁷ Az említett Tamástól és annak fiától, Mihálytól vásárolta meg végül valamikor 1332 előtt a birtokot Karászi Sándor fia László.¹⁰⁸ Császtának a felét szintén Karászi László

⁹⁴ 1333: Zichy I. 412–413., 413–416.

⁹⁵ 1330: AO II. 504.

⁹⁶ Vö. *Karácsonyi J.*: i. m. 675–676.

⁹⁷ 1323: DF 248 035., vö. még 1337: AO III. 343.

⁹⁸ 1337: AO III. 342–343.

⁹⁹ 1337: AO III. 341–346.

¹⁰⁰ 1371: Kállay II. 1683–1685.; 1372:1688.; 1379:1791.; 1809.; 1380:1822., 1840.; 1381:1868., 1898. sz-ok.

¹⁰¹ Vö. *Németh P.*: A középkori Szabolcs i. m. 29.

¹⁰² 1324: Zichy I. 266.

¹⁰³ 1344: AO IV. 480.

¹⁰⁴ 1339: CD VIII/6. 136. – Az eladásra állítólag 1336-ban került sor, vö. *Székely Farkas*: A nagybesenyői Bessenyei-család története. Bp. 1890. 27–28.

¹⁰⁵ Vö. *Györffy Gy.*: i. m. I. 762–763., 764–765., 772., 786., 795–796., 802.

¹⁰⁶ 1267: RA II/1. 36. és HO VI. 153–155.

¹⁰⁷ 1277: ÁÚO IX. 170–171.

¹⁰⁸ 1332: DL 87 028.

vette meg birtokosaitól, a másik felét már fiai, Sándor és János szerezték meg,¹⁰⁹ míg Edelény, Réti és Borsod megszerzésének körülményei nem ismertek. Rétit és Ludnát az Ákos nembéli Cselenfiakkal Borsodért folytatott pert lezáró egyezség értelmében az Edelényiek átengedték ellenfeleiknek,¹¹⁰ Borsod egy részét pedig, ahogy arról már szó esett, a per során őket segítő Dok mesternek adták jutalmul.¹¹¹ Abban, hogy az egykori Karásziak új, immár „Edelényi”-ként szereplő nemzedékének sikerült talpra állnia, alighanem szerep jutott annak, hogy apjuk, László fia Sándor Druget Miklós pohárnokmester familiárisává lett, s mint ilyen ugoicsai alispánként szolgálta urát.¹¹² Ez az új nemzedék mindazonáltal nem lehetett hosszú életű, mert, amint az az 1353. évi ítéletlelvélből kiderül, mind Sándor, mind János örökös nélkül haltak meg. A család kihalására valamikor 1350 körül kerülhetett sor, hiszen birtokaik közül Edelényt, Borsodot és Sápót 1351 elején az özvegy Erzsébet királyné már az általa alapított óbudai kolostornak adományozta,¹¹³ nyilván azt követően, hogy a királyi kézre háramlott jószágokat megkapta fiától, I. Lajos királytól. Erzsébet királyné az örökös nélkül meghalt Sándor és János nővérének, Erzsébetnek járó anyai hitbért és a leánynegyedét szintén 1351-ben fizette meg.¹¹⁴ Az erről tudósító oklevél — nem említvén Erzsébet fivéreit — az apát, Sándor fia Lászlót mondja örökös nélkül meghalt személynek (*qui diem suum sine heredum solacio clausit extremum*), ami alighanem abban leli magyarázatát, hogy a hitbér és a leánynegyed kiegyenlítése szempontjából teljesen érdektelen kérdésnek számított: valójában nem az apa, hanem annak fiai — Sándor és János —, Erzsébet fivérei voltak a család utolsó férfitagjai. Sajátos módon az az oklevél, mellyel I. Lajos a család maradék Szatmár megyei birtokait, Szentmártont, Solymost és a más néven Fejérdfalvának nevezett Batizházát¹¹⁵ eladományozta — Pok nembéli Meggyesi¹¹⁶ — Móric fia Simonnak, szintén Sándor fia Lászlóról állítja, hogy örökös nélkül halt meg (*homo absque heredibus masculis defunctus*).¹¹⁷ Ennek oka az lehet, hogy e László fiai — Sándor és János — mint Edelényiek már Borsodban éltek, s bő egy évtizeddel a család kihalta után már csak az élete javát Szabolcsban és Szatmárban töltő apjukra emlékeztek.¹¹⁸

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ 1332: DL 87 028. és 1333: AO III. 16–19.

¹¹¹ 1334: DF 210 859. (Egri káptalan hiteleshelyi lt. AC 320.)

¹¹² Engel P.: Archontológia i. m. I. 217.

¹¹³ 1351: CD IX/2. 80–81.

¹¹⁴ 1351: AO V. 462–464.

¹¹⁵ Vö. Maksai F.: i. m. 112–113.

¹¹⁶ Karácsonyi J.: i. m. 898.

¹¹⁷ 1364: CD X/4. 865.

¹¹⁸ A helyzetet tagadhatatlanul egyszerűsítene annak feltételezése, hogy az 1351-ben és 1364-ben örökös nélkül meghaltként említett Sándor fia László (AO V. 462–463. és CD X/4. 865.) valójában a Cselenfiak elleni perben szereplő László fia Sándor (1332: DL 87 028. és 1333: AO III. 16–19.) László nevű fia volt, s így az 1351-ben felbukkanó Erzsébet (AO V. 462–463.) az ő leányként lenne azonosítható. Ennek a megoldásnak azonban nemzedékrendi megfontolások ellene mondanak, hiszen ez esetben az 1330-as években még bizonyosan élő Sándor fia László dédunokájának — az említett Erzsébetnek — 1351-ben már elég idősnak kellene lennie ahhoz, hogy férjnély legyen, ami meglehetősen valószínűtlennek látszik.

Mivel a Karászi (Edelényi) család 1351 előtt kihalt, az az 1355-ben szerelő Solymosi Sándor fia László (*Ladislaus filius Alexandri de Solmus*),¹¹⁹ akinek 1357-ben István nevű fia is felbukkan,¹²⁰ aligha lehetett Drugh fia Sándor leszármazottja. Az említettek azonosításakor leginkább a Kaplyon nembéli Tákosiak jöhetnek szóba: ennek a rokonságnak ugyanis a 14. század közepén valóban élt egy Sándor fia László nevű tagja.¹²¹ Igaz ugyan, hogy 1416-ban e Tákosi Sándor fia Lászlóról azt állítják, hogy akkor — tudniillik 1416-ban — három élő lánya van,¹²² ez azonban egyáltalán nem zárja ki annak lehetőségét, hogy korábban egy István nevű, 1416-ban már halott fia ne lehetett volna. Bár ezen azonosítási kísérlet bizonytalansága miatt tagadhatatlanul szóba jöhet más megoldás is, az bizvást kizárható, hogy az 1351 után szereplő Sándor fia Lászlót (és annak István nevű fiát) a Karászi (Edelényi) családdal hozzuk kapcsolatba, mint tette azt Wertner,¹²³ hiszen képtelenség azt feltételezni: Edelényi Sándor fia László lányának, Erzsébetnek 1351-ben nem volt tudomása arról, hogy apja még életben van. Másfelől pedig, ha a kérdéses személyek valóban a Karászi (Edelényi) családhoz tartoztak volna, akkor a családdal szemlátomást jó kapcsolatokat ápoló Dok-fiak az 1353-ban lezárult perük folyamán nyilván nem mulasztották volna el a megemlékezésüket, hiszen az egyik érv éppen az volt ellenük, hogy olyan örökös nélkül meghalt emberektől kapták a borsodi telket, akiknek nem volt királyi engedélyük birtokuk elidegenítésére.

Nincs okunk tehát kételkedni abban, hogy a Karásziak (Edelényiek) valóban kihaltak 1351 előtt, s a királyné képviselői helyesen hivatkoztak erre a körülményre a per során. Az már más kérdés, hogy a per tárgyát képező borsodi telek adományozására 1334-ben került sor,¹²⁴ amikor is mind Edelényi Sándor, mind fivére, János még bizvást remélhette, hogy elkerüli az örökös nélküli halált, s így az adomány érvényességét királyi engedélyhez kötő érvelés aligha tekinthető másnak, mint a jelenben, 1353-ban, érvényes körülmények önkényes visszavetítésének a múltba, 1334-be. Abban, hogy az országbíró elfogadta Erzsébet királyné képviselőinek formailag helytálló, tartalmilag azonban nagyon is ingatag alapokon álló okfejtését, nyilván döntő szerephez jutott az, hogy a magyar udvarban az idő szerint nem volt tanácsos szembehelyezkedni az özvegy királyné akaratával, s így a kúrián ítélkező bírák esetenként jobb meggyőződésük ellenére voltak kénytelenek cselekedni.¹²⁵

Erzsébet jogászainak másik érve még inkább érdemes figyelmünkre. Ennek lényege az volt, hogy a borsodi telek adományozása azért tekinthető érvénytelennek, mert a birtokrészt Doknak adó Edelényiek annak a Drugh fia Sándornak voltak a leszármazottai, akit — mivel István ifjabb király oldalán IV. Béla király ellen harcolt az 1264/65. évi beháborúban — mint nyilvánvaló hűtlent meg kellett

¹¹⁹ 1355: Zichy III. 15.

¹²⁰ 1357: Kállay II. 1251. sz.

¹²¹ 1358: Kállay II. 1295. sz.; 1361: uo. 1413. és 1417. sz-ok; 1367: uo. 1603. sz.

¹²² 1416: ZsO V. 1611. sz.

¹²³ Wertner M.: Az Árpádkori ország- és udvarbírák i. m. 55.

¹²⁴ 1334: DF 210 859. (Egri káptalan hiteleshelyi lt. AC 320.)

¹²⁵ L. 1347: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I-III. Ed. Knauz Ferdinánd, Dedek Crescens Lajos. Strigonii 1874-1924. III. 644., vö. *Gerics József*: A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In: *Gerics József*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (METEM Könyvek 9.) Bp. 1995. 300.

volna fosztani minden birtokától, ezért aztán mind az ő, mind utódai, az Edelényiek birtoklása eleve jogszerűtlennek minősül. Annak bizonyítása érdekében, hogy Drugh fia Sándor valóban hűtlenséget követett el bemutatják István ifjabb király egy oklevelét, melynek *narratio*ja részletesen foglalkozik Sándornak az 1264/65. évi beháborúban véghezvitt tetteivel.

Az esettel kapcsolatban mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy miként tettek szert az özvegy királyné képviselői az okmányra, mely egyébiránt teljesen nélkülözte a per tárgyát érintő vonatkozásokat. Mivel az oklevél — más birtokok mellett — annak a Borsod megyei Ludnának az adományozását foglalta írásba, amelyet az Edelényiek egy pert lezáró egyezség értelmében engedtek át a Cselenfieknek, s a birtokkal együtt nyilván az arra vonatkozó okleveleket is átadták azoknak, ésszerűnek látszik arra gondolni, hogy az okmányt a Cselenfiek adhatták „kölcson” az özvegy királyné jogászainak a Dok-fiak elleni per idejére. Ez annál könnyebben feltehető, mert az Edelényiekkel pereskedő Cselenfiek egyike, Sándor fia János¹²⁶ 1330 és 1337 között királynéi alsztaalnokmester, 1358 és 1360 között királynéi ajtónállómester volt, a két tisztsége közé eső időszakban (1337–1354) pedig udvari lovagként említik,¹²⁷ így kapcsolata a királyi, illetve a királynéi udvarral kétségtelen.

Az esetet igazán érdekessé az teszi, ahogy a királyné képviselői István ifjabb király oklevelének *narratio*ját felhasználták a per során. A *de gratia* jellegű rendelkezéseket írásba foglaló oklevelek ezen része, amint az köztudomású, az oklevélnyerő (*destinatarius*) által az oklevél kibocsátójának tett érdemszerző szolgálatokat adja elő. A Zsigmondkori oklevéltár anyaggyűjtése során Mályusz Elemér felfigyelt arra, hogy — legalábbis Közép-Európában — magyar sajátosságnak számít a *destinatarius* szolgálatainak részletező, esetenként valóságos elbeszéléssé bővülő leírása. A jelenség eredetét abban kereste, hogy a középkori magyar társadalom katonáskodó rétegei igényt tartottak mind őseik, mind a maguk jeles tetteinek megörökítésére. Ezt a feladatot eredetileg, még a kereszténység felvétele előtt, a hősénekek látták el egyszerre állítva emléket a hősiességnek és szolgálva követendő példával a hallgatóság számára. A krisztianizációt és az okleveles gyakorlat megindulását követően a hősénekek ezen kettős szerepét vették át Mályusz szerint az oklevelek *narratio*i.¹²⁸

Mályusz elképzelésével szemben Székely György foglalt állást rámutatva arra, hogy a sajátos magyar gyakorlat inkább a magyar királyi birtokadományok azon sajátosságával hozható összefüggésbe, miszerint azok „az elvégzett szolgálat és teljesített érdemek fejében utólagos mérlegelés alapján” jutottak „az oklevél hősének kezére, amikoris [az oklevelek] érdemfelsorolása nagyon is érthető”.¹²⁹ Mályusz a bírálatot nem találta meggyőzőnek,¹³⁰ s néhány évvel később, önálló

¹²⁶ Vö. 1332: Dl 87 028. és 1333: AO III. 16–19.

¹²⁷ Engel P.: Archontológia I. 59., 60. és 475.

¹²⁸ Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) Bp. 1967. 13–14., 68–69.

¹²⁹ Székely György ellenvetéseit Mályusz előző jegyzetben hivatkozott könyvéről írt recenziójában fogalmazta meg, I. Századok 103. (1969) 1215–1217. (az idézet: 1216.).

¹³⁰ Mályusz Elemér: Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire. Századok 105. (1971) 135–137.

kötetet szentelve az oklevél*narratiók* kérdésének, bővebben is kifejtette korábbi nézeteit megerősítő álláspontját.¹³¹ A vita ezen a ponton abba maradt,¹³² pedig érdemes lett volna a Székely György által felvetetteket komolyan fontolóra venni.

A magyar királyok birtokadományainak az a jellegzetessége, mely szerint az adomány a már megtett szolgálat viszonzásának (*recompensatio*) számított, s mint ilyen tételesen meghatározott kötelezettségeket nem rótt az adományosra, azzal a következménnyel járt, hogy az eladományozott birtok megmaradt az adományos, illetve — az oklevelek gyakori fordulatával élve — „örökösei és örökösei utódai” (*heredes heredumque suorum successores*) kezén. Az uralkodó illetéknéppen, ha csak utóbb a királyi kézre háramlás valamelyik esete be nem következett, elvben végleg lemondhatott a kérdéses birtokról. Az adományok egyszerű visszavétele ugyanis — bizonyára az előre kiszámítható politikai következmények miatt — nem volt szokás. Erre vall mindenestre III. István király egy 1171. évi oklevelének azon megjegyzése, miszerint „méltatlan dolog királyi adományt visszavenni” (*regium datum non esse dignum auferri*).¹³³ Ugyanez az elv felbukkan az 1222. évi Aranybulla azon cikkelyében, mely úgy rendelkezik, hogy „azoktól a birtokoktól, melyeket valaki igaz szolgálattal szerzett, őt soha ne fosszák meg” (*possesionibus eciam, quas quis iusto servicio obtinuerit, aliquo tempore non privetur*).¹³⁴ Bár az Aranybulla idézett cikkelye a törvény 1231. évi megújításába nem került bele, maga az elv a későbbiekben is felbukkan. IV. László egyik oklevelének megfogalmazásában például így hangzik: „miként a teljesített és véghezvitt szolgálatok nem lehetnek meg nem történtek, úgy az érdemes szolgálatokért egyszer már megtett adományokat sem szabad visszavonni” (*sicut servicia exhibita et impensa non facta esse non possunt, sic et donaciones pro meritoriis serviciis semel facte non debent revocari*).¹³⁵ Minden bizonnyal ez a szempont vezethette már Kálmán királyt is akkor, amikor birtokvisszavételek helyett azok körének szűkítésével pró-

¹³¹ *Mályusz Elemér*: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. (Irodalomtörténeti füzetek 79.) Bp. 1973. (különösen: 9–27.).

¹³² Kurcz Ágnes nem nyilvánított véleményt a kérdésben (*Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 200–201.), míg az 1410 előtti *narratiók*ból magyar fordításban reprezentatív válogatást közre adó kötet — Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Szeged 1992. — előszavában Kristó Gyula lényegében elfogadta Mályusz nézeteit (i. h. 16–18.). Magam az e kötetről írt recenziómban — *Magyar Tudomány* 101. (1994) 879–882. — fogalmaztam meg Mályusz elméletével kapcsolatos kételyeimet. Az alábbiakban részint az ott vázlatosan kifejtettekre, részint pedig az Aranybulla kiadásának 775. évfordulója alkalmából Székesfehérvárott rendezett tudományos ülésen (1997. szeptember 17.) „Igaz szolgálattal szerzett birtok” címen tartott előadásom szövegére támaszkodom.

¹³³ 1171: *Urkundenbuch des Burgenlandes und des angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV*. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz-Köln-Wien 1955–1985. (= UB) I. 25.

¹³⁴ A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901. 139. — Az Aranybulla szövegének újabb kiadásait l. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II*. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 199–201. és Az Aranybulla. Közvetési Érszegi Géza. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6. (1972) 5–26. (Az idézett magyar fordítást l. *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. rész 1000-tól 1526-ig*. Szerk. Lederer Emma. Bp. 1964. 71., melytől némileg eltérő fordítást ad Érszegi Géza, l. i. m. 21.)

¹³⁵ 1273: *ÁÚO IX.* 10–11.

bálta növelni a királyi kézre történő visszaháramlás eseteinek gyakoriságát, akik igényt formálhattak elhalt rokonuk uralkodói adományból származó birtokaira.¹³⁶ IV. Béla feleségének, Mária királynénak az egyik oklevele ugyanakkor arra enged következtetni, hogy az uralkodó — mint az oklevél írja — „ésszerű ok” (*causa rationabilis*) fennállása esetén mégiscsak visszavonhatta korábbi adományát.¹³⁷ A kérdés mármost az, mi számított ilyen „ésszerű ok”-nak.

Közük sorolható mindenekeelőtt a hűtlenség (*infidelitas*) esete, illetve minden olyan politikai jellegű konfliktus az uralkodó és az adományos között, amit a király annak tartott.¹³⁸ A dolog természetéből adódóan a hűtlenné vált alattvalóiktól elvett birtokokat az uralkodók rendszerint továbbadományozták megbízható — pontosabban fogalmazva: az idő szerint éppen megbízhatónak tartott — híveiknek. Az ilyen esetekben nem számított ritkaságnak, hogy az adománylevél *narratio*ja az adományos érdemei mellett azokról a körülményekről is beszámolnak, amelyek a korábbi birtokos hűtlenségét igazolják. Így történt ez 1263-ban, amikor IV. Béla Győr nembéli Óvári Konrádot fosztotta meg birtokaitól, s azokat Aba nembéli Lőrinc asztalnokmesternek juttatta, majd fia, István herceg kérésére visszaadta Konrádnak javait, s Lőrincet a locsmándi ispánsággal kárpótolta. Béla király oklevele¹³⁹ épp úgy megemlíti a Konrádnak felrótt bűnököt, mint Lőrinc szolgálatait.¹⁴⁰ Ugyanezt tapasztaljuk IV. László azon adománya esetében, amellyel a Csák nembéli Máté nádor által kivégzett egykori soproni várnagy (*castellanus, parcravius*), Péter Dág nevű birtokát adta Osl nembéli Péter fia Dénesnek: az oklevél előbb beszámol Péter bűneiről — Sopron várát átadta a cseh királynak; több, a királyhoz hű soproni polgárt (*civis*) megölt —, majd előadja Péter fia Dénes érdemeit is.¹⁴¹ Ugyanezzel a jelenséggel számos más alkalommal is találkozhatunk.¹⁴² Ha a *narratio* valóban azt a célt szolgálná, hogy megörökítse az adományos érdemeit, akkor szükségtelen lenne a hűtlenné vált korábbi birtokos bűneinek részletes előadása. Felmerülhet ugyan, hogy a hűtlen és a hű alattvaló tetteinek párhuzamba állítása egyfajta stiláris eszköz volt, mely az utóbbi érdemeinek még kedvezőbb megvilágításba helyezését szolgálta, csakhogy ehhez elegendő lett volna a hűtlenség tényének puszta megemlézése is. Sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy az efféle *narratio*ok kettőssége valójában arra volt hivatott, hogy bizonyítsa: mind a birtok elvétele, mind újbóli eladományozása alapos indokkal történt.

Ha az érdemszerző szolgálatok teljesítésére valamely belső konfliktus során került sor, akkor azok megörökítése sem garantálta feltétlenül, hogy az adományos

¹³⁶ Decreta Colomanni regis I. 20. – *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904. 186.

¹³⁷ 1259: CDCr V. 149.

¹³⁸ L. pl. 1229: HO VIII. 25–26.; 1268: RA II/2–3. 36–37.; 1270: Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 114–115.; 1276: CD V/3. 511–512. (vö. 1273: CDCr VI. 21.); 1278: ÁÚO IV. 96–98.; 1279: HO I. 73–74., stb.

¹³⁹ A második adományról van szó, vö. *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999. 86.

¹⁴⁰ 1263: ÁÚO VIII. 50–51.

¹⁴¹ 1279: ÁÚO IX. 223–224.

¹⁴² L. pl. 1295: UB II. 296.; 1318: DF 254 779.; 1324: CD VIII/2. 540–542., AO II. 127–129., stb.

megőrizheti újonnan szerzett birtokát. A politikai széljárás megváltoztával ugyanis a korábbi érdekek könnyen válhattak bűnné, amint azt egy IV. László korából való eset példázza. A Héder nembéli „Kőszegi” Henrik-fiak és szövetségeseik, Gutkeled nembéli Joachim ellen 1275/1276 telén viselt hadjárat idején Ják nembéli Márton fia Myke elfogta a király ellen lázadókkal tartó inkei Booth fia Demetert, akit aztán IV. László ki is végeztetett. Demeter inkei birtokát a király Mykének adományozta, ő pedig a király beleegyezésével eladta a földet Iharos fia Gergelynek. Minderről IV. László 1276. január 20-án, a Somogy megyei Bolháson kiállított okleveléből szerezhetünk tudomást.¹⁴³ Még fél év sem telt el, amikor IV. László július 8-án kelt oklevele arról tájékoztat, hogy a király — a kivégzett — inkei Demeter atyafiainak (*fratres*), Ivánnak és Jónak visszaadja Demeter birtokát, azon Demeterét ti., akit — így az oklevél — ok nélkül (*sine causa*) ölt meg Csák Péter, amint az a király számára báróinak és az ország nemeseinek jelentéséből kiderült.¹⁴⁴ Az ugyanazon esemény értékelésében tapasztalható kiáltó ellentmondást a kor politikatörténeti viszonyai magyarázzák: az első oklevél kiállítása idején a Csákok, a második megfogalmazásakor viszont ellenfeleik, a Henrik-fiak és Gutkeled nembéli Joachim által vezetett bárói csoport tartotta a kezében az ország kormányzatát.¹⁴⁵ Alighanem az efféle esetekkel hozható összefüggésbe az a jelenség, hogy az elővigyázatos adományos, ha hűtlenségbe esett személytől elkobzott földe(ke)t kapott a királytól, olyan záradékot is belefoglaltatott adománylevelébe, mi szerint, ha az uralkodó utóbb mégis visszavenné tőle a birtokot — nyilván az eredeti birtokossal való kibékülés adhatott erre leginkább okot —, akkor hasonló értékű adományt kap majd kárpótlásként.¹⁴⁶

A már megtett adományok felülvizsgálatára és visszavonására okot adhatott a királyi adománypolitikában bekövetkezett radikális változás is. Ennek legismeretesebb példája az a két akció, amelyeket IV. Béla még hercegként 1228 és 1231, illetve már királyként 1235 és 1239 között hajtott végre.¹⁴⁷ Béla akciói nem voltak híján az előzményeknek: 1217-ben maga II. András is számolt az „országban megtett általános osztozkodás” (*generalis in nostro regno facta distributio*) esetleges visszavonásával.¹⁴⁸ S valóban, tudomásunk van arról, hogy 1220-ban korábban eladományozott udvarnokföldet vett vissza a királyi tanács határozatára hivatkozva az adományostól, igaz, kárpótlás fejében.¹⁴⁹ Néhány évvel később, 1225-ben, III. Honorius pápa sürgette az adományok visszavonásának megindítását.¹⁵⁰

¹⁴³ 1276: ÁÚO XII. 700.

¹⁴⁴ 1276: ÁÚO XII. 701.

¹⁴⁵ Vö. Pauler Gy.: i. m. II. 322–324. és *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár – Monográfiák 1.) Bp. 1993. 287–288.

¹⁴⁶ L. pl. 1274: CD V/2. 206–208.; 1291: HO VIII. 306–307., stb.

¹⁴⁷ Összefoglalóan l. *Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLVII. Szeged 1974.

¹⁴⁸ 1217: RA I/1. 105.

¹⁴⁹ 1220: UB I. 77–79. – Az 1221-ben a várnépbeliek földjei ügyében folytatott vizsgálatok azonban aligha tartoznak ide, mivel ezek, úgy tűnik, a jogtalanul, tehát királyi adomány nélkül elfoglalt birtokokat érintették, vö. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Kiadja Karácsonyi János és Borovszky Samu. Bp. 1903. 310. és 315–317. sz-ok.

¹⁵⁰ *Bónis György*: Decretalis Intellecto (III. Honorius pápa a koronajavak elidegeníthetlenségéről). Történelmi Szemle 17. (1974) 24–31.

A IV. Béla birtokvisszavételi akciói során keletkezett oklevelek arról tanúskodnak, hogy Béla az esetek egy részében — általános célkitűzései ellenére is — meghagyta az adományos kezén a korábban elnyert birtoko(k)at. A korábbi jogtörténeti irodalom feltételezte, hogy ezen alkalmakkor IV. Béla az Aranybullának az „igaz szolgálat”-tal szerzett birtokok visszavételének tilalmáról szóló rendelkezését alkalmazta.¹⁵¹ A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Igaz ugyan, hogy Béla több esetben az adományos szolgálataira hivatkozva erősítette meg annak birtoklását,¹⁵² s egy alkalommal — a Mária királyné már említett oklevelében olvasható megjegyzés egyfajta ellenpontjaként — a felsorolt érdemeiket „az adomány ésszerű oká”-nak (*racionabilis donacionis causa*) mondja,¹⁵³ máskor viszont egyéb körülmények figyelembevétele indította az adomány meghagyására.¹⁵⁴ Indokoltnak tűnő feltételezés szól amellett, hogy az adományosok érdemeit felemlegető megerősítések valójában azon politikai körülményeknek tulajdoníthatóak, melyek Béla első birtokvisszavételi akciójának időszakát jellemezték: a hercegnek ekkor még tekintettel kellett lennie az adományosok II. András szolgálatában szerzett érdemeire.¹⁵⁵ Ez a magyarázat annál is inkább elfogadhatónak látszik, mert amikor az 1235-ben trónra lépő IV. Béla felújítja a birtokvisszavétel politikáját — mégpedig „erősebb kézzel” (*validiori manu*), amint egyik oklevele fogalmaz¹⁵⁶ —, egyszeriben megszaporodnak azon adataink, melyek szerint Béla immár a II. András uralkodásának évtizedeiben teljesített szolgálatok dacára is érvénytelenített adományokat. Ez a gyakorlat teljes mértékben ellentétes volt az Aranybulla említett 17. cikkelyével, s alighanem a korabeli magyar közfelfoggással is. Legalábbis erre enged következtetni a tájékozott és jó elemzőkészséggel megáldott Rogerius azon fejtegetése, mely a IV. Béla és a magyarok közötti „gyűlölködés” (*odium*) egyik okát éppen Béla adománypolitikájában vélte felfedezni, bizonyonnyal helyesen. Munkájának ezen a pontján Rogerius előadja: „a nemesek keserű szívvel mondogatták”, hogy míg korábban a hadjáratokban elesettek vagy fogságot szenvedők rokonait a királyok „kártérítésül és megfelelő jutalomként” (*in recompensationem et remunerationem congruam*) megadományozták, Béla „nemcsak nem adott nekik semmit, hanem a már eladományozott birtokokat is visszavette a saját jogkörébe és tulajdonába”.¹⁵⁷

¹⁵¹ L. pl. *Hajnik Imre*: Magyar alkotmány és jog az árpádok alatt. Pest 1872. 304–305.; *Timon Ákos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bp. 1919.⁶ 360.

¹⁵² L. pl. 1230: CDES I. 259.; 1231: UB I. 136–137.; 1250: RA I/2. 278., vö. még 1228: UB I. 116. és 1233: Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879. 6–7. (ez utóbbi keltére l. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Szerk. Koszta László. Szeged 1988.² 118–119., 23. sz.).

¹⁵³ 1230: UB I. 123.

¹⁵⁴ 1230: ÁÚO XI. 214.

¹⁵⁵ *Rákos I.*: i. m. 10., 13.

¹⁵⁶ 1250: RA I/2. 278.

¹⁵⁷ Rogerius 5. c. (*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. II. 555–556.*) – Az idézett magyar fordítás Horváth János munkája, l. A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1981. 115.

IV. Béla kísérlete elődei adományainak érvénytelenítésére mindazonáltal kevés kézzel fogható eredményt hozott, hacsak az általa keltett súlyos politikai feszültséget nem tekintjük annak. Ennek tudható be, hogy a király még a tatárjárás előtt kénytelen volt meghátrálni, s felhagyni az akciókkal. Jellemző e tekintetben, hogy a II. Andrástól „igaz szolgálat” fejében elnyert adományok visszavételére vonatkozó forrásaink egyúttal azt is elárulják: utóbb maga Béla volt az, aki a visszavételt esetenként újabb adománnyal érvénytelenítette, vagy legalább mértékének eredeti szigorát mérsékelte.¹⁵⁸ Ez a változás a király politikájában sajátos módon már a birtokvisszavételek 1239. évi leállítására előtt tetten érhető, hiszen egyik 1237. évi oklevele megjegyzi: II. András adományának megújítására Osl ispán esetében azért került sor, mert „nem akarjuk őt, amiként az nem is lenne illő, szolgálatai érdemeitől megfosztani” (*nolentes ipsum, sicut nec decet, suorum servitorum defraudari meritis*).¹⁵⁹

A „Siralmas ének” előbbieken idézett szakasza alapján okkal gondolhatunk arra, hogy az Aranybullának az adománybirtokosok érdekeit visszhangzó 17. cikkelyében szereplő „igaz szolgálat” kifejezés alatt épp úgy a királyi hadjáratokban szerzett érdemeket kell értenünk, mint ahogy Rogerius is ezek felemlegetésével érzékelteti a nemesek álláspontját. Az ilyen érdemeknek különleges jelentőséget tulajdonító közfelfogás — és annak a királyi hatalom által történő elfogadása — a 13. század későbbi évtizedeiből származó forrásainkban is tükröződik. Az 1267. évi *decretum* például az örökös nélkül elhalt nemesek birtokainak sorsát a királyi tanács döntésétől tette függővé, kivéve, ha a nemes hadjárat során halt meg, ez esetben ugyanis javai minden további eljárás mellőzésével a rokonoknak jutottak, vagy azoknak, akikre még életében hagyta.¹⁶⁰

IV. Bélának a korábbi birtokadományok felülvizsgálatára vállalkozó utódai szintén tekintettel voltak erre a felfogásra. IV. László az 1279. évi tétényi országos gyűlést¹⁶¹ használta fel saját, gyermekkorában tett adományainak átrostálására. Az ezzel kapcsolatos egyik oklevél úgy fogalmaz, hogy kiskorúsága idején a király „némely jeles érdemeket szerzőknek és más kérelmezőknek” adományozott birtokokat (*quibusdam bene merentibus aliisque petentibus possessiones donasse-mus*),¹⁶² s ezek közül vesz most vissza némelyeket. Bár az oklevél kifejezetten nem említi, mégis kétségtelennek látszik: a korábbi adományok sorsa 1279-ben azon fordult meg, hogy az adományos a „jeles érdemszerzők” avagy a „más kérelmezők” csoportjába tartozott-e; előbbi esetben az adomány megerősítése, az utóbbiban — hacsak persze, más szempont nem merült fel — a visszavonása volt várható. A felülvizsgálattal összefüggő mindhárom ismert esetben a korábbi adomány megerősítésével zárult a vizsgálat, s jellemző módon kétszer katonai érde-

¹⁵⁸ 1239: CDES II. 33.; 1240: CDES II. 54., 55.; 1243: CD IV/1. 273.; 1245: ÁÚO VII. 192.; 1250: RA I/2. 277–281.

¹⁵⁹ 1237: ÁÚO VII. 54.

¹⁶⁰ 1267: 6. és 9. tc-k. (Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery Imre. Bp. 1927. 54–55.).

¹⁶¹ A gyűlésre l. S. Kiss *Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged 1971. 35–39.

¹⁶² 1279: RA II/2–3. 245.

mekre — tudniillik a morvamezei csatában való részvételre — való tekintettel tarthatta meg a birtokos korábban kapott jószágát.¹⁶³ A harmadik eset bizonyára csak azért tér el az előbbiektől, mert Benedek fehérvári kanonok volt az érintett adományos: őt László koronázásakor tett szolgálatai érdemesítették a királyi kegyre.¹⁶⁴ III. András 1290. évi *decretuma* pedig a király elődei által tett adományok érvényességét oly módon szabályozta, hogy a IV. Béla és az V. István által adottakat egyetemlegesen megerősítette, IV. László adományai közül viszont csak az „igazul és törvényesen tetteket” (*iuste et legitime factas*) illetően vállalt a király ilyen kötelezettséget, a „jogtalan és igazságtalan” (*indebitas et iniustas*) adományok esetében ellenben azok visszavonásáról intézkedett. Azokról a szempontokról, amelyek szerint a törvény megalkotói különbséget tettek IV. László adományai között, csak a törvényesnek elismertek esetében lebben fel a fátyol: a *decretum* töredékesen fennmaradt szövege ehelyütt a tatárok többszöri betörését emlegetve megjegyzi, hogy az ország védelmében (*in defensione regni*) a nemesek közül többen elestek, s az ezek „érdemszerző szolgálataiért” (*pro eorum servitiis meritoriis*) tett adományok megtartását ígéri.¹⁶⁵

Mindezen adatok kellő erővel tanúskodnak amellet, hogy az adománybirtokosnak nemcsak ahhoz fűződött elsőrendű érdeke, hogy bizonyítani tudja a királyi adományból származó birtokához való jogát — azaz, hogy oklevelet eszközöljön ki arról —, hanem ahhoz is, hogy az oklevélben az adományt megindokló érdemszerző szolgálatait is megörökítsék. Ez az érdek ugyanakkor nem a hőskultusszal, hanem a magyar királyok birtokadományozási politikájával, illetve a már megtett adományok visszavonása terén követett gyakorlattal hozható összefüggésbe. Semmi esetre sem tekinthető tehát alaptalannak az az érv, melyet annak idején Székely György hozott fel Mályusz Elemérnek a magyar oklevelek *narratioit* a pogánykori hősénekekből eredeztető hipotézisével szemben.

Mályusz elméletének másik gyenge pontja akkor világlik elő, ha arra keressük a választ, hogy miként fejthették ki a *narratio*ok a hősénekekkel egybevethető hatásukat. A kérdés megkerülhetetlen, hiszen a *narratio*kat bevezető mondatok gyakran utalnak arra, hogy az adományos tetteinek előadása „a jövőendő nemzedék tájékoztatására” (*ad informacionem succedencium*),¹⁶⁶ vagy „az utódok emlékeztetere” (*ad memoriam posterorum*).¹⁶⁷ szolgál.¹⁶⁸ Míg azonban a hősénekek esetében kétség sem férhet ahhoz, hogy különböző alkalmakkor előadták azokat, s így minden nehézség nélkül betölthették kettős szerepüket egyszerre dicsőítvén az arra érdemeseket és buzdítván hasonló hősiességre a hallgatóságot, ugyanez a *narratio*kkal kapcsolatosan bajosan képzelhető el. A *narratio*knak — és általában

¹⁶³ 1279: RA II/2–3. 245. és ÁÚO IV. 176.

¹⁶⁴ 1279: Győri történeti és régészeti füzetek I–IV. Kiadják Ráth Károly, Rómer Flóris. Győr 1861–1865. III. 112.

¹⁶⁵ 1290: 6–8. tc-k (UGDS I. 173–174.).

¹⁶⁶ 1249: CDCr IV. 383.

¹⁶⁷ 1273: UB II. 40.

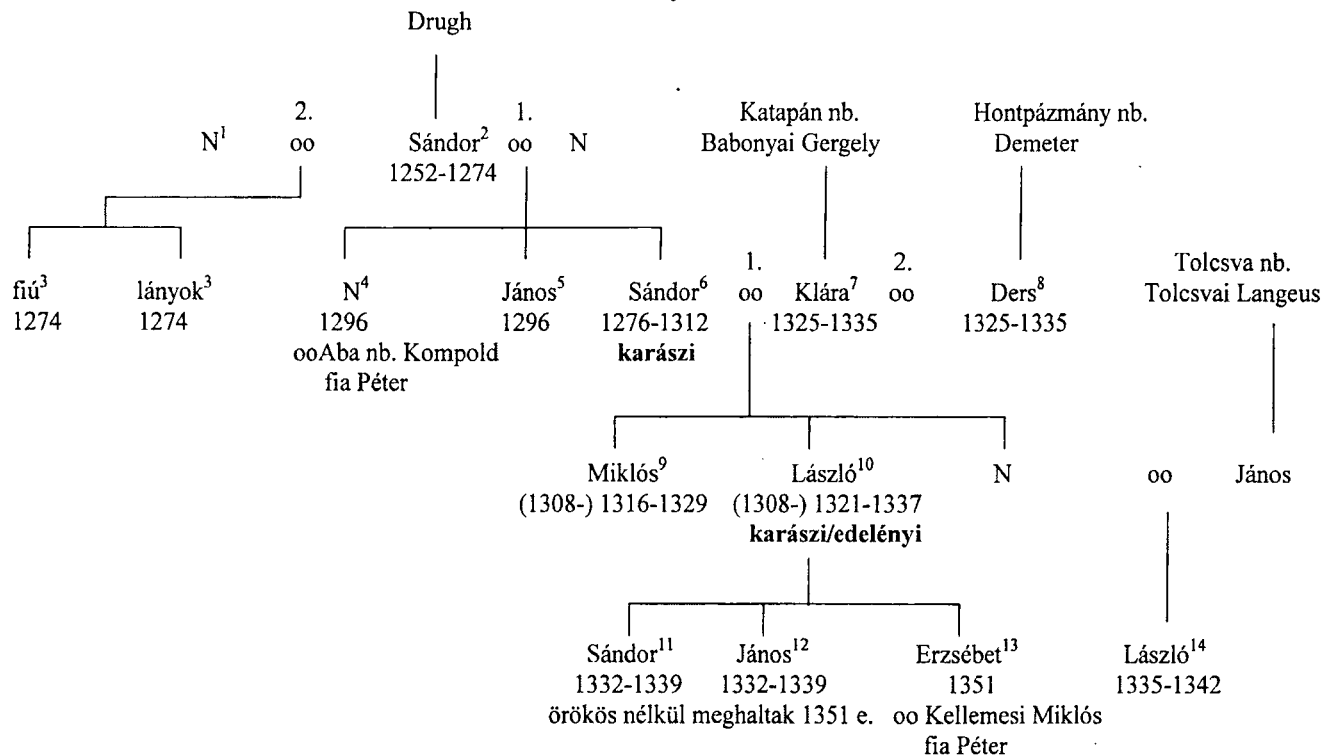
¹⁶⁸ Vö. még pl. 1273: CDCr VI. 35.; 1282: HO VIII. 450.; 1294: ÁÚO X. 135.; 1296: A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzett oklevelei I. (1241–1526). Bp. 1906. 30.; 1335: AO III. 175.; 1347: Sopron vármegye története. Oklevéltár I. (1156–1411). Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889. 198., stb.

az okleveleknek — ugyanis, ellentétben a hősénekekkel, nem volt „közönsége”. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az oklevelet nyerők — elhanyagolhatóan csekély kivételektől eltekintve — híján voltak az olvasás tudományának, hiszen ez a nehézség könnyen áthidalható lett volna. Sokkal inkább az alkalom hiányzott ahhoz, hogy a *narratiók*ban előadottak a hősénekekhez hasonló módon jussanak el valamiféle közönség elé, így növelve az adományos társadalmi presztízsét. Gondolhatnánk ugyan arra, hogy az adományos beiktatása¹⁶⁹ a birtokba ilyen alkalom lehetett — ezeken ugyanis megjelentek a „szomszédok és határosok” (*vicini et commetanei*), tehát éppen az a társadalmi kör, amely elsődleges befogadó közege lehetett volna az adományos jeles tetteit előszámoló *narration*nak —, ha nem tudnánk, hogy a *narratiók*at nem a birtokbaiktatást elrendelő parancslevelekbe, hanem az ellentmondás nélkül lezajlott iktatás után kiállított privilégiumokba szőtték bele.

Az Erzsébet királynéval a borsodi telekért pereskedő Dok-fiak történetéből kiderül, hogy az a fórum, ahol a bizonyítékként bemutatott okleveleket gondosan elolvasták és az abban foglaltakat — természetesen a *narratio*val együtt — tüzetesen tanulmányozták, a bíróság volt. Míg maga az oklevél arra volt hivatott, hogy bizonyítsa a birtokos jogát a királyi adományból származó jószágához, az adománylevélbe belefoglalt *narratio* azt a célt szolgálta, hogy igazolja: az adományos a birtokot nem valamiféle fondorlattal eszközölte ki az uralkodótól, hanem „igaz szolgálat”-aival érdemelte ki. Amint az az előadottakból kiderül, már a világi *destinatariusok* számára történő oklevéladás megindulásától, a 12. század második felétől kezdve felmerült az Árpádok Magyarországon az igény arra, hogy egyensúlyt alakítsanak ki a korábbi adományok visszavonásának lehetősége és módzatai, valamint az adománybirtokosok érdekei között. Ennek során egyfelől kifejlődött az a jogelv, mely az „igaz szolgálattal szerzett birtok” visszavételének tilalmát mondta ki, másfelől pedig — ezzel szoros összefüggésben — kialakult az a felfogás, mely az „igaz szolgálat” fogalmát elsősorban, bár korántsem kizárólagosan,¹⁷⁰ a királyi hadjáratokban szerzett érdemekkel azonosította. Ha a Dok-fiak esetében az István ifjabb király oklevelében szereplő *narratiót* a jogászai találékonyság történetesen ellenük is fordította, ez mit sem változtat azon, hogy a középkori magyar birtokjog sajátosságai adnak magyarázatot mind a *narratio* eredetének, mind pedig a középkor világában betöltött szerepének a kérdésére.

¹⁶⁹ Papp László: A birtokba-iktatás (statutio) lefolyása. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 372–384.

¹⁷⁰ Természetesen más jellegű — pl. követként teljesített — szolgálatok is biztosították az adomány törvényes voltát, vö. Zsoldos Attila: Az Árpádok követei. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged 2000. 703–714. (különösen: 710–713.).

Karászi Sándor bán utódai

¹ 1274: ÁÚO IV. 51.

² 1267: RA II/1. 36. (szabolcsi ispán); 1268: HO VI. 153. (szabolcsi ispán), ÁÚO VIII. 196. (szörényi bán); é. n. [1268–1272 k.]: Zichy I. 414. (bán); 1274: UGDS I. 126. (bán, szebeni és dobokai ispán), ÁÚO IV. 51. (bán, szebeni és dobokai ispán); é. n. [1272–1274 k.]: Zichy I. 68. (kazna-i bán)

³ 1274: ÁÚO IV. 51.

⁴ 1296: ÁÚO X. 222.

⁵ 1296: ÁÚO X. 222.

⁶ 1276: HO VIII. 186. (bán); 1296: ÁÚO X. 222.; 1304: DL 31 193.; 1308: Anjou-kori oklevéltár II. (1306–1310). Szerk. Kristó Gyula. Bp.-Szeged 1992. 324. sz. (szabolcsi alispán); 1309: uo. 776. és 778. sz-ok (szabolcsi alispán); 1310: uo. 843., 844. és 856. sz-ok (szabolcsi alispán); 1311: DL 86 915.; 1312: AO I. 247.

⁷ 1325: DL 2325., DL 96 184.; 1329: DL 96 184.; 1335: DL 96 184.

⁸ 1325: DL 2325.; 1335: DL 96 184.

⁹ É. n. [1308 k. (?)]: Zichy I. 120.; 1316: Zichy I. 151–153.; 1321: DL 62 167., DL 62 166., DL 62 168.; 1324: DL 31 202., DL 70 611., Zichy I. 264–266.; 1325: DL 70 611., Kállay I. 242.a. sz., DL 2325., DL 96 184.; 1327: DL 2413., DL 2472.; 1329: ZsO V. 1265. sz., DL 96 184.

¹⁰ É. n. [1308 k. (?)]: Zichy I. 120.; 1321: DL 62 167., DL 62 166., DL 62 168.; 1324: DL 31 202., DL 70 611., Zichy I. 264–266.; 1325: DL 70 611., Kállay I. 242.a. sz., AO II. 221., DL 2325., DL 96 184.; 1329: DL 96 184.; 1330: ZsO V. 1265. sz., AO II. 501.; 1332 e.: DL 87 028.; 1333: Erdélyi Múzeum 1992. 85., Zichy I. 412., AO III. 342.; 1337: DL 70 619. (ugocsai alispán); 1351: AO V. 462–463. (örökös nélkül meghaltként); 1364: CD X/4. 865. (örökös nélkül meghaltként)

¹¹ É. n. [1332 e.]: DL 87 028.; 1332: DL 87 028.; 1333: AO III. 16–19.; 1339: CD VIII/6. 136.

¹² É. n. [1332 e.]: DL 87 028.; 1332: DL 87 028.; 1333: AO III. 16–19.; 1339: CD VIII/6. 136.

¹³ 1351: AO V. 462–463.

¹⁴ 1335: AO III. 234.; 1342: CD VIII/4. 614.

HITELESHELY ÉS A KIRÁLYI KÜLÖNÖS JELENLÉT

I.

Adatok a leleszi konvent hiteleshelyi működéséhez a 15. század elején

1420. június 7-én Budán, Zsigmond király¹ neve alatt² az alkancellár mandátumot állított ki Tárkányi Mátyus diák fiai, György és Miklós részére. A mandátumban parancsot ad a leleszi konventnek vizsgálat végzésére. Az ügy, amelyben a vizsgálati parancs kelt, a következő: György és Miklós 1420. májusában Budára jöttek a György-napi nyolcadra³ pereik vitele végett, ám amíg ők a királyi udvarban időztek, atyafiaik leromboltatták és megsemmisítették Tárkány birtokon, birtokrészükön álló, befejezetlen és berendezetlen kúriájukat. A panasz szerint a felbújtók (Kis)tárkányi Benedek fia András, Boda (János) özvegye meg fiai János, Benedek, Ozsvát és Dénes voltak, az illusztris elkövetők pedig Pazdicsi Fogas Mátyás Zemplén megye alispánja,⁴ Kisrozvágvi György szolgabíró, Deregyői Bessenyő és Pál meg Nagy Miklós valamint Keresztúri Miklós. Az általuk elkövetett hatalmaskodásról a panaszosok minden bizonnyal valamelyik familiárisuk révén értesültek. Kérdés az, hogy a felbújtók miért nem maguk “intézkedtek”, illetve valójában nem ők voltak-e az elkövetők?

A válaszhoz tüzetesen meg kell vizsgálnunk az oklevelet. A mandátum szövegéből a kézbesítés után a konventben többeknek a nevét is kihúzták: az elkövetők közül⁵ Nagy Miklósét, továbbá az idézendők közül az alispánt, a szolgabíró, Deregyői Bessenyőt, Pált és Keresztúri Miklóst. Magától adódik a következő kérdés, mikor történt a nevek kihúzása, a vizsgálat elvégzése előtt (1) vagy utána (2)?

¹ Az oklevél a Zsigmondkori oklevéltár (I–II. Összeállította Mályusz Elemér. III–VI. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1951–1999. VII. Kézirat. =ZsO) VII. (1801) kötetének készítésekor tünt ki a többi közül, közzétételét — egyelőre — egyedi volta indokolja, mivel segítségével újabb adatokkal gyarapíthatjuk a leleszi konvent XV. századi hiteleshelyi működéséről alkotott képünket. Az oklevél teljes szövege a dolgozat végén található.

² Zsigmond király ekkor éppen úton lehetett Königsaalból a prágai vár felé, (Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437. Unter Mitarbeit von Thomas Kees, Ulrich Niess und Petra Roschek, eingeleitet und herausgegeben von Jörg K. Hoensch. Warendorf, 1995. 101.) jún. 6. Königsaal, jún. 8. Prága. A kérdésre lásd a dolgozat II. fejezetét!

³ A nyolcadon az első oklevél — mondhatjuk szokás szerint — a 33. napon kelt (jún. 2. ZsO VII. 1783), az utolsó pedig az 56. napon (jún. 25. ZsO VII. 1897), de Tárkányiakkal kapcsolatos egy sincs köztük. A jelek szerint nem maradt ránk az oklevél.

⁴ Csak ebből az évből van alispánására adat: *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája I–II. Bp., 1996. (=Engel: Arch.) I. 242.

⁵ *Borsa Iván*: Ügyintézési törekvések a leleszi hiteleshelyen a XIV. és XV. század fordulóján. *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára.* Szerkesztette Kalmár János. Bp., 1997. 57–64. (= *Borsa*: Ügyintézési) Erre példa az 5–63. oldalon.

Ideje megfordítanunk az oklevelet és megnéznünk a konventben a királyi ember és a konventi kiküldött beszámolójáról készült feljegyzést⁶ és az alatta lévő fogalmazványt. A feljegyzés szerint a vizsgálatot Szúti János királyi ember Tamás frater presbiter konventi küldöttel végezte, akik június 19-én kiszálltak Deregyő birtokra, ahol megidézték Bessenyőt és Pált, még ugyanezen a napon Tárkányban a tárkányi nemeseket, majd másnap Nagygéresen Fogas Mátyás alispánt és Kisrozvályon pedig György szolgabírókat idézték Jakab-nap nyolcadára a különös jelenlét bírósága elé. Utána még feljegyezték, hogy útközben bevallás nem történt.⁷ Ezzel szemben a konventi fogalmazvány szerint a június 22-i jelentésben csak a tárkányiakat és Kisrozvályi Györgyöt idézték meg a kiküldöttek. A két magyarázat a következő lehet:

(1) Ha még a vizsgálat előtt kihúzták a neveket, mivel a konventben úgy értesülhettek, hogy a nevezettek nem vettek részt a hatalmaskodásban, akkor a kiküldöttek azért idézhették meg őket, mert a helyszínen elvégzett vizsgálat azt bizonyította, hogy ők is részt vettek a cselekményben. Az már egy újabb kérdés, hogy a konventi illetékes mégis miért a mandátumban elvégzett korrekciók szerint rendelte el az oklevél kiállítását.

(2) Ha a visszaérkezés után húzták ki a neveket – tehát az érthetőség kedvéért: a mandátumban felsoroltak mindegyike részt vett a hatalmaskodásban, ezért a helyszíni vizsgálat elvégzése után mindannyiukat megidézték – az valamilyen külső erő hatására történhetett csak. (Véleményem szerint ennek kisebb a valószínűsége.)

A hatalmaskodás elkövetésének okára nincsen adatunk, de a cselekmény mozgatórugója a Kistárkányi családon belül kitört örökösödési viszályban keresendő, erről árulkodik, hogy a kárt szenvedett birtokrész a panaszosok atyafiától, Domokos fiától, Lászlórol szállt rájuk. Csábító feltennünk, hogy az alperesek is részt kívántak az elhalt családtag birtokából. A per folytatását nem ismerjük, Jakab-nap nyolcadáról nem maradt fenn ez ügyben kelt oklevél, a következő évből pedig nem ismerünk erre vonatkozót.

Térjünk vissza még a vizsgálatához, próbáljuk meg rekonstruálni a lefolyását. A királyi mandátum kézhez vétele után a panaszosok vagy megbízottjuk – lehetséges, hogy a hatalmaskodásról hírt hozó – még aznap vagy másnap elindult Leleszre. Miután megérkezett, a konvent kijelölte küldöttét – esetünkben Tamás presbitert⁸ –, aki a felnyitott mandátummal elindult, útvonalát úgy kellett megválasztania, hogy a felsorolt királyi emberek közül valamelyiket mihamarabb ott-hon találja.⁹ Az oklevélben felsorolt kilenc királyi ember közül három (Szúti János és Jakab¹⁰ meg Kiseszenyi Fodor István) Szabolcs megyei, a többi hat ([Kis]tárkányi Miklós, Agóci¹¹ Péter és András, Cékei Kelemen, Kisfaludi László és Bekes)

⁶ *Borsa Iván*: A királyi ember és a hiteleshelyi küldött melléktevékenysége Leleszen. Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerkesztették Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 101-108. (= *Borsa*: A királyi ember) 105.

⁷ *Borsa*: A királyi ember 103.

⁸ 1418. januári adat szerint ő volt a konvent jegyzője (ZsO VI. 1384), akár azt is mondhatjuk, hogy a konvent az ügy súlyának (zempléni alispán, szolgabíró, megyebeli befolyásos család) megfelelően képzettebb *frater*-t jelölt ki tanubizonyoságul.

⁹ *Borsa*: Ügyintézési 57.

¹⁰ Testvérek, apjuk Péter volt. ZsO VI. 512, 568.

¹¹ Mai neve Berecki.

Zemplén megyei volt. A jelen esetben, mivel az első helyszín Deregnő volt, az útba eső legközelebbi királyi ember Cékei Kelemen vagy a Kisfaludiak lettek volna. Ehhez képest a jelentés szerint a királyi ember Szúti János volt. Ennek okára két lehetőség kínálkozik: János éppen a környéken tartózkodott és így kézenfekvő volt, hogy őt vegye maga mellé a konventi küldött. A másik lehetőség még valószínűbbnek tűnik, hogy a Tárkányiak “kedves embere” volt János és Jakab. E mellett több adat is szól: 1415 márciusában a Sóváriak és Szerdahelyiek bepanaszolták őket egy erdő kivágása miatt, a kijelölt királyi emberek között ott találjuk Szúti Jánost.¹² Ugyanezen év júniusában, amikor Kisfaludi Kis Márkot, Lászlót és Bekes-t beiktatták Kistárkányi Máté diák fia, István Nagyrozvágy birtokon lévő birtokrészébe a kijelölt királyi emberek között ismét ott találjuk Jánost és rajta kívül még egy Szabolcs megyeit.¹³ 1416 júliusában az Agárdiaknak a Nagytárkányiak ellenében kiadott vizsgálati parancsban Jakab és János is szerepel.¹⁴ 1417 februárjában Kisfaludi Kis Márk, László és Bekes panaszolta be Kistárkányi Máté fiait, hogy a nekik zálogba adott nagyrozvágyi birtokrészen hatalmaskodtak, a kijelölt királyi emberek között ott van János és Kiseszenyi István is.¹⁵ Hasonlóképpen 1418 áprilisában a Kistárkányiak és Szerdahelyiek között kitért perpatvarban a kijelölt nádori emberek sorában szerepel Kiseszenyi István, Szúti János és Kisfaludi Bekes.¹⁶ Mindezek fényében még azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy Szúti János maga volt az, aki a hatalmaskodás hírére megvitte Györgynek és Miklósnak. A vizsgálatot végzők igen nagy utat tettek meg. A június 19-i útvonal a következő volt: Leleszről Deregnőre (16 km)¹⁷ majd innen Kistárkányba (26 km) mentek és itt éjszakázhattak. Másnap reggel elmentek Nagygeresre (12 km), onnan pedig Kisrozvágyra (4,8 km) majd a vizsgálat elvégzése és az idézés után visszatértek Leleszre (16 km). Összesen 85 kilométert, egy-egy nap 42, illetve 43 kilométert tettek meg. A vizsgálatról és idézésről szóló oklevél kiállítására 24 új dénárba került,¹⁸ ehhez járult még a konventi kiküldött napi bére, amely, ha saját lovával volt, napi 24, ha a panaszos adott neki lovat, akkor 12 új dénár illetve. Így a panaszosok – a királyi ember bérét nem számítva – az eljárásért a hiteleshelynek 24+48, illetve 24+24 új dénárt fizettek. Ehhez járult még a panaszzívó oda-vissza útja és a kancelláriában a mandátumért kifizetett 12 új

¹² ZsO V. 364. A királyi ember Bán Péter, a konventi küldött György frater volt.

¹³ ZsO V. 706. Kisrozvágyi Nemes György és György frater.

¹⁴ ZsO V. 2148. Kisfaludi Bekes és Egyed frater.

¹⁵ ZsO VI. 87. János frater, a királyi ember nincs megnevezve! A hátlaapon: *chēh*.

¹⁶ ZsO VI. 1806. Bacskai Szaniszló fia András és Gergely frater.

¹⁷ A távolságadatok természetesen hozzávetőlegesek, hiszen a kiküldöttek biztosan nemcsak az úton, hanem, mivel lóval közlekedtek, toronyirányt is mehettek. A távolságokat *Görög* térképe (Atlas Hungaricus seu regnorum Hungariae, Croatiae et Sclavoniae comitatum, privilegiorum districtuum et confiniorum generales et particulares mappae geographicae. Viennae, 1802. 30. Zemplén megye.) alapján határoztuk meg, és a mérföldben megkapott adatokat *Bogdán István* könyve (Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp., 1978. 85.: 1 magyar mérföld = 8000 méter.) segítségével számoltuk át kilométerre.

¹⁸ Az idézésről 24, a szimpla vizsgálatról szóló oklevélért 12 új dénárt kellett fizetni Zsigmond király 1417. július 21-i dekrétuma szerint. *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry, additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bonis, Vera Bácskai. Bp., 1976. 235–237.*

dénár.¹⁹ Mindent összeszámolva a per elindítása Kistárkányi Györgynek és Miklósnak 100-150 új dénárjába, azaz egy-másfél forintjába került.

II.

*A specialis praesentia regia működése a főkancellárság üresedése idején*²⁰

(Függelékül a budai, bácsi és jászói prépostok valamint a nagy kancellária alkancellárjai a Zsigmond-korban)

A tanulmányban szereplő mandátumot Budán, a nagypecsét alatt adták ki, miközben Zsigmond király Csehországban volt. Az Anjouk és Zsigmond király korában a királyi kancellária két részre oszlott: a *cancellaria maior*-ra, amely az egyszerű vagy kettős nagypecsétet használta és az oklevelek általában Visegrádon majd Budán keltek. A másik a *cancellaria secreta*, amely a titkospecsétet használta.²¹ A titkospecsétet Nagy Lajos kezdte el rendszeresen használni, általában pátenseken (zárt okleveleken), ritkán privilégiumokon is függő formában. Ekkor a titkospecsétet még a *secretarius notarius* őrizte, akiből az 1370-es évek közepén lett a *secretarius cancellarius* (titkos kancellár), miután a királyi kápolna ispán elvesztette ezt a címét.²² Zsigmond király külföldi tartózkodásain az általa szerveztetebbé tett titkos kancellária a titkospecsét alatt adta ki az okleveleket.²³ E kettő mellett létezett még a királyi középpecsét irodája, amely az 1375-ös kancelláriai reformtól kezdve panaszfelvevő irodaként működött és a királyi középpecsét alatt a királyi kápolna ispán vezetésével a király nevében adta ki a parancsleveleket.²⁴ A negyedik pecsét, amely alatt még király nevében adtak ki okleveleket, a mindenkori főkancellár saját (magán) pecsétje, ez azonban csak a *specialis praesentia regia* oklevelein található meg. (Tulajdonképpen a főkancellár magán pecsétje a hivatalba lépése után elvált személyétől és a bíróság pecsétjévé vált. E pecséttel a különös jelenlét bírósága a végső ítéletet tartalmazó okleveleken kívül, bármilyen általa kiadott oklevelet megerősíthetett.) A három királyi pecsét alatt kiadott oklevelek bármelyik kúriai bíróságra (királyi különös és személyes jelenlét, nádori és országbírói jelenlét valamint a tárnokmester elé) tartalmazhattak idé-

¹⁹ Uo. 269: 1435. II. tv. 11. tc. 4.§.

²⁰ Ebben a részben az egyszerűség kedvéért mindig a Zsigmondkori oklevéltár számaira hivatkozom, mivel az adott szám alatt mindenki megtalálhatja a vonatkozó kiadási helyeket. Ettől csak azokban az esetekben tértem el, ha az oklevél nem szerepel kötetekben, illetve ha szerepel, de tárgyunk szempontjából fontos adatot nem tartalmaz az adott regeszta vagy kivonat, akkor azt a sorszám után az eredetiből közlöm.

²¹ *Kumorovitz L. Bernát: A magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. (=Klebelsberg Intézet) VII. évfolyam. Károlyi Árpád és Angyal Dávid közreműködésével szerkeszti Miskolczy Gyula igazgató. Budapest, 1937. 69-112. (=Kumorovitz: A magyar királyi pecsétek) 99.*

²² *Kumorovitz: A magyar királyi pecsétek 91.*

²³ *Kumorovitz: A magyar királyi pecsétek 77.*

²⁴ *Kumorovitz L. Bernát: Audentia, praesentia. Notter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Szerk. Angyal Pál, Baranyay Jusztnin és Móra Mihály. Budapest, 1941. 684-711. (=Kumorovitz: Audentia) 709-711. A királyi kápolna ispánra lásd még *Uő*: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján.) *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1942-1943. (V. kötet) Budapest, 1943. 455-497. különösen 460-464.**

zést, azonban a parancsokon szereplő pecsétek és a bíróság, ahová az idézés szól, között nincsen összefüggés. Ugyanakkor nem bizonyult időt állónak Kumorovitz L. Bernátnak az a tétele, hogy azok a *panaszfelvételek, amelyek a dicitur nobis formulával kezdődnek és a jelentést a király címére kéri (fideliter nobis rescribatis), úgyszólván mindig az országbíró elé utalt ügyre vonatkoznak, akármilyen pecsét is van rajtuk.*²⁵ Azonban, mint az a jelen példánkban szereplő oklevélből is kitűnik, nincsen ilyen összefüggés.

A leleszi konventnek a királyi különös jelenlét elé kellett a bepanaszoltakat megidéznie, tehát a jelekből ítélve a különös jelenlét bírósága működött. Kumorovitz L. Bernát tanulmánya szerint²⁶ a nevezett bíróság – amelynek vezetője az 1397-es törvény szerint a mindenkori főkancellár²⁷ – Eberhard zágrábi püspök, főkancellár halála után csak az ideutalt perek halasztásával foglalkozott (1419–1421) és 1419-től elveszítette panaszfelvevő szerepét.²⁸ Amint látható, az előbbiekben idézett oklevelünk 1420-ban kelt és tárgya panaszfelvétel. A kérdés most már csak az, valóban nem működött a bíróság, illetve hogyan működött a különös jelenlét a főkancellári szék üresedése idején. A királyi nagypecsétet – mint később majd látjuk, csak elvben – a főkancellár őrizte és a különös jelenlét is használta azt, ezért előjáróban röviden át kell tekintenünk a különös jelenlét működését a Zsigmond-kor első felében. A *specialis praesentia regia* kialakulását és Anjou-kori történetét Hajnik Imre,²⁹ Gerics József³⁰ és Kumorovitz L. Bernát³¹ tanulmányaiból, illetve Bónis György könyvéből³² ismerjük, ezek szerint a bíróság a 14. század 70-es éveiben lezajlott kancelláriai és bírósági reform eredményeként vált rendes kúriai bírósággá, előtte ez volt a király személyes bíraskodásának a színtere, mivel a *praesentia regia*-n a 13–14. század fordulójától már az országbíró ítélkezett. Azonban már a 14. század közepétől van adat arra, hogy a király rövid időre helyettesre bízta a bíróság vezetését. Azzal, hogy a királyok igen korán “elvesztették” a *praesentia regia*-n való ítélkezést, érthetően új fórumot kerestek, illetve hoztak létre, ahol valóban személyesen részt vettek az ítélkezésben, ez lett a *specialis praesentia regia*. Azonban az ügyek gyarapodása és a királyok távolléte

²⁵ Kumorovitz: Audentia 710.

²⁶ Kumorovitz L. Bernát: A *specialis praesentia regia* pecséthasználata Zsigmond korában. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1937. (=Kumorovitz: *Specialis praesentia*) 422-439.

²⁷ Kumorovitz: *Specialis praesentia* 423. és hasonlóképpen Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. (=Bónis: *Jogtudó értelmiség*) 122.

²⁸ Kumorovitz: *Specialis praesentia* 437. Ugyanő a kérdést összefoglalta: A magyar pecséthasználat története a középkorban. *Bibliotheca humanitatis historica* IX. Bp., 1993² (=Kumorovitz: A magyar pecséthasználat) 73-74.

²⁹ Hajnik Imre: A királyi bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházakbéli királyok korszakában. Értekezések a történettudományok köréből. 15. 1892. (=Hajnik: *Személyes jelenlét*) *Uő.*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és Vegyesházi királyok alatt. Bp., 1899. (=Hajnik: *Perjog*)

³⁰ Gerics József: A magyar királyi kúria bíraskodása és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. *Jogtörténeti tanulmányok* I. Bp., 1966. (=Gerics: *Bíraskodás és központi igazgatás*)

³¹ Kumorovitz L. Bernát: *Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása* I. Lajos király kancelláriájában. *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Bp., 1984. (=Kumorovitz: *Osztályok*)

³² Bónis: *Jogtudó értelmiség* 93–133.

székhelyüktől kikényszerítette a változást, az 1370-es évek reformjai révén a fő-kancellár vette át – alább majd látjuk mit is jelentett ez valójában – a különös jelenlét vezetését, a király ismét “saját” bíróság nélkül maradt. Mivel a király továbbra sem tett le arról, hogy személyesen ítélkezessen, már Zsigmond király uralkodásának az elején megjelentek a csírái a későbbi *personalis praesentia regia*-nak, amellyel az 1400-as évektől egyre gyakrabban találkozhatunk. (Valószínűleg hamarabb lezajlott volna a változás, ha nincsenek a Nagy Lajos halála és Zsigmond trónralépése közötti ligaharcok.) Azonban a személyes jelenlét sem kerülhette el sorsát, Zsigmond király az 1410-es évektől egyre többet és egyre hosszabban tartózkodott külföldön, így az 1420-as évektől ez a bíróság is megkezdte függetlenedését a király személyétől. (Már 1419-ben egy per csak akkor került valóban a király személyes ítélkezése elé, ha szerepelt az idézésben vagy a mandátumban a *bárhoz is tartózkodjék* kitétel.)³³ A különös jelenlét vezetésének a kancellár kezébe kerülése Gerics József véleménye szerint végső soron felért egy alkotmány-változással. Miből is állt ez?

1376 végén – 1377 elején Demeter zágrábi püspök átvette a kancellári tisztséget a különös jelenlét bíróságának vezetésével együtt³⁴ (mindkét tisztségben a gyakorlati vezetést addig az alkancellár látta el, az utóbbi a királyt helyettesítve³⁵) és ezzel kezdetét vette az a folyamat, amelynek révén a különös jelenlét teljesen függetlenedett a király személyes ítélkezésétől és rendes kúriai bírósággá vált.³⁶ Ezzel együtt a kancellár alkotmányjogi szerephez is jutott: azzal, hogy a nagypecsét előlapját ő őrizte – a hátlap Erzsébet idősebb királynénál volt – a királyi tanács bizalmi emberévé és az uralkodó “ellenőrző közegévé” vált.³⁷ Ettől kezdve a különös jelenlét mint a kancellár bíraskodási fóruma működött.³⁸ A Zsigmond-korban a bíróság látszólag valóban így működött. Amint azt az 1397-es törvény is megállapítja, élén a kancellár állt, aki az e tisztségében kiadott oklevelek közül az ítéletleveleken kívül a többit akár a saját pecsétjével is megerősíthette.³⁹ Valóban már az 1390-es évektől feltűnik a később oly sokat használt formula: *Az oklevelet, mivel János esztergomi érsek, kancellár a királyi pecsétekkel távol van, az érsek pecsétjével erősítetteti meg.*⁴⁰ Ebből eddig azt a következtetést vonták le, hogy *a kancellár távollétét nem úgy kell értelmeznünk, hogy ő az így megpecsételt okleveleknek a kiadásakor egyáltalában nem tartózkodnék a királyi udvarban, hanem úgy, hogy a nagy kancelláriában a kormányzat ügyeivel kapcsolatban fog-*

³³ *Borsa Iván*: A kancelláriai aprómunkától a gátlástalan birtokosig. *Analecta Mediaevalia*. Középkortörténeti tanulmányok 1. Szerk. Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba, 2001. s. a. (=Borsa: Kancelláriai aprómunka) 4.

³⁴ *Gerics*: Bíraskodás és központi igazgatás 295. *Kumorovitz*: Osztályok 326.

³⁵ *Gerics*: Bíraskodás és központi igazgatás 292-293.

³⁶ *Gerics*: Bíraskodás és központi igazgatás 294.

³⁷ *Gerics*: Bíraskodás és központi igazgatás 299.

³⁸ *Gerics*: Bíraskodás és központi igazgatás 299. *Hajnik*: Személyes jelenlét 8-9. *Uő*. Perjog 35-36. *Kumorovitz*: Osztályok 328. *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény és a “királyi különös jelenlét” bíróságának kialakulása a XIV. században. “Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged, 2000. 71-72.

³⁹ *Kumorovitz*: *Specialis praesentia* 422-423.

⁴⁰ Az általunk ismert legelső: 1393. jún. 27. (ZsO I. 2989.)

lalatoskodik és csak az oktávák alatt vesz olykor-olykor személyesen is részt a bíraskodásban.⁴¹ (Kumorovitz L. Bernát másik feltevése szerint ezt a pecsétet, amelyre a *corroboratio*-s formulában utalnak, a királyi különös jelenlét mintegy 50 éven keresztül használta, a későbbi királyi kisebb bírói pecsét elődje. A kerek pecsét 2,3 cm átmérőjű, S/igismund/ és R/ex/ betűk között kettőskeresztet ábrázol.⁴² Azonban ezt a pecsétet csak akkor használták, ha valamelyik bírói tisztségben üresedés volt, így 1414–1415-ben, amikor országbíró és 1419–1420/1421-ben, amikor főkancellár nem volt.⁴³ Kumorovitz állítását az sem támogatja – habár jól látta, hogy üresedéskor egy olyan királyi kisebb pecsétet használtak, amely a későbbi bírói kisebb pecsét előképe volt –, hogy az okleveleken nem monorú, hanem kör alakú pecséteket találunk, ugyanis mint fentebb már írtuk, ennek oka az, hogy a főkancellárok nem püspöki, illetve érseki, hanem magán pecsétjüket használták.⁴⁴ Az előbbi állítás talán Kanizsai János esztergomi érsek kancellársága idején igaz volt – bár ezt kétségbevonja Zsigmond király 1395. november 25-i, többek között Jakab mesterhez szóló parancsa⁴⁵ és az, hogy a különös jelenlétben kiadott oklevelek majd mindegyike tartalmazta a formulát⁴⁶ –, de Eberhard zágrábi püspök idején már biztosan nem. A formula nem azt fejezte ki, hogy a kancellár jelen van, csak más ügygel foglalkozik,⁴⁷ hanem azt, amit a szöveg mond: a kancellár van távol és – ami már ennek következménye – vele együtt a királyi pecsétek, bár ez mint alább látni fogjuk nem igaz.⁴⁸ (A formulából valójában csak ez a formula-rész.) Ugyanis Eberhard kancellár kinevezése napja – pontosabban első említése főkancellárként⁴⁹ – 1404. november 7-e⁵⁰ és az utolsó, 1419. augusztus 25-e⁵¹ között, (az 1412-es királytalálkozót leszámítva) csak ritkán tartózkodott Budán!⁵² Nem véletlen, hogy kancellárságáról is csupán a már szokásossá vált

⁴¹ Kumorovitz: *Specialis praesentia* 426.

⁴² Kumorovitz: A magyar pecséthasználát 74.

⁴³ Bónis György: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. *Levéltári Közlemények* 34 (1963) 197–243. (=Bónis: Kúriai irodák) 214.

⁴⁴ Pl. ZsO I. 4401. (A Kanizsaiak címere, a szárnyas sas láb szerepel benne.)

⁴⁵ ZsO I. 4170: *Zsigmond király a nádorhoz, az országbíróhoz és helyettesekhez, valamint magistro Iacobo litterato reverendissimi domini Iohannis Strigoniensis archiepiscopi in speciali nostra presentia in iudicatu vices gerenti.*

⁴⁶ ZsO I. 3583, 4058, 4170, 4236, 4401, 5706, 5731, 5910, II. 3, 165–166 propter celerem expeditionem, 247, 424, 795, 895, 919, 1291, 1306, 1669, 1711, 1716, 2030, 2114, 2203, 2260.

⁴⁷ Kumorovitz: *Specialis praesentia* 426. Bónis: *Jogtudó értelmiség* 122.

⁴⁸ 1411. szept. 8. Pest. Zsigmond király a különös jelenlétben pert halasztott, az oklevelet, mivel pecsétjei a távol lévő Eberhard főkancellárnál vannak, a püspök pecsétjével erősítette meg (ZsO III. 913). Ugyanekkor Eberhard püspök Zágrábban adott ki oklevelet (914). E napon a király Visegrádon volt. *Engel Pál*: Királyitineráriumok (1387–1437). Kézirat. (=Engel: Királyitin.) 73.

⁴⁹ Székesfehérváron novemberben kétszer is az ő *relatio*-jára állítottak ki oklevelet: ZsO II. 2755, 2799. Így kinevezését közelebbről 1403 végére tehetjük, mielőtt elindult volna Szlavóniába.

⁵⁰ ZsO II. 3479.

⁵¹ ZsO VII. 905.

⁵² Eberhard főkancellár itineráriuma a következő: 1403. nov. 7. Székesfehérvár (ZsO II. 2755), nov. 23. Uo. (2799). 1404. jan. 4. Körös (2905-7), júl. 13. Ivanity (3305). 1405. márc. 25. Csázma (Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije. Svezak V 1395–1420. Skupio i priredio: Andrija Lukinović. Zagreb, 1992. = Lukinović 245), jún. 14. Zágráb (3973), aug. 10. Uo. (4089), okt. 5. Uo. (4180). 1406. febr. 10. Csázma (Lukinović 267), szept. 7. Szalatna, Zólyom m. (4974), nov. 2. Várad (5088), nov. 19. Temesvár (5119). 1407. júl. 14. Zágráb (Lukinović 303). 1408. jún. 26. Várad (6182), okt.

formulából értesülünk: *Az oklevelet, mivel pecsétjei a távol lévő Eberhard zágrábi püspök, kancellárnál vannak, a püspök pecsétjével erősítetteti meg.* Ugyanezt a formulát találjuk, amikor átmenetileg a váradi püspöki székre kényszerült.⁵³ Az előbbi mellett volt egy másik formula is, még pedig az *expeditio* gyorsaságára hivatkozó,⁵⁴ amelyre példát Eberhard kancellársága idejéből csak 1406 és 1412 között találunk.⁵⁵ Megfigyelésem szerint azonban a két formula párhuzamosan nem fordul elő. Ugyanakkor, ha Eberhard püspök itineráriumát egybevetjük az *expeditio*-os formula felbukkanásaival, szinte tökéletesen kiegészítik egymást. Vagyis ez utóbbi formulát akkor használta a különös jelenlét, amikor Eberhard Budán tartózkodott és – most valóban – más ügyekkel foglalkozott. Mindkét formulával ellentétben azonban a nagypecsét korántsem volt távol, hanem amint arról 1407-ben,⁵⁶ 1415-ben⁵⁷ és 1417-ben értesülünk, az alkancellár őrizetében volt a nagypecsét mindkét fele!⁵⁸ Szemben Kanizsai János főkancellárságával, amely alatt alkancellárról sem tudunk és a pecsét is mindig nála volt.⁵⁹ Ha ezek után Eberhard püspök itineráriumára és az *expeditio*-s formulák előfordulásaira pillantunk, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy az 1412-es év fordulópont volt. Már kancellárrá kinevezése és 1412 között is ritkán vett részt a különös jelenlét munkájában,⁶⁰ ettől kezdve azonban Eberhard nemhogy a különös jelenlét munkájában, de semmiféle szorosán vett kormányzati munkában nem vett részt többé. Azaz valójában visszaállt a régi gyakorlat, hogy az ügyeket az alkancellár viszi – azzal a nem csekély különbséggel, hogy a különös jelenlét önálló bírósággá vált,

10. Csázma (DF 236426). 1409. szept. 7. Zágráb (7035), szept. 13. Uo. (7056), okt. 31. Vaska (Lukinović 340). 1410. jan. 21. Csázma (Lukinović 341), jan. 29. Uo. (Lukinović 344), jún. 10. Buda (7679), júl. 19. Zágráb (7778-9). 1411. márc. 5. Csázma és Dombó (ZsO III. 212-3), júl. 8. Buda (662), szept. 8. Zágráb (914), szept. 10. Uo. (920), nov. 6. Sebenico felé (1156). 1412. febr. 14. Sebenico felé (1749), ápr. 8. Zágráb (1947), máj. Buda, királytalálkozó (2224), jún. 24. Buda (2330-1), jún. 29. Buda (2362), szept. 8. Dombó (2646), szept. 18. Zágráb (2702). 1413. ápr. 13. Dombó (ZsO IV. 436), jún. 4. Csázma (701), jún. 17. Hervoja ellen küldve (768). 1414. ápr. 9. Csázma (1843), máj. 10. Uo. (1964), máj. 16. Uo. (1988), máj. 20. Uo. (2004), máj. 22. Uo. (2013-17), júl. 13. Zágráb (2253), okt. 4. Zágráb (2532), okt. 10. Zágráb, in domo habitationis nostre (2555), okt. 30. Csázma (2628). 1415. jan. 29. Csázma (ZsO V. 151), máj. 9. Dombó (607), máj. 18. Csázma (644), aug. 31. Szávánál, Zágráb környékén (978), szept. 18. Csázma, in nostra episcopali curia (1071), nov. 5. Zágráb (1187). 1416. ápr. 24. Csázma (1801), júl. 5. Uo. (2079-80), júl. 11. Uo. (2104), júl. 14. Uo. (2114), júl. 16. Uo. (2116-9), júl. 19. Uo. (2127-9), júl. 26. Uo. (2145), szept. 4. kiküldve Szlavóniába váltásdíj beszedésre (2255), nov. 26. Csázma (2466). 1417. febr. 14. Zágráb (ZsO VI. 100), aug. 23. Csázma (827), okt. 10. Szlavóniában (1004). 1418. jún. 2. Ivanity (1985), aug. 6. Dombó (2226), dec. 4. Csázma (2599). 1419. jan. 20. in castro nostro Medve (ZsO VII. 55), jún. 4. Csázma (588).

⁵³ ZsO II. 4967, 5122, 5694, 5748, 5800, 5813, 5820, 6135, 6147, 6227, 6257, 6321, 6610, 6628, 6737.

⁵⁴ *Kumorovitz: Specialis praesentia 424. Presentes autem propter celerem expeditionem aliarum causarum regnicolarum nostrorum sigillo venerabilis Eberhardi episcopi Zagrabienensis, aule nostre cancellarii, fecimus consignari.*

⁵⁵ 1406. febr. 12. (ZsO II. 4453), febr. 20. (4463), febr. 25. (4483), jún. 1. (4770), jún. 6. (4791). 1407. márc. 7. (5346), ápr. 4. (5411), jún. 1. (5526), jún. 5. (5543), júl. 18. (5627). 1409. febr. 24. (6610), márc. 7. (6628), ápr. 16. (6737). 1411. júl. 3. (ZsO III. 639), júl. 5. (654). 1412. jún. 8. (2245).

⁵⁶ ZsO II. 5593.

⁵⁷ *Bónis: Jogtudó értelmiség 99. 24-es jegyzet.*

⁵⁸ ZsO VI. 599, 671, 830.

⁵⁹ Pl. 1397: ZsO I. 4656, 1400: II. 669.

⁶⁰ Vö. *Bónis: Jogtudó értelmiség 131.*

méghez a Jakab mester vezetésével (aki a Zsigmondkor egyik legrejtélyesebb alakja, 1395–1428 között ő vitte az ügyeket a különös jelenléten és egyben királyi jogügyigazgató is volt. Bónis Györgynek sikerült kiderítenie, hogy apját Mártonnak hívták – szerinte talán idegen lehetett – és már 1389-ben a kúriában dolgozott mint notárius. Fejér és Pest megye határán szerzett birtokokat, de javára szóló birtokadományról nem tudunk.⁶¹) –, és minden az Anjou-kori reform előtti viszonyok szerint működött tovább. A főkancellári tisztség újra címmé vált, az ügyeket a király bizalmi embere, az alkancellár viszi. Az előbb elmondottakat plasztikusan fejezi ki a következő három példa a két időszakból:

- I. 1. 1406. szeptember 7. Végles. (Zólyom m.) Zsigmond király általános parancsa az ország valamennyi bírói hatóságához. Az oklevél vörös viaszba nyomott titkospecséttel volt megerősítve.⁶²
2. 1406. szeptember 7. Szalatna. (Zólyom m.) Zsigmond király Garai Miklós nádorhoz és bírói helyetteseihez. A Csetneki Zsigmond ellen a különös jelenléten folyó perét késlekedés nélkül végső ítélettel fejezzék be!⁶³ – Az oklevelet, mint látni fogjuk, kétségkívül Eberhard adta ki Zsigmond király nevében, és a mintegy éve folyó pert ismét áttette a nádori jelenlet elé a királyi különös jelenlet bíróságáról.⁶⁴
3. 1406. szeptember 7. Buda. Zsigmond király iktató parancsa a csanádi káptalanhoz. Az ellentmondókat a különös jelenlet elé kell idézniük. Az oklevelet, mivel pecsétjei a távol lévő Eberhard zágrábi püspök, kancellárnál vannak, a püspök pecsétjével erősítette meg.⁶⁵
4. 1406. szeptember 7. Buda. Zsigmond király idéző parancsa a kalocsai káptalanhoz.⁶⁶
5. 1406. szeptember 7. Végles. Garai Miklós nádor a Trencsén és Oroszlánkő várakhoz tartozó mezővárosokhoz.⁶⁷

⁶¹ Bónis: Jogtudó értelmiség 124–127.

⁶² ZsO II. 4965. Zsigmond király szeptember 3-a és 15-e között volt itt. *Engel*: Királyitin. 68. Valószínűleg a nyár elejei osztrák hercegek elleni "hadjáratot" pihente ki a királyi pár a felvidéki városokban. Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerkesztő Benda Kálmán. A vonatkozó rész Engel Pál munkája. Bp., 1981. 241. Borbála királyné aug. 15-én keltezett Szalatnáról (ZsO II. 4928).

⁶³ Uo. 4966.

⁶⁴ A per 1407. jún. 5-én, Garai Miklós nádor jelenlete előtt folytatódott (Uo. 5546), majd mivel a kúriából kiküldött nádori emberek egyike sem tudott megjelenni, 1408. júl. 27-én a nádor az esztergomi káptalant bízta meg a végrehajtással és az oklevelet az országbíró pecsétjével erősítette meg, mivel ítélmestere, Kóvári Pál a pecsétekkel távol volt (Uo. 6260) — méghez a Zala megye nádori közgyűlésén, ahol a nádor nevében adott ki okleveleket júl. 2-a és aug. 2-a között. (Uo. 6190, 6288 — aug. 10-i kelettel, azonban Mályusz Elemér is rosszul oldotta fel a közgyűlés 32. napját.) A per 1411. vízkeresztjéig nem nyert befejezést (7749).

⁶⁵ Uo. 4967.

⁶⁶ Uo. 4968, a kalocsai káptalan jelentésének hátlapján: Contra non venit, és a pert 3 márka bírsággal vízkereszt nyolcadára halasztották; hasonló parancs a sági konventhez más ügyben: 4969.

⁶⁷ Uo. 4970.

6. 1406. szeptember 7. Buda. Garai Miklós nádor előtt peres felek bíróság kifizetést ismernek el.⁶⁸ – Garai Miklós ekkor valójában Véglesen tartózkodott.⁶⁹
7. 1406. szeptember 7. Szalatna. Eberhard zágrábi és Upori István erdélyi püspök a garamszentbenedeki monostort felkeresőknek búcsút engedélyez. Az oklevelet saját pecséteikkel erősítették meg.⁷⁰
- II.1. 1412. június 8. Buda, György nap oktavája. Zsigmond királynak a különös jelenléten kiadott ítéletlevele. Az oklevelet az országglakosok más ügyeinek a gyors végrehajtása miatt Eberhard zágrábi püspök, kancellár pecsétjével erősítették meg.⁷¹
2. 1412. június 8. Zsigmond király privilégiuma a pozsonyi Szent Lőrinc-egyház részére. Az oklevél függőpecséttel lett megerősítve.⁷²
3. 1412. június 8. Buda. Zsigmond király iktatási parancsa az egri káptalanhoz. Az esetleges ellentmondókat a különös jelenlétre kellett volna idézni.⁷³
4. 1412. június 8. Zsigmond király Gimesi Forgács Péter és fia, László részére privilégiális formában átírja saját korábbi oklevelét függő kettős pecsétje alatt. A *plica*-n: *LECTA ET CORRECTA*.⁷⁴
- III.1. 1417. február 14. Zsigmond király Budán kelt⁷⁵ iktatási parancsa a boszniai káptalanhoz a nagypecsét alatt.⁷⁶
2. 1417. február 14. Ugyancsak neve alatt *unacum regni nostri nobilibus* Budán, a vízkereszt oktaván a különös jelenléten kelt, közbenső ítéletlevele, amely a sági konventhez szól és a különös jelenlétre kéri a jelentést. Az oklevél a megszokott *az oklevelet, mivel a pecsétek a távol lévő Eberhardnál* formulával van ellátva.⁷⁷
3. 1417. február 14. Eberhard zágrábi püspök Zágrábban pontificalis pecsétje alatt adott ki oklevelet.⁷⁸

A különös jelenlét bíróságának a főkancellártól való függetlenedésének kezdete Jakab mester működésének a kezdetétől (az első adat erre 1395-ből van⁷⁹)

⁶⁸ Uo. 4971.

⁶⁹ 1406. júl. 12. Karász (4871), aug. 14. Zólyom, Garai *relatio*-ja (4924), szept. 7. Végles, szept. 21–okt. 9. Gömör (5006, 5050), okt. 29. Kassa (5074).

⁷⁰ ZsO II. 4974.

⁷¹ ZsO III. 2245.

⁷² Uo. 2246.

⁷³ Uo. 2247. A kijelölt királyi emberek: Harabóci Zsigmond és Szaniszló, Morvai Jakab és Duránházi Szaniszló voltak, az iktatást Morvai Jakab királyi ember és Zelenei Pál egri kanonok, káptalani küldött hajtották végre.

⁷⁴ Uo. 2248.

⁷⁵ Zsigmond király azonban ekkor Konstanzban volt. *Engel*: Királyitin. 76.

⁷⁶ ZsO VI. 94.

⁷⁷ ZsO VI. 95.

⁷⁸ ZsO VI. 100.

⁷⁹ Bónis: Jogtudó értelmiség 123. ZsO I. 4170. Később: 1401-ben Zs. parancsa Jakab mesterhez, hogy hozzon végső ítéletet (II. 1040), hasonló parancsa 1402-ben (1994) 1411-ben (III. 2741), 1413-

számítható és az 1397-es megtorpanás után, az 1403-as lázadás leverése és Kanizsai János érsek főkancellári tisztéből való letétele után teljesedett ki olyannyira, hogy az 1400-as évektől szinte Jakabot tekintik a bíróság vezetőjének.⁸⁰ Az 1401-es zavarok kihatással voltak a különös jelenlét működésére is, az országnagyok a rendes udvari bíróságokon, a nádor, az országbíró protonotáriusához és a különös jelenlét helyetteséhez intézett parancsaikkal a pereket halasztatták.⁸¹ Az 1403-as felkelés egyik hatásaként a főkancellári tiszt 1403 májusától egészen 1404 végéig üresedésben volt⁸² – talán nem véletlen, hogy az alkancellárral is ekkor találkozzunk először –, mivel Kanizsai János érsek az 1401-es felkelésben is vezetőszerepet játszott, ekkor pedig már kifejezetten ő volt a vezetője.⁸³ A másik jelentősebb következmény, hogy 1405 elejéig nem volt nagypecsét,⁸⁴ ennek nyomán nem egyszer előfordult, hogy a király, mivel titkospecsétjei távol voltak, a kápolnaispán kezelésében lévő középspecséttel⁸⁵ vagy a kápolnaispán saját pecsétjével⁸⁶ erősítette meg az oklevelet. A harmadik következménye a bíróságok Budára költözése volt, a különös jelenlét esetében már az 1404-es évtől megfigyelhető, hogy az idézések többnyire Budán kelnek,⁸⁷ de a bíróság ülései csak 1406-tól zajlanak ugyanott.⁸⁸ A bíróság által kiadott oklevelekre egyrészt Eberhard – nem pontificalis – pecsétjét nyomják, másrészt pedig a nagypecsétet, amelyet 1412-től kezdve az alkancellár őrzött. Feltehetőleg ugyanő őrizte a püspök pecsétjét is. Mindezek azt is jelentik, hogy Zsigmond király 1403 után nem kért a kancellárok *királyt ellenőrző szerepéből*.⁸⁹ E helyzet elérésében segítségére lehetett Eberhard kora, aki ekkor már kb. 60 éves⁹⁰ és az, hogy kancellárja hatalmi ambícióit bőven kielégítette a szlavóniai birtokrendezés, illetve az oklevél bemutatásokból befolyt jövedelem.⁹¹ Így ő nyugodtan intéztethette ügyeit az alkancellárokkal, akiket – pályájukon végigtekintve – igen meg is becsült. Az első alkancellár Lampert volt,

ban (IV. 3). Aztán ellenkezőleg, 1411-ben ne hozzon ítéletet (III. 1140), 1413-ban halasszák a pert személyes jelenléte elé (IV. 604).

⁸⁰ *Bónis*: Jogtudó értelmiség 123-125.

⁸¹ ZsO II. 1074-5.

⁸² Itt jegyzem meg, hogy Zsigmond király 1403. szept. 16-i, Hédervári Miklós részére szóló adománylevelében Kanizsai János mint *pridem archiepiscopus Strigoniensis* szerepel! (A Héderváry-család oklevéltára I–II. Közlik Radvánszky Béla és Závodszy Levente. Bp., 1909–1922. I. 119.)

⁸³ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. (= *Mályusz*: Zsigmond király) 52–53.

⁸⁴ Az általunk ismert első: 1405. márc. 8. ZsO II. 3702.

⁸⁵ ZsO II. 3056.

⁸⁶ ZsO II. 3672. A királyi káplán majd kápolnaispán 1405. jún. 14-e és 1412. febr. 6-a között (*Engel*: Arch. I. 91.) Babócsai István fia: Gergely volt, aki már 1398-ban pesti plébános és királyi káplán (ZsO I. 5530), majd 1402–1403-tól (3148), Szerdahelyi Ders Pálnak a titeli prépostságra való áthelyezésével, 1404-ig bácsi prépost lett, végül budaszentlőrinci pálos perjelként halt meg. *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei, I–II. Bp., 1931. (= *Lukcsics*) I. 459.

⁸⁷ Pl. 1404. jún. 7. (Uo. 3234). 1405. máj. 24. (3906), szept. 16. (4156).

⁸⁸ 1404. nov. 11. Visegrád (3491). 1405. jún. 5. Uo. (3942), szept. 9. Uo. (4146). 1406. febr. 12. Buda (4453), febr. 20. Uo. (4463).

⁸⁹ *Gerics*: Biráskodás és központi igazgatás 299.

⁹⁰ Eberhard 1417. dec. 11-i *supplicatio*-jában 70 év körülinek mondja magát (ZsO VI. 1230). A Rajna-vidékről származott, az 1380-as években került Magyarországra, életére és unokaöccseire, köztük is Albeni János későbbi főkancellárra lásd *Mályusz*: Zsigmond király 58–59.

⁹¹ *Mályusz*: Zsigmond király 56.

aki minden bizonnyal azonos Gelderni Sluter Lampert budai préposttal.⁹² A második Korpádi Kelemen zágrábi kanonok és székesegyházi főesperes, pozsegai prépost volt.⁹³ Kelemen alkancellár halála után mintegy másfél évig nem volt alkancellár, amely idő alatt a nagypecsét Zsigmond királlyal volt,⁹⁴ ahol is a titkos alkancellár őrizte, mivel a királyt ő és emberei kísérték útjain, mintegy mozgó kancelláriaként.⁹⁵ Az általunk vizsgált korszakban a harmadik alkancellár János volt, aki azonos Szászi Jánossal.⁹⁶ A két János alkancellár azonosságát már Bónis György is felvetette munkájában, de végül nem foglalt állást.⁹⁷ Azonosságuk azonban kétségtelen, ugyanis 1411 és 1426 között kétszer is említést nyer János kápolnagazgatósága. Először 1412. aug. 10-én,⁹⁸ másodsor pedig 1421. febr. 23-i pápai bullában,⁹⁹ ahonnan vezetéknevéről is értesülünk. Ő munkája jutalmáért pécsi kanonoksága mellett¹⁰⁰ először bácsi prépost,¹⁰¹ majd Gelderni Sluter Lampert halála után, 1419-től budai prépost,¹⁰² végül pályája megkoronázásáért veszprémi püspök lett 1425-ben.¹⁰³

A főkancellári tisztség átmeneti megerősödése után, Zsigmond király hatalmának szilárdná válásával, újra pusztá címmé vált és Eberhard haláláig (1419) biztosan az is maradt. A nagypecsét mindkét oldala gyakorlatilag visszakerült a

⁹² Pályája: alkancellárságára 1403. máj. 24. (ZsO II. 2432) és 1404. márc. 23. (3066) között van adat. A budai prépostságot 1411. dec. 5-én nyerte el a pápától Pesti Miklós lemondása folytán, aki viszont a jászói konvent élén állt 1409 és 1420 között (ZsO II. 6964 és VII. 1230). Utolsó említése 1419. márc. 14. (187).

⁹³ Alkancellárságára 1405. jún. 4. (ZsO II. 3936) és 1409. okt. 18 (7134) között van adat. Zágrábi kanonokságát és főesperességét 1402. febr. 11-én említik először. (Lukinović 147.) Pozsegai prépost: 1408. jún. 9. (6150)

⁹⁴ A nagypecsét útja Kelemen utolsó említésétől, 1409. okt. 18-tól (Vö. Engel: Királyitin. 71-73.): nov. 9. Szárd, Fejér m. (7173). 1410. márc. 22. Buda (7443), ápr. 16-18. Késmárk (7489, 7494), ápr. 22-23. Lőcse (7504, 7511), máj. 1-5. Végles (7539, 75599, máj. 19-22. Nagyszombat (7593, 7599), jún. 2. Pozsony (7655), júl. 2-28. Buda (7743, 7788), dec. 24. Diakó (8104). 1411. jan. 12–febr. 6. Buda (III. 25, 115), febr. 24. Diósgyőr (183), márc. 22. Szepesbela (263), márc. 29. Igló (280), ápr. 6-14. Kassa (318, 345), máj. 4. Várad (427), jún. 27. Buda (617).

⁹⁵ Ennek látszólag ellentmond hét adat (1411. jan. 12., 15. és 21. ZsO III. 25, 40 és 63, 65), amely szerint az okleveleket nagypecsét alatt (Késmárki) György királyi titkos alkancellár *relatio*-jára állították ki, de ez éppen annak a sajtóságnak tudható be, hogy a főkancellár nem vett részt a kancellária munkájában, alkancellár pedig nem volt.

⁹⁶ Alkancellárságára 1411. jún. 24. (ZsO III. 622) és 1425. szept. 26. (Bónis: Jogtudó értelmiség 105. 48-as jegyzet.)

⁹⁷ Bónis: Jogtudó értelmiség 99. Engel: Arch. II. 221 már egy személynek tekinti.

⁹⁸ Bónis: Jogtudó 99. 23-as jegyzet.

⁹⁹ Lukcsics I. 338.

¹⁰⁰ Első említése 1412. aug. 10. (ZsO III. 2521.)

¹⁰¹ 1413. jan. 18. (ZsO IV. 67.) Utolsó említése: 1418. máj. 15. (1915.) Megjegyezzük, hogy 1414. okt. 30-án Tamást említik bácsi prépostként (2628). Ő azonos Csázmai Brumeni Tamással, aki a nagyobb kancelláriának volt a *specialis notarius*-a (ZsO V. 797), valamint csázmai örkanonok volt (1071), amelyről lemondva 1419-től ténylegesen is bácsi prépost lett. Pápai kinevezése: 1421. febr. 23. (Lukcsics I. 337.)

¹⁰² Első említése: 1419. dec. 8. (Codex Diplomaticus Patrius II. Studio et opera Emerici Nagy, Ioan. Nep. Páur, Caroli Ráth et Desiderii Véghely. Iaurini, 1865. 222.) Valószínűleg ekkor lemondott bácsi préposti címéről és így Brumeni Tamás már 1419-től bácsi prépost lehetett. Szászi János pápai kinevezése: 1421. febr. 23. (Lukcsics I. 338.)

¹⁰³ Választott püspök: 1425. szept. 26. (Bónis: Jogtudó értelmiség 105.) Pápai kinevezése: 1426. jan. 7. (Lukcsics I. 843.)

királyhoz, aki azt az alkancellár őrizetére bízta, azaz a főkancellárnak az ítélkezésben, illetve a kormányzati ügyekben való részvétele rövid epizódnak bizonyult csupán. Zsigmond tulajdonképpen azt adta Eberhardnak jutalomként a mellette való kitartásért, amit Kanizsainak a lázadásáért: az egyiket címmel, a másikat cím nélkül kapcsolta ki az ország irányításából. Ez a helyzet Albeni János kancellárrá kinevezéséig biztosan fennállt, de gyaníthatóan tovább is, mivel aki annyi tisztséget viselt, mint ő,¹⁰⁴ annak vajmi kevés hatalom lehetett a kezében. Ezt támogatja Szászi János alkancellár helyén maradása és Zsigmond király 1426. március 27-i adománylevele Gatalóci Mátyás titkos alkancellár (aki később, 1433–1437 között fő- és titkos kancellár lett), és rokonai részére, amelynek pecsételési záradéka szerint az oklevelet a kétségek eloszlatása végett Garai Miklós nádor és Pálóci Máté országbíró pecsétjével is megerősített, mivel a titkospecsétet mint alkancellár Gatalóci őrizi.¹⁰⁵ Így egyet érthetünk Mályusz Elemérrel, aki szerint Zsigmond király a tisztségek egy személyre ruházásával az alkancellárokat juttatta nagyobb szerephez és hatalomhoz.¹⁰⁶

Eberhard püspök utoljára 1419. augusztus 25-én szerepelt oklevélben,¹⁰⁷ a nagypecsét alatt szeptember 1-jén, Budán adtak ki oklevelet.¹⁰⁸ Ezután legközelebb három hónap múlva, november 29-én Karánsebesen,¹⁰⁹ december 6-án pedig Temesváron¹¹⁰ adott ki Zsigmond parancslevelet a nagypecsét alatt, majd már Budára való visszaérkezése után december 13-, 16- és 20-án kelt oklevél a nagypecsét alatt.¹¹¹ Tehát úgy tűnik, Zsigmond király Eberhard halála után – amely a jelek szerint szeptember elején következett be –, amikor elindult a török elleni hadjáratra¹¹² magával vitte a nagypecsétet és a jelek szerint az alkancellárt. A hadjáratból hazatérve kb. két hétig Budán tartózkodott, ahonnan december 22-én indult el Csehország felé,¹¹³ a nagypecsétet a kialakult gyakorlatnak megfelelően az alkancellárnál Budán hagyva.

A következő kérdés, hogy meddig volt üresedésben a főkancellári szék?¹¹⁴ 1419. november 5-én már Albeni János pécsi püspök a zágrábi püspökség kormányzója,¹¹⁵ de főkancellárként csak 1420. augusztus 12-én szerepel elő-

¹⁰⁴ Királyi és királynéi kancellár: 1420. aug. 12. (ZsO VII. 2081.) Titkos kancellár: 1423. máj. 6. (Engel: Arch. I. 90.) Birodalmi (és cseh) kancellár: 1423. júl. 28. (Szilágyi Loránd: A Német Birodalom és Magyarország personalis uniója 1410–1439. In Klebelsberg Intézet IV. évfolyam. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti Angyal Dávid igazgató. Bp., 1934. 159–203. 168.)

¹⁰⁵ DL 68698. (Szögyény-Marich cs.)

¹⁰⁶ Mályusz Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. In Századok 91 (1957) 1-2 és 5-6. 576–577.

¹⁰⁷ ZsO VII. 905.

¹⁰⁸ ZsO VII. 928.

¹⁰⁹ ZsO VII. 1118.

¹¹⁰ ZsO VII. 1132.

¹¹¹ ZsO VII. 1141, 1150, 1155.

¹¹² Engel: Királyitin. 78. Az útvonal: Buda, Kassa, Tokaj, Várad, Körösszeg, Temesvár, Orsova, Szörény, Karánsebes, Temesvár és Buda (dec. 13-21).

¹¹³ Dec. 22-23: Visegrád (ZsO VII. 1168, 1175). 24: Gyermeley (Uo. 1177). 25: Szakolca (Engel: Királyitin. 78).

¹¹⁴ A szakirodalom az üresedést egyöntetűen 1421-ig számítja. (Kumorovitz: Specialis praesentia 430. Bónis: Jogtudó értelmiség 122. Engel: Arch. I. 89.)

¹¹⁵ ZsO VII. 1063. Pápai kinevezése: 1421. febr. 26. (Lukcsics I. 343, DF 288859 – Archivum Secretum Vaticanum, Acta Miscellanea vol. 1 fol. 114.)

ször.¹¹⁶ Mivel több 1420. augusztus 8-án és 10-én kelt privilégium *Datum per manus*-ában még Szászi János szerepel,¹¹⁷ viszont augusztus 12-én Csázmán János püspök vikáriusa, Ebresi Tamás már tudott a főkancellári kinevezésről, így ennek augusztus elején kellett megtörténnie. Az előbbiek alapján tehát a főkancellári szék üresedése 1419. augusztus végétől 1420. augusztus elejéig, közel egy évig tartott.

Mi történt ugyanekkor a különös jelenléten? Kumorovitz L. Bernát munkája alapján azt várnánk, hogy a bíróság önműködően halasztotta az ügyeket. Ezzel szemben azonban az egyévnyi időszakot jól elhatárolhatóan két részre lehet bontani: (1) 1419. augusztus végétől 1419. december 13-ig és (2) 1419. december 13-tól 1420. augusztus elejéig. (Már Bónis György is hasonlóan két részre osztotta ezt az időszakot, nála is az első a Mihály-napi nyolcad, a másikat viszont 1420. vízkereszt nyolcadától 1421. György-nap nyolcadáig, Albeni János kinevezéséig számolta, de az, mint előbb láttuk, majdnem egy évvel hamarabb megtörtént, és szerinte is csak perhalasztással foglalkozott a bíróság.¹¹⁸)

(1) 1419. aug. vége (Eberhard halála) – 1419. dec. 13. (Zsigmond Budára érkezése)

A különös jelenlét bírósága Jakab mester vezetésével¹¹⁹ a Mihály-nap nyolcadán az előtte felmerülő ügyeket – összesen hármat ismerünk¹²⁰ – vízkereszt nyolcadára halasztotta a török hadjárat miatt. Az okleveleket Garai Miklós nádor pecsétjével erősítették meg, mert a királyi pecsétek távol voltak – mint az előbb láttuk, azokat Zsigmond vitte magával a hadjáratba, ugyanakkor Eberhard halála miatt, az ő pecsétjével sem erősíthették meg az okleveleket. Az alább említendő bírósági pecsét pedig nem volt kéznél. Mindegyiken rajta van Jakab mester *lecta*-ja is. Azaz a Mihály-napi oktáván a Garai vezette nádori jelenlét és a királyi különös jelenlét munkája a pecsételés erejéig egybe folyt.¹²¹

(2) 1419. dec. 13 – 1420. aug. eleje (Albeni János főkancellári kinevezése)

Amikor Zsigmond az alkancellárral és a pecsétekkel hazatért a déli végekről, helyreállt a különös jelenléten a régi rend, annyi eltéréssel, hogy mivel még nem volt kinevezett főkancellár, ezért egy régi-új pecsétet vontak be a munkába, amelyet már az országbírói szék 1414–1415-ös üresedésekor is használtak.¹²² Ettől kezdve a különös jelenléten kiadott okleveleken vagy a nagypecsétet, vagy a király

¹¹⁶ ZsO VII. 2081, már *postulatus* zágrábi püspök. Ugyancsak főkancellárként szerepel aug. 25-én is (Uo. 2102).

¹¹⁷ ZsO VII. 2053, 2067-68.

¹¹⁸ Bónis: Kúriai irodák 216.

¹¹⁹ A kancellár *vicesgerens*-e Jakab mester volt a különös jelenléten, ezért is *lecta*-zik (Kumorovitz: *Specialis praesentia* 426.), de az előbbieken leírtak alapján ez csak formális, hiszen eddig is ő vitte az ügyeket.

¹²⁰ Nov. 6. (ZsO VII. 1064.) Nov. 9. (Uo. 1082.) Nov. 11. (Uo. 1094.)

¹²¹ Bónis: Kúriai irodák 216.

¹²² Bónis: Kúriai irodák 214.

kettős keresztet és S(igismundus) R(ex) betűket tartalmazó 2,3 cm átmérőjű bírói pecsétjét¹²³ és Jakab mester *lecta*-zását találjuk. Az első ilyen oklevél az 1420. február 10-i somogyi konventhez szóló iktatóparancs, amely szerint az ellentmondókat a különös jelenlét elé kell idézni.¹²⁴ A vízkeresztű nyolcadról több oklevél is fennmaradt: egy a 33. napon kelt oklevelében a távolmaradó peres felet bírságotolták meg,¹²⁵ a 45. napról egy a győri káptalanhoz írt iktatási parancs és egy távolmaradás miatt a zobori konventhez szóló idézési parancsot ismerünk, mindkettőnek a különös jelenlét elé kellett idéznie.¹²⁶ Az 50. napon a sági konventhez ment parancslevél, hogy a még 1417-ben a különös jelenlétben kezdett perben, a vitatott földdarabot mérjék meg és az arra tett eskü alatti vallomásokról György-nap nyolcadára tegyenek jelentést ugyanoda.¹²⁷ Március 4-én a jászói konventhez szóló mandátum szerint a különös jelenlét elé kellett idézniük.¹²⁸ György-nap nyolcadán a 36. napon az alperes miatt Jakab-nap nyolcadára halasztottak,¹²⁹ a 40. napon a peres felek kérésére és királyi szolgálat miatt történt meg nem jelenésért halasztottak.¹³⁰ Június 17-én a váradi káptalanhoz ment iktatási parancs, a válasz szerint az ellentmondókat megidéztek Jakab-nap nyolcadára a különös jelenlét elé.¹³¹ Június 24-én a leleszi konventhez szóló vizsgálati parancs, idézni pedig a különös jelenlétre kellett.¹³² Pünkösdi nyolcadán a 32. napon a bíróság a rágalmazó módjára pert kezdő felperest, mivel az ügyben a különös jelenlétben egyszer már ítéletet hoztak, fej- és jószágvesztésre ítélte.¹³³ Július 27-én a vasvári káptalanhoz, 28-án a leleszi konventhez szóló iktató-, illetve vizsgálati parancs, mindkettőnek a különös jelenlét elé kellett idéznie.¹³⁴ Ezzel elérkeztünk Albeni János főkancellárként való első említéséhez (1420. augusztus 12.),¹³⁵ aki e tájt nyerhette el a főkancellári kinevezést. Az előbbiekből világosan látható, hogy a 2. szakaszban a bíróság munkájában egyedül Jakab mester *lecta*-zása utalt arra, hogy nincs főkancellár. Jakab mester és Szászi János alkancellár gördülékenyen vitték az ügyeket, és szó sincs arról, hogy csak az ideutalt pereket halasztgatták volna. Ezt erősíti meg Zsigmondnak Časlav-ban, 1420. augusztus 25-én kiadott bírói intézkedése is:¹³⁶ Bocskai István (felperes) panasza szerint Jakab mester a különös jelenlét bíróságának diffinitor-a, a közte és testvére (alperes) között folyó perben a testvérének kedvezve rendelte el a tanúkihallgatást, ezért Zsigmond megsemmisítette Jakab mester bírói intézkedését és elrendelte, hogy a perben

¹²³ *Kumorovitz*: Specialis praesentia 430.

¹²⁴ ZsO VII. 1338.

¹²⁵ ZsO VII. 1352 a bírósági pecséttel van megerősítve.

¹²⁶ ZsO VII. 1410 és 1411.

¹²⁷ ZsO VII. 1427. Nem lehet eldönteni, hogy melyik pecséttel erősítették meg.

¹²⁸ ZsO VII. 1440. Hasonlóképpen a következőkben: ápr. 19. (1631), ápr. 30. (1674), máj. 6. (1697), máj. 17. (1747), máj. 18. (1751), jún. 5. (1794).

¹²⁹ ZsO VII. 1795. bírósági pecsét.

¹³⁰ ZsO VII. 1813–1815 bírósági pecsét.

¹³¹ ZsO VII. 1851. Jakab-nap nyolcadán az egyik alperes nem jelent meg, ezért megbírságotolták.

¹³² ZsO VII. 1880.

¹³³ ZsO VII. 1926 bírósági pecsét.

¹³⁴ ZsO VII. 2017 és 2023.

¹³⁵ ZsO VII. 2081.

¹³⁶ ZsO VII. 2102.

Albeni János főkancellár, pécsi püspök és Garai Miklós nádor Mihály-nap nyolcadán hozzon végső ítéletet.¹³⁷

Albeni János főkancellári kinevezésével elvileg helyre kellett volna állnia a bíróság hagyományos ügyvitelének, mégis az 1420. évi Jakab-napi oktávától az 1421. évi Mihály-napi oktávig valamilyen okból megmaradt az okleveleken Jakab mester *lecta-zása*.¹³⁸ Összehasonlítva a kancelláriának és a különös jelenlét bíróságának Anjouk alatti, illetve Zsigmond uralmának 1420-as évekig tartó időszakát, azt láthatjuk, hogy az igazi változások lassan, de folyamatosan zajlottak a belső szerkezetben. A nagy és titkos kancellária szervezete teljesen kiépül, a különböző udvari bíróságok működése kezd elválni a tisztségviselőjétől, az ítélmesterek egyre inkább átveszik a bíróságokon az ügyek intézését és nem utolsó sorban az ismert udvari jegyzők száma is gyarapodik. Az oklevelek hátlapján lévő kancelláriai és bírósági feljegyzések egyre szaporodnak, olyannyira, hogy az 1410-as évek végén már az a kivételes, ha nem találunk ilyeneket az oklevélen.¹³⁹ A kézjegyek mellett megjelennek a különböző ügyvitelt segítő jegyzetek, így nem ritka, hogy egy-egy oklevél hátlapjára írt feljegyzések segítségével több nyolcadon keresztül is követhetjük – még ha a vonatkozó oklevelek nem is maradtak fenn – a per folytatását.¹⁴⁰ Az első részben tárgyalt oklevél is erre szolgáltat példát, az oklevél szövege és a hátlapon szereplő feljegyzések segítségével.

Végül magyarázatképpen még annyit, a két fejezet azért került egy dolgozatba, mivel ha az idézett oklevél hátlapján nincsenek azok a figyelmet érdemlő feljegyzések, akkor a különös jelenlét bíróságának működése, illetve működésének mikéntje nem került volna vizsgálatra.

AZ OKLEVÉL SZÖVEGE

Sigismundus Dei gratia Romanorum rex semper augustus ac Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie et cetera rex. Fidelibus suis conventui ecclesie de Lelez salutem et gratiam. Dicitur nobis in personis Georgii et Nicolai filiorum Mathyus litterati de Tharkan, quod eisdem Georgio et Nicolao in octavis festi Beati Georgii martiris in prosecutionibus causarum eorum Bude existentibus, Andreas filius Benedicti litterati, Johannes, Benedictus, Osualdus et Dyonisius filii et nobilis domina relicta Boda de dicta Tharkan, Mathiam dictus Fogas de Pazdich vicecomitem et Georgium de Kysrozuag iudicem nobilium comitatus Zemliniensis(!), Paulum *et Nicolaum Magnum*,¹⁴¹ Magnum et Bessenyew¹⁴² de Deregniew, Nicolaum de Kerez-tur ad faciem portionis eorundem Georgii et Nicolai possessionarie¹⁴³ in dicta

¹³⁷ A panaszos már Jakab-nap nyolcadán megjelent, azonban a nyolcadról a pert 1421 vízke-zesztjére halasztották.

¹³⁸ ZsO VII. 2143-4, 2159, 2177, 2192, 2221 – Jakab-napi; 2280, 2302, 2306, 2315, 2323, 2334 – Mihály-napi oktáva. Vö. *Bónis*: Kúriai irodák 216. (2.) Az oklevelek többsége valóban halasztás, de ezek oka a csehországi hadjárat.

¹³⁹ Erre jó példa a Borsa Iván által ismertetett eset. (*Borsa*: Kancelláriai aprómunka.)

¹⁴⁰ Pl. 1421. febr. 20. (DL 43495, 70214.) 1422. nov. 20. (DF 236926.)

¹⁴¹ A dőlt betűvel szedett szavak áthúzva.

¹⁴² A sor felett beszúrva.

¹⁴³ A sor felett beszúrva.

Tarkan existentis, que a Johanne filio Dominici fratre ipsorum in eosdem foret devolutas, ducendo et vocando unacum eisdem vicecomite et iudice nobilium ceterisque supradictis domum et¹⁴⁴ curiam eorum in facie predictae portionis ipsorum nondum edificatam et ordinatam destine et penitus anichilare fecissent potentia mediante in ipsorum preiudicium et dampnum multum ingens, super quo fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente Nicolaus de Tharkan vel Petrus aut Andreas de Agouch sin Johannes seu Jacobus de Zuth sive Clemens de Chekey an Stephanus Fodor de Kysezen ceu Ladizlaus de Kysfalud aut Bekus de eadem aliis absentibus, homo noster scita prius premissorum mera veritate, evocet prefatos *vicecomitem et iudicem nobilium ac Besenew, Paulum et Nicolaum [...]*¹⁴⁵ Johannem, Andream, Benedictum, Osualdum, Dyonisium et dominam relictam Boda dictum¹⁴⁶ contra memoratos Georgium et Nicolaum nostram specialem in presentiam ad terminum competentem rationem premissorum reddituros litis pendencia, si qua foret inter ipsos non obstante. Et post hec ipsarum inquisitionis et evocationis seriem cum nominibus evocatorum terminoque assignato eidem nostre specialii presentie fideliter rescribatis. Presentes autem sigillo nostro maiore, quo ut rex Hungarie utimur, fecimus consignari. Datum Bude, secundo die festi sacratissimi corporis Christi, anno Domini M^{mo} quadring^{mo} XX^{mo}, regnorum nostrorum anno Hungarie et cetera XXX^{mo} quinto, Romanorum vero decimo.

Papíron, zárlatán nagypecsét nyomával. Leleszi konvent orsz. lt., Acta anni 1420-46. (DF 221217.) – ZsO VII. 1801.

AZ OKLEVÉL HÁTLAGJÁN LÉVŐ SZÖVEG

I. A kiküldöttek szóbeli beszámolójáról készült feljegyzés:

Homo regis Johannes Zuthy, noster frater Thomas suo modo in Zemplyn, Besenew et Paulum de Deregnyew feria quarta post Viti et Modesti in eadem Deregnyew, eadem die nobiles de Tharkan in eadem ac feria quinta subsequenti Mathiam Fogas in Naggeres¹⁴⁷ et Georgium de Kisrozvagh in eadem ad Jacobi apostoli; passio non.

II. A konventi fogalmazvány (a még akkor meglévő pecsét e részre eső maradványa és az oklevél eredeti címzése köré írva):

Nos igitur mandatis Vestre Excellentie obedire cupientes, ut tenemur, unacum prefato Johanne de Zwth homine vestre maiestatis, unum ex nobis, videlicet fratrem Thomam presbiterum ad premissa peragenda pro testimonio transmissimus(!), qui tandem exinde ad nos reversi nobis concorditer retulerunt, quod ipsi in comitatu Zemplyniensi pariter procedendo, a quibus decuisset et licuisset, palam et latenter habita diligenter inquisitione talem de premissis scivissent et conperissent veritatem, quod premissa facta potentiaria sic et eodem modo, prout

¹⁴⁴ Utána még egyszer *et*.

¹⁴⁵ Olvashatatlanul kihúzza.

¹⁴⁶ Az *et*-től a sor felett beszúrva.

¹⁴⁷ Előtte kihúzza: *Nogke*

tenor litterarum vestre serenitatis contineret predictarum¹⁴⁸ patrata et irrogata extitissent factaque ipsa inquisitione feria quarta proxima post festum Beatorum Witi et Modesti martirum proxime preteritum prefatos Johannem, Andream, Benedictum, Osualdum, Dyonisium et dominam relictam dicti Boda de Tharkan in portionibus eorum possessionariis in eadem ac Georgium de Kyssrozwagh similiter in eadem¹⁴⁹ habitis contra annotatos Georgium et Nicolaum ad octavas festi Beati Jacobi apostoli nunc venturas vestre sublimitatis specialem evocassent in presentiam rationem premissorum reddituros. Litis pendentia, si qua foret inter ipsos, non obstante. Datum quarto die diei evocationis antedictae, anno Domini supradicto.

¹⁴⁸ Előtte ugyanez a szó kihúzza.

¹⁴⁹ Az *ac*-től a sor felett beszúrva.

FÜGGELÉK

Budai prépostok

NEVE	ÉV	FORRÁS	MEGJEGYZÉS
Órévi Lukács	1388. augusztus 5.	ZsO I. 682.	Elődje János csanádi püspök (1380–95) ZsO I. 895. 1390. július 24. Az óbudai egyetem kancellárja. Uo. 1604. 1395. október 6. A pápa csanádi püspöké teszi eddigi javadalmai megtartásával. Uo. 4102.
			1397. március 22. A csanádíró a váradí püspöki székre helyezik át. <i>Engel</i> : Arch. I. 76.
	1406. febr. 26.		
Pesti Miklós	1409. augusztus 6. e.		Per liberam resignationem a jászói konvent elére került.
Gelderni Sluter Lampert			Előtte a nagyobb kancellária alkancellárja 1403–1404.
	1411. december 5.	ZsO III. 1312.	Pápai kinevezése.
			Együttal az óbudai egyetem kancellárja is.
	1419. március 14.	ZsO VII. 187.	Utolsó említése, meghalt június 22-e előtt. (Uo. 1872)
Szászi János	1419. december 8.	Uo. 1136.	Alkancellár 1411–1425 között.
	1421. február 23.	<i>Lukcsics</i> I. 338.	Pápai áthelyezése a bácsi préposti székbe.
	1425. szeptember 26.	<i>Bónis</i> : Jogtudó 105.	Választott veszprémi püspök.
Castiglione Branda	1426. január 18.	Annate 49. ¹	
			1431. márc. 20-án már portói püspök. (<i>Lukcsics</i> II. 6.)
Stock János	1433. július 31.	<i>Lukcsics</i> II. 278.	
	1437. május 1.	<i>Fejér</i> X/7. 862.	

Bácsi prépostok

NEVE	ÉV	FORRÁS	MEGJEGYZÉS
András	1395. november 15	DL 8103.	
Szerlahelyi/Kuti Ders Pál	1401. március 17.	ZsO II. 937.	Együttal királyi káplán is.
	1402. március 11.	ZsO II. 1509.	1402-től titeli prépost.
Babócsai Gergely	1404. március 19.	ZsO II. 3056.	1398. királyi káplán és pesti plébános
	1404. április 27.	ZsO II. 3148	1405–1412 kápolnaispán
Tamás	1404. május 17.	DL 8949.	
			1405. márc. 15. Szerémi István pápai jelölt. ZsO II. 5161
	1406. január 22.	DL 9151.	
György	1411. július 16.	DL 9802.	
	1412. január 15.	DL 9866.	
Szászi János	1413. január 18.	ZsO III. 67.	Alkancellár 1411–1426.
			1414. október 30. Csázmai Brumeni Tamás pápai jelölt. (2628.)
	1418. május 15.	ZsO VI. 1915.	Utolsó említése.
Csázmai Brumeni Tamás	1419. március 14. u.	ZsO VII. 187.	Előtte csázmai örkanonok.
	1421. február 23.	<i>Lukcsics</i> I. 337.	Pápai kinevezése.
Ezsajás	1435. január 4. e.		
Szatmári Tamás (Gergely fia)	1435. január 4.	<i>Lukcsics</i> II. 402.	Pápai kinevezés. Előtte boszniai prépost és királyi specialis káplán.
	1437. április 22.	DL 88118.	
Györgyi Bodó Miklós	1444. október 27. e.	<i>Lukcsics</i> II. 823.	1444. nov. 7-től fehérvári prépost (<i>Engel</i> : Arch. I. 83.)

¹ Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano 1421–1536. Kiadta Körmeny József. A kiadást gondozta és a mutatókat összeállította Körmeny Kinga és Holl Béla. Budapest, 1990.

Jászóli prépostok²

NEVE	ÉV	FORRÁS	MEGJEGYZÉS
János (Mihály fia)	1382.		
	1401. május 1.	ZsO II. 1044.	
Abaházai Antal	1401. október 7.	ZsO II. 1259.	Előtte leleszi custos.
	1402. április 5.	ZsO II. 1549.	Pápai kinevezése.
Üresedés	1402. június 24.	ZsO II. 1735.	
Pesti Miklós	1409. augusztus 6.	ZsO II. 6964.	Előtte budai prépost.
	1420. január 5.	ZsO VII. 1230.	Utolsó említése.
Füredi Péter (András fia)	1420. április 2.	ZsO VII. 1584.	
	1428. november 21.	DL 84858.	Utolsó említése.
Üresedés	1428. december 2.	DL 84859.	
	1428. december 16.	DL 43764.	
János	1429. január 24.	DL 83644.	
	1433.		

Alkancellárok³

NEVE	ÉV	FORRÁS	MEGJEGYZÉS
Gelderni Sluter Lampert	1403. május 24.	ZsO II. 2432.	
	1404. március 23.	ZsO II. 3066.	1409-től budai prépost.
Korpádi Kelemen	1405. június 4.	ZsO II. 3936.	1402-től zágrábi kanonok és székesegyházi főesp.
			1408-tól pozsegai prépost.
	1409. október 18.	ZsO II. 7134.	1411-ben már Csornai György a pozsegai prépost.
Üresedés	1409. november 9.	ZsO II. 7173.	
	1411. május 4.	ZsO III. 427.	
Szászi János	1411. június 24.	ZsO III. 622.	
			1412-től pécsi vári oltáríg.
			1413-tól bácsi prépost.
			1419-től budai prépost.
	1425. szeptember 26.	Bónis: Jogtudó 105/48. jegyzet	Választott veszprémi püspök.
Szentgyörgyi András			Csázmái örkanonok.
	1428. augusztus 15.	Uo. 51. jegyzet	
	1433. március 13.	Uo.	

² Vö. Monasticum Praemonstratense id est historia circariorum atque canonicarum candidi et canonicis ordinis praemonstratensis, Tomus I. Auctore P Norberto Backmund. Straubing, 1949. 447.

³ Vö. Bónis: Jogtudó értelmiség II. tábla

Pálosfalvi Tamás:

VITOVEC JÁNOS

Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon

1.

1453. január 25-én a kapzsi rokona, III. Frigyes császár kezéből nemrég kiszabadított V. László király szigorú döntést hozott: megfosztotta névadó váruktól a Szlavóniában nagy múltra visszatekintő Grebeni atyafiság tagjait, név szerint Miklós fiát: Jánost, ill. ugyanezen Miklós időközben elhunyt másik fiának, Györgynek a leszármazottait, valamint a család másik ágához tartozó Loránd fia Hermannnt (Miklós és Hermann unokatestvérek voltak).¹ A döntésen első látásra nincs okunk meglepődni: nem a Grebeniek voltak az egyetlenek, akik az Albert király halála óta eltelt vérvivataros esztendőök során vagyonukkal vagy annak egy részével fizettek rossz politikai döntéseikért, vagy estek áldozatul náluknál hatalmasabb politikai játszmaiknak. Ha azonban figyelmesebben szemügyre vesszük az ítélet indoklását, kiderül, hogy abban szó sem esik politikai természetű botlásokról, esetleg hűtlenségről. De mi is történt valójában az oklevél megszövegezője szerint? Az elmúlt „zavaros időkben” Grebeni Miklós fiai: György és János, *patruelis frater*-ük: Loránd fia Hermann „ördögi sugallatára és felbújtására, vagy inkább szerencsétlen gonoszságából, csalárd cinkosságával, valamint álnok és megátalkodott sugalmazására, amint arról szerte Szlavóniában beszélnek” (*ex instinctu et persuasione dyabolica ymmo verius ex malignitate sinistra atque dolosa subordinacione necnon fraudulentissima ac nequissima confabulacione quondam Hermanni filii Lorandi de dicta Greben fratris videlicet eorundem patruelis prout per totum ipsum regnum nostrum Sclavonie exinde est vox publica atque fama*), latrok és gonosztevők kezére adták Greben várát, akik közül az egyiket, Dombai Jánost a nevezett Hermann még a fiává is fogadta, hogy az így nagyobb biztonságban tudja elkövetni rettenetes gonosztetteit. Ezek a latrok aztán, befészkelvén magukat a várba, maguk mellé vették bennszülött és idegen cinkosaikat, és Szlavónia nemes és nemtelen lakosai, valamint egyházi személyek ellen „elmondhatatlan, isten és az emberek előtt is gyűlöletes” bűnöket követtek el: házakat rohantak meg és égettek föl, lakóikat fogolyként a várba hurcolták, ott sokakat megöltek, másokat megkínóztak, megcsonkítottak, raboltak, fosztogattak és sok más kegyetlenségre vetemedtek. A tartomány lakói, amikor már nem tudták tovább elviselni a nekik okozott rengeteg szenvedést, egyetemlegesen összegyűltek, és mivel az akkori bánnal, (Tallóci) Matkóval együtt belátták, hogy képtelenek magukat megvédeni (*unacum quondam Mathkone tunc eorum bano se ab insul-*

¹ DF 233116.

tibus dictorum latronum et predonum defendere non valentes), (Cillei) Frigyes és Ulrik grófokhoz és bánokhoz fordultak, és alázatosan kérték őket, hogy Matkó bán és a helyi nemesség segítségével kegyeskedjenek megszabadítani a grebeni gonosztevőktől Szlavóniát, amely áldatlan tevékenységüknek köszönhetően már csaknem teljesen elpusztult. Frigyes és Ulrik grófok természetesen jóindulattal fogadták a kérést, szívükben az együttérzés lángja lobbant, és Erzsébet királyné parancsára azonnal a szlavóniai nemesség segítségére küldték kapitányukat, Vitovec Jánost, felszerelve minden, az ostromhoz szükséges eszközzel. Vitovec aztán télidőben tíz héten át szorongatta a szörnyű bűneik tudatában keményen védekező latrokat, de végül győzött az igazság, a várat Vitovec elfoglalta, a király nevében birtokba vette, és Szlavóniába visszatért a béke.

A történet kétségtelenül szépen van megkomponálva, kerek egészet alkot, s a felületes olvasót könnyen megtevesztheti. A figyelmes kutató szívében azonban hamarosan fészket rak a gyanú. Először is, a rablókról, akik egész Szlavóniát a végromlás peremére sodorták, semmi közelebbit nem tudunk meg, s ugyanezt állapíthatjuk meg a gonosztetteikről és az áldozataikról is. Az oklevél bőséges szóáradata mögül egyetlen konkrét vád sem bukkan elő.² Rengeteg gonosztevőnek kellett tábort ütnie Greben várában ahhoz, hogy az egész tartományt huzamosabb ideig rettegésben tudják tartani. E rablók közül mégis csupán egyet neveznek néven, Dombai Jánost,³ és az ő további sorsáról sem esik szó. Aligha hihető, hogy a mégoly tekintélyes Dombai⁴ néhány tucat familiárisnál többet tudott volna toborozni. A büntetés, furcsa módon, csupán azokat sújtotta, akik az állítólagos rablókat beengedték a várukba (*facientes et consencientes pari pena forent puniendi*, ahogy az ítélet indoklása megfogalmazta), vagyis a Grebenieket. Nem kevésbé különös, hogy a kor bőséges okleveles anyagában a jelen oklevélén kívül egyetlen olyan adat sem maradt fenn, amelyet kapcsolatba lehetne hozni a Grebenben fészkelő rablók és „házigazdáik” oly sok szenvedést okozó tevékenységével.

² Kísértetiesen hasonló vádakkal találkozunk Cillei Hermann szlavón bán 1433. május 10-én Kaproncán kelt ítéletlevelében. Itt is azt olvassuk, hogy a „Körös megyei nemesség egyeteme” tett panaszt Zsigmond király előtt „*super diversis iniuriis, dampnis, violenciis, hominum interfeccionibus, spoliacionibus ac indebitis possessionum occupacionibus*”, amelyeket Prodavizi Örög Miklós követett el. Ebben az esetben azonban pontosan néven nevezik az elkövetett bűnöket (megvakítás tüzes vassal, csonkítás, gyilkosság) és elszenvetőiket, akiknek képviselői tanúként meg is jelennek a körösi nemesek gyűlésén, amelyet a bán az (1430–33. évi) dekrétum értelmében hívott össze. Cillei Hermann ráadásul az összegyűlt nemesek közreműködésével, az átírt királyi parancsra hivatkozva hozza meg jószágvesztést elrendelő ítéletét. Prodavizi tehát konkrét bűnökért, szabályos bírói eljárás során jutott a jószágvesztés sorsára. Az ítéletre egyébként Zsigmond király később is mint törvényes eljárás során született döntésre utalt. Az ítélet következtében került Cillei Hermann kezére Szentgyörgyvár, amelyet Zsigmond parancsára később kénytelen volt átadni Tallóci Matkónak. DL 12497.; DF 231190. Valami nem lehetett egészen rendben az Ördög családdal, mert pölöskei Örög Miklóstól (a fenti Miklós fiától) azért kobozza el Mátyás Pölöske várát (a többi jószágával együtt), mert perbeli ellenfelét, kisbudai Budai Balázst nemesember létére a saját házában előbb megcsonkította, majd megölte. De ebben az esetben is konkrét személy ellen elkövetett konkrét bűncselekmény az ítélet alapja. A zichy és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghegyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál. I–XII. Pest, Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) X. 443.

³ Az oklevélben szereplő Dombai János a Győr nembeli, Somogy megyében birtokos Dombai család tagja.

⁴ A család birtokaira lásd *Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913. II. 669.*

Vannak azonban a fentieknél sokkal nagyobb horderejű megfontolások is. Miképpen lehetséges, hogy a közismerten nagy tekintélynek örvendő, hatalmas Tallóci Matkó bán, aki sikerrel harcolt a törökökkel, megregulázta a sok várral rendelkező Frangepánokat, és szinte egymaga tartotta Szlavóniát I. Ulászló pártján, még a tartomány nemeseinek segítségével sem volt képes megbirkózni egyetlen rablóvárral? Olyannyira tehetetlenül állt a probléma előtt, hogy halálos ellenségeihez, a Cilleiekhez fordult segítségül? A dolog abszurditása ezen a ponton kezd annyira nyilvánvalóvá válni, hogy szinte fölöslegessé tesz minden további vizsgálatot. Mégis érdemes továbbszárni, mert maga ez a képtelen történet sem tanulság nélkül való a továbbiak szempontjából. Az oklevél szerint a Cilleiek Matkó bán kérésére, Erzsébet királyné külön parancsára (*de speciali mandato et commissione... quondam domine Elizabeth regine*) döntöttek a segítségnyújtás mellett. Legalábbis különösnek kell tartanunk, hogy Erzsébet arra utasítja rokonait, hogy adjanak fegyveres segítséget az ellenpárt egyik fejének, I. Ulászló legfontosabb támaszának, Tallóci Matkónak. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy Erzsébet 1442 decemberében meghalt, Grebeni Hermann pedig még 1443-ban is békében birtokolja a várát,⁵ valamint azt is, hogy Tallóci 1445. februárjában bekövetkezett haláláig a Cilleiek a saját birtokaikon kívül nemigen moccanhattak Szlavóniában, kronológiai képtelenségekkel kerülünk szembe. Ezen a ponton már a tévedés különösebb kockázata nélkül leszögezhetjük: egy előre kifundált, arcátlan hazugsággal van dolgunk. A Grebeniek soha semmiféle rablókat nem engedtek be a várukba, akik onnan természetesen gonosztetteket sem követhettek el, Tallóci nem kért segítséget a Cilleiektől, akiknek így nem állt módjukban megmenteni Szlavóniát. A történet, mint azt egy másik tanulmányunkban rekonstruáltuk,⁶ egészen másképp festett. Vitovec János valóban elfoglalta Grebent, csak hogy nem Erzsébet és nem is Tallóci életében, hanem 1445. telén, ura, Cillei Ulrik megbízásából (vagy hallgatólagos beleegyezésével), amikor az utóbbi végleg felszámolta a Tallóci fivérek szlavóniai uralmát. A Grebenieknek azért kellett elveszteniük névadó várukat, mert végig hűek maradtak Tallóci Matkóhoz, ráadásul Vitovec szemet vetett a családi fészükre.⁷ Márpedig látni fogjuk, hogy Vitovec, ha valamire szemet vetett, azt, hacsak nálánál nagyobb erő útját nem állta, meg is szerezte. A Grebeniek balszerencséje az volt, hogy 1445 után nem akadt számottevő patrónus, aki pártjukat fogta volna. Hunyadi kormányzó 1447 januárjában gyakorlatilag átengedte Szlavóniát a Cilleieknek, akik azt csináltak a tartományban, amit akartak. Van azonban a koholt történetnek egy eleme, amelyet nincs okunk kétségbe vonni: mivel tudjuk, hogy Cillei szlavóniai hadjárata 1445 telén zajlott, valószínűleg igaz az oklevél állítása, hogy Vitovec tíz héten át ostromolta Grebent,

⁵ Az itt és alább tárgyalt eseményekre lásd *Pálosfalvi Tamás*: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). *Századok* 134 (2000) (a továbbiakban: *Pálosfalvi*: Cilleiek) 49–66.

⁶ *Pálosfalvi Tamás*: i.m. 80–84.

⁷ Ugyancsak politikai állásfoglalásáért került az oklevélbe Dombai János. 1441. január 1-én ugyanis a fivérével, Istvánnal együtt szegődött a Grebeniek, rajtuk keresztül pedig Tallóci Matkó szolgálatába (DL 102091.). Mivel a szolgálat helyszíne maga Greben vára volt, Grebeni Hermann valóban beengedte őket a várába, de természetesen nem mint latrokat. Ebből a szerződésből csinált az oklevél szerkesztője „családi kapcsolatot”. Dombai István 1445-ben macsói vicebán, 1447-ben pozsegai alispán. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája. 1301–1458. I–II. Bp. 1996. (A továbbiakban: *Engel P.*: Archontológia) II. 63.

és azt csak a tél elmúltával vette be. Elvégre valószínű, hogy a Grebeniek nem adták olcsón a várukat, amit az is megerősít, hogy ekkor vesztette életét Grebeni Hermann egyik fia, a Gáborkónak is nevezett Gábor.⁸

Ezek után már csupán azt kell megvizsgálnunk, hogy ki találta ki ezt az átlátszó mesét, és kinek az érdekét szolgálta? Mindkét kérdésre maga az oklevél adja meg a választ. Eszerint a király több híve, főleg pedig „a nevezett Ulrik gróf és bán megbízható jelentéséből, valamint a szlavóniai nemesség egyetemének elbeszéléséből” (*ex nonnullorum fidelium nostrorum, signanter tamen prefati domini Ulrici comitis et bani fidedigna relazione ymmo eciam ex narratione universitatis nobilium iamfati regni nostri Sclavonie*) értesült az oklevélben előadott történetről. Mivel a szöveg élén álló kancelláriai jegyzet szerint az ügyet maga Cillei Ulrik gróf terjesztette a király elé, teljesen világos, hogy a történet forrása személyesen a gróf volt, és a „szlavóniai nemesség egyetemének” vajmi kevés köze volt a megalkotásához. Az, hogy az ügy mögött Cillei áll, annyira nyilvánvaló lehetett, hogy amikor a Grebeniek 1454. február 12-én tiltakoztak a jogsértés ellen, egyenesen azt állították, hogy a király a Cilleieknek és Vitovecnek adományozta az uradalmat.⁹ És hogy ki volt a hazugság haszonélvezője? Természetesen az a Vitovec János, akinek hűséges szolgálataiért a király a „latroktól visszafoglalt” várat adományozta.

Hátravan még annak megállapítása, vajon miért pont 1453. januárjában látta elérkezettnek Ulrik gróf az időt, hogy a minden bizonnyal általa kitalált hazugságot oklevélbe foglaltassa. A válasz ebben az esetben is kézenfekvő: ekkor került olyan helyzetbe, hogy ezt megtehesse. Mint láttuk, Greben várát 1445 végén foglalta el a Tallóci-párti Grebeniektől Vitovec János, de abban sem ő, sem ura, Cillei nem reménykedhetett, hogy Hunyadi kormányzó valaha is törvényesíti birtoklását, mégha tenni ellene nem is tudott semmit. (Arról nem is beszélve, hogy a kormányzó nem adományozhatott ekkora uradalmat.) 1452. végén aztán III. Frigyes császár végre kiadta kezéből az ifjú V. Lászlót, aki, ha rövid időre is, de teljesen legközelebbi rokona, Cillei Ulrik befolyása alá került.¹⁰ A főúri párharcok martalékkaként vergődő, félig gyermek László érthető módon kötődött hatalmas rokonához, aki ki is használta domináns helyzetét, egyebek mellett kipróbált zsoldosvezére, Vitovec János helyzetének rendezése érdekében. Mivel az igazat, hogy ti. Vitovec teljesen jogtalanul ragadta el a Grebeniektől a várukat, mégsem írhatták bele az adomány indoklásába, hát megalkották a főtebb ismertett mesét, s ez szolgált aztán a jogfosztó ítélet alapjául. Cillei odáig ment az arcátlanságban, hogy a saját maga által koholt hazugságról kijelentette (a király szájába adva a szavakat): a Grebeniek bűne annyira nyilvánvaló, hogy semmiféle további bizo-

⁸ DL 100093.

⁹ DL 102123.

¹⁰ 1453 első kilenc hónapjában toronymagasan Cillei vezet a kancelláriában referált ügyek számát tekintve. A teljesség igénye nélkül íme néhány példa. Az alábbi oklevelek viselik a *Commissio domini regis domino Ulrico comite Cilie referente* kancelláriai jegyzetet: DF 281163. (1453. jan. 25.), DF 287985. (feb. 6.), DL 73119. (máj. 6.), DL 55538. (máj. 16.), DL 33386. (máj. 23.), DL 44687. (júl. 7.), DL 44703. (szept. 14.). *Commissio domini regis domino Ulrico comite Cilie referente, Nicolaus vicecancellarius* megjegyzés szerepel a DL 99666. (1453. jan. 28.), DL 44657. (feb. 1.) és DL 33417. (feb. 9.) jelzetű okleveleken. Cillein kívül ekkor csak Hunyadi János beszercei gróf és Garai László nádor tűnik fel referensként, de mindössze egy-két esetben.

nyításra nem szorul (*premissa omnia et premissorum singula supranarrata... nec aliqua tergiversacione celare possint ymmo nec ulteriori evidenciori comprobacione indigent*)! Cillei és Vitovec joggal remélhették, hogy amíg V. László uralkodik, s a gróf tartja kezében Szlavóniát, sem a kisémmizett Grebenieknek, sem másnak nem lesz módja nyilvánosan kétségbe vonni a közelmúlt e sajátos értelmezését.

A fentiekhez már csupán egyetlen megjegyzés kívánkozik. Az oklevél kiállításának időpontjában éppen országgyűlést tartottak Pozsonyban,¹¹ és a király mind a Grebenieket sújtó ítéletnél, mind a Vitovec javára szóló adományánál hangsúlyozta a prelátusok, bárók és előkelők döntést megelőző hosszas tanácskozását, valamint hozzájárulását. Ez a kijelentés ugyanúgy nem lehet igaz, mint az oklevélben előadott történet. A Pozsonyban jelenlévő bárók és nemesek, köztük Tallóci egykori harcostársai, és maga Hunyadi (volt) kormányzó, pontosan tudták, mi és mikor történt Szlavóniában, és alighanem óriási felháborodást keltett volna a nyilvánvaló jogsértés. Ezért nem is verték azt nagydobra: még az a feltevés is megkockáztatható, hogy az oklevelet a gróf saját kancelláriáján szövegezték, és csak megpecsételni vitték a királyi kancelláriára. Sokáig persze nem lehetett titokban tartani, hiszen az iktatásnak hamar híre ment, de nem volt erő, aki utólag igazságot tehetett volna, még Cillei bukása után sem, hiszen Szlavóniában hatalma töretlen maradt. Bár a januári országgyűlés elrendelte a jogtalanul elfoglalt várak visszaadását,¹² Vitovecnek nem kellett attól tartania, hogy a határozatnak vele szemben is érvényt szereznek: Cillei rokona volt a király, Cillei rokona volt a nádor, maga Cillei a bán, Vitovec pedig az albánja. Ennél nagyobb biztonság aligha volt képzelhető.

2.

De ki volt az az ember, akinek érdekében Cillei Ulrik ilyen hazugságokat adott a fiatal és tapasztalatlan uralkodó szájába? Vitovec János (Jan Vitovec, akit a továbbiakban is közismert magyar néven nevezünk), ez a rettenthetetlen zsoldosvezér, rendkívül érdekes és jelentőségéhez képest nagyon csekély figyelemre méltatott alakja késői középkorunknak. Árnyékban maradását elsősorban az indokolja, hogy a magyar történészek érdeklődése ezidáig csaknem kizárólag kor-és honfitársa, a Felvidéket uralma alatt tartó Giskra János felé fordult. Holott már az utóbbi történetét feldolgozó Tóth-Szabó Pál felhívta a figyelmet arra, hogy Vitovec pályafutása, eredményességét tekintve, semmiben nem maradt el László király felvidéki kapitányáé mögött.¹³ Otto Brunner pedig egy más összefüggésben emelte ki azoknak a katonákból lett nagybirtokosoknak, köztük Vitovecnek, a jelentőségét, akik a 15. század derekának zavaros időszakában alapozták meg hatalmukat.¹⁴ Vitovec ízig-vérig hivatásos *condottiere* volt: mindenkit szolgált, aki

¹¹ *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Bp. 1958. 50–51.

¹² *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt... Georgius Bónis, Vera Bácskai.* (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. II. Fontes. 11.). Bp. 1976. (a továbbiakban: DRH.) 377.

¹³ *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917. 186.

¹⁴ *Otto Brunner*: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter. Brünn/München/Wien, 1942, 68–69.

megfizette, és céljai elérésében soha nem válogatott az eszközökben. Nem tudjuk, hogy volt-e jelmondata, de tevékenységét két szó jellemezte volna leginkább: vakmerőség és könyörtelenség. Sikerének záloga, mint a következőkben látni fogjuk, az volt, hogy semmiféle játékszabályt nem tartott magára nézve kötelezőnek, és még a kor finomnak egyébként sem nevezhető viszonyai között is párját ritkító erőszakossággal tört céljai felé. S ebből a teljesen öntörvényű és erkölcsi elvekkal vajmi keveset bíbelődő katonából élete alkonyán mégis Mátyás megbecsült bárója lett. Hogy miképpen, erre próbáunk választ adni a következő oldalakon. A vizsgálat, reményeink szerint, Vitovec pályájának feltárásán keresztül érdekes adalékokkal szolgál a korai Mátyás-kor hatalmi viszonyainak megismeréséhez, különös tekintettel az eddig alig vizsgált Szlavóniára.

Vitovec János ugyanúgy a kitűnő huszita hadvezér, Holy Prokop keze alatt iskolázódott, mint Giskra, s a jelek szerint Cillei Ulrik csehországi kormányzósága idején (1438–39) állt a gróf szolgálatába.¹⁵ Ettől kezdve a sorsa teljesen összefonódott a Cillei családdal, s végleg elszakadt szülőföldjétől. Új urai mellett nem sok ideje maradt a tétlen szemlélődésre: 1439 végétől 1443 őszéig felváltva harcolt I. Ulászló magyar és III. Frigyes német király ellen, és nemcsak a Cillei-krónika elfogult tudósítása szerint sikeresen.¹⁶ Már ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy e háborúk lényegében várostromok sorozatából álltak, és ezekben Vitovec feltűnően hatékonyan bizonyult. A szamobori csata¹⁷ ugyanakkor azt mutatta, hogy nyílt ütközetekben is sikerrel állja meg a helyét.

Rövid szünet után következett az egyebütt már részletesen feldolgozott szlavóniai hadjárat 1445 telén, amelyben Vitovec ismét kulcsszerepet játszott.¹⁸ E hadjárat célja az volt, hogy végleg „megtisztítsák” a tartományt a Tallóciaktól és embereiktől, és az alkalmazott módszerek arra utalnak, hogy a támadók mély nyomot akartak hagyni a szlavóniai nemességben. Hogy a megfélemlítés ötlete mennyiben származott magától Cillei Ulriktól, és mennyiben tulajdonítható Vitovec saját kezdeményezésének, nem dönthető el, de az a zsoldosvezér pályafutásának ismeretében egyértelmű, hogy nem volt ellenére a némiképp öncélú pusztítás. Az Ulászló-párti Meggyesiek Körös megyei oppidumát, Alsózdencet például templomával együtt porig égette, s az ott élő jobbágyok javait magával hurcolta.¹⁹ Nem kizárt, hogy a fentebb említett Grebeni Hermanfi Gábor megölése is neki tulajdonítható, hiszen a fiai, igaz évtizedekkel később, kénytelenek voltak vérdíjat fizetni az elhunyt fivérének, Lászlónak.²⁰ Áldozatainak csekély elégtétel lehetett, hogy a cseh vezér Pekrec ostrománál fél szemének elvesztésével fizetett kíméletlenségéért. A kegyetlen dúlás mindenestre elérte a célját, hiszen Szlavónia szilárdan Cillei kezébe került, aki az átpártoló nemeseket szolgálatába fogadta.

¹⁵ *Tóth-Szabó Pál*: i. m. 186.

¹⁶ *Krones, Franz*: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz 1883. (a továbbiakban: *Krones*: Chronik) 85–92.

¹⁷ A csatára lásd *Krones*: Chronik 100–102. Vö. *Pálosfalvi*: Cilleiek 57.

¹⁸ *Pálosfalvi*: Cilleiek 81–84.

¹⁹ DF 233405.

²⁰ DL 100093.

Vitovecnek minden jel szerint megtetszett Szlavónia, s bár urától élethossziglan megkapta a karintiai Sternberg várát,²¹ ő inkább friss szerzeményében, Grebenben rendezkedett be.²² Mivel a későbbiekben is csak Szlavóniában szerzett birtokokat, törekvése nyilvánvaló: ura segítségével ezen a területen kialakítani egy minél nagyobb, magától értetődően örökletes birtoktestet. Immár a saját birtokait is védte tehát, amikor 1446 tavaszán szembeszállt Hunyadi János bosszúhadjáratával, amely a leendő kormányzó seregének elégtelensége mellett az ő ügyes hadviselésének köszönhetően maradt csaknem teljesen sikertelen.²³

Ezután békésebb esztendők következtek, s Vitovec ennek megfelelően más jellegű feladatot kapott: a Cilleiek szlavóniai vicebánja lett, előbb többedmagával, majd sokáig egyedül.²⁴ Persze hiba lenne azt gondolni, hogy vicebánként kibújt a bőréből és más ember lett. Hogy milyen sajátosan értelmezte hivatalát, íme egy példa. 1453. Szent György nyolcadán a körösi törvényszéken Szerdahelyi Ders ügyvédje kérdőre vonta Vitovecet, hogy milyen jogon foglalta el urától Rojcsa oppidumot. A vicebán erre azt válaszolta, hogy a király, következésképpen (!) ura, Cillei Ulrik írásos parancsára cselekedett, akik arra utasították, hogy szükség esetén védje meg az oppidum lakóit saját urukkal szemben.²⁵ Már a megfogalmazásból is kiderül, hogy Vitovec teljesen egyértelműnek vette: a királyi utasítás mögött csak Cillei akarata húzódhat meg. A vicebán erre habozás nélkül birtokba vette Rojcsát, gondolván, annak lakói így vannak a legnagyobb biztonságban. Amikor pedig a körösi törvényszéken összegyűlt nemesek felvilágosították eljárásának törvénytelenységéről, külön parancsot kért a királytól és Cilleitől az intézkedés visszavonására. A jelek szerint egyébként önkényes eljárása már Cilleinek is sok volt, hiszen maga referálta azt a királyi parancsot, amely Vitovecet az oppidum visszaadására utasította, azzal az indoklással, hogy eljárása az uruk elleni lázadásra ösztönzi Rojcsa lakóit.²⁶ A társadalmi és jogrend efféle megbolygatása pedig még Cilleinek sem állhatott érdekében.

Valami nagy jobbiztonságot persze illúzió lett volna várni egy olyan embertől, aki lábbal tiporta a legalapvetőbb nemesi jogokat. Gedrouch-i Pétert például, miután elrabolta lovait, fegyvereit, értékeit és okleveleit, ló alatt összefűzött lábakkal és bekötözött szemmel hurcoltatta Greben várába, ahol öt hónapon át minden indok nélkül vasra verve tartotta és éhezettette, majd amikor többek közbenjárására végül félholtan szabadon engedte, még kétszázhuszonöt forint váltságdíjat is behajtott tőle.²⁷ Jellemző, hogy a panaszos csak Vitovec halála után, 1469-ben mert panaszt tenni az új bánok előtt. Abban, hogy az egyházi javakat saját embereinek jutalmazására használta, csupán urai, a Cilleiek példáját követte, minden bizonytalanság nélkül azok jóváhagyásával. Aligha valószínű, hogy Zágráb Cilleiek által kreált báb-
püspöke, Zólyomi Benedek gyakran merte megtagadni a rettegett zsoldosvezér

²¹ *Krones*: Chronik 85.

²² 1448-ban már itt lakik. *Engel*: Archontológia I. 322.

²³ Úgyesen használta ki, hogy Hunyadi serege alkalmatlan volt a várostromra. Vö. *Krones*: Chronik 103–106.

²⁴ *Engel*: Archontológia I. 21–22.

²⁵ DL 14681.

²⁶ DL 33386.

²⁷ DL 103717.

„kéreseit”.²⁸ Az egyházi birtokokat fenyegető veszélyt és a Cilleiek befolyását is mutatja, hogy 1454-ben Vitovec több szlavóniai nemes társaságában a császári káptalan egyik birtokát kérte fel a királytól és (!) a Cilleiektől.²⁹ Az eset aligha volt elszigetelt.

Vitovec természetesen vicebánként is elsődlegesen a Cilleiek zsodosvezére maradt, és nem szűkölködött a megbízatásokban. 1452-ben fontos szerepet játszott V. László kiszabadításában, ami azon kevés alkalmak közé sorolható, amikor urainak érdeke legalább rövid időre összhangba került az osztrák és magyar uralkodó elit törekvéseivel. 1454-ben Horvátországban akadt dolga, ahol az előző esztendőben meghalt Tallóci Perkó bán. A Cilleiek azonnal sereget küldtek Ostrovica és egy másik, ugyancsak a horvát báni honorhoz tartozó vár elfoglalására, ez a sereg azonban vereséget szenvedett egy Tamás nevű embertől, akit a Cillei-krónika horvátnak nevez,³⁰ mégpedig éppen azon a napon, amelyen Cillei Frigyes meghalt. Hogy Vitovec az első hadjárat idején miért nem volt kéznél, nem tudjuk, de másodjára Cillei Ulrik már órá bízta a feladat végrehajtását, és a cseh vezér nem is okozott csalódást: mindkét kiszemelt várat elfoglalta, és átadta urának.

1456-ban Vitovec tovább bővítette szlavóniai birtokait, de ismét igen furcsa körülmények között. Az ügy május 16-án, pünkösöd napján kezdődött, amikor Szentmártoni Nagy Simon³¹ több társával együtt, köztük Fejér Osváttal, valamint décei Rohfi István és László, ill. kristallóci Szerecsen János jobbagyaival, a nevezett Osvát felesége, Anna asszony ösztökélésére Paschingar Kristóf és a felesége, Suskó asszony Garignica nevű birtokára és a rajta álló kastélyra tört, a birtokot kirabolta és felégette, a kastélyt pedig megszállta. Az incidens nem volt különösebben durva, és semmiben nem tért el a korban megszokott és a jogérvényesítés eszközeként elismert hatalmaskodások³² hosszú sorától. Ráadásul a lehetséges

²⁸ DF 233109: Vitovec egy bizonyos Domoslaus-nak adományozza a dombrói kerületben lévő Atak prédiomot, amelyet maga Benedek zágrábi püspöktől kapott. Domoslaus Vitovec Atak-i vicecomes, aki a körösi szolgabírókkal együtt végez iktatást. *Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. III. közlemény. Levéltári Közlemények VI. (1928) 133.*

²⁹ DL 102124: „... a serenissimo principe domino Ladislao dicti regni Hungarie etc. rege necnon illustribus principibus Friderico et Ulrico comitibus Cilie ac dicti regni Slavonie banis sibi ipsis in perpetuum dari... procurassent”

³⁰ *Krones: Chronik 116.* A krónika kiadója a Cilleiek ellenfelét a Korbáviai családhoz sorolja, Kukuljević pedig (vö. Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. I. Bp. 1900. 648.) Szentgyörgyi Székely Tamás vránai perjellel azonosítja. Valójában egyiküknek sem volt köze a horvát báni honorhoz. Sokkal valószínűbb, hogy Vitovec ellenfelében azt a bilaji Tvrtkovics Tamást kell látnunk, aki Tallóci Perkó utolsó ismert várnagya volt Ostrovicában. *Engel: Archontológia I. 384.*

³¹ Szentmártoni igen különös alakja e zavaros időszak történetének. Szinte a semmiből bukkan elő az 1450-es évek derekán, fontos szerepet játszik a Mátyás trónra kerülése körüli években, majd amilyen váratlanul tűnt fel, olyan váratlanul tűnik el a történelem színpadáról (1466-ban már néhai: DL 100756.). Kubinyi András szerint (A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. Kaposvár 1973. — a továbbiakban: *Kubinyi: Kaposújvár — 28.*) elképzelhető, hogy Nagy Simon korábban Újlaki Miklós tolnai alispánja volt. A kérdés mindenképpen további vizsgálatot igényelne. Vö. legújabban: *Veszprémy László: „Reddidit amissum fugiens Germanus honorem”.* Az 1459-es körmendi ütközetek historiográfiájához. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Magyar Országos Levéltár 1998. 323. 10. j.*

³² A hatalmaskodás jelenségének modern szemléletű értékelését l. *Tringli István: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés.* In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Magyar Országos Levéltár 1998. 311-314.*

indítékait is ismerjük. Garignica valamikor a Pekrieké volt, de házasság révén és egyéb módokon más családok, köztük a hatalmaskodás résztvevői: Nagy Simon és a décsei Rohfiak is részt szereztek benne.³³ Fejér Osvát úgy keveredett a dologba, hogy feleségül vette Pekri János özvegyét, Annát, János nővére, Suskó pedig a már említett Paschingar Kristóf felesége lett. Paschingar, és a dolog itt kezd érdekessé válni, Cillei Ulrik familiárisa volt, akit ura kérésére V. László Szlavóniában honosított.³⁴ Hatalmas támogatóval rendelkezett tehát, és ezt nem is hagyta kihasználatlanul. A felesége, Suskó asszony Cillei báni törvényszékén (minő véletlen) pert nyert a fivére, Pekri János ellen, s Cillei a peresztéstől a bírónak járó kétharmad címén háramlott garignicai részeket (teljesen törvénytelenül) Paschingarnak adományozta, majd adományát a királlyal megerősítette.³⁵ A birtok egy másik részét azonban még Suskó asszony előző férje, Goricai Márton³⁶ zálogba adta; ezt Cillei magához váltotta, majd ugyancsak familiárisának adományozta.³⁷ Az eljárás célját lehetetlen félreérteni: Cillei báni hatalmát és az udvarban élvezett korlátlan befolyását kihasználva játszotta át Garignicát Paschingar Kristófnak. Utóbbi ráadásul 1454-ben még arra is engedélyt kapott a királytól, hogy újdonsült birtokán kastélyt építhessen, azt, amelyet aztán 1456-ban elfoglaltak tőle.³⁸

Ebben a helyzetben nemigen számíthattak jogorvoslatra azok, akik még igényt tartottak Garignicára, így maradt az erőszakos megoldás. Ha ezen az úton gondolták egyezsége kényszeríteni Paschingart, hát végzetesen tévedtek. Ekkor lépett ugyanis színre a rettegett vezér, Vitovec, aki megmaradt szemét, ha nem is Garignicára, de egy másik kastélyra, Kristallócra vetette. Hogy mi köze volt Kristallócnak az ügghöz? Egyszerű a válasz: a felét még 1453-ban az a Szentmártoni Nagy Simon szerezte meg, aki a garignicai hatalmaskodást végrehajtotta.³⁹ Szentmártoni rosszul tette, hogy felhívta magára Vitovec figyelmét, mert ezért a hibájáért frissen szerzett birtokának elvesztésével fizetett. Kihhasználva, hogy az országot a török támadás tartotta félelemben, és Hunyadi János minden erejét Nándorfehérvár védelmének szervezése kötötte le, Vitovec előbb kiverte Szentmártonit és a társait Garignicából, visszaadta a kastélyt Paschingarnak, majd szabályos ostrommal Kristallócot is hatalmába kerítette. A forrásul szolgáló oklevél szerint Vitovec a Cilleiek és saját katonái mellett a szlavóniai nemesség fegyveres erejét is igénybe vette, ami arra utal, hogy, akárcsak 1445-ben, a Cilleiek és Vitovec ezúttal is a török támadás miatt mozgósított báni haderőt használták saját, nem kimondottan nemes céljaik elérésére.⁴⁰

A zsoldosvezér ezúttal is legitimálni akarta foglalását, s törekvéséhez ismét megnyerte ura, Cillei Ulrik támogatását. Utóbbi 1455-ben visszaszerezte korlátlan befolyását az udvarban,⁴¹ és Hunyadi János 1456. augusztus 11-én bekövetkezett

³³ Csánki, Dezső: Körösmegye a XV-ik században. Bp. 1893. (a továbbiakban: Csánki: Körös) 32.

³⁴ DL 100623: V. László Paschingart „*regnicolam ipsius regni nostri Sclavonie*” nyilvánítja.

³⁵ DL 100623.

³⁶ Ugyancsak Cillei familiárisa: DL 106973.

³⁷ DL 100623.

³⁸ Csánki: Körös 32. 2. j.

³⁹ DL 103630, 100790.

⁴⁰ DL 100653.

⁴¹ Elekes Lajos: Hunyadi. Bp. 1952. 433.

halála után immár nyíltan a Magyarország feletti uralomra tört. Nem volt tehát akadályja annak, hogy egy közönséges hatalmaskodásból politikai ügyet kovácsoljanak. 1456. augusztus 30-án meg is született az oklevél, amely Kristallócot Vitovec Jánosra ruházta. Az oklevél megszövegezője csak általánosságban utalt azokra a szolgálatokra, amelyeket Vitovec V. László szüleinek, Erzsébet királynénak és Habsburg Albertnek tett, feltűnő bőbeszédűséggel tárgyalta viszont azokat a bünteteket, melyeket Szentmártoni Nagy Simon és a társai elkövettek. Amikor, úgymond a király, a prelátusok, a bárók és az ország nemesei hűséget esküdtek neki, ő nagylelkűen megbocsátotta nekik mindazokat a vétkeket, melyeket közülük bárki ellene vagy a hozzá hű országlakosok ellen az elmúlt zavaros időkben elkövetett, azzal a feltétellel azonban, hogy a továbbiakban örökös hűtlenség terhe mellett tartózkodnak mindenféle beháborútól (*guerra*) és kártételektől.⁴² Szentmártoni Nagy Simon, aki már az általános kegyelem előtt is sok kárt okozott Szlavónia nemeseinek, a kegyelem után mint Szerecsen Miklós fia János fogadott fivére bebocsátást nyert Kristallóc várába, s onnan, valamint Vámhida birtokról, amelyet lónyai Pocsaji Antal direkt erre a célra engedett át a számára, nem félve sem istent, sem embert, cinkosaival együtt tovább fosztogatta a nemesek házait és birtokait, amiért azok egymás után tettek panaszt a király előtt.⁴³ Ráadásul, és most jön a lényeg, Szentmártoni, „semmibe véve királyságunk prelátusainak, báróinak és nemeseinek rendelkezését”, „az egész ország (*res publica*) romlására és megbotránkozására, megzavarni törekedvén a békét és egységet, melyet mi országunk említett prelátusaival, báróival és nemeseivel megszilárdítottunk, újra és ismételten zűrzavart és háborúskodást szított”,⁴⁴ elfoglalta Paschingar Kristóftól Garignica kastélyát, és onnan „számos és elmondhatatlan” bűnöket követett el az országlakosok kárára, egészen addig, míg a derék Vitovec János szlavón vicebán erővel vissza nem vette a castellumot. Ezekért a gonosztettekért, amelyeket Nagy Simon Cillei Ulrik báni hivatala idején követett el a király híveinek jóvátehetetlen kárára, és ezzel nemcsak a királyt, hanem a gróft is semmibe vette,⁴⁵ őt és cinkosait: Szerecsen Jánost és Kristallóci Lászlót, mivel „elkövetők és segítők ugyanazzal a büntetéssel sújtandók” (a szöveg már ismerős 1453-ból!), megfosztotta Kristallóc kastélyától és tartozékaitól, Pocsaji Antalt pedig Vámhida birtoktól, s valamennyit Vitovec Jánosnak adományozta. A dolog érdekessége, hogy a király az ítéletet jelen időben közli, vagyis nem egy korábbi döntést foglal most oklevélbe, majd magától értetődően hozzáfűzi, hogy a várat és a birtokot

⁴² Vö. DRH. 376. Itt azonban nincs szó arról, hogy a király hűtlenséggel fenyegetné az eskü jövőbeni megszegőit.

⁴³ DL 100653: „*propter quod clamores et querele antefatorum nobilium dicti regni nostri Sclavonie sepe sepius nostram infestarunt maiestatem vociferatis clamoribus predictorum nobilium ipsius regni nostri Sclavonie propulsatis*”

⁴⁴ „*in detrimentum et scandalum tocius reipublice perturbacionemque pacis et unionis per nos cum dictis prelatis, baronibus et nobilibus regni nostri modo quo supra facte et stabilite, in dedecus et derogamen nostre maiestatis, denuo et ex novo disturbium et guerram suscitare et movere machinans et pretendens toto*”

⁴⁵ A gonosztetteket Nagy Simon és a társai *in despectum et contemptum nostre maiestatis sed et ipsius domini Ulrici comitis et bani sub officio dicti banatus sui prefatis nostris fidelibus regnicolis in ipsorum irrecuperabile dampnum et oppressionem ipsiusque regni nostri Sclavonie vastacionem et desolacionem* követték el.

Vitovec már korábban, tehát minden törvényes ítélet nélkül elfoglalta, mégpedig különleges királyi parancsra és Cillei Ulrik gróf megbízásából.⁴⁶

Az oklevél és érvelése, bátran kijelenthetjük, nem kevésbé arcpirító, mint az, amely Greben birtokában véglegesítette Vitovecet. Értelmi szerzője, az ügyet a kancelláriában referáló Cillei ugyanúgy járt el, mint 1453-ban, csak most szemenszedett hazugság helyett bolhából csinált elefántot. Egy átlagos hatalmaskodást úgy állított be, mintha az a királyi méltóság sérelmére kiobbantott háború (*gwerra*) lett volna, a jogainak erőszakkal érvényt szerző Nagy Simont pedig mint *publicus et notorius malefactor-t*⁴⁷, az ország békéjének megbontóját íteltette jószágvesztésre. Talán mondani sem kell, hogy a király (helyesebben Cillei) döntése szöges ellentétben állt az ország jogszokásával, hiszen az erőszakos jogérvényesítés csak akkor járt volna fej és jószágvesztéssel, ha a törvény előtt bizonyosságot nyer annak jogtalansága. Esetünkben pedig szó sem volt bizonyításról, de még perről sem. Talán nem merészkedünk túlságosan messzire, ha az ítélet mögött a német *Landfriede* koncepciójának önkényes és Magyarországon példátlan alkalmazását látjuk. Meglehet, maga Cillei is érezte, hogy az ítélet ebből eredően nem áll sziklaszilárd alapokon, ezért az érvelést a már jól ismert módon kiegészítette a szlavóniai nemesek sérelmére elkövetett, bővebben ezúttal sem részletezett bűntettek sorozatával.

Hogy az ítélet csupán Vitovec bírvágyát volt-e hivatva kielégíteni, vagy valamiféle politikai tisztogatás is meghúzódott a háttérben, csak akkor tudnánk eldönteni, ha bővebb ismereteink volnának Nagy Simon személyéről.⁴⁸ Az bizonyosnak látszik, hogy Pocsaji Antalt politikai okokból keverték bele az ügybe, mert a szolgabírák vizsgálata⁴⁹ még csak nem is említette a nevét, és nem látszik, hogy bármi köze lett volna akár Kristallóchoz, akár Garignicához. Az egyetlen logikus magyarázat az lehet, hogy szlavóniai létére Pocsaji 1455–56-ban Hunyadi János szolgálatába állt,⁵⁰ s ekként ura halála után ki volt téve Cillei és Vitovec bosszújának.

Függetlenül attól, hogy volt-e az ügynek politikai aspektusa, a garignicai affér, együtt a Greben körüli eseményekkel és utóéletükkel, illetve a rojcsai incidenssel, éles fényben állítja elének a Cillei-Vitovec páros hatalomgyakorlásának jellegét. Cillei, és az ő jóváhagyásával Vitovec, 1445 tele óta gyakorlatilag azt csinált Szlavóniában, amit akart, anélkül, hogy bármilyen felettes hatalom ellenőrzésével számolniuk kellett volna. Hunyadi János kormányzó kezdeti sikertelen

⁴⁶ *quod idem Jan Bythowecz de nostro regio speciali mandato prefatique domini Ulrici comitis et bani commissione cum valida et copiosa eiusdem domini Ulrici comitis et bani atque sua dictorumque nobilium regni nostri Sclavonie gencium pluralitate fere per spacium quatuor septimanarum obsidendo cum bombardis seu machinis ac aliis diversis ingenis et cum multis laboribus ac quorundam notabilium dicti comitis Ulrici et ipsius Jan Bythowecz familiarium vulneracione et interempcione a manibus iamfati Symonis magni nostri notorii infidelis et hominum suorum, non parcendo rebus suis et persone obtinuit et pro nostra occupavit maiestate.*

⁴⁷ A kifejezések értelmezésére l. *Tringli István* i. m. (32. j.)

⁴⁸ L. a 31. jegyzetet.

⁴⁹ Itt kell megjegyezni, hogy a vizsgálatot végző Körös megye élén maga Vitovec János vicebán állt (DL 102132.), ami a későbbi fejlemények fényében eleve megkérdőjelezi a vizsgálat elfogulatlan-ságát.

⁵⁰ *Engel: Archontológia* II. 196.

próbálkozásai után nem akart, a mostoha sorsú gyermekkirály, V. László pedig nem is tudott a kialakult viszonyokon változtatni. Nehéz megkerülni a következőt, hogy a néhai Zsigmond király adománypolitikája ekkor fejtette ki igazán káros hatásait. Még az a kijelentés is megkockáztatható, hogy Szlavónia ekkor került legközelebb ahhoz, hogy önálló tartományként (helyesebben a Cilleiek „államának” részeként) leváljon az ország testéről, mert a Cilleiek egymagukban akkora hatalmat képviseltek, hogy eltávolításuk a bánóság éléről még Ulrik kegyvesztettsége idején is lehetetlennek tűnt.⁵¹ Óriási túlhatalmuk birtokában pedig a Cilleiek kedvük szerint számoltak le politikai ellenfeleikkel, akik legfeljebb abban reménykedhettek, hogy egyszer ennek a világnak is vége lesz. Ők nyilván valóságos felszabadulásként élték meg Cillei halálát, de örömük korainak bizonyult. Vitovec, nem hiába szolgálta hosszú éveken át a Cilleieket, jó tanítványként azonnal a helyükre lépett, de katonaként még annyi tiszteletet sem érzett a törvények iránt, mint egykori urai. A helyzet Szlavóniában ennek megfelelően alig változott.

3.

Vitovec nem tartózkodott Cillei mellett, amikor az 1456. november 9-én áldozatul esett Hunyadi László merényletének. Nem tudni, hogy a hatalom átvételére készülő gróf miért nem vitte magával legtehetségesebb és legtapasztaltabb zsoldosvezérét Nándorfehérvárra: talán ő szervezte Szlavónia védelmét, vagy éppen az örökké lesben álló Frigyes császárt kellett sakkban tartania. Mindenesetre Cillei halála súlyos kihívás elé állította a főúr valamennyi kapitányát és vezető familiárisát, köztük Vitovecet. A gróf, nem lévén leszármazottja, mesés örökséget hagyott maga után, és az örökség nagyságához méltó volt az érte harcba szállók névsora is. Első helyen említendő III. Frigyes császár, aki a birodalom területén fekvő Cillei birtokokra tartott igényt az 1443-ban kötött szerződés értelmében. Frigyesnek azonban veszedelmes vetélytársai akadtak Zsigmond osztrák herceg és János görzi gróf személyében. A magyarországi birtokok jelentős részére, köztük Zagorjére természetesen V. László formálhatott igényt,⁵² aki ráadásul az elhunyt gróf legközelebbi rokona is volt. Ugyancsak színre léptek a Frangepánok, akik Ulrik anyjának hozományát akarták visszaszerezni, de jelentkezett Cillei (III.) Hermann grófnak Margit nevű lánya is, aki a tescheni herceg felesége volt.⁵³ A helyzetet bonyolította, hogy Cillei a halála előtti években, nem lévén örököse, számos birtokát kötötte le halála esetére,⁵⁴ úgyhogy az eltűnése nyomán keletkezett űrben meglehetősen nagy volt a tolongás.

⁵¹ A báni, ill. vajdai hatalmon alapuló tartományúri törekvésekre l. *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. Századok 122. (1988) 182–184. A Cilleiek egy szempontból biztosan különböztek korábbi és későbbi bánoktól: abban, hogy Vitovec vezetésével gyakorlatilag állandó zsoldossereget tartottak fenn, amelyet habozás nélkül bevetettek Szlavóniában is. Nagybirtokosi állásuk és bírói joghatóságuk ezzel a katonai hatalommal párosulva tette őket igazán hatalmassá.

⁵² Zsigmond király 1435-ben erősítette meg Cillei Hermannt és örökösait Zagorje *comitatus* birtokában, azzal, hogy fiú utód hiányában a grófság Varasd városával együtt visszazáll a magyar koronára: DL 34065.

⁵³ Az örökségért harcba szállók felsorolását l. *Krones*: Chronik 129–132.

⁵⁴ 1454. szeptember 8-án például fiúutód nélküli halála esetére Csáktornya és Sztrigó várakat köti le Mihály maidburgi grófnak és örökösének, és kiváltásuk feltételül óriási, 150.000 aranyfo-

Vitovec, mint látni fogjuk, különösebb jogcím nélkül maga is igyekezett minél nagyobb részt megszerezni az örökségből, elsősorban Szlavóniában, bár gyarapodásának kezdeti fázisait lehetetlen pontosan feltárni. Greben és Kristallóc egyértelműen az övé maradt, de ezeket korábban sem egykori urai révén birtokolta. A többi Cillei-birtok sorsára azonban csak későbbi adatokból lehet visszakövetkeztetni. Biztos információ csupán amellettszól, hogy már 1457 tavaszán birtokában volt Krapina,⁵⁵ s nem lehet kizárni, hogy már ekkor rátette a kezét a többi zagorjei vár közül is néhányra.⁵⁶ Az özvegyet, Brankovics Katalint ezek a birtokok nem illették, s az ő figyelmét egyébként is Frigyes császár kötötte le, V. László pedig egyelőre nem volt abban a helyzetben, hogy érvényt szerezzen háramlási jogának. Biztosan kivételt képezett Vinica, amely özvegyi jogon Katalin asszonyt illette,⁵⁷ és meg is tartotta, illetve Belec, amelyet még Cillei Ulrik adományozott Turóci Benedeknek.⁵⁸ Ugyancsak nem volt Vitovecé Kosztel, amelyet egy másik volt Cillei-familiáris, a karintiai Kreyger András,⁵⁹ és Császárvár, amelyet az V. Lászlóhoz pártolt krajnai Baumkircher András szerzett meg.⁶⁰ Kreyger egyébként, honosítása ellenére, láthatóan nem Szlavóniában akart letelepedni.⁶¹ Krapinán kívül tehát legfeljebb Lobar, Oszterc és Trakostyán juthatott ekkor Vitovec kezére. Ha ezekhez hozzászámítjuk a vránai perjelségtől korábban elszakított Béla várát, amely még 1450-ben jutott a cseh vezér birtokába,⁶² Varasd megyében legfeljebb öt vár fölött rendelkezett Vitovec 1457-ben. A Zagorjén kívüli Cillei várak közül ugyancsak Brankovics Katalint illette özvegyi jogon Rakonok és Szamobor,⁶³ s egyelőre szintén az özvegy (vagy a hozzá hű várnagyok) kezén maradt Kóvár, Medvevár, Nagykemlék, valamint Varasd (vár és város). Sztenicsnyák ugyancsak a már említett Kreyger András birtokában maradt.⁶⁴ A Körös megyei Bednya *castellum* birtokában 1457. május 10-én erősített meg V. László egy másik egykori Cillei familiárist, Wolfgang Frodnohart.⁶⁵ Későbbi adatból kiderül, hogy ugyan-

rintnyi összeg lefizetését szabja: DF 258359. Egy nappal később várnagyait utasítja, hogy halála esetén a gondjukra bízott várakat Mihály grófnak és az embereinek adják át. DL 37146. Vitovec János mindkét oklevelet megpecsételte.

⁵⁵ Látni fogjuk, hogy április 30-i cilli akciója után ide hurcolta foglyainak legalább egy részét.

⁵⁶ *Krones*: Chronik 153. A krónika szerzője szerint Vitovec Krapinából kiindulva szerezte meg a többi zagorjei várát.

⁵⁷ DL 37630.

⁵⁸ *Engel*: Archontológia I. 276. 1459. március 16-án Turóci Benedek *de domo sua in Belec habita* indul *usque curiam Romanam*: DF 288158.

⁵⁹ *Krones*: Chronik 153. A karintiai Andreas von Kraig Cillei Ulrik halála után az első között állt Frigyes oldalára. Már 1457-ben a császár wallenburg-i várnagya, egy évvel később tanácsosa. *Paul-Joachim Heinig*: Kaiser Friedrich III. (1440–1493) Hof, Regierung und Politik. Köln, Weimar, Wien, 1997. (a továbbiakban: *Heinig*: Kaiser Friedrich) I. 212. Vitovec végül 1465-ben egyezett meg Kreygerrel, és 5500 aranyforintért cserében haláláig a kezén hagyta Kosztelt: DL 49438.

⁶⁰ Andreas Baumkircher is Cillei Ulrik famíliáját cseréli fel ura halála után Frigyes szolgálataival. *Heinig*: Kaiser Friedrich I. 230.

⁶¹ V. László 1453-ban honosítja Kreygert: DL 44879.

⁶² *Engel*: Archontológia I. 276.

⁶³ DL 37630.

⁶⁴ *Engel*: Archontológia I. 436.

⁶⁵ DF 233110. Ő alighanem az ausztriai Frodnacher családhoz kapcsolandó (*Heinig*: Kaiser Friedrich I. 45. és 427.), s ugyancsak Cillei Ulriktól kapta szlavóniai birtokát.

csak egy vezető familiáris, Sibreicher Zsigmond kezén maradt Krupa,⁶⁶ míg Csáktornya és Szentgyörgy sorsára vonatkozóan ezidőtájt hallgatnak a források.

Elismerésre méltó az a szervezettség, amellyel Cillei emberei a váratlanul előállt helyzetre reagáltak. Összegyűltek az özvegy, Brankovics Katalin mellett, és elhatározták, hogy a gondjaikra bízott várakat és birtokokat senkinek nem adják át addig, míg az özvegy fejedelmi (*fürstlich*) helyzetét nem garantálják, őket ki nem fizetik, a gróf halálát pedig meg nem bosszulják. A Cillei-örökség ügyében a döntést a német birodalom fejedelmeire kívánták bízni, hogy aztán valamenynyien alávéssék magukat a győztesnek.⁶⁷ Az özvegy Vitovecet jelölte ki a vezető nélkül maradt Cillei-familia összetartására, amivel nagy hibát követett el. A cseh vezér igazságérzetének és önzetlenségének fejlettségét már láttuk, s ezen tulajdonságok hiányának most is hamar tanújelét adta. Azt ugyanakkor tárgyilagosan el kell ismerni, hogy az erőviszonyokat pontosan mérte fel, és az egyetlen lehetséges megoldást választotta. Legveszélyesebb ellenfele 1456/1457 fordulóján vitathatatlanul III. Frigyes volt, míg az egyelőre Hunyadi László fogságában lévő V. Lászlótól nem kellett tartania. Hogy miben reménykedett Vitovec, világosan kiderül a Cillei-krónika elbeszéléséből: Hunyadi szép csendben elteszi láb alól a királyt, Magyarországon ismét fellángol a polgárháború, ő pedig annak leple alatt megszerzi a magyarországi Cillei-birtokokat.⁶⁸

Ennek megfelelően Vitovec és a többi familiáris lovagias módon azonnal útilaput kötött az özvegy talpára,⁶⁹ és kiegyezett Friggyessel.⁷⁰ Szép sorban és megfelelő fizetség ellenében átadták a császárnak a gondjukra bízott várakat, nem törődve V. László király parancsával, aki írásban utasította őket, hogy egyelőre senkinek ne adják át a Cillei-várakat.⁷¹ Maga Vitovec megkapta Frigyestől örökjogon Sternberg várát, amelyet Cillei egykor élethossziglan kötött le neki, ráadásul bebocsáttatást nyert a császár tanácsába.⁷² Ugyanakkor ambíciójának irányát világosan kijelölve felvette a szlavón báni címet.⁷³

Paradox módon Vitovec egyáltalán nem örült annak a fordulatnak, amelyet Hunyadi László 1457. március 16-i kivégzése jelentett. Bár a bosszú ily módon elérte urának gyilkosát, ez a rideg zsoldos lelkében aligha kavart nagyobb hullá-

⁶⁶ A Frangepán család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. Kiadják: Dr. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. II. Bp. 1913. 33. Sigmund von Sebriach Cillei Ulrik halála után szintén a császár szolgálatába állt, aki 1462-ben krajnai *Landeshauptmann*-á nevezte ki. *Heinig*: Kaiser Friedrich I. 234.

⁶⁷ *Krones*: Chronik 132.

⁶⁸ *Krones*: Chronik 136: „*wen, do das mordt an graff Ulrichen von Cilli beschach und Hunadt Lassla den jungen herrn könig Lasslan im landt zu Ungern auf sein geschlossern umbfürte und in seinen handen hetten, do was sich nit zuvor zu sechen, das könig Lassla von seinen handen lebendiger häme, oder er wurde mit gift umbbracht.*”

⁶⁹ Brankovics Katalin 1457. január 8-án még Cilliben van. Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Collegit et sumptibus eiusdem civitatis edidit Joannes Bapt. Tkalčić. I–XIV Zagrabiae 1889–1932. (a továbbiakban: *Tkalčić*: Monumenta) II. 186.

⁷⁰ *Birk, E.*: Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrichs des III. in den Jahren 1452–1467 aus bisher unbenutzten Quellen. Wien 1853. (a továbbiakban: *Birk*: Urkunden-Auszüge) 141.

⁷¹ *Krones*: Chronik 137.

⁷² 1457. március 24-én. *Heinig*: Kaiser Friedrich I. 228.

⁷³ Első ismert báni oklevele 1457. január 8-án kelt. *Engel*: Archontológia I. 21.

mokat. Sokkal inkább azon törte a fejét, hogyan tudná kiengesztelni az ifjú királyt, akinek határozott parancsa ellenére lepaktált Frigyes császárral. Attól ugyan nem kellett tartania, hogy László elkobozza tőle a jogtalanul megszerzett Grebent, de az joggal aggasztotta, hogy engedetlenségéért a szlavón bántság elvesztésével fizet.⁷⁴ Egyelőre semmi nem utalt arra, hogy V. László csupán néhány hónappal éli túl az idősebb Hunyadi fiút, s az is elképzelhető, hogy a budai kivégzés fényében Vitovec túlértékelte a király lehetőségeit. Mindenesetre a zsoldosvezér, aki láthatóan Szlavóniában kívánt berendezkedni, tanácsosnak látta egy látványos fordulattal biztosítani V. László jóindulatát.

Ennek megfelelően eltávozott Frigvestől, és hazatért Grebenbe. Mielőtt azonban kockázatos tervének végrehajtásához látott volna, előbb fontos lépést tett grebeni uralmának törvényesítése érdekében. 1457. április 28-án ugyanis Grebeni Hermanfi László társaságában megjelent a császári káptalan előtt, ahol Hermanfi lemondott a javára Greben és tartozékainak öt illető részéről⁷⁵, cserében pedig Vitovec Hermanfinak adta Újudvart annak tartozékaival és egyéb birtokokkal egyetemben.⁷⁶ Vitovec engedékenységet ebben az esetben kizárólag az átmenetileg kedvezőtlenre fordult helyzet magyarázhatja,⁷⁷ mert egyébként nem volt szokása nála gyengébbekkel egyenrangú partnerként egyezkedni. A cseh vezér Csázmában már szinte biztosan kisebb sereg élén jelent meg,⁷⁸ majd felmondta a császárnak tett hűségesküjét. A hűséget visszavonó levelet (*Absagebrief*) azonban, bár pontosan tudta, hogy Frigyes Cilliben tartózkodik, nem oda, hanem Grazba küldte.⁷⁹ Ezzel a becstelenséggel sem érte el maradéktalanul a célját, mert amikor 1457. április 30-án éjjel rajtaütött a városon, a császárt már nem találta Cilliben, Frigyes ugyanis még az előző napon felköltözött a néhai Cillei grófoknak a város fölé magasodó várába. A zsákmány azonban így sem volt lebecsülendő: fogságba ejtette Frigyes tanácsának és udvarának számos tagját, köztük a kancellárt (Ulrik gurki püspököt) a kisebb pecséttel, más egyháziakat és egy sor világi előkelőt, köztük Johann Ungnad kamarásmestert.⁸⁰ A foglyait Grebenbe és Krapinába szállította, és később váltságdíjat követelt értük. Frigyes nem ok nélkül hivatkozott a támadás jogtalanságára, hiszen túl azon, hogy Vitovec, aki alig több mint egy hónapja esküdött fel tanácsosának, szándékosan nem értesítette időben, a császár okot sem szolgáltatott az agresszióra. Ráadásul Vitovec olyanokat is vasra verve hurcolt

⁷⁴ A Cillei krónika több ízben is kifejezetten hangsúlyozza, mennyire fontos volt Vitovec számára a szlavón bántság. *Krones: Chronik* 138, 150–51.

⁷⁵ Grebeni Miklós fia János és a fiai: István és László ezt már 1452-ben megtették. *Csánki: Körös* 10.

⁷⁶ DL 103643.

⁷⁷ Mint látni fogjuk, V. László 1457. márciusban átmenetileg leváltotta Vitovecet a szlavón bántságról, és Újlaki Miklóst és Marcali Jánost állította a helyére.

⁷⁸ Csak így képzelhető, hogy három nappal később már Cilliben volt.

⁷⁹ *Brunner: Land und Herrschaft* i. m. 85.

⁸⁰ *Krones: Chronik* 138. *Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I. rész. 1–7. köt. II. rész 1–6. köt. Oklevelek. Sopron 1921–1943.* (a továbbiakban: *Házi: Sopron*) I. 4. 179. Az incidens akkora port vert fel, hogy május 14-én maga a milánói herceg említette egy levelében. *Thallóczy Lajos-Áldásy Antal: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526. Bp. 1907. 226.*

magával, akik a rajtaütés idején véletlenül tartózkodtak Frigyes udvarában, és nem álltak a császár szolgálatában.⁸¹

Frigyes válasza arányban állt az incidens súlyosságával: még Cilli várából fegyverbe szólította a stájer, karintiai és krajnai rendeket, felségsértésben marasztalta el hűtlen alattvalóját (a karintiai Sternberg birtoka révén Vitovec Frigyes alattvalójának számított), és kezdeményezte a pápánál kiközösítését.⁸² Vitovecet mindez nem rémítette meg különösebben, ellenben ismét összehozta Brankovics Katalinnal, aki a néhány hozzá hű maradt várnaggyal továbbra is ellenállt Frigyesnek. A cseh vezér a Cilliben rablott kincsekből újabb zsoldosokat toborzott,⁸³ és a Frigyes csapatai által szorongatott Radmansdorf felmentésére sietett. Bár a város időközben megadta magát, Vitovec visszafoglalta, és még időben egérutat nyert az összegyűlt nemesi hadak elől. Frigyes ugyan ismét visszavette Radmansdorfot, és leromboltatta a nemrég Vitovecre ruházott Sternberg várát (miután előzőleg érdemtelennek nyilvánította volt tanácsosát minden tisztségre és hivatalra), de Vitovec kezében maradt két ütőkártya: a Krapinában őrzött foglyok és Cillei özvegye. Mindez éppen elég gondot okozhatott Frigyesnek, akinek Ausztriában is meggyűlt a baja V. Lászlóval,⁸⁴ valamint a tulajdon fivéréivel.

V. László természetesen meghálálta Vitovec merész sakkhúzását. Bár Hunyadi László kivégzését követően Újlaki Miklóst és Marcali Jánost állította a szlavón bánság élére,⁸⁵ az utóbbi helyét nemsokára ismét Vitovec foglalta el.⁸⁶ Hozzá kell azonban tenni, hogy az ifjú királynak nemigen lett volna módjában erővel eltávolítani a zsoldosvezért, így Marcali rövidéletű kinevezését inkább csak jelképesnek kell tekintenünk, aminek nem volt gyakorlati következménye a szlavóniai hatalmi viszonyokra. Zágráb városát, amelynek élére a Cilleiek saját kapitányukat állították, László visszavette közvetlen királyi hatalma alá, annál is inkább, mivel a város kapitánya, Mayer-Fischer Sebold, Frigyes császárhoz pártolt (alighanem még Vitoveccel együtt), s így hűtlenség bűnébe esett.⁸⁷ A város védelmével Vitovecet mint szlavón bánt bízta meg, s egyben utasította, hogy kényszerítse Cillei özvegyét annak a *castellum*nak a lerombolására, amelyet még a grófok építettek a városfalakon belül.⁸⁸ 1457. október elején a szlavóniai nemesség egyeteme Kőrösön gyűlést tartott, amelyen rendelkezést hoztak a hatalmasul elfoglalt nemesi javak visszaadásáról.⁸⁹ Hogy a két bán közül részt vett-e valamelyik (vagy mind-

⁸¹ DL 15187.

⁸² DL 15187.

⁸³ *Krones*: Chronik 140. Az itt emlegetett Windische land, ahol Vitovec toborzott, természetesen nem Szlavóniát jelenti, hanem a határ másik oldalán fekvő krajnai területeket.

⁸⁴ *Házi*: Sopron 238.

⁸⁵ *Gr. Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. X–XII. Okmánytár. Pest 1853–1857. (A továbbiakban: *Gr. Teleki J.*: Hunyadiak kora) X. 553.

⁸⁶ *Thallóczy Lajos-Barabás Samu*: A Blagay -család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Bp. 1897. (A továbbiakban: Blagay) 351–53.

⁸⁷ *Thalčić*: Monumenta 189.

⁸⁸ *Thalčić*: Monumenta 190.

⁸⁹ DL 100668: „*cum universitas nobilium dicti regni Sclavonie in octavis festi beati Michaelis archangeli proxime preteriti Crisii celebratis instituisse et decretum fecisse dinoscitur, ut quicumque nobilium in regno potencialiter bonis suis privaretur, id nos aut ceteri iusticiarii regni reformare deberemus et tenentur*” Az oklevél kibocsátója egyedül Vitovec.

kettő) a gyűlésen, esetleg ők hívták egybe, nem tudjuk, de Vitovec esetében nem zárható ki ennek lehetősége.⁹⁰ Az mindenesetre figyelemre méltó fordulata lenne a történetnek, ha az a Vitovec rendelkezett volna a jogtalanságok orvoslásáról, aki a legdurvább jogsértéseket követte el Szlavóniában előbb a Cilleiek zsoldosaként, majd vicebánjaként.

Mivel Vitovecet egész nyáron lekötötte a Frigyessel kezdett *fehde*, így a Magyarországon eluralkodó polgárháborút nem tudta felhasználni újabb birtokszerzésekre, ellentétben például bántársával, Újlaki Miklóssal, aki ezúttal is meggazdagodva került ki a konfliktusból.⁹¹ A zavaros helyzet 1457 utolsó hónapjaiban kezdett tisztázódni, amikor Podiebrád György csehországi kormányzó és más cseh urak próbáltak közvetíteni V. László és Vitovec, illetve Frigyes között, különös tekintettel az egykori Cillei territórium még ellenálló váraira. Mivel Frigyes császár is hozzájárult a közvetítéshez, maga Eyzinger Ulrik indult többedmagával Vitovechez és Brankovics Katalinhoz, hogy rávegye őket a megállapodásra és a foglyok szabadon engedésére, akik eszerint még november végén is Vitovec hatálmában voltak. Vonakodásuk esetére V. László segítséget ígért a császárnak, legalábbis a cseh követek szerint.⁹² Mindenesetre a tárgyalásokról beszámoló levél írója jól ismerhette Vitovecet, mert kételyeinek adott hangot a tárgyalásos meg egyezés sikerét illetően.

V. László 1457. november 23-i halála azonban gyökeresen új helyzetet teremtett. Brankovics Katalin minden reményét elvesztette a még mindig hozzá hű stájerországi és karintiai Cillei-várak megtartására,⁹³ és Vitovec is jobbnak látta visszatérni Szlavóniába, amíg a magyarországi helyzet tisztázódik.⁹⁴ Az özvegy átadta a császárnak valamennyi uralma alatt álló Cillei-birtokot a birodalom területén, s cserébe megkapta Frigyestől Gurkfeld várát életfogytiglan, kétezer font évjáradékkal együtt.⁹⁵ Vitovec ugyanakkor ígéretet tett a Cilliből elhurcolt foglyok szabadon engedésére, bár ígéretét, mint látni fogjuk, eszében sem volt megtartani.⁹⁶ Az igazi vesztes természetesen Brankovics Katalin volt, aki végleg kiszorult néhai férje birodalmi birtokairól, és magára hagyatva Szlavóniában sem sok esélye volt még mindig számottevő vagyonának megtartására. Ami Vitovecet illeti, láttuk, hogy neki egyébként sem voltak messzemutató tervei a Frigyes uralma alatt álló tartományokban, s V. László halála után figyelme ismét Szlavónia felé fordult. Innen követte, ugrásra készen, a király halála nyomán ismét zűrzavarossá váló magyarországi fejleményeket.

4.

A cseh vezér szempontjából, aki egyetlen politikai csoportosuláshoz sem tartozott, voltaképpen mindegy volt, hogy kit választanak királlyá, mert nyilvánva-

⁹⁰ Frigyes császár 1457. júniusában foglalta el Radmansdorfot (*Birk: Urkunden-Auszüge* 23.), s ezután vonult Vitovec a város ellen. Októberre tehát bőven visszaérhetett Szlavóniába.

⁹¹ *Kubinyi: Kaposújvár* 9–10.

⁹² *Házi: Sopron* 238–239.

⁹³ *Krones: Chronik* 146.

⁹⁴ 1458. január 20-án már Grebenben van: DL 100668.

⁹⁵ *Krones: Chronik* 146.

⁹⁶ *Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 43. 1898* 566.

lónak tűnt, hogy egyhamar senki nem lesz képes helyreállítani a rendet. A zűrzavar pedig kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy minél többet szerezhessen meg egykori urának szlavóniai birtokaiból. Semlegessége azonban nem jelenti azt, hogy nem kísérte figyelemmel az eseményeket. Turóci Benedek Garai László párthívei között vett részt az 1458. január 12-i szegedi találkozón, amelynek során a nádor hozzájárult Mátyás királlyá választásához, akinek cserében feleségül kellett vennie Garai lányát.⁹⁷ Márpedig Turóci ugyancsak a néhai Cillei Ulrik familiájának kipróbált tagja volt, és ugyanúgy „megörökölte” a varasdi ispánságot, mint Vitovec a szlavón bánaságot, ráadásul maga is részesült a Cillei-örökségből. Cillei halála után V. László szolgálatába állt, s az ifjú király eltűnése után Garai nádornál keresett védelmet. Roppant valószínű tehát, hogy tájékoztatta egykori familiáristársát a szegedi paktumról, s így Vitovecet nem érte váratlanul Mátyás megválasztásának híre. Mindenesetre furcsa fintora volt a sorsnak, hogy az az ember került most Magyarország trónjára, akinek apjával a cseh vezér maga is megmérkőzött 1446-ban, és akinek bátyja életével fizetett Vitovec egykori ura, Cillei Ulrik meggyilkolásáért.

Biztosak lehetünk benne, hogy az ifjú Mátyás mellé frissen kinevezett kormányzó, Szilágyi Mihály pontosan tisztában volt Vitovec veszélyességével és kiszámíthatatlanságával. Tájékoztathatta sógora, a néhai Hunyadi János, de a császár elleni incidens és Vitovec villámgyors pálfordulása is óvatosságra inthette az új kormányzatot. Annál is inkább, mert a fiatal uralkodó kezdetben az egyház támogatásán kívül elsősorban a Hunyadi birtokokra támaszkodhatott, márpedig Szlavóniában a családnak nem voltak támaszpontjai. Ráadásul a viszony a másik bánnal, a Hunyadiak rovására terjeszkedő, és Szilágyival fegyveres konfliktusba keveredő Újlaki Miklóssal sem volt felhőtlen.⁹⁸ Bármilyen elhamarkodott lépés azzal a kockázattal járt tehát, hogy elvadítja a két veszedelmes bárót, s ugyanúgy elszigeteli Szlavóniát az ország testétől, ahogy az a Cilleiek idején történt.

Ennek megfelelően Szilágyinak eszében sem volt megfosztani Vitovecet a szlavón báni méltóságtól. Már a királyválasztó országgyűlésről kérte (és nem utasította) mint szlavón bánt, hogy vegye védelmébe Zágráb városát.⁹⁹ Vitovec nem is késlekedett, és immár másodszor fordult szembe egykori urának özvegyével, aki, mint láttuk, kénytelen volt kiegyezni Frigyes császárral. Vitovec kiszorította Katalin asszonyt Zágrárból, ráadásul még egy (vagy két) várat is elvett tőle.¹⁰⁰ Itt azonban nem állt meg, hanem, talán felbátorodva az új magyarországi kormányzat engedékeny hangnemétől, ismét olyan meglepetéssel próbálkozott, mint 1457 tavaszán. Amikor hírét vette, hogy Frigyes Bécsbe készül, villámgyorsan

⁹⁷ Gr. Teleki J.: Hunyadiak kora X. 569.

⁹⁸ L. a 91. jegyzetet.

⁹⁹ Tkalčić: Monumenta 198. Március 2-án az elfogult Turóci Benedek varasdi ispán helyett utasítja vizsgálat végzésére: Gr. Teleki J.: Hunyadiak kora X. 578–82. Április 28-án maga Vitovec hivatkodik a kormányzó parancsára: DL 104197.

¹⁰⁰ Krones: Chronik 147.: „Von Agramb hett sy Jann Wittowecz verdrungen.” Nagy Iván és B. Nyáry Albert: Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. I–IV. Bp. 1875–1877. (A továbbiakban: MDE) I. 9.: „Deinde Jon militie olim domini comitis Cilye... bellum cepisse cum domina comitissa Cilye, cui duo castra arripuit...” (1458. márc. 7.) Hogy melyik volt ez a két vár, nem lehet meghatározni.

útját állta, és, elképesztő vakmerőséggel, immár másodszor próbálta foglyul ejteni magát a császárt, aki azonban ezúttal is egérutat nyert.¹⁰¹ Nem nehéz elképzelni az elképedést és haragot, amely Frigyeszt az incidens nyomán eltöltötte. Tenni azonban nem tudott semmit, mert a Cilliben ejtett foglyok egy része legalább még mindig Vitovec hatalmában volt. Mással ugyanis nem lehet magyarázni, hogy a császár már néhány nappal a támadás után megbocsát hűtlen tanácsosának, mégpedig annak a Georg Ungnad-nak a közbenjárására, akinek fivére, Johann Ungnad Vitovec foglyai között volt.¹⁰² Az sem lehetetlen persze, hogy Vitovec ezúttal Mátyás (vagy inkább Szilágyi¹⁰³) jóváhagyásával cselekedett, aki talán ezzel a vakmerő húzással akarta rákényszeríteni Frigyeszt a korona visszaadására.¹⁰⁴ A feltételezést némiképp alátámasztja, hogy amidőn 1458. május 22-én Mátyás Vitovecnek adományozta a zagorjei ispánsághoz tartozó Oszterc, Lobor és Trakostyán várakat (azokat tehát, melyek valószínűleg már a birtokában voltak), ezt azzal indokolta, hogy amikor Vitovec bán „az elmúlt napokban” (*superioribus diebus*) a néhai László király megbízásából az ország határvidékeinek visszahódításáért és a szent korona visszaszerzéséért háborút viselt Frigyes császár ellen, az elfoglalta tőle *in partibus Alamanie* levő birtokait.¹⁰⁵ A dolog nem teljesen világos, mert láttuk, hogy Vitovecnek Sternberg lerombolása (1457) óta nem voltak birtokai a birodalom területén, tehát nem is volt mit elvenni tőle. Valószínű, hogy a vakmerő zsoldosvezér egyszerűen túljárt a tapasztalatlan király eszén: úgy állította be az 1457-ben elszenvedett veszteségeit, mintha azok most, Mátyás szolgálata miatt érték volna, s gyorsan kárpótoltatta magát.

Az új kormányzat Vitoveccel szembeni tapintatát (és realizmusát) bizonyítja, hogy olyan emberrel szemben állt Cillei egykori vezére mellé (*certis et rationabilibus ex causis*, mint az egyik oklevél mondja), mint Szentgyörgyi Székely Tamás vránai perjel, aki pedig az ifjú király rokona volt. Mi több, a perjelt arra utasította a frissen hazatért király, hogy működjön közre Vitoveccel a dalmáciai és horvátországi várak visszaszerzésében.¹⁰⁶ Két héttel később, március 16-án pedig Zágráb polgárai kaptak olyan parancsot, hogy Vitovecen és emberein kívül senkit ne engedjenek ellenőrzés nélkül a városukba.¹⁰⁷ A visszafoglalandó várak egyrészt a horvát báni honor tartozékai voltak, amelyek valószínűleg Tallóci Perkó halála után, a báni hivatal üresedése idején kerültek idegen kézre (kettőt, mint láttuk, maga Vitovec foglalt még el ura számára 1454-ben), másrészt egyéb, Cillei-familiárisok kezén maradt szlavóniai erősségek. Vitovec közreműködésének a királyi

¹⁰¹ MDE. I. 9.: „*Et dum diebus superioribus idem Jon intellexisset caesaream majestatem stauisse Viennam proficisci, se in itinere opposuit; ipsamque cepisset, nisi cum comeatu suo in terram Neustoth se contulisset.*” Figyelemre méltó, hogy Vitovecnek milyen pontos értesülései voltak a császári udvar mozgásáról.

¹⁰² *Birk*: Urkunden-Auszüge 28.

¹⁰³ Mivel az incidens alig néhány nappal Mátyás Budára érkezése után történt, ez valószínűtlené teszi Mátyás bármiféle előzetes jóváhagyását. Szilágyi esetében ez sokkal inkább elképzelhető.

¹⁰⁴ Ezt a hipotézist erősíti a tény, hogy Vitovec a Bécsújhelyről Bécsbe induló császárt akarta foglyul ejteni, ami azt feltételezi, hogy Szlavóniából magyar területen keresztül vonult északra, és a sikertelen rajtaütés után oda is vonult vissza.

¹⁰⁵ DF 233112.

¹⁰⁶ *Tkalčić*: Monumenta 201.

¹⁰⁷ *Tkalčić*: Monumenta 202.

parancson kívül más nyoma is van: a velencei köztársaság magyarországi követe 1458. április 23-án és 26-án tájékoztatta megbízóit, hogy Mátyás *ad partes Croatiae* küldte a vránai perjelt és Vitovec Jánost,¹⁰⁸ s a velencei tanács csak azt kérte a magyar királytól, hogy a két kapitány a velencei érdekek sérelme nélkül járjon el. Mivel Vitovec április 23-án még a szlavóniai (Varasd megyei) Szentillyén tartózkodik,¹⁰⁹ az akcióra májusban kerülhetett sor. Szinte bizonyos, hogy a Kreyger Andrással kötött megállapodásokban az ő közvetítésének nyomát kell látnunk. Vitovec egykori familiáris-társa ugyanis átadta Mátyásnak Ostrovicát és Sztenicsnyákot is.¹¹⁰ Nem Vitovec volt az egyetlen korábbi Cillei-familiáris, akit Mátyás engedményekkel próbált a pártjára vonni: május 23-án Strupkowcz-i Reychmuth Jánost erősítette meg a néhai Cillei grófok által neki adományozott jószágok birtokában.¹¹¹ Mátyás egyébként nemcsak Cillei főembereinek szolgálatait igyekezett biztosítani, hanem a befolyásos Frangepán család tagjait is: Frangepán Mártonét, aki Krupa várát váltotta vissza a maga számára egy másik Cillei familiáristól, Siebreicher Zsigmondtól,¹¹² valamint Frangepán Istvánét, akiről maga a király jelentette ki később, hogy Dalmáciában és Horvátországban megválasztása után elsőik között ismerte el uralmát, és ezzel nagy szerepet játszott e tartományok hódoltatásában.¹¹³ Az események tanulsága az elmondottak fényében világos: 1458 első felében az új kormányzat rendkívüli tapintattal kezelte a veszélyes hatalommal rendelkező délvidéki bárókat, Újlaki Miklóst, a Frangepánokat és Vitovecét is, nehogy egy elhamarkodott döntéssel elpártolásra készítse őket. Ennek az sem mond ellent, hogy az 1458. júniusi dekrétumok megismételték a külföldiek tisztség- és hivatalviselésének tilalmát, hiszen Vitovec 1453 óta *regnicola* volt.

¹⁰⁸ MDE I. 26: „... que asservis intellexisse de priore Aurane et Pani Jano, qui cum illis gentibus de consensu et deliberacione Serenissimi Hungarie regis ad partes Croatiae dissessuri sunt...”

¹⁰⁹ DL 104197. Itt valami komolyabb gyűlésre kerülhetett sor, mert a fogott bírák között van Vitovec mellett Turóci Benedek varasdi ispán, a szolgabírák, a zágrábi szék protonótáriusa: Lezkouch-i Péter, a varasdi várnagy, a körösi szék volt protonótáriusa: Pataki Albert, de még egy pettau-i polgár is.

¹¹⁰ A velencei követ március 7-i jelentése szerint ekkor Korbáviai Gergely ostromolja Ostrovicát, amelynek a Mátyás-párti Frangepán István siet a felmentésére: MDE. I. 7. Egy héttel később arról értesülünk, hogy Georgius Gaiger fivére, az ostrovicai várnagy nevében felajánlotta a várat Velencének, az ajánlatot azonban a köztársaság visszautasította: MDE. I. 8. Gaiger-t a tévedés különösebb kockázata nélkül azonosíthatjuk Kreygerrel, ami azt jelenti, hogy Andreas von Kreig, a császár tanácsosa próbálta Ostrovicát Velencének átjátszani. Ezután következett Székely Tamás és Vitovec missziója, amelynek eredményeként Kreyger végül a zagorjei Kosztelért cserében átadta Mátyásnak Ostrovicát: DF 233197. (1458. május 22.) Érdekes, hogy a Kosztelt Kreyger-re ruházó oklevél és a Vitovec javára kiállított adománylevél egy napon és egy pecsét alatt, de különböző helyen, Budán, ill. Székesfehérváron kelt. Kreyger július 22-én már *alias castellanus castris Ztenychnyak* (DL 44879.), tehát ezt a várat is átadta. Ostrovicára l. még: *Teke Zsuzsa*: Az itáliai államok és Mátyás. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk: Rázsó Gyula és V. Molnár László. Bp. 1990 246.

¹¹¹ DL 102139.

¹¹² Frangepán II. 33.

¹¹³ Frangepán II. 38. Láttuk, hogy Frangepán István 1458. márciusában Ostrovica felmentésére sietett (l. 108. j.). Júliusban a királynál van Budán (*Fraknoi Vilmos*: Mátyás király. 1440–1490. Bp. 1890. — a továbbiakban: *Fraknoi*: Mátyás — 88. l. j.) 1459. májusában pedig a király követe a pápánál (*Fraknoi Vilmos*: Mátyás király levelei. Külügyi Osztály. I. 1458–1479. Bp. 1893. — a továbbiakban: *Fraknoi*: Mátyás levelei — 9.)

Az óvatosság érthető volt, és bárki kezdeményezte is e politikát, dícséretre méltó bölcsességgel járt el. A török veszély ugyanis a nándorfehérvári diadal nyomán sem múlt el, sőt 1458 tavaszán-nyarán ismét fölerősödött, amikor a törökök, kihasználva a Brankovics deszpota halála nyomán támadt zavart, elfoglalták Szerbia maradék részét, és ismét Nándorfehérvárt fenyegették.¹¹⁴ Mivel Giskra és vele együtt a felvidék jelentős része a lengyel trónkövetelőhöz szíttott, s a koronát bitorló Frigyes császár ellenségességével is számolni kellett, a fiatal Mátyás csöppet sem volt irigylésre méltó helyzetben. A legnagyobb veszély délen fenyegetett, ahová Mátyás a nagybátyját, Szilágyi kormányzót küldte, imígyen távolítva el az udvarból. Talán véletlen, de az óvatos politikának Szilágyi távozása után vége szakadt. A király már július végén leváltotta Garai nádort (aki joggal reklamálta a szegedi egyezmény végrehajtását),¹¹⁵ Erdélybe pedig a feltétlenül Hunyadi-barát Rozgonyi Sebestyént küldte vajdának, amivel nyilván sértette Újlaki érzékenységét. Nehéz elvetni a feltételezést, hogy Mátyás a júniusi országgyűlés nyomán túlbecsülte a köznemesség és a klérus erejét, s ezért szakított a kezdeti mérsékelt politikával. Hogy a fordulat mögött Vitéz János állt,¹¹⁶ esetleg az új nádor, Ország Mihály, vagy más, egyelőre nem lehet eldönteni, az mindenesetre súlyos következményekkel járt.

A törökök ellen készülő Mátyásnak egyelőre sikerült kibékítenie nagybátyját, aki visszatért a szorongatott déli végekre. 1458. szeptember elején maga a király is Szegedre ment,¹¹⁷ és a nagy veszélyre való tekintettel a bárói bandériumok mellett a nemességet is fegyverbe szólította Péterváradra, ahol ráadásul keresztések is gyülekeztek.¹¹⁸ A péterváradi táborban megjelent Vitovec János bán is a szlavóniai nemesek élén,¹¹⁹ s a jelek szerint a királyi seregben (ha nem is a király közvetlen környezetében) maradt Mátyás nándorfehérvári, majd temesvári tartózkodása idején. Katonai szempontból a tapasztalt zsoldosvezér támogatása felbecsülhetetlen segítséget jelentett, bár tényleges tevékenységéről a törökök elleni hadműveletekben egyelőre nem került elő adat. Korábbi vezér-társa, Szentgyörgyi Székely Tamás vránai perjel, háromszáz lovasával útban a királyi táborba, még Szlavóniában megütközött egy a tartományt fosztogató nagyobb török kontingenssel, s vereséget szenvedve kénytelen volt az egyik várába húzódni. Később azonban ő is csatlakozott uralkodójához.¹²⁰

Október 8-án aztán a király némiképp váratlanul lefogatta Szilágyi Mihályt.¹²¹ Ennek okaként általában azt szokták felhozni, hogy a volt kormányzó

¹¹⁴ Rázsó Gyula: Hunyadi Mátyás török politikája. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk: Rázsó Gyula és V. Molnár László. Bp. 1990 180.

¹¹⁵ Engel Pál - Kristó Gyula - Kubinyi András: Magyarország története 1301-1526. Bp. 1998 218. (A vonatkozó rész Kubinyi András munkája.)

¹¹⁶ Maga Szilágyi a jelek szerint Vitézt okolta eltávolításáért. *Fraknoi*: Mátyás 92.

¹¹⁷ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bearbeitet von F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch. I-VII. Hermannstadt, Bukarest 1892-1991. — a továbbiakban: ZW. — VI. 28.

¹¹⁸ MDE I. 38.

¹¹⁹ MDE I. 38: „...etiam e aviato in campo tutti i nobili di Schiavonia et Magnifico Pan janus (!)” (1458 okt. 9.)

¹²⁰ MDE. I. 37.

¹²¹ ZW. VI. 31.

ismét kapcsolatot keresett a Mátyás ellen szövetkező Garai Lászlóval és Újlaki Miklóssal, de az ügy részletei egyáltalán nem világosak. Lehet, hogy tényleg ez állt a letartóztatás hátterében, lehet, hogy Szilágyi a saját szakállára alkudozott Szerbiában, de az sem lehetetlen, hogy udvari intrikák áldozata lett. Az incidens mindenesetre nem maradt súlyos következmények nélkül. 1458. november 30-án, egy nappal azután, hogy a király Szegedre országgyűlést hirdetett, szakított Mátyással egyik legkitartóbb híve, Kanizsai László, akit egykor Hunyadi Lászlóval együtt vontak perbe Budán.¹²² Néhány nappal később, immár Szegeden követte példáját Vitovec János, aki annak rendje és módja szerint visszavonta a királynak tett hűségesküjét és elhagyta Mátyás udvarát.¹²³

Közismert, hogy a szegedi országgyűlés dekrétumai, melyeket a király 1459. január 5-én szentesített, nem kedveztek a báróknak,¹²⁴ az a tény azonban, hogy Kanizsai biztosan, Vitovec pedig valószínűleg január 5. előtt szakított Mátyással, arra utal, hogy a szakítás okát nem a dekrétumokban kell keresnünk. Valószínűbbnek tűnik, hogy Mátyás (illetve azok, akiknek tanácsára ekkor hallgatott), további változásokat akart a bárói hivatalok élén, illetve nem megfelelően jutalmazta bárói párthíveinek addigi helytállását. Kanizsai László alighanem az erdélyi vajdaságra áhítozott, amit az mutat, hogy a III. Frigyes magyar királlyá választók között vajdai címmel tűnik föl,¹²⁵ s miután kibékült Mátyással, azonnal meg is kapta a vajdaságot.¹²⁶ Meglehet, hogy Vitovec is nagyobb jutalomra számított, de az sem kizárt, hogy el akarták mozdítani a szlavón bánóság éléről.¹²⁷ Semmiképp sem tekinthető ugyanis véletlennek, hogy ekkortájt (talán éppen Szegeden) nevezik ki macsói bánná azt a Szentmártoni Nagy Simont, aki, mint láttuk, a Cillei-Vitovec páros egyik áldozata volt 1456-ban.¹²⁸ Szentmártoni, bízva a közne-

¹²² *Kaprinai, Stephanus: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae. 1–2. Viennae 1767–1771.* (A továbbiakban: *Kaprinai: Dipl.*) I. 295.

¹²³ DF 233405: Vitovec „... de Zegedino... a nobis discedens litteras suas difidatorias nobis miserat, et tandem domino Friderico Romanorum imperatori tunc inimico nostro adheserat et partem eius contra nos fovebat...”

¹²⁴ *Kubinyi András: i. m. (l. 115. j.) 218.*

¹²⁵ *Kaprinai: Dipl. 249.*

¹²⁶ *Kaprinai: Dipl. 294.*

¹²⁷ Talán nem teljesen mellékes körülmény, hogy Vitéz János, akit Szilágyi kormányzó a bukásért okolt, maga is szlavóniai származású volt, és így talán az érzelmeitől vezetettve adott rossz tanácsot uralkodójának. Nála jobban kevesen tudhatták, mit műveltek Szlavóniában a Cilleiek és Vitovec az elmúlt évtizedben.

¹²⁸ *Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970 115.* Ezen a ponton kell kitérni egy különös forrásunkra, amely nem mentes az értelmezési nehézségektől. Arról a titkospecséttel megerősített, de méltóságsorral ellátott privilégiumról van szó, amelyet Bodó Miklós alkancellár állított ki Ragusa számára a dátum szerint 1459. március 12-én (*Gelcich József: Ragusa és Magyarország összeköttetései oklevélre. Bp. 1887 614–617.*). Az oklevél méltóságsorát Fügedi Erik is felhasználta (i. h.), de sajátosan szelektív módon. Dombai Miklóst és Szokoli Pétert feltüntette ugyan a macsói bánok között, harmadik társukat viszont, aki nem más, mint Tamás István bosnyák király fia, nem szerepeltette archontológiájában. Ugyancsak „megfeledezett” a két szlavón báróról: Szentgyörgyi Székely Tamásról és Vitovec Jánosról. Talán mondani sem kell, hogy ebben a formájában a méltóságsor nem felel meg az 1459. márciusi viszonyoknak. Megfelel viszont az 1458. decemberieknek, amikor a bosnyák király valóban megjelent a király szegedi táborában (ZW VI. 35.). A dolog tehát úgy festhetett, hogy a raguzai követek Szegeden kaptak Mátyástól egy titkospecsét alatt kiállított oklevelet, amelyhez később otthon maguk fabrikáltak egy méltóságsort,

messég és a Vitéz vezette klérus támogatásában, talán elérkezettnek látta az időt, hogy bosszút álljon a három évvel korábban elszenvedett sérelemért. Ha így volt, Mátyás súlyos árat fizetett elhamarkodott döntéséért, mert Vitoveccel (és persze Újlakival) együtt egy jó darabig Szlavónia is elveszett a királyi hatalom számára.

Uralmának első súlyos válságára Mátyás úgy reagált, hogy február 10-én Budán hűségesküt tétetett a hozzá hű bárókkal és tekintélyes köznemesekkel (köztük Nagy Simonnal).¹²⁹ Egy héttel később a Mátyás ellen lázadók, Garai László volt nádor és Újlaki Miklós vezetésével Németújváron magyar királlyá választották III. Frigyes császárt.¹³⁰ A pártütők között ott találjuk Vitovec János szlavón bánt is, aki alig egy esztendővel korábban még Mátyás szolgálatában próbálta foglyul ejteni a szent római birodalom uralkodóját. Bár az április 7-i körmendi csata résztvevői között nem említik, szinte bizonyos, hogy ott volt Frigyes vezérei között.¹³¹ Ez pedig azt jelenti, hogy immáron másodszor került szembe a Mátyás csapatait vezénylő Nagy Simonnal. Meglehet, hogy Újlaki és a többi magyar főúr csupán zsarolni akarta Mátyást Frigyes megválasztásával,¹³² Vitovec azonban, ha cselekvésre szánta el magát, nem ismert tréfát. Nem meglepő tehát, hogy miközben Frigyes magyar párthívei 1459. áprilisától kezdve megfelelő jutalom ellenében egyenként kibékültek Mátyással (Garai László pedig meghalt), Vitovec megmaradt a császár hűségén, aki magyar királyként szlavón bánná nevezte ki. Frigyes szabályos hűbéri szerződést kötött a zsoldosvezérrel, aki a szlavón bánzáság fejében ígért neki szolgálatot.¹³³ Ilyen minőségében küldte Frigyes június elején Baumkircher Andrással és Ellerbach Bertolddal együtt Sopron védelmére.¹³⁴

Az ifjú Mátyás szorult helyzetét jól mutatja, hogy Vitovec elpártolását nem merte megtorolni. Meghódolása után Újlaki visszakapta ugyan szlavón bánzáságát, de a király nem tudta rászáni magát, hogy Vitovecet erővel próbálja eltávolítani a bánzáság éléről. Számptalan okleveles adat bizonyítja, hogy 1459 elejétől egészen 1464 elejéig *de facto* Vitovec és Újlaki kormányozták a bánzásgot.¹³⁵ Márpedig az

s ez, értelemszerűen, még az előző esztendő végének viszonyait tükrözte. Ennek alapján úgy tűnik, hogy Mátyás a lázadó Újlakit „hivatalosan” Szlavónia és Macsó éléről is eltávolította, és Szlavóniában a vránai perjelt állította a helyére Vitovec mellé. Ez egyébként nem is meglepő Székely Tamás és Vitovec korábbi sikeres együttműködésének fényében. Ami azt a kérdést illeti, hogy az új konszolidáció miért bomlott fel ilyen hirtelen, egyelőre találgatásokra vagyunk utalva.

¹²⁹ *Kaprinai*: Dipl. 245–247.

¹³⁰ *Kaprinai*: Dipl. 249–251.

¹³¹ A csata új értékelésére l. *Veszprémi László*: i. m. (l. a 31. jegyzetet.)

¹³² *Kubinyi*: Kaposújvár 28.

¹³³ *Kronés*: Chronik 151.

¹³⁴ *Házi*: Sopron: 359.

¹³⁵ DF 275126. (1459. júl. 12.); DF 231430. (1459. okt. 12.); DF 218868. (1459. dec. 5.); DF 218869. (1460. jún. 22.); DF 267980. (1461. feb. 2.); DF 275014. (1461. ápr. 14.); DF 255565. (1461. máj. 18.); *Levélárti Közlemények* (a továbbiakban: LK.) VI. (1928) 143. (1461. szept. 22.); LK. VI. (1928) 147. (1462. ápr. 24.); LK. VI. (1928) 148. (1462. aug. 6.); LK. VI. (1928) 149. (1463. szept. 15.); DF 231483. (1464. jan. 19.); DF 275011. (1464. jan. 24.). Az adatok tovább szaporíthatók. Zágrábi ispánjaként Vitovec megtartotta a már a Cilleiek is alatt szolgáló Ebresi Györgyöt (DL 32912.), akinek a helyét később Fodorovci Gergely foglalta el (pl. DF 262980.). Körösi ispánja a jelek szerint végig Szencsei László volt (DF 231430, LK. XII. (1934) 346.). Újlaki vicebánja Szentléleki Miklós volt, de Vitovec egyedül is adott parancsot mindkét vicebánnak (DF 231439.) A két bán együttműködésének bizonyítéka, hogy 1460. Szent Jakab nyolcadán például együtt tartottak gyűlést a szlavóniai nemesség egyeteme számára, amelyen rendelkezést is hoztak a hatalmaskodások kivizs-

ingatag hűségű Újlaki aligha tudott megfelelő ellensúlyt képezni a cseh vezérrel szemben. Annak, hogy Mátyás nem akart erővel fellépni Vitovec ellen, több oka is volt. Mindenekelőtt erre intette apjának kedvezőtlen tapasztalata. Másodsor, mint rövidesen látni fogjuk, Vitovec olyan kiváltságokat (köztük a pénzverés jogát) kapott a magyar királlyá választott Frigvestől, amelyekkel még a Cilleiek sem rendelkeztek, és amelyek a volt Cillei-birtokok jelentős részével párosulva már komolyan veszélyeztették az ország integritását. Harmadszor Mátyás minden biztonnal tisztán látta, hogy Vitovec, aki úgy váltogatta a hűségét, mint más a csizmáját, adott esetben ugyanolyan hirtelen szakíthatott a császárral, amilyen hirtelen átpártolt hozzá. Végül, és talán ez volt a legdöntőbb megfontolás, a változatlanul súlyos török fenyegetés árnyékában a király nem engedhette meg azt a luxust, hogy sokáig nélkülözze a szlavóniai nemesség katonai erejét. Márpedig, és ez egyértelműen mutatja a báni hivatal döntő fontosságát, a király nem tudta a bán megkerülésével közvetlenül mozgósítani a tartomány nemességét.¹³⁶ Utóbiak Cillei Hermann hivatalviselése óta ki voltak szolgáltatva a bán túlhatalmának, és éppen a Kristallóc-féle incidensek taníthatták meg őket arra, hogy még együtt is gyengék az idegen bánok magánhadseregeivel szemben. A félig gyermek, meg sem koronázott Mátyástól meg aztán semmiféle védelmet nem várhattak. A király ennek megfelelően kivárára játszott.

Miután Mátyás és Frigyes között 1459. augusztusában egy esztendőre szóló fegyverszünet jött létre,¹³⁷ Vitovec hazatért Szlavóniába.¹³⁸ Frigyes császár, aki-nek ismét szüksége lett fékezhetetlen vazallusának segítségére, 1459. november 10-én Bécsújhelyen valósággal elhalmozta Vitovecet kegyeivel. Ismét tanácsosává fogadta, magyar királyként Krapina urává tette, felruházta a vörös pecsétviasz használatának jogával, és közvetlenül a császár, illetve a magyar király joghatóságának rendelte alá. Emellett felhatalmazta a kihalt sternbergi grófok címerének viselésére, és engedélyezte, hogy amíg az ő szolgálatában marad, pénzt veressen „magyar királyságában”. Végül, de nem utolsó sorban, szintén magyar királyi minőségében felhatalmazta Vitovecet, hogy, amennyiben Brankovics Katalin el akarna térni a császárral kötött megállapodástól, Frigyes nevében, de saját maga számára hódítsa meg Cillei özvegyének magyarországi birtokait.¹³⁹ Hogy a zsoldvezér lelkesedését tovább tüzelje, még ugyanezen a napon neki adományozta Medve várát, amely magyar királyi minőségében háramlott rá, és felhatalmazta, hogy azt birtokába vegye. Mindez azonban Vitovecnek a jelek szerint nem volt elég. December derekán ugyanis újabb engedményekre vette rá a császárt. Frigyes

gálására (DF 231440: „*Et quia secundum dispositionem regnicolarum in octavis festi beati Jacobi apostoli proxime preteriti super huiusmodi actibus potenciaris factam vos vel vestri vicecomites cum iudicibus nobilium pro rescinda premissorum veritate transmitti debetis*”). A bánok jelenlétének bizonyítéka, hogy a vicebánok 1460. aug. 4-én „*coram dominis nostris banis et nobis ac universitate regnicolarum*” rendelkeznek idézni (LK. XII. (1932) 322. Vitovec a gyűlés előtt, júl. 6-án Varasdon van (DF 231437.), utána pedig, aug. 25-én Krapinán (DF 231439.)

¹³⁶ Jellemző, hogy Erzsébet királyné is a lehető leghamarabb igyekezett a saját embereit állítani Szlavónia élére, s kísérletének kudarca után minden kapcsolatot elvesztett a tartománnyal. *Pálosfalvi*: Cilleiek 53–55, ill. *passim*.

¹³⁷ MDE. I. 64.; *Házi*: Sopron 383.

¹³⁸ Grebenben van 1459. aug. 20-án (DL 103659.) és szept. 14-én (DL 103664.).

¹³⁹ *Birk*: Urkunden-Auszüge 45. (354, 357–359. sz.).

ezúttal a görzi gróftól elfoglalandó Lienz városát és várát ígérte neki a grófi címmel.¹⁴⁰ Egy nappal később aztán, december 16-án, már a zagorjei grófságot helyezte kilátásba telhetetlen tanácsosa számára.¹⁴¹ Emellett felhatalmazta, hogy a kormányzása alatt lévő (szlavón) bánság területén mindazokat az uradalmakat, amelyek nem őt illetik örökletesen, magához váltsa, és a továbbiakban (amíg Frigyes mint magyar király ki nem váltja azokat!) maga birtokolja őket.¹⁴² A szóban forgó uradalmak azok az egykori Cillei-várak voltak, amelyek nem háramlottak a magyar koronára, s így Brankovics Katalin kezén maradtak. Ezzel az intézkedéssel Vitovec gyakorlatilag teljhatalmat kapott Szlavóniában, és, mint látni fogjuk, a maga sajátos értelmezése szerint élt is teljhatalmával. Meg kell jegyezni, hogy a ravasz zsoldosvezér rendkívül körültekintően járt el, hiszen minden eshetőségre bebiztosította magát. A császári kegyek egy része ugyan csak ígéret volt, de ez Vitovecet aligha zavarta: ő az ígéretek megvalósítását szerette maga intézni.

Vitovec alighanem már ekkor szívesen hozzálátott volna szlavóniai „birodalmának” kiépítéséhez, előbb azonban a Frigyessel kötött megállapodásának megfelelően teljesítenie kellett a császári adományok fejében vállalt köteleességét. János görzi gróf ugyanis nem mondott le a Cillei-örökség egy részének (az ortenburgi hagyaték) a megszerzéséről, és 1459 őszén Albert herceg (Frigyes fivére) nyílt, valamint Velence titkos támogatásával elfoglalta Ortenburgot és a többi vitatott várat.¹⁴³ A császár Vitovecet küldte a rebellis gróf ellen, és a cseh vezér egy hónap leforgása alatt eleget tett feladatának. A pusarnitz-i fegyverszünet (1460. jan. 25.) értelmében János görzi gróf nemcsak Ortenburgot veszítette el, hanem saját birtokainak egy részét is, amelyek közül Lienz városát a hasonló nevű várral és tartozékaival Frigyes ígéretének megfelelően Vitovecra ruházta.¹⁴⁴ Vitovec nem késlekedett a számla másik felének benyújtásával sem: Frigyes 1460. március 22-én őt és fiait a Cilleiek kihalásával megüresedett Zagorje grófjaivá tette, s megerősítette őket mindazon kiváltságokban, melyeket még 1459. novemberében adományozott nekik.¹⁴⁵ Bár a görzi gróf nem nyugodott bele vereségébe, és Albert osztrák hercegen kívül Mátyás királytól is segítséget remélt Frigyes ellen,¹⁴⁶ Vitovec a jelek szerint nem vett részt a konfliktus további lefolyásában, hanem visszatért Szlavóniába,¹⁴⁷ hogy újdonsült kiváltságainak érvényt szerezzen.

¹⁴⁰ Birk: Urkunden-Auszüge 48. (364. sz.)

¹⁴¹ Birk: Urkunden-Auszüge 48. (365. sz.)

¹⁴² DF 258252: „... das er all und yeglich herschafft und geslosser in der bemelten banschafft seiner verwesung ligend, die im nicht erblich verscriben seinn, von den die sy in phannt oder sacceweis innhaben abgelösen und in sein gewaltsam pringen, auch die für solh summa darumb sy versectz seinn innhaben mag an meniclichs irrung und hindernuss...”

¹⁴³ Wiesflecker, Hermann: Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich. MIOG 56 (1948) 365.

¹⁴⁴ Krones: Chronik 153. A várost és tartozékait később sógorának, Sigmund von Weispriachnak adta el, ami további bizonyíték amellet, hogy nem a Birodalom területén akart gyökeret ereszteni. Lienz salzburgi érseki hűbér volt, és Sigmund fivére, Burkhard hamarosan a salzburgi érseki székbe emelkedett. Heinig: Kaiser Friedrich 447.

¹⁴⁵ Chmel, Joseph: Regesta chronologico-diplomatica Friderici IV. Romanorum regis. Viennae 1838. (a továbbiakban: Chmel: Regesta) 3796. sz.

¹⁴⁶ Wiesflecker: i. m. 366. 83. j.

¹⁴⁷ L. a 135. jegyzetet.

Alig két héttel Vitovec rangemlése előtt, 1460. március 10-én azonban III. Frigyes megegyezett Brankovics Katalinnal: az özvegy megígérte, hogy Szent János napjáig átadja a császárnak Medwe, Rakonok, Kóvár, illetve Kis- és Nagykemlék várakat, a Szamoborra vonatkozó jogát, valamint Szentgyörgy, Csáktornya, Sztrigó várak és Varasd város és vár bevételeinek felét, melyek a hitbére fejében járnak neki.¹⁴⁸ Mindezek fejében a császár fizet Katalin asszonynak 28.000 aranyforintot, átadja neki a (krajnai) Adelsberg várát, valamint birtokában hagyja a Zala megyei Turent.¹⁴⁹ A dolog érdekessége, hogy Frigyes védelmet ígért az özvegynek azokkal szemben, akik az átadandó birtokokra és jövedelmekre ugyancsak igényt formálhatnak, köztük Mihály maidburgi gróf és Vitovec János ellen. Mint láttuk, Mihály gróf Cillei Ulrik rendelkezése nyomán formálhatott igényt a csáktornyai uradalomra, Vitovec azonban maga a császár hatalmazta föl a volt Cillei birtokok kiváltására. Vajon arról volt szó, hogy Frigyes meggondolta magát, és mégis inkább maga akarta kiváltani a várakat? Tekintetbe véve, hogy a császárnak Vitovec nélkül esélye sem lett volna az egykori (magyarországi) Cillei-uradalmak tényleges megszerzésére, a magyarizációt alighanem másutt kell keresnünk. Brankovics Katalin nyilván nem tudott a Vitovecnek adott felhatalmazásról, és reménytelen helyzetében Frigyes révén próbált bosszút állni néhai urának hátlátná vált zsoldosvezéréen, abban reménykedve, hogy így megfoszthatja őt az örökség legzsírosabb részétől. Frigyes a maga részéről pontosan tudta, hogy az özvegyvel kötött megállapodásnak csak Vitovec lesz képes érvényt szerezni, aki ekkor már (a Szentkorona mellett) a császár egyetlen ütőkártyája volt Mátyással szemben, s így azt kell feltételeznünk, hogy az egész szerződés csak színjáték volt. A császár viszonylag csekély összeg ellenében jogcímet biztosított vezérének Katalin asszony kisémmizéséhez, s a Vitovec elleni védelem kilátásba helyezése csupán az özvegy megnyugtatót szolgálta. E hipotézist látszik alátámasztani az a tény, hogy tíz nappal a megállapodás után Frigyes arra utasította az özvegyet, hogy Medvevárat a kijelölt időpontig Vitovecnek adja át.¹⁵⁰ Valószínű, hogy az özvegy hamarosan maga is gyanút fogott, hiszen a megállapodást nem hajtották végre, legalábbis nincs nyoma, hogy a kijelölt várak és jövedelmek átadása ekkor megtörtént volna.

A probléma sajnos éppen az, hogy a legkritikusabb esztendőkből nem tudjuk nyomon követni az egyes várak sorsát, s így csak a végeredményt tudjuk több-kevesebb biztonsággal rekonstruálni. A feladvány első látásra teljesen világos, hiszen kezünkben van Brankovics Katalin 1461. május 8-án Zágrábban kiállított oklevele, amelynek értelmében a fivére, István szerb despota nevében is eljárva valamennyi nevezett birtokát, bármilyen jogcímen illetik őt, 62 ezer forintért eladja Vitovec János szlavón bánnak, valamint Weispriach-i Zsigmondnak és Boldicsárnak.¹⁵¹ A szóban forgó birtokok azonosak azokkal, amelyeket több mint egy

¹⁴⁸ Ezekről a jövedelmekről nincs szó abban az 1454. évi oklevélben, amelyben Cillei Frigyes és Ulrik grófok a hitbér címén Brankovics Katalinnak járó birtokokat lekötötték (DL 37630.). Csáktornya és Sztrigó jövedelmeinek felét V. László kötötte le Brankovics Katalinnak élethossziglan, aki azokat továbbadta Michael von Maidburg-nak (DI 15794.). Valószínű tehát, hogy a többi jövedelmet is még V. László hagyta Cillei özvegyének a kezén.

¹⁴⁹ DL 15435.

¹⁵⁰ *Birk*: Urkunden-Auszüge 52. (394. sz.)

¹⁵¹ DL 33809. A Weispriach fivérekre l. *Heinig*: Kaiser Friedrich 222–224.

esztendővel korábban III. Frigyesnek adott el, van azonban néhány jelentős különbség. A legfontosabb mindenekelőtt, hogy a május 8-i oklevélbe belefoglalták Zágráb városát, amelyet, mint láttuk, még V. László visszavett közvetlen királyi ellenőrzés alá, és amely fölött Cillei özvegye semmiféle joghatósággal nem rendelkezett. Bekerült az adásvételbe Vinica, amelyet Rakonokkal együtt Cillei kötött le a feleségének, és Varasd jövedelmeinek fele helyett maga a város és a vár képezte az adásvétel tárgyát. Megemlítendő még, hogy időközben Kővár szerepét Kapronca vette át, és hozzá csatolták a lerombolt vár tartozékait.

Első látásra nincs okunk meglepődni azon, hogy a magára maradt özvegy, aki sehonnan sem várhatott segítséget birtokai védelméhez,¹⁵² végül viszonylag tisztességes összeg fejében lemondott birtokairól annak az embernek a javára, akivel szemben egyébként sem volt esélye a győzelemre. Egy másik adatunk azonban azt bizonyítja, hogy szó sem volt spontán lemondásról. 1461. május 13-án a császmái káptalan felháborodott képviselői jelentek meg a pozsegi káptalan előtt, amellyel írásba foglaltatták tiltakozásukat. Eszerint Vitovec János szlavón bán talpig vasba öltözött hadseregével, amelyet úgy állított fel, mintha ütközetre készülne, „nem szelíd fejedelem (!) és bíró vagy bán módjára, amely hivatal őt arra kötelezné, hogy a béke és igazság gyámja és védelmezője legyen, hanem kegyetlen ellenség gyanánt”¹⁵³ a káptalanra tört,¹⁵⁴ és erőszakkal összeterelte a kanonokokot arra a titkos helyre, ahol azok gyűléseiket szokták tartani. Ekkor elővezette a magával hurcolt Brankovics Katalint, és kényszerítette a klerikusokat, hogy hallgassák végig az özvegy „spontán” bevallásait. Amikor ez megtörtént, szépen elővette a Katalin asszony bevallásai alapján a saját írnokai által jó előre kiállított okleveleket, és a kanonokokkal annak rendje és módja szerint megpecsételtette azokat, ellenállásuk esetére a káptalani birtokok elkobzásával fenyegetve a derék klerikusokat. Ezek az oklevelek voltak hivatva tanúsítani, hogy Cillei özvegye az összes birtokát, bármilyen címen jutottak is a kezére, Vitovecra ruházta. Ilyen sajátosan értelmezte János gróf a két fél szabad akaratán alapuló adásvételi szerződéseket. Nem csoda, hogy a szegény császmái kanonokok, akik a helyszínen érthető módon nem mertek ellenállni, még napokkal később is alig találtak szavakat sérelmeik leírására.¹⁵⁵

A káptalani tiltakozás fényében nyugodtan kijelenthetjük, hogy Brankovics Katalin fentebb idézett, 1461. május 8-i oklevele sem spontán elhatározásból ke-

¹⁵² Időközben a maradék Szerbia is megszűnt létezni; a fivére, István, akinek a nevében eljár, már 1461. elején Albániába menekült (*Thallóczy Lajos*: Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok. Bp. 1909. — a továbbiakban: *Thallóczy*: Bosnyák — 60.). Frigyes pedig a fivére, Albert herceg által vezetett koalíció szorongatta.

¹⁵³ DL 107153: „...non ut mansuetus princeps regnique iusticiarius sew banus de cuius esse deberet officio tum pacis fore(...) tutoremque iusticie atque defensorem, verum duri hostis adinstar...”

¹⁵⁴ Sajnos pont az incidens dátuma van takarva a fényképen.

¹⁵⁵ Az okleveleket „contra eiusdem capituli prerogativam libertatemque et emonitatem (!) ecclesie prenotate, indito... eisdem tum personarum dispendii tumque rerum et bonorum tam propriorum quam ecclesie amissionis metu et pavore tirannide inhumana et feroci sevicia sigillare debuisse malignanter sathaniceque angariasset nephanda sua potencia mediante in eorum ecclesieque ipsorum iurium inenarrabilem preiudicium detrimentumque et scandalum permaximum iniuriamque et displicenciam predicti domini nostri regis necnon eius sacre corone consequenterque dominorum prelatorum, baronum et procerum regni sui universorum precipuos et manifestas...”

letkezett. Még abban is jogosan kételkedhetünk, hogy az oklevélben kikötött 62 ezer forintot tényleg kifizették-e neki, bár a Cillei-krónika azt állítja, hogy a pénzt hárman adták össze: Vitovec, a sógora, Sigmund von Weispriach és a leendő veje, Johann von Montfort, és Cillei özvegye ezzel a summával távozott Raguzába.¹⁵⁶ A dokumentum mindenesetre pontosan jelzi Vitovec ekkori ambícióit, amelyek a jogosan az özvegy kezén lévő jószágoktól a királyra háramlott birtokokon keresztül egészen Zágráb városáig terjedtek. Különösen tanulságos az utóbbi esete, hiszen Zágrábhoz Katalin asszonynak semmi köze sem volt, és a Cilleieknek is csak annyi, hogy valamikor kapitányt állítottak az élére, de az jog szerint sohasem volt az övék. Nem véletlenül hangsúlyozták a császári kanonokok, hogy a Vitovec által megpecsételt oklevelek súlyosan sértették a király, Mátyás jogait. A cseh vezér láthatóan rendkívül tágan értelmezte a Frigvestől korábban kapott felhatalmazást, és a megszerzendő jószágok körét a lehető legszélesebbre szabta. Nyilván úgy gondolta, hogy minél többet tud a zavaros időkben hatalmába keríteni, annál jobb pozícióból tud majd alkudozni, akár Mátyás, akár Frigyes kerekedik végül felül.

Ha most azt akarjuk megállapítani, hogy Vitovec akciója a már bekövetkezett foglalásokat volt hivatva legitimálni, vagy csak ezután foglalta el a szóban forgó birtokokat, nehéz helyzetbe kerülünk. Ehhez ugyanis az egyes jószágok részletes birtoklástörténetét kellene ismernünk, ettől pedig igen messze vagyunk. A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy mindkét állítás igaz. Zágráb esetében láttuk, hogy a várost már V. László Vitovec védelmére bízta, s rendelkezését Szilágyi Mihály, majd maga Mátyás is megerősítette.¹⁵⁷ Vitovec 1460. májusában biztosan itt tartózkodik.¹⁵⁸ Varasd, ugyanúgy adománybirtok lévén, mint a zagorjei várak, Cillei halálával elméletileg a királyra háramlott, gyakorlatban a benne álló várral együtt Brankovics Katalin kezén maradt,¹⁵⁹ s legkésőbb 1460. júliusára Vitovec hatalmába került.¹⁶⁰ Csáktornya és Sztrigó vétel címén illetve a Cilleieket, s V. László Ulrik özvegyének kötötte le élethossziglan jövedelmeik felét. Katalin asszony azonban Mihály maidburgi grófnak adta el e jövedelmeket, ezért Mátyás Lamberger Frigvest és Jánost utasította azok visszafoglalására. A királyi mandátum sajnos csak egy 17. századi, dátum nélküli másolatban maradt ránk, de bizonyos jelekből úgy tűnik, hogy 1462. májusában keletkezhetett.¹⁶¹ A két várat, illetve jövedelmeiket Lamberger Frigyes Vitéz János váradi püspök segítségével váltotta vissza, s a király zálogul a kezükön hagyta.¹⁶² Úgy tűnik tehát, hogy ez a két vár egyáltalán nem került Vitovec birtokába. Vinicát, amely Brankovics Katalin hitbérehez tartozott, talán már 1461. májusa előtt elfoglalta Vitovec, s

¹⁵⁶ *Kronos*: Chronik 154.

¹⁵⁷ L. a 99. jegyzetet.

¹⁵⁸ DF 256181.

¹⁵⁹ Itt datál 1458. máj. 9-én (LK. VI. (1928) 139.) és máj. 21-én (uo.).

¹⁶⁰ DF 231437.

¹⁶¹ DL 15794. Az oklevélből kiderül, hogy Brankovics Katalin nincs már az országban, ráadásul az alábbi szavak: „*inter alia sine scitu et voluntate nostra et contra regni legem ac consuetudinem externi et alienigene hominis manus in bona nostra illicite intromisit*” egyértelműen a Vitoveccel kötött „adásvételre” vonatkoznak. Mivel az oklevél országgyűlésen keletkezett, adódik az 1462. májusi datálás.

¹⁶² DL 15945.

Mátyás 1463. májusában meg is erősítette birtokában. Szentgyörgyvár (Körös m.) 1464 körül Vitovec vejének, Johann von Montfort grófnak a birtokában van,¹⁶³ de nem tudni mióta. Láttuk, hogy Medvevár átadására már Frigyes utasította Brankovics Katalint, s 1463-ban Sigmund von Weispriach valóban Medvevár uraként tűnik fel.¹⁶⁴ 1463. december 6-án Mátyás Frangepán Istvánnak adományozta,¹⁶⁵ de még 1464. áprilisában is Vitovec sógora a zálogbirtokosa.¹⁶⁶ Rakonok várnagya 1463. június 23-án az a Mayer-Fischer Sebald, aki korábban a Cilleiek zágrábi kapitánya volt.¹⁶⁷ Ekkor talán Sigmund von Weispriach familiárisa, mert Rakonok később Medvevár sorsát követi.¹⁶⁸ Ami Szamobort illeti, 1459. augusztus 15. körül még Brankovics Katalin itteni várnagya, Hans Apprehar hatalmaskodik,¹⁶⁹ 1463. május 12-én azonban már Frangepán Márton zálogosítja el Engelhart Auerspergnek.¹⁷⁰ Hogy a két időpont között megfordult-e Vitovec (vagy valamilyen rokona) kezén, nem lehet eldönteni. A két Kemlék tudomásunk szerint 1465. április 13-án bukkan föl először; ekkor Szapolyai Imre és Újlaki Miklós szlavón bánok datálnak Nagykemléken.¹⁷¹ Ekkor tehát egyértelműen a királyé, de hogy mióta, nem lehet tudni. 1467-ben Mátyás a szent-szávai hercegnek adományozza.¹⁷² Kővár/Kapronca tartozékaival 1458-ban még Brankovics Katalin rendelkezik,¹⁷³ további sorsa egyelőre ismeretlen.

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy a néhai Cillei grófok szlavóniai várai közül Vitovec Zagorjén kívül csupán Varasdót szerezte meg, két rokona pedig Medvevárt és Szentgyörgyöt. Ami Zagorjét illeti, láttuk, hogy Császárvárt még V. László Baumkircher András birtokában hagyta. Vitovec ugyan belefoglaltatta Mátyással 1463. májusi adományába, de a király már 1463. júl. 19-én Baumkirchernek adományozta, és Vitovec hiába tiltakozott az iktatás ellen.¹⁷⁴ Kosztel Kreyger Andrásé maradt, az 1463-ban romként említett Orbolc viszont később a jelek szerint újjáépült.¹⁷⁵ Érdekes, hogy Grebent és Bélát 1490-ben már úgy említik, mint a zagorjei ispánság tartozékait.¹⁷⁶ Vitovec tehát egy kilenc várból, illetve kastélyból álló, impozáns és, ami még fontosabb, kompakt birtoktömböt hasított ki magának a Cillei hagyatékból, és csak a két távolabb eső uradalmat, Szentgyörgyöt és Medvevárat engedte át sógorának és vejének. Mivel Zagorjéhez még jelentős körös-megyei birtokok is járultak,¹⁷⁷ ráadásul egyelőre a kezén maradt

¹⁶³ DL 45413. Montfort grófjaira l. *Heinig*: Kaiser Friedrich 186–87.

¹⁶⁴ 1463. máj. 11.: Sigismundus de Weispriach et dominus de Medwar (!) (L.K. V. (1927) 172.)

¹⁶⁵ Frangepán II. 60–63.

¹⁶⁶ Frangepán II. 70.

¹⁶⁷ DL 45593.

¹⁶⁸ Frangepán II. 70.

¹⁶⁹ DF 231427.

¹⁷⁰ Frangepán II. 50–51.

¹⁷¹ DF 231505.

¹⁷² L. lejjebb a 294. jegyzetet.

¹⁷³ L.K. VI. (1928) 139.

¹⁷⁴ DF 233497.

¹⁷⁵ *Dr. Thallóczy Lajos - Horváth Sándor*: Jajcza (bánság, vár és város) története. 1450–1527.

Bp. 1915. (A továbbiakban: *Thallóczy*: Jajcza) 71.

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ *Csánki*: Körös 20, 21, 31, 46.

Zágráb, Vitovec nemcsak Szlavóniában volt a legnagyobb birtokos, hanem az egész országnak is egyik leghatalmasabb főura.

Vagyon tekintetében tehát Vitovec elérte célját, de hátravolt még helyzetének politikai konszolidálása. 1461 nyarára világhossá vált, hogy Mátyás marad Magyarország királya, és Frigyes nem lesz képes érvényt szerezni az 1459-es választásnak. Éppen ellenkezőleg, fokozatosan a császár szorult defenzívába, akit Ausztriában a fivére, Albert herceg által vezetett koalíció szorongatott.¹⁷⁸ Jellemző, hogy míg Albert Mátyástól is kapott katonai segítséget, Vitovec, akinek pedig kötelessége lett volna Frigyes segítségére sietni, a jelek szerint tétlen maradt. Ennek persze oka lehetett az is, hogy Albert herceg szövetségese volt az a János görzi gróf, akit Vitovec másfél évvel korábban birtokai átadására kényszerített.¹⁷⁹ Ez pedig elképzelhetővé teszi, hogy Vitovec, talán éppen Frigyes megbízásából, az elkobzott birtokok fegyveres védelmét biztosította.¹⁸⁰ A Frigyes illetve Albert és Mátyás között cseh közvetítéssel létrehozott laxenburgi fegyverszünetbe mindenestre Vitovecet is belefoglalták, de nem egyik vagy másik oldalon, hanem választást kínálva neki Frigyes és Mátyás között.¹⁸¹ Ezt pedig nyugodtan értékelhetjük annak a folyamatnak az első lépéseként, amelynek eredményeként Vitovec fokozatosan visszatért Mátyás táborába. 1462 őszén-telén a Bécsben ostrom alatt tartott Frigyes uralma addigi legsúlyosabb válságával kényszerült megbirkózni,¹⁸² s ha más nem, ez biztosan meggyőzte Vitovecet, hogy érdemes szakítania a császárral. Ugyanerre ösztönözhetette az is, hogy 1462. februárjában kibékültek Mátyással Frigyes utolsó „magyar” hívei, a Szentgyörgyiek és Ellerbach Berthold is.¹⁸³ Az 1462. májusában Giskrával kötött megállapodás¹⁸⁴ ugyanakkor azt mutatta, hogy Mátyás hajlik a kompromisszumra, és engedményekre is hajlandó ennek érdekében.

A másik oldalon Mátyás fogadókészségét fokozta a továbbra sem szűnő oszmán nyomás. Miközben a havasalföldi vajda kénytelen volt kapitulálni a török előtt,¹⁸⁵ Mátyás viszonya megromlott a másik déli ütközőállam, Bosznia királyával.¹⁸⁶ Ugyancsak aggasztotta Mátyást a fontos zágrábi püspökség rendezetlen helyzete,¹⁸⁷ amelynek tisztázása elképzelhetetlen volt Vitovec közreműködése nélkül. Már volt róla szó, hogy Vitéz János váradi püspök 1462 elején Szlavóniába ment, mégpedig a király megbízásából. Kizárt, hogy ez a küldetés ne állt volna

¹⁷⁸ Gr. Teleki J.: Hunyadiak kora III. 228–29.

¹⁷⁹ Wiesflecker: i. m. (l. a 143. jegyzetet.) 367.

¹⁸⁰ 1461 második felében sajnos nem ismerjük Vitovec itineráriumát.

¹⁸¹ Chmel 3898: „... welher under in (Vitovec és a pécsi prépost), ir ainer oder sy baid in solthen frid steen wellen, es sey bey unserm allernedigisten herrn dem Römischen kayser oder bey unserm herren dem kunig von Hungarn”, ezt négy héten belül tudatniuk kell a cseh királlyal.

¹⁸² Wiesflecker, Hermann: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. I. Wien 1971 69.

¹⁸³ Fraknói: Mátyás 119.

¹⁸⁴ Tóth-Szabó László: i. m. (l. a 13. jegyzetet) 324–325.

¹⁸⁵ Rázso Gyula: i. m. (l. a 114. jegyzetet) 181.

¹⁸⁶ Fraknói: Mátyás 121–123.

¹⁸⁷ A két probléma természetesen nem volt független egymástól, hiszen maga Mátyás hangsúlyozta a zágrábi püspöki várak jelentőségét a török elleni védelem szempontjából: Fraknói: Mátyás levelei 93. A püspökségről lásd alább.

kapcsolatban Vitoveccel. A küldetés egyik eredménye a jelek szerint Csáktornya és Sztrigó várak kiváltása volt. Amennyiben pedig az országnagyok alább még részletesen elemzendő levele¹⁸⁸ valóban 1462. májusában kelt, abban egyértelmű utalás történik Vitovec együttműködési készségére, amelyet nyilván Vitéz útján hozott tudomásra, bár közvetítőnek rendelkezésre állt bántársa, Újlaki Miklós is. Mindenképpen az enyhülés jelének tekinthetjük, hogy Mátyás, úgy látszik, bele-törődött Vitovec szlavón bánóságába.¹⁸⁹ A lassú és mindkét fél számára fontos közeledés végül 1463 tavaszán hozta meg gyümölcsét.

Előbb azonban Mátyás 1462. augusztusában Szegedre ment,¹⁹⁰ ahová a csapatok gyülekezését rendelte,¹⁹¹ mert ismét híre jött, hogy a török Nándorfehérvár ellen készül.¹⁹² Itt a Budán megkezdett tárgyalásoknak megfelelően rendezte viszonyát az új bosnyák királlyal, majd Erdélybe igyekezett, hogy a török által időközben trónra helyezett havasalföldi vajdát letegye. Csak december végén tért vissza Budára,¹⁹³ majd a következő év márciusára országgyűlést hirdetett Tolnavárra. Itt gyakorlatilag az ország teljes fegyveres erejének mozgósítását elrendelték,¹⁹⁴ a gyülekezés színhelyéül Péterváradot, időpontjául pedig pünkösd napját jelölve meg. Biztosra vehetjük, hogy legkésőbb a tolnai országgyűlés idején megtörténtek az előkészületek a Vitoveccel kötendő végleges megállapodásra. A gyűlés résztvevői között volt Újlaki Miklós szlavón nemesek kíséretében, közvetítőként tehát nem volt hiány. A rendkívül súlyosra fordult helyzetben Mátyás nem nélkülözhetette tovább az egész ország talán legtapasztaltabb hadvezéréét és annak zsoldosait, akik ráadásul nem csak három hónapig szolgálhatták. Ezt egyébként maga Mátyás is világosan megfogalmazta, amikor Vitovec szolgálatait „nem csupán a saját ügyeink intézésében, hanem az egész ország szempontjából rendkívül hasznosnak” ítélte (*nos non solum pro rebus nostris gerendis verum eciam regno nostro cognovimus fore perutilem*).¹⁹⁵ Mivel áprilisban megtörténtek az előkészületek a korona visszaadására,¹⁹⁶ Vitovec immár minden kockázat nélkül szakíthatott a számára értéktelenné vált Frigyes császárral.

A veszély nagyságát jelezte, hogy 1463 április végén Mátyás már arra utasította Bátmonostori Töttös Lászlót, hogy mivel a török szultán teljes haderejével megindult Nándorfehérvár ostromára, a Tolnaváron megszabott határidőt meg sem várva siessen embereivel Bácsra.¹⁹⁷ A király sem tétlenkedett, hiszen alig három héttel később, május 18-án már Bátmonostoron táborozott, gyakorlatilag a teljes püspöki kar és az összes báró kíséretében. Táborában megjelent Vitovec

¹⁸⁸ Iohannes Vitéz de Zredna. Opera quae supersunt. Edidit Iván Boronkai. Bp. 1980 (a továbbiakban: Vitéz: Opera) 212.

¹⁸⁹ 1462. május 30-án pl. a király *in presenciam banorum* vel vicebanorum rendel idézést, márpedig ekkor Újlaki bántársa egyértelműen Vitovec: *Thalčić: Monumenta* 284.

¹⁹⁰ Aug. 3: DL 33810; Aug. 8: DF 209932; Aug. 12: ZW VI. 121.; Aug. 13: DF 250855.

¹⁹¹ MDE. I. 144.

¹⁹² MDE I. 146.

¹⁹³ ZW VI. 141.

¹⁹⁴ DRH. II. 134–135.

¹⁹⁵ DF 233341.

¹⁹⁶ *Fraknoi: Mátyás* 125.

¹⁹⁷ *Zichy X.* 275.

János szlavón bán,¹⁹⁸ és megtörtént a teljes kibékülés.¹⁹⁹ Mátyás mindenekelőtt megbocsátotta mindazokat a vétkeket, amelyeket Vitovec ellene és az ország koronája ellen elkövetett azóta, hogy Szegeden szakított a királlyal, és Frigyes császárhoz pártolt, s e vétkeket örök hallgatás leplével rendelte takarni, mintha soha nem követték volna el őket. Vitovec a maga részéről tisztességesen járt el, mert a kegyelembe név szerint említett familiárisait is belefoglaltatta.²⁰⁰ Ugyanakkor Mátyás érvénytelennek nyilvánította mindazon okleveleket, melyeket e vétkek ügyében Vitovec és emberei terhére bármelyik nagybíró előtt kiállítottak. A rendelkezésnek ezt a részét Frangepán Márton grófra és a familiárisaira is kiterjesztették, Vitovec tehát őt is képviselte a király előtt. Ugyanezen a napon Mátyás egy másik oklevélben királyi teljhatalmából és a prelátusok és bárók tanácsából országglakosokká nyilvánította Vitovecet és három fiát, és elrendelte, hogy ugyanazokban a kegyekben, előjogokban és szabadságokban részesülhessenek, mint a többi *regnicola*, és szabadon birtokolhassanak az országban, nem törődve a különböző gyűléseken hozott ellentétes értelmű határozatokkal. Az oklevélben foglalt rendelkezés jelentőségét mutatja, hogy ahhoz 9 főpap és 14 báró is hozzájárult „*quia prefatus Jan comes nobis et huic regno utilis fore videtur*”, részben nyilván azért, mert Mátyás még mindig nem volt megkoronázva.²⁰¹ Végül egy harmadik oklevélben Mátyás megerősítette a cseh vezért Zagorje *comitatus* és a hozzá tartozó várak birtokában, úgy, ahogyan azt egykor a Cillei grófok birtokolták, s felruházta őt és a fiait az örökös grófi címmel.²⁰² Vitovec elégedett lehetett: Mátyás legitímálta jogtalan foglalások során kivívott nagybirtokosi állását, és visszafogadta bárói közé. A király egyetlen dolgot várt el cserében: helytállást a törökök és az ország más ellenségei ellen. És ebből a szempontból Vitovec tagadhatatlanul meghálálta a bizalmat.

5

Hasznosságának bizonyítására mindjárt alkalma nyílt, mert a törökök, miközben kisebb elterelő hadműveletekkel a Szerémségben és a Temesközben lekö-

¹⁹⁸ Maga a király nevezi annak oklevelében: l. a 200. jegyzetet.

¹⁹⁹ A kibéküléssel kapcsolatos fontos oklevelek feltalálásához nyújtott segítségét Engel Pálnak köszönöm.

²⁰⁰ A név szerint említett familiárisok: Szencsei János és László, Fodorovci Gergely, Zwipia-i Beldlin Márton, Nelepeczi Domonkos, Jakószerdahelyi Briga Balázs, Gudovci Péter mester, György Iwanych-i notarius, Pataki Albert, Paulovci Kelemen, Szerdahelyi Péter, Szerdahelyi Máté fia Péter, Szentjakabi Stos Frigyes, Nemesi Demeter, Grebeni (!) István, Kopinci Antal, Szuhodoli Janko és Ervencei László. A névsorból kiderül, hogy Vitovec elsősorban azokat foglaltatta bele az oklevélbe, akik báni hivatalának ellátásában segítettek. Beldlin (Bydlyn) Márton 1460-ban egy kisfiút hurcoltatott el a zdeni iskolából *ad castrum suum*, de hogy melyik volt ez a vár, és Vitovec nevében birtokolta-e, nem tudni. DF 231440.

²⁰¹ DF 233341. Névsorukat a korai Mátyás-kor archontológiájának kiegészítése céljából közöljük, mivel az felér egy méltóságsorral: Ország Mihály nádor; Újlaki Miklós erdélyi vajda, szlavón és macsói bán, Pálóci László országbíró, Garai Jób, Rozgonyi János tárnokmester, Szapolyai Imre főkincstartó, a felső részek kapitánya, Hédervári Imre és Turóci Benedek ajtónállómesterek, Dombai Pál és Vezensenyi László lovászmesterek, Perényi István és Bátori László asztalnokmesterek, Homonnai Simon és Dengelegi Pongrác András pohárnokmesterek. Az oklevélen az átiró zágrábi káptalan szerint a király titkospécsettje mellett négy pecsét függött, melyek közül kettőt vörös, kettőt pedig zöld viaszba nyomtak.

²⁰² DF 231477.

tötték a magyar sereg figyelmét, végrehajtották stratégiai főcéljukat: elfoglalták Boszniát, annak fővárosával, Jajcával egyetemben.²⁰³ Tamás István bosnyák királyt kivégezték. Mátyás, aki tisztában volt az erők egyenlőtlenségével, nem mert szembeszállni a szultáni főerőkkel, s arra szorítkozott, hogy Szerbiát prédálja. Nem tudni, hogy az előre kikötött három hónap elteltével valóban szélnek eresztette-e a nemesi csapatokat, mindenesetre az 1463 végén Jajca visszafoglalására indított hadjáratban Giskra kipróbált katonái mellett már számíthatott a várostromban messze legtapasztaltabb Vitovec és zsoldosai segítségére. Mielőtt azonban az ország egyik kapujának tekintett vár visszaszerzésére indult volna, szeptember 12-én Péterváradon szerződést kötött a velencei köztársasággal, egyebek mellett Vitovec János szlavón bán jelenlétében.²⁰⁴ Az utóbbi szerepéről az 1463. december 26-ig tartó ostromban sajnos egyáltalán nincsenek adatok, de előlétele ismeretében biztosra vehetjük, hogy hasznossá tette magát, és oroszlánrészt vállalt a több tucat boszniai vár elfoglalásában.

Jajca visszafoglalása után Mátyás Szlavóniába indult, és itteni tartózkodásának minden jel szerint a zágrábi püspökség helyzetének rendezése volt a célja. Az események megértéséhez azonban némileg vissza kell tekintenünk az időben. A püspökség körüli bonyodalmaknak ugyanis kétségtelenül óriási az irodalma, csak éppen azt nem tudjuk továbbra sem, hogy pontosan mi történt. Az közismert, hogy Cillei Ulrik halála és kegyencének menekülése után két püspöke maradt Zágrábnak, a néhai Tallóci Matkó bán embere, Csupor Demeter, és Újlaki Miklós egykori kancellárja, Debrentei Tamás.²⁰⁵ Az viszont, hogy Cillei halála után ki kaparintotta meg a püspökség várait, nem ismert. Későbbi adatokból úgy tűnik, hogy nem Vitovec (ő csak a glogoncai prépostságot tartotta elfoglalva),²⁰⁶ viszont ő ellenőrizte Zágrábot, s így a káptalant. A két rivális püspök résztvett az 1459. február 10-i Mátyás-párti budai gyűlésen, Csupor zágrábi püspökként, Debrentei egyházmegyéjének megjelölése nélkül.²⁰⁷ II. Pius pápa 1460. decemberében utasította legátusait, hogy hozzanak döntést a két rivális között,²⁰⁸ de sokáig nem történt semmi. A sokfelé lekötött Mátyásnak sem ideje, sem energiája nem volt arra, hogy az üggyel foglalkozzon, s így csak 1462 tavaszán történt előrelépés. Bár bizonyítani nem lehet, nagyon valószínű, hogy Vitéz János ekkori szlavóniai tartózkodásának egyik célja Vitovec hozzáállásának kipuhatolása volt. Ekkor merült ugyanis fel, hogy Vitéz venné át a zágrábi püspökség kormányzását,²⁰⁹ és ez a terv kivihetetlen volt a zsoldosvezér jóváhagyása nélkül.²¹⁰ Vitéz mindenesetre 1462. májusában megkapta Mátyástól a káptalani javadalmak adományozásának

²⁰³ Thallóczy: Jajca LXXXII–LXXXVI.

²⁰⁴ *Katona, Stephanus*: Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Tom. VI. Ordine XIV. 651.

²⁰⁵ *Fraknoi Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895 (a továbbiakban: *Fraknoi*: Kegyúri jog) 188.

²⁰⁶ *Fraknoi*: Mátyás levelei 28.

²⁰⁷ *Kaprinai*: Dipl. 245.

²⁰⁸ *Fraknoi*: Kegyúri jog 188.

²⁰⁹ *Fraknoi*: Kegyúri jog 189.

²¹⁰ Vitovec befolyását jól mutatja, hogy 1461-ben a zágrábi káptalan *spectabilis et magnifici domini Jani Zagorie comitis et regni Sclavonie bani* kérésére vonja vissza az Antal volt zágrábi bíró és más zágrábi polgárok ellen hozott egyházi szankciókat. *Thalčić*: Monumenta II. 285.

jogát.²¹¹ Az országnagyok már említett, Vitovechez címzett datálatlan, de ekkortájt keletkezett levele szerint²¹² Mátyás május táján Ellerbach Berthold verőcei ispánt²¹³ küldte a püspöki birtokok visszaszerzésére. Az akciót talán azért bízták Ellerbachra, mert korábban Vitoveccel együtt Frigyes szövetségese volt, s így könnyebben szót érthetett a cseh vezérrel. Az országnagyok arra szólították fel Vitovecet, hogy ne nyújtson segítséget egyik riválisnak sem, s ne akadályozza a püspöki birtokok visszaszerzését. A levélből, amelyben utalás történik arra, hogy Vitovec előzetesen ígéretet tett a közreműködésre,²¹⁴ az derül ki, hogy a bán nem tartott elfoglalva püspöki jószágokat. Voltak viszont birtokok Csupor Demeter kezén, akit ennek megfelelően arra utasítottak, hogy adja át azokat Ellerbachnak.²¹⁵ A gond csak az, hogy Ellerbach küldetésének eredményéről semmit nem tudunk. Teljes sikerrel biztosan nem járt, mert akkor nem lett volna szükség a király 1464. januári akciójára.

Aligha véletlen ugyanis, hogy Jajca visszafoglalása után Mátyás éppen a legfontosabb püspökségi központokban: Csázmán,²¹⁶ majd Dombrón²¹⁷ tűnik fel főpapjaival és báróival, s köztük találjuk mindazokat, akiknek valamilyen közülük volt a püspökség ügyéhez: István kalocsai érseket, Vitéz János váradi püspököt, Újlaki Miklós szlavón bánt, Vezsenyi László lovászmestert (akit Mátyás éppen ebben az ügyben küldött követségbe a pápához) és másokat.²¹⁸ Ott van továbbá maga Vitovec János, szintén szlavón bán, akit Mátyás a jelek szerint ezidőtájt küld az egyik püspöki vár, Garics elfoglalására.²¹⁹ Az oklevélből sajnos nem derül ki, hogy a vár ekkor kinek a kezén volt, Csupor Demeterén-e vagy másén. Az összehangolt akció további bizonyítéka, hogy Vitovec az ostromhoz hiányzó lovakat és felszerelést Csezmicsei János püspök székhelyén, Pécsen szerezte be. Ugyan minden kétséget kizáróan csak Garics esetében bizonyítható, hogy ekkor került

²¹¹ *Fraknói Vilmos*: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1899 43–44.

²¹² Vitéz: Opera 212. A levél a kéziratban a Barones ad Pan Jan címet viseli. Mivel Ellerbach Berthold csak 1462, februárjában békült ki Mátyással, az akció ennél korábbra semmiképpen sem tehető.

²¹³ Ellerbach Bertholdot és a fiát: Jánost Frigyes 1460. május 4-én nevezte ki örökös verőcei ispánná (*in comites imperii sacri et regni nostri Hungarie ac dicti castri oppidique et domini in Wereticza Zagrabienensis diocesis*). *Birk*: Urkunden-Auszüge 148.

²¹⁴ Vitéz: Opera 212: Közreműködésével Vitovec „manifeste ostendet, si consilia nostra sequi intendit, prout semper consuevit confiteri”.

²¹⁵ Vitéz: Opera 212.

²¹⁶ DF 233309; Frangepán II. 63.

²¹⁷ DF 233118; *Fraknói*: Mátyás levelei 49.

²¹⁸ DL 101814.

²¹⁹ DL 45413: Pálóci László országbíró rendel vizsgálatot 1470-ben Vitovec György panaszára, aki szerint hat évvel korábban, „*dum videlicet quondam Jan genitor ipsius exponentis ex commissione et mandato regie maiestatis castrum Garigh expugnare habuisset, quendam Johannem civem civitatis Warosdiensis familiarem videlicet suum ad civitatem Quinqueecclesiensem pro comparandis quibusdam equis et aliis necessariis destinasset, et cum idem Johannes prope opidum Prodawyz vocatum pervenisset, tunc quondam magnificus Johannes comes de Monthforth eotunc capitaneus castrum Zenthgerghwara ex consensu et instigacione Petri de Gedrowcz missis et destinatis quibusdam familiaribus suis ad prefatum Johannem civem, eundem in libera villa repertum culpa sua sine omni dire et acriter verberasset ab eodemque centum et quinquaginta florenos recepissent potencia mediante*”. 1470-ből visszaszámolva 1464-et kapunk, kézenfekvő tehát az akciót Mátyás szlavóniai tartózkodásával összekötni.

királyi kézre, a király császmai és dombrói tartózkodása mindenképpen amellest szól, hogy más birtokok visszaszerzése is ekkor történt. 1464. január utánra datálható eszerint az a Vitéz-levél, amelyben a püspök arról értesíti a pápát, hogy a király és Várdai érsek segítségével *harminc* esztendő után végre a püspökség valamennyi birtoka kikerült az illetéktelen kezekből, és már csak egy bizonyos pénzösszeg lefizetése van hátra (nyilván a maradék kiváltásához).²²⁰ Amint Debrentei Tamás visszatér (Rómából),²²¹ azonnal megkapja a királytól a nyitrai püspökséget. Következtetésünket megerősíti, hogy ha 1464 januártól visszaszámoljuk a harminc évet, majdnem pontosan 1433. decemberéhez jutunk, amikor Tallóci Matkó először tűnik fel a püspöki javak kormányzójaként.²²² A pontosság egyáltalán nem meglepő: a szlavóniai Vitéz valaha zágrábi örkanonok volt, így pontosan tudhatta, mikor kezdődtek a püspökség viszontagságai. A zágrábi egyháznak eszerint 1464. elején már megvoltak a birtokai, csak legitim főpap nem állt az élén. Csupor Demeter ugyanis továbbra is ragaszkodott hivatalához.

1464. március 29-én Szécsi Dénes Székesfehérvárott megkoronázta Mátyást a szentkoronával. Közvetlenül a koronázás után a király újjászervezte kormányzatát. Szapolyai Imre kapta meg a frissen visszahódított Bosznia kormányzatát, s ugyancsak őt nevezte ki Mátyás szlavón, valamint dalmát-horvát bánná.²²³ A horvát báni honorhoz tartozó várak mellett valószínűleg megkapta a zágrábi püspöki várakat, és Mátyás kérte a pápától, hogy erősítse meg a vránai perjelség birtokában is.²²⁴ A király tehát gyakorlatilag egy kézben egyesítette a délnyugati végek védelmét. Ez egyszerűs mind azt is jelentette, hogy elmozdította Vitovecet a szlavón bániságról, és Frangepán Istvánt a dalmát-horvát bániságról.²²⁵ Ez ugyanakkor nem volt egyértelmű a kegyvesztéssel, mert Vitovec számára közvetlenül a koronázás után írta át kettős nagypécsettől megerősített oklevélben V. László grebeni adománylevelét²²⁶ és a Bátmonostoron adományozott kiváltságokat,²²⁷ Frangepán Márton gróf is ekkor kapott jelentős adományt,²²⁸ Frangepán Istvánnak pedig a hónap végén, már Budán adományozta a király Medve várát.²²⁹ Mindenképpen furcsa azonban, hogy Mátyás két olyan hatalmas bárót váltott le, akik csak az imént jelentős szolgálatokat tettek neki a boszniai hadjáratban, és egy olyan emberre bízta a déli végek védelmét, aki a Felvidéken a husziták ellen

²²⁰ Vitéz: Opera 211: „*Nam cum in Sclavonia nuper essemus, divina miseracione primum, deinde serenissimi domini regis favore, ac eciam reverendissimi domini mei Colocensis adiutorio factum est, ut bona illius ecclesie post tricesimum tandem annum a manibus laicorum penitus eximerentur, et quasi in unum corpus... restituerentur. Ita ut nunc tam unita sint, quam ante triginta annos fuerunt...*”

²²¹ Ez szintén hipotézisünket támasztja alá, mert Debrentei 1464. január 13-án még Rómában van. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. I-XII/B. köt. Bp. 1902–1916. III. 55.

²²² Engel: Archontológia I. 80.

²²³ DRH II. 150.

²²⁴ *Thallóczy*: Jajca 45.

²²⁵ Vitovec 1464. jan. 24-én még szlavón bán (DF 275011.), Frangepán 1463. dec. 6-án még horvát bán (Frangepán 61.)

²²⁶ DF 233116.

²²⁷ DF 231479.

²²⁸ Frangepán II. 64–66.

²²⁹ Frangepán II. 68–71.

szerzett ugyan némi katonai tapasztalatot, de nyomába sem ért sem Vitovecnek, sem a Frangepánoknak. A döntést csak azzal magyarázhatjuk, hogy Mátyás egy hozzá feltétlenül hű, „kézzel vezérelhető” embert akart e fontos poszton látni, és adományaival egyelőre sikerült kielégítenie a hatalmas délvidéki bárókat.²³⁰ Szapolyai mellett egyelőre Újlakit is meghagyta a szlavón bánóságban.²³¹ Hamarosan kiderült azonban, hogy választása nem bizonyult tökéletesnek.

Az új védelmi rendszer első próbájára nem sokat kellett várni, mert 1464 nyarán a törökök megpróbálták visszavenni Jajcát. Az ostrom nem járt sikerrel, s a visszavonuló ellenség nyomában Mátyás ismét benyomult Boszniába. Zvornik ostroma azonban a szultáni seregek ismételt feltűnésekor meglehetősen szegényteljes menekülésbe torkollott.²³² A hadjárat kudarcra joggal aggaszthatta Mátyást, mert ezúttal mintegy 12000 főre rúgó seregében a cseh zsoldosok és Vitovec²³³ mellett olyan bárók csapatai is harcoltak, mint Szentgyörgyi Zsigmond gróf, Vitovec vezértársa a görzi háborúban, vagy Ellerbach Berthold, akik bizonyosan a legmodernebb páncélos lovasságot vonultatták fel, és a nyugati harctereken már bizonyították rátermettségüket. A rosszul dokumentált hadjárat egyik fő forrása Bonfini közismerten megbízhatatlan elbeszélése, aki a megfutamodást végső soron Szapolyai Imre boszniai kormányzó sebesülésére és ennek nyomán elillanó bátorságára vezeti vissza.²³⁴ Valószínűbb, hogy Mátyás Szapolyai katonai teljesítményével nem volt megelégedve, esetleg a hadjárat stratégiai célját ítélte utólag elhibázottnak. Tény, hogy 1465 március végén - április elején Szapolyai társakat kapott a boszniai kormányzásban, mindenképpen Vitovecet, és talán már ekkor Szobi Pétert és Disznói Lászlót. Lépését a király azzal indokolta, hogy a kormányzó a felvidéken van elfoglalva,²³⁵ ez azonban inkább csak ürügynek tekinthető.²³⁶ Az tény, hogy Szapolyai legkésőbb április végén végleg elhagyta Boszniát. Vitovecre ezzel szemben éppen ott vártak újabb megbízatások.

Miközben a török a jól ismert módon csalárd békeajánlatokkal próbált éket verni Mátyás és szövetségese, Velence közé,²³⁷ a magyar király továbbra is minden

²³⁰ Meglehet, Vitovecnek azzal fogta be a száját, hogy lemondásáért cserében nem feszegetik Greben megszerzésének több mint vitatható körülményeit.

²³¹ DF 268180; DF 231505. L. még *Kubinyi András*: Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: Humanista műveltség Pannóniában. Szerk.: Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor. Pécs 2000 (a továbbiakban: *Kubinyi: Vitéz*) 9. A fontos tanulmányra Tringli István barátom hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

²³² *Thallóczy*: Jajca cix-cxix.

²³³ Vitovec jelenléte ugyan csak november 26-án adatosható a bácsi táborban (DF 233307.), de aligha kétséges, hogy a hadjárat során végig Mátyással harcolt.

²³⁴ *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter Bp. 1995 741.

²³⁵ Fraknói: Mátyás levelei 83: „*Ad Boznam propter occupationem magnifici Emerici gubernatoris in partibus superioribus alios capitaneos disponimus, et illos cum gentibus armigeris illuc propediem missuri sumus.*” (1465. márc. 30.)

²³⁶ Szapolyai 1465. április 13-án bukkan fel utoljára délen (DF 231505.), ezt követően minden jel szerint folyamatosan északon tartózkodik: 1465. máj. 22: Mohi (*Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. I. Bp 1910 — a továbbiakban: *Iványi: Bártfa* — 1586. sz.); július 20: Tállya (*Iványi: Bártfa* 1594. sz.); 1466. jan. 19: Késmárk (*Iványi: Bártfa* 1608. sz.); május 14: Szepesvár (*Iványi: Bártfa* 1630. sz.). A címet májusban még viseli. Fraknói 159. kegyvesztettségről beszél, ami politikai értelemben természetesen nem igaz, csak katonailag. Alighanem kárpótlásként kapja a szepesi örökös ispánságot!

²³⁷ *Fraknói*: Mátyás levelei 78.; MDE I. 351–352.

figyelmét a déli végek védelmének szentelte. Ezt annál is inkább helyesen tette, mivel már márciusban hírek érkeztek arról, hogy a törökök a délvidék pusztítására készülnek, visszafelé pedig Nándorfehérvárt akarják ostrom alá venni.²³⁸ Mátyás deklaráltan zsoldosok toborzásának céljával ment a felvidékre,²³⁹ mivel azonban a törökök egyelőre nem támadtak, 1465 folyamán maga sem tervezett hadjáratot, megerősítette viszont Nándorfehérvár védelmét. A helyzet akkor változott, amikor sikerült megállapodásra jutnia István szent-szávai (hercegovinai) herceggel. Áprilisban ugyanis a herceg megígérte Mátyásnak, hogy átadja neki a Drina vidéket (*le terre sue de Drina*) az ott lévő várakkal együtt, s cserében magyarországi birtokokat kért a királytól.²⁴⁰ Erre Mátyás egy érdekes haditervet dolgozott ki: ő maga serege egy részével Szerbiába akart törni, hogy sakkban tartsa a törököket, míg a boszniai kapitányok: Szapolyai, Vitovec és mások 15 ezer emberrel a herceg által felajánlott várak átvételére indultak volna,²⁴¹ hogy utána Szerbiában egyesüljenek az uralkodóval. Alighanem ehhez a tervezett akcióhoz kapcsolható Szapolyai és Újlaki már említett 1465. áprilisi tartózkodása Nagykemléken.²⁴²

A tervezett hadjáratból végül nem lett semmi, Szapolyai elhagyta a délvidéket, a király pedig Budán maradt. Itt végre megállapodott Csupor Demeterrel, aki bizonyos feltételek mellett hajlandó volt lemondani a zágrábi püspökségről. Utóbbi élére Mátyás új kedvence, Laki Tuz János ajtónállómester fivéré,²⁴³ Tuz Osvátot jelölte.²⁴⁴ Legkésőbb nyár végén, illetve kora ősszel a király ismét jelentősen átszervezte kormányzatát. A Zvorniknál vitézkedő Szentgyörgyi Zsigmond és Ellerbach Berthold kapták az erdélyi vajdaságot, a leváltott Szapolyai bánságait pedig valamiért ismét szétválasztotta a király. Vitovec visszakapta a szlavón bánságot,²⁴⁵ ahol maradt Újlaki a társa, míg a dalmát-horvát bánszágban egyszerre szerepel Szobi és Disznósi László,²⁴⁶ valamint Frangepán István gróf.²⁴⁷ Az átszervezés azonban nem állt meg itt, ugyanis Vitovec Szlavónia és Horvátország főkapitánya is lett.²⁴⁸ Az új funkció a későbbi fejlődés ismeretében csak úgy értelmezhető, hogy Szlavóniában és Horvátországban Vitovec kezébe került a legfőbb katonai hatalom, azaz Szapolyai helyett ő szervezte a délnyugati végek védelmét.²⁴⁹

²³⁸ *Fraknói*: Mátyás levelei 83.

²³⁹ Uo.

²⁴⁰ *Thallóczy*: Jajca 43.

²⁴¹ „*Dal altro canto pensa de mandar Emerigh governor, pan Jani Ban de Slovigna, et altri capetani cum persone fin ad XV milia alla via de Bosna per piglar la tenuta de li dicti luochi de Drina...*” Érdekes, hogy Raguzában még ekkor is szlavón bánnak tudták Vitovecet.

²⁴² DF 231505.

²⁴³ A két Tuz rokonságának problémájára l. *Kubinyi András*: i. m. (l. a 231. jegyzetet) 11. 21. j.

²⁴⁴ *Fraknói*: Mátyás levelei 93–94.

²⁴⁵ *Tkalčić*: Monumenta II. 302.

²⁴⁶ *Fügedi Erik*: i. m. (l. a 128. jegyzetet) 113.

²⁴⁷ DF 255774.

²⁴⁸ Először 1465. aug. 23-án viseli a címet: *obrister hawbtman des kunigreichs Dalmacie, Croacie und in Windischen lannde*: DL 49438. DF 279495: Mátyás parancsa *spectabili et magnifico Jan de Gereben comiti Zagorie ac regnorum nostrorum Sclavonie et Croacie capiteano generali* (Siklós, 1465. okt. 5.)

²⁴⁹ A főkapitányi hatáskörre l. *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk: Rázsó Gyula és V. Molnár László. Bp. 1990 130.

1465 őszén Mátyás mégis megindult délre, a jelek szerint Pécsét határozva meg a gyülekezés helyéül.²⁵⁰ Október elején hagyta el a várost, és szemmel láthatóan lassú menetben csak november elején ért a Száva révéhez. Lassúságát csak az indokolhatja, hogy időközben biztos értesüléseket akart szerezni a török békeajánlatának komolyságáról.²⁵¹ A hadjárat hivatalosan a törökök ellen indult,²⁵² de Mátyásnak eszében sem volt egyoldalúan háborút kezdeni, s a velenceiek sürgetése ellenére sem lépte át főserégével a Szávát. Úgy tűnik, hogy az áprilisi tervnek megfelelően inkább boszniai hódításait és Horvátországot akarta biztosítani István szent-szávai herceg rovására.²⁵³ Ennek megfelelően Rozgonyi János tárnokmestert és Vitovec János főkapitányt²⁵⁴ állította egy mintegy ötezer főből álló sereg élére, és csak ők keltek át a Száván.²⁵⁵ Mátyás felhatalmazta vezéreit, hogy megegyezzenek Horvát János klisszai várnaggyal (nyilvánvalóan a vár magyar fennhatóság alá adásáról),²⁵⁶ valamint István szent-szávai herceggel, akit a király birtokcseréire akart rászorítani. Úgy tűnik, hogy nem az áprilisi megállapodás végrehajtásáról volt szó, mert a velencei követ tudomása szerint István herceg ezúttal Novigrád és más várak átadása mellett 40 ezer dukátot ígért Mátyásnak, aki cserében Zágrábot ajánlotta fel más birtokokkal egyetemben.²⁵⁷ Az egyezmény megtartását István herceg egyik fiának túsul adásával szavatolta.²⁵⁸ Mátyás ugyanakkor számolt a fegyveres konfliktus lehetőségével, mert a boszniai Hlewna comitatus nemeseit arra utasította, hogy a két magyar vezér megkeresésére haladéktalanul szálljanak táborba és kövessék azok parancsait.²⁵⁹ Mivel időközben István herceg Narenta kerületét, valamint más, Spalato és Ragusa szomszédságában lévő várakat a török veszélyre hivatkozva átadott Velencének, Mátyás immár a dalmát köztársaság védelmezőjeként lépett fel.²⁶⁰ Rozgonyi és Vitovec így nemcsak István herceg megmaradt birtokainak elfoglalására indultak, hanem a Velencének frissen átadott területet is vissza akarták szerezni.²⁶¹

Mátyás a sereg megmaradt részével visszafordult a Szávától, és a Körös megyei Szentgyörgy várát vette ostrom alá,²⁶² amely, mint emlékszünk, 1464-ben még Vitovec vejéé, János montforti grófé volt. János gróf Frigyes császár embere

²⁵⁰ MDE I. 364.

²⁵¹ MDE I. 367.

²⁵² 1465. november 4-én Mátyás azt mondja, hogy Kórógyi Gáspár in presenti nostro exercitu contra Thurcos personaliter exercituatus est. DL 16274.

²⁵³ Már Thallóczy Lajos hangsúlyozta (Bosnyák 182. 1. j.), milyen nehéz eligazodni a gyakran egymásnak ellentmondó, és tegyük hozzá, nem egyszer rosszul datált követjelentések tengerében. Természetesen az általunk előadottak is csupán egy lehetséges rekonstrukciót jelentenek.

²⁵⁴ Vitovecet Thallóczy Laki Tuz Jánossal keveri: Bosnyák 176.

²⁵⁵ Fraknói: Mátyás levelei 126: „*Nam exercitum jam per Savum traiecimus, et die crastina isti domini, qui illuc ituri sunt, a nobis separabuntur, nec nos diutius, presertim causis deficientibus, hic morabimur; sed recto itinere et quanto celerius poterimus, Budam ascendimus.*” (1465. nov.)

²⁵⁶ MDE I. 384.

²⁵⁷ MDE I. 374.

²⁵⁸ MDE II. 47. Ez a jelentés ugyan 1466. decemberi keltezéssel kapott helyet a kiadásban, de vitán felül egy évvel korábban keletkezett.

²⁵⁹ Thallóczy: Bosnyák 503.

²⁶⁰ MDE I. 372.; DF 290523.

²⁶¹ MDE I. 382.

²⁶² Géresi Kálmán: A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. I–V. Bp 1882–1897 II. 371.

volt, és 1466 júniusában maga jelentette ki, hogy Mátyással harcban (*in irrung und vehde*) áll.²⁶³ Ennek a konfliktusnak a jelek szerint nem volt köze a Mátyás és Frigyes közötti viszonyhoz, amely ráadásul ekkor nem is volt feszült. Így csak találgatni tudjuk, hogy mi állt az ostrom háttérében. Elképzelhető, hogy Mátyásnak szüksége volt a fontos uradalomra az István herceggel tervezett cseréhez, vagy egyszerűen csak biztos kezekben akarta tudni azt. A velencei követ szerint egy német (*Todescho*) ebből a várból rabolta ki a hazatérő velencei követet.²⁶⁴ Hogy ez a német maga Johann von Montfort volt, vagy a várnagya, nem tudni, mint ahogy az indítékait sem. Úgyszintén nem tudjuk, hogy a király előzetesen egyeztetett-e Vitoveccel. Úgy látszik, hogy igen, mert Mátyás akciója semmiféle törést nem okozott a zsoldosvezér hűségében. Az a tény, hogy, mint láttuk, a Száva menti táborából Mátyás a lehető leghamarabb Budára akart visszatérni, arra utal, hogy nem előre meghatározott terv alapján fordult Szentgyörgyvár ellen.

1465. decemberében Rozgonyi és Vitovec megérkeztek Boszniába, és megbízatásuknak megfelelően át akarták venni István hercegtől a Mátyással kötött megállapodás értelmében átadásra felajánlott területet. Az időközben visszatáncolt herceg azonban, amikor a magyar vezérek seregük élén a vár átvételére indultak, felvonta Novigrádban Velence lobogóját, és a köztársaság segítségével bízva ellenállásra szánta el magát. Erre Rozgonyi és Vitovec behatolt a Velencének átadott Narenta kerületbe, és, legalábbis a velencei követ szerint, letépték a tornyokról a velencei zászlókat, majd helyükbe a magyar király lobogóját húzták föl. Ezután várták Mátyás parancsát, hogy hozzákezdjenek-e Novigrád ostromához.²⁶⁵ Velence azonban szemmel láthatóan nem akart nyílt konfliktusba keveredni Mátyással, így nem adott segítséget a hercegnek, és a magyar sereg sem vette ostrom alá Novigrádot.²⁶⁶ Sőt, Vitovec és Rozgonyi 1466. februárban Raguzában tárgyalt a herceggel.²⁶⁷ Valószínűleg Mátyás sem erőltette tovább az erőszakos megoldást, tekintettel az ismét fenyegető török támadásra. Erre utal az is, hogy egyelőre Klissza várának átadását sem forszírozta a magyar kormányzat. A Rozgonyi-Vitovec expedíció kézzel fogható eredménye végül a jelek szerint annyi volt, hogy magyar csapatok szállták meg a Narenta melletti Počitelj várát.²⁶⁸ A probléma akkor került újra napirendre, amikor 1466. májusában István herceg meghalt, az újabb expedícióban azonban, mint látni fogjuk, Vitovec már nem kapott szerepet.

Vitovec egyébként nem egyedül viselte a kapitányi címet. 1466. január 24-én Palinai (Vizlouc) János mint a király által kinevezett szlavóniai kapitány ad ki oklevelet Körösön.²⁶⁹ Palinai minden bizonnyal azonos a Valkó megyei Viszlai Jánossal, aki egyértelműen Újlaki Miklós familiárisa volt.²⁷⁰ Hogy a hatásköre miben állt, nem lehet megállapítani, de minden jel szerint a vicebánok fölé volt rendelve, mert egyetlen ismert parancsát a szlavóniai ispánokhoz és alispánokhoz

²⁶³ *Gr. Teleki J.*: Hunyadiak kora XI. 162.

²⁶⁴ MDE II.47.

²⁶⁵ MDE II. 47.

²⁶⁶ Némileg máshogy adja elő a történetet *Thallóczy*: Bosnyák 176 sköv.

²⁶⁷ *Thallóczy*: Bosnyák 181.

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ DF 282441.

²⁷⁰ *Kubinyi*: Kaposújvár 25.

címezi, tehát joga volt velük szemben intézkedni. Valamiféle kettős közigazgatás működhetett ekkor Szlavóniában, mert Palinaival csaknem egyidőben (január 25-én) Újlaki másik familiárisa, Décei Roh László vicebán ad ki oklevelet ugyancsak Körösön ura, mint szlavón bán nevében.²⁷¹ A helyzet eszerint úgy festett, hogy miközben Vitovec és Újlaki is szabályszerűen gyakorolta a báni jogokat vicebánjaik útján,²⁷² katonai téren Vitovec viselte a főkapitányi címet,²⁷³ Újlaki embere pedig kapitányi címmel helyettesítette. Miközben Vitovec tisztán katonai feladatokat látott el, Palinai feladata talán abban állhatott, mint Várdai István kalocsai érseké 1465 végén Baranya és Valkó megyékben: az alispánok és szolgabírák útján szervezni a végvárak ellátásához szükséges (köz)munkát.²⁷⁴

Bár a készülő nagy török támadás céljáról még 1466 májusában is ellentmondó hírek érkeztek,²⁷⁵ Magyarországon már áprilisban gyakorlatilag általános mozgósítást rendeltek el. Valószínűleg ezzel volt kapcsolatban a szlavóniai nemeség általános gyűlése, amelyet a két bán, Vitovec és Újlaki (aki február-márciusban még az udvarban tartózkodott)²⁷⁶ jelenlétében tartottak június elején Jakósdahelyen.²⁷⁷ A gyűlés után Vitovec Zágrábba sietett,²⁷⁸ majd Csázmára, ahol hosszú időre pontot tett a régóta húzódó grebeni ügy végére. Ekkor adta be a derekát a Grebeni atyafiság utolsó, még ellenálló tagja, a néhai János fia Pál, és adta el Grebenben bírt részeit Vitovecnek és három fiának 220 forintért.²⁷⁹ A nevetségesen alacsony összeg jól mutatja a bán hatalmát és vetélytársának kiszolgáltatottságát. Az eset egyébként tükrözi, hogy Mátyás megerősítése ellenére Vitovec maga sem bízott meg maradéktalanul az 1453-as adománylevélben, és ezért a Grebeni család valamennyi érintett tagját rákényszerítette, hogy szabályos káptalani bevallások révén ruházzák rá jogaikat. Ettől kezdve teljes biztonságban érezhette magát.

A Magyarország elleni török támadás végül elmaradt, 1466 késő nyarán Mátyás mégis újra, és hosszú ideig utoljára, Szlavóniába ment.²⁸⁰ Útjának célja nyilvánvaló: végérvényesen rendezni a zágrábi püspökség ügyét, és ismét átalakítani a déli végek kormányzatát. Időközben ugyanis a pápa hozzájárult, hogy Csupor Demeter átkerüljön a győri püspökségre, a helyét pedig Laki Tuz Osvát foglalja el Zágrábban.²⁸¹ A sok huzavona után Mátyás már nem bízta másra a dolgot, maga kísérte Osvát püspököt székvárosába. A király kíséretében volt a másik egykori rivális, Debrentei Tamás nyitrai püspök is,²⁸² ami világossá teszi, hogy

²⁷¹ DL103694.

²⁷² Vitovec vicebánját ebből az időből nem ismerem, 1467–68-ban Szentléleki Ákos: DF 231550.

²⁷³ DF 262128. (1466. máj. 24.); DL 33132. (1466. jún. 14.); DL 100758. (1466. jún. 20.); LK. VI. (1928) 152. (1466. dec. 2.)

²⁷⁴ DL 16274.

²⁷⁵ MDE II. 18.

²⁷⁶ DF 260097; DF 260095.

²⁷⁷ DL 33815. Május 24-én Vitovec még Varasdon van: DF 262128.

²⁷⁸ DL 33132.

²⁷⁹ DL 100758.

²⁸⁰ aug. 1-én már Prodavizen van: DF 260785.

²⁸¹ *Fraknoi*: Kegyúri jog 197–198.

²⁸² Nem lehetetlen, hogy Debrentei „megpuhítására” Mátyás a püspök 1459. évi botlását vette elő újra, amikor tényleg idegen csapatokat engedett váraiba, s most ítelték jószágvesztésre. *Gr. Teleki J.*: Hunyadiak kora XI. 96–98.

Mátyás mindhárom főpap jelenlétében kívánt pontot tenni az ügy végére, és visszafelé magával vitte a makacs Csuoport, nehogy újabb galibát okozzon. Ugyancsak a király kíséretében volt Ország Mihály nádor, Várdai István kalocsai érsek, János pécsi püspök, Rozgonyi János tárnokmester, Pálóci Imre pohárnokmester.²⁸³ Nem volt viszont ott Újlaki Miklós, akit még Budán leváltott Mátyás a szlavón bánaságról.²⁸⁴ Helyét az új zágrábi püspök fivére, Tuz János vette át,²⁸⁵ aki szintén a királlyal érkezett Szlavóniába. A királyt Körösön Vitovec János szlavón bán és a szlavóniai nemesség illusztris képviselői, köztük Grebeni Hermanfi László fogadták,²⁸⁶ majd Mátyás és Vitoveccel kiegészült kísérete Zágrábba ment tovább. Itt minden bizonnyal a király jelenlétében történt Osvát püspök beiktatása, és az is valószínű, hogy zágrábi tartózkodása idején Mátyás személyesen felügyelte a püspöki birtokok átvételét. Ezeket a Zsigmond-kori gyakorlathoz hasonlóan a bánnak alárendelt *vicarius temporalis* igazgatására bízta.²⁸⁷ Egyúttal megtörtént a kormányzat átszervezése. A szlavón bánna már korábban kinevezett Laki Tuz János most megkapta Bosznia kormányzatát és a dalmát-horvát bánaságot, és maga is fölvette a főkapitány címet.²⁸⁸ Emellett megkapta a vránai perjelség birtokait.²⁸⁹ Laki Tuz, aki az ajtónállómester hivatalát is megtartotta, ezzel Mátyás uralmának egyik oszlopa lett. Vitovec maradt szlavón bán, ugyancsak főkapitányi címmel,²⁹⁰ s neki a glogoncai prépostságot hagyta a kezén Mátyás.²⁹¹ Úgy tűnt, hogy a király ezúttal hosszú időre megtalálta az ideális megoldást. A létfontosságú déli végek élén a tapasztalt, de kiszámíthatatlan zsoldosvezér mellett a feltétlenül Hunyadi-hű pénzügyi szakember állt, akit ráadásul püspök fivére is támogatott. Mátyás nyugodt lehetett, amikor kora ősszel hazafelé indult.

Előbb azonban Rozgonyit és Laki Tuzt még Boszniába küldte, hogy rendezék az István herceg halála nyomán kialakult helyzetet, és foglalják el Klissza várát Sperancsics Pál egykori horvát bán özvegyétől. Ami Rozgonyinak és Vitovecnek nem sikerült az öreg István herceggel, az sikerült most a fiával. László herceg átadta Mátyásnak a hercegovinai *Hlevansky*²⁹² várat, amelyet maga foglalt

²⁸³ DF 252046. Ez az oklevél és a vele egy napon kelt, a Zágrábban tartózkodó Várdai István kalocsai érsek által a kettős nagypecsét alatt kiállított privilegiális oklevél (DF 256140.) bizonyítja, mennyire óvatosan kell bánni a korai Mátyás-kor méltóságsorainak információival. Míg a titkospecsétes oklevélben maga Mátyás nevezi Vitovecet és Laki Tuz Jánost szlavón bánnak, s Laki Tuzt emellett még ajtónállómesternek is, az ugyanezen napon kelt privilegium méltóságsorában Vitovec egyáltalán nem szerepel, ajtónállómesterként pedig egyedül Lamberger Frigyes van feltüntetve.

²⁸⁴ 1466. júl. 24-én szerepel utóljára szlavón bánként: DL 103696.

²⁸⁵ Már júl. 7-én annak címezi a horvát báni helytartó: Blagay 372.

²⁸⁶ Az oklevél jelentőségére a szlavóniai nemesség önálló rendi fejlődése szempontjából l. *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és a rendiség problémája. Bp. é. n. 381.

²⁸⁷ DL 102167. A *vicarius temporalis*, Gudovci Péter, 1463-ban Vitovec emberei között kapott kegyelmet Mátyástól, meglehet tehát, hogy a püspöki birtokok fölött Vitovec (is) diszponált.

²⁸⁸ Thallóczy: Bosnyák 509, 510. Mivel 1467-ben már sem Vitovec, sem Laki Tuz nem viseli a főkapitányi címet, a tisztséget még az év elején megszüntethette Mátyás.

²⁸⁹ DF 233461.

²⁹⁰ Vitovec a jelek szerint Mátyás zágrábi tartózkodása idején végig uralkodója mellett maradt: DL 45218. (aug. 21.); DF 255783. (ua.); DF 255785. (ua.). Vitovec mindhárom oklevélben *banus et capitaneus regni Sclavonie generalis*-nak címezi magát.

²⁹¹ DF 231527: Vitovec *specialis tutor et protector ecclesie de Glogoncza* (1466. aug. 20.)

²⁹² Hlevansky minden bizonnyal azonos Livno (Bistrica) várával: *Engel*: Archontológia I. 281.

vissza a jajcai hadjárat idején,²⁹³ s cserében megkapta a magyar vezérektől a vránai perjelséghez tartozó Bosyako (Bozsjakovina) kastélyt. Ezt cserélte Mátyás röviddel ezután (1467 július előtt) a két Kemlék uradalmára,²⁹⁴ ahová a herceg családjával együtt átköltözött.²⁹⁵ Mivel ezúttal már Velence sem támasztott akadályokat Klissza átadásával kapcsolatban,²⁹⁶ Rozgonyi és Laki Tuz a jól végzett munka örömeivel térhettek vissza királyukhoz.

Ettől kezdve Vitovec, úgy tűnik, tökéletes egyetértésben kormányozta Szlavóniát Laki Tuz Jánossal,²⁹⁷ egészen 1468-ban bekövetkezett haláláig. Sőt, mivel Laki Tuz ajtónállómesteri hivatalából eredően sokat tartózkodott az udvarban,²⁹⁸ az ügyek vitelére Vitovecnek lehetett nagyobb befolyása. A harmóniát a jelek szerint még az sem zavarta, hogy Laki Tuz régi ismerősünket, Grebeni Hermanfi Lászlót tette meg vicebánjának. Vitovec túl hatalmas volt ahhoz, hogy Grebeni akár a Mátyás-kedvenc Laki Tuzon keresztül megpróbálja visszaszerezni elrabolt birtokait, és alighanem a király is helytelenítette volna, ha megpróbál fellépni apja egykori kegyetlen riválisa ellen. Így Vitovec a haláláig hátrálévő időben senkitől sem zavartatva élvezte vitathatatlanul kemény munkával összeharácsolt javait. Mivel Mátyás 1466 végén végleg letett a török elleni aktív védelem tervéről, és figyelmét másfelé fordította, az öreg zsoldos nem kapott több megbízást. Így az sem adatott meg neki, hogy Mátyás katonájaként visszatérjen régen elhagyott szülőföldjére, Csehországba.

Mielőtt visszakanyarodnánk oda, ahol a történetet elkezdtük, vagyis Greben várához, talán nem lesz fölösleges röviden összefoglalni azokat a következtetéseket, amelyek Vitovec pályafutásának általunk rekonstruált képéből adódnak. Mivel a zsoldosvezér karrierje 1456 novemberéig teljesen alárendelődött a Cilleiek ambícióinak, értékelése is csak a hatalmas grófok politikájának tágabb elemzésébe ágyazva volna lehetséges, erre pedig itt most nincs hely. Egy dolgot azonban mindenképpen meg kell jegyezni: teljes függetlenedésre, ha tetszik, tartományúri hatalom kiépítésére a 15. században egyedül a Cilleieknek nyílt reális esélye, és ebben Vitovec kulcsszerepet játszott. Talán sikerült bizonyítani, hogy a Cilleiek hatalomgyakorlásának elsősorú alapját képezte az állandóan fegyverben tartott, hivatásos zsoldosereg, amelynek felállításával a Cilleiek az európai fejlődés élvonalában jártak. E hatalomnak Zsigmond ágyazott meg, és végső soron az ő adománypolitikájának volt köszönhető, hogy a Cilleiek a királyi hatalom meggyengülése idején végleg berendezkedhettek Szlavóniában, és Vitovec később gond nélkül urai örökébe lépett. Soha nem volt nagyobb a társadalmi és vagyoni szakadék a bánok és a helyi nemesi társadalom között, mint éppen a Cilleiek idejében. Az 1447. utáni szlavóniai fejlődést figyelembe véve ezért akár szerencsésnek is tekinthetjük, hogy Cillei Ulrik utód nélkül halt meg 1456-ban, mert az ő életében

²⁹³ *Thallóczy*: Bosnyák 497.

²⁹⁴ DF 233461.

²⁹⁵ *Thallóczy*: Bosnyák 191.

²⁹⁶ *Teke Zsuzsa*: i. m. (l. a 111. jegyzetet) 250.

²⁹⁷ A teljesség igénye nélkül néhány adat: DL 100768. (1467. aug. 3–13.); DL 106998. (ua.); DF 274949. (1467. dec. 4.); DF 275148. (1468. jan. 22.)

²⁹⁸ 1467. aug. 1-én például Budáról értesíti vicebánját, hogy hamarosan Szlavóniába indul: DL 102167.

Szlavónia egyenes úton haladt afelé, hogy nemesi társadalmával (és a Cilleiek által behozott idegen familiárisokkal) együtt integrálódjon a gróf saját territóriumába. Ura halála után Vitovec katonai képességeinek és elképesztő vakmerőségének köszönhetően tudott sokáig lavírozni a folyamatosan változó politikai erőterben, de ő már távolról sem jelentett akkora veszélyt az ország integritása szempontjából, mint Ulrik gróf. Ráadásul belőle, Cillei Ulrikkal ellentétben, hiányzott a vágy a teljes függetlenedésre, s így Mátyás ügyes politikával képes volt fokozatosan visszaterelni a saját táborába. Ez nem volt elhanyagolható eredmény, különösen annak fényében, amit legutóbb Kubinyi András hangsúlyozott, és amit magunk is láttunk, hogy ti. a fiatal Mátyás hatalma rendkívül ingatag alapokon állt.²⁹⁹ A királyt dicséri, hogy tanult az apja (és saját) hibáiból, és a fegyveres konfliktusok helyett súlyos engedményekre is kész volt az erők egyesítése érdekében (akár Giskra, akár Vitovec esetében). A történet másik tanulsága, hogy Giskra huszitái mellett minden bizonnyal Vitovecnek és zsoldosainak volt alapvető szerepe abban, hogy Mátyás egy modern zsoldossereg kialakítását határozta el.³⁰⁰ Áligha kétséges ugyanis, hogy az 1458 és 1464 közötti esztendő katonai tapasztalatainak döntő jelentőségük volt Mátyás katonai koncepciójának kialakításában. Ezeknek az éveknek az egyik kulcsfigurája pedig, talán sikerült bizonyítani, Vitovec volt. A cseh vezér a huszita harcmódor mellett a Cilleiek szolgálatában a modern nyugati hadviselést is elsajátította, ráadásul a várostrom egyik legjobb szakértőjévé vált. Mindazt képviselte tehát, amire Mátyásnak ezidőtájt szüksége volt. Tudását a török ellen bőségesen volt alkalma bizonyítani.

Ezek után pedig térjünk vissza Grebenhez, ahonnan a történet elindult. A történelmi igazságszolgáltatás malmai ugyanis lassan örölnek, és megtörténik, hogy az atyák vétkeiért csak a fiúk fizetnek. Grebeni Lászlónak a jelek szerint volt türelme várni, amíg eljön a bosszú pillanata. Példátlan szívóssággal és eredményességgel gyűjtötte a birtokokat,³⁰¹ és jól választotta meg dominusait. Szlavón vicebánságával párhuzamosan 1467. februárjában allovázmester is lett, minden bizonnyal Maróti Mátyus szolgálatában.³⁰² Az 1471-es összeesküvés, amelybe pedig Tuz János is belekeveredett, számára nem bizonyult végzetesnek.³⁰³ Sőt: az 1480-as években egészen az alnádorságig emelkedett, és ezt a tisztséget 1490 után röviddel bekövetkezett haláláig viselte.³⁰⁴ Ráadásul fiává fogadta Battyányi Boldizsárt, aki még Hermanfi halála előtt a bosszú eszköze lett. Közben azonban a néhai János bán fia, Vitovec Vilmos is a király környezetének tagja lett, asztalnokmesterként,³⁰⁵ és amíg ő élvezte Mátyás kegyét, nem lehetett fellépni ellene. A helyzet 1489 végén vagy 1490 elején változott, amikor Mátyás valamiért kiost-

²⁹⁹ Kubinyi: Vitéz 7.

³⁰⁰ Tóth Zoltán: Mátyás király idegen zsoldosserege. A fekete sereg. Bp 1925. egyáltalán nem ejt szót Vitovec szerepéről.

³⁰¹ Csánki: Körös 20, 23, 26, 29, 30, 31. DL 100093. A Batthyány család levéltárában számtalan oklevél tájékoztat Grebeni László és fogadott fia, Battyányi Boldizsár kisebb-nagyobb birtokszerzéseiről.

³⁰² DL 100762.

³⁰³ Mátyás 1477-ben megerősíti birtokaiban: DL 100093.

³⁰⁴ Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp 1971 266. és 3. j.

³⁰⁵ Fügédi: Mobilitás.

romoltatta a Vitovec-fiúkat Grebenből, és a várat Székely Jakab radkersburgi kapitányra bízta.³⁰⁶ Hermanfi László ugyan értelemszerűen nem foglalta bele Greben várát a végrendeletébe,³⁰⁷ hiszen arról maga is lemondott, de biztosak lehetünk benne, hogy többször elmesélte fogadott fiának, mi is történt 1445 telén és a rákövetkező években. Ezért aztán korántsem tekinthetjük véletlennek, hogy 1490. júliusában Székely Jakab éppen Battyányi Boldizsárnak játszotta át Grebent. Hogy László alnádornak volt-e ebben szerepe, vagy csak elégtétellel vette tudomásul, nem tudjuk. A zajorjei grófok, akik még sokáig próbálkoztak hiába az uradalom visszaperlésével,³⁰⁸ ettől kezdve csak azon elmélkedhettek, hogy mégis igaz a mondás: ebül szerzett jószág ebül vész el. Még akkor is, ha közben csaknem fél évszázad telt el.

³⁰⁶ DL 104035. Vitovec György szerint a király „*preter omnem viam juris*” járt el.

³⁰⁷ DL 107608.

³⁰⁸ E. Kovács Péter: A grebeni uradalom 1522-es összeírása. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Magyar Országos Levéltár 1998 132.

MÚLTUNK KRITIKUS KÉRDÉSEI

Kristó Gyula

MODELLVÁLTÁS A 13. SZÁZADBAN*

A magyar történelem írott források révén nyomon kísérhető tizenkét évszázada közül három tekinthető rendszerváltó századnak: a 11., a 19. és a 20. Ezekben az időszakokban az emberi élet egészét alapjaiban érintő változások zajlottak le, olyanok, amelyek magukban foglalták nem csupán a felszínen jelentkező és könnyen megragadható politikai rendszerváltásokat, hanem a gazdasági, társadalmi szférában, az értékrendben, a mentalításban — a politikai átalakulásoknál sokkalta lassabb ütem szerint — végbemenő átalakulásokat is. A rendszerváltások mibenlétéről, annak dinamikájáról a 20. század embere közvetlenül kaphatott leckéket a történelemtől. A 13. század ugyan nem rendszerváltó évszázad, de sok olyan ismérvet hordoz, amely többnek mutatja, mint ami egy „szabályos” evolúciós időszakokra szokott jellemző lenni, ugyanakkor kevesebb történt ekkor, mint ami egy teljes körű rendszerváltást meghatároz. Magam tehát modellváltáson a „több, mint egyszerű változás, de kevesebb, mint rendszerváltás” fogalmát értem, azt, amikor a társadalom életére meghatározó fontosságú jegyek átlagosnál több változáson estek ugyan át, de mindennek eredményeképpen egészében új, az előzőtől alapjaiban különböző berendezkedés mégsem született. Mondandóm középpontjába azon mozzanatok kerülnek, ahol ezek az átlagosnál gyorsabb változások megfigyelhetők, és amelyek modellváltó századdá teszik a 13. századot. Ugyanakkor teljességgel mellőzöm mindazon területeket (így pl. a külpolitikát vagy a kultúrát), ahol a változások jellege és üteme ezt nem indokolja. Előadásom két részből áll. Előbb azokról a markáns különbözőségről szólok, amelyek a 13. századot az előző két — de főleg a 12. — századdal való összevetésben jellemzik. Ezt annak tükrében tekintem át, hogy mi történt „lent”, vagyis a gazdasági és társadalmi viszonyok terén. A második részben a „fent” lezajlott változásokat vázoló, a politika és az ideológia terén bekövetkezett új fejleményeket.

„Lent” a 13. század egyik legnagyobb horderejű változása a földművelés és az állattartás arányában, egymáshoz való viszonyában bekövetkezett váltás volt. Még a 11–12. század fordulóján is több forrás szól lakhelyüket változtató emberi közösségekről (falvokról), amelyek tagjai a legelőváltó-nagyállattartó nomád gazdaság törvényei szerint, a friss füvet nyújtó legelőket követve, újabb és újabb térségekben ütötték fel sátrukat. Ezek a sátrak — adott esetben nincs túlzott jelentősége, hogy a lakóházak udvarán vagy a mezőn — még a 12. század közepén

* A „Múltunk kritikus kérdései” címmel a Magyar Történelmi Társulat által szervezett vitest-sorozat keretében, 2000. október 19-én a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott előadás szerkesztett szövege.

is álltak, sőt mi több, a Magyarországon átvonult német szemtanú szerint a magyarok „az egész nyári és őszi idő alatt sátrokban laknak”. Nos, a 13. századra a forrásokból eltűntek a sátrak mint emberi lakóhelyek, és ezzel együtt lehanyatlott a nomád gazdaság is. (Más kérdés, hogy újabb kutatás eredményeképpen van lehetőség arra, hogy a korai időszak nomád gazdasága, valamint a késő középkor és a kora újkor rideg állattartása között genetikus kapcsolatot tételezhessünk fel.) A falvak nem vándoroltak többé, hanem helyhez kötött, állandó otthont nyújtó emberi tartózkodási helyé váltak, szilárd határokkal. Ez az állattartás visszaszorulását, az istállózást magában foglaló állattenyésztéssé alakulását eredményezte, és ennek folyományaként a szántóföldek számának rohamos megnövekedését vonta maga után. A 13. század során a mezőgazdaságon belül egyre érezhetőbben a földművelés vált a meghatározó ágazattá az állattartással/állattenyésztéssel szemben.

Egy sor technikai és munkaszervezési újítás készítette elő és követte e nagy váltást. A földművelés szempontjából igen megnőtt a trágyázott föld (*terra firmata*) értéke. A trágya egy tisztán vagy csaknem tisztán állattartó gazdasági rendszerben értéktelen „melléktermék”, a földművelő gazdaságban viszont a föld erejét, termőképességét tetemesen képes javítani. A 13. században gyakorta emlegették a trágyázott földet, és szembeállították vele a mezei (vagy füves) földet (*terra campestris*). Ez utóbbi a minap még legelő volt, amelyet állatok lába taposott keményre, és így, ebben a formájában, földművelés céljára nem is volt alkalmas. 1239. évi adat szerint 90 hold trágyázott föld ért 140 hold nem trágyázott földet, vagyis a trágyázott föld másfélszer értékesebb volt. A mezei földet fel kellett lazítani, a talajt meg kellett forgatni ahhoz, hogy a földművelés számára használhatóvá váljék. Ehhez erős ekére volt szükség. A 11. század végén még elégethető, azaz fából való ekéről olvasunk egy oklevélben. Ez nyilván intenzív talajmegművelést nem tett lehetővé. A vaseke ugyan nem a 13. században jelent meg (már korábban is használták), de ekkor terjedtek el nyugat felől nagy hatékonyságú típusai: a könnyű eke helyett a nehéz eke, a szimmetrikus eke helyett az aszimmetrikus eke. Ezek a „strapabíró” nehéz ekék immár azt is lehetővé tették, hogy egy-egy eke elé ne két ökröt fogjanak be (mint régebben általános volt), hanem nyolcat, és ezek az ökrös ekefogatok soha földművelés alá még nem vont füves talajok feltörésével is eredményesen birkóztak meg. 1231. évi adat szerint az aszimmetrikus eke hosszú vasáról a pap, lapos vasáról a szolgák gondoskodtak. (Felrémlik ezt olvasva Szent István törvényének egyik híres cikkelye, amely tíz falu számára templom építését szorgalmazta. Eszerint a templomot a hívek lássák el jószággal, papról és könyvekről a püspök gondoskodik. Mindkét esetben kötelezően írták elő a nép számára a templom érdekében történő „fejlesztéshez” a hozzájárulást.) A korábban is működtetett vízimalmok mellett az 1210-es években az ország nyugati határszélén, Sopron megyében — az alábbiakban még többször hivatkozom majd az ország nyugati peremvidékére — felbukkannak a nagyobb hatékonyságot biztosító kallómalmok.

A földművelésre való intenzív áttérés a termelési feltételek újra szabályozását követelte meg. A korábban általánosan alkalmazott vad talajváltás azt jelentette, hogy a földet eredendően az állattartás igényei szerint használták, illetve

kihasználták. Addig tartották egy területen állataikat, amíg az teljesen ki nem merült, ekkor elhagyták, új területre mentek át, és azt ugyancsak végletesen kiszigerelve távoztak onnan. Ezt a rendszert akkor lehetett gond nélkül alkalmazni, amikor nem kellett figyelemmel lenni közelben tartózkodó, letelepedett földműves közösségek igényeire. Amikor azonban megjelent és teret kért magának a földművelés, kompromisszumot kellett kötni. Immár rövidebb ideig, három-öt évig tartották állataikat egyazon területen, vagyis vigyáztak arra, hogy teljesen ne merítsék ki a talajt, hiszen annak rekultivációja hosszú időt vett igénybe. A három-öt évnyi idő alatt viszont az állatok elhullajtott trágyája javította a talajt, és annak kellő előkészítése után ott földművelés folyhatott. Ezt a szisztémát szabályozott talajváltásnak nevezzük. A földművelés térnyerése tehát tervszerű ciklikusságot vitt a korábban semmi rendszabály által nem korlátozott, ötlet szerinti talajhasználatba, ami előkészítette a még pontosabban szabályozott nyomásos (háromnyomásos) gazdálkodásra való majdani átmenetet. Alapos a gyanú, hogy nyugati minták hatásával ebben a vonatkozásban is számolhatunk.

Ugyancsak gyökeresen átalakult a 13. században a termelési üzemmenet. A korábbi két évszázadban a termelést a földesúr tulajdonában levő prédiúmonokon, azaz robotoltató „üzemekben” szolgák folytatták. Nekik semmiféle érdekeltségük nem volt ebben, hiszen a munkaeszköz éppen úgy uruké volt, mint az a primitív ház, ahol laktak, és természetesen uruké lett a termelés végeredménye is, ami lehetett agrár- vagy kézműipari termék. Ennélfogva a prédiúm eleve nem hordozta magában a megújulás lehetőségét még olyan esetekben sem, amikor a termelés résztvevői — főleg ha kézműipari jellegű robotot végeztek — „kvalifikáltabb munkaerőnek” számítottak, bár bizonyos „korszerűsödés” elemeit itt-ott felvonultatva. Így idővel a szolganak saját munkaeszköze, illetve saját háza lehetett, de ez a lényegesen nem változtatott, a munkajáradékon alapuló gazdasági rendet nem tudta széttörni. A prédiúmot tehát nem lehetett belülről korszerűsíteni, a megoldás kívülről jött. 1214-ben fordulnak elő első ízben az ország nyugati peremén, Mosonban a curia-helyek (*loca curiarum*); ezt *lechnunek* nevezték. E német szóban a jobbágytelek jelentésű *Lehen* rejlik, és a név, valamint a felbukkanás helye jelzi, hogy nyugatról átvett intézményről van szó. Ez kelet felé haladva terjedt el az országban, de a század végén a keleti országrészben még nem tekinthető kizárólagosnak. A század folyamán a jobbágyteleknek más, immár később sokkal általánosabban használt latin elnevezései is felbukkannak, olyanok, mint a *mansio* vagy a *sessio*. A jobbágytelek azáltal hozott szinte forradalmian újat, hogy a mindinkább szabaddá váló jobbágyot érdekeltté tette a termelés folyamatában. Bár a föld tulajdonjoga továbbra is a földesurat illette, de a jobbágy — kvázi-bérlet formájában — olyan erős jogot szerzett egy bizonyos, általa művelt földterületen (ez maga a jobbágytelek), hogy normális esetben azt tőle nem lehetett elvenni, sőt utódaira hagyhatta. Mintegy szerződéses kötelezettségeket teljesített urával szemben (egyre kevésbé robotban, hanem termékben és pénzben), s ami feleslege maradt, azzal szabadon rendelkezett.

A felesleg vásárokra került, s ezzel Magyarország a 13. században belépett az árutermelés és a pénzgazdálkodás korszakába. A korábbi időszakot a természeti (naturális) gazdálkodás jellemezte, amikor minden termelő egység (prédiúm) önellá-

tásra rendezkedett be, ami maga után vonta a szórt birtokszervezet kialakulását. Teljesen önellátó ugyanis csak akkor lehetett egy földesúr, illetve annak gazdasága, ha szántóföldjei, erdei, vizei, szőlei egyaránt voltak, ahonnan gabonára, húsrá, vadra, halra, borra tehetett szert. Ezeket viszont a legritkábban tudta egy tömbben fekvő birtok teljesíteni. Vásárok persze a 13. század előtt is voltak már Magyarországon, de ezek elsősorban az igazgatási központokban leltek otthonra, ahol a külkereskedelem jóvoltából néhány luxuscikk, illetve a belföldön megtermelt javak egyike-másika (pl. az egyetlen ételízesítő és tartósítószer szerepét egyaránt betöltő só) cserélt gazdát. Amikor a jobbágytelkek felesleget kezdtek el termelni, és döntően gabonát vittek a vásárra, annak a lehetőségét is megteremtették, hogy más termelők felhagyjanak éppen a gabonatermesztéssel, és egyéb, alkalmasint kézműipari termékek előállítására szakosodjanak, hiszen többé nem volt kényszer arra, hogy mindent maguk termeljenek meg, már persze akkor, ha saját termékeikért pénzhez jutottak, amin élelmiszert tudtak vásárolni. Az árutermelés tehát nagyban hozzájárult a korábbinál sokkal intenzívebb pénzforgalom létrejöttéhez. A belső kereskedelem megélénkülését jól mutatja, hogy 1206 és 1217 között II. András király okleveleiben 16 vásár, illetve vásárvám említése maradt ránk, bár ebben nyilván az is némi szerepet játszott, hogy az oklevelek száma szintén jelentősen megnőtt a 13. század elejétől kezdve a korábbi évtizedekhez képest. Az 1210-es évekből származik az első magyarországi vásárvámtarifa, ami a külkereskedelem élénk voltát jelzi. A kereskedelem a század első felében itthon is a jó értéket képviselő friesachi denárokkal, tehát külföldi pénzzel folyt. A „piacon” a század elejétől kezdve új áru jelent meg, ami eddig még szinte nem szerepelt ott, ez pedig az ingatlan volt. A föld kereskedelmi forgalma a század egészében növekvő mértéket mutat.

Jövevények (*hospesek*) kisebb csoportokban a 10. század második felétől előbb Kelet-Európából, majd egyre inkább nyugatról érkeztek Magyarországra, első nagy csoportjuk II. Géza alatt jött. Kérdés, hogy az ekkor Dél-Erdélyben letelepített „szászok” (németek, illetve vallonok, olaszok) kaptak-e azonnal az uralkodótól valamiféle írásban biztosított kiváltságot, egy Geysaneumnak nevezhető szabadságlevelet. Úgyisntén nem dönthető el, hogy a székesfehérvári latinok kiváltsága mikori keltű (van olyan feltevés, amely ezt III. Istvántól, tehát a 12. század második feléből eredezteti.) Amit viszont biztosan tudunk, az az, hogy a 13. század első évében, 1201-ben a pataki (valójában olasz) *hospesek* jutottak hozzá az első, Imre király által biztosított írásbeli szabadsághoz, ami bírászkodási, adózási kiváltságot és vámmentességet foglalt magában, valamint a birtokaikkal való szabad rendelkezést biztosította. 1206-ban II. András király az erdélyi Krakó, Igen és Romosz hospeseit kiváltságolta, nagyjából hasonló szabadságokkal. Ezt az utat járták II. András fiai is, Béla herceg 1225-ben a szlavóniai Perna, Kálmán herceg pedig 1231-ben Valkó, 1234-ben Verőce, 1240-ben pedig Petrinja jövevényei számára adott kiváltságlevelet. Az eredendően idegen, külföldi származású *hospesekkel* Magyarországon megjelent egy olyan társadalmi csoport, amelyik eleve szabadsággal rendelkezett, s ezt írásban is biztosítani tudta a maga számára. Ezzel voltaképpen követendő példát nyújtott a 13. század elején még

döntően szolgai állapotú magyarországi népesség számára szabadsága, illetve annak bizonyos elemei megszerzéséhez.

A jövevények szabadságai emellett el nem hanyagolható hatást gyakoroltak a hazai városfejlődésre. A 11–12. századi magyarországi városok királyi tulajdonban levő, döntően igazgatási központ szerepkört betöltő településeknek tekinthetők, amelyeknek lakói semmiféle szabadsággal nem rendelkeztek. E városok helyzeti energiája kimerült abban, hogy távolsági kereskedők kirakóhelyei voltak, ahová gyakorta látogattak el keletről érkező árusok. A településkép erősen emlékeztetett az ázsiai nomád városokra, a vásárteret sátrak, illetve bazárok övezték. A valódi város, amelynek lakói szabadságokat élveztek, a *hospes*kiváltságból sarjadt. A székesfehérvári latinok ismeretlen időben elnyert kiváltsága alakult át székesfehérvári városi kiváltsággá. 1230-ban a szatmári németek kiváltságolása annak a Németinek a szabadságát vetette meg, amely a régi típusú igazgatási központ funkcióját betöltő Szatmárral szemben a Szamos folyó túlsó partján jött létre. Pest lakói 1231. és Nagyszombat polgárai 1238. évi szabadságában immár városi szabadságot láthatunk. A *hospes*jog és a városi szabadság (*libertas*) — minden rokon vonása ellenére is — különbözött egymástól. Ez utóbbi lényegesen nagyobb szabadságfokot biztosított. Míg a jövevények bírása csak kisebb ügyekben, addig a város bírása minden ügyben ítéltetett, a *hospes*jogok élvezői a tulajdonoshoz (földesúrhoz, királyi tulajdon esetén az ispánhoz) fellebbezhetek, a város pedig magához a királyhoz. A század közepén óriási lendületet kapott a városi szabadságok elnyerése. 1242–1270 között IV. Béla 22 városi kiváltságot biztosított, egyebek mellett olyan településeknek, illetve az ottani *hospes*eknek, mint Besztercebánya, Késmárk, Sárospatak vagy Szeged. Ugyanakkor ezekben az évtizedekben *hospes*joggal éltek olyan települések lakói, mint Kassa, Eperjes és Lőcse, amelyekből rövidesen város lesz. A század vége új típusú városa már nem feltétlenül igazgatási központ, nem is város hely, hanem kereskedelmi központ, ahol különböző tájegységek eltérő termékei cseréltek gazdát.

Ha megvonjuk annak mérlegét, hogy „lent”, azaz a gazdaság és a társadalom szférájában milyen változásokat valósított meg a 13. század, azt kell mondanom: hallatlan méretű modernizáció zajlott le vagy jutott lezárultához közeli állapotba, amelynek eredményeképpen Magyarország — történelme során először — kezdett ténylegesen hasonlítani Nyugat-Európához. Ez természetesen nem véletlenül alakult így, hanem azért, mert már Szent István király nyugatias modellt vett át, aminek spontán fejlődési iránya is ebbe az irányba mutatott. Ezt a csigalassúságú evolúciót azonban hallatlanul meggyorsította a 13. század folyamán különböző nyugati impulzusok befogadása, illetve átvétele. Amit Európa nyugati területein feudalizmusnak nevezünk, az a társadalom kisebb egységeiben, a 11–12. században durván kialakult nagy kontúrok hézagait kitöltve, de nem egy ponton azokat szétfeszítve és átalakítva, Magyarországon a 13. században valósult meg. A földtulajdonának és használatának (tulajdonosának és használójának) szétválása (elkülönülése), a szolgáltatások szabályozott volta, a szinte szerződéses viszony kialakulása, a kötelezettségek és jogok bizonyos egyensúlyba kerülése mind erre mutat. Alapvetően határozta meg a magyar társadalom további évszázadainak fejlődési irányát, hogy a szolgaság kikopott a társadalomból, és helyébe a szabad

jogállapot lépett, amely az emberek túlnyomó többségét átfogta. A szabadság személyi szabadságot jelentett: a családalapításhoz való jogot, meghatározott feltételek teljesülése esetén a szabad helyváltoztatást, a javak és jogok szabad örökül hagyását, kis körben, a falu keretei között a közéletben való részvétel jogát, végül pedig bizonyos — ha nem is a modern jogállamiságra jellemző — jogvédelmet a törvénytelenségekkel, hatalmaskodásokkal szemben.

A 13. század folyamán e szabadságot a *hospes* jogokat elérő és jogilag az egységesülés útján előrehaladt új társadalmi réteg, a jobbágság biztosította a maga számára. Ennek sikeréhez nagymértékben hozzájárult az 1241–1242. évi tatárjárás kapcsán előállt belső helyzet. Bár hatalmas embervesztéssel a tatárdúlás nem járt, de a népesség mintegy 10–15%-ának pusztulása is munkaerőhiányt idézett elő. A nagybirtok kedvezményekkel igyekezett magához csábítani a hirtelen felértékelődött munkáskezeket, a népesség jelentős része viszont akként használta ki a tatárjárás körüli és utáni zavaros helyzetet, hogy elhagyta a felemelkedés ígérését nem hordozó prédiomot, és élve a kínálózó lehetőséggel új helyen való letelepedéséért minél nagyobb kedvezményeket igyekezett kicsikarni. Jobbágytelek, önálló egzisztencia, különféle időszakos mentességek, végső fokon pedig garanciális jelleggel a korábbiaknál sokkal szabadabb státus várt rá. A minapi prédiumlakó szolganépesség másik részének útja nem a jobbágytelekre, hanem a városba vezetett. Csatlakozhatott idegen eredetű *hospes* népességhez, és akár vele együtt, akár önmagáról hitetve el *hospes* voltát önállóan telepedhetett be a városba. A város a 13. század folyamán — de később is — elsősorban a kereskedelemnek és nem az iparűzésnek a központja. Csalhatatlan mutatója ennek, hogy a különböző szintű vámmentességek rendre szerepelnek a városi kiváltságlevelekben, de a várostól egy mérföldes körzetben az iparűzés tilalma (a *Bannmeile*) az egész század folyamán hiányzik a privilégiumokból. Ha a városokban izmos iparos réteg élt volna, ez a tilalom — ugyanúgy, mint Nyugat-Európában — a magyarországi oklevelekben is gyakorta szerepelt volna. Ezzel szemben minálunk csak ritka kivételként fordul elő, legelőször Zsolna 1321. évi kiváltságlevelében. Hogy a prédiomokról a városokba költöző népesség milyen szerephez jutott ott, még további kutatásokat igényel. Az kétségtelen, hogy nem ő játszott meghatározó szerepet, hiszen ezt egészen a 14. század második feléig egy, *comes* címet viselő, városi patricius réteg sajátította ki magának. A magyarországi céhekre vonatkozó első biztos írásos nyomok is csak a 14. század utolsó negyedére esnek. Mindenesetre a városok már a 14. század elejére olyan erőt képviseltek, hogy tevőlegesen hozzá tudtak járulni annak a harcnak a királyi hatalom javára történő eldöntéséhez, amely Károly Róbert és a tartományurak között folyt.

Hogy „fent”, a társadalom felső köreiben mi játszódott le a 13. században, azt a politika és az ideológia tükrében vizsgálhatjuk. A döntően a király által meghatározott politikai kurzusokat illetően a századot négy korszakra oszthatjuk. Az *elsőt* bízvást egy sajátos — nem modern, hanem középkori értelemben vett — „forradalmi” szakaszként címkézhetjük. Míg a középkor királyai általában az ősök követésére, a fennálló viszonyok megőrzésére (legfeljebb megreformálására) szoktak buzdítani, II. András nyíltan vállalta a tudatos, előre megfontolt szándékból tett változtatás programját. Ez a gondolat, illetve ennek kimondása önmagában

„forradalmi” tett volt. 1217-ben e programot ekként fogalmazta meg az uralkodó: „megváltoztatván földünk [= országunk] állapotát, amelyet a régiek érintetlenül meghagytak”. Ennek legfontosabb eszköze (ismét 1217. évi megfogalmazás szerint) „az országunkban tett általános osztozkodás”, amit viszont az az elvi alap biztosított, amit 1208-ban így határozott meg: „az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke a mértéktelenség”. Maga András nevezte ezt a politikát „új intézkedéseknek” (*nove instituciones*),** vagyis nyíltan vállalta a kurzus újszerűségét. Igazán „forradalmivá” azonban azáltal vált, hogy a király nem csupán beszélt róla, hanem nagy lendülettel hozzá is látott megvalósításához. Királyi birtokokat, ispánságokat, jövedelmeket adományozott el, két kézzel szórva szét azokat. A változásokat jól jelzi, hogy míg az 1140-es években Magyarországon „senki nem mert a királyon kívül pénzt verni vagy vámot szedni”, addig a 13. század elejétől sok vám jutott királyi adományként magánosok kezére. Ugyancsak decentralizálódott az 1210-es években az addig egységes királyi pénzverés. Várakat az 1220-as évekig csak a király építhetett, amit az is jelez, hogy még utána is uralkodói beleegyezésre volt szükség erősség létesítéséhez. De a monopólium a 13. század elején e téren is megszűnt, és főleg a század második felében a magánosok várépítése többszörösen felülmúlta a királyi várépítés ütemét. Az ingatlanok elidegenítése földcsuszamlást idézett elő, ez jelentős mértékben kiindulópontja volt a bárói hatalom gazdasági megalapozásának. Mivel ennek az új királyi birtokpolitikának elsőrendű haszonélvezői idegenek, főleg II. András meráni feleségének, Gertrúdnak a rokonai és földijei voltak, a politikai irányvonallal szembeni ellenérzés, amelyet bizonyos körök részéről a mellőzöttség szított magasra, idegenellenességgel párosult.

Ennek az időszaknak, az 1210 körüli esztendőknél ideológusa volt Anonymus. Bár történeti munkát írt, amelynek tárgyát a régmúltból választotta, de az a kulcs, amellyel regényes gesztája értelmezhető, a 13. század elejének viszonyában lelhető meg. A névtelen jegyző lelkes híve volt az „új intézkedéseknek”, amit az mutat, hogy Árpáddal minden győztes csata után tágas ingatlanokat adományoztatott el a vitézeknek, sőt egyik esetben még egy ispánság, a zarándi elidegenítését is Árpád fejedelemnek tulajdonította, a mintát itt szintén saját kora valóságábanelve meg, hiszen 1193 óta több *comitatus* előrkítésének lehetett tanúja. Az általánosság igényével is kifejezte ezt, amikor azt írta: „A jó urak szokása híveik megjutalmazása”. A gesztáíró oly mértékben a 13. század eleje viszonyait tartotta szembe előtt a honfoglalás leírásakor, hogy Árpád alakját II. Andrásról mintázta meg más vonatkozásokban is. Ugyanakkor a magyar eredetű Anonymust szintén mód felett sértette az ország kincseinek idegenek kezére juttatása, aminek ebben a mondatban adott hangot: „Éppen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból”. Ezek a rómaiak a Német-római Császárság alattvalói voltak, vagyis a merániak. Anonymus annyiban is mérföldkő a korai magyar ideológiában, hogy mert szakítani a korábban egyeduralkodó egyházi szemlélettel, és beemelte az írott történelem sáncái mögé a teljes pogány magyar múltat, illetve hogy — franciaországi tanulmányai hatására — megjelentek nála a nemzeti gondolkodás első nyomai. Ez utóbbi olyan mozzanatokban öltött testet, mint az idegenek iránti

** E kérdésre I. II. András király „új intézkedései” című tanulmányomat e számban.

ellenszenv, sőt gyűlölet, a magyarok őseiként a szkíták, illetve Attila felvonultatása, végül pedig a magyar nép (etnikum) és a magyar állam (Magyarország) egymással lényegi kapcsolatba hozása. A névtelen jegyző, aki „Magyarország oly kiváló nemzete” eredetét akarta megírni, egy sajátos államnemzeti koncepciót alapozott meg.

De térjünk vissza II. Andráshoz! A királyi birtokok és jövedelmek eladományozásával az uralkodó azt az államháztartási rendet ásta alá, amelyet domaniálisnak nevezhetünk, mivel azon alapult, hogy a királyt mint az ország messze leggazdagabb földesurát, a *dominiumok* birtokosát illetik meg a javak, vagyis ő az országot magángazdaságából finanszírozta. Ezen az elven épült fel Szent István állama, és ezt az elvet Magyarországon II. Andrásig senki nem kérdőjelezte meg. II. András felszínen jelentkező „forradalmi” tette, az „új intézkedések” bevezetése, valójában ezt az elvet vonta kétségbe. Ám hogy ezt a király megtehesse, éles szemmel sok mindent észre kellett vennie azokból a változásokból, amelyek éppen ezekben az időkben „lent” megtörténtek, s amelyekről az imént szó esett. Vagyis II. András felfigyelt arra, hogy a kialakuló árutermelés, a piaci viszonyok és a pénzgazdálkodás egy másfajta államrezon alapjait teremthetik meg, olyanét, amely nem a királyi magángazdaságokból tartja fenn a királyságot, hanem az uralkodót az uralkodó jogán megillető bevételekből, s ezek immár többé nem munka- és terményjáraadékok, hanem pénzbeli illetékek voltak. 1217-ben bukkan fel első ízben a rendkívüli adó (*collecta*), amelyet eléggé rendszeresen szedtek, ugyanebben az évben a határvámként funkcionáló és a külkereskedelem hasznát lefőlöző nyolcvanad (*octogesima*), 1215-ben a szintén értékvámnak tekinthető harmincad (*tricesima*), amelyet az ország belső területein, városokban hajtottak be. Ugyancsak II. András vetett ki első ízben pénzváltási illetéket (kamara haszna, *lucrum camere*), mivel a rossz és gyakorta még rosszabbra cserélt magyar pénzt az alattvalók vonakodtak elfogadni. Az új adózási rend új apparátust igényelt: korábban a királyi udvar körbejárt, a javakat helyben felélte, illetve azok egy részét az ispánoknak Esztergomba kellett szállítaniuk. Az újítást a bérleti rendszer bevezetése jelentette: a zsidók és a mohamedánok (izmaeliták) közül kerültek ki a királyi jövedelmek bérlői, és ezek adminisztrálására külön kamarák jöttek létre. A decentralizálódott pénzverés éppen úgy megkapta a maga kamarai szervezetét, mint a vám- és adószedés, illetve a sóügyek. A király ellenzéke e lépés megtétele után az egyházzal is növekedett, hiszen annak vezető képviselői nem tudták elviselni, hogy egy keresztény országban a gazdasági élet ütőerén ne keresztények tartsák rajta kezüket, és ráadásul számos előjogukban (amilyen az esztergomi érsek által felügyelt pénzverés vagy a sókereskedelem volt) súlyos sérelmeket szenvedjenek el.

A II. András egy évtizedes uralkodása során „forradalmi” tempóban végrehajtott, az élet legtöbb területét érintő „új intézkedések” eredményeképpen az ország tartópillérei, amelyek egyszersmind a Szent István-i berendezkedés legsajátosabb attribútumai voltak, megintogtak, illetve megroggyantak. A királyi várbirtokok, valamint egész ispánságok eladományozása a fentiekén túl még egy vonatkozásban teremtett új helyzetet. A mentességek révén mindinkább „civille” váló vármegye is sokat veszített presztízséből, de mint közigazgatási szervezet

megmaradt, ám a királyi magángazdaságnak — a már korábban eladományozás tárgyát képező udvari szervezet mellett — alapját képező várispánság és a rajta alapuló királyi haderő légüres térbe került, léteben vált kétségessé. A domaniális jövedelmeket egyelőre nem tudták pótolni az áru- és pénzvviszonyokra alapozott pénzbeli bevételek, azaz úgy tűnik: II. András túlbecsülte a „lent” bekövetkezett gazdasági változások mértékét. Katonai vonatkozásban az ország elvesztette védelmi képességeit. A várispánságok alapjait képviselő föld-fa várak avíttóságuk okán szabadtéri múzeumoknak számítottak, emberanyaguk pedig viharos gyorsasággal ürült ki, a várelemek részint elvándoroltak (kedvezmények reményében más vidékekre, illetve városokba), önálló egzisztenciát teremtve kiváltak onnan, részint pedig magánosok kezére kerültek a várföldekkel együtt. Magyarország Szent István idejére visszamenő 11–12. századi berendezkedése tetszhalott lett. Teljesen halottnak csak azért nem lehet mondani, mivel a kortársak közül sokan úgy látták, még van remény életre keltésére.

E vélekedés valóra váltására tett kísérletek jelentik a 13. század politikai értelemben vett *második* korszakát. Ezek kezdeményezője II. András elsőszülött fia, Béla király. Ezt az — 1218–1220 tájától 1241–1242-ig terjedő — időszakot mint a mindinkább erőre kapó „forradalomellenesség” korát jellemezhetjük. A korszak névjegyét azonban már 1213-ban letette, amikor Béla csak hétéves gyermek, és az események alakításában még semmi szerepe nincs. Ez évben példátlan módon merényletet követtek el a királyné, a meráni Gertrúd ellen, ami az „új intézkedések” egyik fő haszonélvezőire mért csapásnak fogható fel. Ez ugyan még nem volt képes letéríteni a „forradalmi” útról II. Andrást, de — ha figyelt volna, észrevehette volna — figyelmeztető jel volt. Az 1217–1218. évi keresztes háború, II. András tartósabb távolléte viszont megtörte az új államrekonstrukción egyenes vonalú pályáját, és időlegesen megállította a mintegy évtizede tartó folyamatot. Amikor az uralkodó hazatért a Szentföldről, úgy tűnt, mintha maga is belátta volna: politikája megbukott. Felfigyelt a nagy károokra, bár nem világos, hogy tudatosult volna benne: mennyi ebből az ő politikája okozta kár, és mennyi az, amit távollétében az ellenzék idézett elő. Inkább az utóbbit okolta szavakban, de tetteiben egyelőre mérsékletet tanúsított az „új intézkedések” folytatásában. Az ellenzék egyre jobban megerősödött, a magyarországi vezető klérus (háta mögött az erős pápasággal), valamint az 1220 után területi hatalommal felruházott Bélához állt előkelők egy sor kérdésben visszacsaptak. 1220-ban elkezdődött a jogtalanul elfoglalt udvarközpontok visszavétele, 1221-ben pedig II. András kénytelen volt elrendelni, hogy „a várak földjeit, bárki is foglalta el azokat erőszakosan, a váraknak vissza kell adni”. A „forradalomellenesség” tehát mint restaurációs politika jelentkezett.

II. András egy másik ellenzéke (az ún. Imre-párti előkelők csoportja) 1222-ben kieszközölte az Aranybullát, amelyben kimondták: a király nem adományozhat el egész *comitatust* vagy bármiféle méltóságot (*dignitas*). Az előbbin a királyi vármegye uralkodó kezén levő teljes birtokállagát érthetjük, az utóbbin pedig az olyan gyakorlatot, amilyen pl. Esztergom vármegye ispáni címének az esztergomi érsek számára történt elidegenítése volt 1215-ben. A két dolog természetesen a legszorosabban összefüggött, nem véletlenül került tilalmazásuk egyazon törvény-

cikkelybe, hiszen a birtokadománnyal a király valamennyi, a földdel összefüggő jogát elvesztette, illetve az ispáni cím megszerzésével annak birtokosa korábban királyi jogok gyakorlásához jutott a megyében. Ez kétségtelenül visszahatás volt az „új intézkedések” II. András által 1217-ig folytatott, 1218–1219-ben szüneteltetett, de 1220 után megint felélesztett politikájára. Ez az ellenzéki csoportosulás azonban rövidesen kibukott a hatalomból, így hát Bélára és híveire várt a II. András politikájával szembeni oppozíció folytatása. Ők megnyerték maguknak még III. Honorius pápát is, aki 1225-ben levélben szólította fel a magyar királyt, hogy „az ország kárára és a király tisztsége ellenére” tett elidegenítéseket vonja vissza. Erre II. András megint felfüggesztette az „új intézkedéseket”.

1228-ban elindult Béla király első birtokvisszavételi akciója. Ezt kezdetben II. András magának akarta kisajátítani, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha fia az ő parancsára venné vissza tulajdonosaiktól az örökadományokat, majd taktikázni kezdett: hol megbánást mutatott, hol újabb jelentős adományokat tett. 1231-ben lezárult Béla egész országra kiterjedő birtokrestaurációja, és bár ő az elmúlt három évet komoly sikerként könyvelte el, mivel ezt írta: „felvirradt a magyarok megváltásának, a királyi méltóság helyreállításának, a korona szabadsága visszaszerzésének napja”, valójában az eredmény szerfelett korlátozott volt. II. András ugyanis — ha nem is az 1210 körül tapasztalt lendülettel — folytatta az „új intézkedések” politikáját, és ez óriási mértékben rontotta Béla birtokvisszavételeinek sikerét. 1220 tájától egészen 1235-ig tehát birkózott egymással II. András némileg lankadó „forradalmi” elánja, illetve Béla „forradalomellenes” restaurációja. Az idő a fiatal Bélának dolgozott (előbb lehetett számítani II. András halálára, mint fiáéra), a kor azonban a II. András által képviselt politika malmára hajtotta a vizet (a „lent” végbement gazdasági folyamatok egyre inkább anakronisztikussá tették azt a restaurációt, aminek megvalósításán Béla oly kitartóan fáradozott).

Amikor II. András meghalt, IV. Béla király rögvest újabb birtokvisszavételi akcióba kezdett. Ekkor már korlátlan ura volt az országnak, nem kellett apja ellenlépéseitől tartania. E második birtokrestauráció 1235 és 1239 között tartott. A kortárs Rogerius ekként foglalta össze ennek lényegét és célját: a királyoknak „a vármegyéből származott pompájuk, gazdagságuk, birtokuk, hatalmuk, felségük és erősségük, ámde némely elődének tékozlása következtében a vármegyék feletti birtokjoga megkisebbedett”. Ezért IV. Béla, „mivel helyre akarta állítani a korona hatalmát, amely csaknem jelentéktelenné vált, igyekezett a helytelenül elidegenített birtokokat mind az ellenfeleitől, mind a párthíveitől a vármegyék joghatóságába és birtokába visszajuttatni, bár ez sokaknak nem tetszett”. Magyarán: a király nem csupán ellenfeleit nem tudta megnyerni magának, hanem még párthíveit is elvesztette. Sőt még az egyházak is e restaurációs politika kárvalottjai lettek, ugyanis az ő birtokaikból is vett vissza az uralkodó, s így újabb társadalmi erő fordult szembe vele. Az elért gazdasági haszon (a királyi birtokállomány gyarapodása) nem állt arányban az uralkodó társadalmi bázisának emiatt bekövetkező összeszűkülésével. A megsértett világi birtokosok hangulatát Rogerius jól érzékelteti: míg a korábbi magyar királyok a hadi érdemeket szeretteknek vagy azok rokonainak „kártérítésül és megfelelő jutalomként falvakat, birtokokat és ingatlanokat adományoztak örök birtoklásra”, addig IV. Béla „nemcsak nem

adott nekik semmit, hanem a már odaadományozott birtokokat is visszavette a saját hatáskörébe és tulajdonába... Ez az a fájdalom, ez az a kard, amely átjárta a magyarok lelkét”. IV. Béla akként akarta visszaállítani a királyi hatalom *régi fényét*, hogy ennek érdekében magát a *régi királyi hatalmat* akarta feléleszteni. Ennek pedig 1238 táján már leküzdhetetlen gazdasági és társadalmi akadályai voltak. Abban az országban, amely egyre jobban távolodott a Szent István-i és a III. Béla kori viszonyoktól, sem Szent István, de még III. Béla korát sem lehetett többé visszahozni. Erre IV. Béla az 1241. évi tatárjárásakor döbbsen rá, amikor a muhi csatát megelőzően a magyar urak „azt szerették volna, hogy vereséget szenvedjen a király, és azután ők kedvesebbek legyenek neki” (Horváth János fordítása). IV. Béla király „forradalomellenes”, restaurációs politikája 1241–1242-ben látványosan, a tatárdúlás szomorú díszletei közepette megbukott.

A század *harmadik* korszaka az 1242–1272 közti három évtizedet foglalja magában (ide számítva V. István rövid ideig tartó országglását), és azt összefoglalóan a reformok, a fontolva haladás időszakának mondhatjuk. IV. Béla elvetette a „forradalomellenességet” (ez II. András halálával amúgy is tárgyi alapját veszítette), de természetesen nem akart apja „forradalmi” útjára sem lépni. Az arany középutat az ország reformok útján történő megújításában (*renovacio regni*) találta meg. Legalább ilyen joggal beszélhetünk azonban önnön megújításáról is. Az a fiatal Béla, aki életkorának fittyet hányva konzervatív politikát folytatott, az öregedés útjára lépve, 40. életéve felé közeledve és azon jócskán túl is felhagyott konzervativizmusával, és nyitottá vált a reformokra. Ez arról tanúskodik, hogy felismerte: a régi dicsőség nem hozható vissza az idejétmúlt viszonyok helyreállításával, hanem a megváltozott állapotok új kezelési módokat igényelnek. Ez a felismerés ugyan lényegében véve megegyezik apja egész uralkodása alatt folytatott politikájának alapvetésével, de attól ütemében, ennek folyamánként pedig eredményeiben különbözött, továbbá még abban, ami emberi habitus szempontjából olyannyira elválasztotta apát és fiát egymástól. András bohém volt, örökifjú és meggondolatlan, Béla pedig szigorú erkölcsű, koravén és megfontolt.

IV. Béla több mint negyedszázad alatt reformok egész sorát valósította meg. A legtöbb valamilyen módon kapcsolódik ugyan II. András „forradalmi” lépéseire, de a kivitelezésben ő nem a szélsőséget hajszolta, hanem bölcs önmérsékletet tanúsított. A legjobban talán államháztartási reformja igazolja ezt az állítást. Míg II. András előtt az ország gazdasága domaniális alapokon nyugodott, II. András pedig úgyszólván teljesen regále alapokra kívánta azt helyezni, addig Béla vegyes rendszert valósított meg. Egyfelől nem mondott le a királyt földesúri jogon megillető jövedelmekről, s ennek érdekében királyi erdőispánságokat szervezett, illetve működtetett (elsősorban a Felvidéken), sőt birtokvisszavételi akciókat is indított. Ami ez utóbbit illeti, 1248-tól Szlavóniában, 1249-ben a Szepességben folyt, illetve indult el a restauráció, ami 1254-től országos méretűvé duzzadt. Ennek célkitűzése azonban gyökeresen különbözött a tatárjárás előttől. Most — római jogi elem igénybevételével — ekként fogalmazta meg programját: „a tatár pusztítás után országunk feldúlt állapotát meg akarjuk javítani, és mindenkinek a magáét (*suum cuique*) visszaadni”. Az elérendő cél többé már nem a III. Béla kori (azaz végső fokon a Szent István-i alapokon nyugvó) gazdasági rend helyreállítása, hanem a

tatárjárás okozta zavarok kiküszöbölése. Ezt összekapcsolta egy általános birtokrendezéssel, amelynek során elhatárolta a nemesi birtokokat, amivel a királyi szervienség köznemességgé alakulásához nyújtott hathatós segítséget. 1268-tól kezdve pedig akciójának középpontjába egyenesen az elfoglalt nemesi földek visszaadása került. Másfelől nem zárkózott el a regále jövedelmek igénybevételeitől. Ő is vetett ki rendkívüli adót, továbbra is működtek a bérbe adott királyi bevételek adminisztrálását szolgáló kamarák, sőt a királyi jogokat a bányászat területén szintén keményen érvényesítette.

Úgyszintén nagy horderejű az, ami uralkodása második felében a hadügy területén történt. Valószínű, hogy megértett valamit abból: a tatárjárás azért válhatott — az ellenség túlereje mellett — az ország katasztrófájává, mert katonai értelemben légtüres térben érte az országot. A régi hadszervezet, a várispánságok katonasága *már* nem, az újonnan formálódó magánhadseregek ereje *még* nem volt képes az ország és a király megvédésére (ez utóbbinál pedig még az eltökélt szándék is hiányzott). Miként az államháztartási reform esetében megfigyelhető volt, IV. Béla katonai ügyekben is a vegyes rendszer mellett tette le a garast. Egyrészt továbbra is törekedett arra, hogy rendelkezék közvetlenül saját fenntartósága alatt álló kontingenssel. Miután a várispánságok hadakozó népei az „új intézkedések” politikájának eredményeképpen lényegében elveszték a királyi hatalom számára, ezeket kívánta pótolni az 1239-ben az országba betelepített, majd az 1243 körüli években visszahívott kunokkal. Ugyanezt a célt szolgálta azon elképzelése (amit nem tudott következetesen megvalósítani), hogy katonai szolgálat fejében — és nem örökadományként — juttatott arra érdemeseknek birtokokat. Ugyanakkor kénytelen volt tudomásul venni, hogy a hűbéri láncolat sajátos magyarországi formájának, a familiaritásnak a kiépülésével erős magánhadseregek jöttek létre. Rájött arra, hogy amíg nem kerül ellentétbe a magánhadseregeket fenntartó bárókkal, addig ezekre is számíthat. A bárók kedvében járt azzal is, hogy szabad teret biztosított kővárak építéséhez. A változásokat mind mennyiségi, mind minőségi értelemben jól jelzi, hogy míg a tatárjárás előtt mintegy 10 — többnyire királyi tulajdonú — kővár állt az országban (a többi vár még föld-fa építésű volt), addig 30 évvel később, 1270-ben a kővárak száma kerekén 100 (a föld-fa várak viszont elenyésztek), és e 100 várnak alig valamivel több, mint egyharmada volt a királyé, csaknem kétharmada viszont immár nem a király kezében összpontosult.

A tatárjárás előtt a királyi hatalmat erősíteni igyekvő IV. Béla 1242 után sok vonatkozásban a nagybirtokosság, a bárók kezére játszott. Nem jószántából tette, de a viszonyok erre kényszerítették, illetve efelé nyomta a fiával, Istvánnal támadt, fegyveres konfliktusba torkolló ellentéte is. A megerősödő bárói rétegnek a hagyományos felfogás szerint az 1270-es évek elején Ákos mester személyében történetírója, egyszersmind ideológusa támadt. Fő célkitűzése az volt, hogy egyes úri nemzetségek régiségét és erejét igazolja. Ennek kapcsán nála a honfoglaló ősök már nem Árpád vezér kegyéből jutottak birtokhoz (mint Anonymusnál), hanem „tetszésük szerint szereztek maguknak szálláshelyet”. Felháborodásának adott hangot, amikor a hét honfoglaló vezér között nem találta Ákos, Bor és Aba nemzetségét, akiknek nagyságát Bánk bán vagy éppen Aba Sámuel király fémje-

lezte. Ezzel párhuzamosan az Árpádok valóságos hatalmának kisebbitésére törekedett. Mint a bárók történetírója a világi előkelők messzi múltba nyúló történeti tudatának (legtöbbször hamis tudatának) alakításával, a királlyal szembeni emancipációjuk történeti igazolásával az ideológia síkján már a tartományúri hatalmat készítette elő.

Az egyik legjelentősebb változás körvonalai IV. Béla alatt a közigazgatás terén mutatkoznak. A királyi vármegyék — a tatárjárás körüli hadszervezethez hasonlóan — szintén légüres térbe kerültek. A király elvesztette ingatlanainak jelentős részét, immár nem ő volt feltétlenül minden megye legnagyobb földbirtokosa. Az őt képviselő ispán kezét a megyebeliek által szerzett mentességek sokasága kötötte gúzsba. A vármegye egyre kevésbé volt *királyi* vármegyének tekinthető. A kibontakozás első halvány körvonalai a zalai királyi szerviensek 1232. évi ítéletlevelével kezdtek felsejleni. Ők királyi felhatalmazás alapján nyerték el megyéjük területén a bíraskodási jogot. Ezzel precedens teremtdődött arra, hogy a megyei igazságszolgáltatásban (tágabb értelemben a megyei adminisztrációban) a szerviensekből kialakuló köznemesek jussanak nagy szerephez. Ebbe az irányba mutatott az Aranybulla 1267. évi megújításának azon cikkeje, amely megyénként két-három nemes megjelenését írta elő az évenként Fehérvárott megrendezésre kerülő törvényt napokon. A végső megoldást előlegezte meg az 1268-ban indult királyi birtokrendezés, amikor a végrehajtás során két báró és négy nemes járt el. Ugyanezen évben megszületett Zala megyében az ottani ispán és a szolgabírónak nevezett négy nemes oklevele, a nemesi megye első írásos dokumentuma. A nemesi megye modellje valójában két — egy régi és egy új — tényező igazságszolgáltatásának kompromisszumán alapult. A 11. század eleje óta ítélkező ispán és az 1232 óta e jogot királyi támogatással megszerző nemesek egymásra találása volt ez, amelyet a király törvényesnek ismert el. Az királyt képviselő ispánnak ugyanis volt még némi hatalma, de nem volt társadalmi támogatottsága, míg a nemesség társadalmi elismertséggel rendelkezett, de hatalommal nem. Mindez hozzájárult a köznemesség mint társadalmi csoport kialakulásához, együvé tartozása tudatának kikristályosodásához, és képviselői meglelését a kiválasztás (a *representacio* elve) alapján biztosította. Ugyancsak IV. Béla reformjai sorába tartozik a városok pártolása is, amelynek eredményéről, az általa kiváltságolt városok számáról fentebb már megemlékeztem.

A politikai értelemben vett *negyedik* szakasz ismét mintegy 30 esztendő fog át 1272 és a század vége között. A káosz évtizedeinek tekinthetjük ezt az időszakot. Két uralkodó osztozott ezen, a kiskorúként trónra került és kun anyától származó IV. László, valamint az ország közepét először koronázásakor látó, addigi életét idegenben eltöltött III. András. Egyik körülmény sem jó ajánlólevél, de ami 1272 után az országban történt, az nem e tényezők következménye. Most ért be a II. András „új intézkedéseinek” révén elvetett és kikelt mag termése, amelyet IV. Béla tatárjárás utáni reformjai érleltek. Számos uralkodói jó szándék ekkor fordult visszájára. E korszak legfőbb ismérve, hogy immár nem a király a történelem főszereplője, többé nem ő tartotta kezében az ország gyeplőjét, maga csak sodródott azon eseményekkel, amelyeken nem tudott úrrá lenni. A kezdeményezés a bárók, a század végén pedig már egyértelműen a bárók közül kiválasztódó, tar-

tományúrnak nevezhető tucatnyi kiskirály kezébe került. Ameddig az uralkodó oldalán felsorakozott néhány tartományúr, addig szerepe nem jelentéktelenedett el egészen, amikor azonban magára hagyták, kiderült, hogy valójában epizód szereplő. Ebben a korszakban vívtak először belháborút egymással az ország területén a királytól függetlenül a bárók. Megteremtették a feltételeket ahhoz, hogy önálló, a magyar királytól független külpolitikát folytassanak. Az ország szuverenitásának biztosítása érdekében az uralkodónak rendszeresen katonai úton fel kellett lépnie az ellene lázadó előkelőkkel szemben. Ez adja magyarázatát annak, hogy szinte alig volt olyan esztendő ezen évtizedek alatt, amikor ne folyt volna valamilyen belháború az ország valamelyik pontján. A káosz tehát a lét- és vagyonbiztonság megrendülését, a kiszámíthatatlanná vált belső viszonyokat jelentette. Ekkor vált szokássá, hogy a bárók az uralkodót saját politikai játszmáik egyikének tekintették, eszerint is bántak vele, nemritkán fogságba is ejtették.

Az erőviszonyok eltolódására e kiskirályok talán leghatalmasabbikának, Csák Máténak a gazdasági viszonyai vetnek éles fényt. A 14. század elején egyazon időben legalább 40 („pályája” során összességében azonban 50-et meghaladó számú) vár volt a birtokában, ingatlanjainak (birtok, falu) száma 500 körül mozgott, és mintegy 5 ezer fős magánhadsereg kiállítására volt képes. A tartományúri hatalom kialakulása több körülmény egybeesésén alapult. Meghatározó jelentőségű volt a kiskirályok birtokainak nagy száma, amit királyi adományok révén, erőszakos foglalásokkal, vétel útján, cserével gyarapítottak. A királyi birtokjuttatások nemritkán jogokat is jelentettek számukra (pl. vámszedés). Várépítéseik eredményeképpen hatalmuk új szimbólumait teremtették meg. Közülük számosan kaptak az uralkodótól udvari tisztségeket, tartományok (Szlavónia, Erdély) vagy megyék igazgatására szóló megbízást, báni, vajdai, ispáni kinevezést. A király nevében és felhatalmazásából való ténykedésük azonban egyre kevésbé az uralkodó érdekeit szolgálta, hanem saját hatalmuk növelését. Különösen akkor vált veszélyessé az uralkodó számára egy arisztokrata, amikor magánbirtokainak területe és közjogi szereplésének színtere egybeesett, vagyis hatalmának köz- és magánjogi elemei összefolytak. A magánfamília intézménye a tartományuraság társadalmi bázisát teremtette meg, és a birtokok igazgatásában, a hadakozásban valóságos sereget biztosított a kiskirály számára.

A 13. század végén átrendeződő társadalmi palettán a bárói erőnövekedés az egyház, a nemesek meggyengülésével és a királyi hatalom további térvesztésével járt együtt. A főpapok számára, akik a század első évtizedeiben igen tekintélyes súllyal és befolyással rendelkeztek, még az 1260-as évekig adva volt a lehetőség arra, hogy királyi hatalomtól független tartományuraságokat építsenek ki. Erre ekkor az esztergomi érsek kísérletet is tett. Sikerre azonban tervét már nem vihette, mivel a világi nagybirtok a káosz évtizedeiben — főleg katonai szempontból — fölébe nőtt. A kialakuló köznemesség tömegei vesztették el a távoli királytól való közvetlen függés kiváltságát, és a közeli nagyúr magánfamíliájába kényszerültek. Ennek a kornak a köznemesi ideológusa, Kézai Simon, IV. László udvari papja, a hun népet a magyarral azonosítva királya történeti előképét Attila hun uralkodóban látta. Ez az ósválasztás a klérus számára elfogadhatatlan volt, egy ágostonos szerzetes röviddel a Kézai-krónika elkészülte után ezt így öntötte

versbe, Attilával Szent Istvánt állítva szembe: „Míg Attila állt fölötte, / a magyar nép egyedül / a zsarnok igáját nyögte / ész nélkül és hitetlenül. / De István uralkodása / dicső fordulót hozott, / jelzi egy szó megtoldása: gaz igazra változott” (Weöres Sándor fordítása). Kézai ugyanakkor egy történeti utópiát is felvázolt, a királyi hatalom és a köznemesség szövetségét báróellenes éllel. Ez arra mutat, hogy élt a társadalomban a lehanyaglott királyi hatalom megerősítésének vágya.

Élt ez természetesen a korszak két uralkodójában is. Erre mutat, hogy mind IV. László, mind III. András rendi típusú kormányzás bevezetésére tett kísérletet. A gondolati csíra külsőországból, Észak-Itáliából származott, magyarországi exportjában a felső klérus Itáliában tanult tagjai játszottak döntő szerepet. Ez a király szövetségeseinek egy táborba való felsorakozását jelentette olyan kompromisszum árán, hogy a király részeltette a főpapokon kívül a nemeseket, illetve azok választott képviselőit is a hatalomból. Ennek az államkormányzati reformnak határozott báróellenes éle volt. Valójában azonban számottevő hatást a hazai valóságra nem gyakorolt, lombikban lefolytatott kísérletnek tekinthető, amelyik érdeemben a társadalmi és állami élet fejlődésének irányvonalát nem volt képes módosítani. A már vázolt társadalmi csoportokon kívül mindkét uralkodó erőfeszítéseket tett egy-egy hazai etnikum megnyerésére hatalmi bázisának növelése érdekében. Kun László király természetesen erre a szerepkörre véreit, a kunokat választotta ki (akikkel azonban mégis fegyveres leszámolásra kényszerült, világosan jelezve ezzel, hogy mennyire nem az uralkodó szabott ekkor már irányt a fejleményeknek), III. András pedig a szászokat. Hogy a két utolsó Árpád-házi királyban mennyire élt az igény, hogy ténylegesen kormányozhassák országukat, egy-egy epizód jól mutatja. IV. László azt vágta oda a klérus vezető képviselőjének, hogy a maga számára ő a törvény, III. András törvényes királyként való tiszteletének pedig 1298-ban törvénycikket kellett szentelni. Minden tisztességes szándékuk (és ehhez olykor rosszul megválasztott eszközeik) ellenére Magyarország a 13. század utolsó évére a felbomlás állapotába jutott. III. András az új évszázad első napjaiban, 1301. január 14-én meghalt, vele a magyar népet és országát 450 éve uralkodó dinasztia kihalt. A 13. század véget ért.

Keszi Tamás

HOZZÁSZÓLÁS A KORAI MAGYAR FEJEDELMI KÖZPONT KÉRDÉSÉHEZ

Az elmúlt években több tanulmány jelent meg, amely a címben jelzett problémával foglalkozott, a vita a Századok 1997. évi első számában egy könyvismertetés kapcsán kulminált. A tárgyra vonatkozó irodalom részletes ismertetésére itt szerencsére nincs szükség, mivel azt a közelmúltban többen is megtették.¹ A lényeg meglehetősen tömören összefoglalható: 10. századi külföldi forrás nem emlékezik meg a magyar fejedelmek szálláshelyéről, Árpád-kori történetíróink adatai megbízhatatlanok², és a helynevek sem nyújtanak segítséget.³ Dienes István nyomán⁴ Révész László a régészeti leletek alapján arra következtetett, hogy ez a központ a Felső-Tisza vidékén lehetett⁵, hevesen bírált könyvében többek között ezt próbálta cáfolni Kristó Gyula.⁶ Kristó szkepszisé-

nek alighanem egyetlen lényeges kiindulópontja van: nem ismeri el „a Szőke Béla-Györffy György-féle magyar köznép” létét, a régészetben általában a fegyveres kíséző rétegnek tulajdonított emlékmagyagot pedig a „magyar népi had” hagyatékának tekinti.⁷ Valójában csak látszat elmentét van Révész és Kristó között. Előbbi kizárólag szociológiai különbséget lát a „Hampel A és B” leletkör között, utóbbi elsősorban etnikait⁸, ennek ellenére nem lehet kérdéses a Felső-Tisza vidék kitüntetett szerepe.⁹ Kristó szemszögéből ez azt jelenti, hogy a magyarság nagyobb tömegben telepedett itt meg, mint másutt – azt viszont nyilván Kristó Gyula is elfogadható feltételezésnek tartja, hogy Árpád a székhelyét a saját népe, nem pedig a leigázott szlávok között állította fel.

A kérdés kapcsán szeretném egy olyan forrásra felhívni a figyelmet, amelyet ebben az összefüggésben még nem vettek szemügyre. Bíborbanszületett Konsztantinosz a *De administrando imperio* 40. fejezetében leírja Turkia szomszédait és folyóit.¹⁰ A forrást általában

¹ Révész 1991, 624–626.; Mesterházy 1995.; Révész 1996, 201–203.; legújabban Bóna 2000, 41–42, 103.

² Árpád szállása: Anonymus – SRH I, 88., kritikája: Györffy 1948, 109.; Kézai – SRH I, 166. illetve a 14. századi krónika kompozíció – SRH I, 290., kritikájuk: Györffy 1948, 102., Kristó 1980, 443–444. Árpád temetkezési helye: Anonymus – SRH I, 106., kritikája: Kristó–Makk 1988, 20. Curzan szállása: Anonymus – SRH I, 95. A Kuszán–Kuszál–Kurszán kérdés részletes taglalása: Kristó 1993. Kristó szerint Kuszál/Kusál gyula szállása a Kárpát-medence legnyugatibb sávjára tehető – Kristó 1993, 85–88. Ezek után érthetetlen, miért hivatkozik Kristó Gyula helyesen Mesterházy Károlyra, miszerint „Révésznek – azt kellene bebizonyítania, hogy a történeti hagyománnyal szemben a Felső-Tisza vidékén temették el Árpádot és utódait.” Mesterházy 1993, 300. Idézi Kristó 1995, 175. Mint fentebb láhattuk,

az Árpád megtelepedésével illetve temetésével kapcsolatos történeti hagyomány 10. századi eredetével a történészek már régen leszámoltak.

³ Györffy 1970., kritikája: Bartha 1987, 98–99., Kristó 1980, 444., Kristó 1993, 82–83., igen részletesen: Kristó 1995, 255–275.

⁴ Dienes 1986, 92–101.

⁵ Révész 1996, 201–206.

⁶ Kristó 1995, 173–177. Válasz: Révész 1997, 228–230.

⁷ Kristó 1995, 207–227.

⁸ Kristó 1995, 149–166.

⁹ Ezt Kristó is elfogadja: Kristó 1995, 163–164.

¹⁰ DAI I, 176–179.: Sorrendben: Ἰστρος, Τηθης, Τουθης, Μορηθης, Κρισιος, Τίττις. Ismeretlen név a Τουθης, – DAI II, 152. Ennek ellenére, tekintettel a földrajzi sorrendre nyilván helyesen, általában a

Gábriel klerikus jelentésére vezetik vissza, akinek követjárását egyedül Konzstantinosz említi¹¹, és amelynek időpontja vitatott.¹² A kutatás egy része a 10. századra teszi a követjárást, de így magyarázat nélkül marad, hogy Gábriel miért nem említ egyetlen dunántúli folyót sem. Ugyancsak nem indokolják a Dunától keletre lévő egyéb jelentős folyók (például Szamos, Küküllő, Bodrog, Sajó) hiányát azok, akik szerint a leírás 9. századvégi állapotokat tükröz. Váczy szerint a leírás által meghatározott föld „a Temes, Maros, Körös és Tisza által bezárt területtel azonos”.¹³ Ez teljesen valószínűtlen, hiszen a magyarok 895 és 900 között is nagyobb területet tartottak megszállva.¹⁴ Szintén 9. századi időpontra vonatkoztatja a forrást Györffy György, de figyelmeztet, hogy ez ellentétben áll a frank és horvát szomszédság említésével.¹⁵

A legkézenfekvőbb magyarázatnak azt tartom, hogy Konzstantinosz itt egy,

a nevezett folyókon átvezető útvonalat örökített meg. Így magyarázatot kap, hogy a folyók földrajzi helyzetüknek megfelelő sorrendben vannak említve, illetve a πρῶτος (első), δευτερος (második), τρίτος (harmadik), τεταρτος (negyedik) sorszámnevek és a κοί παλιν (és ismét) kifejezés szerepeltetése, ami egy egyszerű területleírásnál fölösleges lenne. Ha pedig Gábriel valóban az útjába eső folyók neveit jegyezte föl, teljesen mindegy, hogy a követjárásra mikor került sor: útja így is, úgy is a kündéhez vezetett¹⁶, mivel a magyaroknak „megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.”¹⁷ A künde székhelyére pedig, a felsorolás szerint, a Tiszántúlon keresztül, a Felső-Tisza vidékre vezetett az út.¹⁸

A követjárásoknak mindig és mindenhol nagy szerepük volt földrajzi ismeretek szerzésében. A legismertebb példa

Bégival azonosítják: Váczy 1938, 491. Györffy 1987a, 305–306.

¹¹ DAI I, 56–57.

¹² *Fehér* 1921–22, 357–360., 377–378.; *Váczy* 1938, 490–491.; *Györffy* 1987, 606.; *Tóth* 1988, 567–568. Legnagyobb valószínűséggel 927 utánra tehető: DAI II, 15–16.

¹³ *Váczy* 1938, 491. Az Árpádok szállásterületének tartja az egészet Róna-Tas András: *Róna-Tas* 1996, 271–272. Legújabban Bóna István úgy vélekedik, hogy a szóban forgó tiszántúli terület a gyulák országával azonos, és Konzstantinosz csak tévedésből nevezi „Turkia egész szállásterülete”-nek: *Bóna* 2000, 64.

¹⁴ Kristó Gyula szerint „A görög császár Magyarország területéből ezt ismerte valamelyest, számára — mivel ezt tudta körülírni — ez volt Turkia.” — *Kristó* 1980, 452.

¹⁵ *Györffy* 1987, 606.

¹⁶ Arra nézve, hogy a künde nem bábkirály volt (tehát az egész törzsszövetség sorsát érintő tárgyalásra az udvarában került sor): *Vékony* 1987, 115–116.; *Keszi* 1995.; *Róna-Tas* 1996, 269–271. Bóna István legújabb könyvében ezzel szemben a hagyományos felfogás mellett érvel. Szerinte Álmost „kazár szokás szerint” szakrális ok miatt gyilkolták meg, a helyét elfoglaló Árpád pedig azért nem sze-

repl nyugati forrásokban, mert 900 után már ő volt „a háttérben magasodó, de közvetlenül nem tárgyaló fejedelem”: *Bóna* 2000, 27–28. Álmos megöléséről csak a magyar hagyomány tud, erről a hagyományról pedig azt hiszem teljes joggal írja Bóna, hogy „955 előtti történelmi (tehát nem mesés vagy legendás!) emlékeket nem jegyzett fel a korai Árpád-kor” — *Bóna* 2000, 42.

¹⁷ *Moravcsik* 1984, 48.

¹⁸ A középkori Kárpát-medence úthálózatát sajnos nem ismerjük olyan alaposan, hogy a feltételezett utazás pontos menetrendjét meghatározhassuk, illetve több alternatív útvonalat is számításba lehet venni. Egy lehetséges útvonal: a nagy ókori hadiúton Bizánctól érkező utazó az ókori Viminacium és Singidunum között több helyen is átkelhetett a Dunán. Kevén és Vojlán keresztül jutott a Temes barladi átkelőjéhez, Becskereknél pedig keresztezhette a Bégát. Ezután Homokréven át ért Csanádra. Innen Hódmezővásárhely érintésével Szentes környékére lehetett jutni, ahonnan feltehetőleg további út vezetett Szentandrás és Bánréve környékére, innen pedig Túron át több tiszai átkelőt is meg lehetett közelíteni. Az úthálózatához lásd *Györffy* 1963 és *Györffy* 1987a megfelelő térképlapjait.

talán Dzsajhání, akiről Ibn Fadlán révén is tudjuk, hogy kihallgatáson fogadta a külföldi követségeket.¹⁹ További eseteket is bőven lehetne sorolni Kínától Nyugat-Európáig. Az pedig, hogy egy kárpát-medencei uralkodó szállását bizánci követésztől származó folyófelsorolás segítségével határozzák meg, szintén nem példa nélküli. Priszkosz Attilához utaztában ugyancsak feljegyezte a folyók neveit, és ez alapján nagyjából meghatározható a hun központ fekvése – a problémát itt elsősorban az okozza, hogy Priszkosz folyónevei másutt általában nem fordulnak elő, illetve hogy Jordanes más sorrendben közli őket.²⁰

Hogy a magyar kündének meddig volt a Felső-Tisza vidéken a szálláshelye, az a forrásból természetesen nem következtethető ki – lehetett éppen öt, de akár ötvenöt évig is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bartha 1987

Bartha Antal: A magyar honalapítás. Budapest 1987.

Bóna 1991

Bóna, István: Das Hunnenreich. Budapest 1991.

Bóna 2000

Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000.

DAI I

Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. Magyar-görög tanulmányok 29. Budapest 1949.

DAI II

Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. Volume II. Commentary. Edited by R. J. H. Jenkins. London 1962.

Dienes 1986

Dienes István: A Felső-Tisza-vidék a X. században. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Budapest 1986. 92-114.

Exc. de leg.

Excerpta de legationibus. Pars I. Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes. Edidit Carolus de Boor. Berlin 1903.

Fehér 1921-22

Fehér Géza: Magyarország területe a X. század közepén Konstantinos Porphyrogenetos De administrando imperioja alapján. Századok 55-56 (1921-22) 351-380.

Getica

Iordanis: Romana et Getica. Recensuit Theodorus Mommsen. Monumenta Germaniae Historica V. Berlin 1882.

Györffy 1948

Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest 1948.

Györffy 1963

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest 1963.

Györffy 1987

Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. In: Magyarország története tíz kötetben I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerkesztő: Székely György. Budapest 1987. 575-650., 1624-1639. 2. kiadás.

¹⁹ *Togan 1939*, 6–7.

²⁰ *Exc. de leg.* 131.: „τον Ιστρον ο τε Δρηκων ο Τιγας ο Τιρησσοσ ” *Getica* 104.: „Tisia Tibisiaque et Dricca ” Az eltérő sorrendre Bóna István hívta

föl a figyelmemet. Segtségét ezúton is köszönöm. Attila székhelyének meghatározására eltérő eredménnyel példa: *Harmatta 1953*, 9., 108. és *Bóna 1991*, 65. és 69.

Györffy 1987a

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest 1987.

Harmatta 1953

Harmatta János: Előszó. In: Fettich Nándor: A szeged-nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet. *Archaeologia Hungarica* XXXII. Budapest 1953. 5-13., 103-112.

Keszi 1995

Keszi Tamás: Az úgynevezett magyar szakrális kettős királyságról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* XI (1995) 189-193.

Kristó 1980

Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980.

Kristó 1993

Kristó Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged 1993.

Kristó 1995

Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged 1995.

Kristó-Makk 1988

Kristó Gyula-Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest 1988.

Mesterházy 1993

Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 127 (1993) 270-310.

Mesterházy 1995

Mesterházy Károly: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században. *Századok* 129 (1995) 1033-1052.

Moravcsik 1984

Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984.

Révész 1991

Révész László: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984-85, 2 (1991) 615-639.

Révész 1996

Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. *Miskolc* 1996.

Révész 1997

Révész László: Kristó Gyula könyvéről. *Századok* 131 (1997) 215-233.

Róna-Tas 1996

Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Budapest 1996.

SRH

Scriptores Rerum Hungaricarum Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadianae Gestarum I-II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapest 1937, 1938.

Togan 1939

Togan, Zaki Validi: Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig 1939.

Tóth 1988

Tóth Sándor László: Az etelközi magyar-besenyő háború. *Századok* 122, 4 (1988) 541-576.

Váczy 1938

Váczy Péter: Gyula és Ajtony. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére.* Budapest 1938. 475-506.

Vékony 1987

Vékony Gábor: Későnépvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely 1987.

Gesztelyi Tamás

PANNÓNIAI VÉSETT ÉKKÖVEK

Sorozatszerk. Fitz Jenő, Szerk. F. Almási Éva.

MOYÓΣEION sorozat, Enciklopédia Kiadó, 1998. 159 o., 42 fekete-fehér, és 20 színes képpel

A század eleje óta először lát napvilágot a római kori gemmákról és kameókról összefoglaló munka. Szerzője, Gesztelyi Tamás, hosszú évtizedek kutató és gyűjtő munkáját foglalja össze a kötetben.

Az első fejezetben röviden ismerteti a vésett ékkövekkel foglalkozó tudomány, a glyptika fogalmi meghatározását, és kitér az ékkövek, gemmák metszésére, az intaglio és kameó készítési technikájára. Ezután a téma legavatottabb római ismerőjének, id. Pliniusnak a művével foglalkozik, elmondva mindazt, amit a rómaiak tudtak, véltek vagy feltételeztek a gemmák anyagáról, gyógyító vagy mágikus erejéről. A szerző ezután a gemma készítésére felhasznált kőfajták mai megnevezését sorolja fel (makro-, és mikrokristályos kvarcok, hematit, stb.) röviden ismertelve tulajdonságaikat, s a leírást kiegészíti a hozzájuk fűzött hiedelmekkel. A vésett kövek ókori használati módjainak ismertetése után Gesztelyi Tamás külön fejezetben foglalkozik a különböző történeti korszakok gemmáival, a Kr. e. 2. évezredtől a Kr. u. 4. század végéig. Igen fontos az a fejezet, amelyben a szerző a gemmák és kameók keltezési lehetőségeivel foglalkozik. Mivel e tárgyknak csak igen kis része került elő ásatásokon, hiteles körülmények között, nagy jelentősége van a technikai kivitel minőségének, és az ábrázolásnak a datálásban. A kötet következő része a gemmagyűjtés történetének összefoglalása a középkortól a jelenkorig. Számos példát idézve részletesen kitér az antik gemmák másodlagos, későbbi felhasználására, a főúri és magán gemmagyűjtemények (daktyliothékák) történetére. Ezek után a Magyar Nemzeti Múzeum — először 1825-ben közölt — gemmagyűjteményének történetét, a megvásárolt, vagy ajándékba kapott kollekciókat ismerteti a szerző. A kutatás-, és kultúrtörténeti fejezeteket követően, a pannonia gemmaleletek térbeli és időbeli elterjedését elemzi a kötet. Carnuntum/Deutschaltnburg, Brigetio/Szöny, Intercisa/Dunaújváros igen sok gemma-lelettel dicsekedhet. Feltűnő, hogy Aquincumból ezekhez képest kevés gemma került elő. A további lelőhelyek felsorolását, a rájuk vonatkozó tudományos publikációkkal egészíti ki a szerző. A gemmákkal kapcsolatban igen nagy nehézség, hogy legtöbbjük nem hiteles körülmények között került elő, kivéve Gorsiumot, ahol minden darab hiteles feltárásból származik, így legalább előkerülési idejük meghatározható. A gemmák stilisztikai és technikai kivitelének meghatározása keltezheti a köveket, de igen gyakran hosszú időn keresztül használják, néha másodlagos funkcióban, ékszerben ékkövek. Pannoniában a gemmás gyűrűk elsősorban a katonaság körében terjedtek el, Intercisában viszont a keleti betelepülés során válik divattá. Általános szokás volt, hogy a bal kéz kisujján viselték ezeket, ahogy a sírkövek ábrázolásai is tanúsítják. A sírkő ábrázolásokon az iratkeercseket tartó férfiaknál fordulnak elő gyűrűk, amiből arra lehet következtetni, hogy az elhunyt rangjával és társadalmi helyzetével is összefügghetett viselésük. A szerző a történeti ismertetés után rátér a gemma képek ikonográfiájára, taglalja az istenalakok, mitológiai jelenetek, hősábrázolások, portrék, maszkok, állatalakok, tárgyak és jelképek gyakoriságát és jelentését. A mágikus gemmák ábrázolásai, feliratai, valamint „varázsszövegei” a hiedelemvilágra világítanak rá. A kutatás számára igen fontos a gemmák stílusának és készítő műhelyeinek kérdése is, amelyet a szerző Pannonia nyugati és keleti kapcsolataival egészít ki. A gemmák feldolgozását a kameók követik, közülük is kiemelten a kettőscsatornájú üvegkameók, amelyekről feltételezhető, hogy nagyobb részük Pannoniában készült. Az utolsó fejezet ismerteti az újkori utánzatokat.

A közérthető nyelven írt szakszerű szöveget bő irodalmi jegyzék, gemmák és kameók táblaképei egészítik ki. Az ábrázolásokhoz részletes katalógus tartozik, amelyben az egyes példányok leírása és meghatározása mellett a tárgy keltezése, lelőhelye, őrzési helye és a rá vonatkozó irodalom is megtalálható.

Vadady Andrea

Bozsóky Pál Gerő

MAGYAROK ÚTJA A POGÁNYSÁGTÓL A KERESZTÉNYSÉGIG

Agapé Kiadó. Szeged, 1999. 387 o.

Bozsóky Pál Gerő Párizsban élő ferences szerzetes, történész, akinek könyveit, tanulmányait 1990 óta rendszeresen olvashatjuk Magyarországon is. Ahhoz a szerzetesi és tudósi nemzedékhez tartozik, akiknek az 1940-es évek végén el kellett hagyniuk hazájukat a kommunista diktatúra terjeszkedése miatt. Évtizedeken keresztül távol éltek Magyarországtól, és csak reményük volt arra, hogy egyszer majd itthon is olvashatják műveiket, munkáikat. Bozsóky Pál Gerő Párizsba, a ferencsek ottani rendházába került, ahol olyan tekintélyes és igényes könyvtár van, hogy még a Sorbonne könyvtárába is csak ritkán kellett elmennie mikor egy-egy művén dolgozott. És Bozsóky Pál Gerő sokat dolgozott: megírta szülőfalujának, a Somogy megyei Segesdnek a történetét, a kereszties hadjáratok történetét, és a korai magyarság vallási történetét – hogy csak a legjelentősebb, Magyarországon is megjelent történeti munkáit említsük. Témái újszerűek, érdekesek, nézőpontjuk frissessége üdítő volt az 1990-es évek elején, ezt bizonyítja az is, hogy a „Keresztes hadjáratok” című művét már a második kiadásban olvashatják az érdeklődő olvasók és a szakemberek.

Új könyve is olyan témát dolgoz fel, amely ritkán kutatott területe a magyar történettudományban: a korai magyarság hitvilágát, illetve azt, hogyan jutott el a magyarság a középkori keresztény magyar állam megalapításán át a kereszténység megszilárdulásáig, az első magyar szenté avatásokig. Nagyon merész vállalkozás az a mű, amelyet a szerző is elismer az „Előszó helyett” rövid bevezetőjében: „Jelen munkánk... áttekintési kísérletnek tekinthető”.

Azonban nem tekintjük Bozsóky Pál Gerő könyvét „vázlatnak”, a téma és a kérdések fellelítésének szerény kísérletének, mert ennél többről van szó. A könyv majdnem 400 oldalán végigtekinti a honfoglalás előtti magyarság vallási történetét, a „pogány”-nak nevezett korszakot, a kereszténységgel való megismerkedés állomásait, majd a keresztény középkori magyar állam megalapítását, az első szenté avatásokat. A szerző leírja, hogy a kezdeti téma fokozatosan bővült, a terjedelem nőtt: „A témakör bővítése következtében az eredeti hármast beosztást fel kellett oldani. Így lett a tervbe vett három fejezetből előbb hat, majd hét. A könyvtári és a levéltári munka megszaporodott.”

Ez a hét fejezet pedig több évszázadot ölel fel, még akkor is, ha csak a magyarokról szóló első megbízható írásbeli források és az első magyar szenté avatások közötti időt tekintjük is, tehát a 830-as évektől 1083-ig.

A fejezetek összeállítása, szerkezete egymástól eltérő, nem mindig a kronologikus rendet veszi figyelembe, néha egy-egy kérdéskört jár körbe, próbál megvilágítani. Ilyen az I. fejezet is, amely a hosszú „A pogány magyarság útja és hitvilága a vándorlások korában, avagy Mi lehetett az őshazákból származó örökség, és mekkora a szomszéd népek befolyása?” nevet viseli. Ez a hosszú fejezetcím egy hosszú részt vezet be: az első fejezet több mint 100 oldal, önálló könyvként is megállná a helyét. Ez a rész tekinti át a „pogány magyarok”-nak nevezett, a honfoglalás előtti időszak magyar, vagy annak tekintett népeinek a történetét. Nem véletlen elírás, hogy Bozsóky Pál Gerő a fejezet címében „őshazákat” ír, így többes számban. Ugyanis áttekinti a különböző véleményeket arról, hol is lehetett az írásos forrásokban a 9. század első felében felbukkanó magyarok őshazája. Nemcsak a legutóbbi néhány évtized kutatásait összegzi itt a szerző, bár a hangsúly nyilván az elmúlt időszak eredményein van. Végeredményben odajut Bozsóky Pál Gerő, hogy az írott források alapján a honfoglalás előtti magyarság vallása a sztyepei lovas nomád népekéhez állt a legközelebb, amelyről csak viszonylag keveset tudunk, annak ellenére, hogy olyan nagyszerű történészek, néprajzosok kutatták és kutatják mind a mai napig, mint Ipolyi Arnold, Kühár Flóris, László Gyula vagy Voigt Vilmos és Hoppál Mihály.

Bozsóky Pál Gerő ebben az I. fejezetben megpróbál minden olyan írásbeli adatot összegyűjteni, amely a „pogány magyarok” gondolatvilágát, vallási elképzeléseit mutatja be, akármilyen rövid vagy felületes is az a leírás, hiszen Szent István államalapítása előtt a magyarságról csak külföldi szerzők művei adnak hírt, közölnek információt. Éppen ezért alaposan kell feldolgozni azokat, a hibákat és felületességeket is bemutatva.

A szerző még a könyve elején kifejti azt, hogy ez az I. fejezet csak vázlat lehet: „A régi és legújabb kutatók, szerzők műveiben tallózva próbáltuk eddigi ismereteinket bemutatni abban a reményben, hogy az itt ismertetett vázlat minden gyöngéje ellenére — vagy tán éppen amiatt! — néhány kutatót eddig fiókban őrzött munkájának a publikálására serkent, s ezzel új lendületet ad

az ősmagyarország vallási hiedelmeivel foglalkozó ifjabb tudós nemzedék munkájának, kutatásainak.” Reméljük és bízunk abban, hogy ez így is lesz.

A II. fejezet két nagy egységre bontható: az elsőben Bozsóky Pál Gerő a 9. század végi, magyar honfoglalás előtti Kárpát-medence kereszténységéről ír, majd a másodikban a 895-től Taksony fejedelemmé választásának a korszakáig terjedő időt tekinti át.

A Kárpát-medencében először a római uralom alatti időkben, és a Római Birodalomhoz tartozó területen, Pannóniában jelenik meg a kereszténység. A nagy keresztényüldözéseknek Pannóniában is voltak mártírjai, vértanúi, majd a 4. századtól kezdve ugyanúgy megerősödött a kereszténység mint az egész Római Birodalomban. Ez a fejlődés azonban megtört az 5. századi népvándorlások korától kezdve. A hunok birodalmuk legnyugatabbi pontjának a Kárpát-medencét tekintették, és bár arról nem tudunk, hogy üldözték volna a keresztényeket, nyilván a keresztény egyház élete gyöngült. A hunok után kb. 100 évig germán törzsek uralták Pannóniát, de az ő idejükben sem tudunk arról, hogy erős lett volna a keresztény egyház, ugyanúgy, mint ahogy a több mint 200 éven át tartó avar uralom idején sem. A hunokhoz hasonlóan az avarok sem üldözték a keresztényeket. A 9. század elején, a Nagy Károly vezette háborúk után az avarok felső rétege megkeresztelkedett, de az avarok körében már nem volt ideje elterjedni a kereszténységnek. Az Avar Birodalom bukása és az Árpád fejedelem vezette magyar honfoglalás közötti évtizedekben a kereszténység nem tudott megerősödni a Kárpát-medencében. Nem lett önálló püspökség a Keleti-Frank Birodalomhoz csatolt ókori Pannónia területén, nem épültek jelentős templomok, apátságok, kolostorok a 9. században. És a magyar honfoglalás után sem még kb. 100 évig, Géza fejedelem koráig, bár a források nem szólnak arról, hogy a honfoglaló magyarság üldözte volna a keresztényeket hitük miatt.

A nyugati források azonban a magyarokat a kereszténység ellenségének tekinti, olyan kegyetlen és barbár pusztító katonáknak, akik felgyújtották a kolostorokat, kifosztották a templomokat, leölték a papokat, szerzeteseket és a szerzetesnőket is. Bozsóky Pál Gerő megpróbálja más szempöngből is vizsgálni a 10. századi „kalandozó hadjáratok” idején íródott európai forrásokat. Nem tagadja, hogy ezek a barbár cselekedetek megtörténtek, csak azt teszi hozzá, hogy ezek nem a magyarok keresztényellenességének a jelei, hanem arról volt szó, hogy a katonák pusztították az ellenséges területet, és minél több zsákmányt szerettek volna összeszedni. Hozzáteszi azt is, hogy a magyarokat mindig egymással politikailag, katonailag szembenálló, harcoló keresztény királyok, főurak kérik fel szövetségnek. Bozsóky Pál Gerő a II. fejezetnek ebben a részében bizonyítja azt is, hogy a magyarok nem vallástalan barbár nép volt, hanem saját vallással rendelkeztek, amelyről a nyugati források is beszámolnak, természetesen csak elszórtan és felületesen, de azért írnak erről is.

A III. fejezet Taksony fejedelemtől Szent István uralkodásának a kezdetéig tekinti át az eseményeket. Ebből a fejezetből két rész érdemes kiemelni, amely újszerű: a külpolitikai háttér bemutatását, illetve Géza fejedelem és felesége, Sarolt kereszténységét.

Bozsóky Pál Gerő alaposan és részletesen ismerteti a Taksony fejedelem korabeli latin kereszténység viszonyait, pontosabban a korabeli pápa és I. Ottó király, illetve 962-től császár, kapcsolatát. A 10. század közepén a Pápaság súlyos válságban volt, I. Ottó befolyása nagyon erőteljesen érvényesült a pápák politikájában. Ez érződik akkor is, amikor Taksony fejedelem a Római pápától kért térítő szerzeteseket, de I. Ottó megakadályozta azt, hogy a pápa által felszentelt püspök a magyarok földjén elkezdhesse a keresztény térítést. Taksony fejedelem idején nyugati keresztény térítők nem is érkezhetnek a Kárpát-medencébe, ez majd csak Géza fejedelem idején kezdődhet meg.

Géza fejedelem és felesége, Sarolt bemutatásakor, jellemzésekor Bozsóky Pál Gerő szakít a hagyományos felfogással, amely csak látszólagos keresztényeknek tekinti Szent István király szüleit, akik „jobb híján”, politikai okokból keresztelkedtek meg. A szerző rámutat arra, hogy Gézával és Sarolttal szemben mind a magyar, mind a külföldi források sokszor elfogultak, felnagyítják hibáikat, vagy félreértik tetteiket. Ez a rész a könyvön belül nagyon érdekes és elgondolkodtató.

A IV. és V. fejezet központi része a munkának: Szent István király életét és tetteit értékeli Bozsóky Pál Gerő. Természetesen jelentőségének megfelelően értékeli Szent Istvánt és azt a művet, amelyet létrehozott, de ezt minden felesleges túlzás és elfogultság nélkül teljesen tudományosan teszi. Természetesen egy olyan történész látásmódjával mutatja be első királyunkat, aki keresztény és magyar ember, de ezt nem tartjuk elfogultságnak, mert a tudományos pontosság és megbízhatóság látszik ezeken a részekben ugyanúgy, mint a munka egészén. Érdekes az is, hogy az V. fejezet csak néhány oldal, és Szent István halálával foglalkozik, bár az utolsó, a VII. fejezetben Bozsóky Pál Gerő még foglalkozik a Szent István által külföldön alapított magyar zarándokházakkal. Szent István király értékelésében helyet kap az is, hogy a bizánci egyház, amely Sarolt édesapjának, az

erdélyi Gyulának a Bizáncban történt megkeresztelkedése óta jelen volt a Kárpát-medence keleti területein, egyfajta hanyatlásnak indul, bár tudjuk azt, hogy a középkori Magyarországon egészen az 1215-ös IV. Lateráni zsinat rendelkezéseiig voltak bizánci stílusú kolostorok, tehát a magyar királyok erőszakkal nem fordultak a görög papok, szerzetesek ellen.

A VI. fejezet Szent István király halálától Szent László királyságának idején történt első szentté avatásokig mutatja be Magyarország történetét, azt, hogy a kereszténység minden nehézség ellenére hogyan erősödött meg, hogyan lett az egész magyar nép vallása. A szentté avatások egyértelművé tették azt, hogy a magyarság nem műveletlen, barbár nép, akiket még a keresztény hit felé kell fordítani, hanem a keresztény Európa része. Ez a keresztény Európa abban az időben nem csak a latin kereszténységet jelentette, hanem a Bizánci Birodalmat is. Szent László figyelme elsősorban természetesen Nyugat-Európa felé fordult, azonban nem állt meg Bizánc határainál. Az is bizonyítja ezt, hogy Szent László király leánya, Piroska, a bizánci császár felesége lett, igaz, hogy már Kálmán király politikájának köszönhetően, aki folytatta nagybátyja külpolitikai elképzeléseit.

A munka VII. fejezete, amely mint említettük, még inkább Szent Istvánhoz kapcsolható, Szent László leánya, Szent Piroska bizánci sírversével fejeződik be. Ez a szép sírvers keretbe foglalja nem csak az utolsó fejezetet, hanem az egész könyvet is. A rövid utószó is ezt érzékelteti, amely befejezi Bozsóky Pál Gerőnek ezt a jelentős könyvét.

A könyv tartalma tudományos és pontos, sajnos a könyv térképei és illusztrációi nem állnak ilyen magas szinten, de ez természetesen nem a szerző hibája. A térképek általában kicsik, nehezen olvashatók, az illusztrációként használt képek jók ugyan, de az, hogy honnan valók, nincsen pontosan megadva. Ez pedig nagy kár, mert több kép is szerepel olyan munkákból, amelyet jó lenne pontosan megismerni. Sajnos nem tartalmaz a könyv hely-, név-, és tárgymutatót, pedig az nagyon hasznos lenne a munka tanulmányozásához.

Azonban ezek a formai hiányok nem vonnak le Bozsóky Pál Gerő hiánypótló könyvének értékéből, amelyről még egyszer elmondhatjuk, hogy nagyon színvonalas és tudományos.

Terplán Zoltán

Macartney, Carlile Aylmer

STUDIES ON EARLY HUNGARIAN AND PONTIC HISTORY.

Kiad. Lóránt Czigány és László Péter

Aldershot, Brookfield, Vermont, Singapore és Sydney, Variorum Collected Studies Series. Ashgate Variorum, 1999. XlIII + 628 o.

TANULMÁNYOK A KORAI MAGYAR ÉS PONTUSI TÖRTÉNELEMRŐL

Macartney (1895–1978) nemcsak az angolszász, hanem a magyar historiográfiának is kiemelkedő alakja. Közép-Európával az I. világháborút követő években, 1919–21 között jegyezte el magát mindörökre, szerezte meg nyelvismeretét, köztük a magyarét. Először mint újságíró, majd különféle diplomáciai posztokon (Bécs, Genf, London) és tudományos intézetekben (Oxford, Edinburgh) gyarapította ismereteit és eközben próbált hatást gyakorolni, különösen a II. világháború alatt és az azt megelőző években a brit külpolitikára. Fő művei e térség modern kori történelmével foglalkoznak „National States and Minorities” (London, 1934), „October Fifteenth: History of Modern Hungary, 1929–1945” (Edinburgh, 1957, 1993: Teleki Pál miniszterelnöksége, 1939–1941, részleges magyar fordításban), „The Habsburg Empire, 1790–1918” (London, 1968) stb. Magyarország iránti szimpátiája, magyar etnikai problémák iránti fogékonysága életében széles ismertséget biztosított neki a magyarok között, mégis a magyar középkorral foglalkozó írásai, talán mert modern koros történésznek tartották, mind Magyarországon mind Európában mindmáig elfeledettek maradtak.

Páratlan helyi tapasztalatai alapján ismerte fel, hogy a Közép-Európa megértéséhez a térség középkori történelmének és forrásainak alapos ismerete is szükséges. A népnevek 900-ban vagy éppen 1200 körüli első említései változatlan aktualitással és politikai jelentőséggel bírnak a 20. század közepén is. Az I. világháború után létrejött új államok szinte mindmáig az egymással versengő „ki érkezett ide elsőként?” szellemében élnek.

Egyedülként és elsőként az angolszász történészek közül hihetetlen szorgalommal olvasta el a latin, görög, német forrásokat, amelyek megvilágították a térség történelmét a 9. századtól a jobban áttekinthető koraújkorig. Hihetetlen szellemi kihívás egy, a klasszikus stúdiumokon nevelkedett kutató számára sose hallott és csak forrásokban létező keleti eredetű népcsoportok azonosítása, a kapcsolat megtalálása köztük és a modern kori etnikumok és kultúrák között.

A kötet első része a magyarok és szomszédaik 9–13. század közötti történelméről írott tanulmányából ad közre válogatást (1–64.). A „The End of the Huns”-című tanulmányában (1934) kimutatja, hogy a hunok egy része Attila halála után visszatért a Kárpát-medence közepén lévő lakóhelyükre, amit többek között a hun–magyar azonosság cáfolata bizonyítékául is hangsúlyoz. Hasonlóképpen mély forrásismeretről tanúskodik a 6. századi türkökre vonatkozó bizánci említéseket elemző írása (1944), miként az „The Attack on ‘Valandar’” tanulmányában (1930) arra a következtetésre jut, hogy az arab történetírónál, Maszúdínál leírt történet a 913–917-es görög–bolgár háború idejére tehető, s főszereplői a besenyők. A fekete bolgárokról értekezve (1930) azok volgai lakóhelyét bizonyítja. A besenyők a kelet/közép-európai régió történetében a 9–12. századig fontos szerepet játszottak, amíg utolsó töredékeik el nem magyarosodtak, vagy innen keletebbre később el nem románosodtak. Utóbbi tanulmánya már átvezet a kizárólag a magyar történelemmel foglalkozó írások közé, amelyek közül első „The Eastern Auxiliaries of the Magyars”, a magyarrá vált keleti néptöredékek, besenyők, székelyek, kunok stb. sorsát tekintti át (1968).

A középkori magyarországi latin historiográfiával foglalkozó, „Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources I–VII” 1938 és 1951 között jelentek meg Budapesten, az utolsó két rész már Oxfordban. E tanulmányainál ismertebb kutatásait szintetizáló monográfiája, a „Mediaeval Hungarian Historians” (Cambridge, 1953), ami mindmáig a téma legalaposabb, angolul egyetlen kézikönyvének tekinthető. A „Studies” mára hozzáférhetetlen kötetei éppen ehhez az összefoglaló műhöz adják közre a bizonyító anyagot. Jelen kötetnek is legértékesebb része a „Studies” (65–560.), amit kiegészítettek még a „Hungarian National Chronicle”, „Dlugosz et le Chronicon Budense” és a „First Hungarian Historians” címűekkel (561–598.). Az elbeszélő forrásokat friss szemmel vizsgálta, s azóta is páratlan alaposággal tekintette át és kísérte meg forrásaik illetve a szövegek egymásra rétegződésének a rekonstrukcióját. Radikális megoldási javaslatira valószínűleg hatással volt a német típusú konzervatív filológiai iskola, aminek eredményeivel a szükségesnél nagyobb mértékben szakított. Alapvető nézeteit az idő igazolta, s mára „communis opiniónak” számít, hogy az elbeszélő forrásaink közötti kapcsolatok nem magyarázhatóak kielégítően az „elveszett öszeszta” elméletével, aminek klasszikus kifejtése Hóman Bálintnál olvasható. A teljességre való törekvés indokolta, hogy a külön írásokban dolgozta fel a különböző krónikavariánsokat (Budai, Pozsonyi, Zágrábi, Váradí) és a Gellért-legendát (65–117.). Kutatásai közül is kiemelkedett a hun–magyar történet (219–350.), amelyet szintén forrásainak a lehető legszélesebb kontextusában igyekezett értelmezni (Nibelungenlied, Attila-történetek, Jordanes, Troppai Márton stb.) Páratlan irodalmi ismeretei alapján joggal kritizálta a korábbi magyar kutatásokat, de bizonyosan túl szigorú volt két kiemelkedő kutatóhoz, Domanovszky Sándorhoz és Eckhardt Sándorhoz, s kétségtelen, hogy a szövegek közötti leszármazást sokszor túlbonyolította. Ugyanakkor Macartney munkája a legteljesebb összefoglalása a közép-európai historiográfia egy meghatározó vonulatának, amihez hasonló mű megírására eddig a magyarok közül senki sem vállalkozott.

A köteteket két kiváló életrajz- és életmű-tanulmány vezeti be a szerkesztők, Czigány és Péter, illetve G. H. N. Seton-Watson tollából (IX–XXXV), amit Macartney műveinek válogatott bibliográfiája követ (XXXVII–XLIII.). Ugyanakkor a kötet olvasását hátráltatja, hogy hiányzik a forrás-szövegek egy helyen elhelyezett rövidítés jegyzéke, s egy rövid kitekintés a Macartney óta megjelent legfontosabb historiográfiai munkákra.

A kötet bizonyosan számos meglepetést fog okozni a közép-európai középkorral foglalkozó külföldi történészeknek. A kötet, amelyek tanulmányai megszületésükkor híd-szerepet voltak hivatva betölteni a kis nemzetek irodalma és a világnyelven nemült történetírások között, ma teljesítheti Macartney kívánságát: a középkor megértése a mai közép-európai multikulturális valóság gyökereinek a megértéséhez és elfogadásához vezethet el.

Bóna István

A MAGYAROK ÉS EURÓPA A 9–10. SZÁZADBAN

(História Könyvtár. Monográfiák 12.)

História, MTA Történettudományi Intézete, 2000. 162 o.

Bóna István munkája a História folyóiratban előzetesen megjelent részletek után látott napvilágot. Így az „előzetesek” után már-már többet, egy nagyobb, szintetizáló monográfiát várt az olvasó, noha a könyv műfaja és terjedelme mindenben megfelel annak, amit a szerző a bevezetőjében vállal és megfogalmaz: „egykorú, hiteles, írásos feljegyzések csokorba kötése őseink kapcsolatairól és külügyeik európai háttéréről, s ami ehhez szorosan hozzákapcsolódik: katonai teljesítményeikről, hadtörténetükről, mindez a szerző alapképzéséhez illően régészeti és pénzismereti adatokkal kísérvé és alátámasztva.”(7. o.)

A könyv első fejezetében a magyar honfoglalást megelőző évtizedek (813–893) „ingoványos” magyar történelmének, a magyaroknak a Fekete tengertől északra töltött tartózkodásának a problémáiba vezet be. A 813 nem véletlenül kerül a címbe: ugyanis elképzelhetőnek tartja, hogy 813-ban a bolgár seregben szereplő „hunoi” magyar segédcsoportok voltak. Ehhez kapcsolódik, hogy 813 után, de még 829/830 előtt a kazárok által a Don kanyartól a Don torkolatáig terjedő határ megerősítésére emelt erődök közül talán a magyarok azok, akik a déli, Cimljanskoe gorodisce-nél lévő 813 után feldőltek. Időrendben ezt követte 833–34-ben a jól ismert Sarkel erődjének, illetve egy a szerző által a fejtegetéseibe bevont semikarakorski erőd felépítése. Ennek eredménye, hogy a magyar portyázókat eltérítették a Duna felé, s 837/38-ban már dokumentálhatóan is megjelennek az Al-Dunánál. Ez a Don torkolatától az Al-Dunáig terjedő vidék válik a magyarok országává. Innen portyáztak a szlávok országaiban, s az ejtett rabzsolgákat a Krim félszigetre hajtották. Megerősíti, hogy a magyarok a K.r.c. alakban megőrzött Khersonban találkoztak Konstantin filozófussal (860/861). Innen indultak ki Rastislav morva fejedelem megsegítésére is, amiről az Annales Bertiniani 862-ben beszámol, s aminek hagyományos értelmezését a közelmúltban értelmetlenül próbálták megkérdőjelezni.

Mindezt csak azért idéztük részletesebben, mert a 9. századi magyar történelmi időrendre vonatkozó megjegyzései, a 9. századi népmozgás nemlétének cáfolata a fentiekben alapulnak. A DAI-ban megőrzött információkat a szerző, Kapitánffy István és Sándorfi György téziseivel egybehangzóan 9. századi feljegyzésekre vezeti vissza, azaz eszerint azok a 10. századi történelemre semmilyen forrásértékkel nem rendelkeznek. Ennek értelmében a DAI 40-ben említett folyók a Fekete-tenger északi partvidékének a folyóit jelölheti. A 3. fejezet régészeti megjegyzéseket fűz a vándorló magyarok leletanyagának azonosításával kapcsolatban. Felhívja a figyelmet a baskíriai, észak-baskíriai temetők leleteire.

A 4. fejezetben találó megjegyzéseket tesz az Anonymusnál szereplő Kijev városának értelmezéséről. Az újabb kutatás számára eddig is nyilvánvaló volt, hogy a Névtelen semmiféle honfoglalás-korabeli szóbeli vagy írott forrásra nem támaszkodott. A Vágó Pál történelmi festményén megfestett Kijev bevételre éppen olyan álmokép, mint a honfoglalók összes többi, helynevek alapján kitalált útikalauza. Bóna mindezt még egyértelműbbé teszi, ti. utal arra, hogy Ős-Kijev egy kis területű, építészeti emlékekben szegény település volt, s majd csak a honfoglalás körüli években épül meg krónikásaink városa, hogy azután Bölcs János uralkodása alatt váljon a mai kor képezetében élő ragyogó metropolisszá.

A honfoglalásra vonatkozóan (5. fej.) az első hadieseményeket a 894. évi morva-magyar hadjáratához kapcsolja. Ezután a magyarok — bár ezzel a szerző csak mint lehetőséggel számol — nem hagyták el a Kárpát-medencét, hanem a Felső-Tisza-vidéken téli szállásra rendezkedtek be. A bolgárok 895 őszén mértek vereséget a Liüntika vezette magyarokra, miközben a besenyők rátörték az etelközi szállásokra, s a magyarok Álmos vezetésével Erdélybe vonultak be, majd innen veszik birtokba az alföldi területeket.

A kalandozásokhoz van talán szerzőnek a legtöbb mondanivalója, s valóban ezek a fejezetek a könyv legolvasmányosabb részét alkotják (6–13. fej.), ezek foglalatlan időközben németül is megjelent az „Europas Mitte um 1000” kiállítás tanulmány-kötetében. Alapos genealógiai adatokkal motiválja a történeteket, s árnyalja a magyar kalandozások nyugati politikai kapcsolódási pontjait. Joggal utal arra, hogy a korábbi hadtörténetírás nem értékelte kellőképpen a brentai magyar győzelmet (899. szept. 24.), noha az itáliai seregre vonatkozó létszámbebecslései némileg eltúloznak tünnek. A magyarok taktikájára tett megjegyzések is rendkívül találóak. Hasonlóképpen indokoltak a po-

zsonyi győzelemre vonatkozó fejtegetései, mégha ez esetben a hadtörténetírás a katonai győzelem jelentőségével tisztában volt. Teljesen indokoltan írja, hogy a magyar hagyomány fantomgyőzelmek, pl. Bánhida, a politikai közélet sokkal nagyobb teret szentel, de az nemigen várható, hogy a csata helyszínén a közeljövőben a bánhidaihoz hasonló turulszobrot lehetne elhelyezni.

A német földi kalandozásokra tett megjegyzései is általában meggyőzőek. Ugyanakkor az olvasónak olykor az az érzése, hogy a magyar kalandozások története már-már szakadatlan sikertörténeté szépül, noha a Kristó Gyulának tulajdonított „pesszimizmust” már magunk is szóvá tettük korábbi írásainkban. 907 után jelentősebb ütközetben a magyarok már nem arattak győzelmet, s a források szerint az erődített helyekkel szemben alkalmazandó ostromtechnikát képtelenek voltak elsajátítani. Mind tudjuk, Augsburgot kétszer ostromolták hiába, de kisebb erősségekkel mint Fulda vagy Freising stb. sem bírtak. Már pedig jelentősebb zsákmányra a segélypénzek és váltságdíjakon felül csakis a fallal körülvett helyekről számíthattak, a sikert pedig akkor is az anyagi haszonban mérték. A szerző talán túlságosan is elbagatelizálja a merseburgi vereséget, amit meglehet valóban mértéktelenül felnagyított a német propaganda. A tény attól persze tény marad, a magyar sereg váratlan és lesújtó taktikai vereséget szenvedett el, amin a gyors menekülés valamit enyhített. Nem véletlen, hogy olyan távoli tájakra kényszerülnek, mint Hispánia, ahonnan kockázatos a zsákmánnyal való visszatérés. 955-ben pedig maguk a magyarok érzik úgy, hogy a fokozódó német erőfölény és katonai modernizáció, ami Itáliát is elzárta előlük, a kalandozások jövőjét veszélyezteti. A hispániai kalandozások helytelen térképészeti ábrázolására tett megjegyzését azonban szépen igazolja, pl. a napjainkban megjelent „Europas Mitte um 1000.” Katalógus 1. kötetének 223. oldalán látható térkép. A térképészeti problémák a 955. évi augsburgi vereséget (aug. 13. Csak sajtóhiba az 54. oldalon) illetően már nem olyan egyértelműek, legalábbis nem intézhetők el néhány sorban, noha az ÉNY tájolást kétségkívül komoly érvek támogatják (a szerző felfogásával egyező német irodalmi művet részletesen ismertettük a *Hadtörténelmi Közleményekben* (102,1989: 4. sz. 545–550.). Az augsburgi vereség katonai súlyát pedig igazán nem érdemes kisebbíteni, mégha az ütközetből a hét gázmagyarnál jóval többek (de talán mégsem a sereg nagyobb része) menekültek meg. A záró megjegyzésekben említett 1030-i magyar ellencsapásnál Herwig Wolfram meggyőző érvelése szerint (Bak János emlékkönyv, Bp. 1999) a Bécs helynév lokativus, ahol a magyarok a császári seregét kerítették be. Annak ellenére, hogy a magyarok valóban fantasztikus katonai és lovas teljesítményt nyújtottak, talán inkább óvnánk attól, hogy a normannokkal és arabokkal összehasonlítsuk őket. A régészeti leletek azonban, elsősorban a pénzleletek politikatörténeti és kronologikus elemzésekben való felhasználása mintaszerű és tanulságos. Jól összefogott a képzelt, de vita tárgyát képező, bizánci fenyegetésről írott áttekintés (14–15. fejj.), miként érvelése arról, hogy Termacsu Bizáncban biztosan eldicsekedett volna a magyarok Attila-hagyományával, ha lett volna (71. o.). Nem indokolja, hogy Botond miért pont 958-ban indult Bizánc ellen, (a hagyományos kronológia inkább 959-et ír, de mivel mitikus személyről van szó, a történet bármelyik bizánci kalandozáshoz hozzákapcsolódhatott), s hogy neve miért jelentene lándzsát (a nyelvészek a „bot” szót eddig inkább a buzogánnyal hozták kapcsolatba).

A 955 utáni időszakot illetően szemléletes sorokat olvashatunk Quedlinburg korabeli egyházi és világi topográfiájáról, majd a nyugati magyar határ visszavonásáról az Ennstól az Erlau folyóig, a Nibelungenlied szintén vitatott információja alapján (16–17. fejj.). A 980-as évek nehezen áttekinthető magyar-német válságáról szólva a szerző szerint a Melk elleni támadásra és a magyar határ Traisenig való visszaszorítására, ahol Géza határvára állt, 985-ben azután került sor, hogy Civakodó Henrik lett a bajor herceg. A következő eseményt Theophanu halálához, 991-hez kapcsolja, amikor Civakodó Henrik a magyarokra támad, s a magyarokat a Bécsi erdőig szorítja vissza.

A kötet záró része már az István-korral foglalkozik (18–19. fejj.). Megfontolandó oldalak foglalkoznak a bényi tábor jelentőségével, ám annak összekapcsolása Szt. István felövezésével már korántsem olyan egyértelmű. (Niedermünster nevében a 82. oldalon sajtóhiba). A Szentlándzsza magyar történeti jelentőségét illetően teljesen igaza van a szerzőnek, amit a már említett „Europas Mitte um 1000” kiállítás tanulmányai igazolnak. A koronával kapcsolatban pedig Geric József és Ladányi Erzsébet tanulmányában leírtakat követi, s azt a korabeli pántos koronákkal hozza összefüggésbe. Nem mondja ki, de sejteti, hogy mivel értelmezésében a ménfői csatát követően a korona nem került ki az országból, a latin korona akár Szt. István eredeti vagy éppen az eredetit pótló alkotás is lehet. Végül az aquileiai attemplom „kalandozó magyar lovasára” vonatkozó megjegyzése teljesen helytálló, amennyiben se nem kalandozás korabeli se nem magyar. Éppen a terjedelmes itáliai szakirodalom alapján magunk is kísérletet tettünk (*Militaria Modell Magazin*

1,1992:2. sz. 30–32.) a hiedelem megtörésére, de be kellett látnunk, hogy a kép a magyar kiadványokban az idők végezetéig a magyar harcos illusztrálására fog szolgálni.

A kötetet terjedelmes irodalomjegyzék és képmellékletek zárják. Itt kell szóvá tennünk, hogy a kötet sokszor polemikus sokszor ironikus megjegyzéseit sokkal könnyebben lehetne követni, ha a szerző lábjegyzeteket használna, a fejezetenkénti irodalomjegyzék helyett. A legtöbb esetben a bírált, vagy éppen hivatkozott szerző neve csak az irodalomjegyzékből derül ki, vagy még onnan sem. Meglehet, hogy az elnagyolt utalás a „történészekre” annak eredménye, hogy korábban, 1996 táján a történészek hivatkoztak éppoly elnagyoltan, s érthetően igazságtalanul a „régészekre”. Íme, a frappáns válasz olvasható, csak a pontos hivatkozások megtalálása nem mindig egyszerű. A kötet, a bevezetőben ígértéknek megfelelően valóban számos új értelmezést és szempontot vet fel, s különösen a kalandozások korára vonatkozóan összefüggő, olvashatóan és szempontra ismerteti az olvasóval. A kötet eredményeit — különösen a korábban méltatlanul mellőzött régészeti vonatkozású szakirodalmi hivatkozásokat — nemcsak a mediévisták nem, de a hadtörténészek sem kerülhetik meg.

Veszprémy László

Kristó Gyula

A TIZENEGYEDIK SZÁZAD TÖRTÉNETE

(Magyar Századok)

Pannonica Kiadó, [Budapest] 1999. 182 o.

Történetírásunk 20. századi történetében eddig hárman vállalkoztak a keresztény magyar állam első száz évének önálló kötetben való bemutatására. Váczy Péter 1936-ban megjelent német nyelvű monográfiája (*Die erste Epoche des ungarischen Königtums*) a korban divatos szellemtörténeti megközelítésben tárgyalta a királyság történetét Könyves Kálmán haláláig. A patrimonialis állam ábrázolása során a szerző olyan, napjaink középkortudománya által is helyeselt tételeket fogalmazott meg, mint az István-kori királyi vármegye területi egység voltát, a gregorianizmus előtti magyar királyok „mintegy pap”-i szerepfelfogását vagy a megyei királybírák döntő szerepét a korai magyar állam törvénykezésében. A második kötet is idegen nyelven, angolul látott napvilágot 1981-ben Kosztolnyik Zoltán texasi professzor tollából. A *Five Eleventh Century Hungarian Kings* Szent László uralmának végéig ábrázolta 11. századi uralkodóinkat, jó összefoglalását adva a hazai és külföldi szakirodalom vonatkozó megállapításainak, bár bírálókat is érték többek között Szent Gellért politikai szerepének túlhangsúlyozása miatt. A harmadik feldolgozást az itt ismertetésre kerülő monográfia írójának közeli munkatársa, Makk Ferenc szegedi egyetemi tanár tette közzé 1992-ben a *Magyarország krónikája* zsebkönyvsorozat második köteteként. A munka (*A királyság első százada*) Géza nagyfejedelem korától László haláláig mutatta be hazánk történelmét, s a magyar állam külkapcsolatainak frappáns ábrázolása mellett számos esetben az 1970–1980-as években szakmai körökben vitássá vált kérdésben (Aba Sámuel megítélése, a Szentkorona eredete stb.) is új megállapításokat hozott. A fentiekből is látható, hogy bár a magyar történelem egészét bemutató sorozatok (Millenáris magyar történet, Hóman Bálint és Szeffü Gyula munkája, a „tíz kötetes” magyar történeti összefoglaló) bő terjedelemben ábrázolták hazánk államiségének első száz évét, s az államalapító uralkodó életét is számosan (Karácsonyi János, Hóman Bálint, Bónis György, Bogyay Tamás és különösen Györffy György) feldolgozták teljesen eltérő színvonalon és terjedelemben, önálló tárgyalásban csak viszonylag ritkán részesült az Istvántól Lászlóig (esetleg Kálmánig) terjedő időszak.

Kizárólag a 11. század történetének szentelt munkát még Kristó Gyula sem tett közzé, jóllehet számos kiadást megért szegedi jegyzete, amely jócskán átdolgozva 1998-ban egyetemi tankönyvként is megjelent, a korszak minden fontos problémáját körüljárja, s akkor még nem is említettük idevonható töbttucatnyi szaktanulmányát és ismeretterjesztő írását. A szerző a 12. századot már részletesen tárgyalta a „tíz kötetes” általa írt részeiben (1984), a 13. — az Aranybulla-lakkal jellemezhető — századról pedig eddig három kiadásban megjelent kismonográfiát tett közzé (1976, 1978, 1998), az általa a magyar történelem „szakrális évszázadának” (7. o.) nevezett kor problémáit azonban e kötetében mutatja be először igazán részletesen.

A professzor a mű bevezetőjében megvonja a tárgyalás időhatárait, amelyek Géza nagyfejedelem halálától (997) Szent László haláláig (1095) terjednek. A munka ábrázolási módját „szociológusnak” minősíti, azaz szakít az általa többnyire gyakorolt döntően politikatörténeti, időrend szerint haladó tárgyalással, s a 11. század különböző viszonyainak (állam, vallás, társadalom, mindennapi élet) mindenkor az azt megelőző időszak körülményeivel összevető, a fejlődést regisztráló és elemző bemutatását választja. A két évszázad — a 10. és a 11. — közötti döntő különbséget már itt hangsúlyozza: a magyarság keleti irányultságát a máig ható, nyugat felé tekintő orientáció váltotta fel e roppant fontos történelmi éraban.

A munka első fejezete így természetszerűleg a 10. század viszonyait mutatja be (9–25. o.). Kristó fenntartja az elmúlt években kemény szakmai vitákban megvédelmezett álláspontját, miszerint életmódját tekintve a honfoglaló magyarság lótarató nomád nép volt. Röviden összefoglalja a kalandozások mibenlétét is, hangsúlyozva, hogy azok lezárulta a 10. század második harmadában mély krízist okozott. A korszak magyar társadalmát „az egyenlőség valósága és illúziója” (19. o.) jellemezte, a katonai érdemek alapján kiválasztódott vezetőréteget — a szerző által korábbi munkáiban jóval kevésbé kiemelten említett — kíséret vette körül, míg a kalandozó hadjáratok hasznától eleső szegény szabadot már a lesüllyedés réme és az életmódváltás kényszere fojtogatta.

A politikai viszonyok leírásánál is évtizedek alatt kiérlelt nézeteit közli Kristó Gyula. A felbomló nomádállami fejedelemség a 10. század közepétől az ország egy-egy régiójában önálló fejlődésnek indult törzsi államoknak adta át a helyét, s ezeket az államkezdeményeket az önálló külpolitikai tájékozódás is jellemezte. A nagyfejedelmi törzs vezetői, az Árpádok, Augsburg után békepolitikát folytattak, s Róma, ill. a Német-római Birodalom felé orientálódtak, de a szerző — újabb munkáihoz hasonlóan — igen szerény mértékűnek állítja be a Géza-kori kereszténység fejlődését (nem alakultak püspökségek, apátságok, a nagyfejedelem idejéből származó Veszprémvölgy a Sarolt által propagált keleti rítust terjeszthette). Ezt műve más helyén (71. o.) azzal magyarázza, hogy a nagyfejedelem rájött: országát nem fenyegeti német támadás. Döntő változást véleménye szerint csak Szent Adalbert prágai püspök 995/996-ra tehető magyarországi megjelenése hozhatott, talán a későbbi vértanú keresztelte meg a későbbi István királyt, tanítványai számára Pannonhalmán monostor építését kezdték meg, létrejött Gizella bajor hercegnővel a fejedelemtől frigye, s Veszprémben püspökség építését határozták el. A kevés számú forrás alapján Gézát a „halogatás” embereként is kétségkívül joggal lehet ábrázolni, de a kortárs kútfők közül Merseburgi Thietmar beszél Géza udvarának főpapjáról (*antistes*), így a latin térítők folyamatos jelenléte szerfölött valószínű a nagyfejedelem udvarában, már csak a német birodalom megfigyelőjének szerepkörében is. (Kristó Gyula szerint a latin térítőpüspöki intézmény a 970-es évek után elenyészett, l. 80. o.). A meghatározó személyiség azonban kétségkívül Sarolt fejedelemszönyve lehetett (óra több helyen is visszatér a szerző), Querfurti Brunó és Thietmar híres mondataiból a 970–990-es évek domináns szereplője rajzolódik ki, de az ortodox orientáció hangsúlyozásában magunk már csak azért is óvatosabbak vagyunk, mert ismeretes, hogy Bizáncban Géza csak a második magyar politikai tényező lehetett (volna) — éppen apósa, az erdélyi Gyula mögött.

A második fejezet az első keresztény évszázad királyságát mutatja be (27–74. o.). A szerző szabatosan leírja a királyi méltóság mibenlétét, hangsúlyozva annak a 11. században még döntő jelentőségű egyházi jogkörét is. Korábbi munkáihoz hasonlóan elfogadja a pápa általi koronaküldés valóságát, többek között érvként említve, hogy 1044 után III. Henrik is Rómába, a Szentszékhöz küldte vissza a megszerzett főhatalmi jelvényeket. Kristó professzor szükségképpen állást foglal az utóbbi évtizedekben oly sokat tárgyalt királylándzsa kérdésében is: ezt nézete szerint még házasságkötése alkalmából kaphatta Vajk, de mivel egyfajta német függőséget jelképezhetett, hamarosan elvesztette jelentőségét, átadva helyét a koronának (pl. Intelmek is csak ez utóbbi jelvényről beszélnek). Véglegesen az 1050-es évek végére tűnhetett el a magyar főhatalmi szimbólumok közül, hiszen a híres várkonyi jelenetben már semmiféle szerepet nem játszik. Magunk is úgy gondoljuk, hogy a lándzsa egyfajta elköteleződés jelképe lehetett a birodalom irányába, de jelentősége a szerző által feltételezettnél talán lassabban enyészhetett el: miként maga is említi, Istvánt az 1031. évi kazulán is szárnyaslándzsával ábrázolják (erre l. még Tóth Endre, Századok 1997. 17., 24., 26–27.), s az 1040-es években is főként ez — s nem a koronát — emlegetik a külföldi kútfők. Hogy az Intelmek csak a koronát említik, talán azzal magyarázhatjuk, hogy az állama önállóságára kinos figyelmet fordító István az 1020-as évek második felében (amikor az erkölcsstanító könyvecske készülhetett a felnőttkorba jutó Imrének, s megjelentek az első repedések a német–magyar jóviszony falán) nem akart hangsúlyt helyezni a birodalomból származó jelvényre, míg 1031-ben, a német–magyar békekötés után már kevesebb rosszérzéssel viselhette a győzelem szimbólumaként is értel-

mezhető lándzsát. A továbbiakban a szerző tagadja, hogy a nyitraivánkai korona I. András fejéke lehetett, s végül részletesen foglalkozik Géza és László koronázásával is.

A királyok tárgyalásába kezdve az újfajta legitimitációt biztosító intézmény — Kelet-Közép-Európában e korban egyedülálló — magyarországi szilárdságát emeli ki, majd hangsúlyozza, hogy a cím csak az 1090-es évek elejétől kapcsolódott az államterülethez, addig mindig az országlakosokkal összefüggésben szerepelt (*Ungrorum, Pannoniorum, Ungariorum rex*). Hosszan foglalkozik az éraban érvényesülő trónöröklési szokásokkal, döntőnek tartva a kérdésemben a hatalmi erőviszonyok alakulását. Ugyanígy régi kutatási témáját foglalja össze, amikor az uralkodói alkalmasság és törvényesség kérdéseiről értekezik. A királynékról írva hangsúlyozza a külföldi házasságoknak a dinasztiában megfigyelhető kizárólagosságát, valamint az uralkodók hitveseinek többnyire csekély politikai szerepét. Fő feladatuk a gyermekáldás biztosítása volt e korszakban is. Részletesebb portrét Saroltról és Gizella királynéről nyújt a szerző.

A hatalomgyakorlás formáinak bemutatásánál Kristó kiemeli, hogy *monarchiává* csak 1028 táján, Ajtony legyőzése után vált az egész lakott Kárpát-medencére kiterjedő Árpád-állam, s hogy István a zsarnokság elkerülése végett nagyban támaszkodott a belső egyensúly jegyében kialakított királyi tanácsra. Ez az összhang azonban az államalapító halála után felbomlott, részben ez is oka lehetett az 1040-es évek válságperiódusának. Szintén régi kutatási területét érinti, amikor az 1048 táján létrehozott hercegséget mutatja be, hangsúlyozva ezen intézmény nagyfokú önállóságát. Végül az egyetlen 11. századi udvari méltóság: a nádori tisztség rövid leírásával találkozunk.

Az állami szuverenitás fokmérőiként is felfogható jellemzők leírásánál először a század pénzverésével foglalkozik, részletesen bemutatva István érméit (nem említi viszont a denár előlapi képének koronaábraként való lehetséges értelmezését). Felhívja a figyelmet arra is, hogy Salamon volt az első magyar uralkodó, aki a pénzrontás eszközéhez nyúlt. A feudális korban megjelenő szokás volt az állam népétől adót szedni, ezt a szerző a nomád hagyományokkal teljesen ellentétesnek ítéli meg. Kristó Győrffy Györggyel szemben tagadja, hogy a veszprémvölgyi oklevél felhasználható volna az István-kori adószedés bemutatásánál, de az adóztatás — mégpedig a közszabadosk adóztatásának — bevezetését maga is az államalapítóhoz köti. (Ismeretes, hogy számosan ezt Orseolo Péternek tulajdonítják).

A törvényhozás folyamatának leírásánál hangsúlyozza, hogy az istváni dekrétumok nyugati értelemben királyjogi (s nem népjogi) gyűjteményként értékelhetők, az európai minták követése azonban nem terjedt ki az újabban Hamza Gábor által bizonyítani próbált római jogi hatások befogadására. Részletesen foglalkozik a László-féle törvénykönyvek problematikájával. E részben a szerző nagyban támaszkodik korán elhunyt tanítványa, Jánosi Monika kutatási eredményeire.

Az oklevéladásról írva kiemeli, hogy a korabeli iratok diplomatikai sajátosságai a magyar uralkodókat független államfőként mutatják be. A szerző hangsúlyozza az oklevél-kiállítási szokásokra döntő befolyást gyakorló, de az 1060–1070-es évekre eltűnő német birodalmi hatást, s röviden elemzi a magánoklevelek mibenlétét is. Ezen alfejezet leglényegesebb új megállapítása a kötetben számos vonatkozásban elemzett veszprémvölgyi görög oklevéllel kapcsolatos (59–60., de l. még 76. o.). Mint ismeretes, ennek kiadóját István királyban szokás meghatározni, s a bazilissza zárda alapítását Imre herceg görög jegyesével szokták kapcsolatba hozni. Moravcsik Gyula 1015–1018 közé, Győrffy György 1018 körüli időre, míg Vajay Szabolcs 1029–1031 tájékára datálta az oklevelet. A század folyamán néhányan (Balogh Albin, László Gyula, Komjáthy Miklós) viszont a diploma Géza-korisága mellett érveltek, általában Géza Chabannes-i Adémárnál fenntartott, a keresztségben kapott István nevére és néhány forrásban előforduló királyi címzésére alapozva feltevésüket. Kimondhatjuk, hogy Kristó Gyula az első meghatározó tekintélyű historikusunk, aki Géza mellett voksol. Ő Sarolt bizánci orientációjának emlékét látja a kolostoralapításban, s így az oklevél kiállításában is. E felfogásának névtani alapjait már korábban kifejtette (Névtani Értesítő 1993. 200–205.), amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy az oklevélbe foglalt helynevek döntő többsége szláv közsői eredetű, míg az 1000 utáni első évtizedben keletkezett pannonnalmi, veszprémi és pécsi alapítólevelek helynévanyaga már döntően finnugoros helynévadásról tanúskodik. A fentiekből következően a veszprémvölgyi oklevelet keltezte korábbra, 985–990 tájékára. Számunkra a fenti hipotézissel kapcsolatban csak egy kérdés marad nyitott: mint köztudott, az oklevél érseki monostornak nevezi a zárdát, ez pedig jelen ismereteink szerint csak 1000 után lehetséges a Kárpát-medencében.

A következőkben a közigazgatás 11. századi történetével ismertet meg minket a szerző, jórészt 1988-as monográfiájának (*A vármegyék kialakulása Magyarországon*) eredményeit foglalva össze. Véleménye szerint az első *comitatus*, Somogy már Koppány 997. évi leverését követően

megszülethetett. Világosan leírja a vármegyék és várispánságok közötti különbségeket, s ez utóbbiak számát István uralmának végén 30-ra, míg Salamon uralma idején már 45-re teszi. Említett monográfiájához hasonlóan itt is némiképp tartózkodóan említi a megyei bírák (királybíró, billogos) szerepét, jóllehet Váczy Péter és Zsoldos Attila kutatásai nyomán nagyban valószínűsíthető, hogy a középszintű igazságszolgáltatás a 11. század folyamán e közegek, s nem az ispán kezében volt. Ennek értelmében az ispán helyettesének, a *comes curialis*nak a feltűnése is legkorábban csak a század végére tehető (az első forrás, amelyben szerepel, az 1113. évi zobori oklevél), hiszen először Kálmán törvényeiben korlátozzák a királybírák jogkörét. Kristó visszafogott állásfoglalása a királybírói rendszerrel szemben a tekintetben mindenképpen érthető, hogy a szakirodalom a mai napig nem adott világos választ arra, hogy miért hozott (volna) létre egy külön igazgatási, s egy külön törvénykezési szervezetet az államalapító. A válasz talán Szent István egyszülőző politikájában rejlik, hiszen az ispáni tisztséget olykor nem teljesen megbízható, frissen behódolt és kereszténnyé vált törzsi-nemzetségi előkelőkre volt kénytelen bízni (esetleg ilyen személy volt Vata), míg a neki alárendelt bírói tisztségekbe helyezett embereinél nem kellett ilyen kompromisszumokat kötnie. (Ilyen bírákat említhet esetleg az ispánok mellett a szentistváni I. dekrétum — igaz, idegen forrásból átvett — 3. cikkelye).

A hadügy és a határvédelem történetére rátérve röviden a kíséret, a gyeplő, s a katonai segédnépek jelenlétével jellemezhető előzményeket mutatja be, majd hangsúlyozza a német mintájú páncélos lovasság megszervezését és döntő súlyát a 11. század folyamán. István korától a várispánságok, s azok szolgarendű lakói, a várnépek jelentették az állandó hadszervezetet. A vitéz (*miles*) kategóriáról szólva kiemeli, hogy „a 11. század végére egyre távolabb került az alávetett sorba süllyedt köznéptől, határozottan közeledett a társadalmi hierarchia magasabb csoportjához” (68. o.). Más vélemény szerint éppen a vitézek egy jelentős hányadának beállása a várszervezetbe, közszabadságuk ilyenét feladása teremtette meg a 11. század végére a várjobbágyi réteg alapjait (Zsoldos Attila). A szerző e részben részletesen ábrázolja még a határvédelem módozatait és azok szervezeti keretét is.

A külpolitikát összefoglaló alfejezet alapvető megállapítása, hogy az augsburgi vereség (955) után egészen 1091-ig, Szent László horvátországi hódításáig a magyar külkapcsolatokat védekező magatartás uralta. A hamar formálissá váló Géza-kori német–magyar kapcsolatok csak a Gizella-házasság után újultak fel, s a német orientáció — az állami szuverenitás megtartásának igénye mellett — sokáig meghatározó volt. Kristó Gyula kiemeli Salamonnak és utódainak eredményeit az 1060–1090-es években a királyságra törő keleti nomád népek elleni küzdelemben, hiszen ez utóbbiak sikere a keresztény állam megsemmisülését vonta volna maga után.

A harmadik fejezet a kereszténység helyzetét mutatja be az első ezredforduló utáni században (75–111. o.). A 10. századi térítés kapcsán — amellyel már a korábbi fejezetekben is foglalkozott — Kristó Gyula továbbra is a viszonylagos jelentéktelenséget emeli ki: mind az erdélyi Gyula országában, mind Géza törzsi államában vontatottan haladhatott a krisztianizáció, s ez utóbbi területén is inkább a keleti szertartás jelent meg dominánsan. Az igazi fejlődés a 990-es évek második felében indult meg, Adalbert és a bajor házasság után megjelentek a térítőpápok a Kárpát-medencében (Radla-Sebestyén, Asrik-Anasztáz, Querfurti Brúnó). Gellért püspök kapcsán megemlíti, hogy legendájából tipikus nomád társadalom képe rajzolódik ki.

Kristó Gyula az egyházszervezet kiépítésében több szakaszt tételez fel: Veszprémet és Győrt még a koronázás előtt létrejövő egyházmegyéknek tekinti, majd 1001–1003 között születhetett Esztergom érseksége és az északról dél felé terjeszkedő erdélyi püspökség. A következő fontos dátum 1009: ekkor alapíthaták a pécsi és egri egyházmegyét, s a hamarosan érsekségi központtá váló kalocsai püspökséget. Biztosan István alapítása volt még Csanád (1030), de Bihar és Vác esetében kétségesnek tekinti az államalapítóhoz való kapcsolást. A fentiek értelmében a szerző nem preferálja a Pseudo-Isidorus-féle egyházszervezési elv István-kori tényleges megvalósulását. A második nagy egyházszervező királynak — joggal — Szent Lászlót tekinti, hiszen Zágrábban püspökséget alapított, míg a kalocsai érsekség székhelyét Bácsra, a bihari püspökségét pedig Váradra helyezte át. Foglalkozik még a dómkolostorokból székeskáptalanokká váló egyházi testületek fejlődésével, valamint a plébániahálózat és az esperesi szervezet kialakulásával is.

Miniportrékat kaphatunk a század főpapjairól: Domokos érsekről, a Győrffy-féle azonosítást elfogadva Radla-Sebestyén és a Hartvik által egy személynek vett Asztrik-Asrik-Anasztáz esztergomi érsekekről (érdekes, hogy ez utóbbinál Kristó úgy tűnik, hogy nem fogadja el — a nézetünk szerint bizonyosnak tekinthető — kalocsai főpapi működését), majd a pécsi egyházmegyét vezető Bonipert és Mór püspökökről, Szent Gellért csanádi főpapról és Leodvin bihari püspökről. A kolostori élet

bemutatását a bencés rend reformját célzó európai mozgalmak leírásával kezdi a szerző, kiemelve, hogy nálunk a gorzei hathatott leginkább, míg Pannonhalmát itáliai (montecassinói) hatások érhették, hasonlóképpen Zalavárhoz és Szekszárdhoz. Német befolyást Bakonybél és Zobor esetében állapít meg, míg a francia (clunyi) kapcsolatok csak a század végén teljesedtek ki, Somogyvár alapításában. Feltűnő, hogy az apátságok döntően az Árpádok törzsterületén jöttek létre. Rövid áttekintést kaphatunk a görög rítusú szerzetesség hazai jelenlétéről is.

A következőkben az iskolázás helyzetét elemzi a 11. században, megállapítva Pannonhalmát és a nagyobbik Gellért-legendából megismerhető csanádi dómiskola működési rendjét és jelentőségét. Részletesen elemzi a hazai könyvkultúra korai emlékeit, így az 1093. évi pannonhalmi összeírást is. A szerző nagy hangsúlyt fektet az első keresztény század hazai irodalmi termésének bemutatására. Átveszi Szegfű László ama nézetét, miszerint a pannonhalmi alapítólevélben figyelhető meg a *narratio*-formula első hazai jelentkezése, majd részletesen ismerteti az Intelmek és Gellért püspök *Deliberatiójának* problematikáját. Foglalkozik a Pozsonyi Évkönyvvel, a bizonytalan datálásának minősített ösgestával, vagy inkább öskronikával, valamint a század végén létrejövő szentéletrajzokkal (nézete szerint már e korban elkészültek a Gellért püspök életét feldolgozó csanádi káptalani feljegyzések, amelyek a későbbi legendák alapanyagát szolgáltatták).

Külön alfejezet foglalkozik az 1083. évi magyarországi szentté avatásokkal is. Kristó azon kutatók (Györfly György, Makk Ferenc, korábban Pauler Gyula) véleményét osztja, akik elfogadják a pápaság közreműködését a kanonizációkban. A szerző szerint „ezek az aktusok felértékelték Magyarországot a keresztény világban, hiszen a csak két-három emberöltővel korábban a kereszténységet választó ország immár öt szenttel ajándékozta meg az egyetemes egyházat” (103. o.). Az egyház bevételeire rátérve a tized, s az adományokból származó birtokállomány ismertetését végzi el, hangsúlyozva az ország 15%-ára kiterjedő földvagyon európai összehasonlításban nem túl jelentős voltát. A kereszténység bemutatását a hitélet jelenségeinek ábrázolásával zárja Kristó Gyula. Véleménye szerint még az 1092-es szabolcsi zsinat egyes rendelkezései is a pogányság erejét mutatják, jöllehet már István nagy gondot fordított a kereszténység normarendszerének és erkölcsi követelményeinek a meggyökereztetésére. Utal a vallási szinkretizmus nyomaira is: a pogány Szépaszszony-képzet a keresztény Boldogasszony képében élt tovább, míg az őstisztelet tárgyává a szentté avatott államalapító vált.

A negyedik fejezet a magyar társadalom 11. századi történetével foglalkozik (113–136. o.). Elsőként a keresztény királyság pogány eredetű elitjét ismerhetjük meg, ahol mások mellett szó esik Ajtonyról, Vtáról és fiáról, valamint Aba Sámuelről és Csanádról. Kristó hangsúlyozza, hogy e családok többsége elszegényedhetett (lásd László III. törvénykönyvének több cikkelyét), de többen (mint Csanád) sikerrel átmentették magukat a feudális arisztokráciába. A Magyarországra érkező külföldiek között részletes bemutatásra kerülnek a világi és egyházi elit jövevény képviselői (Orseolo Pétertől Vid ispánig és nemzetségéig), a szerző elemzi az Intelmek vonatkozó passzusait, s kiemeli, hogy a korabeli felfogás szerint „az idegen a külföldit jelentette” (118. o.). A latin és vallon bevándorlás bemutatása után röviden ismerteti a csak néhány éve történeti kutatás tárgyát képező balkáni „keleti angolk” problematikáját. A következő alfejezet a magyarok külföldi jelenlétét taglalja. Képet kaphatunk a 10. században vagy még korábban elszakadt, elkerült magyarokról (a kaukázusi szavárdokról, a vardarioa türkökről, a bizánci udvarban szolgáló és a hispániai türk testőrökről), majd az Árpád-ház külföldre jutott nőtagjairól ír Kristó Gyula, megállapítva, hogy ezek házasságai „pontosan tükrözik azt a szerény és szűk térre korlátozódó külpolitikát, amelyet Magyarország ebben az időben folytatott” (122. o.). Rövid leírását kaphatjuk az ezen időszakban külföldet járó magyar kereskedők tevékenységének, majd az 1010-es Kijevbe került Efrém, György és Mózes történetét ismerhetjük meg. Végül az Olajos Teréz kutatásai nyomán felmerült 11. századi dél-itáliai magyar jelenlétről olvashatunk.

A társadalmi rétegek ismertetésébe kezdve a szerző hangsúlyozza, hogy a keresztény monarchia kialakulásával megjelenő új helyzet következményei a társadalom szinte minden tagját érintették. A már a 10. század végén előkerülő katonai kísérettagok alkották az urak és a közrendű szabadok közötti réteget: e hármastagozódás tűnik ki az István-törvényekből. A László-féle dekretumokban megjelenő *nobilis* fogalom (illetve *primates*, *principes*, *optimates* néven elötűnő előkelők) pedig már azt jelzik, hogy e korban a szabadok legfelső rétege kivált a liberek közül. A lentről elinduló mobilitást viszont az ún. kötött szabadok rétegének feltűnése mutatja. A tárgyalt század legfontosabb társadalmi mozgása azonban a szabad jogállású magyarok tömeges szolgává válása volt. A következő alfejezet szintén az előbb említett folyamatra adott válaszokat elemzi: a földtulajdon megváltozásával beálló jogállapotváltozást a vándormozgalom és kóborlás megindulása kö-

vette, amely ellen a lászlói törvényhozás lépett fel keményen. Az itt közölt gondolatok egyébként szintén Kristó Gyula régi kutatási eredményeit tükrözik. Az új rendet egyre inkább jelképező szolgaság rendszerét elemezve a szerző kiemeli, hogy a nomád társadalmakban e jogállás szinte kivétel nélkül idegen etnikumúaknak jutott osztályrészül. Az István időszakában még egymástól élesen elkülönülő szabadokat és szolgákat a 11. század vége, a kötött szabadság megjelenése közelítette egymáshoz, s ez az időszak, amikor az e státusz birtokában lévő társadalmi rétegek (mint például a várjobbágyok) megjelennek forrásainkban.

A monográfia utolsó fejezete a mindennapi élet sokszínű viszonyainak leírását tűzte ki célul (137–161. o.). A magántulajdon fogalmának bemutatását szintén a 10. századi állapotok ábrázolásával kezdi a szerző: e korban csak az állatok képezték valaki személyes vagyonát. A föld hasonló tulajdonlása csak Szent István idejében jelent meg, de később még történtek kísérletek a közös birtoklás visszaállítására. A század harmadik harmadának dekretális emlékeiben oly gyakran tárgyalt tolvajlás az ingó vagyon érintette, s ennek elharapódzása a vándormozgalom mellett a legsúlyosabb válságjelensége lehetett az érának. Kálmán király korára azonban megszűnően volt a probléma.

Az utóbbi időben sokat vitatott kérdésre tér ki a szerző, amikor az életmód változását mutatja be. Nézete szerint a korábban meghatározó nomád állattartás — természetföldrajzi és politikai okokból — már a 10. század közepétől válságban volt a Kárpát-medencében. Az államalapítóval berendezkedő nyugati típusú feudális struktúra a komplex termelőgazdaságot tekintette mintának, e mód legelőször az egyházi birtokokon jelent meg (ez a magyarázata, hogy az egyházak viszonyait taglaló korabeli oklevelekből nem derül fény a nomadizmus hazai jelenlétére). Kristó szemléletesen mutatja be a döntően lótarató életmód istállózó állattenyésztéssé való átalakulását egy konkrét, Duna–Tisza közti mikrorégió példáján. A század végének diplomái és törvényei pedig már a nomadizmus feladását célzó kényszert is érzékeltetik. A következő alfejezet is még a fenti problémát, a nomád életforma visszaszorulását, a földművelésre való áttérést járja körül. A szerző figyelmeztet, hogy ennek üteme régióként más és más lehetett, s a korábban főként Szabó István által vizsgált 1092. évi törvényhelyek a mozgó falvakról is a nomadizmus erejét mutatják még.

A letelepedés kérdéseit tárgyalva először a falu fogalmával foglalkozik, szerinte ez az ugor eredetű szó kisebb emberi közösség együttélési formáját jelenthette, de a korai időkben biztosan nem azonosítható szilárd határu településsel. Ezek a Kárpát-medencében Kristó szerint többnyire szláv eredetűek lehettek, s már a 10. század második felében feltűntek. Itt is hangsúlyozza, hogy az ország sík vidékein azonban még a 11. század végén is jórészt hiányozhattak a stabil határral rendelkező téli szállások. Ezután a földesúri gazdasági „üzemek”, a prédiумok problematikáját mutatja be, megemlítve, hogy a Dunántúlon főként a kézműves prédiумok domináltak. A kisebb emberi lakóhelyek közül a sátorról és a veremházról nyerhetünk ismereteket, valamint a kialakuló falvak belső rendjéről.

A korai időszak váraira rátérve Kristó hangsúlyozza a Bóna István kutatásain alapuló tételt: a várépítés a magyaroknál csak a 11. század elején jelent meg. Ezek létrejöttének fő oka a defenzív külpolitikában, ill. az igazgatás igényeiben kereshető. Megemlíti, hogy többségük kezdetben föld-fa vár lehetett, de a század végére e nagykiterjedésű objektumok sáncaira is már kőfalak épülhettek. A váralja települései hamar a kereskedelem hazai központjaivá váltak. A várakhoz kapcsolódó fontos települések közül a Géza fejedelem alapításának tartható Esztergomról, illetve a 11. században az ország valóságos és szakrális központjává váló Székesfehérvárról nyerhetünk ismereteket. (Ez utóbbi elnevezéséről is közli nemrég napvilágot látott új nézeteit). A szerző kiemeli, hogy voltak olyan fontos települések is, amelyek nem várakhoz kapcsolódtak: ezek vagy egyházi jelentőségűeknek vagy kedvező fekvésűeknek köszönhették kiemelkedésüket. Összgezően úgy véli, hogy a korszak városait lényegében a kereskedelmi tevékenység teremthette meg, s képük jócskán keleties, nomád jellegű lehetett még az első keresztény században.

Az utolsó konkrét kérdést taglaló alfejezet a 11. század kereskedelmével foglalkozik. Itt is először a korábbi viszonyokkal ismertet meg bennünket Kristó Gyula, a 9–10. század bizánci irányultságú árucseréjével, valamint a kereskedelmet pótoló kalandozások szerepével. Véleménye szerint az árucserre keleti orientációja a 11. századra is jellemző maradt, de ismerteti a nyugati import termékeit is, s hangsúlyozza a hazai belső kereskedelem fejletlen mivoltát. Az első kereskedelmi monopóliumok az uralkodóhoz kötődtek (lásd a ló- és örkörkivitel korlátozását). Végül a vásárok és a vámok megjelenését mutatja be a szerző.

Monográfiája végén a század mérlegét (163–164. o.) vonja meg a kötet szerzője: hangsúlyozza a nyugat felé fordulás jelentőségét, de nem hallgatja el az ezt kísérő emberi tragédiák meglétét sem. A viharos évszázadban az ország gazdagodott, népessége kétszeresére nőtt, s befogadta a keresztény-

séget. Az országon transzeurópai útvonal haladt át, külföldiek jöttek hazánkba, s magyarok jelentek meg Európa-szerte. A defenzív külpolitika pedig sikerrel véde meg az állam szuverenitását.

A kötet függelékében a 10–11. század uralkodóit, az Árpádok genealógiáját, szakirodalmi tájékoztatót, majd egy részletes személy- és helynévmutatót találunk (165–181. o.). A kötetben két térkép is szerepel: az egyik az István-kori vármegyéket és várispánságokat, a másik pedig a László-kori egyházszervezetet mutatja be.

Az olvasóban felmerülhet, hogy miért kellett ilyen terjedelmes ismertetést nyújtanunk egy alig több mint másfélszáz oldalas munkáról. Ezt véleményünk szerint lényegében a hazai történetírás közelmúltjával lehet magyarázni. Ismeretes, hogy 1977-ben jelent meg Györffy György nagyszabású monográfiája az államalapító királyról (*István király és műve*), majd ugyanő foglalta össze a 11. század történetét a „tízkötetes” Magyarország-történetben is. A generációk e tárgyú közgondolkodását meghatározó kutató monumentális tablóját azonban — részleteit tekintve — az elmúlt közel negyedszázadban számos kritika érte, s a korszak történetét sok vonatkozásában (elsősorban éppen Kristó Gyula, valamint Bolla Ilona, Gerics József, de más történészeink kutatásai alapján is) ma már egészen másképp látjuk. Hogy másokat ne említsünk, megdőlni látszik a vármegyék eredetéről, az istváni államszervező harcokról, a főhatalmi jelvények eredetéről, s általában a korai társadalmunk történetéről felállított Györffy-féle tételek többsége (persze, számos eredménye, hogy itt csak az egyházszervezésről, vagy az államalapító korának okleveles gyakorlatáról kifejtetteket említsük, maradandónak bizonyult).

Az első keresztény század historiájának számos kérdését — mint már többször szoltunk róla — éppen a recenzeált kötet szerzője helyezte új megvilágításba, az analízist a szintézissel kiválóan vegyítő ábrázolásmódja pedig e korlátozott terjedelmű, de a szakmonográfiák tanulmányozóinál bizonyosan szelesebb olvasóközönséghez eljutó munkájában is nagyszerű vezetést nyújt a korszak történetébe. Éppen az imént kifejtettek értelmében hiányoljuk a kötetből egy részletes annotált bibliográfia szerepeltetését (hogy a szerző nem idegenkedik ettől a megoldástól, arról éppen már említett Osiris-tankönyve tanúsodik, így a kiváló, szép kivitelezésű *Magyar századok*-sorozat szerkesztési elveit okolhatjuk ezért). Ismertetésünkben többek között ezért tüntettük fel olykor nevesítve a Kristó Gyula által megfogalmazott mondatok mögött álló történészi megnyilvánulásokat, hogy érzékeltessük: a Magyar Millennium évére készül, az első ezredforduló körüli évtizedek történetét bemutató szakmunkák új megközelítései mögött már jórészt az 1970–1990-es évek intenzív hazai kutatásai rejlenek.

Thoroczky Gábor

Susarin, V. P.

RANNIY ETAP ETNYICESESZKOJ ISZTORII VENGROV
Problemü etnyiceseszkgogo szamoszoznanyija
A MAGYAROK ETNIKAI TÖRTÉNETÉNEK KORAI SZAKASZA
Az etnikai öntudat kérdései
Moszkva, Rosszpen, 1997. 510 o.

Vlagyimir Susarin neve kevésbé ismert a magyar történészek körében, hiszen munkáit néhány kivételtől eltekintve orosz nyelven publikálta, az orosz nyelven értő olvasóközönségnek szánta. Magyar szemmel figyelve munkásságát mindennek előtt le kell szögezünk, hogy Oroszországban a középkori magyar történelemnek nemigen volt hozzá mérhető ismerője. 1999. október 20-a óta valóban múlt időt kell használnunk, ha a szerzőről beszélünk. 75 évesen, hosszú betegség után távozott közülünk. Akik ismerték személyesen, azt is tudták, hogy a magyar kultúra valóságos nagyköveteként tette a dolgát: a kutatás, fordítás mellett tanítványokat nevelt, szervezte az oroszországi hungarológiai, fel-felbukkant Budapestben szakmai kapcsolatokat ápolva. A moszkvai környezetben hitelesen képviselte a magyar tudomány álláspontját, hiszen nyelvtudása folytán sokkal közelebb került hozzá, mint a Szlavisztikai és Balkanisztikai Kutatóintézetben dolgozó, nem hungarológus kollégái. Álláspontja mellett, amely a források alapos ismeretén nyugodott, mindig következetesen kitartott (pl. Erdély középkori történetének megítélésében), akkor is, ha egzisztenciális hátrányokat szenvedett miatta. A magyar történelem népszerűsítéséért és a magyar tudományos eredmények hiteles képviseléseként nagyon sok köszönettel tartozunk neki. A szóban forgó kötet utolsó nagyobb munkája volt.

A középkori magyar történelemről írt összefoglaló munkái mellett (pl. *Istoriija Vengrii*. I. Moszkva, 1971.; *Kratkaja isztoriija Vengrii*. Moszkva 1991. 9–133. a parasztfelkelések vizsgálatával foglalkozott kimerítően (*Kreszt'anszkoje vosztanije v Transzilvanii*. 1437–38 gg. Moszkva 1963.; *Kreszt'anszkaja vojna 1514 g*. Moszkva 1994.). Eközben erősen foglalkoztatták a magyarság kialakulásának kérdései, az etnikai változások, az újonnan megjelent csoportok által elnyert privilégiumok, amelyek a Kárpát-medence népességének folyamatos átalakulását jelentették. Sajnos, Susarinnak e kérdéskörben írott első nagyobb munkája (*Vengerszkij narod XV–XVI vv. t. 1–3.*, 1990, p.1454, kézirat) nem jelent meg, ma is az Orosz Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Könyvtára kéziratárában őrzik. Jelen kötet — ennek egy rövidített változata — kiadását magyar minisztériumi (a kiadás idején Művelődésügyi Minisztérium) támogatás tette lehetővé.

A kötet bevezetőből és bibliográfiából áll. A bevezetőben a szerző jelzi munkája kereteit: a magyarság etnikai tudatának alakulását a 9–12. században. A 12. századot a folyamat lezárulása idejének tartja. Az első fejezet (7–17.o.) azt a módszertani alapvetést tartalmazza, amelynek nyomán Susarin vizsgálódásai elindultak. Susarin az orosz néprajzkutatók (Bromlej, Ju.V és Kozlov, VI.) elméleti megközelítését tette magáévá, amelynek alapfogalma az *etnoszociális szervezet* (etnoszociál'nij organizm). A második fejezet (18–104. o.) *Az etnikai terület kialakulása* címet viseli, lényegében a magyarságnak a Kárpát-medencébe érkezése és itteni megtelepedése problémáit tárgyalja. Kitekint a Kárpát-medence földrajzi-éghajlati körülményeire, a népvándorlások etnikai-politikai változásaira, a szláv csoportok megjelenésére. Kiemelt helyen és terjedelemben tárgyalja a magyar törzsek szállásterületének problémáit. Részletezi a változó morva – frank, frank – magyar, morva – magyar szövetség alakulását; régészeti leleték és Anonymus szövegének forráskritikája nyomán bemutatja a magyarság erdélyi megtelepedését. Ami igazán fontossá teszi a fejezetet, Susarin szembeszáll az egyoldalú — a morvákat a honfoglaló magyarok áldozatainak beállító — állásponttal, és a román történetírásnak Anonymus esetében megmutatózó, forráskritikát nélkülöző következtetéseivel.

Susarin a harmadik fejezetet (105–134. o.) a magyar törzsszövetség etelközi létrejöttének és fennállása időszakának szenteli. Végigelemez a magyarság etelközi tartózkodására vonatkozó forrásanyagot — különös figyelmet fordítva a bizánci források magyarokra vonatkozó szóhasználatának (turkok, ugorok, paionok) és változásainak. A szóhasználat változásának időpontját a bizánci kútfők óoros fordításának kronológiájával próbálja meghatározni. A szempont mindenképpen újszerű, de problematikusnak látszik az óoros fordítás elkészültének bizonytalan kronológiája (erre a szerző nincs tekintettel), és az a körülmény, hogy vajon egy külföldi forrás szóhasználatának megváltozása mennyire tükrözi egy közösség öntudatának (önmeghatározásának) átalakulását.

A negyedik fejezet (135–218. o.) a honfoglalás és az államalapítás korszakát tárgyalja. Részletesen elemzi Biborbanszületet Konstantin *De administrando imperio* c. munkájának magyarokról szóló információt, mindazt, amit a DAI moszkvai bilingvis kiadásánál (Moszkva 1989.) Susarin a kommentárok szövegébe beledolgozott. E fejezetben is visszaköszön a bizánci forrásokban a magyarokra alkalmazott *türk* elnevezés. Ehelyt foglalkozik részletesen a magyaroktól leszakadt népcsoportokkal és a magyar törzsnevek etimológiájával. A görög források után a latin nyelvű információk taglalása következik, de a szerző kitér a török eredetű kölcsönzavak megjelenésének idejére és nyelvi rétegeire is. A honfoglaláshoz képest kései magyar krónikás anyagból pedig a stabilan megmaradt hagyomány – morzsákat mutatja fel; főleg Szűcs Jenő kutatásaira támaszkodva. Susarin végkövetkeztetését, mely szerint a közös etnikai tudat kialakulásának legfontosabb eleme, hogy a magyarság "hitt abban, hogy az Árpád előtt más vezére nem volt", nem osztjuk. Ez az Árpádok dinasztikus hagyománya, amely a dinasztia vezető szerepének rögzítésére és elfogadtatására irányul; illetve a dinasztia karizmatikus származásának legendáját tartalmazza. És mint ilyen, kétségkívül a magyarság összetartozás-tudatának lényeges eleme.

Az ötödik fejezet (219–315.o.) a *Feudális viszonyok megszilárdulásának ideje* címet viseli, kronológia szempontjából részben ide soroltnak a 10. századi kalandozások, részben a 11. századi események. Ebből kiindulva a címadás megkérdőjelezhető, illetve a tartalomnak ellentmond. Annak ellenére, hogy a fejezet megírása során Susarin a korábban is alkalmazott forráselemzés és a magyar szakirodalom interpretálása gyakorlatát folytatja, a címhez hasonló kategorikus megfogalmazásai rontják a teljesítményt. Pl. a "feudálisok" kategóriát a magyar történetírás nem használja, a társadalom szociális tagolódására sokkal finomabb megkülönböztetéseket alkalmaz. A krónikák szemléletmódja alapján pedig nagyon leegyszerűsített képet rajzol Susarin a társadalom felső és alsóbb rétegeinek hagyományvilágáról, ha az utóbbról egyáltalán lehet valamit hitelesen mondani. Ezt érezhette Susarin is, ezért nyúlt 16–18. századi példákhoz (261–262.o.), ami módszertanilag helyteleníthető.

Ugyancsak annak tartjuk a *Vengrija* = *Magyarország* fogalom használatát; célszerűbb lett volna a források *Hungaria*, *Ungria* illetve *gens Hungarorum* szóhasználatának következetes végigvitele.

A hatodik és egyben utolsó fejezet (316–359.o.) A *korafeudális magyar nép etnikai öntudata*, amely a 12. század és a 13. század elejének összefoglalása. E fejezetben még az eddigieknél is jobban támaszkodik Anonymus munkájának elemzésére – természetesen más források felvillantása mellett. A befejező gondolatokkal (360–361.o.), amelyekben Susarin a magyarság 9–12. századi stabil összetartozás tudatát, a hagyományvilág differenciálásának szükségességét és az elbeszélő forrásokkal szembeni forráskritikai igényét fogalmazza meg, teljes mértékben egyetérthetünk.

Susarin könyvének tekintélyes részét alkotja a bibliográfia (362–508.o.). Különlegességnek számít az első rész (362–416.o.), ahol a források szerint történik a csoportosítás. Susarin kiemeli azokat is, amelyek csak más források részeként állnak rendelkezésünkre, pl. a Képes krónika, azaz a 14. századi krónikakompozíció egyes részeit külön is feltünteti. Minden egyes rész mellett szerepel az eredeti fellelhetősége, fennmaradt kéziratjai, közlései és a legfontosabb szakirodalom. A bibliográfia további része a szokásos közlésmódot követi, külön választva a latin és cirillbetűs irodalmat.

Összefoglalva a munka egészét, a szerző legfőbb érdemének tartjuk, hogy a latin nyelvű elbeszélő forrásainkat nagyon kevesen ismerik ilyen mélységben a külföldi hungarológusok közül mint Susarin. Orosz nyelvű tolmácsolásukra pedig még soha senki nem vállalkozott. Susarin megérdemelné a következő történészgenerációtól, hogy orosz nyelvű Anonymus és Thuróczy fordítása nyomtatásban megjelenjen a hozzá készített kommentárokkal együtt. Susarin jelen munkája megítélését rontja, hogy a szovjet (!) történetírás hagyományos kategóriáit alkalmazza (pl. korafeudális viszonyok, feudálisok, osztálytudat stb.). Nem tarjuk szerencsésnek a kiindulópontnak választott módszertani alapvetést sem, mert e kategóriák alkalmazását sugallta, illetve előmozdította. Susarin elsősorban a magyar elbeszélőforrások kiváló ismerője, emiatt maradnak ki, illetve kerülnek háttérbe a privilegizált csoportok, akiknek helyzetét a diplomatikai anyag világítja meg. Az elbeszélőforrások bemutatása más keretek között is elképzelhető lett volna, bár kétségtelen tény: Susarint az orosz nyelvet ismerő olvasóközönség tájékoztatása vezérelte. Az elbeszélő források vizsgálatánál messzemenően támaszkodott a magyar történetírás legfontosabb szerzőire és műveire. A recenzens csak azt sajnálja, hogy ezt munkája elméleti alapvetésének megválasztása és a könyv szerkezeti tagolása esetében nem tette.

Font Márta

Zsoldos Attila

A SZENT KIRÁLY SZABADJAI. FEJEZETEK A VÁRJOBBÁGYSÁG TÖRTÉNETÉBŐL.

Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 26.

MTA Történettudományi Intézete. Budapest 210 o.

Középkori társadalomtörténeti kérdések monografikus igényű feldolgozásával viszonylag ritkán találkozhatunk történetírásunkban. Az utóbbi évtizedekből alig néhány önálló kötetet említhetünk csupán (például Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1970.; Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. Bp. 1998.²). Éppen ezért tarthat fokozott érdeklődésre számot Zsoldos Attila könyve. A fiatal középkorász a várjobbágyság történetét komplex témaként dolgozta fel, ami jelentős mértékben megnöveli munkája értékét. Zsoldos a várjobbágyságot tágabb társadalmi környezetbe helyezi el, hiszen egyebek mellett vizsgálja szerepét a köznemesség létrejöttében, a jobbágyparasztság kialakulásában, miközben világosan elkülöníti a várjobbágyokat a várnépektől, s elemzi a várjobbágyság viszonyát a hűbériséghez, illetve a familiaritáshoz is. Mindemellét betekintést nyújt a várspánságok és a vármegyék igazgatási szervezetének működésébe, s a várjobbágyok katonáskodási funkciójával szoros összefüggésben tárgyalásra kerül az Árpád-kori hadseregvezetést több érdekes kérdése is. A különböző társadalmi státusok jellegzetességeinek bemutatása során fontos jogtörténeti problémák elemzésére kerít sort. Biztos vagyok abban, hogy megállapításai, eredményei és felvetései Zsoldos művét mindezen kérdések további tanulmányozása számára megkerülhetetlen munkává teszik.

Mindazonáltal a szerző fő témája a várjobbágyság történetének feltárása e sajátos társadalmi réteg 11. századi kialakulásától a 15. század elejére bekövetkezett eltűnéséig. A várjobbágyság egész történeti szerepéről a szerző a középkori társadalmi viszonyok megismerésének szempontjából döntő fontosságúnak bizonyult a várjobbágyok jogállásának meghatározá-

sa. A lényegi kérdés az volt, hogy a várjobbágyok az Árpád-kori társadalom két alapvető kategóriája — a szabadok és a szolgák — közül melyikbe tartoztak. Szakmunkákban mindkét vélemény megfogalmazást nyert, sőt egyes kutatók (így például Tagányi Károly, illetve Györffy György) őket mint szabad jogállású elemeket a vár nemeseknek, illetve a király hűbéres nemeseknek nyilvánították. A középkori jogfelfogás úgy tekintette, hogy szolga az az egyén, aki felett másnak tulajdonosi (proprius) hatalma van, szabad személy viszont az, aki felett másnak proprius hatalma nincs. Ezen elv alapján — Bolla Ilona klasszikus kutatási eredményeit felhasználva — Zsoldos a várjobbágyokat éppen úgy, mint a királyi várszervezet más népeit (ti. a várnépeket), szolgarendű elemeknek minősíti, mivel személyük és javaik felett a király főtulajdonosi hatalma teljes mértékben érvényesült. Sem a várjobbágyok (iobagiones castri), sem a várnépek (cives, civiles, castrenses) a várszervezetet s az ahhoz fűződő köteles szolgálataikat (servitia) önkényesen, pusztán saját akaratukból nem hagyhatták el. A királyi várhoz tartoztak, ahhoz voltak kötve. A szerző ezen megállapítása azért is fontos, mert még az újabb szakirodalomban is olvasható olyan nézet, amely mind a várjobbágyokat, mind a várnépeket egyaránt szabad jogállású személyeknek tartja.

Zsoldos ugyanakkor azt is világosan megfogalmazza, hogy a várjobbágyok a várnépekhez képest minden szempontból kedvezőbb helyzetben voltak. Köztük az alapvető különbséget abban látja, hogy amíg a várnépek személyét és földjét a király korlátlanul eladományozhatta, addig a várjobbágyok személyére és birtokára az uralkodó eladományozási joga nem terjedt ki. A várjobbágyok státusa ennek alapján a kötött szabadság jogállásának felelt meg. Ez a kötött, viszonylagos libertas jelölte ki a várjobbágyok helyét a szolgai állapotú népelemek és a köz- vagy arany szabadságot élvező közsabadok, illetve királyi szerviensek és nemesek között. Várjobbágy csak királyi kegyből kerülhetett a közsabadság vagy a nemesi (arany-)szabadság birtokába, aminek révén teljes mértékben megszabadult a vártól és az ahhoz fűződő kötelezettségeitől, s azután már közsabadként, illetve nemes emberként élhetett tovább.

A várjobbágyok történeti kategória, amely a királyi várszervezethez kapcsolódik, és létrejötté hosszabb folyamat eredménye. Zsoldos Attila, noha konkrét példák nem állnak rendelkezésére, logikus érveléssel elvi szinten meggyőzően mutatja be a várjobbágyok kialakulását. A 11. század elején a királyi várszervezetbe önként belépő — vagyonos, illetve vagyonatlan — milesek ('vitézek') tekinthetők a várjobbágyok elődeinek, akik akkor még megőrizték közsabadságukat. Nagyon lényeges mozzanat volt az, hogy Szent László idejére ezek a milesek már elveszítették közsabadságukat, és a király (illetve az ispánok) szabadjaiként ún. kötött liberek lettek. Ez a várjobbágyok megszületésének ideje. A vagyonatlan vitézek általában a várnépek hivatalos hadakozó elemeivé váltak, míg a vagyonos milesek a vár tisztségviselői, a várnépek vezetői lettek. A várnépek előkelőként (proceres castri) hivatalviselésük miatt kapták meg a 'tisztségviselő, tisztségviselő' jelentésű iobagio szó felhasználásával a 12. század közepén a iobagio castri 'várjobbágy' elnevezést, amely hagyományos megjelölésükre szolgált. A szerző a forrásanyag nyújtotta lehetőségek kiaknázásával részletesen igyekszik bemutatni a várjobbágyok különböző funkcióinak (udvarispán, hadnagy, várnagy, hírdetőhadnagy, száznagy—százados, tíznagy—tizedes, őrnagy) konkrét tartalmát. Ennek során tárul fel az a meglepő kép, amely szerint — e tisztségek hiányában — a Szent István-i várispánságok (és vármegyék) működése, igazgatása évtizedeken át mennyire egyszerű és tagolatlan lehetett. A szerző ugyan maga nem mondja ki tételszerűen megfogalmazva, de elemzéséből félreérthetetlenül kiderül, hogy a várispánságok tisztikara alkotta a vármegyék tisztikarát. A várjobbágyok kifejlődésének folyamata azzal vált teljessé, hogy a 12. század első felében elvált egymástól a tisztségviselés és a várjobbágy státus. Ennek következtében a vár tisztjei mellett a sajátos várjobbágyi jogállás birtokosai lettek a vár előkelőinek leszármazottai, a várjobbágyok közé beállt közsabadok és a várnépbeliek közül kiemelt jobbágyok. A iobagiones exempti csoportjának 12. századbeli megjelenésével vált véglegessé a királyi várszervezet népeinek hármastagolódása: a várjobbágyok két csoportja (a teljes várjobbágyi szabadságot élvező igazi vagy természetes várjobbágyok és a részleges várjobbágyi szabadságot birtokló kiemelt várjobbágyok) után a várszervezetbeliek harmadik, legalsó kategóriáját a várnépek képezték. E három réteg jogi, gazdasági, társadalmi és várszervezeti helyzetében meglévő különbségeket az egymás mellé állított okleveles adatok mintaszerű elemzésével mutatja be a szerző akkor, amikor külön-külön sorra veszi a várjobbágyi jogállás alapvető jellegzetességeit. A hadakozás, az adózás, a tisztségviselés és a földbirtoklás sajátosságainak meghatározása révén képet kapunk a várjobbágyi jogállás legfőbb alkotóeleméről, amelynek lényegét a várszervezet keretein belül élvezett kötött szabadság jelentette.

A terjedelmi korlátok miatt nem áll módomban a rendkívül gazdag mondanivalójú könyv minden új megállapítását bemutatni, csak tallózva utalok itt néhány fontos és érdekes követke-

tetésre. A szerző, aki középkorkutatásunk legjelesebb képviselőivel is rendre bátran vitába száll, a polémia során — hangzatos spekulációktól és mesterkéltné kifejezések öncélú használatától tartózkodva — saját véleményét mindig törekszik megfelelő forrásadatokkal és argumentumokkal alátámasztani. Zsoldos más nézetrel szemben határozottan úgy foglal állást, hogy a várservezetet várnépi századai eredendően nem katonai feladatok ellátására, hanem a várispánságok fenntartására, ellátására és működtetésére jöttek létre. A századok élén álló századosok (*centuriones*) a várjobbágyi szabadság teljességének birtokában levő igazi várjobbágyok köréből kerültek ki, míg a tizedek vezetői, a tizedesek (*decuriones*) kiemelt jobbágyok voltak. Zsoldos véleménye szerint az Árpád-kori hadszervezet alapvető katonai egységét, a megyei csapatot (*agmen casti*) egyrészt a várnagy irányította várispánsági hadakozók, másrészt pedig a megye katonáskodással tartozó elemei (például közsabadok) alkották, s az egész csapatot a megyés ispán vezette. A szerző ámbár elfogadja Kristó Gyula kutatásainak azon eredményét, amely éles különbséget tesz a várispánságok és a vármegyék között, ugyanakkor nagyon vitathatóan úgy foglal állást, hogy az önállóan létező várispánságok ispánjai a területileg illetékes vármegyei ispánok alá tartoztak. Szerintem ha ez így lett volna, akkor nemigen lett volna értelme a kétféle igazgatási szervezet egyidejű megalkotásának és egymás melletti létezésének. A Zsoldos által feltételezett állapot az önálló várispánságok felbomlásának és megyébe olvadásának időszakában lehetett jellemző.

Megjegyzem egyébként: Zsoldosnak a Képes Krónika *agmina Suproniensium* kifejezésére épített fejtegetése egyáltalán nem alkalmas elmélete igazolására. A szerző szerint ugyanis 1071-es események kapcsán azért szerepel az *agmen pluralisban* a soproniak neve mellett, mivel a „soproniak csapatai” nemcsak a Sopron megyei csapatot, hanem a Sopron megye területén levő s önálló locsmánci várispánság csapatát is magukban foglalták, és az így egyesített soproni csapatok élén a soproni megyés ispán állott. A latin *agmen* szó korabeli gazdag jelentésköre önmagában is szerfelett kérdésessé teszi Zsoldos nézetét, de a szó Képes Krónika-beli használata Salamon király és a hercegek 1074. évi vizsálya során végleg cáfolja Zsoldos értelmezését. A mogoródi csatában László a bihari katonaság, Géza pedig a nyitrai katonaság élére került. Mindkét esetben az *agmen* egyformán *singularisban* áll (Bihoriensi *agmine*, Nitriensi *agmine*), holott — tekintve azt, hogy Nyitra megye területén több önálló várispánság (például Bánya, Sempte, Szolgagyőr) létezett — Zsoldos felfogása alapján Nyitra esetében a szónak többes számban kellene előfordulnia.

A szerző szemléletesen mutatja be azt, hogy a várjobbágyok a jelentős kiadásokkal járó — állandó és alkalmi — kötelezettségeik, szolgálataik ellátásához megfelelő anyagi háttérrel rendelkeztek. Kiadásukat részben azokból a jövedelmekből fedezték, amelyeket tisztségeik után élveztek, főleg azonban ingatlanaik bevételei álltak rendelkezésükre. Utóbbiak közül a legfontosabbak a birtokok voltak. A várjobbágyi státus földbirtoklásra feljogosító jogcím volt, amit az Árpád-házi uralkodók mindvégig elismertek. Ez a — várnépektől elkülönítő — jogcím közelítette helyzetüket a nemesség felé. Zsoldos sokat és részletesen foglalkozik a várjobbágyi birtoklás szerzteágazó kérdéskörével. Ennek során elemzi a különböző birtoklási jogcímeiket, illetve az azokhoz kapcsolódó birtokfajtákat (vár föld, adománybirtok, vásárolt föld stb.), behatóan elemzi a rokonsági birtoklás és az egyéni birtoklás, a haszonélvezetre kapott vár föld, a saját (szabad rendelkezésű) föld és az örökölt föld problémáit. Ezek a részek számos, nagyon értékes jogtörténeti tanulsággal szolgálnak a középkori magyar birtokjog vizsgálatá számára. Meggyőző az az érvelése is, amellyel azt bizonyítja, hogy a 13. században a várjobbágyi birtokok természetével kapcsolatban két fő tendencia jelentkezett, és került egymással konfliktusba. A várjobbágyok mindenfajta földjüket (a *servitiummal* terhelt várföldet és a *servitiumtól mentes*, saját földjeiket) egyformán szabad rendelkezésű birtoknak tartották, amelyeket teljesen szabadon, királyi jóváhagyás nélkül is elidegeníthettek. Ezzel szemben hatott az a királyi felfogás, amely a várjobbágy mindenfajta földjét várföldnek minősítette, s éppen ezért azt csak királyi engedéllyel lehetett elidegeníteni. E két eltérő törekvés küzdelme a 13. században végig megfigyelhető volt anélkül, hogy bármelyik a másik felé kerekedett volna.

Érdekes számításokat végzett a szerző a várjobbágyak megyénkénti és országos létszámáról. Ezek szerint a 13. század első felében megyénként (illetve ispánságoként) 20-30 várjobbágy élhetett, s országos összlétszámuk — eléggé rugalmasan fogalmazva — csupán néhány ezer főre tehető. Megkockázatom, hogy ezek a létszámadatok tovább növelhetők. Ha figyelembe vesszük egyrészt a tisztségviselő várjobbágyok leszármazottait (fiait), másrészt pedig azt a tényt, hogy már a 12. század közepén a királyi sereg 30 ezres létszámából adódóan egy-egy várispánság, vármegye csapata 3-400 fő lehetett, akkor a kiemelt várjobbágyok közé tartozó tizedesek száma elméletileg elérhette a 30-40 főt is. Ily módon úgy látom, hogy a várjobbágyok megyei (ispánsági) létszáma megközelíthette az 50-60 főt, míg országos számukat 3500-4200-ra teszem. Ez utóbbi adat egyébként még a Zsol-

dos-féle néhány ezer fős létszámnak is megfelelhet. De bármely adatsort is fogadjuk el, abban tökéletesen igaz van Zsoldosnak, hogy a várjobbágyosság kis létszámú, szűk társadalmi réteg volt. Ebből pedig logikusan vonja le azt a fontos következtetést, miszerint — Mályusz Elemér felfogásától eltérően — a kis létszám esetén nem igazolható az, hogy a köznemesség tömegessé válásában a várjobbágyok nemesítése lényeges szerepet játszott volna. Hitelt érdemlően bizonyítja a szerző, hogy a várjobbágyok körében nem a spontán, illetve kollektív nemesítés, hanem az egyedi, személyre szóló királyi nemesítés volt a jellemző, s a spontán nemessé emelkedés csupán kivételes jelenségek számított. Gyökeresen új megállapításokra jut Zsoldos a várjobbágyi nemzetségek kérdésében is. Különösen értékes az a megállapítása, amely mások (így Karácsonyi János, Györffy György) alig egy tucatnyi várjobbágyi nemzetség létét elismerő felfogásával szemben azt tartalmazza, hogy a 13. századtól kezdve a várjobbágyok felső csoportjában, azaz az ún. szent király szabadjai között általánosnak mondható a nemzetségi szervezet kialakulása.

Sokoldalú, szemléletes és meggyőző az az elemzés, amelyet a várjobbágyosság történetének utolsó szakaszáról végzett. A 13. század végétől a 15. század elejéig húzódó időszakról van szó. A királyi szervezet felbomlásával megszűnt az az intézmény, amely a várjobbágyosság létezésének sajátos keretét jelentette. A várjobbágyok emiatt légüres térbe kerültek, de megpróbálták alkalmazkodni az új helyzethez. Károly Róbert alatt ez lényegében sikerült is: magánfamíliába léptek, beépültek az új, nemesi megye apparátusába, s a társadalmi környezet még elismerte a nem létező királyi várhoz való fiktív tartozásukat földbirtoklásra vonatkozó jogcímként. Nagy Lajos idejében azonban megváltozott a helyzet annak következtében, hogy kiszorultak a megyei igazgatásból, és fokozatosan elvesztették önálló föld birtoklására vonatkozó jogállásukat. A nemesek ugyanis a királyi birtokok mellett szemet vetettek a várjobbágyok földjeire is, és e földek megszerzése érdekében tagadták, elvitatták a várjobbágyoktól önálló föld birtoklásához való jogosultságukat. Zsoldos mintaszerű terminológiai vizsgálata szerint a nemesek ezt azzal is kifejezésre juttatták, hogy a várjobbágyokat új elnevezéssel (iobagio castrensis) illeték. Ezen terminus technicus iobagio szava az önálló földdel nem rendelkező jobbágyparasztokkal, a castrensis szó pedig a szintén birtoktalan várnépekkel azonosította a várjobbágyokat. Az e felfogás alapján indított nagy számú perek révén a nemesek a gyakorlatban sikeresen érvényesítették a várjobbágyi földek megszerzésére irányuló törekvésüket. Végül is Zsigmond korában, a 15. század elején a megmaradt várjobbágyok egy részének nemesítése, más részének paraszttá válása révén a várjobbágyosság véglegesen megszűnt létezni.

Zsoldos igényes és jól felkészült szakemberhez méltóan a teljes szakirodalom felhasználásával és a lehető legteljesebb forrásanyag értékesítésével készítette el munkáját. Külön is dicséretes, hogy vizsgálataiba tömegével vonta be a kiadatlan okleveleket. Műve tanúsítja: a szerző kutatói magatartását a biztos forráskezelés, a logikus érvelés, a bátor kritika és az invenciózus gondolkodás jellemzi. Monográfiája — még a nemzetközi áttekintés és összehasonlítás szerfelett sajnálatos hiánya mellett is — kifejezetten nagyszerű alkotás. Ez után már nagyon nehéz lesz érdemben újat mondani a várjobbágyosság törtériájának bármely kérdésében is. Egészen bizonyos, hogy a könyv a magyar medievisztika maradandó művei között foglal helyet.

Makk Ferenc

LES HONGROIS ET L'EUROPE: CONQUÊTE ET INTÉGRATION

Szerk.: Csernus Sándor és Korompay Klára

Publications de l'Institut Hongrois de Paris. Paris - Szeged, 1999, 499 o. + 9 tábla.

A MAGYAROK ÉS EUROPA: HONFOGLALÁS ÉS BEILLESZKEDÉS

A szegedi József Attila Tudományegyetem és a Sorbonne Nouvelle - Paris III közösen rendezett 1997 júniusában a Párizsi Magyar Intézetben egy tudományos konferenciát a magyar honfoglalás és államalapítás évfordulója alkalmából. A kötet megjelenésére érdemes volt éveket várni, hiszen az utóbbi évek egyik leggondosabban és legigényesebben szerkesztett idegen nyelvű Magyarország-története látott napvilágot többek, így a Frankfurt KHT, NKÖM és a Soros-Alapítvány támogatásával.

A kötet két nagy egységre tagolódik. Kristó Gyula (Szeged, JATE) rövid, az 1000. évi változások summázatát adó bevezető írása után az államalapítás előtti korra, illetve az időben az ezredfordulón némileg átívelő, a szomszédokkal való együttélésre vonatkozó tanulmányok kaptak helyet. Ezek sorában Zimonyi István (Szeged, JATE) a magyar őstörténet, és annak kutatási módszereit, Berta Árpád (Szeged, JATE) a magyar törzsi nevek türkből való magyarázatának elméletét,

Fodor István (Szeged, JATE – Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.) a honfoglalók régészeti hagyatékát, Szegfű László (Szeged, JGYPF) a pogány magyarok hitvilágát, Benkő Loránd (Bp. ELTE) a honfoglalás kori magyar nyelv és nyelvtörténetet, Kristó Gyula (Szeged, JATE) a magyar honfoglalásra vonatkozó források és a valóság szembesítésének kísérletét, Szádeczky-Kardoss Samu (Szeged, JATE) az avarok közép-európai történelmét és hagyatékát, Font Márta (Pécs, JPTE) az Árpád-kori szláv-magyar együttélés emlékeit, Tóth Sándor László (Szeged, JATE) a magyar kalandozások történetét, Olajos Terézia (Szeged, JATE) a dél-itáliai bizánci zsoldban szolgáló magyar kontingens nem oly régen éppen általa feltárt történetét, s Kordé Zoltán (Szeged, JATE) a kabaroknak, székelyeknek és besenyőknek a magyar hadsereg segédcapataiban betöltött szerepét tekintette át.

A kötet második része a keresztény Európába való beilleszkedés, az európai normák és művelődési formák átvételének politikai, egyházszerkezeti és kulturális aspektusait veszi számba. Így Bozsóky Pál Gergő (Párizs-Bp. Ferences Rend) a magyarság és a kereszténység első kapcsolódási pontjait, Sz. Jónás Ilona (Bp. ELTE) Szent István európai kapcsolatait, Klaniczay Gábor (Bp. ELTE - Collegium Budapest) a keresztény királyság szent alapítója eszmekörét, Koszta László (Szeged, JATE) a korai magyar egyházszerkezetet, Makk Ferenc (Szeged, JATE) a magyarság 10. századi történetét, Kiss Gergely (Pécs, JPTE, Országos levéltár, Bp.) a somogyvári bencés apátság alapítását, Marie-Madeline de Cevins (Université d'Angers) a középkori magyar plébániarendszer kialakítását, Korompay Klára (Bp. ELTE, Paris, CIEH) az első magyar nyelvű szövegemlékeket, Szovák Kornél (Bp. ELTE) az Árpád-kori magyar történetírást, Vizkelety András (Bp. ELTE) a középkori magyar irodalom megszületését és fejlődését, Madas Edit (Bp. ELTE) a magyar prédikációs irodalom európai kapcsolatait, Csernus Sándor (Szeged, JATE) az első keresztesháborúk korának magyar-francia kapcsolatait, s végül Szabics Imre (Bp. ELTE) az előzmények bemutatása után a 14. századi Antoine de la Sale „Petit Jehan de Saintré” c művének Magyarország- és magyarságképét vizsgálta. A legkorábbi magyar szövegemlékek közül a Halotti beszédnek latin, magyar és francia, az Ómagyar Máriasisiralomnak magyar és francia változata olvasható a Korompay ill. a Madas-tanulmány függelékében.

A kötetet a külföldi számára nehezen érthető fogalmak ügyesen válogatott gyűjteménye zárja. Így olvashatunk Szent István Intelmekről, a dáko-román elméletről, a kettős-honfoglalásról, a rovásírásról, a familiaritásról, Margit-legendákról, a hun-magyar rokonságról, a Szent Jobbról stb. A kötetben szemléltető genealógiai táblákat és a honfoglalást, a magyar egyházi és világi szervezetet bemutató térképeket talál az olvasó. Megemlítenők a kötet magas színvonalú grafikus illusztrációit, a Chantal Philippe-et dicsőítő kitudó fordítás és a lábjegyzetek gondos összeállítását. A jegyzetek között csak elvétve találunk hivatkozást a külföldiek számára hozzáférhetetlen Gombos-féle forrásszöveg-gyűjtemény vagy a Marczali-féle Enchiridion köteteire, esetleg Závodszy 1904. évi törvénykiadására, főleg az esetben, ha a hivatkozott forrásszövegek Győrffy György német nyelvű, a Böhlau kiadónál megjelent kötetének (Wirtschaft und Gesellschaft...) függelékében reprintként elérhetők.

A kötet egésze, az összefogott áttekintések a hazai olvasó számára sem tanulságok nélküliek, még ha az egyes tanulmányok külön-külön, sokszor részleteiben olvashatók is magyarul, pl. az „Árpád előtt és után. Szerk. Kristó Gyula és Makk Ferenc, Szeged, 1996” egyébként nehezen hozzáférhető kiadványban. A tanulmányok közül már terjedelménél fogva is kiemelkedik Fodor István és Klaniczay Gábor tanulmánya, de általában megjegyezhető, hogy a közölt írások jól reprezentálják a hazai, nemcsak szegedi mediévisztika eredményeit. Külön is elismerésre méltó, hogy a kötetben a fiatal kutatók eredményei is helyet kaptak, illetve tudatosan olyan szerzőket kértek fel, akiknek francia vonatkozású tanulmányai a francia olvasók számára az egész kötetet tehetik vonzóvá.

Veszprémy László

ÁRPÁD-HÁZI SZENT MARGIT LEGRÉGIBB LEGENDÁJA ÉS SZENTTÉ AVATÁSI PERE

(Boldog Margit élettörténete – Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről)

Fordította Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna, a jegyzeteket írta Bellus Ibolya, a bevezetőt írta Klaniczay Gábor.

Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 328 o.

Mivel középkori hagiográfiai műveink az elbeszélő források csekély száma miatt különösen nagy jelentőséget képviselnek az Árpád-kor politika-, egyház- és társadalomtörténetének megismerésében,

örömteli minden olyan kezdeményezés, amely ezeket a forrásokat az olvasóközönség számára elérhetővé teszi akár az eredeti szövegek kritikai feldolgozása, akár anyanyelvi fordítás révén. A Balassi Kiadó gondozásában 1999-ben megjelent kötet emellett hiányt is pótol, hiszen a Margit szentté avatásáról 1276-ban felvett tanúvallatási jegyzőkönyv eddig még nem jelent meg magyar fordításban.

Klaniczay Gábor bevezetőjében (7–25.) kellően ki is emeli a közlésre kerülő két forrás fontosságát, hangsúlyozva azt, hogy a jegyzőkönyv még európai viszonylatban is ritkaság számba megy. A szövegek könnyebb érthetősége végett vázlatos áttekintést nyújt a korszakról, a Magyar Királyság 13. századi kül- és belviszonyairól, illetve a domonkosok és ferencesek magyarországi megjelenéséről és térhódításáról. Szűk kivonatát adja a dinasztikus és női szentségről szóló korábbi tanulmányának, végül néhány sorban a dokumentumok történetéről is szót ejt. Kiemelnék azonban két gondolatot, amelyek talán nincsenek összhangban a téma komolyságával. A domonkosok magyarországi jelentőségéről — szinte figyelmen kívül hagyva a korszak vallásosságában betöltött szerepüket — a következőket írja: „*A kolduló barátok így Magyarországon nem pápai ügynökök, nem tudós teológiai professzorok, nem eretnekfaló inkvizítorok és nem városi népszónokok lettek, hanem — egy kis leegyszerűsítéssel — a szent életű hercegnők jámbor nevelői.*” (12.) Hasonlóképpen nem tartom elfogadhatónak — korabeli hatásukra tekintettel — a forrásokban megjelenő csodákra az „*egység és jól strukturált mesetörténet*” kifejezés használatát (20.). Említésre méltó mulasztásnak tartom továbbá azt, hogy a bevezető végén közölt forrás és szakirodalom jegyzék nem tartalmazza a Margit legenda korábbi, Ballér Piroska-féle fordítását (A magyar középkor irodalma. A Szépirodalmi Könyvkiadó *Magyar remekírók* sorozatában, Budapest 1984. 783–820.), s így a bevezető szerzője a mostani fordítást is újdonságnak minősíti (23, 24.).

A bevezetőt Marcellus Szent Margit legendája követi (26–57., fordította Bellus Ibolya). A fordító a legenda szövegét nem a korábbi latin nyelvű kiadások alapján tagolta, hanem értelmi egységek szerint, amely valóban megkönnyíti az olvasást; hiányoljuk ugyanakkor azt, hogy elmaradtak az utalások a Gombos-féle latin szövegkiadás fejezetszámaira, amely jelentősen megnehezíti a fordításra való hivatkozást.

A következőkben témakörökbe rendezve szeretném felhívni a figyelmet néhány, a fordításban található pontatlanságra, illetve fordítási hibára. Az idézeteket a Margit legenda Gombos-féle kiadásának fejezet-sorszámozásával és a mostani fordítás oldalszámaival jelöltem meg.

Politikatörténet: 16, 35. „*Reconciliati enim utcumque post plures guerras rex Ungarie senior et rex Bohemie, rege Stephano ultra silvas in quos fuerat insultus Tartarorum, existente...*” A fordítás így hangzik: „Sok háborúság után ugyanis helyreállt a béke Magyarországon idősebb királya, Csehország királya és István király között Erdély határán, amerre a tatárok dúltak.” Természetesen a cseh király ekkor nem járt Erdélyben; Marcellus azt állítja, hogy a béke IV. Béla és a cseh király között akkortájt jött létre, amidőn István ifjabb király Erdély tatárok dúlta határidekén tartózkodott. – 16, 36. A cseh király megkéri Margit kezét, de IV. Béla először ellenkezik. „*Tandem pater suus rex considerans bonum pacis et guerrarum discrimina solum, precipue autem propter adiutorium contra Tartaros, quorum tunc regressus formidabatur, multis promissionibus allectus... inquit...*” A fordítás: „Erre Margit apja, a király a béke áldására és a háborús viszály csillapítására, főként pedig a cseh király segítségére gondolva, amit a tatárok ellen nyújtott, akiknek visszatérésétől még ekkor is tartani kellett, és mert a sok ígéret meg is győzte őt, így szólt...” A cseh király a tatárok elleni hadjáratban bizonyosan nem vett részt, IV. Béla egy esetleges cseh segítségnyújtásra gondolt a tatárok visszatérte esetén. – 17, 37. „*Orta est namque guerra inter parentes eius et fratram fratrisque domum, et tam periculosa contentio, quod confuso omni ordine iustitie et postposito Dei timore tam in prelatibus, quam in baronibus, multa milia hominum innocentium absque iudicii equitate perirent.*” A fordítás: „Háborúság kezdődött ugyanis szülei és fivére, valamint fivérének háza népe között. Annnyira veszedelmes volt az összetűzés, hogy sok ezer ártatlan embert: főméltóságokat, bárókat végeztek ki ítélet nélkül, fölforgatva az igazság szülte rendet és nem félve Istentől.” A legenda szerzője éppen a főpapok (a főméltóságok fordítás helytelen) és bárók istentelenségének tulajdonítja a sok ezer ártatlan ember bírósági eljárás nélküli kivégzését.

Egyháztörténeti és liturgikus fogalmak: 32, 10. „*ad sanctum sabbatum*”: „szombat szent napjág”. Helyesen: nagyszombatig. – 35, 14. „*provincialis illius temporis provinciam visitantis*”. A domonkos provinciálisnak egyházmegyéje nem volt, ennél fogva a provincia jelentése (rend)tartomány, ahogy a jegyzetapparátus helyesen hozza. – 44, 30. „*supremum altare*”: „nagy oltár”. Helyesen: főoltár. – 46, 33. „*sacerdos suus parochialis*”: „megyés plébános”. Ilyen egyházi funkció nem ismeretes. Jelentése: plébános. – 46, 33. „*cum parochialibus viris et mulieribus*”: „más megyébéli plébánossal és asszonnyal”. Helyesen: egy plébániához tartozó férfiakkal és asszonyokkal.

– 46, 33. „*venientes processionaliter*”: „vonult fel”. Helyesen: körmenetben vonultak. – 55, 55. „*ecclesie Waciensis decanus*”: „a váci egyház kanonokja”. Helyesen: dékánja vagy dékánkanonokja.

Hitélettel kapcsolatos fogalmak: 29,2. „*cum multa devotione*”: „fogadalmak közepette”. Inkább: nagy jámborsággal. A *devotio* fordítása egyébként máshol helyes. – 30, 4. „*magistram suam religiosam, matronam nobilem*”. A *religiosa* nem „lelkiismeretes”, hanem annak állandó jelzője, aki szerzetesi életet él. Máshol a *religiosus* fordítása helyes (pl. 37,16), egy helyen az „istenes személy” fordítás olvasható (*religiosas personas*, 37,17). – 34, 12. „*in orationibus ac ceteris sanctis operibus vacans*”. Az *oratio* jelen esetben nem szónoki beszéd, hanem imádság. – A „*conversatio*” fordítása rendszerint az antik „beszélgetés” jelentéssel történik, jóllehet ez a középkorban — főként egyházi vonatkozásban — szerzetesi életet, életmódot jelent. Pl. 35,14: „*propter conversationis eius manifestam sanctitatem*”: „Beszédének nyilvánvaló szentsége miatt”; 39,18. „*vel alterius ordinis, maxime cisterciensem, vel biguinarum apud eas vel cum eis duceret conversationem*”. A fordítás így hangzik: „éljen másik rendben, a cisztercieknél vagy a begináknál, s náluk vagy velük társalognon.” Helyesen: vagy egy másik rendnek — főként a cisztercinek —, vagy a begináknak az életét élje a (domonkosoktól vele távozó) sorrok közelében vagy társaságában. – 37,17. „*nisi in animarum periculum*” „csakis veszedelmet hozhat sokak fejére” Az *animarum periculum* inkább a lélek (ti. üdvözülésének) veszedelmére utal, és nem materiális veszélyre. – 39, 19. „*Corporis dissolutio*”: „a test felbomlása”. Vagyis: a lélek testtől való elszakadása, a halál pillanata. – 39, 19. „*animam suo Creatori commendans*”: „visszaadta lelkét Teremtőjének”. Helyesen: lelkét Teremtőjének ajánlva.

Egyéb fordítási pontatlanságok: 31, 6. „*una vel duabus sororibus ipsam cum gaudio sociantibus*”: „egyedül vagy két sororral, akik örömmel csatlakoztak hozzá.” Helyesen: egy vagy két sororral. – 38, 17. „*per duas sorores, quarum altera priorissa extitit claustris et una famula*”: egyikük a zárda priorisszája lett később, a másikuk szolgáló volt...” Helyesen: egyikük a zárda priorisszája volt. – 56, 56. „*pro filio suo infantulo... iuratus deposuit*”: „kicsiny fiacskájáért tett esküt...” Helyesen: fiacskája helyett, nevében. – 44, 51. „*nullo infirmitatis vestigio usque ad ipsam inquisitionis [diem] iuxta mandatum apostolicum et deinceps apparente in eadem annis iam plus quam duobus*”: „Betegségének nem maradt semmi nyoma a pápai parancs szerinti vizsgálat napjáig, azután azonban újra megjelent a leánynál, több mint két éven keresztül.” Helyesen: Betegségének már több mint két esztendőn át, sem a pápai parancs szerinti vizsgálat napjáig, sem azt követően nem mutatkozott nyoma.

A kötet jóval nagyobb részét kitevő jegyzőkönyv ilyen típusú fordítási hibákat nem tartalmaz (59–307., fordította Szabó Zsuzsanna). Meg kell említenem ugyanakkor, hogy az idegen szavak írásmódja mindkét fordításban következetlen. Helyesnek tartom azt, hogy az igen gyakran szereplő *soror* kifejezés lefordítását a fordítók nem erőltették, de az már nem érthető, hogy a *tertia* szóval együtt miért maradt meg következetesen latin szóalakban, amikor a priorissa, frater, confrater, nona, subprior stb. kifejezéseket magyar helyesírással (pl. szubprior) írták át; a szintén következetesen használt *prior* kifejezést pedig nyugodtan lehetett volna fordítani a magyar *perjel* alakkal.

A jegyzőkönyv használata elengedhetetlen ama kutatók számára, akik a 13. század társadalomtörténetével vagy anyagi kultúrájával foglalkoznak. A tanúk között a korabeli Magyarország társadalmának minden rétege megtalálható, ráadásul az ország teljes területéről: papok, ferences, domonkos vagy Szent Ágoston-rendi szerzetesek, beginák a csodákon keresztül éppúgy sokat árulnak el életükről, ahogy az úri nemzetségek tagjai vagy a városokban és falvakban élők. A tanúvalomások alapos vizsgálatából még számtalan érdekes megállapítás várható a közeljövőben.

A két fordítást hasznos jegyzetapparátus (309–321.) és jegyzetszótár (323–326.) követi (Bellus Ibolya munkája). Ez utóbbival kapcsolatban azonban ismét fel kell hívnom a figyelmet egy-két tárgyi tévedésre. Az „*Ave Maria, gratia plena*” magyarázatnál véletlenül Gábor angyal szerepel a helyes fő- vagy arkangyal helyett. – A „*búcsú*” meghatározása („a templom védőszentjének évente megtartott ünnepe”) csak félígazság; a búcsú eredeti, dogmatikai jelentése a „már megbocsátott bűnök ideiglenes büntetésének, valamint a tisztítóhelybeli büntetéseknek az elengedése” (Az idézet Sümegi József szócikkből való: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, Szerk. Engel Pál és Makk Ferenc, Budapest, 1994. 129.). – A „*corporale*” szónál a korpuszt a jegyzetkészítő így határozza meg: „a Krisztus testét jelképező ostya”. Ez nem felel meg a katolikus tanításnak, amely kimondja, hogy az Oltáriszentségben Krisztus teste valóságosan, és nem csupán szimbolikus formában van jelen. – A „*zsolozsmázn*” magyarázatánál, annak ellenére, hogy előtte pontos kifejtést nyert a „*zsolozsma*” fogalma, ezt találjuk: „közösen imádkozni”, holott ez helyesen a zsolozsma végzését jelenti, ami nem feltétlenül közösségi formában történik.

A kötet ennél fogva vegyes érzelmeket kelt: a nagy részét kitevő jegyzőkönyv fordítása nagyszerű, s újdonságként joggal tarthat számot élénk érdeklődésre. A legenda mostani fordításának viszont — a kötet újbóli kiadása esetén — mindenképpen alapos és körültekintő felülvizsgálatát javaslom, célszerűnek tartva akár egy új fordítás elkészíttetését is már csak azért is, mivel a Ballér-féle fordítás is hasonló hibákat tartalmaz.

Neumann Tibor

Éles Csaba

A GENTI OLTÁRTÓL WITTENBERGIG

Németalföld kultúrája a 15–16. században

Európa kultúrája az Újkorban (1401–1914) II.

Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998. 152 o.

Éles Csaba jelenlegi könyvét a korábban megjelent kötete (A szépségtől a megszállottságig. Itália kultúrája 1401 és 1600 között. Nemzeti tankönyvkiadó, Bp., 1996.) folytatásának, s eredetileg rendszerező jellegű tudományos munkának, elsősorban egyetemi és főiskolai tankönyvnek szánta. E művelődéstörténeti kötet viszonylag kis terjedelme ellenére — a főszöveg mintegy 130 oldal — Európa egyik nagyon fontos korszakáról és a tárgyalt korban a gazdasági, társadalmi fejlődés és művelődés élenjáró régiójáról ad valóban rendszerező, viszonylag részletes, ám imitt-amott csak vázlatosra sikerült összképet. A könyvet jellegénél fogva inkább népszerűsítő munkának nevezném, hiszen szintetizáló jellege ezt determinálja.

A kötet két fő, arányosan megszerkesztett részből áll: az egyik a frappáns cím első felét magában rejtő Németalföld kultúrája a késő gótikától a manierizmusig — ez a „Városok hazája” címet viseli —, a másik — a cím második fele —, „A reformáció ígézetében” pedig Németország 15–16. századi kultúrája. Mindkét országot, helyesebben régiót, Európa igen fontos kultúrtörténeti korszakát jelenti.

Az első rész Németalföld elnevezéseivel (az „egységes” Németalföld, majd az önálló Hollandia és Dél-Németalföld, illetve Flandria [Belgica sive Flandria], később Belgium), a tartományok neveivel, rövid történetével indít. A politikailag-társadalmilag változatos, sokféle tartományból és városból álló Németalföldnél alapvetően ki kell emelni — és ezt meg is teszi a szerző —, hogy a különbözőség oka a gazdaság eltérő volta, ami mögött természetesen földrajzi és éghajlati különbségek is voltak. (9. o.)

A flamandok már a 10. században Angliába hajóztak gyapjúért, így Flandria a 12–13. században a takácsok és a posztóványolók országa lett (20. o.). Itt ki kellene emelni, hogy az országgal ezzel Angliával egyfajta gazdasági függésbe került, s ez mélyen meghatározta a külpolitikáját is. A szerző a legújabb, többnyire magyarul is olvasható összefoglaló gazdaság- és társadalomtörténeti munkák alapján jól érzékelteti a textilipar fejlődésével a korai kapitalizmus kialakulását — a könnyűipart, azon belül is a textilipart szoktuk húzóágazatnak nevezni —, s az olvasó megtudhatja, hogy Brügge le hanyatlásával hogyan adja át szerepét Antwerpennek, s válik maga „halott várossá”. De azt már nem követhetjük tovább, hogy miért a fejletlenebb északi tartományok, azaz a függetlenné váló Hollandia veszi át a fejlődés zászlaját, s lesz Európa legelső kapitalista országa; ugyanez vonatkozik a kötetben nem érintett észak-itáliai városállamokra és a Német-Római Birodalom egészére is. A kereskedelmi útvonalaknak az Atlanti-óceánra történő áthelyeződésével, a világkereskedelmi központ egyre nyugatabbra kerülésével, a világpiac kialakulásával ezek a területek elveszítik központi szerepüket, maguk is a nagy átalakulás vesztesei lesznek, — de ez még nem volt látható a 15–16. században.

Noha Éles Csaba Burgundia, majd Németalföld, a második részben pedig a Német-Római Birodalom történetéről sok mindent elmond — évszámokat, eseményeket, uralkodók uralmi éveit —, azért e tankönyvnek szánt munkából néhány fontos adat kimarad; érthető, hogy ilyen rövid összefoglalóban lehetetlen minden lényeges mozzanatra kitérni, de talán a következetesebben végigvitt eseménytörténet szálaiba az olvasó inkább bele tudna kapaszkodni. Így a kötet itt-ott kicsit kavalkádszerű, s ezt az érzést erősíti a különböző szemléletű és véleményű történészekről, művészettörténészekről, filozófusoktól vett hosszú, szó szerinti idézetek (nem csak vélemények!) ütköztetése vagy éppen egymást erősítése.

A németalföldi szabadságharc során a köznép szenvedéseiről szóló adatok igen szemléletesek (15–18. o.), különösen a Bruegel család tagjai által festett képek pusztas felsorolása — A Halál diadala; a Bethlehemi gyermekgyilkosság; Egy falu felgyújtása és kifosztása; a Felégetett város stb. — többet sejtet e szörnyűségekből, mintha oldalakon át olvasnánk a spanyolok bűnlajstromát. (19. o.)

A németalföldi humanizmus kapcsán bepillantathatunk az irodalom, a színháztörténetébe; Georges Chastellainól (1404–1475) bőven olvashatunk idézeteket, a kor másik leghíresebb alkotásáról, Kempis Tamás Krisztus követéséről (De imitatione Christi, 1424.) pedig a kiváló Johan Huizinga máig értékálló jellemzését idézi a szerző. (28. o.) A rederijker-társaságokról — ezek a legsajátosabb németalföldi képződmények — különösen fontos, alapvető adatokat tudhatunk meg. (30–31. o.) Sajnos csak röviden olvashatunk a hazánkban is nagy népszerűségnek örvendő és követhető magának mondható Justus Lipsiusról, Mercatorról, Vesaliusról, de hosszabban Rotterdami Erasmusról, akiről és akinek a mi II. Lajos királyunk (1516–1526) nevelője, Piso Jakab, éreztetvén, hogy szelleme mindig ott van, a következőket írta: „velünk vagy, ha reggelizünk, ebédelünk, ha állunk vagy ülünk, ha sétálunk vagy lovagolunk”. (Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Gondolat, Bp., 1986. 46.)

A tárgyalat két évszázadban Itália, Franciaország és a német területek mind németalföldi származású zeneszerzőket foglalkoztattak, hiszen tény, hogy e kor valamennyi jelentős muzsikusa itt született; Guillaume Dufay, Gilles Binchois, Ockeghem, a kortársak által „a zene fejedelmé”-nek nevezett Josquin Deprez vagy a másik nagyság, Orlande de Lassus. (45–49. o.)

A németalföldi képzőművészetről, az építészetről, szobrászatról, de különösen a festészetről igen nehéz ilyen röviden írni, hiszen a három nagyságon — Jan van Eyck, Hieronymus Bosch és id. Pieter Bruegel — kívül legalább egy tucat európai hírnő és formátumú festőt kell méltatni. Csupán a németalföldi Mechelenben 150 festőműhely működött a 16. században. (60. o.)

Éles Csaba Jan van Eyck méltán leghíresebb munkáját, „Az Arnolfini házaspár”-t Aby Moritz Warburgtól kölcsönözött idézettel jellemzi: „Az egyik szállította Monseigneurnak az anyagi pompát, a másik pedig kézzelfoghatóvá tette azt. Amiben a posztókereskedő és a festő bensőségi is egymásra talált, az a fölüeny tárgyalgosság volt, amellyel az egyik a földi pompát messzi tájakról közvetítette, a másik pedig az e világi színpompás játékot hűvösen megfigyelte és visszaadta.” (55. o.) Igen jól érzékelhetjük Bosch életművét is rövid négy oldalba beleszorítva. Nagy kár, hogy — nyilván nyomós okok miatt — a címlapon látható Genti oltár-részleten kívül egyetlen kép sem kapott helyet a kötetben. Így akár az érdeklődő olvasónak, akár a tanuló diáknak minduntalan egyéb művészeti történeti köteteket is elő kell vennie, hogy az elemzett vagy akár csak az említett műalkotások ne váljanak pusztas színfolttá olvasás közben, pedig a németalföldi festészet „naturalisztikus, a részletekig élhető realizmusával (...) sajátosan expresszív és szuggesztív” (71. o.).

A második nagy részben — „A reformáció ígézetében” — Éles Csaba a Német-Római Birodalom laza szövetségi rendszerének ismertetésével kezdi meg a reformáció tárgyalását. I. Miksa német-római császár (1493–1519) uralmát túl sommásan intézi el azzal a mondattal, hogy „egyetlen igazi sikere a független Birodalmi Törvényszék (Kammergericht)” (helyesebben: Birodalmi Kamarai Bíróság) felállítása volt. (73. o.) A császár ugyan valóban hatalmas álmokat dédelgetett — komolyan felismerte a török veszélyt, s ezért tervezett hatalmas kereszties hadjáratot ellenük, a másik célt, egy személyben egyesíteni a császári és pápai hatalmat, pedig kollégája, VIII. Henrik (1509–1547) sajátos körülmények között, a saját uralmára vonatkoztatva valósította meg —, de azért nem reális őt egyszerűen „politikai különcnek” nevezni (73. o.), hiszen Miksa más reformokat is megvalósított, s házasságpolitikájával ő alapozta meg az 1527-re felállott Habsburg világbirodalmat.

A szerző a reformáció folyamatát érzékletesen ábrázolja. Nagyon fontos újra és újra leszögezni, hogy Luther kezdetben nem általában a bűnbocsánat, de még csak nem is a búcsúcédulak, hanem egy, az Albrecht érsek megbízásából működő szerzetes visszaélései ellen emelte fel a szavát; „a pénz megjelenése a bűnbocsánatban ugyanis nem ok, hanem kiváltó alkalmá volt csak a reformáció megjelenésének és elterjedésének.” (76. o.) A szerző külön foglalkozik Luthernek a parasztokhoz fűződő viszonyával, majd Luther és Münzer kapcsolatával, végül a nagy ellenfél, V. Károly alakjával; a császár valóban nagy formátumú személyiség volt, de uralma — Huizinga nyomán megfogalmazva — a lovagi középkor végét jelentette. (83. o.)

A birodalmi városok közül szinte külön státuszt élvezett Augsburg és Nürnberg; az előbbi I. Miksa és V. Károly hivatalos császári rezidenciája volt, az utóbbi pedig a császári hatalom jelképét őrözte. E két város természetesen nem csak politikailag, hanem gazdaságilag is virágzott, majd ebből következően kulturális jelentőségük is kiemelkedő volt. Részletesen olvashatunk az augsburgi Fugger családról, a pápa és a császár bankárjáról, amelynek legnevezetesebb tagját, II. Jakob Fuggert

„a kereskedők hercegének” is titulálták, és halálakor több mint kétmillió rajnai Ft értékű vagyont hagyott hátra utódaira (88. o.) – többet, mint amennyivel a Mediciek rendelkeztek a fénykorukban.

A Német-Római Birodalom humanista tudósainak egész sorát ismerjük meg röviden; a filozófus-tudós Nicolaus Cusanust, a Vitéz János meghívására Magyarországon is megfordult Johannes Regiomontanus csillagászt, a „Titkos bölcselet” szerzőjét, Agrippa von Nettesheimet, az egész Európát végigutazó neves orvost, Paracelsust, a geológus Georgius Agricolát, majd Keplert.

A német humanizmusról is kaphatunk egy vázlatos képet Johann Faustustól kezdve Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausenen át Ulrich von Huttenig, beleértve a német humanista nőket is.

Német területeken a képzőművészet is rendkívüli nagyságokat teremtett: a késő gótikus európai szobrászat egyik legjelentősebb mestere, Veit Stoss is Nürnbergben született, hogy onnét költözzön át Krakkóba, majd ismét vissza szülővárosába; Albrecht Dürerről Rotterdami Erasmus írta, hogy „olyan művész, aki megérdemli, hogy soha ne haljon meg” (128. o.). A két Lucas Cranach, Matthias Grünewald és ifjabb Hans Holbein zárja a német nagyságok sorát ebben a korban. „Csak Dürer heroikusan szép és Grünewald kimondhatatlanul meggyötört Krisztusának szintézise mutathatja meg a reformáció korának német Megváltóját...” (Heinz Lüdecke) (138. o.)

J. Újváry Zsuzsanna

TANULMÁNYOK RITÓÓK ZSIGMOND HETVENEDIK SZÜLETÉSNAJPA TISZTELETÉRE

Szerk.: Hermann István.

Budapest, 1999. Az Egyetemi Széchenyi Kör kiadványa. 211 o.

Ritóók Zsigmond hetvenedik születésnapjára a latin szakos hallatók és végzős doktoranduszok kilenc tanulmánnyal tolmácsolták jókivánságaikat.

A kötetnek nincs meghatározott tematikája, az ókortól a 20. századig sorakozik kilenc tanulmány történeti időrendben a kötetben, amelyek előtt Kendeffy Gábor köszöntőjét olvashatjuk.

Ritóók Zsigmond gazdag tudományos munkásságával, tudományos felkészültségével, tanári képességeivel és emberi magatartásával egyaránt kivívta tanítványai elismerő tiszteletét és szeretetét, amit ez a tisztelegő kötet is bizonyít.

Ittész Máté tanulmánya: A Duenos-felirat néhány problémája. A szociokulturális kontextus és a „dramatis personae”, egy Kre. 6. század közepi vázafelirattal foglalkozik. A tanulmány a szerző szakdolgozatában feldolgozott anyag további kiegészítése és egyes problémáinak elmélyültebb vizsgálata. Részletesen foglalkozik a szöveggel, illetve a modern kutatásnak a Duenos-felirattal kapcsolatban kialakított nézeteivel.

Patay-Horváth András tanulmánya a „Kőbe zárt történelem. A Parthenon nyugati oromcsoportjának értelmezése” címet viseli. Az oromcsoport elemzését a korábbi modern elemzések ismeretetésével kezdi, részletesen kitérve a mitológiai vonatkozásokra. Ezek után Pausanias szövegét veszi kiindulásként, majd felsorolja, és az eredeti szöveg mellett magyar fordítást is adva, közöl további antik forrásadatokat. Végül - részletes filológiai elemzés után - történeti keretbe foglalja mondanivalóját.

Kopeczky Rita dolgozata: „Mezentius alakja az Aeneisben.” Az Aeneas ellen harcoló etruszk király képének elemzését rövid történeti bevezetővel kezdi a szerző, amelyben kitér arra a kérdésre, hogy Róma hogyan viszonyult az etruszkokhoz. A Vergilius előtti Mezentius kép ismertetése után (amelyben a tárgyi emlékekre is kitér), az Aeneis Mezentius alakját veszi szemügyre. S bár Vergilius alakformálása nagyrészt a Cato féle képen nyugszik, mégis megállapítható, hogy Róma és az etruszkok viszonya Augustus korában változáson ment át. Az Aeneis vizsgálgja abból a szempontból is, hogy az etruszkok milyen szerepet játszottak az eposzban. Kitér az etruszk csapatokra, a fontosabb személyekre is. Mezentius király és az etruszk szereplők vizsgálata során nyilvánvalóvá válik, hogy a Vergilius kialakította kép összhangban van az etruszk kultúra Kre. első századi fokozatos újjáéledésével, és a birodalmi propagandával.

Ittész Dániel „Descensio dei - ascensio vatis” c. tanulmánya Horatius negyedik római ódájának értelmezésével foglalkozik röviden.

Benecz Ágnes dolgozata: „Bukolikus tájképek a Iulius-Claudius korból.” Rövid áttekintés után a szerző részletesen foglalkozik a pásztoridillek római utópiáival, majd kitér Calpurnius festetetére. Mitológiai vonatkozások, irodalmi idézetek gazdagítják a tanulmányt.

Németh András „A Dado-levelben szereplő eredettörténet jelentősége a Hungri népnévvel kapcsolatban” c. tanulmánnyal tiszteleg Ritoók Zsigmond előtt. A tudományban vitatott Hungri népnév értelmezéséhez nyújt újabb adatokat a Dado-level, amelynek a szerző elkészítette kritikai kiadását. Érintőlegesen foglalkozik a vitatott kérdésekkel, hogy kinek szólt a levél, hol kelt, és ki írta, végül mikor keletkezett. Elemzése során megállapítja, hogy az avarokra vonatkozó eredettörténetet később a magyarokra vonatkoztatták.

Kiss Farkas Gábor „Adalékok a mítoszok reneszánsz újjászületésének történetéhez” c. tanulmányában a Második Vatikáni Mitográfus alakjával foglalkozik, majd rátér az Egyetemi Könyvtárban őrzött kódexének egyes vonatkozásaira. Ennek kapcsán elemzi a velencei humanizmus kérdéseit is.

Hermann István „Egy házasságtörés a XVII. század első feléből” címmel írt tanulmánya a Magyar Országos Levéltárban fennmaradt jegyzőkönyv alapján mutatja be egy kismemesi-polgári házasságtörés történetét és az 1628-ban ezt követő pert, közölve a jegyzőkönyv teljes tartalmát.

Végül *Fejérdy András* hosszú tanulmánya zárja a kötetet: A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a „zsidótörvényekkel” kapcsolatban. Rövid történeti példák ismertetése után rátér a három zsidótörvény megszületésére, tartalmára és a Magyar Katolikus Egyház ezekkel kapcsolatos állásfoglalására és magatartására.

A tanulmánykötetet az irodalmi rövidítések listája egészíti ki.

Vaday Andrea

Jurek, Tomasz

A SZILÉZIAI REGIONÁLIS ÖNTUDAT KÖZÉPKORI FEJLŐDÉSE

A középkori ember identitását az államhoz, a szülőföldhöz, a közvetlen környezethez fűződő kapcsolata határozta meg, és a szülőföld valamint az ott élő emberek iránti kötődés sokkal erősebb volt a nacionalizmusnál. Ezt a regionális öntudatot rendkívül nehéz meghatározni, hiszen a szubjektív emberi érzéseket szinte lehetetlen nyomon követni. A regionális öntudat kibontakozását kétféle módon lehet megközelíteni: az objektív tények szociológiai vizsgálatával, amelyet Szilézia esetében a kutatás kezdetlegessége nem tesz lehetővé, vagy a középkori források elemzésével. A szerző a második módszer segítségével, 10–16. századi források felhasználásával tárja elő a sajátos sziléziai öntudat kialakulását és fejlődését.

Már a legkorábbi írott források is arról tanúskodnak, hogy a 10–11. század fordulóján Szilézia több törzsi birtokból állt, de ennek ellenére egységes territoriumként kezelték ill. említették. A törzsi területek egyesítése a lengyel hercegek uralma alatt fejeződött be, ezt bizonyítja az is, hogy a breslaui püspökség hatásköre már egész Sziléziára kiterjedt.

A 12. században Szilézia már zárt egységként bukkan fel a forrásokban, Gallus pedig regio Zlesnensisnek nevezi, minden bizonnyal az egyik ott letelepedett törzsről. Gallus még nem beszél a lakók különleges tulajdonságairól, egyszerűen lengyeleként említi őket. A 12–13. század fordulóján Vinzenz mester már sziléziaiakról és sajátos jellemvonásaikról ír, ezek azonban az egész lengyel nemzetre jellemzőek. Ekkor Lengyelország politikailag már széttagolódott, Szilézia is külön részhercegséget alkotott, így Vinzenz mester művében önálló, Isten áldását élvező területként jelenik meg, amely a Piast-dinasztia örökségének részét képezi.

A 13. században felerősödtek az egyes területek különállási törekvései. Sziléziában 1163 óta a Piastok Németországból hazatért ága uralkodott Boleslav és Mieszko hercegek személyében. Haláluk után a család két ága megosztotta Sziléziát, Boleslav fia, I. Szakállas Henrik pedig felvette a dux Zlesie címet, amely nem egész Sziléziára, hanem csak az általa kormány-

zott Alsó-Sziléziára vonatkozott. A Szilézián kívüli fejedelmeket idegennek tekintették, akkor is ha Piastok voltak. Ez a folyamat nem jelentett elszakadást Lengyelországtól, csak azt jelezte, hogy más területekhez hasonlóan Szilézia is a Piastok egyik ága által kormányzott örökletes hercegség lett.

Lengyelország politikai széttagoltsága megkönnyítette a regionális öntudat kialakulását. Ezt a tendenciát erősítette Szilézia 13. századi gyors gazdasági és társadalmi fejlődése is, amely szorosan összefüggött a térségbe érkező német telepésekkel. A német bevándorlás jelentősen megváltoztatta a térség etnikai arculatát, és ez később a regionalizmus meghatározó tényezőjévé vált.

Szilézia első helyi krónikájának, a Chronicon Polono-Silesiacum-nak a szerzője is német volt. Ez a krónika követi a kor historiográfiai áramlatát: egy részhercegség és az ott uralkodó család dicsőségét beszéli el. A szerzőt érdeklí ugyan a lengyel történelem, de nem ismeri azt, csupán felhasználja és félreértelmezi, így lehetséges, hogy Lengyelország és a Császárság viszonyát helyezi középpontba, még pedig úgy, hogy a lengyel királyok a német-római császártól kapják a koronát. Nem érti a Lengyelországhoz fűződő tradíciókat, az összlengyel nacionalizmust, sőt a krónika egy történetéből az derül ki, hogy a Szilézián kívüli lengyeleket idegennek, ellenségnek tekinti.

A sziléziai regionalizmus ezen első hirdetőjét többen is követték. Egy ciszterci szerzetes Versus Libensis című versében az egyik kolostor alapítását beszéli el. Ez a vers szépen bizonyítja a német bevándorlók kötődését új hazájukhoz és büszkeségüket arra, hogy nekik köszönhető Szilézia fejlődése. Egy másik német származású ciszterci szerzetes, Péter apát történelemszemlélete már egyértelműen regionális, hiszen Lengyelországot távoli és idegen országnak tekinti.

A 13. század fontos forrásai a Szent Hedvig legendák, hiszen Szent Hedvig tisztelete a sziléziai öntudat fejlődésének meghatározó tényezője. Hedviget Szilézia édesanyjának nevezték és a hozzá kapcsolódó kultusz egyben a dinasztia iránti kötődést, hűséget is jelentette.

A német telepések számának ugrásszerű növekedésével együtt jelentkezett a nyelv ill. a kétnyelvűség problémája. I. Szakállas Henrik megpróbálta elkülöníteni a lengyeleket és a né-

meteket, de ez nem járt sikerrel. A német nyelv és kultúra egy idő után háttérbe szorította a lengyelt és Ludolf apát a 14. század végén a lengyeleket alsórendű emberekként említi. Ludolf már keveset beszél a lengyel történelemről, akkor is kritikusan és negatív módon, a sziléziai nyelvet pedig német nyelvjárásnak tekinti.

A 14. században Csehországhoz került Szilézia, és a cseh korona tartományaként kezelte Felső- és Alsó-Sziléziát. Kezdetben a Polonia elnevezést használták az új területekre, később már Sziléziának nevezték, holott azelőtt ez csak Alsó-Sziléziára vonatkozott, rövidesen azonban már maguk a sziléziaiak is megbarátkoztak a szó jelentéstartalmának kibővülésével. A két terület egyesítését megnehezítette az eltérő gazdasági, társadalmi és alkotmányos szerkezet, de összetartó erőt biztosított a Csehországgal szembeni ellenállás. A cseh fennhatóság nem jelentette a lengyel tradíciók elhalványodását, sőt Sziléziában nosztalgiaiával tekintettek vissza a régi időkre.

A kor egyik legfontosabb forrása a Lengyel Fejedelmek Krónikája, amely a Szilézia iránt érzett mély szeretetről és a Piastok sziléziai ága iránti hűségéről tanúskodik. A lengyel történelem viszont csak bevezetesként jelenik meg és nagyon távolinak tűnik, a német szerző a korabeli Lengyelországgal egyáltalán nem azonosul.

A 14. század jellemző dokumentumai a Szent Péter fillérekhez kötődnek. A filléreket a 10. századtól fizették a Szent Szék javára, a 14. században a lengyel fejedelmek azonban fejadóvá alakították. Szilézia tiltakozott ez ellen, és így ez volt az utolsó lépés a Lengyelországtól való emocionális elszakadás útján.

A 15. századra Lengyelország már önálló, fejlett öntudattal rendelkező terület volt. A század legérdekesebb forrása 1436-ból származik és az idegenek ellen hozandó tilalmak tárgyalását tartalmazza. Az intézkedések egyértelműen a lengyelek ellen irányultak és azért számít különösen értékesnek ez az irat, mert középkori emberek beszélnek nacionalizmusról, hazaszeretetről. A tárgyaláson hét tanú szólal meg és általuk különböző régiók és szociális rétegek – ez lehetővé teszi a kijelentések általánosítását. Szilézia önálló földrajzi, gazdasági, politikai és társadalmi egységként már egyértelműen elkülönül Lengyelországtól, lakóik pedig két különböző néphez tartoznak. Szülőföldjüket patriának nevezik, amely szoros kötődésről árulkodik. A per során a tanúk Poloniáról és Teutonici-ról beszéltek és utóbbival azonosultak, ez azt jelenti, hogy németnek tartották ugyan magukat, de sziléziai németnek és ez által elkülönültek a Német Birodalomtól.

A 15. század a sziléziai történetírás virágkora, a fenti forrás mellett még számos városi

krónika tanúskodik heves hazaszeretetről. Csehországtól ekkor már egyértelműen elhatárolták magukat, de ugyanakkor hangsúlyozták is, hogy ők a cseh korona alá tartoznak. A korona iránti hűség védekezés volt arra az esetre, ha Lengyelország vissza akarná szerezni Sziléziát, a cseh államon belül azonban önállóságot követeltek, sőt egyenrangúságot Csehországgal.

A sziléziai regionális öntudat szempontjából meghatározó volt a huszitizmus ill. a huszita háborúk. A huszita támadások hatására eleinte csak a huszitákat gyűlölték, később azonban már nem tettek különbséget „jó” és „rossz” cseh között, minden cseh gyűlölt ellenségnek számított. Fordulópontnak számít a huszita Podiebrad György királlyá választása, ezt ugyanis a sziléziaiak nem ismerték el.

A 15. században szakadt el Szilézia véglegesen Lengyelországtól is. Míg a század elején még lengyel segítségben reménykedtek a husziták ellen, addig a század végén Dlugosz már többször is a sziléziaiak lengyelgyűlöletéről beszél. A lengyel hagyományok is elhalványodtak és már nem Lengyelország dicsőséges történetéről, hanem a Piast dinasztia dicsőségéről írtak a krónikások, miközben egyre inkább a német kapcsolatok kerültek előtérbe. A 15. századi sziléziai szerzők németnek vallották magukat, az össznémet szolidaritásról írtak, de Sziléziát tekintették hazájuknak, nem Németországot. Kialakult a sziléziai küldetéstudat is, amelyet tovább erősített a Hedvig-kultusz, és amely szerint Szilézia nélkülözhetetlen a kereszténység terjesztésében.

A regionalizmus mellett megjelentek a mikroregionalizmus csirái is, tehát a városok vagy a hercegségek iránti kötődés, amelyet Szilézia széttagoltsága tovább erősített. A kibontakozó mikroregionalizmussal párhuzamosan azonban Szilézia egységét hangsúlyozták és egyre gyakrabban beszéltek a sziléziai népről.

A 16. századi humanisták tovább vitték elődeik örökségét, de új elemekkel is gazdagították a történetírást. Véleményük szerint két nép él hazájukban teljesen elkülönülve: lengyelek és németek. A németeknek köszönhető az ország fejlődése és természetesen ők is németnek vallják magukat.

Mivel viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre, ezért nem kaphatunk átfogó, teljes képet. Felső-Sziléziáról nem rendelkezünk megfelelő dokumentumokkal, hiszen a felhasznált szövegek nagy része értelmiségiektől származik és csak a szerző szubjektív érzéseiről, véleményéről árulkodnak. Mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy a sziléziai öntudat rendkívül korán, már az államalapításkor megjelent és a

dinasztikus viszályok, valamint Lengyelország széthullásának hatására a 13. században megszilárdult. A regionalizmust nagy mértékben meghatározta a német bevándorlás és a telepések által előidézett kulturális- és gazdasági fellendülés. A németek azonban nem kötődtek Lengyelországhoz, így Szilézia a továbbiakban már elhatárolódott egykori anyaországától. A 15. században válaszütt előtt állt a sziléziai identitás -döntenie kellett a lengyel vagy a cseh tradíciók és az egyre erősödő német befolyás között. Szilézia végül eltávolodott Cseh- és Lengyelországtól és a reformációnak köszönhetően a sziléziaiak azonosultak Németországgal. Önálló sziléziai nemzet tehát nem alakult ki és további kutatásokra szorult annak eldöntése, hogy volt-e valaha erre esély.

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 1998 /47. évf./ 1. 21–48.

PA.

Jürgen Petersohn

HATALMI JELVÉNYEK ÉS SZEREPÜK A NÉMET-RÓMAI BIRODALOMBAN A KÖZÉPKOR FOLYAMÁN

Az uralkodói jelvények vizsgálata elsősorban az inszignológia mint történeti segédtudomány tárgykörébe tartozik. Az alábbiakban bemutatandó tanulmány szerzője azonban az említett segédtudományon kívül a történettudomány és egyéb rokon-diszciplínák vizsgálati szempontjait alkalmazva szól az inszigniákról és azok funkcióiról a Német-Római Birodalomban a középkor folyamán. Az eddigi kutatások jellemzője az ún. „leltározó” szemléletmód, valamint a szimbólumtörténeti aspektus dominanciája. Petersohn ezen kívül arra is felhívja a figyelmet, hogy a kutatók csak a máig fennmaradt birodalmi inszigniákkal foglalkoztak. Külön problémát jelent az a sztereotípiá, amely az „igazi” és a „hamis” uralkodói jelvények elméleteként a 19. század óta tartja magát és egyrészt hibás következtetésekhez vezetett az inszigniák alkotmányjogi megítélésénél, másrészt pedig megakadályozta, hogy a középkori birodalom és a császárság történetében egészként vizsgálják az uralkodói jelvények szerepét. Ezen hibák elkerüléséhez, illetve kiküszöböléséhez a szerző elengedhetetlennek tartja a hatalmi jelvények hétköznapi használatának tanulmányozását, amely során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a középkori német birodalom ambivalens helyzetét, hiszen az egyszerre volt regnum és impe-

rium. A munka nehézsége elsősorban abból adódik, hogy szinte teljesen hiányoznak a téma teljes feldolgozásához szükséges előmunkálatok, forrásgyűjtések. Petersohn már az elején leszögezi, hogy tanulmányában a fő jelenségek sokszínűségének bemutatására helyezi a hangsúlyt, de felvázolja a további kutatási lehetőségeket is.

A szerző a tanulmány kezdetén gondot fordít a birodalmi inszigniák és a császári hatalmi jelvények fogalmi értelmezésénél felmerülő ellentétek és átfedések tisztázására. Két kérdést fogalmaz meg ezzel összefüggésben: mit nevezünk birodalmi inszigniának, valamint mit értünk császári, — illetve a rex Romanorum vezetése alatt álló imperium Romanummal összességében azonos — királyi hatalmi jelvények alatt. Birodalmi inszigniáknak ma a német-római királyok és császárok uralkodói jelvényeinek azon gyűjteményét nevezzük, amelyet a bécsi Művészettörténeti Múzeum világi kincstárában őriznek. Az ott kiállított tárgyak eltérő eredetűek és a keletkezési idejük sem azonos. A választott téma megköveteli, hogy a vizsgálódás időben legalább I. Konrád uralkodásától egészen III. Frigyes uralkodásának végéig kiterjedjen. Ezen időbeli intervallumot szemlélve kiderül, hogy az említett tárgyak többsége csak részben kísérté végig a középkori német birodalom történetét. Az országalma pl. az 1200 körüli időkből származik, a jogar a 14. századból, és minden bizonnyal a korona sem volt szemtanúja a keleti-frank-német királyság születésének. Mivel a német királyok, illetve a császár jelvény-együttesének összetételét legkésőbb a 12. században lefektették, feltételeznünk kell a később keletkezett darabok előtti, azonos típusú tárgyak létezését, amelyek nem maradtak fenn. Ha elfogadjuk, hogy léteztek olyan inszigniák, amelyek uralkodó- és dinasztiaaváltástól függetlenül állandóan királyi, császári tulajdonban maradtak, akkor a szerző véleménye szerint le kell szögezni, hogy azok többsége a korban nem az egyedüli ilyen típusú tárgy volt, hanem a német királyok inszignia-együttesének egy történelmileg és jogilag kialakított különleges csoportját alkották. Érdekes módon az 1198 és 1486 közötti német királykoronázások többségénél nem a birodalmi jelvényeket használták. A birodalmi inszigniák tehát az egész középkor folyamán állandó konkurenciának voltak kitéve. A források nem hagynak kétséget afelől, hogy minden uralkodói jelvény, amelyet a német uralkodó viselt, királyi- vagy császári inszigniának minősült. Eszerint az utóbbiak tágabb fogalmat jelentenek, mint a birodalmi inszigniák.

A középkori hatalmi jelvények összetétele és tulajdonságaik három forrástípus segítségével

vizsgálhatók, amelyek a következők: a reáliák, a korabeli képi ábrázolások, valamint az írásos feljegyzések. Mindegyikük különböző módszertani megközelítési módot igényel és az eredmények sem minden esetben egyeznek meg. Petersohn a művészettörténetészek és a történészek többségének véleményével ellentétben hangsúlyozza, hogy pl. a képi ábrázolások túl pontatlanok és szubjektívak ahhoz, hogy segítségükkel azon koronákat rekonstruáljuk, amelyek nem maradtak fenn. Az írásos források csak a 12. századtól említik a birodalmi inszignákat mint jól körülhatárolt tárgycsoportot, ami nem jelenti azt, hogy azok a korábbi időszakban ne fordultak volna elő. A különböző történeti munkák, levelek, költemények szerzői általában csak három-négy tárgyat neveznek meg az egész részeként. Az inszignák hovatarozását jelzőkkel fejezték ki, amely során az uralkodó „hivatalának” megnevezése volt a meghatározó szempont (királyi, illetve császári jelvények), a birodalmi inszignia elnevezés csak a késő középkorban kerül előtérbe. Modern nézőpontból szemlélve a német uralkodói jelvények esetében — hasonlóan a többi európai uralkodói hatalmi jelvényéhez —, olyan tárgyakról van szó, amelyeknek a középkori, és részben már az ókori uralkodói szemiotika értelmében jelképes funkciója volt. Signa-ként magát az uralkodót jelölték, és politikai mondanivalójuk a laikusok számára is érthető volt. Használatukat a királyság, illetve a császárság monopolizálta. Gottfried von Viterbo például a következő inszignákat említi: szent kereszt, lándzsa, korona, jogar, országalma, kard. Ezek megfelelnek az uralkodói szimbólumok azon csoportjának, amelyek Nagy Ottó császárrá koronázása óta a középkori inszignia-propaganda legfontosabb médiumain, az uralkodói pecséteken előfordultak. Az uralkodót a pecséteken először csak mellszoborként ábrázolták, majd megjelennek az egészalakos ábrázolások is, amelyeken az uralkodó fején viseli a koronát, a jogart és az országmát pedig a kezében tartja.

Petersohn utal a felmerülő terminológiai problémákra is. A szignum, inszigne, inszignium szavak a középkori latinban nemcsak az uralkodói jelvények megjelölésére szolgáltak, hanem általában is jelvényt jelentettek. A modern értelemben vett „hatalmi jelvény” fogalma sokkal tágabb annál, mint amit a jelvények azon kánonja jelöl, amely a koronázási szertartás formulájából, valamint a kor kincsjegyzékeiből rekonstruálható. A középkori forrásokban a „hatalmi jelvény” fogalomnak nincs is konkrét megfelelője, a német nyelvű szövegekben a 14. századtól gyakran találkozunk a „birodalom ékszeri” megjelöléssel. A német inszignák legran-

gosabbikát a nagy értékű ereklyék alkották, a királyság egyéb hatalmi jelvényei rangban csak ezek után következtek. Amennyiben egy hatalmi jelvény nem tartozott az ereklyék sorába, bármikor pótolható volt. A 14. századig elő is fordultak ún. kicserélési perek, amiről az egyes tárgyak különböző kora is tanúskodik. Egészen a 15. századig egy „élő” gyűjteményről van szó, amely csak a Nürnbergbe szállítás után állandósult.

Az ereklyék és a tényleges uralkodói jelvények használata között lényeges különbség fedezhető fel. Bár együttesen alkották a császári hatalmi jelvényeket, de csak az uralkodói jelvények (a korona, a jogar, az országalma és a kard) „öltöztették” fel az uralkodót, kerültek vele testi kapcsolatba. Petersohn ezzel összefüggésben egyrészt bemutatja a német királyi jelvények használatát az uralkodók hétköznapijaiban, valamint külön elemzi a birodalmi ereklyék kultikus tiszteletének következményeit az inszignia-használatra.

A szerző felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a hatalom átruházása az inszignák átnyújtásával a középkor folyamán mint politikai-szimbolikus cselekedet egyáltalán nem volt szokatlan. Mindezt példákkal is illusztrálja. Már a késő Karoling kor ismerte és alkalmazta a hatalmi jelvények küldésének legitimizáló rituáléját, a birodalmi jelvények kiadása pedig a hatalomról való lemondás jelének minősült. Míg az uralkodói jelvények átadása a még uralmon levő uralkodó által egy jövőbeni uralkodónak világi fejedelmek között zajlik, addig a liturgikus jelvények átnyújtása már szakrális eseménynek minősül és benne az egyház aktív szerepe meghatározó. Nyugat-Európában legkésőbb a 9. században kialakultak az uralkodók egyházi beiktatásának formái. Az uralkodó felkenését, valamint az uralkodói jelvények ünnepélyes átadását magas rangú egyháziak (érsek, bíborosok, pápa) végezték. Ezen liturgikus felavatási aktus feltétele volt a trónutódlás kérdésében hozott politikai konszenzus, amit az egyházi szertartás erősített meg. Hosszú ideig ezen utóbbtól számították az uralkodás kezdetét. Az ünnepi mise keretében a felkenés után az inszignák átadása meghatározott formulák és imák kíséretében történt, amelyek az adott tárgyak allegorikus-szimbolikus jelentését magyarázták. A német uralkodók számára mérvadó keleti-frank-német királykoronázás, valamint a császárkoronázás rendje kezdetben bizonyos részletekben eltért egymástól. Később megfigyelhető bizonyos tárgyak elhagyása (a gyűrű és a bot) és beiktatása (országalma), aminek következményeként mind a római, mind az aacheni rítus során egy egy-

séges jelvéncsoport alakult ki: korona, kard, jogar, országalma. A német királykoronázás és a császárkoronázás közötti alapvető különbség abban mutatkozott meg, hogy a német rítus során az uralkodó helyet is foglalt a trónon. Ezzel szemben Rómában nem volt és a Constitutum Constantini értelmében nem is állhatott trónus. Nagy Károly trónja Aachenben viszont egyre meghatározóbb szimbolikus jelentéssel bírt.

A középkorban a királyokat és a császárokat csaknem minden élethelyzetben koronával ábrázták, azonban ezen ábrázolások általában nem valós jeleneteket örökítettek meg. Petersohn ezért felteszi a kérdést, hogy vajon ténylegesen mikor viselték az uralkodók a hatalmi jelvényeiket. A kutatók eddig csak a korona viselését vizsgálták. Ezzel kapcsolatban két fontos esemény emelődik ki: az egyik az ünnepélyes aktus, amikor a püspök vagy az érsek az uralkodó fejére felhelyezi a koronát, a másik pedig a korona viselése a nagy egyházi ünnepeken. Az utóbbi évek kutatásai azonban bebizonyították, hogy a német királyok korona-viselése nem korlátozódott a nagy keresztény ünnepekre. Majd a késő középkorban egyre inkább a világi szférában való használat lesz az uralkodó. Petersohn utal arra is, hogy az inszignia-használat logikája megköveteli, hogy egy hatalmi jelvényt soha ne önmagában, hanem a többi tárggyal együtt használják, ami valószínűleg így is történt. Az aacheni, milánói és római koronázási szertartások mellett a források megemlítik az udvari napokat is, amelyeken az uralkodó nyilvánosan megjelent. Ilyenek voltak például a tanácskozási, bíráskodási napok, az ünnepi étkezések, valamint a birodalmi fejedelmek beiktatása. Az utóbbi esemény nyilvánosan, a szabad ég alatt zajlott és az egész középkor folyamán megőrizte jelentőségét, hiszen leginkább ez juttatta kifejezésre a birodalomban a hatalom hierarchiáját, valamint a hatalom legitimációjának elvét. A halál megfosztotta az uralkodót az inszignióitól. Nürnbergben kialakult egy sajátos halotti szertartás, amit 1438-tól kezdve egészen a reformációig minden király, illetve császár halála után végrehajtottak. Ennek előzménye az volt, hogy Zsigmond 1423-ban Nürnberg városának adományozta megőrzésre a birodalmi jelvényeket. Az uralkodó halálhírének megérkezése után, 1438 január elején ünnepélyes gyászmisést tartottak. Az oltárra helyezték az ereklyét, a koporsón pedig több mint 400 égvértja között ott volt Nagy Károly koronája, országalmája, kardja, palástja, a jogara. Itt az egyes inszigniak emlékeztettek az elhunyt uralkodóra.

A középkorban a nyilvános cselekedetek szimbolikus tartalommal bírtak. Ezek közül az

investitúrának, illetve az ahhoz kapcsolódó jelvényeknek különleges szerep jutott. Az investitúraharc végén Németországban megváltoztatták a beiktatási szimbólumokat. Az 1122. évi wormszi konkordátumban V. Henrik császár lemondott az egyházi jelvényekkel, a gyűrűvel és a bottal történő investitúra jogáról. II. Callixtus pápa pedig megengedte neki, hogy az egyházi fejedelmek a regáliákat per sceptrum tőle kapják meg. A világi fejedelmek beiktatásáról Freisingi Ottó püspök a következőképpen ír: „a császár a királyságokat kard, az országotakat zászlók által adományozza és veszi vissza.” Emellett a jogarral történő beiktatás is szokás volt a 9–10. századtól, a 14. századtól pedig egyre gyakoribbá válik. A birodalmi fejedelmi tisztségbe való beiktatás szintén jogarral történt.

A királyok és császárok Isten és a szentek előtti alázatuk kifejezéséként — pl. amikor az eucharistiát fogadták, vagy az ereklyéket a sirjuktól kiemelték —, levették a palástjukat, valamint az inszigniaikat. Szokássá vált, hogy azokat ekkor a fejedelmek tartották. A koronázások alkalmával Aachenben a szász választófejedelem, Rómában pedig a városi prefektusok vitték a még meg nem koronázott uralkodó előtt a kardot. Csak a 13. század folyamán jött létre a kardhordozó főmarsall hivatala. A források szerint a főmarsall az udvari tanácskozások, bíráskodások alkalmával az uralkodó mellett vagy mögött állt. A királyi ünnepi felvonulása az egyes világi és egyházi ünnepek alkalmával jó alkalmat adott arra a késő középkorban, hogy fejedelmek a kard mellett egyéb uralkodói jelvényekkel is kapcsolatba kerüljenek. Az 1356. évi Aranybulla formálisan kodifikálta ezen aktusok formáit és jogi körülményeit. Az Aranybulla határozatait azonban nem hajtották mindig szó szerint végre. Az előírásokkal ellentétben a királyok és császárok nemcsak a választófejedelmek gyűlései alkalmával bíztak meg fejedelmeket, hogy előttük vigyék az inszigniaikat. A fejedelmek kiválasztása általában ad hoc módon történt, ami gyakran nézeteltérésekhez vezetett, hiszen egy nagy megtiszteltetést jelentő feladatról volt szó. A fején koronát viselő uralkodó felvonulása a fejedelmekkel, akik kezükben a többi hatalmi jelvényt tartották a fej és a végtagok metaforáját volt hivatott jelképezni, akik az egész, tehát a birodalom érdekében együttműködnek. A császár pedig kinyilatkoztatta, hogy a birodalom a fejedelmek „kötelékén” nyugszik, amely az uralkodóhoz kapcsolódik. A késő középkor inszignia-ceremoniái tehát az Aranybullában megfogalmazott ideális birodalmi alkotmányoknak feleltek meg.

A középkori német birodalom inszignia-készletéhez már a korai időszaktól kezdve hoz-

zártartoztak az ereklyék. A késő középkor idejére jelentőségük még jobban növekedett. E fejlődés eredményeként a szűkebb értelemben vett uralkodói jelvények is bekerültek a szent szférába. Petersohn ezzel összefüggésben azt vizsgálja, hogy mindez milyen következményekkel járt az egész inszignia-használatra vonatkozóan. A birodalmi jelvények 13. századi szakralizálódásának jellemzője, hogy a francia fejlődéshez hasonlóan az egyes uralkodói jelvényeket Nagy Károly személyéhez kapcsolták. Felmerül a kérdés, hogy ha a kortársak a hatalmi jelvényeket a szent császár, Nagy Károly hagyatékának tekintették, akkor vajon a szentkultusz értelmében ezek is ereklyének számítottak-e. A korábbi kutatás ugyanis azt feltételezte, hogy a birodalmi korona ereklye mivolta háttérbe szorította volna annak profán uralkodói használatát. A Nagy Károly-kultusz a csúcspontját Nürnbergben érte el, a reformáció bevezetésével azonban a kora újkorban mindenhol ismét az inszigniai uralkodói jelvény jellege vált dominánssá.

Historische Zeitschrift, Band 266, Heft 1, Februar 1998, 47–96.

B. Zs.

Gouron, André

HOGYAN LÉPETT GUILLAUME DE NOGARET SZÉP FÜLÖP SZOLGÁLATÁBA?

Régóta ismert, hogy Guillaume de Nogaret közigazgatásbeli karrierjének eredetét Bérenger Frédolnak, Maguelone püspökének ahhoz a jogi aktusához köthetjük, melynek során 1293-ban Montpellier-hez fűződő hűbérurasságához és Montpelliéret uradalmához kötődő egyházi jogait átadta a francia királynak. Még ugyanezen év szeptemberében Nogaret-t az udvarbíró (*sénéchal*) helyettesének nevezik ki Beaucaire-Nîmes-be, 1294-től pedig a Parlamentben találjuk. Két évvel később Champagne-ban kell közigazgatási reformokat végrehajtania. Mindezek elég nyilvánvalók, azonban felmerül a kérdés, miért éppen Nogaret-t választotta az uralkodó és nem valamelyik kollégáját a Montpellier-i Egyetem számos jogászából? Azzal biztosan nem magyarázható, hogy ő lett volna a legismertebb, mert sok nála ismertebb professzor volt. Ügyfélköre is helybeliekből állt csak, tudományos tevékenysége pedig csak néhány szövegmagyarázatra terjedt, mert 1293 előttről nem ismerünk tőle sem kommentárt, sem szerződést. A királyi közigazgatással sem volt kapcsolata a rendelkezésre álló adatok alapján 1293 előtt. Azért is zavaró min-

dez, mert nem lehet semmilyen folytonosságot felfedezni. Néhány adat utal Nogaret professzori és jogászi ténykedésére, utána pedig már a királyi közigazgatásban tisztséget viselőként látjuk viszont 1293 szeptemberében, de legjobb esetben is júniusban. A király és a püspök között a tárgyalások az előző év végén kezdődtek, a szerződés márciusi, az udvarbíró április 15-én vonult be Montpellier-be, és úgy tűnik, mintha Nogaret mindezen eseményeknek néma tanúja lett volna, és csupán később, mintegy véletlenszerűen fogadták királyi szolgálatba.

Hogy a homályt eloszlassuk, közelebbről meg kell vizsgálnunk Nogaret tevékenységét eredeti foglalkozásának körében, anélkül azonban, hogy családi gyökereit és eretnek gyanújába keveredett apjának történetét firtatnánk, amely utóbbival kapcsolatban különböző alaptalan feltételezések születtek a múlt században. 1281-ben egy döntőbíráskodás jegyzőkönyvének felvételében segítkeznek. A jegyzőkönyv vezetése Brémond-ra, Montferrier urára volt bízva, aki jól ismert jogászprofesszor volt Montpellier-ben, ebből nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy Nogaret az ő tanítványa volt. Brémond gondolatait más tanítványai írásain keresztül ismerjük, sokat foglalkozott a hűbériségi és főhatalmi kérdésekkel, egyben tisztelettel viseltetett a klérus jogai iránt. Azt nem tudjuk, melyik egyetem ítélte oda a doktori címet Nogaret-nek, de Montpellier-t kizárhatjuk, s a szerző azon a véleményen van, hogy Bologna lehetett az, mivel nemzedékének más montpellier-i professzorai is ott tettek rá szert. 1287-től kezdve tanít Montpellier-ben, és Maguelone püspökének, Bérenger Frédolnak a címzetes tanácsosa lett, bár nem egyedül. Hamarosan még szorosabb lesz a viszonyuk, mert nem sokkal később a prelátus *sociin*ak körében találjuk, hiszen ebben a szűk körben rajta kívül csak egyházi személyeket (káplán, kanonok stb.) találunk. Nogaret nem volt a mallorcai király, sem a város konzuljainak tanácsosa. Szerepel azon az 1292 októberében megalkotott listán, amelyen kánonjogi és polgári jogi professzorok találhatók, de nem doktorságuk régiségének sorrendjében - mint azt korábban vélték. Az év végén sűrűsödnek az események; az átengedés előkészületei, azaz pontosabban a csereügylet, mert a püspök a Montpellier fölötti hűbérési jogait és Montpelliéret hűbérirtoka felettiekét ötszáz tours-i font nem pontosított földbirtokból származó évjáradék fejében hajlandó volt átadni, amint azt egy december 28-án az udvarba indított küldöttség révén tudatta az udvarral. Az átengedés 1293 márciusának első napjaiban történt meg, Alphonse de

Rouvray udvarbíró pedig április 15-én vonult be a városba.

Hogy eközben mit csinált Nogaret, azt homály fedi, mert nyolc hónapon át nincs semmilyen adatunk róla. Nincs a káptalan négy tanácsosa közt 1292 decemberében, s az udvarbíró bevonulását megakadályozni szándékozó püspök kérésére 1293 áprilisában tiltakozó iratot szerkesztő egyetemi professzorok közt sem találjuk. Az udvarbíró bevonulása után alig két hónappal újra felbukkan, június 12-én Alphonse de Rouvray egy bizottság tagjának nevezi ki, amely a Sauve-tól függő hűbértulajdonok elismerését fogadja. Frédol püspök képviselőjét küldi hozzá szeptember végén, hogy beszéljék meg Sauve értékét, de ekkor már az udvarbíró helyettese. Karrierjének folytatása és a templomosokkal kapcsolatos ténykedése már széles körben ismert, ezért arra a szerző nem tér ki.

A hatalmas *Maguelone-i Cartularium*, amelyet az Hérault megyei Levéltárban őriznek, egy névtelen és dátum nélküli értekezést tartalmaz, amelyben apróra leírják a püspök jogait Montpellier fölött, hogy hogyan következnek azok egy 1260-as döntőbíráskodás eredményéből. Rouquette kanonok, a cartularium jelentős részének kiadója ezt az értekezést magyarázat néven említi, és a püspök egyik tanácsosának tulajdonítja, ami arra utal, hogy nem vették alaposabban szemügyre, mert aligha a püspöki érdekek figyelembevételével szerkesztették. Keletkezése minden bizonnyal előbbi, mint a püspöknek a francia királlyal való 1293 márciusi szerződése, feltehetőleg a megelőző év végén készülhetett, készítője már tudhatott a folyó tárgyalásokról. Ami pedig az értekezés címzettjét illeti, az nem lehet más, mint Szép Fülöp, mert az egész szöveg mást sem igyekszik bizonygatni, mint hogy milyen előnyök származnak Montpellierét és a Montpellier fölötti egyházi hűbéri jogok megszerzéséből. Az írást elemezve a következőket tudhatjuk meg a szerzőjéről. Vagy született montpellier-i volt, vagy nagyon régóta ott lakott; kiváló jogász volt, alaposan ismerte mind az egyházjogot, mind a polgári jogot, de valószínűleg ez utóbbi volt a profilja. A korabeli bonyolult helyi politikai palettán lévő főszereplők iránti viszonyulását is tapintani lehet. Maguelone püspököt soha nem illeti kritikával és a káptalannal is nagy óvatossággal bánik. Ám a városi önkormányzat autonómiáját igyekszik erősen kisebbiteni, holott a város konzuljai közel száz éve a legnagyobb fokú öngazgatást — már-már függetlenséget — tartják magukénak. Mallorca királyának, aki a püspök hűbérese, de a város legnagyobb részének tényleges ura, kifejezett ellenfele. Ha ezen adatok ismeretében átrostáljuk a

montpellier-i jogászokat, csak a jövőbeli pecsétőr, Guillaume de Nogaret marad fenn a tizenhatból, mivel a püspök *sociusa* volt, polgári joggal foglalkozott, távol maradt a konzuli és a mallorcai közigazgatástól, és az események után közvetlenül be tudott kerülni Szép Fülöpébe. Az értekezés stílusát, szóhasználatát vizsgálva szintén erős hasonlóságokra bukkanunk az anonim szerző és Nogaret művei között. A szöveg tehát a püspök világi előjogainak igen kedvező bemutatása, néhány elhallgatással, mint például a III. Ince óta a városnak adott pápai védelem és ugyanakkor az ezért járó jelképes adó fizetésének problémája. Jelentősen igyekszik szélesíteni a város által teljesítendő regálé jogokat, különösen katonai téren, abban a városban, amely oly érzékenyen vigyázta önállóságát. A regálé koncepciójának tágitása már előjelzi a későbbi pecsétőr politikai gondolkodásának lényegi vonását.

Revue Historique, No. 605. janvier-mars 1998, 25–46.)

Sz.L.

Jonathan Harris

A KERESZTES HADJÁRAT MEGHIRDETÉSE: ANGOL PÜSPÖKÖK ÉS AZ 1455-ÖS JUBILEUMI SZENTÉV

Bizánc 1453. évi eleste mély hatást gyakorolt az egész kereszténységre. Mindenhol katasztrófaként élték meg, s ez alól Anglia sem volt kivétel. Szinte azonnal felmerült a keresztes hadjárat terve, amely, bár már letűnőben volt a 15. században, továbbra is kézenfekvő megoldási lehetőségnek számított a kereszténységben. Harris rámutat arra, hogy bár e tervet a pápaság kiemelt módon támogatta, megszerveznie nem sikerült (V. Miklós (1477–1455), III. Calixtus (1455–1458)). Ez, úgy tűnik, elsősorban a politikai megosztottságnak volt köszönhető.

Angliában is természetesen felmerült a keresztes hadjárat terve, de ennek gyakorlati kivitelezésére nem volt lehetőség. Az angol papság sokkal inkább volt hajlandó közvetett pénzbeli támogatást nyújtani, mint személyesen felvenni a keresztet. Erre a magartásra már Thomas Gascoigne, az Oxfordi Egyetem kanclárja is felfigyelt, s sajnálattal állapította meg, hogy az angol papság hevesen ellenzi a keresztes háború finanszírozására szánt püspöki tizedjövendelmekre vonatkozó pápai követeléseket. Ugyanakkor a szerző arra is figyelmeztet, hogy Gascoigne véleménye túlzottan szélsőséges, s ha nem is az egész

angol papság, de egyes főpapok igyekeztek megoldást találni a hitetlenek előretörésének megakadályozására. (Korán felmerült pl. a rodoszi lovagok pénzbeli támogatásának gondolata.)

A megoldást végül az 1455-ös angliai jubileumi év meghirdetése jelentette, amelynek létrehozása lényegében néhány angol főpap, ill. a pápa és kardinálisai nevéhez fűződik. Pápai oldalról elsősorban Bessarion, Tusculum püspök-kardinális, Domenico Capranica kardinális, Aeneas Sylvius Piccolomini (a későbbi II. Pius), valamint Guillaume d'Estouteville és Alain Coetivy neve említhető meg, mint akik támogatták mind a keresztes hadjárat, mind a jubileumi év tervét. Angol részről — jegyzi meg a szerző — közvetett indítatás kellett ahhoz, hogy a papság érdemi lépéseket tegyen a körvonalazott keresztes hadjárat, egyáltalán a török visszaszorítása érdekében. Anglia bel- és külpolitikai nehézségei miatt kezdetben érzéketlen maradt a pápaság, ill. utóbb III. Frigyes felszólítására. Változást végül a rodoszi johanniták nagymesterének segítségkérése hozott, amelynek eredményeképpen a VI. Henrik által összehívott királyi zsinat 1454. július 15-én úgy döntött, a pápánál kezdeményezi a 1455-ös szentév (annus jubilaeus) meghirdetését.

A tervet sokan két főpap kezdeményezésének tekintették: John Kemp, Canterbury érseke és Michael Tregury, Dublin érseke ui. már 1454 tavaszán sürgették a kereszténység védelmének előmozdítását. Ugyanakkor John Kemp a pápához intézett folyamodvány elküldésének idején (1454. március 22.) már nem élt. A szentév ügyét inkább két másik főpap nevéhez köti a szerző: William Booth, York érsekéhez, ill. William Grey richmondi főespereséhez, későbbi Ely-i püspökéhez. Kemp halála után, az új canterbury-i érsek hivatalba lépéséig Booth volt Anglia első számú főpapja, s mint ilyen hathatósan támogatta a tervet a királyi zsinaton. William Grey éppen azt a Thomas Bourghier-t követte Ely püspöki székében, aki nem különösebben támogatta a szentév tervét. A királyi zsinat idején éppen Rómában tartózkodott, s Harris szerint ő volt az, aki az Angliából érkezett kérés útját egyengette a Curia előtt.

V. Miklós kedvező döntést hozott az ügyben, engedélyezte a szentév kihirdetését Angliában és Írországban. Az erről szóló levelet valószínűleg Bartolomeo Rovarella ravennai érsek adta át Londonban, 1454 decemberében.

A tanulmány a továbbiakban a szentév kihirdetésének menetével foglalkozik. Részletesen bemutatja, hogy — szűkebben Angliában — mely egyházakat jelölték ki Canterbury és York egyháztartományokban a szentév meghirdetésére. A fő kérdés azonban továbbra is az maradt, milyen

célt, célokat szolgált a szentév. Historiográfiai adatok bevonásával Harris alapvetően két célkitűzést tart körvonalazhatónak. Az első és legfontosabb a keresztények, különösképpen a pápaság (III. Callixtus), ill. a rodoszi johanniták támogatása lelkiekben, ill. anyagi téren. Másodszorban segítséget kívánt adni elsősorban anyagi értelemben a török fogságba esett keresztényeknek a szabadságuk áráként megszabott váltságdíj összegéhez való hozzájárulás formájában. Találón jegyzi meg a szerző, hogy ekképp az egyén ügyét az egész kereszténység közös problémájává avatták, midőn a híveket adakozásra szólították fel a fogságba esett keresztények megsegítésére, kiváltása céljából.

E mellett még egy érdekes elemet is bemutat a szerző. 1455-ben több bizánci is feltűnt Angliában segítséget kérve rokonaik kiváltásához, a kereszténység védelme érdekében folytatott harchoz, stb. Név szerint is ismertek John Jerarchis, Thomas Eparchos, George Diplovatates, akik mind egy-egy kardinális támogatását is magukénak tudhatták ügyükben. Különösen nagy szerepet játszott a már említett Bessarion, Guillaume d'Estouteville. Ez utóbbi támogatta a bizánci menekült Nicholas Agallon „kampányát” is, amelynek során 1454–1455 során számos európai uralkodót igyekezett rávenni a törökök elleni fellépésre. Bessarion, Domenico Capranica, Alain Coetivy ajánlólevelekkel látták el az említett bizánciakat angliai útjuk során (1455 február).

Végül képet kapunk beszámolóikról, amelyekben részletesen is előadták Bizánc elestének történetét, s amely élénk nyomot hagyott az angol krónikás irodalomban. Ez sötét képet festett a genovaiakról, Bizánc védőinek egyikéről, akiket sokan felelősnek tartottak a város elestéért.

Journal of Ecclesiastical History 50 (1999) 23–37.

K.G.

Diana Webb

SZT. JAKAB TOSCANÁBAN A PISTOIAI OPERA DI SAN JACOPO ÉS A COMPOSTELLAI ZARÁNDOKLATOK

A cikk a középkori laikus vallásosság egyik jellemző megnyilvánulását, a zarándoklatot mutatja be konkrét környezetben. A vizsgálat tárgyát képező egyház a pistoiai Szt. Jakab zarándokhely. A szerző nem pusztán a népi vallásosság eme tipikusnak mondható jelenségét

veszi górcső alá, hanem, s ebben áll újdonsága, a zárandokoknak juttatott alamizsnák összegét, megoszlását elemzi az 1359–1478 közötti időszakban. Vizsgálatai korábbi tanulmányokra alapozódnak, elsősorban Rosalia Manno Tolu kutatásaira, aki csak általánosságban szólt az alamizsnaosztást rögzítő registrumokról.

A szerző először röviden bemutatja Pistoia szerepét a zárandoklatokban, miként vált az 1140-es évektől az Észak-Itáliából Compostellába igyekvő zárandokok egyik kedvelt állomásává az eredetileg Szt. Zénónak ajánlott templom. A kegyhellyé válás egyik fontos mozzanata volt, hogy az 1140-es években Atto püspök egy darabot megszerzett Szt. Jakab relikviáiból, kápolnát alapított, s meghatározta a szent itteni officiumát. Ugyanakkor röviden azt is bemutatja, milyen háttással volt Pistoia életére a régióért és a városért folytatott politikai csatározás Milánó és Firenze között. Eme, más tekintetben Itália történetében sem jelentéktelen harcnak számos neves képviselője beírta magát Pistoia történetébe, mint pl. a Cancellieri család, Uguccone della Faggiuola, Castruccio Castracani da Lucca. Végül a 14. század második felére Firenze uralma alá került a város.

A szerző a továbbiakban a Pistoiaiban megfordult zárandokoknak juttatott alamizsnát rögzítő mű, az Opera bejegyzéseit vizsgálja.

Az első szempont a bejegyzések pontosága, rendszeressége. Ebben a tekintetben azt állapítja meg, hogy 1340 előtt töredékesek a bejegyzések. Ezután kissé rendszerezettebbek, megjelenik a kiadott alamizsnák külön regisztrációja (uscite). Az alamizsna juttatásának elsődleges célja a zárandok megsegítése, de e mellett megtalálható még a szegények, éhezők segélyezése, sőt a házasságkötés támogatása is.

A zárandokok támogatása általában valamelyik nagyobb egyházi ünnephez kapcsolódott, külön esemény volt az induló zárandokok gyeritya-adománya, amely sokszor külön is bekerült a bejegyzésekbe a nevek mellett.

A segélyezésnek külső támogatói is akadtak, 1363-ban a Cancellieri-k nagy ellenfele Bartolomei dei Bartolomeo di Ninciguerra de Panciatichi 300 aranyforintot juttatott e célra, rokona Corrado de messer Andrea pedig 2000 ezüstöt.

A továbbiakban a szerző a registrum belső tartalmát vizsgálja. Elsőként a Pistoiaiban megfordult zárandokok számát állapítja meg. Az ötszörös itt megfordult zárandok száma természetesen nem egyenlő mértékben oszlik meg az egyes évek között. 1359 és 1478 között igen hullámzóan alakult a zárandokok száma. Az első évek lassú emelkedése után 1362-ben és 1367-ben is visszaesés tapasztalható. Az 1380-as években aztán lassú növekedés indult meg, a legjobb

évben, 1385-ben 142 zárandok fordult meg Pistoiaiban. Az 1390-es évek elején visszaesés, majd a dekád végén és az 1400-as évek elején újabb jelentős emelkedés tapasztalható. Az 1407. év alatt található a 756-os regiszter bejegyzései, ezután 1417-ig nincs bejegyzés. 1418 után lassú csökkenés jellemző, időszakos emelkedésekkel (1430, 1435, 1436, 1446), különösen 1424 után.

1418 azonban más tekintetben is korszakhatár. Ezt követően ugyanis sokkal szabályosabbak a bejegyzések. Elkülönítik a városiakat, a contado-t és az „idegeneket”, azaz származási-települési különbségételt alkalmaznak. Ez a regiszter azonban később pontatlanná válik (754-es regiszter), különösen 1449-től sok az üres folt, szó szerint. Egyre több a kettős vagy hibás bejegyzés.

A vizsgálat további része a bejegyzés módjait vizsgálja. Elsőként azt, hogy kiket és hogyan regisztrált az Opera. A probléma ugyanis az, hogy számos zárandokról lehet tudni, akiket az egyébként nevet, kereszt- és esetenként becenevet, ill. lakhelyet/származást rögzítő regiszter nem említ. A számokat természetesen az is befolyásolja, hogy egy-egy megnevezett zárandok sokszor nem egyedül érkezett, útitársait már viszont nem, vagy csak általánosságban jegyezte fel a regiszter. Mindezek alapján 1359 és 1478 között több mint 3100 zárandokkal számol a szerző.

Az is érdekes kérdés, hogy a zárandokok milyen úticéllal keresték fel Pistoiait. Döntő többségük, 98%, Compostellába igyekezett, de kedvelt úticél volt Róma, a Szentföld, ill. a vienne-i Szt. Antal is.

Énnél nehezebb a zárandokok származásának, lakhelyének feltérképezése. A bejegyzések sokszor szűkszavúak, pontatlanok, esetenként csak becenevek utalnak a származásra. 1380-ban például csak a nem pistoiiaiaknál jegyezték fel származásukat. A bejegyzések alapján, származást tekintve 5 kategóriát állít fel a szerző, ezt ábrázolja az I. Táblázat (p. 218.). Ezek: „Ismeretlen”, „Város” (Pistoia), „Contado”, „Régió”, „Egyéb”. A contado ez esetben elsősorban Pistoia egyházmegye területét jelenti, Toscana északi részének kivételével a terület minden más részét. Az északi rész, Firenze, Prato és Bologna és annak contado-ja alkotja a régiót. A táblázat azt mutatja, hogy a két vizsgált időszak (1359–1406 és 1406–1478) közül az utóbbiban jelentősen előretört a contado aránya, kb. oly mértékben, mint ahogy Pistoia város aránya csökkent, ill. ahogy az egyéb kategória is vesztett arányából. A II. Táblázat előre kiválasztott években mutatja be a Pistoia és környéke lakosságából származó zárandokok számának megoszlását Pistoia város, contado és régió bontásban. A III. Táblázat az egyéb származásúak te-

rületi megoszlását mutatja be a két említett időintervallumban 4 régió szerint: észak, közép, dél, Itálián kívüli. A legerősebb a közép-itália csoport, a legkisebb az Itálián kívüli, külön érdekesség, hogy 1444-ben számos magyar járt Pistoianban. Az eltérő számoknak földrajzi magyarázata van – állapítja meg a szerző, ui. Közép-Itáliából jóval több zarándok kívánt eljutni Pistoian keresztül Compostellaba, mint északról és délről, ahonnan más, egyszerűbb, olcsóbb út is vezetett a különböző zarándokhelyekre. A szerző ezután behatóan megvizsgálja a contado-n belüli területi különbségeket, régiókat, amely alapján úgy tűnik, az itteni zarándokok közel felét csupán nyolc nagyobb közösség adta, a többi egyenlőtlenül oszlik meg. Ennek oka sokszor, véli a szerző, a politikai körülmények átrendeződésében keresendő, pl. ilyen lehetett a Cancellierik és a Panciatichik hatalmi harca a területért 1401–1402-ben, amely még a contado és az anyaváros kapcsolatában is jelentős (negatív) változásokat hozott.

A szerző megítélése szerint az egyes zarándokok bemutatása nagy nehézségekbe ütközik, hiszen a név alapján történő regisztráció elenére sem lehet mindig pontosan azonosítani egyes személyeket, még akkor sem, ha a bejegyzésben közel azonos nevek szerepelnek. Ennél érdekesebb annak a vizsgálata, hogy, úgymond, voltak-e visszatérő zarándokok. Bizonyos személyek esetében ez fennáll, de általános gyakorlatról ebben az esetben nem beszélhetünk. A legtöbb esetben három, maximum négy alkalommal fordul meg egy-egy zarándok Pistoianban (pl. Chorsino Cheli da Casore del Monte, Bartolomeo Borgesi da Montale).

Összefoglalva, Diana Webb munkája a forrás, az Opera alapos kiaknázásával elsősorban annak belső tartalmát elemezte újszerű megközelítéssel. Vizsgálatai módot adtak arra, hogy képet nyerhessünk a pistoiái zarándokhelyen megforduló zarándokok számáról, származási-területi megoszlásukról, a zarándokhely vonzáskörzetéről.

Journal of Ecclesiastical History 50 (1999) pp. 207–234.

K.G.

Carl I. Hammer

AZ OXFORDI MÁRTÍROK OXFORDBAN: A HELYI TÖRTÉNET-ÍRÁS KÉPE SZENVEDÉSEIKRŐL, ÉS EMLÉKEZETŰK

A szerző az 1554-ben elfogott, majd 1555-ben és 1556-ban kivégzett két anglikán egyházfő,

Thomas Cranmer, canterbury érsek és Nicholas Ridley londoni püspök perének és halálának körülményeit, ill. az eseményeknek a helyi történetírásra gyakorolt hatását ('oxfordi mártírok') mutatja be.

Hammer elsőként a két főpap mártírságának körülményeit, eseményeit mutatja be röviden, Stuart Mária uralkodása, s az azt jellemző katolikus visszarendeződés alatt, amelynek során mintegy kétszáz egyházi személyiséget végeztek ki az anglikán egyház tagjai közül. A két főpap ítéletét 1554. április 20-án hirdették ki, majd hosszabb rabság után Ridley-t 1555. október 16-án, Cranmert pedig 1556. március 21-én végezték ki.

Az események legfontosabb forrása John Foxe híres Acts and monuments című, a vértanúknak emléket állító műve. Maga Foxe is Oxfordban tevékenykedett, előbb a Brasenose, utóbb a Magdalen College tagjaként. Művével emléket kívánt állítani a mártíroknak, köztük az itt említett ún. „oxfordi mártírok”-nak. Később, Erzsébet uralkodása idején a templomokban művét a Biblia mellé helyezték a hívők okulására.

A szerző elsőként Nicholas Ridley londoni püspök végnapjait mutatja be az olvasóknak. 1554 áprilisától házi őrizetbe került, Edmund Irish házában raboskodott. Hammer, Foxe adatai alapján, ill. Ridley levelei alapján rajzolja meg azt a viszonyt, ami Ridley ill. Edmund Irish, valamint annak felesége Margaret Irish között kialakult. Elsősorban ez utóbbi személyt tartja meghatározónak. Foxe úgy állítja be, részben Ridley levelei alapján, mint aki állandóan gyötörte a későbbi mártírt, aki kísérletet tett a püspök megtérésére, amely korábban kudarcos vezetett. Fanatikus vallásosságával kínozza a gyötördő Ridleyt, s ebben a Ridley-vel szemben emberségesen viselkedő férj, Edmund sem akadályozta meg – állítja Foxe. Hammer, bár elfogadja, hogy Edmund alárendelt szerepet játszott feleségével szemben, eseti szerepet tulajdonít Margaret Irishnak, akit szerint csak Foxe „feketített be” ennyire, hogy még jobban kiemelhesse Ridley mártíromságát. Hammer inkább az Irish család összeköttetéseire koncentrál, bemutatja Edmund Irish karrierjét. 1543–1544-ben lett Oxford polgármestere, s ezt a tisztét folyamatosan 1554/1555-ig betöltötte, amely már a negyedik ciklus volt. Nyilvánvalóan ennek lehetett szerepe abban, hogy rábízták Ridley őrizetét. Hammer ezen felül részletesen is bemutatja, milyen kapcsolatokkal rendelkezett ő maga, ill. Margaret Irish a városban, elsősorban az egyetemen. Ezeket tartja meghatározónak, hiszen a Ridley megtérésére tett kísérletet is elsősorban királyi tisztviselőknek tulajdoníthatók. Olyan szemé-

lyekkel tartottak kapcsolatot, mint William Wright vagy Lord William of Thame.

A másik esetben Canterbury első anglikán érsekének, Thomas Cranmernek a rabságát ismerjük meg. Hammer ezt elsősorban az érsek, ill. Nicholas Woodson kapcsolata alapján mutatja be. Woodson feladata Cranmer megtérése volt, amelynek során tetteit, hitelvitelt kellett volna megtagadnia. Az azonban nem teljesen világos, milyen kapcsolatban álltak. Hammer azt feltételezi, hogy a Cranmert őrző Bocardo börtön kormányzója lehetett, vagy esetleg a közvetlen őrzéssel megbízott személy (custos, amit Hammer keeper-nek fordít), aki közvetlen kapcsolatban állt az érsekkel. Kettejük kapcsolatának kezdete is homályos, lehet, hogy már 1555 decemberére (Cranmer fogságának kezdete a Christ Church-ben), vagy 1556. január 28-ra (Woodson első megjelenése Cranmer környezetében mint „ügyvéd”), vagy esetleg 1556. február 14-re tehető, amikor Cranmert átszállították a Bocardoba.

Ezután Hammer röviden bemutatja Nicholas Woodson oxfordi pályafutását, amely elsősorban a Christ Church-csel fonódott egybe. Később az egyetemen töltött be különböző tisztségeket 1571-ben bekövetkezett haláláig. Nevéhez fűződik az a beszélgetés-gyűjtemény, a „Recantacyons”, amely Cranmer ügyére vonatkozólag a legfontosabb információkat tartalmazza.

Hammer, Woodson szerepének kiemelése mellett még két fontos figurát talál Cranmer esetében. Az első Leonard Belsyre, teológus, a Winchester College tagja, akinek nővére alapította meg az oxfordi New College-t. 1553-ban már a Christ Church-ben tűnik fel, szerepe másodlagos, teológiai jellegű lehetett. Cranmer pe-

rének idején az új alapítású St. John's College elnöke (1555 május), amely tisztelet 1559-ig töltötte be.

A harmadik kulcsfigura, ahogy Hammer nevezi, a spiritus rector, Alexandre Belsyre volt, előbb a Christ Church tagja, a St. John's College elnöke, majd Cranmer kivégzése után a Church Hanborough rektora. Nagy szerepe lehetett abban, hogy 1555-ben Cranmert éppen a Christ Churchbe szállították át, ahol jelentős befolyással rendelkezett.

A szerző állítása szerint e két utóbbi személy állt Woodson tevékenységének háttérében, irányította annak tetteit. Mindhármuk sorsára jellemző, hogy kevéssel Cranmer halála után, már Erzsébet uralkodása idején, az újabb visszarendeződés őket is érzékenyen érintette.

Összességként Hammer azt állapítja meg, hogy az „oxfordi mártírok” John Foxe által megrajzolt története sok tekintetben túlzó jellegű, célja e személyek Thomas Cranmer és Nicholas Ridley szenvedésének kiemelése. Számos állítása, főleg a szellemi-pszichikai megtérésre vonatkozó, nem állja meg teljesen a helyét; ezt további pontosításokkal igyekezett a szerző árnyaltabban bemutatni.

Journal of Ecclesiastical History 50 (1999) 235–250.

K.G.

A folyóiratszemplét összeállította: *Barbarics Zsuzsa* (B.Zs.), *Kiss Gergely* (K.G.), *Papp Anita* (P.A.), *Szabó Loránd* (Sz.L.).

SZENT ISTVÁN ARCAI

Beszámoló a *Szent István és kora* címmel Székesfehérváron megrendezett tudományos konferenciáról

„Rendeljük, hogy a Szent Király ünnepét minden esztendőben, ha csak valami nagy nehéz ügynek gondja vagy betegségünk meg nem tilt minket, Fehérvárott tartozunk megülni”. E II. Endre király dekrétumából, közismertebb nevén az *Aranybullából* kiemelt szavak díszítik a székesfehérvári Városháza tanácsstermének falait. E szavak alatt, e szavak jegyében gyűlt össze a Magyar Történelmi Társulat és számos érdeklődő 2000. szeptember 23-án, hogy meghallgassa a *Szent István és kora* című tudományos konferencia előadóit.

Nem pusztán ünnepi alkalom volt ez a magyar történettudomány művelői számára: komoly tétje volt a konferenciának. 1988-ban az ugyanitt, Székesfehérváron megrendezett Szent István emlékülés záró mondata Kovács Péter művészettörténeti előadásának végszava volt. Így hangzott: „Kíváncsian várjuk, megszületik-e a kor új, tartalmas Szent István-képe?” E végszó mögött pedig nemcsak ikonográfiai aggodalmak rejtőztek. Szinte jelképes egybeesés, hogy ugyanekkor, Szent István halálának 950. évfordulóján jelent meg egy reprint válogatás. A válogatás alapja az 1938-ban napvilágot látott *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* háromkötetes reprezentatív kiadvány volt, mely annak idején Serédi Jusztinián bíboros szerkesztésében látott napvilágot. A három kötet ötven tanulmánya a két világháború közötti történészszakmunkák Szent István-képét sűríti. Részint publicisztikai, politikai ízű mellékszövegektől nem mentes tanulmányok ezek, melyek a szent istváni állameszme tanának, a magyar nagyhatalom reprezentációjának képviselőjeként mutatják Szent Istvánt. Az effajta megnyilvánulásokban, akárcsak Aba Novák Vilmosnak szintén a székesfehérvári Városházán látható Szent Jobb-freskóin, a Szent István-portré körvonalai halványak, elmosódottak – annál élesebbek viszont az 1930-as évek politikai életének kontúrjai. Ám e kötetekben olyan tanulmányokra is bukkanhat az olvasó (Moravcsik Gyula, Balogh József, Ember Győző, Váczy Péter és néhányak neve alatt), melyek pontos, példamutatóan tudományos hevülettel kortársak és hajdan-volt történeti korok Szent István-képét vetítik színesen szemé elé.

1988-ban a székesfehérvári konferencia résztvevői, ha a közvetlen politizálást, netán az „I. István vagy Szent István?” kérdést megkerülni kívánták, vagy a filológiai hagyományhoz nyúltak vissza (pl. Gerics József), vagy jobb híján a Szent István-kultusz történetével vagy a szentkorona-tannal foglalkoztak, némi aktualizáló mellékizzel. Szent István alakja inkább figyelmeztetésként, semmint megidézettként lehetett itt jelen.

Most, 2000 őszén tehát valóban tétje volt a Magyar Történelmi Társulat rendezvényének: akar-e a magyar történettudomány egy ezredév távlatából markáns Szent István-portrét körvonalazni, s ha igen, milyen vonásokkal?

Ha valaki uralkodói arcképet vagy aktuális utalásokkal terhelt politikai rehabilitációt várt, annak — ahogyan *Engel Pál*, a konferencia elnöke is hangsúlyozta — családnia kellett. Szent István személyes tevékenységét talán csak *Solymosi László* és *Szovák Kornél* előadása érintette – az utóbbi Szent István műveltségének, az előbbi büntetőjogi eljárásainak európai színvonalát hangsúlyozta. Az a szimbolikus egység azonban, mely a magyar államalapítás tényét egyetlen nagyhatású gesztusban, Szent István megkoronázásában láttatta, már csak a meghívó díszítésén létezett. *Tóth Endre* előadásából kitűnt: maga a koronaküldés ténye, illetve a koronázás nem töltött be elsődleges szerepet a 11. századi regnum megalapításánál. Ami döntő volt: a kortárs európai politikai és egyházi hatalmak jóváhagyó, befogadó nyilatkozata, az a kulturális és szakrális hagyomány, melynek elfogadását a koronázási jelvények együttesen, valamint maga a szertartás, a szentelt olajjal való felkenés kifejezte. *Zsoldos Attila* előadása az ispán és a vitéz szavak jelentését vizsgálta Szent István törvényeiben. Nem azzal a céllal, hogy a törvényhozó szándékait, ismereteit latolgassa, sokkal inkább azért, hogy a jogi formulák mögött a korabeli magyar társadalomról mutasson képet. A korabeli magyar társadalom egyik meghatározó képviselőjének, Szent Gellértnek biográfiáján közelített Szent István alakjához *Érszegi Géza* is. *Tringli István*, *Gerics József*, *Biczó Piroska* pedig a hagyomány vizsgálata révén mutatta be azokat az interpretációs kísérleteket, melyek az utókor Szent István képét alakították. *Tringli István* a *libertas Sancti Regis* kifejezés értelmezéstörténetét vizsgálta, *Gerics József* előadása polemikus megközelítést kínált az uralkodók szentségének karakterét illetően. *Biczó Piroska* a Szűz Mária prépostsági templom történetét bemutatva, az építészet és a régészet szaknyelvén kísérelte meg a szakralitás és tisztelet vizuális kifejeződését feltárni. Hasonló feladatra vállalkozott *Kubinyi András* Székesfehérvárhoz fűződő hely- és toposztörténeti vizsgálódásában. Az azóta elhunyt *Győrffy György*, a legidősebb kutatói nemzedék képviselője, monográfiája révén figyelemreméltó Szent István-portré megrajzolója, most nem e portrét elevenítette fel. Tág horizontú áttekintéssel a Kelet – Nyugat pólusok mentén magát meghatározni próbáló magyar nép magára találásáról beszélt: magára találásról közép-európai államként, Kelet és Nyugat találkozáspontján.

Arckép bontakozott ki tehát a hallgatók szeme előtt, de nem egy legendás uralkodóé. Sokkal inkább olyan Szent Istváné, aki csupán egy, bár meghatározó tagja volt a magyar társadalomnak. Annak a társadalomnak, mely, mint *Kosáry Domokos*, a Magyar Történelmi Társulat elnöke hangsúlyozta megnyitó beszédében, ezer esztendeje más népekkel, Skandinávia és Közép-Európa népeivel együttesen csatlakozott a sokszínű, mégis egységes Európához. És persze, kissé annak a népnek a portréja is felvázoltatott, amely, ugyancsak *Kosáry Domokos* szavaival élve, ezer esztendeje lapja egy sokszínű, mégis egységes könyvnek, Európa könyvének.

Balogh Piroska

CONTENTS

STUDIES – *Gyula Kristó*: The „New Institutions” of King Andrew II – *András Kubinyi*: The Mysterious Death of Zsigmond Ernuszt, Bishop of Pécs, and the Fate of his Heritage – ARTICLES – *László Koszta*: The Foundation of the Bishopric of Vác – *József Gerics* – *Erzsébet Ladányi*: National Identity among the Central-European Chroniclers in the 11th and 12th Centuries – *Attila Zsoldos*: Banus Sándor Karászi and his Heirs – *Norbert C. Tóth*: *Locus Credibilis* and the Court of the Special Royal Presence. Remarks on the Activity of the Convent of Lelesz in the early 15th Century – *Tamás Pálosfalvi*: Jan Vitovec. A Mercenary in 15th century Hungary – CRITICAL ISSUES OF OUR PAST – *Gyula Kristó*: New Models in the 13th Century – SMALLER ARTICLES – *Tamás Keszi*: Remarks on the Problem of Early Hungarian Princely Courts – HISTORICAL LITERATURE – REVIEWS – CHRONICLE

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES – *Gyula Kristó*, „Nouvelles institutions” du roi André II – *András Kubinyi*, La mort mystérieuse de Zsigmond Ernuszt, évêque de Pécs et le sort de sa succession (Les difficultés de la juridiction hongroise à la fin du Moyen Age) – COMMUNICATIONS – *László Koszta*, La fondation de l’évêché de Vác – *József Gerics* – *Erzsébet Ladányi*, Conscience ethnique chez les chroniqueurs des 11e-12e siècles – *Attila Zsoldos*, Le ban Sándor Karászi et ses successeurs – *Norbert C. Tóth*, Lieu d’authenticité et présence royale spéciale I. Contributions au fonctionnement de lieu d’authenticité du couvent de Lelesz au 15e siècle – *Tamás Pálosfalvi*, János Vitovec. Une carrière mercenaire dans la Hongrie du 15e siècle – QUESTION CRITIQUES DU PASSE – *Gyula Kristó*, Changement de modèle au 13e siècle – PETITS ARTICLES – *Tamás Keszi*, Contributions à la question des centres princiers hongrois des temps anciens – LITTÉRATURE HISTORIQUE – OBSERVATEUR – CHRONIQUE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz

Majoros István: A lengyel–szovjet háború, Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban

Orosz László: Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás

Randolf L. Braham: A magyarországi holokauszttal kapcsolatos nemzeti perek. — Áttekintés

Hornýák Árpád: A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és IV. Károly első restaurációs kísérlete

E számunk munkatársai

Balogh Piroska, tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *C. Tóth Norbert*, tudományos segédmunkatárs (MTA-MOL, Budapest) – *Font Márta*, egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem) – *Gerics József*, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *J. Újváry Zsuzsanna*, egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Keszi Tamás*, régész muzeológus (Intercisa Múzeum, Dunajváros) – *Kosztai László*, egyetemi adjunktus (Szegedi Tudományegyetem) – *Kristó Gyula*, az MTA levelező tagja (Szegedi Tudományegyetem) – *Kubinyi András*, a történettudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Ladányi Erzsébet*, kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Makk Ferenc*, tanszékvezető egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Neumann Tibor*, egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Pálosfalvi Tamás*, tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Terplán Zoltán* az Országos Nyugdíjfolyósító Főigazgatóság munkatársa – *Thoroczkay Gábor*, egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Zsoldos Attila*, kandidátus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Window szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows* vagy *rich text (*.rtf)* formában mentse el. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a *beszúrás* menü *szimbólum pontját* ne használja, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki a ön számára szükséges jeleket, betűket.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyadatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamáció elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honoráriumkifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

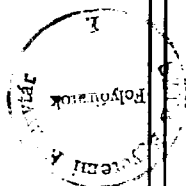
4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kéri, különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1800,-Ft
Egy szám ára: 300,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Majoros István: A lengyel-szovjet háború. Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban

Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940)

Glück Jenő: Az erdélyi zsidóság útja (1918–1923)

Orosz László: Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás

Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz

Schweitzer Gábor: „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” Angyal Dávid naplőfeljegyzései

Randolph L. Braham: A magyarországi holokauszttal kapcsolatos nemzeti perekről — Áttekintés

Tisztelt Olvasó!

Gazdasági gondjaink olyan mértékben növekedtek, hogy nem tudjuk tovább halogatni a Századok árának igen jelentős emelését. Rákényszerít erre bennünket — többek között, de elsősorban — a papír- és nyomdai árak nagymértékű növekedése, amely éves költségvetésünk 75–80%-át emészt fel.

Úgy gondoljuk, hogy eddig is mindent megtettünk annak érdekében, hogy a folyóirat ára ne terhelje meg a történelem iránt érdeklődő szakembereket és egyszerű olvasókat. Minden évben pályáztunk és pályáztunk a Nemzeti Kulturális Alap Könyv- és Folyóirat-kiadási Kuratóriumához – sajnos mérsékelt sikerrel. Ebben az évben jelenik meg — a tudományos folyóiratok közül a legrégebbi alapítású — Századok 135. évfolyama, ennek ellenére nem kapta meg a Kuratóriumtól a „nagy hagyományú folyóirat” státusát, ezért kiemelt támogatásban sem részesült. Megjegyeznénk: a kiemelt támogatás (a teljes pályázott összeg) odaítélése csak és pusztán a 0-szaldós megjelenést biztosította volna folyóiratunk számára. Idén ennek a pénznek az ötöd részét, azaz 20%-át kaptuk meg, ezért nagymértékű takarékoskodásra kényszerülünk. A szükséges gépfelújításokat elhalasztjuk, az éves terjedelmet visszafogjuk, 80 grammos papír helyett 70 grammos papírra nyomattatjuk a folyóiratot, s szükségszerűen elmarad az évek óta tervezett újdonságok bevezetése. (Pl. a Századok internetes változatának rendszeres és állandó megjelenítése stb.)

A jövőre várható árváltozásokat ilyen körülmények között csak áremeléssel tudjuk kompenzálni, ezért arra készülünk, hogy a jelenlegi 300 Ft helyett, 2002. januárjától 500 Ft-ra emeljük a példányonkénti árat, s 3000 Ft-ra az éves előfizetést.

Kérjük szíves megértését. Esetleges észrevételeit várjuk szerkesztőségi vagy a túloldalon feltüntetett E-mail-címünkön.

A Szerkesztőség nevében tisztelettel köszönti:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
135. ÉVFOLYAM 2001. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERÓ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÓGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:

PÁL LAJOS

E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Majoros István:* A lengyel–szovjet háború. Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban 533
Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940) 569

KÖZLEMÉNYEK

- Glück Jenő:* Az erdélyi zsidóság útja (1918–1923) 625
Orosz László: Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás 635

DOKUMENTUMOK

- Tilkovszky Loránt:* Bajcsy-Zsilinszky két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz 649
Schweitzer Gábor: „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” Angyal Dávid naplófeljegyzései 697

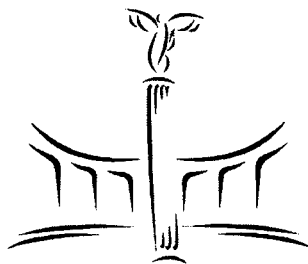
JELEN IDŐBEN A MÚLTRÓL

- Randolph L. Braham:* A magyarországi holokauszttal kapcsolatos nemzeti perekről – Áttekintés 755

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára (Ism.: <i>Varga J. János</i>)	773
„Magyarország, veled az Isten!” Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849 (Ism.: <i>Mészáros István</i>)	775
<i>Pritz Pál</i> : Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világhá- borúban (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	777
<i>Szita Szabolcs</i> : Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	781
Az első modernkori magyar szent – a dokumentumok tükrében. Apor Vilmos Gy- lán (Ism.: <i>Gergely Jenő</i>)	782
Erőd a Duna mentén (Ism.: <i>Dombrády Lóránd</i>)	785
<i>Andor Mihály–Liskó Ilona</i> : Iskolaválasztás és mobilitás (Ism.: <i>Nagy Péter Tibor</i>)	784

*E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg*

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

MINISZTERIUMA

Majoros István

A LENGYEL–SZOVJET HÁBORÚ

Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban

A Párizs környéki békemű még be sem fejeződött, amikor kirobbant a lengyel–szovjet háború, amely egyszerre veszélyeztette Párizs Németországgal szemben formálódó ellensúly/rendszerét, és Európa biztonságát. Lenin 1920 októberében fogalmazta meg, hogy a Vörös Hadsereg győzelme esetén az a nemzetközi szisztéma, melyet Versailles-ban elkezdtek felépíteni, összeomlik. Lord Abernon¹ ezért bizonyos joggal tekintette a Visztula melletti ütközetben a Vörös Hadsereggel szembeni lengyel győzelmet a világtörténelem legdöntőbb 18 csatája egyikének.

A németekkel kötött béke a keleti lengyel határokat nem rendezte, s ez a helyzet számos konfliktust rejtett magában. Szovjet-Oroszország annak ellenére, hogy 1918. augusztus 29-én semmisnek nyilvánított minden Lengyelország felosztására vonatkozó egyezményt, polgári helyett kommunista berendezkedést látott volna szívesebben, mert az új lengyel államnak szánta a forradalmasodó Németországhoz vezető korridor szerepét. Lenin azért tartotta fontosnak a két ország találkozását, mert ez a polgári Európa végét, s a világforradalom kezdetét jelenthette volna. Ebből következően Moszkva a nyugati irányba való terjeszkedésben volt érdekelt, a lengyelek pedig abban, hogy ezt megakadályozzák. Varsó ezért egy erős, az 1772-es határokat visszaállító Lengyelországot akart, amely Németország és Oroszország közé ékelődve is képes függetlenségének a megőrzésére. Ez a törekvés, úgy tűnt, Párizs érdekeinek is megfelel, az angolszászok azonban olyan államot akartak, ahol csak lengyelek találhatók. A határait kereső Lengyelország tehát megosztotta a szövetségeseket, s magában hordozott egy lengyel–szovjet ellentétet is. A fegyveres konfliktus azonban először nem Moszkva és Varsó, hanem lengyelek és ukránok között robbant ki.

A Monarchiában élő ukránok Lvovba összehívott nemzetgyűlése 1918. november 9-én kikiáltotta a Nyugat-Ukrajnai Köztársaságot, amely területileg Galíciát, Bukovinát és Kárpátalját foglalta magába. Levicki vezetésével egy kormányt is létrehoztak. Az új állam azonban rövid életű volt, mert Bukovinát a románok, Galícia egy részét a lengyelek foglalták el, Kárpátalja pedig magyar fennhatóság alatt maradt. S bár a lvovi kormány november végén Tarnopolba költözött, képviselőit elküldte a párizsi békekonferenciára, ahol az ukrajnai, illetve a galíciai kérdést megpróbálták a diplomácia eszközeivel megoldani, miközben a térségben erre a katonák vállalkoztak.

¹ A lengyel–szovjet háború idején Varsóba kinevezett brit követ. *Karski, Jan: The Great Powers and Poland, 1919–1945. From Versailles to Yalta, London, 1985. 62.*

A békekonferencián a lengyel érdekeket képviselő Dmowski 1919 január végén azt bizonygatta a Legfelsőbb Tanács előtt, hogy elhamarkodott lépésnek tartja a független Ukrajna vagy Litvánia létrehozását, s ha ez így van, akkor az ukránok az egyébként is vitatott Kelet-Galíciában sem kormányképesek. Az ukránok persze tiltakoztak, a békekonferencia pedig létrehozott egy lengyel határ-megállapító bizottságot Jules Cambon vezetésével. S míg a diplomaták szócsatákat vívtak, addig Galíciában a katonai helyzet az ukránoknak kedvezett. A Legfelsőbb Tanács Varsóba küldött missziója, Noulens volt petrográdi francia nagykövet és Barthélemy tábornok vezetésével, lengyelek és ukránok között fegyvernynyugvásra törekedett, amelyre átmenetileg február 24-én valóban sor került. Barthélemy ezt a lengyelek miatt tartotta fontosnak, mivel a galíciai hadsereg erős volt, s ez lengyel vereséget kockáztatott, a vereség pedig a bolsevikoknak adhatott bátorítást a térségben, ahol egyébként olajmezők is voltak. A bolsevik veszély különösen amiatt növekedett meg, hogy 1919 március végén létrejött a Magyar Tanácsköztársaság, majd június közepén a szlovák is. A szovjet invázióra hivatkozva Dmowski májusban a Botha bizottság² előtt a közös lengyel–román határ megteremtésének fontosságát hangsúlyozta, s azt kérte, hogy lengyel csapatok szállhassák meg Kelet-Galícia nagy részét. Ezt azért hangsúlyozta, mert a Botha bizottság az említett területet az ukránoknak szánta a drogobicsi olajmezőkkel együtt. Dmowski javaslatát a franciák is támogatták, s a lengyelek május közepén offenzívát kezdtek Galíciában az ukránok ellen. A Legfelsőbb Tanács elé a galíciai kérdés június 18-án került, ahol Cambon a bolsevik veszélyre hivatkozva azt javasolta, hogy Kelet-Galíciát foglalják el a lengyel csapatok, s ebben a szövetséges külügyminiszterek egyetértettek.³ A Négyek Tanácsa végül június 25-én hatalmazta fel a lengyeleket, hogy egészen a Zbrucz folyóig nyomuljanak előre, július elején pedig lengyel adminisztráció alá helyezte Kelet-Galíciát. November 20-án a békekonferenciától 25 évre szóló mandátumot kapott Varsó a térségre, majd a lengyel diplomácia nyomására Clemenceau decemberben elérte a brit miniszterelnöknél, hogy a mandátum jelleget ideiglenesen függesszék fel. A kérdést véglegesen 1923. március 15-én rendezte a nagykövetek konferenciája úgy, hogy Kelet-Galícia Lengyelország része lett, biztosítva így a közös lengyel–román határt.⁴

² A lengyel–ukrán fegyverszünet létrehozása érdekében egy szövetséges bizottságot hoztak létre, amely első ülését 1919. április 26-án tartotta. A bizottság elnöke Botha, brit tábornok volt. Franciaországot Degrand és Le Rond tábornok képviselte. A Botha bizottság keretében egy albizottságot is létrehoztak azzal a céllal, hogy Galíciára dolgozzanak ki fegyverszüneti tervet. Az albizottság május 9-én ülésezett először. A Botha bizottságot május végén oszlatták fel.

³ Vita politikai státusáról folyt. Cambon, Lansing és Balfour a Népszövetség ellenőrzése alá akarta helyezni, míg Sonnino lengyel fennhatóság alatt álló autonóm Kelet-Galíciát támogattott.

⁴ Kelet-Galícia számára a függetlenséget nem csupán stratégiai szempontok miatt nem javasolták, hanem azért sem, mert a magas analfabétizmus és az elmaradottság miatt erre nem volt érett. A Nyugat-Galíciai Köztársasághoz tartozó Bukovina és Kárpátalja hovatartozását a Saint-Germain-i és a trianoni békék rendezték. Ezek értelmében Bukovina Romániához került. Kárpátaljáról az amerikai ukrán emigráció még 1918 novemberében döntött azzal, hogy csatlakozik Csehszlovákiához, melyet aztán a trianoni szerződés szentesített. *Gasquet, Sébastien de: La France et les mouvements nationaux ukrainiens, 1917–1919*, In: *Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la première guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie)*, sous la direction de Georges-Henri Soutou, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995. 198–209. *Karski: 48–50. Tymowski, Michał: Une histoire de la Pologne*, Les Editions Noir sur Blanc, Librairie polonaise, Paris 1993. 102. *Ádám Magda: A kisantant és Európa 1920–1929*, Akadémiai, Budapest 1989. 24–25.

A galíciai kérdésnél súlyosabb konfliktus körvonalazódott Varsó és Moszkva között. Egy csendes háború már 1919 februárjában elkezdődött Fehér-Oroszország nyugati részén és a lengyel–litván határon. Ez összefüggésben volt a Balti- és a Fekete-tenger közti térségben található német erők kivonásával, amelyeknek meg kellett kerülniük a szövetségesek által 1919. február 16-án Lengyelország köré húzott s a németek által 20-án elfogadott demarkációs vonalat.⁵ A kiűrtett térségbe aztán a szovjetek és a lengyelek egyaránt benyomultak. Az utóbbiak részéről ennek preventív jellege is volt, mivel a lengyel kommunista vezetők itt gyülekeztek, hogy szovjet katonai segítséggel lépjenek be Lengyelországba. E határmenti harcok ugyanakkor megerősítették a lengyel politikai vezetést abban, hogy Németország és Oroszország között csak egy nagy Lengyelország életképes. S hogy milyen legyen, és főleg a keleti határok hol húzódjának, megoszlottak a vélemények. Dmowski és a nemzeti demokraták egy centralizált nemzetállamot akartak, ahol a lengyelek aránya nem esik 60% alá, s a nem lengyel etnikum is erős lengyel hatásnak van kitéve. Dmowski Lengyelországa így Kelet-Galíciát, Volhíniát, Nyugat-Belorussziát foglalta magába, egészen Minszkig és Vityebszkig. Litvániából nem akart önálló államot, hanem a lengyel állam keretében kapott volna autonómiát. A nemzeti demokraták nem törekedtek az 1772-es határok visszaállítására. A lengyel túlsúlyt pedig úgy tervezték fenntartani, hogy a fehéroroszok 20 éven belül ellengyelesednek annak köszönhetően, hogy az itt élő lakosság nemzeti tudata alacsony, s így a lengyelek aránya akár 75% vagy 80%-ra is emelkedhet.⁶ A másik oldalt a föderalista elképzelések⁷ jelentették, ahol a minimális cél legalább egy lengyel–litván egyesülés volt. A legmerészebbek lengyel, litván, fehérorosz, ukrán együttműködést akartak, sőt a balti államokat is szívesen látták volna ebben a társulásban. A federalisták táborába tartozott a lengyel–litván hagyományokon felnőtt Piłsudski is — Vilno közelében született —, aki egy lengyel–ukrán föderációról álmódott, amelyhez Fehér-Oroszország és Litvánia is csatlakozik. Hazája biztonsága érdekében Oroszországot az etnikai orosz területekre akarta visszaszorítani. Szimpátiával figyelte emellett az egykori cári birodalom peremterületeinek függetlenségi törekvéseit, s távolabbi céljai között szerepelt egy olyan blokk létrehozása a Baltikum és a Fekete-tenger között, amely képes ellensúlyozni

⁵ 1919 elején az a veszély fenyegetett, hogy a német hadvezetés gyakorlatilag elfoglalja a még meg sem szilárdult Lengyelországot. Mindenekelőtt Pozent akarták, az Oroszországból érkező német erők pedig, ha lengyel területen vonulnak haza, gyakorlatilag elfoglalják az országot. Foch ezért húzott egy demarkációs vonalat Lengyelország köré, amelyet a német csapatoknak nem volt szabad átlépniük, a vonalon belül tartózkodóknak pedig haladéktalanul el kellett hagyniuk a területet. E vonal főbb pontjai: *Gross-Neudorf-Schubin-Exin-Samotschin-Kolmar-Czarnikau-Biala-Birnbaum-Bentschen-Wollstein-Lissa-Rawitsch*. E vonal a határokat megállapító békeszerződésig érvényes. *Benoiist-Méchin: Histoire de l'armée allemande 1918–1937*, Robert Laffont, Paris 1984.181–182.

⁶ Kelet-Poroszországról az volt a véleménye, hogy se a lengyelekhez, se a németekhez ne tartozzon, hanem alkosson egy szabad köztársaságot, amelyet vámtárhátrok nem választanak el Lengyelországtól, s ez lengyel bevándorlást tett volna lehetővé e nem igazán népes területre. A végeredmény pedig egy Lengyelországgal való egyesülés lett volna. *Champonnois, Suzanne – Drweski, Bruno: La nation polonaise: deux orientations: R. Dmowski – J. Piłsudski, Centre d'étude des civilisations de l'Europe centrale et du sud-est, Cahier N° 2. INALCO, Paris 1984 avril, 46–47.*

⁷ Az elképzelés hívei között szocialisták, populisták, konzervatívok vagy pártokon kívüli értelmiségiek egyaránt megtalálhatók. Megemlíthető Paderewski, aki még a háború alatt *Lengyel Egyesült Allamokról* írt House ezredesnek. Ehhez Lengyelország mellett Litvánia, Polécia (ma Ukrajnához tartozó terület) és Galícia tartozott volna.

a német és az orosz hódító törekvéseket.⁸ Varsó kihasználta, hogy a három nagy fehér offenzíva⁹ miatt a szovjethatalom nehéz helyzetbe került az 1919-es esztendőben, s a már említett csendes háborúban a lengyelek áprilisban elfoglalták Vilnót, augusztus elején pedig Minszket, s 1919 őszére a szovjet–lengyel front a Berezina folyónál húzódott. Ezzel egyrészt a megvalósuláshoz közeledtek a már említett célok, miközben a szövetséges hatalmakat kész tények elé akarták állítani, s elfogadtatni velük a nagy Lengyelország tervét. A szovjet sebezhetőség kihasználása azonban kétélű fegyver volt, mert a fehérek esetleges győzelme az önálló Lengyelországot is veszélyeztette. Gyenyikin jelszava, „Oroszország nagy, egyesült és oszthatatlan lesz”¹⁰ nem sok jót ígért sem a lengyeleknek, sem más, autonómiára vagy függetlenségre törekvő nemzetiségnek. Ezért amikor Gyenyikin felhívásban fordult az antanthoz segítségért, és Románia valamint Lengyelország beavatkozását kérte, a lengyelek valóban indítottak offenzívát a bolsevikok ellen, de nem Gyenyikin érdekében, hanem azért, hogy egykori lengyel területeket szerezzenek vissza, s azért is, hogy elősegítsék egy önálló Ukrajna létrejöttét.¹¹ 1919 október végén pedig Mikaszewicze vasútállomáson titkos tárgyalásokat kezdtek a szovjethatalommal. E tanácskozások során mindkét fél megfogalmazta egymással szembeni elképzeléseit, követeléseit, de Piłsudski célja alapvetően az volt, hogy támogassa a bolsevikok erőfeszítéseit a fehérek ellen.¹² Ennek magyarázata abban keresendő, hogy 1919-ben Varsó semmiféle támogatást nem kapott elképzeléseihez, mert a lengyel kérdést és a keleti határok ügyét Londonban és Párizsban egyaránt egy nem bolsevik Oroszország lehetőségének rendelték alá, melyet elsősorban Gyenyikin offenzívájára alapoztak. Egy lengyel diplomata ezzel kapcsolatban azt is megfogalmazta Piłsudskinak, hogy Lengyelországot esetleg a Varsói Hercegség méretére fogják csökkenteni.¹³ Év végére azonban a szovjetellenes erők

⁸ *Wandycz, Piotr S.*: Soviet-Polish Relations 1917–1921, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1969. 95–98. *Milioukov, Paul*: La politique extérieure des Soviets, Librairie général de droit et de jurisprudence, Paris 1936. 71. *Karski*: 47. *Komarnicki, Titus*: Rebirth of the Polish Republic. A Study in the Diplomatic History of Europe 1914–1920, William Heinemann LTD, Melbourne, London, Toronto, 1957. 568.

⁹ Kolcsak márciusban nyitott frontot az Uralból a Volga irányába. Gyenyikin Moszkva felé júniusban indított támadást a Kijev és Caricin közti mintegy 700 km-es szakaszon. Szeptemberben pedig Jugyenyics támadott a balti államokból, hogy elfoglalja Petrográdot. *Werth, Nicolas*: Histoire de l'Union soviétique. De l'empire russe à la Communauté des États indépendants 1900–1991, PUF, Paris 1992. 154–155.

¹⁰ *Werth*: 155.

¹¹ Service Historique de la Marine (SHM) Série Ab vol. 35. Comte rendu mensuel des opérations des Armées Alliées en Orient, N° 995/3. Constantinople, 1er février 1920. A dokumentum szerint se a románok, se a lengyelek nem akartak nagy Oroszországot, inkább egy kis Ukrajna létrejöttében voltak érdekelték. Odessza régiójában az angolok is szívesen láttak volna egy ukrán hatalmat, a németek pedig arról álmodtak, hogy Ukrajna trónjára egy német herceg kerül.

¹² Varsót Mieczysław Birnbaum hadnagy és Ignacy Boerner kapitány, Piłsudski bizalmasa, az orosz felet Julian Marchlewski, Lenin személyes megbízottja képviselte. *Kennan, George F.*: La Russie soviétique et l'Occident. Quarante années d'histoire, Calmann-Lévy, Paris 1962. 163. *Wandycz*: 137–139. *Szemusin Dmitrij*: Alba Ruthenia. Belorusszia rövid története, Poszt Szovjet Füzetek, Budapest, 1996. 55–56.

¹³ 1919-ben a lengyel diplomácia felvetette azt az elképzelést, hogy Oroszországot lengyel segítséggel szabadítsák meg a bolsevikoktól. Lloyd George a hatalmas költségek miatt, Clemenceau pedig azért ellenezte, mert egy Moszkva elleni lengyel támadás az összes orosz Varsó ellen fordította volna. Ezért amikor Paderewski 1919 szeptemberében Londonban és Párizsban tárgyalt, azt tapasztalta, hogy mindenki Gyenyikinben bízott. *Wandycz*: 132–133.

kudarca nyilvánvalóvá vált, de a lengyel kérdés, illetve a keleti határok ügye még lezáratlan maradt, s ebben a Nyugat magatartása nem volt egyértelmű. Moszkva ezt is figyelembe vette, amikor békeoffenzívába kezdett.

A szovjethatalom még 1919 nyarán a határmenti államoknál béketárgyalásokat kezdeményezett, hogy ablakot nyisson Európára, és előkészítse a Londenral való megbeszéléseket. A balti államokat kísérleti terepként használta a hagyományos diplomáciai nyitáshoz, miközben Lengyelországot megpróbálta elszigetelni. A tárgyalások sorát Észtország nyitotta augusztus 31-én, szeptemberben Moszkva Lettországgal folytatta, majd 1920 februárjában Litvánia következett. 1919 szeptemberében Finnország is kapott békejavaslatot, s az első elutasítás után 1920. július 12-én kezdték újra a tárgyalásokat. E nyitás eredményeként valamennyi említett állammal a tárgyalások békéhez vezettek 1920 nyarán vagy őszén.¹⁴ Az előbbi diplomáciai offenzívának Lengyelország is része, illetve célja volt. A szovjethatalom Varsónak 1919. december 22-én javasolt béketárgyalásokat. A lengyelek azonban 1920 január elején újabb katonai offenzívába kezdtek, a szovjet javaslatra pedig nem válaszoltak. Ez utóbbinak az volt az oka, hogy Piłsudski nem hitt a szovjet szándékok őszinteségében. Sőt, úgy vélte, a bolsevikok azért akarnak békét, mert a polgárháború 1919-ben kimerítette őket. A lengyel államfő ebből azt a következtetést vonta le, hogy tartós rendezést csak a bolsevikok feletti győzelem hozhat. E lépés előtt azonban tudni akarta a szövetségesek álláspontját is. Varsó számára ez azért volt fontos, mert 1920. január 16-án a Legfelsőbb Tanács a szovjet területek elleni blokád feloldotta. Igaz, a külügyi népbiztosság még június elején is úgy ítélte meg, hogy blokád ügyben minden bizonytalan. Ezt Lloyd George Kraszinnak adott kijelentésére alapozta, miszerint „a blokád automatikusan megszűnik, amikor a kereskedelmi kapcsolatok megújulnak”.¹⁵ A lengyelek számára viszont az antant döntése azt jelentette, hogy elsősorban London megegyezésre törekszik Moszkvával. Patek, lengyel külügyminiszter ezt személyesen is tapasztalhatta 1920. január 26-án. Lloyd George ugyanis azt fejtegette neki, hogy a kereskedelem segítségével akar békét a szovjettel, s nem szeretné, ha Lengyelország akadály lenne Oroszország és a Nyugat között.¹⁶ Lloyd George fenntartásai Varsóval szemben nem új keletűek. Már 1919 elején nyugtalankodott a lengyelek keleti előrenyomulása miatt. A Legfelsőbb Tanács 1919. december 11-i londoni ülésén¹⁷ pedig Clemenceau azon megjegyzésére, hogy „Nagy-Britanniát

¹⁴ Észtországgal a tárgyalásokat Jugyenyics támadása miatt fel kellett függeszteni, s 1919. december 5-én kezdték újra. 1920. február 2-án Jurjevben (Dorpat) békét és kereskedelmi szerződést kötött a két állam. Moszkvának Reval fontos tranzit állomás volt, így az észtek 15 millió aranyrubelt kaptak, és használatra 1 millió hektár erdőt. Lettországgal 1920. augusztus 11-én kötöttek békét: 4 millió rubelt kaptak, és 100 ezer hektárnyi területen erdőhasználati jogot. Litvániával 1920. július 12-én írták alá a békét, s 5 millió rubelt, illetve 100 ezer hektár erdőhasználatot kaptak. A finnekkel 1920. október 14-én kötöttek békét. *Milioukov*: 69–70.

¹⁵ *Dolmányos István* (szerk.): A nagy forradalom krónikája, Budapest 1967. 14. Részletek az OSZSZSZK Külügyi Népbiztosságának a szovjetek VIII. kongresszusa elé terjesztett évi beszámoló-jából az 1919–1920-as évekről. 1920. december 22–29. 289.

¹⁶ *Wandycz*: 161.

¹⁷ Archives du Ministère des Affaires étrangères (MAE) Y Internationale 1918–1940. vol. 16. Conversation tenue à Downing Street, le jeudi 11 décembre à 3 heures de l'après-midi. Jelen vannak, angol részről: Lloyd George, Curzon, Kedleston, Maurice Hankey, Philippe Kerr. Francia részről: Clemenceau, Cambon, Berthelot, de Fleuriau, Mantoux.

nem igazán érdeklí Lengyelország”, ezt válaszolta: „A lengyel nép Európának mindig is kellemetlenségeket okozott”. E kifogásait azzal magyarázta, hogy a lengyelek német területeket akartak megszerezni, Galiciában pedig arra törekednek, hogy nem lengyelek által lakott térséget vonjanak uralmuk alá. Clemenceau ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy egy erős Lengyelországgal a szövetségesegek és Németország között elkerülhető a háború. Ez persze nem azt jelentette, hogy London akadályozta, Párizs pedig támogatta a lengyel törekvéseket, hiszen az 1919-es esztendőben a francia politika is a fehér sikereknek rendelte alá a lengyel kérdést. 1919 őszétől azonban az angolok stabilizálni akarták a kelet-európai helyzetet. Ebben szerepet játszott az, hogy az Egyesült Államok szenátusa 1919. november 20-án elvetette a versailles-i szerződés ratifikálását, véget akartak vetni a forradalmi agitációnak az ázsiai gyarmatokon, s az orosz piac kínálta lehetőségek, valamint az angol gazdaság helyzete miatt London a gazdasági kapcsolatok helyreállítására törekedett a szovjethatalommal. Ebben az ügyben az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Olaszország és Japán képviselői 1920. január 16-án a Quai d’Orsay-n megbeszélést tartottak.¹⁸ A kereskedelmi kapcsolatok felvételét elsősorban Lloyd George szorgalmazta. A Clemenceau-nak átadott memorandumban az Oroszországgal szembeni szövetséges politika gazdasági vonásait fogalmazta meg. Mindenekelőtt azt emelte ki, hogy a háború előtt az orosz birodalom a világ gazdasági stabilitásának egyik meghatározó eleme volt, s ezt az 1912-es orosz export adataival támasztotta alá. Hozzátette, hogy e kereskedelem fő partnere Európa volt, hiszen Németország kapta az orosz export 30%-át, Anglia a 21%-át, a franciák és az olaszok részesedése 10%, a skandináv országoké Hollandiával és Belgiummal együtt 17%, Ausztriáé pedig 5% volt. Az angol miniszterelnök ezután sorba vette, hogy az oroszokkal szemben milyen politikát lehet alkalmazni.

Az adott helyzetet az jellemezte, hogy a szovjet kormányt nem ismerték el, s az országot gazdasági blokádnak fogja körül. Az utóbbi hetekben azonban – tette hozzá Lloyd George, a bolsevikok jelentős gabonakészletekhez jutottak, megszerették a donyeci szénmedencét, övék a Volga torkolata, s ezzel hamarosan kezükbe kerülhet a Kaszpi-tenger olajkészlete is. Visszavehetik Gyenyikintől Rosztovot, ahol vasúti kocsikat javítanak, s így rövid időn belül a szállítási lehetőségek jelentős javulása várható Oroszországban. Ha pedig békét kötnek Észtsországgal és a többi balti állammal, a blokádnak értelmetlenné válik, illetve csak háborúval lehet fenntartani. De még ez utóbbi esetben sem lehet megakadályozni az áruk beáramlását a németektől vagy máshonnan Szovjet-Oroszországba. A jelenlegi helyzettel szembeni egyik változat Lloyd George szerint a szovjethatalom elismerése. Tisztában volt azonban azzal, hogy ezt politikai okok miatt a szövetségesegek közül nem támogatja mindenki, ezért javasolt egy áthidaló megoldást: szüntessék meg a blokádot, s ne akadályozzák a kereskedelmet Oroszországgal. Ez utóbbit szerinte

¹⁸ MAE Papiers d’agents-Archives privés (PA-AP), 118-Millerand vol. 71. ff. 15–37. Az Egyesült Államokat Hugh Wallace, Angliát Lloyd George, Franciaországot Clemenceau, Olaszországot Nitti, Japánt Matsui képviselte. Jelen volt még többek között angol részről Maurice Hankey és Philippe Kerr, Amerikából Harrison, Franciaországból Berthelot, Dutasta és Kammerer. A jegyzéket a francia Mantoux készítette.

az orosz parasztkok szövetkezeteivel¹⁹ való kapcsolatteremtéssel lehet újraindítani. Ez a megoldás Lloyd George szerint azért jó, mert a szovjethatalmat nem kell elismerni, mégis hozzá lehet jutni a legfontosabb nyersanyagokhoz, élelmiszerekhez, ráadásul hosszabb távon ez az eszköz a bolsevizmust is elpusztítja. A Szövetséges Keleti Hadsereg február elsejei összefoglaló jelentése²⁰ azt írja ezzel kapcsolatban, hogy Litvinov a blokád megszüntetéséért cserébe aranyat, illetve koncessziókat ígért, s fenntartás nélkül elismerte Lengyelország szuverenitását. Bert-helot január 23-i távirata²¹ már szövetséges konklúzióként közölte a francia diplomáciai képviselőkkel,²² hogy „megengedik azoknak a szövetséges országokból származó termékeknek a szabad kereskedelmét, amelyek az orosz parasztnak nélkülözhetetlenek, azzal a feltétellel, hogy cserébe gabonát, lent, bórárut s más olyan nyersanyagot kapnak, amely jelenleg csak Oroszországban található meg”. Ezt a döntést az indokolta, hogy kivédjék az Európában érezhető súlyos élelmiszerhiányt, amely ráadásul a bolsevizmust bátorítja Nyugat-Európában. E lépést sem a szövetségesek és a szovjet kormány közötti tárgyalások, sem a szovjethatalom elismerése nem követi. A szövetségesek abban is döntöttek, hogy elismerik az Oroszországgal szomszédos államok, valamint Azerbajdzsán, Grúzia, és Örményország függetlenségét, bolsevik támadás esetén pedig minden lehetséges támogatást megadnak nekik. Az alapelvek elfogadása ellenére Párizs és London között nézetkülönbségek figyelhetők meg a Legfelsőbb Tanács március elsejei ülésén.²³ Lloyd George az olaszokat képviselő Nitti támogatását élvezve azt hangsúlyozta, hogy csak a béke szoríthatja le a magas élelmiszerárakat. Ezért azt javasolta, valameny-nyi Oroszországgal határos államot kérjék fel arra, hogy kössön békét a bolsevikokkal. A francia delegáció ebben a kérdésben éppúgy tartózkodott, mint a kereskedelmi kapcsolatok felvételére vonatkozó javaslat esetében, arra hivatkozva, hogy tisztázni kell a tranzakciók lebonyolításának garanciáit.²⁴ A párizsi lengyel követ pedig a mindenáron békét akaró angol nézettel szembeni aggodalmát fejezte ki Paléologue-nak, a Quai d’Orsay főtitkárának, azt hangsúlyozva, hogy ezek után Lengyelország nem bízhat Nagy-Britannia támogatásában, mert a Vörös Hadsereg agressziója esetén úgyis azt hiteti el mindenkivel, hogy a lengyelek támadtak először.²⁵

A Legfelső Gazdasági Tanács kezdeményezésére a tárgyalások április 8-án kezdődtek Kopenhágában. A szovjet delegációt Kraszín vezette, aki a külügyi népbiztosság kollégiumának volt a tagja, de ezúttal a szövetkezetek képviselőjében

¹⁹ A Centroszozjuzról van szó, amelynek 25 millió tagja volt. A fogyasztási szövetkezetek ARCOS (All Russian Cooperative Societies) néven egyesültek, s ez a szervezet engedélyezte a külföldi vásárlásokat.

²⁰ SHM Série Ab. Escadre de la Méditerranée Orientale vol. 35. N° 995/3.

²¹ Service Historique de l’Armée de Terre – Vincennes (SHAT) 7N3124 Reprise de certaines relations avec la Russie. Correspondances diplomatiques, télégrammes, 1920–1921.

²² A táviratot megkapta a londoni, a stockholmi, a kopenhágai, a christianai, helsingfors-i, berlini, bécsi, bukaresti, athéni, belgrádi, római, madridi, brüsszeli, hágai, varsói, prágai, berni francia képviselő, s a hadügyminisztérium.

²³ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 156. Paris, 2 mars 1920. f.49. Paléologue aláírásával.

²⁴ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 156. Paris, 7 février 1920. f.5. A Legfelső Tanács március elsejei ülésén is érvényben volt a tartózkodásról szóló utasítás a francia delegáció számára.

²⁵ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 156. Paris, 15 mars 1920. ff.64–65.

volt jelen. A szövetségesek az árut áruért elvet képviselték. Hamarosan kiderült, hogy a bolsevik hatalomnak nincs áruja, amelyet cserébe adhatott volna, ezért aranyat ajánlott pénzben és rúdiban.²⁶ E megoldás ellen viszont Párizs tiltakozott, s ennek okait Millerand foglalta össze a brit és az olasz kormány számára.²⁷ A francia miniszterelnök az elvvel, a normális gazdasági körülmények megteremtésével egyetértett, s azzal is, hogy segítsék Oroszország elszigeteltségének megszüntetését. Azt azonban ellenezte, hogy az arany kiáramoljon, mert a francia kormány szerint a szovjethatalom nem rendelkezhet az ország javaival, mivel azok zálogul szolgálnak a hitelezőknek. A másik kifogás az volt, hogy a koncesszióknak nincs értéke, ha olyan kormány adja, amelyet nem ismertek el. E két tényező mellett a bizonytalanságot erősítette az is, hogy Moszkva nem adott garanciákat a cári birodalom kötelezettségeinek, mindenekelőtt a hiteltartozásoknak a teljesítésére. S bár Barthou, a képviselőház külügyi bizottságának elnöke bírálta a francia kabinet orosz politikáját, Párizs ragaszkodott ahhoz, hogy először a múltat rendezzék, s aztán lehet beszélni a jövőről. London az ellenkező álláspontot képviselte: először kapcsolatot akart teremteni, s azután foglalkozni múltbeli kérdésekkel. E nézeteltérés azt eredményezte, hogy április végén a kereskedelmi tárgyalásokat az angolok és az olaszok Franciaország nélkül kezdték újra.²⁸

A kereskedelmi kapcsolatokban mutatkozó angol-francia nézeteltérések a lengyel kérdésre is hatással voltak. Ebből persze még nem következett az, hogy a lengyel törekvéseknek Párizs minden esetben szabad utat adott. A lengyel politika továbbra is függött, elsősorban a német kérdéstől, de Varsóval szemben Párizs mindig is támogatóbb maradt mint London. Ezt mutatja Laroche, a külügy politikai igazgatójának 1920. január 20-i memoranduma, amelyben röviden felvázolja Franciaország keleti politikáját az új külügyminiszternek, a miniszterelnöki funkciót is betöltő Millerand-nak. Az Oroszország határain létrejövő új államok elismerését javasolja, s azt is, hogy segítsenek, ha támadás éri őket, de offenzív magatartásukat ne támogassák. Hogenhuis-Séliverstoff szerint ez egy hallgatóságos együttélés Oroszországgal, míg szomszédai jövőjéről a Quai d'Orsay-nak nem volt terve.²⁹ A lengyel, vagy a kelet-európai helyzetet persze korántsem lehet ilyen

²⁶ A cári korszak aranykészletét 1 milliárd dollárra becsülték. Ennek felét azonban elvitte a háború. A megmaradt részt a bolsevikok szállították Kazanyba 1918 februárjában, amikor a németek offenzívába kezdtek. A cseh légió azonban ezt a készletet elfogta, s átadta Kolcsaknak. 1920 elején, Kolcsak bukásakor már „csak” 230 millió maradt, amely ismét a bolsevikok kezébe került. A breszti béke mintegy 60 milliót elvitt, s a maradékot a szovjet bankok kapták meg. Közben az aranybányászat folytatódott, így az antanthatalmakkal való tárgyalások kezdetén a szovjethatalom 500 millió dollár értékű arannyal rendelkezett. *Mourin, Maxim: Les relations franco-soviétiques, 1917-1967, Payot, Paris 1967. 127.*

²⁷ MAE PA-AP 118-Millerand vol. 69. Paris, 1er juin 1920. ff.9-11. Június 7-i levelében Halgo-uet, londoni francia nagykövetnek is összefoglalja Párizs orosz politikájának alapelveit. MAE PA-AP 118-Millerand vol. 69. ff.12-13. N° 4717. *Slovès, Ch.H.: Les relations commerciales entre la France et l'Union des Républiques Soviétiques Socialistes, Thèse soutenue 7 mars 1935 à 14 heures. Librairie L.Rodstein, Paris 1935. 20-21.*

²⁸ *Slovès: 22.* Az első angol-szovjet ideiglenes kereskedelmi megállapodásra 1921.március16-án került sor. Ez egyben Moszkva *de facto* elismerését is jelentette.

²⁹ *Hogenhuis-Séliverstoff, Anne: Les relations franco - soviétiques 1917-1924, Publications de la Sorbonne Série Internationale 17. Paris 1981.169. Hovi, Kalervo: Alliance de revers. Stabilization of France's Alliance Policies in East Central Europe 1919-1921, Turku, 1984. 47.*

egyszerű képletbe foglalni. Nem, mert a kontinens e régiójában minden bizonytalan, lezáratlan. Foch 1920. január 22-i levele is ezt jelzi.³⁰ Ebben Rozwadowski tábornok, a franciaországi lengyel katonai misszió vezetője felhatalmazást kér, hogy a lengyel hadügyminiszter fegyvert — 300 ezer Mauser puska, 8 millió db töltény, s ezer tonna puskapor — vásárolhasson Németországban. Foch elismeri, ezzel a hatalmas mennyiséggel a lengyelek az egész keleti frontot el tudják látni, s azt is, hogy a Legfelsőbb Tanács január 5-én minden ilyen jellegű felhatalmazást felfüggesztett addig, amíg a brit képviselő más utasítást nem kap kormányától. A bolsevik fenyegetést, s ebből következően a lengyel katonai helyzetet azonban olyan súlyosnak ítélte, hogy döntést sürgetett, s erre, a brit kormány fenntartásaival, február 3-án került sor, felhatalmazva a lengyeleket az említett hadianyag megvásárlására.³¹ Március elseji levelében³² Millerand megerősítette, hogy orosz támadás esetén a környező és már elismert államok minden lehetséges támogatásra számíthatnak, hozzátéve, hogy ezt az elvet a Legfelsőbb Tanács február 25-i londoni találkozója megerősítette. Ez persze nem jelentette a lengyelek bátorítását a bolsevikokkal való háborúra. A lengyel-szovjet viszony, valamint az európai helyzet törekeny voltát jól fejezi ki az új lengyel követnek, Panafieu-nek küldött Millerand-levele,³³ melyben Oroszország és Németország szomszédságából adódóan Lengyelország sajátos helyzetére hívja fel a figyelmet. A követ egyik feladatának a német propaganda figyelését és ellensúlyozását tekinti, nehogy Lengyelország német befolyás alá kerüljön. S erre az óvatosságra Párizsnak volt oka, hiszen a fegyverszünet óta a német kormány egyik célja a lengyel-román sorompó kialakításának, illetve Lengyelország létrehozásának a megakadályozása volt a balti bárókkal való együttműködéssel, valamint a litvánok és az ukránok lengyelek elleni izgatásával.³⁴ Oroszországgal kapcsolatban az instrukció jelzi, hogy a lengyel-szovjet béketárgyalások ha nem is hatékonyan, de elkezdődtek. Ebben a helyzetben Millerand javaslata: Varsó a saját érdekeit vegye fontolóra, mert a szövetségesek sem a békekötést, sem annak elvetését nem tanácsolják. Sőt azt is hozzászéli, hogy a béketárgyalásokon a lengyel kormány túlzott területi követelésekkel ne jöjjön elő, azaz ne kérje az 1772-es határokat, mert ezt a kérést a szövetségesek sem tudják elfogadni. Az első felosztás óta ugyanis a népeesség összetétele megváltozott. Panafieu figyelmét arra is felhívja a miniszterelnök, hogy a szomszédos országok, mindenekelőtt Csehszlovákia és a lengyelek baráti kapcsolata fontos, mert nem szeretné, ha Lengyelország és Magyarország között valami öszszejátszás alakulna ki a csehek rovására.

E dokumentumok a francia politika óvatosságát sugallják. Ennek egyik oka a lengyel ambíciókban keresendő, melyek nem voltak ismeretlenek Párizs előtt. A másik okot a német helyzetben kell keresnünk. 1920 elejétől ugyanis német

³⁰ MAE PA-AP 118-Millerand vol. 69. Foch a békekonzferencia elnökének. Paris, 22 janvier 1920. N° 31/2.

³¹ MAE PA-AP 118-Millerand vol. 69. Résolution. A lengyel fegyverigényt a németektől elvett arzenálból, valamint a Francia Keleti Hadsereg feleslegeiből elégitették ki. *Hovi*: 48.

³² MAE PA-AP 118-Millerand vol. 69.

³³ MAE Europe 1918-1940. Pologne vol. 130. ff.70-72. Instruction à M. de Panafieu. 4 mars 1920.

³⁴ MAE Europe 1918-1940. Allemagne vol. 373. Berne, 13 septembre 1919. f.81.

részről felerősödött az ellenállás a versailles-i szerződéssel és a jóvátétellel szemben. Ehhez az okot a szövetségesek február 3-i jegyzéke szolgáltatta, amelyben II. Vilmos, valamint további 895 német kiadatását kérték, akik között Hindenburg, Ludendorff, Mackensen, Falkenhayn, von Tirpitz, Bettmann-Hollweg, stb. szerepelt, hogy háborús bűnösökként felelősségre vonhassák őket. E követelés hatására Lüttwitz tábornok még háború árán is ellenállást hirdetett. Von Seeckt tábornok február 7-én azt hangsúlyozta, hogy amennyiben a kormány nem utasítja vissza, az új Reichswehr akár az ellenségeskedések újrakezdésével is ellenáll a követelés végrehajtásának. Ha pedig a szövetségesek elárasztják Németországot a terv végrehajtása érdekében „a Németország nyugati részén állomásozó német csapatok harcolva vonulnak a Weser és az Elba mögé. S amíg ez a késleltető akció megvalósul, keleten állomásozó csapataink megtámadják Lengyelországot, és a Szovjet-Oroszországgal való kapcsolatra fognak törekedni. Mihelyt a lengyeleket eltapostuk, Oroszország segítségével Franciaország és Anglia ellen fordulhatunk.” – jelentette ki von Seeckt a vezérkar tisztjei előtt.³⁵ Ez persze inkább fenyegetőzés volt. A kedélyeket ugyanis elsősorban a versailles-i szerződés katonai rendelkezéseinek végrehajtása borzolta. A szövetségesek azt követelték, hogy 1920. július elsejétől a német hadsereg létszáma, a szabad csapatokat is beleértve, 250 ezer főre csökkenjen. Ez a német belpolitikában felerősítette az előrehozott választások igényét. Főleg a katonai vezetők reménykedtek a jobboldal győzelmében, s azt várták, hogy szilárdabbnak mutatkozik majd a szövetséges követelésekkel szemben. Von Lüttwitz tábornokot, a berlini katonai szektor parancsnokát ugyanis nyugtalanította az, hogy a lengyelek esetleg vereséget szenvednek a bolsevikoktól, akik aztán agressziót követnek el Németországgal szemben. Ezért meg akarta akadályozni a fennhatósága alatt álló szabad csapatok feloszlását. S miután Noske hadügyminiszter felmentette Lüttwitzet, az Erhardt brigád egyetértésben a tábornokkal március 13-án Berlinben államcsínyt hajtott végre, s így néhány napra Wolfgang Kapp kezébe került a hatalom. A puccs hírére sztrájk robbant ki Berlinben, véres összecsapásokra került sor, a Ruhr-vidéken pedig munkás felkelés robbant ki. A megmozdulás leverésére a Reichswehr és több különítmény a Ruhr-vidékre vonult. Ezzel a lépéssel viszont Németország megsértette a versailles-i szerződés 43. és 44. cikkelyeit. Az incidens hatására március 31-én összeült Párizsban a nagykövetek konferenciája Jules Cambon vezetésével, Millerand pedig jegyzékben tiltakozott a német kormánynál. Április 4-én Franciaország felhívta a németek figyelmét a várható szankciókra, s április 6-án 20 ezer francia és marokkói katona elfoglalta Frankfurtot, Darmstadtot és Duisburgot. Két nappal később az angolok tiltakoztak a francia kormánynál, hangsúlyozva, hogy a német csapatok a rend fenntartását biztosítják, Párizs ezért elhamarkodottan intézkedett. Angol és olasz nyomásra a francia kormány május 17-én ürített ki az említett városokat.³⁶ A Kapp-puccs felhívta a szövetségesek figyelmét a német

³⁵ Benoist-Méchin: 340–341. Duroselle, Jean-Baptiste: Histoire diplomatique de 1919 à nos jours, Dalloz, Paris 1985. 22.

³⁶ Benoist-Méchin: 372–373. KerekesLajos: A weimari köztársaság, Kossuth, Budapest 1985. 77–80. 86. Baechler, Christian: Gustave Stresemann (1878–1929). De l'impérialisme à la sécurité collective, Presses Universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 1996. 254–255.

hadseregre. A versailles-i szerződés értelmében (160. és 163. cikkelyek) 1920. március 31-ére a létszámot már 100 ezer főre kellett volna csökkenteni, s a Reichswehr még április 10-én is 300 ezer főből állt. A németek a puccsot arra igyekeztek felhasználni, hogy legalább 200 ezres hadsereget tarthassanak fenn. Ezt a szövetségesek elutasították, és a spai protokollban, 1920. június 9-én szigorú leszerelési ütemet írtak elő. Ez egyúttal azt is mutatta, hogy krízishelyzetben Németország nem építhet a szövetségesek ellentéteire.³⁷

A Kapp puccs a francia–lengyel kapcsolatokban is lecsapódott. Varsó egyetértett a Ruhr-vidék néhány városának francia megszállásával, s ezt Millerand megköszönte.³⁸ Amikor Panafieu, varsói francia követ átadta megbízólevelét, az volt a benyomása, hogy sem Piłsudski, sem kormánya nem nyugtalankodott a németországi események miatt, jöllehet a tábornok közvetlen kapcsolatba hozta a puccs nyomán Berlinben kirobbant forradalmi megmozdulásokat és a Vörös Hadsereg támadását a Pripjatj folyó mentén.³⁹ S bár a Gyenyikin ellen harcoló hadosztályok egy részét ide helyezték át, Varsónak sikerült visszaverni a bolsevik támadást. Piłsudski kielégítőnek ítélte a katonai helyzetet, de úgy vélte, hogy a következő hetekben megszületnek azok a döntések, melyektől a keleti területek rendezése függ. Közben a szovjet békeoffenzíva folytatódott.

A már említett 1919. december 22-i békeajánlatot Moszkva 1920. január 28-án megújította,⁴⁰ majd február 2-án megismételte. A szovjet vezetés kedvezőbb határokat ígért, mint a Legfelsőbb Tanács 1919. december 8-i határozata a lengyel–szovjet határról. Két nap múlva Patek lengyel külügyminiszter mielőbbi választ ígért, de március 6-án ismét Moszkva kezdeményezett Csicserin rádióüzenetével. Patek csak március 27-én válaszolt, miszerint a szovjet delegáció április 10-én érkezzen meg Boriszov városába, s akkor hajlandók 24 órás fegyverszünetre. Következő nap a szovjet vezetés egy semleges helyet, Észtországot ajánlotta, valamint a katonai műveletek azonnali felfüggesztését kérte valamennyi fronton. Patek április elsején ezt elutasította, és ismét a hadizónában található Boriszovot javasolta. Április 2-án Moszkva már több várost — Petrográd, Moszkva és Varsó — megjelölt, de Boriszovot nem fogadta el. Április 7-én a lengyel külügyminiszter ultimátumszerűen követelte Boriszov elfogadását. A Boriszovhoz és az ellenségeskedések felfüggesztésének elutasításához való lengyel ragaszkodást az magyarázza, hogy Varsó így akarta elkerülni a szovjet békepropagandát a katonák és a lakosság között. A következő nap Moszkva az antant hatalmakhoz fordult, kifejezve készségét a Londonban vagy Párizsban való tárgyalásokra is. Április 9-én a lengyel kormány erről egy másolatot kapott, április 23-án pedig a szovjet vezetés Grodnót vagy Białystokot is megjelölte. Április 25-én aztán a diplomáciai offenzíva befejeződött, mert ezen a napon elindult a lengyelek katonai akciója.

³⁷ A Reichswehr-t 1920 október elsejére kellett 150 ezer főre csökkenteni, s 1921. január elsejére írták elő a 100 ezres létszám elérését. Metzger, Chantall: L'Allemagne: un danger pour la France en 1920? Guerres mondiales et conflits contemporains, septembre 1999. 6–8.

³⁸ MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. N° 599. f.83. Paris, 16 avril 1920.

³⁹ MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. N° 83. ff.73–74. Varsovie, 23 mars 1920.

⁴⁰ A szovjet vezetés megígérte, hogy a belorusz fronton nem lépik át a *Drissza-Gyiszna-Polock-Boriszov-Ptyics-Bjelokorovicsi* vonalat. Ukrajnában pedig a *Csudnovo-Piljava-Djerazsnya-Bar* vonalat.

Varsó magatartásának megmerevedésében szerepet játszott Patek sikertelen nyugat-európai útja, melyből azt a következtetést vonta le, hogy a lengyelek csak magukra számíthatnak. Ezért 1920 februárjától a kormány hozzákezdett a békefeltételek megfogalmazásához, s közben március elejére egy hadsereg-újjászervezési terv is elkészült, számolva a béketárgyalások sikertelenségével. Szerepet játszott a bolsevik katonai készülődés és a propaganda, melyet Piłsudski úgy értékelt, hogy a szovjet vezetés fenyegetéssel akarja a megállapodást kikényszeríteni. „*Soha nem kötünk békét nyomás alatt*” – nyilatkozta a *Le Petit Parisien*-ben március 6-án a lengyel államfő.⁴¹ 1920 februárjában Saposnyikov ezredes, a Vörös Hadsereg vezékkari főnökének helyettese valóban kidolgozott egy hadjárattervet Lengyelország ellen, mely szerint Tuhacsevszkij északon, Jegorov délen támad, s az egész hadjárat Kamenyev irányításával zajlik. Sikorski szerint a szovjet vezetés a hadiipar és a közlekedési útvonalak helyreállításán fáradozott, Trockij pedig 1920 januárjában határozott kijelentést tett a burzsóá Lengyelország lerombolására.⁴² A szovjet katonai készülődést erősítette az a tény is, hogy 1919 decemberében a szovjet csapatok bevonultak Kijevbe. Varsó számára nyugtalanító volt, hogy a határok tisztázatlanok, s a szovjetek kis Lengyelország terve sem egyezett a lengyel ambíciókkal. Piłsudski ezért igyekezett erősíteni a lengyel hadsereg pozícióját a poléziai fronton, melynek eredménye a március 6-án elfoglalt *Mozyrz-Kalinkowicze* vasútvonal volt. Ezzel elvágták a Vörös Hadsereg északi és déli szárnyát egymástól, s jó helyzetet teremtettek az áprilisi, Kijev elleni offenzívához. Március 13-án Varsó jegyzékben ismertette a lengyel békefeltételeket az antant képviselőinek. Ezek között szerepelt az 1772-es határokhoz való visszatérés, Lengyelország részesedése az Orosz Állami Bank aranytartalékából az 1914 augusztus 5-i mérleg szerint, az archívumok és a könyvtárak visszaadása, valamint a békefeltételek ratifikálása az általános választójog alapján megválasztott nemzetgyűléssel.⁴³ Rádió útján Moszkva is hasonló javaslatokat kapott Varsótól.⁴⁴ A lengyel feltételekért Nyugaton nem lelkesedtek. Lloyd George március 29-én az alsóházban azt hangsúlyozta, hogy a lengyeleknek meg kell egyezniük a szovjet kormánnyal. Millerand pedig attól tartott, hogy a lengyel–szovjet konfliktus veszélyezteti a Németországgal szembeni ellensúly szerepet. A Kapp-puccs miatt szintén a fegyveres összetűzés elkerülése volt az antant hatalmak érdeke. Piłsudski úgy érezte, a nyugat sorsára hagyja a lengyeleket, ezért a már említett diplomáciai és katonai lépések mellett március elejétől az ukrán vonalat is felerősítette: Varsóban tárgyalások kezdődtek Petljurával. Az ukrán vezető a lengyelek segítségét elsősorban a Dnyepertől nyugatra eső területeken kérte, hogy kiűzzék a szovjet erőket. Április 21-én a felek politikai megállapodást kötöttek. Ebben hangsúlyozták Ukrajna jogát a politikai függetlenségre.⁴⁵ Petljura azonban nem követelte a lengyel kézben levő

⁴¹ *Komarnicki*: 564.

⁴² *Sikorski, Général de Division Le.*: La campagne polono-russe de 1920. Payot, Paris 1928. 263.

⁴³ *Venner, Dominique*: Histoire de l'armée rouge 1. La révolution et la guerre civile, Plon, Paris, 1981. 228. *Goyet, Pierre Le*: France-Pologne 1919–1939. De l'amitié romantique à la méfiance réciproque, Éditions France-Empire, Paris, 1991. 24. *Wandycz*: 168. *Karski*: 52.

⁴⁴ SHM SSj vol. 114. Bulletin de Renseignements N° 1181 du 15 octobre 1920.

⁴⁵ Ukrajna 1918.január 22-én szakadt el Oroszországtól. Ezután kirobbant egy bolsevik-ukrán háború, s 1919. február 19-én Kijev a bolsevikok kezébe került. Május 27-én ideiglenes lengyel-ukrán

területeket (Kelet-Galícia, Holm), megelégedett a maradékkal.⁴⁶ Három nappal később katonai egyezményt írtak alá, amely szerint a felek a jövőben szövetségesnek tekintik egymást.⁴⁷ Ami az ukrán hadsereget illeti,⁴⁸ Petljura közvetlen ellenőrzése alatt állt az 1.500–2.000 főből álló Udovcsenko csoport; a Zielinski hadosztály mintegy 6 ezer embere, amely Petljura nagy reménysége, mivel ezt az erőt tekintette a hadseregépítés magjának. A hadosztályt a Németországból, Ausztriából és Csehszlovákiából hazatért ukrán hadifoglyok alkották, s április elején Breszt-Litovszk környékén állomásoztak. S volt még egy 1.200 főből álló, a kiképzőközpont szerepét ellátó csoport. Ezen kívül Pavlenko irányítása alatt a Dnyeper bal partján működött Petljura korábbi hadseregének maradéka, mintegy 10 ezer fővel. Ez a csoport tábori tüzérséggel, nehézfegyverekkel és rádióállomással is rendelkezett. A francia haditengerészet áprilisi összefoglaló jelentése⁴⁹ azonban arról tudósított, hogy Petljura presztízse csökkent Ukrajnában a lengyeleknek tett engedmények miatt. Az ukrán nemzeti érzés viszont jelentősen növekedett.

Lengyelországnak 350 ezer fős hadserege volt a Dvinszk és a Dnyeszter közötti térségben,⁵⁰ valamint 100 ezer fős stratégiai tartaléka. A lengyel katonai erő három részből tevődött össze: a régi osztrák és német ezredek valamint a Haller hadsereg.⁵¹ Ez utóbbi francia modell alapján szerveződött, s a tisztikar mintegy 10%-a francia volt. A 22 hadosztályba szervezett lengyel hadsereg 20 hadosztálya mintegy ezer km-es vonalon helyezkedett el keleten, másfél hadosztály a litván fronton, fél hadosztály pedig Németországgal szemben volt található. A francia vezérkari jelentés kitért arra is, hogy lehet-e számítani azokra az államokra, amelyekkel az antant a bolsevizmus terjedését meg akarja gátolni. Finnországra egyértelmű nemet mondott, mert itt a be nem avatkozás elve erősödött meg. A 35 ezer fős észt haderő annyira bolsevizálódott, hogy képtelen az ellenállásra. A litvánok visszavonták a bolsevikok elleni együttműködési ígéretüket, s egyedül a 20 ezer fős lett erő található meg a fronton (a Walmar-Paczor vonalon).

Grabski, a szejm külügyi bizottság elnökének az volt a véleménye, hogy a közelgő konfliktus tárgyalásokkal is rendezhető, de Piłsudski nem osztotta ezt a nézetet. Meg volt győződve, hogy ésszerű, s a lengyelek számára elfogadható béke nem biztosítható addig, amíg a Vörös Hadsereg veretlennek érzi magát, s abban

egyezmény született, melyben a lengyelek elismerték az egykori orosz Ukrajna függetlenségét, és katonai segítséget ígértek. Ennek fejében az ukránok lemondtak Kelet-Galiciáról és Nyugat-Volhíniáról, cerébe a lengyelek autonómiát ígértek. Az ukránok augusztus 31-én visszafoglalták Kijevet, de hamarosan Gyenyikin foglalta el, majd ismét a bolsevikok kezébe került. 1919. december 2-án az ukránok katonai tsegítséget kértek a lengyelektől.

⁴⁶ SHAT 7N2988 Compte-rendu de Renseignements N° 12 du 10 mars au 10 avril 1920. Varsovie, 17 avril 1920. N° 587/2. aláírás: Henrys, chef de la Mission Militaire Française en Pologne. *Komarnicki*: 574. *Varga Lajos*: Ukrajna, Szovjet füzetek VII. Budapest 1993. 32–33.

⁴⁷ E szerint a lengyelek a Dnyeperig nyomulnak előre, s a folyó jobb parti részének harcaiban vesznek részt.

⁴⁸ SHAT 7N2988 Comte-rendu N° 20 du 10 mars au 10 avril 1920. Varsovie, 1er avril 1920. N° 588/2.

⁴⁹ SHM Série Ab vol. 35. Constantinople, 13 mai 1920. Comptes-rendus mensuels de l'Armée d'Orient. Compte-rendu du 1er au 30 avril 1920. N° 367/3.

⁵⁰ SHAT 7N2988 Compte-rendu de Renseignements militaires N° 22. Pologne. 28 avril 1920.

⁵¹ A Haller hadsereget még 1919-ben Franciaországból vasúton hazaszállították. *Goyet*: 51.

is biztos volt, hogy a bolsevikok időt akarnak nyerni, mert a polgárháború fegyver- és készlethiányt teremtett. Ezért az ukránokkal történt egyezmények után, április 25-én megindította az offenzívát, s május 7-én a lengyel csapatok bevonultak Kijevbe.

A lengyel katonai győzelmek hatására az angol, az olasz és a spanyol király táviratban köszöntötte Pilsudskit, Párizsból azonban ilyen üdvözlés nem érkezett. A lengyel kormányt e tartózkodás meglepte, s ezt Panafieu francia követ tudomására hozta.⁵² Párizs válasza nem késett. Két nappal későbbi táviratában⁵³ Millerand gratulált Pilsudskinak, de óvta a kalandor politikától, a követet pedig arra kérte, figyelmeztesse Varsót a realitásokra. Példaként azt hozta fel, hogy Párizs Patek szándékainak megfelelően késleltetni akarta a marienwerderi és az allensteini népszavazást, de az angol és az olasz delegáció ezt a szándékot megakadályozta. S bár Párizs mindig is erős Lengyelországot akart, abban viszont nem volt érdekelt, hogy Varsó ellenfeleinek száma növekedjen. Ezért reménykedett, hogy a lengyel kormány tiszteletben fogja tartani az ukránok akarát. A katonai helyzettel kapcsolatban Millerand május végén⁵⁴ valamennyi diplomáciai poszttal közölte Foch értékelését arról a veszélyről, mellyel az új lengyel államnak keleten és nyugaton egyaránt szembe kell néznie. A veszély egyrészt abban állt, hogy a mintegy 3.500 km hosszú lengyel határok egy része még nincs fixálva, s csak bizonyos szakaszokon képes egy esetleges támadás kivédésére. Az ezer km-es keleti határszakasz nagy erőfeszítéseket követel, többet, mint Ukrajna felszabadítása és megszervezése. Ráadásul a litvánokkal szembeni nézeteltérések veszélyeket hordanak magukban. S bár az 1.300 km hosszú német határszakaszt véglegesen meghúzták, a konfliktus kockázata mindaddig fennáll, amíg Németországot le nem szerelik. Ezt a veszélyt tovább növeli az, hogy a 22 hadosztályból álló lengyel hadsereg friss szervezésű, a gazdaság helyzete nyomorúságos, a vasúthálózat nem sűrű. Foch ezek után azt tanácsolja, hogy a lengyel kormány legyen óvatos, keleten tanúsítson várakozó magatartást, és erőit koncentrálja a nyugati frontra. Ennek érdekében Varsó keleten állítsa le az előrenyomulást, vegye birtokba az elfoglalt területeket és fixálja a határokat. A katonai erő egy részét pedig vigye nyugatra, s támogassa szövetségesei törekvéseit. Párizs tehát a lengyel katonai sikerek ellenére óvatos maradt, elsősorban saját érdekeit nézte, s a lengyelektől is ennek támogatását várta el. Ukrajnával kapcsolatban ugyanakkor felmerült egy francia-lengyel együttműködés, sőt egy külön antant vagy francia politika is.⁵⁵ Ez elsősorban Ukrajna függetlenségének elismerését jelentette volna, illetve azt, hogy a francia, az angol és az amerikai tőke jelenjen meg ebben a térségben. Ukrajna politikai jövőjét azonban a varsói francia követ, Panafieu hosszabb távon is bizonytalannak ítélte ahhoz, hogy Párizs végleg elkötelezze magát. Ez azért sem lett volna kívánatos, mert ha Franciaország közvetlen politikai és gazdasági kapcsolatokat kezdeményez Kijevvel, veszélyeztetni a lengyelekkel való jó viszonyt.

Varsó győzelmei hatására szovjet oldalon felerősödött a kommunista és a nemzeti érzés. „A háború nemzeti jellegűvé vált — mondta Zinovjev — még a

⁵² MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 71. N° 222. f.1–2. Varsovie, 12 mai 1920.

⁵³ MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 71. f.4. Paris, 14 mai 1920.

⁵⁴ MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 71. ff.16–18. Paris, 25 mai 1920.

⁵⁵ MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 71. N° 171. ff.27–32. Varsovie, 4 juin 1920. Panafieu à Millerand. Négociations économiques entre la Pologne et l'Ukraine.

gazdag parasztek is ellene vannak a lengyel földbirtokosok szándékainak. Nekünk kommunistáknak pedig élére kell állni ennek a nemzeti mozgalomnak, mely egyesíti az egész népet és napról napra erősebb lesz."⁵⁶ A moszkvai rádió május 9-i adása pedig azt hangsúlyozta, hogy „szilárd békét csak a lengyel nemesség és burzsoázia hamvain lehet teremteni”.⁵⁷ Katonai szempontból különösen fontos volt a cári tisztek megnyerése. Bruszilov 1920 május 30-án felhívással fordult a Pravdában valamennyi régi tiszthez, hogy csatlakozzon a Vörös Hadsereghez. Ennek hatására az egykori tisztek nagy számban vették fel a szolgálatot. 1919 áprilisában 28.410 cári tiszt szolgált a Vörös Hadseregben, 1920 augusztusában már 48.409.⁵⁸

Az első szovjet ellentámadásra május 14-én került sor. Jegorov délről, Tuhacsevszkij északról támadott, s június 12-én a lengyelek kiűrtették Kijevet, és egyes frontszakaszokon az április 25-i vonalakra vonultak vissza. Június 22-én Kirov büszkén nyilatkozhatta Tifliszben: „Oroszország nemzetközi helyzete jelenleg stabilabb, mint bármikor. Nemzetközi helyzetünk szilárdsága — tette hozzá — főleg azzal magyarázható, hogy a lesújtó gazdasági körülmények ellenére Oroszország le tudta győzni valamennyi fegyveres ellenfelét”.⁵⁹ A július 4-én kezdődött második offenzíva újabb sikereket ígért, mivel a lengyelek gyorsan vonultak vissza: július közepén elvesztették Vlnót, Grodnót, Minszket, Breszt-Litovszkot, kiszorultak Ukrajnából, az oroszok elvágták a Varsó – Danzig vasutat. Negyven nap alatt Tuhacsevszkij Varsóig szorította vissza a lengyeleket.

A szovjet vezetés megoszlott a háború folytatását illetően. Trockij békét akart, mert úgy vélte, Moszkva a katonai sikerek hatására ezt kedvező feltételek mellett kötheti meg. Erre szerinte azért is szükség van, mert az öt hetes offenzíva kimerítette a hadsereget, s ha nem kötnek gyors békét, a szovjet erők kifulladásra kerülnek. Tévesnek tartotta azokat a vélekedéseket, miszerint a Vörös Hadsereg megelégedésére Lengyelország összeomlik. Lenin és a politikai vezetés egy része viszont az eddigi sikerek hatására el akarta foglalni a lengyel fővárost, hogy a Vörös Hadsereg Berlin felé folytathassa az utat. „A világforradalomhoz Lengyelország holttetésén át vezet az út,” – adta ki a jelszót Lenin. Számára Lengyelország a híd szerepét jelentette, melyen át a forradalom eszméi a többi országba áramlanak. Ebben a Komintern július 19 óta Moszkvában üléselő második kongresszusa is megerősítette. A Berlinből január végén hazatért Radek hiába erősködött, hogy Németország még nem érett meg a forradalomra, véleményét nem vették figyelembe, sőt Lenin még defetistának is minősítette. A döntő szavazásnál pedig Trockij véleménye mellett csak Rikov állt ki, így a háború folytatódott.⁶⁰

A francia vezérkar a kialakult helyzetet úgy ítélte meg, hogy a bolsevikok visszaszerezhetik az 1914 előtti orosz határokat, győzelmük pedig rettenetes csa-

⁵⁶ Carr, *Edward Hallett*: La révolution bolchévique. 3. La Russie soviétique et le monde, Les Éditions de Minuit, Paris 1974. 281.

⁵⁷ SHM SSj vol. 114. Bulletin de Renseignements N° 1181 du 15 octobre 1920.

⁵⁸ SHM SSj vol. 114. *Venner*: 229. *Fišera, Vladimir Claude*: Les peuples slaves et le communisme de Marx à Gorbatchev, Berg international, Paris 1992. 160

⁵⁹ SHAT 7N3117 Mission Militaire Française au Caucase. Tiflis, 26 juin 1920. Interview de Kirov. Extrait du Slovo du 24 juin 1920.

⁶⁰ *Venner*: 231. *Fišera*: 162. *Kennan*: 165. *Carr*: 218.

⁶¹ SHAT 7N3130 N° 15828. 18 octobre 1920.

pást mér az új Európa éppen felhúzott épületére.⁶¹ A Vörös Hadsereg előrenyomulása Varsó felé az angol–szovjet kereskedelmi tárgyalásokat is megszakította, jöllehet London és Moszkva a megegyezés közelébe érkezett.⁶² Közben július 5-én Spaban elkezdődött a szövetséges konferenciája a német jóvátételről, de a szovjet–lengyel háború kérdését sem lehetett megkerülni. Nem, mert a június 25-én alakult új lengyel kormány miniszterelnöke, Grabski egy delegáció élén szintén Spaba ment. S azért sem, mert Londont és Párizst a szovjet veszély egyaránt nyugtalanította, ennek ellenére Lengyelországot tekintették agresszornak, s imperializmussal vádolták Varsót. Millerand azonban meghallgatta Grabskit, s támogatást ígért neki, ha elfogadja a győztesek ajánlásait Vlnóra, Teschenre és a keleti határokra. Július 10-én Grabski erre ígéretet tett. Curzon angol külügyminiszter pedig július 12-én jegyzékben javasolta Csicserinnek, hogy kössön fegyverszünetet a lengyelekkel, a Vörös Hadsereg pedig álljon meg azon a vonalon, amelyet 1919. december 8-án a Legfelsőbb Tanács Lengyelország keleti határaként húzott meg.⁶³ Az angol külügyminiszter Wrangel is fegyverszünetet javasolt, a kelet-európai kérdés szabályozására pedig egy nemzetközi konferencia összehívását indítványozta Londonba Szovjet-Oroszország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Finnország és Wrangel részvételével. Csicserin július 17-i válaszában az angol javaslatot elutasította, s azt kérte, hogy közvetlenül a lengyelek forduljanak Moszkvához fegyverszüneti és békekérelemmel, mivel Moszkva a balti államokkal is egyezményre jutott minden közvetítés nélkül, ráadásul a bolsevikok a Curzon-vonalnál előnyösebb határokat kínálnak. Igaz, a szövetségesek értésére adták, hogy Pilsudski rendszerét meg kell dönteni.⁶⁴ Curzon július 20-i válaszában változatlanul a lengyel–szovjet béketárgyalásokat szorgalmazta, de hozzátette azt is, hogy Varsó szövetséges támogatást kap abban az esetben, ha a szovjet csapatok a lengyel békekérés után is folytatják előrenyomulásukat. Az angol álláspont tehát változatlanul az volt, hogy a két fél egyezzen meg. Párizs szintén óvatos volt, mert egy szovjet–német együttműködéstől tartott. Úgy tűnt, joggal, mert Viktor Kopp és a német külügyminiszter, Walter Simons között valóban félhivatalos tárgyalások kezdődtek, s július 19-én szóbeli megegyezés született a két fél között a lengyel határokról.⁶⁵ Simons később tagadta egy titkos német–oros szövetség létét, s azt hangsúlyozta, csupán a járványok elleni harcról és a határincidensek rendezéséről volt szó.⁶⁶ A Reichswehr vezetőjének, von Seeckt-nek valóban fenntartásai voltak

⁶² Kraszín Lloyd George meghívására május végén érkezett Londonba. Az angol fél június 7-én a megegyezés feltételeként szabta meg mindenféle ellenségeskedés és a propaganda beszüntetését, a hadifogylok hazaszállítását, s a magánszemélyekkel szembeni adósságok elvi elismerését. Július 7-én Moszkva elfogadta a feltételeket.

⁶³ A Grodno – Jalovka – Nyemirov – Breszt-Litovszk – Dorohuszk – Usztyilug vonaltól 50 km-rel keletre, Grubosovtól keletre, Ravaruszkától nyugatra, Przemyslől nyugatra. A július 12-i jegyzék nyomán Curzon-vonalként ismert.

⁶⁴ SHM SSJ vol. 114. *Hovi*: 52. *Karski*: 57–59. *Milioukov*: 78. *Patyomkin, VP*: Az újkori diplomácia története 1919–1939, Szikra, Budapest 1950. 89–90. *Carr*: 174.

⁶⁵ A német külügyminiszter szerint elsősorban gazdasági kérdésekről folytattak megbeszéléseket, valamint arról, hogy a hivatalos kapcsolatteremtésnek a feltétele Mirbach gróf gyilkosainak a megbüntetése. Simons azt is megjegyezte: tarthatatlan az az álláspont, miszerint a bolsevik vezetők közönséges bűnözők. MAE Europe 1918–1940. Allemagne vol. 374. ff.199–200. N° 1434. Berlin, 3 août 1920. Marcilly jelentése.

⁶⁶ MAE Europe 1918–1940. Allemagne vol. 374. ff.226–228. N° 1629. Berlin, 2 septembre 1920.

az oroszokkal szemben, főleg a propagandájuk miatt, melyről már volt tapasztalata a Ruhr-vidéki zavargásoknál a Kapp-puccs idején.⁶⁷

A német magatartásról Marcilly, a berlini antant misszió francia tagja július végén részletes tájékoztatást küldött.⁶⁸ Szerinte a német közvélemény a lengyel eseményekkel kapcsolatban két variációt fontolgatott: háború a bolsevikok ellen az antanttal együtt, vagy fordítva. A szovjetekkel való kacérkodás azonban azt az illúziót igyekezett kelteni, hogy a konfliktus megoldásának kulcsa Németország lehet, egyébként a bolsevikokkal való együttműködés lehetősége a kormánypártoknál komolyan fel sem merült. Vezető német politikai körök a bolsevik veszélyt a versailles-i szerződés revíziójára igyekeztek felhasználni. A félreértések elkerülése végett azonban Millarand 1920. augusztus 11-i körlevelében megfogalmazta a német–szovjet együttműködéssel kapcsolatos francia álláspontot.⁶⁹ Eszerint „a francia kormány megakadályozza Németországot abban, hogy a lengyel krízist a versailles-i szerződés megsértésére használja fel. Ha Németország nem tartja magát szigorúan e szerződés előírásaihoz, főleg a német–lengyel határt illetően, elszánta magát arra, hogy a német kormányt a Rajna jobb partján egy katonai akcióval kényszeríti erre”. Ez a félelem végül alaptalannak bizonyult, mivel a német kormány július 20-án semlegességet hirdetett, és szeptember elsejei beszédében Simons megerősítette: ez volt az egyedüli járható út, egyébként Németország hadszíntérré válik.⁷⁰ Berlin legfeljebb attól tartott, hogy éppen a semlegességi politika vezethet konfliktushoz az antanttal abban az esetben, ha német területen keresztül akarják elérni Lengyelországot a szövetséges csapatok. Ráadásul ez, illetve a hadianyagszállítás még polgárháborúhoz is vezethet a német munkások Lengyelországgal szembeni bojkottja miatt.⁷¹

Millerand és Lloyd George az augusztus 8-án Hythe-ben tartott konferencián közös álláspontot alakított ki Lengyelországgal kapcsolatban, miszerint mindent megtesznek a lengyel függetlenség megőrzéséért az etnikai határokon belül.⁷² Párizs és London között, úgy tűnt, még mindig az egyetértés az erősebb. Ezt mutatja az is, hogy július 21-én közös missziót küldtek Varsóba Lord Abernon és Radcliff tábornok, valamint a francia Jusserand és Weygand tábornok részvételével. A hadihelyzet alakulása miatt a lengyelek elfogadták a szövetségesek javaslatát, s július 22-én fegyverszüneti kérelemmel fordultak a szovjet kormányhoz. A szovjet erők közben augusztus elsején elfoglalták Breszt-Litovszkot, és Varsó közelébe értek. A Komintern moszkvai kongresszusa a közeli győzelemre számított, s ennek érdekében még május 18-án felhívást intézett a világ dolgozóihoz, hogy ne támogassák a lengyeleket.⁷³ Július 10-én a lengyelek a nyugati szövetségesek segítségét kérték.

⁶⁷ Hovi: 39–40.

⁶⁸ MAE Europe 1918–1940. Allemagne vol. 374. ff.193–196. N° 1414. Berlin, 31 juillet 1920.

⁶⁹ MAE PA-AP 118-Millarand, vol. 69 Paris, ff.15–16. 11 août 1920.

⁷⁰ MAE Europe 1918–1940. Allemagne vol. 374. N° 557. ff.229–233. Berlin, 3 septembre 1920. Charles Laurent, berlini francia nagykövet a külügyminiszternek. Simons a Reichstag külügyi bizottsága előtt tartott beszédet.

⁷¹ MAE Europe 1918–1940. Allemagne vol. 374. N° 1434. ff.199–200. Berlin, 3 août 1920.

⁷² MAE, PA-AP 118-Millarand, vol. 69 Paris, 11 août 1920. ff.15–16.

⁷³ Június 17-én a belga kormány megtiltotta az élelmiszer és a fegyver eladását a lengyeleknek. Július 20-án Németország és Csehszlovákia egyaránt megtiltotta a fegyver és hadianyag átszállítását országaik területén a lengyel frontra, az angol szakszervezetek pedig sztrájkjal fenyegettek.

Az angol álláspont az egyre veszélyesebbé váló helyzetben is a háború elkezdésére irányult. Ezt a vonalat erősítette Lloyd George augusztus 10-i, alsóházi beszédében, melyben azt hangsúlyozta, hogy Angliát nem akarja belekeverni egy szovjetellenes háborúba. Később azt javasolta Varsónak, hogy a Kamenyev által augusztus 11-én Londonba eljuttatott békefeltételeket fogadja el. E feltételek azonban súlyosak voltak, hiszen a szovjet fél a lengyel hadsereg 60 ezer főre csökkentését követelte, megtiltotta a külföldi hadianyag behozatalát, külföldi csapatok fogadását, a szükségleteken felüli katonai felszerelést pedig át kellett volna adni Oroszországnak. Előírta a baltikumai kikötők orosz használatát úgy, hogy lengyel területen vonulnak át, semleges zónát jelölt ki, az oroszok pedig vállalták, hogy csapataikkal a Curzon-vonal közelébe vonulnak vissza. A szovjet tervekben egy munkásokból és parasztokból álló civil milícia felfegyverzése is benne volt.⁷⁴ Ez, s az előbbi feltételek egyértelműen jelezték: Moszkva megtette az első lépéseket Lengyelország szovjet köztársasággá alakításához, s az angol politika még ezt a helyzetet is kész volt elfogadni. A *New Statesman* július 31-i száma⁷⁵ szerint ugyanis Lengyelország két olyan nagyhatalom, mint Oroszország és Németország között nem lehet független. A szövetségeseeknek és a lengyeleknek ezért vagy a németek felé kell kezet nyújtaniuk egy bolsevik ellenes politikához, ahogy ezt Churchill javasolja, vagy az oroszokkal kell egyezsége jutniuk. Különben Lengyelország elvesz. Párizs számára egyik angol variáció sem volt elfogadható, ezért politikája eltávolodott Londontól. Jusserand augusztus 9-i kijelentése, miszerint „*Lengyelország számunkra nélkülözhetetlen, s helyette nincs más se ma, se holnap*”,⁷⁶ már ezt a politikát jelezte. A francia kormány pedig ellenállásra biztatta a lengyeleket. Igaz, csapatokat nem ígért, de fegyvereket, muníciót és tiszteket igen.

A hadianyag Lengyelországba juttatása a Komintern által meghirdetett bojkott miatt nem volt könnyű feladat. A *Torino–Bécs–Krajkó*, valamint a *Koblentz–Cottbus–Lesno* vasútvonalak a csehszlovák és a német semlegesség miatt használhatatlanok voltak.⁷⁷ 1920. július elején azonban Pétin tábornok, bukaresti francia katonai attasé arról tudósította a francia hadügyminisztert, hogy Románia kedvezően viszonyul Lengyelországhoz. Bukarest megígérte, hogy 40 ágyút, 16.000 ágyúlövedéket, 12 ezer puskát, másfél millió töltényt és 120 géppuskát szállít a lengyeleknek abból a készletből, melyet az oroszok hagytak Romániában 1918-ban. S azt is, hogy megkönnyítik a hadianyagok átszállítását az ország területén. Elsősorban a Varsó által Szalonikiben vásárolt 1100 vagon mennyiségű készletről volt szó, valamint a Franciaországból küldött hadianyagról, mely Jugoszlávián keresztül érkezik Romániába. Ez utóbbi támogatás Lengyelországba juttatásához Magyarországgal is fel kellett venni a kapcsolatot, mivel a készlet a *Szeged–Nagyvárad–Szatmár–Máramarossziget* útvonalon juthatott ki Lengyelországba.⁷⁸ Bu-

⁷⁴ SHM SSj vol. 114. *Karski*: 61. *Milioukov*: 81.

⁷⁵ MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 71. N°6. Varsovie, 20 août 1920. Vue anglaise sur le présent et l'avenir de la Pologne. Jusserand à Millerand.

⁷⁶ *Goyet*: 27.

⁷⁷ *Sipos Péter*: A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség és az 1920. évi lengyel–szovjet háború, IN: El a kezeket Szovjet-Oroszországtól! Tanulmányok. Szerk.: *Jemnitz János–Surányi Róbert–Tokody Gyula*, Kossuth, Budapest 1979. 193.

⁷⁸ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. ff.2–3. Bucarest, 1er juillet 1920.

dapestet persze nem kellett győzködni a lengyelekhez való közeledésről, mivel a lengyel-szovjet háború kezdetén a kapcsolatfelvételt a magyar vezetés kezdeményezte.⁷⁹ Június elején Horthy és Piłsudski között levélváltásra került sor, a magas rangú katonák és külügyi tisztviselők között elkezdődött tárgyalásokon pedig egy lengyel-magyar szövetség létrehozása merült fel csehszlovák ellenes éllel, s mindkét fél egyetértett egy közös lengyel-magyar határ kialakításában. Budapest és Varsó tárgyalásai a franciák által támogatott lengyel-magyar-román blokk kialakításának keretében zajlottak. A tárgyalások során szóba került az is, hogy Budapest 30 ezer főből álló önkéntes katonai erővel támogatja a lengyeleket. A bolsevik offenzíva hatására a tárgyalások felerősödtek, s a hadianyag szállítás került előtérbe. A csepeli lőszergyár július elején 70–80 vagonnyi lőszerrel küldött a lengyeleknek Románián keresztül. Ez a szállítmány augusztus 12-én érkezett Varsó közelébe, s még a Visztula menti csata előtt kiosztották a lengyel csapatoknak. Szeptemberben 200 vagon szállítását vállalta a MÁV szintén Románián keresztül.⁸⁰ Az olaszoktól vásárolt hadianyag ugyancsak Magyarországon keresztül jutott a lengyel frontra.

A magyar politikai vezetés a lengyel-szovjet háborút Budapest–Párizs viszonylatban revíziós célokra igyekezett felhasználni. Elsősorban Kárpátalját akarta elfoglalni azzal érvelve, hogy a csehszlovák csapatok nem képesek a térség hágóinak védelmére, s így a Magyarországra vezető út megnyílik az oroszok előtt. Hamelin tábornok, a budapesti francia katonai misszió vezetője ezért 1920 július végén⁸¹ figyelmeztette Mittelhauser tábornokot, a Szlovákiában állomásozó csehszlovák csapatok parancsnokát: a magyarok várhatóan kérni fogják Csehszlovákiától vagy a Legfelsőbb Tanácstól, hogy négy hadosztállyal elfoglalhassák a kérdéses hágókat. A július végi, augusztusi francia dokumentumokban gyakran megjelent ez a kérdés.⁸² Párizs a bolsevik veszélyre való hivatkozást ürügynek tekintette a szlovákiai beavatkozáshoz és a magyar leszerelés elhúzásához, ezért Millerand elvetette a budapesti antant főmegbízottak kérését, hogy vizsgálóbizottságot küldjenek Kárpátaljára. S bár Beneš sietett megerősíteni: országuk szűk-

⁷⁹ Paléologue a Quai d'Orsay főtitikára egy lengyel-magyar-román politikai és gazdasági együttműködést akart létrehozni, s ennek keretében 1920 május elején közreműködött Patek lengyel külügyminiszter és Halmos Károly, Bethlen István valamint Csáky gróf közötti megbeszélések elindításában. *Ádám: A kisantant és Európa 1920–1929*, Akadémiai, Budapest 1989. 66–67. *Somogyi Erika: Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel-szovjet háborúban*, Történelmi Szemle, 1986/2. 313–324. *Somogyi Erika: Lengyelország – Magyarország 1920*. Adalékok a Piłsudski-rendszer magyar kapcsolataihoz az 1920. évi lengyel-szovjet-orosz háború időszakában, Világtörténet 1988/nyár, 50–56. *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1988. 65. 75–76.

⁸⁰ Magyarország már 1919-ben elkezdte a hadianyag szállítást. 1920-ban 35 millió Mauser lőszerrel, 10 millió Manlicher, valamint 13 millió Mauser lövedéket, 600 ezer Mauser tölténytárat, 240 főzőkonyhát, 200 főzőládát, 80 sütőkemencét és 40 millió Mauser csappantyút szállított a magyar fél Varsónak. *Somogyi Erika: Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel-szovjet háborúban*, Történelmi Szemle, 1986/2. 319.

⁸¹ Documents d'Archives français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932. volume III. juillet 1920 – décembre 1921. Rédacteur en chef: *Magda Ádám*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1999. (DAFHBC) 22.dok. Prague, 27 juillet 1920. Pellé tábornok, a prágai francia katonai misszió parancsnoka a francia hadügynek.

⁸² DAFHBC vol. III. 25. 26. 28. 29. 30. 31. 34. 39. 61.sz. dokumentumok.

ség esetén képes a védekezésre, az eset Millerand-nak jó alkalmat kínált, hogy felhívja Prága figyelmét a kárpátaljai védelem megszervezésére a románokkal való kapcsolatban, mert szerinte a magyar beavatkozási ürügy csak így hatástalanítható.⁸³ Párizs az előbbi magyar gondolatokat sejtette akkor is, amikor Praznovszky, a magyar békedelegáció főtitkára felajánlotta Paléologue-nak, hogy magyar hadosztályok segítsék a lengyeleket a bolsevikok ellen.⁸⁴ S bár Paléologue nem mondott igent, de nem is utasította el, mert úgy vélte, ha a szovjet hadsereg tényleg veszélyezteti Közép-Európát, még a magyar segítségre is szükség lehet. A magyar hadosztályok kérdése ahhoz is jó volt, hogy Prága ne a csehszlovák-lengyel ellentétekre, hanem a lengyelekkel való együttműködésre figyeljen. Ezt segítették azok a híresztelések is, miszerint a magyarok Gödöllőn titkos megállapodást írtak alá a franciákkal a trianoni és a Saint-Germain-i szerződések revidálásáról, mely szerint határkiigazításokra kerül sor minden szomszédos országgal Budapest javára.⁸⁵ Ez a közzététel jól mutatja, hogy Párizs számára Magyarország eszköz, fegyver volt ahhoz, hogy Prága — ha katonai erőt nem is ígért Varsónak — a Kárpátok vonalánál erősítse védelmét a bolsevikokkal szemben,⁸⁶ s ahhoz is, hogy Beneš legalább az ígélet szintjén közeledjen Varsóhoz.⁸⁷ Ez a fegyver persze Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia együttműködését, a későbbi kisantant létrejöttét is elősegítette. Igaz, Beneš szerint e magra azért van szükség, hogy „*segítséget nyújtssanak Franciaországnak a rend és a béke fenntartásához Közép-Európában*”⁸⁸

Hadianyag Danzigon át is érkezett. Július 21-én a Triton nevű hajó 150 ezer puskát hozott, de a kikötői munkások bojkottja miatt angol katonák rakták ki a szállítmányt. Weygand tábornok sürgetésére a francia flotta is szállított, s felügyelete alatt pakolták ki a muníciót s a fegyvereket. Sikorski elismerően nyilatkozott e támogatásról, mert nagymértékben segítette a háború folytatását és megnyerését.⁸⁹ Francia csapatok azonban nem érkeztek. S nem csupán azért, mert Foch a Rajna vonalára figyelt, hanem azért is, mert a francia vezérkar szerint a Vörös Hadsereg fölénye nem volt nagy.⁹⁰ Létszámát 350 ezer főre becsülte, s az volt a véleménye, hogy nagy offenzívára nem képes, mert az ehhez szükséges

⁸³ DAFHBC vol. III. 26.dok. Millerand a francia diplomáciai képviselőknek. Paris, 29 juillet 1920.

⁸⁴ DAFHBC vol. III. 23.dok. Paléologue, a Quai d'Orsay főtitkára a francia képviselőknek. Paris, 27 juillet 1920. A kérdés megjelenik a hadügyminisztérium jegyzékében is. Paris, 22 aout 1920. 61.dok. *Ádám*: 65.

⁸⁵ DAFHBC vol. III. 40.dok. Couget, prágai francia követ Millerand-nak. Prague, 9 août 1920. Miljukov is ír arról, hogy Fouchet, budapesti francia főmegbízott néhány Romániához került város visszacsatolását ígérte meg, de egyetlen város nevét sem említi. *Milioukov*: 71. *Ádám*: 70–71.

⁸⁶ DAFHBC vol. III. 29.dok. Paris, 29 juillet. Beneš arról beszélt Paléologue-nak, hogy lengyel összeomlás esetén minden energiájukkal védeni fogják a Kárpátok vonalát. Fonteney, belgrádi francia követnek pedig azt mondta, hogy a védelemhez 100 ezer emberük van. DAFHBC vol. III. 49.dok. Belgrade, 15 août 1920.

⁸⁷ DAFHBC vol. III. 77.dok. Couget, prágai francia követ Millerand-nak. Prague, 31 août 1920. Beneš olyan szerződést akart javasolni a lengyeleknek, hogy a vitás kérdéseket döntőbíráskodás útján szabályozzák.

⁸⁸ DAFHBC vol. III. 49.dok. Fonteney Millerand-nak. Belgrade, 15 août 1920.

⁸⁹ *Sikorski*: 307. *Sipos*: 194.

⁹⁰ SHAT 7N2988 Compte-rendu de renseignement militaire N° 21. 28 juillet 1920.

hadianyag hiányzik. Francia és angol eredetű fegyvereit még Kolcsaktól és Gye-nyikintől szerezte, ezek azonban gyorsan elhasználnának, s a lőszerrel való után-pótlás biztosítása nem könnyű, mivel az orosz hadiüzemek nem termelnek. Valami fegyverzet Németországból érkezhethet Litvánián keresztül, a vasúti közlekedés azonban rossz, ezért a hadsereg minél messzebb kerül bázisától, támadási esélyei annál rosszabbak. A Vörös Hadsereg erejét azonban növelte a Komintern kam-pánya a lengyelek s az európai munkások megnyeréséért. A katonákat pszichika-ilag is erősítették annak sulykolásával, hogy az európai proletariátus a szovjetek oldalán áll, Lengyelország elszigetelődött, s a parasztok, munkások a szovjetek megérkezésétől földosztást, társadalmi igazságosságot várnak.⁹¹ Úgy tűnt, a szov-jet remények valóra válnak.

A Vörös Hadsereg két irányból támadott. A déli front — a 12. és a 14. hadsereg, valamint Bugyonnij 1. Lovashadserege — Jegorov parancsnoksága alatt Lublinon át akart Varsóba eljutni. A Tuhacsevszkij vezette északnyugati front — a 3. 4. 15. 16. Hadsereg s a 3. Lovashadtest — Belorusszián, Minszken át szintén a lengyel fővárosba igyekezett.⁹² A szovjet rádióadásokat megfejtve a lengyelek megtudták, hogy a Vörös Hadsereg a Varsó elleni támadást augusztus 14-re ter-vezi. Közben készült a lengyel ellentámadási terv, amelyet a főparancsnokság au-gusztus 6-án tett közzé. A lengyel hadvezetés az északnyugati frontra csoporto-sította az erőket, hogy a Visztula jobb partján, az Orzyc és a Narew folyók mentén, Pultusk térségében kényszerítse ütközetre a szovjeteket. A déli frontot, minde-nekelőtt Lvov térségét és az ottani olajkutakat viszont minimális erővel, gya-korlatilag egy hadsereggel védték, így az augusztus 6-i parancs magában rejtette azt a veszélyt, hogy Lvov és környéke Bugyonnij és a 14. szovjet hadsereg kezébe kerül. A lengyel vezetés azonban úgy vélte, ezt a veszélyt a román hadsereg kö-zelsége csökkentheti, mert Románia a lengyel–szovjet háborúban való semleges-sége ellenére sem nézte volna tétlenül a határai felé közeledő Vörös Hadsereget.⁹³ A Visztula menti csata végül augusztus 13-án délután kezdődött, s a szovjet erők 13 km-re megközelítették Varsót. A lengyel ellentámadást Sikorski 5. Hadserege indította 14-én, s másnap morális értékű győzelmet aratott a Wkra folyónál. Au-gusztus 17-én este a lengyel hadvezetés a rádióból tudta meg, hogy a 17. és a 3. szovjet hadsereg felhagyott a Varsó elleni támadással, s megkezdte visszavonulását északkeleti irányba. Augusztus 19-én a lengyelek kezébe került Breszt-Litovszk, 23-án Białystok. Szeptemberben a szovjet erők a Nyemen folyónál is vereséget szenvedtek.⁹⁴ A lengyelek a Varsó előtti ütközetben 66 ezer hadifoglyot, 231 ágyút, 1023 géppuskát zsákmányoltak. Az elitnek tartott 4. szovjet hadsereget szétver-ték, s megmaradt erői Kelet-Poroszországban kerestek menedéket.⁹⁵

⁹¹ *Goyet*: 52–53. *Sikorski*: 308–309.

⁹² *Venner*: 232.

⁹³ *Sikorski*: 52–59. *Goyet*: 43.

⁹⁴ A katonai helyzet a szovjet-lengyel béketárgyalásokat is befolyásolta. A Domski, helyettes külügyminiszter által vezetett delegáció augusztus 16-án érkezett Minszkbe, s másnap a tárgyalások megkezdődtek. A szovjet fél a Kamenyev által még augusztus 11-én Londonnak átadott feltételeket tekintette a megbeszélések alapjának, amelyet azonban a lengyelek nem fogadtak el, ezért a tárgya-lások augusztus 23-án megszakadtak, s csak szeptember 21-én kezdődtek újra Rígában, de már más katonai feltételek között.

⁹⁵ *Sikorski*: 300–301.

A Visztula menti lengyel győzelem kapcsán nem lehet szó nélkül elmenni a francia Weygand tábornok nevének említése és szerepének bemutatása nélkül. Elsősorban azért, mert már a varsói csatát követően kialakult a Weygand legenda, melyhez a lengyel és a francia belpolitikai körülmények is hozzájárultak, s a „Varsó megmentője”, „Weygand a megmentő”, a lengyel nemzeti demokraták által kitalált és a közvéleményben elterjesztett jelszavak a szakirodalomban is megjelentek.⁹⁶ Mi igaz a legendából?

A brigádtábornok a már említett angol-francia misszió tagjaként július 26-án érkezett Varsóba azzal a céllal, hogy kedvező feltételeket teremtsen a lengyelek számára a szovjetekkel való tárgyalások során. Wandycz szerint a misszió Lengyelországba küldése azt jelentette, hogy az antant kézzelfogható segítséget nem ad.⁹⁷ Ezt maga Weygand is elmondta a Pilsudskival történt első találkozásakor. Az államfőnek arra a kérdésére, hogy a szövetségesek hány hadosztályt szándékoznak Lengyelországba küldeni, azt felelte: ilyen előkészületek nincsenek. Francesco Tommasini varsói olasz követ ezért joggal bírálta az antant missziót, miszerint az nem más, mint a szövetségesek tehetetlenségének a leplezése.⁹⁸ Az persze nem igaz, hogy Párizs nem segített, hiszen fegyvert, lőszert egyaránt küldött. S az is a segítséghez tartozott, hogy Lengyelországban az 1919. április 25-i egyezménynek köszönhetően egy francia katonai misszió működött 140 tiszttel, Henrys tábornok irányításával. Számításba kell venni a Haller hadsereggel érkezett mintegy ezer tisztet is,⁹⁹ akiket a különböző lengyel csapatoknál és Varsó védelmének egyaránt alkalmaztak.¹⁰⁰ A franciák akkor érkeztek a hadsereghez, amikor az a teljes visszavonulás állapotában volt. Ezért Weygand-nal együtt azt tekintették feladatuknak, hogy fellépjenek a kishitűség, s azon nézetek ellen, hogy a lengyel hadsereg már nem képes nagyobb erőfeszítésre. Az angolokkal ellentétben az antant misszió francia tagjai ugyanis nem hitték a fegyverszünet lehetőségében lengyelek és a szovjet között, ezért a katonai feltételeket igyekeztek javítani. Weygand szükségesnek tartotta, hogy Pilsudski megváljon a főparancsnoki funkciótól, miközben mint államfő megmaradhat a hadsereg legfelső vezetőjének. E lépést a kijevei hadjárat tapasztalatai miatt vélte fontosnak, amikor a hadsereg legalább két hétig parancsnok nélkül maradt. A kérdés az angol-francia misszió és Sapiaha külügyminiszter valamint Daszyński, a miniszterelnök helyettesének július 27-i tárgyalásán is előkerült. Lord Abernon a súlyos katonai helyzetre való tekintettel azt javasolta, hogy Weygand legyen a lengyel hadsereg parancsnoka. Ezt a lehetőséget, igaz még név nélkül, a szövetségesek július 11-i memoranduma

⁹⁶ Wandycz, Piotr S.: General Weygand and the Battle of Warsaw of 1920, Journal of Central European Affairs, vol. XIX. N° 4. Januray 1960. 357.

⁹⁷ Goyet: 29. Wandycz: 358.

⁹⁸ Wandycz: 358.

⁹⁹ Paoli, François André, *le Colonel breveté: L'Armée française de 1919 à 1939. La phase de fermeté, sans date. Appendice. La mission militaire française en Pologne (1920–1924)* 375.

¹⁰⁰ Műszaki tisztek felügyelték Varsó védelmét, ahol kb.10 ezer férfi és nő dolgozott. Augusztus elseje és 15. között irányításukkal készült el Varsó körül egy 120 km hosszú szögesdróthálózat lövészárkokkal kiegészítve. Lvov környékén hasonló munkák voltak 2 műszaki tiszt irányításával. A csapatok közötti kapcsolatot szintén francia tisztek szervezték meg, s kiképzési feladatokban is részt vettek. Paoli: 376–378.

is felvetette.¹⁰¹ A kinevezés azonban elmaradt, helyette egy kompromisszumos megegyezés született az említett tárgyaláson, miszerint a francia tábornok a lengyel hadsereg fővezérkari főnökét, Tadeusz Rozwadowski tábornokot segíti tanácsaival.¹⁰² Weygand kinevezését azért vetették el, mert sértette volna Pilsudski féltékenyen vigyázott katonai presztízsét. Egyébként Weygand-nak is az volt a véleménye, hogy a lengyel hadsereget egy lengyelnek kell parancsnokolnia, s a lengyel hadseregnek kell megmenteni az országot. Megfelelő tábornok hiánya esetén azonban elképzelhetőnek tartotta egy olyan főtisztnek a kinevezését, aki a szövetséges vezérkar tanácsait és parancsait követi. Augusztus 9-én a politikai és a katonai funkció szétválasztása Lloyd George és Millerand Hythe-i találkozásán ismét felmerült, s döntöttek: egy olyan vezérkari főnök kinevezését követelik, „*aki semmiféle más funkciót nem tölt be, s elfogadja a szövetséges tisztek tényleges támogatását*”. Másnap ezt a döntést Weygand megkapta Foch levelével és a lengyel kormány javaslatával együtt, miszerint a tábornok vegye át a fővezérkar főnökének funkcióit. Weygand azonban döntési szabadságot kért a maga számára, s a Fochnak írt válaszában kihangsúlyozta: „*Ma, ily közel a döntő csatához, lehetetlen felváltani a vezérkari főnököt: ez a vereséget jelentené. A parancsnoklási szokások annyira különböznek a miénktől, a kocsi annyira másképpen megy, hogy egy külföldi nem tudja kézbe venni a gyeplőt.*”¹⁰³ Weygand tehát megmaradt tanácsadónak, s e minőségében arra törekedett, hogy a súlyosbodó lengyel helyzetre felhívja a szövetségesek figyelmét. Foch-nak az aggasztó puska- és töltényhiány miatt tett szemrehányást, mert a lengyel vezetés ezt a magára hagyás egyik bizonyítékának tekintette. Másik célja a lengyel ellentámadás megszervezése volt.

A július végén kezdődött értekezletek, beszélgetések során, melyeken időnként Pilsudski, és Sosnkowski hadügyminiszter is részt vett, alakult ki a varsói csata terve, melyet Weygand augusztus 6-án juttatott el Foch-nak. Ebben azt írta, hogy a lengyel parancsnokság a döntő csatát északon tervezi, s a Varsó–Visztula vonalon állítja meg az ellenséget. Hozzátette, ezt maga is támogatja, mivel egyedül ez tűnik megvalósíthatónak.¹⁰⁴ S hogy ki találta ki a varsói csata tervét? Venner szerint Weygand javaslatára született meg, aki azonban az érdemet Pilsudskinak hagyta, s magának a végrehajtás feladatát tartotta meg. A francia történész szerint Weygand fő érdeme az a felismerés volt, hogy Lvov felől nem kell a Vörös Hadsereg támadására számítani, s így Varsó védelmére és az ellenoffenzívára lehet koncentrálni.¹⁰⁵ Goyet szerint Pilsudski magának követelte a tervet, amelyet augusztus 5-ről 6-ra virradó éjszaka talált ki.¹⁰⁶ Wandycz, Hubert Camon francia tábornok könyvére alapozva szintén Pilsudskinak tulajdonítja a varsói csata tervét,¹⁰⁷ míg

¹⁰¹ Goyet: 29–35. A dokumentum a Legfelsőbb Tanács által kinevezett francia katonai parancsnokot említ.

¹⁰² Uo. 35. A tábornokot — a háború alatt tüzértiszt volt az osztrák hadseregben — július 21-én nevezték ki a fővezérkar élére.

¹⁰³ Goyet: 44–45.

¹⁰⁴ Uo. 42. Wandycz: 361.

¹⁰⁵ Bugyonnij Lvovot akarta elfoglalni. Venner: 234–235.

¹⁰⁶ Goyet: 42.

¹⁰⁷ „Kétségtől Pilsudski marsall a szerzője annak a manővernek, amelyik megmentette Lengyelországot.” – írja Camon (La manoeuvre libératrice du maréchal Pilsudski contre les Bolchéviks, Paris 1929.) Idézi Wandycz: 362. Weygand maga is elismerte, hogy Pilsudski valóságos felvillanyozta a katonákat.

Thomasz Schramm és Henryk Bulhak Weygand tevékenységét reálisnak, de korlátozottnak tartja, s közvetve ők is Piłsudski szerepét erősítik meg.¹⁰⁸ A kortárs, Sikorski tábornok a háborúról szóló könyvében azt írja, hogy Weygand egy stabil front létrehozását javasolta az ország belsejében, a Bug folyónál, ahol jelentős tartalékokat lehet képezni, majd ezek felhasználásával az ellenoffenzívát két szárnyon kell megindítani. A lengyel főparancsnokság viszont az egy szárnyon való támadás mellett döntött, s az augusztus 6-i, történelminek nevezett parancs ezt valósította meg. A döntést Sikorski Piłsudskinak tulajdonítja.¹⁰⁹ Ha viszont megnézzük az augusztus 6-i terv részleteit, akkor máris kiderül, alapvetően nem különbözik Weygand elképzeléseitől. A lengyel parancsnokság ugyanis az Orzyc és a Narew folyókat választotta fő védelmi vonalként, Pultusk, a Varsó-Visztula és a Demblin-Wieprz hídfőállásokkal¹¹⁰ együtt, tehát az ország központi részébe koncentráltta az erőket, ahogy Weygand is tervezte. A csata idején néhány napig a francia tábornok nem hivatalos államfő is volt, mivel Piłsudski elhagyta a fővárost és Wieprz folyó térségéből Minsk-Mazowiecki, Siedlce és Biala irányába vezette a hadműveleteket. Az államfő nélkül maradt Varsóban miniszterek, diplomaták Weygand-hoz fordultak, aki a francia katonai misszió segítségével megszervezte a főváros védelmét.¹¹¹ Nagy szerepe volt abban is, hogy az északi hadseregcsoporthoz élére Haller tábornok került, az 5. Hadsereg parancsnoka pedig Sikorski lett. S bár saját szerepét csökkentette a sajtónak adott nyilatkozatában, kijelentve, hogy a „*győzelem lengyel volt, a terv szintén, s a hadsereg is*”.¹¹² Ennek ellenére, mielőtt augusztus 25-én elhagyta volna a fővárost, a Varsó védelmében, a Visztula menti csatában játszott technikai, tanácsadói szerepéért joggal kapott varsói díszpolgárságot és méltán vehette magához Báthory István kardját.

Weygand ügyében még teljes volt az egyetértés Párizs és London között. A Visztula menti ütközet előestéjén, pontosabban augusztus 10-én azonban a francia politikai vezetés olyan lépésre szánta magát, amely homlokegyenest ellenkezett az angolok véleményével, érdekeivel: Millerand nyilvánosan bejelentette Wrangel elismerését. E lépés nem előzmény nélküli, hiszen Millerand a képviselőház július 20-i ülésén már kijelentette, hogy a Krímben egy igazi, a nép szimpátiáját és támogatását élvező kormány jött létre.¹¹³ Sztruvénak, Wrangel külügyminiszterének és ekkor személyes párizsi képviselőjének aztán bizalmasan kijelentette: kész *de facto* kormányként elismerni Dél-Oroszország fegyveres erőinek kormányát. Feltételként szabta azonban, hogy Wrangel fogadja el az előző orosz kormányok pénzügyi kötelezettségeit azon a területen, amelyet csapataival ellenőrzése alatt tart. További feltételként szerepelt a földosztás elismerése, s az, hogy egy demokratikus, népképviselői elven nyugvó nemzetgyűlést hívnak össze. Mille-

¹⁰⁸ Schramm, Thomasz – Bulhak, Henryk: La France et la Pologne 1920–1922. Relations bilatérales ou partie d'un système européen de sécurité? Guerres mondiales et conflits contemporains – 1999 septembre, 42.

¹⁰⁹ Sikorski: 52. 285.

¹¹⁰ Uo. 53.

¹¹¹ A diplomáciai testületet Poznanba telepítette, s augusztus 16-án késő este csak a a pápai nuncius, Ratti, valamint az olasz nagykövetség személyzete maradt a fővárosban.

¹¹² Wandycz: 363.

¹¹³ Mémoires du Général Wrangel, Édition Jules Tallandier, Paris 1930. 227.

rand azt kérte, hogy a feltételek elfogadásáról szóló nyilatkozat szerepeljen az elismerési kérelemben.¹¹⁴ Június 31-én Sztruve táviratot kapott, miszerint Giersz, a párizsi orosz diplomáciai testület doyenje tegye meg a kívánt deklarációt Millerand-nak.

A Wrangelnek szóló elismerés Franciaországban és külföldön meglepetést okozott. Lord Curzon magához kérte Fleuriau londoni francia ügyvivőt, hogy kifejezze neki kormánya meglepetését, kérve, hogy erősítse meg vagy cáfolja a sajtójelentéseket.¹¹⁵ A választ Millerand augusztus 16-i levele hozta.¹¹⁶ A francia miniszterelnök tiltakozott azon feltételezés ellen, hogy Párizs közönyös lenne a súlyos angol-francia viszony iránt, és Wrangel miatt meg akarná szakítani a két ország kapcsolatát. S hogy a brit kormány megnyugtathassa a parlamentet és a közvéleményt, Millerand felhatalmazza Fleuriau-t annak kijelentésére, hogy az elismerés nem jelenti francia csapatok küldését Oroszországba, s Párizs éppúgy, mint a brit kormány az általános béke helyreállítását akarja. Wrangel, a környezete és a párizsi orosz körök nagy politikai sikernek tartották az elismerést, s örömmel nyugtázták azt is, hogy az amerikai kormány jegyzékben tiltakozott egy általános, a bolsevikok esetleges elismerésével végződő konferencia ellen, s ezáltal Franciaországot kiemelte a politikai elszigeteltségéből.¹¹⁷

Ha az augusztus 10-i francia lépés meglepetést, sőt konfliktust okozott elsősorban Párizs és London kapcsolatában, akkor miért volt erre szükség? A francia kormány Wrangel katonai sikereivel és belpolitikai konszolidációjával magyarázta, s azzal, hogy biztosítékot kapott egy demokratikus adminisztráció működtetéséről, s a korábbi adósságok elismeréséről.¹¹⁸ Hovi szerint ez jelzés értékű volt Angliának, melyben Párizs egy önálló politikát körvonalazott. Szerepet kapott a gazdasági érdek is, a már említett adósságelismerés. S nem választható el a lengyel-szovjet háborútól sem, hiszen a Krímből ellensúlyozni lehetett a Vörös Hadsereget. Hogenhuis-Séliverstoff azt is felveti, hogy Párizs talán zálognak tekintette a Fekete-tenger partvidékét egy jövőbeni rendezéshez, s egy olyan délorosz állam létrehozása is felmerült, amely a Donyec-medencét is magában foglalja. Mindketten kiemelik, hogy Lengyelországhoz és Romániához hasonlóan Wrangel is a *cordon sanitaire* részét képezte, s támogatásával nem Oroszországot akarták helyreállítani, hanem a versailles-i Európa szerkezetét védték.¹¹⁹ Úgy tűnik, e megállapításokhoz nehéz bármit is hozzátenni. A részletek azonban mégis árnyalhatják e képet, s a források esetleg érdemi megállapítással is gazdagíthatják az előbbieket. A részletekbe azért is érdemes belemenni, mert az összefoglaló munkák Wrangel általánosan epizódjelenséggént említik. Pedig a déloroszországi kísérlet

¹¹⁴ Mémoires du Général Wrangel: 226. MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 241. 21 juillet 1920. Ministre de la Guerre pour le commandant Etievant, Sebastopol.

¹¹⁵ MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 241. 11 août 1920. N° 642. Az elismerés Rómában is sajtótéma volt. Az olasz lapok az angol-francia nézetkülönbségeket emelték ki, de az angolokkal szimpatizáltak. MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 241. 11 août 1920. Rome, 13 août 1920. N° 1675. Barrère aláírással.

¹¹⁶ MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 242. ff.3–5.

¹¹⁷ Mémoires du Général Wrangel: 239. MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 242. Paris, 16–17 août 1920. ff.21–24. Rapport N° 1324.

¹¹⁸ SHM Série Ab vol. 34. Escadre de la Méditerranée Orientale. 11 août 1920.

¹¹⁹ Hovi: 43–44. Hogenhuis-Séliverstoff: 176–177.

sem belső célkitűzéseiben, sem nemzetközi összefüggéseiben nem marad el a többi szovjetellenes törekvéstől.

Wrangel¹²⁰ Kerenszkij bukása után csatlakozott Gyenyikinhez, aki egy hadosztályt, majd egy lovashadtestet bízott rá, 1918 decemberében pedig az Önkéntes Hadsereg élére került. 1919 nyarán a Kaukázusi Lovashadsereg parancsnokaként vett részt a Moszkva elleni offenzívában. S bár elfoglalta Caricint, nem értett egyet Gyenyikin tervével, mivel a főváros elleni front nagyon széles volt, s így nem lehetett biztosítani az utánpótlást. A nézeteltérések ellenére a vereség után Gyenyikin mégis Wrangel nevezte meg utódjának 1920. március 22-i keltezésű parancsában.¹²¹ Hogy Wrangel miért vállalta el ezt a feladatot Gyenyikin összemomlása után, erre nehéz válaszolni. A tábornok maga is reménytelennek ítélte a helyzetet, mivel a konstantinápolyi angol főmegbízottól tudta, nem számíthat Anglia támogatására, civil adminisztráció nem létezett a félszigeten, a krími fegyveres erők helyzete szánalmas,¹²² a városok és a hadsereg ellátása gyászos volt. Ráadásul a mintegy 100 ezer főnyi tatárság között erős volt a szeparatizmus és egy független államot akartak létrehozni. Ennek érdekében készen álltak az egyezkedésre a bolsevikokkal, akik megígérték, hogy nem bántják javaikat. Az Önkéntes Hadsereg veresége miatt a muzulmán klérus még Törökországgal is kapcsolatot keresett.¹²³ Ilyen körülmények között Wrangel azzal magyarázta a fővezérség vállalását, hogy a hadsereggel akarja leélni az utolsó órákat, védve az orosz zászló becsületét, s elő akarta készíteni csapatainak külföldre távozását.¹²⁴ Az őt megválasztó tiszti konferencia is abban jelölte meg az új főparancsnok feladatát, hogy a szövetségesekkel való tárgyalások során garantálja azok biztonságát, akik harcoltak a bolsevikok ellen. A Legfelsőbb Tanács sem látott más kiutat, mint a békekötést a szovjetekkel. E tárgyalások katonai hátterét egy 60 ezer fős, kozákokból toborzott lovasság biztosította volna, s Wrangel számított azokra is, akikkel Gyenyikin nem akart együttműködni.¹²⁵ Ebbe a vonalba tartozott az az egyezmény, amely április 15-én jött létre a doni, a kubáni, a tereki és az asztrahányi

¹²⁰ Egy lovasszázad parancsnokaként kezdte a háború elején, majd a cár lemondásakor brigádtábornokként egy kozák hadosztályt irányított. Az 1917 nyarán végrehajtott offenzíva után altábornagyi rangot kapott.

¹²¹ *Venner*: 215–216. *Wrangel, Général*: La dernière campagne, Crimée 1920. Revue des deux mondes, 1er mars 1930. 106. 114. Gyenyikin először elutasította, hogy ő nevezze ki utódját. Amikor azonban a szevasztopoli katonai tanács megválasztotta Wrangel, Gyenyikin telefonja is megérkezett a kinevezésről.

¹²² Wrangel Krimbe érkezésekor (Konstantinápolyból jött) kb 25 ezer önkéntes és 10 ezer doni kozák volt ló és fegyver nélkül, s géppuska, tüzérség is hiányzott. Egyedül Szlasov tábornok tartotta a frontot (3.500 gyalogos és 2.000 lovas) a perekopi szorosnál a 13. szovjet hadsereggel (6.000 gyalogos, 3.000 lovas) szemben. *Wrangel*: 109. SHAT 6N233 Paris, 22 juillet 1920. Le lieutenant Victor Darras, attaché au Consulat de France à Kiev à M. André Lefèvre, Ministre de Guerre à Paris. Rapport N° 1304 du 21 juillet 1920. E dokumentum 10–12 ezerre becsüli Szlasov erőit.

¹²³ SHM Série Ab vol. 35. Constantinople, 12 avril 1920. N° 256/3.

¹²⁴ *Wrangel*: 114–115. *Halász Iván*: A fehérgárdista diktatúrák hatalmi szerkezete és elképzelései. In: 1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből (főszerkesztő: Krausz Tamás; szerkesztő: Schiller Erzsébet), Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest 1998. 121.

¹²⁵ SHM Série Ab vol. 35. Constantinople, 1er février 1920. N° 995/3. SHM Série Ab vol. 34. 9 avril 1920.

atamánokkal, akik elismerték Wrangel legfelső katonai vezetőnek, de az említett területek autonómiát élveztek, a kozák csapatok pedig függetlenek maradtak a fővezértől.¹²⁶ Ami Wrangel katonai helyzetét illeti, Gyenyikin vezérkarát örökölte. A Krímben a már említett Szlasov erői mellett Bogajenszkij doni hadteste és Kutjepov Önkéntes Hadserege volt található.¹²⁷ Márciusban egy francia jelentés a félsziget katonai erejét 40–45 ezer főre becsülte, de a Krím zavaros háttere miatt sokan kételkedtek a harc folytatásában.¹²⁸ A tábornok is tisztában volt azzal, hogy esélyeit csak a rend helyreállításával növelheti.

A Szövetséges Keleti Hadsereg június 13-i jelentése¹²⁹ arról számolt be, hogy a rend lassan helyreáll a félszigeten, s ez annak köszönhető, hogy Wrangelnek több gyakorlati érzéke volt, mint Gyenyikinnek. Az egy hónappal későbbi jelentés¹³⁰ már arról tudósít, hogy volt parancsnokával ellentétben — először a bolsevikoktól akart megszabadulni, ezért minden politikai reformot elutasított — Wrangel megértette, hogy éppen a reformokkal kell törődnie, ha a félszigetet és Oroszország többi részét meg akarja nyerni. A dokumentum két prikázt említ. Az egyik a kerületi zemsztvónak adta az adminisztratív hatalmat vidéken, a másik szerint a zemsztvo rendelkezik valamennyi, állami és magánfölddel, melyet azoknak oszt szét, akik képesek megművelni. Az agrárreformot, Gyenyikin hibájából okulva, fontosnak tartotta. Az egy főre jutó földterület nagyságát nem állapította meg előre, ez a kerületek feladata volt. A földek megváltását 25 év alatt kellett volna kifizetni, s ebből kártalanították volna a régi tulajdonosokat. E reformmal Wrangel egy erős kistulajdonosi réteget akart létrehozni. A reformok között szerepelt a munkások létminimumának biztosítása, engedményeket ígért a külföldi tőkének, megbocsátást azoknak, akik a Vörös Hadseregben szolgáltak. A lakosság megnyugtatóra megszüntette a rablást, az illegális rekvirálást, főleg az Önkéntes Hadsereg részéről, mert katonái jobban raboltak és rekviráltak mint a bolsevikok. Az intézkedéseket a parasztok kedvezően fogadták, főleg azt, hogy Wrangel hadserege nem rabol, hanem fizet a rekvirálásokért. Az intézkedések hosszabb távon azt a célt szolgálták, Krivosein,¹³¹ Wrangel kormányfője szerint, hogy a bolsevik rendszerrel szemben a Krím-félsziget kísérleti terep legyen, ahol az emberek a *vörös lebujsz* szemközti oldalán emberséges életet teremtenek, s meg tudnak élni. Wrangel a nemzeti megújulás és az orosz egység helyreállítása letéteményesének tartotta magát és kormányát.¹³² Párizst e törekvések csak annyiban érdekelték, hogy Wrangel képes-e a francia érdekeknek megfelelően működni. A francia politika aziránt érdeklődött, hogy a tábornok és környezete mennyire reakciós,

¹²⁶ SHM Série Ab vol. 35. Constantinople, 13 mai 1920. N° 367/3.

¹²⁷ SHM Série Ab vol. 35. Constantinople, 13 mai 1920. N° 367/3.

¹²⁸ SHAT 6N233 Paris, 22 juillet 1920. Le lieutenant Victor Darras, attaché au Consulat de France à Kiev à M. André Lefèvre, Ministre de Guerre à Paris. Rapport N° 1304 du 21 juillet 1920..

¹²⁹ SHM Série Ab vol. 35. N° 574/3.

¹³⁰ SHM Série Ab vol. 35. Constantinople, 20 juillet 1920. N° 883/3.

¹³¹ Párizsból hívták a Krímben. A cárizmus alatt Sztolipin közvetlen munkatársa, s az agrárreform végrehajtója. Jól ismerte a parasztkérdést, hiszen 10 évig volt mezőgazdasági miniszter, a belügyminisztériumban pedig a zemsztvo ügyeivel foglalkozott.

¹³² *Halász*: 121. Mémoires du Général Wrangel: 250–251. MAE. Europe 1918–1940. Russie vol. 241. Sebastopol, 13 juillet 1920. N° 56/S. ff.89–105. Rapport militaire période 25 juin au 11 juillet. SHAT 6N233 Paris, 22 juillet 1920.

létezik-e német orientáció. A külügyminisztériumhoz kapcsolódó köröknél figyelhető meg fenntartás amiatt, hogy a tábornok környezetének ellenzéke elégedetlen a reformokkal, s a cári módszerekhez való visszatérés híve.¹³³ Ami a németeket illeti, a konstantinápolyi főhadiszállás április 12-i jelentése¹³⁴ arról tudósít, hogy a német propaganda egyre hatásosabb a Krímben, mivel a lakosság 90%-a ellenséges a szövetségesekkel szemben. A szeptemberi összegző jelentésben¹³⁵ is előkerül a német propaganda erősödése, hozzátéve, hogy ez Krivosein ösztönzésére növekszik. A dokumentum arról is tudósít, hogy Szevasztopolba 11 tagú német küldöttség érkezett azzal az ürüggyel, hogy a kereskedelmi kapcsolatokról tárgyaljon, illetve azért, hogy katonailag megszervezze a krími német telepeseket. Valójában a Wrangellel való kapcsolatról volt szó. A jelentés nem tartja valószínűnek, hogy katonai vagy politikai szempontból Wrangel kikérné tanácsukat, azt viszont igen, hogy gazdasági támogatást kér tőlük. A fentiek ellenére a francia dokumentumok nem rajzolnak negatív képet Wrangelről. Ez azért érdekes, mert addig egyetlen fehér vállalkozásról sem volt jó véleménye a francia külpolitikának. A változás azzal magyarázható, hogy Wrangel katonai törekvései egybeestek Párizsával, miközben Londonnal nem kellett osztoznia, ahogy ez Kolcsak vagy Gyenyikin esetében történt. Ráadásul a déloroszországi kísérlet volt az utolsó lehetőség arra, hogy a lengyel–szovjet háború által teremtett helyzetben a még létező bolsevikellenes erőket összefogják és megdöntsék a szovjethatalmat. Millerand erre tett kísérletet. „Az európai államoknak, s főleg az antantnak elsőrendű érdeke, hogy kihasználja a lengyelek győzelmét a bolsevik hatalom végleges lerombolására.”¹³⁶ A levél további részéből persze kiderül, hogy a szovjethatalom megdöntésére azért van szükség, mert a tél folyamán Moszkva egy új hadsereget hoz létre, Lengyelország és a többi határállam pedig kénytelen elviselni az állandó mozgósítás terhét, emiatt a normális gazdasági élet nem állítható helyre, s ez a németeket arra bátorítja, hogy késleltessék a versailles-i szerződés végrehajtását. Millerand szerint döntő csapás csak akkor mérhető a szovjetre, ha koncentrálni lehet a lengyelek, Wrangel és a románok erőit. Az aktív szerepet az első két tényező játszaná, s a románoktól annyit várt, hogy a bolsevik erők egy részét lekötik a határnál. A bukaresti francia követet ezért arra kérte, tájékozódjon Take Ionescunál, hogy ilyen irányú együttműködésre lehet-e számítani. S bár a románok az oroszokkal szembeni védekezés hívei voltak, Millerand azért próbálkozott mégis, mert változást látott a román politikában amiatt, hogy a Romániában található orosz készleteket átengedték Wrangelnek.¹³⁷ Románia azonban nem akart aktív orosz politikát. Sőt, a továbbiakban arra sem volt hajlandó, hogy lovakat adjon Wrangelnek, arra hivatkozva, hogy a saját hadseregének sincs elegendő. Bukarest azonban igen ravasz javaslattal állt elő: kész átadni 3–4 ezer lovat, amit azonban a békeszerződés értelmében Románia kap a bolgároktól, majd továbbadja, Buka-

¹³³ MAE. Europe 1918–1940. Russie vol. 242. Paris, 16–17 août 1920. Rapport N° 1324. ff.21–24.

¹³⁴ SHM Série Ab vol. 35. N° 256/3.

¹³⁵ SHM Série Ab vol. 35. Constantinople, 10 septembre 1920. N° 1150/3

¹³⁶ SHAT 7N3054 Paris, 28 aot 1920. Millerand à ministre de France à Bucarest. MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 156. ff.165–167. Millerand aux ambassadeurs et ministres français.

¹³⁷ MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 55. sans date f.23.

rest pedig ezzel is csökkenteni akarja Franciaországgal szembeni adósságát.¹³⁸ Párizs válaszáról nincs dokumentumunk, arról viszont igen, hogy Take Ionescu október 20-án Lloyd George-al tárgyalt Londonban, aki a szovjet elismerését kérte tőle, míg a román politikus Wrangel elismerésére készült.¹³⁹ Erre azonban nem került sor, s arra sem, hogy Wrangel és a lengyelek tartósan együttműködjenek, jóllehet a tábornok kész volt francia katonai irányítás alatt egyeztetni hadműveleteit.¹⁴⁰ Erre azért is törekedett, mert nem hitt a lengyelek és a szovjet közti békében, s abban volt érdekelt, hogy a béketárgyalások elhúzódjának. A lengyelektől pedig azt kérte, hogy a fogságba esett vörösökből 80 ezer fős hadsereget toborozzanak s küldjék a Krímbe.¹⁴¹ A lengyelek azonban saját frontjukon akarták felhasználni ezt az erőt. A javaslatot Wrangel azzal a feltétellel fogadta el, hogy a jobbszárnyon használják fel, s élére az általa választott tábornok kerül. Ennek fejében kész volt a Dnyeper jobb partján offenzívát indítani, mert ez megkönnyíti az ukránokkal való kapcsolatát, miközben támogatást kap a francia flottától s így gabonában gazdag területeket szerezhet.¹⁴² A siker azonban komoly anyagi támogatást igényelt. Téli ruhára volt szükség 110 ezer katona s 200 ezer alkalmazott számára. S még legalább 80 ágyúra, repülőkre, harckocsikra, kórházi felszerelésre. Wrangelnek e tervéhez, de az egész dél orosz vállalkozáshoz is jelentős anyagi, pénzügyi támogatásra volt szüksége. A támogató pedig Franciaország volt.

Az 1920 nyarán a mintegy 100 ezer fős hadseregnek elsősorban fegyverre, lőszerre, egyéb hadfelszerelésre és természetesen élelmiszerre volt szüksége. Május végén¹⁴³ ezért Wrangel 3.870.000 adag konzervet, 300 tonna zsírt, 120 tonna szárított zöldséget, 300 tonna makarónit, 660 tonna búzadarát, 260 tonna cukrot, 84 tonna szappant és 4 tonna citromsavat kért Párizstól. Május 30-án¹⁴⁴ a párizsi orosz nagykövetség és Krivosein jegyzékben hívta fel a francia kormány figyelmét arra, hogy Wrangel csak akkor tudja magát fenntartani és egy nemzeti ellenállási központot kialakítani, ha bizonyos anyagi erőforrásokkal rendelkezik, s ebben Franciaország támogatását kéri. A nagykövetség szerint a segítség bizonyos mértékben a francia kormány kiadásai nélkül is megvalósítható, mivel vannak olyan források, amelyeket azonnal használni lehet. Ezek közé tartozik az a hadianyag, amely egyébként Oroszorszáé, de pillanatnyilag vagy Franciaországban van, vagy a francia hatóságok rendelkeznek vele. Ez utóbbihoz tartozik annak az orosz hajónak a rakománya, amely Anglia egyik északi kikötőjében áll. A rakomány 50 millió puskagolyót, 90 ezer ágyúlövedéket, 100 ezer géppuskatöltényt,

¹³⁸ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. Bucarest, 15 septembre 1920. N° 381. f.104. Daescher à Paris.

¹³⁹ MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 55. 31 décembre 1920. ff. 95–96.

¹⁴⁰ MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 242. 5 septembre 1920. N° 5179. Amiral de Bon à la Marine.

¹⁴¹ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. Constantinople, 15 septembre 1920. ff.105–107.

¹⁴² Wrangelnek a búzában, szénben és lóban gazdag északi, északkeleti területek felé kellett terjeszkednie. S ebben az irányban voltak a szovjetellenes erők, a doni, a kubáni kozákok, s Mahno is. SHAT 6N233 Paris, 22 juillet 1920. Le lieutenant Victor Darras, attaché au Consulat de France à Kiev à M. André Lefèvre, ministre de Guerre à Paris. Rapport N° 1304 du 21 juillet 1920.

¹⁴³ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 250. Constantinople 24 mai 1920. No 3273. f.224.

¹⁴⁴ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 250. Paris, 30 mai 1920. ff.242–243. Note de l'ambassade de Russie.

20 ezer birkabőrből készült köpenyt tartalmaz. A jegyzék felhívja a figyelmet a Romániában található orosz fegyverekre és muniációra, mellyel a szövetségesek rendelkeznek, s arra a hadianyagra is, amellyel Németország a versailles-i szerződés értelmében a szövetséges kormányoknak tartozik. Maklakov, párizsi orosz nagykövet¹⁴⁵ júliusban a francia külügyminisztérium segítségét kérte, hogy az Amerikából Angliába szállított 49 ezer puska előbb Bresztbe, majd onnan Szeverasztopolba kerüljön.¹⁴⁶ A francia hatóságok semmi akadályát nem látták annak, hogy az árut Angliából közvetlenül a Krímbe szállítsák.¹⁴⁷ Lukomszki tábornok, Wrangel párizsi képviselője ugyancsak júliusban¹⁴⁸ arra kért felhatalmazást, hogy a török kormánytól vásárolhasson fegyvert. Augusztusban¹⁴⁹ a párizsi orosz nagykövetség 10 ezer tonna szenet kért Wrangel számára. Millerand a haditengerészeti miniszternél érdeklődött, hogy a keleti flotta készletéből ki lehet-e elégíteni ezt a kérést. A miniszterelnök nemleges választ kapott, mert a flotta is csak nagy nehézségek árán tudta ellátni magát szénnel.¹⁵⁰ S bár a miniszterelnök úgy döntött, hogy minden lehetséges segítséget megadnak Wrangelnek, ráadásul úgy, hogy nem kell azonnal fizetnie, a támogatás mégis felvetett néhány kérdést. Ezt az indokolta, hogy a pénzügyminiszter szeptember 2-i levele a támogatás nehézségeire hívta fel a figyelmet. Ezért azt javasolta: Wrangel fizessen azonnal, vagy a támogatással egyenértékű áruval egyenlítsse ki a számlát rövid időn belül. A hadügyminisztérium jelzése szerint Wrangel addig mintegy 15 millió frankot költött az átengedett hadianyagra, s ezt azonnali fizetés nélkül nem kapta meg. A tábornok azonban jelentős támogatást kért. Maklakov szeptember 8-i levelében municióvásárlásra 20 millió frankos hitel megnyitását kérte a francia vezetéstől, mert Wrangel pénzügyileg nehéz helyzetbe került. A külügyminisztérium ezért kormánydöntést kért arról, hogy ellenszolgáltatás nélkül lehet-e szállítani.¹⁵¹ A támogatást azonban nemcsak az ellenszolgáltatás megoldatlansága nehezítette, hanem az angol kormány időhúzó taktikája is. Foch arról informálta Millerand-t, hogy a szövetséges katonai bizottság angol képviselője a Közép-Európában (Németországot kivéve) található hadianyag Wrangelhez juttatásáról szóló vita elnapolását kérte. Foch azon félelmének adott hangot, hogy a brit válaszra még sokáig kell várni.¹⁵²

A fenti kérdésekkel Wrangel és kormánya is foglalkozott annak keretében, hogy tárgyalásokat folytattak Varsóval a harc folytatásáról. Javasolta, hogy lengyel területen hozzák létre a 3. orosz hadsereget Bredov hadtestének, Bulak-Bulakovics és Peremikin ezredes különítményeinek maradványaiból, s élére egy francia

¹⁴⁵ Még az Ideiglenes Kormány nevezte ki Párizsba nagykövetnek.

¹⁴⁶ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. 6 juillet 1920.

¹⁴⁷ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. 19 juillet 1920. ff.8–9. Direction politique à l’ambassade de Russie à Paris.

¹⁴⁸ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. Constantinople, 17 juillet 1920. f.7. N° 417/2P Franchet d’Esperey à ministre de la guerre à Paris. A tábornok repülőbombából legalább 20 ezer darabra kért engedélyt, 100 ezer db gyutacsra tábori löveghez, 20 ezer db gránátra, s 1 millió töltényre Mauser puskához.

¹⁴⁹ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. 27 août 1920. N° 609.

¹⁵⁰ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. 2 septembre 1920. N° 2024.

¹⁵¹ MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. Note pour le Président du Conseil. Paris 15 septembre 1920. Maklakov néhány tízezer puskát, az orosz haditengerészet 10 ezer tonna szenet kért.

¹⁵² MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. 14 septembre 1920. f.102. N° 156/MT

tábornokot javasolt, amely mellé mindkét fél képviselőt küldött volna. Wrangel szeptember közepén kapott értesítést arról, hogy a lengyel kormány beleegyezett a már említett vörös hadifoglyokból toborzott 80 ezer fős haderő létrehozásába, s abba is, hogy Párizsban folytassák a tárgyalásokat. Sztruve és Juzefovics tábornok képviselte a krími kormányt a francia fővárosban, és szeptember közepén egy rövid emlékiratban vázolták fel álláspontjukat a francia kormánynak. Ebben jelezték, ha a lengyelek beszüntetik a hadműveleteket, Wrangel nehéz helyzetbe kerül. Ezért a lengyel szovjet tárgyalások elhúzásában voltak érdekeltek, mert ez esetben folytatni tudják a harcot a bolsevikok ellen. Főleg akkor, ha a déli frontra szállítják a már említett s lengyel területen szervezett erőket, valamint Miller és Jugyenyics hadseregének maradványait. A harc folytatása azonban jelentős pénzügyi támogatást is igényelt, amelyet kölcsön formájában kértek. Ennek fedezetéül a krími kormány búza, szén és egyéb nyersanyagokból álló exportját javasolták.¹⁵³ A lengyelekkel való együttműködésre azonban nem került sor, mert október 12-én Moszkva és Varsó Rigában aláírta az előzetes békeszerződést. „Egyedül maradtunk abban a harcban, amely nemcsak hazánk, de az egész emberiség sorsáról is dönt,” – reagált Wrangel október 19-i napiparancsában a kialakult helyzetre.¹⁵⁴ Rollin sorhajóhadnagy jelentése¹⁵⁵ kevésbé patetikusán két lehetőséget elemzett: a) a tábornok leállítja előrenyomulását, s megvárja a szovjet rendszer spontán szétesését; b) folytatja offenzíváját, hogy új területeket szerezzen. Az előző esetben azt kockáztatja, hogy saját hadseregének széthullását előbb látja meg, mint a Vörös Hadseregét, míg a másik esetben nem lesz elegendő ereje, s tehetetlenné válik a vörösök támadásával szemben. Ez utóbbi variációra a szovjet vezetés már szeptembertől készült.

Trockij a legfelső szovjet katonai tanács szeptember 10-i ülésén kifejtette, hogy Wrangel frontja igen veszélyessé vált.¹⁵⁶ Azok a hírek, hogy hadseregének szétesése elkezdődött, minden alapot nélkülöznek. Elismeri, hogy ez a mintegy 100 ezres hadsereg kitűnően harcol, jól felszerelt. Nem szabad szerinte lebecsülni az általa végrehajtott agrárreformot sem, mert a krími, a kubáni, a tereki parasztok nem kommunisták, s számukra a földről szóló lebélyegzett papirosnak több értéke van és kézzelfoghatóbb, mint a világforradalom érthetetlen eszméi. Ezért azt javasolja, hogy Lengyelországgal minél előbb békét kell kötni, hogy minden erőt Wrangel leverésére lehessen fordítani. Lenin is egyetértett azzal, hogy Wrangel veszélyesebb a szovjet rendszerre, mint a független Lengyelország.¹⁵⁷ A veszélyt abban látta, hogy Déloroszország vonzási pólussá válik elsősorban Ukrajnára és Közép-Oroszországra, a szovjethatalom pedig ezzel ember és élelmiszer tartálékát veszítheti el. S míg Lengyelországgal szemben meg lehet teremteni az orosz nép egységét, s megszerezhető Németország szövetsége is, mert ahogy nő a

¹⁵³ Mémoires du Général Wrangel: 258–260. MAE 1918–1940. URSS vol. 251. Constantinople, 15 septembre 1920. ff. 105–107.

¹⁵⁴ Mémoires du Général Wrangel: 276.

¹⁵⁵ MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 243. Constantinople, 7 octobre 1920. La situation en Russie antibolchéviste.

¹⁵⁶ MAE Europe 1918–1940. Russie (URSS) vol. 132. Moscou, 12 septembre 1920

¹⁵⁷ SHAT 7N3130. doss.1. 18 octobre 1920. 15828 La situation du bolchévisme au moment de l'armistice polono-russe.

lengyelek ereje, úgy nő a németek velük szembeni gyűlölete. Egy független Dél-Oroszország viszont állandó bizonytalansági tényező és a szovjet rendszer szétesésének az erjesztője lesz. Ezért Wrangelt mindenáron le kell győzni, hangsúlyozta.

Októberben a legjobb vörös csapatokat irányították a krími frontra, s Frunze vezetésével a döntő ütközet október 28-án játszódott le. November elején Blücher Szibériából érkezett hadosztálya a hegyekben is áttörte Wrangel vonalait, aki ezután elrendelte a visszavonulást. November közepéig a félsziget kikötőiből 146.200 személyt szállítottak külföldre, melyből 117.200 katona volt.¹⁵⁸

Wrangel bukását De Bon admirális a szövetségesek összefogásának a hiányával magyarázta, jöllehet 1920 nyarán felhívta a figyelmet a támogatás fontosságára, s ha ez megvalósul, tette hozzá, akkor nem a bolsevikok az urai sem a Fekete-tenger északi részének sem egész Oroszországnak.¹⁵⁹ Wrangelt valóban csak Franciaország támogatta. Hovinak és Hogenhuis-Seliverstoffnak igaza van abban, hogy Párizs a Krím-félszigetet is a cordon sanitaire részének tekintette, hogy védje a versailles-i Európát. A lengyel-szovjet háború egy adott pillanatában azonban Millerand úgy vélte, hogy ez a cordon hatékonyabb lehet akkor, ha a szovjet rezsimet megdöntik, s így Párizs változatlanul legnagyobb ellenfelét, Németországot is hatékonyabban tudják majd ellensúlyozni. Franciaország katonai, anyagi, sőt diplomáciai ereje azonban nem volt elegendő sem ahhoz, hogy egy lengyel – krími kooperációt támogasson Moszkva ellen, s még ahhoz sem, hogy a krími kísérleti telep fenntartását biztosítsa. Ebben a lengyelek önzése s Wrangellel szembeni fenntartásai is szerepet játszottak. Millerand¹⁶⁰ nem véletlenül hívta fel a lengyel kormány figyelmét arra, hogy legyen mértéktartó, elégedjen meg az etnográfiai határokkal, s tartsa tiszteletben Litvánia határait. Ezt azért vélte fontosnak, hogy Varsó ne sértse meg jóvátehetetlenül az orosz patriotizmust, a balti államokat pedig ne lökje se a bolsevikok, se Németország karjaiba.

A lengyelek győzelmét és Wrangel bukását követően Maklakov párizsi orosz nagykövet összegző elemzést készített az orosz helyzetről és az európai hatalmi viszonyokról.¹⁶¹ Tanulmánya megállapítja, hogy Wrangel veresége nem csupán a bolsevikok győzelmét jelenti, hanem Németországot is az antant felett. Az a mozzanat, hogy a bolsevik hatalomátvétellel Németországnak sikerült Oroszországot kivonni a háborúból, 1917 vége óta rendszeresen előfordul a francia dokumentumokban. A szerző azonban hozzáteszi, hogy Berlin a bolsevik kártyát veresége ellenére is megőrizte, s változatlanul támogatja Szovjet-Oroszországot, miközben az antant egysége az orosz kérdést illetően megtört. A szovjetellenes mozgalmat

¹⁵⁸ SHM SS Ca vol. 29. Paris, 26 novembre 1920. Az evakuálást 126 hajó hajtotta végre. A költségek fedezésére Wrangel felajánlotta az orosz kereskedelmi és hadiflottát zálogként, melyet a francia kormány elfogadott. A menekültek egy része a Távol-Keleten akarta folytatni a harcot a bolsevikok ellen, s Japán még a szállításra is vállalkozott. Befogadóként felmerült Brazília és Peru, de klímája sokakat elriasztott. Kevés számú menekült Madagaszkár is hajlandó volt fogadni, s Belgrád is kész volt 20 ezer ember befogadására. Satilov tábornok, Wrangel vezérkari főnöke tárgyalt is erről a szerb kormánnyal. Maga Wrangel Brüsszelben halt meg 1928-ban, s Belgrádban temették el. *Mémoires du Général Wrangel*: 295. 299. *Bernachot, Jean Général*: Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. III. Le corps d'occupation de Constantinople, (6 novembre 1920–2 octobre 1923). Paris 1972. 51–58. *Mourin*: 120.

¹⁵⁹ SHM SS Ca vol. 29. 16 décembre 1920.

¹⁶⁰ MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. 1er octobre 1920. ff.94–96. Millerand à Panafieu.

¹⁶¹ MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 347. ff.142–152. 20 décembre 1920.

legjobban Japán és az Egyesült Államok rivalizálása kompromittálta Szibériában, de Oroszország más területein sem volt jobb a helyzet. Az amerikaiakat Gyenyikin nem érdekelte, Anglia pedig ellenséges volt Wrangellel szemben. Az egyedül maradt Franciaország pedig nem tudta hatékonyan támogatni őt, ezért elbukott. Ennek várható következménye a dokumentum szerint az, hogy a németek megpróbálják módosítani a versailles-i szerződést, s ennek megvalósítása főleg Európa keleti részén várható. Elsősorban azért, mert ha Felső-Szilézia Lengyelországhoz kerül, gazdaságilag összeomlik Németország, Danzig pedig kettévágja és elválasztja az oroszoktól. Lengyelország azért is gondot jelent, mert túlzó követelései fel erősítették az oroszok neheztelését, emiatt egy Lengyelország elleni háborúra nem lesz nehéz ürügyet találniuk, s ez még népszerű is lesz Oroszországban. Németország pedig azzal az ürüggyel, hogy védeni akarja magát a bolsevik veszéllyel szemben, esetleg bevonul Lengyelországba, s ekkor vetődik majd fel az a kérdés, hogy Németország a bolsevizmus ellen kössön szövetséget az antanttal, vagy a bolsevizmussal szövetkezzen a nyugati hatalmak ellen. Mindkét esetben Németország a nyerő. A bolsevizmus ellen nemcsak azért, mert katonailag erősebb, hanem azért is, mert ez a háború nemzeti ügy lesz Németországban, mivel kompenzálhatja magát Kelet-Európában, s az oroszok felszabadítóként fogadhatják. Egy ilyen helyzetben aztán a szövetségesektől azt követelhet, amit akar. Ha pedig az antant katonailag közbelép, Németország vagy behódol, ahogy ezt már többször tette, vagy újra kezdi a háborút szövetségben Szovjet-Oroszországgal. S ebben az esetben minden lehetséges, mivel Moszkva és Törökország szövetsége a bolsevik hatalom rugalmasságát mutatja, azaz nem akarja szovjetizálni, s így a németeknek sem kell tartani ettől a veszélytől. Ráadásul a Vörös Hadsereg fegyelmezett, s mindkét félnek érdeke, hogy megtörje Franciaország politikai és katonai erejét. Igaz, a francia csapatok létszáma nagyobb, mint a németeké, de ez esetben az a kérdés vetődik fel, hogy egy ilyen háború Franciaországban lesz-e olyan népszerű, mint a németeknél. Egy biztos, háború esetén Franciaországnak hatalmas politikai nehézségeket kell majd leküzdenie, mert a politikai pártok mindenáron békét akarnak; mert Párizs nem lehet biztos a szövetségeseiben, mivel Anglia ellenezni fogja Franciaország katonai fellépését. A dokumentum szerzője mindebből azt vonja le: számítani kell arra, hogy Szovjet-Oroszország megtámadja Lengyelországot, s ennek Németországra gyakorolt hatását is figyelembe kell venni. Ebben a helyzetben Párizsnak fontolóra kell vennie, hogy Anglia egyvetértésével valamilyen rendezést készít elő Németországgal akár a versailles-i szerződés módosítása árán is. A németek lojalitása bizonyos lengyel érdekek feláldozásával érhető el. S ha Németország egységét elismerték, nem rombolták le úgy, ahogy ezt Ausztriával tették, akkor nem logikus Danzig oldaláról egy korridorral kettévágni területét, elvenni tőle Felső-Szilézia szenét, amely gazdasági létéhez éppúgy szükséges, mint a békeszerződésben leírt kötelezettségeinek teljesítéséhez. Németország önkéntesen soha nem fogja alávetni magát a szerződés ezen kitételeinek, Lengyelország pedig egymagában túl gyenge ahhoz, hogy megvédje a békeszerződés pontjait.

A tapasztalat egyébként már is azt bizonyítja, hogy Közép-Európa rossz hangulatának fő oka Lengyelország mértéktelen megnagyobbodása, mert az általa elért előnyök nem felelnek meg erejének. S ha Franciaország nem garantálja tá-

mogatását, akkor a tények logikája arra kényszeríti őt, hogy e gyengeség következményeit levonja, s szerzeményeit erejének szintjére hozza. A háború, mely az igazságtalanságok helyrehozataláért folyt, szükségszerűen teremtette meg a független és szabad Lengyelországot. De ebből az új államból a bolsevik expanzió elleni bástyát akartak csinálni, s helyettesíteni vele a francia–orosz szövetséget, ezért eltúrték azokat a lengyel törekvéseket, amelyek nem csupán a lengyel nép, hanem a lengyel birodalom helyreállítására is irányultak, s nem akadályozták kellő mértékben a lengyel sovinizmust. Lengyelország mértéktelen megnövekedése a környező államok — Litvánia, Csehszlovákia, Oroszország, Németország — ellenségeskedését hozta magával, s ez veszély esetén megnyilvánulhat. Különösen Németországot és Oroszországot keserítette el a lengyel helyzet, amely a két ország közötti megegyezést készíti elő. S ha egy lengyel – bolsevik konfliktusban az antant a lengyelek, Németország pedig a bolsevikok oldalára áll, akkor a német–orosz közeledés Franciaország kárára valósulhat meg, s Franciaország lengyel politikája ellen fog irányulni. Ennek ellensúlyozására Franciaország csak akkor biztosíthatja a békét, ha egyezsége jut a németekkel, s közben győzelme gyümölcseit sem veszíti el. S mivel az elzászi és a lotaringiai kérdést már rendezték, Franciaországnak az az érdeke, hogy ne akadályozza a kibékülést Németországgal. A francia–német–orosz közeledés hasznos lehet mindhárom országnak és a békét biztosítaná Európában. E közeledés megóvná Franciaországot attól, hogy egyedül maradjon, s érintetlenül hagyná a francia–orosz szövetséget. A másik megoldás az előbbinek az ellenkezője, s ebben az esetben Lengyelországot fel kell készíteni egy összecsapásra. Ehhez biztosítani kell a szükséges védelmi eszközöket, muníciót, ruhát, technikai szakembereket, katonai tanácsadókat. A bolsevizmus ellen pedig harcolni kell aktívan: nem szabad lepaktálni vele, nem kaphat háborúhoz szükséges eszközöket, s nem szabad kereskedni vele. Figyelni kell a Németországgal való kapcsolatát is, hogy a németek se küldhessenek fegyvert, muníciót. Tudomásul kell venni, hogy Nagy-Lengyelország fenntartása újabb áldozatokat követel. S félmegoldások, mint Wrangel esetében, nem jöhetnek szóba, mert a lengyelek bátorításához ez is elég lenne, de a győzelemhez nem. S ez még nem minden. Módosítani kell a lengyel–orosz viszonyt, s ebben a keretben fel kell hagyni az orosz nemzeti érzést sértő politikával, nehogy a bolsevizmus a nemzeti ügy bajnoka lehessen. Lengyelországnak elég egy kérelhetetlen ellenség, Németország, s nem kell idevinni még az oroszokat is. Lengyelország azonban nem kompromittálhatja Franciaország érdekeit, épp elég az, hogy a francia–német megbékélést a Németországgal szembeni lengyel törekvések akadályozzák. Franciaország pedig nem vállalhatja magára véglegesen a lengyelek védelmét, jóllehet ez az ország a franciák vére árán született meg, s még kijáratot is kapott a tengerhez. Ezért ha a szovjet rezsim összeomlik, s egy másik, egy nemzeti Oroszország születik, nagyon veszélyes lenne, ha ez az Oroszország is a bolsevikok lengyelelles politikájának folytatására kényszerülne, mert érdekei ebben az esetben Németországhoz közelítenék. S a nemzeti Oroszország és Németország szövetsége Franciaország nélkül politikai szörnyüséget hozna létre. S ez bekövetkezhet, ha Párizs a lengyelek minden törekvését támogatja. A tanulmány szerzője ezért a döntéshozók figyelmébe ajánlja, hogy egy szoros francia–lengyel–orosz szövetséget köny-

nyen meg lehetne valósítani, s ez lehetne a holnap európai politikájának az alapja. Ez volt egyébként az orosz hazafiak, mint Gyenyikin vagy Wrangel politikája is, s éppen ez szenvedett vereséget Németországtól a bolsevikok segítségével. A francia–orosz–lengyel szövetségi rendszert azonban Lengyelország oroszokkal szembeni magatartása kompromittálta, mert inkább akarta a bolsevikok győzelmét, mint Gyenyikinét vagy Wrangelét. Ezt a politikát átmenetileg siker koronázta, de ha a lengyelek a jövőben is így folytatják, lehetetlenné tesznek minden közeledést az oroszokkal. A bolsevikok lengyelelles politikájából pedig, szövetségben a németekkel, nem a francia–orosz–lengyel szövetség, hanem a német–orosz jön ki. Konklúzióként a dokumentum ezért azt a következtetést vonja le, hogy a békeszerződés bizonyos ésszerű módosításait Franciaországnak el kell ismernie, s meg kell próbálnia egy francia–német–orosz közeledést. Biztos, hogy Németország ebben nyerni fog, de legalább a francia–orosz szövetség érintetlen marad. Ha pedig a dokumentumban felvázolt lehetőségek egyikét sem fogadják el, akkor egy harmadik fog megvalósulni: Franciaország és Lengyelország elszigetelődése, valamint a német–orosz közeledés. A dokumentum szerint a legnagyobb veszélyt ez jelenti Európára, hangsúlyozza Maklakov. S hogy elemzése mennyire helytálló, a következő években derül ki. Egy azonban biztos: 1920 végén az orosz nagykövet olyan problémákat vetett fel, olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyeket a Deuxième Bureau már júliusban papírra vetett,¹⁶² s a tanulmány kérdései a külügyi vezetést is foglalkoztatták, ahogy ezt Millerand esetében láthattuk.

István Majoros

LA GUERRE POLONO-SOVIÉTIQUE, WRANGEL ET LA POLITIQUE EXTÉRIEURE DE LA FRANCE EN 1920

(Résumé)

Cette étude constate au début, que la guerre polono-soviétique menaçait le système de revers de Paris contre l'Allemagne et en même temps l'édifice récemment construit de la nouvelle Europe à Versailles, donc la sécurité européenne était bien menacée par cette guerre. Cette situation s'est profilée parce que le pouvoir soviétique voulait rencontrer la révolution allemande se servant de la Pologne comme couloir pour ses buts. D'autre part Varsovie voulait reconstituer ses frontières de 1772 et faire un groupe d'alliance des pays entre la mer Baltique et la mer Noire pour pouvoir défendre son indépendance entre Berlin et Moscou.

L'étude examine les causes de cette guerre, résume en bref la guerre elle-même, et présente la lutte diplomatique avant et pendant ce conflit armé dans le triangle Paris — Londres — Varsovie et tout d'abord les relations entre la France et l'Angleterre, les négociations des pays de l'entente avec Moscou, le rôle et l'attitude de l'Allemagne et des pays de l'Europe centrale dans la guerre polono-soviétique.

Londres voulait de bonnes relations commerciales avec Moscou, donc les ambitions de la Pologne déjà mentionnées n'étaient pas appuyées par la politique anglaise. L'indépendance de la Pologne était importante pour Paris, malgré cela elle a bien recommandé aux dirigeants polonais de modérer les buts extérieurs du pays. Et quand les forces polonaises ont déclenché une offensive le 25 avril 1920 c'était la Pologne qui était considérée comme agresseur par la France et l'Angleterre. Après la contre-offensive de l'Armée rouge tous les deux pays ont poussé Varsovie à accepter la paix. Mais ici on peut déjà constater une différence entre Paris et Londres, parce qu'il y avait un moment quand la politique anglaise était prête même à accepter l'influence soviétique en Pologne. Paris a promis une aide aux Polonais, mais cette aide signifiait tout d'abord le transport des armes, des munitions et l'envoi des experts militaires et pas l'envoi des troupes en Pologne. Paris se méfiait de ce que l'Allemagne pouvait mettre au profit la crise polonaise pour violer le traité de Versailles. D'autre part selon les militaires français la situation en Pologne ne nécessitait pas l'envoi des troupes, parce que l'Armée rouge n'avait pas une suprématie déterminante sur les forces polonaises.

¹⁶² *Hogenhuis-Séliverstoff, Anne: La trace ténue d'une alliance ancienne. La France et la Russie, 1920–1922, Guerres mondiales et conflits contemporaines, septembre 1999. 124–125.*

Paris avait donc la conviction qu'avec la mise à pied de l'armée polonaise on pourrait repousser et vaincre les forces soviétiques. Dans ce travail le général Weygand avait un rôle important, mais la victoire sur les soviétiques était polonaise et les origines de la légende de Weygand se trouvait dans la politique intérieure polonaise et française après la bataille de Varsovie.

C'est dans le cadre de la guerre et de la politique française en Pologne que l'étude présente Wrangel et ses ambitions en Crimée. Millerand espérait qu'on pourrait profiter de la victoire polonaise et des forces de Wrangel pour ruiner définitivement le pouvoir soviétique. Mais cette espérance n'était pas réalisée, parce que la Pologne a conclu une paix préliminaire avec Moscou en octobre 1920. On peut connaître ensuite les motifs poussant Moscou à supprimer Wrangel, puisqu'il était considéré plus dangereux aux yeux des dirigeants soviétiques que la Pologne indépendante. L'étude se termine par l'analyse de Maklakov, ambassadeur russe à Paris sur la Russie et les relations parmi les puissances européennes. Le diplomate russe esquisse, un peu au nom des diplomates français, les dilemmes des pays vainqueurs et tout d'abord ceux de la diplomatie française sur les années à venir.

Cette étude était basée sur les documents des archives du Quai d'Orsay, du Service Historique de l'Armée de Terre et du Service Historique de la Marine à Paris.

THE POLISH-SOVIET WAR, WRANGEL AND THE FRENCH FOREIGN POLICY IN 1920

by István Majoros

(Summary)

The study begins with the statement that the Polish-Soviet war threatened to undermine the political system created by Paris to counterbalance Germany as well as the whole international political order established by the victors at Versailles. This meant that the very security of Europe was endangered. This situation resulted from the fact that whereas the Soviet considered Poland as a possible corridor leading to revolution in Germany, and thus wanted to expand westwards, Warsaw reclaimed the borders of 1772 and tried to create a block of powers between the Baltic and the Black Sea in order to maintain the independence of Poland between Moscow and Berlin.

The study analyses the causes leading to the war, considers briefly the war itself and also the diplomatic struggles that preceded the military conflict. It also examines the diplomatic relationship during the war in the Paris-London-Warsaw triangle, between England and France, between the Entente and the Soviet, and deals with the role of Germany and of the countries of Central Europe in the conflict.

Since England wanted to establish commercial relations with Moscow, it did not support the expansive foreign policy of Poland which menaced to undermine the English plans towards the Soviet. Although Polish independence was crucial to France, its government nevertheless warned Warsaw to moderate its ambitious foreign policy. When the war began with a Polish offensive on 25 April 1920, both Paris and London regarded Poland as an aggressor. Following the Soviet counter-attack both powers exhorted Warsaw to make peace, although London was also willing to accept the extension of Soviet influence over Poland. Paris was ready to help Poland, but this help was limited to the dispatch of equipment and military experts. The French government refused to send troops because it feared that the Germans might try to use the Polish-Soviet war in order to enforce a revision of the peace treaty of Versailles. Moreover, General Foch thought that the superiority of the Red Army was far from overwhelming and thus a reorganised Polish army could halt the Soviet offensive. Although General Weygand did play a predominant role in the organisation, the victory at the Vistula was the success of the Polish army. The legend of Weygand was the result of the complex internal situation both in Poland and France.

In connection with the Polish policy of Paris the study examines the ambitions of Wrangel in the Crimea. Millerand thought that the military victory of the Poles and the forces of Wrangel could be used to overturn the Soviet regime. His hopes were not realised, however, for in October 1920 the Polish government signed a preliminary peace treaty in Moscow. The study also examines those reasons which explain that the Soviet government regarded Wrangel as more dangerous than the independent Polish state and thus wanted to destroy him as soon as possible. The study ends with the analysis of the Soviet ambassador in Paris, Maklakov, on the situation in Russia and in Europe in general. The diplomat articulated those dilemmas concerning Poland and Russia which seemed most acute to the French foreign policy as well.

The study is based on documents from the Quai d'Orsay, the Service Historique de l'Armée de Terre and from the Service Historique de la Marine.

Hámori Péter

KÍSÉRLET A VISSZACSATOLT FELVIDÉKI TERÜLETEK TÁRSADALMI ÉS SZOCIÁLIS INTEGRÁLÁSÁRA

A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940)

Előkészületek a felvidéki területek visszacsatolására

A két világháború közti időszak közéletében Trianon revíziójának sürgetése azon „axiómák” sorába tartozott, — az 1918–19-es események elítélésével és az „országvesztés” okaként való feltüntetésével együtt, — melyek gyakoribb-ritkább megvallása nélkül legális politikai párt vagy mozgalom nem működhetett. Ugyanakkor 1938. nyaráig-őszéig fegyveres vagy békés határmódosításra reális esély nem kínálkozott, s ennek — ha nem is vállalták nyíltan — a magyar kormányok is tudatában voltak.

Az 1938 őszi várható fejlemények — Csehszlovákia nyugati cserbenhagyása és a Harmadik Birodalom általi megcsónkítása — felfokozott reményeket keltett Magyarországon. Imrédy Béla miniszterelnök azonban pontosan, elődjéinél mindenestre lényegesen pontosabban tisztában volt a szintén területszerzésre törő ország elmaradottabb gazdasági és szociális helyzetével.¹ 1938. szeptember 4-i kaposvári beszédében nagyszabású szociális-társadalmi átalakulás tervét vázolta föl.² E beszéddel, helyszínenek³ szerencsétlen — vagy nagyon is tudatos? — megválasztása következtében és áltál, hogy a rendszer egész struktúrájának megváltoztatását is kilátásba helyezte, kesztyűt dobott a magyar politika meghatározó, konzervatív részének arcába.⁴

Mi készítette a miniszterelnököt erre a taktikusnak semmiképpen nem nevezhető lépésre? Személyi ambícióin, türelmetlenségén illetve a német és olasz

¹ *Kárász Artúr*: Nyolcvan év alatt a föld körül. Budapest–Párizs, [1989?] 42. *Kovrig Béla*: Magyar társadalompolitika (1920–1945). Kis Magyar Könyvtár. New York, 1954. I. köt. 169–175.

² A beszédet és visszhangját elemzi: *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 58–60. Szövegét ld.: Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk.: Sipos Péter, Sipos András. Osiris, Budapest, 1999. 483–496.

³ Kaposvár és Somogy vármegye a magyar nagybirtok bevehetetlen fellegvárának számított, ahol a paraszti jómódot, a szociális átalakítás szükségtelességét is hirdették (*Nádújfalvy József*: Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe. Kaposvár, 1939; Somogy vármegye alispánjának évnegyedes jelentése, 1938. harmadik negyedévéről. Kaposvár, 1938. 1–2; Somogy vármegye szociális viszonyai. Somogy Megyei Levéltár (SML), Somogy vm. alispánjának közíg. iratai, IV. 405. b. 1991/1940.)

⁴ Megjegyzendő, hogy a kaposvári beszédre és Imrédy szociális reformtörekvéseire nemcsak a konzervatívok reagáltak elutasítóan, de a baloldal egyes tényezői is. Peyer Károly 1938. november 27-én az OTI közgyűlésén egyenesen úgy fogalmazott, hogy „olyan szociálpolitikára van szükség, mely állandóságot tud teremteni, vagyis nem diletantizmusból születik.” (OTI Közgyűlések jegyzőkönyvei, MOL P 1240, 3. cs. 36.)

„biztatásokon” kívül kétségkívül motiválta a Csehszlovákiával szembeni meglehetősen társadalmi és szociális szintkülönbség fennállása is, különös tekintettel egy esetleges népszavazásra.⁵ A két ország között folyó propagandaháború közepette legfőképp a csehszlovák közélet demokráciája és a szociálpolitika tagadhatatlan eredményei voltak azok a tényezők, amik Budapesten a revízió-népszerűség telensége miatti félelmet kiváltották.⁶

Prága 1918-tól kezdődően számos olyan reformot vitt végbe, melyek a szociális biztonság terén szinte egyedülállók voltak a közép-európai térségben, és amelyekkel messze felülmúlta a magyarországi viszonyokat.⁷ Az 1918. évi 63. törvénnyel megteremtették a munkanélküli biztosítást.⁸ A később számos esetben módosított,⁹ de 1938-ig érvényben lévő rendelkezés azzal, hogy az 1901-es genti rendszert követte, a szakszervezeteket szinte közhatalmi jogkörrel ruházta föl.¹⁰ A következő években rendelkeztek a kötelező nyolcórás munkaidőről,¹¹ a lakásépítések állami támogatásáról,¹² az üzemi választmányokról,¹³ a gyermek- és női

⁵ Ld.: *Sallai Gergely*: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete. Századok, 2000. 3. 597–631. Október végén Imrédy több nyilatkozatában maga is hitet tett a népszavazás mellett. (Függetlenség, Nemzeti Újság, Magyarország, 1938. október 25; Népszava, október 26.)

⁶ A csehszlovákiai viszonyok tagadhatatlanul fejlettebbek voltak, mint Magyarországon, az ottani demokrácia gyakorlati alkalmazásával visszasságai mellett is (pl. a helyi és országos hatóságok nemegyszer a választási csalásig is elmentek a titkosan szavazók manipulálásában). *Balla Pál*: A felvidéki magyarság külpolitikai tevékenysége. In: Mit élt át a Felvidék? Szerk. Hangel László. Felvidéki Magyar Politikai Foglyok Érdekvédelmi Szövetsége, hn. [Kassa], 1936. 13–20.; *Bothár Sándor*: Jellemző esetek a cseh megszállás idejéből. Uo., 223–302. *Tarján Ödön*: A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából. Prága, 1930. 1937-től egyébként Prága az erősödő német nyomás és a Szudéta-vidék elszakadási törekvései miatt a fokozott propaganda mellett bevezette az elemi iskolákban az államvédelem oktatását is. (Államvédelmi nevelés – Branná výchova. Podk. Rusz I–VIII. osztályú magyar tannyelvű elemi isk. részére. Beregszász, 1938.)

⁷ Ezt a kor egyik legnevesebb társadalompolitikai szakértője, Imrédy bizalmas tanácsadója is elismerte (*Kovrig Béla*: A munka védelme a dunai államokban. Acta Oeconomica, 2. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár, 1944. 13, 15–18.) A napisajtóban elsősorban a baloldal foglalkozott a kérdéssel (Pl. *Nyígró Imre*: A kassai szociálpolitika fény- és árnyoldalai. Népszava, 1938. november 30.) Elgondolkodtató kérdés, hogy az 1918. és 1920. közt lejátszódó csehszlovákiai szociális reformfolyamat mennyiben volt a magyar (illetve a szlovák, német) forradalmi események következménye, mennyiben motiválta azokat egy hasonló társadalmi robbanástól való félelem? (Bizonyos utalás erre: *Zápisnica prvého sjazdu socialnej pečlivosti na Slovensku v Košiciach*. Košice, 1919. 2–3)

⁸ Zákon ze dne 10. prosince 1918. o podpore nezaměstnaných. Sbirka zakonů a nařízení státu československého (Továbbiakban Sbirka), 1918. Častka XII. 51–53.

⁹ Legfontosabb volt ezek közül az 1921/267 és az 1933/29. törvény. (Zákon ze dne 19. července 1921. o státním příspěvku k podpore nezaměstnaných. Uo, 1921. Č. 65. 1109–1111. Vládní nařízení ze dne 29. července 1933. přechodné úpravě státního příplatku k podpore nezaměstnaných. Uo, 1933. Č. 52, 785–787. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a csehszlovák időszakban teljes szabadságot élvező szakszervezetek általában nem jutottak el a mezőgazdasági munkássághoz, aminek egyik következménye az volt, hogy ez a réteg nemigen részesülhetett a munkanélküli segélyből. *Heller András*: *Elsüllyedt ország agrárnépe*. Stud. Budapest, 1940. 74–76.

¹⁰ Az 1934/39 kormányrendelet a jogosultságot nem is a munkában töltött időhöz, hanem egyéves szakszervezeti tagsághoz kötötte. Vládní vyhláška ze dne 26. ledna 1934. kteru se upravují zásady podpůrných pravidel podle vládního nařízení ze dne 29. července 1933, o přechodné úpravě státního příplatku k podpore nezaměstnaných. Uo, 1934. Č. 17. 71–74. A rendszer ismertetését és bírálatát ld.: *J. Borovička*: Zehn Jahre tschechoslovakischer Politik. Prag, 1929. 119–123.

¹¹ 1918/91. törvény. Zákon ze dne 19. prosince 1918. o 8 hodině dobt pracovní. Uo, 1918. È. XVII. 81–84.

¹² 1919/98. sz. törvény. (Zákon ze dne 20. února 1919. o státním bytovém fondu. Uo, 1919. Č. XXI. 131–132.) és 1922/45. törvény (Zákon ze dne 27. ledna 1922. o stavebním ruchu. Uo, 1922. Č. 15. 117–125).

¹³ 1921/330. törvény. Zákon ze dne 12. srpna 1921. o závodních výborech. Uo, 1921. Č. 78. 1329–1334.

munka korlátozásáról¹⁴ és számos más szociálpolitikai kérdésről.¹⁵ A falusi lakosság érdekében hozott intézkedések közül mindenekelőtt a földreform radikális keresztülvitele és a kishaszonbérletek széles körű létesítése említendő.¹⁶ Bár az utóbbi rendelkezések végrehajtása során a legionáriusokat, a cseh és morva telepeseket, utánuk pedig a szlovákokat részesítették előnyben,¹⁷ s az elbocsátott — zömükben magyar — cselédekről csak igen szűkkeblűen gondoskodtak,¹⁸ számos magyar gazdasági munkás kapott kisebb-nagyobb parcellát, házhelyet.¹⁹ A közegészségügy terén is némileg jobbak voltak a viszonyok a magyarországiénál, jóllehet a vidék ellátása — főleg Szlovákiában és Kárpátalján²⁰ — elég kezdetleges szinten állt.²¹ Az alsóbb néprétegek védelme mellett a középosztály is elégedettebb volt, mint Magyarországon: az értelmiségi munkanélküliség, ha nem is volt ismeretlen, messze nem érte el a magyar szintet.²²

¹⁴ Ezek lényegében az ILO (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) ajánlásainak a csehszlovák jogrendbe való fölvételei voltak.

¹⁵ Összefoglalását ld.: *Tüma, Anton: Právny základy sociální péče o mláde v Republice Československé. Praha, 1925.*

¹⁶ 1919/215 törvény (Zákon ze dne 16 dubna 1919. o zabráni velkého majetku pozemkového. Sbírka, 1919. Č. XLIII. 289–290.) és 1919/318. törvény (Zákon ze dne 27. května 1919. zajištění půdi drobným pachtýřům. Uo, Č. LXVI. 417–421.)

¹⁷ Erről számszerű adatokkal szolgált az OMGE alelnöke (Vö. *Fodor Jenő: A visszacsatolt Felvidék gazdasági viszonyai. Köztelek, 1938. 101–102. 971–975.*) A Felvidéki Földbirtokrendező Kormánybiztosság jelentése szerint a visszacsatolt területeken földjuttatásban részesített 51.319 gazdálkodóból csak 3608, tehát 7% volt telepes – ám a 171265 holdból 49590-et, azaz 29%-ot kaptak meg. (Felvidéki földbirtokrendezés. Köztelek, 1940. 30. 709.)

¹⁸ Az 1922/305. kormányrendelet alapján. (Nařízení vlády Republica Československa ze dne 21. října 1922, kterím vydávajj předpisy k § 75. zakona ze dne 8. dubna 1920, ve znění novely ze dne 13. července 1922, č. 220. 56. z.a.n., o zaoptření travalých zaměstnanců na velkém majetku pozemkovém. Uo, 1922. Č. 111. 1359–1365.)

¹⁹ Esterházy Lujza: Szívek az ár ellen. Püski, Budapest, 1991. 60. Megjegyzendő, hogy sok helyütt a magyar cselédek nem is igényeltek a nagybirtokból, mert azt „hazafiatlanságnak” tartották. Utalt erre a Szlovákiai Magyar Egyesület volt kassai vezetője Haltenberger Ince is. (*Andreánszky István: Felvidéki magyar munkásmúlt – húszeves tanulságokkal. Népszava, 1938. december 14.*) A visszacsatolás után a csehszlovák földreform eredményeiről nemigen „illett” szólni, ám annak politikai következményeivel mégis számolni kellett. („Egynéhányan a csehszlovák agrárpártba szervezkedtek. Ezek a szervezettek a földreform útján egy-egy hold földcskét kaptak.... A hadirokkantak a mi községünkben is két-három holdjával jussoltak a földreform útján. Ezt látván a község lakossága, a keresztényszocialista párttól elhidegülve a Hodzsa-féle agrárpártba tömörült. A napszámos nép a kommunista pártba tömörült.” *Bogyó János földműves: Aha. In: Mit élt át a Felvidék? im. 403–404.*)

²⁰ Szlovákia és Kárpátalja az Első Köztársaság szociálpolitikájában egyébként is rendre a második — sőt, a Szudéta-vidéket beleszámítva inkább a harmadik — helyre szorult vissza. Ebben a folyamatban némi változás csak 1937. végén állt be. (Erre nézve ld.: *Úprava slovenskej dediny. Súbor prednášok s debatou z ankety pečlivosti o zdravie vonkova, usporiadanej dňa 15. marca 1937 v Bratislave. Knihovna Pečlivosti o zdravie vonkova. zv. 19. Bratislava, 1938.*)

²¹ *Brdlík, Juraj: Pečlivos o zdravie detí. Pečlivos o zdravie vonkova, rišsky sbor pre soc. zdrav. pečlivos vonkova v Prahe. [Praha, 1935.]. Korman, M.: Pečlivos o sociálne slabých na Slovensku. Bratislava, vyd Robotnícka Akadémia pre Slovensko. [1938.]. Prendnášky na kurzy pre matky. Predkladá univerzitná klinika pre chrobry v Bratislave. Novina, Bratislava, 1935. *Wicková-Králíčková, Maria: Zprávy o činnosti Okresnej pečlivosti o mláde v Prešove z rokov 1926–1929 podáva. Sv. Mikuláš, 1930.**

²² Ennek a háttérében persze ott szerepeltek az 1918–19-ben elűzött magyar közalkalmazottak betölthető/betöltendő állásai is, melyeknek korábbi birtokosai a magyarországi munkanélküliek számát gyarapították. E területen a legionáriusok szintén előnyben részesültek, amit törvény is bizto-

Mindezzel szemben a magyar szociálpolitika az ipari munkavállalók társadalombiztosításán túl vajmi keveset tudott szembeállítani.²³ Az elkészttség, a szociális elmaradottság tudata, párosulva a társadalompolitika, sőt, az egész politikai rendszer azonnali átalakításának követelésével, az Imrédy „holdudvarát” alkotó fiatal, többnyire katolikus nemzedékre (a Fiatall Magyarországra körére és a nyomába lépő KALOT-ra, EMSZO-ra, Hivatásszervezetre) évek óta jellemző volt.²⁴ Ez a csoport — s maga a miniszterelnök is — a Csehszlovákiában rendezendő esetleges népszavazásra a két társadalom fejlődésének és az azt befolyásoló állami politikának nagyságrendbeli különbségei miatt aggodalommal tekintett. Ugyanakkor reménykedtek is: reménykedtek abban, hogy reformjavaslataikat a liberális-konzervatív erők — a revízió sikere érdekében — elfogadják. Biztató jel volt, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter — aki a kormányban Bethlen bizalmasának számított és szemben állt Imrédy számos törekvésével — 1938. nyarán lépéseket tett a magyar társadalom állapotának felmérésére, a szükségletekkel való szembesülésre. Ezzel nagyjából egy időben a törvényhatóságokat kötelezték közjóléti előadói állás szervezésére, a községi jegyzők mellé pedig közel ezer szociális titkárt neveztek ki, akiknek legfőbb feladata a község szociális viszonyainak feltérképezése volt.²⁵ A belügyminiszter azonban még ennél is tovább szándéko-

sított számukra. (1919/282 törvény: Zákon ze dne 23. května 1919. o úlevách při přijímání legionářů dostatných úradů. Sbirka, 1919. Č. LX. 394. és 1919/462. törvény: Zákon ze dne 24. července 1919. o průpřevování míst legionářům. Uo, Č. XCIII. 647–648.)

²³ Talán a legnagyobb elmaradást a földosztás mellett a munkanélküliek ellátatlansága, a számukra szervezett ínségmunkák elégtelensége okozta (*Baksay Zoltán: A munkanélküliség felszámolására irányuló hatósági elképzelések és intézkedések az ellenforradalmi Magyarországon. Századok, 1987. 6. 1119–1175*). Megjegyzendő, hogy Csehszlovákiában is szerveztek a munkanélküliség leküzdésére közmunkákat — elfogadásuk a segély előfeltétele volt — ám azok csak kiegészítő jellegű birtak. (*Kovrig Béla: A munka védelme... im. 30.*)

²⁴ *Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon, 1924–1944. [Budapest?], 1993. 144–154; Vida István: Egy korszak mérlegéhez. In: Félbemaradt reformkor. Miért maradt el az ország keresztény humanista megújítása? Róma, 1990. 9–18; László T. László: Szellemi honvédelem. Róma, 1980. 21–32; Hámosi Péter: A katolikus jobboldal eszméi. Valóság, 1996. 2. 100–106. E szellemi irányzat és politikai csoport programadásának leginkább talán Fodor Ferenc cikke tekinthető. (*Fodor Ferenc: Felforgatók vagyunk-e? Fiatall Magyarországra, 1931. december 1. 133–134*). A csehszlovákiai magyar lapok — a baloldaliakat leszámítva — egyébként Imrédy társadalompolitikai törekvéseit meglehetősen rokonszenven ismertették. (Imrédy a szociális Magyarorszáért. Prágai Magyar Hírlap, 1938. október 28.)*

²⁵ 88.041/1938 Bm. biz. A közjóléti igazgatás megszervezése a vármegyékben. PPSK. IV. 408 b. 53133/1938; 86.500/1938 Bm. Községekben és körjegyzőségekben a szociális feladatok ellátására községi kiegészítő alkalmazásáról. Budapesti Közlöny, 1938. július 22. Az intézkedések, amiket Imrédy még Kaposváron ígért meg, s amelyek egyszerre szándékoztak segíteni a jegyzők munkáját és csökkenteni az értelmiségi munkanélküliséget, a közvélemény részéről — még a konzervatív és a szociális törekvésekkel szemben a legteljesebb mértékben bizalmatlan OMGE részéről is — teljes támogatásra talált (Szociális munka és gazdasági tanácsadás. Köztelek, 1938. 81–82, 811–812. A községi szociális feladatok ellátásának megkönnyítése. Községi Közlöny, 1938. augusztus 14. 546–547; Ezer szociális titkár. Katolikus Szemle, 1938. szeptember 568–569; A jegyzők és a szociális titkárok. Népszava, 1938. november 30.) Furcsa mód kritika inkább a jobboldalról, az ifjúkatolikusoktól érkezett, akik — joggal — hiányolták a kinevezettek szociális szakértelmét. (*Gádos Miklós: A magyar szociális közigazgatás felé. Szociális Gondozás, 1938. július–augusztus. 61–65; Tegzes László: Mit várhatunk a szociális titkároktól? Fiatall Magyarországra, 1938. december 22. 207–208; december 29. 214*). A községek szociális állapotának felmérése céljából a jegyzőknek — a kinevezett szociális titkárok segítségével

zott menni: augusztus végén — aligha véletlenül javarészt a már említett ifjúkatolikus mozgalomból válogatva — minden egyes törvényhatóságokhoz egy felelősséggel és (bizalmas) jelentési kötelezettséggel csak neki tartozó megbízottat küldött ki, akiknek a feladata egy öt éves, országos szociális munkaterv összeállítása volt.²⁶

Az — esetleges — népszavazáshoz szükséges kedvező országgép kialakítása²⁷ mellett a magyar kormányzat október elejétől készült a Felvidék egészének vagy egy részének átvételére. Belpolitikai téren ez mindenekelőtt a kormány támogatásának megerősítését jelentette, amit Imrédynek sikerült is keresztül vinnie.²⁸ Ugyanakkor szükségesnek mutatkozott a felvidéki belviszonyok minél alaposabb megismerése is. Hogy a trianoni határon túli terület társadalomfejlődése, politikai arculata teljesen eltér a honiétól, azt régóta tudták Budapesten is,²⁹ ám a részletekkel sokkal kevésbé voltak tisztában, a szociális helyzet pedig csaknem ismeretlen volt.³⁰

— mindenekelőtt egy 19 pontból álló kérdéssort kellett kitölteniük. A kérdőívet Esztergár Lajos, Pécs helyettes polgármestere, Keresztes-Fischer szociálpolitikai tanácsadója állította össze.

²⁶ *Kovrig*: Magyar társadalompolitika, im. 67. Jelentéseiket bizalmas jelleggel kellett megtenni, azokat nyilvánosságra nem hozhatták (Erődi-Harrach Béla közlése, 2000. február 17.) Később a jelentésekből kettő mégis napvilágot látott, ám jellemző módon a két, szociálisan legjobb helyzetben lévő vármegyéről. (*Nádújfalvy József* im. és *Soproni Elek*: A kultúrsarok gondoljai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. A Magyar Társaság Könyvei, 3. Budapest, 1940. Kritikájukat ld.: E: Vármegyei szociális jelentések. Közigazgatástudomány, 1941. 6. 243–244.) Az ekkor felvázolt munkatervek egyébként sok ponton megdöbbentő hasonlatosságot mutatnak a csehszlovákiai szociális szakértők 1937-es javaslataival. (Úprava slovenskej dediny. im.)

²⁷ Ezt — természetesen — a csehszlovák fél is folytatta, egyrészt a propaganda, másrészt a szociálpolitika terén. Az előbbire jó példa, hogy mindhárom szlovákiai rádióleadó hullámhosszán rendszeresen sugároztak magyar nyelvű műsorokat, amikben rendre hangoztatták a csehszlovák szociális, főleg pedig munkásjóléti intézmények magas színvonalát. (Csehszlovákiai Magyar Rádió, 1938. 55. [szeptember 20?], 2). A szociális akciók növekvő arányát mutatja, hogy 1938. szeptemberben Prága 1 milliárd (!) korona segélyt ígért az inségővezeteknek, így különösen Dél-Szlovákiának (Mit ígér a kormány a nemzetiségeknek? Prágai Magyar Hírlap, 1938. szeptember 10). Komárom város polgármestere pedig a visszacsatolás után írt jelentésében hivatkozik arra, hogy 1938. őszén minden addiginál nagyobb összegű munkanélküli segélyeket osztottak szét. Archiv Municipálne Mesto Komarno (továbbiakban AMM Komarno) Polgármesteri iratok, II. adm. 63. dob. 12.323/1940. Mindevel Budapesten is tisztában voltak (1938. június 30-i jelentés. MOL K-28. 59. tétel).

²⁸ Az ellenzék önként vállalt hallgatását csak a Felvidéki törvény kapcsán szüntette be. (Az 1935. évi április hó 25-ére összehívott országgyűlés képviselőházának naplója. XX. köt. Budapest, 1938. 343. ülés, 251–254.) A társadalom egységes felsorakozására/felsorakoztatására példa a református egyház 6813/1938. körlevele. (Felvidéki Segélyügylek. Református Zsinati Levéltár — továbbiakban Ref. Zs. Lvt. — Külügyi Bizottsági iratok, 2. f. 172. dob.)

²⁹ Jól jelzi ezt a Sarló 1930. március 15-i pesti koszorúzásának visszhangja (Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. Budapest, 1935. XXVI. kötet, 367–380; Milotay István: A cseh áfium. Magyarország, 1930. március 23.) A Sarló programját, történetét ld.: *Kessler-Balogh Edgar*: A sarló jegyében. Az újarcú magyaroktól a magyar szocialistákig. A Sarló 1931. évi pozsonyi kongresszusának vitaanyaga. Pozsony, 1932. *Balogh Edgar*: A regősjárástól a munkásmozgalomig. In.: Ez volt a Sarló. Összeáll.: Sándor László. Kossuth–Madách, Budapest–Pozsony, 1978. 9–31. Ugyanennek katolikus szemléletű (és egykorú) értékelésére: *Kovács Endre*: A Sarló története. In: Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938. Az Ország Útja különszáma, 1938. Szerk.: Barankovics István, Desseffy Gyula. 178–188.)

³⁰ Jó példa erre a kormányzathoz közel álló Magyar Munkás Szemle cikke, mely szeptember elején a Felvidék szociális-gazdasági térképének megrajzolásakor lényegében a termelő üzemek fel-

A megindított felderítő tevékenység nagyrészt igazolta az aggályokat. A jelentések³¹ java része politikai megmozdulásokkal foglalkozott — azon belül is főleg a kommunista szervezetek és a csehszlovákiai (magyar) szociáldemokrata pártnak a főiskolás fiatalságra tett hatását és határozott revízióellenes állásfoglalását³² elemezte, gyakran antiszemita felhangokkal, — a szociális kérdésekre pedig kevés fényt vetettek. Az azonban egyértelműen nyilvánvaló lett a komáromi tárgyalások idejére, hogy a dél-szlovákiai területek gazdasága a szétesés képét mutatja: a tőke pánikszerűen menekült, gyárak sora állt le, ahonnan mindenké előtt a magyar munkásokat küldték el.³³ A munkanélküliség a mezőgazdaságban is jelentősnek volt mondható, és a nyári munkák dacára emelkedést mutatott, amire korábban még nem volt példa.³⁴

A Magyar a Magyarért Mozgalom kezdetei

Szembesülve a Felvidéken várható szociális problémákkal, 1938. október 6-án a Miniszterelnökség épületében értekezletet tartottak, ahol egy nagyszabású társadalompolitikai akció terveit vázolták föl.³⁵ A Magyar a Magyarért Mozgalom névre keresztelt³⁶ akció megszületésénél többen is bábáskodtak. Kovrig Béla, a Miniszterelnökség frissen megszervezett V. Társadalompolitikai Osztályának vezetője, ismert társadalombiztosítási, szociálpolitikai szakember, egyben Imrédy bizalmasa és Kádár Levente, a Belügyminisztérium osztályfőnöke az elméleti sza-

sorolására szorított az 1910-es iparstatisztika alapján(!) M. Gy: A Felvidék visszacsatolásának gazdasági problémái. Magyar Munkás Szemle, 1938. IX. 5–10.

³¹ Külügy- és belügyminiszteri átiratok a csehszlovák belső helyzetről, 1938. MOL K-28. 59, 60, 66. tételek. A jelentések többségének ismeretanyaga egyébként nem haladta meg egy átlag újságolvasó szintjét.

³² Egyes szociáldemokrata és kommunista szervezetek csakugyan rendeztek a köztársaság mellett szimpátia-tüntetésekkel. Jó példa erre a Csehszlovákiai Népszava választási plakátjának néhány sora: Magyarországon a magyar munkás és paraszt még ma is nincstelen, jogtalan, oktalan páriá!... Nem, nem, soha nem lesz a magyar munkás, földműves és dolgozó kis polgár [sic!] hálátlan a köztársasághoz! Dehogy is kívánja vissza a régi úri betyár világot!... Az Ostravában megjelenő (kommunista irányítású) Magyar Nap is tüntetésekre hívott fel a revízió ellen (Idézi: Szarka László: A szlovákiai baloldal a müncheni válság idején. In: Anschluss – München. Tudományos tanácskozás, 1988. szeptember 1–2. Politikai Főiskola Nemzetközi Munkásmozgalom Története Tanszék, Budapest, 1988. 163.) Magyarországon nem csekély felháborodást okozott az is, hogy 1938. tavaszi választásokon a felvidéki magyar szociáldemokraták az Egyesült Magyar Párt ellenében indultak, nem egy esetben éles sajtópolémiaiba is keveredve azzal. (A magyar falu nem veszi be az egységspárti maszlagot! Csehszlovákiai Népszava, 1938. május 31. Matula Tivadar és Esterházy gróf. Uo, június 5; Egységesek már egészen nagyzási hóbotba estek. Uo.)

³³ Sürgős intézkedéseket kért az Egyesült Párt a délszlovákiai mezőgazdaság érdekében. Prágai Magyar Hírlap, 1938. október 1; A szlovák kormány radikális intézkedésekkel igyekszik a közgazdasági életet segíteni. Uo, október 13.) Az idegen nemzetiségű munkások elbocsátása egyébként a Bécsi Döntés után is napirenden volt, s korántsem csak a határ szlovák oldalán („Senzácie” madárského rozhlasu. Slovák, 1939. május 17.)

³⁴ A magyar falvak robotosainak... Csehszlovákiai Népszava, 1938. június 19.

³⁵ *Magyary Zoltánné Techert Margit*: Női munka a „Magyar a Magyarért” mozgalomban. Magyar Női Szemle, 1939. január–február, 6–9.

³⁶ A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának fennmaradt iratai (MOL. K-29.) arról tanúskodnak, hogy az ötletadó Kovrig Béla volt. Alföldy Alajos visszaemlékezése szerint — 1992. június 2. — viszont Imrédyné kész névvel érkezett.

kértelmet testesítették meg.³⁷ Bevonásuk a szociálpolitika — egymással rivalizáló — két gazdájának, a Miniszterelnökségnek és Belügyminisztériumnak a támogatását, egyben pedig a két fél közti érdekegyeztetést biztosította. Az utóbbit szolgálta az egyre inkább önálló hatalmi ágga váló, vagy legalábbis ilyen aspirációkkal bíró Honvédség képviselőjének a meghívása is.³⁸ Az akció élére a miniszterelnök — elég nagy megrökönyödést keltve — saját feleségét állította. Az önmagában egyáltalán nem volt szokatlan, sőt, inkább szabályszerűnek számított, hogy egy karitatív jellegű szervezet élén egy nő, társadalmi előkelőség felesége álljon, ám ezek a korábbi példák³⁹ mind lokális, helyi jellegű gyűjtések és segélyezések voltak. Velük szemben az országos ínségnyhító akció 1922-es kezdetekor még Horthy Miklós nevével viselte,⁴⁰ amikor azonban 1925-ben évente való rendszeres megrendezése mellett döntöttek, a fővédnök a kormányzó felesége lett, s ettől kezdve a többi, szociális célú országos gyűjtés élére is őt kérték föl.⁴¹

A tervezett felvidéki akcióval kapcsolatos nehézségek már a megnyitó értekezleten világossá váltak. Habár a csehszlovák és a magyarországi szociálpolitika közti lényeges szintkülönbség a résztvevők előtt nyilvánvaló volt — Kovrig Béla drámai, bár aligha eltúlzott színekkel ábrázolta ezt⁴² — a népgondozási, népvédelmi, közegészségügyi intézmények tényleges helyzetéről, a lakosság élelmiszerezéséről és más közszükségleti cikkekkel való ellátottságáról, a munkanélküliségről objektív képet alkotni aligha lehetett. Kovrig ugyanakkor — igaz, „személyes véleményeként” — hangsúlyozta: a kormányzatnak a várt visszacsatolás utáni hetekben-hónapokban a legsúlyosabb szociális helyzettel kell szembenéznie a Felvidéken. A társadalmi és az abból fakadó morális válság kezelésére nagyszabású, összehangolt segítséget és azt kiegészítendő széles körű propaganda megindítását, egy országos mozgalom szervezését tartotta szükségesnek.

³⁷ Az V. Osztály szervezéséről és működéséről ld.: *Hámori Péter*: Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására. A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának története, 1938–1941. Századok, 1997. 2. 353–382. Kádár (László) Levente ekkor még a Belügyminisztérium V. Igazgatási Rendszertani Osztálya élén állott, de gyakorlata és hajlama a szociálpolitikához fűzte (korábban az Országos Stefánia Anya- és Csecsemővédelmi Szövetségben, később pedig a Belügyminisztérium II., Gyámügyi, Egészségügyi és Társadalompolitikai Törvényelőkészítő Osztályán volt miniszteri tanácsos). (Magyarország tiszti cím- és névtára, XLIV, XLV és XLVI. köt. Budapest, 1936, 1937, 1938; illetve Kádár Ába által rendelkezésre bocsátott dokumentumok és szóbeli közlések, 2000. november 24.)

³⁸ Boldogh Gyula alhadbiztos személyében. (*Vitéz [sic!] Imrédy Béláné*: „Magyar a Magyarért”. A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. Szerk.: Mártonffy Károly. A korszerű közszolgálat útja, 10. k. 727–741.) A Honvédség politikai szerepének előzményeiről ld.: *Vargyai Gyula*: A hadsereg szerepe a magyar belpolitikában a 30-as évek első felében. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1980. 205–216.

³⁹ *Szentkeresztyné Nyegre Rózsi*: SOS. Szociális, karitatív és közhasznú intézmények és eljárások útmutatója. Budapest, 1930. III kiadás: 1939. Az utóbbiban — ha röviden is — a Felvidék szociális intézményeit is ismerteti.

⁴⁰ 6000/1922. Bm. Az Országos Ínségnyhító Mozgalom megszervezése. PmL. PPSK alisp. ált. közig. ir. IV 401. b. 650/1922.

⁴¹ A Horthy Miklós Kormányzóné Öfömméltósága által megszervezett országos adománygyűjtés részletes szabályozása. Szám nélküli belügyminiszteri körlevél alispáni másolata, Baranya Megyei Levéltár (BML) Alispán ált. közig. iratai IV. 410. b. 12.244/1925. Abban, hogy a Központi Iroda vezetője nem Horthyné, hanem Imrédyné lett, többen kettejük rivalizálását látták. (Ld.: Imrédy Béla a vádlottak padján, im. 28.) Ha burkoltan is, ezt látszik megerősíteni Fáy István zempléni főispán is (A főispán felhívása a téli segélyakcióhoz. Zemplén, 1939. november 11.)

⁴² Alföldy Alajos közlése, 1991. október 15–16.

A Magyar a Magyarért Mozgalom Központi Irodájának vezetőségében a már említett személyekkel szemben a gyakorlati szakértelmet, amely egy leendő szociális hálózat kiépítésénél elengedhetetlen volt, a Magyar Vöröskereszt Egyesület szociálpolitikai tanácsadója, Bronts Gézáné képviselte, kezdetben egyedül. A konkrét munkatervek megalkotását ugyanis nem csak az információhiány, de a képzett szakemberek hiánya is gátolta. Magyarországon — habár megvalósítását több, mint évtizede sokan sürgették⁴³ — nem létezett szociális szakképzés. A Stefánia Országos Anya- és Csecsemővédelmi Szövetség, illetve a Zöldkeresztes Állami Közegészségügyi Szervezet védőnőképző tanfolyamain ugyan szociális tárgyakat is oktattak,⁴⁴ ám a képzés java részét mégsem ez alkotta; a Vöröskereszt tanfolyamai pedig rövidebb időt öleltek fel, általában néhány hetesek voltak.⁴⁵ Az autonóm Közgazdaságtudományi Kar mellett 1920. óta létezett az Országos Szociálpolitikai Intézet, melynek — elvben — a felsőfokú szociális szakképzés megteremtése is feladata lett volna, ám ennek 1938-ig nemigen tett eleget.⁴⁶

A Magyar a Magyarért Mozgalom szervezéséről az 1938. október 8-i Minisztertanácson Antal István tárca nélküli miniszter tartott tájékoztatót.⁴⁷ Előterjesztése szerint — mely főbb pontjaiban Kovrig gondolatmenetét követte — a Mozgalom célja kettős lenne: részben gyakorlati (azaz, hogy „lényegesen enyhítse a visszacsatolandó területek ínségét”), másrészt viszont propagandisztikus: az, hogy „a Felvidék népe előtt kifejezze a magyar haza társadalmának népszerűségét és szociális érzületét.” A siker érdekében szükségesnek tartotta valamennyi minisztérium, de főleg a Belügy- és a Honvédelmi Minisztérium közreműködését, különös tekintettel arra, hogy az ügyvitelt a közigazgatás feladatává kívánta tenni. A segélyezés gyakorlati részét viszont — aligha függetlenül az anyaországi tapasztalatoktól⁴⁸ — járásonként, illetve városenként szociális szakközegek kezébe szán-

⁴³ Konkrét tervek is születtek erre (Pl.: *Rajniss Ferenc*: A szociális nevelés értéke és anyaga. Társadalombiztosítási Közlöny, 1928. 2. 42–90. Egyébként a szociális képzettség — és érzék, érdeklődés hiányát — Kovrig Béla a két világháború közti magyar politikai elit sajátos vonásaként tartja számon: „Nem erkölcsstelenség, nem megvesztegető befolyás, sem politikai számítás váltotta ki a magyar kormányzati szociálpolitika legtöbb mulasztását és hibáját, hanem egyszerűen a szociális műveletlenség, az intellektuális tunyaság és szolgalelkűség egymásra találása, amely gyakran előfordulhat ott, ahol a közvéleménynek a hatalom birtokosai felett nincs szankcionáló ereje.” (Magyar társadalompolitika, im. 198.)

⁴⁴ *Szabó Tibor*; *Zallár Andor*: Adatok a szegedi Védőnőképző Intézet történetéhez. Csongrád megyei Honismereti Híradó, 1988. 109–119; *Johan Béla*: Gyógyul a magyar falu. A M. Kir. Közegészségügyi Intézet Közleményei, 7. Budapest, 1939. 57. (Johan véleménye szerint egyébként „a falun nincs — és soká nem is lesz — megfelelően képzett szociális gondozó vagy gondozónő”, ezért ezt a feladatot a védőnőknek kell ellátnia...)

⁴⁵ Vöröskeresztes védőnői hivatás. Női szociális életpályák, 1. Budapest, 1943. A Magyar Ifjúsági Vöröskereszt első Országos Kongresszusának naplója. Szerk.: Sebestyén Erzsébet. Budapest, 1928. A tanfolyam vázlatos volta ellenére a Felvidékre kiküldött szociális megbízottak közül 16-nak volt ilyen képzettsége; közülük 9 volt az Egyesület alkalmazottja (A Magyar a Magyarért és a Vörös-Kereszt Egylet. Magyar Vörös-Kereszt, 1939. 2. 55–58.)

⁴⁶ *Hámori Péter*: A magyar settlement-mozgalom eszméi. Valóság, 2000, 9. 90–105.

⁴⁷ MOL. K-27. 198. doboz; 1938., október 8., 2. napirendi pont. Az előterjesztés szövegét ld: Magyar a Magyarért. A Felvidékért. Beszámoló. Magyar a Magyarért Munkabizottság, Budapest, 1939. 8–11. (A kötet — tudomásunk szerint — egyetlen fellelhető példánya megtalálható: Somogyi Ferenc országos szociális felügyelő levelezése. BML IX. 705. 2. dob.) A szöveg szerzősége vitatható; gondolatmenete, indok- és érvrendszere alapján írója valószínűleg nem Antal, hanem Kovrig Béla lehetett.

dékozott helyezni, akiket a birtokba veendő területek katonai parancsnokai mellé javasolt kinevezni, tanácsadói jogkörrel. Az Antal István felolvasva előterjesztés ugyanakkor — gondolva az állami feladatok és az ezzel együttjáró kiadások szaporodása miatt zúgolódó pénzügyi körökre — leszögezte azt is, hogy a felsoroltak elvben és általában nem képezik az állam feladatát, ám a rendkívüli helyzet, illetve a szakszerűség követelménye miatt átmenetileg az alsóbb közületektől átvállalandók. Fedezetként minderre társadalmi gyűjtést javasolt, illetve azt, hogy az állami költségvetésből — a gyűjtés nagyobb arányú beindulásáig — 1.5 millió pengő visszafizetendő előleget folyósítsanak.

Az, hogy a fedezetet teljes egészében, vagy akár csak részben is az állami költségvetésből biztosítsák, úgy tűnik, föl sem merült. Erre okot csak részben szolgáltatott az a körülmény, hogy sokak szerint a magyar állam pénzügyi egyensúlyát a Győri Program egymilliárd pengője alaposan megrendítette, sőt, föl is borította, s hogy a Minisztertanácsban újabb kiadásokat csak nehezen, újabb szociális kiadásokat pedig egészen bajosan lehetett keresztülvinni.⁴⁹ Sokkal többet nyomott a latban Imrédy, de talán Keresztes-Fischer szemében is, hogy az adakozásból összeszedett pénzt lényegében külső kontroll nélkül, csak részbeni és utólagos elszámolás terhe mellett lehetett felhasználni. Csábító volt az a gondolat is, hogy a gyűjtéssel és az azt kísérő propaganda-hadjáráttal valamiféle „nemzeti egységet” lehet a kormány és a közel húsz éve hirdetett revíziót végre megvalósító miniszterelnök mögé szervezni, pótolva így a hiányzó társadalmi-politikai bázist. Nem volt közömbös az sem, hogy leszereljék azokat az erőket, melyek mindenáron való, fegyveres és teljes revíziót követeltek, nemegyszer utcai tüntetések formájában. Annál is kényesebb probléma volt ez, mert a tüntetők végeredményben a közel húszéves „mindent vissza” kormányzati propagandának megfelelően cselekedtek, ráadásul soraikban gyakorta társadalmi előkelőségek, papok is voltak.⁵⁰ Imrédy és Teleki lecsendesítésükre mozgósította a Fiatalkor Magyarországi Szövetséget,

⁴⁸ Bár a községi jegyzők mellé — ahogy arról már szó esett — kineveztek szociális titkárokat, azok a legtöbbször a korábbi szellemi szükségmunkások irodai kisegítő-tevékenységét folytatták tovább (mert a jegyző erre utasította őket), a szociális feladatok végzését pedig az erre képesítéssel, de többnyire érzékkel sem bíró (egyebek mellett az adóügyeket is intéző, és ezért épp a legszegényebbek körében általában népszerűtlen) jegyző végezte. *Tegzes László*: Mit várhatunk a szociális titkároktól? *Fiatalkor Magyarországi Szövetség*, 1938. december 22. 207–208; december 29. 214. *H. Gy.*: Szociális titkár vagy közigazgatási kisegítő? *Uo.*, 1939. január 5. 5–6. *Szirbik István*: A szociális titkárok helyzete. *Uo.*, 1939. február 16. 55. *Soproni Elek*: A szociális közigazgatás szervezete a községekben, járásokban és törvényhatóságokban. In: *A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások. Kultúra, Pécs, 1939. I. köt.* 190; *Gádos Miklós*, im. 64; *Jákob Konrád*: Papírigazgatás helyett szociális életigazgatást. *A Községi Jegyzők Országos Egyesületének kiadása; Sárpilis–Budapest, 1940.*

⁴⁹ Jó példa erre, hogy Keresztes-Fischer Ferenc az 1938. december 6-i minisztertanácsban az évek óta csökkenő ínségmunka-kiadások 4.5 millió pengőre való visszaemelését indítványozta, többek közt azzal indokolva a kérést, hogy a Magyar a Magyarért Mozgalom gyűjtése óta kimerült a társadalom adakozóképesége. Annak ellenére, hogy érvei helytállóak voltak — a községekben az egy munkanélküli évi költség nem érte el az öt és fél pengőt — végül csak 4 millió pengős költségkeretet hagytak jóvá 1939-re. (*MOL. K-27. 198. dob.*)

⁵⁰ *Hámori Péter*: Kísérlet... im. 72. l.

nyugalomra intette az egyetemi diákköröket és bajtársi szervezeteket, együttműködésre kérte fel az egyházakat⁵¹ – mindez azonban csak részsikert hozott.⁵²

A Magyar a Magyarért Mozgalom megszervezését motiváló okok sorában fontossági sorrendben az utolsó volt, de szerepelt a külföldi magyarság rokonszenvének — és részben anyagi támogatásának — az elnyerése is: ennek érdekében a gyűjtést az emigráció körében is igyekeztek megszervezni.⁵³

Október közepén a Mozgalom Központi Irodája sorban megkereste a számbajöhető egyesületeket, különösen pedig az egyházakat és fölvezolta a Felvidék megsegítésének tervét.⁵⁴ Az iratokból egyértelműen kiderül, hogy ekkor még csak a gyűjtés ténye volt eldöntött kérdés.

Országos gyűjtéseket már korábban is számos alkalommal szerveztek a két világháború közti Magyarországon, általában meglehetősen vegyes eredménnyel. Az 1922-es inségakció a helyi közigazgatás határozott fellépése miatt — melynek háttérében a belügyminiszter határozott, sőt fenyegető hangú körrendeleteinek sora állott⁵⁵ — viszonylag sikeresnek volt tekinthető, ám az ennek mintájára a kormányzóné védnöksége alatt évről-évre lebonyolított karácsonyi gyermekfelruházás már csekélyebb eredményeket tudott felmutatni.⁵⁶

⁵¹ Serédi Jusztinián esztergomi érsek — a Püspöki Kar 1938. október 4-i ülésére hivatkozva — elrendelte, hogy a magyar papság szabad miséit „a Hazáért ajánlja föl”, és hogy minden nagymise után ugyanezen szándékra a Szent István Társulat által szétküldött imát imádkozzák. (Circulares litterae diocesanae anno 1938. Strigonii, 1938. VIII.) A református egyházvezetés körlevelében szólította föl lelkészeit, hogy a szószékrol a nemzet egységét hangoztassák: „E lelki egységnek először is abban kell megnyilvánulni, hogy egy emberként álljunk felelős vezetőink mögött. Az ország élére olyan férfiakat állított Isten, akik bármely nemzetnek becsületére válnának, s náluk sem jobb magyarokat, sem bátrabb férfiakat, sem bölcsebb vezetőket nem kell keresnünk.... Lélektanilag bármennyire érthető legyen is hevesebb kedélyek és tájékozatlanabb elmék hirtelenkedő felbuzdulása, az élet-halál harc mai stádiumában nem lehet elképzelni nagyobb vétket a nemzet védereje ellen, mint ha a nemzet képeben viaskodók álláspontját oktan és gyanúsító kritikákkal gyengítjük.” Ugyanakkor arra is intette a lelkészeket, hogy a fegyveres megoldást még csak szóba se hozzák, mint lehetőséget, mert ehhez az épp hogy csak fejleszteni kezdett Honvédség túl gyenge. 6813/1938. körlevél, im.

⁵² Hogy gyakorta került homok a gépezetbe, azt jól jelzi, hogy még az Actio Catholica országos főttkára is a teljes és fegyveres revízió mellett foglalt állást. (Közi-Horváth József: Honvédségünk szabadítsa fel a Felvidéket! Győri Hírlap, 1938. szeptember 23.)

⁵³ Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 24. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a teljes befizetett összegnek mindössze 3.24%-a érkezett külföldről, ennek 82%-a az USA-ból.

⁵⁴ Felvidéki segélyügyek. Lvt., Külügyi Bizottsági Iratok, 2. f. 172. doboz; Esztergomi Primási Levéltár (továbbiakban EPL), Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai, 4432/1938. (Körlevélként ld.: Circulares im. IX.) A kormányzóné felhívása: hozzunk meg minden áldozatot a Felvidék nyomorának enyhítésére! Magyarság, 1938. október 15.

⁵⁵ „Nemcsak a magyar társadalomnak a becsülete van ehhez hozzákötvé... hanem a magyar közigazgatásé is, amelynek most kell megmutatnia, hogy nemcsak rendszeti tennivalóiban tud helytállni, hanem hogy szociálpolitikai felfogásában is felemelkedett arra a színvonalra, amelyet a nehéz idők követelnek.” „A tehetősebbeknek, de általában mindenkinek, akinek csak veszténivalója van, ezért nem csak az inségesek iránt, de önmaga iránt is tartozó elemi kötelessége az, hogy az inség enyhítésének anyagi fedezetéhez adományaival hozzájáruljon.” 6102/1922. Bm. Az Országos Ínségennyhítő Mozgalom megszervezése. PmL. PPSK IV. 401. b. 650/1922.

⁵⁶ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának harmadéves jelentése. 1932. január-április. Pestvármegye Házinyomdája, Budapest, 1932; Vitéz Nagybányai Horthy Miklósné Főméltóságú Asszony segítő actiója. PmL. PPSK. alisp. közig. ir. IV. 408. b. 45.552/1938/

Belátva, hogy az amúgy is túlterhelt, s a mozgósítás miatt létszámában is megfogyatkozott közigazgatási kart az országos gyűjtés munkájával tovább terhelni a siker reményében nemigen lehet, a frissen megszervezett Központi Iroda a társadalmi egyesületek minél szélesebb körű bevonására és munkájuk összehangolására törekedett. Kovrig Béla javaslatára, Kádár Levente egyetértésével az Egri, más néven Magyar Norma szerinti adománygyűjtést tekintették követendő példának. Ennek lényege az volt, hogy a város (esetleg nagyközség) szociális célú, többnyire vallási alapon megszerveződött társadalmi egyesületeit munkaközösségben egyesítették, a területet gyűjtőkörökre osztották föl. Az egyes körökben a gyűjtést önkéntes, többnyire felsőbb társadalmi rétegekből származó hölgyek vállalták magukra, — névsoruk nemegyszer megegyezett a legnagyobb adófizetők névsorával, — akik személyükben bizonyos garanciát jelentettek az előre, többnyire egy évre elvállalt heti összegek tényleges befizettetése tekintetében. Szintén garanciát, vagy ha úgy tetszik, bizonyos pressziót jelentett az adakozók névsorának rendszeres közzététele, — aligha véletlenül sok helyütt a virilista-névsor publikálásával egy időben, — illetve az, hogy az adományt befizetők táblácskát helyezhettek ki boltjuk vagy lakásuk ajtajára, azon közölve a koldusválság megfizetésének tényét. Evvel egyrészt környezetük tudtára adhatták áldozatvállalásukat, — másrészt pedig távol tarthatták a kéregetőket.⁵⁷

Az általában bevált gyűjtési módszerből a Magyar a Magyarért Mozgalom a nyilvánossága miatt hasznosnak bizonyult előre megajánlást — a rövid időre tekintettel — nem hasznosíthatta. Szintén le kellett tenni arról, hogy községenként, városenként, vagy akár törvényhatóságoként külön tartsák nyilván a pénzüsszegeket, mert ez országos szinten áttekinthetetlen lett volna. E helyett központi pénzüntézetként az Országos Földhitelintézet kezelte a Mozgalom folyószámláját, a helyi közigazgatási hatóságokat is tehermentesítve.⁵⁸

A pénzügyűjtés 1938. november 2-án Budapesten kezdődött meg. A Székesfőváros 32 szociális egyesülete már október közepén munkaközösséget hozott létre erre a célra. Ebben — aligha véletlenül — túlsúlyt képeztek a katolikus szervezetek, ezen belül is a szerzetesrendek, míg a diakonisszák vagy az izraelita felekezet chevra kadisa-egyesületei — valószínűleg meghívás híján — távol maradtak. Arra ugyanakkor igyekeztek ügyelni, hogy a korban oly fontosnak számító felekezet-semlegességet (bár ha csak látszat szerint is) megtartsák, éppen ezért a koordinálást a Vöröskereszt Szociális Osztálya végezte.⁵⁹ A Székesfővárost összesen 4370 (más adat szerint 4500⁶⁰) körre osztották föl, ugyanennyi gyűjtőhölgygel. A Magyar Norma módszerét átvéve matricákat is nyomtattak, amit az adományozó lakás- vagy boltajtájára helyezhetett el.⁶¹ Emellett fölkérték az egyházakat is, hogy vasárnapi miséiken, istentiszteleteiken a lelkészek külön is szóljanak a

⁵⁷ *Hámori Péter*: Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény (koldus-) ügy rendezésére. In: *Fuga temporum. Emlékkönyv Eperjessy Géza 70. születésnapjára*. Szerk.: Závodszy Géza. ELTE TFK, Budapest, 1997. 257–286.

⁵⁸ Országos Földhitelintézet Titkárság, MOL Z 132. 1938. október 25.

⁵⁹ *Imrédy Béláné*: „Magyar a Magyarért”. im.

⁶⁰ *Magyar a Magyarért. A Felvidékért*. im. 23.

⁶¹ *Új Nemzedék*, 1938. november 6.

gyűjtés megindulásáról.⁶² A gyűjtési mozgalom kizárólagosságát belügyminiszteri rendelet is biztosította, országosan megtiltva, hogy december 31-ig — a Horthyné-féle karácsonyi akció kivételével — a törvényhatóságok bárkinek gyűjtési engedélyt adjanak.⁶³

November elején Budapest mintájára vidéken is elindították a pénzgyűjtést. A törvényhatósági bizottságok elnöknőinek névsora árulkodó: a 32-ből 16 bizottságban a főispán, 6-ban az alispán neje töltötte be e posztot, s csaknem kétharmaduk neve előtt bárói vagy grófi titulus ékeskedett.⁶⁴ A községi gyűjtőbizottságok élén többnyire a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége helyi szervezetének elnöknője (általában a helyi földbirtokos felesége) állott.⁶⁵

A pénzgyűjtés mellett kezdettől számítottak a nem pénzbeli adományokra is. A városokban a ruhagyűjtést szervezték meg, többnyire cserkészek igénybevételeivel.⁶⁶ A községekben a természetbeni gyűjtés — tekintettel az állandó készpénzhiányra — különös jelentőséggel bírt. A bécsi döntés napjainak bizakodó, sőt eufórikus hangulatára — és közel 20 év folyamatos propagandájának hatására — mi sem jellemzőbb, mint hogy a legszegényebb, legelesettebb néprétegek is részt kívántak venni a Magyar a Magyarért Mozgalom gyűjtési akciójában. A felajánlások azonban nemegyszer nehéz, sőt lehetetlen helyzet elé állították a gyűjtőket: hiszen a néhány tiz kiló búza, rozs, tengeri, vagy egy-két tucat tojás elszállítása, raktározása többbe került volna, mint az adomány tényleges értéke, ugyanakkor ezen filléres cikkek visszautasítása semmiképp sem lett volna „politikus” lépés. (Megjegyzendő, hogy a községekben gyűjtést végzők figyelmét külön felhívták arra, hogy kerüljék azt a látszatot, mintha ez az akció burkolt adóemelés lenne...)⁶⁷ A kérdésre a megoldást a Hangya és a Futura szövetkezetek közbeiktatása jelentette. Ezek az adományokat boltjaikban beváltották, helyben vagy a közelben értékesítették, ellenértéküket pedig készpénzben írták a Magyar a Magyarért Mozgalom számlájára.⁶⁸

Budapesttel ellentétben a vidéki gyűjtés adományozóinak személyéről — köszönhetően a helyi sajtónak is — viszonylag pontos képet tudunk alkotni. Szembeszökő egyrészt a névtelen adakozók által átadott összegek magas aránya, ami

⁶² A VKM kérése (telefonon): november 11-én minden református templomban 11 órakor 2 percig harangozzanak, emlékeztetve a felvidéki magyarok szenvedéseire, és a gyűjtés fontosságára. Felvidéki segélyügyek. Ref. Zs. Lvt., Külügyi Bizottsági Iratok, 2. f. 172. doboz. (továbbiakban Ref. Zs. Lvt. KBI).

⁶³ 124.563/1938/V. Bm. PmL. PPSK. Alisp. IV. 408. b. 60.492/1938.

⁶⁴ Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 24.

⁶⁵ Magyar a Magyarért a városban és a járásban. Váci Hírlap, 1938. november 6. Irányelvek a Magyar a Magyarért Mozgalom községi gyűjtéseinek megszervezéséhez. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára (továbbiakban BAZ-SFL), Zemplén vármegye alispánjának általános közigazgatási iratai, IV. 1408. 10.000/1938.; Uaz, SML, Somogy vm. alisp. ált. közig. ir., IV. 405. b. 1029/1938.

⁶⁶ Molnár Sándor, a Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztálya tisztviselőjének átírata, 1938. november 2. Ref. Zs. Lvt. KBI. 2. f. 172. doboz.

⁶⁷ Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 26.

⁶⁸ Erre Wünsch Frigyes, a Hangya vezérigazgatója tett javaslatot, még az akció tényleges megindulása előtt, 1938. október 25-én. A Hangya szerepe a Felvidék élelmiszer-ellátásában. Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, Elnöki Iratok, (továbbiakban Hangya Elnöki) MOL. Z. 1396. 7. cs. 138. tétel.

egyértelműen arra utal, hogy az elit mellett a helyi társadalom nagyobb részét, esetleg egészét sikerült megnyerni az ügynek.⁶⁹ Ezen túlmenően különféle vállalatok, főleg cukorgyárak⁷⁰ és nagybirtokok természetbeni adományai a gyakoriak – az utóbbiak azonban nem egyszer a birtokos szűkkebléséről is tanúskodnak.⁷¹ Feltűnő ugyanakkor, elsősorban a határ menti és a bevonulás után a felvidéki területeken megindított gyűjtéseknél a zsidó származású adakozók igen magas aránya:⁷² különösen annak fényében az, hogy a Jaross Andort gyakorta pártfogásába vevő, számára bő teret nyújtó Magyarság az akció folyamán végig a felvidéki izraelita lakosság ellen uszított, hűtlenséggel és a magyar nemzeti érdekek elárulásával vádaskodva.

A gyűjtőknek átadott adományok mellett a Központi Iroda lehetővé tette a csekkszámlára történő közvetlen befizetést is. A lehetőséggel számos szervezet, önkormányzat, vállalat és magánszemély élt. A városok és községek az egész ország területéről szinte kivétel nélkül utaltak át háztartási alapjuk tartalékaiból kisebb-nagyobb összegeket.⁷³ Példaként csak az ország legnagyobb vármegyéjét, Pest-Pilis-Solt-Kiskunt ragadva ki: itt a közületek adományai 404.325 pengőre rúgtak.⁷⁴ Az adományozók indítékai közt egyszerre szerepelt — Pest megyében, de másutt is — a lelkesedés és a törvényhatósági felsőbbtség pressziója. Az előzőre példa Újpest iparosainak 55 ezer pengőt meghaladó adománya,⁷⁵ vagy az a — némileg megmosolyogtató — eset, hogy Orgovány előljárósága egyéb híján a két községi tenyész-kandisznó eladásáról és árának felajánlásáról hozott határozatot, amit aztán a megyei közgyűlés annak rendje és módja szerint meg is vétőzött;⁷⁶ utóbbira, a hatósági parancsra pedig Endre László alispán adomány megtételére felszólító körlevele.⁷⁷

⁶⁹ Zemplén, 1938. november 20; Váci Hírlap, november 27; Református Egyházi Értesítő (Rákosszentmihály-Rákoscsaba), 1938. november 27; Reggeli Hírlap (Miskolc), 1938. november 24; Egri Katolikus Tudósító, 1938. karácsony; stb.

⁷⁰ Az Ercsi Cukorgyár például két vagon cukrot és 1000 pengőt küldött a bevonulás napján Komáromba. AMM Komarno, Polgármesteri iratok, II. adm. 63. dob. 5221/1940. Kevésbé jelentős, inkább gesztusértékű volt a Balatoni Halászati Rt segélye: két nagy kosár hal... (Uo, 25.008/1938)

⁷¹ Pl. A somorjai járásba Esterházy Pál hercegi uradalmából 4 vagon búza érkezett; vele szemben a szeged-alsójárásai (tanyai) gyűjtésből 230 q rozs, 100 q búza, 20 q fa, 170 q szén került kiosztásra. Komárom vármegye alispánjának féléves jelentése, 1938. december 22-től. AMM Komarno, II. adm. 2. dob.

⁷² Uo, 25.498/1938; Bars, 1939. január 1, 9. Bars-Hont vármegye alispánja 1939-ben külön köszönettel fordult a vármegye izraelita hitközségeihez a gyűjtésben való részvételükért. Štátny Oblastný Archív v Nitre (továbbiakban SOA, Nitra) Tekovsko-Hontianska župa v Leviciach; Bars-Hont vármegye Alispánjának iratai, 12.325/1939. (június 5).

⁷³ Elsőként Budapest Székesfőváros ajánlott föl negyedmillió pengőt. Magyar a Magyarért! Népszava, 1938. november 9.

⁷⁴ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának harmadéves jelentése. 1939. I. harmadév. Pest-vármegye Házinyomdája, Budapest, 1939. Megjegyzendő, hogy ez az összeg némileg felülmúlta a vármegye éves szociális kiadásainak teljes összegét.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ 1940. május 28. Kisgyűlés. (1123/1940) PmL. PPSK. Köz- és Kisgyűlések, IV. 403.

⁷⁷ „A közeljövőben megtörténik a felvidéki magyarlakta területek Magyarországhoz való visszacsatolása. A visszacsatolandó területeken lakó és az idegen elnyomás alól felszabaduló népesség megsegítésére szükség van. Természetes az, hogy az állam és a törvényhatóságok, mint közjogi testületek mindent megtesznek a felszabadulók megsegítésére, de emellett a segélyezésben az anyaország városainak és községeinek is részt kell vennie. Különösen áll ez Magyarországnak első vármegyeire.”

Az önkormányzatok mellett a gyűjtésbe kezdettől bekapcsolódtak egyéb szervezetek is. A Honvédség tiszti és tiszthelyettesi állománya mellett a csendőrlégnévség is tett felajánlásokat, összességében 100 ezer pengőt megközelítő összeg erejéig (ennek behajtására garanciát jelentett, hogy az érdekeltek havi fizetésük 2–5%-át ajánlották föl, amit kifizetésnél automatikusan le is vontak).⁷⁸ A legkülönbözőbb országos és helyi szervezetek ajánlottak föl adományokat és folytattak propagandát a Magyar a Magyarért Mozgalom érdekében.⁷⁹ A KALOT és az EMSzO — Imrédy és Kovrig Béla támogatásával — kezdettől hangsúlyosan szerepelt úgy a gyűjtésben, mint az akció propagálásában, felhasználva az alkalmat saját szervezetük megismertetésére a közvélemény és elfogadtatására a katolikus egyház, illetve a közigazgatás vezetői körében.⁸⁰

Szemben a két említett szervezettel, a szociáldemokrata szakszervezetek nem elterjedésükért, hanem fennmaradásukért küzdöttek 1938-ban.⁸¹ Vezetőik természetes módon a kormány opponálását, kritikáját tartották politikájuk alapvető céljának. A terület-visszacsatolások, majd a Magyar a Magyarért Mozgalom kérdésében azonban — a közvélemény hangulatának hatására — együttműködésre kényszerültek.⁸² A két világháború közti Magyarországon példátlan módon a kormányzat által kezdeményezett akció egyik szószólója a Népszava lett. A Szakszervezeti Tanács 1938. november 6-án szintén gyűjtésre szólított fel, eredménnyel: a legkülönbözőbb iparvállalatok munkásai ajánlották fel 1–5 napi keresetüket.⁸³ Ennek eredményeképpen történetesen november végén az a minden bizonnyal példa nélkül álló eset, hogy a Mozgalom Központi Irodája nevében a miniszterelnök felesége nyílt levélben köszönte meg a Szakszervezeti Tanács együttműködését.⁸⁴ A legális baloldal revízió melletti egyértelmű és egységes kiállásába

gyéjének, Pestvármegyének a városaira és községeire.” PmL. PPSK. Alisp. IV. 408. b. 56.909/1938. Hasonló példák sora idézhető az ország más területeiről, így Zeplénből és Sátorajújhelyről is. (Magyar a Magyarért! Zemplén, 1938. november 6; A Magyar a Magyarért! zempléni gyűjtésének végeredménye megközelíti a 100.000 pengőt. Uo, november 27.)

⁷⁸ Magyar a Magyarért. Magyar Rendőr, 1938. november 15. 413; *Sellyey Vilmos*: A csendőrség szociális tevékenysége. (A mai magyar szociálpolitika. Az 1939. évi Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. Szerk.: Mártonffy Károly. A korszerű közszolgálat útja, 10. k. 348–353.) A közalkalmazottak egy része szintén fizetésének bizonyos hányadát, vagy — mint a BESZKÁRT alkalmazottai — néhány óra túlmunkát, szabadnapjukról való lemondást ajánlottak föl. (Magyar Villamos, 1938. 12. 2.)

⁷⁹ Erről ld.: Magyar a Magyarért! Asszonyok Világa, 1938. A Magyar Felvidék felszabadulásának havában [sic!], 5.

⁸⁰ A KALOT a Magyar a Magyarért Akcióban. Új Nemzedék, 1938. november 20; Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 26; Hámori Péter: Kísérlet... im.

⁸¹ *Sipos Péter*: A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok, 20. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997. 192–206. Csépanyi Dezső: Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája, 1935–39. Budapest, 1972. 38–71.

⁸² Peyer Károly és Buchinger Manó vezetésével az MSzDP küldöttséget indított Párizsba a revízió ügyének támogatására szólítva, nem kis meglepetést keltve ezzel a francia sajtóban (Voyage de propaganda de trois leaders sociaux hongrois. Le Temps, 1938. október 16.)

⁸³ Felhívás a szervezett munkássághoz! Népszava, 1938. november 6. Egyedül a Weiss Manfréd Művek munkásai 5960 pengőt utaltak át egy héten belül... (Magyar a Magyarért. Magyarország, 1938. november 4.)

⁸⁴ Népszava, 1938. november 20.

kezdetben csak igen ritkán vegyültek disszonáns hangok, ám ezek sem a Trianon által megszabott határok módosítását ellenezték — sőt, még csak nem is a németolasz döntőbíráskodást —, hanem a hazai szociális helyzet esetleges további romlása miatt aggódtak.⁸⁵

Az országos gyűjtés, azzal együtt, hogy számos kevésbé komolyan vehető felajánlást is kénytelen volt elkönyvelni,⁸⁶ végeredményben sikerrel járt: összesen 6.880.750 pengő adomány érkezett 1938. december 31-ig.

A gyűjtésen túl kormányzati szinten október elejétől foglalkoztak a Felvidék leendő közellátásának megszervezésével is. Ezt a feladatot a Hangya Szövetkezetnek szánták, részben, hogy a felállítandó katonai közigazgatást ezzel is tehermentesítsék, részben pedig a Hangya vezérigazgatója, Wünsch Frigyes és Imrédy Béla személyes barátsága okán.⁸⁷ Október 23-án a Kereskedelem és Közlekedésügyi Minisztériumban tartott értekezleten zárták le a kereken húsz napja tartó tárgyalásokat, s jelölték ki a Hangya munkakereteit.⁸⁸ A megállapodás szerint a katonai közigazgatás mellé 41 közélélmzési megbízottat rendeltek ki, a szociális megbízottakhoz hasonlóan tanácsadói hatáskörrel. Emellett további 10 tisztviselő a Honvédséggel együtt vonul be a Felvidékre, azzal a feladattal, hogy az ottani Hanza Szövetkezet⁸⁹ fiókjával fölvegye a kapcsolatot.

A közellátás fedezetét biztosítandó, a Hangya Szövetkezet központja 20 vagon élelmet szerzett be, és tartalékolt a határhoz közeli pályaudvarokon, kb. 200 ezer pengő értékben. Emellett azt is vállalta, hogy fél éven belül összesen 2270 vagon élelmi- és más közszükségleti cikket szállít át a visszacsatolt járásokba, összesen hozzávetőleg másfélmillió pengő értékben.⁹⁰ Az értékesítésre a Hanza községi fióküzleteit jelölték ki. Ezek hiányában a járási katonai parancsnok kapott felhatalmazást, hogy a feladattal helyi kereskedőket bízjon meg, akik kiválasztá-

⁸⁵ „Hisszük, hogy a megnagyobbodott Magyarország nagyobbra szeli a dolgozók kenyerét» – mondotta Fehér András elvtárs» (A Felvidék visszacsatolása Pestszenterzsébet közgyűlésén. Népszava, 1938. november 11.) Le kell dönten az igazságtalan határokat, de le kell dönten az igazságtalanul emelt korlátokat is! (A nyíregyházi szocialisták felirata Szabolcs vármegye törvényhatósági bizottságához a csehszlovák demokrácia és szociális viszonyok meghonosítása tárgyában. Népszava, 1938. november 18.)

⁸⁶ A Házfelügyelők Nemzeti és Gazdasági Egyesülete a tagok közreműködését, a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége 50 tagú zenekarát, míg „egy gyermekíró” „revíziós meséit” ajánlotta föl. Nem kevésbé érdekes kordokumentumok lehetnek azok a „a történelmi percek hatása alatt” keletkezett alkalmi versek, amelyekből többet megzenésítve is fölajánlottak a Központi Irodának... (Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 34.) Szintén érdekes adat — ha igaz —, hogy a budapesti szeméttelpek guberálói 2300 pengőt adtak össze. (Karitás Almanach. Actio Catholica, Budapest, 1939. 100.)

⁸⁷ A Hangya szerepe a visszacsatolt Felvidék közellátásában. Hangya Elnöki, MOL. Z. 1396. 7. cs. 138. tétel.

⁸⁸ Feljegyzés a m. kir. kereskedelmi miniszter úr önmagméltségá elnökle alatt 1938. október 23-án tartott értekezletről. Uo.

⁸⁹ A Hanza a Felvidéken maradt Hangya Szövetkezetekből alakult meg Galánta központtal 1925-ben. (A Hanza Szövetkezeti Áruközpont jelentése 1936-os működéséről. Komarno, 1936; 1. A Hanza és jövője. Hanza Szövetkezeti Újság, 1938. december 25; *Jócsik Lajos*: A Hanza tizenöt esztendeje. Egvedül Vagyunk, 1940. 2. 5–8.)

⁹⁰ Fontosabb tételei voltak a szállítmánynak (vagontételben): szalonna és zsír 20–20, cukor 50, só 30, liszt 100, hüvelyesek 200, burgonya 300, fa 500, szén 1000; továbbá 400 tonna petróleum és 100 ezer doboz gyufa. Feljegyzés im. Hangya Elnöki ir., MOL. Z. 1396. 7. cs. 138. tétel.

sánál „húsz éven át tanúsított odaadó nemzethűségük”, továbbá „a cég keresztény és magyar jellege” volt a legfőbb szempont. A Hangya Szövetkezet minderre 5%, a kereskedők pedig 8% hasznot számolhattak fel. A tárgyalások során a Pénzügyminisztérium képviselője ebbe csak hosszas alkudozás és — úgy tűnik — Imrédy személyes intervenciója nyomán ment bele, de azt még így sikerült elérnie, hogy a Hangya másfél milliós állami forgótőke-célkölcsonét egymillióra szállítsák le. Ugyancsak az értekezlet szögezte le, hogy élelmiszer-segélyeket csak a rászorulóknak kaphatnak, mások csak fizetés ellenében részesülhetnek ellátásban.⁹¹

A Magyar a Magyarért a Felvidék visszacsatolása után

A gyűjtés szervezésével egy időben, október első hetében megkezdődött a leendő járási és városi szociális megbízottak kiválogatása is. Mindenekelőtt az együttműködő társadalmi szervezetektől kértek szakértőket, s október 8-ára a 41 nevet tartalmazó listát Imrédyné eljuttatta a Miniszterelnökség V. Osztályára, Kovrig Bélához. A névsor egyszerre árulkodott Imrédyné (és Kovrig, sőt talán a miniszterelnök) társadalmi kapcsolatairól és vonzódásairól, és a (valamelyes) szociális szakértelemmel bírók hazai szűk köréről. A Vöröskereszt 10 munkatársán túl 16 szerzetesnővér, közöttük a széles körű társadalmi, sőt aktív politikai szerepvállalásáról ismert Szociális Testvérek Társaságának 9 tagja kapott megbízólevelet (utóbbiak mellett szólt az is, hogy Kassán és a balparti Komáromban évek óta vezették a szegénygondozást⁹²).

A kiválasztott 41 megbízott szakértelme az esetek többségében — szemben az anyaországi vármegyék szociális tanácsadóival⁹³ — nagyjából-egészéből megfelelt a követelményeknek. Nehézséget jelentett azonban, hogy — éppen képzettségük révén — valamennyien „felelős állásban lévő hölgyek” voltak, „akik csak szabadságot kaptak arra, hogy ezt a pár hétig tartó munkát elvégezzék és azután visszatérnek régi munkahelyükre.”⁹⁴

A Magyar a Magyarért Mozgalom szervezése a Felvidék visszacsatolni szándékozott részén az anyaországgal párhuzamosan is megkezdődött, teljes illegálitásban. Mindenekelőtt a tényleges szociális helyzet és szükségletek pontosabb megismerésére tettek kísérlet.⁹⁵ A próbálkozások azonban igen csekély eredménnyel jártak, különösen, miután a csehszlovák hatóságok megszigorították a határvédelmet, és a mozgósításra hivatkozva gyakorlatilag megtiltották az államhatár átlépését.⁹⁶

⁹¹ Uo.

⁹² Imrédyné személyesen kérte föl a rendalapító és tartományfőnököt, Slachta Margitot az együttműködésre. A Szociális Testvérek Társaságának Levéltára (továbbiakban SzTT. Lvt.), 655. és Munkajelentés, 1938. Uo, 1002a/38

⁹³ Gádoros Miklós: A magyar szociális közigazgatás felé. Szociális Gondozás, 1938. július-augusztus, 61–65.

⁹⁴ Imrédy Béláné rádióbeszéde a „Magyar a Magyarért” mozgalomért. Népszava, 1938. november 3; „Magyar a Magyarért”! Új Nemzedék, 1938. november 3.

⁹⁵ A Magyar a Magyarért megalakulása. AMM Komarno, II. adm. 1. dob. 24.412/1938; *Magyary Zoltánné Techert Margit* im.

⁹⁶ Külügy- és belügyminiszteri átiratok a csehszlovák belső helyzetről, 1938. MOL. K-28. 59. tétel. 1938. szeptember 22.

Mindeközben a komáromi tárgyalásokon a csehszlovák delegáció — tárgyalókészségét bizonyítandó — hajlandónak mutatkozott kisebb területek, Sátoraljaújhely-Gyártelep és Ipolyság kiürítésére és átadására.⁹⁷ A bevonuló magyar honvédel alakulatok parancsnoksága mellett ott voltak a Magyar a Magyarért Mozgalom szociális tanácsadói, megbízottai is.⁹⁸ Munkaterük az első napokban azonban nagyon csekély volt, lényegében propagandisztikus feladatok végrehajtásában, hazafias ünnepségek megszervezésében, a bevonuló csapatokat üdvözlők között ajándékkártyák, kormányzói arcképek⁹⁹ és cukorka osztogatásában merült ki.

A tényleges szociális szükségletek számbavétele Ipolyságon és a községet övező területeken kezdődött meg. Az első nehézséget az élelmiszerhiány jelentette, mivel a kivonuló csapatok csaknem minden élelmi cikket lefoglaltak és elszállítottak, a helyi kereskedők egy része pedig a korábban elrejtett készleteket továbbra is visszatartotta, tekintettel a bizonytalan viszonyokra, s attól tartva, hogy a magyar csapatok folytatják a csehek rekvirálását. Mindez azt eredményezte, hogy a terület lakossága napokon, sőt heteken keresztül éhezett. Ellátásuk megszervezése nem volt zökkenőmentes. A Hangya Szövetkezet által a határ közelében elhelyezett készletekből ugyan már a katonai határátlépés napján megkezdődött 1955 kg liszt, 290 kg cukor, 100 kg só és 600 kg szózott szalonna átszállítása, de hamar kiderült, hogy a Magyar a Magyarért Mozgalom szervezői a szétosztás mikéntjére nem gondoltak, pontosabban ezt a feladatot a szociális megbízottnak szánták.¹⁰⁰ Az elképzelés azonban napok alatt életképtelenné bizonyult: hiába vontak be cserkészeket és leventéket,¹⁰¹ a kiosztandó élelmiszer-csomagok összeállítása és szétosztása vonatottan haladt, ráadásul a rendelkezésre álló munkaerőt teljesen lefoglalta, lehetetlenné téve a tényleges igények és rászorultság vizsgálatát is.

A Belvedere-kastélyban november 2-án meghozott döntés után a Magyar Királyi Honvédség csapatai átlépték a trianoni országhatárt. A kijelölt járásparancsnokok mellett ott voltak a szociális megbízottak is. A Királyi Magyar Autó Club és a Touring Club tagjai által sofőrrel együtt felajánlott személygépkocsik segítségével viszonylag könnyen bejárhatták kijelölt munkaterüket.¹⁰² Ezt bizto-

⁹⁷ *Sallai Gergely*: Az első bécsi döntés... im.

⁹⁸ A szociális gondoskodás bástyái. Határőr [Sátoraljaújhely], 1938. október 19; Magyar a Magyarért!. Uo; A katonaság nyomában – szociális megbízottak jönnek. Magyarország, 1938. október 15; Ipolyságon a Magyar a Magyarért. Népszava, 1938. október 19. Ipolyságon Salkaházi (ekkor még Salkház) Sára volt a szociális megbízott (a Szociális Testvérek Társaságából; Teleki Pál levele Salkház Sárához, 1939. január 15. SzTT. Lv, 12669/69a.; 6362/1939. Me.); a sátoraljaújhelyi szociális megbízott személyét nem sikerült kideríteni.

⁹⁹ A Horthy-kultusz felvidéki terjedéséhez/terjesztéséhez érdekes adalék, hogy a hivatalos Csehszlovákia korábban hasonló mértékű Masaryk — és kisebbrészt Beneš — tiszteletet igyekezett kialakítani, főleg az iskolásgyermek körében (*Bálint Miklós*: Masaryk G. Tamás élete. Ungvár, 1928. *Darvas Sándor, Surányi Géza*, et al: Masaryk G. Tamás élete, működése és hatása. Pozsony, 1930. Magyar Masaryk. Szemelvények Masaryk G. Tamás műveiből. Pozsony, 1935; Masaryk-breviárium. Összeáll.: Szerényi Ferdinánd. Uzhorod, 1928.)

¹⁰⁰ Magyar a Magyarért. A Felvidékért. 42.

¹⁰¹ A visszacsatolt Ipolysági járásba küldendő cserkészek utaztatása. PmL. PPSK. Alisp. IV. 408 b. 59178/1938. 4 pestmegyei leventeszázad kirendelése a visszacsatolt területekre. 34.674/1938. Hm. Eln. (In: PmL. PPSK. Alisp. IV. 408 b. 60.492/1938)

¹⁰² Az összes többi (anyaországi) szociális szakember — de az általános közigazgatás résztvevői számára is — állandó gondot okozott az igen szűkre szabott útiátalány.

sította a honvédségi nyílt parancs is.¹⁰³ A szabad mozgást biztosító igazolvány mellett egy általános tájékoztatót kaptak. A Magyar a Magyarért Mozgalom Központi Irodája által összeállított és Imrédy Béláné által aláírt okmányban akkurátusan föl volt sorolva a szociális szolgálat célja és a megbízottak feladatai.¹⁰⁴ A Bevezető szerint: „A szociális megbízottnak mindenekelőtt azt kell szem előtt tartania, hogy működésével meg kell nyernie azoknak a rétegeknek a rokonszenvét is, amelyek akár mert más nyelvűek, akár mert kommunista propagandának voltak kitéve, nem lelkesednek a politikai változásért. A más nyelvűekkel való bánásmódnál legyen irányadó az a megfontolás, hogy további nemzetiségi vidékek visszaszerzése is a céljaink közé tartozik. *Ezt a célt veszélyeztetni minden sovinszta irányú túlzás, és ezért a szociális megbízott ezektől óvakodjék....* A szociális megbízott modorában, külső megjelenésében és minden cselekedetében tartsa szem előtt, hogy ebben a kiküldetésben nem mint egyén, hanem mint hivatása képviselője szerepel és a magyar jövő kialakításában vesz részt. *Senkinek nem nyilatkozunk, senkit és semmit sem bírálunk. Mindenképpen bizalmat ébresztünk a hazai közállapotok és az ország vezetése irányában.*”¹⁰⁵

Az alapelvek megjelölése után a Tájékoztató konkrét munkaprogramot ad. Eszerint a szociális megbízott feladata mindenekelőtt a helyi viszonyok felderítése volt. Ebben elsősorban a Magyar Párt községi (városi) vezetőjére kellett támaszkodnia, s bizonyos közvetítő szerepet is betöltenie közte és a katonai közigazgatás között. A meglévő egyesületeket, különösen a karitatív és kulturális célú szervezeteket újra működésbe kellett hoznia, illetve — a magyarországi Egri Norma mintáját követve — helyi munkaközösségekben egyesítenie.¹⁰⁶ A cél érdekében javasolhatta az egyletek, körök vezetésének megváltoztatását, egyesek elmozdítását vagy pozícióba helyezését is. Ez a széles javaslatvételi jogosultság nem járt veszélyek nélkül. Kezdetből nehézségeket okozott, hogy sokan úgy érezték a helyi lakosok közül: itt a revansvétel ideje.

A viszonyok feltérképezésén túl a szociális megbízottak kötelesek voltak a Központi Iroda felé is rendszeresen jelentést tenni. E beszámoló — a Tájékoztató óvatos megfogalmazása alapján — jelentősen túlmutatott a szociális viszonyokon, és Imrédy tanácsadójának, Kovrig Bélának a „társadalompolitikai felfogását” tükrözték, azaz bizalmas politikai hangulatjelentéseket is tartalmaztak. Ezt Kovrig személyes ambícióin túl¹⁰⁷ alaposan indokolták a katonai közigazgatás önállósági, az ellenőrzést visszautasító törekvései is.¹⁰⁸

¹⁰³ Imrédy Béláné: „Magyar a Magyarért”. im. 38.

¹⁰⁴ A Tájékoztató címet viselő irat töredékben maradt fenn a Szociális Testvérek Társaságának Levéltárában(655. sz.)

¹⁰⁵ Kiemelés az eredetiben.

¹⁰⁶ A visszacsatolt területek magyar szociális szervezetei már a bécsi döntés előtt lépéseket tettek munkájuk hatékonyabbá tételére és összehangolására. (Felhívás a szlovákiai és kárpátaljai magyar szociális intézményekhez. Megalakult a Magyar Nemzeti Tanács Népjelölti Szakosztálya. Prágai Magyar Hírlap, 1938. október 26.)

¹⁰⁷ Hámori Péter: Kísérlet im. 356. AlföldyAlajos és Erődi-Harrach Béla egybehangzó, iratokkal ugyan meg nem erősíthető, de valószínűleg helytálló véleménye szerint Teleki épp ezek miatt az ambíciók, pontosabban azok politikai jellege miatt vált meg Kovrigtól.

¹⁰⁸ Jól tükrözi ezt: A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium közlése a visszacsatolt felvidéki területek hangulatáról és szociálpolitikai helyzetéről (15.314/1939. MOL. K-28. 61. tétel). Más esetben a

Sajnos a szociális megbízottak jelentéseinek java része — a Központi Iroda iratanyagával együtt — megsemmisült.¹⁰⁹ Néhány azonban a Szociális Testvérek Társaságának Testvér és A Lélek Szava című könyvomat, belső használatra szánt lapjában publikálásra került. A kép, amit rajzolnak, csak részben igazolása az előzetes várakozásoknak. Fölvázolóik többnyire elfogulatlanok voltak, s olykor egyenesen a csonkaország társadalmi berendezkedésének bírálatáig is elmerészkedtek (bár erre a hatósági cenzúra olykor idegesen reagált¹¹⁰). A legtöbb hazaküldött jelentés kiemelte: a visszacsatolt területeken a csonkaországiétől teljesen eltérő társadalomfejlődés folyt le húsz év alatt, s ennek következtében egészen más közszellem uralkodik, mint amit a magyar közigazgatás és politikai élet megszokott.¹¹¹ Csaknem minden jelentés kiemelte: a csehszlovák idők elsősorban a magyar középosztályt roppantották meg lelkileg; értették ezen egyrészt a baloldali mozgalmak térhódítását, különösen a főiskolás fiatalság körében, de gyakorta utaltak a tisztviselői réteg (kényszerű) behódolására is.¹¹² Jellemző volt, hogy a legtöbb fennmaradt jelentés — főleg, amiket a már korábban is a Felvidéken élő szociális megbízottak írtak — vagy nem szólt a „kommunista veszedelemről”, vagy lényegtelennek, a nyomor érthető következményének, illetve a helyi (községi) hatóságok kényszerének tartotta azt.¹¹³ Ezzel szemben csaknem mindegyik jelentés kiemelte a csehszlovák szociálpolitika igen magas színvonalát, nemegyszer hozzátéve azt is, hogy a Magyarországon néhány helyen megtapasztalt kétségbejuttató nyomor itt (legalábbis a falvakban) szinte ismeretlen.

A visszacsatolt területek segélyezésének megindulása

A jelentések a politikai viszonyokon és vázlatos társadalomrajzon túl mindenekelőtt a segélyezés megindításának sürgősségét hangsúlyozták. A szociális-társadalmi nehézségek, amelyekről számot adtak, sokkal súlyosabbak voltak, mint amire az előzetes felmérések alapján számítottak. A szociális megbízottaknak ki-

Lakásépítési Kormánybiztosság 1938. november 30-i szemleútjáról kénytelen volt jelenteni, hogy a katonai közigazgatás vezetőjének engedélye hiányában Komárom városának állapotáról csak „magánbeszélgetésben” tájékozódhatott. (MOL K-150. 4011. cs.)

¹⁰⁹ Nagyon valószínű, hogy nem a háborús események következtében. Az Országos Szociális Felügyelőség iratanyagában ugyanis fennmaradt egy jegyzőkönyv, mely a Központi Iroda felszerelésének (bútorok, írógépek, irodaszerek, székek, stb.) átvételéről szól – de az iratanyagot nem említi... (A Magyar a Magyarért Mozgalom ingóságainak átvétele. MOL. K-566. 1. cs.)

¹¹⁰ Slachta Margit néhány cikkét — s vele együtt az egész lapszámokat — alaposan megcsonkította a cenzor (Pl.: *Slachta Margit: Elvek*. A Lélek Szava, 1939. július 1. 2–3.)

¹¹¹ „Az általános benyomás az, hogy a magyarság a két évtizedes elnyomás alatt, az anyaországtól elszigetelten, erős idegen áramlatokkal küzdve, egészen egyénien fejlődött.” Magyar a Magyarért. A Lélek Szava. 1939. január 1. 12–13.

¹¹² *Sprenger Mária Mercédesz: A felszabadult Abatújban*. Magyar Női Szemle, 1939. áprilismájus, 174–175. Hogy a katonai közigazgatásnak a középosztály részéről gyakorta kellett (főleg a városokban) besűgás-özönnel szembenézni, és hogy sokan érezték úgy, hogy a revansvétel ideje elérkezett, azt még Imrédy né is elismerte. (Magyar a Magyarért. A Felvidékért. Beszámoló. im. 41.)

¹¹³ Pl.: *Palágyi Natália: Felvidéki tanítónők szociális kurzusa*. A Lélek Szava, 1939. február 1, 12. és A „Magyar a Magyarért” mozgalomban dolgozó testvérek hivatalos jelentéseiből. A Testvér, X. [1938–39.] 3–4. Megjegyzendő, hogy Salkház (Salkaházi) Sára szociális testvér kezdetben a felvidéki Sarló Mozgalomban is résztvett.

osztott járási kataszterekkel (amelyek lényegében az 1910-es népszámlálás adatait, illetve az előzetes jelentéseket összesítették) megbízhatatlanoknak, de legalábbis pontatlanoknak mutatkoztak.¹¹⁴

A legnagyobb nehézséget az ellátás nélkül maradt családoknak a vártnál lényegesebben nagyobb száma jelentette. Komáromban például a bevonuló csapatok a lakosság hozzávetőlegesen 8%-át szándékoztak központilag segélyekkel ellátni, ám a katonai közigazgatás bevezetésének negyedik napján világossá vált, hogy ez legkevesebb 15–17% lesz.¹¹⁵ A legtöbb városban hasonló volt a helyzet. Az élelmiszer-ellátáson az az intézkedés, mely a korona-pengő átváltási árat átmenetileg 1:7-es arányban rögzítette — az Eucharisztikus Kongresszus idején az átváltás (nagyjából reálisan) 1:4.5 volt¹¹⁶ — és a bevonulás napján érvényben lévő árakat befagyasztotta, lényegesen rontott a helyzeten,¹¹⁷ és azt eredményezte, hogy a városok közellátását — különösen az élelmiszerek terén — a hatóságok voltak kénytelenek fölvállalni. A járáásokban némiképp jobb volt a helyzet: a községek lakosságának nagyobb része rendelkezett kisebb-nagyobb tartalékokkal. Kivételt képeztek azok a területek, ahol a kivonuló csehszlovák hadsereg nagyobb szabású rekvirálásokat hajtott végre, így különösen a Felvidék keskeny déli sávja és a Csallóköz, melyeknek elvesztése Prága számára is valószínűnek tűnt.¹¹⁸

Ilyen körülmények között a Magyar a Magyarért Mozgalom Központi Irodájának direktívája, mely szerint a lakosság legföljebb 10%-a részesíthető segélyben, kezdetben teljesen illuzórikusnak bizonyult. Némiképp könnyebbséget jelentett, hogy a városokban már október folyamán megszervezett Magyar Nemzeti Tanácsok¹¹⁹ kész listákkal várták a szociális megbízottakat, illetve (általában kevesebb, mint több sikerrel) igyekeztek megakadályozni a meglévő, és a közellátásban felhasználható szociális intézmények leszerelését és elszállítását.¹²⁰ A segélyek szétosztása a névsorok alapján általában két-három nappal a bevonulás után indult meg, és kezdetben meglehetősen vontatottan haladt.¹²¹ Az ipolysági

¹¹⁴ Pillanatfelvételek az 1938–1939-es évről. A Lélek Szava. 1939. július 1. 2–3.; A „Magyar a Magyarért” mozgalomban dolgozó testvérek hivatalos jelentéseiből. A Testvér, X. [1938]. 3–4, 5–6.

¹¹⁵ Jelentés a szociálisan rászorult lakosság ellátásáról, 1938. november 6. AMM Komarno, II. adm. 1. dob. 1234/1938. kat. közig.

¹¹⁶ Külügy- és belügyminiszteri átiratok a csehszlovák belső helyzetről, 1938. MOL. K-28. 59. tétel.

¹¹⁷ A felszabadulás napján érvényes árak rögzítése. AMM Komarno, II. adm. 1. dob. 1/1938. kat. közig. A Le Temps budapesti tudósítója, mint az egyik legfontosabb szociális problémát emelte ki a szerinte aránytalan átváltási árfolyamot. (*Maxime Baufort*: Dans l'attente du retour a la mere-patrie. Le Temps, 1938. november 3.)

¹¹⁸ Wittinghof Erzsébet beszámolója az ógyallai járásból. SzTT. Lv, 12669/69.

¹¹⁹ Az országos Magyar Nemzeti Tanács október 9-én jött létre. (Megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Prágai Magyar Hírlap, 1938. október 9.) Az egyes városokban a szervezés október végéig tartott. (Uo, október 22, 30.) A szociális tanácsadók — pl. a komáromi és az ógyallai járásban — egyébként több ízben panaszkodtak, hogy nem a legrászorultabbakat vették föl a listákra, ami érthetően zúgolódást okozott. (A „Magyar a Magyarért” mozgalomban dolgozó testvérek hivatalos jelentéseiből. A Testvér, X. [1938–39]. 3–4, 5–6.)

¹²⁰ Sz. G.: Évtized múltán. Katolikus Élet [München], 1949. november. 2–3. Kivételesen sikeres volt az ellenállás Komáromban: az itteni Emberszeretet kórházból semmit sem tudtak elvinni a kivonulók. (A „Magyar a Magyarért” Mozgalomban dolgozó testvérek hivatalos jelentéseiből, im.)

¹²¹ Élelmiszersegélyek szétosztása. AMM Komarno, II. adm. 1. dob. 24.460/1938. kat. közig. (E szerint csak Komárom városában több, mint 2000 rászoruló családot vettek listára november 9-ig.)

járásban szerzett tapasztalatok alapján az élelmiszer-segélyt nem közvetlenül a szociális megbízottak osztották szét, hanem a jelentkezők utalványt kaptak, amelyet a kijelölt boltokban válthattak be. A Központi Iroda utasítása külön kitért arra, hogy az utalványok átadásakor „a szociális megbízott néhány meleg szóval adjon kifejezést az anyaországiak testvéri szeretetének, a visszacsatolás felett érzett örömeinek” is.¹²²

A kezdeti, előzetesen összeállított listák alapján történő élelmiszer- és tüzelőanyag-osztást a városokban és a legtöbb járásban néhány hét után felváltották a környezettanulmányok alapján juttatott segélyek.¹²³ Ezek felvételéhez a szociális megbízottak a helyi munkaközösségek segítségét vették igénybe. Ám eltérően az anyaországi mintától, a visszacsatolt területeken egy politikai párt, az Egyesült Magyar Párt is kiemelkedő szerephez jutott a véleményezések során. Részben a budapesti direktíváknak, részben a hosszú időre visszatekintő együttélésnek köszönhetően ez a közreműködés azonban a nemzetiségi ellentéteket nem hogy nem szította, hanem sok esetben a katonai közigazgatás türelmetlenségével szemben csillapítólag hatott. A segélyek kiosztása folyamán megfigyelhető volt, hogy a döntési pozíciókban lévő közellátási és (kisebb részben) a szociális megbízottak elsősorban a magyar megsegítési elveket igyekeztek érvényre juttatni. Így a készpénzes segélyezést, ahol csak lehetséges volt, kerülték, s helyette természetbeni segítséget adtak.¹²⁴ Ezt részben a mesterségesen alacsonyan tartott árak miatti áruhiány is indokolta, ám a legfőbb ok mégsem ez volt. A korábban kialakult magyar gyakorlat ugyanis, melyet számos elméleti szakmunka is alátámasztott, a szegényt, mint valami nemcsak szociálisan elesett, de többé-kevésbé megbízhatatlan, nemcsak anyagi segítségre, de szellemi gyámkodásra, legalábbis gondnokolásra szoruló társadalmi lényt tekintette.¹²⁵ Ez az elképzelés sok esetben indokolatlan volt az anyaországban is, de a Felvidéken, ahol a megsegítésre szorulóknak nem hosszabb ideje pauperizálódott rétegekből kerültek ki, hanem többnyire korábban viszonylag magas életnívóval rendelkező, önhibájukon kívül és átmenetileg nehéz helyzetbe került családok voltak, az érintettekől nagyon komoly ellenérzést váltott ki.¹²⁶

A természetbeni segélyeken felül a közellátásban a Honvédség is résztvett, mozgókonyhák felállításával; ezeket később a polgári közigazgatás is tovább üzemeltette.¹²⁷ Szintén a katonai alakulatok vállalták — úgy tűnik, a szociális meg-

Mindennek némileg ellentmond Mechtild testvér (civil nevén Kun Margit – Mona Ilona SSS. szíves felvilágosítása) jelentése. (A „Magyar a Magyarért” Mozgalomban dolgozó testvérek hivatalos jelentéseiből, im.)

¹²² Egy ilyen, egy hétre szóló utalványra négytagú, ellátatlan családnak 2 kg lisztet, 70 dkg szalonnát, 25 dkg zsírt, 25 dkg cukrot és 30 dkg sót szolgáltattak ki. (Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 43.)

¹²³ A Magyar a Magyarért akció két havi működésének mérlege. Felvidéki Újság, 1939. január 3.

¹²⁴ Pohl Sándor: Kassa város szociálpolitikája. In: Az 1941. évi munkásügyi előadássorozat. Szerk: Solymár György. Népegészségügyi és Munkásvédelmi Szövetség kiadványai, II. Budapest, 1941. 7–20.

¹²⁵ Részletesebb kifejtését ld.: Hámori Péter: Az Egri (Magyar) Norma im. 258–262.

¹²⁶ Salkház Sára levele. Técső, 1940. [január?]. SzTT. Lvt., 1265/89.

¹²⁷ Komárom vármegye alispánjának féléves jelentése, im; Száznyolcvan ínségest lát el élelemmel a királyhalmeci népkonyha. Zemplén, 1939. március 23; A vármegye által átvett lévai népkonyha befejezte működését. Bars, 1939. május 14.

bízottak kikapcsolásával — az első napokban a visszacsatolt területekre soron kívül eljuttatott élelmiszerek, így a Székesfőváros Községi Kenyérgyára által küldött 17 tonna kenyér szétosztását is.¹²⁸

A segélyezésre való igény megállapításánál, a kiadott rendelkezések ellenére, a szociális megbízottak többnyire igen nagyvonalúan jártak el, s — a tényleges helyzethez, igényekhez alkalmazkodva — lényegesebben több családot terjesztettek föl, mint az eredetileg megszabott 10%.¹²⁹ A környezettanulmányok felvételénél, híven a kormányzat elképzeléseihez, nem voltak tekintettel a nemzetiségre és vallásra: kimutatásaik nagyjából az etnikai arányoknak megfelelő számban tartalmaztak nem magyar rászorultakat is.¹³⁰ Az akcióból a Felvidék izraelita vallású lakosságát sem zárták ki, annak ellenére, hogy a Jaross Andor mögé egyre határozottabban felsorakozó szélsőjobboldali sajtó ezt több ízben igen élesen elítélte.¹³¹ A zsidókérdés eltérő megítélése a Magyar a Magyarért Mozgalom működését egyébként is kezdettől fogva végigkísérte. Míg a katonai közigazgatás szervei korábbi „hazafiatlan magatartás” vádjával nem egy esetben akadályozni igyekeztek az izraelita vallású lakosság ellátását, addig a szociális megbízottak többsége határozottan kiállt igényjogosultságuk elismerése mellett. Utóbbira meghatározó hatású volt Slachta Margitnak, a Szociális Testvérek Társasága főnöknőjének, Imrédyné tanácsadójának többszöri, határozott fellépése. Ugyanakkor a velük szemben a hatóságok részről tanúsított ellenszenv, az eltúrt, sőt olykor hallgatólagosan támogatott atrocitások — macskazenék, ablakbeverések, utcai inzultálások és nem utolsósorban Jaross Andor állásfoglalása¹³² — arra késztették a zsidó karitatív és társadalmi szervezeteket, hogy távolmaradjanak a Magyar a Magyarért munkaközösségeitől, sőt a kezdetben igen aktív középosztálybeli, értelmiségi adománygyűjtők is hamarosan beszüntették tevékenységüket.¹³³

A természetbeni segélyezés mellett a készpénzben nyújtott segítség elenyészőnek volt mondható: mindössze 4.94%-ot tettek ki. Az első hetekben (lényegesen redukált összegben) folytatták a csehszlovák időben megszokott munkanélküli segélyek folyósítását is, ám ebből (a jelentéktelen tagságú keresztényszocialisták és a frissen szervezett EMSzO kivételével) a szakszervezeteket kizárták, arra való hivatkozással, hogy a központjaik Pozsonyban és Zwittauban maradtak. Jaross

¹²⁸ *Nyigri Imre*: A katonai közigazgatás a Csallóközben. Népszava, 1938. november 20.

¹²⁹ *Gádoros Miklós*: Szociális munka a felszabadult Felvidéken. Szociális Gondozás, 1939. 1. 1–6; konkrét példa ugyanerre: A segélyezettek községek szerinti kimutatása; Bars-Hont vm. alisp. ir, SOA, Nitra, 2345/1939. és Magyar a Magyarért. Bars, 1938. december 11.

¹³⁰ A segélyezettek statisztikája 1939. május 15-ig. In: Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 48. és Munkában a Magyar a Magyarért akció. Zemplén, 1939. január 15.

¹³¹ Jó példa erre, hogy Dunaszerdahelyen a csehszlovák hatóságok által a határon áttett, igazolatlan állampolgárságú, zsidó származású személyeket is a Magyar a Magyarért Mozgalom látta el élelmiszerral. *Nyigri Imre*: A katonai közigazgatás a Csallóközben. im.

¹³² Fehértájt Imre — kiragadott példákat általánosító, olykor pedig egészen képtelen vádaktól hemzsegő — cikksorozata a Magyarországon (A zsidóság és a Felvidék. Magyarország, 1938. október 25 – november 9.) lépten-nyomon Jarossra hivatozott. Ezzel szemben ritka kivételnek számított a Szabadság cikke, amely kiemelte: a felvidéki zsidóság zöme hű maradt a magyarsághoz, s a Nemzeti Bizottságok igazolták is őket. (*Serényi Gusztáv*: A Felvidék hétköznapijai. Szabadság, 1938. december 17.)

¹³³ Külügy- és belügyminiszteri átiratok a csehszlovák belső helyzetről, 1938. MOL. K-28. 59. tétel; november 26; Hollós István: Magyar szociális problémák a statisztika tükrében. In: A magyar szociálpolitika feladatai, im. I. köt. 86.

tiltakozása ellenére a korábbi rendszertől eltértek abban is, hogy az alanyi jogsultságot általában nem ismerték el, mindössze a rászorultságra voltak tekintettel.¹³⁴ A munkanélküliek készpénzes támogatása azonban még e szerény keretek között is alig másfél hónapig tartott. Lényegesen nagyobb összeget szántak a csehszlovák hadsereg által behívott és még le nem szerelt katonák hozzátartozóinak megsegítésére, ám a családi segélyek összege nem érte el az impériumváltás előtti szintet.¹³⁵

A visszacsatolt területek katonai közigazgatása, de számosan a magyar közelet résztvevői közül is, erőteljesen sürgették a készpénzes segélyezéssel való mielőbbi felhagyást, különösen a tisztán munkanélküli segélyek esetében. Pótlására a magyarországi gyakorlatnak megfelelően ínség-, illetve közmunkák megszervezését tartották szükségesnek. A közel húsz éves, szinte dogmává kövesedett hazai elvvel, mely szerint a munkanélküliek ellenszolgáltatás nélküli támogatása munkátlanságra nevel, igen nehéz volt szembeszállni, jöllehet a szociális megbízottak többsége szükségesnek látta a csehszlovák hatóságok által meghonosított segélyezés — legalább átmeneti időre szóló — fönntartását. A sürgetések ellenére az ínségmunkák megszervezése egyre késett. Kassán ugyan — kellő propagandahadjárat mellett¹³⁶ — 1938. november végén hozzákezdtek a nagypolitika eseményei miatt néhány hónappal korábban félbehagyott közmunkák folytatásához, ám ez a többi városban igen vontatottan haladt, főleg a pénzhiány miatt.¹³⁷ A munkanélküliek foglalkoztatására szervezett közmunka erősen hasonlított az anyaországi munkálatokra: térrendezésből, hősöpréből, és más, anyagi beruházást nem igénylő tevékenységből állott.¹³⁸ Eltérés a munkát végzők kijelölésében mutatkozott (a rendelkezésre álló ínségnapszám ugyanis sosem volt elegendő): az anyaországi, jobbra jut is, marad is elvvel szemben a szociális megbízottak választották ki a legrászorultabb családfenntartókat. A Magyar a Magyarért más formában is közreműködött az ínségmunkálatok végrehajtásában: egyéb fedezet nem lévén, javarészt saját költségvetéséből biztosította az azokra szükséges összegeket.¹³⁹ A

¹³⁴ Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 47. és *Imrédy Béláné*: „Magyar a Magyarért”. im; A felvidéki tárcanélküli miniszter javaslata a szakszervezeti segélyek további folyósítása tárgyában (Bars-Hont vármegye Főispánjának iratai, SOA, Nitra, 123/1939.). Léva város számára Jaross még 1938. decemberében szerény 547 pengőt járt ki Imrédynél e célra. (A Magyar a Magyarért Mozgalom Léván mind szélesebb kereteket ölt. Bars, 1938. december 4.)

¹³⁵ Minisztertanács (továbbiakban Mt.), 1939. február 4. MOL. K-27. 199. dob. 16. napirendi pont, tárca nélküli miniszter: A magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területekről a csehszlovák hadseregbe bevonultak családtagjainak segélyezése tb.

¹³⁶ Számos felvidéki és anyaországi lap számolt be a kassai ínség munka megkezdésének „erkölcsojtóításáról”. (Kassa — dolgozik! Új Nemzedék, 1938. november 27; Munkanélküli segély helyett ínségmunka. Felvidéki Újság, 1938. december 25.)

¹³⁷ Komárom város közmunkaterve. AMM. Komárno, 1. dob. 25.182/1938. A kimutatás szerint a munkanélküliek száma (Cseh)Komáromban 1938. decemberében 2000 családfele volt.

¹³⁸ Léva kivételével: ott a kiosztandó gyermekruhák megvarrásával és a Honvédségtől átvett használt bakancsok javításával foglalkoztatták a munkanélküliek egy részét. (Kisiparosok megsegítése. Bars, 1938. december 4.)

¹³⁹ Megjegyzendő, hogy a Minisztertanács 1938. december 6-i ülésén beleegyezett a felvidéki útépitésekre szánt 200.000 pengő előirányzat nélküli kiadásba vételére, (az indokok közt a munkanélküliség első helyen szerepelt), ám ennek kiutalása több hónapot várattott magára. (MOL K-27. 198. dob.)

városokkal szemben a vidék munkanélküliségének leküzdésére — melyet súlyosbított a korábbi gyári napszamosok falvakba való visszaözönlése is — még kísérletet sem tettek az első hónapokban.

Az inségmunkák mellett, a Magyar a Magyarért Mozgalom nagyobb összeget fordított a menekültek gondozására és a fiatalság, különösen az egyetemi fiatalság megsegítésére is. A menekültkérdés elsősorban a bécsi döntés körüli napokban jelentkezett, arányaiban azonban meg sem közelítette az 1920-as, vagy az 1945. utáni menekülthullámot: 6 táborban összesen 1565 fő volt elhelyezve, általában csak néhány hétig. Táborokba való tömörítésük nemcsak az ellátás könnyebbé tételét célozta: a Belügyminisztérium egy detektívet, a VKF pedig kémelhárító tisztelet jelölt ki ellenőrzésükre.¹⁴⁰

A menekültkérdésnél sokkal nagyobb figyelmet keltett a visszacsatolt területek főiskolás ifjúságának segélyezése. A budapesti kormányzat bizonyos bizalmatlansággal tekintett erre a rétegre, mert egy részükben a kommunista eszme zászlóhordozóit,¹⁴¹ másokban, a Szlovenszkói Katolikus Ifjúsági Egyesület tagjaiban pedig a Fialat Magyarság Mozgalmának rokonszenvezőit — tehát végeredményben ugyancsak a rendszer bírálóit — látták. Megnyerésükre kereken százezer pengőt különített el a Magyar a Magyarért Mozgalom, amiből tandíjsegélyeket fizettek, ingyenes menza- és diákszállóhelyeket tartottak fenn. Szemben a segélyezés általános irányvonalával, esetükben vizsgálták nemzeti hovatarozásukat, s korábbi politikai állásfoglalásukat is.¹⁴² Nem volt kevésbé fontos az ifjabb nemzedék ideológiai átformálása sem. Jól példázta ezt, hogy már a bécsi döntés meghozatala előtt határozat született az iskolai tankönyvek lecseréléséről, méghozzá államköltségen.¹⁴³

Hiába volt a visszacsatolt területeken a segélyezés az anyaországhoz képest igen nagyvonalú, a lakosság helyzetén sok esetben alig-alig látszott javítani.

A csekély eredménnyel járó, kapkodó,¹⁴⁴ vagy épp hiányzó intézkedések vezettek oda, hogy a sajtóban a bevonulás óta először éles kritikák jelentek meg a visszacsatolás óta folytatott magyar szociálpolitikáról.¹⁴⁵ A támadást a Népszava

¹⁴⁰ Magyar a Magyarért. A Felvidékért. Beszámoló. im. 51; 1198. VKF Polg. Csup. sz. rend. (PmL. PPSK. Alisp. IV. 408. b. 60.492/1938.)

¹⁴¹ Ferencz László: A Sarló ideológiai formálódása és kapcsolata a kommunista párttal. Ez volt a Sarló. im. 32–73.

¹⁴² Magyar a Magyarért. A Felvidékért. Beszámoló. im. 79–80.

¹⁴³ Mt., 1938. október 28. MOL. K-27. 198. dob. 14. napirendi pont: a VKM 71.600 pengőt kér a tankönyvek cseréjére. A tankönyvcserét oly módon kívánták lebonyolítani, hogy „a magyar olvasmányok, az irodalmi, történelmi, földrajzi és alkotmánytani tantárgyak oktatásában a hazafias magyar szellem és az igazság a lehető legrövidebb időn belül érvényesüljön” (24.844/1938. VKM; AMM Komarno, 243/1938. kat. közig.) Ugyanez a rendelet a reáliák esetében a tankönyvek megtartását írta elő, továbbá „természetesnek” nevezte a szlovák és ruszin községekben az addigi tannyelv fönntartását. Megjegyzendő, hogy a Magyar a Magyarért is csaknem 100.000 kötet, nagyjából iskolai használatú könyvet gyűjtött össze és osztott ki.

¹⁴⁴ Komárom város polgári vezetői és katonai közigazgatása heteken át nem tudták eldönteni, hogy az inségmunkák megszervezése melyikük feladata is volna. (AMM Komarno, II. adm. 1. dob. 25.780/1938)

¹⁴⁵ A Felvidék munkát vár. Népszava, 1938. december 15. *Nyigri Imre*: Gyors segítséget vár a gazdasági háttérétől megfosztott északkeleti Felvidék. Uo. december 16. A kormány tanulmányozza Léva helyzetét. Bars, 1939. január 1.

indította meg, ám — Budapesten zavart és csalódást keltve — csakhamar csatlakozott hozzá néhány felvidéki helyi lap is.¹⁴⁶ Az eredménytelenség láttán a szociális megbízottak közül többen a lemondás gondolatával is foglalkoztak.¹⁴⁷ A közhangulat gyors romlását azonban nem csak a újságokból — sőt, elsősorban nem onnan — lehetett érzékelni.¹⁴⁸ A helyzetet jól jellemzi egy hosszabb csendőrségi jelentés, amiből érdemes néhány mondatot idézni: „A lakosság lelkesedése erősen csökken. Ez szorosán összefügg azzal a körülménnyel, hogy a visszacsatolt terület lakóinak anyagi helyzete mindinkább súlyosbodik. A lakosság tartózkodó, és attól fél, hogy gazdaságilag erősen hátrányos helyzetbe fog kerülni. Fokozza ezt még a gazdaságilag ki nem alakult bizonytalan helyzet és cseh propaganda, mely azt híreszteli, hogy Magyarországon nincs mit enni, a lakosság éhezik és a visszacsatolt Felvidék is hamarosan ilyen sorsra jut.... Munkáskörökben súlyos elégedetlenség kezd felütni a fejét a munkaalkalmak hiánya miatt.... Mindig több és több oldalról lehet hallani, hogy a megszállás első napjainak ünnepi hangulata után ráébredtek arra, hogy a mai magyar politikai viszonyok következtében nem egységes politikai és társadalmi összetételű állam keretébe kerültek. Sokan vannak, akik elkeseredve azt mondják, hogy a 20 éves cseh uralom alatt sem csalódtak annyit, mint a magyar megszállás utáni napokban.”¹⁴⁹

A szociális helyzet kedvezőtlen alakulása mellett az ideiglenesen megszerzett hivatalok ténykedése is ellenszenvet keltett: általánosan jellemző volt rájuk a revansvétel szelleme. Csaknem minden városban és községben az első intézke-

¹⁴⁶ Veres Péter nem minden alap nélkül írta a Táj- és Népkutató Központ kiállításának nagy vihart keltett bezáratásakor: „A polgári reformereket világszerte az jellemzi, hogy reformokat sosem általános emberi, elvi, erkölcsi, hanem közönséges politikai taktikai szempontokból csinálnak vagy hirdetnek. Sokszor inkább csak hirdetnek, mint csinálnak. S ha csinálnak is, csak annyit és olyat, amennyit és amilyet maguk a nélkülöző tömegek kiharcolnak. A főszempont sohasem az, hogy egyáltalában ne legyen nyomor és igazságtalanság, hanem hogy ez a nyomor és igazságtalanság ne veszélyeztesse a fenálló rendet.” *Veres Péter: A felvidéki sarlósoktól a Táj- és Népkutató kiállításig.* Népszava, 1938. december 4. A felvidéki lapok hangneme visszafogottabb volt: „Ha volt pénz a csehszlovák állami munkakölcsönre, elő kell teremteni a pénzt a lévai magyar munkások és iparosok kényerét megszerző ínségmunkára is!” (740 munkanélküli Léván. Bars, 1938. december 18.)

¹⁴⁷ Bobula Ida kassai szociális megbízott le is mondott, miután igen keserű hangú nyilatkozatot adott, hangoztatva, hogy „komoly intézményes, a magyar jövőt építő munkát” nem állt módjában folytatni. (A Magyar a Magyarért akció két havi működésének mérlege. Felvidéki Újság, 1939. január 2.)

¹⁴⁸ Slachta Margit egy, a szociális tanácsadóknak szóló kiadványban elsőnek figyelmeztett a romló közhangulatra. (Üzenet hídverőinknek. Szociális Testvérek Levéltára, 655.) Jaross Andor 1939. augusztusában arra panaszkodik, hogy „a trianoni Magyarországról odavitt törvényhatósági és községi tisztviselők még mindig nem tudják eltalálni azt a hangot, amelyet a Felvidék önérzetes és a kisebbségi létben megedzett lakosaival szemben használni kell.... A rendőrség és a csendőrség közegei durván, lekicsintelőleg [sic!] és bizalmaskodva bánnak a lakossággal.” (MOL K-150. 2839. cs. 5635/1939.) Kassa thj. város főispánja, a különben felvidéki származású Schell Péter pedig 1939. október 27-i beiktatásán kénytelen volt beismerni, hogy „miután a tekintélyrombolás — ti. a csehszlovák uralom idején — most bizonyos fokú reakciót váltott ki, ennek folyamán a tekintély kiépítése olyan mederbe terelődött, amely a kisebbségi magyarság előtt idegen. Bizonyos fokú címkórság ütötte fel a fejét, amely feltétlenül egészségtelen; talán nem kevésbé vezethet a tekintély lejáratásához, mint az előbb említett tekintélyrombolás.” (Kassa sz. kir. város Törvényhatósági Bizottságának — báró Schell Péter főispán székfoglalója alkalmából — 1939. október 27. napján tartott ünnepi közgyűlésének jegyzőkönyve. Kassa, 1939.)

¹⁴⁹ Csendőrségi jelentés a politikai helyzetről, 1938. december 21. Külügy- és belügyminiszteri átiratok a csehszlovák belső helyzetről, 1938. MOL. K-28. 59. tétel

dések közé tartozott az utcák, terek elnevezéseinek megváltoztatása, illetve a szlovák, sőt a kétnyelvű utcatáblák, boltfeliratok betiltása.¹⁵⁰ A városi és járási hivatalokban újra kötelező lett a kegyelmes, méltóságos, stb. címek használata, sőt — a belügyminiszter által kiadott, kimondottan a Felvidékre vonatkozó tiltó rendelet ellenére¹⁵¹ — az ügyfelek megalázó, egyoldalú tegezése sem volt ritka. Egyes helyeken a korábbi, a nyelvhasználatot korlátozó szlovák feliratok leszerelése után átmenetileg feltűntek az „Itt csak magyarul lehet beszélni táblák” is.¹⁵² Visszatetszést, sőt elkeseredést eredményezett az is, hogy a Felvidék értelmisége a katonai közigazgatás alatt aránytalanul kis számban nyert alkalmaztatást — jöllehet Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter még a bécsi döntés előtt az ellenkezőjét

¹⁵⁰ 13. sz. közigazgatási rendelet. (1938. november 18.) Bars-Hont vm. alisp. ir, SOA, Nitra. A Winkler Ödön ezredes, járásparancsnok aláírásával kiadott rendelkezés értelmében „a járás területén idegen nyelvű cégtáblákat, orvosi és egyéb címtáblákat 24 órán belül el kell távolítani, és a cég- és címjelző táblákat kizárólag csak magyar nyelven lehet az utcákon a házakra elhelyezni. Kivételt képeznek Varsány és Csank községek... ahol a magyar mellett a szlovák nyelven is kitéhetők, de ez esetben a magyar nyelvű feliratnak mindég első helyen és feltűnő betűkkel kell feltüntetve lenni... A községekben lévő eddigi kétnyelvű utcatáblák [sic!] eltávolítandók, s helyettük ezentúl az utcák csak magyar nyelven jelöltesse meg.” A nyelvhasználatot illető panaszok miatt a belügyminiszter — Jaross sűrgetésére — körrendeletben tiltotta meg ezt és a hasonló túlkapásokat, fegyelmi eljárást is kilátásba helyezve. (Hivatali nyelvhasználat a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken. Szám nélküli sokszorosított másolat, Bars-Hont vm. alisp. ir, SOA, Nitra, 12.323/1939. Szlovák nyelvhasználat a postahivatalokban. 18.283/1939. MOL. K-28. 61. tétel) Megjegyzendő, hogy a túlkapások korántsem korlátozódtak a közigazgatás területére: Serédi hercegprímás 1939. április 27-én Teleki Pálhoz írt levelében határozott hangon tiltakozott az ellen, hogy egyes főispánok, sőt olykor főszolgabírók is nyomást gyakoroltak a papságra az iskolai hitoktatás, némelykor pedig még a templomi igehirdetés magyar nyelvűvé tétele érdekében. (EPL. Serédi 2820/1939.) Hozzáteendő mindehhez, hogy a kifogásolt eljárás az 1938. november 22-én kiadott kultuszminiszteri irányelveknek (Hivatalos Közlöny, 1938. 22. 427–429), de tételes jogszabályoknak is ellene mondott (133.200/1939. VKM. A visszacsatolt felvidéki területek oktatásügyeinek az anyaországi iskolarendszerre való áttérése tb. Uo, 1939. 9. 125–136.)

¹⁵¹ „A Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területek lakosságának a közelmúltban visszaállított magyar közigazgatás iránti tisztelete és bizalma helyreállításához feltétlenül szükséges, hogy a Felvidék lakossága és a közhatalmat gyakorló közigazgatási hatóságok között megfelelő összhang alakuljon ki.” A rendelet a továbbiakban a „felmerült panaszok” miatt a 7810/1924. betartására és „fokozott türelemre, megértésre és előzékenységre” hív fel. (5635/1939. Bm. A visszacsatolt Felvidéken szolgálatot teljesítő tisztviselőknek a felekkel szemben követendő magatartása tb. Az Országos Társadalombiztosító Intézet 1939. szeptember hó 29-ére összehívott Elnökségi Ülésének tárgysorozata és iratai. MOL P-1240. 88. cs. V/3. Megjegyzendő, hogy — a rendelet sorszámából kiindulva — valószínűsíthetően a rendeletet nem a minisztérium valamelyik alsóbb osztálya, hanem a Keresztes-Fischer közvetlen irányítása alá tartozó Elnöki Osztály adta ki.)

¹⁵² A Magyarországon elharapódzott címkórságra egyáltalán nem csak a felvidékiek figyeltek föl — ám jellemző módon a területvisszacsatolás után szaporodtak meg a magyar sajtóban — s különösen a polgári sajtóban — az ezt kritizáló írások. Az ismert társadalomtudós, Weis István egyenesen így fogalmazott: „A magyarság szempontjából értéktelen egyes felvidéki urak... olyan társadalmi és modorbéli igényekkel léptek fel a visszacsatolás óta, melyek nemcsak érdemtelenységük miatt nem illették meg őket, hanem az elmúlt húsz év alatt teljesen ismeretlenek voltak a Felvidéken.” Igaz, ehhez cikke végén hozzáfűzi: „A visszacsatolt Felvidék példát ad arra, hogy hogyan kell úri lelkeséggel az úri sallangokról lemondani anélkül, hogy a nemzeti értékek csorbát szenvednének.” (Weis István: A magyarság úri mivolta. Magyar Szemle, 1940. március, 172–176. Előzménye: Miles Zoltán: Címkórság. Uo, 1939. március, 239–244.) Imrédy lapja, az Egyedül Vagyunk 1940. elején vitát is indított a kérdésről, aminek bevezetőjét maga a volt miniszterelnök fogalmazta meg („Válaszfallak”. Két hozzászólás egy Imrédy-beszédhez. Egyedül Vagyunk, 1940. január, 1–2.)

ígérte.¹⁵³ Sőt, nemegyszer a korábban már állásban lévő hivatalnokok munkáját is gyanakvás kísérte a hivatali felsőség, de még a tárca nélküli miniszter hivatala, olykor pedig a helyi Magyar Párt részéről is.¹⁵⁴ A katonai közigazgatás szemében azonban korántsem csak a kinevezett, hanem a korábban megválasztott tisztviselők munkája is „aggodalomra adott okot”: jól példázza ezt, hogy a komáromi és a barsi járás területén lévő községek bírónak nagy részét még 1938. december elején különösebb indoklás nélkül leváltották.¹⁵⁵ Különösen azért volt ez fájó pont a Felvidék közvéleménye számára, mert a csehszlovák hatalom a helyi, községi választásokat általában nem befolyásolta, azok titkosan és lényegében demokratikusan zajlottak le.¹⁵⁶

A munkásság munkanélküliség miatti elkeseredését, a középrétegek szociális ellehetetlenülését¹⁵⁷ tetézte a parasztságnak a csehszlovák földbirtokreform eredményeinek megsemmisítésétől való félelme is.¹⁵⁸ Jóllehet a hivatalos Budapest ismételten hangsúlyozta: nem kerülhet sor a nagybirtokrendszer restaurálására, a földjuttatások összeírása, amit ráadásul más, alkalmas és megbízható fórumot nem vélvén találni, sok helyütt a csendőrörsökkel végeztettek el,¹⁵⁹ továbbá az, hogy az elmenekült telepések és legionáriusok birtokainak szétoztása szóba sem került,¹⁶⁰ általános aggodalmat keltettek, amit egyes magyar körök, így az OMGE

¹⁵³ „Az egész magyar kormány egyöntetű álláspontja szerint a főlshabaduló területeken a közszolgálati alkalmazások a főlshabadult terület lakosait illetik meg.” (Keresztes-Fischer belügyminiszter megnyugtató nyilatkozata a főlshabaduló területek lakossága felé. Népszava, 1938. október 22.) A „megnyugtatónak” szánt nyilatkozat azonban inkább aggodalmat keltett, amit jelzett Apponyi György cikke is a Szabadság visszacsatolást követő lapszámában, ahol egyenesen így fogalmazott: „Tegyenek le egyes csonkamagyarországi urak arról a vágyálmukról, hogy az ország területi meggyobbodásával könnyen fognak álláshoz jutni a visszajuttatott országrész közigazgatásában.” (Apponyi György: Mit várnak Magyarországtól a visszakerülő magyarok? Szabadság, 1938. november 5.) Megjegyzendő, hogy ugyanezen lap egyik újságírója már alig másfél hónappal később azt javasolta, hogy „a Felvidéken megürült vagy csak eztán megürülő legalább 40–50.000 főnyi életkeret” betöltésére — legalábbis részben — anyaországi tisztviselőket kell alkalmazni. (Új gazdasági és existenciális lehetőségeket nyit meg a felvidéki városok csatlakozása. Szabadság, 1938. december 17.)

¹⁵⁴ Türelmet és önfegyelmet kér a volt kassai Magyar Nemzeti Tanács az állás iránt folyamodóktól. Felvidéki Újság, 1939. január 5. Jaross több minisztertanácson sürgette a tisztogatások megkezdését (1939. január 20. 40. napirendi pont), gyorsítását (1939. március 17. 5. napirendi pont) és szigorítását (1939. március 28; 38. napirendi pont). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a tárca nélküli miniszter ténykedése során mindvégig kiállt amellett, hogy a „megbízhatóság” mellett az alkalmaztatás fő szempontja a „helyismeret” — azaz a felvidéki származás — legyen.

¹⁵⁵ AMM Komarno, II. adm. 1. dob. 1112/1938. és SOA, Nitra, Bars-Hont vm. alisp. iratai, 212/1943. biz.

¹⁵⁶ Benda Kálmán: Egy csallóközi béres. Fialat Magyarság, 1938. december 15. 203. Megjegyzendő, hogy Benda mellett a konzervatívizmusa — vagy inkább csak szerencsétlen megfogalmazásai — miatt sokat támadott cikkében Apponyi György is kihangsúlyozta: senkinek sem szabad elvesztenie választójogát. (Mit várnak Magyarországtól a visszakerülő magyarok? im.)

¹⁵⁷ Ezt fokozta a nyugdíjak és egyéb ellátások elmaradása is.

¹⁵⁸ Jaross 1945-ben, már a politikai rendőrség foglyaként — állítólag — azt nyilatkozta, hogy a Magyar Párt vezetői tudatosan tévesztették meg a parasztokat a jövőendő sorsukról. Szirmai Rezső: Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel. Budapest, 1993. 135.

¹⁵⁹ Csendőrségi jelentés a politikai helyzetről, 1938. december 21. im.

¹⁶⁰ Szokatlan kendőzetlenséggel szól erről: Elekes Imre: Feles és maradványbirtokok a megye visszacsatolt négy járásában. In: Komárom vármegye évkönyve, 1941. Sátoraljaújhely, 1940. 197–201.

fellépése¹⁶¹ tovább szított, de a szlovák propaganda sem hagyott kihasználatlanul.¹⁶²

Az elkeseredést a szociális megbízottak is pontosan érzékelték, és rendre jelentették is azt Budapestre.¹⁶³ A téma értekezleteiken is szóba került, ám a helyzet megváltoztatása érdekében csak igen kevés történt. Erre okot szolgáltatott az anyagi alapok vészes csökkenése is: december közepére, tehát alig másfél hónap alatt a Magyar a Magyarért fölélte költségvetésének több mint egyharmadát.¹⁶⁴ A Mozgalom vezetése ezért az 1938-as év végén kétségbeesett kísérletet tett a közhangulat megváltoztatására, részben igazolandó saját létjogosultságát is.¹⁶⁵ Kellő pénzüsszegek híján elsősorban a propagandára helyezték a hangsúlyt: a községekben, városokban egymást követték a hazafias ünnepek, ahol a megjelenetek kisebb-nagyobb ajándékokat is kaptak. A karácsony szintén alkalmat kínált az „anyaország szerető gondoskodásának” demonstrálására: a fenyőfákat — állítólag Imrédyné javaslatára — az előljáróságok ingyen juttatott piros és fehér csomagolású szaloncukorral díszítették föl, s nagyszámú gyermekruha is kiosztásra került. Emellett a tanítók kötelességévé tették, hogy a gyermekekkel magyar énekeket taníttassanak be, — szövegüket a szociális megbízottak osztották szét — s nyilvánosan adassák elő.¹⁶⁶

Míg a visszacsatolt területeken a szociális megbízottak — illetve a helyi közélet és közigazgatás más résztvevői is — az egyre romló közhangulat javításán vagy legalább stabilizálásán munkálkodtak. Imrédy „gyorsítási” szándéka, mely az egész belpolitika átrendeződését-átrendezését is célként tűzte ki, a kormány ellenében egy határozott és elszánt ellenzékét hozott létre az országgyűlés falai közt és azon kívül is.¹⁶⁷ Az ellenérzések a Magyar a Magyarért működésével kapcsolatban nem kerültek a felszínre, ám annál határozottabban nyilvánultak meg egy másik mozgalom, a Magyar Élet Mozgalom meghirdetésekor. (Megjegyzendő, hogy mindkét mozgalom nevének kiötlője, és részben megszervezője is ugyanaz a személy, Imrédy „szürke eminenciása”, Kovrig Béla volt.¹⁶⁸) Sajátos módon a belpolitikai „treuga dei” végére a Felvidéki törvény benyújtása tett pontot. Imrédy eredeti szándékaiban a javaslat, mint általános felhatalmazási törvény szerepelt, ám a várható ellenállás miatt a képviselők elé került változat csak a Felvidékre, és nem az egész országra vonatkozott. E visszakapott területen viszont szinte

¹⁶¹ Az OMGE jelentése a „néma földreformról”. Fodor Jenő, im. Ismertetése: Népszava, 1938. december 11. A végeleges adatokat tartalmazza: Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatöszszeírás. Szerk.: Konkoly-Thege Gyula. Magyar Statisztikai Közlemények, 108. Központi Statisztikai Hivatal, 1939.

¹⁶² Súpis majetkov na územni pripojenom k Maïarsku. Slovák, 1939. december 9.

¹⁶³ A „Magyar a Magyarért” Mozgalomban dolgozó testvérek hivatalos jelentéseiből, im. Jellemző adat, hogy egyedül Kassán 6800 panaszt vizsgált ki a Magyar a Magyarért. Pohl Sándor im, 11.

¹⁶⁴ Magyar a Magyarért. A Felvidékért. Beszámoló. im. 55.

¹⁶⁵ Erre annál is nagyobb szükségük volt, mert a Magyar a Magyarért Mozgalmat mindvégig átmenetinek tekintő Belügyminisztérium december 15-én a városokba egy-egy anyaországi szociális tisztviselőt rendelt ki, „rendet tenni”. (Gádoros Miklós: Szociális munka im.)

¹⁶⁶ Mivel a gyűjtésből kevés folyt be, 174.297 pengőért vett a Mozgalom gyermekruhákat — ugyanis a csehszlovák időkben rendszeres volt az ilyenek kiosztása, s aggódtak, hogy elmaradása esetén esetleg tüntetésekre is sor kerülhet. Imrédyné Béláné: „Magyar a Magyarért”. im. 732.

¹⁶⁷ Sipos Péter: Imrédy Béla a vádlottak padján, im. 18–22.

¹⁶⁸ Hámori Péter: Kísérlet im. 363. és 132–133. lj.

korlátlan cselekvési szabadságot adott a kormánynak, az egyébként országgyűlés elé tartozó intézkedések megtételére.¹⁶⁹ A javaslat indoklásában a miniszterelnök elismerte ugyan, hogy a törvény súrolja az alkotmányosság határait, de szükségességét is hangsúlyozta.¹⁷⁰ Eleinte úgy tűnt, hogy a törvényjavaslat nem ütközik különösebb ellenállásba: a Pénzügyi és Közjogi Egyesített Bizottság minimális módosítással támogatta azt.¹⁷¹ A Felsőház szintén igent mondott rá, bár Serédi hercegrímás erősen hangsúlyozta a törvény kivételes jellegét.¹⁷² A Képviselőházban azonban — a Magyar Élet Mozgalom meghirdetésétől éppen nem függetlenül — parázs vita bontakozott ki. A keresztényszocialista Tobler János még csak arra figyelmeztette a miniszterelnököt, hogy a terület-visszaszerzéssel az ország addigi szociális bajai egyáltalán nem oldódtak meg, sőt, hogy a Felvidék népe az „igazi magyarság” mellett „nagyobb falat kenyérré” vágyik.¹⁷³ Vele szemben Rakovszky Tibor elvben ugyan elfogadta a felhatalmazás szükségességét, de kinyilvánította: pártjában (Kisgazdapárt) nincs meg a kormány iránti bizalom, s ezért nemmel szavaznak. A következő felszólaló, a szabadelvű Rassay Károly nagy hangorkán közepette bírálta a törvényjavaslatot; ekkor már egyértelműen látszott, hogy sokkal többről van szó, mint a felvidéki közviszonyok rendezéséről.¹⁷⁴ A legnagyobb botrány azonban nem ekkor, hanem november 23-án tört ki, amikor Sztranyavszky Sándor emelkedett szólásra. A kormánypártból kilépett politikus társai

¹⁶⁹ A törvényjavaslat történetének összefoglalását ld.: *Sipos Péter*: Imrédy Béla a vádlottak padján, im. 52–53. Megjegyzendő, hogy bár egy korabeli újságcikk arról tudósít, hogy az Igazságügy-minisztérium Kodifikációs Osztálya a törvényjavaslatot előkészítette, az a MOL anyagában nem lehet fel. (Kétszakaszos javaslat a kormánynak a korszerű szociális reformok keresztülvételére. Új Nemzedék, 1938. november 3.)

¹⁷⁰ „A húsz éven át idegen uralom alatt állott területnek az anyaország alkotmányos életébe, közigazgatási szervezetébe, igazságszolgáltatásába, közgazdaságába és általában egész jogrendjébe való zavartalan visszaillesztése csak folyamatosan mehet végbe, és egymást követő és szervesen egymásba kapcsolódó olyan szabályozásra és intézkedésekre lesz szükség, amelyekről való gondoskodást a kormánynak kell bízni, még akkor is, ha jogrendszerünk szerint hasonló kérdésekben különben csak a törvényhozás hivatott rendezni.” Az 1935. évi április hó 25-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. XII. köt. Budapest, 1938. 682. sz.; 25–29. A miniszterelnöki indoklás különben történelmi előképekre — közigazgatási rendezésre feljogosító kivételes törvényekre — is hivatkozott (1836:XXI; 1873:XXVIII).

¹⁷¹ Uo, 683. sz. 30–31.

¹⁷² Serédi Jusztinián — aki javarészt (kánon)jogászai érdemeiért kapta meg az esztergomi primási címet és bíborosi kalapot — nem annyira a politikai következmények miatt aggódott, hanem a magyar alkotmányfejlődés esetleges torzulása miatt (Az 1935. évi április hó 25-ére összehívott országgyűlés felsőházának naplója. IV. köt. Budapest, 1938. 74. ülés, 1–9.)

¹⁷³ Tobler óvatos felszólalása azonban a keresztényszocialista egyesületek ellenzésével találkozott. (A keresztényszocialisták Tobler ellen. Magyar Villamos, 1938. 12. 1.)

¹⁷⁴ Az 1935. évi április hó 25-ére összehívott országgyűlés képviselőházának naplója (továbbiakban Képviselőházi Napló), XX. köt. Budapest, 1938. 343. ülés, 251–254. Sajátos körülmény, hogy a Felvidéken — pontosabban egész Csehszlovákiában — 1933. óta érvényben volt egy felhatalmazási törvény, ami lehetővé tette a prágai kormánynak a gazdasági válság elhárítása miatt szükséges gazdasági és részben szociális intézkedések rendeleti úton való meghozását. E törvényre azonban Magyarországon sem Imrédy, sem ellenfelei nem hivatkoztak, elsősorban azért, mert egyik fél sem tartotta volna szerencsésnek a Prágával való párhuzam fölvezolását. (A kivételes hatalmat említő csehszlovák törvény a kormány rendkívüli rendeletalkotási hatáskörét megadta ugyan, de elég szűk területre korlátozva. 95/1933. Zákon ze dne 9. června 1933. o mimořádné moci nařizovací. Šbirka, 1933. Č. 35. 473.)

nevében is bírálta Imrédyt a Magyar Élet Mozgalom elindítása miatt,¹⁷⁵ majd rátért a Felvidék kérdésére is: „Halottunk olyan kijelentéseket, hogy a Felvidék visszacsatolásával... új szellem, új levegő áramlott be a magyar életbe és olyan tünetek merültek fel, mintha a magyar életet kellene hozzásimítani a visszacsatolt Felvidékhez. Nem Csonkamagyarországot csatolták vissza a csonka Felvidékhez, hanem a Felvidéket csatolták vissza a csonka hazához! Ebből nem az következik, Tisztelt Képviselőtársaim, hogy az ott a Benes Eduárd által inaugurált szellemet és rendet kell irányadónak tekinteni a magyar élet jövője számára...”¹⁷⁶

Sztranyavszky szavait elemi erejű felháborodás kísérte mind az országgyűlés falain belül, mind azon kívül is,¹⁷⁷ ám ez nem változtatott a lényegen: a kormányfő, a disszidensek ellenzékbe vonulása után elvesztett szótöbbséget helyreállítandó, fokozottan volt kénytelen a behívott képviselőkre támaszkodni, ami a konzervatív-liberálisok, de a baloldal körében is visszatetszést szült, különösen, miután Jaross Andor, akinek szélsőjobboldali politikai állásfoglalása közismertté vált,¹⁷⁸ tárca nélküli (felvidéki) miniszterként belépett a kormányba.¹⁷⁹

Mindez azt eredményezte, hogy a visszacsatolt területeket a politikai elit egy jelentős része Imrédy és főleg Jaross Andor „hitbizományának” kezdte tekinteni,¹⁸⁰ s az ott folyó társadalompolitikai munkát ha nem is ellenszenvvel, de legalábbis gyanakvással figyelték. Egyre többször hangoztatták azt is, hogy a magyar állam, illetve társadalom a Magyar a Magyarért keretében szociális kötelesegeinek a legnagyobb mértékben eleget tett, további erőfeszítésekre éppen ezért

¹⁷⁵ „Alkotmányos életet csak alkotmányos többséggel lehet élni, s annak, aki az országot alkotmányosan akarja vezetni, nincs szüksége arra, hogy különféle mozgalmak szárnyain...” (A szónok mondatát a hangzavar miatt nem jegyezték tovább.) Uo, 344. ülés, 283–299.

¹⁷⁶ Sztranyavszky a miniszterelnök egy korábbi írására utalt, ahol amellet, hogy (a magyar publicisztikában szokatlan keménységgel) a kétségeiket hangoztatókat hallgatásra, félreállításra akarta bírni, kijelentette: „Húsz év nagy idő. Egy generáció nőtt fel más életkörülmények közt. A csonkaország északi határain túl húsz év alatt egy új magyarság született.... Társadalmi felépítésében, a jogokról és kötelezettségekről vallott felfogásában, nemzeti és faji öntudatában ez a nép másutt tart, mint mi. Ez a különbség feladatokat jelent számunkra.... Életet adó áramlásnak a megindulását várom azoktól az új feszültségektől, melyek a húszévi különéléssel járó fejlődés természetes következményeképpen jelentkezni fognak.” (Imrédy Béla: Magyar út. Függelenség, 1938. október 23.)

¹⁷⁷ Még a máskor oly higgadt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter is felháborodottan szólt közbe, Teleki Pál pedig egyenesen arról beszélt, hogy Sztranyavszkyék „forradalomba viszik az országot” (A madridi követségtől Mathausenig. Andorka Rudolf naplója. Összeáll.: Lórinicz Zsuzsa. Kossuth, Budapest, 1978. 68.) A sajtóban megjelent tiltakozásokra példa: Clio ma is ír. Fialat Magyarság, 1938. december 1. 184; Jaross Andor miniszter úrnak. Fialat Magyarság, 1938. december 1. 185.

¹⁷⁸ Jaross Andor bemutatkozó beszédében (1938. december 5; Képviselőházi Napló, XX. köt, 310–311.) a „nemzeti jövedelem egyenlősítését, a társadalom osztályainak nivellálását” sürgette. A Népszava erről tudósítva gúnyosan jegyezte meg: a behívott felvidéki képviselők közül Fenczik István legalább nyíltan vállalja nemzetiszocialista pártállását, míg többen, így Jaross is takargatják azt... (Jaross miniszter úr. Népszava, 1938. december 6.)

¹⁷⁹ A Felvidéki Ügyek Tárca Nélküli Miniszterének Hivatala tisztviselői különben meglehetősen borsos fizetést húztak: Lükő Géza havi 775, Vukovich István pedig 900 pengős fizetést kapott... (Mt., 1938. december 20. 42. napirendi pont. MOL K-27. 198. dob.)

¹⁸⁰ Ezt még egyes kormánytagok is így gondolták: jó példa erre, hogy Keresztes-Fischer belügyminiszter Jarossra hivatkozva utasította vissza a szociáldemokrata szakszervezetek felvidéki engedélyezését. Sipos Péter: A szociáldemokrata szakszervezetek, im. 220.

sem szükség, sem lehetőség nincsen.¹⁸¹ Ezt az egyre nyilvánvalóbb elutasítást csak erősítették azok a célzások, mely szerint a Felvidék csak kísérleti terep, s az ott bevált társadalmpolitikai megoldásokat a közeljövőben az egész országra ki kell terjeszteni.¹⁸² A belpolitikai csatározások közepette a kormányfő érdeklődése is szünni látszott, bizonyossággá erősítve azon elsősorban felvidéki körök gyanúját, akik szerint Imrédy a Felvidéknek és a revízió ügyének a gazdasági-társadalmi-szociális és részben politikai „faltörő kos” szerepét szánta.¹⁸³

A visszacsatolt területek szociális és társadalmi reintegrálása

1938. decemberében, a Felvidéki törvény birtokában Imrédy Béla miniszterelnök elérkezettnek látta az időt a Felvidék jogállásának végleges rendezésére. A polgári közigazgatás megszervezése céljából a Belügyminisztériumon belül Felvidéki Egységesítő Csoportot hoztak létre, a Bel- és Igazságügyminisztérium szakértőiből, valamint a tárca nélküli miniszter hivatalának delegáltjaiból. Az Egységesítő Csoport decemberi jelentésében¹⁸⁴ mindenekelőtt a katonai közigazgatás minél előbbi felszámolását tartotta szükségesnek. Kihangsúlyozta ugyanakkor, hogy a magyar polgári közigazgatás rendszerének azonnali bevezetése ellen súlyos érvek szólnak: „Ezek az akadályok részben lélektani természetűek. Bármilyen rosszul essék is egyes tényezőknél a valóság felismerése, az összes felvidéki vezetők egybehangzó nézete szerint a Felvidék felszabaduló részeinek lakossága bizalmatlan a magyar közigazgatással szemben. A céltudatos cseh propaganda a magyar közigazgatásnak a hazai szakértők által állandóan hangoztatott és a szakirodalomban tárgyalt hibáit torzítva vetítette a közönség elé, és így a felszabadult részek csaknem tisztán magyar lakossága a vármegyei rendszerben a zsarnokság megtestesülését látja, és fél a szolgabírák vélelmezett erőszakosságától. Bármily kevés alapja van ennek az ellenérzésnek, azzal, mint adott tényezővel számolni kell, és gondoskodni kell arról, hogy a lehető legrövidebb idő alatt a magyar közigazgatás az osztályhatások látszatát is elveszítse, s hogy a tisztviselők modora kifogástalanná váljék.”

E bevezetés után a javaslat készítői konkrét előterjesztéseket tettek. Ezek szerint a csehszlovák járások megtartandók, fölējük és az ismét városi rangra emelt¹⁸⁵

¹⁸¹ Szüüllő Géza levele Alföldy Alajoshoz, 1938. november 22. és 26. (Alföldy Alajos szívésségéből)

¹⁸² Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 54; *Kovrig Béla*: A munka védelme a dunai államokban, im. 32; *Kovrig Béla*: Magyar társadalmpolitika, im. 67. A szociális tanácsadók 1939. tavaszi konferenciáján ez az igény, mint sürgető követelés hangzott el. (*Esztergár Lajos*: A szociális munka vázlata. In: A magyar szociálpolitika feladatai. im. 9–23)

¹⁸³ Jól példázza ezt Cseklész esete. Az átmenetileg magyar kézre jutott, javarészt magyarok lakta községet a magyar–szlovák határmegállapító-tárgyalások során átadták Szlovákiának. A döntés ellen a helyi lakosok tiltakozó küldöttséget menesztettek Esterházy Mórinné vezetésével a miniszterelnökhöz. Imrédy napokig várakoztatta őket, majd mikor egy rövid kihallgatásra mégis fogadta a deputációt, röviden és — állítólag — meglehetősen udvariatlanul azzal vágta el panaszai előadását, hogy „már késő”. Az eseten felháborodva Esterházy Mórinné nyilvánosan kijelentette, hogy „szégyelli magát, hogy magyarnak született”. (MOL K-28. 59. cs. 1939. március 14-i bizalmas jelentés).

¹⁸⁴ Ideiglenes polgári közigazgatás felállítása a Felvidék felszabadult részein. MOL K-150. 2839. cs. 6/1938.

¹⁸⁵ A csehszlovák közigazgatási jog értelmében csak Ungvár és Kassa tarthatta meg korábbi jogállását, a többi községgé nyilvánították. A rendelkezés (1920. évi 285. törvény; Shírka, 1920, C. LIV, 618–619) háttérben a városok számára biztosított széles körű autonómia elvonása állott.

Komárom, Érsekújvár, Léva, Losonc és Munkács, illetve a városi szervezetet mindvégig megtartó Kassa és Ungvár fölé, másodfokú hatóságként négy kormánybiztosság szervezendő, lényegében főispáni hatáskörrel. A javaslat összeállítói a magyar és a csehszlovák közigazgatási rendszer erőnyeit igyekeztek egyesíteni, s egységesítés helyett inkább a Felvidék (átmeneti) különállását szándékoztak erősíteni és határozottan kiálltak a felvidéki értelmiség minél nagyobb arányú alkalmazása mellett; ennek érdekében sürgették az ottaniak által teljesíthetetlen képesítési kötelezettségek átmeneti könnyítését. Szintén a visszacsatolt területek érdekvédelmét szolgálta, hogy a Tárca Nélküli Miniszter Hivatalát valamennyi felvidéki ügy esetére szóló véleményezési jog megadásával valódi minisztériummá szándékozták fejleszteni.

A közigazgatási rendezés tervét ugyanakkor a közvélemény meglehetősen tartózkodóan fogadta: a közhangulat sokkal inkább az egyesítés irányába hajlott, semmint a terület — bárha csekély mértékű — különállásának elfogadása felé.¹⁸⁶ Ennek megfelelően az 1938. december 18-án kibocsátott 9330/1938. Me. rendelet¹⁸⁷ a javaslatokból nem vett át semmit, s lényegében az 1910-es közigazgatási beosztás megtartásával a vármegyerendszert állította újra föl. A rendelet kihangsúlyozta az így létrejött rendszer ideiglenes voltát — amit legalábbis kétségesse tett, hogy a végleges rendezés idejének meghatározásáról nem esett benne szó.¹⁸⁸ A kormányhatalom erősítését és az önkormányzatiság szűkítését jelentette az a rendelkezés, hogy az újonnan megszervezett közigazgatási állásokra — szintén „ideiglenesen” — a belügyminiszter, illetve a főispán nevezhetett ki tisztviselőket.¹⁸⁹ Sa-

¹⁸⁶ Ez a közigazgatás szinte minden terén megnyilvánult. A közegészségügyről szólva egy orvos-szakíró így nyilatkozott: „Mindnyájan egyetértünk abban, hogy a visszatért magyarsággal az egység minden vonatkozásban meg kell teremteni... A Felvidék intézményeinek elszigetelt fenntartása elvetendő.” (*Zemplényi Imre: Aktualitások. Orvosi Hetilap, 1938. 52. 1269-1271*) Ugyanez volt tapasztalható egyházi téren is. (Körlevél a megnagyobodott Magyarország valamennyi református egyházközségéhez, gyülekezetéhez, lelkipásztorához, presbitériumához, tisztviselőjéhez, egyházi és iskolai hatóságához. 1938. karácsony; Jegyzőkönyv a magyarországi református egyház püspökeinek és főgondnokainak, valamint a felszabadult felvidéki református egyházkerületek püspökeinek és főgondnokainak Budapestén, 1938. december 9-én tartott együttes értekezletéről. Felvidéki segélyügylek. Ref. Zs. Lvt., Külügyi Bizottsági Iratok, 2. f. 172. doboz.) A református egyház 1939. március 1-jén megnyitott zsinatának 3. napján döntött az egyesülésről, amit a kormányzó június 30-án hagyott jóvá. (Magyarországi rendeletek tára — továbbiakban *Moi. Rend. T* —, 1939. 1883-1887.) A római Szentszék a Dioecesium fines bullával (1939. július 19.) a visszacsatolt területek egyházjogát szintén a Trianon előttihez hasonlóan rendezte; utóbbi esetben egyébként feltűnő a döntés szokatlan gyorsasága. (*Beke Margit: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások 1919-1944. München-Budapest, 1992. II. 217.*)

¹⁸⁷ 9330/1938. Me. A visszacsatolt területek közigazgatásáról. Uo, 1938. X. füzet. 2910-2914.

¹⁸⁸ Az ideiglenesnek nevezett rendszert a későbbi rendeletek — kisebb módosításokkal — véglegesítették (a legjelentősebb változtatást az 1710/1939. Me. rendelet — *Mo. RT. 1939. 24-26.* — eszközölte, amely a kiegészült vármegyék törvényhatósági bizottságaiban a Felvidékről delegált tagok számát arányosítva megemelte).

¹⁸⁹ Megjegyzendő, hogy a „választás vagy kinevezés” tárgykörében ekkor már csaknem évtizedes elkeseredett vita dúlt a közigazgatástudomány művelői körében, amely pont ezekben az években — az állam elfogulatlanságára és a szakértelemre való tekintettel — a kinevezés irányában kezdett eldőlni, elsőnek épp a szociális munkatereken. (*Mártonffy Károly: A magyar közigazgatás megújulása. Budapest, 1939. Weis István: A magyar közigazgatás megújulása. Magyar Szemle, 1940. január, 42-48. Gogolák Lajos: A közigazgatás összműködésének biztosítása és a szociálpolitika. In: A magyar szociálpolitika feladatai. im. 453.)*

játos elem volt ugyanakkor a csehszlovák választások elismerése: a törvényhatósági bizottságok és a városi-községi képviselőtestületek tagjai a korábban titkosan megválasztott személyek maradtak. Talán Jaross tiltakozása¹⁹⁰ is hozzájárult ahhoz, hogy a virilizmust nem vezették be újra (kivéve a kiegészülő vármegyék magyarországi részeit, ahol az továbbra is érvényben maradt). Mindennek eredményeképpen a képviselőtestületek tagsága lényegesen eltért a csonkaországiétól: feltűnően nagy számban szerepeltek közöttük munkások, bányászok, kisgazdák.¹⁹¹ Ugyanakkor szlovákok — Kassa város kivételével — még mutatóba sem igen kerültek be a törvényhatóságokba.¹⁹² Hasonló volt a helyzet a tisztviselők, a jegyzői kar és az ügyviteli alkalmazottak körében is.¹⁹³

Az 1938. december 22-én bevezetett új, polgári közigazgatás első megnyilvánulásában igyekezett a meglehetősen rossz közhangulatot javítandó demokratikus, nemzetiségileg elfogulatlan és főleg szociálisan érzékeny színben föltűnni. Kassán Borbíró Ferenc főispán bemutatkozó beszédében a szociális-társadalmi kérdéseket, a munkanélküliség és a szegénység felszámolását nevezte meg programja legfontosabb részeiként.¹⁹⁴ Bars-Hont vármegye főispánja pedig egyenesen arról ejtett szót, hogy a „vármegyék az utolsó években a feudoliberális (sic!) befolyás alól felszabadulva átalakultak szociális és népi vármegyékké”, s ezekben a testületekben a hagyományos középosztálynak a „népi erőkkkel és értékekkel együttműködve” kell dolgozniuk.¹⁹⁵

A „szociális törvényhatóság” gondolata, — mely 1938-ban az anyaországi közigazgatásban is kezdett általánossá válni,¹⁹⁶ — a visszacsatolt Felvidéken a

¹⁹⁰ A visszacsatolt területek közigazgatásáról. MOL K-150. 2839. cs. 5635/1939. Jaross egyébként — bár korábban hevesen ellenezte — az 1938. december 12-i minisztertanácson ellenvetés nélkül fogadta el a vármegyerendszer visszaállítását.

¹⁹¹ Uo. A helyzet az 1710/1939. Me. módosító rendelet kiadása után sem változott számottevően, pedig ez a főispánok jogává tette a törvényhatósági bizottsági tagok egyharmadának kinevezését. Ennek köszönhetően a Népszava — mely a felvidéki ügyekkel egyre inkább kritikusan állt szemben — elismerően szolt a rendezésről. (A felszabadult Felvidék új közigazgatási rendje. Népszava, 1938. december 18.)

¹⁹² Kassán 49 magyar mellett 7 szlovák tagot is kinevezett a belügyminiszter. (Itt az új kassai törvényhatóság névsora. Felvidéki Újság, 1939. január 14.) Másutt ilyen jelenséggel csak elvétve lehetett találkozni.

¹⁹³ A tisztviselők névsorait tanulmányozva kitűnik, hogy az alkalmazottak kb. fele helyi lakos volt, ám szlovák név még kivételként sem tűnik föl. (pl.: 95.353/1938. Bm. Bars-Hont vármegye tisztviselői karának kinevezése. SOA, Nitra, Bars-Hont vármegye közgyűlésének iratai, 4/1939. kgy. Uo, 123/1940. kgy. AMM Komarno, Polgármesteri iratok, II. adm. 63. dob. 17.271/1940.) Ez ellen és az igazolóbizottságok működése ellen a szlovákiai sajtó számos esetben tiltakozott. (Pl.: Naš pomer k Maďarsku na petrane v slovenskom sneme. Slovák, 1939. november 30.) A községi adminisztrációban a helyi munkaerők száma még nagyobb volt: 1939 nyarán mintegy 180 nem magyar képesítésű jegyző és ugyanennyi segédjegyző volt állományban (Mt., 1939. június 9, 48. napirendi pont. MOL. K-27. 201. dob.)

¹⁹⁴ Kassa sz. kir. város Törvényhatósági Bizottságának a Magyar Szent Koronához való visszacsatolás után, 1939. január 28. napján tartott első ünnepi üléséről készült jegyzőkönyv. Kassa, 1939.

¹⁹⁵ SOA, Nitra, Bars-Hont vármegye közgyűlésének iratai, 3/1939. kgy.

¹⁹⁶ Csöppös István: A komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet Magyarországon. Századok, 1992. 2. 259–284; Valkó László: Az új magyar szociálpolitika. Szociális célkitűzések és a céltudatos szociálpolitika. Magyar Társaság Könyvei, 2. Magyar Társaság, Budapest, 1940; A szociális vármegye. A Komáromvármegyei Közjóléti és Gazdasági Szövetkezet működése. Magyar Közigazga-

tervszerű szociálpolitika megkezdését kellett volna, hogy jelentse. A Magyar a Magyarért Mozgalom szociális megbízottainak eddigi működése, a helyi társadalmi-szociális viszonyok megismeréséért végzett munkájuk rendkívül hasznosnak bizonyult ugyan, ám a hagyományos magyar közigazgatás keretei közé nemigen lehetett beilleszteni, ezért január elején fölmerült a szervezet megszüntetésének gondolata. Keresztes-Fischer belügyminiszter azonban ehelyett integrálásukra tett kísérletet: január 8-i körrendeletével az egyes járások és városok „hatósági szociális előadóinak” nevezte ki a korábbi szociális tanácsadókat, megtartva a budapesti Központi Irodát is.¹⁹⁷ Az ekkor összeállított, 12 pontos, egységes munkaterv¹⁹⁸ nem tartalmazott Magyarországon ismeretlen elemeket, ám az addigi magyar szegénygondozást, csecsemő-, anya- és gyermekvédelmet, inségmunkát és szellemi szükségmunkát, tehát az egész szociálpolitikai rendszert egyetlen intézmény kezébe tette le, és az ellátás teljességét kiterjesztette a városok mellett vidékre is.¹⁹⁹

Elsők között a Magyar Normarendszerű szegénygondozást szervezték meg a városokban, illetve részben a járásokban is. A társadalom, az egyházak és a hatóság együttműködését biztosító megoldás, a szegényházakkal együtt a munkaképtelen rászorulóknak számára nagyjából megfelelő ellátást jelentett.²⁰⁰ Elsőségre több okra volt visszavezethető. Egyrészt a háttérül szolgáló szociális munkaközösségek megszervezése a legtöbb helyen már megtörtént, másrészt pedig ez a terület a csehszlovák időszakban javarészt ellátatlan volt (a kiterjedt társadalombiztosítás és a magasabb életszínvonal miatt viszonylag kevés volt az igénylő), így itt gyors és főleg — a koldusok „eltüntetésével” — látványos eredményeket lehetett elérni.²⁰¹ A szociális előadók javaslatára — hazai tapasztalatok alapján — a Norma fedezetébe kezdettől beépítették a városi költségvetés kisebb-nagyobb

tástudományi Intézet, 33. sz. Budapest, 1941; Endre László alispán bemutatkozó beszéde, 1938. január 11. Köz- és kisgyűlések. PmL. IV. 403.

¹⁹⁷ 133.370/1939. Bm. rendelet. AMM Komarno, Polgármesteri iratok, II. adm. 59. dob. A szociális előadók feladatkörét a 133.370/1939. Bm rendelet jelölte ki: I, A hatósági közsegély megszervezése és lebonyolítása (környezettanulmány; személyre szóló segélymód megjelölése; „A család erkölcsi és lelki befolyásolása, gyakorlati irányítása,...”; szükségmunka). II, Termelékeny segélynyújtási akciók (produktív segélynyújtás; kölcsönök). III, Együttműködés a közegészségügyi hatóságokkal és egészségvédelmi szervekkel. IV, Adatszolgáltatás, javaslat- és jelentéstétel. V, Adatgyűjtés- és feldolgozás. VI, Munkaközösségek szervezése. (Bronts Gézáné: A M. Kir. Belügyminisztérium Szociális Szervezete. Zöldkereszt 1940. 7. 73–77.)

¹⁹⁸ Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 78–79.

¹⁹⁹ Az említetthez hasonló, egységes szervezet működött már Budapesten, ám a főváros az ország szociálpolitikáján belül mindvégig kivételes — és kivételezett — helynek számított. (Schuler Dezső: Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten. Statisztikai Közlemények, 90/1–2. köt. Budapest, 1939–1940).

²⁰⁰ Egységes rendszer szerint kell megszervezni a szociális embervédelmet. Felvidéki Újság, 1939. január 24; Pohl Sándor im. 18; Johan Béla, im. 278–284; Saárossy Etelka: Mit létesített a Magyar a Magyarért Mozgalom a roznói járásban? Zöldkereszt, 1939. 4–5, 80–82; Ungvár thj. várossá alakulása. Határszéli Hírlap, 1940. március 3. Hámori Péter: Az Egri- (Magyar-) Norma im. 281–283.

²⁰¹ A csehszlovák szociális ellátórendszer logikája szerint a munkaképtelenné vált — és szociális biztosítással nem rendelkező — állampolgárok segélyezése társadalmi feladat volt. Anton Tůma: Právní základy o mláde v republice Československo. Nákladem České Zemské Komise pro Pěči o Mládež v Čechách. Praha, 1925. 9–10.

összegű segélyét, számolva azzal, hogy pusztán a társadalom megajánlásai kevésnek fognak bizonyulni.²⁰² A gondozás munkáját — a már bevált magyarországi megoldáshoz igazítva — a legtöbb város a Ferences Szegénygondozó Nővérek Rendjére kívánta bízni, ám megtelepedésükre csekély létszámuk miatt csak Kassán és Ungváron került sor.²⁰³ Úgy a nyílt, mint a szegényházi ellátásról elmondható, hogy — legalábbis az első években — lényegesen magasabb szintű volt, mint az anyaországi.²⁰⁴

A munkaképtelen rászorulókat ellátásánál jóval nehezebb, sőt, szinte megoldhatatlan kérdésnek bizonyult a munkanélküliség kezelése. 1939. elejére a munkát keresők száma a legtöbb helyen lényegesen nem csökkent, sőt, sok helyütt emelkedést mutatott.²⁰⁵ Az érintett, „megélhetésükben veszélyeztetett” családok megsegítésére indított élelmiszer-csomag-osztás azonban január közepére a kiskereskedelem helyzetének stabilizálódásával, az áruhiány enyhülésével lényegében elvesztette létjogosultságát.²⁰⁶

Az élelmiszer-segélyek helyébe ínségmunkák szervezése azonban továbbra is komoly nehézségbe ütközött. Az anyaországban a költségeket javarészt pótagóbból, az úgynevezett ínségjárulékból fedezték az önkormányzatok.²⁰⁷ Jogi akadályok ennek a Felvidéken sem lett volna, — annál kevésbé, mert az 1938–39-es „ínségvérvé” szóló rendelet érvénye kivétel nélkül minden településre kiterjedt,²⁰⁸ — ám politikai-közhangulati szempontok miatt a kormány úgy döntött, hogy a visszacsatolt területek városaiban és községeiben átmenetileg államsegélyből és a Magyar a Magyarért Mozgalom pénzéből szervezik meg az ínségnyújtást.²⁰⁹ Minderre az 1939. január 20-i Minisztertanács – figyelembe véve a rászoruló családok és családtagok igen nagy számát (52.613 családfő, 160.818 eltartottal), 1 millió pengő előirányzat nélküli hitelt engedélyezett.²¹⁰ Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter előterjesztésében kitért arra is, hogy a tervezett ínségmunkák nap-száma magasabb lesz, mint az anyaországban megszokott, amit a következőképpen indokolt: „Az áttérés arra a gyakorlatra, amelynél elv a munkaszolgáltatás ellenében juttatott bér, és amelyet évek óta követünk, zökkenésmentesen, izgalmak és beláthatatlan következményekkel járó nyugtalanság nélkül csak úgy meg-

²⁰² Ebben a számításban nem is csalódtak. A városi hozzájárulás aránya meglehetősen szélsőséges képet mutatott: Léván 22% volt (Léva megyei város költségvetése az 1939. és 1940. évekre. Léva, 1940.), Kassán 26–28% közt mozgott (Kassa thj. város költségvetése, 1939. Kassa, 1939. Uaz, 1941.), míg Ungváron 1939-ben elérte a 44%-ot, és csak 1941-re esett vissza 37%-ra. (Ungvár megyei város zárszámadása, 1939. [Ungvár?], 1940.; Uaz, 1941.)

²⁰³ EPL Serédi, 1342/1941.

²⁰⁴ Szegényház, népkonyha. AMM Komarno, II. adm. 2. dob. 25.476/1938.

²⁰⁵ Pohl Sándor, im. 17.

²⁰⁶ Ennek ellenére egészen június végéig, erősen leszűkített keretek között tovább folytatták. Imrédy Béláné im. 640; Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 86.

²⁰⁷ Kivetését elsőnek az 201.000/1937. Bm. rendelet engedélyezte (1937/1938 évi ínségnyújtó tevékenység költségeinek fedezésére szolgáló ínségjárulékokról. Budapesti Közlöny, 1937. október 11.), majd évről-évre újabb kiszabást rendeltek el, egyre tágítva a járulék szedésére jogosult települések körét.

²⁰⁸ 198.100/1938. Bm. Az 1938/39. évi ínségnyújtó tevékenység költségeinek fedezésére szolgáló ínségjárulékokról. Moi. Rend. T, Budapest, 1939. 3076–3079.

²⁰⁹ Munkanélküli segély helyett szükségmunka. Felvidéki Újság, 1938. december 25.

²¹⁰ Mt, 1939. január 20, 1. napirendi pont. MOL K-27. 199. dob.

valósítható, hogy a Felvidéken megindított közmunkák díjazására, az ország más helyeihez viszonyítva, aránylag magas napszámért kell megállapítani.”²¹¹ A napszámér csakugyan magasabb volt a megszokottnál: 1–1.20 pengő helyett városokban általában 2.50 pengőben, míg a falvakban 1.50–2 pengőben került megállapításra.²¹² Megélhetést, szociális biztonságot azonban még így sem biztosított, ráadásul összegszerűen rendszerint alatta maradt a korábbi munkanélküli segélynek is.²¹³ Különösen igaz volt ez a szellemi szükségmunkásokra, aminek következményeképpen az állás nélküli tanárok, tanítók, tisztviselők is inkább a kubikmunkára próbáltak jelentkezni, nem egyszer eltitkolva képzettségüket.²¹⁴

Elejét veendő az „izgalmaknak és beláthatatlan következményeknek”, a törvényhatóságok és városi hivatalok az inségmunkálatok szervezésekor különös gondossággal kellett, hogy eljárjanak.²¹⁵ Ezt indokolta Pozsony „kitüntető figyelme” is: a szlovák propaganda — főleg az első hónapokban — rendszeresen felemlegette a visszacsatolt területek munkanélküliségét és az inségesek nagy számát.²¹⁶

A hatósági gondosság mindenesetre nem csak a munkák megszervezésére, hanem elfogadtatására és propagálására is kiterjedt. A felvidéki sajtó és a szociális előadókká átkeresztelt tanácsadók válllvetve igyekeztek meggyőzni a rászorulókat a munka ellenében kapott jövedelem erkölcsnemesítő, emberjobbító voltáról.²¹⁷

²¹¹ Uo. Megjegyzendő, hogy az 1938. december 6-i minisztertanácson a belügyminiszter érveit félresöpörve, az általa kért 4.542.000 pengős (országos) költségkeretet 4 millióra csökkentették, annak ellenére, hogy a községekben (ahol ráadásul inségjárulék sem mindig volt kivethető), egy-egy inségmunkásra átlagban mindössze évi 5 pengő 48 fillért fordított az állam... Uo, 198. dob.

²¹² *Gádos Miklós*: Szociális munka a felszabadult Felvidéken. Szociális Gondozás, 1939. 1.; 1–6; Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 90–92.

²¹³ Ez utóbbi megállapítás jellemző módon csak 1944-ben látott napvilágot. *Kovrig Béla*: Társadalompolitikai feladataink. Kolozsvár, 1944. I. köt. 23. Konkrét adatunk az egy főre eső teljes keresetről csak Kassa esetében van: itt az egyedülállók mindösszesen 15.50 pengőt, a hét tagú családot eltartók 76.80 pengőt kereshettek 1–4 heti inségmunkával (Nagyarányú szükségmunkák kezdődtek meg Kassán. Felvidéki Újság, 1939. január 4.)

²¹⁴ Léváról jegyzi meg a helyi lap tudósítója, némiképp csodálkozva: „Szinte feltűnő, hogy az itt (ti. homokbányában – HP) dolgozók többsége jobb öltözetű ember.” (Bars, 1939. február 12.). A szellemi szükségmunkások fizetése egyébként városonként sokkal jobban ingadozott, mint a fizikaiaké: Komáromban heti 12 pengő, míg Kassán havi 32–62 pengő volt. (AMM Komarno, II. adm. 63. dob. 5964/1940. és Kassa thj. város költségvetésének zárszámadása, 1939. Kassa, 1941.)

²¹⁵ Erre a 123.025/1938 Bm. körrendelet külön is fölhívta az illetékesek figyelmét: „Kormányzatunk célkitűzései között vezető helyet foglal el a szociális kérdések megoldására való törekvés. E törekvés jegyében, úgyszólván erején felül biztosítja államháztartásunk a mind szélesebb keretek között megvalósítani tervezett feladatok megoldásához szükséges fedezetet. Az inségnyhító tevékenység céljaira beállított keretet is sikerült erre az inségvadra felemelni... Részint az áldozat, amelyet az ország a szükséges fedezet megteremtésével hoz, másrészt pedig a szociális kérdések helyes és célravezető megoldásának nagy hordereje teszi indokoltá azt, hogy az inségnyhító tevékenység lefolytatásában közreműködő hatósági és közigazgatási tényezők között a legnagyobb egyértés nyilvánuljon meg, a rendelkezésre álló erkölcsi-anyagi erők pedig a legsikeresebben használ-tassanak fel.” (123.025/1938. Bm. IX. Az 1939. évi inségnyhító tevékenység lefolytatása. SOA, Nitra; Bars-Hont vm. alisp. ir., 183/1938.)

²¹⁶ „Senzácie” maďarského rozhlasu. Slovák, 1939. május 17. Válasz a pozsonyi rádió rágalmaira. Felvidéki Újság, 1939. január 10. Pozsony – ismét hazudik. Zemplén, 1939. január 17. Mi az igazság a losonci szükségmunkák körül? Válasz a pozsonyi rádióknak és Mach úrnak. Zemplén, 1939. február 15.

²¹⁷ Kassa polgármestere jegyezte meg azzal kapcsolatban, hogy az inségmunkák bevezetése után a munkanélküliek száma a felére esett vissza: „Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar szegénygondozás

Kritikus hangok viszonylag ritkán hangzottak, s azok sem a munka ellenében való segélyezés elvét támadták, hanem egyrészt a rendkívül alacsony napszám-béreket, másrészt azt a körülményt, hogy minden rászorulónak az új rendszerben nem tudtak segítséget — azaz ínségmunkát — juttatni.²¹⁸

Elítélően nyilatkozott az ínségmunkák rendszeréről néhány földbirtokos is, ám ők nem kevesellték, hanem éppen sokallták a napszám-béreket. Szószólójuknak, Nyitraivánkai Vitéz Jánosnak a Magyar Nemzetben írt cikke szerint²¹⁹ azért nem szerződtek le a cselédek a szokásos év eleji időszakban, és azért nem kezdődhettek meg idejében a tavaszi mezőgazdasági munkák, „mert már két hónapja a munkás nem hallott mást, mint hogy rajta a államnak elsősorban segíteni kötelessége”. Emellett az ínségmunka a cikkíró szerint „kényelmes” megoldás az érintettek számára, ráadásul az elvárható napszámnál, négyszer, sőt nemegyszer ötször több jövedelmet biztosít. Kárhóztatta a kormányt azért is, mert a földreform kérdését fölvetette: ez ugyanis azt eredményezte — legalábbis az író, és a mögötte fölsejlő mezőgazdasági érdekeltségek, nagybirtokosok és OMGE szerint —, hogy a maradék munkakedv is eltűnt az emberekből. A cikk olyannyira képtelen állításokat tartalmazott,²²⁰ hogy hamarosan csattanós válasz született rá. A Németországban dolgozó felvidéki munkások, amellet, hogy visszautasították Vitéz János vádjait, — amelyek közt egyebek mellett a hazaárulás is szerepelt, — leszögezték: „Nem állja meg a helyét a cikkírónak az az állítása sem, hogy a munkásság az úgynevezett »ínségmunka« után vágyakozik, mert hiszen a magyar ember egész lelki alkata tiltakozik az alamizsna ellen.... Tudja-e a cikkíró, hogy amit ő »könnyű munkának nevez« a folyórendezés, az útépítés, az árokcsinálás, milyen nehéz kereset?” Végül pedig egy — tárgyunk szempontjából egyáltalán nem mellékes — táblázatot közöltek, amelyben összevették a „békeidőbeli” — értsd: a területvisszacsatolás előtti — és az 1939-es jövedelmüket: eszerint a korábbi 542 koronás keresetük 418 pengőre csökkent!²²¹

nemcsak ellát, de nevel is.” (Pohl Sándor im, 14.) Az ínségmunka céljai az egyik szociális előadó megfogalmazásában: „1. Megértetni a lakossággal, hogy a csehszlovák álszociális felfogással szemben azt a bátor és egészséges magyar felfogást, hogy ne várjon 100% adományt, hanem a Mozgalom támogatása mellett maga is igyekezzék saját baján segíteni. 2. Olyan közhasznú, maradandó alkotásokat létesíteni, amit a község lakossága régóta nélkülöz, s amely egyben maradandó emléke a felszabadulás idejének. 3. E munkálatokkal kapcsolatban a helybéli munkanélküliséget megszüntetni, vagy legalább jelentékenyen enyhíteni.” (Saárossy Etelka im. 81.) Néhány példa — a teljesség igénye nélkül — a sajtóbeli hírverésből: Munka és kenyér. Bars, 1939. január 8; Nagyarányú szükségmunkák kezdődtek el Kassán. Felvidéki Újság, 1939. január 4; Nagy ínségmunkák a Felvidéken. Uo, január 15; Mivel kárpótoljuk Lévát? Bars, 1939. január 22; Újabb közmunkák indulnak meg a felszabadult Zemplénben. Zemplén, 1939. március 19.

²¹⁸ Kassán 1939. január közepén csak 350 szükségmunkásnak jutott elfoglaltság, egy hónappal később pedig félezernek, jóllehet a munkanélküliek száma 2320 volt, a Magyar Párt pedig 6000 álláskérelmet tartott nyilván. (Nagyarányú szükségmunkák... im; Fülezer ínségmunkást foglalkoztatnak Kassán. Uo, február 10).

²¹⁹ Nyitraivánkai Vitéz János: A mezőgazdasági munkáskérdés. Magyar Nemzet, 1939. április 26. A probléma egyébként 1940-ben megismétlődött, olyannyira, hogy a Földművelésügyi Minisztérium közleményben szólította föl a cselédeket a munkába állásra (Komoly figyelmeztetés, amelyre már régóta várunk. Köztelek, 1940. 8. 133.)

²²⁰ Egyetlen elfogadható megállapítása az, hogy a kormány által 40.000 főre tett mezőgazdasági munkanélküli lélekszáma túlzó, mert a felmérés a január 2-ig el nem szegődött munkavállalókat mutatja ki.

²²¹ „Magyar fajiságunkat és nyelvünket legtisztábban megőriztük”. Mezőgazdasági munkások levele a Magyar Nemzethez. Magyar Nemzet, 1939. május 7.

Hasonlóan a magyarországi, államsegélyből megvalósított ínségmunkákhoz, a belügyminiszter a Felvidék esetében is kikötötte, hogy az állam által folyósított pénzek kizárólag munkabérre fordíthatók, az esetleges anyagköltséget pedig az önkormányzatoknak kell fedezniük.²²² Ennek eredményeképpen a trianoni határ túloldalán lévő területekhez hasonlóan a kényszerhelyzetben lévő városok és járáások maradandó értéket csak ritkán teremtő munkákat végeztek a rászorulókkal: jobb esetben homok-, sóder vagy kőbányászatot, útépítést-kövezést, patakmeder-rendezést, rosszabb esetben utcakaritást, esetleg fekálihordást, dögtér-rendezést.²²³ Ennek ismertében aligha meglepő, hogy a rászorulóknak nemigen lelkesedtek az új rendszerért.²²⁴ Az ellenérzéseket fokozta a közigazgatás egyes szereplőinek hozzáállása: „Mint a múltban, most is gondom lesz arra, hogy a munkáscsoportokat megbízható előjárók felügyeljék; nem tűrünk kaszinózást, szószátyárkodást, politizálást. E rendszernek a fegyelmezési és nevelő hatása is szemmel láthatólag mutatkozik,” – jelentette az 1939. téli ínségmunkáról a verebélyi járás főszolgabírája az alispánnak.²²⁵

Az ínségmunkarendszer felvidéki bevezetése összesen több, mint 2 millió pengőbe került,²²⁶ amihez képest az elért eredmények szerénynek voltak mondhatók.²²⁷ Mindeközben Pécssett, az anyaországi vármegye szociális tanácsadóinak országos értekezletén a szakértők körében nem arról folyt a vita, hogy a munkával való segélyezés jó-e avagy sem, hanem sokkal inkább arról: szükséges vagy szükségtelen rosszról kell-e inkább beszélni?²²⁸ Az, hogy a Felvidék esetében mégis

²²² 188.111/1933. XII. Bm. Bizalmas körrendelet az évi ínségenyhítő tevékenység megszervezése tb. Győr Város Levéltára, Polgármester Közig. Iratai, IV. b. 1406. VIII. 567/1930.

²²³ Ínségmunkák elszámolása. AMM. Komarno, II. adm. 59. dob. 123/1940. Léva város zársumadása az 1939. évre és költségvetési előirányzata 1940-re. [Léva?], 1940. Losonc város zársumadása, 1939. Losonc, 1940. Ungvár város thj. polgármesterének beszámolója az 1938. november – 1940. áprilisi időszakról. Budapest, 1940. Kivételszámba ment a rozsnyói és az ógyallai járáások és a visszacsatolt sátoraljai helyi külváros példája, ahol a szociális előadók kitartó szorgalmazására az ínségmunkásokat elsősorban óvoda- és egészségház-építési munkálatokon foglalkoztatták. SzTT. Lvt. 12669/69. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy olyan, csakugyan értelmetlen munkák végeztetésére, mint az ún. „ínségdombok” összehordatása egyes alföldi települések szélén, a Felvidéken nem került sor.

²²⁴ Még maga Imrédy né is kénytelen volt elismerni, hogy az ínségmunkák bevezetése — szerinte csak kezdetben — visszatetszést szült. Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 90.

²²⁵ A verebélyi járás főszolgabírájának jelentése az ínségmunkákról. SOA Nitra; Bars-Hont vármegye Alispánjának iratai, 937/1939. Zemplén vármegye alispánja még azt is kilátásba helyezte, hogy kizárják a földjuttatásból azokat, akik az ínségmunkát nem vállalják el. BAZ-SF Zemplén vm. alisp. közig. iratai, IV. 1408. 12.164/1939. Megjegyzendő, hogy nem egy magyarországi szociálpolitikai szakértő is panaszkodott arra, hogy az ínségmunkások „füttyörésznek, nevetgélnek, amerikáznak”. (Soproni *Elek* im. 264–265)

²²⁶ 1 milliót a kincstár, 1.179.667 pengő 45 fillért a Magyar a Magyarért Mozgalom fizetett ki erre a célra. Emlékeztetőül: az egész trianoni országrész erre szánt költségkerete 4 millió pengő volt!

²²⁷ Bars-Hont vármegyében még a következő télen is legalább 600 éhező család volt (Bars-Hont vármegye alispánjának féléves jelentése az 1939. decembertől 1940. májusig terjedő időszakról. Léva, 1940.)

²²⁸ A magyar szociálpolitika feladatai. im. Megjegyzendő, hogy az előadók nem szabadon, hanem a jelenlévő Keresztes-Fischer belügyminiszter által megszabott témákról kellett, hogy szóljanak, ennek ellenére az értekezlet az addigi magyar szociálpolitikát — talán az ipari munkavállalók társadalombiztosítása kivételével — egyhangúan elégtelennek és szükkeblűnek nyilvánította. (Keresztes-Fischer szerepére ld: Alföldy Alajos és Erődy-Harrach Béla közlései, 1991. október 15–16 illetve 2000. február 17.)

ezt a megoldást választották, mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy a terület különállását elítélő, az ottani szociálpolitikát túlzónak tartó hangok felerősödtek, s korántsem csak a budapesti nagypolitikában. A kiegyesülő vármegyéknek — kivételesen szerencsétlenségükre — a trianoni határon innen elterülő járásai és városai egyre gyakrabban hangoztatták, hogy a visszacsatolt területeken bevezetett módszerekre — és persze pénzre — nekik is igényük van, a szociális helyzet náluk sem kedvező, sőt néha még rosszabb is.²²⁹ Ilyen körülmények között az új szociális megoldásokat kereső belügyi kormányzat nem vállalkozott arra, hogy további kísérletei színhelyül a visszacsatolt területeket jelölje ki: a „produktív szociálpolitikának” nevezett rendszer színtere Szatmár vármegye lett.²³⁰ Az ottani eljárásokból a Felvidéken 1940-ig, az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) megszervezéséig — részben az olcsó cseh és morva textilipari termékeket pótlandó — leginkább a háziipar erőteljes fejlesztését igyekeztek átvenni, csekély eredménnyel.²³¹

A munkanélküliek mellett a felvidéki területek átvételének napjától szembe kellett néznie a közigazgatásnak a csehszlovák időben társadalombiztosítási ellátásban, nyugdíjban részesültek jogos igényeivel is. Jóllehet a Magyarért Mozgalom erre célteretet különített el, ez csak ideig-óráig jelentett megoldást, ráadásul az érintettek joggal tiltakoztak a korábban törvényben garantált ellátásukat felváltó — lényegében alkalmi — segély ellen.²³² Gondot okozott a magyar és a korábbi csehszlovák rendszer eltérő volta is, illetve az, hogy a prágai nyugdíjrendszer lényegesen jobb ellátást biztosított — főleg az alacsony jövedelemkategóriákban —, igaz, magasabb járulékfizetés mellett. Különösen így volt ez a mezőgazdasági munkások betegségi és öregségi biztosítása esetében. Az előbbit Magyarországon az ipari munkavállalók hasonló ellátását biztosító 1927. XXI. tör-

²²⁹ Feljegyzés szociális kérdésekről. BAZ-SFL. Zemplén vm. alisp. közig ir. IV. 1408. 1234/1939.

²³⁰ A kísérlet lényege — amelyből az 1940. FXIII. törvénycikkkel életrehozott ONCSA is megszületett — az volt, hogy segély helyett hosszú lejáratú kölcsönt adtak a munkaképes, de megélhetésében veszélyeztetett, legkevesebb négy gyermekkel bíró nagycsaládnak. A juttatott vagyontárgy — ló, tehén, kecske, családi ház, műhely, stb. — azonban csak a törlesztés végén került az érdekelt tulajdonába, addig pedig a szociális gondozók rendszeres ellenőrzés alatt tartották a családot, egyszerre segítve, de ki is kényszerítve (re)szocializációjukat. Mt, 1939. április 4. 27. napirendi pont, belügyminiszter: Szatmár vármegye szociális megsegítése. MOL. K-27. 199. dob. A rendszer részletes elemzését ld.: Gaál Ibolya: A szegényügy- és felnőttvédelmi szociálpolitika története Szabolcs-Szatmár megyében. 1867–1989. I–II. k. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1997. 210–222; *Berey Katalin*: Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon a 40-es évek elején. Szociológiai füzetek 25. Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus oktatási Főosztálya, Budapest 1981; *Ortutay Gyula*: A mátészalkai vármegyei Közjóléti Szövetkezet céljai. Mátészalka, 1938; *Valkó László*: Az új magyar szociálpolitika. Szociális célkitűzések és a céltudatos szociálpolitika. Magyar Társaság Könyvei, 2. Magyar Társaság, Budapest, 1940. Erdős Jenő: A „Szatmári Jóléti Szövetkezet”. Magyar Szemle, 1940. április 296–299.

²³¹ Az önellátó háziipart még csak-csak meg tudták (újra) honosítani, de a piacra való termeléstől a legtöbb községben — talán a már említett ógyallai mintajáras kivételével — idegenkedtek. Bars-Hont vármegye alispánjának féléves jelentése, 1939. december – 1940. május. Munkatér. A Lélek Szava, 1939. április 1; 1940. január 1.

²³² Több nyugdíjas volt tisztviselő hódolateljes folyamodványa ellátatlanságuk okán (sic!). Komárom-Esztergom Megye Levéltára, Esztergom vármegye alispánjának ált. közig iratai, IV. 353. b, 12.232/1938. Nem mellékes a levél korai dátuma sem: 1938. december 27-én iktatták.

vénycikk óta sürgették eredménytelenül a szakemberek, az utóbbit pedig csak az 1938:XII. törvény valósította meg, de rendkívül alacsony szintű ellátással.²³³

A rendezésről 1938. november 5-én kezdődtek meg a tárgyalások a Pénzügyminisztérium, a három nagy biztosítóintézet (OTI, MABI, és OMBI) illetve a Miniszterelnökség szakértőinek bevonásával.²³⁴ Kezdetből nyilvánvaló valamennyi résztvevő számára, hogy a megoldás egyáltalán nem csak gazdasági, hanem politikai kérdés is: ha ugyanis a magyar rendszert vezetik be, az nagyfokú — és jogos — elégedetlenséget fog kiváltani a magukat megrövidítettnek érzők körében, ha pedig a csehszlovák megoldásokat tartják fenn, akkor előbb vagy utóbb az anyaországi nyugdíjak szintjét is ahhoz kell fölzárkóztatni, (amit főleg a Pénzügyminisztérium ellenzett hevesen).²³⁵ Az elhúzódo tárgyalások miatt a kormány szűk-ségmegoldáshoz folyamodott: a katonai közigazgatás (illetve a szociális tanácsadók) „becslései” alapján állapították meg a nyugdíjjogosultak körét és ellátásuk mértékét, amit aztán az államkincstár fedezett.²³⁶

A véglegesnek szánt rendezésre a többoldalú sürgetés dacára csak január végén került sor.²³⁷ Eszerint megmaradt a mezőgazdasági munkavállalók betegség-biztosítása, aminek ügyintézését a versengő biztosítók közül az OTI kapta meg,²³⁸

²³³ A 65. év felett járó évi 60 pengő (!) járadékalaptörzs meg az OTI szakértői, Kovrig Béla és Bikkal Dénes szerint is nevésgélesen alacsony volt; ráadásul, ha a munkavállaló egy élet takarékos-ságával egyszobás háznál vagy kisebb szántóföldnél többet szerzett, még ettől is elesett. *Kovrig Béla*: Őszinte szó a mezőgazdasági öregségi biztosításról. Budapest, 1938. (Megjegyzendő, hogy Kovrig a legőszintébb felháborodás hangján szól az — épp az országgyűlés előtt fekvő — tervezetről.) *Bikkal Dénes*: Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon. Bp, 1943. 58–59. Ezzel szemben a nagybirtokos érdekeket képviselő OMGE lapja, a Köztelek megdicsérte a kormányt, mondván: „A vállalható terhek határait mindenkor úgy kell megszabni, hogy azok a termelés jövedelmezőségét ne kockáztassák.... A szociálpolitikai alkotások terén csak fokozatosan haladhatunk előre.” (Rt.: A gazdasági munkavállalók öregségi biztosítása. Köztelek, 1938. 3–4. 21–22.)

²³⁴ Jegyzőkönyveiket ld.: Országos Társadalombiztosító Intézet, Elnöki Iratok, MOL P-1240. 83. cs.

²³⁵ Keresztes-Fischer Ferenc a minisztertanácsban is ezt az álláspontot képviselte: „Készségesen elismeri, hogy a csehszlovák agkori és rokkantsági biztosítás rendszerének fenntartása azt fogja eredményezni, hogy a szociális terhek tekintetében a Felvidék és az anyaország között mélyreható eltérés fog mutatkozni. Ezt az eltérést rövidesen át kell majd hidalni, az áthidalás azonban — nézete szerint — csak úgy történhetik, hogy az anyaország agkori és rokkantsági biztosítási rendszerén is bizonyos változtatásokat hajtanának végre.” Mt, 1939. január 20. 23. napirendi pont. MOL K-27, 199. dob.

²³⁶ Erre a célra tekintélyes összeget, 300.000 pengőt biztosítottak 1939. első félévére. Mt, 1938. december 23, 23. napirendi pont. Uo. A rendszernek az elhúzódo átalakítását több fórum is bírálta. (Újra kell rendezni az új területek társadalombiztosítását! Magyar Nemzet, 1938. november 22.)

²³⁷ 10.400/1939. Me. Az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet balesetbiztosítási ügykörének a Magyar Szent Koronához visszacsatolt kárpátaljai területekre való kiterjesztése tb. Társadalombiztosítási Közlöny, 1939. 27, 573. Tárgyalta az 1939. január 20-i minisztertanács. Ezt a 11.770/1939. Me. rendelet kiterjesztette Kárpátalja területére is, és úgy módosította, hogy minden, a csehszlovák törvény szerint nyugbérjuttatásra jogosult személy automatikusan jogosult maradt (11.770/1939. Me. A Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területeken a társadalombiztosítás rendezése tb. Társadalombiztosítási Közlöny, 1940. 1, 34–61.) A meglehetősen áttekinthetetlen rendszert a — különben egységesítő szándékkal kiadott — 300/1941. Me. is fenntartotta (Az öregségi, rokkantsági stb. biztosításnak a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területeken való rendezése. Moi. Rend. T. 1941. 28–76.)

²³⁸ Ez ellen különösen az orvostársadalom részéről jelentkeztek tiltakozások. Zemplényi Imre egyenesen úgy fogalmazott, hogy az „OTI a magyar orvostársadalom Trianonja”. Zemplényi Imre im. 1270)

ugyanakkor az öregségi ellátás szintjét — a OMBI kezelésében — lényegében az anyaországi szintre szállították le. A kompromisszumos — és öszvér — megoldás szinte azonnal a támadások kereszttüzébe került. Az OMGE lapja, a Köztelek tiltakozását egy pamflet követte (valószínűleg szintén az OMGE megbízásából), mely „elviselhetetlen szociális terheket” emlegetett, és óva intette a kormányzatot a „termelés egyensúlyát végzetesen befolyásoló”, „meggondolatlan lépésektől”, a „Kaposváron meghirdetett tévutak” követésétől.²³⁹ Az írás azonban nem elsősorban a felvidéki gazdák sorsáért aggódott: sokkal inkább az ottani szociális ellátórendszer anyaországi bevezetését utasította el. Tiltakozások születtek más oldalról is: főleg a korábban viszonylag magas összegű nyugdíjat kapó volt magánalkalmazott tisztviselők panaszkodtak az életszínvonaluk nagyfokú csökkenése miatt.²⁴⁰ Akiket azonban a leginkább sújtott a magyar társadalombiztosítás bevezetése: a mezőgazdaságból élő munkavállalók, érdekképviselőjük nem lévén, nem tiltakozhattak.²⁴¹ A közigazgatás elutasító magatartása is ebbe az irányba hatott, nem is szólva a „hazafias propagandáról”, mely minden elégedetlenkedőt Pozsony ügynökeként állított be.²⁴²

A társadalombiztosítás rendezéséhez hasonlóan húzódtott a visszacsatolt területek földbirtok-viszonyainak rendezése. Tekintettel arra, hogy a korábban számukra kiosztott parcellákról a legionáriusok és telepesek java része még november folyamán — önként vagy hatósági nyomásra — eltávozott, igen nagy földterületek maradtak gazda nélkül.²⁴³ Az kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy politikailag vállalhatatlan a korábbi nagybirtokrendszer visszaállítása; ugyanakkor ádáz vita dúlt arról, hogy az egykori cselédek kapják-e a földet kisparcellákban, vagy inkább

²³⁹ -r: Az OMGE és a kishaszonbérletek alapításáról és más földbirtokpolitikai rendelkezésekről szóló törvényjavaslat. Köztelek, 1939. 6. 91–92. Szociális biztosítás vagy többtermelés? A magyar mezőgazdaság válaszüton. Budapest, 1939. A kérdés illetően felvetése a „tuloldaltól”, a szociális védelem kiterjesztésének sürgetőitől sem állt messze. *Bikkal Dénes: A mezőgazdasági munkavállalók betegségi biztosításának problémája.* Bp, 1944.

²⁴⁰ Pl. BAZ-SFL, Zemplén vm. alisp. ir. 11.666/1939. Kielégítésükre egyébként az 1600/1939. Me. rendelet külön alapot létesített. (1600/1939. Me. A Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területeken a 11.770 Me. számú rendelet értelmében a volt csehszlovák törvények alapján nyugdíjban részesülő felsőbb szolgálatban álló magánalkalmazottak nyugdíjának segély címén való kiegészítése tb. Társadalombiztosítási Közlöny, 1940. 6. 207–209.)

²⁴¹ Az 1920:XVIII. törvénycikk bevezette a magyarországi mezőgazdasági érdekképviselők (Mezőgazdasági Kamarák) rendszerét, ahol a mezőgazdasági munkavállalók és kisbirtokosok csak a kamarán keresztül nyilváníthattak véleményt – ott viszont abszolút kisebbségben voltak, a tagok egyötödét, majd az 133.000/1937. Fm. rendeletről kezdve egyhatodát választhatták meg. (Az 1920. évi törvénycikkek. Magyar törvénytár. Szerk.: Térffy Gyula. Franklin Társulat, Budapest, 1921. 62–74. Moi. Rend. T, 1937. 1392–1397.) A Felvidéken való megszervezésükről az 1939. február 24-i minisztertanács döntött (41. napirendi pont. MOL. K-27. 199. dob.)

²⁴² Pozsony újabb rágalmai. Felvidéki Újság, 1939. május 12; Pozsony „aggódik” Felvidékünk magyar munkavállalóiért. Bars, 1939. június 22. Megjegyzendő, hogy nagyon sokan megtalálták a kiskaput: mivel mindig a legutolsó munkahely jellege volt az irányadó, a 65 éves koruk betöltése előtt néhány hétre-hónapra elszegődtek ipari segédmunkásnak, s így az OTI lényegesen magasabb nyugdíját kapták meg. (*Bikkal Dénes: A mezőgazdasági munkavállalók im.* 54–55.)

²⁴³ A többség nem kényszer hatása alatt távozott, bár az utóbbira is volt példa, így a somorjai járásban a Honvédség kényszerítette távozásra a birtokosokat. (*Elekes Imre: Feles és maradványbirtokok a megye visszacsatolt négy járásában.* In: Komárom vármege évkönyve, 1941. Sátoraljaiújhely, 1940. 197–201.)

közép-birtokokat alakítsanak-e ki.²⁴⁴ A két szélsőséget a Magyar Élet Mozgalom lapja, az Egyedül Vagyunk, és Apponyi György véleménye alkotta. Míg az első — igaz, Imrédy bukása után — a lehető leghatározottabb hangon foglalt állást a földbirtokok visszaadása ellen, arra hivatkozva, hogy ez határvédelmi-nemzetpolitikai szempontból öngyilkosság lenne, addig Apponyi — óvatosan fogalmazva, a birtokos-osztály „további megterhelésétől” óva — a nagy és középbirtokok részleges revíziójára tett javaslatot.²⁴⁵ Ez a terv azonban szinte „össztüzet” váltott ki a magyar sajtóból.²⁴⁶ A polémia hangnemének elmérgesedése jelezte, hogy a cikkírók a felvidéki birtokok sorsának alakulásában egyben az anyaországi birtokreform jövőjét is látják.

Végül — csaknem fél éves huzavona után — a 2550/1939. Me. külön kormánybiztosságot állított föl a kérdés rendezésére, mely nemcsak a csehszlovák idők földosztását vizsgálta felül, de minden azt követő jogügyletet is hatálytalanníthatott, „avégből, hogy a földbirtok-politikai jogszabályok végrehajtása során az óslakosságot ért egyenlőtlenségek és méltatlanságok kiegyenlíthetessenek”.²⁴⁷

A kormánybiztosság tevékenységének részletekbe menő elemzése túlhaladná e tanulmány kereteit.²⁴⁸ Összefoglalóan azt azonban meg lehet állapítani, hogy a földbirtokok meghagyásánál, de legfőképpen újraosztásánál a szociális szempontok mellett — sőt, nemegyszer azok rovására — érvényesültek a nemzeti-politikai szempontok, illetve nem egy esetben a személyes összeköttetések.²⁴⁹ Ez a körül-

²⁴⁴ A vita összefoglalóját adja: *Matolcsy Mátvás*: Földbirtokpolitikánk feladatai és tévedései. Kecskemét, 1941. Jaross egyébként a MÉP debreceni zászlóbontásán a középbirtok mellett foglalt állást (Szociális igazságot akarunk. Felvidéki Újság, 1939. január 17.), és ebbéli nézetén később sem változtatott (*Jaross Andor*: A magyar parasztság felemelése visszacsatolt Felvidékünkön. In: Közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. Szerk.: Pohl Sándor. Kassa, 1940. 15–21.)

²⁴⁵ Az Egyedül Vagyunk az alábbi juttatási sorrendet javasolta követni: 1. felvidéki vitézek, 2. felvidéki „nem nemzetellenes viselkedést” magyarok; 3. anyaországbeli vitézek; 4. anyaországbeli magyarok. (Taubinger István: Hogyan oldjuk meg a földkérdést a visszacsatolt területeken? Egyedül Vagyunk, 1939. 6. 18–21.) Apponyi cikke: Mit várnak Magyarországtól a visszakerülő magyarok? Szabadság, 1938. november 5.

²⁴⁶ Ez különösen azután volt így, hogy Esterházy János egy nyilatkozatot adott a Le Tempsnek. A riport során kijelentette, hogy egyáltalán nem sajnálja ötezer holdjának elvesztését, mert a visszahagyott 850 holdból is — melynek java része erdő — „magyar úrhoz méltóan tud élni”, miközben mások életlehetőségeit is meghagyja. (*Kodolányi János*: Esterházy nyolcszázötven holdja. Magyar Nemzet, 1938. november 13; Apponyi György válasza: Esterházy nyolcszázötven holdja. Magyar Nemzet, 1938. november 20.) A vita rövid összefoglalóját adja: *Matolcsy Mátvás*: Földbirtokpolitikánk feladatai és tévedései. Kecskemét, 1941.

²⁴⁷ 1. §. (2550/1939. Me. A magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozása tb. Moi. Rend. T. Budapest, 1939. 431–434.) A kormánybiztosság 1941. július 15-ig működött (5580/1941. Me. Mo. Rtt. 1941. 1870.), elhúzódo tárgyalásaival is aggodalmat keltve az érintettekben.

²⁴⁸ Iratanyagait ld.: Felvidéki földbirtokrendezési ügyek kormánybiztosságának ált. iratai, MOL K-200. A Kormánybiztosság tevékenysége során a a kiosztott és állami kézen maradt föld összterületének 16,5%-a esetében bírálta fölül az ingatlanügyleteket. Az eljárás alá vont közel 140.293 holdból 1940. augusztus elejéig kiosztásra került közel 106.000 hold; ebből 68,62% kisgazdáknak került, 13,01%-ból középbirtokokat hoztak létre, míg 16,19%-ot az eredeti (nagy) birtokosok kaptak vissza. A juttatottak nemzetiségi megoszlása alapján — legalábbis az egész területet tekintve — arányosságuk lehet beszélni: 42,70% került magyar, 43,43% szlovák és 12,96% rutén juttatott kezére. (Az adatok forrása: Felvidéki földbirtokrendezés. Köztelek, 1940. 30. 709.)

²⁴⁹ Uo, biz. iratok, MOL K-539; Jaross Andor miniszterként is igyekezett nyomást gyakorolni egyes birtoktestek „megfelelő” kézbe juttatása érdekében. (Az ipolysági Durčansky-birtok ügyét —

mény, továbbá az, hogy az igénylők száma lényegesen meghaladta a kiosztható birtokok mennyiségét, érthető elégedetlenséget váltott ki az érintettekéből. A csalódottságot növelte, hogy a magyar lapok, főleg a vidékiek, egyértelműen földosztásról, a „hűséges magyar parasztság méltó megjutalmazásáról” beszéltek, míg a szlovák propaganda a nagybirtok restaurációját emlegette.²⁵⁰ A katonai, majd a helyébe lépő polgári közigazgatás balfogásai tovább rontották a helyzetet: a megműveletlenül maradt földeket ideiglenesen haszonbérbe adták, szándékolatlanul is azt a hitet keltve a lakosságban, hogy a haszonbérelt parcella majdan az ő tulajdonukba megy át.²⁵¹

Az ínségmunkák, a társadalombiztosítási reform és a csalódást keltő földbirtokrendezés félsikerénél lényegesebben nagyobb eredményeket tudott a magyar szociálpolitika felmutatni más területeken, így a közegészségügyi munkában. A szociális tanácsadók beszámolóí szerint a legtöbb helyen a csehszlovák járási ifjúság gondozókat és a TBC elleni Masaryk-liga intézeteit leszerelve, kiürítve találták; a kivonuló csapatok és a távozó közigazgatás többnyire kórházak felszerelési tárgyait is elvitték.²⁵² A hiányzó intézmények pótlását a Magyar a Magyarért Mozgalom már az első napokban megkezdte. Mindenekelőtt a Magyarországon 1938. őszén megindított ingyen tej- és cukorakciót terjesztették ki a visszacsatolt területre, majd pedig nagyarányú egészségház-építési program vette kezdetét.²⁵³ Ezt indokolta a falvak korábbi elhanyagoltsága is: a csehszlovák időben egy-egy akkori járásra esett egy védőnő,²⁵⁴ aminek következtében az 1938. előtti, szlovákiai és kárpátaljai csecsemőhalandósági adatok a községekben lényegesebben rosszabbak

Jaross Tahy László államtitkárnak kívánta átadatni — még a Minisztertanács is tárgyalta. Mt, 1939. július 14, 43. napirendi pont).

²⁵⁰ Magyar igénylőknek adják a cseh „földreform” során szétesztott földeket. Zemplén, 1939. április 16.

²⁵¹ Több panaszos levele Kalász községből. SOA, Nitra, Bars-Hont vm. alisp. ir, 12.333/1944 (az iktatószám egyben az ügyek elhúzódsát is példázza). *Elekes Imre*: im. 198. Zemplén megye alispánjának évnegyedes jelentése, 1939. november – 1940. január. Sátoraljaújhely, 1940. A kormányzat 1939. október 11-i rendeletében (9400/1939. Me. Mo. RT, Budapest, 1939. 1924–1926.) határozottan felszólította a földek ideiglenes hasznosítását intéző törvényhatóságokat, hogy a véglegességnek még a látszatát is kerüljék.

²⁵² *Imrédy Béláné* im. 642; A csehek kártételei Léván. Bars, 1938. november 27. *Pohl Sándor* im. 22. Kassa thj. város polgármesterének jelentése az 1939. január-június időszakról. Kassa, 1939. 2–3. Felvidéki hírek. Orvosi Hetilap, 1938. 50. 1125. Kivételt képezett a komáromi városi kórház, ahol az orvosok ellenállása ezt megakadályozta. A „Magyar a Magyarért” Mozgalomban dolgozó testvérek jelentéseiből. A Testvér, X. [1938–39], 3–4, 5–6. A kórházak hiányzó anyagainak pótlására — a Magyar a Magyarért Mozgalom és egyes gyógyszergyárak segélyein túl — a kormányzat 200.000 pengőt biztosított. (Mt, 1938. december 20, 23. napirendi pont; Az egyes gyárak gyógyszersegélyeiről, stb.) A „Magyar a Magyarért” mozgalomban dolgozó testvérek hivatalos jelentéseiből. (A Testvér, X. [1938–39]. 3–4.) A (jogtalanul) elvitt anyagok visszaszolgáltatásáról a magyar fél tárgyalásokat is kezdeményezett — eredménytelenül. (Mt, 1938. november 25. 29. napirendi pont, a külügyminiszter tájékoztatója).

²⁵³ 1939. februárjáig 38 egészségház, köztük 14 sokhelyiséges, K típusú és 3 TBC gondozó építését kezdték meg, részben a Falu Szociális Alapból — ezt Imrédy még a Magyar Nemzeti Bank elnökeként szervezte meg — részben pedig a Magyar a Magyarért támogatásával (Felvidéki Újság, 1939. február 7.) 1940. októberére a Felvidéken összesen 54, Kárpátalján további 15 egészségház lett készen. [Magyar Élet Pártja]: *Eredmények... Célok... 1939–1940.* [Budapest, 1940.]

²⁵⁴ *Balázsovits Gyula*: A Csehszlovák Köztársaság szociális és egészségügyi intézményei a Felvidéken. Zöldkereszt, 1939. 6. 110–113.

voltak a magyarénál; a falvakban az iskolás gyermekek általános egészségi állapota is rossznak volt mondható.²⁵⁵

Az egészségvédelmi körök szervezésénél sajátos kettősség volt megfigyelhető: a legtöbb helyen igyekeztek a helyi közösségek segítségét is igénybe venni, ám mégsem a társadalmi alapon megszervezett Stefánia Szövetség terjedését szorgalmazták — az csak Kassán, Ungváron és Losoncon nyitott fiókot, — hanem a javarészt állami fenntartású Zöldkeresztés Egészségvédelmi Szövetségét.²⁵⁶ Ezt indokolta egyfelől a hazai közegészségügyi reform iránya és a hasonló csehszlovák intézmény példája,²⁵⁷ mint reális okok, de egyértelműen jelen volt az a félelem is, hogy a Felvidék társadalma nem lesz képes (esetleg hajlandó) az intézményeket fenntartani.²⁵⁸ Ezt megerősíteni látszott, hogy — bár 20 ösztöndíjas helyet létesítettek erre a célra az Országos Közegészségügyi Intézet védőnőképzőjében, — a Felvidékről csak kevesen jelentkeztek szociális munkára, így helyüket anyaországi védőnőkkel kellett betölteni, ami viszont ott okozott problémákat.²⁵⁹ A jelenség magyarázatát nem a visszacsatolt területek fiatalságának szociális érdektelenségében lehet fölfedezni, — ellenkezőjéről a bécsi döntés előtt és után is számos tény szól,²⁶⁰ — sokkal inkább a védőnők rendkívül alacsony fizetésében.²⁶¹

²⁵⁵ Tomcsik József: A közegészségügy feladatai a Felvidéken és Kárpátalján. Zöldkereszt, 1940. 1. 3–8. A roznói járásban a falusi gyermekek 80%-a volt fertőzött féréggel; a cikk szerint ez az arány más vidékeken sem volt jobb. (Zöld Kereszt a roznói járásban. Uo. 1940. 4. 37–38.) Összevetésképpen: Magyarországon Kalocsát, ahol a gyerekek 24%-a volt fertőzött, az ország legrosszabb településeként emlegették. (Pelláthy István: A kalocsai elemi iskolai tanulók egészségügyi vizsgálatának eredményei. Kalocsa, 1941. és Steier György: Munkásgyermekeink egészségügyi vizsgálata. Budapest, é.n., 8–9) A Csehszlovák Köztársaság a TBC-elleni küzdelem terén jobb eredményeket tudott felmutatni: gyakorlatilag minden rászoruló szakellátásban részesülhetett. (Balázsovits Gyula im.)

²⁵⁶ Csecsemőkelengye-akció. AMM Komarno, II. adm. 1. dob. 25.03/1938. Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1938. évi működéséről. Országos Stefánia Szövetség, 135. Budapest, 1939. Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1939. évi működéséről. Országos Stefánia Szövetség, 135. Budapest, 1940. Mezey Margit: Felvidéki tapasztalataim. Zöldkereszt, 1938. 9–10. 163–166.

²⁵⁷ A vita, hogy az anya- és csecsemővédelmet kell-e társadalmi alapon fejleszteni, vagy az általános közegészségügyet, állami finanszírozással, 1928. óta zajlott a szak- és olykor a napisajtóban is; 1938. derekán — Johan Béla államtitkár törekvésének eredményeképpen — az utóbbi, tehát a Zöldkereszt ügye állt jobban. (A vita összefoglalását ld.: Szénássy József: Versenyfutás a halállal. Budapest, 1997. 177–183.) A két szervezetet a 730/1940. Bm. országosan is egyesítette, pontosabban a Stefánia Szövetséget beolvasztotta. (Mo. Rend. T., Budapest, 1940. 2842.) Csehszlovákia már az 1922/236. törvénnyel áttért az állami szervezésű közegészség-védelemre, (azonban a társadalmi hozzájárulást ez a rendelkezés is fontosnak tartotta). (Sbirka, 1922. július 13.)

²⁵⁸ Erre utalt a 278.950/1938. Bm. körrendelet megfogalmazása is, amikor az ideiglenes polgári közigazgatást felszólította, hogy „minden rendelkezésére álló eszközzel sürgesse, követelje ki” a Zöldkeresztés Mozgalom megindítását. (A Zöldkeresztés Mozgalom szervezése a visszacsatolt Felvidéken. SOA, Nitra, Bars-Hont vm. alisp. ir. 21/1938.)

²⁵⁹ A katonai közigazgatás alatt került kiküldésre került 11 védőnő, állásában pedig meghagytak 9-et (Szentkeresztyné im. 279–280). Később — a PmL PPSK. alisp. ált. közig. ir. IV. 408. b. 60.492/1939. szerint — egyedül Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területéről 14 védőnő került átvezénylésre.

²⁶⁰ Balogh Margit: A KALOT története. Történelmi Szemle, 1994. 3–4. 283–298; Hlavay Margit: A prágai felsőbb szociális iskola tantervének és a szociális gondozónők helyzetének ismertetése a volt Csehszlovák Köztársaságban. Zöldkereszt, 1939. 4–5. 83–87; Mezey Margit: Felvidéki tapasztalataim. Uo., 1938. 9–10. 163–166.

²⁶¹ Johan Béla államtitkár könyvében fölteszi a kérdést: férjhez menjen-e a védőnő? Ha ugyanis megteszi — előbb vagy utóbb odahagyja hivatását. Ha viszont nem — akkor nem él meg... (Johan Béla: im. 67–68) A csehszlovák vöröskereszt ezzel szemben viszonylag elfogadható fizetést biztosított

Az egészségvédelem visszacsatolt területeken való megszervezése lényegében lezárta a szociális intézmények átalakításának sorát, ám a közigazgatás újjászervezése és a társadalom szociális reintegrálása ezzel nem ért véget. Az előbbi szolgálta az 1939-es év során kiadott rendeletek tömkelege; közös jellemzőjük volt a minden „mellékszempontot” — azaz helyi érdekeket, igényeket — félreszóró egységesítés, lett légyen szó a felvidéki vállalatokhoz kirendelt kormánybiztosok visszahívásáról,²⁶² a devizakorlátozások feloldásáról, vagy épp az eboltások elrendeléséről. A rendelkezések egy része közvetlen szociális kihatással is bírt, különösen azok, melyek az iparigazolványok, kereskedelmi engedélyek kiadásáról, a kamarákba való felvételről, vagy épp az önkormányzati alkalmazottak, közigazgatási tisztviselők szerződtetéséről, illetve állásukban való meghagyásáról szóltak. A minisztertanácsokon Jaross Andor, mint a felvidékiek érdekvédelmét ellátó miniszter ezzel kapcsolatban állandóan sürgette a szigorításokat: a „nemzetietlen múltú” tisztviselők azonnali elbocsátását, vagy legalább áthelyezését követelte.²⁶³ Ebbéli törekvéseinek eredményét, az elbocsátottak, áthelyezettek arányát iratok hiányában nem lehet megállapítani, az azonban tény, hogy Budapest az anyaországi értelmiségi munkanélküliek elhelyezkedésének könnyítésére széles körben használta ki a „megüresedett” felvidéki állásokat.²⁶⁴ Az ebből fakadó feszültségeket már 1939. tavaszán érzékeltetni lehetett. „A felvidéki intellektuel ifjúság hangulatából megállapítható, hogy nem jó szemmel nézik az anyaországi ifjúság fölényeskedő magatartását. Őket, annak ellenére, hogy szlovák iskolába jártak, a csehek magyaroknak tekintették és így elhelyezkedésük nagyon meg volt nehezítve. Ezért arra törekedtek, hogy minél tökéletesebbre képezzék magukat... Szaktudásukat a legmagasabbra fejlesztették. Állításuk szerint fölötte állnak az oda helyezett anyaországi tisztviselőknek.... Magukra nézve lealacsonyítónak tartják a havi 80–130 pengős fizetést,” — írta a szellemi szükségmunkára is utalva egy „bizalmi egyén” 1939. április 3-án a belügyminiszternek.²⁶⁵

a védőnök számára. (Rukováň pre opakovacie kurzy dobrovojných sestár Československa Červeného Križa. Hn. [Bratislava?], 1937.)

²⁶² Ezek kirendelését az 1939. január 20-i minisztertanács rendelte el (OL. K-27. 199. dob. 14. napirendi pont), arra való hivatkozással, hogy „nemzeti szempontból megbízhatlan tőkeérdekeltség kezén vannak”, illetve „a visszacsatolás előtti működésük nemzetietlen volt”. Az intézkedés visszavonására 1939. március 10-én kerül sor, (illetve a pénzintézetek esetében még később). Szűllő Géza levele szerint (1939. március 12.) ez alatt az idő alatt számos „strohmann” került ezen vállalatok vezető tisztségviselői közé. Jellemző módon ezt a jelenséget egyedül a nyilasok lapja, a Virradat tette szóvá. (Kassa, a strohmannok városa. Virradat, 1940. augusztus 13.)

²⁶³ Hogy „legalább tűnjenek el arról a vidékről, ahol működésük közbotrányt okoz”. Mt, 1939. január 20, 40. napirendi pont. OL. K-27. 199. dob.

²⁶⁴ A felvidéki igazoló bizottságok iratai erről nemigen informálnak, az egyes törvényhatóságok tisztviselői névsora (ahol az eredeti lakóhelyet is feltüntették), annál inkább. Megjegyzendő, hogy az igazolóbizottságok munkája során nem egy esetben került sor személyeskedő, korábbi sérelmeket felhánytorgató vitákra is. (Pl.: S. Gy. jegyző ügye Hidaskürtön, vagy P. F. községi rendőre Galántán).

²⁶⁵ MOL K-28. 59. cs. Jellemzően tekinthető a Közigazgatási Igazoló Bizottság kassai tevékenysége: az igazolandók névsorában szinte kizárólag alacsony beosztású hivatalnokok, díjnokok vannak. MOL K-568. 1. cs.

Kárpátalja visszacsatolása

Az 1939. március 15-én a Magyar Honvédség fegyveres beavatkozásával viszszerzett észak-keleti Kárpátalja politika-története, a különféle nemzeti irányok kialakulása és az autonómia-elképzelések megszületése, majd kudarca ismert és feldolgozott témakörök.²⁶⁶ A katonai közigazgatás itt elkövetett hibái, sőt, nem egy esetben — nemcsak politikai, hanem jogi értelemben is vett — bűnei sem ismeretlenek,²⁶⁷ így ismertetésüktől eltekintünk.

Szemben a felvidéki területekkel, a szociális közigazgatás Kárpátalján nem a katonai bevonulással egy időben, hanem sok helyen több hetes késéssel kezdett el működni az elhúzódo partizánakciók és honvédségi tisztogatások miatt. Az előzetes hírek, melyeket elsősorban a Rongyosgárda tagjai juttattak el Magyarországra, továbbá a menekültek beszámolóí is teljes nincstelenségről és éhínségről szóltak.²⁶⁸ Figyelmeztető jel volt a kárpátaljai országgyűlés elé március elején beterjeszteni tervezett és Magyarországon is ismertté vált kormányprogram is. Ez a Cseh-Szlovákián belüli autonómia mellett nagyszabású szociálpolitika megkezdését tűzte ki célul: kilenc pontjából négy a szegénységgel, a munkanélküliséggel, az ellátatlanok kérdésével és az agg-, illetve gyermekvédelem megszervezésével foglalkozott.²⁶⁹ Emellett a Felvidék szociális megbízottjai napi gyakorlatukban tapasztalhatták, hogy a korábbi csehszlovák szociálpolitika elsősorban a városokra és a nyugati területekre volt tekintettel, s ezért Kárpátalja — korántsem új keletű — szociális lemaradásának felszámolása érdekében csak keveset tett. A sok — az 1938. őszinél legalábbis sokkal több — információ ellenére a visszacsatolás a Magyar a Magyarért Mozgalmat lényegében készületlenül találta. A háttérben a március közepi események váratlan gyorsasága mellett részben az állt, hogy a Mozgalom figyelmét a Felvidék — a tél miatt súlyosbodó — szociális problémái nagymértékben kötötték le, részben pedig az, hogy a katonai közigazgatás a szociális megbízottakkal szemben, néhány kivétellel, a korábbinál elutasítóbban viselkedett.²⁷⁰

A szociális viszonyok rendezése Kárpátalján lényegében a Felvidéken kialakított minta alapulvételével történt.²⁷¹ Eltéréseket csak az ínségmunkák és a

²⁶⁶ *Zeliczky Béla*: Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében. 1920–1945. Politikatörténeti Füzetek, X. Budapest, 1998. 26–92; *Bottlik József, Dupka György*: Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyar lakosság életéből 1918–1991. Mandátum–Universum, Budapest, 1991. 41–50.

²⁶⁷ *Marina Gyula*: Ruténsors. Kárpátalja végzete. Patria Publishing Co. Ltd., [Toronto] 1977. 123–126. Az összesen 6600 főre tervezett internálótáborokról: a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács szigorúan bizalmas utasítása; MOL K-150, 2839. cs. A közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló javaslat összeállítója (Marina?) is hosszan sorolja a megkínzott, bebörtönzött emberek példáit. (Uo.)

²⁶⁸ A „Rongyos Gárda” története. Sorakozó, 1939. február 25. A kárpátaljai beszámoló hitelességét ugyan nem, de hatását kétségkívül rontotta, hogy ugyanez a lap a magyarországi szociális állapotokról, különösen pedig az ínségmunkákról is rendkívül sötét képet festett (pl.: *Székely Molnár Imre*: A nemzet hálája, a nemzet vére a népligeti kopasz fák alatt. Sorakozó, 1939. március 4; Megrendítő helyzetkép a mezőgazdasági idénymunkások életéről. Uo.)

²⁶⁹ Szövegét ld.: MOL K-28. 59. cs.

²⁷⁰ Salkház Sára leveleiben egyszerre panaszkodik a szociális munkát megnehezítő bürokráciára és a hatóságok meg nem értésére. SzTf. Lvt, 1265/89; uo. 1265/69a.

²⁷¹ Ungváron is intézményessé teszik a családvédelmet. Határszéli Hírlap, 1940. június 23.

háziipar területén lehetett tapasztalni. Előbbiek esetében — a Hangya bevonásával — természetben szolgáltatották ki a munkabért.²⁷² Ez a megoldás — ellentétben azzal a fanyalgással, ami a Felvidéken kísérte — meglehetősen sikert aratott: készpénzegélyeket ugyanis a csehszlovák időben is osztogattak, ám azok az áruhiány következtében nemegyszer az uzorások zsebébe vándoroltak. Mivel azonban az ínségmunkák még a Felvidéknél és az anyaországnál is kevésbé tudták kielégíteni az igényeket, 1939. nyarától 1944-ig rendszeresen szerveztek munkáscsapatokat alföldi mezőgazdasági munkákra. Ez az akció rendkívül népszerű volt a kárpátaljaiak körében — már csak az első világháború előtti hagyományok okán is²⁷³ — ám Kárpátalja Kormányzói Biztossága több ízben javasolta leállításukat, arra hivatkozva, hogy a magyar vidéket megjárta munkások az ottani jobb életszínvonalat látva hazatértük után elégedetlenkedtek, az ínségmunkát nem vagy nem szívesen vették föl.²⁷⁴

A Hangya az ínségakcióban való részvételen túl más téren is széles körű felhatalmazásokat kapott Kárpátalján. A kormány szándéka szerint — némiképp hasonlóan a század eleji Egán-akcióhoz²⁷⁵ — a szövetkezeti mozgalom segítségével kellett volna végrehajtani a „gazdasági őrségváltást”, azaz a zsidó kiskereskedők kiszorítását.²⁷⁶ Ehhez olykor még a karhatalmat is igénybe vehették és vették is a szervezők, ám sok esetben az óhajtott „őrségváltást” nem, csak a közellátás további romlását érték el általa, az érintett izraelita családok anyagi ellehetetlenülésén túl.²⁷⁷ Ezt a közizgatás annak ellenére erőltette, hogy 1939. tavaszán

²⁷² A magyar kormány egyéves munkája Kárpátalja népéért. Mi történt eddig Kárpátalján? A Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosi Hivatala. H.n. [Ungvár], 1940.

²⁷³ A Földművelésügyi Minisztérium Hegyvidéki Kirendeltsége a század elejétől rendszeresen közvetített néhány ezer kárpátaljai munkást a dél-alföldi uradalmakba. (Legtöbbet, 11.086-ot 1906-ban. A M. Kir. Kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1907. 128.) Az akciónak egyszerre volt célja az ínséges területek megsegítése (ezt jelezte, hogy a fel nem fogadott munkásokat a mezőhegyesi állami ménesbirtokon és „vizinális utak javítására” alkalmazták), és a békési-viharsarki aratómozgalom, sztrájkok letörése. (A M. Kir. Kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1910. 134.)

²⁷⁴ *Bottlik József, Dupka György* im. 49. A munkáslétszám a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara és a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara éves jelentései szerint 9000 és 14200 fő között változott. Több jelentés utal arra is (pl. a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamaráé, 1940-ben), hogy a Kárpátaljáról jött munkások zúgolódnak amiatt, hogy jelentősen kevesebb bért fizetnek nekik, mint a helyieknek; ugyanakkor az alföldi községek napszámosai arra panaszkodtak, hogy az akció miatt nem kapnak munkát. Az OMGE ugyanakkor örült az olcsóbb munkaerőnek és lapjában rendszeres propagandát folytatott a kárpátaljai munkások alkalmazása érdekében. (→: Alkalmazunk ruténföldi munkásokat! Köztelek, 1939. 19, 391.)

²⁷⁵ *Gyurác Ferenc*: Nemzeti gondolat és szociálpolitika. Egán Ede és a kárpátaljai akció. Valóság, 1998. 2. 32–46; *Ifj. Erődi-Harrach Béla*: Az Egán-jelentés negyven év előtt és ma. Szociális Szemle, 1939–1940. 3. 105–112.

²⁷⁶ Emlékezzünk a régi időkre! Hangya. Kárpátaljai Szövetkezeti Értesítő, 1940. február 1. A Kárpátalja területén működő autonóm szövetkezetek választmánya alakuló gyűlését tartotta Ungváron. Hangya. Kárpátaljai Szövetkezeti Értesítő. 1940. január 1.

²⁷⁷ Összesen csak 102 boltot tudtak átvenni. (A Kárpátalja területén működő autonóm szövetkezetek választmánya alakuló ülését tartotta. Uo. és Marina Gyula im. 134.) A korban ritka kivételtől Kárpáti Géza figyelmeztet a kárpátaljai zsidók nyomorára (Kárpátalja időszzerű kérdései. Szociális Szemle, 1939–40. 7. 267–276); vele szemben ugyanazon lap hasábjain Kolb Béla sürgette a kiskereskedelem szövetkezetesítését és „megtisztítását”. (Milyen gazdasági állapotban kaptuk vissza

(még a bevonulás előtt) egy, a Honvédség által összeállított emlékeztető óva intett a kárpátaljai zsidókérdés kiélezésétől. A maga nemében páratlan irat — amellet, hogy a felvidéki helyzetről lesújtó képet rajzol — figyelmeztet arra is, hogy a térségbeli német aspirációkkal szemben — akár a zsidótörvény hatályának kárpátaljai felfüggesztése árán is — az izraelita lakosságra kellene-lehetne támaszkodni.²⁷⁸

A kereskedelem átvétele mellett a Hangya kezdettől törekedett a kárpátaljai háziipar erőteljes és gyors fejlesztésére. E téren (ellentétben a Felvidékkel) gyors és látványos eredményeket értek el.²⁷⁹ Köszönhető volt ez egyrészt a hagyományoknak,²⁸⁰ másrészt annak, hogy a csehszlovák időszakban is elhanyagolt, nagyon szegény területen még a legjelentéktelenebb szociális akció is életszint-emelkedést jelentett.²⁸¹

Összefoglalva a Kárpátalján történeteket, meg lehet állapítani, hogy a magyar közigazgatás — legalábbis a polgári közigazgatás — tanult a Felvidéken alig néhány hónappal elkövetett hibákból, ám saját árnyékát átlépni mégsem volt képes. A szociális viszonyok feltérképezésében, a segélyezés megindításában, vagy a közegészségügy megszervezésében kétségkívül hasznosították a tapasztalatokat, sőt, a szociálpolitika elmaradhatatlan kísérőjelensége, a politikai propaganda is lényegesen finomodott.²⁸² Nem mondható el ugyanakkor ez a közigazgatás egészéről,

Kárpátalját? Uo, 1939–40. 4. 156–161; Milyen szociális helyzetben kaptuk vissza Kárpátalját? Uo, 1939–40. 5. 215–217.)

²⁷⁸ „A zsidóság ma okosan kezelve, egyéni érdekből beállítható a magyar–lengyel közös határ propagandájának szolgálatába. Ezért átmenetileg a felvidéki, illetve a Podk. Karp.-i (sic!) zsidóság kérdését óvatosabban kellene kezelni az új zsidótörvények keretében is. *Rettenőtől ballépés lenne a germán erők fenyegető aktualitásának mai időpontjában a világszidóság roppant hatalmát is kiprovokálni...* Egy esetleges népszavazásnál döntően léphetnek fel mellettünk vagy ellenünk... Ehhez hozzájárulnak a mai rendezetlen belső szociális problémáink is... Sajnos a helyszínen tapasztaljuk, hogy a cseh általános gazdasági helyzettel szemben — értve a fogyasztók könnyebb életheletőségét, az alacsonyabb árakat, és a termelő vidék jobb értékesítési lehetőségét, a magasabb munkabéreket — a magyar hadsereg nem hozta meg a Felvidékre a gazdasági és szociális felszabadulást... Rengeteg hiányosságot, késedelmet, mulasztást mutat közigazgatásunk minden ága. Emberanyaga kontrasztelektált, csak egyéni érdekeivel törődik, felelősségérzete a kollektív nemzet-érdekkel szemben nem tudatos, sajnos részben nem is magyar eredetű.” (MOL K-28. 59. tétel; kiemelés az eredetiben).

²⁷⁹ Az Országos Magyar Házipari Központ beszámolója. BAZ-SFL. Zemplén vm. Közjóléti Szövetkezetének iratai, VI. 604. 2. cs.

²⁸⁰ A Magyarországi Ruszinszkoikiak Szervezete 1939. június 5-én emlékiratban kérte a kormányt, hogy 10 pontos tervüket valósítsa meg. Ebben a Hegyvidéki Kirendeltség újbóli felállítása után a második kérés az „alsóbb néprétegek szegénységének az enyhítésére háziipar szervezése” volt, mert — az előterjesztők szerint — annak a gyökerei a szorgalmas rutén nép körében évszázados hagyományokra tekinthet vissza. MOL K-28. 31. cs. 76. tét.

²⁸¹ A szociális előadók visszatérő és jellemző tanácsa, hogy sürgősen engedélyezzék az erdei gallyszedést (Munkatér. A Lélek Szava. 1939. május 1. 12; június 2. 9.) Amikor pedig ez megtörtént, egy kormányzati propaganda-kiadvány mint a szociális munka nagy vívmányát üdvözölte (A magyar kormány egyéves... im.) Ugyanez a füzet sorolja a szociális akciók közé az olcsó borral való ellátást is — az addigi pálinka helyett.

²⁸² Kárpátalján szóba sem került a Zöldkeresztes cukor „Imrédy-cukor” elnevezése, a szociális tanácsadók ünnepség-szervezési akcióiról sem igen hallunk, — ám a Hangya húsvétra nagyszabású élelem, elsősorban sonka- és szalonnaszállításokra kapott megbízást. (A magyar kormány egyéves... im; A Hangya szerepe a visszacsatolt Kárpátalja közellátásában. MOL. Z. 1396. 7. cs. 138. tétel.) Hogy ez mit jelentett azokon a területeken, ahol a szociális felmérések szerint télen még a kenyér

melynek hangneme, s az, hogy ruszin nemzetiségűek Teleki Pál törekvése ellenére alig kaptak benne szerepet, 1942-re nagymértékben hozzájárult a közhangulat romlásához.

A Magyar a Magyarért Mozgalom felszámolása és utóélete

1939. február 16, a kormányváltás, egyben váltást jelentett a magyar társadalompolitika elveiben és gyakorlatában is. Bár nem tértek vissza a bethleni idők „szociális olajcsepp”-politikájához, amikor a magyar szociálpolitika legfőbb meghatározója nem a szükséglet, hanem a rendelkezésre álló — egyéb gazdasági-politikai érdekkörök által meghagyott — pénzügyi keret volt, az Imrédy-féle „csodás forradalom” helyett egy lényegesebben lassabb ütemű, ugyanakkor átgondoltabb, és a magyar alkotmánnyal összhangban álló reform vette kezdetét. A „lassítás” meghirdetésének helyszíne jelképes volt. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter Kaposváron mondta el az új kormány nevében választási beszédét, ezzel az alig több, mint fél évvel korábbi „kaposvári programot” látványosan helyezve a politika lomtárába.²⁸³

A társadalompolitika, ha célokban nem is mindig, de tempóban és eszközökben való megváltozásának okai összetettek voltak, ám kétségkívül meghatározó motívumként szerepeltek köztük a két miniszterelnök felfogásbeli különbségei. Imrédy korábbi, gazdasági pályáján megszokhatta, hogy a pénzügyek józan logikájával érvelve, egyes intézkedések kétségtelen szükségességének bebizonyításával szinte tetszés szerint keresztülviheti elképzeléseit, még akkor is, ha ezek ellenében a gazdaság és olykor a politika vezéralakjai emelik fel szavukat. Megszokhatta és megszokta azt is, hogy kívánságait-utasításait a Pénzügyminisztérium, majd később a Magyar Nemzeti Bank tisztviselőgárdája ellenvetés nélkül végrehajtja – az elért eredmények pedig Imrédy szemében igazolták eljárásának helyességét és talán jogosságát is.²⁸⁴ Imrédy számára a szociálpolitika, a társadalompolitika mindenekelőtt – államrezon volt.

Vele szemben Teleki Pál korábbi pályafutása során, a Országos Hadigondozó Hivatal elnökeként,²⁸⁵ de később, a cserkészlet vezetőjeként is megismerte a szociálpolitika másik oldalát – a rászorulókat szempontjait is; emellett pályafutása során mindvégig sokféle érdek és az adott lehetőségek összeegyeztetésére kényszerült.²⁸⁶ Miniszterelnöksége a szociálpolitika fejlesztésében bár lassulást jelen-

is csak elvéve fordult elő, s a nép krumplin, kukoricán és nem egyszer makkon (!) élt, aligha kell bemutatni. (Gärstner Géraldine szociális testvér jelentése Nagybereznáról. SzTT. Lvt. 1265/89.)

²⁸³ Aligha tekinthető véletlennek, hogy a beszédet Keresztes-Fischer és nem Teleki mondta el: Teleki ugyanis azután, hogy a miniszterelnöksége első heteiben minden lehetséges fórumon a jogfolytonosságot, az Imrédy-i kezdetek követését ígérte, sokkal kevésbé hitelesen képviselhetne volna a „megfontolt reformok” programját, mint a mindenki által Bethlen bizalmasának tartott belügyminiszter. (Keresztes-Fischer belügyminiszter a magyar szociálpolitika feladatait ismertette kaposvári programbeszédében. Magyar Nemzet, 1939. május 14.)

²⁸⁴ A legjellemzőbb beszámolót ld. erről: *Kárász Artúr*, im. 38–73.

²⁸⁵ *Teleki Pál*: Egyéni bánásmód a rokkantgondozásban. In: Az 1939-es Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. Sajtó alá r.: Sándor Tibor, Budapest, 1940. *Parádi József*: Hadigondozás. Hadigondozottak és tűzharcosok érdekvédelme. Uo., 229–237.

²⁸⁶ *Witz Béla*: Teleki Pál vallásossága. Központi Katolikus Kör Kiadványai, 6. Budapest, 1943. 6–7. Uő.: Emlékezzünk Telekire. Hely és év nélkül [Budapest, 1941?], 5–7. *Koszterszitz József*: Cserkészemlékezés Teleki Pálra. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 1941. Teleki kompromisszumkés-

tett, de egyben módot adott olyan megoldások kidolgozására is, melyek az állam érdeke mellett az egyén igényeit és szükségleteit is nagymértékben figyelembe veszik.

A felvidéki szociálpolitika „ellaposodását” a magyar bel- és szociálpolitika változásain és az általános helyzet lassú normalizálódásán túl a szlovák propaganda alakulása is nagymértékben meghatározta. A Pozsony által irányított sajtóban a magyar viszonyokat az 1938-as első hónapok kampánya után 1939-ben sem szűntek meg támadni, de a bírálatok hangneme az év elejétől fogva némiképp visszafogottabb lett. Az okokat mindenekelőtt a szlovákiai helyzet — 1938. közepe óta tartó — nagyarányú romlásában lehet fölfedezni. A munkanélküliség, a gyárak leállása itt éppen úgy érezte a hatását, mint a Magyarországhoz visszacsatolt területeken.²⁸⁷ Az áruhiányt és az igen nagy áremelkedést, (mely főleg a korábban Cseh- és Morvaországból érkezett termékeket, így főleg az iparcikkeket és a textilárut érintette), súlyosbították a német katonaság rekvirálásai, felvásárlása-i is.²⁸⁸ A szlovák kormány kénytelen volt redukálni, majd meg is szüntetni a munkanélküli segély folyósítását.²⁸⁹

Pozsony a nyomor ijesztő emelkedésére a Magyar a Magyarérthoz hasonló mozgalom szervezésével próbált válaszolni. A Téli segélynek nevezett gyűjtőakció azonban csekély eredményeket ért el, elsősorban azért, mert hiányzott az az önkéntes áldozatok hozatalára rábírható, gazdaságilag viszonylag stabil „hátország”, ami a Felvidék esetében adott volt.²⁹⁰ A Téli segély módszereiben is hasonló volt a magyaréhoz,²⁹¹ csak éppen sokkal szűkebb keretekkel: jó példa erre, hogy amikor 1939. őszén száz állásnélkülit sikerült ínségmunka keretében Pozsonyban elhelyezni, a sajtó valósággal diadalünnepet ült.²⁹²

zségére számos — bár kissé anekdotaszerű — részlettel szolgál: *Szalai László*: Cserkészéletem. Vancouver, 1964. 32–64.

²⁸⁷ A kormánytól gondosan felügyelt szlovákiai sajtóban minderről csak elvétve jelentek meg hírek. (Dovoz surovín, zemenšenie nezamestnanosti. Slovák, 1939. május 14.)

²⁸⁸ Jelentések bizalmi személyektől, 1939. március 21, április 25, május 2. MOL K-28. 59. cs. Június 6-án Nyitrán a Štefanik-szobor avatásán Tisot a nyomor miatt tüntető közönség fogadta, s a tömeget a katonaság sem tudta szétszlatni. Uo.

²⁸⁹ Socialne poistenie v Slovenskej republike. Slovák, 1939. november 17. Szlovákia 1939-re összeállított pótköltségvetésében (Slovenský zákonník, 1939. Č. 29. 1939. június 20.) sem szerepelt — legalábbis önálló tételként, mint korábban — a munkanélküli biztosítás támogatása.

²⁹⁰ Winter Aid Action. Slovak Press, 1939. november 9. A mozgalom élére — Magyarországhoz hasonlóan — a politikai elit prominens képviselői álltak: meghirdetője Tiso volt, az elnökségében pedig rajta kívül helyet kapott Sokol parlamenti elnök, Tuka miniszterelnök, Pruinský pénzügyminiszter és Karvaš, a Nemzeti Bank elnöke. („Zimná pomoc” začne sa 5. novembra. Slovák, 1939. október 25.)

²⁹¹ Téli gyermekruha-osztásokat, ingyen ebédeltetést szerveztek (Slovenská obetavosť prehovorila. Slovák, 1939. november 7.).

²⁹² Prvých 100 nezamestnaných u na budúci týden začne pracovať v rámci akcie pre zimnú pomoc. Slovák, 1939. november 29. Az akciót a pozsonyi magyar és szlovák társadalmi egyesületek együttesen finanszírozták. A sokakban felmerülő reményt, hogy a két nép között legalább a szociális munkatéren együttműködés jöhet létre, már másnap szétfoszlatta ugyanezen lap vezércikke. (Naš pomer k Maďarsku na petrase v slovenskom sneme. Slovák, 1939. november 30.) A szlovákiai szociálpolitika jelentősen beszűkült mozgásterére jellemző az is, hogy számos helyen a népkonyhák üzemeltetését a német katonaság volt kénytelen magára vállalni. (MOL. K-28. 59. cs.)

1939–40. telén Szlovákia lakosságának helyzete alig-alig volt jobbnak mondható, mint egy évvel korábban: a Téli akció is folytatódott, ám lehetőségei az eltelt hónapok alatt nem sokban bővültek. Ennek ellenére a kormány egy nagyszabású szociális reformprogram tervét vázolta föl, melynek propaganda-körítése kísértetiesen emlékeztetett az 1938. előtti magyar ínségakciók, különösen a Magyar Norma körüli hírveréshez.²⁹³ Végrehajtó szervként a közigazgatási törvény az újonnan létrejött hat megyét jelölte meg.²⁹⁴ A valóságban azonban igen kevés történt: az 1940-es tél ismét csak nyomort hozott, amin a szociálpolitika lényegesen nem tudott enyhíteni.²⁹⁵

A szlovákiai életszínvonal látványos leromlása, párosulva a korábbi szociális biztonság eltűntével, egy ideig a magyar területi revízió folytatódásának a lehetőségével is kecsegtetett, különösen Nyitra környékén.²⁹⁶ Mindez azonban paradox módon a magyarországi, különösen pedig a felvidéki szociálpolitika továbbfejlesztésére — sőt hovatovább szintentartására is — inkább akadályozóan hatott, hiszen ellenzői joggal hivatkozhattak arra, hogy az újonnan megvont határvonalak túloldalán sem tudnak mit kezdeni a szociális válsággal.

Nem függetlenül a szlovákiai eseményektől, a kormány 1939. elején a Magyar a Magyarért Mozgalom további fenntartása és a szociális előadók megbízatásának meghosszabbítása mellett döntött ugyan, ám mindkét intézkedés ideiglenes jellegű volt; a szociális előadók java része 1940. folyamán visszatért civil foglalkozásához, néhányat pedig Észak-Erdélybe vezényeltek át. Az intézmény fenntartásának ideiglenes jellegét mutatta az is, hogy a rendszert nem terjesztették ki az egész országra: a többi törvényhatóság és város esetében továbbra is párhuzamosan működött az önkormányzat által kinevezett, de szociális képzettséget — és gyakorta érdeklődést is — nélkülöző közjóléti előadó, és a belügyminiszternek személyesen felelős, ám hatáskör nélküli szociális tanácsadó, akik között az együttműködés meglehetősen esetleges volt. Működési terük az anyagi források híján egyébként is rendkívül szűk volt.²⁹⁷

A kiutakat kereső Belügyminisztérium 1939. februárjában Pécsen az anyaország szociális tanácsadói számára tanácskozást szervezett. Az itt elhangzó előadások többsége teljes „társadalmpolitikai rendszerváltást” (sőt, burkoltan bár, de politikai rendszerváltást) sürgetett.²⁹⁸ Konkrét javaslatok is megfogalmazódtak: egy új szociális minisztérium felállításának terve,²⁹⁹ amely azonban elődjével

²⁹³ Sociálna spravodlivosť na celej čiare. Slovák, 1939. december 15.

²⁹⁴ Slovenský zákonník, 1939. július 26. Források hiányában nem dönthető el a kérdés: vajon a magyar „szociális vármegye” elképzelése mennyiben volt hatással a pozsonyi tervekre?

²⁹⁵ Robotnicke sociálne poistenie. Slovák, 1940. január 12.

²⁹⁶ A Felvidéki Egyesületek Szövetsége 1939. január 30-án emlékiratban kérte a magyar kormányt, hogy Szlovákiában és Kárpátalján követelje ki a népszavazást, mert a szociális helyzet annyira rossz, hogy a referendum végeredménye egyértelmű. (MOL K-28. 31. cs. 76. tét.)

²⁹⁷ A 199.700/1937. IX. Bm. rend. (SML Somogy vm. alisp. közig. ir. IV. 405. b. 13.870/1939.) rendelkezett a Törvényhatósági Közjóléti Alap létesítéséről, de fedezetként csak a pótdadó fél százalékat és a vármegye segélyét határozta meg.

²⁹⁸ A magyar szociálpolitika feladatai, im. I–II. kötet. Megjegyzendő, hogy bár a cím „első értekezletről” szól, továbbiakat — talán épp a résztvevők igen éles politikai kritikája miatt — nem szerveztek.

²⁹⁹ Ezt a Népjóléti Minisztérium 1930. és 1932. közti lassú agóniája, majd megszűnése után a legtöbb szociálpolitikai szakértő és politikus sürgette. Kéthly Anna egyenesen így fogalmazott az

szemben alsóbb fokú szociális közigazgatással is rendelkezik, és olyan költségvetés — egy „második milliárdos program”³⁰⁰ — áll a rendelkezésére, melyekből feladatát meg is tudja valósítani.

A Magyar a Magyarért eljárásait, módszereit is elemezte az értekezlet. Az alapos környezettanulmányok, a szociális előadók társadalomszervező tevékenysége, a háziipar szorgalmazása elismerést váltottak ki. Nem így a segélyezés és az inségmunka: e téren — igaz, a név említése nélkül — számos bírálat is érte a Mozgalmat. Az értekezlet ezek helyett a Szatmár vármegyében folyó, a szakköröktől nagyjából ekkor „produktív szociálpolitika” nevet kapó kísérlet országos — és sürgős — bevezetését javasolta. A Belügyminisztériumban az értekezlet után megkezdődött a kodifikációs munka, és — a Földművelésügyi Minisztériummal folytatott hosszás hatásköri huzavona után — az ősz folyamán benyújtásra került a magyar szociálpolitika-történet egyik legnagyobb szabású és rendszerében legátgondoltabb alkotása, az 1940:XXIII. törvénycikk az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról.³⁰¹

Mindeközben a Felvidéken és Kárpátalján — ha igen lassan is — nagyjából konszolidálódtak a viszonyok. 1939. nyarára a Magyar a Magyarért Mozgalom befejezte működését, maradék pénzeszközeit — 599.936 pengőt, az eredeti keretösszeg 10.4%-át — pedig átadta a Belügyminisztériumnak.³⁰² Az Imrédyné által tartott záróbeszámoló az elmúlt közel egy évre, mint sikertörténetre tekintett vissza. Hogy nem mindenki értékelte ennyire pozitívan az elért eredményeket, azt azonban jelezte Teleki Pál szinte már bántóan szűkszavú köszönőlevele Imrédynének.³⁰³

országgyűlésben: „Szociális minisztérium nélkül a szociális reform csak ágyrajáró vendég!” (Népszava, 1938. december 14.) A vita még 1943-ban is tartott. (Varga József: Új utakon az új, a népi Magyarország felé! Szociál- és népesedéspolitikai tanulmány. Kézdivásárhely, 1943.)

³⁰⁰ Visszatérő érv volt: „Ha ki tudtuk építeni másfél év alatt hadseregünket, mert szükségünk volt rá, akkor a hadsereg egyetlen biztos alapját, az egészséges, sokgyermekes magyar családok intézményes védelmét is kell építenünk.” (Erődi-Harrach Béla: Mennyibe kerül a magyar családvédelem? Szociális Szemle, 1939–1940., 4., 156–161. Megjegyzendő, hogy ehhez Erődi-Harrach teljesen irreális összeget, 593.059.908 pengőt igényelt...)

³⁰¹ Bery Katalin, im. — Ferge Zsuzsa — a korszakkal és szociálpolitikájával szemben rendkívül kritikus munkájában — így fogalmaz: „Még az ONCSÁ-tól sem vitatnám el, hogy valóságos segítséget adott néhány tízezer családnak, s hogy az alkalmazott módszerek olykor ötletesek és valóban »szociális« szelleműek voltak.” (Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Magvető, Budapest, 1986. 68.)

³⁰² Ezen az összegben felül volt az a 493.876 pengő, aminek szociális célokra fordítására korábban már kötelezettséget vállalt a Központi Iroda. Magyar a Magyarért. A Felvidékért. im. 106.

³⁰³ A „Magyar a Magyarért” mozgalom záróbeszámolója. Magyar Női Szemle, 1939. november-december, 204–207. Az említett Teleki-levél: 50.882/1939. Me. MOL K-29, 2. cs. Ugyanakkor az országgyűlésben Nagy László MÉP-képviselő az 1940-es költségvetés vitájában így érvelt: „Van példa a modern társadalmi szociális munkára... Én a társadalmi munka egyik példaképének tartom a »Magyar a Magyarért Mozgalmat«. Ez a mozgalom lebonyolítási módjánál... és szelleménél fogva mintaszerű társadalmi mozgalom volt.” Nagy László képviselő (MÉP) felszólalása az 1939–1940. évi költségvetés vitájában. Az 1939. évi június 10-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló, III. köt. 33–36. (1939. november 15.) Steller Mária és báró Diószeghy Erzsébet (mindketten az ONCSA-t irányító Országos Szociális Felügyelőség munkatársai lettek – a háború után a Magyar a Magyarértről, mint mintaszerű szociális alkotásról nyilatkoztak. (Felicia Kish (S. S. Serv): Education of Social Works in Hungary. Catholic University of America, Washington D.C, 1955.)

A Mozgalom felszámolása után a kiküldött szociális előadók sorsa is megkérdőjeleződött. Végül a Belügyminisztérium — nem is annyira érdemeik miatt, sokkal inkább, mert az alsófokú szociális közigazgatást, amit alkottak, országosan is be kívánták vezetni, — átvette őket saját állományába, tevékenységi körüket a bécsi döntés után kiegészülő vármegyék anyaországi részére is kiterjesztve,³⁰⁴ hálózataikat pedig a Belügyminisztérium Szociális Szervezete névre keresztelte át.³⁰⁵

A Mozgalom felszámolását követő hónapokban a Felvidék szociálpolitikája újra a változás útjára lépett: ezúttal az anyaországi szinthez és eljárásokhoz való teljes idomulás volt megfigyelhető. A városok szociálpolitikai kiadásai csaknem mindenütt csökkentek, legnagyobb arányban Kassán.³⁰⁶ A községek illetve vármegyék esetén szintén apadást lehetett tapasztalni. Ennek oka mindenekelőtt abban volt kereshető, hogy a társadalom, és még inkább az állam felelős tisztviselői úgy gondolták, hogy a Magyar a Magyarért Mozgalommal és az ott felhasznált csaknem 7 millió pengővel eleget tettek szociális kötelezettségeiknek.³⁰⁷ Szemléletesen mutatta ezt az Esterházy János által kezdeményezett gyűjtőakció látványos kudarca is. A szlovákiai magyarok művelődésének elősegítésére tervezett Magyar Házakra országosan nem egészen 1600 pengőt adtak össze.³⁰⁸

A figyelmet több más esemény is elvonta a Felvidékről. 1939–40. fordulóján jelentős ár- és belvízkárok sújtották az országot, majd pedig Észak-Erdély visszacsatolása irányította másfelé a közvélemény érdeklődését. Mindkét esetben megpróbálkoztak a Magyar a Magyarért Mozgalomhoz hasonló országos gyűjtés szervezésével, ám csekély eredménnyel.³⁰⁹ Az adakozókészség töredéke volt az 1938-

³⁰⁴ Végelszámolás a Belügyminisztérium Szociális Szervezete által épített családi házakról. BAZ-SFL, VI. 603. 56. cs. A kiterjesztett munkatérhez újabb szociális előadók is keresett a Belügyminisztérium; az egész szervezet ideiglenes voltát azonban jelzi, hogy a jelentkező szervezetek letelepedését nem támogatták. (1941-es káptalan anyaga. SzTT. Lvt. 540/29.)

³⁰⁵ 133.370/1939. Bm. Szövegét közli: Bronts Gézáné im. és 1522/1941. Bm. Szociális gondozók beosztása a közjóléti előadók mellé. BAZ-SFL VI. 603. 234/1941. Salkház Sára igazolása. SzTT. Lvt. 12669/69a.

³⁰⁶ Kassán például 24%-al (Kassa város költségvetése az 1937. évre. Koš ice, 1938. Kassa thj. város zárszámadása (1938.) és költségvetése az 1939. évre. Kassa, 1939.) A képen csak keveset változtat, hogy a szociális terhek egy részét — a Magyar Norma bevezetése révén — a társadalomra hárították át. A kisebb városokban a csökkenés — ami egyébként már a csehszlovák időszakban is évről-évre megfigyelhető volt — nem volt ennyire drámai. (Výt' ah z rozpočtu Mesta Levice na rok 1936. Levice, (1936?). Uaz, 1937, 1938. Léva megyei város költségvetése az 1939. évre. [Léva?], 1938. Ugyanaz, 1940.)

³⁰⁷ Somogyi Ferenc, az Országos Szociális Felügyelőség szakértője — kormányparti képviselő — nemcsak, hogy üdvözölte a felvidéki szociálpolitika „visszaolvasását”, de egyenesen úgy fogalmazott: az ami a Felvidéken folyt, „ingenyosztás volt”, és ezért semmiképp sem tekinthető követendő mintának. (Somogyi: Szociális szemle. Az Ország Útja, 1940. 2, 55–57.) Vele szemben a Felvidék kérdésében immár „utóvédharcokat” folytató Egyedül Vagyunk a következőt írta: „A Felvidék politikája tehát végleg beolvad az anyaország politikájába... de ez, reméljük, nem jelenti azt, hogy az a friss szellem, amit ők a kisebbségi sorsból magukkal hoztak, végleg fölolvad, fölhígul, közömbösítő elemekkel keveredik, és hatóerejét is elveszti.” (Egyedül Vagyunk, 1940. 2. 26)

³⁰⁸ K. N.: Felvidéki magyar házak. Fiatal Magyarság, 1939. március 9. 75–76.

³⁰⁹ Pedig Bonczos Miklós kormánybiztos külön kihangsúlyozta: „Ezeketől a gyűjtésektől — anélkül, hogy azokhoz túlzott reményeket fűznék, legalább annyi eredményt várok, mint amelyet annakidején a »Magyar a Magyarért Mozgalom« eredményezett. (1.040/1940 ÁOK. Árvizgyűjtés. PmL. PPSK. Főispán bizalmas ir. 401. 72/1940.)

asnak: az Erdélyért Országos Gyűjtés összeredménye mindössze 218.100 pengő volt, azaz kevesebb, mint harmincad része a Magyar a Magyarért-énak.³¹⁰

Észak-Erdélyben a Belügyminisztérium hasonló szociális tanácsadó és gondozóhálózat létrehozására törekedett, mint a Felvidéken, ám megfelelő fedezet és szakember híján ennek kiépítése — Erdélyi Szociális Szervezet néven — csak a törvényhatósági szintig jutott el.³¹¹ Munkatere, módszerei nagyjából megegyeztek a Magyar a Magyarért-ével, azzal a különbséggel, hogy itt a korábbi román szociálpolitikával — tekintettel arra, hogy az még a magyarországiénál is alacsonyabb színvonalú volt³¹² — nem kellett versenyre kelni. Működése is rövidebb ideig tartott, mint a Magyar a Magyarért-é: az 1940:XXIII törvénycikk szervezetét — hasonlóan a Belügyminisztérium Szociális Szervezetéhez és az anyaországi szociális tanácsadókhöz — az újonnan szervezett „kvázi-minisztérium”, az Országos Szociális Felügyelőség alá rendelve az ONCsÁ-ba olvasztotta be.

A Felvidék szociális költségvetésének apadása csak 1940. utolsó negyedében szűnt meg, az ONCsA létrejötté és az abból folyósított állami forgótöke-kölcsönök kiutalása után. Azonban ezek elosztásánál sajátos jelenséggel lehet találkozni: amennyire a rendelkezésekre álló iratokból³¹³ megállapítható, a Felvidék az országos költségvetésből viszonylag csekély összeggel részesült.³¹⁴ Ám nem csak a költségvetési kerete volt alacsonyabb a felvidéki vármegyéknek: a szociális előadók eltávoztával a megfelelő szakértői gárda is hiányzott. Az 1942–43-as ellenőrzések tapasztalatai szerint a vármegyei Nép- és Családvédelmi Alap és a végrehajtó szervül létesített Közjóléti Szövetkezetek könyvelése a legtöbb helyen teljesen áttekinthetetlen volt (igaz, ez az anyaország sok törvényhatóságánál sem volt rendben), és számos esetben az általános, tehát nem a szociális szak-közigazgatásban foglalkoztatott tisztviselők (közülük is főleg az anyaországból kirendeltek) hozzá nem értése, érdektelensége, sőt, néhány esetben a szociális költségekből való sikkasztása is nyilvánvalóvá vált.³¹⁵ Mindezen jelenségek elsősorban Budapest

³¹⁰ Az Erdélyért Országos Gyűjtési akció (tehát nem mozgalom!) összeredményei. PmL. PPSK. főisp. ált. közig. ir. IV. 401. b. 1800/1940. Megjegyzendő, hogy nem csak a „mozgalmár” háttér hiányzott, de a propaganda is sokkal kisebb mértékű volt.

³¹¹ 10-es közigazgatási parancs (5463/1940. vkf/kat.közig; BAZ-SFL VI. 603. 234/1941; Verseglyhnyé Tomori Viola: Az Erdélyi Szociális Szervezet. Magyar Női Szemle, 1940. november–december, 215–217.)

³¹² Kourig Béla: A munka védelme im. 29–35. *Diószeghy Erzsébet: A szociálpolitika problémái Erdélyben. Kárpátmedence, 1941. május, 49–51.* (Diószeghy különben megjegyzi, hogy — hasonlóan a felvidéki tapasztalataihoz — főleg a középosztály okoz nehézségeket azzal, hogy csodát, de legalábbis 100%-os állami alkalmaztatást vár el.) Erdélyi körlevél. A Testvér, 1940. december, 3–4.

³¹³ Az Országos Szociális Felügyelőség iratanyagának — becslésünk szerint — körülbelül a 85–90%-a pusztult el a háborús események következtében. A megmaradtak megtalálhatók: MOL. K-566. Sajnos a végrehajtó szervezetként létesített Közjóléti Szövetkezetekkel sem jobb a helyzet: iratanyaguk a levéltárak négyötödében — határon innen és túl — az 1945-öt követő oktanal selejtezések áldozatául esett.

³¹⁴ Ennek ellentmondani látszik: *Szabó János: Az Esztergom vármegyei Közjóléti Szövetkezet és tevékenysége, 1944. című tanulmányában* (In: *Évkönyv, 1992. A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 1992. 151–188.*

³¹⁵ Kirívó példája ennek Gömör-Kishont vármegye. A Közjóléti Szövetkezet 1943. november 26-i ellenőrzésén kiderült, hogy a közjóléti előadó (amúgy vármegyei aljegyző) „sem szellemi képességénél, sem modoránál fogva nem alkalmas”. S bár a revízió alkalmával hiányzott 22104 pengő, az Országos Szociális Felügyelőség ellenőrének ismételt kérésére sem történt meg felelősségre vonása, sőt, az alispán — írásban! — mentegetőzősként arra hivatkozott, hogy az immár sikkasztással is gyanúsított tisztviselő Lukács Béla pártelnök közeli rokona, amiért is „érinthetetlen”. A további

csekély figyelmével magyarázhatók. A Felvidékkel szemben Kárpátalját — részben a ruszin nemzet megnyerése céljából, részben az ottani rendkívül rossz viszonyok miatt — 1944-ig a magyar szociálpolitika elsődrendű működési területül kezelte.³¹⁶

Péter Hámori

LA TENTATIVE DE L'INTÉGRATION SOCIALE DES TERRITOIRES RATTACHÉS DE LA HAUTE-HONGRIE PAR LE GOUVERNEMENT D'IMRÉDY (1938–1940) HISTOIRE DU „MOUVEMENT DES HONGROIS POUR HONGROIS”

(Résumé)

Le traité de Trianon assurait à l'élite politique hongroise de 1920–1938 d'une façon paradoxale une des caution de la conservation et de l'immuabilité des circonstances sociaux: il fournissait un tel régime d'argumentation par lequel on pouvait se refuser pendant presque vingt ans à lancer des réformes majeures.

En 1938 la raie méridionale de la Haute-Hongrie fut rattachée à l'Hongrie. L'économie du territoire était en état de détachement. Près des problèmes sociaux directs, il se trouvait inquiétant à Budapest l'existence d'un système d'approvisionnement social, formé auparavant en Tchécoslovaquie, inférieur en plusieurs éléments à celui de la Hongrie. Le gouvernement du premier ministre, Béla Imrédy, avait deux chemins à suivre: appliquer sans modifications le régime de la loi de Hongrie même aux territoires rattachés, ou bien, transformer la politique sociale nationale d'une telle façon qu'elle devienne apte à une réforme sociale rapide de l'intégrité du pays. Ce dernier s'est révélé irréalisable d'une façon constitutionnelle par la suite de l'opposition du parti gouvernemental libéral-conservatiste, majoritaire de l'Assemblée. Pour résoudre le problème, on a lancé une collecte de fonds, intitulée „Mouvement des Hongrois pour Hongrois”. On a établi un réseau social à l'utilisation des rentrées qui était vu à élaborer non seulement les modes de l'aide directe. Parallèlement au „Mouvement des Hongrois pour Hongrois”, la tentative d'Imrédy, d'après laquelle le gouvernement aurait dû être autorisé à réaliser rapidement la réforme économique et sociale du pays, a échoué, et il n'a reçu l'autorisation qu'au territoire de la Haute-Hongrie. A partir de celle-ci, il commençait là la mise en route du régime de la loi de Hongrie, au cours de laquelle les intérêts locaux étaient pris en considération de moins en moins.

THE EFFORTS OF THE IMRÉDY GOVERNMENT AT THE SOCIAL REINTEGRATION OF THE NEWLY RECOVERED SOUTHERN SLOVAKIA IN 1938–1940

by *Péter Hámori*
(Summary)

For the Hungarian political elite between 1920 and 1938 the peace treaty of Trianon was paradoxically one of the guarantees of the survival of largely outdated social conditions. For it

vizsgálat kiderítette: maga az alispán is érintett az ügyben. S jóllehet Kádár Levente, az OSzF kiküldötte egészen a belügyminiszterig vitte az ügyet – az alispán a helyén maradt, a tisztviselő pedig (miután a sikkasztott összeg egy részét visszafizette), „büntetésből” Budapestre, a Bórközponthoz került áthelyezésre. (Gömör-Kishont Vármegyei Közjóléti Szövetkezet ellenőrzése. MOL. K-566. 10. cs.) Ellenpéldaként említhető a Nyitra-Pozsony vármegyei Közjóléti Szövetkezet: ennek alapos és gazdaságilag is hasznos munkáját az OSzF lapja is elismerte (Szociális munka a Felvidéken. Nép- és Családvédelem, 1943. 1. 12–15.)

³¹⁶ Bizonyos utalások szerint a Kárpátaljai Kormányzó Biztos hivatala mellett egy, a Belügyminisztérium Szociális Szervezetének megfelelő szerv működött, Organotsno-Socialna Domoga (Szervezett Szociális Segítség) néven (*Massalky Miklós*: Kárpátalja vallási viszonyai. Katolikus Szemle, 1940. július, 269–273.) Egy 1951-es (!) irat szerint 1944-ig Kárpátalján mintegy 5000 családi házat épített az ONCsA (Hollós János volt szociális felügyelő önéletrajza. OFAKSz-OLH-ONCsA Felszámoló Bizottság iratai, MOL. XXIX-N-1-j. 2. dob. 8. tét.). Összehasonlításul érdemes megjegyezni, hogy a csonkaország területén épült ONCsA-házak száma 12.000 körül volt.

provided a set of arguments with the help of which the necessary reforms could be postponed for almost twenty years.

In 1938 Southern Slovakia (the former Upper Hungary) was reunited to Hungary. The economy of the territory was then in a state of desintegration. Besides the strictly economic problems another source of concern for the Hungarian government was the system of social welfare which had been developed in Czechoslovakia, for many of its elements corresponded to much higher standards than what then existed in Hungary. The government of prime minister Béla Imrédy could choose between two solutions: either to expand the Hungarian legal system without modification to the newly recovered territories, or reshape the whole social policy in a way to make it able for a rapid transformation of Hungarian society in general. Since the latter solution proved impossible to carry out because of the resistance of the ruling liberal-conservative majority in the Parliament, the movement called „Hungarians for Hungarians” was launched in order to raise funds. For the use of the money thus collected a social network was created, whose activity was not limited to the elaboration of the means of direct help. Parallel to the new movement of „Hungarians for Hungarians” prime minister Imrédy tried to obtain a general authorisation for the government in order to initiate the large-scale economic and social transformation of the country, but the authorisation was finally limited to Southern Slovakia. The ensuing introduction of the Hungarian legal system there paid very little attention to particular local interests.

Glück Jenő

AZ ERDÉLYI ZSIDÓSÁG ÚTJA (1918–1923)

A 20. század második évtizedének vége lényeges változásokat idézett elő a mai értelemben vett Erdély zsidóságának életében. Az egykori hivatalos adatok szerint lélekszámuk 1919-ben 171.443 személyt tett ki. Az 1920-as népszámlálás ezt az adatot 181.340-re pontosította. Százalékban kifejezve: a zsidóság az összlakosság 3,58%-át tette ki. Összevetve a tíz év előtti adatokkal, az Erdély területén található izraeliták összessége némi csökkenést mutat. Az említett népszámlálás alapján lélekszámuk 1910-hez viszonyítva 99,47%-ot tesz ki.¹

Az erdélyi zsidóság korabeli állásfoglalásával kapcsolatban a legutóbbi időkig elég homályos adatok bukkantak fel. Így többek között gyakran idézték a Bukarestben élő kisszámú erdélyi zsidó gyűlését, amelyet 1919 tavaszán tartottak. Egyetlen írás emlékezik meg szűkszavúan a dési gyűlésről (1920). Valójában 1918 vége és 1923 között az erdélyi zsidóságon belül alapvető állásfoglalások fogalmazódtak meg.

A tárgyalt kérdés megvilágítása elengedhetetlenül kapcsolódik azokhoz a történelmi előzményekhez, amelyek a megelőző két évszázadban meghatározták az erdélyi zsidóság különböző csoportjainak életét.

A 18. század elején e területen csupán mintegy ezer zsidó élt, akiknek nagy része szefárd rítusú volt. Egykor Spanyolországból kiűzött (1492) és Törökországon keresztül Erdélyig és a Bánságig eljutott zsidók mellé a Habsburg Birodalomból telepedtek be, immár sokkal népesebb askenázi csoportok. Első hírmondóik a Bécsből és más örökös tartományokból 1672-ben kiűzöttek közül származtak. A továbbiakban Morvaország zsidó családjai indították útnak kelet felé fiaikat, különösen az 1737 után életbe lépett terhes törvény nyomán, amely korlátozta a zsidó ifjak házasodását. Végül Galícia bekebelezése nyomán a Habsburg-uralom alá került tartomány (1772) nyomorgó zsidó tömegei kerestek menekülést déli irányban. A hatóságok tiltó rendelkezései vajmi keveset számítottak és fokozatosan létrejött Máramaros, Szatmár és Ugocsa vármegyék zsidó koncentrációja. Természetesen, a helyi viszonyoktól függően, másutt is letelepedtek kisebb-nagyobb csoportok.²

¹ C. Martinovici - N. Istrati: Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite. Cluj 1921.

² Jehuda Márton: Evreii din Moldova și Muntenia recenziți în orașul transilvănean Alba-Iulia în anul 1735. Toladot (Tel-Aviv) 3. évf. Nr. 1, 12.; Ember Győző: Magyarországi országos zsidó összeírások a XVIII. század első felében. Monumenta Hungariae Judaica VI k.; Acsódi Ignác: A magyar zsidók 1735–38-ban. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyve 1883. 173–188.; Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. Monumenta Hungariae Judaica 7. k.

A 19. század első felében, főképpen a Pártiumban, már nagyobb városokban is találunk zsidó közösségeket. E téren vezető szerepet játszott Nagyvárad és Arad. Ez utóbbiban Chorin Áaron rabbi kezdeményezése folytán a zsidóság felhagyott a középkorból örökölt életvitelével és a mesterségek, manufaktúrák és a modern áruforgalom irányában tájékozódott. A fejlődés mind nagyobb mérvű lett, míg az elmaradottság főképpen az északnyugati megyékre korlátozódott. A 19. század második felében szemmel láthatóvá vált a zsidó értelmiség térfoglalása.

E demográfiai, gazdasági és társadalmi változások visszahatottak a zsidó hitközségek életére is. A kebelükben mutatkozó reformista áramlat zászlóvivője ugyanazon Chorin Áaron volt, aki 1787 és 1844 között ült az aradi rabbiszékekben.³

Az 1868-ban Eötvös József kezdeményezésére tartott kongresszus nyomán a mai értelemben vett Erdély területén is szakadás állt be. Ennek eredményeképpen az 1920-ban fennállt 111 hitközség közül 23 neolog (reformista) irányzatú volt, 80 ortodox álláspontot vallott magáénak és 8 ún. statusquo jelleget öltött. Ez utóbbiak 1868 után távoltartották magukat a két ellentétes irányzattól, habár a későbbiekben a neologokhoz közelítettek. Az ortodoxok lélekszáma kb. 135.000, a másik két irányzaté kb. 46.000 volt. Az irányzatok közötti kapcsolat igen feszült volt. Egyes ortodox hitközségekben a haszid (pietista) mozgalom is érezte hatását.⁴

A 19. század folyamán fokozatosan felgyorsult a zsidóság magyarosodása. Az 1910-es népszámlálás alkalmával az izraeliták 73,3%-a magyar anyanyelvet jelentett be. A magyarosodás szinte teljesen befejeződött az első világháborúig Arad, Temesvár, Nagyvárad vidékén, kevésbé hathatós volt az északi területeken.⁵

Az erdélyi zsidóság helyzetét nagymértékben meghatározta az a tény, hogy 1867-ben törvénybe iktatták állampolgári egyenlőségüket. Természetesen a továbbiakban még számos megoldatlan kérdés maradt fenn, amelyek előbbi előnytelen joghelyzetük hagyott hátra. Így 1895-ben az izraelita vallást is a bevett felekezetek közé sorolták. Autonómiájuk 1918-ig nem valósulhatott meg, ennek egyik akadályát azonban éppen az egyes hitközségi csoportosulások közötti nézeteltérések okozták.

Az antiszemitizmus kérdése sem került le a napirendről. Nem vitás, hogy 1880 után, főképp a tiszaezlári per nyomán, az antiszemiták érezhetőbben hallattak magukról. Mint ismeretes, e per kapcsán újra felbukkant a zsidók által keresztények ellen irányuló rituális gyilkosság vádja. A jelek szerint Istóczy Győző pártja Erdélyben nemigen talált követőkre. Igaz, az 1910-es választásoknál egyes kerületekben antiszemita felhangok is megjelentek.⁶

Az antiszemita megnyilvánulások erdélyi viszonylatban fontosabb tényezője a román politikai erők köréből származott. Alexandru Vaida-Voievod, a Neue National-Zeitung című bécsi cionista lapnak 1907-ben adott nyilatkozatában ezzel magyarázta, hogy az erdélyi zsidóság az 1848-as forradalom után a magyarság

³ Dr. Weil (Leopold Löw): Aaron Chorin. Eine biographische Skizze. Szeged 1863; David Sofer: Mazkeret Paks I-III. Jerusalem 1962–1973.

⁴ Magyar Zsidó Lexikon (1929-es kiadás) 232.

⁵ L. I. sz. jegyzetet, valamint Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 64. k.

⁶ Neue National-Zeitung, 12. évf. 12. sz., 1910. június 10., 7.

oldalára állt.⁷ Antiszemita megnyilvánulások olvashatók egyes román nyelvű újságokban, mint például az Aradon 1897 és 1915 között megjelent Tribuna Poporului, Tribuna és Románul című lapokban.⁸ Igaz, az antiszemitizmus megnyilvánulásai főképp politikai szinten mozogtak. Mi több: gazdasági, társadalmi téren az együttműködés szinte teljes volt.

A zsidó azonosságtudat több különböző síkon jelentkezett. Nem feledhetjük, hogy a jeruzsálemi „Mea Shearim”-ba létrejött „Batei Ungaria” (1878) alapítói között erdélyiek is voltak.⁹ Mai napig létezik Jeruzsálemben a Teitelbaum szatmári haszid rabbidinasztia ottani alapítása.¹⁰ Számos ortodox szervezet a Sulhan-Aruchban foglalt részletes rituális előírások töretlen megtartásában látta a zsidó azonosság lényegét. Ilyen szervezetek főképpen Nagyváradon, Szatmárnémetiben, Szinerváralján működtek.¹¹ A Gyulafehérváron megjelent rövid életű Siebenbürgische Israelit (1883) a zsidó öntudat megerősödését szorgalmazta. A cikkírók között feltűnik Rónay János is, később a bázeli első cionista kongresszus résztvevője (1897).¹² Felvette a kapcsolatot Theodor Herzl-lel, amint ezt a jeruzsálemi központi cionista levéltárban lévő levelezésük tükrözi.¹³

Az erdélyi cionista mozgalom első jelei Kolozsváron jelentkeztek, majd szervezetileg 1897-ben Szebenben egyesületbe tömörültek Rónay János előadása nyomán.¹⁴ A mozgalmat előmozdították Rónay kiadványai és nemzetközi viszonylatban is jelentős több cionista személyiség előadásai. W. Brodsky Nagyváradon, Oskár Mármerek Máramaros-Szigeten lépett például a közönség elé.¹⁵ Jelentősebb szervezetek alakultak Kolozsváron (1899), Besztercén és Nagyváradon (1904).¹⁶ A cionista mozgalomban megnyilvánult az összhang keresése a magyar hazafisággal, sőt Palesztinát a hazátlan zsidók nemzeti otthonaként képzeltek el, és ezért az oroszországi, valamint a romániai zsidók kivándorlását igyekeztek elősegíteni. Forrásaink szerint Theodor Herzl is belenyugodott álláspontjukba.¹⁷

A magyarságba való beolvadás zászlóvivőjeként szereplő, Egyenlőség című folyóirat, amelyet Erdélyben is széles körben olvastak, kijelentette: „nem kérünk az új hazából”.¹⁸ Erős bírálat érte a cionizmust ortodox vallási körökből is. Erre példa Gábel Jakabnak, a nagyváradai ortodox középiskola igazgatójának állásfoglalása.¹⁹ Az ortodox rabbik 1904-ben távoltartották magukat a Mizráki pozsonyi

⁷ Uo., 9. évf. 19. sz. 1907. április 19., 2–3.

⁸ Románul, 3. évf. 261. sz. 1913. november 29. / december 12., 3.

⁹ Zsidó Nép Levéltára, Jeruzsálem, HU 22

¹⁰ Látogatásunk 1992. december 30-án és 1994. május 5-én a jeruzsálemi intézményükben.

¹¹ Zsidó Híradó, 6. évf. 38. sz. 1896. október 29., 10.

¹² Zsidó Nép Levéltára, Jeruzsálem HU 21, 23.

¹³ Központi Cionista Levéltár, Jeruzsálem Z 1, H VIII 691, 555–556, 557. Rónay leveleinek fénymásolata részben birtokunkban.

¹⁴ A Jövő, 1. évf. 41. sz. 1897. október 22., 4., 42. sz. 1897. október 29., 5. o

¹⁵ Egyenlőség, 17. évf. 17. sz. 1898. május 1., 11.; Ungarländische Wochenschrift, 9. évf. 4. sz. 1904. február 15., 6.

¹⁶ Ungarländische Wochenschrift, 5. évf. 20. sz. 1899. május 26., 5.; Zsidó Néplap, 1. évf. 14. sz. 1904. július 29., 7.

¹⁷ Ungarländische Wochenschrift, 8. évf. 17. sz. 1902. május 2., 1., 9. évf. 13. sz. 1903. március 27., 4–5.; Magyar Zsidó Lexikon 548–549.

¹⁸ Egyenlőség, 15. évf. 10. sz. 1896. március 6., 1.

¹⁹ Magyar Zsidó, 1. évf. 12. sz. 1908. szeptember 25., 3–5.

világkongresszustól is, amely igyekezett az ortodoxiát összeegyeztetni a cionizmussal.²⁰ Nagy hiba lenne az asszimilációt elfogadó tömegeket (ezen belül főképp a neologokat) a zsidó öntudat elhanyagolásával vádolni és figyelmen kívül hagyni eredményeiket a vallási élet és hitközségi intézmények, valamint a társadalmi szervezkedések előmozdítása terén.

Vitathatatlan, hogy az első világháború küszöbéig a cionisták különböző irányzatai csupán kisebbséget alkottak az erdélyi zsidóságon belül. Viszont igaz, hogy éppen a háború kitörése előtti években bizonyos mértékben előreléptek. Az 1912-es magyarországi kongresszuson részt vettek Temesvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Nagykároly, Fogaras, Sepsiszentgyörgy és Marosvásárhely szervezeteinek kiküldöttei. Különböző egyesületek működtek Nagybányán, Máramaros szigeten, Szebenben stb.²¹ Néhány helyen női (pl. Szatmárnémetiben), illetve ifjúsági szervezetek (pl. Marosvásárhelyen) alakultak.²² Megindult a cionista sajtó is: Máramaros szigeten Ahavot Cion (1908) vagy Kolozsváron az Erdélyi Zsidó Lapok (1910). A bécsi cionista világkongresszuson (1913) részt vett a temesvári Vermes Ernő és a kolozsvári Blau Pál.²³

Némi eredményt mutathatott fel az ITO mozgalom pl. Brassóban (1912), amely Argentínában vagy másutt kísérelt meg zsidó nemzeti otthont teremteni.²⁴

Az első világháború kitörése után az erdélyi zsidók is állampolgári kötelességeik teljesítése érdekében nagy áldozatokat hoztak. A nagybányai hitközség 20 adófizetője közül 1916 decemberig 150-en vonultak be, majd további 33-an kaptak behívót. Karánsebesen a 123 adófizető tagból 1916. áprilisig 71-en, majd azután 37-en tettek eleget a behívásnak. Maga a helyi rabbi is mint táborigazgató szolgált. Marosvásárhelyen 280 zsidó katona közül 48-an hősi halált haltak.²⁵

A hitközségek, irányzatukra való tekintet nélkül, hatalmas áldozatokat hoztak a pogromista cári csapatok elől Bukovinából és Galiciából menekülőkhöz segítségére. Egyes helyeken megszervezték a katonák rituális élelmezését, mint például a 13. cs. és kir. gyalogezredben.²⁶ Jelentős összeget gyűjtöttek a hadiözvegyek és árvák, valamint az orosz és román hadseregből származó zsidó hadifoglyok számára.

A világháború kirobbanása után megerősödött az antiszemita mozgolódása. Hangoztatták, hogy a zsidók kivonják magukat főképpen a frontszolgálat alól. Nagyobb hiedelemre meghallgatást talált állításuk, amely a zsidóság számlájára írta a hadseregszállítók valóban csillagászati méretű szélhámosságait. Ellenérzést

²⁰ Egyenlőség, 23. évf. 35. sz. 1904. augusztus 28., 2–3.; Zsidó Néplap, 2. évf. 8. sz. 1905. február 24., 1–2. sz. 1904. augusztus 12., 1.; Jüdisches Volksblatt, 4. évf. 18. sz. 1902. április 18., 1., 19. sz. 1902. május 9., 3.

²¹ Zsidó Szemle, 7. évf. 22. sz. 1913. november 15., 7.; Ungarländische Jüdische, 5. évf. 9. sz. 1912. március 1., 53–54.; Zsidó Élet, 1. évf. 18. sz. 1907. május 17., 7.; Pressburger Jüdische Zeitung, 1. évf. 3. sz. 1908. október 16., 6.

²² Egyenlőség, 26. évf. 41. sz. 1907. október 13., 14.; Zsidó Szemle, 7. évf. 23. sz. 1913. december 1., 12.

²³ Uo. 16. sz. 1913. augusztus 15., 1.

²⁴ Uo. 8. sz. 1913. április 15., 3.; Egyenlőség, 31. évf. 40–41. sz. 1912. október 8., 7–8.

²⁵ Egyenlőség, 35. évf. 15. sz. 1916. április 9., 4–5., 49. sz. 1916. december 5., 10.; Magyar Zsidó Lexikon, 577, 634.

²⁶ Autonómia, 1. évf. 13. sz. 1914. szeptember 21., 11.

váltak ki több helyen a galíciai és bukovinai menekültek is. Kolozsvár törvényhatósága intézkedéseket sürgetett eltávolításukra (1915). Ez irányban valóban történtek is lépések,²⁷ Antiszemita felhangok jelentkeztek a sajtóban is, mint például a Beszterce című lapban.²⁸ Sajnálatos tény, hogy a hatóságok képtelennek bizonyultak gátat vetni e folyamatnak. Az Egyenlőség 1918. augusztus 17-én felpanaszolta, hogy az erdélyi élelmezési biztos magatartása sem ment az antiszemitizmustól.²⁹ Nagy port vert fel 1918 szeptemberében Máramaros szigetén a zsinagógáknál az ünneplő hívek között végzett razzia.³⁰

A háborús légkörben szaporodott azon zsidók száma, akik a cionizmusban kezdték látni helyzetük megoldását. Temesváron az ott katonaeorvosként működő Alexander Mármorek (1865–1923) bizonyult a cionizmus előmozdítójának. Szembenben a katonák számára rendeztek cionista estélyeket. Jelentős tevékenység fejtettek ki Balázsfalván, Dicsőszentmártonban, Nagybányán, Marosvásárhelyen.³¹ Egyes helyeken közeledés mutatkozott a széthúzó hitközségek között is. Temesváron 1917. november 11-én közel félévszázados különállás után összegyűltek a hitközségek vezetői, hogy megtárgyalják közös dolgaikat.³²

Az őszirózsás forradalmat Arad, Nagyvárad, Kolozsvár és más városok zsidóinak jelentős része örömmel üdvözölte. Ugyanakkor a falusi közegekben helyzetük kritikussá vált. A háborús áruhiányt a zsidó szatócsok számlájára írták, és számos helyen kirabolták üzleteiket, bántalmazták, sőt néhol meggyilkolták őket. Borgóprundon a helyzet odáig fajul, hogy a tömeg a helyi 170 zsidócsalád 24 óra alatti távozását követelte. Hasonló megnyilvánulások voltak Naszódon, Élesden stb. Ahol jelentősebb zsidó közösségek éltek, mint Máramaros és Szatmár vidékén, a cionisták önvédelmi alakulatokat hoztak létre. Hasonló szervezkedésről tudunk Szilágysomlyóról, Sármásról stb.³³

Az események nyomán Erdély legnagyobb részén megalakultak a román nemzeti tanácsok, amelyek fokozatosan az aradi központ irányítása alá kerültek. ugyanakkor létrejöttek a román nemzeti gárdák, amelyek rendőri feladatokat is elláttak. Érdekes megjegyezni, hogy az Arad megyei Silindián a helyi alakulatnak zsidó tagja is volt.³⁴

Az aradi központi Román Nemzeti Tanács megindította egyrészt helyi államhatalmi szerveinek kialakítását, másrészt hozzákezdett a gyulafehérvári gyűlés előkészítéséhez, amelynek feladata Erdélynek Romániával való egyesülésének kimondása volt. E légkörben elhangzó állásfoglalások közé tartozik Ștefan Pop Cicio, valamint Vasile Goldiș 1918. november 17-én tett, a változott helyzethez iga-

²⁷ Egyenlőség, 34. évf. 29. sz. 1915. július 18., 17., 21. sz. 1915. május 23., 12.

²⁸ Uo. 2. sz. 1915. január 10., 3.

²⁹ Uo. 37. évf. 33. sz. 1918. augusztus 17., 2.

³⁰ Uo. 38. sz. 1918. szeptember 21., 1–2., 39. sz. 1918. szeptember 28., 1.; Zsidó Szemle, 13. évf. 40. sz. 1918. október 4., 4.

³¹ Uo. 8. sz. 1918. február 22., 11., 4. sz. 1918. január 25., 10., 32. sz. 1918. augusztus 9., 8., 35. sz. 1918. augusztus 30., 11.

³² Uo. 12. évf. 1. sz. 1917. január 5., 5.

³³ Strolitz Levéltár, Haifa H 1 b 1, 22; Állami Levéltár Bukarest, Fond Consiliul Național Român Arad 687/1919; Zsidó Szemle 13. évf. 49. sz. 1918. december 6., 2., 48. sz. 1918. november 29., 2–4.

³⁴ Fénymásolata a bukaresti holocaust állandó kiállításon látható

zodó nyilatkozata, amelyben visszautasították az őket ért antiszemita vádakat. Mindketten valamennyi nemzet és felekezet iránti jóindulatukat hangsúlyozták, sőt Goldiš elméleti tanulmányt is írt az antiszemitizmusról.³⁵

Az adott körülmények parancsolóan követelték a helyzet tisztázását. Kétségtelen, hogy a zsidóságon belül továbbra is erős kötődés mutatkozott az évtizedek óta terebélyesedő asszimilációs irányzathoz. Álláspontjukat azonban most csak kisebb hangerővel fejezhették ki, mint például besztercei gyűlésükön. Ezzel szemben előtérbe került a nemzeti mozgalom. Temesváron 1918. november 10-én 400 jelenlevő előtt Vermes Ernő, Jordán doktor és mások síkra szálltak a zsidóságnak nemzeti kisebbségként való elismeréséért és egyben állampolgári egyenlőségéért. Tizenöt tagú bizottságot küldtek ki a Zsidó Nemzeti Tanács megszervezése érdekében. Üdvözölték a Palesztinában létesítendő „nemzeti otthon” eszméjét.³⁶ Néhány nap múlva a temesvári kezdeményezés egybeolvadt a dr. Fischer Tivadar vezetése alatt Kolozsváron november 20-án alakult Nemzeti Szövetséggel. Programjuk a temesvárihoz hasonló gondolatokat tartalmazta.

A románság részéről örömmel fogadták a zsidóság önálló szervezkedését. Így például Velican gyulafehérvári polgármester az unió küldöttei előtt hangsúlyozta, hogy jóindulattal szemléli a zsidóság nemzeti szervezkedését. Az Új Kelet 1918. december 11-én idézte a Román Nemzeti Tanács állásfoglalását, amely elismerte a zsidó népet mint „szabad nemzetet”. A következő hetekben a kolozsvári központ erőfeszítéseket tett helyi szervezetek megalakítására. Désen egy 300 fős gyűlés csatlakozását fejezte ki. Hasonló megnyilvánulások ismeretesek Szebenből, Dicsőszentmártonból stb.³⁷ A román csapatok bevonulása után bevezetett ostromállapot határt szabott a szervezkedésnek, úgyhogy 1919 őszéig csupán mintegy 20 hitközség és szervezet csatlakozott hivatalosan.³⁸

A gyulafehérvári gyűlésre nem hívták meg az erdélyi zsidókat, csupán az ott kinyilvánított demokratikus elveket adták hivatalosan tudomásukra.

A hegyeken túli zsidó sajtó örömmel fogadta a határozatot.³⁹ Hasonló állásfoglalások jelentek meg az egyesülés bukaresti véglegesítése után is.⁴⁰

A sajtó jelentős teret szentelt a Bukarestben élő erdélyi zsidók egy csoportja gyűlésének, amely 1919 április elején kedvezően viszonyult a gyulafehérvári határozathoz.⁴¹ Valójában az egybegyűltek csupán egy mozgalom megindítását tervezték, amely célja az erdélyi hitközségek befolyásolása volt a gyulafehérvári határozatot elismerő nyilatkozat kiadására. A gyűlés küldöttei felkeresték Szebenben Mihai Popovicit, a Kormányzótanács tagját, aki hangsúlyozta, hogy a zsidósággal szemben korábban mutatkozó román negatív álláspont okozója a magyarokkal való kapcsolat volt.⁴² Nincs adat, amely a Bukarestből jött küldöttek sikeréről

³⁵ Megyei Könyvtár Arad, kéziratár D. 199499; Aradi Hírlap, 2. évf. 299. sz. 1918. november 17., 8.

³⁶ Zsidó Szemle, 13. évf. 52. sz. 1918. december 29., 3., 47. sz. 1918. november 22., 2-3.; Új Kelet, 1. évf. 1. sz. 1918. december 19., 5-6.

³⁷ Uo. 1-3, 5.; Mântuirea, 24. sz. 1919. február 16., 1.

³⁸ Új Kelet, 2. évf. 39. sz. 1919. október 16., 5., 3. évf. 5. sz. 1920. január 29., 5-6, 8.

³⁹ Curierul Israelit, 15. (487) sz., 1918. november 29. / december 12., 1.

⁴⁰ Mântuirea, 310. sz. 1920. január 1., 1.

⁴¹ Patria, 1. évf. 43. sz. 1919. április 5., 3.

⁴² Curierul Israelit, 32. (504) sz. 1919. március 28. / április 10., 2. Mântuirea, 63. sz. 1919. március 27., 1.

számolna be. Eredménytelenül végződött a bukaresti Schorr rabbi küldetése is, aki Kolozsváron a zsidóságnak egységes romániai szervezését szorgalmazta.⁴³

Az erdélyi zsidóság közös állásfoglalásának egyik alapvető akadályja szervezeti széttagoltsága volt. A nemzeti irányzat megerősödése ellenére is csak részsi-kereket ért el, más részük a magyarság oldalán állt, beleértve az 1919 utáni, évekig tartó passzív rezisztenciát is. A zsidó köztisztviselők egy része szintén megtagadta a román állam iránt a hűségesküt a békekötés aláírása előtt. Jelentős tömegek várakozó álláspontra helyezkedtek, nem utolsó sorban a regáti zsidóság 1919-ben megadott állampolgári egyenlőségének végrehajtását várva.⁴⁴ Nem kis megbotránkozást váltottak ki az ismétlődő kilengések, valamint az Unirea Poporului cikkei, amely az elégedetlen zsidókat Magyarországra küldte. Tache Ionescu vezető politikus Párizsban „Mózes vallású” románokról beszélt.⁴⁵ A kolozsvári Patria 1920. március 4-én helytelenítette zsidó párt létesítését.⁴⁶ Természetesen, mérlegre kerültek azok a gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok is, amelyek az egész erdélyi zsidóságot a múlt rendszerhez kötötték.

Nem vitás azonban, hogy bizonyos körülmények ellenirányban mozogtak, főképpen a Magyarországon eluralgó „fehér terror” eseményei nyomán. A Budapesten megjelenő Egyenlőség szóvá tette, hogy míg a kormány képviselői a békekonferencián a magyarság részének tekintik az erdélyi zsidókat, otthon egészen más légkör uralkodik.⁴⁷ A félreértések elkerülése végett 1920 elején, a kolozsvári cionista vezetőség egyik tagja szükségesnek tartotta, hogy kijelentse a Patria tudósítója előtt, hogy a történetek nem változtathatják meg alapvetően a zsidóság érzületét a magyarság iránt.⁴⁸

A gyulafehérvári gyűlés alapvető határozatának végrehajtása, a román királyi hadsereg bevonulása Erdélybe, a közigazgatás megszervezése, valamint a békekonferencia munkálatainak irányzata ugyanakkor megkövetelte a helyzethez való alkalmazkodás igényét. Az ortodox többségű erdélyi zsidóság számára irányadóvá vált Jeremiás próféta gondolata, amely a zsidóság hűségét szorgalmazta a fennálló államszerkezettel kapcsolatban. Nem kevesen idézhették a nagy tekintélyű Ch. Szofernek iránymutatását, amely szerint „ha az Istennek akarata az, hogy más hatalom alá kerüljünk, akkor az új hatalomra át kell vinnünk ezt a hűséget”.⁴⁹

Úgy látszik, hogy a kapcsolatfelvétel helyi szinten érlelődött meg. Így 1918 végén a Szebenbe érkező Moşoiu tábornok bevonulása alkalmával az ortodox hitközség küldöttsége is megjelent. Védelmet kértek, s ezt a tábornok megígérte: amíg „nem sértik a román nép aspirációit”.⁵⁰ Küldöttség járult a nagykarolyi és besztercei ortodox hitközségek részéről a következő évben oda látogató román

⁴³ Új Kelet, 3. évf. 11. sz. 1920. március 11., 6.

⁴⁴ Uo. 2. sz. 1920. január 8., 3.

⁴⁵ Curierul Israelit, 19. (542) sz. 1920. január 18., 4.

⁴⁶ Új Kelet, 2. évf. 39. sz. 1919. október 16., 2.

⁴⁷ Patria, 2. évf. 47. sz. 1920. március 4., 3.; Egyenlőség, 1920. január 8., 3. 1920. október 30., 3., 1920. október 23., 1.

⁴⁸ Új Kelet, 3. évf. 3. sz. 1920. január 15., 2–3.

⁴⁹ Népünk, 1939. január 20.

⁵⁰ Telegraful Român, 66. évf. 143. sz. 1918. december 13/16., 530., 147. sz. 1918. december 18/31., 540., 149–150. sz. 1918. december 25. – 1919. január 7., 545–546.

királyi pár elé.⁵¹ Glasner Mózes kolozsvári ortodox főrabbi is hűségéről biztosította „azon államot”, amely védelmezi a zsidók életét és biztosítja kisebbségi jogait. Az Unirea című balázsfalvi lap viszont szemforgatásnak minősítette a zsidók részvételét Nagyváradon Moşoiu tábornok fogadása alkalmából, a Tanácsköz-társaság csapatainak kiűzése nyomán.⁵²

Magasabb szinten is sor került a kapcsolatok létesítésére. A bukaresti Mântuirea 1919. február 16-án hírt adott egy kolozsvári küldöttség látogatásáról a szebeni Kormányzótanácsnál, amelyet arra kért, hogy a cenzúra ne kobozza el a Bécsből és Budapestről érkező zsidó sajtótermékeket. Vasile Erdélyi meghatalmazott miniszter biztosította a küldöttséget, hogy a zsidóság számára vitán felül áll a politikai és kulturális autonómia, valamint a számarányos képviselet mind Erdély, mind Románia parlamentjében.⁵³ Hasonló hangvételű volt Maniu, a kormányzótanács elnökének találkozása a cionista Márton Ernővel és a Hirsch Ödön vezette ortodox küldöttséggel.⁵⁴

Végső fokon a legjelentősebb cionista elvi megnyilvánulás Fischer Tivadar elnöknek a Patriában 1920. január 8-án megjelent nyilatkozata, amelyet az Új Kelet január 15-én helyesbített.⁵⁵ Fischer abból indult ki, hogy a békekonferencia döntött a területi kérdésben Románia javára, hivatalosan azonban még nem közzölték. Következésképp a zsidók az új állam lojális polgárai kívánnak lenni és az ország felvirágoztatásán munkálkodni. A politikai életben is részt óhajtanak venni, amit a fennálló rendkívüli intézkedések (ostromállapot) még akadályoznak.

A bukaresti Curierul Israelit e megnyilvánulás után a Nemzeti Szövetség részéről formális nyilatkozat kiadását várta.⁵⁶ Valójában következő vezetőségi ülésük 1920. január 27-én a cionista programot tárgyalta meg, amely a fennálló helyzetből indult ki.⁵⁷ Az Új Kelet 1920. március 11-i száma kedvezően ítélte meg a rend helyreállítását, amely pozitívan hat vissza a zsidóságra. Egy másik számban a „nemzeti kataszter” felfektetéséről értesült, amely alapot képez a nemzetiségek részvételére az állami szervezetekben.⁵⁸ Pop Cicio, mint ideiglenes miniszterelnök úgy nyilatkozott, hogy a gyulafehérvári határozatok megfelelő képviselőt biztosítanak a nemzeti kisebbségeknek.⁵⁹ Más hivatalos megnyilatkozások kilátásba helyezték „saját ügyeikben” a zsidóság autonómiáját, valamint állami szubvenciót ígértek iskoláiknak és vallási intézményeiknek.⁶⁰ Ismeretes, hogy a zsidó világszervezetek küldöttsége a békekonferencián kiállt a romániai zsidók érdekei mellett.⁶¹

⁵¹ Patria 1. évf. 81. sz. 1919. május 27., 1., 83. sz. 1919. május 29., 3., 85. sz. 1919. június 1., 2.

⁵² Új Kelet, 3. évf. 6. sz. 1920. február 5., 10.; Unirea, 29. évf., 84. sz. 1919. április 24., p. 4.

⁵³ Mântuirea, 24. sz. 1919. február 16., 1.

⁵⁴ Új Kelet, 2. évf. 46. sz. 1919. dec. 4., 6–7.

⁵⁵ Patria, 2. évf. 6. sz. 1920. január 8., 3.; Új Kelet, 3. évf. 3. sz. 1920. január 15., 2–3.

⁵⁶ Curierul Israelit, 19. (542) sz. 1920. január 18., 1.

⁵⁷ Új Kelet, 3. évf. 14. sz. 1920. április 1., 1–2., 6. sz. 1920. február 5., 7.

⁵⁸ Uo. 10. sz. 1920. március 10., 2., 11. sz. 1920. március 11., 1–2., 2. évf. 36. sz. 1919. szeptember 26., 2.

⁵⁹ Curierul Israelit, 27. (549) sz. 1920. április 2., 1.; Patria, 2. évf. 48. sz. 1920. március 5., 2.

⁶⁰ Új Kelet, 3. évf. 9. sz. 1920. február 26., 2.

⁶¹ Mântuirea, 35. sz. 1919. február 17., 1., 313. sz. 1920. január 4., 1., 325. sz. 1920. január 24., 1., 340. sz. 1920. február 25., 1.; Curierul Israelit 20. (543) 1920. január 28., 1–2.; Új Kelet, 3. évf. 3. sz. 1920. január 15., 4., 6. sz. 1920. február 5., 1–2.

A Nemzeti Szövetség a továbbiakban igyekezett a fentieket megvalósítani, mindazon súlyos akadályok ellenére, amelyek harcát végig kísérték. Ezért csupán részeredményeket érhetett el.

Századunk harmadik évtizedének elején megmozdultak azok az erdélyi zsidó körök is, amelyek magukat továbbra is magyar nemzetiségűeknek vallották. Legtekintélyesebb képviselőjük Kecskeméti Lipót nagyváradi neolog főrabbi volt, aki számos alkalommal megerősítette, hogy sem ő, sem hitközsége nem idegenedik el a magyar nemzeti szellemtől, és a zsidóság érdekeit a romániai magyar nemzeti kisebbség keretében óhajtja előmozdítani. Más erdélyi zsidó vezető mellett ő is bekapcsolódott az első magyar nemzetiségi jellegű politikai szervezkedésekbe és később a Magyar Pártba. Hasonló utakon haladt az aradi Nagy Sándor volt képviselő, a kolozsvári Hegedűs Nándor stb.⁶²

Az erdélyi zsidóság életében döntő szerepet játszottak a hitközségek. Több hónapos várakozás után az ortodoxok megkezdték újjaszerveződésüket. Első alapvető megnyilvánulásuk az 1920. január 6-án összeült dési gyűlés volt. A résztvevők között voltak a helyi, besztercei, nagyváradi, tordai, marosvásárhelyi, marosújvári stb. rabbik. Meghívót kaptak a világiak képviselői is. A gyűlés elnökévé Hirsch Ödönt választották.

A jelenlévők határozatban szögezték le, hogy az erdélyi ortodox zsidóság az egyetemes zsidó nép szerves részének tekinti magát. A zsidóság nemzetet alkot, következésképp az erdélyiek nemzeti kisebbségként óhajtanak szerveződni. Igénylik az ezzel járó valamennyi jogot, beleértve a teljes kulturális és vallási autonómiát. Az erdélyi zsidóság érdekképviselője szükségesnek tartja megfelelő politikai szervezet létrehozását. Ugyanakkor megvetették alapjait az erdélyi ortodox hitközségek önálló szervezetének.⁶³

A dési gyűlés határozatát többen, más-más szemszögből értékelték. A bukaresti Curierul Israelit a magyarság irányában folyó asszimilációval való szakítás-ként értékelte és egyben csatlakozásként a cionizmushoz. A lap szerkesztősége szerint valójában beilleszkedésről van szó Nagy-Romániába, a gyulafehérvári program alapján.⁶⁴ Vaida-Voievod miniszterelnök nyilatkozata a Daily Telegraph tudósítójának azt érzékeltette, hogy az erdélyi ortodoxok immár önálló szervezkedése csatlakozást jelent Nagy-Romániához.⁶⁵ A Nemzeti Szövetség üdvözölte a dési gyűlés alapelveit, de ugyanakkor elutasította egy újabb politikai tömörülés létrehozását.⁶⁶

Az ortodox szervezkedés további állomását jelentette február 24-én tartott összejövetelük.⁶⁷ Az i-re a pontot az 1921. június 22-én összeült dési gyűlés tette fel. Együttal működőképpé vált a Beszterce majd Kolozsvár székhellyel működő ortodox hitközségi szervezet, kormányhatósági elismerést azonban csak jóval később nyert. A harmadik dési gyűlés véget vetett bizonyos találgatásoknak is: elu-

⁶² A kérdéssel az Egyenlőség 1920–21-ben szinte valamennyi számában foglalkozott.

⁶³ Új Kelet, 3. évf. 3. sz. 1920. január 15., 1.

⁶⁴ Curierul Israelit, 19. (542) 1920. január 18., 1.

⁶⁵ Új Kelet, 3. évf. 10. sz. 1920. március 4., 10.

⁶⁶ Uo. 6. sz. 1920. február 5., 7.

⁶⁷ Uo. 9. sz. 1920. február 26., 9.

tasította a cionizmust, beleértve ennek vallásos szárnyát, az ún. Mizráki-mozgalmat is.⁶⁸

Sokkal lassabban történt meg a neolog és statusquo hitközségek szervezkedése. A kezdeményezés dr. Adorján Ármintól indult ki, aki 1921. február 6-ára összehívta a nagyváradai neolog hitközségi kerület tanácsát. Itt bejelentette, hogy javaslatlaltal fordult az összes erdélyi neolog és statusquo hitközséghez, hogy az új helyzet alapján kezdjenek szerveződni. A rabbik gyorsabban cselekedtek. A budapesti rabbiegyesület erdélyi tagjai 1921. szeptember 20-án hozták létre első önálló tömörülésüket.

A kormányengedély megszerzése után 1922. március 22-én Kolozsváron összehívták Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Arad és Lugos elnökei és rabbijai. A gyűlést dr. Löwy Ferenc marosvásárhelyi főrabbi mint az erdélyi rabbiegyesület elnöke nyitotta meg. Ezt az előkészítő gyűlést június 12-én követte a neolog és statusquo hitközségek szervezetének megalakítása, ideiglenes vezetőjévé dr. Eisler Mátyás kolozsvári főrabbit kérték fel. A vezetőségben helyet kapott Fischer József kolozsvári, Adorján Ármin nagyváradai, Schütz Henrik aradi és Schwartz Antal marosvásárhelyi hitközségi elnök. Végül 1922. augusztus 31-én Kolozsváron állandó irodát létesítettek, amelynek vezetésével szintén dr. Eisler Mátyás főrabbit bízták meg. A folyamatot kongresszus zárta le, amely Kolozsvár székhellyel működő szervezetet létesített, a hitközségeket eddig Brassó, Temesvár, Nagyvárad és Kolozsvár székhellyel működő kerületekbe osztotta be. Végleges kormányhatósági jóváhagyást e szervezet szintén csupán jóval később nyert.

E szervezeti keretek között indult meg az erdélyi zsidóság politikai, kulturális és vallási élete a két világháború közötti időszakban, amelynek tudományos feldolgozása egyelőre nagyrészt várat magára.

⁶⁸ Egyenlőség, 1921. július 30., 4.

FRITZ VALJAVEC (1909–1960) ÉS A DÉLKELET-EURÓPA-KUTATÁS

Negyven éve, 1960 februárjában hunyt el Délkelet-Európa történetének kiváló ismerője, a müncheni *Südost-Institut* egykori vezetője, aki életre hívta és haláláig szerkesztette a térségre irányuló kutatások nemzetközileg elismert orgánusát, a *Südost-Forschungen* című folyóiratot.¹ Fritz Valjavec azon kevés nyugat-európai történészek egyike, akik Délkelet-Európa népei történetének vizsgálatát nem a szokványos nyugat-európai sémák alkalmazásával, s nem a kérdésfelvetések tengerentúli koordinátákban gondolkodók általi — horribile dictu — értetlen elbagatellizálásával, hanem az érintettek közös gondolkodásba való bevonása, s a tudományág legnevesebb képviselőinek eszmecseréje útján képzelték. Úttörő jelentőségű volt az a kísérlet, ahogy lapja európai fórumot teremtett az érintett népek gyakran homlokegyenest eltérő nézeteinek kifejtésére, s ezáltal a két világháború közötti időszak kölcsönös sértődöttségének feloldására. S még egy — számunkra igen fontos — szempontként Valjavec azon kevesek közé tartozott, akik a Kárpát-medence történetével magyar nyelvtudás birtokában kíséreltek meg foglalkozni. Mindezt azonban Münchenből próbálta, márpedig e város az európai háttér ellenére az elszigetelődést is jelentette számára: bár a régió és Magyarország szellemi elitjének képviselőivel tudósként és magánemberként is kapcsolatokat ápolt², térségünk tudományos közléte a két világháború között a terjesz-

¹ Délkelet-Európa szakmai közéletének figyelme a kilencvenes évek elején irányult újra — tevékenységének hosszas elhallgatása után — Fritz Valjavec személyére és munkásságára. Ekkor jelent meg a *Südost-Forschungen* hasábjain *Karl Nehring*, a *Südost-Institut* történeti részlegének vezetője közlésében Szekfű Gyula és Valjavec levelezésének egy rövid — 1934 és 1936 közötti — szelete (*Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfű Gyula 1934–1936*. In: *Südost-Forschungen* 50 (1991), 1–30.). A kifejezetten figyelemfelkeltő szándékú közlemény hatására felpeszdlő érdeklődés eredménye az albán és román részről már megindult kutatás [*Karl Nehring* szíves közlése – O.L.], ill. magyar oldalról *Tilkovszky Loránt* kiváló — első-sorban Valjavec politikai és népinémet kapcsolatait feltáró — tanulmánya (Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). In: *Századok* 127 (1993), 601–649.).

² Valjavec szerteágazó kapcsolatrendszerét bizonyító terjedelmes szolgálati levelezését (Dienstkörrespondenz) a müncheni *Südost-Institut* őrzi. Az anyag egy jelentős — az 1934 és 1940 közötti időszakra vonatkozó — része (még Valjavec által bekötötve) 20 vaskos kötetet tesz ki, a későbbi időszak levelei kötetlenül, de rendszerezve dobozokban állnak. A levelezés sajnos hiányosan maradt fenn, ami részben a nem Münchenből, ill. nem hivatalos intézeti úton továbbított válaszok másolatának időnként következtelen lefűzéséből ered (ezek a címzettek hagyatékaiból szerencsés esetben visszakéreshetőek), részben pedig München bombázása idején semmisültek meg. (Valjavec több levelében számol be a bombatámadások következményeiről, arról, hogyan égett le az intézet épülete, hogyan pusztult el az ott őrzött anyagok és a könyvtár állományának jó része. Valjavec – Hans Joachim Beyer [a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja és a birodalmi tudományos kutatások támogatására létrehozott Reinhard Heydrich Alapítvány elöljárója], München, 1944. május 5., május 20.) A veszteséget olykor bizonyos évfolyamok egész kötetei is növelik, így pl. az 1941-es év I-től R-ig terjedő anyaga, mely minden bizonnyal tartalmaz(hat)ta a nevezett

kedő birodalmi német eszme képviselőjét látta benne, a bipoláris időszakban pedig a vasfüggönyön túli felforgatót. Így aztán az elismert tudósról halála után német nyelvterületen megjelent nekrológok nem egészülhettek ki magyarországi méltatással. Az évforduló apropójából jókora késéssel (és egy készülő disszertáció igen szerény előzeteseként³) vállalkozunk most a hiánypótlásra.

Valjavec egy osztrák hivatalnok fiaként született Bécsben, anyai ágon azonban dunai-sváb származású, s már gyermekként visszakerül a bánáti hazába, ahol elemi iskoláit Versecen végzi. Innen hozza magával egész életre szóló kötődését népcsoportjához és innen eredezteti identitását: mindenkor a *délkelet-európai német népcsoport*⁴ tagjának érezte magát. Öntudatos sváb családi háttér állt mögötte, ahol mindenkor szívesen idézték vissza azokat az időköt, amikor telepes őseik a katonai határőrvidék lakóiként közvetlenül a császár alá tartozó alattvalónak érezték magukat.⁵ A korán bevéssődött német öntudat mellett hamar megérezte a magyar valóság mindkét oldalát: a nagypolitika szintjén zajló, s a külföld felé még inkább felnagyított vitákat a nemzetiségi kérdés körül, ám ugyanakkor a vidéki élet békés szimbiózisát, az egymásra utalt falusi együttélést dunai-svábok, magyarok, délszlávok, románok és szlovákok között a dél-magyarországi hazában. Azaz megélte a magyar századelő hangulatát, beszívta a térség légkörét, érezni és érteni tudta a Kárpát-medence történeti lényegét. S mindeközben élt azzal, amit a soknemzetiségű vidék adhatott: elsajátította valamennyi ott együttélő nemzetiség nyelvét, betekintést nyert életmódjukba, kultúrájukba. A könyvekből nem nyerhető ismeretanyagot, a tulajdonképpeni alapokat nem megtanulta, hanem megélte és magába szívta.⁶

Az első világháború után elszakított területről 1919-ben anyjával és nővérével Budapestre költözött, ahol magyar nyelvtudása ellenére nem magyar gimnáziumban

időszakban különösen gazdag Mályusz-levelezést is. Az utólag fellelt, s így már nem lefűzhető levelek alkotják a „Nachtrag”-dossziét. A hagyatéék áttanulmányozása és a levelek rendszerezése során – az anyag terjedelmét felmérve kényszerűen követett munkamódszer a területi elvhez igazodik, vagyis a levelek teljességre törekvő összegyűjtése során a figyelem kizárólag a trianoni Magyarországon élő ill. onnan külföldi tudományos intézetekbe került levelezőpartnerekre koncentrálódhatott. A Súdost-Institutban őrzött, s jelen kutatómunka számszerűsítésekor ily módon tekintetbe vehető levelek száma 1335, a Valjavec kapcsolatrendszerében bizonyítható, Magyarországon élő személyeké pedig 117. E megállapítás kiegészítendő annyival, hogy e sorok írójának feltett szándéka szerint Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének teljességre törekvő összeállítása, s leveleinek statisztikai jellegű állományfelvétele folytatódik, így az érintett személyek magyarországi hagyatéékainak átvizsgálása során ezen adatok minden bizonnyal módosulni fognak.

³ A készülő értekezés Valjavec magyarországi tudománypolitikai kapcsolatrendszerét kívánja feltárni, elsődleges forrásként a müncheni Súdost-Institutban fellelhető és a Magyarországon szét-szórt levelezését, tudományos hagyatékát alapul véve.

⁴ A magyarországi (értsd: történeti Magyarország területén élő) németek sajátságos „deutsch-ungarisch” identitása az I. világháborút követő széttagolódással értelmezhetetlenné vált. A megváltozott körülmények között immáron használhatatlan fogalom helyére a „súdostdeutsch” kifejezés lépett, amely továbbra is tartalommal tudta megtölteni az eddig használt egységes fogalomrendszert, s az utóállamok németiségének homogenitására utalt (ezáltal akarva-akaratlanul segítve a hivatalos berlini népcsoport-politikát). Hasonló okok, nevezetesen az összetartozás-tudat hangsúlyozása keresendő a „Donauschwaben” terminus technicus megjelenése mögött. Vö. *Nehring* (1991), 2., ill. *Anton Tafferner*: *Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 1. Teil. *Donauschwäbisches Archiv. Reihe III: Beiträge zur Volks- und Heimatforschung*. Nr. 24., München, 1974., 74–77.

⁵ *Hans Diplich*: Fritz Valjavec. In: *Súdostdeutsche Vierteljahresblätter* 9 (1960), 57–60.

⁶ *Harold Steinacker*: *Der Kulturhistoriker Fritz Valjavec (1909–1960). Ein Lebensbild*, 3. In: *Súdostdeutsches Archiv* 3 (1960), 3–13.

ziumba, hanem az ottani *Reichsdeutsche Oberschule*⁷-ba járt (1923–30), s ott is érettségizett. Történelmi érdeklődése és ismeretei itt mélyültek el, s a kortársai, valamint későbbi barátai által olyannyira becsült és irigyelt nyelvi és egyéb alapismeretei birtokában ekkor érlelődött meg elhatározása: életcéljává teszi a délkeleti térség népei történetének, kultúrájának tanulmányozását, eredendő elkötelezettségének megfelelően középpontba állítva a német népcsoport szerepét és teljesítményét a történelmi Magyarországon.

Mindehhez nem hiányzott más, mint egy, a pályán elindító segítő kéz és a tudományos kutatásnak célt és irányt szabó átfogó koncepció. Valjavec ezt a segítséget a magyarországi némettség két karizmatikus egyéniségétől kapta. A rá később is oly jellemző céltudatossággal kapcsolatot keresett és talált a népcsoport korábbi vezetőjével Edmund Steinackerrel (1839–1929) ill. a némettség akkori szellemi irányítójával Jakob Bleyerrel (1874–1933). Az agilis fiatalember részt vett a német népcsoport felvilágosítására, öntudatra ébresztésére irányuló munkálatokban, járta a vidéket, s eljutott gyermekkorra színhelyére, a jugoszláviai némettséghez is. Bleyer köréhez tartozva megélte mentora küzdelmét az elmagyarosodás útjára lépő német értelmiség megnyeréséért, figyelemmel követte az *Ungarländische Deutsche Volksbildungverein*⁸ létrehozását, ill. a *Sonntagsblatt*⁹ és a *Deutsch-Ungarische Heimatblätter*¹⁰ megindítását (utóbbiban jelentek meg első magyaror-

⁷ Reichsdeutsche Schule zu Budapest. VII., Damjanich-utca 4–6. Oberrealschule mit Vorschule. Gegründet 1908. Az iskola az 1910-es évek elejétől jelentette meg évkönyveit, melyek legteljesebb gyűjteményét (kisebb megszakításokkal az 1913/14-es és az 1936/37-es tanévek közötti időszak anyagát) az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum őrzi „E 112” jelzet alatt. A Valjavec végzős évfolyamával, az oktatói gárda összetételével, az iskolai tananyaggal és tantárgyakkénti órabontással, a tanulói listákkal és statisztikákkal (tanulósám, anyanyelv, állampolgárság), s a tanév történéseivel kapcsolatos információkhoz lásd: Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. Herausgegeben vom Direktor der Anstalt. Budapest, September 1930. Az iskola történetéhez lásd: Rede des Leiters der Anstalt, Oberstudiendirektor Friedrich Lange., 14–22., ill. 30 Jahre Reichsdeutsche Schule Budapest., 22–29. Mindkettő In: 30 Jahre Reichsdeutsche Schule Budapest. Festschrift und Jahresbericht. Budapest, 1938.

⁸ UDV – Magyarországi Német Népművelődési Egyesület. 1924-ben Bleyer ügyvezető alelnökségével megalakult mérsékelt irányvonulú, alapvetően kulturális irányultságú szervezet, mely integráló törekvéseinek megfelelően gyűjtőhelye lett a mérsékelt és magyarbarát, de a radikális és németbarát nemzetiségi erőknek is. A Bleyer halála után bekövetkező szakadás, majd az eljelentéktelenedő UDV kényszerű önfelosztása (1940) a Basch vezetésével tovább radikalizálódó csoport (Volksbund) térnyerését tette egyértelművé.

⁹ Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn. Bleyer által 1921-ben alapított németnyelvű országos hetilap, mely a korábbi, csupán néhány városra korlátozódó németnyelvű sajtó általános elérhetőségét tette lehetővé. A hangsúlyozottan keresztény és hazafias lap, mely idővel a megalakuló UDV szócsöve lett, már indulásától a szélsőséges magyar körök céltáblája. Bleyer halála után a lap tulajdonjoga fölötti vita véglegesíti a frontvonalat a magyarországi némettség erői között. A vitához értékes adalékok Valjavec és Basch 1935 őszén váltott levelei. Lásd *Tilkovszky* i.m. 605–609.

¹⁰ DUHBI – Bleyer által 1929-ben elindított magyarországi német népiségtudományi folyóirat. A Basch által szerkesztett lap példaként szolgált Valjavec számára, amikor müncheni intézete megbízásából hasonló profilú tudományos vállalkozás megvalósításán fáradozott, olyannyira, hogy a Südost-Institut 1936-ban elinduló periodikájának címe is innen eredeztethető: még Bleyer szándéka volt egykoron a Deutsch-Ungarische Heimatblättert Südostdeutsche-Forschungen-né átalakítani. vö. *Nehring* (1991), 2., ill. *Tafferner* i.m. 71. Utóbbi kritikusan szemléli azt a nézetet, mely szerint nem átalakításról, hanem egy második folyóirat elindításának tervéről lett volna szó, mely kísérlet az érdektelenség miatt hiúsult meg. Ezen információ eredeti forrása a Valjavec-tanítvány Hedwig Schwind által készített Bleyer-biográfia. Lásd 44. fejezet. A DUHBI birtoklása körül Bleyer halála után a Sonntagsblatthez hasonló heveségű harcok dúltak, végeredményben a DUHBI elsorvadt Basch

szági publikációi 1931-től¹¹). Mégsem Budapesten kezdett egyetemi tanulmányokat, noha a lehetőség adott volt, hogy Bleyer tanítványa legyen, akinek tanszéke körül számos hasonló gondolkodású német és magyar eredetű diák gyülekezett, köztük a későbbi népcsoportvezető Franz Basch. Bleyer azonban germanista volt, Valjavec pedig történésznek készült. S azt is felismerte, ha a délkeleti térség történésze kíván lenni, meg kell tanulnia ezt a térséget nemcsak (a nála már adott módon) belülről, hanem kívülről is látni, európai mércével mérni.¹² Úgy döntött, ezt a mércét német egyetemről hozza. A *Ludwig-Maximilian-Universität*, s általa München, a későbbiek során működésének (egyik) színterévé, s így második hazájává vált. Az egyetemen kora kiváló történészeit (Arnold Oskar Meyer¹³, Karl Alexander von Müller¹⁴) hallgatta, s életre szóló barátságokat kötött (köztük a szintén kiváló történész Harold Steinackerrel¹⁵, az innsbrucki egyetem későbbi rektorával).

Bleyerrel való kapcsolata azonban nem szakadt meg, sőt más minőségben még tovább erősödött. *Bleyer* ösztöndíjával és ajánlásával ellátva, *Bleyer* szellemiségétől áthatva, *Bleyer* által adott témát kutatva érkezett Valjavec Münchenbe és a szünidőket Magyarországon töltve, *Bleyerrel* rendszeresen konzultálva, *Bleyer* lapjában publikálva, s mindvégig *Bleyer* Németországban is elismert egyéniségét maga mögött tudva egyengette saját szakmai előmenetelét. Időközben nemcsak

saját, ennek alapjain elindított népiségtudományi folyóiratának (Neue Heimatblätter, 1935-től) szorító konkurenciájában. Németország tudományos közéletében épp Valjavec szervezte a DUHBI-ben való publikálás elutasítására épülő kirekesztési-elsorvasztási taktikát – O.L.

¹¹ Zwei Briefe von G. H. Pertz an Stefan Horvát. In: DUHBI 3 (1931), 63–66.; Ein Brief Schlözers an Gyarmathi über die ungarische Sprachvergleichung. In: DUHBI 3 (1931), 333–337.; valamint a későbbi munkásságának egyik fő vonulatát megelőlegező — folytatásokban közölt — hosszabb tanulmány: Der deutsche Kultureinfluß in Ungarn. In: DUHBI 5 (1933), 5–22., 6 (1934), 35–77., NHB1 (Neue Heimatblätter. Basch saját, a Deutsch-Ungarische Heimatblättern felváltó lapja) 1 (1935/36), 8–22, 126–140.

¹² Steinacker i.m. 4.

¹³ Arnold Oskar Meyer (1877–1944), történész, a Római Porosz Történelmi Intézet tagja, egyetemi tanár Rostockban, Kielben, Göttingenben, Münchenben (itt lesz hallgatója Valjavec) és Berlinben. Munkásságának súlypontjai az angol történelem a reformáció és ellenreformáció időszakában, valamint Bismarck és kora.

¹⁴ Karl Alexander von Müller (1882–1964), történész, az egyik első Cecil-Rhodes-ösztöndíjas Oxfordban. 1914–1933 között a Südostdeutsche Monatshefte társkiadója, 1935–1945 között a Historische Zeitschrift kiadója. 1930-tól 1936-ig a müncheni Südost-Institut vezetője, innen emelkedik a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé (1936–1944). 1945-ben kényszerszabadságot, emlékezései három kötetben jelentek meg (1951–66).

¹⁵ Harold Steinacker (1875–1965), Edmund Steinackernek, a magyarországi német nemzetiségi mozgalom vezéralakjának fia. Budapesti diákveit követően Bécsben folytat egyetemi tanulmányokat (class. philologia, történelem, jog). Egyetemi tanár Prágában, Innsbruckban. Munkásságának főbb területei: történelmi segédtudományok (oklevéltan), középkori történelem, a Habsburgok története, Délkelet-Európa és a nemzetiségi kérdés. A Südostdeutsche Historische Kommission társalapítója (1958), haláláig a Südostdeutsches Archiv kiadója. Valjavecvel folytatott 1935 és 1944 közötti (majd rövid megszakítással a világháború után is folytatódó) terjedelmes és rendkívül adatgazdag levelezése a müncheni Südost-Institutban őrzött Valjavec-hagyaték becses része. Jelentőségét a két egymással igen közeli barátságban álló tudós őszinte, fölösleges magyarázó körmondatoktól mentes, politikai elkötelezettségüket sem rejtő, s bizonyos időszakokban csaknem heti rendszerességgel eszmecserején túl az is növeli, hogy a korrespondencia számos magyar vonatkozású tudománypolitikai részinformációval is bír, pl. az Edmund Steinacker visszaemlékezéseinek mindkettőjük által szívügyként kezelt megjelentetése körüli előkészítő munka kapcsán.

tudományos partnerré fejlődött, de — legalábbis Németország irányában — mentora eszmeiségének közvetítőjévé, továbbvivőjévé is vált. És persze továbbfejlesztőjévé, mert Bleyer halálát (1933) követően szinte azonnal túllépett mestere ideáin, s igazán szoros kapcsolatot ezután a népcsoport radikalizálódó, Basch által fémjelzett szárnyával tartott fenn.¹⁶

Valjavec 1934-ben doktorált Münchenben Karl Alexander von Müllernél a még Bleyertől kapott témával (*Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südosddeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*¹⁷). Ebben — csírájában — már minden későbbi témája megtalálható, úgymint a német népcsoport élete, szerepe és teljesítménye a történelmi Magyarországon, a „*Kultureinfluß*” a felvilágosodás és a jozefinizmus. Egykori tanára, Karl Alexander von Müller, egy a kereteit épp formáló, újonnan alakított intézet megbízott vezetője munkát is talál számára: 1935. október 1-jével Valjavec a *Südost-Institut* alkalmazásába lép.

A már kezdetektől leegyszerűsített nevén *Südost-Institut*nak nevezett, eredetileg „*Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten*”-ként 1930-ban alakult intézmény központi szervek, nevezetesen a birodalmi Belügyminisztérium kezdeményezésére jött létre, s alapítványi formában működik (ma is) a szponzorálását végző állami igazgatási szervek, az intézet vezetője és a meghívott neves tudósokkal kiegészített Alapítványi Tanács (*Stiftungsrat*) felügyelete alatt.¹⁸ A fiatal és agilis tanítványát maga mellé vevő K. A. von Müller már 1936-ban leköszönt az intézet éléről (mert a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé választották). Utóda, a földrajztudós Fritz Machatschek¹⁹ (1951-ig) nem tudta nélkülözni Valjavecet sem mint történészt, sem mint az intézet ügyeit kezdetektől vállaln vivő, rátermett, irányító egyéniséget, így aztán a fiatalember már 1937-ben ügyvezetővé, 1942-ben pedig helyettes vezetővé emelkedett (1955-ben lett az intézet igazgatója). Az üstökösként felfelé ívelő karrier kiépítésében vitathatatlan rátermettsége, tetteje, szervezőkészsége és szorgalma mellett bizonyára közrejátszottak aktívan ápoltn nemzetiszocialista kapcsolatai²⁰, melyek azonban a háború után — egyébként meg nem kérdőjelezett — tudományos érdemei ellenére is rendkívül nehezen leküzdhető árnyat borítottak tevékenységére, s érvényesülését évekig mellőzöttség gátolta.²¹ A *Südost-Institut* tevékenységének és

¹⁶ Valjavec és Basch kapcsolatának kezdetéhez, korai szerepléseik párhuzamához: Tilkovszky i.m. 602–603. Kapcsolatuk elmélyülését Bleyer halála után az 1935–36 során váltott levelek mennyisége és tartalmi gazdagsága bizonyítja.

¹⁷ megjelent: München, 1936. *Südosteuropäische Arbeiten* 11.

¹⁸ v.ö. *Karl Nehring: Geschichte des Südost-Instituts.*, 21. In: *Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag.* München, 1990., 21–31.

¹⁹ Fritz Machatschek (1876–1957), osztrák geográfus. Turkesztáni utazásait (1911–1914) követően 1915-től egyetemi tanár Prágában, majd Zürichben, Bécsben, s 1935-től a müncheni egyetemen. 1936–1951 között állt a *Südost-Institut* élén.

²⁰ NSDAP tagsági számáról (Nr. 3202280) egy 1939. december 5-én kelt leveléből szerzünk tudomást, melynek címzettje Franz Alfred Six SS-Standartenführer, leendő főnöke a Berlieni Egyetem Külföldtudományi Karán, ahol mellékállásban vállalta Délkelet-Európa történetének oktatását. Valjavec nemzetiszocialista kapcsolataihoz lásd: *Tilkovszky* i.m. 602.

²¹ A II. világháborút követő kirekesztettség és mellőzöttség megélésével kapcsolatban sajnos csak azon nekrológokból tájékozódhatunk, melyek szerzői (Harold Steinacker, Karl August Fischer) évtizedes munkakapcsolat vagy közeli barátság okán személyes tapasztalataikat vetették papírra.

tudománypolitikai szerepének újjáélesztésével párhuzamosan Valjavec munkássága is új dimenziókat kapott, s az 50-es években újszerű kihívások megoldásával gazdagodva teljesedett ki tudományos életműve, mely szerteágazó sokszínűségében egészen lenyűgöző, s egyes ágai, úgymint (1) szerkesztői, (2) kultúrtörténeti-kutatói, (3) egyetemi tanári és (4) tudománypolitikai-organizátori tevékenysége önmagukban is imponálóak.

(1) Valjavec 1935 őszén a feladattal került az intézethez, hogy megalapozza ill. koordinálja a dél- és délkeleti német népiség kutatását végző intézmény publikációs tevékenységét. Könyvalakban megjelenő önálló munkákat az intézet már 1933-tól megjelentetett kiadványsorozatában (*Schriftenreihe*), melynek számozott kötetei 1942 óta viselik a *Südosteuropäische Arbeiten* sorozatmegjelölést. A két világháború között született kötetek legsikerültebb darabjai közül kiemelendő Valjavec 1936-ban megjelentetett disszertációja, a nagy elismerést arató Windisch-biográfia, valamint egy szakmai és politikai körökben is igen szorgalmazott kötet, amely Edmund Steinacker visszaemlékezéseit tartalmazza.²²

Hihetetlen gyorsasággal, már 1936-ban napvilágot látott az intézeti publikációs tevékenység másik terméke, Valjavec munkásságának Magyarországon alighanem legismertebb produktuma, a napjainkban is nemzetközi tekintélynek örvendő *Südost-Forschungen*. Az intézet történeti folyóirata — elismerten — teljes mértékben Valjavec személyéhez kötődik, ő alapította, határozta meg irányvonalát (illetve lehetőségei szerint módosította azt megbízatása eredeti koncepciójához képest) és szerkesztette haláláig. A kezdeti irányvonal, miként azt a lap eredeti címe (*Südostdeutsche Forschungen*) is kifejezi, a dél-délkeleti *németség* kutatására orientálódott. Ezt a tematikát bővítette idővel Valjavec, saját koncepciójához igazítva a lapot, a délkeleti régió más népeinek és kultúráinak vizsgálata irányába. A megjelenő folyóirat első számához nem készült előszó, ehelyett Valjavec programadó tanulmányával (*Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung*²³) bocsátotta útra, majd további munkabeszámolókból körvonalazta a kutatási terület általa megfogalmazott, bővített profilját.²⁴ A hangsúlyeltolódást még szemléletesebben mutatja, hogy a térség vizsgálatát nem ill. nem csupán német történészek német irányvonala, hanem a térség államai szaktekintélyeinek eszmecseréje útján képzelte. Valjavec ezen irányvonalát alátámasztandó már az első számhoz egy-egy tanulmány formájában nevét adta többek között Szeffü Gyula²⁵ és Nicolae Iorga²⁶, nem kis mértékben elősegítve ezzel a fiatal vállalkozás életképessé válását. A „valjaveci koncepció” kis lépésekben történő térnyerésének látványos bi-

Rejtélyes és homályos utalásokat tartalmaz az egyébként anonim Bursenrundbrief Nr. 33 (h.n., é.n., 5–6.).

²² *Edmund Steinacker: Lebenserinnerungen. Südosteuropäische Arbeiten* 13 (1937).

²³ *Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 1–14.

²⁴ *Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand. In: Südost-Forschungen* 6 (1941), 1–37.; *Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten. In: Südost-Forschungen* 7 (1942), 1–8. E tanulmányokban a „Südosteuropa”-fogalom kitágítását igényelte, beleértve ezentúl a Balkánt is.

²⁵ *Szeffü Gyula: Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. In: Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 16–26.

²⁶ *Nicolae Iorga: Fünf Perioden deutschen Einflusses in Südosteuropa. In: Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 14–16.

zonyítéka, hogy az 5. évfolyam (1940) már elhagyta címéből a leszűkítő jelentés-tartalmú „deutsch” tagot, s egyidejűleg áttért a gyakorlatlan szem által nehezen olvasható „fraktur” betűtípusról a térségünkben megszokott „antiqua”-ra.²⁷ Külső megjelenésében tehát előttünk áll a ma ismert *Südost-Forschungen*. Nem kis eredmény ez a birodalmi erőviszonyok ismeretében, mint ahogy az sem, hogy a szerkesztőnek alapvetően sikerült távol tartania a politikát, s megőriznie a lap tudományos színvonalát és hangnemét: eltekintve néhány „Blut und Boden” eszmeiségű tanulmánytól, nem jelent meg antiszemitizmust hirdető cikk, sőt Valjavec tanulmányokat hozott zsidó származású szerzőktől, valamint pozitív hangvételű ismertetéseket azok műveiről.²⁸ Időközben terjedelmes könyv- és folyóiratszemplé tagoltak a kötetekbe a térséggel foglalkozó, ill. ott megjelent munkákról. A lap terjedelme az induláshoz képest háromszorosára nőtt a háború első évére.²⁹

(2) Valjavec kutatói ill. önálló publikációs tevékenysége nemcsak mennyiségben, de szerteágazó mivoltában is lenyűgöző. Nyomtatásban megjelent munkáinak összeállításakor tíz könyvet (köztük van a világháború utáni első német nyelvű világtörténet, a tízkötetes *Historia Mundi* – Valjavec másodsorban e munka szerkesztésének köszönheti hírnevét), továbbá mintegy száz cikket és tanulmányt és ennél is több ismertetést találunk.³⁰ Windischről írt doktori értekezését követően 1938-ban habilitált egy rendkívül szerteágazó témával, mely egyetemre kerülése óta foglalkoztatta, s melyben ismét nem nehéz Bleyer hatását felfedezni. A délkelet-európai német kultúrbefolyásról írt értekezés, melynek előzetes kutatási eredményei még a 30-as évek elején jelentek meg Magyarországon Bleyer *Deutsch-Ungarische Heimatblätter*-jében és Basch *Neue Heimatblätter*-jében folytatásokban, kibővítve és összerendezve 1940-ben látott napvilágot a Südost-Institut kiadványsorozatának 21. köteteként.³¹ A térségre vonatkozó kultúrtörténeti is-

²⁷ Az áttérés technikai lebonyolításának kérdésében a lipcsei Hirzel Kiadóval 1938 augusztusában váltott levelek tanúsága szerint a kiadó óvta Valjavecet e „bátor” lépéstől: „... másrésztől viszont utalni szeretnék az ezen írásmód alkalmazásával szemben mostanság mindenütt uralkodó túlérzékenységre”. 1938. augusztus 10-én kelt leveléhez a kiadó egy a címére korábban küldött névtelen levelet is mellékelte (a levelezőlap pecsétje alapján 1937. június 9-re datálható): „Hallatlan, hogy manapság a Harmadik Birodalomban egy ’német’ kiadó még egyáltalán megteheti, hogy újságot vagy folyóiratot latin betűvel jelentet meg. Remélhetőleg nincs már messze az az idő, amikor egy ilyen hazafiatlan cselekedet büntetőjogilag is súlyos megtorlásra kerül. Egy igaz német.”

²⁸ Nehring (1991), 4.

²⁹ A Südost-Forschungen 1936-os első évfolyama 311 oldalas terjedelemmel jelent meg, 1939-re már 996 oldalt számlált, 1940-ben pedig elérte legnagyobb terjedelmét (1037 oldal). Az első két évfolyam tanulmányokra ill. kisebb közleményekre bontott tartalmi tagolódása 1938 óta könyv- és folyóiratszemplével bővült, mely évfolyamonként váltakozva hol alfabetikus rendben, hol országok szerinti bontásban recenzálja a térséggel kapcsolatos szakirodalmat. 1941-től jelentkezik újabb tartalmi egységként a „Nachrichten”-rovat, csokorba gyűjtve a délkelet-kutatás tudományos híreit, a különböző intézetek által szervezett eseményeket, valamint a személyi híreket, kinevezéseket és haláleseteket.

³⁰ Halála után munkatársai gyűjteményes kötetet állítottak össze, mely fontosabb tanulmányait tematikus módon rendszerezve próbál betekintést nyújtani kiterjedt munkásságának jelentősebb állomásaihoz: Fritz Valjavec: *Ausgewählte Aufsätze*. Herausgegeben von Karl August Fischer und Mathias Bernath. Südosteuropäische Arbeiten 60 (1963). A kötet függeléke Valjavec munkásságának válogatott bibliográfiáját tartalmazza Felix von Schroeder összeállításában.

³¹ *Fritz Valjavec*: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten*. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Südosteuropäische Arbeiten 21 (1940). Bleyernek Valjavecre gyakorolt hatását,

mereteinek összegzéseként e munkát a világháború után igen jelentősen átala-
kítva és kibővítve, s nyelvismeretét felhasználva a magyar, szerb, horvát, szlovén,
szlovák és román irodalmat is áttekintve újraírta. Az ötkötetes *Geschichte der
deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa* (1953–70), melynek komplexitását
kollégái nem győzték méltatni, 4. kötete már halála után jelent meg, az 5. (mu-
tatókat és bibliográfiát tartalmazó) kötetet pedig munkatársai állították össze
1970-ben.³² Délkelet-Európa határain túllépő szellemtörténeti munkái közül
a következők mindenképp megemlítendők: *Der Josephinismus. Zur geistigen Ent-
wicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert* (1945²), *Die
Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770 bis 1815* (1951) és
a szintén a hagyatékából összerendezett *Geschichte der abendländischen Aufklä-
rung* (1961). Valjavec szándéka volt még e felvilágosodásról írt munkáját kiegé-
szíteni egy a barokk és egy a 19. század szellemtörténetével foglalkozó művel,
melyek sajnos nem készültek el, mégis világosan mutatják tudományos célkitűzése
messzenyúló kereteit, gondolatmenetük pedig visszaköszön a világtörténet vonat-
kozó kötetekben.³³ A politikai áramlatokról való gondolatai ill. a jozefinizmusról
szóló munkája egyenes folytatásaként készült a *Geschichte des österreichischen
Konservativismus*, amely azonban szintén kéziratban maradt.³⁴

A délkelet-kutatás elméleti kérdéseit és a tudományterület aktuális helyzetét
egész sor tanulmányban elemezte³⁵ (melyek főleg saját folyóiratában láttak nap-
világot). Több cikkében szólt hozzá a magyar historiográfia problematikájához,³⁶

s a német kultúrbefolyás vizsgálatára irányuló ösztönzését igazolja, hogy korábban maga is elmé-
lyülten foglalkozott a kérdéskörrel, s 1926. július 5-én, a Münchener Német Akadémián „Von der
Erforschung des deutschen Kultureinflusses im südöstlichen Europa” címmel előadást is tartott. A
Deutsche Akademie in München 1925. május 5-én jött létre a külföldi németiség tudományos kutá-
tásának és ápolásának céljával. Bleyer az alapítástól kezdve szenátora volt. v.ö. *Tafferner* i.m. 68–73.

³² Megjelent a Südosteuropäische Arbeiten 41–45. köteteként: I. Mittelalter (1953), II. Refor-
mation und Gegenreformation (1955), III. Aufklärung und Absolutismus (1958), IV. Das 19. Jahr-
hundert (1965), V. Anhang, Bibliographie, Register (1970). A mű magyarországi fogadtatásához lásd:
Tarnai Andor: Fritz Valjavec és a magyar irodalom. In: Irodalomtörténeti Közlemények LXX (1966),
233–240. A címében jelzett területnél sokkal szélesebb összefüggésekbe ágyazott, alapos recenzió.

³³ A *Historia Mundi* 7. (Kultur und Kunst des Barocks, 378–392.), 9. (Die Aufklärung, 11–36.)
és 10. (Das kulturelle und geistige Leben, 473–514.) kötetének munkálatainál Valjavec nemcsak
szerkesztőként, hanem egy-egy fejezet szerzőjeként is feladatot vállalt.

³⁴ Tervezett, de a megvalósításhoz már el nem jutó munkáiról, ill. csak töredékesen elkészült
kéziratairól legközelebbi munkatársai és barátai tájékoztatnak: *Steinacker* i.m. 8.; *Felix von Schroeder*:
Lebenslauf von Fritz Valjavec. (E nekrológ Valjavec 1961-ben megjelent *Geschichte der abendländis-
chen Aufklärung* c. posztumusz művéhez csatolva.)

³⁵ a 23. és 24. jegyzetben szereplő három tanulmány mellett feltétlen ide sorolandó: Die geschicht-
liche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung. In: *Jahrbuch der Weltpolitik*. 1943., 1055–
1092.; Ranke und der Südosten. In: *Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung
und zur Pflege des Deutschland* / Deutsche Akademie 1935., 1–24.; Die Eigenart Südosteuropas in
Geschichte und Kultur. In: *Südosteuropa-Jahrbuch* 1 (1957), 53–62. Utóbbi munka a hidegháború
korabeli német tudományos élet sablonos Kelet-Európa képének megváltoztatására és a Délkelet-
Európa-kutatás önálló tudományterületként való elismertetésére irányuló törekvésnek is értékes
bizonyítéka. (v.ö. 56. jegyzet)

³⁶ Die Anfänge der Monumenta Germaniae Historica und die ungarische Geschichtsforschung.
In: *Ungarische Jahrbücher* 17 (1937), 129–138.; Die neue Széchenyi-Forschung und ihre Probleme.
In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 4 (1939), 90–110. Utóbbi munka magyarországi fogadta-
tásához értékes adalék Angyal Dávid Valjavechez írott négyoldalas levele (Budapest, 1939. október
29.) Lásd még e számunkban Angyal Dávid naplőfeljegyzéseit a 729. és 736. oldalon.

mint ahogy önálló fejezet szólhatna a délkelet-európai németiség történetét és jelentős alakjait vizsgáló tanulmányairól³⁷ is. Foglalkozott a magyar történelem részkérdéseivel, tárgyalta többek között a polgárosodás vonatkozásait, a nemzetiségi kérdésre vonatkozó magyar szakirodalmat, az elbukott szabadságharc utáni konszolidáció folyamatát stb., s nekrológokban méltatta délkelet-európai, köztük magyar kollégái (Császár Elemér, Szekfü Gyula, Domanovszky Sándor, I. Tóth Zoltán, Farkas Gyula) munkásságát.

Élete utolsó évtizedében figyelme nagy részét a Fritz Kern³⁸ által kezdeményezett nagyszabású vállalkozásnak, a tizkötetes világtörténetnek szentelte. A *Historia Mundi* társszerkesztőjének megnyert Valjavec — kezdeményező kollégájának még a tervezés időszakában bekövetkezett halálát követően — évtizedes szerkesztői tapasztalataival és kapcsolatrendszerével maga vitte végig a tervezés és az egyes kötetek kiadásának nemzetközi munkálatait (1952–61).³⁹

(3) Valjavec tudományos munkásságában, saját értékítéletét is tekintetbe véve, megkülönböztetett figyelem illeti oktatói tevékenységét. Habilitációját követően (1938) intézetbeli főállását megtartva óraadó lesz a müncheni egyetemen (*Ludwig-Maximilian-Universität*), majd 1940-től a berlini egyetemen (*Friedrich-Wilhelm-Universität*) vállalja Délkelet-Európa történetének oktatását. Müncheneri lakhelyét és intézeti állását ezután sem adta fel, inkább hetente vállalta a München és Berlin közötti utazás fáradalmait. A berlini *Auslandswissenschaftliche Fakultät* feloszlata (1945) után évekig katedra nélkül maradt, amely pedig előfeltétel lett volna egy a személye körül gyülekező elkötelezett, Délkelet-Európával foglalkozó kutatói gárda kiépítéséhez. Később, 1954-ben, kap csak ismét meghívást a müncheni egyetem bölcsészkarára, ahol megbízott előadóként foglalkozik a dunai térség történetével, s csupán 1958-ban állandósítják kinevezését az egyetem Államgazdasági Karán.

Tanári pályafutásától függetlenül már a kezdetektől szívügye volt fiatal kutatók megnyerése a délkelet-kutatás számára. Az intézet kutatási projektjeivel összhangban számtalan témát adott ki feldolgozásra, számtalan ifjú kollégát segített (levelezéséből világosan követhetően) tanácsaival, utalásaival, s munkáik megjelentetésében is közreműködött.⁴⁰ Magyarországról való eltávozta óta külön-

³⁷ Das deutsche Bürgertum und die Anfänge der deutschen Bewegung in Ungarn. In: Südostdeutsche Forschungen 3 (1938), 376–384.; Zur Entstehung des deutschen Volksbewußtseins in Ungarn. In: Südostdeutsche Forschungen 3 (1938), 628–630.; Das älteste Zeugnis für das völkische Erwachen des Donauschwabentums. In: Historische Zeitschrift 159 (1939), 314–325.; Die kulturellen Leistungen des Südostdeutschtums in der Geschichte. In: Südostdeutsches Archiv 1 (1958), 66–75.; Geschichte der Donauschwaben. In: Heimatbuch der Donauschwaben. Hg. von H. W. Hockel. Aalen, 1959., 11–36.

³⁸ Fritz Kern (1884–1950), történész, egyetemi tanár 1914-től Majna/Frankfurtban, 1922-től Bonnban. Az első világháborút követően von Tirpitz admirális publicisztikai tanácsadója, ő rendezte sajtó alá a tengernagy Visszaemlékezéseit (1919). Habilitációs munkája (Die Anfänge der französischen Ausdehnungspolitik, 1910), majd a jogtörténet területére vezető főműve (Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter, 1914) általános elismerést arat, kultúrhistoriai vizsgálódásai pedig elvezetik egy szellemtörténeti irányultságú világtörténet megjelentetésének előkészítéséhez.

³⁹ *Historia Mundi*. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden. Begründet von Fritz Kern. Herausgegeben von Fritz Valjavec. München, 1952–1961.

⁴⁰ Valjavec levelezésében már a Südost-Institutban eltöltött első évétől nyomára bukkanhatunk a doktori értekezésüket író, s más fiatal kutatók irányában mutatkozó állandó segítőkészségének.

leges figyelmet szentelt egykori mentorairól és a térség németiségének további jelentős alakjairól szóló biográfiák készítésének. Az általa patronált ill. témával ellátott kutatók munkái közül kiemelést érdemelnek az Adam Müller-Guttenbrunnról⁴¹, Eduard Glatzról⁴², Edmund Steinackerről⁴³ és Jakob Bleyerről⁴⁴ készített életrajzok. Egykori hallgatói közül néhányan Délkelet-Európa történetének nemzetközileg elismert kutatói lettek, közülük is kiemelkedik a Valjavecet az intézet élén 1960-ban követő (egyébként szintén bánáti származású) Mathias Bernath.⁴⁵

(4) Valjavec szerteágazó működési körének legkiterjedtebb, s legnehezebben áttekinthető területét minden bizonnyal tudományszervezői tevékenysége alkotja. A II. világháború után újra kibontakozó „*Südostforschung*” napjainkra is marandó szervezeti kereteinek, szerkezeti és tematikai tagolódásának, keletkező orgánumainak, s egyáltalán új koordinátáinak kialakítása jelentős részben Valjavec nevéhez fűződik. Kezdetben persze a fő feladatot a tudományág távlati céljai és a háború utáni állapota közötti kiálló ellentmondás feloldása képezte. Az összeomlást követően úgy tűnt, a Südost-Institut megszűnt. Bár hivatalosan nem számolták föl, hisz tevékenységében távol tartotta magát a Harmadik Birodalom ideológiájától (amire a *Südost-Forschungen* — az intézet 25 éves fennállásának alkalmából kiadott — ünnepi számában megjelent, s az intézet történetét összefoglaló tanulmányában Valjavec is fokozottan utalt⁴⁶), ám a működését finanszírozó alapítvány tőkége időközben elolvadt. Így aztán a — kezdetben Valjavec lakásán székelő, s tevékenységét csak 1951-ben újraindító — Südost-Institut egyetlen célkitűzése folyóirata kontinuitásának megőrzésére irányult.⁴⁷ Az e törekvés-

1936-ban az öt levélben (Jéna, október 19.) felkereső karlócai születésű Anton von Schmidtnak még saját könyvtárát is felajánlja disszertációja (Der magyarische Nationalismus bis 1867) elkészítéséhez. 1938. június 21-én kelt levelében a „Die Rechtslage der deutschen Volksgruppe in Ungarn” című doktori értekezésével Stuttgartból hozzá irányított Richard Grotmann számára nyújt fogódzót. A müncheni intézet körül gyülekező és Valjavecvel állandó kapcsolatban álló ifjú nemzedék értékesebb disszertációit pedig a Südost-Institut kiadványsorozatába (1942 óta ennek neve: Südosteuropäische Arbeiten) is felvette: *Ludmilla Schlereth*: Die politische Entwicklung des ungarländischen Deutschums während der Revolution 1918/19. Südosteuropäische Arbeiten 18 (1939); *Isolde Schmidt*: Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848–1914. Südosteuropäische Arbeiten 19 (1939); *Gertrud Reschat*: Das deutschsprachige politische Zeitungswesen Preßburgs. Unter besonderer Berücksichtigung der Umbruchperiode 1918/20. Südosteuropäische Arbeiten 26 (1942).

⁴¹ *Ludwig Rogl*: Der Anteil Adam Müller-Guttenbrunns am völkischen Erwachen des Donauschwabentums. Südosteuropäische Arbeiten 33 (1943).

⁴² *Karl Hans Ertl*: Eduard Glatz (1812–1889). Beiträge zu den Anfängen der deutschen Bewegung in Ungarn. Südosteuropäische Arbeiten 22 (1940).

⁴³ *Barbara Groneweg*: Die Anfänge der volkspolitischen Arbeit Edmund Steinackers 1867–1892. Südosteuropäische Arbeiten 25 (1941).

⁴⁴ *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschums. Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. B sorozat 14 (1960).

⁴⁵ Mathias Bernath (szül. 1920, Segenthau/Németség), történész, egyetemi tanár. A berlini egyetemi éveket követően (ahol Valjavec óráit is látogatta) 1952-ben doktorál (Die auswärtige Politik Nassaus 1805–1812). Későbbi kutatási területei: Délkelet-Európa története, felvilágosodás a Habsburg-monarchiában, jozefinizmus, román nemzeti mozgalom. 1960–1990 között a Südost-Institut vezetője és a Südost-Forschungen kiadója, emellett 1971–1985 között a berlini Freie Universität professzora.

⁴⁶ *Fritz Valjavec*: Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955. In: Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Südost-Institutes München. 1930–1955. München, 1956., 1–4.

⁴⁷ *Nehring* (1990), 25.

nek megfelelően folytatólagosan számozott, s különleges módon 1946/52-es évfolyamként újrainduló (egyelőre még igen csekély terjedelmű) *Südost-Forschungen* rövid előszavában Valjavec az „eddiggi irányvonal” továbbviteléről biztosítja olvasóit. 1953-tól immáron újra éves rendszerességgel következtek a számok, úgyszintén ez évtől kiegészülve a hasonlóképp folytatólagos számozással megjelenő kiadványsorozattal (*Südosteuropäische Arbeiten*).

Az intézet Délkelet-Európa *történeti* kutatására szakosodott szárnya mellett elkülönült vizsgálódási területként körvonalazódott egy ún. *Jelenkorkutató részleg* („*Abteilung für Gegenwartforschung*”), melynek kiadványait Valjavec a történeti szekció publikációinak mintájára alapította és szervezte meg. Havonta megjelenő folyóirataként jött létre 1952-ben a *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa* (1982 óta címe: *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartforschung*). Célja, hogy a jelenkori Délkelet-Európáról szélesebb körnek hozzáférhető tudományos igényű hírekkel szolgáljon, kritikusan átnézve és megszürvé a térség politikai, gazdasági, szociális, államjogi, kultúrpolitikai stb. helyzetével kapcsolatos gyakran egyoldalú és propagandisztikus anyagot.⁴⁸ Az új folyóirat 1957-től egészült ki a részleg kiadványsorozatával (*Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas*).

Az intézet Valjavec által újjáformált és áttekinthető egységekké szerkesztett publikációs tevékenységének értékes eleme a harmadik kiadványsorozatként 1956 óta futó *Südosteuropa-Bibliographie*, mely egyetlen nemzetközi standardbibliográfiaként tárja elénk a térségünk egyes országaiból származó ill. ezekre vonatkozó soknyelvű irodalmat, mindenkor hű képet tükrözve ezáltal a nemzetközi délkelet-kutatás helyzetéről.⁴⁹

Valjavec hatalmas szervezői érdeme, a Südost-Institut II. világháború utáni újjáépítése, a két világháború közötti időszak által rávetett árnyékból való kilépés és az intézet nemzetközi rangjának — immáron másodszeri — kivívása, kiegészülve kiterjedt szerkesztői, széleskörű kutatói és publikációs tevékenységével, valamint mindvégig lelkiismeretes tanári munkásságával, még a rövid világháborús frontszolgálat⁵⁰ óta magával cipelt gyenge egészségi állapota ellenére sem jelentette elképesztően gazdag életműve tudományszervezői oldalának kimerülését. Nagyszámú, a „*Südostforschung*” irányában elkötelezett intézmény neki köszönheti születését, ill. tevékenységi irányának kijelölését. Valjavec a 30-as évek közepe óta következetesen végigvitt koncepciója, a délkelet-kutatás feladatainak felismerése és tevékenységének szélesebb körben történő elismertetése szempontjából talán különös és szomorú, ám jól érzékelhető módon katalizáló ereje volt egy, a kor viszonyait messzemenően tükröző eseménysorozatnak, a leszűkített határu anyországon kívül rekedt németiség hazája elhagyására kényszerítésének.

A szétrombolt Németországba milliós nagyságrendben érkező kelet- és délkelet-európai német menekültek és kitelepítettek „új” hazájukban továbbra is

⁴⁸ *Karl August Fischer*: Fritz Valjavec (1909–1960.), 10–11. In: *Südost-Forschungen* 19 (1960), 1–15. Lásd még: *Franz-Lothar Altmann*: *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartforschung*. In: *Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*. München, 1990., 239–260.

⁴⁹ *Gerhard Seewann*: Die Bibliothek des Südost-Instituts., 280–281. In: *Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*. München, 1990., 265–285.

⁵⁰ Erre vonatkozó utalás: Valjavec – Paul Wentzcke, München, 1941. augusztus 2.

ápolni akarták évszázados hagyományaikat, kulturális örökségüket. Az általuk e célból alapított „*Landsmannschaft*”-ok munkájába a térség avatott ismerőjeként Valjavec is korán bekapcsolódott. E közös német kultúrjavakat ápoló, ám szétosztottan működő társaságok összefogásában Valjavec kezdeményező szerepet játszott. Így alakult meg 1951-ben (Valjavecet igazgatójává választva) a *Südostdeutsches Kulturwerk*, melynek deklarált célja, hogy a délkeleti német kultúrörökség megtartásával a kitelepített délkeleti németiséget és a belnémetiséget összekötő szálakat erősítse.⁵¹ Kiadványai közül a könyvsorozatok⁵² mellett kiemelt jelentőséggel bír folyóirata, az 1952 óta megjelenő *Südostdeutsche Heimatblätter* (neve 1958-tól: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*).

A délkelet-európaihoz hasonlóan szoros kapcsolatok fűzték Valjavecet az elcsatolt keleti tartományokból elűzött németiség szervezeteihez is. Társalapítóként és elnökségi tagként szerepet vitt az *Ostdeutsche Kulturrat* munkájában, melynek 1954 óta megjelenő évkönyvével (*Ostdeutsche Wissenschaft*) társkiadóként működött.

A *Südost-Institut* egymagában nem láthatta el a térségünkre vonatkozó tudományos kutatás és a vele való kapcsolattartás komplex feladatkörét. Az intézet tehermentesítése, ugyanakkor vállalt tevékenységi körének kiegészítése további szervezetek alapítása által égető szükségként lépett fel. A Délkelet-Európa népeinek történetével (és az intézet újonnan szerveződő részlege által jelenével) foglalkozó kutatások épp azt a részterületet nem fedték le, amelyre vonatkozó igények az intézetet 1930-ban életre hívó eredeti koncepcióból világosan eltörnek, s mely igények a kitelepített németek hatalmas felvevőbázisával most még inkább alátámasztást nyertek. E részterület, nevezetesen a délkelet-európai *németiség* történetének elfogulatlan tudományos tanulmányozására hozta létre Valjavec 1958-ban, Harold Steinackerrel és Balduin Sariával⁵³ karöltve, a *Südostdeutsche Historische Kommission*-t. A szervezet, melynek irányító testületében Valjavec haláláig szerepet vitt, a korábban említett társaságokéhoz hasonló szerkezetű publikációs tevékenységet alakított ki: könyvsorozata mellett 1958 óta jelenik meg (annakidején Valjavec társkiadói felügyelete alatt) tekintélyes folyóirata, a *Südostdeutsches Archiv*, mely a *Südost-Forschungen* mellett a térségünkre vonatkozó másik nemzetközileg is elismert periodika.

Szintén a feladatok megosztásának ill. összehangolásának szükségességétől vezérelve született meg 1953-ban — az iniciátor ez esetben is Valjavec — a *Süd-*

⁵¹ Információk a szervezettel kapcsolatban: <http://www.sokw.de/index1.htm>

⁵² Az A, B, C, D és E sorozatjelzés a következő tematikai tagolódást takarja: Reihe A — Kunst und Literatur; Reihe B — Wissenschaftliche Arbeiten; Reihe C — Erinnerungen und Quellen, Reihe D — Kleine Südost-Reihe, Reihe E — Miscellanea.

⁵³ Balduin Saria (1893–1974). A Stájerország Jugoszláviához csatolt részéből származó (s felesége révén bácskai kötődésű) régész, történész Valjavechez hasonlóan erős „südostdeutsch” identitást vallott. Eredeti szakterülete az antik történelem és régészet volt, innen fordult érdeklődése élete második felében népcsoportja vizsgálata irányába. A húszas évek elején a Jugoszláv Nemzeti Múzeum régészeti és numizmatikai gyűjteményének vezetője. Ókortörténetet tanít Belgrádban, majd 1926-tól Ljubljánban, miközben ásatásokat is végez. 1942-től tanszékvezető a grazi egyetemen, ahol már dékán, amikor tanszékét 1945-ben felosztatják. 1952-ben Valjavec hívására a Südost-Institut munkatársa lesz, tevékenykedik a kitelepített németek szervezeteiben, a Südostdeutsches Kulturwerkben, az Ostdeutsche Kulturratban, társalapítója a Südostdeutsche Historische Kommissionnak, társkiadója e szervezetek kiadványainak.

osteuropa-Gesellschaft. A Délkelet-Európa megismerésével foglalkozó szerveződések közül hiányzott még egy olyan társulás, mely a térségre vonatkozó ismereteket szélesebb körben közvetítve, mindenekelőtt „a délkelet” kulturális és tudományos életével, társadalmi nyilvánosságával kialakított és kialakítandó *kapcsolatok ápolására* helyezi a hangsúlyt. E társaság a lehetőségek bőséges tárházát kínálta a délkelet államaival való találkozásra, személyes tudományos kontaktus kialakítására, különösen azt követően, hogy az intézet által már addig is szervezett tudományos találkozók immáron a *Südosteuropa-Gesellschaft* ülésorozataként (*Tagungen*) folytatódtak, mindig igen kellemes környezetben, télen többnyire Klein-Walsertalban, nyáron a Chimsee-nél. A történészek, közgazdászok, publicisták stb. részéről elhangzó színvonalas előadások, a rendezvények keretei között megszülető barátságok végső soron egy célt szolgáltak: a térségre irányuló tudományos pezsgés elősegítése által közös táborba gyűjteni a Délkelet-Európa megismerésében érdekelt szellemi erőket.⁵⁴

Az Európa kulturális vérkeringésébe tevékenységével közvetett módon hazánkat is bekapcsoló Fritz Valjavec napjaink Magyarországon kevéssé ismert. A két világháború között még élénk magyarországi (és térségünkbeli) kapcsolatrendszere 1945 után érthető okokból a minimumra redukálódott, s tevékenységének elhallgatása által feledés borult életművére is. Így fordulhatott elő, hogy e sorok írója — Tilkovszky Loránt 90-es évek elején végzett kutatásait beleértve — hazánkból másodikként nyúl Valjavec hozzáférhető és igen értékes hagyatékához.⁵⁵

Valjavec egyéni életsorsa, tudományos munkásságának alakulása a világháborús összeomlásig egy *három pólusú erőter* vonzásának függvénye: tevékenységében csaknem azonos súllyal és motivációs háttérrel képviselteti magát a sokoldalú ismereteket szerzett tudós szakmai korrektsége; a délkelet-európai német behatolás politikai céljainak szolgálatába álló német ember Harmadik Birodalom iránt vállalt elkötelezettsége; valamint a szülőföldjéhez és „*südostdeutsch*” származásához mindig lojális „*Landsmann*” patriotizmusa. A nemzetiszocialista rezsim bukása után sem gyöngülő emocionális kötődés élete utolsó másfél évtizedében is tovább hajtotta őt a bipoláris világ politikailag bizalmatlan, s tudományos téren is kedvezőtlen viszonyai közepette Délkelet-Európa különállásának, sajátos viszonyainak fel- és elismertetése útján. Szöges ellentétben a hidegháború korának uralkodó gondolatvilágával — mely szerint minden, ami a vasfüggönyön túl van, az egy egységes blokk, egy homogén Kelet-Európa — Valjavec egész munkássága által képviselte az ötvenes évek tudományos berkeiből csak igen bátor-talanul előszivárgó nézetet, a speciálisan e térségre irányuló kutatások létjogosultságának beláttatására és a „*Südostforschung*” önállóságának kivívására megfogalmazott igényt.⁵⁶ Mindössze 50 év adatott neki erre.

⁵⁴ vö. *Fischer* i.m. 11.

⁵⁵ Karl Nehring szíves tájékoztatása a magyar és Délkelet-Európa más országai felől megnyilvánuló érdeklődés kapcsán. (vö. 1. jegyzet.)

⁵⁶ A 25 éves fennállására emlékező Südost-Institut ünnepi kiadványában megjelent — már idézett — összefoglalójában Valjavec keserűen állapítja meg: „Mindenekelőtt azáltal léptek fel nehézségek, hogy a Délkelet-Európa-kutatás önállóságát több helyütt nem ismerték el, s tévesen csupán a Kelet-Európa-kutatás egy függelékének tekintették.” (*Valjavec* 1956, 3.)

Tilkowszky Loránt

BAJCSY-ZSILINSZKY KÉT MEMORANDUMA BÁRDOSSY MINISZTERELNÖKHÖZ

Az egyik memorandum 1941. április 10-én kelt.¹ Ekkor kiáltotta ki függetlenségét Horvátország, amire hivatkozva belső felbomlás folytán megszűntnek lehetett állítani Jugoszláviát, eleve elhárítani próbálván ezzel a vele nemrég kötött örökbarátsági szerződés Magyarország részéről történő megszegésének ódiáját. S a katonai együttműködés is cáfolhatónak tűnt azáltal, hogy miközben a Jugoszlávia elleni német hadműveletek már április 6-a óta folynak, a magyar csapatok csak 11-én indulnak meg a kormányzó előző napi kiáltványa alapján, amely a Trianonnal jugoszláv uralom alá került területek magyar lakosságának védelembe vételére szólít fel.²

Bajcsy-Zsilinszky e memorandumja, amelyet 11-én már a kormányzó kiáltványának ismeretében fejezett be, utal azokra az ellenzéki aggodalmakra és tiltakozásokra, amelyekkel az országnak a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozását mindvégig kísérték, s arra a jelentőségre, amelyet viszont a magyar-jugoszláv örökbarátsági szerződésnek külpolitikailag tulajdonítottak. Fájdalommal állapítja meg, hogy Magyarország — bár erre nem volt szerződésileg kötelezve — közvetetten katonai segítséget nyújtott a Jugoszlávia ellen hazánk területén felvonuló német haderőnek (amiért Anglia megszakította 7-én a diplomáciai kapcsolatot). A memorandum szerzője kísérőlevelében³ is arra int, a kormányzói kiáltványt is bírálva némely vonatkozásban, hogy az elszakított délvidéki területek megszállása békés jelleggel történjék, a barátsági szerződés szellemét megőrizve a szerbek iránt. Fel kell lépni a magyar sajtónak a németekkel szövetséget hirdető, a szerbeket gyalázó hangnemével szemben.⁴ Meg kell állítani a veszedelmes sodródást: ha nem vigyázunk, revíziós sietségünknek nagyon megadhatjuk az árát; a németek szövetségeseiként és fellépésünk katonai jellegét kidomborítva, háborús félként is szembe kerülhetünk Angliával és Amerikával.

A másik memorandum, amelyet Bajcsy-Zsilinszky 1941. augusztus 5-én intézett Bárdossy miniszterelnökhöz⁵, az előbbi memorandumához visszanyúlva megállapítja, hogy a kormány az intelmek ellenére hadjárat formájában folytatta

¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Bajcsy-Zsilinszky Endre irathagyatéka. Fond 28/192.

² Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. (DIMK), V. kötet: Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratról a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. Bp. 1982. 717. sz. dok. 1029–1030.

³ DIMK, V. 726. sz. dok. 1040–1041.

⁴ E tárgyban Bajcsy-Zsilinszky 1941. április 21-én külön levelet is intézett Bárdossyhoz: DIMK, V. 761. sz. dok. 1081–1082.

⁵ Magyar Országos Levéltár, K.63. 1941–21/7 — 6970.

le a délvidéki katonai akciót, amelyet a szerb lakossággal szemben elkövetett súlyos kilengések követtek; a kívánatos megbékélésnek akadálya a magyar sajtó szerbek elleni gyalázkodása. A kormány nem fogadta meg az intelmet, hogy álljon végre a sarkára a németekhez törleszkedés irányzatával szemben, ne hagyja tovább sodortatni magát a németekkel való politikai és katonai együttműködés terén, mert ez szembeállíthatja, háborúba is keverheti az országot olyan nagyhatalmakkal, amelyek jóindulatára pedig szüksége van nemzeti céljai eléréséhez. Ime, be is következett júniusban Magyarország bekapcsolódása Németország Szovjetunió elleni hadjáratába, amely felmorzsolódással fenyegeti haderejét, mert a szovjet ellenállás szívósabb a vártnál. Az a körülmény, hogy Anglia és Amerika a megtámadott Szovjetuniót támogatja, azzal a veszéllyel fenyeget, hogy Magyarország, ha nem tanúsít kellő óvatosságot, velük is hadiállapotba juthat. Márpedig ez mindenképpen elkerülendő. A legnagyobb felelőtlenség tehát az a sértő és méltatlan hangnem is, amelyet a magyar sajtó olyan nagy vezető államférfiakkal szemben alkalmaz, mint Churchill, illetve Rooseveltt. A memorandum részletes vizsgálatnak veti alá a világháborús erőviszonyok alakulását 1940 júniusa, Párizs eleste óta, s arra a következtetésre jut, hogy Németország és szövetségesei egyre hátrányosabb helyzetbe kerülnek ellenfeleik mind határozottabb erőfölényével szemben, Magyarországnak tehát életbe vágó érdeke, hogy mielőbb kivonni igyekezzék magát ebből a háborúból, amelybe elsődleges nemzeti érdekei ellenére és kárára sodortatott bele. Memoranduma kísérőlevelében⁶ nyomatékosan megerősíti: Németország háborúvesztése nem csak valószínű, hanem biztosra vehető; öngyilkosság volna tehát, ha nem a magunk megmentésével törődnénk.

Bárdossy azonban azzal tetézte a Szovjetunió elleni német hadjáratba történt bekapcsolódással elkövetett júniusi felelőtlen könnyelműségét, hogy 1941 decemberében a németek iránti szolidaritásból kész volt vállalni a hadiállapotba kerülést Angliával és Amerikával is. Ezen — Bajcsy-Zsilinszkyvel együtt — megrökönyödött az egész angolszász-orientációjú ellenzék. Az a mérsékelt hangnem, amely Bajcsy-Zsilinszky e Bárdossyhoz intézett két memorandumát még jellemezte, ezután változott csak felháborodottá és élesen számonkérővé.⁷

I.

Emlékirat

Magyarország nemzetközi helyzetéről és külpolitikájáról

Budapest, 1941. április 10.

A magyar országgyűlés képviselőháza 1941. február 4-én két nemzetközi szerződést szavazott meg: „Magyarországnak a Japán, Németország és Olaszország között Berlinben 1940. évi szeptember 27. napján kötött háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozásáról”, és „a Belgrádban, 1940. évi december hó

⁶ Lásd *Karsai Elek*: A budai vártól a gyeprüig 1941–1945. Bp. 1965. 22–23.

⁷ Vigh Károly viszont Bajcsy-Zsilinszky e két memorandumával kapcsolatban írja róla, hogy „mélységesen felháborította őt a Bárdossy-kormány hitszegése”, „élesen bírálja a kormányt”, „bát-ran a szemébe vágja a miniszterelnöknek”, hogy „hazudta a parlamentben”. (Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása 1979. 121, 123.)

12-én kelt magyar-jugoszláv barátsági szerződés becikkelyezéséről” szóló törvényjavaslatokat. Az előbbi óriási szótöbbséggel, de nem egyhangúlag; a másodikat egyhangúlag.⁸ Ezután mindkét törvényjavaslatot megszavazta a felsőház is s a magyar Corpus Iurisban az 1941. évi törvények között az I. és II. számot kapták.

Magyarország a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás előtt is szoros barátságot és politikai, gazdasági együttműködést tartott fenn a tengelyhatalmakkal, Németországgal és Olaszországgal; de *háborúra, vagy katonai beavatkozásra* szóló kötelezettségeket az egykori hármasszövetség⁹ világháborús megsemmisülése óta egyetlen hatalommal szemben sem vállalt, egészen az 1941. évi I. törvénycikkbe iktatott „Jegyzőkönyv”-ig.¹⁰

Voltunk néhányan, akik súlyos aggodalmakat tápláltunk államunknak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása iránt s fölemeltük tiltakozó szavunkat mind az országgyűlés külügyi bizottságaiban¹¹ mind — legalább szavazásunkkal — a képviselőház plénuma előtt.¹² Kezdetől fogva tragikus félreértések, belső ellentmondások és érdekütközések csíráit sejtettük, sőt jelöltük meg benne. Ez már a múlté. De annál inkább a legforróbb jelen feladata, hogy az ország alkotmányos tényezőinek komoly és végleges — esetleg végzetes — elhatározásai előtt

⁸ A háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozás megszavazásának elrendelésekor a Szociáldemokrata Párt és Rassay Polgári Szabadság Pártja képviselői tüntetőleg kivonultak a teremből, s a szavazásban nem vettek részt; az egységes állásfoglalásra nem jutó Független Kisgazda Párt képviselői közül pedig a szavazáskor hárman — Bajcsy-Zsilinszky Endre, Vásáry István, Szentiványi Lajos — űlve maradtak: e három „nem” ellenében fogadta el a többség a csatlakozást a háromhatalmi egyezményhez. Amikor viszont a jugoszláv-magyar örökbarátsági szerződés feletti szavazásra került sor, a nyilas képviselők maradtak kint a képviselőház folyosóján, így lett az eredmény „egyhangú igen”. Mindezek a körülmények a nyilvánosság előtt ismeretlenek maradtak, mert a külügyminisztérium sajtóosztálya megtiltott minden híradást az ülésen történt demonstrációkról. — Bajcsy-Zsilinszky nagy beszédre is készült a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozás törvénybeiktatása ellen, de Teleki Pál miniszterelnök kérésére elállt tőle. Szövegét közölte *Tilkovszky Loránt*: Egy el nem hangzott Bajcsy-Zsilinszky-beszéd. Somogy megyei Levéltári Évkönyv 14. Kaposvár, 1983. 281–306.

⁹ Olaszországnak Németország és Ausztria-Magyarország 1879-ben kötött kettős szövetségéhez 1882-ben történt csatlakozása révén jött létre, s Olaszország 1914. évi világháborús semlegeség-nyilvánításával, majd az antanthatalmak oldalán történt 1915. évi hadba lépésével szűnt meg.

¹⁰ Mint a háromhatalmi egyezmény és a csatlakozási jegyzőkönyv szövegének (DIMK, V. 753–754. l.) Bajcsy-Zsilinszky általi alábbi elemzéséből kitűnik, katonai kötelezettséget Magyarország ezúttal sem vállalt. Mégis gyanakvást keltő volt Csáky külügyminiszternek a külügyi bizottság előtti 1941. november 27-i exposéjában az a kitétel, hogy a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozással Magyarország „állandó barátokat és fegyvertársakat” kíván. DIMK, V. 756.

¹¹ Mindkét ház külügyi bizottságában 1940. november 27-én tárgyalták a háromhatalmi egyezményhez 20-án történt csatlakozást. A kormánytól balra álló ellenzéki pártok részéről felszólalók — Rassay Károly (Polgári Szabadság Párt), Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre (Független Kisgazda Párt), Peyser Károly (Szociáldemokrata Párt) — aggályosnak találták a fasiszta hatalmi tömbhöz történő egyoldalú kapcsolódást, amely — ennek oldalán — a világháborúba való belesodródás veszélyét is magában hordja. Hasonló módon foglalt állást — bár kevésbé élesen — a felsőház külügyi bizottságának ülésén Bethlen István.

¹² A képviselőház 1940. november 29-i ülésén a költségvetés vitája során tartott beszédében Bajcsy-Zsilinszky nyilvánosan kijelentette: „a magam részéről nem helyeslem a kormánynak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozását, ezzel nem azonosítom magamat, és ez ellen tiltakozom.” Hangsúlyozta viszont a „komoly és messzemenő barátság” szükségességét Jugoszláviával: „Itt egy életre-halálra való összefogásról van szó” két olyan nép függetlensége megőrzésére, amely „nem kapható semmi szolgáltatásra és segédnépi szerepre”; összefogásuknak nagy jelentősége lehet, hiszen „a magyarok és délszlávok együtt nagyhatalom Európában”. Képviselőházi Napló, 1939-es ciklus, VIII. kötet, 1031–1037.)

gondos vizsgálattal számot vessünk Magyarország nemzetközi helyzetéről, jogi és politikai szempontból egyaránt, de a belőlük adódó kötelezettségekről, lehetőségekről és tennivalókról is.

I. A jogi helyzet

1. A csatlakozási jegyzőkönyv

Csáky István gróf külügyminiszter 1940. november 20-án írta alá Japán, Németország és Olaszország kormányainak képviselőivel együtt a jegyzőkönyvet Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásáról. A három cikkből álló „Jegyzőkönyv” így hangzik:

„Japán, Németország és Olaszország kormányai egyrészt és Magyarország kormánya másrésztől alulírott meghatalmazottaik útján a következőket állapítják meg:

I. cikk.

Magyarország csatlakozik a Japán, Németország és Olaszország között Berlinben 1940. évi szeptember 27. napján aláírt háromhatalmi egyezményhez.

II. cikk.

Amennyiben a háromhatalmi egyezmény IV. cikkében említett közös szakbizottságok oly kérdéseket tárgyalnak, amelyek Magyarország érdekeit érintik, a bizottságok tanácskozásaiba Magyarország képviselőit is be kell vonni.

III. cikk.

A háromhatalmi egyezmény szó szerinti szövege, mint melléklet a jegyzőkönyvhöz van csatolva.”

Nyilvánvaló ebből a szövegből mindenekelőtt, de a jegyzőkönyvi forma függetlenszerű jellegéből is, szemben a háromhatalmi *egyezmény*-nyel, hogy Magyarország nem egyenragú félként, negyedikül, csatlakozott a három hatalmakhoz, hiszen ez esetben négyhatalmi egyezmény keletkezett volna, mint az 1879-ben kötött német és osztrák-magyar kettős szövetségből hármasszövetség Olaszország csatlakozásával, 1882-ben. Csatlakozásunk formája valósággal *capitis diminutio*¹³ államunknak a három nagyhatalommal szemben való állására és nemzetközi tekintélyére. Ezt a *capitis diminutio*t valósággal aláhúzza a második cikk, mely Magyarországnak a közös szakbizottságokba való *alkalmi* bevonását biztosítja. Nem lehet vitás, hogy Magyarország ezzel a jegyzőkönyvvel egy olyan háromhatalmi rendszerhez csatlakozott, melyben részvételi *jogai* bizonytalanok és alárendelt jelentőségűek, kötelezettségei ellenben pontosan összeesnek a háromhatalmi egyezmény aláíróinak egymás iránt való kötelezettségeivel. E kötelezettségek tisztázásához azonban alaposan meg kell vizsgálnunk a háromhatalmi egyez-

¹³ *capitis deminutio*: megkisebbités, megalázás

ményt¹⁴ magát. Ennek bevezetése és a lényege s közvetve Magyarországot is érintő első három cikke (a hat közül) így hangzik:

„Japán, Németország és Olaszország kormányai a tartós béke előfeltételének tekintik, hogy a világ minden nemzete hozzájusson a neki kijáró térhez. Ezért elhatározták, hogy a nagy-keletázsiai térre és az európai területekre vonatkozó törekvéseiket illetően vállvetve együtt fognak működni, legfőbb céljuk az lévén, hogy a dolgoknak olyan rendjét teremtsék meg és tartsák fenn, amely alkalmas az ottani népek fejlődésének és jólétének előmozdítására.

Óhaja továbbá a három kormányak, hogy az együttműködést a világ más részeiben olyan államokra is kiterjesszék, amelyek készek arra, hogy fáradozásai-
 iknak az övékéhez hasonló irányt adjanak, hogy ezáltal a világbékére mint végső célra irányuló törekvéseik megvalósíthatók legyenek. Ennek megfelelően Japán, Németország és Olaszország kormányai a következőkben állapodtak meg:

1. cikk.

Japán elismeri és tiszteletben tartja Németország és Olaszország vezetését Európában új rend megteremtésénél.

2. cikk.

Németország és Olaszország elismerik és tiszteletben tartják Japán vezetését a nagy-keletázsiai térben új rend megteremtésénél.

3. cikk.

Japán, Németország és Olaszország megegyeznek abban, hogy fáradozásaik során a megelőzőkben megjelölt alapon együtt fognak működni. Kötelezettséget vállalnak továbbá arra, hogy egymást minden politikai, gazdasági és katonai eszközzel kölcsönösen támogatják abban az esetben, ha a három Szerződő Fél egyikét olyan hatalom támadja meg, mely jelenleg nem vesz részt az európai háborúban, vagy a kínai-japán konfliktusban.”

Világosan kitűnik ebből a szövegből, hogy

1. az egyezmény nem konstituál semmiféle szövetséget, de legkevésbé védő- és dacsövetséget, de nincsen *általános* katonai segélynyújtási célja és jellege sem;
2. egyfelől Japán Németországnak és Olaszországnak vezetését Európában, másfelől a tengelyhatalmak Japánnak nagy-keletázsiai vezető szerepét *csak az új rend megteremtésénél* ismerik el az 1. és 2. cikkben;
3. konkrét katonai — egyben politikai és gazdasági — segítő kötelezettséget a szerződő hatalmak csak a 3. cikkben vállalnak egymás iránt *„abban az esetben, ha a három Szerződő Fél egyikét olyan hatalom támadja meg, mely jelenleg nem vesz részt az európai háborúban, vagy a kínai-japán konfliktusban”*.

Bármennyire is megalázó nemzetközi helyzetbe sodorta Magyarországot a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásának szerződési formája, az nem

¹⁴ Vö. *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Bp. 1966. 490–493.

lehet vitás, hogy ha kevesebb is a joga, kötelezettségei semmiképpen nem lehetnek nagyobbak vagy egyáltalán mások, mint a három szerződő nagyhataloméi egymás iránt. Vagyis minden politikai, gazdasági és katonai eszközzel még az *egyezmény betűi szerint is* csak akkor tartozik támogatni a háromhatalmakat, vagy azok bármelyikét, ha közben egy eddig a háborúban részt nem vett állam megtámadná a nagyhatalmak valamelyikét. Megállapíthatjuk, hogy a háromhatalmi egyezmény aláírása óta ilyen támadás sem a tengely hatalmait, sem Japánt nem érte.

Tisztán jogi alapon vizsgálva tehát a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunkból adódó kötelezettségeinket, idáig a magyar részről való katonai támogatás kötelezettségét a tengelyhatalmakkal szemben megállapítani nem lehet. Sem Jugoszlávia ellen, sem senki ellen.

Nem változtattak ezen a jogi helyzeten a jugoszláviai államcsíny és rendszerváltozás eseményei sem.¹⁵ Mi történt Jugoszláviában? A Cvetkovics-kormány csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, de egy belső forradalom ezt a csatlakozást a diplomáciai okmány aláírása után fölborította. Történhettek a jugoszláviai német kisebbséggel vagy német birodalmi hivatalos személyekkel szemben atrocitások is. De egyfelől nem olyan méretűek, melyeket diplomáciai úton, békésen ne lehetett volna jóvátenni, másfelől még ha történtek is mulasztások jugoszláv részről a jóvátétel körül, azt józanul mégsem lehet állítani, hogy Jugoszlávia megtámadta volna vagy akár csak megtámadni akarta volna is a tengelyhatalmakat. Egyetlen percig sem lehet kétséges, hogy Jugoszlávia abban az esetben, ha a tengelyhatalmak tudomásul veszik az ott történt belső változást s nem erőszakolják a Cvetkovics-kormánnyal kötött szerződés fenntartását, azaz Jugoszlávia beillesztését a német vezetés alatt álló úgynevezett új európai rendszerbe, más szavakkal ha II. Péter kormányzata fönntarthatja országa hön óhajtott semlegességét, alig kétséges, hogy a történt kilengésekért a délszláv állam teljes elégtételt ne adott volna s így a béke is helyreállhatott volna a tengelyhatalmakkal. Az sem vitatható, hogy a tengelyhatalmak előzőleg Pál herceg kormányzatával szemben minden eszközt fölhasználtak arra, hogy Jugoszláviát belekényszerítsék a hármas paktum rendszerébe, s hogy ez a nyomás vitte Cvetkovicsékat Berlinbe,¹⁶ a jugoszláv csatlakozás tehát valójában igen erős diplomáciai nyomás alatt történt. És a belgrádi forradalom ennek a nyomásnak ellenhatásaként robbant ki.

Magyarország *nemzetközi jogi* kötelezettségei szempontjából azonban mindez nem döntő fontosságú dolog. Aláírtunk egy diplomáciai jegyzőkönyvet s azt törvényerőre emeltük, amely szerint akkor tartozunk katonai erővel a háromhatalmak oldalán beavatkozni, ha e hatalmak valamelyikét a háborúban még nem szereplő állam megtámadná. Ilyen támadás a három szerződő hatalom egyikét sem érte. Magyarországot tehát az aláírt jegyzőkönyv betűje és értelme szerint semminemű katonai beavatkozási kötelezettség nem terheli Jugoszlávia ellen. Akkor sem terhelné, ha nem volna a háromhatalmi egyezményhez való csatlako-

¹⁵ A Cvetković-kormány 1941. március 25-én csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, ám e kormányt 27-én eltávolította a németellenes tüntetőktől támogatott belgrádi katonai puccs, melynek vezetője, Simović tábornok alakított új kormányt. Pál régensherceget lemondásra kényszerítették, a 17 éves II. Péter király átvette a királyi jogok személyes gyakorlását. E fejlemények hatására Hitler a jugoszláv állam megtámadását és teljes felszámolását határozta el.

¹⁶ Bécsben történt a jugoszláv csatlakozás a háromhatalmi egyezményhez.

zást megerősítő törvénnyel egyidőben törvénybe iktatott barátsági szerződésünk Jugoszláviával.

2. A magyar-jugoszláv barátsági és tanácskozási szerződés

Magyarország egy „jegyzőkönyv”-ben csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez és egy ünnepélyes nemzetközi szerződésben fogadott kölcsönösen örök barátságot Jugoszláviával. A szerződés így hangzik:¹⁷

„Ő Főméltósága a Magyar Királyság Kormányzója
és

Ő Felsége Jugoszlávia Királyának nevében a Királyi Régensek,

Figyelembe véve a nemzetek között örvendetesen fennálló, jószomszédságon, őszinte megbecsülésen és kölcsönös bizalmon alapuló kapcsolatokat;

Óhajtvá, hogy kapcsolataiknak szilárd és tartós alapot adjanak;

Abban a meggyőződésben, hogy a politikai, gazdasági és kulturális téren fennálló kölcsönös kötelekeknek megszilárdítása és szorosabbá tétele a két szomszédos ország érdekeit, valamint a Duna vidékének békéjét és jólétét fogják szolgálni;

Elhatározták, hogy Barátsági Szerződést kötnek és ebből a célból meghatalmazottaikká kijelölték:

Ő Főméltósága a Magyar Királyság Kormányzója:

gróf Csáky István magyar királyi titkos tanácsos, magyar királyi
külügyminiszter úr Ónagyméltóságát,

Ő Felsége Jugoszlávia királyának nevében a Királyi Régensek:
Alexandre Cincar-Marković jugoszláv királyi külügyminiszter úr
Ónagyméltóságát;

Akik jó és kellő alakban talált meghatalmazásaik kicserélése után a következőkben állapodtak meg:

1. cikk.

A Magyar Királyság és a Jugoszláv Királyság között állandó béke és örökös barátság fog fennállani.

2. cikk.

A Magas Szerződő Felek egyetértének abban, hogy tanácskozni fognak mindazokban a kérdésekben, amelyek megítélésük szerint kölcsönös kapcsolataikat érinthetik.

3. cikk.

A jelen Szerződés meg fog erősíttetni és a megerősítő okiratok, mihelyt lehetséges, Budapesten ki fognak cseréltetni.

¹⁷ vö. *Halmosy* i.m. 494-495.

A Szerződés a megerősítő okiratok kicserélésének napján lép életbe.

Aminek hitelülül fentnevezett meghatalmazottak ezt a szerződést pecsétjellel ellátva aláírták.

Kelt két eredeti példányban, Belgrádban, ezerkilencszáznegyven évi december hó 12. napján.”

Természetes, hogy Magyarország ezt a barátsági szerződést két szuppozícióval¹⁸ kötötte meg. Egyik az, hogy a szerződés nem érinti egyéb nemzetközi kötelezettségeit, így a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásból adódó — előbb vállalt — esetleges kötelezettségeit sem. Másik, hogy nem érinti *békés* revíziós ígéreteinket. Mindezzel egyébként a másik aláíró fél is tökéletesen tisztában volt.

Helyzetünk azonban konkrétan ebben a pillanatban az, hogy ama föltétel, melytől függ bármely katonai segítségnyújtásunk vagy beavatkozásunk a tengelyhatalmak oldalán, nem következett be; míg a jugoszláv-magyar barátsági és tanácskozási szerződés pontos betartásának — egészen a jugoszláv állam belső felbomlásáig — nem lett volna semmi jogi akadálya. Tehát egészen a legutóbbi napokig nem lett volna szabad csorbítanunk ez ünnepélyes szerződésben megfogadott barátságot és békét — tisztán jogi kötelezettségeink számbavételével — olyan *közvetett* katonai segélynyújtással sem, melynek során átengedtük állami területünkön a német haderőt Jugoszlávia ellen, sőt katonai felvonulási terepül¹⁹ engedték államunk területét felhasználni egyik baráti hatalomnak a másik baráti hatalom ellen.

A háromhatalmi kapcsolatok és rendszer jogilag szokatlanul laza és kevésbé automatikusan működő belső konstrukciójának megvilágítására szolgáljanak még a következők:

1. Németország és Olaszország között katonai szövetség van²⁰ s az olasz-görög háború megindulása 1940. október 28-án még Németország katonai beavatkozását sem vonta maga után automatikusan, sőt egészen 1941. április 6-áig²¹ zavartalanul fennállott a német-görög diplomáciai kapcsolat;
2. de nem következett be a múlt év október 28-a után Japán beavatkozása sem, noha az olasz diplomácia úgy tüntette föl a Görögország ellen indított háború okát, mintha valójában, a semlegességet súlyosan sértő magatartása révén, Görögország lett volna a tulajdonképpeni, ha nem is formális támadó fél.

Ez a német és japán magatartás az olasz-görög háborúval szemben hónapokon keresztül, bizonyítja, mennyire kiveszöben van a mai nemzetközi és diplomáciai kapcsolatok terén a régi nemzetközi szerződések automatizmusa. S ha ez áll — ilyen nagyjelentőségű precedensek alapján — a nagyhatalmakra, legalább is annyira áll a kisebb hatalmakra is. Ez a gyakorlat még inkább fölbátoríthatott volna bennünket — ezúttal még mindig tisztán jogi vonatkozásban — arra, hogy esetenként mérlegeljük — most már német és japán példák nyomán — a három-

¹⁸ szuppozíció: feltétel

¹⁹ A német haderő felvonulása Magyarország területén már 1941. április 2-án megkezdődött.

²⁰ Az 1939. május 22-én Berlinben aláírt ún. „acélpaktum”.

²¹ Ekkor indult meg a német katonai támadás Jugoszlávia ellen.

hatalmi egyezményhez való csatlakozásunkból eredő kötelezettségeinket. Ez a gyakorlat és ezek a precedensek arra is alkalmasak, hogy ráduplázzanak az előbbi fejtegetésekre s még inkább rávilágítsanak ama jogi felfogás hibás voltára, amely a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk *nagyobb jogi erejével* értékeli le a Jugoszláviával szemben vállalt baráti és tanácskozási kötelezettségeinket.

3. A jugoszláv állam fölbomlása

Fölmerül a további jogi kérdés: főnállónak tekintendő-e a jugoszláv-magyar barátsági szerződés azután is, hogy a jugoszláv állam, nyilvánvalóan a német fegyverek csapásai nyomán és az ősi szerb-horvát ellentét kétségtelenül tevékeny és talán döntő hozzájárulásával, szemünk előtt omlik össze. Ezen a ponton kb. *olyasféle* jogi vita adódhatna, amilyen az 1920-as években burjánzott a magyar közéletben ama kérdés körül: megszűntek-e az 1723-as Pragmatica Sanctio kötelezettségei a Habsburg-házzal szemben a *politikai alapnak*, az osztrák és magyar közös védelemnek összeomlásával.²² Nem vinnénk előbbre országunk ügyét, ha ezen a példán indulnánk el. Nem a jogi szörszálhasogatások és finomkodások korát éljük. Korunk durva, faragatlan; az egyetemes és a kifinomult magyar jogászi művelődéstől is elrugaszkodó.

Jugoszlávia összeomlását, Horvátország tüntető elszakadását²³ azonban két okból sem volna szabad az egyetlen vagy a legfőbb döntő ténynek elfogadnunk még a magyar-délszláv barátsági szerződés *tisztán jogi* megítélése körül sem. Először azért, mert Magyarországnak Jugoszlávia összeomlása *előtti* magatartása kérdéséről is szó van — magunk között és a nagyvilágban — s még a jövőben is sokszor szó lehet. Másodszer azért, mert a dolog lényege szerint a mi baráti magatartásunk és szerződő készségünk nemcsak a jugoszláv államnak szólt, hanem a délszláv népeknek is kivétel nélkül. Sem a hivatalos magyar politika, sem a nem hivatalos barátkozási szándék és készség nemzetünkben, sem az ellenzéki részről való sürgetések a magyar-délszláv közeledésre, sem a délszláv-magyar kapcsolatok legnagyobb előharcosai a múltban, idősebb Andrassy Gyula, idősebb Ugron Gábor²⁴ sohasem adták oda magukat egy nemtelen intrikának, a délszláv népek közötti ellentétek mesterséges fölszításának. Az 1940. december 12-én kötött magyar-délszláv barátsági szerződés, azt lehetne mondani, talán még inkább a magyar nemzet és a délszláv népek — szerbek, horvátok, szlovének — között kötött, mint Magyarország és Jugoszlávia, a két állam között. S ettől az iránytól, mely különben is a nagy Árpádok politikája, a jugoszláv államnak kívülről való erővel végrehajtott összeomlása után sem téríttethetjük el magunkat. S ha helyesen értelmezzük — a magyar történet szellemében — a magyar-délszláv kapcsolatokat és a múlt év decemberében kötött magyar-délszláv barátsági szerződést, a jövőben sem lehetünk egyszerűen haszonélvezői a szemünk előtt folyó jugoszláv összeomlásnak. A magyar-délszláv barátsági szerződést tehát Európa újjárende-

²² Az 1920. évi I. tc. védelmi, az 1921. évi 47. tc. trónöröklési vonatkozásban kimondta, hogy a Monarchia felbomlása következtében a Pragmatica Sanctio néven ismert, 1723-ban a Habsburg házzal kötött szerződés, s abból fakadó minden törvényes rendelkezés hatályát veszítette.

²³ Az ún. Független Horvát Állam zágrábi kikiáltása révén 1941. április 10-én.

²⁴ Id. Andrassy Gyula (1823–1890), id. Ugron Gábor (1847–1911).

zésének elérékéig lényegileg, legalább eszmeileg továbbra is fennállónak kellene tekintenünk s ahhoz szabnunk *politikai* magunktartását.

II. A politikai helyzet

1. A magyar revízió és a délszláv népek

Ha Magyarország mai nemzetközi jogi helyzetét kellene egyetlen mondattal jellemezni, azt mondhatnánk: az semmi *különös új* kötelezettséget nem ró ránk. Ennek első következése az kellene legyen, hogy tehát minél teljesebben érvényesüljenek Magyarország *politikai* céljai, szempontjai, érdekei, szükségletei.

E célok, szempontok, érdekek és szükségletek pedig történelmi és földrajzi-nemzetközi helyzetünkhöz, évezredes dunai hivatásunkhoz és szerepünkhöz híven *mindenekelőtt mérsékletet és óvatosságot* írnak elő számunkra külpolitikai vonatkozásokban. A revízió kérdésében is.

Revíziós igényeinket úgy kellene megfogalmaznunk és érvényesítenünk, hogy az ne gátja, hanem alapja lehessen a dunai népek *önálló, szabad* életének s a középső Dunavölgye és a köréje újra kikristályosuló dunai önállóságnak. Mivel pedig az igazán önálló állami lét és felsőbbrendű európai szerep vállalásához, viteléhez és betöltéséhez a dunai népek közül az ősi és legmaibb tapasztalatok szerint is az elemi erejű készség csak a magyarokban és a délszlávokban, mellettük kisebb mértékben a bolgároknak van meg, de sem a csehekben, sem a románokban, Csehország és Románia földrajzpolitikai²⁵ adottságaiban sem: ezért a magyar politika és közelebről a magyar revíziós politika sem hagyhatja figyelmen kívül a magyar-délszláv együttműködés *parancsoló* szükségét. Csak a történelmi Magyarország és a délszláv népek lakta terület, a magyar és délszláv népek *együtt* adhatnak újból *gerincet* a Dunavölgyének. A magyarság és a délszláv népek egymásra utaltsága nemcsak történelmi gyökerű, hanem elemi erejű is, barátságuk és megértésük, zavartalan együttműködésük nemcsak magyarok és délszlávok ősi történelmi élettörvénye, hanem a többi dunai népek érdeke is, melyek belső, lelki-esteti és történelmi fölépítésükben gyöngébbek náluk s földjük is kevésbé alkalmas az igazán önálló állami élet alapjául.

1941. április 11.

2. Magyarország kormányzójának kiáltványa után

Magyarország kormányzójának a mai napon kiadott kiáltványa s nyomában a magyar honvédség megindulása az ország déli történelmi határai felé olyan tény, amelyet minden magyarnak tisztelettel kell fogadnia. A kiáltvány azonban alkotmányos kormányzati tény is, melyet a miniszterelnök²⁶ ellenjegyzett s ezért *formájában* nem vonható el a magyar országgyűlés tagjainak bírálata elől. Fölmerülhet a jogos aggodalom, vajon nem ment-e a kiáltvány túlságosan messzire nemcsak a belgrádi események, II. Péter király forradalma megbélyegzésében, hanem az 1914-es dolgok időszerűtlennek tetsző fölidézésében is.²⁷ Erre csak a jövő adhat

²⁵ geopolitikai

²⁶ Bárdossy László

²⁷ „Ezt az erőszakos változást, úgy látszik, ugyanazok az erők készítették elő és hajtották végre, amelyek 1914-ben egyszer már annyi könnyet, vért és szenvedést zúdítottak Európára” — olvasható a kormányzó kiáltványában.

majd választ. Viszont szerencsésnek mondható a kiáltvány fölépítése abból a szempontból, hogy nem beszél az amúgy sem létező szövetségről a tengelyhatalmakkal, csak barátságról, s nem hivatkozik a hármasegyezményhez való csatlakozásunkra a magyar honvédség akciójának megindulásánál, hanem csupán Jugoszlávia állami fölbomlására, mint valóságos vis maiorra,²⁸ történelmi jogainkra és soha meg nem tagadott igényeinkre, valamint a véreinket fenyegető veszedelmekre a jugoszláv uralom összeomlása nyomán.

Ha Magyarország kormányzójának kiáltványát összehasonlítjuk az új horvát „birodalom” kikiáltásának okmányával,²⁹ még jobban elődomborodnak a magyar kiáltvány államférfiúi kvalitásai. S még azok is, akik helytelenítették a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunkat s területünk megnyitását a német hadsereg számára Jugoszlávia ellen, bizonyos viszonylagos megnyugvással várhatják, hogy *a magyar kormány szilárdul meg is fog állani a kiáltványban lerögzített jogi és politikai alapon s attól nem fog letérni a jövőben sem.*

A kormányzói kiáltvány nemcsak a jugoszláv állam összeomlását és a nyomában magyar történelmi területen föllépő anarchia veszedelmeit hangoztatja, de igen szerencsésen azt is, hogy a magyar akció nem irányul a szerb nép ellen, mellyel nincsen vitánk. Tehát Magyarország nem vesz részt a tengelyhatalmaknak Szerbia elleni hadjáratában. Fönnáll azonban az a veszedelem, hogy mégis belesodródunk a háborúba, vagy magunk közvetlenül, vagy azon a réven, hogy Anglia vagy később Amerika hadviselő félnek nyilvánít bennünket. Ez az az irtózatos veszedelem, amitől a kormánynak minden áron és minden eszközzel meg kell mentenie Magyarországot.

Alig kétséges, hogy belülről is, talán kívülről is megindul ez a sodródásunk, esetleg Anglia és Amerika értetlensége, vagy az angol és amerikai sajtó durva kritikái, vagy éppen uszításai révén. Ismerjük azokat is, akik a Teleki-kormányt is minduntalan túlkialtották a tengelyhatalmak iránt való lelkendezésben és sodorták országunkat már eddig is eléggé a tengelyben való teljes fölolvadás felé. *Nem volna szabad megengedni a magyar quislingizmus³⁰ kifejlődését, s az eddigénél is nagyobb éberséggel, ha kell, kockázatok vállalásával is, kellene őrködni az adott keretek között is a magyar nemzet és állam méltóságán és önállóságán, szuverenitásán.*

Ugyanakkor nagy szeretettel és türelemmel kell bánnunk a délvidéki szerb lakossággal s ezen az úton is előkészíteni — a jugoszláv–magyar barátsági szerződés szellemében — a teljes kibékülést szerb szomszédainkkal.

A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk éppen az egyezmény körül kialakult gyakorlat szerint sem jelenthet számunkra *automatikus* kötelezettséget a háborúba való beavatkozásra. Magyarországnak élnie kell azzal a szabad elhatározással, mellyel még a háromhatalmi egyezmény keretei között is jogilag és politikailag egyaránt rendelkezik. Magyarország mindent megtett a tengelyhatalmakért gazdasági téren, de katonai téren is amit megtehetett, sokunk

²⁸ vis maior: kényszerítő körülmény

²⁹ Lásd pl. a Magyar Nemzet 1941. április 11-i számában közölt külpolitikai összefoglalót: „Zágrábban kikiáltották a különálló horvát államot.”

³⁰ quislingizmus: a náci Németország kiszolgálására vállalkozók általánosan elterjedt elnevezése, Vidkun Quisling norvég politikus szerepére utalva.

szemében sokkal többet, mint amennyit szabad lett volna. Egy percig sem kétséges, milyen döntő katonai segítséget nyújtott Magyarország a tengelyhatalmaknak azzal, hogy Bulgária felé³¹ és később Jugoszlávia felé is átengedte területén a német hadsereget. A legszorosabb politikai barátság mértékének is eleget tettünk. Sőt úgy viselkedtünk, mint szövetségesek, holott nem vagyunk szövetségesek. *De most aztán álljunk meg a sarkunkon és ne tovább!*

Valószínű, hogy Jugoszlávia gyors fölbomlása s főleg az önálló Horvátország kikiáltása Anglia és Amerika vezetőinek szemében is megadja számunkra a politikai fölmentést most induló délmagyarországi akciónkért.³² A sodródást azonban új veszedelmek felé, belső szilárdságunk föloldódása, vagy a háborúba való akart vagy akaratlan beavatkozásunk felé, minden becsületos magyar ember összefogásával Kormányzónk fenkölt személye körül csoportosulva, a nemzet nagy belső erőfeszítésével, *kockázatok vállalásával is ha kell:* ebben a tizenkettedik órában meg kell állítanunk.

II.

Memorandum

Magyarország mai nemzetközi helyzetéről és politikájának jövő alakulásáról
Bárdossy László m.kir. miniszterelnökhöz
Budapest, 1941. augusztus 5.

I. Magyar ballépések

Hadjáratunk a szerbek ellen

E második memorandumom bevezetéseként visszatérek a fölbomlott Jugoszlávia ellen viselt háborúnk kérdésére. Akkor csak érzésünk lehetett, ma már bizonyosság számomra: abban súlyosan elvétettük a *formát*. Nem kellett volna hadjárat formáját adnunk akciónknak. Először a múlt év decemberében megkötött örökbarátsági szerződés miatt, s azzal kapcsolatban nemzetközi presztizsünk védelme érdekében. Másodszor azért, mert előre látható volt, hogy a jugoszlávok nem védhetik, elemi stratégiai okokból, az elszakított magyar területeket, tehát e háborúnk *háborúnak* nem lehetett elég komoly. Viszont éppen a csetnikek³³ garázdálkodása jelenthetett volna döntő és cáfolhatatlan érvet egy olyan magyar akció számára, amely Jugoszlávia összeomlása nyomán ezeket a területeket s azok magyar és nem-magyar lakosságát a régi magyar történelmi jog címén *rendészeti alapon és formák között* megmenti az anarchiától. Ez felelt volna meg az erővi-

³¹ Bulgáriába, ahonnan a Jugoszlávia elleni német hadműveletek elsőnek indultak meg, Romániából kerültek át a német csapatok, amelyeket oda Magyarországon keresztül szállítottak még 1940 őszén.

³² Nem így történt. A diplomáciai viszony 1941. április 7-i megszakítását követően Eden brit külügyminiszter ezt mondta a nála 16-án búcsúlátogatásra megjelent Barcza György londoni magyar követnek: „Önök Anglia szövetségese elleni bázisul átengedték országukat Anglia ellenfelének, és egyszersmind vele majdnem egyidejűleg megtámadták azt az országot, amellyel alig néhány hónapja baráti szerződést kötöttek... erre majd Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni... Teleki volt az utolsó, akiben még bíztunk; azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni.” (Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941.* Bp. 1998. 136.)

³³ Csetnikek: szerb fegyveres ellenállók.

szonyoknak is, mert hiszen komoly katonai ellenállás nem volt és nem is lehetett szerb részről. De szerintem a magyar érdeknek is, mert ezt a magatartást az egész világ közvéleménye elfogadta volna. Bulgária szerintem szerényebben, de bölcsebben oldotta meg ezt a kérdést.³⁴

De igen kínosan érintett sok jó magyar embert annak híre is, hogy Bácska és Délbaranya megszállásával kapcsolatban a csetnikek orvtámadásai miatt fölbőszülve, egyes katonai parancsnokok a megtorlásban túlméntek volna a jogosság határán, s fölösleges kegyetlenkedés is történt volna.³⁵ Ezeket a híreket, bármily megbízhatónak tetsző forrásból is kaptuk, hitelesség szempontjából ellenőrizni nem tudjuk. De ha történtek volna ilyen túlkapások, azt szerintem kíméletlen kézzel kellett volna idejében megtorolni. Mi nem engedhetjük meg magunknak más népek szadizmusának luxusát. Mondom, ebben a vonatkozásban egyelőre csak tapogatódzunk s ezért végleges ítéletet nem mondhatunk. Viszont senki sem csodálkozhatik rajta, hogy nemzetünkért és országunkért való aggodalmaskodásunk érzékenyen veszi ezeket a híreket és szeretne megnyugtatót kapni. Szó sincs róla, a csetnikek orvtámadásai szigorú és kíméletlen megtorlást igényeltek, de a magyar mérték mégis kötelező ilyen esetekben is és igen súlyosan befolyásolhatja esetleg egy-két ember túlkapása nemcsak presztizsünket, hanem nemzeti jövőnket is a szerb néppel való megbékélés és együttélés szempontjából.

Sajtónk magatartása

De nagyon kínosan érintette a nemzet közvéleményének tekintélyes részét a magyar sajtó túlnyomó részének magatartása is ezekben az időkben s azóta. E mögött a mai viszonyok között a kormány sajtópolitikáját kell sejttenünk. Emlékszem rá, hogy 1939 telén, ha nem csalódom, februárban, Belgrádban létemkor — az utolsó Balkán-konferencia napjaiban³⁶ — meglátogattam belgrádi követünket, a valóban kitűnő Bakach-Bessenyey bárót³⁷ s előtte azt hangoztattam, hogy szerintem a magyar kormánynak s vele párhuzamosan a magyar nemzeti közvéleménynek semmi esetre sem kellene *egyoldalúan* szerb-barát politikát csinálnia, de viszont túlzóan horvát-barát intrikák látszatába sem belebonyolódnia. Akkor úgy éreztem, hogy kicsit túlságosan szerb-barátok vagyunk, s ezért Zágrábban Kossutics, Macsek helyettese,³⁸ szemrehányásokat is tett előttem. Bakach-Bessenyeynek azt mondtam, hogy nézetem szerint minden szellemi kapcsolat fölvételénél Belgrád mellett számításba kellene venni párhuzamosan Zágrábot is. Ha például a Nemzeti Színház előadó útra megy Belgrádba, látogasson el Zágrába is. A hivatalos politika azonban Zágrábot egy fokkal jobban hanyagolta el, mint amennyire kénytelen volt vele, pedig kétségtelen, hogy az újabb években Horvátországban is eleven érdeklődés és bizonyos rokonszenv nyilvánult meg a magyar szellem termékei iránt, sőt a magyar politika iránt is. Ezt magam is tapasztaltam. Kossutics szemrehányását azzal próbáltam kivédeni, hogy mi magyarok semmi

³⁴ A bolgár csapatok 1941. április 19-én lépték át Jugoszlávia határát, birtokba véve kelet-macedóniai területeit.

³⁵ A Délvidék magyar katonai birtokbavételekor és azt közvetlenül követően 1435 polgári személy vesztette életét.

³⁶ Lapját, a Független Magyarországot tudósította a Balkán-konferenciáról, 1940 februárjában.

³⁷ Bakach-Bessenyey György

³⁸ Vladimir Maček a horvát parasztpárt vezére; helyettese August Košutić.

olyan lépésre nem ragadtathatjuk magunkat sem a horvátok oldalán a szerbek ellen, sem a szerbek mellett a horvátok ellen, amiből az intrika vádját kovácsolhatnák ellenünk a másik oldalon. Ezt a megjegyzésemet Kossutics nagy megértéssel fogadta. Mindebből csak azt akarom kihozni, hogy a hivatalos magyar politika azokban az időkben egy fokkal tovább ment az egyoldalú szerb-barátságban, a horvát nemzet rovására, mint ahogy szerintem kellett volna, vagy kénytelen volt vele. Annál kínosabb és mesterkétebb az az egyoldalú horvát-barátság, amely minden bevezetés és minden megokolás nélkül az ellenkező túlzásba csapott át a szerb-német háború kitörése óta. A legszörnyűbb és a leggyilkosabb gúnyiratot lehetne megszerkeszteni Magyarország politikája ellen ebből a fordulatból, amelyre igazán nem kényszerített bennünket senki. Sőt azt merném mondani, hogy sajtónk a leplezetlen propagandizmusban újabban túltesz még a németeken is. Nem tudok róla, hogy a német sajtó a szerbekkel szemben valaha is olyan messzire ment volna az értelmetlen gyalázkodásban, mint a mi sajtónk, pár héttel az ölelkezésben túltengő szerb-barát cikkek után. A napi helyzetnek, a napi német politikának, a német birodalmi politika kanyargásainak ez a túlbuzgó kiszolgálása merőben magyartalan dolog sajtónkban és igen veszedelmes módszer. Az első világháborúban háborús ellenfeleink ellen nem folyt olyan gyalázkodás a magyar sajtóban, mint most a szerbek után az angolok és amerikaiak, illetőleg Churchill és Roosevelt ellen is, főleg a kormány lapjaiban. Szvatkó Pál³⁹ viszi a rekordot ebben az áldatlan gyalázkodásban, aki Rooseveltet megtette lefittyedt ajkú plutokratának, holott a fertálműveltségű emberek is tudják, hogy Rooseveltt a világtörténelem egyik legnagyobb néptribunja, az amerikai tőkés világ vaskezü megrendszabályozója. Ez ugyanakkor történik, amikor még egy jóakarátú követe is itt van Rooseveltnak fővárosunkban,⁴⁰ s akkor valóságos irtózáttal kell arra gondolnunk, hogy egyszer esetleg megszakad a diplomáciai kapcsolatunk az Unióval. Itt volna az ideje a fölösleges és időtlen, amellet mérheteretlenül káros és veszedelmes propagandista szellem és túlbuzgalom megfékezésének. A magyarság mindig előkelőséget és mértéket jelentett Európa számára. A vásári dobverés mai divatjába nem volna szabad beszédíteniünk jobb sorsra érdemes sajtónkat s a magyar kormány felelős azért a hangért és azokért a kisiklásokért, melyek sajtónkat egyre bántóbb módon jellemzik. Legutóbb a szovjet ellen való fölösleges gyalázkodás van soron.

Belesodródásunk az orosz-német háborúba

Nem ismerhetem azokat a közelebbi és közvetlen okokat és meggondolásokat, melyeknek során beléptünk a német-szovjetország háborúba.⁴¹ Kétségtelennek kell azonban tartanunk, hogy bizonyos nyomás alatt cselekedtünk. Mert hiszen néhai külügyminiszterünk, Csáky István annak idején a külügyi bizottságban je-

³⁹ Szvatkó Pál a Magyarország című kormánypárti lap vezető publicistája volt. Kifogásolt írásmódjára, amely Churchill angol miniszterelnök és Roosevelt amerikai elnök személyét sem kímélve, bántón és a magyar érdekekre károsan mutatta be az angolszász világot és politikát, Bajcsy-Zsilinszky felhívta Ullein-Reviczky Antal sajtófőnök figyelmét is, hozzá intézett 1941. május 4-i levelében. (Országos Széchényi Könyvtár kéziratára. Bajcsy-Zsilinszky irathagyatéka, 28/188.)

⁴⁰ Montgomery, John Flournoy, az Amerikai Egyesült Államok budapesti követe.

⁴¹ 1941. június 26-án

lentette ki, hogy Moszkva a legünnepelesebb és a leghivatalosabb formában adta értésünkre: örök időkre a Kárpátokat tekinti a magyar-orosz határnak⁴². A szabadságharc zászlainak visszaküldése is szimbolikus figyelmeztetés volt: „sajnáljuk, hogy megsegítettük 49-ben Ausztriát”.⁴³ Tudtommal a román kérdésben is messzemenően barátságos álláspontot foglalt el Szovjet-Oroszország Erdélyt illetően.⁴⁴ De különben is a történelmi magyar politika nem nyugat mindenkori védelme kelettel szemben, mint ahogy újabban divatosan hangoztatják, hanem az egyensúly tartása kelet és nyugat között és szembenállás szükség esetén akár egy keleti, akár egy nyugati agresszióval. Nyugat védőbástyájává azért váltunk, mert a mongol és a török rajtunk keresztül támadta meg Nyugat-Európát. Történelmünk azonban nem tud arról, hogy valamely különleges égtáji elfogultságból különbséget tettünk volna a német-római császárok nyugatról ránk törő aspirációi és támadásai és a keletről ránk törő veszedelmek között. Mindezért szerintem végletekig menő szívóssággal és elszántsággal kellett volna megmaradnunk a be nem avatkozás politikája mellett a szovjetorosz-német háborúba. Minket Oroszország nem támadott, nekünk Oroszországon keresnivalónk nincsen, szovjetorosz veszedelemről beszélni most, amikor a háborúba ilyen váratlanul korán, jóval a döntés előtt bonyolódtak bele és csak angol és amerikai segítséggel tarthatják valamiképpen magukat: szerintem legalább is időszerűtlen dolog. Különben sem lehet a szovjetet e pillanatban az oroszországtól elválasztani. Ha nincs is igaza annak a kormányajtónak, amely majdnem két éven keresztül azt hangoztatta, hogy valójában Oroszországban ma már nincs is kommunizmus, hanem valaminő burkolt nemzeti-szocializmus van: mégis kétségtelen előttem, hogy az orosz hadsereg katonai ellenállása legfeljebb kisebb mértékben tulajdonítható valaminő bolsevista lelkesedésnek, világnézeti fanatizmusnak, hanem nagyobb részben ez óriás nemzet kiirthatatlan oroszágának, a nagyorosz gondolat lelkesítő erejének s az orosz nép jelentékeny katonai erényeinek. Szovjet-Oroszország ellenállásában kétségtelenül benne van világszemlélettől és politikai, társadalmi rendszertől függetlenül is maga az eleven oroszág is. Attól tartok, hiába hangsúlyozzuk ki olyan következetesen a bolsevizmus ellen való harcunkat, valójában Oroszországgal állunk harcban a világhozvélemény nagyobb fele előtt. Az igazság az, hogy mi támadtuk meg Oroszországot, holott a magyar történelmi magatartás mindig csak védekezés lehet mind keleti, mind nyugati irányban.

Sem Bulgária, sem Spanyolország nem üzent hadat Szovjet-Oroszországnak. A spanyolok légiókat küldenek a szovjet ellen. Vajon nem ez lett volna a helyes

⁴² 1939. szeptember 17-én jött létre közvetlen magyar-szovjet határ az Északkeleti-Kárpátok egy 150 kilométeres szakaszán. A szovjet kormány ekkor üzenetben közölte a magyar kormánnyal, hogy tiszteletben tartja ezt a határt.

⁴³ Lásd *Bajcsy-Zsilinszky* „Az orosz gesztus” című cikkét a Független Magyarország 1941. január 13-i számában. A visszaadni ígért zászlók átadására 1941. márciusában került sor.

⁴⁴ Kristóffy József moszkvai magyar követ 1940. július 11-i jelentése szerint Molotov közölte vele, hogy „a szovjet kormány megalapozottnak tekinti a magyar területi követeléseket Romániával szemben és kész azokat támogatni a békekonferencián, ha ott kerülnének megoldásra; egy esetleges magyar-román konfliktus esetén a Szovjetunió magatartása a magyar követelések tekintetében elfoglalt álláspontjából következik.” (A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. Bp. 1992. 180. dok.)

a magyar út is?⁴⁵ Előttém nyilvánvaló, hogy mind Bulgária, mind Spanyolország óvatosabb politikája mögött ott van az az aggodalom is, hogy jaj csak szembe nem kerülni Angliával és Amerikával. Csáky István maga sem csinált volt titkot hasonló aggodalmából s a hármass egyezményhez való csatlakozásunk legnagyobb kockázatának mondotta azt, hogy rajta keresztül összeütközésbe kerülhetünk Amerikával. Most mi tovább fokoztuk ezt a kockázatot a német-szovjetország háborúba való beavatkozásunkkal, és azt végzetes mértékre emeltük. Holott nyilvánvaló, hogy jogilag nem tartoztunk vele. S tettük ezt egy olyan időpontban, amikor egyre világosabban bontakozik ki az a valószínűség, hogy a németek aligha nyerhetik meg a háborút. E ponton megpróbálom röviden összefoglalni a háború mai állásáról és jövőbeli várható alakulásáról vallott fölfogásomat.

II. A világ körülöttünk ma – és holnap

A háború alakulása egy év óta

Nem vagyok katonai szakértő, a háborút is inkább a politikus szemével nézem. Egyébként is azt tartom, hogy van az élcen túl jó adag igazság is Clemenceau⁴⁶ ama tréfás mondanában: a háború olyan komoly dolog, hogy azt nem lehet katonákra bízni. Valóban, a háború nagyobb részben lélektan, mint technika. És nagyobb részben diplomácia, politika, mint hadművelet. Dzsingisz kán katonai géniusza beleolvadt szinte emberfölötti politikai lángelméjének túlnyomóságába, ezért volt alkotása százados érvényű. Napoleon katonai lángesze nagyobb volt politikai ítélőképességénél, ebbe bukott bele. Görgeyt megbénította és hibás vágyára siklatta politikai érzéketlensége. Ludendorffot⁴⁷ pedig szinte groteszk figurává avatta nagy katonai tehetsége mellett is politikai vaksága. A háborút elsősorban államférfiak irányítják és bonyolítják, és a katonai vezérek csak segédkeznek nekik. Ezért alapvetően elhibázott dolog egy olyan óriási méretű háborúban, aminő ez a mostani, *túláságosan a napi* katonai sikerek és kudarcok mérlegére tenni magát a győzelem kérdését. A magyar politika ezt a hibát követte el az első világháborúban, s félni kell attól, hogy másodsor is így járunk.

A mostani háborút angol és francia részről rendkívül gyarló államférfiak indították el. Chamberlain⁴⁸ a tisztos angol kereskedő szemléletével szerepelt München előtt, Münchenben és München után, míg ugyanakkor a francia államférfiak és katonák beleélték magukat a Maginot-vonal⁴⁹ áttörhetetlenségének együgyű hiedelmébe. A franciák a Maginot-vonalban bíztak, Chamberlain a francia

⁴⁵ Eredetileg a Bárdossy-kormány nyilasokból és volksbundistákból toborzandó önkéntes csapatok küldésével képzelte kifejezésre juttatni antibolsevista szolidaritását a Szovjetuniót megtámadott Németországgal, de miután Szlovákia és Románia rendes haderejével volt kész bekapcsolódni a hadjáratba, úgy döntött, nem maradhat le mögöttük a versengésben.

⁴⁶ Clemenceau, Georges (1841–1929) francia miniszterelnök (1917–1920); fő szerepe volt az első világháború utáni békediktátumokban.

⁴⁷ Ludendorff, Erich (1865–1937) az első világháború kiváló német hadvezére, utóbb Hitler mozgalmának lett lelkes híve.

⁴⁸ Chamberlain, Neville (1869–1940), brit miniszterelnök (1937. május 28–1940. május 10.). A Hitlert „békéltető”, az 1938. szeptember 30-i müncheni egyezményhez vezető appeasement-politika legfőbb képviselője.

⁴⁹ Maginot-vonal: Franciaország keleti határán 600 km hosszúságban, 50 km mélységben kiépített terepsáv-védelmi rendszer.

katonában, s ezért nem nagyon fegyverkeztek. Minek fegyverkezzék nagyon Anglia — gondolhatta magában a vén esernyős Chamberlain —, s minek nyugtalanítsuk a Cityt, — mikor nagyobbszabású angol katonai erőfeszítés nélkül is ki lehet vívni a győzelmet, ha mégis kiütne a háború. Chamberlain eleinte biztonnal a jó kereskedőember opportunistabölcsességével magát a háborút igyekezett, akár megaláztatások árán is, elhessegetni, tudván, hogy a tőkés világ külön érdekeinek semmi sem kényelmetlenebb, mint bármi bizonytalanság, a háború pedig a legfőbb bizonytalanság. Ezért szédült bele Münchenbe, ezért tárgyalt úgy az oroszokkal, hogy azok idejében észrevették: a vén boltos inkább Németországgal szeretne megegyezni, hogy minél biztosabban elkerüljön minden háborús lehetőséget és bonyodalmat. Emlékezhetünk a Chamberlain-kormány enyhe perfidiájára Franciaországgal szemben, ezekben az időkben, és Chamberlain külön körútjára Hitlerrel München utcáin, és az angol-német külön békenyilatkozatra. Mikor aztán ez az első intenció kudarcot vallott, akkor következett a Chamberlain-politika második etapja: a sziklaszilárd bizalom a Maginot-vonalban és a francia katonában. Csak mikor ez a második intenció is csalókéval bizonyult, akkor jött Churchill⁵⁰ és vele a történelmi angol politika. Rossz indulás után egy nagyszabású, szerencsés fordulat az angol világbirodalom számára. Churchill hatalmas és szinte démonikus egyéniség: valóságos angol Kossuth. Mély és tiszta intelligenciáját valósággal fűtik roppant indulatai. Az angol világbirodalom belső apályának egyik jele volt, hogy London oly sokáig félt a maga nagy emberétől. De viszont még idejében ébredt rá arra az elemi igazságra, hogy nagy dolgokhoz nagy emberek is kellenek, s a végső veszedelem pillanatában és ösztönzésére a brit politikai géniusz legnagyobb élő alakját állította az élre. És ezzel az egyetlen személyes változással kiszámíthatatlan erőgyarapodásra tett szert a nagy mérkőzés során.

Amerikában sem sikerült elgáncsolnia a nagytőkének és az óvatoskodó középosztálynak Rooseveltet, a közepes Willkie⁵¹ javára. Rooseveltt⁵² nem dogmákba belerozdásodott s hátgerincsorvadását rejtegető tanár, mint Wilson⁵³ volt, nem is óvatos, tőketisztelő Willkie, hanem a Churchill mértékével mérve is nagy és hatalmas államférfiú. Néptribun a szó legszebb és legőszintébb értelmében, kora ifjú évei óta. S amellett szinte tipikusan és majdnem egyoldalúan politikai lángelme. Szemmel láthatóan nem mindig ura a gazdasági problémáknak s a maga agytrösztjeinek, aminthogy a New-Deal⁵⁴ megszerkesztésében és keresztülvitelében is — komoly gazdasági szakértők szerint — sokat bukdácsolt. De végeredményben mégis mérhetetlen nagy dolgot ért el az amerikai tőke megrendszabályozásával, s azóta is bírja mind a munkásság, mind a farmerség rokonszenvét és bizalmát. Az a mód, ahogyan az amerikai közvéleményt vezeti, számára adagolja a maga végső elgondolásának és elhatározásának részleteit és előfeltételeit: nagy

⁵⁰ Churchill, Winston (1874–1965) Nagy-Britannia miniszterelnöke (1940. május 10–1945. június 27.)

⁵¹ Willkie, Wendell, az 1940. évi elnökválasztáson Rooseveltt vetélytársa.

⁵² Rooseveltt, Franklin Delano (1882–1945) az USA elnöke (1933–1945).

⁵³ Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924) az USA elnöke (1913–1921).

⁵⁴ New Deal (Új irány), Rooseveltt 1933-ban meghirdetett programja.

politikai művészre vall. S miként Churchill mögött ott áll Bevin, Dalton⁵⁵ s velük az angol szellemi és munkásközvélemény, aként Rooseveltt számítási és cselekvési alapjául ott áll sziklaszilárdan mögötte az Unió munkás- és farmertömegeinek s a nemzet szellemi legjobbjainak tábora. Churchill és Rooseveltt oly mérhetetlen szellemi magasságban vannak a különleges tőkeérdekekkel és érdekeltségekkel szemben, hogy előre kilátástalannak kell mondani minden esetleges forradalmi megmozdulást alulról, ellenük. Egyik az angol, másik az amerikai szabad szellem és egyéniség-tisztelet megszemélyesítője, de ugyanakkor a legkorszerűbb szociális gondolaté is. Ellenük a szociális gondolatot kijátszani: reménytelen dolog. Az angol-amerikai világpolitikai front első óriási előnyomulása Churchill kormányra kerülése⁵⁶ és Rooseveltt harmadszori elnökké választása,⁵⁷ a második hatalmas lépés pedig kettőjük politikájának mind erőteljesebb érvényesülése, belegyökerezése az angliai és amerikai közvéleménybe, a kettejük politikájának mind teljesebb összehangolódása. Nagy kérdés, hogy a német katonai sikerek, kezdve Lengyelországon,⁵⁸ végezve Görögországon⁵⁹ és Krétán,⁶⁰ fölérnek-e azzal a mérhetetlen angol-amerikai előnnyel, amit Churchill és Rooseveltt személye jelent. Politikai fronton kétségtelenül Anglia és Amerika javára változtak az erőviszonyok a múlt év júniusa, Franciaország leverése óta.

A diplomáciai fronton is inkább angol-amerikai sikerekről számolhatunk be, minden ellenkező látszat ellenére. Mert igaz ugyan, hogy Magyarország, Románia, Bulgária és Szlovákia az elmúlt esztendő alatt szorosabban kapcsolódott a tengelyhez,⁶¹ Japán megkötötte a hármas egyezményt,⁶² a német akaratnak ellenszegülő Jugoszlávia és a német szándékkal szembeszálló Görögország egyelőre megbűnhődött, mindkettő német kézre került.⁶³ Az is igaz, egészen Tobrukig és Sollumig szorították vissza a tengely erői a Bengázin túl előnyomuló angolokat.⁶⁴ De sem Egyiptom lojalitása a brit birodalommal szemben meg nem ingott, sem az arab világot nem sikerült föllázítani Anglia ellen, sem a legkisebb csorbát az angol világbirodalom politikai egységén nem sikerült ütni. E birodalom egyetlen dominiumából vagy gyarmatából a legkisebb csücsök sem került német-olasz kézre, ellenkezőleg, Szíria került angol kézre,⁶⁵ s épp így az olasz birodalom legfőbb afrikai bázisa, Abesszínia is.⁶⁶ Ugyanakkor Japánt mind e napokig nem sikerült Angliával és Amerikával katonailag szembeállítani, nem szólván arról, hogy ha ez meg is történnék, Anglia, Amerika, ázsiai Oroszország és Kína között Ja-

⁵⁵ Bevin, Ernest (1881–1951), Dalton, Hugh John (1887–1962), angol munkáspárti politikusok, Churchill kormányának miniszterei.

⁵⁶ Churchill kormányra kerülése: 1940. május 10.

⁵⁷ Rooseveltt harmadszori elnökké választása: 1940. november 5.

⁵⁸ A lengyel hadjárat befejezése: 1939. szeptember 30.

⁵⁹ Görögország kapitulációja: 1941. április 24.

⁶⁰ Német ejtőernyős csapatok elfoglalják Kréta szigetét: 1941. május 20.

⁶¹ Főleg az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés, illetve a szeptember 7-i craiovai egyezmény következtében.

⁶² Háromhatalmi egyezmény Németország, Olaszország és Japán között: 1940. szeptember 27.

⁶³ 1941 tavaszán.

⁶⁴ Líbiai hadszíntér.

⁶⁵ 1941. június–július.

⁶⁶ Abesszínia (Etiópia) 1941. április elejére teljesen felszabadul.

pánnak előbb-utóbb alighanem meg is pecsételné sorsát. Nem sikerült Spanyolországot se bevonni a háborúba Anglia ellen.⁶⁷ De ez alatt az év alatt szédületes mértékben fejlődött ki Amerika hadianyag-gyártása, az Unió közvéleményének eltökéltsége, hogy beavatkozzék a háborúba és eldöntse azt. Az Egyesült Államok közvéleményének és gazdasági, politikai, katonai erőfeszítéseinek a háború irányában való megszervezése és összpontosulása egymagában lemérhetetlen és kiszámíthatatlan erőgyarapodás Anglia háborús számításaiban. Írország puhulása az amerikai támaszpontok kérdésében, Izland és Grönland amerikai megszállása,⁶⁸ a szíriai fegyverszünet előzményei és körülményei: mind az angol frontot erősítik. Lehetetlen józanul nem angol diplomáciai sikert látni a legújabb orosz-angol egyezményben és háborús együttműködésben.⁶⁹ Egyre valószínűbbé válik az is, hogy az újonnan megkötött német-török barátsági szerződés⁷⁰ nem jelent egyelőre csatlakozást a tengelyhez, hanem csak olyan ugródeszka, amelyről a háborús és diplomáciai helyzet alakulása szerint német irányba is tovább lehet ug-rani, de viszont angol irányba is. A távolkeleten pedig nem gyöngülőben, hanem erősödőben van az angol-amerikai fölkészültség, elszántság és presztizs.

Tizennégy hónap háborús mérlege

Ha mérleget készítenénk a francia fegyverszünet óta eltelt majdnem 14 hónap német-angol katonai mérkőzéséről, ez a mérleg *még pozitív* volna a harmadik birodalom szempontjából, de olyan vállalat belső helyzetét tükrözné, amelynek erősen megcsappantak a tartalékai s kevés a remény, hogy azok megint megtelnek a közeljövőben.

Anglia kétségtelenül súlyos diplomáciai és katonai kudarcot vallott Jugoszláviának a háborúba való belesodródásával s ezzel nemhogy meghosszabbította volna Görögország ellenállását, hanem megrövidítette. A görög-angol ellenállás azonban kétségtelenül szívós és impozáns volt. Kréta német elfoglalását pedig csak katonai analfabéták nézhették jelentékeny angol katonai vereségnek, mert hiszen egyetlen pillantás a térképre nyilvánvalóvá teszi, hogy Kréta egyfelől nem nagy jelentőségű katonai bázis az angolok számára, mihelyt Görögország és a görög szigetek elvesztek, másfelől beleékelődve a görög szigetvilágba, csak óriási áldozatok és korábbi előkészületek árán lett volna tartható. Az angol hadvezetőség — szerintem helyesen — nyilván úgy gondolkozott, hogy ha Görögország és a görög szigetek angol kézen vannak, akkor Kréta könnyen tartható nagyobb katonai berendezkedés és új repülőterek építése nélkül is, viszont ha Görögország és a szigetek német kézen vannak, Kréta tartása nem éri meg a további hadműveletek szempontjából a nagyobb angol áldozatokat.

A háború ez elmúlt 14 hónapjának katonai mérlegéhez tartozik mind az angol előnyomulás Bengáziig, mind a német-olasz előnyomulás Tobrukig: a felek Észak-Afrikában elmondhatják, hogy kvittek, egyelőre. Az azonban alig kétséges, hogy Anglia észak-afrikai ereje inkább erősödőben van. Abesszínia elfoglalása is

⁶⁷ Franco már 1940. október 23-án elhárította Hitler erre tett kísérletét.

⁶⁸ 1941. július 7-én amerikai tengerészgyalogság érkezett Izland szigetére. Grönland amerikai katonai használatáról az USA és Dánia egyezményt kötött.

⁶⁹ Szovjet-angol kölcsönös segélynyújtási egyezmény: 1941. július 12.

⁷⁰ 1941. június 8.

lényeges angol siker s előfeltétele egy későbbi nagyobb szabású angol offenzívának. Szíria megszállása is igen erős angol katonai siker, amely illúzióvá foszlatta azokat a reménységeket, hogy a Földközi-tenger rövidesen német-olasz kézre kerül. Máltát is rendkívül szilárdan tartják az angolok, Gibraltárt is.

E 14 hónap alatt Amerika a Csendes-óceánon csakúgy, mint az Atlanti-óceánon, Kanadában, Közép- és Dél-Amerikában s végül Izlandon és Grönlandon erős támaszpontokat szerzett. Ez alatt az idő alatt a német légitámadások Anglia ellen tavaly ősszel érték el addigi csúcsteljesítményeiket,⁷¹ azóta a német légitámadások Anglia ellen gyöngébbek, míg ugyanakkor Anglia légi ereje és támadó kedve, de eredményei is láthatóan növekedőben vannak Németország és a németek által megszállott területek ellen.⁷² A tengeralattjáró háború sem ért el döntő sikereket az angol flotta és az angol kereskedelmi tengerészet ellen, ha rendkívül súlyosak is az angol veszteségek.⁷³

És az eddigi orosz-német háború sem váltotta be a német Blitzkriegben⁷⁴ való reménykedéseket. Sőt kétségtelen, hogy az egész világ közvéleményét, a németet is, meglepte a szovjetország ellenállás ereje és szívóssága. Valószínű ugyan még mindig, hogy Németország megveri Szovjet-Oroszországot, de egyfelől aligha terjeszkedhet a német támadás az Uralon túlra, másfelől valószínűleg igen nagy árat kell érte fizetni emberben és anyagban egyaránt. Ugyanakkor tovább hosszabbodnak a német ellátási és utánpótlási vonalak. Az a reménykedés, hogy Ukrajna meghódítása egyszeriben helyrehozta a német anyagellátás hiányosságait, két okból is kudarcot vallhat. Egyfelől a szovjet tudatos pusztításai, másrészt e területeknek Németország számára való nehéz és hosszadalmas megszervezhetősége miatt. Láttuk 1918-ban is, hogy a gazdag Ukrajna elfoglalása és Oroszország teljes letérése nem tudta pótolni a hadi- és élelmezési anyagokban való végzetessé vált hiányosságokat.

Ha mindent összefoglalunk, azt kell mondjuk, hogy bár Németország katonai eredményei e 14 hónap alatt igen jelentékenyek és egyben pozitív természetűek, míg Anglia katonai sikerei csak kisebb részben pozitívak (Szíria, Abessínia), de van Angliának egy óriási negatív katonai sikere: az, hogy *több mint egy éven át egyesegyedül vagy majdnem teljesen egyedül állja a rettenetes német-olasz ostromot*. És hogy mostanáig a brit világbirodalomnak mind lelki ereje és kohéziója, mind hatalmi szerkezete, mind egész területe szilárdan és sértetlenül állja a vihart, sőt területe meg is növekedett — egyelőre — Szíriával és Etiópiával. Aki ezt a helyzetet merete volna jóslani mára a francia összeomlás után, azt mint bolondot kinevették volna nálunk éppúgy, mint szinte az egész világon. Ugyanakkor Anglia és a brit birodalom önbizalma emelkedőben van és Rooseveltt mint egy óriási pók szövi támaszpontjai között a maga félelmetes hálózatát, építi szédületes

⁷¹ Az Anglia elleni légitámadásokra Hitler 1940. szeptember 4-én adott parancsot. Szeptember 15-én volt a legnagyobb légitámadás Anglia felett. A legnagyobb rombolás november 14–15-én Coventryben.

⁷² Brit légitámadások: a Ruhr-vidék ellen 1940. május 16–17, Berlin ellen 1940. augusztus 25. További nevezetesebb támadások 1940. december 16-án és a következő napokban Mannheim, 1941. január 1–2-án Bréma ellen.

⁷³ A korlátlan tengeralattjáró-háborút Hitler 1940. augusztus 17-én hirdette meg.

⁷⁴ Blitzkrieg: villámháború.

arányokban és iramban az Egyesült Államok légi és tengeri flottáját, szárazföldi hadseregét.

A háború jövő alakulása

Nem szeretnék jóslatokba bocsátkozni a háború jövőjét illetően, Clausewitz-cel⁷⁵ tartok, hogy a háborúban a világon mindent ki lehet számítani, csak azt nem, meddig fog tartani és ki fog győzni. De a gondolkodásról és a józan számvetésről a jövőt illetően mégsem mondhatunk le, s annyit talán a legszigorúbb tárgyilagossággal is megkockáztathatunk, hogy szerényen *valószínűségi* vázlatot csináljunk a háború jövő alakulásáról. Nem részletekben, mert hiszen rengeteg új fordulat, meglepetés, új tényezők bekapcsolódása adódhat. De vannak — szerény véleményem szerint — ebben a háborúban olyan *elemi erők*, amelyekkel már ma számolnunk kell, s amelyek aligha fognak mint e háború eldöntésének tényezői lényeges változást szenvedni. Ezeket az egymás mellé, vagy egymás ellen állított elemi erőket, mint a háború döntő tényezőit a következőkben csoportosítanom:

1. az angol-amerikai célokat szolgálja, vagy fogja szolgálni e háborúban:

a) mindenekelőtt 200 millió angolszász, vagy beidegzettségei révén angolszásznak tekinthető s az angol-amerikai rendszerbe beilleszkedett kitűnő, túlnyomórészt művelt, egészséges, jó idegzetű ember,

b) a brit világirodalomnak nem angolszász, kétségtelenül sokkal kisebb értékű és kisebb arányban felhasználható többszáz milliós embertartaleka,

c) a brit birodalom és az Amerikai Egyesült Államok óriási területe,

d) egész Közép- és Dél-Amerika, mely teljesen Roosevelttel sugallata és mondhatni politikai kommandója alatt áll (Pán-Amerika sokkal tökéletesebben megvalósult már ideig, mint ahogy Pán-Európára valaha is remény lehet),⁷⁶

e) a brit birodalom és az Egyesült Államok mellett a másik két mérhetetlen területű és emberanyagú világbirodalom: Kína és Oroszország; (Szibéria minden valószínűség szerint épp úgy meghódíthatatlannak fog bizonyulni, mint ahogy Kínával sem bírt ideig Japán s még kevésbé bírhat a jövőben, amikor Amerika és Anglia és ázsiai Oroszország is Kínával tart s mikor Csangkaisek állítólag már kétmilliós jól felszerelt hadseregnek parancsol s ez a hadsereg a jövőben számban és fölszerelésben csak erősödhet),⁷⁷

f) az óceánok és tengerek, melyeken angolok és amerikaiak az urak s még inkább a többi tengeri országok túlnyomó részének nyilvánvaló segédletével (e tengeri uralmat a francia összeomlás óta ma még kiszá-

⁷⁵ Clausewitz, Karl (1780–1831) porosz tábornok, világhírű katonai szakíró.

⁷⁶ A pán-amerikai mozgalom legutóbb Havannában tartotta kongresszusát, 1940. júliusában, ismét kimondva, hogy együttes erővel fogják megvédeni közös érdekeiket.

⁷⁷ Kína nagy része japán megszállás alatt állt 1938 ősze óta. Csang-Kai sek tábornok Kuomintang-hadserege harcolt a megszállók, és az általuk létesített nankingi kínai vazallus-kormány ellen. Angolszász részről Csang-Kai sek kormányát ismerték el törvényesnek.

míthatatlan mértékig terjesztette ki Anglia és az Unió, valamint a pán-amerikai együttműködés az új amerikai bázisok létesítésével és ezeknek az angol birodalommal és politikával való összehangolásával),

g) mindamaz országok és népek, amelyek bár nem tartoznak sem a brit birodalomhoz sem az Egyesült Államokhoz és a pán-amerikai kerethez, de helyzet, kényszerűség és érdek, világnézet s talán rokonszenv is az angolszászok mellé állítja őket; (például Holland-India, Sziám, esetleg francia Indokína is, az egész arab, török és perzsa Középkelet, a francia gyarmatbirodalomnak nyilván nagyobbik része),

h) a német-olasz pusztítások mellett is növekvő angol-amerikai tengeri flotta és kereskedelmi tengerészet; (nyilván nincs messze az idő, hitelesnek és valószínűnek tetsző adatok szerint, mikor a jövő évben az Egyesült Államok háromszor akkora hadiflottával fognak rendelkezni, mint a további flottaépítésben gazdasági okokból is erősen korlátozott Japán),

i) a félelmetesen növekvő és szinte végtelenségig fejleszthető brit-amerikai légiflotta, melynek szolgálatában a világ legjobb idegzetű fajtája, az angolszász áll,

j) az angol és amerikai kézben lévő vagy e két birodalom ellenőrzése alatt álló vagy számukra megszerezhető mérhetetlen élelmiszer és nyersanyag, a világ nyersanyagának, főleg pedig a motoros háborúhoz szükséges nyersanyagoknak túlnyomósága,

k) végül a földkerekség nemzeti túlnyomó többségének világnézeti vagy lelki, vagy hatalmi sugallatból eredő, vagy összehasonlításokból adódó rokonszenve az angol és amerikai vállalkozás iránt.

2.) Ezzel szemben a német hadicélokot szolgálja

a) 90 millió német, alighanem nagyobbik része lélekkel is, kisebbik része csak kényszerből,

b) 45 millió olasz történelmi beidegzettségei és ösztönei ellenére, nyilvánvalóan kedvetlenül; (bizonyos olasz katonai balsikereket nem szabad józanul a sokat hangoztatott, de meggyőződésesem szerint sem valószínűs olasz katonai inferioritás számlájára írni, hanem alig kétséges, az olasz nemzet a néptömegek hite szerint érdekei ellenére küzd a németek oldalán),

c) a valóban nagyszerűen fölépített és idáig fényesen szerepelt német hadigépezet, a világ legtökéletesebb és legfélelmetesebb hadigépezete s vele a ragyogó német katonai szellem és harcos nevelés, mely gigantikus méretekre fokozza a német hadsereg teljesítőképességét,

d) a német szervező tehetség és a német ipar csodálatos teljesítményei és bámulatosan, szinte a valószínűtlenségig kitágított és kihasznált és ezután is kihasználható lehetőségei,

e) az eddig megszállt, vagy német befolyás alá vont európai kontinens kihasználhatósága, amely azonban korlátozott több okból, nem utolsósorban a majdnem mindenütt erős belső ellenállás és németgyűlölet miatt.

Ha mérlegre tesszük a két front erőit, valósággal szembeszökő, hogy az igazi nagy elemi erők nem a német oldalon vannak. Németország, Olaszország (és Japán) még a megszállott és ezután megszállandó európai területekkel együtt is csak apró szigetek a túlsó front félelmetes túlnyomóságának tengerében akár a földterületet, akár az emberanyagot, akár a tengereket, akár a tengeri flottát, akár a gazdasági erőt és nyersanyagot, akár a légi flotta kialakuló és egyre inkább a németek rovására érvényesülő erőviszonyait tekintjük. Marad majd német előnynek a még sokáig utolérhetetlen szárazföldi hadsereg, annak fegyverzettsége, kiképzése. Kétségtelen azonban, hogy a német hadsereg minden szellemi és fegyverzeti kiválósága mellett sem rendelkezik azzal a behozhatatlan fölényvel, amivel a honfoglaló magyarok tartották sakkban hét évtizeden át a tehetetlen, szervezetlen és katonailag tehetségtelen akkori Európát, vagy amellyel Dzsingisz kán nekilódította lovas hadait keletnek, nyugatnak, északnak és délnek. Alig kétséges, hogy a német katonai fölény hosszabb távlatban inkább csak átmeneti. Dzsingisz kán „motorizált” lovas seregeit senki nem ellensúlyozhatta, mert azt a lovasanyagot nem lehetett rövid idő alatt kitenyészteni, sem az ő évezredek alatt képződött lovas-harcos emberanyagát, sem azt a fölényes és félelmetes, már a közvitéz lelkébe és idegeibe edzett harcmodort, amellyel szemben nemcsak a gyalogos Európa, hanem a valamikor lovas Magyarország is majdnem tehetetlen volt. A németek a motorizálás előnyével rohanták le Lengyelországot és Franciaországot, de senki sem állíthatja józanul, hogy akár az angolok, akár az amerikaiak rosszabb katonai nyersanyag volnának a motorizált hadviselés számára. Sőt, ellenkezőleg, a motor még ma is inkább angol és amerikai eszköz, mint német. Amerikai autóvezetőből hamarabb lehet nagyszerű repülőharcost faragni, mint jó gyalogost. Hosszabb távlatban tehát, minél inkább motoros jellegű a háború, annál inkább angol és amerikai fölény kialakulására lehet számítani. Az angol és amerikai tengeri flotta, az angol és amerikai légierővel együtt, nem is számítva a szárazföldi haderőt, előbb-utóbb fölénybe kell hogy kerüljön, jórészt az angol-amerikai nyersanyagforrások kimeríthetelensége révén is, a német motoros fölszereltséggel és készséggel szemben.

Az a közkeletű ellenvetés, hogy nincsen és nem is lesz, nem is lehet olyan szárazföldi haderő, amely Európában partra szállva Németországot visszaúzhathé az elfoglalt kontinensről: szerintem együgyűség. Minél több morzsolódik föl a német hadseregből, még győzelem esetén is, az Oroszország ellen való küzdelemben, s minél tovább tart az élelmiszerben és nyersanyagban való hiány, minél jobban morzsolja ez is a német idegeket, amelyek korántsem olyan erősek, mint az angolokéi (vagy akár a magyarokéi), valamint a brit és esetleg a közel vagy távolabbi jövőben a brit és amerikai légiflotta pusztító és mindig csak erősödő támadása, annál több lehetőség adódik új frontok alakulására. Afrikában például adva van Dakar könnyűszerrel való megszállása, s a Szuezi csatornán fölnyomuló amerikai hadsereg másik oldalról való partraszállása, amely a német-olasz-északaf-

rikai frontot egyszeriben összeroppantaná. De Grönland és Izland megszállása, esetleg Írország amerikai megszállása, a Portugáliában és az Azori szigeteken létesíthető amerikai bázisok, s a Középkeleten az esetleg Ázsiába szoruló orosz fronthoz csatlakozó angol-amerikai katonai beavatkozás lehetősége, India és a Kaukázus felől, mely alighanem magával rántaná Törökországot is: mind olyan kérdőjelek, amelyekre bajos volna biztos nemmel felelni.

Mindent összefoglalva, nehéz szabadulni e hevenyészett és csatlakozhatatlanságot igazán nem igénylő tünődések és számígtatások során attól a gondolattól, vagy érzéstől, hogy e roppant világtörténelmi mérkőzés során a nagy elemi erőknél túlnyomó része az angolszász oldalon van. Tehát a német háborús győzelem *legalábbis valószínűtlen*.

Fölmerül még az a lehetőség, hogy Szovjetország részben való vagy teljes leverése után Németország teljes katonai erejével Anglia ellen forduljon s előzőnlje a brit szigeteket.⁷⁸ Mindenekelőtt nem valószínű az orosz birodalom teljes elfoglalása, Anglia és Amerika számára minden valószínűség szerint marad Szibériából — bizonyosan nem is egy — „Szaloniki”⁷⁹, ahol bázist épít és esetleg nagyobb erővel is partra száll. Igaz, hogy a szibériai méretek és a közlekedési kezdetlegesség, tehát az utánpótlás nehézsége nem tesz valószínűvé egy nagyarányú szibériai angol-amerikai katonai támadást, hacsak nem India felől Iránon, Irakon keresztül. De az is valószínű, hogy német részről az „egyfront” lehetősége mindinkább tűnőben van. Elképzelhető ugyan, hogy európai Oroszország leverése után Németország kelet felé védelmi állást foglal el, esetleg Afrikában is, s ahhoz lesz elég ereje, hogy ezeket a védelmi vonalait huzamosabb ideig tartsa. Egyfelől azonban ezeken a védelmi vonalakon ki volna téve mindig meglepetéseknek, másfelől Anglia megtámadása kétségtelenül magával hozná — ha addig meg nem történt volna — az Egyesült Államok beavatkozását. Az Unió flottájának a Szigetek körül gyülekező zöme, az izlandi és írországi támaszpontok, egy amerikai expedíciós sereg megjelenése, Anglia belső védelmi erői, melyek kétségtelenül minden irányban jól meg vannak szervezve, az amerikai légiflotta megjelenése az Atlanti-óceánon, s esetleg új arcvonalak támasztása pl. Portugáliában, Franciaországban, Norvégiában: együtt legalább is valószínűtlenné tennék egy német invázió sikerét.

Ha nagyon le akarnánk egyszerűsíteni, egyszerűbb formulába önteni — amiben persze mindig van jó adag egyoldalúság — a francia összeomlás óta eltelt jó esztendő háborús mérlegét s egyben a háború jövő kilátásait, így összegezhetnénk a dolgokat: a brit birodalom 14 hónap óta Amerikának egyelőre igen mérsékelt anyagi és fegyverkezési támogatása⁸⁰ mellett sértetlenül tartotta fenn a birodalmat s hadi erejét, hogyan bírná hát a következő 14 hónap alatt leverni Németország és Olaszország, akár Japánnal együtt is, azt az Angliát, amely mögött ott van *már most*, mérhetetlen erőtalálékával a Szovjetunió s amelyet teljes

⁷⁸ Hitler 1940. július 16-án adta ki utasítását a tervezett angliai partraszállás előkészületeire.

⁷⁹ Az első világháborúban, 1915-ben angol-francia csapatok szállták emg Szalonikit, s azt erős hadművelati támaszponttá építették ki.

⁸⁰ Az Egyesült Államok kormánya 1940. szeptember 2-án 50 régi torpedórombolót adott Nagy-Britanniának, támaszpontokért cserébe. 1941. február 10-én a kongresszus megszavazta a hadianyag-szállításra vonatkozó kölcsönbérleti törvényt, amely március 11-én lépett életbe.

anyagi és katonai erejével támogatnak szükség esetén az Egyesült Államok? Hiszen Szovjetország háborúba állása és mind máig való szívós ellenállása nemcsak kiszámíthatatlan mértékű, esetleg végzetessé is válható véráldozatot követel a Német birodalomtól, hanem *már most* valósággal halomra döntötte minden reális hadászati lehetőségét — Kínával is számolva — valaminő közel- vagy távolkeleti német támadásnak India ellen. Nem is szólván a Földközi-tenger brit birtoklásának ekként újból való megszilárdulásáról. Az pedig egy percig sem lehet kétséges, hogy ha Anglia még egy esztendeig tartja magát, akkor már meg is nyerte a háborút.

Az a bizonyos új Európa és új világ

Ismétlem, legjobb meggyőződésem szerint józanul és reálisan még a német irányban pesszimista magyar magatartás sem mehet túl azon a tételen, hogy *nem valószínű* a német háborús győzelem. Annál teljesebb és tökéletesebb bizonyosságként él bennem a tudat, hogy a német háború utáni cél, az európai szárazföldnek német vezetés és egyoldalú német felsőbbség alatt való egyesítése és megszervezése, legalább is tartósan, semmiképpen sem sikerülhet. A következő okokból megvalósíthatatlan ez a nagy német cél:

A német népek időtlen idők óta nem erőssége, hanem gyöngéje a politika.

Az ifjabb Andrassy Gyula gróf a magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okairól szóló nagy történetpolitikai művében⁸¹ csodálatosan finom és mondhatni örök érvényű párhuzamot von az árpádi királyok és a középkori német császárok, illetőleg a magyar és német nemzet történelmi magatartása között. Verhetetlen érveléssel állítja szembe a legnagyobb középkori német-római császárok fantasztikumokba tévelyedett és kudarcokba fulladt nagy vállalkozásait — melyek között nem az utolsók voltak azok a nagy erejű diplomáciai és katonai támadások, melyekkel II. Konrád, III. Henrik és IV. Henrik a Duna-völgyének közepén szilárd fészket rakott magyar nemzetet innen ki akarta mozdítani, hogy tovább törhessenek rajtunk keresztül kelet felé — a nagy Árpádok nagyvonalú, de egyben hagyományosan józan, eszközeik végességével mindig számoló s éppen ezért eredményes politikájával. Barbarossa Frigyes már kihagyta a leverhetetlennek és megemészthetetlennek bizonyult Magyarországot, s a mi megkerülésünkkel, a mi békén hagyásunkkal vonult kelet felé; de őt is utolérte a német keleti vállalkozások örök kudarca. Többé-kevésbé jól leplezett belső anarchia a birodalomban, az államhatalom széttördeltsége és vicinalizmusa,⁸² ugyanakkor minduntalan föltámadó nagy, fantasztikus hódító tervek és nyomukban örökös kudarcok jellemzik a középkori német birodalmi politikát. Magában a középkori német birodalmi gondolatban sincs egy szikrányi eredetiség: valójában a római gondolat rossz másolata. Többnyire nagy cím, rang, és kevés hatalom. Jellemző még a későbbi időkre is III. Frigyes császár sorozatos kudarca mind diplomáciai, mind katonai téren Mátyás királlyal szemben. A habsburgi császárnak ausztriai és magyarországi politikája pedig a szentistváni gondolatnak csupán gyarló és elferdült kópiája. E bécsi politika mesterkéltségét és tehetetlenségét

⁸¹ *Iff. Andrassy Gyula: A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Bp. 1901.*

⁸² Vicinalizmus: kicsinyesség, szüklátókörség.

mégis talán a magyar szabadságharc leverése utáni évek politikai és diplomáciai mérlegén lehet a legközelebről és a legszemléltetőbben lemérni. Ausztria Világos után, szövetségben Oroszországgal, a levert és megkínzott Magyarország biztonnak érzett birtokában, Schwarzenberg herceg 1851-es olműtzi nagy diplomáciai győzelmével Poroszország fölött, mint a Magyarországgal is kiegészült, azt bekebelező Nagy-Ausztria és mint a Frankfurtban üléselő Német Szövetség vezetőállama, úgy látszott, hogy útban van a századokon keresztül hajszolt nagynémet birodalom megvalósításához. Magyarországon azonban, a lefegyverzett Magyarországon, hamarosan megindult a passzív ellenállás, majd rövidesen jöttek az olaszországi kudarcok és a königgrätzi vereség. Az igazság az, hogy a Magyarországot orosz segítséggel leigázó és terror alatt tartó, Poroszországot diplomáciailag leverő, Oroszországgal szövetséges, általában diplomáciailag páratlanul kitűnő helyzetbe került Nagyausztria képtelen volt arra, hogy a lefegyverzett Magyarországot igazán markában tartsa és céljai számára idomítsa. A Bach-korszak belső igazgatási és politikai kudarcok sorozata, s a 67-es kiegyezés ha nem is volt teljes értékű magyar megoldás, mégis halálos tördőfés volt Ausztria nagynémet céljai és százados törekvései szempontjából.

E történelmi visszaemlékezésünk során föl kell hogy révüljön a nemzete és ezeréves állama szabadságáért és függetlenségéért aggódó magyar emberben a kérdés: ha a múlt század ötvenes éveiben az Oroszországgal szövetséges, Magyarország és Poroszország fölött győzedelmes Ausztria nem tudta megvalósítani a német és magyar népterületnek egyesítését és összehangolását, hogyan tudná ugyanez a németiség megszervezni az egész európai szárazföldet, benne olyan hatalmas és önálló, ragyogó szellemű és mindig megújulásra, katonai megújulásra is hajlamos nagy nemzetet és országot, mint Franciaország, s mellette az évezredek szabadsághoz szokott és szabadságra termelt kisebb számú, de máris nagy erejű népeket, mint a svéd, a norvég, a dán, a holland, a belga, a spanyol, a portugál, a magyar? Ehhez a német népben minden politikai kellék és előfeltétel hiányzik. Elképzelhetetlen, vagy legfeljebb csak elképzelhető dolog: világbirodalmat alkotni anélkül, hogy a birodalomalkotó népben ne legyen a többiekénél sokkal magasabb mértékben adva a politikai tehetség, a vonzás készsége, a sugalló erő, a legfelsőbbrendű *politikai* szervező erő. A hatalmas német szervező tehetség azonban mindig rengeteg pompás mechanikai és vajmi gyarló lélektani készséggel rendelkezik. A *gépies* szervezés mestere a politikában is, főleg a porosz. A németiség hódítása a történelemben: vagy észrevétlen, gazdasági, kifejezetten apolitikus terjeszkedés, vagy nyers leigázás és igában tartás. Politikai arzenálja szegényes. A rómaiak, angolok, franciák, középkori magyarok birodalomépítésének finomabb eszközeit és módszereit sohasem értették. Holott minél nagyobb egy birodalom, annál kevésbé kormányozható mechanikusan és gépszerű középpontosítással. De a német nép a *tartós* és *szerves* központosításban is mindig gyenge volt a történelem folyamán. Hogyan fogja hát a német nép maga köré központosítani egész Európát, mikor egészen a legújabb időkig képtelen volt arra, hogy a maga legszűkebb német területét kellően és tartósan összpontosítsa? A középkori Magyarország egy csomó nemzetiséggel, sőt önálló szellemű nemzetekkel, mint a horvát, meg tudta valószínűsíteni nagy vonalakban a középpontosított magyar államot, benne — nagy vona-

lakban — a magyar jogi és politikai egységet. A németiség a maga fajtáján belül sem tudta ezt a célt soha megvalósítani a történelem folyamán. Ma is az a helyzet, hogy a svájci német erősebben svájci, mint német, a svájci gondolat fölébe kerekedett a maga németiségének. Hogyan fog egy nép, amely évezredek távlatban politikailag — és bizony igen sokszor katonailag is — csak bukducáskolt a politikailag tehetségesebb, legtöbbször kisebb számú nemzetek között, hordozta a római birodalom nagy díszét,⁸³ igazi szervező gondolat, erő, magasabb birodalomalkotó készség nélkül: most majd segédállammá torzíthatja Franciaországot is? Holott évezredek távlatban velünk magyarokkal sem bírt soha.

És ez az „új világ” és „új ideológia”! Amit az új világnak mondanak, az a XVII. és XVIII. században egyszerűen abszolútizmus volt, hol felvilágosult, hol nagyon is felvilágosulatlan. Még szociális vonatkozásban sem tudhatott sokat hozzáadni a német nemzeti szocializmus a bismarcki Németország fényes és eredményes szociálpolitikájához. Nem is tudjuk mostanáig, hogy lényegében mi az az új német nemzeti szocialista szociálpolitika — intézményekben. Az olasz fasizmus intézményesen próbálta rendezni és valóban nem sikertelenül a tőke és a munka viszonyát, de a Kraft durch Freude intézményén⁸⁴ és a nemzeti szocialista párt mindenható hierarchiáján kívül hol vannak azok az intézmények, amelyek például a roosevelti New-Dealnél hatásosabban oldották volna meg a tőke és a munka viszonyát? A fasiszta Olaszországnak van nagy tehetséggel megszerkesztett munkaalkotmánya.⁸⁵ Hol van a német nemzetiszocialista munkaalkotmány? Állam-szocialista vagy inkább államkapitalista *mechanizmus* a váza ma a német gazdasági életnek, míg az olasz rendszerben a régi latin szindikalista szocializmus elvei és beidegzettségei szerint elevenen él az önkormányzati szellem. A német szellemből a sugárzó erő is hiányzik, legalább a politikában, ami nélkül nem lehet világbirodalmat alkotni. Egyáltalában világbirodalmat nem lehet alkotni, csak a dzsingiszkáni mindenén túlradó lángész varázslatával, vagy pedig úgy, ahogy a római és brit birodalmakat építették lépésről lépésre, szerves továbbépítéssel, szinte észrevétlenül és a részek önkormányzatának okos adagolásával és fölhasználásával. Macaulay Warren Hastings-át⁸⁶ kell az embernek elolvasnia, vagy Kipling regényeit,⁸⁷ hogy lássa hogyan épült a brit világbirodalom. Micsoda mérhetetlen belső erő fűtötte ezt a népet, hogy legnagyobb világtörténelmi kudarcának, Észak-Amerika önállósulásának idején tudta kárpótolni magát Indiával. Nem mintha csupa tökéletesség és magasrendűség volna az angol szellem. Sokszor szinte nevetségesen kezdetleges a maga empirizmusában, de mégis ösztönösen és csalhatatlanul, mint a víz, találja meg a maga továbbfolyásának és erősbödésének medrét és eszközeit. Néha majdnem antiintellektuálisnak és antiracionalistának tűnik föl

⁸³ A német birodalom 1806-ig a német-római császárság címet viselte.

⁸⁴ Kraft durch Freude („erő öröm révén”), a náci Németország szabadidőmozgalma és szervezete, a fasiszta olasz „dopolavoro” megfelelője.

⁸⁵ Carta del Lavoro, 1927. április 21.

⁸⁶ Macaulay, Thomas Babington (1800–1859) angol történétíró 1886-ban Budapesten magyar fordításban is megjelent tanulmánya Warren Hastingsról, aki 1773-tól 1785-ig Kelet-India főkor-mányzója volt.

⁸⁷ Kipling, Rudyard (1865–1889) angol író, a brit világbirodalom rajongója. Legismertebb műve: „A dzsungel könyve.”

ez az angol szellem. Yutang Lin, a kínai bölcselelő, „A bölcsmosoly” című ragyogó könyvében⁸⁸ írja:

„3 alkatrész Realizmus, 2 alkatrész Álmodozás, 2 alkatrész Humor és 1 alkatrész Érzékenység, összesen: angol ember”. Majd ugyanezekből az elemekből így állítja össze a különböző népek „kémiai” formuláit:

R ₃ A ₂ H ₂ É ₁	angol
R ₂ Á ₃ H ₃ É ₃	francia
R ₃ Á ₃ H ₃ É ₂	amerikai
R ₃ Á ₄ H ₁ É ₂	német
R ₂ Á ₄ H ₁ É ₁	oroszl
R ₂ Á ₃ H ₁ É ₁	japán
R ₄ Á ₁ H ₃ É ₃	kínai

Az angolokról még ezt írja: „Az angol nagyjából a legegészségesebb fajnak látszik: állítsuk szembe az ő „R₃A₂” osztályzatukat a francia „R₂Á₃” osztályzatukkal. Én az „R₃Á₂”-t szeretem. Állandóságra vall. Az ideális formula az én szememben: „R₃Á₂H₃É₂” lenne, mert sem a túlságos idealizmus, sem a túlságos érzékenység nem jó. Én ha az angol érzékenységet „É₁”-gyel jelölöm, s ez túlságosan alacsony szám, kit vádolhatnak emiatt, ha nem magukat az angolokat? Hogyan mondhasam meg én, vajon az angol egyáltalán érez-e valamit, — örömet, boldogságot, haragot, elégedetlenséget, — amikor köti magát ahhoz, hogy minden alkalommal érzéketlennek mutassa magát?”

A japánokról és a németekről ezt írja: „Japánok és németek erősen hasonlítanak egymáshoz viszonylagos humortalanságukban (az ember ezt az általános benyomást nyeri róluk), de valójában lehetetlen bármelyik jellemvonást illetően „zérust” adni bármely nemzetnek, akár a kínainak is idealizmusból. Ezért a japánoknak meg a németeknek „H₁”-et adok „H₀” helyett és ösztönszerűen érzem, hogy igazam van. De hiszem, hogy japánok és németek ma is és a múltban is politikailag megszenvedik és megszenvedték azt, hogy nincs több humorérzékük”.

Az amerikaiakról ezt írja többek között: „Amerikában érdekes huzakodás folyik idealizmus és realizmus között; mind a kettő nagy számokkal szerepel, s ez a magyarázata az amerikaiakat jellemző energiának. Hogy mi az amerikai idealizmus, annak kibogozását inkább az amerikaiakra bízom, de annyi szent, hogy ők mindig lelkesednek valamiért. Ez az idealizmus nagyrészt nemes dolog, abban az értelemben, hogy az amerikaiakra könnyűszerrel hatnak a nemes ideálok vagy nemes szavak, de egy része nem más pusztá hiszékenységnél. Az amerikai humorérzék ismét mást jelent, mint a kontinentális, de igazában azt hiszem, hogy úgy, amint van (a tréfa kedvelése s az emberekkel vele született nyílt józan ész) legnagyobb kincse az amerikai nemzetnek. Az elkövetkező válság esztendőkbén

⁸⁸ Lin-Yutang (1895–1976) Amerikában élő, angol nyelven publikáló kínai író, esszéista. „A bölcsmosoly” című tanulmánykötete magyarul is megjelent Budapesten 1939-ben, Benedek Marcell fordításában.

nagy szükségünk lesz arra a nyílt, józan észre, amelyről James Bryce⁸⁹ beszél, s remélem, át is segíti őket a válságos időkön”.

Annyi bizonyos, hogy Yutang e formulái érdekes párhuzamosságot tartanak mind az angol, mind a német, mind a francia, mind az amerikai történettel. Yutang német formulája például tökéletesen egyezik azzal a képpel, amelyet ifj. Andrassy Gyula vázolt föl a német történelmi lélekről.

Bizonyos számomra, hogy az angol politikai tehetség sokkal inkább kelta, latin, francia-normann örökség, mint germán. Viszont a németiség erős politikai hiányérzete és csökkentértékűségi lelki komplexusa egyik fő motorja a sokszor túlfeszített és mesterkéltnek tetsző militarizmusnak és imperializmusnak, mely mögött nincsenek meg a kellő faji és történelmi meg földrajzpolitikai adottságok. Egyetérték Wesselényi Miklós báróval, aki igen szellemesen és meggyőzően fejtette ki a német politikai csökkentértékűségi komplexus nagy történelmi jelentőségét a német militarizmus és imperializmus kialakulása körül.⁹⁰

Yutangot csak azért idéztem, mert német vonatkozásban szinte azonos megállapításra jut, egészen más fogalmazásban, mint a történelembölcsező Andrassy Gyula. Érdekes és elgondolkoztató ez a találkozási két egészen más fajú, beállítottságú és módszerű kiváló gondolkodónak. A magyar vezető államférfiaknak szerintem minden időbeli és térbeli, múltbanező vagy távolbatekintő józan és jogos megállapításból ki kell venniök azt, ami ismeret a rendkívül finom szerkezetű magyar kérdés helyes meglátásához és megítéléséhez szükséges. S ha a jövőről gondolkozunk, legkevesbé rúghatjuk ki magunk alól a múltat. S ha egy-egy nép életében sokszáz éves magatartással szemben jelentkezik valaminő élesen eltérőnek és kihívónak tetsző, elsősorban a történelem mérlegére kell tennünk ezt az újat. S ha olyan törekvéssel találkozunk, mely az ősen politikus szellemű magyar nemzetet együgyű apolitikus közhelyek és szólások holt vizeire szeretné csalogatni, a híres magyar kritikus szellemnek megálljt kell kiáltania. Épp úgy, mint mikor valójában apolitikus szellemű népek szellemi termését akarják világmegváltó politikai eszmekincsnek beállítani. Legalább is nem valószínű, hogy a mélyen és változhatatlanul és sok évezredes fejlődés eredményeként lovas-politikus magyar nemzet máról holnapra szellemi segédnépévé szegődjék más, politikailag nála kevésbé tehetséges népeknek. És épp így valószínűtlen, hogy az emberiség számára a *politikai* megváltást olyan népek hozzák, amelyek éppen a politika terén vajmi kevésbé járultak idáig hozzá az emberiség fejlődéséhez, miközben óriási hatással voltak az emberiség fejlődésére egyéb téren, zenében, művészetben, tudományban. Azt sohasem fogom természetesnek és elfogadhatónak tekinteni, hogy mi magyarok *éppen politikát* tanuljunk a németektől. Vagy hogy miután egy évezreden át megakadályoztuk a németiség kelet felé való törését a magunk szilárd államának eszközeivel, most önkéntesen és öntudatosan segédnépévé szegődünk a mai németiségnek és a németiség mai ideológiájának és új — harmadik — biro-

⁸⁹ Bryce, James (1838–1922) angol történétíró és államférfi. Számos történelmi és jogi munka szerzője. Legfőbb műve: „The American Commonwealth.”

⁹⁰ Wesselényi Miklós báró (1911–1980) újságíró, publicista. 1940–1944 között a Magyar Nemzet külpolitikai rovatvezetője. Hivatkozott műve: A Harmadik Birodalom keletkezése. Bp. 1936.

dalmának, mikor napnál világosabb, hogy a birodalom *egész Európát hatalmi körébe fogó elgondolásában*: maga a legbizonyosabb kudarc.

Röviden: legszentebb meggyőződéseim szerint egy német vezetés, vagy éppen német uralom alatt álló, tartósan ilyen irányban megszervezett Európa maga a legteljesebb történelmi és lélektani képtelenség. Vissza-visszatérő történelmi kísérlet, agyrém. Az is marad szerintem világ végezetéig. És ebbe a képtelenségbe a magyar nemzet nem élheti bele magát. Még akkor sem élhetné bele magát, ha történelme és mai érdekei természetes szövetségesévé avatnák ennek a szédületes mértékben megújult nagynémet gondolatnak. A magyar történelem és a magyar legmaibb érdek csak igen keserves kompromisszumokat ismerhet e nagynémet törekvésekkel.

III. Veszedelmek, lehetőségek, tennivalók

Magyarország politikai számításait szerintem két alapvető tényező kell, hogy meghatározza: nemzetünk, államunk történelmi hivatása és a világhelyzet alakulása. Az előbbi tényező változhatatlan, rajta egyetlen nemzedék sem mozdíthat el egyetlen követ sem. A másik: bizonytalan, de valószínű alakulását mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Kétségtelenül más számvetést kell csinálnunk arra az esetre, ha a németek győznek és mást, ha az angolszász front győz. Nyugodtan mondhatunk angolszász frontot, mert ebben a háborúban Szovjetország csak segítő tényező. Ereje legalább 50%-ban az angol-amerikai gazdasági és katonai segítség függvénye. Szerintem ebből a háborúból a szovjet számára csak két lehetőség adódik, vagy a biztos elpusztulás német győzelem esetén, vagy a demokrata Európával és a demokrata világtúlsúllyal kötendő kompromisszum angol-amerikai győzelem esetén. Ez a kompromisszum lehet világnézeti is, a bolsevizmus visszafejlesztése, józanabb és egészségesebb, demokratikusabb szocializmussá. De Európa felé mégis hatalmi kompromisszum várható. E hatalmi kompromisszum kialakulása már meg is kezdődött: Lengyelország visszaállítása Szovjetország részéről⁹¹ kétségtelenül egyik legfontosabb diplomáciai előfeltétele volt az angol-szovjet orosz szorosabb összefogásnak és az amerikai segítség megajánlásának.⁹² Már az angol-lengyel korábbi szövetségből⁹³ folyóan is, hiszen ez a szövetség régibb és elsődlegesebb az angol-szovjet orosz alkalmi szövetségénél.⁹⁴ De Sztálin legújabb levele İnönü török államelnökhöz, melyben biztosítja Törökországot arról, hogy Szovjetország semminemű igényt nem támaszt a Dardanellákra, igazolja, hogy a több évszázados orosz törekvésről való ünnepélyes lemondással a másik pillére máris megépült ennek a világtörténelmi visszakozásnak a nagyorosz célok tekintetében. (Kiegészítőleg csatlakoznék a lengyel-török irányban barátságos új, nyilván angol

⁹¹ Azáltal, hogy a szovjet kormány 1941. július 30-án felvette a diplomáciai kapcsolatot a londoni lengyel emigráns kormánnyal. (Augusztus 14-én egyezményt kötöttek egymással a Németország elleni katonai együttműködésről.)

⁹² Harry Hopkins, az Amerikai Egyesült Államok elnökének személyes megbízottja, miután előbb Londonban Churchillel tárgyalt, 1941 július végén Moszkvába utazott annak megbeszélésére, mivel s hogy segíthetnék a Szovjetuniót.

⁹³ Az 1939. augusztus 25-én kötött brit-lengyel kölcsönös segítségnyújtási szerződés.

⁹⁴ Az 1941. július 12-én kötött brit-szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződés.

részről kezdeményezett és kikényszerített orosz politika vonalához az a korábbi ünnepélyes szovjetorosz diplomáciai biztosítás, melyet még néhai Csáky István gróf és Teleki Pál gróf jelentett be a külügyi bizottságban, hogy Szovjetországnak örökre a Kárpátokat tekinti magyar-orosz határnak. Fájdalom, ez a biztosítás már hatályát veszítette, első jele ennek Sztálinnak Benessel való megegyezése Kárpát-aljára vonatkozóan.⁹⁵⁾ További láncszeme a kialakuló orosz-angol kompromisszumnak az az angol diplomáciai magatartás is, mely nem szakította meg a brit- finn kapcsolatokat Finnország hadbalépésével a Szovjetunió ellen,⁹⁶ sőt, mikor ez a szakadás finn kezdeményezésre mégis bekövetkezett e napokban,⁹⁷ Anglia jegyzékben fejezte ki fölötte való őszinte sajnálkozását. Anglia — mondotta a jegyzék — annak ellenére súlyt helyezett a Finnországgal való kapcsolatra, hogy az Németország oldalán harcol, mert a finn hadbalépést védelmi jellegűnek gondolta. Más szavakkal: Anglia a moszkvai békében⁹⁸ elszakított finn Karjala visszaszerzésében még nem látott támadást Oroszország ellen. Bizonyítja ez a fölfogás nemcsak az angol-amerikai fölényt, hanem azt az eltökélt brit szándékot is, hogy idejében gát épüljön a szovjet, illetőleg Oroszország nyugat felé való terjeszkedése elé. Viszont német győzelem esetén nagyon is elképzelhető, éppen a mérhetetlen vérvesztés, a nyilván adódó belső bizonytalanságok és a német győzelemre törvényszerűen következő s elháríthatatlan német politikai eltehetetlenedés, valamint az újjáépítéshez szükséges szinte elképzelhetetlenül nagy anyagihiány révén: egy belülről történő általános elbalsevizálódás. Ez általános elbalsevizálódás lehetőségére felé kétségtelenül hídul szolgálna az a sok lélektani, államszerkezeti, gazdasági, világszemléleti hasonlóság is, ami a német nemzeti szocializmus és a bolsevizmus között adódik. Míg angol-amerikai győzelem esetén a demokratikus államrendszer és életforma tekintélyének hallatlan megnövekedésével valósággal automatikusan adódnék a szovjet rendszer háttérbe szorulása, támadó éleinek leköszörülése és esetleges belső átalakulása, hatalmi téren pedig minimálisan a nagyorosz nyugat (Közép-Európa, Balkán) felé való terjeszkedés olyanféle megfékezése, amilyen az 1878-as berlini kongresszus volt.⁹⁹

E memorandumom II. részében azt a fölfogásomat igyekeztem kifejteni, hogy egyfelől *föltrebb valószínűtlen* a német háborús győzelem, másfelől *teljesen bizonyos*, hogy nem sikerülhet Európának német uralom alá való hajtása, beszerzése és német uralom alatt való tartása. Már pedig nem kétséges, hogy más politikát kell csinálnia Magyarországnak akkor, ha valószínű a német győzelem és komoly valószínűségi esélye van Európa német uralmi megszervezésének, és más politikát, ha a tengely ellenfeleinek győzelmét kell valószínűnek tartanunk. Előbbeni esetben úgy kellene valahogy majd kimentenünk a német győzelem mindent elsöpítő áradatából és az utána matematikai törvényszerűséggel következő német politikai kudarcsorozatból s az annak nyomán támadó általános európai passzív rezisztenciából az ezeréves magyar államgondolatot, mint ahogy Deák Ferenc tette

⁹⁵ A londoni csehszlovák emigráns kormány 1941. július 18-i egyezménye a Szovjetunióval.

⁹⁶ Finnország 1941. június 26-án hadat üzent a Szovjetuniónak.

⁹⁷ A brit- finn diplomáciai viszony megszakítása: 1941. augusztus 1.

⁹⁸ Moszkvai béke: 1940. március 12.

⁹⁹ A balkáni kérdés rendezésére összehívott 1878. évi berlini kongresszus megakadályozta, hogy Oroszország az általa kívánt mértékben aknázhassa ki Törökország fölött aratott győzelmét.

Világos után a Bach-korszak balfogásainak és bűneinek kihasználásával, 1867-ben. Az utóbbi esetben azonban jó előre építenünk kellene a hidat a brit birodalom és Amerika felé. Mindkét esetben a magyar állameszmét és történelmi hivatásunkat kell magasra tartanunk, védenünk és mentenünk akár igen nagy kockázatokkal is. Mivel azonban a szentistváni magyar állameszme a maga középdunai elsőségi és önállósági igényeivel és hagyományaival nyilvánvaló ősi és változhatatlanul éles ellentétben áll és marad örökké a nagynémet gondolat délkeletre való törésével, szerény véleményem szerint még akkor sem volna szabad csatlós szerepre vállalkoznunk Németország oldalán, ha a német győzelem volna valószínű. Akkor is éreztetnünk kellene mind Németország felé, mind a többi Európa és a nagyvilág, szomszédaink felé is, hogy nem valaminő ideális sorsközösség köt bennünket össze, hanem a történelem kényszere, amely minket magyarokat, régi politikus nemzetet, ilyen szomorú kompromisszumokra szorít. Akkor is csak így érvelhetnénk a magunk lelkiismerete és az emberiség lelkiismerete felé: nehéz helyzetünkben Németországgal tartunk, mert ezt írja elő számunkra a józan számvetés, kiegyezést keresünk vele, mint őseink a habsburgi német birodalommal államunknak szorongatott és megcsonkított helyzetében. De ebben az esetben sem volna szabad *ellenvetések, fenntartások s a kompromisszum világos éreztetése* nélkül, vagy éppen mesterkéltséggel és hamis lelkesedéssel színlelve odaállanunk a nagynémet hatalmi erőfeszítés e világtörténelmileg legnagyobb szabású vállalkozása mögé. Így gondolom a dolgot a német győzelem valószínűsége esetén mai kormányunk szempontjából és számára. A magam fölfogása szerint ezt is másként.

Szerintem még ha valószínű volna is a német győzelem, Magyarországnak a távolabbi jövőt tartva szem előtt, nem lett volna szabad sem a hármas egyezményhez csatlakoznia, sem a szerbeket megtámadnia ünnepélyesen meghirdetett hadjárat formájában, sem az orosz-német háborúban résztvennie. Ezeknek a lépéseknek kockázata szerintem olyan óriási és olyan rendkívül nehezen kivédhető s egyben olyan kiegyenlíthetetlen ellentétben van Magyarország történelmi hivatásával, hogy hitem szerint még a német megszállást is inkább kellett volna vállalnunk. Ezt abban a biztos tudatban is, hogy még német háborús győzelem esetében sem valószínű meg tartósan a német Európa. De a magam fölfogását korántsem kívánom másokra tukmálni, amúgy is késő volna. Különben is lehetséges, hogy a magyar kormánynak volt és van igaza, mikor került ideig a harmadik birodalommal való ujjhúzást, látván maga előtt a roppant kockázatot, amit az egész Erdélynek és a Bácskának — hacsak ideiglenes — német kézre kerülése is jelenthetett volna, valamint az összefüggés ama katonai kockázatát, hogy amúgy sem nagy haderőnk fölmorzsolódnék és leszereltetnék. Az én ellenállási fölfogásomnak kétségtelenül hiányosak voltak az itthoni lelki előfeltételei is, főleg pedig az igazi politikai alap hiányzott: egy más, öntudatosabb, önállóbb, a magyar dunai hivatást jobban kihangsúlyozó politika a század egész negyedik évtizede alatt.

Mindezt meggondolva, most csupán mai politikánk nagy veszedelmeire szeretnék rámutatni. Ezek a veszedelmek növekvőben vannak a német háborús győzelem valószínűségének folytonos csökkenésével.

Elismerem, hogy Magyarország helyzete ma — és immár több mint ezer éve — nagyon nehéz és kényes. Egy roppant európai hivatás terheli s eszközei mindig

kissé szűkösek voltak ehhez a küldetéshez, ma inkább, mint valaha. Elismerem annak a nagy magyar államférfiúnak¹⁰⁰ igazát, aki így érvelt Anglia és Amerika felé, amikor onnan szemrehányásokat kapott és hivatkozást Görögország, Törökország szilárd ellenállására a német nyomással szemben: „Adjanak Csataldzsavonalat, Dardanellákat, Boszporuszt és anatóliai sivatagot, meg görög tengerpartot és görög szigetvilágot, mindjárt én is más politikát fogok csinálni”. Mégis, függetlenül a húszas és harmincas évek során elkövetett külpolitikai és belpolitikai hibáktól és mulasztásoktól, függetlenül e memorandum bevezetésében felhozott — szerintem — elhibázott újabb lépésektől is, általában eltekintve mindentől, ami már a múlté és ezért visszacsinálhatatlan, tisztán a jövőre függesztvén szemünket: adódnak veszedelmek, amelyek kikerülhetők, vagy legalább csökkenthetők, adódhatnak lehetőségek, amelyek elszalaszthatók, vagy kihasználhatók, és tenivalók, melyeket jó előre számításba kellene vennünk, az angol-amerikai győzelem valószínű esetére, de a győzelem akár valószínűtlennek tetsző eshetőségére is.

Honvéd hadseregünk épségben tartása — kész helyzetek teremtéséhez

Abban — úgy gondolom — tökéletesen egyetért a Bárdossy-kormány és tábor a nem nagy számú, de talán nem egészen súlytalan, s a nemzet múltjába, hagyományos életformáiba s a magyar nép ösztöneibe mélyen belegyökerezett külpolitikai ellenzékével, hogy a mai magyar politika lényegében és mindenképp fölött *puskaporunknak szárazon tartása kell legyen*. Hadseregünknek lelkiekben, testiekben és fölszerelésben való épségben tartása ma a legfőbb politikai követelmény, s ebben nincs nézeteltérés magyar ember és magyar ember között. Keleti Közép-Európa minden valószínűség szerint kívül marad a nagy politikai és katonai döntéseken, területileg is. Ezért itt megint a kész helyzetek lehetősége és szüksége fog adódni, csakúgy, mint 1918-ban volt. Akkor azonban túlzottan azonosult a magyar politika és a magyar közvélemény Ausztriával és a német szövetséggel s a nemzetnek, színe-virágának vérét elcsorgatván 4 és 1/2 év alatt jórészt idegen érdekekért, sem lelki ereje, sem intakt hadserege nem volt akkorra, amikor egyedül csak kész helyzetek bátor és elszánt teremtésével lehetett volna Magyarországot megmenteni, a magyar katona oroszláni önvédelmének és egy önálló magyar külpolitikának eszközeivel. Az önálló magyar külpolitikára való áttérést lehetetlenné tette a 67-es kiegyezési korszak második felének végképpen elsorvadt magyar külpolitikai szelleme és ébersége. S világító magyar célok és beidegződött természetes külpolitikai és katonai reflexek híján az elpetyhüdt, szociálisan megkínzott és kielégítetlen s a rengeteg hiábavaló vérontástól ájult magyar közvélemény beleszedült a legolcsóbb fajtájú s a legkevesebb kockázattal járó illúziókba.¹⁰¹

Mai nemzetközi és belső helyzetünk párhuzamossága négy évtized előtti világháborús helyzetünkkel egyenesen kísérteties. Tartani lehet tőle, hogy ez a párhuzam folytatódik egy újabb 18 irányában. Amint az első világháborúban a magyar állameszme és hivatás s az önálló magyar külpolitika maradéktalanul belevesztett a nagynémet célokba, II. Vilmos imperializmusába, s főleg a célok érdekében fölmozsolódott a milliós magyar hadsereg színe-java, akként most is igazi

¹⁰⁰ Teleki Pál

¹⁰¹ Az 1918–1919-es forradalmak idején táplált illúziókra utal.

magyar célok helyett egy mondvacsinált, vagy legalább is nem akut veszedelem címén hadakozunk azzal az Oroszországgal, amellyel nemzetünk és államunk jövőjére döntő jelentőségű érdekközösség kötne össze bennünket egyébként: Nagyrománia végleges fölszámolása s egész Erdély visszaszerzése. Igaz, hogy emellett fönnáll és talán örök időkre meg is marad a nagyorosz és pánszláv fenyegetés, azonban ezt egyfelől kétségtelenül nagyban csökkenti Oroszország mai nehéz helyzete, valamint Lengyelország bizonyosra vehető helyreállítása, Törökország nyilván megszilárduló helyzete a Dardanellák birtokában, nem utolsó sorban pedig maga a bolsevista rendszer is, amely bizonyos mértékig ellenlábasa a pánszláv gondolatnak s annak kétségtelenül gyakorlati lefokozója, másfelől ez a mindenképpen valószínű alakulása a háború kimenetelének, hogy Oroszország csak angol-amerikai segítséggel tarthatja magát. Óriási módon megnöveli majd az angol-amerikai fölnyit az a kétségtelen angolszász tudat is, hogy ők orosz segítség nélkül is megnyerték volna a háborút, míg Szovjetország helyzete, ha magára maradna, mindenképpen kétségbeejtő volna. Szovjetország tehát aligha gondolhat ma és az angolszász győzelem idején többre, mint szűkebb értelemben veendő birtokállománya mentésére, katonailag is, világnézetileg is.

Mindebből három súlyos ok adódik, melyek miatt a német-szovjet orosz háborúban való részvételünk mértékét a minimálisra kellene csökkentenünk, ha már a háborúból egyelőre teljesen nem vonhatjuk ki magunkat:

- a) hadseregünk épen tartása komoly létmentő önvédelmi célokra, ezekhez sorolandó lényeg szerint a még vissza nem szerzett területek visszaszerzése is;
- b) a köteles óvatosság, hogy a nagyromán aspirációkkal szemben velünk szoros érdekközösségben álló Szovjetországgal való viszonyunkat végképpen el ne mérgesítsük;
- c) *mindenáron való* elhárítása annak a legfőbb veszedelemnek, hogy a brit birodalommal és az amerikai Unióval háborúba keveredjünk, akár csak papíron is.

*Különleges helyzetünk a szovjet-német háborúban
s teljes izolálódásunk veszedelme*

Ezzel elérkeztem a memorandumom legfőbb mondanivalójához.

Alig kétséges, hogy Magyarország diplomáciai helyzetét angol-amerikai győzelem esetén nemcsak Finnországnál teszi súlyosabbá az a körülmény, hogy e testvérnemzettől Szovjetország valóban igazságtalanul és brutális erőszakkal vett el ősi finn területeket 1940 márciusában, hanem még Romániánál is az a különbség, hogy ez egyfelől Besszarábiáért harcol,¹⁰² másfelől német megszállás alatt áll,¹⁰³ míg mi — kifelé legalább — nemcsak önkéntesen, de egyenesen lelkesedést mutatva mentünk bele ebbe a háborúba s főleg minden megfogható magyar cél nélkül. Előzőleg pedig végzetesen elrontottuk dolgunkat a szerb nemzettel és megzavartuk a szépen alakuló és természetesen fejlődő magyar-szerb egymásra

¹⁰² Besszarábiát 1940 júniusában át kellett engednie az ultimátummal fellépő Szovjetuniónak.

¹⁰³ Az 1940 őszi Magyarországon keresztül odaszállított ún. „tancsapatok” révén.

utaltságot és jövődöbeli együttműködést, mialatt a szlovák nép visszakapcsolása irányában nem történt részünkről kellő előkészítés. Úgy, hogy német vereség esetén megint tökéletesen egyedül fogunk állani: ellenségeskedésben majdnem kivétel nélkül minden szomszédunkkal, talán az egyetlen lengyel kivételével,¹⁰⁴ elvesztvén még az akkor nyilvánvalóan újra visszaállítandó Ausztria népének rokonszenvét is. S ha ehhez hozzátesszük azt az erős kísértést, amelyben a különben nem túlságosan magyarbarát Sikorski kormányzata állandóan ki van téve Benes újból megelevenedett ördögi intrikáinak¹⁰⁵ s ugyanakkor a kétségtelenül várható orosz-lengyel érdekkiegyenlítésből adódó új lengyel biztonságerzetet is, mely könnyen elhanyagolható tényezővé avathatja a föltámadó Lengyelország szemében azt a Magyarországot, amely semmit nem tett vagy legalább is nem elegendőt a maga önállóságának mentésére s ezzel a történelmi magyar-lengyel együttműködés helyreállítására, elmondhatjuk, hogy tökéletesen izolálva kerülnénk ki a háborúból, újból könnyű zsákmányul ellenségesekké vagy érdektelenné vált világhatalmaknak és ellenséges szomszédaink étvágyának. Még az aránytalanul kedvezőbb helyzetben lévő — mert a szovjettel való hadakozást éppúgy, mint a Jugoszlávia ellen való háborút okosan kikerülő — Bulgária is óvakodni fog minden rokonszenvnyilvánítástól irányunkban.

Javunkra szolgálhat ugyan két fontos külső körülmény. Az egyik, hogy most valóban nagy államférfiak vezetik a brit birodalmat és az Északamerikai Egyesült Államokat. A győzelem nyilvánvalóan sokkal inkább fűződik majd Churchill és Rooseveltnél személyéhez, személyi roppant teljesítményeikhez, mint a világháború antantjának vezérembereiéhez a 18-as győzelem. És a két vérbeli nagy ember előtt nyilván ott világol a 18-as békeszerzés rengeteg vétke és tökéletesen elhibázott számítása. Köztük a trianoni szerződés alapvetően elhibázott volta is, melyet Rooseveltnél mindig, Churchill is nem egyszer, legutóbb az északi Erdély visszaszerzése alkalmával, nyíltan elismert.¹⁰⁶ Ha Churchill „szerencsétlennek” érezte magát ama bánásmód miatt, amelyben a párisi békeszerzők Magyarországot részeltették 1920-ban, nem valószínű, hogy ehhez a szerződéshez kívánna majd visszatérni, akár Benes kedvéért is. Mert hiszen Benes igen sokáig szerepelt Londonban az új csehszlovák nemzeti bizottság fejeként és csak a legutóbbi időben ismerték el kormányát csehszlovák kormánynak,¹⁰⁷ miután Magyarország belesodródott, kifelé pedig lelkesen belépett a német-szovjet orosz háborúba. Ez sem jelenti még, hogy Csehszlovákiát okvetlenül a régi határok között akarnák visszaállítani az angolok, s az új szerződés az emigráns csehszlovák kormány és Szovjetországgal között Kárpátját illetően, sem jelenti, hogy azt az új békeszerződés okvetlenül honorálni fogja. A béketárgyaláson ezenkívül Teleki Pál is okvetlenül föl fog szólalni.¹⁰⁸

¹⁰⁴ A Lengyelország elleni német átvonulás 1939 szeptemberi megtagadásának, s a lengyel menekültek baráti fogadásának remélhető méltánylása folytán.

¹⁰⁵ Wladislaw Sikorski (1881–1943) lengyel, Eduard Beneš (1884–1948) csehszlovák emigráns kormánya Londonban.

¹⁰⁶ 1940. szeptember 5-én az angol parlament alsóházában mondott beszédében, jóllehet nem tartotta elismerhetőnek a tengelyhatalmak második bécsi döntését.

¹⁰⁷ Az 1940. július 23-án Londonban megalakult csehszlovák emigráns kormányt a brit kormány csak 1941. július 18-án ismerte el véglegesen.

¹⁰⁸ A magyar miniszterelnök halálát követően tartott rádióbeszédében Churchill a majdani béketárgyalásokra célozva többek közt ezeket mondta: „A tárgyalásztalnál majd szabadon kell

De — másodszer — az sem valószínű, hogy megint valaminő prágai vezetés alatt álló kisantant formájában akarnák majd rendezni újból Középeurópát, melynek megkonstruálásával és együgyű majomszeretettel való fönntartásával az új világháború rettentő végzetét és megpróbáltatásait indították el a győzők. Latba esik majd kétségtelenül, milyen végtelenül tehetetlen instrumentum volt ez a kisantant akár az Anschluss kérdésében, akár Csehország végzetének beérése idején, nemkülönben az a tény, hogy Csehország még csak egy szimbolikus ellenállást sem kísérelt meg a német megszállással szemben. Latba esik majd Románia viselkedése is, amely Anglia szövetségeséből vált a Németbirodalom legalázatosabb vazallusává.¹⁰⁹ De Románia eshetőségeit gyöngíti és pedig jóvátehetetlenül az a körülmény is, hogy Anglia alkalmi katonai szövetségre lépett Szovjetoroszországgal s a felek kötelezték magukat arra, hogy nem kötnek különbékét. Besszarábia tehát nyilván elveszett Románia számára angol-amerikai győzelem esetén. És nincs különös okunk annak föltételezésére, hogy Romániát a győztesek majd megint úgy kezelik a béketárgyalásokon akár csak Magyarország rovására is, mintha szövetséges volna, s odaítélik neki Erdélyt akár egészben, akár részben. Különösen, ha Magyarország hősiezen védi a már akkor katonailag visszaserzett egész Erdélyt, és bizonyítékát adja majd rendező erejének, aligha küldenek majd ránk angol-amerikai csapatokat, hogy Romániát megint nyeregbe segítsék. Ellenkezőleg, a páriszkörnyéki békék szervesen és tisztán etnografikus megoldásával szemben már a jövő béke kedvéért is nyilván *szervesebb* megoldásokat fognak keresni, ez pedig Erdélynek vagy Magyarországnál való meghagyását, vagy legalább is egy önálló Erdélyt jelentene egy szélesebb dunai összefogás keretében, főleg egy erőteljes magyar készhelyzet teremtése esetén, ami legfőbb bizonyítéka volna a szentistváni elgondolás józanabb és tartósabb voltának. Amúgy is a földrajz és történelem, tehát az autonóm erők játsszák majd az új békeszerzésben a fontosabb szerepet, nem a csúfosan leszerepelt wilsoni etnográfia.¹¹⁰ Nem valószínűtlen az sem, hogy valami módon a habsburgi monarchia korszerűsített mását igyekeznek majd a győzők a 18 utáni káosz helyébe állítani, ez pedig esetleg kedvező megoldássá is válhat a magyar nemzetre nézve.¹¹¹

A magyar ügy esélyei

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy mindez csak hangosan való gondolkodás és nem több. Számolnunk kell azzal az eshetőséggel is, hogy a győzők annyira összetörik *katonailag* a német birodalmat s annyira biztosítottnak vélik majd az új béke fönntmaradását, olyan új, tökéletesebb népszövetség-félt állítanak

hagynunk egy széket Teleki Pál gróf számára. Ez az üres szék figyelmeztesse a jelenlévőket, hogy a magyar nemzetnek egy olyan miniszterelnöke volt, aki feláldozta magát az igazságért, amelyért mi is harcolunk.”

¹⁰⁹ Románia a második bécsi döntés után felmondta a hatástalannak talált angol garanciát, és azt német garanciára cserélte.

¹¹⁰ Wilson amerikai elnök 1918. január 8-i kongresszusi üzenetében a népek önrendelkezésére vonatkozó, s az első világháború utáni békerendezés egyik alapelvévé tett elgondolás, amely azonban egyáltalán nem küszöbölte ki sőt fokozta a nemzetiségi feszültségeket.

¹¹¹ Az erre a lehetőségre való felkészülés kérdésével foglalkozik Szekfü Gyulához írt — 1942. március 15-i keltezésű — történetpolitikai vitairatában is, „A jövő felé” című zárófejezet g) pontjában. (Vö. *Tilhovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla.* Bp. 1986. 54.)

az e békével adott rendezés öréül, hogy megint könnyűszerrel túlteszik magukat az ésszerűség és a történelem útmutatásain. Emellett számba kell vennünk, hogy esélyeink a háború tartama alatt még súlyosan meg is rosszabbodhatnak, igaz, hogy meg is javulhatnak, angol-amerikai győzelem esetén.

Az a körülmény, hogy az Egyesült Államok követe még itt van Budapesten, egyik fontos bizonyítéka, hogy minket még a Szovjettel való háborúba sodródásunk után sem tekintenek ellenségnek.¹¹² Ez annak is jele, hogy bizonyos megértéssel vannak nehéz helyzetünk iránt. Mint ahogy megértéssel vannak — természetesen még inkább — Finnország helyzete iránt is, amint azt a finn külügyminiszternek a londoni finn követség működésének megszűnéséről szóló rendkívül finoman fogalmazott nyilatkozata is igazolja, s még inkább az arra adott hivatalos brit válasz, valamint a finn kormány ama kijelentése, hogy Finnország csak Szovjetország ellen harcol, egyébként hű tagja marad az északi népek összefogásának. Vagyis:

- a) Magyarország ügye nincs ugyan véglegesen elveszve angolszász győzelem esetén, még ma sem,
- b) ez a mai helyzetünk azonban aligha maradhat mostani pontján, vagy rosszabbodnia, vagy javulnia kell,
- c) rosszabbodás akkor következne be, ha Magyarország egyetlen katonával is többet adna ebbe a német-szovjetország háborúba, mint amennyit már eddig is beledobott,
- d) végső megromlását pedig ennek a viszonynak az a magyar magatartás alapozná meg, amely — éles ellentétben a finn külügyminiszternek az angol–finn közvetlen diplomáciai kapcsolat megszakításáról¹¹³ szóló nyilatkozata rendkívül őszinte és a *kényszerhelyzetre álszemérem nélkül rámutató* nyilatkozatával, továbbra is európaemlő lelkesedést színlelénék és nagyon is véges katonai erőnkkel magunkat visszavonhatatlanul beledobnánk ebbe a német-orosz és nemsokára esetleg német-orosz-angol-amerikai mérkőzésbe,
- e) viszont Magyarország helyzete a valószínűen győztes angolszász hatalmakkal szemben lényegesen megjavulna, ha nem adnánk egyetlen szál katonával sem többet a szovjetország-német háborúba, s ha azt az erőt is, amit eddig adtunk, mielőbb kivonnánk onnan,
- f) a finnek módján értékre adnánk a világnak, hogy nem vagyunk egészen urai a magunk akaratának, s ugyanakkor
- g) a német erő esélyeinek gyöngülésével okos párhuzamban mind erőteljesebben domborítaná ki külpolitikánk dunai évezredes hivatásunkat s azt a történelmi valóságot, melyre miniszterelnökünknek a német sajtóban megjelent legutóbbi cikke is rámutat, hogy a keleti Középeurópában legfőbb rendező erőnek tudjuk magunkat és a szentistváni gondolatot.

¹¹² Az USA hadüzenete Magyarországnak 1942. június 5-én következett be.

¹¹³ 1941. augusztus 1.

Elérkezett a magyar passzív ellenállás megkezdésének ideje

Más szavakkal és konkrétan: a magyar politika megítélésem szerint elérkezett ahhoz az időponthoz, amikor először kell — szegény Teleki Pál szellemében — *nemet* mondanunk a Németbirodalom felé. Elhiszem és tudom, hogy kisebb kérdésekben sokszor mondtunk és mondunk *nemet*, mikor gazdasági kifosztásunk van szőnyegen. Vannak hál' Istennek derék és bátor szószólóink, akár a magyar ipar önvédelméről van szó, akár a magyar mezőgazdaság és a magyar lakosság elemi érdekeiről, de nagypolitikai vonatkozásban, úgy érzem, Teleki Pál pisztolya mondta ki az utolsó *nemet*.¹¹⁴ *Nos, ezt a nemet újból ki kell mondani, ha meg akarjuk menteni nemzetünket és országunkat, és a határozott és elszánt „nem” kimondásához talán megvan, de legalább is közeledik az alkalom, akkor amikor újból magyar katonai erőt követelnek nem Magyarország önvédelmének érdekében, hanem egy támadó hadjárat szolgálatára, a velünk román vonatkozásban természetes érdekközösségben álló Oroszország ellen.* Sokszor voltunk bolondjai Nyugateurópának. A magunk sváb szellemű újabb történetírói máig bűnéül róják Mátyás királynak, hogy nem volt hajlandó minden magyar erőt fölmozdítani a semmi áldozatra nem kapható, s maga önvédelmét pimasz módon egyszerűen a magyarságra háritó szomszédos Nyugateurópa védelmében a török ellen, hanem becsületes és bölcs elszántsággal segédcapatokat követelt, de segítség nélkül nem akart minden magyar erőt latba vetni a török ellen.¹¹⁵ Nem szólván arról, hogy józanul és becsületesen csak tiltakoznunk lehet az ellen a hamis propagandista beállítás ellen, hogy Anglia, Amerika s a jórészt leigázott európai kontinens népeinek jobb lelkiismerete ellenére a német nemzeti szocializmus jelenti Európát, az európai érdeket, az európai szellemet és kultúrát. Magyarország, mely elsősorban azért nem európai nagyhatalom, mert évezredes küzdelmekben erőinek java fölmozsolódott a német keleti Dranggal¹¹⁶ való küzdelmeiben, *Kossuth Magyarországa nem állhat oda egyetlen őszinte és lelkes csatlósaként ennek a nagynémet keleti Drangnak.* Silány és megvetni való magyar nemzedék az, amely elfelejti az európai magyar évezred rettentő küzdését ezzel a német Dranggal, s abban a sunyi hiedelemben ringatja magát, hogy a németiség majd elfelejti: *egyegyedül mi magyarok akadályoztuk meg Középeurópának németté válását.* Seholsem voltak a középeurópai szláv népek, mikor a magyarok a maguk gyönyörű árpádi birodalmával áthághatatlan gátat építettek a németiség kelet felé özönlése elé. Ez a magyar nemzet sohasem válhat a német imperium csatlósává, és csak átok érheti azt a nemzedéket, és csak szörnyű bűnhődés, mely megtagadná évezredes történelmét, kifogatná históriánkat a maga tengelyéből, szellemiségünket a maga keleti és igazán nyugati — latin — szintéziséből, megfeledkeznie arról a küldetésről, mely minden magyar nemzedéket köt a dunai népek önállóságának védelmezésére, s megtagadva Kossuth Lajost, Kollonics érsek szellemét tenné a Bocskaiak, Bethlenek, Rákócziak és mindenkéül fölötte Kossuth Lajos, vagy akár Deák Ferenc és az Andrásyak és Ugron Gábor szellemének helyébe. *Egy egész*

¹¹⁴ Teleki Pál demonstratív öngyilkossága 1941. április 3-án.

¹¹⁵ A Hóman-Szekfű féle Magyar Történetnek tulajdonított ezen felfogással szemben lásd *Bajcsy-Zsilinszky „Mátyás király”* című, 1939-ben megjelent könyvét. (Második kiadása: Bp. 1983.)

¹¹⁶ Drang: előretörés, előnyomulás.

évezred tiltakozik az én gyöngye szavamban, s maga a magyar nép millióinak elpusztíthatatlan ösztöne, olyan politika ellen, mely a magyar állameszmével és a magyar hivatással éles és kiegyenlíthetetlen, történelmileg évszázados ellentétben álló nagynémet célok szolgálatába állítaná népünk katonai erejét, megtagadni Rákóczi és Kossuth szent hagyományait, s az örök gondolatot, mely bennük megújította — korszerűen — Szent István birodalomépítő és birodalomvédő akaratát és elszántságát. Mindenki más könnyebben adhatná oda magát a nagynémet célok szolgálatára Középeurópában, mint a magyar. Egy olyan együgyű és gonosz legendának sugallata alatt, hogy Németországnak köszönhetjük a magyar revízió eddigi eredményeit. Holott nyilvánvaló: azt a szerény és nagyon nyomorúságos sávot, melyet Szlovákiával szemben megkaptunk, elsősorban az olasz segítségnek köszönhetjük. Kárpátalját a német elgondolás és tiltakozás ellenére¹¹⁷ szegény Teleki Pál okosságának és elszántságának. Északi Erdélyt pedig még teljesebben Teleki Pál politikájának, szemben az eredeti német elgondolás szívós ellenállásával, mely hallani sem akart bármely erdélyi revízióról a háború befejezése előtt. Ellenben német segítségnek köszönhetjük Erdély fantasztikus és gazdaságilag gyilkos kettészabását, Nyugatmagyarország végleges elszakítását,¹¹⁸ Szlovákiának lelki elidegenítését tőlünk, az erdélyi magyarüldözés német jóváhagyását, a Bánság, Arad és Temesvár további elszakítását Magyarországtól,¹¹⁹ a magunk német nemzetiségének elidegenítését a szentistváni gondolattól, Bácska és Bánát németiségének ellenséges magatartását Magyarországgal és a magyar gondolattal szemben, Magyarország behajszolását egy számára teljességgel érdektelen háborúba Szovjetország ellen. Holott az tiszteletben tartotta és tiszteletben tartani ígérte a történelmi magyar határokat a Kárpátok gerincén, s érdektelenséget jelentett be, valójában jóindulatot, egész Erdély magyar visszakebelezése kérdésében.¹²⁰

A magyar dunai és európai hivatásnak, a szentistváni állameszmének, az egész évezredes magyar történelmi magatartásnak, a magyar szellem, a magyar művelődés, a magyar állam önállóságának és természetes önvédelmének ez a végeredményben soha ki nem egyenlíthető ellentéte a németiség szintén ezeréves, mindig megújuló terjeszkedési törekvéseivel a Dunavölgyén lefelé: értelmetlenné teszi azt a közvéleményünkben minduntalan fölvetődő hamis érvet, hogy már csak azért is minél tökéletesebben kell azonosulnunk a Harmadik Birodalom „új Európa” címkéje alatt jelentkező nagynémet céljaival, mert Angliával, Amerikával és a Szovjetunióval amúgy is végképpen elrontottuk dolgunkat s ezért legalább arra az esetre biztosítsuk nemzetünk és államunk fennmaradását és további vi-

¹¹⁷ Kárpátalja megszerzése 1938 novemberi német tiltását 1939 tavaszára hozzájárulás váltotta fel, mert beleillett a Csehszlovákia teljes felszámolására irányuló tervbe.

¹¹⁸ Az olaszféle várakozásokkal szemben, hogy Hitler Ausztria bekebelezésekor visszaadja Magyarországnak az 1921-ben birtokba vett Burgenlandot.

¹¹⁹ Ígérete ellenére Hitler nem juttatta vissza a Bánátot, hanem az ottani német népcsoport önkormányzatát valósította meg Szerbia keretében.

¹²⁰ Molotov szovjet külügyminiszter 1941. június 23-án is arról tájékoztatta Kristóffy moszkvai magyar követet, hogy a Szovjetunióknak nincsen követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, és nincs kifogása erdélyi revíziós törekvései ellen. Amikor a moszkvai magyar követ erről beszámoló távirata megérkezett, a magyar kormány már megszakította a Szovjetunióval a diplomáciai kapcsolatot.

rágzását, ha Németország győz az új világháborúban. Hamis ez a tétel minden porcikájában. Először azért, mert legszentebb meggyőződésem szerint nem rontottuk el mostanáig sem *jóvátehetetlenül* dolgunkat Angliával és Amerikával, mint ahogy fentebb kifejtettem. Másodszor azért, mert egy nemzet nem rendezheti be a maga politikáját valószínűtlenségekre, legfeljebb gondol és fölkészül valószínűtlen eshetőségekre is; de a fő irányt a *valószínűség iránytűjével* kell keresnie. *Harmadszor és legfőképpen* pedig azért, mert Magyarországot német győzelem esetén sem a német célokhoz való szolgálai alkalmazkodás menti meg, hanem belső erőnk és elszántságunk a magunk külön hivatásának, állameszméjének, államiságának szolgálatában, ez pedig folytonos résenállást, sőt folytonos ellenállást jelent minden nagynémet szellemi, politikai, gazdasági és katonai nyomással szemben. Ezért még ha valószínű volna is a német győzelem, sőt bizonyosság volna, akkor is el kellene kezdenünk a belső passzív ellenállást valaminő formában, fönntartván történelmünknek szellemi folytonosságát ez után is, és idejében értésükre adván a német birodalom mai vezetőinek, hogy nem tagadhatjuk meg magunkat, históriánkat, őseinket, küldetésünket, s nem vállalkozhatunk segédnépi szerepre.

A kossuthi Magyarországnak ez a folytonossága és megújulása, de tettekben való jelentkezése és dokumentálása mind a Harmadik Birodalom, mind az egész világ felé, egyfelől nem nélkülözhető még német győzelem esetén sem, ha valóban magyarok akarunk maradni, másfelől az egyetlen híd a valószínűleg győztes angolszász hatalmak felé. A legszilárdabb és a legbecsületesebb híd, mert pillérei nem pillanatnyi konjunktúrákra, sívár opportunizmusra épülnek, hanem a magyar lélek és a magyar történelem örök és változhatatlan gránit alapjára. Az a körülmény, hogy minden valószínűség szerint Anglia és Amerika fog győzni ebben a háborúban, fontos, de csak másodlagos alapjául szolgálhat a magyar politikai gerinc újból való megszilárdulásának a német birodalommal szemben.

Az a mód, ahogyan épp a napokban a brit politika megnyilatkozott Finnország irányában, messzemenő megértést tanúsítván a finn nemzet területvisszaszerző igényeivel és erőfeszítéseivel szemben, s az a sokban hasonló megértés, mellyel annak idején Churchill brit miniszterelnök hangoztatta Északerdélynek Magyarországhoz való visszacsatolása idején, legalább elvben, a magyar revízió jogosultságát, arra vall, hogy tőlünk a tengely háborús ellenfelei sem kívánják önmagunk megtagadását, és bizonyos megértésre számíthatunk ott is, ha nem adjuk magunkat önként segédnépi szerepre. Nem szólván arról, hogy a megértésnél is, mely valóban bizonytalan, s alapjában kiszámíthatatlan, sokkal fontosabb, hogy megtartsuk épen a magunk külön szellemét, független államát, s mindenekfölött pedig hadseregünket, hogy a bizonytalan megértésnél súlyosabban a *magunk erejével* eshessünk latba, mikor elérkezik a nagy elszámolás ideje. Szerencsétlen dolog szerintem, hogy belementünk a Szovjetország elleni háborúba, mert nem érvelhetünk azzal, amivel a finnek bizonyos jóakaratot biztosítottak a világ közvéleménye előtt maguknak, hogy brutálisan elvett ősi finn területeket szereznek vissza, vagy ami a románok háborúba lépését bizonyos mértékig természetesnek tűntetheti föl, mert hiszen Besszarábia visszaszerzéséért harcolnak. Mi legfeljebb a bolsevizmus elleni küzdelem érvével állhatunk elő. Ennek erkölcsi jogosultságát mindenestre megadja a magyarországi proletárdik-

tatúra szörnyű korszaka, mely egyik fő, de mindenesetre legközvetlenebb oka volt országunk ésszerűtlen szétdarabolatásának,¹²¹ s ezért valaminő megértésre még talán számíthatunk a világ közvéleménye, főként az angolszász közvélemény előtt. De szerintem csak egy esetben: *ha a magunk háborús részvételének inkább szimbolikus jelleget adnánk, s méreteiben nem emelnénk nagyon fölé a különböző országokból jelentkezett önkéntes csapatok részvételének.* Ha meg tudnánk maradni a mai keretek között, s megtagadnánk a további, a tengely részéről majd valószínűleg követelt katonai kontingenseket,¹²² ezzel *közvetve* azt is igazolnánk, hogy nem vagyunk akarattal nélküli segédnépe, szolganépe Németországnak. Ezzel a szilárd ellenállásunkkal három nagy cél felé tennénk — esetleg sorsunkra döntő jelentőségű — lépést:

- a) elejét vennénk honvéd hadseregünk felmorzsolódásának idegen célok szolgálatában,
- b) ha későn is, ha tökéletlen formában is, de mégis dokumentálnánk a magunk politikai önállóságát és nemzetünk, államunk hagyományaihoz való hűségünket,
- c) igazolnánk vele, hogy eddigi magatartásunkban és lépéseinkben nem mindig a magunk szabad elhatározása szerint cselekedtünk.

Elismerem, nehéz volna ez a politika akkor, azaz *még sokkal* nehezebb volna, ha a német győzelem felé haladnának az események. De minél inkább szinte a végtelenbe nyúlnak a német hadtápvonalak, minél jobban szétszóródik a német katonai erő, annál inkább föllélegzenek nemcsak a leigázott népek, hanem az olyan félig leigázottak is, mint mi vagyunk, *akik elhibázott lélektani számítással* mímeljük elhatározásaink szabadságát. Kétségtelen, a német birodalom haderejének nagy erőfeszítései és bizonyára hatalmas veszteségei Oroszországban, és az angliai invázió mind sürgősebbé válása, tekintettel a brit birodalom és Amerika roppant előkészületeire (az Unió kongresszusa éppen a napokban szavazta meg az eddig 2,700.000 főnyi szárazföldi hadserege 5,700.000 főre való felemelésére a szükséges 8 milliárd dolláros hitelt),¹²³ lassan mind több lehetőséget enged számunkra is, hogy még idejében visszatérjünk a kossuthi Magyarország szelleméhez és hagyományaihoz. Nem könnyű ez a visszatérés, nem is biztos a sikere, de mégis az egyetlen lehetőség számunkra, hogy megelőzzük azt a szörnyű végzetet, mely kétségtelenül elérne bennünket, ha az angol-amerikai győzelem úgy találna bennünket, hogy semmit sem tettünk, semmi áldozatot és semmi kockázatot nem vállaltunk az önmagunkhoz, küldetésünkhöz, történelmünkhöz és hagyományainkhoz való hűségünk szolgálatában.

Úgy érzem, ez a mindenképpen bölcs és mindenképpen megteendő visszako-
kozás az orosz háborúból már az utolsó lehetőség Magyarország megmentésére. A jelekből az látszik, hogy Finnország meg fog állani a finn történelmi határokon. A Németországgal szoros barátságban álló Bulgária keresztül tudta vinni, sokkal szorosabb német katonai ellenőrzés alatt, mint mi vagyunk, hogy távol tartsa

¹²¹ Magyarország szétdarabolása már jóval korábban eldöntött kérdés volt.

¹²² 1942 januárjában következett be az egész magyar haderő bevetésének követelése; ennek a Bárdossy-kormány egyharmad részben — a második magyar hadsereg felajánlásával — tett eleget.

¹²³ A Magyar Nemzet 1941. július 30-i számában közölt külpolitikai összefoglaló adott erről hírt.

magát a háborútól. A magyar kormánynak ezekből a példákból is biztatást és erőt kellene merítenie a *további magyar katonai áldozatok megtagadásához egy olyan háborúban, mely semmiképpen sem magyar érdek. Iszonyú ellentét ez: Finnország a maga történelmi határaiért küzd Oroszország ellen, mi magyarok az ellen az Oroszország ellen harcolunk támadó módon, amely történelmi határnak ismerte el köztünk a Kárpátokat és kész volt segíteni bennünket Erdély visszaszerzésében.* Ezt az ellentétet többé nem lehet áthidalni másként, csak radikális módon: az utolsó pillanatban szembeszállni azzal a német nyomással, melynek a végtelenségig engedve egy évezred gyönyörű politikai és erkölcsi tőkét játszanánk el végérvényesen. Elégge megbűnhődtünk 18-ban, hogy a kiegyezési politika cserben hagyta a nagy magyar célokat és fölolvadt idegen célokban, idegen gondolatokban. Ezt a ballépést másodsor nem kockáztathatjuk meg. Annál kevésbé, mert ez nemcsak a magyarság nemzetközi jelentőségét és hitelét süllyesztené a mai nyomorúságos Szlovákia színvonalára,¹²⁴ hanem egyben kicsavarná kezünkől további véráldozatok esetén, vagy éppen hadseregünk idő előtt való latbavetése és fölmorzsolódása esetén, utolsó érvünket: a magyar kardot. Ez az, amibe a magyar kormány hitem és meggyőződése szerint a nemzet kötelességeinek megszegése nélkül bele nem mehet.

Meggondolandó még az is, hogy az igazi bolsevizálódás veszedelme sokkal kisebb kívülről, mint belülről. Svájcot szerintem sohasem fogják bolsevizálni, mert a szociális kérdés ott majdnem tökéletesen meg van oldva. Amerika eredményes és nagyon fejlődőképes New-Deal-je is hatalmas gátja a belső elbolsevizálódásnak. A bolsevizmus bennünket sem Oroszország felől fenyeget, legfeljebb abban az értelemben, hogy minél több véráldozatot hozunk a Szovjetoroszország elleni háborúban, annál jobban kitesszük hadseregünket a belső elbolsevizálódásnak. Mert a magyar népnek egyik legjellegzetesebb évezredes vonása, hogy követeli a magyar célokat és nem hajlandó idegen érdekekért vért áldozni. A magyar história minduntalan visszatérő vonása, hogy a politikai nemzet, és még a politikai jogok híján való jobbágyság is, mindig kész volt nagy veszedelmek idején védeni az országot, de mikor úgy érezte, hogy a király külön ambícióiról van szó, nem Magyarország önvédelméről, nem volt hajlandó katonát adni, hanem azt mondta, menjen a király a maga seregével. Még Mátyás király fényes lángelméje és elragadó egyénisége sem tudta a magyar nemzetet megmozdítani vagy teljes erő kifejtésre bírni olyan háborúban, melyekben a nemzet nem érezte elégge a maga érdekét. A magyarságban máig is eleven ez a politikai önvédelmi ösztön. Az Oroszország ellen való háborúban pedig ehhez csatlakozik népünk beidegződött németellenessége is, félő, hogy ez a kettős ösztönös megmozdulás titkos oroszbarátságot fog kisarjaztatni a magyar katona lelkében, s az oroszbarátság könnyen átvált majd szovjetbarátsággá. S a belső bolsevizálódás megint innen indul ki, a harctérről, a háborúnak magyar szempontból való céltalanságából, mint 1918-ban. Emellett ott a másik veszedelem is: az örök magyar virtus, amely arra ösztökéli a magyar katonát, hogy ha már benne van, egye fene, verekedni kell. Az előbbi: lelki veszedelem, az utóbbi: jóvátehetetlen magyar véráldozatok, és nem jóra, hanem rosszra vivő céltalan hősiesség forrása lehet.

¹²⁴ Bábállam.

Véghkövetkezések

Szeretném röviden összefoglalni memorandumom gondolatmenetének és érvelésének legfőbb következtetéseit. Ezek:

a) Nem adhatunk több katonát az Oroszország elleni háborúba, s ezt a már belevetett katonai erőt is ki kell vonnunk onnan, mihielyt az a veszedelem fenyeget, hogy közvetlenül szembe kerülnénk Angliával és Amerikával. Ha meg is szakadt a diplomáciai kapcsolat a brit birodalom és Magyarország között,¹²⁵ ezt a szakítást nem fejleszthetjük háborús állapottá. Az amerikai Unióval való diplomáciai kapcsolatunkat pedig féltékenyen és elszántan tartanunk kell, még a német kívánságokkal való szembenállás, sőt nagy kockázatok árán is.

b) Bizonyos kockázatokat nemcsak vállalnunk, de majdnem keresnünk kell, mert csak ilyen kockázatok árán menthetjük meg Magyarországot a valószínű, a több mint valószínű angol-amerikai győzelem esetén.

c) Be kellene szüntetnünk a folytonos otromba, sokszor még a német mértéken is túllevő egyoldalú, kirívóan és bántóan, a magyar szellemet, a magyar előkelőséget sértően egyoldalú propagandizmust, fölösleges lelkesedést és ujjongást a tengely felé, és még fölöslegesebb minden elhallgatást és gyalázkodást az angolszász arcvonallal irányában, mely egyre jobban beidegződik *nagyon szerencsétlenül irányított* sajtónk mindennapi magatartásába. Ma még nem vagyunk háborúban sem Angliával sem Amerikával, mégsem szabad közölni a magyar sajtóban, nyilván német kívánságra, az angol hadijelentéseket. Holott az első világháborúban, mialatt közvetlenül küzdöttünk Anglia és Franciaország ellen, napról napra közölhette a magyar sajtó az angol és francia hadijelentéseket. Különbben is megalázó nemcsak a magyar sajtóra, de az egész magyar szellemiségre, sőt a magyar nemzetre magára is, hogy olyan szajkó módra vesszük át a német nemzetiszocialista propagandizmus ízléstelen és értelmetlen nagymondásait, egész terminológiáját, a napról napra ismétlődő *megsemmisítő* csatákról, a folytonos *döntésekről*, Szovjetország *utolsó tartalékairól*, melyeknek eltakarítása után csodálatosképpen minden nap új és új tartalékok jelentkeznek, *a minden idők legnagyobb csatáiról*, a *tervszerű* hadműveletek folyásáról, stb., stb. Ez a gleichschaltolása¹²⁶ a magyar sajtónak nemcsak szegénysegi bizonyítvány számunkra, hanem egyben nagy veszedelmek forrása is. A Szvatkó Pálok szörnyű szószátyárságait és ízetlen, magyartalan hetvenkedéseit, provokációit és hallatlanul vakmerő jóslásait, katonai sületlenségeit egykor még ellenségeink a fejünkre olvassák.

d) Itt volna az ideje, hogy a néha rikácsolásba fulladó Trilby-áriák¹²⁷ helyett megszólalhatna az igazi magyar szellem és lassan a magunk

¹²⁵ 1941. április 7-én.

¹²⁶ Gleichschaltolás: uniformizálás

¹²⁷ Clement Károly „Trilby” című operáját 1922-ben mutatta be a budapesti Városi Színház. A címszereplőt alakító énekesnő második felvonásbeli nagy koloratúrája visszatetszést keltett. (Lásd R. M. színikritikáját Zsilinszky lapjában: Szózat, 1922. május 20. 6.)

igazi arcát fordítanánk Németország felé, de a nagyvilág felé is. Egyszer, legszentebb meggyőződésem szerint, ezt is el kell kezdeni, ha ki akarunk evickélni mai rettentő helyzetünkől, s elébe akarunk vágni újból közelgő végzetünknek. A politika nem lehet merőben álarcosbál. Lehet, hogy az álarcra szükség van a politikában, egy kisebb számú népnek különösen, de egy nagyhivatású és dicső múltú nemzet nem élheti le a maga életét örökké álarc mögött. És az alkalmazkodásra is szüksége van minden nemzetnek, különösen a kisebb lélekszámúaknak. De a politika mégsem merülhet ki egyes-egyedül alkalmazkodásban, főleg olyan célokhoz és tényezőkhöz való alkalmazkodásban, melyek élesen és áthidalhatatlanul szemben állanak a magyarság történelmi céljaival.

e) Az álarc legalább időnként való letételének magatartásához tartozik az is, hogy hamis és öncsonkító opportunistából, vagy álszemérmeskedésből ne lelkesedjünk okvetlenül, mikor káromkodunk, vagy sírnunk kellene, és ne erőszakoljuk magatartásunk önkéntességét, mikor kényszer alatt cselekszünk. A nemes testvéri finn nemzetnek óriási érdekei fűződnek ahhoz, hogy német segítséggel visszavívja elvett területeit Oroszországtól, és a finn külügyminiszter ime mégsem titkolta az Angliával való diplomáciai szakítás magyarázásánál, hogy a *helyzet kényszere alapján* cselekedett. Törökország is belement, nyilván erős fenyegetés kényszere alatt a Németországgal való baráti szerződésbe,¹²⁸ de nem tagadta meg korábbi szövetségét Angliával, s ezért magatartását nyilván bizonyos megértés fogadta a brit birodalom részéről is. Mi sem lehetünk rosszabbak, mint akár finn, akár török derék, jellemes testvéreink. S ha fontos kelléke is az okos alkalmazkodás és az opportunistus bölcsessége az eredményes politikának, a mi magyar nemzetünk sohasem az *alkalmazkodás túlságával tűnt ki*, — mint a mostani „árjás” szellemű korszakban,¹²⁹ — hanem az önmagához való hűség és küldetéséért való kiállás bátorságával és elszántságával. A szabadság nemzete, a legszebb és a legeredményesebb szabadságharcok nemzete, *Kossuth Lajos nemzete nem keresheti a maga boldogulását egyes-egyedül a mindenáron való könnyű alkalmazkodásban és a természetes kockázatok mindenáron való kerülésében*, ugyanakkor pedig a *legtermészetellenesebb kockázatok vállalásában*.

De az álarc letételéhez tartozik az is, hogy a kormány ne erőltesse a mindenáron való külpolitikai egységet, olyasvalamit, ami valójában nincsen. Ez a képzeletbeli műegység aligha tévesztheti meg a németeket, már csak hazai Quislingjeink ezreinek és tízezeinek szüntelen árulkodása miatt sem. De annál inkább és annál bizonyosabban megtéveszti a túlsó tábor, melynek nincsenek tízezerszámra megfigyelői Magyarországon. Így mindenképpen természetesebb és hasznosabb volna megengedni, hogy valami módon a külpolitikai ellenzék is megnyilatkozhassek. Óriási érdekek fűződnek ehhez, angolszász győzelem esetén. Abból

¹²⁸ Török-német barátsági szerződés: 1941. június 18.

¹²⁹ Amikor az árja népek felsőbbrendűségét hirdetik.

a tételből kell kiindulnunk, hogy mindenképpen, még német győzelem esetén is, a halál csíráját hordaná magában az a magyar nemzedék, amelyből kiirtották a kuruc szellemet, vagy az magától kihullott belőle. A magyar történelmi magatartás egyszerűen nem élhet a kuruc oxigén nélkül. Másfelől csak a történelmi kuruc szellem fönmaradása biztosíthatja országunk megmentését, *belekapaszkodásunkat a kossuthi géniuszba*, angol-amerikai győzelem esetén.

De hogyan építhetné meg a maga országmentő hídját a valószínű győztesek felé ez a kossuthi szellem, ha a kormány a legkisebb megnyilatkozásait is elfojtja? A rögtönzéseknek nincsen hitelük, *a kossuthi politika csak akkor jelenthet a békekötések idején komoly országmentő erőt, ha folytonossága igazolható, ha nyilvánvalóvá, vagy legalább is valószínűvé tehető, hogy a nemzet szellemi és erkölcsi jobbainak és a nemzet zömének igen tekintélyes hányada sohasem vált hűtlenné a kossuthi hagyományokhoz, ha az mint a nemzet elpusztíthatatlan szelleme jelentkezhet és újulhat meg, nem pedig kezdetleges alkalmazkodásként a megváltozott konjunktúrához, vagy politikai ekvilibrizmusként.*¹³⁰ És itt a magyar kormány figyelmét nyomatékosan szeretném felhívni a szomszédos Románia helyzetére. Ennek ugyan a berlini kongresszust megelőző időkre visszamenő számottevő politikai hagyományai nincsenek, hiszen sohasem volt korábban önálló állam,¹³¹ s nagyon is új keletű önállóságát is az európai diplomácia erőinek játékából, annak melléktermékeként kapta. Mégis az első világháború előtt már évtizedekkel hatalmas ellenzéki mozgalom hordozta hátán a nagyromán terveket és a magyarellenes és egyben németellenes elgondolásokat. Ez a nagyromán politika zsarolta ki aztán 1920-ban Románia számára Erdélyt és Besszarábiát a győztes nyugati hatalmaktól. További 20 évig is ez a politika érvényesült a kisantant kereteiben, angol-francia támogatásal. S amikor bekövetkezett Antonescuval¹³² a nagy változás és Románia csatlakozott a tengelyhez, bármilyen valóságos, vagy látszólagos szigorral lépett is fel a „konduktor” a régi politika embereivel és irányzataival szemben: egyfelől a nyugati hatalmak emlékezetében elevenen él az a „szövetséges” román múlt, ha el is homályosította azt némileg a későbbi árulás, másfelől minden üldözés mellett is, még ma is, minduntalan fölüti fejét ez a legalább is több évtizedes, s a közelmúltból még idelátszó németellenes román magatartás. Hiszen csak az elmúlt napokban tartóztatták le e politika legfőbb letéteményesének, Maniunak¹³³ s parasztpártjának három vezető tagját. S ha mindehhez hozzávesszük azt a természetesen adódó román önvédelmi eszközt angolszász győzelem esetére, hogy a mai Románia valójában megszállott ország, kézenfekvőnek kell találnunk, hogy román szomszédaink egyszerre lelkesen előszedik majd a közelmúltat és a közelmúlt hűségeseinek megmaradt politikai erőtényezőit, számottevő államférfiakat és még számottevőbb tömegeket, hogy átkéredzkedhesse nek, megint egyszer, a naposabb oldalra. Mi magyarok ellenben, akik egy egész

¹³⁰ Ekvilibrizmus: egyensúlyozás.

¹³¹ Az 1878. évi berlini kongresszus ismerte el a török függőségtől végleg megszabadult Moldva és Havasalföld román fejedelemségek nemzeti szuverenitását, s jöhetett létre ezek egyesülésével 1881-ben a Román Királyság.

¹³² Antonescu, Ion (1882–1946) román miniszterelnök, nemzetvezető (conducator) 1940 szeptembere óta.

¹³³ Maniu, Iuliu.

évezreden át küzdöttünk a német keleti Drang ellen, aránytalanul rosszabb helyzetbe kerülhetünk, mert a mai nemzedék és világgözülemény nem hajlandó túlságosan visszatekinteni a múltba, a közelmúlt pedig, mind a kiegyezési korszak második fele, mind a trianoni korszak, összesen egy egész félszázad, egyebet sem tett, mint irtotta a kuruc szellemet, a kossuthi hagyományt, s a magyar történelmi magatartásnak ama legmarkánsabb vonását, mely mindig szemben állott a német imperializmussal.

Nem konjunktúrázást ajánlok én most sem, hanem csak azt kérem, gondoskodjék a kormány, hogy a magyar történelmi magatartásnak ez az Árpádtól és Szent Istvántól a Báthoriakon, a Bocskaiakon, Rákócziakon és Bethleneken Kossuthig folytonosnak megmaradt *függetlenségi szabadságharcos* vonala, ez a valószínű vörös fonala a magyar históriának, bele ne vesszen a mai átmeneti eseményekbe, vagy valaminő azután következő káoszba. Angol-amerikai győzelem esetén amúgy is döntő jelentőségű kérdés lesz, fönn tudtuk-e tartani a nehéz időkben évezredes alkotmányosságunkat és történelmünkben gyökerező parlamentarizmusunkat. S alkotmányosság és parlamentarizmus elképzelhetetlen az ellenzék megnyilatkozása nélkül.

Az igazi magyar politika az volna, amely megengedné, hogy én ezeket a dolgokat, talán letompított hangsúllyal, de mégis világosan, tisztán és őszintén elmondhassam a magyar képviselőházban. S ha számot vetek is mai helyzetünkkel, melynek egyik rákos betegsége éppen az, hogy jórészt a Quislingek tömegei miatt vált lehetetlenné az őszintébb parlamenti élet, s ha konkrétan nem is követelem — józanul és felelősségteljesen nem is követelhetem — parlamenti életünknek teljességét és zavartalan folytonosságát mai rendkívül súlyos külpolitikai helyzetünkben, mégis arra szeretném kérni a m.kir. kormányt: fontolja meg idejében, *minő módon és eszközökkel lehetne legalább életben tartani ezt a kossuthi szellemet és évezredes történelmi magatartást, hogy az annak idején megmenthesse Magyarországot.* Nem tehetjük ki megint az ország sorsát olyan idéetlen rögtönzéseknek, aminő a Károlyi Mihályék gyorsforralón főzött antantbarátsága¹³⁴ volt. Ezért egy kis levegőt kérünk, ha mást nem, hát legalább a börtön, vagy az internálótábor levegőjét, a magunk törhetetlen és logikailag, történelmileg verhetetlen külpolitikai ellenzékisége számára. Azért, hogy egy újabb szörnyű omlás idején *hitele* lehessen szavunknak. Merem mondani, s vállalom e merészségemért a felelősséget minden mai vagy jövődöbeli fórum előtt, hogy a *magyar nemzet nagy többsége léleken a mi ellenzékiségünk táborában van, volt is mindig.* Micsoda igazság az, hogy a Quislingek, kik mögött sem magyar múlt, sem magyar érdek, sem magyar hagyomány, sem magyar nagyok nincsenek, csak egy sivár konjunktúra és az idegen érdekekhez való olcsó alkalmazkodás, s Rákóczi és Kossuth helyett Kollonics, Haynau és Bach szelleme, szabadon kínálkozhatnak idegen hatalmasoknak, s nekem és mindazoknak, akik hozzám hasonlóan gondolkoznak, a nemzet igazi elitje tekintélyes részének s a magyar parasztság és munkásság zö-

¹³⁴ Károlyi Mihálynak a német szövetségben vívott első világháborúból való kibontakozást célzó politikájáról Bajcsy-Zsilinszky, jóllehet ő most a második világháborús német szövetségből való kibontakozás útját keresi, ilyen sommásan vélekedik, az őt vele szemben minden vonatkozásban jellemző mély elfogultsággal.

mének,¹³⁵ hallgatnunk kell. El kell hallgatnunk panaszunkat is, aggodalmainkat is, legfőképpen pedig évezredes igazságainkat. *Szabadabb szellemi lélegzést kérünk*, nem a magunk érdekében, hanem fajtánk, nemzetünk, történelmi hivatásunk s államunk függetlensége, Magyarország és a magyar függetlenség jövőjének megmentése érdekében. Iszonyú sors várna ránk, ha ebben az irányban nem történnék semmi, és csak szegény Teleki Pál maradna egyetlen hatásos szószólójával nemzetünknek a józanul várható béketárgyalásokon.

Muraköz kérdése

Végezetül e memorandumomnak mintegy függelékeként szóvá teszem a Muraköz kérdését. Az az értesülesem, hogy a magyar kormány, nyilván német vagy olasz nyomásra, vagy valaminő helytelenül értelmezett addsa-nesze politika érdekében Horvátország felé, lemondani készül a Muraközről, vagy annak egy részéről.¹³⁶ Holott tízezrekre menő aláírással érkezett tudomásom szerint a miniszterelnökségre a muraközi nép ama kérése, hogy csatolják ezt a területet vissza Magyarországhoz. E tízezrek aláírása családtagjaikkal együtt nyilván többségét jelenti a muraközi népnek. De e hűségnyilatkozaton túl nehéz megérteni, miért kelljen Magyarországnak lemondania Zrinyi Miklós földjéről,¹³⁷ egészben vagy csak részben is, s megbontania a földrajzi és történelmi határt egy olyan Horvátország javára, melyhez ez a föld sohasem tartozott történelmük folyamán¹³⁸ és *semmi életbevágó érdek nem kívánja*, hogy ezt a lemondást megtegyük. Egy őszinte és teljes kibékülés és állandó értékű politikai *kiegyezés* kedvéért az egykori Jugoszláviával, melynek során a magyar és délszláv népek hatalmas összefogásban megépítették volna az új Dunavölgyének politikai gerincét, el lehetett volna képzelni bizonyos — átmeneti — lemondást a történelmi Magyarország területéről,¹³⁹ azzal a megfontolással, hogy a magyar-délszláv őszinte összefogás amúgy is spiritualizálná bizonyos mértékig a határokat. De nehéz megérteni, miért kelljen lemondanunk magyar jellegű történelmi területről azzal a Horvátországgal szemben, mely végképpen elfordulóban van a magyar történelmi gondolattól és nyíltan megtagadja a velünk való együttműködést, visszaállítván Tomiszláv „birodalmát”.¹⁴⁰ Más szavakkal: egy nagy és sorsdöntő cél érdekében, mint ahogy Cavour

¹³⁵ A magyar parasztság és munkásság zömét a Független Kisgazda Párt, illetve a Szociáldemokrata Párt képviselte.

¹³⁶ A horvát kormánnyal 1941 május-júniusában folytatott tárgyalások, illetve diplomáciai érintkezések során a Bárdossy-kormány — esetleges engedményekkel a határmegállapításnál — valójában ragaszkodott a Muraköz feletti magyar szuverenitáshoz, bár e terület *igazgatását* bizonyos feltételekkel hajlandó lett volna átengedni a horvátoknak. (A. *Sajti Enikő*: Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Bp. 1987. 85–92.)

¹³⁷ A szigetvári hősként ismert Zrinyi Miklós (1508–1566) révén lett 1546-ban királyi adomány gyanánt az egész Muraköz a Zrinyi-család birtoka, Csáktornya központtal. Dédunokája, a költő és hadvezér Zrinyi Miklós (1620–1664) holttestét is az ottani családi sírboltba helyezték.

¹³⁸ A Muraköz Zala-megye részét képezte a történelmi Magyarországon.

¹³⁹ Bajcsy-Zsilinszky ezúttal is úgy utal a Jugoszláviával kötött örökbarátsági szerződésre, hogy az átmenetileg vállalt területi lemondás volt elsődlegesebb célok érdekében.

¹⁴⁰ Tomiszláv 910–928 között horvát uralkodó, akit 925-ben elsőként kiáltottak ki Horvátország királyává.

lemondott Nizzáról az olasz egység kedvéért a francia segítség fejében,¹⁴¹ amely valóban döntően segítette az új önálló és egységes Olaszország megalakulását, vagy egy olyan magyar-szerb-horvát összefogás érdekében, mely egyszerre biztosítéka lett volna mind Szlovákia, mind *egész* Erdély visszatérésének: érthető és elfogadható lenne a kompromisszum. De hol vannak magyar-horvát vonatkozásban e pillanatban a hasonló előfeltételek? A Muraközt Jugoszlávia szakította le a magyar államtestről, Jugoszlávia azonban egyelőre megszűnt. Nehéz megérteni, hogy amikor a Bácskát visszavettük, miért kelljen lemondanunk éppen a Zrínyiek földjéről s a magyarsághoz mindig oly meghatóan hű muraközi népről. Ebben a fontos kérdésben nem volna szabad a kormánynak a nemzet közvéleménye és a törvényhozás tudta és akarata nélkül döntenie. Hiszem is, hogy még nem mondotta ki a magyar kormány az utolsó szót ebben az ügyben.¹⁴²

Ime: amit a képviselőházban — a mai viszonyok között érthetően — nem tehetek, azt elmondtam ebben a szerény írásban. *Egyetlen szavam sem irányul a magyar kormány, vagy annak nagyrabecsült feje, a miniszterelnök úr ellen, kinek kiváló képességeit, izzó magyarságát a nemzet millióival egyetemben én is nagyra becsülöm és a nemzet nagy értékének tartom.* De a miniszterelnök úrnak is jóakarrattal kell vennie az őszinte és becsületes, jó szándékú, magyar szellemű bírálat szavát. Hiszen mindnyájunkra, minden jó magyar emberre nézve kötelező, hogy hite, legjobb tudása és tiszta lelkiismerete szerint szóljon és cselekedjék.

Dixi et salvavi animam meam.¹⁴³

¹⁴¹ Az olasz egységért küzdő Cavour piemonti miniszterelnök a III. Napoleonnal kötött 1858-i plombièresi szerződésben lemondott Nizzáról és Savoyáról, hogy biztosítsa Franciaország segítségét Ausztriával szemben. Ehhez hasonló kompromisszumot lát Bajcsy-Zsilinszky a magyar-jugoszláv szerződésben, amely Jugoszlávia semlegességét lett volna hivatott biztosítani egy Dél-Erdély, illetve Szlovákia visszaszerzéséért alkalomadtán indítandó magyar katonai akció esetére.

¹⁴² A Bárdossy-kormány, miután nem tudott kompromisszumot kötni a Muraközre teljességgel igényt tartó horvát kormánnyal, már azzal kimondta a döntő szót — mégpedig a Magyarországhoz tartozás értelmében —, hogy 1941. július 1-től bevezette a magyar közigazgatást a Muraközben. — A Délvidék visszacsatolásáról szóló törvény (1941:20. tc.) kelte mindazonáltal csak 1941. december 31.

¹⁴³ Szóltam, s ezzel eleget tettem lelkiismereti kötelességemnek.

Schweitzer Gábor

„SZOMORÚ A JÖVŐ, MERT SZOMORÚ A JELEN.”

Angyal Dávid naplófeljegyzései

A napló — ez ma már közhelynek számít — megbecsülendő és egyedülálló történeti forrás. Értékét elsősorban annak köszönheti, hogy sajátos szemszögből — a naplóíró szempontjából — mutatja be az átélt hétköznapokat, vagyis a történelmet. A társadalomtörténet kutatója számára — hívja fel a figyelmet Gyáni Gábor — „[a] napló fő értéke nem a történeti múltra vonatkozó elsődleges adatok biztosításában, hanem a szubjektív történelem szinte primer dokumentálásában rejlik. (...) Kivételesen becsessé az teszi a naplót (...), hogy a bennük foglalt információk a múlt belső átéléséről szólnak: a naplót azzal a határozott szándékkal vesszük kezünkbe, hogy elemzése útján megalkossuk a történelem szubjektív fogalmát.”¹

Ugyanakkor a „legfontosabb naplóírók (...) nem szánták 'produktumnak' jegyzeteiket. Nem gondoltak olvasókra, még kevésbé az irodalomtörténetre” – jegyezte fel a 17. század 60-as éveiben naplóját titkosírással vezető Samuel Pepys feljegyzései elé írt bevezető esszéjében Sükösd Mihály.²

A naplóíró Angyal Dávid — kinek naplója első részét e folyóirat olvasói Papp István közleményéből már ismerik³ — vélhetően maga sem szánta feljegyzéseit kiadásra. Emlékezéseivel ellentétben — melynek megírásához barátai, tisztelői unszolására fogott hozzá⁴ — naplóját magánhasználatra szánta.

(A naplóíró) A címben olvasható kiábrándult mondatot 1943. augusztus 19-én vetette papírra a közel 86 éves Angyal Dávid. A naplóíró történettudós ekkor már több mint egy éve vezette feljegyzéseit. Naplója első oldalán 1942. július 1-én töredelmesen bevallotta, hogy igen csak későn, 84 éves és 7 hónapos korában fogott a naplóíráshoz. Egy évtizeddel korábban még arról sem akart hallani, hogy emlékiratai összeállításához fogjon, miként egyik Szekfű Gyulához intézett leveléből kiderül. „Köszönöm jövőendő emlékirataim iránt tanúsított ismételt érdeklődését, de én úgy gondolom, hogy az ilyen emlékezés befejezése a pályának, mely-

¹ Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. (A közhivatalnok identitása) Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XII. Nyiregyháza, 1997. 27.

² Samuel Pepys naplója. Vál. Szobotka Tibor, ford. Ruttkay Kálmán. Bp., 1961. I.

³ Az Angyal-napló első füzetét — az 1942. július 1 - október 29. közötti időszakot — Papp István közölte (Angyal Dávid 1942-es naplója. Századok, 2000/6. 1429-1448). Mindkét füzetből magam is szemelvényes válogatást tettem közzé: Alkonyat-kor. Szemelvények Angyal Dávid naplójából (1942-1943). In, Juratissimus Author. Jegtörténeti tanulmányok Nagyné Szegvári Katalin tiszteletére. Szerk.: Rác Lajos. ELTE ÁJK - JATE ÁJK - HVG-ORAC, Bp., 2000. 97-127.

⁴ Angyal Dávid: Emlékezések. Sajtó alá rendezte és jegyzetelte: Czigány Lóránt. A bevezető tanulmányt írta: Péter László. London, Szepsi Csombor Kör, 1971. 31.

nek én még nem jutottam a végére, noha most már lassabban hajtok.”⁵ 1942. nyarán naplót azonban kezdett vezetni, s legkésőbb ősszel nekifogott a visszaemlékezés megírásának előkészületeihez. Legalábbis erre utal Salacz Gábor biztató levele: „Ne kedvtelenkedjék el s ne hagyja abba emlékezései megírását. Sokan sokat tanulhatnánk abból.”⁶ S a naplóból is – tehetjük hozzá.

(Az olvasó- és munkanapló) Angyal Dávid tizennégy hónapon keresztül, nagy körültekintéssel, sőt némi élvezettel vezette naplóját az 1942. július 1-je és 1943. szeptember 5-e közötti időszakban. Magával ragadó az a szellemi frissesség, mely a napló sorából árad. Angyal Dávid élete alkonyán, betegségektől gyötörve, sorra elővette kedves olvasmányait – görögül olvasta az Iliast, angolul Shakespeare drámáit, franciául Sainte-Beuve publicisztikáját. Arra is tartogatott időt, hogy a kortárs (szak)irodalmat vegye kézbe. Spitteler, Maugham, Huxley, Martin du Gard és Huizinga műveit forgatta. A hazai szerzők közül Nyíró József, Sinka István, Ignác Rózsa regényeivel ismerkedett. Olvasmányaihoz olykor „széljegyzeteket”, rövid, elmés kommentárokat fűzött. A Velencei kalmár egyik szereplőjében, Jessicában — Shylock leányában — egyenesen a rosenbergi fajbiológia cáfolatát látta bizonyítottnak. „A költő szeme élesebb, mint az úgynevezett filozófusé”- írta 1942. szeptember 14-én (E motívumot az Emlékezésekben is felhasználta). Agamemnon és Nestor „jellemrajzait” olvasva az Iliasban pedig arra gondolt, milyen boldogok is lehetek az antikvitás hősei, hiszen „nem ismerték a gyilkolás modern eszközeit.” (1943. április 23.) Észrevételeivel a párhuzamokat kereste a távoli múltban játszódó események és a jelenkor politikai, morális és emberi tragédiája között.

Angyal nagy érdeklődéssel követte a történettudományi irodalom friss termését Szekfű Gyulától kezdve Mályusz Eleméren át a fiatal Kosáry Domokosig bezárólag. Életrajzok, tanulmánykötetek, monográfiák sora, a Budapesti Szemle, a Századok cikkeinek számbavétele jelzi, hogy feljegyzései olvasónaplóként is szolgáltak. Szekfűről és Hómanról — miként Papp István utalt erre bevezetőjében — gyakran olvashatunk Angyal naplójában. A fiatalabbak közül a társadalomtörténész Kósa János, az egyháztörténész Salacz Gábor és az irodalomtörténész Zimándi Pius álltak különösen közel hozzá. Kosáry Domokost „kiváló tehetség”-ként aposztrofálta (1942. szeptember 13.), s hasonló jellemzést adott a klasszika-filológus Fischer (utóbb Ferenczy) Endréről is (1943. április 25.).

Az utolsó másfél esztendő alatt Angyal — betegsége dacára — folyamatosan dolgozott. Hosszabb tanulmányt közölt a Budapesti Szemlében a pályatársról, Károlyi Árpádról, továbbá recenziókat publikált olvasmányairól: így Eötvös József naplóiról, Csapodi Csaba Eszterházy Miklós nádorról írt munkájáról, és a mára elfeledett történész, Lengyel Tamás Teleki Lászlóról szóló monográfiájáról. 1943 tavaszán-nyarán pedig utolsó kötete, „Az ifjú Ferenc József” kapcsán keveredett sajtópolemiába a Jelenkor recenséjével, Almásy Józseffel: „irtózom a polemiától. Eddig 85 évet, 5 hónapot és három napot éltem. Az ilyen tapasztalatok siettetik a befejezést” – jegyezte fel 1943. május 3-án.

⁵ Angyal Dávid levele Szekfű Gyulának (Bécs, 1931. november 21.). ELTE Egyetemi Könyvtár Kéziratára. G. 628.

⁶ Salacz Gábor levele Angyal Dávidnak (Pécs, 1942. szeptember 29.) MTA Könyvtár Kéziratára, Ms 804/158. Ehhez az információhoz képest a visszaemlékezés az 1943. július 11-e és október 13-a közötti időszakban íródott.

(Közéleti napló) Érdekes adalékokkal szolgálnak Angyal naplóbejegyzései a tudományos közélet eseményeiről, az MTA és a budapesti tudományegyetem „belügyeiről”, a Kisfaludy Társaság, a Magyar Történelmi Társulat hétköznapijairól. Angyal rendszeresen megjelent az üléseken, közgyűléseken és felolvasásokon. Elfeledett szakmai viták — Tóth Zoltán és Deér József polémiája Szent Istvánról és a Koronáról —, politikai felhangoktól sem mentes belső intrikák — az 1943. évi akadémiai Nagyjutalom odaítélésének ügye — elevenednek fel sorai olvastán.

A kor hivatalos szellemi élete, a történettudomány, jogtudomány és bölcsélet meghatározó képviselői kelnek életre a napló oldalain. 1942–1943 fordulóján a tudományos élet reprezentánsai érzékelték a háború fordulópontját. A közgazdász-professzor Balás Károly akadémiai felolvasása az abszolutisztikus kormányrendszerek bírálatáról 1942. októberében Angyal megítélése szerint élesen náciellenes hangot ütött meg. „Előadása a korszellemről igen náciellenesen hangzott. Helyeseltem, s mások is.” (1942. október 19.) A jogbölcselő Moór Gyula akadémiai székfoglaló előadásában — 1943. februárjában — a szabad akarat lehetőségeiről értekezett. Angyal megjegyzése szerint Moór előadása bátor tett volt németellenes okfejtései miatt. „Az előadás befejezésül beszélt a diktatúráról, a tűszok megőléséről igen nemes bátorsággal. Nagyon megtapsoltuk.” (1943. február 8.)

Angyal Dávid politikai eszményképe a dualista korszak volt. Nem véletlenül tekinti őt Péter László az „utolsó ortodox 67-es intelletuel”-nek.⁷ Mint ahogy azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy az agg történész utolsó nagyobb munkáját Ferenc József életútja feldolgozásának szentelte. Akitől elvették a jövőt, de még a jelent is, az idealizált, eszményített múltban keresi a támaszt. Kesernyésen emlékezett meg Ferenc József és reménykedve a „trónörökös”, Ottó születésnapjáról. „Felvirrad-e még egyszer az ő korához távolról is hasonlító szép idő?” – vetette papírra 1942. augusztus 18-án, Ferenc József születésnapján. „Ma lett Ottó 30 éves. Két év múlva uralkodni fog – talán,” – olvassuk az 1942. november 20-i bejegyzést. Másutt arról írt, hogy egyre több helyen hallott arról, hogy Ottóból délnémet császár és magyar király lesz, amit Angyal Magyarország sorsa szempontjából nem tartott volna kedvezőtlen változásnak (1943. május 22.).

A lehetőségekhez képest Angyal rendkívül aktív társadalmi életet élt. Személyesen és leveleken keresztül érintkezett pályatársaival, idősebb és fiatalabb tanítványaival. A baráti, tisztelői kör tagjaival — a jogászprofesszor Szandtner Páltól kezdve az irodalomtudós Horváth Jánoson át a művészettörténész Petrovics Elekig — gyakorta találkozott a Central kávéházban, vagy a Gellért szállóban, de balatonfüredi és egri gyógykezelései sem szegték kedvét a társasélettől.

A fanyar humor sem állt távol Angyaltól, igaz, naplójában leginkább csak önmaga rovására — romló egészségét céltáblául használva — tett egynéhány kesernyés megjegyzést. A ritka kivételek egyikét — azaz más rovására tett epés megjegyzést — az akadémiai közgyűlésen az éppen beteg, botjára támaszkodó Máraival való találkozás váltotta ki belőle. „Márai ma megjelent az akadémiai ülésen. Botra támaszkodik, igen rossz színben van. Lefogyott. Ebben hasonlít hozzám.” (1943. május 16.) E bejegyzés már csak amiatt is érdekes, mert a szenvedélyes naplóiró Márai szintén megörökítette az Angyallal való találkozást, csak-

⁷ Angyal Dávid: i. m., 27.

hogy ő az elragadtatás hangján írt erről. „Díszgyűlés az Akadémián. A nyolcvanhat éves A[ngyal]. professzor mellett ülök, előttem a sudár termetű Cs[engery János] Bácsi, aki Martialis epigrammáit fordítja ma is, de szemérmesen; kihagyja a csípős részeket. A. professzor kíváncsian és irigyen nézi Cs. Bácsit, majd felém fordult: 'Jól tartja magát' — mondja savanyú elismeréssel, s Cs. Bácsi felé bök. — 'Nyolcvannégy.' Mint egy színésznő, mikor a vetélytársnőt bírálja. (...) E falak és e nyolcvanévesek között érzem otthon magam”.⁸

(A háborús napló) A második világháború sorsfordító esztendeje hadi eseményeit Angyal igen pontosan követte és rögzítette feljegyzéseiben. Külső hírforrásul — mint oly sokan — a londoni rádió adásait és a svájci Zürcher Zeitungot használhatta. Figyelmét nem kerülték el még a földrajzi értelemben távoli — csendes-óceáni — események sem. Érthető okok miatt elsősorban mégiscsak a keleti — orosz — hadszíntér foglalkoztatta.

1942 nyarán még a tengelyhatalmak győzelmét prognosztizálta, s megalapozatlannak tartotta az angolszász szövetségesek háborús optimizmusát. „Az angolszász világ biztosra veszi a végső győzelmet,” – jegyezte fel 1942. július 28-án. „Nem értem, mire alapítják reményeiket.” Egy nappal később — a Zürcher Zeitungban megjelent haditudósítások alapján — hasonló következtetésre jutott: „az angolszász ügy igen rossz állapotban van. Hajóik nagy tömegben süllyednek. Az oroszok visszaveretnek mindenütt. Észak-Afrikában az angolok helyzete igen veszélyes. Mire számítanak tehát, mikor a végső győzelemről beszélnek?” Éles szemmel elemezte s értékelte a világháború katonai és diplomáciai fejleményeit. Brazília hadba lépésével a szövetségesek közeli észak-afrikai partraszállását valószínűsítette. „Brazília beavatkozása fontos lehet, onnan Dakar közel van, és ha Amerika ott Rommel háta mögé kerül. Fantázia. Egyelőre a németek a Kaukázus legmagasabb csúcsán járnak,” – jegyezte naplójába 1942. augusztus. 26-án. Véleményét akkor kezdte átértékelni, amikor 1942 őszén megmerevedtek a frontok El-Alamein-nél és Sztálingrádnál. „Sztálingrádnál óriási küzdelem. Angol részről siker Észak-Afrikában,” — vetette papírra 1942. szeptember 23-án. „Sztálingrád és Kaukázus kemény diók a németnek,” — summázta a fejleményeket két héttel később, október 7-én. Néhány nappal utóbb már egyenesen „bámulatos”-nak tartotta a szovjet csapatok sztálingrádi ellenállását.

November elején, a szövetségesek észak-afrikai partraszállása, az angolok egyiptomi győzelme és az orosz erők sikeres sztálingrádi ellentámadása után Angyal már határozottan megkérdőjelezte a tengelyhatalmak diadalát, s a háborús mérleg megfordulásáról írt (november 7.). A partraszállás tényét mások is akként értékelték, hogy az a tengelyhatalmak vereségét fogja előmozdítani. A tábornok-diplomata Andorka Rudolf '42. november 8-i naplóbejegyzésében rögzítette az alábbiakat: „51. Születésnapom. Ajándéku 9 órakor azt a hírt kaptam a rádión, hogy az amerikaiak partra szállottak Észak-Afrikában. Ezzel összeomlott Rommel védelme s Olaszország követni fogja. A Balkán is sebezhető, s a végső dőfés alighanem onnét jön.”⁹ Különösebb stratégiai előismeret sem kellett ahhoz a felis-

⁸ *Márai Sándor: Napló 1943–1944.* Bp., Helikon, 1990. 28–29.

⁹ A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója. Összeállította: Lőrincz Zsuzsa. Bp., Kossuth, 1978. 266.

meréshez, hogy a szövetségesek észak-afrikai partraszállása fordulópontot jelenthet a háború menetében, miként ez a költő, Kemény Simon naplójában — 1942. november 8-án — olvasható: „Rommelék sorsa, minden valószínűség szerint evvel meg van pecsételve. Olaszország sem tarthatja magát, le kell tennie a fegyvert. A német szövetségi rendszer ezzel össze fog dőlni, s kifejlődik a háború fináléja, melyben Németország összeomlása hozza meg a tragédia utolsó jeleneteit.”¹⁰

Az 1942. november 9-i bejegyzésben merült fel Angyalban először a háborúból való kiugrás gondolata. Angyal a katonai fejlemények ismeretében ugyanis egyre világosabban érzekelte, hogy a végső összeomlás legfeljebb csak elodázható, de nem kerülhető el. „Ha az olasz kiugrik, mi is elszakadhatunk a háborútól.” Három héttel később pedig már — november 30-án — a „háborús pesszimizmus” terjedéséről írt.

Angyalt őszintén elkésértették a magyar csapatokat a keleti fronton ért rendkívül érzékeny veszteségek. A voronyezsi vereség időszakában már egyenesen arra a kérdésre kereste a feleletet, hogy mi indokolta a magyarok háborúba lépését? „Szegény magyar? Miért kellett téged oda vinni?” (1943. február 9.) Angyal egyúttal a háborús felelősség kérdését is felvetette naplójeljegyzéseiben, s egyértelműen a Bárdossy-kormányt tette felelőssé a bekövetkezett tragédiáért. A voronyezsi katasztrófa kibontakozása napjaiban írta — 1943. január 18-án —, hogy „Bárdossy szörnyű felelősséget vállalt.” A német csapatok sztálingrádi veresége idején — 1943. február 2-án — azt jegyezte naplójába, hogy Hitlernek, miután a vereség az ő stratégiájának volt köszönhető, „most el kellene kotródnia”.

A front és a „kommunizmus” közeledte több bejegyzés témájául szolgált, s jóllehet a háború végét epekedve várta, remélte, Magyarország elkerülheti a szovjet megszállást. Sőt, egyenesen abban reménykedett, hogy Magyarország — amennyiben idejében kimenekül „a nagy viharból” — megerősödve kerülhet ki a világháborúból (1942. november 7.). Paradox módon Angyal — miközben borzadva vette tudomásul a náci által elkövetett háborús és népellenes bűntetteket — a német haderőben reménykedett, hogy feltartóztatja a keleti fronton ellentámadásba lendülő Vörös Hadsereget, még mielőtt az Magyarországra érne.

A szövetséges haderő itáliai partraszállása 1943. nyarán az olasz fasizmus összeomlásához vezetett. Mussolini bukását a diktátorok megérdemelt bukásaként értékelte. „Ha a diktátort vereségek érik a háborúban, akkor vége a hatalmának. Hitler is így járhat, ha vereségek érik,” – jósolta 1943. július 29-én.

(A holokauszt naplója) A hadszínterekről érkező hírek mellett rémisztően hatottak Angyalra a polgári lakosság ellen elkövetett gonosztettek — polgári célpontok elleni légitámadásokról, munkatáborokról, megtorlásokról és tömeggyilkosságokról érkező hírek —, ezek közül is a beteljesedő holokauszt rémtettei. Ez utóbbi különösen félelemmel töltötte el az agg tudóst, hiszen zsidó származású lévén, családja — gyermeke, Paula és unokái, Kati és Tamás — sorsáért aggódott. Angyal számára döbbenetes felismerésként hatott, hogy e bűntettek elkövetői ugyanolyan (?) németek, mint amilyenek egykoron Lessing és Goethe voltak. „Churchill szerint — olvassuk 1942. október 12-én —, mikor Hitler bevonult

¹⁰ *Kemény Simon*: Napló 1942–1944. Válogatta, a szöveget gondozta, jegyzetelte: Papp Anna és Kovács Béla. Bp., Magvető, 1987. 232.

Kijevbe, 54000 embert öletett meg. Valószínűleg többnyire zsidókat. Ezek német felfogás szerint nem emberek. Így haladt előre a német kultúra Lessing óta.” Külön elkeserítette, hogy ez a politika Magyarországon is követőkre talált. „Szörnyű dolgokat hallottam a munkatáborokról. (...) Szükséges-e, hogy a magyar a németet, horvátot, tótot s oláhot utánozza?” – fakadt ki 1942. december 13-án. Bartha ex-miniszter fia azzal dicsekedett, hogy 98 zsidót lőtt föbe, még kettőt akar föbe löni, hogy teljessé legyen a százas szám – jegyezte fel 1943. június 1-én. Angyal keserűséggel és fájdalommal írt zsidók millióinak elpusztításáról, köztük Bécsben és Párizsban élő rokonainak kiirtásáról. Amit akkoriban csak kevesen láttak világosan Magyarországon; a holokauszt kegyetlen valóságát, az európai zsidóság szisztematikus kiirtását, azt Angyal Dávid meglehetősen pontosan és hitelesen rögzítette. „A varsói gettóban 450 000 lakosból fél év alatt 33 000 maradt. Alapos nemzet a német” – írta 1943. január 21-én. A lengyelek és a zsidók kiirtása — olvashatjuk 1943. március 20-án — már nem is „újság”. Magyarországon akkoriban csak kevesen hallottak a varsói gettó felkeléséről. Angyal tudomást szerzett e heroikus küzdelemről is: „Varsóban a gettó fiatal lakói fegyveresen ellenállnak, a lengyelek segítenek nekik” – írta naplójába 1943. május 21-én, amikor az SS-fegyverek túlsúlya alatt már megtört a hetekig tartó ellenállás.

A hazai belpolitikai események, a Kállay-kormány óvatos hintapolitikájáról szóló hírek, az ellenzéki politikai pártok és csoportosulások háborúellenes törekvései szintén érdekes adalékul szolgálnak a kor jobb megértéséhez. Angyalhoz eljutott 1943 elején a Bajcsy-Zsilinszky Endre által kezdeményezett, az újvidéki mézszárlás felelőseinek felkutatását sürgető memorandum szövege. Ugyancsak hallott a „kiszgazdák békét sürgető mozgolódásairól.” (1943. augusztus 19.) Még jellemzőbbek viszont a pesti pletykák, a „jó helyről” érkező hírek, álhírek, vagy egyenesen rémhírek, amelyeknek természetesen Angyal sem adott túl sok hitelt. A háborús hisztéria és a bűnbakkeresés mechanizmusai körvonalazódnak e bejegyzések olvastán. „Hallom Galambtól,¹¹ hogy a légítámadások hihetetlenül nagy antiszemita-gyűlöletet okoznak. Azt mondják, hogy a zsidók ösztönözték az oroszokat s több ilyet. Ez bármily nevetséges, igen izgatja az embereket. Igen kevés ész és sok rosszindulat kormányozza a világot,”- írta 1942. szeptember 17-én.

*

Angyal Dávid naplója vallomás és vádirat egyszerre. Vallomás a humánus tisztelete mellett és vádirat az esztelen háború s népiirtás ellen. Angyal személyes tragédiája az volt, jöllehet a végkifejletet már nem érte meg, hogy annak a világnak — pontosabban annak a világnak, ami maradt belőle — a teljes összeroppanását kellett látnia, amelyben hitt, és amelyért dolgozott.

¹¹ Galamb Sándor irodalomtörténészről van szó.

ANGYAL DÁVID NAPLÓJA
(1942. október 30. – 1943. szeptember 5.)

Közzéteszi: Schweitzer Gábor – Gantner Brigitta Eszter

1942. október 30.¹² Tegnap beszélte Petrovics¹³ (Fenyő Maxtól¹⁴ hallotta), hogy egy munkatáborból Bethlen István zsidó bérlőjének fiát kiszabadította. Mikor a rendelet a táborba érkezett, az őrmester a fiatalembert (a zsidót, t[udni].i[llik].) egyszerűen agyonlőtte. Ide jutottunk. Nagy optimistái a XVIII. századnak és utódaik a XIX. és XX. században, mit szólnátok? Az angolok Észak-Afrikában lassan haladnak, de vissza nem mennek. A mai Magyar Nemzetben Galamb Sándor nagy cikket írt könyvemről.¹⁵

Október 31. El-Alameinnél kemény harcok.¹⁶ Rommel¹⁷ igen megerősítette állásait. De az angol konokul harcol. Feketével, a MOKTÁR [Magyar Országos Központi Takarékpénztár] volt tisztviselőjével találkoztam. Noha nem árja, de arcán nem látszik, abból él, hogy ideköltöző német urakat tanít magyarra. A magyarul tudó németek itt könnyen boldogulnak, s majd kiszorítva a magyarokat mindenünnen, a német nyelvet teszik uralkodóvá. Luxemburgból [?]a horogkeresztért nem lelkesülő szülők gyermekeiket elviszik. Valahol jó érzelmű horogkereszteseknek nevelik. A törökök is elvitték a gyerekeket és janicsárokká nevelték őket. A fanatizmus módszerei ismétlődnek. Árja, nem árja ebben egyforma.

November 1. Angolok Egyiptomban tért nyerne. Az olaszok közül többen leteszik a fegyvert. Sztálingrád védekezik már 94 napja. A németek Canterburyt bombázzák. Talán Lübecket akarják megbosszulni. Az oláhok betörték Erdélybe. Visszakergették őket. [?]Ez jó, de az ilyen szövetséges jó-e?

November 2. Rommel védelmi műveit csak frontális támadással lehet megverni. Fog-e ez sikerülni? A [Salamon]-szigetek tengeri csatájában jelentékenyek az amerikai veszteségek, de a japán győzelem nem teljes. A Károlyi-émlékbeszéd — inkább tanulmány — már ki van szedve, de korrektúra később jön. Fekete Gyula¹⁸

¹² Angyal Dávid eredetileg két füzetbe írt, autográf naplójegyzeteit leánya, Paula az 1961-es év folyamán átgépelte. Az eredeti példány a család tulajdonában van. A gépiratról készült egyik, helyenként csak nehezen olvasható másolati példányt az MTA Könyvtára Kézirattára Ms 810/48 jelzet alatt őrzi. Angyal Paula — amikor pl. nehezen boldogult édesapja kézírásával — saját maga is fűzött magyarázatokat, megjegyzéseket a szöveghez, melyeket teljes mértékben mellőzünk. A közlés során a mai helyesírás szabályait tekintettük irányadónak. Az egyéni nyelvhasználatot tükröző kor- és stílusértékű kifejezéseket azonban megtartottuk. Pótoltuk a néhol hiányzó névelőket, kijavítottuk a nyilvánvaló elírásokat. A kifejezetten személyes jellegű bejegyzések közlésétől eltekintettünk. A töredékessége miatt értelmezhetetlen részeket szintén kihagytuk. Ezeket, valamint saját betoldásainkat szögletes zárójelbe tettük.

¹³ Petrovics Elek (1873–1945) – 1921–1935 között a Szépművészeti Múzeum igazgatója

¹⁴ Fenyő Miksa (1877–1972) – kritikus, szerkesztő, 1917–1938 között a GyOSz ügyvezető igazgatója

¹⁵ Galamb Sándor (1886–1972) – író, irodalomtörténész, dramaturg. A hivatkozott cikk: „Angyal Dávid könyve az ifjú Ferenc Józseféről.” Magyar Nemzet, 1942. október 30. 4. old.

¹⁶ 1942. október 23-án indult meg Montgomery vezetésével a Lightfoot nevű hadművelet a német-olasz csapatok ellen

¹⁷ Rommel, Erwin (1891–1944) – német tábornok, 1941–1943 között az Észak-Afrikában harcoló német csapatok főparancsnoka

¹⁸ Fekete Gyula (1861–1944) – kaposvári ügyvéd, 1944-ben Auschwitzba deportálták

Kaposvárról dicséri Eötvösről írt cikkemet (Bud. Szemle, okt.),¹⁹ de itt senki sem olvasta, még a szerkesztő sem. Ma is lusta voltam, nem olvastam, nem írtam.

November 3. Amerikai nagy siker Új-Guineában. Egyiptomban az angolok tért foglaltak. Sztálingrádban orosz siker, de a Kaukázus keleti részén a németek előnyomulnak. Kürenberg Schratt-ja²⁰ érdekesen van írva. Még a javát nem olvashattam. Ledererné²¹ ebédre hívott Jánossyékka²² együtt. No lám!

November 4. Sztálingrádban (97. nap) az oroszok sikereket arattak, északnyugaton Sztálingrádtól is. Kaukázusban a németek helyzete a kedvezőbb. Észak-Afrikában az angolok elfoglaltak Rommeltől néhány pozíciót. Nagy Vilmos²³ miniszternek azt a nyilatkozatát, hogy ő a magyar vért kímélni kívánja, az angolok úgy magyarázzák, hogy sokallja a magyar veszteségeket az orosz fronton.²⁴ Bizony sok a veszteség, igen fájdalmas, nemcsak a gyászoló családoknak. Mikor virrad az áldott béke napja? Ma az Akadémia küldötte nekem Huszti József²⁵ könyvét gr. Klebelsberg Kunóról. Óriási munka. Nagy kegyelettel dolgozott rajta a szerző. Ez igen szép és ritka tulajdonság.

November 5. Ma 43 éve, hogy Péterfy Jenő²⁶ agyonlőtte magát. Ma adja hírül az angol rádió, hogy az angolok áttörték Rommel rendkívül erős védelmi vonalát. Nagy angol győzelem. Rommel helyettese is elesett,²⁷ két német tábornok fogságban. De kihasználja-e az angol a győzelmet? Ha igen, új korszaka kezdődik a háborúnak.

November 6. Rommelt üldözik. Újabb 4000 fogoly, az angolok kezében. Sztálingrád még védi magát. Kelet-Ázsiában is visszaszorítják a japánokat. Ma Voinovich²⁸ írja, hogy december 14-én sem olvashatom Károlyit, hanem januárban, pedig úgy tudom, hogy januárban nincs is akadémiai összes ülés. Holnap elmegyek hozzá és bejelentem lemondásomat. Amit Károlyiról írtam, majd meg fog jelenni. Voinovich nem mer tekintélyes akadémikusokkal ellenkezni. Tőlem nem fél, bár kímélni akar.

November 7. Az angol győzelem Egyiptomban rendkívüli. 2000-nél több fogoly, 400 ágyú, 300-nál több páncélos stb. jutott kezükbe. Az ellenséget üldözik folyvást Egyiptom nyugati határa felé. Sztálingrádban is erős orosz sikerek. Fordul

¹⁹ A. D. [Sic!]: Bárány Eötvös József naplójegyzetei és gondolatai. Budapesti Szemle, 1942. október (779. szám), 246–249.

²⁰ Joachim von Kürenberg: Katharina Schratt. Der Roman einer Wienerin. (Bern, Hallweg, 1941.)

²¹ Léderer Ágostonné, Angyal Dávid egyik ismerőse

²² Jánossy Dénes (1891–1966) – levéltáros, történész, 1942-től az Országos Levéltár főigazgatója

²³ Nagybaczoni Nagy Vilmos (1884–1976) – tábornok, 1942–1943 között honvédelmi miniszter

²⁴ Nagybaczoni Nagy Vilmos 1942. október végén tett látogatást a keleti fronton. Lásd „Nagy Vilmos honvédelmi miniszter nyilatkozata oroszországi útjáról. Minden egyes honvédünkre gondunk lesz.” Pesti Hírlap, 1942. október 31. 3. old.

²⁵ Huszti József (1887–1954) – irodalomtörténész, klasszika-filológus, 1934–1948 között ny. r. tanár a Bp.-i tud. egy-en. Hivatkozott munkája: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. (Bp., 1942.)

²⁶ Péterfy Jenő (1850–1899) – kritikus, esszéíró, Angyal legközelebbi barátainak egyike volt

²⁷ Az utalás valószínűleg Georg Stumme tábornokra (1886–1942) vonatkozik, aki október 24-én, szívrohamban hűnyt el

²⁸ Voinovich Géza (1877–1952) – irodalomtörténész, az MTA főtittkára, 1936–1952 között a Kisfaludy Társaság elnöke. Hivatkozott levelét lásd MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 806/63

a háborús mérleg? Remélem, hogy Magyarország kimenekül a nagy viharból, ha nem is teljes épségben, de talán jobb erőben, mint aminőben 1939 előtt volt.

Adja Isten. Voinovich szerint január 25-én fogok olvasni. Addig sok fog változni, egészségem is bizonyára.

November 8. Angolok M[arsza] M[atruh]-t elfoglalták. Foglyok száma 30 ezernél több. Nagy események. Amerikai csapatok kikötöttek Észak-Afrika francia területein. Hol? Nem mondták.²⁹ Rooseveltt kijelenti, hogy elhagyja a francia területet, ha német és olasz többé nem veszélyeztetik. Hitler beszélt.³⁰ Szidta Edent,³¹ dicsőítette a német államot, a legtökéletesebb szocialista uralkodást. Csak töredékeket hallottam. Mit szolt az amerikai vállalatról, nem hallottam. Már 5 óraker sötétek az utcák. Nagy fájdalomaim vannak.

November 9. Algériában csak a francia³² küzdött az amerikaiak ellen. A tuniszi katonai főparancsnok³³ átengedi az amerikaiakat Tripolisz felé. Ha ott lesznek, a Földközi-tenger az angolszászoké. Rommel egyre gyengül menekülése közben. 140 ezerrel ment a csatába, hogy elfoglalja Alexandriát, és most 20 ezer emberrel fut, hiányosan felfegyverezve Líbia felé. Hitler erre azt mondja, majd visszafutnak az angolok. Szerinte Rooseveltt fél-zsidó és a zsidók az európai nemzetek kiirtására törekszenek, de ő majd kiirtja a zsidókat. És a német közönség lapul. Ide jutott Lessing³⁴ nemzete. Mussolini ide izente, hogy Kállay³⁵ és Nagy Vilmos miniszterek most ne fáradjanak Rómába, ott fogadtatásukra most nincs jó alkalom.³⁶ Quae mutatio rerum!³⁷ Ha az olasz kiugrik, mi is elszakadhatunk a háborútól.

November 10. Giraud³⁸ Algírba érkezett, szervezi a francia hadsereget, és az angolszászokhoz csatlakozik.³⁹ Az amerikaiak előre haladnak Algírban, Oránt elfoglalták. Churchill azt mondta, ez nem a vég kezdete, hanem talán a kezdet vége. Szidi [el Barrani] tájékán Rommel harcol az angolokkal. Nagy fordulatok előtt állunk. Csak Magyarország kerülje ki épen a nagy zavarokat. Sok jó fia

²⁹ 1942. november 7-én és 8-án Eisenhower tábornok vezetésével angol-amerikai csapatok — mintegy 110 000 katona — kötöttek ki Marokkóban és Algériában (Operation Torch). A partraszállás miatt Pétain marsall tiltakozott a szövetségeseknél és parancsot adott a Marokkóban, Algériában s Tunéziában állomásozó francia csapatoknak az ellenállásra, egyúttal Darlan admirális Pétain titkos beleegyezésével tárgyalásokba bocsátkozott a szövetségesekkel

³⁰ Lásd „Hitler beszéde Münchenben”. Pesti Hírlap, 1942. november 10. 5. old.

³¹ Eden, Sir Robert Anthony (1897–1977) – angol politikus. 1935–1938, majd 1940–1945 között külügyminiszter

³² Elírás, vagy félreolvasás következtében e helyen az „orosz” szó szerepel. Algériában a szövetségesek a partraszállás során a Vichy-kormányhoz hű francia csapatok ellenállásába ütköztek

³³ Az utalás Sidi Moncej, tuniszi bejre vonatkozik

³⁴ Lessing, Gotthold Ephraim (1729–1781) – drámaíró, esztéta. A német felvilágosodás egyik meghatározó gondolkodója

³⁵ Kállay Miklós (1887–1967) – 1942–1944 között volt miniszterelnök. A német megszállást követően a török követségre menekült, majd a Szálasi-puccs után, októberben a németek koncentrációs táborba zárták

³⁶ A látogatás Mussolini betegsége miatt maradt el

³⁷ „Minő változása a dolgoknak!” (lat.)

³⁸ Giraud, Henri Honoré (1879–1949) – francia tábornok. Miután megszökött a német fogságból, 1942 őszétől Francia Észak- és Nyugat-Afrika főbiztosa lett

³⁹ 1942. november 10-én Darlan — Pétain tudtával — általános fegyverszünetet kötött a szövetségesekkel

elvértett. [...] Nálam volt Kósa János,⁴⁰ aki historikus és regényeket is ír. Szegény zsidó eredetű, nem kap hivatalt, írásból él, igen tehetséges író.

November 11. Német csapatok bevonultak az el nem foglalt Franciaországba. Valószínűen Toulon felé igyekeznek. Pétain⁴¹ protestált. Churchill mai beszéde szerint Rommel német–olasz serege holtakban, foglyokban 59 000 embert veszített, az angolok 13 000-et.⁴² Angolok már elfoglalták Szidi el B[arrani]-t. Amerikaiak az összes algíri és úgy látszik marokkói kikötőket. Óriások harca. [...]

November 12. Ma itthon egész nap. Mályusztól⁴³ szép levelet kaptam könyvemről, Kornis elküldötte „Tudós Fejek”⁴⁴ könyvét dedikálva szeretettel. Kósa János is elküldötte II. Rákóczi Györgyét.⁴⁵ A németek előzönlötték déli Franciaországot, az olaszok a francia Rivierát, Korzikát elfoglalták. Alexander⁴⁶ csapatai Líbiában. Az angol hadsereg már Tuniszhoz közeledik. Orosz háborúban lanyhul. Nálunk sok a behívás. Marino Falieroban sok a gyönyörű részlet, de Byron nem drámáiró.⁴⁷

November 13. Írtam Kósának köszönetet II. Rákóczi Györgyről szóló könyvéért. Kosárynak⁴⁸ mehetséget, hogy az átkozott hurut miatt nem mehettem felolvasására. Írtam Mályusznak, hogy hétfőn aligha mehetek székfoglalójára. Kornisnak megköszöntem könyvét és előre kértem bocsánatát, ha vasárnap meg nem hallgathatom előadását a Kisfaludy Társaságban. Tobruk angol kézen. Rommel Bengázi felé menekül. Az amerikai csapatok ott körül[fogták], 500 hajó, 360 hadihajó.

Példátlan vállalat, óriási siker, de még van elintézni való Tuniszban. Most Anglia örül, és nagy energiával dolgozik. Horthy levele az országgyűléshez hadikészületeink fokozását is jelenti.⁴⁹

November 14. A németeket üldözik Tobrukon túl Bengázi felé. Angolszász csapatok Tuniszban. Nálam volt Papp Antal, a Független Magyarország munkatársa azon cím alatt, hogy 85 éves vagyok. (16 nap múlva leszek.) Kérdezősködött Ferenc Józsefről, terveimről. Makogtam, jegyzett. Félek a cikkétől, noha Papp

⁴⁰ Kósa János (1914–1973) – történész, szociológus, 1940-től gyakornok, majd tanársegéd a Bp.-i tud. egy-en.

⁴¹ Pétain, Henri Philippe (1856–1951) – francia marsall. 1940–1944 között a megszállt Franciaország államfője

⁴² Utalás Churchill londoni alsóházi beszédére

⁴³ Mályusz Elemér (1898–1989) – történettudós, 1934-től ny. r. tanár a Bp.-i tud. egy-en. Hivatkozott levélét lásd MTA Könyvtár Kézirattára Ms 803/125

⁴⁴ Kornis Gyula (1885–1958) – filozófus, kultúrpolitikus, 1920–1947 között a filozófia ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy-en

⁴⁵ Kósa könyve: II. Rákóczi György. (Bp., 1942.)

⁴⁶ Alexander, Sir Harold (1891–1969) – angol tábornok, a déli hadszíntér főparancsnoka

⁴⁷ Marino Faliero – Lord Byron 1821-ben írt drámái költeménye

⁴⁸ Kosáry Domokos (1913) – történettudós. 1941–1945 között a Magyar Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese

⁴⁹ Horthy kormányzó 1942. november 7-én kelt, az országgyűléshez intézett üzenetében egyrésztől valóban az „élet-halálküzdelmét” vívó országra váró „további erőpróba”-ról írt, másrésztől viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy „Veszélyes, ha a nemzet csak indulataira hallgat, és nem rendelkezik a szükséges érzékkel a való helyzet iránt. Sohasem szabad a politikának az erőszakot az igazságtalanság szolgálatába állítania.” Lásd: „A Kormányzó Úr üzenete az országgyűléshez”. Pesti Hírlap, 1942. november 13. 1. old.

igen szimpatikus ember. Holnap nem mehetek a Kisfaludy Társaságba, a hurut gyötör napok óta.

November 15. Itthon voltam, nem mehettem a Kisfaludy Társaságba. Unokáim elhozták a ma este megjelent Magyar Függetlenséget.⁵⁰ Beszélgetés a 85 éves Angyal Dáviddal az ifjú Ferenc Józsefről. Nem olvastam, talán holnap. Nem szeretem ezt a publicitást, de Papp oly szimpatikus fiatalember, hogy ki nem dobhattam. Montgomery⁵¹ lassan halad Bengázi felé. Az amerikai előhaladás Tunisz és [olvashatatlan] felé is lassú. A [Salamon-]szigeteknél sok amerikai hajó süllyedt el. Mi lesz? talán nagyon is merész volt az amerikai előretörés Tunisz felé?

November 16. Elolvastam a Magyar Függetlenséget. Sok jóakarát, de sok nem helyes reprodukciója a beszélgetésnek.⁵² Sok irigység lesz. Ezeket szaporítani nem volt szükséges. Ma Virágh Gyula írt, hogy küldjek neki egy dedikált példányt könyvemből. Mert látja, hogy az újságok dicsérik. Küldök neki, ha kimehetek a szobából. Az angolszászok nem haladnak előre Észak-Afrikában. Tunisznál 10–18 ezer főnyi német–olasz gyülekezett.

Bengázi még nem esett el. Fáj, hogy nem mehettem Mályusz székfoglalójára.⁵³

November 17. Ma délben kimentem az utcára. Eredmény: a hurut újabb erővel visszatért. Tehát holnap szobafogság. Montgomery elfoglalta Dernát és attól délre eső Mekilit. Nehéz az út Bengázi felé. Az amerikai vezérkar azt hirdeti, hogy legyőzte a japán hajórajt a Salamon-szigetekenél. 23 hajót pusztított el.⁵⁴ Úgy látszik, a hadi célt a japánok nem érték el. A kínaiaktól vereséget szenvedtek. Az angol sajtó nincs megelégedve azzal, hogy Eisenhower⁵⁵ Darlanra⁵⁶ bízta az algíri közigazgatást. Darlan igen megbízhatatlan, mondják. Ha Eisenhower csalódott, akkor a tuniszi hadjárat vezetése nem a legjobb kézben van.

November 18. Ma Szekfű⁵⁷ írt, hogy keresett a Centralban. Ott tudta meg, hogy én már egy hete, hogy nem megyek oda, mert át vagyok fázva. Tanácsolja, hogy ne menjek még ki e rossz időben. De én holnap próbálkozom. Tőle szép a figyelmeztetés. Montgomery közel van már Bengázihoz, talán 60 kilométerre. De

⁵⁰ A lap neve helyesen: Független Magyarország

⁵¹ Montgomery, Bernard Law (1887–1975) – angol tábornok, a 8. hadsereg parancsnoka

⁵² Lásd „Beszélgetés a 85 éves Angyal Dáviddal az ifjú Ferenc Józsefről”. Független Magyarország, 1942. november 16. 5. old.

⁵³ Mályusz akadémiai székfoglaló előadása: A Hunyadiak korának történetéből (1. A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. 2. A pálosrend és a devotio moderna)

⁵⁴ 1942. november 11-én és 15-én tengeri ütközet zajlott le a japán és az amerikai tengerészet között a Salamon-szigetekhez tartozó Guadalcanalnál.

⁵⁵ Eisenhower, Dwight David (1890–1969) – amerikai tábornok. 1942–1943-ban az észak-afrikai és földközi-tengeri szövetséges haderő főparancsnoka

⁵⁶ Darlan, Jean Louis Xavier Francois (1881–1942) – francia tengernagy. 1942 tavaszától a vichy-i kormány fegyveres erőinek főparancsnoka. 1942. novemberében átvált az Észak-Afrikában partra szálló szövetségesekhez. November 13-án Eisenhower kinevezte Észak-Afrika francia katonai főparancsnokának

⁵⁷ Szekfű Gyula (1883–1955) – történettudós, egyetemi tanár. 1925-től ny. r. tanár a Bp-i tud. egy.-en. Hivatkozott levelét lásd MTA Könyvtár Kézirattára Ms 805/133

Tunisz és Bizerta körül a helyzet nagyon kétes.⁵⁸ Ez igen komoly dolog. Algírban és Marokkóban megszűntek a zsidóellenes törvények az angolszászok rendelkezésére.

November 19. Ma reggel már kávéházban; újságot nem hallottam. Este Kisfaludy Kálmánnal. Nagyon vesztegel az amerikai vállalat. Igaz, hogy meglassúdott. Bengázi előtt nagy ütközet kezdődött, Bizertát a tengely elfoglalta. Talán Tuniszt is. Az orosz nagy erővel védi magát Sztálingrád[nál] és Kaukázusban.

November 20. Ma lett Ottó⁵⁹ 30 éves. Két év múlva uralkodni fog – talán. Angolok Bengáziba vonultak, a német jelentés szerint Rommel kiűrtette Bengázit. Bevonultak az angolok? még nem jelentették. Kaukázusban a németek vereséget szenvedtek. A Csendes-óceánon az amerikaiak újabb 7 japán hajót süllyesztettek el. Weygandot⁶⁰ a németek elfogták. Nagy fordulat.

November 21. Szemem fáj. Akadály a munkában. Bengázi elfoglalását az angolok is jelentik. Harc a líbiai határon Tripolisz felé. A tuniszi helyzet nem világos. Turint szörnyen bombázták. Szegény olasz sokat szenved duce miatt. 300 000 olasz fogoly van Angliában.

November 22. Ma vált ismeretessé, hogy holnap nem 11-kor, hanem 8 órakor lesz elsötétítés. Ezt a hirtelen változást annak tulajdonítják, hogy az orosz légitámadásra készül ellenünk. Némelyek angol támadástól félnek. Ez nem valószínű, de az orosz könnyen lehetséges. Hallani fogjuk a bombák zenéjét. Miniszteraink, akik a háborúba vittek, nyugodtan alszanak.

November 23. Sztálingrádnál jelentékeny német vereség. 18 000 ezren fogóságba kerültek. Afrikában is két kisebb angolszász győzelem. Egész nap itthon. Nem tudok dolgozni, egyrészt a háború foglal el, másrészt a fáradság az éjjeli álmatlanság miatt.

November 24. Sztálingrád felől nagy orosz győzelmi hírek. 24 ezer német fogoly, nagy hadizsákmány. Montgomery előrehalad. Francia-Afrika az angolszászokhoz pártolt. Szegény Kósa Jánost behívták munkaszolgálatra. Rezignált levelet írt, mintha a halálba menne.⁶¹ Nagy tehetség. Itthon hagyhatták volna, de most nincs irgalom. Montgomery elfoglalta Agedabiát (v. Ageleibiát?) és az Alesa? nevű oázist.⁶²

November 25. Kata unokám nevenapja. Volt sok öröme. Ma tudtam meg, hogy a Pest című nyilas lap mit írt rólam. A Független Magyarországon közölt interjú alkalmával (szerettem volna kikerülni) azt írja: minő süllyedés! Egy magyar lap egy zsidót szólaltat meg. Így hallottam, nem láttam. Ma a képviselőházban The right honorable Imrédy⁶³ azt mondta, hogy a háború után 800 000 embert kell majd kitelepíteni Magyarországról.⁶⁴ (Akkor már én nem élek.) Imrédy —

⁵⁸ Tuniszt és Bizertát a Vichy-kormány parancsára az ott állomászó francia csapatok átadták a németeknek

⁵⁹ Habsburg Ottó (1912) – IV. Károly és Zita legidősebb gyermeke

⁶⁰ Weygand, Louis Maxime (1867–1965) – francia tábornok. 1941–1942 között Algéria fő kormányzója. 1942. őszén a németek internálták.

⁶¹ Kósa János levelét lásd MTA Könyvtár Kézirattára Ms 808/188

⁶² Miként leánya írta, Angyal a napló kéziratában is megkérdőjelezte a helységneveket. Montgomery csapatai Agedabia és El Haseia települést ill. oázist foglalták el.

⁶³ „A tiszteletreméltó” (ang.) Imrédy Béla (1891–1946) – 1938–1939 között Magyarország miniszterelnöke. A német megszállás után tagja a Sztójay-kormánynak. Háborús bűnösként elítélték.

⁶⁴ Imrédy Béla a képviselőházban — Kállay miniszterelnök egy korábbi kijelentésére hivatkozva — a következőket mondta a zsidókérdésről: „A miniszterelnök úr szerint ki kell majd telepíteni

így mondja — biztosnak hiszi a német győzelmet. Ma az orosz jelentés szerint három német divízió megadta magát. Sztálingrádtól nem messze. A hadizsákmány igen nagy. A londoni német rádió elnémult. Finkey⁶⁵ őszinte mély tisztelettel elküldötte nekem az 1792-iki büntető törvénykönyvről értekezését. Olvasom.

November 26. Az oroszok azt jelentik, hogy 51 000 foglyot (németet, oláhot) ejtettek és tömérdek ágyút, gépfegyvert stb. zsákmányoltak. Igaz ez? Majd megválnék. Este Kisfaludy [Kálmánnal⁶⁶] és Badics Auréllal.⁶⁷ A kávéházból kimenet a lépcsőt eltévesztettem. Baj nem történt. De hát öreg vagyok. Szegény Gyomlayné⁶⁸ igen melankolikus levélben köszönte meg részvétemet.

November 27. A francia hajóhad Toulonban önmagát felrobbantotta, hogy ne kerüljön a németek kezébe. Mindent elpusztítottak, lőszer- és olajraktárakat, parti ütegeket. Ez az első dicső tette a franciáknak ebben a világháborúban.⁶⁹

Ez a példa hatni fog az Afrikában küzdő franciákra. Tuniszban egy jelentékenyebb sikere az angol első hadseregnek. El Agheilánál nincs fordulat. Sztálingrádból jelentik, hogy ellenerők 100 000 embert vesztek a vasárnap óta dúló harcban (ma péntek van).

November 28. Az angol rádió elnémult 8-kor. 6 órakor csak annyit hallottunk, hogy az oroszok körülfogták a németeket a sztálingrádi szakaszban. Tuniszban előre halad az első angol hadsereg. Szinnyeitől⁷⁰ ma kaptam levelet, gratulál születésnapomra. Elküldi, amit Melich emlékkönyvébe írt. Jó kis történetkéik ifjú korából. Arany János, [...] jól vannak abban jellemezve.⁷¹

November 29. Orosz sikerek. Tuniszban amerikai előhaladás. Toulonból egy tengeralattjáró kimenekült. Csak egy sürgönyt kaptam Vácról. Vadas György, a zenész, ki hallgatóm volt, gratulált holnapi születésnapomra. Ma Churchill beszél.

800 ezer zsidót, de a pótlásukról, hogy aztán a gazdasági gépezet, a segédkönyvelő, a biztosítási ügynök vagy a vidéki szatócs helyin se akadjon fenn, átfogó, szervezett gondoskodás eszterdőkön át történő sürgetésünk dacára nem történt, vagy legalábbis nem történt olyan mértékben, amit azt a miniszterelnök úr által jelzett nagyszabású exodus megkívánna." In: Az 1939. évi június hó 10-ére kihirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. 16. kötet. (Bp., 1942. 195.) Majd így folytatta: „Az egész kérdést átfogóan, a magyar lelkiséghez mérten, de gyökeresen kell rendezni. Addig is, míg a miniszterelnök úr kitelepítési megoldása megvalósítható lesz, keretek közé kell szorítani a hazai zsidóság életét, olyan keretek közé, amelyek a zsidóságnak egész embertömegét és minden életmegnyilvánulását szabályozzák. Ugyanennek az állapotnak korszerű megvalósítása felé kell haladnunk, amelyet annak idején a középkorban a gettó jelentett, tehát a szétválasztás, elkülönítés és a keretbe szorítás folyamata ez, amit ezennel meg kell indítani." Uo. 200.

⁶⁵ Finkey Ferenc (1870–1949) – jogász, egyetemi tanár. 1935–1940 között koronaügyész

⁶⁶ Valószínűleg Kisfaludy Kálmán (1881/1882–1958) vallás- és közoktatásügyi minisztériumi osztályfőnökről lehet szó.

⁶⁷ Badics Aurél (1889–1967) – köztisztviselő, Badics Ferenc irodalomtörténész fia

⁶⁸ Gyomlay Gyuláné – Gyomlay Gyula (1861–1942) — klasszika-filológus, a pozsonyi, majd a pécsi tudományegyetem ny. r. tanára — özvegye

⁶⁹ Annak érdekében, hogy a francia flotta ne kerüljön a németek kezére, a franciák 61 különböző hadihajót süllyesztettek el a touloni kikötőben

⁷⁰ Szinnyei József (1857–1943) – nyelvész, egyetemi tanár. Hivatkozott levelét lásd MTA Könyvtár Kézirattára Ms 805/172

⁷¹ Szinnyei hivatkozott munkája: "Emlékezzünk régiokról" In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Bp., 1942. 435–439.

November 30. Ma letterem 85 éves. Székely Ottokár,⁷² Zimándi Pius,⁷³ Nagy Miklós,⁷⁴ szeretetre méltó levelekben gratuláltak.

Orosz támadás előre halad. 66 000 ezer foglyot ejtettek 10 nap óta. És a zsákmány! Churchill úgy beszélt, mint aki máris legyőzte az ellenséget. Most már nálunk is terjed a pesszimizmus.

December 1. Salacz Gábor⁷⁵ Pécsről írt gratulációt születésnapomra. Oroszok előre mennek, azt jelentik, hogy november utolsó harmadában 7000 foglyot ejtettek. Afrikában nagy előkészületek Tunisz körül.

December 2. Ma reggel Szekfűvel beszéltem. Nem szereti az Akadémiát, oda nem megy, hol Kornis, Domanovszky,⁷⁶ Lukinich⁷⁷ parádéznak. A Kisfaludyak⁷⁸ sem igen imponálnak neki. Nem ír többé a Magyar Nemzetnek. Ez baj. Szeretem olvasni, amit ír. Szeretem beszédét is hallani. Mindig szellemes, éles eszű és sokat látott ember. Sajnálom, hogy betegeskedik. Mályuszt nagyon elítéli felolvasása miatt, melyben a pápaságtól szeretné elvenni a püspökök kinevezési jogát.⁷⁹ 20 német divízió be van kerítve a sztálingrádi szakaszba. De nem szabadulhat-e ki? Az orosz sikerek jelentékenyek, de még nem döntők, húsz tengeralattjáró menekült ki Toulonból.

December 3. Franklinba elvittem a Lengyel Tamás Teleki Lászlójáról⁸⁰ írt cikket. Ott találtam Kornist. Igen nyájas volt, de sietett. A mai háborús események nem jelentenek lényeges változást. Itt volt nálam Kunffy Lajos⁸¹ festő. Birtoka miatt elég baja van. Névleg már nem az övé, hanem a földhitelintézeté, de egyelőre nem zavarják. Este vacsorán a Modern kávéházban, Kisfaludy Kálmán, Szandtner Pál⁸² és Petrovics Elek.

Szandtner beszélte, hogy Kállaynak valaki ajánlotta, hívják vissza honvédeinket az orosz frontról. Erre Kállay ezt felelte: visszahívhatjuk, de akkor a német rögtön okkupál, kifosztja az országot és leöl egymillió zsidót. Petrovics érdekesen beszélt Weimarról, az ottani Goethe-emlékekről.

December 4. Tunisz közelében heves harcok. Montgomery még nem mozdul. Az oroszok szorítják a németet, 20 divízió még mindig körülzárva. Nincs döntés

⁷² Székely Ottokár – cisztercita, Angyal Dávid tanítványa, a Bp.-i cisztercita főiskola tanára

⁷³ Zimándi Pius István (1909–1973) – irodalomtörténész, egyik kutatási témája Péterfy Jenő élete és munkássága volt. Hivatkozott levelét lásd MTA Könyvtár Kézirattára Ms 807/17.

⁷⁴ Nagy Miklós (1881–1962) – könyvtáros, 1922–1940 között az Országgyűlési Könyvtár igazgatója. Hivatkozott levelét lásd MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 803/263

⁷⁵ Salacz Gábor (1902–1974) – egyháztörténész, 1942-től a magyar egyházpolitika történetét oktatta a pécsi tudományegyetemen. Hivatkozott levelét lásd MTA Könyvtár Kézirattára Ms 804/160

⁷⁶ Domanovszky Sándor (1877–1955) – történettudós, 1914–1948 között a magyar művelődés-történet ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy-en

⁷⁷ Lukinich Imre (1880–1950) – történész, 1929–1949 között a kelet-európai történelem ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy-en

⁷⁸ A Kisfaludy Társaság

⁷⁹ Utalás Mályusz akadémiai székfoglaló előadására

⁸⁰ Lengyel Tamás (1913–1945) – történész. Hivatkozott műve: Gróf Teleki László. (Bp., 1942.) Angyal recenzióját lásd A.D. [Sic!]: Lengyel Tamás: Teleki László c. könyvéről. Budapesti Szemle, 1943. január (782. szám), 62–64.

⁸¹ Kunffy Lajos (1869–1962) – festőművész

⁸² Szandtner Pál (1884–1963) – jogász, egyetemi tanár. 1928-tól a politika ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy-en.

sehol. Az angol rádió az oroszországi magyar csapatok elégedetlenségét is emlegeti. Bizony, itthon is növekszik az elégedetlenség.

December 5. Reggel – 4 fok hideg, a belvárosban. Tegnap Nápolyt bombázták. Több hajót elsüllyesztettek. Nem volt ellenállás. Churchill mondotta, hogy Afrikában még kemény harcok lesznek, de a siker bizonyos. A Les Temps megszűnt. Minő hanyatlás. Az oroszok lassan, de folyton előre mennek. A Földessy-párral voltam uzsonnán a Centralban. Igen szeretetreméltó emberek. Földessy⁸³ levelet kapott egy fiatalembertől a frontról. A németekről haraggal és megvetéssel beszél a levélíró. A harag érthető, de a megvetés?

December 6. Ma reggel rekedt voltam. Itthon maradtam egész nap. Nem voltam a Kisfaludy Társaságban. A németek Tunisz mellett kiszorították az angolszászokat fontos pozíciókból. Oroszországban nagyok a német veszteségek.

December 7. Akadémia II. osztálya. Balogh Jenő⁸⁴ megszólított, mondván, hogy írni akar a könyvemről. Igen udvarias ember. Czettler⁸⁵ olvasott agrárpolitikáról. Nem várhattam be a végét. Nagyon jól olvas, de nem volt elég rendszeres az értekezés. Jövő héten főrendi tagokat választanak. Kornist már emlegetik.

A Budapesti Szemlében Galamb érdekesen ír Rákosiról.⁸⁶ Keményfy egy prózai antológiát szerkesztett.⁸⁷ [...] Tunisz mellett újabb nagy csata kezdődött.

December 8. Mária-ünnep. Olvasom Csapodi Eszterházy herceg-ét.⁸⁸ Közben két St. Beuve Lundit.⁸⁹ [...] Gyönyörűség. Harcok Tunisz körül. Nagyon kemények. Az oroszok nem hátrálnak, nagy károkat okoznak a németeknek. Leányom és két unokám Vargha Bálint menyénél vannak meghíva, a Zugliget táján. Ebben a sötétségben. Hogyan fognak visszakerülni? Kati unokám beteg is volt ma, nem fekszem le, amíg vissza nem jönnek. Angol rádió beszélt az angol élelmezésről, el vannak látva, csak hús, tej szűken van, s különösen a tojás.

December 9. Ma nagyon rosszul vagyok. Mi lesz január 25-én, a felolvasás napján? Alighanem le kell mondanom, így nem lesz emlékbeszéd szegény Károlyiról, vagy lesz, de mikor? És ki mondja? Afrikában, Oroszországban folytonos véres harcok döntés nélkül. Turint erősen bombázták, most már hetedszer. Szörnyű világ. Mikor változol?

December 10. Kisfaludy Kálmánnal vacsoráltam keveset. Itthon azt mondják, hogy megfogytam. Elhiszem. Betegség igen kínoz. Hadi események nem igen változnak. Afrikában mind a két fél egyenlően erős. Az orosz előrehaladás megakadt. Turint szörnyen bombázzák.

⁸³ Földessy Gyula (1874–1964) – irodalomtörténész

⁸⁴ Balogh Jenő (1864–1953) – jogász, egyetemi tanár, nyugalmazott igazságügyminiszter. 1940–1943 között az akadémia másodelnöke

⁸⁵ Czettler Jenő (1879–1954) – közgazdász, egyetemi tanár

⁸⁶ Galamb cikke: Rákosi Jenő, a drámaíró. Budapesti Szemle, 1942. december (781. szám), 333–352.

⁸⁷ Keményfy János (szerk.): 500 év humora. Magyar szerzők vidám írásai (Bp., 1942.).

⁸⁸ Csapodi Csaba (1910) – történész, irodalomtörténész. Hivatkozott műve: Gróf Eszterházy Miklós, a nádor. (Bp., 1942.)

⁸⁹ Sainte-Beuve, Charles-Augustin (1804–1869) – francia költő, kritikus. Hétfői csevegések, Új hétfők, és Az első hétfők címmel gyűjtötte össze kritikáit, cikkeit, az Angyal által is olvasott "Lundi"-kat.

December 11. Katinál orvos. Kis influenzát állapított meg. Reggel Yollandal⁹⁰ beszéltem, aki három hétig nagyon beteg volt. Azt mondta, hogy angolszászok várják, hogy a levegőben erősebbek legyenek a tengelynél, s akkor megkezdik az offenzívát Afrikában. Turint szerdán éjjel is szörnyen bombázták.

Szegény olaszok. Nálam volt Mohácsi Jenő.⁹¹ Szegény abból él, hogy magyarról németre fordít tudományos, vagy másnemű dolgozatokat. Az Ember tragédiáját júniusban Bernben adják. Ki akart oda utazni, de a németektől nem kapott átutazási engedélyt.

December 12. Tegnap Kőrösi Csoma-gyűlés, ma Irodalomtörténeti Társaság, hétfőn akadémiai összes ülés, kedden Nyelvtudományi Társaság. Csütörtökön Történelmi Társulat Klebelsberg emlékére. Szörnyű torlódás. Talán hétfőn és kedden elmegyek, de csütörtökön lemondok. A 86. Decemberben az ember már nem bírja mindezt. Orosz előre halad, veszteségekkel, de meddig? Afrikában készül a két fronton a harc. Amerika már egymillió főnyi hadsereget küldött az ázsiai, afrikai, s európai harcterekre. Otthon 4 millió főnyi serege van. Nápolyt amerikaiak bombázták. Ugyanakkor Turint az angolok. Szörnyű világ! Elsötétítés, légitámadás veszély. Ezután csak egyszer fürödhetünk hetenként.

December 13. Rossz nap. Betegségem kínoz. Szörnyű dolgokat hallottam a munkatáborokról. Egy őskeresztény nő megbotránkozva beszélt, hogy mit hallott egy ismerős katonatiszttól, ki a frontról visszatért. A tiszt nagy meglepéssel beszélt, hogy náluk már több zsidó fagyott meg. Ruhákat nem adnak nekik az időjáráshoz képest. Akinek van, attól elveszik. Dolgoztatják őket a megszakadásig, de enni alig kapnak. Meghalnak végelgyengülés következtében. Ez hivatalos terminus. Egy anya megmérgezte magát, mikor megkapta a hivatalos tábori értesítést fiatal gyermeke haláláról. Ha az ellenség előtt halnának meg, a szülők nem zúgolódnának. De így? – És mi haszna ebből az államnak? Szükséges-e, hogy a magyar a németet, horvátot, tótot s oláhot utánozza? Tuniszban az angolok védelemre szorulnak.

December 14. Montgomery áttörte Rommel védelmi vonalát és üldözi a nagy marsallt Tripolisz felé. Így jelenti az angol rádió. A német ezt nem vallja meg. Mi célja ennek? Oroszországban sincs német siker, csak sok német (sajnos magyar is) veszteség. Akadémia ma választott főrendi tagokat: Vendt⁹² és Kornist. Kornis tehát újra a törvényhozás tagja. Balogh Jenő melegen emlékezett meg Széchenyi 1842-iki akadémiai beszédéről. Ebből tudtam meg, hogy Széchenyi évi 3600 forint kamatot fizetett az Akadémiának, a 60 000 forintnyi tőke 6%-os kamatát.⁹³ Sötét, nedves idő.

⁹⁰ Yolland Arthur (1874–1956) – nyelvész, irodalomtörténész. 1914-től az angol filológia ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy.-en

⁹¹ Mohácsi Jenő (1886–1944) – műfordító, irodalomkritikus. 1944-ben deportálták

⁹² Vendí Aladár (1886–1971) – geológus, egyetemi tanár. Az MTA 1942. december 14-én választotta meg a magyar országgyűlés felsőházába delegált tagokat és póttagokat. Akadémiai Értesítő, 1942. június–december, 255–258.

⁹³ Balogh Jenő felolvasását lásd: Gróf Széchenyi István akadémiai beszédei. Budapesti Szemle, 1943. január (782. szám), 1–28.

December 16. Rommel menekül. Montgomery üldözi. A hivatalos jelentés szerint Rommel kikerülte a körülkerítést. Tiltakozások Angliában a lengyel- és zsidóirtás ellen.⁹⁴ Oroszok ellenállása nem lankad.

December 17. Betegség, egész nap kínlődás. Nálam volt Thim József,⁹⁵ egész nap Zimándi főtisztelendő úrral kutattuk a régi leveleket. Találtunk két Gyulai-levelet, két levelet Kozma Andortól s több más érdekeset. Rommel serege kétféle van szakítva, alapos üldözés.

December 19. Ma Kemény István, a Mai Nap szerkesztője meglátogatott a kávéházban. Beszélte, hogy a Mai Napot egy hétre azért tiltották el, mert megemlítette, hogy gróf Pallavicinét és Sigrayt⁹⁶ a főrendek arisztokrata csoportja megválasztotta a felsőház tagjainak. Rommel hátrál folytonosan, a német hivatalos jelentés igyekszik ezt a kellemetlen eseményt elhomályosítani. Oroszországban sem jó a helyzet. Egészségem ma valamivel jobb. Gróf Eszterházy Miklós levelében nincs sok kultúra, de természetesen és nagyon szép magyarsággal vannak írva. Szegény Kósa János futólag ugyan, de igen megdicsérte könyvemet a Diáriumban.⁹⁷

December 20. Az ősz vége. Igazi télvíz idő. Az angol rádió szerint az oroszok Voronyezs és Sztálingrád között átkeltek a Donon, áttörték a német frontot. 200 helyiséget foglaltak vissza s néhány jelentékeny várost.⁹⁸ A német (sajnos magyar!) halottak száma 20 000 ezernél több. Zsákmány igen nagy. Rommel egyre hátrál Tripolisz felé. Az angolok Burmában 50 kilométert haladtak. A hivatalos jelentések a németek által rendezett zsidómészárlásról iszonyúak. Sajnos némely magyar tiszt is tanult a németektől.

December 21. Az orosz zsákmány igen nagy. Tripolisz felé közeledik Montgomery. Ma hallottam: Sikorski⁹⁹ lengyel miniszterelnök izente kormányzónknak: még három hónapig van ideje az angolszászokhoz pártolni, ha addig nem teszi, elkésett.

Eden tiltakozására¹⁰⁰ a német kormány kijelenti, hogy a zsidók csinálták a háborút, kiirtásuk tehát jogos.¹⁰¹ Őrülség ez, vagy tiszta gonoszság? Vagy talán mindkettő vegyesen?

⁹⁴ A lengyelországi zsidóirtások ellen emelte fel szavát – többek között – William Temple, Canterbury érseke a *The Times*, 1942. december 5-i számában. Lásd *Martin Gilbert: Auschwitz and the Allies.* (Holt, Rinehart and Winston, New York. 1981. 93–105.)

⁹⁵ Thim József (1864–1959) – orvos, történétíró. 1921–1936 között a bécsi Collégium Hungaricum orvosa

⁹⁶ Pallavicini György (1881–1946) és Sigray Antal (1879–1947) – németellenes, legitimista politikusok

⁹⁷ Kósa a Diárium 1942. decemberi számában (279. old.) közölt rövid méltatást Angyal könyvéről.

⁹⁸ Az 1942. december 16-án megindult szovjet offenzíva rövid idő alatt szétverte a 8. olasz hadsereget a Donnál, majd tovább folytatta az előnyomulást nyugat felé

⁹⁹ Sikorski, Wladyslaw (1881–1943) – lengyel tábornok, a londoni lengyel emigráns kormány vezetője

¹⁰⁰ Eden a londoni alsóházban tartott beszédében kitért arra, hogy az angol kormány tudomására jutott információk szerint a németek által megszállt Európában „barbár és embertelen” módon bánnak a zsidókkal. Lásd *Gilbert: i. m.* 103.

¹⁰¹ Hitler 1942. november 8-i müncheni beszédében is jogosnak nevezte a zsidók kiirtását: „ha a zsidóság azt hiszi, hogy az európai faj kiirtására nemzetközi háborút szervezhet, az az európai

December 22. Münchent bombázták. Oroszok újra előnyomultak. Nagy német veszteségek. Montgomery is előrehalad. De a döntés, a döntés, mikor lesz?

Az angol rádió jelenti, hogy a magyar kormány az Oroszországban harcoló magyar divíziók visszavezénylését kérte. A rádió ezt, mint mondja, hiteles forrásból tudja. Ez sokat jelent és jó reményt ébreszt. Az oroszok megint előrehaladtak vagy 20 kilométert. Rommel 400 kilométert hátrált. El Agheilától a Misurata felé vezető úton földerősítéseket épített, hogy ellenálljon. A kínai japán kormány feje megmérgezte családját, megölte minisztereit és a japán haditanácsot, azután öngyilkos lett. [Értesülésének forrását nem sikerült megtalálni.] Ez is a változó idő jele.

December 24. Karácsony est. Nem örültem, a szegény unokák jövője aggaszt. Beteg is vagyok. A rádió nem szólt.

December 25. Darlant Algírban agyonlőtték. Ki lőtte agyon? Kinek a zsoldjában? Ma még nem tudni. Az angol pozíció erősödött. Oroszok sok eredményt jelentenek. 8 nap alatt 42 000 ezer fogoly. Montgomery, úgy látszik, Syrtéig jutott. Karácsony első napja. Tamás unokám lázas beteg. Ma este javult állapota.

December 26. Darlan gyilkosát kivégezték. Francia volt, anyja olasz.¹⁰² Titokzatos. Montgomery elfoglalta Syrtét. Előcsapatai 90 kilométerrel túl vannak már Syrtén. Az oroszok nagy sikereket jelentenek. Tamás unokám az orvos szerint influenzában fekszik 38 fokos lázzal, körülbelül. Ilyenek a karácsonyi örömök.

Álmatlan éjszaka után 7-kor felkeltem. Kint ebédeltem hűgumnál. Breznói úton. Sütött a nap és hideg szél fúj. Tamás ma láztalan. Az oroszok nagy sikereket jelentenek. Montgomery Syrtétől nyugaton 100 kilométert haladt.

December 28. Egy nagy náci orvostanár a napokban igen elkeseredve beszélt az oroszországi német hadsereg sanyarú állapotáról. Az oroszok újabb offenzívában nagy tért nyertek. Montgomery óvatosan halad Misurata felé. Darlan titokzatos halála sok szóbeszédre ad alkalmat.

December 29. Oroszok folytonos sikereket és nagy zsákmányt jelentenek. Afrikából nincs lényeges új hír. Esett a hó. Kisfaludy Kálmán szerint beszélnek, hogy Kállay Hitlerhez utazik, s kérni akarja a magyar csapatok visszahívását. Mások azt mondják, hogy sok tartalékost hívnak a harctérre mitőlünk.

December 30. Nem igen hallottam az angol rádiót. Csak annyit értettem meg belőle, hogy Kotyelnikovot elfoglalta az orosz, s így a körülkerített hatodik német hadsereg helyzete súlyosbodott. Szladits Károly¹⁰³ fekvő beteg. Navratiltól¹⁰⁴ hallottam, hogy Hegedüs Loránt¹⁰⁵ már teljesen apatikus.

December 31. Tengeri csata északon angol és német közt.¹⁰⁶ Az angol jelentés nem nagyon dicső. Az orosz fronton nagy német veszteségek. Alig 2 óra múlva vége az 1942. évnek. Szomorú év volt. Vérontás a csatatereken és másutt is. Iszonyú

zsidóság kiirtásával fog végződni. Ez a hullám el fog terjedni Európa határain túl az egész világra.” „Hitler beszéde Münchenben.” Pesti Hírlap, 1942. november 10. 5. old.

¹⁰² Darlan merénylőjét Bonnier de la Chapelle-nek hívták

¹⁰³ Szladits Károly (1871–1956) – jogász, 1917–1942 között a magánjog ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy-en

¹⁰⁴ Navratil Ákos (1875–1957) – 1918–1948 között a közgazdaságtan és a pénzügytan ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy-en

¹⁰⁵ Hegedüs Lóránt (1872–1943) – író, a GyOSz alelnöke, 1920–1921 között pénzügyminiszter

¹⁰⁶ 1942. december 31-én a Jeges-tengeren a németek megtámadtak egy szövetséges konvojt és az azt kísérő angol hajórajt

az áldozatok száma. Lesz-e javulás a jövő évben? Alig hiszem. Szervezetem és pénzügyi helyzetem egyaránt betegk.

1943. január 1. Hitler azt mondta, súlyos tél előtt vagyunk, de a nemzeti szocialista Németország nem gondol a kapitulációra.¹⁰⁷ 1941 újjévkor nagyobb bizalommal beszélt. Arra az évre várta a világtörténet legnagyobb győzelmét, a németység tökéletes diadalát. A novemberben kezdődő orosz offenzíva alatt eddig a németek 313 ezer ember veszttettek halottakban és foglyokban. A németek veszteségébe van foglalva az oláh, olasz veszteség is. Újévi üdvözet, Zimánci Pius,¹⁰⁸ Thim József, Sárkány Sándorné.

Január 2. Hegedüs Loránt tegnap meghalt 71-ik évében.

Nagyon sajnálom. Utolsó fél évében élő halott volt. Talán nem is tudta, hogy neje és legifjabb leánya, akit nagyon szeretett, öngyilkosok lettek. Szellemes, sokat olvasott, élénk tollú ember volt, de agyvelejében nem volt minden rendben. [...] irántam igen jó volt. Az oroszok elfoglalták Velikije Lukit, [és] a kalmük fővárost.¹⁰⁹ Nem igen messze vannak Lettországtól. Mi történt a németekkel? Jaj, ha hozzánk engedik az oroszot!!

Január 3. Az oroszok Velikije Lukitól nyugatra előre mennek. A körülzárt német divízió lóhúsból táplálkozik, de már nincs elég lovuk. Több japán hajó merült a tengerfenékre.

Január 4. Oroszok újra foglalnak vissza jelentékeny helyiségeket. Angol offenzíva megállott. Ma a Századok újabb füzetét olvastam. Általában igen jó. Mályusz tanulmánya jelentékeny.¹¹⁰ Kitűnő könyvismertetés Révész¹¹¹. Komoróczy nagyon dicséri Baráth Tibort, van ugyan kritikai észrevétele is, de nem akarja sérteni az ifjú óriást.¹¹²

Január 5. Salacz írta: Nagy Vilmost, a minisztert megmotozták, mielőtt bebocsátották a Führerhez.¹¹³ A Führer — mint itt is hallottam — dühösen fel-alá járt, és minél több katonát követelt. Megjelent a Budapesti Szemle, Márai cikke az íróról, hogy mint viselkedik a világgal szemben, különösen a háborúban, igen finom és nagy kultúra teszi érdekessé.¹¹⁴ Nagy Miklós könyvemről ír szeretetreméltó jóindulattal. Megemlíti, hogy 64 éve már, amióta a Budapesti Szemle munkatársa vagyok.¹¹⁵

¹⁰⁷ Lásd Hitler szózata a német néphez és hadiparancsa a véderőhöz. Pesti Hírlap, 1943. január 2. 3. old.

¹⁰⁸ Zimánci levelét lásd MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 807/18

¹⁰⁹ Eliszta városát

¹¹⁰ *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. I. közlemény. Századok, 1942. 7-8. szám (szeptember-október), 272-305.

¹¹¹ *Révész Imre*: Lortz, Joseph: Die Reformation in Deutschland I-II. kötetéről. Uo. 350-355.

¹¹² *Komoróczy György*: Baráth Tibor: Magyar történet c. könyvéről. Uo. 329-331.

¹¹³ Salacz Gábor 1943. január 1-i levelében tájékoztatta Angyalt arról a „jó forrásból” származó hírről, miszerint a Hitlert látogató magyar honvédelmi minisztert, Nagy Vilmost ellenőrizték, mielőtt a Führer elé engedték (MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 809/83). Nagy Vilmos visszaemlékezéseiben maga is írja, hogy amikor 1942 őszén a keleti fronton Hitler vinnyicai főhadiszállásán járt, az előszobában hagyta – egyébként üres – piszto lytáskáját, mert arról tájékoztatták, hogy „Hitlerhez nem lehet fegyveresen belépni.” Nagybacsoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő k 1938-1945. Átdolgozott, második kiadás. Bp., Gondolat, 1986. 111.

¹¹⁴ *Márai Sándor*: Az író és a nemzetnevelés. Budapesti Szemle, 1943. január (782. szám), 29-45.

¹¹⁵ *Nagy Miklós*: Angyal Dávid: Az ifjú Ferenc József. Uo. 57-62.

Január 6. Nagy orosz győzelem az orosz déli fronton. A németek sok embert és igen sok hadianyagot vesztek.

Január 7. Oroszok zsákmánya mesébe illő. Tuniszbán a németek visszafoglaltak pozíciókat, erősítéseket kaptak. Amerikai hadsereg ez évben 7 millióra fog gyarapodni. Rooseveltt nagy bizalommal beszél üzenetében a kongresszushoz a jövőről. Elolvastam Spitteler *Imago*-ját.¹¹⁶ Jelentékeny költői munka, a művész hivatását dicsóíti.

Január 8. Oroszok előretörnek, úgy látszik, Rosztov felé. Egy nagy angol hajó Murmanszkba érkezett, némi veszteséggel. Rooseveltt azt mondta, hogy a három tengelyhatalmat egészen ártalmatlanná fogják tenni.¹¹⁷ A vadállatok körmeit ki kell szagatni. Lehetséges lesz ez? és mikor? Az első kérdésre igennel felelt, a másodikra nem is felelt. Ma hallottam, hogy Zita királyné [leányát] Adelheid főhercegnőt egy gróf Széchenyi nőül vette.¹¹⁸ A házasság tanúi voltak Rooseveltt és Eckhardt.¹¹⁹ Ha ez igaz, a magyarság Rooseveltt támogatását remélheti.

Január 9. Balla Antal elhozta kis könyvét: Az Északamerikai Egyesült Államok története.¹²⁰ Igen jó összefoglalás. Azt beszélte, hogy Törökország tavasszal beavatkozik a háborúba. A harctérről semmit sem tudok. Fáradt vagyok. [...]

Rommel visszahúzódik, elhagyván legújabb erődített vonalát. Megy Misurata [és] Tripolisz felé. Az amerikaiak új fegyvert találtak ki és már nagyban gyártják. Az oroszok újabb 30 helyiséget foglaltak vissza. Trikál professzor¹²¹ mondotta, hogy egy ismerőse, aki visszatért Törökországból, ugyanazt mondta, amit Balla beszélt tegnap.

Január 11. Az oroszok közelednek Rosztovhoz. Az angolok Essent bombázzák. Oláhországban jelentékeny németellenes tüntetések. Ma 13 fok hideg. Tamás unokám egy tárgyból kitűnően kollokvált. Örültünk nagyon.

Január 12. Új hír nincs. Voltam Szöllös urológusnál,¹²² megkínzott, 5-kor voltam ott, most is fáj, 10 óra után. Holnapra szanatóriumba rendelt 11-re. Röntgen képet vesz fel. Oh jaj, mi vár még rám? Vagy vége lesz mindennek holnap? Sajnálom, mert még van itt a földön munkám és kötelezettségem. De ha mennem kell, indulok, csak ne lenne kínos az átmenet.

Január 13. [...] Ma este vacsorán Petrovics bejelentette, hogy utazik Kékesre és február elején jön vissza. Egy szóval sem említette, hogy a 25-i felolvasást kénytelen elmulasztani, miután többször fogadkozott, hogy ott lesz. Gyöngék vagyunk hiába. Mindenki csak magára gondol. Pedig Petrovics nemcsak kiváló szellem, hanem jó ember is. A harctéren nincsenek lényeges fordulatok.

¹¹⁶ Spitteler, Carl (1845–1924) – Nobel-díjas svájci író. *Imago* c. regénye 1942-ben jelent meg Budapesten Nagypál István (Schöpflin Gyula) fordításában

¹¹⁷ Lásd Rooseveltt a háború utáni terveiről tájékoztatja a kongresszust. *Pesti Hírlap*, 1943. január 6. 2. old.

¹¹⁸ A hír téves, ugyanis Habsburg Adelheid (1914–1971) nem ment férjhez

¹¹⁹ Eckhardt Tibor (1888–1972) – kisgazdapárti politikus, 1941 tavaszán az USA-ba emigrált

¹²⁰ Balla Antal (1886–1953) – újságíró, történész

¹²¹ Trikál József (1873–1950) – pápai prelátus, egyetemi tanár, 1914-től a bölcsészet professzora a Bp-i tud. egy. Hittudományi karán

¹²² Szöllös Henrik (?-1945) – sebész-urológus

Január 14. Olvastam azt a memorandumot, melyet a kisgazdapárt és néhány legitimista gróf beadtak a kormánynak.¹²³ Követelik az újvidéki szörnyűségek vezetőinek megbüntetését, az áldozatok családjának állami támogatását, Bácskában a jogrend teljes helyreállítását és figyelmeztetik a kormányzót, hogy az amerikai közvélemény Újvidék miatt élesen elítéli a magyarságot és a kormányzót. A zsidótörvények végrehajtásában humánus keresztény szellem érvényesítését kéri. Igen szépen van írva. Lesz-e hatása? Alig hiszem.

Az oroszok előrehaladnak a Kaukázusban. Tuniszban a szövetségesek generálisai, különösen a franciák nem értenek egyet. Ezért halasztódik az offenzíva.

Január 15. Voinovich-csal beszéltem, arról beszél, hogy német–orosz béke lesz.¹²⁴ De ez lehetetlenség. Voinovich is szeretné, ha kimenekülhetnének az orosz háborúból, vagy egy félévvel ezelőtt szentül hitt a németek győzelmében. Minő fordulat! Az angol jelentés szerint az I. és VIII. hadsereg köréből nincs újság. Ez a késedelem nem kedvez angolszászoknak, ellenben az oroszok mindig nagy sikerekre hivatkoznak.

Január 16. Ma Balla írt egy kis notice-t a Pesti Hírlapban könyvemről.¹²⁵ Szépen méltat. Majd megköszönöm. A németeknek szóló orosz propaganda a rádión keresztül azt híresztelte, hogy 16 000 magyar megadta magát az orosz fronton. Ez alig hihető vagy talán szertelen nagyítás. Szegény magyar, miért vérzel ott északon? Légi veszélyt jelentettek negyed 11-kor, félóra múlva jelezték, légi veszély elmúlt. Az oroszok tehát a határ mentén repültek.

Január 17. Befejeztem [a] jan. 25. [-i] Emlékbeszédféle szövegét, sokat rövidítve, változtatva. Sovány gebe lett belőle. Az angolok előrenyomultak, 300 kilométernyire vannak Tripolisztól, sőt, már tovább is mentek. Az oroszok Voronyezsnél szörnyű pusztítást végeztek. Sok, igen sok szegény magyar vérzett ott el.¹²⁶ Vajon Bárdossyék¹²⁷ tudnak-e aludni? A tegnapi légi vigyáz izgalmat keltezt, minden nap várható a folytatás. Az angolok Berlint bombázták.

Január 18. Az oroszok elfoglalták Millerovot. Voronyezsnél szörnyű magyar veszteségek. Állítólag 30–40 000 ember részint halott, részint fogoly. Bárdossy szörnyű felelősséget vállalt. Montgomery 150 kilométernyire van Tripolisztól, Berlint az angolok tegnap is bombázták, de 22 repülőt vesztek.

Január 19. Nagy újság. Szt. Pétervár felszabadult a 16 hónapi ostrom alól. Oroszok visszafoglalták Schllüsselburgot 13 000 német esett el és 1200 esett fogóságba.¹²⁸ Voronyezsnél elfogtak 22 000 magyart, egy zászlóalj megadta magát (ha

¹²³ Lásd *Tilkovszky Loránt: Ellenzéki törvényhozók memorandum-akciója 1942/43 telén. Századok, 1985/1. 152–223.*

¹²⁴ Sztálin 1942. december 14-én tette meg az első különbéke ajánlatát. Ezt még három másik követte 1943 folyamán *Synchronopse des Zweiten Weltkriegs; ECON Taschenbuchverlag, 1983, 158.*

¹²⁵ *B-a-l [sic!]: Az ifjú Ferenc József. Pesti Hírlap, 1943. január 16. 8.*

¹²⁶ A Vörös Hadsereg csapatai által 1943. január 12-én indított offenzíva január 14–15-én Uriv – Sztorezsovoje térségében törte át a 2. magyar hadsereg vonalait

¹²⁷ Bárdossy László (1890–1946) – diplomata, 1941–1942 között miniszterelnök és külügyminiszter. Háborús bűnösként elítélték.

¹²⁸ A Szentpétervártól (Leningrádtól) délre fekvő város visszafoglalása által nyílt meg az út a szovjet csapatok számára Szentpétervár elé. Szentpétervár német blokádját január 18-án törték át a Vörös Hadsereg egységei

igaz, bizonyára nemzetiségi vidékről való). Oroszok Rosztov felé előrehaladnak. Montgomery Misuratan túl van 40 kilométerre Tripolisz felé.

Január 20. Mindenütt a nagy magyar hadiveszteségekről beszélnek. Tízezernél több halott, 27 ezer fogoly – szörnyű!

Január 21. Kisfaludy Kálmántól hallottam, hogy Berlinben igen rossz a hangulat. Magyarországon se jobb. Mikor akad ember, aki hatalmi szóval mondaná: ne tovább! A varsói gettóban 450 000 lakosból fél év alatt 33 000 maradt. Alapos nemzet a német. Mikor hallgatják meg az emberek az Evangélium szavait? Hallani és meghallgatni közt nagy a különbség.

Január 22. Tegnap elfelejtettem írni (ma 23-a van). Nincs különös esemény.

Január 23. Tripolisz az angoloké. Németek azt jelentik, hogy kiürítették, és a kikötőt megrongálták. Vége az olasz gyarmatbirodalomnak. Az orosz fronton nagy német és sajnos magyar veszteségek is.

Nálunk a hangulat már nem bizakodó. Általános a vélemény, hogy a német a háborút elvesztette. Ez valószínű, de a német még harcolni fog keményen, úgy hiszem, 1944 tavaszáig.

Kitűnő adoma: Egy magyar drámaíró kérte Molnár Ferencet, hogy terjessze drámáját külföldi színpadokon. Molnár erre azt sürgönyözte vissza: It is a long way to – Litterary.¹²⁹

Január 24. Orosz elfoglalta Armavirt,¹³⁰ Montgomery, úgy látszik, már Tuniszban van. Holnap olvasnom kell a Károlyi-tanulmány kivonatát. A lapok közül tudtommal csak hárman hirdették az előadást, tehát nem lesznek sokan, de én kutyául érzem magam testileg, lelkileg, Mi lesz ebből? Egész nap Shakespeare-t olvasom.

Január 25. Megvolt az előadás. Nagy csendben hallgattak. Végül taps (obligat), József főherceg¹³¹ elég formásan megköszönte a beszédet. Horváth János,¹³² Eckhart Ferenc¹³³ meg voltak elégedve. Hóman¹³⁴ azt mondta, 40 év előtti érettségijére gondolt. De hiába, velem nem jól bánt és a politikájában Bárdossyval haladt, a magyart nagy szerencsétlenségbe sodorta. Ma a német jelentés igen szomorú, [Voronyezs] ki van űrítve, általános visszavonulás. A VI. hadsereg pusztul. Mi miért nem menekülünk?

Január 26. Sztálin azt hirdeti, hogy 400 kilométert mentek előre az oroszok november óta. Nagy hideg miatt nem mentem az orvoshoz, pedig 26-ra ígértem. Fáj, de a doktor aligha segít rajta. Szegény honvédeink nyomoráról sokat beszélnek.

¹²⁹ Molnár Ferenc (1878–1952) – író, drámaíró. Ekkoriban már évek óta amerikai emigrációban élt. Az idézett angol mondat – szójáték az ismert dal, „It’s a long way to Tipparary”, refrénjére – értelme: „Hosszú út vezet – az irodalomig”.

¹³⁰ Armavir Rosztovtól délre, a Kaukázus közelében fekvő város

¹³¹ Habsburg József (1872–1962) – tábornagy, az MTA elnöke

¹³² Horváth János (1878–1961) – irodalomtudós, 1923–1948 között az irodalomtörténet tanszék professzora a Bp.-i tud. egy-en

¹³³ Eckhart Ferenc (1885–1957) – jogtörténész, gazdaságtörténész. 1929-től a jog- és alkotmánytörténet ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy-en

¹³⁴ Hóman Bálint (1885–1951) – történettudós, egyetemi tanár. 1932 és 1942 között megszaktással vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Január 27. Ma levelet kaptam Relkovič Nédától.¹³⁵ Megköszöni és igen dicsérei Emlékbeszédemet. Szép levél, lelkes honleány, pedig szerb eredetű. A 6. német hadsereg megsemmisült, Sztálingrád körül 200 000 emberből 12 000 maradt. Azok is megsemmisülnek. A Führer úr stratégiája. Itt általános a kétségbeesés.

Roosevelt és Churchill Casablancában találkoztak,¹³⁶ ott megegyeztek a hadjárat további menetére nézve. Céljuk: megsemmisíteni a hármasszövetség hadseregét, de a népeit kímélni akarják. De Gaulle¹³⁷ és Giraud megegyeztek, az angolszászokhoz csatlakoznak.¹³⁸

Január 28. [olvashatatlan] Montgomery 24 kilométert haladt előre, a tripoliszi határon. A Sztálingrádban bekerített 200 000 németből már csak 8000 ezer él. Most már sokan megadják magukat. Tegnap egy német generálist és 3 ezredest fogtak el. A németek Totaler Krieget¹³⁹ hirdettek ki. Férfiak 16-tól 65-ig, nők 17-től 45-ig katonai szolgálatra fognak behívatni. A kétségbeesés elszántsága.

Január 29. Ma a rádión semmit sem hallottam. Salacz Gábor volt nálam. Azt beszéli, hogy a Voronyezsnél körülvevő magyarok kiverték magukat a gyűrűből. A vén levélhordó, ki nyugdíjamat hozza, azt beszéli, hogy 100 000 honvédünk van körülfogva, szidta a zsidókat, akik örülnek ennek. Mondtam, hogy a németek, nem a magyarok vannak körülfogva. Nem használt. Tut nichts, der Jude wird verbrannt.¹⁴⁰ Pedig a zsidók nem örülnek a magyar veszteségeknek. A németet gyűlölik, ami talán nem csodálni való, ha meggondoljuk, hogy a vezér 2–3 millió zsidót öletett meg a legborzasztóbb módszerekkel.

Január 30. Este 11 óra 6 perckor légi veszélyben vagyunk. A rádió nem szól. Orosz győzelmet jelentenek Voronyezstől nyugatra. Isten tudja, mi lesz? Folytathatom-e?

Január 31. Tegnap nem volt riadó. Idegen repülők jártak Magyarország fölött. Mit csináltak? Nem tudni. Azt mondják, orosz repülők muníciót vittek Szerbiába. Oroszok két fontos helyet foglaltak vissza a déli szakaszban. Angol hajók süllyedtek. Berlint tegnap kétszer bombázták.

Február 1. Óriási hír. Paulus,¹⁴¹ a nagy Marsall, 15 tábornokával együtt orosz fogságba került. Sztálingrád felszabadult (1943. február 1.). A németek, oláhok ott 340 ezer embert veszítettek, csak 46 000 került fogságba, a többi meghalt, az orosz zsákmány fantasztikus. Több ezer ágyú, teherautó, repülő, lőszer stb. Mindez a vezér stratégiájának köszönhető. S mégis imádják. Ha volna szabad sajtó, most el kellene kotródnia.

¹³⁵ Relkovič Néda (1881–1961) – tanár, történész

¹³⁶ 1943. január 14–26-a között került sor Roosevelt és Churchill között a casablancai találkozóra

¹³⁷ Gaulle, Charles Andre de (1890–1970) – francia tábornok, 1943–1944-ben a Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság elnöke Algírban

¹³⁸ Lásd „Casablancában tíznapos tanácskozás után véget ért a Roosevelt – Churchill találkozó.” Pesti Hírlap, 1943. január 28. 3. old.

¹³⁹ „Totális háború” (ném.). Göbbels 'Előreszegezett tekintet' című cikkében jelentette be a totális háborúra való átállást. Lásd Pesti Hírlap, 1943. január 29. 2. old.

¹⁴⁰ „A zsidónak égni kell” (ném.) Az idézet Lessing: Bölcs Náthán című darabjából való. (Zichy Antal ford.)

¹⁴¹ Paulus, Friedrich Wilhelm Ernst (1890–1957) – német tábornok, a 6. hadsereg parancsnoka. Hitler kifejezett parancsa ellenére megadta magát a szovjet csapatoknak

Február 2. Ma Churchill nyilatkozott Törökországban.¹⁴² Megegyezett a törökökkel. Úgy látszik, beleviszi őket a háborúba. Dicsőítette a sztálingrádi eseményt. Egész nap esett. Balla Antal Magyarország Története, kivált a vége felé érdekes, csak az a baja, hogy a '67-es kiegyezést fanyarul méltatja.

Február 3. A VI. német hadsereg katasztrófája befejeződött. Sztálingrádban az oroszok 24 tábornokot és sok tisztet, összesen 91 ezer embert foglyul ejtettek. Hatzernél több ágyút, fegyvert, lőszert zsákmányoltak. Szégyenletes katasztrófa. A németek nem titkolják, nemzeti gyászt rendeltek el, és új 6. hadsereget toboznak. És mi? talán visszahúzódnak? Vagy talán késő már ez a vállalat? Diplomáciánk igen siralmas.

Ma a Kisfaludy Társaság zárt ülésén kínos jelenetnek voltam a tanúja. Kéky Lajos¹⁴³ titkári állásáról lemondott, amint kitűnt, Voinovich felszólítására. Kéky rendkívül izgatott volt. Utódjául rögtön Rédeyt választották, aki most főtitkári és segédtitkári fizetést fogja kapni. Összesen 2500 Pengőt. Ügylátszik, Voinovich azért haragudott meg rá, mert a Kisfaludy Társaság emlegetését a hírlapokban nem tudta megcsinálni. Dehát az Akadémiát emlegetik? Kéky tehetséges, érdemes ember. Megaláztatását nem érdemelte meg.

Február 4. Elvitték rádiómat javítani. Most itt az emberek attól félnek, hogy az oroszok ellepik Európát, és nálunk beplántálják a kommunizmust. Vedere-mo,¹⁴⁴ én nem hiszem.

Február 5. Nálam volt dr. Thim József. Szegény, jó Thim, soványodik, mint én. Azt mondta, hogy felolvasásomat nem hallotta, mert a teremnek rossz az akusztikája. Pedig ő szegény nagyot hall, azért nem hallotta. Nálam volt Sárkány Sándorné, elbeszélte házassága tragédiáját. Adtam egy nyilatkozatot neki, melyben megdicsérem Széll Kálmánról írt munkáját. Megígérte, hogy a Tiszák ellen intézett keserű kifakadásait mérsékelni fogja. Voinovich megígérte, hogy Péterfy munkáinak új kiadására komolyan gondol. Ma már Voinovich — tehát a főherceg is — a német hadvezetésről ócsárlóan beszél.

Február 6. Ma rádióm hazaérkezett [...]. Jól beszél. Oroszok Kutniskot (?) elfoglalták Rosztovtól délre, 8 kilométer. Nagy ágyúkból lövik Rosztovot. Tuniszban a németek visszafoglaltak egy fontos magaslatot. Olvasom Kornis könyvét, igen okos, kissé didaktikus, bőven fejtegető, de tanulságos, világos könyv.¹⁴⁵

Február 7. Kisfaludy Társaság nagygyűlése. Voinovich okosan és szépen beszélt.¹⁴⁶ Figyelmeztette a jó magyart a nemsokára ránk váró sötét napokra. Kéky utolsó titkári jelentése szép volt. Hattyúdal. Sajnáljuk. Gróf Wass Albert [1908–1998 — író] meghatóan emlékezett meg végvári Reményik Sándorról.^{146a} Aztán

¹⁴² 1943. január 31–31-én brit-török megbeszélésekre került sor Adanában. Bár Churchillnek nem sikerült Inönü elnököt a németekkel való teljes szakításra rávennie, annyit elért, hogy Törökország „jóindulatú semlegességet” tanúsítson Anglia irányába

¹⁴³ Kéky Lajos (1879–1946) – irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1930-tól a Kisfaludy Társaság titkára

¹⁴⁴ „Majd meglátjuk” (ol.)

¹⁴⁵ A hivatkozott munka: *Kornis Gyula: A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata. I–II.* (Bp., 1942.)

¹⁴⁶ Az irodalom és a háború. Budapesti Szemle, 1943. március (784. szám), 178–181.

^{146a} Végvári – R. S. költői álneve

novellát olvasott, melyet nem jól hallottam. Sík¹⁴⁷ jó költeményeket olvasott. Tamási Áron¹⁴⁸ igen szeretetreméltó humorral írt elbeszélést olvasott, csak a hazafias tendencia volt nagyon feltűnő benne. Nadányi¹⁴⁹ versét nem hallottam.

Az ebéden sok tószot, és Tóth Lászlónak, a konvertitának emlékbeszéde Prohászkaról.¹⁵⁰ [Herczeg] Ferenc megszólított. Nem mehetett egy bankettre, mert a Nadányi-bankettre kellett mennie. Bizony mondom, a magyar hazafias kötelességek igen bonyodalmasak. Bámultam a 79 éves embernek pirospozsgás arcát és élénk szemét.

Február 8. Akadémia II. osztálya. Domanovszky és Ravasz László¹⁵¹ nagyon dicsérték Károlyi-beszédem miatt. (Csupán udvariasság?) Moór Gyula,¹⁵² mint rendes tag széket foglalt, beszélt a szabad akaratról, igen szépen. Konklúzió: van szabad akarat, bizonyos korlátok között. Az előadás befejezéséül beszélt a diktatúráról, a túszok megöléséről igen nemes bátorsággal. Nagyon megtapsoltuk. Vajon tudja-e ezt a német követ? Az oroszok már Rosztov külvárosában harcolnak, előre mennek Ukrajnában. Az offenzíva kezdete óta akkora területet hódítottak vissza, mint fél Franciaország.

Február 9. Az oroszok elfoglalták Kurszkot. Az ottani német és magyar divíziók vagy elestek, vagy fogságba kerültek. Szegény magyar! Miért kellett téged oda vinni? Rosztovnál harcolnak. Nem jó napom volt, kínoznak a fájdalmak, este olyan asztmatikus köhögési roham fogott el. Soványodom, mondják. Olvasom Kornis könyvét a tudományos gondolkozásról.¹⁵³ Telve van a tudósok karakterizálásával s általában igen tudományos – csak rövidebb volna. Haraszti Emil¹⁵⁴ írja Párizsból, hogy ott egy pár cipő 480 pengő. Ennyire még nem vagyunk, de ki tudja?

Február 10. Kurszk után Jelograd (vagy hogy hívják)¹⁵⁵ másik „Igelstellung” (sündisznótúrás) is orosz kézen. Rosztovban harcok. Német pozíció ott erős. Oroszok Orel¹⁵⁶ és Harkov felé igyekeznek. Arról beszélnek itt, hogy Kállay nem akar több katonát adni, inkább lemond és utódja Sztójay lesz, berlini követünk (hajdani neve Sztójánovics).¹⁵⁷ Ez mindenben szót fogadna Berlinnek.

¹⁴⁷ Sík Sándor (1889–1963) – piarista, költő, író. 1929-től a szegedi tudományegyetem irodalom tanára

¹⁴⁸ Tamási Áron (1897–1966) – író

¹⁴⁹ Nadányi Zoltán (1892–1955) – költő, műfordító

¹⁵⁰ Tóth László (1889–1951) – író, újságíró. Hivatkozott munkája: Prohászka Ottokár püspök emlékezete. Budapesti Szemle, 1943. március (784. szám), 181–187.

¹⁵¹ Ravasz László (1882–1975) – református püspök, 1921-től a Duna-melléki egyházkerület püspöke, teológiai és filozófiai író. Akadémiai székfoglalója: Az akarat szabadsága. I. rész. Budapesti Szemle, 1943. szeptember (790. szám), 129–141., II. rész. Uo. 1943. október (791. szám), 219–231.

¹⁵² Moór Gyula (1888–1950) – jogfilozófus, 1929-től a Bp.-i tud. egy. ny. r. tanára. Akadémiai székfoglalója: Az akarat szabadsága. I. rész. Budapesti Szemle, 1943. szeptember (790. szám), 129–141., II. rész. Uo. 1943. október (791. szám), 219–231.

¹⁵³ Kornis könyve: A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata I–II. (Bp., 1942.)

¹⁵⁴ Haraszti Emil (1885–1958): az Angyal baráti köréhez tartozó Haraszti Gyula irodalomtörténész fia. Zenetörténész, 1920–1927 között a Nemzeti Zenede igazgatója, majd 1927-ben Párizsba költözött.

¹⁵⁵ Helyesen: Bjelograd

¹⁵⁶ Ma: Orjol

¹⁵⁷ Sztójay Döme (1883–1946) – tábornok, 1936-tól berlini követ. 1944. március 22-től augusztus 29-ig miniszterelnök. Háborús bűnősként elítélték. Eredeti családneve Stojákovits volt.

Február 11. Churchill beszélt.¹⁵⁸ Kilenc hónap múlva már kifejlík minden, amit Casablancában terveztek. Feltétlen megadást kívánnak. A nemzeti szocializmusból és a fasizmusból semmi sem fog megmaradni. – Nagy szavak. – Mi lesz belőlük? Egyelőre az orosz erősen halad Harkov felé. Rosztovnál is nagy sikerek.

Február 12. Rossz nap. Nagyon rossz. D.[él]e.[lött] (kapok levelet a Franklintól, hogy ők nekem 610 pengőt fizettek a múlt évben, s ezt bejelentették az adóhivatalnak. Lehet, hogy elfelejtettem megvallani, vagy elhagytam szándékosan, mert ily vallomásokra a múlt években nem reagált az adóhivatal. Igen bánt, holnap utánajárok. Voltam dr. Szöllős urológusnál, az a gyanúja, hogy hólyagkő a bajom. Tehát az aditus ad mortem¹⁵⁹ nekem igen kínos lesz. Mégis szeretnék dolgozni. De a politikai állapotok is igen csüggesztenek. Oroszok nagy diadallal jelentik, hogy elfoglalták Lozovaját, jelentékeny állomás Harkov felé. Másutt is haladnak. Már vannak harcok Tuniszban. Japán is szenved néhány csapást. Churchill azt mondta, hogy a sztálingrádi vereség a legnagyobb vereség a német hadsereg történetében. Gúnyosan célzott Hitler stratégiai művészetére.

Február 13. ... Ma megírtam a kereseti adóbevallást. A 610 pengőn felül bejelentettem 50 pengőt (Budapesti Szemle) és egy pengőt a Magyar Nyelvtől. Ez, azt hiszem, igazi adómorál. De hát ép a szegény írókat kell megsarcolni? Nem volna jobb a milliomosok jövedelmét alaposan kihasználni? Oroszok elfoglalták Krasznodart. Mohácsi Jenő itt volt, nagyon örült az Ember tragédiája berni sikerének. Az ő fordítását is dicsérték. De kevés lesz a jövedelme. Rooseveltt azt mondta, hogy addig nem nyugszanak, míg a csapataik be nem vonulnak Berlinbe, Rómába és Tokióba.¹⁶⁰ Minek a sok és nagy szó? Jobb a diadal utáni időkre halasztani a nagy szavakat.

Február 14. Az oroszok nagyon előrehaladnak. Harkov és Rosztov veszélyben vannak.¹⁶¹ A Donyec-medencében a német hadsereg helyzete nagyon kényes. Csak ide ne jöjjön az orosz. Tuniszban nagyon húzódik a háború. Lorientra [kikötő Bretagne déli részén], a tengeralattjárók menedékére egymillió kiló bombát dobtak az angolok. Unokáimmal nem voltam megelégedve. Már nem lehet őket nevelni, pedig szükségük volna nevelésre.

Kornis könyvében gazdag és érdekes az anyag, az eredetisége nem nagy.

Február 15. Az oroszok visszafoglalták Rosztovot és Vorosilovgrádot. Nagy események. Német hadseregek visszavonulása nehézzé lett. Harkov körül erős harcok. És a németek még mindig bíznak a vezér zsenijében? Csak mi ne volnánk a háborúban. Mennyi magyar vérezett el már eddig is és beláthatatlan szerencsétlenség fenyegeti az országot. Meghívtak a Corvin vacsorára. Voinovich mondja a serlegbeszédet. Azt hiszem, jó lesz. De én már nem megyek nagy bankettekre. Különben is Corvin Mátyásról különvéleményem van. Külpolitikája nem volt igazán magyar, olyan rossz volt, mint a Bárdossy-minisztériumé.

¹⁵⁸ Lásd Churchill nyilatkozata az alsóházban. Pesti Hírlap, 1943. február 12. 2. old.

¹⁵⁹ „Menetelés a halálig” (lat.) – Az idézet szerepel Fabius Quintilianus Institutio Oratoria (Liber Octavia) című művében: „Mors misera non est, aditus ad mortem est misera.”

¹⁶⁰ Lásd Az USA elnöke rádióbeszédében ’döntő akciókat’ jelentett be. Pesti Hírlap, 1943. február 14. 3. old.

¹⁶¹ 1943. február 14-én a Vörös Hadsereg visszafoglalta Rosztovot és az attól északra fekvő Vorosilovgrádot

Február 16. Az oroszok üldözik a németeket, Rosztovból nyugat felé. Harkov külvárosába behatoltak. Tuniszban német siker a központban, a VIII. hadsereg elfoglalt egy német pozíciót. Az amerikai hadsereg nem dicső. Ma befejeztem Kornis 2 kötetét. Nagyon változatos, tanulságos, néha emelkedett, mindig okos, de nagyon terjedős.

Február 17. Harkovot az oroszok visszafoglalták. 1941. október 24-e óta volt német kézen. Az orosz hadviselés félelmetessé fejlődik. Itt általános a félelem, az orosz okkupációtól tartanak. Nem lesz jó vége mindennek! Szegény Magyarország!

Február 18. A németek megverték Tuniszban az amerikaiakat és, úgy látszik, alaposan.¹⁶² Ha ez tovább így megy, az amerikai vállalat meghiúsul és az angol-szász reményeket elfújja a szél. Az oroszok foglalnak kisebb-nagyobb városokat. Galambtól hallottam, hogy Baranyai Lipót¹⁶³ miniszterelnökségre készül. Adja Isten! Ma nálunk volt Heinleinné,¹⁶⁴ beszéltem neki egyet-mást, de ő aludt. Írtam Kaposvárra csupa kérdést. Sátoraljaújhely körül idegen repülőket láttak 8 óra 15 perc körül. A Nemzeti Színház közönségét haza küldték. Ma délután Zimándival rendeztük régi leveleket. Találtunk egy-két kis adatot Péterfy 1898. olasz útjáról. Csekélységek, de a jó Zimándi örült nekik. Egész nap ide-oda jár az eszem, vagy az, ami pótolja az észet. Nem tudok dolgozni.

Február 19. Harctereken nagy vérontás, de döntés nélkül. Az oroszok Orelt fenyegetik, délen is előhaladnak. Afrikában az amerikaiak nem váltak be. Ma korrekturát kaptam Károlyiból. A Budapesti Szemle tehát márciusban kezdi a közlést.¹⁶⁵ A népoperában előadás előtt figyelmeztetik a közönséget, hogy mit csináljon légi riadó esetén.

Február 20. A rádión iszonyú zúgás. Nem hallottam semmi biztosat. Horváth Jánossal talákoztam szombati Gellért társaságban. Azt beszéli, hogy Németországban nyíltan szidják a Führet. Ez sokat jelent.

Február 21. A magyar külügyi bizottságban — így hallottam két helyről — Kállay azt mondta, hogy tekintettel a tót és oláh veszedelmes szomszédságra, nem küld több katonát az orosz harctérre. De a némettel a barátságot fenntartja, mert csak a német szövetség hárítja el tőlünk a bolsevizmust. Mire gróf Bethlen¹⁶⁶ (vagy Rassay) azt mondta, hogy csak az angolszászok ereje védhet meg minket a bolsevizmustól.¹⁶⁷ Oroszok mindig előre törnek. A 17. német hadsereg veszélyben

¹⁶² Az 1943. február 14-én indított német ellentámadás következtében Rommelnek sikerült Montgomery csapatait feltartania és a Kasserine-szorost bevennie

¹⁶³ Baranyai Lipót (1894–1970) – pénzügyi szakember, 1938–1943 között a Magyar Nemzeti Bank elnöke

¹⁶⁴ Heinlein Istvánné – Heinlein István (1874–1945) — az ókori egyetemes történelem ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy.-en — felesége

¹⁶⁵ *Angyal Dávid: Károlyi Árpád (1853–1940). Károlyi emlékbeszéd* — Angyal Dávid: Károlyi Árpád (1853–1940) Első közlemény. Budapesti Szemle, 1943. március (784. szám), 129–142., Második közlemény, 1943. április (785. szám), 206–225., Harmadik közlemény, 1943. május (786. szám), 271–290., Negyedik közlemény, 1943. június (787. szám), 334–346., Ötödik közlemény, 1943. július (788. szám), 30–42. Angyal írását a Magyar Tudományos Akadémia külön füzetben is megjelentette: Károlyi Árpád emlékezete 1853–1940. (A magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek XXIII. kötet 12. szám. Bp., MTA, 1943. 80)

¹⁶⁶ Bethlen István (1874–1946) – 1921–1931 között Magyarország miniszterelnöke

¹⁶⁷ 1943. február 19-én a képviselőház, majd pedig a felsőház külügyi bizottsága is ülésezett. A képviselőház külügyi bizottsága 1943. február 19-i ülésén elhangzottakról – miként erre *L. Nagy*

van. Tuniszban a szövetséges csapatok vezetését Alexander vette át. Az amerikai hadviselés ott kudarcot vallott. Itt volt nálam Kunffy Lajos festő. Elbeszélte, hogy elvették birtokát, középirtok. Most kötvényeket kap 3%-os jövedelemmel. Eddigi jövedelme része marad nála. Nem igazság. Kunffy apjától örökölte a birtokot: apja Garibaldi alatt szolgált, ő maga jó nevű festő. Egy igen sikerült képe megvan a Képzőművészeti Múzeumban.¹⁶⁸ Keresztyén s igazán keresztyén életet él. Az ő javára a kivétel igazán igazságos volt volna. Az általánosítás nagy szerencsétlensége az emberiségnek.

Február 22. Tuniszban az angolszász ellenállás erősödött. Oroszországban nehéz harcok Orel előtt és lent Taganrog vidékén másutt is. Fekete Gyula nagyon hív Kaposvárra. Sok akadálya van az útnak. Lándor Tivadar¹⁶⁹ szerint az itten lakó németek nagy elkeseredéssel szidalmazzák Hitlert. Azt mondják, Németország tönkrement, pedig Hitler előtt boldogan élt. Churchill tudócsúcshurutban fekszik. Angolok dicsőítik a vörös hadsereget alapításának 25. évfordulóján.¹⁷⁰ Rajtuk segített a vörös hadsereg, de ki segít rajtunk? Szegény Magyarország!

Február 23. Sztálin napi parancsa a 25 évesé lett vörös hadseregnek.¹⁷¹ Igen bizakodó és érhangon hirdeti a hadsereg dicsőségét. Azt állítja, hogy a németek eddig 4 millió embert vésztettek orosz földön, csupán a novemberben kezdődő offenzíva óta 300 000 foglyot ejtettek az oroszok. Az olasz, oláh és sajnos a magyar seregeket is szétverték. Most a kurszk-oreli vonalon elfoglalták a német erődöket. A novemberben kezdődő offenzíva óta akkora területet foglaltak vissza, mint Németország.

Február 24. Enyhe Mátyás napja. Az oroszok elfoglaltak néhány várost északi Ukrajnában. Az egyikben többek között 7000 repülő-bombát zsákmányoltak. Csak ide ne hozzák. Petrovics együtt vacsorázott egy német műkereskedővel (árja). Ez azt mondotta, hogy senki sem hiszi már a németek győzelmét. Nincs példa arra, mondotta, hogy egy nemzet ilyen öngyilkosságot kövessen el.

Február 25. Ma reggel fél egy óra tájt légi riadó. Állítólag Bécs körül jártak angol repülőök, de biztosat senki sem tud. Egy óraker már visszatértünk lakásunk-

Zsuzsa hívja fel a figyelmet Liberális pártmozgalmak 1931–1945 című könyvében (Bp., Akadémiai, 1986. 160.) – Jagow követ jelentése számol be a legrészletesebben (A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Bp., Összeállítottak és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Bp., Kossuth, 1968. 707–709.). Jagow jelentéséből tudjuk, hogy Rassay „Kijelentette, bűn volt készületlenül háborúba menni és Oroszországnak hadat üzeni. Nem szabad mindent egy lapra feltenni. Reméli ő is, hogy Magyarországnak nem kell az angolszászok ellen hadat viselnie.” (Uo. 708.) Ugyanaznap a felsőház külügyi bizottsága is ülésezett. Andorka Rudolf naplóját idézve (1943. II. 19.): „Bethlen igen jó hangulatban volt a kaszinóban. Azt mondják, hogy ragyogó volt ma délután a felsőház külügyi bizottságában. Kijelentette, hogy 'A németek a háborút elvesztették.' Kállay csak hebegett.” In: A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója. Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Lórinicz Zsuzsa. (Bp., Kossuth, 1978. 297.)

¹⁶⁸ Helyesen: a Szépművészeti Múzeumban

¹⁶⁹ Lándor Tivadar (1873–1945) – művészeti író

¹⁷⁰ Lásd „Anglia valamennyi városában megünneplik a vörös hadsereg fennállásának huszonötödik évfordulóját”. Pesti Hírlap, 1943. február 23. 2. old.

¹⁷¹ Lásd „Sztálin napiparancsot intézett a szovjet hadsereghez”. Pesti Hírlap, 1943. február 23. 3. old.

ra. Bombázás nem volt, de rosszat várhatunk. Orosz harcokban nincs döntő esemény. Tuniszban az angolszászok ügye javuló állapotban.

Angolszászok visszafoglalták Tuniszban a Kasserine-szorost, kergetik ki a német-olaszt. Orosz földön a német ellenállás megerősödött.

Február 26–27. Hadi helyzet nem igen változott, de minden nap vérontás. Hallottam, hogy a kormányzó mit mondott Hómannak: minden jó lesz. Nagy éhínség lesz Oroszországban. Milliónyi orosz tömeg fog éhen halni. A tengeren dől el a háború. Új német tengeralattjárók fogják eldönteni. Hasonló jóslatokat hallottam az első világháborúban.

Február 28. Az oroszok két elfoglalt helységet újra elvesztettek. Az offenzíva megakadt. Tuniszban az angolszászok érnek el sikert. Szeretnék elutazni, de hova? Ignác Rózsa: Anyanyelve magyar-t olvasom.¹⁷² Igen tehetséges író. A kolozsvári társadalom román uralom alatt. Különösen az iskolaügy. Kitűnően rajzolva.

Március 1. Nagy harcok a Donyec-medencében¹⁷³. Nincs még döntés. De a németektől visszafoglalt két város ... [ismét] a németek kezén van. Az oroszok az Imeny-tónál új offenzívát kezdtek.

Tuniszban az angolszászok szerencsésen küzdenek. Hitler mozgósítja Európa elfoglalt részét is munkára, sőt harcra is. Ribbentrop¹⁷⁴ Rómában 4 napot töltött. Bátorítani kellene az olaszokat? Churchill kigyógyult. A finn közvélemény békét kíván, de a parlament többsége a kormánnyal együtt folytatja a háborút.¹⁷⁵

Március 2. A Donyec-medencében az oroszok nem bírnak előre menni. Északon az Imeny-tónál Tyimosenko¹⁷⁶ áttörte az erődített vonalat, 2300 négyzetméter területet foglalt vissza. Nagy zsákmányt ejtett. Nagy a német veszteség. De lesz-e folytatás? Tuniszban lassan, de előre haladnak angolszászok. Berlint erősen bombázták múlt éjjel. Az angol légügyi államtitkár szerint a sűrű bombázás az invázió kezdetét jelenti.

Március 3. Rzevből a németek kivonultak. Ez mutatja, hogy gyengébbek Oroszországban, mint tavaly voltak. Az olaszok hazahívták csapataikat Oroszországból. A finn politika most nagyon fontos. Ha különbékét köt Finnország, annak nagy a katonai s még nagyobb a morális jelentősége. Berlinben az angol bombák szörnyen pusztítottak embert és lakást. A Donyec-medencében az orosz nem boldogul. Ellenben Tuniszban a németek hátrálnak. Úgy látszik, a németek azt hiszik, hogy az angolszászok a görög partokon fognak kikötni. Megjelent a Budapesti Szemlében Károlyi Árpád első része. A kutya se fog ugatni utána. Várdai elküldte Kincs Istvánról, a kőszegi plébánosról írt munkáját.¹⁷⁷ Igen jó, Kincs tehetséges

¹⁷² Ignác Rózsa (1909–1979) – író, műfordító. Hivatkozott regénye 1937-ben jelent meg.

¹⁷³ Utalás az 1943. február 22-én von Manstein tábornok vezetésével indított német ellentámadásra

¹⁷⁴ Ribbentrop, Joachim von (1893–1946) – német diplomata, 1938–1945 között külügyminiszter

¹⁷⁵ Ekkor választották újra Finnország elnökévé Risko Heikki Rytit, aki a háború folytatása mellett foglalt állást

¹⁷⁶ Tyimosenko, Szemjon Konsztantyinovics (1895–1970) – szovjet tábornok, 1941–1942-ben a sztálingrádi front főparancsnoka

¹⁷⁷ Várdai Béla (1879–1953) – irodalomtörténész. Hivatkozott munkája — Kincs István írói félszázada — 1942-ben jelent meg

regényíró volt, s mint ember is kitűnő. Kőszeg iránt kedvet ébresztett bennem Várdai.

Március 4. Jagow,¹⁷⁸ a német követ, mint jó helyről hallottam, Hóman vasoráján azt mondta a helyzetről: megállítjuk az oroszokat és aztán az angolokat megtanítjuk helyzetük józanabb felfogására. Amerikáról nem szólt semmit. Az igazság az, hogy a Donyec-medencében az orosz nem tud előre menni. De Rzsev elfoglalása s néhány más városé arra mutat, hogy nem intézhető el oly könnyen a nagy birodalom. Azután még az angolok Tuniszban hátraszorítják a német-olaszt. A Földközi-tengeren sok olasz hajót süllyesztenek el. Nehéz dolog az angolszászokat legyőzni. Hitlerről különböző hírek keringenek. Állítólag már nem ő dirigál, hanem a tábornokok kara. Természetes, hogy ily hírek keringenek, de hol az igazság?

Március 5. Donyec-medencében a németek előre haladnak. Az oroszok Kurszk [és] Orel tájáról jelentenek sikereket. Tuniszban az angolszászok nem boldogulnak. Nagyon hosszú lesz a háború. A Budapest környéki nyaralókban minden lakás el van foglalva. Az emberek félnek a bombáktól, úgy hallom, egész évi lakást fogadtak. Ma „kornyadoztam”, erős meghülés. Kósa munkája a nemzetközi kérdéstről kiváló. Ez a kedves, derék fiatalember igazán tehetséges.

Március 6. Itthon kornyadoztam. [...] A németek Tunisz északi részén elfoglaltak az angoloktól egy falut. Oroszok Rzsevtől nyugatra haladnak. Angolok bombázták Essent óriási méretekben. Vesztettek 14 repülőt, szörnyű idő!

Március 7. Rommel kétszer támadta a VIII. angol hadsereget.¹⁷⁹ Visszaverték, de a harc még folyik. Az oroszok a Donyecben nem tudnak előremenni, de egy Igelstellungot elfoglaltak. Így hullámszik az embermészárlás. Csak mi ne adjunk több magyar katonát. Ma is kornyadoztam. Nem mentem a Kisfaludy Társaságba. Attól tartok, hogy holnap sem mehetek az Akadémiába, Szekfű rendes tagi székfoglalójára.¹⁸⁰ Rossznéven venné.

Március 8. Kornyadoztam. Nem mentem Akadémiába. Írtam levelet Szekfűnek. Elhiszi-e betegségemet? Montgomery visszaverte Rommel két támadását a Mareth-vonal előtt. Oroszok a Donyecben elvesztették pozíciójukat. Bombázták Essent igen erősen. Hólyagbaj kínoz és aggaszt.

Március 9. Meghülés oszlik. Az oroszok Vjazma felé haladnak, elfoglaltak egy állomást, hol 8000 német elesett s nagy zsákmány jutott kezükbe. Nürnberget bombázták. Szegény, szép Nürnberg! Lilleben 23 német tiszt egy francia merénylet áldozata lett. És így tovább cum disgustia?¹⁸¹

Március 10. Ma kimentem reggel a Centralba. Ott hallottam, hogy Szekfű keresett hétfő reggel, s arra kért volna, hogy ne menjek el székfoglalójára, mert az nem lesz jelentékeny. Elmentem volna biz én, ha egészséges vagyok. 25 német divízió kergeti vissza az oroszokat Harkov felé.¹⁸² Úgy látszik, Harkovot is elfog-

¹⁷⁸ Jagow, Dietrich von (1892–1945) – budapesti német követ 1941–1944 között

¹⁷⁹ Rommel 1943. március 6-án indította meg utolsó támadását Montgomery csapatai ellen a Mareth-vonal mögöl

¹⁸⁰ Szekfű akadémia székfoglaló előadásának címe: Az erdélyi szász történetírás

¹⁸¹ „Izlés nélkül, izléstelenül.” (lat.)

¹⁸² Utalás az 1943. március 6-21-e közötti, Harkovtól nyugatra megindított német ellentámadásra. Március 16-án Harkov átmenetileg német kézre kerül

lajják. Az angolok Münchent bombázták. Félmillió kg bombát dobtak le a szép, kedves városra. Ígérik, hogy a Bécs környéki hadi gyárat is meglátogatják. Lesz tehát nálunk is pincébe futás. Befejeztem Bernadette-et. Igen szép regény. Werfel könyve katolikus teljesen.¹⁸³ Pedig Werfel zsidó eredetű. De nem affektálja a katolicizmust, hanem jó erkölcsi hatását művészi módon rajzolta. De mit ér mindenféle jó tanítás, mikor az emberirtó háború éveken át dül.

Március 11. Harkovot még nem foglalták el a németek. Az oroszok Vjazma felé haladnak. Lapjaink hirdetik, hogy az angol bombák a Schnack galériát és a Pinakothéket tönkre tették. Ez volt a céljuk. Ezért vesztettek el 11 gépet. Az emberek szörnyülködnek. Canterbury (vagy Coventry) elpusztítását természetesenek találták. Ilyen nagy a sajtó hatalma.

Március 12. Illik rám szörnyen, amit a költő mond: lusta mélabú temet.¹⁸⁴ Borzasztó dolgokat hallani a berlini bombázásról. Azóta Nürnberg, Stuttgart, München. Afrikában német támadások sikerre vezetnek. Harkovba behatoltak a németek. Az oroszok visszafoglalták Vjazmát. Jó helyről hallottam: Szombathe-lyi¹⁸⁵ összehívta az Oroszországban harcolt ezredeseket és kijelentette, hogy a magyar gyalogság szégyenletesen viselkedett. Katonát most már nem küldhet, mert nincs felszerelése, az oroszok elvitték, amit a magyarok odavittek. [...] ¹⁸⁶ is Rómában volt. Nagy támogatásra szorul az olasz harci kedve.

Március 13. Harkovban iszonyú harcok. Angolok újra bombázták Essent. Oroszok Szmolenszk felé haladnak. Szomorú, hogy az embernek e szörnyű mé-szárlással kell foglalkozni. Nem tudok dolgozni. Hólyag kínoz.

Március 14. Ma valamilyen titkos magyar rádió (valószínűen orosz befolyás alatt) tudtára adta a magyar közönségnek, hogy március 15-én lejár a terminus, t[udni].i[llik]. annak a terminusa, hogy a magyar csapatok visszavonulnak a front-ról. Ha ez nem történik meg, az oroszok bombázni fogják Budapestet. Ez a bom-bázás valószínűnek tűnik, hogy mikor, nem bizonyos. Német[ek] Harkov nagy részét már elfoglalták. Angolok minden nap bombáznak. Meghallgattam Galamb „Hatalom” című vígjátékát a rádión. Galamb ismeri a színpadot, elmés író, pár-beszédek stilizálásánál van nagy pszichológiai érzéke, de az inkább ötletekben nyilvánul, mint emberalakításban. Úgy bonyolítja a motívumokat, hogy a kom-pozíció elromlik/elmúlik. A darab mégis hatásos. Most történeti drámán dolgozik I. Endre korából. Félek, hogy ez nem sikerül. Már figyelmeztettem erre.

Március 15. Nemzeti függetlenségi ünnep. Vajon független-e Magyarország? Harkov ismét német kézen. Egy amerikai tudósító szerint a németek az utóbbi két hét alatt 66 000 ember vesztettek. Giraud Algírban visszavonta a faji törvé-nyeket. Shakespeare: Minden jó, ha a vége jó; nagyon leleményes mese.

Március 16. Az orosz vereség nagyon jelentékeny Harkov körül. A közép fronton mennek az oroszok Szmolenszk felé. 90 kilométernyire vannak a várostól.

¹⁸³ Werfel, Franz (1890–1945) – osztrák regényíró. 1938 után emigrált, majd Amerikában telepedett le.

¹⁸⁴ Lásd *Arany János*: Bolond Istók. Második ének. 12. strófa

¹⁸⁵ Szombathelyi Ferenc (1887–1946) – tábornok, 1941–1944 között a Honvéd Vezérkar főnöke. A háború után Jugoszláviában halálra ítélték

¹⁸⁶ A naplóban átírásban olvasható név – Evening – értelmetlen. A jelzett időben Karl Dönitz, a német haditengerészet főparancsnoka járt Rómában.

Vajon elég kárpótlás-e ez Harkovért? Ma Nagy Miklóssal beszéltem. Mondta, hogy január 25-én igen lefogyottnak látott az Akadémián. Most úgymond kissé teltebb vagyok. Fogyok, fogyok, míg végleg elfogyok. Nem érem meg a háború végét. Vízkereszt sokkal bájosabb, mint All is well, that ends well.¹⁸⁷

Március 17. Oroszok azzal vigasztalják magukat, hogy a Donyec felső folyásán már kétszer is megakadályozták a németek átkelését, s hogy Szmolenszktől 80 km-nyire foglalnak vissza helyiségeket. De Harkov a németek kezén marad. Ma hallottam, hogy a német kolostorok nagy részében a németek sorozzák a szerzeteseket. És hogy a németek igen elégtelenek a magyarok voronyezsi vi-
seletével. Ott állítólag két oláh divízió átment az ellenséghez. Ma a szemem is fáj, nem tudok olvasni.

Március 18. Oroszok tért nyertek a felső Donyec körül. Átkeltek a felső Dnyeperen. Franciák és amerikaiak elfoglalták Gafszát Tuniszban. Rommelnek ez kellemetlen.¹⁸⁸ Jó helyről hallott hírek szerint a németek rosszul bánnak a magyar katonasággal. Pénzviszonyok itthon igen siralmasak. A félretett pénz értéktelenné lesz. Csóka J. Lajos¹⁸⁹ értekezése az akadémiai eszme fejlődéséről igen jó. Mária Terézia felállított volna egy egész monarchiára vonatkozó akadémiát, de Kollár megbuktatta a tervet féltékenységből Hell Miksa iránt.

Március 19. A németek erősen szorongatják az orosz Harkov és Kursk között. Lehetséges, hogy az oroszok, noha Szmolenszk felé haladnak, elvesztik téli foglalásaikat. Afrikában Montgomery nem boldogul. Mi lesz őtt? Este 10 óra felé a rádió félbeszakította előadásait és csak 11 óra 3 perckor folytatta. Mi történt? Talán megtudjuk holnap.

Március 20. Szabó Miklós¹⁹⁰ mondta, hogy a német hivatalos közlemények a külpolitikáról valóságos dadogások. Kemény harcok a Donyec felső vidékén. Különbön nincs újság. Mert, hogy a zsidók és a lengyelek kiirtása előrehaladt, az már nem újság.

Március 21. Délben Hitler, este Churchill beszélt. Az előbbi a Zeughausban,¹⁹¹ az utóbbi a rádión. Berlinben a holtakról volt szó. Hitler szerint 542 000 német esett el (Oroszországban? vagy az egész hadjárat alatt minden harctéren?)¹⁹² Nyilvánvalóan kevesebb a holtak száma az ő előadásában, mint a valóság. Churchill azt mondta, hogy Montgomery megindította a támadást a Mareth-vonal ellen és eddig még megvan elégedve az eredménnyel.¹⁹³ Oroszország[ban] jelen-

¹⁸⁷ „Minden jó, ha vége jó” (ang.)

¹⁸⁸ Rommel ekkor már nem volt Afrikában. Hivatalosan egészségügyi okokból tért vissza 1943. március 9-én Németországba, valójában Hitler hívatta vissza, mivel Rommel kételkedett abban, hogy a német csapatok sokáig tudnák magukat tartani Tunéziában. Utódjául von Arnim tábornokot nevezték ki az Afrika Corps főparancsnokául

¹⁸⁹ Csóka János Lajos (1904–1980) – irodalomtörténész, 1934-től a pannonhalmi főiskola tanára. Hivatkozott munkája: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. (Pannonhalma, 1942.)

¹⁹⁰ Szabó Miklós (1884–1960) – 1935–1945 között az Eötvös Kollégium igazgatója

¹⁹¹ Fegyverraktár; Berlinben az Unter den Lindenen található épület

¹⁹² Hitler beszédében a II. vh. addigi összes német áldozatáról beszélt. Lásd „Hitler a Hősök Napján beszédét mondott Berlinben”. Pesti Hírlap, 1943. március 23. 3. old.

¹⁹³ Lásd „Churchill rádióbeszédében leintette a derűlátókat és bejelentette a tuniszi támadás megindítását”. Pesti Hírlap, 1943. március 23. 2. old.

tékeny a német előhaladás. Szegény Szida húgom nagyon beteg. 81. évében van, attól tartok, hogy a betegségből föl nem kel. Szomorú élete van.

[...] Montgomery megindította a támadást a Mareth-vonal ellen.

Március 23. Ma jobban vagyok, de gyenge állapotban. Meglepetéssel hallom, hogy Humayer¹⁹⁴ [olvashatatlan] azt mondta a leányomnak, ne engedjen engem egyedül kimenni. Valószínűen agyvérzéstől félt. Szép állapot. – Montgomery előre halad, már 1700 német foglyot ejtett, a Mareth-vonal háta megett is foglalt helyiségeket. Oroszországban a német előhaladás szünetel, az orosz Szimbirszk¹⁹⁵ felé halad. A végét mind ennek már nem érem meg.

Március 24. Az angolok a Mareth-vonalon elvesztették foglalásaikat. 2000 fogoly maradt kezükben, de ők vesztek területet és bizonyára sok embert is. Az oroszok védekeznek és foglalnak is. Ma 4 óra tájt reggel újabb csekély és rövid idejű orrvérzés. Azután elmaradt és jobban volnék, ha nem maradna meg a vér-edények lazulása. Petrovics meglátogatott. Drága, jó ember. Villamos számla 37 pengő 48 fillér. Pénzügyi egyensúly jelentékeny romlása. Shakespeare János királyban néhány csodálatos jelenet. Méltó a darab arra, hogy Arany fordította. II. Rikárd egészben csodálatos. Olyan érdekes, olyan igazán tüköre a középkornak. Színház és irodalom elhanyagolják.

Március 25. Sok vérontás orosz és afrikai harctereken. De lényeges változás nem történt. Amerikai repülők szörnyen pusztítják Németországot. Egész nap itthon kornyadoztam nagy hurut miatt.

Március 26. Ma végre kaptam korrektúrát Károlyiból. Pedig elsején kellene megjelennie a Szemlének. Harctereken orosz és angol haladás. A levegőből az angolok nagy károkat okoznak, de ők is szenvednek, noha kevesebbet. Egészségi állapotom mintha javulna, de nem bízhatom benne. Egy meglepetésszerű vérzés és vége. Nem vidám öregség biz ez.

Március 27. Valjavec¹⁹⁶ küldött különnyomatot Münchenből az osztrák jozefinizmusról. Elég jó. Benedek Marcell az Új Időkben dicséri könyvemem.¹⁹⁷ A kis cikk jól van írva. Ezt elfogultság nélkül mondhatom. Marcell jó indulata irántam igen kedves és lekötelező. Olvastam VIII. Henriket, majd megkezdtem Troilus és Cressidát. Az első Shakespeare-t, mint embert élénken jellemzi, szép részletek, de alkalmi darab. A költő nem mondja el egészen azt, amit gondol és érez. A másik unalmasan kezdődik. Afrikában és Oroszországban nincs lényeges változás, sok a vérontás. Angol gépek Rómától nem messze bombáztak vasutakat.

Március 28. Ma mintha javulna állapotom. Fürödtem. Láttam, mennyire lesoványodtam. Fogyunk, míg el nem fogyunk. Szombaton éjjel újra bombázták Berlint. 90 000 kg-ot dobtak rá. Tuniszban a VIII. angol hadsereg a Mareth-vonal mögött is harcol. Troilus és Cressida, Shakespeare munkája, noha nem egészen

¹⁹⁴ Humayer Károly (1889–1947/55) OTBA főorvosról lehet szó

¹⁹⁵ Régen Uljanovszk, Moszkvától keletre, a Volga menét fekvő város

¹⁹⁶ Valjavec, Fritz (1909–1960) – német történész, a müncheni Südostinstitut munkatársa. Hivatkozott munkája: Der Josephinismus als politische und weltanschauliche Bewegung. In: Stufen und Wandlungen der deutschen Geschichte. Ed.: Kurt v. Raumer – Theodor Schieder. (Stuttgart, 1943.)

¹⁹⁷ Az ifjú Ferenc József. Angyal Dávid könyve. Új Idők, 1943. április 3. 462.

méltó nagy drámaíróhoz. Trója ostroma néha Offenbachra¹⁹⁸ emlékeztető hangon van elbeszélve. Homérost aligha olvasta a nagy stratfordi. Kitűnő gondolat Thersitest udvari bolondnak tenni. Jól elintézi a trójai háborút. A cuckold and whore-t [olvashatatlan] nevezi.¹⁹⁹

Március 29. Egy hét óta először mentem kávéházba reggelizni, ott volt Navratil. Beszélte, hogy a nagyjutalmi bizottsága indítványa ellen, mely Hómannak akarja adni a nagydíjat, erős ellenzék támadt. Szószólója Moór Gyula, aki erős ember, nyíltlelkű és bátor. Ma az angol rádiót folyton zavarták. Volt reá ok. Montgomery az egész Mareth-vonalat. 6000 német fogoly, részleteket nem lehetett halani. Rommel szorult helyzetbe került. – Moórék Szezfűnek akarják adni a nagydíjat. Igazságos volna neki és Hómannak. Nem mehettem az Akadémiába Voinovich felolvasására, aki Ambrus Zoltánról mondott emlékbeszédet.²⁰⁰ Szerettem volna hallgatni. Troilus és Cressida lazán komponált dráma, néhány szép jelenet, de az egész nem méltó a nagy költőhöz.

Március 30. Tuniszbán nagy angol győzelem. Rommel hátrál, [olvashatatlan] angol kézen. Churchill inti az angol közvéleményt, hogy ne bizakodjék el, mert sok a feladat még Tuniszbán. 8000 német fogoly angol kézen. Az angolok Berlint újra bombázták. Most 21 repülőt vesztek. Tuniszbán 10-et, Ruhr-vidéken 12-öt. Orosz háború lassan mozog. Az angol rádiót iszonyúan zavarják. Athéni Timon hatalmas darab. Maga Timon nem erős lélektanilag, de alapjában igaz.

Március 31. Lassú előhaladása Montgomerynek Tuniszbán. Az oroszok is jelentenek haladást Szmolenszk felé. Egész nap itthon. Coriolant olvasom. Lakbér emelkedni fog, nem sokkal, de nekem sok.

Április 1. Esős, hideg idő. Harctérről lényeges újságot nem hallottam. A csütörtöki olvashatatlan(társaságban hallottam, hogy hadseregünkben nagy a fegyelmetlenség. Julius Caesar utolsó felvonása nem méltó a megelőző nagyszerű jelenethez. Antonius és Kleopatra kezdetén az emberábrázolás ragyogó.

Április 2. A VIII. hadsereg 40 kilométernyire van Gabestől északra. Oroszok foglalgatnak helységeket a nyugati Kaukázusban. Ma nálunk volt este Jánossy Dénesné, férje és fia, a derék, az igazán kiváló Tibor, orvosjelölt. Ez a család igazán szeretetre méltóan bánik velem. Jánossy azt a hírt hozta, hogy az akadémiában valami díjat szántak nekem. Minőt? Nem tudja. A nagydíjat, a Marczibányit Hómannak, Szabó Istvánnak adják.²⁰¹ Ki tudja, mi lesz a magyar földből májusig, a nagygyűlés napjáig.

¹⁹⁸ Offenbach, Jacques (1819–1880) – német származású francia zeneszerző

¹⁹⁹ „Cuckold and whore” – „felszarvazott férj meg egy ringyó”, azaz Menelaos és Heléna. Az idézett részt lásd Troilus és Cressida II. felvonás III. szín. „Thersites: Micsoda alakoskodás, micsoda szem-/fényvesztés, micsoda becstelenség! S az egész egy/ felszarvazott férj meg egy ringyó miatt; gyönyörű-/séges ok viaskodó párokra szakadni és vérbefülni/miattuk. Hát: száraz fekély az ügyükre, bebedjenek/bele ebbe a háborúba meg a kurválkodásba.” (Szabó Lőrinc fordítása)

²⁰⁰ Voinovich emlékbeszédét lásd: Ambrus Zoltán. Budapesti Szemle, 1943. május (786. szám), 257–270.

²⁰¹ A sorrendet Angyal nyilván tévedésből, felcserélte. Az akadémiai Nagyjutalmat eredetileg Hóman Bálintnak szánták, míg a Marczibányi mellékjutalomra Szabó Istvánt javasolták Ugocsa megye című munkája révén. Lásd Akadémiai Értesítő, 1943. január-május, 6. Szabó István (1898–1969) – történet, 1943-tól a magyar történeti tanszék vezetője a debreceni tudományegyetemen

Április 3. Sok vérontás mindenfelé. Nincs lényeges fordulat. Itthon a pénz fogy. E hónapi fizetésem talán 20-ig fog segíteni. Azután elfogy. King Lear, minő erő, bölcsesség. Páratlanul szép, noha a motívumok gyakran mesések. S mégis mennyi valóság!

Április 4. Egészség ma nem volt jó. A fejfájás kínozott. Nagy vérnyomás? Nagy harcok Tuniszban. Egy svájci lap azt írja, hogy Montgomery über Rommel.²⁰² Az angolok Essent bombázták tegnap és 21 repülőt vesztek. Milyen nagy áldozattal folytatják a légi háborút. Vajon Condorcet²⁰³ és társai hiszik-e ma is az erkölcsi haladás törvényét? Kállay miniszterelnök Rómában.²⁰⁴

Április 5. Nagyon rossz éjszakám volt. Angolok Kielt és Syracusát bombázták, amerikaiak Nápolyt. Francia előhaladás északon Tuniszban. Cymbeline gyönyörű mese. Miért nem játszották a színpadon? Igaz, hogy kényes jelenetei vannak. Budapesti Szemle még ma nem jelent meg. Minő szerkesztés! Dr. Darvas István egy jó kis értekezést küldött nekem a Lánchíd építésének előzményeiről.²⁰⁵ Haraszi Emil anyósa meghalt.

Április 6. Az angolok, amerikaiak nagy légitámadásai Olaszország, Belgium, franciaországi német katonai intézmények ellen.

Ma doktor Sipos megállapította, hogy a vérnyomás igen kedvező. Nem okozta az orrvérzést, hanem a nagy nátha volt az oka. Tehát még élélhetek egy ideig, ha a hólyag nem zavarja erősen épségemet. Macbeth szörnyű tragédia. Elejétől végig a zordon személyek vészes hangulata vonul át rajta. A nyomorult (?) Macbeth összeomlása szomorú. Még Hamletot is olvasom angolul. Budapesti Szemle nem jelent meg. Példás szerkesztés.

Április 7. Ma végre megkaptam Budapesti Szemlét. Nincs sajtóhiba az én Károlyiról szóló tanulmányomban. (II. közlemény) Ezzel törlesztettem 170 pengő előleget, a két közlemény alapján. Jánossy elküldötte a nagyjutalmi jelentést, diszkrét, hogy nézzem át. Találtam benne elég igazítani valót, de különben szorgalmas munka.

Montgomery újra áttörte Rommel védelmi vonalát Gabestől északra. Több mint 6000 fogoly. Montgomery üldözi Rommelt. Akármi történik, csak Magyarországból ne legyen harctér, ami pedig nagyon lehetséges. Eckhart Sándor cikke szép tanulmány.²⁰⁶ Polner Ödön²⁰⁷ érdekesen ír [az új „Magyar] közjog”-ról, Voinovich Mátyás beszédében²⁰⁸ van sok tanulságos megjegyzés, Madzsar Imre²⁰⁹

²⁰² „Montgomery Rommel fölé kerekedik” (ném.)

²⁰³ Condorcet, Marie Jean (1743–1794) – francia filozófus, a forradalom idején girondista politikus

²⁰⁴ Kállay Miklós 1943. április 2–4-e között tett látogatást Rómában.

²⁰⁵ Darvas István (1886-?) – fővárosi tisztviselő. Hivatkozott munkája: Ismeretlen, Pestet Budával összekötő Dunahíd-tervezetek II. József és gr. Széchenyi István korából. (Bp., Stádium, 1943.)

²⁰⁶ Eckhart Sándor: Losonczy Anna. Első közlemény. Budapesti Szemle, 1943. április (785. szám), 193–205.

²⁰⁷ Polner Ödön: Új „Magyar közjog”. Uo. 229–237.

²⁰⁸ Voinovich Géza: Mátyás király és a magyar irodalom. Uo. 238–244.

²⁰⁹ Madzsar Imre: A tudomány, mint probléma. Kornis Gyula: A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata I–II. kötet. Uo. 245–252.

[olvashatatlan] sokféléet beszél, de a kétkötetes munkát nem jellemzi. Kéky Lajos bírálata a magyar költészet hatásáról igen találó.²¹⁰

Április 8. Jánossy Dénes nálam volt délután. A nagyjutalom jelentésére²¹¹ nézve tettem megjegyzéseket az ő kérelmére. Beszéli, hogy özvegy Léderer Ágostonné meghalt. A híres — nagy — talán hírhedt szeszgyáros özvegye. Gazdag volt, Bécsben az Anschluss előtt. Finom érzékkel gyűjtött régi képeket és más műtárgyakat. Palotáit a németek elvették és műgyűjteményéből is lefoglaltak. Budapestre menekült, hol egyedül élt egy hotelben. Most meghalt egy szanatóriumban. Jólelkű, finom viseletű, igazi úri asszony volt, noha zsidó származású. Sajnos, többé nem láthatom. Jánossy beszélt, hogy a kormányzó mit mondott Zsilinszkynek:²¹² menj balatoni villádba és tanulj franciául meg angolul. Szükségünk lesz ilyen nyelveket értő politikusra. A tuniszi helyzet a németekre nézve reménytelen. Itt most már mindenki az angolok görög, vagy olasz földi partraszállásáról beszél.

Április 9. Tuniszban gyarapodik a német–olasz foglyok száma. Az I. angol hadsereg alig 45 km-nyire van Tunisztól. Rommel megy előre Sfax felé. Kállay ma hangoztatta a magyar hűséget a tengelyhez.²¹³ Itt izgalom van a várható légi támadások miatt. Állítólag német katonai egységek fognak nemsokára Budapestre érkezni és magánlakásokban osztanak nekik szállást.

Április 10. A német bevonulásról szóló intézkedések a tegnapi hivatalos lapban jelentek meg, de a lapokban való közlésüket a cenzúra eltiltotta. Miért közölte akkor a Budapesti Közlöny?²¹⁴ Nem érthető. De denique²¹⁵ mihelyt az angolok Görögországban lesznek, Magyarország hadiszíntér lesz és angol bombák fognak bennünket elpusztítani. Az angolok ma reggel 8-kor bevonultak Sfaxba. Montgomery napiparancsban kiadta a jelszót: Tunisznak megyünk. Nyugatról is nyomulnak angolok oda. Ez a siker siettetni az angol inváziót az európai szárazföld ellen. Nem érem meg a háború végét. Szegény Paál Árpád²¹⁶ meghalt. Utóda volt Mágócsy-Dietznek,²¹⁷ ki még most is él és jobban tanított — úgy mondják — mint szegény Paál. Dietz német eredetű, Paálnak prédikátuma Bethlenfalvi. 54 éves korában halt meg, elődje ma 88.

Április 11. Montgomery siet észak felé, már Sfaxon is túl van 40 kilométerrel. Sousse-tól 80 kilométernyire haladt. Amerikai, francia csapatok nyugatról mennek Sousse-nak. Közeledik tehát a német invázió ideje. Ma hallotta a leányom egy

²¹⁰ [Sic!]: A magyar irodalom kincsháza Uo. 252–256.

²¹¹ Lásd Akadémiai Értesítő, 1943. január-május, 36–37.

²¹² Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) – ellenzéki politikus, az ellenállási mozgalom mártírja

²¹³ Utalás Kállaynak a kormánypárt értekezletén elhangzott beszédére

²¹⁴ A Budapesti Közlöny 1943. április 9-i száma közölte a m. kir. honvédelmi miniszter 8./204/eln.18–1943. számú rendeletét „a német véderő Magyarországon tartózkodó tagjainak beszélő-lásolása tárgyában”

²¹⁵ „asztán” (lat.)

²¹⁶ Paál Árpád (1889–1943) – növényfiziológus. 1929-től az általános növénytan ny. r. tanára a Bp-i tud. egy-en

²¹⁷ Mágócsy-Dietz Sándor (1855–1945) – botanikus. 1901-től a növénytan, majd az általános növénytan ny. r. tanára a Bp-i tud. egy-en

társaságban, hogy Kállaynak mennie kell, mert nem vette el egészen a zsidók földbirtokát. Tasnádi Nagy András²¹⁸ lenne az utóda.

Április 12. Ma nálam volt Salacz Gábor. 41 éves és mégis behívták katonai szolgálatra, noha soha nem volt katona. Rég nem láttam, azt mondta, hogy lesóványodtam. Bizony fogytam, s így folytatom, míg elfogyok. Angolszászok elfoglalták Sousse-t és Kairouan-t. Siet Montgomery. Mi lesz Tunisz északi szakaszán? Ott nagy csata lesz, németek és angolszászok között. Ezek két nap alatt 70 olasz-német szállítógépet lőttek le Tunisz előtt.

Április 13. Montgomery 75 kilométernyire van Tunisztól. Olaszországban már arról írnak, hogy a szicíliaiak nem tűrik az idegen uralmat.

Április 14. Angolok bombázták olasz kikötőket. Oroszok Königsberget²¹⁹ másodszor három nap alatt. Nem jönnek-e hozzánk is? Viski Károly elküldötte nekem Hegedű című értekezését, igen jeles munka,²²⁰ A hegedű használata a hej!-egetéssel (heje-haja) nagyon új és találó. Láng Margit meghalt 78 éves korában,²²¹ Tudós assziriológus, jó középiskolai latin tanár volt, tiszta lelkű, kiváló nő. Rég nem láttam, haláláról szóló jelentés meghatott. Unokahúgának második anyja volt.

Április 15. Szinyei József meghalt. Jó barátom volt 1875 óta. Igen okos, szép szabatossággal író nyelvtudós. Élni fog sokáig emléke. A római rádió dicsőítette az angol katonák délcegségét, fegyvereiket, vezetésüket és repülőik felsőbb-ségét. Mi ez? Bevezetése talán annak, hogy az olaszok nem akarják folytatni a harcot az ilyen hadsereggel? Hankiss János²²² államtitkár. Szinyei Merse²²³ a kultuszminiszter, becsületes ember, de nem jó emberismerő.

Április 16. Rég nem voltam temetésen, de ma elmentem az Akadémia oszlopcsarnokába, ahonnan Szinyeit temették. Balogh Jenő, Szekfű, mint dékán, Zsiray²²⁴ és egy Kattunen²²⁵ nevű finn tudós beszéltek. Zsiray lelkesen méltatta Szinyei tudományos érdemeit. Az akadémia igen díszes temetést rendezett. Nem mentem ki a temetőbe, elég nekem a villamos utazás az akadémiáig és vissza. Ezt is nehezen bírom. Afrikában az ünnepelt VIII. hadsereg még csak kémszemléket végez. Tengeri csata az Atlanti-óceánon. Szinyei temetésén eszembe jutott: Warte nur, warte, Balde ruhest du auch,²²⁶ Hamar valóra válható sejtelem. Oro-

²¹⁸ Tasnádi Nagy András (1882–1956) – politikus, 1938–1939-ben igazságügy miniszter. 1939–1945 között a képviselőház elnöke

²¹⁹ Königsberg (Kalinyingrád) – Lengyelország és Litvánia között fekvő, Oroszországhoz tartozó város

²²⁰ Viski Károly (1883–1945) – néprajztudós, 1940-tól ny. r. tanár a kolozsvári tudományegyetemen

²²¹ Láng Margit (1865–1943) – régész, tanár, a pesti evangélikus leánykollégimban oktatott 1938-ig

²²² Hankiss János (1893–1959) – irodalomtörténész. 1943–1944 között a vallás-és közoktatásügyi minisztérium államtitkára

²²³ Szinyei Merse Jenő (1888–1957) – politikus, 1942–1944 között vallás- és közoktatásügyi miniszter

²²⁴ Zsiray Miklós (1892–1955) – finnugor nyelvész, 1935-től ny. r. tanár a Bp.-i tud. egy.-en

²²⁵ Helyesen: Kannisto, Artturi

²²⁶ Az idézet pontosan: „Warte nur, balde ruhest du auch.” – „Várj csak, hamar nyugszol majd te is.” (ném., fordította: Gantner Brigitta Eszter) Részlet J. W. Goethe: Wandrers Nachtlied (A vándor éji dala) című verséből

szok Danzigot²²⁷ és Königsberget bombázták többször. Ide is jöhetnek, quod Deus avertat!²²⁸ Révész püspök²²⁹ elküldötte nekem a Nemzeti újságot, melyben az volt írva, hogy Zrínyi Ilona hatása alatt katolizált Thököly Nikodémiában. Révész kérdezi tőlem, mi ebben az igaz? Feleltem neki, hivatkozva könyvemre.

Április 17. Ma a Gellért-fürdőben a fürdős asszony politizált velem. A németről úgy beszélt, mint a magyarság ellenségéről. Azt hiszi, hogy Telekit megölték, s így kergettek minket a háborúba. Sokféle hír kering. Állítólag Siófok körül németek számára lakások le vannak foglalva a falvakban. A németek – a francia, hollandi, belga német gyáratok áthelyezik kelet felé, egyebek közt Magyarországra is. Kapunk hát bombákat. A magyar csapatokat, úgy látszik, Franciaországba viszik. Horthy kormányzó a Führert látogatja.²³⁰

Április 18. Bombáznak. Amerikaiak 52 vadászgépét lőtték le Brémánál. Mi történik Tuniszban? Montgomery készül. – Ma Navratil váratlanul mondta, hogy ő beszélni akar Balogh Jenővel, választasson meg engem Szinnyei helyébe főkönyvtárnoknak. Nagyon köszöntem jóságát. Engem ez nehéz helyzetből ragadna ki. De nem hiszem, hogy sikerülne a vállalat. Ma, mikor a fajgyűlölet orgiákba fullad? Nagyon szégyellném, ha Balogh azt hinné, hogy én kértem Navratilt az indítványra.

Április 19. Légi csaták. Kommüniké jelent meg Horthynak látogatásáról a főhadiszálláson. Tehát német–magyar szövetség a bolsevizmus és az angol–amerikai szövetség ellen. Kornistól hallottam, hogy 300 000 főnyi hadsereg fog elhelyeztetni Dunántúl. Tehát bombázni fognak bennünket oroszok, angolok. Szép Budapest, hová leszel? És mi, szegény lakosai, mikké leszünk? Berlinben négyemeletes házak dülnek össze, maguk alá temetve az óvóhelyre menekülteket. Szörnyű halál. Embertelen hadviselés, mondja Huizinga,²³¹ kinek könyve — Homo ludens — nagyon kiváló, alig bírom letenni. Elhatároztam, hogy május közepén elutazom Budapestről – ha élek addig. Kornis szerint Horthy feltétlenül bizik a német győzelemben. Maguk a németek — az intelligensebb rész – mint kétfelől is hallottam.

Akadémián ülés, Kuncz Ödön²³² jól előadott érdekes tanulmánya a kisebbségi jogról a gazdasági életben.

Április 20. Navratil akciója nem sikerült. Kornis kijelentette: Melich²³³ lesz a könyvtárnok. Voinovich azt mondta: mit képzelsz a tanár úr? Ma, a német szövetség virágzása idején nem tehetünk ilyet. Én közlöm cikkeiket a Budapesti Szemlében. Tehát kegyelemből közli? Az 1939-es törvény szerint nem vagyok zsidónak tekintendő, és mégis! Így tisztelik a magyar törvényeket. De hagyjuk. Mater Benes

²²⁷ Ma Gdansk, lengyel – akkor német – kikötőváros a Keleti-tenger partján

²²⁸ „amitől Isten óvjon meg.” (lat.)

²²⁹ Révész Imre (1889–1967) – református püspök, történétíró. 1938-tól a tiszántúli egyházkerület püspöke

²³⁰ Horthy 1943. április 16–17-én között tett látogatást Klessheimben Hitlernél

²³¹ Huizinga, Jan (1872–1945) – holland kultúrtörténész

²³² Kuncz Ödön (1884–1965) – jogász, közgazdász. 1920–1927 között a budapesti közgazdasági egyetem ny. r. tanára. 1927–1949 között a kereskedelmi- és váltójog ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy-en. Előadása címe: Többségi elv a gazdasági jogban

²³³ Melich János (1872–1962) – nyelvész, 1921–1941 között a szláv filológia ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy-en

Anna²³⁴ Egerből húsvéti üdvözlöt küldött. Ez a derék angolkisasszony, ki most már igazgató, körülbelül 30 évvel ezelőtt volt tanítványom és mindég megemlékezik rólam. A rádióban csak arról volt szó, hogy az angolszászok 70 szállítógépet lelőttek Tunisz előtt. Ez igazán nagy esemény.

Április 21. Montgomery újabb offenzívája Tuniszban. Az első erődöt elfoglalta Tunisztól 70 kilométernyire. A harc igen súlyos lesz. Az angol gyalogság igen nagy és veszélyes munkát végzett. De mi lesz a folytatás? Berlint újra bombázták. Az Essener Zeitung panaszodik, hogy a Ruhr-vidék a légi támadásoktól tűrhetetlenül szenved. A németek 2 millió zsidót irtottak ki és még 5 milliónak a kiirtására készülnek –egy londoni röpirat szerint.

Április 22. Angolok Tuniszban nem bírnak előremenni. Nem bírok dolgozni, csak olvasok. Huizinga Homo ludense igen okos kultúrtörténeti átnézet, noha az alap gondolat, a kultúrának a jólétekből való származtatása néha kockázatos állításokra csábítja. Miután elolvastam és gyönyörködtem benne, újra az Iliast vettem elő I. énektől kezdve. Néhány szót nem értettem, azaz grammaticice megmagyarázni nem tudtam, de megértettem. Este Kisfaludy Kálmán, Petrovics Elek és gróf Kuun István,^{234a} akit most láttam először. Igen kedves, igazi magyar úr. Miniszteri tanácsos.

Április 23. Tuniszban Montgomery nem bír előremenni, nyugatról támad az első angol hadsereg, ez is lassan megy előre, de szállító gépeket az angolok nagy tömegben lövik le. Azokon emberek pusztulnak és hadi anyag is. Találkoztam Brandensteinnal.²³⁵ Szerinte az angolok nem bírnak a Balkánra jutni. Nem hiszi, hogy a németek a Dunántúlra 300 000 embert küldenek, mint Kornis mondotta. Találkoztam a jó, a derék Kovalovszky Jánossal, kinek felesége, leánya, fia elhalt. Egyedül él Gödön, de saját házában. Kedves, jó kollegám volt a Barcsay utcában. Bizonyára szláv eredetű, de jó magyar érzelmű. Egyáltalán, olyan jó ember, hogy ritkítja párját. Olvasom az Iliast. Achilles és Agamemnon, Nestor élesen határozott jellemrajzát bámulom. Boldog emberek, nem ismerték a gyilkolás modern eszközeit.

Április 24. Krisztus feltámadott. De az emberiség régi bűneiben fetreng, gonoszabbul, mint valaha. Az angolszászok és franciák Tuniszban 200 kilométernyi fronton megindították az offenzívát. Nem igen haladnak. Az oroszok 200 géppel Insterburgot²³⁶ bombázták. Messzire tudnak menni. A japánok a foglyul ejtett amerikai pilótákat kivégezték.²³⁷ Nagy elkeseredés az angolszász világban. Ilias első énekét megint elolvastam. Kevés benne az a görög szó, amit nem értek. Zeus hatalmának jellemzése fenséges. Miért mondja Huizinga, hogy Homeros nem hisz az Istenekben? Antropologizálja őket, de istenek testi, lelki erőben.

Április 25. Rommel már nincs Afrikában, Arnim²³⁸ a helyettese. A németek 150 000-en vannak ott – rendkívüli erővel védekeznek. A szövetségesek igen lassan

²³⁴ Benes Anna (1892-?) – 1919-ben doktorált a Bp.-i tud. egy. magyar-történelem szakán. 1936-tól az egeri Angolkisasszonyok tanítóképző és líceum tanára, majd igazgatója.

^{234a} K. I. (1888–1963) — osztálytanácsos a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban

²³⁵ Brandenstein Béla (1901–1989) – filozófus, 1934-től ny. r. tanár a Bp.-i tud. egy.-en

²³⁶ Város Königsberg-től keletre

²³⁷ A Pesti Hírlap egyik cikke arról számolt be, hogy a japánok súlyos ítéletek kiszabását helyezik kilátásba az amerikai pilótákkal szemben. Lásd „Japán nyilatkozat amerikai hadifogoly repülők ügyében”. Pesti Hírlap, 1943. április 25. 2. old.

²³⁸ Arnim, Hans-Jürgen von (1889–1962) – német tábornok

mennek előre. Nálam volt Fischer,²³⁹ a kiváló fiatal ókori történet szakos. Megírta a [rómaiak] történetet a Gracchusoktól Caesar haláláig. De most a munkatábor fenyegeti. Ki tudja, mi lesz belőle? Tőle hallottam, hogy Kerényi²⁴⁰ Svájcban van, ott előadásokat hirdet és követségi tanácsos. Szegény Heinlein még mindig a klinikán gipszbe szorított lábával. Többektől hallom, hogy Dunántúl (Somogy, Zala) már német csapatok vannak elszállásolva. Isten óvja nagy csapástól mi szegény hazánkat!

Április 26. Az oroszok megszakították a diplomáciai viszonyt a lengyelekkel.²⁴¹ Minő ostobaság mind a két részről. A német propagandának jó anyag. Előre mennek Tuniszban a szövetségesek, de nagy az áldozatok száma. A Híradó mozgósínházban mutogatják Antwerpen bombázását. Szörnyű bűne az amerikai bombázóknak, információk alapján katonai cél nélkül ártatlanokat bombáznak le. Levelet kaptam Fekete Gyulától, Steiner Györgytől, Nagy Miklóstól, Valjavec Fritz professzortól. Holnap küldöm a levelet az egri hotelnek.

Április 27. Ma kis családi tragédiák. Zsuzsi, az öreg bejárónő nem jött el. Gellértben ebédeltem, drágán, nem ízlésem szerint. Este Kati unokám hangosan sírt. Az ő Gyuriját behívták a munkatáborba. Gyuri orvosjelölt, keresztény, de fajlag nem. [...] Sajnálom a szegény, jómódú fiatalembert, aki most megalázva érzi magát. Tuniszból semmi újság. Iszonyú vérontás közben a szövetségesek kevés tért hódítanak. Duisburgot erősen bombázták, olasz városokat is. Angol rádió hirdet, hogy a német motorizált csapatok Budapesten át vonulnak délre. Ez aligha igaz, de nekünk igen káros az ilyen hír. Még mi szakad ránk? Yolland Sárváron volt húsvétkor. Beszéli, hogy az utazás igen kínos. A kupéban egy helyre heten akarnak ülni. Aki bírja, marja.

Április 28. Ma reggelinél, Yolland, Navratil, Galamb, később Lándor. Yolland igen optimista angol szempontból. Pedig a tuniszi harcok igen nehezek és véresek. Ma a franciák előrehaladtak, valamennyire. Szegény fiatal Istványi Géza²⁴² meghalt, a harctéren szerzett betegségében. Érdemes tudós lehetett volna. Salacz írja Pécsről, Horthytól Hitler csapatokat kért. Horthy azt felelte, adna szívesen, de nincs felszerelése. Mire Hitler: adok, de előbb a bolgárokat kell felszerelnem. Salacz írja, hogy Pécsen át valóban viszik a szerelést dél felé.

Ma jelentik, hogy a Pavelic²⁴³ is Hitlernél volt. Az angol sajnos a mi kormányzónkat is Quislingnek²⁴⁴ nevezi. Ez a tavasz még nagy eseményeket fog élénk állítani. Irgalmazzon Isten Magyarországnak!

Április 29. Ma új levélhordó hozta a nyugdíjat. Sajnos az iszonyú drágaság miatt a nyugdíj igen keveset ér. Tóth Zoltán elküldötte válaszát a korona küldés

²³⁹ Fischer (utóbb Ferenczy) Endre (1912–1990) – klasszika-filológus. Az ókortudományi tanszék munkatársa a Bp.-i tud. egy-en

²⁴⁰ Kerényi Károly (1897–1973) – klasszika-filológus, 1943-as svájci emigrációja előtt a pécsi, ill. a szegedi tudományegyetem oktatója

²⁴¹ A szovjet-lengyel viszony megromlásához a németek által 1943 áprilisában Katyn körzetében feltárt tömegsírok kiváltotta vita vezetett. A sírokból nyugvó mintegy 15 000 lengyel tiszt kivégzéséért ugyanis a németek a szovjeteket tették felelőssé.

²⁴² Istványi Géza (1913–1943) – történész

²⁴³ Pavelic, Ante (1889–1959) – a horvát usztasa mozgalom, majd 1941-től a horvát bábáram vezetője (Poglavnik). 1943. április 27-én tett látogatást Hitlernél

²⁴⁴ Quisling, Vidkun (1887–1945) – norvég kollaboráns politikus a II. vh. idején

ügyében ellene intézett Deér-féle támadásra. Deér tanulmányát nem ismerem. Úgy sejtem, Tóthnak van igaza.²⁴⁵ Kár, hogy stílusa körmönfont. A nagy tudománnyal megírt polémia nem győzi meg a nem eléggé tájékozott olvasót. Eset az eső, tehát az aszály veszélye kisebbedett. De az eső nem elég. Afrikában egy helyütt az angolokat visszaszorították. Az olaszok hajlandók volnának az elfogott angol pilótákat kivégezni, úgy, mint a japánok tették.

Április 30. Orosz fronton és Tuniszban az előkészület ideje. Rommel Afrika Corpsa az afrikai hadjárat alatt betegekben, halottakban, foglyokban százezer németet veszített és négyszer annyi repülőt, mint az angol. De a most már meg erősített sereg szívósan védi Tunisz északi sarkát. Szerdán a Kisfaludyban Horánszky²⁴⁶ fog olvasni a Faj és nemzetség címen. Meg tud-e birkózni e témával? Kati unokám lelkesedéssel beszélt itthon Adyról.

Május 1. Tuniszban a szövetségesek nehezen, lassan, de mégis előre mennek. Amerikában félmillió bányamunkás sztrájkban. A széntermelés fennakadt. Mi lesz ebből? Ez igen súlyos válság.

Május 2. Harcolnak, de semmi döntés, sehol. A német közélet, mint egy katolikus hírlapíró mondta, aki bejárta Berlint, igen szomorú. Följelentések, sőt hirtelen eltűnések napirenden. Sötét zsarnokság, korrupció uralkodnak. De — szerinte — katonailag le nem győzhető a német. Igaz? Nem igaz? Szegény 80 éves három nagyon meg van törve.

Május 3. Rossz nap. Leányom el van keseredve, nincs biztos hivatala, később nem lesz módja a megélhetésre.

És hozzá még Almásy²⁴⁷ a Jelenkorban azt fejtegeti, hogy én antikatolikus céllal beszéltem Ferenc Józsefről és anyjáról s még (...) más ellenvetéseket is tett. Pedig udvariasan, jóakarattal beszél, de ezt meg kell cáfolnom és irtózom a polémiától. Eddig 85 évet, 5 hónapot és három napot éltem. Az ilyen tapasztalatok siettetik a befejezést.

Amerikaiak elfoglalták Mateur-t. Tebourba-t szorongatják a szövetségesek. Tehát az út Bizerta és Tunisz felé nincs messze már a szövetségesek táborától. Voltunk Jánossyéknál. Jánossy szerint: A Führer Horthytól 300 000 embert kért, a kormányzó vonakodott ezt a kérést teljesíteni. Pilótákat ígért. A Führer Kállay

²⁴⁵ Tóth Zoltán (1888–1958) – történész, 1921-től a Bp.-i tud. egy. magántanára. Deér József (1905–1972) – történész, egyetemi tanár, 1941–1945 között a Magyar Történettudományi Intézet igazgatója. Kettejük vitáját Tóth „A Hartvik-legenda kritikájához. (A Szt. Korona eredetkérdése)” című — eredetileg a Szt. István Emlékkönyv számára készített, ám végül is — 1942-ben megjelent kötete váltotta ki. Deér „A magyar királyság megalakulása” című tanulmányban szállt vitába Tóth nézeteivel (a tanulmány a Magyar Történettudományi Intézet 1942-es Évkönyvében jelent meg). Tóth a következő évben közzétett füzetében – „Történetkutatásunk mai állása” körül. (A Szent Korona eredetkérdéséhez” – zárta le a maga részéről a vitát.

²⁴⁶ Horánszky Lajos (1871–1944) – politikus, majd bankigazgató. 1926-tól a Kisfaludy Társaság tagja

²⁴⁷ Almásy József (1898–1944) – katolikus egyházi író. Angyal könyvről írt recenziója két részben jelent meg a Jelenkor 1943. április 1-i és május 1-i számában. Angyal válaszcikke – „Észrevételek Almásy József bírálatára”- a június 1-i számban jelent meg, míg Almásy vitázáró viszontválasza – „Válasz Angyal Dávidnak” – az augusztus 9-i lapban olvasható.

eltávolítását és Imrédy kinevezését követelte. Erre Horthy: Ez nem lehet, inkább lemondok, és nyilvánosságra hozom lemondásom okát.²⁴⁸ [...]

Május 5. Ma a Kisfaludy Társaságban szomorúan üres program, még Kisfaludy felolvasása ért a legtöbbet. Kornissal beszéltem. Megerősíti azt, amit Jánosytól hallottam. Mivel a nyilasok tudják, hogy Führer ajánlotta Imrédy vagy Bárdossy kinevezését, megindították a harcot a kormány ellen a kormánypárt titkos beleegyezésével. Ezért tegnap a kormányzó elnapolta az országgyűlést.²⁴⁹ Kornis szerint lehetséges, hogy egy német páncélos csapat berobog Budapestre és elkergeti a kormányt kinevezvén Bárdossyt vagy Imrédyt. Jaj aztán az egész magyar államnak. A Führer állítólag goromba megvetéssel beszélt a magyar hadseregről Horthy előtt.

Május 6. Zimándi [?] azt mondja: ne feleljek Almásynak. Talán így teszek. Szövetségesek haladnak Tunisz és Bizerta felé nehezen, de folyton. A zsidók iránt kissé kíméltebb a modor a mi hivatalainkban. Úgy hallatszik, hogy ezt Hitler rosszallással emlegette a kormányzó előtt, aki állítólag visszautasította a beavatkozás e kísérletét.

Május 7. Tunisz és Bizerta külső kerületeibe bevonultak a szövetségesek. Az olasz–német ott már elveszett, vagy elfogatnak, vagy meghalnak. Nagy fordulat, de a harc még nincs befejezve. Ma végre megérkezett az akadémia nagyjutalmi jelentése. Pataki Vidor²⁵⁰ volt nálam, de ő se igen ajánlja, hogy feleljek Almásynak. Holnap mégis megpróbálom.

Május 8. Tunisz és Bizerta a szövetségesek kezében. Rendkívül gyors és nagyjelentőségű győzelem. A német–olasz sereg a tuniszi tartomány keleti részébe került. Most ott folynak a harcok. A szövetségesek felsőbbbsége a levegőben rendkívüli. Úgy látszik, a szövetségesek először Olaszországot fogják támadni, mihelyt a tuniszi és bizertai kikötőket rendbe hozták. Írtam Egerbe a hotelbe.

Május 9. A szövetségesek kezében már több mint 20 ezer fogoly van. Most üldözik a menekülő német–olasz csapatokat. Egy ötezer főnyi német csapat letette a fegyvert. A több mint százezer, talán százötvenezer főnyi tengelycsapat már nem menekülhet a kelepecéből. A német vezérlés és harci készség szegényt vallottak Tuniszban – Észak-Afrikában. Az angol király²⁵¹ Eisenhowernek gratulált, pedig azt hiszem, hogy Alexander és Montgomery nélkül Eisenhower nem győzött volna.

²⁴⁸ A klessheimi tárgyalások alkalmával Hitler többször is kifejtette Horthynak, hogy végleg megrendült a bizalma Kállay iránt. (Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Második kötet. A bevezető tanulmányt írta, válogatta, jegyzetelte: Ránki György. Bp., Magvető, 1983. 67–113.) Emlékirataiban Horthy kifejezetten azt írta, hogy amikor Hitler felvetette előtte Kállay menesztését, azt válaszolta a Führernek, hogy erre nem lát okot. Imrédy kinevezéséről azonban nem tett említést. Horthy Miklós: Emlékirataim. (Bp., Európa – História, 1990. 271.)

²⁴⁹ A szélsőjobboldali képviselők a kormány háborús tehervállalása fokozása érdekében tervezett interpellációhoz, továbbá a parlament elnapolásának körülményeihez lásd Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. I. kötet. (Bp., Európa – História, 1991. 215–218.)

²⁵⁰ Pataki Vidor János (1901–1973) – cisztercita szerzetes, művészettörténész, a budapesti cisztercita gimnázium tanára. Angyal Dávid tanítványa volt

²⁵¹ VI. György (1895–1952) – 1936–1952 között az Egyesült Királyság uralkodója

Május 10. Ötvenezer fogoly van már a szövetségesek kezében. Enfidaville-től északra harcolnak a tengelycsapatok. A Cap Bonba²⁵² menekült nagyobb része, de onnan nem tud hazamenni.

Május 11. Százezer fogoly Tuniszban és 8 generális. Az angolszász győzelem igen súlyos. Akadémiában ma első napja a nagygyűlésnek. Bizottság Hómannak akarta adni a nagydíjat. A többség leszavazta az indítványt. Moór Gyula negyedóráig beszélt ellene és indítványozta, hogy Szekfű: Állam és Nemzet című könyvének adják oda a nagydíjat. Indítványozta, hogy küldjék vissza az ügyet a bizottsághoz. Leszavazták. Holnap a nagygyűlés napja, ekkor mondják ki a határozatot. Igazságos volna, ha a két szerző közt osztanák meg a nagydíjat.

Május 12. Óriási események. A német–olasz ellenállás Tuniszban teljesen megtörve. A német főparancsnok, Generaloberst Arnim el van fogva. Egy olasz csapat áll még ellen, de az is körül van fogva.²⁵³ A tengeralattjárók pusztulnak.²⁵⁴ Churchill nagy vezérkarral Washingtonban. A mai akadémiai ülésen Hómant végleg elejtették és Szekfűnek adták a nagydíjat az Állam és Nemzet című munkájáért: ez igazságtalan. Szekfű és Hóman közt kellett volna megosztani a nagydíjat. Az egészet Moór Gyula csinálta. Igen okos és derék ember, de nagyon haragszik Hómanra. Ami azt illeti, Hóman megérdemli, hogy nem szeretik. De igazság mindenekfelett. Ezt Moór is hangoztatja, de nem bírja átérezni.²⁵⁵

Május 13. A szövetségesek kezében 150 000 fogolynál több. A foglyok közt 16 német és olasz táborkok. Zsákmány: ezer ágyú, 250 páncél, temérdek szállítási eszköz. Ma az újságban, hogy én kaptam az akadémiai díjat. Nem tudják, hogy ez a Kazinczy-díj tulajdonképp alamizsna – 400 pengő, mikor ma egy ingért 200 pengőt kérnek.²⁵⁶

Május 14. Majdnem 175 000 a foglyok száma. A hadizsákmány milliókat ér. Az angolok a Ruhr-vidéken kívül Berlint és Cseh-Szlovákiát bombázták.²⁵⁷ Kornis ma mondta, hogy könyvemből a Franklin 520 példányt adott el. Engem kevés honoráriummal főztek le. Szegénység a sorsom, amit nem bánnék, de leányom, unokáim, mi lesz belőletek? Hóman ma megjelent az Akadémiában. Rosszul bántak velem, kedden és szerdán és ő mégis eljött. Ez szép, jó modor volt. Választásokon megbukott Deér és Kumorovitz,²⁵⁸ noha az osztály megválasztotta őket. Deér Hóman legkedvesebb tanítványa, neheztel ezért a bukás miatt. Az Új Magyarország részletesen és híven leírja a nagyjutalmi harcot, Hóman bukását politikai fogásnak bélyegzi.²⁵⁹ Nem az volt, vagy legalább részben nem az.

²⁵² Cap Bon-félsziget – a tuniszi német-olasz csapatok utolsó hadállása

²⁵³ 1943. május 12–13-án a von Arnim vezérezredes vezette csapatok letették a fegyvert a szövetségesek előtt: 130 000 német és 120 000 olasz katona került fogságba

²⁵⁴ Egyedül 1943 májusában 43 tengeralattjárót veszített el a német haditengerészet

²⁵⁵ Az akadémiai Nagyjutalomhoz lásd Akadémiai Értesítő, 1943. január-május, 5–6.

²⁵⁶ Angyal Dávid a Kazinczy Gábor és neje alapítvány jutalmát kapta.

²⁵⁷ Brit repülőket a Skoda-műveket bombázták

²⁵⁸ Kumorovitz L. Bernát (1900–1992) – akkoriban a gödöllői premontrei gimnázium igazgatója, az oklevéltan magántanára a Bp.-i tud. egy.-en

²⁵⁹ Lásd: „A Magyar Tudományos Akadémia a pártpolitika lejtőjén”. Új Magyarország, 1943. május 14. 4. old.

Május 15. Bombázások. Kieft bombázzák és olasz földön Civitavecchiát²⁶⁰ is. Az angol jelentés szerint Észak-Afrikában 19 német és 70 olasz generális van elfogva. Ma Zemplén Géza²⁶¹ megfogott és diadallal kérdezte, hogy örülök-e Hóman kudarcának? Mennyien gyűlölik őexcellenciáját. Velem igen rosszul bánt, de én sajnálom. Kedvetlen vagyok, nem tudok dolgozni. Bánt a hurut, a hólyag. Írtam Mályusznak. Könyve érdekes, de néha nem okos és mindég náci [Sic!]. (A Magyar Történetírás a címe.)

Május 16. Akadémiai nagygyűlés. József főherceg Zrínyi hadtudományi elveiről beszélt. Felhasználta azokat a német hadvezetés dicsőítésére, Rommelt is dicsérte.²⁶² Voinovich évi jelentése csinosan volt írva. Szily Kálmán emlékbeszéde Klebelsbergről igen alapos volt és meglehangú.²⁶³ Arnim — az afrikai főparancsnok bevonult Londonba — mint fogoly. Egész Angliában Te Deum a tuniszi győzelem miatt. A bizertai hadikikötőt már szorgalmasan javítják. Bombázások olasz-német földön. Orosz harcok, de egyensúlyban a két fél. Csak már előre mehetnének. Márai²⁶⁴ ma megjelent az akadémiai ülésen. Botra támaszkodik, igen rossz színben van. Lefogyott. Ebben hasonlít hozzám.

Május 17. Angol repülők felrobbantották a Ruhr gátjait és most ömlik a víz a Ruhr-vidékre, egészen Casselig. Iszonyú kár. Rendkívüli akadálya a német hadi iparnak. Lesz tehát ott is invázió? Végre megírtam Csapodiról a kis cikket.²⁶⁵ Sokáig küzdöttem, amíg végre legyőztem. Minő nyomorúság. Hozzá még a hólyag. Ma Tomcsányi²⁶⁶ professzor megszólított és dicsérte könyvemet. Gyöngye vigasz! Szekfű második házáat építteti és azt hallom, hogy szerkesztője lesz a Magyar Nemzetnek. Mennyi ügyesség nagy tehetséggel egyesülve.

Május 18. Dies nefastusnak²⁶⁷ mondanám, de hiszen tudtam, Dr. Szöllös megmondta: sajnos kő a hólyagban. De egyelőre ne bántsuk. Elég bajt okoz, de

²⁶⁰ Kikötő Rómától északra

²⁶¹ Zemplén Géza (1883–1956) – kémikus, 1913-tól a szerves kémia ny. r. tanára a Bp-i műegyetemen

²⁶² József főherceg beszédét lásd: Gróf Zrínyi Miklós hadvezér katonai elvei a két világháborúban. Akadémiai Értesítő, 1943. január-május, 16–27. A máskülönbön képtelen Zrínyi-Rommel párhuzamról a következőket mondta: „Lássuk csak, mit csinált Rommel tábornagy kicsiny hadseregével több ezer kilométeres úton folyton kitérve a hatalmas angolszász haderő támadásai elől, egyik csapást a másik után mérte az utána nyomulóra, hogy azt addig gyengítse, míg elérkezik annak ideje, hogy másként cselekedjék. Minden úgy történik, ahogy azt Zrínyi a hadvezér kötelmének állítja be.” Uo. 19.

²⁶³ Szily Kálmán (1875-?) – mérnök, egyetemi tanár. 1932-től a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára. A hivatkozott emlékbeszéd nyomtatásban is megjelent: Gróf Klebelsberg Kunó igazgató és tiszteleti tag emlékezete. (Bp., 1943. 50. Emlékbeszédek XXIV. Kötet. 2. szám)

²⁶⁴ Márai Sándor (1900–1989) – író. Márai naplójeljegyzéseiben maga is megörökítette az Angyallal és Csengery Jánossal való találkozást. “Díszgyűlés az Akadémián. A nyolcvanhat éves A. professzor mellett ülök, előttem a sudár természetű Cs. Bácsi, aki Martialis epigrammáit fordítja ma is, de szemérmesen; kihagyja a csípős részeket. A. professzor kíváncsian és irigyen nézi Cs. Bácsit, majd felém fordult: “Jól tartja magát” – mondja savanyú elismeréssel, s Cs. Bácsi felé bök. – “Nyolcvannégy.” Mint egy színésznő, mikor a vetélytársnőt bírálja. [...] E falak és e nyolcvanévesek között érzem otthon magam” *Márai Sándor: Napló 1943–1944.* (Bp., 1990. 28–29.)

²⁶⁵ Angyal recenziója: *Csapodi Csaba: Eszterházy Miklós nádor (1583–1645) c. művéről.* Budapesti Szemle, 1943. július (788. szám), 61–63.

²⁶⁶ Tomcsányi Móric (1878–1951) – jogász, 1922–1945 között a közjog és a közigazgatási jog ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy.-en

²⁶⁷ „Átkos nap” (lat.)

az operáció halálos lehet – úgy gondolom. Ebben is meg kell nyugodni. A Ruhr-vidék elárasztása igen nagy csapás, a németeknek szörnyű károkat okoz. Ma végre írtam Egerbe. Ki tudja, mi lesz ott belőlem?

Május 19. Churchill nagy beszéde Washingtonban.²⁶⁸ Nagy bizalom a végső sikerben. Hitlert örvezetőnek nevezi. Montgomery kiáltványa a VIII. hadsereghez annak a jele, hogy nagy szerep vár rá az offenzívában. Tegnap Bukarestben egy órai légiiradó. Csak nem jönnek ide? Ma Huizingát olvasom „Im Bann der Geschichte”²⁶⁹ Igen jó, nagy átnézet, igen szellemes és találó.

Május 20. Ruhr-vidéki áradás szörnyű károkat okoz. Szicíliát bombázzák. Berlint is. Miniszteri rendeletre a tanítást június 2-ig be kell fejezni. Félnek a légitámadásoktól és úgy látszik az iskolákat katonák szállásolására akarják használni. Mindenki nyugtalanul várja a jövőndóket.

Május 21. Egerben a szoba elő van jegyezve. De menjek-e? Bajom gyötör. Az angolszászok Olaszországban 113 repülőt pusztítottak el s ők csak egyet vesztettek. Varsóban a gettó fiatal lakói fegyveresen ellenállnak, a lengyelek segítenek nekik²⁷⁰ A németek ágyúkkal és gépfegyverekkel folytatják a zsidóirtást. Gondolom, hogy a szép látványossággal el akarják fordítani a német nép figyelmét Afrikától és a Ruhr-vidéki áradástól.

Május 22. Kijevben magyar katonaság is van, amint hallom. Ez nagy baj. Nekünk még kijut ezért. Az oroszok bombát dobtak a kijevi operára, száz halottja volt a színházban, köztük magyar katonák is. Sokat beszélnek arról, hogy II. Ottó dél-német császár lesz és magyar király. Így talán megmenthetjük a terület nagy részét. Domanovszky gratulált Szekfűnek a nagydíjért, noha ő volt elnöke a bizottságnak, mely Hómannak akarta adni a nagydíjat. Auner Mihály²⁷¹ a kormány (Hóman és Szily) biztatták, hogy Kolozsvárt levéltárnok lesz. Nagy költségbe verték és nem nevezték ki. Vissza kellett mennie a bécsi oláh követséghez. Guoth tanulmánya a Századokban igen jó.²⁷² Az Intelmek jó része nem Szt. István kori. Azt hiszem, az egészre is illik ez. Jánossy tanulmánya nagyon értékes jogtörténeti és más történeti szempontból is.²⁷³

Május 23. Bombázzák Szicíliát, Szardíniát és déli Olaszországot. Az angol rádiót ezt elnevezi „Die Schlacht um Italien”.²⁷⁴ Tehát? Ott lesz a partraszállás, vagy mindez csak látszat? A Századokat végigolvastam. Elég tanulságos. Botár Imre Szolnok agrártörténelméről igen jól ír. Jegyzetben Szekfűt bírálja. Ez ma merészség.²⁷⁵ A Magyarság című náci lap idézi Szekfű–Hóman Magyar történe-

²⁶⁸ Churchill 1943. május 11–26-a között tartózkodott az USA-ban, ahol a Roosevelttel folytatott tárgyalásokon döntöttek a dél-itáliai partraszállásról. Angyal a Kongresszus előtt tartott beszédre utalt.

²⁶⁹ Huizinga német nyelven megjelent tanulmánykötete – „A történelem ígézetében” – teljes címe: Im Bann der Geschichte. Betrachtungen und Gestaltungen. (Basel, Burg Verlag, 1943.)

²⁷⁰ A varsói gettó felkelésére 1943. április 19. – május 15-e között került sor

²⁷¹ Auner Mihály (1885-?) – tanár, történétíró

²⁷² *Gouth Kámán*: Megoldandó kérdések az Intelmekben. Századok, 1943. január-március (1–3. szám), 1–40.

²⁷³ *Jánossy Dénes*: Reformtörekvések a polgári peres eljárás terén XVIII. században. Uo. 41–77.

²⁷⁴ „Az itáliai csata” (ném.)

²⁷⁵ *Botár Imre*: Szolnok agrártörténete a XIX. században. Uo. 78–104. Botár azt kifogásolja, hogy Szekfű a Magyar történet VII. kötetében az 1850-es évekről írva nem tett különbséget a földtehermentesítési és a rendkívüli földpótlék között.

téből a zsidó- és Marx-ellenes részeket. Illusztrációja: egy pohos, csúnya zsidó, pénzes zsákokkal kezében.²⁷⁶ Egészen a Schwarze Korps!²⁷⁷ Átveszünk mindent a német földről. A Krakkóba elhurcolt osztrák német zsidókat a nácik megölték. Elhalt unokatestvérem egy vagy két fia — ártatlan cipőgyári alkalmazottak — ott pusztultak el. Grillparzernek²⁷⁸ igaza volt. „Durch Nationalität zur Bestialität”.²⁷⁹ A magyar Nationalitát mégis humánusabb.

Május 24. Melicht megválasztották akadémiai főkönyvtárnoknak, egyhangúlag.²⁸⁰ Örültem, hogy én is reá szavaztam. Dortmundra az angolok 2000 tonna bombát dobtak. Ma sok német Hitler Jugend érkezett Budapestre hajón. A holland ifjúság nagy része nem akar engedelmeskedni a német parancsnoknak. 36-ot agyonlőttek, így hallottam Kornistól, ki a nem cenzúrált Zürcherben²⁸¹ olvasta. A varsói zsidó ellenállás meg van törve.

Május 25. Voinovich-csal beszéltem Egerről. El volt ragadtatva a Korona hoteltől és az egi meleg fürdőktől. Elhatároztam, hogy elutazom. De leányom beszélt Dr. Szöllőssel. Ő mindenképp operálni akar, 60%-a van a sikernek. De a 40% nem kutya. Még holnap beszélek vele, mielőtt lefekszem a mészárszékre. Szép kilátások. Tegnap éjjel fél 12-től háromnegyed 1-ig légi veszélyre figyelmeztetett a rádió. Azután elhallgatott. Itt is van sansz a szörnyű halálra. Az angolszászok egyre bombáznak. Előkészítik a támadást – így akarják feltüntetni. Nem vidám az élet, az már bizonyos. Olvasgatok, nappal magyart, este Homerost.

Május 26. Ma reggel Miskolczy²⁸² volt a kávéházban. Kérdeztem, minő a bécsi hangulat? Bár nagyon zárkózott volt, mégis megvallotta, hogy a németek azért maradnak Hitler mellett, mert félnek az orosz bolsevistáktól. Churchill — úgymond Miskolczy — nem akadályozhatja meg Sztálin előmenetelét. Azt mondta, hogy az orosz majd belső bajait fogja gondozni a háború után, s nem lesz kedve hódítani. Hanem, ha sokáig tart a háború, majd belülről keletkezik kommunizmus.

Szekfü igen szép levélben köszönte meg gratulációmát, a 60. évfordulójára. Írtam Egerbe, hogy nem utazom. [...] Miskolczy szerint a németek még öt évi háborúra számítanak. Szerintem három évnél tovább nem tarthat. Az angol rádió konstatalta, hogy az orosz fronton egy katona sincs, csak az etappokban van egy kevés. Azt is mondta, hogy Jány²⁸³ visszavezette a megmaradt töredéket a front-ról. Talán ezért kímélni fognak. Düsseldorfot újra bombázták. Huszonhét angol repülő lehullott. Szardínia és Szicília sokat szenvednek.

²⁷⁶ Lásd: „Mit írt Szekfü Gyula a szociáldemokráciáról és a zsidóság térfoglalásáról?” Magyar-ság, 1943. május 22. 19–20. old. A cikk a Három nemzedékből – nem pedig a „Hóman-Szekfűből” – kiragadott idézetekből áll. Az Angyal által említett antiszemita karikatúra zsidó figurája – bár ez a lényegen nem változtat – ékszereket – nem pénzeszsákokat – tart a kezében, illetve hord a nyakán. A gúnyrajz szövege: „Szerelmes a nap a holdba/Én pedig a csillogókba”.

²⁷⁷ Das Schwarze Korps – az SS hivatalos hetilapja

²⁷⁸ Grillparzer, Franz (1791–1872) – osztrák költő, drámaíró

²⁷⁹ „Az újabb műveltség a humanizmustól a nacionalizmuson át halad a bestialitás felé.” (ford.: Hecker András és Gantner Brigitta Eszter), (ném.) – részlet Grillparzer 1849-ben írt Epigrammájából: „Der Weg der neuern Bildung geht/Von Humanität/Durch Nationalität/ Zur Bestialität.”

²⁸⁰ Lásd Akadémiai Értesítő, 1943. január-május, 152–153.

²⁸¹ Zürcher Zeitung

²⁸² Miskolczy Gyula (1892–1962) – levéltáros. 1935–1948 között a bécsi Collegium Hungaricum vezetője. 1935-től ny. r. tanár a Bp.-i tud. egy.-en

²⁸³ Jány Gusztáv (1883–1947) – tábornok, a II. hadsereg parancsnoka a keleti fronton

Május 27. Történelmi Társulat ülése. Gömöri-Laiml²⁸⁴ olvasott II. József kori diplomáciáról. Elegáns közönség. Hóman elnökölt. Ott volt József főherceg és neje is. Nagyon zilált előadás volt egy érdekes diplomáciai instrukcióról. Világháború nem stagnál, de nem hajlik a döntésre. Jánossy és Asztalos²⁸⁵ (az Archives Diplomatiques²⁸⁶ szerkesztője), hogy jövő májusban már nem lesz háború. Ha ezt angol és amerikai vezetők mondanák! Az operációra nézve ingadozom. Halasztás? de bírom-e? Nem tudom, mit tegyek.

Május 28. Ma végre elvihettem a Károlyi korrektúrát a Budapesti Szemlének. Voltam Szekfűnél kérdezősködni az urológ tanárról. Mindert²⁸⁷ nem ajánlotta. Okos, kedves ember, az igaz, hogy szerencsés is. Yollanddal beszéltem. Erősen bízik az angolszász győzelemben. Egyesek — itthon — jó magyarok is — hasonlóan gondolkoznak. Terjed a taedium belli²⁸⁸ a tősgyökeres magyar körökben is.

Szegény olasz sokat szenved a bombázásoktól, déli vidéken Essent újra bombázták. Az angol elszántság és halálmegvető bátorság páráját ritkítja. Jaj, ha megérném a háború végét, megérném a magyarság boldogságát!! Kínok közt írom, mert igen fáj ez a kő.

Május 29. Ma kaptam nyugdíjat júniusra. Egy pengő és 11 fillérrel többet kaptam, mint májusban. Ez aztán emelés! Galamb azt állítja, hogy Törökországot átengedi az angolokat. Nálam volt Salacz. Igen boldog, mert szabadult a katonaságtól. Két gyermekéről is boldogan beszél. Mutatta a Regnum legújabb számát. A katolikus történetírók munkaközössége Szekfűnek ajánlja a primás előszavával.²⁸⁹ Szükséges a történetírásban a keresztény felekezetek ellenkező felfogását érvényesíteni? Voltam Professor Ádámnál²⁹⁰ megbeszélni az operáció előzményeit. Igen szíves, testileg gyenge, nagy sebész. Livornót bombázták, s több hasonló történt. Isten óvja hazánkat ettől a csapástól. A múlt hétfőn úgy hallom, riadó volt Kassán. Nagyon érdekes a Hadtörténelmi Közleményekben a Nádor huszárok hazaszökésének (1848) leírása.²⁹¹

Május 30. Bombázások. [...] Kedvetlen vagyok. Olvasom a Falk és Kecskeméthy,²⁹² mintha én írtam volna. Kállay beszéde jelentékeny, nem eléggé diplomata az előadásban, de látszik, hogy nem sokat remél a német szövetségtől.²⁹³

Május 31. Kállay beszédét az angolok — rádiójuk szerint — jól fogadták. Jól hatott rájuk Kállaynak az a nyilatkozata, hogy ő nem volt miniszter, mikor beavatkoztunk az orosz háborúba. Az is jól esett nekik, hogy Kállay szerint nincs

²⁸⁴ Gömöri-Laiml László (1876-?) – rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. A külügyi szolgálatra előkészítő tanfolyamon — egyebek mellett — diplomáciatörténetet adott elő

²⁸⁵ Asztalos Miklós (1899–1986) – történész, 1938-tól a miniszterelnökség kisebbségi szakértője

²⁸⁶ A folyóirat teljes címe: Archives Diplomatiques et Consulaires

²⁸⁷ Minder Gyula – a pesti orvostudományi egyetem ny. r. tanára, az urológiai klinika igazgatója

²⁸⁸ „Háborúval szembeni ellenszenv” (lat.)

²⁸⁹ Serédy Jusztinián (1884–1945) – katolikus főpap, 1927-től esztergomi érsek, Magyarország hercegprimása

²⁹⁰ Ádám Lajos (1879–1946) – sebészprofesszor

²⁹¹ A Nádor-huszárok szökése Csehországból 1848-ban. (Dessewffy Dénes naplója). Közli: Dr. Dessewffy Sándor. Hadtörténelmi Közlemények, 1943. 73–98.

²⁹² Angyal Dávid írt előszót a „Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése” (Bp., 1925.) című forráskiadványhoz, s ezt a kötetet olvasságta.

²⁹³ Kállay 1943. május 29-én a kormánypart fővárosi rendezvényén tartott beszédet

többé katonánk az orosz fronton, s harmadszor az is jól hatott, hogy a zsidókat akkor telepíti ki, amikor tudni fogja, hogy hová menjenek, s hogy humánusan akarja intézni ezt az ügyet.

Churchill, Eisenhower, Montgomery és Alexander Gibraltárban tanácskoznak a teendőkről.

Engem ide-oda hurcolnak, mint operációra szánt beteget. Ádám professzor jó volt hozzám. Tőle hallottam, hogy Horthy és Hitler találkozása nem volt barátságos. A Führer nagyokat kiabált, mire Horthy egyszerűen otthagyta. Ribbentrop nagy nehezen bírta rá Horthyt, hogy maradjon ott ebéden. Bencze tanárnál voltam Lendvay utcában, de holnapra megint az Istvánba rendelt, hólyagbajjal így utazgatni, rendkívül kínos.

Június 1. Ma befejeződött a sok lőtás-futás az orvosokhoz. Megállapodtunk Dr. Szöllőssel, hogy a faszor szanatóriumban (ha lehet) fog operálni Ádám Lajos jelenlétében. Csak bombázásról szól a rádió. Amerika nagyszerű hadikészületéről is. A kínaiak állítólag öt japán divíziót vertek vissza. Bartha²⁹⁴ ex-miniszter fia azzal dicsekedett, hogy 98 zsidót lőtt föbe, még kettőt akar föbe löni, hogy teljessé legyen a százas szám. Haragszik, hogy Magyarország nem rendelte el az általános mozgósítást. A hadsereg — úgy mondja — az ő apját kívánja vissza. Nagy Vilmos nem marad sokáig miniszternek.²⁹⁵

Június 2. Holnap visznek szanatóriumba. Nem folytatom tehát. Kezdem-e újra? Talán, talán.

Június 18. Megoperáltak 5-én. Szöllős nagyszerűen csinálta. Az orvosok nagyon meg voltak elégedve [a] sikerrel. Jobban érzem magamat, de [nem] olyan jól, mint reméltem. Azt hittem, a kő eltávolítása után nem lesznek fájdalmaim, de ez nem egészen úgy van. Látogattak: Petrovics Elek, Mohácsi Jenő, Galamb Sándor, Benedek Marcell, Heinleinné, Jánossy Dénes és neje, továbbá Kraut Ida.

Időközben az angolok három olasz szigetet foglaltak el.²⁹⁶ Amerika hadseregét egyre szaporítja, tehát hosszú lesz a háború. Olvastam a szanatóriumban Huxley²⁹⁷ „És múltnak az évek” igen érzelmi és igen furcsa leleményű regényét, kezdtem Nyírő²⁹⁸ „Halhatatlan élet”-ét, de igen unalmas volt.

Június 19. A legtöbb időt a szanatóriumban a Fekete Bojtárral töltöttem. A könyv baja az, hogy Sinka²⁹⁹ magát Petőfinek képzele. Van ugyan tehetsége, de nem nagy költő. Azonban a gazdasági cselédek sorsának elbeszélése igen nevezetes. Ezt a gyalázatos szegénységet az államnak nem szabad túrnie. A munka jutalmat érdemel, emberséges bánásmódot. Elolvastam itthon Kardos Tibor: Az antik maradványok Magyarországon.³⁰⁰ Nagy erudícióval van írva, de mindenütt

²⁹⁴ Bartha Károly (1884–1964) – tábornok, 1938–1942 között honvédelmi miniszter

²⁹⁵ Nagybacsoni Nagy Vilmos 1943. június 8-án mondott le

²⁹⁶ A három sziget, Pantelleria, Linosa és Lampedusa 1943. június 11–12-én került a szövetségesek kezére

²⁹⁷ Huxley, Aldous (1894–1963) – angol regény- és esszéíró

²⁹⁸ Nyírő József (1889–1953) – író

²⁹⁹ Sinka István (1897–1969) író, regényének pontos címe: Fekete bojtár vallomásai (Bp., 1943. 2. kiadás)

³⁰⁰ Kardos Tibor (1908–1973) – irodalomtörténész, hivatkozott könyvének pontos címe: A magyarság antik hagyományai (Bp., 1942.)

antik hatást keres Adyban, Kisfaludy Sándorban is stb. Péterfyt nem is említi. Széchy Máriát Ilonának nevezi. Az angolok bombázzák Szardíniát és Sziciliát. Wavell indiai alkirály lett.³⁰¹ A derék Nagybaczoni Nagy Vilmost Rajniss³⁰² és Imrédy szorította ki a minisztériumból.

Június 20. Még gyöngé vagyok. Huxleyt olvasom. Förtelmesen szellemes és durván realiztikus író. Nem lehet az angol társadalom olyan romlott, mint aminek ő festi. Az ő fantáziája romlott. Szép nagy tehetségét elcsúfítja. Harctéren csupa bombázás, vigasztalan helyzet.

Június 21. Ma gyalog mentem a Franklinba és vissza. Este felé megint jártam kissé, sőt fölmentem a lépcsőn. Találkoztam Schütz Antal³⁰³ és Szandtner Pál professzorokkal. Igen kedvesek voltak. Olvasom Petőfit, Voinovich kiadása kitűnő. Az angolok Krefeldet³⁰⁴ bombázták és 44 repülő veszítették. Érdemes volt?

Június 22. Semmi.

Június 23. Kati unokám kitűnőre érett! Hogy örül! Harctéren bombázások, légi harcok. Petőfit olvasom. Versek csodásak, de néhány gyengébb is van köztük. Sebaj! Igen vonzó, nagy zseni.

Június 24. Gellértben vacsoráztam. Ott voltak Szandtner, Kisfaludy Kálmán, Petrovics. Szandtner kétfelől is hallotta, hogy szeptemberben vége lesz a háborúnak. Szeretném, de nem bírom elhinni. Petrovics igen dicsérte Szekfű emlékezését Marczaliról.³⁰⁵ Azt is beszéli, hogy a kormány kívánságára Szekfű nem ír cikkeket a Magyar Nemzetbe.³⁰⁶ A kormánynak, úgy látszik, Szekfű igen is szociális érzékű? Kállay helyzete igen nehéz. Támadják a németek és a hozzájuk hajló magyarok. Egy angol repülőraj Friedrichberget [?] ostromolta.

Június 25. Voltam Kornisnál. Ott tudtam meg, hogy Voinovich Péterfy munkáiból az [első] két kötetét ki akarja adni karácsonyra. Holnap megyek hozzá. Klasszikus író lett Péterfy. Hála Istennek. Nyomorult financiáimon kicsit lendítene ez a vállalat. Mostani betegségemben s a nyár küszöbén ez sokat jelent. Amerikaiak Velest³⁰⁷ bombázták Saloniki mellett. Tehát mégis a Balkán? Szt. Pétervárt erősen szorongatja a német. Elberfeld³⁰⁸ vidékét szörnyen bombázták az angolszászok. Mennyi pusztítás, milyen siralom.

Június 26. Voltam Voinovich-nál. Kaptam előlegeket, összesen 380 pengőt. Quid est ad tantum sitim.³⁰⁹ Elmondta, hogy tudakozódott mindig rólam a sza-

³⁰¹ Wavell, Archibald Percival (1883–1950) – angol tábornok, 1943–1947 között India alkirálya

³⁰² Rajniss Ferenc (1893–1946) – szélsőjobboldali politikus

³⁰³ Schütz Antal (1880–1953) – piarista, vallásfilozófus, 1916–1946 között a dogmatika tanára a Bp.-i tud. egy. hittudományi karán

³⁰⁴ Város a Rajna-vidéken, a német-holland határ közelében

³⁰⁵ Lásd „Szekfű Gyula emlékbeszéde az Akadémia és a tanítványok nevében Marczali Henrik sírköavatásán.” Magyar Nemzet, 1943. június 24. 13. old. Az emlékbeszéd az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1943. évi Évkönyvében jelent meg (IMIT Évkönyv, 1943. 125–132.)

³⁰⁶ A felreppent hír nem bizonyult igaznak, ugyanis Szekfű a Magyar Nemzetben publikálta 1943–1944 fordulóján a „Valahol utat veszítettünk” c. cikksorozatot. Szekfű Gyula és a Magyar Nemzet közötti kapcsolatokra vonatkozóan ugyanakkor sok adat olvasható Andorka Rudolf fentebb idézett Naplójában.

³⁰⁷ Város Macedóniában

³⁰⁸ Város a Ruhr-vidéken, Düsseldorftól keletre

³⁰⁹ „Mi ez ennyi szomjúsághoz képest?” (lat.)

natóriumban. Nagyon kedves volt. Beszéli, hogy Stockholmban német generálisok a békéről tárgyalnak. Kételkedem ebben, noha igen jó volna. Helsinkit igen erősen bombázták. Az oroszok némi kis területet foglaltak el. Csak a vége itt volna már! Szekfű igen kedves levelet írt. Azt írja, hogy nem vas, hanem finom acél konstitúcióm van. Hát az operációt jól állottam, de fájdalmaim még vannak. Petőfi rendkívül leköt. Csodák csodája. Magyar érzés, de szláv lélek. Dosztojevszkij regényeibe illik az ő lelkének képe.

Június 27. Csak bombázás, olasz, német stb. földön. Bal szemem nagyon fáj. Akadálya az olvasásnak. Még ez kellett.

Június 28. Beszéltem Szekfűvel. Azt állítja, hogy a vezető körök már nem bíznak a németek győzelmében. Őt Kállay hívatta s kérte, hogy ne írjon cikket, t[udni]i[llik]. azt hiszi róla, hogy szocialista. Igaz, hogy kívánja a szegénység segítségét, a munkás kellő jutalmát. Görög partizánok felrobbantottak egy hidat, úgy, hogy Athén és Szaloniki közt megszakadt a vasúti forgalom.

Június 29. Egy bencés tanár, ki Svájcból Németországon át utazott, beszéli, hogy az osztrákok nyíltan elégedetlenek. Az emberek rongyosan járnak, de nem éheznek. A bombákról szörnyülködve beszélnek. Wuppertalban állítólag 5000 volt a halottak száma. A vasutak zsúfoltak. 11-én kaptam a felemelt nyugdíjat, 30% az emelés. A drágaság nagyobb méreteken emelkedett.

Június 30. Voltam Dr. Szöllősnél búcsú viziten. Kijelentette, hogy meggyógyultam. Adtam neki 230 pengőt, ehhez járul az OTBA [a mai Bajcsy-Zsilinszky Kórház] 170 pengője. Azt mondta, bőven elég. Tamás unokám bolondul szerelmes, próbáltam kiábrándítani, hiába. Churchill beszélt, nagyon kedvezőnek tüntette fel az angolszász helyzetet. Föltétlen kapitulációt kíván a tengelytől.

Július 1. Németek várják az inváziót,³¹⁰ különösen Szalonikiben. De az angolszász nem siet. Bombázza Polát, Szicíliát. Borzasztó.

Július 2. Amerikaiak a Csendes-óceánon támadnak. Egy szigetet visszafoglaltak.³¹¹ Európában bombázás.

Navratiltól búcsúztam. Voinovich-nak írtam a Péterfy-kiadás miatt. Szekfű könyvét — Állam és Nemzet — olvasom. Kitűnő.

Július 3. Szekfűtől hallom, hogy az 1939-iki zsidó törvény kihirdetése után Hóman titkos üzeneteket küldött a hatóságoknak, alkalmazták a törvényt faji alapon teljes szigorral. Ma hallottam, hogy sógoromat, ki Párizsban 18 évi munka után szépen élt, a németek még tavaly, nem tudni miért és hogyan, elhurcolták. Most már bizonyára meghalt.

Július 4. Franciaországi hírek iránt érdeklődve azt hallottam, hogy ott nem igen régen 70 000 embert végeztek ki cián által. Bizonyára többnyire zsidókat.³¹² A gyilkosok kik voltak? Az emberi haladás törvénye most végleg elsüllyedt. Harc-

³¹⁰ A Pesti Hírlap, 1943. július 1-i száma német forrásra hivatkozva azt közölte, hogy az „invázió” július 3-án várható

³¹¹ Az amerikai csapatok ekkor foglalták el a Salamon-szigetekhez tartozó Randovát.

³¹² 1944 végéig Franciaországból mintegy 75 000 zsidót hurcoltak a túlnyomórészt megszállt lengyel területeken létesített megsemmisítő- és munkatáborokba. Lásd *Michael R. Marrus – Robert Paxton: Vichy France and the Jews.* (Basic Books, Inc., Publishers, New York, 1981. 343.)

téren nincs nevezetes fordulat. MacArthur³¹³ Új-Guineában van. Amerikai sikerek a Csendes-óceánon.

Július 5. Angol kommandó-csapatok Krétába törtek, de visszavonultak. Azután ittették a krétaiakat, hogy ez még nem invázió, ne támadjanak. Szegény Sikorski lengyel miniszterelnök és főgenerális egész kíséretével és leányával együtt lezuhant egy Liberator repülővel.³¹⁴ Szerencsétlen a lengyel nép, igen-igen szerencsétlen. Ma megkaptam a Teleki Pál Intézet évkönyvét 1942-ből.³¹⁵ Igen gazdag tartalom. Több jelentékeny tehetség van a munkatársak között. A kötetet, úgy látszik, Hóman küldte. Találkoztam Szentpéteryvel,³¹⁶ azt mondta, neki is volt hólyagköve, de operáció nélkül szabadult tőle, minő szerencse.

Július 6. A Csendes-óceánon nagy tengeri csata Japán és Amerika között.³¹⁷ Német offenzíva tért nyert Oroszországban, sok áldozattal.³¹⁸ Szegény Kósa János írja, hogy Erdélybe vitték a munkatáborba. Azelőtt Budapest mellett táborozott. Nagyon szomorú hangon írt. Igen sajnálom. Szekfü könyvét végigolvastam. Szép, de van-e sok olvasója? Azt hiszem, a general reader³¹⁹ megunja a főbb gondolatok ismétlését. Nekem nem unalmas.

Július 7. Szegény Lenkei Henrik³²⁰ meghalt. A múlt héten lett 80 éves. Együtt lettünk helyettes tanárok s együtt tanítottunk 5 éven át a Markó utcai reálban. Azt hiszem, jó tanár volt. Szép irodalmi kultúrája miatt kedvelték a felsőbb osztályokban. Egy ballépése súlyosan esik a mérlegbe. Katolizált, hogy tanár legyen, s miután kinevezték, újra a zsidó hitre tért. Görögországban a németek kihirdették az Ausnahmezustandot.³²¹ Yolland mondja, hogy Görögországban készül valami. Voinovich írta, hogy nagyon fáradt, 8 éve nem pihent s szeretne Egerbe menni.³²² A Budapesti Szemléltől megválhatna. Ez a kitűnő folyóirat júliusi száma még ma sem jelent meg.

Július 8. Nagy harcok orosz földön. Német tért nyer nagy áldozatokkal. Gellértben reggeliztem fürdő után. Szomszéd asztaloknál vidám németek. Petrovics Károlyi Józsefnénál³²³ hivatalos ma este. Ott lesz a török követ³²⁴ is, aki műértő és Vaszary-képet akar vásárolni. Tegnap este 10 óra 10 perckor feljött a rendőr. Az egyik ablakon elfelejtettem lehúzni a rolettát. Felírtak, fizetek majd büntetést.

³¹³ MacArthur, Douglas (1880–1964) – amerikai tábornok. 1942 tavaszától a Csendes-óceán délnyugati térségében harcoló szövetséges csapatok főparancsnoka

³¹⁴ A Sikorski tábornokot és kíséretét szállító repülőgép Gibraltár térségében zuhant a tengerbe

³¹⁵ Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942. (Bp., 1942. 777.2.) Az Évkönyv tanulmányai között olvashatók Kosáry Domokos, I. Tóth Zoltán, Benda Kálmán, Csapodi Csaba, Deér József és Gyórfy György munkái is.

³¹⁶ Szentpétery Imre (1878–1950) – történész, 1923–1950 között az oklevéltan és a címertan ny. r. tanára a Bp.-i tud. egy.-en

³¹⁷ Utalás az Új-Georgia melletti tengeri ütközetre

³¹⁸ A német csapatok a keleti fronton 1943. július 5-én indították utolsó nagyobb ellentámadásukat Citadella hadművelet néven, mely támadás egy hét elteltével összeomlott

³¹⁹ értelemszerű fordításban: „átlagolvasó” (ang.)

³²⁰ Lenkei Henrik (1863–1943) – író, műfordító

³²¹ „Kivételes állapot” (ném.)

³²² Voinovich levelét lásd MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4177/288

³²³ Károlyi Józsefné (1892–1964) – a lengyel menekültügy támogatója a II. vh. alatt

³²⁴ Rusen Esref Ünaydin 1939–1943 között volt Törökország budapesti követe

Július 9. Tegnap éjjel újra bombázták Kölnnt. Más hírt nem hallottam. Ma már csomagolás. Voinovich küldött 10 pengőt a Budapesti Szemle Eszterházy cikkért. Heinleinné meglátogatott, szeretne volna tudni, mi az oka annak, hogy Imre Sándor³²⁵ és Alszeghy³²⁶ kerültek a közoktatási tanács élére, s miért ejtették el Husztit? E nagy eseményekről mit sem tudtam. Újra olvasom St. Beuve-öt, nem tudok vele betelni.

Eger Július 10. Még Budapesten hallottam, hogy az angol–amerikai csapatok kikötöttek Szicíliában.³²⁷ Hol és mennyien? Előrehaladnak-e vagy visszaverik őket? Még a jövő titka. Utaztam Galamb Sándorral és nejével. Segítségük nélkül nem is tudom, hogy érkeztem volna meg. A Korona Szálló igen jónak látszik, de attól tartok, hogy drága. Igen nagy a publikuma, vacsora igen jó volt, de kevés. Minden hozzátétel igen drága. Kaptam Enyvváritól³²⁸ igen szíves udvarias levelet, hajlandó volna tárgyalni velem könyvtáramról.

Július 11. A német olasz jelentésekből kivehető, hogy az angolszász csapatok harcolnak Szicíliában. Nincsenek kiszorítva. Orosz földön német haladás.

Július 12. A német [és] olasz jelentések úgy beszélnek a Szicíliában partra szállt angolszászokról, mintha elvesztek volna.³²⁹ A hotel magyar társasága, köztük egy őrnagy, nem kételkednek a hírek valóságában. De audiatur et altera pars. Mikor audiemus?³³⁰ Fürdöttem, igen primitív szoba, de kitűnő víz. Rádiumos? A minorita templom gyönyörű, oda még elmegyek. Ma nem láttam Galambot, attól félek, hogy fia komolyan beteg.

Július 13. A magyar lapokban közölt jelentések szerint az angolszászokat kiszorították Szicíliából. Vederemo. Ma d.u. 3-ig rekkenő hőség, azután nagy zivatar, tiszta levegő. Csánki Mária³³¹ elküldötte a Károlyi-emlékbeszéd korrektúráját, ő maga keresztül-kasul korrigálta, az idegen szavakat a magyar kiejtés szerint szedeti. Nem szeretem, de nem akarok konfúziót csinálni.

Július 14. Bastille. Ünneplik-e? Mai jelentésekből kitűnik, hogy az angolok Catania felé közelednek. Ha igaz, hogy Montgomery vezeti őket, bizonyára győzni fognak. Ma Tamás írt Celldömölk tájékaról. Galamb sürgönyt kapott, édesanyja halálán van, ma hajnalban utazik Budapest felé. Voltam az Angol Kisasszonyoknál. Mater Benes Anna, a főnöknő és Mater Hirtelen³³² elragadó szívességgel fogadtak. Kertjükben elbeszélgettem velük. Mater Hirtelen német szakos. Nagyon

³²⁵ Imre Sándor (1877–1945) – pedagógiai író, a pedagógia ny. r. tanára 1925-től a szegedi, majd 1934-től a Bp.-i tud. egy.-en

³²⁶ Alszeghy Zolt (1888–1970) – irodalomtörténész. 1935–1949 között ny. r. tanár a Bp.-i tud. egy.-en

³²⁷ Eisenhower vezetése alatt 1943. július 10-én szálltak partra a szövetséges csapatok Dél-Szicíliában

³²⁸ Enyvvári Jenő (1884–1961) – könyvtáros, 1927-től a Fővárosi Könyvtár igazgatója

³²⁹ A Pesti Hírlap, 1943. július 13-i száma a szicíliai német és olasz csapatok „elszánt ellentámadásá”-ról tudósított

³³⁰ Angyal Seneca híres mondását idézi: „Hallgassuk meg a másik felet is”. „Mikor audiamus?” – „Mikor fogunk meghallgattatni?”

³³¹ Csánki Mária – művészettörténész

³³² Hirtelen Julianna – a kecskeméti Angolkisasszonyok tanára

elégedetlen Thienemann³³³ tanításával, vagyis inkább nem tanításával. És ezt tűrik? Pukánszkyról³³⁴ nem beszélt teljes elismeréssel.

Július 15. Mater Benes ma egy bámulatosan szép virágcsokrot küldött nekem. Rózsa, Margit-virág, nemzeti színek. Harctérről nincs újabb hír.

Július 16. Ma láttam a Lyceum [olvashatatlan] képeit? A freskókat szemem nem bírja áttekinteni, mert mennyezetiek. Képtárban néhány érdekes kép. Mednyánszky, [két név olvashatatlan] egy norvég tájképfestő – Munkácsy. Magyar könyvtár. Mater Benesnek megköszöntem a virágot, újabbat ígért, s hogy a városban majd elvitet, talákoztam Pasteiner Ivánnal,³³⁵ fia októberben Svájcba megy egy évre. Boldog apa. Fekete Gyula írt és Tamás. Tamás igen boldog. Ma hallottam a fürdő előtt, egy idősebb úr mondotta egy fiatalabbnak: ezt a háborút elvesztettük. Pasteiner is azt hiszi.

Július 17. [...] Szicíliai és orosz harctéri hírek igen zavartak. Az bizonyos, hogy Montgomery Catania előtt van, vele szemben állítólag Rommel vezérel.³³⁶ Bulgária nyugtalan, ha ott harc lesz, mi sem kerülhetjük ki a hadak járását.

Július 18. Semmi levél. Vasárnap. Beszéltem Galamb apósának házába. Galambnét akartam látogatni, de ő is Budapestre utazott, talán Galamb anyjának temetésére. A minoriták temploma belőlről is igen szép. Elolvastam az Egri Csillagok első kötetét. Gárdonyi igen leleményes író, de lehetetlen kalandokat halmoz össze. Néhány részlet szép, pl. Török Bálint és Maylád beszélgetése a Jedikulában. Harctérről nincsenek világos hírek.

Július 19. [...] Ma a tengely hírek szerint meglassult az angolszászok előmenetele Szicíliában. Hát eddig gyors volt? Pedig azt jelentették, hogy mindenütt visszamennek. Agrigento angolszász kézen. Jól bent vannak Szicíliában. Mikor lesz vége?

Július 21. Tegnap nem írhattam. A Napló Mater Benesnél volt őrizetben. Mivel tárgytalanná vált az ebbeli óvatosság, visszavettem a naplót. A Mai Magyar Nemzetben Östör³³⁷ azt írja, hogy Schaffer a fantázia zsenijének nevezte Széchenyit. Pedig én neveztem annak, Schaffer átvette idézőjel nélkül és így most az én ötletem másnak tulajdonítva kerül a nyilvánosság elé.³³⁸

Július 22. Tehát az angolszászok előnyomulnak Szicília belsejébe. Az orosz helyzet nem világos előttem. Róma bombázása hibás – a San Lazaro bazilika megsérült. Szomorú, nagyon szomorú. Szekfű írt szokott udvariasságával.

³³³ Thienemann Tivadar (1890–1985) – irodalomtörténész, a német irodalom ny. r. tanára 1921-től a pécsi, majd 1934-től a Bp.-i tud. egy.-en

³³⁴ Pukánszky Béla (1895–1950) – irodalomtörténész, 1941-től a német irodalom ny. r. tanára a debreceni tudományegyetemen

³³⁵ Pasteiner Iván (1887–1963) – könyvtáros, 1935–1945 között a budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatója

³³⁶ A német csapatokat Hans Valentin Hube tábornok vezette

³³⁷ Östör József (1875–1949) – ügyvéd, politikus, lapszerkesztő. Kutatóként Széchenyi István életművével foglalkozott

³³⁸ Lásd Östör József: Meade Katalin, Széchenyi szerelme. Magyar Nemzet, 1943. július 21. 9. old. A hivatkozott rész így szól: „A fantázia zsenije ő [mármint Széchenyi – Sch. G.] ahogyan egyik boncolója, Schaffer Károly idevonatkozó munkáiban jellemzi.” Schaffer Károly, ideggyógyász, egyetemi tanár több tanulmányt szentelt Széchenyi lelki alkata vizsgálatának: pl. Gróf Széchenyi István idegrendszere szakorvosi megvilágításban (Bp., 1923.), Széchenyi Döblingben (Bp., 1934. Klny. A Budapesti Szemléből).

Július 23. Orelnél tért nyertek oroszok, mondja a német jelentés. Róma bombázásáról sok szó esik.³³⁹ Salerno, Nápoly rettentően szenvednek. Szegény olaszok [olvashatatlan].

Július 24. Szicília kétharmadát a tengely feladta. Oroszországban nem jó a helyzet. Az orosz nyomás igen nagy. Heves megyében igen sok a katonai behívás. Ukrajnába mennek. Úgy látszik a német nehezen bírja védeni magát Orel körül.

Július 25. Székesegyházban esti istentisztelet. Igen megható a nép jámborsága. Csak ne pusztulna szegény. Délután perzselő meleg. Este igen hűvös szél. Írtam Horváth Jánosnak.

Július 26. Nagy fordulat. Mussolini lemondott. A király vette át a katonai fővezetést.³⁴⁰ Pedig nincs egy hete, hogy Mussolini találkozott Hitlerrel. Valószínűen több segítséget kért tőle, mint amennyit Hitler adhatott. Én úgy érzem, ez nagy lépés a béke felé. Anglia az alkotmányos királynak adhat [olvashatatlan]. De a harctéren lesz a döntés. Vederemo. A Duce megérdemelte a szégyenletes bukását. Nagyzási hóbortja ragadta az olaszt a háborúba, elvesztek az összes olasz gyarmatok és az ellenség olasz földön van, már Palermóban parancsol. A diktátorok dicsősége halványodóban.

Július 27. Galamb visszaérkezett. Beszéli, hogy nagy a tengely vesztesége és Mussolini bukása konsternálta³⁴¹ a budapestieket. Kornis azt mondta a Fővárosi Könyvtárban, hogy augusztusban a németeket is le fogják győzni. Ez aligha lesz így. De Mussolini bukása a németeket is megdöbbenetette, azt hiszem.

Július 28. Semmi hír a Duceről. Mi történt vele? Internálták vagy megölték?³⁴² Minő sors! Szeffütől kedves levelet kaptam. Azt írja, nyilatkozom a Magyar Nemzetben. Schaffer t[udni].i[llik]. átvette tőlem a „fantázia zsenije” címet, melyet én adtam először Széchenyinek. De Schaffer nem idézett engem. Most Östör azt írja, hogy Schaffer nevezte így Széchenyit. Nincs kedvem nyilatkozni.

Július 29. A fasiszta pártot feloszlatták. Grandi³⁴³ buktatta meg a fasiszta nagy tanácsban Mussolinit. Grandi többsége igen nagy volt. Mussolinit a piavei kudarc³⁴⁴ buktatta meg. Ha a diktátort vereségek érik a háborúban, akkor vége a hatalmának. Hitler is így járhat, ha vereségek érik. Tamás visszautazott Budapestre. Aranyos, szép unokám, nyíltszívű, nyílt eszű, nagylelkű, minő sors vár rád?

Galamb igen dicséri emlékeim két első füzetét.

³³⁹ Utalás a Rómát 1943. július 19-én ért szövetséges bombázásra

³⁴⁰ III. Viktor Emánuel (1869–1947) – 1900–1946 között Olaszország uralkodója. Mussolinit a Fasiszta Nagytanács július 24–25-i ülése után — melyen Grandi határozati javaslatát elfogadva lényegében Mussolinit tették felelőssé a háborús katasztrófiáért — mentette fel, majd tartóztatta le a király, miután Badoglio marsallt nevezte ki miniszterelnöknek.

³⁴¹ „Megdöbbenetette” (lat.)

³⁴² Mussolinit letartóztatása után Maddalena szigetére szállították, majd a Gran Sasso egyik szállodájában őrizték. Egy német ejtőernyős csapat Ott Skorzeny SS tiszt vezetésével 1943. szeptember 12-én kiszabadította s a Harmadik Birodalom területére szállította a bukott diktátort.

³⁴³ Grandi di Morando, Dino (1895–1988) – olasz fasiszta politikus, diplomata. Mussolini megbuktatásának egyik előkészítője 1943-ban

³⁴⁴ Mussolini 1943. július 19-én, a Piave folyó közelében fekvő észak-itáliai Feltrében találkozott Hitlerrel. Az olasz vezérkar főnöke, a Mussolini ellenzékehez tartozó Ambrosio tábornok arra kérte a Ducét, jelentse be a Führernek Olaszország kiválását a háborúból. Erre nem került sor, ugyanakkor Hitler sem tudott hathatós katonai segítséget nyújtani Mussolininek. A Duce bukásának közvetlen előzményéhez tartozik e lényegében kudarccal végződő feltrei találkozó.

Július 30. Nem kaptam meg nyugdíjamat. Pedig megírtam ajánlott lapon Budapestre a címetem. Most szaladgálnom, sürgönyöznöm kell a pénzért. Angolszások elfoglalták Nicosiát.³⁴⁵ Angol rádió fenyeget, hogy bombázni fogják Csepelt és Gyórt, így beszélték itt, biztos, hogy ránk még bomba vár és minő!

Július 31. Mussolini állítólag Viareggióban³⁴⁶ van, a királyi palotában, felügyelet alatt.³⁴⁷ A saját biztonsága végett, állítólag, de azért is, hogy ne izgathasson. Hitler ajándékot küldött neki hatvanadik születésnapjára. Nietsche összes munkáit. A Nietsche bolond ajándéka a nagyzási mánia áldozatának. A nyugdíjat megkaptam. Megnyugtatótó kissé.

Augusztus 1. Harctérről semmi lényeges hír. Gróf Ciano lemondott a vatikáni követségéről.³⁴⁸ Mussolininek most nem maradt a nagy dicsőségből egyebe, mint Nietsche összes munkái, díszes kiadásban. Tamás nem ír, ezt nem értem. Baja van? Voltam misén az Angol Kisasszonyoknál. Ott volt Galamb és neje. Intelligens és kedves nő Galambné.

Augusztus 2. Ma a városi fürdőben fürödtem. Kiderült, hogy ez az igazi forrásból táplálkozó fürdő. Eddig tehát egy melegített kádfürdőben volt részem. Már én élethetlenség dolgában igen messze vittem. Harcterekről nincs hír, de vérontás elég. Budapest kiürítése légitámadás esetén kikerülhetetlen.

Augusztus 3. A nyár legmelegebb napja. Törökfürdő nekem hideg. Bemutatkozott Reisch Imre gimnáziumi tanítványom, fiát az egri jogakadémiára akarja beíratni. Lehetetlen, lévén ő nem árja. Amerikaiak bombázták Ploieştit.³⁴⁹ Sok gépet vesztek, de ők is sok kárt okoztak. Tamás nem ír.

Augusztus 4. Ma is izzó meleg. A balkonom előtt állványt csináltak, azon a kőművesek fognak két hétig vakolatot vakarni és újra tapasztani. Elköltözésre gondoltam, de ebben a melegben sok ide-oda mozgással jár. Tegnap kezdődött új nagy offenzíva Szicíliában. Mi lesz az eredmény? Tamás nem ír. Szegény Paula holnap utazik a nagy melegben.

Augusztus 5. Orel újra az oroszoké. Vajon ki tudják-e használni a győzelmet? Vasárnap d.u. óta harcolnak Adrano körül. Még nincs döntés. Paula és Kati ma a nagy melegben utaztak. Nem lesz-e bajuk? Tamás nem ír, beteg? Ma olvasom, hogy Almásy felelt nekem ma Jelenkorban. Nem olvastam a cikket. Bizonyára kellemetlen. A legjobb volna, ha nem kellene felelni rá.

Augusztus 6. Dies fatalis.³⁵⁰ Ma 47 éve, hogy nősültem. Otthonról semmi hír. Tamás biztosan beteg, vagy lélekben, vagy testben. Szegény leányom, hogy utazott, azt sem tudom. Harcterek, mint tegnap. Nápolyt erősen bombázták. Szegény olaszok. Nem csodálnám, ha Mussolinin megölnék. De hol van?

Augusztus 7. Otthonról semmi hír. Borzasztó. Mindenféle aggodalom gyötör. Bjelograd állítólag megint orosz kézen. Berepülés volt az országba az éjjel. Szicíliában

³⁴⁵ Város Palermotól délkeletre

³⁴⁶ Olasz város 50 km-re Livornotól

³⁴⁷ E hírt az újságok közölték

³⁴⁸ Ciano, Galeazzo (1903–1944) – 1936–1943 között Olaszország külügyminisztere, majd vatikáni követe. Szerepet vállalt apósa, Mussolini megbuktatásában, amiért utóbb életével fizetett

³⁴⁹ A romániai Ploieşti-nél húzóó olajmezők miatt a szövetségesek, dél-itáliai támaszpontjaikról kiindulva, bombázták a várost ill. környékét.

³⁵⁰ „Végzetes nap.” (lat.)

még nincs döntés, de az angolszászok közelednek Messinához. Ma Zimándi Pius írt Bácsalmásról. Találkoztam Kozma György ügyvéddel és Szalay miniszteri tanácsossal, aki 1923-ban Bécsben volt még az intézetben. Azt mondja, igen jó színben vagyok.

Augusztus 8. 9 órai mise Angol kisasszonyoknál. Beszélgetés Mater Benessel, igen okos és kedves. Oda hozta Mater Lengyelt, aki 80 éves apáca, de még szellemileg nem rokkant meg. Itthon virágcsokor várt és egy képes levelezőlap (egri), a főnök ajánlatával. Elhalmoznak szeretetük jeleivel. Tamás némi életjelt adott, Paula utazásáról még nincs hírem. Harctérről a lapok nem közölnek fontosabb hírt. A 7-re virradó éjjelen egy angol repülő berepült Magyarországra, így mondja Mater Benes, aki a káptalani központtal érintkezik.

Augusztus 9. Oroszok Bjelogradot elfoglalták, úgy hiszem, Harkov felé mennek. Sziciliából nincs lényeges hír. Ma vacsorán megszólított Yolland Artur neje. Ma este érkezett, tavaly az egész nyarat itt töltötte. Tamás végre írt. Exkuzálja magát, idehívom, együtt akarok vele hazamenni.

Augusztus 10. Angolok újra partra szálltak Sziciliában, San Agatha terén. Oroszok Oreltől Kurszkig támadnak. Yolland neje beszéli, hogy az angol rádió intette a magyar munkásokat, ne dolgozzanak olajfinomítókbán, mert bombázni fogják azokat. Kapunk hát bombát! – Antal miniszter ma az oláhok ellen beszélt.³⁵¹ Tehát itt is háború fenyeget. Jó magyar diplomácia sokat segíthetne. Yollandné: 1939-ben Garmisch-Partenkirchenben volt, a hotelben a németek tudták már, hogy háború lesz. A magasabb rangú törzstisztek szídták Hitlert.

Augusztus 11. Otthonról jó levelek. De szörnyű dolgot hallottam Hamburg-ról. Kb. 200 000 ember pusztult ott el.³⁵² És Budapestet hasonló támadással fenyegetik! Meg kell majd halnunk a romok alatt megfulladva. Jó miniszter segíthetne rajtunk. Az az Almásy-probléma folyton nyugtalanít.

Augusztus 12. Utólag írom. Elfelejtettem megírni, hogy semmi újság.

Augusztus 13. Ma reggel Petrovicstól igen szép levelet kaptam Gyilkos-tórról. Milyen derék ember! 20-án Budapesten akar lenni. De lehet-e majd utazni? Ma hallottam, hogy Budapesten riadó volt negyed 1-től 3-ig délután. Támadás nem történt. De ez is elég izgalom. Szegény lányom, testvéreim, unokáim! Ez a riadó előkészület, bizonyára berepültek repülők kémszemlére. Egy Budapestről érkezett asszony beszéli, hogy ott általában 20-ára várják a támadást Csepelen, a Váci úton, a Soroksári úton és talán Kelenföldön. Mi lesz Magyarországból, ha fővárosa tönkremegy. Utazhatom-e 24-én? Kétes.

Augusztus 14. Budapestről már menekülnek ide családok. A tegnap berepült angol gépek Bécsújhelyt bombázták, állítólag Linzet is. De Budapesten nagy volt az ijedség.

Augusztus 15. Nagyboldogasszony. Voltam Angolkisasszonyoknál, beszéltem Mater Benessel, milyen tisztá, kiváló lélek! Újságban semmi, ami döntésre vezet. Beszéltem Dr. Basch Imrével, kiválóan intelligens ember, azt állítja, hogy jövő évben végződik a háború. Szerintem ez nem bizonyos. Azt mondja, hogy a háború után a nagybirtokokat elkobozzák, akár zsidó, akár nem zsidó birtokot.

³⁵¹ Antal István (1896–1975) – politikus, 1942–1944 között nemzetvédelmi-propaganda miniszter. A beszédre vonatkozóan lásd: „Antal István Erdély örök magyarságáról beszélt Kolozsvárott”. Pesti Hírlap, 1943. augusztus 11. 3. old.

³⁵² Hamburgot 1943. július 23-a és 30-a között érte az addigi legsúlyosabb légitámadás, melynek során kb. 45 000 ember vesztette életét

Augusztus 16. Rossz éjszakám volt.

Oroszok előhaladnak Harkov körül, angolszászok Messina felé. De mindez lassú, idegeket őrli. Most beszélnek, hogy Budapest nyílt városnak akarja magát kijelenteni. De akkor a gyárak nem dolgoznak németeknek. Katonáknak nem szabad Budapestre költözni csapatban. Lehetséges ez? Német nem engedi.

Augusztus 17. Róma, úgy látszik, nyílt város lesz. Már az olaszok elkezdték a katonai intézetek elszállítását. Szicíliában rövidítik a frontot a tengely csapatok. Orosz előre megy Oreltől nyugatra. Budapesten nagy félelem.

Augusztus 18. Ma de. készültség volt. (Légó vigyázz.) Szicília ki van ürítve.³⁵³ Nagy angol siker. Bennünket, oh jaj, az angolok folyvást fenyegetnek.³⁵⁴ Kétség-beejtő. Rossz politika. Quidquid delirant reges plectuntur Achivi.³⁵⁵

Augusztus 19. Tegnap Budapesten 11 és 12 közt volt légi vigyázz. Fokozása az izgalomnak. Kállay beszélt.³⁵⁶ Ha jól értettem, tiltakozott a kisgazdák békét sürgető mozgolódása ellen,³⁵⁷ ő tudja, hogy mit kell csinálni. Azaz: nem szabad elszakadnunk a németektől egy tapodtat sem. És, ha Magyarországot szétbombázzák? Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.

Augusztus 20. Láttam az egri érsek bevonulását a székesegyházba.³⁵⁸ Az orgona szépen játszott. Az érsek beszédét nem értettem. Hiába volt minden mikrofon. Dr. Szöllösi József megérkezett gyorsan, vele megyek haza 26-án. Ma nem volt riadó az országban. Majd lesz, mikor én haza megyek. Szöllösi elmondta, amit az angol rádióban hallott Mussolini bukásáról. Vagy agyonlőtték a nagytanács ülésén, vagy megsebesült a nyakán. Ilyen meleg napot itt még nem értem. A reggel Budapestről induló gyorsvonat zsúfolva volt. Angolok két olasz szigetet elfoglaltak.

Ma Yolland üzente, hogy Budapestet nem bombázzák. Leányom írja, hogy veszélyen kívül van. Honnan merítik az optimizmust?

Augusztus 22. Angol rádióból az a hír érkezett, hogy Csataytól³⁵⁹ Hitler 10 hadosztályt kívánt. A rádió nagyon fenyegeti Magyarországot. A Kisgazdák válaszoltak Kállaynak.³⁶⁰

³⁵³ 1943. augusztus 17-én vonultak be a szövetséges erők Messinába, ezzel befejeződött Szicília felszabadítása

³⁵⁴ Budapestet az első jelentékenyebb légitámadás 1942. szeptember 4-én érte. Ugyanakkor egy angol nyilatkozat szerint a német csapatok magyarországi tartózkodása miatt 1943. augusztus 1-je után a szövetséges légierő bombázni fogja a magyar célpontokat. *L. Nagy Zsuzsa*: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. (Bp., Akadémiai, 1986. 170.) 1943. augusztus 8-án a londoni rádió a várható bombázásokkal kapcsolatban — a civil áldozatok elkerülése érdekében — „fontos üzenetet közvetített a magyar munkássághoz.” Idézi: Kemény Simon: *Napló 1942–1944.* (Válogatta, a szöveget gondozta, jegyeztette: Papp Anna és Kovács Béla. Bp., Magvető, 1987. 343.)

³⁵⁵ „A királyok balgaságaiért a nép bűnhődik.” (Horatius)

³⁵⁶ Utalás Kállay Szent István nap alkalmából, augusztus 19-én elmondott rádióbeszédére

³⁵⁷ A kisgazdapárt 1943. július végén, Kállay miniszterelnökhöz eljuttatott memorandumában, – többek között – szorgalmazta a háborúból való kilépést. Lásd *L. Nagy Zsuzsa*: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. (Bp., Akadémiai, 1986. 169.)

³⁵⁸ Czapik Gyula (1887–1956) – katolikus főpap, 1943-tól egri érsek

³⁵⁹ Csatay Lajos (1886–1944) – tábornok, (1943–1944-ben) honvédelmi miniszter, 1943. augusztus 18-án Hitlernél tett látogatásán tárgyalt a magyar csapatok keleti hadszíntérről történő kivonásáról. Keitel ennek fejében azt követelte, hogy a magyarok küldjenek megszálló hadosztályokat Jugoszláviába; erre végül is nem került sor. Lásd *Dombóczy Lóránd – Tóth Sándor*: A magyar királyi honvédség 1919–1945. (Bp., Zrínyi, 1987. 301.)

³⁶⁰ Angyal esetleg arra utalhatott, hogy a kisgazdapárt földműves tagozata nevében Nagy Ferenc a szociáldemokrata párttal való kapcsolatfelvétel szükségességéről beszélt. Lásd „A szabadság

Mi lesz belőlünk, ha angolok bombákkal fogják üldözni a magyar földön átvonuló németeket? Pedig átvonulnak. Iskolai év kezdete: november 3.

Kánikula nyomasztó.

Augusztus 23. Kiska szigetét visszafoglalták az amerikaiak.³⁶¹ Harkovot a németek elhagyták. Orosz elötérés veszedelmes. Mater Benes, az Angolkisaszonyok főnöknője megígérte nekem, hogy imáikba foglalnak.

Augusztus 24. Ma Szekfü írt kedvesen. Oroszok üldözik németeket, Harkovtól nyugatra. Ma 1919-ig jutottam az Emlékekben.

Augusztus 25. Utazási előkészület.

Augusztus 26. Jó utazás. Gellért vacsora. Ott pozitív forrásból hallottam, hogy a miniszterelnök nőismerőse minden értékes holmiját Leányfalvára viteti, és ott lakik, tartván a légitámadástól.

Augusztus 27. Megköszöntem Révésznek a Zrínyi-tanulmányt.³⁶² És Kumorovicznak a kitűnő gödöllői Értesítőt. Mindenkit lever az a tudat, hogy a légitámadást ki nem kerülhetjük.

Augusztus 28. Borisz bolgár király meghalt.³⁶³ Németbarát volt, de az orosz ellen nem akart katonát adni. A bolgár belügyi állapotok bizonytalanok. Ebből még baja lehet a német politikának.

Augusztus 29. Ma mindenki várta az angol bombákat. Mert az angol rádió bejelentette, hogy ma cseresnyés rétest eszünk, azaz: a vasárnapi rétest majd bombák fűszerezik. Most este 8 óra 22 perc. Még lehetséges, de már nem hiszem. Dániában ostromállapot!³⁶⁴ Bulgáriában állítólag németellenes tüntetések. Az oroszok lassan, de előre haladnak Harkovtól délre és nyugatra.

Augusztus 30. – Szeptember 5. Taganrogot visszafoglalták az oroszok. ... Angolok kikötöttek Calabriában.³⁶⁵ [A két időpont között sok az olvashatatlan feljegyzés.]

az alul lévő rétegeknek egyetlen útja a boldogulás felé. A parasztságra váró jövő feladatokról tárgyalt a kiscgazdapárt földműves tagozata.” Kis Újság, 1943. augusztus 21. 3. old. A két párt közötti kapcsolatfelvétel már 1943. júliusa végén megtörtént.

³⁶¹ 1943. augusztus 15-én foglalták el a japánoktól az USA-kanadai csapatok a csendes-óceáni hadszíntéren lévő szigetet

³⁶² Révész Imre: Emlékezés Zrínyi Ilonáról. (Szeged, 1943.)

³⁶³ III. Borisz cár (1894–1943) – 1918–1943 között Bulgária uralkodója. A Pesti Hírlap, 1943. augusztus 29-i száma még arról tudósított, hogy rosszabbodott az uralkodó egészségi állapota, holott az uralkodó akkor már nem élt.

³⁶⁴ A sztrájkok, szabotázs-cselekmények, továbbá a német ultimátumot visszautasító kormány lemondása miatt Hanecken, német katonai parancsnok vette át a végrehajtó hatalmat Dániában, s kivételes állapotot hirdetett ki.

³⁶⁵ Olaszország déli tartománya a tarantói öbölnél. 1943. szeptember 3-án kötöttek fegyverszünetet a szövetségesek a Badoglio-kormánnyal, s ugyanezen a napon szállt partra Calabria partjainál Montgomery két hadteste is.

JELEN IDŐBEN A MÚLTRÓL

Randolph L. Braham

A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZTAL KAPCSOLATOS NEMZETI PEREKRŐL*

(Áttekintés)

Háttér

Általánosan elismert, hogy a magyarországi holokauszt, a náciak zsidók elleni háborújának utolsó fejezete páratlan a maga nemében — ez a fejezet bővelkedett paradoxonokban és vitatott kérdésekben. Miközben a németek által leigázott Európa többi részében módszeresen megsemmisítették a zsidó közösségeket, a magyarországi zsidók — jöllehet súlyos diszkriminatív rendszabályok és esetenként tettelegességek is sújtották őket — egészen az 1944. március 19-i német megszállásig továbbra is élvezték a konzervatív-arisztokrata kormány védelmét. Az ország megszállása után azonban éppen ezt a nagymértékben asszimilálódott hazafias zsidó közösséget sújtotta a háború legkíméletlenebb megsemmisítő programja. A megszállás lehetőséget adott a német és a magyar nácioknak — korábban mindketten szerettek volna, ámde képteleneknek bizonyultak egyedül cselekedni —, hogy egyesítsék erőiket, és villámgyorsan véghezvigyék a „végső megoldást”. Amire Európa más részeiben évekre volt szükség, azt Magyarországon alig néhány hónap alatt valószínűsítették meg! Július 9-ére egész Magyarország, Budapest figyelemre méltó kivételével *judenrein* lett.¹

A magyar zsidók megsemmisítése a szövetségesek győzelmének előestéjén történt, amikor már széles körben ismeretesek voltak Auschwitz titkai.² Néhány megrögzött náci kivételével, aki továbbra is hitt Hitler ígéreteiben, hogy új csodafegyvereket fog bevetni, még a szörnyűségek elkövetői is fölismerték: a tengely-

* A szerkesztőség, amely a holokauszt-problematikával foglalkozó tanulmányoknak mindig megkülönböztetett figyelemmel ad helyet, ezúttal a téma világszerte ismert és nagyrabecsült szak-tekintélyének rendkívül izgalmas fejtegetéseit fogadja közlésre.

Abban a tudatban teszi ezt, hogy a népellenes bűnök elítélése tekintetében a második világháború óta nyugaton és keleten folytatott bírósági eljárások kritikus szemléje, s főleg azon kemény bírálattal folytán, amelyben a jelenünk viszonyai közt — Magyarországon is tapasztalt — azon tendenciákat részesíti, amelyek aggasztó voltát sokan nem ismerik fel, vagy legalábbis eltúlozznak velük, Braham professzor alább közölt fejtegetései vitákat válthatnak ki. De úgy véljük, ebben az esetben is, vagy éppen ezáltal, nagyfontosságú hozzájárulás lehet a nézetek tisztázásához, felelő szemléleti torzulások kiküszöböléséhez.

¹ A német megszállás idején Magyarország zsidó lakossága 825 000 fő volt, beleértve a mintegy 100 000 kikeresztelkedettet vagy a náci törvények alapján zsidónak tekintett keresztényt is. Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint az ország egész lakosságának 4,94 százalékát tették ki a zsidók. A zsidóság embervesztesége a második világháború alatt megközelítette a 600 000-et. L. *Randolph L. Braham: The politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (New York, Columbia University Press, 1994), 1296–1301. (A továbbiakban *Braham: Politics*.)

² L. uo. 23. fejezet. L. még *Martin Gilbert: Auschwitz and the Allies* (New York, Holt, Rinehart and Winston, 1982), továbbá *Walter Laqueur: The Terrible Secret* (Boston, Little, Brown, 1980).

hatalmak veresége elkerülhetetlen. Dacára a küszöbön álló katonai vereségnek — vagy éppen emiatt — a náci bűnözők még elszántabban törekedtek arra, hogy legalább a zsidók elleni népirtó háborút megnyerjék. A magyarországi háborúnak ezt a szakaszát azért nyerték meg, mert Sztójay Döme quisling-kormányja — amelyet alig néhány nappal a német megszállás után Horthy Miklós kormányzó áldásával iktattak be — az államhatalom szerveit, a rendőrséget, a csendőrséget és a közigazgatást a rendelkezésükre bocsátotta. A különböző kormányzati szintű rendőrök, csendőrök és köztisztviselők, noha nem mindig lelkesedtek, olyan gyakorlatlan és hatékonyan hajtották végre a végső megoldást — a zsidók elkülönítését, tulajdonuktól való megfosztását, gettókba zárását, egy helyre tömörítését és deportálását —, hogy az még Eichmann *Sonderkommandó*ját is elismerésre készítette. Ez utóbbi, amely nem egészen 200 SS-legényből állt, semmiképpen sem hajthatta volna végre a programot a magyarok teljes mértékű együttműködése nélkül.³

Amint a szovjet haderők előrenyomultak nyugat felé, Magyarország irányába, sok ezer bűnelkövető menekült számtalan egyéb fasisztával egyetemben úgyszintén ebben az irányban. Soknak sikerült egyszer s mindenkorra elmenekülnie; másokat elfogtak az angolok és az amerikaiak a megszállt Ausztria és Németország területén. Ez utóbbiak közül jó néhánynak sikerült eltitkolnia bűnöző múltját, s végül a szabad világ különböző részeiben kötöttek ki, kiváltképpen Argentínában, Ausztráliában, Nagy-Britanniában, Kanadában és az Egyesült Államokban, ahol leélték életüket — vagy élnek mindmáig —, anélkül hogy leleplezték volna őket, sőt tőkét kovácsoltak a hidegháború idején abból, hogy megbízható antikommunistákként tartották számon őket.⁴ A magyar háborús főbűnösök, akik vezető szerepet vittek a különböző nácibarát kormányokban és politikai pártokban, és tevékenyen részt vettek a zsidóellenes rendszabályok megtervezésében és alkalmazásában, nem titkolhatták el a múltjukat. Mihelyt a különleges vizsgálatok során megnevezték őket, a szövetségesek fogságába esett ezen magyar kormányzati és politikai személyeket könnyűszerrel le lehetett leplezni. Ugyanez a sors érte azokat a legfelsőbb szintű német tisztségviselőket, akikkel a megszállás idején együttműködtek.

A háború utáni magyar kormány 483 magyar és 38 német személy háborús bűnös gyanúsítottként való letartóztatását és kiadatását kérte a nyugati szövetségesektől. E bűnösök, kiváltképpen a német nemzetiségűek kiadatására irányuló magyar követelések jelentős súrlódásra vezettek a magyar és az amerikai hatóságok között.⁵ Enyhült a feszültség, amikor a magyar gyanúsítottak közül 390-et visszaszállítottak Magyarországra, és az amerikaiak hozzájárultak a megszállás idején tevékenykedő három magas rangú SS-tiszt kiadatásához, hogy tanúkként hallgathassák ki őket a legjelentősebb magyar háborús bűnösök pereiben. Ezek a német nemzetiségű személyek a következők voltak: Edmund Veessenmayer *SS-Brigadenführer*, Hitler teljhatalmú meghatalmazottja; Otto Winkelmann *SS-Obergruppen-*

³ A magyar zsidóság megsemmisítésének részleteit l. *Braham: Politics*, több helyütt.

⁴ *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography*, összeállította és szerkesztette Randolph L. Braham (New York, Columbia University Press, 1984). (A továbbiakban *Braham: Bibliography*.)

⁵ A kiadatás kérdését illetően l. *Jenő Lévai: „The War Crimes Trials Relating to Hungary”* in: *Hungarian Jewish Studies*, 2. k. Randolph L. Braham szerk. (New York, The World Federation of Hungarian Jews, 1969), 263–265. (A továbbiakban: *Lévai*.)

führer, a legmagasabb rangú SS- és rendőrtiszt; és Kurt Becher *SS-Standartenführer*, Heinrich Himmler „gazdasági” képviselője.⁶

A magyar háborús főbűnösöket egy olyan csoport kutatta fel és hallgatta ki először, amelynek élén a magyar-amerikai Martin Himmler, az ausztriai Salzburgban székelő Stratégiai Szolgálatok Hivatala (OSS) magyar szekciójának vezetője állott. Többségüket 1945 októberében szállították vissza Magyarországra George Granville, az amerikai légierő magyar származású hadnagyának felügyelete alatt. Ezek között volt gyakorlatilag a Sztójay-kormány valamennyi vezető személyisége. Budapestre érkezésükkor átadták őket Péter Gábor vezérőrnagynak, a Politikai Rendészeti Osztály vezetőjének.⁷

Azon három német közül, akit a nyugati szövetségesek kiadtak, hogy a vád tanúiként szerepelhessenek, végül csak Veesenmayert állították bíróság elé (1. a továbbiakban). Számos német és osztrák állampolgárt azonban, aki részt vett a nácik végső megoldása magyarországi megvalósításában, másutt állították bíróság elé. A legfontosabb ilyen pereket Németországban, Ausztriában, Csehszlovákiában és Izraelben folytatták le. Ugyanakkor számos magyar állampolgárt Magyarországon kívül, többek között Romániában, Jugoszláviában, az Egyesült Államokban és Kanadában vontak felelősségre. Egyeseket, mint például azokat, akiket Jugoszláviában állítottak bíróság elé, a magyar kormány adott ki; másokat, akik közül sokat *in absentia* eredetileg Magyarországon ítélték el, leleplezésük után külföldön állítottak bíróság elé.

Magyarország

A magyar zsidóság megsemmisítésével kapcsolatos legfontosabb pereket Magyarországon folytatták le. Sok vádlottat, legfőképpen azokat, akiket azzal gyanúsítottak, hogy tevékenyen részt vettek a zsidók összetételésében, gettókba zárásában és deportálásában, az illetékes megyei népbíróságok elé állítottak. A háborús főbűnösök, vagyis azok, akik vezető kormányzati tisztségeket töltöttek be és együttműködtek az SS-szel és más német szervekkel a végső megoldás tervezésében és megvalósításában, Budapesten kerültek bíróság elé.

A pereket lefolytató bíróságok az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény 14. cikkelyének előírása alapján működtek, minek értelmében Magyarország vállalta, hogy együttműködik a háborús bűnösökkel és az emberiség ellen elkövetett bűnösökkel vádolt személyek elfogásában és bíróság elé állításában. Ezen rendelkezéseknek megfelelően az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945.M.E.(1945. január 25.) számú rendeletével életre hívta a „népbíróságok” rendszerét. Úgy tervezték, ezek a népbíróságok addig működnek, amíg egy általános választás alapján létrejött törvényhozás állandó bírósági rendszert nem hoz létre.⁸ A rendelet értelmében kétféle bíróságot állítottak fel: 1. népbíróságokat, vagyis a legtöbb megyei székhelyen működő alsóbb fokú bíróságokat, amelyeknek hivatásos bíró az elnöke, aki

⁶ A nácik ezen magyarországi tevékenységéről l. *Braham*: Politics, több helyütt.

⁷ A háborús bűnösökkel gyanúsított magyarokról l. *Martin Himler*: Így néztek ki a magyar nemzet sírásói (New York, St. Marks Printing, 1958), 196.

⁸ A rendelet 1945. február 5-én lépett hatályba. Miután több ízben is kiegészítették, az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 14-én iktatta hivatalosan törvénybe 1945/VII. sz. törvényként. A szövegét l. 1945. évi országos törvénytár (Budapest, Athenaeum, 1945.), 33–52.

öt laikus bíróval s a „népügyésszel” együttműködve végzi munkáját.⁹ 2. A Népbíróságok Országos Tanácsát (NOT), amely a fellebbviteli ügyeket tárgyalta. A NOT, amelynek elnöke az igazságügyi miniszter által kinevezett hivatásos bíró volt, fellebbviteli bíróságként működött, amelynek öt hivatásos bíróból álló tanácsa a koalíciós pártokat képviselő laikus ülnökökkel működött együtt.¹⁰

A háborús főbűnösök perei röviddel a nyugati szövetséges hatalmak általi kiadatásuk után kezdődtek. De még mielőtt visszahozták volna őket Budapestre, úgynevezett „forradalmi bíróságok” elé állították és elítéltek több magyar tisztet és keretlegényt, akik iszonyatos bűnöket követtek el munkaszolgálatosok ellen, főként Ukrajnában és Szerbiában.¹¹

A perek sorozata, köztük a háborús főbűnösöké, 1945. október 29-én kezdődött Budapesten. Elsőként Bárdossy László volt miniszterelnököt állították bíróság elé. Tizenegy hónapi miniszterelnöksége alatt (1941. április–1942. március) Magyarország részt vett a Jugoszlávia elleni támadásban, hadat üzent a Szovjetunióknak és az Amerikai Egyesült Államoknak, és szilárdan elkötelezte magát a Harmadik Birodalom mellett. Úgyszintén az ő miniszterelnöksége idején fogadta el Magyarország az egyértelműen a nácik 1935. évi nürnbergi törvényén alapuló harmadik jelentős zsidótörvényt, szigorították a zsidók munkaszolgálat-rendszerét, elfogadtak és deportáltak közel 18 000 „idegen” zsidót (többségüket 1941. augusztus végén lemészárolták Kamenyec-Podolszkij mellett), s ekkor mészároltak le közel ezer zsidót (valamint 3000 szerbet) a magyar hadsereg és csendőrség alakulatai a Bácskában 1942. január/februárban.¹² Bárdossyt november 3-án ítélték el, majd miután a NOT elutasította fellebbezését, 1946. január 10-én kivégzőosztag előtt végezte életét.¹³

Bárdossy perét Imrédy Béla volt miniszterelnök pere követte. Olyan bűncselekményekkel vádolták, amelyek összefüggésben álltak részvételével a Harmadik Birodalom érdekében kifejtett és zsidóellenes tevékenységekkel rövid miniszterelnöksége idején (1938. május–1939. február), kiváltképpen azzal, hogy szerepet vállalt Sztójay Döme quisling-kormányában. Az eredetileg angolbarát Imrédyt többek között azzal vádolták, hogy felelős az 1938. és 1939. évi két nagy zsidótörvény alkalmazásáért, valamint hogy előkészítette a talajt a Harmadik Birodalommal

⁹ A bíróság elnökeit és helyetteseit az igazságügy-miniszter nevezte ki. A népbíróvási ülnökök a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt náciellenes pártot képviselték. Ezek: a Polgári Demokrata Párt, a Független Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Paraszt-párt és a Szociáldemokrata Párt.

¹⁰ A népbíróságokat, beleértve a NOT-ot és az ügyészi hivatalokat 1952. január 1-jén új igazságszolgálati szervekkel váltották fel, amelyeket az új szovjetbarát népi demokratikus rendszer 1951/III. sz. törvénye alapján létesítettek. Részleteket illetően l. *Braham: Politics*, 284–380. L. még *Lévai: 255–263*.

¹¹ A háború alatti magyarországi munkaszolgálat kegyetlen rendszere egyedülálló volt a nácik uralma alatt álló Európában. Részleteket illetően l. *Braham: Politics*, 284–380. L. még ugyanezen szerző: *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945* (Boulder, Colorado: East European Quarterly, 1977), 159.

¹² Részleteket l. *Braham: Politics*, 198–209.

¹³ A Bárdossy-per. A vád, a vallomások és az ítélet. Ábrahám Ferenc és Kussinszky Endre szerk. (Budapest, Híradó Könyvtár, 1945.), 64. és Bárdossy László a népbíróság előtt (Budapest, Maccenas, 1991.), 375. (Pritz Pál jegyzeteivel és bevezetőjével.) L. még *Karsai Elek: Ítélt a nép* (Budapest, Kossuth, 1977.), 72–119.

való szoros együttműködés számára. A német megszállás alatt a gazdasági összehangolásért felelős tárca nélküli miniszter volt. Imrédyt 1945. november 23-án ítélték el, majd 1946. február 28-án végezték ki.¹⁴

A magyar zsidóság 1944. évi megsemmisítésével kapcsolatban a legnagyobb figyelem annak a három legfelsőbb szintű tisztségviselőnek a perére irányult, aki a Sztójay-kormányban az úgynevezett zsidókérdés kezeléséért volt felelős. Ezek Jaross Andor belügyminiszter és két államtitkára, Baky László és Endre László voltak. A „deportáló hármast”, ahogy általában nevezték őket, 1945. december 18-án állt bíróság elé. Mire perük 1946. január 4-én befejeződött, Magyarország és az egész világ már értesült a végső megoldás tervezésének és megvalósításának hátborzongató részleteiről. A három háborús bűnöst a zsidók elpusztításáért viselt felelősségen kívül azzal is vádolták, hogy összeesküvést szőttek és együttműködtek az SS-szel, kárt okozva ezzel Magyarország nemzeti érdekeinek, 1946. január 2-án halálra ítélték őket; Bakyt és Endrét március 29-én felakasztották, Jarost április 14-én golyó által végezték ki.¹⁵

Széles körű figyelmet keltett egy másik nagy per, Szálasi Ferenc, a náci jellegű Nyilaskeresztes Párt vezéréé, annak a kormánynak a vezetőjéé, amelyet német segítséggel alakítottak az 1944. október 15-i Horthy-ellenes puccsot követően. Őt és rendszerének számos vezető tagját a zsidók, főként a budapesti zsidók elleni bűncselekményekkel vádolták, valamint olyan politikai és katonai jellegű tevékenységekkel, amelyekkel hat hónapi uralmuk során lényegében romba döntötték Magyarországot.¹⁶ A vádirat egyik fő pontja az volt, hogy az SS-szel összepaktálva meggátolták a kormányzót, hogy kimentse Magyarországot a háborúból. A per során fény derült a különféle szélsőséges jobboldali nyilas mozgalmak és pártok kialakulásának, továbbá a Szálasi-korszakot jellemző terroruralomnak a részleteire is.

A holokauszttal kapcsolatos utolsó jelentős magyar per Sztójay Döme, egykori berlini magyar követé volt, akit az ország német megszállása után neveztek ki miniszterelnöknek. Az ő hivatali ideje alatt likvidálták Magyarország zsidóságát (a budapesti zsidók kivételével). Sztójay legfőbb vádlott-társai az 1946. március 14-én kezdődött perben kormánya tagjai: Kunder Antal, Rátz Jenő, Reményi-Schneller Lajos és Szász Lajos voltak. Valamennyiüket azzal vádolták, hogy az ország érdekeit feláldozták a Harmadik Birodalommal való együttműködésük révén, és

¹⁴ A perről l. Az Imrédy-per. A vád, a vallomások, az ítélet. Ábrahám Ferenc és Kussinszky Endre szerk. (Budapest, Híradó Könyvtár, 1945.), 127. L. még *Karsai: Ítélet a nép*, 72–119.; Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk.: Sipos Péter. Osiris Kiadó, Bp. 1999.

¹⁵ A per jegyzőkönyvének kommentárokkal és jegyzetekkel ellátott kiadását l. *Karsai László és Molnár Judit szerk.: Az Endre-Baky-Jaross-per* (Budapest, Cserépfalvi, 1994.), 650. L. még *Karsai: Ítélet a nép*, 185–215. A magyar zsidóság holokausztjában betöltött szerepüknek részleteit l. *Braham: Politics*, több helyütt.

¹⁶ A Szálasi-per 1946. február 5-én kezdődött. Szálasi kormányának több tagjával együtt — köztük Beregfy Károlyt, Csia Sándort, Gera Józsefet, Kemény Gábort, Szöllösi Jenőt és Vajna Gábort — március 1-jén bűnösnek találták és halálra ítélték. Valamennyiüket e hónap folyamán később végezték ki. Szálasi kormányának két tagját, Budinszky Lászlót és gróf Pálffy Fidélt 1945 decembe-reében állították bíróság elé, majd 1946. március elején végezték ki. Néhány részletet illetően l. *Karsai Elek és Karsai László szerk.: A Szálasi-per* (Budapest, Reform, 1988.), 766. A magyarországi Szálasi-korszak részleteit l. *Braham: Politics*.

március 22-én bűnösnek mondták ki őket. Kundert életfogytiglani börtönre, a többieket halálra ítélték, és hamarosan ki is végezték őket.¹⁷

E többvádoltas perekkel párhuzamosan a népbíróóságok elé állítottak több olyan személyt is, akiknek jelentős szerepük volt a magyar zsidóság megsemmisítésében. Közöttük volt Ferenczy László alezredes, a gettósítási és deportációs parancsnokként eljáró csendőrtiszt, továbbá Hain Péter és Koltay László, az állambiztonsági rendőrség vezetői. Mindhármat bűnösnek ítélték, és 1946 kora tavaszán kivégezték őket. Pereiket azoknak a viszonylag nagyszámú tisztségviselőnek a pereit követték, akik „másodlagos” szerepet vittek Magyarország politikai életében a náci korszakban.¹⁸

Akárcsak több más országban, a háborút követő közvetlen időszakban a magyar hatóságok is latolgatták, ne emeljenek-e vádat a budapesti Zsidótanács és a cionisták vezetete Segélyező- és Mentőbizottság legfelsőbb vezetői ellen „az ellenséggel való együttműködés” miatt. A Magyar Államrendőrség politikai rendészeti osztálya gőzerővel dolgozott a háborús bűnösök pereinek előkészítésén, s valóban összegyűjtött számos tanúvallomást és egyéb bizonyítékot e célból 1945–1946-ban.¹⁹

Hasonló tervet fontolgattak Erdélyben, ahol nagyon elkeseredett hangulat uralkodott, legfőképpen Kolozsvárott a háború alatti helyi zsidó vezetőkkel szemben. Végül azonban csak a budapesti Zsidótanács egyetlen vezetőjét állították bíróság elé. Több tanácsbeli társa állította, hogy a magyar nácik szolgálatában állott, ezért a szigetvári Berend Béla rabbit egy budapesti népbíróóság 1946-ban tízévi börtönbüntetésre ítélte. Egy évvel később azonban a NOT megváltoztatta az alsóbb fokú bíróság ítéletét, és Berend rabbinak megengedték, hogy az Egyesült Államokba távozzék.²⁰ A budapesti Zsidótanács három ügyvéd tagját — Boda Ernót, Pető Ernót és Wilhelm Károlyt — tevékenységükért a budapesti ügyvédi kamara tanácsa vonta felelősségre, de végül feloldotta őket a vád alól.²¹ A hagyományos és a cionista magyarországi vezetők ellentmondásos szerepére a háború alatt általában és kiváltképpen a német megszállás alatt az 1953–1955-ös Grünwald–Kasztner izraeli per során világitottak rá (l. a továbbiakban).

A magyar népbíróóságok több éven át folytatták munkájukat, s egyre kevesebb és jelentéktelenebb ügygel foglalkoztak. 1948. március 1-jéig 39 514 személy ellen indítottak bünvádi eljárást, és 31 472 ügyet zártak le. Ezek közül 5954-ben elejtették a vádat, 9245 pedig „nem bűnös” ítélettel zárult. A 16 273 ítélet közül 8041 egy évnél rövidebb büntetésre szolgált, 6110 esetben pedig egy és öt év közötti büntetést szabtak ki. Mindössze 41 személyt ítélték életfogytiglani fegyházra. Az egész országban 322 személyt ítélték halálra, de csupán 146 ítéletet hajtottak

¹⁷ A per néhány részletét l. *Karsai: Ítélt a nép*, 140–184. A Sztójay-korszak idején foganatosított zsidóellenes rendszabályok részleteit l. *Braham: Politics*.

¹⁸ Uo., 1321–1322.

¹⁹ L. például Szántó Lászlóné sz. Kertész Gabriella 1946. július 19-i, Joel Brandot és Kasztner Rezsőt vádló nyilatkozatát. Ez, valamint több más hasonló tanúvallomás megtalálható Berend Béla rabbi, a Budapesti Zsidótanács tagja perével kapcsolatos NB.2600/1946. sz. percsomóban. L. „RG–52 Randolph Braham Collection” a washingtoni U.S. Holocaust Memorial Museum irattárában.

²⁰ E vitatott ügy és utóélete részleteit l. *Braham: Politics*, 480–489.

²¹ Uo., 905.

végre, míg a többi életfogytiglani börtönre változtatták.²² Nem állapítható meg, hogy az elítélt bűnösök közül hányat bocsátottak szabadon, vagy hánynak változtatták meg az ítéletét a kommunista rezsim különféle amnesztiái során. Berend György, a NOT egykori helyettes elnöke, összegezve a magyar népbíróságok tevékenységét, úgy vélte, ha figyelembe vesszük, hány háborús uszító, népellenes agitátor, hány ezer munkaszolgálatosokat gyötrő keretlegény és nyilas tömeggyilkos működött a felszabadítást megelőző időkben, a fenti statisztikai adatok még a népbíróságok legádázabb ellenfeleiben is komoly kétségeket ébreszthetnek.²³

Magyarországon kívül zsidók megsemmisítésében közreműködő — és románok meg szerbek ellen büntényeket elkövető — magyar állampolgárok felett ítéleztek Romániában és Jugoszláviában is. Pereiket közvetlenül a háború után folytatták le olyan büntettek ügyében, amelyeket a magyar uralom alá visszakerült Észak-Erdélyben, illetve Bácskában követtek el.

Románia

A magyar zsidóság tragédiájával kapcsolatos két pert folytattak le 1946-ban Kolozsvárott, Erdély fővárosában, az Igazságügyi Minisztérium 1945. április 21-i, 312. sz. törvényerejű rendelete előírásai alapján létrehozott népbíróságok. Ezeknek a bíróságoknak a felépítése és szervezete alapján megegyezett a magyarországiakéval. Az első tömegperben 63 személyt vádoltak románok és néhány zsidó ellen elkövetett bűntényekkel a magyar hadsereg által 1940 szeptemberében birtokba vett Észak-Erdély területén.²⁴ A második tömegper tárgya az észak-erdélyi zsidók megsemmisítése volt, s 185 vádlottat állítottak bíróság elé. Ezek között kormányzati tisztségviselők, katona-, rendőr- és csendőrtisztek, valamint azoknak a megyéknek és városoknak a tisztviselői voltak, akik részt vettek a végső megoldás vidéki megvalósításában. A bíróságok súlyos ítéleteket hoztak: 20 vádlottat halálra, számosat pedig életfogytiglanra ítélték. Sok vádlott felett azonban *in absentia* mondtak ítéletet, s éppen ezek kapták a legszigorúbb büntetéseket. Közöttük volt Paksy-Kiss Tibor ezredes, az a csendőrtiszt, aki a vidéki gettósítást irányította. E csoport tagjai közül alig néhányat állítottak végül bíróság elé, azokat is többnyire Magyarországon. Az ezekben az ügyekben hozott egyetlen halálos ítéletet sem hajtották végre.²⁵ Továbbá számos őrizetbe vett bűnözőt szabadon bocsátottak röviden azt követően, hogy Románia 1948-ban szovjet típusú népi demokráciává alakult át. „Társadalmilag rehabilitáltaknak és politikailag átne-

²² Lévai, 277. A Magyarországon lefolytatott háborús bűnösök pereire vonatkozó forrásokat l. *Braham*: Bibliography, 2022–2315. sz. utalások.

²³ Lévai, 278. L. még *Berend György*: A népbíráskodás (Szeged, a szerző kiadása, 1948.).

²⁴ Magyarország Észak-Erdélyt a tengelyhatalmak által meghozott 1940. augusztus 30-i, úgynevezett bécsi döntés értelmében szerezte meg Romániától. A részleteket illetően l. *Braham*: Politics, 167–176.

²⁵ A háborús és népellenes bűnösök Kolozsvárott és egyéb romániai városokban megtartott pereinek jegyzőkönyveit l. az Egyesült Államok Holocaust Memorial Museum (Washington, D.C.) okmánytár RG–25.004 M. sz.

veltnek” minősítették őket; sok olyan fasiszta akadt közöttük, akit zsidók ellen elkövetett bűntények miatt életfogytiglani börtönre ítélték.²⁶

Jugoszlávia

A fegyverszüneti egyezmény 14. cikkelyének rendelkezései alapján a magyar hatóságok számos magas rangú magyar katonatisztet adtak ki Jugoszláviának; őket a Bácskában, a Magyarország által 1941 és 1944 között birtokolt területen sok ezer szerb és zsidó lemészárolásában való bűnrészeséssel vádolták.²⁷ A vádlottakat, így Szombathelyi Ferenc tábornokot, egykori vezérkari főnököt; Fekete-halmy-Czeydner Ferenc tábornokot, az 5. hadtest parancsnokát; Grassy József vezérőrnagyot, és Zöldi Márton századost először Magyarországon állították bíróság elé.²⁸ Az utóbbi kettőnek a pere 1946. január 8-án kezdődött; azzal is vádolták őket, hogy tevékenyen részt vettek 1944-ben a végső megoldásban. A négynapos per végén kötél általi halálra ítélték őket. Fekete-halmy-Czeydner és Szombathelyi tábornokok pere március 21-én, illetve március 28-án kezdődött. A bíróság őket is bűnösnek találta. Ezután mind a négyüket átadták a jugoszlávoknak, akik az 1941–1944 közt Bácskában tevékenykedett több magyar megyei és városi hivatalnokkal egyetemben maguk is bíróság elé állították őket, újra lefolytatták ellenük a bírósági eljárást. A per 1946. október 24-én kezdődött Újvidéken, a legnagyobb tömegmészárlás színhelyén. Hat nappal később valamennyi vádlottat halálra ítélték, és november elején ki is végezték őket.²⁹

* * *

A magyar zsidóság megsemmisítése volt a tárgyá több nagy háborús bűnpernek a Német Szövetségi Köztársaságban (Nyugat-Németország), Ausztriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Izraelben. A vádlottak között voltak a német külügyminisztérium és a *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal) magas rangú náci tisztségviselői, legfőképpen pedig az Eichmann-féle *Sonderkommando* leghírhedtebb tagjai.

²⁶ Ezeket a bűnözőket az 1950. március 23-i 72. sz. rendelet klauzulái alapján bocsátották szabadon. A szöveget l. Buletinul Oficial, 1950. március 23. Az ítélet angol fordítását és a bírósági eljárás részleteit l. *Randolph L. Braham: Genocide and Retribution. The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania* (Boston, Kluwer-Nijhoff, 1983), 260.

²⁷ Magyarország a Délvidék néven is ismert Bácskát 1941 áprilisában szállta meg, miután a németek legyőzték Jugoszláviát. l. *Braham: Politics*, 181–185. A vérfürdőkről l. uo. 214–222.

²⁸ Fekete-halmy-Czeydner, Grassyt és Zöldit eredetileg Budapesten állították bíróság elé 1943-ban, Kállay Miklós miniszterelnök hivatali ideje alatt. Tekintettel arra, hogy Magyarország a Harmadik Birodalom szövetségese volt, a zsidók és szerbek meggyilkolása miatt magas rangú katonatisztek ellen indított büntetőeljárás nagy politikai hátorságot igénylő lépés volt. A vádlottakat 11 évtől 15 évig terjedő börtönre ítélték, ámde elmenekültek az országból, és az SS védeneként Bécsben találtak menedéket. 1944 márciusában a német megszálló erőkkel tértek vissza Magyarországra, majd tevékeny részt vállaltak a magyar zsidóság likvidálásában. Részleteket l. uo. 218–222.

²⁹ Uo., 1324–1325. L. még Lévai, 288–289.

*Nyugat-Németország**Nem német bíróságok által lefolytatott perek*

A Német Szövetségi Köztársaságnak szuverén entitásként történt megszületése előtt a magyarországi zsidók ellen elkövetett bűntények a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék hatáskörébe tartoztak; 12 ügyet az Egyesült Államok katonai törvényszékei tárgyaltak, többet pedig az angolok az ő megszállási övezetükben. Nürnbergben a magyar zsidóság tragédiájával főként azokban az ügyekben foglalkoztak, amelyekben Ernst Kaltenbrunner RSHA-főnök és Joachim von Ribbentrop külügyminiszter volt érintve. Az amerikaiak a magyar zsidóság ügyét felidéztek azokban az ügyekben, amelyek Oswald Pohllal, a Flick konzernnel, az I. G. Farbennel és a Krupp konzernnel voltak kapcsolatosak, valamint az úgynevezett minisztériumi perekben. Az angolok főképpen Josef Kramer és 44 vádlott-társa ügyében foglalkoztak ezzel; valamennyi vádlottat az auschwitzi, a natzweileri és a bergen-belseni táborokkal kapcsolatos bűntényekért állították bíróság elé. Franciaország és a Szovjetunió, a két másik megszálló hatalom szintén rendezett néhány háborús bűnökkel kapcsolatos katonai pert, amely érintőlegesen foglalkozott a magyar zsidóság háború alatti katasztrófájával.³⁰

A magyar zsidóságot érintő kimagaslóan fontos perben Edmund Veessenmayer, a Harmadik Birodalom egykori teljhatalmú megbízottja a megszállt Magyarországon volt a vádlott. A minisztériumok perének (1948) elsőrendű vádlottjaként Veessenmayert a vádirat több pontjában is bűnösnek találták, és 1949 áprilisában 20 évi börtönbüntetésre ítélték.³¹ Az Egyesült Államok háború utáni politikája németországi célkitűzéseinek megfelelően John J. McCloy, az Egyesült Államok németországi főbiztosa 1951 januárjában 10 évre változtatta Veessenmayer ítéletét. Egy évvel később pedig az Egyesült Államok kegyelmi tanácsának ajánlatára szabadlábra helyezték.³²

Német perek

Az újjászervezett német bíróságok számos olyan pert folytattak, amely kifejezetten a magyar zsidóság tragédiájával foglalkozott. Ezek közül messze a leg-

³⁰ A francia bíróságok legfőképpen a koncentrációs- és kényszermunkatáborokban elkövetett bűntényekkel foglalkoztak. Ami a szovjet pereket illeti, magyar zsidó szempontból messze a legfontosabb Franz Jaeckeln, Ostland legmagasabb rangú SS- és rendőrparancsnokának pere volt. Ő volt a parancsnoka azoknak a csapatoknak, amelyek 1941. augusztus végén több mint 23 000 magyar és ukrán zsidót mészároltak le Kamenyec-Podolszkij mellett. Jaeckelnt 1946-ban végezték ki. A francia és a szovjet pereket illető részleteket l. Jacob Robinson és Philip Friedman összeállításában: *Guide to Jewish History under Nazi Impact* (New York, YIVO Institute for Jewish Research, 1960), 190–209., illetve 209–210.

³¹ A per jegyzőkönyvét l. *Ministries Case* (Court 4, Case 11), 2702–2750., 3617–3659., 7143–7158., 13062–13460. és 26156–26189. oldalak. L. továbbá *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1949–1953), 14. k., 825–831., 646–660., 812–817. és 858–859. L. még *Braham: Bibliography*, 2005–2010. sz. utalásokat.

³² A kegyelmi bizottság összetételét l. *Raul Hilberg: The Destruction of the European Jews* (Chicago, Quadrangle, 1961), 684–715.

fontosabb Herman Alois Krumej *SS-Obersturmbannführer*nek és Otto Hunsche *SS-Hauptsturmführer*nek, az Eichmann-féle magyarországi *Sonderkommando* két vezető személyiségének a pere volt. Jóllehet sorsdöntő szerephez jutottak Magyarországon,³³ a háború után 15 éven át háborítatlanul éltek Németországban. 1960-ban tartóztatták le, állították bíróság elé és ítélték el őket, ámde egy fellebbviteli bíróság felmentette mindkettőjüket. 1964–1965-ben ismételen perbe fogták őket Frankfurt-am-Mainban: Hunsché felmentették, Krumejt ötévi kényszermunkára ítélték (1965. február 3.). Az ügyész fellebbezése alapján a karlsruhei fellebbviteli bíróság 1968-ban megsemmisítette a frankfurti bíróság döntését, és új pert rendelt el. Ezúttal Krumejt életfogytiglani börtönre, Hunsché pedig 12 évre ítélték (1969. augusztus 29.). Az ítéletüket 1973. január 17-én helybenhagyták.³⁴

Az Auschwitz-perben (1964. december–1965. augusztus) a magyar zsidóság katasztrófáját legfőképpen az erdélyi Victor Capesiusnak az ügyével kapcsolatban tárgyalták; a gyógyszerész Josef Mengele segítójeként működött az auschwitzi válogató rámpán. Kilencévi börtönre ítélték, de hamarosan szabadon bocsátották, miután a karlsruhei felsőbb fokú bíróság úgy döntött, hogy azokat az éveket, amelyeket Capesius a háború után internálótáborban töltött, be kell számítani az ítéletbe.³⁵

A nyugatnémet hatóságok bűnvádi eljárást indítottak a Harmadik Birodalom három további magas rangú tisztségviselője ellen, akik fontos szerephez jutottak a magyar zsidóság megsemmisítésében. Ezek Horst Wagner és Eberhard von Thadden, a német külügyminisztérium *Inland II* szekciójának vezető tisztviselői, valamint Albert Theodor Ganzenmüller, a birodalmi közlekedésügyi minisztérium vasútügyekért felelős államtitkára. Egyikük sem töltött egy percet sem börtönben. Thadden autóbalesetben halt meg 1964. november 8-án. Wagner, akinek a pere 1972. május 29-én kezdődött, ámde a tárgyalást felfüggesztették és időnként betegség miatt elhalasztották, 1977. március 13-án halt meg Hamburgban.³⁶ Ganzenmüller, aki ellen egyebek között a zsidók deportálásához használt vasúti kocsik rendelkezésre bocsátása miatt emeltek vádat, 1973. május 3-án állt bíróság elé. A pert először amiatt halasztották el, mert az ügyvédjének volt egy másik halasztott pere is, majd egészségügyi okoknál fogva meghatározatlan időre elnapolták. Sok náci társához hasonlóan Ganzenmüller is megmenekült a büntetéstől.³⁷ A számos igen magas rangú náci tisztségviselő között, akik a megszállás idején Magyarországon szolgáltak, de sohasem kerültek bíróság elé, található Otto Winkelmann *SS-Obergruppenführer* és Kurt Becher *SS-Standartenführer*.³⁸

³³ L. Braham: Politics, több helyütt.

³⁴ Ezekről a perekről l. Braham: Bibliography, 2000–2002. sz. utalásokat.

³⁵ Capesiusról és a magyar zsidók megsemmisítésében részes másokról l. Bernd Naumann: Auschwitz. A Report on the Proceedings Against Robert Ludwig Mulka and Others Before the Court at Frankfurt (New York, Praeger, 1966).

³⁶ Wagner és Thadden tevékenységéről a magyarországi holokauszttal kapcsolatban l. Braham: Politics, több helyütt.

³⁷ A Nyugat-Németországban lefolytatott perek néhány részletét l. uo., 1325–1328. L. még Lévai 285–288.

³⁸ Tevékenységükről Magyarország német megszállása idején l. Braham: Politics, több helyütt. Winkelmann 1977. szeptember 24-én halt meg Bordersholmban. Becher 1995. augusztus elején halt meg Brémában. L. továbbá Braham: Bibliography, 1943–1945. és 2011–2016. sz. utalásokat.

Ausztria

Háborús bűnösök ügyében Bécsben megtartott két nagy per közvetlenül kapcsolódott a magyarországi holokauszthoz. Az első per vádlottja Siegfried Seidl *SS-Hauptsturmführer*, a theresienstadti koncentrációs tábor egykori parancsnoka és az Eichmann-féle *Sonderkommando* vezető tagja volt. Magyarországon szakértő tanácsadóként működött több nagy zsidó közösség, így az egri, a marosvásárhelyi, a nyíregyházi és a székesfehérvári zsidók gettósítása és deportálása során. A vádirat alapján bűnösnek találták, és 1946. október 4-én Bécsben kivégezték.

A második per Franz Novak *SS-Hauptsturmführer* ellen indult; ő volt a *Sonderkommando* szállítási szakértője, és összekötőként szolgált a Birodalmi Közlekedésügyi Minisztérium felé. Miután 15 évig háborítatlanul élt, többször is bíróság elé állították. Az első perben (1964. november) nyolc évre ítélték. Fellebbezése nyomán a bécsi *Oberlandesgericht* (fellebbviteli bíróság) megsemmisítette az ítéletet, és új pert rendelt el. Az 1966 szeptemberében megtartott második per után egy hónappal, a bíróság elrendelte Novak szabadlábra helyezését, mert az esküdtek nem jutottak egyezsége a „felsőbb parancs” kérdésében. Miután a fellebbviteli bíróság 1968 februárjában megsemmisítette a felmentő ítéletet, Novakot 1969. december 20-án ismét bíróság elé állították. Egy vádpontban bűnösnek találták, és kilencévi börtönre ítélték. Ezúttal azonban a fellebbviteli bíróság egyetértett a védelem fellebbezésével, s ismét újabb pert rendelt el, amelynek időpontjául 1971 augusztusát jelölték meg. Ezt a negyedik tárgyalást 1972 márciusában tartották meg, és az esküdtszék az első perbeli elődje álláspontjára helyezkedett. Novakot 1972. április 13-án hétévi börtönre ítélték.³⁹

A magyar zsidóság megsemmisítésével kapcsolatban lényeges volt egy Bécsben 1972 elején lefolytatott per. Vádlottjai Walter Dejacó és Fritz Karl Ertl *SS-tisztek* és mérnökök voltak: ők tervezték és építették meg az auschwitzi gázkamrákat és krematóriumkazánokat. Mindkét vádlottat felmentették, s március 10-én szabadlábra helyezték őket, mivel az esküdtszék arra a következtetésre jutott, hogy katonai parancsra cselekedtek, és nem volt tudomásuk arról, mire fogják használni a halál-kazánokat!⁴⁰

Más országok

A magyar zsidóság kérdését érintő pereket folytattak Lengyelországban, Csehszlovákiában és Izraelben is. Lengyelországban a magyar zsidóság likvidálása felmerült Rudolf Franz Ferdinand Höss, Auschwitz egykori parancsnokának a perében. Egy varsói bíróság 1947. március 29-én halálra ítélte, és néhány nappal később Auschwitzban kivégezték.

Csehszlovákiában különös jelentőséggel bírt Dieter Wisliceny *SS-Hauptsturmführernek*, az Eichmann-féle *Sonderkommando* egyik vezető tagjának bratislavai pere. Wislicenynek meghatározó szerepe volt a zsidók összeszedésében és gettósításában, amihez a szakértelmet a szlovákiai és görögországi zsidó közössé-

³⁹ *Braham*: Politics, 1328–1329. L. még *Braham*: Bibliography, 2003. sz. utalást.

⁴⁰ The New York Times, 1972. március 1.

gek likvidálása során szerezte. 1948. február 27-én halálra ítélték, s május 4-én Bratislavában felakasztották.⁴¹

Izraelben a magyarországi holokausztnak — és általában az európai zsidóság tragikus sorsának — számos részletére derült fény Adolf Eichmann-nak, az RSHA IVB.4. szekciója egykori vezetőjének a perében. Izraeli ügynökök 1960 májusában ejtették foglyul Argentínában, majd 1961-ben Jeruzsálemben állították bíróság elé. 1962. május 31-én akasztották fel Ramlában.⁴²

A magyar zsidóság katasztrófája állott az Izraelben valaha is lefolytatott egyik legvitatottabb pernek a középpontjában is. Vádlottja, Kasztner Rezső (Randolph), a budapesti Segélyező- és Mentőbizottság, a Vaadah egykori *de facto* vezetője volt. A per rágalmozási perként indult 1954. január 1-jén. Kasztner indította Malkiel Grünwald, egy *Mizrachi* cionista ellen, aki őt a németekkel való együttműködéssel vádolta. A belpolitikai és kormányügyekkel át- meg átszótt per Kasztner elítélésével végződött. 1955. június 22-én kelt 300 oldalas indoklásában Benjamin Halevi, a jeruzsálemi kerületi bíróság tanácselnöke azt a következtetést vonta le, hogy „Kasztner eladta lelkét az ördögnek”. Az alsó fokú bíróság ítéletét a Legfelsőbb Bíróság 1958. január 15–17-én 3:2 szavazati arányban felülbírálta, és mentesítette Kasztnert az „együttműködés” megbélyegzése alól. Kasztner azonban ekkor már halott volt: vakbuzgó fanatikusok 1957. március 4-én Tel-Avivban lelőtték, március 15-én behalt sérüléseibe.⁴³

Egyesült Államok és Kanada

Néhány magyar állampolgár ellen bűnvádi eljárás folyt az Egyesült Államokban és Kanadában. Ezek az észak-amerikai demokráciák csak a hidegháború enyhülése után, az enyhülés korszakában váltak érzékenyebbé a holokauszttal kapcsolatos kérdések iránt. Egyre hevesebben reagáltak azokra a szemrehányásokra, miszerint a végső megoldásban tevékenyen részt vevő sok ezer személynek nyújtanak menedéket. E háborús bűnökkel gyanúsítottak közül sokan évtizedeken át, a névtelenség árca mögé bújva, háborítatlanul éltek. Mások, akik a különféle ultrakonzervatív elemek támogatását élvezték, nyíltan prosperáltak élvonalbeli antikommunista harcosokként.

Elsőként az Egyesült Államok szánta el magát cselekvésre, főként Elizabeth Holtzman kongresszusi képviselő (D-NY) törvényhozási kezdeményezésének eredményeként. Ennek nyomán 1979-ben megalakították az Igazságügyi Minisztérium keretében a Különleges Nyomozások Hivatalát (Office of Special Investigations – OSI). Az OSI, amely kizárólag polgári pereket indíthat (az Egyesült

⁴¹ Wisliceny nyilatkozatát a maga és a Sonderkommando szerepéről Magyarországon l. Randolph L. Braham összeáll.: *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account* (New York, World Federation of Hungarian Jews, 1965), 440. sz. dokumentum. L. még *Braham: Bibliography*, 2017. sz. utalás.

⁴² Eichmann tevékenységének valamennyi aspektusáról, üldözéséről, elfogásáról és peréről l. *The Eichmann Case. A Source Book* (New York, World Federation of Hungarian Jews, 1969), 186. L. továbbá *Braham: Bibliography*, 1946–1995. sz. utalásokat.

⁴³ A Kasztner-ügy valamennyi vetületéről l. *Braham: Politics*, 1008–1112. l. továbbá *Braham: Bibliography*, 1911–1935. sz. utalásokat.

Államokban nem létezik olyan törvénykezés, amelynek értelmében bűnvádi eljárást lehetne indítani azon személyek ellen, akik büntetteiket az ország határain kívül nem amerikai állampolgárok terhére követték el), jelentős eredményeket ért el az Egyesült Államokban lakó náci bűnelkövetők azonosítását és perbe fogását illetően. 1996 áprilisáig sikerült 53 ilyen személyt megfosztani az amerikai állampolgárságtól, 45-öt pedig ki is toloncoltak az Egyesült Államokból.

Közöttük volt két egykori magyar állampolgár: Szendi József, egy volt csendőr, aki részt vett 1941-ben az úgynevezett „idegen” zsidók deportálásában, majd szerepet vitt az 1944. évi zsidóellenes magyar kampányban, és Koréh Ferenc, az észak-erdélyi Sepsiszentgyörgyben kiadott, *A Székely Nép* című antiszemita napilap volt „felelős szerkesztője”. Koréh dolgozott más zsidóellenes és szövetségesellenes folyóiratokban is, a holokauszt alatt pedig a magyar propagandahivatalban szolgált. Miután 1958-ban az Egyesült Államokba érkezett, a Tennessee állambeli Cookeville-ben élt és dolgozott portásként egészen 1970. évi nyugdíjazásáig. Szendi hiúsága vezetett a leleplezéséhez: egy Magyarországon röviddel a kommunista rendszer összeomlása után kiadott könyvben részben elárulta előéletét.⁴⁴ Az OSI 1992. szeptember 9-én indított eljárást állampolgársági jogaitól való megfosztására, s 1993. június 18-án a cookville-i amerikai kerületi bíróság megvonta az állampolgárságát. Egy számára nem teljesen kedvezőtlen megállapodás értelmében Szendi néhány nappal később „önként” elhagyta az Egyesült Államokat, és visszatért Magyarországra.

Az 1996-ban 86 esztendőes Koréh Ferenc az 1950-es évek elején jött az Egyesült Államokba, s érkezését követően több évtizeden át magyar szakértőként dolgozott a Szabad Európa Rádiónál. Az OSI az 1980-as évek elején indította el az eljárást az állampolgársága megvonására, de valamilyen belső okoknál fogva altatták az ügyet az 1990-es évek elejéig. Hosszas jogi huzakodás után egy newarki (NJ) szövetségi körzeti bíróság 1994 júniusában összefoglaló végzést terjesztett az Egyesült Államok kormánya elé, amelyben többek között megállapítja, hogy a Koréh által elismert tevékenysége *A Székely Nép* felelős szerkesztőjeként kimeríti „az üldözés pártolása és támogatása”, továbbá „az Egyesült Államokkal szemben ellenséges mozgalomban való tagság és részvétel” tényálladékát. A bíróság végzését, amely megvonta Koréh állampolgárságát, 1995. július 14-én helybenhagyta a philadelphiai harmadik felülvizsgálati fellebbviteli bíróság. Az Egyesült Államok Igazságügyi Minisztériuma 1996. április 19-én elindította Koréh ellen a kitoloncolási eljárást. Koréh e tanulmány írásának idején előrehaladott korára és betegségére hivatkozva megkísérel családjánál maradni a New Jersey állambeli Englewoodban.

A Kanada által közel 40 évvel a háború után követett bűnvádi eljárás csapdáira világít rá a balsorsú „Finta-ügy” (1989. október–1990. május). A per vádlottja Finta Imre magyar csendőr százados volt, akit többek között 8617 zsidó fogságba vetésével, bebörtönzésével és kirablásával vádoltak; ezeket a zsidókat 1944-ben Magyarország egyik legnagyobb vidéki városának, Szegednek a téglagyári gettójába hurcolták. Finta, egy különleges csendőr vizsgálati alakulat parancsnoka alá tartoztak azok a csendőrök, akik gyakran civilben működve vállat-

⁴⁴ Szendi: Csendőrsors. Hernádnémetitől Floridaig c. könyvét 1990-ben adta ki a Magyar Demokrata Fórum miskolci szervezete.

tak és kínoztak zsidókat, hogy „kiszedjék belőlük” elrejtett vagyonukat. Csendőreivel egyetemben ő is tevékenyen részt vett 1944. június 25–28-án a szegedi zsidók deportálásában.⁴⁵

A Jules Deschenes bíró vezetése alatt álló különleges bizottság ajánlása alapján a kanadai Igazságügyi Minisztérium pert indított Finta ellen. A bizottság jelentése szerint (amit 1987. március 12-én terjesztettek a kanadai parlament elé) a 882 vizsgált ügy közül csupán 20 tartalmazott *prima face* bizonyítékot sürgős jogi eljárást indokló háborús bűnökről. Röviddel azt követően, hogy módosították a büntető törvénykönyvet, és így lehetővé tették ilyen ügyekben a bűnvádi eljárást, Kanada főügyésze 1988. augusztus 18-án hozzájárult a Finta elleni vádemeléshez, feltehetőleg mert úgy vélte, ez a vád legjobban alátámasztott ügye. Csakhogy az Ontario Legfelsőbb Bírósága által Torontóban lefolytatott per szerencsétlen precedens perré vált háborús bűnökkel vádolt személyek elleni bűnvádi eljárásokban. Jóllehet a kanadai Igazságügyi Minisztérium óriási erőfeszítést tett és viszonylag nagy pénzüsszeget fordított bizonyító erejű bizonyítékok gyűjtésére, tanúk felkutatására és a legkülönfélébb szakértők szerződtetésére, több mint 40 évvel a bűntény elkövetése után a vád képviselői nem tudtak eleget tenni egy nyugati jellegű büntetőbíró jogi követelményeinek. Az esküdtszék 1990. május 24-én, alig egy nappal a vádemelés után, „nem bűnös” verdiktet hozott, és ezt helybenhagyta mind az ontariói fellebbviteli bíróság (1992. április 29.), mind Kanada Legfelsőbb Bírósága (1994. március 24.).⁴⁶

Kritikus értékelés

Az Egyesült Államokban és Kanadában lefolytatott bűnperek ismét rávilágítottak a zsidók által a náci korszakban elszenvedett borzalmakkal kapcsolatos számos, mindmáig vitatott kérdésre, és a szövetséges hatalmak ezeket illető háború alatti és utáni állásfoglalására. Jóllehet a szövetségesek teljesen tisztában voltak a nácik végső megoldásának és azt megelőző zsidóellenes intézkedéseknek a részleteivel, következetesen elzárkóztak attól, hogy bármilyen módon tevékeny részt vállaljanak zsidók megmentésében, mivel ezt összeegyeztethetetlennek ítélték háborús célkitűzéseikkal és a stratégiájukkal.⁴⁷ Azt bizonygatták — nem is alaptalanul —, hogy céljuk elérése, vagyis a Harmadik Birodalom lehető leggyorsabb legyőzése a zsidóknak is a lehető legmegalapozottabb reménye. A szövetséges hatalmak politikai és stratégiai megfontolások alapján hosszú ideig még arra sem voltak hajlandók, hogy nyilvánosan elismerjék és megbélyegezzék a nácik végzetes

⁴⁵ Finta 1945 januárjában menekült el Magyarországról. Először 1948 elején in absentia ítélték fölötte Szegeden, és legkevesebb ötévi kényszermunkára ítélték (Szeged, népbíróság, 221/1947/10. sz. ügy). Végül az amerikaiak fogták el, akik 18 hónapon át hadifogolytáborban tartották anélkül, hogy tudomást szereztek volna múltjáról. 1951-ben vándorolt ki Kanadába, Torontóban telepedett le, ahol vendéglósként élt gyakorlatilag egészen addig, amíg háborús bűnök miatt vádat nem emeltek ellene.

⁴⁶ Az ügy számos fejleményéről l. *Randolph L. Braham*: „Canada and the Perpetrators of the Holocaust: The Case of Regina v. Finta”, *Holocaust and Genocide Studies*, 9. k., 3. sz. tél, 1995., 293–317. A magyar nyelvű változatot l. „Kanada és a Holocaust bűnelkövetői. A Regina kontra Finta büntetőper”, *Századok*, Budapest, 129. évf., 6. sz. 1995., 1331–1354.

⁴⁷ Részletek arról, hogy a szövetségesek tudtak a végső megoldásról, l. 2. jegyzet.

zsidóellenes hadjáratát. A szövetségesek csak 1942. december 17-én adtak közre egy nyilatkozatot, amelyben elismerték, hogy a nácik népirtó hadjáratot folytatnak a zsidók ellen. Míg elítélték „a hidegvérű megsemmisítés bestiális politikáját”, a megmentés kérdésében tanúsított tétlenségüket óvatosan az elkövetők címére intézett figyelmeztető nyilatkozattal ellensúlyozták: „[A szövetséges hatalmak] megerősítik ünnepélyes határozatukat, hogy gondoskodnak róla, az ezen bűntényekért felelősök ne menekülhessenek meg a megtorlástól, és e célból eltökélten megvalósítják az e célból szükséges gyakorlati rendszabályokat.”⁴⁸ E figyelmeztetés hatékonyságát azonban aláásta az a burkolt célzás, hogy semmit sem fognak tenni a végső győzelem előtt, továbbá, hogy nem helyezett kilátásba valamely azonnali megtorlási fenyegetést a nácik és cinkosaik ellen.

A szövetségesek magatartásának a háború alatti zsidómentés ügyében nagyjából megfelelő háború utáni magatartásuk a megtorló igazságszolgáltatás kérdésében. Amikor a világ két befolyási szférára oszlott és megkezdődött a hidegháború, a szövetségesek valójában megtagadták háború alatti kötelezettségvállalásukat, amikor is gyorsan változó nemzeti érdekeiknek megfelelően elkezdték átalakítani nemzeti prioritásaikat. A nyugati szövetségesek demokratikus, kommunistaellenes alapon gyorsan fejleszteni kívánták az ellenőrzésük alatt álló területeket, és egyre inkább vonakodtak folytatni a végső megoldásban tevékenyen részt vevők, köztük német, osztrák és kelet-európai fasiszta menekültek üldözését, akik immár az ő igazságszolgáltatásuk hatáskörébe tartoztak. Az újonnan kialakult kommunistaellenes légkörben egyre inkább megenyhültek a már korábban elítélték iránt is. Amnesziák és a megszálló hatóságok, később pedig a helyreállított szuverén államok kormányai önkényes intézkedései következtében sok elítélt náci büntetését csökkentették, vagy éppenséggel szabadlábra helyezték őket, anélkül hogy börtönbe kellett volna menniük. Továbbá sok nácinak és zsidóellenes bűntényeket elkövető különféle kollaboránsaiknak sikerült elkerülniük a bűnvádi eljárást, és életük végéig háborítatlanul élhettek a szabad világ különböző országaiban.

A Szovjetunió álláspontja és politikája majdnem ugyanolyan volt, mint a nyugati szövetségeseké. A szovjetek igyekeztek újjáépíteni feldúlt országukat és a maguk kommunista rendszerét kiépíteni Kelet-Közép-Európában, s nem voltak hajlandók bűnvádi eljárást indítani a saját érdekeik számára hasznos, ismeretlen számú náci ellen. Kiváltképpen elnézőek voltak a természettudományokban, a technológiában és az állambiztonsági rendőri munkában járatos náci szakértők iránt. Sőt mi több, annyira siettették az általuk meghódított államok átalakítását, hogy arra ösztönözték ezen államok kommunista pártjait, kislefasiszták és náci együttműködők felvételével erősítsék soraikat. A zsidók ellen a háború alatt elkövetett bűntények megtorlását mindkét befolyási övezetben alárendelték a háború utáni politikai realitások szükségletének.

A megtorló igazságszolgáltatás elkésett kísérlete a nyugati világban⁴⁹ egybeesett az egykori szovjet tömb országaiban indított kampánnyal, melynek során

⁴⁸ „German Policy of Extermination of the Jewish Race”, The Department of State Bulletin, Vol. 7, No. 182, 1942. december 19., 1009.

⁴⁹ Az Egyesült Államokon és Kanadán kívül Ausztrália és Nagy-Britannia is kezdett foglalkozni az 1990-es évek közepétől fogva az országokban élő, népellenes bűnökkel vádolt személyek ügyeivel.

„újrértékeltek” a háborús büntetteket és az emberiség elleni büntetteket. Röviddel a kommunista rendszer 1989-ben bekövetkezett összeomlása után az egykori népbíróságok heves politikai viták középpontjába kerültek. Gyakrabban hangzottak el egyre élesebb hangú kérdésfelvetések ítéleteik törvényességét és „politikai” jellegét illetően. Sok személy, kiváltképpen az új politikai spektrum jobboldalán álló nacionalisták azzal érvelnek, hogy a népbíróságok, mivel nem volt alkotmányos legitimitásuk, valójában csupán a megtorlás eszközei voltak a háború alatti szenvedéseikért állítólag bosszúért lihegő zsidók kezében. Ezen legtöbb újonnan demokratikus államban 1989 óta egyre aktívabbá válnak jól szervezett idegengyűlölő nacionalista csoportok, amelyek a maguk háború alatti náci-barát vezetőik rehabilitációját követelik.

Az újrértékelési folyamat és a népbíróságok legitimitása körüli vita hevesebben tört felszínre Magyarországon, mint más egykori szovjet tömbbéli országokban. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy itt viszonylag nagy a túlélők száma, főként az egykori munkaszolgálatosok és a budapesti zsidók körében, valamint azzal az aránytalan szereppel, amelyhez néhányan a közvetlen háború utáni állambiztonsági erőkhöz jutottak. A népbíróságok működésének bírálata összefonódott a bíróságokon működő zsidók tevékenységének antiszemita értelmezésével. Még mérsékelt keresztények is határozottan elítélően vélekedtek zsidók nagyon szembeszökő szerepvállalásáról a magyar bírósági és állambiztonsági rendszerekben, aminek az volt az oka, hogy az 1945 előtti korszakban zsidók semmilyen efféle pozíciót sem tölthettek be. Bibó István, a háború utáni Magyarország egyik legtiszteltebb tudósa és gondolkodója már 1948-ban úgy vélte, hogy az antiszemitizmus újbóli jelentkezésének a holokauszt utáni Magyarországon az egyik legfőbb oka a zsidók aránytalan képviselője a politikai rendőrségben és azonosításuk a szovjetek által az országra kényszerített kommunista rendszerrel.⁵⁰ Nézete szerint az, hogy viszonylag nagyszámú zsidó jelent meg a népbíróságok testületeiben és a biztonsági erőkhöz, azt a benyomást keltette, hogy most a zsidók ítélik meg a magyarokat felett, megtorolva azt, amivel a múltban sújtották őket. Az igazságot talán jobban szolgálta volna, érvelt Bibó, ha a zsidók önként elálltak volna a bírósági és biztonsági rendszerekben való részvételtől. Ő maga is gyorsan hozzátette azonban, hogy egy ilyen távolmaradás kikényszerítése önmagában is vallási alapú fasiszta jellegű megkülönböztetéssel járna magyar állampolgárok csoportjai között.

A közel 600 000 zsidó meggyilkolásának hatására számos túlélő, főként egykori munkaszolgálatos kétségtelenül bosszút keresve lépett be az állambiztonsági erőkhöz. Az is kétségtelen azonban, hogy sok más túlélő azért csatlakozott ezen erőkhöz, a népbíróságokhoz és a baloldali mozgalmakhoz, mert az igazságot kereste, és egy új, valóban szociáldemokrata Magyarországot kíván teremteni. Az államhatalom ezen szerveiben való jelenlétüket illető érvelés antiszemita fertőzősége. Jobboldali szélsőségesek, sovinszta nacionalisták és azok, akik eltorzít-

Próbapereik során a Kanada által már Finta esetében alkalmazott büntetőeljárású stratégiát követték, és végül ugyanarra a negatív eredményre jutottak.

⁵⁰ L. a szerző „Zsidókérdés Magyarországon 1948 után”, Válasz, Budapest, 8. sz., 1948. október–november, 778–877.

ják vagy éppenséggel tagadják a holokausztot, megkísérelték — kiváltképpen a kommunista rendszer 1989-ben bekövetkezett összeomlása után — azonosítani a szovjet időszak bűneit azzal a hatalommal, amellyel állítólag a zsidók rendelkeztek az államhatalom szerveiben.⁵¹ Slomo Avineri, köztisztviselőként álló izraeli politológus kifejtette, egyszerű az oka annak, miért váltak annyira láthatóvá zsidók a kialakuló kommunista rezsim politikai rendőrségeiben. Szerinte 1945 után ezekben az országokban a politikai rendőrség legfőbb feladata az volt, hogy felkutatson fasiszta együttműködőket, bíróság elé állítsa őket, és meggátolja fasiszta vagy majdnem fasiszta mozgalmak újjáéledését. S ki másban, mint zsidókban lehetett megbízni, hogy nem vettek részt ilyen mozgalmakban, meg hogy nem voltak fivéreik, unokafivéreik, nagybátyáik és unokaöccseik efféle mozgalmak tagjai? S ki másnak, mint zsidó embereknek volt minden kétséget kizáró indítékuk, hogy bíróság elé állítsanak náci együttműködőket és antiszemitákat? Az pedig, hogy ez a sztálinista ördöggel való paktumhoz vezet, sokuk előtt csak jóval később világosodott meg, fejezi be fejtegetését Slomo Avineri.⁵²

S valóban, a népbíróságokkal szemben hangoztatott bírálatok jórészt a sztálinista korszak alatti visszaélések indokolt bírálatának a tükröződései. Bizonyos, hogy a háború utáni magyar perek nem a rég kialakult demokratikus társadalmak bünvádi eljárásainak irányadó elvei alapján folytak. Ámde figyelembe véve a háború utáni közvetlen időszak kormányzati vákuumját és a magyar igazságszolgáltatási rendszer fasiszta jellegét a Sztójay- és a Szálasi-időszakokban, az egyetlen megvalósítható alternatíva a fegyverszüneti egyezmény rendelkezéseire alapozott ideiglenes bírósági rendszer létrehozása volt. Ami pedig azt a vádaskodást illeti, hogy a népbíróságoknak nem volt alkotmányos legitimitásuk és nem rendelkeztek történelmi folyamatossággal, ésszerűen gondolkodó ember nem feltételezheti, hogy azok a bíróságok, amelyekben a nyilaskeresztesek vitték a prímet, mielőtt a szovjet hadsereg átvette az uralmat, igazságot szolgáltatott volna háborús bűnök és az emberiség ellen elkövetett bűnök ügyében.

Visszatekintve nyilvánvaló, hogy a népbíróságok nemcsak a Harmadik Birodalommal való tevékeny együttműködéssel és a végső megoldásban való részvétellel vádoltak megbüntetésére törekedtek, hanem hosszabb távú politikai célokat is követtek. Mivel a politikai szálak egyre inkább a szovjetek által támogatott kommunisták kezében futottak össze, a népbíróságokat többek között arra is felhasználták, hogy fokozatosan felszámolják azt az ellenforradalmi rezsimet, amely 1919 óta kormányozta az országot, továbbá átnevelje a tömegeket új politikai-ideológiai elveknek megfelelően, s előkészítse a talajt egy antifasiszta, szovjetbarát, népi demokratikus rendszer számára. Joggal feltételezhető, hogy azok közül, akik a háborút követő első években részt vettek az állambiztonsági erők és a népbíróságok munkájában, nem mindnyájan tudtak a Magyar Kommunista Párt úgynevezett moszkovita vezetői és szovjet tanácsadók ezen céljairól.

⁵¹ Ez az 1989 után megjelent különböző jobboldali szélsőséges pártok és sajtóorgánumaik szokásos témája.

⁵² L. Yehuda Bauer szerk.: „The Return to History and Its Consequences for the Jewish Communities in Eastern Europe”, in: *The Danger of Antisemitism in Central and Eastern Europe in the Wake of 1989–1990* (Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, 1991), 98.

Röviddel az 1989. évi rendszerváltást követően jogi rendszabályokat kezdeményeztek a múlt bírói-politikai igazságtalanságainak jóvátételére. Az új magyar demokratikus köztársaság Alkotmánybírósága 1994. január 11-én a VII/1945. évi törvény (amely magában foglalta a 81/1945.M.E. sz. rendeletet) legtöbb cikkelyét alkotmányellenesnek találta, mert olyan cselekményekért kiróható büntetéseket tartalmazott, amelyeket elkövetésük idején nem tartottak büntetteknek. Érvényben hagyta azonban a 11. cikkely 5. §-át és a 13. cikkely 2. §-át; ezek olyan háborús büntetésekre vonatkoztak, amelyeket mind a nemzetközi jog, mind a magyar büntető törvénykönyv (IV/1978. sz. törvény) büntetendőnek tart.⁵³

Az Alkotmánybíróság határozata nyomán megsemmisítették a népbírók számos döntését. Következésképpen, meghatározatlan számú fasisztának, aki tevékenyen részt vett a végső döntés különböző szakaszaiban — köztük rendőr- és csendőrtiszteknek, és a Sztójay- és Szálasi-kormány számos tisztviselőjének — az ítéletét megsemmisítették. Közülük sokan, akik most hivatalosan igazoltnak vélték magukat, még jóvátételben is részesültek, amiért szenvedtek „a kommunisták részéről”.

(A cikket fordította *Félix Pál*)

⁵³ A döntésnek, valamint indokolásának szövegét l. „A 2/1994.-/I.14/AB határozat”, Az Alkotmánybíróság határozatai, Budapest, 1994. 1. sz., 9–20.

KŐSZEG 2000

Egy szabad királyi város jubileumára

Szerk.: Bariska István, Söptei Imre.

Kőszeg Város Polgármesteri Hivatala, Kőszeg, 2000. 387 o.

Kőszeg város 1998. november 6-án tudományos tanácskozással emlékezett meg III. Ferdinánd szabad királyi városi rangot adományozó oklevele kibocsátásának 350. évfordulójáról. A csaknem nyolc évszázadot átfogó előadások elhangzása után közönségigényként fogalmazódott meg, hogy az emlékülés szervezői, a Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveltárának munkatársai, Bariska István és Söptei Imre formálja kötetbe a történelmi áttekintést. Nehéz, de szakmailag hálás feladatot vállaltak a szerkesztők, hiszen két esztendőn át Kőszegről fogták össze a Dunántúl számos pontjáról és Budapestről a „nyugati végek” patinás városa iránt megnyilvánuló kutatói és történetírói érdeklődést. Munkájuk eredményeként a Kőszeg-kutatás jeles képviselői: történészek és régészek, művészettörténészek és levéltárosok, továbbá a modern városigazgatás szakemberei találkoztak a kötetben.

A kiadvány főcíme: *Kőszeg 2000*, az utolsó negyed évszázad ismeretanyagának közvetítésére utal. Alcíme: *Egy szabad királyi város jubileumára* jelzi, hogy a *Királynap*-ként számon tartott három és fél évszázados jubileumi eseményekből nőtte ki magát. Az archaikus borító is ezt illusztrálja. A címkeret alatt jól látható az 1648. évi királyi oklevél szövege, a hátlapon Kőszeg 1446. évi címerének megújított, barokk változata, és Szent István jogarának stilizált nyomata a *Magyar Millennium 2000* felirattal.

A kötetben 12, a város alapításától napjainkig terjedő tanulmány kapott helyet. Elsőként *Kóta Péter*, a Vas Megyei Levéltár tudományos munkatársa és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója, *Vas megye városai a 13–14. században* címmel foglalta össze kutatási eredményeit. A tanulmány fő érdeme, hogy okleveles anyag segítségével vizsgálta meg a Vas vármegyei korai városiasodást, a nyugat-magyarországi, relative sűrű városhálózat elemeinek egymást gyengítő hatását. Ebben a folyamatban helyezte el Kőszeget, hangsúlyozva, hogy a Kőszegi-család jelentősebb szerepet játszott a település- és a városfejlesztésben, mint ahogyan azt korábban gondoltuk.

F. Mentényi Klára, az Országos Műemléki Hivatal művészettörténésze, több évtizedes kutatásait foglalta össze a *Reneszánsz építészeti Kőszegen* című tanulmányában. A Jurisics-vár, valamint a belváros reneszánsz építészeti emlékeinek művészettörténeti értékelését közép-európai — osztrák, cseh, felvidéki és erdélyi — példákkal vetette össze. Először sikerült rögzítenie a helyi sajátosságokat is: a kőszegi reneszánsz építészet rokonságát, 16–17. századi eredetét, mecénási és tulajdonosi hátterét. A bemutatott emlékek megőrzésével válhatott Kőszeg a hazai késő-reneszánsz építészet egyik gazdag örökösévé.

B. Benkhard Lilla, az Országos Műemléki Hivatal régésze, *A kőszegi védműrendszer* című írásában a város erődítéseinek régészeti- és építészettörténeti összefoglalását adja. Szakszerű elemzésében számos újdonságot közöl, többek között a Rókafok-bástya Hefele Menyhért-féle imitációját, a mai Fő tér felé eső ellenfal feltárását, az Alsó-és Felsőkapu elé húzott barbakanok, továbbá a várárok nyugati szakaszán álló ellenfal leírását. Építészettörténeti megállapításai összhangban állnak Mentényi Klára eredményeivel.

Bariska István, a Kőszegi Fiókleveltár vezetője, *A szabad királyi várossá válás ára* című nagy összefüggéseket feltáró munkájában arról értekezik, hogy az 1447–1647 között Habsburg zálogjogon volt Kőszeg város egyszerre két nagy feladat elé került. 1647-ben, a Magyar Koronához történt visszaszatelés következtében, idomulnia kellett a hazai közigazgatási, pénzügyi, statutum alkotási és törvénykezési rendhez. 1648-ban pedig két szomszédos főrenddel, Széchy Dénes és Nádasdy Ferenc gróffal, valamint a vármegyével, meg udvari hatalmasságokkal kellett egyezkednie, hogy beilleszkedjék a magyar rendi társadalomba. Az állandó pénzzavarral küszködő bécsi udvar végül rajnai aranyforintban és borban szabta meg a szabad királyi várossá válás árát. A tanulmány egyértelműen igazolja, hogy sem Kismartonnak, sem Kőszegnek nem sikerült volna kiszabadulni a főrendek úrbéres fogságából, ha nem lettek volna bortermelő városok. A bor ugyanis fizetési eszköz volt abban az időben. Segítségével nyílt meg az út az országgyűlésbe.

Tilcsik György, a Vas Megyei Levéltár igazgatója, tekintélyes grafikonapparátussal mutatja be Kőszeg lakosságát az *Adatok Kőszeg 1781 és 1848 közötti polgárságának összetételéhez* című tanulmányában. Nem kevesebb, mint 1355 polgárjogot szerzett személyre terjesztette ki vizsgálatát. Rendkívül precíz és átfogó elemzését évtizedes bontásban közli, többek között a polgárok foglalkozására, szakképzetségük szerkezetére, származására, vallására, és alfabetizációjára vonatkozóan. A kőszegi és a szombathelyi adatok összehasonlítása azt mutatja, hogy a 19. század első felére Szombathely javára dönt el a két város között zajló verseny. A szerző fő következtetése az, hogy a polgárság átrétegződésének folyamata lassan ment végbe, és már a két város szerepcseréje előtt elkezdődött.

Dominkovits Péter, a Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltárának főlevéltárosa, az első kőszegi gyáralapítás történetét írja le *A Kőszegi Posztógyár a reformkorban* című dolgozatában. Eddig nem ismert hazai források segítségével tárja elénk az alapítás körülményeit, és egy általa kiválasztott évmetszetben a gyár működését. Elsőként sikerült igazolnia — a kialakult tökehiány és az értékesítési nehézségek elemzésével —, hogy a gyár csődjét nem politikai okok, hanem alapvetően a gazdasági nehézségek okozták. Az 1845–1863 között fennállott üzemet a Védegylet-mozgalom és a hazai korai iparosítás keretében mutatja be.

Molnár András, A Zala Megyei Levéltár megbízott igazgatója, *Kőszeg polgárorsége 1848 tavaszán* című írásában a helyi polgárörtségnek az 1848. évi áprilisi törvények elfogadása utáni történetével foglalkozik. Új típusú testület volt ez a korábbihoz képest, hiszen a kiterjesztett egyenlőség elvén felépülő nemzetörtség és a városi polgárjog alapján szerveződő fegyverviselők egymasmellettisége jött létre. A választott kort és a témát kitűnően ismerő szerző bemutatja, hogy miként reagáltak erre a kiváltságos polgárok, hogyan különültek el az újonnan szervezett nemzetörstől. Az áprilisi törvények alapján azonban a polgárörszádat is a nemzetörtség mellé sorolták. Az 1848. évi teljes polgárnévsort közlő dolgozat hiteles képet ad a polgárjoggal rendelkező, fegyverviselésre alkalmas népességről, amely az új korszellellemmel az áprilisi törvények kapcsán szembesült.

Hermann Róbert, a Hadtörténelmi Intézet főmunkatársa, az *Újabb adatok és szempontok Kőszeg kapitulációjának történetéhez* című munkájában megnyugtatóan tisztázza az 1848 őszén Kőszeg mellett elvonuló horvát intervenció sereg hazatérésének történetét. Pákozdi veresége után Josip Jellačić mintegy 14.000 főnyi, értéktelennek ítélt, főleg népfelkelőből álló haderőt indított Nyugat-Magyarországon át Horvátország felé. A szervezetlen és gyengébb felszerelésű magyar nemzetörtség nem tudta megállítani, így Kőszeg kiszolgáltatott helyzetbe került. A szerző magyar és osztrák levéltári források, egykorú sajtóanyag és visszaemlékezések felhasználásával igazolja, hogy a város számára egyetlen út maradt: a megegyezés. Később az Országos Honvédelmi Bizottmány vizsgálata is felmentette Kőszeget az árulás vádjá alól.

Söptei Imre, a Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltárának tudományos munkatársa, *Kőszeg szabad királyi város törvényhatóságának utolsó évei (1865–1876)* című tanulmányában a város történetének kevésbé ismert évtizedét dolgozza fel. Az 1865-ös országgyűlési választás, és a Kőszeg törvényhatósági jogának megszüntetése (1876) közötti időszakban itt csaptak össze leghevesebben a haladás és a maradás megyei erői. Az alapos dolgozat meggyőzően igazolja, hogy az osztrák-magyar kiegyezés utáni Kőszeg gazdasága nem az új törvények miatt esett vissza, hanem a viszonylagos gazdasági fejletlenség okozta státuszának megváltozását. A költségvetési egyensúlyra alapozó, adósságcsökkentő helyi intézkedések ennek a folyamatnak az elismerését jelzik. A város az új körülményekre helyi és külső tőkebevonás révén megvalósított intézmény-fejlesztéssel, laktanya- és vasútépítéssel, valamint gyáralapítással válaszolt.

Óry Ferenc, a Merkantil Bank budapesti munkatársa, egy korábban tabuként kezelt korszak következményeit mutatja be *A trianoni békediktátum hatása Kőszeg gazdasági életére az 1920-as évek első felében* című dolgozatában. A térképekkel gazdagon illusztrált munka meggyőzően állítja elénk a döntés elvonuló Kőszeg gazdaságára, közigazgatására, közlekedésére, pénzügyére, idegenforgalmára, kultúrájára, oktatására, de még egészségügyére is. A piacait, ennél fogva gazdasági és társadalmi egyensúlyát veszített város teljes szerkezetváltásra kényszerült, miközben történetének valószínűleg legsúlyosabb válságát élte át. Nagy erénye a szerzőnek, hogy mindezt elfogulatlanul és hiteles adatok felhasználásával tárja elénk.

Élő Antal, a Vas Megyei Közgyűlés Hivatalának nyugalmazott főtanácsosa, *Kőszeg közigazgatásának története 1945–1990 között* című írásában a közelmúlt históriájával foglalkozik. A koalíciós polgári korszak és az egypárti tanácsrendszer városigazgatásának tanulságos története rajzolódik ki a tanulmányból. Az utóbbi minőségileg több szakaszra bontható, amelynek kőszegi megjelenését részletesen elemzi a szerző. A közigazgatás és a településfejlesztés korlátozott modernizációjára természetesen ráerősít a határsávrendszer megszüntetése után kerülhetett sor. Először az 1954-ben

járási jogú státusát elvesztő város, majd az 1970-es években részleges középfokú központtá minősített helység, végül az 1984-ben elnöki tanácsi határozat alapján kétszintű (helyi és megyei) igazgatás alá kerülő Kőszeg útkeresését követhetjük nyomon az utolsó tanácsülés napjáig. A tanulmány rendkívül informatív mind személyi, mind városfejlesztési szempontból.

Tóth László, Kőszeg város jelenlegi jegyzőjének, *Az önkormányzatiság újjáalakítása Kőszegen (1990–1998)* című tanulmánya már a jelent idezi. A rendszerváltás első két önkormányzati ciklusát dolgozza fel a helyi önállóság, az általános helyi felelősség, a helyi demokrácia és Kőszeg mindenkori költségvetése, vagyona és beruházásai szempontjából. Jelzi az önkormányzat szervezetének és intézményeinek átalakításával járó nehézségeket. Táblázattal demonstrálja a korábbi tanácsrendeletek felülvizsgálatának menetét. Megállapítja, hogy 1996-ben lényegében lezárult a helyi rendeletalkotás időszaka. Külön szól a múltból örökölt intézményrendszer átalakításáról, a választott testületek, a szakbizottságok és a hivatalok együttműködéséről, valamint a helyi nyilvánosság fórumairól. Rámutat, hogy a város eredményes működtetése a jó gazdasági mutatók (költségvetés, mérlegadatok, helyi bevételek, önkormányzati vagyon, részvények), az eredményes vagyongazdálkodás (működtetés, privatizáció) és a beruházások (regionális vízmű, földgázvezeték kiépítése, Óház, Írottktó-Natúrpark) függvénye. Az említett adatokat első ízben tárja a szerző a nagyközönség elé.

A tanulmányok — bár helyenként cezurákat hagynak maguk után — és a beszédes illusztrációk egymást kiegészítve mutatják be a város történetét. Témaválasztásuk tudatosságának, a sorskérdésekkel szembenézni kész bátorságuknak és a feldolgozás megújuló szemléletmódjának köszönhetően egységes kiadványt alkotnak.

Varga J. János

„MAGYARORSZÁG, VELED AZ ISTEN!” BRUNSZVIK TERÉZ NAPLÓFELJEGYZÉSEI 1848–1849

Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hornyák Mária
Budapest, 1999. Argumentum Kiadó. 280 old.

A magyar szabadságharc 150. évfordulójára jelentette meg Brunszvik Teréz grófnő napló-jegyzeteinek 1848-ban és 1849-ben írt részét „Magyarország, Veled az Isten!” címmel a Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány, magyar fordításban.

A korabeli magyar kisgyermeknevelés, leány- és nőnevelés e kiemelkedő alakja — aki 1775–1861 között hosszú életet élt meg — 1808-tól az 1850-es évek közepéig vezetett naplójegyzetét 61 terjedelmes füzetet töltenek meg, amelyeket a budapesti Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye őriz. Ebből 1938-ban Czeke Marianna eredeti nyelven nyomtatásban közreadta a kezdő 1808–1814 közötti évek anyagát, nyilván a folyamatos további közlésre számítva. Ez — sajnos — nem következett be.

Brunszvik Teréz sűrűbb-ritkébb időszakokban írta feljegyzéseit: hol naponta, hol hetenként egyszer-kétszer, hol pedig heteket, néha hónapokat kihagyva. Nem a vele történt napi események rendszeres írásbeli rögzítése volt elsődleges célja. Írt ugyan bőségesen saját élete eseményeiről is éppen úgy, mint a külvilág történéseiről, de elsősorban az azok nyomán, illetve külső indíték nélkül támadó gondolatainak, meditációinak megörökítésére érzett belső késztetést. Feljegyzéseinek legnagyobb része német nyelvű, kisebb hányada angol és francia.

Az első feljegyzés e kettős év anyagában 1848. január 5-én kelt, az utolsó 1849. december 20-án. A kötetnyi szövegből világosan kitűnik, hogy milyen volt ebben a mozgalmas időszakban az idős, 73–74 éves grófnő közérzete, hogyan látta magát, családját, népes rokonságát; mennyire volt tájékozott az arisztokraták és a társadalom más rétegei életében, az irodalom, a zene körében, a politikai hírek világában. Eszmélődő soraiban ekkor is mindig ott szerepel a nevelés fontosságáról vallott meggyőződése, de még gyakrabban felszínre tör a naplóban az az egyéni vallásos érzésvilág, amelyet maga alakított ki magának: eredeti katolikus hitét erősen „átprotestantizálva”, egy — a Bibliára alapozott — sajátos iszenhitté formálva.

Ami a mai olvasót a másfél évszázados évforduló kapcsán különösen érdekli: vajon a napló írója hogyan vélekedett 1848–1849 legnagyobb eseményéről, a forradalomról és a szabadságharcról? Mennyire volt tájékozott az azt kiváltó politikai-társadalmi okokról, mennyire érezte-élte át annak eseményeit, mit gondolt annak céljairól, folyamatáról és kilátásairól? Hogyan fogadta annak bukását?

A napló tanúsága szerint az öreg grófnő, aki élete előző évtizedeiben már igen sokat megtapasztalt az őt körülvevő világban, igen élénk, friss érdeklődéssel nézte az 1848/49-es eseményeket,

együtt élt velük, s teljesen egyértelműen a magyar félnek „drukkolt”. Meglepő, hogy milyen sok bejegyzés szól a korabeli nyugat-európai politikai eseményekről, forradalmi mozgalmakról, azok legfőbb szereplőiről. S ugyancsak feltűnő, hogy e két év naplófeljegyzései mennyire „átpolitizáltak”. Sűrűn felbukkannak lapjain a nyugati erjedő-forrongó politikai nézetek a társadalom esedékes reformjáról, lehetséges átalakításáról, az állam szerepéről, a politikusok teendőiről, a kapitalizmusról, kommunizmusról, radikálisokról, anarchistákról, „munkát-kenyeret” jelszóról, forradalomról, királyságról, köztársaságról és sokféle más politikai felfogásról, szándékról és tetről. Külön tanulmány lenne készíthető e napló alapján Brunsvik Teréz — egy 1848/49-ben élő, nyitott gondolkodású, felvilágosult hölgy — ezek nyomán kialakított politikai nézetrendszeréről.

Igen imponáló, amilyen hévvel szerezte-gyűjtötte az értesüléseket, információkat saját környezetéből, közelebbi-távolabbi különféle „pártállású” ismerőseitől, „az utca embereitől”; figyelt a „szájról-szájra” szálló hírekre, szóbeszédre, pletykákra, igaz és hamis mendemondákra. Információinak másik legfontosabb forrásai az újságok voltak, főként az általa igen kedvelt augsburgi Allgemeine Zeitung, s mellette más német és francia lapok. Tájékoztatói lehetőségeit megkönnyítette, hogy e két évben — kivéve 1848 nyarát — Pesten lakott.

Brunsvik Teréznek a korabeli magyarországi eseményekkel kapcsolatos alapvető érzéseit igen jól kifejezi mindjárt a legelső nagy esemény rögzítése és kommentálása 1848. március 18-án: „Március 15-e pirossal feljegyezve, ez az évszázados rabságból való megszabadulás napja volt. A kigúnyolt ifjúság győzött az okossá válni akarók felett! Háromezer és harmincezer éljent nekik! Amit már 50 év alatt felismertem és szívemben éreztem és ápoltam, most napvilágra került, van törvény, szabad, szabad!”

S e két esztendőben — jegyzetei tükrözik — igen sokat elmélkedett a szabadságról, az egyén és a nemzet szabadságáról, annak mivoltáról, tartalmáról, megvalósulási lehetőségeiről. Használja néha a „liberalizmus” kifejezést is (szemben az „abszolutizmussal”), a „liberális ember” nála a gondolkodás szabadságával rendelkező személyt jelenti.

Brunsvik Teréz jól tájékozott volt a március idusát követő hónapok történéseiről, politikai eseményeiről, az 1848 nyárvégi kezdődő hadműveletekről, lelkendezik honvédjeink ozorai hadisikerén, majd nagysarlói győzelmén, tud az erdélyi és délvidéki nemzetiségi zavargásokról, a forradalmi Bécs elestének híre letöri, s az osztrák csapatok bevonulása Pestre 1849 januárjában „akár a gyászmenet! Valójában egy nagy nemzetet vittek a sírba”. Átélté Pestnek a budai várból való bombázását. Áprilisban az osztrákok Pestről való kivonulásának napját „élete legszebb napjának” nevezte, „minden szabad nép egészségére és életére ittunk. Halál minden zsarnokra!” — írta április 22-én. Majd egy hónappal később: május 21., „a legszebb reggel, 3-5 órája a budai várat tűzzel és rohammal bevették a magyarok a legnagyobb hőstettet tanúsítva!” Július 13-a, az osztrákok visszatérésének napja, „gyászos nap”. 1849. augusztus 6.: „Oly mélyen bánatos, mint ma, még sohasem voltam magyar ügyeinket illetően.” Világos után úgy látta: „a temető csendje” üli meg az országot. Október 1-jei bejegyzés: „Magyarország vérzik a hóhér kezétől”

Alighanem a közvélemény jelentős részének felfogását tolmácsolják a naplójegyzetek abban, amit és ahogyan Kossuthról ír a grófnő: a kezdeti — főként Kossuth hiúsága miatti — idegenkedés után a hónapok során személye egyre szimpatikusabbá vált Brunsvik Teréz előtt, sőt tisztelete a rajongásig fokozódott, hogy azután újra elveszítse iránta érzett rokonszenvét.

A 73-74 éves öreg hölgy maga is ott van a pesti hajókikötőben az éljenző lelkes tömegben 1848 októberében, búcsúztatva a toborzóútra induló Kossuth hajóját; novemberben részt vett a Nemzeti Múzeum előtt a lengyel légió zászlóavatása tömeggyűlésén; 1849 áprilisában az osztrák csapatok táborát aggodalmától késztetve nézte meg a Rákos-mezőn, június 5-én ő is ott szorong a már kormányzóként Pestre érkező Kossuthot éltető tömegben.

S a magyar szabadság ügyével való teljes azonosulását ismerve jól elképzelhető, hogy milyen okok keltették benne azt a lelki kényszert, hogy naplójába saját keze írásával beírjon — természetesen magyarul — két korabeli költeményt: Czuczor Gergely nagy vihart kavart „Riadó”-ját s Petőfi „A vén zászlótartó”-ját.

Jó bepillantást nyerhetünk e naplójegyzetekből a Brunsvik Terézhez hasonló társadalmi szintbe tartozóknak — elsősorban nőknek — a szabadságharcról alkotott vélekedéséről. Számosan úgy gondolkodtak, mint ő; sokan az ellenkező — „fekete-sárga” — oldalon álltak, családján belül is, jól kitapinthatóan gyakorlati egzisztenciális okokból.

De sok adalékot tartalmaz a napló a pesti polgárok, s általában a „köznép” véleményéről is a korabeli politikai és hadi eseményekről, azok indítékairól, politikusokról, hadvezérekéről, amolyan „oral history”-ként.

„Nagy idők” tanúja volt az öreg grófnő, naplója értékes tanúságtétel egy német eredetű családból származó, németül beszélő, a monarchiát tisztelő, de gondolkodásában, érzéseiben, szívében-lelkében magyarrá vált arisztokrata hölgy 1848/49-beli tudatvilágáról, lelkivilágáról, magán- és közéletéről.

Egy művelt hölgy feljegyzései ezek, ezt nem csupán a napló — igen tág horizontú, színes, változatos, nyitott látókört, mély filozofikus gondolkodást tükröző — Brunszvik Teréztől származó szövege jelzi, de az a sok-sok idézet is ókori és újabb kori, klasszikus és más szerzőktől, költőktől, színpadi művekből (legtöbbször alighanem emlékezetből), s a számtalan, éppen akkor kezében levő, akkor olvasott korabeli könyv kivonatolása, kommentálása.

A napló soraiban Brunszvik Teréz magánéletéből is fel-felvillan egy-egy jellemző pillanatkép: teadélutánokról, kirándulásokról (a budai Kamaraerdőbe, Zugligetbe, a Városligetbe), házi muzsikálásokról, beszélgetések Chopinról, Beethovenről; véleménye saját és mások cselédlányairól, mínusz 30 fokos pesti hidegekről, kiskutyáiról s sok másról. Szembeötlők gunyoros megjegyzései Ferencz Józseféről, az ifjú uralkodóról.

Végül két naplósor Brunszvik Teréz gondolkodásának más tartományaiba is bevilágít: 1848. júl. 30.: „Martonvásáron kellemes lenne a tartózkodás, ha feleannyit ennénk és háromszor annyit mozognánk a szabadban.” 1849. aug. 7.: „A 74 évet még nem kellene éppen öregkornak nevezni, ha az ember kiváló egészségnek örvend.”

Alapos, lelkiismeretes és gondos munkát végzett a kötet szerkesztője, Hornyák Mária, a Brunszvik életmű napjaink legkiválóbb, legfelkészültebb kutatója. Bevezető tanulmánya jól eligazítja az olvasót mindabban, ami szükséges a napló értő olvasásához. Bemutatja az életmű egészét, s abban elhelyezi azt a reményt keltő, majd tragédiába torkolló két esztendő. Saját kutatásai nyomán hiteles képet ad Brunszvik Terézről: egy, saját belső fejlődésében hosszú utat bejáró, modern gondolkodású, „polgári” felfogásúvá és magatartásúvá vált, vallásosságában a maga útját választó, Magyarországot szívvel-lélekkel hazájának érző, s annak népéért sokféle módon tenni, tevékenykedni, dolgozni akaró ember tiszta alakját állítja az olvasó elé.

Gazdag, részletes és igen aprólékos jegyzetanyag kíséri a naplószöveget, ez is Hornyák Mária kitűnő munkájának köszönhető. Hatalmas teljesítmény a naplóban szóba kerülő sok száz személyé azonosítása, adataik felderítése; az említett események tisztázása; a számtalan idézet, könyv- és újságcikk, próza- és versrészlet lelőhelyének felkutatása, a naplószövegben felbukkanó téves állítások helyesbítése. E nélkül aligha ismerné ki magát az olvasó a napló által eléje tárt sajátos-különös egykori világban. A naplószövegekhez jól illő képek egészítik ki a kötet anyagát.

Jól sikerült a szöveg fordítása, ezt Rákóczi Katalin és Soós István végezte, szakszerű hozzáértéssel. Nem volt könnyű a munkájuk: az eredeti kéziratos szöveg mind tartalmilag, mind a kiolvasásban nagy próba elé állította a fordítókat.

A kötet olvasóját bensőséges hangulatú előszavával Jókai Anna Kossuth-díjas író hangolja rá a másfél évszázaddal ezelőtt élt írónő-előd szövegének olvasására, e mottóval: „Vége az alvajárá létézésnek”

Mindent egybefoglalva: a szerkesztő és a kiadó értékes, szép művel gyarapította az 1848/49-es forradalomra és szabadságharcra vonatkozó köztörténeti irodalmat, teljesebbé tette a kortörténeti, művelődéstörténeti tájékozódás lehetőségeit, új életre keltve egy gazdag tartalmú, sokáig rejtőzködő kézirat-forrást. Bárcsak minél hamarább kezünkbe vehetnénk a Brunszvik napló további köteteit, magyarul, nyomtatásban!

Mészáros István

Pritz Pál

PAX GERMANICA

Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban

Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 302 p.

Pritz Pál, akinek nagy érdemei vannak a magyar külpolitikatörténet, diplomáciatörténet művelése terén, jól ismeri az annak idején részben publikált, részben azonban csak az archívumban fellelhető magyar koncepciókat is arról, hogy a második világháború éveiben a fogyó remények és növekvő félelmek, szorongások közepette, de irreális elképzelésektől mégsem mentesen, hogyan jelent meg elgondolásaiban egy „Pax Hungarica”. Most, ebben a munkájában, arra vet fényt, hogy ezzel szemben milyen elképzelések voltak a náci Németországban a német győzelem nyomán meg-

valósítandó, annyit emlegetett Új Európáról, s abban arról a sorsról, amelyet az egyes népeknek, nemzeteknek, országoknak szántak – s ami minket legközelebről érint: lett volna-e jövőnk — s milyen — egy „Pax Germanicában”?

Most, amikor századunk végére érve, gondolataink fokozottan forognak akörül, hogy mit hozott Európának és nekünk ez a keserves 20. század, két világháborút, szörnyű pusztulásokkal és szenvedésekkel, két békerendszert, amelyek közül a második sem tudott megoldani súlyos problémákat, nem tudott gyökeresen és tartósan hatástalanítani ordas eszméket, nem volt képes megakadályozni sokhelyütt tömeges népirtásokhoz is vezető gyűlölködéseket, s most, amikor — s ez nagyon fontos — egy hál' Istennek merőben más Európa-gondolat jegyében kereshetjük végre helyünk, annyi viszontagság után, de történelmi megalapozottságú igaz európaiságunk rendíthetlenségének tudatában és elszántságával, akkor Pritz Pál nagyon jól érezte meg választott témája aktualitását: szeretnénk tisztán látni, minél többet megtudni a 20. századi alakulása szempontjából oly tanulságos Európa-gondolatnak arról a válfajáról is, amelyet azok termeltek ki, akik szemében Európa — eltekintve a különböző tervezetek megfigyelhető bizonyos eltéréseitől — két alapvető kritériummal bírt: a maga egészében német befolyás alatt álljon – és zsidómentes legyen.

Pritz Pál — mind mindig — ezúttal is széleskörű forrásbázisra támaszkodott, és nagy megbecsülésben részesítette a vonatkozó szakirodalmat. Különösen két munkára hívnám fel ebből a figyelmet. Az egyik Hans Werner Neulen 1987-ben megjelent, bevezető tanulmánnyal ellátott dokumentumkötete, melynek címe, ha magyarra fordítom, „Európa és a Harmadik Birodalom. Uniós törekvések a német hatalom-körben 1939–1945 között”, a másik Ralph Giordano 1991-ben megjelent könyve, amelynek nagyon kifejező címe — ugyancsak magyarra fordítva — így hangzik: „Ha Hitler a háborút megnyerte volna. A náciak tervei a végső győzelem utánra”. De említetném még Jörg K. Hoensch fontos tanulmányát a második világháborús nemzeti-szocialista Európa-tervekről, ezt a szintézis-kísérletet, amely 1995-ben, egy bécsi tanulmánykötetben jelent meg, Plaschka professzor és mások kiadásában, a 20. század első felének Közép-Európa-konceptióiról. De méltó megbecsülésben részesíti és hasznosítja a hazai történetkutatás azon produktumait is, amelyek maguk is foglalkoztak ezekkel a tervekkel, mint talán mindenekelőtt Ormos Mária Hitler-biográfiája, és Romsics Ignác „Helyünk és sorsunk a Duna-medencében” című kötetéből a „Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában 1919–1944” tanulmánya, valamint a Romsics által szerkesztett kötet („Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században”) anyaga. Ez utóbbiban már ott található Pritz Pálnak a jelen műve eredményeit megelőlegező, ezzel azonos című tanulmánya is: „Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban”.

Ezek az elképzelések a hitleri Németországban születtek. Kézenfekvő kiindulásnak kínálkozott annak vizsgálata, mennyiben gyökereznek a Führer Mein Kampf-jából, vagy a Max Domarus által két vastkos kötetben összegyűjtött beszédeiből és nyilatkozataiból, vagy akár a többek által is buzgó lejegyezgetett főhadiszállási asztali beszélgetéseiből megismerhető „eszmevilágában”, illetve a nemzetiszocialista párt programjában, Hitler külpolitikai és katonai, háborús terveiben. Ezután veszi sorra a szerző a Sztálingrád előtt, majd a Sztálingrád után keletkezett terveket és elképzeléseket, amelyekre természetesen rányomta bélyegét a háborús helyzet mindenkori alakulása, egy teljes győzelem vagy legalább kiegyezéssel béke remélt kilátásai. A tervezetek nagy része a Wilhelmstrassén keletkezett, a németbirodalmi külügyminisztérium (Auswärtiges Amt) osztályain, vagy azokhoz kapcsolódva, a párt külpolitikai hivatala (Aussenpolitisches Amt der NSDAP), — mint Pritz oly szemléletesen mutatja be egy az Európa-problematikáról tervezett kiállítás, illetve előadásorozat tárgyában Rosenberg és Ribbentrop között támadt erőpróba kapcsán — nem rivalizálhatott vele sikeresen. A birodalmi gazdasági minisztériumon belül viszont voltak békerendezési elgondolások. Többnyire olyan fiatal tisztviselők dolgoztak az ilyen tervezeteken, akiket nagy becsű vágy fűtött. Voltak azután „outsider” tervezetők is, akik bármiféle hivatalos megbízás, felszólítás nélkül, személyes benyomásaikra, tapasztalataikra támaszkodva vetették papírra nézeteiket, elképzeléseiket.

Nagyon figyelemre méltó módon vizsgálja a szerző ezeket a tervezeteket. Kritikus, elfogulatlanul objektív véleményt formál róluk. Megkülönbözteti a — mint mondja — „töről metszett”, „vegytisztá” fasiszta nézetek képviselőit az inkább csak a rendszer által megkívánt szokványos frazeológia alkalmazásától, attól a „mikikrinek” nevezett viselkedéstől, amely ajánlatos lehetett bizonyos nehezebben elfogadható elgondolások, „jobbító szándékok” esetleges kellemetlen következmények nélküli előterjesztéséhez. Több tervezetben is rámutat olyan mozzanatokra, amelyek óvatos leplezettségük ellenére bizonyos szembenállást látszanak kifejezni a nemzetiszocialista rendszer merevségeivel, extrém jelenségeivel, megnyilvánulásaival szemben, ám nincs kétsége Pritz

Pálnak aziránt, hogy még azok is, akiknek elgondolásai őszinteségében és jószándékában nincs ok kételkedni, belül maradnak a nemzetiszocialista rendszeren, s a feltétlenül német hegemonia alatti Európa gondolatán, akkor is, ha — éppen a nemzetiszocialista német hegemonia európai biztonsága érdekében — olyasmit javasolnak, hogy ne nyers erőszakon épüljön fel az Új Európa, hanem legyen olyan államszövetség, melynek tagjai többé-kevésbé megőrizhetik önállóságukat és részesedhetnek az európai nagytér gazdaság előnyeiből, vagy ha olyasmiről írnak, hogy ne kezeljenek népeket alsóbbrendűek gyanánt, mert szerintük — megfelelő bánásmód esetén — békés megelégedettséggel illeszkednének be a német égisz alatt szervezendő Új Európába. Jellemző módon egyetlen tervezet sem tesz olyan megjegyzést, hogy zsidóknak helyük lehetne az Új Európában.

A mű nemcsak egyenként veti alapos vizsgálat alá ezeket a tervezeteket, hanem össze is hasonlítja egymással, megállapítva, melyek közülük az alaposabban kimunkáltak, a koncepciózubbak — természetesen a maguk nemében. S ahol csak lehetővé tette azt Pritz Pál számára — túl a lexikonok esetleges és szűkszavú adatain — a korral és egyes szereplőivel, illetve az egész problematikával foglalkozó szakirodalom, nagyszerű képet adott a bemutatott és vizsgált tervezetek szerzőiről, pályafutásukról, a rendszerhez való viszonyulásuk alakulásáról. A leginkább figyelemre méltó ez Albrecht Haushofer esetében, akinek családi körülményei és kialakuló kapcsolatai megismeréséhez nagy segítséget adnak Hans-Adolf Jacobsennek az apjával, Karl Haushofer geopolitikus professzorral foglalkozó munkái. A másik nagy lehetőség annak hallatlanul érdekes bemutatására adódott, hogy ki volt Werner Best, aki szintén hozzájárult egy tervezetével a Pax Germanica jegyében az Új Európa elgondolásához. Órula Ulrich Herbert írt biográfiát.

Egy-két megjegyzést talán leginkább ahhoz tudok fűzni Pritz Pálnak ebben a széleskörű áttekintést adó, igen alapos és fontos művében, amivel így vagy úgy magam is foglalkoztam. Így Albrecht Haushofer tervezetéhez, amelynek Magyarországot érintő vonatkozásaira annak idején fel is hívtam a figyelmet, de e Neulen által 1987-ben szövegszerűen is közölt tervezet egészének beható elemzését Pritz Pálnak köszönhetjük, akit nem utolsósorban talán éppen Albrecht Haushofer tervezetének magyar vonatkozásai is indíthattak annak megállapítására, hogy a második világháború alatti Európa-tervektől még azok az országok sem várhattak sok jót, amelyek Németországgal baráti, majd szövetségesi, sőt fegyvertársi viszonyban voltak. Mint Pritz Pál utal is rá, ez az Albrecht Haushofer, aki Ribbentrop részére készítette tervezetét, később konfliktusba került a rendszerrel, s a berlin-moabiti börtön foglya lett. Mikor ott írt verseit, szonettjeit 1992-ben Budapesten magyar fordításban is kiadták, el-elboronghattam azon, hogy e szép költemények szerzője miként csatolta volna a német birodalomhoz Sopront, Kőszeget, Mosonmagyaróvárt, Szombat helyt, Körmentet, Szentgotthárdot, milyen határkorrekciókat tartott végrehajtandónak Szlovákia és Horvátország javára is, miként javasolta Kárpátalja átadását egy ukrán államnak, illetve hogyan vetette fel az erdélyi magyarság globális áttelepítését, hogy ne zavarják jelenlétükkel az ott teljességgel helyreállítandó korábbi román uralmat.

A szerző, hogy megvilágítsa a müncheni családi kört és az ottani atmoszférát, amely Albrecht Haushoferre hatott, kiterjeszti figyelmét az apára, Karl Haushofer professzorra is, annál is inkább, mert az ő geopolitikai munkásságának nagy szerepet volt szokás tulajdonítani Hitler felfogásának kialakulásában. Ez legendának bizonyult, mint Pritz Pál is helyesen hangsúlyozza. Tagadhatatlan azonban, hogy Rudolf Hess nevű kedves tanítványa révén, aki Hitler mozgalmához csatlakozott, s végül is a Führer helyettese lett, oly hírben állt, hogy a náci vezető körökben igen befolyásos; ennek tulajdonítható az a Pritz által is említett körülmény, hogy Bleyer Jakab professzor, a magyarországi németiség vezéralakja, 1933-ban Karl Haushofer közvetítését kérte, hogy kapcsolatba kerülhessen Hitlerrel, ám csak Hess-nél ért el kihallgatást. De a magyar politika is úgy épített Karl Haushoferre, mint a legfelsőbb körökig befolyásos emberre, akit ismételtelen meghívott geopolitikai előadás tartása címén Budapestre, hogy tárgyaljon vele, s próbálja megnyerni őt — s rajta keresztül a német nemzetiszocialista vezetést — a magyar revíziós politika szempontjából oly fontos kérdések támogatására, mint a német-magyar kisebbségi együttműködés előmozdítása a kisantant-államok Magyarországtól odacsatolt területein. A geográfus Teleki Pál — (a magyar revíziós propaganda tulajdonképpeni kormánybiztosa) — és a geopolitikus Karl Haushofer szakmai, tudományos kapcsolatai ilyen természetű politikai kapcsolatokra is kiterjedtek. A második világháború első éveiben miniszterelnöki tisztet betöltő, német részről és a magyar szélsőjobb felől „kétkulacsossággal” vádolt Teleki 1940-ben Haushoferrel való régi barátságára és együttműködésükre, és Haushofernek a németországi nemzetiszocialista vezetőkhez, sőt magához a Führerhez való szoros viszonyára hivatkozva igyekezett kivédeni az őt ért efféle támadásokat.

Témájából kifolyólag a geopolitika mibenléte és a politikai földrajzhoz való viszonya méltán foglalkoztathatta a mű szerzőjét. Igen tanulságos részéről annak számbavétele, hogy lexikonjainknak volt-e „geopolitika” címszava, s mi áll ezekben. De a Bonni Földrajzi Értekezések (Bonner Geographische Abhandlungen) 76. számú „füzeteként” egy közel 500 oldalas munka is rendelkezésre áll 1988-ból, Klaus Kost tollából, amely igen nagy alaposággal tárgyalja a geopolitika befolyását a politikai földrajz kutatására és elméletére, annak kezdetétől 1945-ig: „Die Einflüsse der Geopolitik auf Forschung und Theorie der Politischen Geographie von ihren Anfängen bis 1945.”

Pritz Pállal egyetértésben magam is úgy vélem, hogy Telekinek lehettek — s voltak is — indokolt ellenérzései a német geopolitika náci hatalmpolitikai, expanziós célokra történő, hazánkra is veszélyesnek tartott felhasználásával szemben, de túlzásnak tartom, hogy a geopolitikát Teleki nem tekintette tudománynak, s arra tett volna nem csekély erőfeszítéseket, „hogy geopolitikai és politikai földrajz között széles árkot ásson”, hogy — ugyancsak Pritz kifejezései szerint — a geopolitika alapos lefokozására, degradálására vállalkozott volna, amikor a politikai földrajz megvilágításában foglalkozott időszerű nemzetközi politikai kérdésekkel. Ide vonatkozó lábjegyzeteiben Pritz is elismeri, hogy Teleki fogalmazása e kérdésekben „ellentmondásos”, olykor kevésbé tünik kategorikusnak: „megengedőbb”, — bár elképzelhetőnek tartja, hogy az ilyesmi inkább „udvariassági formula”, vagy „diplomáciai húzás” részéről. Én azt hiszem, hogy ha Teleki a Kárpát-medencét a maga egészében a magyarság életterének tekintette a maga természetes földrajzi meghatározottságában — márpedig így tekintette — akkor itt valójában nincs szó széles árok ásásáról geopolitika és politikai földrajz között: magában véve nem ordas eszme egyfelől az egyik, s nem csupán eszmei háttér a másik a magyar revíziós törekvésekhez. Koch Ferenc 1956-ban megjelent, Pritz Pál szerint Teleki földrajzi munkásságát keményen elmarasztaló akadémiai előadása, mint Pritz idézi is, annyit állapított meg, hogy „politikai földrajzi munkássága akarva, nem akarva átcsúszott a geopolitika terére”, ami szerintem egyrészt helytálló, másrészt nem is „keményen elmarasztaló”, s egyébként a sokáig és sok mindent átfogó földrajztudomány minden más vonatkozásában inkább Teleki munkássága méltatásának, mint bírálatának érzem. Egy olyan időpontban történt ez — mégpedig elsőként 1945 után —, amikor még további hosszú időbe telt, hogy Teleki Pálról elfogulatlanul lehessen beszélni, s életrajz is jelenhessék meg róla az 1960-as évek végén.

Az a sok Európa-tervezet, amelyet Pritz Pál könyve sorra vett és behatóan elemzett, arra a helyes következtetésre vezetett a szerzőt, hogy a hitleri Németországon belül — a viszonyok és a szellem minden gleichschaltolása ellenére — nem alakult ki olyan egységes kép a remélt győzelem nyomán megvalósítandó Új Európáról, amely minden tekintetben teljes bizonyossággal vetíthette volna előre ennek képét erre az esetre. A magam részéről, aki e tekintetben főként a német „Volkstumspolitik” szerepe iránt érdeklődöm és kutatásaim során felismerhettem azt a nagy feszültséget, amely német nemzetiszocialista és SS-körökben is támadt azzal a hitleri elgondolással szemben, amelyre Pritz Pál is utal, hogy ti. Európa német népességét nagy áttelepítési terve keretében „egybetagosítsa”, s ezzel mintegy példát adva, jobb etnikai választóvonalak kialakításával tehermentesítse az Új Európa államainak kapcsolatait a kisebbségi kérdés „zavaró tényezőjétől”, úgy vélem, hogy Németország győzelme esetén is bizonytalan lett volna e hitleri terv megvalósítása: egyáltalán nem biztos, hogy tényleg hajlandók lettek volna feladni ily módon a hagyományosan előőrsöknek, a német hatalmpolitika előretolt bástyáinak tekintett délkelet-európai német népcsoportokat, amelynek vezetőit, mint Magyarországon Franz Basch is, a Führer iránti odaadásukat és feltétlen engedelmességüket lépten-nyomon tüntetően kifejezésre juttatva, mégis azon németországi nemzetiszocialista párt- és SS-körökben kerestek támaszt, amelyek, jöllehet e terv kimunkálása és végrehajtása rájuk volt bízva, jól érzékelhetően azon a véleményen voltak, amelyet Pritz Seyss-Inquarttól idéz, hogy ti. az Új Európa a csatamezőkön formálódik. Az SS-hez bevonultatott népinémetek mindenütt a szülőföldjükre akartak visszatérni, még ha átmenetileg meg is fosztották őket állampolgárságuktól és németbirodalmi állampolgárságot kaptak, mint a magyarországiak, s a „népcsoportvezetők” óvatosan arra biztatták e „népcsoportokat”, hogy nem egy Nagygermán Birodalomban, hanem szülőföldjükön érik el azt a megkülönböztetett helyzetet, melyet számukra egy német égisz alatt létrejövő Új Európa ígér, s amelyet a harctereken fognak maguknak kivívni.

A műben nagy hozzáértéssel vizsgált tervezetek mindegyike azzal foglalkozott, miképpen fogja a német győzelem Európát legcélrányosabban átforgatni. Az utókor számára mindez úgy vetődik fel, ahogy Ralph Giordano könyvének idézett címe oly találóan kifejezi: mi lett volna, „ha Hitler a háborút megnyerte volna?”, de felvethetjük azt a kérdést is, hogy miképpen formálta a második világháború utáni Európát a náci Németország veresége? S akkor meghökkenten láthatjuk először is azt, hogy a győztes hatalmak a hitleri német népességtagsítási, hatalmas áttelepítési

tervre emlékeztetően hajtották végre a németiség tömegméretű eltávolítását Kelet- és Délkelet-Európából, annak minden káros következményével együtt, másrészt azt, hogy az a hitleri szemlélet, amely szerint a nemzeti kisebbségek léte zavaró tényező (Störungsfaktor) Európában, amelynek békéjét — önkéntesnek mondott, de lényegében kikényszerítendő — áttelepítésekkel, népességcserékkel lehet csak tartósan biztosítani, s akik az áttelepülést nem vállalják, minden további nélkül asszimilálhatók — mint tapasztalhattuk, sokfelé úgyszólván máig is él. Mert a fenyegetés, amit nemzeti kisebbségek sokhelyütt ma is érezhetnek, messzire nyújtja vissza gyökereit; ott találjuk azokat nem utolsó sorban a Pax Germanicára vonatkozó elképzelésekben és tervekben.

Tilkovszky Loránt

Szita Szabolcs

MAGYAROK AZ SS AUSZTRIAI LÁGERBIRODALMÁBAN

Magyarországi Zsidó Kulturális Örökség Közalapítvány, Budapest, 2000. 362 old.

A hitleri Németországba 1938-ban bekebelezett Ausztria területén a második világháború idején Mauthausen központtal al- és melléktáborok egész sorát magában foglaló valóságos „lágerbirodalom” épült ki, amelynek a Németország-szerte létesített, fenntartott és működtetett ún. koncentrációs táborok rendszerében, az SS és náci rendőri szervek irányításával, s őrzetében foglyok óriási tömegei sínylődtek: ezeket mint kényszermunkaerőt szípolozták ki, rendelkezésre bocsátva főleg hadiipari vállalatoknak, cégeknek. eKényszermunkások legnagyobbbrészt a német megszállás alá került területekről elhurcoltak voltak: így franciák, ukránok, oroszok, olaszok, magyarok stb., de a különböző címeken társadalomellenes elemeknek nyilvánított és koncentrációs táborba zárt németek és osztrákok is. A tábor életében nagy számban juttattak viszont német és osztrák közönséges bűnözőket olyan funkciókhoz és kedvezményekhez, amelyek birtokában ellenőrei és hajcsárai lehettek fogolytársaiknak a táborvezetés szolgálatában. A politikai ellenfeleknek tekintettekkel szemben — főleg a külföldiek esetében — többnyire bizonyos kímélet nyilvánult meg. Megkülönböztetetten kegyetlen, embertelen bánásmódban részesültek viszont — bárhonnan kerültek is a táborba — a zsidók. Elsősorban őket sújtotta, s mellettük a cigányokat, a tömegméretű elpusztításukra is törő legvadabb fajgyűlölet.

Auschwitz, Dachau, Buchenwald, és más koncentrációs táborok és táborrendszerek mellett magyar szempontból igen nagy és szomorú jelentősége van a közeli Mauthausennek, ahová Magyarország 1944. évi német megszállása nyomán, néhány prominens magyar politikus és más közéleti személyiség itteni fogvatartásáról sem feledkeztetve meg, a deportálás sorsára jutottak és kegyetlen szenvedések után igen nagy számban pusztultak el — illetve gyilkoltattak meg! — magyar zsidók ezrei, s bizonytalan, de nagy számban magyar cigányok is. A szerző, Szita Szabolcs, a magyarországi Holocaust Dokumentációs Központ tudományos vezetője, aki több nagyszabású és nagy hatású monográfiában is foglalkozott már a magyarországi zsidók deportálásának éppen azzal a fejezetével, amely az Ausztria területére irányult deportálások történetét tárja és dolgozza fel, s egy legutóbb német nyelven megjelent kötetével a nemzetközi szakirodalmat is igen lényegesen gazdagította, ezúttal olyan feladatot vállal, amelynek jelentőségét nem lehet eléggé nagyra becsülni: egy olyan szituációban, amikor sokfelé és sokan kétségbevonni igyekeznek a holocaust tényeit, teljes elfogulatlansággal, higgadt tárgyilagossággal mutatja be — a mauthauseni példán — a valóságot. Az a példás szakszerűség, amellyel a táborrendszer kialakítását, szervezetét, vezetését, működését, a foglyok nyilvántartásának, munkára alkalmazásának, ide-oda irányításának mikéntjét, élet- és munkakörülményeiket, a velük szembeni bánásmódot, veszteségeiket stb. konkrét számszerű adatok sokaságával, kitűnő táblázatos kimutatások egész sorával alátámasztva beható részletességgel vizsgálja, rendkívül meggyőző. Atekinetben is meggyőző, hogy nincs szükség akár a szenvedések „kiszínezésére”, akár egyesek bizonyos bírálható, de az átélték következtében bekövetkezett lelki, erkölcsi összeroppanásukból eredeztethető magatartása elhallgatására, mert az ilyesmi csak árthat a hitelességnek; a teljes objektivitással feltárt tények cáfolhatatlanul vallanak az infernális — azaz tényleg pokoli — valóságról, és mindennél hatásosabban fordítható szembe mindenféle rosszindulatú tagadással vagy hamisítással. De nagyon aktuális Szita Szabolcs műve abból a szempontból is, hogy mostanában, amikor végre napirendre kerül a kényszermunkára hurcoltak kárpótlása, az érdekelték és érdeklődők szakszerű tájékoztatást kaphatnak belőle arról, mely — főleg hadiipari — vállalatok dolgoztatták, s milyen körülmények között e kényszermunkásokat, milyen termékeket állítottak

elő velük, milyen eredménnyel, mennyi jövedelemre tettek szert a kényszermunkások munkaerejének kihasználásával.

A munkában tárgyalt téma és az abban való tisztánlátás, egy jobb, emberibb meggyőződés kialakítása nem szűken zsidó ügy. Mellbevágóan fejeződik ez ki már abban is, amit a mauthauseni magyar politikai-közéleti fogoly Parragi Györgytől idéz a szerző. „Gondolatban bocsánatot kérek a magam és minden tisztességes keresztény magyar nevében a mauthauseni hősi halottaktól... és az itthoni gyászolóktól – ne hallgassák meg, ne olvassák el a nyilas alvilág hetyke, vérgőzös üzeneteit és álmait. Ezek nem a magyar szív üzenetei.” Szita Szabolcsnak ez a munkája is számos példáját hozza fel a holocaust idejéből — nem csak magyar, de osztrák részről is — az emberi együttérzés, segítőkészség, embermentés megnyilvánulásainak. Azóta is — épp a mauthauseni emlékhely és a rendszeres megemlékezések történetéről a függelékben közölt kronologikus összeállítás is mutatja — az eddig is, most is meg-megmutatkozó, hol nyíltabban, hol látensebben jelentkező, de mindenestre méltán aggályos jelenségek láttán nemzetközileg is meg-megújuló törekvés van arra, hogy az erőszak és a rasszizmus elleni tiltakozás jegyében történjen széleskörű felvilágosítás (kiállítások, filmek, történeti munkák, sajtó, rádió, televízió stb. útján is), de különösen az ifjúság helyes szellemben való iskolai és azon kívüli nevelése érdekében. Hazánkban is napirenden van most e feladat fokozott figyelembevétele, a közép- és felsőfokú oktatásban, a tanárok képzésében, illetve továbbképzésében. Szita Szabolcs kitűnően megírt, rendkívül olvasmányos, adatgazdag, tárgyilagosságával teljesen meggyőző, a józan észre és az emberi érzelmekre egyaránt ható nagy tudományos munkája — hogy ismét Parragira emlékeztessenek — az alvilág hetyke, vérgőzös üzeneteivel szemben a magyar szív igazi üzeneteit tolmácsolja ebben a problematikában, s ezért jelentékeny szerepet tölthet be a vonatkozó oktatási-nevelési feladatok támogatása tekintetében is.

Tilkovszky Loránt

AZ ELSŐ MODERNKORI MAGYAR SZENT – A DOKUMENTUMOK TŰKRÉBEN

Apor Vilmos Gyulán

Válogatott dokumentumok

Összeállította Erdmann Gyula és Merényi-Metzger Gábor. Gyulai Füzetek 11.

Sorozatszerkesztő: Erdmann Gyula

Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2000. 334 old.

A hosszú és bonyolult boldoggáavatási „per” eredményes lezárása után II. János Pál pápa 1997. november 9-én a boldogok sorába emelte báró Apor Vilmos győri püspököt. A női tisztaság és emberi méltóság védelmében 1945. április 2-án — a részeg orosz katonák lövéseitől — mártírhalt halt főpásztor oltárra emelése a hősi fokon keresztény erényeket gyakorló főpápnak szolt elsősorban. De jelzi egyben az erőszak elítélését és a magyarság akkori szenvedéseinek méltánylását is. A 20. századi „szentéletű magyarok” közül tucatnyi esetben megindult és folyamatban van a boldoggáavatási eljárás. (Miután Apor a vértanúság révén került a boldogok közé, esetében nem volt szükség „bizonyított csodára”).

Amikor Erdmann Gyula és Merényi-Metzger Gábor összegyűjtötték és közzétették br. Apor Vilmos gyulai (plébánosi) működésének 1918–1940 közötti dokumentumait, akkor egykori plébánosuk boldoggá avatása már megtörtént. Ezt a tényt azért célszerű szem előtt tartani, mert ebből következően a dokumentumok válogatásának, közlésének és jegyzetelésének nem lehetett és nem is volt apologetikus jellege és funkciója! Ilyen típusú közlemények rendszerint az érintett boldoggáavatása előtt szoktak megjelenni, azzal a nem is titkolt szándékkal, hogy az ügyet előremozdítsák. (Esetünkben pedig mi értelme és szüksége lenne a megtörtént boldoggáavatás utólagos igazolásának?)

A 128 egységet kitevő dokumentumok elé Erdmann Gyula írt bevezetőt „Apor Vilmos gyulai éveiről” címmel. A közkézen forgó, korábbi Apor-monográfiák — érthetően a boldoggáavatást elősegítendő — püspöki működésére és mártírságára helyezték a hangsúlyt. Ez a dokumentumkötet, illetve tanulmány viszont az „előéletet” mutatja be meggyőzve az olvasót arról, hogy ez az életút nem véletlenül vezetett el a győri püspökvárban eldőrdülő lövésekig. A szerző nem a szuperlatívuszok alkalmazásával, hanem a forrásokra építkező tárgyyszerű előadásával bizonyítja Apor plébános emberi nagyságát, szociális érzékenységét és elkötelezettségét, toleranciáját embertársai, a más felekezetűek iránt is, amihez rendíthetetlen mély hite volt a forrás.

A bevezető ugyanakkor nem akarja idealizálni Apor működését. A plébános távol tartotta magát a napi politikától, és ilyen kérdésekről csak ritkán nyilatkozott. Ő is egyetértett azzal a konzervatív felfogással, hogy az általános választójog bevezetése nem lehetséges addig, amíg a polgárok erre műveltségük okán nem alkalmasak. Az alsóbb rétegek érdekérvényesítésére inkább az érdekvédelmi (korporációs) szervezeteket tartotta alkalmasnak. (34. o.) A bevezető arról viszont nem tesz említést, hogy Apor püspökké való jelölése(i) nyilvánvalóan kapcsolatban voltak bátyja, br. Apor Gábor szentszéki követi működésével, aki 1939. január 19-től töltötte be ezt a tiszteletet. 1939 közepén pedig öccsét már veszprémi segédpüspöknek javasolta a magyar kormány. Amint az is kézenfekvő, hogy győri megyéspüspöki kinevezésében is szerepe volt a szentszéki követnek.

A korrekt és mértéktartó bevezető tanulmányal kapcsolatban néhány érdemi, illetve formai kritikai megjegyzést is kell tennünk. A 21. oldalon Apor Gábort „vatikáni nagykövet”-nek nevezi. Ezzel szemben Magyarország ekkor „csak” követeket küldött; továbbá nem „vatikáni”, mert küldetése nem a Vatikánvárosi Allamhoz, hanem az Apostoli Szentszékhez szólt, a helyes megnevezés tehát Magyarország szentszéki követe. A 23. oldalon a szerző szerint a trianoni békediktátum oka „a döntéshozók zömének elképesztő tájékozatlansága” volt. Az érdemben döntők biztosan jól tájékozódtak, a tájékoztatlanokat Apponyi gróf előadásai és a delegáció dokumentumai tájékoztatták. A 25. oldalon a szerző szövegében a „szegedi püspök” kitétel szerepel, pedig a hivatkozott 97/a sz. dok-ból egyértelmű, hogy a csanádi püspökről (Glattfelder Gyula) van szó. Igaz, hogy ekkor, 1937-ben a csanádi püspök székvárosa kánonilag is Szeged, de az egyházmegye csak a Szentszék 1982. augusztus 5-i rendelkezése óta Szeged-csanádi püspökség (és ekkor sem szegedi).

Itt jegyeznék meg, hogy Apor és Glattfelder között nem volt jó kapcsolat. A nagyváradi (és szatmári) egyházmegye magyar részeinek birtokait 1920-tól 1930-ig a VKM kezelte, a dismembratio után (1930-tól) pedig Glattfelder lett „a nagyváradi püspökség, a szatmári püspökség és szatmári káptalan magyarországi birtokainak átvételére és *kezelésére* kiküldött bizottság elnöke”. Ez a bizottság a reintegrációig, 1941-ig működött, és a javadalom jövedelmének tekintélyes részét elvonta. Így nem támogatta Apor ilyen irányú kéréseit sem.

Inkább elírásnak, figyelmetlenségnek nevezhető az Actio Catholica az Actio helyett; az AC-nek nem „helyi csoportjai” voltak, hanem a helyi szervezetek az illetékes egyházközségek lettek. Inkább bántó, hogy a lengyel eredetű Slachta Margit nevét itt is Schlachtának írták (28. o.).

A dokumentumok I. részét a gyulai Historia Domus Apor Vilmos által írt része (1918. szeptember 1-től 1941. február 1-ig) képezi. Ennek közlése igencsak helyénvaló, hiszen mint ismeretes, ez a forrástípus az egyháztörténetírás és a helytörténetírás talán legfontosabb bázisa. A plébános által vezetett „történet” egyes szám harmadik személyben íródott, és meglehetősen szűkszavú. Mégis dicséretes, hisz számos plébános elhanyagolta ezt a munkát, és időnként „visszatekintve”, amikor ráért, foglalta össze az eseményeket. Apor lelkiismeretesen vezette a Historia Domust is.

A II. rész Apor Vilmos gyulai működésének válogatott dokumentumait tartalmazza. Az első 1911. szeptember 15-i, az utolsó 1941. április 29-i keletű. A levéltári iratokat Merényi-Metzger, a nyomtatott forrásokat Erdmann gyűjtötte össze, illetve válogatta. A jegyzetelés és szöveggondozás Merényi-Metzger munkája. Az iratok többsége a Gyulai Plébániai Levéltárból származik, de emellett a Primási Levéltár is szerepel több irat forrásmegjelölésében is. (Arról nem kapunk tájékoztatást, hogy a nagyváradi püspök itteni vikáriusának, majd az apostoli kormányzóságnak az irataival mi történt, ugyanis ilyen hivatkozásokkal nem találkozunk a kötetben.) A nyomtatott források szinte kizárólag a helyi sajtóból — Békés, Órszem — származnak. Az iratokat szigorú kronológiai rendben közlik, az együvé tartozó dokumentumok egy sorszámon belül a), b) stb. jelzéssel szerepelnek.

A közölt dokumentumok tartalmilag vagy jellegüket tekintve nagyobb részt egyházkormányzatiak, beleértve nemcsak a pasztorális, hitbuzgalmi kérdéseket, hanem a tágabb értelemben vett ténykedést: szociális feladatok, iskolák, kultúra stb. Az iratok plasztikusan dokumentálják a katolikus plébánia és a városi önkormányzat közjóért folytatott jó együttműködését. Kiténik belőlük Apor elszántsága a helyi katolikus intézmények kiépítése és fejlesztése terén, amikor a felsőbb hatóságok értetlensége dacára kitartóan instanciázik, írja a kérvényeket, beadványokat egyházközsége és városa érdekében, soha nem a maga javára. De még inkább szembevetőd az a korszerű katolikus szemlélet, amit a II. Vatikáni Zsinat óta legitímen is ökenizmusnak nevezünk: a megértés, szől az együttműködés a többi keresztény felekezettel és híveivel. Így lehetett Apor idején Gyula városában béke a katolikusok, reformátusok, a szlovák evangélikusok, a román ortodoxok és az izraelita polgárok és egyházaik között. Apor idevágó felfogását publikussá is tette a helyi sajtóban megjelent cikkeivel, beszédeinek közlésével. Ezek nagy része hitbuzgalmi, alkalmi

írás vagy beszéd, de számos közülük a társadalmi kérdéseket taglalja, anélkül, hogy a napi politikába ártaná magát.

A dokumentumok közlése mintaszerű, mindenben megfelel a forráspublikáció szakmai szabályainak – amire itt aligha kell kitérnünk. E téren is szeretnénk azonban néhány kritikai megjegyzést is tenni, jelezve, hogy az egyháztörténeti vonatkozású forrásközlésnek milyen buktatói is lehetnek. 37. dok. 1. jegyzetben a stolaris jövedelmek között említik a keresztelésért fizetett díjat. A keresztelés „ingyenes” (persze adakozni akkor is lehetett). Az 57. dok. igen szép megemlékezés Prohásztkáról. A jegyzetben a magyarázat nem elégséges, ő nem „támogatta” a Szociális Missziótársulatot, hanem egyházi előjárója volt.

Az 59. sz. dokumentumot tartjuk a kötet egyházpolitikailag legfontosabb iratának. Ebben Apor és paptársai tiltakoznak a részegyházmege felszámolása ellen, ami az 1929-es diszmembratio kapcsán merült fel. A dolog előzménye, hogy Trianon után, az 1921. február 10-i püspökkari konferencián gróf Széchényi Miklós nagyváradi püspök indítványára kimondták, hogy minden itt maradt egyházmegevereszt, bármily kicsiny is lesz, fenn kell tartani, azzal a szívóssággal, mint a török hódoltság idején. Trianon után a magyarországi részt a nagyváradi ordinarius itteni vikáriusával kormányozta. A román konkordátum azonban ezt lehetetlenné tette, így került sor a már említett diszmembratio. Ezzel egyidejűleg azonban Glattfelder csanádi püspök javaslatot tett a Szentszéknak, hogy az ő csonka csanádi egyházmegejét egyesítsék az itt maradt nagyváradi résszel, amely így életképes lesz, és nyilván ő lenne az ordinarius. Ezt azonban mind a magyar kormány, mind Serédi bíboros elleneztek. Amikor Glattfelder ötletét Aporék megismerték, írták az 59. dok.-ként közölt beadványt. Ebben tiltakoznak a beolvasztás ellen, ám egyetértenek egy külön nagyváradi apostoli kormányzóság felállításával (Gyula vagy Békéscsaba székhellyel). Az adminisztratúra létre is jött. (Ugyanitt a jegyzetben a konkordátum magyarázata félreérthető. Az ugyanis nem a Szentszék és valamely ország viszonyát szabályozza, hanem az adott ország – állam, kormányzat – és az ott élő katolikus egyház egymás közötti viszonyát, a res mixtae tárgyaiba tartozó kérdéseket rendezi.)

Egyébként a csanádi püspökség és a nagyváradi apostoli kormányzóság egyesítése 1982-ben megtörtént, ami az adminisztratúra megszűnésével járt, de nem jelentett beolvasztást. A végleges és teljes felszámolásra 1993-ban, a magyarországi katolikus egyházkormányzat gyökeres átalakítása során került sor. (II. János Pál pápa 1993. május 31-i Hungarorum gens bullájával). Ezzel megtörtént, amitől Aporék óvtak, s ami a jelenlegi nagyváradi püspököt is mélyen elszomorítja.

Problematikusnak tartható a szerkesztők által egyes dokumentumoknak adott cím is. A „debreceni egyházmegei hatóság” megnevezés nem indokolt 1920–1929 között, hiszen a vikárius nem is mindig Debrecenben működött, hanem ahol éppen plébános volt. Az egyházmegei hatóság Nagyváradon volt. 1929-től 1941-ig, amíg a nagyváradi apostoli kormányzóság fennállt, talán elfogadható, de kérdéses is. Az adminisztratúra átmenetet képez a nem-önálló vikárius terület és a teljesen önálló egyházmege (püspökség) között. Az apostoli kormányzóságok ezért nem is tartoznak egyháztartományba, hanem közvetlenül a Szentszéknak vannak alárendelve. Egyes adminisztratúrákból az idők folyamán püspökség lett. (Lásd Eisenstadt vagy Szabadka) A püspökségek alapító okmánya tartalmazza a székváros nevét, az adminisztratúráé nem. A pápa a nagyváradi apostoli kormányzóság élére Lindenberger János nagyváradi kanonokot, debreceni kisprépostot nevezte ki, így lett ennek központja Debrecen.

A 101. dok. címében ismétlődik a „vatikáni nagykövet” megnevezés, tehát nem elírásról van szó. A 119/b. dok. 4. jegyzete érzékelteti, hogy mennyire szükséges ilyen munkálatoknál az egyháztörténeti tájékozottság. „Rendkívül jól esett Somssich kegyelmes úrnak Ő Szentsége távirata” – olvasható a dokumentumban. A 4. jegyzet: „Gróf Somssich József”. Ehelyett mi kívánczik ide? Gróf Somssich József külügyminiszterként sokat tett a magyar-szentszéki diplomáciai kapcsolatok felvételéért. 1920–1924 között szentszéki magyar követ volt. 1939-ben ő vezette a magyar kormányküldöttséget XII. Pius koronázási ünnepségén. Súlyos betegsége idején XII. Pius pápa gyógyulást kívánó táviratról van szó. 1941. január 22-én hunyt el Budapesten. De hát ne legyünk maximalisták.

(A III. részben közölt kortárs visszaemlékezések inkoherensnek tűnnek.)

A kötet végén található a rövidítések jegyzéke, majd a dokumentumokban előforduló „fontosabb személyek” (?) annotált névmutatója, sajnos az előfordulás oldalszámának megadása nélkül. Az egy ívnyi képmelléklet néhány kevésbé ismert felvételt is tartalmaz.

Hosszúra nyúlt recenziókat talán az indokolhatja, hogy a forrásközlést példaértékűnek tartjuk az egyháztörténetet illetően. Az elmúlt évtizedben számos egyházi, egyháztörténeti forráskiadvány jelent meg, amelyek csak ritkán felelnek meg a szakma szabályainak. Hogy ennek mi az oka, itt ne kutassuk. Erdmann Gyula és Merényi-Metzger Gábor munkája ékes bizonyítéka annak,

hogy a modernkori egyháztörténet forrásait is lehet és kell is a bevett szabályok szerint publikálni. Ezt az értékes kötetet éppen ezért találtuk alkalmasnak arra, hogy ennek ürügyén elmondjuk idevágó gondjainkat.

Gergely Jenő

ERŐD A DUNA MENTÉN

A Budapestért 1944–45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban.

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Számvéber Norbert

Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, Budapest, 1999. 187 o.

(233 dok. + 21 térkép, irat, kép)

A Hadtörténelmi Levéltár új gyűjteménnyel gazdagította forráskiadványainak sorozatát. A Duna parti „erődért” 1944–1945-ben folytatott harcoknak a Hadtörténelmi Levéltár birtokában lévő katonai irataiból válogatott Számvéber Norbert és Kun József. Az iratanyag a IX. SS hegyi-hadtestnek és a német 13. páncélosadosztálynak a Dél Hadseregcsoport hadinaplójában fellelhető jelentéseit, a magyar 10. gyalogadosztály hadinaplójának helyzet-összefoglalásait, valamint a magyar I. hadtest összefoglalóinak anyagát öleli fel, ami kellőképpen reprezentálja a város német és magyar védőinek harcait, helyzetének alakulását az „erőd” elestéig. Az ostromló erők tevékenysége 1945. január 18-ig, a pesti oldal elfoglalásáig, csupán a VII. román hadtest hadosztályainak napi helyzet-összefoglalóiból követhető nyomon. A szovjet csapatok harcairól csak ezekből jutunk némi közvetett információhoz, mivel sajnálatos módon mindössze 4 dokumentummal vannak jelen a kötetben. Ennél fogva a gyűjtemény nem visz bennünket közelebb a Budapestért vívott szovjet hadműveletek megismeréséhez. Nem nyújt betekintést hadvezetésük elképzeléseibe, terveibe, valamint a harc vezetése közben végrehajtott sikeres és sikertelen intézkedéseikbe, amelyekből teljes és valós képet nyerhetnénk a nagy áldozatokkal járó ostrom lefolyásáról.

A kötetet Számvéber Norbert szerkesztette és írt elé figyelemre méltó, a Budapestért folytatott hadműveletet új megközelítésben bemutató és értékelő bevezető tanulmányt. A budapesti csatát az erő és anyagfölényben lévő, de a Sztálin által erőltetett és elfogadott hadműveleti terv által megkötött kezű, az attól való eltérést és rögtönzéseket a végtelenségig kerülő szovjet hadvezetés kudarcának tekintti. Október-novemberben a kisszámú harcokcsival rendelkező, de jól manőverező német páncélosadosztályok is képesek voltak megakadályozni Budapest menetből való elfoglalását. A Budapesten körülrzárt német és magyar csapatok pedig másfél hónapra megállították a szovjet hadsereg előrenyomulását. Habár a német felmentő akciókban résztvevő páncélosadosztályok kudarcot vallottak, fennakadtak a szovjet csapatok jól szervezett, mélységben tagolt védelmén, tovább késleltették a szovjet tervek megvalósítását. Az eredeti célkitűzést, azaz Budapest és a Dunántúl 1944 végéig történő elfoglalását s Bécs megközelítését, a 2. és 3. Ukrán Front csak 1945 áprilisára tudta teljesíteni.

A dokumentumgyűjtemény — az említett hiány ellenére is — drámai képet ad Budapest ostromának lefolyásáról, a másfél hónapos harcnak a kapitulációig tartó pusztító folyamatáról, annak egyes fázisairól, mely felőrölte a védők és a lakosság erkölcsi és fizikai erejét. A megtörésüket célzó, harcászati célokkal nem indokolt mérvű kíméletlen bombázások és tűzértségi tűz a szükségesnél nagyobb mértékben máig hatóan romba döntötte Európa egyik legszebb városát. Amikor a recenzens a gyűjteményt elolvasásra ajánlja, szükségesnek tartja, hogy néhány dokumentum kiemelésével felvázolja az egész keresztmetszetét és egyben véleményt alkosson számára fontos rész-kérdésekről. Reméli, hogy ezzel ráirányítja a figyelmet a gyűjtemény érdekességeire, s a szakmai érdeklődésen túl megnyeri a Budapest ostroma iránt érdeklődők olvasási kedvét is.

Budapest magyar és német védelme már 1944 októberében napirendre került. Vörös János vezérezredes, a honvéd vezérkar főnöke már október 9-én kiadta intézkedését Budapest védelmének kiépítéséről, az utak ellenséges páncélos és lovas ékek elleni lezárásáról, valamint a keletről esetleg visszavonuló német és magyar csapatok felfogásáról és a védelemben történő ismételt beállításáról. A feladat az I. hadtest parancsnokára hárult, aki az illetékes német tábornokkal együtt kellett hozzákezdjen a felkészüléshez.

Johanes Friessner vezérezredes a Dél Hadseregcsoport főparancsnokának és törzsének Budapest védelméről novemberben kialakított elgondolásai között még kitüntetett helyen található a keleti part feladásának és a nyugati part védelmének gondolata. A belváros utcáról utcára és házról házra történő védelmének elvetésében nem a város kímélésének gondolata, hanem a „nagyvárosi

csőcselék” várható viselkedése volt a mérvadó, miszerint ez csatlakozik a saját csapatok elleni harchoz. A lázadás leverése pedig a rendelkezésre álló erővel lehetetlen lesz és eluralkodik a káosz. Ugyanakkor Budapest tartását fontosnak tartották, mert elvesztését a honvédség tisztjei nem a hadiszerecsé átmeneti fordulatának tekintenék, hanem Németország erejének végét látnák benne. Amennyiben Miklós tábornok vezetésével ellenkormány alakul, az „ingadozó természetű magyarok” a nyilasok mellől átpártolnak és volt szövetségeseik ellen fordulnak.

Nem bővílnék ismereteink a december 24-én Hűvösvölgybe betört és a Szent Ilonáig, illetve a János kórházig jutott szovjet ékkel kapcsolatosan. Az I. hadtest 25-i helyzetjelentése szükséztlenül csak a tény közlésére szorítkozott, valamint arra, hogy az ellenséges harci tevékenység az egész budai hegyvidékre kiterjedt. A hadtest december 28-i jelentésében már arról adott számot, hogy az ellenség a Sváb-hegy, Hármashatár-hegy, Farkasréti temető területéről indította támadásait, melyek azonban a sikeres elhárító harcok következtében eredménytelenek maradtak.

Sajnálatos, hogy szovjet részről sem áll rendelkezésre az eseménnyel kapcsolatos jelentés. Így továbbra sem tudjuk meg, a szovjet vezetés miért nem aknázza ki a hirtelen támadt lehetőséget. Nem visz közelebb a megoldáshoz a V. I. Galpern gárfőhadnagy hőstettének leírása sem. Eszerint a 30. Önálló gárda-nehézharcokosi ezred szakaszparancsnoka december 25-én JSZ 2 nehézharcokocsijával elsőként hatolt be Budapestre. Miután harcokocsiját kilőtték, félig megégyve is pisztollyal fordult szemben az ellenséggel. Hőstettéért a Szovjetunió hőse kitüntetést kapta. A leírás nem jelöli meg az esemény pontos helyét. Nem valószínűsíthető, hogy az ezred nehéz harcokocsijai jutottak el és torpantak meg a János kórháznál.

Meglepő, hogy sem a magyar, sem a német parancsnokságok december 29–30-i jelentéseik szerint semmit sem tudtak a 29-én átküldött két szovjet parlamenterről, illetve azok sorsáról. Hindy Iván altábornagy december 30-i helyzetjelentésében is csak híresztelésként említi meg az állítólagos orosz ultimátumot, holott az előtte aligha lehetett ismeretlen. A tegnapi nap folyamán (dec. 29.) elterjedt hír szerint — jelentette Hindy — a pápai nuncius felkereste a magyar hadtest parancsnokot és „közvetítette volna az oroszok ultimátumát a város feladására”. Az oroszok állítólag szabad elvonulást ígértek a német csapatoknak. A hír második változata szerint egy orosz főhadnagy jött át a vonalon és „ugyanazon feltételeket hozta volna, mint a pápai nuncius”.

Fenti jelentés szerint az állandóan ismétlődő tüzérségi pergőtűz, az élelmiszer hiánya miatt a lakosság hangulata egyre rosszabb. A város felmentésében a tisztikar jelentős részével együtt már nem bíznak. Belenyugodva várják az oroszokat. Kétségek vannak esve a város pusztulása miatt. Borzadva gondolnak a hidak felrobbantására, ami rövidesen be fog következni.

A német katonák erőszakosan lépnek fel a lakossággal szemben, fenntartások nélkül, élelmiszert is rekvirálnak. A viszonyuk és együttműködésük a magyar csapatokkal, így a hadtest parancsnoksággal is rossz. Gondolkodás nélkül robbantanak fel mindent, nem törődnek annak következményeivel. Egy Ostrom utcai robbantás megszüntette a Vár vízellátását. Ez utóbbi esetet Hindy a IX. SS hadtest parancsnokságával is közölte, és kérte, hogy alárendelt közegeinek robbantási dühét lehetőleg mérsékelje.

Budapesti szemléje eredményként az ostromlott város ellehetetlenülő helyzetéről jelentett január 4-én Kőszegre a honvédelmi miniszternek Almay Béla ezredes, a minisztérium 17/a osztályának munkatársa. „Meggyőződésem — írta —, hogy az élelmezési, a lőszerhelyzet és a lelki momentumok figyelembe vételével a felmentési kísérletnek egy héten belül be kell következnie, mert különben Budapestet a bent lévő, megközelítőleg 100.000 fő német és magyar katonával elveszítjük.” A német hadsereg tagjai nem örvendenek népszerűségnek Budapesten. A kisebb parancsnokok kihívó, fölényes és pöffeszkedő magatartásúak. A magyar katonai vezetéssel bizalmatlanok. Az I. hadtest parancsnokságot nem tájékoztatják a helyzetről. Így az egyes harcsoportok közti kapcsolat és együttműködés minimális. A német csapatok szükségtelen rombolásokat hajtanak végre. A gyárak termelésének németek általi megbénítási szándékának a munkások, de a katonai parancsnokok is ellenállnak.

Jelentős helyet foglalnak el a gyűjteményben a román VII. hadtest 19. gyalog- és 9. lovas-hadosztályának napi helyzet-összefoglalói, mivel szinte kizárólag ezekből nyerhetünk betekintést az ostromló erők hadműveleteibe.

A román jelentések egyik sajátossága, hogy a hadosztály parancsnokok a feladatok meghatározásakor a követendő harceljárásról század szintig részletesen kioktatják a minden bizonnyal nem a helyzet magaslatán álló alegységparancsnokokat. A „szakmai” hibákból eredő kudarcok esetére felelősségre vonást helyeznek kilátásba. Több olyan részlet is kiolvasható a harcjelentésekből, melyek a tisztok vezetési hiányosságain túlmenően a román katonák harci szellemének hiányairól

is árulkodnak. Lăcătușu tábornoknak a 19. gyaloghadosztálynak adott január 5-i harcparancsa arról tanúskodik, hogy a román csapatok harci kedve nem volt töretlen: „Szigorú intézkedéseket kell hozni, hogy az elért vonalakat bármi áron megtartsák.” Január 6-án: „A támadás előtt a zászlóaljok, századok és szakaszok parancsnokai hívják fel az emberek figyelmét mindazon súlyos következményekre, amelyek bármelyik katonáira várnak, aki nem hajtja végre a támadási parancsot és nem megy a lehető leggyorsabban a cél felé, melyet, az ellenséget minden áron szétverve, feltétlenül el kell foglalni. Minden egység parancsnokának minden erejével pontosan végre kell hajtania a fenti parancsot. Ahol bármilyen lazaságot vagy késlekedést észlelek, a legkeményebb eljárást fogantatom a vétkesek ellen.” Az eredményt illetően a jelentések természetes jellemzője a történetek kozmetikázása: sikereik feldicsérése és balsikereik bagatellizálása. Kemény harcokban szorították vissza és nyernek tért a keményen védekező magyar–német ellenséggel szemben. Annak számtalan fegyverét semmisítik meg és zsákmányolják, jelentős számú foglyot - elsősorban magyart - ejtenek. Mindezt valószínűtlenül kis saját veszteséggel érik el, amit azért súlyosnak neveznek. Megállapításaink alátámasztására tallózzunk a román jelentésekben. A két hadosztály január 1-i jelentései a december 31-én indított támadásokról adnak számot. Az akció, melytől gyors sikert reméltek, az ellenség kemény ellenállásába ütközött és az éjszakába nyúló „folyamatos támadássá” terebélyesedett. Az ellenség ennek során minden harceljárást bevetett, hogy késleltesse a támadást és minél nagyobb veszteséget okozzon a támadó román csapatoknak - jelentette a 19. gyaloghadosztály. Ennek során sok hadifoglyot ejtettünk és a mi veszteségeink is nagyok voltak: 5 halott és 40 sebesült. A támadásban résztvevő 9. román lovashadosztály hasonló tapasztalatokról jelentett. A harc során egységeinket olyan erős tűz fogadta az arcvonal teljes hosszában s az ellenség „mindennemű fegyver” bevetésével oly nagy ellenállást fejtett ki, hogy „egységeinknek meg kellett állniuk az ellenség nagy tűzereje miatt”. A csapatok ennek ellenére folytatták a támadást. Arra kényszerültek, hogy „kis különítményekre tagolva harcoljanak, és a harc így folyt egész éjjel”. Ez után a több órás öldöklő harc után a hadosztály vesztesége: 1 altiszt, 24 közlegény halott és 24 sebesült. Ennek során viszont 305 (!) magyar hadifoglyot ejtettek. Ugyanezen hadosztály január 4-én jelentette, hogy az ellenség a löverseny térnél ellentámadott és „súlyos csapást mért” a 9. és 13. lovasezredre, mely 500 métert kényszerült visszavonulni. E súlyos harcok következménye: 7 halott közlegény és 20 tiszt és 42 sebesült közlegény. Ez utóbbi arány aligha vehető komolyan. De, nem tudunk mit kezdeni a január 6-i román jelentéssel sem, mely szerint a „január 5-ről 6-ra virradó éjszaka az ellenséges légierő bombázta az első vonalat és előerőben veszteségeket okozott nekünk, elsősorban a 95. gye.-ben”. Ezt követően a hadosztály reggel 9.30 - kor végrehajtott támadása nem hozott eredményt. „Az ellenség szervezett állásrendszere meggátolt minden előre nyomulást.” Az ellenség sorozatlövő fegyverekkel, aknavetőkkal, nehéztűzérősséggel keményen védekezett. Ezek után a jelentett veszteség meglepő: halott 4 közlegény, sebesült 2 altiszt, 29 közlegény.

Rohamosan hanyatlott a fogyatkozó magyar csapatok harci szelleme is. A Zuglóban harcoló 10. magyar gyaloghadosztály január 8-i helyzet-összefoglalójában olvasható: „Az utóbbi időben kapott emberanyagpótlás minősége harckészség és helytállás szempontjából igen gyenge. Állandó felügyeletük és figyeltetésük a harccsoport pk.-okra súlyos terheket ró. A hadosztály régi legénysége már majdnem teljesen elveszett. Az új pótlások legénysége közül sok a szökevény.” Közülük a gyáván megfutamodó hungaristák Pestre vagy Budára szöknek első bevetésük után. Ott a Nyilas-kereszt Párt védelme alá helyezik magukat és karhatalmi szolgálatot látnak el. Cselekedetükkel a hősiessen helyt álló csapatainkat nem egyszer súlyos helyzetbe hozták. Így a hadosztálynak juttatott több mint 1.000 fő hungarista közül már egy sincs az arcvonalban, holott véres veszteségük nem is volt. A nem hungarista pótlások viszont - a jelentés szerint - az ellenséghez szöknek át. „Ilyen körülmények között Budapest védelme a pesti hídfőben már az igen kis erejű német csapatokra és a régebbi kiképzésű, kipróbált, harcizett, de már igen elvérzett magyar katonaszágra támaszkodik.” Ezek után a jelentés záró mondata nem hathatott a meggyőzés erejével: A hadosztály csapatai készek a végsőkig való helytállásra és bíznak a felszabadító német csapatokban

A hadosztály másnapi jelentése a helyzet további romlásáról és a csökkenő reményről adott számot. A Komáromból Budapest felmentésére indult német csapatok támadása állítólag a Vértes hegységben elakadt. Ugyanakkor a nap folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenség minden erő bevetésével megindította végső nagy támadását a pesti hídfő elfoglalására. Ezen az oldalon még a felmentés beérkezése előtt ki akarja csikarni a döntést. A csapatok és a lakosság ellátása egyre rosszabb. Az élelmiszer, lőszer és üzemanyag hiányokat a gyér repülőgépes szállítások pótolni nem tudják.

A kétségbeejtő helyzet arra indította Beregyfő Károly vezérezredes honvédelmi minisztert, hogy Budapest ellátása és fokozottabb légi védelme érdekében forduljon Otto Wöhler gyalogsági

tábornokhoz, a Dél Hadseregcsoport parancsnokához. Hindy jelentéseire hivatkozott: a védők és a lakosság helyzete katasztrófális, ereje végéhez jutott. A bombázásokkal szemben teljes a kiszolgáltatottság. A vadász védelem hiánya a város pusztulása szempontjából döntő. Félő, hogy az eddigieknél nagyobb légi támogatás nélkül Budapest hős magyar és német védői — a városnak sajnálatos módon lassan haladó felmentése miatt — képtelenek kitartani. Budapest eleste beláthatatlan katonai és politikai következményeket fog maga után vonni.

Január 15-én megállapítást nyert, hogy András Sándor vk. ezredes a 10. hadosztály parancsnoka és Botond Béla vk. őrnagy Rákóczi úti 21 lakásukról 13 órakor a hadosztály parancsnokságra (ekkor már a Margit körúton) indultak, ahova nem érkeztek meg. Éjjel tiszt járórt küldtek felkutatásukra. A járőr azonban az igen erős ellenséges tevékenység és az ellenség közelsége miatt a parancsnok Rákóczi úti lakásra már nem jutott el, hanem kénytelen volt eredmény nélkül visszatérni.

A közeli összeomlás a német csapatok katonái és vezetőik között is előrevetítette árnyékát. Január közepén az ellenség fokozódó támadásai és a védők kimerülése következtében a pesti oldal kiürítése már csak napok - órák kérdésévé vált. A kétségbeesítő helyzetben Wöhler január 14-én a 4. légi flottát igyekezett nagyobb aktivitásra készíteni. A Budapestért folyó harc elérte tetőpontját. A főként a Duna-hidak elleni ellenséges légi támadások és a folytatkozó löszerkészlet a védőket egyre nehezebb erőpróba elé állítja. Érvényben lévő parancs szerint a felmentő hadművelet megkezdéséig minden erőt a város védőinek támogatására tartoznak bevetni. Elsőrendű fontosságú a löszerekellátás, másodsorban a vadászok bevetése, utóbbiakat „különösen lélektani okok miatt”.

Heinz Guderian vezérezredes, az OKH mb. vk. főnöke Hitlerhez fordult Budapest védőinek érdekében. A védők légi ellátása megoldatlan. A légi szállítás napi csúcsteljesítménye a szükséges napi 100 t löszér és üzemanyag és élelmiszer helyett legfeljebb 20 t. A tüzserégnek nincs löszere, a páncélfarművek már állnak az üzemanyag hiány miatt. „Félő, hogy Budapest védőrsége már csak rövid ideig tudja magát tartani, he nem sikerül a légi ellátást a lehetősége szerinti legnagyobb mértékben növelni.”

Január 9-i német jelentés a budapesti német csapatok ellátási helyzetéről: ellátmány I. 11-ig, takarmány I. 10-ig, üzemanyag I. 10-ig, gpu. löszér I. 9-ig, av. löszér I. 9-ig, táb.tar.löszér I. 9-ig, egyéb löszér I. 11-ig. Jelenleg 3.880 sebesült van Budapesten, közöttük 1.400 fekvő. Saját és ellenséges veszteségek súlyosak.

A körülzárt német csapatok vezetői ekkor már legkevésbé sem bíztak Budapest felmentésében. A védőknek a „Konrad” hadművelettel összehangolt kitörése lépett előtérbe. A IX. SS hegyi hadtestnek a felmentő német csapatok felé történő kitörését előkészítő intézkedéseiről Ernst Jansa alezredesnek, a német 12. légvédelmi rohamezred parancsnokának ezzel kapcsolatos véleményéből értesülünk. Ő a hadtest január 8-án kibocsátott intézkedését megvalósíthatatlannak és eleve kudarcra ítéltnek tartotta. A tervezett kitörési helyszín, a hosszú völgy (Hüvösvölgy) áteresztő képessége csekély, azt az ellenség tüzével teljesen uralja. Ellenintézkedései máris észlelhetők. Ő a budaörsi repülőtér és a déli magaslatoak ejtőernyősökkel történő megszerzését s az így megszerzett hídfő kibővítését javasolta a közeledő felmentő csapatok útjának megtisztítása érdekében.

Meglepő Jansa véleménye a kitörés várható hatásáról Budapest lakosságára és a német csapatokkal együtt harcoló magyar csapatokra. Úgy látta, hogy ez esetben elkerülhetetlen lesz „az irányunkban készséges magyarok előtt a nagy presztízsveszteség és azok hangulatváltozása, továbbá Budapest valamennyi tisztességés polgári lakosának megvetése és gyűlölete, akik mindezek ellenére a felmentés reményében állhatatosan viselnek el minden szenvedést, valamint a velünk harcoló magyar katonák és szervek lenézése, akiknek nagy része mindenben támogat minket.”

A „Konrad” hadművelet kudarcra végleg lerombolta a védők bizakodását. Február első napjaiban már rohamosan szorult a gyűrű, a vég elkerülhetetlen volt. A Dél Hadseregcsoporthoz érkező jelentések nem hagytak kétséget efelől.

Az IX. SS hegyi-hadtest 1945. január 27-i jelentése: „A veszteségeink a legsúlyosabbak. A sebesültek száma meghaladta a harcolókat. A Vérmező elvesztése esetén, mely teherszállító vitorlázók utolsó leszállási lehetőségét jelenti, az ellátási helyzet ijesztővé válik. A sebesültek sorsa megrendítő. A katlanban jelenleg a legszűkebb területre összezsúfolva, minden elégséges ellátás nélkül mintegy 34.000 német és magyar katona van, közöttük 10.000-nél több német sebesült, továbbá 300.000-nél több magyar állampolgár.”

Ugyanakkor segítség helyett repülőgépről Hitler parancsát szórták a katonák közé. A védőknek tartania kell Budapestet mindaddig, míg el nem érkezik a felmentés órája.

A január 30-i jelentésből: A harc a Várhegyért megkezdődött. Az ellenség új erővel támad. Veszteségeink a legsúlyosabbak. Az ellenintézkedések meglehetősen kevésbé sikerültek. A magyar csendőrség és

honvédség erős kötelékei zárt sorokban átmentek az ellenséghez. A legszűkebb területre összehúzódtak csapatok és 300.000-es magyar lakosság helyzete borzalmas. Nincs sértetlen épület. Az ellenség tevékenysége következtében iszonyatosak a veszteségek. Éhínség és járványveszély. A lakosság hite és bizalma teljesen elveszett.

A február 4-i jelentés szerint a roppant ellenséges anyagi fölény és a hazai (németországi) hadi események igen csüggesztően hatnak a csapatokra. A katonák egyedüli tápláléka napi egy szelet kenyér és lóhús. Fizikai gyengeség miatt minden mozgás terhes. Az emberek mindazonáltal a felmentés hathetes ígéretei ellenére is szívósak, elkeseredetten harcolnak és engedelmeskednek. A kiütéses tifusz esetei a barlangok és kazamaták sűrű szorultságában szaporodnak anélkül, hogy hatásos intézkedéseket lehetne tenni.

Pfeffer-Wildenbruch február 12-i utolsó rádiótávirata a Dél Hadseregcsoportnak: Az ellátmányt feléltük, az utolsó töltny a csöbén. A kapituláció vagy a védőrség harc nélküli lemeszárlása között lehet választani. A sötétség beálltával kitörök.

A rendelkezésre álló szovjet források a magyar önkénteseknek a Déli pályaudvar birtokáért a szovjet hadsereggel közösen vívott harcáról tájékoztatnak.

A 10. szovjet gárda-lövészhadtest hadinaplójában 1945. február elején történik először említés a velük együtt harcoló magyar alakulatokról. A 37. lövészhadtest 320. lövészadosztálya a megerősítésül adott magyar századokkal együtt birtokba vett négy háztömböt. A 108. gárda lövészadosztály pedig az alárendelt magyar századokkal együtt megsemmisítette a körülzárt ellenség ellenállási fészkeit a 97-es objektumban és keresztezte a vasútvonalat harcban állnak a vasúti csomópontnál (Déli Pu.). A 297. lövészadosztály szintén magyar századokkal együtt harcolt a vasútvonal mentén. A szovjet 83. tengerészgyalogos-dandár február 10-i harcintézkedése a döntő roham megindításáról s ezen belül a velük együtt harcoló magyar önkéntesekről is intézkedik. A parancs az egységek parancsnokainak: „az Önkéntes Magyar Hadsereg alárendelt alegységeivel bánjanak különös figyelemmel, frissítsék fel készleteiket, ne engedjék meg a durvaságot és az esetleges incidenseket. A fogságba esett tiszteket és katonákat — akik önkéntesen akarnak harcolni a német ellenség ellen — fegyverezzék föl és irányítsák a már működő magyar századba.”

A dandár 11-én jelentette, hogy a magyar önkéntesek mindkét századával együtt 13 óraker támadásba ment át. Sikeres előretörésük során foglyul ejtettek 80 magyar katonát, akik csatlakoztak az Önkéntes Magyar Hadsereg századaihoz. A sikeres harc magyar vesztesége 12 halott és 15 sebesült.

A recenzens reméli, hogy az Erőd a Duna mentén című forráskiadvány dokumentumaiból válogatva sikerült meggyőznie a budapesti hadművelet, illetve annak ostroma iránt érdeklődő olvasót, hogy érdemes kézbe vennie és áttekinteni az eseményeket a maguk drámaiságában bemutató kötetet.

Dombbrády Lóránd

Andor Mihály–Liskó Ilona

ISKOLAVÁLASZTÁS ÉS MOBILITÁS

Iskolakultúra, Budapest, 2000. 134 o.

Ha van olyan területe az empirikus szociológiának, mely a társadalomtörténezt közvetlenül érdekelheti, akkor az iskolába járók szüleinek társadalmi összetétele, az egyes társadalmi (foglalkozási, iskolázottsági, felekezeti, nemzetiségi, lakóhelyi) csoportokra jellemző „túliskolázás”.

Ha van olyan területe a kortárs vizsgálódásnak, mely történeisz figyelmére méltó, az a társadalmi mobilitás kutatása, hiszen arról az alapvető folyamatról tájékoztat, hogy az előző nemzedék iskolázottsága és munkamegosztásban betöltött helye hogyan hatott ki a ma élő nemzedékekre (e hatás megnyilvánulása maga is szórta az időben, annak függvényében, hogy a ma élő nemzedék egyes csoportjai mikor foglalták el helyüket a társadalomban), valamint arról, hogy a ma élő nemzedék (akár évtizedekkel ezelőtt megszerzett) iskolai végzettsége, az évtizedek során kialakított társadalmi pozíciója hogyan befolyásolja a következő nemzedék indulási esélyeit.

A fentiek értelmében a szociológus adatfelvétele – egyfajta forrásközlés, adatbázis-elemzése társadalomtörténeti elemzés a történeisz számára.

A tény, hogy a magasabb társadalmi csoportokba vezető iskolákban a társadalmilag előnyösebb helyzetű szülők gyerekei felülreprezentáltak – nyilván mindenki előtt ismert.

A történeisz számára négy alapvető kérdés merül fel:

1. A „társadalmilag előnyös helyzetben” lévő csoportok iskolahasználati előnye *mekkora egzaktsággal* mérhető, a régebbi adatok mennyire használhatók, hogyan változik ez az előny egyfelől

a csoport társadalmi részarányának növekedésével (hiszen az előnyös helyzetüként megnevezhető aggregátumok azaz az „értelmiségiek”, a „felsőfokú végzettségűek”, a „városban lakók” ösztársadalmi részaránya folyamatosan növekszik), másfelől az előnyösnek nyilvánított iskolatípus tömegesedésével – hiszen a szocializmus évtizedeiben középfokon, a közelmúltban pedig felsőfokon ez is bekövetkezett.

2. A „társadalmilag előnyös helyzet” nyilvánvalóan több komponensből áll össze. Jelenti ez a szülők foglalkozási hierarchiában elfoglalt helyzetét, a magasabb jövedelmet, jobb lakáskörülményeket, erősebb városiasságot, magasabb iskolai végzettséget, a többségi nemzetiséghez tartozást, a tanulást pozitívan értékelő valláshoz tartozást, „többedik generációsságot” stb. stb. Az igazi kérdés az, melyik komponens hat *leginkább*, melyik előny az, amelyik jobban — a többinél nagyobb valószínűséggel — segíti az iskolai tanulmányokat, juttat magasabb iskolai végzettséghez?

3. A kiemelt helyzetű csoportokra jellemző felülreprezentáció nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is: azaz a felsőbb rétegekhez tartozók nemcsak magasabb életkorig járnak iskolába, nemcsak többen vannak az „elegánsabb” iskolatípusokban, s azon belüli altípusokban, de jobban is tanulnak. Mindig kérdés azonban, hogy melyik felülreprezentáció mekkora? Azaz a tanultak, értelmiségiek, gazdagok, nagyvárosiak stb. „ráveszik” vagy „képesé teszik” gyerekeiket a jobb tanulásra, s utána ennek mintegy természetes folyománya, hogy a jótanulás alapján szelektáló iskolarendszer őket engedi a magasabb iskolafokokra, ill. jobb iskolatípusokba, *vagy pedig a kétféle felülreprezentáció egymástól függetlenül is igaz*: a tanultak, értelmiségiek, gazdagok, nagyvárosiak még rosszabb tanulmányi eredmények esetén is nagyobb eséllyel mennek jobb iskolákba, mint a többiek.

4. Vajh milyen mechanizmusokon át érvényesül „a társadalmilag előnyösebb csoportokhoz tartozók” előnye? Érdekel az iskola abban, hogy a helyi elitekkel jóban legyen, s ezért felvegye a gyerekeit, vagy jobban szeretnek a pedagógusok a velük azonos értékrendű értelmiségi szülők gyerekeivel dolgozni? Vagy a másik oldalról kell megközelíteni a kérdést, azaz az iskola túl sokba kerül, vagy ellenséges légkörű intézmény, vagy éppen rövid távú hasznot nem kínáló intézmény az alacsonyabb csoportokhoz tartozók számára?

A történész számára különösen fontos, hogy hogyan alakul mindez a történelmi időtengely mentén? Mennyiben más mindez a származás szerinti kvótákat tudatosan garantáló korszakban, az értelmiséggel kötött történelmi kompromisszum – azaz az értelmiségi gyerekek korlátozás nélküli felvételét lehetővé tevő évtizedekben, a piaciasodó szocializmusban, illetve a többpártrendszerű társadalom első évtizedének végé felé?

Az első kérdésre rendkívül részletes választ kapunk. A szerzők 1930-ból is hoznak (Andorka Rudolf emlékezetes könyvének alapulóját) adatot, hogy a társadalom 7,3%-át kitevő szellemiek a gimnáziumi diáknépeség 46,9%-át adták, s később is számos adat támasztja alá a szellemi dolgozók megmaradó felülreprezentációját. Minthogy mind a szülők iskolai végzettsége feljebb tolódott, mind a közép- és felsőoktatás tömegesedett, az elitfelülreprezentáció e számra kitűnően rimelő adata, hogy már a legkeresettebb felsőfokú intézményekben tanuló diákok szüleinek 48%-a egyetemet végzett.

Ha nem az iskolák, hanem az iskolázottság által elérhető pozíció felől közelítünk, hasonló eredményeket kapunk a szerzőpáros könyvéből: 1949-ben a szellemi foglalkozásúak a foglalkoztatottak 11,4%-át tették ki. E csoport 31,6%-a szellemi foglalkozású szülők gyermeke volt. A kilépési mobilitás felől vizsgálva: a szellemi foglalkozásúak gyerekeinek 1949-ben kétharmada új maga is szellemi foglalkozást, a szakmunkás apákénak mindössze egyötöde, a mezőgazdasági apákénak mindössze 3,2%-a. 1983-ban a férfi foglalkoztatottaknak hasonlóképpen kb. tizede vezető és értelmiségi: egyötödük vezető és értelmiségi szülők gyermeke (s további egyhatedük szellemieké). A kilépési mobilitás felől vizsgálva: a vezető és értelmiségi foglalkozásúak fiúgyerekeik 46,0%-át, a szakmunkás apák 12,4%-át, a mezőgazdasági apák 5%-át tudták a társadalom felső tizedébe juttatni. A szerzőpáros egyik legkeményebb értékítélete szerint: „Ha a társadalom nem érte is el a háború előtti évekre jellemző zártságát, szemmel láthatóan afelé tart. A teljes populáció idősebb részében még hatnak az 1945-ös rendszerváltás következményei, és ez jelentős mértékben csökkenti az átlagokat. Ha azonban külön nézzük a fiatalabbakat, akkor egészen más adatokat kapunk. Például 1992-ben az összes értelmiségi férfi 23,2%-a származott vezető vagy értelmiségi apától, ám ha csak 29 éves vagy fiatalabb férfiakat nézzük, ott az arány 46,7%, tehát már el is érte az 1930-as szintet (28. o.)

Egyetlen adattípus — a népszámlálások eltartottsági statisztikája — hiányzik a szerzők művéből, ezt recenzensi feladatunkunkat túllépve kíséreljük meg itt pótolni — ha nem is szisztematikusan, de jelzésszerűen:

1960-ban a 14–17 éves korú népességből a mezőgazdasági fizikai dolgozó szülők gyerekeinek kevesebb, mint harmada járt iskolába, a nem mezőgazdasági fizikaiak gyerekeinek fele, a szellemi dolgozók gyerekeinek viszont négyötöde. A szakmunkásképző, illetve a középiskola választása is ugyanezen logika szerint oszlik meg: a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak 14–17 éves korú gyerekeinek mindössze 9,4%-a járt szakmunkásképzőbe. A szakmunkásképző ugyanis a nem-mezőgazdasági fizikaiak kedvelt iskolatípusa volt, minthogy megfelelő korú gyerekeknek 21,1%-a járt ide. Az értelmiség viszont már máshová küldi gyerekeit: mindössze 13,8%-uk marad szakmunkásképzőben. Logikus ezek után, hogy az értelmiségiek gyerekeinek 56%-a járt középiskolába (ez az adat a nem mezőgazdasági fizikaiaknál 20,2%, a mezőgazdaságiaknál mindössze 10,1%).

Felsőfokon a különbségek még nagyobbak, hiszen a mezőgazdasági fizikai szülők 18–24 éves korú gyerekeinek 1,4%-a, a nem mezőgazdasági fizikaiaknak 1,9%-a, a szellemieknek viszont 8,8%-a volt egyetemi főiskolai-hallgató.

Azaz a származás szerinti kategorizálás ellenére az ötvenes évek végén (!) a szellemiek a középiskolában — korcsoportos lakossági számarányukhoz képest 2,61-szeresen, a felsőoktatásban pedig 3,13-szorosan felülreprezentáltak — olyan adatok szerint, melyeké — legalábbis az adatfelvétel szakaszában — egyszerűen lehetetlen volt manipulálni.

Az 1970-es és 1980-as népszámlálás is publikál adatokat az általános iskolába, a középiskolába, a szakmunkásképzőbe s a felsőoktatásba járó eltartottak szüleinek társadalmi összetételéről, melyből rövid számolással megállapítható, hogy 1960-ban, 1970-ben és 1980-ban a legjobb középiskolába lépési esélyekkel a tercier szektorban dolgozó szellemiek lánygyermekai rendelkeznek, a második-harmadik helyek eloszlásának változása viszont hosszabb elemzést érdemel. A felsőoktatásba kerüléshez mindhárom időpontban a tercier szférában alkalmazott szellemi dolgozók gyermekeinek helyzete volt a legbiztosabb, ezen belül 1960-ban a fiúk esélye a lányokénak másfélszerese, 1970-ben 1,14-szerese, 1980-ban viszont már csak 1,02-szerese.

A második kérdésünkre is differenciált választ kapunk a kötetből. Egyértelműen kiderül, hogy a szülők iskolai végzettsége minden egyéb — magas társadalmi státuszt jelző — tényezőnél fontosabb. Az azonos foglalkozási csoportba (pl. vezető vagy értelmiségi) tartozó személyek közül egyértelműen a magasabb iskolázottságúak gyerekei érik el a jobb iskolai eredményeket, sőt a különböző foglalkozási csoportokba tartozó, de azonos mértékben iskolázott csoportok között kisebb a különbség, mint a foglalkozási csoportokon belül, a különbözőképpen iskolázottak között. (A magasabb jövedelem, s a jobb lakáskörülmények is kevesebbet számítanak: a magasban iskolázottak — ha nem elég tehetősek — más fogyasztási javak feláldozása árán is gyermekük iskoláztatására, különórára költenek, vagy a kisebb lakásban is úgy szervezik az életteret, hogy a gyerek jobb esélyekkel tanulhasson. Noha a kistelepülésen lakók rosszabb eséllyel küldik gyermekeiket gimnáziumba, s különösen jó gimnáziumba, de míg az iskolázottsággal lineáris az összefüggés, addig a települési hátránnyal nem az: a legkisebb településeken lakó iskolázottak — minthogy úgy is utaztatni kell gyerekeiket — immár inkább választják a jó gimnáziumokat, mint a helyi választékkal megelégedő kisvárosi szülők.)

Az iskolázottság több generáción át érezteti hatását, az azonos iskolázottsági csoportba tartozó szülők gyerekeinek továbbtanulási esélyei szisztematikusan összefüggenek nagyapjuk iskolai végzettségével.

A harmadik kérdésre is alapos válaszokat kapunk: kiderül, hogy minél magasabb az apa és anya társadalmi státusza és iskolai végzettsége, annál jobb a tanulmányi eredmények, s nemcsak az általános iskolában, ahová mindenki jár, hanem a középiskolában is, ahová pedig az alsóbb foglalkozási, iskolázottsági csoportokból csak a jobb kerültek. Kitűnik, hogy a társadalmi egyenlőtlenség közül a jótanulást is a szülő iskolázottsága határozza meg leginkább. 1963-ban az értelmiségiek általános iskolás gyerekeinek közel harmada, a szakmunkásokénak tizede, a segédmunkásokénak huszada volt kitűnő tanuló. A kitűnőséget a szülő iskolai végzettsége jobban befolyásolja, mint foglalkozási státusza, hiszen 1963-ban a vezető és értelmiségi apák gyerekeinek 55,3%-a kitűnő vagy jeles, az egyetemet végzetteknél ugyanez 64%. De a kilencvenes évekre is igaz, hogy az egyetemet végzettek gyerekeinek tanulmányi átlaga 4,57, a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek gyermekei átlaga pedig 3,77 – s két szélsőség között is rendre összefügg az átlag az apa végzettségével. Az iskolai végzettségnek – a kilencvenes évekbeli adatok szerint is nagyobb a befolyása, mint a foglalkozásnak. Mindazonáltal az is kitűnik, hogy rosszabb tanulmányi eredmény, vagy másféle iskolai kudarc esetén más stratégiát követnek a tanult, mint a tanulatlan szülők. Minél iskolázottabb a szülő, annál kevésbé valószínű, hogy a rossz tanulmányi eredmény az iskola, illetve az iskolatípus elhagyásához vezet. (Ez egyben azt is jelzi, hogy nem bármely indikációjú

felülreprezentáció vezet azonos viselkedéshez: Karády Viktor mutatja ki, hogy a századforduló és a két világháború közötti korszakban — a középfokon mennyiségileg is felülreprezentált — izraeliták tanulmányi eredménye jobb ugyan, mint keresztény középosztálybeli társaiké, de a nem kifejezetten jó tanuló zsidókat szüleik kivesszik a középiskolából, s ipari pályára küldik. Míg tehát — akkor is, később is, most is — az iskolázottsági/foglalkozási gyökerű tolóerők a mennyiségi és minőségi felülreprezentáció egymással való kapcsolatát nem igazolják, addig a felekezeti gyökerű tolóerők igen.)

A negyedik kérdéscsoportra a szerzők többféle módszer (esettanulmányok, interjúk, szakirodalomfeldolgozás és adatfelvételek) felhasználásával válaszolnak. A kötet beszámol azokról a konkrét mechanizmusokról, melyek a tanultabb emberek gyerekeinek iskolázási esélyeit növelik: konkrétan bizonyítható, hogy az ilyen szülők mennyivel másképpen tájékozottak az iskolák belső világáról, erősrrendjéről, mint a többiek, hogy mennyivel kevésbé sürgetik gyerekeiket, hogy hosszú távú tanulás helyett mielőbb szakmát válasszanak, hogy mennyivel inkább érzékelik — s gyerekekkel mennyivel inkább érzékeltetik —, hogy az iskolai tárgyak nem egyenlő súlyúak (pl. nyelvet tudni nem azért kell, mert fontos a jó osztályzat), hogy mennyivel inkább tisztában vannak a szimbolikus tudásjavak jelentőségével. A „milió” a „beállítódás” a „kultúra hajszálcsovei” fogalmai mellé olyan világosan empirizálható adatok kerülhetnek, mint a különórák, a könyvek száma, a tanulási tér szervezése, a példaként szolgáló testvérek iskolai életútja: ezek nagyságrendje kivétel nélkül összefügg a szülők iskolázottságával, mégpedig úgy, hogy az iskolázott apák csoportján belül szisztematikusan esélyt javít, ha az anya is iskolázott, illetve, ha a nagypapa is az. (Sőt gyerekeik iskolai esélyeinek befolyásolásában az anya iskolázottsága fokozatosan fontosabbá válik, mint az apáé. Az anya — apáénál — erősebb hatása — tehetjük hozzá — nemcsak az iskoláztatásra, hanem például a gyerekek istentisztelet-látogatási gyakoriságára is kimutatható.)

A kötet egyik legfontosabb erénye, hogy „évtágyat csinál”: biztatást ad arra, hogy bármely társadalomtörténeti témában érdemes összeszedni az évtizedekkel ezelőtt készült adatfelvételek eredményeit, hiszen egyfelől történettudományunk hatvanas-hetvenes évekbeli állapotában egyáltalán nem bizonyos, hogy a kortárs történészek azok (az idős megkérdezettek révén a még korábbi időszakra vonatkozó) tanulságait ténylegesen feldolgozták vagy beépítették műveikbe, másfelől több hasonló, de több évtized elteltével megismételt felmérésből épp olyan — csak cizelláltabb — idősoros adatokhoz juthatunk, mint a népszámlálások összehasonlításakor.

Társadalomtörténészeink körében közismert, hogy az 1869 és 1941 közötti népszámlálások és más országos és budapesti statisztikák milyen alapvető adatbankját nyújtják a régi magyar társadalom történeti elemzésének. Talán nem reménytelen, hogy az 1945 utáni korszakkal foglalkozó nagyszámú történész is több figyelmet fog szentelni a statisztikai és szociológiai felméréseknek. E nagyobb figyelem például az Andor-Liskó könyv tanulságainak alapos végiggondolásában is megnyilvánulhat.

Nagy Péter Tibor

CONTENTS

STUDIES – *István Majoros*: The Polish-Soviet War, Wrangel and the French Foreign Policy in 1920 – *Péter Hámori*: An Attempt at the Social Integration of the Newly Recovered Territories. The History of the Movement of „Hungarians for Hungarians” in 1938–1940 – ARTICLES – *Jenő Glück*: The Development of the Jews in Transylvania (1918–1923) – *László Orosz*: Fritz Valjavec (1909–1960) and the research on South-Eastern Europe – DOCUMENTS – *Loránt Tilkovszky*: Two memoranda by Bajcsy-Zsilinszky to prime minister Bárdossy – *Gábor Schweitzer*: „Sad is the Future because Sad is the Present.” The diary of Dávid Angyal – ON THE PAST IN PRESENT – *Randolph L. Braham*: On the National Trials concerning the Holocaust — an Overview — HISTORICAL LITERATURE

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES – *István Majoros*: La guerre polonaise-soviétique Wrangel et les affaires étrangères françaises en 1920 – *Péter Hámori*: Une tentative d'intégration sociale des territoires rattachés de la Haute-Hongrie. Histoire du „Mouvement des Hongrois pour Hongrois” (1938–1940) – COMMUNICATIONS – *Jenő Glück*: La route des juifs de la Transylvanie (1918–1923) – *László Orosz*: Fritz Valjavec (1909–1960) et les recherches de l'Europe de Sud-Est – DOCUMENTS – *Loránt Tilkovszky*: Deux memorandum de Bajcsy-Zsilinszky au premier ministre Bárdossy – *Gábor Schweitzer*: „L'avenir est triste, parce que le présent est triste.” Aux notes de journal de Dávid Angyal – DU PASSE EN PRÉSENT – *Randolph L. Braham*: Des procès relatifs au holocauste en Hongrie — Revue – LITTÉRATURE HISTORIQUE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

- Pach Zsigmond Pál:* A vidéki posztóipar Magyarország északkeleti részén a 15–17. században
Tóth István György: Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben
Buza János: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén
Radó Bálint: VI. Jakab skót király politikelmélete *The Trew Law of Free Monarchies* című írásában
Kenyeres István: A végyvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században
Sípos Ferenc: Egy életrajz buktatói, Rákóczi Ferenc Lipót nehéz gyermekora (1676–1690)
Sashalmi Endre: „A cár akarata-törvény”: az uralkodói akarat és a joguralom viszonya az abszolutizmus és az uralkodói hatalom péteri ideológiájában
Demény Lajos: Gazdálkodás és társadalom a Bethlen Gábor kori Székelyföldön
Hegyi Klára: Magyar és balkáni katonaparasztek a budai vilájet déli szandzsákaiban
Henger Csabáné: Rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században

E számunk munkatársai

- Braham, Randolph, L.,* professzor (The Rosenthal Institute for Holocaust Studies Graduate Center of The City University of New York) – *Dombrády Lóránd,* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Gergely Jenő,* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Glück Jenő,* nyugalmazott tanár (Arad, Románia) – *Hámori Péter,* tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest) – *Majoros István,* a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Mészáros István,* a neveléstudomány doktora (Budapest) – *Nagy Péter Tibor,* kandidátus, tudományos főmunkatárs (Oktatáskutató Intézet, Budapest) – *Orosz László,* tanársegéd (Miskolci Egyetem) – *Schweitzer Gábor,* tudományos munkatárs (MTA Jogtudományi Intézet, Budapest) – *Tilkovszky Loránt,* történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Varga J. János,* a történelemtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Window szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja,* mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)*

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát, ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1800,-Ft

Egy szám ára: 300,-Ft

1348

^{4-6j}

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Pach Zsigmond Pál: A vidéki posztóipar az északkeleti országrészen a 15–17. században

Tóth István György: Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben

Henger Csabáné: A rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században

Buza János: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén

Demény Lajos: Gazdálkodás és társadalom Székelyföldön Bethlen Gábor korában

Sípos Ferenc: Egy életrajz buktatói. Rákóczi Ferenc Lipót nehéz gyermekora (1676–1690)

Radó Bálint: VI. Jakab skót király politikaelmélete The Trew Law of Free Monarchies című írásában

Nékel

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
134. ÉVFOLYAM 2001. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:

PÁL LAJOS

E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Pach Zsigmond Pál*: A vidéki posztóipar az északkeleti országrészen a 15–17. században 793
Tóth István György: Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben 819

KÖZLEMÉNYEK

- Herger Csabáné*: Rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században 871
Buza János: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén 889
Demény Lajos: Gazdálkodás és társadalom Székelyföldön Bethlen Gábor korában 907
Sípos Ferenc: Egy életrajz buktatói. Rákóczi Ferenc Lipót nehéz gyermekora (1676–1690) 955

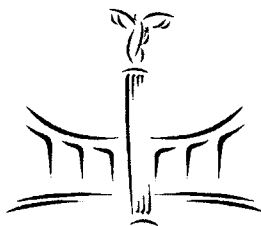
MŰHELY

- Radó Bálint*: VI. Jakab skót király politikaelmélete The Trew Law of Free Monarchies című írásában 983

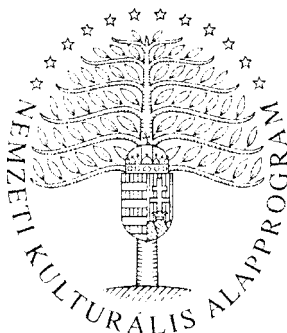
TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Klaniczay Gábor</i> : Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szent-kultuszok és európai modellek (Ism.: <i>Csukovits Enikő</i>)	1031
<i>Köblös József-Süttő Szilárd-Szende Katalin</i> : Magyar békeszerződések 1000–1526 (Ism.: <i>Tringli István</i>)	1033
<i>Font Márta</i> : Könyves Kálmán és kora (Ism.: <i>Kiss Gergely</i>)	1034
<i>Edith Pásztor</i> : Onus Apostolicae sedis (Ism.: <i>Teke Zsuzsa</i>)	1037
<i>Jörg K. Hoensch</i> : Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen (Ism.: <i>Tringli István</i>)	1040
A jáki apostolszobrok (Ism.: <i>Csukovits Enikő</i>)	1041
<i>Balázs Mihály</i> : Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei (Ism.: <i>J. Újváry Zsuzsanna</i>)	1044
<i>Holl Béla</i> : Laus Librorum (Ism.: <i>Kőhegyi Mihály</i>)	1046
<i>Sipos Gábor</i> : Az erdélyi református főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 (-1736) (Ism.: <i>Monok István</i>)	1046
Közcsend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	1049
<i>Kovacsis József</i> : Szentgotthárd és környéke (Ism.: <i>Tilkouszky Loránt</i>)	1050

*E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg*

**NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA**

Pach Zsigmond Pál

A VIDÉKI POSZTÓIPAR AZ ÉSZAKKELETI ORSZÁGRÉSZEN A 15–17. SZÁZADBAN

A tárgykörbe vágó dolgozataimban többször utaltam már rá, hogy középkori és kora újkori posztóművességünk fejlettebb, piacra termelő formái mezővárosban és falun, eredetüket tekintve, az önellátó paraszt- (illetve pásztor-) gazdaságok szövőipari melléktevékenységében, nevezetesen szűr(ke)posztó — és hasonnemű ruha- meg pokrócanyagok — saját szükségletükre történő házilagos előállításában gyökereztek.¹ A gyapjúfeldolgozásnak e kezdeti, csupán önellátásra szolgáló formáiról — amelyek egyre inkább teret vesztenek ugyan, néhol a legújabb időkig is kitartottak — középkori oklevelek, jellegüknél fogva, csak ritkán tudósítanak. Különös becsű forráscsoportot szolgáltunk meg hát az alábbiakban, hogy innen indulva próbáljuk meg fő vonalaiban nyomon követni a vidéki — falusi és mezővárosi — posztóipar fejlettebb szintjeinek kialakulását és fontosabb telephelyeinek megjelenését a középkor végi és kora újkori Magyarországon; ezúttal az északkeleti országrészen: Bereg, Máramaros, Szatmár, Zemplén és Ung megyében.

1.

A 14. század hatvanas éveitől fogva vannak okleveles emlékeink arról, hogy *Bereg vármegye vlach lakosai (communitas volacorum... in comitatu... de Beregh existentium)*² kenéznek nevezett falusi elöljáróik (s időnként közösen választott vajdájuk) fősége alatt éltek, akik Nagy Lajos anyjától, Erzsébet királynétól nyert jogosítványuk értelmében kisebb ügyekben bíráskodtak, a megyéspán tisztjeivel szemben némi védelmet nyújtottak, egyben a földesúri szolgáltatásokat beszedték.³ Bővebben szóltak róluk azok az oklevelek, amelyeket vagy egy évszázaddal

¹ Lásd pl. „Platea Chapo ucza vocata”. A hazai posztóipar 16. századi történetéből. Századok 132 (1998) 800, 802. – A kallózásról (ványolásról) ugyanott 799.

² A Bereg megyei vlachok túlnyomórészt ruszin pásztorok voltak. „A Kárpátok gerincén Trencséntől Máramarosig számos ponton fellelhető „oláh” (vlach) elemek... *vlach, valachalis* megjelenése alatt nem nemzetiséget, hanem azonos pásztorjoggal élő hegyi pásztornépet kell érteni. A magyarországi vlachok között a Kárpátok hegyeiben... egyaránt találhatók délszlávok, lengyelek, rutének, magyarok, oláhok (románok)” – állapította meg *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp. 1937. 104. – Hasonlóan *Lukinich Imre* (ill. Makkai László): Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Chr. (=DVH). Bp. 1941. XI–XII, valamint *Ila Bálint*: Gömör megye. I. Bp. 1976. 293, 309–331. – Némely véleményeltérésekre lásd pl. *D. Krandžalov*: Zur Frage des Ursprungs des Hirtenwesens und seines Wortschatzes in den Karpaten. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Hgb. von László Földes. Bp. 1969. 220–243; *Josef Macúrek*: Zur Frage der walachischen Kolonisation in den Westkarpaten. Ebenda, 244–257.

³ Erzsébet királynénak a Bereg megyei vlachok részére 1364-, 1370- és 1378-ban kiadott okleveleit közölte *Lehoczky Tivadar*: Adalékok az oláh vajdák és orosz kenézek vagy soltészek és szabadosok intézményéhez hazánkban. Történelmi Tár (=TT) 1890. 164–165, 167.

később Mátyás anyja, Szilágyi Erzsébet, mint a Bereg megye szívében még Hunyadi János által megszerzett munkácsi uradalom birtokosa, adott ki az ott lakó vlachok és kenézeik dolgában. A földesúrnő 1466 őszén az uradalmat bejárva, a várhoz tartozó kilenc „krajnai” vlach községet — köztük Sztánfalvát, Hátmeget és Sándorfalvát — „meglehetősen nyomasztó és lepusztult állapotban” találta; ezért lakosaik évi cenzusát egy forintra korlátozta, természetbeni (juh-, sajt-, vágómarha-) szolgáltatásaikat valamelyest leszállította, és mindazoknak, akik a Krajna-vidék falvaiban letelepednek és a pusztahelyeken házat építenek, öt évi időtartamra teljes járadékmentességet engedélyezett.⁴ Éppen egy ilyen telepítéssel függött össze 1475 tavaszán Óbudán kelt oklevele, amelyben Sztánfalvai László vajdának és általa Tivadar és Gergely nevű unokatestvéreinek abból a célból adott kenézi jogosítványt (*keneziatum*), hogy a megyét átszelő Latorca folyó déli oldalán, Sztánfalva közelében egy új falut népesítsenek be Erdőd néven. Ezért a leendő telepéseket hét évre fölmentette minden szolgáltatás alól; László vajdának pedig megengedte, hogy a falu körül bárhol „molendinum molare et sulcaturas... construere et aedificari facere valeat, in quibus populi et jobagyones nostri *molare possint et sulcare criseos vel gubas*”: őrlő malmot és kallókat létesíthessen és építtethessen, amelyekben a falu népei és jobbágysai [gabonát] őrlhessenek, és szűr- vagy gubaposztót kallózhassanak.⁵ Íme, egy ritka becsű forrásszöveg arról, hogy a települő falu népe hogyan láthatta el magát kezdetől fogva a kenyérré való kívül ruhára valóval: a szűrőhöz és a (főleg télen viselt, bundaszerű) gubához szolgáló posztóanyaggal.⁶

Szilágyi Erzsébetre hivatkozott (majd 1493-ban Corvin Jánostól, 1505-ben Anna királynétól nyert megújítást) az az oklevél is, amely a Latorcától délebbre eső (Nagy-)Lucska fele kenézségét — az itt dívó kifejezéssel: fele soltésztségát (*mediatatem scultetiae*) — osztotta ki, de csak általánosságban szolt a megadományozott Kozma soltész és utódai szabadalmairól.⁷ A Latorcától északra fekvő (Felső-)Viznice néhány évvel későbbi kenézlevele viszont szinte szó szerint megismételte a sztánfalvai levél fentebb idézett passzusát. Várdai Ferenc váci püspök, egyben Munkács várának kormányzója megbízásából a helybeli várnagyok 1512 telén Kálniki Lázárra ruházták, jobbágyokkal való benépesítés céljából, ennek az (eredetileg Lázárfalvának nevezendő) *possessi*ónak a kenézségét, többek között

⁴ TT 1890. 168–169. – Az uradalom ún. krajnai kerületéhez tartozó községek száma 1523-ra eggyel gyarapodott, utóbb tovább nőtt.

⁵ Szilágyi Erzsébet oklevelét Vingárti Geréb Péter országbíró 1498-ban átírta; 1506 tavaszán pedig II. Ulászló felesége, Anna királyné megerősítette: TT 1890. 477–479. – Az oklevél szövegében a *molare* szó először mint semlegesnemű melléknévi jelző, majd mint főnévi igenév (= *molere*) szerepel; vö. *Carolus DuCange*: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*. Editio nova aucta a Leopoldo Favre. V. Niort 1885. 442. – A *sulcare* szó (amelynek klasszikus jelentése: barázdát vonni, ráncolni) itt a kallózást fejezi ki. – Hogy a középlelatin *griseus* (*criseus*, *chriseus*) szó magyarul szűrkeposztót (= szűrposztót), illetve „kész” szűrt (= szűrruhát) jelentett, előző dolgozataimban sok adattal igazoltam. Lásd pl. Szűrkeposztó és monopólium a fejedelmi Erdélyben. In: *Korok, régiók, társadalmak*. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Kulcsár Árpád és Szulovszky János. Bp. 1994. 29–39.

⁶ A szűrposztó és gubaposztó készítésének és feldolgozásának különbségeiről korábban írtam – utalva arra is, hogy éppen az északkeleti megyék felől terjedt el a gubaszövés és -viselés az ország más részein a 18. század folyamán: A debreceni posztószövőök legrégebb céhszabadalma. Egy 14. század végi oklevél utóélete. *Századok* 129 (1995) 65–66, 89.

⁷ TT 1890. 158–159, 480–481.

azzal a jogosítvánnyal, hogy a területén bárhol „*molendinum molare et sulcare construere possit.*”, in quibus populi et jobagyones ad... castrum Munkács pertinentes libere *molare possint et sulcare griseos velleribus*”: őrlő- és kallómalmot létesíthessen, amelyekben a Munkács várához tartozó jobbágyok szabadon őrlhessenek, és gypjúból szűr(ke)posztót kallózhassanak.⁸

Hasonló szabadalmak kiadása a következő évtizedekben is folytatódott ezen a tájon. 1555-ben Petrovics Péter (aki Temesvár-vidéki kormányzóságáért pár évvel korábban a munkácsi uradalmat kapta kárpótlásul)⁹ a Viznicétől nyugatra eső Bobolistya (Bubuliska) kenézi tisztségében erősítette meg Filér Lászlót és fiait, és — azzal a feltétellel, hogy a Munkács várához tartozó „más kenézek vagy soltészok módjára” hűséget tanúsítanak iránta és a faluhelyet benépesítik — fölmentette mindazon szolgáltatásoktól, amelyek, egyebek mellett, „*molendinis et mola trusatili seu criseali, vulgo karlo appellata, nobis provenire debentibus*”: az (őrlő) malmok és a köznyelven *karlónak* hívott ványoló vagy szürkalló malom után járnak számára.¹⁰ Petrovics Péter halála után, az előbb János Zsigmond, majd Miksa király hatalma alá került munkácsi uradalomban sorra létesültek újabb kenézségek – többek között a Viznicével szomszédos Dankó- (Dumkó-)falván, a Latorcába ömlő Ubova patak melletti irtásföldön, meg tőle délnyugatra, az ugyanoda folyó Kriva patak mentén, egy eleddig feltöretlen mezőségre telepítendő Dobroka, utóbb Iványi nevezetű helységben. A két kenézlevél, amelyet 1568-ban Szentjános Lajos, mint Munkács várának prefektusa és Bereg megye főispánja adott ki Kócán Dankónak (Dumkónak), illetve Kenéz Andrásnak és társainak, egyaránt magában foglalta azt a jogosítványt is, hogy az illető területen *molam farinariam sive sulcatoriam*: lisztelő vagy kallózó malmot építhetnek, amelyekben a király munkácsi várához tartozó jobbágyok „libere farinas molare possint et similiter *criseos aut gubas exulcare*”: szabadon őrlhessenek lisztet és kallózhassanak szűr- vagy gubaposztót.¹¹ Összecsengengett ezzel az a két további, 1592-ben kelt kenézlevél, amelyet a Latorca felső folyásánál, Verecke irányába eső Paszika és Olenova benépesítése céljából adományozott a munkácsi uradalmat (a zálogbirtokos Mágochy András özvegyével kötött házassága révén) megszerző Rákóczi Zsigmond Polczecz Mátyásnak, illetve Lizanecz Ferencnek és testvéreinek, őket is feljogosítván lisztelő meg kallómalom állítására, amelyben a telepések „*molare criseosque seu gansagas [helyesen: gausapas] sulcare pro sua utilitate possint*”: őrlhessenek és szűrt vagy gubát kallózhassanak *saját szükségletükre*.¹² S hadd

⁸ A kenézlevelet II. Lajos felesége, Mária királyné 1523 nyarán megerősítette: TT 1890. 482–483. – A szövegben mind a *molare*, mind a *sulcare* szó először melléknévi jelző, másodszor főnévi igenév.

⁹ Lásd pl. Szűcs István: Szabad királyi Debrecen város történelme I. Debrecen 1870. 179, 183.

¹⁰ TT 1890. 486–487. – Petrovics Péter az előző évben már Közép-Viznicét illetően is kiadott kenéz-, pontosabban soltész-jogosítványt (*super scultetias*), amelyben malmokról részletezés nélkül szólt: 485.

¹¹ TT 1890. 489–491; vö. 159. – A dankófalvi levél a kétféle malmot *molendinum farinarum et molendinum sulcatorum*-nak mondta. – Vö. azzal az utasítással, amelyet a szepesi kamara adott ki Szentjános Lajos utódjának, Soklyosi Istvánnak, immár csak mint munkácsi udvarbírónak, 1570-ben: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (= MGSz) III (1896) 65, 72.

¹² TT 1894. 54–56. – A *gausapa* (*gausape, gausapum*) szót a klasszikus latin is durvaszörű szövet értelemben használta; a középkori latinban többnyire köpenyfajtát jelentett: *DuCange* IV. Niort 1885. 47–48. – A magyarországi latinságban a 17. század végétől fogva fordult elő gyakrabban,

említsük még a sok közül Rákóczi Zsigmondnak 1588. évi huklivai, meg 1590. évi kis- és 1591-i nagybisztrai kenézlevelét, Mágóchy Ferenc 1607. évi kis- és 1611-i nagy-ábránkai (ábrahámkai), meg rosztokai szabadalmát, majd pedig a Mágóchy Ferenc özvegyének kezével együtt a munkácsi uradalmat is elnyerő Eszterházy Miklós kiadmányait. A későbbi nádor 1613-ban egyrészt az előző kenézlevelek egész sorát erősítette meg, másrészt újakat bocsátott ki, többek között a Verecke körzetében fekvő Zsolocina (Szolocsina) és a Viznice vidéki Runafalva (Runófalva) kenézségére vonatkozóan.¹³ Ezek a levelek a helybéli malmok fajtáit nem részletezték ugyan, de a kenézséget kapott vagy abban megerősített személyeket az uradalomban szokásos minden ilyenmű jogosítvánnyal felruházták.¹⁴

Eszterházy Miklós utasítására készült ugyanebben az évben (1613) az a magyar nyelvű urbárium is, amely elénk tárja — ha nyilván nem is hiánytalanul —, hogy hol működtek ténylegesen kallómalmok akkoriban a munkácsi uradalom területén a kenézi jogosítványok alapján. Legalább tíz faluban. Így a már Szilágyi Erzsébet 1466. évi oklevelében említett Hátmegen és az akkor még Sándorfalvának nevezett Tökésen,¹⁵ ahol „az kenézeknek [lisztelő] malmok is vagyon, *karlójuk* [így!] is vagyon, melytől minden esztendőben egy-egy lasnakkal tartoznak az várhoz. Az *darócz karlótul* [pedig] egy-egy pokrócczal mind az egész vidéken, ahol afféle karlók vannak”.¹⁶ Hogy a két karlő miben különbözött egymástól, kiderül az urbáriumnak (a szintén a „krajnai” kerülethez sorolt) Nagy-Ábránkára vonatkozó bejegyzéséből, amely szerint a kenézeknek „két karlőmalma vagyon, egyik *guba karlő*, másik *darócz karlő*: minden esztendőben egy lasnakkal és egy pokrócczal tartozik az várhoz.” Az egyik kallőmalomban tehát gubaposztót, a másikban a szür(ke)posztóval azonos (vagy azzal rokonnemű) darócszövetet döngöltek; az utóbbi után pokróc-szolgáltatás járt az uraságnak, az előbbiért lazsnak, amelyből több takaróra való is kitelt.¹⁷ Hasonló bejegyzéseket olvashatunk az uradalom egyes északabbra eső, „felső vidéki” falvaiban. Nagy-Bisztrán a kenézeknek két lisztelő malmon kívül „*guba kallő* [így!] malmok is kettő vagyon, mely-

szür- vagy gubaposztó, illetőleg azokból készült szür- vagy gubaköpeny jelentéssel. Lásd pl. *Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen*: Corpus Statutorum Hungariae Municipium [= CSHM] IV. 2. Bp. 1897. 578. (Trencsén, 1692); III. Bp. 1892. 753–754. (Szeged, 1739).

¹³ TT 1890. 159–161; 1894. 51, 59–60, 64.

¹⁴ Lásd pl. a Krajna-vidéki Icsalka (utóbb: Kelemenfalva) 1579-ben Mágóchy Gáspár által kiadott és 1613 januárjában Eszterházy Miklóstól megerősített kenézlevelét: „... libertatibus omnibus, quibus ceteri kenezii usi sunt atque utuntur, libere ipsi atque heredes universi utantur”: TT 1890. 491.

¹⁵ „Tökés alias Sándorfalva”: TT 1890. 170.

¹⁶ A szövegezés arra enged következtetni, hogy nem minden karlőt jegyeztek be az urbáriumba. A *karlő*, *kallő*, *kárlő*, *kállő* szóalakokra lásd *Szamota István–Zolnai Gyula*: Magyar Oklevél-Szótár. Bp. 1902–1906. 440–441. hasáb. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (=MTESz). Főszerk. Benkő Loránd. II. Bp. 1970. 326–327.

¹⁷ A *griseust* magyarul nemegyszer *darócnak* is mondták. Pl. „Emi grisium vulgo darocz”: *Kandra Kabos*: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. Eger 1887. 360. (Eger, 1493). „Emi decem et octo ulnas de chriseo sive darocz”: *Véress Endre*: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Bp. 1938. 115. (Gyula, 1527). – A *lazsnak* (lasnak) nagyobbmértű gyapjúpokrócfajtát jelentett. Bazin várának 1586. évi leltára számba vette, hogy „az sütő szobában matrac [is volt], kin a pintérek hálnak. Pintéreknél lazsnak 2 1/2, sütőnél lazsnak”: TT 1893. 535. – A kassai református egyház számadója 1650-ben a *scholában* bennlakó „deákok számára lasnakokat vett 9 forintért”: TT 1899. 165; vö. MGSz IX (1902) 163.

tül lasnakkal tartoznak, *darócz kalló* is kettő”. Hukliván „két karló malmoktul két lasnakkal tartoznak minden második esztendőben az várhoz”; csakúgy, mint Zsolocinán és Nagy-Dubravicán, meg délebbre, a Lucska-vidéki Kút (Gút) faluban, ahol évenként járt ki ilyen szolgáltatás. Magában Lucska községben viszont a karlókért, amelyek egyike „új guba karló”, a szöttes helyett pénzt: évente két forintot kellett fizetniük; Vízice vidékén pedig, nevezetesen Kockaszálláson, „lasnakot nem adnak, hanem az várhoz, amikor szükség, ácsokat [tehát éppen a malomépítésben begyakorlott mesterembereket] bocsátanak faragni”. Ítélje meg az uraság, hogy helyes-e ez a gyakorlat — füzte hozzá az urbárium készítője.¹⁸

Nos, az uraság Eszterházy Miklós (illetve személyzete) figyelme, úgy látszik, kiterjedt a gazdaságnak erre az ágára is. Három évvel később, 1616. március 1-jén kelt utasításában bizony azt is lelkére kötötte munkácsi udvarbírájának, Aszalay Miklósnak: „Juhokat idején megnyiresse, és azmely gypjat *pokrócnak, lasnaknak, gubának* az vár szükségére kell fordítani, arra fordítsa”.¹⁹ Hogy ehhez a munkához a kenézek kallómalmait kívánta-e felhasználni, vagy immár saját kezelésben lévő, majorsági jellegű posztókallókra is gondolt, az instrukcióból nem derül ki. De akár így, akár úgy esett, a kenéztelepülések gyarapodása és az uradalmi gazdálkodás fejlődése már a falusi gypjűművesség következő, *második* fokához vezetett: a csupán önellátó (*pro sua utilitate*) szövőmunka mellett „az vár szükségére” is szolgáló gypjűtermékek készítéséhez; másszóval ahhoz, hogy a paraszti szöttesek egy részére, mint természetbeni járadékra (esetleg annak pénzbeni megváltására) immár a földesúr is igényt tartott.

Ezt az átmenetet szemléltetik a munkácsi uradalomnak azok a gazdasági iratai is, amelyek utóbb, I. Rákóczi György földesurasága idején keletkeztek. A (kivonatossan közzétett) 1645. évi urbárium az uradalom „krajnai” kerületében Sztánfalván, Nagy- és Kis-Ábrahámkán, Hátmegen és Tökésen, a „felső vidéken” Zsolocinán és Nagy-Rosztokán, a Vízice vidéki kerületben pedig Runafalván tüntetett fel egy vagy két *karlót*: összesen nyolc faluban (de néhány valószínűleg itt is kimaradt.) A följegyzett kallómalmok a kenézek kezén voltak, s utánuk lazsnakkal, pokróccal és esetenként ácsmunkával tartoztak a várnak.²⁰ Egyik-másik gypjűtermékük, így „szürpokrócok”, meg is található az 1634. és 1645. évi uradalmi leltárban.²¹ A már I. Rákóczi György halála után, 1649-ben készült urbárium szerint pedig a kallók és malmok után 75 lazsnakot és 13 pokrócot, meg pénzbeni megváltás gyanánt 13 forintot vett be a munkácsi vár az illető kenézek-től. Ugyanakkor csupán a „felső vidéken húsz kalló találtatott”.²²

¹⁸ Urbarium seu connumeratio colonorum vel jobbagionum... in diversis districtibus ad arcem Munkács pertinentibus, ad commissionem magnifici... domini Nicolai Eszterhazi de Galanta... a. D. millesimo sexcentesimo decimo tertio factum et conscriptum: Magyar Országos Levéltár (= OL). Urbaria et Conscriptioes (=U et C) 18:25. Az urbáriumnak csak a címe latin, szövege magyar. – Itt is megköszönöm Soós István kollégámnak a levéltári munkában nyújtott szíves segítségét.

¹⁹ MGSz IV (1897) 512. – Vö. az Aszalay Miklósnak már 1613. február 16-án adott ideiglenes (*pro tempore*) utasítással: MGSz X (1903) 153.

²⁰ *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648) (=MRGy). Bp. 1954. 342, 344, 354–356, 358, 370.

²¹ MRGy 326, 332.

²² *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye monographiája. Ungvárott 1881. II. 360, 424.

Amikor azután pár évtizeddel később — I. Rákóczi Ferenc özvegyével, Zrínyi Ilonával kötött házassága révén — Thököly Imre került a munkácsi, meg a vele szomszédos podheringi és szentmiklósi uradalom birtokába, maga (illetve megbízottja, Bajomy János) sem mulasztotta el 1684. július 10-én kelt gazdasági utasításában az elmúlt idők hadjárásaiból, megpróbáltatásaiból ocsúdni kezdő jószágainak udvarbíráit felszólítani „némely malmaink zsilipjeinek” rendbehozására, no meg arra, hogy „*posztókallóink*, [lő]portörő malmunk, vízhányató kerekünk” mindegyikét „úgy csináltassa, hogy azokban és az azok által leendő munkákban fogyatkozás ne legyen”.²³ A szentmiklósi udvarbíró Bakay Márton részére 1698. március 1-jén a Rákóczi-árvák javára kiadott instrukció,²⁴ majd a Podheringet is magában foglaló uradalomnak immár II. Rákóczi Ferenc utasítására 1699 október-novemberében készült urbáriuma pedig magán viselte a Thököly-fejedelemség bukásának nyomait is. Podheringen „a régi boldog időben a falu felé [lisztelő] malom volt a Latorczán, négy bokor [=pár] kőre forgott, azon kívül... *kalló* is, mindezek elpusztultak és most csak az helye vagyon, kár illy hasznos jószágnak pusztán állani” — panasolta az urbárium készítője a földesuri majorság tartozékairól szólva. A fennmaradt kallók a kenézek kezén voltak a Latorca mentén: az „alsó vidéki” Repede falu határában csakúgy, mint a „felső vidéki” Zavadkán és Alsó-Vereckén.²⁵ Magán Munkácson viszont — ahol régebben csak lisztelő, fűrész- és portörő malmot vettek számba a vár alatt — az 1685. és 1699. évi összeírás egyaránt urasági posztókallót is feltüntetett.²⁶

2.

A szomszédos *Máramaros* megye viszonyai sokban hasonlítottak a beregi-ekre. Mindenekelőtt abban, hogy itt is kenézek (és egy ideig közösen választott vajdák) vezetése alatt települtek és éltek a falvak vlach lakosai: a megye északi részén főleg ruszinok (rutének), a délin túlnyomóan románok. A környék valamennyi kenézét összehívva (*convocatis omnibus kenesiis terrae*) hajtott végre egy birtokba helyezést — jelentette a máramarosi vlachok vajdája (*voivoda olacorum de Maramorosio*) Lajos királynak 1349. szeptember 21-én.²⁷ Négy „hű *olachusá*-nak” adományozta a Nagyg folyó melletti Lipcsének és Szelemezőnek *kenesiat*usát — tudatta az uralkodó 1350. március 1-jén —, abban a reményben, hogy majd több lakost fognak odatelepíteni, és azzal a felszólítással, hogy a két falu jelenlegi és majdani vlachjai a kenézeket *senior*uknak ismerjék el és engedelmesskedjenek nekik.²⁸ Hasonlóképpen néhány „hűség *olachusára*” ruházta Lajos király, érdemes szolgálataikért, 1361. május 14-i oklevelében az Iza mellékfolyó-

²³ MGSz I (1894) 146, 157, 159, 263.

²⁴ A birtoklási határvitákkal is bajlódo *provisor* utasítása a „malmok proventusáról” csak általánosságban ejtett szót, a gypajúnak pedig csak jó pénzen való eladására buzdított, „az urak ó nagyságok” hasznára: MGSz II (1895) 303–304, 307.

²⁵ *Maksay Ferenc*: Urbáriumok. XVI–XVII. század (= MU). Bp., 1959. 557, 560, 588, 594.

²⁶ MRGy 327, 334, 336; OL U et C 19:14; *Lehoczky* II. 426.

²⁷ *Mihályi János*: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból (=MMD). Máramarossziget 1900. 28.

²⁸ MMD 29–30. Mindkét falu lakosai eleitől fogva ruszinok voltak: *Bélay Vilmos*: Máramaros megye társadalmi és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Bp. 1943. Adattár 143, 171.

járól elnevezett Kaszó birtok fele kenézségét.²⁹ Jellemző, hogy éppen a máramarosi példára hivatkozott a Bereg megyei *volacusok* küldöttsége is, amikor vajdaválasztásra való feljogosítását kérte Erzsébet anyakirálynétól, aki ezt 1364. szeptember 30-i (fentebb már említett) oklevelében engedélyezte.³⁰

Nem kétséges az sem, hogy a kenézi jogosítványnak Máramaros megyében is gyakran tartozéka volt a malomtartás — ahogy például a Talabor folyó menti Kricsfalva *malmát* és *kenézségét* adta zálogba Krics Iván és fia Szaniszló 1375. július 1-jén Sztoján Jánosnak 200 forintért, azzal a kötelezettséggel, hogy mindaddig, amíg az összeget vissza nem térítik, meghagyják Sztoját a kenézség és minden tartozéka zavartalan birtokában.³¹ Aminthogy az iránt sem lehet kétségünk, hogy a Felső-Tisza máramarosi mellékfolyói — jobbról a Borsova,³² Nagyg, Talabor és Tarac, balról a Visó és az Iza (és a feléjük futó számtalan patak) — hajtotta lisztelő malmok mellett jócskán voltak a kenézek kezén kallómalmok is — az e vidéken gyakrabban használt kifejezéssel: ványolók —, amelyekben a vlach pásztorok juhtartásának, havasi „szállásainak”³³ bőséges gyapjúhozamából szótt nyersposztót és pokrócneműeket döngölték-tömörítették késztermékké, mindenekelőtt saját szükségleteik fedezésére. Erre vallanak olyan földrajzi nevek is, mint a Szukna (szláv: posztó) patak a Borsova völgyében, vagy Gyapjupataka az Iza mellékén.³⁴

Hogy ezek a kenézi kallók nem tűnnek elő forrásainkból, főleg annak tulajdoníthatjuk, hogy a reánk maradt máramarosi kenézsabadalmak nem első telepítésre, új falu benépesítésére vonatkoztak — mint a fentebb idézett Bereg megyei kenézlevelek sora —, hanem már meglévő falvak feletti jogkör adományozására vagy megerősítésére (és esetenként azok népességének gyarapítására); ezért nem szóltak a lakosok elsődleges életszükségleteinek biztosításáról, hanem csak általánosságban hivatkoztak a szokásos kenézi jogosítványokra.³⁵ Így fogalmazott már Lajos király 1371. szeptember 3-i oklevele, amelyben Szaniszló néhai ungi vajda fiainak adományozta a Tarac folyó menti Felső-Nereznice kenézségét, „mindazok-

²⁹ MMD 50–51. – A Kaszó-vidékre viszont románok települtek: *Bélay* 60, 161, 174.

³⁰ „... secundum quod etiam alij wolaci in Maramorosio et aliis partibus regni nostri residentes Hungariae potirentur libertate... woyvodam... eligendi...”: MMD 54; TT 1890. 164; vö. fentebb a 2–3. jegyzettel.

³¹ DVH 259–260; *Bélay* 80.

³² A Borsova folyó a 15. század derekáig Bereg megyéhez tartozott, a mellette fekvő Kusnica és Kerecke helységek még Mátyás király 1463. február 26-i oklevele szerint is: *Gr. Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár XI. Pesten 1854. 48–49. – Utóbb Máramaroshoz csatolták át.

³³ A havasi pásztorok nyári legelőterületeiken ún. *szállásokat* alakítottak ki, amelyek kunyhóiban a fejést, gyapjúnyírást és egyéb munkákat is végezték. Pl. *descensus in alpiibus* (Bereg megye, 1380): MMD 75; *ad descensum vel caulam ovium Mihaly Zalasa vocatum, ad descensum ovium Ztana* [= stână, esztena=szállás] *de Viru* (Máramaros megye, 1451): *Teleki X.* Pesten 1853. 289–291; MMD 355–357; *alodia sive stationes estivales vel hospitia vulgo Zallas in alpiibus* (Máramaros megye, 1499–1500): MMD 628–630. – Vö. *ovium montanarum stationes alias tuguria* (Zólyom megye, 1663). A zólyomlipcsei uradalom urbáriuma arról is tudósított, hogy ott – íme! – *ab iisdem tuguriis dant pannum crassum szür dictum*: a pásztorszállások után *szürnek* nevezett durva posztót szolgáltattak: *Richard Marsina-Michal Kušik*: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II. Bratislava 1959. 312–313, 315–317, 319–322, 324–325.

³⁴ *Bélay* 91; *Petrovay Gyula*: Oklevelek Máramaros vármegye történetéhez. TT Új folyam X (1909) 362.

³⁵ Vö. fentebb a 7. és 14. jegyzettel.

kal a szabadságokkal, jogokkal, mentességekkel és szokásokkal, amelyekkel más kenézek éltek”.³⁶ Így Zsigmond 1419. december 3-i adománylevele, amely az Iza völgyi Jód faluban élő „királyi vlachok” *kenesiatusát* Thador fia Bálintra ruházta mindazokkal a haszonvételekkel, amelyeket elődei is bírtak, „más királyi vlachok kenézseinek módjára”.³⁷ S hadd idézzük még a sok közül Mátyás királynak 1468. március 27-én a leleszi konventhez küldött utasítását: iktassa be Visói Károlyt és társait a Visó felső folyása melletti Mojszén falu „kenézségének tulajdonába, amely őket örökösödési joron megilleti”;³⁸ 1485. július 24-i intézkedését Juga György fiainak, *valachusok*nak, beiktatásáról a Talabor folyó menti Talaborfalva és Dulfalva kenézségének *dominiumába*.³⁹

Az utóbbi oklevelek szövegezése figyelmeztet egy másik körülményre is: egyes kenézségek tulajdonná alakulására, a kenézek nemessé válására. A folyamat, úgy tűnik, 1360 körül kezdődött, amikor több, a moldvai hadjáratban részt vett máramarosi kenéz kapott Lajos királytól nemesi jogú, adómentes birtokadományt. S folytatódott a következő században, Zsigmond és Hunyadi János hadjáratai kapcsán, főleg a megye déli részén, a román etnikumú kenézek körében. Nemzedékek múltával egész sora jött így létre ezen a vidéken „nemesi falvaknak”, ahol a lakosság többségét olyan kisenemesek tették ki, akik csupán egy jobbággytelekkel, vagy éppen csak saját telkükkel rendelkeztek.⁴⁰ Nem véletlenül utalt az 1514. évi 34. törvénycikk arra a szóbeszédre, hogy „Máramaros megyének majdnem minden nemese a parasztlakó pártját fogta”, és részt vett gonosz cselekedetekben.⁴¹ A 16. századi és 17. század eleji adójegyzékek pedig a kisenemeseket legfőbb portaszám szerint összegezték, vagy sorolták fel;⁴² javaik és tartozékaik persze nem kerültek be olyan részletes uradalmi urbáriumokba, amelyek kallómalmokra és a tőlük járó szolgáltatásokra is kiterjedtek volna.

Az 1360. évi moldvai hadjáratban a király oldalán harcoló máramarosi kenézek közül kitűnt Gyula fia Dragus, akit ezért az uralkodó tetemes birtokadománnyal jutalmazott, majd unokái, köztük Drág javára továbbiakkal is megtöltött.⁴³ Ezeket a birtokokat a megyébe hosszabb távollét után visszatérő leszármazottaik, a Drágfiak nem tudták ugyan visszanyerni, de a 15. század végén a Felső-Tisza völgyében így is tekintélyes uradalomra tettek szert, amelynek központja a megyeszékhelytől: (Máramaros-)Szigettől északra, Bocskó lett.⁴⁴

³⁶ „... cum omnibus hisdem [!] libertatibus, iuribus, immunitatibus et consuetudinibus, quibus alii kenézii usi fuerunt”: MMD 64.

³⁷ „... more et instar aliorum kenésiorum volahorum nostrorum regalium”: MMD 245–246.

³⁸ MMD 489–490. – Vö. Nagy László máramarosi ispán 1465. november 5-i oklevelével: *Iványi Béla*: A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged 1931. 142.

³⁹ MMD 569–571.

⁴⁰ MMD 37–45; *Bélay* 20–22, 40–43.

⁴¹ *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár (= CJH). 1500–1526. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. 722–723. – Vö. *Antonius Fekete Nagy* et alii: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Bp. 1974. 227, 267.

⁴² *Bélay* 97–103. – Lásd pl. a Huszt várához tartozó egytelkes nemesek 1624. évi rendtartását. MGSz III (1896) 331–334.

⁴³ MMD 37–40, 56–58; TT X (1909) 1–2.

⁴⁴ MMD 548–550 (1480. június 15.); 608–609 (1495. március 19.) – Ekkoriban Drágfi Bertalan erdélyi vajdának már tisztartója is volt Bocskóban: 610–613 (1495. szeptember 9.). – Vö. II. Ulászló 1505. március 11-i és 1508. július 4-i oklevelével: *Iványi* 195, 201.

Ők birtokolták az uradalmat 1555-ig; ekkor a család kihaltával a kincstárra szállt, amely az uradalom nagyobbik részét 1572-ben Búdi Mihálynak 5600 forintért zálogba adta.⁴⁵

A bocskói zálogbirtokról három évvel később, 1575. január 17-i keltezéssel részletes összeírás készült, amely a *propria domini*: a majorsági tartozékok számbavételét éppen a malmokkal kezdte. E szerint a Bocskó mellett a Tiszába ömlő Sopruc (vagy Soporka) nevű patakon lisztelő malom volt, amelynek jövedelméből kétharmadrész a földesurat, egyharmad a molnárt illette. Emellett állt ugyanitt „*molendinum contusorium*”⁴⁶ *unum karlo vocatum, ubi grisei et vestes valachici contunduntur et a colonis suae Maiestatis de singula guba singuli denarii, ab extraneis vero bini exiguntur*”: állt tehát egy karlónak nevezett kallómalom is, ahol szűr(ke)posztót és pásztori ruhára valót döngöltek, és egy guba után a kincstár jobbágyaitól 1 dénárt, az uradalmon kívüliektől 2 dénárt szedtek. A jövedelem harmada itt is a molnárnak — nyilván a kallómesternek — járt.⁴⁷ A forrásszöveg önmagáért beszél; legföljebb azt emeljük ki belőle külön is, hogy a bocskói karlót eszerint nemcsak a helybéli lakosok vették igénybe, hanem a falun, illetve az uradalmon kívülről is odajártak szűr- meg gubaposztót, pásztoroknak való szőteseket ványolni. Használatáért az uraság nem természetbeni szolgáltatást kívánt, hanem pénzbért (mint néhol a munkácsi uradalomban is).⁴⁸

A következő század folyamán a bocskói uradalom több birtokos között oszlott meg, és csak 1672-ben egyesült Apaí Mihály erdélyi fejedelem, illetve felesége, Bornemisza Anna kezén.⁴⁹ Ez év szeptember 12-ről datált urbárium a évszázaddal előttihez képest tárgyunk szempontjából kevés változást mutatott. Bocskón az udvarház tartozékai között, a Sopruc vizén két kőre forgó lisztelő malom, valamint „egy külyőre [!]⁵⁰ forgó ványoló is hozzá való szükséges készségével” került

⁴⁵ Bakács István János: A kincstár máramarosi bocskói uradalmának helyzete a XVII–XVIII. század fordulóján. In: A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV (1934) 319–321. – A zálogbirtokos nyilván azonos azzal a Búdi Mihállyal, aki az Ugocsa megyei Mátyfalva és Tiszaujlak egyik birtokosa volt 1567-ben. Ugyanekkor Búdi Farkas birtokolt Gyakfalván, Sásváron és Tivadarfalván: Szabó 409, 439, 469, 512, 519.

⁴⁶ A kallómalmot többféleképpen fejezték ki latinul. A klasszikus latin a kallózót *fullónak*, a kallómalmot *fulloniának* nevezte: A. H. M. Jones: The Cloth Industry under the Roman Empire. The Economic History Review. Second Series XIII. 2 (Dec. 1960) 190. – A *molendinum fullonarum* vagy *fullonicum* kifejezést a középkori latin is átvette: DuCange V. 444; származékaik továbbéltek az angol és neolatin nyelvekben. – A magyarországi latinságban a *mola trusatilis seu crisealis*, illetve a *sulcatoria* kifejezéseket fentebb idéztük a beregi kenézlevelekből. A bocskói összeírásban szereplő *molendinum contusorium* párját a szepesvári uradalom 1672. évi urbáriumában leljük meg, Kojós helységnél: *mola tusoria panni* alakban: MU 424. – A *fullo* szó is továbbélt nálunk, pl. a pápai csapómesterek 1608. évi céhszabályzatában (*statuta fullonum*): TT 1894. 652.

⁴⁷ OL U et C 107:1. – A két bocskói malom százados múltra tekintett vissza. Már Mátyás király 1479. december 20-i oklevele említett *duas domos molendinarias* Bocskón, egy hatalmaskodás kapcsán: Teleki XII. Pesten 1857. 110–111; MMD 546–547. (De nem tett utalást arra, hogy valamelyikben kalló is lett volna már akkoriban.)

⁴⁸ Lásd fentebb a 22. jegyzetet.

⁴⁹ Bakács 320–322.

⁵⁰ A *kölyű* (külyű) eredetileg a súlyos fakalapácsot: a kallómalom ütőalkatrészét jelentette; utóbb magára a kallóra (ványolóra) is értették. A rimaszombati csapócéhnek 1655. évi szabályzata szerint „kalló külyűe... vagyon, melyben az ő mesterségeket művelik”: Magyar Történelmi Tár (= MTT) XXII (1877) 252.

feljegyzésre továbbra is. Bocskótól keletre, Lunka (=Lonka) község határán, a szintén a Tiszába ömlő Kaszó vizén⁵¹ egy malom újonnan jelent meg ugyan az urbáriumban, de ez csak gabonaőrésre szolgáló alkalmatosság volt.⁵²

Nem így az uradalomnak majd' egy évtizeddel később, 1681. február 4–8-án készült urbáriumában és inventáriumában. Ezek a Sopruc vizén álló bocskói malmon és ványolón kívül, Lonka falu határában, a Kaszó patakon már nemcsak lisztelő malomról számoltak be, hanem egy ványolóról is, amely „minden requisitumával jó, *tavalý építetett*”.⁵³ A Bornemisza Anna fejedemasszonynak inskribált uradalom 1684. március 2–3-án kelt inventáriumában hasonlóképpen jegyzett fel Bocskón és Lonkán egyaránt a gabonaőrő mellett ványoló malmot is.⁵⁴ Talán nem tévedünk, ha ez újabb posztókalló létesítését a fejedemasszony szándékaival hozzuk összefüggésbe, aki a gazdálkodás ügyei iránt — fennmaradt naplói tanúsága szerint — nagy fogékonyságot tanúsított; a posztócsinálásról, benne a ványolásról, meg külön *memoriálét* készítettett magának ez idő tájt egy örmény (vagy görög) posztókereskedővel,⁵⁵ és ezt követve valószínűleg maga is megpróbálkozott posztócsináló műhely létesítésével a Küküllő megyei Ebesfalván (=Erzsébetváros).⁵⁶ *Ebből* a szempontból nem a drága kelmék érdekelték, hanem éppen az egyszerűbb fajták.⁵⁷ Az alvinci (Alsó-Fehér megye) anabaptista posztóművessel „magunk adván gyapjút” „közönséges posztót” csináltatott;⁵⁸ a szür(ke)posztójáról híres szászföldi (Nagy-)Disznódról pedig éppenséggel „czondora posztót” — a szűrhez, daróchoz közelálló minőségű, olcsó ruhaanyagot — hozatott.⁵⁹

A szorosan erdélyi fejedelmi uradalmakon kívül — amelyek persze a legtöbb helyet foglalták el gazdasági naplójában⁶⁰ — figyelme kiterjedt más megmaradt fiskális birtokokra is; így Máramarosban, a bocskói mellett, a megyének úgyszólván a kapujában, a Nagygát tiszai torkolatánál fekvő huszti vár uradalmára, és a

⁵¹ Nem azonos az Izába folyó Kaszóval, amelyről Máramaros megye délnyugati járását nevezték el.

⁵² OL U et C 149:19.

⁵³ OL U et C 148:32 és 148:33.

⁵⁴ OL U et C 148:37 és 148:38, lényegében azonos szöveggel és azzal a megjegyzéssel, hogy „a lonkai malmot az ványolóval együtt idáig nyolcvan forint árendában bírták”.

⁵⁵ *T(ágányi) K(ároly)*: Emlékirat posztócsinálásról 1680–87 közt. MGSz VI (1899) 325–327.

⁵⁶ *Szádeczky Béla*: I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvartartása. I. Bornemisza Anna gazdasági naplói 1667–1690 (= BAN). Bp. 1911. 400–402, 406. (1683–1684.)

⁵⁷ Más lapra tartoznak persze Bornemisza Anna *finomposztó* vásárlásai, főleg görög kereskedőktől: BAN 219–222, 416–419, 606–619.

⁵⁸ Az 55. jegyzetben idézett *memoriáléhoz* fűzött sajátkezű utóirata szerint. – Az alvinci „újkeresztény” posztócsináló előzőleg támogatásért folyamodott hozzá, és felajánlotta, hogy a piaci árnál olcsóbban készít posztót számára: BAN 108.

⁵⁹ „5 véget; végit 4 forinton 50 pénzen”: BAN 315 (1683). – A *condráról Szabó T. Attila*: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (= EMSzT). I. Bukarest 1975. 1216; *Gáborján Klára*: Középkori magyar szürkeruhák. Ethnographia XCVI (1985) 227–229.

⁶⁰ A fogarasi, porumbáki, kománai, balászfalvi és más uradalmak udvarbírái vagy számtartói nagy mennyiségben „administráltak” pokrócot a fejedelmi „tárházba”. Olykor külön-külön tüntették fel az „urbárium szerint való” (másképpen: „falu adta” vagy „falukon szedett”) pokrócot és a „majorság gyapjából csinált pokrócot”: BAN 311, 534–535, 539, 543; vö. fentebb a 19. jegyzettel. – Emellett többször küldtek be nemezt, „szőr- [=szür]nemezt”, szűrtarisznyát és -általvetőt, „harisnyának [=nadrágnak] való posztót” is: 287–288, 305, 308; 101, 136, 367; 207, 364, 366; 327–328, 550.

jószágigazgatási szempontból hozzátartozó (máramaros-)szigeti birtokra: a megye központjában, az Iza torkolatánál. Az ezekről „administrált proventusokat” is folyamatosan bevezettette naplójába,⁶¹ és ezekről a jószágokról sem hiányoztak a posztó-megmunkáló kallóalmok. Huszt 1671. április 26-ról keltezett urbáriumában Iza falu határán két lisztelő malom közül a „felső” mellett „egy dürczkölő s egy ványoló is”, az „alsó” mellett „egy ványoló, készségével együtt” került feljegyzésre; a száldobosi határon pedig „egy czondora ványoló” működött az őrlőmalom szomszédságában.⁶² Ugyanezeket a készségeket vette számba az az inventárium is, amelyet Bornemisza Anna részére 1684 március-áprilisában állítottak össze a huszti várhoz tartozó ingó és ingatlan javakról.⁶³ A (máramaros-)szigeti fejedelmi udvarház tartozékainak pár évvel korábbi: 1680 januárjában és 1681 februárjában kelt leltárai pedig arról tudósítottak, hogy „az szigeti határon Turczád nevű helyen az Sugó patakán két bokor kőre vagyon egy malom, ... mellette egy ványolóval együtt”.⁶⁴

S Máramaros megyében volt is keletje az ottani ványolókból kikerült szürre meg gubára való anyagoknak. Sőt, mondhatni, kényszerpiacuk is támadt. A máramarosi megyegyűlés ugyanis „nagy kárával tapasztal[ván]... a paraszt embereknek alkalmatlan magokviselését”, 1696. december 5-én kelt statútumában, egyhangúan kimondotta, hogy ezentúl „paraszt ember semminemű *posztó* köntöst viselni ne merészeljen, se csizmát”, elkobzás terhe mellett. „Béreseket fogadván is valaki, *posztó* köntöst és csizmát senki nekik ne adjon..., köntöse is elvétessek az ilyen béreseknél... A köpönyeget is [éppúgy], mint *posztó*köntöst [parasztnak, béresnek viselni] meg nem engedtetik”.⁶⁵ Itt a *posztó* szó — mint számos más szövegben is⁶⁶ — az „igazi”, nyírt és sajtolt posztót jelentette, megkülönböztetve az olyan durvább minőségű gyapjútermékektől, mint a szür- meg gubaposztó és más effélék, amelyek éppen a parasztnak voltak a ruhájára valók.

Ha pedig az ilyen paraszti ruhaanyagok és ruhadarabok kifejezetten piaci célú, árutermelő jellegű előállításának regionális központjait keressük az északkeleti országrészen, akkor tekintsünk először Beregtől nyugatra: Zemplén és Ung megyék felé, majd pedig délkeletre: a Bereggel, Máramarossal határos Szatmár megyére.

⁶¹ BAN 271–274, 463–465, 506–509; 459–463, 509–511.

⁶² OL U et C 148:5. – A *dürczkölő* kifejezést többnyire a *ványolóval*, kallóval egyező értelemben használták az erdélyi tájakon. Az idézett szöveg azonban kétségtelenül különbséget tett közöttük. Hasonló példát hozott Fogarasföldről 1688-ból *Szabó T. Attila*, úgy vélekedve, hogy ott a ványoló a durvább, a dürczkölő a finomabb posztófajta megmunkálását végezte: EMSzT II. Bukarest 1978. 509–510.

⁶³ OL U et C 123:2.

⁶⁴ Mindkettő: OL U et C 148:34.

⁶⁵ CSHM III. 228. – 1514-ben, mint említettük, az a hír járta, hogy Máramaros megyének majdnem minden nemesa a parasztnak pártját fogta. 1696-ban viszont a megyebeli nemesség – amelynek kismemesi jellege azóta még jobban kidomborodott (vö. *Bélay* 100–103) – lám, felháborodottan határozta már el magát a parasztembertől a ruhaviselet dolgában is. Íme, a társadalmi mentalitás változása – a *Tripartitum* szellemében. – Ung vármegye már 1666-ban hasonló rendelkezést adott ki, hogy „minden rendek a nemes rendektől öltözetekben is megkülönböztessenek”: TT 1894. 557.

⁶⁶ Pl. a kolozsvári szabók 1561. évi céhlevele előírta, hogy „senkinek itt az váraszon ne legyen szabad új ruhát csinálni se *posztóból*, se *zurbel* [= szürből]..., hanemha az czehebe be aggya magát”. „Senkinek egy idegen embernek se legyen szabad e váraszon se *poztobol*, se *szewrbol* csinált mivel kereskedni”: *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. II. Bp. 1888. 60–65.

3.

A szürkeposztó Zemplén megyei forgalmáról már a 14. század eleje óta tudomásunk van. Amikor Károly Róbert a megye keleti szélén, a Laborc folyó jobb partján fekvő, Ung megyével határos Nagymihály helységben (*possessio*) Nagymihályi Lőrinc fiának, Gergelynek, a Csák Máté és az Amadé-fiak ellen vívott nevezetes rozgonyi ütközetben (1312. június 15.) szerzett érdemeiért, egy hónappal később (július 20.) vám- (*tributum*-) szedési jogot adományozott, az egyes áruk (és szekerek) után fizetendő vámtételt is megszabta. Köztük posztóneműek is szerepeltek, éspedig *de petia puri panni medium pondus, de petia grisei panni duos viennenses denarios*: egy vég „tisztá” posztóért 1/2 pondus, ugyanannyi szürkeposztóért 2 bécsi dénár vámot kellett leróni.⁶⁷ A „tisztá” jelző itt valószínűleg finomabb gyapjúból szőtt, nyírt és sajtolt posztóra utalt, a szürkés és szőrszálás durvább termékekkel szemben.⁶⁸ Ezt a különbséget megközelítőleg fejezte ki több mint kétszeres vámtétele.⁶⁹

Hogy hol készült, illetve honnan került-kerülhetett szürkeposztó ekkoriban a nagymihályi vámra, arról az 1312. évi szöveg persze nem tájékoztat. A 15. század közepéről viszont olyan forrás maradt ránk, amely magán az időközben *oppidum*-má emelkedett Nagymihályon⁷⁰ dívó szürkeposztó-művességről tudósít (és annak régebbi kezdeteit sejteti). Ez a leleszi konvent 1449. december 31-i oklevele, amelyben Pálóczy László országbíró rendeletére, a magtalanul elhalt Nagymihályi László Zemplén és Ung megyei birtokait a család másik ágából származó örökösök között három egyenlő részre osztotta fel. Így osztották háromfelé *tria instrumenta pro pannis griseis apta, vulgo kewlyw dicta*: azt a három, szürkeposztó-készítésre alkalmas, köznyelven *kölyűnek* nevezett berendezést is, amelyek a ribnicei, sztrajnyáni és tótutcai malmokban működtek.⁷¹ Tótutca pedig éppen Nagymihálynak volt egyik utcája (*platea oppidi*); Sztrajnyán (Sztraján) is eredetileg Nagymihály utcája, városrésze, de a Laborc folyó túlsó partján, már Ung megyében; Ribnice (Rebnic) falu tőle keletre, szintén Ung megyében.⁷²

⁶⁷ Az 1312. évi nagymihályi vámtarifát már *Antonius Szirmay* kivonatolta: *Notitia historica comitatus Zempleniensis*. Budae 1804. 12–13. – Teljes szövegét először *Georgius Fejér* közölte: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (=CD). VIII. 1. Budae 1832. 440–442; majd *Nagy Gyula*: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára (=Sztáray) I. Bp. 1887. 40–41.

⁶⁸ Hasonló megkülönböztetésről írtam: *Pannus coloratus és pannus griseus a XIII. századi Magyarországon*. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla 70. születésnapjára*. Szerk. Kulcsár Péter et alii. Szeged 1989. 78.

⁶⁹ Míg a *pondus* a márkának 1/48-a, 1/2 pondus tehát 1/96-a volt, addig a bécsi dénárból, mint az 1265 és 1340 közötti források egybehangzóan tanúsítják, 1 márkára mindíg 10 penzát, vagyis 400 darabot számítottak; 2 bécsi dénár tehát csak 1/200 márkát tett ki: *Salamon Ferenc*: *Budapest története*. Bp. 1885. III. 136–137; *Hóman Bálint*: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Bp. 1916. 109, 370.

⁷⁰ Már 1374-ben említik Nagymihály szombatonkénti hetipiacát: Sztáray I. 417; évi vásárját 1417-ben: *Mályusz Elemér–Borsa Iván*: *Zsigmondkori Oklevéltár* (=ZsO) VI. Bp. 1999. 160. – 1449-ben országos vásár tartására való jogát Hunyadi János megújította: *Reiszig Ede*: *Zemplén vármegye története*. In: *Magyar vármegyéik és városok* (=MvV). Zemplén vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp. é. n. (1905) 356.

⁷¹ Sztáray II. Bp. 1889. 442. – A *kölyű*ről lásd fentebb az 50. jegyzetet.

⁷² Sztáray II. 88, 443, 502. – Vö. *Engel Pál*: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Bp. 1998. 178. (Térkép)

Sőt arról, hogy kik használták ezeket a kölyüket szürkeposztó-készítéshez, szintén értesülünk az oklevélből, amelynek következő passzusa a nagymihályi jobbágytelkeken való osztozkodás során a telkek gazdáit egyenként is megnevezte. Közülük számosan iparűzést jelentő családnevet viseltek (ezt néha magyarul, de többnyire latin fordításban jegyezték fel), így 1 Lakatgyártó, 1 Szűcs (*pellifex*), 1 Nyíró, 1 Varró, 2 Szabó (*sartor*), 3 Molnár, 3 Varga (*sutor*), 5 Kovács (*faber*) és ugyancsak 5 Csapó (*Chapo, lanifex*)!⁷³ Nem kétséges, hogy ők azért kaptak ilyen nevet, mert maguk — esetleg felmenőik — a névben jelzett foglalkozást űzték. Pontosabban azért, mert az ipari munkával való foglalatosságuk meghaladta már az önellátó és a földesúrnak járadékot szolgáltató melléktevékenység szintjét, és a paraszti iparűzés *első két* fokán⁷⁴ túllépve, immár jellegadó mesterségükké lett: erről váltak ismertté, „nevezetessé” a helység, az uradalom népei és urai körében. A paraszti kézművesmunka ezzel újabb, *harmadik* stációjához érkezett: a (többé-kevésbé rendszeres) piacra termeléshez. A Csapó családnev viselése pedig éppen a *posztóművesség* fejlődését jelezte ebben az irányban. Mert — amint más alkalommal már kifejtettem — a *csap* szó, amely eredetileg a posztókészítés zajos előművelését: a gyapjúkötegek felbontását, tisztítását, fonásra alkalmassá „csapdosását” fejezte ki, jelentésbővüléssel kiterjedt mindazokra a mesterségbeli munkálatokra, amelyeket a szür(ke)posztó (és hasonnemű gyapjútermékek) készítése során végeztek. Ebben a tág értelemben vált a *csapó* igenév a szürposztócsináló mesterembernek, a posztóművesnek magyar műszavává, és válhatott személynevé.⁷⁵

A Csapó nevű lakosok viszonylag magas létszáma — méghozzá egyiküknek, Csapó Pálnak a háza éppen a piactéren (*in theatro*) állt⁷⁶ —, és a Laborc vizétől hajtott, kölyűvel fölszerelt malmok közelsége arra enged tehát következtetni, hogy Nagymihály mezőváros a 15. század közepére a szürkeposztó-készítés, azaz a csapómesterség árutermelő jellegű telephelyévé volt felfejlődőben Zemplén megye keleti határán. S nem esett távol innen az Ung megyei Ribnice sem, a hasonló nevű folyócska mellett. Amikor az itteni malmokat Pálóczi László országbíró a leleszi konventnek küldött négy évvel későbbi (1453. augusztus 20.) oklevelében felosztotta a Nagymihályi-örökösök között, külön intézkedett *quodam instrumento textoribus pro emundandis et laborandis pannis griseis (apto), vulgo karlo, alio nomine kwlyw vocato*: arról a bizonyos berendezésről, amelyet a (gyapjú)szövők a szürkeposztó tisztításához (!) és megmunkálásához alkalmaznak, és köznyelven *karlónak* vagy *külyűnek* hívnak.⁷⁷

⁷³ Az utóbbiak a nagymihályi oklevélben így szerepeltek: „... sessiones... Fabiani lanificis, Jacobi Chapo, ... Pauli lanificis, ... Petri lanificis, ... Cozme lanificis...”: Sztáray II. 442–443.

⁷⁴ Lásd fentebb a 19–22. jegyzethez tartozó szövegrészt.

⁷⁵ Hogy a szürposztókészítő mesterembert *csapónak* hívták, a magyar szakkifejezést pedig rendszerint *lanifex*nek (azaz gyapjúművesnek) fordították latinra, korábban bőségesen adatoltam: A debreceni posztószövő legrégibb céhszabadalma. Századok 129 (1995) 67–70; A *csapó* latin megfelelőjeként néha a *fullo* szót is használták, nyilván azért, mert a kallózást is a csapómesterség körébe eső műveletek egyikének tekintették. Lásd fentebb a 46. jegyzetet.

⁷⁶ „theatrum: forum, locus publicus, ubi merces venum exponuntur”: *DuCange* VIII. Niort 1887. 95; „in forum sive theatrum”: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. III. Kronstadt 1896. 582.

⁷⁷ Sztáray II. 502.

Persze Zemplénben és Ungban másutt sem ment ritkaság számba akkoriban kallómalom állítása és szűr- vagy gubacsapók (gubások) tevékenykedése. A Drugeth-birtokok 1437. évi összeírása a Laborc balparti mellékfolyója, a Círóka völgyében települt Kiskemence falunál jegyezte fel, hogy malma *ad artem textorie* (!): a szövómesterséghez szolgált, azaz kallómalom volt.⁷⁸ A Zemplén megye délnyugati csücskén, a Tisza és a Sajó szögében fekvő tiszaluci vám bevételéből *vestem griseam*: szűrposztóruhát vett az ónodi várnagy konvenció gyanánt a vár egyik éjjeli órének 39 dénárért, a másikkal pedig harisnyát, azaz (szűr)nadrágot mindössze 6 dénárért 1520-ban.⁷⁹ A leleszi konvent 1549. évi kiadmánya, amely a pálosrendi szerzeteseknek visszaadott egyes javakról szól, a Tolcsvától északnyugatra eső Horváti községben említett olyan kétkerekű malmot, amelynek egyik kereke *fruges molliens* (!): gabonaörlőt, a másik pedig *pannum griseum torculans*: szürkeposztó-kallót hajtott.⁸⁰ Zemplén megye délnyugati szögletében, a Hernád parti Bezzeg (később: Berzék) helységben Csapó (*Chyapo*) István; Sárospatakkal átellenben, a Bodrog balpartjára épült Kispatakon Gubás Ferenc; a Sátoraljaúj helyhez közeli Kistoronyán Gubás Tamás és Gubás Boldizsár neve tűnik szemünkbe az 1570 körüli dézsmajegyzékekből,⁸¹ északabbra, Alsókemence községben Csapó (*Chiapo*) Lukácsé a (tőke-)terebsi uradalom 1601. évi urbáriumából.⁸² Amikor pedig a Drugeth-birtokokra visszaérve, a homonnai uradalomnak Homonnay Drugeth György részére készült 1612. évi urbáriumában lépten-nyomon arról olvasunk, hogy a falvak (*pagi*) soltészai, többek között pokróc-szolgáltatással is tartoztak az úrnak minden esztendőben — akárcsak a munkácsi uradalomban jónéhány falu kenézei Eszterházy Miklós közel egyidejűleg (1613) kelt urbáriumára szerint⁸³ —, akkor szinte látni véljük a soltészok kezén lévő kallómalmokat, amelyekben pokrócokat és más paraszti szötteket munkáltak. Mellettük egy urasági *karló*ról is tudósít a homonnai urbárium: Hosszúmező faluban, a Círóka mentén.⁸⁴

⁷⁸ Engel 47; vö. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez (=AZT). Szerk. Dongó Gyárfás Géza. Sátoraljaújhely XIV (1908) 325.

⁷⁹ Iványi Béla: A tiszaluci vám bevételei és azok felhasználása 1516–1520. MGSz XIII (1906) 47.

⁸⁰ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. Szerk. Karácsonyi János, Kollányi Ferenc és Lukács József. Bp. 1912. 180. – Az akkor Zemplén megyéhez tartozó Horvátiról (későbbi nevén: Erdőhorváti) és pálos klostromáról: Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890. 350; Dudás Gyula: Zemplén vármegye műemlékei. In: AZT XII (1906) 13. – A *torculans* szó a klasszikus latin *torquere* származéka, dörzsöl, tapos értelemben: DuCange VIII. 126; itt kétségtelenül kallózást jelent. Maguknak a pálosrendi barátoknak a csuklyája is a helybeli szürkeposztóból készülhetett.

⁸¹ N. Kiss István: A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és az extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében. In: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből (=ZA). Szerk. Makkai László. Bp. 1966. 254, 274; Veress Éva: Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban. In: ZA 376, 378, 381, 388.

⁸² Marsina-Kušik II. 30. – Alsókemence a Zemplén megyei (Tőke-)Terebes uradalmához tartozott, de már Abauj megyében.

⁸³ OL U et C 18:25.

⁸⁴ OL U et C 109:2. – A nyugatról szomszédos csicsvavári uradalomban, ugyancsak jónéhány falu tartozott pokróccal vagy lazsnakkal (esetenként annak pénzbeni megváltásával) az 1585., 1636. és 1648. évi urbáriumok szerint: Hidegpataki [Hodinka] Antal: Adalékok Csicsva vára és tartozékai történetéhez. In: AZT X (1904) 301–303, 306, 311–312, 316–317.

Sőt az uradalom központja, a Círóka (laborci) torkolatánál fekvő Homonna mezőváros — amelynek forgalmas piacán a 15. század közepe óta harmincadhivatal működött, és hovatovább a Lengyelországba irányuló borkivitel egyik fő átmenő állomása lett⁸⁵ — a szűrposztótkészítésnek is számottevő telephelyévé nőtt: a szabócéh (1609) után másodikként, 1630-ban csapócéh létesült Homonnán, az egyetlen ilyen szakmájú céh Zemplén megyében. A csapómesterek céhlevelét a földesúr, akkor Homonnay Drugeth János adta ki.⁸⁶ Ezzel a vidéki posztóipar itt újabb, immár *negyedik* fejlődési szintjéhez ért: a céhalakuláshoz (amelyről a későbbiekben még szó lesz).

Míg Zemplén északi részén a Homonnay Drugethek maradtak a fő birtokosok a 17. század első felében is, addig délen a vetélytárs Rákóczi-család hatalma nőtt nagygyá. Ami a posztóipart illeti, csapócéh alakulásáról nincs ugyan tudomásunk ezen a vidéken,⁸⁷ de a csapómesterség műveléséről és készítményeinek forgalmazásáról igen. (Sátoralja-)Újhely oppidum 1617 körül íródott vásári rendtartása, többek között, „*az szur muves zekerektől*”, azaz a szűrposztótkészítők szekereitől szedendő vásárvámot is kiszabta — éspedig ugyanúgy 8 dénárban, mint amennyit a különféle egyéb posztóneműeket árusító „*posztómetóktól*” (=posztó-metszőktől) sátranként hajtottak be.⁸⁸ A szerencsi uradalom 1631. évi szegődményjegyzéke éppen azoknak a posztófajtáknak a különbözőségére hívja fel a figyelmet, amelyek az uradalmi alkalmazottak egyes csoportjainak öltöztetéséhez dukáltak.⁸⁹ Míg az udvarbírónak, porkolábnak (=várnagynak), számtartónak, sáfárnak és sütőnek változatos minőségű külföldi posztókból (fájlondisból, karasiából, kisznicerből) varrott ruha járt, addig a ménespásztor, juhász, kertész, marha- és disznópásztor meg a béresek konvenciójában az importanyagokat részben vagy teljesen olcsóbb hazai termékek váltották fel, főleg szűr(köpönyeg) meg *daróc*(kabát).⁹⁰ S ezek egy részét nem is kellett piacon beszerezni. A szerencsi várhoz mesterségükkel szolgáló jobbágyok között ugyanis — a földesúr I. Rákóczi György részére készült 1635. évi *connumeratio colonorum* szerint — volt egy csapómester is,

⁸⁵ Szirmai 31; TT 1884. 605; MGSz V (1898) 113–116; AZT X (1904) 77. — Csütörtökönkénti hetipiacára és évenként két országos vásár tartására szóló jogosítványa is régi keletű volt, de oklevele erről csak 1638-ból maradt fenn. (III. Ferdinánd adta ki Homonnay Drugeth Jánosnak): AZT XIV 22–23.

⁸⁶ Visegrádi János: Zemplén vármegyei céhlevelek. A kegyestanítórendiek vezetése alatt álló Sátoraljaújhelyi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1908–1909-i tanévről. Sátoraljaújhely 1909. 3–29; Román János: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században. In: ZA 586, 588; Anton Špiesz: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava 1972. 101. — Špiesz a csapómesterséget a *hrubosúkennictvo* (durvaposztótkészítés) kifejezéssel fordítja szlovákra.

⁸⁷ Vö. Németh Gábor: Céhek és filióciók a Hegyalján a 16–18. században. In: V. Kézművesipar-történeti Szimpózium (Veszprém, 1984.) Veszprém 1985. 224.

⁸⁸ Sokadalomban az vásárvámnak elszedéséről való rendtartás. In: AZT X 26.

⁸⁹ MRGy 85–86.

⁹⁰ A csicsvavári uradalomban is két „czapó szűr” járt ekkoriban a disznópásztoroknak: AZT X 319; a tokaji uradalom rakamazi majorosának egy szűr és egy ködmön: MRGy 378 (1647). — A sárospataki uradalom 1639. évi inventáriuma 3 végben 71 3/4 sing, 4 darabban további 45 sing darócot vett számba az egyik várbeli raktárban: MRGy 244. — A *szűr* és a *daróc* kifejezés azonos vagy hasonló nemű posztót, de eltérő szabású ruhadarabot jelentett: Gáborján Alice: Három magyar népi posztóruha. Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve. LIV (1972) 61–62; vö. fentebb a 17. jegyzettel, valamint a 65. jegyzethez tartozó szövegrésszel.

Csapó (Czapo) András nevezetű, aki évente 4 vég szűrposztót adott be „taxában”, azaz robotmegváltás gyanánt, meg négy szabó, akik köpönyeget meg nadrágot varrtak belőle, egyéb teendőik mellett.⁹¹

Hasonló gyakorlatot folytatott egy tehetős zempléni nemesúr, a Thököly-felkelés során az országos politikában is szerephez jutott Szirmay András,⁹² aki főként a hajdani Nagymihályi-birtokkomplexum egyes Zemplén- és Ung megyei darabjaiból kerekítette ki vagyonát, és gazdálkodásáról az 1680-as évektől fogva részletes számadást vezetett. Kiténik ebből az is, hogy míg „conventiós szolgálai” közül nagymihályi, pazdicsi és petróci udvarbíráját, tarnai vincellérjét, íródeákját, kulcsárját, szakácsát, lovászát meg kocsisát, egyebek mellett, „köntös” illetve meg (amely nyilván középrendű posztóból készült), addig béreseinek, disznó-, tehén- és borjúpásztorainak meg juhászainak csak „szürköntös” járt.⁹³ Néha az utóbbiakat is vásárolta: darabonként 2–4 forintért, jóval olcsóbban, mint a posztóköntösöket; de cselédeinek ruházatára többnyire csak a „szűrön kívül” kellett pénz kiadnia, mert „cseléd számára szűrposztót magunk juhái gyapjából szőttünk”.⁹⁴ Mesteremberei között pedig mindig volt néhány szabó is, akik „magam, gyermekeim, szolgálaim és szolgálóim köntösét megvarrják; szőr [=szűr] posztó köntösöket is eők varrtak: azért nem kellett fizetni”.⁹⁵ Sőt nemegyszer maga jutott pénzbevételekhez ezekből a termékekből. 1699-ben 3 darab „szűrűcsapót” (=csapósziirt, szűrűköpönyeget) adott el, darabonként 2 forint 40 dénárért, 10 szürdalmányt, darabját 1 forint 60 dénárért, 5 szürnadrágot 80 dénárjával. 1700-ban 4 csapósziirt, egyenként 2 forint 50 dénárért, 12 szürdalmányt 2 forintjával, 3 darab „inasoknak [=gyermekeknek, fiataloknak] való” szürdalmányt, darabját 1 forintért, 9 szürnadrágot szintén 1 forintjával, 3 darab inasoknak való, egyenként 50 dénárért,⁹⁶ stb.

Érdeemes összehasonlítani ezeket a *tényleges* eladási árakat azokkal a *limitált* árakkal, amelyeket a felső-magyarországi vármegyék által egyenként vagy együttesen kiadott árszabályozási rendeletek írtak elő a csapók és szűrűszabók készítményeire, tanúbizonyságaként azok rendszeres piaci forgalmának, a 17. század folyamán. Zemplén megye 1625. évi árszabása „egy cziapó szürt eöreg [=felnőtt] embernek való” 1 forint 50 dénárban, „inasnak való” 75 dénárban, „egy eöreg embernek való daróczot”, posztószegélyű ujjal és gallérral, 1 forint 25 dénárban, inasnak való 75 dénárban, „egy vég szürt” (=szűrűposztót) — amelyből négy vagy

⁹¹ OL U et C 41: 44.

⁹² Szirmay Endrének önéletrajza (1656–1706). Közli: Némethy Lajos. TT 1882. 401–418. (A címben jelzett 1706 csak a közlemény időhatára; Szirmay gazdasági feljegyzéseit 1713-ig folytatta: AZT X 56; az 1720-as évek elején halt meg.)

⁹³ Szirmay András naplója. Közli Karsa Ferenc. In: AZT IV (1898) 283 (1697. évi bejegyzés). – Hasonlóan: AZT III (1897) 340 (1695); V (1899) 171–172 (1701), 331 (1702); VI (1900) 143 (1704); VIII (1902) 236 (1709); stb.

⁹⁴ AZT III 339. (1695. évi bejegyzés). – Hasonlóan: AZT IV 80, 217, 244, 315, 348 (1696, 1697, 1698); V 107, 140 (1699, 1700). – Viszont: „Posztót ez idén nem csináltattam”: VIII 274 (1710)

⁹⁵ AZT IV 115 (1699. évi bejegyzés). – Szabó Mátyás „mind az egész cselédnek és szolgálóknak varrott köntösöket”: AZT III 176 (1690). – Szabója Leszna községben „szűrűszabó, aki szűcs is”: IV 314 (1697). – „Szabó György és Szabó Palkó *continuo* [= szüntelenül] varrtanak... Szabó Mátyás szűrűből varrott”: VIII 174 (1709).

⁹⁶ AZT IV 151; V 16. – Hasonló mennyiséget, azonos áron adott el 1701-ben és 1702-ben is: AZT V 235; VI 17.

öt felnőttnek való szürköpeny telt ki — 6 forintban, „egy sing szűr[osztó] karlásátul [=kallózásától]” járó munkadíjat pedig 1 dénárban limitálta.⁹⁷ A következő évben (1626) kiadott kassai limitáció, csekély eltéréssel, ezeket az árakat terjesztette ki a Bethlen Gábor uralma alá vont hét felső-magyarországi vármegyére.⁹⁸ Ung 1666. évi árszabása „egy csapó szürt öreg embernek valót” továbbra is 1 1/2 forintra, „inasnak valót” már 90 dénárra, egy szürnadrágot 60 dénárra, egy vég szürposztót, a korábbihoz hasonlóan, 6 forintra taksált.⁹⁹ Ezután áremelkedés következett. Abaúj vármegye 1696. évi szabályzata „egy jó öreg ujjas, galléros csapószür” árát már 2 forint 50 dénárra, inasnak valót 1 forint 50 dénárra emelte.¹⁰⁰ Ezekhez a magasabb szabványokhoz igazodtak, mint látjuk, Szirmay András szüreladásai is a század legvégén Nagymihály körül.

Am úgy tűnik, sem Nagymihály, sem Homonna nem vált — akár uradalmi, akár céhes keretek között — a csapómesterség vagy a szürszabóság regionális központjává, szélesebb piackörzetet ellátó telephelyévé hosszabb távon. A 18. század elejétől fogva ugyanis szokásossá vált, hogy a megyei limitációk a csapók és szürszabók termékeit nemcsak méretük szerint (öreg embernek való, inasnak való, stb.) részletezték, hanem gyakran megnevezték már származási helyüket, mintegy minőségjelző „márkájukat” is. Zemplén megye ez időből fennmaradt árszabályzatai azonban (1721, 1725) nem emeltek ki egyetlen ilyen helyet sem a maguk területéről, hanem a legközelebb esőt is csak a szomszédos Ung megyéből: a kaposi „öreg” szürt (szürköpönyeget), amelynek árát 2 forintban, majd pár évvel később 1 rajnai forint 20 krajcárban (azaz 1 magyar forint 60 dénárban)¹⁰¹ limitálták; a „középszerű” és a „kisebb” szürét pedig ezzel arányosították.¹⁰² Az Ung megye délnyugati részén fekvő Nagykapos mezővárosról van szó, amely hajdan szintén a Drugethek birtokkomplexumához tartozott, de már 1437-ben a leleszi konvent tulajdonába került,¹⁰³ és 1566-ban is a leleszi prépostság urbáriumában szerepelt. Lakosai között ekkor Szűcs, Kovács, Szabó és Varga mellett 2 Csapót (*Chiapo*, *Chapo*) is összeírtak, akik — nyilván a mesterség más művelőivel együtt — bizonyára a Feketeföldvíz nevű patakon, vagy kissé távolabb, a Latorca folyó legalsó szakaszán forgó malomban kallatták szürposztójukat.¹⁰⁴ Ebből varrták

⁹⁷ AZT XVI (1910) 290–291.

⁹⁸ *Lehoczky Tivadar*: Adatok árszabályzatunk történetéhez. MGSz I (1894) 347.

⁹⁹ TT 1894. 550.

¹⁰⁰ *Seresné Szegőfi Anna*: Abaúji limitációk. In: Abaúj néprajza. (Az 1983. szeptember 22-i tájkonferencia anyaga.) Szerk. Viga Gyula. Miskolc 1983. 49, 63; vö. *Acsády Ignác*: Régi árviszonyok. MGSz I (1894) 94. (Hibás datálással.)

¹⁰¹ A 16. század közepén a rajnai (rénes) forint (= 60 krajcár) még 80 magyar dénárnak, vagyis 4/5 kamarai forintnak felelt meg: MGSz XII (1905) 154–155; vö. *Baraczká István*: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez. (Nyugat-dunántúli számadáskönyvek pénztörténeti adatai alapján 1540–1560.) Levéltári Közlemények XXXVI (1965) 243. – A 17. század folyamán az értékarány másfélszeresen romlott a magyar kamarai forint rovására. 1696-ban csakúgy, mint 1737-ben 1 rajnai forintot (= 60 krajcár) már 1 forint 20 dénárral számították át: MGSz IX (1902) 408, 415; vö. *Horváth Tibor Antal*: A magyar forint értékváltozása 1490–1700 között. Numizmatikai Közlöny LVIII–LIX (1959–1960) 33.

¹⁰² MGSz I (1894) 351; *Az Mester Emberek Műveinek árazása. Csapók, gubások és szürszabók, süvegsek és kalaposok árszabásai 1597–1821 (= MÁCs)*. Szerk. Flórián Mária. Bp. 1995. 38.

¹⁰³ *Engel* 28–29.

¹⁰⁴ *Marsina-Kušik* I. 222–223.

azt a kaposi szűrt, amely ha nem is a legfelső árszinten,¹⁰⁵ de mégis csak „márkanév” lett az északkeleti országrész szűrpiacán.

Még ismertebb és kelendőbb szűrfajták kerültek ki az országrészhez délről csatlakozó Szatmár megye egyes telephelyeiről.

4.

A Szatmár megyére vonatkozó egykorú forrásokban is gyakran akadhatunk ipari foglalkozást jelentő családnevekre. Köztük a Csapó nevezetre is, mégpedig a rendelkezésünkre álló adatok szerint először a Szamos folyó és a Túr patak közti Gyarmat mezővárosban 1436-ban, s tőle nem messze északnyugatra, közel a Szamos tiszai torkolatához, Panyola faluban, még szintén a 15. század folyamán. Mindkettőnek a határát „a Tiszáról, Szamosról és Túr vizeiről kiönteni szokott áradások” járták,¹⁰⁶ ami súlyos károkat is okozott, de fel is dúsitotta a marha- és juhlegelőket. S mindkettőn áthaladt a Szatmárnémeti felől jövő „nagy út”,¹⁰⁷ amelynek forgalma nemcsak földesuraiknak — a 15. századtól a Báthoriaknak és Rozsályi-Kúnoknak, illetve a Kállaiaknak¹⁰⁸ — vált hasznára (Gyarmat vámhely is volt), hanem a helybeli iparosmesterségek kialakulását is serkentette. Gyarmaton (a későbbi Fehérgyarmaton) a Szabó, Kovács, Molnus (= Molnos, Molnár), Varga, Ötvös, Íjgyártó (*arcupar*) és Tálás foglalkozásnév mellett, Panyolán (és a vele egybeépült Semjénen) a Varró, Varga, Szabó, Kovács és Mészáros nevezet mellett bukkant fel a Csapó (*Chapo*) családnév is 15. századi oklevelekben.¹⁰⁹

A megyét átszelő Szamos folyó bőséges vízárama és a különböző irányokból érkező „nagy utak” élénkülő áruforgalma adott tápot az ipari foglalkozások szakosodásának, köztük a csapómesterség — a gyarmatinál és panyolainál jóval igényesebb — telephelye kialakulásának a megyében központi fekvésű Szatmáron és Németiben is.

A két testvérváros¹¹⁰ — amelyet a Szamos egy később holtta vált mellékága választott el¹¹¹ — jogilag sokáig különálló maradt, de gyakorlatilag már korán

¹⁰⁵ A matolcsi, debreceni és rozsnyói szűrt az idézett Zemplén megyei limitációk a kaposinál magasabbra taksálták. – Az Ung megyei szóttesek közül az ungvári pokróc is megnevezetten került be egyes árszabályzatokba (pl. MGSz I. 353); a 18. század utolsó évtizedeitől fogva pedig az ungvári (és beregi) guba (pl. MÁCs 75, 96) – párhuzamosan a gubaviseletnek az északkeleti országrészről kiinduló térhódításával és számos szűrcsapómesternek a gubacsapásra való áttérésével: Századok 129 (1995) 65, 89. (Lásd fentebb a 6. jegyzetet.)

¹⁰⁶ *Szirmay Antal*: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. II. Budán 1810. 232, 361.

¹⁰⁷ *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Adattár (= MSzA). Bp. 1940. 209.

¹⁰⁸ *Szirmay* II. 233, 362; *Vende Aladár*: Szatmár vármegye községei. In: Szatmár vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (= MVV). Szerk. Borovszky Samu. Bp. é.n. (1908) 71, 137.

¹⁰⁹ MSzA 142–143; 190–191.

¹¹⁰ Szatmárt a 15. század első felében *civitas*ként is emlegették; pl. *viam de possessione Sadan* [=Zsadány] *in civitatem Zathmar ducentem*: ZsO VI. 643–644 (1418–1419); *cives et hospites civitatis Zathmar*: A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára (= Károlyi Okt.) Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. II. Bp. 1883. 128 (1431).

¹¹¹ Jól szemlélteti ezt az a keltezetlen térképvázlat, amelyet *Szirmay* közölt: II. 80–81, és az a leírás, amelyet *Bagossy Bertalan* adott: Szatmár-Németi története. In: Szatmár-Németi sz. kir. város. MVV 163; vö. 281.

állandó kapcsolatba került.¹¹² Lakosaik között ipari foglalkozást jelentő nevek viselői a 15. század eleje óta elég gyakran tűntek fel (így Kovács, Mészáros, Szabó, Szücs, Szekérgyártó [*curriparator*], Lakatos); egy 1481. évi oklevélben pedig Ács, Asztalos, Fazekas, Íjgyártó és Pajzsos mellett már két Nyírő (*Nyrew*) és két Csapó (*Chapo*) is.¹¹³ A Nyírő név az „igazi” posztó előállításának arra a (sajtolás előtti) kényes befejező műveletére utalt, amely a kelmének sima felületet, finom tapintást biztosított. A szatmári nyírőmesterek (csakúgy, mint a batoriak¹¹⁴ vagy husztiak¹¹⁵) a textilkereskedelem csatornáin a városba jutott (hazai vagy import-) posztókon végezték el a nyírás műveletét.¹¹⁶ A csapók viszont a helyszínen készítették a kevésbé igényes szür(ke)posztót (és más rokonmű gyapjúterméket), és rendszerint nyíratlanul adták el szűrszabóknak, vagy dolgozták fel magamaguk piaci célra.

Hogy pedig a csapómesterség termékei iránt számottevő piaci kereslet jelentkezett Szatmáron és vidékén, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy néhány évtizeddel később a szatmári csapók már céhet alakítottak, elsőként (vagy elsőik között) a helybeli céhek sorában. Amikor Szatmár *oppidum* tanácsa majdan (1630) számba vette, hogy milyen szakmákban foglalatostkodnak „az mi városunkban lévő tíz rendbeli céhes emberek”, és mikor kapták szabadalmukat, azt is elmondta, hogy „a csapó mesterség oklevele mostan 92 esztendő;”¹¹⁷ eszerint 1538-ban vagy 1539-ben kelt. Ez az adat azonban valószínűleg nem Szatmárra, hanem testvérvárosára vonatkozott. Nincs okunk ugyanis kétségbe vonni annak a későbbi közleménynek a hitelét, amely a helybeli ipartestületek, illetve Kölcsény-kör birtokában a múlt század elején még megőrzött első idevaló céhleveleket sorolta fel: köztük a csapókét Németiben 1539-ből, Szatmáron pedig egyenesen 1513-ból.¹¹⁸ Ez annál figyelemre méltóbb, mivel a közkeletű szabómesterség csak néhány évvel később, 1525-ben kapta Szatmáron első céhlevelét.¹¹⁹ A helybeli csapó-szakma jelentőségére vall az is, hogy a város jegyzőkönyvének 1651. évi bejegyzése szerint — Debrecenhez, Gyulához, Tolnához, Szombathelyhez és a budai váraljához hasonlóan¹²⁰ — Szatmár egyik utcáját is Csapó utcának hívták.¹²¹

¹¹² Lásd pl. *mercatores de Zathmar et Zathmarnemcy*: Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárban. Összegyűjtötte Balogh István. Szerk. Érszegi Géza és Henzsel Ágota. Nyiregyháza 2000. 29, 31–32, 172 (1332); *Johannes filius Clementis de Zathmarnemphy*: Károlyi Okt. II. 98 (1425); Szatmár bírái és esküdtjei tanusítják, hogy *providus vir Benedictus Boda de Nemphy* eladta *fundum curiae suae in corpore civitatis* [sc. Zathmar] *habitus*: II. 146 (1433).

¹¹³ MSzA 211–212; vö. *Bagossy* 92–93.

¹¹⁴ *Nyrew* (1373): MSzA 114.

¹¹⁵ *Nyrew* (1600): *Bélay* 151.

¹¹⁶ A posztónyírás különböző módozatairól a 6. jegyzetben idézett dolgozatomban írtam: 79–80, 84–86.

¹¹⁷ CSHM III. 594.

¹¹⁸ *Ferencz Ágoston*: Közgazdasági viszonyok. In: Szatmár-Németi sz. kir. város. MVV 12. – Az utóbbi évszámot erősíti meg A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere [=Céhkataszter] is (szerk. Éri István, Nagy Lajos, Nagybakay Péter. Bp. 1975), amelynek 4202–0154–513 kódszám alatt közölt adata szerint Szatmáron 1642-ből maradt fenn csapó-céhlevél, amely 1513. évi előzményre utalt vissza: II. 316.

¹¹⁹ A szatmári szabómesterek céhszabályzata 1525. évből (megerősítve 1640-ben). TT Új folyam IX (1908) 79–85. Többször utal „az városbeli csapók”-ra is.

¹²⁰ Lásd fentebb az 1. jegyzetben idézett dolgozatomban: 84–85.

¹²¹ *Bagossy* 198. – Ez idő tájt már Szatmárt és Németit egyaránt csak mint *oppidumot* említették; pl. OL U et C 47:41 (1578); Károlyi Okt. III. Bp. 1885. 548, 550 (1592); MGSz V (1898) 214 (1646); OL U et C 47:19 (1696).

Időközben pedig a csapómesterségnek egy másik, a szatmárinál nem kevésbé jelentős telephelye is létrejött a megyében – szintén a Szamos mentén, a folyó átkelőhelyén, de jóval északabbra: a Gyarmathoz közel fekvő Matolcs (Matócs) községben. Mint Gyarmat, úgy Matolcs is a kiterjedt ecsedi uradalomhoz tartozott, amely — a Rozsályi Kúnok egyes régi keletű részbirtokjogainak fenntartása mellett¹²² — hosszú ideig a Báthori-család ecsedi ágának, utóbb néhány évig a somlyai ágának, nevezetesen Báthori Gábornak a birtokában volt;¹²³ majd a fejedelem halála után, 1613-ban a királyi kincstár foglalta le.

A kincstár részére készült tehát az a 1614. február 6-i keltezésű (korántsem teljes) ecsedi uradalmi urbárium, amelyet olvasva, a Matolcs faluban összeírt jobbagyok és zsellérek között — Szabó, Kovács, Mészáros, Varga és egyéb gyakori ipari foglalkozást jelentő családnevűek mellett — bizonyos Stephanus *Czyapo*-nak ad meg a szemünk. Neve az urbáriumban követett ortográfia szerint (Czyorba, Czyeri stb.) kétségtelenül *Csapónak* hangzott. S hogy csakugyan szűrcsapó mesterséget folytatott ez a Csapó István (és nyilván a helység többi lakosai közül is néhányan), annak bizonyossága, hogy a falutól járó uradalmi *proventusok* között elsőként szerepelt: „*Petias grisei in anno dant sex*” – évente hat vég szürkeposztót szolgáltatnak be. Sőt ezen túlmenően „*de lanis proventualibus grisea conficere ipsimet tenentur*” – az uradalom által bevételezett gyapjút is nekik kellett szürkeposztóvá feldolgozniuk.¹²⁴ A kallózás műveletét nyilván a Szamoson lévő két jól felszerelt urasági malom egyikében végezték, amelyek karbantartása szintén rájuk hárult. Emellett évente 16 forint censzust fizettek, egy hetet robottal szolgáltak, és tizedtől meg némi élelemszolgáltatástól sem mentesültek.¹²⁵

Mindezt magyar nyelven adja tudtul Ecsed 1648. évi (közelebbről nem datált) urbárium, amely — az 1627-ben birtokba iktatott Bethlen Istvánt¹²⁶ követő földesúr — I. Rákóczi György részére készült, és a fősvény gonddal gazdálkodó fejedelem keze nyomát, egyes széljegyzetekben, közvetlenül is magán viselte.¹²⁷ „*Szűrt [a matolcsiak] annuatim [=évenként] az vár szükségére adnak hat véget*”; „*valamennyi gyapjú esik az ecsedi jószágban lévő majorság juhok után, azt éppen*

¹²² Lásd már ZsO I. Bp. 1951. 1 (1387); vö. ZsO VI. 587–588 (1418); Károlyi Okt. III. 256–260 (1550); 465–470 (1590).

¹²³ *Szirmay* II. 230; *Vende* 112–113. – Még az ecsedi Báthoriak idejéből, 1477-ből származott a matolcsi csapómesterek (*magistri lanifices*) első okleveles említése és robotmentesítése is, abban az iratban, amelynek másolatát az ecsedi uradalom 1648. évi, alább tárgyalandó urbáriumához mellékeltek: OL U et C 13:13. – Lásd a 127. és 130. jegyzetet.

¹²⁴ Vö. Eszterházy Miklós két évvel későbbi (1616), fentebb idézett munkácsi utasításával: 19. jegyzet.

¹²⁵ Az urbárium teljes szövege: MU 803–815, belőle a Matolcsról szóló részlet 812–814. (Szövegezője a *griseus* melléknévnek nem a hím-, hanem a semlegesnemű alakját főnevesítette.) – Aligha véletlen, hogy közel Matolcshoz, de már Ugocea megyében, a Túr patak és a Szatmárnémetibe vezető út mellett fekvő, népes Halmi faluban (olykor mezővárosnak is nevezték) ugyanez idő tájt (1611, 1631) tűnt fel a *Cziapo* családnév: *Szabó István* 367; *Antonius Szirmay*: *Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis*. Pestini 1805. 158–159.

¹²⁶ *Szirmay* (Szatmár) II. 230; *Bagossy Bertalan*: *Szatmár vármegye története*. In: *Szatmár vármegye*. MVV 463. – Azoknak a helységeknek a hosszú sorát (köztük Matolcs faluval és Gyarmat mezővárossal), amelyeknek birtokába iktatták Bethlen Istvánt 1627-ben, közölte *Vende* 123.

¹²⁷ A terjedelmes urbárium bő kivonata: Károlyi Okt. IV. Bp. 1887. 282–346. – Ehhez némi kiegészítés: MRGy 391–394; további pótlásom: 130. jegyzet.

ők tartoznak megfonni, megszöni, *megkárlni* [=kallózni], és végekben *vég szűr* számra az várban beszolgáltatni” – szolt az új urbárium a régivel egybehangzóan. De szolt még egyebekről is. Többek közt arról, hogy a községben ekkor 141 háznép élt 110 1/4 telken, s közülük 98 (!) volt mesterember, 70 1/2 telken. Az utóbbiak megoszlása pedig így alakult: 4 mézsáros, 4 varga, 1 csizmadia, 1 kovács, 1 borbély — és ami a legszembeötlőbb — 1 *kárló* (=kallózó) *mester* és nem kevesebb, mint 86 *szürszabó*!¹²⁸ A végekben megszabott szűrposztó-szolgáltatás, a fonás-szövés és kallózás kötelezettsége és a kallómester jelenléte kétségtelenné teszi, hogy a számbavett szürszabók — vagy legalább is jónéhányan közülük — a szűrposztót is maguk készítették (aminthogy a szürscapó és szürszabó mesterség helyenként nem különült el egymástól).¹²⁹ Kiderül tehát, hogy az 1614 óta létszámban meggyarapodott Matolcs község lakosainak a 17. század közepe táján csaknem kétharmada foglalkozott szürmívességgel (csapómesterséggel és/vagy szürszabósággal) és tartozott a várnak szűrposztó-szolgáltatással.

Mindamellettt továbbra is kötelezve maradtak évi cenzusra és malom-karbantartásra. A robotot illetően pedig „immunitásoknak continentiája” [=mentességük tartalma] abban merült ki, hogy szántásra-vetésre nem, csak évente három hét (!) aratómunkára voltak foghatók. Ez súlyosbítást jelentett az 1614-i urbáriumban foglalt évi egyhetes kötelezettséghez képest is, és még inkább ahhoz a korábbi teljes immunitáshoz mérten, amelyet a matolcsi csapómesterek (*magistri lanifices*) még 1477-ben Báthori Andrásról kaptak, s utóbb az ecsedi Báthoriakkal 1598-ig többször is megerősítettek. Ez a régebbi kedvezményük persze még kevésbé volt ingyére a keményen majorkodtató Rákóczi Györgynek; sajátkezűleg írta oda az urbáriumhoz másolatban csatolt immunitáslevelük szélére (amint néhány más engedmény mellé is), hogy nincsen érvényben, mert „nem bír a magyarországi királyoktól adott consensussal”.¹³⁰ Későbbi földesuruk, Rákóczi László viszont 1664 elején megerősítette őket a részbirtokos Rozsályi Kún-testvérektől 1589-ben is elismert jogosítványukban, amely szerint semminemű majorsági munkára sem kötelezhetők, hanem helyette „minden ember személy szerint” évenként fél-fél vég szűrposztót adjon, „avagy vég számra, avagy megcsináltan” (azaz köpnyeget varrva belőle).¹³¹

A matolcsiak robotmentességének ügye azonban ezzel még nem jutott dűlőre. A II. Rákóczi György özvegye, Báthori Zsófia rendelkezésére bocsátott ecsedi

¹²⁸ Az urbáriumnak Matolcsról szóló részletéből: 293–297, kisebb korrekcióimmal az eredeti szöveg alapján. – A faluban volt néhány gazda, aki 125–150 juhot tartott; az elsorolt mesterembereken kívül pedig hat, más földesúrnak „conferált” jobbágy is „szabó-mívvel” szolgált.

¹²⁹ Vö. *Györffy István*: A magyar szür. Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve XVIII (1926) 6.

¹³⁰ OL U et C 13:13. – Az 1648. évi urbárium idézett mellékletére *Géresi Kálmán* is utalt, de azt, tartalmi ismertetése nélkül, a matolcsi *szűcsök* privilégiumának tekintette: Károlyi Oktl. IV 297. Holott már Báthori András 1477. évi irata a *magistri lanifices*-ről szolt, akik „*nulla servitia nobis impendant, sicuti ceteri jobbagiones nostri, et tantummodo tres [!] petias crisi solvere teneantur*”. A későbbi megerősítések (1527, 1562, 1585, 1598) is következetesen „*magistri lanifices jobbagiones nostri in possessione nostra Mathocz commorantes*”-nak nevezték a kedvezményezetteket.

¹³¹ OL U et C 14:8. – Rozsályi Kún Istvánnak Gyarmaton és Matolcson még 1659-ben is volt részjósága: Károlyi Oktl. IV. 375. – Rákóczi László megerősítő levele 1664. február 28-án kelt. (Pár hónappal később esett el Várad mellett.)

uradalmi urbárium 1672-ben szószerint átvette az „immunitásuknak continenti-ájára” vonatkozó 1648. évi szöveget;¹³² aminthogy a kincstár részére 1686-ban készült, valamint az I. Rákóczi Ferenc árvainak javait számba vevő 1688. évi latin nyelvű urbáriumok is csak a szántó-vető robotra mondták ki a matolcslai immunitását – szűrposztó-szolgáltatásaik ellenében.¹³³

Így csak a szatmári béke után, az Aspremont grófi család földesurasága idején¹³⁴ – 1717-ben került sor arra, hogy Matolcson is megalakuljon a csapómesterek céhe, együtt a szürszabókéval.¹³⁵ Ezzel Szatmár és Németi *oppidum*ok után — amelyek csak ez idő tájt egyesültek és emelkedtek a szabad királyi városok sorába¹³⁶ — immár a korábban egyszerű jobbágyfalunak számító, de hovatovább mezővárossá minősülő¹³⁷ Matolcs is eljutott a vidéki posztóművesség fejlődésének *negyedik* stációjára: a céhszerveződés szintjére.

S a két csapócéh fejlődésének a szociális-jogi feltételeken kívül megvoltak a kedvező minőségi-piaci feltételei is. A szatmári és matolcslai szűrnek (eltérően a Zemplén megyei Homonnán létesült csapócéh termékétől¹³⁸) széles földön híre terjedt: nemcsak az adott megyében talált piacra, hanem szerte az északkeleti országrészen – ahogyan ez más megyék árszabályozási rendeleteiből is kitűnik. Így Ugocsa megye 1706. évi árszabályzata éppen a szatmári és matolcslai szűrűt nevezte meg és specifikálta méret szerint. Az „öreg” (legnagyobb méretű) szatmári szűr árát 3 forintban, a matolcslait 2 forint 18 dénárban; a „középszerűt” 2 forintban, illetőleg 1 forint 80 dénárban; a „harmadik mértékre valóét” 1 forint 70, illetve 1 forint 50 dénárban állapította meg.¹³⁹ Zemplén vármegye 1721. évi limitációja a szatmári terméket nem említette, de a „szűrösök” címszava alatt éppen az „öreg matolcslai szűrűt” tette az első helyre, 2 forint 72 dénáros áron, míg a rozsnóit (Gömör megye) 2 forint 20 dénárba, a kaposi (Ung megye) és „egyéb-

¹³² OL U et C 108:9.

¹³³ OL U et C 13:18, 13:19 és 13:20. – Ezek a matolcslai posztó-szolgáltatásait így fejezték ki: „*Panni rusticani vulgo szür dicti dant petias 6.*” „*Ex ovibus allodialibus quantumcunque lanae proveniat, tenentur elaborare et exinde pannum rusticorum vulgo szür dictum administrare.*”

¹³⁴ 1711 után az ecsedi uradalomnak Rákóczi Ferencet illető részét a kincstár lefoglalta; a másik rész a fejedelem nővére, Aspremont grófné családjának birtokában maradt. Károlyi Sándor gróf, majd fia, Ferenc az 1730–40-es években szerezte meg olcsó áron az egész uradalmat, benne Matolcslait is, „a szamosi révvel együtt”: *Éble Gábor*: Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Bp. 1898. 6–25, 129–130, 142.

¹³⁵ Céhkataszter II. 320: 4207–2664–717 kódszám. – *Vende* szerint a matolcslai szűrűcsapók első céhelele három évtől korábbi, 1714-ből való. In: Szatmár vármegye. MVV 113.

¹³⁶ Az 1715. évi 109. törvénycikk értelmében: CJH 1657–1740. évi törvénycikkek. Bp. 1900. 522–525. – Az egyesülés menetéről és a szabad jogállás megszerzésének áráról: *Szirmay* (Szatmár) I. 142, 188–193; *Bagossy*: Szatmár-Németi története. MVV 234–242. – A szatmárnémeti „becsületes nemes céhek” 1740-ből származó „catalogussa” szerint a városban akkor 20 céh működött, köztük a csapóké, a magyar szabóké és a szürszabóké: *Ferencz* 12. – Mária Terézia királynő leiratai értelmében a helytartótanács 1771–1772-ben körrendeleteket intézett az ország összes törvényhatóságaihoz: szolgáltatásnak részletes adatokat a területükön folytatott ipari tevékenységre, így a posztószövéstre vonatkozólag – különös tekintettel arra, hogy az illető iparikkékből exportálnak-e az oszt-rák örökös tartományokba. Szatmár megye erre lényegileg azzal válaszolt, hogy a megyében „vannak gyapjuszövéők, szűrposztó-ványolók, pokróckészítők...”, de csupán a földnépe számára dolgoznak”: *K. Karlovsky Endre*: Magyar gyár- és kézműipar 1771–74-ben. MGSz III (1896) 1, 5, 13.

¹³⁷ *Szirmay* (Szatmár) II. 229.

¹³⁸ Lásd fentebb a 86. jegyzetet.

¹³⁹ MGSz I (1894) 349; MÁCs 28.

féle” öreg szűrt 2 forintra taksálta. A „középszerű” és „harmadik méretű” szűrök árai ezekhez az arányokhoz igazodtak.¹⁴⁰ Hasonló előírásokat tartalmazott Zemplén megye pár évvel későbbi, 1725. évi árszabályozása, azzal a kiegészítéssel, hogy a lista élén álló matolcsi öreg szűr mellett a debrecenit, a kaposi és rozsnyói mellett pedig a kassait is megnevezte, azonos árszinten.¹⁴¹

Sőt még a század végén, a Tisza-melléki vármegyék 1793. évi limitációjában is feltűnt a matolcsi szűr (szürköpönyeg) és gallértalan, térdig érő változata, a (szür)kankó,¹⁴² különböző méretekben, a debreceninél most már alacsonyabb, de a privigyeinél (Nyitra megye) magasabb áron.¹⁴³ A szorgos kutató Szirmay Antal pedig 1810-ben így írt Matolcsról: „... mezőváros,... 141 ház van benne. Szűrszabók, csapó és guba takácsok és szövők lakják, és ez leginkább az élelmeknek módja, mivel ezen műszereket [=iparcikket] a körül esni szokott vásárokra hordják”.¹⁴⁴ Hozzátehetjük: az idézett limitációkból kitűnik, hogy a szűrposztó és a szűrruhák belső piaci forgalma immár messze túlment a termelés telephelyeihez közeleső vásárokon.

*

A fentiekben megkíséreltem röviden felvázolni a vidéki posztóművesség kialakulását, egyes fejlődési szintjeinek megjelenését az északkeleti országrészen: kezdve a paraszti önellátáson — az uradalmi központok, várak szükségleteit is részben kielégítő, járadékszolgáltató tevékenységen át — a falusi és mezővárosi árutermelésig és céhesedésig.

A Beregben, Máramarosban, Szatmárban, Zemplénben és Ungban észlelt fejlemények kiterjesztik annak a megfigyelésnek az érvényét, amelyet az ország más tájainak és posztóshelyeinek vizsgálata alapján eddig tettem. Eszerint a posztópiac *felső* és *középső* szektora mellett — amelyeket elsősorú és középminőségű, nagyrészt importált kelmék foglaltak le a 15–17. századi Magyarországon — jelentős szerepet töltött be a posztópiacnak az a harmadik, *alsó* szektora is, amelyen durvább minőségű és olcsóbb hazai gyapjúárak kerültek forgalomba: szür(ke)- és gubaposztó-csinálással, meg pókróckészítéssel is foglalatokodó parasztok, majd (szür-)csapó és szűrszabó mesterségre specializálódó, helyenként már cégbe tömörülő falusi és mezővárosi kézművesek termékei.

Így az import által erősen korlátozott városi posztóipar mellett nálunk is kialakultak annak a vidéki posztóiparnak bizonyos formái, amelyet a *draperie urbaine* és *draperie rurale* Henri Pirenne-től származó meghatározása¹⁴⁵ óta oly sokszor vizsgált és vitatott a nemzetközi gazdaságtörténet-írás. Amde a posztóipar

¹⁴⁰ MGSz I (1894) 351.

¹⁴¹ MÁCs 38. – Vö. fentebb a 105. jegyzettel.

¹⁴² „Kanko nomen, quod Hungaris gausape designat”: Szirmay (Ugocsa) 2. – „Gausape parvum vulgo kanko”: CSHM III. 754. (Szeged, 1739).

¹⁴³ MÁCs 76; vö. Szatmár megye 1812. évi limitációjával: MÁCs 94–95.

¹⁴⁴ Szirmay (Szatmár) II. 229–230. – Ugyanő, egy pár évvel korábbi (1807) összeírásra hivatkozva, nem kevesebb, mint 137 gubacsapó mesterembert jegyzett fel Szatmárnémetiben is: I. 215.

¹⁴⁵ Henri Pirenne: Une crise industrielle au XVIe siècle. La draperie urbaine et la „nouvelle draperie” en Flandre. In: Bulletin de la Classe des lettres de l'Académie Royale de Belgique. Bruxelles 1905. No. 5. 490–521.

olyan sajátos ágaiban (és olyan gazdasági környezetben) jöttek létre a vidéki ipar-üzés árutermelő formái a korabeli Magyarországon, amelyekben nem válhattak a kapitalista manufaktúra egyik alapzatává, a textilipar tőkésedésének talajává.¹⁴⁶

Zsigmond Pál Pach

L'INDUSTRIE DE DRAPERIE RURALE DANS LA RÉGION DE NORD-EST DE LA HONGRIE AUX XVe-XVIIe SIÈCLES

(Résumé)

L'auteur conçoit le terme de l'industrie de draperie rurale comme sites de la production de draperie qui se formèrent aux XVe-XVIIe siècles dans les bourgs (*oppida*) et dans les villages (*possessions*) étant sous la juridiction seigneuriale et non pas dans les villes libres royales (*civitates liberae*) munies des privilèges. Ses études de même genre cernent la région des Saxons en Transylvanie, Debrecen et Gyula dans la région de l'Outre-Tisza; l'étude présente prend en considération la région de Nord-Est de la Hongrie : les comitats de Bereg, Máramaros, Szatmár, Zemplén et Ung. Elle se sert des données des sources contemporaines, surtout des chartes d'établissement, des conscriptions seigneuriales et des ordonnances comtales de limitation de prix.

La première forme primitive de l'industrie de draperie à la campagne consistait dans le fait que les agriculteurs ruraux se fournissaient eux-mêmes, outre l'alimentation, des matières de vestiaires: ils faisaient pour accomplir leurs exigences personnelles des tissus simples (dits drap gris (*pannus griseus*) et des matières de veste et de couverture similaires). Une vue éclairée se surgit de cela d'après chartes des XVe-XVIIe siècles relatives aux établissements du comitat Bereg qui mentionnèrent une série des moulins à foulon de drap près des moulins au blé.

L'évolution des habitats et de l'économie domaniales aboutirent au deuxième degré de l'industrie de draperie rurale, à la production des draps non seulement à leurs propres, mais "aux exigences du château"; c'est-à-dire le seigneur réclamait une partie des tissus ruraux en tant que revenus naturelles (ou bien délivrance pécuniaire de celles-ci). L'étude présente cette transition à travers les documents des XVe-XVIIe siècles des seigneuries de Munkács et de Bocskó, situées dans les comitats de Bereg et de Máramaros.

Les chartes relatives à l'*oppidum* Nagymihály du comitat Zemplén énumèrent déjà au milieu du XVe siècle non seulement des „moulins à foulons aptes à la production du drap gris”, mais une groupe des habitants du bourg portant le nom de famille *Csapó* (*Lanifex* en latin) qui désignait le maître fabricant du drap gris. Leur nom témoigne du fait que leurs activités industrielles dépassa déjà le niveau des activités accessoires et devint un métier caractéristique. L'industrie de draperie arriva par cela à la troisième station, à la production (plus ou moins régulière) commerciale qui se justifiait aussi par les sources du XVIIe siècle, relatives à la région de Nagymihály.

Enfin l'événement, lorsque les maîtres de draperie d'un bourg ou d'une ville se groupaient en corps de métier à l'instar des artisans des villes libres royales, annonce la quatrième station de l'évolution. La formation du corps de métier *Csapó* se réalisa au plus tôt dans la région du Nord-Est du pays, dans les deux bourgs centraux du comitat Szatnár, à Szatmár et à Németi, en 1513 et en 1539; puis dans le comitat Zemplén, à Homonna en 1630; enfin dans le comitat Szatmár, dans la ville Matolcs, en 1717. Les ordonnances de limitation de prix délivrées par les comitats rendent évident que surtout les produits de Szatmár et de Matolcs (ainsi que ceux de Nagykapos, comitat Ung) ayant le débit le plus facile, ils trouvaient marché non seulement dans le comitat, mais partout dans la région du Nord-Est du pays.

L'analyse de la région du Nord-Est du pays étend donc la valeur des résultats basés sur les études des autres régions. Ainsi, près du secteur supérieur et moyen du marché de drap - qui était

¹⁴⁶ A manufaktúra-fejlődés „kettős alapzatára”, az ipar vidéki övezeteinek jelentőségére: Marx Károly: A tőke. I. Bp. 1948. 398, 510, 808, 811.

occupé des tissus importés, de qualité grande et moyenne dans la Hongrie des XVe-XVIIe siècles – le troisième secteur, dit *inférieur* du marché de drap avait aussi un rôle important où furent mis en vente des produits de drap du pays, de qualité rude et moins chers.

Ainsi, à part de l'industrie de draperie urbaine, bien limitée de l'importation, s'articulaient quelques formes de l'industrie de draperie rurale qui furent analysées et critiquées maintes fois par l'historiographie d'économie internationale depuis de la définition de la *draperie urbaine* et de la *draperie rurale* d'Henri Pirenne. Pourtant, dans la Hongrie contemporaine, les formes commerciales de l'artisanat rural se sont nées dans les secteurs spéciaux (et dans des circonstances économiques particulières) qui ne pouvait pas fonder la base de la manufacture capitaliste et créer le terrain de la capitalisation de l'industrie textile.

THE PROVINCIAL CLOTH-MAKING INDUSTRY IN NORTHEASTERN HUNGARY IN THE 15TH-17TH CENTURIES

by Pál Zsigmond Pach
(Summary)

Provincial cloth-making industry is understood by the author as comprising those places of cloth-making which developed not in privileged free royal towns but in market towns (*oppida*) and villages (*possiones*) under private lordship in the 15th to 17th centuries. His previous articles on the subject dealt with the Saxons in Transylvania and with the regions of Debrecen and Gyula. The present study is devoted to the north-eastern part of pre-Versailles Hungary, namely the counties of Bereg, Máramaros, Szatmár, Zemplén and Ung. The sources put to use include charters of settlement, seigneurial registers and comital regulations of prices.

The first, primitive form of provincial cloth-making industry emerged when the peasant households began to furnish themselves not only with food but also with the material for clothing: they made simple homespun - the so-called grey cloth (*pannus griseus*) and similar materials for making clothes and blankets - for their own use. A vivid picture of this activity is reflected by the charters of settlement from the county of Bereg in the 15th and 16th centuries, which, alongside grain mills, indicate the existence of a great number of fulling mills. The increasing number of settlements and the development of seigneurial economy led to the second stage of provincial cloth-making industry: besides working for their own needs, the peasant households began to satisfy "the demands of the castle", that is, some of their cloth was given to the lord as a payment in kind. This transition is illustrated by the documents of the estates of Munkács (Bereg county) and Bocskó (Máramaros county) from the 16th and 17th centuries.

However, charters concerning the *oppidum* of Nagymihály in the county of Zemplén report already in the middle of the 15th century not only the existence of "fulling mills fit for making grey cloth", but also that several among the burghers of the market town bear the name *Csapó* (in Latin *Lanifex*), which refers to the makers of grey cloth. It indicates that their engagement in cloth-making was more than a secondary activity and already became their main source of living. Thereby the provincial cloth-making industry arrived to the third stage of its development: it began to produce regularly for the market. That it was so is clearly proved by sources concerning the region of Nagymihály in the 17th century.

Finally, the fourth stage of the development was reached when the cloth-making craftsmen of the market towns and villages, following the example of craftsmen living in the free royal towns, grouped into guilds themselves. The earliest cloth-making guilds were formed in the two central market towns of the county of Szatmár, Szatmár (1513) and Némethi (1539). They were followed by Homonna (Zemplén county) in 1630 and Matolcs (Szatmár county) in 1717. The price-regulating decrees issued by the counties reveal that the most popular products came from Szatmár and Matolcs (and also from Nagykapos in the county of Ung): they were put to the market throughout the whole northeastern region.

The study of Northeastern Hungary has thus confirmed and extended the conclusion previously articulated by the author in his other articles. Alongside the upper and middle level of the cloth market, characterised by the trade of first-class and medium-quality, mainly imported cloth in

the 15th to 17th centuries, an important part was played in Hungary by the third, lowest level of the cloth market, where the low-quality and cheap home products were put into circulation.

Consequently, alongside an urban cloth-making industry, seriously limited by the import, certain forms of the provincial cloth-making industry, examined and disputed frequently by the international scholarly literature since the distinction made by Henri Pirenne between the *draperie urbaine* and the *draperie rurale*, also emerged in Hungary. But it was in such branches of the cloth-making (and in such an economic environment) that the nuclei of a provincial industry were born in Hungary, that they remained unable to develop into a modern capitalist textile industry.

Tóth István György

GALÁNTÁRÓL JAPÁNBA

Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben

Egy kis arab hajó érkezett 1640. október 24-én az indiai portugál gyarmat, Goa kikötőjébe. A fedélzetén grúziai teatinus misszionáriusok mellett egy dél-italiai ferences utazott, Francesco Antonio Frascella da San Felice. Bár egyszerű barátcsuhát viselt, több volt, mint közönséges misszionárius: pápai utasításra próbálta — mint hamar kiderült, hiába — titokban tartani a valódi rangját. Fra Francescot ugyanis VIII. Orbán pápa myrai püspöki titulussal Japán missziós főpásztorává nevezte ki, misszionáriustársának pedig az első indiai „bennszülött” katolikus hittérítőt, a bráhmán Matteo da Castrot, a leendő etiópai apostoli vikáriust jelölte ki.¹

San Felice mögött hosszú és nehéz, majdnem egy esztendő utazás állt. Előbb a szárazföldön, kereskedők karavánjaihoz csatlakozva Szírián, Babilónián, Perzsián át haladt, majd hajón érkezett Goába. Az itteni ferences kolostorban csak rövid ideig akart megpihenni, amíg tovább nem indul a missziója igazi célja, Japán felé. A szigetországba azonban már sohasem jutott el, mert a sógunok Japánja éppen ekkor két évszázadra elzárkózott a keresztény idegenek elől, az országba beme-részkedő misszionáriusokat pedig kegyetlenül lemészárolták. A protestáns — és ezért a katolikus missziók ellenségeinek számító — hollandok pedig szintén ugyanekkor, több szigetet elfoglalva, elzárták a Japánba vezető utat. A ferences misszionárius így Goában maradt, kinevezték ugyan a kínai missziók vezetőjének, de a portugálok megakadályozták azt is, hogy eljusson Kínába.²

¹ *Bonaventura Morariu*: Il padre maestro Francesco Antonio Frascella OFMConv, arcivescovo di Mira e amministratore apostolico del Giappone (1653). *Miscellanea Franciscana* 50 (1950) 498–514. *Achilles Meersman*: A few notes concerning archbishop Francesco Antonio Frascella OFMConv in Goa (1640–1653). *Miscellanea Franciscana* 59 (1959) 346–351. *P. H. Bernard-Maitre*: Vers un évêché japonais: un prélat errant, l'archevêque de Myre. *Bulletin de la Mission franco-japonaise* (Tokyo) XI. 1941. 1–3. *Théodore Ghesquière*: Mathieu de Castro, premier vicaire apostolique aux Indes. Une création de la Propagande à ses débuts. Louvain 1937. 62–94. *Nikola Kowalsky*: Zur Entwicklungsgeschichte der apostolischen Vikars. *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft*. 1957. 271–286. *Joseph Schütte*: Die Wirksamkeit der Päpste für Japan im ersten Jahrhundert der japanischen Kirchengeschichte (1549–1650). *Archivum Historiae Pontificiae* 5 (1967) 175–262.

² Ha San Felice Goában fel akarta eleveníteni a magyarországi emlékeit, akkor akadhatott beszélgetőpartnere: Ugyanezen években Goában missziózott a magyar (horvát) jezsuita, Ráttkay Miklós is. Haza írt leveleit közreadta: *Mate Krizman*: Une poignée de lettres en latin envoyées de Goa portugaise par le missionnaire croate Nikola Rattkay (1601–1662). (*Histoire culturelle éloquent d'une réception*). *Evpfrosyne* (Lisboa) 27 (1999) 367–380. A család további két pap tagjára, György kanonokra és a mexikói jezsuita misszionárius Jánosra vö.: *Bene Sándor*: Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. Bp. 2000. 8–17. és *Ivan Rattkay*: Izvješća iz Tarahumare. Izvješća iz Meksika misionara, putopisca i istraživača Ivana Rattkaya (1647–1683). Ed. Mijo Korade. Zagreb 1998. 1–17.

San Felice, ez az oly egzotikus missziókba induló hittérítő azonban nem sokkal korábban, 1635-ben még erdélyi provinciálisként Magyarországon missziózott, Galántán, Nyitrán térített, a pápai református kollégium tanáraival vitakozott. San Felice fordultatos pályája mutatja, hogy ellentétben a Magyarországot járó magyar vagy bosnyák hittérítőkkal, akik egész életüket ebben a régióban töltötték, az olasz misszionáriusok számára hazánk csak átmeneti állomás volt a pályájukon, ezek az olaszok részei voltak egy, a világ legkülönböfélé tájait összefogó római missziós stratégiának. Ebben a tanulmányban a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárának kiadás alatt álló dokumentumai alapján szeretném bemutatni a 17. századi Magyarországon szolgáló olasz misszionáriusok működését.³

A 16–17. századi missziók egyik leggyakrabban hangoztatott jelszava volt: *Quid opus est quaerere Indias?* Mi szükség van arra, hogy az Indiákat keressük?⁴ Vagy másképpen megfogalmazva, Európáról szólva: Itt vannak a ti Indiáitok! Azaz, nincs szükség arra, hogy a misszionáriusok távoli kontinensekre menjenek, hiszen a közeli tartományokban, néha éppen a kolostor kapuja előtt is találnak elég megtérítendő, a katolikus hit igazságairól mit sem tudó lelket. A legtöbb magyarországi misszionárius számára azonban ez csak buzdító jelszó maradt, komolyabb tartalom nélkül. 1693-ban Pécsről a horvát misszionárius, Luca Natale szerémi vikárius végső elkéseregésében azt írta a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy ha nem küldenek neki segílyt, hogy a szerémségi falvakban téríthessen, akkor inkább vezényeljék az Indiákra, az ottani missziókba. A Collegio Illirico egykori növendéke azonban aligha gondolt komolyan arra, hogy a bíborosok Indiába vagy Amerikába küldik, ezzel csak a helyzete reménytelenségét akarta érzékelteni.⁵

San Felice azonban azon kevesek közé tartozott, akik a pályájuk során egy keresztény országban, a királyi Magyarországon végzett missziókat valóban az igazi Indiában folytatták.⁶

³ A tanulmány az OTKA T 23409. sz. pályázata és a párizsi Maison des Sciences de l'Homme ösztöndíja támogatásával készült, ezért itt is köszönetet mondok. Meg szeretném továbbá köszönni Baán István, E. Kovács Péter, Hiller István, Borsodi Csaba, Fodor Pál és Fazekas István baráti tanácsait, amelyek igen sokat segítettek a munkámban. Tanulmányom forrásbázisát az MTA Történettudományi Intézete kiadásában megjelenés előtt álló, a Hitterjesztés Szent Kongregációja és Magyarország kapcsolatát bemutató okmánytár jelenti: *Litterae missionariorum de Hungaria*. Ed. István György Tóth. Roma-Budapest 2001. s.a. Előző kötete: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707*. Ed. István György Tóth. Roma-Bp. 1994. (=Relationes) A Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárában a magyarországi és erdélyi sorozatok mellett felhasználtam az itáliai iratok 55 kötetes gyűjteményét is, így az olasz misszionáriusok pályáját egységükben értékelhetjük.

⁴ *Adriano Prosperi*: *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*. Torino 1996. 57–116. 551–599. *Uő*: *Il missionario* In: *L'uomo barocco*. Ed. Rosario Villari Roma-Bari 1991 179–180. *Uő*: *L'Europa cristiana e il mondo: alle origini dell'idea di missione*. Dimensioni e problemi della ricerca storica. 1992. 189–220. *Uő*: „Otras Indias”. *Missionari della Controriforma tra contadini e selvaggi*. In: *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura*. Firenze 1982. 205–234.

⁵ *Archivio Storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide*, Roma (=APF), *Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG)* Vol. 519. Fol. 51–52/v.

⁶ A magyarországi katolikus missziók történetére lásd a korábbi tanulmányaim jegyzeteiben közölt irodalmat, terjedelmi okokból ezekre ezután külön nem hivatkozom: *Tóth István György*: *Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban*. *Történelmi Szemle* 41 (1999) 279–329. és *Uő*: *A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622) Történelmi Szemle* 42 (2000). Az olasz misszionáriusok törzsterületére, Felső-Magyarországra kitűnő, sajnos „eldugott” összefoglalás: *Fazekas István*: *Szerzetesrendek Kelet-Magyarországon a XVII. században*. *Acta Collegii Evangelici Presoviensis. Miscellanea* 1999. Presov 2000. 69–75. A 17. századi magya-

Az olasz misszionáriusok számára Magyarország csak egy volt a szóba jöhető missziós helyszínek közül.⁷ Guglielmo d'Oleggio kapucinus szerzetes, aki egy dunántúli missziót szervezett, többször írta a rendi előljáróinak, hogy szeretné a misszióban ontani a vérét a hitért, valami igazán veszélyes helyen: vagy Magyarországon, vagy Kongóban.⁸ Az olasz misszionáriusok valóban egyetemes misszióban gondolkodtak akkor is, ha magyar földön térítettek: a római obszerváns ferences szerzetes, Modesto a Roma azt kérte a Kongregációtól, hogy protestáns ministránssal misézhesen (!), hiszen ezt a ciprusi misszióprefektusnak is megengedték. Giovanni Battista Astori da Ferrara magyarországi konventuális provinciális pedig azzal védekezett, hogy nem igaz az a vád, miszerint nincsen a rendjének egy kolostora sem Magyarországon. Vissza is foglaltak kolostorokat itt, és ugyanakkor építettek is, ugyanúgy, ahogy ezt az írországi ferencesek tették, – mind Modesto a Roma, mind pedig Astori számon tartották tehát az Európa távoli országaiban folyó térítőmunkát is.⁹ Az olasz misszionáriusok számára a magyarországi és az erdélyi misszió csak a rendjük egyik, Kongóval vagy Konstantinápolyval egyaránt felcserélhető missziós állomása volt.¹⁰

A trentói zsinat után a katolikus egyház sokat hangoztatta az egyetemes jellegét. Éppen a missziók révén a 17. század elején valóban a katolikus egyház volt az a szervezet, amely az akkor ismert világból a legnagyobb részre terjesztette ki az ellenőrzését. Ennek ellenére a trentói zsinatot követő időszakban a katolikus egyház irányításának olasz jellege nem csökkent, hanem éppenhogy erősödött. Ekkor nemcsak valamennyi pápa volt olasz, de a kardinálisok mintegy négyötöde is,¹¹ ál-

rországi ferences missziók történetét az 1940-es években Galla Ferenc írta meg, hatalmas anyagismerettel és igen jó meglátásokkal, de nem kevés tévedéssel és apologetikus szemlélettel: *Galla Ferenc: Ferences missziók a királyságban és Erdélyben, kézirat kiadás alatt, Fazekas István gondozásában.* (Itt mondok köszönetet Fazekas Istvánnak, amiért a kéziratot használhattam.) Galla kéziratának adataiból jó összefoglalást ad: *Molnár Antal: Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon.* Aetas 1992/3. 44–77.

⁷ A magyarországi ferences misszionáriusokra: *Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon.* II. Bp. 1924. 413–438. *Boros Fortunát: Az erdélyi ferencrendiek.* Cluj-Kolozsvár 1927. 64–92. *Vö. Galla Ferenc: A csíksomlyói ferencrendi kolostor viszonyai Bethlen Gábor idején.* A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. IV Bp. 1934. 283–302. *Boros Fortunát: A csíksomlyói harminckettő confrater.* Cluj-Kolozsvár 1923. 31–39. Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuszódia története. Szerk. Madas Edit. Szeged 1991. 40–43. *Boros Fortunát: A protestáns fejedelmek kora.* In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene.* Dicsőszentmárton 1925. 61–82. *Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás.* (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). *Történelmi Szemle* 40 (1998) 61–85. *Lukács István: Dramatizált kaj-horvát Mária siralom Erdélyből.* Bp. 2000. 167–175. *Jean Bérenger: Tolérance ou paix de religion en Europe Centrale.* Paris 2000. 133–147.

⁸ APF SOCG Vol. 87. Fol. 34., 46–53/v. *Hyazinth Frey: Die Beziehungen der Kapuziner zu Ungarn bis zur Gründung des ersten Klosters (1595–1674).* Bp. 1949. 190–194. A kongói kapucinus misszióra: *Michelangelo Guattini-Dionigi Carli: Viaggi nel regno del Congo.* Ed. Francesco Surdich. Torino 1997. 20–36., *T. Filesi: Missioni e lingue locali nell'antico Congo e nell'Angola (metà 1500–imizo 1800).* Euntes docete. XXXII. 1979. 211–252. *Uő: La storia dell'antica missione dei Cappucini.* Euntes docete XXXIX. 1986. 183–197.

⁹ APF SOCG Vol. 28. Fol. 170–171. *Relationes* 275. *Vö. APF SOCG Vol. 28. Fol. 447.*

¹⁰ A magyarországi hódoltsági egyház problémáira: *Szakály Ferenc: Katolikus hierarchia a török hódoltságban.* In: *Egyházak a változó világban.* Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom 1991. 245–249. *Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München 1973. 209–273. *Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete.* Bp. 1985. 113–146.

¹¹ Az 1566–1605 között kreált híborosok 72%-a, míg az 1605–1655 között kreáltak közül 82% volt olasz. *John F. Broderick: The Sacred College of Cardinals — size and geographical composition (1099–1986).* *Archivum Historiae Pontificiae* 25 (1987) 7–71., különösen 46–48.

talában olaszok voltak továbbá a pápai nunciусok, és igen sokan a szerzetesrendek generálisai és legfőbb vezetői közül is. Olaszok voltak a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárai, és a Kongregációban ülő bíborosok között is nagy többségben voltak az olaszok, az alapításkor pl. a 13 bíborosból tíz volt itáliai. Érthető, ha a katolikus egyház vezetői legjobban az olasz misszionáriusokban bíztak meg. Ahogy Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára írta, leginkább olasz misszionáriusokat kell küldeni a világba, mert a legjobb misszionáriusok Itáliában találhatók. Az olasz hittérítők, írta a ravennai Ingoli, szilárdak a hitükben, műveltek, nyitottak a világra és ráadásul nemeslelkűek. Ezenkívül, mivel a pápának tartoznak hűséggel, elkerülhetőek mindazok a gondok, amelyeket a máshonnan kiküldött misszionáriusok számára az okoz, hogy egyszerre kell követniük az egyházuk és az uralkodójuk parancsait. A magyarországi misszióba is, írta Ingoli, célszerű lenne Itáliából misszionáriusokat küldeni, „azért, hogy a római szellem jelen legyen”.¹²

A trentói zsinatot követő évtizedekben Itáliában megerősödött a katolikus egyház. Míg Európa nagy részében, így Magyarországon is, riasztó hiány volt katolikus papokban, addig Itáliában igen népes volt a papság, számos ferences provinciában pedig valóságos túlnépesedésről beszélhetünk. Érthető, ha ezek az olaszországi „túlzsúfolt” rendtartományok nagyobb számban „exportáltak” szerzeteseket, misszionáriusokat Közép-Európába. Szent Ferenc követőinek mindhárom nagy családjában (konventuálisok, obszervánsok, kapucinusok) egyaránt sok olaszt találunk Közép-Európában, az olaszok aránya azonban egyértelműen a konventuális ferencesek között volt a legnagyobb, hiszen e rend közép-európai rendtartományai szinte kiürültek.¹³

A Hitterjesztés Szent Kongregációja számára nem okozott gondot, hogy elegendő olasz hittérítőt találjon. Sok olasz szerzetes vágyott misszióba, többek között Magyarországra és Erdélybe. Az itáliai kolostorok gyakran talán egyhangú életében a szerzetesek a távoli missziók vadregényes és dicsőséges világáról ábrándoztak, ahol a misszionárius előtt megnyílt a renden belüli karrier lehetősége is. Igen sok itáliai szerzetes kért missziót a Kongregációtól. A fontos rendi tisztiségeket betöltő szerzeteseket azonban az előljáróik nem engedték el.¹⁴ Akad e nápolyi ferencesek között, aki sír azért, mert mint gvárdián nem tarthat vele a magyarországi misszióba, írta Rómába a már említett misszionárius, San Felice.¹⁵

Más ferencesek viszont éppen ellenkezőleg — bármennyire vágytak is erre — azért nem lehettek magyarországi misszionáriusok, mert ehhez nem volt megfelelő a tudásuk. Ahogyan a rendi előljárók számos magyarországi missziót kérő

* ¹² *Giovanni Pizzorusso: Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII–XIX secolo)*. In: Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo de Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła. Ed. Luigi Fiorani-Adriano Proserpi. Storia d'Italia. Annali 16. Torino 2000. 479–518. különösen 508. Francesco Ingoli: *Relazione delle quattro paeti del mondo*. Ed. Fabio Tosi. Roma 1999. 60–67.

¹³ Az olasz misszionáriusok jól látták ezt: Ahogy Modesto a Roma 1648-ban írta Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának, Magyarország bizony nem Itália, ahol sok gyóntató van, itt rákényszerülnek arra, hogy a 30 év alatti misszionáriusok is gyóntassanak, hiszen alig van katolikus pap. APF SOCG Vol. 96. Fol. 254/r-v., 307/r-v.

¹⁴ APF SOCG Vol. 11. Fol. 392. 335. 376. 378. Vol. 77. Fol. 61.

¹⁵ APF SOCG Vol. 13. Fol. 122.

olasz szerzetes kérvényére ráírták: az erkölcsi igen megfelelőek volnának arra, hogy misszionárius legyen, de a tudása és képességei ehhez a feladathoz bizony nem elegendők – ez a testvér inkább alkalmas a tanulásra, mint a tanításra.¹⁶

Az olasz hittérítők sorsa a magyarországi misszió előtt és után

Az olasz reformált obszerváns ferences szerzetesek, akik Magyarországon misszionáriusként működtek, jórészt a rend római provinciájából jöttek, mint Fulgenzio a Jesi és Modesto a Roma. Ez a római provincia igen aktív misszionáriusi munkát folytatott, nemcsak a távoli földrészekén, de pl. az oszmán birodalomhoz tartozó Albániában is rendkívül buzgón misszióztak a római rendtartomány ferencesei, közülük többen vértanúhalált is haltak. A többi reformált obszerváns Észak-Itáliából jött Magyarországra, a trentoi rendtartományból, mint Bernardino a Flavone és Francesco da Roveredo, vagy más észak-itáliai városokból, mint Giuseffe (Giuseppe) a Milano, Francesco da Genova vagy a Torino melletti Teruggiába való Giovanni Battista da Teruggia.

A sokkal nagyobb számú magyarországi konventuális ferences misszionárius esetében már érdemes megvizsgálnunk, hogy Itália mely részeiről érkeztek. Összesen 35, a 17. században Magyarországon vagy Erdélyben térítő olasz konventuális ferencesről tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy honnan származott (ebbe beszámítottam azokat a magyarországi misszióprefektusokat is, akik legalább Bécsig biztosan eljutottak).¹⁷

A misszionáriusok — a mai magyar olvasó dolgát semmiképpen sem könnyítve — igencsak bonyolult neveket viseltek. A keresztnév után (amely nem az eredeti, hanem a fogadalomtételkor felvett szerzetesi nevük volt), a családnevük következett, majd egy helynév. Ez utóbbi jelenthette a szülőhelyüket, mint pl. Cosmi da Mogliano esetében, akinek Moglianóban élő rokonsága többször is jelentkezett a Hitterjesztés Szent Kongregációjánál. Gyakrabban azonban a szerzetes kolostorát, vagyis a kolostor városát jelölték ezzel, esetleg meg is magyarázva, hogy a misszionárius az azonosnevű kolostorok közül melyikben élt.¹⁸

A 35 olasz konventuális ferences közül kilencen jöttek a spanyol uralom alatt álló nápolyi királyságból, tehát Dél-Itáliából, ezen belül hárman Szicília szigetéről, egy szerzetes pedig Szardíniából. A pápai államtól északra fekvő területekről öten érkeztek. A misszionáriusok között egy milánói volt (ekkor Lombardia

¹⁶ APF SOCG Vol. 11. Fol. 392. 335. 376. 378. Vol. 12. Fol. 221.

¹⁷ A szám teljes biztonsággal nem állapítható meg, mert a misszióprefektusok főként a saját érdemeiket domborították ki, néha csak úgy általánosságban írva a „társaikról”. Másrészt lehetséges, bár korántsem valószínű, hogy azok az itáliai szerzetesek, akikről csak annyit tudunk, hogy magyarországi missziót kértek, később valóban felbukkantak az itteni missziókban - őket azonban, ha több hír nincs róluk, nem számítottam be.

¹⁸ A ferences kolostorok sűrű hálózatát magáénak mondható Itáliában azonban egy szerzetes nyilván a szülőhelye közelében lépett be a rendbe. Ezért az a bizonytalanság, hogy a nevekben hol a szülőhely, hol a kolostor fordult elő, nem változtat a misszionáriusok regionális megoszlásán. Nem mindegyik misszionáriusról tudjuk azonban, hogy pontosan honnan jött, mert egyeseknél a származást nem tüntették fel a nevüknél, máskor pedig nem világos, hogy egy helységnévből, amelyből igen sok van Itáliában, melyik is volt a hittérítő szűkebb pátriája. A goai misszionárius, Francesco Antonio Frascella da San Felice szülőfaluja például több száz kilométerre fekszik rendtársa, a később szintén Felvidéken térítő a Reggiano da San Felice provinciális szülőhelyétől.

is spanyol uralom alatt állt), míg egy genovai mellett hárman a Velencei Köztársaság szárazföldi részéből, a Terra Fermából jöttek, noha a Serenissima a 17. században többször igen éles konfliktusba került a pápasággal. A Magyarországon és Erdélyben a 17. században térítő olasz misszionáriusok pontosan 60%-a az egyházi állam — vagy hűbéresei — területéről származott. (A pápa országa a különböző kisebb államok hozzácsatolása után ekkor már igen kiterjedt volt, északon egészen Ferraráig felnyúlt.) Ez a magas arány határozottan Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának a már idézett véleményét támasztja alá, aki szerint a missziók számára az a legjobb, ha a pápa a misszionáriusnak az egyházfője és egyben a világi uralkodója is, mert így e kétféle kötődés nem kerülhet konfliktusba. A pápa alattvalói közül szemmel láthatóan kevesebb bonyodalommal lehetett misszionáriusokat küldeni Magyarországra, mint a Velencei és a Genovai Köztársaságokból, vagy a spanyol tartományokból. Mivel azonban kiemelkedő magyarországi és erdélyi misszionáriusokat találunk ezekből — a pápával a 17. század folyamán gyakran igencsak barátságtalan viszonyba került — államokból is, Velencétől Nápolyig, ez önmagában még nyilvánvalóan nem volt akadálya annak, hogy egy olasz ferences Magyarországra kapjon missziót.¹⁹

Az olaszok általában csak pályafutásuk átmeneti állomásának tekintették a magyarországi missziót. Legfontosabb céljuk a doktori cím megszerzése volt, ezt azok kaphatták meg, akik a tanulmányaik végén a bakkalaureatusi vizsgákat már letették, és utána az előírt, általában hároméves missziós munkát példásan teljesítették. A felemelkedéshez a rendi hierarchiában, a renden belüli vezető tisztségek betöltéséhez szükség volt erre a doktori címre, ezért azután többek között ez a lehetőség ösztönözte az olaszokat a magyarországi hittérítésre. Az olasz misszionáriusok általában háromtól hat évig terjedő időt töltöttek el Magyarországon, bár akadtak, akik hamarabb elhagyták az országot. (Mivel a missziók beosztott tagjairól a misszióprefektusok nem írtak elég részletesen, ennél pontosabb statisztikát erről nem tudunk készíteni.) Több misszionárius magyarországi küldetése közben halt meg, mint Giuseppe da Capua Nyitrán 1637-ben, Giovanni Battista da Fiorentino a zempléni misszióban 1639-ben, vagy Fulgenzio a Jesi obszerváns ferences, akit 1646-ban a gyergyói hegyek között, Szárhegyen ragadott el a pestis. Kivételt jelentett, ha egy olasz hittérítő évtizedeket töltött el ebben a régióban. Giovanni Battista Reggiano da San Felice az 1660-as évektől rövid megszakítással a haláláig mintegy három évtizedet térített Magyarországon, ő azonban már nem apostoli misszionárius volt, hanem rendi biztos, majd provinciális. Moldvában és Erdélyben térített a szintén szokatlanul hosszú időt, megszakításokkal több mint három évtizedet itt töltő Vito Piluzzio da Vignanello erdélyi provinciális és moldvai misszióprefektus.²⁰

¹⁹ A 17. századi itáliai államokra: *Peter Hersche*: Italien im Barockzeitalter 1600–1750. Eine Sozial- und Kulturgeschichte. Wien 1999. 23–46. *Gregory Hanlon*: Early modern Italy, 1550–1800. Three seasons in European history. London 2000. 62–74. *Yves-Marie Bercé, Gérard Delille, Jean-Michel Sallmann, Jean-Claude Waquet*: L'Italie au XVIIe siècle. Paris 1989. 55–74. *Giovanni Muto*: Sacred places in Spanish Naples during the Counter-Reformation. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Ed. Eszter Andor- István György Tóth. Budapest 2001. 99–105. *Domenico Sella*: L'Italia del Seicento. Bari 2000. 3–25. *Jean Delumeau*: L'Italie de Botticelli à Bonaparte. Paris 1974. 21–40., *Uő*: Rome au XVIe siècle. Paris 1975. 11–35.

²⁰ Moldvai csángó-magyar okmánytár. (1467–1706). Szerk.: Benda Kálmán. Összeállították: Benda Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Győző, Tóth István György. Ép. 1989. I–II. 524–527. 564–

A Magyarországról Itáliába visszatért misszionáriusok közül csak a rend kiemelkedő egyéniségeinek további pályáját tudjuk követni. A missziók közkatonái a továbbiakban minden bizonnyal az itáliai kolostorokban örvendeztek a Magyarországon annyira hiányolt kék égnek, meleg éghajlatnak, és a magyarországi misszióban eltöltött évekért elnyert doktorátusnak.

A misszióprefektusok közül az első felső-magyarországi konventuális ferences misszió vezetője, Vincenzo Pinieri da Montefiascone 17 évvel a missziója után, 1649-ben a nápolyi királyságban fekvő Polignano város püspöke lett.²¹ Andrea Scalimoli da Castellana magyarországi provinciális, miután visszatért Itáliába, a rend legfontosabb kolostorainak, a római curia generalizánának is, otthon adó Santi Apostoli kolostornak, valamint a rendalapító sírját is őrző assisi-i Sacro Conventonak a gvárdiánja volt, majd leccei gvárdiánként szolgált.²² Pietro Vallonica da Sant'Angelo da Fermo visszatért az eredeti kolostorába, amelyről a nevét is kapta, Sant'Angelo da Fermoba, ahol gvárdiánként és címzetes angliai provinciálisként élt, szüntelen vágyakozással a magyarországi misszió iránt – vizatérése érdekében rendszeresen bombázta beadványaival a Kongregációt.²³ A ferences rend obszerváns ágában szolgáló Modesto a Roma a római ferencesek Trasteverén álló kolostorának, a San Francesco a Ripának a gvárdiánja lett, majd a svájci Luzern környékének misszióját vezette, 1677-ben pedig egy igen fontos tisztséget nyert el: rendi prokurátorként az obszerváns ferences rend összes misszióját felügyelte.²⁴

Angelo Petricca da Sonnino már azelőtt is térített az oszmán birodalom fővárosában, hogy hazánkba jött volna, és miután 1636-ban a magyarországi misszióját — mint látni fogjuk, igencsak sietve — elhagyta, ismét a konstantinápolyi misszióba kapott beosztást az itteni ferences rendtartomány általános rendi biztosaként és a — Rómában élő — konstantinápolyi latin pátriárka vikáriusaként. Sonnino Isztambul keresztény negyedében, Perában élt, innen többször ment térítőútra Moldvába és Havasalföldre, és 1637–39 között ellátta egyben a havasalföldi és moldvai misszió prefektusának a tisztségét is. Ezután visszatért Itáliába, ahol a Róma melletti Zagarolo kolostor gvárdiánja is volt, majd 1652-ben a rend római provinciájának tartományfőnöke lett, 1665–68 között pedig a konventuális ferences szerzetes rend kúriai prokurátora volt.²⁵

Szintén a konstantinápolyi misszióból kapott magyarországi misszióprefektusi megbízatást 1644-ben Andrea Ridolfi delle Fratte d'Urbino, aki Francesco da Staffolo konstantinápolyi provinciális titkáráként szolgált, majd miután a tarto-

576. 585–591. 594–598. 621–626. 704–707. APF SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fol. 219. *Gheorghe Călinescu*: *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*. Diplomatarium Italicum. I. Roma 1925. 5–61.

²¹ *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevii*. Ed. Patritius Gauchat. Monasterii 1935. IV 284.

²² *Andrea Scalimoli da Castellana*: *Missionarius Apostolicus a Sacra Congregazione de Propaganda Fide instructus*. Bononiae 1644. (A párizsi Bibliothèque Nationale de France példányát használtam). *Giovanni Campanella*: *Padre Andrea Scalimoli da Castellana OFM Conv*. Note storiche. Roma 1983. passim.

²³ APF SOCG Vol. 28. Fol. 447.

²⁴ APF SOCG Vol. 419. Fol. 51/r-v. 59–60. Vol. 453. Fol. 87. Vol. 344. Fol. 230/r-v. Vol. 470. Fol. 187. Vol. 490. Fol. 87. *Marcellino da Civezza*: *Appendice bibliografica alla prima parte del VII libro della Storia Universale delle missioni francescane*. Giachetti, Prato 1883. 66.

²⁵ *La missione dei fratri minori in Turchia e Grecia*. Firenze 1980. 17–20.

mányfőnök pestisben meghalt, ő lett itt a rendi általános biztos és egyben a konstantinápolyi pátriárka vicevikáriusa. Ezután magyarországi és erdélyi misszióba küldték mint misszióprefektust, majd Zakinthosz — olaszul: Zante — szigetére kapott missziót, itt kilenc évig a a zakinthoszi püspök generális vikáriusa és a rendi krónikák szerint egy ideig raguzai rendi biztos is volt.²⁶ 1663-ban elnyerte a konstantinápolyi patriarkátus apostoli vikáriusi tisztét, és egyben a „hitetlenek földjén” fekvő calamai püspökség címével a pátriárka segédpüspöke is lett.²⁷ Ridolfi a szolgálatába belefáradván, többször is lemondott, de nem találtak számára megfelelő utódot, így tovább szolgált. 1675-ben az Erdélyben és Moldvában térítő olasz misszionáriust, az említett Vito Piluzio da Vignanello erdélyi provinciálist nevezték ki az utódjául, aki azonban nem jutott el Isztambulba. Ridolfi ezért továbbra is itt maradt, egészen az 1677. április 15-én bekövetkezett haláláig. Sírfeliratát nem sokkal a halála előtt saját maga fogalmazta meg, eszerint egész életében mint „peregrinus a patria, civis mundi” szolgált.²⁸

Egészen különlegesen alakult a bevezetőben már említett Francesco Antonio Frascella da San Felice erdélyi provinciális sorsa. Miután visszatért Rómába, 1637. november 30-án a bráhmán Matteo da Castroval együtt a legnagyobb titokban püspökké szentelték. San Felice a myrai *in partibus infidelium* püspöki címet kapta, és kinevezték Japán apostoli adminisztrátorának. San Felice kinevezése Róma új missziós politikájának a kezdetét jelentette. A pápa ettől kezdve címzetes püspökségekkel apostoli vikáriusokat küldött ki a missziós területekre, hogy kiragadják a hittérítés ellenőrzését a főkegyúri jogot (regio padronato) gyakorló spanyol és portugál királyoktól. (Bár Erdély sohasem volt portugál gyarmat, ugyanennek a politikának köszönhető a pápai kinevezését a székely Damokos Kázmér obszerváns ferences misszionárius is, aki 1668-ban a görögországi Koron város címzetes püspöki titulussal lett — ezt Apafi fejedelem előtt titokban tartva — Erdély apostoli vikáriusa.)²⁹

San Felice nem jutott el Japánba. A továbbiakban a portugál hatóságok — akik joggal voltak féltékenyek a regio patronato joga ellenében kinevezett főpásztorra — a goai ferences kolostorban tisztas őrizet alatt tartották San Felicét. Hiába nevezte ki a pápa a kínai misszók vezetőjének, a portugálok azt sem engedélyezték, hogy elutazzon Makaóba. 1648-ban a híres francia utazó, Jean Baptiste Tavernier, aki a misszionáriust még Konstantinápolyból ismerte, felkereste San Felicet a távoli Indiában.³⁰ Goai száműzetésben élt Etiópia missziós főpásztora, a jezsuita

²⁶ Ridolfi magyarországi működéséről semmit sem tudunk, ahogy ő maga írta, szívesen szolgálja a kereszténység ügyét, de Magyarország helyett közelebb, inkább valamelyik görög szigeten, mert ez a sok utazás teljesen kimerítette. APF SOCG Vol. 41. Fol. 203. Vol. 40. Fol. 231. 229/r-v. 235/v.

²⁷ Hierarchia catholica i. m. IV. 128.

²⁸ M. A. Belin-R. O. Arsène de Chatel: Histoire de la latinité de Constantinople. Paris 1894. 166–208. Gérard Tongas: Les relations de la France avec l'Empire ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, comte de Césy (1619–1640). Toulouse 1942. 63 skk. Oriens Christianus in quatuor patriarchatus digestus. Ed. Michael Le Quien Paris 1740. 330–335.

²⁹ A görögországi, főként a szigeteken fekvő *in partibus infidelium* püspökségek betöltésére a Hitterjesztés Szent Kongregációja tehetett javaslatot.

³⁰ Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier. Paris 1679. Vol. II. 145. (1648.) Goában sok szerzetes él, írta, és „je sortois pour aller voir Monsieur l'évêque de Mire, que j'avois connu autrefois à Constantinople lorsqu'il estoit Gardien des Franciscains à Galata”.

Alfonso Mendez is, aki 1647-ben elragadtatva írt Rómába San Felice misszionáriusi érenyeiről: A Hitterjesztés Szent Kongregációja csakis hozzá hasonló misszionáriusokat küldjön a világba, akik éhség, szomjúság, és veszélyek közepette hirdetik az evangéliumot, áradozott a kollégájáról az etiópiai misszionárius.³¹ Valóban, San Felice ebben az igencsak nehéz helyzetében sem hagyott fel a térítőmunkával: megtérített, majd megkeresztelt három ceyloni indus herceget. San Felice végülis csak az élete legvégén, már betegen, 1653-ban indulhatott el Itáliába, de a hazájába már sohasem ért el, mert útközben Párizsban meghalt.

A távoli misszióba küldött olasz szerzetesek kapcsolatai nem szakadtak meg az itáliai családjukkal. A rokonaiknak írt leveleiket természetesen nem ismerjük, hiszen ez nem került be a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárába, de a Kongregációval folytatott levelezésükből is kiderül, hogy az otthon támasz nélkül maradt családtagok sorsa a magyarországi misszióban is izgatta őket – az itáliai kisvárosokban, falvakban hátrahagyott édesanyjuk, özvegy nővérük gyakran azt sem tudta, él-e még és pontosan hol jár a messi idegenben térítő szerzetes.³²

Domonkosok, kapucinusok, obszerváns ferencesek

Magyarországra több szerzetesrendből is jöttek olasz misszionáriusok. A kapucinusok csak 1674-ben tudtak letelepedni Magyarországon, akkor is csak az ország legszélén, Bazinban. Ennek ellenére a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalakulásától, 1622-től folyamatosan készültek tervek mind a hódoltságba, mind a királyi Magyarországra, mind pedig Erdélybe küldendő kapucinus missziókról. A kapucinusok magyarországi megtelepítése végül egy magyarországi olasz misszionárius, Emerico Sinelli révén sikerült. Sinelli Komáromban született, egy Magyarországon élő olasz kereskedőcsalád sarjaként, és Ausztriában mint kapucinus misszionárius térített, mielőtt 1682-ben bécsi püspök lett volna. Sinelli azonban, bár olasz is volt, magyarországi is volt, misszionárius is volt, mégis egészen más csoportba tartozik, mint a csak rövid időre magyar földre jött itáliai szerzetesek.³³

A század közepén a rendkívül energikus Jakusith György veszprémi püspök patrónussága alatt eléggé előrehaladt egy magyarországi kapucinus misszió megszervezése, ám a püspök igen korai halála miatt végül ez is megghiúsult. Egy Bécsben és a magyar határ mellett, Bruck an der Leithában élő olasz kapucinus, Guglielmo d'Oleggio da Speloncato, azonban felkereste Magyarországot és alaposan tájékozódott a hódoltság és a Dunántúl viszonyairól, ezért a levelei — bár ebből a misszióból végül nem lett semmi — így is igen fontos forrásai a magyarországi missziók történetének.³⁴

A domonkos rend világszerte élen járt a katolikus missziókban, Magyarországon azonban a 16. század közepén a domonkosok magyarországi provinciája

³¹ *Rerum Aethiopicarum Scriptorum Occidentales inediti a saeculo XVI. ad XIX.* Ed. C. Beccari. Vol. XIII. *Relationes et epistolae variorum.* Romae 1913. 218–242..

³² APF SOCG Vol. 397. Fol. 366. 369/v.

³³ *Hierarchia Catholica medii et recentiori aevii.* Ed. Remigius Ritzler-Pirminus Sefrin. Patavii 1952. V. 414.

³⁴ APF SOCG Vol. 85. Fol. 243. 248–250. 274.

összeomlott. Az 1570 körülre már kiürült magyarországi domonkos rendtartomány újjáélesztésére egy olasz domonkos szerzetes, a bécsi egyetem professzora, Sigismondo Ferrari kapott megbízást 1636-ban. A szombathelyi domonkos misszió nyolc szerzetesét Ferrari irányította misszióprefektus és rendi biztos ranggal. Ferrari Szombathelyről több levéllel is fordult a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosaihoz, és egy vastag könyvben írta meg a magyarországi domonkosok történetét.³⁵

A két magyarországi obszerváns ferences rendtartomány, a mariánus és a szalvatoriánus megerősítésében a 17. század első felében igen fontos szerepet kaptak olasz ferencesek: tartományfőnök, definitor, a rendi főiskola professzora egyaránt kikerült közülük. A mariánusoknál Bonaventura Volta és Francesco Robustelli provinciálisok, Giovanni Battista Luceoli pedig a noviciátus vezetői lettek. A szalvatoriánus rendtartományban Giovanni Battista da Teruggia tartományfőnök-ként, a misszionárius Fulgenzio a Jesi pedig definitor-ként és tanárként szolgált. (Hasonló szerepet töltöttek be a csehországi ferencesek között az obszerváns rendi reform elterjesztésében a 17. század elején az olasz, teschini, hlivicei és uničovi kolostorok olasz szerzetesei.)

A Hitterjesztés Szent Kongregációjával a 17. században nyolc magyarországi és erdélyi olasz obszerváns ferences levelezett. Ők apostoli misszionáriusi felhatalmazást is kaptak, a rendnek azonban önálló, Rómából irányított, tehát apostoli missziója nem volt Magyarországon, hanem az olasz ferencesek a magyarországi rendtartományok keretein belül térítettek. Olasz vezetés alatt állt az 1640-es évek végén az obszerváns ferencesek nyírbogdányi missziója, amely másfél év után átköltözött Kisvárdára – feltételezésem szerint azért, mert az itteni földesúr, Mellich György jobban támogatta őket, mint Nyírbogdányban Bogdányi Gábor. Ennek a missziónak a prefektusa, Modesto a Roma, akárcsak a helyettese, Bernardino da Flavone, olaszok voltak. 1650 körül azután magyar szalvatoriánus ferencesek jöttek a kisvárdai misszióba, mire az olaszok visszatértek Itáliába, nem sokkal később azonban ezt a missziót a magyar ferencesek is elhagyták, a katolikus hívek és nemesek nagy bánatára.³⁶ A római reformált obszerváns ferences rendtartomány két kiemelkedő tehetségű tagja, Fulgenzio a Jesi és Modesto a Roma mind a magyarországi, mind pedig az erdélyi missziókban rendkívül fontos szerepet

³⁵ Magyar Országos Levéltár, Budapest, Batthyány cs. lt. Missiles 13810–13814. sz. *Iványi Béla*: Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban. Körmend 1942. 23–30., 81–82., *Sigismondo Ferrari OP*: De rebus Hungaricae provinciae ordinis praedicatorum partibus quatuor et octo libris distributi commentarii. Viennae Austriae typis Formicae 1637. 611 p. (A római Biblioteca Vaticana Apostolica példányát használtam.) *Vö. Rössler Mária Irén*: Magyar domonkosrendi példák és legendák. Néhány középkori magyar vonatkozású domonkosrendi költői történet Ferrari Zsigmond „De rebus ungaricae provinciae sacri ordinis praedicatorum” című művéből. Kassa-Košice 1927. passim. Ferrari mindegyik levelében Gyarmati István papnövendékért „küzdött” a győri püspökkel, Draskovich Györggyel. Draskovich maga korábban a domonkos misszió és személy szerint Ferrari legfőbb patrónusa volt, az ő segítségével telepedtek meg Szombathelyen 1638-ban, azaz ugyanabban az évben, amikor Ferrari első, Draskovich elleni levelét írta a Kongregációnak Rómába. APF SOCG Vol. 81. Fol. 90. 99/v. Vol. 82. Fol. 208. 211/v. 206. 213/v.

³⁶ *Relationes* 118. *Martin Elbel*: Bohemia Franciscana. Františkánský řád a jeho působení v českých zemích 17. a století. Olomouc, 2001. 21–35.

játszott – róluk a bosnyák ferencesekről szóló tanulmányomban részletesen írtam.³⁷

Az olasz konventuális ferencesek missziója

Ellentétben az olasz obszerváns ferencesekkel, akiknek voltak misszionáriusaik és volt missziósállomásuk is, de nem volt római alapítású apostoli missziójuk, az olasz konventuális ferences szerzetesek a Hitterjesztés Szent Kongregációja által kinevezett missziófnök irányítása alatt, apostoli misszióban térítettek a 17. század elején Magyarországon.

Az olasz konventuális ferencesek, akik a királyi Magyarországot körülvevő országokban sikerrel misszióztak, különösen alkalmas misszionáriusnak tündek Róma számára. A Habsburg-birodalomban az ausztriai és stájerországi konventuális ferences rendtartományokat, akárcsak a csehországit, Itáliából ideérkezett olasz misszionáriusok támasztották fel a tetszhalából. A hatalmas kiterjedésű lengyel-litván unióban is működtek olasz konventuálisok, mind a lengyelországi, mind pedig a — Kelet-Galíciát magába foglaló — ún. oroszországi rendtartományban. Magyarországra mind a két irányból, mind Bécs, mind pedig Krakkó felől jöttek olasz hittérítők. Virágzó missziója volt a konventuális ferenceseknek az Oszmán Birodalom fővárosában, Isztambulban is. Innen Bulgáriába, Havasalföldre, Moldvába indultak hittérítők, akik közül azután többen is — igaz, nem keletről, hanem nyugat felől — eljutottak Magyarországra is.

1627 áprilisában Carlo Caraffa bécsi nuncius felkérésére Filippo d'Alcara stájerországi konventuális ferences provinciális, és egyben a bécsi egyetem teológiai professzora a török hódoltság határára utazott. D'Alcara Komáromba ment, ahol a hódoltsági katolikusok egyik leghatékonyabb pártfogója, Michael Adolf Althan gróf támogatta a hittérítést, főként az itteni jezsuiták munkáját.³⁸ Alcara részletes jelentésében beszámolt a királyi Magyarország és a török hódoltság határvidékén élő katolikusok helyzetéről – ez volt az első alkalom, hogy az 1622-ben alapított Hitterjesztés Szent Kongregációja egy olasz szerzetestől kapott híreket a magyarországi hívekről.³⁹

³⁷ Tóth István György: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. Századok 2000. 747–799.

³⁸ APF SOCG Vol. 67. Fol. 306. 308. Vol. 70. Fol. 217/r-v. Relations... 41–45. APF SOCG Vol. 67. Fol. 41. Walther Killy (Hrsg.): Deutsche Biographische Enzyklopädie. Bd. 1. Darmstadt 1994. 100.

³⁹ Filippo d'Alcara később is kapcsolatba került a magyarországi missziókkal: 1639-ben a szicíliai Messinából adott véleményt - méghozzá igen kedvezőt - a magyarországi török hódoltságba missziópüspökként kiküldendő olasz konventuális ferences szerzetesről, Giacomo Boncarpiról. Igaz, ekkor nem — igencsak rövid — magyarországi tapasztalatai alapján, hanem mint egy hosszabb ideig a császárvárosban élt ferences tanúsította, hogy Boncarpi szintén Bécsben működött, mint az ottani konventuális ferences kolostor gvardiánja. Alcara, mint írta, 12 évig szolgált mint a bécsi egyetem professzora, majd a stájerországi konventuális rendtartomány provinciális volt, és az ultramontánus provinciák vizitátora. Ezalatt mindig csak a legjobbakat hallotta Boncarpiról, akit hallott németül prédikálni Morvaországban, és azt is tudja, hogy sok protestánt megterített. A Hitterjesztés Szent Kongregációja többek között d'Alcara ezen, igencsak kedvező véleménye alapján nevezte ki — a mezopotámiai Himéria in partibus infidelium püspöki címével — Boncarpit belgrádi székhellyel a hódoltsági egyházmegye élére. APF SOCG Vol. 320. Fol. 90.

1627-ben Alcara még csak *beutazott* a királyi Magyarország területére, két és fél évvel később, 1629 végén azonban a Hitterjesztés Szent Kongregációja már missziót indított itt a korábban Lengyelországban és Moldvában missziózó Vincenzo Pinieri da Montefiascone olasz konventuális ferences vezetésével.⁴⁰

A Hitterjesztés Szent Kongregációja itteni első missziója tulajdonképpen Erdélyben indult, csak a változó politikai helyzetben az országhatárok átléptek rajta: Vincenzo Pinieri 1629. májusában apostoli misszionáriusi megbízatást kapott Erdélybe és az ekkor már hetedik éve a fejedelemséghez tartozó hét felső-magyarországi vármegyébe. Három konventuális ferences misszionárius csatlakozott hozzá: Nicoló Ulissi da Macerata, Michel Angelo Melis Sardo, és Francesco Angelini dalla Serra de Conti.⁴¹

Pinieri és társai 1629 október végén értek Bécsbe, ahol jelentkeztek a nunciussnál, Giovanni Battista Pallottonál. Nem a Felvidéken folytatták azonban az útjukat, hanem Északról, Lengyelország felől igyekeztek a kijelölt állomáshelyükre. Pinieri 1629. októberében Lengyelországból Zemplén megyébe érkezett, amely ekkor még a nikolsburgi békében átengedett többi vármegyével együtt Bethlen Gábor országához tartozott. Pár héttel később azonban Bethlen meghalt, és a hét vármegye visszakerült a királyi Magyarországra, így az olasz ferencesek is immár a Habsburg-ország részben folytatták a missziójukat.⁴²

Pinieri és misszionáriustársai nem a semmiből kezdtek missziót, mert az egyik katolikus földesúr, Gersei Pethő István báró (a jászói prépost, Pethő Ferenc testvére) még a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalapítása előtt, 1617-ben kolostort alapított a lengyel határ közelében, a Kárpátok alatt fekvő Sztropkóban. Itt a közeli Lengyelországból, a duklai szoros túloldalán fekvő krosnoi kolostorból átjött lengyel konventuális ferencesek telepedtek le. Mindvégig Sztropkó maradt az itáliai konventuális misszionáriusok bázisa, Pinieri idejében itt három olasz és hat lengyel szerzetes élt együtt.⁴³

A lengyel szerzetesek kijártak a szlovák parasztok közé a kolostor környéki falvakba, és Pinieri hároméves missziója alatt tizennyolc falut „ragadtak el” az eretnekektől. A misszió két ferencset küldött Homonnára is, a Homonnai Drugeth család udvarába. Ez a két misszionárius is bejárta a környező falvakat, a homonnai plébániához tartozó tizenkét faluban szolgáltatták ki a szentségeket.⁴⁴ Pinieri

⁴⁰ Pinieri számos címe az olasz konventuális ferencesek kezdeti terjeszkedési politikáját tükrözte: legalábbis papíron fél Európa országaiban irányította a rendje szerzeteseit. Pinieri nemcsak általános rendi biztos volt, hanem egyben az erdélyi, magyarországi, havasalföldi, moldvai és bulgáriai provinciák tartományfőnöke is.

⁴¹ APF SOCG Vol. 390. Föl. 427. Vol. 389. Föl. 188. Föl. 195.

⁴² APF Acta Vol. 6. Föl. 278/v. 280. Relationes 57–78.

⁴³ Archivum generale ordinis fratrum minorum conventualium, Convento Santi Apostoli, Roma, prov. Hungaria XXX.1. B., Polonia S/XXIII/A-1. C., D., E. Relationes 46–50. *Franciscus Monay*: De provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventualium memoriae historicae. Romae 1953. 12–19. *Eva Kowalská*: Kláštor františkanov na Slovensku a národostny problém v 17–18. storici. Slovensky národopis 41 (1993) 3. 304–312. *Kamil Kantak*: Franciszkanie Polscy. II. Kraków 1938. 148–150. *István György Tóth*: Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei turchi. In: Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi. Accademia d'Ungheria in Roma. Ed. József Pál. Roma 1997. (=Annuario) 201–218.

⁴⁴ Relationes 49.

jelentése szerint a hároméves missziója alatt összesen mintegy 370 embert, evangélikusokat, reformátusokat, görögkeletieket térítettek a katolikus vallásra.

Pinieri társai közül ketten meghaltak a misszióban: Fra Michel Angelo Melis Sardo Erdély határán térítve hunyt el, Fra Nicolò Ulissi da Macerata pedig, aki elkísérte Pinierit Lengyelországba, Mazúriában lett a pestis áldozata.

Maga a misszió vezetője, Vincenzo Pinieri 1631 végén betegen elhagyta Magyarországot és hosszabb lengyelországi tartózkodás után 1632-ben visszatért Itáliába.⁴⁵ Pinieri távozásakor a misszió vezetését a közeli Krosno kolostorába való lengyel szerzetesre, a sztropkói kolostor alapításakor már egyszer itt térítő Benedikt Radzinskire bízta.

Miután Pinieri visszatért Itáliába, a magyarországi konventuális provinciális tisztét egy másik olasz szerzetes, a bolognai provinciából származó Ottaviano Camerani da Ravenna viselte, aki az 1627. évi komáromi vizitátor, az említett Filippo d'Alcara utóda volt a konventuális ferences rend bécsi teológiai professzorságában.

A konventuális ferences rendnek ekkor mind valódi, mind pedig címzetes rendtartományai voltak, ez utóbbiak provinciális címét az arra érdemesek kapták megtiszteltetésként, vagy pedig ezzel a rend központi vezetésében működő szerzetesek rangját emelték – sokban hasonlóan ahhoz, ahogy a pápa a rég elenyészett, a pogányok földjén fekvő püspöki címeket adományozta. A magyarországi konventuális ferences missziók egyik legfontosabb hittérítője, Pietro da Sant Angelo így kapott, már a magyarországi munkáját befejezve, eredeti kolostorába visszatérve, angliai provinciális címet. Arra azonban, hogy a katolikusokat üldöző Angliába menjen, ahol ekkor egy konventuális ferences szerzetes sem élt, éppen olyan kevésbé gondolható, mint az ugyanekkor szintén üres címként dániai provinciális tisztet elnyert rendtársa.⁴⁶

A felső-magyarországi konventuális ferences missziók története éppen azért olyan izgalmas, mert a szerzetesek a három részre szabdalt ország közös peremvidékén, két világ határán éltek: Az itt missziózó ferencesek hol keresztény területen *belső*, hol pár faluval arrébb a pogány földjén *külső* misszióban térítettek. Ugyanígy a magyarországi konventuális ferences provinciális címe a 17. században hol üres titulus volt, mint Ottaviano da Ravenna esetében vagy az 1650-es években, hol pedig, az 1630-as, 1640-es években, egy valóban létező — bár igencsak kicsiny — rendtartomány irányítását jelentette. Az erdélyi tartományfőnök címét magyarországi és moldvai misszionáriusok egyaránt viselték – erdélyi provincia azonban ekkor egyáltalán nem létezett.

Ottaviano da Ravenna 1632-ben Magyarországra vonatkozó széleskörű misszionáriusi felhatalmazást kért Rómától, mondván, hogy néhány magyarországi nemesúr hívására szeretne Magyarországra jönni és itt körülnézni, és egyben felmérni,

⁴⁵ APF SOCG Vol. 58. Fol. 55–57. 87–94. 392. 30. + 34/v. APF Acta SC Vol. 8. Fol. 148/v. APF SOCG Vol. 58. Fol. 87–88. 94. Vö. *Laurentius Brancatus: Status religionis Franciscanae minorum conventualium. Romae 1682.* 9. 50. 63. 65. 73.

⁴⁶ APF SOCG Vol. 28. Fol. 447.

hogy mit tehetnének a katolikus vallás érdekében.⁴⁷ Arról azonban, hogy da Ravenna valaha is magyar földre tette volna a lábát, nem tudunk.⁴⁸

Miután Pinieri 1631 őszén elhagyta Magyarországot, egy ideig csak egy olasz konventuális ferences szerzetes működött Magyarországon, Pinieri egyetlen életben maradt misszionáriustársa, Francesco Angelini dalla Serra de Conti, aki Homonnai Drugeth János gróf udvarában élt. Angelini igencsak összeveszett Pinierivel, leveleikben minden rosszat elmondtak egymásról. Pinieri nem is látta Magyarországot, csak annak a határvidékéből valamicskét, az északi Sztropkó környékét, egyébként pedig arannyal üzérkedő, hazug ember volt – állította Angelini, akit viszont az a veszély fenyegetett, hogy Pinieri vádjai miatt a rendfőnök visszarendeli Itáliába.

Angelini — a saját beszámolója szerint — Homonnai Drugeth János, Melith György és Melith Péter katolikus nemesek patrónussága alatt térített, latinul prédikált, kiszolgáltatta a szentségeket. Elsősorban a Melithek kisvárdai udvarában működött, de amikor a patrónusa, Melith György a császár megbízottjaként I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez utazott, *akkor Angelini is elkísérte Gyulafehérvárra*. Angelini volt az első olasz misszionárius, aki az önálló fejedelemség megalakulása óta bejutott Erdélybe, ahonnan a katolikus szerzeteseket — legalábbis elvben — törvénnyel száműzték. Erdélyi működéséről azonban semmi közelebbit nem tudunk.

Angelini beszámolója meggyőzőnek tűnhetett Rómában, a rendi előljárók előtt. A misszionáriust nem rendelték vissza, hanem továbbra is Magyarországon térített. 1635-ben még mindig az elmaradt doktorátusa miatt panaszkodott, végre engedélyt kapott, hogy az egri püspök doktorrá avassa, ám mire erre sor került volna, a püspök meghalt. Angelini ezek után valószínűleg mégiscsak megkapta az annyira áhított doktori címet, és visszatért Itáliába, többet ugyanis nem jelentkezett a Hitterjesztés Szent Kongregációjánál.⁴⁹

Vincenzo Pinieri jelentései alapján a szerzetes és társai hároméves — erdélyinek szánt, de felvidékiéként megvalósult — misszióját a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai igen sikeresnek ítélték. Ez az első hároméves misszió nemcsak felmérte a katolikus hittérítés lehetőségeit, hanem elő is készítette a terepet a további misszionáriusok számára. A védett helyen fekvő sztropkói kolostor alkalmas bázisa lett a következő két évtizedben az olasz konventuálisok magyarországi hittérítésének, a határ túloldaláról áthívott, és a szlovákokkal szót értő lengyel, és a helyi lakosságból toborzott, magyar és szlovák anyanyelvű ferencesek a misszió továbbfejlesztésének ígéretét hordozták Róma számára. Ezenkívül a kardinálisok továbbra sem mondtak le arról, hogy a konventuális feren-

⁴⁷ Mivel II. Ferdinánd császár és magyar király nemrégiben tanácsosává nevezte ki, írta Rómába örömmel da Ravenna, ezért bizonyára nagyobb tekintéllyel intézkedhet majd Magyarországon. APF SOCG Vol. 74. Fol. 74–75/v.

⁴⁸ Igaz, 1635. március 10-én Francesco Angelini della Serra azt írta Bécsből a Kongregációnak, hogy a bíborosok a magyarországi kolostori javak visszaszerzéséről, ennek lehetőségeiről és nehézségeiről jó tájékoztatást kaphatnak a korábbi magyarországi provinciálistól, Ottaviano da Ravenna atyától. Ezek szerint da Ravenna - aki ekkor már minden bizonnyal visszatért Itáliába, így a kardinálisok könnyen fordulhattak hozzá - Bécsből is figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket. APF SOCG Vol. 77. Fol. 61.

⁴⁹ APF SOCG Vol. 75. Fol. 217. Vol. 77. Fol. 61.

cesek bejussanak Erdélybe is, és felkeressék az ott egy tömbben katolikusnak maradt, ám a hatalmas távolságok és a hegyek miatt csak nehezen elérhető székelységet. Az erdélyi fejedelemség határán, de már ismét Habsburg-területen fekvő Sztropkó erre is alkalmas kiindulópontnak tűnt.

Bonaventura da Genova és társai missziója

A következő évtized az olasz konventuális ferences misszionáriusok felső-magyarországi missziójának a csúcspontja. A Hitterjesztés Szent Kongregációja rendkívül képzett, a rend káderállományának élvonalát képviselő szerzeteseket küldött ide Itáliából, akik — mint láttuk — később igen fontos tisztségeket viseltek a rendjükben. A szerzetesek Pápától és Pozsonytól Szatmárig és Biharig misszióztak, és valóban bejutottak Erdélybe is, ahol azonban nem sikerült missziót alapítaniuk. A missziójuk súlypontja azonban mindvégig a Kassa körüli régió, Felső-Magyarország maradt. A tiszavirágéletű nyitrai főiskola megalapításával pedig 1635-ben úgy tűnt, hogy az olasz konventuális ferencesek a helybeli papok képzését is „itáliai” színvonalon fogják biztosítani.

1634-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja négy olasz konventuális misszionáriust küldött Magyarországra Bonaventura Magiali da Genova vezetésével. Az olasz ferencesek 1634 őszén jelentkeztek Pázmány érseknél. A bíboros a legműveltebbnek tartott szerzetest, magát Bonaventurát nem is engedte tovább, hanem az udvarában tartotta, gyakorlatilag mint olasz titkárát és segítőjét. Bonaventura ettől kezdve Pázmány haláláig az érsek legszorosabb környezetében élt, követte Pázmányt a különböző útjain. Pozsonyból és Nagyszombatból azonban kijárt a környező falvakba is, prédikált, gyóntatott, misézett. A Pozsony környéki falvakba bevezette a — protestánsok által tagadott — oltáriszentség fokozott imádatát hozó 40 órás imádságot, az ellenreformáció egyik újdonságnak számító szellemi fegyverét, és többeket megtérített, nem habozott továbbá, hogy a „veszedelmes” könyveket elkobozza és elégesse.⁵⁰

Pázmány érsek Bonaventura da Genova három társa közül az egyiket, Francesco Cosmi da Mogliano a jászói száműzetésben élő egri püspök, Lósy Imre későbbi primás mellé rendelte, ő azonban hamar elszökött innen. Az ezekben az években Magyarországon missziózó olasz konventuálisok mindegyike rendkívül sokat utazott, ritkán maradtak sokáig egy helyen, Mogliano azonban mindegyik közül kitűnt a nyughatatlan természetével. Csak pár hónapig maradt Jászón, az egri püspök környezetében, utána Mogliano folyamatosan vándorolt Felső-Magyarország katolikus nemesurainak és püspökeinek az udvarai közt, hol Szádvárról, hol Szepesvárról jelentkezett, de Sopronból is írt a bíborosoknak. 1637-ben Horvátországba, a tenger mellékre ment, ahol a Zrínyi grófok mellett világi szolgálatot vállalt – anélkül, hogy erre az előjárótól engedélyt kért volna. A másik két szerzetest Pázmány Erdély felé irányította, ők Felső-Magyarországra mentek, és valóban a kijelölt missziójukban működtek. Pietro Vallonica da Sant Angelo da Fermo 1634 őszétől 1639 végéig Felső-Magyarországot járta, buzgón térítve. A katolikus nemesúr, Melith György patrónussága segítette, hol az ő szerednyei

⁵⁰ *Tóth István György*: Könyv és misszionárius a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: *Berlász Jenő Emlékkönyv*. Szerk. Buza János. Bp. 2001. (s. a.)

kastélyából, hol pedig a radi kolostorból jelentkezett Rómába. Radon Melith György kis templomot és mellé kolostort (vagy a méreteit tekintve inkább csak missziósházat) épített, Sant'Angelo ebben a félig elkészült kolostorban kezdte meg a térítómunkáját. A negyedik olasz konventuális, Francesco Leone da Modica szintén Felső-Magyarországon térített, a szatmári várban gyóntatott, prédikált a katolikus erdélyi főúr, Kornis Zsigmond pártfogása alatt. Minden bizonnyal Kornis segítette abban is, hogy eljusson Erdélybe, és ott vizitáljon.⁵¹

A Hitterjesztés Szent Kongregációja eredetileg Erdélybe (és az akkor még Erdélyhez tartozó hét felső-magyarországi vármegyébe) adott missziót Vincenzo Pinierinek, és a bíborosok a későbbiekben sem tettek le arról, hogy a zempléni konventuális ferences misszióból kiindulva, apostoli vizitációt végeztesse a Székelyföldön. A Kongregáció két erdélyi nemesi családból származó kispap, Nagyajtai Darkó János és Kun Szeráfin jelentéseiből jól tudta, hogy Erdélyben, különösen pedig a nehezen megközelíthető Székelyföldön népes és elhagyatott katolikus tömb él, amelyről szeretett volna gondoskodni.⁵²

1636. szeptemberében az egyik erdélyi bosnyák ferences misszionárius, Stefano a Lopara Rómában járván, arról biztosította a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosait, hogy Leone da Modica valóban járt Erdélyben, és erről jelentést is készített.⁵³ Ezt a jelentést azonban a kardinálisok egyelőre nem kapták meg, ez csak két évvel később, 1638 nyarán jutott el a Kongregációhoz. Modica ugyanis személyesen vitte a jelentését a missziós tevékenységről szóló igazolásokkal együtt Rómába: minden bizonnyal azért, mert a posta igen bizonytalan volt, de másrészt azért is, hogy így szóban és írásban egyszerre beszámolván a missziójáról, jobban kidomboríthassa az érdemeit a Kongregáció előtt.⁵⁴

A szicíliai ferences beszámolójából kapta Róma az addigi legalaposabb tájékoztatást az erdélyi katolikusokról.⁵⁵ Leone da Modica alaposan leírta az erdélyi városokat, vármegyéket, székely székeket, az egyes felekezeteket és nyelveket, az erdélyi plébánosokat és szerzeteseket, majd — jól mutatva, hogy milyen fontos volt ez az erdélyi katolicizmus védelme szempontjából — gondos áttekintést adott a reménybeli patrónusaikról, az erdélyi katolikus urakról is.

⁵¹ APF SOCG Vol. 76. Fol. 292., 291. Vol. 77. Fol. 208. 198. 178. 199. Vol. 79. Fol. 139.

⁵² Leone da Modica sikeres egyházlátogatása elkerülte még a római Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltárának legalaposabb ismerője, Galla Ferenc figyelmét is, aki úgy gondolta, hogy a felsőmagyarországi olasz konventuális misszionáriusok „csak áltatták magukat” az erdélyi misszió reményével, nem sikerült bejutniuk a fejedelemségbe. *Galla Ferenc*: Simándi Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. Bp. 1941. (Klny. a Notter- emlékkönyvből.) 17. *Tóth István György*: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). *Történelmi Szemle* 1998. 61–85.

⁵³ 1634. augusztus 8-án Leone da Modica még Rómától északra fekvő Monte dell'Olmoból írt a Kongregációnak: APF SOCG Vol. 9. Fol. 303., de novemberben már Szatmáron térített: APF SOCG Vol. 77. Fol. 180. 208. Vol. 78. Fol. 99. 214. Az ekkor spanyol uralom alatt álló Szicília konventuális ferencesei aktívan részt vettek a közép-európai missziókban. *Relationes i. m.* 41–44. Philippus Cagliana a Melita: *Almae Siciliensis provinciae ordinis minorum conventualium Sancti Francisci manifestationes novissimae.* Venetia 1644. 33. 87–88.

⁵⁴ APF SOCG Vol. 80. Fol. 307. 311/v., SOCG Vol. 219. Fol. 424. Vol. 80.

⁵⁵ Jelentése: APF SOCG Vol. 219. Fol. 407–410/v. Kiadásai: *Andrei Veress*: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești.* X. București 1938. 28–32. és *Relationes* 247–257.

A misszió csúcspontja: San Felice és Sonnino térítőtűtja

Miután az 1634. évi misszió, Bonaventura da Genova és három másik itáliai konventuális ferences szerzetes magyarországi útja is igen sikeresnek bizonyult, a következő évben a Hitterjesztés Szent Kongregációja a konventuális ferences rend két kiemelkedő képességű (és később igen fontos karriert befutott) szerzetesét nevezte ki a magyarországi és erdélyi rendtartományok megszervezésére, majd irányítására.

A tanulmányunk bevezetőjében már Japán missziós érsekeként megismert Francesco Antonio da San Felice, és a társa, Angelo Petricca da Sonnino sokáig elválaszthatatlan jóbarátok és misszionáriustársak voltak. Mindketten a nápolyi királyság kolostoraiból jelentkeztek a misszióba. 1629-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja Konstantinápolyba küldte őket, ahol a perzsiai térítőtűtjükra készülve tanultak törökül. A szultán fővárosában várták a megígért perzsiai miszsiót, ehelyett azonban azt a parancsot kapták, hogy menjenek Havasalföldre és Moldvába. 1632-ben a két vajdaságban térítettek, majd visszatértek Itáliába. Itt magyarországi és erdélyi misszióra kaptak utasítást – a Kongregáció bíborosai és a ferences rendfőnök feltehetően úgy vélték, hogy a két olasz szerzetes most már jól kiismeri magát a török birodalom peremvidékén. San Felice 1634. júliusában a Bari melletti Bitonto városából értesítette a Hitterjesztés Szent Kongregációját arról, hogy a rendfőnök erdélyi provinciálissá nevezte ki. Sonnino is ekkor indult el Konstantinápolyból, és a következő hónapokban már mindketten az eredeti rendtartományukban szervezték a missziót. A konventuális ferencesek nápolyi kolostorában válogatták a misszióba a leendő társakat, majd 1635 nagybőjtjében Észak-Itáliába jöttek, ahol San Felice Padovában tartott hitszónoklatokat – az ilyen alkalmakkor a prédikáció után gyűjtött pénz fontos része volt a missziók anyagi megalapozásának. San Felice, Sonnino és a társaik 1635 májusában érkeztek meg Bécsbe, ahol – mint általában az Itáliából Magyarországra küldött miszionáriusok – jelentkeztek a nunciushoz, majd Magyarországra utaztak. 1635. június 9-én San Felice már Galántáról írt levelet Rómába, a Kongregációnak.

San Felice és Sonnino határtalan lelkesedéssel és a naivitás határán mozgó optimizmussal kezdtek hozzá a magyarországi missziójukhoz. Elhatározták, írták még Bécsből 1635. májusában, hogy Sonnino Magyarországon keresztül elindul Erdélybe, de egy kis időt még magyar földön marad, ott térít majd a katolikus hitet hirdelve, és menetközben néhány kolostort is szerez a rendnek. San Felice viszont egyenesen Erdélybe indul, utána pedig Havasalföldre és Moldvába megy. Moldvában megtanulja a magyar nyelvet, hogy azután visszatérjen Erdélybe és ott magyarul prédikáljon és térítsen. Majd meglátják, hogy megálljanak-e Magyarországon valamelyik kolostorban, azért, hogy ott tanuljanak meg magyarul. Utközben majd magyar fiatalokat vesznek fel a rendjükbe, és így megoldják a rendi utánpótlás kérdését is.⁵⁶

Pázmány — ahogy általában a magyarul nem tudó olasz hittérítőket szokta — elég hűvösen fogadta San Felicét és Sonninot. Sokkal melegebb fogadtatásban részesültek Nyitrán, Pázmány ellenlábasanál, a nyitrai püspök és a kalocsai érsek

⁵⁶ APF SOCG Vol. 9. Fol. 443. 452. Vol. 13. Fol. 122. Vol. 11. Fol. 392. 335. 376. 378. Vol. 77. Fol. 47. 48–48/v. 225. 233. 223.

tisztét egyszerre betöltő Telegdy Jánosnál. A konventuális ferences rendnek volt egy elenyészett és romokban heverő kolostora Nyitrán, ennek újjáépítésére egyelőre csak ígéretet kaptak. Telegdy érsek azonban egy szép városi házat adott a misszionáriusoknak Nyitrán az „accademia” céljára. Az érsek az olasz ferencesek segítségével főiskolát, azaz nyilvános filozófiai és teológiai akadémiát alapított Nyitrán, amely azonban csak nagyon rövid időt élt meg. San Felice és Sonnino egy Velencében élő tudós ferencest, a könyveket is író Giuseppe da Capuát, már kimondottan azért hívtak Magyarországra, hogy a nyitrai akadémián tanítson.⁵⁷

Az olasz konventuális ferencesek magyarországi missziójának egyik legfontosabb eredménye az általuk létesített nyitrai filozófiai és teológiai főiskola volt. Ugyanakkor ez a rendkívül magas szintű tanárokkal dicsekedhető, de tiszavirág-életű „accademia” mintegy a jelképe is lehet az olasz misszionáriusok nagy lelkesedéssel megkezdett, de hamar félbehagyott magyarországi vállalkozásainak.

A nyitrai főiskola annak a féltékenységnak köszönhetette a létrejöttét, amely a nyitrai püspököt és egyben kalocsai érseket, Telegdy Jánost szembeállította Pázmány Péter esztergomi érsekkel. Pázmány 1635-ben a saját rendje, a jezsuiták irányításával — egyelőre csak filozófiai és teológiai fakultással — Nagyszombaton egyetemet alapított, amely az utódaiban mind a mai napig működik. Pázmány bíboros nagy ellenlábasa, a magát érseki méltóságában Pázmány vulkánikus egyénisége, dinamikus egyházszervezése által mindig sértve érző Telegdy János azonban nagyon nehezen viselte el, hogy a konkurens egyetemet alapít. Ha Pázmánynak a jezsuitákra támaszkodva lett egyeteme, akkor ő, Telegdy, az olasz konventuális ferencesek segítségével fog főiskolát létesíteni, gondolta, és még ugyanabban az évben, 1635-ben Nyitrára hívta az olasz misszionáriusokat. Ez a „nyilvános akadémia” azonban csak pár hónapot ért meg, mert a működéséhez szinte minden szükséges feltétel hiányzott.

Itt Nyitrán ismerkedett meg San Felice egy Erdélyben és Magyarországon egyaránt birtokos arisztokrata család sarjával, Csáky László gróffal, a későbbi országbíróval, aki pártfogásába vette az olasz szerzetest. Galántáról San Felice már arról számolt be, hogy a gróf óvta: Megfelelő kíséret nélkül sohasem jut be Erdélybe, ám egyben megígérte, hogy ő beviszi a misszionáriust a fejedelemség területére. Ehelyett azonban az ellenkező irányba indultak: Csáky, mint pápai várkapitány, szerette volna katolizálni a dunántúli reformátusok ezen erős bástyáját, ahol református kollégium is működött és a gróf becslése szerint mintegy hatezer „kálvinista” élt. Csáky ezekben az években a pálos rendet is letelepítette a városban, hogy így térítse a pápaikat a római hitre. Ugyanezért vitte Csáky László magával 1635 június közepén San Felicét Pápára, ahol az olasz szerzetes találkozott Simándi István választott erdélyi püspökkel, Csáky gróf egykori tanárával.⁵⁸ Mivel Pápán „kálvinista” akadémia is van és itt tartják az „eretnekek” a zsinataikat is, nem kis feladat várja a hittérítőket ebben a városban, írta San Felice. A szerzetes négy hónapot Pápán, Csáky László udvarában töltött, főként a gróf házikáplánjának feladatait látva el, és a főúr társaságát asztali beszélgeté-

⁵⁷ APF SOCG Vol. 79. Fol. 191.

⁵⁸ APF SOCG Vol. 77. Fol. 49. San Felice 1635. július 14-én azt írta, hogy „egy hónappal korábban” indult el Csákyval Nyitráról Pápára.

seknél szórakoztatva, ahogyan ezt a társa, Sonnino némi szemrehányással megjegyezte.⁵⁹

San Felice és Sonnino, a két olasz jóbarát és misszionáriustárs kezdeti lelkesedése azonban alig pár hónap múlva máris elkeseredett csalódássá változott.

Telegdy János nyitrai püspök megharagudott az olasz konventuális ferencesekre – San Felice szerint a konventuális ferences rend egykori birtokait „bitorló” kanonokok és más egyháziak féltékenyek voltak rájuk, és elérték, hogy a püspök is ellenük forduljon.⁶⁰ Telegdy ezért felszólította Sonninot, akit pedig korábban nagyon pártfogolt, hogy hagyja el Nyitrát.⁶¹ Sonnino engedelmeskedett is a parancsnak, és alig pár hónapos hittérítés és hatalmas csalódások után szinte elszökött a magyarországi misszióból.

1635 december elején San Felice is Bécsbe ment, innen írt Ingoli Kongregáció-titkárnak: Ő is rákényszerült a hazatérésre, írta, egyelőre azonban kivár, mert Csáky László gróf azt ígérte, hogy január végén a fejedelemhez küldött császári követséggel mégiscsak beviszi Erdélybe. Ebben a reményében is csalódnia kellett. 1636 februárjában már részletes levélben magyarázta Bécsből a Kongregációnak, hogy miért szenvedett kudarcot a missziójuk, és miért kényszerül arra, hogy visszatérjen Itáliába.

Amikor San Felice még csak arról írt, hogy Itáliába készül, akkor Sonnino már meg is érkezett oda, 1636. január 6-án már a Nápoly melletti Palmából magyarázkodott a Kongregáció előtt.⁶² Magyarországon semmi sem sikerült neki, írta elkeseredetten. A felvidéki missziót a magyar megyéspüspökök akadályozzák, akik nem akarják, hogy Rómából küldött misszionáriusok térítsenek az egyházmegyéjükben. San Felicével együtt az idén többet fáradtak és csalódtak Magyarországon, mint négy év alatt a keleti misszióban, azaz Konstantinápolyban és a román vajdaságokban. Sonnino ezért visszatért Itáliába és ott jelentkezett a rendfőnökénél.

Alighogy Sonnino a magyarországi misszióból visszatérve egy kicsit megpihent, máris újabb misszionáriusi megbízatásra ajánlotta magát a Kongregációnál: Nem azért jött vissza Itáliába, mintha elmenekült volna a veszedelmektől, írta. Éppen ellenkezőleg: májusban a vazallusi éves adót vívó raguzai követekkel nagyon szívesen Konstantinápolyba megy, hogy ott a katolikus vallás hasznára legyen. Húsvét után Velencéből Raguzába hajózik, és júliusban már Konstantinápolyban lesz. Jól ismeri azt a vidéket, a raguzai követek és a perai polgárok egyaránt szeretik. Gyakorlott a hitvitákban, így szembeszállhat a konstantinápolyi hollandokkal, és megpróbálkozhat a protestáns kereskedők megtérítésével is, amire képtelenek azok az olasz misszionáriusok, akik egyenesen Itáliából mennek a török birodalomba, és nem ismerik az isztambuli viszonyokat. Ő maga, írta Sonnino, szerencsére nem spanyol alattvaló, a spanyolokat ugyanis Isztambulban mindenki gyűlöli. Konstantinápolyból majd Erdélybe is be fog tudni jutni, biza-

⁵⁹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 236. Vol. 78. Fol. 48/r-v. + 51/v. APF SOCG Vol. 16. Fol. 262.

⁶⁰ Lehetséges, sőt valószínű, hogy a művelt és ennek igencsak tudatában lévő olaszok más módon is kiváltották az őket betolakodónak tekintő helyi klérus haragját, de erről a levelek nem szólnak.

⁶¹ APF SOCG Vol. 78. Fol. 111–112. Fol. 58. 48/r-v. 49.

⁶² APF SOCG Vol. 78. Fol. 58. + 61/v.

kodott a még mindig erdélyi tartományfőnöki címet viselő ferences, mert a birodalom fővárosában minden fejedelem követe megtalálható, így az erdélyi is. Szívesen elindul tehát Isztambulba, írta, és mindjárt ajánlotta is magát a konstantinápolyi provinciális tisztségére, – ezt a megbízatást ne adják oda másnak, ha kell, akkor inkább lemond a mostani erdélyi provinciális tisztéről.

A magyarországi olasz ferences misszió történetében nem találunk még egy olyan haragos levelet Francesco Ingolitól, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárától, mint amilyent Sonnino kapott erre a magyarzkodásra válaszul.

Nem győz eléggé csodálkozni, villámlott Ingoli, Sonnino és San Felice önkényes távozásán a magyarországi misszióból. A Hitterjesztés Szent Kongregációja nagyon is jól tudja, hogy Magyarországon igenis lehetséges a misszionáriusok munkája, hiszen így dolgoztak Pinieri és társai, és jelenleg is három másik misszionáriusuk térít e vidéken. Másrészt a misszionáriusok, különösen pedig a missziók prefektusai, nem hagyhatják el az „örhelyüket” a Kongregáció engedélye nélkül. Ezért azután se San Felice, se Sonnino ne jöjjenek Rómába, mert semmi jóra nem számíthatnak. Sonnino konstantinápolyi missziójáról pedig szó sem lehet addig, amíg a mostani provinciális ideje le nem járt.⁶³

Ingoli levele „lesújtotta” Sonninot, aki ezek után valóban nem ment Rómába, hanem Veronában maradt, mint írta, „száműzöttként” – valójában azonban adományokat gyűjtő böjti hitszónokként.⁶⁴ Az önkényes távozás a magyarországi misszióból nem vetett véget Sonnino hittérítő pályafutásának. Éppen ellenkezőleg, mint láttuk, pár évvel később provinciális címmel valóban a konstantinápolyi misszióba küldték, pontosan úgy, ahogyan ezt kérte.

Egyelőre azonban a két „szökevény” misszionárius, San Felice és Sonnino visszatértek legalábbis a missziójuk határvidékére. Sonnino 1636 októberében a stájerországi Pettauból jelentkezett Francesco Ingolinál. A Kongregáció-titkár megenyhült hangú levele nagyon megvigasztalta a betegségében, írta Sonnino, külön örül azoknak a jó híreknek, amelyeket a Kongregáció az erdélyi misszió lehetőségeiről közölt. Ő többször is megpróbált Magyarországon keresztül eljutni a székelyekhez, ám ez lehetetlennek bizonyult, de ezt Lengyelországon keresztül meg lehet próbálni.⁶⁵ Egy év múlva, 1637 októberében Sonnino ismét a betegségéről írt Ingolinak, ez alkalommal Grázban keresett gyógyulást.⁶⁶ 1637 nyarát Horvátországban egy lutheránus gróf udvarában töltötte, prédikált, térített, és vitatkozott a protestánsokkal – ez utóbbiban azonban olyan sikeres volt, hogy Sonnino szerint a gróf halállal fenyegette meg, és így sietve el kellett hagynia az udvarát.

További olasz misszióprefektusok

Az elhagyott magyarországi misszióba közben újabb olasz konventuális ferencesek érkeztek. Benedikt Radzinski 1637. február 9-én az eredeti kolostorában, a lengyel-magyar határ túloldalán fekvő Krosnoban meghalt. Utóda a sztropkói

⁶³ APF SOCG Vol. 16. Fol. 262. és Fol. 263/v.

⁶⁴ APF SOCG Vol. 15. Fol. 360. 1636. febr. 26.

⁶⁵ APF SOCG Vol. 78. Fol. 89. + 92/v.

⁶⁶ APF SOCG Vol. 79. Fol. 233.

gvárdiánságban és egyben a konventuális ferences misszió következő prefektusa Giovanni Battista da Fiorentino lett, aki — éles ellentétben a legtöbb olasz ferencessel — igen jó viszonyban volt a lengyel Radzinskival. Ez a szerzetes 1635-ben, San Felice missziójának idején érkezett Magyarországra,⁶⁷ és 1636-ban mint rendi biztos a lengyelországi és az oroszországi rendtartományokat vizitálta a generális megbízásából. Ekkor halt meg az oroszországi tartományfőnök, ezért a következő tartományi káptalanig ő irányította ezt a hatalmas ferences provinciát. A káptalan után a krosnoi kolostorba húzódott. Ide tért vissza Magyarországról a már súlyos beteg Benedikt Radzinski, aki a halála előtt rábízta a sztropkói kolostort.⁶⁸

Fiorentino buzgó misszionáriusként dolgozott Sztropkóról, Leleszről, Rád-ról, többször beszámolt a bíborosoknak a ferencesek térítómunkájáról. A három-éves megbízatása vége felé azonban a misszionárius már igen sokat betegeskedett. A Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak ekkor írt leveleiben legalább akkora teret szentelt a különböző betegségei leírásának, a tünetei részletezésének, mint az általa vezetett misszió eredményeinek. Miután hiába keresett enyhülést több városban is, a magyarországi misszióban halt meg, 1639 őszén.⁶⁹

Fiorentinot a betegsége miatt még 1638-ban felmentették a tisztségeiből, helyére 1638 tavaszán Giuseppe Rossi, az új magyarországi provinciális érkezett. Ő azonban alig három hónapig maradt Magyarországon, ezután ő is megbetegedett és lemondott, majd Krakkón keresztül visszatért Itáliába.⁷⁰ 1638. december 18-án kinevezték az utódját, Giovanni Battista Astori da Ferrarát, aki hosszú út után 1639. májusában érkezett meg Magyarországra. Az új magyarországi provinciális egy földijét választotta a titkárául: a kísérője, Nicolò Putti szintén ferrarai szerzetes volt.

A magyarországi misszionáriusok közül Cosmi da Mogliano és Bonaventura da Genova még 1638 tavaszán befejezték a misszionáriusi szolgálatukat, és visszatértek Itáliába. Pietro da Sant'Angelo pedig hatévi szolgálat után, 1639 végén szintén visszament az eredeti kolostorába, mert ahogyan írta, már nem tudta tovább elviselni a szenvedéseket a magyarországi misszióban. Ezután a két újonnan érkezett ferrarai szerzetesen kívül már csak egyetlenegy olasz szolgált a konventuális ferencesek felső-magyarországi missziójában, a korábban említett Pietro Cima da Conegliano.

Astori da Ferrara több igen érdekes jelentést készített az itteni misszióról, beszámolt a hittérítés helyzetéről és a reformátusok által meggyilkolt magyar laikus testvér, a misszióban szolgáló Iglódi István vértanúhaláláról. Astori azonban maga is csak egy évet maradt Magyarországon, 1640. június 15-én már vissza is érkezett a hazájába, Ferrarába.⁷¹

⁶⁷ Fiorentino 1636. januárjában Sztropkóról Rómába írt levelében úgy számolt be a missziós munkájáról, hogy a leveléből egyértelműen kitűnt: egy ideje már itt térített. Valószínűleg 1635-ben, San Felice missziójának idején érkezett Magyarországra. APF SOCG Vol. 79. Fol. 181. Vol. 80. Fol. 305. 306/r-v. 309. Vol. 81. Fol. 254/r-v. 257/v.

⁶⁸ APF SOCG Vol. 79. Fol. 190.

⁶⁹ APF SOCG Vol. 82. Fol. 159. Giovanni Battista Astori 1639. november 20-án mint nemrég elhunytól írt Fiorentinoról.

⁷⁰ APF SOCG Vol. 81. Fol. 233/r-v.

⁷¹ APF SOCG Vol. 28. Fol. 173.

A következő provinciális és egyben misszióprefektus, Andrea Scalimoli da Castellana 1640. júliusában érkezett a magyar határra, és szeptember 29-én jutott el Sztropkóba, az ekkor rajta kívül mindössze csak két misszionáriust számláló missziójába.⁷² A szerzetes 1643-ig térített Felső-Magyarországon. Közben 1642. tavaszán és nyarán a rendfőnök megbízásából hat hónap alatt vizitálta a lengyel- és oroszországi rendtartományokat, és Lembergben káptalant tartott a lengyel testvéreknek. Castellana Sztropkón, a missziója és a rendtartománya bázisán élt, innen járt ki a környező falvakba téríteni. A patrónusa, Gersei Pethő báró kérésére felkereste ennek apósát, Melith Péter várkapitányt a szerednyei udvarházában, és megfordult Nagyváradon is. Castellana a Hitterjesztés Szent Kongregációjának küldött jelentésében azt írta, hogy eljutott az erdélyi püspökségbe is, ahol hatalmas paphiányt talált, a hívek püspök után vágyakoztak. Castellana minden biztonnal ekkor járt, ha nem is mélyen bent Erdélyben, de legalábbis a Partiumban, az erdélyi fejedelemség és püspökség területén, az ország határvidékén. 1643 őszén, hároméves misszionáriusi megbízatása lejártával — miután a szenvedéseire hivatkozva már több levelében is sürgette a Kongregációt, hogy engedélyezzék a visszatérését Itáliába — hazament a szülőföldjére, december 5-én már Bolognából jelentkezett a bíborosoknál.

Ezekben az években egy másik olasz konventuális ferences misszionárius is igen fontos szerepet játszott a magyarországi missziók történetében. Az ő megbízatása azonban független volt a felső-magyarországi missziótól. A bécsi konventuális ferences kolosor gvárdiánja, egyben morvaországi plébános Giacomo Boncarpi azonban minden biztonnal éppen azért kapott missziópüspöki megbízatást belgrádi székhellyel a török alatti Magyarországra, ahol 1644-ig vizitált és térített, mert a Felvidéken működő olasz konventuálisok sikereiről ekkoriban igen gyakran hallhattak a Kongregáció bíborosai.⁷³

I. Rákóczi György hadjárata és a misszió válsága

Castellana távozása után a misszió területén drámaian megváltozott a politikai helyzet és emiatt a felső-magyarországi olasz konventuális ferences misszió hamarosan válságba jutott. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1644. évi hadjárata nyomán a szerzetesek és katolikus papok nagyrészt elmenekültek Felső-Magyarországról, a háború igen súlyos csapást mért a ferencesek misszióira is. Felső-Magyarország hét vármegyéje a linzi békétől a fejedelem haláláig, 1648 végéig Erdélyhez tartozott, ezeket csak 1649. elején foglalták vissza a császári biztosok, két további hatalmas területű vármegye pedig, Szabolcs és Szatmár, amelyeket III. Ferdinánd a fejedelem fiainak is átengedett, további egy évtizedre erdélyi kézben maradt. Mindez természetesen nagyon leszűkítette a katolikus hitterjesztés lehetőségeit. Az amúgy is alig néhány fővel működő felső-magyarországi olasz konventuális ferences misszió szétesett, és a továbbiakban az olasz ferencesek egy-egy katolikus nemesúr védelmében, annak udvarházába húzódva térítettek.

⁷² 1640. július 20-án Wimpassingból, az osztrák határról jelentkezett, és szeptember 29-én ért Sztropkóra. APF SOCG Vol. 82. Fol. 168/r-v. Fol. 2/r-v, Vol. 31. Fol. 281.

⁷³ Boncarpiról részletesebben: *Tóth István György: Koszovóból i. ... 202-307-*

Jó példája ennek Alessandro da Castrofidardo pályája. 1644-ben Sztropkón állított ki Klus Krizosztom lengyel ferences, (aki ekkor már másfél évtizede térített az olasz konventuálisok mellett a Felvidéken), egy oklevelet az olasz misszionáriustársának, Alessandro da Castrofidardonak. Az igencsak különös oklevélből jól kiolvasható Klus lesújtó véleménye azokról a szerzetesekről, akik Rákóczi hadainak közeledtére a menekülést választották. Alessandro atya, mint magyarországi misszionárius, már több mint két éve jól szolgált a misszióban, tanúsította Klus. Most azonban „a háborúk és hadjáratok nyilvánvaló veszedelme miatt a többi szerzetes megfutamodását utánozva, hozzánk jött, hogy engedélyt kapjon az utazásra, amelyekkel elszaladhat a halál elől és valamely nemesúrnál lakhat, amíg el nem múlik a háborús pusztítás vagy amíg a hadihírek elültével vissza nem térhet”.⁷⁴

A Rákóczi hadjáratát követő években, 1644-ben, 1646-ban és 1648-ban egymás után kinevezett három olasz konventuális ferences misszióprefektus egyike sem jutott el Felső-Magyarországra.

Castellana távozása után a Hitterjesztés Szent Kongregációja Andrea Ridolfi da Fratte-t nevezte ki a felső-magyarországi misszió élére. Ridolfi addig a rend konstantinápolyi missziójában térített, ahol a (római száműzetésben élő) latin patriárka vicevikáriusának a tisztét töltötte be. Ridolfi 1644 június elején kapta meg a kinevezését, ekkor indult hazájából, az Urbino melletti Frattéből Magyarországra.⁷⁵ Ide azonban nem jutott el: július közepén Bécsbe ért, majd visszafordult. A Hitterjesztés Szent Kongregációja ezután Zakinthosz szigetére küldte misszióba a ferencset.⁷⁶

1646. augusztusában szintén Bécsből jelentkezett Francesco Ingolinál a felső-magyarországi konventuális missziófőnök és provinciális, Cornelio Giannone da Bitonto, azzal, hogy a pestis miatt nagy kerülőt téve, Bécsbe jött, és most folytatja az útját Magyarországra.⁷⁷ Eljutott-e egyáltalán Giannone Felső-Magyarországra, nem tudjuk, de ez nem tűnik valószínűnek, mert a további működéséről nincsenek adataink.⁷⁸ A korábbi magyarországi misszionárius, Pietro Sant'Angelo pedig 1647-ben a Fermo melletti kolostorában úgy értesült, hogy a magyarországi konventuálisoknak most nincsen sem tartományfőnökük, sem misszióprefektusuk, és ezért azután — sokat emlegetett szenvedéseit már feledve — mind a két tisztségre örömmel jelentkezett.⁷⁹

1648 áprilisában szintén Bécsből írt Ingolinak Francesco Maria da Faenza magyarországi tartományfőnök és misszióprefektus. Már több mint egy hónapja

⁷⁴ APF SOCG Vol. 43. Fol. 288.

⁷⁵ APF SOCG Vol. 41. Fol. 203.

⁷⁶ Bécsben régi isztambuli ismerőse, Rudolf Schmidt, a császár konstantinápolyi követe tanúsította, hogy Ridolfi ég ugyan a vágytól, hogy folytassa az útját Magyarországra, de Pozsony környékén a pestis dül, és Magyarországon háború van, az ellenséges katonaság dühöngve rátámadt a katolikusokra. Schmidt azt is örömmel megindokolta, hogy miért nem maradt a Magyarországra küldött misszionárius legalább a közeli Bécsben: a bécsi és ausztriai kolostorok annyira zsúfoltak, hogy nem akart a terhükre lenni, inkább visszamegy Itáliába. APF SOCG Vol. 40. Fol. 231.

⁷⁷ APF SOCG Vol. 93. Fol. 156. + 164/v.

⁷⁸ 1647-ben az egyetemes rendi káptalanon mint magyarországi provinciális vett részt. *Monay* F: i. m. 63.

⁷⁹ APF SOCG Vol. 52. Fol. 205. 206. 207.

van Bécsben, írta, de még mindig nem kapta meg a misszióprefektusi kinevezését. III. Ferdinánd magyar király útlevelét is kiállított a szerzetesnek, de arról, hogy mit csinált a továbbiakban, eljutott-e az ekkor az erdélyi fejedelem uralma alatt álló missziós területre, semmit sem tudunk; ha eredményes lett volna da Faenza útja, akkor aligha mulasztja el, hogy ezt kiemelve a Kongregáció előtt.⁸⁰

Az, hogy 1649-től Felső-Magyarország újból a császár országához tartozott, természetesen megnövelte a katolikus missziók mozgásterét is, most már szabadban működhettek az olasz misszionáriusok is. 1650 júniusában nevezték ki ide missziófőnöknek Giovanni Tommaso Merighi da Bologna magyarországi provinciálist. Ő már eljutott az időközben a királyi Magyarországhoz visszatért Sztropkóra, ahonnan 1651 áprilisában számolt be a térítők munkájáról, és a felsőmagyarországi katolicizmus helyzetéről. A városok az „eretnekek” kezén vannak, írta, a katolicizmus maradványait csak a falvakban és a kisebb mezővárosokban lehet megtalálni. Alig néhány misszionáriusa van, jelentette, kéri tehát, hogy a környező rendtartományokból küldjenek ide szerzeteseket. Három Sztropkó közelében fekvő falut, elűzve a lutheránus prédikátorokat, már teljesen megtérítettek, és ezt remélik a református Holcsik faluról is – jelentette Rómába. Az olasz ferencesek missziója tehát valóban ismét talpra állt.

Merighi 1651. októberében Krakkóba ment, és valószínűleg már nem is tért vissza a magyarországi misszióba, legalábbis nem tudunk semmi többet az itteni munkájáról.⁸¹ 1654. áprilisában a sztropkói plébános, Remigius Cizemsky lengyel konventuális ferences, akit éppen Merighi hívott át Lengyelországból a misszióba, azt írta Rómába, hogy az értesülései szerint Merighi vízbe fulladt, arról azonban, hogy ez hol történt, nem szólt.⁸²

A következő — és egyben valószínűleg az utolsó — magyarországi olasz konventuális misszióprefektus Alessandro della Croce da Milano volt. Della Crocét eredetileg — a persze csak üres címet jelentő — erdélyi provinciálisnak nevezte ki a rendfőnök, míg a magyarországi tartományfőnök Giovanni Battista Ursino lett volna. Ez utóbbi azonban nem tudott a misszióba menni, ezért Francesco Tigosini da Viterbo kapta meg az erdélyi provinciális címét, della Croce pedig — a valamivel mégiscsak több tartalommal rendelkező — magyarországi tartományfőnök titulását. Della Croce 1652 decemberében el is jutott Sztropkóra, ahova magával vitte a rendtársát, Francesco Vizzali da Modenát is, és legalább 1653 június végéig Sztropkón térített.⁸³

A kisvárdai nemesek, ahol a ferences rend másik ágához tartozó, de szintén olasz obszerváns ferences misszionáriusok nem sokkal korábban hagytak fel a missziójukkal, katolikus papot kértek della Crocétól, ám magyarul tudó szerzetes ekkor nem volt a misszóban. Della Croce ezért odaküldte Vizzalit, hogy legalább latinul misézzen, gyóntasson. Vizzali mellett két lengyel szerzetes segítette della Croce munkáját. Az egyikük, a kitűnő ördögűző hírében álló Bonaventura Bylinski már jó ideje itt szolgált, míg a másik lengyelt della Croce hívta ide a szlovákok

⁸⁰ APF SOCG Vol. 96. Fol. 255. + 256/v.

⁸¹ APF SOCG Vol. 218. Fol. 188. + 195/v.

⁸² APF SOCG Vol. 218. Fol. 47–48, 485.

⁸³ APF SOCG Vol. 269. Fol. 109. 112. 117/v.

számára, ő a lutheránusok mellett a görögkeletiek között is sikerrel térített. 1654. áprilisában a sztropkói plébános, a már említett Remigius Cizemsky konventuális ferences szerzetes della Crocéről még mint a magyarországi provinciálisról írt, de azt, hogy ekkor hol tartózkodott, nem tudjuk meg a leveléből.⁸⁴

Magyarországra a Hitterjesztés Szent Kongregációja della Croce után már nem nevezett ki újabb misszióprefektusokat. Ennek véleményem szerint az lehetett az oka, hogy miután a terület visszatért a Habsburg-országrészhez, konszolidálódott az itteni katolicizmus helyzete is. A régióban ekkor már a hívek nyelvét értő magyar jezsuiták, pálosok, obszerváns ferencesek térítettek, és a Szepességben megjelentek a piaristák is. Ennél is sokkal fontosabb azonban, hogy voltak itt katolikus megyéspüspökök is. 1650-ben Kisdy Benedek egri püspök (aki addig félrevonultan a jászói prépostságban élt száműzetésben) kiharaszálva a Habsburguralom visszatértét, a régió központjába, a magyarországi léptékkal igazi metropolisznak számító Kassára tette át a székhelyét. Itt azután Kisdy támogatásával jezsuita gimnázium létesült, amely fokozatosan szemináriummal, majd akadémiával bővült.

Minden bizonnyal della Croce volt az utolsó konventuális misszióprefektus Felső-Magyarországon. Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy utána kinevezett magyarországi konventuális ferences missziófőnökkel már nem találkoztam a Hitterjesztés Szent Kongregációja irataiban, hanem az is, hogy amikor 1659. márciusában a generális megbízásából Sztropkóra érkezett Carlo Vasis da Bergamo rendi vizitátor, akkor nem írt arról, hogy ott misszió működne, hanem csak arról tett jelentést, hogy a sztropkói konventuális ferencesek hét falut látnak el.⁸⁵

Vándormissionáriusok és csodák

Akárcsak a bosnyák ferencesek magyarországi és erdélyi missziói, az olasz konventuálisok Felső-Magyarországon lévő missziója is vonzotta azokat a ferenceseket is, akik a kolostori fegyelem szorításából szabadulni igyekeztek és szabadabb életre vágytak. Ilyen ferences volt a magyarországi nemesurak kastélyai között vándorló, majd Horvátországba vetődött, és ott a Zrínyiek szolgálatába állt Francesco Cosmi da Mogliano.⁸⁶ A szicíliai származású konventuális ferences misszionárius, Bonaventura da Taormina, 1643-ban jelentkezett a Bihar megyei Papmezőről, egy katolikus főúr, minden bizonnyal Kornis Zsigmond bihari főispán, az erdélyi seregek generálisa udvarából, alighanem róla szólt Castellana, amikor az Erdély határán kóborló misszionáriust megemlítette a jelentésében.⁸⁷ Bonaventura da Taormina azon kevés olasz misszionárius egyike volt, aki csodákról is beszámolt a jelentésében.

A szatmári várban egy asszony a protestáns prédikátor biztatására kenyeret sütött úrnapiján, azaz a katolikus ünnepen, (az ördög napja ez, nem úrnapija, mondta a lelkész!), mire a kenyér mind kővé változott a kemencében, ha akarják, a

⁸⁴ APF SOCG Vol. 218. Fol. 47. 485.

⁸⁵ APF SOCG Vol. 310. Fol. 113/r-v.

⁸⁶ APF SOCG Vol. 77. Fol. 198. 202. Vol. 78. Fol. 211. Vol. 79. Fol. 138. 227/r-v. 228. 239/r-v. 442.

⁸⁷ Relationes 70.

csoda bizonyítékaként a köveket el is küldheti Rómába, írta Bonaventura. Egy másik csoda Kolozsmonostor mellett történt: Lorántffy Zsuzsanna vadászat közben az út szélén meglátott egy kőkeresztet (ez a katolikusok világát a reformátusokétól elválasztó fontos „határjel” volt). A fejedelemasszony megparancsolta a provizornak, hogy távolítsák el a pápista keresztet. A provizor ezt egy paraszttal szét is törette, mire ez a paraszt igazi szörnyvé változott, úgy hogy nem is tudták, vajon ember-e még, vagy már vadállat. A provizor pedig rögvest megbolondult és így kóborolt magáról mit sem tudva az erdőben. Bonaventura da Taormina azután a módfelett kétes hitelű rendi feljegyzések szerint 1655. szeptember 14-én mártírhálált halt a misszióban.⁸⁸

Hasonló hittérítő volt Agostino Pederzoli da Brescia konventuális ferences is, aki 1651 körül egy hosszú levélben írta le a misszionáriusi évei történetét. Igazi vándormisszionárius volt, de a missziójának különös jelentőséget ad az, hogy az Erdély határán járt Andrea Scalimoli da Castellanát nem számítva,⁸⁹ Pederzoli két másik itáliai szerzetessel, Francesco Leone da Modicával és Francesco Angelini dalla Serra de Contival együtt azon nagyon kevés magyarországi olasz konventuális ferences egyike volt, akik valóban bejutottak az erdélyi fejedelemségbe. Ha igen őszintének tűnő, részletes beszámolójának hihetünk, akkor az olasz konventuális misszionáriusok közül ő töltötte el a leghosszabb időt Erdélyben.⁹⁰

Pederzolit, mint erről beszámolt, a rendfőnök még 1635-ben Bécsbe küldte, hogy ott tanuljon, itt azután a Hitterjesztés Szent Kongregációjától magyarországi missziót kapott. Ezt a missziós felhatalmazását azonban az útonállók elrabolták, emiatt Magyarországról visszafordulva előbb Ausztriába, majd Itáliába ment. Itáliában találkozott a felső-magyarországi misszióból visszatért Andrea Castellana provinciálissal és misszióprefektussal, aki meggyőzte Pederzolit, hogy menjen vissza Magyarországra, és újból misszionáriussá nyilvánította. Pederzoli ezután 1643-tól 1650. májusáig Magyarországon tértett. Mindennap misézett, megerősítette hitükben a katolikusokat, és hitvitákon ejtette zavarba az eretnekeket. Ezalatt sok betegség támadta meg és sokat szenvedett, mindezért már rég megérdemelte a doktori fokozatot, hangsúlyozta a Kongregáció előtt.

1643-ban a teplafői plébánost helyettesítette két hónapig. 1643 decemberében a Szepességben megbetegedett a lába, és Korompán lábadozott, ahol utolérte I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hadjárata, itt az erdélyi protestáns katonák zaklatták. Innen Lengyelországba ment, ahol különböző fürdőkben gyógyította magát. Hosszútóthy László váradi püspök és szepesi prépost megszánta és Podolinba hívta a káplánjának – ide menekült a püspök Rákóczi hadai elől. Rendi előljárói Pederzolit ezután Sárospatakra, az erdélyi fejedelemhez küldték, hogy szerezze vissza a rend számára a rádi kolostort, – útközben egy erdőben lovasok akarták megölni, majd részeg protestánsok támadtak rá. *Ezután Erdélybe ment, ahol 19 hónapig maradt.* Gyulafehérváron a császári követ kíséretében vett részt 1648 végén I. Rákóczi György fejedelem temetésén, majd elhagyta Erdélyt. Ezután Nagymihályon a katolikus nemesek kérésére egy évig kiszolgáltatta a szentsége-

⁸⁸ APF SOCG Vol. 87. Fol. 160/r-v. + 164/v. *Franciscus Monay*: i. m. 13.

⁸⁹ *Relationes* 77.

⁹⁰ APF SOCG Vol. 218. Fol. 284/r-v. + 285/r-v. + 292/r-v. + 293/v.

ket, majd Kassán Pálffy Pál nádor környezetében élt, utána Turóc megyébe ment, itt azonban újból megbetegedett, és végül Ausztriában folytatta a vándorlását. – Pederzoli atyát nehezen ellenőrizhették a misszióprefektusai, nem tartozhatott a gvardiánok kedvencei közé, de minden kóborlása ellenére nem kis hasznot hajtott a katolikus megújulásnak.

A magyarországi olasz konventuális ferences misszió sorsa ugyanolyan paradox módon alakult, mint az egész magyarországi katolikus megújulásé. A katolikus földesurakra támaszkodó, lelkes és áldozatokat is vállaló olasz misszionáriusoknak fontos eredményei voltak a hittérítésben, de igazi áttörést nem tudtak elérni. A olasz konventuálisok missziós munkája végülis éppen akkor ért el nagy sikereket, amikor a tulajdonképpeni misszió már jó ideje befejeződött.

1671-ben a missziók munkáját nagyon megkönnyítő politikai fordulat történt Felső-Magyarországon: Az egyébként buzgó katolikus arisztokrátiák, köztük a missziók lelkes támogatói által vezetett Wesselényi-összeesküvés bukása után, 1671-től a Habsburg-államhatalom katonai erővel és intézményesen üldözte a protestánsokat. Az evangélikus és református egyházszervezetet összeroppantó, egyházi „vákuumot” teremtő erőszakos ellenreformáció nyomán éppen egy olasz konventuális ferences szerzetes, az 1660-as évek második felétől Felső-Magyarországon térítő Giovanni Battista Reggiani da San Felice szervezte meg a magyarországi konventuálisok Szent Erzsébet-rendtartományát. A Csáky család az olasz ferences közbenjárására a konventuálisoknak adta a csütörtökhelyi templomot, amelynek ő lett az első plébánosa. Reggiani 1671. után számos szepességi templomot foglalt el a protestánsoktól, köztük az igen fontos lőcseit is. (Reggiani szerezte meg később a törököktől visszafoglalt Egerben is a mecsetet a konventuális ferencesek számára.) 1675-ben a szentév alkalmával Reggiani visszatért Itáliába. Itt nem sikerült apostoli misszionáriusi megbízást szereznie, de a generális mint rendtartományi biztost visszaküldte Magyarországra, ahol még két évtizeden keresztül, egészen az 1693-ban bekövetkezett haláláig térített.⁹¹

Az olasz konventuális ferencesek nemcsak Felső-Magyarország felől hatoltak be a missziók számára különösen nehéz terepet jelentő Erdélybe, hanem a szomszédos Moldvából is, ahol — a rend konstantinápolyi tartományából kiindulva — az olasz konventuálisoknak virágzó missziója működött. Az itteni moldvai és havasalföldi olasz konventuális misszionáriusok gyakran viselték a csak papíron létező erdélyi provincia tartományfőnöki tisztét.

1660 után, az erdélyi fejedelemség meggyengülésével, lényegesen könnyebben jutottak el az erdélyi katolikus nemesurak udvarházaiba a Moldvában térítő olasz konventuális misszionáriusok — a konkurenseik, az erdélyi magyar obszerváns ferencesek gyakran tiltakoztak is emiatt. 1683-tól, a nagy török háború kitörésétől azután Moldvában a törökök és főként a tatárok pusztítása nyomán a missziós munka lehetetlenné vált, az itteni olasz konventuális ferences hittérítők átmene-kültek a viszonylagos biztonságot jelentő Erdélybe. Az erdélyi fejedelem országát

⁹¹ APF SC Ungheria-Transilvania Vol. 1. Fol. 31. 250. 497–498/v. Vol. 2. Fol. 109. APF SOCG Vol. 459. Fol. 85. 88/v.

azonban hamarosan megszállták a Habsburg-csapatok, és ettől kezdve az erdélyi hittérítés már nem *külső*, hanem *belső* missziók keretében folyt.⁹²

A missziók központi kérdése: a nyelvtudás

Akárcsak a leveleikben oly sokat emlegetett távoli missziókban, Kongóban vagy az Indiákon, ugyanúgy Magyarországon is az olasz hittérítők egyik legnagyobb gondja az volt, hogy hogyan érintkezzenek a híveikkel.

A 17. századi Magyarország ilyen szempontból is elborzasztó terepnek tűnt az olasz misszionáriusok számára, hiszen itt — írta 1643-ben Andrea Scalimoli da Castellana misszióprefektus — nem kevesebb mint nyolc nyelv szükséges: törökül, magyarul, héberül, németül, szlávul, lengyelül, ruténül és románul beszélnek az itt élők.⁹³ A szláv a szlovákok jelentette, és a Felvidéken térítő Castellana a délen beszélt szerbet, horvátot, és szlovént ki is hagyta a magyarországi nyelvek közül. A hasonló hangzású, de mégis eltérő szláv nyelvek rokonsági foka nehezen volt érthető az olasz misszionáriusok számára: Giacomo Boncarpi missziópüspök valamelyest tudott „morvával”, és mint írta, nem nagyon talált különbséget eközött és a horvát nyelv között.⁹⁴ Guglielmo d'Oleggio olasz kapucinus pedig azt írta 1642-ben, hogy a dunántúli misszióba „horvátul, szlávul és dalmátul” tudó misszionáriusok kellenének — e három néven minden bizonytalansággal a szlovént és a horvát nyelvjárásait értette.⁹⁵ Hasonlóképpen 1639-ben a Giovanni Battista Astori ferrarai misszionárius arról számolt be, hogy az egri püspökség területén tíz plébániát sikerült visszafoglalnia, de nincsenek papjai, akiket odahelyezhetne. Azt kérte ezért, hogy a bíborosok utasítsák a rendje dalmáciai és a stájerországi provinciálisait, hogy ne akadályozzák tovább a misszionáriusok toborzását ezekben a rendtartományokban, mert legalább tíz szerzetesre van szüksége onnan, ugyanis az egri püspökségben a lakosság többsége a szláv vagy a német nyelvet beszéli.⁹⁶ Astori szemmel láthatólag úgy gondolta, hogy nincs különbség a felvidéki szlovákok és a dalmáciai szlovének és horvátok nyelve között. Több más misszionárius pedig, mint pl. az erdélyi ferences, Szebeni György 1678-ban, felajánlkozott a Hitterjesztés Szent Kongregációjánál, hogy „szász és német” nyelveken egyaránt fognak téríteni Magyarországon és Erdélyben.⁹⁷

Az olasz misszionáriusok és a missziójukat ellenző magyarországi megyéspüspökök egyaránt jól látták, hogy a nyelvtudás a missziók központi kérdése.

Ha Isten megadta Bálám szamarának azt a csodálatos képességet, hogy megszólaljon, akkor miért nem tesz csodát, és nekem, aki szintén szamarához vagyok hasonló, miért nem adja meg a képességet, hogy megszólaljak magyarul? — fakadt ki 1638-ban az egyik levelében Fulgenzio a Jesi. Az obszerváns ferences többször jött Magyarországra, hosszú éveket töltött el itt, és a székelyföldi misszióban érte

⁹² APF SOCG Vol. 309. Fol. 167–169. APF SC Moldavia Vol. 1. Fol. 89–90. APF Fondo di Vienna Vol. 8. Fol. 158–161.

⁹³ Relationes 75.

⁹⁴ *Tóth István György*: Koszovóból i. m. 294.

⁹⁵ APF SOCG Vol. 85. Fol. 253.

⁹⁶ APF SOCG Vol. 81. Fol. 409–410/v.

⁹⁷ APF Acta SC Vol. 15. Fol. 136–138. APF SC Moldavia Vol. 2. Fol. 29–30.

a halál is 1646-ban, de magyarul ennek ellenére nem tanult meg. Soraiból érezhető, hogy mennyire elkeserítette az, hogy a híveihez nem tudhatott igazán közel kerülni, csak tolmáccsal vagy latinul érintkezhetett velük.

Nem tanult meg magyarul a római obszerváns ferences provincia másik kiválósága, Modesto a Roma sem, aki pedig három évtized alatt háromszor járt Magyarországon, éveket élt Magyarországon és Erdélyben, betöltve az erdélyi missziófőnök és kusztosz tisztét is. Amikor 1643-ban először érkezett Magyarországra, akkor az volt a szándéka, hogy egy magyarországi ferences kolostorban lakva megtanul magyarul, a háború és a pestis miatt azonban gyorsan vissza kellett térnie Itáliába és később már nem törekedett ennek az oly idegen nyelvnek a megtanulására.⁹⁸

Ha Fulgenzio a Jesi csak a csodától várhatta, hogy megszólal magyarul, akkor az olasz misszionáriusok elszánt ellenfele, Lippay György esztergomi érsek arra hivatkozott, hogy a nyelvet nem tudó olasz hittérítőkön már a csoda sem segíthet. Megváltónk, írta Lippay Giulio Spinola bécsi nunciának, minden szükségessel, még a csodák hatalmával is ellátta az apostolokat, de ezt sem találta elegendőnek a térítésre, ha nem kapták volna meg a nyelvek értésének adományát, utalt az érsek a pünkösdi csodára.⁹⁹

A nyelvtudás hiánya nemcsak a hittérítésben, de a mindennapi érintkezésben is akadályozta a misszionáriusokat: A goai miszionáriusként már megismert San Felice 1636-ban többször is arról panaszkodott, hogy mivel nem tudják az itt beszélt nyelvet, az olasz misszionáriusok nem utazhatnak egyedül Felső-Magyarországon, hanem a nemesurak kíséretére szorulnak.¹⁰⁰

Az olasz misszionáriusok a Magyarországon beszélt nyelvek közül egyet sem értettek, bár a román parasztok nyelve ismerősen csengett a számukra. A román „egy annyira megromlott olasz, hogy nem is érteni”, írta Modesto a Roma Erdélyről.¹⁰¹

Akárcsak Modesto a Roma, más olasz ferences misszionáriusok, pl. San Felice és a társa, Sonnino, is úgy akartak megtanulni magyarul, hogy egy ideig valamelyik magyarországi kolostorban laknak. Fulgenzio a Jesi, amikor 1634-ben a hódoltságban fekvő gyöngyösi kolostorban elkezdett téríteni, akkor azzal a kéréssel fordult a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosaihoz, hogy Itáliából küld-

⁹⁸ Fulgenzio a Jesi római obszerváns ferences szerzetes 1643-ban azt javasolta a Kongregáció bíborosainak, hogy évente mindig küldjenek itáliai obszerváns ferencset Magyarországra, akik itt valamelyest megtanulják a nyelvet, megtanulnak magyarul prédikálni, és így folyamatosan lesznek jó misszionáriusok Magyarországon és Erdélyben. Fulgenzio úgy becsülte, hogy körülbelül egy évet valamelyik magyarországi kolostorban lakva, az itáliai ferencsek már eléggé megtanulnak magyarul ahhoz, hogy a misszióban alkalmazni lehessen őket. APF SOCG Vol. 36. Fol. 60. Vol. 406. Fol. 3. 49. Vol. 78. Fol. 204. Külön kérte, hogy — a már említett — Modesto a Roma, Lorenzo di Mont'Albodo és Giuseppe da Milano ferenceseket helyezték az ő prefektussága alá, hogy amíg ő erdélyi misszióba megy, ezeket Magyarországon hagyja, hogy ott valamelyest megtanuljanak magyarul. APF SOCG Vol. 406. Fol. 49. Nemcsak Modesto nem tanulta meg azonban a magyar nyelvet, hanem a másik két szerzetes sem. A misszionáriusok 1643 novemberében egybehangzóan arról írtak Rómába, hogy kénytelenek félbeszakítani magyarországi missziójukat, a pestis és a háború miatt, de azért is, „mert nem ismerik a nyelvet”. APF SOCG Vol. 87. Fol. 187/r-v. Vol. 89. Fol. 220/r-v.

⁹⁹ Relationes 343.

¹⁰⁰ APF SOCG Vol. 78. Fol. 48–49., 66. + 71/v.

¹⁰¹ Relationes 233. 326.

jenek legalább nyolc felszentelt szerzetest és négy laikus testvért, akik azután a magyarországi kolostorokban megtanulnak magyarul és utána nagy haszonnal térítenének, erre azonban nem került sor. A Magyarországra küldött konventuális ferences misszionáriusoknak sem maradt idejük, hogy a „bevetésük előtt” megismerkedjenek a magyar nyelvvel. A rettenetes paphiány között minden hadrafogható hittérítőre szükség volt, nem jutott sok idő a felkészülésre, másrészt pedig a magyar nyelv megtanulása lényegesen keményebb diónak bizonyult, mint azt az olasz misszionáriusok hitték.

A Magyarországon térítő olasz obszerváns ferencesek közül egyikről sem írták azt, hogy megtanult volna magyarul. A közülük kikerült két legfontosabb hittérítőről, Modesto a Romáról és Fulgenzio a Jesiről pontosan tudjuk, hogy nem beszéltek magyarul, a többi misszionárius esetében pedig joggal feltételezhetjük, hogy a jelentések bizonyára nem hallgatták volna el ezt a fegyvertényt, ha sikerül elsajátítaniuk a magyar nyelvet.

A magyarországi missziót szervező olasz kapucinus Guglielmo d'Oleggio 1642 októberében azt írta magáról, hogy „bár nem elégséges módon, de kezdek magyarul beszélni”. Három héttel később azonban már arról írt, hogy a télen Stájerországban marad, ahol a rendben néhány magyarul jól tudó laikus testvér él, szeretne ugyanis megtanulni magyarul. Újabb két hét múlva azonban már azt írta Rómába, hogy csak szeretett volna a stájerországi rendtartományba átmenni, hogy ott tanulja meg a horvát és a magyar nyelveket, de ezt az előljárói féltékenységből megakadályozták. D'Oleggio magyar tanulmányai feltehetően csak a kezdeteknél tartottak.¹⁰²

A Magyarországon működő olasz konventuális ferences szerzetesek közül Pietro da Sant'Angelo da Fermo többször megírta saját magáról, hogy tanul és valamelyest tud is magyarul.¹⁰³ 1635-ben Radról írta Rómába, hogy „hol ide, hol oda hívják, hogy prédikáljon és gyóntasson, nagyon igyekszik a magyar nyelv megtanulásában”, mert a többi misszionárius nem tudja a magyar nyelvet. Később Itáliából azért kérte, hogy immár provinciálisként küldjék vissza a magyarországi misszióba, mert — mint írta — valamelyest tud magyarul.¹⁰⁴ Francesco Cosmi da Mogliano olasz konventuális 1634-ben Szádvárról jelentkezett a Kongregációnál. Egyrészt olyan szerzetesek kiküldését kérte, akik beszélnek az itteni nyelvet, másrészt arról számolt be, hogy ő maga is szorgalmasan tanul magyarul, és reméli, hogy hamarosan ezen a nyelven is téríthet.¹⁰⁵ Még egy Magyarországon működő olasz konventuálisról tudjuk, hogy valamelyest megtanult magyarul, Pietro Cima da Coneglianoról. 1641-ben, amikor Conegliano már a negyedik éve dolgozott Magyarországon hittérítőként, nemcsak ő maga jelentette ki sajátmagáról,¹⁰⁶ hogy hasznosan tudna szolgálni a (csak tervezett) erdélyi misszióban, mert „egy kicsit” tud magyarul, hanem a konventuális ferencesek missziópefektusa, Andrea Scalimoli da Castellana is azt írta Rómába, hogy Conegliano Erdélyben és Havasalföldön hasznos lenne a misszió számára, mert „jól tudja a magyar és az erdélyi (azaz a román) nyelveket”.¹⁰⁷ Ezek

¹⁰² APF SOCG Vol. 85. Fol. 247–250. 274. 243. 253.

¹⁰³ APF SOCG Vol. 77. Fol. 249. Vol. 28. Fol. 444. 447. Vol. 52. Fol. 206. 207. 208/v. 209/v.

¹⁰⁴ APF SOCG Vol. 52. Fol. 207. Vol. 28. Fol. 447. 444.

¹⁰⁵ APF SOCG Vol. 77. Fol. 198.

¹⁰⁶ APF SOCG Vol. 83. Fol. 207. + 221/v.

¹⁰⁷ APF SOCG Vol. 83. Fol. 210/r-v.

az olasz misszionáriusok társaiknál hosszabb időt, négy-hat évet szolgáltak Magyarországon, így érthető, ha valamelyest elsajátították a magyar nyelvet.

A hazánkban térítő olasz misszionáriusok magyar nyelvtudása tehát meglehetősen elszomorító képet mutat: A nyolc obszerváns ferences közül senki sem tanult meg magyarul. A Magyarországon és Erdélyben a 17. században működött több mint negyven olasz konventuális ferences misszionárius közül háromról: Pietro da Sant Angeloról, Francesco Cosmi da Moglianoról és Pietro Cima da Coneglianoról tudjuk, hogy valamelyest megtanultak magyarul, míg egy negyedikről, az évtizedekig itt térítő Reggiano di San Felicéről, bár nem írt erről, ezt mégis feltételezhetjük.¹⁰⁸

A missziók központi kérdése és egyben az itáliai misszionáriusok magyarországi küldetésének Achilles-sarka volt a nyelvkérdés, ezért ha az olasz misszionáriusok közül többen tudtak volna magyarul, akkor a missziók előljárói aligha mulasztják el, hogy ezt kiemeljék a Rómába küldött leveleikben. Az olasz misszionáriusok azonban viszonylag rövid időt, általában csak két-három évet tényszerűen Magyarországon, és ez az anyanyelvüktől igencsak távol eső magyar nyelv elsajátításához kevésnek bizonyult.

Magyarországon mind a király, mind pedig a megyéspüspökök kételkedtek abban, hogy a magyarul nem tudó olasz misszionáriusok alkalmasak volnának az itteni hittérítésre. II. Ferdinánd király előbb Bonaventura da Genova, majd pedig San Felice misszionáriusoknak kifejtette, hogy szerinte nyelvtudás nélkül bizony nem sokat ér a szolgálatuk.¹⁰⁹

A magyar püspökök, akiknek a szemében amúgy is szálka volt a pápaság által küldött olasz misszionáriusok jelenléte az egyházmegyékben, nem is mulasztották el, hogy rámutassanak erre: Pázmány mind a Hitterjesztés Szent Kongregációjának írt leveleiben megfogalmazta, mind pedig a kihallgatáson fogadott olasz misszionáriusoknak többször elmondta, hogy véleménye szerint a nyelvet nem értő olasz misszionáriusok nem sok hasznot hajthatnak, Róma az erre szánt pénzt inkább küldje ide, hogy — Pázmány reformja központi gondolatának megfelelően — a hazai papnevelést fellendítve, képzett, erkölcsös és persze a nép nyelvét is értő papokkal segítsék a katolikus megújulást.

Mind Ferdinánd császár, mind pedig Pázmány bíboros tévedett azonban. Noha rendkívül nagy hátrányt is jelentett az, hogy az olasz misszionáriusok nem tudtak magyarul, ezeket a nyelvi nehézségeket többé-kevésbé mégiscsak áthidalták.

A Felvidék szlovák és rutén lakossága jól megértette a lengyel misszionáriusok igehirdetését. Ezért az olasz konventuális ferences missziófőnök, Andrea Castellana egy lengyel ferences, Anton Jandriski társaságában járta a falvakat, aki a tolmácsként segítette,¹¹⁰ illetve a magyarországi misszióba küldött itáliai testvéreket Lengyelországba osztotta be, ahonnan cserébe lengyel szerzeteseket kapott, akik azután a szlovák falvakban nagy sikerrel prédikáltak.¹¹¹ Magyarországon ezen kívül sokan beszéltek németül is, és a római rendtartományból származó Modesto a Roma mellé aligha véletlenül éppen a rend trentoi provinciájából

¹⁰⁸ Igaz, Reggiani a Felvidék németek és szlovákok lakta részén élt és térített. APF SC Ungheria Transilvania Vol. 1. Fol. 250–251/v.

¹⁰⁹ APF SOCG Vol. 76. Fol. 291. Vol. 77. Fol. 226.

¹¹⁰ APF SOCG Vol. 82. Fol. 2/r-v. Vol. 83. Fol. 206/r-v.

¹¹¹ APF SOCG Vol. 87. Fol. 192/r-v.

származó szerzeteseket küldtek,¹¹² akik a magyarországi németekkel bizonyára megtalálták a „közös nyelvet”.¹¹³

A magyarországi olasz misszionáriusok ezenkívül jól kihasználták, hogy — ellentétben Európa nyugati felével — itt a latin még nagyon is élő nyelv volt. Magyarországon „még a parasztok és a juhászok is, hogy úgy mondjam, latinul jobban beszélnek, mint másutt sok pap” – írta 1633-ban egy flamand kapucinus, Basilio d’Aire Rómába. Bonaventura da Genova pedig egy évvel később a Felvidékről kelt levelében azt jelentette, hogy „ezek az emberek az apró kisgyerekekig szinte mind tudnak latinul”. Ez persze jókora túlzás volt, de a levelekből tudjuk, hogy az olasz misszionáriusok nemcsak sikerrel prédikáltak, gyóntattak, de hitvitákat és asztali beszélgetéseket is folytattak – latinul.¹¹⁴

Olaszok és magyarok – ahogy egymást látták

Az olasz misszionáriusok számára egy nagyon határozott határvonal húzódott az itáliaiak és az „ultramontánusok” között. Emellett az éles különbség mellett, amely szerintük a művelt és erényes Itáliát elválasztotta a barbár, tudatlan és bűnben tobzódó Alpokon túli területektől, eltörpültek mind az Itálián belül, az egyes régiók és államok közti, oly markáns különbségek, mind pedig a Közép-Európa országait, Magyarországot, Lengyelországot és a német területeket egymástól elválasztó eltérések.¹¹⁵

Bármely utazónak, aki ma akár egy futó turistaút keretében bejárja Olaszországot, az lesz az egyik legfontosabb élménye, hogy Milánótól Palermoig mintha nem is egy országban járna, olyan nagyok a különbségek mind a nyelvben, mind pedig a szokásokban, konyhában, mentalitásban, életvitelben. Ezek az Itálián belüli változatok a 17. században, a 19–20. századi iparosodás, vándormozgalmak stb. előtt még sokkal hangsúlyosabbak voltak. Ezenkívül a 17. században a ha-

¹¹² 1648-ban Galgócról az immár második alkalommal Magyarországra jött Modesto a Roma nemcsak arról számolt be Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáranak, hogy a szalvatoriánus és a mariánus magyarországi obszerváns ferences rendtartományokból négy jó magyarnyelvű hitszónokot szerzett, hanem ezenkívül egy roveredoi és egy fiumei olasz szerzetest is: Francesco di Roveredo és Claudio di Fiume atyákat. Mindketten jól tudnak németül, ami igen hasznos lesz a magyarországi és erdélyi misszióban. APF SOCG-Vol. 96. fol. 307/r-v. Vö. Uo. 254/r-v.

¹¹³ Guglielmo d’Oleggio az egyik levelében felsorolta azokat a Stájerországban és Ausztriában tartózkodó kapucinus atyákat, akik szerinte alkalmasak lennének a magyarországi misszióra: A milánói provinciából való Agostino da Soresina jó szónok és még fiatal, így könnyen megtanulja a nyelveket. A velencei rendtartományból való Bartolomeo da Trignano jól beszél szlávul (nyilván szlovénül!) és valamelyest horvátul. D’Oleggio szerint szintén horvátul és szlovénül tudott prédikálni három további stájerországi szerzetes. A tervezett misszió prefektusának pedig egy „olasz nemzetből való” stájerországi kapucinust javasolt, Cristoforo da Civitale atyát, aki kitűnő hitszónok és a horvát, szláv, és olasz nyelvek mellett a németet is jól beszéli - erre Stájerországban szüksége is lehetett. APF SOCG Vol. 85. Fol. 253. APF SOCG Vol. 96. Fol. 254/r-v., 307/r-v.

¹¹⁴ Tóth István György: A latin mint beszélt nyelv Magyarországon a 17–18. században. In: In memoriam Barta Gábor. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 345–346. további példákkal a latinul térítő misszionáriusokra. Vö. Peter Burke: Languages and anti-languages in early modern Italy. In: Peter Burke: The historical anthropology of early modern Italy. Essays on perception and communication. Cambridge 1987. 79–80.

¹¹⁵ Jászay Magda: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról. Bp. 1996. 139–212.

zánkban térítő olasz misszionáriusok olyan igencsak különböző berendezkedésű, politikai rendszerű államokban éltek, mint a pápaság, a spanyol uralom alatt álló Nápolyi Királyság vagy pedig a Velencei Köztársaság. Ezek után joggal várhatnánk, hogy ezek a különbségek a Lombardiából vagy Sziciliából Magyarországra érkezett olasz misszionáriusok hazánkban szerzett benyomásaiban is tükröződnek, ám semmi hasonlónak nem sikerült a nyomára bukkannom, akár Milánóból, akár egy szicíliai kisvárosból, akár Velence mellől, akár magából Rómából érkezett a misszionárius, hasonló módon írta le a magyarokat és a szokásaikat. Mindezt nem írhatjuk a római centralizmus számlájára sem, mert az itáliai ferenceseket az egyes, regionális alapon szervezett rendtartományok képezték ki és küldték Magyarországra.

A magyarázatot abban kereshetjük, hogy az Itália és az „északi Európa” közötti alapvető ellentét mellett (mert az olaszok számára már Magyarország is Észak volt!) az olasz misszionáriusok számára jelentéktelennek tűntek a két nagy európai régió belüli különbségek. Ezt az egyik legjobb megfigyelő a felvidéki olasz misszionáriusok közül, Giovanni Battista Astori da Ferrara 1640-ben írt jelentésében világosan meg is fogalmazta. A magyarországi paphiányon akkor lehet segíteni, ha a konventuális ferences rend ausztriai, stájerországi, lengyel- és oroszországi rendfőnökeinek határozott utasítást adnak: Küldjenek a rend bécsi, gráci és krakkói noviciátusaiból minden évben egy vagy két fiataalt a magyarországi misszióba. Ezek a szerzetesek Magyarországra jönnének, „hogy elsajátítsák az itteni szokásokat, amelyek a hazájukbeliektől csak kevéssé különböznek.” Az olasz misszionárius tehát úgy látta, hogy — persze összehasonlítva az itáliaiakkal — a magyarországi szokások csak kevéssé különböztek attól, amihez az osztrák, stájer, lengyel vagy éppen kelet-galíciai papnövendékek hozzászokhattak.¹¹⁶

Az olasz misszionáriusok gyakran minden követ megmozgattak azért, hogy missziót kapjanak Magyarországra – itt azonban már sokszor éreztek igen erős honvágyat „Itália kék ege” után.

Az itáliai éghajlathoz szokott misszionáriusok sokat szenvedtek az esős és hideg „Északon”, azaz Magyarországon. Érdekes módon ebben sem találtam különbséget az Itália oly különböző tájairól hazánkba érkezett hittérítők beszámolóí között, pedig az Alpokkal határos Bergamóból és Trentóból éppen úgy jöttek hittérítők, mint a perzselő naphoz szokott Sziciliából.

A magyarországi „szörnyű” klíma híre már Itáliában elérte a misszionáriusokat. Francesco Antonio da Santo Felice (a későbbi goai misszionárius) még a közelében sem járt Magyarországnak, amikor már arról írt, hogy a mellérendelt misszionáriustársa az ottani rettenetes éghajlatot nem bírná ki.¹¹⁷ Egy évvel később pedig San Felice, miután a magyarországi missziót nagy csalódások után elhagyta, már Bécsből írt Malatesta Baglioni nunciusnak arról, hogy nem sikerült a rend egykori kolostorait visszaszerezniük. Azt pedig csak nem várhatják el tőlük Rómában, fakadt ki, hogy az erdőben lakjanak, hiszen itt északon megfagynának, – igaz, ez a protestánsokat nagy örömmel töltené el.¹¹⁸ Pietro da Sant’Angelo a

¹¹⁶ APF SOCG Vol. 320. Fol. 6–10/v.

¹¹⁷ APF SOCG Vol. 11. Fol. 335. 376. 378.

¹¹⁸ APF SOCG Vol. 78. Fol. 18.

felvidéki Radból írt Francesco Ingolinak, 1635. május 27-én, tehát már a tavasz végén: Itt rendkívül hideg van, ezért állandóan a kályha közelében kell maradniuk, panaszkodott.¹¹⁹ Modesto a Roma obszerváns ferences szerzetes 1644 márciusában ezzel egybehangzóan írta: Magyarországon igen nagy a hideg, és az utazás ebben a hidegben meghaladja az erejét, ezért kénytelen elhagyni a missziót.¹²⁰

A hidegtől az olaszok nemcsak szenvedtek, hanem ez az egészségüket is veszélyeztette: Vincenzo Pinieri arról írt 1632-ben Rómába, hogy misszionárius-társa, da Macerata atya elcsúszott a jégen, azóta a bal kezét nem tudja használni, ő maga pedig a nagy hidegek miatt igen megbetegedett.¹²¹

Ahol zabkenyeret esznek és vizet isznak

Ha az olasz misszionáriusok a Hitterjesztés Szent Kongregációjának küldött leveleikben többször kiemelték, hogy mennyit szenvedtek az itáliaitól eltérő klímától, a nagy hidegtől, arról viszont érdekes módon nem írtak, hogy a magyarországi táplálkozás gondot okozott volna nekik. Pedig az „Északon” élő olaszok számára a megszokottól eltérő étkezési kultúra is szenvedést jelentett. A misszionáriusok legfőbb támasza, a bécsi nuncius is erős honvágyat érezhetett az itáliai konyha után. Malatesta Baglioni bécsi nuncius magánlevéltára számos bejegyzést tartalmaz arról, hogy mi mindent hozatott a saját szükségletére Itáliából. Az itáliai borok mellett mustot, mustárt, olivaolajat, olivabogyókat, fügét és persze olasz sajtokat. Mindezt a „barbár Északon” hiába kereste volna, és bár hagymát Bécsben is találhatott, azért a hazai mégiscsak jobban ízlett neki, ezt is hozatott Bécsbe a saját pesaroi püspöki kertjéből.¹²²

Fabio Chigi bíboros, a későbbi VII. Sándor pápa — a kor ünnepelt neolatin költője — egy latin versében elborzadva írta le, hogy mit tettek elé a Münsterbe vezető útján egy fogadóban: Örültünk, ha penészes fekete kenyérdarabokat fogyasztottunk, amelyet a vesztfáliai nép *Pompernikelnek* (= fekete rozskenyér) mond, ez a parasztokhoz és a köznéphez is alig illő éték.¹²³

Valóban, a Magyarországon térítő bosnyák és dalmát misszionáriusok mint szenvedéseik netovábbjára panaszkodtak arra, ha nem kaptak fehér búzakenyeret. Giovanni Desmanich, a boszniai rendtartományhoz tartozó, de az olaszos kultúrájú Dalmáciából, Makarska városából származó obszerváns ferences beszámolt arról is, hogy a temesközi misszióban évekig köleskenyéren kellett élniük, mert nem jutottak búzakenyérhez, lázadoztak is emiatt az ott szolgálók.¹²⁴ Amikor

¹¹⁹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 249.

¹²⁰ APF SOCG Vol. 89. Fol. 220/r-v.

¹²¹ Annuario 215.

¹²² *Rotraut Becker*: Aus dem Alltag des Nuntius Malatesta Baglioni. Nichtdiplomatische Aufgaben der Wiener Nuntiatur um 1635. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. 65. 1985. 315–317. *Giovanni Pizzorusso*: „Per servizio della Sacra Congregazione de Propaganda Fide”: i nunzi apostolici e le missioni tra centralità romana e Chiesa universale. Cheiron 1998. 201–217.

¹²³ *Disecta nigrantis mucida nos iuvit panis consumere frustra, quem Pompernikel appellat Westphalia pubes, vix cibus agricola dignus nudoque popello. Aemilius Springhetti*: Alexander VII. P. M. poeta Latinus. Archivum Historiae Pontificiae 1 (1963) 265–294.

¹²⁴ *Relationes* 94.

Lippay György esztergomi érsek a török támadások után nyomorba jutott magyarországi papok sorsát ecsetelte Giulio Spinola bécsi nunciussnak, (inkább nekik küldenének pénzt Rómából, a nyelvet nem tudó olasz misszionáriusok helyett!), akkor arról írt, hogy a magyarországi papok rongyokban járnak, sőt „sok helyen zabkenyérrel élnek”.¹²⁵ Az olasz konventuális ferencesek felső-magyarországi missziójában szolgált Remigius Cizemsky lengyel ferences, akit Tommaso Merighi provinciális hívott át a zempléni szlovák falvakba. Attól a Magyarországtól, *amit könnyelven aranyalmának mondanak*,¹²⁶ igencsak távol vannak, ecsetelte Cizemsky a szenvedéseit a bíborosok előtt, errefelé nincsen búza, hanem fekete zabkenyeret esznek.¹²⁷

Az olasz misszionáriusok azonban nem panaszkodtak a magyarországi étekekre. Lehet, bár kevésbé valószínű, hogy az ízlésüknek megfelelt a magyar konyha. Mivel a legtöbbjük valamelyik nemesúr udvarában élt, arra is gondolhatunk, hogy a nemesek nyilván megfelelően ellátták őket, így jutott az asztalukra többek között az annyira hiányolt lágú fehér búzacipó is. Valószínűbb azonban, hogy a misszionáriusok úgy gondolták, egy szerzetes ilyen világi dolgokról nem panaszkodik a bíborosoknak küldött leveleiben, amelyekben valamennyi olasz misszionárius elsősorban az áldozatos életét és a hit terjesztéséért elviselt szenvedéseit és fáradozásait igyekezett kidomborítani. Ritka kivétel volt — mint annyi minden másban — Bonaventura da Taormina szicíliai konventuális ferences szerzetes, aki Bihar vármegyében missziózott a reformátusok között. Magyarország egy rettenetes hely, panaszkodott, csak tíz hónapja van itt, de ez tíz évnek tűnik a számára, és amióta Itáliából eljött, azt sem tudja, hogy mi az a párna és a paplan, hanem szalmán alszik.¹²⁸

Igaz, az olaszok nehezen viselték el a bor hiányát, ha az egyébként kitűnő borairól a korájukban is híres Magyarországon a hegyek között térítettek. Panaszkodott erre az idézett levelében az olaszok missziójában szolgáló Remigius Cizemsky is, mondván, itt a hegyek között fekvő misszióban nincs még bor sem, ezért *vizet és sört isznak*. A lengyel szerzetes szemmel láthatóan úgy vélte, hogy Rómában ezt majd méltánylandó áldozatnak tartják. Pedig a lengyel szerzetesek északi hazájukban nem szokhattak hozzá a jó borokhoz, keseregtek is emiatt a velük együtt élő olasz misszionáriusok: A lengyel szerzetesek átjönnek Magyarországra, ahol csúnyán leisszák magukat, mert az északabbra fekvő Lengyelországban nem szoktak hozzá a boriváshoz, itt Magyarországon viszont vedelnek, vádaskodott Cosmi da Mogliano.

Modesto a Romának, a pápa városából származó misszionáriusnak is érezhetően hiányzott Erdélyben a bor.¹²⁹ A székelyföldi származású katolikus papok a tanulmányaik végeztével nem jönnek vissza Magyarországra, inkább a királyi Magyarországon vállalnak plébániát, „mert a hazájuk szegény és bora sincs”, írta. Az erdélyi misszióban igazán minden megvan, jelentette Modesto a Roma, van

¹²⁵ Relationes 347.

¹²⁶ Pál Fodor: In quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics and Military Administration in the Ottoman Empire. Istanbul 2000. 45–69.

¹²⁷ APF SOCG Vol. 218. Fol. 47–48/v.

¹²⁸ APF SOCG Vol. 87. Fol. 160/r-v.

¹²⁹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 200., Relationes 332.

itt mindenféle éték, minden vad- és háziállat. Ellentétben a misszionáriusoknak Rómába írt, a doktorátusukat sürgető és ezért a szenvedéseiket ecsetelő leveleivel, a nagy, átfogó jelentésekben az ilyen földrajzi leírások egyik célja az volt, hogy felmérjék az alamizsnagyűjtés lehetőségeit, a másik céljuk viszont az, hogy kedvet csináljanak a misszióhoz a itáliai rendtársaknak. Ezért az ilyen beszámolókból Magyarország és Erdély, de még Moldva is szinte tejjel-mézszel folyó Kánaánnak tűnnek. Egy valami mégis hiányzott Fra Modesto számára Erdélyből. Ez a vidék nagyon északon van, magyarázta, és így borban igen szegény, ehelyett azonban errefelé „kitűnő söröket isznak”, vigasztalta a szerzeteseket Modesto. Amikor 1638-ban a moldvai misszióból Fra Filippo olasz obszerváns ferences visszatért Itáliába, akkor nemcsak a pestisre, a banditákra és a gyaloglásra hivatkozott, érzékeltetve, hogy milyen szörnyű útja volt, nemcsak azt írta, hogy útközben vadkörtén élt, hanem ráadásul mindvégig *vizet kellett innia* – a borhoz szokott olasz barát számára ez jelentette az igazi szenvedést.¹³⁰

A 16–17. században az Alpokon túli Európában, ha olaszokról volt szó, bizonyára sokaknak a divatos öltözet, szép ékszerek, a zene és a tánc jutott eszükbe. A 17. században Itália volt a világ művelődésének a központja, Franciaország majd csak a század utolsó harmadában veszi át ezt a szerepet.

Az olasz ferences misszionáriusok természetesen a táncban nem jeleskedtek, ékszereket sem hordtak, és az is csak ritkán fordult elő, hogy egy ferences misszionárius díszítette volna magát. Andrea Bogoslavich, aki több Moldvában és Magyarországon térítő ferences misszionárius társához hasonlóan olaszul beszélő dalmát konventuális ferences volt, 1625-ben felkereste Csíksomlyó kolostorát. A továbbiakban Moldvában működött, magát püspöknek és biztosnak tartva. Marco Bandini, a temesközi ferences misszió korábbi prefektusa, Moldva apostoli adminisztrátora 1648-ban megsemmisítő jellemzést adott róla: Teljes elpuhultságban élt, mint a vajda titkára, és „rózsás barátnak” hívták, mert a fülében és mellén tavasszal egész rózsakoszorúkat hordott, és nőekkel enyelgett.¹³¹ Ugyanezzel vádolta meg 1649-ben az egyébként igen szigorú erkölcsű erdélyi olasz hittérítőt, Modesto a Romát, egy rendtársa, Gyöngyösi Krizosztom magyar obszerváns ferences szerzetes: Modesto nem a hívek térítésén fáradozik, hanem díszes koszorúkat készít, amivel az asszonyok díszítik magukat, és virágokkal kedveskedik a nőknek.¹³² Gyöngyösi Krizosztom, akit Fra Modesto rövid úton eltávolított Erdélyből, nem volt éppen elfogulatlan tanú. A tudós olasz ferences azonban a jelek szerint abban is jeleskedett, hogy virágokból készítsen díszeket, talán Erdélyben még ismeretlen motívumokkal – bár valószínűleg nem csapodár asszonyok számára, hanem inkább a templom ékesítésére.

A Bogoslavichnál nagyobb rendi fegyelemben élő olasz ferencesek azonban nem hordtak virágfüzereket, és divatos ruhákban sem jártak, bár néha rákényszerültek világi öltözet viselésére, ha útközben nem akarták, hogy felismerjék őket. Maga a szerzetesi öltözet, a megfelelő anyagú és színű barátcsuha beszerzése is gondot jelentett azonban az otthoni, itáliai kolostoroktól elszakadt barátok szá-

¹³⁰ SOCG Vol. 23. Fol. 3.

¹³¹ Moldvai csángó i. m. I. 374.

¹³² APF SOCG Vol. 218. Fol. 73–75/v. 1649. szept. 4. Kisszeben.

mára, Erdélyben nem tudták ezt a megszokott minőségű posztót előállítani, ami a misszionáriusok öltözékéhez szükséges volt, ezért a Hitterjesztés Szent Kongregációja 1682-ben Itáliából küldött posztókészítő — minden bizonnyal laikus — barátokat Erdélybe. Dalmazio da Castelnovo, Erasmo da Gaeta és Tommaso da Lucca obszerváns ferencesek jártasak voltak a rendi „egyenruhához” szükséges, előírt fajtájú és színű posztó elkészítésében és festésében, és közülük legalább az egyik, da Castelnovo két évig Erdélyben dolgozott.¹³³

A misszionáriusok, ha tudtak, még Itáliában vásároltak maguknak szerzetesi öltözéket. A miseruhához tartozó karinget a Magyarországra induló olasz misszionáriusok számára a nápolyi rendtartományuk zárdáiban varrták az apácák.¹³⁴ 1641-ben Andrea Scalimoli da Castellana, a magyarországi konventuális ferences misszió prefektusa pedig arról számolt be a levelében, hogy az egyik olasz misszionáriustársa, Pietro Cima da Conegliano engedélyt kért arra, hogy hazatérhessen Itáliába, azon belül is a szűkebb pátriájába, hogy ott a böjti időszakban prédikációkat tartva, az így nyert alamizsnából ruhát vehessen magának. Castellana ezt meg is engedte, hiszen az ötévi magyarországi misszió után az olasz szerzetes „szinte már meztelenül járt.”¹³⁵

Míg az itáliai tánc, ékszerek, divatos ruhák nem a ferences szerzeteseken keresztül jutottak el Itáliából Magyarországra és Erdélybe, addig a zene, az egyházi muzsika, az olasz misszionáriusok zenetudása fontos szerepet játszott a missziók térítő munkájában – az olasz zenének nem kis presztízse volt Magyarországon.¹³⁶

Olasz zenészek a missziókban

A bécsi nuncius is jól tudta, hogy az itáliai zeneművészet milyen megbecsülésnek örvend az Alpokon túl. 1636-ban pl. Malatesta Baglioni nuncius egy Bevignate Ferrazzi nevű fermoí énekessel, egy *hasztrálttal* kedveskedett II. Ferdinánd császár udvari énekkarának.¹³⁷

A zene és az ének az olasz misszionáriusok számára amiatt volt különösen fontos, mert a még oly ékesszólóan prédikáló olaszok sem sokra mentek az igehirdetésükkel, ha a nyelvüket nem értették meg a híveik. A zene azonban nem ismer nyelvi akadályokat, és az együttes ének lelki élménye érzelmileg is megerősítette a térítőmunkát, az új hívek kötődését a katolicizmushoz.

Itália a 17. században a zenekultúra központjának számított, és bár csak nagyon kevés konkrét adatunk van erről, mégis igencsak valószínűnek tűnik, hogy az olasz misszionáriusok zenei műveltsége fölötte állt a magyar vagy a lengyel társaikénak.

¹³³ *Galla Ferenc*: Ferences missziók a királyságban és Erdélyben, kézirat kiadás alatt, Fazekas István gondozásában, lapszám nélküli oldalak.

¹³⁴ „due mute di biancaria necessarie per dire la messa e per le chiese di quei paesi”. APF SOCG Vol. 394. Föl. 376.

¹³⁵ APF SOCG Vol. 85. Föl. 418/r-v.

¹³⁶ *Johann Herczog*: Orfeo nelle Indie I gesuiti e la musica in Paraguay (1609–1767). Galatina 2001. a zene és a misszió kapcsolatának sokoldalú vizsgálatával.

¹³⁷ *Rotraut Becker*: Aus dem Alltag i. m. 306–341., különösen 320–323.

A már említett Castellana misszióprefektus 1640-ben Sztropkóról jelentette Rómába, hogy Melith György szatmári kapitány udvarában egy, a földesúr szolgálatában álló lutheránus trombitást megtérített.¹³⁸ A zenész aligha tudott olaszul, Castellana pedig nem beszélt sem magyarul, sem szlovákul vagy németül. Azt, hogy mennyiben játszott közre a zene a „közös hang megtalálásában”, sajnos nem tudjuk, csak feltételezhetjük, hogy az olasz misszionárius a zenélésével keltette fel a trombitás figyelmét, kezdte meg az önkéntes felekezetváltáshoz vezető intenzív emberi kontaktus kialakítását. Ez pusztán feltételezés a lutheránus trombitás esetében, de alátámasztja egy másik olasz konventuális, Pietro Cima da Conegliano levele, aki szintén Szatmáron, ugyancsak Melith György udvarában működött egy évvel korábban. Cima a Kongregációnak írt levelében beszámolt a térítéseiről. A szerzetes megírta, hogy a földesúr udvarában latin nyelvű hitvitával és prédikációval, továbbá *énekkel* térít.¹³⁹

Az olasz misszionáriusok zenei tudása nemcsak a hívek térítését szolgálta, de minden bizonnyal emelte a földesúr, Melith György udvarának fényét is. Nagyon is lehetséges, hogy a lutheránus trombitás és az olasz ferences együtt zenélt a katolikus földesúr „házi” miséjén, így kezdtek el kézzel-lábbal beszélgetni – ezt azonban már sohasem tudjuk meg.

Egy másik levélből, amelyet hét évvel korábban, 1633-ban írt Eperjesről Francesco Angelini dalla Serra de Conti konventuális ferences szerzetes, világosan kiderül azonban, hogy az olasz misszionárius és a földesúr zenészei szoros kapcsolatban álltak. Angelini azok ellen a rágalmozó levelek ellen védekezett, amelyeket Homonnai Drugeth János gróf nevében a titkára hamisított, és úgy tett be a gróf által küldött levelek közé, mintha a misszionáriusnak írt ajánlólevelek lennének. A titkár mindezt bosszúból tette, „mert korábban egy kis viszálya támadt a zenészeimmel és velem — írja Angelini, — némely zenei dolog miatt, és mert másként nem állhatott bosszút, ehhez folyamodott”.¹⁴⁰ Az olasz misszionárius tehát saját zenészeivel vett részt a főúr, a felvidéki katolikusok egyik legfontosabb pártfogója udvarának a zenei életében, ahol „*per alcune cose musicali*” úgy összeveszett a gróf titkárával, hogy az nem restelt ilyen alantas eszközökhöz folyamodni.

Az olasz szerzetesek zenei képességét megbecsülték Magyarországon mind a földesúri patrónusok, mind a hívek, erről tanúskodik a már idézett Castellana prefektusnak szintén a sztropkói kis misszióházból, 1642 novemberében a Kongregációnak írt levele. Ebben a misszióprefektus arról számolt be, hogy amikor a magyarországi misszióba érkezett, akkor Sztropkón négy olasz misszionáriust talált, akik azonban nem tudtak a Felső-Magyarországon elterjedt nyelveken, azaz magyarul és szlovákul, ezért Castellana csak misézésre használhatta volna őket. A misszió főnöke ezért ugyanannyi papra cserélte el őket az oroszországi konventuális ferences rendtartománnyal, az ott hagyott olaszok helyett négy lengyel szerzetest hozott Magyarországra, akiket legalábbis a szlovákok könnyen megértettek. A Magyarországra küldött olasz szerzetesek közül kettőt Castellana leMBERGI és

¹³⁸ APF SOCG Vol. 82. Fol. 2/r-v. Vol. 83. Fol. 226/r-v.

¹³⁹ APF SOCG Vol. 82. Fol. 161.

¹⁴⁰ APF SOCG Vol. 75. Fol. 217.

vilniusi szemináriumi rektornak tett meg, míg a másik két olasz barátot zenészeknek küldte két további kolostorba, ahonnan viszont lengyel anyanyelvű szerzeteseket kapott értük cserébe. Az olaszokat tehát tanultságuk mellett (ezért lehettek a rendi utánpótlás vezetői, szemináriumi rektorok) zenei tudásuk miatt is nagyra becsülték, a lengyelországi kolostorok örömmel engedték el a szerzeteseiket, hogy a Felvidéken hirdessék az igét, ha értük cserébe Itáliában kiképzett egyházi zenész misszionáriusokat kaphattak.¹⁴¹

Káromkodó magyarok, szentéletű olaszok

Magyarországon nemcsak az éghajlat borzasztotta el az olasz szerzeteseket, hanem az emberek erkölcstelensége is. Nem kétséges: az a nézetük, mely szerint Itália az erkölcsösség hazája, éles ellentétben a fertelmes kicsapongásban élő ultramontánus vidékekkel, igencsak ellentmondásban volt az olaszok léhaságáról Európa-szerte kialakult közhelyszerű képpel. Korántsem mindegy persze, hogy olasz zenészek és táncosok, vagy pedig obszerváns ferencesek és kapucinusok adtak-e alkalmat a két nagy tájegység közti összehasonlításra. A szerzetesek számára Itália egy olyan ország volt, amely teljesen a katolikus egyház irányítása alatt állt, ellentétben az eretnekségektől fertőzött Magyarországgal, amely ebből a szempontból is igazi Babilon, ahogy a konventuális ferences misszióprefektus, Scalimoli a Castellana írta Rómába.¹⁴²

Erdélyben — írta 1645-ben a Gyergyó széki misszióból Fulgezio da Jesi, — az emberek még keresztet vetni sem tudnak, sem pedig gyónni vagy a miatyánkot elmondani. (Az olasz misszionárius ezt a nép vallási „analfabétizmusának” tudta be, bár valószínű, hogy ezek a parasztok reformátusok között éltek és ezért nem gyakorolták a keresztvetést.) A nép nagyon műveletlen, folytatta a misszionárius, „ahogy ez a vidék borzasztó, úgy a lakói is általában igen műveletlenek”.¹⁴³ Nemcsak az erdélyi hegyek között élő olasz ferences, de a Szombathelyen, tehát a királyi Magyarország „konszolidált” vidékén missziózó olasz domonkosok is úgy érezték, hogy egy gonosz nemzet közepén (*in medio nationis pravae*) élnek.¹⁴⁴

Csak azon csodálkozik, írta Castellana misszióprefektus 1641-ben, hogy el nem nyeli a magyarokat a föld, mert olyan szörnyűségeken káromkodnak. Ugyanakkor ezek a magyarok mégis morognak ellene és általában „az olasz nemzet ellen” amiatt, hogy nem törődnek eléggé a katolikus vallás terjesztésével.¹⁴⁵

Még a magyar püspökökben sem bízhatnak, írta Bonaventura da Genova 1637 júliusában — noha egészen addig, majdnem három éven keresztül, Pázmány olasz titkáráként szolgált... Lósy Imre egri püspök (a későbbi prímás) ugyanis kifakadt az olasz misszionáriusok ellen. Bonaventura ugyan nem maradt adósa,

¹⁴¹ APF SOCG Vol 87. Fol 192/r-v. 1642. nov. 2.

¹⁴² Relationes 75. Az erkölcstelen, hízelgő, pénzahhász és mihaszna olaszokról különösen éles hangon ír Szamosközy István Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvaráról szólva. Szamosközy István: Erdély története. Bp. 1977. 57–61.

¹⁴³ Sed sicut regio est horrida, ita et ipsi communiter rudissimi. APF SOCG Vol. 90. Fol. 275–276.

¹⁴⁴ APF SOCG Vol. 82. Fol. 208.

¹⁴⁵ APF SOCG Vol. 85. Fol. 418/r-v.

ám Lósy meg sem akarta hallani az érveit, mert az itteni püspökök „a mi barbár ellenségeink” (*barbari inimici nostri*). Fra Bonaventura ehhez azt is gyorsan hoztátette, hogy ő maga egyébként igazán megérdemelné már a misszionáriusi munkájáért a doktorátust, hiszen szinte már három éve szenved „ezeken a barbár vidékeken”.¹⁴⁶ E barbár országban, írta egy másik levelében Bonaventura, ahol nincsen felebaráti szeretet, minden szenvedést túrni kell, pedig erre nem készítették fel őket Itáliában. Jobb volna, ha a hóhér egy csapásra végezne vele és nem szenvedne ennyit!¹⁴⁷

Az olaszok a magyarországi missziókban nemcsak a magyarokkal, hanem — első pillantásra meglepő módon — a lengyelekkel is összevetették az olaszok szokásait, de a leveleik szerint természetesen ebből a vetélkedésből is mindig ők kerültek ki győztesen. Ennek az a magyarázata, hogy a felvidéki misszióban az olasz és lengyel ferencesek együtt térítettek, és bizony a tanult, de nyelveket nem tudó olasz és az egyszerűbb, de a szlovák parasztokkal beszélni tudó lengyel hittérítők konkurenst láttak egymásban, és korántsem éltek mindig békés összhangban.

Európa nagy részén az olaszokról élő közhelyek valószínűleg nem a testi tisztaság és szüziesség mintaképeiként mutatták be őket. Az olasz szerzetesek azonban az itáliai kolostoroknak — a kibontakozó trentói reformmal párhuzamosan mind szorosabb ellenőrzés alatt álló — világával vetették össze a lengyel szerzetesek kicsapongásait. Az olaszok nem olyan paráznák, mint a lengyelek, jelentette Rómába Bonaventura da Genova 1637-ben: Bizony még a tintája is belepirulna, ha mindent leírna.¹⁴⁸ A lengyel barátok a paráznaság pestisét terjesztik, írta 1635-ben Francesco Cosmi da Mogliano is. Egy lengyel ágostonos szerzetes a Felvidékre jött, hogy alamizsnát gyűjtsön, ezt azután egy faluban mindenféle nők társaságában verte el, és most egy Kassa melletti faluban a szerzetesi ruhát levetve él egy lutheránus asszonnyal, aki gyereket vár tőle. Ez a szerzetes nemcsak parázna, de ráadásul az ellenségeik számát is gyarapítja, hiszen ha felnő, ebből a gyerekből nyilván majd lutheránus prédikátor lesz! A lengyel szerzetesek ezenkívül, kihasználva a bor itteni bőségét, vidáman vedelnek – sorolta a lengyel barátok bűneit Cosmi da Mogliano.¹⁴⁹ Bezzeg Itáliában mindazokért a botrányokért, amelyek a sztropkói kolostorban történtek (persze a lengyelek közt!) már régesrég elvesztette volna a rendjük ezt a kolostorát, Magyarországon azonban az alapító földesúr meg sem ütközött ezen.¹⁵⁰

Az Itáliából jött misszionáriusok úgy érezték, hogy noha az olaszok sokkal erényesebbek és mértékletesebbek, mint a magyarok, ez utóbbiak mégis nagy ellenszenvvel vannak irántuk. Ahogy a későbbi indiai misszionárius, San Felice írta 1635-ben, „ezeken a vidékeken, (ti. Magyarországon) azt tartják az olaszokról, hogy csak azért jönnek ide, hogy az alamizsna gyűjtéséből meggazdagodjanak”.¹⁵¹

Az olaszokat nem szeretik a magyarok, de az erényes itáliai hittérítőket látva megváltoztatják majd a véleményüket – bizakodtak az olasz ferencesek. Az

¹⁴⁶ APF SOCG Vol. 79. Föl. 114.

¹⁴⁷ APF SOCG Vol. 78. Föl. 111–112.

¹⁴⁸ APF SOCG Vol. 79. Föl. 122. 127. 138.

¹⁴⁹ APF SOCG Vol. 77. Föl. 200.

¹⁵⁰ APF SOCG Vol. 77. Föl. 199., 227.

¹⁵¹ APF SOCG Vol. 77. Föl. 48–48/v.

itáliai misszionáriusok áldozatos munkája nyomán máris sokat javult az olaszokról Magyarországon kialakult kép. Ezt Bonaventura da Genova írta 1635-ben Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának, és a konventuális ferencesek lengyel-olasz missziója prefektusának, a lengyel Benedikt Radzinski-nek az egyik levelére hivatkozott: A lengyel szerzetes gratulált neki, írta, mert most az olaszok „jó magatartása eltörli majd mindazt a rossz benyomást, amit a mi szerzeteseink az elmúlt években itt keltettek”. Míg Itáliában igen könnyen hatnak a szerzetesek jó példájukkal a hívekre, és istenes magaviseletükkel sokak megtérését elérik, addig Magyarországon éppen fordítva, bármilyen kihágással nagyon könnyen megbotránkoztatják az eretnekeket, ami pedig az olaszok hírnevére „százszor nagyobb veszélyt jelent, mintha valaki közönséges gyilkos lenne”.¹⁵²

Minden bizonnyal a magyarországi provinciális, Giovanni Battista Astori da Ferrara is úgy érezte, hogy a magyarok ellenségesek az olaszokkal szemben, különben nem vette volna olyan hevesen a védelmébe őket: Az olaszok – írta 1639-ben Sztropkóról Rómába – ezeken a helyeken (ti. magyar földön) sokkal nagyobb hasznot hajtanak, mint az ultramontánusok, mert igaz ugyan, hogy nem ismerik a nyelveket, s így nem hajthatnak hasznot az egyszerű nép között, de „mindazonáltal a latin hitvitákban, gyóntatásban és érvelésben sokkal többet tesznek, mint azok, akik általában keveset tudnak, és a paráznaságban, részegségben és más bűnökben elmerülve élnek.”¹⁵³

Tér és idő az olasz misszionáriusok világában

A Magyarországra, Erdélybe és a hódoltságra érkező itáliai misszionáriusokat egy számukra teljesen idegen világ fogadta – nemcsak a számos itteni, Itáliában sohasem látott felekezet, a sok, egyaránt érthetetlen nyelv volt ismeretlen a számukra, de maga az ország, a bizonytalan határokkal szabdalta táj, a földrajzi környezet is.¹⁵⁴

A misszionáriusok Magyarországon is az Itáliában megszokott módon mérték a távolságokat. Pietro da Sant’Angelo arról írt 1636-ban a Kongregáció titkárának, hogy három misszionáriustársa „messzebb van tőle, mint Velence Rómától”, és ez a hasonlat mindkettőjük számára különösebb magyarázat nélkül érthető volt.

A olasz misszionáriusok Magyarországon is olasz mérföldben adták meg a távolságokat, nyilvánvalóan megbecsülve azokat. Az egyes városok közti távolságot magyar mérföldben, ha nem is írásban, de legalább a szóbeli hagyományban rögzítette a köztudat, ám *legában*, azaz olasz mérföldben a misszionáriusoknak

¹⁵² APF SOCG Vol. 77. Fol. 182/r-v, 223.

¹⁵³ APF SOCG Vol. 82. Fol. 159.

¹⁵⁴ Misszionárius útvonalak: Francesco Antonio da San Felice — a később Japánba kinevezett püspök — 1637-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja hívására és a bécsi nuncius parancsára Velencéből Anconába hajózva ment Rómába. Fulgenzio a Jesi 1638-ban és 1643-ban is 1643-ban Rómából Anconán és Velencén át indult magyarországi és erdélyi misszióba, 1643-ban arról panaszkodott Velencéből, tengeren és szárazföldön egyaránt sokat szenvedtek, útközben ki is rabolták őket. APF SOCG Vol. 38. Fol. 258. Vol. 87. Fol. 61. Vol. 26. Fol. 339. Vol. 18. Fol. 327.

maguknak kellett megbecsülniük a távolságokat. Ha figyelembe vesszük, hogy ezeket persze nem légvonalban, hanem az úton megtéve értették, akkor a becsléseik megbízhatóaknak mondhatók: Teruggia tartományfőnök szerint pl. Csík-somlyó a galgóci kolostortól 750 mérföldre van,¹⁵⁵ Alessandro della Croce provinciális és misszióprefektus pedig 1652-ben azt írta Rómába, hogy Bécsből Sztropkóig négyszáz olasz mérföldet tettek meg.¹⁵⁶

Különösen érdekes Fulgenzio a Jesi olasz obszerváns ferences misszionárius egy 1636-ben a galgóci ferences kolostorban kelt levele.¹⁵⁷ Fulgenzio ekkor már két éve élt a gyöngyösi kolostorban, a török hódoltság területén, tehát már hozzászokott az itteni viszonyokhoz. Hosszú leveléből számunkra az az érdekes, hogy hogyan határozta meg az egyes távolságokat. A „száműzött” egri püspök 100 olasz mérföldre él Gyöngyöstől, a bécsi nuncius pedig még messzebb, háromszáz olasz mérföldre, írta. Fulgenzio tehát a többi olasz misszionáriushoz hasonlóan az itáliai mértékegységet, a *legát*, az olasz mérföldet használta a távolságok megbecslésére, amikor a püspökről vagy a nunciusról írt.

Amikor viszont arról szólt, hogy a gyöngyösi ferences kolostor milyen veszedelmes közelségben van a török pasához, akkor azt írta, hogy Gyöngyös „négy magyar mérföldre” van Egertől. Aligha azért írt így Rómába a Hitterjesztés Szent Kongregációja kardinálisainak, mert úgy gondolta, hogy ott magyar mérföldben számolnak, hanem ezt a távolságot nyilván így hallotta gyakran a helybeliektől. Másrészt pedig, míg az olasz mérföld 1,750 kilométer, addig a magyar mérföld körülbelül nyolc kilométer. Ha a misszionárius azt akarta kifejezni, hogy milyen rettenetesen messze van kolostoruktól a bécsi nuncius, nagy számot írhatott, ha olasz *legában* számolt, amikor viszont az egri török vár és az egri pasa fenyegető közelségét akarta érzékeltetni, akkor a mindössze négy magyar mérföld nagyobb benyomást tehetett a bíborosokra, mintha 18 olasz mérföldet írt volna...¹⁵⁸

A Magyarországra érkezett olasz misszionáriusok és a magyarok tér-képzete teljesen különböző volt. A három részre szakadt Magyarország Róma számára két nagy régióhoz tartozott. Rómában a török hódoltságban az oszmán birodalom balkáni területének északi kitüremkedését látták, ugyanakkor a királyi Magyarország, akárcsak Csehország, számukra a Habsburg- birodalomnak, azaz a német területeknek a része volt. Ezért azután az olasz hittérítők a szomszédos magyarországi mezővárosokban járva, a leveleik szerint hol mint „in Germania”, hol mint „in Turchia” misszióztak. A magyar nemesség és ugyanígy a magyar püspökök azonban Magyarországot egységes — és hangsúlyozottan csak átmenetileg több részre tagolódó — területnek tekintették, ez az eltérő szemlélet azután egé-

¹⁵⁵ APF SOCG Vol. 79. Fol. 188.

¹⁵⁶ APF SOCG Vol. 218. Fol. 247. + 250/v. A sztropkói missziósházból Kisvárdára — ahol korábban szintén olasz, de a rend obszerváns ágához tartozó ferencesek misszióztak — és vissza az út további 150 olasz mérföld lenne — írta della Croce. Amikor Bonaventura da Genova 1637-ban azt jelentette Rómába, hogy Felső-Magyarország legfontosabb új ferences kolostorába, Kissebesre 50 mérföldről is jönnek a hívek misére, akkor ez persze olasz mérföldet jelentett, és nem magyart, azaz nem mintegy 400 kilométert, hanem a még mindig irdatlan távolságot jelentő 80–90 kilométert értette ez alatt. APF SOCG Vol. 80. Fol. 326. 320. 321/v.

¹⁵⁷ APF SOCG Vol. 78. Fol. 189/r-v. + 191/r-v.

¹⁵⁸ További példák: APF SOCG Vol. 85. Fol. 243. 248.

szen a török hódoltság végéig számos konfliktus forrása lett a pápaság és a magyar püspökök között.¹⁵⁹

Giovanni Battista da Teruggia 1635-ben a magyarországi katolicizmus központjából, Nagyszombatból írt levelet Francesco Ingolinak. Az olasz ferences már több éve élt Magyarországon, ahol a magyar szalvatoriánus ferences rendtartomány provinciálisává is választották. Távol állt tehát egy frissen érkezett, az itteni viszonyokra éppen csak rácsodálkozó olasz barát szemléletétől. Mégis két alkalommal is azt írta, hogy megválasztották a szécsényi kolostor gvárdiánjának, mely kolostor Törökország közepén található, – pedig a szécsényi végvár és a szécsényi kolostor, amelynek ő volt az előjárója, a 17. században a török hódoltság szélén, de már királyi területen állt. Ez a művelt és hosszú éveket itt élt olasz ferences a magyarországi török hódoltságot máskor is egyszerűen „Turchiának” nevezte, így pl. amikor arról írt, hogy „ha nem lennének ferencesek Törökországban, akkor csak igen kevés katolikus lenne, mert ott a püspökök nem lehetnek jelen”, akkor természetesen nem a Boszporusz, hanem a Tisza partján élő katolikusokra gondolt.¹⁶⁰

Az olasz misszionáriusok gyakran jöttek zavarba, ha ki kellett ismerniük magukat a 17. századi Magyarország valóban bonyolult földrajzában. Bonaventura da Genova, nem sokkal azután, hogy Magyarországra érkezett, 1634. október 11-én írt levelet a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, „di Tibisco”, azaz „a Tiszából” dátummal. Mint a leveléből kiderült, Pázmány érseknél jelentkezett, aki nem is engedte tovább. Az érsek „maga mellett tart itt a Tiszában Turóc vármegyében” (*me trattene appresso di se qui in Tibisco nel comitato Thuroczense*), ahogy Fra Bonaventura nem kis földrajzi zavarral írta. (Talán a Znió nevet hallotta az itáliai ferences Tibisconak? Znióváralján Turóc megyében volt egy, korábban a jezsuiták kezén lévő apátság, és 1634. augusztusában Pázmány valóban itt tartózkodott.)¹⁶¹ Egy másik levelében Bonaventura da Genova arról írt, hogy Pázmány mellett szolgál, ismét csak „in Tibisco”, továbbá Érsekújváron, Sellyén és Turócbán, és „mindezek Felső-Magyarországnak a törökkel határos vármegyéi!”¹⁶²

Modesto a Roma már több évet eltöltött Magyarországon és Erdélyben, amikor megírta a bíborosoknak a nagy jelentését, ám következetesen összekeverte Sztropkót és Szentest (!), és aggódva írt az Árva vármegyében, azaz a csanádi püspökség területén (!) élő katolikusok gondjairól. Ez a földrajzi kavargás azután

¹⁵⁹ Tóth István György: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról. In R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 251–257.

¹⁶⁰ APF SOCG Vol. 77. Fol. 241. Vö. Giovanni Pizzorusso-Matteo Sanfilippo: La Santa Sede e la geografia del Nuovo Mondo. In: Genova, Colombo, il mare e l'emigrazione italiana nelle Americhe. (Atti del XXVI. congresso geografico italiano). Ed. Claudio Cerreti. Roma 1996. 607–618.

¹⁶¹ APF SOCG Vol. 76. Fol. 291. Ezt a levelet közreadta: Sávai János: Ex tabulario Romano Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Szeged, 1993. 261. Itt azonban Fra Bonaventura valóban nem könnyű kalligráfiája miatt a levél kiadott szövege és a levéltári eredeti csak helyel-közzel hasonlítanak egymásra. Így pl. a ferences nem a pápát tartotta eretneknek, azaz a katolikus misszionárius levelében nem az áll: „gyorsan segíteni azon, hogy a mi eretnek atyánk” (presto rimediare ch'il padre nostro di heretici), hanem egy katolikus ifjú szeretné az áttérését titokban tartani, mert fél, hogy az apja kitagadja az örökségből: „vorebbe esser coperto temendo ch'il padre suo non lo disherediti”, az eredetiben e szavak állnak a fenti idézet helyén. Uo.

¹⁶² APF SOCG Vol. 76. Fol. 292. Pázmány 1634. évi itineráriumára: Hanuy Ferenc: Pázmány Péter összegyűjtött levelei. II. Bp. 1911. 463–540.

jó alkalmat adott Lippay György esztergomi érseknek, hogy hosszasan mennydörögjön a bécsi nunciának az olasz misszionáriusok tudatlanságáról.¹⁶³ Ehhez képest apró tévedésnek tűnik, amikor Astori da Ferrara misszióprefektus azt jelentette Rómába, hogy „Felső-Magyarországon szolgál, amely magába foglalja Erdélyt is”, vagy pedig amikor az olasz konventuálisok missziójában térítő Cizemsky lengyel ferences arról írt, hogy a térítésben jó hasznát vehetik, mert a Felvidéken a lengyel nyelvet mindenhol megértik, erre utal az is, hogy „Magyarországnak ezt a darabját, ahol lakunk, (tehát Zemplén vidékét), Szlavóniának hívják” (*nam ea pars Hungariae, in qua habitamus, Sclauonia dicitur*)...¹⁶⁴

Magyarország nemcsak tágas, bonyolult régiókra tagolt, hanem igen üres országnak is tűnt az olasz misszionáriusok számára. Alessandro della Croce misszióprefektus 1652 decemberében azt írta Rómába, hogy Bécsből a missziójukig, Sztropkóig mindössze három helyen: Pozsonyban, Nagyszombaton és Szepesváron találtak katolikus templomot, és ezenkívül Eperjes városában egy magánkápolnát. Ez azért nem kis túlzás volt, az olaszok a téli utazás során feltehetően nem nagyon néztek körbe a falvakban, csak ott, ahol valóban megszálltak: Nagyszombaton a ferences kolostor, míg Szepesváron a prépostság és az ottani száműzetésben élő Tarnóczy Mátyás váci püspök vendégszeretét élvezték.¹⁶⁵

Az itáliai kolostorok, egyházmegyéek, városok, templomok sűrűségéhez szokott olasz misszionárius számára a hatalmas kiterjedésű, egyházi és kommunikációs infrastruktúrában egyaránt „alulfejlett” Magyarország rendkívül üresnek, a néhány itáliai hittérítő pedig reménytelenül szétszórotttnak és elszigeteltnek tűnt. A hittérítők egy olyan Itáliából jöttek, ahol Rómában vagy Nápolyban egy-egy utcában három-négy templomban is miséztek, ahol a nápolyi királyságban annyi püspökség volt, hogy a csak alig túlzó szólásmondás szerint az egyik püspök katedrálisának tornyáról mindig lehetett látni a másikat, és ahol a kolostorok túlnépesedtek, a városokban sűrögtek-forogtak a szerzetesek és apácák. Ezek után Magyarország a katolikus hittérítők számára üres földnek tűnt, ahol összesen csak tíz egyházmegye volt, és ezekben is alig akadt felszentelt püspök, szinte nem voltak kolostorok, és nagy utat kellett megtenniük, amíg egy katolikus plébánost találtak.

Nemcsak a kolostorok hiányoztak azonban Magyarországról az olasz misszionáriusok számára, hanem a városok is. A Párizst, Londont megbámuló magyar utazók, Szepesi Csombor Márton, Bethlen Miklós rácsodálkoztak arra, hogy Nyugat-Európában a városok nagyságrendekkel nagyobbak, mint magyar földön: Csak a Louvre udvara akkora, mint „Kassa bekerített városának fele”, és a Bastille fegyvertára egyedül oly nagy, mint „egész Szatmár vára minden kerítésével”, írta Szepesi Csombor Márton, és ugyanez a léptékkülönbség döbbenetete meg Bethlent is: a velencei Arzenál, írta, „vagyon akkora, ha nem nagyobb, mint Meggyes vagy Szászsebes”.¹⁶⁶

¹⁶³ Relationes 320–334. 342–348.

¹⁶⁴ APF SOCG Vol. 218. Fol. 47–48/v. Vol. 320. 6–10/v.

¹⁶⁵ APF SOCG Vol. 218. Fol. 247. + 250.

¹⁶⁶ Kemény János és Bethlen Miklós Művei. Bp. 1980. 604., Szepesi Csombor Márton: Europica verietas. Bp. 1975. Tóth István György: Három ország, egy haza. Bp. 1991. 148–149.

Az Itáliából, a kor legurbanizáltabb vidékéről jött térítőknek viszont az tűnt fel, hogy milyen kicsik a magyarországi városok. Ahogy a Milánó városias környékéről származó Carlo Vasis da Bergamo, a magyarországi olasz misszionáriusok közül messze a legjobb leírását adva hazánknak, nagy jelentésében megállapította: „Ezek a városok a mi országunkban legfeljebb falvak lennének.”¹⁶⁷

Hatalmas, üres tér – ilyenek tűnt Magyarország az olasz hittérítők szemében. Ahogy a misszió prefektusa, Andrea Scalimoli da Castellana írta, mindössze két misszionáriusa van, noha „egy ilyen hatalmas országba, mint amilyen, Magyarország”, kapott apostoli missziót.¹⁶⁸ Castellana pedig hozzá volt szokva az irdatlan távolságokhoz. 1642 novemberében a sztropkói misszióból jelentette a bíborosoknak, hogy hat hónap alatt vizitálta Litvániát és Oroszországot (azaz Galíciát) egészen Moszkóviáig.¹⁶⁹ Bár a lengyel-litván királyságot keresztül-kasul bejárta Lemberg-től Vilniusig, Magyarország mégis igen nagykiterjedésűnek tűnt Castellana számára.

A hatalmas távolságok, az egyedüllét miatt a misszionáriusok a háborgó tengeren hánykódó kis csónakhoz hasonlították a küldetésüket. Az olasz konventuális ferencesekkel egy misszióban szolgáló lengyel barát, Benedikt Radzinski misszióprefektus 1633-ban az ismeretlen, fenyegető missziót az óceánhoz hasonlította: Megkapta a Hitterjesztés Szent Kongregációja felszólítását, és ennek alapján „elindult a veszedelmes és sok nehézséggel teli, hatalmas óceánra”, azaz a magyarországi misszióba.¹⁷⁰ Angelo Petricca da Sonnino magyarországi provinciális is aggódva várta Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáranak a leveleit, mert ahogy írta, „Őn nélkül sarkcsillag nélkül hajózom” (*senza lei navigo senza stella tramontana*).¹⁷¹ Az említett missziófőnökről, Radzinskiról pedig Pietro da Sant’Angelo egyik levelében azt írta, hogy a lengyel határ túloldalán lévő krosnoi kolostorban fekszik betegen, és „a nagy távolság miatt” azt sem tudja, hogy él-e vagy hal-e, hasonlóképpen a többi misszionárius is igen messze él egymástól. A misszionáriusok térképzete természetesen igencsak szubjektív volt, hiszen pl. Sztropkótól Krosnoig alig 60 kilométer a távolság légvonalban, de a két kolostor között a Kárpátok hegyei magaslottak.

Gyalog, kocsin, gályán – a misszionáriusok utazása

Nemcsak az számított, hogy hány olasz vagy magyar mérföld választotta el a misszionáriusokat egymástól vagy a misszió főnökétől, hanem az is, hogy mennyi idő alatt és hogyan tették meg ezt a távolságot. Erre a kérdésre azonban csak nehezen találhatunk feleletet a misszionáriusok oly nagyszámú és oly részletes levelezése alapján, aminek aligha lehet más oka, mint hogy erről a kérdésről a

¹⁶⁷ APF SOCG Vol. 310. Fol. 113/r-v.

¹⁶⁸ „in un regno così spatiose come è l’Vngaria”. APF SOCG Vol. 82. Fol. 168/r-v.

¹⁶⁹ A misszionárius a 17. századi fogalmaknak és a rendtartományok beosztásának megfelelően Oroszországot Moszkóviának nevezte, míg Kelet-Galíciát, azaz Vörösoroszországot mondta Oroszországnak.

¹⁷⁰ „ingredi periculosum ac in multis difficultatibus vastum oceanum”. APF SOCG Vol. 75. Fol. 216.

¹⁷¹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 226.

hittérítők nem szívesen írtak a római bíborosoknak. Egy szerzetes ugyanis a rendi regulák szerint csak gyalog járhatott, ha azonban ehhez valóban ragaszkodnak a misszionáriusok, az a missziók sikerét ugyancsak veszélyeztette volna.

Magyarország szárazföldi ország volt, de az út ide a misszionáriusok számára éppenúgy tengeren vezetett, mintha Kongóba vagy Japánba indultak volna. Igaz, uszkok kalózok fenyegették a misszionáriusokat az Adrián is, és a szélcsend vagy éppen a vihar miatt gyakran a tervezettnél jóval hosszabb lett az út, de így az utazás még mindig biztonságosabb, gyorsabb és főként kiszámíthatóbb volt, mint a szárazföldi utakon. Ezért — bár egy mai utazónak aligha jutna eszébe, hogy Anconából Velencébe ne országúton, hanem hajón menjen — a Magyarország felé tartó misszionáriusok ezt az Itálián belüli utat is hajóval tették meg, általában valamelyik velencei gályán kértek helyet maguknak. Velencéből azután a legtöbbször szárazföldön, Ljubljánán, Grácon, Bécsen át folytatták az útjukat a magyarországi missziókba. Volt azonban olyan misszionárius is, mint a magyarországi provinciális, Giuseppe Rossi, aki 1638-ban Velencéből gályával folytatta az útját Triesztbe, hogy onnan utazzon tovább Krakkóba, majd innen, Lengyelországból közelítse meg a sztropkói kolostort, a misszió székhelyét.¹⁷²

Az, hogy a szerzetesek fegyveresen, lóháton jártak volna a magyar falvakat, mint ahogy ezt sűrűn feljegyezték a hódoltságban missziózó bosnyák ferencesekről,¹⁷³ (akik erre külön pápai kiváltságokat is kaptak), minden bizonnyal nem fordult elő az olasz hittérítők között. Azt azonban joggal feltehetjük, hogy ismerős nemesek, kereskedők segítségét igénybe véve, gyakran közlekedtek kocsin, amit azonban nem siettek kiemelni a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak írt leveleikben. A rendkívül szigorú szabályzatú kapucinusok pedig valóban gyalog jártak. Guglielmo d'Oleggio da Speloncato kapucinus, aki egy magyarországi hódoltsági missziót szervezett, végülis sikertelenül, gyalog kelt át az Alpokon. Ezt ki is hangsúlyozta Francesco Ingolinak írt leveleiben.¹⁷⁴ 1642-ban arról írt, hogy két, szintén a magyarországi misszióba szánt társával együtt Itáliából Bécsbe a tél közepén *bőjtölve és mezítláb* utazott, akkora szenvedéseket viselve el, hogy ha Ingoli meghallja ezeket, akkor elborzad és sírva fog fakadni.¹⁷⁵ Az önsanyargatás azonban nem tett jót a missziós munkának: d'Oleggio az út fáradalmi következtében megbetegedett, és már azon gondolkodott, hogy a hittérítő terveit feladva, visszatér Itáliába.¹⁷⁶

1638-ban Pietro da Sant'Angelo da Fermo olasz konventuális kiemelte Criosotomo Klusról, a konventuális misszió egyik lengyel tagjáról, hogy jámborsága meglepte az olasz provinciálist: Klus atya ugyanis minden ünnepnap négy-öt

¹⁷² APF SOCG Vol. 22. Fol. 139. Egy világi pap misszionárius, Fodordésy István erdélyi pap 1658-ban Rómából Anconába ment, innen hajón Velencébe, majd postakocsin folytatta az útját Bécsbe. APF Fondo di Vienna Vol. 6. Fol. 84. 85. 91.

¹⁷³ *Tóth István György*: Szent Ferenc i. m. passim, az ott idézett irodalommal.

¹⁷⁴ APF SOCG Vol. 85. Fol. 243. 248–250. 274.

¹⁷⁵ APF SOCG Vol. 85. Fol. 246–250.

¹⁷⁶ A következő hetekben írt levelei szerint azután az egészsége és ezzel együtt a szokott lelkesedése is helyreállt, ismét Rómába akart menni, de most már nem azért, hogy visszavonuljon, hanem hogy ott beszámolhasson a Hitterjesztés Szent Kongregációjának a magyarországi misszió terveiről. D'Oleggio úgy számolta, hogy a Bécs-Róma távolságot oda-vissza 3–4 hónap alatt járja meg. APF SOCG Vol. 85. Fol. 243. 274.

szentbeszédet is tart egy nap, bejárja a misszió környékén a falvakat, és *mindezt gyalog*.¹⁷⁷ A zempléni hegyek kis falvai közel feküdtek egymáshoz, így némi erőfeszítéssel valóban bejárhatóak voltak egy nap alatt. Az azonban, hogy a konventuális ferences szerzetes ennyire kiemelte, hogy Klus atya gyalog kereste fel a falvakban élő híveket, szintén azt sejteti, hogy a ferencesek egyébként, nagyobb távolságokat megtéve, nem gyalog jártak. Erre utal Vincenzo Pinieri tartományfőnök levele is, aki 1632-ben beszámolt arról, hogy amikor a sztropkói kolostor környékén egy lengyel szerzetessel a falvakat járta, akkor református katonák támadtak rájuk. A katonák nemcsak megfenyegették Pinierit, hanem még a nyeret is lelopták a lováról, panaszkolta. Pinieri tehát, ellentétben Klus atyával, aligha gyalog járta a Sztropkó környéki falvakat, ez azonban a Rómába küldött leveleiből csak egy ilyen „elszólásból” derült ki.¹⁷⁸ Francesco Antonio Ceccangeli da San Gemini olasz konventuális ferences misszionáriusról is szinte csak egy „elszólásból” tudjuk meg, hogy nem gyalog missziózott Erdély, Moldva és a Tatárország földjén. 1696-ban egy Brassóból Rómába küldött levelében úgy érzékeltette a Hit-terjesztés Szent Kongregációja titkárával, hogy milyen áldozatokat hozott, hogy megírta: még a miseruháját is el kellett adnia, azért, hogy az utazásához lovat vehessen!¹⁷⁹

A misszionáriusok gyakran írtak arról, hogy a veszélyes utak miatt magyar nemesurak támogatását és kíséretét kell igénybe venniük, másként nem utazhatnak.¹⁸⁰ Ilyenkor nemes patrónusuktól minden bizonnyal nemcsak a biztosító fegyveresekre, hanem kocsira is számíthattak – aligha bandukoltak a szerzetesek gyalog, míg mellettük a nemesek lovon haladtak. 1634-ben II. Ferdinánd császár a nördlingeni csata miatt mondatott Te Deum után kegyesen fogadta Bonaventura da Genovát, és ekkor az útra a szerzetesnek nemcsak buzdító szavakat, egy „igen szép” útlevelet, hanem *egy kocsit* is adott.¹⁸¹

A levelek útja Rómától Sztropkóig

A magyarországi olasz misszionáriusok nemcsak térben, de időben is messze kerültek a hazájuktól. A levelek Rómától Bécsig általában aránylag biztonságosan megérkeztek. A bécsi nuncius Rómába és Rómából küldött rendszeres postájával továbbították a misszionáriusok leveleit is, általában a két bécsi ferences kolostor, a konventuális ferencesek Szent Kereszt és az obszervánsok Szent Jeromos kolostora gárdiánjain keresztül. (A nuncius postáját a bécsi olasz kolónia világi tagjai is rendszeresen igénybe vették.)¹⁸²

¹⁷⁷ In questi paesi, per li quali si affatiga ogni festa andare a piedi da un pago ad un altro facendo 4 e 5 prediche al giorno. APF SOCG Vol. 81. Fol. 233/r-v.

¹⁷⁸ Annuario 213.

¹⁷⁹ Moldvai csángó i. m. II. 730. APF Congregatio Particularis Vol. 31. Fol. 466–469. APF SC Moldavia Vol. 3. Fol. 66. *Benda Kálmán*: Csöböröcsök. Egy tatárországi magyar falu története a 16–18. században. Századok 119. (1985.) 899.

¹⁸⁰ APF SOCG Vol. 77. Fol. 49. 233. 226. Vol. 78. Fol. 58.

¹⁸¹ „Bellissimo passaporto per l’Ungharia e Transilvania con carro”. APF SOCG Vol. 76. Fol. 291.

¹⁸² Sokszor persze Bécsben nem tudták, hogy Magyarországon belül éppen hol tartózkodik valamelyik olasz misszionárius, és ezért nem tudták továbbítani a leveleket. Ilyenkor azután a szerzetesek különösen nagy késéssel vehették kézbe ezeket.

Bécsből Alsó-Magyarországra, azaz a Felvidék nyugati felébe szintén viszonylag könnyen eljutottak a levelek. Modesto a Roma jelentése szerint főként a vásárookra igyekvő kereskedők vállalták a továbbításukat, máskor jezsuitákkal küldték tovább a római leveleket.¹⁸³

Erdélybe és a hódoltságba viszont már csak lassan és főként bizonytalanul érkeztek meg a levelek. Nincs madár, amelyik elvinné a levelét, ezért nem írhatott, írta 1627-ben a hódoltságból az olasz anyanyelvű raguzai Alberto Rengjich szerémi püspök, aki máskor is azzal magyarázta a Rómába írt leveleiben, hogy csak ritkán jelentkezett, hogy sajnos, Magyarországon nincsen posta, nem úgy, „mint nálunk”.¹⁸⁴ Igen jellemző a gyergyói hegyek között, a szárhegyi misszióban élő Fulgenzio da Jesi 1644-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak írt levele: Ehhez az olasz misszionárius előbb három, majd újabb két hónap múlva két utóiratot is írt — azaz legalább öt hónapig nem volt módja arra, hogy a levelét elküldje.¹⁸⁵

1644. szeptember 23-án viszont Fulgenzio azzal kezdte a levelét, hogy nem tud gyakrabban írni, most viszont olyan hirtelen jött alkalom arra, hogy továbbítsák a levelét, hogy nem írhat hosszabban.¹⁸⁶ Pár hónap múlva, 1645 január elsején szintén Szárhegyről azt írta: Sok hónapja nem kapott levelet sem a Kongregációtól, sem a rendi előjárótól, ezért most ismét ír Rómába és *ezután egy teljes évig várja a választ*. Azt is elhatározta azonban, hogy ha ez alatt az egy év alatt sem kap választ, akkor felkerekedik és személyesen megy Rómába.¹⁸⁷ Erre azonban nem került sor: Fulgenzio 1646. októberében a szárhegyi missziójában pestisben meghalt.¹⁸⁸

Magyarországgal összehasonlítva, Itálián belül igen gyorsan, mondhatnánk expressz sebességgel jártak a levelek. San Felice, a majdani goai misszionárius, az észak-itáliai Padovában Francesco Ingoli Rómából küldött leveleit egyszer 14, egyszer 12, egyszer viszont mindössze hét nap alatt megkapta.¹⁸⁹ Meglehetősen állandónak tűnik a Bécs és Róma közti postaforgalom ideje is, nyilvánvalóan azért, mert a nuncius rendszeres összeköttetésben állt a pápasággal. Barberini bíboros 1637. május 23-án Rómából küldött levelét 35 nappal később küldték tovább Bécsből Giuseppe da Capua misszionáriusnak, ráadásul pár napot igénybe vehetett a bécsi iktatás, postakeresés is. D'Oleggio kapucinus szerzetes a Bécs melletti Bruck an der Leithában egyszer 20, egyszer 21 nap alatt kapta meg a Kongregáció Rómából küldött leveleit. A Róma melletti nazzanoi kolostorban lakó magyarországi ferences misszionárius, Fulgenzio a Roma 25 nappal később olvashatta a Bécsben feladott levelet – márpedig mind a két esetben Bécsből, illetve Rómából még a közeli Bruckba, illetve Nazzanoba is továbbítani kellett a küldeményt.¹⁹⁰

¹⁸³ Relations 321. APF SOCG Vol. 87. Fol. 160/r-v.

¹⁸⁴ *Tóth István György*: Raguzai misszionáriusok levelei Rómába a magyarországi török hódoltságról (1571–1627). Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX. Bp. 1999. 277–334., különösen 330. APF SOCG Vol. 67. Fol. 270/r-v. + 273/v., Vö. pl. APF SOCG Vol. 78. Fol. 204. APF FV Vol. 6. Fol. 283.

¹⁸⁵ Relations 259.

¹⁸⁶ APF SOCG Vol. 90. Fol. 284/r-v.

¹⁸⁷ APF SOCG Vol. 90. Fol. 275/r-v.

¹⁸⁸ APF SOCG Vol. 219. Fol. 418.

¹⁸⁹ APF SOCG Vol. 11. Fol. 376–378.

¹⁹⁰ APF SOCG Vol. 28. Fol. 60. Vol. 87. Fol. 46–53/v.

A felső-magyarországi missziókba már jóval lassabban értek el a római levelek. Ha a Giuseppe da Capuának szánt küldemény Rómából Bécsbe kevesebb mint 35 nap, azaz körülbelül egy hónap alatt eljutott, a Bécsből Nyitraig tartó, jóval rövidebb úthoz további egy hónap és 3 nap kellett. Összesen tehát két hónap és egy hét alatt ért a Tiberis partjáról a nyitrai püspökvárba a Kongregáció levele.¹⁹¹ A szintén a Felvidék nyugati felében fekvő szakolcai ferences kolostorban a már említett Fulgenzio a Jesi 3 hónap és 10 nap alatt kapta meg Barberini bíboros Rómából küldött levelét.¹⁹²

Felső-Magyarország, azaz a Felvidék keleti része Bécstől nemcsak jóval meszszebb volt, hanem az utak is sokkal veszélyesebbek voltak. Pietro da Sant'Angelo 1635-ben Radból, majd 1636-ban Csengerből arról tudósította Francesco Ingolit, hogy szívesen írna gyakrabban, de a levelei, amelyek annyi kézen mennek keresztül, szemmel láthatólag nem jutnak át Németország hegyein és nem érnek el Ingolihoz.¹⁹³ Az olasz misszionáriusokkal együtt térítő lengyel ferences, Remigius Cizemsky 1654-ben arról panaszkodott, hogy ha a missziójukból, Sztropkóról írnak Rómába, „a levelek mindenhol hajótörést szenvednek, és néha elintézetlenül visszatérnek hozzánk.”¹⁹⁴ Pedig, tette hozzá, Rómából „alig másfél hónap alatt ideérnek a levelek”. Bizonyára volt erre is példa, ha ezt írta a sztropkói misszionárius, de nem ez volt a jellemző: 1641-ben a sztropkói kolostorban lakó Andrea Scalimoli da Castellana missziófőnök hol 3, hol 4, hol pedig 5 hónap elteltével kapta meg a Kongregáció római leveleit.¹⁹⁵

A olasz misszionáriusok nem csak a tér, de az idő képzetét is Itáliából hozták magukkal. A magyarországi ortodoxok és protestánsok a 17. században még a régi Julius Caesar-féle naptárt használták – a német-római birodalom evangélikus államaiban is csak 1699-ben fogadták el „a pápa naptárát”.¹⁹⁶ A misszionáriusok azonban természetesen az 1582-ban bevezetett Gergely-naptár szerint mérték az időt, azaz számukra a napok, köztük az ünnepek mások voltak, mint a többségében protestáns környezetük számára. Nemcsak a napokat és a hónapokat, de az órákat is másként számították az olasz misszionáriusok, mint a környezetük. Az erdélyi Esztelneken is térítő ferences, Bernardino Silvestri 1695-ben beszámolt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának egy háborús támadásról a moldvai Tatroson. Csak úgy röpködtek a golyók a feje fölött, sokakat megöltek vagy fogságba ejtettek, mindez „olasz idő szerint este hét óraker történt” – írta a misszionárius.¹⁹⁷

¹⁹¹ APF SOCG Vol. 80. Fol. 190.

¹⁹² APF SOCG Vol. 79. Fol. 219.

¹⁹³ APF SOCG Vol. 77. Fol. 249. Vol. 78. Fol. 105.

¹⁹⁴ „Nam si literas scribimus ubique inveniunt naufragium, et aliquando ad nostros infecto negotio revertur.” APF SOCG Vol. 218. Fol. 47–48/v.

¹⁹⁵ APF SOCG Vol. 83. Fol. 206/r-v. 210/r-v., Vol. 85. Fol. 274. 416. 418/r-v. Vol. 87. Fol. 46–53/v.

¹⁹⁶ I. Gy. Tóth: The introduction of the Gregorian calendar and the Turks. In: Kubinyi András Emlékkönyv. Szerk. Laszlovszky József. Bp. 2001. s. a. *Lucian Periș: Le missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento.* Cluj-Napoca 1998. 93–119.

¹⁹⁷ APF SC Moldavia Vol. 2. Fol. 536–537. Vö. Tóth István György: Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon. Századok 2001/6. (s. a.).

Összegzés

A hol kettő, hol négy, hol hat vagy nyolc, a missziók fénykorában, 1640 körül pedig talán húsz egyszerre Magyarországon térítő olasz misszionárius működése sohasem volt a magyar egyháztörténet központi kérdése.

Míg más, gyakran eredményesebb missziókról csak lapidáris tömörségű feljegyzések tudósítanak, addig a Magyarországon működő olasz misszionáriusok közlési vágya, elegáns stílusa, gyakorlott levélírói készsége, amely gyakran irodalmi szintet ért el, találkozott a frissen alapított Hitterjesztés Szent Kongregációja és főként annak fáradhatatlan motorja, a missziók igazi szervezője, Francesco Ingoli titkár szinte kielégíthetetlen kíváncsiságával. A misszionáriusok sűrűn Rómába küldött leveleikkel harcoltak az elszigeteltség érzése ellen egy alig értett és gyakran ellenséges környezetben. Természetesen az előrejutást, az egyházi karriert, első lépésként pedig a doktori rangot szintén Rómától várták. Az így keletkezett és a Kongregáció római levéltárában szerencsésen ránk maradt gazdag levelezésanyag igen plasztikus képet rajzol a 17. századi Magyarország társadalmáról, ezért a jelentősége messze túlmutat az egyháztörténet határain.

Ez mégsem feledtetheti el velünk azt, hogy az olasz misszionáriusok térítései csak igen szerény eredményeket hoztak. A katolikus papok hiányán Magyarországon, ahol a misszionáriusok becslései szerint 300 vagy akár 600 katolikus pap számára is bőven lett volna munka, nem segíthetett néhány, még oly lelkes misszionárius sem. Ha valamennyi olasz misszionárius tökéletesen megtanult volna magyarul — amitől pedig igencsak távol álltak! — akkor sem hozhattak volna fordulatot a magyar katolikus egyház életében.

Az olasz misszionáriusok a 17. század első felében és Felső-Magyarországon voltak a legeredményesebbek. Ez a régió a királyi Magyarország részeként többször is az erdélyi fejedelemhez tartozott, és itt ráadásul a török is veszélyes közelségben volt. Ezen a vidéken a katolikus egyház eléggé konszolidált volt ahhoz, hogy egyáltalán elindulhasson a misszió, de azért elég zaklatott volt az itteni katolicizmus élete ahhoz, hogy szükség legyen az itáliai szerzetesekre. Hasonlóképpen, az 1630–1640-es években már volt fogadókészség a magyarországi katolikus egyházban a fejlett Itáliából jövő segítségre, de még szükség is volt erre – a 17. század második felében azután, ahogy egyre több magyar szerzetes kapcsolódott be a térítómunkába, már korántsem volt akkora jelentősége 2 vagy 8 művelt és buzgó olasz terítómunkájának.

Az olasz misszionáriusok mégis igen fontosak voltak Magyarországon. Megjelenítették a pápa egyházát egy olyan régióban, ahol alig voltak képzett szerzetesek és katolikus plébánosok. Megmutatták a híveknek, és ami leginkább számított, a nemesuraknak, hogy igenis vannak a katolikus egyháznak olyan felkészült, a protestánsokénál is tanultabb „káderei”, akik a vár piacterén vagy még inkább a földesúr terített asztalánál vitába tudtak szállni a protestáns lelkészekkel.

Az olasz misszionáriusok magyarországi tevékenysége központi kérdés a 17. századi magyar történelemben, de nem az egyháztörténet, hanem a művelődéstörténet számára. Az olasz misszionáriusok Itáliából, a korabeli világ műveltségének egyik központjából érkeztek. Könyveket és festményeket „importáltak”, tanultságot közvetítettek. Egy-egy olasz vándormisszionárius felbukkanásával a

falvak parasztjai, a vidéki kúriák nemesei is közvetlen kapcsolatba kerültek a korban a katolikus világon belül a legmodernebbnek számító itáliai műveltséggel. Ez a hatásuk sokkal fontosabb volt, mint az, hogy néhány száz protestánst — talán végleg, de valószínűleg inkább csak átmenetileg — katolikus hitre térítettek.

A magyarországi katolikus egyház a 17. század derekára magára talált. A 16. század közepén a katolikusok Magyarországon egy megvert, szinte száználmas állapotba került, iskolák, templomok, nyomdák, hitvitázó tudósok nélküli felekezet hívei voltak. A 17. század derekára a katolikusoknak már volt egy egyetemük, továbbá számos, nyugat-európai módon tanító gimnáziumuk. Ezenkívül szobrok-kal, festményekkel díszes templomok ragyogása, a katolikus nyomdákából kikerülő színvonalas könyvek sorozata tehette büszkévé mindazokat, akik az érdekek és a meggyőződés szétválaszthatatlanul összefonódott hatására a pápa vallását választották. Ebből a „kulturális restaurációból” a tanult és művelt olasz misszionáriusok is igen nagy mértékben kivették a részüket.

István György Tóth

DE GALÁNTA AU JAPON. MISSIONNAIRES ITALIENS EN HONGRIE ET EN TRANSYLVANIE
AU XVIIÈ SIÈCLE

(Résumé)

L'étude traite les activités des missionnaires dominicains, capucinaires et surtout franciscains en Hongrie et en Transylvanie au XVIIè siècle d'après les documents à éditer des archives de la Sacra Congregazione de Propaganda Fide de Rome.

La Hongrie était un des terrains aptes à la mission pour les missionnaires italiens. Les missionnaires demandaient souvent d'être envoyés en mission en Hongrie, car ils assuraient leur avancement dans l'ordre par leur travail dévoué local. Peu de missionnaires ont appris le hongrois, la majorité d'eux prêchaient et confessaient par l'intermédiaire des interprètes, mais le latin parlé était répandu généralement parmi les nobles qui aidait leur travail. Des missionnaires vinrent en Hongrie de la Lombardie à la Sicile, la plupart d'eux fut sujet du pape. L'étude analyse comment s'apercevaient Italiens et Hongrois, ce que les moines italiens écrivirent du climat, de la cuisine hongroise et des coutumes locales.

Le défaut des clercs catholiques en Hongrie où il y aurait eu beaucoup de travail pour 300 ou même 600 clercs catholiques selon les estimations des missionnaires, ne pouvait pas être rempli par quelques missionnaires italiens zélés. Si tous les missionnaires italiens avaient appris parfaitement le hongrois, qui n'était point le cas!, ils n'auraient pas pu quand même marquer un tournant dans la vie de l'Eglise catholique hongroise.

Les activités des missionnaires italiens étaient les plus fructueuses dans la première partie du XVIIè siècle dans la région de la Haute-Hongrie. Elle appartenait plusieurs fois, en tant que partie de la Hongrie royale, à la Principauté de Transylvanie, et là les Ottomans étaient aussi proches d'elle d'une façon menaçante. L'Eglise catholique était assez consolidée dans cette région pour que la mission puisse être lancée, pourtant la vie des catholiques locaux était tourmentée, ils avaient besoin des missionnaires italiens. D'une manière similaire, dans les années 1630-1640 l'Eglise catholique hongroise était prête à accueillir l'aide provenant de l'Italie bien développée, cela était toujours nécessaire dans la deuxième partie du XVIIè siècle. Plus tard, lorsque des moines hongrois s'attachaient de plus en plus nombreux aux activités missionnaires, le travail de mission de quelques Italiens devenait de moins en moins déprécié.

Les missionnaires italiens étaient importants quand même en Hongrie. Ils représentaient l'église du pape dans une région où il n'y avait guère de moines et des curés catholiques. Ils montraient aux religieux, et ce qui comptait le plus, aux nobles que l'Eglise catholique avait des

clercs instruits, mieux formés que celle de la Réforme qui pouvaient se lancer dans un débat avec les prêtres protestants au marché du château et près de la table du seigneur.

La consistance des activités des missionnaires italiens est une question primordiale dans l'histoire hongroise du XVIIe siècle, mais non pour l'histoire ecclésiastique, plutôt à celle de la civilisation. Les missionnaires italiens vinrent de l'Italie, un des centres de la culture du monde d'alors. Ils importaient des livres, des peintures, ils transmettaient l'instruction. Les paysans des villes, les nobles des curia de la campagne, par l'effet de la présence d'un missionnaire italien, entreaient en connection avec la culture la plus moderne du monde catholique. Cet effet était beaucoup plus remarquable qu'ils reconvertirent – peut-être définitivement, plutôt d'une façon provisoire – quelques centaines de protestants.

FROM GALANTA TO JAPAN. ITALIAN MISSIONARIES IN HUNGARY
AND TRANSYLVANIA IN THE 17th CENTURY

by *Tóth István György*
(Summary)

The Holy See has sent many Italian missionaries to Hungary in the seventeenth century. Some of them were Dominicans and Capuchins, but most Italian missionaries in Hungary belonged to the Franciscan order.

On the basis of a publication of the documents of the Holy Congregation for the Propagation of Faith of Rome (in print) the author examines the activity of these Italian missionaries. The missionaries came from all parts of Italy, from Trent to Sicily, but especially from the territory of the papal state. In this case the head of the Catholic Church was their monarch too, there was no conflict of interest between the loyalty of these missionaries to the state and to the Church.

Few missionaries, those who have spent a longer period in Hungary, learned the Hungarian language, however most of the missionaries were not able to speak it. Some of them had translators, generally lay brothers, others spoke Polish, a language that the Slovaks understood in Northern Hungary. Generally, however, these missionaries converted the people in Latin which was a widely understood and even spoken language in the seventeenth century in Hungary.

These missionaries suffered from the cold climate, strange food and the raw manners of Hungarians. Their conviction, that the Italians were all pious saints and the "*ultramontani*" lascivious people, was in sharp contrast with the general view on Italians in Europe. The activity of these Italian missionaries was an important chapter in Hungarian cultural history. Even if they did not convert too much Protestants, they transmitted the modern Baroque culture of Counter Reformation Italy to the villages and noblemen's manors in Hungary.

Herger Csabáné

A REKATOLIZÁCIÓ ESZKÖZTÁRA MAGYARORSZÁGON A 16–18. SZÁZADBAN¹

Mottó:

„A dogmatikus türelmetlenség és a polgári türelem megállhatnak egymás mellett, az elsöre az örök igazságnak, a másikra az új társadalomnak van szüksége.”²

1. Az érdekközösség jegyében

A 16. század végére Magyarországon döntő többségbe kerültek a protestánsok:³ 1606-ban Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben nem volt több 300 katolikus papnál. A pálosok és a ferencesek kivételével szerzetesek híján hosszú időre megszűntek a női és a férfi rendek is, a főpapi székek nagy része betöltetlenül állt, illetve Erdélyben 1542-től — egy rövid megszakítással — másfél évszázadig nem működött a katolikus püspökség⁴. 1557 körül Magyarország teljes lakosságának kétharmada protestáns volt. A királyi Magyarország számos vidékén egy évszázaddal később mégis helyreállt már a római katolikus egyház hegemoniája, majd a törökök kiűzését követően a visszafoglalt területeken és Erdélyben is lejátszódott ez a folyamat. *A rekatolizálás⁵ eszközeit nem csak az határozta meg, hogy maga a római egyház milyen lehetőségekkel rendelkezett, hanem az is, hogy a politikai színtéren milyen változások mentek végbe, azaz az államhatalom hogyan viszonyult e célkitűzéshez.*

A politikai uralom abszolutisztikus törekvésének egyik támaszát a római katolikus egyház képezte. A Habsburg házi uralkodók a személyes vallási elkötelezettségen túl politikai érdekeltségből is támogatták egyházukat a protestantizmus elleni küzdelemben Magyarországon épp úgy, mint a Német-római Birodalomban vagy Spanyolországban. A magas klérus közjogi pozíciója és a soraikból

¹ A tanulmány az OTKA F 025433 sz. pályázat támogatásával készült.

² *Chonca Győző*: Eötvös és Montalembert barátsága (Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdetéhez), Budapest, 1918, 181.

³ *Scheller Károly*: A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátossága. In: Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás négy százados évfordulója ünnepére, Miskolc, 1930, 329. oldal és *Friedrich Gottas*: Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus, 1965, München, 2.

⁴ Az erdélyi fejlődéshez lásd: *Endes Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története, Budapest, 1935, *Friedrich Teutsch*: Die kirchlichen Verhältnissen Siebenbürgens, Halle, 1906, *Bochkor Mihály*: Az erdélyi katolikus autonómia, Kolozsvár, 1911 és *Csorba Ferenc*: Az erdélyi katolikusok autonómiájáról, Budapest, 1897.

⁵ Jelen tanulmány témája a római katolikus egyház azon eszközeinek bemutatása, melyek a protestánsok visszatérésére irányultak. Ezért következetesen a rekatolizálás kifejezést használom, elkerülve azt a fogalom-meghatározási nehézséget, hogy ez ténylegesen ellenreformáció vagy pedig katolikus megújulás volt.

betöltött hivatalok révén hatékony alakítója és élvezője volt a fennálló rendnek. Az érdekközösség az uralkodó és a római katolikus egyház között szövetségi viszonyt eredményezett a heresis leküzdésére.

Másodrangú kérdés lehetett csupán ennek indoklása, ami a 16–17. században nem új feladatot jelentett, hanem egy régi gondolat továbbfejlesztését. Az egyház ügyeibe való állami beavatkozást elutasító Donatus püspök és követői, az ún. donatisták, valamint a 380. február 28. után államvallási pozícióba került egyház képviselője, Szent Ágoston között 411-ben Karthágóban állami döntőbíró előtt lezajlott hitvita során a katolikus doktor kifejtette az *erőszakos hitterjesztés jogosságát*, amit ő Lukács evangéliumának egy félmondatával⁶ próbált meg teológiai igazolni. Ágoston — a szerinte heresisbe esett — donatisták elleni *kíméletlen fellépésre szólította fel ekkor az államhatalmat*. Érvelése a hit nevében alapot szolgáltatott az évszázadok során a vallási mozgalmak erőszakos felszámolásához és az inkvizícióhoz is.

A római katolikus egyház a reformáció kora előtti állapot helyreállításához állami támogatást élvezett mind az egyházi jellegű eszközök érvényesítésében, mind a közjogi viszonyok alakítása során.

2. A rekatolizálás kezdetei

2.1. A jezsuiták és a hitvitázó irodalmi küzdelmek

A rekatolizálás megindítása Európában mindenütt a jezsuita rend tevékenységéhez köthető. Az 1534-ben Párizsban megalapított Compañia de Jesus jól strukturált, inkább militáris, semmint spirituális szervezettel rendelkezett és közvetlenül a pápa joghatósága alá tartozott. Loyola Ignác — katonai múltjából vett példával élve — rendjét olyan elit egységnek szánta, amely a reformáció által leginkább veszélyeztetett pontokra koncentrál. Kettős céljuk — hogy rekatolizálják a keresztény Európát, valamint az ezen kívüli pogány világot Róma számára meghódítsák — mindvégig az állam és az egyház szövetségén alapult. Magyarországra először Oláh Miklós esztergomi érsek hívta be a jezsuitákat 1561-ben, mivel azonban rendházukat 6 év múlva egy tűzvész követően bezárták, 1581-ben telepedtek le újra Vágsellyén, majd Nagyszombatban. 1586-ban Draskovics György győri püspök közbenjárására nekik adták a túróci prépostságot. Ennek székhelyén, Znoíváralján iskolát nyitottak, amelyet 1598-ban Vágsellyére helyeztek át. 1579-ben Erdélyben is megjelentek a jezsuiták, de kilenc év múlva, Báthory István halála után az országgyűlés kiutasította őket, mivel úgy találták, hogy a rend „a haza békességének felháborítására s veszedelmére nézendő dolgokba” elegyedett.⁷ A négy bevett vallás országában ugyanis az egyensúly felborulását eredményezhette volna a szerzet térnyerése. A rendek a 16 éves Zsigmond nagykorúsításának feltételül tehát a jezsuiták száműzését állították, rövid időre azonban Zsigmond titokban visszahozta őket. 1602-ben ismét el kellett hagyniuk Erdélyt.

⁶ Lukács 14. 23. „...kényszerítsetek bejönni mindenkit, hogy megteljék az én házam.”

⁷ *Approbata Constitiok* II. cím I. artikulus

A jezsuita rend módszerei között kiemelkedő szerepet töltött be az *oktatási intézmények kézbevétele és a katolikus szellemenben való nevelés*. Amikor 1548-ban a rendek „a vallásnak az ő régi állapotába” való visszaállítását tűzték ki célul, ennek egyik sarokköveként az oktatásügy kézbevétele jelölték meg: „Ugyancsak a főpapok tehetségükhöz képest iskolákat is állítsanak, a melyekben az istenfélő tudományt és az igaz vallást kell tanítani, hogy a gonosz tanok ekképen napról napra elenyésszenek és a régi vallás ismét feléledjen...”⁸ A „gymnasiumokban istenfélő tudományokkal” foglalkozók anyagi ellátását a király feladatává tették⁹, az iskolák állítását pedig a „pusztán maradt egyházak fekvőjóságából” kellett finanszírozni.¹⁰

A jezsuita-tanítvány Báthory Zsigmond példájánál még inkább felhívja a figyelmet az oktatási tevékenység¹¹ fontosságára Pázmány Péter személye. A Nagyváradon protestáns családban született Pázmányt apja az 1580-ban megnyílt kolozsvári jezsuita gimnáziumban taníttatta, melynek hatására 14 évesen 1584-ben katolizált, 4 év múlva maga is a jezsuiták közé lépett, majd az ellenreformáció második korszakának egyik meghatározó személyisége lett.¹²

A keresztény humanizmus tevékenységét¹³ folytatva a reformátorok irodalmi eszközöket is felhasználtak, gondoljunk akár Sztárai Mihály volt ferences rendi szerzetes iskoladrámáira, egyházi énekeire, akár a „könyvnyomtató reformátornak” nevezett Huszár Gálra. A rekatolizáció eszköztárában is megjelentek erre való reagálásként az *irodalmi fegyverek*. A protestáns írók sokaságával szemben Monoszlói András, későbbi pozsonyi prépost és Telegdi Miklós pécsi püspök, esztergomi érseki vikárius vette fel az irodalmi harcot. Telegdi 1562-ben magyar fordításban kinyomtatta a jezsuita Canisius Péter Katekizmusát („A kereszténységnek fundamentomiról való rövid könyvecske”), majd a hetvenes évek végén saját prédikációit is 3 kötetben. Átvett több egyházi éneket a katolikus istentiszteletbe, valamint Bornemissza Péter Fejtegetés című írását válaszában a protestánsok közötti egység hiányát hangoztatva kritizálta.¹⁴

2.2. A jogalkotás

A protestantizmus elleni jogalkotás Magyarországon 1523-ban vette kezdetét, amikor a rendi gyűlés határozott arról, hogy a lutheránussá lett heretikusokat

⁸ I. Ferdinánd 1548. évi dekrétuma VI. cikkely 4. §

⁹ I. Ferdinánd 1548. évi dekrétuma VII. cikkely

¹⁰ I. Ferdinánd 1548. évi dekrétum XII. cikkely

¹¹ Oláh tevékenységéről az iskoláztatás terén, valamint a nagyszombati gimnázium szervezési munkálatairól lásd: *Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Budapest, 1873, 57–59. és 323–328.

¹² Lásd: *Fraknoi Vilmos: Pázmány Péter. Magyar történelmi életrajzok*, Budapest, 1886 és *Szilas László: Kis magyar egyháztörténet. Teológiai kiskönyvtár*, Róma, 1982, 75–80.

¹³ Az első magyar bibliafordítások a keresztény humanizmus jegyében születtek: Komjáthi Benedek Szent Pál leveleit, Pesti Mizsér István az evangéliumokat, Sylvester János az egész Újtestamentumot lefordította. Katolikus bibliafordítást csak 1626-ban készített Káldi György.

¹⁴ *Frankl Vilmos: uo.: 346–415.* teljes listát ad a 16. század magyarországi nyomtatványairól.

fej- és jószágvesztéssel kell sújtani¹⁵, majd két évvel később az újítok büntetését tűzhalálra változtatták¹⁶. 1548-ban, amikor a rendek és I. Ferdinánd arról döntöttek, hogy „az eretnekséget mindenütt meg kell büntetni”¹⁷, a felsorolásban már nem szerepel a lutheri irányzat¹⁸, ami a német területen bekövetkezett változások igen erős befolyását jelentette.¹⁹ Az újra és újra megerősített törvények nem tudtak gátat szabni a reformáció terjedésének, és amikor a század derekára az országgyűlésben többségbe kerültek a protestánsok, a közjogi keretek ilyen módon történő meghatározása mint eszköz egy időre kihullott az államhatalom és a katolikus egyház kezéből.

Az 1604. évi tavaszi országgyűlésen Mátyás főherceg célja az *ellenreformáció törvényes alapjának megalkotása volt. Mivel azonban a felvidéki városok ellen való erőszakos fellépés*²⁰ következtében a városok és a nemesség képviselői megegyeztek abban, hogy mindaddig nem fogadják el a napirendet, amíg Mátyás nem biztosít vallásszabadságot a számukra, nyilvánvaló volt, hogy alkotmányos úton a törvényes alap megalkotása nem lehetséges. A főherceg ígéreteivel rábírta a városokat a napirend tárgyalására, majd 1604. április 6-án a vallási ügyek tárgyalása előtt hirtelen berekesztette az országgyűlést. A meghozott 21 cikkelyhez a *követek jóváhagyása nélkül egy XXII. cikkelyt csatolt*, amely újra életbe léptette a katolikus egyházat támogató régi törvényeket, azaz a protestánsokat fej- és jószágvesztéssel vagy megégetéssel fenyegette, valamint a jövőre nézve kirekesztette az országgyűlésből a vallási ügyek tárgyalását.²¹ A rekatolizálás legalizálására irányuló abszolutista módszer ekkor már nemcsak a vallásszabadság ügyét, hanem a rendi alkotmányt is veszélyeztette. A protestáns rendek a XXII. cikkely ellen szeptember 8-i gálszécsi ülésüket követően Barbiano katonai parancsnoknál és kormányzónál tiltakoztak és kijelentették, hogy a felvidéki városok további törvénytelen háborgatása esetén élni fognak a fegyveres felkelés Aranybullában biztosított jogával.

Bocskai fellépésénél közvetlenül kapcsolódott össze a hatalomgyakorlásról szóló kálvini tan, azaz a felsőbbtség kötelezettsége arra nézve, hogy alkotmányosan uralkodjék, és a vallásszabadság kérdése. A bécsi békekötést (1606. július 23.) becikkelyező antecoronationalis artikulások²² a mezővárosokra és a falvakra is kiterjesztették a vallásszabadságot, önkormányzati jogot adott a protestánsoknak,

¹⁵ II. Lajos 1523. évi dekrétuma LIV. cikkely: „Méltóztassék a királyi felségnek, mint katolikus fejedelemnek, minden lutheránust és azok pártfogóit, valamint a felekezetükhöz ragaszkodókat, mint nyilvános eretnekeket és a boldogságos szűz Mária ellenségeit halállal és összes javaik elvételével büntetni.”

¹⁶ II. Lajos 1525. évi dekrétuma IV. cikkely 4.§

¹⁷ I. Ferdinánd 1548. évi dekrétuma V. cikkely

¹⁸ I. Ferdinánd 1548. évi dekrétuma XI. cikkely: „... az újrakeresztelők és a kálvinisták, a kik az országban még fenmaradtak, mindenkinek a fekvő jószágából kiüzendők”

¹⁹ *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig, Nagyvárad, 1906, 114–115. kifejti, hogy ezt a folyamatot tovább erősítette Miksa szimpátiája a lutheri irányzat felé. Ferdinánd és Miksa kérésére a pápa engedélyezte a két szín alatti áldozást, melyet Magyarországon 1564-ben hirdettek ki.

²⁰ *Bruckner Győző*: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben, I. kötet 1520–1745, Budapest, 1922, 183–195.

²¹ Rudolf 1604. évi dekrétuma XXII. cikkely 8–9.§

²² II. Mátyás 1608. évi I. dekrétuma 1–3.§

ami által felszabadultak a katolikus püspök joghatósága alól, és szabályozta a fő állami hivatalok betöltését. Ezek szerint nádornak a katolikusok és a protestánsok közül egyenlő számban kellett érdemes személyeket jelölni, valamint a magas állami hivatalokat vallástól függetlenül kellett alkalmas személyekkel betölteni. Így jött létre a protestáns egyházak közjogi alapja Magyarországon. Az 1608-as rendelkezés jelentősen eltért a béke szövegétől, hiszen abban csak a nemesek, a városok és a végvári katonák számára biztosították a vallásszabadságot azzal a kitéttel, hogy az ne sértse a katolikus vallást.²³ A reformált irányzatok egységes fellépése által e törvénycikk lehetővé tette, hogy míg az örökös tartományokban szinte megsemmisültek a protestánsok²⁴, magyar területen az ellenreformáció igazi sikereket a 17. század első harmadáig nem tudott elérni.

A mezővárosok és a falvak jobbágyaira kiterjesztett vallásszabadság különös jelentőséggel a magán kegyúri jog (ius patronatus) miatt bírt. A birtokos nemes tulajdonának tekintette az általa alapított egyházat, amely a birtok haszonvételei közé tartozott.²⁵ A magán kegyúri jog egyik legfontosabb részét képezte a ius praesentandi, azaz az egyházi személy jelölése annak ellenére, hogy már I. István a püspök jogává tette a lelkészek alkalmazását, majd ezt több ízben megismételték a középkor során. Mivel azonban a földesurak ezt hatalmi kérdésnek tekintették, a gyakorlatban vagy egyszerűen behelyezték az általuk kiválasztott személyt a hivatalba, vagy a behelyezés után egyházi megerősítést kértek.

A birtokos nemes vallási elkötelezettsége a lelkész megválasztása által döntő befolyással bírt uralmi szférájának a protestantizmushoz való csatlakozására, illetve a rekatolizáció során a visszarendeződésre. Szekfü szerint a jobbágy vallásszabadsága a bécsi béke után csupán abban nyilvánult meg, hogy a földesúr respektálta a falu kívánságát a megkérdezésükkor a vallás megválasztására — ezen belül a lelkész vallási hovatartozására — nézve abban az esetben, ha ez a saját kívánságával megegyezett, de ha attól eltért, a béke ellenére kegyúri jogával élve maga döntött. Példaként többek közt Zrínyi Györgynek 1623-ban írt soraira hivatkozik: „Prédikáljanak ott, ahol azt acceptálják a jámborok, magam alattam valóknak én találtam lölki pásztorokat, azzal contentusok, őkegyelmek tanítását nem kívánják.”²⁶

²³ Az 1606. évi bécsi békekötés 2.§: „... de a római katolikus vallás sérelme nélkül és hogy a római katolikusok papsága, templomai és egyházi érintetlenül és szabadon maradjanak és amelyeket ezekben a zavaros időkben mindkét részről elfoglaltak, azokat kölcsönösen ismét visszadják.”

²⁴ *Wilhelm Brauneder*: *Osztراك alkotmánytörténet napjainkig*, Pécs, 1994, 70. és 74–75. Brauneder kifejti, hogy a tartományi rendek — főként a protestáns birodalmi és tartományi rendekhez fűződő kapcsolatuk erősítése révén — 1620-ig a tartományi hatalomból olyan új területeket vontak magukhoz, mint az iskola- és egyházügy. A tartományfejedelmek a „ius reformandi”-val, azaz alattvalóik hitvallásának meghatározására vonatkozó jogokkal igazából — Tirol kivételével (1566) — csak a harmincéves háború előestéjéig, így Belső-Ausztriában 1598-tól, Alsó- és Felső-Ausztriában 1627/28-tól, Salzburgban 1731 után éltek.

²⁵ *Kollányi Ferenc*: *A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban*, Budapest, 1906, 195–196. és *Kumlik Emil*: *Katolikus egyházközségek önkormányzata, különös tekintettel Pozsonyra. Jogtörténeti és egyházpolitikai tanulmány*, Pozsony, 1911, 22. és 26.

²⁶ *Hóman Bálint-Szekfü Gyula*: *Magyar történet*, IV. kötet 95–96.

2.3. Fegyveres erőszak

Az államhatalom által támogatott fegyveres erőszak alkalmazása végigkísérte a katolikus egyház védelmezőinek tevékenységét. 1540-ben Gömör megye főispánja, Bebek Ferenc Krasznahorka várából a mélységbe taszította az anabaptista Fischer Andrást. A katolikus egyházi birtokokhoz tartozó falvakból a reformált lelkészeket fegyverrel kergették el, az iskolapéldát azonban mindezekén túl a kassai dóm visszaszerzése jelentette. A törökök által Egerből elűzött Szuhay püspököt és kanonokait 1597-ben az országgyűlés Kassán telepítette le és egy kápolnát utalt ki a számukra, amit Szuhay túl jelentéktelennek talált.

A lakosság és a városi tanács vallási orientációja miatt náluk jobb szövetségest kellett keresnie a dóm elfoglalásához: mivel Mátyás főherceg a korona megszerzésére törekedett és ezért a kedvébe akart járni Rómának valamint a jezsuitáknak, parancsára 1604. január 7-én Barbiano császári parancsnok ágyúkat állíttatott fel a dóm körül, Forgách Ferenc nyitrai püspök pedig behatolt az épületbe. Másnapi újraszentelést követően a város evangélikus templomait elkobozták, lelkészeit elűzték és megtiltották azt is, hogy magánházaiknál reformált istentiszteletre kerüljön sor, majd jezsuitákat telepítettek a városba.²⁷

2.4. A főpapi pozíciók

1526. augusztus 29-én Mohácsnál a katolikus főpapok egy része holtan maradt a csataterén²⁸ — Hermann Egyed szerint halálukkal némileg jóvátéve azt, amit életükkel elkövettek²⁹ —, és egy bő évtized elteltével már csak 3 püspöki szék volt betöltve. Számukat nem csak az elhalálozások csökkentették, hanem arra is volt példa, hogy a katolikus egyházból kilépve a hitújítókhoz csatlakozzanak: Dudich András pécsi püspök 1567-ben hagyta el hivatalát. Az esztergomi érseki szék 1573-tól 1596-ig üresen állt, de a folytonosságot csak 1607-től tudták biztosítani. Jellemző módon az ekkor egymást követő három érsek mindegyike, így köztük Pázmány Péter is, protestánsból katolizált. Az üresen álló főpapi székek felszámolása érdekében az országgyűlésben többségbe került protestáns rendek nem léptek fel, hanem azok betöltését követelték. Egyrészt abban bizakodtak, hogy — Dudich Andráshoz hasonlóan — a reformáció a hierarchia csúcsát is eléri, másrészt pedig félték attól, hogy a közjogi rendszer ilyen mértékű megingatása a nemesi előjogok sérelmét okozná.

A főpapok rendje /praelati/ ugyanis első rendnek számított. A nemesi és a külön papi kiváltságokon kívül főpapként számos külön jog is megillette őket.³⁰ Az egész 16. század folyamán ők töltötték be a központi kormányservek vezető

²⁷ *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945, Budapest, 86. oldal és *Bruckner Győző*: uo.: 187.

²⁸ Palisnai György boszniai, Hahol Ferenc csanádi, Paksi Balázs győri, Móré Fülöp pécsi, Perényi Ferenc nagyváradai püspök, valamint Szalkán László esztergomi és Tomory Pál kalocsai érsek. Közli: *Kajtár István*: Arisztokraták a magyar katolikus püspöki karban 1700–1944, Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XV, Pécs, 1984, 135.

²⁹ Idézi: *Szilas László*: uo.: 66.

³⁰ Lásd bővebben: *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban, Budapest, 1966, 389–405.

tisztségeit. A püspökök a királyi tanács tagjai voltak, közülük kerültek ki a királyi helytartók, a Magyar Kamara elnökei és a királyi kancellárok, valamint a 18. század elejéig a főkancellárok.³¹ A reformáltak sikerének könyvelhető el, hogy 1608-ban kikerült a kamara irányítása a klérus kezéből és a nádori hivatalt egymást követően négy ízben protestáns személyek töltötték be (Nádasdy Tamás, Illésházi István, Thurzó György, Thurzó Szaniszló). A vármegyei igazgatásban is fontos szerepe volt a főpapságnak. Már Mohács előtt örökös főispánságot szereztek 9 vármegyében, azaz a mindenkori püspök automatikusan főispán is lett.

A későbbiekben a protestáns rendek „mulasztását” a római katolikus egyház a maga hasznára fordította. A törököktől visszafoglalt területen ugyanis Esztergom és Kalocsa érsekei, valamint Eger, Vác, Pécs, Várad, Diakovár és Szerém püspökei visszakapták székhelyeiket és a „ius armorum” néven kivetett rendkívüli adó lefizetése után az udvari kamarától az azokhoz tartozó jószágokat is.

3. A rekatolizálás kiterjedése

3.1. Pázmány Péter és a jezsuiták

A jezsuita Pázmány fellépésével a megsemmisülés szélén álló katolicizmus néhány évtized alatt jelentős eredményeket ért el. A 30 legtekintélyesebb főnemesi család rekatolizálásával (Nádasdy, Thurzó, Forgách, Zrínyi stb.) igen fontos támogatóit veszítette el a protestantizmus. A ius patronatus gyakorlásának igazolására a rekatolizáció során katolikus részről azzal érveltek, hogy a reformáció elterjedésekor a birtokos nemesek is éltek ezzel a protestantizmus javára, majd Pázmány az 1618. évi országgyűlésen a jobbágyok templomhoz való jogának tagadását többek között Werbőczire hivatkozva próbálta igazolni: „az parasztnak nincsen semmi igazságok a földön, az melyet mivelnek, hanem az munkájoknak jutalmához... Mert abban áll a szent egyházakon való igazságnak (azaz a ius patronatusnak) ereje és állapota, hogy az megyésurak (a patrónusok) az templomoknak régi fundálások szerint, azoknak az egyházi személyeknek, az kiknek akarják, adják a beneficiumot és az templomba való szolgálatot.”³² A magán kegyúri jog közjogi és Werbőczy alapján magánjogi érvénye ellen nem igen lehetett kifogással élni, hiszen a rendi társadalom a Hármaskönyvnek ugyanezen a szakaszán nyugodott, kánonjogi szempontból pedig Pázmány mindaddig nem tartotta veszélyesnek, amíg a főnemesség és a nemesség rekatolizálása sikeresen haladt.

Pázmány Péter tevékenységének másik igen fontos területe a katolikus oktatás megszervezése és fejlesztése volt. Míg az 1579-ben Rómában létrehozott Collegium Hungaricum érdektelenség miatt egy év múlva már a német kollégiummal összevonva volt képes csak fennmaradni, most a paphiány felszámolása végett Pázmány Bécsben (1619) és Nagyszombatban (1631) hozott létre papi semináriumokat.³³ 1622–23-ban latin iskolákat alapított illetve szervezett át: a je-

³¹ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai, Budapest, 1926, VIII.

³² Lásd: Hóman Bálint–Szekfü Gyula: uo.: 100–101.

³³ A török hódoltságban a katolikus papokat ún. licentiatusokkal, nős, világi férfakkal pótolták, akik vasárnaponként felolvastak az evangéliumokból és szabadságuk (licentiájuk) volt a püspököktől a keresztelesek, esketések és temetések elvégzésére. Lásd: Karácsonyi: uo.: 132. oldal

zsuita vezetés alá került nagyszombati latin iskola kifejezetten az elit oktatási intézménye volt, míg az ugyanitt létesített két fiúinternátusban a köznemesek fiainak a protestánsoktól átvett korszerű módszerekkel történő nevelése zajlott. Halála előtt két évvel, 1637-ben két fakultással hozta létre a nagyszombati egyetemet. A jezsuiták iskoláiból kikerült ifjak a saját helyükön a rekatolizáció legeredményesebb előmozdítóivá válhattak.³⁴

A protestáns hitvitázókkal Pázmány — segítőtársaival, Balásfi Tamás bosnyák püspökkel, Vásárhelyi Gergely jezsuita szerzetessel és Veresmarti Mihály pozsonyi kanonokkal — az előző korszak katolikus íróit messze meghaladó éleslátással, kitűnő stílussal és érvelési készséggel vette fel az irodalmi harcot. Legismertebb munkái közé tartozik a három kiadást megért (1613, 1623, 1637) „Hodoegus, vagyis isteni igazságra vezérlő kalauz” című magyar nyelvű hittankönyv. A protestánsok népszerű és a gyakorlatban igen hatékonyan alkalmazható új műfajait átvéve azokat a rekatolizáció szolgálatába állították: így 1647 karácsonján Szepeshelyen nagy nyilvánosság előtt iskoladrámát mutattak be, 1655-ben nagypénteken pedig húsvéti misztériumjátékot adtak elő ugyanitt magyar nyelven.³⁵

3.2. A jogalkotás

I. Lipót trónra lépését követően (1658) megújult erővel folytatódott a magyar katolicizmus újraélesztése. A közös érdek összefonta az uralkodót és a magas klérust: a katolikus egyház híven támogatta a Habsburg abszolutizmus kiépítését, illetve azt a törekvést, hogy Magyarországot az örökös tartományok közé integrálják, a rekatolizáció pedig államhatalmi támogatást élvezett. A folyamatos erőszakos fellépések következtében az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen a protestánsok sérelmeik tárgyában feliratot intéztek az uralkodóhoz. Lipót válaszában az 1645-ös linzi béke³⁶ vívmányát, a „Status Evangelicus” megjelölést elhagyta, és helyette az országgyűlésen jelenlevő evangélikusoknak („Evangelicis in dieta praesentibus”) címezte azt. Mindezzel a protestáns egyházak létezésének közjogi alapját, a rendi alkotmány részét képező jogaitak vonta kétségbe. Miután a rendek a király válaszát olvasatlanul visszaküldték, és sérelmeik alkotmányos jogrendnek megfelelő orvoslását hiába kérték, az országgyűlés elhagyása mellett döntöttek. A vasvári békekötés után néhány évvel, 1671-ben Lipót felszámolta az elégedetlen katolikus főnemesek összeesküvését. A Habsburg abszolutisztikus uralmi rendszer kiépítése előtt komoly akadályt jelentett a rendi dualizmus és a vallászabadság összekapcsolódása.

Nem volt nehéz elméleti indoklást találni az „akadályok” elhárításához. A jogeljátszási elmélet szükséges volt az alkotmányos rend felszámolásához, hiszen Lipót megesküdött a rendi alkotmányra. Gr. Köningsegg osztrák alkancellár kife-

³⁴ I. Lipót 1687. évi dekrétuma XX. cikkely: „A jezsuita szerzetet Magyarországhban s annak csatolt részeiben beveszik s állandósítják”

³⁵ *Bruckner Győző*: uo.: 253-260.

³⁶ III. Ferdinándnak a linzi békét becikkelyező 1647. évi dekrétumának V. cikkelye szerint „a papi rendből való uraknak és bármely más világi katolikusoknak ellenmondásai” „örök időkre” érvénytelenek.

jezetten hivatkozott is erre: „a magyarok rebelláltak, ezzel minden privilégiumukat elvesztették, mostantól kezdve tehát mint armis subjecti, fegyverrel alávetettek kezeltetnek”.³⁷ A vallási türelmetlenség jogvesztési teóriáját Bársony György, a Szepesség katolikus prépostja és nagyváradi címzetes püspök 1671-ben Kassán megjelent *Veritas toti mundo declarata* című művében fejtette ki. A bécsi békekötés utolsó kitételére alapította érvelését, amely a protestáns vallásszabadságot olyan módon korlátozta, hogy az nem sértheti a katolikus egyházat. Mivel szerinte ez lehetetlen, a béke I. cikke automatikusan elesik, de egyébként sem vonatkozik a szabadság a kortárs reformált egyházakra, hiszen azok már eltértek eredeti hitvallási irataiktól. Bársony adós maradt annak indoklásával, hogy mivel — a békekötés szövegétől eltérően — az azt becikkelyező törvény nem tartalmazta az ominózus korlátot, milyen módon része az a rendi alkotmánynak. Bársony hivatkozott a magyarság jogeljárására is, hiszen így a törvényekben biztosított vallásszabadságot is semmisnek lehetett tekinteni, azaz eszerint a királyi- és bányavárosokban, valamint a földesurak saját jószágaikon tetszésük szerint újrendezhették volna a vallási ügyeket.³⁸

1681. június 21-én a pozsonyi országgyűlésen a protestánsok ismételten előadták sérelmeiket, bízva azok orvoslásában. Törvényes jogukra és Lipót hitlevelére³⁹ hivatkozva hangoztatták, hogy a rekatolizálás teljességgel ellentétben áll az ország törvényeivel. A katolikus többség a sérelmek tárgyalására csak a politikai helyzet miatt engedményre kényszerült uralkodó felszólítására volt hajlandó.⁴⁰ A száműzött lelkészeknek és tanítóknak megengedték, hogy hazatérve ismét szolgálatba álljanak (2.§) és újra törvénybe foglalták a vallásszabadság jogát is „a földesurak jogának fenntartását” kikötő záradékkal (1.§). A protestánsok sérelmezték több mint 800 templom, iskolák és más ingatlanok elvételét is. Ezt a kérdést az országgyűlés olyan módon oldotta meg, hogy azokat a templomokat, melyeket az elvétel után még nem szenteltek fel a katolikusok, most vissza kellett szolgáltatniuk. A többi templom fejében kárpótlásként az ún. artikulás helyeken, azaz minden megyében 2–3 helyen, illetve meghatározott szabad királyi városokban és határ menti helyeken szabad telket kaptak abból a célból, hogy azokon templomokat építsenek maguknak⁴¹ — saját költségükön.

Ezek az engedmények messze nem Lipót vagy a katolikus rendek szándékának megváltozását jelezték. A politikai szituáció kényszerének hatására megszületett látszatintézkedések voltak, melyek sokkal inkább korlátozták a reformált egyházak szabadságát, semhogy sérelmeiket orvosolták volna. A földesurak jogának fenntartása a linzi békében a falvak és mezővárosok számára biztosított vallásszabadságot⁴² érvénytelenítette, azaz szabad utat engedett a magán kegyúri jog alapján a lelkész kiválasztásához és így a jobbágyok vallásának meghatározá-

³⁷ *Szita János*: Magyarország és a Habsburg-tartományok kapcsolata 1526 és 1847 között. In: Degré Alajos emlékkönyv, 1995, Budapest, 315.

³⁸ *Karácsonyi János*: uo.: 134.

³⁹ I. Lipót 1659. évi dekrétuma I. cikkely

⁴⁰ I. Lipót 1681. évi dekrétuma XXV. cikkely

⁴¹ I. Lipót 1681. évi dekrétuma XXVI. cikkely

⁴² III. Ferdinánd 1647. évi dekrétuma V. cikkely 6.§

sához, az artikuláris helyek jegyzéke pedig nemsokára a protestánsok vallásgyakorlásának területi behatárolását eredményezte.

Thököly felkelésének összeomlását követően az új politikai felállás lehetőséget teremtett Lipótnak arra, hogy 1687-ben a pozsonyi országgyűlésen a reformált egyházak ügyét nem a vallásszabadság törvényekben biztosított joga alapján, hanem kegyelmi aktussal szabályozza. Ugyanis mivel a protestánsok a rendek elé terjesztették sérelmeiket — azaz a törvénycikk szóhasználata szerint tiltakozásukkal „visszaéltek” jogaikkal —, az 1681. évi dekrétumban biztosított előnyeik „jótéteményében való részesedésük tényleg megszűnt”, de a király „az ő kegyelméből és jóságából” „ezen túl is” hajlandó fenntartani azokat.⁴³

Miután a török uralom alól felszabadult Magyarország neoacquista új berendezkedésének előkészítése 1687-ben sikertelennek bizonyult, egy évvel később az uralkodó egy főbizottságot küldött ki a feladat elvégzésére. A bizottság 1688. július 15-én ült össze Ferdinand Dietrichstein herceg elnöklete alatt, mivel azonban az udvari főhivatalok vezetőinek nem igen volt idejük a reformra szoruló kérdések megjelölésén túl a konkrét előkészítő munkára, a feladatot átadták egy albizottságnak, amely az ebben az évben kalocsai érsekké kinevezett Kollonich Lipót⁴⁴ vezetésével 80 ülés alatt elkészítette az „Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn” című tervezetet. Az Einrichtungswerk egyházpolitikáját személyesen Kollonich alakította ki a főbizottságban megfogalmazott célkitűzéseknek megfelelően.

A nemesi előjogok ellen irányuló centralizáló, abszolutisztikus szellemmel ellentétben a katolikus klérust „der erste und vornehmste status”-sá akarta emelni, hogy „ohne dessen willen und einwilligung in des königreichs gemein angelegenheiten nichts wichtiges oder authentisches” történhessen.⁴⁵ A katolikus egyház szervezetének megszilárdítása végett az 1676. január 21-i szerződéssel bevezetett, az esztergomi érsek elnöklésével tartandó évenkénti zsinatot és a püspököknek szigorúan a metropolita alá való rendelését javasolta az Einrichtungswerk. Az anyagi szükségletek fedezéséről a korábbi tizedszedés helyreállításáig járó évi 1200 forint állami támogatással, és a parókiák valamint a lelkésznek alárendelt iskolamester ellátásának rögzítésével gondoskodott volna. Kollonich célja a rekatolizáció és az egyesülések elősegítése volt, így tehát a katolikus egyházzal egyesült egyházak klérikusai ennek az ellátásnak a felét kapták volna, míg a többi felekezet lelkészeiről a tervezetben szó sem esett.

A protestáns felekezetek helyzetét az 1681. évi pozsonyi artikulusoknak megfelelően írta le a tervezet: a templomok elvétele és a protestáns istentisztelet artikuláris helyekre való korlátozását sürgette. Maurer értékelése szerint az egész fejezet nem volt más, mint egy vitairat a nemkatolikusok ellen, míg a katolikus egyházat Kollonich az állammal azonosította.⁴⁶ Magyarországon protestánsellenes

⁴³ I. Lipót 1687. évi dekrétuma XXI. cikkely

⁴⁴ Kollonich 1670-ben bécsújhelyi püspök, 1672-ben a magyar kamara elnöke, 1685-ben győri püspök, 1686-ban bíboros, 1688-ban kalocsai érsek, 1692-ben államminiszter és udvari kamarai elnök, 1695-ben esztergomi érsek lett. Lásd: *Theodor Mayer: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*, Sigmaringen, 1980, 32–33.

⁴⁵ Közli: *Theodor Mayer*: uo.: 38.

⁴⁶ *Joseph Maurer: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken*, Innsbruck, 1887, 264.

szemlélete veszélyeztette a javaslat egyéb részeinek végrehajthatóságát is: a nemeseket a jobbágyok javára megnyirbált nemesi jogok, a reformált jobbágyokat pedig a vallásügyi rendelkezések tehetők volna az *Einrichtungswerk* ellenségévé. A főbizottság miután letárgyalta Kollonich munkáját, annak csak részleges végrehajtására tett javaslatot az uralkodónál, 1689. október 13-án pedig a Pozsonyban összegyűlt magyar rendek határozatukban az alkotmány bármiféle megváltoztatása ellen foglaltak állást.

Az 1691-ben kibocsátott *Explanatio Leopoldina* az „ezen túl is” kitétel pontosabb körülírását jelentette. Lipót törvényt magyarázata kijelölte a határokat, amelyek felállításával Bécs és a jezsuiták hajlandóak voltak még eltérni a protestantizmus létezését Magyarországon. A nyilvános vallásgyakorlást csak az artikuláris helyeken engedélyezték, máshol csakis szűk családi körben, vallási könyvekből történő felolvasásra, ún. magán vallásgyakorlásra kerülhetett sor. A nem artikuláris helyen lakó protestánsok kötelesek voltak tizedüket illetve az egyes szolgálatokért (keresztelés, temetés stb.) járó stólat a katolikus papnak megfizetni, annak ellenére, hogy a tényleges tevékenység elvégzésére az artikuláris hely protestáns lelkészét kérték fel. Az anyagi kérdések ilyen szabályozása — az abszolutisztikus uralmi formának megfelelően — rendeleti úton hatálytalanította III. Ferdinánd 1647. évi dekrétuma V. cikkely 8.§-ának rendelkezését, amely szerint a protestánsok nem kötelezhetők a katolikus papság eltartására.⁴⁷

Az uralkodó 1701. évi rendelete a nyomasztó abszolutizmus terméke volt annak teljességében: a töröktől visszahódított területeken csak a katolikus vallás gyakorlását engedélyezte, az artikuláris helyként kijelölt korábbi végvárakban megszüntette a protestáns vallásszabadságot és elrendelte, hogy a reformált egyházakhoz visszatérőket esküszegőként üldözzék.

Annak ellenére, hogy a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békekötés III. cikkében⁴⁸ I. József ígéretet tett arra, hogy a következő országgyűlés részletesen szabályozza a vallási kérdéseket illetve azt, hogy a vallásszabadságot Magyarországon és Erdélyben is a legszigorúbban betartatja, 1712-ben III. Károly a viharos gyorsasággal terjedő pestisjárványra hivatkozva feloszlatta az összegyűlt rendeket, azaz ezzel érvényben hagyta az *Explanatio Leopoldina* rendelkezéseit. 1714/15-ben a római katolikus többségű országgyűlés rendezése sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A békefeltételeket megszegve, a protestánsok és a katolikusok követelései közötti középutat választva az 1681-ben és 1687-ben hozott vallásügyi törvényeket ideiglenesen fennállóként meghagyták „ekkorig kifejtett valódi értelmükben”, a panaszjoggal pedig — a békekötésben meghatározottakat kifejezetten leszűkítve — csakis személyesen, saját névben és a király előtt lehetett ezután élni.⁴⁹ Különösen bénítóan hatott a reformált egyházak létre és működésére a pénzgyűjtés, illetve az egyházi adó szedésének megtiltása.⁵⁰

⁴⁷ A katolikus alsópapság anyagi szükségéinek biztosítására hozta létre III. Ferdinánd 1647. és 1650. évi rendeleteivel az ún. „*cassa parochorum*”-ot, melybe ekkor a magyar kamara fizetett be évi 6000 forintot, közvetten tehát — a linzi béke ellenére — nem szűnt meg a protestánsok kötelezettsége a katolikus papság eltartására nézve.

⁴⁸ *Lukinich Imre*: A szatmári béke története és oklevéltára, Budapest, 1925, 337–345.

⁴⁹ III. Károly 1715. évi dekrétuma XXX. cikkely

⁵⁰ III. Károly 1715. évi dekrétuma XXXI. cikkely 2.§

3.3. Fegyveres erőszak

A 17. század első harmadától megsokasodtak a fegyveres atrocitások. Bethlen Gábor és II. Ferdinánd között 1620. január 16-án létrejött fegyverszünet ideje alatt a besztercebányai országgyűlés határozott ugyan arról, hogy a túlkapások megakadályozására defensorokat (hitvédőket) kell kinevezni, és a nikolsburgi (1621), a II. bécsi (1624), a pozsonyi (1626), valamint a linzi (1645) békék tovább erősítették a protestánsok helyzetét, a gyakorlatban mégsem érvényesültek a kivívott szabadságok. 1648. október 10-én a nyitrai Vágsellyén Lippay érsek katonákkal üzette el a református papot és családját. Példája hasonló eljárásra buzdította a katolikus nemesség egy részét.

Ugyanebben az évben II. Rákóczi György került Erdély fejedelmi trónjára, aki szerencsétlen politikája miatt nem volt képes Bethlen és I. Rákóczi György örökségének folytatására, Apafi Mihály megválasztásával (1661) pedig Erdélynek már végképp nem volt ereje a királyi Magyarországon üldözött protestánsok hatatos megsegítésére.

III. Ferdinánd uralkodásának második felében az erőszakhullám rövid időre azért állt le, mert az uralkodó még életében meg akarta koronáztatni a fiát. 1655-ben került sor a koronázásra, amelynek fejében a király ígéretet tett a jogsértések jóvátételére.⁵¹ I. Lipót uralkodásának 70-es éveit újra a templom- és iskolafoglalások visszatérése jellemezte annak ellenére, hogy a linzi béke ill. az azt becikkelyező 1647. évi dekrétum V. cikkely 5.§-a a templomok és más egyházi épületek birtoklását a vallásszabadság szerves részének nevezte. Míg 1671–72-ben vezető szerepet az állami politika meghatározásában a miniszteri párt gyakorolt, az ezt követő nyolc évben a Szelepcsényi György prímás vezetése alatt álló klerikális csoport került előtérbe. Lipót — a magyar rendi alkotmány sérelmét figyelmen kívül hagyva — a legelszántabb akcióikhoz is hozzájárult: közismert volt Lipót kijelentése, mely szerint inkább koldulni menne, mintsem eltűrné, hogy birodalmában eretnekek viruljanak: a karhatalom segítségével végrehajtott erőszakos cselekmények előtt sokan Erdélybe menekültek és ott szabadcsapatokat alakítottak.

1673. szeptember 25-én Szelepcsényi György esztergomi érsek az igazságügy országos biztosaként pozsonyi különbíróága (iudicium delegatum) elé idézett 32 lutheránus és 1 kálvinista lelkészt.⁵² Vitnyédy István Bethlen Miklóshoz és Keczer Ambrushoz írt leveleit⁵³ bizonyítékul felhasználva a Wesselényi-összeesküvésben való részvétellel, bujdosóknak való segítségnyújtással, katolikusok rágalmazásával és azok vallási jelvényeinek meggyalázásával vádolta őket. Gróf Rottal János, a törvényszék elnöke vallási kérdésekben mértékletességet ajánlott ugyan, Szelepcsényi és a törvényszék többsége ezt „impracticusnak, haszontalannak és helytelennek” minősítette. A vádlottak közül egy „bűnének” beismerése után katolizált, az idősebbek lemondtak hivatalukról, a fiatalabbak pedig száműzetésbe mentek.

⁵¹ III. Ferdinánd 1655. évi dekrétuma XVIII. cikkely, vö.: III. Ferdinánd 1649. évi dekrétuma X. cikkely

⁵² Lásd: *Friedrich Gottas*: uo.: 6. *Szabó József*: *Der Protestantismus in Ungarn*, Berlin, 1927, 37. oldal, *Karácsonyi János*: uo.: 136–137.

⁵³ Lásd: *Hóman Bálint-Szekfü Gyula*: uo.: 190–191.

A koncepció *per* kimenetele igen ígéretesnek tűnt, ezért Szelepcsényi 1674. március 5-re több mint 700 vádlottat idézett bírósága elé, vagyis a királyi Magyarország majdnem minden protestáns lelkészét és tanítóját, közülük azonban körülbelül csak 330-an tettek eleget a felhívásnak. Április 4-én minden vádlottat halálra és vagyonelkobzásra ítélték, kegyelmet kaptak azonban, ha reverzálist írtak alá.⁵⁴ Május végéig 156-an tették ezt meg. A többieket fogságra vetették, amelynek hatására még néhányan a kötelezvény mellett döntöttek. A fogvatartás ideje alatt egyesek meghaltak, többen pedig megszöktek. Kollonich Lipót, aki korábban máltai lovagként maga is harcolt gályákon Kandia alatt, 41 elítéltet Nápolyba vitetett gályarabságra. Közülük 30-an érték el az uticélt. A 26 túlélőt 1676. január 22-én bocsátották szabadon Hamel Bruyninx bécsi holland nagykövet közbenjárására. Az ügy rendkívül kellemetlen volt Bécs számára, a protestáns fejedelmek (Brandenburg, Szászország, valamint Hollandia) panaszát a császár mégis egyszerűen azzal hárította el, hogy a prédikátorok és tanítók nem a vallás, hanem a rebellálás miatt lettek elítélve.⁵⁵

1674-ben a jezsuita rend ausztriai tartományának évkönyvében a következő értékelés került bejegyzésre: „Ez az év az utókornak ragyogó példát nyújt arra, hogy az igazság hirdetésével párosult fegyveres hatalom mit tehet a lelkeknek az igaz ügy iránti meghódolása terén. Ugyanis azoknak száma, akik a heresis különböző fajait részben félelemből, részben rendtestvéreink intelme és oktatása alapján elhagyták, 50219-et tett ki.”⁵⁶ A koncepció perekkel párhuzamosan tovább folytatódott a megsemmisítő hadjárat a protestánsok iskolái és templomai ellen, mely rövidebb megszakítások után 1691-ben kapott új erőre a francia hugenották erőszakos elűzésének és a nantesi edictum eltörlésének (1685) példáján felbátorodva.

3.4. Az „enyhe vonal”

1681-ben a soproni országgyűlésen Lipót kénytelen volt visszatérni a rendi alkotmányhoz, ami — elméletileg — a protestánsok vallásszabadságának helyreállítását is jelentette: a rekatolizálás folytatásához új, békésebb módszert kerestek. A kétes eszközeikről elhíresült jezsuitákat mélyen megvető, komáromi születésű Sinelli Imre kapucinus szerzetes ebben az évben lett Bécs püspöke. Még javában dült a terror, amikor egy ízben a svéd követ előtt kifejtette, hogy szerinte tartós

⁵⁴ A reverzális szövegét közli: *Joseph Maurer*: uo.: 84. oldal: „Ich gesteh, daß ich mein Amt gröblich mißbraucht habe, daß ich theilnahm an der gegen den Kaiser angezettelten Verschwörung, ich bekenne mich überwiesen nach dem Gesetze durch die verordneten Richter, habe aber Gnade vom Kaiser begehrt und erlangt, daß ich in Ungarn sicher und ruhig leben darf. Für diese Gnade verspreche ich aber, daß ich nie mehr Gottesdienst halten und in der Treue verharren werde. Alle der Rebellion Verdächtigen werde ich dem königlichen Gouverneur oder dem Obergespan anzeigen.”

⁵⁵ 1674. február 18-án a 13 elzálogosított szepességi város papjainak és tanítóinak Lubomirszky megtiltotta a bíróság előtt való megjelenést, mintegy védelmet biztosítva az ide menekülteknek is, később azonban hozzájárult ahhoz, hogy Szepesváralján vegyesbíróságot (iudicium compositum) szervezzenek, amely a szepesi starosztia 41 papja felett Bársony György püspök és szepesi prépost elnökletével ítélezett „konkrétumokra egyáltalán nem is támaszkodó” bizonyítás után. Lásd bővebben: *Bruckner Győző*: uo.: 333–339.

⁵⁶ Idézi: *Bucsay Mihály*: uo.: 117.

és észszerű rekatolizálás csak „per doctrinam et per bona exempla” (tanítás és jó példák útján) lehetséges. Ő maga Alsó-Ausztriában ért el prédikációkkal és személyes beszélgetésekkel sikereket a térítésben. Sinelli módszere 1681. április 20-i titkos tanácsi ülésen nyert állami elfogadást. Ez az irányvonal az uralkodó és a katolikus egyház érdekközösségében azonban csak addig lehetett meghatározó, amíg a szükség így kívánta. A törökökkel szemben elért sikerek, valamint Thököly hatalmának hanyatlása újra lehetőséget adott arra, hogy visszatérjenek a rekatolizálás államhatalmi eszközökkel való támogatásához.

Az „enyhe vonalat” egy rövid időre 1691–92-ben vezették csak ismét be, ekkor azonban más taktikát követve. A francia Bossuet és Fénelon tevékenységét például állítva a katolikusok és a protestánsok békés újraegyesítését célozták meg. Spinola bécsújhelyi püspök a király meghatalmazottjaként járta be az országot. Az egyesülési terveket megpróbálta szóban és írásban is minél nagyobb nyilvánosság előtt ismertté és vonzóvá tenni. Az elképzelés részleteit Spinola kortársa, a református Ember Pál egyháztörténeti munkájából ismerjük.⁵⁷ A „Tentamina politica” című unióprogram pontokat közölt egy állítólagos megállapodásból, mely két német fejedelem /a mainzi érsek és a hessen-darmstadti tartományi gróf/, a pápa, a jezsuita rend, valamint Spanyolország és Franciaország között jött létre. A szerződés lényegi magva az egységes hittan kidolgozásával megbízott 24 tagú katolikus-evangélikus zsinat felállítása volt. A paritásos alapon kiküldött katolikus és evangélikus képviselők egyszerű szótöbbséggel döntöttek volna minden határozatukban. Az állítólagos megállapodás szerint a misét a jövőben a nép nyelvén mondták volna, abban a formában, ahogy azt a 24 „zsinati vén” jóváhagyja. Az úrvacsorát a katolikusoknak is két szín alatt szolgálták volna ki. A külső formáját tekintve láthatók voltak az engedmények, az egymással összeegyeztethetetlen teológiai nézeteket azonban félre kellett tenni az egység létrehozása érdekében. A reformált katolikusoknak nevezett exprotestánsoknak Rómában saját templomot ígértek.

Az unióprogram legsajátosabb pontját a pápaság intézményének a közös nevezőre hozása képezte. „Krisztus földi helytartójából” az egyház generalis inspectora, általános felügyelője lett volna, aki egy katolikusokból és protestánsokból álló vezető testület — quasi presbitérium — vezetője. A vitás dogmatikai és erkölcsi kérdésekben az elképzelések szerint ez a testület szótöbbséggel döntött volna. Bármennyire is érdekében állt a katolikus egyháznak a reformáció kora előtti állapotok helyreállítása, ezen a ponton az unióprogram olyan területre tévedt, amely a katolicizmus rendszerének egy alappillére lett kezdte volna ki.

Az ökumené eme felajánlása nem nyert örömteli fogadtatást a 17. századi magyar protestánsok részéről. Ember Pál elmondása szerint Spinola agitációs körútjáról „üres kézzel, dühösen utazott haza”. A kompromisszumra azok voltak csak kaphatók, akik valamilyen egyéb okból már ingadozóvá váltak. Így például a várfogság és a gályarabság némelyeket „meggyőzött” a békesség keresésének szükségességéről. Tartózkodó magatartásuk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a pápa már a századforduló körül leállította az újraegyesülési mozgalmat.

⁵⁷ *Debreczeni Ember Pál: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania, Utrecht, 1728.*

4. Az ellenreformáció vége

4.1. A jogalkotás

III. Károly trónra lépésének idején Magyarországon a lakosság tekintélyes részét még mindig a nem katolikusok tették ki, de Európában ekkorra már megváltozott a korszellem. A polgári egyenlőség és egyenjogúság kezdetben vallási alapú elmélete;⁵⁸ mellett a felvilágosodás eszmeisége a tolerancia szükségességét hirdette: Lessing Bölcs Nátánjának példabeszédében szereplő fiúk nem tudták eldönteni, hogy az apjuktól örökségként kapott gyűrűk közül melyik volt az igazi, az eredeti, mert mindegyikük a sajátját tartotta annak. A rekatolizáció folytatódott ugyan, de átgondoltabb eszközökkel, óvatosabb politikával.

Az 1728. évi országgyűlésen a követi eskü kapcsán kiobbant heves vita⁵⁹ után a vallási kérdések rendezése egyre inkább a végrehajtás kezébe került. Az 1731. március 21-én kibocsátott I. Carolina Resolutio megismételte az előző korszak protestánsokra nézve hátrányos rendelkezéseit, így további fél évszázadra érvényben tartotta a nyilvános vallásgyakorlásnak az artikuláris helyekre való korlátozását és a nem artikuláris helyen lakó protestánsok számára a katolikus pap illetékességét. A jobbágyokkal szembeni visszaélésekre jogalapot biztosító földesúri jog is megmaradt azzal a korlátozással, hogy vallási ügyekben csak a király tudtával történhetett intézkedés. A reformált egyházak választhattak szuperintendenseket, de azok számára és a kerületi határookra vonatkozóan a király előzetes jóváhagyását kellett kérniük. A lelkészek hitelvi szempontból a katolikus főesperesnek voltak alárendelve, aki vizitációi során mindenekelőtt azt vizsgálta meg, hogy a keresztségről helyes ismeretei vannak-e a protestáns lelkésznek.⁶⁰ A resolutio eme rendelkezése minden bizonnyal arra irányult, hogy megakadályozza a hitvallásaikban a gyermekkeresztséghez ragaszkodó egyházak teológiájának az anabaptizmus irányába való elhajlását.⁶¹

A házassági perek a katolikus egyházi törvényszékek hatáskörébe tartoztak⁶², melyekben vegyes házasság esetén a katolikus egyházjog, tisztán protestáns házasság esetén pedig a protestáns házassági jog alapján jártak el. Vegyes házasság megkötésére a katolikus pap jelenlétében kerülhetett csak sor. A katolikus ünnepek megtartására kötelezte a resolutio a reformált egyházak tagjait is, mint ahogy a céhek nem katolikus tagjainak is részt kellett venniük a körmeneteken. A vallási meggyőződést mélyen sértő rendelkezések közül leginkább hátrányosnak a hiva-

⁵⁸ Vö: *Kónya Imre*: Kálvinizmus és társadalomelmélet, Budapest, 1979, 333. és 388–392.

⁵⁹ A protestáns követek ugyanis tiltakoztak a szenteket és Szűz Máriát is említő követi eskü letétele ellen, melyhez az országgyűlés katolikus többsége ragaszkodott. Az uralkodó a vitát rendeleti úton zárta le. Lásd: *Karácsonyi János*: *uo.*: 225.

⁶⁰ A kérdés horderejére a reformáció irányzatainak a fejlődése és azok egymáshoz való viszonya hívja fel leginkább a figyelmet. Így míg Martin Luther 1521-ben a Máté evangéliumához írt egyik magyarázatában élesen elutasította a csecsemőkeresztséget, öt évvel később a „hívó csecsemő” fogalmát bevezetve visszatért ahhoz. Ulrich Zwingli hatására a zürichi városi tanács 1525 januárjában rendelettel tette kötelezővé az újszülöttek nyolc napon belül történő megkeresztelését.

⁶¹ *Hudak Adalbert*: *Die Kirche unserer Väter*, Stuttgart, 1953, 44.

⁶² Lásd bővebben: *Bónis György-Degré Alajos-Varga Endre*: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*, Zalaegerszeg, 1996, 117.

talnokok számára előírt dekretális eskü bizonyult. A Szent Szűzre és a szentekre történő kötelező eskütétel alól csak a bírósági tanúk mentesültek, ami ahhoz vezetett, hogy a közhivatalokból kiszorultak a hitükhöz ragaszkodó nem katolikus személyek. A rendeletnek a záradéka ennek megfelelően külön is kimondta, hogy protestánsok egyetlen állami hivatalban sem kaphatnak állást.

A II. Carolina Resolutio kibocsátására a reformált egyházak kérésére 1734. október 20-án került sor. Az uralkodó ebben 4 evangélikus és 4 református szuperintendens megválasztását engedélyezte. Ezt követően rendeleti úton került sor a vegyes házasságból született gyermekeknek katolikus neveltetésének előírására, valamint annak kimondására is, hogy az államvallást elhagyókat a katolikus egyház visszakövetelheti, hogy vallásos oktatásban részesítse. Az 1723-ban felállított Helytartótanács tanácsosai között 4 egyházi személynek kellett lenni, és a nem katolikus egyházak ügyeit szabályozó Vallásügyi Bizottság elnöke az esztergomi érsek volt. Mária Terézia teljes terjedelmében megerősítette apja resolutioit.⁶³

4.2. Fegyveres erőszak

III. Károly uralkodása alatt folytatódott a templomok és iskolák erőszakos elvétele és a német fejedelemségekben vallásszabadság ígéretével toborzott telepések elleni túlkapásokat sem tudta a király minden esetben megakadályozni. Így a pietista Bárány György, Claudius Florimund Mercy tábornok⁶⁴ tolna megyei birtokainak evangélikus lelkésze 3 évig élt száműzetésben Franz von Nesselrode pécsi püspök ellene folytatott eljárását követően, és csak Mercy nyomatékos közbenjárásának köszönhetően foglalhatta el újra a hivatalát 1729-ben.⁶⁵

Nem volt ritka a mindkét fél helyzetét csak tovább súlyosbító kölcsönös atrocitás sem. Így amikor 1751-ben a katolikusok egy Szent István tiszteletére épített kápolna felavatására készültek az artikuláris helynek minősülő Sopron megyei Vadostán, a protestánsok nyilvános vallásgyakorlathoz való jogukat féltve megakadályozták a szertartást, melynek során többen életüket veszítették illetve megsebesültek.⁶⁶

4.3. A protestantizmus „csendes temetése”

III. Károly — az államkincstárból, azaz a protestánsok adóját is felhasználva — jelentős mértékű pénzüsszeggel támogatta a katolikus egyházat. A földesurakat kötelezte a gyülekezetek és az iskolák gondozására, és a papnevelést adományokkal segítette. Az egyház belső megerősítése céljából Mária Terézia legfőbb kegyúri jogával élve 1776-ban állította fel a szepesi, a besztercebányai és a rozsnyói püs-

⁶³ A vegyes házasságból született gyermekek katolikus nevelésének biztosítása céljából az 1749. január 17-i és az 1756. augusztus 30-i rendeletek reverzális adására kötelezték a protestáns felet.

⁶⁴ A kismányoki betelepülők Mercyvel kötött szerződésének szövegéből részletet közöl: *Weidlein János*: A tolnamegyei német telepítések. In: Tolna vármegye múltjából, szerk: Holub József, 1937, 27–28. „...Den Gottesdienst können sie vermög ihrer Religion exerzieren, bey welcher sie auch allerzeit von Hoher Herrschaft, soviel es möglich seyn kann, geschützt werden...”

⁶⁵ *Bucsay Mihály*: uo.: 146.

⁶⁶ *Karácsonyi János*: uo.: 227.

pökséget, 1777-ben a székesfehérvári és a szombathelyi püspökséget. Alapított két görög katolikus püspökséget is, 1751-ben a kőrösit, 1771-ben pedig a munkácsit⁶⁷. A heretikusok visszatérítésére kongregációkat szervezett, az áttértek jutalmazására pedig alapítványokat hozott létre. A rekatolizálás feladatának elvégzésére újabb rendeket telepített le Magyarországon és tovább folytatódtak a reformált gyülekezetek katolikus vizitációi, amelyek igen gyakran a protestáns templomok bezáratását eredményezték.

A „csendes temetés” tervét Barkóczy Ferenc esztergomi érsek dolgozta ki.⁶⁸ Ennek főbb pontjait a külföldi könyvek behozatalának megtiltása, a hazai protestáns könyvkiadás cenzúrája, a felsőbb iskolák bezárása, a külföldi tanulmányutaknak⁶⁹ és a külföldön tanult lelkészek alkalmazásának megtiltása, a megüresedett lelkészi állások betöltésébe való beavatkozás és a nyilvános vallásgyakorlás további szűkítése képezte. 1715-ben már 28 oktatási intézmény tartozott a jezsuita rend irányítása alá. Mellettük megjelent az 1621-ben Itáliában kifejezetten oktatási célokra létrehozott piarista rend is, amely 1765-ben már 21 gimnáziummal rendelkezett. 1761-ben a királynő Barkóczy érseket valamennyi magyarországi iskola főfelügyelőjévé nevezte ki, aki ezzel együtt megbízást kapott egy átfogó oktatási reformprogram kidolgozására.

A protestantizmus terjedésében nagy szerepet játszó könyvnyomtatás illetve a nyomdák megszerzése is megvalósult a század derekára. Csak a debreceni nyomda volt kivétel ez alól, amíg a királynő 1774-ben katolikus felügyelő ellenőrzése alá állította azt is.

5. A tolerancia jegyében

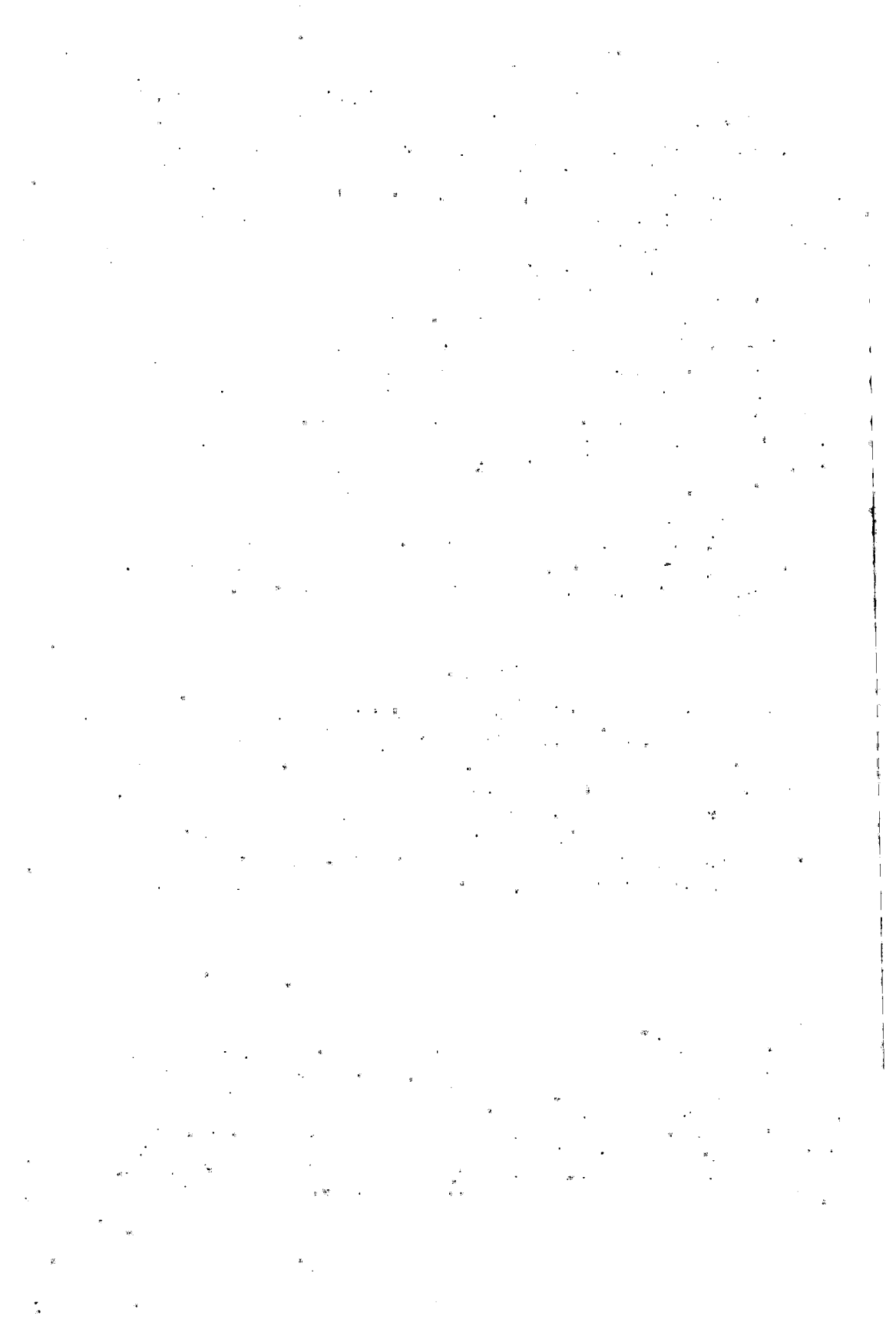
A gazdaságilag gyorsan fejlődő, befogadó, toleráns politikájáról ismert Poroszország⁷⁰ példáját követve II. József a belső békét és a vallási türelmet választotta ahelyett, hogy — francia vagy éppen spanyol mintára — a rekatolizációt befejezve tömeges elvándorlás és elszegényedés lehetséges okozója lett volna. Türelmi rendelete abszolutisztikus, kegyelmi aktus volt, nem pedig a törvényes jogok helyreállítása, 1781. december 10–11-én mégis hálafeliratban köszönte meg azt a protestáns vezetők konventje. A pátenst a magyar történelemnek egy tragikus korszakát zárta le, megnyitva ezzel az utat a jogegyenlőség elvét hangoztató korai modernizációs törekvések előtt.

⁶⁷ Lásd: *Kajtár István*: Arisztokraták a magyar püspöki karban, uo.: 132.

⁶⁸ *Friedrich Gottas*: uo.: 9.

⁶⁹ Barkóczy esztergomi érsek tanulmányi inspector javaslata Mária Teréziához a protestánsok külföldi iskoláztatása tárgyában 1763. május 27-én. Közli: *Klein Gáspár*: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és a XIX. században. Művelődéstörténeti forrástanulmány. In: *Teológiai tanulmányok* 11. szám, szerk: Csikesz Sándor, 50–53. oldal

⁷⁰ Poroszország 1671-ben a Bécsből és Alsó-Ausztriából elűzött zsidókat, 1685-ben több mint 10000 francia hugenottát, majd több üldözött vallási kisebbséget (holland mennonitákat, a Salzburg környékéről elűzött piemonti valdenseket és 1694-ben több lipcsei pietistát) is befogadott. Lásd hozzá: *Kajtár István*: *Egyetemes állam- és jogtörténet I., Budapest–Pécs, 1998, 128.*

A MAGYAR ÉS A TÖRÖK DUKÁT ÁRFOLYAMA A 16. SZÁZAD KÖZEPÉN*

Az Oszmán Birodalom 1541-ben Buda elfoglalásával hosszú időre megvetette lábát a Kárpát-medencében. Magyarországi hódításai során egyre nagyobb éket vert a magyar királyság testébe, s előrenyomulásának következtében szakadt három részre az ország: a Habsburg-ház fennhatósága alatti *királyi Magyarországra*, az *Erdélyi Fejedelemségre*, valamint a *török uralom alatti területre*.¹

Mivel a budai pénzverés² már korábban elvesztette jelentőségét, pontosabban a verdéket a nemesfémeket adó bányák közelében — a királyi Magyarország és a későbbi Erdélyi Fejedelemség területén — állították fel, az Oszmán Birodalom nem kebelezhette be a magyarországi pénzverés központjait.³ Más szóval ez azt jelenti, hogy a kiváló minősége és egy időben jelentős mennyisége⁴ révén Európa-szerte ismert és elismert magyar aranyforint vagy magyar dukát verése folytatódott a magyarországi török uralom idejében is. Az Erdélyi Fejedelemség lét-

* Jelen írás a Magyar Numizmatikai Társulat 1997. évi közgyűlésén elhangzott előadás bővített változata.

¹ Sinkovics István: Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása. in: Magyarország története 1526–1686. Szerk.: R. Várkonyi Agnes. Magyarország története tíz kötetben. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1985. 3/1. 149–221. ill. Gábor Barta: Vom ungarischen Königreich zum Fürstentum Siebenbürgen. in: Kurze Geschichte Siebenbürgens. Hrsg. von Béla Köpeczi Redaktion der deutschen Ausgabe Zoltán Szász. Budapest, 1990. S. 243–268.

² Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958. 95–120.

³ A verdékre ld.: Huszár Lajos: Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute. Budapest, München, 1979. 23–26., ill. Huszár Lajos: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Budapest, 1995. 21–24.

⁴ A középkori Magyarország pénzverésének mennyiségéről nem maradtak fenn pontos adatok, csupán becslésekbe bocsátkozhattak a kutatók. Paulinyi Oszkár a csúcsponton éves átlagban 410 000–420 000 darabot valószínűsített, Mályusz Elemér túlzottnak tartotta ezt, de a százezres nagyságrendet nem vonta kétségbe, Stefan Kazimír viszont a 14. század második felének egyes esztendeiben az 500 000 darabot is reálisnak tartotta. vö.: Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában 1000–1526 (Gazdag föld – szegény ország). Századok 106 (1972) 561–562., 595., illetve: Mályusz Elemér: Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Etudes historiques hongroises 1985. Ed. Ferenc Glatz, Ervin Pamlényi. Budapest, 1985. I. 33–34., valamint: Stefan Kazimír – Jozef Hlinka: Kremnicka mincovna 1328–1978. Kremnica, 1978. 44. Magyarország és Erdély nemesfémtermelésére ld. Oszkár Paulinyi: The Crown Monopoly of the Refining Metallurgy of Precious Metals and the Technology of the Cameral Refineries in Hungary and Transylvania in the Period of Advanced and Late Feudalism (1325–1700) with Data and Output. Precious Metals in the Ages of Expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences. Ed by Hermann Kellenbenz. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Bd. 2. Hrsg. von Hermann Kellenbenz – Jürgen Schneider. Stuttgart, 1981. S. 27–39. Újabbán Draskóczy István foglalkozik a nemesérc-bevétellel és a vert pénz mennyiségének kérdésével., tanulmányának címe: Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében, (sajtó alatt): Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Belácz Jenő 90. születésnapjára.

rejtötte egy idő után új szint hozott az aranypénzek verésébe, de az erdélyi dukátok a magyar dukátokkal azonos pénzláb szerint készültek.⁵

Az eredetileg közismerten itáliai mintára vert magyar dukát középkori forgalma⁶ középkori forgalma részben az éremleletek,⁷ részben az utánveretek,⁸ továbbá forráskiadványok, s természetesen műfajilag eltérő feldolgozások révén dokumentálható. Szakmai közhely, de az éremleletek kapcsán említendő, hogy a szórványleletek gyakoribbak a kincsleleteknél, amelyek viszont esetenként vasos meglepetéseket okoznak.⁹

Kétségtelen elterjedtségéből következően a magyar dukát még a magyarországi török uralom kezdete előtt találkozhatott a török dukáttal,¹⁰ mert határainktól délre szintén bizonyítható forgalma az egyébként túlsúlyban lévő itáliai veretek mellett.¹¹ A 15. század közepén pedig a fejedelmi pénzvagynon belül a domináns velencei és a szerényebb mennyiségű magyar aranyforint társaságában kisebb számban — állítólag — már török dukátok is felbukkantak.¹² A három aranypénz árfolyamáról nem szól a tudósítás, Ragusa későbbi adataiból arra nyílt következtetés, hogy a 16. század elejéig nem tettek különbséget az eltérő eredetű aranyforintok és a dukátok között.¹³ Idővel azonban az Alpoktól délre, illetve a Földközi-tenger keleti medencéjében egyre inkább a velencei dukát vált "standard-pénzzé," amellyel sem a magyar, sem a török dukát nem versenyezhetett.¹⁴

Különösen állt ez a fényes portára, ahol az adóbefizetés alkalmával a velencei zecchino nagyobb becsben állt a saját fizetési eszközüknél.¹⁵ Az Oszmán Birodalom központjában a 16. század közepén a dukát jellemző árfolyama 60 akcséra tehető,¹⁶

⁵ Huszár: Az Erdélyi Fejedelemség...11.

⁶ Peter Spufford: Money and its use in medieval Europe. Cambridge, 1988. 222., 268–269., et passim.

⁷ Lajos Huszár: Der ungarische Goldgulden im mittelalterlichen Münzverkehr. Hamburger Beiträge zur Numismatik 24/26 (1970/72) S. 71–88.

⁸ Huszár Lajos: Magyar mintára vert idegen aranypénzek. Numizmatikai Közöny LXVI–LXVII (1967–1968) 57–72.

⁹ A közelmúltban Regensburgban került elő olyan együttes, amely teljesen ismeretlen magyar dukátokat tartalmaz. A 624 aranypénz 87%-át — szám szerint 543 darabot — Magyarországon érték. vö.: Gerd Stumpf: Der Münzschatz. in: Der Goldschatz vom Neupfarrplatz. Ein spätmittelalterlicher Münzfund in Regensburg. Regensburg, 1997. S. 13–17.

¹⁰ A „... ducati di Vienegia, Turchi, Ungheri...” egymás mellett szerepelnek a 15. század közepén Uziano váltóról szóló úttörő művében. Idézi: Markus A. Denzel: „La Practica della Cambiatura.” Europäischer Zahlungsverkehr vom 14. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 58. Hrsg. von Rainer Gömmel und Jürgen Schneider. Stuttgart, 1994. S. 213–214.

¹¹ Vuk Vinaver: Der venezianische Goldzechin in der Republik Ragusa. Bolletino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano 4 (Venezia) 1962. 112., illetve: I. Lajos (1342–1382) 3 dukátja délszláv térség leletében fordult elő: Huszár: Der ungarische Goldgulden...88.

¹² „Der Schatz des serbischen Herrschers Georg Brankovic, 1441 in Ragusa deponiert, enthielt 43.533 ducati, 6134 ungari, 314 ducati turchi.” Vinaver: i.m. 115.

¹³ „In Ragusa war der florenus dem ducato gleich und manchmal unterschied man sogar die Namen nicht.” Vinaver: i.m. 119.

¹⁴ „Ni longaro dau-dela des Alpes, ni le safaro (sequin chérif) d'Égypte ne parvinrent jamais a rivaliser sérieusement avec le sequin...” Ugo Tucci: Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de la monnaie. Revue historique CCLX (1978) 99.

¹⁵ „Als jährlichen Tribut von Ragusa (12.500 ducati) nahm die Pforte mit Vorliebe venezianische Ducati, nicht aber sultanini.” Vinaver: op. cit. 128.

¹⁶ Vinaver: op. cit. 137., továbbá: Ömer Lufti Barkan: The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. International Journal of Middle

egyes szemtanúk azonban ettől eltérő adatokat is feljegyeztek. Hans Dernschwam, a Fuggerek kitűnő megfigyelőnek bizonyult faktora, szerint 1553-ban a magyar aranyforintot Isztambulban 57 akcsében számították,¹⁷ más összefüggésben 80.000 akcsét 1366 dukáttal vett egyenlőnek, ami 58 1/2 akcsényi kurzusra enged következtetni 1554-ben, de még ugyanebből az esztendőből 59, illetve *hatvan* akcséra rugó árfolyamot is feljegyzett.¹⁸ Ogier Ghiselin von Busbeck korábbi tudósításából — közvetett módon — ugyancsak 60 akcsében számított dukátkurzust kapunk.¹⁹ Minden bizonnyal ide vezethetők vissza a későbbi európai adaptációk azzal az egyszerűsítéssel, hogy az Oszmán Birodalomban 1 korona 50 akcsét, a török, a magyar dukát és a velencei zecchino pedig egységesen 60 akcsét ért.²⁰ A magyarországi török uralom kezdetén, Esztergom elfoglalását követően a török, a különböző európai, a magyar, a khioszi és a sérült aranyakat 55–60 akcsében számították.²¹

Ha azonban a későbbi budai török számadáskönyvek adatait összehasonlítjuk az Oszmán Birodalom központjából származó árfolyamokkal, akkor számottevő különbséget láthatunk. Az isztambuli 57–60 akcsényi kurzussal szemben Budán 1558-ban jóval magasabban, 75–80 akcsében számították az ép, illetve 70 akcsében a csonka aranyakat. Legmagasabbra, 80 akcséra értékelték a török, 75–75 akcséra a khioszi és a magyar, továbbá a különböző — nyilván európai — aranyakat, illetve 70 akcséra a kopott vagy sérült, esetleg tudatosan súlycsökkentett aranyakat.²² A török arany isztambuli, illetve budai kurzusa közötti árfolyamkülönbséget úgy is értelmezhetjük, hogy Budán 33,33%-os ázsiója volt az Oszmán Birodalom kulcsvalutájának, s a magyar és a török arany közötti árfolyamkülönbség 6,25%-os többletet jelentett a török aranyforint javára. Ez utóbbi — bár igen szerény mértékben — szintén meghaladta az isztambuli ázsiót, amely a török és a velencei dukát árfolyamát nézve 5%-ot rótt a magyar dukátra. Az

East Studies 6 (1975) 12., ill. ezt az értéket veszik át az Oszmán Birodalom fennhatósága alatti területek pénzürtékvizszoenyainak dokumentálására, pl. *Helene Antoniadis-Bibicou*: Griechenland 1350–1650., in: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Hrsg. von *Hermann Kellenbenz*. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte Stuttgart, 1986. Bd. 3. S. 1219. A kézirat lezárását követően értesültem *Sevket Pamuk* pénztörténeti munkájáról, amelyet már — legnagyobb sajnálatomra — nem vehettem figyelembe.

¹⁷ *Hans Dernschwam*: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja: *Tardy Lajos*. Budapest, 1984. 201.

¹⁸ *Dernschwam*: 243–244.

¹⁹ „... von Busbeck... bewertet die Krone mit 50 aqe, wobei 6 Kronen 5 Dukaten gelten.” *Walther Hinz*: Islamische Wahrungen des 11. bis 19. Jahrhunderts umgerechnet in Gold. Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte. Wiesbaden, 1991. 42–43. Ha 1 korona = 50 akcse, illetve 6 korona = 5 dukát, akkor $6 \times 50 = 300$, illetve $300 : 5 = 60$, azaz 1 dukát = 60 akcse.

²⁰ „Apud Turcas aspri 50. valent unum coronatum”, illetve „In imperio Turcico Turcici et Vngarici ducati, ut et Veneti Cecchini (Zekin) aurei valent in argento octo Sajetos, vel aspros 60.” *Daniel Angelocrator*: Doctrina de ponderibus monetis et mensuris per totum terrarum orbem usitata. Farncoforti, MDCXXVIII. 39., 52–53.

²¹ *Mehmet Ipcioğlu*: Kanuni Süleimanin Estergom (Esztergom) Seferi 1543. – Yeni bir kaynak. The Journal of Ottoman Studies X. Istanbul, 1990. 151–152. E jegyzetért teljes egészében *Dávid Géza* tanszékvezető egyetemi tanár urat illeti a baráti köszönet.

²² *Fekete Lajos* – *Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Budapest, 1962. 279–283., et passim, illetve *Hegyí Klára*: A török hódoltság és pénzforgalma. Numizmatikai Közölny LXXXVI–LXXVII (1987–1988) 78–79.

árfolyamkülönbség láttán nem lehet kétséges, a meghódított lakosoknak nyomós érdekük fűződött ahhoz, hogy — amennyiben hozzájutottak — török arannyal fizetve tegyenek eleget adófizetési kötelezettségüknek. Más szavakkal ez azt sejteti, hogy a hódoltsági területen forgalomba került török aranypénzek nagyobbik hányada — átmeneti belső cirkuláció után — az Oszmán Birodalom adószedőihez jutott vissza.

A török dukátok egy része — hosszabb távra tekintve vélhetően kisebbik hányada — nyugati irányban hagyta el a hódoltság térségét, s a szomszédos oszt-rák területekre is eljutott. Buda eleste után hamarosan, az 1544. esztendő kezdetén I. Ferdinánd Bécsben kelt pátensével lépett fel a török dukátok ellen.²³ Már a pátens kivonatos közléséből is kitűnt, hogy a török dukát 13 Schillingben megállapított kurzusa devalvációt jelentett, ui. az uralkodó *a magyar dukát 14 Schillinges árfolyamával szemben* kívánta meghatározni a török dukát forgalmi értékét. A pátens — pontosabban generalmandat — eredeti szövege finomsági próbára hivatkozik, azaz korabeli analízisre, mely szerint a megvizsgált török dukátok minősége nem érte el a magyar dukátokét.²⁴ E ponton szükség lenne az eredeti vizsgálati eredményekre, azonban mivel ezek nem állnak rendelkezésünkre, egyéb támpontokat kell keresni, hogy némileg közelebb jussunk a magyar és a török dukát minőségét meghatározó nemesfémtartalomhoz, illetve teljes és tiszta tömegkhöz, régebbi nevükön nyers- és színsúlyukhoz.

Az eredeti magyar aranyforint 23 karát 9 grén — egyszerűbben 23 3/4 karát — finomságú volt, átlagos tömegét éppen egy százada 3,5593 grammban, maximumát 3,590 grammban, minimumát pedig 3,5226 grammban határozták meg.²⁵ A későbbiekben a magyarországi szakirodalomban többnyire a 3,5585 gramm teljes, illetve 3,5214 gramm tiszta tömeget mutató adatok terjedtek el.²⁶ A 16. század közepére nézve figyelemre méltó I. Ferdinánd 1533. évi követutasítása, mely sze-

²³ „*Türkische Ducaten sind in den K. K. Erblanden nur zu 13 Schillingpfennigen anzunehmen. Patent vom 20. Januar 1544.*” Siegfried Becher: Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838. Wien, 1838. II. 24–25. Bár Becher forráskiadványa jól ismert a magyarországi szerzők körében, e kivonatolt forrásra nem reflektáltak a korábbiakban.

²⁴ „... *wie neben unsern Hungrischen gold Gulden ain zeit hero die Türkischen Ducaten, in grosser anzal und ye lenger ye mer, in gemelte unsere Niederösterreichische Lannde, auch Mhren, und derselben Orten allenthalben einreisen, und unzugesehen das der mehrer tayl derselben unnserer vorfardern Khünigen zu Hungern und Behaim, Ducatn, an dem gehalt, unnd khorn, bey weitem nit gleich, sonder ain yeder desselben Türkischen Ducatn vast umb ain schilling phennig ringer unnd letzter, dann unnsere Hungrisch gold Gulden sein, wie wir dann solchs am aufziehen unnd probiern, so wir durch unnsere Gwardein thuen haben lassen also befunden, yedoch solche Türkische gold Gulden dennoch inmassn wie dieselben unnsere Hungrischen gold Gulden, für viertzehen Schilling phennig genomben und ausgeben werden. Darumben sein wir aus ertzelten unnd andern beweglichen ursachen entschlossen die Türkischen Ducaten allenthalben, in unnsern Khünigreichen unnd Landen füran hin nit hoecher dann in abbestimpten weert der Dreytzehen schilling phenning nemben unnd ausgeben zu lassen.*” (Wien, 26. I. 1544) Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv. Patente und Verordnungen, Fasc. R.N. 1. S. 94.

²⁵ *Belházy János*: Régi magyar pénzverési súlymértékek. Bányászati és kohászati lapok. Selmechánya 1899. 45.

²⁶ *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet. 1000–1325. Budapest, 1916. 98–99., 407–408. E számítások alapja a magyarországi pénzverés alaptömege, a budai márka volt, amely mellett az országban más márkákkal is számoltak, ld. erre: *Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 124 (1990) 25–93., különösen 43.

rint a magyar aranyforint mintegy 23 3/4 karát finomságú, s egy bécsi márkára 78 darab ment belőle. Ez utóbbiak nyomán a magyar aranyforint teljes tömege 3,60, tiszta tömege pedig 3,57 grammra lenne tehető.²⁷ A körmöci kamara 1564/65. évi számadása²⁸ szerint a magyar aranyforint finomsága ugyancsak 23 karát 9 grén (0,989583) volt. A jelentésről mit sem tudó kortárs — a göttingeni *T. Friese*, a numizmatika korai, de igényes művelője — szintén a magyar aranyforintot tartotta a legjobb veretnek, illetve a vele azonos minőségű spanyol aranyforintot is — miként az másutt is előfordult a jó pénzek esetében — magyar forintnak nevezte.²⁹ A 16. század közepéig terjedő finomsági vizsgálatok szerint a legkiválóbb magyar dukátokat Zsigmond (23 5/6 karát), illetve I. Mátyás király (23 3/4 karát) verette utódaik pénzei — így I. Ferdinánd aranyai — sem mindig érték el a kívánt színvonalat.³⁰

Az Oszmán Birodalom európai mintára vert aranypénzének minőségére és tömegére nézve 23 1/2 karátos finomság mellett 3,43 gramm³¹ tiszta tömegtől a 3,56 gramm teljes tömegig³² menően eltérő adatok állnak rendelkezésünkre. A 16. század kezdetétől a század közepéig 3,55 grammtól 3,38 grammig terjedő csökkenéssel is számol a pénztörténeti irodalom,³³ de kedvezőbb mutatókra és kisebb mértékű csökkenésre szintén van példa: 1526-ban 3,544 gramm, illetve 1566-ban 3,517 gramm.³⁴ A Nagy Szulejmán uralkodása idején vert aranypénzek — numizmatikai szempontból besorolt típusait véve figyelembe — 51 változat súlyozott

²⁷ „...betreffs der gulden mugen unsere gesanten anzaigen, das wir von dem slag und wert des Hungerischen guldin, deren LXXVIII auf die Wiener markh geen und halten fein XXII gradt VIII grn ungeverleich, wie die vonalter gemunzt werden und wir noch auf heutigen tah schlagen, nicht abstehen mugen,...” *Carl Schalk*: Der Wiener Münzverkehr im XVI. Jahrhundert. Numismatische Zeitschrift 13 (1881) 284. A bécsi márka tömegét 281,378 grammal számítva, vö.: *Arnold Luschin von Ebengreuth*: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. Darmstadt, 1976. (reprint) 169.

²⁸ *Paulinyi Oszkár*: A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 493.

²⁹ „Der einfachten Hispanischen und Ungarischen, die man sonst Ungarische Guelden nennet, deren seyn zusammen 57. Sorten. Diese Ungerischen seyn da besten Goltes, von vier und zwanzigstem halben Caraten, darin allein der 48. thail zusatz von Silber oder Kupfer, seyn eins Eschen schwerer, als die Welschen, Italienischen und Venedischen Ducaten... *Tilemann Friese*: Münzt Spiegel, Das ist: Ein New und Wolauggeführter Bericht von der Münzt... Franckfurt a.M., 1592. 178.

³⁰ *Melchior Goldast*: Catholicon rei monetariae... Frankfurt, 1620. Appendix 11. Bár a finomsági vizsgálatok eredményei mutatnak némi ingadozást, Ausztriában nemcsak a kortársak, hanem az utókor neves szakértői is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a magyar dukát megőrizte jó minőségét, s a kereskedelmi forgalom révén éppen ezért vándorolt nagy mennyiségben külföldre. „Dafür verblieben die ungarischen Dukaten in ihrer alten Güter. Sie waren ja die eigentliche Whrungsmünze Ungarns seit eh und je. Auch sie wanderten den Gesetzen des Handels folgend massenhaft auer Landes.” *Günther Probszt*: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfngen bis 1918. Wien, Köln, Graz, 1983 (2) 410–411.

³¹ Enzyklopedie des Islam. Leiden, – Leipzig, 1927. Bd. II. 124., ill. *Friedrich Frhr. v. Schrötter*: Wörterbuch der Münzkunde. Berlin 1930. 23.

³² *Anton C. Schaendlinger*: Osmanisches Numismatik. Von den Anfngen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922. Braunschweig, o.J. (1973) 59.

³³ *Vuk Vinaver*: Pregled istorije novca u jugoslavenskim zemljama. Beograd 1970. 49.

³⁴ *Seuket Pamuk*: Money in the Ottoman Empire, 1326–1914. in: An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914. Ed. *Halil Inalcik – Donald Qautaert*. Cambridge, 1994. 955–963., ill. *Bogdan Murgescu*: Circulatia monetara in tarile Romane in secolul al XVI-lea. Bucu-resti, 1996. 97.

számtani átlaga 3,45 gramm, amely egybeesik a 3,3 grammos, illetve 3,6 grammos szélső értékek átlagával.³⁵

Az áttekintett adatokból markáns körvonalú kép nehezen kerekedik ki, így csak óvatos hipotézisekre nyílik alkalom. Egyfelől feltételezhető, hogy a török dukátok között akadtak olyan példányok, amelyeknek főbb jellemzői megegyeztek a magyar aranyforintokéival, másfelől nagy a valószínűsége annak, hogy a magyar dukátok átlagos tömege (súlya) valamelyest meghaladta a török dukátokét.

Visszatérve az 1544. évi pátensben megszabott árfolyamhoz azt láthatjuk, hogy a magyar dukát 14 schillingnyi kurzusával szemben a török dukát 13 schillingben megállapított árfolyama 7,15%-os értékcsökkentést jelentett. Ismert váltópénzre átszámítva a magyar dukát hivatalos árfolyama 105, a töröké pedig 97 1/2 krajcár volt. Ha most felidézzük azt, hogy a budai török hatóságok 6,25%-kal alacsonyabbra taksálták a magyar dukát árfolyamát a török dukáténál, akkor könnyűszerrel levonhatnánk a következtetést, hogy a szembenálló felek, nemcsak a harctereken ütköztek meg egymással, hanem a valutaárfolyamok megállapításával is küzdelembe bocsátkoztak.

A pénzmozgással együttjáró kereskedelmi forgalom mellett az 1544. évi pátens kibocsátásának olyan katonai előzményei is voltak, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. 1543-ban a hadművelati szempontból kihasználható hónapok zömét Magyarországon töltötte a szultáni derékhad. Júniusban vették be Valpót, július elején Siklóst, utána Pécsét, augusztusban Esztergomot, majd Tatát Szeptember 3-án pedig a korábbi koronázó várost, Székesfehérvárt foglalták el a török csapatok, s csak a hónap végén kezdték meg hazavonulásukat.³⁶ Nagy Szulejmán logisztikai szempontokra különösen ügyelő uralkodó hírében állt,³⁷ ennek ellenére gondokat okozott seregének több havi ellátása, s bár a hiányt látva jelentős mennyiségű élelmiszer-ajándékot kapott,³⁸ nyilván vásárlásokra is kényszerült. A rendszeresen fizetett zsold mellett a — rendkívüli buzdításként — katonák közé vetett pénz³⁹ kisebb mértékben növelhette csupán a hadikiadásokat, ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy 1543-ban az átlagosnál is több török dukát került forgalomba. Meghaladhatta-e Egyiptom felbontatlanul Budára kül-

³⁵ Növekvő sorrendben az alábbi tömeg(súly)adatokra van példa: 3,30, 3,40, 3,45, 3,50, 3,55, 3,60 ezek egyszerű számtani átlaga 3,4666 gramm lenne: *Ibrahim Artuk – Cevriye Artuk*: Istanbul Arkeoloji Müzeleri Teshirdeki Islami Sikkele Katalogu. Istanbul, 1974. II. 504–524.

³⁶ *Sinkovics*: op. cit. 228–229., ill. Magyarország történeti kronológiája. Főszerk. Benda Kálmán, szerk.: Péter Katalin – Somogyi Éva. Budapest, 1982. II. 376–377.

³⁷ *Gilles Veinstein*: Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent. *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. In memoriam Vanc Boskov. Hrsg. Hans Georg Majer. Wiesbaden, 1986. 177–185. (A tanulmány szövegének szíves átadásáért Dr. Fodor Pál docens úrnak tartozom köszönettel.)

³⁸ Erdély tényleges ura, „Fráter György éléssel érkezik az Tiszántúl -ról a török császár táborába, egynehány ezer szekérrel, mert az terek élés miatt igen megfogyatkozott.” *Verancsics Antal* összevont munkái. Közli Szalay László. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptorum) Pest, 1857. II. 86.

³⁹ Esztergom ostromakor történt, hogy *Ruszem pasa* — a krónikás Szinán csasz (Dávid Géza szíves közlése nyomán Murádi) szavai szerint — „...néhány marok aranyat vevén elő, részint reájok, részint pedig az ágyúra szórta. Ekkor a hit harcosai közül annyian húzták, hogy többen már hiába futottak az ágyúhoz, nem fértek hozzá.” *Szinán csasz*. Az 1543. évi hadjárat krónikája. *Thúry József*: Török történetírók II. Budapest, 1896. 304.

dött adóját — állítólag háromszázezer (?) aranyat⁴⁰ — nem tudhatjuk, Alsó-Ausztriában viszont a hatóságoknak kétségtelenül gondokat okozott a török dukátok beáramlása.

I. Ferdinánd 1544 elején kelt pátensével nem kívánta kitiltani a forgalomból a török dukátokat, csupán az *árfolyamuk leszorítására* törekedett. Persze első pillantásra az sem lenne elképzelhetetlen, hogy a magyar aranyforint felértékelése volt célja, ugyanis a 105 krajcáros árfolyam meghaladta a délnémet térségből ismert kurzust, ahol 1542-ben — éppen a török háborúk miatti hadisegély kapcsán — csupán 100 krajcárban számították a magyar dukátot.⁴¹ Ennél Bécsben — az uralkodói pátens nyomán — magasabb volt a dukát árfolyama, sőt már 1542 nyarán 105 krajcárban szabták meg a valódi és kellő súlyú magyar dukát kurzusát.⁴² Ugyanezt az árfolyamot fogadták el 1544-ben a cseh rendek,⁴³ s az ár- és pénztörténeti kutatások nyomán arra derült fény, hogy az 1539–1554 közötti években szintén a 105 krajcáros dukátkurzus volt a jellemző.⁴⁴ A viszonylag magas dukátárfolyam kialakulásában a török veszélyen kívül szerepet játszhatott a — másutt sem ismeretlen — *időszakos* pénzhiány, amely miatt Nyugat-Európában rangos nemzetközi vásárt halasztottak,⁴⁵ illetve Magyarországon 1543-ban királyi rendeletet tettek közzé az ércpéNZ kivitelének tilalmáról.⁴⁶ Az időbeli egybeesések ellenére túlzás lenne általános pénzhiányról írni, az azonban kétségtelen, hogy a pénzveréshez szükséges nemesfémek eltérő mértékben álltak rendelkezésre Európában, s a tengerentúli ezüstflották szállítmányai sem jutott el a kontinens minden szegletébe. Regionális egyenletlenségek gazdaságföldrajzi okokból is származhattak, pl. a délnémet térségben — Szász- és Csehország ezüstjének köszönhetően — a tallérok viszonylagos bővsége, ezzel szemben az aranypénzek csekélyebb mennyisége dokumentálható.⁴⁷

⁴⁰ *Fekete Lajos – Nagy Lajos*: Budapest története a török korban. in: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk.: *Gerevich László – Kosáry Domokos*. Budapest története II. Budapest, 1975. 382.

⁴¹ *Hansheiner Eichorn*: Der Strukturwandel im Geldumlauf Frankens zwischen 1437 und 1610. Ein Beitrag zur Methodologie der Geldgeschichte. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 58. Wiesbaden, 1973. 29.

⁴² „...ain jeder gerechter und gewichtiger hungerischer ducat um 105 kreutzer...” Wien, 1542. Juni 24. Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Patente und Verordnungen, Fasc. R.N. 1. n. S. 86., illetve *Becher*: op. cit. II. 24., továbbá *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. Abteilung I. Band V. Wien, 1906. S. 102. (Az idézet ebből a kötetből származik.)

⁴³ „I ungarischer Goldgulden = 1 1/2 Meiner Schock oder 105 Kreuzer.” *Jaroslav Pova*: Die Whrung in den Lndern der Böhmischen Krone. Ein Übersicht der Zahlungsmittel vom neunten bis zum Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts. Graz, 1970. 59.

⁴⁴ *Rudolf Geyer*: Münz- und Geldgeschichte. in: *Alfred Francis Pribram*: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Wien, 1938. 74.

⁴⁵ *Geoffrey Parker*: The Emergence of Modern Finance in Europe, 1500–1730. in: *The Fontana Economic History of Europe. The Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. *Carlo M. Cipolla*. (Glasgow) 1974. 530.

⁴⁶ *Takáts Sándor*: A magyar ércpéNZ kivitelének tilalma 1543-ban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1903. 121.

⁴⁷ *Paul Arnold*: Die schsische Talerwhrung von 1500 bis 1763. Schweizerische Numismatische Rundschau 59 (1980) 68–70., illetve *Herman Kellenbenz*: Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1350–1650. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Hrsg. von *Hermann Kellenbenz*. Stuttgart, 1986. Bd. 3., 317.

I. Ferdinánd 1544. évi pénzrendelete a magyar és a török dukát hivatalos árfolyamát szabta meg. Közhely, de természetesen minden rendelet annyit ér, amennyi megvalósul belőle a gyakorlatban. Bécs pénzforgalmában — számos más veret társaságában — jó és gyengébbnek minősített magyar dukátok egyaránt előfordultak, 1542-ben 100 és 105 krajcáros árfolyamukra ugyancsak lehetett példát találni, 1543-ból szintén kimutatható mindkét kurzus, illetve más feljegyzés szerint 3 magyar dukáttal együtt 1 török dukát árfolyama egyaránt 105–105 krajcár⁴⁸ volt. 1544-ben azonban már éreztette hatását I. Ferdinánd pátense, ugyanis a salzburgi és a török dukátokat legfeljebb 100 krajcárban fogadták el.⁴⁹ Maradéktalanul nem ment át a gyakorlatba az uralkodói rendelet, mert 97 1/2 krajcár helyett 100 krajcárban számították a török dukátokat. árfolyamuk azonban 5 krajcárral alacsonyabb lett a *kifogástalan minőségű* magyar dukátokénál. A kellő kvalitást azért kell kiemelni, mert időnként hamisított magyar dukátok is felbukkantak, amelyeket természetesen igyekeztek kitiltani a forgalomból.⁵⁰

A későbbiekben az árfolyamok felső határát megszabó helyi és birodalmi szintű rendeletek ellenére emelkedett a dukátok, s általában a nagyobb értéket képviselő arany- és tallérveretek kurzusa. Az 1551. évi augsburgi birodalmi pénzrendelet szerint 102 krajcárban,⁵¹ majd az ugyanott kiadott 1559. évi "Reichsmünzordnung" értelmében 104 krajcárban maximálták⁵² a magyar s a vele azonos minőségű dukátok árfolyamát, míg a többi dukát kurzusa 102–95 krajcár között járt, majd rangsorban lefelé haladva a koronák következtek a török dukát azonban nem kapott helyet a válált pénzek között.

Az 1544. évi pátens után — Alsó-Ausztriától nyugatra — 1550-ben szabta meg hivatalos rendelet a török dukát árfolyamát. A magyar, a spanyol és a velük azonosnak tekintett dukátokét 102 krajcárban, míg a lengyel, a velencei, a török és minden más német, illetve olasz dukátét — kissé alacsonyabban, de egységesen — 100 krajcárban határozták meg.⁵³ A magyar és a török dukát árfolyama közötti különbség ez esetben csupán 2%-os volt.

Részben a váltópénzek minőségének tudatos rontása, részben az arany és az ezüst értékarányának változása, továbbá az ezt is figyelembe vevő spekulációs célú pénzkereskedelem és egyéb okok következtében a dukátok árfolyama tovább

⁴⁸ Carl Schalk: Der Wiener Münzverkehr im XVI. Jahrhundert (II.) Numismatische Zeitschrift 16 (1884) 90–91.

⁴⁹ „81 Saltzburger und Turkisch tucaten, die ich aus befelch burgermaister und rats, vermug aines ratschlags zu 14 nemen muessen, derhalben wurdet der abgang, in ansehnung, da ich sollich golt nicht teurer als zu 13 10 anwenden mugen,...” Schalk: op. cit. 91.

⁵⁰ „...die falschen Ungarischen gollt gulden so verruft worden,...” (1546), Schalk: op. cit. 92.

⁵¹ „... ain Hungerischer Ducat oder Goldguldin über hundert und zween creützer ungefahrllich,...” Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Patente und Verordnungen. Fasc. R.N. 2. n. S. 1., ill. I. Ferdinánd ezt követően Bécsben kiadott pátense szerint: „...der ungarische Ducaten oder Goldgulden nicht über 102 Kreuzer der neuen Münze geschzt werden dürfte,...” Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. Abteilung I. Wien 1986. Bd. II. 65.

⁵² Bécsben kiadott változata 1560-ban hagyta el a nyomdát. Igen jó minőségű példányt őriznek belőle az Országos Széchényi Könyvtárban is.

⁵³ Landesfürstliches Patent für Tirol und Vorderösterreich. (1550. XII. 10.) Eredeti példányát a Kunsthistorisches Museum (Wien) gyűjteményében láttam, ahol Dr. Helmut Jungwirth igazgató úr hívta fel rá figyelmemet. Kunsthistorisches Museum (Wien) gyűjteményében, szíveségéért ez alkalommal is köszönetet mondok.

emelkedett. Bécsben 1566 nyarán előfordult, hogy a 108 krajcárban számított magyar dukátokon 2–2 krajcárt vesztek, de a dukát 106 krajcáros kurzusa így is meghaladta az 1559. évi birodalmi pénzrendeletben megállapított felső határt.⁵⁴ 1569-ben azután már veszteség nélkül könnyvelhették el 108 krajcárban a magyar, illetve 105 krajcárban a török dukátokat,⁵⁵ ami csaknem 3%-os árfolyamkülönbséget jelentett az utóbbi kárára.

A negyedszázados kitekintés nyomán látható tehát, hogy az 1544-ben uralkodói rendelettel meghatározott 7,15%-os árfolyamkülönbségre a gyakorlatból nem sikerült példát hozni. Kétségtelen, hogy a pátens kiadását követően a magyar dukátokéhoz képest csökkent a török dukátok árfolyama, de a kezdetben 5%-os, majd 2–3% közötti árfolyamkülönbség már nyilván nem volt riasztó azok számára, akik az Oszmán Birodalom legértékesebb pénzével fizettek. Mindaddig, amíg az 1544. évi pátensben említett finomsági vizsgálat adatai elő nem kerülnek, élhetünk a gyanúval, hogy I. Ferdinánd rendeletét nemcsak szoros gazdasági, hanem politikai szempontok is motiválták. Tanácsadói valószínűleg tisztában voltak azzal, hogy a török dukátok kitiltása a pénzforgalomból eleve reménytelen, értékének a valósnál is jelentősebb leszorítása azonban megkísérelhető. A pátens által hivatalossá tett kurzus vélhetően ezt a célt szolgálta, *az indokoltnál nagyobb mértékben kívánta csökkenteni az ellenfél kulcsvalutájának árfolyamát.*

A magyar és a török dukát bécsi árfolyamának vázlatos érintése után érdemes egy pillantást vetni arra, hogy a két igen értékes aranypénz kurzusa minként alakult a királyi Magyarország területén. Sopron, a Bécshez közeli szabad királyi város, számadáskönyveiben mind a magyar vagy kamarai (1 forint = 100 dénár), mind az osztrák (1 pfund = 8 /schilling/ = 240 /dénár/, illetve 1 rénes forint = 60 krajcár = 240 /dénár/) számítási pénz előfordult.⁵⁶ Sopronban, a Dunántúl török uralomtól mentes városában, 1538 és 1545 között — a bécsi kurzussal egyezően — többnyire 105 krajcárra tehető a magyar aranyforint árfolyama.⁵⁷ Magyar számítási pénzre áttéve a krajcárértéket az árfolyam 140 dénárral egyenlő, s ez megfelel a királyi Magyarország területén az 1540-es évek jellemző dukát-kurzusának.⁵⁸

A mindig 100 dénárral egyenlő kamarai forint, mint számítási pénz, alapján összehasonlítható a magyar és a török dukát árfolyama. A gróf Nádasdy-család számadásai szerint Bécsben 1544. decemberében 140 dénár helyett 133 dénárban

⁵⁴ „Den 5. jun. hab ich von Lucas Lindtner 5000 fl. R. emphanen, darunter sint 105 stukh Ungerisch golt gewest, die sind mir zu 108 kr. ubergebn worden, hab sy aber höher nit dann zu 106 kr. anwenden khünnen, macht der verlust daran fl. 3 4.” Schalk: op. cit. 97.

⁵⁵ Schalk.: op. cit. 105., 1571-ben szintén 105 krajcárban számították a török dukátokat: Schalk: op. cit. 98.

⁵⁶ Baraczka István: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez /Nyugat-dunántúli számadáskönyvek pénztörténeti adatainak alapján 1540–1560/. Levéltári Közlemények 36 (1965) 238–247., illetve Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban. in: Dáni Dezső – Zimányi Vera: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, 1989. 50–51.

⁵⁷ „Am 21 Juni 1545... Damals zalt ich dem hern Burgermaister vnd hern Richter 3 fl. in golt zu 14 solidus denar...” Baraczka: i.m. 246–247.

⁵⁸ Horváth Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700. Numizmatikai Közlemények LXVIII–LXIX (1959–1960) 35.

fogadták el a török aranyforintot,⁵⁹ azaz 5%-os diszázióval, éppen úgy mint a német nyelvű források 1544. évi krajcárértékű számadásai nyomán fentebb láttuk. Szigetváron 1545 januárjában szintén 140 dénárban számították a magyar, illetve 133 dénárban a török dukátot, ugyanezen év szeptemberében azonban a török dukát kikövetkeztethető árfolyama már 138 dénár volt.⁶⁰ A dénárban számított árfolyamok emelkedése a királyi Magyarország területén ugyanúgy kimutatható volt, mint ahogyan Ausztriában is felfelé kúsztak a krajcárban vett kurzusok. 1548-ban általában 150 dénárban járt a magyar aranyforint, de ugyanebben az évben előfordult, hogy egyes török tisztségviselők 160 dénárt adtak a magyar aranyforintért, azaz hajlandók voltak érte felpénzt fizetni.⁶¹

A királyi Magyarország területén nem okozott monetáris zavarokat a török dukátok beszívágása. Az éremletek nyomán valószínű, hogy az I. Lipót trónra lépéséig terjedő időben a magyar dukátok⁶² mellett az osztrák, a velencei és a török aranypénzek fordultak elő gyakrabban az erdélyi, a velencei és a török dukátokat pedig a magyar dukáttal azonos értékben fogadták el.⁶³ A 16. században, noha a magyar országgyűlések az adók mellett a pénzverésről és a pénzforgalom szabályozásáról számos törvénycikket fogadtak el, nem tértek ki a török dukátokra, s így árfolyamuk megállapítására sem. A pénzértékviszonyokat érintő törvénycikkek túlnyomó többsége a magyar dénár jó minőségben történő veréséről és az osztrák örökös tartományokban kellő értékű elfogadtatásáról szólt.⁶⁴ 17. századi kitekintés nyomán elmondható, hogy a későbbiekben is csupán elvétve fordult elő a török dukátok visszautasítása.⁶⁵ A 16–17. századi éremletekben szintén található török aranyak,⁶⁶ amelyek egy részéről persze fel lehet tételezni, hogy a megszállók rejtették el őket, de ún. "pogány aranyokról" a török uralomtól mentes országrész forrásai is tudósítanak időnként, s szpórádikusán egyébként

⁵⁹ *Kumorovitz L. Bernát – M. Kállai Erzsébet: Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak számadásaiból.* Szerk.: *Belényesy Márta.* Budapest, 1959–1960. I. 130., vö. *Baraczká:* op. cit. 241., 250.

⁶⁰ *Baraczká:* op. cit. 241.

⁶¹ *Horváth. T. A.:* op. cit.

⁶² Idővel a soproni számadásokban is a magyar dukát megnevezés terjedt a magyar aranyforinttal szemben. vö.: *Huszár: Pénzforgalom... Sopronban.* op. cit. 51–52.

⁶³ *Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657.* (Corpus Nummorum Hungariae III/I.) Budapest, 1975. 39–40., 48., 160.

⁶⁴ *Huszár: Habsburg-házi... 16–16., 29–30, illetve János Buza: „Ungerlein 1678” Die Verbannung des ungarischen Denars aus dem Geldumlauf der Reichsstadt Nürnberg. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 79 (1992) 154–155., ill. Buza János: A magyar dénár kivitele Észak-Itáliába a 16. század közepén. in: A numizmatika és a társtudományok II. Szerk.: *Krankovics Ilona.* Debrecen 1996. 89–90.*

⁶⁵ Nagyváradon egy kölcsönügylet alkalmával 1660-ban kikötötték, hogy a visszafizetendő készpénzben török dukátok és oroszlanos tallérok ne legyenek „... *ducati, in quibus ne sint ducati Turcici, neque Imperiales leonis effigia signati.*” *Horváth Tibor Antal* hagyatéka. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár: Ms. 5263/3. A török dukát mellett említett oroszlanos tallérok helyi forgalmára ld. *János Buza: Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn).* Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 2 (1981) 335–357.

⁶⁶ *István Gedai: Turkish Coins in Hungary in the 16th. and 17th. centuries.* 16 ve 17 Yüyillarda Macaristanda Türk Paraları. in: *Türk Numismatik Dernegiinin 20 kurulus yilinda Ibrahim Artuka Armagan.* Istanbul, 1988. 102–119., 120–126.

néhány török dukát még a 18. század elején is meghúzódott egy-egy ezres nagyságrendű együttesben.⁶⁷

Az Oszmán Birodalom illetve a Habsburg-ház fennhatósága alatti térség után célszerű lesz megnézni azt, hogy a politikailag ugyan nem semleges, de mindkét hatalomtól független Velencében volt-e különbség a magyar és a török dukát árfolyama között. Jelen közlemény időkorét tekintve szinte "véletlen szerencse," hogy 1543-ból sérült állapotú, de igen részletes, a pénzek elő- és hátlapját is bemutató árfolyamjegyzék maradt fenn. Nincs semmi meglepő abban, hogy a köztársaságban a saját veret, a velencei dukát volt a listavezető "7 lire 12 soldi"-ban megállapított kurzusával.⁶⁸ Az áttekinthetőség kedvéért "soldi"-ban közlöm az aranypénzek árfolyamát. A "ducato Venetian" 152 soldira átszámított kurzusa után a magyar⁶⁹ és a salzburgi dukátok következtek 150 soldival, a "todesco"-nak nevezett karintiai dukátot 148, Firenze, Lucca, Mantova és Siena dukátjait, Khiosz és Rhodosz vereteivel együtt egyaránt 146, Bologna és Modena aranypénzeit 144, végül a "Nauese" néven említett pápai aranyat 142 soldira becsülték.⁷⁰

Velencében 1543-ban a zecchinohoz képest 1,3%-os diszázsiója volt a magyar dukátnak, ugyanakkor 2,7%-os többlete mutatkozott azzal a khioszi aranypénzzel szemben, amellyel a török uralom alatti Budán az Oszmán Birodalom tisztségviselői akcsében egyező árfolyamon számították. Ismeretes, hogy Rhodosz és Khiosz aranypénzeit velencei mintára verték,⁷¹ s még akkor is jegyezték árfolyamukat, amikor a szigetek már az Oszmán Birodalom igája alá kényszerültek.

Velence 1543. évi rendelete nem tartalmazza a török dukát kurzusát, 1547-ben azonban a "sultaninot" a magyar dukáttal azonos árfolyamon jegyezték a köztársaságban, mindkettőre 150 soldit számítottak, csupán saját dukátjuk árfolyamát emelték 2 soldival, ami természetesen tovább növelte a zecchino többi aranyverettel szembeni ázsióját.⁷² Újabb 4 esztendő múltán, 1551-ben az éllovasok árfolyama nem változott, a magyar és a török dukáttal azonos kurzusú lett a "német" és a spanyol dukát is, valamennyit 150 soldiban számították.⁷³

Csaknem másfél évtized múltán, 1564 tavaszán jelent meg Velence "... *nuova tariffa delle monete doro* ..." értékmeghatározása, amelyben a régi és az új velencei

⁶⁷ Mattyasovszky László nyitrai püspök pénzes zsákjaiban 1705-ben egyes aranyakra átszámítva 9998 dukát — köztük azonban csupán 4 török veret — volt. A körmöci és a velencei dukátokat 420, a közönségeket 410, illetve a török aranyakat 400 dénárban számították. *Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII-XVIII. században.* Budapest, 1965. 23.

⁶⁸ *Nicolo Papadopoli Aldobrandini: Le monete di Venezia. Parte II.* (Da Nicolo Tron a Marione Grimani, 1472-1605). Venezia, 1907. II. 178-179.

⁶⁹ „*Vnghari*” néven I. Ferdinánd Körmöcbányán 1532-ben vert ismert aranyforintja áll a megmintázott fizetési eszközök élén. Leírására és éremképére ld. *Huszár: Habsburg-házi...* op. cit. 73. (Nr. 1.), ill. I. tábla, 1. sz. kép.

⁷⁰ A „*Nauesele*” néven említett pénz metszetéből csak csekély töredék látható a facsimilén. Igen valószínű azonban, hogy III. Pál pápa (Paolo III., Alessandro Farnese) verete nyomán mintázták meg, vö.: *Francesco Muntoni: Le monete dei papi e degli Stati Pontifici.* Roma, 1972. Vol. I. 161-162., (Tav. 35. N. 3.).

⁷¹ *Herbert E. Ives - Philip Grierson: The Venetian Gold Ducat And Its Imitations.* New York, 1954. 18-19., 23.

⁷² *Vinaver: Der Venezianische Goldzechin...* op. cit. 128-129.

⁷³ „*Il Ducato Ongaro, Thodesco, Turco et Aragonese 7 L 14*.” Ugyanekkor a portugál ún. „keresztes” dukátokat is valválták. *Papadopoli: op. cit.* 214-215.

dukátok árfolyamát egységesen 160 soldira emelték, s egyidejűleg eltörölték a veretek 3%-os ázsióját, ami világosan jelzi azt, hogy a hivatalos kurzusok Velencében szintén csak igazodtak a gyakorlathoz, követték a távolsági kereskedelem nélkülözhetetlen fizetési eszközei árfolyamának emelkedését. Ugyanekkor a magyar, a spanyol és a török dukátok kurzusának felső határát 154 soldiban rögzítették. Az árfolyamváltozásról tájékoztató plakát szövegéből kitűnik, hogy a "magyar dukát" Velencében is — Friese fentebb említett véleményéhez hasonlóan — gyűjtőfogalomná vált, amelyen egyfelől a valódi magyar vereteket, másfelől a velük azonos minőségűnek tekintett egyéb, de mindenképpen jó minőségű aranypénzeket értették,⁷⁴ s nem kizárt, hogy a 16. század első felében Nürnbergben is így értelmezték a "magyar dukát" 5%-os velencei ázsióját.⁷⁵

Velencében az aranypénzek árfolyamának 1564. évi szabályozásakor nem tettek különbséget a régi és az új velencei dukátok között, pedig — igen kis mértékben ugyan, de — a zecchino teljes tömege is szerényebb lett a századok folyamán. A 13. század végén 3,559 grammra tehető tömegét a 15. század végén, majd 1519-ben és 1526-ban csökkentették, ekkor 3,494 grammot nyomott.⁷⁶ Kezdeti kiváló minősége nyomán tekintik kerekítve 3,56 gramm tömegűnek,⁷⁷ s nyilván hajdani ragyogása miatt kapott igen előkelő helyet Newton rangsorában a 18. század elején.⁷⁸

A velencei árfolyamokra valószínűleg megkülönböztetett figyelmet fordítottak azok a kereskedők, akik levantei árukat forgalmaztak, illetve maguk is megfordultak Szent Márk városában. A Bécs-Velence-Bécs viszonylatú kereskedelemben érdekelték számára igen hasznos könyv jelent meg Bécsben 1563-ban, amely — minden kétséget kizáróan — a velencei hivatalos árfolyamok ismeretében készült. *Michael Schaerhauff*⁷⁹ kézikönyve nyomán — csökkenő értékrendben —

⁷⁴ „Il ducato veneziano, così vecchio come nuovo, e valutato lire otto ma contemporaneamente sie abolisse laggio de tre per cento,... In proporzione, gli Ongari, Aragonesi e Turchi non possono spondersi per piu die L 7: 14,...”, illetve a plakáton olvasható: „*Li Ducati Ongari ueramente, col/m/prendendo etiam/ sotto questo nome di ongari quelli de Salzfurghi, li Turchi, et Aragonesi, debbono esser valutati...*” *Papadopoli*: op. cit. 272., ill. 264–265.

⁷⁵ *H. Kellenbenz* bevezető tanulmánya. in: *Handelsbruche des 16. Jahrhunderts. Das Medersche Handelsbuch und die Welsersche Nachtrge. Herausgegeben und eingeleitet Hermann Kellenbenz. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit, Bd. XV. Wiesbaden, 1974. 60.*

⁷⁶ *Papadopoli*: op. cit. 750, ill. *Luschin von Ebengreuth*: op. zit. 169.

⁷⁷ *Spufford*: op. cit. 407., de ettől eltérő — szerényebb — értékekre is lehet következtetni: *Harald Witthöft*: *Georg Agricola über Mass und Gewicht der Antike und des 16. Jahrhunderts – als Arzt, Humanist und Ökonom. in: Historia socialis et Oeconomica. Festschrift für Wolfgang Zorn zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Hermann Kellenbenz und Hans Pohl. Stuttgart, 1987.*

⁷⁸ *Select Tracts and Documents Illustrative of English Monetary History 1626–1730. By W. A. Shaw. New York, 1967. 143. (Reprint).*

⁷⁹ „Wienn nach Venedig oder Venedig nach Wienn etc. Darinnen wird angezeigt, wie anfänglich alle waren in Venedig verkauft,... *Michael Scherhauff*... Geben zu Wienn den 1 tag Augusti des 1563. Eredeti példányát a „Medersches Handelsbuch”-hal egybekötve Prágában a premontreiek kolostori könyvtára (Kláter premonstrátu na Strahov) őrzi. *Schaerhauff* munkáját kereskedelem- és pénztörténeti szempontból egyaránt nagyra értékelték már korábban is. „Wiens Buchdrucker Geschichte 1482–1882” – (*Dr. Németh István* — Österreichische Nationalbibliothek, Wien — szíves közlése), pénztörténeti szempontból előkelő helyre tette *Luschin von Ebengreuth*: op. cit. 226. Gazdaságtörténeti értékelésére ld.: *Jochen Hooch – Pierre Jeanin: Ars mercatoria. Handbücher und Tractate für den Gebrauch des Kaufmanns 1470–1820. Paderborn, München, 1991. 223.*

az alábbi intervallumokban számíthatták a németül tudó kereskedők a fontosabb fizetési eszközöket:

A pénz neve	Árfolyama			
	soldiban		krajcárban	
	minimum	maximum	minimum	maximum
zecchino	157	168	104 2/3	112
magyar dukát	150	157	100	104 2/3
spanyol dukát	150	154	100	102 2/3
török dukát	150	154	100	102 2/3
khioszi és rhodoszi dukát	148	154	98 2/3	102 2/3
portugál (keresztes) dukát ⁸⁰	140	149	93 1/3	99 1/3
pápai (navesella)	140	145	93 1/3	96 2/3
korona	132	138	88	92
rajnai forint	107	111	71 1/3	74
tallér	100	105	66 2/3	70

A bécsi kereskedők szemszögéből nézve a kurzusokat nyilvánvaló, hogy a kortársak a velencei zecchino után a magyar dukát árfolyamát tartották a legkedvezőbbnek, kurzusának 150 soldira tett alsó határa megegyezett a spanyol és a török dukátéval, felső határa azonban — ha szerény mértékben is, de — mindkettőét meghaladta. Így nem véletlen, hogy Velencében a — zecchino hiányában — pénzváltásra kényszerülő külföldi kereskedő akkor járt a legjobban, illetve akkor szenvedte el a legkisebb veszteséget, ha magyar dukáttal rendelkezett. A tételes átváltási táblázatból is az tűnik ki, hogy a zecchint követően a magyar dukátot lehetett leginkább nyereséggel konvertálni,⁸¹ e tekintetben mutatói számottevően meghaladták a török dukátokét.⁸²

A címloldal szerint Schaerhauff könyve 1563 augusztus 1-én jelent meg Bécsben, szerzője nem tudhatott Velence 1564 tavaszán kiadott árfolyam-rendeletéről. A bécsi kézikönyvben az egyes fizetési eszközök kurzusának alsó határa több ponton egyezik Velence 1551-ben közzétett "tarifájának" felső határaival, a maximumok pedig meghaladják Velence 1564-ben kiadott rendeletében olvasható és kívánatosnak tartott felső határokat. Schaerhauff táblázataiból tehát nem az

⁸⁰ A táblázat Schaerhauff áttekintő táblázatának rövidítése nyomán készült, az eredeti tabella címe: „Hernach volgt allerley Sort Gold wie es sich in Venedig gegen der Teutschen Müntz vergleicht.” A pénzeket pedig a következő sorrendben közölte: „Kronen aller Sort gerechnet, Vngerisch Gold Gulden, Reinisch gold aller Sort gerechnet, Zickhimy alt vnnd new aller Sort, Thaler aller Sort, Naisolly de., Türckisch de., Spanisch de., Portugaleser kurtz vnd lang kreutz, Rodiothi Stiothy de.” (paginátlan).

⁸¹ A zecchintól kezdve a tallérig valamennyi említett pénznem, sőt több váltópénz átváltási táblázatát tartalmazza Schaerhauff könyve az alábbi szerzői útmutatással: „Hieneben volgt ein khlane Dariffa gantz nützlichen vnd guet zu wisen allen haldels leuten, so nach Venedig handeln, do die Golt oder Müntz hinein fueren, was gewinn oder verlust per duc.hundert, wie hoch die wechsel anlauffe, vnd wie theur er die Warn so er einkaufft, rechnen sol. Ist also hieneben bey jeglicher Sort sunderlich augestellt, darnach ha dich zurichten, etc. Hieneben ist zu wissen, wo dieser Buchstab v stett, bedeut verlust per duc. 100. Hieneben ist zu wissen, wo dieser Buchstab g stett, bedeut gewinn per duc. 100.” (paginátlan).

⁸² Ha a 100 krajcárban számított magyar és török dukátot 151 soldiórt váltották át, akkor 100 dukát váltásán 54 krajcárt lehetett nyerni. Mivel a török dukát árfolyamának felső határát 154, illetve a magyar dukátét 157 soldira tette Schaerhauff, 100 török dukáton legfeljebb 215 krajcárt, 100 magyar dukáton viszont 343 krajcárt lehetett nyerni. Az „Vngerisch Goltgulden aller Sort dem Wechsel nachgerechnet.”, valamint a „Türkisch ducaten dem wechsel nacherechnet, wie folgt.” táblázatok összevetése nyomán. (paginátlan).

1560-as évek hivatalos árfolyamairól kapunk képet, hanem azokról a szélső értékekről, amelyekkel a kereskedők — diszáziót és ázsiót egyaránt tekintetbe véve — kalkuláltak, s dönthettek arról, hogy az áruforgalomból származó nyereség reményében vállalják-e a diszázióból eredő veszteséget.

Velencében a helyi fizetési eszköz, a zecchino birtokában minimálisra csökkent az árfolyamveszteség esélye. A velencei dukátot a magyar, majd a török és a spanyol dukát követte a rangsorban. Sem az 1564. évi hivatalos velencei, sem az ázsióval számoló bécsi kereskedelmi kézikönyv azt is meghaladó kurzusaiból nem indokolt arra következtetni, hogy az 1526 után vert velencei dukátok tényleges nemesfém-tartalma meghaladta volna a magyar, a spanyol, a török és a hasonló dukátokét. Velence dukátjai ennek ellenére mind a köztársaság területén, mind a levantei térségben ázsióval forogtak akkor is, amikor már nem tartalmaztak annyit a legmagasabbra értékelt sárga fémből mint elődeik. Ázsiójuk fennmaradásában a tradicionál nagyobb jelentősége volt annak, hogy Velence ipara és kereskedelme a 16. század közepén, s még azt követően is igen jelentős volt,⁸³ pénzügyi központként sem csak múlttal⁸⁴ rendelkezett, emissziós tevékenysége pedig évi több százezer dukát kibocsátásával⁸⁵ európai mércével mérten is rangosnak bizonyult. Tágabb értelemben vett gazdasági és társadalmi fejlettségével magyarázható az, hogy Velence aranypénze nem csak politikai határain belül lehetett rangsorvezető a dukátok között még akkor is, amikor a pénznem paramétereit szigorúan véve már nem illette meg az első hely.

A magyar és a török dukát árfolyamának összevetésére törekedve jutottunk Velencébe, ahová az Oszmán Birodalom legértékesebb pénzét nemcsak a levantei kereskedelem európai képviselői, hanem a Velencében gyakorta megforduló török — pontosabban moszlim — kereskedők⁸⁶ is eljuttathatták. Különösen áll ez a 16. század közepe tájáig terjedő időre, amikor az Oszmán Birodalomra a viszonylagos aranybőség volt jellemző.⁸⁷ Nem csekély mértékben magyarázható ezzel a hódítás kezdeti szakaszában Magyarországra küldött jelentős mennyiségű aranypénz, amelynek bizonyos hányada a kereskedelmi kapcsolatok révén⁸⁸ keleti, délkeleti irányból Bécsbe is eljutott. Naivítás lenne azonban úgy vélekedni, hogy a török dukátok csak a királyi Magyarországon át kerülhettek volna fel Bécsbe. Velence

⁸³ *Hermann Kellenbenz*: Venedig als internationales Zentrum und die Expansions des Handels im 15. und 16. Jahrhundert. in: Venezia Centro di Mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV–XVI). Aspetti e Problemi. Atti del II Convegno Internazionale di Storia della Civiltà Veneziana... (Venezia, 3–6 ottobre 1973). Firenze, 1977. I. 181–305., illetve *Tucci*: op. cit. 97.

⁸⁴ *Frederic C. Lane – Reinhold C. Mueller*: Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice. Baltimore, 1985. passim., ill. *Parker*: op. cit. 548–549.

⁸⁵ A 16. sz. utolsó negyedének és a 17. sz. első éveinek adatai szerint, pontosabban 1578–1608 között éves átlagban több mint 540 000 zecchinot vertek. *Tucci*: op. cit. 111.

⁸⁶ *Suraya Faroqui*: Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. München, 1995. 87.

⁸⁷ *Halil Sahillioglu*: The role of international monetary and metal movement in Ottoman monetary history 1300–1750. in: Precious Metals in the Late Medieval and Early Modern Worlds. Ed. by *J.F. Richards*. Carolina Academic Press 1983. 275–281.

⁸⁸ Bécs magisztrátusa 1544-ben úgy döntött, hogy a meghódított területekkel a török veszély ellenére fenn kell tartani a kereskedelmi kapcsolatokat. ld. erre: *Gecsényi Lajos*: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. /Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez/. Századok, 1995. 767–790., 768.

felől és a délnémet térségből szintén bevihették őket, az éremleletek⁸⁹ nyomán ugyanis bizvást lehet arra következtetni, hogy az élénk észak-itáliai kereskedelmi kapcsolatokat fenntartó délnémet kalmárok jól ismerhették a török dukátokat is.

A délnémet térségtől északra és nyugatra haladva azonban sem a török, sem a velencei dukát árfolyama nem vehető össze könnyű szerrel a magyar dukátéval, ugyanis a mediterráneumban igen elterjedt pénzek nyomai Nyugat-Európa északi részén egyre szpórádikusabbá válnak.⁹⁰ A 17. században mind nagyobb jelentőségre szert tevő Németalföldön, pontosabban a világ pénzügyi központjává váló Amszterdamban sokkal több nyoma maradt fenn a "magyar dukátnak," ami időben előbbre haladva mindinkább *magyar mintára vert dukátot* jelentett, mert a keleti-tengeri kereskedelemben igencsak érdekelt Németalföldön 1586-ban megkezdtek a magyar mintájú dukátok⁹¹ verését. A magyar aranyforint követésére nemcsak pillanatnyi kereskedelmi igények adtak ösztönzést, hanem a történelmi hagyományok is ezt támasztották alá, ugyanis a magyar dukát a múltban szintén nagy becsben állt Nyugat-Európa e régiójában.⁹²

A magyar és a török dukát 16. század közepi árfolyamának összevetése kapcsán elmondható, hogy kurzusaikat nemcsak a két aranypénz nemesfémtartalma határozta meg, hanem gazdaságföldrajzi és — katonai szempontokat sem nélkülöző — gazdaságpolitikai tényezők is befolyásolták. Az Oszmán Birodalom központjában és a török uralom alá kényszerített magyarországi térségben a magyar,

⁸⁹ *Eichhorn*: op. cit. passim., illetve figyelmet érdemel az, hogy a délnémet térség nyugati részének 1567-től 1618-ig terjedően elrejtett pénzei között a török dukátok lényegesen nagyobb arányban fordulnak elő a magyar aranyforintoknál. *Joachim Schüttenhelm*: Der Geldumlauf im südwestdeutschen Raum vom Riedlinger Münzvertrag 1423 bis zur ersten Kipperzeit 1618. Eine statistische Münzfundanalyse unter Anwendung der elektronischen Datenverarbeitung. (Veröffentlichung der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B, Bd. 108) Stuttgart, 1987. 498.

⁹⁰ Inkább szórványleletekről tudósít *Peter Ilisch*: Münzfunde und Geldumlauf in Westfalen in Mittelalter und Neuzeit. Münster, 198. 199., 204., 215. Még inkább áll ez Dániára, ahol valóban ritkaságnak számít az éremleletekben felbukkanó török dukát: *Anne Kromann – Jorgen Steen Jensen*: Zur Bedeutung des Königlich-Dnischen Münzkabinetts in Kopenhagen für die Erfassung schleswig-holsteinischer Münzfunde vom Ende des 17. bis zum ausgehenden 19. Jahrhundert. in: Wissenschaftsgeschichte der Numismatik. Beitrge zum 1. Deutschen Numismatikertag 3.-5. Mrz 1995 in Hannover. Hrsg. von *Rainer Albert* (Speyer) und *Rainer Cunz* (Hannover). Numismatische Gesellschaft Speyer e.V. Speyer, 1995. 169–170.

⁹¹ „E pour faciliter quant quant la negotiation commerce avec les nations estrangeres par especial, avec ceux du S. Empire Danemarq, Zveden, Ostrelins, pour oster aux marchands habitants de ces pays les occasions du surhaulcement des especes nommement des Dallers Ducats dudit Empire, qui leur sont besoing a lentretenement du commerce trafficq avec lesdites nations Auons ordonné conclu quon forgera encores esdites monnoies vng Daller Ducat corresponda/n/ts en poids loy aux vrays Dallers Ducats. qui se forgét a present audite S. Empire, lesquels auront cours asoir le Ducat a III. florijns VIII. pat. le Daller a II. flor. V. pat. A laquelle fin afin que les marchands puissent estre accomodez nous escripons donrons aduertissemeln/lt ausdits de l'Empire, Danemarq, Zveden Ostrelins touchant nostre deliberation en cestes.” Placcart et Ordonnance svr le fait et reglement general des monnoyes en toviez les Province Vniees. Donné par son Excell, a la Haye le 4. d'Augst, l'An. 1586. Amsterdam, 1586. (paginálatlan). Eredeti példánya a *Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden* gyűjteményében 303/1586. sz. alatt található. Az 1586-tól 0,986-os finomsággal vert dukátok tömege 3,51 gramm volt. *H. Enno van Gelder*: De Nederlandse munten. Utrecht, Antwerpen, 1980. 219.

⁹² *H. Enno van Gelder*: Les plus anciens tarifs monétaires illustrés des Pays-Bas. in: Centennial Publication of the American Numismatic Society. Ed. by *Harald Ingholt*. New York, 1958. 260.

Bécsben viszont a török dukát diszázsiója mutatható ki. A hatósági — hivatalosnak is nevezhető — árfolyam és a piaci kurzus azonban nem esett egybe. Kétségtelen, hogy Bécsben és Alsó-Ausztriában hatalmi eszközökkel lejjebb lehetett szállítani a török dukát árfolyamát, de a rendeletben megszabott szintre nem süllyedt le kurzusa, sőt idővel csökkent a magyar és a török dukát árfolyama közötti különbség.

Mivel a kora újkori gazdaságban a forgalomban lévő pénzeket nem lehetett a birodalmi, illetve az országhatárok között tartani, a magyar és a török dukát egyidejűleg más-más veretekkel arany- és ezüstpénzekkel egyaránt szembekerült. A 16. század közepén a mediterráneum keleti felében mindkettőnél többre becsülték a velencei zecchinot, a kortárs kereskedők nyilván tisztában voltak ezzel, s a célállomások árfolyamainak ismeretében igyekeztek megválogatni az aranypénzeket.⁹³ Magyarország török uralom alatti területein szintén forgott a zecchino,⁹⁴ s a kortársak megkülönböztették a velencei vereteket, miként Velence 1543. évi rendeletében — mint fentebb láttuk — a magyar aranyforint is rangos helyet kapott. A magyar dukát azonban Nyugat-, illetve Észak-Európában volt listavezető. Ott sem a velencei, sem a török dukát nem versenyezhetett vele.⁹⁵ Magyarországon át a török dukátok nyugat felé irányítása nem lett volna, s nem is volt célszerű. A hódoltságon túl ázsíó helyett diszázsió várt rájuk, s így a kereskedők veszteséggel adhattak túl rájuk ezzel szemben a töröknek adózó magyarországi ráják a 16. század közepén nyomorúságuk közepette akkor jártak jól, ha az Oszmán Birodalom helyi tisztségviselőinek ázsíóval elfogadott török dukátokkal fizethettek. Látható tehát, hogy szívó és taszító tényező egyaránt az Oszmán Birodalom felé irányította az ún. török dukátokat, ennek ellenére hiba lenne arra következtetni, hogy alig juthattak el Bécsbe, illetve az osztrák tartományokon át nyugatra. A békés esztendő kereskedelmi forgalmát követő háborús időszakok sem fékeztek le teljesen a fizetési eszközök áramlását. Valószínűleg több török dukát jutott Magyarországon át nyugat felé annál, amennyit az éremleletek és a piaci feljegyzések nyomán dokumentálhatunk, mert azt is figyelembe kell venni, hogy a török dukátok egy része beolvasztva a pénzverés nyersanyagává vált.⁹⁶ Természetesen a magyar dukátok jelentős hányada ugyancsak olvasztótégelybe került nemcsak a török korban, hanem már századokkal korábban is így volt, s nemcsak a délnémet térségben, hanem Itáliában szintén.⁹⁷

⁹³ A raguzaiak pl. délre többnyire zecchinot és kevés „ungarit” küldtek, illetve „Zechine schickte man immer weniger nach dem Westen, umso mehr nach dem Osten.” *Vinaver: Der venezianische Goldzechin...* op. cit. 123.

⁹⁴ *Ludovico Huszár: La circolazione della moneta italiana nel bacino dei Carpazi. Congresso internazionale di numismatico. Roma 11–16. Settembre 1961. Roma, 1965. 669.*

⁹⁵ Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy 1568-ban a svéd király is veretett „ungers gyllen”-t, azaz magyar aranyat. *Hans Menzinsky – Sonny Serrestam: Kung Eriks „försvarsmynt” – ungersk gyllen 1568. Svens Numismatisk Tidskrift 1994. Nr. 4. 92–95. E közleményre Biróné Dr. Sey Katalin hívta fel figyelmemet, ez alkalommal is köszönet érte.*

⁹⁶ Nürnbergi feljegyzés szerint 1608/1609 fordulóján a würzburgi Stefan Gaiger 470 dukátot veretett *török dukátokból*. *Adolph Meyer: Das Probiebuch des Nürnberger Münzwardeins Hans Huefnagel (1605–1612). Numismatische Zeitschrift 1896. 100.*

⁹⁷ *Philip Grierson: La moneta veneziana nelleconomia mediterranea del Trecento e Quattrocento. Storia della Civiltà Veneziana a cura di Vittore Branca. Firenze, 1970. 173–174.*

Pénz- és ártörténeti anyaggyűjtésem során több tudományos intézménytől, illetve alapítványtól kaptam ösztöndíjat, illetve anyagi támogatást. Jelen esetben az alábbiak kiemelése indokolt: *Alexander von Humboldt-Stiftung (Bonn)*, *Rijksmuseum*, – *Het Koninklijk Penningkabinet (Leiden)*, *Magyar Ösztöndíjbizottság (Collegium Hungaricum, Wien)*, *MTA TKI, OTKA*.

VALVATION AVEC LES FIGVRES DE TOUTES
 les pieces d'or & d'argent, qui dorenavant haront cours & mysse
 par tout le pays de par de ca; avec la deduction des nouueaux
 Ducatz de Portugal, faicte & publiee de par L'imperialé
 Maieisté, L'an M. CCCCC. quarante & vng.

☉ Sensuyent les Ducatz D'ongrie,
 ayant cours en nostre pays
 de par de ca.
 ☉ Le ducat D'ongrie poise ij. estrelis
 x. az, & vn quart d'az. Ou ij. deniers
 xvij. grains, & trois quart de grain.
 Il vault xxxix patars.

Monnoye d'or de Hongrie.

Hógric.

Hógric.

Hógric.

Hógric.

V. Károly 1541. évi pénzrendelete magyar aranyforintok metszetével. Eredeti példányát a Het Konkljik Penningkabinet (Leiden) gyűjteményében őrzik.

Die nieuwe Nederlantsche Ducaet van
gewicht allope en puzse der Unger-
sche en Rijcx Ducaten weecht ij. Engel.
ix. Aeskens stijf / doet ij. gul, vij, stup.

Az új — magyar mintára vert — holland dukát metszete, 1586. (Nagyított kép, kollázs.) Eredeti példányát a Het Konklik Penningkabinet (Leiden) gyűjteményében őrzik.

GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM SZÉKELYFÖLDÖN BETHLEN GÁBOR KORÁBAN

Az 1562. évi felkelés leverése után a székelység állandó forrongásban élt. Az 1562. június 20-án tartott segesvári országgyűlés határozataiban¹ II. János király arra törekedett, hogy a székelyföldi társadalomban uralkodó feszültségeket felszámolja vagy legalábbis mérsékelje. Rendezni kívánta a közszekelyek, másként a székely község és a főnépek, azaz a székelyföldi nemesek között a pattanásig elmergesedett ellentéteket. A szándék és az eredmények között azonban — mint annyiszor a történelemben — most is áthidalhatatlan szakadék tátongott. Ha a székely főnépek és lófők azért voltak elégedetlenek, mert szerintük a határozatokban rögzített előjogok azonnali életbe léptetése késett, vontatottan haladt előre, a fejedelmi jobbágyságra jutott közszekelyek tudatában viszont a Segesvárott hozott határozatok a régi székely szabadság elvesztését jelentették. 1562 után mind a két fél újabb és újabb panaszlevelekkel ostromolta mind a választott királyt, mind pedig az országgyűlést.² A főnépek és lófők egyre gyakrabban hivatkoztak arra, hogy ők nem voltak részesei az 1562. évi támadásnak, és hadi szolgálataikkal bizonyították hűségüket II. Jánossal szemben a császári hadakkal vívott hadjárataiban. 1566 derekától kezdve a választott király birtokadományokkal jutalmazta őket. A székely fejedelmi jobbágyok tetemes tömege (mintegy kétezer család) jutott így a magánföldesúri jobbágyok sorsára.³ A vármegyei jobbágysághoz viszonyítva sorsuk ugyan kedvezőbb volt, mégis joggal sérelmezték a társadalmi létrán való süllyedést.

II. János király maga is beismerte, hogy segesvári végzése és az utánuk következő rendelkezései nem hozták meg a várt eredményeket, ellenkezőleg, az ellentétek kieleződésének újabb forrásai lettek. „Noha mi a segesvári gyűlésben és azután, mikor Székelytámadt várunkban (Székelyudvarhelyen — D. L.) volnánk, egy néhány rendbéli köztetek való dolgokban bizonyos és jó módot rendeltünk és megtartani hattunk volna, de azt a rendelést nagysokan megháborították és az ellen pört, visszavonást támasztottak; a főnép és lófő a községünkkel, viszontag a község a főnéppel és lófővel nagy egyenetlenségben volnának”.⁴ Panasz-

¹ *Kilyéni Székely Mihály*: A nemes székely nemzet constitutioi. Pest, 1818. 51–60; ETA. II. 360–366; SzOkl. II. 161–167; EOE. II. 202–208.

² A II. János választott királyhoz és a korabeli országgyűlésekhez beadott székely panaszleveleket lásd: SzOkl. II. 176–180, 182–193, 206–207, 237–239; Uo. III. 323–324, 328–330.

³ *Jakó Zsigmond*: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerkesztette Benkó Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Kriterion Könyvkiadó. B. 1979. 28–29; *Demény Lajos*: Székely felkelések a XVI. század második felében. Politikai Könyvkiadó. B. 1976. 61–68.

⁴ SzOkl. II. 250.

szal fordultak a tövisi réten összesereglett székelyek 1571-ben,⁵ amikor az országgyűlésen II. János halála után az új fejedelem, Báthory István megválasztása volt a tét. Mi több, a közsékelység újra fegyvert fogott szabadsága visszaszerzésére. A zendülés leverése és az elégedetlenség visszaszorítása utáni állapot nem volt tartós. A székelyek tetemes része Bekes Gáspár pártjára állt, amikor ez császári támogatással 1575 nyarán Báthory István ellen vonta ki kardját.⁶

A közsékelyek elégedetlenségét és ellenszenvét csak fokozta, amikor az 1595. szeptember 15-én kibocsátott székely szabadságlevelét Báthory Zsigmond a nemesség nyomására visszavonta, és a szabadságuk védelmére fegyvert ragadó székelyek lázadását a hírhedtté vált véres farsang idején kegyetlenül vérbe fojtották. A fejedelem ugyanis 1595 nyarának végén kénytelen volt a székelyeket hadba hívni, hogy sikerrel léphessen fel havaselyi hadjáratában Szinán pasa ellen. A földvári táborban 1595. szeptember 15-én kibocsátott szabadságlevelében fogadalmat tett rá, hogy a hadjáratban részt vevő székelyeket a jobbágyság alól felszabadítja. A székelyek tömegesen vonultak táborba, ők alkották az egyesített erdélyi, havaselyi és moldvai had felét. Târgoviște, Bukarest és Giurgiu (Gyurgyevo) felszabadításában és az oszmán hadak kiűzésében meghatározó szerepük volt. Joggal remélték tehát, hogy véráldozatukat méltányolni fogják. Ám nem ez történt. Az 1595. évi decemberi országgyűlés a fejedelem szabadságlevelét érvénytelennek nyilvánította, az elégedetlen székelyek fegyveres fellépését 1596 januárjában és februárjában a legkegyetlenebbül vérbe fojtották.

A székely szabadság kivívása és a vele járó hadkötelezettség terhei

Ezek után várható volt, hogy 1599 őszén a Báthory András ellen indított hadjáratában a havaselyi Mihály vajda megnyerhesse és meg is nyerte a székelység döntő többségét. Támogatásukkal győzött a sellenberki csatában Báthory András felett, akit a székelyek Moldva felé való menekülésében meggyilkoltak. 1599 végén és 1600 elején a közsékelyek általános támadást indítottak a székelyföldi nemesi udvarházak ellen, lerombolták, feldúlták és felégették a háromszéki Székelybánja és a székelyudvarhelyi Székelytámadt várakat. A székelyföldi jobbágyság kiharcolta szabadságát, a jobbágyság aluli felszabadulást. Mihály vajda 1599 ősztől kibocsátott szabadságleveleiben megerősítette régi jogait, és ezzel magához kötötte őket.⁷

A székely szabadság viszont a hadviselés kötelezettségével járt, amit a havaselyi vajda a végsőkig kihasználta. Olyan megterhelést vetett ki rájuk a csaknem másfél évig tartó erdélyi uralkodása alatt, hogy alatta a székelység teherbírása megroppant. Visszajára fordult a csaknem félévszázad alatt hön sóvárgott székely szabadság. Kiváltképpen a közsékelység tetemes része most már önként kezdett lemondani szabadságáról, inkább választotta a jobbági állapotot, mint a katonáskodás számára elviselhetetlen terheit. A helyzetet súlyosbította az Erdélyre

⁵ Uo. 321–331.

⁶ Békés Gáspár. Magyar történelmi életrajzok. 1887. *Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya.* Reprint kiadás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1993. 131.

⁷ A kérdésre vonatkozóan lásd: *Demény Lajos: A székelyek és Mihály vajda 1593–1601.* Kriterion Könyvkiadó. B. 1977. 98–111.

zúdított Giorgio Basta rémuralma, a véget nem érő háborúskodást követő mérhetetlen pusztulás, a mind több emberáldozatot követelő ragályos betegségek és a kedvezőtlen időjárás miatt beállott éhínség.

Szembesülünk 1602 után a székely történelem egy másik sajátos jelenségével, a *fejekötött jobbágyság* fogalmával. Méreteiben ez már a székely katonáskodás és had fennállását fenyegette. A fejedelmi hatalom viszont nem nélkülözhetette a székelyek hadi szolgálatát, ugyanis belőlük került ki az egész erdélyi had kétharmad része. Ki kell egészíteni ezt azzal, hogy szabadságuk ellenében a székelyek saját fegyverzetükkel ingyen szolgáltak a hadban a bevett szokások által megszabott időtartamban.

A kérdéssel már II. János választott királynak is szembe kellett néznie, miután a segesvári országgyűlés határozatainak megfelelően a közszekelyeket fejedelmi jobbágyaivá nyilvánította, s ezzel katonáskodásukról mondott le. A fejedelmi jobbágyokká tett közszekelyek viszont az egész székelység mintegy kétharmadát alkották 1562 után. A hadi szolgálat aluli felmentésük olyan űrt hagyott a fejedelmi hadban, amelyet egyik napról a másikra pótolni nem lehetett. Igaz, hogy a közszekelység mozgósítása mindig kockázatokkal járt, mert a táborba szállt közszekelyek elégedetlenségükben bármikor a székely főnépek és a fejedelem ellen fordíthatták fegyvereiket. II. János bizonyára ezt akarta elkerülni, amikor hadi szolgálatukról lemondott. Székely politikájában a könnyű lovasságot alkotó főnépekre és lófökre támaszkodott, a székelyföldi fejedelmi jobbágyok megadóztatásából kívánta előállítani azt az anyagi fedezetet, amelyre a zsoldos mintára felállítandó székely darabantok (gyalogpuskások — *pedites pixidarii*) létrehozása kötelezte.⁸ Kezdetben ezek a fejedelmi udvarban, a székelyudvarhelyi, várhegyi és görgényi várakban teljesítettek szolgálatot és ruházatuk színe nyomán a kék vagy veres darabant nevet viselték. Számuk korlátozott volt, és távolról sem pótolhatta a valamikori közszekely gyalogságot. A darabantok állandó szolgálatot teljesítettek és ennek fejében adómentességet nyertek. A 16. századi székely összeírásokból következtethetünk felszerelésükre vonatkozóan is.

II. János király intézkedései nem oldották tehát meg a fogas kérdést. Báthory István mindezt azzal egészítette ki, hogy a fejedelmi jobbágyok sorából lófősítő és primori levelekkel, elődjénél sokkal nagyobb arányban, gyarapította a székely gyalogságot és lovasságot.⁹ Ismerünk két olyan adománylevelet, amelyben Báthory István egy egész századnyi fejedelmi jobbágyot (több mint 200 családfőt) mentesített az adózástól fegyveres szolgálatuk ellenében.¹⁰

Mihály vajda uralkodása jobb belátásra készítette Erdély fejedelmeit a székelyek vonatkozásában. Már Báthory Zsigmond is székely szabadságlevél kibocsátásával kísérelte meg 1601 december végén a maga oldalára állítani a székeleyeket. Bocskai István még határozottabban követte ezt székely politikájában, mert a letelepített hajdúk mellett a székely hadra építette az ország Habsburg-

⁸ *Jakó Zsigmond*: i. m. 27, 29; *Egyed Ákos*: A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra. Székely felkelés 1595–1596. 56–58.

⁹ Joggal jegyezte meg Jakó Zsigmond (i. m. 29): „Ennek következménye a darabonti, lófősítő vagy primori oklevelek feltűnése, majd elszaporodása az erdélyi fejedelmi írásbeliségben”.

¹⁰ MOL. P. 1870. 2. Csomó. 10. Tétel. 1 és 2. szám.

ellenes önvédelmét.¹¹ Rákóczi Zsigmond mindezt azzal toldotta meg, hogy előde-
ihez viszonyítva sokkal több darabonti, lófősítő és nemesítő levelével szilárdította
meg az adományozottak helyzetét.¹² Tömegesen adományozott egész falvak és
katonai egységek (századok) gyalogpuskásainak adómentességi szabadságlevelet
Háromszéken, amint azt a Bethlen-féle 1614. évi összeírás bizonyítja.

Báthory Gábor is ugyanezt tette, de Erdély fejedelmei közül ő volt az első,
aki átfogóbb intézkedésekkel kísérelte meg rendezni a székely kérdést. A korabeli
oklevelekből és más forrásokból tudjuk, hogy fejedelmi biztosait küldte ki a Szé-
kelyföldre és elrendelte a székelyek általános összeírását, a jobbágysorba jutott
székelyek számbavételét 1609 és 1611 között. Jelentős számú székely jobbágyot
foglalt le a fejedelmi kincstár számára. Ezek voltak az úgynevezett *konfiskált*
jobbágysorok, melyeknek rétegét egészítette ki az 1614. évi Bethlen-féle székely lust-
rában oly gyakran felbukkanó székelyföldi jobbágysorok között: a *konfiskálás előtti*-
ké és a *konfiskálás utániaké*. Báthory Gábor gondolt a székelyföldi jobbágyság
megadóztatására is, hogy elejét vehesse az önkéntes jobbágyosodásnak. Elképze-
léseit nem valósította meg, de különösen a háromszékiek számára kiállított sok
darabonti, lófősítő és nemességét adományozó levelével annyira megnyerte őket,
hogy a végsőkig kitartottak mellette és kezdetben szembeszegültek Bethlen Gá-
borral is.

Bethlen Gábor ebben a megoldatlan állapotban örökölte a kuszált és bonyo-
lult székely kérdést, melynek meghatározó jellemzői voltak a jobbágyosítás és
önkéntes jobbágyosodás, ami a székely had felmorzsolódását vetítette előre. A
nagy fejedelem — akárcsak elődei — megerősítette a székely közösségi szabadsá-
gokat, folytatta a darabonti, lófősítő és primori levelek kibocsátását,¹³ országgyű-
lési határozatokban tiltotta meg a székelyek erőszakos jobbágyosítását.¹⁴ Ám min-
dez nem volt elegendő. Tovább folyt a jobbágyosítás és önkéntes jobbágyosodás
olyannyira, hogy szerinte „az zászlók üresek és csak szegény Bocskai fejedelem
idejétől fogva is közel hatezer székely lött jobbágygyá”.¹⁵ Bethlen Gábor megítélése
szerint „az egész székelységen való jobbágyság in genere számmal az tizezeret
meg fogják haladni”.¹⁶

¹¹ *Demény Lajos*: Mihály vajda szabadságlevelei és az erdélyi fejedelmek székely politikája a XVII. század elején. Székely felkelés 1595–1596. 126–131.

¹² *Trócsányi Zolt*: Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése). Különlenyomat a Debreceni Déri Múzeum 1978. évi Évkönyvéből. Debrecen, 1979. 94.

¹³ A részleges feldolgozások és adatközlések (*Vass Miklós*: A királyi könyvek székely oklevelei. Erdélyi Múzeum 1900; *Sándor Imre*: Czimerlevelek. I–II. füzet. 1551–1660. Kolozsvár, 1910–1911; SzOkI. II. 265–268, 306–310.) ellenére mai napig sem készült el az erdélyi fejedelmek darabonti, lófősítő és primori leveleinek átfogó számba vétele és társadalomtörténeti elemzése. A Bethlen- és I. Rákóczi György-féle összeírásokban gyakran felbukkanó és adományleveleket említő megjegyzések már magukban is jelzik, hogy mily nagyok a hiányosságok ezen a téren. Ez így van még akkor is, ha Udvarhelyszéket illetően *Jakab Elek* és *Szádeczky Lajos* könyvükben sok fejedelmi adománylevelet említenek. Lásd: Udvarhely vármegye története a legrégebb időktől 1849-ig. Bp. 1901. 301–303, 317–320, 323–325, 335–344, 372–378 és 384–389.

¹⁴ *Demény Lajos*: Bethlen Gábor székely politikája. Történeti Tanulmányok. II. A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen, 1993. 27–32; *Uő*: XVII. századi történelmünk kiaknázatlan forrásai: a székely katonai összeírások. Levéltári Közlemények. 1995. 58–59.

¹⁵ EOE. VIII. 105.

¹⁶ Uo. 104.

A székelyek 1619. évi összeírása és a jobbágyság megadóztatása

Bethlen Gábor első intézkedései közé tartozott, hogy a Mátyás király idejétől bevett szokás szerint a székelyeket összeírassa. 1614 februárjában biztosait küldte szét a székely székekbe, hogy falvanként számba vegyék és részletes jegyzéket készítsenek a székelyföldi családfőkről. Az összeírt valamivel több mint húszezer családfőből 8068 volt jobbágy, azaz az összslakosság csaknem 40 százaléka.¹⁷ Túl a jobbágyosítás és jobbágyosodás arányain, az összeírók a nevek utáni megjegyzéseikben feltüntették a jobbágyságra jutás körülményeit és okait. Bizonyára ez érdekelte leginkább a fejedelmet, aki ebből levonhatta a székely politikája számára annyira szükséges következtetéseket.

Eltelt néhány év amíg Bethlen Gábor megszilárdította hatalmát, gyarapította a kincstár bevételeit, leszerelte az ellene fellépő és a császáriaktól támogatott trónkövetelőket, gátat vetett a Habsburg terjeszkedő törekvéseknek és rendezte viszonyát a Portával. 1618 őszén látta elérkezettnek az időt arra, hogy a székely kérdés megoldását napirendre tűzze. Erre maga utalt a Bethlen Istvánhoz 1620. augusztus 8-án küldött leveléhez csatolt sajátkezü utasításaiban.¹⁸ Szerinte szóbeli egyezés született az 1618. évi kolozsvári országgyűlés idején közötté és a székely küldöttek között arra vonatkozóan, hogy fejedelmi biztosait küldi a Székelyföldre, akik „diligenter az ekeszámot connumerálják, minden 4 ökröt egy ekére tudván, 2 ökröt fél ekére; valamennyi eke barma találtatik akárkinek is, az limitatio szerént tartozék minden ekétől az egy forintot megfizetni; az commissariusok mellett legyenek jelen az tisztek is”.¹⁹

Levele fenyegető hangnembe csap át, amikor a székelyföldi nemesek jobbágyasító visszaéléseit említi. „Meglássák azért nemes uraim, mit cselekesznek, mert ha élek és bemehetek egy gyűlésre, kiviszem és felmentem az szegény lófőséget és veres darabantságot az sokféle iga alól, s az jobbágyságot vetem az ország consensusából az adózás alá”.²⁰ Mindezt akkor vetette papírra, miután az 1619-ben elvégzett székelyföldi összeírást kézhez vette. Ám mielőtt elindult volna hadaival, 1619 májusában a gyulafehérvári országgyűlés határozataiba iktatta, hogy az 1614. évi medgyesi országgyűlés után a „székelyből csinált jobbágyot” minden székelyföldi nemes kiadja. 400 forint bírság terhe alatt tiltotta meg a jobbágyosítást. Mi több, azt is elrendelte, hogy az ő híre nélkül „se elfogadni jobbágyul, sem eladni, kötni magát, az ki zászló alatt szolgáló székely, szabad ne legyen semmi úton”.²¹ Az alábbiakban látni fogjuk, hogy mily gyakran történik utalás a medgyesi országgyűlésre, illetve az előtte vagy utána való jobbágyosításra/jobbágyosodásra a székelyek soraiban. A medgyesi országgyűlés előtt jobbágyságra jutott székelyek ugyanis jobbágyok maradtak, de az utána való jobbágyokat minden nemesnek vagy lófőnek ki kellett bocsátania kezéből, azaz minden törvényes eljárás nélkül fel kellett mentenie a jobbágyság alól.

¹⁷ Imreh István—Pataki József: A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. Székely felkelés 1595–1596. 166.

¹⁸ Lukinich Imre: Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. TTár. 1908. 234–235.

¹⁹ Uo. 235.

²⁰ Uo. 235.

²¹ EOE. VII. 517.

A harmincéves háború első hadjáratából való visszatérte után sürgős dolgai között rögvest a székely kérdés rendezéséhez látott. 1622. október 8-án előterjesztéssel fordult a beszercei országgyűléshez, amelyben rögzítette az általa elképzelt egyetlen járható utat a székely kérdésben. A gyökeres megoldás központjában szerinte a székelyföldi jobbágyság megadóztatása lehet. Eltökélt szándéka volt gátat vetni a székelyek közt annyira elharapózott önkéntes jobbágyosodásnak. A székely jobbágyságok — írta a fejedelem — „sem adót, sem dézmát nem adnak, hadra nem mennek, akármi szedés, vevés legyen az székelységen, az jobbágyság semmit effélében sem ad, hanem egyszóval minden terhet csak az kevés lófő és veres darabant szabad székely supportál, hadba azok mennek, ha mit az ország szükségére, vagy egyébre magok között felvetnek, melyből ilyen kára és nagy fogyatkozása vagyon az országnak, hogy az zászlók alól nagy része az székelységnek magát jobbágyságra kötötte, látván azt, hogy sokkal könnyebb és jobb állapotja vagyon az jobbágnak közöttük hadakozásnak idején, hogynem az szabados embernek”. A székely hetente egy vagy két napot szolgál, s ezzel mentesül mindenféle köztehertől. Bethlen Gábor szerint „ez az oka, hogy a zászlók üresek”. A székelyek viszont a szabadságot azért élvezik, hogy „az szükségnek idején velünk együtt fegyverekkel szolgáljanak hazánkknak”. Aki közülük ebbéli kötelezettségét nem teljesíti és jobbágyságra köti magát, fizessen kapuszámra adót. Egyben azt is az országgyűlés határozatai közé iktatta, hogy a nemesek és lófők szabadítsák fel azon jobbágyaikat, akik fizetésért kötötték magukat jobbágyságra, és a felvett összeget visszafizetik. „Mely két dolog ha eligazodik az igazság szerént, ez két jó jó ki belőle, hogy ennek utánna nem oly könnyen adja magát az rossza is jobbágyságra (mert az olyanokat méltán rosznak mondhatjuk, kik az hazájának való szolgálat előtt magok szabadságát ultro leteszik és jobbágyokká lesznek örömeiben), látván, hogy az jobbágyságban sem élhet szintén oly könnyen, mint ők elgondolták volt, és így megszaporodik az szolgáló rend közöttök. Másik jó az lehet, hogy mégis valami kevésselel segíthetik ő kegyelmeket az Porta adójának megfizetésében”.²²

A székelyföldi jobbágyság számbeli gyarapodásának két alapvető összetevője volt. Az egyik az, amelyre maga a fejedelem utalt az uzoni Béldi Kelemen háromszéki főkapitányhoz intézett utasításában. Utóbbi eredeti szövege ismeretlen, de a háromszéki főkapitány válaszában utal rá. Ennek értelmében Bethlen Gábor azzal vádolta a nemeseket, hogy háborgatják a szabad székelyeket, „némelyik szép szóval, némelyik az hadakozásnak színe alatt fenytéssel” kényszeríti jobbágyságra őket, „jóságokat elfoglalván”.²³ Az 1622. év táján kelt főkapitányi válasz a folyamat másik oldalát emeli ki, azt ugyanis, hogy maguk a szabad székelyek „erővel” kötik magukat jobbágyul. Ennek szerinte két oka van. Az egyik az, hogy a szabad székely „addig örömezt jobbágy lészen, míg az had tart, az után megint nemes vagy szabad székely, ha az had elfogy”, vagyis véget ér a hadjárat. A másik ok: a szabad székelyek közül sokan annyira elszegényedtek, hogy „örömezt megessi az korpát és zabot”, de „az korpát is szűkön kaphatja”.²⁴

²² ETA. III. 262–263; EOE. VIII. 105–106; SzOkl. IV. 216–217.

²³ SzOkl. IV. 212.

²⁴ Uo. 214–215.

A székelyföldi fejedelmi jobbágyok megadóztatására 1562 után már utaltunk. Itt azonban szükségesnek tartjuk valamivel részletesebben kitérni rá. Báthory István 1571-ben Cseffei János és Kornis Mihály biztosait küldte ki a Székelyföldre az adóösszeírás elvégzésére. A nekik adott utasításaiban elrendelte, hogy az adókirovás az állatállomány szerint történjen. Egy forintot fizessen az, akinek „hat forint érő marhája vagyon, lábas barma”. A faluban egész nyíl földet bíró is ugyanannyival adózzon, a fél nyilat tulajdonló „segítse az többit”. A falusbíró mentes az adófizetéstől, de a főemberek és lófők az „oltalomért, vagy egyébért” szegődött jobbágycsoport rovás alá esznek, kivéve azokat, akik „fizetésért szolgálják” uraikat. A darabantok állatállományát is vegyék fel „az Regestromba”, még akkor is, ha „marhájok annyi nincsen, hogy forintra rótassanak”.²⁵

Az utasításnak ránk maradt egy némileg más változata is, de azért hivatkozunk rá, mert az előbbi homályos részeit világítja meg. Megemlíti, hogy a főnépek és lófők rovás alá ne essenek, ha az „ősöktől és dédesektől (= dédapáktól) reájok szállott gyűker szerint való lófőségben vadnak”, de jó fegyverzettel szálljanak a hadba. Minden rendbéli jobbágy adózzon, de a főnépi szolgák „kik lovok hátán őfelségének hadban és egyéb szükségekben urokkal egyetemben szolgálnak, kiknek uroktól ruházattal vagyon, esztendőre szegődségképpen fizetések vagyon, meg ne rótassanak, de azt felőlök hit szerint megmongyák, kik legyenek azok”. A pontosítás lényeges, mert adó alá nem esők kimondottan csak a szegődött szolgák lehettek. A megadóztatás ezen szöveg szerint is főleg az állatállomány értéke után történt.²⁶ Báthory Kristóf előterjesztésére az 1578. évi országgyűlés is úgy határozott, hogy „a vonó marhák” számától függően vessék ki az adót, mégpedig minden „négy járom vonó ökör” vagy „ló eke” után 99 dénárt. Adózás alá estek a birkák is; akinek 50 juha volt ugyancsak 99 dénárt fizetett az adóba.²⁷ Bár ezúttal az adókirovás a vármegyékre vonatkozott, az országgyűlés külön kimondta, hogy „az székely uraim es az rovatalba ő közöttök ezen módot és szertartást tartsanak meg minden voltaképpen”.²⁸

Az 1619. évi adóösszeírás eredeti kéziratai

Hosszúra sikeredett bevezetőnkben szükségesnek tartottuk mindezt előre bocsátani, mert egyfelől jelzi a székely társadalmi szerkezet változásait, másfelől pedig némi felvilágosítással szolgál az alábbiakban. A székelyek Bethlen Gábor kori gazdálkodása és társadalmi szerkezete tekintetében — a többi források mellett — az eddig kevésbé kutatott székely összeírásokra építettük tanulmányunkat. Igaz ugyan, hogy Imreh István és Pataki József feldolgozták az 1614. évi Bethlen-féle lustrát, és ennek alapján mutatták be a székely falu gazdasági-társadalmi szerkezetét a 16. század végén és a 17. század elején, de történetírásunk figyelmén kívül maradt két 1616-ban és egy 1627-ben készült újabb kiadott részleges összeírás.²⁹ A székely gazdálkodás és társadalmi szerkezetre vonatkozóan eddig

²⁵ SzOkl. III. 335–336.

²⁶ TTár. 1900. 138–139.

²⁷ EOE. III. 127.

²⁸ Uo. 128.

²⁹ SzOkl. ÚS. IV. 563–585 és 713–813.

még senki sem figyelt fel az ugyancsak nemrég nyomdafestéket látott 1619. évi részleges három székely összeírásra³⁰ sem, márpedig ezek nyújtják szerintem a témát illetően a leggazdagabb adatokat.

Említettük már, hogy Bethlen Gábor 1618-ban és 1619-ben elrendelte a székelyek adóösszeírását, különös tekintettel a jobbágyok megadóztatása céljából. A számbavétel bizonyára az egész Székelyföldre kiterjedt, de sajnálatunkra mindmáig csak három jegyzék eredeti kézirata ismeretes.³¹ Az összeírásban a falvak és azokon belül a társadalmi rétegek sorrendjében (nemesek, lófők, darabantok, solymárok, Alsó- és Felsőtorján a bányászok, Felcsíkban a hámososok, valamint ezek jobbágyai és zsellerei) vették számba a családfőket és ezek állatállományát. Kivételt képeznek Csík-, Gyergyó- és Kászsónszéken az adózás alá nem eső főnépek vagy nemesek, akiknek állatállománya hiányzik a jegyzékekből. Rendszeresen feljegyezték a főnépek, lófők és darabantok (beleértve az úgynevezett bebíró jobbágy- és zsellértartókat is, vagyis azokat, akiknek saját falvaikon kívül más településekben is volt részbirtokuk) jobbágyait és zsellereit, utóbbiaknak állatállományával együtt. Kézdiszéken az ökrök, tehének és lovak számát tüntették fel, míg Csík-, Gyergyó- és Kászsónszéken ezek mellett a birkákat és sertéseket is.

A számbavétel hitelessége szempontjából fontosnak tartom a Bethlen Gábor által következetesen alkalmazott rendtartás megemlítését. Ezt maga a fejedelem rögzítette és vette igénybe, amikor a székelyek bármilyen rendű és rangú összeírását végeztette. Igaz, hogy rendelkezését 1620. augusztus 8-án a Bethlen Istvánhoz intézett levelében vetette papírra, de már uralkodása kezdetétől fogva következetesen alkalmazta. A rendtartás lényegét a következőkben foglalta össze: az összeírásra kirendelt biztosok „minden faluban négy-négy, avagy hat-hat személyt, 2 lófőt, 2 darabantot és 2 jobbágyot” jelöljenek meg és eskü alatt hallgassanak ki, mert azok „barmukat ugyanis előadják olyankor székelyice”, ugyanis jól tudta,

³⁰ Uo. 586–712.

³¹ Tulajdonképpen három külön füzetbe foglalt kéziratról van szó. Ezek közül az első füzet tartalmazza Kézdiszék 30 településéről a nemesek, lófők, darabantok, solymárok, bányászok, szabad székelyek, szabadosok, jobbágyok és zsellérek családfőnkénti jegyzékét a falvak s azokon belül a társadalmi rétegek sorrendjében. A lajstromból hiányzik Kézdivásárhely és Bereck (de nem Csomortán is, mint azt tévedésből kiadásunkhoz fűzött jegyzetünkben az 586. oldalon írtuk). A két kézdiszéki mezőváros ugyanis egy összegben fizette az adót a mindenkori országgyűlések határozataiban rögzített összegben (lásd: EOE. VII. 182, 251, 279, 326, 388, 435, 475, 480–481 és 514). Ennél fogva a családfőnkénti megadóztatást követő összeírók számára Kézdivásárhely és Bereck lakosainak számbavétele közömbös maradt. A következő két füzetből az egyikben Kászsónszék összes és Alcsík hat falujára vonatkozóan (Lázárfalva, Tusnád, Csíkkozmas, Csíkverebes, Csíkszentmárton középső és másik) egy és ugyanazon jegyzékben van az összes társadalmi rétegek családfőnkénti névjegyzéke, míg a többi alcsíki falvakból (Csíkszentgyörgy, Bánkfalva, Menaság, Csíkszentimre, Csíkszentsimon, Csatószeg, Csíkszentkirály, Mindszent, Csíkszentlélek és Zsögöd) csak a nemesek, lófők valamint jobbágyaik és zsellereik családfőnkénti összeírását foglalja magában. Ám Alcsík felsorolt tíz településére nézve a darabantok összeírása abban a harmadik jegyzékben található, amely Felcsík és Gyergyószék darabantjait, ezek jobbágyait és zsellereit vette számba csupán. Így hiányzik belőle a nemesek és lófők összeírása, természetesen a jobbágyaik és zsellereiké is. Ebben az esetben is Csíksereda lakosainak számba vétele elmaradt. Ennél fogva a csík- és gyergyószéki összeírás hiányos, ami a nemesek és lófők, valamint jobbágyaik és zsellereik családfőnkénti névjegyzékét illeti. A három jegyzék eredeti kézirátát Románia Nemzeti Levéltára Kolozsvári Igazgatóságának Erdélyi Múzeum Kézirattára állagában őrzi, mégpedig a Lustra Siculorum első csomójában. Mindhárom jegyzék kézirátát betűhú átirásban közöltük. Lásd: SzOkl. ŰS. IV. 586–712.

hogy az érdekelletétek közepette az egyik fél a másikat „igazán” kiadja.³² A kijelölt személyek voltak az úgynevezett esküdtek (*jurati*), akiknek nevét minden falu összeírásában a falvankénti jegyzékek elején rendszerint felsorolják. Ha utóbbi egyes esetekben hiányzik, akkor is kitetszik a forrásból, hogy az összeírás az említett esküdtek bevallása szerint történt. Néha őket a jegyzékek számadóknak nevezik. Bizonyára 1619-ben sem kerülhették el a kibúvókból eredő pontatlanságokat, de ezeket korlátozta az összeírás már említett módja.

Az 1619. évi összeírásokra nézve a fejedelem az alábbiak szem előtt tartását kérte számon. Megadózttatás alá estek „minden jószágos fő és jószágtalan egyházi nemes emberek, lófejek, veres darabantok, szabad székelyek, és eleitől fogva zászlók alól csinált és elfoglalt jobbágyok”.

Ki kell emelnünk az 1619. évi összeírás rendhagyó értékét. Ez az első és legkorábbi az eddig ismert székely adóösszeírások közül, amelyben a családfőig lemenően vették számba az adózás alapját képező állatállományt. Hozzá mérhető székelyföldi adóösszeírások csak a 17. század utolsó két évtizedéből maradtak ránk és azok is csupán részben. Az egész Székelyföldön csak Udvarhelyszék a szerencsés kivétel, rája vonatkozóan 1682-től kezdődően több olyan jegyzéket tartunk számon, amelyekben a családfőnkénti állatállományt is feltüntették. Egy hasonló adójegyzéket ismerünk még Marosszékről 1692-ből.³³ De egész Erdélyszerte is ritkák az olyan vártartományi, fiskális birtokok urbáriumai és leltárai (nem is beszélve a magánföldesúriakról), amelyek egykoriak lennének az 1619. évi adóösszeírásokkal, vagy éppenséggel megelőznék azokat.

Feldolgozásunkban az eredeti kéziratokat követtük. A falvankénti és székenkénti összegezett számsorokat kiegészítettük a jobbágy- és zsellértartó birtokosok (beleértve a bebírókat is) külön jegyzékével, valamint jobbágyaik és zsellérek számával és állatállományukkal. Tettük ezt azért, mert ezek az adatok, túl a település társadalmi szerkezetén, jellemzik szerintem a gazdálkodást és annak is a struktúráját.

Az 1619. évi adóösszeírás falvanként és székenként összegezett adatai

1. Kézdiszék:

Falu		Családfő	Ökör	Tehén	Ló	Tinó
Maksa	Nemes	6	8	6	2	2
	Lófő	14	33	20	1	2
	Darabant	12	18	11	-	2
	Pap	2	-	-	-	-
	Jobbágy	25	49	31	1	4
	Zsellér	5	2	3	-	-
	Szolga	1	-	1	-	-
	Összesen	65	110	72	4	10
Dálnok	Nemes	7	45	22	10	-
	Lófő	90	287	125	69	-
	Darabant	31	48	26	9	-
	Jobbágy	28	36	30	3	2
	Zsellér	8	2	6	-	-
		Összesen	164	418	209	91

³² TTár. 1908.235.

³³ Eredeti kézirat: Románia Országos Levéltára Maros Megyei Igazgatósága. Marosszék VIII. Adóösszeírások I. csomó.

Falu		Családfő	Ökór	Tehén	Ló	Tinó
Alsócsernáton	Nemes	10	68	40	19	-
	Lófó	50	151	61	41	-
	Darabant	32	46	35	2	2
	Jobbágy	66	67	69	-	-
	Zsellér	4	4	4	-	-
	Összesen	162	336	209	62	2
Felsőcsernáton	Nemes	6	27	26	12	-
	Lófó	30	103	42	32	-
	Darabant	29	51	41	4	-
	Jobbágy	56	34	69	-	-
	Összesen	121	215	178	48	-
Albis	Nemes	2	20	13	13	-
	Lófó	28	103	51	27	-
	Darabant	12	10	13	2	-
	Jobbágy	23	22	26	-	-
	Zsellér	2	2	3	-	-
	Összesen	67	157	106	42	-
Ikafalva	Nemes	2	14	14	4	-
	Lófó	10	35	26	9	-
	Darabant	21	41	23	6	-
	Jobbágy	16	12	15	-	-
	Zsellér	1	-	-	-	-
	Összesen	51	104	81	19	-
Futásfalva	Lófó	29	110	62	32	-
	Darabant	13	24	24	2	-
	Jobbágy	27	20	28	1	-
	Zsellér	1	-	-	-	-
	Összesen	70	154	114	35	-
Felsőtorja	Nemes	3	20	27	17	-
	Lófó	3	22	13	8	-
	Darabant	11	44	31	15	-
	Bányász	27	54	33	9	-
	Jobbágy	22	38	22	3	-
	Összesen	66	178	126	52	-
Alsótorja	Nemes	7	44	32	36	-
	Lófó	13	59	35	25	-
	Darabant	128	203	134	48	-
	Jobbágy	38	45	24	3	-
	Zsellér	14	3	19	-	-
	Összesen	200	354	244	112	-
Kézdiszentlélek	Nemes	9	64	77	33	-
	Lófó	16	56	30	22	-
	Darabant	89	155	73	28	-
	Várhoz való jb.	14	26	19	3	-
	Jobbágy	87	125	89	10	-
	Összesen	215	426	288	96	-
Polyán	Nemes	5	18	14	8	-
	Lófó	9	37	21	15	-
	Darabant	36	78	69	28	-
	Jobbágy	28	44	27	2	-
	Összesen	78	177	131	53	-
Bélafalva	Lófó	3	10	7	4	-
	Darabant	11	14	12	8	-
	Jobbágy	31	45	26	4	-
	Összesen	45	69	45	18	-
Kurtapatak	Lófó	15	38	24	14	-
	Darabant	1	-	-	1	-
	Jobbágy	13	18	10	1	-
	Összesen	29	56	34	16	-
Csomortán	Lófó	5	11	5	5	-
	Darabant	11	27	24	12	-
	Jobbágy	6	2	7	-	-
	Összesen	22	40	36	17	-
Kézdialmás	Lófó	11	30	39	19	-

Falu		Családfő	Ökör	Tehén	Ló	Tinó
	Darabant	15	33	34	16	-
	Jobbágy	12	10	25	-	-
	Összesen	38	73	98	35	-
Esztelnek	Nemes	3	2	4	2	-
	Lófő	12	52	26	21	-
	Darabant	25	63	48	19	-
	Jobbágy	34	39	53	5	-
	Zsellér	9	10	10	-	-
	Összesen	83	166	141	47	-
Nyújtód	Nemes	6	40	29	46	-
	Lófő	7	21	10	11	-
	Darabant	18	54	24	15	-
	Jobbágy	50	72	75	2	-
	Zsellér	4	3	6	-	-
	Összesen	85	190	144	74	-
Martonos	Lófő	1	8	4	6	-
	Darabant	8	23	11	6	-
	Jobbágy	33	39	49	3	-
	Összesen	42	70	64	15	-
Lemhény	Nemes	6	41	35	27	-
	Lófő	28	71	61	48	-
	Darabant	66	120	105	49	-
	Jobbágy	93	137	147	20	-
	Zsellér	1	-	-	-	-
	Összesen	194	369	348	144	-
Ozsdola	Nemes	1	12	6	5	-
	Lófő	8	38	19	16	-
	Darabant	86	177	115	52	-
	Jobbágy	83	93	108	12	-
	Zsellér	2	4	1	-	-
	Összesen	184	324	250	85	-
Szászfalu	Lófő	2	6	3	1	-
	Darabant	16	24	20	8	-
	Jobbágy	10	9	9	-	-
	Zsellér	1	1	2	-	-
	Összesen	29	40	34	9	-
Sárfalva	Nemes	2	6	24	8	-
	Lófő	1	6	9	15	-
	Darabant	37	66	61	35	-
	Jobbágy	18	20	23	-	-
	Zsellér	2	4	1	-	-
	Összesen	60	102	118	58	-
Szentkatolna	Lófő	31	93	49	47	-
	Darabant	14	26	19	6	-
	Jobbágy	30	32	17	-	-
	Zsellér	2	2	3	-	-
	Szolga	1	-	-	-	-
	Összesen	78	153	88	53	-
Oroszfalu	Nemes	1	6	3	3	-
	Lófő	1	4	3	4	-
	Darabant	26	44	37	29	-
	Jobbágy	2	-	1	-	-
	Zsellér	1	-	2	-	-
	Összesen	31	54	46	36	-
Hatolyka	Nemes	5	30	17	12	-
	Lófő	29	57	37	21	-
	Darabant	19	38	24	13	-
	Jobbágy	8	4	8	2	-
	Zsellér	2	2	5	-	-
	Összesen	63	131	91	48	-
Martonfalva	Nemes	1	-	-	2	-
	Lófő	9	32	11	13	-
	Darabant	7	10	9	2	-
	Jobbágy	19	31	9	1	-

Falu		Családfő	Ökör	Tehén	Ló	Tinó
	Zsellér	1	2	1	-	-
	Összesen	37	75	30	18	-
Bitá	Lófő	3	18	8	3	-
	Darabant	3	10	5	1	-
	Jobbágy	17	42	32	1	-
	Összesen	23	70	45	5	-
Lécfalva	Nemes	8	53	32	17	-
	Lófő	31	97	84	28	-
	Darabant	16	23	17	1	-
	Jobbágy	20	20	27	2	-
	Zsellér	6	11	6	2	-
	Összesen	81	204	166	50	-
Márkosfalva	Nemes	1	12	12	10	-
	Lófő	15	64	37	26	-
	Darabant	32	54	39	11	-
	Jobbágy	20	19	16	7	-
	Zsellér	4	6	1	-	-
	Összesen	70	155	105	53	-
Mátisfalva	Nemes	2	2	3	3	-
	Lófő	12	12	6	4	-
	Darabant	1	-	2	-	-
	Zsellér	1	-	2	-	-
	Összesen	16	14	13	7	-

Kézdizék összevont adatai abszolút számokban:

	Családfő	Ökör	Tehén	Ló	Tinó
Nemes	93	532	436	289	2
Lófő	516	1664	928	588	2
Darabant	696	1321	952	380	4
Pap	2	-	-	-	-
Bányász	155	257	167	57	-
Várhoz való jb.	14	26	19	3	-
Jobbágy	915	1124	1072	83	6
Zsellér	76	60	79	2	-
Szolga	2	-	1	-	-
összesen	2469	4984	3654	1402	14

Kézdizék összevont adatai százalékban:

	Családfő	Ökör	Tehén	Ló	Tinó
Nemes	3,80	10,67	11,95	20,62	14,29
Lófő	20,93	33,39	25,40	41,94	14,29
Darabant	28,21	26,51	26,05	27,10	28,56
Pap	-	-	-	-	-
Bányász	6,30	5,16	4,49	4,07	-
Várhoz való jb	0,58	0,52	0,52	0,21	-
Jobbágy	37,09	22,55	29,53	5,92	42,86
Zsellér	3,09	1,20	2,06	0,14	-
Szolga	-	-	-	-	-
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

2. Kászonszék:³⁴

Falu		Családfő	Ökör	Tehén	Ti	P	MI	S	B
Kászontújfalu	Lófő	25	144	105	-	66	18	182	261
	Darabant	18	36	34	-	-	3	41	17
	Jobbágy	14	23	23	-	-	-	32	4
	Zsellér	23	32	27	-	-	-	19	4
	Összesen	80	235	189	-	66	21	274	286
Kászonszékfalu	Nemes ³⁵	1	-	-	-	-	-	-	-
	Lófő	21	128	94	49	24	38	170	344
	Darabant	52	123	114	45	5	5	209	110
	Solymár	3	20	12	8	-	2	26	30
	Jobbágy	12	11	17	3	-	-	10	2
	Zsellér	30	29	47	5	-	1	18	3
Összesen	119	311	284	110	29	46	433	489	
Impérfalva	Lófő	13	38	25	20	3	24	141	429
	Darabant	48	182	126	96	21	35	196	660
	Jobbágy	6	7	13	3	-	2	19	-
	Zsellér	7	-	4	3	-	-	2	-
	Összesen	79	227	168	122	24	61	358	1089
Jakabfalva	Lófő	14	71	40	34	12	17	98	333
	Darabant	33	94	68	40	7	6	134	145
	Jobbágy	18	34	29	39	1	3	45	116
	Zsellér	14	2	1	7	-	-	5	32
	Összesen	79	201	138	120	20	26	282	626

Kászonszék összevont adatai abszolút számokban:

	Családfő	Ökör	Tehén	Tinó	Paripa	Ménésló	Sertés	Birka
Nemes	1	-	-	-	-	-	-	-
Lófő	73	381	264	103	105	97	591	1367
Darabant	151	435	342	181	33	49	580	932
Solymár	3	20	12	8	-	2	26	30
Jobbágy	50	75	82	45	1	5	106	122
Zsellér	74	63	79	15	-	1	44	39
Összesen	352	974	779	352	139	154	1347	2490

Kászonszék összevont adatai százalékban:

	Családfő	Ökör	Tehén	Tinó	Paripa	Ménésló	Sertés	Birka
Nemes	0,28	-	-	-	-	-	-	-
Lófő	20,74	39,12	33,89	29,27	74,59	62,99	43,88	54,90
Darabant	42,90	44,66	43,90	41,42	23,79	31,82	43,06	37,43
Solymár	0,85	2,05	1,54	2,27	-	1,29	1,93	1,20
Jobbágy	14,20	7,70	10,53	12,78	0,72	3,25	7,87	4,90
Zsellér	21,03	6,47	10,14	4,26	-	0,65	3,26	1,57
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

3. Alcsík:

Falu		Családfő	Ökör	Tehén	Ti	P	MI	S	B
Lázárfalva, ³⁶ Jobbágy		26	62	48	1	2	6	41	27
	Zsellér	5	12	9	-	-	1	8	11
	Összesen	31	74	57	1	2	7	49	38
Tusnád	Lófő	41	138	92	28	31	43	217	158
	Szabad	13	31	27	10	4	5	64	31

³⁴ Kászonszékben külön rovatban a tinók, paripák és ménéslovak (kancák és csikók) számát is.

³⁵ A gyergyószárhegyi Lázár István nemesnek volt a faluban frissen épült udvarháza.

³⁶ Lázárfalva és Csíkverebes jobbágyfalvakat nemegyszer a vármegyei területhez tartozó Lak-sághoz sorolták.

Falu		Családfő	Ökőr	Tehén	Ti	P	Mi	S	B
	Darabant	33	77	56	15	5	10	88	1
	Jobbágy	42	21	24	20	1	1	11	3
	Zsellér	8	6	2	3	-	1	-	1
	Összesen	137	273	201	76	41	60	380	194
Csikkozvás	Nemes	1	-	-	-	-	-	-	-
	Lófő	33	136	91	69	25	48	241	378
	Szabados	3	11	9	3	3	2	16	42
	Darabant	49	84	71	42	8	19	108	73
	Solymár	1	2	5	2	-	1	2	-
	Jobbágy	25	43	36	9	2	6	76	-
	Zsellér	12	16	10	6	1	-	9	40
	Összesen	124	292	222	131	39	76	252	533
Csikverebes	Nemes	3	-	-	-	-	-	-	-
	Jobbágy	20	70	55	11	-	44	117	108
	Zsellér	1	-	-	-	-	-	-	-
	Összesen	24	70	55	11	-	44	117	108
Csikszentmárton középső része	Nemes	1	6	2	3	1	-	6	6
	Lófő	35	133	110	29	29	54	223	278
	Darabant	30	76	65	16	3	7	66	111
	Solymár	8	20	19	6	2	2	25	26
	Jobbágy	18	21	24	5	-	-	18	20
	Zsellér	13	10	16	7	-	2	12	-
	Összesen	105	266	236	66	35	65	350	441
Csikszentmárton másik része	Lófő	24	94	86	12	16	19	203	442
	Darabant	44	98	92	-	2	14	85	125
	Jobbágy	13	26	17	-	4	2	3	11
	Zsellér	10	8	9	2	-	-	2	1
	Összesen	91	226	204	14	22	35	293	579
Csikszentgyörgy, ³⁷	Nemes	2	-	-	-	-	-	-	-
	Lófő	81	284	255	-	52	106	502	1754
	Darabant	43	62	76	-	6	9	83	146
	Jobbágy	71	62	101	-	5	2	29	137
	Zsellér	16	2	16	-	-	-	1	5
	Összesen	213	410	348	-	63	117	615	2042
Bánkfalva	Lófő	70	310	245	-	50	38	450	1721
	Darabant	34	84	81	-	3	7	98	93
	Jobbágy	15	14	22	-	2	1	14	22
	Zsellér	19	8	19	-	-	2	1	-
	Összesen	138	416	367	-	55	108	563	1836
Menaság	Lófő	24	126	123	-	26	84	282	1443
	Darabant	53	138	136	-	10	49	215	800
	Solymár	2	4	8	-	1	3	11	-
	Jobbágy	38	26	61	-	-	-	10	77
	Zsellér	8	2	6	-	-	1	4	-
	Összesen	125	296	334	-	37	137	522	2320
Csikszentimre	Nemes	3	-	-	-	-	-	-	-
	Lófő	46	191	235	-	41	95	331	208
	Darabant	20	64	65	-	4	12	82	29
	Jobbágy	50	111	79	-	4	6	49	12
	Zsellér	31	26	30	-	3	2	21	10
	Összesen	150	392	409	-	52	115	483	259
Csikszentsimon	Lófő	37	162	165	-	28	82	299	65
	Darabant	29	88	61	-	4	16	59	-
	Jobbágy	25	82	47	-	6	6	9	7
	Zsellér	12	10	24	-	1	-	8	-
	Összesen	130	342	297	-	39	104	463	72
Csatószeg	Lófő	29	158	195	-	26	75	233	121
	Darabant	21	56	55	-	5	20	50	24

³⁷ Szentgyörgytől kezdve Alcsík többi falvaiból csak a nemesek és lófők, valamint jobbágyaik és zsellérik foglaltatnak ezen jegyzékben, míg a darabantok és jobbágyaik összeírását külön jegyzékben találjuk. A társadalmi és gazdálkodási szerkezet egységes bemutatása céljából a két külön jegyzék Alcsíkra vonatkozó adatait egy és ugyanazon kimutatásba összeállítottuk.

Falu		Családfő	Ökör	Tehén	Ti	P	MI	S	B
	Jobbágy	11	11	39	-	-	1	15	-
	Zsellér	3	2	5	-	-	-	-	-
	Összesen	64	227	294	-	31	96	298	145
Csikszentkirály	Nemes	2	-	-	-	-	-	-	-
	Lófő	53	227	236	-	60	94	535	585
	Darabant	38	85	72	-	2	3	118	-
	Jobbágy	58	79	115	-	1	1	117	-
	Zsellér	27	10	35	-	1	-	20	-
	Összesen	178	401	458	-	64	98	790	585
Csikmindszent	Lófő	64	256	265	-	54	78	474	1032
	Darabant	17	30	34	-	2	1	31	4
	Jobbágy	10	17	12	-	-	1	17	-
	Zsellér	14	13	29	-	-	-	18	-
	Összesen	105	316	340	-	56	80	540	1036
Csikszentlélek	Nemes	1	6	-	-	2	3	2	-
	Lófő	27	112	117	-	23	52	178	176
	Darabant	10	17	30	-	6	9	29	26
	Jobbágy	7	9	16	-	-	1	3	-
	Zsellér	12	6	14	-	1	-	7	-
	Összesen	57	150	177	-	32	65	219	202
Zsögöd	Nemes	2	-	-	-	-	-	-	-
	Lófő	28	100	91	-	20	43	158	110
	Darabant	22	44	33	-	1	3	50	7
	Jobbágy	9	10	21	-	-	-	11	-
	Zsellér	9	6	8	-	-	-	2	-
	Összesen	70	160	158	-	21	46	221	117

Alcsik összevont adatai abszolút számokban:

	Családfő	Ökör	Tehén	Tinó, ³⁸	Paripa	Ménesló	Sertés	Birka
Nemes, ³⁹	15	12	2	3	3	3	2	-
Lófő	592	2427	2276	138	481	971	4326	8465
Darabant	443	1003	927	73	61	179	1162	1439
Solymár	11	26	32	8	3	6	38	26
Szabad székely	13	31	27	10	4	5	64	31
Szabados	3	11	9	3	3	2	16	42
Jobbágy	438	664	717	46	27	78	628	424
Zsellér	200	137	231	18	7	7	113	68
Összesen	1715	4311	4221	299	589	1251	6349	10495

Alcsik összevont adatai százalékban:

	Családfő	Ökör	Tehén	Tinó	Paripa	Ménesló	Sertés	Birka
Nemes	0,88	0,28	0,05	1,00	0,51	0,23	0,03	-
Lófő	34,52	56,30	53,92	46,15	81,66	77,62	68,14	80,65
Darabant	24,31	23,27	21,96	24,42	10,36	14,31	18,30	13,71
Solymár	0,64	0,60	0,76	2,68	0,51	0,48	0,60	0,25
Szabad székely	0,76	0,72	0,64	3,34	0,68	0,40	1,01	0,30
Szabados	0,17	0,26	0,21	1,00	0,51	0,16	0,24	0,40
Jobbágy	24,96	15,40	16,99	15,39	4,58	6,24	9,90	4,04
Zsellér	11,66	3,17	5,47	6,02	1,19	0,56	1,78	0,65
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

³⁸ A tinók számát ritkán jelölték meg, ezért a rovat adatai nem irányadóak.

³⁹ A nemések állatállományát csak kivételesen jelölték meg, a rovat adatai tehát nem tekintendők irányadónak.

4. Felcsiki darabantok és hámososok, ezek zsellérei és szolgái:

Falu		Családfő	Ökör	Tehén	Paripa	Ménéselő	Sertés	Birka
Várdotfalva	Darabant	10	22	22	1	-	16	-
Taplóca	Darabant	36	51	29	4	7	75	-
	Zsellér	1	-	-	-	-	-	-
	Összesen	37	51	29	4	7	75	-
Csikcsomortán	Darabant	10	28	22	4	8	33	57
Csikpálfalva	Darabant	2	6	6	-	-	9	1
Csikdelme	Darabant	6	11	8	-	2	9	15
Csikcsicsó	Darabant	4	8	8	1	2	2	-
Csikszentmiklós	Darabant	6	14	17	1	2	16	33
Csikszépvíz	Darabant	24	52	66	3	9	70	209
Csikborzsova	Darabant	9	24	17	-	1	13	10
Csikszentmihály	Darabant	35	92	75	8	15	76	87
	Zsellér	2	-	3	-	-	-	-
	Összesen	37	92	78	8	15	76	87
Csikrákos	Darabant	23	57	45	6	4	42	-
	Zsellér	1	2	2	-	-	1	-
	Összesen	24	59	47	6	4	43	-
Madéfalva	Darabant	23	78	70	7	28	58	2
	Lófő	1	2	2	-	-	1	-
	Hámosos	1	2	-	-	-	-	-
	Zsellér	1	2	4	-	-	-	-
	Összesen	26	84	76	7	28	59	2
Göröcsfalva	Darabant	12	21	29	7	3	32	45
	Hámosos	3	14	16	-	-	16	-
	Összesen	15	35	45	7	3	48	45
Vacsárcsi	Darabant	32	80	33	10	1	75	15
	Hámosos	9	28	19	-	6	34	26
	Zsellér	4	-	5	-	-	1	-
	Szolga	1	3	3	-	-	8	-
	Összesen	46	111	60	10	7	118	41
Csiknadaras	Hámosos	34	118	94	4	35	128	-
	Zsellér	5	5	5	-	-	-	-
	Összesen	39	123	99	4	35	128	2
Csikkarcfalva	Darabant	16	36	27	-	1	43	-
	Hámosos	4	15	8	-	2	24	-
	Zsellér	2	-	2	-	-	-	-
	Összesen	22	51	37	-	3	67	-
Csikdánfalva	Darabant	19	46	38	2	6	45	14
Csikjenőfalva	Darabant	35	66	72	5	3	76	-
	Hámosos	1	4	4	-	1	4	6
	Zsellér	4	2	5	-	-	1	-
	Összesen	40	72	81	5	4	81	6
Csikszenttamás	Darabant	48	103	68	4	12	85	87
	Zsellér	2	2	2	-	-	2	-
	Összesen	50	105	70	4	12	87	87
Csikszentdomokos	Darabant	40	81	92	5	6	90	82
	Zsellér	2	-	-	-	-	-	-
	Szolga	1	-	-	-	-	-	-
	Összesen	43	81	92	5	6	90	82

Felcsiki darabantok és hámososok; zsellérek és szolgáik összesen:

	Családfő	Ökör	Tehén	Paripa	Ménéselő	Sertés	Birka
Darabant	422	988	832	72	145	984	666
Lófő	1	2	2	-	-	1	-
Hámosos	18	63	47	-	9	78	32
Zsellér	24	13	25	-	-	5	-
Szolga	4	3	3	-	-	8	-
Összesen	469	1069	909	72	154	1076	688

Felcsiki darabantok és hámosok; zsellérei és szolgálók százalékban:

	Családfő	Ökör	Tehén	Paripa	Ménész	Sertés	Birka
Darabant	89,98	92,42	91,53	100,00	94,16	91,45	95,35
Lófő	0,21	0,19	0,22	-	-	0,10	-
Hámosos	3,84	5,89	5,17	-	5,84	7,25	4,65
Zsellér	5,12	1,22	2,75	-	-	0,46	-
Szolga	0,85	0,28	0,33	-	-	0,74	-
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

5. Gyergyói darabantok és solymárok, valamint jobbágyaik, zsellérek és szolgálók:

Falu, Családfő	Ökör	Tehén	Paripa	Ménész	Sertés	Birka		
Tekerőpatak	Darabant	27	68	102	4	3	112	96
	Solymár	3	14	12	-	3	38	13
	Zsellér	4	6	6	-	1	7	-
	Összesen	34	88	120	4	7	157	109
Gyergyóújfalu	Darabant	33	69	114	5	19	103	53
	Solymár	1	4	7	-	4	16	-
	Jobbágy	1	2	24	-	-	2	-
	Zsellér	1	-	2	-	1	-	-
Összesen	36	75	147	5	24	121	53	
Gyergyószentmiklós	Darabant	79	202	261	13	39	325	253
	Zsellér	15	13	24	-	2	11	36
	Pap	1	-	-	-	-	-	-
	Összesen	95	215	285	13	31	336	289
Gyergyóalfalu	Darabant	54	116	182	11	28	306	97
	Juhpásztor	1	-	2	-	-	-	20
	Zsellér	4	2	12	-	-	3	26
	Összesen	59	118	196	11	28	309	143
Csomafalva	Darabant	20	43	73	2	6	88	-
	Zsellér	1	-	3	-	-	1	-
	Összesen	21	43	76	2	6	89	-
Gyergyóremete	Darabant	14	36	52	2	15	52	113
	Zsellér	2	-	3	-	-	3	-
	Összesen	16	36	55	2	15	55	113
Ditró	Darabant	23	80	80	3	12	81	105
	Solymár	2	10	13	1	12	81	40
	Összesen	25	90	93	4	19	10	145
Gyergyószárhegy	Darabant	32	89	117	4	21	127	87
	Kulcsár	1	-	-	-	-	-	-
	Összesen	33	89	117	4	21	127	87

Gyergyói darabantok és solymárok; jobbágyaik, zsellérek és szolgálók összesen:

	Családfő	Ökör	Tehén	Paripa	Ménész	Sertés	Birka
Darabant	282	703	981	44	133	1194	804
Solymár	6	28	32	1	14	74	53
Pap	1	-	-	-	-	-	-
Kulcsár	1	-	-	-	-	-	-
Jobbágy	1	2	24	-	-	2	-
Juhpásztor	1	-	2	-	-	-	20
Zsellér	27	21	50	-	4	25	62
Összesen	319	754	1089	45	151	1295	936

Társadalmi szerkezet és gazdálkodás

Már az összegezett adatokból is megállapíthatók az eltérések és helyi sajátosságok a gazdálkodási és társadalmi szerkezetben. Ha Kézdiszéken átlagban

minden egyes családfőre 2,1 ökör, 1,5 tehén és 0,57 ló esik, ezzel szemben Alcsíkban családfőnként 2,5 ökörrel, 2,6 tehénnel és 1,1 lóval kell számolni. Még nagyobb az átlagos állatállomány Kászonszéken, ahol minden egyes családfőnek 2,8 ökre, 3,2 tehene és 0,83 lova volt. Az átlag számok azonban inkább elfedik, mintsem felfednék a valóságot. Ám akkor is, ha az egyes rétegekre nézve nagyjából érvényes a megállapítás, mégis esetükben az eltérések jobban kidomborodnak. Ha Kézdiszéken a lófő családfőkre átlagban 3,2, ökör, 1,8 tehén és 1,26 ló, Alcsíkban viszont minden lófő családfőre már 4 ökör, 4 tehén és 1,3 ló esik, Kászonszéken pedig 5,2 ökör, 4 tehén és 1,3 ló volt minden egyes lófő gazdaságban. Az összegezett kimutatások ugyanezt árulják el a többi szabad székelő rétegek (darabantok, solymárok, bányászok és hámosok) esetében is.

Az eltérések szembeötlenek az egyes társadalmi rétegek más és más arányában is. Ha Kézdi- és Kászonszéken a lófő aránya 21 százalékot tesz ki, ez Alcsíkban már 35 százalék. Kézdiszéken és Alcsíkban viszont a darabantok arányában nem oly nagy az eltérés, azaz 28, illetve 26 százalék, Kászonban a darabantok az összes családfő 37 százalékát alkotják. A jobbágyok arányában is nagyok az eltérések: Kézdiszéken az összes családfő valamivel több mint 37, míg Alcsíkban már csak 25 és Kászonban még ennél is kevesebb, azaz csupán 17 százalék. Ezzel szemben Kézdiszéken lényegesen kisebb a zsellérek aránya, azaz alig 3,1 százalék, de Alcsíkban majdnem 12 és Kászonban 21 százalék.

Következik mindebből, hogy Kászonban és Alcsíkban az állattartás nagyobb helyet foglalt el a gazdálkodásban. Igaz ugyan, hogy Kézdiszéken nem írták össze a sertéseket és birkákat, s ezért az összevetés e téren nem releváns, de talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a sertéstartás és juhtenyésztés nagyobb helyet foglalt el az alcsíkiak és kászoniak gazdálkodásában, főleg ami a lófők és darabantok gazdaságát illeti. Ne feledjük, hogy Alcsíkban az 592 lófőnek 8471 (családfőnként 15) birkája és 4326 (egyenként 7) sertése és Kászonban a 73 lófőnek 1367 (egyenként 19) birkája és 932 (családfőnként csaknem 13) sertése volt. A lófők jelentős állattartására jellemző Alcsíkban és Kászonban, hogy zsellérek (amennyiben bírtak ezekkel) a gazdálkodás ezen ágazatában segédkeztek uraiknak, maguk ugyanis állatállományuk csekély száma miatt önálló gazdálkodást nem folytathattak. Erre az alábbiakban különben még bővebben visszatérünk. Mind Csíkban, mind Gyergyó- és Kászonszéken a darabantok is több állatot tartottak mint kézdiszéki sorstársaik, ami ugyancsak az állattartás primátusát bizonyítja Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken a 17. század elején.

A székelőföldi gazdálkodás és gazdaságok szerkezetét, jellemző vonásaikat szerintem közelebbről ismerhetjük meg, ha néhány település vonatkozásában kimutatást készítünk a társadalmi rétegek és ezeken belül a családok állatállományának szóródásáról. A kézdi-, csík-, gyergyó- és kászonszéki települések sorából igyekeztünk az egész tájegységre jellemző példákat kiválasztani. A kimutatások az alábbi képet nyújtják:

Alsó- és Felsőcernáton együttvéve

Társadalmi rétegek	Családfők		Az igavonó állatok számbeli szóródása					
	összesen	eből nincstelen	1-5	6-11	11-15	16-20	21-30	31-45
Nemes	16	-	5	5	1	1	3	1
Lófő	80	9	34	32	4	1	-	-
Darabant	61	15	37	9	-	-	-	-
Jobbágy	122	41	75	6	-	-	-	-
Zsellér	4	1	3	-	-	-	-	-

Alsó- és Felsőtorja együttvéve

Társadalmi rétegek	Családfők		Az igavonó állatok számbeli szóródása					
	összesen	eből nincstelen	1-5	6-11	11-15	16-20	21-30	31-45
Nemes	10	-	-	4	4	-	-	2
Lófő	16	1	5	5	3	-	1	1
Darabant	11	2	2	4	1	1	1	-
Bányász	155	28	101	20	5	-	1	-
Jobbágy	60	13	43	4	-	-	-	-
Zsellér	14	4	10	-	-	-	-	-

Lécfalva

Társadalmi rétegek	Családfők		Az igavonó állatok számbeli szóródása					
	összesen	eből nincstelen	1-5	6-11	11-15	16-20	21-30	31-45
Nemes	8	-	2	2	2	1	-	1
Lófő	31	1	17	5	-	3	1	-
Darabant	16	4	10	2	-	-	-	-
Jobbágy	20	6	11	3	-	-	-	-
Zsellér	6	-	5	1	-	-	-	-

Csíkkozmás

Társadalmi rétegek	Családfők		Az igavonó állatok számbeli szóródása					
	összesen	eből nincstelen	1-5	6-11	11-15	16-20	21-30	31-45
Lófő	33	-	4	15	6	3	4	1
Darabant	49	5	28	13	3	-	-	-
Szabados	3	-	-	2	1	-	-	-
Solymár	1	-	-	1	-	-	-	-
Jobbágy	25	1	17	7	-	-	-	-
Zsellér	12	4	8	-	-	-	-	-

Lázárfalva

Társadalmi rétegek	Családfők		Az igavonó állatok számbeli szóródása					
	összesen	eből nincstelen	1-5	6-11	11-15	16-20	21-30	31-45
Jobbágy	26	-	16	10	-	-	-	-
Zsellér	5	-	4	1	-	-	-	-

Csíkverebes

Társadalmi rétegek	Családfők		Az igavonó állatok számbeli szóródása					
	összesen	eből nincstelen	1-5	6-11	11-15	16-20	21-30	31-45
Jobbágy	20	1	6	4	6	2	1	-
Zsellér	1	1	-	-	-	-	-	-

Csikmenaság

Társadalmi rétegek	Családfők		Az igavonó állatok számbeli szóródása					
	összesen	eből nincstelen	1-5	6-11	11-15	16-20	21-30	31-45
Lófő	24	-	4	5	3	6	4	2
Darabant	53	-	31	11	6	5	-	-
Solymár	2	-	1	-	1	-	-	-
Jobbágy	38	1	35	2	-	-	-	-
Zsellér	9	5	4	-	-	-	-	-

Kászonjakabfalva

Társadalmi rétegek	Családfők		Az igavonó állatok számbeli szóródása					
	összesen	eből nincstelen	1-5	6-11	11-15	16-20	21-30	31-45
Lófő	14	-	1	6	3	3	1	-
Darabant	33	1	16	14	1	-	1	-
Jobbágy	18	2	10	3	2	1	-	-
Zsellér	14	8	5	1	-	-	-	-

Kézdiszékttől eltérően Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken az igavonó állatok és hátaslovak mellett a sertéseket és birkákat is összeírták. Ebben — a többi között — bizonyára fontos szerepe volt annak, hogy a disznótartás és juhtenyésztés felette jellemezte a gazdálkodást e tájakon. Nem lehetett tehát közömbös az adókiivetés szempontjából sem, hogy az összeírt családfőknek hány birkájuk és sertésük volt. Ez annál is inkább így volt, mert a 16. század második felétől a birkák megadóztatása is szokásban volt. Utaltunk már erre az előbbieken is. 50 birkát 4 ökörral egyenlő értékűnek számítottak az adókiivetésnél. Ugyanakkor a 16. századi udvarhelyszéki bíraskodási jegyzőkönyvek említik a kincstár számára szedett tizedet a makkoltatásra kihajtott sertések után. 1592-ben, amikor az udvarhelyszéki oroszhegyiek és fancsaliak a két falu közötti határ dolgában pereltek, említik „Ország Havasát Gyergyó felől”, amely havasi erdő „Urunk birodalma”, azaz kincstári birtok. A székelyudvarhelyi várkapitány tiszttartói a makkoltatásra kihajtott sertéseket „megdézsmáltatták”.⁴⁰ Szigeti György a székelyudvarhelyi vár provizora is az „Urunk havasán hízott disznók” után a kincstár számára szedett tizedet említi.⁴¹ Azt is láttuk, hogy Kászonszék 4 falujában 1347 sertést és 2490 birkát, Alcsíkban pedig 6349 sertést és 10 495 birkát írtak össze. A juhok és disznók családfőnkénti száma magában is jelzi az itteni juhtenyésztés és sertéstartás külön szerepét, amit néhány falu esetében az alábbiakban részletezünk:

Falv	Társadalmi réteg	Csfő össz.	Nincs sertése	Sertések számbeli megoszlása:		
				1-5	6-10	11-20
CSÍKKOZMÁS	Lófő	33	3	15	6	9
	Darabant	49	18	26	5	-
	Szabados	3	-	2	1	-
	Solymár	1	-	1	-	-
	Jobbágy	25	7	14	3	1
	Zsellér	12	11	-	1	-

⁴⁰ SzOkl. ÚS. II. 73. Lásd még: Uo. I. 26.

⁴¹ Uo. I. 229. Lásd még: Uo. III. 116-117.

Falu	Társadalmi réteg	Csfő össz.	Nincs birkájuk	Birkák számbeli megoszlása:				
				1-10	11-20	21-40	51-100	100 felett
CSIKKOZMÁS	Lófő	33	14	11	2	5	-	1
	Darabant	49	43	4	-	2	-	-
	Szabados	3	-	2	-	1	-	-
	Solymár	1	1,-	-	-	-	-	-
	Jobbágy	25	19	3	1	2	-	-
	Zsellér	12	11	-	-	1	-	-

Lázárfalva és Csikverebes együtt

Társadalmi réteg	Csfő össz.	Nincs sertésük	Sertések számbeli megoszlása:			Nincs birkájuk	Birkák megoszlása:	
			1-5	6-10	11-15		1-10	11-20
Jobbágy	46	23	12	7	4	27	15	4
Zsellér	6	3	3	-	-	4	2	-

Csikmenaság

Társadalmi réteg	Csfő össz.	Nincs sertésük	Sertések számbeli megoszlása:				
			1-5	6-10	11-15	16-25	26-40
Lófő	24	-	5	9	4	4	2
Darabant	53	6	29	16	1	1	-
Solymár	2	1	1	-	-	-	-
Jobbágy	38	34	4	-	-	-	-
Zsellér	9	8	1	-	-	-	-

Csikmenaság

Társadalmi rétegek	Családfők összesen	Nincs birkájuk	Birkák számbeli megoszlása					
			1-10	11-20	21-35	36-70	71-100	100 felett
Lófő	24	3	2	2	3	4	4	6
Darabant	53	27	4	8	6	6	2	-
Solymár	2	2	-	-	-	-	-	-
Jobbágy	38	33	3	1	-	-	-	-
Zsellér	9	9	-	-	-	-	-	-

Gyergyószentmiklóson az összes 80 darabantból 4 nincstelen és 1 pap, 34-nek 1-5, megint 31-nek 6-10, 9-nek 11-15 és végül 2-nek 16-20 igavonó állata volt. Az összeírt 15 darabonti zsellérből 5 nincstelen, 7-nek van 1-5 és 3-nak 6-10 igavonó állata. A juh és sertésállomány megoszlása még nagyobb szóródást mutat: 46 darabantnak nincs birkája, 6 darabant esetében a birkák száma nem haladja meg a tízet, 4 gazdaságban 11 és 20 között mozog, míg háromnak egyenként van 32 és egynek 60 darab birkája. A 15 darabonti zsellérből 12-nek nincs birkája, kettőnek egyenként van tíz és egynek 16. A sertéstartás már elterjedtebb volt a gyergyószentmiklósi darabantok gazdaságaiban, ugyanis csak 16 gazdaságban hiányzik a sertések tartása, 26 darabantnak van 1-5, 17-nek 6-10, 5-nek 11-15 és egynek 20 darab sertése. A 15 zsellérből 12 nem tart sertést, míg a többi háromnak együttvéve 11 sertése van.

Gyergyószentmiklóson 7 darabant család zselléri állapotban leledzik, míg 8 darabant (köztük a szárhegyi Nagy Balázs is) rendelkezik a 15 zsellér felett. A vázolt gazdaság szerkezet kimondottan a darabonti gazdaságokra és gazdálkodásra szorítkozik, mert 1619-ből — mint említettük — hiányzik a főnépek és lófők, valamint jobbágyaik és zselléreik összeírása. 1602-ben a Basta-féle lustra Gyergyószentmiklóson csupán 57 családfőt vett számba, köztük 17 lófőt, 9 daraban-

tot, 30 szabad székelyt és 1 jobbágyot.⁴² Ezzel szemben viszont az 1614. évi Bethlen-féle összeírásban 209 családfő szerepel.⁴³ Ebből 22 lófő, 23 darabant, 55 szabados, 4 solymár, 16 jobbágy 86 zsellér és 3 külső szolga. Egy másik, ezúttal 1616-ban készült összeírásban Gyergyószentmiklóson már 226 családfőt találunk, közöttük 5 lófőt, 40 darabantot, 74 szabadost, 21 jobbágyot és 78 zsellért, míg 8 esetben elmaradt a társadalmi hovatartozás jelzése. Végül abban az 1616. évi második összeírásban, amely a jobbágyosorba jutott lófőket és szabadosokat vette számba, feljegyezték, hogy itt Lázár István szárhegyi főember 9 lófőt (lófő örökséget) tett jobbágyává.⁴⁴ A település darabant gazdaságait (leszámítva a 3 nincstelen) a törpebirtok jellemzi. Csupán két gazdaság emelkedik ki a szerény birtokok tengeréből. Ez viszont így van még akkor is, ha a darabantok között — mint láttuk — 8 zsellértartót is találunk. Az 5 nincstelen zsellér mellet hétnek egyenként 5 vagy ennél még kevesebb szarvasmarhája volt. Ezek többségükben a kisegítő szolga szerepét töltötték be a darabanti gazdaságban is. Jellemző ebből a szempontból Hopson Mátyás darabant esete, kinek volt 19 szarvasmarhája, de egyetlen zsellére csupán egy tehenet tartott. Hobai Péter darabantnak volt ugyan 3 zsellére, de ezeknek együttvéve is csak 2 tehenük és 26 birkájuk volt. Az állatállomány adatai szerint 3 zsellér család folytathatott önálló gazdálkodást, amelyről darabant gazdájukkal szemben főleg természetbeni szolgáltatásokat teljesítettek. Ez állhatott fenn Orbán Jakab és Csonka János zsellérek esetében, kiknek volt egyenként 7, illetve 8 igavonó állatuk.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy az állatállomány döntő része általában a lófők, Kézdiszéken a nemesek és lófők birtokában összpontosult. Csupán a bemutatott két csikszéki jobbágyfalu (Lázárfalva és Csíkverebes) és a nemesek néhány jobbágya a kivétel. Az igavonó állatokkal nem bíró lófő szintén ritka jelenség. Mindez még inkább jellemző a sertések és birkák vonatkozásában. A jobbágyok és zsellérek több mint 90 százaléka egyáltalán nem foglalkozik jutenyésztéssel és — a ritka kivételeket leszámítva — sertéseik száma sem jelentős. Ismételten szűkeségesnek tartjuk kiemelni, hogy a lófő gazdaságok valamivel több mint felében (megint Alcsikot és Kászont kivéve) az igavonó állatok száma nem haladja meg a tízet, de ugyancsak soraikban találjuk azokat is, akiknek húsznál, sőt harmincnél is több ökrük, tehenük és lovuk volt együttvéve. A lótenyésztés csaknem kizárólagosan a nemesek és lófők gazdaságaira jellemző. Jobbágyoknak vagy zsellérnek csupán elvétve van lova, de a darabantok sem tartanak jelentős számú lovat. Ez érthető is, hiszen a nemesek és a lófők csakis a lovaságban teljesíthették hadi szolgálatukat.

Meglepően alacsony tehát Csíkban, Kászomban és Gyergyóban a jobbágyok, s még inkább a zsellérek állatállománya. Alig a már említett alcsiki két jobbágyfalu, valamint egyes esetekben a jelentősebb főnépek (Mikók, Béliékek, Lázárok, Mikesek és mások) jobbágyai képezik a kivételt. Itt a jobbágyok állatállománya vetekedik a darabantokéval, de még a lófőkével is. Ezek a jobbágyok folytathattak/folytattak önálló gazdálkodást, természetesen a hűbériség megszabott keretei között. Ennek ellenére szerintem a 16. század végén és a 17. század elején a

⁴² SzOkl. ŰS. IV. 88–90.

⁴³ Uo. 536–538.

⁴⁴ Uo. 575.

majorsági gazdálkodás az egész Székelyföldön nem tudott gyökeret verni, annál inkább nem Csíkban, Gyergyóban és Kászonban, ahol a természeti és éghajlati körülmények sem voltak erre nézve kedvezőek.

Magában az is sokatmondó, hogy az adóösszeírók már a településre vonatkozó első mondatban ilyen és ehhez hasonló megállapításokat vetettek papírra: „Lakós főember nincsen falunkban, hanem Lázár István uramnak vadnak jobbágyai” (Kászonimpérfalva). „Főember ebben a faluban egyéb nem lakik, Béli Kelen uram néha” (Csíkközvás). „Főember falujukban nem lakik” (Csíkszent-simon). Csíkban, Gyergyóban és Kászonban a majorsági gazdálkodás alig próbál-gatta első szárnycsapásait. Ekkor épült a mai Csíkszereda központjában Mikóúj-vár. Az összeírók Kászonfelsőfalva esetében jegyezték meg 1619-ben: „Itt az faluban Lázár István uramnak vagyon udvarházhelye, melyet mostan épített. Azonképpen jobbágyai”. Egyedi kivételt alkotott az egész Székelyföldön a 16. század második felében a székelyudvarhelyi „vártartomány”. Szerény méreteiről csak akkor tudunk majd valós képet alkotni, ha a várra és vártartomány történetére vonatkozó kiadatlan források — beleértve a vár 17. századi leltárait és az 1644. évi urbáriumot is — nyomdafestéket látnak. Nincs mit csodálkozni azon, hogy a korabeli székely köztudatban a nemesi udvarházak és szerény kúriák a visszasóvárgott székely szabadságot veszélyeztették. Ezért rombolták le és verték szét 1599 késő őszen a székelyudvarhelyi Székelytámadt⁴⁵ és a várhegyi Székelybánja két várát. Ezért dúlták fel a buni Bethlen Farkas keresztúrfalvi kúriáját, Hoggyai György és András udvarházát az udvarhelyszéki Hodgyán.⁴⁶ Az sem lehetett a véletlen dolga, hogy az említett udvarházak és a székelyudvarhelyi vár felégetésében, a helyi elégedetlenség mellett, főleg a sellemberki csatából hazatérő csíkiak jártak az élen. Ők „izengetének minden felé, hogy valaki az ő táborukba nem menne, ő magokat le is vágják”.⁴⁷ A parasztfelkelésekre emlékeztető jelek ezek.

Visszatérve a székelyföldi gazdálkodás jellemző vonásaira minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ezt a szabadparaszti életmód jellegzetes vonásai határozták meg, még akkor is, ha az egy-két zsellérről vagy jobbággal bíró lófő gazdaságokról, annál inkább a darabontokról van szó. Ezek határozták meg a korabeli székely falusi, sőt mezővárosi életmódot és gazdálkodást. Igaz, hogy Alsó- és Felsőtorján folyt a kénkö kitermelése, Csíkban pedig már évtizedek óta működtek a vashámorok a kincstár számára, de az oda bedolgozó bányászok és hámosorok maguk is szabadparaszti gazdálkodásból tartották el családjukat. Állatállományuk a darabantokéhoz állott legközelebb, akárcsak a solymároké. Ezek semmiben sem különböztek az állattartó és földművelő darabantok, szabad parasztok gazdálkodásától.

Jobbágy- és zsellértartó birtokosok

A székely falu gazdasági és társadalmi szerkezetéhez hozzá tartozik a jobbágy- és zsellértartó birtokosok jelenléte. Ez tükrözi szerintem a leginkább a hűbéri viszonyok méreteit és helyét a székely társadalomban. Ezen sajátosságot próbáltuk megragadni a zsellér- és jobbágytartó birtokosok teljes jegyének össze-

⁴⁵ SzOkl. ÚS. III. 160

⁴⁶ Uo. 159–163 és 184–185.

⁴⁷ Uo. 160.

állításával Kászon- és Kézdiszéken falvanként, Alcsíkban a társadalmi rétegek (nemesek, lófők és darabantok) sorrendjében. A jegyzékben feltüntetettük a birtokos nevét, lakhelyét és társadalmi állapotát, ha ezt sikerült kideríteni. Ezt követi állatállományuk — ahol erre voltak megfelelő adataink — és végül jobbágyaik és zselléreik, valamint ezek igavonó állatainak együttes száma.

A jegyzék több szempontból is tanulságos. Jelzi ugyanis, hogy milyen helyet foglalnak el a jobbágy- és zsellértartó birtokok a települések gazdasági és társadalmi szerkezetében, melyek voltak méreteik. Külön érdekessége az úgynevezett bebírók számontartása, tehát azon jobbágy- és zsellértartó birtokosoké, akik saját falujukon kívül részbirtokokkal (jobbágyokkal és zsellérekkel) rendelkeztek más településekben is. Látható ebből a végtelen szétdaraboltság, a majorsági gazdálkodást csaknem teljesen kizáró sajátosság. Ez még abban az esetben is fennállott, ha történetesen arról a néhány kiemelkedő nemes családról van szó, akiknek több faluban voltak alattvalóik részbirtokaikkal együtt. Álljon itt az oltszemi Mikó György esete, akinek Kézdiszéken 9 településen volt összesen 23, de sehol sem több 5 jobbágnál. Ugyanakkor Mikó Györgynek még több sepsiszéki és néhány orbaiszéki faluban is voltak jobbágyai és zsellérei. Az 1614. évi Bethlen-féle összeírás szerint Mikó György István, Mihály és Miklós testvéreivel együtt birt Oltszemen, Málnáson, Sepsibodokon és Szemerján annyi jobbágygal, hogy a feltehető majorsági gazdálkodás lehetőségét megkockáztassuk még ha szerény méretekben is. Az viszont biztos, hogy a 17. század elején a Mikóknak udvarházuk volt Oltszemen.

A zsellér- és jobbágytartó birtokosok jegyzékéből következtetni lehet — mint említettem — gazdasági erejükre. Kézdiszéken jóval nagyobb a székelyföldi főnépek, vagyis nemesek száma mint Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken, utóbbiban a gyergyószarhegyi Lázár Istvánt kivéve csak bebíró nemesek voltak, és egész Gyergyóban is csupán ugyanaz a Lázár István volt az egyetlen nemes. A jobbágy- és zsellértartó birtokosok legnépesebb csoportját az alig néhány alattvaló felett rendelkező lófők alkották. Hozzájuk számolhatjuk a darabantok közül azokat, akiknek egy vagy két zsellérük volt. A lófők között találunk viszont olyan birtokosokat, akik vetekedtek — alattvalóik számát nézve — a nemesekkel. Közülük többen — idővel — a nemesek sorába léptek, nemesi kiváltságlevelet is szereztek a fejedelemtől. A jobbágy- és zsellértartó lófők némelyikének ugyancsak több településen volt részbirtoka, amint az az alábbi jegyzékből világosan kitűnik. Az sem volt kizárt, hogy elvéve ugyan, de voltak közöttük nincstelenek. A lófők és annál inkább a darabantok soraiban ezek száma már sokkal nagyobb volt. Lássuk tehát a jobbágy- és zsellértartó birtokosok jegyzékét:

*a. Kézdiszék*⁴⁸

Falu		ökör	tehén	ló	jobbágya	zsellére	és állataik
MAKSA	Jankó Mihály n	-	-	-	18	-	64
	Imecs Mihály n	-	-	-	7	-	19
	Benkó Bálint n	4	2	-	-	1	1
	Benkó Balázs n	-	-	-	-	1	2
	Hadnagy János dálnoki n	6	3	2	-	1	2
	Maksai Bálint lf	4	1	-	-	1	-

⁴⁸ Kézdiszéken rendszeresen csak az ökröket, teheneket és lovakat vették számba, míg a tinókat csupán elvéve.

Falu		ökör	tehén	ló	jobbá- gya	zsellére	és állataik
	Maksai László lf	4	1	-	-	1	-
DÁLNOK	Hadnagy Balázs n	18	13	4	12	-	18
	Mihálcz Mihály n	7	2	1	1	-	1
	Hadnagy János n	6	3	2	1	-	-
	Lázár János lf	8	2	4	3	-	4
	Kovács György lf	8	5	-	1	-	2
	Székely Balázs lf	6	2	2	1	1	-
	Farkas István lf	4	1	1	1	-	-
	özv. Gál Gergelyné lf	2	3	2	1	-	4
	Gál Imre lf	6	1	1	1	-	4
	Miklós Tamás lf	6	1	1	2	-	-
	özv. Szabó Máténé lf	-	1	-	1	-	8
	Lázár István lf	8	1	3	3	-	2
	özv. Bene Jánosné lf	6	2	2	-	1	3
	Kenyeres Gergely lf	10	4	3	4	1	9
	Veres Gáspár lf	2	-	-	-	1	-
	Barabás István	-	-	-	-	1	3
ALSÓCSERNÁTON	Domokos István n	10	-	-	12	-	18
	Domokos Ferenc n	6	4	3	5	-	7
	Bernát Ferenc n	8	6	4	28	-	76
	Deák Mihály n	10	10	3	5	-	6
	Rákosi Demeter n	10	9	2	-	2	7
	Cseh István n	6	2	1	1	-	-
	Cseh Pál n	12	7	3	-	1	1
	Márton Deák tamásfalvi n	-	-	-	2	-	6
	Forró Gábor angyalosi n	-	-	-	1	-	4
	Rákosi Lőrinc felsőcsernátóni n	16	19	7	1	-	1
	Veres János maksai lf	4	1	-	1	-	2
	Tusa Gergely mártonfalvi lf	6	3	1	1	-	3
	Kelemen Dániel lf	4	-	2	2	-	2
	Beke Balázs lf	5	3	1	1	-	1
	Vajda István lf	6	3	1	1	-	-
	Balázs András lf	-	-	-	-	1	-
FELSŐCSERNÁTON	Rákosi Lőrinc n	16	19	7	14	-	20
	Domokos István alsócsernátóni n	10	-	-	3	-	5
	Domokos Ferenc alsócsernátóni n	6	4	3	3	-	9
	Cseh István alsócsernátóni n	6	2	1	1	-	4
	Márton Deák tamásfalvi n	-	-	-	8	-	19
	Mihálcz Mihály és Miklós Tamás dálnokiak	-	-	-	2	-	2
	Szaniszló Miklós lf	5	2	2	8	-	12
	Páltamás Demjén lf	10	4	5	13	-	24
	Bolóni Gergely lf	10	2	5	1	-	4
	Bardócz János futásfalvi lf	6	2	2	1	-	2
ALBIS	Both András n	12	5	6	11	1	28
	Bácsi Boldizsár n	8	8	7	6	1	8
	Hadnagy Balázs dálnoki n	-	-	-	1	-	3
	Barrabás Tamás lf	8	4	1	1	-	1
	Barrabás Péter	8	4	3	1	-	-
	Lázár János dálnoki lf	-	-	-	1	-	8
IKAFALVA	László András n	12	12	4	4	-	6
	Domokos István alsócsernátóni n	-	-	-	4	-	6
	Domokos Ferenc alsócsernátóni n	-	-	-	1	-	1
	Rákosi Lőrinc felsőcsernátóni n	-	-	-	4	-	5
	Rétyi István alsótorjai n	-	-	-	1	-	6
	Mikó György oltszemi n	-	-	-	2	-	4
FUTÁSFALVA	Mikó György oltszemi n	-	-	-	1	-	2
	Domokos István alsócsernátóni n	-	-	-	5	-	9
	Bardócz János lf	8	2	2	8	-	17
	Lukács Demeter lf	7	5	3	2	-	5
	Illyés István lf	8	5	3	2	1	4
	Györgyjakab István lf	4	2	1	4	-	7
	özv. Sandi Jánosné lf	10	4	2	3	-	4

Falu	ökör	tehén	ló	jobbágya	zsellére	és állataik
	Páltamás István lf	3	4	2	1	- 2
	Páltamás János lf	-	-	-	1	-
	Lukács Lőrinc lf	6	4	2	1	- 2
FELSÓTORJA	Kálnoki János n	12	20	12	9	- 23
	Ördög Mihály n	4	4	4	5	- 13
	Vári Miklós	-	-	-	5	- 12
	Gyulafehérvári János n	4	3	3	3	- 15
	özv. Székely Péterné szentléleki n	6	4	3	1	- 2
ALSÓTORJA	Rétyi István n	12	20	12	11	- 22
	Apor László n	4	1	4	3	- 6
	Donát Ferenc n	6	1	7	3	- 6
	Nemes Mihály n	6	2	2	7	1 10
	Kövér István n	4	2	2	3	- 3
	Rákosi Demeter alsócsernátoni n	-	-	-	-	3 4
	Mikó György oltzemi n	-	-	-	5	- 9
	Cseh Péter alsócsernátoni lf	-	-	-	3	- 7
	Bíró Péter lf	2	2	-	2	- 8
	Bodó Péter lf	10	1	4	-	2 4
	Istók János lf	8	2	3	2	- 6
	Mike Mihály lf	14	20	6	-	2 2
	Köncze Ferenc	-	-	-	-	1 2
	Halál András	-	-	-	-	1 3
	Lőrinc Márton bányász	4	2	2	-	2 2
	Mike Máté bányász	11	10	10	-	2 3
KEZDISZENTLELEK	id. Mátis János n	16	50	12	44	- 130
	ifj Mátis János n	10	3	5	10	-
	Mátis Tamás n	12	13	5	12	- 35
	Károlyi István sárfalvi n	-	-	-	10	- 13
	özv. Székely Péterné n	6	4	3	4	- 9
	Orbai István n	8	5	3	1	- 1
	Mikó György oltzemi n	-	-	-	5	- 22
	Nemes Bálint	-	-	-	1	- 2
	Sükösd György	-	-	-	4	- 7
	Kelemen Imre alsócsernátoni lf	-	-	-	5	- 15
POLYÁN	Nagy István hatolykai n	-	-	-	3	-
	id. Mátis János szentléleki n	-	-	-	3	- 7
	Károlyi István sárfalvi n	-	-	-	4	- 5
	Donát János nyújtódi n	-	-	-	2	- 3
	Kanisztos Mihály lemhényi n	-	-	-	2	- 7
	Mihácz Pál gelencei n	-	-	-	5	- 10
	Szonda István n	4	1	2	1	- 2
	Kun Péter n	4	2	2	1	- 2
	Mihály János n	1	7	-	1	- 2
	özv. Barta Jakabné	-	-	-	1	- 6
	Sideki Péter lf	6	1	2	1	- 5
	Bántó Mátás lf	4	2	1	1	- 2
	Kondrácz János alsócsernátoni lf	4	1	1	1	- 4
	Benó Máté kézdialmási lf	8	9	4	1	- 4
	Baksa Kristóf kézdialmási dr	2	1	1	1	- 8
	Kacsó János	-	-	-	1	- 6
BELAFALVA	id. Mátis János szentléleki n	-	-	-	11	- 20
	Donát János nyújtódi n	-	-	-	8	- 20
	Kanisztos Mihály lemhényi n	-	-	-	5	- 13
	Mihácz Pál gelencei n	-	-	-	5	- 18
	Veres Péter polyáni n	6	4	3	1	- 3
	Kövér Gáspár lemhényi n	12	10	8	1	- 5
KURTAPATAK	Mikó György oltzemi n	-	-	-	4	- 8
	Rétyi István alsótorjai n	-	-	-	2	- 2
	Károlyi István sárfalvi n	-	-	-	2	- 2
	Nemes Mihály alsótorjai n	-	-	-	2	- 7
	Bekes István lf	6	3	3	1	- 1
	Borozdoló Lukács	-	-	-	2	- 9
CSOMORTÁNY	Donát Mátás nyújtódi n	-	-	-	2	- 2

Falu		ökör	tehén	ló	jobbágya	zsellére	és állataik
	Imecs Mihály nyújtódi n	-	-	-	1	-	4
	Sigmond István lemhényi n	-	-	-	1	-	1
	Bíró Kelemen lf	-	2	1	1	-	1
	Bosó István lf	-	-	-	1	-	1
KÉZDIALMAS	Donát János nyújtódi n	-	-	-	3	-	14
	id. Mátis János szentléleki n	-	-	-	1	-	3
	Sigmond István lemhényi n	-	-	-	3	-	7
	Kövér Gáspár lemhényi n	-	-	-	1	-	3
	Mikó György oltszemi n	-	-	-	1	-	5
	Imecs Mihály nyújtódi n	-	-	-	1	-	1
	Benő Máté lf	8	9	4	2	-	2
ESZTELNEK	özv. Szacsвай Ferencné	-	-	-	13	-	38
	Donát János nyújtódi n	-	-	-	3	-	8
	Rétyi István altorjai n	-	-	-	2	-	11
	Donát Ferenc nyújtódi n	-	-	-	1	-	4
	Károlyi István sárfalvi n	-	-	-	2	-	1
	id. Mátis János szentléleki n	-	-	-	1	-	4
	Apor Lázár altorjai n	-	-	-	1	-	5
	Karkay András	-	-	-	3	-	12
	Imecs Mihály nyújtódi n	-	-	-	1	-	-
	Mihálcz Pál gelencei n	-	-	-	1	-	6
	Mikó György oltszemi n	-	-	-	1	-	-
	Mihály András	-	-	-	-	1	2
	özv. Albert Istvánné lf	6	3	2	1	-	4
	Csavar Tamás lf	8	2	6	2	3	8
	György Kelemen	-	-	-	-	1	4
	Bartos István lf	4	2	1	-	1	4
	id. Vas Mihály lf	6	4	2	-	1	2
	Benő Máté almási lf	-	-	-	-	1	4
	Csavar Márton lf	4	1	1	1	-	-
	Bartos János lf	8	3	3	-	1	-
NYÚJTÓD	Donát János n	12	7	12	8	-	21
	Donát Mátyás n	4	2	4	9	-	21
	ifj. Donát Ferenc n	2	4	6	5	-	16
	Imecs Mihály n	12	12	20	14	3	53
	Csüdör Péter n	8	3	3	4	-	9
	Toldalagi Mihály gelencei n	-	-	-	5	-	19
	Járay István gelencei n	-	-	-	1	-	3
	Kanisztos Mihály lemhényi n	-	-	-	3	-	8
	Kövér Gáspár lemhényi n	-	-	-	1	-	3
	ifj. Jakabos György lf	1	1	1	-	1	5
MARTONOS	Kun István n	-	-	-	22	-	64
	Imecs Mihály nyújtódi n	-	-	-	8	-	22
	Donát János nyújtódi n	-	-	-	2	-	6
	id. Setét Péter nyújtódi lf	4	1	1	-	1	12
LEMHÉNY	Kövér Gáspár n	12	10	8	17	-	48
	Kanisztos Mihály n	18	12	8	5	1	-
	Sigmond István n	6	8	8	12	1	51
	Sigmond Gergely n	3	1	1	3	-	8
	Csomortán Miklós n	-	3	1	3	-	5
	özv. Csomortán Jánosné n	-	-	-	25	-	72
	Donát Ferenc nyújtódi n	-	-	-	5	-	12
	ifj. Donát János nyújtódi n	-	-	-	3	-	13
	Imecs Mihály nyújtódi n	-	-	-	3	-	11
	Mihálcz Pál gelencei n	-	-	-	3	-	11
	Gál Balázs lf	10	10	6	1	-	1
	Csákány Ferenc lf	4	4	3	1	-	6
	Templomhoz való jobbágy	-	-	-	1	-	4
	Bekes György mártonfalvi n	-	-	2	2	-	5
	Sükösd György	-	-	-	4	-	17
	Kacsó János	-	-	-	4	-	24
	Donát Péter	-	-	-	1	-	4
OZSDOLA	Szurkos György n	12	6	5	15	1	44

Falu		ökör	tehén	ló	jobbágya	zsellére	és állataik
	Imecs Mihály nyújtódi n	-	-	-	31	-	89
	Donát János nyújtódi n	-	-	-	1	-	-
	özv. Pataki Mátyásné	-	-	-	20	-	59
	Farkas Sándor lf	6	4	3	3	-	5
	Vas Ferenc lf	4	1	1	3	-	4
	id. Hadi István lf	8	3	4	2	-	6
	Setét Péter nyújtódi lf	-	-	-	-	2	3
	Imecs Mózes	-	-	-	2	-	8
	Cséplő Balázs	-	-	-	-	1	1
	Gál János dr	3	2	1	1	1	3
	Sánta János dr	6	3	3	-	1	-
	Farkas Bálint dr	4	3	3	2	-	3
	Sögön Balázs dr	6	4	3	1	-	2
SZÁSZFALU	Imecs Mihály nyújtódi n	-	-	-	7	-	11
	Bolykó Jakab sárfalvi n	4	4	2	-	1	3
	Járay István gelencei n	-	-	-	2	-	5
	Toldalagi Mihály gelencei n	-	-	-	1	-	2
SÁRFALVA	Károlyi István n	2	20	6	18	-	43
	Bíró Mihály dr	6	2	3	-	1	3
	Erős Jakab dr	2	4	2	-	1	2
SZENTKATOLNA	özv. Kemény Jánosné n	-	-	-	9	1	21
	id. Nagy István hatolykai n	-	-	-	3	-	6
	Imecs Mózes	-	-	-	6	-	3
	Forró Péter oroszfalvi n	6	3	3	-	1	2
	Cseh Mihály lf	4	1	4	3	-	8
	Nagy Ferenc lf	2	2	4	1	1	6
	Elekes Tamás és Péter lófók	12	6	6	3	1	4
	Cseh László lf	6	4	3	1	-	2
	Cseh Miklós lf	4	1	2	1	-	3
	Barta János dr	6	3	3	-	1	2
OROSZFALU	Forró Péter n	6	3	3	1	1	2
	Imecs Mózes	-	-	-	1	-	1
HATOLYKA	id. Nagy István n	12	6	4	7	-	14
	Cserjek Bálint n	8	2	4	1	1	5
	id. Mátis Miklós lf	6	7	5	1	-	-
	ifj. Bak István nincstelen lf	-	-	-	-	1	2
MÁRTONFALVA	özv. Mikes Gáborné kőrösi n	-	-	-	2	-	11
	Jankó Mihály maksai n	-	-	-	4	-	14
	id. Nagy István hatolykai n	-	-	-	6	-	9
	Cserjek Bálint hatolykai n	-	-	-	-	1	3
	Mikó György oltszemi n	-	-	-	3	-	-
	Tusa Gergely lf	6	3	1	4	-	7
BITA	özv. Mikes Gáborné kőrösi n	-	-	-	7	-	36
	Jankó Mihály maksai n	-	-	-	5	-	25
	Baróti Sándor	-	-	-	4	-	12
	Halál András illyefalvi	-	-	-	1	-	2
LÉCFALVA	Gyárfás István n	14	20	6	4	2	27
	Kányó Antal n	12	4	4	4	-	16
	Bodor Péter n	6	2	3	5	-	4
	Bodor János n	6	1	1	2	-	8
	Márton András n	8	2	2	1	1	2
	özv. Illyés Istvánné lf	8	20	3	2	2	13
	Gele István lf	10	4	2	1	1	5
	Sipos Simon lf	8	6	5	2	-	-
MÁRKOSFALVA	Rétyi István altorzai n	-	-	-	4	1	11
	Cseh Péter n	12	12	10	12	1	26
	Henter András szentiványi n	-	-	-	1	-	5
	Mikó György oltszemi n	-	-	-	1	-	1
	Dávid Demeter lf	16	10	12	1	2	7
	Barabás Mihály lf	12	2	6	1	1	3
MÁTISFALVA	Beke Balázs	-	-	-	-	1	1

b. Kászonszék

Falu		ökör	tehén	ló	ser- tés	juh	jb ⁴⁹	zs	á	
KÁSZONÚJFALU	Béldi Kelemen uzoni	n	-	-	-	-	4	6	36	
	Becz Tamás csíkszentgyörgyi n	-	-	-	-	-	4	-	11	
	Lázár Istvánné szárhegyi n	-	-	-	-	-	2	-	9	
	Horváth György csíkszentgyörgyi n	-	-	-	-	-	1	-	4	
	Vitos Bálint lf	6	7	10	4	14	-	1	4	
	Ambarus Pál lf	6	12	11	20	30	-	1	3	
	Csobot István lf	6	5	8	7	40	-	1	3	
	Szabó László lf	8	6	16	13	14	1	1	2	
	Nagy Andoriás lf	4	3	2	5	8	-	1	3	
	Péter Deák lf	6	3	1	1	1	-	1	5	
	Szabó Miklós csíkszentgyörgyi lf	6	7	3	22	22	1	-	6	
	Balázs Benedek csíkszentmártoni lf	-	-	-	-	-	-	1	-	
	özv. Czíkó Imréné kotormányi lf	-	-	-	-	-	-	1	-	
	id.Mátyus János kézdizsentléleki n	16	50	12	-	-	1	-	4	
KÁSZONFELSŐFALU	Tamás Gergely kászonszfalu lf	-	-	-	-	-	1	-	1	
	Gáspár Máté kászonszfalu lf	-	-	-	-	-	-	7	21	
KÁSZONFELSŐFALU	Lázár István szárhegyi n	-	-	-	-	-	8	-	14	
	Béldi Kelemen uzoni n	-	-	-	-	-	1	-	2	
	Gál Ferenc csíkszentgyörgyi lf	-	-	-	-	-	-	1	5	
	Tamás Gergely lf	-	-	-	-	-	3	3	26	
	Péter Domokos lf	4	3	1	4	10	-	2	5	
	Péter Pál lf	4	4	-	4	-	-	1	3	
	Szabó Mihály lf	12	14	7	10	37	-	4	6	
	Gáspár Máté lf	16	20	5	6	52	-	2	6	
	Sánta Péter lf	12	15	4	20	60	-	6	23	
	Potyó István lf	10	17	11	23	20	-	4	7	
	Gáspár János lf	7	4	2	13	45	-	1	-	
	Ágoston Márton lf	5	7	4	14	8	-	1	-	
	Pál Balázs lf	6	3	1	3	14	-	1	5	
	Keresztes Imre lf	7	5	7	10	5	-	1	2	
	Fodor Miklósné dr	3	7	-	5	-	-	1	4	
	IMPERFALVA	Lázár István szárhegyi n	-	-	-	-	-	4	-	13
		János Hihály lf	18	10	24	130	319	10	1	22
		id. Mátis János kézdizsentléleki n	-	-	-	-	-	1	-	5
		Árkosi Mihály pap árkosi lf	-	-	-	-	-	1	-	5
		Mihály István dr	10	15	3	8	61	-	2	-
		Gáspár Imre dr	4	5	1	7	15	-	2	2
		Jakab János dr	6	3	1	10	30	-	1	-
	KÁSZONJAKABFALVA	Lázár István szárhegyi n	-	-	-	-	-	12	-	84
Béldi Kelemen uzoni n		-	-	-	-	-	6	-	17	
Donát János kézdi n		-	-	-	-	-	-	1	2	
Potyó István kászonszfalu lf		-	-	-	-	-	-	2	5	
Sánta Péter kászonszfalu lf		-	-	-	-	-	-	1	4	
Bálint Gergely impérfalvi lf árvái		2	2	-	-	-	-	1	8	
Márton Mihály lf		6	6	1	3	51	-	1	-	
Márton István lf		8	5	3	12	140	-	1	-	
Sylester György lf		6	12	1	14	23	-	1	-	
Néma másként Simon Mihály		-	-	-	-	-	-	2	1	
Csutak György impérfalvi dr		10	10	8	5	50	-	1	3	
Veres Mihály dr		6	2	1	4	23	-	1	3	
Jakó Gergely dr házában		-	2	-	1	-	-	2	30	

a. Jobbágy- és zsellértartó nemesek Alcsíkban

	Csf	Ökör	Te	Ti	P	Ml	S	B
1. Petky Farkasné lazárfalvi n	-	-	-	-	-	-	-	-
Lázárfalva jobbágya	14	31	26	1	-	3	16	-
zsellerei	4	8	8	-	-	1	6	11

⁴⁹ A jobbágyok, zsellérek és szolgák esetében itt csak az igavonó állatokat tartottuk számon.

	Csf	Ökör	Te	Ti	P	MI	S	B
2. Apor Andrásné lázárfalvi n	-	-	-	-	-	-	-	-
Lázárfalván jobbágysai	12	31	22	-	1	3	21	24
zsellérei	1	4	1	-	-	-	2	-
3. Béli Kelemen uzoni n	-	-	-	-	-	-	-	-
Tusnádon jobbágysai	18	30	18	5	3	2	25	3
Csikkozmason jobbágysai	15	26	18	2	1	3	38	108
zsellérei	4	1	1	3	1	-	6	40
Csikszentmártonban jobbágysai	9	20	4	4	2	2	4	7
zsellérei	2	-	1	-	-	-	-	-
Csikszentgyörgyön jobbágysai	33	38	53	-	5	2	20	73
zsellérei	2	-	2	-	-	-	-	-
Menaságon jobbágysai	2	2	6	-	-	-	-	-
Csikszentsimonban jobbágysai	1	2	3	-	-	-	-	-
Csikszentkirályon jobbágysai	1	2	5	-	-	-	3	-
4. Béli Erzsébet	-	-	-	-	-	-	-	-
komlódi Horváth Györgyné	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikkozmason jobbágysai	1	-	2	2	-	-	-	-
5. Mikó Ferenc zsongódi n	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikkozmason jobbágysai	4	4	5	4	-	3	10	4
Csikszentmártonban jobbágysai	7	14	13	-	2	1	7	19
zsellérei	2	-	2	-	-	-	1	-
Csikszentgyörgyön jobbágysai	2	5	4	-	-	-	5	40
Menaságon jobbágysai	4	1	9	-	-	-	3	12
Csikszentimrén jobbágysai	2	8	4	-	-	-	8	-
Csikszentsimonban jobbágysai	5	10	4	-	-	1	5	-
Csatószegen jobbágysai	3	6	7	-	-	-	3	-
Csikszentkirályon jobbágysai	10	18	27	-	-	1	25	-
zsellérei	1	2	1	-	-	-	1	-
Csikmindszenten jobbágysai	2	2	1	-	-	-	1	-
Csikszentléleken jobbágysai	3	7	4	-	-	1	1	-
Zsongódon jobbágysai	8	8	20	-	-	-	10	-
6. Hadnagy Mátyás csikszentimrei n	-	-	-	-	-	-	-	-
Tusnádon jobbágysai	3	-	2	-	-	-	2	20
Csikverebesen jobbágysai	9	32	36	2	-	22	48	37
Csikszentimrén jobbágysai	17	49	28	-	-	2	13	8
zsellérei	2	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentsimonban jobbágysai	2	2	-	-	-	-	-	-
Csikszentmártonban jobbágysai	3	8	7	-	-	-	3	-
zsellérei	1	2	4	-	1	-	6	-
7. Hadnagy Andrásné szentimrei n	-	-	-	-	-	-	-	-
Tusnádon jobbágysai	5	8	7	5	-	2	8	4
Csikverebesen jobbágysai	10	34	17	9	-	19	60	71
zsellérei	1	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentimrén jobbágysai	14	42	19	4	-	4	17	-
zsellérei	4	2	-	-	-	-	-	-
Csikszentsimonban jobbágysai	1	6	3	-	2	1	9	-
Csikszentkirályon jobbágysai	4	4	8	-	-	-	3	-
8. Lázár Istvánné szárhegyi n	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikkozmason jobbágysai	1	2	3	-	-	-	3	4
9. Jánossy János csikszentimrei n	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentimrén jobbágysai	3	6	7	-	-	-	-	-
zsellérei	3	-	-	-	-	-	-	10
10. Mátyus János csikszentkirályi n	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentsimonban jobbágysai	1	6	2	-	-	-	4	-
Csikszentmártonban jobbágysai	5	3	6	-	-	-	-	-
zsellérei	1	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentléleken jobbágysai	2	2	4	-	-	-	1	-
11. Kelemen Imre csikszentkirályi n	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentmártonban jobbágysai	6	20	19	-	-	-	38	-

b. Jobbágy- és zsellértartó lófők Alcsikban

	Csfó	Ökör	Tehén	Ti	P	MI	S	B
1. Boesker András tusnádi	-	8	6	2	-	10	50	80

	Csfó	Ökör	Tehén	Ti	P	MI	S	B
Tusnádon jobbágiai	9	11	14	3	-	-	7	2
zsellérei	2	-	1	-	-	-	-	-
Csikkozmaszon zsellér	1	2	1	-	-	-	-	-
2. Bocskor Pál tusnádi	-	6	6	-	-	1	6	2
Tusnádon jobbágiai	2	-	1	-	-	-	-	-
Csikkozmaszon zsellére	1	4	1	-	-	-	-	-
3. Karacsi György bánkfalvi	-	12	10	-	2	10	30	400
Tusnádon jobbágiai	3	-	-	4	-	-	-	-
Csikszentgyörgyön jobbágiai	9	3	13	-	-	-	-	-
zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
Bánkfalván jobbágiai	7	4	7	-	3	-	4	10
zsellérei	3	-	3	-	-	1	-	-
Csikmenaságon jobbágiai	10	11	14	-	-	-	3	-
Csikszentsimonban jobbágia	1	2	2	-	-	-	4	-
Csikmindszentben jobbágiai	3	-	4	-	-	-	6	-
4. Sánta Péter kásonfelsőfalui	-	12	7	8	1	3	20	60
Tusnádon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
5. Sánta István tusnádi	-	6	4	5	2	4	10	8
Tusnádon zsellérei	2	1	1	-	-	-	-	-
6. Kovács Péter tusnádi	-	6	2	1	1	1	5	8
Tusnádon zsellére	1	-	-	2	-	-	-	-
7. Bálint János tusnádi	-	2	-	-	1	1	3	-
Tusnádon zsellérei	2	-	-	-	-	-	-	-
8. Fodor Balázs csikszentimrei	-	4	3	-	1	3	12	18
Tusnádon zsellére	1	2	-	1	-	-	-	-
9. Somlyói János deák	-	-	-	-	-	-	-	-
Tusnádon zsellére	1	-	1	-	-	-	-	1
10. György János csikszentsimoni	-	18	20	-	3	10	32	32
Tusnádon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
Csatószegen jobbágiai	6	5	24	-	-	-	7	-
zsellére	1	2	-	-	-	-	-	-
11. Lőrinc Bálint csikkozmaszi	-	6	8	-	1	12	20	8
Csikkozmaszon jobbágiai	4	9	8	-	-	-	12	-
zsellérei	2	2	4	2	-	-	3	-
12. Mindszenti Ferenc deák	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikkozmaszon zsellére	1	2	-	-	-	-	-	-
13. Szántó János csikkozmaszi	-	4	-	4	1	2	4	6
Csikkozmaszon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
14. Kovács Márton csikkozmaszi	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikkozmaszon zsellére	1	2	1	-	-	-	-	-
15. néhai Szántó Gergely árvái Csikkozmaszon	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikkozmaszon zsellérük	1	2	2	-	-	-	-	-
16. Demeter Kovács csikkozmaszi	-	4	3	2	2	-	4	8
Csikkozmaszon házában zsellér	1	-	-	-	-	-	-	-
17. Notarius János deák	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikverebesen jobbágia	1	4	2	-	-	3	9	-
18. Kacsó János marosszéki agárdi	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentmártonban jobbágia	1	4	3	4	-	2	6	-
19. Mindszenti Imreh János és fia Mihály	-	12	15	-	2	6	20	105
Csikszentmártonban jobbágiai	2	4	4	1	-	-	3	-
zsellére	1	2	2	-	-	-	-	-
Csikmindszentben zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
20. Barrabás György bánkfalvi	-	6	3	-	1	-	3	30
Bánkfalván zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
Csikszentmártonban zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
21. Bocskor Pál csikszentmártoni	-	6	2	3	1	-	6	6
Csikszentmártonban zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
22. Keresztes Péter árvái Csikszentgyörgyön	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentmártonban zsellérük	1	2	2	1	-	-	1	-
23. Balázs Benedek csikszentmártoni	-	14	9	11	5	8	46	110
Csikszentmártonban jobbágiai	9	3	8	2	-	-	3	-
zsellérei	3	2	4	2	-	-	-	-
Bánkfalván jobbágiai	4	4	6	-	-	-	2	-
zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-

	Csfő	Ökör	Tehén	Ti	P	Ml	S	B
Csatószezen jobbágya	1	-	-	-	-	1	-	-
24. Gergely Bálint csíkszentmártoni	-	3	3	-	1	1	4	-
Csíkszentmártonban zsellére	1	-	1	-	-	-	-	-
25. Texa Ferenc pap csíkszentmártoni	-	-	-	-	-	-	-	-
Csíkszentmártonban jobbágjai	3	2	1	-	-	-	-	-
Csíkszentgyörgyön jobbágjai	5	2	2	-	-	-	-	-
zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
26. Lacz András csíkszentgyörgyi	-	6	4	-	1	2	16	20
Csíkszentmártonban zsellére	1	2	2	-	-	-	-	-
Csíkszentgyörgyön jobbágjai	2	2	3	-	-	-	-	-
Bánkfalván jobbágjai	2	-	4	-	-	-	-	-
27. ifj. Lacz András csíkszentmártoni	-	6	2	3	1	1	10	16
Csíkszentmártonban zsellérei	3	2	2	-	-	-	2	-
Bánkfalván zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
28. Lacz Bálint csíkszentmártoni	-	6	4	6	1	1	22	40
Csíkszentmártonban zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
29. Lacz Péter csíkszentmártoni	-	4	6	-	-	1	19	11
Csíkszentmártonban zsellére	1	-	3	2	-	-	-	-
30. Lacz Imre csíkszentmártoni	-	6	8	-	1	3	30	40
Csíkszentmártonban zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
31. Vitos Gergely csíkszentmártoni	-	4	2	-	1	1	5	5
Csíkszentmártonban zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
32. Nagy Péter csíkszentgyörgyi	-	4	6	-	1	1	-	-
Csíkszentgyörgyön jobbágya	1	-	-	-	-	-	-	-
33. Barla Péter csíkszentgyörgyi	-	9	10	-	2	8	20	100
Csíkszentgyörgyön jobbágjai	9	6	10	5	-	-	-	5
34. Ficz Bálint csíkszentgyörgyi	-	8	-	-	-	-	-	-
Csíkszentgyörgyön zsellérei	2	-	2	-	-	-	-	-
35. Csizsér István csíkszentgyörgyi	-	8	5	-	1	9	23	125
Csíkszentgyörgyön zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
36-37. Gáll Ferenc és Gáll Péterné	-	10	11	-	1	9	20	140
Csíkszentgyörgyön jobbágjaik	6	3	4	-	-	-	-	-
38. Mihály Deák csíkszentgyörgyi	-	6	9	-	2	8	20	10
Csíkszentgyörgyön jobbágjai	2	-	2	-	-	-	-	-
zsellérei	2	-	2	-	-	-	3	-
Csikmenaságon zsellére	1	2	1	-	-	1	4	-
Csikmindszenten jobbágya	1	3	1	-	-	-	3	-
39. Kapja Simonné csíkszentgyörgyi	-	-	3	-	-	-	2	-
Csíkszentgyörgyön zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
40. Udvarhelyi Bíró János	-	-	-	-	-	-	-	-
Bánkfalván jobbágya	1	4	2	-	-	-	5	-
41. Udvarhelyi Bíró György	-	-	-	-	-	-	-	-
Bánkfalván jobbágy	1	2	2	-	-	1	-	-
42. Bocskor János csíkszentgyörgyi	-	4	5	-	1	-	10	6
Csíkszentgyörgyön jobbágya	1	2	2	-	-	-	3	9
zsellére	1	2	-	-	-	-	-	-
Bánkfalván jobbágya	1	2	2	-	-	-	2	12
43. Fodor Bálint csíkszentimrei	-	14	4	-	3	10	26	6
Csíkszentgyörgyön jobbágya	1	-	4	-	-	-	4	-
Csíkszentimrén jobbágjai	9	4	10	-	-	-	2	-
Csikmenaságon zsellérei	2	4	4	-	-	-	-	-
44. Finna Pál csíkszentgyörgyi	-	4	3	-	1	1	6	20
Csíkszentgyörgyön zsellére	1	2	1	-	-	-	-	-
45. Kánya Lukács csíkszentgyörgyi	-	4	4	-	1	-	13	20
Csíkszentgyörgyön jobbágya	1	-	2	-	-	-	2	-
46. Kelemen János csíkszentgyörgyi	-	8	6	-	1	4	20	80
Csíkszentgyörgyön jobbágjai	3	-	6	-	-	-	3	-
Bánkfalván zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
Csíkszentimronban zsellére	1	-	3	-	-	-	-	-
47. Csizsér Gergely csíkszentgyörgyi	-	8	4	-	2	1	10	70
Csíkszentgyörgyön zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
48. Ványolós Tamás csíkszentgyörgyi	-	6	4	-	1	3	20	40
Csíkszentgyörgyön zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
49. Kolombán Keresztes csíkszentgyörgyi	-	8	4	-	2	4	20	60

	Csfő	Ökör	Tehén	Ti	P	MI	S	B
Csíksgyörgyön zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
50. Czikó Imréné kotormányi	-	-	-	-	-	-	-	-
Bánkfalván zsellérei	2	4	-	-	-	-	-	-
Csikmenaságon jobbágysai	2	-	2	-	-	-	-	-
51. Szabó Miklós bánkfalvi	-	6	7	-	2	1	22	22
Bánkfalván jobbágysa	1	2	1	-	-	-	2	-
52. Gergely Pál bánkfalvi	-	4	4	-	-	1	5	12
Bánkfalván zsellére	1	2	-	-	-	-	-	-
53. Xantus István hosszúaszi	-	8	7	-	2	1	38	46
Bánkfalván zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
Csikmindszenten zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
54. Kósa Miklós bánkfalvi	-	4	2	-	1	1	9	30
Bánkfalván zsellére	1	-	3	-	-	-	-	-
55. Péter Imre bánkfalvi	-	4	3	-	1	1	2	6
Bánkfalván zsellére	1	-	1	-	-	1	1	-
56. Kasza Péter bánkfalvi	-	8	3	-	1	10	14	36
Bánkfalván zsellérei	3	-	6	-	-	-	-	-
57. Csicsai Kelemen M. csikcsicsói	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikmenaságon jobbágysa	1	2	1	-	-	-	-	-
zsellérei	2	-	-	-	-	-	-	-
58. Péter Deák csikszentkirályi zselléi	-	7	6	-	1	5	10	-
Csikmenaságon jobbágysai	15	6	25	-	-	-	4	20
Csikszentkirályon jobbágysai	11	2	14	-	-	-	7	-
zsellérei	4	2	7	-	-	-	2	-
59. Albert Bálint kotormányi	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikmenaságon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
60. Balázs Imre csikmenasági	-	10	6	-	3	12	40	130
Csikmenaságon zsellére	1	-	3	-	-	-	-	-
61. Götte Pál csikmenasági	-	9	10	-	2	5	2	107
Csikmenaságon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
62. Erdélyi István csikmenasági	-	8	1	-	2	6	9	75
Csikmenaságon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
63. Gál György csikmenasági	-	6	1	-	1	2	6	60
Csikmenaságon zsellére	1	1	-	-	-	-	-	-
64. öz. Deák Istvánné szentimrei	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentimrén jobbágysai	2	4	3	-	-	-	3	-
zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
65. Beke Oremus csikszentsimoni	-	7	8	-	3	7	17	5
Csikszentimrén jobbágysai	2	4	2	-	1	-	-	-
Csikszentsimonban jobbágysa	1	-	1	-	1	-	2	-
zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
66. Adorján András csikmindszenti	-	4	7	-	1	1	9	8
Csikszentimrén zsellére	1	-	3	-	-	-	2	-
67. Márton János csikszentsimoni	-	4	4	-	3	-	26	-
Csikszentimrén zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentsimonban zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
68. Bálint Péter csikszentkirályi	-	4	10	-	1	1	9	1
Csikszentimrén zsellére	1	4	3	-	-	-	3	-
69. Markos György csikdánfalvi	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentimrén zsellére	1	-	-	-	1	-	-	-
70. Bocskor András csikszentmártoni	-	2	3	-	1	-	6	5
Csikszentimrén zsellére	1	2	3	-	1	-	3	-
71. Tamás János kászoni	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentimrén zsellérei	3	4	3	-	-	-	-	-
72. Kántor János csikszentimrei	-	4	11	-	1	3	20	16
Csikszentimrén zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
73. Szopós Ferenc csikszentimrei	-	6	10	-	1	2	16	4
Csikszentimrén jobbágysa	1	-	3	-	-	-	4	-
zsellérei	2	4	6	-	-	-	-	-
74. Gergely Péter csikszentimrei	-	6	6	-	2	4	2	-
Csikszentimrén zsellérei	3	2	1	-	-	-	-	-
75. István Mihály csikszentimrei	-	8	10	-	1	7	15	-
Csikszentimrén zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
76. Illyés Pál csikszentimrei	-	4	4	-	1	2	8	40

	Csfő	Ökőr	Tehén	Ti	P	MI	S	B
Csikszentimrén zsellérei	2	4	4	-	-	-	8	-
77. Bándi Albert csikszentimrei	-	4	10	-	1	2	10	2
Csikszentimrén zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
78. László Bartalis csikszentimrei	-	4	3	-	1	-	2	-
Csikszentimrén zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
79. Veres János csikszentimrei	-	2	4	-	-	2	10	8
Csikszentimrén zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
80. Bors István csikszentkirályi	-	8	9	-	4	13	40	108
Csikszentimrén jobbágya	1	4	5	-	-	-	3	-
Csikszentkirályon jobbágjai	7	14	20	-	1	-	14	-
zsellérei	4	-	4	-	-	-	2	-
81. Benedek Mihály csikszentsimoni	-	8	9	-	1	3	10	-
Csikszentsimonban zsellére	1	2	1	-	-	-	2	-
82. Endes István csikszentsimoni	-	8	12	-	1	9	21	-
Csikszentsimonban zsellére	1	2	1	-	-	-	1	-
83. Cseke Imre csikszentsimoni	-	2	2	-	-	1	2	-
Csikszentsimonban zsellére	1	-	3	-	-	-	-	-
84. Endes György csikszentsimoni	-	6	11	-	1	8	60	9
Csikszentsimonban zsellére	1	2	1	-	1	-	-	-
85. Kovács Mihály csikszentsimoni	-	4	1	-	-	-	2	-
Csikszentsimonban zsellére	1	-	4	-	-	-	-	-
86. ifj. Szép István csikszentsimoni	-	6	4	-	6	14	12	2
Csikszentsimonban zsellérei	2	2	6	-	-	-	3	-
87. Szereczegi Máté	-	-	-	-	-	-	-	-
Csatószezen zsellére	1	-	1	-	-	-	-	-
88. Sas György csatószezi	-	10	24	-	2	7	30	40
Csatószezen jobbágya	1	-	8	-	-	-	5	-
89. Bors Gergely csikszentkirályi	-	8	15	-	4	6	40	200
Csikszentkirályon jobbágjai	6	8	12	-	-	-	6	-
zsellérei	2	2	9	-	-	-	3	-
90. Farkas Benedekné csikszentkirályi	-	6	8	-	-	4	12	20
Csikszentkirályon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
91. Márton Miklós csikszentkirályi	-	4	2	-	2	2	11	-
Csikszentkirályon zsellére	1	-	-	-	-	-	1	-
92. Szilágyi Benedek csikszentkirályi címeres lófi	-	7	4	3	2	3	17	-
Csikszentkirályon zsellérei	2	2	-	-	-	-	-	-
93. Gergely Deák csikszentkirályi	-	5	5	-	4	3	13	4
Csikszentkirályon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
94. Máthé János csikszentkirályi	-	2	2	-	-	1	3	-
Csikszentkirályon zsellérei	2	-	-	-	-	-	-	-
95. Vitos István csikszentkirályi	-	6	5	-	1	5	8	-
Csikszentkirályon jobbágjai	3	2	2	-	-	-	3	-
zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
96. Miklós János csikszentkirályi	-	6	11	-	-	4	4	-
Csikszentkirályon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
97. Pál Deák csikszentmártoni	-	2	2	-	-	-	1	-
Csikszentkirályon zsellérei	2	-	4	-	-	-	1	-
98. Kovács János csikmindszenti	-	3	2	-	1	-	2	-
Csikszentkirályon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
99. Imreh Pap csikszentmártoni	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentkirályon zsellére	1	-	2	-	-	-	1	-
100. Bernáld Miklós	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentkirályon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
101. Balázs Bálint csikszentimrei	-	7	6	-	2	-	16	-
Csikszentkirályon zsellére	1	-	3	-	-	-	2	-
102. György Geréb csiktaplocai	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikmindszenten jobbágya	1	2	2	-	-	-	3	-
103. Székely Miklós csiktaplocai	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikmindszenten jobbágya	1	2	1	-	-	-	1	-
104. Xastus Ambarus csikmindszenti	-	4	8	-	1	-	4	-
Csikmindszenten zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
105. Nagy Gergely csikmindszenti	-	5	10	-	-	1	12	28
Csikmindszenten zsellérei	2	2	3	-	-	-	2	-
Zsögödon zsellérei	2	2	3	-	-	-	1	-

	Csfő	Ökör	Tehén	Ti	P	MI	S	B
106. Kelemen Miklós csikmindszenti	-	6	6	-	1	2	14	60
Csikmindszenten zsellére	1	-	3	-	-	-	3	-
107. Kánya Miklós csikmindszenti	-	2	3	-	1	-	4	-
Csikmindszenten zsellére	1	2	3	-	-	-	2	-
108. Czikó Péter csikmindszenti	-	8	3	-	2	4	25	45
Csikmindszenten zsellére	1	-	3	-	-	-	1	-
109. Czikó Pál csikmindszenti	-	8	6	-	3	6	20	100
Csikmindszenten ősjobbágya	1	4	1	-	-	-	1	-
110. Kelemen Péter csikmindszenti	-	6	3	-	2	4	16	30
Csikmindszenten zsellérei	3	5	5	-	-	-	8	-
111. Adorján Ferenc csikmindszenti	-	6	4	-	1	2	10	1
Csikmindszenten zsellére	1	-	6	-	-	-	2	-
112. Szentgyörgyi Pap csikszentgyörgyi	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikmindszenten zsellére	1	2	2	-	-	-	-	-
113. Darvas János csikszentmiklósi árvaja	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikmindszenten zsellére	1	2	-	-	-	-	-	-
114. Nagy András csikszentléleki	-	6	4	-	1	-	8	-
Csikszentléleken zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
115. Parkas Illyés csikszentléleki	-	4	5	-	1	1	10	3
Csikszentléleken zsellére	1	2	3	-	-	-	-	-
116. Csiki Mihály csikszentléleki	-	4	6	-	-	9	5	26
Csikszentléleken zsellére	1	-	1	-	-	-	-	-
117. Sándor Ferenc csikszentléleki	-	4	4	-	1	2	18	10
Csikszentléleken zsellérei	2	3	-	-	1	-	-	-
Zsögödön zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
118. István Márton csikszentléleki	-	4	4	-	2	7	9	3
Csikszentléleken zsellére	1	-	4	-	-	-	-	-
119. Balázs Deák csikdelnei	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentléleken zsellére	1	1	2	-	-	-	2	-
120. Bíró Péter csikszentléleki	-	4	3	-	-	2	2	7
Csikszentléleken zsellére	1	-	2	-	-	-	5	-
121. Kovács Gergely csikszentléleki	-	6	7	-	-	4	13	9
Csikszentléleken zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
122. Veres Benedek csikszentléleki	-	2	7	-	2	2	8	16
Csikszentléleken zsellérei	2	-	2	-	-	-	-	-
123. Imreh pap	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentléleken jobbágya	1	-	4	-	-	-	1	-
124. Burján Gergely	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentléleken jobbágya	1	-	4	-	-	-	-	-
125. Gái Pál György csikszeredai	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszentléleken zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
126. özv. Péter Jánosné csikmindszenti	-	2	-	-	-	-	6	-
Zsögödön zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
127. Ferenc Deák csikmindszenti	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsögödön zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
128. özv. Nagy Ferencné	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsögödön zsellére	1	2	2	-	-	-	-	-
129. Gergely János csiksomlyói	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsögödön zsellére	1	2	1	-	-	-	-	-
130. özv. Silló Mihályné csikszentmártoni	-	-	-	-	-	-	-	-
Zsögödön zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
131. Ábrám Bálint zsögödi	-	4	2	-	1	2	3	-
Zsögödön zsellére	1	2	1	-	-	-	1	-

c. Zsellértartó darabantok Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken

	Csfő	Ökör	Tehén	Ti	P	MI	S	B
1. özv. Kemény Benedekné csikkozmasi	-	2	1	-	-	-	-	-
Csikkozmaszon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
2. Szántó Gergely árvái Csikkozmaszon	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikkozmaszon zsellérei	2	2	2	-	-	-	-	-
3. Hozó Ferenc csikszentmártoni	-	8	9	-	1	1	1	46
Bánkfalván zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-

	Csfő	Ökör	Tehén	Ti	P	Mi	S	B
4. Kajcsa Márton csikszentmártoni	-	2	2	-	-	1	5	8
Csikszentmártonban zsellére	1	2	1	-	-	-	1	-
5. Pál Tamás csikszentmártoni	-	4	3	-	2	5	-	1
Csikszentmártonban zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
6. István Deák csatószegei	-	8	6	-	6	11	6	2
Csatószegeken zsellére	1	-	4	-	-	-	-	-
7. Egyed Tamás zsongódi	-	3	1	-	1	4	7	-
Zsongódön zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
8. Varga Benedek zsongódi	-	1	3	-	-	4	-	-
Zsongódön zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
9. Antos Balázs csiktaplocai	-	2	-	-	-	6	-	-
Csiktaplocán zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
10. Nagy János csikszentmihályi	-	6	4	-	-	4	-	-
Csikszentmihályon zsellére	1	-	3	-	-	-	-	-
11. Sas Bálint csatószegei	-	-	-	-	-	-	-	-
Csatószegeken zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
12. Göröcs Pál csikrákosi	-	2	2	-	-	1	-	-
Csikrákoson zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
13. Olti Péter madéfalvi	-	4	3	-	-	4	-	1
Madéfalván zsellére	1	2	4	-	-	-	-	-
14. öz. János Miláné csikszépvízi	-	-	3	-	-	-	1	-
Vacsárcsiban zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
15. Csáki Péter vacsárcsi	-	-	-	-	-	-	-	-
Vacsárcsiban zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
16. Ványolós Tamás csikmadarasi	-	4	1	-	-	1	4	-
Csikmadarason zsellérei	2	-	2	-	-	1	-	-
17. Antal János csikmadarasi	-	4	1	-	-	-	-	-
Csikmadarason zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
18. Pál Máté csikmadarasi	-	3	4	-	3	-	8	1
Csikmadarason zsellére	1	2	2	-	-	-	1	-
19. Ferencz Pál csikmadarasi	-	8	-	-	-	-	-	-
Csikmadarason zsellére	1	2	1	-	-	-	-	-
20. Bíró András csikkarcfalvi	-	4	3	-	-	-	6	-
Csikkarcfalván zsellére	1	-	2	-	-	-	-	-
21. István Deák karcfalvi scholamester	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikkarcfalván zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
22. ifj. Hajda (!) Márton jenőfalvi	-	3	1	-	-	1	-	-
Jenőfalván zsellérei	3	-	1	-	-	-	-	-
23. Barlok Péter jenőfalvi	-	4	3	-	1	-	6	-
Jenőfalván zsellére	1	2	4	-	-	-	1	-
24. Bőjte Lőrinc csikszenttamási	-	3	7	-	-	6	12	50
Csikszenttamáson zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
25. Gyergyai Tamás Ádám csikszenttamási	-	-	-	-	-	-	-	-
Csikszenttamáson zsellére	1	2	2	-	-	-	4	-
26. Barla István csikszentdomokosi	-	2	3	-	-	-	4	6
Csikszentdomokoson zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
27. Kis Márton csikszentdomokosi	-	4	1	-	-	-	-	-
Csikszentdomokoson zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
28. öz. Barla Ferencné tekerőpataki	-	-	-	-	-	-	-	-
Tekerőpatakon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
29. Gál Péterné tekerőpataki árvái	-	2	-	-	-	-	-	-
Tekerőpatakon zsellérük	1	2	2	-	-	-	2	-
30. Imreh János tekerőpataki	-	-	2	-	-	1	-	-
Tekerőpatakon zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
31. Hobay Péter gyergyószentmiklósi	-	2	5	-	-	3	-	-
Gyergyószentmiklóson zsellérei	3	-	2	-	-	-	-	26
32. Hopson Mátyás gyergyószentmiklósi	-	8	9	-	-	2	20	-
Gyergyószentmiklóson zsellére	1	-	1	-	-	-	-	-
33. Nagy János gyergyószentmiklósi	-	3	-	-	-	-	-	-
Gyergyószentmiklóson zsellére	1	-	1	-	-	-	-	-
34. Orbán Benedek gyergyószentmiklósi	-	2	5	-	-	-	6	-
Gyergyószentmiklóson zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
35. Boros Mihály gyergyószentmiklósi	-	2	3	-	-	1	4	-
Gyergyószentmiklóson zsellére	1	-	6	-	-	-	-	-

	Csfő	Ökör	Tehén	Ti	P	Mi	S	B
36. Tamás Kovácsné gyergyószentmiklósi	-	4	9	-	-	-	9	-
Gyergyószentmiklóson zsellére	1	-	3	-	-	-	2	-
37. Lőrincz Mihály gyergyószentmiklósi	-	3	12	-	-	-	15	32
Gyergyószentmiklóson zsellérei	2	2	4	-	-	2	-	10
38. Angi Mihály gyergyószentmiklósi	-	-	-	-	-	-	-	-
Gyergyószentmiklóson zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
39. György pap gyergyószentmiklósi	-	-	-	-	-	-	-	-
Gyergyószentmiklóson zsellérei	2	2	-	-	-	-	-	-
40. Nagy Balázs gyergyószárhegyi	-	2	3	-	-	1	2	-
Gyergyószentmiklóson zsellére	1	2	-	-	-	-	3	-
41. Gergely Lukácsné gyergyószentmiklósi	-	2	2	-	-	-	-	-
Gyergyószentmiklóson zsellére	1	2	1	-	-	-	-	-
42. Kis Péter gyergyóalfalui	-	2	3	-	-	-	4	-
Gyergyóalfaluban zsellére	1	-	4	-	-	-	-	6
43. Lőrincz György gyergyóalfalui	-	4	2	-	1	5	6	-
Gyergyóalfaluban zsellére	1	2	2	-	-	-	3	-
44. Madarász Bálint gyergyóalfalui	-	-	-	-	-	-	-	-
Gyergyóalfalui házában pásztor	1	-	2	-	-	-	-	20
45. Borsos Bálint gyergyócsomafalui	-	-	6	-	-	-	7	-
Gyergyócsomafalván zsellére	1	-	3	-	-	-	1	-
46. Lőrincz Bálint gyergyóremetei	-	2	-	-	-	2	4	-
Gyergyóremetén zsellére	1	-	3	-	-	-	3	-
47. Nagy István gyergyószárhegyi	-	-	-	-	-	-	-	-
Gyergyóremetén zsellére	1	-	-	-	-	-	-	-
48. Gyergyóújfalui templom	-	-	-	-	-	-	-	-
Gyergyóújfaluban jobbágya	1	2	24	-	-	-	2	-

Természeti adottságok és gazdálkodás

A természeti adottságok ismerete elemi feltétele minden agrártörténeti kutatásnak. Ez annál inkább érvényes, ha a gazdálkodás szerkezetéről van szó. A természeti adottságok fogalmát a lehető legszélesebb értelemben használom. Ide számítom az éghajlati viszonyokat, a talaj sajátosságait, az erdő, a havasi legelők és kaszálók, a szénarétek és a gabonatermelésre alkalmas területek egyenkénti arányát a tájegység egészében. Természetesen azt csak találgatni lehet, hogy milyenek voltak ezek az arányok a 17. század elején Kézdi-, Csík-, Gyergyó- és Káoszonszéken. A települések rendszere, állandóságuk viszont azt sejteti, hogy ekkorra már régen kialakult a szántóföldek, a gabonatermelésre alkalmas területek részaránya. Nem szűnt meg persze a Székelyföldre annyira jellemző erdőirtás, az irtásföldek térhódítása. A 16. és 17. században külön szóval, az *aszalással* jelezték ezt, ami azt jelentette, hogy az irtás alá fogott erdőben a fákat lehámozták, elszáritották és elégették. Mindez a terület megtisztításával, a cserje és bozótok kiirtásával évekig eltartott. Az irtásföldek különböztek viszont a székely örökségtől (*siculica haereditas*) és a nyílföldektől ami tulajdonjogi státusukat illette. Az irtásföldet szabadon elidegeníthette az, aki az irtást elvégezte, míg a nyílföldek tulajdonjogilag a faluközösségé voltak, az rendelkezett felettük és osztotta fel újra őket valahányszor erre szükség volt. A székely örökség elidegeníthetetlen maradt, a székely szabadság szerint apáról fiúra, illetve utóbbinak hiányában a leány örököse szállott, megintcsak a sajátos székely jogrendnek megfelelően.

A faluközösség szabályozta a mezőgazdasági munkálatok rendjét. Része volt ez a falutörvényekben rögzített székely rendtartásnak, vagy másként a rendtartó

székely faluközösség életének. Ide tartozott — természetesen — a kaszálók, a rétek, a legelők és a közösségi erdők használata. Minderről Imreh István alapvető kutatásai, feldolgozásai és monográfiái részletesen tájékoztatnak.⁵⁰

A megadóztatás rendszerint vagy az igavonó állatok száma, vagy a nyílföldek nagysága szerint történt. A 4 vagy 6 ökör vontatta eke (egész eke), az egész vagy fél nyílföld képezte az adózás alanyi alapját. Hogy terjedelmében mindez mennyi szántóföldet jelentett a 17. század elején, azt közelebbről megállapítani nem tudjuk. Az viszont biztos, hogy tájegységenként, sőt falvanként változott. Ha a közszékelyek, esetünkben a darabantok, szabad székelyek, szabadosok (libertinusok), solymárok, bányászok (Alsó- és Felsőtorján) és hámosok (Csíkban) családonként egy egész nyílföldre, a lófök ennek kétszeresére voltak jogosultak, a főnépek még ennél is többre.

Az egész nyílföld nagysága is változott, de talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy nem haladta meg az átlagos 12–20 holdat, vagyis a 8–12 hektárt. A falvak határa is rendkívüli szóródást mutat. Függett ez nemcsak a természeti adottságoktól, hanem a települések lakóinak számától, a falu társadalmi szerkezetétől is.

A gabonák közül főleg búzát, árpát és zabot termeltek. A 17. század elején a Székelyföldön és általában Erdélyben a tengeri, a napraforgó és a dohány termelése, még kevésbé a burgonyáé ismeretlen volt. Különbösen is az erdélyiek először 1578-ban láttak dohányzó és feketekávé ivó embereket, amikor népes portai követség látogatott az országba; ugyancsak akkor láttak első ízben tevéket is.

A sok ismeretlen közepette némi támpontot ajánl a kászoni, csíki és gyergyói tájegység azon sajátossága, hogy a 20. század közepén, második felében itt a szántóföldek aránya az egész terület csupán 8–15 százalékát tette ki. A többit a havasi erdők, legelők, kaszálók és rétek borították.

Kászoni és Gyergyószéken volt a legkevésbé megművelhető szántó, ma sem haladja meg az összterület 8 százalékát. A havasi erdők, legelők és kaszálók uralják tehát a tájat. Az évszázadokon át folytatott erdőirtás ellenére is ez a meghatározó tényező. A talaj agyagos, köves, fehéres, vöröses vagy sáros. Mint a pár évvel ezelőtt kiadott *Kászonszéki krónika* szerzői Imreh István és Pataki József írják: Kászoni „sok a nehezen vagy sehogysem művelhető agyagos, köves, vízjárta terület”. Mi több: „Valójában a mezőgazdasági terület, a szántóhatár feltérképezésénél a kászoniakkal szemben méltánytalanság volna a természet adta művelésre alkalmas földekről beszélni. A kászonszéki lakosok súlyos harcban állottak a természettel, és állandó küzdelemben kellett elhódítani tőle a szántható-vethető dűlőket, határrészeket”.⁵¹ Mindezt a szerzők főleg a 18. század első felének vonatkozásában állapítják meg. Állításaik annál inkább érvényesek a 17. század elejére nézve. Még akkor is, ha Csíkban és Kézdiszéken valamivel több volt a szántó, Gyergyó és Kászoni sajátosságai nagyjából jellemzik Csík- és Kézdiszékét is. Ki kell emelnünk azt is, hogy a zord éghajlati körülmények sem kedveztek a mezőgazdaságnak.

⁵⁰ Imreh István: Székely falutörvények. K. 1947; *Uő*: A rendtartó székely falu. B. 1973; *Uő*: A törvényhozó székely falu. B. 1983.

⁵¹ Imreh István–Pataki József: Kászonszéki krónika 1650–1750. B. . 1332. 113–114.

Sajátos vonásai közé tartozik a csíki, kézdi, gyergyói és kászoni gazdálkodásnak a jelentős fakitermelés, a deszkavágás és zsendelycsinálás,⁵² a szénégetés, a viszonylag nagyszámú sertésállomány erdei makkoltatása, a birkák havasi legelőkön való tartása.

Jobbágyosodás/jobbágyosítás és Bethlen Gábor székely politikája

Az 1619. évi adóösszeírás tükrében ki kell térnünk arra a kérdésre is, amelynek céljából a fejedelem a számbavételt elrendelte és elvégeztette. A székelyföldi jobbágyok megadóztatásáról van szó, illetve arról, hogy melyek voltak közvetlenül 1619 előtt a székelyföldi jobbágyosodás/jobbágyosítás arányai, és mennyiben befolyásolták ezek a székely és egyben az egész erdélyi had ütőképességét. Ne feledjük, hogy Bethlen Gábor részt vállalt a harmincéves háborúban, és egész hadát erre mozgósította. Itt jegyezzük meg, hogy a fejedelem első hadjárata idején magához kérte az összeírást; látni akarta ugyanis, hogy az általa feltételezett jobbágyosítás/jobbágyosítás mennyiben fedti a valóságot. A kézdiszéki összeírás végén olvassuk az alábbi bejegyzést: „Anno 1620 attuk az Méltóságos Úrnak kezébe. Pánczél Mihály”. Ismételten meggyőződhetett ebből is arról, hogy a székely hadállományra nézve annyira veszélyes állapot tovább tart. Folytatják az erőszakos jobbágyosítást a székelyföldi nemesek, sőt a lófők is, ám ugyanakkor a szabad székelyek és kiváltképpen a darabantok közül mind többen kötik el önként magukat jobbágyságra, egyesek szegénységük miatt, mások a hadi szolgálattól való menekülésért. Megakadályozni ezt az egyre szigorúbb országgyűlési tilalmak sem tudták, noha bennük hiány nem volt. 400 forinttal bírságolták a földesurat, aki szabad székelyt tett jobbágyává, vagy ha az önként magát jobbágyságra kötő szabad székelyt be merte fogadni. Megadóztatás alá helyezték a székelyföldi jobbágyokat is.

Nagy volt az elszegényedés a székelyek között. Az 1619. évi adóösszeírás 3 nincstelen és 4 szolgát tart számon a kézdiszéki nemes családfők sorában. Ugyanakkor 33 családfő volt nincstelen; vagyis olyan lófő, akinek igavonó állata nem volt, közülük is ketten elbujdostak. Még nagyobb volt a nincstelen kézdiszéki darabantok száma. Az összeírásban 120 ilyen családfő szerepel, közöttük 10 szolga, 3 bujdosó és 2 koldus. A két Torján lakó bányászok közt volt 28 nincstelen. Nem volt más a helyzet Gyergyóban sem, ahol az összeírók 43 nincstelen darabant családfőt vettek számba, 17 darabonti családfőről pedig feljegyezték, hogy alkalmatlan a hadi szolgálata.

A jobbágy családnevek után szereplő megjegyzések — az egyedi eseteken túl is — tanúsítják a jobbágyosodást/jobbágyosítást. Kászonszékfaluban jegyezték fel, hogy „István György, aki szabad székely volt, az medgyesi gyűlés után szolgálat előtt kötötte el magát”, és lett a csíkszentmártoni Balázs Benedek zsellére. A felsőkászonszékfalui „Bodó Tamás jó akaratja szerint ment Lázár István uram földjére, csak nem régen veres darabant volt”. Darabantok voltak még nem régen Bodó

⁵² Az 1627. évi árlimitációban említik a zetelaki, csíki, gyergyói és kászoni zsendelyt, amelyből 1400 darabnak az ára helyben 1 forint, Segesvárott 1000 adnak 1 forintért, míg Nagyenyeden és Gyulaféhevárott 800-at. Híre és értéke volt a „székely sendelnek”. EOE. VIII. 467–468

Jakab és özvegy Albert Jánosné is, újabban a Tamás Gergely jobbágyai. Jakabfalván a Lázár István 12 jobbágyának neve után az összeíró megjegyezte: „Ezeket Lázár István uram foglalta jobbágyul, mert az atyjuktól hallották, hogy jobbágyi voltak Lázár István atyjának az atyjok”. A széki tisztségviselők sem voltak idegenek a jobbágyosítástól. Így a csíkszéki kapitány maga adta Béli Kelemennek jobbágyul a tunsági Varga András, aki az előtt „zászló alá szolgált”. Az ugyancsak tunsági Boldisár Pétert „Péter deák vicekapitány adta Béli uram kezébe”, noha azelőtt ez is a hadban szolgált. Viszonylag sok darabant, de néha lófő is jobbágnak kötötte el magát. Különböző körülmények kényszerítették őket erre. Álljon itt — példának okáért — Bocskor András tunsági lófő jobbágyainak az esete. A származásilag udvarhelyszéki hermányi Nagy Bartalis „zálogos” jobbágy, aki kölcsönt vett fel Bocskor Andrásról és ennek fejében zálogosította el magát. Ravasz Pál valamikor nem is régen „szabad székelv volt”, csak a medgyesi országgyűlés után lett Bocskor András jobbágya, de rája nézve ura új adományt szerzett a fejedelemtől, és „nova donatioval bírja”, akárcsak Ravasz Bálintot is. A málnási származású Gál Mihály, aki „darabant volt”, Bocskor Andrásnak „kötötte volt magát, az után, hogy konfiskálták” (a fejedelmi kincstár számára lefoglalták — D. L.), akit viszont Kamuti Farkas pénzen vásárolt meg Bocskor Andrásról. A csernátói származású Kádár Mihály „négy esztendeje... szolgálja” Bocskor András. Bocskor uramnak volt még úgynevezett konfiskált jobbágya és több jövevény zsellére. A tunsági Czipó István veres darabant fejekötött jobbágya lett a csíkszentgyörgyi Karacsi Györgynek, aki „vagyon 6 esztendeje, hogy bírja”. Különb. Tunsádon 5 olyan jobbágyot tartanak számon, akik korábban darabantok voltak. De összeírták a tunsági jobbágyok és zsellérek közt korábbi lófőket is. Lőrincz Péterről azt jegyezték fel, hogy a medgyesi országgyűlés után adta magát a csíkszentimrei özvegy Hadnagy Andrásnénak jobbágyul, de korábban „lófő volt”. Lőrincz István „lófő ember” viszont „nincs fél esztendeje, hogy Bocskor Andrásnak kötötte magát”. A csíkkozmási Lőrincz Bálint lófő „Barlok Balázst per sinistra expositonem (gonosz ürügy alatt) kérte meg Ófelségétől, de oly szín alatt, hogy öreg ember és hadban nem szolgálhatott, holott mégis jó korabeli ember, és leánya után is vagyon fia, ki elégséges az hadra; mikor Ófelsége szolgálatjára akart menni, látták hogy verve üzné vissza, hogy el ne menjed” a hadba. Ambarus Ferenc „valami kárért” kötötte el magát Lőrincz Bálint lófőnek. A zsögödi Mikó Ferenc is foglalt magának jobbágyokat Csíkkozmáson, közöttük Szántó Györgyöt, aki „az előtt hol hadban szolgált, hol éléshordással”. Kajcsa Mártont pedig „Mikó uram foglalta el az tisztartóval és bíróval”, noha ennek „az apja szabad székelv volt. Szabó Pál „adósságáért esett jobbágyság alá” Mikó Ferenchez, aki Csíkszentmártonban is foglalt magának „mostan” jobbágyokat, egyebek között Szász Péter darabantot és Gál András lófőt. Ugyanott más négy „Ófelségének élésvitellet” szolgáló családfőt „Mikó uram foglaltatta mostan el”. Csíkszentmártonban a Texa Ferenc pap jobbágyai között van György János, aki „medgyesi gyűlés után való jobbágy, lófő volt az előtt”. Szász Antal darabantot és a darabant helyen lakó Balogh Mihályt „Mikó Ferenc uram egy aranyos kupán” vásárolta meg Texa Ferenctől, és „foglalta volt el őket”. Csíkszentgyörgyön Szász Mihály lófőt, „hogy háza elégett volt, hadba nem járhatott, az tisztnek fizetett” és mégis „Mikó uram

adta” Texa Ferenc papnak a megyesi országgyűlés után. Gabir Pétert is „Mikó uram adta az papnak” azon oknál fogva, hogy „betegsége miatt hadba nem mehetett”. A darabonti helyben lakó jövevény Korógyi Miklóst Péter deák foglalta el „Mikó uram számára hatalmasul”. A darabantok és szabad székelyek sorából egyesek „latorságért”, „goszságért”, mások „oltalomnak okáért”, „lopásért”, „gyilkosságért”, „ember ölésért” kötötték el magukat. A menasági özvegy Király Erzsok „vétkekért adta magát” jobbágyságra, míg Salamon Mátét Mikó uram azért foglalta el, mert „csavargó ember” volt. Az ugyancsak menasági Lajos Tamást, aki „zászló alatt szolgált, de megszegényedvén és hogy hadba nem mehetett úgy foglalták el”. Volt olyan is, akit „akasztófától” váltottak meg és úgy lett jobbágy, vagy olyan, aki „feje váltságában adta magát” jobbágyságra. A csíkszentkirályi Bors István lófő „pénzen vett” két jobbágyot. Péter Deák egyik zsellére azért került ura kezébe, mert „golyóbis” lévén lábában, hadba nem mehetett.⁵³

A sort folytathatnám. Ám az említett példák is bizonyítják, hogy az erőszakos jobbágyosítás és az önkéntes jobbágyosodás az 1619. évi összeírás előtt Csík-, Gyergyó- és Kászsónszéken, akárcsak Kézdiszéken is fenyegető méreteket öltött. Bizonyára nem volt ez másként a többi székely székekben sem.

Mindezt megakadályozandó, Bethlen Gábor székely politikájában részben az elődök örökségét folytatta, részben az újítás eszközeit vette igénybe. Törekvéseiben nem szorítkozott csupán a székely had lemorzsolódásának megakadályozására, hanem a katonáskodó elem állandó és következetes gyarapítását követte. Túl azon, hogy megerősítette a székely közösségi szabadságokat és öröködött azok tiszteletben tartása felett, új adományokkal, lőfősítő és darabonti levelek kibocsátásával növelte a hadköteles székelyek számát. Szigorúan számon kérte székelyföldi tisztségviselőitől az országgyűlések vonatkozó határozatait. Tömegesen állította vissza a jobbágysorba jutott székelyeket a hadi szolgálatot teljesítő lőfők és gyalogpuskások vagy darabantok soraiba. Ezek voltak a Bethlen Gábor és az I. Rákóczi György korabeli összeírásokban lépten-nyomon előforduló rekuperátusok (*recuperati nobiles, recuperati primipili, recuperati pedites*).

Utaltunk már Bethlen Gábor székely politikájának legfontosabb elemeire, amikor a beszercei országgyűléshez 1622. október 8-án intézett előterjesztését említettük. Benne a fejedelem fő célkitűzését rögzítette: a jobbágyságra jutott szabad székelyek rekuperálását, visszaperlését és a székelyföldi jobbágyság megadóztatását. Itt részletesebben ki kell térnünk arra, hogy miként látta a fejedelem a székely kérdés rendezését, milyen úton-módon vélte mindezt a gyakorlatba átültetni, milyen lépéseket irányzott elő és foganatosított a megoldásban.

A sokszor említett beszercei előterjesztésében maga Bethlen Gábor utalt arra, hogy korábban is megkísérelte a rendezést, s ennek érdekében országgyűlési határozatokat is fogadtatott el. Ezek közül itt csak az 1619. év májusában tartott gyulafehérvári országgyűlés döntéseire szorítkozunk. Kiemelten idézzük a határozatok 17. pontját, mert szerintünk ez a felmerülő kérdések közül néhány vonatkozásban felvilágosítást nyújt. „Az székelység között való jobbágyság csinálása felől való felséged kegyelmes resolútiója szerint tetszett mi nekünk országul, hogy az megyesi gyűlés után, mely 1614. esztendőben volt, utcunque (bármilyen módon)

⁵³ SzOkl. ÚS. IV. 629, 633, 535, 640, 644, 648, 652, 655, 658, 665 és 675.

székelyből csinált jobbágyokat simpliciter (egyszerűen) kibocsássák kezeikből, és foglaltassék el tőlük. Ennekutánna is penig örökséges székelyt, sub poena quadringentorum florenorum (négy száz forint bírság terhe alatt), jobbágyává ne tegye; sőt még capitalis és criminalis (főben- és vétekben járó dologban) is felséged híre nélkül, se elfogadni jobbágyul, sem eladni, kötni magát, az ki zászló alatt szolgáló székely, szabad ne legyen semmi úton. Ha kiket penig felségedtől impetráltak eo pretextu (elnyertek oly ürüggyel), hogy vagy hadban nem szolgált soha, vagy zászló alá bé nem íratta magát, avagy jövevény, post diligentem inquisitionem (tüzetes vizsgálat után), elsöben ennek végére menvén és megtudakozván szorgalmatosan, felséged közikbe bocsátott commissariusi által, ha úgy nem találta az dolog, az mint felségedtől megkérték, az olyanokat is tartozzanak eo fact (ennél fogva) kibocsátani kezeikből”. A határozatok 18. pontja mindezt azzal egészíti ki, hogy a megyesi országgyűlés előtt jobbágygá lett székelyek maradjanak meg jobbágyi állapotukban.⁵⁴

A határozat értelmében Bethlen Gábor biztosait rendelte ki a Székelyföldre, és pedig bükkösi Kemény Boldizsárt, kolozsvári Kassai Istvánt és iklódi Toldalagi Mihályt. Feladatuk volt a helyszínen összeírni a székelyföldi jobbágyok közül azokat, akiket törvénytelenül jobbágyosítottak el, vagy akik a hadi kötelezettség megkerülés végett magukat jobbágyságra adták. A fejedelmi biztosok a már idézett 1619. évi gyulafehérvári országgyűlés határozatát követték az összeírásban. Ennek alapján próbálta meg Bethlen Gábor 1620-ban adófizetésre kötelezni a székelyföldi jobbágyokat, de kísérlete a jobbágytartó birtokosok ellenállása révén kudarcba fulladt. Ezt maga a fejedelem volt kénytelen beismerni, amikor 1622-ben papírra vetette, hogy „ennek előtte két vagy harmadfél esztendővel” a jobbágytartó székelyföldi birtokosok, minden ígéret ellenére „sokféle kigondolt mesterséges circumscriptiókkal (csűrös-csavarással)” a jobbágyaik megadóztatását megtagadták. A kérdést „azolta csak in suspenso (függőben) tartottuk”. De látnia kellett egyben azt is, hogy a jobbágytartók „minden terhet csak az hadakozó nép nyakába akarnak vetni”.⁵⁵ A helyzetet — írta Bethlen — „nem acceptáltuk”, mert ennek kapcsán nőtték a feszültségek egyfelől a katonáskodó és adót fizető lófők és gyalogpuskások, másfelől a nemesek és a nekik jobbágygá szegődött székelyek között. Sok nézeteltérésre adott okot maga az összeírás is, pontosabban az, hogy a biztosok kiket vettek fel a jegyzékbe a székelyföldi jobbágyok közül mint olyanokat, akiket megadóztatás alá kell fogni vagy a jobbágyság alól fel kell szabadítani. Ezért tért vissza 1622-ben az összeírás kérdésére, és a besztercei országgyűlés határozatainak 13. pontjába beiktatta az ősjobbágyokra vonatkozó pontosítást. Ennek megfelelően ősjobbágnak tekintendő a Székelyföldön az, akit „Mihály vajda bejövetele előtt ősjobbágnak tartottanak és azoknak hívtattanak”. Ezek megadóztatás alá nem estek. Akik viszont később lettek ősjobbágyok, adót fizessenek. Annál inkább „mind a fejekötött és mindazokon kívül in genere (általában) mindenféle egyéb jobbágyok connumeraltassanak és kapu számra rötassanak”⁵⁶. 1623-ban Bethlen Gábor a székelyföldi jobbágyok újabb összeírását rendelte el,

⁵⁴ EOE. VII. 517–518.

⁵⁵ EOE. VIII. 105–106.

⁵⁶ Uo. 114.

és ennek elvégzésére küldte ki újra a már említett három biztosát. A fejedelem parancsára ezek 1623. április 6-án részletes utasítást adtak a székelyföldi tisztviselőknek. Benne összegezték a fejedelmi székely politika tapasztalatait, és lehetővé teszik a szövevényes kérdés tüzetesebb vizsgálatát. A nagyercsei Toldalagi Mihály fejedelmi tanácsos és Maros- és Udvarhelyszék főkapitánya a Fejedelmi Tábla jegyzőjétől, Király Jánostól megkapta a biztosok által összeállított jegyzéket a megadóztatás alá eső jobbágycsoportokról, de egyben megerősítette a Kenden 1623. április 6-án kiadott utasításokat, melyeknek szövegét I. Rákóczi György 1635 őszén az udvarhelyszéki hadköteles székelyek összeírásához csatolt másolatban.

Az utasítások szerint a széki királybíróknak ki kellett szállnia minden faluba, és a helyszínen jegyzéket készíteni a „rekuperátus lófejek és veres darabantok” családfőiről, az özvegyekről és árvákról, az úgynevezett novitiusokról és a pusztaszabad székely örökségekről. Mindezeket „az mű regestumunk szerint mindjárt az mostani possessorok (birtokosok) kezéből kifoglalván, írják zászló alá nevezet szerint”. Utasításaiban a fejedelem azt is elrendelte, hogy „az rekuperátusok jó fegyverekkel, köntöseikkel oly készen legyenek, hogy hamar való napon az rekuperátusoknak külön mustrájok (hadi szemléjük) lészen, jó készüllettel találtassanak és méltókká tegyék magokat az mostani Ófelsége kegyelmességére és arra a szabados állapotra, melyben mostan újólag állattanak... Szokások szerint az szükségnek idején ne bujdossanak, az szolgálat előtt magokat ne vonogassák, újólag zálogosképpen avagy egyéb mesterséges színek alatt [jobbágyságra] el ne kössék, mert ha valahol hasonló dolgot ennek utánna próbálnak, az szolgálat előtt elvonják magokat, akárminemű színek alatt, meg nem becsülvén szép szabadságokat, magok halállal büntettetnek, feleségek, gyermekek örökké való parasztságra jutnak”. A hadi szolgálatra visszafoglalt lófőkről, darabantokról, özvegyekről, árváikról és pusztaszabad örökségeikről tehát regesztumot készítsenek, hogy azt tisztázatban, első felszólításra, a fejedelem kezébe adhassák. A fejedelmi instrukciók megállapították, hogy a „rekuperátusok közül sokan” a volt birtokosoknak záloggal tartoznak. Akár a medgyesi országgyűlés előtt, akár utána vettek kölcsönt, mely dolog az összeírásból megállapítható, az ilyen kreditorok fizessék vissza a kölcsönt, ha erre képesek. A királybírók két dologra vigyázzanak. Csak akkor kényszerítsék a kölcsönt felvevőket fizetésre, ha ez nem teszi őket „éhel halókká”. Másfelől a királybírók ne kárpótolják a birtokosokat a székely örökség terhére, mert „az ország fundussa” nem elidegeníthető. Ha a medgyesi gyűlés előtti zálogosok nem képesek a kölcsönt törölni, a királybírók utasítsák a birtokosokat a fejedelmi kincstárhoz, ahol őket kártalanítani fogják.

A medgyesi gyűlés utáni „zálogosok állapotja különb, mert az gyűlés után semmi úton és módon, szín és titulus alatt nem volt szabad zászló alól jobbágyot csinálni”. Ám mégis, ha az adósok között akadnának olyanok, akik „jó akaratjuk szerint urokat” kielégítették vagy kielégíteni akarják, „és leszen miből, az félék is fizessenek. De ha nem volna mivel fizetni felettébb őket ne sarcoltassák, hanem az féle kreditorokat is igazítsák Ófelségére. De azért azon közben mindenekről indifferenter az rekuperátusokat occupálják (foglalják le), akár maradnak adósokká, vagy nem”. Jóllehet maga a fejedelem is adott a rekuperátusoknak felszabadító levelet, de ilyet „sokan nem extraháltak (váltottanak), mű is senkire nem kö-

töttük”. Ennél fogva a királybírák ne a fejedelem által adott felszabadító levelekre, hanem „inkább a regestumra” legyenek tekintettel a jobbágyságra jutott szabad székelyek hadi szolgálatra való visszaállításában.

Panaszolták a fejedelemnek, hogy a nemesek nem várván az adósság törlesztését, „sokat az rekuperátusok közül” erővel megfogtak és vertek, marhá-jokat elvették, sőt „idő előtt sokakat, az hideg téli idővel nem gondolván, házokból ki hánták”. Bethlen utasította a királybírákat, hogy az elvett barmokat adassák vissza, és az erőszakot elkövető nemeseket a vicekirálybíró és az esküdtek idézzék „okadásra” a közelebbi országgyűlés elé, hogy ott a fejedelem biztosai előtt szá-monkérhessék az elkövetett visszaéléseket.

Bethlen Gábor azt is elrendelte, hogy e kérdésekben királybírák székére került pereket soron kívül tárgyalják le; senkinek ne legyen oka a halogatás miatt panasszal hozzá fordulni. Külön ítéletet csak akkor hozzanak a fejedelemhez benyújtott panaszokra, ha erre megfelelő utasítást kapnak, mert különben „az regestumban nagy confusio (zürzavar) lenne”. „Az örökségek dolgát — olvassuk az utasításokban — kegyelmetek ante alias causa adjudikalja (minden más per előtt megítélje)”. Az olyan rekuperátusoknak, akiknek örökségük nincsen abban a faluban ahol laknak, a visszafoglalt örökségekből juttassanak, vagy a falu földjéből szakasszanak ki örökséget, „mert lám minden falunak vadnak az féle földei”.

Általában a székelységet három rendbe sorolják, „úgy mint nemes ember, lófő és darabant rend legyen”. Bethlen Gábor elrendelte, hogy „az gyalog lófő és szabad székely rend” egyszer s mindenkorra megszüntessék. Aki a gyalog lófők közül „lóra és jó szerszámra” szert nem tehet, az életfogytiglan darabant maradjon.

Zárójában a fejedelem szigorúan meghagyta a székely rendeknek, hogy egymással békességben éljenek, a nemességnek, hogy a rekuperátusokat ne háborgassák, a rekuperátusoknak, hogy a nemesek ellen ne lázadjanak, bosszúsággal őket ne illessék. A jobbágyoknak azt rendeli, hogy „békességben legyenek, szolgáljanak uroknak mint jobbágyok, ha szabadságokat nem tudták megbecsülni”.⁵⁷

Az utasítások középpontjában a rekuperátusok vagy másként a hadi szolgálatra visszaszerzett székelyek kérdése állott. Ez volt a fő célja a Székelyföldre kirendelt fejedelmi biztosok összeírásának is. Csak sajnálhatjuk, hogy az összeállított 1623. évi jegyzékek nem maradtak ránk, vagy legalábbis eddig reájuk nem akadunk. Ám az 1627. évi udvarhelyszéki összeírás éppen úgy mint az I. Rákóczi György idejében készült 1635., 1642. és 1643. évi katonai összeírások betekintést nyújtanak a Bethlen Gábor kezdeményezte „rekuperálás” méreteibe, arányaiba.

Az 1627. évi udvarhelyszéki összeírásban⁵⁸ falvanként külön rovatba vették számba a rekuperátusokat. Az összeírók által készített összegezés szerint csak Udvarhelyszéken a katonáskodásra visszaállított gyalogpuskások, birtokok és örökségek száma 682 volt, közöttük 504 olyan, aki az 1614. évi medgyesi országgyűlés után jutott jobbágyságra.⁵⁹ Ha ezt összevetjük a régi gyalogpuskások (*pedites pixedarii veterani*) 1335 családfőt kitevő számával, mindennél világosabban érzékel-

⁵⁷ Uo. V. 350–352.

⁵⁸ Uo. IV. 722–774.

⁵⁹ Uo. 774. Lásd még: Demény Lajos: Bethlen Gábor székely politikája. 45.

hető a rekuperátusok aránya. Ezek ugyanis az egész udvarhelyszéki gyalogság valamivel több mint egyharmadát alkották.

Ide kíváncznak az 1635. évi I. Rákóczi György-féle összeírások vonatkozó adatai is. Sepsiszéken 119 rekuperált gyalogost és 17 lófőt,⁶⁰ Orbaiszék 18 településében 23 gyalogost és 12 lófőt,⁶¹ Kézdiszéken pedig 100 gyalogost és 9 lófőt⁶² számláltak össze. Szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy az utóbbi három széken kizárólag csak azon rekuperátusokat vettük számba, akik a lustrálás idején képesek voltak hadi szolgálatot teljesíteni. Két oka van annak, hogy Háromszéken a rekuperátusok aránya alacsonyabb mint Udvarhelyszéken. Mindenekelőtt az, hogy Kézdi-, Orbai- és Sepsiszéken a székelyek közül — mint azt fennebb is említettük — már Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor nagy számban részesített egyéni, illetve közösségi szabadságlevélben vagy adómentességben olyan jobbágyokat, akik hadi szolgálatra szegődtek. A második ok abban keresendő, hogy az 1635. évi összeírásban külön rovatba jegyezték be az új lófokeket és gyalogokat (*primipili recentes, pedites pixidarii recentes*), noha több esetben tulajdonképpen ugyancsak rekuperátusokról volt szó. Az új lófokeket és gyalogok száma általában meghaladta a rekuperátusokét. Mérvadóak szerintem e szempontból az 1635. évi összeírásban rögzített udvarhelyszéki állapotok. Itt ugyanis 31 új nemes (ebből 25 nemes házhely Székelyudvarhelyen) és összesen 807 új lófőt és gyalogpuskást írtak össze. Utóbbiakhoz számítottuk az 55 sófalvi sóvágót. Ezzel szemben viszont csak 430 rekuperátus családfőt említ az 1635. évi katonai összeírás, közöttük 25 lófőt és 405 gyalogpuskást. Ha ehhez még hozzáadjuk az 5 rekuperált sóvágót, akkor is a szám csupán 435-re rúg. A csak és a csupán jelzők persze viszonylagos állapotot jeleznek, mert különben Udvarhelyszéken is a rekuperátusok száma jelentős volt, még akkor is ha az új nemesek, lófokeket és gyalogpuskások kétszer annyian voltak. A rekuperátus lófokeket, gyalogok és sóvágók az újakkal együtt véve 1428 családfőt alkottak.⁶³

1635-ben Marosszéken is nagyjából ugyanaz volt a helyzet. Az összeírók itt 6 új nemes, 110 új lófő és 437 új gyalogpuskás családfőt tartottak számon, a visszaszerzett 15 lófő és 216 gyalogpuskás családfővel, no meg egy rekuperált örökséggel szemben.⁶⁴ A hadi szolgálatra való visszafoglalás, az új nemesek, lófokeket és gyalogpuskások állítása nem zárult le Bethlen Gábor uralkodásával. Ez tovább tartott a két Rákóczi György idejében is, amit nem csak a királyi könyvek, hanem az 1642. évi aranyosszéki⁶⁵ és az 1643. évi csik-, gyergyó- és kászonszéki⁶⁶ összeírások is bizonyítanak. Az összeírók összegezése szerint Aranyosszéken 219 rekuperátus és új gyalogpuskás volt, s mellettük 51 új lófő.⁶⁷ Csik-, Gyergyó- és Kászonszéken 1643-ban 1 új nemes, 197 új lófőt, 124 új gyalogpuskást és 10 új hámorost vettek jegyzékbe. Aranyosszéken, Csik-, Gyergyó- és Kászonszéken

⁶⁰ SzOkI. ÚS. V. 14–100.

⁶¹ Uo. 101–134.

⁶² Uo. 135–193.

⁶³ Uo. 200–348.

⁶⁴ Uo. 356–480.

⁶⁵ Uo. VI. 89–143.

⁶⁶ Uo. 147–156, 158–235 és 144–161.

⁶⁷ Uo. 143.

külön rovatba írták össze azokat a nemeseket és szabad székelyeket, akik lovon szolgáltak ugyan, de sem nemesítő, sem lófősítő levelük a fejedelemtől nem volt, az elsőben 6 nemest és 66 szabad székelyt, utóbbiban 1 nemest és 226 szabad székelyt. A nemesítő vagy lófősítő levéllel nem bíró nemesek és lófők a székely társadalomszerkezet új színfoltját alkották.

A felsorakoztatott számok egyértelműen bizonyítják a székely társadalomszerkezet átalakulását és annak irányát, amelyet a Bethlen Gábor-féle székely politika eredményezett. Nem feledjük, hogy ezt a politikát I. Rákóczi György is sikeresen folytatta. Ennek központjában — mint már annyiszor említettük — a katonáskodó székelyek számbeli növelése állott. Ki kell viszont emelnünk, hogy ez párosult anyagi gyarapodásukkal is, ami viszont nem maradt kihatás nélkül a gazdálkodás terén. A megvalósítás útjai és módozatai változatosak voltak és az idők múltával maguk is változtak, legalábbis a hangsúlyok eltolódásával. A rekuperálás a kezdeti szakaszban bizonyult hatékonyabbnak, de egyre növekedett a fejedelmi adományok szerepe az új nemesi, lófő és gyalogpuskás rétegek alakulásában. Utóbbiak idővel számban is felülkerekedtek a rekuperátusokkal szemben. Ám a legfontosabb mégis az maradt, hogy mintegy 20 százalékkal nőtt a katonáskodó székely családfők száma az egész Székelyföldön.

Eredményes volt tehát a Bethlen Gábor által életbe léptetett székely politika. Sikerült megállítani, sőt visszájára fordítani a jobbágyosítás/jobbbágyosodás aggasztó folyamatát. Ennek haszonélvezője volt a fejedelmi hatalom, de fő nyertese a székely gyalogok és lófők két számbelileg legnagyobb rétege. E két réteg gazdasági és jogi helyzete konszolidálódott, amivel természetes kapcsolatba állítható az Erdély aranykorát jellemző fejedelemség megszilárdulása és nem elhanyagolható nemzetközi tekintélye II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata-ig. Egyidejűleg egy bizonyos egyensúly állapota köszöntött be a székely társadalmon belül is. Sőt az 1660. és 1662. évi megrázkódtatást is a székely társadalom viszonylag könnyebben kiheverte. I. Apafi Mihály idejében egyensúlyát meg tudta őrizni.

Mindennek a gazdálkodásban is megmutatkoztak a jelei. A szabadparaszti gazdálkodás túlsúlya konszolidálódott. Ez képezte háttérét a székelyföldi városok és mezővárosok egyre élénkebb gazdasági életének, és nem utolsó sorban a szellemi élet (s itt elsősorban az oktatásra gondolok) addig hallatlan fellendülésének.

A szabadparaszti gazdálkodás és gazdaságok szilárdabb állapota köszöntött be. A hűbéri viszonyokból fakadó feszültségek háttérbe szorultak. Nem csupán a természeti adottságok szabtak tehát határt és mérsékeltek a nemesi „nagy” és „középbirtokok” rendszerét a Székelyföldön, hanem az a fejedelmi politika is, amely a nagyarányú jobbágyosodást/jobbbágyosítást kordában tudta tartani. A székely faluközösségekbe tömörült szabadparaszti gazdaságok rendszerét a földesúri jobbágy- és zsellértartás nem tudta megbontani, mert konokul védte — nem is sikertelenül —, maga a katonáskodó szabad székelység. A szabadparaszti állattartás és a mindinkább felülkerekedő földművelés jellemezte továbbra is a Székelyföld gazdasági állapotát, még akkor is, ha a városiasodás folyamata megélenkült és bizonyos ágazatokban (a só és a kénkö kitermelése, fakitermelés és feldolgozás és a vashámorok tevékenysége) az előretörés irányába haladtak.

RÖVIDÍTÉSEK

á =	alattvalók (jobbágyok és zsellérek) igavonó állatai
B =	birka
Csf =	családfő
dr =	darabant
EOE =	Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. III, VI – VIII. Budapest. 1877 és 1880 – 1882.
ETA =	Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. Mikó Imre. III. Kolozsvártt, 1858.
jb =	jobbágy
lf =	lófő
Ml =	ménésló (kanca és csikó)
MOL =	Magyar Országos Levéltár
n =	nemes
Ö =	ökör
P =	paripa
S =	sértés
SzOkl =	Székely Oklevéltár. Szerk. Szabó Károly és Szádeczky Lajos. II–VII. Kolozsvártt. 1876–1896. VIII. Szerk. Barabás Samu. Budapest. 1934.
SzOkl. ÚS. =	Székely Oklevéltár. III–VI. Szerk. Demény Lajos, Pataki József és Tüdős Simon Kinga. Bukarest – Budapest – Kolozsvár. 1983–2000.
TTár =	Történelmi Tár. Szerk. Szilágyi Sándor. 1900. és 1908 évf. Budapest. 1900 és 1908.
Te =	tehén
Ti =	tinó
zs =	zsellér

Sípos Ferenc

EGY ÉLETRAJZ BUKTATÓI

Rákóczi Ferenc Lipót nehéz gyermekora
(1676–1690)

„Bárki légy, ne dicsérj, ha megírod
életem történetét!”

(Rákóczi)

1. Szomorú szülők gyermeke

II. Rákóczi György erdélyi fejedelem lengyelországi hadjárata (1657) végzetesnek bizonyult: a Rákóczi-dinasztia kiszorult Erdélyből. Mivel ebbe a nemrég még lengyel királyjelölt nem tudott belenyugodni, makacsságáért életével fizetett (1660. június 7.).¹ Özvegyének, *Báthory Zsófiának* és árván hagyott 15 éves gyermekének, *I. Rákóczi Ferencnek* Magyarországon kellett boldogulnia (*Munkácson* rendezkedtek be) – az erdélyi birtokok elvesztek,² az „electus princeps Transylvaniae” (Erdély választott fejedelme) cím többé semmit se ért.³ A magyar uralkodónak tett gesztus: *Báthory Zsófia* 1660. augusztus 15-én német őrséget fogadott be a Rákócziak tokaji várába.⁴ (Az özvegy nem alakoskodott tovább: 1661. augusztus 15-én, Mária mennybemenetele napján, visszatért — fia meg áttért — a római katolikus hitre.)⁵

I. Rákóczi Ferenc atyjától Magyarországon hatalmas birtokokat örökölt, a gazdagság — a jelentős veszteségek ellenére is — töretlen maradt. Várak, kastélyok, uradalmak – több mint egymillió hold! Familiárisok hada, jobbágyság tízezrei!⁶ A

¹ A részletekre l. *Kósa János*: II. Rákóczi György (Magyar életrajzok. Szerkeszti: Szekfű Gyula.) Budapest, é. n. 115–174.

² A Rákóczi-birtokok sorsa. Írta *Wellmann Imre*. In: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Szerkesztette Lukinich Imre. II. köt. Budapest, 1935. (a továbbiakban: *Wellmann*, 1935.) 95., 108–110.

³ II. Rákóczi György fiát, Ferencet már 7 éves korában megválasztotta utódának. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerkeszti Szilágyi Sándor. XI. köt. Budapest, 1886. 20–21., 140–145.

⁴ *Báthory Zsófia*, 1628–1680. Életrajzi vázlat. Írta *Lócsey Mária*. (Történeti értekezések 8. szám) Budapest, 1914. (a továbbiakban: *Lócsey*, 1914.) 25–26. Lipót 1665-ben arra kéri, hogy Ecsedre és Patakra is fogadjon be német katonaságot, ám ezt már nem teljesíti! Uo. 26.

⁵ Uo. 24–25.

⁶ *Köpeczi Béla*: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja Budapest, 1982. (a továbbiakban: *Köpeczi*, 1982.) 13. *Wellmann Imre* számításai szerint az örökös Rákóczi-birtokok “20 (eredetileg 30) uradalomban 38 várost, 681 falut és 103 pusztát foglaltak magukban és területük kb. 1.900.000 kat. holdra rúghatott.” *Wellmann*, 1935. 119–120. 34. jegyzet. Az 1707-es birtokállapotokat nem szabad visszavetítenünk. I. Rákóczi Ferencet ennél jóval kevesebb földterület illette meg: *Báthory Zsófia* és *Rákóczi Erzsébet* (a Rákóczi-család grófi ágának utolsó tagja) ingatlanait majd csak II. Rákóczi Ferenc és Rákóczi Julianna öröklő!

dúsgazdag ifjú vagyoni, hatalmi, politikai kombinációkból kihagyhatatlan tényezővé vált.

A Zrínyi és a Rákóczi család közt 1662 decemberében kezdődtek tárgyalások *I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona* összehozására, s nem kisebb személyek ajánlkoztak *Zrínyi Péternél* közvetítőként, mint *Wesselényi Ferenc* nádor és felesége, *Széchy Mária*!⁷ Kezdetben csak a vagyoni, hatalmi érdekek játszhattak szerepet, a törökkel megkötött előnytelen vasvári béke (1664. augusztus 10.) után azonban a *XIV. Lajos* pártfogását kereső *Zrínyi Péternek* politikai támaszt is jelentett a Rákóczi-ház tekintélye.

A fiatalok 1665 nyarán jegyezték el egymást, s 1666. március elsején kötötték házasságot. Az ifjú férj alig töltötte be a 21. évet, az ifjú ara kicsit idősebb volt, élete 23. évében járt, nem is nagyon ismerték egymást, ám ezek mellékkörülményeknek számítottak – a szülők akarata, érdeke érvényesült.⁸ A boldogító igent kimondó *I. Rákóczi Ferenc* ekkor még nem is sejtette, hogy hamarosan a politika játékszerévé válik... (*Zrínyi Péter* horvát bán a lánya esküvőjéről egyenesen — így volt megbeszélve! — *Wesselényi Ferenc* nádorhoz sietett, s középkori normák szerint szövetséget kötöttek. Később ehhez *Nádasdy Ferenc* országbíró is csatlakozott. Így kezdődött az összeesküvés *I. Lipót* császár uralma ellen, s a mozgalomba előbb-utóbb be kellett vonni — erre csak 1669-ben került sor! — *I. Rákóczi Ferencet* is.)⁹

Az ifjú pár a sárospataki várkastélyban rendezkedett be. Úgy tűnt, fényűző, gondtalan évek várnak rájuk. *I. Rákóczi Ferenc* már az eljegyzés után hozzákezdett saját udvara kialakításához, de ez a folyamat csak a házasságkötés után gyorsult fel. 1668. szeptember 10-re vált teljessé a pataki udvar:

6 plébános, 3 kapitány, 27 főember szolga, 6 prókátor, 22 étékfogó, 2 innya adó, 12 lovas inas (ebből 1 *Zrínyi Ilona* szolgálatában), 6 gyalog inas (ebből 2 *Zrínyi Ilona* szolgálatában), 3 lovas pohárnok, 2 gyalog pohárnok, 4 íródeák, 1 énekes deák, 1 orgonista, 2 palota-ajtónálló, 5 csatlós, 3 trombitás, 4 trombitás inas, 1 udvari tréfás, 2 hegedűs, 1 virginás, 1 török sípos, 1 dudás, 1 lengyel sípos, 4 sípos tanulóinas, 1 aranyműves, 1 patkoló kovács, 1 szabó, 1 ötvös, 2 gombkötő, 1 borbély, 2 csizmadia, 1 szűcs, 1 lakatos, 1 szíjgyártó, 1 kőműves, 1 tálmosó, 2 sütő, 1 sütőházhoz való ajtónálló, 6 szakács, 1 konyhasáfár, 2 konyha-ajtónálló, 3 főemberek, étékfogók, bejárók pohárnokja, 2 vice lovászmester, 6 lovas legény, 1 szekszénás, 12 lovas, 8 kocsis, 8 fullajtár, 2 agárhordozó, 4 pecér, 1 madarász, 1 gyalog hadnagy, 1 zeugbert, 23 pattantyús, 6 rézdobos, 237 kapus drabant, 152 kék gyalog, 101 német praesidium, 30 udvari zöld puskás, 184 lovas katona, 2 leányok öregasszonya, 2 mosóasszony és 1 égettborfőző asszony (összesen 933

⁷ Vitnyédy István levelei, 1652–1664. Közli Fabó András. I. köt. Magyar Történelmi Tár XV vagy második folyam III. köt. Pest, 1871. 252–253. Vö. Vitnyédy István levelei, 1652–1664. Közli Fabó András. II. köt. Magyar Történelmi Tár XVI. vagy második folyam IV. köt. 27.

⁸ Zrínyi Ilona életrajza. Írta *Horváth Mihály*. Pest, 1869. (a továbbiakban: *Horváth*, 1869.) 3., 5–10., II. Rákóczi Ferencz. Írta dr. *Márki Sándor*. I. köt. 1676–1707. (Magyar Történelmi Életrajzok. Szerkeszti dr. Dézsi Lajos. XXIII. évf. 1–5. füzet.) Budapest, 1907. (a továbbiakban: *Márki*, 1907.) 21. I. Rákóczi Ferenc 1645. február 24-én, Zrínyi Ilona pedig 1643-ban — közelebbi adat ismeretlen — született.

⁹ Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671. Írta *Pauler Gyula*. I. köt. Budapest, 1876. (a továbbiakban: *Pauler*, 1876.) 84–86., 95–98., 114–117., 146., 170–171., 234–238.

személy) gondoskodott az ifjú pár védelméről, kényelméről, szórakoztatásáról. Ezen udvari személyzet díja készpénzben 42.670 forintot és 70 dénárt tett ki évente, a természetbeni juttatások (ruházat, élelem) értéke pedig 22.286 forint 46 dénár volt (összesen 64.957 forint 16 dénár). A fenti adatsorban nemcsak a pataki katonaság szerepel, hanem az ónodi, a szerencsi, a regéci, az ecsedi, a makovicai, a lednicei, a trencsényi és a sárosi is (a 237 kapus drabantból 80 *Patakon*, 10 *Szerencsen*, 12 *Regécen*, 100 *Ecseden*, 10 *Makovicán*, 10 *Lednicén*, 5 *Trencsénben* és 10 *Sároson* teljesített szolgálatot; a 152 kék gyalogból 102 *Patakon* és 50 *Ecseden* állomásozott; a Rákóczi szolgálatában álló német helyőrség megoszlása: *Patakon* 40, *Regécen* 10, *Ecseden* 51; a 184 lovas katonából 100 *Ónodon*, 80 *Ecseden*, 4 pedig *Sároson* tartózkodott). A 6 plébános közül 2 *Tállyán*, 1–1 pedig *Ecseden*, *Sároson*, *Patakon* és *Ónodon* hirdette Isten igéjét. Az önállóvá vált *I. Rákóczi Ferenc* ugyanis nemcsak a sárospataki uradalmat kapta meg anyjától, hanem többek között a királyhelveci, szerencsi, ónodi, tokaji, regéci, ecsedi, makovicai, lednicei, trencsényi, csetneki, sárosi, vencesellői várakat, udvarházakat is a hozzájuk tartozó birtokokkal. (*Báthory Zsófia* feltehetően csak a munkácsi és a hozzákapcsolt szentmiklósi uradalmat tartotta meg saját kezelésében.) Az úgynevezett külső birtokokon — a központ *Sárospatak* volt! — a papokon, katonákon kívül még 468 személy állt *I. Rákóczi Ferenc* szolgálatában. Fizetésük 26.136 forint 49 dénár volt évente (ellátás: 16.243 forint 67 dénár, készpénz: 9.892 forint 82 dénár). Összesen tehát 1.401 fizetett szolga élt a Rákóczi-birtokokon, tartásuk évente — ha a természetbeni juttatásokat is pénzben számoljuk — 91.093 forintba és 65 dénárba került!¹⁰

I. Rákóczi Ferenc szemszögéből nézve a dolgokat, kezdetben minden jól indult:

A feleség nemcsak gazdag volt, hanem gyönyörű is.

A mézeshetek után *Bécsből* kinevezés érkezett: *I. Rákóczi Ferenc* Sáros vármegye örökös főispánja lett. (1666. július 30.)¹¹

1667 októberében megszületett az első gyermek, s mindjárt fiú! November elsején keresztelték meg, fejedelmi nevet kapott: György lett.¹²

És a jövő szép reményekkel kecsegtetett – apósa előbb lengyel királynak, majd erdélyi fejedelemnek akarta megtenni!¹³

Aztán gyorsan fordult a kocka:

A férj gyengéd szeretete viszonzatlan maradt.¹⁴

¹⁰ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 107. Vö. *Horváth*, 1869. 10–11.

¹¹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága, 1676–1701. Írta *Thaly Kálmán*. Második, javított és bővített kiadás. Pozsony, 1882. (a továbbiakban: *Thaly*, 1882.) 8., *Márki*, 1907. 45.

¹² *Márki*, 1907. 45.

¹³ Uo. 46.

¹⁴ *Horváth*, 1869. 11–12. Zrínyi Ilona 1666. március elseje és 1676. március 27. között — vagyis tíz év alatt — három gyermeket szült. E tény arra utal — hisz akkoriban még nem ismerték a fogamzásgátlást; egyébként is egy kihalás rémétől fenyegetett családnak inkább a termékenység fokozására kellene törekednie! —, hogy I. Rákóczi Ferencnek nem sikerült rendszeres szexuális kapcsolatot kialakítani feleségével. Összehasonlításul: Zrínyi Ilona második férjét teljes odaadással szerette, mindent megtett azért, hogy Thököly Imrét — akár saját élete árán is! — fiú utóddal ajándékozza meg; 1682. június 15. és 1694 között két gyermeket szült és még egy terhességéről is tudunk. Tíz év alatt három szülés — tizenkét év alatt három terhesség: látszólag semmi különbség a két házasság között. Igenám, csakhogy az első férj szinte állandóan otthon tartózkodott, a második

A gyermek, a család szemefénye, a Rákóczi név továbbvivője pár hónapos korában meghalt.¹⁵

Wesselényi Ferenc nádor halála (1667. március 27.) után *Nádasdy Ferenc*, *Zrínyi Péter* és a nádor özvegye, *Széchy Mária* elbizonytalanodott: ide-odakapkodásukkal önmagukat leplezték le!¹⁶ Az apósa hadba szólító üzenete által megtévesztett *I. Rákóczi Ferenc* a lehető legrosszabb időpontban — 1670. április 10. — döntött a fegyveres harc mellett.¹⁷ (*Zrínyi Pétert* és sógorát, *Frangepán Ferencet* ekkor már a meghódolás mikéntje foglalkoztatta; reménytelennek látták a török támogatásra számítva megindított horvátországi felkelést – *Lipót* császárhoz írt levelükkel együtt *Zrínyi Péter* a fiát túszként küldte *Bécsbe!*)¹⁸ Amikor helyzetét felismerte, anyjához menekült *Munkácsra*. A meggondolatlan ifjúval *Báthory Zsófia* tétette le a fegyvert, s ő alkudott meg életéért, mert fiára is, miként társaira, vérpad várt volna! *I. Rákóczi Ferenc* kénytelen volt német katonaságot befogadni váraiba, és 400 ezer forintot kellett fizetnie.¹⁹ Kölcsönöket vett fel, s ezek fejében birtokait kötötte le.²⁰ A családi fészek elveszett: a pataki várba is német őrség került; a dúsgazdag főúr udvara átszervezésére kényszerült, szolgálai nagy részét elbocsátotta.²¹ Az élete delén lévő férfi szinte belerokkant a sorscsapásba, nem lelte többé a helyét, maradék birtokain nem talált nyugalmat. Anyja megalázta,²² felesége nem szerette. A hajdani fegyveres társak, a bujdosó kurucok árulónak tekintették, falvait pusztították, a császáriak a váltságdíj hiányzó részletei miatt zaklatták.²³

Zrínyi Ilona is megjárta a poklok poklát, ám ő megnyugodott Isten akaratában:

Szerelem nélkül nyújtotta kezét *I. Rákóczi Ferencnek*; teljesítette szülei kívánságát. (Hiába a fény, a bőség, a férj gyöngéd szeretete, nem érzett

meg évről-évre hadba vonult! Hogy többet lehessenek együtt, a feleség olykor még a táborba is elkíserte az urát! Mégis kevés időt tölthettek meghitt kettesben: Thököly 1685 őszétől 1692. május 14-ig egyetlen egyszer sem találkozhatott a feleségével! (*Zrínyi Ilona* *Munkács*on élt ellenséges katonaságtól körülfárva, majd a Habsburg-birodalom fővárosában, Bécsben kellett laknia!) Tehát a tizenkét év ötre zsugorodik, ennyi idő alatt (1682–1685, 1692–1694) három terhesség, illetve szülés (1683, 1685, 1694) normális, kiegyensúlyozott házasságra utal, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy 1694-ben, amikor *Zrínyi Ilona* utolsó gyermekét szülte, már 51 éves volt, s bár az apa alig múlt 37 éves, gyakran betegeskedett! A terhességekre, szülésekre l. *Horváth*, 1869. 54., 71., 99–100., 101., 106–108., *Késmárki Thököly Imre*, 1657–1705. Írta *Angyal Dávid*. Második rész. (Magyar Történelmi Életrajzok. Szerkeszti Szilágyi Sándor.) Budapest, 1889. (a továbbiakban: *Angyal*, 1889.) 168., 171., 229., 243., 267. és *Márki*, 1907. 65., 81.

¹⁵ *Márki*, 1907. 45.

¹⁶ *Pauler*, 1876. I. köt. 138–141., 177–178., 205–207., 215–218., 224–226., 254–256., 280–291., 323–325.

¹⁷ *Pauler*, 1876. II. köt. 4–10., *Pauler*, 1876. I. köt. 339–340.

¹⁸ *Pauler*, 1876. I. köt. 381–384.

¹⁹ *Pauler*, 1876. II. köt. 47–49., 86–90., 256–258., *Márki*, 1907. 48.

²⁰ *Horváth*, 1869. 14–15., *Márki*, 1907. 48.

²¹ Minderről a sok áthúzás és a kevés új bejegyzés (1671-ben és 1672-ben) árulkodik a szerződtetett szolgák jegyzékében. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 107.

²² *Báthory Zsófia*, saját szavai szerint, megalázta gyermekét, s „a király legalázatosabb szolgálójává tette.” *Márki*, 1907. 48.

²³ Uo. és *R. Várkonyi Ágnes*: A fejedelem gyermekei. Budapest, 1989. (a továbbiakban: *R. Várkonyi*, 1989.) 17., 22.

viszontszerelmet. *I. Rákóczi Ferencből* hiányoztak azok a tulajdonságok, „melyek egy magasabb lelkű nőt lekötni képesek.”)

Apját, *Zrínyi Pétert* és nagybátyját, *Frangepán Ferencet* 1671. április 30-án kivégezték *Bécsújhelyen*. Birtokaikat elkobozták.

Anyja, *Frangepán Anna Katalin* megtévelyodott, s hamarosan (1673) meg is halt.

Testvérei szétszóródtak a nagyvilágban...²⁴

Az életük delén lévő, de a sors által már meggyötört két ember a gyermekekben keresett vigaszt. *I. Rákóczi Ferenc* számára létkérdés lett: születik-e fiú utód vagy a család ifjabb, grófi ágának kihalása után a fejedelmi ágra is ugyanez a sors vár?!

Zrínyi Ilona csaknem ötévi gyermektelenség után, 1672-ben szült ismét: a leány a keresztségben a *Julianna Borbála* nevet kapta.²⁵

Az újabb gyermekáldásra négy évet kellett várni. Ekkor már *Zrínyi Ilona* egészséges fiúgyermeknek adott életet. Hogy hol? Nem *Munkács*on, nem *Makovicán*, még csak nem is *Sárospatakon*, *Tokajban*, *Regécen*, *Ecseden*, *Somlyón*, sőt *Lednicén*, *Szerencsen*, *Ónodon* sem! Hogy hol? A büszke címek közt nem szereplő *Borsiban*! A házaspár ugyanis *Patakról Munkácsra* akart átköltözni, hogy *Báthory Zsófia* udvarában, nyugodt körülmények között várják az újszülött érkezését — ott nem voltak német katonák! —, útközben azonban menekülniük kellett a felkelők csapatai elől. *Borsiban*, a céltől egynapi járőföldre, meg kellett állniuk: az átélt izgalmak hatására megkezdődött a szülés. Egy pénteki napon, 1676. március 27-én e vidéki kis kastély (udvarház!) falai közt — nem a család rangjához méltó környezetben — jött a világra a várva várt fiú utód, *II. Rákóczi Ferenc*.²⁶

Szomorú szülők gyermeke – szomorú szülők vigasza...

2. Korai árvaság

A boldog apa az új helyzetnek megfelelően új hűségesküt tétetett le a Rákóczi-birtokok tisztségviselőivel. *Sigmondi György* sárospataki udvarbíró például 1676. április elsején esküvel fogadta, hogy „Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem és fejedelemasszony *Zrínyi Ilona* mindkét ágon lévő maradékokat” híven és hűséggel szolgálja.²⁷

Az anyai édes gondok, örömök adtak most már értelmet *Zrínyi Ilona* életének.²⁸ A két gyermek körüli foglalatosság kitöltötte napjait. Ám az apa továbbra sem lelte a helyét, nem tudott úrrá lenni a megaláztatásokon. Valódi érzéseit elfojtva minden apró tettével alattvalói hűségét kellett bizonygatnia:

²⁴ Mindezekre l. *Horváth*, 1869. 5–6., 11–12., 13., 15–17.

²⁵ *Márki*, 1907. 49.

²⁶ *Márki*, 1907. 52. 23. jegyzet; *R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona*. In: *Nők a magyar történelemben*. A kötetet összeállította R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1997. (a továbbiakban: *R. Várkonyi*, 1997.) 156. Más verzió szerint a család már 1675 végén Borsiba költözött, s itt várták be a kis jövevény érkezését. *R. Várkonyi*, 1989. 7–8., 17., 20–21. A forrás megjelölése nélkül közölt adatokat ellenőrizni nem tudtam!

²⁷ *R. Várkonyi*, 1989. 21.

²⁸ *Horváth*, 1869. 17.

Fia is két keresztnevet kapott. *Ferenc Lipót* lett. *Ferenc* az apáról, *Lipót* pedig azért, hogy biztosítsák *Lipót* császár jóindulatát!²⁹

I. *Rákóczi Ferenc* felörlődött, elfogyott az ereje: 1676. július 8-án halt meg *Zborón*. Végrendeletében *Lipót* császár oltalmába és kegyeibe ajánlotta négy éves lányát és csecsemő fiát – úgy látta, csak a Habsburg-ház iránti feltétlen hűség mentheti meg a családját...³⁰

II. *Rákóczi Ferenc* alig múlt három hónapos, amikor apját elvesztette – egy bölcsőben fekvő csecsemő lett a *Rákóczi*-birtokok ura, *Sáros vármegye* főispánja! (*Zrínyi Ilona Kazinczy Péter* királyi táblabíró bízta meg, hogy *Sáros vármegye* július 20-i közgyűlésén a kiskorú örökös főispán nevében elnököljön.)³¹

A *Hármaskönyv* (I. rész, 113. cím) szerint az árván maradt gyermekek gyámja az anya mindaddig, míg újra férjhez nem megy.³² I. *Lipót* 1676. augusztus 12-én megerősítette *Zrínyi Ilonát* a gyámságban, s egyúttal kijelentette: az apa akaratának megfelelően az árvákat különleges pártfogása alá veszi.³³

Zrínyi Ilona érzelmeit leplezve igyekezett gyermekei érdekében jó kapcsolatot fenntartani a bécsi udvarral. Megbízottait gyakran küldte *Pozsonyba* és *Bécsbe*, hogy a császár és hivatalnokai rokonszenvét megnyerje, az ügyes-bajos dolgokat intéztesse, a kellemetlenségeket elkerülje.³⁴ (1681-ben még arra is lépéseket tett, hogy fiának megszerezze a diplomát a római szent birodalom hercege címről, de ekkor a dolog — az oklevél kiállítása 23.365 rajnai forintba került volna — abbamaradt.)³⁵

Az előkelő származású kisfiú sorsát országos figyelem kísérte. A gyermekkorban gyakori meghűléseket, betegségeket politikai intrikák, mendemondák nagyították fel, színezték ki. *Kazinczy Péter* például *Bécsből* jelentette 1678. március 13-án *Zrínyi Ilonának*:

„... Cancellárius Uram asztalánál lévén velem gróf Illésházy Uram, nagy jóakarátját ajánlja Nagyságodnak s Méltóságos árváinak... (PS.) Két nagy úr kérdezte Cancellárius Uram asztalánál tőlem: igaz-e — úgymond — hogy a kis Úr megholt volna? Cancellárius Uram felelt: A feje sem fáj, él! – Ott is az átkozott bölcső forga fenn bő discursusban, de enodáltam.”³⁶

Hídy György titkár *Pozsonyból* visszatérve *Zboróról* jelentette 1678. április 28-án *Zrínyi Ilonának*:

„Cancellárius Uram ő Nagysága is Nagyságodnak alázatos szolgálatát ajánlja, és úrfi ő Nagysága betegségét hozzá ő Nagysága elő, s mondá: Volt ott fenn az híre, hogy micsoda babonasággal környékezték s bölcsőjét is mint babonázták volt meg, s kicsodátul esett? Csak világosan beszéltették és több nagy rendek tudakozták tüllem s az embert is nevezték, kitül esett volna az dolog. Ugyan Cancellárius Uram tudakozá tüllem, hogy Nagyságod kit tartana az úrfi ő Nagysága

²⁹ Márki, 1907. 52., R. Várkonyi, 1989. 23.

³⁰ Márki, 1907. 53.

³¹ Uo. 53–54.

³² Uo. 53. 27. jegyzet.

³³ Uo. 54.

³⁴ Köpeczi, 1982. 14.

³⁵ Thaly, 1882. 32–34., Köpeczi, 1982. 19.

³⁶ Thaly, 1882. 14.

mellett, s ételére is legjobban közelebb ki viselne gondot? Én ő Nagyságának mondám, hogy Nagyságod az úrfira ő Nagyságára való nagyobb s közelebbvaló gondviselést másra nem bízza, hanem mind fektetésére, étele készítésére maga Nagyságod visel gondot. Melyre Cancellárius Uram is mondá, hogy ő Nagyságának igenis magának légyen vigyázása kiválóképpen ételire s italára, s ő Nagysága igen megvigyázza: kit fog közel hozzá tartani? Több szavai is voltak ő Nagyságának, kit jószántából jelentett”; Szelepcsényi érsek is üzent írásra nem bízható, csak előszóval elmondható dolgot.³⁷

Zrínyi Ilona a háttérben maradva, fia nevében intézte a birtokigazgatással kapcsolatos ügyeket is. A család főember szolgálival a kor szokásainak megfelelően fogadtatta el az új helyzetet: fia nevében küldött nekik ajándékot, ezt illet megköszönniük, s ezzel már el is ismerték a gyermeket uruknak! A küldött ajándékot például így köszönte meg az egy esztendősnél alig idősebb fejedelemnek a *Zrínyi Ilonához* írt levelében *Domahády György*, aki az elhunyt *I. Rákóczi Ferenc* titkára volt:

„... az iffjabbik Fejedelemnek pedig eő Nagyságának az mely szép ajándékot nekem adott, kérem Kegyelmedet köszönje meg Kegyelmed és hogy szeretettel imádkozni fogok ő Nagyságáért mint nekem kegyelmes uramért.”³⁸

A szerencsi tisztartó, *Zaáry András* 1678. május 19-i levelében urának neveszi a két éves gyermeket, s egy lovat küld neki *Sárospatakra*: „Én most tanítottam az én Uramnak egy lovat, nem nagyobb kecskénél, grádicsokat is már jár. Elküldöm.”³⁹

Az édesanya gyermeke nevelését is gondosan megszervezte: 1680 április elején *Kőrösy György* Szabolcs vármegyei köznemest nevezte ki kamarásának.⁴⁰ Az úrfi körül eddig asszonyok forgolódtak (részben a csonka család tagjai: a nagymama, az anya, a nővér, részben az udvari személyzet tagjai: szolgáló lányok, asszonyok; dajkáját név szerint is ismerjük – *Csitháry János* özvegye, *Pap Marina* már megöregedve, 1706-ban kérvényt írt a hatalma csúcsponjtján álló *II. Rákóczi Ferenchez* azzal dicsekedve, hogy „Kegyelmes Fejedelemségét is kiseded korában karjaimon, ölemben hordoztam.”)⁴¹ most tűnik fel az apátlan árva mellett az első férfi, hogy bevezesse a világi dolgokba. Ezentúl a kamarás gondoskodik a fejedelmi csemete szórakoztatásáról: irányítja játékait, nemesi származású játszótársakat keres. Ő tanítja lovagolni, sportolni. Ő öltözteti, ő ismerteti meg vele a viselkedés, az etikett szabályait. Ő ébreszti rá rangjára – és ő tanítja meg az ezzel járó magatartásbeli normákra.⁴²

³⁷ Uo. 15.

³⁸ *R. Várkonyi*, 1989. 58.

³⁹ *Thaly*, 1882. 17. 1. jegyzet, *R. Várkonyi*, 1989. 52.

⁴⁰ *Köpeczi*, 1982. 20–21. Maga *Kőrösy György* írja *Zrínyi Ilonának* 1687. január 14-én — kérve elbocsátását —, hogy „már hat esztendőnek és kilencz holnapoknak eltelésével, nagyságtok méltóság gyermeke mellett” szolgál. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. *Thaly-gyűjtemény*, I. köt. fol. 109.

⁴¹ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. *Thaly-gyűjtemény*, V. köt. fol. 43. A dátumtalan kérvényre rávezetett határozat szerint *Rákóczi Érsekújváron* 1706. augusztus 2-án száz rajnai forintot utalt ki egykori dajkájának. Vö. *Thaly*, 1882. 30. 1. jegyzet, *R. Várkonyi*, 1989. 25.

⁴² *Köpeczi*, 1982. 21.

Vallási dolgokban *Zrínyi Ilona Bárkány János* — születésére nézve Nógrád vármegyei köznemes — Salvator-rendi szerzetest választotta fia mellé útmutatónak. Elöljárói engedélyével *Bárkány János* 1682-ben kezdte meg nevelői munkáját. Ő ajándékozta az ábécéskönyvet a gyermeknek, az ő ajánló sorai jelentették az írásmintát a könyv üres lapjain tollát próbáló tanítványnak. (Ám a szorgalmas kisdiaák nemcsak a *Bárkány János* dedikációjában szereplő szavakat másol, hanem saját becenevét — anyjától gyakran hallhatta — is leírja: *drágagyöngynek*. Aztán tollára veszi a magyar szót, s próbálgatja neve írását is...) ⁴³

„Az ártatlan kisdedek Istenes fel-nevelésére” szolgáló ábécéskönyv a nyelvtanulást, a hitvédelmet és a vallásos-erkölcsi oktatást egyaránt szolgálta. Az ábécén kívül „a keresztyén romai catholica hitnek némely fundamentomos kérdéseit” is tartalmazta, benne voltak a mindennapi élet legfontosabb latin kifejezései is. ⁴⁴ *Bárkány János* a katekizmust is oktatta, s a *Biblia* olvasásába is bevezette tanítványát. ⁴⁵

Zrínyi Ilona gondoskodott másik nevelőről is. *Badinyi János* Zólyom vármegyei köznemes 1682 áprilisában kezdte el szolgálatát a gyermek mellett. Ő főfeladatának a latintanítást tartotta, de a magyar grammatikát, a számtant, a történelmet, s talán a görög nyelv alapjait is igyekezett elsajátíttatni a gondjaira bízott kisdiaákkal. ⁴⁶

Nem is volt addig baj, míg *Zrínyi Ilona* kizárólag fia érdekeit tartotta szem előtt. Ám ő nemcsak anya volt, hanem még mindig szép és szerelemre vágyó nő is. (*Gyöngyösi István* sorai szerint: „Elmúlt ugyan immár az tavasz életében, / De nyarának most van legkedvesebb színében.”) ⁴⁷ Amikor feltűnt életében a délceg kuruc király, *Thököly Imre*, szíve egyre hevesebben dobogott! Anyósa, *Báthory Zsófia* hiába sorolta az ész-érveket — korban nem illenek össze (*Zrínyi Ilona* 14 évvel volt idősebb!), *Thököly* lázadó és eretnek (lutheránus), őse marhakereskedelemből szerzett aranyakért vette nemrég a nemességet és a grófi diplomát — *Zrínyi Ilona* a szívére hallgatott. ⁴⁸

Báthory Zsófia — az egyetlen nagyszülő, akit a gyermek ismert — 1680. június 14-én halt meg *Munkácson*. ⁴⁹ („Nagyanyám halálára alig emlékszem jobban, mint egy álomra” – rögzíti aényt a *Vallomásait* író *Rákóczi*.) ⁵⁰ Június 30-án *Munkács* őrsége hűséget esküdött *Zrínyi Ilonának* s „mindkét ágon levő magzatainak, méltóságos *Rákóczi Ferencz* és *Rákóczi Juliánka* ő nagyságaiknak.” ⁵¹ Augusztus 2-án az Udvari Haditanács megparancsolta *Aeneas Sylvius Caprarának*,

⁴³ Uo. 24., 28.

⁴⁴ Uo. 25–29.

⁴⁵ Uo. 32–33.

⁴⁶ Uo. 33–35.

⁴⁷ *Gyöngyösi István*: Ének *Thököly Imre* és *Zrínyi Ilona* házasságáról. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 154. 11. Legújabb kiadása: A kuruc küzdelmek költészete. Válogatta és sajtó alá rendezte *Varga Imre*. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Kuruc költészet) 254.

⁴⁸ *R. Várkonyi*, 1989. 101–102.

⁴⁹ *Márki*, 1907. 60.

⁵⁰ *Rákóczi Ferenc*: Vallomások, Emlékiratok (A szerkesztés és a jegyzetek *Hopp Lajos* munkája. A Vallomások-at *Szepes Erika* fordította.) Magyar Remekírók. Budapest, 1979. (a továbbiakban: *Rákóczi*: Vallomások) 14.

⁵¹ *Thaly*, 1882. 26., *Márki*, 1907. 60.

a felső-magyarországi császári haderő parancsnokának, hogy szép szerével német őrséget helyezzen el *Munkács*on, *Zrínyi Jánost* pedig azzal bízták meg, hogy beszélje le nénjét a házasságkötésről.⁵²

Zrínyi Ilona ekkoriban még óvatos, sem Thökölyt, sem küldöttét nem engedi be *Munkácsra* — legalább is így állítja be a dolgot az 1681. november 4-én Caprarának írt feljegyzésében —, de „protestálván egyszermind eő Kegyelme, hogy ha meg nem hallgatom, Isten s Kegyelmes Urunk eő Fölsége és az egész Keresztény Világ előtt én tartozom adni számot”, főember szolgáját küldte ki hozzá. A furfangos memoriálé így adja elő Thököly üzenetét, ajánlatát:

„... hogy ha a Méltóságos Fejedelem Asszony arra ígéri magát bizonyos jellel, hogy hozzám jön, én is minden igyekezetemmel azon leszek éjjel-nappal, hogy az eő Fölséghez visszamegyek minden hozzám tartozó hadaimmal edgyütt, és életem fottáig igaz híve leszek eő Fölségének, az törököt is úgy csendessétemem le, hogy az mivel mast kintelenítettünk az török szemit bedugni, jövendőben mink, magyarok lennénk azok, kik az alól fölszabadítanánk az Hazát. Járulván az eő Fölség kegyelmessége is, és akkor megmutatnám, hogy nem csak szóval, hanem cselekedetemmel, hogy igaz szolgája s híve vagyok eő Fölségének.” Hogy erre az ajánlatra mit válaszolt *Zrínyi Ilona*?! Mint írja: „én semmi mást választot reá nem adtam, hanem azt, hogy olly dolog lévén, melly az én Kegyelmes Uramat, eő Fölségét és az közönséges jót illeti, azon kívül is Kegyelmes protectioja alatt vagyok neveletlen Árváimmal együtt, hogy eő Fölsége híre és akarattya nélkül semmit sem akarok cselekedni, ha szintén boldog idő volna is, mennyivel inkább mostani boldogtalan időben, hanem elsőben értésére adom eő Fölségének, és valamint Istennek és eő Fölségének teczeni fog, én mindenekben engedelmeskedem parancsolattyának.”⁵³

Nagy a valószínűsége, hogy a fenti ajánlatot Thököly csak a házasságkötés engedélyeztetése érdekében tette. *Angyal Dávid* történész szerint: „Mi Thökölyt illeti, a házasság terve nem volt oly befolyással politikai magatartására, mint történetírásunk hiszi. Ő maga eleinte *Zrínyi Ilona*, de később inkább az udvar kedvéért mondogatta, hogy kész volna a török és francia ajánlatait visszautasítani, ha »a hazában megtelepedhetnék és istenes házastársat találhatna magának.« De már kezdettől fogva több oly követelése volt, melytől el nem állott volna a házastárs miatt és még sokáig hallgatott törökre s francziára a házastárs megtalálása után is. Hanem óhajtotta bírni a szép özvegyet, kinek vagyona és rangja épp 1682-ben oly kívánatos mértékben emelték hatalmát.”⁵⁴

1681 karácsonyán jegyezte el *Thököly Imre Zrínyi Ilonát*, aki 1682. január 8-án a bécsi udvar beleegyezését kérte a házasságkötéshez.⁵⁵ Bölcs és diplomatikus lépés volt! (1682 áprilisában az udvar már nem merte nyíltan ellenezni *Zrínyi*

⁵² Késmárki Thököly Imre, 1657–1705. Írta *Angyal Dávid*. Első rész. (Magyar Történeti Életrajzok. Szerkeszti Szilágyi Sándor) Budapest, 1888. (a továbbiakban: *Angyal*, 1888.) 261.

⁵³ Munkács, 1681. november 4. *Zrínyi Ilona* előterjesztése Caprarához. MOL A Thököly-szabadságharc levéltára. G. 8. Thököly családjának iratai. 14. cs. *Zrínyi Ilona* kiadványai (VIII. 3.), 35–36. lap.

⁵⁴ *Angyal*, 1888. 263.

⁵⁵ *Márki*, 1907. 61.

Ilona házasságkötését, ám *Zrínyi Jánost* újra elküldték a néniéhez, nyilván a házasság meggátlását célzó utasítással!)⁵⁶

Az első hibát akkor követte el *Zrínyi Ilona*, amikor a választ be nem várva ment feleségül 1682. június 15-én *Thököly Imréhez*. („De alig őrzöm emlékezetemben anyám második házasságkötését is Thököly Imre gróffal, a lutheránus felekezet hívével, a nászi lakoma ünnepségének kivételével, melyet nemzeti szokás szerint ünnepélyes szertartással, mégis ivászzal és dőzsöléssel ültek meg” – írja némi ellenszenvvel *Vallomásaiban* Rákóczi.)⁵⁷ Június 17-én érkezett meg a követ a házassági engedéllyel: *Lipót* továbbra is *Zrínyi Ilonát* ismerte el az árvák gyámjának. Thököly elbízott környezete gúnyolta az udvart az elkésett engedélyért!⁵⁸

A második hibát akkor követte el *Zrínyi Ilona*, amikor a Rákóczi család váraiba befogadta *Thököly Imre* katonáit. Már a házasságkötés előtt voltak sürölődások, például Thököly *Munkács* városába hívott egy protestáns papot, ez ellen *Zrínyi Ilona* erélyesen tiltakozott:

„Keresztény catholica hitünk ellen s mind ő felsége koronás királyom híre és akarata ellen nem cselekedhetünk, mert félünk Isten ítéletétől s ő felsége haragjától” – írta 1682. május elsején *Horváth Ferencnek*. Különösen azt vette rossz néven, hogy Thököly az ő, a „város asszonyának” híre nélkül parancsolgatótt!⁵⁹ Később, úgy látszik, engedékenyebb lett: júniusban már *Munkács*, *Regéc* és *Makovica* váraiba kuruc őrség került!⁶⁰

Pár hónappal a házasságkötés után az ország túlsó felében már arról pletykálnak, hogy „Thökölyné, ki Rákócziné volt, rosszul szól az Udvarrúl (nem csuda, mert az anyja is szintén ezt cselekedte, edgyütt az eötsével, Frangepánnal, kik ebül is vették hasznát), amint írom, rosszul emlékezik az Udvarrúl; oly igen elhitte máris magát.”⁶¹

Zrínyi Ilona egyre jobban *Thököly Imre* sorsához köti a saját és gyermekei jövőjét!

Hiba volt megengedni Thökölynek, hogy 1683. július 22-én magával vihesse a táborba a hét éves *II. Rákóczi Ferencet*. A fejedelmi név varázsa emelte ugyan a kuruc király tekintélyét — *Verebélyen*, a semptei várban, *Cseklészen* egymást érték a hódoló küldöttségek!⁶² —, ám a gyermek kompromittálódott a bécsi udvar előtt.

Mindaddig nem volt baj, amíg *Thököly Imre* hatalma csúcspontján állt. 1682-ben *Zrínyi Ilona* legfélénkebb tanácsadójának is el kellett ismernie, hogy a Rákóczi-uradalmak nagyobb biztonságban vannak a kuruc oldalon, mint lennének a császáriak pártfogása alatt.⁶³ 1683 nyarán a kis Rákóczi gyöngye teste megerő-

⁵⁶ *Angyal*, 1888. 261.

⁵⁷ *Rákóczi*: *Vallomások*, 14.

⁵⁸ *Angyal*, 1888. 263–265.

⁵⁹ Uo. 262.

⁶⁰ Uo. 263–265.

⁶¹ Szombathely, 1682. szeptember 9. Széchényi György levele Batthyány Kristófhhoz. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény I. köt. fol. 46.

⁶² *Márki*, 1907. 67. — Régi főúri családok, országos főméltóságokat viselők jöttek a táborba, akik Thökölyt nem tartották magukkal egyenrangúnak. II. Rákóczi Ferenc viszont az ország legelőkelőbbjei közé tartozott. *Köpeczi Béla*–*R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1976. (a továbbiakban: *Köpeczi*–*R. Várkonyi*, 1976.) 29.

⁶³ *Angyal*, 1888. 263.

sődött, hozzászokott a tábori élet viszontagságaihoz. Az 1683-as hadjárat azonban a törökök vereségével végződött Bécs alatt. A halványuló félholddal halványodni kezdett Thököly szerencse csillaga is. Érzik ezt már *Munkács* város lakói is: az egyszerű emberek, a Rákóczi-ház hívei gyors összeomlástól tartanak („... már alá jó a Német, s elborít bennünket;... nem szánom Asszonyunkat, hanem a két gyermekét; egyéb aránt ha Asszonyunk kézben akad, talán a bőriből dobót csinálnak” – híreszteli *Szokolovics Demeterné*). A lengyel hadsereg és a szatmári német helyőrség parancsnokától szeretnének védelemet kérni. Kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek a végzet elhárítására. Le akarják fegyverezni a várőrséget, kiszabadítani a rabokat — Herberstein császári főkapitányt és *gróf Koháry Istvánt* —, s feladni a németeknek *Munkácsot!* Úgy tervezik, a városban „lármát” csapnak, s a zűrzavart kihasználva jutnak be a várba... Az embereket nem csak a saját sorsuk foglalkoztatja. A beszélgetések, tervezgetések közben gyakran emlegetik *Zrínyi Ilonát* és a Rákóczi-gyermekeket; az anyáról elítélően szólnak — őt teszik felelőssé a kialakult helyzetért —, szánalmuk, együttérzésük a *kis úré* és a *kis asszonyé*:

Ujlaky István szerint „elrontá a Fejedelem Asszony a két gyereket; Kóródi Uram arra mondá: átkozott anya az olyan; ezt is mondá Kóródi Uram: örömet hazajönne most a két gyermek, eö Nagyságok is hazaküldenék, de a török nem engedi.”

Ignéczy Márton attól tart: „ha az Kis Urat, s Kis Asszonyt elfoghatják, a Kis Urat baráttá, a Kis Asszonyt apácává teszik, hogy a Rákóczi famíliának semmije ne lehessen!”

Friedrich, az egyik várbeli pattantyús sajátosan értelmezi hűségesküjét: „megeskütöttek ugyan engemet Munkács vára hűségére, de én csak a Kis Ur és Kis Asszony eö Nagyságok részekre tartom meg hűtömet, másképpen a Római császár hűségére vagyok.”

„Mondá Üveges Mihályné mostani Kegyelmes Asszonyunk felől: jobb lött volna veszteg ülni, mint azelőtt, nem járni alá s fel a táborozási alkalmatossággal!”

Ugyanez a véleménye *Beniczky Miklós* szentmiklósi udvarbírónak is: „Jobb volt volna ha Asszonyunk eö Nagysága itt helyben maradott volna a gyermekekkel, mintsem táborozni ment.”

Kóródi uram így sóhajtott fel egy alkalommal: „... csak a két gyermeket szánom, bárcsak azokat hatták volna itt!”⁶⁴

A halványuló félholddal halványodni kezdett Thököly szerencse csillaga is. *Horváth Mihály* történész szép szavai szerint Zrínyi Ilona „mostoha sorsa úgy akarta, hogy minden előny, melyet a keresztény fegyverek a törökén nyertek, minden diadal, mely a haza egy-egy részét a félhold járma alól felszabadította, az ő személyes viszonyaira nézve mindannyi lépés volt az örvény felé, mely az egy

⁶⁴ Hunyadi Péterné drasztikusan fogalmaz: „... a Fejedelem Asszony elbaszatá magát, elbaszá jószágát, mazurrá tevé gyermekeit.” Szokolovics Demeter is Zrínyi Ilona házasságkötésében jelöli meg a bajok gyökerét: „Asszonyunknak nem kell vala férjhez menni, de viszketett a p. etc., s azért ment férjhez.” (Az összeesküvés lelepleződött. Az 1683 végén Regécre érkező Thököly Imre vizsgálatot rendelt el. A bizottság 1683. december 24. és 1684. január 4. között összesen 125 tanút hallgatott ki, s megfogalmazta az egyes vádlottak elleni vádakot is.) MOL Filmtár, 6083. doboz: NRA fasc. 927. nro. 38., az idézett tanúvallomások: 8., 12., 15–16., 17–18., 39., 40., 41–42., 44., 45., 48–49. Vö. *R. Várkonyi*, 1989. 162–166.

szerelmén kívül végre egész földi szerencsáját elnyelte. És vajjon Ilona lelke fölemelkedett-e valóban is az önzetlen hazafiság azon magaslatára, hogy a haza megszabadultát vigasztaljon tekintse a maga és férje balsorsában?”⁶⁵ Aligha.

A halványuló félholddal halványodni kezdett Thököly szerencse csillaga is, ám *Zrínyi Ilona*, a szerelmes asszony mintha minderről nem venne tudomást! A téli hadjárat idején mindenüvé követi férjét és fiát, néha leányát is magával viszi! 1684 júliusában elkísérik Thökölyt *Szádvárra, Krasznahorkára, Tornára*, augusztusban pedig *Kassára*, ahová a kuruc király gyűlést hirdetett, hogy a haza fennmaradásáról tanácskozzanak.⁶⁶

Az első figyelmeztető jel: a császáriak elfoglalják *Makovicát*, a Rákóczi család várát!⁶⁷

Zrínyi Ilona 1685. március 14-től május 11-ig, a tiszántúli táborozás során végig a férje mellett van. Később Thököly újra magával viszi a táborba a mostohafiát, hogy emelje az ő megcsappant tekintélyét. De kénytelenek augusztus 18-án *Sárospatakra* visszavonulni. (Itt váltak el szeptember 27-én a mostohaapa és a mostohafiú útjai – többé nem látták egymást.) Innen indult el *Thököly Imre*, s jutott el végül *Váradra*, ahová állítólag a gyermek Rákóczit is magával akarta vinni, de aztán az utolsó pillanatban meggondolta magát, s egyedül ment. A váradi basa október 15-én Thökölyt letartóztatta. Erre a hírre október 25. és november 6. közt *Kassa, Szádvár, Regéc, Patak* és *Ungvár* egymás után meghódolt a császáriaknak. A regéciek és a patakiak kegyelmet kértek „kegyelmes kisuruknak, Rákóczi Ferencz ő nagyságának” valamint anyjának és nényjének. De *Caprara* csak a megtérőknek ígért kegyelmet, az átadott két várban a családi kincseket lefoglalta, s a királyi kamara őrizetébe adta az árvák felnőttéig.⁶⁸

Ez volt a második figyelmeztető jel!

3. A mostohaapa

Thököly Imre és *Zrínyi Ilona* házasságkötése végzettszerűen meghatározta *II. Rákóczi Ferenc* sorsát. A fiú, az apátlan árva rajongásig szerette az édesanyját. Vele szemben később is megértő volt: a következményekért nem őt tette felelőssé; a *Vallomásait* író Rákóczi indulata, dühe a gonosz mostoha és a bécsi udvar ellen irányult.

A hat éves gyermek nem tudta elfogadni apaként *Thököly Imrét*. Idegent látott benne, aki elvette tőle az édesanyját. Eddig az anyja számára ő volt az első, most teljesen háttérbe szorult, az anyjából feleség lett, s gyermeket hordoz a szíve alatt (a mostohatestvér 1683. február 20-án született *Lócsén*, de április 3-án már meghalt).⁶⁹

Nők nevelték, nők kényeztették (anya, nagymama). A nagymama meghalt, édesanyja eltávolodott tőle. Nagy törés ez a gyermeki lélekben! És most ez az

⁶⁵ *Horváth*, 1869. 54–55.

⁶⁶ *Márki*, 1907. 68–70., 71–72.

⁶⁷ Uo. 72.

⁶⁸ Uo. 72., 74–76., *R. Várkonyi*, 1989. 180–184. A regéciek feladási feltételei *Caprara* 1685. október 29-i válaszával: OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény I. köt. fol. 97.

⁶⁹ *Márki*, 1907. 65.

idegen férfi rendelkezik mindenről. Egy *gróf*, egy *rebellis*, egy *eretnek*. (A *Báthory Zsófia* környezetében szolgáltak most a gyermekben szítják az ellenszenvet!) Saját tapasztalatai alapján, a környezete által befolyásoltan Rákócziban kialakul a gonosz mostoha képe.

A *Vallomásait* író Rákóczi anyját annyira menti, hogy szinte meg is alázza:

E szerencsétlen házasság indítóokairól ő gyermekkorában azt hallotta, hogy kegyes emlékezetű anyját a császári udvar beszélte rá arra, hogy Thökölyhez menjen feleségül: a kuruc királyt e reményét és rangját felülmúló házassággal akarták lekötelezni, hogy rávegyék a fegyverletételre.⁷⁰ (A dolog pont fordítva történt, *Thököly Imre* üzent a házasságkötés engedélyezésének reményében *Zrínyi Ilona* által — Caprara közvetítésével — *Bécsbe*: kész átállni, a törökök ellen fordulni; a házasságkötés után azonban egészen másként cselekedett!)⁷¹

Aztán egy példázat következik:

Az eljégzés előtt különös esemény történt. Egy éjszaka *Munkácson* abba az ágyba, ahol *Zrínyi Ilona* a gyermekeivel aludt, kígyó siklott. Az anya a komorna sikolyára riadt fel, s Juliankát ölbe kapva kirohant – a kisfiú egyedül maradt a félelmetes hüllővel. Mindez intő jel volt. Nemsokára édesanyjuk férje személyében kígyót fogadott az ágyába!⁷² Vagyis egy álnok, alattomos embert. Bizonyításként vádak sorjáznak:

Thököly Imre testben-lélekben egyaránt ártani akart a kiszolgáltatott helyzetben lévő Rákóczinak; arra törekedett, hogy őt, a család utolsó sarját láb alól eltéve megszerezze várait, birtokait; lutheránus tanácsosai a védtelen kisfiú vesztét vagy áttérését akarták!⁷³

Az elkényeztetett, elpuhult gyermek nehezen viselte a tábori élet gyötrelmeit, azt hitte, Thököly azért vitte magával, hogy a hőség és a fagy, a szomszúság és az éhség végezzon elerőtlenedő szervezetével! El akarták tántorítani a hitétől, de tanítója, *Badinyi János* megvédte őt!⁷⁴ (A klasszikus latinban járatos bujdosó fejedelem arra is gondolhatott volna, hogy annyi idős volt Hadsrubal is, mint ő, és csak másfél esztendővel idősebb Hannibál, amikor apjuk, Hamilcar Barcas megeskette őket, hogy mindhalálig gyűlöljék hazájuk ellenségét, s mindjárt magával is vitte őket a háborúba. Vagy gondolhatott volna a kis Caligulára és Germanicusra, Romulus Augustulusra és Orestesre. Apák és fiúk. Apák, akik fiaikat kemény, katonai nevelésben részesítették, mégse lázadt fel egyikük se az *édesapja* ellen! Vagy gondolhatott volna Horatius intelmére: a gyermeket minden szükség, nélkülözés elviselésére, szabad ég alatt élni, minden veszedelemmel dacolni tanítsuk, ha azt akarjuk, hogy majdan mint erős ifjú kergesse az ellenséget! Mert csak így tanulja meg, hogy szép és dicső dolog meghalni a hazáért.)⁷⁵

⁷⁰ *Rákóczi*: Vallomások, 14–15. Vö. *Köpeczi*, 1982. 20.

⁷¹ *Munkács*, 1681. november 4. *Zrínyi Ilona* előterjesztése Caprarához. MOL A Thököly-szabadságharc levéltára. G. 8. Thököly családjának iratai. 14. cs. *Zrínyi Ilona* kiadványai (VIII. 3.), 35–36. lap.

⁷² *Rákóczi*: Vallomások, 15–16.

⁷³ Uo. 16.

⁷⁴ Uo. 16–17.

⁷⁵ *Márki*, 1907. 66., 70–71.

Rákóczi annyit elvakultan is kénytelen megállapítani, hogy megmaradt az egészsége, s gyenge teste megedződött. Mégis azt állítja: kamarásának, *Kőrösy Györgynek* kastélyt és birtokot ajánlottak Thököly tanácsosai, ha őt megmérgezi!⁷⁶ (A két szolga — *Badinyi János* és *Kőrösy György* — találhatta ki ezeket a meséket, hogy szerepük fontosságát hangsúlyozzák némi jutalom reményében, talán már ekkoriban *Zrínyi Ilonánál*, vagy később, a felnőtt Rákóczinál. Thökölynek nem állt érdekében a gyermek megölése, birtokaival így is ő rendelkezett — *Rákóczi Ferenc* halála csak bonyolította volna a helyzetet: a kihalt család birtokai az uralkodóra szállnak vissza!)⁷⁷

Újabb vádak következnek: a vérhas gyötörte gyermekhez mostohaapja nem hívott orvost; a *Bécs* alól visszaözönlő törökök, tatárok irányt tévesztve átgázoltak a kuruc táboron, — a kisfiút majdnem agyonnyomta egy lezuhanó nagy sátor; Rákóczinak szolga módjára kellett szolgálnia mostohaapját (a fejedelemnek egy grófot!).⁷⁸

És a végső vád: Thököly szorult helyzetében, hűsége bizonyosságául mostohafiát a törököknek akarta túszként átadni.⁷⁹

Rákóczi rosszul emlékezett, az újabb kutatások szerint nem *Munkácsról*, hanem *Sárospatakról* indult el Thököly,⁸⁰ s nem *Váradra* ment, ergo: szokásos hadjáratára akarta magával vinni a gyermeket. A császáriak elől hátrálva lépett bihari területre, s ekkor hívta meg a váradi pasa!⁸¹ Badinyi — hisz a történet tőle ered — az eseménysor kezdő pontját (Thököly magával akarta vinni a gyermeket) és végpontját (Thökölyt *Váradon* letartóztatták) egyenes vonallal kötötte össze, s arra következtetett: Thököly túszként akarta magával vinni Rákóczit, aki *Váradról* nyilván *Konstantinápolyba* került volna, s ismerve a török szokásokat, muzulmánt neveltek volna belőle, de ő (Badinyi) Isten segítségével mindezt megakadályozta: imájának hatására tett le Thököly a szándékáról!⁸²

Ha nem túsznak szánta mostohafiát a kuruc király, ha csak szokásos hadjáratára akarta magával vinni, *most* miért nem engedte el *Zrínyi Ilona*? Mert attól rettegett, hogy a közeledő császári hadsereg őt beszorítja valamelyik várba, s így férjével minden kapcsolata megszakad. Ha elengedi, nem tartja maga mellett a gyermeket, akkor nemcsak szeretett urától, de fiától is elrekesztik!⁸³

4. Az első sérelmek

Zrínyi Ilona és *Thököly Imre* házasságkötésének következményeiért Rákóczi mostohaapját és a bécsi udvart tette felelőssé. Hitelt adva környezete sugalmazá-

⁷⁶ *Rákóczi*: Vallomások, 17.

⁷⁷ *Angyal*, 1889. 148–149., jegyzetben. *Köpeczi–R. Várkonyi*, 1976. 29., 33.

⁷⁸ *Rákóczi*: Vallomások, 18.

⁷⁹ Uo. 19.

⁸⁰ *R. Várkonyi*, 1989. 182.

⁸¹ *Angyal*, 1889. 144., 147–148., *Köpeczi–R. Várkonyi*, 1976. 33.

⁸² *Rákóczi*: Vallomások, 19–20.

⁸³ *Horváth*, 1869. 58–59., 62–63. *Vö. Angyal*, 1889. 162. 2. jegyzet

sának *Thököly Imrét* — mint láttuk — álnok kígyóként ábrázolta, aki az ő vesztére tör!⁸⁴ A bécsi udvar egy sajátos elhallgatás folytán válik a gyermek tönkretévőjévé — a *Vallomásait* író Rákóczi csak az okozat leírására szorítkozik, arról hallgat, hogy mindaz, ami vele történt, édesanyja házasságkötésének, a *Thököly Imre* melletti nyílt kiállításának következménye! Édesanyja fölött nem mert ítélni a gyermek...

Évtizedekkel az események után Rákóczi így kezdi a személyét ért méltánytalanságok felsorolását:

A munkácsi ostrom idején elfoglalták sárospataki és regéci várait. Az ott talált ingó javakat a császári kincstárba szállították át. A több milliós (!) értékből — a császár nevében tett ígéret ellenére — később se kapott vissza semmit.⁸⁵

A munkácsi kapituláció pontjait nem tartották be, sőt a várfeladás után néhány héttel anyját gyermekeivel *Bécsbe* rendelték, birtokaikat, Magyarországot el kellett hagyniuk.⁸⁶

Érkezésükkor *Bécs* kapui zárva voltak, órákig látványosságul szolgáltak az őket sértegető tömegnek.⁸⁷

Rákóczi csak azt láttatja, hogy német katonaság foglalja el várait. Holott ez az események logikus következménye! Amint *Zrínyi Ilona Thököly Imréhez* ment feleségül (1682. június 15.), a Rákóczi-várakba (*Munkács, Regéc és Makovica*) kuruc őrség került.⁸⁸ E házassággal *Zrínyi Ilona* nemcsak a maga, hanem a gyermekei sorsát is *Thököly Imre* jövőjéhez kötötte! A császári hadsereg 1684-ben és 1685-ben a Rákóczi-birtokokon fekvő várakat (*Makovica, Tokaj, Ónod, Szerencs*) is sorra elfoglalta.⁸⁹ A férje által magára hagyott *Zrínyi Ilona* gyermekeivel *Sárospatakról Munkácsra* költözött át, miután ide szállítottott minden értéket *Patakról és Regéctől*. Tovább már nem lehetett hátrálnia...⁹⁰

Zrínyi Ilona kelepcébe került. Az események menetére többé nem lehetett befolyása. Bekövetkezett az, amitől már régóta rettegett:

„Édes szívem — könnyögött férjének még 1684-ben —, gondolja meg Kegyelmed azt, hogy ha engem Kegyelmedtől elszoríthatnának, nem lenne nagyobb örömök és bizonyosb veszedelme Kegyelmednek, kitől Isten oltalmazzon. Mert tudják, hogy Kegyelmed azon helyet nem hagyná igaz és hív emberek nélkül, és így Kegyelmedtől elrekedném azokkal együtt, kitől Isten oltalmazzon. Én miattam... distractiót tennének Kegyelmednek, édes szívem, és akkor volna, az kitől félttem eleitől fogvást. Az én Istenem énnekem ne adja azt érnem, hogy én az én édes uram nélkül akár minemű bátorságos várban vagy helyben megmaradásomat lelhetném. Én azt nem kívánom; hanem vagy élet vagy halál: semminemű félelem, sem nyomorúság engem Kegyelmedtől el nem rekeszt. Csak épen Kegyelmed el

⁸⁴ Thököly és Rákóczi viszonyára l. még *R. Várkonyi Ágnes*: Kritika és emlékezet. (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről.) In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerkesztette Benczédi László. Budapest, 1983. (a továbbiakban: *R. Várkonyi*, 1983.) 248–255.

⁸⁵ Rákóczi: *Vallomások*, 25.

⁸⁶ Uo. 24.

⁸⁷ Uo. 26.

⁸⁸ *Angyal*, 1888. 263–265.

⁸⁹ *Angyal*, 1889. 143.

⁹⁰ *R. Várkonyi*, 1989. 180., 182.

ne hagyjon, én ha gyalog is, kész vagyok elmenni, valahun hallom Kegyelmedet lenni. Vajki nagy dolog volt minden időben az igaz szeretet. És így, édes szívem uram, ha jól leszen dolgunk, együtt vigadjunk; ha pediglen akkor minemű ellenkező dolgunk leszen, egymást vigasztaljuk és együtt legyünk; mint Isten akarja, együtt viseljük a keresztet.”⁹¹

Thököly Imre katonás szigorúsággal utasította el az érzelem szötte tervet: *Munkács* jól védhető vár, kevés katonával nagy erőket lehet lekötni, az ellenség megosztható! Ő nem a feleségét, a mostohafiát akarta maga mellett tartani! Ebben a dologban ugyan meghátrált, de másban nem engedett: *Zrínyi Ilona* a *Munkácson* felhalmozott vagyonnal martalékul lett odadobva! (A szerelmes asszonynak nem maradt mozgástere, nem volt választási lehetősége: a várórség Thököly katonaságából állt, a kuruc király jó előre *Radics András*t nevezte ki várparancsnoknak, a diplomáciai ügyek intézését pedig titkárára, *Absolon Dánielre* bízta.)

És *Zrínyi Ilona* ebben a reménytelen helyzetben meg sem próbál külön alkut kötni, hűségesen eljártssza a rá kiosztott szerepet:

1685 októberében kijelenti, hogy inkább vesszen el minden körülötte, mint sem férjének tekintélye a legkisebb sérelmet szenvedje.⁹² (A nyilatkozatot elharmarkodottnak is tekinthetnénk, de még mindig van egy hónapja mindent megfontolni. Ezalatt esedik *Sárospatak* és *Regéc*, sőt megtudja azt is, hogy férjét a váradi pasa október 15-én letartóztatta. Ebben a helyzetben gondolhatna arra is, hogy házasságkötését annakidején az udvar engedélyétől tette függővé! *Zrínyi Ilona* azonban nem politikus, hanem szerelmes asszony. Nem az erőviszonyok, az érzelmek határozzák meg cselekedeteit. Helyzetét így nem érzékelheti pontosan — vagy a gyermekei, vagy Thököly! —, azt reméli, ha kitart férje mellett, akkor a gyermekei érdekeit is védelmezi.)

Novemberben megérkezik a császári katonaság a vár alá. *Zrínyi Ilona* kétszer is elutasítja (1685. november 21., 1686. március 9.) Caprara altábornagy ajánlatát — Felső-Magyarország főparancsnoka *Munkács* átadását kérte, s azt ígérte, ha *Zrínyi Ilona* elvlasztja ügyét a Thökölyétől, akkor őt és gyermekeit kímélni fogja —, ellenáll, s ezzel végérvényesen Thökölyhez köti a saját és gyermekei sorsát.⁹³ Ám *Munkácsot* nem lehet megvédeni, Thököly nincs abban a helyzetben, hogy felmentse – és soha nem is lesz... Ez a keserű igazság az idő múlásával egyre nyilvánvalóbbá válik. Az ábrándokat kergető asszony szeméről lassan lehull a hályog. 1687. december 9-én — azon a napon, amikor *I. Lipót* fiát, *József* főherceget megkoronáztatja! — írja *Béthune* márkinak, Franciaország varsói követének:

„Kénytelen vagyok a legbizalmasabban és titoktartást kérve közölni Excellenciáddal, hogy a várral együtt mindannyian, gyermekeimmel együtt végveszélybe sodródtunk.”⁹⁴

Hogy a vár két évig *Zrínyi Ilona* kezén maradhatott, az nemcsak a védők hősiességén múlt! 1686-ban a főerőket *Buda* ostroma kötötte le (Caprarát is,

⁹¹ *Horváth*, 1869. 62–63. A levél — Angyal Dávid szerint 1684 második felében íródott — vége a keltezéssel együtt hiányzik. *Angyal*, 1889. 162. 2. jegyzet.

⁹² *Angyal*, 1889. 162.

⁹³ *Köpeczi-R. Várkonyi*, 1976. 36., 38.

⁹⁴ *R. Várkonyi*, 1997. 164.

aki 1686. március 9-től irányította személyesen az ostromot, elvezényelték *Munkács* alól; a szorosabb ostrom csak negyvenhét napig tartott, április 27-e után a visszamaradt lovasság csupán csak blokádnál tartotta a várat),⁹⁵ majd *Simon-tornya*, *Pécs*, *Siklós*, *Kaposvár*; illetve *Szeged* visszafoglalása; 1687-ben délen folytak a hadműveletek: *Eszék*, *Pétervárad*, *Bucsin*, *Valpó*, *Vuková*; *Karlovic*, *Posega*, *Csernek* szabadult fel a török uralom alól, s a császári sereg Erdélyt is megszállta.⁹⁶

Zrínyi Ilonának 1688. január 16-án kellett a kapitulációt aláírni, s január 17-én átadni *Munkácsot*. Thököly érdekében semmit se tehetett, Thökölyt ekkor már politikai halottnak tekintette tárgyaló partnere, Caprara. A feltételek szigorúak voltak: a reményeiben csalódott asszonynak gyermekeivel *Bécsbe* kell utaznia, ott fognak lakni, s a várost csak a császár engedélyével hagyhatják el; *Zrínyi Ilona* csupán az első urától kapott javakkal rendelkezhet, a többbit, az árvák birtokait ezentúl a kamara kezeli; az ingatlan és ingó jószágokat a nagykorúsításkor kapják vissza az árvák (a munkácsi és a szentmiklósi jószág visszaadása azonban a császár kegyelmétől függ); a gyermekek feletti gyámság a császárra száll át, gondviselőt majd ő rendel melléjük.

Vagyis *Zrínyi Ilonának* beleegyezését kellett adnia, hogy *Bécsbe* internálják, hogy gyermekeitől elszakítsák! És elvesztette a hatalmas Rákóczi-birtokokat is.⁹⁷

Ha ketten teszik ugyanazt, az nem mindig ugyanaz! Érdekes párhuzam mutatkozik: a fejedelmi gyermek helyzete mostohaapja és édesanyja mellett hasonló volt.

Kétségtelen, hogy *Thököly Imre* igyekezett saját céljaira is felhasználni a kisfiút. Nemcsak a tábori élet viszontagságaihoz kívánta hozzászoktatni, hanem ragyából profitálni is akart – magával hurcolta, mutogatta: íme, itt van mellette, vagyonával, tekintélyével őt támogatja a Rákóczi-ház utolsó sarja! S arra idomította, hogyan kell fogadnia a hódoló főurakat, nemeseket. Mindez fárasztó, megalázó lehetett a hét-nyolc esztendőes Rákóczi számára. Megaláznál tünhetett, hogy neki, a *hercegnek* engedelmeskednie kellett egy *grófnak*! Kétségtelen az is, hogy a táborban élete — mint bármelyik katonáé — veszedelemben forgott. Ezek a tények, s a *Kőrösy György* és *Badinyi János* által saját hűségük bizonyosságául kitalált rágalmak láttuk, hogy milyen indulatokat váltottak ki a már felnőtt *Rákóczi Ferencből*.⁹⁸

⁹⁵ *Angyal*, 1889. 166., 168.

⁹⁶ *Szalay László*: Magyarország története. V. köt. Második kiadás. Pest, 1866. 350–353., 373–385.

⁹⁷ A Munkács kapitulációjával kapcsolatos iratok: MOL A Thököly-szabadságharc levéltára. G. 6. A felkelők és a császáriak közt folyt tárgyalások iratai (VI). 13. cs. 54–65. lap, illetve Caraffa végső resolútiója („Költ ő Felsege Munkács vára alatt levő táborából, 15-dik January 1688.”), kiadva: Munkács capitulációjához, 1688. I. Végső resolútió. In: Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. Közli Thaly Kálmán. MHHS XXIV. köt. Budapest, 1873. 316–321.

⁹⁸ *Rákóczi*: Vallomások, 14–20. — Kőrösy György és Badinyi János a saját szájuk íze szerint alakított történeteiket akár többször is elmesélhették a már nagykorúnak nyilvánított II. Rákóczi Ferencnek, hisz éveken át szolgálatában álltak! 1695. április 16-án Rákóczi főborinspektorként (*Universonum Vinorum Nostrorum Generalis Inspector*) alkalmazta Kőrösy Györgyöt, ez a szerződés

Zrínyi Ilona ugyancsak igyekezett saját céljaira is felhasználni a gyermek-fejedelmet. Hogy vélegénye kedvébe járjon, a *Budáról* európai hírű hósként *Munkács* felé vonuló *Thököly Imre* elé egészen *Leleszig* küldte 1682. május 30-án — mint hódoló küldöttséget — testvérét és hat éves fiát.⁹⁹ 1686. május elsején pedig — *Munkács* első ostroma után — várúrként szerepeltette az eddig háttérbe szorított, tíz éves gyermekeket. A szemtanú így látta:

„Délután penig az úrfi ő nagysága aer változtatásának kedvéért kiment sánckokat nézni, éppen a Latorczáig s egyszersmind a várat is kívül megkerülte ő nagysága az egész praesidiummal. Hogy bémentünk volna: a kapu előtt az egész seregek rendet állván, ő nagyságát lövéssel köszöntötték; ő nagysága is, hogy a kapun bémentünk, a tiszteket mind, úgymint kapitányokat, hadnagyokat maga eleiben híván, igaz hűségüket s fáradságokat szépen megköszönte.”¹⁰⁰ (Nem volt bölcs dolog az ellenséget azzal ingerelni, hogy egy gyermek ellenében vallottak kudarcot! *Munkács* jogilag valóban Rákóczié, de ténylegesen a gyám, az édesanya kezelésében van – az ellenállásról, az önvédelemről is *Zrínyi Ilona* döntött, és most a fiát tolta előtérbe...)

Pár nappal később *Zrínyi Ilona* hódoló levelet írat fiával és leányával férjének, *Thököly Imrének*:

Leanyi es fiui engedelmesseggel valo szolgulatunkat ajanlyuk Nagysagodnak, mint jo kegyelmes Uramnak edes kegyelmes uram mik az Nagysagod szolgalyara meg elünk, Edes kegyelmes Uram valoban szivesen varjuk azt az aldot orat, az melyben Isten ő Szent Felsege el hozza Nagysagod közinkben, ezek utan ajanlyuk magunkat az Nagysagod Graciajaban. Datum In Arce Munkacs Die 5. Maii Anno 1686. Nagysagodnak engedelmesseggel Szolgalo Leanya és Fija.

Rakoczi Juliana
mp.

Rakoci Ferencz
mp.

(A levél végig *Rákóczi Ferenc* írása, *Rákóczi Julianna* csak aláírta. A címzés: *Meltossagos Thököly Imre kegyelmes Urunk Apanknak ő Nagysaganak alazatos-san irtuk.*)¹⁰¹

Munkács ostromakor legalább annyi veszélynek volt kitéve a gyermek, mint *Thököly* táborában! Ha pedig édesanyja származását nézzük: ő grófkisasszonyként lett az édesapja felesége – tehát *Munkács*on a *herceg* egy volt *grófkisasszony*nak engedelmeskedett!

Félelmetes a párhuzam! A *Vallomásait* író *Rákóczinak* azonban a *munkácsi ostrommal* kapcsolatban egy zokszava sincs. Ellenkezőleg! Anyját mindenki fölé

(conventio) *Badinyi Jánost* levéltárosként említi (*Dominum Badiny, tamquam Specialem Archivi Nostri Conservatorem*). OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény I. köt. fol. 197. — *Badinyi* a maga verzióját 1697 nyara előtt adhatta csak elő, hisz ő a hegyaljai felkelés során életét vesztette. *Köpeczi*, 1982. 34.

⁹⁹ *Márki*, 1907. 62.

¹⁰⁰ *Dobay Zsigmond* naplója *Munkács* védelméről, 1686. In: *Késmárki Tököly (!) Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai*. 1686–1705. Közli *Thaly Kálmán*. MHHS XXIII. köt. Pest, 1868. (a továbbiakban: *Dobay*: Napló) 431.

¹⁰¹ A levél fotómásolata: *Márki*, 1907. 71.

helyezve hősként, önmagát pedig az óráról lógó, a „hadijátékokban” gyönyörködő kisdiaikként ábrázolja:

„Nem sokkal Thököly távozása után a német hadsereg megérkezett említett várunk ostromlására — írja — Anyám mellett maradt Thököly kancellárja, Absolon, egy éles eszű, egyszersmind gonosz lelkű férfi (ez tanácsosainak zászlóvivője, a lutheránus felekezet híve volt), és Radics András (szintén tanácsos, és mindketten a lutheránus felekezet hívei), egyik a politikai, másik a katonai ügyek intézésére. Mégis a legtöbbet érték a te szolgálódnak, anyámnak a tanácsai, akit mind bölcsesség, mind hősi lelkület tekintetében a neméhez illő átlagos képességeken felül ajándékozta meg, ó, bölcsesség tárháza! Bátor és valóban férfias lelkülettel vette tudomásul, hogy közelednek üldözői, és a vár megadását kérőknek azt felelte, hogy ő árváinak gyámja, akiknek várába ő bárki ellen irányuló ártó szándék nélkül vonult vissza, és hogy nem adhatja át várunkat, melyet senki nem követelhet tőlünk jogosan. Ezért mindenféle viszálykodástól távol óhajtja tartani magát, mert ha bárki most említett árváinak javait erőszakkal el akarná rabolni, akarata ellenére fog kényszerülni az erőszak visszaverésére, s ezt valóban a következő három évben férfias lelkülettel meg is tette. Ugyanis az egész hároméves időszak alatt a német sereg ezt a várat részben hosszan tartó ostrom alatt tartotta, részben ágyúkkal és tüzes bombákkal megrakott mozsárágyúkkal igyekezett megadásra kényszeríteni, de hasztalan volt igyekezetük. Bevallom, gyönyörködve nézegettem a hegy magasságából csaknem mindennap a csatározásokat, és a nagyobb, elég erős harci megmozdulásokat is, és ezért olykor keményebb eszközökkel kellett engem kényszeríteni a humán tanulmányokhoz, melyeknél nem szívesen időztem, de hozzád imádkozni, ó, lesújtottak vigasza, még gyermeki erőtlenségemben sem mulasztottam el. Most is emlékezel, Uram, s nem hiszem, hogy megfeledkeztél volna azon a napon, melyen gyakran megnevezett szolgálódat magadhoz szólítottad, kegyes cselekedeteiről és a gyöngék és a sebesültek iránt mutatott irgalmasságáról, akiket igen gyakran, sőt mindennap, saját kezűleg kevert orvosságokkal gyógyított, és ápolásukról gondoskodott. Olykor rettenthetetlenül járt körbe a falakon. Te helyeztél pajzsot az ágyúgolyó elé, melytől egy ízben a mellette álló szolgálólány feje úgy szakadt le, hogy agya anyámra fröccsent. Megőrizted őt, hogy még több alkalommal érdemelje ki a te könyörületességedet kínok és gyötrelmek útján, melyek által vezetted őt, s melyekért — remélem — jobban dicséretged a mennyekben, mint amennyire képes vagyok én szegényen és bűnösen itt a földön.”¹⁰²

Zrínyi Ilona, a rajongásig szeretett édesanya már-már szentté magasodik (a gyűlölt mostohaapa, *Thököly Imre* — mint láttuk — álnok kígyó volt!). Ilyen előzmények után érthetetlen, miért kellett a várat végül feladni. Rákóczi mendemondára, szóbeszédre hagyatkozva igyekszik kikeveredni saját csapdjából. Mert árulás történt! *Zrínyi Ilona* rejtjeles levelet kapott a férjétől. Átadta *Absolon Dávid* kancellárnak, hogy fejtsse meg. *Thököly Imre* arra kérte feleségét, küldje *Rómába Bárkány Jánost* azzal a megbízással, hogy a pápának ajánlja fel megtérését, ha ügyeit ösztentsége a bécsi udvarral rendezi, s ígérje meg a nevében azt is, hogy az eretnekek megtérítésében nagy buzgalommal fog tevékenykedni. Absolon a levél

¹⁰² *Rákóczi: Vallomások*, 21–22.

tartalmát közölte *Radics Andrással*. Úgy döntöttek, kijátsszák Thököly terveit. Eltitkolták a levél igazi tartalmát, kapcsolatba léptek, megegyeztek az ostromlók-
kal, s az élelmiszer és a hadianyag elpocsékolásával arra kényszerítették *Zrínyi Ilonát*, hogy adja fel a várat. Rákóczi egyik csapdából a másik csapdába esik: neki, mint buzgó katolikusnak örülnie kellene Thököly áttérésének (hisz édesapjáról is — elfogultan — azt állította: „szívesebben maradt távol a fejedelemségtől, mint-hogy szent hitéről lemondjon.”),¹⁰³ kitalálja hát, hogy mostohaapja áttérési szándéka nem volt őszinte, s ezért hiúsította meg azt az isteni akarat!¹⁰⁴

(A *Vallomások* szövegében egyetlen egy jelző árulkodik arról, hogy Rákóczi talán sejtette az igazságot, de nem merte kimondani, tudat alá szorította – édesanyjával szemben elfogult volt. *Zrínyi Ilona* második házasságát „túlságosan nagy szerencsétlenséget hozó”-nak nevezi.¹⁰⁵ De kire, kikre nézve volt ez a házasság „túlságosan nagy szerencsétlenséget hozó”? A válasz: „a mi Házunkra.” A „mi” fejedelmi többes, „házunkra” = családukra. Vagyis a Rákóczi-házra, a Rákóczi-családra, konkrétan: a két gyermekre, *Rákóczi Ferencre* és *Rákóczi Juliannára*. Az ő birtokaikat prédálták fel a hadak, az ő birtokaik kerültek hosszú évekre kamarai kezelésbe! *Zrínyi Ilona* számára a boldog szerelmet jelentette a házasság, férjét még a száműzetésbe is követte! *Thököly Imre* számára pedig nemcsak szerelmet, de hatalomgyarapodást, könnyen megszerzett várakat is jelentett. *Zrínyi Ilonának* alig volt birtoka, *Thököly Imre* nincstelenként kezdte: kard által szerezte vissza, majd kard által vesztette el még az apjától elkobzott birtokokat. Sokat nem kockáztattak. Számukra nem lehetett „túlságosan nagy szerencsétlenséget hozó” ez a házasság!)

Ha ketten teszik ugyanazt, az nem mindig ugyanaz! Szeretett édesanyja kéréseit, kívánságait zokszó nélkül hajtotta végre a gyermek, lelkében semmi túske nem maradt, viszont a gyűlölt mostohaapa minden tettét gyanakvással szemlélte!

A felnőtt szolgák is igyekeztek a maguk céljaira felhasználni a gyermeket. Saját hűségük felnevelésével vagy az édesanyjától, *Zrínyi Ilonától*, vagy pedig a már felnőtt *Rákóczi Ferenctől* vártak jutalmat. *Kőrösy György* kamarás Thököly táborában állítólagos mérgezési kísérletektől mentette meg a gyermeket, *Badinyi János* pedig az Istennek bemutatott engesztelő áldozattal akadályozta meg, hogy a mostohaapa *Nagyváradra* magával vigye Rákóczit, ami egyet jelentett volna a konstantinápolyi rabsággal, a keresztény hit elvesztésével! Ez elől csak a vértanúk koszorújának elnyerésével lehetett volna megmenekülni! Legalábbis Rákóczit így tájékoztatták. Ennyire felfűjták a dolgot!¹⁰⁶

Ilona napra a felköszöntő verseket feltehetően *Badinyi János* írta, s 1686. május 22-én a két gyermekkel mondatta el. A Gyöngyösit nem nagy tehetséggel

¹⁰³ Uo. 12.

¹⁰⁴ Uo. 23–24.

¹⁰⁵ Uo. 14.

¹⁰⁶ Uo. 17., 19–20., 21.

utánzó hízelgő minden bizonnal elérte célját, *Zrínyi Ilona* meghatottan örökítette meg az eseményt, saját kezével jegyezte le a köszöntő verseket e szavak kíséretében:

„Isten soha ne adjon anyának jobb gyermekeket, mint azok még eddig az ideig voltak, mert soha nem tapasztaltam egyebet benne az igaz szeretetnél és engedelmességnél hozzám, semmi nemű változásokban. Abban leginkább gyönyörködtem, egymáshoz igaz atyafi szeretettel voltak. Ha tovább is hozzám és az én édes uramhoz abban maradnak, vesznek jutalmat mitőlünk, az Istentől áldást, adnak jó példát a világ fiainak.”¹⁰⁷ S nyilván a „költő” jutalma sem maradt el!

Nem ártatlan névnap-i köszöntőről volt szó, a szerző a politikát is belekeverte, a gyermek Rákóczival többek közt ezeket mondatta:

*Ínség*¹⁰⁸ bilincsejét kerülő magyarság,
Egy Munkács várában szorult az szabadság,
Kit egy Zrínyi szívő tartott meg asszonyság,
Hol vagy, s hálát nem adsz, az egész magyarság!¹⁰⁹

Ezek a patetikus sorok — egy szolga hízelgése — nemcsak Rákóczi, a magyar történetírás értékítéletét is befolyásolták. *Munkács*, szabadság, *Zrínyi szívű asszonyság!* Harsány, rikító színek – a megbicsakló, a visszhangtalanságra utaló utolsó sorról (a „költő” a következő versszakban egyhelyben toporog, majd gyorsan átadja a szót *Rákóczi Juliannának!*) mindenki megfélemedezett. A magyarság egységesen nem állt ki *Munkács* mellett, *Zrínyi Ilona* ügye mellett, *Thököly Imre* ügye mellett. Amikor a kuruc királyt a váradi pasa letartóztatta, megkezdődött hadseregének felbomlása, egyre több tiszt, katona — bosszúból? megértve az idők szavát? — pártolt át, fordult szembe a törökökkel. (Hogy hol volt a magyarság? Válaszoljunk a költői kérdésre! A névnap-i köszöntővel csaknem egy időben — június 18-án — kezdődött meg Buda ostroma: a 61 ezer fős nemzetközi haderőhöz 15 ezer magyar csatlakozott!)¹¹⁰ *Zrínyi Ilona* nemhogy segítséget kapott volna férjétől, még ő küldött neki *Munkácsról* katonákat!¹¹¹

E kis kitérő után nézzük, a munkácsi kapituláció után milyen sérelmek és vélt sérelmek érték Rákóczit a bécsi udvar részéről!

¹⁰⁷ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 1958., vö. Kuruc költészet, 789.

¹⁰⁸ E szót Thaly Kálmán "rabság"-ra cserélte (*Dobay*: Napló, 436. jegyzetben, *Thaly*, 1882. 71.), már-már így ment át a köztudatba (*Márki*, 1907. 77., *Köpeczi Béla-R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1955. — a továbbiakban: *Köpeczi-R. Várkonyi*, 1955. — 33. és *Köpeczi*, 1982. 41.), ám időnként fel-felbukkant a helyes változat is: *Márki*, 1907. 82., *Köpeczi-R. Várkonyi*, 1976. 36. Az érdekesség kedvéért: A verset Szalay László történész fia, Pál másolta le Thaly Kálmán számára (OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1390. 2. köteg 15–16. lap.), itt még az "ínség" szó szerepel; sőt egyszer Thaly Kálmán is megtartotta az eredeti kifejezést: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Thaly Kálmántól. I. köt. A bujdosók és Thököly kora (1670–1700). Pest, 1872. 221.

¹⁰⁹ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 1958., a vers legutóbbi, helyes, kézirat szerinti kiadása: Kuruc költészet, 324.

¹¹⁰ Buda és Pest visszavívása 1686-ban. A kétszázéves évforduló alkalmából Budapest székesfőváros megbízásából írta *Károlyi Árpád*. A kétszázötvenéves évfordulóra átdolgozta Wellmann Imre. Budapest, 1936. 114., 118., 210.

¹¹¹ *Angyal*, 1889. 171.

Rákóczi egyre szenvedélyesebben ír sorsának további alakulásáról:

1688. március 27-én — születésnapján! — érkeztek *Bécshez*. A városkaput bezárva találták. Órákon át közszemlére voltak kitéve: el kellett tűrniük az özszeverődött csöcselék sértegetéseit. A kínos várakozás után a külvárosba, az Ágoston-rendi monostorhoz kísérték őket. Innen még aznap este Kollonics bíboroshoz (őt bízta meg a császár a gyámi teendők ellátásával) vitték a két gyermeket, aki nem rangjukhoz méltóan, hanem koruk miatt — *Rákóczi Ferenc* ekkor tizenkét éves volt, *Rákóczi Julianna* pedig tizenhat — lekezelően fogadta őket. Később újra kocsiba ültek, s bár a bíboros azt mondta, hogy a császárnak mutatja be az árvákat, egy zárdánál álltak meg, ahol Juliannát erőszakkal választották el testvérétől. A fiúgyermeket tanítójával és kamarásával a bíboros jószágigazgatójának szállásán helyezték el. Pár nap múlva megengedték, hogy anyjától és nővérétől elbúcsúzzon — hogy *Bécsből* hova viszik, eltitkolták. Ekkor látta utoljára édesanyját...¹¹²

Tanítójával egy eléggé kopottas bérkocsiba ültették, s csak az utazás második napján mondták meg neki, hogy Csehországba viszik.¹¹³

Neuhausban, a jezsuiták kollégiumában színjátékkal, ünnepi lakomával fogadják, de itt éri az újabb csapás: tanítójától, egyetlen vigasztalójától is el kell válnia — hiába sír, jajgat, panaszkodik, hiába hivatkozik a bíboros ígéretére... Nem kap különszobát, együtt kell két ifjúval laknia.¹¹⁴

„Te látod, Uram — fohászkodik Istenhez a bujdosó fejedelem —, mivelhogy engem még most ezeknek leírása közben is gyötör az emléke, mi történhetett volna keserűbb a gyermek fejedelemmel, mint száműzöttetni saját hazájából, elszakadni szüleitől, ismeretlen országba sodródni, születése adta rangjához méltatlan bánásmódban részesülni és egyedül maradni olyan emberek között, akiknek erkölcsi, szokásai teljesen eltérők, nyelvük sajtáságai ismeretlenek, hiszen nem ismertem a latinon kívül (erre otthon tanítottak) más nyelvet, melynek segítségével érintkezhettem volna azokkal, akikkel együtt kellett élnem.”¹¹⁵

Étkeznie a megszabott időben, a közös refektóriumban kellett. A rozskenyér, a fanyar bor, a szokatlan ízű ételek csak szomorúságát fokozzák.¹¹⁶

Rákóczit 12 éves koráig uralkodásra nevelték. A gyermekkor élményei a legmaradandóbbak — ezt a hirtelen zuhanást nem lehet elfelejteni!

Mi lehetett az udvar szándéka a gyermek Rákóczival? Mint láttuk, *Munkács*on már 1683-ban attól tartottak az egyszerű emberek, a Rákóczi család hívei, hogy „a Kis Urat baráttá, a Kis Asszonyt apácává teszik, hogy a Rákóczi családnak semmije ne lehessen!”¹¹⁷ Egy évtizeddel később *Rákóczi Julianna* azzal riogatta testvérét, hogy Kollonics egyszer azt mondta neki: a császár nem akarja az ő kilépését a zárdából, öccse pedig érettebb korban a jezsuita atyák társaságába kíván lépni! A *Vallomásait* író Rákóczi nem tudja eldönteni, mi volt a császár szándéka, azt viszont határozottan állítja: a bíboros arra törekedett, hogy néniét

¹¹² *Rákóczi*: Vallomások, 26–28.

¹¹³ Uo. 28.

¹¹⁴ Uo. 32–33.

¹¹⁵ Uo. 33.

¹¹⁶ Uo. 33–34.

¹¹⁷ MOL Filmtár 6083. doboz: NRA fasc. 927. nro. 38. 18.

apácává, őt pedig jezsuitává nevelje, hogy kihaljon a család és a jezsuita atyák örököljék a javaikat.¹¹⁸

Hogy szerzetessé akarták volna nevelni, nem bizonyítható, inkább csak császárhű alattvalóvá kívánták formálni:

1688. április 3-án érkezett meg Rákóczi a délkelet-csehországi *Jindrichuv Hradecbe*, német nevén *Neuhausba*. A Habsburg-birodalom egyik legelőkelőbbnek tekintett — a császár által különleges gonddal támogatott — jezsuita iskolájába került, osztrák főnemesek és előkelő cseh családok, az udvari arisztokrácia fiai tanultak itt, az államapparátus vezetésére hivatott ifjúságot nevelték itt; szobartársa *Kollonics Zsigmond* (Rákóczi gyámjának unokaöccse) és báró *Wolkra Ottó*¹¹⁹

Az egykorú feljegyzés így örökíti meg Rákóczi érkezését:

„Gimnáziumunk kitűnően fegyelmezett és erkölcsös növendékekkel gyarapodott. Közülük kitűnt gróf Rákóczi Ferenc, Rákóczi György egykori erdélyi fejedelem unokája, Rákóczi Ferenc fia, aki anyjával és nővérével vészelté át a hosszú ostromot, minden reményt elvesztve, hogy nevelőapja, Thököly Imre felszabadíthatja; miután hosszú és igen állhatatos ostrom után Munkács vára elesett, anyjával és nővérével együtt Bécsbe vitték a császár hatalma alá. Anyját és nővérét a Szent Orsolya-rend apácáinak oltalmára bízta. A Kollonics Lipót bíboros gyám-sága alá helyezett Ferenc grófot, amikor arról tanácskoztak, hogy hová küldjék tanulni, úgy döntöttek, hogy Neuhausba küldik. Hogy pedig tökéletesebben Társaságunk felügyelete alá kerüljön, a felséges Lipót császár akaratából a szemináriumban rendelték neki szállást, szolgaszemélyzetéből minden honjabeli férfit eltávolítottak mellőle, hogy — a Császár szavai szerint — a Császár hű alattvalói között annál biztosabban megtanulja tisztelni az isteni és emberi felséget.”¹²⁰

Rákóczi lassan megszokta új környezetét: egy hónapon belül bekapcsolódott az iskolai munkába. Az eddig megszerzett ismeretei, latin tudása alapján a negyedik, vagyis a syntaxista osztályba került. Itt főleg a latin mondatant tanul-ta.¹²¹

A következő évben, 1689-ben — a poétikai osztály tanulójaként — az antik klasszikusokkal, Vergiliusszal, Ovidiusszal ismerkedett.¹²²

1690-ben a legfelső, a rhetorikai osztályba lépett. Az ókori prózáírókat, szónokokat tanulmányozta – elsősorban Cicerót.¹²³ (Az állandó latin társalgás kezdte nyelvérzékét, a nővérenek ekkoriban írt, évődő hangú levele árulkodik erről: a magyar szavak már nehezen jönnek a tollára, az írásmód, a mondatfűzés idegen!)¹²⁴ Még ugyanebben az évben befejezte tanulmányait, a kollégium évkönyve elismeréssel emlékezett meg tehetségéről, szorgalmáról és szerénységéről.¹²⁵ Sőt Guttwirt atya, a gimnázium igazgatója tanítványa tiszteletére megje-

¹¹⁸ *Rákóczi*: Vallomások, 39–40.

¹¹⁹ *Köpeczi-R. Várkonyi*, 1976. 45., 47–48.

¹²⁰ *Szörényi László*: Rákóczi csehországi tanuló évei. In: *Rákóczi tanulmányok*. Szerkesztette Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. (a továbbiakban: *Szörényi*, 1980.) 292. 9. jegyzet; *Köpeczi*, 1982. 48–49.

¹²¹ *Szörényi*, 1980. 299.; *Köpeczi*, 1982. 49.

¹²² *Szörényi*, 1980. 301.; *Köpeczi*, 1982. 49.

¹²³ *Szörényi*, 1980. 303.; *Köpeczi*, 1982. 49.

lentetett egy verseskötetet is, mely a Mária-kultusz szellemében fogant. A Rákóczihoz intézett ajánlás 1690. július 26-i keltezésű. Szövegéből kitűnik, hogy a jezsuiták tanítványukat a fejedelmi hivatástudatra, a családi és a nemzeti tradíciók megbecsülésére nevelték, az egyház és a királyság — Hungária a jezsuita értelmezés szerint a győzhetetlen római császár, *Lipót* és fia, *József* országa! — világi oszlopának szánták.¹²⁶ A könyv elé kötött Rákóczi-portré szimbólumrendszere azt sugallja: „a német, azaz voltaképpen a Németországban divatozó spanyol ruhás ifjúnak az örökös Habsburg-királyság Magyarországot kell hazájának tekintenie, amelynek szolgálatára neveltette bíboros gámja.”¹²⁷

A fenti adatok nem azt látszanak igazolni, hogy szerzetesi pályát szántak neki! Hát még ha azt is figyelembe vesszük, hogy Rákóczi 1690 őszén, gimnáziumi tanulmányai befejezése után, a cseh fővárosban, *Prágában* kezdte meg egyetemi tanulmányait, logikát, metafizikát és matematikát hallgatott¹²⁸ – és nem teológiát!

A tények, a száraz adatok után szólunk kell arról is, hogy a *Thaly Kálmán* által rajzolt színes és megható jelenetek¹²⁹ — ezeket részben vagy egészben a legutóbbi időkhöz átvették a történészek¹³⁰ — nem bizonyultak igazaknak, bár forrást is koholt hozzájuk¹³¹ a Rákóczi-kor megszállott kutatója:

1. A *Bécsben* időző magyar arisztokrata ifjak aligha adtak díszkíséretet a gyermek Rákóczit *Neuhaus* felé vivő kocsinak. (A saját forrására hivatkozó Thaly olyannyira elveti a súlykot, hogy e jelenetben valóságos tüntetést lát a törvény-olyan Kollonics-rezsim ellen, s az alkotmányos szabadság eszméjét képviselő Rákóczi-ház mellett! A bosszankodó *Lipót* császár lovas testőreivel rendelteti vissza *Bécsbe* a forrófejű ifjakat!)¹³²

2. Túl teátrális az a jelenet is, amikor Rákóczi fejedelmi pompában — legdrágább díszmagyar-ruhájában, épp csak a buzogányát nem viszi magával (de később azt is megmutatja tanárának!) — jelenik meg az érkezése tiszteletére rendezett ünnepségen és a templomban.¹³³ Thaly fantáziáját a Rákóczit nyolcéves korában (1684!) ábrázoló festmény mozgatta meg, ott látható a gazdag öltözék –

¹²⁴ Krumlov, 1690. június 6. Rákóczi levele nővérehez. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény, I. köt. fol. 153. Fotómásolata: *Márki*, 1907. 88–89.

¹²⁵ *Szörényi*, 1980. 304.

¹²⁶ Uo. 304–305.; *Köpeczi*, 1982. 58–59.

¹²⁷ *Szörényi*, 1980. 305.

¹²⁸ *Köpeczi–R. Várkonyi*, 1976. 51.

¹²⁹ *Thaly*, 1882. 101. és ugyanitt a 2. jegyzet, 103–105., 106–107., 112–116., 118. és 120–125.

¹³⁰ *Márki*, 1907. 87., 88., 90., 93–96.; *Köpeczi–R. Várkonyi*, 1955. 38–39., 40., 42., *Köpeczi Béla*: Pro Libertate. II. Rákóczi Ferenc az államférfi és az író. Budapest, 1976. (a továbbiakban: *Köpeczi*, 1976.) 8.; *Köpeczi–R. Várkonyi*, 1976. 45–46., 47., 48.

¹³¹ Tudósítás a 12 éves Rákóczi Ferencz jesuita-kezekbe adatásáról. Nova-Domo, 12. Aprilis 1688. In: Késmárki Thököly Imre naplóí, leveleskönyvei, és egyéb nevezetes írásai. Közli Thaly Kálmán. MHHS XXIV. köt. Budapest, 1873. (a továbbiakban: Neuhausi tudósítás) 321–324. Vö. *Szörényi*, 1980. 299. 29. jegyzet.

¹³² Neuhausi tudósítás 322.; *Thaly*, 1882. 103–105.

¹³³ Neuhausi tudósítás 321–322.; *Thaly*, 1882. 113–115. (Márki Sándor tültesz mesterén is: ő már fejedelmi buzogánnyal a kezében vonultatja be a kis Rákóczit a templomba! *Márki*, 1907. 93.)

és a buzogány!¹³⁴ „A templomba belépvén — fordítja le magyarra a latinul megkomponált forrását Thaly —, ragyogó mentelánczán ötvennél több gyémánt tündökölt, melyeknek középsője oly nagy, mint az ember kis újjának izülete, s magyarkájának (kis kalpag) tollas forgójában más tizenkét gyémánt, mindegyike egy arany értékű; mente- és dolmánygombjai tiszta aranyból állók, stb.”¹³⁵

3. 1688. április 5-én — a *Thaly Kálmán* által írt dokumentum szerint — búfelejtő kirándulásra vitték a neuhausi várba tanárai a hazájától messze szakadt gyermeket. Az „osztálykiránduláson” különös dolog történt: Rákóczi az egyik teremben térképet pillant meg, *Munkácsot* keresi – könnyek szöknek a szemébe. „Nem lehet oly hamar felejteni...” – válaszolja értetlen környezetének.¹³⁶

Stb., stb.

A történetet szükségtelen kiszínezni, szikárságában is épp elég drámai! Egy 12 éves árva gyermekből — aki apját nem ismerte, akit elszakítottak hazájától, édesanyjától, tanítójától, akit eddig más elvek szerint neveltek — udvarhű arisztokratát próbálnak faragni: megváltozik az öltözete, a hajviselete, a beszéde, a rangja; már-már belesimul környezetébe...

5. Zrínyi Ilona számadása

Mit tehet lányáért, fiáért a fogoly anya?

A kapituláció és a Bécsbe érkezés között hónapok teltek el, a Rákóczi-ház híveinek módjuk nyílt befolyásuk érvényesítésére. A császár a gyámi teendők ellátásával *Kollonics Lipót* bíborost bízta meg. A Rákóczi-birtokok kezelőjévé *Klobusiczky Ferenc* bárót, *Zrínyi Ilona* jelöltjét, a család régi, meghitt emberét nevezték ki. Valószínű, hogy az iskola megválasztásában is érvényesült némi családi érdek – a neuhausi vár ura, *gróf Slawata Joachim* távoli rokona volt a Rákóczi-aknak, *Zrínyi Ilona* a pártfogásába ajánlotta fiát. A gimnázium poetikai, majd rhetoricai osztályát végző Rákóczi szabadideje jórészt a várban töltötte, a világi örömökkal (lovak, fegyverek, vadászat) ismerkedett.¹³⁷

További engedmény, hogy *Zrínyi Ilona Bécsben* együtt maradhatott lányával az Orsolya-apácák johannesgassei kolostorában. Az udvar engedélyével látogatókat is fogadhattak. Ezt a körülményt jól ki is használták, *Zrínyi Ilona* házasságkötést készített elő: *Aspremont-Reckheim Ferdinand Gobert* altábornagy 1691. június 24-én vette feleségül *Rákóczi Juliannát*, s megszöktette a zárdából. Az udvart érzékenyen érintette az ügy, az államtanács külön konferenciát tartott, melyen *Lipót* császár is részt vett; bár a férjet a spielbergi várba zárták, a feleséget pedig a tullni klostomba, a titokban megkötött házasságot nem semmisíthették meg.¹³⁸

Rákóczi Ferenc helyzete azonban továbbra is változatlan maradt, gyakran írt levelet anyjának, nővérének – és *Zrínyi Ilonának* azt kell látnia, hogy fia 1690

¹³⁴ E fejedelmi jel fontos kellék, magyarázólag hozzá lehet fűzni: „Ezzel tartott hadiszemléket Munkácscon!” *Thaly*, 1882. 114.

¹³⁵ Uo. 114–115.

¹³⁶ Neuhausi tudósítás 322–323.; *Thaly*, 1882. 120–121.

¹³⁷ *Köpeczi-R. Várkonyi*, 1976. 47., 49.

¹³⁸ Uo. 47., 52.

nyarán már kezdi elfelejteni anyanyelvét.¹³⁹ Az édesanya, a gyermek egyetlen reménye ahelyett, hogy folytatná a küzdelmet fia visszaszerzéséért, 1692 elején elhagyja *Bécs*et, férjéhez indul (Thököly az 1690. augusztus 21-i zernyesti csatában¹⁴⁰ foglyul ejtett két császári tisztért, Heislerért és Doriaért¹⁴¹ váltotta ki). Persze lehetséges, hogy a szerelmes asszony azzal áltatja magát, hogy így harcolhat eredményesebben a fiáért is, Thököly azonban 1697-ben csak *Zentaig* jut el – *Zrínyi Ilona* többé nem látja viszont a hazáját, a gyermekeit...

Utólag könnyű okosnak lenni! – mondhatná bárki *Zrínyi Ilonát* elmarasztaló sorainkat olvasva. A sors úgy hozta, hogy a végeredmény ismeretében, négy év távlatából *Zrínyi Ilonának* is vissza kellett tekintenie az eseményekre, számot kellett adnia fiának a gondjaira bízott Rákóczi–birtokokról! Érzett-e lelkiismeret furdalást, utólag okos volt-e?!

Minden megjegyzés nélkül, szószerinti fordításban közöljük az 1692. január 8-án *Pozsonyban* kelt búcsúlevelet (az anya személyes találkozásra nem kapott engedélyt, már elhagyta *Bécs*et, útban volt Törökország felé; hogy végül is eljutott-e ez a küldemény a címzetthez, nem tudjuk; a levél latin és német fordításban maradt fent):¹⁴²

„Isten áldása legyen rajtad! Édes fiam, Ferenc!

Meg kell vallanom, hogy eleitől fogvást mind mái napig az én dolgaiban nem az emberi, hanem az isteni gondviselés és akarat volt a vezetőm. Mikor ugyanis nem is sejthettem, Isten az ő különös kegyelméből megkönyörült rajtam. Férjem-uram ugyanis magához hív engem. Ugyancsak a jó Isten meglágyította őfelsége szívét is s most innét elbocsátván, kellő kísérettel egész Erdélyországon át szabadon utazhatom. Rettentő nagy út áll előttem, én azért sietve sietek uramhoz és hűséges férjemhez. Kötelességem hozza ezt magával.

Semmi nem esik nékem oly súlyosan, mint tőled, legkedvesebb fiamtól elszakadnom. Könyörögtem őfelségének, engedné meg, hogy te hozzám jöjj, s hogy tőled búcsút vehessek. De a sors nagyon mostoha hozzám. Nem engedték meg. Súlyosan esik az nekem, de az isteni végzésnek teljesülnie kell mindenben.

Mikoron idejöttem, téged nővéreddel együtt elszakítottak tőlem s én szerencsétlen, búcsút sem vehettem tőled; de anyai áldásomban azért részed volt s ez anyai áldásomnak most is osztályosa vagy s az is maradsz, mert te nékem bánatot sohasem okoztál s azért méltán várhatod az Isten áldását.

Nem írtam neked, mert nem volt szabad írnom; de amiről tudtam és sejtettem, hogy szükséged volt rá, igyekeztem neked megküldeni. S most is küldök,

¹³⁹ Az anyjához írt leveleket nem ismerjük, de fennmaradt egy levele nővéréhez (1690. június 6.), melyből látszik: már nehezebbre esik magyar nyelven fogalmazni. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389. Thaly-gyűjtemény, I. köt. fol. 153. Fotómásolata: *Márki*, 1907. 88–89.

¹⁴⁰ A Porta 1690. június 8-án erdélyi fejedelemnek nevezte ki Thökölyt. Trónja elfoglalásához török–tatár segélyhadat kapott. A zernyesti győzelem után azonban hamar, október végén, kiszorult Erdélyből.

¹⁴¹ Heisler tábornok volt, Erdély császári főparancsnoka, Doria pedig ezredes.

¹⁴² A levél keltezésére, jelzetére: *Köpeczi*, 1982. 65–66., *R. Várkonyi*, 1983. 222. 21. jegyzet.

amint a mellékelt jegyzés mutatja, több mindent. Vedd tőlem jó szívvel s meg ne feledkezzél anyádról.

Tudod jól, hogy hozzád mindig hű voltam s gondom is volt rád és javaidra! Nem mondom urodalmaidra, mivel a háború és a katonaság majd mind pusztává tette. Ami nálam erősebb és hatalmasabb volt, azt meg nem akadályozhattam. Isten akarata megtörtént. Nemcsak a Rákócziak javai pusztultak el, de majd mindenkié. Ha jól szemre vesszük a dolgok állását, majd az egész világot fegyverben látjuk s csak az nem károsodik, akinek semmije sincs.

Néhány szót teszek itt az ingóságokról mik kezemben vannak. Féltem ezeket. Egyet sem adtam el, zálogba sem vetettem s ajándékul sem adtam. Istenben bíztam egyedül s ő a világ csodájára megőrizte a kincseket.

Én a kommisszáriusokat, akik az ingóságokat a ti jelenlétetekben összeírták, nem láttam s hírüket sem hallottam. Így tehát nem is tudhatom, mi módon végezték az összeírást. Akik ott jelen voltak s akik engem ismertek, nem mondhatják s nem is gondolhatják, hogy én valamit elvittem. Isten óvjon ilyesmitől. Hiszen jól tudom, hogy más tulajdonához tilos nyúlnom s a saját gyermekeim javait még kevésbé szabad másnak adnom. Ilyesmi nem is fér meg az én természetemmel.

Tudd meg tehát, édes fiam, hogy a jelzett dolgokat a kardinális úr őeminenciájánál lepecsételve és aláírva megtalálod. Ha netán a káptalannál helyezném el, onnét is megírom neked, mennyi az s mikor leszen a fölöstásnak ideje. Nagyanyánknak semmi arany- és ezüstértékét nem kaptam kezemhez. Ezekhez nincs jogom, azért csak a te atyád ingóságairól beszélek, amiket nekem adott volt, de amiket elvettek tőlem.

Az én jó Istenemre bízom magamat s gyermekeim szeretetire édesanyjuk iránt, valamint a közigazságra, mely mindig diadalmaskodni szokott. Isten áldjon meg benneteket.

Ne búsulj azon, édes fiam, hogy javaid idegen kézen vannak s hogy pusztán állanak. Újra helyrehozhatod azokat. A hadak lerontották váraidat, adja Isten, hogy te ismét fölépíthesd azokat! Ófelségének oly nagy a kegyessége hozzátok, hogy a kardinálisnál lévő kincseitek el nem veszhetnek. Megtalálsz nála mindent. Te csak tanulj szorgalmasan s rajta légy, hogy a dicsőség koronáját elnyerjed! Nincs a világon szebb és dicsőbb dolog, mint a becsületes név és a jó hír! Ez soha meg nem hal, hanem örökké él.

A földi javak elveszhetnek — az nem nagy baj —, de aki a becsületét veszette, mindenét elvesztette. Ezért, édes fiam, te benned lévén minden gyönyörűségem, ne szerezz nékem keserűséget, mint nővéred, aki miatt oly sokat szenvedtem! Istennek és a boldogságos szűznek ajánlottam őt. Ő legyen édes anyátok és gondviselőtök minden bajotokban. Ő soha el nem hagy titeket.

Becsüld az embereket, szívesen társalogj az idegenekkel s így véled is jól bánnak és szeretni fognak! Aki másokat megbecsül, magamagát becsüli. A rossz társaságokat szorgalmasan kerüld, mert ezek az emberek testét és lelkét pokolra juttatják! Azokkal kell társaságot tartanod, akiktől minden jót és okosat tanulhatsz. Egyébként a hatalmas Istentől anyai áldásommal egyetemben minden jót

kívánok neked. Bárhova vet a sors, maradok mindenütt és mindenkor a te forrón szerető anyád: Zrínyi Ilona.”¹⁴³

Rákóczi Ferenc a személyes szabadságáért folyó harcot nővére, sógora nélkül minden bizonnyal elvesztette volna! A házaspár a fogságból kiszabadulva pert indított a Rákóczi-birtokokat kezelő Kollonics ellen a Juliannát illető örökség kiadásáért, kiharcolták, hogy *Rákóczi Ferencet* hívják Bécsbe, hallgassák ki.¹⁴⁴ Négy év után, 1692 nyarán így találkozhatott újra a két testvér. Nehezen tudtak beszélgetni, mert a 16 éves *Rákóczi Ferenc* már elfelejtette ősei nyelvét. De megértették egymást: Rákóczi a bíboros határozott kívánsága ellenére nem folytatta tanulmányait, nővére palotájába költözött, véget vetett a pernek, s visszakövetelte birtokait Kollonicstól...

De ez már egy másik történet!

¹⁴³ *Takáts Sándor*: Zrínyi Ilona Bécsben. In: *Takáts Sándor*: Régi idők, régi emberek. Második kiadás. Budapest, é. n. 430–433.

¹⁴⁴ *Rákóczi*: Vallomások, 41–42.

Radó Bálint

VI. JAKAB SKÓT KIRÁLY POLITIKAELEMÉLETE THE TREW LAW OF FREE MONARCHIES CÍMŰ ÍRÁSÁBAN

VI. Jakab skót király 1598-ban készítette el A Szabad Monarchiák Igaz Törvénye avagy kölcsönös és viszonyos kötelesség egy szabad király és természetes alattvalói között¹ című politikai traktátusát. Jakab király politikai írásainak első 20. századi megjelentetője, C. H. McIlwain — aki forráskiadványának a szerintünk nem egészen helytálló „The Political Works of James I” címet adta, hiszen mind a Trew Law-t, mint pedig a Basilikon Doron-t Jakab még skót királyként írta — úgy értékelte, hogy a Trew Law nem csupán Jakab király első, de egyben legátfogóbb politikai írásműve is.² A mű első kiadása névtelenül, pontosabban a nyelvtanilag nem teljesen helyes „C. Philopatris” álnév alatt jelent meg 1598-ban, valószínűleg szeptemberben, Edinburgh-ban. A munka további sorsáról annyit szükséges megjegyeznünk, hogy legalább négy újabb kiadást ért meg Londonban 1603-ban, legelőször még minden bizonnyal áprilisban, közvetlenül I. Erzsébet királynő halálát követően.³ Jakab írását felvették a még életében, 1617 februárjában megjelentetett Workes („Munkák”) című kötetbe (bár a címlapon az 1616-os évszám szerepel), melyben a király műveit gyűjtötték össze. Azonban már ezt megelőzően is széles körben világos volt, hogy a Trew Law szerzője nem más, mint maga a király, hiszen ez egyrészt a szöveg figyelmes végigolvasásából is egyértelműen kitűnik mindenki számára, másrészt Robert Waldegrave királyi nyomdász műhelyéből került ki, ami amúgy is minden kétséget eloszlatott a mű szerzőségével kapcsolatban. Ráadásul — amint Wormald rámutat, bár ő legalább négy helyett csak három 1603-as londoni kiadásról tud — két kiadásban a király nevét egy az egyben feltüntették.⁴ Tehát az edinburgh-i megjelentetéstől eltérően Angliában Jakab már kísérletet sem tett arra, hogy szerzőségét titokban tartsa. De a könyv a Basilikon Doron-nal összevetve „nagyon kis sikert aratott”.⁵ Feladatunk, hogy a Trew Law keletkezési körülményeinek tisztázása után magát a szöveget mint forrást tegyük vizsgálat tárgyává, abban a reményben, hogy sikerül a viszonylag

¹ The Trew Law of Free Monarchies: or the Reciproock and Mvtvall Dvctie Betwixt a Free King, and His Naturall Subjects. A továbbiakban Trew Law. A tanulmányban közölt idézetek fordítása: Kiss Gergely–Radó Bálint–Sashalmi Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény az abszolutizmus elméletének tanulmányozásához. Pécs, 1997. (A továbbiakban: Abszolutizmus.)

² Ch. H. McIlwain (ed.): The Political Works of James I. New York, 1965; XXXVII. (A továbbiakban: Political Works.)

³ Akihiro Yamada: The Printing of King James I's The True Lawe of Free Monarchies with special reference to the 1603 editions in Poetica 23, 1986; 74.

⁴ Jenny Wormald: James VI and I, Basilikon Doron and The Trew Law of Free Monarchies: the Scottish Context and the English Translation. in: L. L. Peck (ed.): The Mental World of the Jacobean Court. Cambridge, 1991; 51.

⁵ Uo. 51.

hűvös angliai fogadtatás okait a benne foglalt gondolatokkal összefüggésbe hozunk. Jakabnak ezt az egyik legfontosabb művét a magyar nyelvű szakirodalom mindezidáig elég mostohán kezelte. Kontler László röviden értékeli ugyan,⁶ de célja nem Jakab műveinek áttekintése, hanem a kora újkori brit eszmetörténet fővonalainak megrajzolása volt. Ebből következően nem szentelhetett nagyobb teret Jakab politikai írói munkásságának. Bayer József néhány sorban említi a Trew Law-t, Jakab királyt azonban nem tartja politikai gondolkodónak.⁷ Meglepő módon azonban az angolszász történetírás is adós maradt (VI.) I. Jakab király valamennyi politikai teológiai írásának összefoglaló és összehasonlító vizsgálatával. Talán éppen a Trew Law képez érthető módon némi kivételt, de az is csak meglehetősen röviden nyert említést a történeti irodalomban és jobbára — már csak az írás és az első kiadás időbeli közelsége folytán is — csak a vele együtt emlegetett Basilikon Doron-nal szokás összehasonlítani.

Ha kezünkbe vesszük VI. Jakab Trew Law című munkáját, a legelső lapon egy, az olvasóknak adresszált ajánlásával találkozunk, melyre az első alcím is utal: „An Advertisement to the Reader”. Jakab király ebben a bevezetőben írását két ízben is a „Pamphlet” szóval illeti. Talán a leginkább szembetűnő az az előszóktól nem szokatlan, de királyoktól kissé idegennek ható óvatoskodó alázatosság, mellyel a szerző előljáróban bocsánatot kér olvasóitól, „kedves honfitársaitól” mindazon hibákért, melyeket a mű megírása közben elkövetett.⁸ Felveti, hogy a munka sok szempontból hiányosságokat árulhat el — itt elsősorban arra utal, hogy szándéka szerint tartózkodott az ellenvélemények megcáfolásától⁹ —, sőt azt is megkockáztatja, hogy talán nem is lesz „túl bölcs”.¹⁰ Írása legfőbb erényeinek a maga részéről annak rövidegét, illetve a didaktikai célt tartja. Világossá teszi, hogy a mű írása közben egy nagyon is gyakorlatias cél vezette. A Skóciában vagy bármely más országban valaha is kitört lázadásokat, felkeléseket védelmükbe vevő politikai írók „szirén énekei ellen”¹¹ kívánja hűséges alattvalóit felvértezni. Véleményünk szerint teljes biztonsággal azonosíthatjuk ezt a kört a William Barclay által „monarchomachi”-nak nevezett csoporttal, márpedig közismert, hogy ezek egyik legbefolyásosabb és a talán legmesszebbmenő következtetésekre jutó képviselője a puritán George Buchanan volt, Jakab király gyermekkori nagy tudású nevelője.

Van egy kulcskifejezés, melyet a király az alattvalók ideológiai felvértezésének feladatával kapcsolatban a munka során többször is használ és amelyet már az ajánlás első mondataiban szerepeltet: „the trew grounds” („az igazi alapok”).¹² Ugyancsak az ajánlásban az „igaz” jelző nélkül még egy alkalommal előfordul ez a szó.¹³ „Az igaz alapok” kifejezés lényegileg egyet jelent a főcímben olvasható „Igaz Törvénnyel”, amely, illetve amelyek azt a szilárd fundamentumot adják,

⁶ Kontler László: Az állam rejtelvei. Bp. 1997; 93.

⁷ Bayer József: A politikai gondolkodás története. Bp., 1998; 117.

⁸ Abszolutizmus 1997; 10.

⁹ Uo. 11.

¹⁰ Uo. 10.

¹¹ Uo. 11.

¹² Uo. 10.

¹³ Uo. 11.

amelyre a király mint szerető atya gyermekeinek, az alattvalóknak kötelességét, alattvalói hűségét építeni kívánja. Ezek az alapok szolgálnak egyedüli zsinórmértékül minden, a becsület, a tisztesség, s a hűség útján megmaradni kívánó alattvaló számára.

Ha a „királygyilkosok” hamis és félrevezető érvelését és példáit az emberek ezekkel, a király által a műben lefektetendő alapokkal vetik mindenkor össze, sosem téveszthetnek célt. „Ezáltal az igaz ítéletnek útján rendben megmaradtok okosan megítélve minden cselekedetet annak minősége nem pedig az elkövetőkről bennetek kialakult előítéletek szerint: ily módon, miközben leartjátok ennek hasznát, fájdalmamat örömmé változtatjátok.”¹⁴ Az ajánlás így zárul: „titeket Istennek, magamat pedig kedvező ítéleteknek ajánlom.”¹⁵ Íme a kölcsönös, szerves és — mint rövidesen látni fogjuk — bizonyos értelemben szinte „családias” egymásrautaltság, melyet Jakab király írása befejezéseként is megfogalmaz majd; íme a gyógyír a hamis próféták csábító és csalárd eszméire. Így válik nyilvánvalóvá a „cselekedetek minősége”, azaz a fa gyümölcse, melyről maga a fa is megismerhető — hogy egy, Jakabtól és korától bizonyosan nem idegen bibliai szófordulatra utaljunk.

Valóban, a G. Burgess által is bemutatott teológiai nyelvezet és érvelés,¹⁶ mely a lehető legtermészetesebb módon kapcsolódik a divine right eszmerendszeréhez, de nyilvánvalóan a divine right abszolutizmusához is — bár ez utóbbi esetében már elengedhetetlenül összefonódik a jogfilozófiai nyelvezettel — mindvégig sajátos jellemzője marad a Trew Law-nak. Illusztráció gyanánt vegyük az ajánlást a főcím megismérlése után követő főszöveg legelső mondatát: „Miután nincs semmi, ami olyan fontos lenne egy ország lakosai számára, Isten-ismeretük mellett, mint hűségüknek (alleagance) helyes ismerete, a közöttük felállított kormányzat formájának megfelelően, különösen egy Monarchiában (mely kormányzati forma, mivel az Istenséget mintázza, a legjobban közelít a tökéletességhez, amint az összes tanult és bölcs ember kezdettől fogva egyetértett ebben; az Egység lévén minden dolog tökéletessége), így a tudatlanság, és (ami még rosszabb) a sokaság félrevezetett véleménye, kiket azok, akik képesnek tartják magukat a tudatlanok tanítására és oktatására, elvakítottak, számos virágzó Állam (Commonwealth) vesztét és felforgatását okozta, mások esetében pedig nagy szerencsétlenségekre és teljes szétzúllásra vezetett.”¹⁷

A fenti idézet nézetünk szerint két szempontból kell, hogy megfontolásra készítsen bennünket. Az egyik a helyes „Isten-ismeret” és az alattvalói hűség egymás mellé állítása, szoros összekapcsolása. Mondhatnánk, Jakab számára úgy függ össze e kettő, mint Mózes két kőtáblája: az elsón az Úrral kapcsolatos parancsolatok, a másodikon az embertársakra vonatkozók olvashatók. Az Evangélium fényében különösen szorosan tartozik össze e két „útmutatásrendszer”. Itt nyilvánvalóan az alattvalóknak uralkodójuk iránti köteles hűségén van a hangsúly,

¹⁴ Uo. 11.

¹⁵ Uo. 11.

¹⁶ *Glenn Burgess: The Politics of the Ancient Constitution. An Introduction to English Political Thought, 1603–1642.* London, 1992; 130.

¹⁷ Abszolutizmus 1997; 11.

melyre Jakab király mindvégig az „alleagance” szót használja következetesen. Tisztán kell látnunk, hogy a kor a természetesen protestáns számozás szerinti ötödik parancsolatot egészen tágan értelmezte. Távolról sem csupán a vér szerinti szülőknek kötelesen kijáró tiszteletet értette rajta, hanem a szolgák és szolgálók részéről uruk, mesterük iránti engedelmisséget és — ami minket vizsgálódásunk szempontjából a leginkább kell, hogy érdekeljen — az állami felsőség, az uralkodó, a kormányzat iránti tiszteletet és engedelmes hűséget is. G.J. Schochet kiemeli, hogy ekképp értelmezte a kérdéses parancsolatot Luther Márton és Kálvin János is,¹⁸ de még az angliai disszenterek, a puritánok lelkészeinek túlnyomó többsége is.¹⁹ Angliában hat esztendővel a Trew Law megírása után, 1604-ben jelent meg John Dod és Robert Cleaver „A Plaine and Familiar Exposition of the Ten Commandments” című közös munkája, melyben az anglikán egyház hivatalos álláspontjával, tanításával teljes összhangban a politikai, alattvalói hűséget és kötelességet egy az egyben az ötödik parancsolatból vezették le.²⁰ Az érvelés szerint amint a király nem volt népe vér szerinti atyja, úgy a mester sem például segédjének, mégis az utóbbira is ugyanúgy vonatkozott a hűség kötelezettsége, mint a vér szerinti gyermekekre, éppen a bibliai „én és a házam népe” gondolat eredeti jelentésének megfelelően.

1615-ben Jakab immár angol és skót király elrendelte, hogy a God and the King cím alatt névtelenül megjelent, de feltételezhetően az oxfordi Richard Mocket által megfogalmazott, az alattvalók politikai kötelezettségéről, felsőbbség iránti hűségről, engedelmisségről szóló traktátust, mely az anglikán egyház hivatalos katekizmusának idevonatkozó kérdéseit bővebben kifejtette, nyomtassák ki és az iskolákban, az egyetemeken tanulmányozzák.²¹ Ezen kívül kötelezővé tette azt is, hogy Anglia és Skócia minden háztartásában legyen kéznél belőle egy-egy példány. 1616-ban Skóciára vonatkozóan a király parancsát a Privy Council és a General Assembly újabb rendeletekkel erősítette meg.²² Különösen érdekes és sokatmondó a traktátus utóélete: II. Károly a Restauráció elején újra kiadatta és „áldott emlékü” nagyapja rendelkezését az új kiadás címlapján hasonló értelemben megismételte.²³ Egy másik munkájában Schochet a „Tiszteld atyádat és anyádat”-parancsolat politikai vonatkozásainak általános és mélyen gyökerező voltával kapcsolatban arra is felhívja a figyelmet, hogy a kor a parancsolatot sosem csupán egyetlen kormányzati forma iránti hűség kötelezettségeként értelmezte, hanem a politikai — és természetesen egyéb — felsőbbséget általában értette rajta. Erre jó példa az, hogy a Commonwealth időszakában a legtöbb kátéban a „Király” szót a „magisztrátus” szóval cserélték fel.²⁴

A Trew Law főszövege legelső mondatának idézésekor említettük, hogy két szempontból is figyelemre méltónak találjuk azt. Az „Isten-ismeret” és az alatt-

¹⁸ Gordon J. Schochet: Patriarchalism, Politics and Mass Attitudes in Stuart England. in: The Historical Journal, XII, 3 1969; 428.

¹⁹ Uo. 424.

²⁰ Uo. 417.

²¹ Uo. 433.

²² Uo. 435.

²³ Uo. 435.

²⁴ Gordon J. Schochet: Patriarchalism in Political Theory. Oxford. 1975; 15.

valói hűség szoros összekapcsolódásán túlmenően nem kerülhetjük meg Jakab azon kitételeinek értékelését, miszerint a monarchia mint kormányzati forma azért közelít legjobban a tökéletességhez, „mivel az Istenséget mintázza”, illetve mert „az Egység minden dolog tökéletessége”.²⁵ Az első állítást egy bekezdéssel később meg is ismétli ekképpen: „a Királyság az Istenség igazi leképezése (paterne)”.²⁶ Bizonyosak lehetünk afelől, hogy ezekben a nézetekben lényegesen többet juttat a királyi szerző kifejezésre, mint példának okáért egy Hayward, Craig vagy a velük kitartón vitatkozó Doleman, amikor ők arról írnak, hogy valamennyi kormányzati forma közül a monarchikus berendezkedés kétségkívül a legjobb és legszerencsésebb. Mindamellett azt is szeretnénk leszögezni, hogy az „Istenség - Monarchia” párhuzamban korántsem a divine right érvelés egyik elemét véljük felfedezni. Itt egészen karakterisztikusan a legteljesebben talán mind a mai napig az Arthur O. Lovejoy által leírt „Great Chain of Being approach”-csal van dolgunk, azaz „a létezés nagy láncolatával”, mely sok tekintetben még Marsiglio Ficino-ra visszavezethető neoplatonista gondolatrendszer szükségszerűen áthatotta Jakab király korának világlátását is. Ebből a láncolatból egyetlen láncszem, a létezés „egyetlen egy lehetséges variációja” sem maradhatott ki.²⁷ Vajon miért éppen a királyság intézménye lett volna a kivétel? A mennyei királysághoz a földi árnyékvilágban a földi királyság közelít leginkább. Így válnak a földi királyságok a mennyei, James Daly egyik cikkének címével élve „ kozmikus harmóniának” elengedhetetlen alkotóelemeivé. Ily módon járul hozzá a földi királyság a kozmikus „Egység tökéletességéhez”. Másrészt magán a monarchián belül is feltétlenül biztosított a hön áhított egység, erre pedig a „monarchia” szónak etimologikus jelentése a legfőbb garancia. Igazat kell ugyan adnunk Dalynak abban, hogy „a kozmikus harmónia meghatározó politikai jegye nem a szuverén szupremáciája, hanem a hierarchikus láncolat volt, a kormányzat láncolata éppen úgy, mint a létezés láncolata, melyben az együttműködés abszolút szükségessége előfeltételezte a magasabb hatalmaknak a kisebb hatalmak legitím szerepei iránti tiszteletét, mely hatalmak éppen olyan fontosak voltak, mint a nagyobbak”.²⁸ Azt is el kell fogadnunk, hogy a „létezés nagy láncolatának” gondolata egyáltalán nem volt egyik vagy másik politikai párt illetve gondolkodás hitbizománya, sőt ez a világlátás éppen nem is a „királyok isteni jogalapját” volt hivatva alátámasztani.²⁹ Ezt a magunk részéről az imént már ki is kötöttük. Megítélésünk szerint azonban Daly túlságosan élesen kíván minden, a „létezés nagy láncolatának” koncepciójába illeszkedő gondolatot távol tartani a divine right elmélet kifejtőitől. Az a tény ugyanis, hogy ez a világlátás semmi esetre sem szükséges tényezője a divine rightnak, még nem bizonyíték számunkra arra nézve, hogy valaki nem gondolkodhatott egyszerre mindkettőben. Jakab király Trew Law-ja okfejtésünket alátámasztja, amint erre további példákat is említeni fogunk. Szembeötlő, hogy maga Daly is

²⁵ Abszolutizmus 1997; 11.

²⁶ Uo. 12.

²⁷ Arthur O. Lovejoy: *The Great Chain of Being*. Cambridge, Mass., 1965; 62.

²⁸ James Daly: *Cosmic Harmony and Political Thinking in Early Stuart England*. Philadelphia, 1979; 29.

²⁹ Uo. 29.

elismeri, hogy a „kozmosz harmonia” különböző szintjeinek, „szféráinak” megfeleltetéseiben bizonyos fokú összemosisódás mindig is megfigyelhető volt.³⁰ Ebben a kor embere a mainál ugyan lényegesen otthonosabban tudott tájékozódni,³¹ de ez még nem zárja ki azt, hogy egy-egy szépíró vagy politikai gondolkodó például Istenről egyfelől mint mindennek ősforrásáról, másfelől pedig mint mindennek végső mintájáról, legfőbb céljáról, elérendő példaképéről szóljon.³² Pontosán ezen az alapon állítjuk, hogy Jakab király vallotta egyrészt, hogy hatalma közvetlenül az Istentől ered — ennyiben a divine right „iskolához” tartozott —, de azt is, hogy az Isten mennyei monarchiája ősképe, mintája minden földi királyságnak, így az ő Skóciájának is. Ez utóbbi szempontból viszont már egyértelműen a „Great Chain”-szemlélet képviselői közé sorolhatjuk. Nem látunk okot — Dalyvel ellentétben — arra, hogy a kettőt mint egymást kölcsönösen kizárókat állítsuk be.

Jakab király tehát mindenekelőtt rámutat azokra a legfőbb okokra, melyek őt műve megírására készítették. Irtózik a lázadástól, leginkább pedig attól, ha a tömegeket törvénytelen tettekre, királyuk elleni lázadásra ösztönzik a „felforgatás” és a „züllesztés” szószólói. Királyi dühe egyértelműen nem az alattvalók megtévesztett rétege, hanem azok ellen irányul, akik szemforgató módon magukat másoknál okosabbnak tartva a népet engedetlenségre akarják rávenni.

Ismét két momentumot szeretnénk itt kiemelni. Az egyik, hogy Jakab az igazi science royalle, az arcana imperii-be való királyi beelátás elkötelezett védelmezőjeként sosem hajlandó azt elismerni, hogy bármily okos és képzett elme is legyen valaki — Buchanan például minden kétséget kizáróan az volt —, egymaga elegendő tudással rendelkezhet ahhoz, hogy magának az uralkodónál is nagyobb bölcsességet tulajdonítva az államügyekben megfellebbezhetetlen autoritásként nyilatkozzék. Sőt, akárhány ilyen „bölc” tudása sem lehet nagyobb és inkább mérvadó a nép számára, mint az arcana imperii ismerőjéé. Nagyon fontos sietve megállapítanunk, hogy mindez Jakab szemében korántsem zárta ki az uralkodónak való tanácsadás lehetőségét vagy akár szükségességét. Erre előljáróban csak egyetlen, de annál jellemzőbb példát hozunk fel a Trew Law-ból. A király a Parlamentet — itt egy sajátos hűbéri elvnek és megközelítési módnak vagyunk tanúi — „a király és hűbéresei főtörvényszékének”³³ nevezi. Mindössze arra kell tehát gondolnunk, hogy Jakab következetesen végigvezette a divine right elméletet: amennyiben az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik, Isten meg is ajándékozza egy mindenki másétól eltérő jellegű tudással, a science royalle-lal. Máskülönben nem is volna sok értelme azt állítani, hogy „Jupiter villámai gyakrabban és keményebben lesújtanak a magas és tekintélyes tölgyre, mint az alacsony és hajlékony fűzfára: és a legmagasabb székéről a legkönnyebb lecsúszni”.³⁴ Márpedig Jakab király a fenti szavakkal összegzi a Trew Law-ban az uralkodó tetteit számon kérő Mindenható vele szembeni jogos szigorát. Így válik érthetővé, hogy a szerző meglehetősen ellenszenvvel ír azokról, „akik képesnek tartják magu-

³⁰ Uo. 10.

³¹ Uo. 10.

³² Uo. 10.

³³ Abszolutizmus 1997; 18.

³⁴ Uo. 24.

kat a tudatlanok tanítására és oktatására”.³⁵ Annyit bizonyára elfogadott, hogy ezek az írók olyan felkészültség birtokában vannak, mely „felforgató”, destruktív ténykedésüket nagyon megkönnyíti. Ez a tudás, ez az elmebeli pallérozottság, Buchanan és társai minden klasszikus műveltsége azonban sosem lehetett egyenértékű az uralkodó közvetlenül Istentől kapott hatalmából eredő „tudással”. Plamenatz Bossuet püspök idevonatkozó tanait értelmezve nagyon helyesen látja, hogy nem az uralkodó veleszületett szellemi nagyságát, kiválóságát, másokénál nagyobb természetes bölcsességét kell mindezen érteni.³⁶ A „tudást” mint a dolgokba való bölcs „belelátást”, a speculator-szerephez szükséges scientia-t a királyok egyes egyedül Isten különös kegyelmének köszönhetik. Kiválóságuk — ismét Plamenatz szavaival — nem egy arisztoteleszi értelemben vett arisztokrácia természetes, mások fölé a maguk önnön nagysága révén emelkedő kiválósága,³⁷ természetes vagy szerzett jog, esetleg önérdem, hanem kizárólag ajándék, melyet Isten a maga kifürkészhetetlen mennyei bölcsességével azoknak biztosít, akiket ezen a földön a népek feletti uralkodásra szolgáinak, eszközeinek választott. Ezt a kegyelmi többletet, a talentumokkal való bölcs sáfárkodást kéri majd rajtuk az Utolsó Ítélet napján indokoltan számon, teljes összhangban a bibliai elvvel: aki többet kap, többről is kell számot adnia.

Itt mutatkozik meg igazán a whigek és a marxisták döbbenetes félremagyarázása mindenfajta „Isten előtti felelősség”-koncepcióval kapcsolatosan. Aki egy árnyalatnyit is ismeri a 16–17. század hitbéli, szellemi, lelkiismereti vitáit, összeütközéseit, bizony gyakorta fegyveres konfliktusait, vajon komolyan elhíheti-e, hogy — éljünk a magyar történelemből vett példákkal — a protestáns gályarab prédikátorok vagy a kassai katolikus vértanúk azért vállaltak minden kint és keservet vagy akár mártíriumot, mert egy „antifeudális-feudális” sémába, vagy „haladó-haladásellenes” sémába foglalható kor ellentétes szekértáboraihoz tartoztak? Hasonlóképp: hihető lenne, hogy egy, a divine right abszolutizmusban gondolkodó uralkodó pusztá szemforgatásból, zsarnokságra való törekvése leplezése céljából hangsúlyozta, hogy egyedül annak az Istennek tartozik tetteiről, uralkodásáról számadással, akitől hatalmát kapta? Szilárd meggyőződésünk, hogy ez a megközelítés csakis a tárgyalt korszak végzetes félreértéséből fakadhat.

Arra vonatkozólag, hogy VI. Jakab király mennyire komolyan vette a Mindenható színe előtti számadás jelentőségét, a Trew Law néhány jellemző sorát idézzük, melyek ugyan a mű vége felé olvashatók, de tematikailag ide illenek: „Nincs arról szó, hogy fenti értelmezésemmel és a királyok Apológiájával azt gondolnám, hogy bármilyen hibákat vagy szörnyűségeket kövessen is el a szuverén fejedelem, mentesülnie kell minden büntetés alól, mintha ily módon a világ csak a királyoknak rendeltetett volna, és ők ellenőrzés nélkül, tetszésük szerint felforgatnák azt, éppen ellenkezőleg, Istenhez utalva őket (aki egyetlen rendes Birájuk) a legfélelmetesebb és legszigorúbb iskolamesterhez (schoolmaster) utalom őket, akit csak el lehet számukra képzelni: mert minél magasabbra emel Isten egy

³⁵ Uo. 11.

³⁶ *John Plamenatz: Man and Society: A Critical Examination of Some Important Social and Political Theories from Machiavelli to Marx. Vol. I. New York, 1963; 191.*

³⁷ Uo. 191.

királyt az emberek minden más rangja és rendje (ranks and degrees) fölé, és minél magasabban van széke az övék felett, annál nagyobb a kötelessége Teremtője felé. És azért, ha megfélekedzik magáról (hálátlansága az ő magasságával állván összhangban), annál szomorúbb és keményebb lesz megfeddése; és helyzete magasságát feledteti majd bukásának súlya: mert minél inkább lekötelezettje valaki az Istennek, bűne annál nagyobb lesz másokénál.”³⁸ A legmesszebbmenőkig helyeseljük Jenny Wormald meglátását, miszerint a Trew Law-ban Jakab sokkalta szigorúbbnak bizonyult önmagával, mint alattvalóival szemben.³⁹ A magunk részéről nem is látunk ebben semmi meglepőt, hiszen ez a szemlélet a divine right abszolútizmus tételrendszerével a fent ismertettek szerint teljesen összeegyeztethető.

Említettük, hogy van egy további momentum is, melyet a lázadásra csábító politikai írók ténykedése ellen kikelő Jakab király gondolatmenetéből kiemelendőnek tartunk. Ez nem egyéb, mint az „a lét nagy láncolatának” elképzelésével tökéletes összhangban álló vélemény, miszerint a „szirének” által csalárdul félrevezetett tömegek király elleni lázadása maguknak a lázadóknak is teljes kárára és bukására válik: „egyetlen Államnak (Commonwealth) sem volt nagyobb szüksége ennek az alapnak igaz ismeretére, mint a mi oly régóta rendezetlen és zaklatott Államunknak (Commonwealth): a helytelen tudás volt az egyetlen forrás, melyből oly sok csapás, szenvedés és felfordulás származott, amint ezt sokak saját bőrükön érzik, és amelynek okát jól ismerik.”⁴⁰ Jakab célja a Trew Law-val egyértelműen didaktikai, mondhatnánk felvilágosító jellegű, ezért a közös, jól felfogott érdekért, magának az államnak, végső soron pedig valamennyi alattvalónak jólétéért kénytelen „megtörni a hallgatás csendjét”,⁴¹ feltárva a nép előtt „az okot, melyből sok végtelen szenvedések származott és mivel már túl hosszú ideig volt részetek annak keserűségében, tudás révén kiküszöbölve ezeket megmenekülhettek és elkerülhették azokat a siralmas következményeket, melyek ezekből mindenkor szükségszerűen adódnak.”⁴² Joggal várhatnánk, hogy a király ezen „igaz alapok” lefektetése után, az alattvalók „felvilágosítása”, figyelmeztetése után már nem csupán önmagával, hanem velük szemben is szigorú hangot üt meg, mondván, hogy ezek után a népnek nem lehet mentsége, hiszen ő világosan felhívta figyelmüket a lázítók csalárdságára és a lázadás veszélyeire és következményeire. Követhetne hasonló gondolatmenetet, mint önmagával kapcsolatban: ahogy ő mint Isten kiválasztottja megkapta a szükséges science royalle-t az uralkodáshoz, és így Isten indokoltan kéri azt rajta számon, úgy a nép is tisztában van már az ő írása révén az „igaz alapokkal”, tehát enyhe és elnéző elbírálásra az alattvalók sem számíthatnak a továbbiakban. Azonban most és ezen a ponton Jakab király semmilyen jelét sem mutatja az ilyesfajta következetes szigorúnak. Hangneme kifejezetten békülékenynek és „barátságosnak” mondható. Mint jó pásztor őrökdi nyája felett és igyekszik távol tartani tőle a farkasokat. Egyetlen vágya, hogy nem önmagát, hanem elsősorban népét megmentse a lázadás szörnyű és az egész politikai közösséget felbomlasztó, szétziláló következménye-

³⁸ Abszolútizmus 1997; 24.

³⁹ Wormald i.m. 1991; 47.

⁴⁰ Abszolútizmus 1997; 11.

⁴¹ Uo. 11.

⁴² Uo. 11.

itől. Világosan látható, hogy ezen gondolatai alapján Jakab király még egyáltalán nem lenne az isteni jogalapú abszolút monarchia szószólói és védelmezői közé sorolható. A lázadás elítélésével és tiltásával még nem tesz mást és többet, mint egy-egy kortárs angliai szerző, például Richard Hooker, Sir John Hayward, Sir Thomas Craig vagy Peter Wentworth. Jakab érvrendszerének ez utóbbi vetülete közeli rokonságot mutat a Tudor-kori politikai íróknak a „very and true Commonweale”-ről kifejtett koncepcióival.

Mint azonban már utalást tettünk rá, Jakab más szempontból lényegesen többről ír a Trew Law-ban, mint az uralkodóval szembeni aktív engedetlenség, az ellene való lázadás jogtalanságáról és helytelenségéről. Ahhoz, hogy ezt rendszerezve bebizonyíthassuk, célszerű és egyben szükséges megvizsgáljunk azokat az „igaz alapokat”, azokat a törvényeket, melyekre a király elméletében hivatkozik és amelyekre királyságát, magát az államot építeni kívánja.

Előjáróban tudnunk kell, hogy a műben a bevezető ajánlás és a főszöveg megkülönböztetésén túlmenően semmiféle egyéb, a szerző által jelölt tagolás nem található. Ha viszont végigolvassuk a szöveget, könnyen feltűnik, hogy az mégiscsak három nagy gondolati egységre bontható. A legelsőben Jakab király azt taglalja, melyek azok a köteleességek, amelyekkel az uralkodó népének tartozik. Nem szabad csodálkoznunk ezen a megfogalmazáson. Maga Jakab is „A Fejedelemlnek Alattvalói iránti kötelességéről” ír.⁴³ Itt a király kormányzati kötelességeiről van szó, a valakiért való köteles felelősség és a valaki irányában való elszámolás között pedig lényegbevágó a különbség. Az utóbbi tekintetben természetesen csakis Isten jöhet számításba. A második gondolati egység a műben éppen fordított irányból közelít a király és alattvalói egymásrautaltságának kérdéséhez. Itt már az utóbbiak kötelességei sorolhatók fel. A sorban utolsó, harmadik egység, mint látni fogjuk, a király által kifejtett gondolatokkal ellentétes vélemények cáfolatának helye. Az a tény azonban, hogy VI. Jakab ezekre — egyébként érthető és mindenképpen ide kíváncsozó módon — egyáltalán kitér, néminemű szerzői következetlenséget árul el, ugyanis egyfelől az olvasóhoz szóló ajánlásban, másfelől pedig a főszöveg elején határozottan állítja, hogy nem „fecsérel időt” „az ellenségeskedők megcáfolására”, illetve „nem veszem igénybe türelmeteket azon ellenvélemények megválaszolásával, melyeket néhányan nem átallottak leírni számtalan egyszerű lélek megröszérvésére és saját örökös és jól megérdemelt gyalázatukra”.⁴⁴ Úgy látszik azonban, a politikai és didaktikai célszerűség erősebbnek bizonyult a következetességnél. Ezt valószínűleg maga is érezhette, mert a főszöveg második bekezdésének legvégén utal már a „legnyomósabb és leglátványosabb kifogások megválaszolására”.⁴⁵ Annyiban feltétlenül „igazságot kell szolgáltatnunk” Jakabnak, hogy valóban egyetlen politikai-politikaelméleti ellenlábását sem támadta név szerint a műben. Ebből a szempontból hüen tartotta magát kinyilvánított szándékához, miszerint személyüket „élesen és maróan” támadni nem akarta, nehogy így az olvasók között vitákat gerjessen és csorbát szenvedjen „az igazságra való helyes oktatás”, ami írásának „egyetlen kitűzött célja”.⁴⁶ Nem csupán a

⁴³ Uo. 12.

⁴⁴ Uo. 12.

⁴⁵ Uo. 12.

„kijelentem annak színe előtt, aki minden szív ismerője”⁴⁷ - kitétel miatt kell hitelt adnunk Jakab király szavainak, hanem mert a Trew Law egésze, hangvétele valóban arról tanúskodik, hogy azt nem támadó stílusú, hanem tanító jellegű műnek szánta. A munka ugyanakkor nem is egy, a kormányzat mibenlétéről szóló tudományos értekezés kíván lenni. Még egyszer összefoglalva álljon itt az ajánlás egyik mondata: „Mert céloom a tanítás, nem pedig az ingerlés, amennyiben ezt elkerülhetem.”⁴⁸ Anynyit bizton állíthatunk, hogy Jakab valóban igyekezett az utóbbit elkerülni.

Melyek tehát a jakabi „igaz alapok”, mit jelent a mű címében szereplő „Igaz Törvény”? Előre kell bocsátanunk, hogy erről az „Igaz Törvényről” Jakab király mint hármasságról gondolkodott, annak három aspektusát nevezve meg. A tárgyalat műben a királyság kormányzatának építőköveiként, forrásaiként három alappillért sorol fel: „Először tehát lefektetem az igaz alapokat, melyekre építenem kell, az Írásból, mivel a Királyság az Istenség igazi leképezése, [amint már mondtam]: azután Királyságunk fundamentális Törvényeiből (fundamental Lawes), amely a legközvetlenebbül érint bennünket, harmadszor a Természet törvényéből, különböző, ugyanabból vett hasonlóságok révén”.⁴⁹

A Jakab-féle „trinitárius politikaelméleti hitvallás” első építőeleme a fentiek szerint maga a Szentírás. Erről a következőképp nyilatkozik felvezető jelleggel: „A Fejedelemnek Alattvalói iránti kötelessége olyan világosan van lefektetve az Írás több helyén és olyan nyíltan vallja ezt minden jó Fejedelem, Koronázásakor tett esküjének megfelelően, hogy nem kell hosszan kifejtennem, így a lehető leggyorsabban áttekintem.”⁵⁰ Korántsem lehet véletlen, hogy a Biblia áll a három alappillér közül a legelső helyen. Jakab ebben nemcsak jó protestánsként jár el, hanem sokkal fontosabb azt látnunk, hogy ezáltal művét a középkori divine right teológiai nyelvezetéhez köti. Ám — mint rövidesen szembesülünk vele — ennél sokkal tovább megy el teóriájában, hiszen még csak nem is marad meg a divine right „modernizált”, kora újkori változatánál, hanem érvelését kifejezetten jogfilozófiai alapokra helyezi. Mindazonáltal természetesnek kell vennünk Isten Igéjének Jakab mély meggyőződésével nyilvánvalóan tökéletes összhangban álló „tiszteletbeli”, ha nem is érvelésbeli elsőségét. A Trew Law-ban hosszabb, egybefüggő szentírási idézetet az alattvalók királlyal szembeni kötelességeinek tárgyalásánál találunk, ahol Jakab Sámuel I. könyvének néhány versét iktatja be egy az egyben a szövegbe. A király kormányzati kötelességeinek ismertetésénél utalásait a Zsoltárok könyvéből, Sámuel I. könyvéből, a Királyok I. és II. könyvéből, a Krónika II. könyvéből, Jeremiás próféta könyvéből, illetve Pál apostol Római leveléből veszi. Ezen igék alapján a királyok kötelességének mondja, hogy „Igazságot és Ítéletet szolgáltatassanak a népnek”,⁵¹ hogy „megjutalmazzák a jókat és megbüntessék a gonoszokat”,⁵² hogy jó törvényeket adjanak a népnek és azokat be is tartassák, hogy a nép békességét megőrizzék. Feladatuk a vitás ügyekben

⁴⁶ Uo. 12.

⁴⁷ Uo. 12.

⁴⁸ Uo. 11.

⁴⁹ Uo. 12.

⁵⁰ Uo. 12.

⁵¹ Uo. 12.

⁵² Uo. 12.

való döntőbíráskodás és a nép általános javának előmozdítása Isten szolgái és a nép jó pásztorai gyanánt.⁵³ Ahogy Jézus Krisztus hivatkozása Szent János evangéliumában (Ján. 10, 34) a 82. zsoltárra a krisztológia szempontjából alapvető jelentőségű, úgy mondhatjuk döntő fontosságúnak a divine right of kings-nyelvezet — és nem a kifejezetten divine right abszolutizmus tekintetében — a Jakab király által is alkalmazott utalást ugyanarra az igehelyre: „Én mondtam: Istenek vagytok ti és a Felségesnek fiai ti mindnyájan”.⁵⁴ Jakab — mint láttuk — szem előtt tartotta ennek a zsoltárnak következő versét is, mely már így hangzik: „Mindamellett meghaltok, mint a közember, és elhullotok, mint akármely főember”.⁵⁵ Erre a versre Jakab itt csak áttételesen utal, de mondanivalója azonos azzal: a királyok „intézkedéseikről neki⁵⁶ tartoznak számadással”.⁵⁷ Biblikus, keresztény alapon az uralkodó hatalma sosem fajulhat zsarnoksággá, mindig az alattvalók védelmét és boldogulását, javát kell szolgálnia.

Amint fentebb egy idézettel is jelezni igyekeztünk, VI. Jakab király szemében a monarchia sorrendben második tartóoszlopát a királyság ún. fundamentális törvényei („fundamental Lawes”) alkotják. Fontos szem előtt tartanunk, hogy Jakab az ország alaptörvényeit lényegileg a király koronázási esküjével azonosítja: „És ez a koronázási eskü a legvilágosabb, politikai (ciuill) és alapvető Törvény, mely által a Király tiszte teljesen meghatározatik”.⁵⁸ Vegyük közelebről szemügyre, miket sorol Jakab a koronázási eskü pontjai közé! Meg kell jegyeznünk, hogy itt különös figyelmet kell fordítanunk a sorrendiségre. Első helyen Jakab király például Jean Bodintól eltérően a vallás fenntartásának királyi kötelezettségét említi: „És ezért Királyaink Koronázásukkor miként minden más Keresztényen Uralkodó, Esküt tesznek, először is, hogy megőrzik az országukban jelenleg vallott hitet, azon törvényeknek megfelelően, melyek szerint megállapított és megbüntetik mindazokat, akik vagy ennek a hitvallásnak megváltoztatását vagy megzavarását akarnák”.⁵⁹ A bevett vallás sértetlen megőrzése, a Trew Law megírása után fél évtizeddel Anglia trónjára kerülő Jakab által is vállalt — bár az eredeti pápai kitüntetést már régóta meghazudtoló — defensor fidei-funkció nyilvánvaló egyértelműséggel állt összhangban az uralmát egyedül a Mindenható Istentől nyerő király divine right-konceptiójával, de aligha köthető kizárólagosan a divine right érveléshez. A meggyőződéses kálvinista, de egyházszervezeti kérdésekben a kálvinistákkal oly sokat vitázó Jakabtól semmi esetre sem várhatunk a franciaországi politique-párt képviselői által vallott nézetekhez hasonlókat. Természetesen nem oszthatta Machiavellinek vagy Guicciardininek a keresztény államvallás „állami hasznosságának” kétes értékével vagy akár Boteronak a kereszténység relatív előnyeivel kapcsolatos véleményét sem. Jakabnak Dániai Annával 1589-ben kötött házasságával egy vallásilag minden tekintetben „vegyes” atmoszférájú udvar alakult ki Londonban. Ugyanakkor a király a hit töretlen

⁵³ Uo. 12.

⁵⁴ Zsolt. 82, 6.

⁵⁵ Zsolt. 82, 7.

⁵⁶ ti. az Istennek

⁵⁷ Abszolutizmus 1997; 12.

⁵⁸ Uo. 13.

⁵⁹ Uo. 12.

tisztaságát — ahogy erről vallási tárgyú versei ékesen tanúskodnak — lelkiismereti, de emellett politikai ésszerűségből fakadóan pragmatikus okokból is mindenképpen fenn akarta tartani. Ezért leginkább a nagy angliai szellemi kortárs, Richard Hooker álláspontjához közeli meggyőződést várhatunk el tőle. Ahogy az utóbbi *The Laws of Ecclesiastical Polity* című főművében világosan kifejti, tilos, mert destruktív tevékenység az államot, a kormányzatot vallási ügyekben támadni, ezáltal megzavarva és megbontva a Jakab király által is nagyra tartott egységet. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Jakab a király koronázásakor fogadott, a fundamentális törvényeket kijelölő pontok közül a legfontosabbnak az ország bevett vallásának sértetlen egységét, zavartalan virágzását tekinti, ezért a legelső helyre veszi. A megközelítési mód tipikusan középkori és hagyományos, de egyáltalán nem lehet idegen sem Jakab „konfesszionális” korától, sem személyes hitbéli meggyőződésétől és saját tapasztalataira épülő gyakorlati megfontolásaitól.

Amennyiben tovább olvassuk a vizsgált részben azokat a fogadalmakat, melyeket az uralkodó a koronázás alkalmával, a koronázási esküben tesz, nem nagy meglepetésünkre azt tapasztalhatjuk, hogy egy bizonyos jól kimutatható gondolatritmust látunk az első tartalmi egység szövegével, amelyben Jakab király a Szentírás locus-aival illusztrálta a fejedelem kormányzati kötelességeit, feladatait. Itt most azt olvashatjuk, hogy az esküben a királyok megfogadják „az elődeik által hozott összes kívánatos és jó Törvény”⁶⁰ megőrzését, ezek végrehajtását és az ezek szellemében való igazságos törvénykezést. Természetes módon cseng ez össze az előző részben említettekkel: a „jó törvények” adásával és ezek megtartásával, az „Igazság” és „Ítélet” szolgáltatásával, a jók megjutalmazásával és a gonoszok megbüntetésével. Ahogy a biblikus idézetek sorában „a nép békéje” feletti örökösödést és „a nép javának” szolgálatát találjuk, itt a „külellenséggel” és a „belső viszályokkal” szembeni királyi védelemről és a „nép javának” és „boldogulásának” elősegítéséről olvasunk. Ami az első részben úgy hangzik, hogy „a Fejedelem bővölködése a nép javát szolgálja”,⁶¹ a másodikban ekképp szól, egyben kiegészülve a már ismerős, önmagához olyannyira szigorú jakabi figyelmeztetéssel: a fejedelemnek előre kell látnia és el kell kerülnie „minden veszedelmet, mely a népre leselkedik.”⁶² A fejedelemnek többet kell törődnie népével, „mint önmagával, tudván, hogy ő maga értük rendeltetett, nem pedig ők érte, így aztán annak a nagy Istennek felelős, aki őt helytartójának (lieutenant) tette meg felettük, lelke üdvössége múlik pedig azon, hogy amennyire tőle telik, segítse elő mindazok lelki és testi javait, akik őreá bízottak”.⁶³ Önmagáért beszél az, hogy az uralkodót Isten rendelte, valamint az, hogy az uralkodó Isten helytartója. Mindkettő világosan jelzi a *divine right* — Sashalmi Endre kifejezését kölcsönvéve — „eo ipso teológiai nyelvezetét”.⁶⁴ Ugyancsak ennek a nyelvezetnek jellemző megnyilvánulásai közé sorolhatjuk Istennek és a királynak bizonyos párhuzamba állítását. Az Atyaistenhez hasonlóan a fejedelem is „szerető Atya” a nép számára. Sőt, amit

⁶⁰ Uo. 12.

⁶¹ Uo. 12.

⁶² Uo. 12.

⁶³ Uo. 12.

⁶⁴ *Sashalmi Endre*: Autokrácia vagy abszolútizmus? Folyamatosság és változás az orosz hatalmi ideológiában Joszif Volockijtől Nagy Péter haláláig. Ph. D.-disszertáció, 1997; 72.

a fundamentális törvényt képező koronázási eskü tartalmi elemeinek felsorolásában „gondos őrszemnek”⁶⁵ olvasunk, azt a bibliai idézetek parafrázisainál „jó Pásztor”⁶⁶ alakban találjuk meg, ami nem egyéb, mint a Fiúisten egyik legfontosabb önmeghatározása a János-evangéliumban.⁶⁷ Ebben az összefüggésben E.H. Kantorowicz alapmunkáját kell idéznünk, aki rámutat a Krisztus-krisztus-párhuzam jelentőségére már a bizánci bazileusz személyével kapcsolatban: „Az, aki a természeténél fogva Isten és Felkent, királyi helytartója révén cselekszik, aki Isten és Krisztus kegyelemből, és aki ‘in officio figura et imago Christi et Dei est’.”⁶⁸ Ha megfontoljuk, hogy Jakab végeredményben mindkét tárgyalt részben a koronázási esküvel kapcsolatos királyi „tulajdonságokat” és feladatokat elemzi, mely koronázási szertartásnak hagyományosan szerves része volt a felkenés a századok folyamán, a párhuzam jelentősége még inkább nyilvánvalóvá válik. Ezen túlmenően Jakab király — vele kapcsolatban minden bizonnyal használhatjuk az erdélyi történelemből vett kifejezést — jó „bibliai fejedelemként” nem feledkezik meg arról sem, amit Jézus Krisztus, az Atyaisten Felkentje önmagáról mondott: „Mert az embernek Fia sem azért jött, hogy néki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon”.⁶⁹ Hogyan is nyilatkozhatna akkor egy király, a „kisbetűs felkent” önmagáról más szavakkal, mint amelyeket már bemutattunk: a királynak többet kell törődnie népével, mint önmagával, „tudván, hogy ő maga értük rendeltetett, nem pedig ők érte”?⁷⁰ Olyan biblikus alázat ez, mint amilyen Bouillon Gottfriedé volt, amikor a töviskoronás Krisztus Király városában nem volt hajlandó magát Jeruzsálem királyának nevezni, hanem csupán „a Szent Sír védője” címet vette fel. Úgy véljük, Jakab fenti megnyilvánulásai további jó adatokat szolgáltatnak az Isten előtti kizárólagos felelősség általános abszolutista elvének gyakorlatban való alkalmazásához. A királyt egyértelműen köti — újfent teológiai kifejezéssel élve — tisztségének adapcionista felfogása: Istennek kegyelméből ő felkent és „helytartó” a nép felett — amint Jakab megállapítja. Ahol pedig a Szentírásból vett idézetekkel mutatja be Jakab a király tiszttét, ott — mint már láthattuk — a Zsoltárok könyve alapján a királyokat úgy írja le, mint akik „Isteneknek” neveztetnek, „mivel Isten trónusán ülnek a földön”.

Említettük, hogy Jakab király szerint a monarchikus kormányzat második pilléré a koronázási esküben megnyilvánuló fundamentális törvények jelentik. Maga a leges fundamentales (lois fondamentales) kifejezés minden bizonnyal az 1570-es években Franciaországban jelent meg. Ott alaptörvénynek számított a száli törvény és a koronabirtokok elidegeníthetetlenlensége, mely utóbbit 1364 óta esküvel kellett megfogadniuk a francia királyoknak.⁷¹ Franciaországon kívül mindvégig homályos maradt a fundamentális törvények pontos tartalma.⁷²

⁶⁵ Abszolutizmus 1997; 12.

⁶⁶ Uo. 12.

⁶⁷ Jn. 10, 11.

⁶⁸ Ernst Kantorowicz: *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton, 1957; 48.

⁶⁹ Mk. 10, 45

⁷⁰ Abszolutizmus 1997; 12.

⁷¹ Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. in: *Aetas* 1998/1; Szeged, 61.

⁷² J. P. Sommerville: Absolutism and Royalism in: J.H. Burns-M. Goldie (eds.): *The Cambridge History of Political Thought 1450–1750*. Cambridge, 1990; 371.

A fentiek ismeretében nem lehet meglepő, hogy Jakab az ország bevett valóságának megtartását első helyre veszi és az alattvalók lelki és testi javainak elősegítését ennek megfelelően egyaránt említi. A Szentírásból vett idézetekkel dolgozó részhez képest a sok bemutatott egybecsengésen túlmenően új elemet jelent az, hogy a királyoknak esküvel kell fogadniuk, „hogy megtartják az egész országot minden rendjével egyetemben, azok minden ősi előjogában és szabadságában”.⁷³ Ez azt jelzi, hogy itt már egyértelműen a jog területén járunk. VI. Jakab lényegileg az *utilitas publica*, *bonum commune* és *necessitas* fogalmához igazodik, amikor a „nép javának” és „boldogulásának elősegítéséről” ír „nem csupán az ország régi kívánatos törvényeinek megőrzése és végrehajtása és újak meghozatala révén (ahogy a szükség és a gonosz szokások megkívánják), hanem minden más lehetőséges úton”⁷⁴ elhárítva az alattvalókra leselkedő veszedelmeket.

Ebben a tanulmányban nem kívánjuk részletekbe menően tárgyalni azt a kérdést, vajon valójában mit érthetett I. Jakab általában a „fundamentális törvények” fogalmán. A *Trew Law*-t még „csak” VI. Jakabként írta, így itt nem feladatunk a jakabi „fundamental laws of the realm” és az angol közösjog egymáshoz való viszonyának, illetve az e tárgykörben napvilágot látott történeti értékeléseknek kritikai vizsgálata. Annyit mindenesetre feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy semmiképp sem érthetünk egyet J. W. Gough álláspontjával, miszerint Jakab király valamiféle uralkodó és népe között megkötött szerződésben gondolkodott, „amelyet láthatóan koronázási esküjével azonosított”⁷⁵ és végeredményben ezt tekintette volna a fundamentális törvénnyel egyenlőnek. Ezzel kapcsolatban a következőkre kell rámutatnunk. Gough először is abba a hibába esett, hogy a *Trew Law*-t író skót király és a később angol királyként londoni parlamenti beszédeit tartó I. Jakab „alapvető törvényekre” vonatkozó nézeteit a két különböző kontextusban változatlanok tekintette. Így ellentmondásba került saját könyvének egyértelműen Angliára utaló címével, holott ő maga jelezte ennek az „összemosásnak” veszélyeit.⁷⁶ Annyiban kétségkívül igaza van, hogy Jakab a koronázáskor tett királyi esküt és a fundamentális törvényeket a *Trew Law*-ban egymásnak megfeleltette — ezt fentebb egy kulcsfontosságú, Jakabtól vett idézettel mi is hangsúlyoztuk —, de éppen a *Trew Law* szolgáltatja a legjobb bizonyítékot arra vonatkozólag, hogy soha nem fogadta el a király és a nép közötti szerződés gondolatát: „Ezzel a Király koronázásakor állítólagosan megkötött szerződéssel (contract) kapcsolatban, bár tagadom, hogy bármilyen ilyesfajta szerződést kötnének akkor...”⁷⁷ Természetesen igaza van Gough-nak abban, hogy a király még a látszatát is el akarta kerülni bárminemű zsarnoki uralomnak,⁷⁸ de semmi esetre sem tartható az a nézete, hogy ezt a célt a fundamentális törvények és az uralkodónak a koronázáskor népével kötött „eredeti szerződésének” „összekapcsolásával, ha ugyan nem azonosításával” akarta elérni.⁷⁹ Sokkal inkább helyeseljük

⁷³ Abszolutizmus 1997; 12.

⁷⁴ Uo. 12.

⁷⁵ J. W. Gough: *Fundamental Law in English Constitutional History*. Oxford, 1961; 53.

⁷⁶ Uo. 51.

⁷⁷ Abszolutizmus 1997; 23.

⁷⁸ Gough i.m. 1961; 48.

⁷⁹ Uo. 54.

W.H. Greenleaf véleményét, amely szerint „Jakab, mint minden más rend-teoretikus, nem ismerte el azt a tant, hogy egy szerződés képezi a kormányzás és a társadalom alapját. Jakab álláspontja az abszolút monarchia védelmezőinek szokásos álláspontja volt, miszerint a királynak ideális esetben alá kell vetnie magát az isteni törvénynek és a királyság fundamentális törvényeinek, de amennyiben megszegte ezen ígéretét, ez egyáltalán nem jogosította fel alattvalóit arra, hogy őt korlátozzák vagy letegyék, mert egyedül Isten tehetette csak ezt meg: 'ítélet és bosszú egyedül őt illeti meg'.⁸⁰ Úgy véljük, Greenleaf ezekben a sorokban a lényegre mutatott rá és messzemenően helytálló — egyébként Jakab szövegéhez⁸¹ hű — szóhasználata is: ő Gough-al ellentétben nem a Jakab által elvetett szerződés (contract) szóval, hanem az ígéret (promise) kifejezéssel él. Ennek sarkalatos jelentőségére rövidesen visszatérünk.

Előbb azonban vizsgálat tárgyává kell tennünk a Jakab-féle nagy kormányzati „pillér-triász” harmadikként bemutatott elemét, amely nem más, mint maga a természeti törvény. Jakab ezekkel a szavakkal vezeti be az „igaz alapoknak” a természeti törvényből való levezetéséről, azok általi megvilágításáról szóló részt: „A Természet Törvénye révén a Király minden Hűbéresének természetes Atyjává lett Koronázásakor”⁸² Amint látni fogjuk, első olvasatra nem állíthatjuk, hogy a királyi szerző érvelése, okfejtése, idevonatkozó párhuzamai túlságosan nehezen érthetőek vagy bonyolultak lennének. Ezt természetesnek kell vennünk, ha megfontoljuk az írásmű célját és az általa megszólítandó olvasóközönseget, azaz általában Jakab alattvalóit. Mégis, közelebbről szemügyre véve a szöveget, melynek itt tárgyalandó része mindössze egyetlen további bekezdést tesz ki, a közérthető párhuzamok és példázatok mögött egy összetettebb kapcsolatrendszert mutathatunk ki, amely meggyőződésünk szerint Jakab király gondolatmenetének egyik legfontosabb szegletkövét rejtí magában. Ez pedig nem egyéb, mint az, hogy bármennyire is igei, biblikus, sokszor nem meglepő módon nagyon protestáns „hangulatú”, máskor általában keresztény, vagy, mondjuk így, középkori tradíciókra visszamenően teológiai a Trew Law nyelvezete, a király meghatározó érvrendszere már egyértelműen túlmutat ezen és „modern”, kora újkori „mintára” már alapvetően jogi, jogfilozófiai jellegű. Ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen az isteni jogon nyugvó abszolút monarchia elméletében a divine right eredetében középkori eszmekészlete jogfilozófiai érvekkel egészült ki. A leghatározottabban és legvilágosabban talán J.P. Sommerville fejtette ki, hogy elsősorban a 17. század folyamán „az analógiák és szentírási idézetek használata ritkább lett az abszolutista szerzők esetében, miközben az észre való hivatkozás gyakoribbá vált”.⁸³ Ezzel tulajdonképpen el is jutottunk az itt részletezendő kérdéshez, az ész és a természetjog viszonyához. Ahhoz, hogy VI. Jakab királynak a Trew Law-ban előadott gondolatait a maguk teljességében megérthessük, szükségesnek látszik egy rövid kitérőt tennünk a lex naturalis világába, áttekintő jelleggel tisztáznunk annak a jogfilo-

⁸⁰ W. H. Greenleaf: *Order and Empiricism in Politics. Two Traditions in English Political Thought 1500–1700.* Oxford, 1964; 66.

⁸¹ Abszolutizmus 1997; 23.

⁸² Uo. 13.

⁸³ Sommerville i.m. 1990; 352.

zófiában betöltött helyét, szerepét és legfőképpen gyökereit. Ez annál is indokoltabb, mivel ezáltal nyilvánvalóvá válik, hogy mégha az abszolutista szerzők közül többen általában a jogi érvelést, illetve különösképpen a bodini-nek nevezhető szuverenitás-koncepcióhoz számos szállal kapcsolódó természetjogi érvelést újszerű módon használtak is fel az abszolút királyi hatalom védelmében, magának a természetjognak gondolata, elmélete éppenséggel nem volt új keletű, sőt köztudottan az antikvitásban gyökerezett. Másfelől tisztában kell lennünk azzal is, hogy pontosan az abszolutisták, így Jakab király politikai ideológiai ellenfelei, vitapartnerei, jelesül a puritánok és „pápasták” is rendre a természetjogi érvrendszert alkalmazták. Igaz, ők — bár teológiájukban egymásnak is sokszor homlokegyenest, máskor csak szóhasználatukat tekintve ellentmondtak — Jakabtól teljesen eltérő politikai teológiai következtetésekre jutottak ugyanazokból a presszimákból kiindulva.

Melyek voltak tehát ezek a közös presszimák, mely pontokban ragadható meg a természetjog elmélete? Szent Ágoston mindig a szigorúan krisztocentrikus világkép szerves részeként értelmezte a természetjogot. Ennek nyomán az augustinusi rendszerben az ember természetes állapotának az ártatlanság állapota, tehát a bűneset előtti, teremtettségbeli állapot felelt meg. Ebben az ember nem ismerte a halált mint „a bűn zsoldját”, és eszerint az ágostoni megközelítés szerint mindaz, amit magunkban természetesnek látunk és vélünk, az tulajdonképpen természetellenes, mert nem Isten eredeti, teremtő akarátának tökéletesen megfelelő. Ezzel szemben az Arisztotelészre visszamenő természeti törvény-koncepció sokkal kevésbé spekulatívnak és sokkal inkább empirikusnak nevezhető. Itt az a természetes, ami megfelel a természetben tapasztalható tendenciáknak. Arisztotelész szerint a természetben mindennek meghatározott célja van. Ez az a teleológiai, mondhatjuk „gyakorlatias” arisztotelészi természetjog-felfogás, mely a 13. század elejétől a párizsi Guillaume d’Auxerre és főleg nyilvánvalóan Aquinói Szent Tamás, Arisztotelész „megkeresztelője” révén fokozatosan teret hódított a keresztény Nyugat gondolkodásában és tomizmus néven vált ismertté a filozófiatörténetben. Ugyan G.H. Sabine joggal állítja, hogy Salisbury János 1159-ben, tehát még a görög filozófus „újrafelfedezése” előtt írt Policraticus-a a legékezebb bizonyíték arra, hogy a nyugat-európai politikai filozófiában számos, Aquinói nyomán felerősödő elem korábban is adva volt,⁸⁴ mégis méltán nevezhetjük forradalminak Szent Tamás megközelítésmódját. Ő volt az, aki a „hétköznapi” — és nem az augustinusi spekulatív — értelemben vett természetet a maga jogaiba visszahelyezte. A „*Gratia non tollit naturam, sed perficit*” meglátással pedig nem csupán a katolikus teológia számára jelölte ki máig ható érvénnyel a skolasztikus fogalmi kereteket a bibliai alapvetések számára, hanem ezáltal az isteni kegyelemnek bizonyosfajta megerősítő, kiegészítő, de — nyomatékkal hangsúlyoznunk kell — emiatt egyáltalán nem „leértékelt”, sőt éppen annak egyedülállóságát kiemelő szerepet juttatott. Ily módon megnyitotta az utat a természetes emberi ész méltóságának, az alulról felfelé törekvő emberi-politikai közösségek és általában a *scientia politica*, modern kifejezéssel élve a „politológia” rangjának elismerése előtt. Az arisztotelészi-tomista céltételezéstani naturalizmus szerint mind maga a társadalom, mind pedig a kormányzás természetes az ember számára, méghozzá

⁸⁴ *George H. Sabine: A History of Political Theory. Ithaca, 1937; 246–247.*

a pogányok és a keresztények számára egyaránt. A Jézus Krisztussal és a Krisztusban megvalósuló isteni kegyelem nyilvánvalóan nem állhat ellentétben — mivel „általa lett minden, ami lett”⁸⁵ — a Teremtő Isten által minden emberi szívbe beleplántált, beleírt természeti törvénnyel, amely ily módon Istennek a törvénye, akarata, a Tízparancsolat morális törvényében, a lelkiismeretben megnyilvánuló, az emberrel kapcsolatos szándéka. Az üdvösség elérése a bűneset óta és következtében már csakis heterosoteriológikus úton lehetséges és vált Krisztusban lehetővé — erről a Kinyilatkoztatás, a *lex divina* tudósít —, de ez még távolról sem jelenti azt, hogy a *lex naturalis* szelleme, a Törvény szelleme — és nem betűje — érvényét veszítette volna, sőt éppen ellenkezőleg: „Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy betöltssem. Mert bizony mondom néktek, míg az ég és a föld elmúlik, a törvényből egy jóta vagy egyetlen pontocska el nem múlik, a míg minden be nem teljesedik.”⁸⁶ Így értékelődött fel az emberi lelkiismeret mint Krisztus igazsága, mely minden emberi szív mélyén a születéstől fogva jelen van, de a gyarlóvá lett emberi természetet az Evangéliumnak kell erre újra és újra figyelmeztetnie. A lelkiismeret teremtettségbeli „adottság” mindenki számára, fórumán pedig a jó és a rossz distinkatív megállapítása, nem pedig az üdvösséget felkínáló isteni Ige szerepel. Ez utóbbi természetesen nélkülözhetetlen minden transzcendens és immanens jó eléréséhez mint Isten kegyelme, hiszen a kegyelem nélküli „önérem” fogalma az ősbűnnel végérvényesen értelmét veszítette. Mégis, a fentieknek megfelelően létjogosultságot nyert a „teológiaiak” mellett a Macrobius óta megkülönböztetett négy ún. sarkalatos, „politikai” erény is, akár még mint az üdvösség útjára való „rálépés” módja is: „*Actus virtutis politicae non est indifferens, sed est de se bonus, et si sit gratia informatus, erit meritorius.*”⁸⁷

A lelkiismerethez hasonlóan ontológiai jellegű az emberi „józan ész” is, melyet szintén gyakorta azonosítottak a természeti törvénnyel. Alá kell húznunk, az abszolutista teoretikusok a kora újkorban éppen úgy elfogadták a természeti törvényből következő legfontosabb presszimákat, mint politikai teológiai ellenlábasaik, az ellenállási elméletek kifejtői és védelmezői. Ezek közül a legáltalánosabb a kormányzat szükségességébe vetett megrendíthetetlen hit volt.⁸⁸ A természetjogi érvelés alapján az ember társadalmi és politikai lény, az állam — ellentétben Szent Ágoston véleményével — nem szükséges rossz, hanem egyszerűen szükséges — ha az emberi gyarlóság miatt alkalmazandó kényszerítő eszközeit sokszor rossznak véljük is —, létrejötte természetes és megfelel az emberi „hajlamnak”, annak, hogy ha egyszer az Isten bizonyos földi célokat is állított az ember elé, azokat a lehető leghatékonyabb eszközökkel igyekezzék is megvalósítani. Ezen eszközök felismeréséhez és használatához kapta az ész Isten egyik legfontosabb ajándékaként. Ha a természetes eszt követi, az ember Isten akaratának megfelelően sokat megvalósíthat földi boldogságából. Ez a kereszténységen kívüli világról ugyanúgy elmondható, mint a keresztényekről. Jogos

⁸⁵ Jn. 1, 3.

⁸⁶ Mt. 5, 17–18.

⁸⁷ *Walter Ullmann: Principles of Government and Politics in the Middle Ages.* London, 1961; 248.

⁸⁸ *J. P. Sommerville: Politics and Ideology in England, 1603–1640.* London, 1986; 17.

az a gondolat, hogy Szent Tamás révén a természetjogi gondolkodás megalapozásában a katolikus teológusok és filozófusok minden szempontból megelőzték a protestánsokat. Ugyanakkor alapvetően helytelen volna a *ius naturale* gondolatát csupán a katolikus teológia hitbizományaként felfognunk, mégha a protestánsok kezdeti idegenkedése az emberi ész méltóságával kapcsolatban tagadhatatlan tény is. Sommerville kifejezetten hangsúlyozza, hogy nem is csupán az anglikánok, de a puritán írók is osztották a természetjogi gondolatok többségét.⁸⁹ „Végeredményben a protestánsok azt tartották, hogy a megromlott emberi természet nem teljesen homályosította el az embernek a jó és a rossz megkülönböztetésével kapcsolatos képességét.”⁹⁰

Sommerville a természetjogi alapelvekből következő, az állam és a kormányzat szükségességéről való meggyőződéssel kapcsolatban azt írja, hogy bár a protestáns politikaelméleti írók jobbjára csak az ősbűn utáni állapotához kötötték a kényszerítő kormányzatot, egyben azt is állították, hogy már a Paradicsomban is létezett kormányzat.⁹¹ Abban tulajdonképpen a katolikus és protestáns szerzők döntő többsége egyetértett, hogy már a bűneset előtt is szükség volt valamiféle koordinált irányításra, de csak az emberi természet megromlása tette szükségessé, hogy büntetések helyezzenek kilátásba azok számára, akik a magisztrátusok parancsainak nem engedelmeskedtek.⁹² Döntő jelentősége annak a felfogásnak volt, amely szerint ahhoz, hogy a tételes, pozitív törvényeknek alávéssék magukat az emberek, szükség van egy olyan normarendszerre, mely független az emberi törvényektől. Ez — írja Sommerville az angol tudós közösjszögász John Selden nézeteit értelmezve — nem lehet más, mint maga az Isten által hozott és minden emberbe beoltott természeti törvény.⁹³ Tudjuk, hogy a természeti törvénnyel összhangban nem álló „törvények”, emberi rendelkezések semmisnek számítottak. Ilyen értelemben is elmondható, hogy jogtalanságot nem lehet kodifikálni. A tételes, emberi törvények feladata ezek szerint tehát az, hogy *in foro externo* érvényt szerezzenek annak a magasabb rendű törvénynek, melyet lelkiismerete révén valóságától függetlenül minden egyes ember „belülről”, *in foro interno* ismer már.⁹⁴ Ez a természeti törvény egyszerre *intellectus*, azaz belsőleg igaz és ésszerű, és *voluntas*, azaz Isten akaratával egyező, abból fakadó.⁹⁵ Mindkét szempont arra utal, hogy valóságos törvénnyel van dolgunk a *lex naturalis* esetében.

Térjünk ezek után vissza az abszolút királyi hatalom védelmezőinek a természetjogról vallott felfogásához! Nem csupán azt kell tudatosítanunk, hogy az abszolutista szerzők szerint az uralkodót kötötték az istenivel gyakorlatilag megegyező természeti törvények, hanem azt is, hogy az ellenállási teóriák kifejtőjéhez hasonlóan az abszolutisták is javarészt a természetjogból vezették le saját kormányzati elveiket. Sommerville így ír erről a kérdésről: „(Mindazonáltal) nem

⁸⁹ Uo. 15.

⁹⁰ Uo. 16.

⁹¹ Uo. 18.

⁹² Uo. 18.

⁹³ Uo. 19.

⁹⁴ *Quentin Skinner: The Foundations of Modern Political Thought. Vol. II. Cambridge, 1978; 148.*

⁹⁵ Uo. 149.

Istennek a Bibliában kifejezésre juttatott kinyilatkoztatott akarata volt az, amire a kormányzat épült, hanem a természeti törvény, amely mindenki szívébe beírta és amelyet az ész segítségével lehetett felismerni.”⁹⁶ Ez egyszer azt jelenti, hogy — mint láthattuk — a kormányzás keresztények és nem keresztények számára egyaránt természetes, szükséges és megvalósítható, másrészt azt is, hogy a bibliai, teológiai érveknek az abszolutista szerzők, így Jakab király politikaelméleti gondolkodásában ugyan megkülönböztetett hely jutott, de ez inkább már tiszteletbeli elsőség volt. Az érvelés igazi fundamentumát a jogi szemlélet jelentette. Ehhez elengedhetetlen volt a nyugati közgondolkodásba a 13. századtól visszakerülő, arisztotelészi értelemben vett természeti törvény fogalma, de a már szintén méltatott római jog is. Az előbbiről J.P. Sommerville egyenesen azt vallja, hogy a Stuart-kori politikaelmélet megértése teljességgel lehetetlennek bizonyul a természetjog gondolatának megfelelő ismerete nélkül.⁹⁷ „A természeti törvény koncepciója központi jelentőségű volt az abszolutisták gondolkodásában.”⁹⁸ A Szentírás csak megerősítette az abszolút királyi hatalom mellett szóló érveket. Az ultima ratio azonban a természetjog volt. „Az abszolutizmus melletti érvelés lényege a következő volt: Természeténél fogva az embernek társadalomban kell élnie. De a társadalom nem maradhat fenn, hacsak azt nem egy szuverén kormányzó irányítja. Így tehát a természet megköveteli a szuverenitást. Ekként a természeti törvény az, ami a kormányzókat szuverénekké teszi. Miután Isten a természet alkotója és mivel a természeti törvény Isten törvényének egy megjelenési formája, mindebből az következett, hogy az uralkodók egyedül Istentől kapják szuverén hatalmukat.”⁹⁹

Fontolóra kell vennünk, hogy a leges fundamentales, ha nem emelkedhettek is a *lex naturalis*-szal azonos rangra, de mindenesetre a kora újkori politikai gondolkodók széles köre szerint, bár tételes törvényeknek számítottak, bizonyos értelemben a természetjog erejével bírtak. Ezért kézenfekvőnek találjuk, hogy Jakab király a kormányzat alapjainak a fundamentális törvényekből való levezetése után a természeti törvényből következő érveket tárja az olvasók elé. Különösen szembeötlő, hogy a fundamentális törvényekről szóló bekezdés legutolsó mondatában a koronázási esküvel azonosítja az alaptörvényeket, a természetjogot vizsgáló következő bekezdés legelső mondatában pedig azt állítja, hogy a koronázás alkalmával válik „a Király minden hűbéresének természetes Atyjává” a természet törvénye révén.

Nézetünk szerint tovább kell időznünk a természeti törvény implikációjánál, és ha az imént a szóhasználatot említettük, most számba vesszük a *Trew Law* azon helyeit, ahol Jakab a „természet”, „természetes”, „természeti” szavakat illetve ezek egyéb derivátumait említi. Első helyen magának a műnek az alcímét kell felhoznunk, ahol a „természetes alattvalók”¹⁰⁰ („*naturall Subiects*”) kifejezéssel találkozunk. Ezt tudvalevőleg a szerző a főszöveg elején megismétli. Nem az említés sorrendjében haladva, hanem tematikailag csoportosítva a kifejezéseket

⁹⁶ Sommerville 1986; 12.

⁹⁷ Uo. 12.

⁹⁸ Uo. 12.

⁹⁹ Uo. 47.

¹⁰⁰ Abszolutizmus 1997; 10.

idézzük a „természetes királyuk”¹⁰¹ („their natiue King”), „természetes és törvényes királyuk” („their natiue and righteous king”), „haza”¹⁰² („natiue country”), „szülőházam”¹⁰³ („my natiue countrie”) szerkezeteket, továbbá a „természetes Atya”¹⁰⁴ („naturall Father”), „természetes szeretet”¹⁰⁵ („naturall love”), „természetes buzgóság”¹⁰⁶ („naturall zeale”), „természetes lelkesedés és kötelességérzet”¹⁰⁷ („naturall zeale and duety”) — ez a kifejezés kétszer egymás után előfordul, másodsorra a „szülőháza” („natiue country”) szavak kíséretében — és a „természetes királyság” („naturall kingdome”) szószerkezeteket. Ezekon kívül még az alábbi alakokban olvashatjuk a „természet” - „természetes” fogalmakat: a „Természet törvénye” („the Law of Nature”) – összesen négyszer találkozunk vele a műben¹⁰⁸; (Saul) „saját megromlott természete”¹⁰⁹ („the corruption of his owne nature”); „a természet rendje szerint”¹¹⁰ („by the course of nature”); (a szabadság) „minden teremtmény természetes kívánsága”¹¹¹ („is naturall to all creatures to craue”); „szörnyű és természetellenes”¹¹² („monstrous and unnaturall”) (a fiaknak atyjuk ellen felkelni); „szörnyűséges és természetellenes lázadások”¹¹³ („monstrous and unnaturall rebellions”); „természetellenesen követik ezt a példát viperafajzatok módjára”¹¹⁴ („unnaturally follow this example, to be endued with their viperous nature”).

F. D. Wormuth — amint Sashalmi Endre is felhívja rá a figyelmet — Jakab királynak a Trew Law-ban különösen jól kimutatható „naturalizmusát” értékelve kiemelte, hogy a „természetes” jelzővel ellátott szerkezetek éppoly jellemzőek a műre, mint maga a divine right nyelvezet.¹¹⁵ Vajon milyen jelentőséget tulajdoníthatunk ennek a „naturalizmusnak”? Mit jelenthetnek voltaképpen a „természetes Atya”, „természetes Király”, illetve a „természetes alattvalók” kifejezések? Szilárd meggyőződésünk, hogy ezek a jelzős szerkezetek Jakabnál az uralkodó és népe között fennálló különösen erős, megbonthatatlan kapcsolatot voltak hivatva kifejezni. Az alábbiakban ennek középkori előzményeit kívánjuk részletezni.

Figyelembe kell vennünk, hogy Jakab király a természetjog alapján a hűbéresek „természetes Atyjaként” említi az uralkodót. Ismernünk kell ehhez a „nascor, nascere” igéből származó „naturalis” jelző pontos jelentését a hűbéri kapcsolatrendszeren belül. „A természetes”, „naturalis” szót a tizenegyedik és tizenket-

¹⁰¹ Uo. 17.

¹⁰² Uo. 21.

¹⁰³ Uo. 11.

¹⁰⁴ Uo. 13.

¹⁰⁵ az Atyáé gyermekei iránt; uo. 20.

¹⁰⁶ Uo. 11.

¹⁰⁷ a haza iránt ; uo. 21.

¹⁰⁸ Uo. 12; 13; 15; 20.

¹⁰⁹ Uo. 14.

¹¹⁰ Uo. 20.

¹¹¹ Uo. 22.

¹¹² Uo. 20.

¹¹³ Uo. 24.

¹¹⁴ Uo. 21.

¹¹⁵ M. A. Judson: *The Crisis of the Constitution. An Essay in Constitutional and Political Thought in England 1603–1645.* New Brunswick, 1949; 189. id. Sashalmi i.m 1997; 75.

tedik században hűbéri kontextusban használták. A vazallust és dominus-át összekötő kapcsolatot akkor tekintették természetesnek, ha ez a kapcsolat örökletes és legitim volt. A tizenharmadik században e szót az uralkodót és a népet összekötő kapcsolatok leírására kezdték el használni. A késő középkori európai államok többségének ereje abból adódott, hogy lakosaik számára természetesnek tűntek.¹¹⁶

A Trew Law alcímében olvasható „természetes alattvalók” („natural Subjects”) elnevezést meglátásunk szerint akkor értelmezzük helyesen, ha kiemeljük, hogy természetes alattvalónak az számított, aki az adott királyságba beleszületett. A természetes alattvaló a regnum-ba beleszületett, következésképpen a rex-hez hűséges, iránta nyilvánvaló és természetes módon engedelmes alattvaló volt. A természet törvénye írja elő mindenki számára, hogy hűséges legyen a *communitas perfectissima*-nak számító közösség, a regnum és annak természetes kormányzója, az uralkodó iránt. Ez szoros összefüggésben áll azzal a már megvizsgált gondolattal, miszerint az emberi természetnek megfelel, abból elengedhetetlen módon következik, hogy közösségben illetve legfelsőbb szinten politikai közösségben, államban éljen. Egészen szélsőséges esetben az ilyenek kívül élőket nem is tekintették embernek. Aquinói Szent Tamás véleménye az volt, hogy az erkölcsös polgárnak a halálos veszedelemnek is ki kell tennie magát a számára természetes közösség, a szülőháza védelme érdekében. Genti Henrik egyenesen Krisztus keresztáldozatához hasonlította, ha valaki csatában „életét adja barátaiért”.¹¹⁷ Annak mintájára, ahogy a keresztes hadjáratok idején adókat szedtek *pro defensione* (*necessitate*) *Terrae Sanctae*, rövidesen szokásba jött, hogy adót szedjenek *pro defensione* (*necessitate*) regni, majd a 13. század közepétől elsősorban Franciaországban *ad defensionem* (*tuitionem*) *patriae* vagy — ahogy IV. (Szép) Fülöp idején megfogalmazták — *ad defensionem natalis patriae!*¹¹⁸ Az orleans-i szűz felkiáltása szerint mindazok, akik Franciaország szent királysága ellen háborút viselnek, Krisztus király ellen hadakoznak.¹¹⁹ Ez a nézet tökéletesen alátámasztja azt az állításunkat, hogy a Teremtő akarata és a természetjog egybeesése révén a haza, a szülőháza szeretete és ebből következően az annak vezetői iránti hűség és engedmesség a természet törvénye által diktált szükségszerűség, a lehető legtermészetesebb emberi érzés és kötelesség, amelyet például Franciaország esetében számos más, természetfölötti elembe vetett hit hagyományosan meg is erősített.

B.Guenée mértékadó középkori példákat hoz fel a „naturalis” kifejezés és társai jelentéstartalmára és jelentőségére. Az 1220-ban meghalt Wales-i Gerald a welszietek országuk „természetes lakóiként” írta le. A 13. század közepén a párizsi egyetem domonkos tanárai meghatározták a *fraternitas naturalis* fogalmát, ami egy adott királyságban lakók közötti köteléket jelentette és egyben megakadályozta, hogy a királyság határain túlmutató szövetségekre lépjenek bárkivel.¹²⁰ A 13–14. század fordulóján a franciák már különbséget tettek a regnum-on belül születettek és a kívülről jövők (*de foris venientes*) között, akiket az „*extranei*” szóval is illettek, amint korábban ezt a kifejezést akkor is használták, ha valaki

¹¹⁶ B. Guenée: *States and Rulers in Later Medieval Europe*. New York, 1985; 64.

¹¹⁷ Kantorowicz i.m. 1957; 244.

¹¹⁸ Uo. 236.

¹¹⁹ Uo. 255.

¹²⁰ Guenée i.m. 1985; 64.

egy másik grófságból vagy városból érkezett.¹²¹ A századfordulótól kezdve viszont kifejezetten a „külföldieket” értették rajta, akik semmiképp sem számíthattak természetes alattvalóknak.

Guenée határozottan állítja azt is, hogy a 14. század elejére megjelent a „nemzeti érzés”, mely bár még sokat erősödött és alakult a századok folyamán, már ekkor jól kitapintható volt. 1328-ban III. Edward angol király ugyan magának követelte Franciaország trónját a Capet-dinasztia kihalása után, hivatkozási alapja pedig a leányági örökösödés volt, de nem csupán a nőági örökösödés semmisnek nyilvánítása okán nem fogadták el őt a franciák királyuknak — ezáltal megalapozva a százéves háború közvetlen előzményeit — hanem azért sem, „mert egyszerűen angol volt”.¹²² A Valois-k dinasztiáját megalapító, VI. Fülöp néven trónra kerülő Valois Fülöp azért lehetett király Franciaországban, „mert a királyságban született” — amint erről egy angol krónika is beismerőleg tudósít.¹²³

A fentiek alapján már többet tudunk a „természetes király” és „természetes alattvalói” kapcsolatának lényegéről. Egy, a királyságban született, abba „beleszületett” személy az ugyanazon királyságba „beleszületett” király természetes alattvalója, és a 11–12. században a hűbéri érvelésben használt „naturalis” szó értelméhez hasonlóan természetes engedelmisséggel és kötelezettséggel tartozik természetes királyának. Amint Jakab a Trew Law-ban ezt többször hangsúlyozta is, mind az ilyen „természetes alattvaló”, mind pedig a „természetes király” „természetes buzgósággal (lelkesedéssel)” („natural zeale”) viseltetik szülőhazája, a „naturalis” szóval egy tőről fakadó „natieu countrie” iránt. Ezt a természetes és éppen ezért nagyon szoros kapcsolatot a természet törvénye alakítja ki — Jakab nem is csupán a „természetes Király”, hanem az ezzel egyenértékű „természetes Atya” kifejezéssel is él — erejét tehát konstitutív módon a természetjogból veszi, legitimmé, törvényessé „Természet Törvénye által” válik. Ugyanakkor — amint Jakab írja¹²⁴ — a „Koronázáskor” válik ténylegesen látható erős kapcsolattá, mondhatnánk a deklaratív szerep a koronázás aktusának, illetve a Jakab nyomán már tárgyalt koronázási eskünek, azaz a természetjog erejével bíró „fundamentális törvényeknek” jut.

A király a regnum-ot természetes úton, születése révén megörökli, de ezzel együtt valamennyi odaszületett „természetes alattvalóját” is. A „természetes”, törvényes király a természetjog révén „természetes”, törvényes alattvalóit a királysággal együtt örökbe kapja, azok az ő örökletes alattvalói lesznek. Örökletesség és legitimitás együtt jelentették és biztosították azt, hogy ez a kapcsolat uralkodó és a népe között „naturalis”, természetes, pontosan a 11–12. században a hűbéri kapcsolatból vallott felfogásnak megfelelően. Ahogy a hűbériségben, úgy Jakab számára is az örökletesség és a legitimitás jelentették a természetes kapcsolatot. Az előbbiben dominus és homo, az utóbbiban rex és subiectus viszonyáról volt szó. A király és a nép egymás természetes partnerei. Mindkét félnek természetesen kötelességei is. Az itt vizsgált részben Jakab király még az uralkodó pozícióját és kötelességeit tárgyalja. Ezek a kötelességek — éppúgy, mint az alattvalókéi — a

¹²¹ Uo. 64.

¹²² Uo. 64.

¹²³ Uo. 64.

¹²⁴ Abszolutizmus 1997; 13.

természetjogból erednek, abból nyilvánvalóan következnek. Éppen ez a természetjogi, általában jogi érvelés az, ami Jakab érvelésének a magvát adja. Ez leginkább kézenfekvő módon a természetjogról mint a monarchikus kormányzat harmadik tartóoszlopáról előadott részben válik egyértelművé. A természeti és az isteni jog lényegi azonosságát figyelembe véve nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a természeti törvény alapján leírt királyi feladatok felsorolása Jakabnál messzeemenő egybeesést mutat a biblikus érvekkel és idézetekkel. A legfontosabb azt szem előtt tartanunk, hogy az érvelés súlypontja a jogfilozófiából merítetteken van és nem a Szentírásból vett idézeteken. „A Bibliát azért idézték a Jakabhoz hasonló szerzők, hogy ezzel is alátámasszák érveiket, azokat az érveket, amelyek bizonyítására a jog, különösképpen a természetjog szolgált.”¹²⁵ „Politika a Szentírás szavai szerint” címet viselő főművében Bossuet a címmel ellentétben nem a Szentírásból veszi legfőbb érveit, hanem a természetjogból: „Arisztotelész megmondta, a Szentlélek pedig nagyobb erővel fejezte ki ezt”.¹²⁶ Jól tudjuk, hogy a püspök a divine right abszolútizmusnak emblematisztikus figurája volt. Alapvető jelentősége van annak a ténynek, hogy nála is csupán a megerősítés szerepe jutott a teológiából vett érveknek a jogfilozófiai nyelvezet és gondolatmenet mellett. Stuart (VI.) I. Jakab király írott műveit és beszédeit nagyját alá véve arra a megállapításra jutunk, hogy nála sem volt ez másképp. Nem szabad, hogy az „isteni jogalapú abszolút monarchia” elnevezés ezen a téren megtévesszen bennünket. A jogfilozófiai érvrendszer nélkül nem beszélhetnénk divine right abszolútizmusról. Abból a tényből, hogy egy politikai szerző abszolútista nézeteket vallott, a kormányzatra vonatkozólag még korántsem következett, hogy a szerző egyben a divine right képviselője is lett volna, hiszen a különböző abszolútizmuselméleteknek csupán az egyik, kétségkívül széleskörűen elterjedt változatként tarthatjuk számon az isteni jogalapú abszolút monarchiát. Az abszolútizmus elméletének legfőbb ismérve, hogy az uralkodó a pozitív, tételes jog felett áll. Ez éppen azért lehetséges számára, mert a természetjog kötötte. De a képletet megfordítva sem jutunk feltétlenül igaz megállapításra: egy „divine right-ista” szerző nem volt automatikusan abszolútista teoretikus is,¹²⁷ hiszen a királyok isteni jogán kívül még számos más, másokkal kapcsolatos isteni jogot is elismertek. Az más kérdés, hogy a divine right abszolútista szerzők többsége, így Jakab király is, elfogadta például a püspökök isteni jogalapját, sőt, mint köztudott, erélyesen síkra is szállt annak védelmében.

Összefoglalásképpen kijelenthetjük, hogy a természetjogi, jogi érvek adják a Trew Law megértésének kulcsát. M.A. Judson ugyan a 17. század első évtizedeinek anglikán royalista papságának-főpapságának politikaelméleti vonatkozású munkáiról írta le a következő sorokat, mégis helyénvalónak ítéljük őt itt idézni: „A klérus a természeti törvényből is érvelt, azzal a céllal, hogy ellenlábasaikkal saját pályájukon vegye fel a harcot. A királyok isteni jogának katolikus és puritán ellenfelei a tizenhatodik században addigra felfedezték, hogy a természeti törvény szerint az emberi konszenzus fontos szerepet játszik a kormányzatban. Követke-

¹²⁵ Sashalmi i.m. 1997; 75.

¹²⁶ Plamenatz i.m. 1963; 118.

¹²⁷ Glenn Burgess: Absolute Monarchy and the Stuart Constitution. New Haven, 1996; 99.

zéseképpen az isteni jog teoretikusai szemében különösen szükségesnek mutatkozott annak bemutatása, hogy a helyesen megértett és értelmezett természet és természeti jog egyértelműen a királyi uralom mellett szól.¹²⁸

Mindezek után aligha találhatjuk erőltetettnek vagy nevezhetjük Jakab király részéről pusztá retorikai fogásnak azt, amikor a természetes alattvalóknak természetes királyuk elleni lázadását „szörnyűségeknak”, legfőképpen pedig „természetellenesnek”¹²⁹ minősíti. A természetjog alapján mindaz, ami a természetnek, a természetes hajlamnak, mondhatnánk a józan észnek — jelen esetben király és alattvalók közös, jól felfogott érdekének — ellentmond, csakis elítélendő lehet. Az alattvalók számára a király „természetes és törvényes”. (A természetest itt tulajdonképpen — miután „natiue” alakban szerepel — „születettnek” is fordíthatnánk.) Az ilyen király iránti engedelmisség természetes kötelesség. Láttuk, hogy a „naturalis” jelentéséhez mennyire lényegileg hozzákapcsolódott az engedelmisség fogalma. Nem lehet véletlen tehát, hogy Jakab király „engedelmes alattvalókról”¹³⁰ („dutifull subiects”) beszél a mű utolsó előtti bekezdésének végén. Sőt, a Trew Law legutolsó két szava is lényegileg ugyanez: „engedelmes alattvalók” („obedient subiects”). Ez után már nem is írt Jakab egyebet a műhöz, mint a „FINIS” betűket a lap aljára. A naturalis-vonalból kiemelt engedelmisség, az alattvalói hűség az, ami Jakab számára a legfontosabb volt: ez mindenkinek közös és alapvető érdeke, amint ez a természet törvényéből szükségszerűen következik is. A lázadást természetellenesnek nyilvánítani tulajdonképpen nem is a király tiszte, ezt maga a lex naturalis teszi meg.

B. Guenée a király uralmának késő középkori legitimitációját vizsgálva az alábbi kijelentést tette: „kétségtől azok voltak az erős monarchiák, amelyekben az öröklési jog egyértelműen kinyilvánította az alattvalók előtt természetes urukat (dominus naturalis)”.¹³¹ Az örökletes királyság gondolatával a későbbiekben még foglalkozunk, itt elegendő, ha a „dominus naturalis” kifejezésre összpontosítunk. VI. Jakab is a lehető legvilágosabban népe természetes urának tekintette magát. A legcélszerűbb, ha sorba vesszük azokat a már korábban említett példázatokat, párhuzamokat, melyeket az ő kormányzati kötelességeiről szóló harmadik, a természetjogról előadott egységében felsorolt. Ezekben világosan látható, hogy a koronázáskor a természetjog révén „hűbéresi” „természetes Atyjává” váló király és népe, alattvalói között hasonló a viszony, mint a — szó szerint — természetes atya és gyermekei között: „És amint az Atya atyai kötelessége, hogy törődjék gyermekei ellátásával, nevelésével és tisztas irányításával, ugyanígy a király köteles minden alattvalójával törődni. Amint mindaz a törődés és vesződés, amit az atya gyermekeiért képes megtenni, könnyűnek és jól eltöltött időnek tűnik fel előtte, úgyhogy azoknak hatása a gyermekek javára és előnyére válik, úgy kell a Fejedelemnek is cselekednie népével.”¹³² Jakab király a Trew Law-ban éppen az imént emlegetett nevelés feladatát kívánta elvégezni. Úgy folytatja a sort, hogy a királynak szerető és gondos atya módjára „előre kell látnia” a népre leselkedő

¹²⁸ Judson i.m. 1949; 189.

¹²⁹ Abszolutizmus 1997; 24.

¹³⁰ Uo. 25.

¹³¹ Guenée i.m. 1985; 67.

¹³² Abszolutizmus 1997; 13.

veszedelmeket és mindent meg kell tennie — „akár saját személyének kockáztatásával” — annak érdekében, hogy ezeket a veszélyeket távol tartsa alattvalóitól.¹³³ Jelen munkájával — ha nem is királyi személye kockáztatásával — éppenséggel „a lázadók szirén énekei” által előidézett végzetes romlással fenyegető veszedelmeket kívánta előre jelezni, ezáltal navigálva népét a Scyllák és Charybdisek között. Láthattuk azt is, hogy önmagával szemben lényegesen szigorúbb, mint alattvalóival. Most is erre találunk egy további kitűnő példát, amikor azt írja, hogy „Amint az atya haragjának és büntetésének, mellyel bármelyik helytelenül viselkedő gyermekét sújtja, atyai fenytés esetén irgalommal kell párosulnia, ameddig csak remény van a javulásra; ugyanúgy kell a Királynak is eljárnia bármelyik hűbéresével kapcsolatban, aki ily mértékben vétkezik.”¹³⁴ A természeti törvény alapján előadott érvek összefoglalásaként az atya — és így a király — legfőbb örömének nevezi, ha gyermekei (azaz népe, alattvalói) biztonságáról, jólétéről, boldogulásáról gondoskodhat, tudva, hogy saját földi boldogulása és élete inkább bennük van, mintsem önmagában.¹³⁵ A korábbiakban már bemutattuk, hogy milyen összefüggésben áll mindez egyfelől „a létezés nagy láncolatának” — egyáltalán nem kizárólagosan és szükségszerűen az abszolutista gondolkörre korlátozódó — koncepciójával, másfelől pedig a greenleafi „rend-teoretikusok” felfogásával. A *ius naturale*-ről illetve a „*naturalis*” szó klasszikus középkori, a hűbéri gondolkodásban betöltött szerepéről előadottak fényében úgy véljük, joggal feltételezhetjük, hogy Jakab király fenti király-anya párhuzamai, valamint a „természetes” jelzővel ellátott szerkezetek többet árulnak el a szerző argumentációjának lényegéről, mintha csupán a példázatok felszínes, első olvasatra is közérthetőnek tűnő jelentését vizsgálnánk.

Az örökletes monarchia eszméjével kiegészült középkori *divine right* elméletben kell megragadnunk a *divine right* kora újkori változatának lényegét. Tudjuk, hogy a választás és az öröklés elve századokon keresztül inkább egymás kiegészítői, mintsem kizárói voltak.¹³⁶ Franciaországban és Angliában egyaránt a 13. század 70-es éveitől honosodott meg az a gyakorlat, hogy az uralkodók automatikusan elődjük, apjuk halálától, nem pedig saját koronázásuktól vagy felkenésüktől számították uralkodási éveiket. Ennek lényege az volt, hogy egészen egyszerűen és természetes módon (sic!), születésük révén váltak királyokká. „Azokon a helyeken, ahol a választás eltűnt és az örökletes jogot megerősítették, a koronázás fokozatosan elvesztette konstitutív erejét.”¹³⁷ A késő középkor századaiban fokozatosan veszített jelentőségéből a koronázás, bár éppen Franciaországban a százéves háború viszontagságai bizonyos értelemben lassították ezt a folyamatot, gondoljunk csak Jeanne d’Arc ragaszkodására a Reimsben történő koronázáshoz. Mindazonáltal a késő középkorban már nem a koronázás, ritkán a választás, hanem a szinte minden esetben világosan meghatározott trónöröklési jog volt az, ami valakit törvényes királlyá tett.¹³⁸ Sőt, Angliában már 1307-ből is-

¹³³ Uo. 13.

¹³⁴ Uo. 13.

¹³⁵ Uo. 13.

¹³⁶ *Guenée* i.m. 1985; 67.

¹³⁷ Uo. 68.

¹³⁸ Uo. 68.

merünk egy formulát, amely szerint II. Edward „már Anglia királya öröklés és leszármazás révén”. Ennek megfelelően uralkodását az atyja halála utáni napon kezdte, s ez a gyakorlat mintegy két évszázadon keresztül fenn is maradt. A 16. század közepén ez az egyetlen egy napos interregnum is megszűnt.¹³⁹

Azt a természeti törvényből elkerülhetetlenül következő elvet tárgyalva, hogy a „természetes”, a királyságba — mint regnum-ba és mint officium-ba — „beleszületett” király országát és annak népét, az alattvalókat természetes módon megörökli gyakorlatilag a divine right modern, kora újkori változatának sarkalatos pontját demonstráltuk. „A Szabad Monarchiák Igaz Törvényében” azonban lényegesen többről van szó, mint az isteni jog akár modern változatának megjelenéséről. Itt kifejezetten az általános jogfilozófiai érvelés a mérvadó, azaz a szerző önmagát mint királyt a tételesen lefektetett emberi törvények felett állóként, azok hatálya alól felmentettként, legibus solutus-ként mutatja be. Ez már az isteni jogalapra támaszkodó abszolút monarchia világa. Jakab használja is önmagával kapcsolatban a „szabad és abszolút Uralkodó”¹⁴⁰ („free and absolute Monarche”) kifejezést. Az alábbiakban a „szabad” („free”) jelző értelméről kell elsősorban elgondolkoznunk, arra keresve a választ, hogy vajon jelenthet-e többet annál, hogy a királyság nem választott, hanem örökletes. Vajon joggal elmondható-e az, hogy a „szabad” monarchia és monarcha szinonimái az „abszolút” monarchiának illetve monarchának? Feltett kérdésünkre Jakab királynak az alattvalók kötelességeiről előadott álláspontja megvizsgálásával találhatjuk meg a megnyugtató választ. Ez annál is inkább járható útnak mutatkozik, mert a „természetes alattvalók” kötelességeinek felsorolása révén Jakab gyakorlatilag az uralkodó hatalmát, illetve annak esetleges korlátjait tárja elénk. Lényegében azt is mondhatjuk, hogy míg az első nagy részben a király kötelességeit, a másodikban a király hatalmának természetét tárgyalja. Mielőtt ennek a második nagyobb szerkezeti egységnek vizsgálatára áttérnénk, szerencsésnek tartjuk elkülönítve sorra venni azokat a helyeket a Trew Law szövegében, ahol a „természetes” („natural”) mellett legtöbbször előforduló két másik, mindenképpen központi jelentőségű jelzővel, azaz a „szabaddal” („free”) illetve az „igazzal” („trew”) találkozunk.

A „szabad” szó előfordulási helyei a műben az alábbiak:

- „Szabad Monarchiák”¹⁴¹ („Free Monarchies”)
- „egy Szabad Király És természetes Alattvalói”¹⁴² („a Free King And His naturall Subiects”)
- „egy szabad és abszolút Uralkodó és népe”¹⁴³ („a free and absolute Monarche, and his people”)
- „mindig olyan szabad Monarchiákra gondolok, mint a mi királyunké, nem pedig választott királyokra”¹⁴⁴ („I meane alwais of such free Monarchies as our king is, and not of electiue kings”)

¹³⁹ Uo. 68.

¹⁴⁰ Abszolutizmus 1997; 11.

¹⁴¹ Uo. 10.

¹⁴² Uo. 10.

¹⁴³ Uo. 11.

¹⁴⁴ Uo. 19.

- „Velence dózséi, akik Arisztokratikus és korlátozott kormányzata egyáltalán nem fogható a szabad Monarchiákhoz”¹⁴⁵ („the dukes of Venice whose Aristocratick and limited gouernment, is nothing like to free Monarchies”)
- „Így, amint már mondtam, egy jó Király, bár a Törvény fölött áll, aláveti magát annak és cselekedeteit ahhoz igazítja, hogy példát adjon alattvalóinak, mégpedig saját szabad akaratából, nem annak alávettjeként vagy ahhoz kötöttként.”¹⁴⁶ („So as I haue already said, a good King, although hee be above the Law, will subiect and frame his actions thereto, for examples sake to his subiects, and of his owne free-will, but not as subiects or bound thereto.”)
- „a királynak (nem szabad) magát az ígérete és esküje alól felmentettnek tekintve egész népe és hazája ádáz ellenségévé és megrontójává válnia”¹⁴⁷ („hee (should not), as thinking himselfe free of his promise and oath, become an utter enemy, and practise the wreake of his whole people and natiue country”)

A következő helyeken találkozunk az „igaz” szóval a műben:

- „A Szabad Monarchiák Igaz Törvénye”¹⁴⁸ („The Trew Law of Free Monarchies”)
- „csupán az igaz alapokat fektetem itt le, hogy megtanítsalak titeket a helyes útra”¹⁴⁹ („I onely lay downe herein the trew grounds to teach you the right-way”)
- „ennek az alapnak igaz ismerete”¹⁵⁰ („the trew knowledge of this ground”)
 - kétszer fordul elő
- „a kölcsönös kötelességnek és hűségnek igaz alapjai”¹⁵¹ („the trew grounds of the mutuall duetie, and alleagance”)
- „Először tehát lefektetem az igaz alapokat”¹⁵² („First then I will set downe the trew grounds”)
- „mivel a Királyság az Istenség igazi leképezése”¹⁵³ („since Monarchie is the trew paterne of Divinitie”)
- „mintegy minden Király viselt dolgainak igaz tükreként”¹⁵⁴ („as in a trew mirrour of all the Kings behaviours”)
- „világosan megnyilvánul és beigazolódik”¹⁵⁵ („clearly appeare to be trew”)
- „amikor valaki alaptalanul büszkélkedve azt állította, hogy megölte Sault”¹⁵⁶ („when one came to him vanting himselfe untrewly to haue slain Saul”)

¹⁴⁵ Uo. 19.

¹⁴⁶ Uo. 19.

¹⁴⁷ Uo. 23.

¹⁴⁸ Uo. 10.

¹⁴⁹ Uo. 10.

¹⁵⁰ Uo. 11.

¹⁵¹ Uo. 11.

¹⁵² Uo. 12.

¹⁵³ Uo. 12.

¹⁵⁴ Uo. 14.

¹⁵⁵ Uo. 16.

¹⁵⁶ Uo. 16.

- „elismerem, hogy egy király a koronázásakor vagy királyságának elfogadásakor szabad akaratából megígéri népének, hogy méltó és igaz módon gyakorolja felettük Istentől kapott hivatalát”¹⁵⁷ („I confesse, that a king at his coronation, or at the entry to his kingdome, willingly promiseth to his people, to discharge honorably and trewly the office given to him by God ouer them”)
- „igaz keresztyének”¹⁵⁸ („trew Christians”)

Az 1598-as eredeti változatban még „true”, Jakab király műveinek 1616-os kiadásában már „trew” alakban szereplő¹⁵⁹ „igaz” jelzővel kapcsolatban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy az egyértelműen a természetjogi felfogással áll összhangban. Ennek egyik alaptételeként tarthatjuk számon azt a felismerést, hogy a józan észnek megfelelő, a természet szerint való dolgok egyben helyesnek, helyénvalónak, igazságosnak, igaznak is tekinthetők illetve tekintendők. A P d’Entrèves kiemeli, hogy ez a felismerés a római jognak is egyik sarkalatos pontja volt.¹⁶⁰ A természet rendjébe illeszkedik az, hogy „az Istenség igazi leképezését” jelentő királyságnak „igaz törvénye”, a monarchikus kormányzatnak eszerint „igaz alapjai” legyenek. Gondoljuk meg, az „igaz alapok” lefektetésében a döntő érv maga a természeti törvény Jakab számára! Így van ez akkor is, ha érvelését a hagyományoknak megfelelően a Szentírással kezdi és a koronázási esküvel folytatja. Láthattuk viszont, hogy végső soron ezek is a természetjogi érveléshez kapcsolódnak, azt illusztrálják, abba torkoltnak. A fentiek alapján az „igaz törvényt” és az „igaz alapokat” helyesnek, valódinak, igazságosnak, tulajdonképpen természetesnek is fordíthatnánk.

Ezek után át kell térnünk a Trew Law második nagy szerkezeti egységére, amelyben Jakab király az alattvalók iránta való köteleességét elemzi. Ezt a részt ezekkel a szavakkal vezeti be: „Ami ennek a kölcsönös és viszonyos köteléknek a másik részét illeti, az az a köteleesség és hűség, mellyel a hűbéresek tartoznak Királyuknak: melynek alapját én Sámuelnek az Isten Lelke által sugalmazott szavaiból vettem, amidőn Isten megparancsolta neki, hogy hallgasson a nép szavára és válasszon és kenjen fel nekik egy királyt.”¹⁶¹ Jakab tehát már előljáróban világossá teszi, hogy nem egyebet ért az alattvalók köteleességén, mint a királyuk iránti köteleességet és hűséget („duety and alleageance”). Indokolt, hogy közelebbről megismerkedjünk azzal az Ószövetségből vett idézettel, melyre Jakab ehelyütt hivatkozik, sőt amelynek szövegét egy az egyben beiktatja. Ez a Sámuel I. könyvének 8. része a 9. verstől a 20. versig folyamatosan. Az első szerkezeti egységben Jakab egy alkalommal már hivatkozott erre az ígére, mint arra már utaltunk.

Sámuel első könyvének fent megnevezett részében arról olvashatunk, hogy miután Sámuel megöregedett és fiai, akiket bírakká tett meg a nép felett, nem követték az ő igaz útját, Izrael vénei elmentek Sámuelhez és királyt kértek tőle. Mivel „Sámuelnek nem tetszék a beszéd”,¹⁶² imádkozva fordult az Úrhoz, aki

¹⁵⁷ Uo. 23.

¹⁵⁸ Uo. 24.

¹⁵⁹ J. P. Sommerville (ed.): King James VI and I, Political Writings. in: Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge, 1994; 282.

¹⁶⁰ A. P d’Entrèves: Natural Law. London, 1972; 24.

¹⁶¹ Abszolutizmus 1997; 13.

¹⁶² 1. Sám. 8, 6.

azonban parancsba adta neki, hogy teljesítse a nép kérését, hiszen azok nem is Sámuel, hanem Isten ellen lázadoznak elégedetlenkedésükkel. Mindazonáltal az Úr arra is utasítást adott Sámuelnek, hogy közölje Izrael népével a jövődöbéli király jogait és hatalmát. Sámuel ennek megfelelően cselekedett, meglehetősen ijesztő képekkel festve le a király hatalmát, aki szabadon rendelkezhet majd Izrael fiai és leányai illetve ingó és ingatlan vagyonaik felett. Ezek a kemény szavak sem riasztották azonban vissza a zsidókat attól, hogy kitartsanak eredeti elgondolásuk mellett:

„Nem! Hanem király legyen felettünk.

És mi is úgy legyünk, mint a többi népek, hogy királyunk ítéljen minket is, és előttünk járjon, és vezesse a mi harczainkat.”¹⁶³

VI. Jakab tehát az alattvalók kötelességeinek bemutatását ugyanúgy szentírási idézetekkel kezdi, mint az uralkodói kötelességek tárgyalását. Azt a felmerülő problémát, hogy vajon miért választott Isten rendelése Izraelnek egy olyan királyt Saul személyében, aki végül letért a helyes útról, a következő megokolással oldja fel: Saul az Isten erényei és vezetésre való alkalmassága miatt választotta ki, „míg hibái később saját megromlott természetéből adódtak, nem pedig Isten hibájából, akit azok, akik így gondolkodnak, népe mostohaatyjának tennék meg, (mint olyat), aki szántszándékkal választja ki kormányzásukra a legalkalmatlabbat, hiszen e király kiválasztása kizárólagosan és közvetlenül Isten kezében volt.”¹⁶⁴ Isten kész volt teljesíteni a nép kívánságát, annak ellenére, hogy kérésükkel bizonyos fokig megtagadták őt. Egyedül Isten adhatta nekik Saul, még akkor is, ha ők kérték őt maguknak. Ez a kitétel döntő fontosságú a divine right elmélet szempontjából: az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik. Jakab ezt az alábbi változatokban adja vissza: „e Király kiválasztása kizárólagosan és közvetlenül Isten kezében volt”¹⁶⁵ illetve: „az Isten által nekik szánt Király”¹⁶⁶ továbbá: „mert amint nem kaphattatok volna ilyet Isten engedélye és rendelése nélkül, úgy nem szabad azt többé, attól kezdve, hogy fölétek helyeztetett, leráznotok sem ugyanazon felhatalmazás híján”¹⁶⁷ végül pedig: „annak, a kinek egyedül áll hatalmában őt megadni, egyedül áll hatalmában őt elvenni is”¹⁶⁸. Teljesen egyértelmű, hogy a király elleni lázadás Isten akaratának semmibe vételét jelentené. Jakab a lehető legvilágosabban kifejti az alattvalók „jogait”: „nektek pedig csak engedelmeskedni van jogotok az általam most bemutatott korlátokhoz igazodva, és nem rátok tartozik, hogy Istent cselekvésre késztessetek”¹⁶⁹. Régóta vallott meggyőződést fogalmaz meg a szerző ezekkel a szavakkal: az alattvalók sosem fejthetnek ki aktív ellenállást az uralkodóval szemben, ám ha Isten jónak látja, megszabadíthatja őket a zsarnokká lett uralkodótól. Bár nem is lépett a zsarnokság útjára, Saul is megfosztotta hatalmától és Dávidnak adta azt. Gondolatilag jól rimel mindez arra az „ősegyházi szentenciára”, melyet Jakab

¹⁶³ 1. Sám. 8, 19–20.

¹⁶⁴ Abszolutizmus 1997; 14.

¹⁶⁵ Uo. 14.

¹⁶⁶ Uo. 14.

¹⁶⁷ Uo. 14.

¹⁶⁸ Uo. 14.

¹⁶⁹ Uo. 14.

a későbbiekben idéz: „Preces, et Lachrymae sunt arma Ecclesiae”.¹⁷⁰ A törvénytelen, azaz az isteni és természeti paranccsal ütköző parancsot semmiképp sem szabad teljesíteni, ilyenkor a passzív ellenállás és az üldöztetésben való imádság, a „zokogás” és a „sírás” az egyetlen járható út, de sosem a tényleges, aktív ellenállás, a lázadás.

VI. Jakab „olyannyira célunkhoz illőnek” találta Sámuel I. könyvének fenti részletét, hogy nemcsak szó szerint beszerkesztette azt a szövegbe, hanem külön-külön is részletezte egyszer a 9., majd a 11–15., azután a 18., végül pedig a 19–20. verseket. Azt kell mondanunk, ezekben a részekben jobbra a bibliai szöveg parafrázisát adja, illetve elemeire bontva megismétli az ezzel kapcsolatos, fent ismertetett okfejtést. Célja, hogy bemutassa „a nép mindennemű engedelmességét Királyával szemben”.¹⁷¹ Valójában zsarnokinak nevezhető uralmat ír le, ezáltal is hangsúlyozva, hogy még zsarnokság esetén sem megengedett a lázadás. Azt, hogy ő magától, Skócia királyától mennyire távol esik bárminemű zsarnokságra való törekvés, implicite tudatja velünk azáltal, hogy „az igazság és a méltányosság”¹⁷² elvét semmibe vevő zsarnokságot a természetjog megcsúfolásának tartja: „Úgyhogy a természet törvénye és a király tiszte felforgattatván, személyetek és utódaitok személyei, földjeitekkel és mindazzal együtt, amitek van, magáncéljait és mértéktelenségét fogja szolgálni.”¹⁷³ Tudjuk, hogy csak a zsarnokot nem köti a *ius naturale*. Aki a természet törvényét figyelmen kívül hagyja, az az egész közösség ellen vét, tulajdonképpen a józan észet veti meg. Különös jelentősége van annak, hogy a Jakab által vázolt zsarnoki uralom egyszerre értelmezhető „a természet törvénye és a király tiszte” felforgatásaként. Ahogy természetes az ember számára a politikai közösség, ugyanúgy természetes annak vezetése, a király tiszte is. Ebből ismételten az is következik, hogy a királlyal szembeni aktív ellenállás a természetjog diktálta parancsolat semmibe vételét jelenti. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Jakab király a leghatározottabban elutasítja a *lex naturalis*-t elvető, annak felségét negligáló zsarnokságot, de az általános abszolutista kormányzati elvekkel tökéletes összhangban azt is leszögezi, hogy a tényleges ellenállás, azaz a lázadás mint az ellenállás aktív formája még az ilyen zsarnoki uralommal szemben sem lehet jogos.

Egy további kulcsfontosságú momentumra kell kitérnünk ennél a résznél, ahol Jakab Sámuel I. könyvének fent bemutatott részét ismerteti és értelmezi. Úgy érvel ugyanis, hogy Izrael népének már csak azért sem áll majd jogában az esetlegesen akár zsarnoksággá is fajuló uralom ellen fellázadni, mert „ez nemcsak Isten rendelése, hanem ti magatok is választottátok őt magatoknak, önkéntes hozzájárulásokkal, miáltal, ha valaha is igényelnétek és vissza akarnátok venni ezt a hatalmat, Isten nem engedi majd meg nektek. És minden további kifogás és a szerződésük visszavonásának elkerülése végett, beleegyezésük után, hogy alávetik magukat ennek az igának mindazokkal a terhekkel együtt, melyeket előre megmondott nekik, megköveteli válaszukat és beleegyezésüket”.¹⁷⁴ Kicsit úgy

¹⁷⁰ Uo. 17.

¹⁷¹ Uo. 14.

¹⁷² Uo. 15.

¹⁷³ Uo. 15.

¹⁷⁴ Uo. 15.

hangzik mindez, mintha a király „kiesett volna a szerepéből” és az alattvalói engedelmesség hangsúlyozása érdekében hirtelen teret engedett volna valamiféle, a divine right abszolútizmustól ugyancsak távol eső szerződéses vagy választásos gondolatnak. Sietünk leszögezni, a legcsekélyebb mértékben sincs itt ilyesmiről szó. Jakab király egyszerűen arra a tényre utal, hogy az ószövetségi nép maga kért királyt magának, az Úr pedig alkalmatlankodásuk miatt — vagy mondhatnánk, éppen annak ellenére —, meghallgatta kérésüket. A „beleegyezés”, „választás”, sőt „szerződés” kifejezéseknek tehát nem szabad megtéveszteniük bennünket. Lényegileg visszakanyarodhatunk a mű címéhez, melyben alcímként „kölcsonös és viszonyos kötelességről” olvasunk „egy szabad király és természetes alattvalói között”. Az angol eredetiben itt „reciprook and mutvall dvetie” áll. Alighanem nagyon messze járnánk az igazságtól, ha ezt a „reciprocitást”, kölcsönösséget és viszonyosságot szó szerint értelmeznénk. Hiszen éppen az imént tártá elénk mint olvasók elé Jakab, Skócia királya, hogy ő még a zsarnok ellen sem engedi meg a felkelést. Igazat kell adnunk Jenny Wormaldnak, aki szerint „A Trew Law készakarva — talán éppen dacolva — folyamodik a szerződés jól ismert skót témájához és kifordítja azt.”¹⁷⁵ Valóban, mindannyian érezzük, hogy ez a szerződés „nem igazi” szerződés. Az alattvalók aligha állhatnak ellen abban az esetben, ha a másik „szerződő fél”, az uralkodó megszegi kötelezettségeit. Utaltunk már arra, mennyire nagy a különbség a valaki iránti felelősség és a valakinek való felelősség, azaz számadási kötelezettség között. Jakab király semmi kétséget nem hagy afelől, hogy ez a számadás egyedül Isten színe előtt lesz csak esedékes. J.W. Gough álláspontjának megcáfolásakor érintettük már, hogy Jakab teljességgel kizárta mindenfajta, az uralkodó és népe között megkötött szerződés gondolatát. Véleményünk szerint J. Wormald helyesen érvel, amikor végeredményben arra mutat rá, hogy Jakab a „szerződés” („contract”, „paction”) szó megcsendítésével a szerződéselmélet képviselőit „saját pályájukon” kívánta „megverni”.¹⁷⁶ Mindenesetre ki kell mondanunk: az, amiről a király ír, nem szerződés. Láttuk, hogy később, ugyanebben az írásában ezt expressis verbis ki is jelenti. „A reciprok” szó új interpretációját adja Jakab a „Trew Law”-ban”.¹⁷⁷ Nyugodtan hozzátehetjük: ez az új értelmezés a szó eredeti értelmével homlokegyenest ütközik. A királyt és népét valóban szoros, igazán „természetes” („naturall”) kötelék fűzi egymáshoz, sőt, amint érveltünk, ez mindkét fél számára a „beleszületés” révén természetes állapot, de az alattvalók sosem kérhetik számon az uralkodón annak tetteit. Valójában csak a mű címében szereplő „kötelesség” („duetie”) a „kölcsonös” és „viszonyos”, nem pedig az arról való számadás.

A műben Jakab király gyakorlatilag szinonimaként használja és váltakozva emlegeti az „alattvalók” („subiects”) és „hűbéreseket”, „vazallusokat” („vassals”) kifejezéseket. A Trew Law egészén érezhetően végigvonul egy „hűbéri vonal”, egyfajta, a hűbéri viszonyra visszamenő érvelés. Köztudomású, hogy a hűbériség lényegéhez elengedhetetlenül hozzátartozik a Jakab által a mű alcímében is szóba hozott reciprocitás és kölcsönösség. A Nyugat-Európában a korai középkor végén

¹⁷⁵ Wormald i.m. 1991; 45.

¹⁷⁶ Uo. 45.

¹⁷⁷ Uo. 45.

megjelenő hűbériség valóban hűbérúr és hűbérese megállapodásán, szerződésén, egy nagyon jól kitapintható kölcsönösségi viszonyon alapult, amely a *ius utendi et abutendi* ókori — és jelentős mértékben modern — felfogásával ellentétben az egymásért való kölcsönös felelősségvállalás gondolatát helyezte előtérbe és ezzel a keresztény elveknek megfelelő középkori gyakorlattal minden ellentétes állítással szemben messzemenően hozzájárult éppen a modern alkotmányos szemlélet kialakulásához is. Akkor is így van ez, ha B. Tierney nagyon helytállóan mutatja ki, hogy ehhez hasonló berendezkedéssel például Japánban is találkozunk, de ott mégsem alakult ki alkotmányos gondolkodás. Valóban éppen Tierney az, aki az utóbbi megjelenésében a nyugati kereszténységnek is meghatározó szerepet tulajdonít.¹⁷⁸

De térjünk vissza magához a hűbéri gondolathoz, amelyet Jakab király legalább annyira következetesen emleget, mint magát az uralkodó és alattvalói közötti „természetes”, „születéstől fogva adott” viszonyt. A hűbériség, a hűbéri kapcsolatrendszer nem a születésből adódik, az a két fél önkéntes szerződésen alapul. Ebből a szempontból azt kell mondanunk, a reciprocitás eredeti értelmének megváltoztatásához hasonlóan a hűbéri kapcsolat eredeti jelentését is lényegbevágóan módosította VI. Jakab. Mégis, meg kell állapítanunk, egy bizonyos tekintetben Jakab király „szakszerűen” járt el mindazokon a helyeken, ahol munkájában önmagát mint az ország legfőbb hűbérurát („ouer-lord”), a népet, az alattvalókat pedig mint hűbéreseit („vassals”) említette. A hűbériséget az államiság alapjává tevő Nagy Károlyra ment vissza az a felfogás illetve az a gyakorlat, hogy a hűbéri hűségfogadás, illetve az ettől egyházi szertartásként különböző hűségeskü lényegileg egyet jelentett az alattvalói hűségesküvel. Ebből a szempontból tehát Jakab a legnagyobb nyugalommal tehetett egyenlőségjelet „subiectus” és vazallus közé. Teljes joggal állíthatta, hogy Skóciában „a Király Dominus omnium bonorum és Dominus directus totius Dominij, minden alattvaló az ő hűbérese, akik tőle, mint hűbéruruktól kapták minden földjüket, aki a neki tett jó szolgálatoknak megfelelően megváltoztatja a birtokok státusát, új bíróságokat létesít, a régieket összevonja, a Parlament vagy bármely más alsóbb rendű bírói szék tanácsa és befolyása nélkül.”¹⁷⁹ A legvilágosabban megmutatkozik ezekben a sorokban a tradicionalitás és az újszerűség kettőssége. Jakab király politikaelméleti érvrendszerében egyfelől a *divine right*-gondolatot, másfelől a hűbéri érvelést a hagyományos „politológiai” vonal folytatásának nevezhetjük. Mindenképpen a modernitás megnyilvánulásaként kell értékelnünk azonban a fenti idézetben is kiválóan látható szuverenitás-konceptió megjelenését, még akkor is, ha kétségtelen, hogy a Jean Bodin nevéhez fűződő szuverenitás előképe az antikvitásban, a „*princeps legibus solutus est*” *ulpianusi* formulában gyökerezik. Mindenesetre egyértelmű, hogy Jakab számára döntő jelentőségű a hűbéri felfogás, amint azt a Parlamentről tett megállapításában is megtapasztalhatjuk: a Parlament „nem más, mint a király és hűbéresei főtörvényszéke”.¹⁸⁰ Teljesen megfelel ez a parlament *iurisdictionális* szerepéről vallott álláspontnak. Látnunk kell azonban azt is, hogy Jakab király való-

¹⁷⁸ B. Tierney: *Religion, Law, and the Growth of Constitutional Thought 1150–1650*. Cambridge, 1982; 8.

¹⁷⁹ Abszolutizmus 1997; 18.

¹⁸⁰ Uo. 18.

ságos bodini szuverenitást tulajdonít az uralkodónak, az ő akarata valóban törvény, hiszen a Parlamentben „az alattvalók csupán kérik a törvényeket és csak ő (ti. a király) hozza azokat az alattvalók kérésére és tanácsával”.¹⁸¹ Majd talán még jellemzőbben így folytatja: „Mert ugyan a király naponta hoz törvényeket (statutes) és rendeleteket, az általa megfelelőnek tartott büntetés megnevezésével együtt, a Parlament vagy a rendek bármiféle tanácsa nélkül; de egyetlen Parlamentnek sem áll jogában, hogy bármilyen Törvényt vagy Statutumot („any kinde of Lawe or Statue”) hozzon a király jogára nélkül, hogy elnyerje az a Törvény erejét”.¹⁸² Idézhetjük itt Jean Bodin véleményét is, aki a szuverenitás legfontosabb kritériumának, mondhatni sine qua non-jának a törvényhozást tartotta: „a szuverén uralkodó első ismertetőjegye, hogy törvényt szab mindenkinek általában, és kinek-kinek egyenként”.¹⁸³

A fent elmondottaknak megfelelően semmi meglepőt nem találhatunk tehát abban, hogy Jakab király nemcsak a szuverenitás-koncepciót vallotta írásában, hanem előszeretettel alkalmazta az alattvaló-vazallus párhuzamot is. Csupán azt a tényt kell mindenképpen szem előtt tartanunk, hogy a hűbériség klasszikus koncepciójával ellentétben Jakab esetében egyáltalán nincs szó tényleges szerződésről, egyenrangúságról, a legkevesbé pedig arról, hogy az egyik „szerződő fél” „szerződésszegése” esetén, a másik automatikusan felmondhatja a megállapodást, annak érvényét önmagára nézve semmisnek tekintheti.

A Trew Law szövegében egy kicsit előre merészkedve világosan megérthetjük, miként is vélekedett VI. Jakab valójában az általa több ízben emlegetett „szerződés” mibenlétéről: „Ezzel a Király koronázásakor állítólag megkötött szerződéssel kapcsolatban, bár tagadva, hogy bármilyen ilyesfajta szerződést kötnének akkor, főleg pedig ilyen bosszantó záradékkal, amilyent ők állítanak; mégis elismerem, hogy egy király a koronázásakor vagy királyságának elfogadásakor szabad akaratából megígéri népének, hogy méltó és igaz módon gyakorolja felettük Istentől kapott hivatalát Azt gondolom, senki sem vonja kétségbe, akinek csak a legkisebb rálátása is van a Törvényre, általános vagy helyi törvénye értelmében sem lehet az egyik fél által megsértettnek tekinteni a szerződést és így felmenteni a másikat ez alól, hacsak előbb törvényes tárgyalást és helyzetelemzést nem folytat a szerződés megszegőinek rendes Bírója: Máskülönben mindenki egyszerre lehet szerződő fél és Bíró saját ügyében; amit elgondolni is abszurd. Nos, (azt mondom), ebben a király és népe közötti szerződésben kétségtelenül Isten az egyedüli Bíró, egyrészt azért, mert egyedül neki tartozik elszámolni a király a szolgálatáról (ahogy azt már többször mondtam), másrészt azért, mert a koronázási eskü révén Isten az esküszegők bírójává és büntetőjévé lesz: Mert őelőtte mint az eskük egyedüli bírója előtt kell tenni minden esküt. Így mivel Isten a két szerződő fél egyedüli Bírója, az ítélet és bosszú egyedül őt illeti meg: Ebből szükségszerűen következik, hogy Istennek előbb ítéletet kell mondania az esküszegő király felett, és csak azután gondolhatja magát a nép esküje alól felmentettnek.”¹⁸⁴ Indokolt-

¹⁸¹ Uo. 18.

¹⁸² Uo. 18.

¹⁸³ *Jean Bodin: Az állam. Bp., 1987; 117.*

¹⁸⁴ *Abszolútizmus 1997; 23.*

nak tartottuk ezt az idézetet itt beiktatni, hiszen Jakab „szerződéses” gondolkodásának lényegére mutat rá. Egyfelől meg kell állapítanunk, nagyon ügyesen érvel, amikor azt az ősi jogi „axiómát” fejt ki, miszerint senki sem lehet bíróját maga ügyében. Vajon a nép, az alattvalók hogyan ítélnék meg, hogy uralkodójuk megszegte a „megállapodást”? Ez esetben maga a nép bírászkodna saját peres ügyében, ami jogi abszurdum volna! A bírászkodás joga egyedül a Mindenhatóé, ezt a jogot a nép sem veheti el tőle. Sőt, Jakab újabb „huszárvágással” erősíti meg gondolatmenetét! Azt állítja, hogy az alattvalók lázadása esetén sem mondhatja a másik fél, azaz az uralkodó, hogy mivel most a nép megszegte a „megállapodást”, nekem jogomban áll mindnyájukat elpusztítanom.¹⁸⁵ Nem, a király is csakis a lázítókat vonhatja felelősségre! Hogyan is ítélezhetne akkor maga a nép fordított esetben?!

Van azonban a fenti idézetnek még egy további, talán még fontosabb tanulsága is. Ennek lényege, hogy a már tárgyalt koronázási esküvel valóban és valószínűsítően létrejön egy bizonyos szerződés az uralkodó és népe között, csak hogy mindez Isten fölséges színe előtt történik, ez egy olyan szerződés, amelyet nem is egymással, hanem Isten előtt, az Istennek, a szerződés egyedüli legitim bírójának, elbírálójának és tanújának kötöttek meg! Ha visszatekintünk a hűbéri gondolatkörre, akkor ez tulajdonképpen nem a homagium szertartásának, hanem az oltár előtt kötött hűség eskünek felel meg! Ez tehát a jakabi „kontraktuális” gondolat lényege. Mint oly sok már ismertetett tekintetben, itt is egy ügyes „csavarral” alapvetően módosít az adott kifejezés eredeti értelmén és tartalmán.

I. Jakab művének abban a részében, melyben az általa előadott politikai teológiai nézetek ellenzőivel vitatkozik, egy alkalommal visszacsatol ahhoz a már ismertetett részhez, ahol Izrael népének királykérését és ebből fakadóan szabadságjogaikról való lemondásukat tárgyalta. A skót király érvelése szerint a nép semmi esetre sem igényelheti vissza önmaga számára azokat az „előjogokat”, melyekről korábban már lemondott. Ez tehát nem más, mint a végleges és visszavonhatatlan hatalomátruházás klasszikus esete! Jakab úgy gondolkodik, mégpedig meggyőzően, hogy még maga a fejedelem sem veheti vissza azokat a privilégiumokat, amelyekről ő vagy elődei egyszer már lemondtak. Hogyan tehetné akkor meg ezt a nép? Ez az az igazi „külcsönösség” és „viszonosság”, amely a mű alcímében olyannyira szembeötlő módon jelentkezik! Bizonyos tekintetben mind a király, mind pedig a nép megkötötték saját magukat. Csak hogy a király esetében egyes egyedül az Isten jöhet Ítélobíróként számításba, hiszen koronázási esküjét a király végeredményben nem csupán Isten színe előtt, hanem Istennek tette.

További megfontolásra érdemes Jakab király azon kitétele, hogy bár az uralkodó megkötötte önmagát, ezt mindig „csak jó szándéka révén”¹⁸⁶ teszi „és hogy példát mutasson alattvalóinak”.¹⁸⁷ Vonatkozik ez a skót és angol reformáció által eredetileg érvényben hagyott nagyböjti hústiltalom megtartására éppúgy, mint a lőfegyverek különböző típusainak viselésével kapcsolatos szabályozásokra. „Így, amint már mondtam, egy jó Király, bár a Törvény fölött áll, aláveti magát annak

¹⁸⁵ Uo. 23.

¹⁸⁶ Uo. 19.

¹⁸⁷ Uo. 19.

és cselekedeteit ahhoz igazítja, hogy példát adjon alattvalóinak, mégpedig saját szabad akaratából, nem annak alávetettjeként vagy ahhoz kötötként.”¹⁸⁸ Mísem világosabb, hogy mindez a princeps legibus (ab)solutus elvet a legkevésbé sem csorbító klasszikus, ókori lex digna teljesen egyértelmű és önmagáért beszélő megfogalmazása Jakab király tollából!

Ezen felül pontosan kitapintható Jakab gondolatmenetében a régről ismert arcana imperii elve is. A bodini szuverenitás-konceptióval összhangban a király a törvények alkotója, a törvény (az írott, tételesen lefektetett törvény) felett áll, ugyanakkor a lex digna-nak megfelelően „még saját maga is azokhoz igazodik cselekedeteiben, mindig szem előtt tartva, hogy az állam („commonwealth”) jóléte („health”) legyen fő törvénye.”¹⁸⁹ Ez az utilitas publica elvének megfogalmazása. Az arcana imperii felismeréséhez azonban csak a királynak van meg a szükséges tudása, idoneitas-a, alkalmassága: „Ahol pedig a törvényt kétértelműnek vagy túl szigorúnak találja, értelmezheti vagy enyhíthet rajta, nehogy máskülönben Summum ius summa iniuria legyen: Így tehát a Király az általános törvényeket, melyeket nyilvánosan a parlamentben hoznak, hatalmánál fogva általa ismert szempontok szerint enyhítheti és felfüggesztheti csak előtte ismert okokból”¹⁹⁰ („upon causes onely knowen to him”).

A tradicionalitást megjelenítő hűbéri gondolat illetve az újszerűség irányába mutató szuverenitás-konceptió kettősségének, párhuzamának vizsgálata után érdemes még visszatérnünk ahhoz a részhez, melyben Jakab az alattvalóknak királyukkal szembeni kötelelességeit Sámuel I. könyvének idézett részlete alapján tárgyalja. A skót király érvelése szerint mindaz, ami megtiltatott a zsidóknak, az ugyanúgy tilos „minden Keresztyén és jól megalapozott Monarchia számára”¹⁹¹ is, hiszen ez utóbbiaknak „a zsidók Királyságának és Monarchiájának”¹⁹² („Kingdome and Monarchie”) mintájára kell felépülniük, mivel Izrael királyságát és annak törvényeit maga a Mindenható Isten alapította. Márpedig a lázadást egyértelműen megtiltotta Isten a zsidóknak, még az esetleges zsarnoki uralom ellenit is. Jakab szerint aligha képzelhető el nagyobb zsarnokság, mint az, amelyet Sámuel az Isten beszéde alapján Izrael népe előtt lefestett. Mégis, folytatja Jakab király, „Sosem olvassuk, hogy a Próféták, valaha is arra ösztökölték volna a népet, hogy lázadjon fel a Fejedelem ellen, bármennyire gonosz volt is.”¹⁹³ A királyi szerző egészen konkrét példákat is felsorol a Szentírásból arra vonatkozólag, hogy sem az Ó-, sem az Újszövetség nem ismeri az uralkodóval szembeni aktív ellenállás gondolatát. Jakab király Sámuelnek, Dávidnak és Illésnek sokkal nagyobb hitelt tulajdonít népük előtt, „mint napjainak bármelyik akármilyen vallású lázító prédikátorának.”¹⁹⁴ Ez esetben készséggel elismeri, hogy ironikus hangot üt meg: az Ótestamentum nagy alakjai sosem használták fel befolyásukat arra, hogy a

¹⁸⁸ Uo. 19.

¹⁸⁹ Uo. 19.

¹⁹⁰ Uo. 19.

¹⁹¹ Uo. 16.

¹⁹² Uo. 15.

¹⁹³ Uo. 16.

¹⁹⁴ Uo. 16.

népet fellázítsák, míg „akár ebben az országban”¹⁹⁵ (ti. Skóciában), akár Franciaországban számosan „fáradoztak azon, hogy a vallás köntöse alatt lázadást szítsanak”.¹⁹⁶ Az a bizonyos „köntös”, melyet az elmúlt évtizedek hazai történetírásából jól ismerünk, Jakabnál egyértelműen hookeri értelemben szerepel, és az is világos, hogy kiket értett ide: a katolikus teoretikusoknál is jobban a disszidenteket, akik a hitélet szempontjából teljesen közömbös kérdéseket felnagyítva Jakab (és az angol Hooker) szemében az államrend felforgatását végzik. Nyugodtan elmondhatjuk, ehhez a szemlélethez még nem is volt szükség arra, hogy valaki *divine right* abszolutista legyen, amint Richard Hooker köztudomásúlag nem is volt az.

Jakab király vitatkozik továbbá azzal a nézettel, mely szerint mégiscsak találkozunk a Bibliában a „királyok megszegyenyítésének vagy megölésének rendkívüli példájával”.¹⁹⁷ Szerinte ugyanis akkor azt is mondhatnánk, hogy minden más egyéb, nyilvánvaló bűn és gonoszság, így a gyilkosság, lopás, hazugság, stb., melyekre valóban sok utalás van a Szentírás lapjain, mind megengedett, hiszen benne van a Bibliában, holott ezek éppen elrettentő céllal kerültek be, éppen a bűn felmutatása végett. Ugyanez mondható el mindenfajta lázadásról. Krisztus megköveteli, hogy megadjuk a császárnak, ami a császáré – folytatja a gondolatmenetét a szerző. Az ellenállást saját népétől is megtagadta az Úr, hogyan vehetne tehát szabadságot magának bárki más ugyanerre? Jakab szerint a király „Isten földi Helytartója”,¹⁹⁸ akinek minden parancsát feltétel nélkül követni kell, kivéve a közvetlenül Isten ellen valókat, azaz a *lex divina*, illetve a *lex naturalis* megsértését célzókat. Ez esetben sem marad azonban más választás, mint az ókeresztény vértanúk csendes szenvedése, hiszen a passzív ellenállás esetén a zsarnokká lett fejedelem nyilvánvalóan üldözni fogja a népet. Ekkor különös buzgósággal kell imádkoznia a népnek az uralkodó megtéréséért, illetve ennek elmaradása esetén készséggel kell vállalniuk a szenvedéseket és a mártírhalált is. Feltűnő, hogy Jakabnak ez az itt kifejtett, a modern fülnek oly ijesztően csengő álláspontja egy az egyben megegyezik Luther, Melanchthon, Jonas és Spalatin eredeti felfogásával, amikor még Lutherék szemében „isteneknek” számítottak az uralkodók és maga a nagy reformátor is csodálattal adózott VI. Károly császárnak. Tudjuk, hogy 1530 októberének végén a frissen elfogadott, majd több ízben némiképp módosított ágostai hitvallás legfőbb képviselői a torgau palotában a körülmények kényszerítő hatása alatt feladták eredeti nézeteiket a politikai felsőbbtség iránti engedelmesség ügyében. Jakab király később ilyen értelmű „tanvisszavonást” nem alkalmazott, de londoni parlamenti beszédeiben teljesen más hangot ütött meg. Jelenleg annyit kell leszögeznünk, hogy Jakab bár elméletben minden biztonnal helyeselte a fenti szigorú, eredeti protestáns álláspontot, valószínűleg sarkítva fogalmazott, még akkor is, ha az előbbieik értelmében távolról sem elsőként a politikaelmélet történetében. Bizonyos viszont, hogy önmagára nézve kötelezőnek tekintette az isteni és a természeti törvényt, amint ezt már igazoltuk.

¹⁹⁵ Uo. 16.

¹⁹⁶ Uo. 16.

¹⁹⁷ Uo. 16.

¹⁹⁸ Uo. 17.

Politikai gyakorlata pedig végképp nem hagy efelől semmi kétséget. Mindenesetre a Trew Law-ban e szavakban összegzi a nép alattvalói kötelességét: „A bírákat ne szidalmazd, és néped fejedelmét ne átkozd”.¹⁹⁹

Említettük már, hogy Jakab király érvrendszerében a bibliai példázatok, a G. Burgess által „teológiai nyelvezetnek” nevezett kifejezőmód²⁰⁰ ugyan méltóságát tekintve mindig az első helyen szerepel, de jelentőségére nézve csupán másodlagosnak mondható. Ez mindennél világosabban kitűnik az alattvalóknak fejedelmük iránti hűségkötelezettségét („alleageance”) vizsgáló részből. Itt ugyanis előbb számos, az eddigiekben bemutatott szentírási idézettel találkozunk, majd Jakab egyetlen merész cezúrával kijelenti, hogy saját országára, Skóciára nem vonatkoztathatók a Szentírás példázatai.²⁰¹ Arról van ugyanis szó, hogy a bibliai igék alátámasztják, megerősítik, illusztrálják a király hatalmát — ezért iktatta be a királyi szerző ezeket művébe —, de ami a skót királyság kezdeteit illeti, az teljesen eltérő módon zajlott le, mint az ószövetségi zsidóság esetében, ahol a nép kért magának királyt. Jakab elismeri ugyan, hogy több államban a kezdeti időszakban az emberek „kiválasztottak maguk közül egyvalakit erőnei és bátorsága okán, mivel különb volt a többinél és arra a tisztre helyezték, hogy megtartsa a leggyengébbeket jogaikban, leverje az elnyomókat, és fejlessze és őrizze az emberek társadalmát; amit csak egységben lehetett megtenni”²⁰² — ezek az általános megállapítások a király tisztevel kapcsolatban lényegileg egyeznek a Jakab által korábban már részletezett királyi szerepkörrel, függetlenül annak eredetétől —, de az ő hazájában és még sok más országban meggyőződése szerint a királyság „teljesen más, ellentétes módon vette kezdetét”²⁰³ („had their beginning in a farre contrary fashion”).

Mi történt végeredményben Skóciában? Jakab így írja le a skót királyság eredetét: „Amint ugyanis Krónikáink tanúskodnak róla, ez a Sziget, főleg pedig a mi részünk belőle, miután ritkán, csak nagyon kevesek által lakott volt, akik olyan barbárok és annyira kevéssé civilizáltak voltak, mint amilyen csekély létszámúak, első királyunk, Fergus sok emberrel érkezett Írországból, mely előttünk már rég lakott volt és magát az ország urává téve, barátság és erőszak útján, mind a vele érkezett íreknek, mind pedig a magukat neki alávető ittenieknek, mind az egész országnak, mind pedig az összes itt élőknek Királyává és Urává tette magát.”²⁰⁴ Nem egyéb ez mint a legtisztább és legvilágosabb hódításelmélet megfogalmazása. Egy — egyébként vitatható — történelmi példázat keretébe ágyazva Jakab a jogi érvelésre helyezi a hangsúlyt: magának a hódításnak a ténye tette a skót királyok, saját ősei, végülis pedig az ő uralkodását legitimmé. J. G. A. Pocock szavaival élve Jakabnak azt kellett bebizonyítania, hogy a törvények egy olyan időben keletkeztek, amikor már volt király, „aki pedig a törvényeket szentesítette, természetesen a király volt”.²⁰⁵

¹⁹⁹ 2. Móz. 22,28

²⁰⁰ Burgess i.m. 1992.,130.

²⁰¹ Abszolutizmus 1997; 17.

²⁰² Uo. 17.

²⁰³ Uo. 17.

²⁰⁴ Uo. 18.

²⁰⁵ J. G. A. Pocock: The Ancient Constitution and the Feudal Law. Cambridge, 1957; 16.

Pocock ezt a nézetét az angliai „ősi alkotmány és a hűbéri törvény” vizsgálata közben fejtette ki, gyakorlatilag tehát az angol közösjog, a common law gyökereinek áttekintésekor. Ami minket mindebből ebben a skóciai összefüggésben érdekel, az az, hogy a törvények „királyelóttiségébe” vetett hitet Jakab a királyok által kifejezett „legisdatio”, a nagyon is egy meghatározott időponthoz kötődő királyi „törvényadás” révén támadja és cáfolja. S bár a François Hotman vezette mos docendi Gallicus hívei éppen a római jog anakronisztikusnak nevezett túlzott jelentőségével szemben a franciák önálló, „gall” jogtörténeti fejlődésére és a hűbéri jogra helyezték a hangsúlyt, miközben éppen a francia abszolutisták képviselték erőteljesen a hűbéri joggal ellentétes nézeteket,²⁰⁶ itt és most a skót VI. Jakab király rendkívül ügyesen a fentebb már ismertetett hűbéri érveléssel köti össze Fergus királynak általában a Krisztus utáni 5. századba helyezett hódítását: ezzel a hódítással a skótok királya az egész ország legfőbb hűbérurává („overlord”) vált, az alattvalók pedig az ő hűbéresei lettek. Mégpedig — amint láthattuk — az elképzelhető legtermészetesebb módon, „beleszületés” révén, hiszen mindenki, aki Skóciában valaha is ettől kezdve megszületett, az ennek a fergusi hódításnak következtében királlyá lett fejedelem természetes kormányzata alá tartozott és tartozik.

A necessitas fogalmával találkozunk ott, ahol Jakab véleménye szerint az ily módon Skóciában királyságra jutott Fergus és utódai a „barbároknak”, akiknek korábban semmiféle törvényük nem volt, „ahogy a szükség megkívánta”, újabb és újabb törvényeket adtak.²⁰⁷ Mindenekelőtt azonban Fregusnak, a „bölcs királynak” „a kormányzás módját és formáját” („estate and forme of government”) kellett megalkotnia.²⁰⁸

Jakab „Kancelláriánk irattekercseire” („the rolles of our Chancellery”) hivatkodik, „melyek legrégebbi és fundamentális Törvényeinket tartalmazzák”,²⁰⁹ s melyek világosan tanúskodnak arról, hogy „Skóciában tehát a királyok előbb voltak a nép minden rendjénél és rangjánál, előbb, minthogy Parlamenteket tartottak volna vagy törvényeket hoztak volna: és ők osztották szét a földet (amely kezdetben teljesen az övék volt)”.²¹⁰ Ez utóbbi kitétel lényegileg megfelel a patrimonialis királyság gondolatának. A hangsúly Jakabnál egyértelműen azon van, hogy Skóciában „a királyok voltak a Törvények szerzői és alkotói, nem pedig fordítva”.²¹¹

Feltétlenül megfontolandónak találjuk J. Wormald azon megállapítását, miszerint Jakab király a Trew Law-ban „átírja a skót történelmet”.²¹² Elhagyja annak a negyven skót királynak történetét, akikről Hector Boece, Aberdeen egyetemének rektora, egyben Erasmus barátja és John Mair kortársa írt Veremundus című művében. Boece és Jakab tutora, Buchanan szerint ezeket a királyokat egytől egyig letették trónjukról. Jakab helyettük Fergusnak, Dalriada királyának szemé-

²⁰⁶ Skinner i.m. 1978; 264; 268., Abszolutizmus 1997; 18.

²⁰⁷ Uo. 18.

²⁰⁸ Uo. 18.

²⁰⁹ Uo. 18.

²¹⁰ Uo. 18.

²¹¹ Uo. 18.

²¹² Wormald i.m. 1991; 45.

lyét hozza fel. Valóban, Jakab király gondolatvilágától mi sem állhatna távolabb, mint annak elfogadása, hogy az uralkodót a nép elmozdíthatja a hatalomból, sőt akár kivégeztetheti. Éppen eléggé nyomaszthatták gyermekkorának szörnyű élményei, amikor sorra erőszakos halált haltak Skóciában a régensek, továbbá George Buchanan ijesztgetései, melyek azt ecsetelték, milyen sors vár „a skótok hagyománya” értelmében az alattvalóknak „engedetlen” királyra. Nagyon figyelemreméltó J. Wormald pszichológiai magyarázata,²¹³ amelyet a magunk részéről helytállóként valószínűsíthetünk. Eszerint Jakab a Trew Law-ban mintegy „kiírta magából” mindazt a sok lidérces gyermekkori élményt és Buchanan tananyagát, amely éles ellentétben állt nem csupán a saját könyvtárában örömmel és megkönnyebbüléssel felfedezett egyéb művek tartalmával, mint amelyen Guillaume Budé Institut du Prince-e vagy Jean Bodin République-je, hanem önnön mély meggyőződésével és szíve vágyával is. Hozzátehetjük: végre sokat gyalázott édesanyját is felmenthette önmaga előtt!

Mindehhez viszont elengedhetetlenül szükséges volt „az isteni jogalapú abszolút monarchia” eszméje. Látszólag ellentmondást találunk a fenti elmélet és az imént érintett skóciai Fergus-történet között. Az utóbbi ugyanis a legegyértelműbben a történelmi hódítás-elméletek sorába illeszkedik. Jakab ennek megfelelően érvelésében teljesen elhagyja a római *lex regia* elvéből a hatalom nép általi, az uralkodónak történő átadásának illetve a népszuverenitásnak gondolatát. Ami az egészből megmarad, az csupán a *lex regia*-ból következő második elem: az ugyanis, hogy az uralkodó akarata törvény, a „*Quod principi placuit legis habet vigorem*” *ulpianusi* mondatnak értelmében. Skóciában azonban, amint Jakab bemutatja, hódítás volt, a királyi akarat tehát egyértelműen ennek a hódításnak következményeként bír a törvény erejével. Fergustól a királyi utódok öröklik a trónt és a királyságot, továbbá abban az összes „beleszülető”, tehát „természetes alattvalót”! Ezen alattvalók „természetes kötelessége”, hogy engedelmeskedjenek „természetes uruknak és királyuknak”. Itt Jakab voltaképpen a régi, jól bevált pápai terminológiát használja: a pápa esetében is a *voluntas principis* volt a törvények, az egyházfegyelmi, egyházkormányzati elvek és gyakorlat egyetlen forrása, tőle, „belőle” mint valóban *princeps legibus solutus*-ból erednek az egyházban a törvények. Ugyanígy Skóciában is az abszolút uralkodó akaratából, belátásából ered minden törvény, „a királyok voltak a Törvények szerzői és alkotói”.²¹⁴ Jakab király őse hódítással került hatalomra, az így megszerzett trónt Jakab természetes, azaz igaz és helyénvaló, legitim módon megörökölte, ebből pedig az következik, hogy ugyanaz a jogkör, ugyanaz a hatalom megilleti őt is, mint elődjét. Láthattuk, hogy még az ószövetségi Izrael esetében is végleges és visszavonhatatlan volt a hatalomátruházás. A skótok őstörténetében ráadásul egészen másról volt szó. Itt a hódítás a nép akaratától függetlenül tette Fergus királyt abszolút úrrá minden alattvalója fölött. Jakab mindamelllett nem mulasztja el megjegyezni, hogy míg Angliában 1066-ban Hódító Vilmos „megváltoztatta a törvényeket”,²¹⁵ tehát a már meglévő törvényeket — szöges ellentétben az angol közösjogászoknak az

²¹³ Uo. 43.

²¹⁴ Abszolutizmus 1997; 18.

²¹⁵ Uo. 18.

angol „ősi alkotmányának” a „Normandiai” által történt fenntartására és megerősítésére való elképzeléseivel —, addig az Írországból érkezett Fergus egy barbár országot talált, így tehát ő volt a legelső, aki a skótoknak törvényeket adott, ily módon civilizálva őket. A Fergus király és VI. Jakab király közötti jogfolytonosság illusztrálására álljon itt Jakab véleménye: „És itt azt is meg kell jegyezni, hogy az a kötelesség és alattvalói hűség (duty and alleageance), melyet a nép fejedelmének esküvel fogad, nem csupán az adott fejedelemre vonatkozik, hanem törvényes örökösire és utódaira is, mivel a koronák egyenes utódlása az Isten népe körében kezdődött és számos keresztény államban (common-wealths) boldogan folytatódott”.²¹⁶ Ismét egy világos utalás az Ószövetség népére, egyben természetes és kézenfekvő érvelési alap különösen egy protestáns keresztény uralkodó számára, legfőképpen egy olyan korban, amelyben az ő angliai regnálásának vége felé, az Egyesült Tartományok és Spanyolország között 1621-ben lejáró, tizenkét esztendőre szóló fegyverszünet vége előtt egy évvel az Újvilágba hajózó, William Bradford kormányzó vezette szeparatista „Zarándok Atyák” csakúgy, mint az 1630-ban „a hegyre épült várost”, Bostont megalapító John Winthrop parancsnokolta kongregacionalista puritánok teljes hitvilágát áthatotta „New Jerusalem”, a „New Israel” létrehozásának gondolata. Bár Jakab egyházszerkezeti kérdésekben aligha értett egyet akár csak az utóbbi, mérsékeltebbnek mondható csoporttal, az Ószövetségre való hivatkozások, az abból vett példák, a vele vont párhuzam nem csupán elsősorban a konfesszionális kor protestantizmusának általános sajátossága, hanem különösen jellemzi a korabeli Anglia „kiválasztottság”, „új választott nép”-tudatát. Jakab a mű megírásakor természetesen még csak Skócia trónját mondhatta magáénak, de a fenti párhuzamok aligha csenghettek idegenül az angol alattvalók fülében néhány évvel később, ami nem elhanyagolható a mű angliai fogadtatása szempontjából.

Vizsgáljuk meg azonban egy kicsit közelebbről magát a hódítás-elméletet, hiszen igyekeztünk már amellett érvelni, hogy Jakab politikai gondolkodásában ez a jogi aspektus, ez a kétségtelen és messze ható következményekkel járó aktus jóval fontosabb, mint önmagukban véve a bibliai utalások. Így reményünk nyílik arra is, hogy a hódítás és az uralkodáshoz való „isteni jogalap” között, már fentebb jelzett látszólagos ellentmondást feloldhatjuk. E tekintetben mindennél fontosabb azt leszögeznünk, hogy alapvető különbség van a politikai hatalomhoz való jutás mikéntje és annak legitimációs módja között. Röviden azt mondhatjuk, hogy egy, hódítás révén trónra kerülő uralkodó trónhoz való joga lehet az isteni akarat következménye is. Sőt, a kor gondolkodásában nagy valószínűséggel annak kézzel fogható megnyilvánulása. A különbség a jogcím és a hatalom tényleges forrása között van. Márpedig „nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek”.²¹⁷ A római levélnek ez a verse a 16. századi elsősorban protestáns politikai gondolkodás fővonalának alapigéje volt. Sőt, Jézus Krisztus mondja Pilátusnak: „Semmi hatalmad sem volna rajtam, ha felülről nem adatott volna néked”.²¹⁸ Nyilvánvalóan Jakab király is tudta, hogy

²¹⁶ Uo. 23.

²¹⁷ Róm. 13, 1.

²¹⁸ Jn. 19, 11.

itt nem arról van szó, hogy a római helytartót maga a Mindenható juttatta a helytartóságba. Mégis, hatalma közvetlen módon „felülről” való. „A hatalomhoz való jogcím nem emberi közreműködés nélkül való, de maga a hatalom közvetlenül Istentől ered.”²¹⁹ Láttuk, hogy az isteni jogalap, sőt az isteni jogalapú abszolút monarchia esetében elengedhetetlen, hogy az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származzék. Ha ez a feltétel teljesül, már másodlagos szempont a hatalomhoz jutás mikéntje! Lehet ez akár választás is, amint azt éppen az ószövetségi „királyválasztás” története nyomán Jakab király bemutatta. Mégis, a királyt Izrael népének is az Úr adta, méghozzá közvetlen módon. De a hatalomba jutás „hogyanja” lehet ugyanígy például a hódítás is. „Az a gondolat, hogy a hódítás, legalábbis igazságos háború esetén a győzőnek abszolút szuverenitást ad a legyőzöttek felett, a Csatorna mindkét oldalán széleskörűen elfogadott volt. Mivel a hódító a leigázott lakosságot kivégeztethette, az érvelés úgy szólt, hogy természetes, hogy abszolút jogokat szerezzen a legyőzöttek felett, amennyiben megkegyelmez nekik.”²²⁰ Kontler Lászlónak azzal a megállapításával, miszerint „Már ebben a munkában kiderül azonban, hogy magának Fergusnak, s általában a hódításnak nem sok köze van a királyi hatalom alátámasztásához”²²¹ csak annyiban érthetünk egyet, amennyiben valóban a hatalom eredetét, forrását keressük, nem pedig a hatalomra kerülés „hogyanját”. A mód, az út a Trew Law-ban ugyanis egyértelműen a hódítás, hiszen Jakab hangsúlyozza, hogy Skóciában nem az ószövetségi „minta” szerint történt a királyság megalapítása.²²² Kontler László fenti véleménye Jakab más munkáira viszont feltétlenül áll, illetve itt is helyes, ha a királyi hatalom „felülről való” eredetére gondolunk. Kontler László, akinek távolról sem volt célja a mű elemzése, nem tért ki erre a megkülönböztetésre, bár az „alátámasztás” szóval valószínűleg ő is az eredet kérdésére utalt. „A zsidó monarchia megalapítása”²²³ és Jakab királysága között azonban semmiképpen sem vonható párhuzam. Amint igyekeztünk bemutatni, a bibliai idézeteknek illusztrációs és megerősítő szerepük van. Magát a legitimitációt a jogi érvelés adja. Ehhez Jakabnak a Trew Law-ban nagyon is szüksége volt a hódításeleméletre. A döntő azonban az, hogy a hódítást is Isten engedélyezte. Amint például a „választó királyság” esetén a nép választása egy bizonyos személyt a királyságra jelöl, de magának a királyi hatalomnak egyedüli forrása és éltetője maga a Teremtő, úgy a hódítás is kijelöl, „pozícióba juttat” egy személyt, de officium-a és potestas-a ettől függetlenül Istennek köszönheti létrejöttét.

Nem téveszthetjük tehát szem elől egyrészt azt, hogy a hódítás az uralomra jutó hódítót abszolút hatalommal ruházta fel, de azt sem, hogy a sikeres hódítást egyben isteni jóváhagyásként is értékelték. Sommerville kiemeli, hogy az isteni Gondviselés természetesen még a királyi családon belüli trónöröklési rendet is megváltoztathatta.²²⁴ Ugyanakkor a hódítás elvére hivatkozó teoretikusok szá-

²¹⁹ *Sommerville* i.m. 1990; 357.

²²⁰ Uo. 364.

²²¹ *Kontler László*: Az állam rejtelmei. Brit konzervetivizmus és a politika kora újkori nyelvei. Bp., 1997; 94.

²²² *Abszolútizmus* 1997; 17.

²²³ *Kontler* i.m. 1997; 94.

²²⁴ *Sommerville* i.m. 1990; 365.

mára éppen annak hangsúlyozása is perdöntő jelentőségű volt, hogy a legitimációt isteni egyetértéssel megszerző hódító ős és a jelenlegi uralkodó között leszármazásbeli folytonosság mutatható ki.

Hibát követnénk el, ha ebben az összefüggésben megfeledeknénk Jakabnak az 1606-os egyházi kánonnal kapcsolatos politikájáról. 1606-ban a canterbury zsinaton Overall püspök szorgalmazására azt a megfogalmazást fogadták el, miszerint a lázadó által sikerrel felállított és megszilárdított kormányzat Isten engedélye, beleegyezése nélkül aligha jöhetne létre, így tehát az alattvalók az ilyen de facto uralkodó iránt is engedelmisséggel tartoznak.²²⁵ Könnyen belátható, hogy az ekkor már angol királyként is uralkodó Jakab ezt az érvelést rendkívül veszélyesnek találhatta és az ún. „Convocation Book”-ot rövid úton betiltatta. A Trew Law hódító Fergusa ekkor már a múlté volt. Tudnunk kell, hogy a 17. századi Angliában sokáig heves vitákra adott alkalmat annak a kérdésnek az eldöntése, hogy vajon mennyi időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy, hódítás révén megszerzett uralmat törvényesnek, nem pedig trónbitorlásnak lehessen tekinteni.²²⁶ 1645-ben William Brall arról írt, hogy nem csupán a sikeres hódítás isteni szentesítése okán jár engedelmisség a hódítónak, hanem amiatt is, hogy a lakosságnak védelmet biztosít.²²⁷ Hadrian Saravia és Dudley Digges meggyőződése szerint Hódító Vilmos Angliába érkezve magának tartotta fenn a dominium directum-ot, az alattvalók csak a dominium utile-t kapták meg.²²⁸ Ez római jogból ismert *proprietas* és *possessio* közötti különbségtétel egybecseng Jakab királynak a Trew Law-ban kifejtett, fentebb már ismertetett álláspontjával. Sőt ezt a véleményét egy további hasonlattal érzékelteti: „A minket illető kincsleletekre vonatkozó törvényre”²²⁹ („the Law of our hoordes”) hivatkozik. Tulajdonosként a királyt illet Skóciában minden, a földben talált kincs. Továbbá, „Ha valaki, bármely birtok vagy jószág örököse örökösök nélkül halna meg, minden birtoka és jószága a királyra száll vissza. Ha pedig egy fattyú törvényesítés nélkül hal meg (amely törvényesítés egyedül a király kezében van), mindene, amilye van, szintúgy a királyra háramlik.”²³⁰

Jakab nem is csupán Skóciáról, Fergusról és a skót királyok hatalmáról ír a műben, hanem a „normandiai Fattyú”²³¹ hódítása nyomán Angliában bekövetkezett helyzetről is. Leszögezi, hogy Vilmos megváltoztatta Anglia törvényeit, „megfordította a kormányzás rendjét, az idegeneket, követőit, sok régi birtokos helyére ültette”²³² Fontosnak tartja azonban megjegyezni, hogy Angliával és más országokkal ellentétben az ő hazájában sosem történt meg az, hogy megváltozott „a Királyi vér és az uralkodóház, a királyságot pedig hódítás útján az egyik elragadta a másiktól”.²³³ Ezzel a kitételrel nyilván feloldani kívánta a hódításelmélet és az örökletes monarchia eszméje között jelentkező feszültséget.

²²⁵ *J. N. Figgis: The Divine Right of Kings. Cambridge, 1922; 238.*

²²⁶ *Kontler i.m. 1997; 153–160.*

²²⁷ *Sommerville i.m. 1990; 366.*

²²⁸ Uo. 367.

²²⁹ *Abszolutizmus 1997; 19.*

²³⁰ Uo. 19.

²³¹ Uo. 18.

²³² Uo. 18.

²³³ Uo. 18.

Jakab király számára a két teória egyformán nagy jelentőségű volt. Fergus hódítása révén, azaz isteni jóváhagyással alapozta meg uralmát, ő maga, VI. Jakab pedig öröklés, a primogenitúra elve, leszármazás révén ül Skócia trónján. Márpedig ezt is csak Isten engedélye teszi lehetővé, hiszen ha Isten nem akarta volna az ő királyságát, meg sem született volna vagy nem érte volna meg azt a kort, amikor trónra léphetett. Igaz, ez az ő esetében már tizenhárom hónapos korában bekövetkezett. Bárhogyan nézzük is, minden csakis Isten kegyelméből létezhet, a királyok közvetlenül tőle kapják hatalmukat. Annyi bizonyos, hogy Jakabnak örökletes joga van Skócia koronájához. Hozzátehetjük a korábbiak alapján: örökletes és törvényes, tehát természetes joga. Jakab Isten jóváhagyásával „beleszületett” az uralkodásba. Jakab számára „a királynak koronájához való joga éppúgy örökletes, mint a hűbéri jog szerint egy feudum militare birtokosa legidősebb fiának joga”.²³⁴ A törvényes öröklés, a leszármazási elv kiemelt fontosságára vonatkozóan idéztük már a királyt, amikor a koronák egyenes utódlását („the lineal succession of crowns”) ecsetelte. Jakab ekkor világosan kifejti politikaelméletének lényegét: tagadja, hogy bárki — jelesül a pápa — feloldozhatja „ad finem spiritualem” az alattvalókat uralkodójuknak tett hűségeskűjük alól, amint azt későbbi jezsuita vitapartnerei állították. Ezt írja ugyanis: „Így aztán sem az eretnekség, sem bármely magán statútum vagy törvény alapján nem mentesül a nép királyának és a királyság fundamentális törvényei alapján őt követő utódoknak tett esküje alól.”²³⁵ Jakab nyomatékosítja, hogy maga a koronázás is csak deklaratív jellegű: „születés, nem pedig a koronázás révén kapja koronáját”.²³⁶ Majd így folytatja: „a király uralkodása megszűntének percében a legközelebbi törvényes örökös lép helyébe”.²³⁷ Arról, hogy mindig legyen ilyen örökös, a Mindenható gondoskodik. Ő őrökdi afelett, hogy „a korona mindig betöltött”²³⁸ legyen („the crowne ever standing full”), ami annyit jelent, hogy a királyságban mindig van legitim örökös. Ezen az alapon utasítja vissza Jakab szörnyülködve a franciaországi „ligások babonás lázadását”,²³⁹ azaz a Katolikus Ligának a protestánsból áttért IV. Henrikkel szembeni politikáját, amellyel „egész országuk nagy kárára oly sokáig megakadályozták természetes és törvényes királyukat abban, hogy elfoglalja trónját és természetes királyságát”.²⁴⁰

Jakab király tehát azt bizonyítja be, hogy uralkodása természetes és Istentől való: a trónt törvényesen, egyenes ágon örökölte. Ebből a „természetességéből” az is következik, hogy ő „természetes alattvalóinak” „természetes Atyja”. Jakab ugyan nem a klasszikus patriarchalista elméletre alapozza érvelését a Trew Lawban, de — mint említettük — többször él az atya és gyermekei közötti viszony hasonlatával. Használja magára a „Pater patriae” címet is. Nem feledhetjük, hogy az előszót is a „Philopatris” szóval, egészen pontosan annak görög betűs változatával írta alá. Ő a „szerető Atya” és egyben a „házáját szerető”. Az előbbi

²³⁴ Political Works 1965; XXXVII.

²³⁵ Abszolutizmus 1997; 23.

²³⁶ Uo. 24.

²³⁷ Uo. 24.

²³⁸ Uo. 24.

²³⁹ Uo. 24.

²⁴⁰ Uo. 24.

kifejezéssel a műben többször is él. Kézenfekvő ezek után, hogy feltegye a kérdést, vajon természetesnek tekinthető-e a fiaknak atyjuk elleni lázadása. Válasza egyértelmű nem, mint ahogy a szolga sem teheti le urát, a hűbéres sem hűbérurát. Itt is láthatjuk, hogy Jakab szemében a hűbéresség kölcsönössége a mű alcíme ellenére is csorbát szenved. De „egy város (borough) lakosai sem tehetik le előljárójukat a választás ideje előtt”.²⁴¹ Ugyanígy nem lehetséges a lázadás a hívek számára lelkészükkel szemben vagy a tanítványok számára iskolamesterükkel szemben.²⁴² Jakab a természet rendje szerint, a józan észnek, a természeti törvénynek megfelelően érvel: ha ezen amúgy alacsony rangú és választott tisztviselőket sem tehetik le szabadon a rájuk bízottak, mennyivel kevésbé foszthatják meg méltóságától a királyt, „a nagy előljárót”²⁴³ („the great Prouost”)?! Mindez csakis a „Törvény és a józan ész rendjének felforgatásával”²⁴⁴ volna lehetséges. A természetes ész ellen való, ha a gyermek felkel atyja ellen, akármilyen rossz szülőnek bizonyuljon is az. Jakab egyedül a viperákat tartja olyanokként számon, amelyek e tekintetben kivételt képeznek a természetben.²⁴⁵ „Viperák fajzati” a királynak aktívan ellenálló alattvalók is – halljuk biblikus dörgedelemben kifakadni Jakab királyt. Jakab azon szerzők közé tartozik, akik az állatvilágra is érvényesnek tekintik a természeti törvényt. A kígyó, a megátkozott, a kísértésbe vivő viszont eltér e természetestől. Nem engedelmeskedik a természet parancsának, amint a lázadó alattvaló sem.

A király a műben egy további hasonlattal is szemléltetni kívánja az uralkodó és a nép kapcsolatát. Ez az ún. organikus államszemlélettel összhangban álló fő és test hasonlat. Párhuzamokat nagy számban találunk a Bibliában is. Jakab is az irányító, kormányzó fő és a tagok szerves egymásrautaltságában látja a harmóniát: „a Királynak Alattvalóival szembeni tényleges tiszte nagyon jól megegyezik a főnek a testhez és annak minden tagjához való viszonyával.”²⁴⁶ A fej, tehát a király „az ítélet székhelye”,²⁴⁷ a fej hárítja el kötelességszerűen és előrelátóan az alattvalókra leselkedő legkülönfélébb veszedelmeket. A test minden tagjának megvan a maga feladata, mondhatnánk „állapotbeli kötelessége”, ahova őt az élet, a természet rendje, végeredményben maga az Isten, illetve az arcana imperii-be isteni kegyelem folytán belelátással bíró uralkodó helyezte. Ezen a „poszton” kell az egészet, az egész testet szolgálnia. „Amint az irányítás a főből ered, az ennek megfelelő végrehajtás pedig a többi tag feladata, mindegyiknek a maga tiszte szerint: ugyanúgy van egy bölcs Fejedelem és népe között is.”²⁴⁸ A fő mondja meg tudása révén, hogy ki milyen feladat elvégzésére alkalmas. Ha egyetlen tagot levágunk, az egész test, az egész corpus sérül. Jakab az államot, a politikai közösséget a „commonweal(th)”, a „state” vagy a „Republicke” szavakkal jelöli. A mű teljes egészén végigvonul a „status regni” formulából eredő „status” mint állam

²⁴¹ Uo. 20.

²⁴² Uo. 20.

²⁴³ Uo. 20.

²⁴⁴ Uo. 20.

²⁴⁵ Uo. 21.

²⁴⁶ Uo. 20.

²⁴⁷ Uo. 20.

²⁴⁸ Uo. 20.

(„state”) és az ókori „res publica” angol tükörfordításának tekinthető „közjó”, a „commonwealth” (néhol „commonweal” alakban) kettőssége, párhuzamos használata. A fenti fogalmak leszármazási tábláját Paczolay Péter írásában követhetjük nyomon.²⁴⁹ Jakab ugyanakkor nem használja a „corpus politicum”-ból, a „politikai testből” eredő „body politic” összetételt, de kétségtelen, hogy a fent idézett hasonlattal ebben gondolkodik. Az E. H. Kantorowicz által részletesen tárgyalt „politikai testről”, a „corpus morale et politicum”-ról van itt szó. Egyetlen tag levágása óriási veszteséget jelent az egész számára, de amíg a fő ép, mindig van remény a test gyógyulására, a többi tag épen maradására – állítja VI. Jakab. Azt viszont már az olvasó ítéletére bízva, vajon „milyen állapotba kerül a test, ha a főt bármilyen gyengesége miatt levágják”.²⁵⁰ Amint Krisztus a tökéletes szólóttó, az emberek pedig a szőlővesszők, melyek önmagukban nem élhetnek, úgy Jakab a király, a „kisbetűs felkent” magáról is sejteti, hogy az alattvalók nélküle aligha élhetnének meg. Mindazonáltal a legszerencsésebb, ha minden tag együttműködik és nem kell a kormányzó főnek egyiküktől sem megszabadulnia a többi épsége érdekében. Kantorowicz írja, hogy az öngyilkosságot is háromszoros bűnnek vette a középkori politika teológia: a természet törvénye, az Isten hatodik parancsolata és a király misztikus teste elleni vétkeknek.²⁵¹ Jakab voltaképpen úgy véli, csak akkor tekinthető a király elleni lázadás jogosnak, ha elképzelhető, hogy a fő levágásából a testnek bármilyen haszna származhatna. Ezt *contradictio in adiecto*-nak minősítve kizárja az ilyen lehetőséget.

Mindezek után Jakab számára nem marad más feladat hátra, mint „négy fő és nyomós kétség feloldásával”²⁵² befejezni az értekezést. Ez a rész a Trew Law harmadik nagy szerkezeti egysége. Álláspontja ellenzőinek érvei közül elsőként azt említi, hogy állítólag a „jó Polgároknak” („good Citizens”) hazájuk iránt érzett „természetes lelkesedése és kötelességérzete” megköveteli, hogy államukat a zsarnoki uralomtól megszabadítsák. Erre adott válaszában első részében így érvel: „bizonyos Axióma az a Theológiában, hogy nem szabad rosszat tenni azért, hogy jó süljön ki belőle: A Király gonoszsága tehát sosem teheti azokat az ő bírójává, akik az ő ítélete alá vannak rendelve”.²⁵³ Kimondatlanul is Pál apostol ismert római levél-részletére utal Jakab, amikor azt vallja, hogy csak a fejedelmet — az ő szavaival a Magisztrátust — illeti meg a kardhasználat joga illetve kötelessége.²⁵⁴ A „*ius portandi gladium*” klasszikus elvével van itt dolgunk, amely magánszemélyeket nem illet meg, márpedig az alattvalók azok. Válaszában második részében arra mutat rá, hogy a zsarnokká lett uralkodó irányítása is jobb és rendezettebb, mint az ő elmozdításával előálló anarchia. Ez utóbbi szabadoságától Jakab egyenesen irtózik: „ha nincs Király, semmi sem törvénytelen senkinek”.²⁵⁵ A „teológus Költő Du Bartas-t”, azaz Guillaume de Salluste-öt, a fran-

²⁴⁹ Paczolay Péter: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája in: *Gombos József: Finnország politikatörténete 1809–1917*. Szeged, 1994; 15–19.

²⁵⁰ Abszolutizmus 1997; 21.

²⁵¹ Kantorowicz i.m. 1957; 15.

²⁵² Abszolutizmus 1997; 21.

²⁵³ Uo. 21.

²⁵⁴ Uo. 21.

²⁵⁵ Uo. 21.

cia hugenottát idézi, aki szerint „Jobb bizonyos rendetlenséget elviselni az államban (estate), és néhány szeplőt rajta (Commonwealth), mint megújítást színélve teljesen felforgatni azt (Republicke)”.²⁵⁶

A vele ellentétes véleményen lévők második „kifogása” Jakab szerint az, hogy a zsarnok átkot jelent a népre, így a nép természetes szabadságvágya megkívánja letételét.²⁵⁷ Erre azt a rövid választ adja, hogy az ilyen kétségtelenül átokszámba menő uralom Isten akaratával egyezik, a zsarnokot Isten büntetés gyanánt helyezte a nép fölé, így tehát a zsarnok elmozdítása egyet jelentene Isten akaratának semmibe vételével. Az egyetlen lehetséges kiút a türelmes és buzgó imádság és ezzel összhangban „életünk jobbá tétele”.²⁵⁸

Harmadikként Jakab azt az ellenérvet hozza fel, hogy a történelem során számos lázadás sikerrel járt, így azok isteni jóváhagyására lehet gondolni. Válaszában Jakab elismeri, hogy „a Seregek Urának” kezében van „a csaták és minden más világi dolog sikere”,²⁵⁹ de ezen az alapon a zsidók ellen harcoló filiszteusokat, akik még a frigyládát is megszerezték, szintén igaz ügyért küzdőknek kellene elismernünk. Sőt, a teológusok a párbajt sem tiltanák, ha az istenítélet tényleg megmutatná, ki harcol az igaz oldalon. Itt a király rövid teológiai fejtegetésbe bonyolódik. Ennek lényege, hogy Isten előtt az ártatlan fél sem tekinthető ártatlannak. Teológiai értelemben kivétel nélkül mindenki bűnös. Az ószövetségi Szentírásban sokszor olvashatunk arról, hogy Isten saját népe megbabolázására a zsidók ellen más népeket harcba indít. Miután ily módon elvégezte Izrael megbüntetését, „ostorait is tűzre veti”.²⁶⁰ Ennek mintájára a királyt, helyettesét („Deputie”) gyakran úgy bünteti Isten, hogy lázadókat buzdít fel ellene, akiket azonban mint haragja eszközeit végül elvet.²⁶¹

Ami a király és népe között a koronázáskor kötött „állítólagos” kétoldalú egyezményt, szerződést mint negyedik és egyben utolsó ellenvéleményt illeti, arról tematikus okokból a korábbiakban részletesen szoltunk. Most az a feladatunk, hogy összefoglalásképpen válaszoljunk a „szabad” („free”) szó használatával kapcsolatban feltett kérdésre.

VI. Jakab skót király szemében igazi szerződéses viszonyról uralkodó és népe között nem lehet beszélni. A szerződéselméletet általában az ellenállás igazolására szokták felhasználni, Jakab azonban nyilvánvalóan nem ad aktív ellenállási jogot az alattvalóknak; az elméletet újraértelmezi. Bár a tárgyalt mű egésze során újra és újra hűbéreseknak nevezi alattvalóit, nincs itt többről szó, mint arról a már említett tényről, hogy a középkortól szokás volt a hűbéri hűség mintájára gondolkodni az alattvalói hűségről. A hűbérúr és hűbérese között fennálló valódi szerződéses kapcsolatot viszont hiába kérnénk számon Jakab politikaelméletén. Az alattvalók sosem mondhatják fel az uralkodó iránti köteles hűséget, ellentétben a hűbéressel. Bár Skóciában a monarchia Jakab értelmezése szerint hódítással kezdődött, a királyok, így ő maga is végső soron Istentől kapják hatalmukat, így

²⁵⁶ Uo. 22.

²⁵⁷ Uo. 22.

²⁵⁸ Uo. 22.

²⁵⁹ Uo. 22.

²⁶⁰ Uo. 22.

²⁶¹ Uo. 22.

természetes, hogy csak neki tartoznak tetteikről elszámolással. Ennek a mennyei számonkérésnek szigorúsága felől azonban semmi kétséget nem hagy a szerző, amint ez már megvizsgált zárógondolataiból kiderül.

Király és alattvalói között örökletes és legitim, ezért tehát nagyon erős, természetes kapcsolat áll fenn. Az, hogy ez a kapcsolat a természet rendje szerint való, tehát helyénvaló és „igaz”, teljes összhangban áll azzal a gondolattal, hogy erejét Isten akaratából nyeri, hiszen a természeti törvény és az isteni törvény lényegileg egyet jelentenek. Ezeknek az uralkodó nyilvánvalóan alávetett, nem így azonban a tételes törvényeknek. Ilyen tekintetben egyszerre legibus (ab)solutus és legibus alligatus, ami megfelel a különböző abszolutizmus-elméletek egyik legfontosabb közös alaptételének. VI. Jakab szerint az uralkodó „szabad” a tételes törvények hatálya alól, tehát „szabad” „befelé”, de ugyanakkor „kifelé” is, mert uralma semmiféle külső hatalmasságtól nem függ, hiszen potestas-ának egyedüli forrása a Mindenható. Királyságának elfoglalásához nem volt szüksége sem a nép, sem a pápa vagy bárki más közvetítésére. Ez a kettős „szabadság” teszi őt igazán szuveréné, mégpedig a szó bodini értelmében, mivel ő az igazi törvényhozó, a „beszélő törvény”. Alattvalói csupán „kérik” a törvényeket, a Parlamentnek pedig, melynek ebben a művében Jakab igazságszolgáltatói jogkört tulajdonít, nem áll jogában „a király jogára nélkül” törvényt alkotni.

A feltett kérdésre adott végső válaszunk mindezek után az, hogy Jakabnál a „szabad” („free”) szó többet jelent a választás elvének kizárásánál. Kétségtelenül úgy fogalmaz, hogy „mindig olyan szabad Monarchiákra gondolok, mint a mi királyunké, nem pedig választott királyokra, még kevésbé olyan fajta kormányzókra, mint Velence dózsái, akiknek Arisztokratikus és korlátozott kormányzata egyáltalán nem fogható a szabad Monarchiákhoz”.²⁶² Ebben a mondatban nézetünk szerint egyszerre fontos az, hogy az uralkodó nem választás útján került a trónra, és az is, hogy hatalmát a pozitív törvény nem korlátozza. A választás elve mint a hatalomba kerülés módja még összeegyeztethető lenne az abszolút királyi hatalommal, sőt magával a hatalom végső isteni eredetével is. A korlátozott, tehát az emberi törvények hatálya alá eső királyi kormányzat azonban már nem lehetne abszolút, azaz „szabad”. „A Szabad Monarchiák Igaz Törvénye” Jakab király politikaelméletének sarkköve. Az abszolút királyi hatalom isteni jogalapja a legfőbb biztosíték és bizonyíték arra, hogy a skótok királya valóban „szabad”, cselekedeteiről egyedül az Istennek mint minden hatalom végső, sőt VI. Jakab szerint közvetlen forrásának tartozik számadással. Így a végső Törvényhozótól kapott közvetlen felhatalmazás révén (lehet) igazán szuverén, törvényhozó, „beszélő törvény” („speaking law”) az uralkodó, ami a lex loquens elmélet megjelenése Jakab művében. Ha őrá és nem a „szirének énekeire” hallgatnak az alattvalók, megvalósul a Teremtő, az egész természet, a Teremtés ennek megfelelően Jakab király tulajdonképpeni célja, amely tökéletes összhangban áll a nép jól felfogott érdekével. Ez nem más, mint a mennyei harmónia földi leképezését jelentő egység, egyetértés és együttműködés a népet atyaként, sőt „földi Istenként” szerető király és az engedelmes alattvalók között. Ezen a földi boldogságon a Teremtő Isten mennyei áldása van, miként azt Jakab király a mű utolsó soraiban hangsúlyozza.

²⁶² Uo. 19.

Klaniczay Gábor

AZ URALKODÓK SZENTSÉGE A KÖZÉPKORBAN

Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek.

Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 372 o.

„A kereszténység középkori váltózatának közismerten egyik legjellegzetesebb alkotóeleme a szentkultusz. Kutatásának jelentőségét talán fölösleges is hangsúlyozni. Vizsgálata elvezethet az egyház gondolkodást, kultúrát, gazdasági és társadalmi életet szabályozó tevékenységének számos kulcskérdéséhez.” – írta Klaniczay Gábor a középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémáinak áttekintéséről írt, közel húsz éve megjelent tanulmányában. Az ott vázlatosan felsorolt, a szakma számára felkínált számos kutatandó résztema közül Klaniczay az elsőként említett szent királyok – szent dinasztia kérdéskör feldolgozására vállalkozott; ennek a munkának a gyümölcse a most megjelent kötet. Az olvasó elsőként épp ezt a húsz évet érzékeli: ma, amikor a kiadók gyakran pár hónapos munkával várnak monográfiát, s számos szerző ki is szolgálja ezt az igényt, jóleső érzés olyan könyvet forgatni, amelynek minden oldalán látszik a sokéves munka, töprengés, a szöveg folyamatos csiszolása. A szerző — mint ahogy azt a bevezetőben megjelölte — művében a magyarországi és az európai szentkirály kultuszok összehasonlító elemzésére vállalkozott. Az elvégzett munka alapvetően kettős eredménnyel járt. A magyar szentkirály kultuszokat folyamatosan az európai történelem nézőpontjából vizsgálva egyértelművé vált, hogy sok jelenség, amit hajlamosak vagyunk nemzeti sajátosságnak tekinteni (elsősorban az Árpád-ház szentsége) valójában általános jellemzője az európai népek történetének. A magyar kultuszok összefoglaló áttekintése ugyanakkor rendkívül megtermékenyítő lehet a nemzetközi kutatások számára, ugyanis a szentkirály-kultuszok késő középkori európai átalakulásait a szinte töretlen sort felvonultató magyarországi példán lehet a legjobban szemléltetni.

A szerző hat nagy fejezetre tagolta könyvét: ezek a fejezetek kronologikus és egyben tematikus csoportosítás szerint az uralkodó-szentek különböző típusait mutatják be. Az első fejezet, amely Az Isten-királytól a szent királyig címet viseli, az ókori előzményeket veszi sorra: a megtestesült főistenként uralkodó egyiptomi fáraóktól a mezopotámiai, perzsa, görög és római példák során mutatja be a hatalom szakralitásának antik mintáit. A császárkultusz vázlatos áttekintése után sort kerít az azzal mereven szembenálló kereszténység álláspontjának ismertetésére, s arra, hogyan vette át a kereszténység a szakrális uralmat. A kötet a továbbiakban a címben jelzett középkori uralkodók szentségével foglalkozik. A második fejezet a korai középkorra jellemző mártír királyok és kegyes királynők, a harmadik az ezredforduló körül a világi hatalom gyakorlásával szentté vált alapító királyok, a negyedik a 12. században új, egymással látszólag ellentétes típusként megjelenő szűz királyfiak és lovagkirályok, az ötödik pedig a 13. századi szent hercegnők életútját, tevékenységét, hatását veszi sorra.

A könyv, miközben ezredvégi *Legenda aurea*ként számos életpályát ismertet, céltudatosan halad célja felé, egyetlen fejlődési láncrea fűzve fel a középkori szentkultuszokat. A kultuszok átalakulásának, fejlődésének a kötetben ismertett legfontosabb jellegzetességeit mindenképpen érdemes röviden áttekinteni. Az első középkori szent uralkodók — közülük is a legelső, a burgund Szent Zsigmond (6. sz.) — még uralkodói rangjuk ellenére lettek szentek. Az egyház ugyanis kezdetben idegenkedett attól, hogy hatalmat gyakorló személyhez szentkultuszt kapcsoljon. Az ezredforduló előtti szent királyok — mint a legismertebbek, Vencel cseh herceg vagy Edmund keletangol király — az uralkodás erőszakfunkcióinak vonakodva tettek eleget, s szentségüket elsősorban mártírhálalukkal érdemelték ki. A legtöbb szentet adó angolszász királyságokban a normann hódítás előtt elsősorban trónjukról lemondó, kolostorba vonuló, illetve erőszakos halál, gyilkosság áldozatává lett szent királyokat találunk. A mártír királyok és hercegek tisztelete ugyanakkor a kereszténység egyik peremvidékétől a másikig ismertté vált: a 11. századi Kijevi Ruszban például azoknak a szenteknek, akik ellenállás nélkül néznek szembe a mártírhálalal, még külön nevet is

adtak. E szenttípus legnépszerűbb megtestesítői a kijevi nagyfejedelem meggyilkolt fiai, Borisz és Gleb lettek.

A 10–11. század számos újítást hozott. Ekkor jelent meg az örökölhető uralkodói szentség, a *beata stirps* a későbbiekben roppant népszerűvé váló elképzelése — az Oszwald király szent nemzetségéből származó Edit, I. Ottó első felesége szentsége kapcsán —, s ekkorra szűnt meg az egyháznak a hatalmat gyakorló királyokkal szemben tanúsított idegenkedése. Épp a magyar Szent István az első a szent királyok sorában, aki nem mártírként érdemelte ki rangját, hanem pusztán hittérítői és uralkodói tevékenységével. Ellentétben szent elődeivel ő nem legyőzött, életszentségét mártírhalálával igazoló áldozat, hanem a győzedelmes *miles Christi* megtestesítője, aki kegyetlenül leszámol a belső ellenséggel. István legendái új fejezetet nyitottak a szentkirály-legendák sorában: az uralkodói szentség itt már nem a királyi funkciók ellenére, hanem épp azok logikus következményeként fejlődött ki, ezzel az uralkodók számára felvillantva a világi hatalom szentségének lehetőségét. A viták, konfliktusok évszázadában, a 12. században átalakultak a szent királyok kultuszformái is. A legjelentősebb újításnak a világi, lovagi életforma és a keresztény aszkézis párosítása tűnik, amelynek következtében megjelent a szűz királyfi és a lovag-király — Magyarországon Szent Imre illetve Szent László által képviselt — szenttípusa. Új fejlemény, hogy szinte minden korábbi szentkirály-kultusz lovagiasra színeződött át ebben az időszakban. Szimptomatikusan, hogy a korábban mártírként tisztelt harcraalkalmas kora-középkori uralkodók — Szent Edmund, Vencel — számos hadi csoda hőségévé, az angol illetve a cseh hadak patrónusává alakultak át. A magyar Szent László — akinek kultusza látványosan olvasztott össze keleti és nyugati elemeket — a lovag-szent király ideáljának tökéletes megtestesítője lehetett. A 13. századi dinasztikus szentkultuszok két szembevetendő újdonsággal jelentkeztek: egyrészt az uralkodócsaládok férfi tagjai helyett minden korábbi korszaknál látványosabban előtérbe kerültek a nők, másrészt a kolduló-rendi ideál az uralkodói dinasztikus szentkultuszokra is nagy befolyást gyakorolt.

Az önkéntes szegénység gyakorlásával szentté váló közép-európai hercegnők sorát Árpád-házi Szent Erzsébet nyitotta, de példája számos követőre talált. A századból további nyolc hercegnő járt be hasonló életutat, de rajtuk kívül több olyan hercegnő is akadt, akit — noha élete alig különbözött híressé vált kortársaitól — a későbbiekben nem tiszteltek szentként vagy boldogként. A hasonló sorsok között persze vannak lényeges eltérések: volt, aki hosszú házasság után, megözvegyülve választotta a vallásos életet (Sziléziai Szent Hedvig), volt, aki a házasságban is a vallási eszmények szerint élt vagy akart élni (Salome, Kinga), és volt, aki gyerekkorától kolostorban nevelkedett (Margit).

A szent életű hercegnők — főként haláluk után — fontos szerepet kaptak a dinasztiaiak dicsfényének fokozásában. Szent Erzsébet gyorsan teret hódító európai kultuszát például több uralkodóház is igyekezett ilyen célra hasznosítani: a rokoni szálak hangsúlyozásával lépett fel például II. Frigyes császár, aki a translatión személyesen vitte az új szent koporsóját végső nyughelyére, de Erzsébet presztízsét igyekezett politikai aprópénzre váltani a türingiai grófi család, a Ludowing familia, s ugyan kevésbé bizonyított, de feltehetőleg az Árpádok is. A 13. században újjászületett a szentség családon belüli kiterjesztésének archaikus képzete is: jó példa erre a Nyulak-szigetén élő Margit, aki legendája tanúsága szerint egyértelműen a dinasztikus családi tradíciókat kívánta követni, szent elődei életéből merítve útmutatást.

Az uralkodó-szentek politikai célokra való felhasználása nem a kései középkor találmánya: már a korai középkorban számos példát találunk arra, hogy a szent király kultusza gyakran vált harci eszközzé az egymással vetélkedő dinasztiaágak, trónörökösök küzdelmében. Így Magyarországon az 1083-as szentté avatások elsősorban a hetedik éve koronázatlanul uralkodó László pozíciójának megerősítését szolgálták, ellensúlyozva, hogy László a száműzetésbe kényszerített Vazul-ág leszármazottja, és hogy a törvényesen felkent király, Salomon ellenében jutott hatalomra. A dinasztikus szentkultusz propagandacélokra való átgondolt és következetes felhasználásával különösen két, a 14. században megerősödő uralkodóház, az Anjou és a Luxemburg-dinasztia tűnt ki. Az Anjouk — a francia Szent Lajos király és Szent Erzsébet rokonai — új királyi dinasztiajuk megalapításakor a dinasztikus szentség, a *beata stirps* fogalmát elsőként emelték uralmuk szakrális legitimációjának középpontjába. Családi panteonjukban Nagy Károly, IX. Lajos, valamint az 1317-ben szentté avatott Lajos Toulouse-i püspök mellett ott szerepeltek a leányágon szerzett magyar szent királyok is. A Luxemburg-ház analóg törekvései a Cseh Királyságban elsősorban Szent Vencel és Nagy Károly kultuszát állították előtérbe. A nemzeti szentek tisztelete ebben az időben érzékelhetően egyre nagyobb szerepet kapott a királyi udvarok vallási reprezentációjában. Magyarországon sajátos jelenség, hogy a magyar szentek épp az idegen — az Anjou és a Luxemburg — dinasztión

hathatós támogatásával terjedtek el előbb az arisztokrácia tagjai között, majd egyre szélesebb körben, hogy a 15. századra dinasztikus patrónusból nemzeti szentté váljanak.

A könyv olvasását a családi kapcsolatok megértéséhez nélkülözhetetlen 12 genealógiai tábla, a magyar dinasztikus szentek hagiográfiai forrásainak áttekintése, valamint kilencven (részben színes) fotó, a szövegben is említett, elemzett legfontosabb ábrázolások közlése segíti. A kötet szövegét rendkívül gazdag, több, mint 30 oldalas bibliográfia zárja – a sajnálatos csupán az, hogy a további tájékozódáshoz kedvet érő olvasó az irodalomjegyzék alapján érdekesnek ígérkező művek jórészt aligha találja meg a hazai könyvtárakban.

Csukovits Enikő

Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin

MAGYAR BÉKESZERZŐDÉSEK 1000–1526

Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2000. 287 o. + 32 o. kép

Használói egyszerűen csak Vertrags- Ploetz néven emlegetik azt az először 1952-ben megjelent könyvet, amely a világ fontos diplomáciai aktusait: békéket, találkozókat, konferenciákat veszi sorra. Ha nem is a magyar Vertrags-Ploetz, de a középkori magyar történelem kutatói és minden érdeklődő számára igen fontos szöveggyűjtemény jelent meg 2000-ben: a középkori magyar békeszerződések teljes szövegű magyar fordításai.

A kötet csak a szoros értelemben vett békeszerződések tartalmazza, a fegyverszüneteket és az egyéb szerződéseket nem. Két esetben azonban kényszerűségből a szemelvények válogatói eltekintettek ettől a szigorú rendszertől. Nagy Lajos nápolyi háborúit lezáró békeszerződés nem maradt fenn. A 14. század egyik legnagyobb diplomáciai és katonai vállalkozásának befejezése nélkül azonban a kötet kétségkívül csonka lett volna és a csonkaság érzetét különösen növelte volna, hogy a megegyezés tartalma több forrásból jól ismert, így aztán öt különböző dokumentum — négy levél és egy krónikaszöveg — közreadásával pótolták a szerzők a hiányt. Az öt dokumentum a béke valószínűleg minden lényeges elemét tartalmazza. A másik esetben nem a békeszerződés szövege hiányzik, hanem maga a béke. Hosszú háborúskodás után 1420-ban Dalmácia nagy része egyszer s mindenkorra elveszett a magyar korona számára, és a Velencei Köztársaság lett az Adriai-tenger keleti partjainak ura. Zsigmond király élete végén ugyan hallgatólagosan tudomásul vette ezt a helyzetet, de jogairól soha nem mondott le. Zsigmond utódai közül már egyiknek sem volt akkora ereje, hogy fegyverrel visszaszervezhette volna e területeket, a magyar politikai érdeklődés másfelé fordult, de a koronázási eskü — ami az ország területének elidegeníthetlenségét egy életre feladatául szabta a királyoknak — kötötte az uralkodókat, a kialakult állapoton így aztán senki sem változtatott. Zsigmond csak fegyverszüneteket kötött Velencével. Mivel a középkori magyar királyság szempontjából rendkívül jelentős eseményről van szó, ezért úgy döntöttek a kiadók, hogy ebben az egy esetben kivételt tesznek, és az 1433-as fegyverszünetet megújító 1437-es fegyverszünet szövegét közreadták.

A középkor diplomáciája igen különbözött az újkortól. Ráadásul a középkor 13. századig terjedő szakasza legalább annyira különbözött a 14–15. századtól, mint ez a koraujkor diplomáciájától. A diplomácia mindmáig használt fogalmai, a diplomáciai apparátus alapjai, a nemzetközi jog rendszere mind a koraujkor terméke. Ugyanakkor, amikor a csatateremen megjelentek a hadügyi forradalom fegyverei és hadseregei, a tárgyalóasztal mellett ülők körében lezajlott a “diplomáciai forradalom”. A diplomáciai forradalom előtti világban sok későbbi fogalom még definiálatlan volt, a békeszerződés is ezek közé tartozott. Különösen így volt ez a 10–11. században. A kötet legelső szemelvényei a honfoglaló magyarok szerződéseiről tudósítanak. Ebből a korból szerződések okmányai természetesen nem maradtak ránk, hanem csak a szerződések említései elbeszélő forrásokban; némelyik nem több egysoros évkönyv-bejegyzésnél, mint pl. a 927-es magyar-német béke esetében. Az első dokumentum a magyar-morva békekötést, az ún. fehér ló mondáját tartalmazza 894-ből. Ilyen források mellett kérdés, hogy egyik-másik magyar-német, illetve magyar-bizánci béke nem csupán egy fegyverszünet volt-e, de ezt bizonyosan már sohasem fogjuk eldönteni.

A kötet nem válogatás, hanem teljes gyűjtés eredménye. Némi hiányérzetünk csupán az oszmán-magyar szerződések esetében lehet. A könyv összeállítását ebben az esetben szigorúan ragaszkodtak eredeti elvűkhöz, amely szerint fegyverszüneti szerződést nem közölnek. Márpedig

Mohács előtt az oszmánok és a magyarok közt csupán egyetlen igazi békét kötöttek: a rövid életű szegedit 1444-ben. A Hunyadi Mátyás és II. Bajezid közt létrejött 1483-as fegyverszünettel azonban némileg hasonló a helyzet, mint a velenceivel. Ezt az egyezményt többször meghosszabbították, és 1520-ig meghatározta a magyar-török viszonyt, így ebben az esetben is kivételt lehetett volna tenni a szövegválogatás eredeti rendjén.

A kötet összesen 52 békéről — ide értve az egy említett fegyverszünetet is — szóló tudósítást közöl. Az utolsó, az 1506-os rövid osztrák-magyar hadiállapotot lezáró békeszerződés. Az 52 békéből 24 maradt ránk okmány formájában, a többi csak elbeszélő forrás említéséből ismert. Az első magyar fennmaradt békeokmány az 1097-es magyar-velencei béke. A 13. század második felétől a békék nagy részének dokumentumai már fennmaradtak. A békeokmány nem jelenti azt, hogy a felek által kiállított oklevél mindig megmaradt volna, van amelyiknek csak a fogalmazványa (1225-ös magyar-osztrák, 1397-es magyar-lengyel) élte túl a történelem viharait. Számos béke másolati könyvekben maradt fenn, pl. az 1381-es torinói magyar-velencei, de olyan is akad (az 1261-es magyar-cseh), amelyiket egy formuláskönyv őrzött meg számunkra.

Nagyon régi szokás, hogy a békeokmányokat a felek külön-külön állítják ki, és kicserélik. Tíz magyar béke esetében maradt ránk mindkét példány, az első ilyen az 1244-es magyar-velencei. Ezekben az esetekben a kiadók azt az elvet követték, hogy a magyar fél által kiadott példányt közölték le, a másiknak csak a jelentősebb variánsait. A középkori magyar forrásadottságokra nézve igen tanulságos a békék őrzési helye: a 24 okmányból mindössze öt olyan van, amelyiket valamilyen formában az Országos Levéltárban őriznek — a mikrofilmeket természetesen nem számítottuk ide —, de még ebből az ötből is akad olyan, amelyik Magyarországon csak egyszerű másolatban található meg. Egyetlen olyan békeszerződésről tudunk, amelyiknek kizárólag a Magyar Országos Levéltárban maradt fenn példánya, az 1397-es magyar-lengyelről.

A gondosan fordított szövegek előtt a kiadók összefoglalták a békéket megelőző konfliktusok történetét, néha több évtized eseményeit. A kommentárok közt csak néhány pontatlanság, illetve elírás található. Mircea havaselvi vajda 1389-ben szövetséget kötött ugyan Ulászlóval, de Havasalföld nem lett lengyel hűbéres ország (158.), a cseh-magyar háború nem 1453-ban, hanem 1468-ban kezdődött (198.), a Kázmér herceggel 1471-ben Magyarországra nyomult lengyel seregek nem Hatvanig jutottak, hanem onnan tértek le a budai országrútról és elkísérték urukat Nyitraig (199.).

A középkori magyar békeszerződések kiadása a magyar történettudomány régi adóssága. A kézirat — a magyar könyvkiadás nem túl nagy dicsőségére — mégis évekig várt kiadóra, míg végül a pápai Jókai Mór Könyvtár jelentette meg.

Tringli István

Font Márta

KÖNYVES KÁLMÁN ÉS KORA

(IPF Kiskönyvtár 1. Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Monográfiatorozata. Szerk. Bebesi György. IPF Könyvek. Szekszárd, 1999., 99 o. + Bibliográfia 91-97. o.)

A kötet nem előzmények nélkül látott napvilágot 1999-ben, hiszen a szerző 1993-ban írott, „Így élt Könyves Kálmán” (Móra. Bp. 1993. 160 o.) c. munkája szövegében pontos előképe a most kézbe vehető monográfiának. Nagyon fontos hangsúlyoznom, hogy a két munka között szinte puszta csak a szöveg hasonlatossága, azonossága jelent kapcsolatot. Az „Így élt Könyves Kálmán” c. kötet, illeszkedve a Móra Ferenc Könyvkiadó sorozatának többi darabjához, elsősorban a történelem iránt érdeklődő nagyközönség, diákok és tanárai számára adott kiváló tájékoztatói lehetőséget a király életéről és koráról egyaránt. Ezzel szemben a „Könyves Kálmán és kora” c. kötet, megtartva a korábbi kötet szövegének nagy részét, alapos, naprakész jegyzetapparátussal egészült ki, s így módon most már a nagyközönség mellett, a szélesebb szakmai közvéleményhez is szól.

További fontos különbség, hogy az 1993-ban megjelent kötet, összhangban az előzőekben elmondottakkal, csak a további alapvető tájékoztatót segítő munkákat, forrásokat és feldolgozásokat tüntette fel. A most kézbe vehető munka sokkalta árnyaltabb, részletesebb szakirodalmi tájékoztatót tesz közzé (91-97. o.), elkülönítve a forrásokat, a Kálmán királyról szóló monografikus feldolgozó-

sokat, ill. azokat a munkákat, amelyek nem kifejezetten csak Könyves Kálmán életútjáról, személyéről szólnak, inkább a korszak problémáiba, a kortörténetbe engednek bepillantást.

A „Könyves Kálmán és kora” c. kötet 11 önálló fejezetet tartalmaz, amelyek elrendezése nem kronológikus, hanem tematikus, adott esetben átívelik Kálmán király életének, uralkodásának egészét.

Az *Előszó* lényegében a Kálmán személyét övező ellentmondások expozíciója, amelynek magyarázatát, feloldási lehetőségét a szerző az utolsó fejezetben (*Milyen is volt valójában?*) adja.

A második fejezetben, *Géza fia Kálmán király lesz*, a trónra kerülés körülményeit, problémáit mutatja be a szerző. Ismeretes ugyanis, hogy Kálmán trónra jutásának mikéntjéről a rendelkezésre álló források (főleg a XIV. századi krónikakompozíció, vagy ismertebb nevén Képes Krónika) szűkszavúan és ellentmondóan számolnak be. Kérdés ugyanis, hogy a Krónika többféle változatú előadása nyomán László unokaöccsei közül Kálmánt vagy Álmost jelölte-e a trón betöltésére. E helyt a szerző részletesen bemutatja azokat a feltételeket és szokásokat, amelyek úgy Magyarországon, mint külföldön szerepet játszottak egy-egy közösség (törzs, nemzetség) vagy szélesebb értelemben egy ország (*regnum*) vezetőjének kiválasztásában (*primogenitura, senioratus*). Szemléletesen mutatja be Kálmán és Álmos esetén a 11. századi, pontosabban a Szent István halála utáni Magyarország királyainak trónra léptét és uralkodásuk jogosságát bizonyító elvek (*legitimitas és idoneitas*) találkozását, s egymás elleni „küzdelmét”. Ennek tárgyalása Kálmán és Álmos esetében nagyon is kontrasztos, hiszen testi alkalmatlóság (*idoneitas*) és a koronázás által szerzett jogcím az uralkodásra (*legitimitas*) tekintetében a két szereplő éles ellentétben áll egymással. Természetes módon a hatalomra jutás, a trón betöltésének kérdése nem érthető meg a korszak (ebben az esetben 1038 – 1116 vagy 1131) egyik sajátságos „jelensége”, a királyi hatalom megosztását jelképező ducatus problémájának vizsgálata nélkül. A szerző igen plasztikusan mutatja be, mennyire összenőtt ez az intézmény a 11. század történetével, mit is jelentett valójában, s milyen következményekkel, esetenként hátrányokkal járt, ill. végül miért, hogyan szüntette meg Könyves Kálmán ezt az intézményt. Ugyanabban a fejezetben a szerző részletesen tárgyalja Kálmán származását, neve kiválasztásának eredetét.

Ehhez kapcsolódik szervesen a harmadik fejezet (*Harcban az ország birtoklásáért*), amely némiképp a királyi trón megszerzésének előzményeit, azaz az I. István halála utáni trónharcokat, zömében azonban Kálmán Álmossal szemben folytatott politikájának eseményeit, az egyeduralom biztosításának folyamatát tárja az olvasó elé. Nyilván nem ismeretlen eseményekről van itt szó, maga a megközelítés módja tarthat számot érdeklődésre, mivel a szerző e szembenállás köré csoportosítja a két fél külpolitikai szövetségkeresését is. Álmos esetében a Német-Római Birodalom császárával, míg Kálmán esetében a pápasággal való jó viszony felújítását említi meg a szerző. Magam csak annyit fűzhetek hozzá, ha lehet, hogy ugyanez figyelhető meg I. László esetében, akinek pusztán Salamonnal szemben volt „szüksége” a pápa támogatására, amikor azonban Salamon már nem volt számottevő ellenfél, László király megváltoztatta magatartását a reformpápasággal szemben. Mint arra a szerző itt is, ill. később is rámutat, Kálmán esete egy kicsit eltért attól. A belpolitikai feszültségek mellett korábbi (egyházi) neveltetése sarkallhatta arra, hogy a reformpápaság által szorgalmazott célok megvalósításában (pl. cölibátus) ennek megfelelően járjon el.

Az egyes fejezetek terjedelme alapján kitüntetett figyelmet szentelt a szerző Kálmán törvénykezésének, belpolitikai stabilitásra törekvő intézkedéseinek, s annak, hogy ezek során milyen minták állhattak előtte. Hűen fejezi ki ezt a fejezet címe is: *A példakép: Szent István*. Több tekintetben is megvalósulni látja e felfogást Kálmán esetében. Jellegetes módon az első elem az uralomhoz való jog Kálmán-féle megítélése: a király, magát Szent Istvánhoz hasonlóan a koronázás által legitimált uralkodónak tekinti. Ennek során a szerző kitér arra, hogyan kapcsolódik a Szent Korona története Kálmán koronázásához, ill. arra is választ ad, hogyan igyekezett az udvari történetírás a legitim elvet a krónika szövegében érvényesíteni. A szentistváni példakép kibontásának nagyobb hányadát a törvénykezés bemutatása öleli fel. Igen plasztikusan mutat rá a szerző, hogy mennyire szükség volt még Kálmán korában is Szent István, de még I. László törvényeinek módosítására, az egyes kérdések további szabályozására. Nagyon találónak érzem azt a megállapítását, hogy Kálmán törvényalkotói munkássága igyekezett tovább haladni az István által megjelölt úton, ugyanakkor a saját korában már nehezen vagy nem alkalmazható törvényeket módosította, esetenként megváltoztatta, ill. olyan kérdésekben is igyekezett a törvényhozás szabályokat alkotni, ahol erre még a példakép előd korában nem mutatkozott szükség. Ebben a vonatkozásban nyilvánvalóan nem csak István kora szolgált tanulságokkal, hanem a halála utáni zavarosabb időszak, e korszak eseményei már László törvényeiben is tükröződtek, de Kálmán a maga részéről nem

tekintette lezártnak ezt a folyamatot. Erről tanúskodik az, hogy László király törvényei sem maradtak érintetlenek. Külön érdekesség Kálmán neveltetése, egyházi pályája, ill. az egyházi törvények közötti összefüggések bemutatása. A szerző, alighanem újdonság ez, rámutat arra, hogy e tekintetben Kálmán nagyobb érzékenységet mutatott elődeinél (pl. egyházmegyei zsinatok intézményesítése, papi nőtlenység szabályozása, egyházfegyelmi ügyek), a két társadalom, az egyházi és világi, közötti határvonal megerősítésére törekedett, s ez állt összhangban a reformpápaság célkitűzéseivel.

A következő fejezet két egységből áll. Az első azt mutatja be, kik segítették az uralkodó döntései meghozatalában, valamint azt, hogy ez a királyi tanács a gyakorlatban hogyan működött. Természetesen – s külön kiemelni a bemutatás közérthetőségét – nem lehet meghatározni egy-egy ilyen királyi tanácsülés pontos „menetrendjét”. A másik egység a kormányzás gyakorlati megvalósításában, a hadakozás terén a király rendelkezésére álló harcosokat mutatja be, nem csak a tanácsban részt vevő előkelőket, hanem a társadalom katonáskodó tagjait is (feladatok, korabeli elnevezések, kötelezettségek). Ez a rész később kiegészül a Kálmán-kori társadalom keresztmetszetének képével.

A kormányzásról alkotott kép nem lenne érthető a királyi jövedelmek bemutatása nélkül. Arra a kérdésre, hogy mekkorák, természetesen pontos számokkal nem lehet válaszolni. Amire feleletet lehet találni, az a királyi jövedelmek összetételének kérdése. E tekintetben a szerző is hangsúlyozza, hogy a király és kísérete, az egyszerűség kedvéért az udvar, állandóan úton volt az országban, tehát a jövedelem egy részét felélték. Ugyanakkor jó képet kapunk arról, hogyan is történt a főleg természetbeni jövedelmek begyűjtése, s milyen fontosabb jövedelemfajták figyelhetők meg. A szerző érzékletesen mutatja be az e téren bekövetkezett kisebb változásokat, valamint ezek okait. Ezek között külön kiemelhető az István-kori adórendszer átalakítása (8 és 4 dénáros adó), a kereskedelem szabályozása, valamint a forgalomban levő értékmérő pénz, a dénár megújítása.

A szerző ezt követően a királyi udvar belső életét mutatja be, azokat a megkülönböztetett központokat, ahol az udvar, állandó vándorlása ellenére is, rendszeresebben időzött. Képet kaphatunk arról, miként igyekezett Kálmán király Esztergomot átépíteni, fejleszteni ezen igénynek megfelelően. Természetesen a kép nehezen rekonstruálható, hiszen a későbbi építkezések, különösen III. Béla idején, jelentős mértékben átszabták az általa eltervezett és végrehajtott változtatásokat. A másik, nem kevésbé fontos központ Székesfehérvár is különös figyelmet kap, hiszen itt is Szent István a példakép. Nem véletlen, sugallja a szerző, hogy a társaskáptalan jogainak összefoglalása éppen a Hartvik-legendában olvasható, valamint az sem, hogy Kálmán elődeivel ellentétben itt jelöli ki temetkezési helyét, ezáltal továbbépítve a szakrális központot. E mellett szemléletes képet kapunk a királyi udvar mindennapjairól, a vadászatok jelentőségéről, lakóhely-típusokról, öltözködésről, ruházatról, ételekről.

A következő fejezetben a szerző részletesen bemutatja a Kálmán-kori társadalom egyes rétegeit. Kiindulópontja a szabadság fogalmának korabeli értelmezése, s az e téren bekövetkezett változások bemutatásán keresztül különíti el az egyes rétegeket. Ennél nehezebb feladat a korabeli népesség létszámának megírása a kor forrásadottságainak figyelembe vételével. A korabeli nem magyar etnikumok közül a szerző a zsidókat, az izmaelitákat, a besenyőket és szlávokat emeli ki, külön kitér sajátos szerepükre.

Kálmán király külpolitikája (*Szövetségesek és ellenfelek*) bemutatásának terjedelmes fejezetet szentelt a szerző, de ez érthető is, hiszen az eddigi feldolgozások inkább kronológikus rendben dolgozták fel ezt az időszakot. A szerző evvel szakítva az egyes szomszédokkal, távolabbiakkal, s közelebbiekkal folytatott külpolitikát tematikusan tárja az olvasó elé, s ez könnyebb eligazodást biztosít. Nem véletlen, hogy a kiindulópont éppen a horvát-dalmát régió, amelynek biztosítása szinte kötelező feladatként hárult Kálmánra. A kezdeti sikerek gondolatára fűzi fel a szerző a keresztes hadak utjának biztosítására tett lépéseit, ill. ezzel összefüggésben részletesen is foglalkozik Kálmánnak a pápaság és császárság közötti konfliktusban kialakított álláspontjával, s ebből következő lépéseivel, amelyek egyértelműen pápapártiságáról tanúskodnak. Újszerű módon kapcsolja össze a szerző a pápapártiság gondolatát Kálmán egyházi törvénykezésével (papi nőtlenység), és a főkegyúri jog gyakorlásának kérdésével (az ún. guastallai lemondás). Ezze. hozza összefüggésbe – jóval erőteljesebb módon, mint azt a korábbi szakirodalom tette – Kálmán első. A pápán házasságát (Felicia). Ebben a részben azonban egy apró hibára kell utalni, nevezetesen II. Orbán pápa császár által kreált ellenfele nem II. Kelemen ellenpápa volt, hanem III. Kelemen, aki nem 1088–1100 között, hanem 1080–1100 között uralkodott.

A szerző, összefüggésben a pápai-német-magyar viszony alakulásával, külön is kitér a régió más szomszédos államaival, Csehországgal, Lengyelországgal folytatott kapcsolatokra, elemzve a

korábbi eseményeket, s azok hatásait Kálmán korának külpolitikájára. Újdonságként szerepel e fejezetben Kálmán halicsi hadjáratának (1099) bemutatása, amelynek szakavatott ismerőjeként részletes képet kapunk e kudarcba fulladt vállalkozás okairól, céljairól és következményeiről.

A záró fejezetek első darabjaként a szerző Kálmán családját, pontosabban családi politikáját mutatja be. E kifejezés talán szerencsésebb, hiszen Kálmán mindkét házassága mögött dinasztikus szempontok, határozott külpolitikai törekvések húzódtak meg (Felicia: normann szövetség, Eufémia: orosz, kijevi szövetség). Arról is képet kapunk, hogy ezek a házasságok milyen hatással voltak Kálmán trónutódlási terveire, hiszen a potenciális ellenfél, az Álmos-ág, illetve később Borith (Borisz, Borics) jelentős mértékben meghatározták Könyves Kálmán ilyen irányú mozgásterét. Itt kapott helyet, I. László esetéhez hasonlítva, a Piroska-Eirénéről, László lányáról történő gondoskodás (kiházásítás) is.

Az utolsó kérdés, talán a legnehezebb maradt mindezek után a szerző számára: összegezhető-e ezek az információk, s ha igen, hogyan lehet egy reális Kálmán-portrét megrajzolni. Úgy tűnik, hogy a válasz lehetséges, elképzelhető személyiségének megrajzolása. A szerző megfogalmazásával ezek a személyiségek a következők: céltudatosság, olykor „kegyetlen” eszközök alkalmazása, diplomáciai érzék, műveltség. Emellett a szerző kiemeli, hogy voltak olyan problémák (Álmos-ág végleges kizárása, Dalmácia, Halics, stb.), amelyekre nem tudott megoldást találni. Ezek közül is az Álmos-ággal szembeni büntetés vonta magára utódai, maga az Álmos-ág haragját, s változtatta Kálmán alakját bizonyos pontokon (testi fogyatékoságok, vérontó, öregkori betegsége) visszataszítóvá. E torzkép, ill. az eltúlzott pozitívumok között lehet valahol az igaz portré – véli a szerző, Györffy György találó megjegyzését idézve.

A kötet tartalmazza még a szerző rövid szakmai életrajzát. A korábbi munkához képest, mint utaltam rá, jelentősen bővült a bibliográfia, amely analitikusan tartalmazza a fontosabb szakirodalmi tételeket. A válogatás híven tükrözi a szerző által a korábbi címben alkalmazott változtatást: a kötet (most már) nem csak Könyves Kálmán életútjáról szól, hanem erről a roppant érdekes időszakról, a XI–XII. század fordulójáról.

A kötet egésze azt a gondolatot sugallja, hogy Könyves Kálmán kora, uralkodása egy korszak határa, az eredeti szentistváni elképzelések által kijelölt útról való letérés utáni helyreállítás és a továbbfejlesztés időszaka, amely egyben hosszabb időre megbízhatónak, szilárdnak bizonyult.

Kiss Gergely

Edith Pásztor

ONUS APOSTOLICAE SEDIS

Curia romana e cardinalato nei secoli XI–XV. Roma, 1999.

AZ APOSTOLI SZÉK TERHE

A római kúria és a bíborosi méltóság a 11–15. századokban

Pásztor Edithet az olasz medieviszták legkiválóbb képviselői között tartják számon. 1951 óta él Rómában, ahol tudományos karrierje is kibontakozott. Egyetemi tanulmányait Budapesten fejezte be, doktorátust azonban már Rómában, Raffaello Morghen és Federico Chabod doktorjelöltjeként szerzett. A jeles középkorász, Raffaello Morghen szemináriumait látogatta, és bekapcsolódott az „Istituto Storico Italiano per il Medioevo” munkájába is. Dolgozott a Vatikáni Titkos Levéltárban, ahol közreműködött a levéltár bibliográfiájának szerkesztésében, valamint a pápai iktatókönyvek mutatójának elkészítésében. Életművének gerincét ennek a hatalmas anyagnak a feldolgozása alkotja. A 11–15. századi egyház és a pápaság történetének különböző aspektusaival foglalkozó művei n kiemelt hely illeti meg a 13. századi pápai iktatókönyveknek szentelt tanulmányait. Kutatásainak másik fontos területét a spirituális mozgalmak alkotják. Az 1962–1994. évek terméséből válogatott jelen kötet azonban csak az egyházat és a pápaságot érintő legfontosabb, számszerint 17 tanulmányát adja közre. Kollégája, Ludovico Gatto így jellemezte munkamódszerét: „az egyik témában már benne rejlik a másik, amelynek a kidolgozása a korábbi kutatások elmélyítését eredményezi. Ily módon az életmű összefüggő egész, amelyben az egyes témák valamely szálon összekapcsolódnak, kiegészítik egymást.” Ez a jellemzés vonatkoztatható erre a kötetre is, amelynek tanulmányai egymással szorosan összefüggnek, egyazon jelenségnek más-más oldalát világítva meg.

Az egyház és a pápaság 11. századi történetébe a pápai Kúria, a Bíborosok Kollégiuma kialakulásának, az egyházi reformmal való kapcsolatának elemzése során nyерhetünk betekintést. A szerző megállapítása értelmében a Kúria története nem tartozik az egyháztörténetek kiemelt témái közé. Története pedig szorosan egybefonódik az egyházával. A pápák politikájára, tevékenységére vonatkozó forrásanyag jelentős része a Kúria közreműködésével keletkezett. Éppen ezért véleménye szerint elengedhetlenül szükséges a Kúria tagjai tevékenységének, kultúrájának, a mindenkori pápával való kapcsolatának a vizsgálata. A történészek gyakorta elkövetik azt a hibát, hogy a „Curia Romana” terminust a kora-középkor viszonylatában is használják, ami a fejlődés folyamatának figyelmen kívül hagyását jelenti. Miután nagy vonalakban felvázolta a fejlődés egyes állomásait, arra a következtetésre jut, hogy a pápai Kúria kialakulásának története összefonódik a 11. századi reformpápaság és a Bíborosi Kollégium kialakulásának történetével. A Bíborosi Kollégium létrejöttét az Egyház 11. századi története egyik legfontosabb mozzanatának tartja. Sajnálatos tényként állapítja meg, hogy a történeti irodalom nem foglalkozik súlyának megfelelően a kérdéssel, nem elemzi az okokat, amelyek folytán a testület oly nagy jelentőségre tett szert a pápaság reformtevékenységében, és nem követi nyomon a kialakulás egyes fázisait sem. Ez utóbbi hiányosságot pótolandó, vázolja fel a fejlődés fő vonulatát, összefoglalva egyben a vonatkozó irodalom eredményeit, megjelölve a megválaszolásra váró kérdéseket. Az egyik ilyen fontos kérdés a testület eredetét illeti: a reformer pápák kezdeményezték-e létrehozását, vagy spontán, az adott szellemi környezetben indult-e meg ebben az irányban a fejlődés. Véleménye szerint a pápa — IX. Leóról van szó, akinek a pápasága idején kezdett szerveződni a Kollégium — nem törekedett egy olyan testület létesítésére, amelyre a pápai hatalom megerősítésében támaszkodhatna. Mindössze annyit akart, hogy bizalmi emberei legyenek körülötte, akik többnyire nem a római környezetből, hanem Európa különböző országaiból kerültek ki. A változás IX. István pápasága alatt következett be, amikor a testület valóban eszközként szolgált a pápának hatalma megerősítésére. A bíborosi testület szerepének, súlyának megnövekedése azonban ebben az időszakban még korántsem volt végleges. Ugyanakkor 1062-től már nem férhet kétség hozzá, hogy tanácsuk nélkül nem lehetett az egyházat kormányozni. Fontos lenne annak tisztázása is, hogy a szervezettség mivel járult hozzá az intézmény kialakulásához a 11. században, és mi volt a bíborospüspökök szerepe az Egyház életének megújulásában. A testület kialakulásának folyamatában fontos szerepet töltött be Pier Damiani, Ostia püspöke, akinek a tevékenységét a szerző külön tanulmányban elemzi. Pier Damiani levelezésének egyedülálló forrásértéke van. Kítapintható benne az új szellemi környezet, amely ennek a folyamatnak hátterét szolgált. A 11. századi bíborosi testület történetéhez fontos adalék II. Orbán pápa választóiról közölt tanulmánya.

A kötet tekintélyes részét a 13. századi iktatókönyvekkel, illetve azok feldolgozásával foglalkozó tanulmányok teszik ki. Elsőként a pápai iktatókönyvek forrásértéke körüli problémákra tér ki. Az utóbbi évtizedek paleográfiai, diplomatikai vizsgálatai nyomán bebizonyosodott, hogy az iktatókönyvek nem tartalmazzák a pápa összes levelét, de a válogatás szempontja ma sem ismert. Felhívja a figyelmet arra is, hogy az iktatókönyvekben szereplő levelek egy részét nem biztos, hogy el is küldték, és azt sem lehet tudni, hogy a levélnek az iktatott változat volt-e a végleges formája. Óva inti ezért a történészeket attól, hogy az iktatott levelekből bármely következtetést vonjanak le, ha nem ismerik az eredeti dokumentumot. Az eredeti levél hiányában ugyanis az iktatókönyvben szereplő változat csak a Kúrián belüli állásfoglalásról tudósít, és nem lehet tudni, hogy mi került ebből a nagy nyilvánosság elé. A pápai iktatókönyvek forrásértékének meghatározását megnehezíti az is, hogy a 13. században még nem alakult ki vezetésükben egységes gyakorlat, így az egyes pápák idejében más-más problémák adódnak. Az iktatókönyvek forrásértékének megállapítását célzó vizsgálat során első lépésként fel kell deríteni, hogy az ide bemásolt levelek hogyan viszonyulnak a pápák által kibocsátott levelekhez, majd meg kell állapítani, milyen szempontok szerint másolták be a leveleket az iktatókönyvbe. Ezen általános elvek megfogalmazása után a szerző a pápai iktatókönyvekkel legújabbban foglalkozó F. Bock téziseit elemzi. A 13. századi iktatókönyvek rendszeres áttanulmányozását elmulasztó F. Bock állításaival ellentétben leszögezi, hogy a vatikáni iktatókönyvek sorozatának eredetiségét, egyedülálló voltát nem lehet kétségbe vonni. Hasonlóképpen elutasítja Bock azon felfévést is, hogy a 13. században az egyes jegyzők iktatókönyvként szolgáló fogalmazványgyűjteménye létezett volna. A tanulmány második felében a korábban jelzett szempontok szerint vizsgálja IV. Sándor pápasága első évének iktatókönyvét, és kísérletet tesz IV. Ince egy elvesztett iktatókönyvének rekonstrukciójára.

A kincstári iktatókönyvek kivételnek számítanak a pápai iktatókönyvek sorában. III. Ince és VIII. Bonifác pápasága közötti időszakból négy kincstári iktatókönyv maradt fenn. Keletkezésük

arra az időszakra esett, amikor a kincstári ügyek nagy jelentőségre tettek szert az egyház számára. A szicíliai királyság megtartásával, az Egyházi Állam újjászervezésével kapcsolatos költségek fedezésére a kúriai adminisztráció nem volt felkészülve. Az iktatókönyvek híven tükrözik a pápák — IV. Orbán, IV. Kelemen, IV. Márton és IV. Miklós — erőfeszítéseit, hogy a nehézségeken úrrá legyenek. Az iktatókönyvek egyedülálló forrásértékét az adja, hogy nemcsak a gazdasági ügyek intézéséről tudósítanak, hanem szinte hónapról hónapra nyomon követhető belőlük az egyházi és politikai természetű ügyek összefonódása. Ahhoz azonban, hogy a forrást a történeti kutatásban kamatoztassuk, alapos megismerésre van szükség. Az iktatókönyv megismerésén a forrás keletkezésének, rendeltetésének, terjedelmének tisztázását érti, és itt teszi közzé a forrással kapcsolatos történeti, paleográfiai, oklevéltani kutatásainak eredményeit. Az iktatókönyvek a forrása a kötet további 3 tanulmányának is, amelyek IV. Orbán és IV. Márton pápák leveleivel foglalkoznak. Joachim Colbert püspök könyvtárának egyik régi kódexében található IV. Orbán pápának az a 25 levele, amelyek szövege az iktatókönyvekben nem lelhető fel. A levelek zöme a „negotium regni Siciliae”-re vonatkozik. A levelek tartalmi és formai elemzésének eredményére támaszkodva feltételezi, hogy a Colbert kódex eredetileg IV. Orbán pápa iktatókönyve volt, amelybe a szicíliai királysággal kapcsolatos legfontosabb leveleket másolták bele. Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy éppen az ő pápasága idején alakult ki az a gyakorlat, hogy a különböző típusú leveleket külön is iktassák. Pápasága alatt jelenik meg első ízben a kincstári levelek, a kúriai levelek, valamint az adománylevelek iktatókönyve. A hivatali gyakorlatba bevezetett újítást azzal magyarázza, hogy a pápaság történetének ez a nehéz időszaka az ügyek gyors áttekinthetőségét követelte meg. IV. Márton pápa R. Vat. 42. jelzetű iktatókönyvének a diplomatika és a paleográfia szempontjai szerinti vizsgálata arról győzték meg, hogy az iktatókönyv a kincstárt érintő pápai levelek gyűjteménye. Mivel a levelekben szereplő világi ügyeknek pénzügyi vonzata is volt, a pápai levelezés is a kincstáron keresztül bonyolódott le. Az iktatókönyvből nemcsak az egyház IV. Márton kori pénzügyi műveleteire derül fény, de fontos adatokat tartalmaz a pápai állam igazgatása vonatkozásában is. A szerző ezúttal a pápa hivatalnok kinevezési politikájának elemzésénél hasznosítja a forrás adatait.

Ha eddig elsősorban a levéltári források álltak vizsgálódásai középpontjában, a kötet következő tanulmányaiban a pápai politika egyes aspektusaival foglalkozik. Két tanulmányban IV. Kelemen pápa egyházpolitikájáról, egyéniségéről, kormányzásáról kaphatunk pontos képet. Elitéli a történész berkekben divatos szemléletet, amely az Anjouk és a pápaság kapcsolatában csak a politikumot látja. Véleménye szerint ez a szemlélet meglehetősen leegyszerűsíti az egyház történetét a 13. század utolsó évtizedeiben. A pápaság és az Anjouk kapcsolatát más oldalról, így a pápának a szicíliai királysággal szembeni egyházpolitikája oldaláról is meg kell közelíteni, amit a történészek mind az ideig elmulasztottak. Ebben a tanulmányban rövid foglalatát adja IV. Kelemen szicíliai egyházpolitikájának, forrásként a pápa Anjou Károlyval és legátusával folytatott levelezését használva fel. A legfontosabb leveleket közli a tanulmány függelékében. IV. Kelemen pápa titkos levelei iktatókönyvének gazdag anyagára alapozva rajzolja meg a pápa egyéniségét, ad képet az Egyházi Állam kormányzásában követett elveiről. A római Kúriáról az 1300. évben készített látleltében nem szorítkozik pusztán az események regisztrálására, hanem megpróbálja azokat a jubileum sajátosságos perspektívájában értelmezni. Az egyház avignoni korszakával, majd a nyugati egyházszakadással a bíborosi testület 14. századi átalakulása kapcsán foglalkozik. Az 1378. esztendő fontos évszám a Bíborosi Kollégium történetében. A testület ekkor már arra is elhivatottnak érezte magát, hogy a pápát, VI. Orbánt megfosssa méltóságától, ami az egyházi intézmény válságán keresztül végül is az egyházszakadáshoz vezetett. A testület 1378. évi eljárása már csak abban a politikai, kulturális közegben értelmezhető, amelyet az avignoni korszak teremtett az egyház számára. A Bíborosi Kollégium történetében az avignoni időszak sajátos helyet foglal el, lévén két, egymással ellentétes folyamat elindítója. Míg a bíborosok hatalma jelentős mértékben növekedett mind az egyházon belül, mind azon kívül, részvételük az egyház életében csökkent. Az avignoni pápák — V. Kelemen, XXII. János — bíboros kinevezési politikája ismertetése során lépésről lépésre mutatja be azt a folyamatot, ahogyan a bíborosi testület nemes és arisztokrata családokból származó, az uralkodó házzal és egymással is rokonságban álló bíborosok testületévé vált, amelynek fő törekvése már nem a pápa és a keresztény társadalom közötti közvetítésre, hanem hatalmi pozíciójának megőrzésére, az avignoni politika és az „udvari élet” folytatására irányult. Az új élet pénzügyi fedezetét a beneficiumok halmozása biztosította, amit a pápák maguk is előmozdítottak. VI. Orbán változtatni akart ezen a helyzeten, de elbukott, mert visszafelé akarta forgatni az idő kerekét. Az új életstílus már nem ellenkezett az egyház elveivel, így reformjai nem feleltek meg az új idők követelményeinek. A bíborosok gy tekintélyes része elhagyta őt, és új pápát választott. Ettől az

időtől kezdve szétvált Róma és Avignon. A történészek véleményével ellentétben a nyugati egyházszakadás fő előmozdítóit a bíborosokban látja. Fontosnak tartaná a római Kúria történetének megírását az egyházszakadás idején. A kötet tanulmányában maga is megkísérli, hogy VI. Orbán és VII. Kelemen pápasága idején a két kúria működéséről, a pápák kormányzási elveiről röviden számot adjon. Arra keres választ, hogy miként értelmezte a két pápa saját pápaságát, ami a kúriák működésében is nyomot hagyott. Az egyházszakadással foglalkozik a kötet utolsó tanulmányában is, csak a téma megközelítése változott. Két, az egyházhoz közelálló személyiség — Dietrich von Niem volt az egyik, aki az utolsó avignoni pápák idejétől kezdve a Kúria tagjaként közvetlen szemlélője az eseményeknek, Bonifacio Ferrer, XIII. Benedek pápa belső titkos tanácsosa a másik — műveinek elemzésével ad képet az egyház és benne a bíborosok erőfeszítéseiről, hogy az egyházszakadásnak véget vessenek. A két korabeli munka ismertetésével az is célja volt, hogy felhívja a történészek figyelmét a bíborosok történetének fontosságára ebben az átmeneti időszakban. A kötetet Pásztor Edith 1955–1997 között írott műveinek bibliográfiája zárja.

Összefoglaló értékelésként elmondhatjuk, hogy Pásztor Edith tanulmánykötete jelentős hozzájárulás a középkori egyház és pápaság történetéhez. Mind problémafelvetésében, mind a hatalmas levéltári anyag feldolgozásában követendő példát adott mindazoknak, akik a téma kutatásával foglalkoznak.

Teke Zsuzsa

Jörg K. Hoensch

MATTHIAS CORVINUS

Diplomat, Feldherr und Mäzen

Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1998. 328 o.

KORVIN MÁTYÁS

Diplomata, hadvezér és művészetpártoló

A szerző — aki 1972 óta a saarbrückeni egyetem kelet-európai történeti tanszékének vezetője — az elmúlt években gyors egymásutánban három könyvet is megjelentetett: egy életrajzt Luxemburgi Zsigmondról (1996.), egy dinasztiatörténetet a Luxemburgokról (2000.) és egy Hunyadi Mátyás életrajzt.

A Mátyás-biográfia kilencven százalékban politikátörténet, mégpedig a legjobb fajtából. Ha Hoensch munkáját összehasonlítjuk az elmúlt évtizedekben Magyarországon megjelent kis számú, egész életet átfogó, középkori életrajzokkal, rögtön szembetűnik a különbség. A magyar szerzők többsége számára egy-egy személyről írni valójában ürügyet jelent arra, hogy a korról írjanak. A személyiség háttérben marad a történelem sok szereplője mögött, a főszereplőt körülvevő társadalmat, gazdaságot, némely esetben a kultúrát (ld. Huszti Janus Pannonius-életrajzát) részletesebben tárgyalják, mint a személy cselekedeteit. A festészetből kölcsönzött hasonlattal élve a háttér sokszor jobban kidolgozott, mint maga a portré. Hoensch életrajzai azonban mindig a főhóst követik. A különbség a kétféle megközelítés között azonban nem okoz ellentétet, hiszen egy középkori uralkodó története valójában az általa kormányzott országok történetét jelenti. A Mátyás-életrajz ily módon Közép-Európa, különösképpen Magyarország, 15. század második felének történetét tárgyalja első-sorban a diplomáciai és hadi események szempontjából.

A könyv beosztása a kronológia elvéhez igazodik. Mindössze három fejezet — az első és az utolsó kettő — nem követi a szigorú időrendiséget. Az első fejezet a 15. századi magyar államot és társadalmat mutatja be, éppen csak annyira, amennyire a későbbiekben előforduló fogalmak megértéséhez ez szükséges. A Hunyadi-család és Mátyás gyermekkorának története valójában az 1439 utáni "zavaros idők" rövid története. Az ezután következő fejezetek már a hatalom megszerzésének, illetve az uralkodásnak egy-egy fázisához igazodnak. A szerző korszakolása meggyőző, az egyes korszakhatárok fontos eseményekhez kapcsolódnak; a legrövidebb korszak (1489–1490) alig kettő, a leghosszabbak (1458–1463, 1463–1467) öt-öt esztendőt foglalnak magukban. Az életrajz egységes elvek szerinti feldolgozása újszerű a Corvin-életrajzok sorában, Mátyás utolsó évtizede éppen akkora súllyal szerepel, mint az első. Fraknoi nagyszabású Mátyás- monográfiája óta csak az 1470-es évekig terjedő eseményeket volt szokás részletesen elmondani, az utánuk következőkből már csak bizonyos részeket emeltek ki.

A politikai életrajz alapja az itinerárium. Az I. Ulászlót követő magyar uralkodók tartózkodási helyeinek összeállítására eddig még kísérletek sem történtek. Hoenschnek magának kellett Mátyás itineráriumát elkészítenie, az olvasó, ha nem is napra pontosan, de a fontosabb helyek feltüntetésével nyomon követheti a királyt. A szerző otthonosan mozog a 15. századi európai politika világában. Nemcsak a fontos diplomáciai eseményeket, hanem a valószínűleg soha komolyan nem vett házassági terveket, tapogatózó követküldéseket is magabiztosan kapcsolja össze és helyezi egységes koncepcióba. Ez az első könyv, amelyik az összes, Mátyással kapcsolatban felmerült házassági tervet felsorolja, akárcsak a hadjáratok fegyverszüneteit. A szerző a háborúk leírásánál jó érzékkel csak a lényegre koncentrál, nem veszik el a részletekben. A harmadik osztrák hadjáratról pl. bőséges források állnak rendelkezésünkre, de a stájer és karintiai, hol ennek, hol annak meghódoló városok és várak mozgalmas eseményeinek felsorolása helyett csak a stratégiailag fontos hadmozdulatokat említi. Hoensch nemcsak a szétszórt adatokat tudja történetté összefűzni, hanem megérti a hatalom közelében élő emberek cselekedeteinek mozgatórugóit is. Mátyásnak a kortársak által leírt egykedvűségéről megjegyzi, hogy az gyakran nem volt több egyszerű színjátéknál és különben is hozzátartozott a kormányzás művészetéhez.

Hoensch elsősorban kiadott forrásokra támaszkodik, de a német mellett jól ismeri a magyar, a cseh és a lengyel nyelvű irodalmat is. Pedig a magyar irodalom nem mindig könnyítette meg dolgát. A könyv végigolvasásakor a magyar olvasó kénytelen szembesülni a magyar történetírás fehér foltjaival. A mű ugyanis — a szerző minden igyekezete ellenére — elsősorban Hunyadi Mátyás külpolitikájának történetét mondja el, ez azonban nem az ő hibája. Egységes színvonalú belpolitikatörténetet a kutatás jelenlegi állása szerint meg sem lehet írni. Az elmúlt évtizedekben elsősorban Kubinyi András kutatásai jóval többet tudunk Mátyás Magyarországról, mint a 20. század elején Fraknoi tudott, számos fontos kérdés azonban továbbra is feltáratlan. Hoensch a belpolitikában elsősorban az országgyűlésekre és az ott elfogadott törvényekre helyezte a hangsúlyt, mert erre a *Decreta regni Hungariae* Mátyás-kori kötete lehetőséget adott. A királyi birtokpolitika, az uralkodó és az egyes bárói családok közti viszony a középkorvégi magyar belpolitikában legalább olyan jelentőségű volt, mint egy békésebb országgyűlés, ezekről a kérdésekről azonban a szerző hiába keresett alapos feldolgozást, mint ahogy a nagy bárói családok (Garaiak, Szapolyaiak) története nélkül is nehéz a magyar belpolitikát megírni.

Néhány apróbb hiba semmiképp sem rontja a könyv hitelét. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a tárnokmester és a kincstartó két különböző tisztség volt, nem tartoztak az udvari tisztségviselőkhöz, az Anjou-kor vége óta a tárnokmester már nem foglalkozott gazdasági feladatokkal (14.). 1409-ben nem egy korábbi adományt erősített meg Zsigmond, amikor Vajknak adta Hunyadot, mert az oklevélben szereplő *nova donatio* nem a megismételt adományt jelentette (23.). A horvát-szalavón-dalmát bánság végleges egyesítése 1476-ban történt meg és nem egy évtizeddel korábban (85, 88.) Nem 1467-ben, a Švehlával való leszámoláskor ért véget a cseh zsoldosok felvidéki uralma, hanem már 1462-ben (89.).

Hoensch könyve az eddig készült legjobb Mátyás-életrajz, megbízható adatai és széles látóköre miatt megkerülhetetlen olvasmánya lesz mindazoknak, akik a 15. század második felének Magyarországának politikájában el akarnak igazodni. Érdemes lenne megpróbálkozni magyarra fordításával és magyarországi kiadásával.

Tringli István

A JÁKI APOSTOLSZOBROK

Szerkesztette Szentesi Edit és Ujvári Péter.

Balassi Kiadó Budapest, 1999. 578 o.

„Úgy illik egy festőhöz, hogy ha rá van bízva, hogyan csináljon meg egy festményt, tudása szerint a legszebben készítse el. Hogy mi a szépség, azt viszont nem tudom. Mégis, nevezzük szépségnek azt, amit különböző korokban a többség szépségnek tartott, és igyekezzünk ezt megvalósítani!” – vetette papírra a 16. század elején egy hozzáértő, akit történetesen Albrecht Dürernek neveztek. Hogy a művészet alkotásai közül mi számít szépnek a saját korában, közülük mit tekint annak az utókor, s főként mi válik a művészettörténet által elismert, kiemelkedő értékűvé, egyike a művészek és művészettörténészek által legtöbbször firtatott, de megválaszolatlan kérdéseknek. Tény, hogy minden korszak művészetének vannak olyan emlékei, amelyek messze túllépve egyébként is jelentős

művészi értékükön, mintegy szimbólummá lényegülnek, amelyet a nem túl művelt közönség is — legalább hírből — ismer. A középkori szobrászat alkotásai közül ilyen például a reimsi angyal, vagy Németországban a naumburgi székesegyház donátorszobrai, közülük is elsősorban a német nő jelképévé lényegült Uta. Ez utóbbi mitizálása — különösen a 30-as években — példátlan méreteket öltött: a szobor-asszony regények, színdarabok, sőt, történelmi felvonulások főszereplőjévé vált, a róla készült fényképek pedig német otthonok ezreibe jutottak el.

Jelképekkel természetesen a magyar művészet is rendelkezik. A magyarországi középkori művészet egyik ilyen kulcsemléke a jáki templom, amelynek kiemelkedő kvalitásait a múlt század második felétől kezdve szakemberek sora emelte ki. „*Nem csak építészeti de épen hiválólag szobrászmű tekintetében is világraszóló és műtörténeti fontosságra jutott páratlan remekünk.*” — méltatta 1863-ban a középkori magyar művészet első szakavatott kutatója, Ipolyi Arnold. Értékelésükben nem adták alább az öt követő művészettörténész-generációk legismertebb kutatói sem, csak a hangsúlyokat helyezték a kor szemléletének megfelelően időről-időre új szempontokra. „*A jáki templom stílusa belső fejlődés kiérett eredménye. Ez a fejlődés a több helyről és különböző időkben érkezett külföldi elemeket magába olvasztotta, átdolgozta s fokozatosan egységes formaakarattá, egyéni, semmi mással össze nem téveszthető, nemzeti stíllé kovácsolta.*” — olvashatjuk Gerevich Tibor 1938-ban megjelent munkájában. Még költőibben fogalmazott két évtizeddel később Dercsényi Dezső, aki szerint „*Az elhaló régi stílus, mint a lemenő nap, egyetlen emlékre pazarolta minden erejét, tudását, gazdagságát.*” A korábbi értékeléseket az itt ismertetendő kötet bevezetőjében Marosi Ernő lakonikusan a következőképpen összegezte: „*Tananyag és szimbólum, s nem csak a 13. századé, hanem mintegy megtestesítője a műemlék fogalomnak.*” E szimbólum szimbólumának, elismerten legszebb részének a kiugró, háromszögű oromzattal lezárt építménybe helyezett, sokszorososan tagolt nyugati kapu számít, melynek homlokfalán lépcsőzetesen emelkedő, oszlopokkal elválasztott fülkékben Krisztus és tíz apostol közel életnagyságú szobra áll. A széles körű ismertséghez persze ez esetben sem lett volna elegendő a kapu kiemelkedő művészeti értéke, ehhez egy több mint egy évszázada lezajlott országos jelentőségű esemény nyújtott nagy segítséget. A jáki főkaput a milléniumi kiállításra készült másolata tette Magyarország Árpád-kori nagyságának jelképévé, „*hazánk legfényesebb emlékévé*”. Az 1896 májusában megnyitott kiállítást, benne a Történelmi Főcsoport Alpár Ignác által tervezett, az ország műemlékeiből egybekomponált épületegyüttesét közel hatmillió ember, vagyis az ország lakosságának egyharmada kereste fel – a jáki kapu és társai néhány hónap alatt közismertté váltak.

Ennek a kapunak, pontosabban a kaput díszítő apostolszobroknak szentelt most kötetet az Országos Műemlékvédelmi Hivatal a Balassi Kiadó gondozásában. A kötet aktualitását egy szomorú tény adta: az 1980-as évek közepén a Szent György-templom külső köféléleteinek pusztulása olyan méreteket öltött, hogy helyenként már figurális faragványokat is fenyegetett a formátlanná válás veszélye. A pusztuló szobrokat megóvásuk érdekében a restaurálási munkákat végző szakemberek javaslatára zárt térbe, múzeumi körülmények közé helyezték, helyükre pedig másolatok kerültek. A szobrok leemelése, restaurálása, a kapuépítmény helyreállítási munkái olyan kutatásokra is lehetőséget adtak, amelyekre korábban nem kerülhetett sor – elsősorban e kutatások eredményeit veheti most kézbe az olvasó. A kötet nem hagyományos tanulmánykötet, létrejöttét gyakorlati igények, a templom felújítási munkálatai indokolták, a szerzők többsége pedig olyan szakember, aki a felújítási munkáiban részt vett. A tanulmányok a „jáki csapat” egy évtizede folyó munkálatainak eredményéről adnak számot. (A tudományos kutatás 1988-ban, a műemléki helyreállítás pedig 1991-ben kezdődött.) Ezek a munkálatok feltehetőleg hosszú időt vesznek még igénybe, az itt tárgyalt nyugati kapu restaurálásának munkája ugyanis csak az első ütem volt a műemlékegyüttes helyreállításának programtervében.

A kötet három nagy szerkezeti egységre tagolódik. Az első rész két áttekintő tanulmányt tartalmaz: egy történeti tanulmányt „A Ják nemzetség, a jáki Szent György-monostor és Ják falu” címmel a jáki templommal kapcsolatos kutatásokat végző két művészettörténész, D. Mezey Alice és Szentesi Edit tollából, valamint a jáki műemlékegyüttes kutatásának, restaurálásának és helyreállításának ismertetését, Horváth Zoltán András geológus, a programtervet készítő Káldi Gyula építész, D. Mezey Alice és a feltárásokat irányító régész, Valter Ilona munkáját. A második egység a kapu oromzatával foglalkozó tanulmányokat tartalmazza. A sort Szentesi Edit: „A jáki nyugati kapu historiográfiája és restaurálástörténete 1904-ig” című alapos, az eddig készült ábrázolásokat, leírásokat, cikkeket és munkálatokat ismertető összefoglalása nyitja. Az ezt követő tanulmányok a falkutatás és restaurálás eredményeit teszik közzé. Különösen izgalmas az a rekonstrukciós kísérlet, amelyről D. Mezey Alice adott számot: az apostolgaléria kutatása során megfigyelt jelenségek ér-

telmezése érdekében munkatársaival a kapuépítmény építésmenetét próbálták meg rekonstruálni, hogy magyarázatot kapjanak a 13. századi építkezés szabálytalanságaira. Érdekes, hogy a részleteiben most megismert 13. századi átépítés okozta a szobrok mostani pusztulását is. A múlt századi helyreállítás során a Schulek-műhely arra kényszerült, hogy átdolgozza a kapuépítmény oromzatának akkor el nem bontott részeit. Az egyenetes eredményeképpen a kapuoromzat fülkesorának homloksíkja néhány centiméterrel hátrébb került, mint ahol régen volt. A szobrokat viszont régi helyükre helyezték vissza, így különösen az oromzat felső régiójának szobrai, amelyeket a 13. században a homloksíkra állítottak, a nagy restaurálás óta néhány centiméterrel az előtt álltak, kitéve az eső, a hó pusztító hatásának. A helyreállításhoz nélkülözhetetlen geológiai, geofizikai kutatásokról három tanulmányt találunk, szerzőik, Horváth Zoltán András és Tóth Mária a templom kőanyagát vizsgálva a pusztulás jelenségeit és okait vették górcső alá. A szobrok levételéről, másolásáról, a kapuépítmény oromzatának restaurálásáról a munkát végző kőszobrász restaurátorok, Rákos Péter, Osgyáni Vilmos és Sütő József számoltak be. A harmadik rész a jáki szobrászat nemzetközi stíluskapcsolatait taglaló művészettörténeti tanulmányokat foglalja magában. Bogay Tamás kutatásai óta elfogadott megállapítás, hogy a jáki templom a bambergi dóm építkezésének hatásait mutatja. Ezt a nézetet gondolták újra, árnyalták illetve módosították az itt olvasható munkák szerzői. Marosi Ernő, Dethard von Winterfeld és Friedrich Dahm egyaránt arra a következtetésre jutott, hogy módszertanilag semmiképpen nem helyénvaló a vizsgálódások látókörét csupán Jáki és Bamberg viszonyára szűkíteni. A bambergi eredetet egyik szerző sem kérdőjelezi meg, a leszármazás módját vizsgáló kérdések azonban a tanulmányok szerzői szerint továbbra is nyitottak maradtak. A művészettörténész-szakma abban egyetért, hogy a vizsgálatokat kiszélesítve a templomépítészet más jelentős közép-európai emlékeire (például a tullni, a bécsújhelyi, a třebečí kapura), kölcsönös stíluskapcsolatok állapíthatók meg az osztrák hercegség és a szomszédos cseh és a magyar területek művészeti produktói között. Az a kérdés azonban, hogy ezeken az épületeken egy és ugyanaz a vándorló műhely, vagy több egy időben működő, egymásra hatást gyakorló műhely tevékenykedett, további kutatást igényel. A tanulmányok sorát Manfred Koller munkája zárja, amely az Ausztria területén található román kori épületek restaurálásáról ad számot. Mind a tanulmányok, mind a szobrokról készített kimerítő részletességű katalógus magyar és német nyelven egyaránt olvasható. Az elegáns kiállítású könyv több, mint négyszáz fotót, valamint négy kihajtható táblát tartalmaz.

A kötetet olvasó történést persze elsősorban a templom történetével foglalkozó tanulmány érdekli. Hozott-e új adatokat a láthatólag alapos kutatás? Sajnálatos magyar jellegzetesség ugyanis, hogy a középkori írott források és a fennmaradt műemlékek alig tartanak kapcsolatot. Az okleveles anyagban leginkább bővelkedő templomok elpusztultak, míg az Árpád-kor művészetének mindmáig álló emlékeiről — a jáki mellett például az ócsairól, a zsámbékiról, a türjeiről — alig találunk egy-egy adatot. Nem maradt ránk egykorú adat a jáki monostor alapításáról sem. A Szent György egyház egyik birtokát egy 1221-es határjáró oklevél nevezi meg szomszédosként — ez tekinthető együtt a monostor első említésének is. A jáki apát először egy 1223-as oklevél tanúsorában szerepel a pornói apáttal, valamint az alapító Márton ispánnal és testvérével együtt. Az ispán alapító tevékenységéről tanúskodó oklevél egy évszázaddal később keletkezett: 1325-ben a kegyuraság megállapítása érdekében lefolytatott vizsgálat eredményeként a vasvári káptalan azt jelentette a királynak, hogy a jáki Szent György monostort a Jáki nemzetség „Nagynak mondott Márton ispán” nevű tagja építette. Márton családban betöltött jelentőségét bizonyítja, hogy dunántúli oklevélkiadók már az 1230-as években is többször neveztek meg a nemzetség más ágaihoz tartozó Jákokat Márton ispán rokonaiként. A templom felszentelésére — egyházi és világi előkelőségek közreműködésével és jelenlétében — 1256-ban, Szent György napján került sor. Ezt bizonyítja, hogy a IV. Béla kori második birtokrendés keretében kiküldött királyi bizottság tagjai — Amadé győri püspök, Favus pannonhalmi apát, Benke fia Ábrahám comes — jelenlétében egy birtokvitában a felek az ezt követő napon, Szent Márk evangélista ünnepén tették le az esküt, amikor az oklevélkiadók a „monostor felszentelése alkalmából” Jákon tartózkodtak. A templom kegyurai a nemzetség Pornó- és Jákmónostori főágának kihalása után a szintén a Jáki-nemzetségbe tartozó Sitkeiek, majd a Szentiványiak és a Nickiek lettek. 1369-ben a monyorókeréki várát és uradalmat Ellerbach Konrád és fiai kapták Nagy Lajostól. A birtoktesten fekvő két monostor kegyuraságát V. László király adományozta 1457-ben Ellerbach Bertoldnak, s ezzel a jáki monostor sorsa évszázadokra összefonódott a monyorókeréki uradalom történetével. Az uradalmat és a vele járó kegyuraságot 1500-ban Bakócz Tamás esztergomi érsek vette birtokba, majd unokaöccsére és annak leszármazottaira, a monyorókeréki Erdődy családra örököltette. Ez a család maradt az apátság kegyura — egy megszakítással — a 20. század

közepéig. A kolostori élet — amelyről egyébként szinte semmit sem tudunk — forrásokkal nem igazolt hagyomány szerint akkor szűnt meg végleg, amikor 1532-ben az apátságot a Kőszeg ostromából visszavonuló török hadak felgyújtották. Az épén maradt templom a 19. század második felében, a meginduló műemléki feltárások kapcsán került az érdeklődés homlokterébe.

A jáki apostolszobrok restaurálásának apropójából készített tanulmánykötet sokkal többet nyújt annál, mint amit az olvasó a cím alapján remél: a szobrok és a kapu alapos, minden kérdésre kiterjedő vizsgálata mellett tartalmazza a templom és a múlt századi helyreállítás történetét, ismerteti a vele foglalkozó irodalmat. A magyar kutatók eredményei sajnos szinte soha vagy csak nagy késéssel kerülnek be a nemzetközi szakirodalomba, ez a veszély azonban remélhetőleg nem fenyegeti ezt a munkát. Mivel a tanulmányok szerzői között a korszak emlékganyagával foglalkozó ismert külföldi szakembereket is találunk, és a könyv szövege német nyelven is olvasható, a kötet sokat tehet azért, hogy a középkori magyarországi művészet eddig is legismertebb emléke, a jáki templom még inkább beépüljön az európai művészet történetébe.

Csukovits Enikő

Balázs Mihály

TEOLÓGIA ÉS IRODALOM

Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei

Balassi, Bp., 1998. (Humanizmus és reformáció, 25.) 242 o.

Balázs Mihály könyve — annak ellenére, hogy a bevezetőben maga a szerző írja, miszerint munkája nem vállalkozik „sok évtizedet átfogó áttekintésre” — az Erdélyen kívüli, azaz a Királyi Magyarországon és a Partiumban jelentkező antitrinitarizmusról ad időben korlátozott, ám egyszerre átfogó és mégis alapos, mélyenszántó képet.

A szerző az antitrinitarizmus szakavatott kutatójaként, számos cikk mellett ugyanebben a sorozatban írt már egy összefoglaló munkát (*Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., Akadémiai, Humanizmus és reformáció, 14.), jelen esetben pedig a véletlenszerűen kezébe került új adatok alapján az Erdélyen kívülrel foglalkozik; egyrészt a feltalált sok új adatot építi be az eddig kialakult képbe, másrészt ezen anyag eszmetörténeti értékelését végzi el. A kötetet — ez egyben akadémiai doktori értekezése is — egykori mestere és aspiránsvezetője, Pirnát Antal emlékének ajánlja.

A szakirodalom a Partiumot, a török Hódoltságot és a Királyi Magyarországot megcélzó antitrinitárius misszió kezdetének az 1569 októberében lezajlott nagyváradi hitvitát tekinti. Dávid Ferenc „az Erdélyen kívüli jámbor hívek kérésével indokolta” meg a hitvita sürgős megrendezését (14. o.), s ezek a hívek jobbra Egri Lukács és Gratianus Máté prédikációi nyomán — az utóbbi a dunántúli Székesfehérvárott működött — szegődtek a tanhoz. A hitvitáról készült jegyzőkönyv magyar nyelven meg is jelent, s ez unikum a korban. A szerző egyik kitűzött célja annak körvonalazása, hogy milyen csoportok érdekeinek szolgálatában történt ez meg; az erdélyi fejedelem, „János Zsigmond környezetében megfogalmazódott politikai szándék és népszerű propaganda” a hitvitán és az azt követő időszakban hogyan fonódott össze. Balázs Mihály további két dokumentum, méghozzá elfogult írás újszerű értelmezésével próbál választ adni a felmerülő kérdésekre. Christoph Thretiusnak 1570 februárjában Zürichbe, Josias Simmlerhez írott levele a reformátusok diadaláról, Biandratának 1569 októberében a lengyelországi híveinek címzett értesítése pedig az antitrinitáriusok győzelméről számol be. (Ezeket a dokumentumokat a Függelék-ben közli is.) A jegyzőkönyv és a két levél között nemcsak a hangnembeli, hanem a tartalmi-tárgyi különbségek is szembetűnőek. A szerző szerint a jegyzőkönyvet utólag „kilúgozták”, s „kifakított jellegét” annak köszönheti, hogy a nyomdába küldés előtt átnézte maga a fejedelem is. Erről egyébként Dávid Ferenc szolgál információval. (17. o.) A kiadott szöveg egy eszményített, toleráns fejedelem és uralkodói hatalom képét sugallja ellentétben a királyi magyarországgal. A kiadvány a nemzeti fejedelem népszerűsítését is szolgálja, hiszen a nyugati, közvélemény szemében János Zsigmond, egyrészt a törökkel való viszonya, másrészt unitárius hite miatt már „hitehagyott pogány”, „áruló”.

A szerző újszerűen értelmezi János Zsigmond ún. cenzúrarendeletét is — amely valójában nem rendelet, hanem csak egy, a kancellár Csáky Mihály által aláírt levél —, és összeveti Báthory Istvánnak formálisan és tartalmilag is, minden felekezetet érintő valódi cenzúrarendeletével; az

előbbi nem jelent lényeges változást a fejedelem toleráns valláspolitikájában, hanem „csak a káromlások megakadályozására irányuló törekvésről van szó”. (31. o.)

Balázs Mihály a következő fejezetekben részletesen taglalja a vallási küzdelmek, hitviták mikéntjét a partiumi, hódoltságbeli és a dunántúli gyülekezetekben (ld. a belényesi, simándi, nagyharsányi és a budai disputát), valamint azt a tényt, hogy a Tiszántúlon szentháromságtagadó püspökség felállításának a gondolata is felmerülhetett.

A nagyharsányi és a budai hitvita máig homályos részleteiről újabb izgalmas adalékokat, feltételezéseket tudhatunk meg ismeretlen források előkerülésével és az ismertek új értelmezésével.

Balázs a *Nagyváradi komédiá*-nak az eddig ismertnél terjedelmesebb szövegét közli a Függelék-ben, s ugyan szerzőjét annak alapos elemzése után sem lehet meghatározni, markáns nonadorantizmusa a korai eszmei útkeresést bizonyítja. A dunántúli antitrinitarizmusban 1573-ig az Erdélyben bevetthez igazodó krisztológiát, azután azonban Alvinczi György prédikátor és az őt támogató gazdag nagyvarosi polgár, Trombitás János személyében, illetve az őket követőknél az annál radikálisabb irányzatot, Palaeologus gondolatait lehet felismerni.

Az antitrinitarizmus megjelenését követően — ahogyan a kortársak leírták — Erdély utcai és terei a szentháromságtani vitáktól voltak hangosak. Ahogy a polémia szélesedett, úgy jelent meg a népszerűsége törekvő beszédmód, az anyanyelvi gúnyirodalom és az ellenfelek nevének elvétele, eltorzítása vagy állandó gúnynevek és metaforák kialakulása, exemplumok használata — ezekből a szerző szép csokorra való gyűjtött össze —, s különös hangsúlyt kap Heltai *Háló*-jának mintateremtő szerepe. A hatásos, érzékletes beszédmód és a leegyszerűsítő szemlélet képes volt nyelvi paneleket is teremteni a népszerű propaganda számára.

Celio Secundo Curione paszkvillusgyűjteményét a szerző a humanista szatirikus irodalom egyik fő közvetítőjének aposztrofálja, és azt újszerűen is értelmezi. A hallatlanul sokszínű, különféle retorikai és poétikai hagyományba ágyazott szövegeket úgy válogatták, hogy nem tértek el a hagyományos humanista szövegtsiztelettől; így az nem csupán a középkorias elemeket, hanem a reformáció purifikáló hatásától még kevésbé megérintett humanista latin irodalom eszközeit is megőrizte. További két, Pasquillus jegyében összeállított nyomtatvány elemzését is nyomon követhetjük, a fentebbinél nem kevésbé meggyőző módon előadva. A szerző nem esetlegesen emeli ki és teszi nagytölencse alá hosszan és alaposan az európai szatirikus irodalom eme műveit, hiszen így a *Válaszúti komédiá*-nak a szakirodalomban máig vitatott értelmezésére, mintáira és keletkezésére vonatkozó elképzelésekre tud részben új, részben a korábbi eredményeket módosító vagy azt megerősítő adatokat, megoldásokat hozni; a dráma inkább az 1570 táján Erdélyben és a Partiumban lefolytatott disputációk jellemző vonásait magába sűrítő, unitárius szempontból torzított kép, görbe tükör a nem „egyháshívők”-ről, mint pusztá történelmi illusztráció. A komédiát nem Sztáraiéval, hanem inkább Szkhárosi Horvát András műveivel lehet rokonítani, amelyek azáltal emelkednek ki az átlagdarabok közül, „hogy a direkt hitsúlykolást egy időre felfüggesztve a vágáns szatíra eszközeivel élnek, s a legyőzendő ellenfelet nagyon elevenen ábrázolják.” (160–161. o.) Balázs *Válaszúti szerzőségét* csak nagyon halványan kérdőjelezi meg Basilius javára, mindenesetre a dráma teológiai nézetei egyértelműen rá vallanak — azok a Palaeologus fellépte, a nonadorantizmus előtti krisztológia keretei közt maradnak.

A másik nagy, eszmetörténeti szempontból jelentős alkotást, a *Nagyváradi komédiá*-t — amely nagyon korán fogalmazza meg magyar nyelven a nonadorantista krisztológia néhány alap-tételét — a szerző a már említett, egy újabban előkerült, teljesebb szövegváltozat alapján faggatja; eszmetörténeti újszerűsége párosul-e irodalmi jelentőséggel, milyen a viszonya más antitrinitárius munkákhoz, s a *Válaszúti komédia* esetében megfigyelt irodalmi tradíció vagy más hagyomány áll-e a háttérben. Az olvasó Balázs Mihály nagyszabású rekonstrukciós kísérletének lehet a tanúja, még akkor is, ha nem mindenben ért vele egyet; az elemzett olasz, illetőleg neolatin szövegek sem tartalmilag, sem szerkezetileg nem lehetnek a *Nagyváradi komédia* mintadarabjai, annál inkább a németországi dialógusok (Flugschriefek), azok közül is Hans Sachs *Disputation zwischen einem Chorherren und Schumacher*-é.

Balázs egyszerre aprólékos gondnal, kitűnő filológiai elemzésekkel és merész hipotézisekkel megírt könyvét a legújabbban előkerült dokumentumok pontos közlésével és részletes irodalomjegyzékekkel teszi még inkább hasznos, alapvető munkává a korszak kutatói előtt.

Holl Béla

LAUS LIBRORUM

Válogatott tanulmányok

Válogatta és szerkesztette Monok István, Zvara Edina
(METEM könyvek 26.) Szeged, 2000. 300 o.

A körünkől nemrég eltávozott Holl Bélát a magyar könyvtörténet kiváló művelőjeként tartotta számon a tudományos közvélemény. Csak aki ritkán tartott tudományos előadásait hallhatta, vagy egyetemi szemináriumain vehetett részt (az ELTE-n, JATE-n és a Pázmány Péter Egyetemen tanított élete végén) tudta, hogy történelemből is kitűnően felkészült kutatóval áll szemben, hiszen egyháztörténeti stúdiumaihoz nélkülözhetetlen volt a hazai és nemzetközi történelemből való jártasság. Mindig kiderült, hogy az egyes forrásokat nemcsak mások feldolgozásából ismeri, hanem az eredeti okmányokat nézte át, ha erre módja adódott. Az 1950-es években pedig a váci egyházmegye levéltárosa lévén, erre bőven volt alkalma.

Mindezeket nagyjából eddig is sejtettük, de válogatott tanulmányainak kiadásával mindenki bizonyosságot szerezhet a fentiekről. A 14 cikk közül nincs egyetlen egy sem, amelyben ne esnék szó 11–17. századi történelmünk nagyjairól (Szent István, Szent Imre, Hunyadi Mátyás), de ezek egyenkénti számbavételére nincs itt terünk. Egyik közleményéről (A piaristák történelemtanítása a XVIII. század első felében) azonban bővebben is szólnunk kell, hiszen az címében is, szövegében is kifejezetten a történettudomány historiográfiájáról szól.

A piarista rend, melyet Kalazanci Szent József a szegény, de tehetséges fiúk nevelése céljából alapított Rómában, 1617-ben nyerte el egyházi megerősítését. Rohamos elterjedése bizonyította életrevalóságát. Magyarországon az első házat 1642-ben Podolinban (ma Szlovákia) alapították. A piaristák iskoláit, tanítási és pedagógiai módszerét az adott történelmi helyzet, az igényekhez való rugalmas alkalmazkodás jellemezték. Ezt célozta a rendi szabályzat, de az egyetemes és tartományi káptalanokban hozott tanulmányi előírások is ezt segítették elő (Ordo studiorum). A történelem, főként a nemzeti múlt és az anyanyelv tanítása a rendes tantárgyak közé tartozott. Általános érvénnyel az 1747-es rendtartomány Magyarországon tartott káptalanja határozta el a történelem tanítását. Mária Terézia 1777-ben kiadott Ratio educationisának megjelenéséig számos esetben finomítottak az osztályonként tanításra szánt anyagon. 1752-ben az osztrák és a magyar provincia vezetői Bécsben közös értekezletet tartottak, és ezen a piarista iskolák tanítási módszerét a legapróbb részletekig kidolgozták. A filozófiai osztály órarendjének tervezetébe a hagyományos ókori történelem (Historia quatuor monarcharum) mellé ekkor kerültek a praktikus céltzú részstudiumok, a Historia iuristis trandenda, a Historia civilis (századok szerint a legújabb korig tárgyalt világtörténet), a Historia religionis, a Historia militaris, a Historia oeconomica és a Historia litteraria.

Éppen ezeknek az elveknek gyakorlati kipróbálása kapcsán szereztek gazdag tapasztalatokat, s ez tette a piaristákat alkalmassá arra, hogy a Habsburg-monarchia országaiban részt vegyenek az állami iskolák reformjainak kidolgozásában, melyek a 18. század első felétől váltak egyre sürgetőbbé.

Holl Béla alapvetően könyvtártörténeti indíttatású tanulmányai számos vonatkozásuk miatt a történettudományt is közelről érdeklik. Jó ötlet volt gyűjteményes kiadásuk.

Kőhegyi Mihály

Sipos Gábor

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS FŐKONZISZTÓRIUM KIALAKULÁSA 1668–1713 (–1736)

Kolozsvár, 2000, Erdélyi Múzeum Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület.
(Erdélyi Tudományok Füzetek 230.) 111 o.

A legutóbbi néhány évtizedben az egyháztörténeti kutatások jelentős része Magyarországon és a volt szocialista országokban is más történeti szaktudományok keretén belül zajlott. Sok, országonként egymástól is eltérő sajátossága volt ezeknek a kutatásoknak, de voltak közös jelenségek is. Felekezettől és országtól függetlenül elmondható, hogy az egyes egyházak nem tudtak saját történelmük feltárására, gondozására, illetve a történeti ismeretek továbbadására alkalmas szakembereiket nevelni, a képzettebb idősebb generációk pedig részben kihaltak, részben a gyüleke-

zetekben végzett napi munka elfoglaltsága miatt nem tudtak az egyháztörténettel, mint kutatási témával foglalkozni. A folyamatos lelkészhiány nem tette lehetővé az egyházak vezetőinek, hogy egyházon belülről kutatói állásokat különítsenek el, és tegyék hozzá, nem is nagyon volt jelentkező. Az egyházi felsőoktatás ugyanis nem tartozott éppen a legvonzóbbak közé, nem tudott távlatokat ajánlani a fiataloknak. Igaz az is, hogy — különösen Magyarországon — az egyházak sem tudtak élni azzal a lehetőséggel, hogy a világi értelmiség számos képzett, és az egyházakhoz közel álló tagjának feladatokat adjanak, lehetőséget biztosítsanak a kutatásban és az oktatásban. A világi felsőoktatási és kutatási intézmények kezdeményező lépéseit gyanakvással fogadták, és intézményi szinten csak elvétve alakult ki együttműködés. 1990 után az egyházak elzárkózása, magukba fordulása értelmetlen módon csak fokozódott.

Erdélyben a magyarországinál mostohább körülmények között felnövekvő történeti érdeklődés és szakmájú értelmiség még kevesebb lehetőséggel rendelkezett még akkor is, ha a történelmi ismeretek, a nemzet, a kisebb közösség, adott esetben egyház történetének kutatása és ápolása szükségességének tudata talán mindig előbb és aktívabb volt a fiatalabb generációkban, mint másutt a magyarok lakta területeken. Az alap kutatások feltételeit megteremteni tudó világi intézményrendszer hiánya, a hivatalos tudománypolitika érdektelensége a magyar egyházak múltjának felmutatása iránt, illetve a gyakori ellenséges magatartás ebben a kérdésben az egyházakban kifejlesztette azt a védekezési módot, hogy a még náluk, tulajdonukban megmaradt történeti forrásoknak ne biztosítsanak nyilvánosságot, mert még az is elveszhet. A magukba zárkozó egyházak tagjai pedig az évtizedek folyamán — a napi munka állandó feladatokat adott, a kutatómunkának nem volt perspektívája, sokszor tilos volt — elfelejtették azokat az ismereteket, amelyek hiányában nem is képesek immár az mostani lehetőségekkel élni ezen a területen.

A magyarországi korai újkorra vonatkozó egyháztörténeti kutatások sajátos módon — igaz magyaríratóan — az irodalomtörténeti kutatásokhoz kötődtek inkább a 70-es, 80-as években. Részben ebből következően az egyházkormányzat, az egyházi intézmények története kimaradt az egyébként gazdagnak mondható forráskiadványokból, illetve az ezekre épülő feldolgozásokból. Az egyébként sokak által magas színvonalon művelt Erdély történeti kutatások sem fordítottak gondot az erdélyi egyházak történetének feltárására, általában az egyháztörténet a művelődéstörténeti fejezetek részeként került bemutatásra úgy, hogy érthető módon az iskolák, a könyvtárak, illetve a szellemi áramlatok története kerekedett ki tényleges egyháztörténet helyett.

A Thököly- és a Rákóczi-kornak a modern történet- és irodalomtudományi eszközökkel való bemutatása felé komoly lépések történtek, az erdélyi világi kormányzattörténetnek pedig — Trócsányi Zsoltnak köszönhetően — sokáig használható kézikönyvei születtek. A korszak politikai-, művelődés- és irodalomtörténetének dokumentumai modern sorozatokban is napvilágot láttak, közülük talán a legfontosabbak Bethlen Miklós levelei, a consistorium leveles tára, illetve Wesselényi István naplója.

A szerző, Sipos Gábor tehát nagyon jó érzékkel választott témát doktori értekezésének, amely most könyv formájában is napvilágot látott. Olyan időszakot választott kutatása területéül, amelynek története jól dokumentált, gazdag szakirodalommal bír, ugyanakkor a kiválasztott részterület elavult forráskiadványokkal, Dósa Elek (1863) és Pokoly József (1904) óta pedig gyakorlatilag csak Nagy Géza vázlatos áttekintésével közelíthető meg. Sipos Gábor most élt monopolhelyzetével, és a gondjaira bízott levéltár anyagát teljes egészében feltárva, az ottani anyagot budapesti és bécsi archivumi dokumentumokkal kiegészítette. Készen áll tehát — virtuálisan mindenképpen — az Erdélyi Főkonzisztórium adataira, elkészült története első fél évszázadának monográfiája is.

A kritika megfogalmazása a könyvvel kapcsolatban nehéz, hiszen az a forrásanyag, amelyre épül, csak idézetek szintjén ismert (e kötetből), más egyházkerületből pedig nem áll rendelkezésünkre hasonló feldolgozás. Sipos Gábor más tanulmányait, forráskiadványait ismerve azonban készséggel hiszünk állításainak. A doktori dolgozathoz képest a szerző kiegészítésekkel adta közre munkáját. Írt egy rövid fejezetet arról, hogy az Erdélyi Református Egyház most megismert kormányzati formája miként viszonyul a többi kálvinista kerülethez, illetve mi a helyzet e területen az evangélikus egyházban. Ez azonban csak előzetes vázlat lehetett, mivel a presbitériumok szervezésének folyamata sajnos nem ismert eléggé. Még a könyvben említett személyiségek — Szilvásújfalusi Anderkó Imre, Kanizsai Pálfi János, Tolnai Dali János vagy Medgyesi Pál — ilyen irányú tevékenysége sem feltárt, de főként a korai próbálkozásoktól az intézményesülésig tartó út mikéntje nem. Nem gondolom természetesen, hogy az egyházkormányzat egyházi és világi elemeinek történetét kellett volna Sipos Gábornak e könyvben megírnia — bár nagy nyeresége lenne egy ilyen monográfia a magyar tudománynak —, de mostani dolgozata ebből a szempontból nagyon a saját levéltárában maradt (erénye is persze ez a munkának!). A kívánatos fejezetnek legalább az erdélyi

társ egyházakra és a Tiszántúli Református Egyházkerületre ki kellene terjednie. Sejthetően a szerző is zavarban volt ezzel a kérdéssel kapcsolatban, hiszen az amúgy teljes szakirodalmi apparátusban hiába is keressük azokat a könyveket vagy tanulmányokat, amelyek akárcsak Miklós Ödön 1942-ben megjelent munkáját folytatnák.

A kötet tagolása logikus, jól követhető. A dokumentumanyag maga adta persze ezt a periodizációt, és az sem meglepő, hogy az erdélyi politikatörténet sarokdátumaival megegyezők a Főkonzisztórium történetének időpontjai is. Az anyag fejezetekre tagolásával kapcsolatosan ki kell emelnem két, nagyon fontos szempontot, amelyet a jelölt következetesen követett, és amely nagyon fontos azon kutatók számára, akik ezt a monográfiát nem az egyházi intézmény történetének megismerése kedvéért veszik kézbe. Az egyik a korszak kiemelkedő egyéniségeinek életrajza, illetve a már más forrásokból ismert személyek biográfiájának, jellemrajzának kiegészítései. Csak utalásszerűen megemlítem, hogy Cserei Mihály kapcsán Zoványi Jenő lexikona — amely mégiscsak protestáns egyháztörténeti kézikönyv — sem említi egyházkormányzati tevékenységét. Cserei történeti indultai például némely helyen magyarázhatóak az egyházkormányzati hivatali ügyek kapcsán nyert információkkal (kivülállónak ma is sokszor megfejthetetlen a ma politikai szereplőinek egymás elleni indultai).

Az a módszer tehát, amelyik a Főkonzisztórium történetének egyes korszakaiban az egyházi és világi politikai történések bemutatása után a tényleges egyházkormányzati tevékenységet és — nagyon helyesen — ettől elkülönítetten a hivatali működést, majd az egyházkormányzat személyiségeit különválasztva mutatja be, lehetővé teszi azt, hogy valaki figyelmesebben csak valamely kiválasztott szempont szerint olvasson: a Főkonzisztórium külső, belső története mellett az egyházkormányzat személyiségeire koncentráltan, vagy éppen gyűjteménytörténeti szempontból is létezik olvasata a könyvnek, és itt nem csupán a főkonzisztórium levéltárról szóló utolsó fejezetre gondolok, hanem az egyházkormányzati és hivatali működés ügyes különválasztására. Ez utóbbi a második, a tagolással kapcsolatban kiemelésre szánt mondanom. A levéltáros iratrendezési szempontjai tehát ebben az esetben nagyon jól hasznosultak az anyag interpretációjában, és magában hordozzák az erdélyi hivatali írásbeliség története egy újabb fejezetének megírhatóságát, immár levéltár-történeti szempontok szerint is.

Amilyen logikus, jól követhető, az eddigi — politikai- és irodalomtörténeti ismeretekhez jól kapcsolható — a dolgozat egész szerkezete, úgy néhány részletében nem mondható megszerkesztettnek. Tipikus példa erre nézve Ghillányi Gergely hagyatékának esete, illetve a dolgozatban az erről szóló részek elhelyezése. A 19. lapon találkozunk a kérdéssel a congregatiók 1680-as évekbeli működése kapcsán, s megtudjuk, hogy az enyedi kollégium kurátorai a fejedelmi Tanács elé terjesztették a hagyaték elosztásának elvi kérdéseit. A következő lapon megtudjuk, hogy egy gyulafehérvári házról és más jövedelmekről van szó. Ekkor kezdtem utánanézni, hogy mi lehet ez a Ghillányi hagyaték, mert meg kell mondanom őszintén, nem tudtam. A Zoványi-lexikon röviden elmondja, és a lábjegyzetek alapján még megkíséreltem valamit megtudni róla, nem nagy sikerrel. A 22–23. lapon aztán újra előjön, immár a felhasználásának vitatott kérdéseivel, és végre a 25. lapon megtudtam azt, amivel — nézetem szerint — kezdeni kellett volna, tudniillik, hogy mi is ez a hagyaték. A továbbiakban azután akárhol esik említés erről az örökségről, nem voltam magamban bizonytalan.

Általában nagy erénye egy könyvnek, ha szigorúan a kitűzött célhoz tartja magát, az egyes ügyek, események kapcsán nem kalandozik el. Azt hiszem azonban, hogy legalább olyan szinten, mint a Ghillányi-örökség 25. lapon történt megmagyarázása, több más esetben is lehetett volna ezzel a móddal élni, hiszen az olvasó gyakran nincsen tisztában az egyes kérdések mibenlétével. Ennél fontosabb lenne azonban néhány olyan következtetés kimondása, amely Sipos Gábor könyve után kimondásra vár. Nevezetesen az immáron a hivatal (a Főkonzisztórium), annak hierarchiája, egyéniségei és működése megismerése után néhány közismert eset is világosabbá válhat. Az egyház reagálása Misztótfalusi Kis Miklós Biblia-kiadása kapcsán, vagy az egyes kollégiumok kurátorainak szigorúsága, pontosabban merevsége ennek a dolgozatnak az ismeretében már indokolható. És ezeknek a kimondására akkor is szükség lenne, ha éppen ezeket eddig spekulatív úton is biztonsággal tudni lehetett (igaz például az is, hogy Molnár József Misztótfalusi Kis Miklós monográfiája még nem következett ennek megfelelően (Bp., 2000, Balassi)). Ugyanígy Juhász István kitűnő monográfiája a románok reformációjáról (1940) némely részeiben másként olvasható Sipos Gábor diszsertációja ismeretében. Ha egy jó munkának ennyi tanulsága van, amely számos más ismert művelődéstörténeti eseményhez szolgál szemléleti adalékot, akkor ezeket a tanulságokat jó, ha a szerző mondja ki először.

Monok István

KÖZCSEND ÉS KÖZBÁTORSAÉG BUDÁN, PESTEN ÉS ÓBUDÁN 1848–49-BEN

Dokumentumok a Budapest Fővárosi Levéltár irataiból. Válogatta Czaga Viktória és Jancsó Éva. A jegyzeteket összeállította Czaga Viktória.
Fővárosi Levéltár, Budapest, 1998. 295 o.

A 150. évforduló jó alkalmat nyújtott a levéltáraknak, hogy az általuk őrzött és eddig nem publikált 1848/49. évi iratokból válogatást jelentessenek meg. A Fővárosi Levéltár erre azzal a célkitűzéssel vállalkozott, hogy nem a nagy, esetleg országos jelentőségű és a városban zajló események dokumentumait publikálják, hanem a közölt iratokkal igyekeznek a mindennapi életet bemutatni. Így nemcsak a márciusi napok során a pesti és budai városi hatóságok részletes intézkedéseiről, a nemzetőrség szervezéséről, a honvédek toborzásáról, az országgyűlés üléstermeinek előkészítéséről, a szeptemberi napok védelmi intézkedéseiről, a hadsereg számára végzett ipari és szállítási szolgáltatásokról, a hajóhíd és a Lánchíd védelméről olvashatunk. Találkozunk olyan igazolást kérő beadvánnyal, amelynek írója erkölcsi bizonyítványt kér, hogy a Kossuth-szabadcsapatnál markotányosnői szolgálatot vállalhasson, a budai közgyűlésnek a minisztériumhoz benyújtott kérésével, hogy a budai sáncok készítéséhez hány ásót és csákányt utaljanak a városnak, vagy a pesti tanácsnak novemberben Pozsony városához intézett kérelmével, hogy hatóságilag segítsék az általuk megnevezett pesti serfőzöt, hogy a Pozsonyban lerakott komlókészletéhez hozzájusson, így elháríthassák „egy nevezetes fogyasztási czikk” hiányából eredhető kellemetlenségeket.

Az 1849. évi anyag még sokoldalúbb, mivel tükrözi a főváros háromszori uralomváltását. Így olvashatunk a pesti és budai tanácsnak a megadásról szóló határozatáról, a királyi biztos fegyverbeadási és a császári lobogó kítűzését követelő rendeletéről, a városi tisztikarok megújításáról, a királyi biztosnak áprilisban a magyar sereg közeledésekor kiadott, a reggeli, déli és esti harangszón kívül minden egyéb harangozást megtiltó rendelkezéséről. Néhány nap múlva már arról értesülünk, hogy Pest városa visszahelyezi hivatalába az 1848. évben megválasztott tisztikart, Hentzy bombázása miatt a hivatalokat és a gyűléseket „a polgári lövölde termeibe” helyezik, a közgyűlés határozatot hoz a Függetlenségi Nyilatkozat és Budavár visszafoglalásának megünneplésére, Buda közgyűlése az ostrom során elpusztult házak helyreállításáról határoz, mindkét város az előfogatok kiállításának gondjával küzd, június utolsó hetében mindkettő megkapja — Óbuda mezővárossal együtt — a belügyminiszteri rendeletet a három város egyesítéséről. Július 8-án Hajnik Pál rendőrigazgató minden hajónak a pesti oldalra átszállításáról rendelkezik, s július 9-ről a budai közgyűlés jegyzőkönyvének rövid bejegyzését reprodukálja a kiadvány: „A kormány eltávozását jelenti.”

A megérkező gróf Zichy Ferenc császári főbiztos azonnal elrendeli az élelmiszerek összeírását és azok beszállítását, két nap múlva kelt Haynau hírhedt rendelete, amely hadisarcot vetett ki a pesti és óbudai zsidókra, egymást érik a rendelkezések, amelyek a császári hadsereg ellátásáról intézkednek, augusztus végén megkezdődik a színészek és a színházak személyzete ellen a vizsgálat, a királyi biztos annak kiderítését szorgalmazza, hogy kit terhelnek Kossuth Pestre történt ünnepélyes bevonulásának költségei, ugyanez a biztos október 4-ére Ferenc József névünnepeinek és a forradalom leverésének megünneplését rendelte el Buda városától. A kötet utolsó dokumentuma az intézményesített lojalitás bizonyítéka: a pesti tanács december 31-én kelt határozata Haynau, Jellacsics, Paskievics és Windisch-Grätz díszpolgárrá választásáról.

A közölt dokumentumok mindegyike a Fővárosi Levéltár tulajdonában van, akár eredeti rendelet vagy értesítés, akár jelentés vagy kimutatás, akár jegyzőkönyvi tisztázat vagy fogalmazvány formájában. Az iratok döntő többsége most került először publikálásra. Az előző azonban utal arra, hogy a levéltár korábbi kiadványából (Források Buda, Pest és Óbuda történetéből, 1686–1873. Szerk. Bácskai Vera. Bp. 1973.) mintegy tucatnyi, fontosnak tartott iratot átvettek. Ezt minden egyes esetben az okmány levéltári lelőhelyének feltüntetése után az előző kötet oldalszámának megadásával jelzik. A kötet a 110. számú dokumentum esetében jelzi, hogy az a Közlönyben is megtalálható. Az általános gyakorlattól eltérően azonban nem jelöl minden könnyen ellenőrizhető korábbi publikációt. A 36. számú irat megjelent a Pesti Hírlapban, a 49. a Közlönyben, a 114–115. a Kossuth Lajos Összes Munkái XIII., a 149. a XV. kötetben.

Az iratokhoz, azoknak a közlő által adott címéhez és a szöveghez gondos tárgyi vagy fogalmi magyarázatot, illetve életrajzi tájékoztatást nyújtó jegyzetek csatlakoznak. Az életrajzok korrektek, tömörek, de néhány esetben — a többiek mintájára — minden fontosabb 1848/49. évi szerepét meg

lehetett volna említeni pl. Baldacci Manónak, Csányi Lászlónak, Ivánka Imrénének, Kiss Miklósnak, Perczel Mórnak az esetében. (Kossuth életrajza viszont kicsit „túlhangsúlyozott”: nem volt az országgyűlési küldöttség vezetője, mint azt a 10. dokumentum címében feltünteti, s nem volt az OHB elnöke a 91. dokumentum kibocsájtásakor, mint azt ugyancsak a címben a közlő megjelölegezi.)

A nagyszámú jegyzetben akadnak pontatlanságok, amelyeknek forrása — legalábbis részben — a korábbi szakirodalom. Így téves az 5/b. jegyzet megállapítása, hogy Táncsicsot az ifjúság vezette tömeg szabadította ki. (A következő dokumentum jegyzetéből kiviláglik, hogy Táncsicsot Nyáry Pál kezessége mellett bocsájtották szabadon.) A 18. dokumentum jegyzetében meg kellett volna említeni azt is, hogy Szemere — Pestre utazása előtt — átdolgozta a sajtótörvényt és az országgyűlés a felére csökkentett biztosítékot hagyta jóvá. A 23/a. dokumentum jegyzete indokolatlanul teszi március 23-ára a Miniszteri Bizottmány megalakulását. Ez a kinevezés napja, a megalakulásra csak Szemere megérkezését követően, s a tényleges működés megkezdésére további két nap után került sor. Helyes a jegyzetek készítőjének az a törekvése, hogy az egyes törvényeknél utal arra, ha azok követelése a 12 pontban szerepelt. A 25. dokumentum esetében azonban a nemzetország tisztjeinek megválasztása nem a leendő törvény értelmében történt, hiszen az még nem lépett életbe. A 41. dokumentum jegyzete téves, mert abban a sorkatonaság „hadi lábra lett állítása” szerepel. Ugyanez a szöveg ismétlődik, s ott a helyén is van a 42/a. iratnál. A 73. sorszámú dokumentum a „pesti csatárok” átalakításánál félreérthetően alkalmazza a megjegyzést, hogy az „reguláris alakulattá” szerveződött. Ez a fogalom ugyanis a sorkatonaságot jelöli, míg a pesti önkéntesek honvédszászlóaljként szolgáltak. Végül a 221. iratnál Windisch-Grätz október 16-iki kinevezéséről szólva, azt nem tekinthetjük úgy, hogy ettől a pillanattól a magyarországi intervenciós seregek főparancsnoka lett volna, mivel ez a megbízás a herceget a Bécs ellen felvonuló csapatok élére állította. Ezek a megjegyzések árnyalati pontatlanságokra hívják fel a figyelmet, de az elmúlt évek szakirodalma segített volna azok elkerülésében.

A kötet a 139–151. oldal között tíz irat reprodukcióját közli, köztük Széchenyi István, Kossuth Lajos, Batthyány Lajos és Görgey Artúr által aláírt okmányokat, amely említettek szövegét — egy kivétellel — nem sorolta a 219 sorszámmal ellátott iratok közé. Ezzel kívánták a sajtó alá rendezők feltehetően hangsúlyozni azt, hogy nem a levéltárban található, a kormánytól származó iratok közlésére törekedtek, hanem következetesen tartották magukat célkitűzésükhöz, hogy a város(ok) mindennapi életét mutassák be, lehetőség szerint az egyes emberek vagy embercsoportok gondjait vagy sérelmeit is érzékeltetve. A reprodukcióban közölt dokumentumok között találjuk „a pestvárosi rendre ügyelő bizottmány” datálatlan, feltehetően április 1-én kibocsájtott nyomtatott felhívását. Ez felveti azt a gondolatot, hogy nem tekinthetné-e a Fővárosi Levéltár azt is feladatának, hogy összegyűjtse és publikálja a Rendre Ügyelő Választmány (Bizottmány?) proklamációját?

Az ízléses kiállítású, jól kezelhető kötet szerencsés vállalkozás. Előkelő hely illeti meg a 150. évfordulóra megjelent forráskiadványok között.

Urbán Aladár

Kovacsics József

SZENTGOTTHÁRD ÉS KÖRNYÉKE

*Szentgotthárd környéki, dél-burgenlandi, őrségi és vendvidéki falvak és nemzetiségek
(1183–1995)*

Település- és népességtörténeti lexikon

Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2000. 495 o.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának emeritus professzora, három évtizeden át a statisztikai tanszék vezetője, akinek idehaza és nemzetközileg is igen nagyrabecsült sokoldalú és gazdag statisztikai munkásságát melegen méltatták a kiváló tudós 80. születésnapja alkalmával a Magyar Tudományos Akadémián 1999. októberében rendezett jubileumi ünnepségen, a történeti-statisztika művelése terén szerzett kimagasló érdemeivel a történettudomány számára is nélkülözhetetlen szolgálatot tett. A történeti statisztika forrásairól, Magyarország történeti demográfiájáról megjelentetett művei, a népességszám alakulása tekintetében mutatkozó nyitott kérdésekre keresett és adott történeti-demográfiai válaszai, településtörténeti és migrációs kutatásai és megállapításai részévé váltak és válnak bővülő és fejlődő történeti ismereteinknek.

Nevétől elválaszthatatlanok azok a jórészt általa irányított és szervezett nagyszabású munkálatok is, amelyek 25–35 évvel ezelőtt levéltárosokkal, muzeológusokkal karöltve indultak meg Veszprém, Vas, Zala, Fejér és Heves megye vonatkozásában, és komplex módon, interdiszciplináris megközelítésben folytak, megyei helytörténeti lexikonok létrehozására. E vállalkozás jelentőségéről Veszprém megye két kötetes helytörténeti lexikona megjelenésével (1964, 1988) kapcsolatban a Századok is tájékoztatta olvasóit (1991. évi 5–6. sz. 587–589. o.), abban a reményben, hogy a nagy, nem utolsó sorban megjelentetési nehézségek ellenére a folytatás nem fog elmaradni. E remény csak egészen részlegesen vált valóra. A Fejér megyére vonatkozó kutatások bizonyos részeredményei a megyei levéltár évkönyveiben láttak napvilágot, Zala megye helytörténeti lexikonából a Kovacsics professzor által írt „Keszthely és környéke” jelent meg önálló kötetként 1991-ben; a Vas megyei lexikonból pedig a most megjelent — az alábbiakban ismertetendő — „Szentgotthárd és környéke” kötet, ugyancsak neki köszönhetően. A nagy vállalkozás kiadatlanul maradt anyagai a szóbanforgó megyék levéltáraiban állnak a kutatók rendelkezésére.

A „Szentgotthárd és környéke” kötet ugyanabban a jól átgondolt és kitűnően kimunkált rendszerben teszi közzé lexikonszerűen a címben megjelölt kistérség helységeinek települési és népességtörténetének adatait, mint azt már fent említett korábbi hasonló kiadványaiban is tette a szerző. Képanyag közlésére ezúttal sajnos nem volt ugyan módja, de a kötet kitűnik minden szükséges és lehetséges szempontból kidolgozott, nagy gonddal készült táblázatai, térképei, ábrái sokaságával, amelyek gyakran színek alkalmazásával is megkönnyítik az eligazodást. Történetileg vizsgálja és bemutatja községenként a népesség nem, kor, családi állapot, foglalkozás, műveltség, vallás, nemzetiség szerinti megoszlását, majd a népesség reprodukcióját, a születést, halálozást, természetes szaporodást, valamint az el- és bevándorlást. A kötet első részében átfogóan is bemutatja a vizsgált kistérség népesedésének, népmozgásának alakulását, az Árpádok korától, a török időkön át, majd nyomon kíséri a további évszázadokban is az adó- és egyéb terhek fokozódását, s annak következményeit, az úrbérrendezésig, és jobbágyfelszabadításig, hogy azután már egyre inkább támaszkodhatván statisztikailag felhasználható összeírásokra, sőt 1869 óta rendszeres népszámlálási eredményekre is, minden eddiginél megalapozottabb történeti-demográfiai áttekintést adhasson e kistérség viszonyairól a 19. század második felére, s a most letűnt 20. század egészére vonatkozóan is, amikor két világháború súlyos következményeit is számításba kellett venni. Nagy figyelmet szentel Szentgotthárd szerepének, amelyet nehéz körülmények ellenére elért iparosodottságával, kiépült intézményrendszerével gazdaságilag és kulturálisan is betölt falusias környezetében. Történeti-statisztikai megalapozottságú fejlődésrajzot kapunk e kistérségen belüli három tájegység, az Őrség magyar, a Vendvidék szlovén, és a nyugati határmente német lakossága sorsának múltbeli alakulásáról, jelenlegi helyzetéről, sőt a jövője kedvezőbb alakulása szempontjából kívánatos teendőről is szó esik.

Kovacsics professzor vizsgálódásai nagyon világosan és határozottan mutatnak rá arra, hogy hazánk „Szentgotthárd és környéke” gyanánt megnevezett határszéli, és így különösen is sajátos kistérsége egy nagyobb régió — az Alpok-Adria régió — olyan alrégiójának része, amelynek magyar, német, szlovén népei sok tekintetben egymásra utaltan éltek együtt Trianonig évszázadok hosszú során át, eltérő adottságaik folytán egymást kiegészítve, kapcsolataik révén egymást gazdaságilag támogatva, kulturálisan gyarapítva — míg a többségében németlakta területek Trianon következtében Ausztriához (Burgenland), a szlovén többségű részek Jugoszláviához kerülése véget nem vetett ennek az együttélésnek. A Magyarországnak maradt kistérségben minden tekintetben lényegesen romlott a népességmegtartó képesség, tovább fokozódott a magyar népességnek az Őrségben különösen kirívó, már régebről tapasztalt fogyása. A határokon innen maradt nemzetiségek — jöllehet a tárgyalt térség Trianonnal elcsatolt szlovén falvai 1941-ben átmenetileg visszakerültek — a nemzeti identitásuk megőrzése szempontjából hátrányos helyzetben voltak. (Mindazonáltal figyelmet érdemlő adat, hogy a burgenlandi magyarság helyzete e tekintetben hátrányosabb volt, mint a határon innen maradt német falvak népességéé.)

De az egészségtelen és nyomasztó körülmények egészen súlyossá válása a második világháború után következett be. A német népességet sújtó intézkedések, így nagy részük szervezett eltávolítása az országból, majd a nyugati „vasfüggöny” leereszkedése, a hidegháborús hisztériában határövezetté nyilvánított, elszigetelt, és határvédelmi alakulatok nyomása alá helyezett térség lakosságának megbízhatósági szempontokkal indokolt állandó zaklatása, a munkalehetőségek hiánya miatti elvándorlás, azután mindezek megismétlődése a Jugoszláviával való viszony megromlása nyomán létrehozott déli határsávban, a megbízhatatlanok áttelepítésével a Hortobágyra, illetve kényszermunkára küldése Dunaújvárosba. Szó esik arról is a kötetben, hogy e különlegesen súlyos

időszak múltán is milyen következményekkel járt demográfiai szempontból a mezőgazdaság nagyszabású és erőltetett átszervezése, vagy a falusi iskolák nagyarányú felszámolása az elrendelt körzetesítés jegyében. Mindezeket a problémákat nemcsak a kellő tárgyilagossággal, hanem ugyanakkor szívbeli átéltséggel is tárgyalja a szerző, aki Vasszentmihály szülötte, s középiskolai tanulmányait — mint bejáró diák — Szentgotthárdon végezte. Könyve, amely természetesen a legutóbbi (1990. évi) népszámlálás vonatkozó eredményeit is felhasználta, arról tanúskodik, hogy az azóta eltelt évtized e térségbeli fejleményeit is szerető és aggódó figyelemmel kísérte, s gondolatai a demográfiailag még ma is nyomaszó gondok közepette a kibontakozás egyedül célravezetőnek kínálkozó lehetőségei körül forognak.

Itt érkezem el ismertetésem során Kovacsics professzor könyvének különösen figyelemre-méltó vonásához, az Európa-gondolat, mint az ezredforduló legnagyobb kihívása igenléséből fakadó megalapozott következtetései levonásához: a határok merevségét oldó regionális együttműködés útját kell keresni e térség valaha együtt élt magyar, német, szlovén népei között, közösen mozgósítva erőiket, közösen dolgozva ki tervet a gazdasági fejlődés előmozdítására, a környezetvédelemre, a közlekedés, áruforgalom, idegenforgalom fejlesztésére, a kulturális kapcsolatok elmélyítésére Burgenlanddal, illetve az 1991 óta önálló Szlovéniával. Ennek haszna kétségtelenül igen fontos lehet a régió, s benne a „Szentgotthárd és környéke” kistérség sorsa, népességfejlődése szempontjából, de egyben arra is alkalmat adhat, hogy ne csak alkalmazkodjék az „Európához csatlakozás” bizonyos megszabott feltételeihez, hanem egy nemzetközi regionális együttműködés keretében hozzájárulást is jelentsen az európai értékekhez. A szerző rá is mutat a határmenti regionális együttműködés terén az utóbbi évtizedben történt jelentős kezdeményezésekre; mi ezúttal is a magyar, osztrák (stájer), szlovén, horvát történészek immár három évtizede rendszeresen folyó regionális konferenciáira utalunk, amelyeknek a dél-burgenlandi Mogersdorf (rég magyar nevén Nagyfalva) adott először helyet, miután az effajta együttműködés gondolata is — már korábban — ott született meg egy nemzetközi történész konferencián, amelyet a Kovacsics professzor könyvében is a törökellenes európai összefogás jelentős győzelmeként és a régió európai jelentőségű történelmi hagyományaként méltatott szentgotthárd-mogersdorfi csata 300. évfordulójára emlékezve rendeztek.

Mindezek alapján aligha kétséges, hogy méltán értékelhetjük igen nagyra Kovacsics professzor e legújabb művét is.

Tilkovszky Loránt

Következő számaink tartalmából

Kenyeres István: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században

Sashalmi Endre: „A cár akarata-törvény”: az uralkodói akarat és a joguralom viszonya az abszolutizmus és az uralkodói hatalom péteri ideológiájában

Hegy Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban

Szegedi Péter: „Futballvidékiség” a két háború között, Keleti régió

Bebesi György: Vlagyimir Mitrofanovics Puriskievics. Az orosz szélsőjobb vezére a századelőn

Hornyák Árpád: A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és IV. Károly első restaurációs kísérlete

Nagy József: A mezőgazdaság állami irányításának mindehatósága az 1950-es években (1949–1956)

E számunk munkatársai

Buza János, kandidátus, egyetemi tanár (Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem)

– *Csukovits Enikő,* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Demény*

Lajos, a történelemtudomány doktora (Bukarest, Románia) – *Herger Csabáné,* egyetemi tanársegéd

(Pécsi Tudományegyetem) – *J. Újváry Zsuzsanna,* egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Kiss Gergely* egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *Kőhegyi Mihály,*

régész (Baja) – *Monok István,* CSc, főigazgató (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest) – *Pach Zsigmond Pál,* akadémikus, ny. kutatóprofesszor (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Radó*

Bálint, egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *Sípos Ferenc,* főtanácsos (Honvédelmi Minisztérium Sajtóosztálya, Budapest) – *Teke Zsuzsa,* kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tilkovszky Loránt,* történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tóth István György,* kandidátus, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tringli István,* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Urbán Aladár,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el*. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye*.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)*

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára újút információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki*. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kéri, különlenyomatot készítettünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1800,-Ft

Egy szám ára: 300,-Ft

1348

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Tomka Béla: A német tőke Magyarországon az első világháború előtti évtizedekben

Nagy József: A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949–1956)

Bebesi György: Vlagyimir Mitrofanovics Puriskievics. Az orosz szélsőjobb vezére a 20. század elején

Szegedi Péter: „Futballvidékiség” a két háború között. A keleti régió

Hornnyák Árpád: A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és IV. Károly első restaurációs kísérlete

Glück Jenő: Magyarország a „Palestine Post” tükrében. 1940–1944

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
135. ÉVFOLYAM 2001. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:

PÁL LAJOS

E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Tomka Béla:</i> A német tőke Magyarországon az első világháború előtti évtizedekben	1053
Helyreigazítás	1074
<i>Nagy József:</i> A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949–1956)	1075

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bebesi György:</i> Vlagyimir Mitrofanovics Puriskievics. Az orosz szélsőjobb vezére a 20. század elején	1125
<i>Szegedi Péter:</i> „Futballvidékiség” a két háború között. A keleti régió	1149

DOKUMENTUMOK

<i>Hornyák Árpád:</i> A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és IV. Károly első restaurációs kísérlete	1183
--	------

KISEBB CIKKEK

<i>Glück Jenő:</i> Magyarország a „Palestine Post” tükrében. 1940–1944	1203
--	------

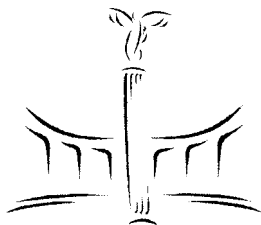
FIGYELŐ

<i>Miskolczi Ambrus</i> : Kis román nemzeti mitológia avagy Románia története	1211
<i>Máthé-Shires László</i> : A brit irodalom története a huszadik század végén	1222

TÖRTÉNETI IRODALOM

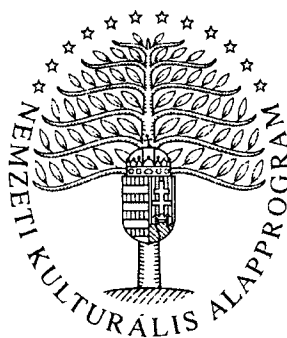
<i>Andreas Gößner</i> : Weltliche Kirchenhoheit und Reichsstädtische Reformation. Die Augsburger Ratspolitik des „mitlen und mitleren wegés” 1520–1534 (Ism.: <i>Molnár Antal</i>)	1233
<i>Lenkefi Ferenc</i> : Kakas a kasban. Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború idején 1793–1797 (Ism.: <i>Vadász Sándor</i>)	1235
<i>Kölcsey Ferenc</i> : Országgyűlési Napló (Ism.: <i>Pajkossy Gábor</i>)	1237
<i>Batthyány Lajos</i> reformkori beszédei, levelei, írásai (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	1240
<i>Csány László</i> kormánybiztosi iratai 1848–1849 (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	1243
<i>Marczali Henrik</i> : Emlékeim (Ism.: <i>Ugrai János</i>)	1245
<i>Estibaliz Ruiz de Azúa</i> : Budapest, 1956 (Ism.: <i>Anderle Ádám</i>)	1249
The Eugene v. Debs Reader. Socialism and the Class Struggle (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	1252

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

MINISZTERIUMA

Tomka Béla

A NÉMET TŐKE MAGYARORSZÁGON AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVTIZEDEKBEN

A gazdaságtörténetírás hagyományosan jelentős szerepet tulajdonít a dualizmus korában a magyarországi tőkeimportnak — mindenekelőtt az Ausztriából származó tőkebehozatalnak —, olyannyira, hogy a széleskörűen elfogadott vélemény szerint a dualizmus-kori magyar gazdasági fejlődés legfontosabb tényezője a külföldi tőke behozatala volt.¹

A külföldi tőke magyarországi jelenléte tehát önmagában is figyelmet érdemel, s figyelmet is kapott több szempontból. A francia és az angol tőke magyarországi tevékenységéről már születtek tanulmányok.² A német tőke magyarországi szerepe ellenben mindeddig nem indukált jelentősebb kutatásokat, annak ellenére, hogy ez az osztrák tőke mellett a dualizmus egyes periódusaiban nagy szerepet játszott, s különösen a századfordulótól mind jelentősebb volt. Tanulmányunk sem vállalkozik e hiány teljes pótlására, de kísérletet tesz arra, hogy az újabb nemzetközi kutatási eredmények, s esetenként elsődleges források felhasználásával mutassa be a kérdéskört. Különösen fontosnak tartjuk az idevonatkozó legújabb német kutatások felhasználását, hiszen ezek — mint látni fogjuk — helyenként a korábbinál pontosabb kép megrajzolását teszik lehetővé.³

Tanulmányunkban először a német tőkeexport és a magyarországi tőkeimport általános jellemzőit ismertetjük, majd a tőketranzakciók meghatározóira térünk ki. Ennek során szó lesz a tőkepiac működéséről, így a tőzsdék és a bankok szerepéről, de a politikai környezet befolyásáról is. Természetesen kísérletet teszünk a Németországból származó magyar tőkeimport volumenének és dinamikájának meghatározására is.

Elsősorban a portfolio-beruházásokat kísérjük majd figyelemmel az első világháborút megelőző mintegy két évtizedben. Ennek a forrásadottságok mellett az is oka, hogy ezek tették ki a németországi tőkeimport túlnyomó részét. A kronológiai határokat pedig az indokolja, hogy ez volt a német tőkeimport fénykora a világháború jóidőre annak végét jelentette.

¹ *John Komlos*: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Bp., 1990.; Berend T. Iván és Ránki György nem csak a hazai, hanem általában a kelet-európai gazdasági modernizáció legfontosabb jegyének tartotta a nagyarányú tőkeimportot: *Berend T. Iván–Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp., 1969. 109.

² *Ránki György*: A francia tőke Magyarországon 1914-ig. Magyar történeti tanulmányok. IX. Debrecen, 1976. 58–72.; *Kövér György*: A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank, 1867–1879. Századok, 1984. 3. szám. 486–513.

³ Különösen Richard H. Tilly kéziratosa és megjelenés alatt lévő tanulmányaira támaszkodunk, melyek a kor német tőkeexportjának legújabb német feldolgozásait jelentik. *Richard H. Tilly*: German Banks and Foreign Investment in Eastern and Central Europe before 1939. Manuscript. *Uő*: Some Comments on German Foreign Portfolio Investment, 1870–1914. Manuscript.

Magyarország ma — csakúgy mint a vizsgált periódusban, az első világháborút megelőző két évtizedben — jelentős tőkeimportőr, így tárgyunknak lehet némi aktualitása is. Ráadásul a tőkebehozatal forrásaiban is jelentős az állandóság: a tőkeimportnak ma is fontos forrását képezi Ausztria és Németország. Ugyanakkor — mint látni fogjuk — a tőkeimport lebonyolításának módja, intézményi és egyéb feltételei a századfordulón jelentősen különböztek a maitól.

A külföldi német befektetések fő jellemzői

A német tőkeexport már a 19. század első felében is jelentős méreteket öltött, jóllehet még megbecsülni is nehéz ennek mértékét. A német pénzügyi központokban kezdetben elsősorban külföldi állampapírokat forgalmaztak, majd a vasútépítések megindulása után vasúti papírok is társultak hozzájuk. Összefüggő adatsorokkal az 1880-as évek elejétől rendelkezünk a külföldön végrehajtott német portfólio-beruházásokról.

A német piacon elhelyezett külföldi értékpapírok mennyiségére vonatkozóan három forrás használható: az úgynevezett bebocsátási statisztika (Zulassungstistik), a kibocsátási statisztika (Emissionsstatistik) és az „értékpapírbélyegzési” statisztika (Effektenstempel-statistik). Ami a statisztikák elsőként említett típusát illeti, a tőzsdei kereskedelemben bebocsátott értékpapírokról a német statisztikai hivatal 1897 után adott ki adatsorokat. Ezek azonban nem veszik figyelembe azt, hogy az engedélyezést követően a kibocsátás valóban megtörtént-e, s amennyiben igen, a teljes engedélyezett összegben valósult-e meg. Különösen félrevezető lehet ez a statisztika, ha az újonnan engedélyezett papírok régebbiek konverziójaként kerültek kibocsátásra.⁴ A kibocsátási statisztika legfőbb forrása a kor neves német közgazdasági folyóirata, a *Der deutsche Ökonomist*, ami 1883-tól kezdődően közölt ilyen adatokat.⁵ Legfontosabb adatbázisát a kibocsátások nyilvánosságra hozott eredményei jelentették, s a folyóirat maga is végzett rendszeres felméréseket a kibocsátások sokერességét illetően. Ennek ellenére gyakran így is csupán becslésekről volt szó. A statisztikák harmadik típusának alapja az volt, hogy a Németországban kibocsátott, illetve az országba behozott külföldi értékpapírok után adót kellett fizetni, amit a papírok bélyegzésével igazoltak. A befolyt összegeket statisztikailag is feldolgozták, s különböző folyóiratok illetve lapok le is közölték azokat (*Frankfurter Zeitung*).

A fenti adatforrások mindegyike rendelkezett tehát hiányosságokkal, így célszerűnek tűnik többet is megismerni a különböző statisztikákat felhasználó számítások közül. Annál is inkább indokolt ez, mert jóllehet a vizsgált periódus német tőkeexportjára vonatkozóan a számításokban nincs hiány, a fenti módszertani problémák fényében talán nem is tűnik különösnek, hogy nem találunk standard, általánosan elfogadott adatokat.⁶

⁴ *Paul Arndt*: Neue Beiträge zur Frage der Kapitalanlage im Auslande. Zeitschrift für Sozialwissenschaft. N.F. VI. Jg. 1915. 443.

⁵ *Hermann Kleiner*: Emissions-Statistik in Deutschland. Stuttgart-Berlin, 1914. 7.

⁶ Csak néhány jelentősebb munkára utalunk az alábbiakban nem idézettek közül: *G. Schmoller*: Einleitung zu den statistischen Anlagen der Börsen-Enquete-Kommission. Berlin, 1893.; *A. Sartorius v. Waltershausen*: Das volkswirtschaftliche System der Kapitalanlage im Auslande. Berlin, 1907.; *K. Helfferich*: Deutschlands Volkswohlstand, 1888–1913. Berlin, 1915.

Hely hiányában most nem nyílik módunk az összes statisztika részletes ismertetésére, csupán a kibocsátási statisztikák vonatkozásában vállalkozunk erre. Azért választottuk ezt a típust, mert a Der deutsche Ökonomist ezeken alapuló tudósításai és számításai a legnagyobb időtávot fogják át, s már a kortársak is a leggyakrabban ezeket a statisztikákat vették alapul számításaik során. Erre példa Paul Arndt kortárs becslése, melyet az 1. sz. táblázat mutat, s a kibocsátási statisztikákon alapul.

1. sz. táblázat. A német külföldi portfolio-beruházások földrajzi megoszlása, 1897–1914 (milliárd márka)

	Új kibocsátások	
	1897–1906	1907–1914
Európa	7,1	5,5
Észak-Amerika	4,0	1,1
Közép-Amerika	0,7	0,6
Dél-Amerika	0,2	0,8
Ázsia	1,7	0,9
Afrika, 0,2		
Összesen	13,7	9,0

Forrás: Paul Arndt: *Wesen und Zweck der Kapitalanlage im Ausland. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. N.F. 6. 1915.*

2. sz. táblázat. Értékpapírbebecsátások a német tőzsdékre, 1897–1914

	Tőzsdei bebecsátások		
	1897–1906	1907–1914	1897–1914
Európa			
Magyarország	582	1474	2056
Ausztria	797	1090	1887
Oroszország	3231	1042	4273
Románia	475	513	988
Bulgária	91	81	172
Szerbia	152	30	182
Törökország	353	296	649
Amerika			
Egyesült Államok	3842	476	4318
Kanada	153	666	819
Argentína	57	569	626
Mexikó	578	507	1085
Ázsia			
Kína	366	348	714
Japán	1290	444	1734
Afrika			
Marokkó	-	82	82
Rhodézia	-	61	61

Forrás: Arndt: *Neue Beiträge zur Frage der Kapitalanlage im Auslande i.m. 459.*

Szintén Arndt a forrása a következő, immár részletesebb földrajzi bontást tartalmazó táblázatunknak, ami abban is különbözik az előzőtől, hogy a bebecsátási statisztikákat hasznosította. (2. sz. táblázat.) Nem mond ennek ellent H. Feis 1930-as munkája, melyben megállapítja, hogy „az átlagos évi beruházás a háború előtti 20 évben körülbelül 600 millió márka volt, beleértve a tengerentúli ban-

kokba történt befektetéseket.”⁷ Feis igyekezett szintetizálni a kortárs számításokat. Az ő eredményeit a 3. sz. táblázat mutatja.

3. sz. táblázat. A német külföldi beruházások állományának alakulása, 1883–1914 (milliárd márka)

Év	Összeg
1883	5
1893	10–13
1905	15–18
1914	22–25

Forrás: Herbert Feis: *Europe: The World's banker, 1870–1914. New Haven, 1930. 71.*

Feis számai esetében tőkeállományról van szó, ezenkívül pedig már nem csupán a portfolio-beruházásokat vette figyelembe. Ez magyarázhatja, hogy Arndtnál kissé magasabb eredményekhez jutott. Nála is valamivel magasabb szintet kapott R. H. Tilly, akinek becslései szerint az 1870-es évek eleje és 1913 között 3-ról 23–25 milliárd márkára nőtt a németek által birtokolt külföldi értékpapírállomány mennyisége.⁸ Ugyanezen időszak alatt pedig a német közvetlen beruházások külföldön 6–7 milliárd márkát tettek ki.⁹ R. H. Tilly már Kelet- és Közép-Európára vonatkozóan is fontos számításokat végzett, mint ezeket több táblázatunk is mutatja. (5–6–7. sz. táblázat.)

4. sz. táblázat. A német hosszúlejáratú tőkeberuházások földrajzi megoszlása 1914-ben (milliárd márka)

Európa	Tőkeberuházások	Európán kívüli területek	Tőkeberuházások
Ausztria-Magyarország	3,0	Afrika (beleértve a német gyarmatokat)	2,0
Oroszország	1,8	Ázsia (beleértve a német gyarmatokat)	1,0
Balkáni országok	1,7	Egyesült Államok és Kanada	3,7
Törökország (beleértve ázsiai részeit)	1,8	Latin-Amerika	3,8
Franciaország és Nagy-Britannia	1,3	Egyéb területek	0,5
Spanyolország és Portugália	1,7		
Európa egyéb területei	1,2		
Összesen	12,5	Összesen	11,0

Forrás: Herbert Feis: *Europe: The World's Banker, 1870–1914. New Haven, 1930. 74.*

5. sz. táblázat. A német portfolio-beruházások Ausztria-Magyarországon és Kelet- és Közép-Európában, 1883–1913 (millió márka)

Év	Magyaro.	Ausztria	Oroszo.	Balkán*
1883	74	72	66	19
1884	79	36	270	322
1885	81	94	174	20
1886	0	61	43	16
1887	0	43	5	0

⁷ Herbert Feis: *Europe: The World's Banker, 1870–1914. New Haven, 1930. 71–72.*

⁸ Tilly: *German Banks and Foreign Investment* i.m. 4.

⁹ Tilly: *German Banks and Foreign Investment* i.m. 5.

Év	Magyaro.	Ausztria	Oroszo.	Balkán*
1888	45	43	23	37
1889	0	52	7	36
1890	0	36	0	0
1891	0	25	0	41
1892	1	13	0	29
1893	177	89	0	23
1894	0	49	70	36
1895	42	90	129	32
1896	104	92	93	28
1897	143	3	240	3
1898	37	26	236	64
1899	18	17	0	0
1900	55	1	0	0
1901	0	26	148	0
1902	52	110	262	45
1903	1	73	5	10
1904	57	13	24	0
1905	7	11	308	109
1906	0	39	0	36
1907	5	0	0	12
1908	47	0	17	42
1909	14	15	128	38
1910	16	76	87	85
1911	97	49	107	0
1912	0	28	97	23
1913	73	110	49	102

*Románia, Szerbia, Bulgária.

Forrás: Tilly: *German Banks and Foreign Investment i.m.* 36.

6. sz. táblázat. A német portfolio-beruházások Kelet- és Közép-Európában, 1883–1913 (millió márka, folyó áron)

	1883–1895		1896–1913	
	Adósság	Rv.tulajdon	Adósság	Rv.tulajdon
Ausztria	528	131	423	86
Magyarország	492	8	698	30
Balkán-országok*	312	0	529	68
Oroszország	757	30	1598	206
Összesen	2098	169	3248	390

*Románia, Szerbia, Bulgária.

Forrás: Tilly: *German Banks and Foreign Investment i.m.* Table Three.

7. sz. táblázat. A német portfolio-beruházások Kelet- és Közép-Európában típusok szerint, 1883–1913 (millió márka, folyó áron)

	Állami	Városi	Vasút	Magán	Összesen
Ausztria	535	117	513	222	1387
Magyarország	903	101	53	168	1225
Balkán-országok*	735	60	39	85	919
Oroszország	1008	21	1314	236	2579

*Románia, Bulgária, Szerbia

Forrás: Tilly: *German Banks and Foreign Investment i.m.* Table Four.

A fenti adatok Magyarországra vonatkozó tanulságaira később még visszatérünk, előbb azonban célszerűnek tűnik ezek alapján — figyelembe véve kisebb ellentmondásaikat is — a német tőke kivétel néhány általános jellemzőjének megállapítása a 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század elején. Ezek a következők:

- Németországot a világháború előtt a harmadik legnagyobb tőkeexportőrnek tekinthetjük Nagy-Britannia és Franciaország után;¹⁰
- Észak-Amerika magas aránya a német tőke kivételben az 1900-as évtized közepétől drasztikusan visszaesett;
- Európa jelentősége ezzel párhuzamosan nőtt;
- a világháború előttre a külföldi német tőkebefektetések szétforgácsolódtak a korábbi beruházási struktúrához képest;
- az Európán belüli befektetések kiemelt célpontja volt az Osztrák–Magyar Monarchia, jelentősen megelőzve Oroszországot, s a balkáni országokat egyaránt.

Az intézményes feltételek

A tőkeimport lebonyolításában mindenekelőtt a frankfurti, majd az 1880-as évektől a németországi pénzügyi életben egyre nagyobb szerepet betöltő berlini tőzsdének jutott kiemelkedő feladat. Kettő kivételével minden Berlinben jegyzett állampapírt Frankfurtban is jegyeztek.¹¹ Frankfurtban különösen erősen voltak képviselve a közlekedési vállalatok papírjai: 1912 végén a jegyzett 242 féle külföldi papírból 102 közlekedési vállalaté volt.¹² Ezzel is összefügg az, hogy Ausztria–Magyarország a legnagyobb számú értékpapírral — többnyire vasúti kötelezvényeivel — volt jelen ezen a börzén. (8. sz. táblázat.)

A német magánbankházak — közülük mindenképpen említésre érdemes a Bleichröder, a Mendelssohn, a Speyer, a Wartburg, és a Rothschild-ház — jelentősége ugyan a századfordulóra már jelentősen hanyatlott, ezek Frankfurtba költöző tevékenységének eredménye volt azonban az, hogy még 1912 végén is sok olyan papírt jegyeztek a frankfurti tőzsdén, melyeket Berlinben nem.¹³

8. sz. táblázat. A frankfurti tőzsdén jegyzett külföldi értékpapírok számának országok szerinti megoszlása 1912 végén

	Értékpapírfajta	Kibocsátás
Osztrák–Magyar Monarchia	78	148
Észak-Amerika	38	59
Oroszország	26	58
Olaszország	18	23
Skandinávia	15	25
Törökország	10	21
Svájc	12	14
Balkán-országok	6	19
Egyéb európai országok	15	21

¹⁰ 1913-ban Nagy-Britannia 82–84 milliárd márkás, Franciaország 36–40 milliárd márkás külföldi befektetésállománnyal rendelkezett.

¹¹ *Otto Wormser*: Die Frankfurter Börse. Tübingen, 1919. 106.

¹² *Manfred Pohl*: Deutscher Kapitalexport im 19. Jahrhundert. Frankfurt am Main, 1977. 42.

¹³ *Wormser*: i.m. 220–228.

	Értékpapírfajta	Kibocsátás
Európán kívüli országok	17	44
Egyéb	7	7
Összesen	242	439

Forrás: Pohl: *Deutscher Kapitalexport im 19. Jahrhundert. i. m. 43.*

Berlin növekvő jelentősége összefüggött azzal, hogy míg Frankfurtban hosszú ideig a magánbankházak voltak a külföldi értékpapírkibocsátások végrehajtói, addig a 19. század utolsó évtizedeiben ez a tevékenység már egyre inkább a nagy berlini részvénytársasági bankokhoz kapcsolódott.¹⁴ A német nagybankok e kiemelkedő szerepe megmutatkozott a külföldi értékpapírok átvételében, németországi forgalmazásában.¹⁵ Négy közülük különösen kimagaslott tőkeerejét tekintve. Ezen úgynevezett „D-bankok” közé a Deutsche Bank, a Deutsche Disconto-Gesellschaft, a Dresdner Bank és a Bank für Handel und Industrie (más néven Darmstädter Bank) tartoztak. Egy következő csoport elmaradt ugyan tőlük tőkeerejében, de szintén igen fontos szerepet játszott a tőkeimport lebonyolításában (Commerzbank, Nationalbank für Deutschland, Berliner Handelsgesellschaft, Schaffhausen Bankverein).¹⁶

Bizonyos mértékű munkamegosztás is kialakult a német nagybankok között a külföldi piacokon. Így az Osztrák–Magyar Monarchiában kiemelkedően aktív volt a Darmstädter Bank – együttműködve a Rothschild-házzal. A német nagybankok számos összeköttetést létesítettek külföldön, sőt bankokat is alapítottak. Magyarországon azonban, sőt az egész Monarchiában sem ismerünk ilyen saját alapítást korszakunkban. Ennek oka lehetett, hogy az osztrák és magyar bankok közvetlen német tulajdonosi befolyás nélkül is megfelelő partnerek voltak.

A nagybankok tehát jelentős befolyást gyakoroltak nagy hálózatuk és kapcsolattrendszerük révén, de mint Feis megjegyzi, az egyéni beruházók Németországban lényegesen nagyobb függetlenséget őriztek meg, mint Franciaországban. A magánbankok nagyobb önállósággal rendelkeztek, mint ott, s a német pénzügyi sajtó is tájékozottabb és tárgyilagosabb volt.¹⁷

A német és magyar bankok külföldi piacokon való együttműködése mindezekelőtt a Balkánon volt jellemző. Itt az egyik legkarakterisztikusabb kooperáció a Marmorosch, Blank et Co. bukaresti bank esetében bontakozott ki.¹⁸ A legrégebb és legfontosabb román bankok közé tartozó pénzintézet évtizedekig magáncéggként működött, majd kommandittársasággá alakult, 1905-től pedig részvénytársaságként dolgozott tovább. A Bank für Handel und Industrie (Darmstädter Bank) már a kommandittársaságban is részesedett a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank mellett, majd a Berliner Handelsgesellschaft is tulajdonos lett, s a világháború előttre a két német bank már a részvények közel felét birtokolta. Igaz, a bank függősége a német pénzforszáoktól nem volt ilyen egyenesvonalúan növekvő, hi-

¹⁴ Hellmut Gebhard: *Die Berliner Börse*. Berlin, 1928.

¹⁵ Hermann Zickert: *Die Kapitals-Anlage in ausländischen Wertpapieren*. Berlin, 1911. 16–20.

¹⁶ Karl E. Born: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1977. 324.

¹⁷ Feis: i. m. 67.

¹⁸ Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. II. k. 1892–1917. Bp., 1917. 239–245.

szén a külföldi tulajdonosok mind kevesebb betétet tartottak a banknál a világháborúhoz közeledve.¹⁹

A nemzetközi bankegyüttműködés jellemző formáját a konzorciumok, azaz alkalmi pénzügyi társulások képezték, melyek során német és magyar bankok is közös vállalkozásokat alkottak. A legnevesebb az Ausztria-Magyarország államkölcsöneinek lebonyolítására létrejött úgynevezett Rothschild-csoport volt, melynek a Magyar Általános Hitelbank is tagja lett. A konzorcium az 1864-es 70 millió forintos osztrák ezüstkölcsön lebonyolításakor alakult, amiben a Rothschild-bankház mellett a bécsi Creditanstalt és a német Disconto-Gesellschaft is részesedett. Utóbbi kezdetben 1/3-os aránnyal rendelkezett a tranzakciók során, s természetesen más német bankoknak is alrészeseledést biztosított. Ez a csoport jutott meghatározó szerephez 1873-tól kezdődően egészen az első világháborúig a magyar államhitel területén is. A 9. sz. táblázat a csoport összetételét mutatja két magyar államkölcsön lebonyolítása során. Legfőbb jellemzőként látható a Magyar Általános Hitelbank, illetve rajta keresztül a magyar pénzügyi piac nagyarányú előretörése 1875 és 1908 között, mindenekelőtt a magánbankházak rovására.

9. sz. táblázat. Részesedések a magyar államkölcsönökben
1875-ben és 1908-ban (%)

	1875 (6%-os aranyjárdék)	1908 (4%-os koronajárdék)
Creditsanstalt	18	17,7
M. Wodianer	5	-
S. M. von Rothschild		
R. Freres	40	21,07
M.A.R. und Söhne		
Bodencreditanstalt	-	12,073
Magyar Általános Hitelbank	9	32,663
Deutsche Disconto-Gesellschaft	19,5	7,123
S. Bleichröder	5	3,373
Bank für Handel und Industrie	3,5	1,5
Mendelssohn und Co.	-	4,498

Forrás: Kövér: *Az Osztrák-Magyar Monarchia bankjai* i.m. 54.

A magyarországi tőkeimport. Németország mint tőkeforrás

Mint említettük, a szakirodalom hagyományosan a dualizmus-kori magyar gazdasági fejlődés legfontosabb tényezőjének tartja a tőkeimportot. John Komlos szerint az 1890-es évek elejéig a magyar gazdaságba áramló 2 milliárd K-nak döntő szerepe volt abban, hogy „nem volt jele gazdasági visszaesésnek”.²⁰ Nem csupán a közvetlenül a gazdaságba fektetett tőke jön számításba ebből a szempontból, hiszen a kormány által kibocsátott értékpapírok háromnegyedét külföldiek vásárolták meg, s ilyen módon az állam rendes működési költségeit és különböző iparfejlesztő és egyéb programjait finanszírozták, ezáltal pedig azok a hazai gazdaságtól nem szívtak el a fejlődéshez szükséges tőkét.

¹⁹ Kövér György: *Az Osztrák-Magyar Monarchia bankjai a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok rendszerében*. In: *Iparosodás és modernizáció*. Debrecen, 1991. 48.

²⁰ Komlos: i.m. 167.

Igaz, a tőkeimport relatív jelentősége hozzávetőlegesen a századfordulótól kezdődően csökkent, hiszen — mint egy másik szerző írja — „amíg az 1890-es években a külföldi tőke részesedése azután a magyarországi beruházásokban elérte az 50%-ot, addig az 1900 és 1913 közötti tőkebefektetéseknek már csak egynegyed része származott külső forrásokból, háromnegyed részét a belső felhalmozás fedezte.”²¹ Hasonlóképpen változott a tőkeimport forrása is az 1890-es évek elejétől. Addig Ausztria minden más országot messze megelőzött, de részesedése a magyar gazdaság finanszírozásában fokozatosan csökkent: míg 1892-ben a magyar értékpapírok fele itt talált gazdára, 1901-ben 34%-ra, 1912-re pedig 21%-ra mérséklődött a másik birodalomfél aránya.²² Ausztriát mindenekelőtt Németország pótolta ettől kezdve. Katus László szerint a befektetett német tőke összege 1913-ban meghaladta a 2 milliárd K-t. Összehasonlításképpen, a vámkülföldi tőkeforrások között második helyen álló Franciaország befektetései 1 milliárd K-ra rúgtak,²³ illetve egy másik becslés szerint ennél valamivel kevesebb, mintegy 900 millió K-ra tehetők.²⁴

A németországi tőkeimport közül az államkölcsonök, a vasúti kölcsönök, a záloglevelek és egyéb közületi kölcsönök, s a bank- és ipari működőtőkebefektetések formájában végrehajtott beruházásokat vizsgáljuk.

Mielőtt szemügyre vennénk az államkölcsonök hivatalos magyarországi statisztikáját, ezúttal is fel kell hívnunk a figyelmet néhány módszertani problémára.²⁵ Magyarország esetében a tőkeimport nagyságának megítélését nehezíti az ország sajátos helyzete Ausztriához való viszonyában. Egyrészt ellentmondásosan ítélték meg már a kortárs statisztikusok is, hol külön államként kezelve Magyarországot, hol pedig csupán a vizsgálati egységet jelentő Monarchia részének tartva. Másrészt a vámkülföldi tőkebefektetések gyakran Ausztriába irányultak ugyan, de onnan Magyarországra kerültek végül, az osztrák tőkebehozatali statisztikában megjelenve. Fontos körülmény az is, hogy a hivatalos magyarországi adatok az államkölcsonök címleteinek területi megoszlásáról „az esedékes szelvények beváltási helye alapján készültek”.²⁶ Ennek következtében torzítást tartalmazhatnak több szempontból is. A külföldi illetőségű személyek értékpapírjukat gyakran nem is otthon őrizték, hanem például magyarországi bankoknál, s így a szelvénybeváltás is itt történt — szintén torzítva ezzel a statisztikát. Előfordulhatott ez már csak azért is, mert a szelvénybeváltóhelyek nem oszlottak meg egyenletesen. Másrészt a szelvénytulajdonosok gyakran kihasználták, hogy az adott valutaviszonyok mellett nem volt mindegy a beváltás helye, s így nem a „lakóhelyük” szerint várható helyen vitték a szelvényeket pénztárhoz. Ezenkívül a nemzetközi fizetőforgalomban az esedékes szelvényeket esetenként kvázi váltó funkcióval ruházták fel, azaz országhatárokon keresztül történő fizetés kiegyenlítésre használták azokat.²⁷

²¹ Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914. In: Magyarország története. 7/1. Bp., 1978. 286.

²² Katus: i.m. 286.

²³ Katus: i.m. 287.

²⁴ Ránki: A francia tőke i.m. 71–72.

²⁵ Erre lásd általában: Kövér György: A dualizmus-kori tőkeimportszámítások historiográfiai és módszertani kérdései. Aetas, 1992. 4. szám. 5–18.

²⁶ Fellner Frigyes: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Bp., 1908. 73.

A megoldást az egyes hitelműveletek számbavétele jelenthetné. Statisztikai nehézségek azonban — mint láttuk — itt is jelentkeznek, így ez a módszer sem nyújthat teljesen pontos képet. Mindenesetre egy ilyen megközelítésre tett kísérlet német részről R. H. Tilly.

A magyar állami papírok nem voltak népszerűek az osztrák befektetők körében egészen az 1870-es évtized végéig. A magyar államhitelek forrásai ebben a korai szakaszban elsősorban vámkülföldön voltak találhatóak. 1873 után azonban jóidőre megrendült az osztrák befektetők bizalma az ipari és egyéb vállalkozásokban, s ez — párhuzamosan a kiszámíthatóbbá vált politikai viszonyokkal — mind nagyobb mértékben arra ösztönözte őket, hogy magyar állampapírokat is vásároljanak. Ebben a periódusban vált a Creditanstalt-Rothschild konzorcium a magyar állampapírok rendszeres átvevőjévé. 1881 és 1887 között például a Creditanstalt-Rothschild páros 280 millió forint értékű magyar államkötvényt vett át.²⁸ Döntően Ausztriában helyezték el azokat, de a vámunió kívüli piacok fokozottabb magyar államkötvényvásárlásai is jelentősen hozzájárultak a hazai piac tehermentéséhez. (10. sz. táblázat)

1902 után világosan csökkent — legalábbis 1905-ig — a magyar államadósági papírok után külföldre történő kamat- és tőkefizetés, mivel a papírok jelentős része hazaáramlott, mindenekelőtt Ausztriából. A magyar értékpapírok visszaszorulása az osztrák piacon a politikai súlydások mellett az osztrák papírokhoz viszonyított hozamuk csökkenésének eredménye volt. Ezenkívül újra megélnékvült az ipari papírok iránti kereslet is.²⁹ 1902-ben 1,593 milliárd K, míg 1905-ben 1,073 milliárd K magyar állampapír volt Ausztriában elhelyezve. Mindenekelőtt a magyar piacnak kellett felvennie az osztrák piacról kiáramló magyar államkötvényeket. 1905-re — mint Komlos írja — a hazai részesedés az állampapírok tulajdonából 1 milliárd K-val emelkedett. Ennek következtében az állami hitel felvételek kiszorító hatása jelentősen nőtt, az ipari papírok rovására.³⁰

Az Ausztriából eladott papírokat Magyarországon kívül döntően franciaországi és németországi vevők vásárolták meg. Franciaország már az 1890-es években is hozzávetőleg 300 millió K értékű magyar állampapírt szívott fel. Az 1900-as évtized közepén azonban ezek nagy hányada elkerült onnan.

A franciaországinál tartósabbnak bizonyult Németország felvevő szerepe. A német arány a magyar államkölcsonokban 1901-től ugrott meg újra, egy év alatt 20,9%-ról 26,9%-ra, majd 1904-ben tetőzött 33%-kal.³¹ A német piacnak valószínűleg ez volt a legnagyobb hozzájárulása a magyar államhitelek szilárdságához, hiszen az 1900-tól kezdődően Franciaországból, majd az 1902-től kezdődően Ausztriából kiáramló magyar államkötvényeket ez a piac vette fel. (11. sz. táblázat.)

Az 1900-as évtized közepétől Ausztria újra nagyobb mértékben vett fel magyar állampapírokat. Ezzel párhuzamosan a vámkülföldi érdeklődés csökkent i-

²⁷ Erre lásd: *Fellner: A nemzetközi fizetési mérleg* i.m. 73–74.

²⁸ *Eduard März: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* Wien, 1968. 231.

²⁹ *Richard L. Rudolph: Banking and Industrialisation in Austria-Hungary.* Cambridge, 1976. 70.

³⁰ *Komlos: i.m.* 187.

³¹ *Fellner: A nemzetközi fizetési mérleg* i.m. III. kimutatás.

rántuk. Mindent összevéve azonban az állampapírok felvevőpiaca immár főként Magyarország volt ekkoriban.

10. sz. táblázat. Magyar kötvények állománya a Monarchián kívül, 1892–1913 (millió K)

Év	Magán	Kommunális	Állami	Összesen
1892	185	n.a.	662	847
1896	423	n.a.	1417	1840
1901	751	n.a.	1657	2408
1903	866	n.a.	1971	2837
1913	893	1092	2056	4041

Forrás: Komlos: i.m. 187.

A különböző módszerekkel készült statisztikák ugyan közvetlenül nem összehasonlíthatóak, de néhány megjegyzésre mégis alkalmat nyújthatnak. Az állami kölcsönök központi helyéhez nem fér kétség a periódus során. (10. sz. táblázat.) Ugyanakkor a kibocsátási statisztika a vasúti és a városi papírok összegét igen alacsonyra teszi. (7. sz. táblázat.) Ennek oka részben az, hogy a németországi állomány jelentős részét a másodlagos forgalomban szerezték be, másrészt pedig kibocsátásuk jelentős részben állami garanciavállalással történt, s így az állami papírok közé sorolták őket.

11. sz. táblázat. A magyar államkölcsönök címleteinek területi megoszlása országok szerint

Év	Összesen (millió K)	Magyaró. (%)	Ausztria (%)	Németo. (%)	Franciaó. (%)	Anglia (%)	Hollandia (%)
1868	544,6	89,1	10,9				
1873	987,2	36,0	22,0	16,9	6,4	18,5	0,5
1878	1779,6	37,9	14,5	15,7	9,2	17,8	4,8
1893	4379,8	22,5	61,0	13,8	2,5	0,3	0
1896	4526,0	37,1	31,6	25,1	4,8	1,4	0
1900	4997,8	34,9	32,3	20,9	10,3	1,6	0
1905	5146,7	39,6	20,9	30,5	7,4	1,5	0,3
1910	5440,6	43,1	24,8	26,9	3,6	1,2	0,4
1913	6229,3	45,2	32,8	25,6	5,7	1,3	0,2

Forrás: Fellner Frigyes: *A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Bp., 1908. III. kimutatás.*; Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bp., 1916. VII. táblázat.*

A századforduló előtti évtizedben a külföld már jelentős érdeklődést mutatott a nem állami magyar értékpapírok iránt is. Az 1892 utáni tíz év folyamán közel 700 millió K-t fektettek magánvállalkozásokba. Ennek forrása több mint felerészben Németország volt.³² Különösen a helyi érdekű vasutak finanszírozása történt jelentős mértékben német tőkével ekkor. Az elnevezés jórészt kisebb forgalmú, de állami kezelésben lévő vasutakat takart.

³² Komlos: i.m. 189.

A kiegyezés előtt a vasútépítésbe áramló tőke 85%-a külföldről jött. Ezt követően némileg mérséklődött ez az arány, főként az állam megismert fokozottabb szerepvállalása miatt a hitelfelvételekben. 1904-ben mindenesetre számos jelentős helyi érdekű vasútban magyarányú többségi német tulajdont találhatunk (Budapest-Esztergom-Füzfői h.é.v., Győr-Veszprém-Dombóvári h.é.v. stb.).³³ Ekkor összességében Németországban volt a legtöbb helyi érdekű vasúti részvény elhelyezve külföldön, messze megelőzve Ausztriát. (12. sz. táblázat.) Az úgynevezett fővasutak (Kassa-Oderbergi vasút magyar része, Győr-Sopron-Ebenfurti vasút stb.) esetében pedig ez az arány még nagyobb volt. A déli vasút magyar részének vámkülföldön lévő részvényeit nem számítva — ezek megoszlása nem ismeretes — 1904-ben német tulajdonban volt a 1 045 864 000 K értékű vasúti értékpapír 39%-a, messze megelőzve az osztrák részarányt (8,2%).³⁴

A jelzett okokból a németországi kibocsátási statisztika alapján készített összeállítás (7. sz. táblázat) a Fellner által közreadott értéknél jóval kisebbre teszi a magyar vasúti papírok németországi tulajdonát. Annál is kevésbé lehetne érvényes ez az igen alacsony érték, mert néhány külföldi — köztük német — pénzintézet tulajdonában jelentős összegű magyar helyi érdekű vasúti részvény volt 1904 végén: a Centralbank für Eisenbahnwerte, Berlin 38 667 400 K, a Vereinigte Eisenbahnbau und Betriebsgesellschaft, Berlin 7 040 200 K, az Eisenbahn Rentenbank, Frankfurt am M. 47 781 600 K, az Eisenbahnbank, Frankfurt am M. 11 532 800 K, a Lokalbahn AG, München 20 774 400 K, a Bank für Transportwerte in Basel 13 128 500 K, és a Banque Belge de chemins de fer Bruxelles 16 000 000 K-nyit tartott tárcájában.³⁵

12. sz. táblázat. A helyi érdekű és egyéb magánvasutak címleteinek elhelyezése 1904 végén (1000 K)

	Magyarország		Ausztria	Németo.	Belgium	Svájc	Külföldön
	Törzsv.	Elsőségi rv.	Els. rv.	Els. rv.	Els. rv.	Els. rv.	
Helyi érdekű vasutak	260 417,7	228 040,6	22 823,6	226 364,3	17 143,6	17 044,0	-
Fővasutak	10 745,5	19 055,5	62 850,0	181 379,7	-	-	203 857,0

Forrás: Fellner: A nemzetközi fizetési mérleg i.m. VII. kimutatás.

A magyarországi helyi érdekű vasutak finanszírozásának egyik legjelentősebb vállalkozása a Magyar H.é.v. Rt. — közkeletű és tevékenységére jobban utaló nevén Vasúti Bank — szintén német közreműködéssel alakult 1892-ben. Alaptőkéje kezdetben 4 millió forint volt felerészben befizetve, melynek felét a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, másik felét pedig egyenlő részben a Länderbank, a Nationalbank für Deutschland és az Erlanger und Söhne bankház jegyezték.³⁶ Ezek később a Deutsche Bankkal kiegészülve delegáltakkal is rendelkeztek az igazgatóságban egészen a világháborúig.³⁷ A Vasúti Bank vasutak részvényeire lombardkölcsönöket folyósított és a nála elzálogosított címletek alapján kamatozó kötvényeket bocsátott ki. Ezeket döntően Németországban értékesítette, az említett német

³³ Fellner: A nemzetközi fizetési mérleg i.m. VII. kimutatás.

³⁴ Fellner: A nemzetközi fizetési mérleg i.m. VII. kimutatás.

³⁵ Fellner: A nemzetközi fizetési mérleg i.m. 78.

³⁶ OL Z 37. Magyar H.é.v. Rt. 11. cs. 1000B.

³⁷ OL Z 37. Magyar H.é.v. Rt. 3. cs.

nagybankok közreműködésével. A Magyar H.é.v. Rt. címletei közül 1899-ben 10 millió a frankfurti tőzsdén, míg 16 millió a berlinin volt jegyzésre bocsátva.³⁸

Az értékpapírok következő figyelműnkre számot tartó csoportját a záloglevelek és a községi kötvények jelentik. Az 1901-ben forgalomban lévő 1 755 226 380 K névértékű záloglevél- és községi kötvényállományból 492 388 200 K (28,05%) volt vámkülföldön.³⁹ Ennek megoszlását a 13. sz. táblázat mutatja.

13. sz. táblázat. A magyarországi záloglevelek és községi kötvények területi megoszlása 1901 végén

Ország	Záloglevelek		Községi kötvények	
	(K)	%	(K)	%
Németország	149 642 500	41,6	93 937 600	70,6
Hollandia	124 382 500		4 732 700	
Svájc	53486400		14 529 500	
Franciaország	29 873 200		10 013 600	
Nagy-Britannia	612 000		9 794 000	
Belgium	906 200		-	
Egyéb vámkülföld	458 000		20 000	
Vámkülföld összesen	359 360 800	100	133 027400	100

Forrás: Tabellen zur Währungs-Statistik. 2. Teil. Wien, 1900-1904. 504. s. köv.

A direkt beruházásokat illetően csak az iparba fektetett német tőke nagyságára vonatkozóan rendelkezünk részletesebb adatokkal a világháború előttre. A Magyar Statisztikai Évkönyv szerint 1913 végén a magyarországi ipari — bányászat nélkül — 1 090 130 000 K részvénytőkéből Németországban 32 706 000 K-nyi értékpapír volt található (3%).⁴⁰ Összehasonlításképpen Ausztriában 198 587 000 K, míg az összes többi államban 59 511 000 K a megfelelő adat. A német részvénybirtok a gépgyártásban és villamosiparban (11 762 000 K), és a vegyiparban (8 545 000 K) volt a legnagyobb mind abszolút értékben, mind pedig az iparág nagyságához viszonyítva (6,1% illetve 5,1% a fenti sorrendben).⁴¹

14. sz. táblázat. A vámkülföldi és német tulajdonban lévő magyar értékpapírok 1912 végén (1000 K)

	Összesen	Ebből Németország
Államadósság	2 272 896	1 405 365
Közkölcsönök	252 925	9 025
Hitelintézetek és iparvállalatok záloglevelei és kötelezvényei	568 576	105 600
Közlekedési vállalatok kötelezvényei	126 225	98 025
Sorsjegyek	12 508	2 138
Hitelintézetek és iparvállalatok részvényei	154 782	69 050
Közlekedési váll. részvényei	396 350	335 000
Összesen	3 784 262	2 024 203

Forrás: Franz Bartsch: Statistische Daten über die Zahlungsbilanz Österreich-Ungarns vor Ausbruch des Krieges. Wien, 1917. 20.

Franz Bartsch 1917-ben kiadott összeállítása (14. sz. táblázat) összefoglalóan mutatja a magyarországi német beruházások összegét és jelentőségét a vámkül-

³⁸ OL Z 37. Magyar H.é.v. Rt. 11. cs. 1000.

³⁹ Fellner: A nemzetközi fizetési mérleg i.m. 82.

⁴⁰ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. Bp., 1915.

⁴¹ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. i.m.

földi befektetésekben a világháború előtt. A 3784,3 millió K vámkülföldi beruházásból 2024,2 millió K, azaz 53,5% származott Németországból 1912-ben. Kimagasló az államadósságok tétele 1405,4 millió K-s összegével, valamint a vasúti részvények állománya 335 millió K-val. Az államadósságok vámkülföldön lévő részének 62%-a, a vasúti részvényeknek pedig 85%-a Németországban volt található ekkor.

Az idézett német kibocsátási statisztikák lehetővé teszik, hogy a térség többi államával és régiójával való összevetés révén rávilágítsunk a németországi magyar értékpapír-kibocsátások néhány sajátosságára. 1883 és 1913 között 1190 millió márka, azaz 1913-as árfolyamon 1400,6 millió K magyar állampapír-, vasúti papír és záloglevél-, községi kötvény-kibocsátás történt Németországban.

Közép- és Kelet-Európából a német tőkepiacra érkező értékpapírok között az állami papírok domináltak. Az állampapírokon belül azonban körülbelül fele részben vasúti papírok szerepeltek, melyeket kormánygaranciákkal bocsátottak ki. A részvénytőke-birtok kis jelentőségű volt, jöllehet a 20. század elején a Berlinben kibocsátott hazai értékpapírok egyharmada részvény volt.⁴² A kibocsátások meglehetősen egyenetlenül oszlottak meg az egyes évek között, még az intenzívebb kibocsátási periódusokban is. (5. sz. táblázat.) Mindazonáltal a közép- és kelet-európai német portfolio-beruházások dinamikája jórészt megfelelt a teljes német külföldi kibocsátásokénak. A csúcspontok az 1880-as évek közepén, az 1890-es évek végén, 1902-ben és 1905-ben voltak, míg a mélypontokat 1890, 1900, s 1907 jelentették.

Mint láttuk, Németország tőkeexportjának fő célpontja a korszakban az Osztrák–Magyar Monarchia volt. A Monarchián belül Ciszlajtánia jelentősége csökkent, Magyarországé pedig nőtt. A magyar kibocsátások azonban más térségünkbeli országokéval összevetve korántsem tűnnek kiemelkedőnek dinamikájukat tekintve sem. Oroszországba a német befektetők a német-országi politikai ellentétek kiéleződése után is jelentős összegeket investáltak, még közvetlenül a háború előtt is. Így Oroszország volt képes növelni a legnagyobb mértékben tőkeimportját az 1896–1913 közötti periódusban Németországból. A Balkán szintén visszaesett a századfordulóra. Itt az államkölcsönök még az Osztrák–Magyar Monarchiánál is és Oroszországnál is inkább domináltak. A balkáni országok közül messze Románia volt a legfontosabb kölcsönfelvevő.

Profitvárakozások és politikai akarat a tőkeexportban

Legutóbb a már többször idézett R. H. Tilly hívta fel a figyelmet a profitvárakozások fontosságára a német tőkeexportban, melyeket ő egyértelműen a tőkeáramlást determináló tényezőknek tart. Tilly számításokat végzett arra vonatkozóan, hogy a német és a külföldi értékpapírok jövedelmezősége miként aránylott egymáshoz 1870 és 1913 között. Az úgynevezett CAPM-t (capital asset pricing model) használja fel, ami a kockázat és a jövedelem viszonyát vizsgálja a befektetések során. Tilly megállapítja, hogy „a CAPM a német adatokra alkalmazva azt eredményezi, hogy a külföldi értékpapírok lényegesen nagyobb jövedelmet

⁴² Tilly: German Banks and Foreign Investment i.m. 6.

ígérték és hoztak, mint a velük összevethető hazai kibocsátások.”⁴³ Ez a magasabb hozam véleménye szerint önmagában is indokolta a német befektetéseket. A statisztikai analízis azt is lehetővé tette számára, hogy megállapítsa: a német tőkepiac negatívan megkülönböztette a külföldi értékpapírokat a hazaiakkal szemben, de csak enyhe mértékben. Hosszú távon a külföldi értékpapírok kockázata és hozama csökkent, s a különböző értékpapírcsoportok kockázata és jövedelmezősége konvergált.⁴⁴ Nyilvánvaló azonban az is Tilly számításai alapján, hogy az 1890-es évektől erősen csökkent a különbség az osztrák–magyar és a német papírok hozama között.⁴⁵ Ez is a valutastabilizáció nagy jelentőségét mutatja a külföldi tőkepiaci kapcsolatok csempontjából. John Komlos szintén arra az eredményre jutott, hogy az osztrák–magyar papírok hozama 1892 előtt nem korrelált más jelentős országok papírjainak hozamával, míg 1892 után igen erős pozitív korreláció látható.⁴⁶

Úgy tűnik azonban, hogy tisztán a profitvárakozásokkal egy sor jelenséget nem lehet megmagyarázni. Nem képes ez a modell például megfelelő magyarázatot nyújtani arra, hogy miért összpontosultak az egyes nagy tőkeexportőr nemzetek befektetései olyan karakterisztikusan különböző térségekre.

Albert Fishlow az első világháború előtt a tőke kivitel két fontos változatát különbözteti meg. Az egyik — döntően piaci erők által vezérelt forma — Nagy-Britanniára volt jellemző, s a gazdag, európaiak által benépesített tengerentúli területekre irányult Amerikában és Ausztráliában. Ezek a területek a világháború kitörésekor az összes tőkeexport több mint felét szívták fel, s a brit tőke kivitel több mint 70%-át adták. A másik, a tőke kivitel egynegyedét összpontosító csoport — mindenekelőtt Franciaország és Németország tartozott ide — Európát tekintette célpontjának. Ezen belül Oroszország élvezett elsődlegességet, majd más kelet-európai és skandináviai országok következtek. Fishlow szerint itt a politikai megfontolások nyilvánvaló szerepet játszottak, csakúgy, mint a Törökországban, Egyiptomban, Kínában, s az afrikai gyarmatokon történő befektetések esetében.⁴⁷ Fishlow úgy véli, hogy a francia és a német kölcsönök britekhez képest való nagyobb átpolitikálódása megnyilvánult az állami és más közkölcsönök, valamint a gyarmati kölcsönök nagyobb arányában is.⁴⁸ A párizsi és a berlini tőkepiac az állami beavatkozás jegyeit mutatta pénzügyi és reálértelemben egyaránt. Ami az első kategóriát illeti, mindkét tőzsde esetében külpolitikai szempontok is közrejátszhattak és játszottak abban, hogy milyen papírokat vezettek be oda, s a külügyminisztérium informális véleményalkotása is fontos szerepet kapott működésükben. A külügyminisztérium elérhette ugyanis, hogy egy külföldi kölcsönt elutasítsanak, vagy éppen jóváhagyjanak, s azáltal is ösztökélhette a befektetőket,

⁴³ Tilly: *German Banks and Foreign Investment* i.m. 11.

⁴⁴ Tilly: *German Banks and Foreign Investment* i.m. 11.

⁴⁵ Tilly: *German Banks and Foreign Investment* i.m. 13.

⁴⁶ Komlos: i.m. 206–208.

⁴⁷ Albert Fishlow: *Foreign Loans, Debt and Economic Development in the 19th and 20th Centuries*. In: Herman Van der Wee–Erik Aerts (Eds.): *Debates and Controversies in Economic History*. Leuven, 1990. 127–128.; Hasonló felfogásra lásd pl.: Brinley Thomas: *The Historical Record of International Capital Movements to 1913*. In: John H. Adler–Paul W. Kuznets (Eds.): *Capital Movements and Economic Development*. New York, 1967. 3–32.

⁴⁸ Fishlow: i.m. 131.

hogy hivatalos közbenjárást helyezett kilátásba a fizetés esetleges elmulasztása esetén.⁴⁹ Ezenkívül a németek és a franciák törekedtek arra, hogy a kölcsönöket a hazai ipartól való vásárlásokhoz kapcsolják. Különösen a franciák tették ezt azért, hogy iparuk a némettel felvegye a versenyt. Igaz, ha a kölcsön önmagában is igen jövedelmezőnek tűnt, akkor eltűntek ezek a megfontolások.⁵⁰

A német kormány formális ellenőrzése két pilléren nyugodott. Egyrészt a Reichsbank működését szabályozó törvényeken, másrészt a tőzsdék felügyeletét szabályozó rendelkezéseken.⁵¹ A Reichsbank változtathatta a leszámítolási kamatlábat, s ezzel nagyban befolyásolhatta a tőkeáramlást, s a diszkontálás során diszkriminálhatott bizonyos típusú külföldi értékpapírokat politikai szándékok szerint is. A tőzsdéket szabályozó törvény egy újabb eszköz volt. Ez célul tűzte ki, hogy távol tartja a rossz papírokat a tőzsdéktől, azonban a „közérdek” veszélyeztetése is kizáró ok lehetett. Az egyes tartományok illetve államok, melyekben a tőzsdék működtek, biztossal képviseltették magukat a tőzsdetanácsokban. A tőzsdék egységes eljárását biztosította az a szabály, mely szerint azt a papírt, melyet egy tőzsdéről kizártak, a többi tőzsdén sem jegyezheték. Ez nagy mozgásteret nyújtott a központi kormánynak a tőkeexport szabályozásában, hiszen a kancellár egyben Poroszország miniszterelnöke is volt, s így a porosz tőzsdék biztosa az alárendeltjeként dolgozott.⁵²

Megemlítendő az informális nyomásgyakorlás is. Annál is inkább, mivel a német kormány viszonylag ritkán élt a formális beavatkozás eszközével, s szinte minden esetben állami papírok esetében tette azt. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a nyílt állásfoglalás a befektetés későbbi sorsától függően „zsarolhatóvá” tette a kormányt. Igaz persze az, hogy a kormánybeavatkozás sikerét gyakran nem csak az mérsékelte, hogy a kölcsönt kereső más hitelezőhöz is fordulhatott, hanem az is, hogy a német befektetők külföldön is jegyezhetek a kérdéses értékpapírból. Az informális kapcsolatok kihasználása gyakran sikeresebbnek bizonyult a direkt beavatkozásnál. Ezért is figyelhető meg a formális ellenőrzés helyett mindinkább az informális nyomásgyakorlás a német kormányok részéről.⁵³

A német közvéleményt foglalkoztatta az a kérdés, hogy előnyös-e Németországnak tőkét kivinnie nagyobb mennyiségben olyankor, amikor erre magának a német gazdaságnak is szüksége volna. Ez az aggodalom alapját jelenthette a kivitel valamiféle szabályozásának, mérséklésének. Így a kormány időnként formális vagy informális módon kifejezésre juttatta véleményét arról, hogy nem aktuális illetve előnyös egy-egy tervezett külföldi kölcsönügylet lebonyolítása. Delbrück belügyminiszter például 1911. február 11-én a Reichstag előtt bejelentette, hogy adott esetben a kormány be fog avatkozni a gazdasági folyamatokba, hiszen fenn kell tartani a hazai és a külföldi értékpapírok között azt az arányt, ami biztosítja az

⁴⁹ *Fishlow*: i.m. 131.

⁵⁰ *Fishlow*: i.m. 131.

⁵¹ Erre lásd: *Laves*: German Governmental i.m. 499–500.; A német kormánybefolyás szükségére egyszersmind korlátaira lásd még: *Alfred Lansburgh*: Der Staat und die Auslandsanleihen. Die Bank, 1913. 623–637.

⁵² *Laves*: i.m. 500.

⁵³ *Laves*: i.m. 519.

állampapírok megfelelő árfolyamát. 1911-ben az amerikai vasúti papírok esetében ezt meg is tette.⁵⁴

A világháború felé haladva, a nagyhatalmi ellentétek éleződésével egyre nőtt a politikailag érzékeny pénzügyi műveletek száma. A párizsi német követség 1911 februárjában már egy bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tervezett ottani részvénykibocsátási terveiről is féltékenyen számolt be Berlinnek.⁵⁵

1913–1914-ben, amikor a német kormány nagy belföldi kölcsönműveleteket hajtott végre, ismét kifejezésre juttatta azt a véleményét félhivatalos lapokon keresztül, hogy nem kedvező az időpont külföldi kölcsönműveletek lebonyolítására a német piacon. A porosz kereskedelmi miniszter a berlini tőzsdén jelezte, hogy melyek azok a papírok, melyek kibocsátását ellenzi. Ezúttal egy mexikói államkölcsönről és mexikói vasúti papírokról volt szó.⁵⁶

Oroszország esete talán a legpregnansabb példa a politikai szempontok érvényesülésére.⁵⁷ Az első ilyen fejlemény az úgynevezett Lombardverbot volt, amelynek során egy igen jelentős Oroszországba irányuló német tőkekititeli periódust követően Bismarck 1887-ben megtiltotta a Reichsbank számára, hogy orosz kormánypapírokat fedezetként elfogadjon. Ez a rendelkezés 1894-ig maradt érvényben. Ezt követően Oroszország ismét folytathatott kölcsönműveleteket Németországban, egészen 1906-ig, amikor a német kormány újójag az előbbi módon száműzte az orosz kormánypapírokat. Az orosz ipari papírok számára azonban továbbra is fennállt a lehetőség, hogy gazdára találjanak a német tőkepiacon. Szerbia esetében két alkalommal, 1893-ban és 1906-ban fordult elő, hogy az ország már megállapodott német bankokkal kölcsönfelvételben, de végül az üzletekre — tisztázatlan, de sejtetően politikai okok miatt — nem került sor.

A kormány azonban nem annyira egyes papírok elutasítására, mint inkább egyes papírok átvételére ösztönözte a bankokat. Ez a fajta beavatkozás többször közvetlenül érintette a magyar papírokat is, hiszen különösen olasz, osztrák–magyar, török, román papírokról mondhatjuk ezt el az európai államok értékpapírjai közül. Több alkalommal előfordult, hogy a német kormány azt követően lépett fel kezdeményezőleg, hogy egy állam kölcsönkérelmét már elutasították Párizsban. Ez volt a helyzet 1887-ben Olaszország esetében, s 1910-ben Törökország és Magyarország, valamint 1913-ban Románia és 1914-ben Bulgária esetében.

A francia tőkepiac sokáig nyitva állt a magyar papírok előtt, még akkor is, amikor az osztrák értékpapírokat már nem szívesen fogadta. Bosznia annexiója után (1908–09) azonban a magyar állampapírokkal szemben is erős diszkrimináció kezdődött. Pedig Magyarország már 1909-ben kölcsönt szeretett volna felvenni Franciaországban, ám a boszniai válságot éppen csak követő tervekről a francia közvélemény azt tartotta, hogy azok a katonai költségeket illetve az új tartományban való katonai és polgári berendezkedést szolgálnák. Párizsra erős orosz nyomás is nehezedett, hogy ne engedélyezze a magyar kibocsátást. Ráadásul a francia befektetőket élesen sértette a Déli Vasút (Südbahn) révén elszenvedett veszteség,

⁵⁴ Feis: i.m. 170.

⁵⁵ PA AA, Bonn. R 8945.

⁵⁶ Feis: i.m. 170.

⁵⁷ *Wilfried Reininghaus: Der deutsche Kapitalexpert nach Russland, 1870–1913.* (unveröff. Diplomarbeit. Münster, 1973.)

amiért valamilyen formában kárpótláshoz szerettek volna jutni. Utóbbit is feltételül szabták tehát a kölcsönnek. Némi ingadozás után a francia kormány végül elutasította a hitelfelvételt, amit aztán a német és az osztrák pénzügyi piac pótolta Magyarországnak számára. Kinderlen-Waechter német külügyminiszter a következőképpen összegezte a tapasztalatokat a tranzakcióval kapcsolatban: „A tanulságokat nem szabad elfelejteni. A kölcsön következménye az, hogy a Németország és Ausztria-Magyarország közötti kötelekeket tovább erősíti, s jelzi ezen országok sikerét, melyeket a francia tőkepiac meg akart sebezni.”⁵⁸

A politika mindazonáltal nem feltétlenül sértette a profitérdekeket a tőkeranzakciók során. Ellenkezőleg: a magyar államkölcsönkibocsátások számos esetében maguk a német bankok igyekeztek politikai pártfogást szerezni profitérdekeik védelmében. A német bankok maguk kezdeményezték politikai egyeztetést, például amikor 1909 végén a Deutsche Disconto-Gesellschaft jelezte a német külügyminisztériumnak, hogy a magyarok a tervezett 500 millió aranyfrankos kölcsönből ki akarják hagyni a német bankokat Párizs javára. A német bankok legalább 25%-ot követeltek a magyarok számára. A Disconto-Gesellschaft sérelmezte, hogy az évek során egyre redukálták a Rothschild-konzorciumban a német kvótát a magyar bankok (például a Postatakarékpénztár) javára. A Rothschild-konzorcium német résztvevői jelezték, hogy további részaránymódosulásukba nem hajlandók belemenni, ez a konzorcium felbomlását jelentené.⁵⁹ A magyarok arra hivatkoztak, hogy a német piacon nem lehetne jelenleg egy magyar kölcsönt elhelyezni. Ezzel azonban a németek diplomáciai csatornákon keresztül is vitába szálltak.⁶⁰

A francia és a német hivatalos vélemények a sajtón keresztül is kifejezésre jutottak. A *Le Petit Journal* 1909. december 16-i száma közölte, hogy ha Magyarországnak 500 millió frank kölcsönt ad Franciaország, akkor Ausztriának kezességet kell vállalnia, hogy nem fordítja ezt „egy ügyes eltolással” az Oroszország elleni fegyverkezésre, s ezenkívül a francia érdekeket a Südbahn-kötelezvények birtokosai esetében is megvédi, például tarifaemelés útján.⁶¹ A *Vossische Zeitung* 1909. december 31-i számában válaszolt, kifejtve, hogy a francia politika ki akarja használni Magyarország pénzügyi szükségletét arra, hogy saját céljait megvalósítsa vele kapcsolatban. A német illetékes körök azonban tudatták Magyarországgal — írta a lap —, hogy a német pénzügyi piac a magyar tervek kedvezően szemléli: „Magyarországnak mindig is lehetősége van az általa igényelt fél milliárd koronát a német tőkepiacon beszerezni. Magyarországnak nincs szüksége arra, hogy megalázzó, önállóságát korlátozó feltételeket fogadjon el... mivel a Hármas Szövetség tőkepiaca teljes mértékben rendelkezésre áll.”⁶²

Mint a bécsi német követ 1910. január 5-én írt leveléből kitűnt, a kör hamarosan bezárult. A franciák a németek kirekesztését az 500 millió frank kölcsönből annak feltételeként szabták. Esetleg alrészeseletet adtak volna nekik, ezt azonban a németek utasították el.⁶³ Így rövid időre úgy tűnt, hogy a kölcsönt Franciaor-

⁵⁸ *Feis*: i.m. 204.

⁵⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. (PA AA), Bonn. R 8943.

⁶⁰ PA AA, Bonn. R 8943.

⁶¹ PA AA, Bonn. R 8943.

⁶² PA AA, Bonn. R 8943.

⁶³ PA AA, Bonn. R 8943.

szágban szerzi be a magyar kormány, hiszen ez előnyösebbnek mutatkozott, már csak azért is, mert a német piac a legutóbbi koronajáradék elhelyezésénél is — a bécsi német követ szavaival — „majdnem teljesen csődöt mondott.”⁶⁴ Végül ez a franciaországi kísérlet is sikertelen maradt, s Magyarország a német és osztrák piacokon helyezte el a kölcsönt. Ezzel a franciák pénzügyi bekerítési művelete fordítva sült el, hiszen a német-osztrák–magyar viszony még szorosabbá vált.

A német politikai közvélemény ezúttal is nem titkolt örömmel fogadta a francia kölcsön meghíusulását. Mint a Kölnische Zeitung írta 1910. július 27-i számában: Magyarországon „kimondottan franciabarát hangulat uralkodott, ami most észrevehetően lehűlt, s elhomályosította azokat a messzemenő reményeket, melyek a francia pénzügyminiszter látogatásához kapcsolódtak.... Ez a hidegzuhany... politikailag bizonyosan gyógyító hatással lesz.”⁶⁵ Így is volt: 1910 szeptemberében Lukács pénzügyminiszter a budapesti német konzulon keresztül köszönte meg „a császári kormány támogatását, ami a gazdaságilag és politikailag egyaránt értékes művet [ti. a kölcsönt – T.B.] egyedül lehetővé tette.”⁶⁶

Jelek mutatnak arra, hogy a német piac ezekben az években szinte telítődött a magyar állampapírokkal. Jellemző ebből a szempontból a Disconto-Gesellschaft és a német külügyminisztérium közötti levélváltás. 1913 októberében a bécsi német követség beszámolója szerint Tisza panaszkodott Berchtoldnál, hogy a magyar pénzügyminiszter kölcsönszerzési kísérletét Németországban durván elutasították, de most ugyanazon bankok Romániának óhajtanak kölcsönt nyújtani. Ezt Tisza Magyarországgal szemben igen barátságtalan lépésnek tartotta, „ami megnehezíti azok helyzetét, akik a Németországgal való legszorosabb kapcsolatra töreksenek.”⁶⁷ Az Auswärtiges Amt ezután intézett kérdést a Disconto-Gesellschafthoz, amely 1913. október 24-én válaszolt. A magyarázat szerint csak technikai természetű oka volt annak, hogy Romániának kölcsönt nyújtottak. „Magyarország ugyanis az 1908–1913 közötti időben a pénzpiacokat összesen 1,4 milliárd márka összegű tranzakciókkal foglalkoztatta. Ha ebből 400 millió márkát levonunk is a beváltott vagy még beváltandó kincstárjegyekre, akkor is marad összesen mintegy egy milliárd márka értékű magyar állampapír.”⁶⁸ Románia ellenben az akkori 200 millióval együtt is csak 414 millió márka állampapírt bocsátott ki, amiből szintén levonandó 176 millió márka beváltandó kincstárjegy és amortizáció. Ez összesen 238 millió márka román államjegyet eredményezett. Ezenkívül a magyar rente nem rendelkezett visszafizetési kötelezettséggel, míg a román igen erős amortizációval bírt. Ez a körülmény — így a Disconto-Gesellschaft —, párosulva a kedvező román gazdasági fejlődéssel, a román állampapíroknak nagy közkedveltséget biztosított. Ezzel szemben — folytatta a bank — a magyar járadékok „bizonyos mértékig azon furcsának tűnő események hatása alatt állnak, melyek a magyar parlamentben lejátszódnak.”⁶⁹

⁶⁴ PA AA, Bonn. R 8943.

⁶⁵ PA AA, Bonn. R 8944.

⁶⁶ PA AA, Bonn. R 8944.

⁶⁷ PA AA, Bonn. R 8945.

⁶⁸ PA AA, Bonn. R 8945.

⁶⁹ PA AA, Bonn. R 8945.

A német piac azonban nem sokáig maradt elzárva a magyar államkölcsönök elől. Teleszky pénzügyminiszter 1914. február 7-én megállapodott a Rothschild-konzorciummal egy újabb kölcsönről. A 4 1/2%-os, 60 év alatt amortizálódó 500 millió K-s hitel jelentős részét Németországban helyezték el.⁷⁰

Összefoglalás és következtetések

A világháború előtti két évtizedben jelentősen fokozódott a Magyarországra irányuló német tőkeexport, amely a vámkülföldről érkező tőkebefektetések első helyén állt, messze megelőzve Franciaországot. Különösen a századfordulót követő években jutott nagy szerephez Németország e tekintetben, amikor az Ausztriából és Franciaországból kiáramló magyar értékpapírokat — mindenekelőtt állampapírokat — nagy ütemben felszívta a német tőkepiac, ezzel pedig bizonyos mértékig átvette Ausztria szerepét Magyarország tőkeellátásában.

A német tőkepiac jelentőségének megítélésében fontos szempont az is, hogy Magyarország legfontosabb külső tőkeforrásának, Ausztriának Németország volt a legjelentősebb külső tőkeforrása. 1901 végén a külföldi kézben lévő osztrák értékpapírok mintegy 40%-a német tulajdonban volt. Összességében ez 2,1–2,9 milliárd K-t jelentett – becslésektől függően.⁷¹ Ezzel Németország közvetve elősegítette az osztrák tőkeexportot, aminek fő haszonélvezője Magyarország volt.

Más kelet-európai államokhoz hasonlóan főként az állam- és vasúti papírok formájában történt a tőkeimport, az ipari és egyéb befektetések ezekhez képest minimális szinten alakultak. A magyarországi helyi érdekű vasutakban való nagyarányú érdekltség sajátos német befektetési súlypontnak minősül korszakunkban. A német kormány tőkepiaci intervenciói a magyar kibocsátásokat összességében kedvezően érintették.

Esetünkben viszonylag egyszerű a tőkeimport hosszútávú hatásának megítélése, hiszen az első világháború nyomán a magyar kormány megtagadta a kölcsönök visszafizetését. Ennek következtében jelentős tőkemennyiség úgy áramlott Németországból Magyarországra a századfordulót követően, hogy egy részének kamatfizetését és törlesztését ugyan megkezdte a magyar fél, de tényleges visszafizetésére nem került sor.

Béla Tomka

LE CAPITAL ALLEMAND EN HONGRIE DANS LES DÉCENNIES AVANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

(Résumé)

L'étude prend en considération les indices des transactions de capital allemandes et hongroises dans les trois décennies avant la première guerre mondiale d'après les caractéristiques générales de l'importation de capital hongroise et de l'exportation de capital allemande. Elle analyse le fonctionnement du marché de capital des deux pays, les conditions institutionnelles de l'exportation de capital allemande (rôle de la Bourse et des banques), ainsi que l'influence des circonstances politi-

⁷⁰ PA AA, Bonn. R 8945.

⁷¹ *Komlos*: i.m. 204.

ques. Elle essaie aussi de définir le volume et le dynamisme de l'importation de capital hongroise, provenant de l'Allemagne.

Concernant la quantité des papiers négociables étrangers mis au marché allemand, l'étude exploite les groupes de sources principaux suivants: 1. la statistique nommée d'admission (Zulassungstatistik); 2. La statistique d'émission (Emissionstatistik) et 3. La statistique de „crochet d'effet" (Effektenstempelstatistik). Parmi les formes de l'importation de capital allemande elle prend en considération les placements de fonds effectués en forme des crédits d'état, des crédits de chemin de fer, des billets de gage, d'autres crédits publics et des investissements du capital actif bancaire et industriel.

Il est remarquable, d'après les résultats que l'exportation de capital allemande en Hongrie s'augmentait beaucoup au cours des deux décennies avant la première guerre mondiale. L'Allemagne prit la première position dans le cercle des investissements de capital provenant de l'étranger, dépassant largement la France. L'Allemagne eut un rôle primordial surtout dans les années après le tournant du siècle, lorsque les effets hongrois – avant tout des billets d'état – provenant de l'Autriche et de la France, furent rapidement absorbés par le marché de capital allemand, et par conséquence elle prit possession, d'une certaine façon, du rôle de l'Autriche dans l'approvisionnement de capital de la Hongrie.

L'importation de capital fut effectuée surtout en forme des effets d'état et de chemin de fer, d'une manière similaire aux autres pays de l'Europe de l'Est. Par contre, les investissements industriels et les autres placements se développaient à un niveau minimal. La participation forte aux chemins de fer d'intérêt locale démontre à cette époque un point principal caractéristique aux investissements allemands.

GERMAN CAPITAL IN HUNGARY IN THE DECADES BEFORE WORLD WAR I

by Béla Tomka
(Summary)

The study describes the characteristics of German-Hungarian capital transactions on the basis of the fundamental features of the German export and Hungarian import of capital in the three decades preceding World War I. It analyses the functioning of the capital market in the two countries, the institutional framework of the German export of capital (stock exchange, banks) but also the influence of the political environment. At the same time it attempts to determine the volume and dynamics of German export of capital to Hungary.

In order to determine the amount of foreign shares and bonds put to the German market the study used three basic groups of sources: the so-called statistics of admission (Zulassungsstatistik), the statistics of emission (Emissionsstatistik) and the „stamping-statistics" (Effektenstempelstatistik). Among the forms of German import of capital the government loans, railway loans, mortgages and other public loans are examined as well as the investments in the form of influx of working capital into the banks and the industry.

One of the most important results of the study is the statement that the export of German capital to Hungary increased constantly in the two decades preceding World War I, and was by far the first in scale, largely surpassing the amount of French investments. In this respect an especially crucial role was played by Germany in the first years of the 20th century, when the Hungarian bonds flowing out from Austria and France were quickly absorbed by the German capital market, thus assuming to a certain extent the role of Austria in supplying Hungary with capital.

As in other Eastern-European countries, the import of capital took the form of state and railway bonds, the level of investments in the industry and elsewhere remaining relatively low. The dominance of German interests in the Hungarian national railways was a characteristic form of German investments in the period under consideration.

HELYREIGAZÍTÁS

Ez évi 3. számunkban jelentettük meg *Randolph L. Braham*: A magyarországi holokauszttal kapcsolatos nemzeti perekről c. cikkét. A 767. oldalon a második bekezdés egyik mondatából egy név kimaradt, s ezért félreérthető. A mondat helyesen így hangzik: „Miután 1958-ban az Egyesült Államokba érkezett, Szendi a Tennessee állambeli...”

A hibáért olvasóink és szerzőnk szíves elnézését kérem,

Pál Lajos
felelős szerkesztő

Nagy József:

A SZÁNTÓFÖLDI MŰVELÉS ÁLLAMI IRÁNYÍTÁSA ÉS A PARASZTI GAZDÁLKODÁS FELTÉTELEI AZ 1950-ES ÉVEKBEN (1949–1956)

1) A diktatórikus államhatalmi szervezet kiépítése

Az 1947-es év fordulópontot jelentett a magyar demokrácia történetében. Hiába szerezte meg 1945-ben a kisgazdapárt a szavazatoknak közel 57%-át, hiába volt a koalíció vezető pártja, hiába ez a párt adta a kormány miniszterelnökét, 1947 tavaszára már csupán árnyéka volt korábbi önmagának. A Rákosi által cinikusan szalámitaktikának nevezett akciósorozat különböző népellenes ürügyekkel 1946 márciusa és 1947 tavasza között a kisgazdapárti képviselőknek csaknem felét kizárta a pártból, s bár ezek továbbra is országgyűlési képviselők maradtak, kisebb-nagyobb ellenzéki pártokat hoztak létre. 1947 februárjában a szovjet elhárítási szervekkel letartóztatták Kovács Bélát, a kisgazdapárt főtitkárát, majd májusban emigrációba kényszerítették Nagy Ferenc miniszterelnököt. Ez a szétzilált párt, — amelynek korábban komoly politikai koncepciója és nagy tömegbefolyása volt — a továbbiakban már nem jelentett veszélyt a kommunista egyeduralmi törekvésekre. A belpolitikai békére törekvő Tildy Zoltán köztársasági elnököt egyelőre békén hagyták, a párt élére pedig az a Dobi István került, aki addig is híve volt a kommunistákkal való együttműködésnek.

Nem volt azonban sokkal jobb a helyzet a koalíció másik két pártjában, a szociáldemokrata pártban és a parasztpártban sem. A szociáldemokrata párton belül, különösen 1947 tavaszától éleződött ki a küzdelem az önálló politikai irányvonalat képviselő centrum és a kommunistákkal szorosán együttműködni kívánó baloldal között. Ez a belső harc csökkentette a párt tömegbefolyását és 1947 végére a „jobboldali” politikusok kiszorítását és a baloldal teljes győzelmét eredményezte. A parasztpárt vezetése főleg népi írókból állt, társadalmi bázisa pedig az a zömmel nincstelen földműves réteg volt, amelyet az 1945-ös földreform sem elégített ki. A párt vezetői közül azonban többen nyíltan szimpatizáltak a kommunista párttal, a párt főtitkárának, a polgári talajon álló Kovács Imrének pedig ugyancsak emigrálnia kellett.

A kommunista taktika ráadásul olyan ügyes volt, hogy azt igyekezett a nyilvánossággal elhitetni, hogy a polgári pártok őt akarják kiszorítani a hatalomból, s ő végtelen a bekövetkezett politikai eseményekben. Hiszen Kovács Béla letartóztatása jogos volt, mert vallomási jegyzőkönyvében elismerte bűnösségét, sőt ennek alapján kívántak Nagy Ferenc ellen eljárást indítani, de amikor Nagy Ferenc emigrált, akkor az ugyancsak kisgazdapárti Dinnyés Lajos lett a miniszterelnök,

tehát a kisgazdapárt vezető szerepe látszólag megmaradt. Ugyancsak objektív okokra hivatkozhattak, amikor már júniusban szorgalmazták az új választások kiírását, mert az országgyűlésben annyira megváltoztak az erőviszonyok, hogy nem tükrözték a valóságos helyzetet. Ők ajánlották fel, hogy a négy koalíciós párt választási szövetsége maradjon fenn, s szavazati aránytól függetlenül továbbra is együtt vegyenek részt a kormányzásban. Nagylelkű ajánlat, de ez egyúttal azt is jelentette, hogy lehetetlenné vált, hogy valamelyik koalíciós partner egy esetleg számára szimpatikusabb ellenzéki párttal kössön választási szövetséget.

Csupán rövid elemzés érdekében vessünk egy pillantást az 1947. augusztus 31-én megtartott országgyűlési választásokat mutató táblázatra:¹

A párt neve	Szavazatok száma	Mandátumok száma
Magyar Kommunista Párt	1.113.050	100
Független Kisgazdapárt	769.763	68
Szociáldemokrata Párt	744.641	67
Nemzeti Parasztpárt	415.465	36
Keresztény Női Tábor	69.536	4
Demokrata Néppárt	820.453	60
Magyar Függetlenségi Párt	670.000	49
Magyar Radikális Párt	84.169	6
Független Magyar Demokrata Párt	260.420	18
Polgári Demokrata Párt	50.294	3

A választási koalíció kapta a szavazatok 60%-át, ezen belül a kommunista párt a szavazatok 22%-át. A választással azonban a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt elégedetlen volt. A kisgazdapárt közel 2 millió, a szociáldemokrata párt közel 100.000 szavazatot veszített 1945-höz viszonyítva. Az ellenzék a szavazatok 40%-át kapta; a Demokrata Néppártra szavazott a választók 16%-a, s ezzel a parlament második legerősebb pártja lett. Ha tehát a kisgazda párt összefog a demokrata néppárttal és a függetlenségi párttal, akkor messze meghaladják a kommunista párt 22%-át. Egy hosszan elnyúló kormányválság következett, amikor voltak is ilyen kísérletek mind a kisgazdák, mind a szociáldemokraták részéről. A baloldal azonban ezekben a pártokban ekkor már olyan erős volt, hogy megakadályozta a koalíció felrúgását, pár hónappal később pedig már a polgári pártok eltűntek a magyar politikai élet küzdőteréről.

Annak ellenére, hogy a kisgazdapárt, parasztpárt, vagy még a szociáldemokrata párt többsége is nem volt híve a szovjet példát követő szocialista rendszernek, vagy proletárdiktatúrának, a kommunista párt a megszerzett 22%-os szavazat birtokában elérkezettnek látta az időt, hogy a proletárdiktatúrát, vagyis a Magyar Kommunista Párt egyeduralma és irányítása alatt álló proletárállamot megvalósítsa. Formálisan ugyan éppen a kommunista párt volt a demokrácia fő védelmezője. A választás után megalakult új kormányt változatlanul a kisgazdapárti Dinyenyés Lajos vezette, sőt több szociáldemokrata, kisgazda és parasztpárti tagja is volt, a hatalom szempontjából lényeges tárcákat azonban kommunisták töltötték be és miniszterelnök-helyettesként Rákosi Mátyás irányította az ország életét. A

¹ Balogh Sándor: A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Bp., 1978. 109.

demokrácia védelmére hivatkozva semmisítik meg novemberben a 49 mandátumot szerzett Magyar Függetlenségi Párt szavazatait. A legerősebb ellenzék, a Demokrata Néppárt 1947 őszén még erősen bírálja a kormányt, de 1948 tavaszára a megváltozott belpolitikai helyzet hatására előbb vidéki, majd országos szervezetei bomlásnak indulnak. Hasonló a sorsa a kisebb ellenzéki pártoknak is. Vezetőik visszahúzódnak a politikai élettől, vagy emigrációba kényszerülnek.

A Független Kisgazdapárt és Nemzeti Parasztpárt vezetésében 1947–48 fordulóján dől el véglegesen, hogy kiállnak a kommunista párt által szorgalmazott népi demokratikus fejlődés mellett, sőt javaslatokat dolgoznak ki a szövetkezeti gazdálkodás megteremtésére. E két párt a kommunista párt koalíciós partnere, szövetségese, elvileg tehát befolyásuk lehetne az ország gazdasági és belpolitikai helyzetére. Vezető politikusai az 1950-es években is ott vannak a különböző kormányokban, sőt Dobi István hosszú időn keresztül betölti a legfőbb közjogi méltóságot is, de önálló politikai szerepük nincs. A kisgazdapárt és a parasztpárt soha nem szűnt meg létezni. Országos központjuk, irodájuk az 1950-es években is működött Budapesten. Sem országos, sem vidéki szervezetei nem voltak. Egyáltalán, hogy vannak, abból lehetett tudni, hogy választásoknál, vagy az éppen aktuális népfront megalakításánál reprezentatív célból igényt tartottak részvételükre.

A szociáldemokrata párttal más volt a helyzet. A több mint 50 éves múltra visszatekintő munkáspártot nem lehetett megszüntetni. Felhasználták tehát a párton belül meglévő politikai és ideológiai ellentéteket, s a munkásegység fontosságát hangoztató csoportok támogatásával belülről bomlasztották fel a pártot. 1948 februárjában lemondásra kényszerítették és kizárták a párt önállóságához ragaszkodó régi politikai vezetést, s utána már nem volt akadálya, hogy a kommunista párt elvei alapján és lényegében annak szervezeti kereteit megtartva kiválogassák azokat a szociáldemokratákat, akiket alkalmasnak tartottak az egységes pártba való átvételre. 1948. június 12-én létrejött a Magyar Dolgozók Pártja, s ezzel kialakultak a politikai feltételei az egypárti diktatúra megvalósításának.

Az állampárti diktatúra gazdasági feltételei is nagyrészt megteremtődtek erre az időre. A hároméves terv megindítása 1947 augusztusában már erőteljes állami irányítással történt. Ahhoz azonban, hogy a megvalósításban részt vevő szervezetek a tervutasításoknak megfelelően dolgozzanak, államosítani kellett a pénzügyintézeteket és a nagyobb ipari üzemeket. 1947 novemberében megtörtént a bankok államosítása, s ezzel egyúttal a bankok tulajdonában lévő ipari üzemek is állami tulajdonba kerültek, majd 1948. március 25-én közel hatszáz, száz munkásnál többet foglalkoztató gyárat puccsszerűen államosítottak. 1948 júliusában a bányászat 91%-a, az ipar 80%-a, a közlekedés 98%-a, a bankok 95%-a állami tulajdonban volt.² 1948 végére azonban már a 10 fő fölötti ipari vagy kereskedelmi vállalatokat is államosították, 1949 végére pedig a falvakig lemenve felszámolták a magánkisipart és kiskereskedelmet.

Az 1948 júniusában hatalomra került MDP egyeduralma azonban nem volt teljes. Az országosan irányító állami szervezetekben, minisztériumokban, a megyei és járási közigazgatásban még ott voltak a koalíciós pártok emberei, sőt a

² *Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Bp., 1985. 103.*

közigazgatásban dolgozó tisztviselők jelentős része a Horthy-korszakban kezdte pályafutását. Feliülről lefelé haladva ki kellett tehát építeni egy ellenőrző és irányító pártapparátust, amely minden szinten megszabta a feladatokat és ellenőrizte azok végrehajtását a megbízhatatlannak tartott közigazgatásban. A kormány és a szakminisztériumok munkája sokszor formálissá vált, mert a pártközpont osztályai gyakran kész rendelettervezeteket vittek titkársági, vagy politikai bizottsági ülés elé, s jóváhagyva, vagy átdolgozva adták vissza megjelentetésre az illetékes állami szervnek. Emiatt a bizalmatlanság miatt kellett létrehozni a nagy létszámú megyei pártapparátusokat, amelyek lényegében az egész megyei közigazgatást lefedték. Ezekbe a pozíciókba olyan „megbízható elvtársakat” ültettek, akiknek az iskolai végzettsége nem felelt meg a betöltött funkciónak, de párthűségéhez nem fért kétség. Kisebb létszámmal ugyanez volt a helyzet a járási pártapparátusokkal, a községekben pedig a községi párttitkár és pártszervezet látta el az irányítási és ellenőrzési feladatokat.

Annak ellenére, hogy 1948 őszén a kisgazdapárt és parasztpárt vezetői már mindenben magukévá tették az MDP politikáját, a pártvezetés mégis úgy látta, hogy addig nem lehet teljes a proletárdiktatúra, amíg a többpártrendszer megosztja a lakosságot. A parasztpártokra azok minden igyekezete ellenére úgy tekintettek, mint amelyek a falusi reakció letéteményesei, amelyek az MDP hegemóniáját veszélyeztetik. 1948 őszén tehát a kisgazdapárt és parasztpárt vidéki, falusi szervezetei fokozatosan elhaltak, beszüntették működésüket. Ugyanakkor ezekre a pártokra az MDP-nak reprezentációs célból szüksége is volt, hogy ezekkel dokumentálja a munkás-paraszt szövetséget. 1949. február 1-én tehát megalakult a Magyar Függetlenségi Népfront, amelyben ezek a pártok is részt vettek, s nem sokkal később az MDP javaslatára elhatározták, hogy a legközelebbi választáson már a népfront zászlaja alatt, közös programmal és közös listán indulnak. Az 1949. május 15-én megtartott országgyűlési választáson a népfront hatalmas sikert ért el. Más nem is lehetett, mivel versenytárs nem volt.

Az MDP vezetése még egy szempontból szükségesnek látta a kialakított rendszer továbbfejlesztését. 1949 januárjában Rákosi Mátyás a Szabad Népből írt cikkében ezt írta: „A népi demokrácia funkciójára nézve proletárdiktatúra szovjetforma nélkül.”³ Megint a bizalmatlanság kérdése. Magyarországon az ekkor érvényben volt önkormányzati rendszer 1867 után alakult ki, s bár nem volt kimondottan demokratikus intézmény, mégis a megyei közgyűlések szükség esetén szembe szállhattak a központi kormányakarral is, de még a községi önkormányzatoknak, közgyűléseknek is volt bizonyos önállóságuk. Ez volt tehát a probléma. Mert hol van a központi akarat, a diktatúra érvényesítése, ha azt esetleg egy községi önkormányzat megvétózhatja? 1950. május 18-án az országgyűlés törvényt fogadott el a közigazgatás átszervezéséről, s a korábbi önkormányzati rendszert felszámolva létrehozta a tanácsokat. Ezzel tehát megvalósult a „szovjetforma” is. Bár a megyei, járási és községi tanácsoknál voltak választott testületek és végrehajtó bizottságok, a községi tanácsokra csak a végrehajtás hárult. Az országos és helyi rendeletek tömege a mindennapi élet egészére megadta az utasítást

³ Rákosi Mátyás: A népi demokrácia néhány problémájáról. Szabad Nép. 1949. január 16. Közli: Válogatott beszédek és cikkek. Bp., 1950. 359.

és mindenért a tanácsi vezetőket tette felelőssé. Gondolkodni nem kellett, csak végrehajtani.

2) A mezőgazdaság helye az új rendszerben

A háború utáni években a földműves lakosság helyzete lényegében súlyosabb volt, mint a városié. Igaz ugyan, hogy a mezőgazdasági termelőknek a búzafedadag biztosítva volt, tehát nem napi 20 dkg kenyérfejadagjuk volt, de ezen felül, különösen az 1945–47 közötti aszályos években jó, ha a vetőmagkészletet meghagyták, piacra vihető áru-gabonával pedig legfeljebb egy szűk réteg rendelkezett. Az államnak kellett átadni a természetbeni adót, a kényszerárfolyamon megállapított terménybeszolgáltatást, az időnként megismételt gazdaelszámoltatást, valamint a szovjet hadsereg ellátásának biztosítására a szükséges termény- és állat-beszolgáltatást. 1946. augusztus 1-én a forint bevezetése után pedig széjjelnyílt az agrárrolló, s az 1938-as árakat figyelembe véve egyes árufeleségeknél akár több száz százalékos eltérés is volt az ipari árak javára. 1945–46-ban tehát az infláció tette lehetetlenné nemcsak a mezőgazdasági tőkefelhalmozást, hanem a legszükségesebb termelési eszközök megvásárlását is, a forint megjelenése után pedig az égbeszökő ipari árak. 1947-ben már progresszívvá vált a természetbeni adó és szolgáltatás, 1948-ban pedig a 15 hold fölötti gazdálkodókra mezőgazdaság-fejlesztési hozzájárulás címen újabb adót vetettek ki.

A Magyar Kommunista Párt 1947-ig behatóbban nem foglalkozott a mezőgazdaság kérdésével, figyelmét elsősorban az újjáépítés, és természetesen a hatalom megszerzéséért folytatott harc kötötte le. A parasztsággal kapcsolatban beérte a munkás-paraszt szövetség frázisának hangoztatásával, amely különösen az első években ráadásul még az egész parasztságra vonatkozott. A falusi lakosság felé csak a hároméves terv megindítása után fordult a figyelem. Világossá vált, hogy a szocialista töltetű tervet magánkézben lévő ipari üzemekkel nem lehet végrehajtani, államosították tehát az ipari üzemeket, de ezzel párhuzamosan már rájöttek, hogy a könnyűipar és élelmiszeripar alapanyagát a szétszórt kisparaszti mezőgazdaság adja. Több mint egymillió kisüzemet viszont összefogni és az állam által megkívánt termelést rákényszeríteni lehetetlenség. Nincs más választás, mint az, hogy növelni kell az állami gazdaságok területét és megindítani a termelészövetkezeti mozgalmat. Az MKP KV Politikai Bizottságának 1948. április 22-én megtartott ülése maga is elismeri, hogy „pártunk késlekedett a magyar szövetkezeti kérdés elméleti és gyakorlati tisztázásával, annak ellenére, hogy a III. pártkongresszuson erre kifejezett utalás történt és emellett a közgazdaságunkban végbemenő változások, valamint az ország egész gazdasági fejlődésének perspektívája ezt múlhatatlanul szükségessé tették.”⁴

Az ezen az ülésen elfogadott „szövetkezeti irányelvek” is a beszerző, értékesítő és fogyasztási szövetkezetek fontosságát hangoztatja, mint olyan alakulásokat, amelyek alkalmasak a parasztság termelészövetkezeti csoportosulásának előkészítésére. „A népi demokratikus Magyarországon a mezőgazdaság szocialista fejlődése a termelészövetkezeteken keresztül visz. Nálunk ma még nincsenek meg

⁴ MKP és SZDP határozatai 1944–1948. Bp., 1967. 567.

a feltételei annak, hogy az egyéni gazdálkodás helyébe általánosan a termelőszövetkezetek lépjenek. De a mi viszonyaink között az egyéni gazdálkodás is, ha az egyszerű szövetkezeti mozgalom széles hálózatára támaszkodik, a mezőgazdaság szocialista fejlődését mozdíthatja elő, termelőszövetkezetek létesüléséhez vezethet. – Az átmenet az egyéni gazdálkodásról a szövetkezeti gazdálkodásra lassú folyamat, mely a parasztság önkéntes elhatározását, továbbá türelmes átnevelését követeli meg. Gyorsítani ezt az átmenetet most elsősorban az által kell, hogy az értékesítési és fogyasztási szövetkezeti tevékenységet az általános falusi szövetkezeteken belül összekapcsoljuk a szövetkezeti termeléssel, s hogy az állam különböző előnyökben részesíti a szövetkezetet.”⁵ 1948 tavaszán tehát még egy mérsékelt és fokozatos termelőszövetkezeti szervezés a célkitűzés. Itt még az általános szövetkezeteken van a hangsúly, amelyeknek részei a termelőszövetkezetek is, de már erőteljesen és több alkalommal felvetődik a kulákok elleni harc is, és már ebben a határozatban benne van, hogy a kulákbérleteket el kell venni, és szegényparasztokból álló bérlő-szövetkezeteknek adni.

Ezt a szemléletváltást, valamint a falusi osztálytagozódást és erősödő osztályharcot hangoztató elméletet felerősítette a Kommunista és Munkáspártok 1948. június 27-i bukaresti ülésének határozata, amely felhívta a figyelmét a demokratikus országok kommunista pártjainak a „falusi osztálytagozódás” gyorsuló folyamatára, az „osztályharc éleződésére” és a mezőgazdaság kollektivizálására.⁶ Ennek a határozatnak a jelentőségét magyar szempontból Hegedűs András — akkor már mint az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának vezetője — még 1950-ben is hangoztatta: „A megváltozott helyzetben pártunk parasztpolitikájának kialakulását nagymértékben elősegítette a Tájékoztató Iroda emlékeztető határozata, amely a mi pártunk részére is figyelmeztetés volt, hogy a szocializmus építése falun történelmi szükségszerűség minden népi demokratikus országban.”⁷ Ez a kötelezettség természetesen következett a Tájékoztató Iroda 1947 szeptemberi megalakulásakor elfogadott állásfoglalásból, amikor kimondták, hogy a népi demokratikus országok a Szovjetunió sok éves tapasztalatait belpolitikájukban is figyelembe veszik. Ha tehát az „élenjáró szovjet mezőgazdaság” eredményeit a kolhoz-rendszernek köszönheti, akkor a magyar mezőgazdaságnak is ezt az utat kell követni. Rákosi már 1948 júliusában kijelentette: „nem elég a szocializmust a városban építeni, és nem is lehet a szocializmust megvalósítani, ha a falun nem építjük.” A faluban viszont nem lehet addig építeni, „míg ott szabadon nőnek a kizsákmányoló elemek.”⁸

Az állami elővételi jog és a kulákbérletek felszámolása szerepelt az MDP alakuló kongresszusának programjában is 1948 júniusában. „A párt védi a paraszti magántulajdont, éppen ezért ellenzi a kisbirtokok további elaprózását, és síkraszáll tervszerű állami birtokpolitika keretében a föld adásvételénél az állam elővételi jogának gyakorlásáért a dolgozó parasztság javára. A mezőgazdasági munkanélküliség megszüntetésének fontos eszköze a vidék iparosítása, továbbá

⁵ Uo. 564.

⁶ A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai. Bp., 1950. 15.

⁷ Hegedűs András: A magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésének kérdései. Pártfőiskolai előadás. 1950. október 5. Bp., 1951.

⁸ Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Bp., 1949. 55.

nagybérleteknél a bérlet kötelező felajánlása mezőgazdasági munkásokból és kisparasztokból alakuló bérlőszövetkezeteknek.⁹ Két hónappal később azonban Rákosi Kecskeméten, augusztus 20-án elmondott beszédében már a termelőszövetkezetek megalakítását szorgalmazza. „A kérdés, hogy merre menjen a dolgozó parasztság, fel van vetve és a válasz is világos. A dolgozó parasztság a szövetkezés, a kölcsönös segítség és a közös munka útját választja. És ebben teljes erővel támogatja őt a város dolgozó népe, az egész demokrácia.”¹⁰ A kulákság gazdasági korlátozását előíró rendeletek nem is vártak magukra sokáig. 1948. augusztus 28-án jelent meg a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról, egy nappal később a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről szóló kormányrendelet.¹¹

A korabeli pártdokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy az MDP vezetésének sem egységes, sem konkrét elképzelése nem volt a tervezett szövetkezeti gazdálkodás megvalósítására. A titkárság 1948. október 14-i ülése határozatot hozott a központi pártapparátusban működő Szövetkezetpolitikai Bizottság és Agrárpolitikai Bizottság összevonásáról, Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság néven. Ennek az elnöke Gerő Ernő lett.¹² A bizottság feladata volt, hogy kidolgozza a kulákság korlátozását szolgáló intézkedéseket; a mezőgazdaság kollektivizálását elősegítő rendszabályokat; „kidolgozza az osztályszempontoknak megfelelően a mezőgazdasági termelés fejlesztését szolgáló szükséges intézkedéseket”, gondoskodik a fenti rendszabályok és intézkedések végrehajtásáról, különböző állami szervek, szövetkezeti központok és nemzeti vállalatok irányításával és határozatai végrehajtásának ellenőrzésével. A bizottság közvetlen irányítása alá tartozott a Földművelésügyi Minisztérium és a Magyar Országos Szövetkezeti Központ.

Ez a bizottság terjesztett tervezetet október 28-án a Politikai Bizottság elé a közösen termelő szövetkezeti csoportok fejlesztéséről. Az előterjesztés helyzetlemező részében megállapítják, hogy „a termelőcsoportok szervezése terén a legnagyobb zavar és bizonytalanság uralkodik.”¹³ A pártközpont által irányított vizsgálatok megállapították, hogy az 1947/48-as gazdasági évben mindössze 5 szántóföldi csoportról tudnak. 1948 őszén a nagybérleteket felszámoló rendelet megjelenése után a közös termelést folytató csoportok száma megnőtt és október közepéig nem teljesen megbízható adatok szerint 64 földbérlő-szövetkezeti csoport nyújtotta be hitelkérelmét és országosan mintegy 200 csoportról tudnak. Az előterjesztés megkülönböztet „tábláscsoportok”-at és „közösen termelő csoportok”-at. A táblás művelés alatt ekkor még azt a formációt értették, ahol a termelők csak bizonyos munkafolyamat elvégzésére szövetkeztek, egyébként pedig saját tábláikat tulajdonukban megtartották. „A táblás művelést folytató csoportok túlnyomó többségben kapitalista módon gazdálkodnak. A közösen termelő csoportoknál általában a legalacsonyabb, legprimitívebb formákat kívánják kialakítani és nem egy helyen, csak egy évre, indulásként tervezik a csoportok megalakulását,

⁹ MKP és SZDP határozatai 1944–1948. 599.

¹⁰ *Rákosi Mátyás*: Válogatott beszédek és cikkek. Bp., 1950. 333.

¹¹ 8990/1948. és 9006/1948. számú kormányrendeletek

¹² MOL – M. 276. f. 53. cs. 13. öe.

¹³ MOL – M. 276. f. 53. cs. 13. öe.

s azután újra egyénileg akarnak gazdálkodni. A földművesszövetkezetek mai formájukban nem segítik, hanem rossz vezetőségeik miatt legtöbbször akadályozzák a tábláscsoportok létrejöttét. Pártszervezeteink elhanyagolják ezt a kérdést és sok helyütt ellenséges a magatartásuk a közösen termelő csoportokkal szemben.”¹⁴

Az előterjesztés javasolja, hogy november 15-ig dolgozzák ki a termelő szövetkezeti csoportok működési alapszabályát. A tervezet két alaptípust említ, az egyik a táblás termelőcsoport, ahol a termelési folyamat egy része egyéni, családi műveléssel történik, s a jövedelem elosztását a beadott föld aránya szabja meg. A másik a közösen termelőszövetkezeti csoport, ahol a földművelés szövetkezeti munkaszervezettel történik, a jövedelmet pedig részben a végzett munka, részben a beadott föld alapján osztják szét. Ez tehát földjáradék, amit a tervezet a megtermelt javak 25–30%-ában javasol megállapítani, azért, hogy a belépés a középarasztok számára szimpatikusabb legyen, amit azonban később csökkentenének. Ez a tervezet még el tudja képzelni azt is, hogy a termelők nem teljes földterületükkel lépnek a szövetkezetbe, csupán azt kötné ki, hogy a „tag által egyénileg művelt terület nem haladhatja meg a szövetkezeti termelésbe beadott föld nagyságát.” Ugyancsak eltér a később megvalósított tervektől az az elképzelés is, hogy „a közösen termelő szövetkezeti csoportokat általában nem önálló szervezatként szervezzük meg, hanem általános, egységes falusi szövetkezetté fejlesztendő földművesszövetkezetekben, vagy földbérelő-szövetkezetekben.”

Ez a bizonytalanságokkal tűzdelt tervezet nem tükrözi vissza azt a hevületet, amivel a kommunista vezetés szorgalmazta a szövetkezetek létrehozását. Hasonlóan bizakodó, bár ekkor még mértéktartó Rákosi Mátyásnak a Központi Vezetőség 1948. december 9-i ülésén elhangzott beszéde: „A majdnem kétmillió apró birtok, melynek jó része gyakran fél- és negyed holdas darabkákból áll, rendkívül megnehezíti nemcsak az olcsó, de a tervszerű termelést is. Hazánkban most több mint 300 földműves termelőszövetkezet működik. Jelentékeny részük azoknak a bérlőknek a szövetkezete, akik most vették át a kulákok eddig bérletben lévő földjeit. Rizstermelésünk majdnem kizárólag szövetkezeti és hozzátehetjük, jó-részt álszövetkezeti kezekben van. Emellett azonban nincsen olyan községe az országnak, ahol ne terveznének szövetkezetet, helyenként egész csomót. – A mi véleményünk szerint nem szabad az új szövetkezeteket elsietve, megfelelő vezetők és káderek nélkül létrehozni. Rendkívül vigyázni kell arra, hogy a szövetkezés önkéntes legyen. Nyomás, vagy erőltetés kárt okoz. – Mi javasoltuk a földművelésügyi kormányzatnak, hogy a szövetkezeteknek ne csak gazdaságilag menjen a segítségükre, ne csak gépekkel, vetőmaggal, szerződési előnyökkel, adóztatási könnyítésekkel, hanem a szervezésben is nyúljon a hónuk alá. A meglévő és működő szövetkezetekből válassza ki azt a három, vagy négy termelőszövetkezeti típust, amely legalkalmasabb a fejlődésre és legéletképesebb. Dolgozza ki ezeknek a termelőszövetkezeteknek a működési szabályzatát. A működési szabályzat kidolgozásánál elsősorban a tényleges helyzetből, a már meglévő tapasztalatokból induljon ki és ezeket a működési szabályzatokat bocsássa az összes szövetkezetek

¹⁴ Uo.

rendelkezésre”.¹⁵ Tehát itt még azt hangoztatja, hogy nem szabad elsietni a szervezést és vigyázni kell az önkéntességre.

Az idő azonban sürgetett, s a kapkodó, át nem gondolt intézkedések most kezdtek bosszút állni. Augusztus végétől több mint százezer hold gazdagparaszti föld került olyan falusi nincstelenek birtokába, akiknek sem felszerelése, sem termelési tapasztalata nem volt. A Rákosi által említett 300 földbérelő-szövetkezet csak a tervekben szerepelt, s november végén félő volt, hogy újabb hatalmas területek maradnak megműveletlenül. A földművesszövetkezetek, amelyekhez ezek a területek hivatalosan tartoztak, annyi megpróbáltatás után nem mertek és nem akartak újabb „vad” szövetkezeteket létrehozni, ezeknek a kallódó földeknek a problémájára azonban a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság terveze sem mutatott megoldást. Az MDP KV Politikai Bizottsága december 9-én tárgyalta meg a már rendelettervezetbe foglalt anyagot, s kisebb módosítás után jóváhagyta.¹⁶

A „földművesszövetkezetek és földbérelő-szövetkezetek termelőség-csoportjairól” szóló 14.000/1948. sz. kormányrendelet már december 10-i dátummal napvilágot látott.¹⁷ A rendelet jelentőségét mutatja, hogy az eredetileg tervezett FM rendelet kormányrendeletként jelent meg. A rendelet szövegéből két következtetést azonnal le lehet vonni. Az egyik az, hogy itt még látszólag bürokratikus komolyan veszik a törvényességet: „termelőség-csoport csak a földművelésügyi miniszternek a Magyar Országos Szövetkezeti Központ meghallgatása után adott engedélye alapján működhetik. A termelőség-csoport gazdálkodásának módját és tiszta jövedelmének felosztását a jelen rendelethez I-III. szám alatt mellékelte mintaszabályzat felhasználásával állapíthatja meg. A szabályzat a termelőség-csoport tagjaira ezek aláírásával válik kötelezővé, hatályba azonban csak akkor lép, ha azt a MOSZK meghallgatása után a földművelésügyi miniszter jóváhagyta.” A másik következtetés — ahogy az a rendelet címében is szerepel —, hogy ezek a szövetkezetek nem önállóak, hanem a földművesszövetkezetek leányvállalatai. „A szövetkezet szerveinek mindazok a határozatai, amelyek a szövetkezet tagjait általánosan érintik, a termelőség-csoport tagjaira is vonatkoznak; ugyancsak megilletik őket mindazok a jogok, amelyek a szövetkezet tagjait tagsági minőségükből folyóan illetik. A termelőség-csoport működésével kapcsolatos közös ügyek lebonyolítása a szövetkezet útján történik, amely ezeket rendes ügyvitel keretében intézi.” A rendelet értelmében a termelőség-csoport minden adminisztratív munkáját a könyveléstől az anyagnyilvántartásig, külön kezelve, a földművesszövetkezetnek kellett végezni. A rendelet szövegében a földbérelő-szövetkezetéről már alig esik szó, legfeljebb utalásképpen, hogy aki bérelt földdel lép a termelőség-csoportba, annak földjára nem jár. A rendelet mellékleteként közölt három alapszabályzat-minta választási lehetőséget biztosított a különböző termelőség-csoport típusok megalakításához.

¹⁵ Részlet a KV 1948. november 27-i ülésén tartott beszédből. Válogatott beszédek és cikkek. Bp., 1950. 352-355.

¹⁶ MOL – M 276. f. 53. cs. 16. öe.

¹⁷ 14.000/1948. Kormányrendelet. Rendeletek Tára. 1948. december 18. 278. sz.

- I. típus: Táblás termelészövetkezeti csoport: A csoport közös vetésterv alapján dolgozik, de a földművelési munkák nagy részét minden tag önállóan végzi. Közös a szántás és vetés, valamint azok a munkák, amit gépi erővel el lehet végezni. A tagok nevében a csoport intézőbizottsága kötött termelési szerződéseket is. Az alapszabály részletesen felsorolja a csoport feladatait a vetési terv elkészítésétől, a betakarításig. „A betakarított terménnyel minden tag maga rendelkezik. De minden tagnak hozzá kell járulnia a csoport és a szövetkezet közös költségeihez, valamint tartalék-alapok képzéséhez, az intézőbizottság által megállapított mértékben.”
- II. típus: Átlagelosztású termelészövetkezeti csoport: A csoport alapszabálya tulajdonképpen az I-es és III-as típusú csoport feladatainak a keveréke. A csoport közös feladata a vetésterv és a táblák megállapítása, a termelési szerződések megkötése. A szántás és vetés mindazoknál a növényeknél közösen történik, ahol a gépi munka lehetséges. Az évközi növényápolási munkát saját tábláján mindenki maga végezheti, a csoport intézőbizottsága azonban ellenőrzi a munka elvégzését. Az aratás végezhető csoportosan, vagy egyénileg, a cséplést azonban közös szérűn végzik. A gazdálkodással kapcsolatban felmerült költségeket a tagok vetésterületük arányában közösen viselik, s ugyanilyen formában részesül a tag a tiszta jövedelemből is.
- III. típus: Közös termelő szövetkezeti csoport: A rendelet és a termelészövetkezeti alapszabályzat elkészítői ezt a termelési formát tartották a legfejlettebbnek. E csoport tagjai a művelésük alatt álló földterülettel részt vesznek a munkában, attól függetlenül, hogy a művelésük alatt álló terület saját tulajdonuk, vagy bérlet. Egyéni művelés céljára (háztáji) jogában állt másfél hold földet megtartani, de ebbe már a ház körüli kertrész is bele tartozott. A közös gazdaságba az összes igavonó állatot be kellett adni, valamint a meglévő gazdasági felszerelést is. A rendelet szerint ennek az ellenértékét ki kellett fizetni. „A csoport feladata, hogy a művelése alá vont földeken a tervszerű és eredményes munkálkodást közös szövetkezeti üzemben és társas munkaszervezettel megvalósítsa.” Ennek érdekében, a gazdasági év kezdete előtt az intézőbizottság üzemtervet készít, amit a csoportgyűlés hagy jóvá. A munkák elvégzésére 6–10 fős munkacsapatokat szerveznek, amelyek egész évben együtt dolgoznak az intézőbizottság által megbízott munkacsapat vezető irányításával, akinek az utasításait végre kell hajtani. Az elvégzett munkáért a csoport tagjai munkaegységet kaptak, melynek nagyságát az intézőbizottság határozta meg. A munkaegység kiszámításának megkönnyítésére a MOSZK részletes tájékoztató táblázatot adott ki, ennek figyelembe vétele azonban nem volt kötelező. A gazdasági év végén az intézőbizottság a következő szempontok figyelembe vételével elkészítette a csoport elszámolását: „Az egész évi termelés ellenértékéből le kell vonni a termelésre fordított összes kiadásokat (vetőmag, műtrágya, gépállomással szemben fennálló kötelezettségek, szövetkezeti hozzájárulás, haszonbér, stb.). A fennmaradó összegből az üzemgazdasági és a beruházási tartalékokra megfelelő ösz-

szeget kell biztosítani.” Ezután a „tisztá feleslegből” ki kellett még fizetni a földdel belépő tagok földjáradékát, s ami meg ezek után megmaradt, azt a munkaegységek kifizetésére lehetett fordítani.

A kormányrendelet megjelenésével és a minta-alapszabályzatok elkészítésével hivatalosan is kezdetét vette a szövetkezetek szervezése. 1948 decemberéig becsült kimutatás szerint 468 különböző típusú szövetkezeti csoport kezdte meg működését, részletesebb információk azonban nem állnak rendelkezésünkre. 1949 júniusában már 584 tszcs működött 12.900 taggal, 95.573 kh (55.000 hektár) területen. Az egy szövetkezetre jutó földterület 163 kh (94 hektár) volt, az átlagos szövetkezeti tagság pedig 22 fő. Ha figyelembe vesszük, hogy ennek a területnek jelentős része is az 1948 őszén és azt követően leadott földbérlő-szövetkezeti föld volt, akkor világos, hogy első lépésként a falvak legszegényebb, nincstelen, vagy 1–2 holdas parasztjait tömörítették a szövetkezetekbe. A kimutatott 22 fős átlagtagság valójában még ennyi sem volt. Egy tszcs. megalakulásához legalább 10 fő kellett. Az anyagi biztonság és a remélt nagyobb anyagi jólét következtében a férj és feleség is tagjai lettek a szövetkezetnek, így egy 22 fős tagság meglehet, hogy 10–12 családból állt.

A földművesszövetkezeti bábáskodás sem tartott sokáig. Érthető a rendszer urainak az a döntése, hogy a termelőcsoportok adminisztrációját a földművesszövetkezetekre bízta. Hiszen a legkisebb termelőszövetkezetnek is legalább egy könyvelőt, vagy adminisztrátort alkalmazni kellett volna. Erre azonban nem volt pénz. Közben azonban a földművesszövetkezetek helyzete is megváltozott. Munkagépeiket át kellett adni a gépállomásnak, ha malommal, vagy olajütővel rendelkeztek azok a megalakuló állami vállalatok kezelésébe kerültek, s a földművesszövetkezetek mindinkább mint fogyasztási, beszerző és értékesítő szövetkezetek szerepeltek és semmi közük nem volt a termeléshez. 1950-től megindult a III. típusú tszcs-k önálló termelőszövetkezetté alakulása, s a továbbiakban mindinkább önállósulásra ösztönözték a szövetkezeti csoportokat.

Ez volt az a keret, amelyben a mezőgazdaságnak és a mezőgazdasági népességnek élnie és termelnie kellett volna. Gyakran végrehajthatatlan rendeletek tömegétől gúzsba kötve, rendőrségi és bírósági intézkedésektől megfélemlítve cipelte hátán egykor imádott, most százszor elátkozott földjét. Az évről-évre növekvő földadó és beszolgáltatás nemcsak a gazdagparaszság, hanem minden mezőgazdasággal foglalkozó életét bizonytalanná tette. A gyakran ismétlődő tagosítások átláthatatlanná tették a földbirtoklást is. A „kulákság” határát országosan 25 kh-ban, vagy 350 aranykorona tiszta jövedelemben szabták meg, végrehajtása azonban a falusi előljárókra várt, s voltak olyan falusi párttitkárok, akik az egész birtokos parasztságot osztályellenségnek tekintették. Nem bírván a terheket, évente tízezrek hagyták ott a mezőgazdaságot, s a megműveletlen állami tartalékföldék területe százezer holdakkal nőtt, miközben a mezőgazdaság nem tudta normálisan ellátni élelmiszerral a magyar lakosságot.

3) A mezőgazdasági termelés állami irányítása

A mezőgazdasági termelés megszervezésébe az 1945–48 közötti koalíciós kormányzat idején is beleszólt az állam, ez azonban akkor még csak a legfontosabb

növények (búza, árpa, rozs, kukorica, cukorrépa, olajos magvak) termelésére és termőterületének nagyságára terjedt ki, de a mezőgazdasági termelés egészét nem fogta át. 1948 tavaszától azonban a tervgazdálkodási elképzeléseknek megfelelően központilag meghatározták, hogy az ország termőterületéből különféle növényfélések termelésére milyen területeket kell felhasználni. Ezt lebontották megyékre, járásokra, községekre, s megvalósítását a községi előljáróságnak, vagy termelési bizottságnak kellett biztosítani. Feltételezve, hogy az ősidőktől fogva mezőgazdasági termeléssel foglalkozó falusi lakosság semmit nem ért a termeléshez, sértő módon, ugyanakkor nevelésesen, az őszi szántó-vető munkától a betakarításig napról-napra beütemezték az elvégzendő munkafolyamatokat. Ezek a rendeletek természetesen nem vették figyelembe az ország különböző területein meglévő termelési, természeti és időjárás adottságokat. Ezeket a rendeleteket általában a legnagyobb jó szándék mellett sem lehetett teljesíteni, mert a mindennapi élet nem alkalmazkodott a százalékokhoz. Ilyen esetekben az elmaradásért általában a „kulákokat” és a klerikális reakciót tették felelőssé, de néha előfordult, hogy önkritikát is gyakoroltak. Az MDP Politikai Bizottságának 1948. október 21-i ülésén elismerték, hogy „az őszi szántási- és vetési terv elkészítésénél az alapvető elgondolásunk az idén az volt, hogy a szántási és vetési előirányzatnak valamint a végrehajtás hetenkénti előírásának részletekig menő kidolgozásával a mezőgazdaságban kellő időben, tervszerűen tudjuk irányítani és ellenőrizni a munkát. Mi az ütemtervet olyan módon állítottuk össze, hogy a vetőszántást és a vetést október 31-ig az idén be kell fejezni. A gyakorlat megmutatta, hogy ami az ütemterv előirányzatát illeti, elgondolásunk nem volt helyes, mert nem vettük figyelembe, hogy az ország nagyobb részén kukoricából, búzából, napraforgóból és cukorrépából, tehát olyan növényekből, amelyek az őszi gabonák előveteményei, kimondottan jó termésünk van, ami a normálisnál nagyobb megterhelést jelent a fogatállományra és ez általában késlelteti a szántási és vetési munkálatokat.”¹⁸ Tételizzük fel, hogy a búza csak tévedésből került az elővetemények sorába, de az október 31-i dátum akkor is súlyos szakmai tévedés, hiszen annak teljesítéséhez a kukorica és cukorrépa betakarítását szeptember végéig el kellett volna végezni. A jelentésből az is kiolvasható, hogy a szántás és vetés teljesítéséről hetenként jelentést kértek. Ellentmondás van a jelentés bevezető és befejező része között is. A jelentés elején azt mondják, hogy rosszul számoltak, a tervet nem lehet teljesíteni. Később viszont azt olvashatjuk: „A szántás-vetésekre vonatkozó jelentések sokkal reálisabbak, mint az előző hetekben voltak és nagyjából a valóságot tükrözik vissza. Az október 16-ig befutott jelentések szerint fel van szántva 3,405.454 kat.hold, az előirányzott területeknek 97%-a.”¹⁹ A továbbiakban kiderül, hogy a tervezett búzaterület 51%-án, a rozsterület 81%-án már a vetést is befejezték. Ha, viszont október 16-án már így álltak, akkor mi volt az akadálya, hogy október végére az őszi mezőgazdasági munkát befejezzék?

Becsapás és önbecsapás volt ez a javából. Még éppen csak hogy kezdett kialakulni a kommunista diktatúra, de a gazdasági területen dolgozók már tapasztalták, hogy a terv szent és mindenáron teljesíteni kell. A teljesítésért pedig nem

¹⁸ MOL – M 276. f. 54. cs. 15. öe.

¹⁹ Uo.

csak a gazdálkodó volt felelős, hanem a községi termelési bizottságtól a megyei gazdasági vezetőkig mindenki. Egy megye pedig elég nagy területű volt ahhoz, hogy az elvégzett munka mennyiségét akár csak megyei szinten is pontosan meghatározzák. Maradt tehát a jelentés, és a papír sok mindent kibírt. Természetesen a földművelő alapvető érdeke volt, hogy minden bízgatás és rendelet nélkül a szükséges mezei munkát elvégezze. Ha azonban bejött egy tartós őszi eső, amikor a traktor, vagy két jó ló által vontatott eke is beragadt a sárba, akkor hiába volt tervelőírás és hiába volt rendelet, a munkát abba kellett hagyni.

A mezőgazdasági termelés folyamatában három olyan nagy terület volt, amely az egyéni gazdálkodókat is gúzsba kötötte és szinte lehetetlenné tette egyéni elképzeléseinek megvalósítását. Egyik a szántás-vetés, növényápolás volt, másik a termelendő növények előírása, harmadik a termés-betakarítás. Az ezeket a folyamatokat szabályozó, évről-évre rendszeresen megjelenő rendeletek gyakran szóról-szóra megegyeznek, különösen 1950-től, amikor az ötéves terv beindítása a parasztság minden rétegétől is fokozott teljesítményt követelt meg és ezt úgy látták biztosítottnak, ha a termelés minden lépését szabályozzák. Ezeket az ismétléseket elkerülendő, dolgozatunkban csak az eltérő, változó intézkedéseket közöljük.

a) Szántás-vetés, növényápolás

1948-ban az őszi mezőgazdasági munkák irányítása még meglehetősen általánosságban mozgott. A földművelésügyi miniszteri rendelet csupán azt írta elő, hogy a gazdálkodó szántóföldjét legkésőbb december 31-ig köteles felszántani, de úgy, hogy ezt megelőzően az őszi vetést már megvalósítja. Szántóterületének legalább 35%-át köteles volt kenyérgabonával (búza, rozs) bevetni.²⁰ A vetéshez búzából 100 kg, rozsából 90 kg vetőmagot kell számítani holdanként. Az 1949-es rendelet annyiban módosult, hogy a községekre megállapított vetésterv alapján a helyi népi bizottság döntötte el a kenyérgabona vetésterületét. A rozsot október 15-ig, a búzát október 31-ig kellett elvetni. A tavaszi vetés alá kerülő mélyszántással december 15-ig kellett végezni. Amennyiben a gazdálkodó nem rendelkezett traktorral, vagy igásállattal, a községi eljáráságtól igényelhetett segítséget.²¹ Ugyancsak miniszteri rendelet tette kötelezővé 1948-ban és 1949-ben is az őszi gabonafélék learatása utáni tarlóhántást.²² Ezt azonban ekkor még a gyomnövények elhatalmasodása és a rovarkárok meggátlása érdekében rendelik el. 1948-ban — 1945 után immár sokadjára —, rendeletileg szabályozzák a traktorok szántási kötelezettségét is. 30 lóerőnél kisebb traktorral legalább 330, 50 lóerőnél kisebb traktorral 390 hold, 50 lóerős vagy annál nagyobb traktorral 510 hold földet kellett középmelegen megszántani.²³ Ugyanez a rendelet írta elő a községi traktorbizottságok létesítését is. 1949 őszén egy újabb traktorszántási rendelet jelent meg,

²⁰ 245.300/1948. FM. rendelet. Magyar Közlöny. 1948. augusztus 18.

²¹ 15.008/1949. (VIII. 21.) FM sz. Rendeletek Tára 1949.

²² 242.200/1948. FM. Rendeletek Tára 1948. 1501., valamint 8201-1/1949. (VII. 14.) FM. Rendeletek Tára 1949.

²³ 228.700/1948. FM. sz. Rendeletek Tára 1948.190. sz.

amely már részletesen felsorolta a traktorbizottság tagjait, feladatkörét. A bizottság traktorszántási tervet készít, melyet „szeptember hó 15. napjáig köteles a járási gazdasági felügyelőnek megküldeni, aki azt a járási népi bizottság meghallgatása után jóváhagyja és a bizottságnak szeptember hó 25. napjáig visszaküldi.”²⁴ Az egész nagystílű rendelkezésnek csak az volt a szépséghibája, hogy 1949-ben a gépállomások traktorállományát is beszámítva jó, ha 3–4 traktor volt községenként.

A mezőgazdaság gépellátottsága azonban az 1950-es években inkább még romlott. Az üzemben tartott traktoroknak közel negyedét 1945 előtt gyártották, elkoptak, kiöregedtek, s alkatrész utánpótlásuk is nehézkes volt. 1950–1955 között az ország teljes traktorállománya így alakult:²⁵

1950	17.400 db
1951	17.467 db
1952	13.454 db
1953	15.398 db
1954	17.670 db
1955	23.645 db

1952-ben tehát 4.000 darabbal csökkent az amúgy is csekély traktorállomány. Igaz ugyan, hogy ehhez viszonyítva 1954–55-ben — a Nagy Imre kormány gazdaságpolitikájának következtében — több mint 10.000 darabbal nőtt a munkába állított traktorok száma, de ez még így sem fedezte a minimális szükségleteket sem. Hasonló volt a helyzet a traktorokhoz kapcsolódó munkagépekkel is. Az alapvető probléma az volt, hogy az ipar az ötéves tervben előirányzott gépgyártást 1953 nyaráig 50%-ban sem teljesítette.²⁶

Gép megnevezése	Ötéves terv szerint üzembe helyezendő db	Ténylegesen üzembe helyezve 1953. júniusig	Teljesítés %-ban
Traktor	21.900	8.237	37,6
Traktoreke	17.320	8.164	47,1
Traktortárcsa	11.300	5.262	47,8
Traktorkultivátor	6.800	3.033	44,6
Traktoros vetőgép	5.300	3.102	58,5
Burgyonyaültetőgép	860	129	15,0
Kéveköto aratógép	9.069	2.858	31,5
Arató-cséplőgép	2.600	1.251	52,0

Amint a táblázatból látható, az ötéves terv kétharmadának eltelte után traktorból és kéveköto-aratógépből alig egyharmadát gyártották le a tervezettnek. Ilyen körülmények között hiába szorgalmazták a rendeletek a gépek alkalmazását. 1953-ban, a termelőszövetkezetekben a kapálás 7,7%-át, az aratás 27,7%-át végezték géppel, a többit kézi erővel.

²⁴ 15.014/1949 (IX. 3.) FM sz. Rendeletek Tára 1949.

²⁵ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. Bp., 1957. KSH 262., illetve 267.

²⁶ Uo. 261.

Mivel a mezőgazdaság természetéből adódóan szétszórta volt, itt a bürokratikus tervszerűségnek még inkább igyekeztek érvényt szerezni. Bármilyen termelési folyamatról volt is szó, annak végrehajtása három lépcsőben történt meg. Megjelent a földművelésügyi miniszteri rendelet, amelynek végrehajtása felülről lefelé a megyei, járási, községi tanácsok részére kötelező volt. A községekben a termelési bizottságoknak, vagy a falujegyzőnek gazdálkodóig lemenve tervet kellett készíteni a végrehajtásról. Ha pl. a rendelet az őszi szántó-vető munkát írta elő, akkor még a helyi népi bizottságnak, vagy a traktorbizottságnak is tervet kellett készíteni, hogy a község határában hol és mennyi lesz az őszi gabona (általában 30–35% volt), mert először ennek a területét kellett felszántani. A tervben azonban annak is szerepelni kellett, hogy a fogattal, vagy igásállattal nem rendelkezők földjét hogyan szántják meg. Állami gazdaságok, vagy szövetkezetek esetén könnyebb volt a helyzet, mert ott a terveket a helyi vezetők készítették el.

Második lépcső a végrehajtás volt. Itt már jelentkeztek a problémák, mert az igaerővel rendelkezők először a saját földjüket szántották fel, s csak azután rendelkeztek ki őket más földek megművelésére. Magántulajdonban lévő traktor ekkor már legfeljebb egy-kettő volt a községekben, a gépállomások traktorállománya pedig nem volt elegendő és különösen, ha telephelyük távolabbi községben volt, nem biztos, hogy a munkát el tudták végezni. A magángazdálkodók egyébként sem vették szívesen igénybe a gépállomások munkáját. A gépi munka különösen magántermelők esetében meglehetősen drága volt (10–20%-kal magasabb, mint a szövetkezetnél), s bár rendeletileg előírták, hogy mélyszántás, vagy őszi szántás esetén legalább 20–25 centiméter mélyen kell a szántást elvégezni, az a valóságban sokkal sekélyebb volt. A traktorosok a gépállomások dolgozói voltak, teljesítményben dolgoztak és közvetlenül nem voltak érdekelve a mezőgazdasági termelésben.

A folyamat harmadik lépcsője a jelentések rendszere és az ellenőrzés volt. „Az őszi mezőgazdasági munkák elvégzésének fokozottabb ellenőrzése és a végrehajtási tervek teljesítésének pontos felmérése érdekében a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, gépállomások és a községek kötelesek a betakarítás, az őszi vető- és mélyszántás, valamint az őszi növények elvetésének végrehajtásáról jelentést tenni. A jelentéseket minden hó 5., 10., 15., 20., 25. és 30. napján az előző időszak munkateljesítményéről kell megtenni.”²⁷ A magántermelők tervteljesítését a mezőőrök és dűlőfelelősök jelentették a községi tanácsnak. A községi tanácsok tehát ötnaponként külön erre a célra rendszeresített jelentőtömbön küldték meg jelentésüket a járási tanácsnak, ahol két nap alatt kiértékeltek és megküldték a megyei tanácsnak, amely a járási jelentéseket „kiértékelés után összesíti és az erre a célra rendszeresített jelentő lapon zárt borítékban, ajánlott expressz küldeményként a földművelésügyi miniszternek megküldi.”²⁸ Ez az egész bürokratikus eljárás teljesen fölösleges volt. Szűrőpróbaszerűen ellenőriztek ugyan néhány községet, de ránézésre csak akkor tudtak megállapítani szabálytalanságot, ha a megművelt terület a jelentettnél lényegesen kevesebb volt. Mivel az őszi mezőgazdasági munkák elvégzéséért a községi, járási, megyei vb. elnökök feygel-

²⁷ 18.091/1951. (IX. 2.) FM. sz. Rendeletek Tára 1951. 742.

²⁸ Uo.

mileg voltak felelősek, senkinek nem állt érdekében a hiányosságok feltárása. Arról nem beszélve, hogy az így kiagyalt ütemterveket képtelenség volt betartani.

Rendelet szabályozta az őszi vetések határidejét és vetésterületét megyei bontásban.²⁹ Szeptember 10-ig végezni kellett a nyári keveréktakarmány, repce, bíborhere; szeptember 20-ig az őszi árpa, lucerna; szeptember 30-ig az őszi keveréktakarmány, rozs vetésével. Október 20-ig be kellett fejezni az őszi búza vetését Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szolnok, Bács-Kiskun, Fejér, Tolna, Baranya, Somogy és Pest megye ceglédi, dabasi, monori, nagykátai, ráckevei járásában, október 25-ig Zala, Vas, Győr-Sopron, Veszprém, Komárom, Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár megyékben és Pest megye aszódi, budai, gödöllői, szentendrei, szobi, váci járásában. Ugyanez a rendelet meghatározta azt is, hogy a magántermelők szántóföldjükön hány százalékban kötelesek kenyérgabonát termelni: Budapest 20%, Baranya, Győr-Sopron, Komárom, Tolna, Vas, Szabolcs-Szatmár, Heves, Nógrád megyékben 36%, Somogy, Békés, Borsod-Abaúj megyékben 38%, Csongrád, Hajdú-Bihar, Fejér, Veszprém, Zala megyékben 40%, Bács-Kiskun, Pest, Szolnok megyékben 42%. Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vetési tervét központilag határozták meg.

Természetesen a tavaszi vetési és növényápolási munkákkal kapcsolatban hasonló rendeletek jelentek meg évről-évre, a fentiekől legfeljebb abban különböztek, hogy néha többtermelésre serkentő ideológiai bevezető résszel voltak megtűzdelve. 1950-ben az ötéves terv indításakor szükségesnek látták, hogy a növénytermelés fejlesztésével kapcsolatban is kiadjanak egy minisztertanácsi határozatot.³⁰ Ez a rendelet abból indul ki, hogy a mezőgazdaság 1949-ig sokat fejlődött, „a növénytermelés színvonala nálunk mégis lényegesen alacsonyabb, a termelés önköltsége pedig lényegesen magasabb, mint a fejlett mezőgazdasággal rendelkező államokban, különösen a Szovjetunió élenjáró szocialista mezőgazdaságában. Míg a búza termésátlaga nálunk kat.holdanként 7,5 mázsa, addig a Szovjetunió búzatermő vidékein kat.holdanként 12–14 mázsa. Ötéves népgazdasági tervünk ezért egyik fő feladatuként a mezőgazdasági termelés elmaradottságának felszámolását tűzte ki. Legfőbb növényeink termésátlagát az ötéves terv során nálunk eddig még el nem ért magasságra kell emelnünk. Az ötéves tervben kitűzött cél megvalósítása érdekében a Népköztársaság minisztertanácsa növénytermelésünk kétéves terveként azt a feladatot állítja a mezőgazdaság dolgozói elé, hogy 1951 végére az állami gazdaságokban 35%-kal, a termelőszövetkezeti csoportoknál 25%-kal, az egyénileg gazdálkodó parasztoknál 10%-kal emeljék fel az átlagterméseket, az 1949. évi termésátlaghoz képest.”³¹ A rendelet ezután kioktatja a mezőgazdaságban dolgozókat, hogy traktorok használatával, műtrágyázással, növényvédelemmel hogyan lehet magasabb termésátlagot elérni. A rendeletnek van egy függelék része is, amely „a legfontosabb növények részletes termelési előírásai” címet viseli. Ez oldalakon keresztül valóban több mint 20 féle, évszázadok óta termesztett növény részletes termelési leírását adja. Elrettentő példaként a burgonya

²⁹ 1027/1952. (VIII. 12.) MT határozat. Rendeletek Tára 1952. 282.

³⁰ 2005/1950. (II. 14) MT határozat a növénytermelés fejlesztéséről az 1950. és 1951. években. Rendeletek Tára 1950. 452.

³¹ Uo.

termelésének részletes leírását szó szerint közöljük: „Az ősszel megszántott talajt korán tavasszal, ahogy a nedvességi állapota megengedi, el kell simítani. Vetésig a talajt porhanyító eszközökkel gyommentes és morzsalékos állapotban kell tartani. Vetésre nemesített vetőgumót használjanak. A vetőgumókat vetés előtt át kell válogatni és csak közepes nagyságú (tojás nagyságú) egészséges, jól csirázó gumót használjanak vetésre. A vetést a talaj kötöttségétől függően 6–12 cm mélyen végezzék el. A vetés ideje április 20. A burgonyaföldet háromszor kapálják meg, legalább kétszeri töltögetéssel összekapcsolva. A burgonya szedését lehetőleg géppel végezzék, a száraz és levelek elszáradása után.”³²

Vajon kiknek a számára adták ki ezeket a rendeleteket? A mezőgazdasággal foglalkozó termelők az itt közölt tanácsokkal tisztában voltak, s számukra semmi újat nem tartalmaztak. A hivatalos lapok egyébként sem a „köznép” számára készültek, s legfeljebb a községi tanácsig jutottak el, de feltételezhető, hogy egyetlen olyan ostoba községi tanácselnök nem akadt, aki ezeket a „hasznos” tanácsokat közhírré tette volna.

Ezek a rendeletek és a tényleges mezőgazdasági helyzet rendkívül távol álltak egymástól. Nézzük meg statisztikai táblázatokban a főbb mezőgazdasági növények vetésterületét, termésmennyiségét és termésátlagát 1951–1955 között:³³

Évi vetésterület alakulása, ezer kh						
	1938	1951	1952	1953	1954	1955
Búza	2.817,3	2.423,3	2.384,5	2.293,0	2.449,7	2.359,3
Rozs	1.099,8	999,9	884,2	757,6	810,1	776,3
Árpa	789,5	776,3	760,1	707,4	721,5	701,2
Kukorica	2.042,3	2.004,3	1.830,9	2.016,7	2.103,4	2.243,2
Burgonya	506,6	353,5	390,5	345,6	409,4	399,9
Napraforgó	11,8	438,9	348,4	431,3	303,5	285,4
Szántóföldi növények éves termésmennyisége, ezer tonna						
Búza	2.688,3	2.350,6	1.699,3	2.182,0	1.660,5	2.131,0
Rozs	804,6	789,9	542,3	561,8	479,8	544,3
Árpa	724,0	722,5	567,1	756,5	587,3	794,4
Kukorica	2.662,0	2.832,7	1.171,8	2.601,6	2.550,1	2.911,7
Burgonya	2.140,6	2.052,1	1.170,2	1.900,9	1.991,3	2.467,0
Napraforgó	7,4	295,2	153,7	293,7	184,9	186,7
Termésátlagok éves alakulása q/kh						
Búza	9,5	9,7	7,1	9,5	6,8	9,0
Rozs	7,3	7,9	6,1	7,4	5,9	7,0
Árpa	9,2	9,3	7,5	10,7	8,1	11,3
Kukorica	13,0	14,1	6,4	12,9	12,1	13,0
Burgonya	42,3	58,1	20,0	55,0	48,6	61,7
Napraforgó	6,3	6,7	4,4	6,8	6,1	6,5

Látható tehát, hogy a rendeletekben kilátásba helyezett súlyos megtorlások ellenére a kalászosok vetésterülete állandóan csökkent. A búza vetésterülete 1938-hoz képest 4–500.000 holddal, de 1951-hez viszonyítva is évenként 50–100.000 holddal volt kevesebb. A rozs vetésterületénél egyértelműen megfigyelhető a csökkenés, az árpánál az 1952-es és 1954-es évet kivéve inkább némi emelkedés tapasztalható. A kapásnövények termőterületénél bár ingadozás van, nagyarányú csökkenésről nem beszélhetünk. a kukoricánál az 1952-es évet kivéve szinte ál-

³² Uo. 456.

³³ Adatok és adalékok, 164–167.

landóan emelkedik a vetésterület, a burgonyánál hasonló a helyzet, a napraforgó vetésterülete 1951-hez viszonyítva szinte állandóan csökken. Ennek a termelése az 1950-es években nem állt közel a gazdákhöz (láthattuk, 1938-ban vetésterülete nem érte el a 12 ezer holdat). Minden öt holdon felüli birtokosnak meghatározott területen kötelező volt napraforgót termelni, amit hatósági áron vettek át. Ez gyakran még a ráfordítási költséget sem fedezte, így, ha mód nyílt rá, csökkentték a termőterületét.

Az őszi gabona vetésterület csökkenésének számos oka volt. Az őszi szántóvető munkák rendeleteknek megfelelő kampányszerű elvégzése, ugyanakkor az őszi kapásnövények betakarítása nehezen volt megoldható. Ráadásul év vége közeledvén erőteljesen szorgalmazták a terménybeszolgáltatást is és ősszel voltak a tagosítások is. Sok termelő október közepén még azt sem tudta, hol lesz az a földterület, amit a következő évben meg kellene művelnie, vagy éppen, mert látta annak minőségét, felhagyott a földműveléssel és elment az iparba dolgozni. Az így gazdátlanul hagyott területet rendeletileg a községi tanácsnak kellett volna megműveltetni, az esetek többségében azonban vetetlen maradt.

Elvileg 1951-re a magyar mezőgazdaságnak már mind gabonából, mind takarmányfélékből biztosítani kellett volna a hazai szükségleteket. Az 1951-es termésátlagok az 1938-assal összehasonlítva azt mutatják, hogy a háború előtti szintet elérte, sőt bizonyos esetekben meghaladta, nem számítva az 1952-es nagyon gyenge és az 1954-es gyenge termésű éveket. A megtermelt éves terménymennyiség azonban mégis messze lemaradt. Az 1951-es jó gazdasági évben a búzatermés 340.000 tonnával volt kevesebb, mint 1938-ban, 1952-ben és 1954-ben pedig egymillió tonnával. Hasonló volt a termelés csökkenése rozsból és árpából is. A termésátlagokat figyelembe véve teljesen egyértelmű, hogy a lakosság közellátását veszélyeztető terménycsökkenést az agrárellenes pártállami vezetés ostoba politikája idézte elő. Ha a csökkenő eredményeket látva felhagynak az iparban bevezetett tervutasításos rendszerrel, a tagosítással, a kényszerárfolyamon történő felvásárlással, s a mezőgazdaságot és annak termelőit nem csupán az ipari állam szükségyszerűen megtúrta, de alacsonyabbrendű nyersanyagbázisának tekintik, akkor a mezőgazdaság még szocialista körülmények között is komoly eredményeket érhetett volna el.

A rendkívül rossz kenyér és lisztellátás javítása érdekében 1954-ben minisztertanácsi határozat jelent meg a kenyérgabona termesztés növeléséről.³⁴ Ez előírta, hogy a kenyérgabona vetésterületét már 1954-ben 3,5 millió holdra kell felemelni. A termelési kedv javítása érdekében 1955. január 1-től kezdődően minden beadásra átadott kenyérgabona mázsája után — beleértve az A-B beadási kötelezettséget, valamint a gépi munka természetbeni díját is — térítés nélkül 10 kg korpát kell a termelőknek juttatni. Már 1954 őszétől lehetővé tették, hogy a termelők gabonabeadási kötelezettségük teljesítése után az árpa, zab, és kukorica beadási kötelezettségüket is részben, vagy egészben, kenyérgabonában róhassák le. A beadási kötelezettségen felül szabadfelvásárlási áron átadott minden mázsa gabona után 20 kg korpát juttattak állami áron a termelőknek. Úgy látszik, ez a kecsgettető ajánlat is kevés volt a termelési kedv növeléséhez. 1954 őszén a búza

³⁴ 1081/1954. (X. 5.) MT. Rendeletek Tára 1954. 359.

és rozs vetésterülete 3,260.000 hold volt, tehát 240.000 holddal kevesebb, mint amit a rendelet előírt.

1955 nyarán — már a Rákosi-féle restauráció idején — ismét keményebb hangú rendelet jelent meg a kenyérgabona kötelező vetéséről.³⁵ A rendelet mind a termelőszövetkezetek, mind az egyénileg gazdálkodók számára kötelezően előírta a kenyérgabona vetését, a tanácsoknak pedig a tervkészítést és annak ellenőrzését. „A községi tanácsok végrehajtó bizottságai kötelesek a kenyérgabona vetésterve és a gazdálajstrom adatai alapján az egyénileg gazdálkodók kenyérgabona vetési kötelezettségét egyénenként megállapítani, és a pontosan meghatározott területet beadási könyvükben előírni. A vetési kötelezettség tudomásulvételét az egyénileg gazdálkodók sajátkezű aláírásával, külön kimutatásban kell elismertetni. A kimutatásba azokat a gazdálkodókat is fel kell venni, akik a vetés teljesítését megtagadják, az előírtnál kevesebbet, vagy többet szándékoznak vetni. — Az egyénileg gazdálkodók kötelesek a vetési kötelezettség teljesítését a vetési munkák befejezésétől számított 3 napon belül a községi végrehajtó bizottságnak bejelenteni.” Eme keményhangú rendelet ellenére 1955 őszén a kenyérgabona vetésterülete 3,130.000 hold volt, ami 130.000 holddal alatta maradt az 1954. évi vetési területnek.

b) Termelési kényszer

Egyes növények kötelező termelését, vetési kényszerét a mezőgazdasággal kapcsolatos rendeletek már 1945 után előírták. Ezek azonban ekkor még zömmel az alapvető közellátási cikkekre terjedtek ki. Ilyen volt a búza, rozs, árpa, kukorica, cukorrépa, napraforgó, s ezeknek a termelési terve és vetésterülete 1948 után sem változtak meg alapvetően. 1949-től azonban a kötelező termelést olyan növényfélésekre is kiterjesztették, amelyek nem voltak ismertek a gazdálkodók előtt. Nem ismerték a termelési eljárásokat, féltek az alacsony terméshozamtól és sokan igyekeztek kibújni a termelési kötelezettség alól. Ez úgy látszik sok esetben eredményes is volt, mert egy 1952 februárjában megjelent rendelet kimondja, hogy „rendeletben megállapított keretek között az egyes termelők vetési kötelezettségét a községi vetésterv alapján, a helyi termelési viszonyoknak megfelelően a községi tanács végrehajtó bizottsága határozza meg. A jóváhagyott, esetleg módosított vetéstervet március 5-ig az érdekeltekkel közölni kell, akik azt teljesíteni kötelesek.”³⁶ Ez a termelők egyéni érdekeit egyértelműen figyelmen kívül hagyó diktatórikus intézkedés volt.

Természetesen nem ez volt az első és egyetlen diktatórikus rendelet. Az aratási munkák utáni tarlóhántást a gyomnövények elpusztítása érdekében a miniszteri rendeletek már 1947–48-tól szorgalmazták. Ez azt jelentette, hogy a gabonafélék betakarítása után a tarlót tárcsával, vagy kultivátorral meg kellett fordítani, s ezáltal a gyommagok még érés előtt a föld alá kerültek. 1950-től azonban „a learatásra kerülő főnövények megénként meghatározott hányadán másodnövényeket (köles, kukorica, csalamádé, csillagfűrt, mohar stb.) kell termelni. Má-

³⁵ 42/1955. (VII. 24.) MT. Rendeletek Tára 1955. 145.

³⁶ 10/1952. (II. 15.) FM. számú rendelet. Rendeletek Tára 1952. 409.

sodtermelés esetében közvetlenül a betakarítás után a talajt tarlóhántás helyett sekélyen (8–10 cm mélyen) meg kell szántani és a vetést haladéktalanul, legkésőbb július 15. napjáig el kell végezni.”³⁷ A tarlóhántás végrehajtását és a másodvetés elvégzését a megyei tanács végrehajtó bizottságának kellett irányítani és ellenőrizni. Ugyancsak rendelet szabályozta a lucerna, vöröshere- és baltacimmag kötelező termelését.³⁸ Aki ezen növényeket 800 n.ölet meghaladó területen termelte, az köteles volt a bevetett terület fele részén magot termelni.

Volt több olyan növény, amelynek elterjesztésével az 1950-es években erőteljesen foglalkoztak. Ilyen volt a rizs, a gyapot és a gumipitypang. A rizstermelés meghonosításával már az 1930-as években folytak kísérletek Magyarországon. Ezek a kísérletek 1945 után is folytatódtak minden állami támogatás nélkül, sőt 1948-ban egy rendelet előírta, hogy „mindazok, akik rizstermeléssel foglalkoznak, rizstermelést előmozdító hozzájárulást kötelesek fizetni.”³⁹ Ez a hozzájárulás progresszíven emelkedve évente és holdanként 5 kh esetén 100 kg, 15 kh esetén 300 kg hántolatlan rizs termelői árával volt egyenlő, ami a rizs forgalmi árát tekintve komoly terhet jelentett. 1950-től azonban a gazdasági önállóságra törekedve az állam is támogatta a rizstermelést. Kezdetben az ország déli területein indult be üzemi méretekben a termelés, de az 1950-es évek közepén már a Hortobágyig felhúzódott a terület északi határa. A növényápolási jó tanácsokat a rizstermelés sem nélkülözte, bár az ismertebb növényekhez viszonyítva a teendőket röviden elintézi. „A vetés előtt be kell fejezni a szükséges műszaki munkát. A vetést szelektált maggal legkésőbb április 30-ig végezzék el. Vetés után a rizstelepeket azonnal el kell árasztani. A fejlődés során többször végezzenek gyomirtást és hajtsák végre a szükség szerinti vízcseréket. A rizstelepeket aratás után, amint a talaj, nedvességi állapota megengedi, mélyen meg kell szántani.”⁴⁰

A magyar mezőgazdaságban teljesen ismeretlen növény volt a gyapot. A magyarországi természeti és termelési adottságok nem voltak kedvezőek a gyapottermelésre. A gyapot fejlődéséhez és beéréséhez legalább 5 hónap fagymentes időre, 14 ezer óra napfényre és 150 napi átlag 20 fokos hőmérsékletre van szükség. A Micsurin és Liszenko szovjet biológusok természetátalakító tanain nevelkedett és azokat magukévá tevő magyar agrártudósok azonban úgy vélték, ha a Szovjetunióban megterem, akkor Magyarországon is meg kell teremnie. 1949 januárjában rendelet jelent meg, amely úgy intézkedik, hogy „a gyapot, a hamvas gumipitypang és egyéb különleges növények meghonosítása, nemesítése és termeltetése céljából véleményező és javaslattevő szervként Gyapottermesztési Tanácsot kell létesíteni.”⁴¹ Mielőtt azonban ezek a kísérletek eredményre vezettek volna, ráállították a gyapottermelésre a dél-bácskai és békési állami gazdaságokat és több száz holdon megindították a termelést. Ráadásul az 1952-es aszályos, meleg, száraz ősz viszonylag jó termést hozott. A micsurini biológia hívei megvalósulni látták elképzeléseiket. Bár a termelés kimondottan nagyüzemi keretek között történt,

³⁷ 16.069/1950 (VI. 15.) FM. számú rendelet. Rendeletek Tára 1950. 1021.

³⁸ 16.063/1950. (VI. 7.) FM. számú rendelet. Rendeletek Tára 1950. 1013.

³⁹ 11.450/1948. Korm. sz. rendelet. Magyar Közlöny. 1948. november 14.

⁴⁰ 2005/1950. (II. 14.) MT. Rendeletek Tára 1950. 457.

⁴¹ 410/1949. (I. 15.) Kormányrendelet. Rendeletek Tára 1949. 173.

a növényápolási jótanács így sem maradt el: „A foszfortartalmú műtrágyák kiszórását ősszel, vagy koratavasszal végezzék. A vetéshez kénsavval csávázott, tisztított vetőmagot használjanak és a vetést legkésőbb április végéig fejezzék be. Kelés után legalább háromszor, ezen kívül minden esetben, amikor a talaj megcserepedik vagy elgyomosodik, kapálni kell. Emellett végre kell hajtani a szükséges ritkítást és kacsolást. A gyapot szedését a tokok érési időrendjének megfelelően folyamatosan végezzék.”⁴² A gyapottermelés azonban — bár 1956-ig próbálkoztak vele —, mégsem honosodott meg Magyarországon. A gyapot tokja szeptember vége és október közepe között érlik be és kerül szedhető állapotba. Magyarországon ekkor már az átlagos napi hőmérséklet a 10 fokot is alig haladja meg és különösen, ha ez tartós őszi esővel párosul, az a gyapottermés végét jelenti. Voltak olyan növényi kultúrák, amelyeknek termelését erőteljesen szorgalmazták, mint pl. a gumipitypang, vagy a kenaf, de ennek ellenére kísérleti termelési szinten nem jutottak túl.

Voltak olyan növények is, amelyeknek termelése csak egyes régiókra volt kötelező érvényű. Ilyen volt, pl. a makói hagyma, vagy a szegedi és kalocsai fűszerpaprika. Ezeknek átvételére az állami vállalatoknak szerződést is kellett kötni. Látszólag tehát igen kedvező megoldás volt, hiszen a termelő biztosítva volt terméke értékesítéséről. Csak ezt az árat az állami felvásárlás szabta meg még a szerződésalkötéskor, s gyenge termés esetén a termelő nagyon rosszul járhatott.

A termelési kötelezettség mellett voltak olyan szabályozások is, amelyek az „élenjáró szovjet mezőgazdaság” eredményeit akarták átültetni a magyar mezőgazdaságba. Egy 1951 augusztusában kiadott növénytermelési rendelet pontonként felsorolja ezeket a kiváló termelészövelő módszereket. Javasolják, hogy gabonánál a tenyészterület egyenletesebb kihasználása, a napfényeloszlás és a megdőlési veszély csökkentése érdekében 225.000 kat.holdon alkalmazni kell a keresztben-hosszában való vetést – tavaszi kalászosoknál a korai beérés és a termelőképesség fokozása érdekében 1952-ben 30.000 hold tavaszi búzánál és 120.000 hold tavaszi árpanál jarovizált vetőmagot kell elvetni. Ez a jarovizálás (megfiatalítás) Liszenko eljárása volt, ami azt jelentette, hogy őszi búza, vagy árpa vetőmagot különböző vegyi eljárásoknak vetettek alá és ezzel magasabb terméshozamot értek el. – A rendelet előírta, hogy a kukorica, napraforgó, fűszerpaprika termelésénél az állami gazdaságok és szövetkezetek vetésterületüknek legalább 30%-án négyzetes vetést, illetve ültetést alkalmazzanak. A négyzetes vetés a növények későbbi könnyebb gépi, vagy fogatos megmunkálását segítette elő, a vetésnél azonban sokkal nagyobb idő és energia ráfordítást igényelt. – A rozs, lucerna, kukorica és napraforgó esetében lehetőleg minél nagyobb területen kellett alkalmazni a pótbeporzást. Ennek a szovjet tanácsadók megállapítása szerint ugyancsak természövelő hatása volt. Rozsnál és lucernánál ez a művelet úgy történt, hogy virágzás idején egy 4–5 méter hosszú ponyvát végig húztak a táblákon, miáltal a virágpor levegőbe került, majd egységesen beborította a növényzetet. Párévi kísérlet után azonban kiderült, hogy ez legfeljebb minimális természövelkedést jelent, amivel a ráfordított munkaidő nem volt arányban.⁴³ Ez a pótbepor-

⁴² 2005/1950. (II. 14.) MT számú határozat. Rendeletek Tára 1950. 457.

⁴³ 1027/1951. (VIII. 26.) MT számú határozat. Rendeletek Tára 1951. 404.

zási rendszer a kukoricatermelésnél maradt meg leghosszabb ideig. Állami gazdaságokban még az 1960-as években is „kukorica-címerezésre” szerveztek diákoknak nyári építőtáborokat.

Szovjet tapasztalatok alapján akarták elterjeszteni a füves-herés vetésforgót, ami végeredményben az ugarolás visszaállítását jelentette volna. Ez azt jelentette, hogy a termőterületet egy év múlva alászántva zöldtrágyaként alkalmazták. Ennek bevezetése viszont a termőterület jelentős részét kivonta volna a hasznosításból. Ugyancsak szovjet példaként telepítették az 1950-es évek elején a mezővédő erdősávokat, anélkül, hogy a magyarországi sajátosságokat figyelembe vették volna. Az egykori Szovjetunió hatalmas oroszországi és ukrainai sztyeppéin gyakran kilométereken át nem lehet fát látni, tehát mind a hóviharak, mind a nyári szélviharak pusztíthatták, erodálhatták ezt a területet. A kései sztálini korszak egyik utolsó természetátalakító találmánya volt a növényvédő erdősávok kialakítása. Ezt mennyire valószínűsítették meg, nehéz megállapítani, mert a vasutak mentén mindenhol kiépítették az erdősávokat, csak az a kérdés, hogy ezt a vasutak védelmében tették-e, vagy azért, hogy az utasok ne lássanak ki a környező tájra.

Magyarországon azonban alapvetően más volt a helyzet. Az Alföldön, amely leginkább ki volt téve a természet negatív hatásainak, már Tessedik Sámuel elkezdte a fásítást, a Duna-Tisza közének futóhomokját akácokkal már a 19. század végén megkötötték, majd a 20. század elején virágzó gyümölcs és szőlőkultúrát alakítottak ki ezen a területen. A magyar falvak ligetekkel voltak körülvéve, az országutakat akácok (vagy gyakran eper és gyümölcsfák) szegélyezték, de még a tanyák is fákkal voltak körülvéve, mert különösen a nagy nyári melegben embernek, állatnak kellett a hűvös hely. A fásítási program volt az, amely a legkisebb ellenállást váltotta ki a mezőgazdasági lakosság körében, legfeljebb azt kifogásolták, hogy ezt a kampányt gyors növekedésű, de gazdasági szempontból meglehetősen értéktelen fafajtákkal hajtották végre.

Az „élenjáró szovjet mezőgazdaság” termelési módszerei nem sokáig hatottak Magyarországon. Ezek az eljárások egy világtól elzárt, ellentmondásosan fejlődő nagyüzemi mezőgazdaság eredményei voltak, amelyek a szovjet mezőgazdaság akkori állapotát tükrözték vissza. A magyar mezőgazdasági kultúra azonban háborús veszteségei és a bekövetkezett forradalmi változások ellenére is ezeket az eredményeket már alkalmazásuk bevezetésekor túlnötte. A magyar mezőgazdasági kutatóközpontok néhány év alatt kikísérletezték azokat a nemesített növényféléseket, amelyek magasabb termésátlagot adtak és megfeleltek mind a gépi művelésnek, mind a nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek.

c) Betakarítás

Az állami termelésirányítási folyamatnak tulajdonképpen ez volt a legjelentősebb része, a megelőző kettő végrehajtásának eredményei lényegében itt mutatkoztak meg. Éppen ezért a bürokratikus irányítás a szervezésben, végrehajtásban, ellenőrzésben a betakarítási munkákkal kapcsolatban még túlszervezettebb és kioktatottabb volt. Az aratással és csépléssel foglalkozó első rendelet 1950 májusában jelent meg.⁴⁴ A bevezető rész a szokásos osztályharcos, ideologikus szöveg,

⁴⁴ 2011/1950. (V. 28.) MT. Rendeletek Tára 1950. 461.

amely kifejti, hogy kiváló termésre van kilátás, éppen ezért a korábbi éveknél is jobban kell megszervezni a betakarítást. Ez a bevezető szöveg a várható sikertelenségek bünbakjait is kijelöli. „Mint minden munka a mezőgazdaságban, az aratás, cséplés és begyűjtés is még fokozottabban harci feladat és számítani kell a munkák során a kuláktámadásokra és arra, hogy a kulákság mesterkedésével gátolni igyekszik a munkák jó elvégzését. Ezért egész dolgozó parasztságunk gondos, odaadó, éber munkája tudja csak biztosítani, hogy egész évi nehéz munkánk jó eredményét betakaríthassuk dolgozó parasztságunk és egész népünk javára.”

A továbbiakban leírja a rendelet, hogy a búza, rozs, árpa, zab aratását mikor kell megkezdeni, hogy a legkevesebb szemvesztés következzen be, hogyan kell a learatott terményt a kialakított közös szérún asztagba rakni, hogyan kell az őrzését megszervezni és felhívja a falusi tömegszervezeteket: a DEFOSZ-t, az MNDSZ-t, az EPOSZ-t, hogy „felvilágosító munkával, valamint a munkálatok helyes megszervezésével tegyék a falusi dolgozók tömegmozgalmává a minisztertanács határozatainak a végrehajtását.” A rendelet értelmében az állami gazdaságokban és termelészövetkezetekben a cséplést augusztus 20-ig, az egyéni gazdaságokban augusztus 31-ig kellett befejezni. Az aratómunkásokat a DEFOSZ-on keresztül június 5-ig kellett leszerződtetni, ugyanakkor kötelezték a gépállomásokat, hogy az aratáshoz szükséges gépeket június 10-ig hozzák üzemképes állapotba. A rendelet a földművelésügyi minisztert kötelezte arra, hogy az állami gazdaságok gabonavetésüknek legalább 50%-át, a termelészövetkezetek legalább 20%-át géppel arassák le.

Az aratási és cséplési munkákat természetesen ugyancsak ütemezték. Az állami gazdaságoknak és termelészövetkezeteknek aratóbrigádokat kellett szervezni, s azok munkáját külön-külön értékelni, hogy jutalmazásukat megszervezhessék. A cséplőgép felhasználási terveket a DEFOSZ-szal együttműködve június 10-ig véglegesítették, és területi beosztásukat megállapították. Terv szerint az állami gazdaságok és termelészövetkezetek gabonáját saját területükön, az egyéni gazdálkodók gabonáját közös szérún cséplették ki. Ütemezés szerint a cséplőgépek már június 20-án kijelölt helyükön üzemképes állapotban várták a munka megkezdését. Előírták, hogy a közös szérükön a borsó, bíborhere, repce, rozs, őszi árpa cséplését a búza aratásának bevétele nélkül kezdjék meg.

A betakarítási munkák egyik lényeges eleme az ellenőrzés megszervezése volt. Állami gazdaságokban és termelészövetkezetekben ez egyszerűbb volt, a magángazdálkodókkal szemben azonban jóval nagyobb volt a bizalmatlanság, így az ellenőrzést is sokkal precízebben szervezték meg. „A cséplés elvégzését mind mennyiségi, mind minőségi szempontból ellenőriztetni kell. A DEFOSZ minden géphez jelöljön ki ellenőrt az ott dolgozó munkacsapat tagjai közül; míg a felülvizsgálatot 20–20 gépenként a belkereskedelmi miniszter által kijelölt körzeti ellenőrök végezzék. A cséplési ellenőrök kijelölésének határideje június 5. napja, a körzeti ellenőröké pedig június 20. napja.” A cséplőgépek teljesítményét, s a kicéplelt gabona mennyiségét hetenként jelenteni kellett.

A betakarítás leglényegesebb pontja a termésbegyűjtés volt. A rendelet felhívta minden termelőt, hogy „mind a szerződéssel termelt, mind a beadási kötelezettség teljesítésére szükséges, mind pedig az önként eladásra szánt termé-

nyeiket — közvetlenül a cséplőgéptől, de legkésőbb a cséplést követő néhány napon belül — szállítsák be a terménygyűjtő raktárakba. Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek járjanak élen a terménybeadások mintaszerű teljesítésében.”⁴⁵ Az ipari üzemekben megvalósított versenyszellemet igyekeztek meghonosítani a mezőgazdaságban is. Először 1949-ben, utána folyamatosan minden évben meghirdették a begyűjtési versenyt, s azokat, akik a beadást augusztus 20-ig teljesítették, jutalomban részesítették. Ez az állami gazdaságokra, szövetkezetekre, egyéni termelőkre és megyékre egyaránt érvényes volt. Amikor azonban néhány „élenjáró”, beadását példamutatóan teljesítő megyét úgy „jutalmazták”, hogy beadási kötelezettségüket 10–20%-kal felemelték, ez a versenyszellem gyorsan alábbhagyott.

Külön rendelet írta elő a 25 hold fölötti gazdálkodóknak az aratómunkások alkalmazását. Június 5-ig a DÉFOSZ közreműködésével annyi aratómunkást kellett szerződtetni, hogy 8–10 hold gabonavetésre egy aratópár jusson. „Ha megállapítást nyer, hogy a gazdálkodó a szükséges mezőgazdasági munkavállaló alkalmazásáról az előírt időben nem gondoskodott és ezzel az aratási és betakarítási munkálatok kellő időben való elvégzését veszélyezteti, a szükséges számú mezőgazdasági munkavállalót a gazdálkodó költségére a DÉFOSZ munkaközvetítő irodája, illetőleg munkástagozata útján a községi elöljáróság szerződteti.”⁴⁶ A magáncséplőgépek üzembentartóira ugyanilyen kötelezettségek vonatkoztak, kivéve, ha a cséplést kalákában végezték, de a cséplési ellenőrt akkor is a géptulajdonos volt köteles biztosítani. Nem hiányoztak a rendeletről a büntető intézkedések sem. „Amennyiben a cselekmény súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, vétséget követ el és három évig terjedhető fogházzal büntetendő az a gazdálkodó, aki a rendelet 1. és 3. §-ában foglalt rendelkezések megszegésével az aratási, betakarítási és cséplési munkálatok elvégzéséhez előírt mezőgazdasági munkavállalókat nem alkalmazza. A pénzbüntetésre az 1928:X. törvény és a 8960/1946. ME számú rendelet rendelkezései azzal az eltéréssel irányadók, hogy a pénzbüntetés legmagasabb összege huszonnégyezer forint.”⁴⁷ Mindez 1950-ben, amikor egy köztisztviselő fizetése legfeljebb havi ezer forint volt.

A betakarítással kapcsolatban, 1951–52-ben megjelent rendeletek 1950-hez viszonyítva lényegesen új elemet nem tartalmaztak. Egyre jobban szorgalmazták a nagyüzemekben a gépi aratás megvalósítását, bár ahhoz a feltételek nem voltak meg. Az ötéves terv előírása szerint 1950–55 között 9069 kéveköto-aratógépet és 2.600 arató-cséplőgépet kellett volna gyártani. 1953 júniusáig azonban összesen 2.858 aratógép (a tervezett 31,5%-a) és 1.351 arató-cséplőgép (a tervezett 52%-a) készült el. 1950–51-ben 150 kombájnt gyártottak, 1952-ben 428-at. Ezzel 1952-ig 478 kombájnt helyeztek üzembe.⁴⁸ A kombájnok és aratógépek felhasználására történő utalással, az 1952-es betakarítással kapcsolatos rendeletben találkozunk először, de az 1953-as rendelet úgy szól ezek alkalmazásáról, mintha az már évek óta elterjedt lett volna.⁴⁹ A rendelet előírja: „A traktorvontatású aratógépekkel

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ 16.062/1950. (V. 31.) FM. számú rendelet. Rendeletek Tára 1950. 1013.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Adatok és adalékok 261.

⁴⁹ 1026/1953. (V. 22.) MT számú határozat. Rendeletek Tára 1953. 185.

legalább 150 holdat, a kombájnnal pedig 200 kat.holdat arassanak le. A lófogatú aratógépekkel és aratásra átalakított fűkaszákkal egyéenként legalább 80 kat.hold gabona aratását végezzék el. Az állami gazdaságok gabonavetésüknek országosan legalább 90%-át, a gépállomások a termelősövetkezetek gabonavetésének országosan legalább 35%-át kombájnnal és aratógéppel kötelesek learatni. A kombájnokat és az aratógépeket az őszi árpa aratásától kezdve az aratás befejezéséig üzemeltetni kell. A kombájnok és aratógépek legalább napi 16 órán át, harmatmentes éjszakákon pedig — az üzemközbeni karbantartás elvégzése mellett — éjjel is dolgozzanak.”

A meglévő gépállománnyal azonban ezt a rendeletet lehetetlen volt végrehajtani. Ráadásul a kombájnoknak több mint felét 1953-ban állították munkába. A traktorosokat ekkor kellett kiképezni a kombájnnal való aratásra, ráadásul a munkaversenyben készült gépeken sok volt a meghibásodás, rossz volt az alkatrészellátás, gyakran alapvető kiegészítő gépeket (pl. szalmabálázó) nem biztosítottak. Az állami gazdaságok és termelősövetkezetek sem voltak azonban felkészülve a gépi aratásra. Nagy volt a szállítási veszteség, nem volt megfelelő a tárolás, szárítás. Ezek a problémák az egyénileg termelő gazdálkodókat természetesen közvetlenül nem érintették, de a termés-csökkenésből adódó veszteség, ha az egész ország élelmiszer-ellátását veszélyeztette, akkor ez nagyobb terhet jelentett a magántermelőkre is.

4) Az állami irányítás egyéb eszközei

a) Gépállomások

A gépállomások hálózatának kiépítését egy 1947. január 11-én kiadott földművelésügyi rendelet indította el, amely a magántulajdonban lévő mezőgazdasági gépek elkobzását és megyénkénti összegyűjtését tette lehetővé.⁵⁰ A rendelet egyértelműen kimondja: „Az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat feladata az állami tulajdonban lévő, valamint az állam által ideiglenes használatra igénybe vett mezőgazdasági gépek okszerű használatának biztosítása érdekében a mezőgazdasági gépszolgálat szervezetének kiépítése és e szervezetnek működésben tartása. A földművelésügyi miniszter az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálatot a mezőgazdaság gépesítésével kapcsolatos, a földművelésügyi igazgatás körébe tartozó egyéb tennivalók ellátásával is megbízhatja.” Ennek a rendeletnek csupán az volt a célja, hogy a háború után gazdátlanul maradt, vagy gyanús körülmények között egyéni tulajdonban került traktorokat a földművesszövetkezetekben, vagy állami gazdaságokban törvényesen összegyűjtse, és hasznosításáról gondoskodik. A rövid, párszakaszos rendelet szervezeti és szervezési kérdésekkel nem foglalkozik és 1947-ben részletesebb kormányzati intézkedéssel nem találkozunk.

1948 áprilisában azonban kormányrendelet jelent meg a Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem létesítése tárgyában.⁵¹ Ez a kormányrendelet már részletesen foglalkozik az Állami Mezőgazdasági Gépüzem (ÁMG) feladatával, szervezési és szervezeti kérdéseivel. Feladatkörét abban határozzák meg, hogy „a me-

⁵⁰ 90.070/1947. FM. sz. MK. 1947. 8. sz.

⁵¹ 4910/1948. Kormányrendelet. MK. 1948. április 27.

zőgazdasági termelésnek előmozdítása és fejlesztése érdekében, a mezőgazdaságnak traktorokkal és egyéb mezőgazdasági gépekkel való ellátása, továbbá a köz- és magántulajdonban lévő traktorok és egyéb mezőgazdasági gépek, illetőleg eszközök használatának előmozdítása és biztosítása, valamint a mezőgazdaság gépesítésének fokozása, végül a mezőgazdasági termeléssel, a mezőgazdasági termények és termékek feldolgozásával, valamint értékesítésével kapcsolatban felmerülő egyes feladatok megoldása végett a jelen rendelettel önálló állami szervezet létesítettik.”

Az ÁMG feladatkörébe tartozott gép- és traktorállomások kiépítése, a birtokban lévő, vagy birtokába kerülő traktorok és más mezőgazdasági gépek hasznosítása és karbantartása, valamint a köz- és magántulajdonban lévő mezőgazdasági ingatlanok megművelésével, hasznosításával, továbbá a talajjavítással és öntözéssel kapcsolatos feladatok ellátása. Az ÁMG élén nyolctagú igazgató tanács állt a földművelésügyi minisztérium államtitkárának elnökletével, felügyeletét pedig a földművelésügyi miniszter látta el. E rendelet alapján megindult a gépállomási hálózat kiépítése és 1948 végére 110 gépállomás volt az országban 1484 traktorral. 1949 júliusában kormányrendelet jelent meg a gépállomási tanácsok létesítéséről.⁵² A tanács elnöke a gépállomás vezetője volt, tagjai a gépállomás helyettes vezetője, mezőgazdász, főgépésze és írnoke, a gépállomás területén működő termelészövetkezeti csoportok elnökei és a megyei SZÖVOSZ megbízottai. A tanács ülését évente legalább háromszor össze kellett hívni, ahol megvitatták a gépállomás munkatervét, a szövetkezetekkel való együttműködést, az elvégzendő mezőgazdasági munkák sorrendjét és ütemtervét. A gépállomási tanács határozata a gépállomásra, valamint a területén működő termelészövetkezeti csoportokra kötelező volt.

A rendeletben nem írták le, de a gépállomásoknak a mezőgazdasági munkák segítségével, politikai nevelő szerepük is volt. A gépállomás vezetője általában politikailag megbízható ipari munkás volt, aki ugyan nem értett a mezőgazdasághoz, de a központi utasításokat maradéktalanul igyekezett végrehajtani. Helyettese politikai megbízott volt, s hozzá tartozott a gépállomás dolgozóinak és a termelészövetkezetek tagjainak politikai nevelése és ellenőrzése. A termelészövetkezetekben nem volt agronómus, hanem a gépállomás mezőgazdászának kellett volna a gépállomáshoz tartozó 8–10 termelészövetkezet mezőgazdasági munkáit irányítani, ami szinte megoldhatatlan feladatot jelentett. Ráadásul — amint láthattuk — a gépállomási tanács termelőmunkával kapcsolatos határozatai kötelező érvényűek voltak a termelészövetkezetekre, s ez teljes kiszolgáltatottságot jelentett.

1949. február 5-én kormányrendelet jelent meg a traktorok, március 5-én pedig a cséplőgépek igénybevételéről.⁵³ Az intézkedés nem minden traktorra terjedt ki, de „a törvényhatóság első tisztviselője, az Állami Mezőgazdasági Gépüzem részére való átadás céljából térítés nélkül, véglegesen igénybe tartozik venni azt a traktort, a) amelynek tulajdonosa jogszabályon alapuló szántási kötelezettségét önhibájából az előírt módon nem teljesítette, b) amelyet tulajdonosa hatósági intézkedés ellenére nem helyezett üzemképes állapotba, vagy c) amelynek tulajdonjogát 1949. február 1-ig nem igazolták.” Hasonló volt a rendelkezés a cséplőgé-

⁵² 4164/1949. (VII. 27.) Korm. számú határozat. MK. 1949. 415.

⁵³ 1140/1949. (II. 5.) Korm. számú rendelet. MK. 1949. 202., illetve 2050/1949. Korm. sz. rendelet. MK. 1949. 235.

pekre is, annyival megtoldva, hogy „a cséplőgép igénybevételeinek hatálya kiterjed a meghajtásra szolgáló erőgépen felül a cséplőgép és az erőgép egész felszerelésére, összes alkatrészeire és tartozékaira”. Az ily módon, minden ellenszolgáltatás nélkül kisajátított traktorokból és cséplőgépekből teremtették meg az első gépállomások gépparkját. A gépállomások száma és traktorállománya 1949–1953 között állandóan növekedett és számuk így alakult:⁵⁴

1948 végén	110 gépállomás	1484 traktor
1949 végén	221 gépállomás	3897 traktor
1950 végén	361 gépállomás	6730 traktor
1951 végén	368 gépállomás	8611 traktor
1952 végén	364 gépállomás	9342 traktor
1953 végén	364 gépállomás	9215 traktor

Ha 368 gépállomási telephelyet veszünk, akkor is egy-egy gépállomásnak országosan 15–20 község mezőgazdasági munkáit kellett ellátni. Tehát egy gépállomás ellátási körzete 15–20 kilométert tett ki, vagyis a munkaterület megközelítése jelentős többletköltséggel járt.

Az alapvető problémát azonban az jelentette, hogy ezek a traktorok korszerűtlen, előregedett gépek voltak, alkatrész utánpótlásuk megoldatlan volt, ugyanakkor különösen őszi-tavaszi szántás idején gyakran 16–20 órán át üzemben voltak. Az ötéves terv szerint az iparnak 1950–54 között 21.900 új traktort kellett volna gyártania, ezzel szemben az üzembe helyezett új traktorok száma évről-évre csökkent (1950:3900; 1951:2494; 1952:1435). A mezőgazdasági gépgyártás részesedése a gépgyártáson belül 1950–53 között 6.8%-ról 4.9%-ra csökkent. Az így legyártott és gépállomásoknak juttatott traktormennyiség arra sem volt elegendő, hogy a leselejtezett traktorokat pótolja, s 1953-ban a csökkenés már érezhető volt. Az 1951-ben megemelt ötéves terv mezőgazdasági beruházásaira fordítandó 11 milliárd forintból gépesítésre 3.5 milliárdot kellett volna fordítani. Ezzel szemben három és félv év alatt a gébeszerzés teljesítése 40.6% volt.⁵⁵

Hasonlóan rossz volt az ellátottság a traktorokhoz kapcsolódó munkagépekben is. Az 1950-es évek elején a cséplőgép ellátás — az elkobzások következtében — még nagyjából kielégítő volt. Traktoreke, tárcsa, kultivátor, vetőgép azonban a kisparaszti gazdaságok többségében sem volt, a felosztott nagybirtokokból megmaradt munkagépek pedig 1950-ig már nagyrészt tönkrementek. 1954 márciusában hivatalos jelentések is arról panaszkodnak, hogy „nincsenek ellátva a gépállomások a burgonya és cukorrépa vetéséhez, ill. betakarításához szükséges gépekkel. 1953. december 31-én mindössze 43 burgonyavetőgéppel, 32 db burgonya- és 7 darab répakiszedő géppel rendelkeztek. Nincs a gépállomásokon megfelelő számú és minőségű négyzetbe-vető gép, amellyel megteremthetnék az előfeltételét a meglévő univerzal traktorok és kapálógépek kihasználásának. Nem rendelkeznek a gépállomások a kukorica és napraforgó betakarításához szükséges gépekkel sem.”⁵⁶ Hiába voltak a rendeletek és a gépállomások tanácsainak termelési irányelvei, a terme-

⁵⁴ Dr. Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp., 1976. 62.

⁵⁵ Adatok és adalékok., 260.

⁵⁶ Adatok és adalékok., 265.

lőszövetkezetek részéről állandó volt a panasz, hogy a gépállomásoktól sem az aratáshoz, sem a növényápolási munkákhoz nem kapnak kellő segítséget. Hivatalos kimutatás szerint a termelőszövetkezetekben a kapálásnak 1951-ben 0.2%-át, 1952-ben 4.9%-át, 1953-ban 7.7%-át végezték gépi erővel. Aratásnál 1951-ben a terület 15.0%-át, 1952-ben 24.4%-át, 1953-ban 27.7%-át aratták géppel. A földművelésügyi minisztérium rendeletei szerint 1953-ban a szövetkezeti gabonaterületeknek már legalább ötven százalékát aratógéppel, sőt kombájnnal kellett volna learatni. Mindez csak a termelőszövetkezetekre vonatkozott, holott hivatalosan a gépállomásoknak segíteniük kellett volna a kistermelők mezőgazdasági munkáját is.

A termelőszövetkezetek teljes mértékben ki voltak szolgáltatva a gépállomásoknak. 1950 májusában FM rendelet jelent meg az 1950/51. gazdasági évben szükséges mezőgazdasági munkaerő biztosításának szabályozásáról.⁵⁷ Ez a rendelet — címével ellentétben — elsősorban a felhasználó szövetkezetek, tszcs-k kötelezéseit rögzítette. „A gépi munkák elvégzéséhez a gépállomás adja a gépeket, az üzemanyagot és az erőgépeket kezelő személyzetet. A munkagépeket kezelő személyzetet a tszcs adja olyképpen, hogy minden traktorhoz két munkagépkezelőt állít, akik a műszakoknak megfelelően éppen úgy váltják egymást, mint a traktorvezetők. Ezek a munkagépkezelők a mezőgazdasági munkák főidényeiben a traktor mellett kötelesek dolgozni, függetlenül attól, hogy a traktor ama tszcs területen dolgozik, amelynek a munkagépkezelő tagja, vagy azon kívül dolgozik.” A rendelet II. fejezete nyolc pontban sorolja fel a tszcs-k kötelezettségeit a gépállomásokkal szemben:

- „1. A tszcs a gépállomás részére előírt határidők betartása érdekében kötelezettséget vállal arra, hogy a szerződésben meghatározott növények termeléséhez szükséges mezőgazdasági munkákat idejében elvégzi.
2. A tszcs a mezőgazdasági növények kártevőivel és esetleges betegségeivel szemben a törvényesen előírt intézkedéseket a leg gondosabban végrehajtja és a gyomirtást idejében elvégzi.
3. A tszcs a termelés fokozása érdekében köteles megfelelő mennyiségű műtrágyát kihordani a földre, a vetésnél pedig lehetőleg nemesített, tisztított és a rendeletekben foglalt előírásoknak megfelelően csávázott vetőmagot felhasználni.
4. A tszcs abban az esetben, ha a betakarítás után tizenöt napon belül saját hibájából nem tesz eleget természetbeni fizetési kötelezettségének, tíznapi késedelem után egy százalék és minden további tíznapi késedelem után további egy-egy százalék szerződéses bírságot fizet.
5. A tszcs a szerződésben meghatározott területek terményeit átlagos termésértékben tűz- és jégkár ellen biztosítani köteles.
6. Amennyiben a szerződés megkötése után a tszcs gazdálkodási területe változik, köteles a tszcs a változást a gépállomásnak tizenöt napon belül jelenteni, hogy a gépállomás az esetleg szükséges további munkákat elvégezhesse.
7. A tszcs mezőgazdasági gépeit szükség esetén a gépállomás rendelkezésére bocsátja.

⁵⁷ 16.055/1950. (V. 25.) FM. Rendeleték Tára 1950. 1000.

8. Amennyiben a termés betakarítását a tszcs a gépállomás gépi erejével végezteti, a termés fel- és lerakásáról a tszcs gondoskodik.”

Normális körülmények között a gépállomások és szövetkezetek közötti szerződés, két független jogi szervezet megállapodását jelentette. A fentebb rögzített pontok többségéhez ugyanis a gépállomásoknak semmi közük nem volt. Az állam által létrehozott gépállomások azonban monopolhelyzetben voltak, s ezt érvényesítették még a szocialistának mondott termelőség-szövetkezetekkel szemben is. Ha a szövetkezet a terménybehordást a gépállomás vontatójával, vagy tehergépkocsijával végeztette, akkor teherautók esetében óránként a következő természetbeni díjat fizette: búza 22 kg, vagy rozs 29 kg, vagy árpa 25 kg, vagy zab 32 kg, vagy 30 kg, kukorica, májusi morzsoltban. Ha pótkocsis teherautó volt, akkor 50%-kal többet. Egy 10 órás napi szállítási munkáért tehát 220 kg búzával, vagy ennek az értéknek megfelelő más termékkel tartoztak a gépállomásnak.

A rendelet melléklete részletesen felsorolja mindazokat a művelési folyamatokat, amelyeket géppel el lehetett végezni, valamint a középkötött, kötött, futóhomok minőségeket is, sőt még a sík és dombvidéken végzett munka díjazása között is különbséget tesz. Nagyon pontosan felsorolja azt is, hogy az így elvégzett gépi munkáért, bér munkáért a szövetkezeteknek katasztrális holdanként hány kg terményt kell fizetni. Ezen táblázatokból kiemelünk négy munkaformát, amelynek elvégzését vagy rendelet írta elő, vagy elvégzése valóban nélkülözhetetlen volt a termelés szempontjából.⁵⁸

Gépállomások bér munkadíjtáblázata termelőség-szövetkezetek és termelőség-szövetkezeti csoportok részére

A munka megnevezése	Középkötött									
	sík					domb				
	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica
	katasztrális holdanként kg									
Tarlóhántás: %	1.94	2.59	2.22	2.82	1.51	2.13	2.84	2.44	3.10	1.66
kg	17.50	23.50	20.00	25.50	24.00	19.00	25.50	22.00	28.00	26.50
Szántás: mély: %	5.83	7.77	6.66	8.48	4.45	6.41	8.54	7.32	9.32	4.89
kg	52.50	70.00	60.00	76.50	71.00	57.50	77.00	66.00	84.00	79.50
Hengerezés: %	00.97	1.29	1.11	1.41	00.74	1.06	1.41	1.22	1.55	00.81
kg	9.00	11.50	10.00	12.50	12.00	9.50	12.50	11.00	14.00	13.00
Vetés: %	1.94	2.59	2.22	2.82	1.48	2.13	2.84	2.44	3.10	1.66
kg	17.50	23.50	20.00	25.50	23.50	19.00	25.50	22.00	28.00	26.50
	Kötött									
Tarlóhántás: %	1.94	2.59	2.22	2.82	1.51	2.13	2.84	2.44	3.10	1.66
kg	17.50	23.50	20.00	25.50	24.00	19.00	25.50	22.00	28.00	26.50
Szántás: mély: %	7.28	9.71	8.32	10.60	5.56	8.00	10.68	9.15	11.66	6.11
kg	65.50	87.50	75.00	95.50	89.00	72.00	96.00	82.50	105.00	98.00
Hengerezés: %	00.97	1.29	1.11	1.41	00.74	1.06	1.41	1.22	1.55	00.81
kg	9.00	11.50	10.00	12.50	12.00	9.50	12.50	11.00	14.00	13.00
Vetés: %	1.94	2.59	2.22	2.82	1.48	2.13	2.84	2.44	3.10	1.66
kg	17.50	23.50	20.00	25.50	23.50	13.00	25.50	22.00	28.00	26.50
	A vizsgált talajmunkák összköltsége									
	sík					domb				
	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica
Középkötött	96.50	128.50	110.00	140.00	130.50	105.00	140.50	121.0	154.00	145.50
Kötött	109.50	146.00	125.00	159.00	148.50	113.50	159.50	137.50	175.00	164.00
Futóhomok	119.50	159.50	137.50	175.00	164.00	137.00	181.50	156.00	198.00	185.50

⁵⁸ 16.055/1950. (V. 25.) FM. számú rendelet 2. sz. melléklete

A különböző termények felsorolása a munkabér búzaértékbe való átszámítását jelenti. Egy kh talajművelési költsége tehát a talaj minőségétől függően síkvidéken 96 és 120 búza-kilogramm között volt, de dombvidéken és futóhomokon ez elérhette a 137 kg-ot is. Nehezen érthető egyébként, hogy miért a leggyengébb termelési adottságú futóhomokra vetették ki a legmagasabb költségeket. Ez azonban még csak a talajművelés volt. A gépállomás munkagépei aratták le a gabonát, ők csépeltek, a gépállomás vontatói, vagy teherautói szállították a gabonát a szérűre, majd a begyűjtő helyre, s mindezért fizetni kellett. 1951-ben jó termésű év volt, s országos átlagban 9.7 q búzát takarítottak be kh-ként. Ha azonban a gépi munka költségeit összeszámoljuk, akkor azt látjuk, hogy az a megtermelt érték 25–30%-át elvitte. A gépállomásoknak azonban elvileg kötelességük lett volna támogatni a dolgozó paraszti (nem kulák kategóriába eső kistermelői) földek megművelését is. Az egyéni termelők gépi munka díja azonban 20–30%-kal magasabb volt.

Mind a termelőszövetkezetek, mind az egyéni termelők drágának találták a gépállomások munkadíjait, s ahol lehetett, igyekeztek mellőzni munkájukat. Az aratást és cséplést, különösen a kombájnok megjelenése után természetesen a gépállomásokkal végeztették, de még 1955-ben is arról számol be egy jelentés, hogy „a gépállomások megnövekedett traktorállománya ellenére a termelőszövetkezeti csoportokban és az egyéni gazdaságokban még az alapvető talajmunkák gépesítési színvonala is alacsony.”⁵⁹ 1955-ben termelőszövetkezeteknél az őszi mélyszántás 47.9%-át, a vetőszántás 39%-át végezték géppel, de a kapálás csak 0.2%-ot tett ki. A gépi munka elterjedtségének alacsony szintjéhez hozzájárult az is, hogy mind a szövetkezetek, mind a kistermelők gyakran elégedetlenek voltak a munka minőségével. 1952 februárjában egy újabb FM rendelet a mindenkori tényleges évi termést figyelembe véve csökkentett ezeken a merev díjtételeken, de a problémát alapvetően nem oldotta meg.⁶⁰

Az MDP Politikai Bizottsága 1951–52-ben több alkalommal is foglalkozott a gépállomások működésével, ezek azonban zömmel csak politikai, vagy szervezeti kérdéseket érintettek. A PB 1951. június 14. ülésének fő mondanivalója az volt, hogy „a gépállomások dolgozóinak legalább 50%-a nő legyen.”⁶¹ Az 1952. április 10. ülés határozata kimondotta, hogy a gépállomások jobban vegyék ki részüket a termelőszövetkezetek megszilárdításából. „A gépállomásokon keresztül az ediginél sokkal jobban érvényesüljön a munkásállam befolyása a termelőszövetkezetek gazdálkodásában. A gépállomások felelősséggel tartoznak a termelőszövetkezetek gazdálkodásáért, beadási kötelezettségük teljesítéséért és a közös gazdaság állandó növeléséért.” Az ülés fő problémája az volt, hogy addig már öt gépállomáson 3 főből álló politikai osztályt állítottak fel, s ezek tapasztalatai alapján indokolt-e a politikai osztályok hálózatának a kiépítése. Az itt elfogadott határozat megerősíti, hogy a gépállomások politikai megbízottai minden szempontból helyettesei a gépállomás vezetőjének.⁶²

⁵⁹ Adatok és adalékok 269. p.

⁶⁰ 11/1952. (II. 15.) FM. számú rendelet. Rendeletek Tára 1952. 411.

⁶¹ MOL – M 276. f. 53. 77. öe.

⁶² MOL – M 276. f. 53/96. öe.

Feltételezhetően a gépállomások magas munkadíjai, s ezzel szemben az elvégzett munka gyakran rossz minősége miatti panaszok is hozzájárultak, hogy 1952. szeptember 25-én az MDP Politikai Bizottsága ismét a gépállomások munkájának megjavításáról tárgyalt.⁶³ Fő téma most is a politikai kérdés, de egyes részeken előjönnek a valóságos problémák is, bár a vita végén meghozott határozat elkeni a pártvezetés felelősségét, és a minisztertanácsra hárítja a feladatok megoldását. Megállapítják, hogy a gépállomások 1952-ben féléves tervüket csak 90%-ban teljesítették, s a termelőszövetkezetek számára munkájuk 63%-át fordították. „A gépállomások munkájának agrotechnikai minősége az elmúlt évhez képest nem javult. A gépállomási vezetőknél az agrotechnika betartásával szemben nagyfokú közömbösség, a traktoristák jelentős részénél pedig ellenállás van. (A rossz agrotechnikai munka a bércsalás elterjedt formája.) Az agronómusok a gépállomásokon nem töltik be feladatukat, főként adminisztratív kérdésekkel foglalkoznak, és nem fordítanak gondot a munka minőségi ellenőrzésére.” A súlyos hibák és hiányosságok legfőbb oka a gépállomások vezetésében és a Földművelésügyi Minisztérium nem kielégítő munkájában van, mert nem segítette és ellenőrizte rendszeresen a gépállomások munkáját. Elmarasztalja a minisztériumot azért is, mert kevés gyakorlati segítséget adott a gépállomások vezetőinek és bürokratikus intézkedéseivel sokszor nehezen megoldható feladatok elé állította a gépállomások vezetőit.

1948–49-ben a gépállomási hálózat kiépítésekor pártutasításra állítottak politikailag megbízható munkáskadereket a gépállomások élére. Most azt állapítják meg, hogy „a gépállomások vezető kádereinek politikai, műszaki és agrotechnikai képzettsége alacsony színvonalon áll, kevés vezető káder végzett agráregyetemet, vagy mezőgazdasági akadémiát. A legnagyobb hiány a műszakilag képzett káderekben mutatkozik. Biztosítani kell, hogy 1954 végéig minden gépállomási igazgató elvégezze a Mezőgazdasági Akadémiát, vagy az egyetemet és a jövőben gépállomási igazgatónak lehetőleg olyan személyt kell kinevezni, aki mezőgazdasági szakképzettséggel rendelkezik.”⁶⁴

A határozat a megyei és járási főagronómusok legfontosabb feladatává teszi a gépállomások munkájának segítését és ellenőrzését. A főbb mezőgazdasági munkák előtt a gépállomás agronómusait utasítani kellett meghatározott munkák elvégzésére, akik ennek alapján oktatták ki a traktorosokat. A szocialista szép szövegek mellett, még egy vezető párttestület határozatából is kiderül a korabeli agrotechnika primitív szemlélete. „A gépállomásokat a fejlett agrotechnikai eljárások elterjesztésének központjaivá kell tenni. Ezt a politikai és szakmai nevelés mellett elő kell segíteni kötelező agrotechnikai előírásokkal is. (20 cm-nél sekélyebben nem szánhatnak, kötelesek az előhántós ekét használni, és úgy vetni, hogy a növények sorköze géppel művelhető legyen.)” A termelőszövetkezetek és gépállomások viszonyának szorosabbá tétele érdekében „felelőssé kell tenni a termelőszövetkezeteket a földek gépi munkára időben való előkészítéséért, a traktoros brigádok kiszolgálásáért, a gépállomásokat pedig a munkák határidőre és jó minőségben való elvégzéséért és a termelőszövetkezetek támogatásáért. Az 1953.

⁶³ MOL – M 276. f. 53/107. öe.

⁶⁴ Uo.

évi tervezésnél arra kell irányt venni, hogy a termelőszövetkezetekben a szántást, tárcsázást egész évben a gépállomás végezze.”⁶⁵

A párthatározathoz kapcsolódó minisztertanácsi határozatot december végéig kellett volna a kormánynak kiadni, de az csak 1953. február 5-én jelent meg.⁶⁶ A minisztertanácsi határozat bevezető része tulajdonképpen nem más, mint a párthatározat kissé propagandisztikus, brossura ízű, jogszabályi átdolgozása. A gépállomások alapvető feladataként megállapítja, hogy „a terméshozam állandó növelése érdekében teljes géperejűnkkel és agrotechnikai felkészültségünkkel biztosítaniuk kell a termelőszövetkezeti termelés nagyarányú gépesítését, valamint az élenjáró mezőgazdasági tudomány és gyakorlat eredményeinek a termelésben való széleskörű alkalmazását.” Amint korábban láthattuk, a gépállomások traktorállománya a selejtezések következtében éppen csökkenőben volt, a vezetők felkészületlenségéről pedig éppen a megelőző párthatározat szólt.

A későbbiekben a határozat igyekszik több ésszerűsítést megvalósítani a gépállomások működésében, ugyanakkor megszilárdítja a gépállomások államhatalmi jellegét a szövetkezetekkel szemben. Rendezi a traktorosok és munkagépkezelők normáját, egyszerűsíti a szövetkezetek számára gyakran érthetetlen munkadíjtablázatokat, de fenntartja, hogy a szövetkezetek a munkadíjat változatlanul természetben kötelesek megtéríteni. „A gépállomási díjtarozásnak természetben teljesítendő része ugyanazon szabályzat alá esik, mint a termelőszövetkezet beadási kötelezettsége és teljesítéséért a gépállomás is felelős.” Ésszerű volt viszont a rendeletnek az a része, hogy a gépállomások csak egy járás területén működjenek, és el kell érni, hogy a traktoros brigádok állandóan ugyanazon a területen dolgozzanak. A gépállomások helyzetének megszilárdítása érdekében a megyei tanácsok gépállomási csoportjait 1953. március 1-vel Gépállomási Igazgatósággá kellett átszervezni, melynek „vezetője a mezőgazdasági osztály vezetőjének első helyettese, aki a végrehajtó bizottság határozatai és a mezőgazdasági osztály vezetőjének utasításai alapján irányítja a gépállomások működését.”⁶⁷ Ezzel a gépállomások az államhatalmi szervezet részeivé váltak, s magasan a termelőszövetkezetek fölé kerültek.

A termelőszövetkezetek alárendeltsége jól megmutatkozott a rendelet mellékletében, amely a gépállomások és szövetkezetek szerződésének feltételeit tartalmazta. Ez a gépállomások kötelezettségét jóval kevesebb pontban határozta meg, s ezek egy része is teljesíthetetlen volt. „A gépállomás köteles a termelőszövetkezetnek állandó segítséget nyújtani a termelőszövetkezet szervezeti és gazdasági megerősítésében, e célból a gépállomás a termelőszövetkezetet gazdálkodási kérdésekben támogatja, alkalmazza a mezőgazdasági tudomány eredményeit, közreműködik a munka helyes megszervezésében, a termelőszövetkezet termelési terveinek, valamint a bevételi és kiadási terveinek összeállításában, a helyes vetésforgók létesítésében, a jövedelemelosztásban, a termelőszövetkezet kádereinek kiképzésében, valamint a könyvelés megszervezésében és a zárszámadás elkészítésében.”⁶⁸ Ha fel is

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ 1003/1953. (II. 5.) MT határozat. Rendeletek Tára 1953. 164.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. 168.

tételezzük, hogy a gépállomás alkalmazni tudta „a mezőgazdasági tudomány eredményeit”, honnan volt annyi szakképzett kádere, hogy a szövetkezetek bevételi és kiadási terveinek elkészítéséhez és könyveléséhez segítséget nyújtson.

A termelőszövetkezetekre vonatkozó pontok részben megegyeztek a korábbi rendeletekkel, de találtak ki újabb megszorításokat is. Köteles volt a szövetkezet saját eszközeivel a traktorok és más munkagépek részére szükséges kenőanyagot, üzemanyagot és vizet a munkahelyre kiszállítani, s erre külön embert, vagy embereket biztosítani. Ha a traktoros brigád munkahelye a községtől több mint 5 km távolságra volt, a növénytermelő brigád és traktoros brigád számára közös brigádszállást kellett a szövetkezetnek berendezni. ugyancsak köteles volt a szövetkezet a traktorosokat és munkagépkezelőket naponta legalább egyszer meleg étellel ellátni. Köteles volt a szövetkezet „a szükséges számú termelőszövetkezeti tagot a gépállomásnak kiképzés céljára átengedi és ezt követően azokat a mezőgazdasági munkák egész időtartamára az ott dolgozó traktorokhoz és a hozzá kapcsolt munkagépekhez beosztani.”⁶⁹

Az 1953 júniusi változások után a Nagy Imre kormány lényegesen enyhítette a mezőgazdasági lakosság gépállomásokkal kapcsolatos terheit.⁷⁰ A termelőszövetkezetek és egyéni gazdálkodók összes, ki nem egyenlített természetbeni és készpénztartozását elengedték. Arról is rendelkeztek, hogy a továbbiakban a termelők maguk dönthetik el, hogy a gépállomások munkadíjait természetben, vagy pénzben kívánják fizetni. Ez azért volt lényeges, mert korábban a rendeletek a szövetkezeteknek végzett alapvető gépi munkák díját terményben követelték meg, amit hivatalos áron számítottak, viszont szabadpiaci értékesítés esetén jóval magasabb árat kaphattak volna érte. A rendelet — a szövetkezeteknek kedvező módon — felére csökkentette a gépállomások munkadíját is. „A gépállomások által végzett talajmunka díjtételeit csökkenteni kell oly módon, hogy a 16–20 cm-es közép-mély szántás díja a termelőszövetkezeteknél az eddigi 42 búza kilogramm vagy 84 forint helyett 32 búza kilogramm, vagy 64 forint, egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztnál pedig 84 búza kilogramm helyett 53 búza kilogramm, vagy 106 forint legyen. Ugyanilyen arányban kell csökkenteni az összes egyéb talajmunkák díját is. A termelőszövetkezetek abban az esetben fizetik a fenti díjtételeket, ha a gépállomási szerződésben vállalt kötelezettségeiket teljesítik, tehát traktorvezetőt és munkagépkezelőt adnak, továbbá az üzemanyagot kiszállítják.”

A gépállomási szerződések megkötéséről és a gépi munkák díjának megállapításáról szóló 1954 márciusi FM rendelet lényegében visszalépést jelentett a minisztertanácsi határozathoz képest.⁷¹ A termelőszövetkezetek és gépállomások viszonyában az 1953 előtti állapotokhoz képest alapvető változás nem történt. A szövetkezeteknek talajmunkáknál éppúgy ki kellett szolgálni a gépállomásokat, mint korábban. A gépállomások felelősséget annyiban növelték, hogy a két fél között megkötött szerződésben terményenként feltüntették katasztrális holdanként milyen termésátlagot kell elérni, hogy a munkadíjat kifizessék. Ez viszont

⁶⁹ Uo. 169.

⁷⁰ 1037/1953. (VIII. 2.) MT határozat. Rendeletek Tára 1953. 194.

⁷¹ 2/1954. (III. 4.) FM számú rendelet. Rendeletek Tára 1954. 445.

azért volt irreális, mert a szerződés megkötésekor a természeti viszonyokkal még nem számolhattak.

1955–56-ban a szövetkezetek és gépállomások viszonyát érintő lényeges rendeletek nem jelentek meg. A forradalom után megmaradt szövetkezeteknek éppen a lecsökkent földterület következtében, már nem diktálhattak a gépállomások, 1959 után pedig, amikor bekövetkezett az egész mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése, a szövetkezeteknek lehetőségük nyílt saját géppark kialakítására, a gépállomások pedig fokozatosan gépjavító állomásokká alakultak át.

b) Tagosítások és területrendezések

Az 1945-ben végrehajtott radikális földreform a mezőgazdaságilag művelhető terület szétaprózódását még súlyosabbá tette. A juttatásban részesült 642.000 személy legalább ennyi birtoktestet is jelentett, de ha figyelembe vesszük, hogy a juttatott föld átlaga 5,1 hold volt, s a gazdasági cselédek vagy mezőgazdasági munkások átlagban 8,4, illetve 4,9 kat.holdat kaptak, akkor az is elképzelhető, hogy akár egymillióval is megnövekedett a parcellák száma. Különösen gazdasági felszereléssel és igásállattal nem rendelkező új birtokosok esetében ez a szétaprózódás a mezőgazdasági termelékenységét veszélyeztette. A hatalmon lévő koalíciós pártok 1945–46-ban legfeljebb felvetés szintjén foglalkoznak a tagosítással. Ez az adott körülmények között tulajdonképpen érthető is. A gazdaságilag lerombolt, szétzilált országban a termelés megszervezése volt a fő feladat, az ésszerű gazdálkodás csak azután következhetett. A kisgazdapárt, vagy parasztpárt a mezőgazdasági lakosság terheinek csökkentését és érdekképviseletét tűzte inkább zászlajára, a nem sok sikerrel kecsegtető tagosítás kérdését pedig inkább mellőzte. A kommunista párt programjában is csak 1946 őszén a III. pártkongresszus programjában található annyi utalást, hogy „erőteljesebben kell folytatni a tagosítást, egyidejűleg csökkenteni kell a technikai költségeket”.⁷² 1947 tavaszán a 3 éves terv mezőgazdasági programjában ugyancsak meglehetősen általánosan fogalmaznak: „Szükségesnek tartjuk a tagosítás mielőbbi megindítását. Az ország 6 millió kat.hold-at kitevő tagosítatlan határából egyelőre csak egymillió holdon tudunk tagosítást végrehajtani”.⁷³

Amint tehát azt az eddigiekben láthattuk, a tagosítás normális körülmények között a mezőgazdasági termelés ésszerűsítését, hasznosságának növelését jelentette volna. A hatalomra került kommunista vezetés azonban ezt az intézkedést is a parasztság ellenében használta fel. Amikor 1948. augusztus végén megjelent a 8990/1948-as kormányrendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról, majd egy nappal később a mezőgazdasági ingatlanok hasznbérletéről szóló 9000/1948-as kormányrendelet, tömegessé vált a gazdagparaszti földek állami hasznosításra való felajánlása, legalábbis olyan mértékben, hogy a kuláklista határa alá kerüljenek. 1949-ben az állami erdőgazdaságok nélkül 299 állami gazdaság volt 177.000 kat.hold földdel, 1950-re számuk mindössze 316-ra nőtt, területük viszont meghaladta a 651.000 holdat. 1949-ben 1367 termelőszövet-

⁷² Az MKP és SZDP határozatai 1944–1948. Bp., 1967. 279.

⁷³ Uo. 349.

kezet és szövetkezeti csoport működött 95.000 holdon, 1950 végére számuk 2185-re nőtt, területük pedig 513.000 hold volt.⁷⁴ Különösen az állami gazdaságok területnövekedésénél egyértelmű, hogy itt elkobzott, ill. „felajánlott” földekről van szó.

Az MDP 1949. május 25-i titkársági ülése tárgyalta meg a Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság tervét a tagosításról. A javaslat abból indult ki, hogy az állami gazdaságok és termelőség-szövetkezetek fejlődését erősen gátolja a használatukban lévő földterületek széttagoaltsága, és sokszor lehetetlenné válik a korszerű mezőgazdasági gépek alkalmazása. A fejlődés megköveteli tehát „olyan tagosítási rendszernek a kidolgozását és alkalmazását, amely segítségével az eddigi szétszórt birtoktesteket össze tudjuk vonni nagyobb üzemegységekbe, és amely segítségével lehetővé válik, hogy az állami gazdaságok területét különböző közületi és felajánlott földekkel megnöveljük és megnövekedjék a termelőség-szövetkezeti csoportok területe is a régi és az újonnan belépő tagok által bevitt földekkel. Az új tagosítási rendszer lehetővé teszi továbbá a termelőség-szövetkezeti csoportok megalakulását olyan esetekben is, amikor a termelőség-szövetkezeti csoportot alakítani kívánók földjei szétszórtan vannak”.⁷⁵ Ez a megfogalmazás legalábbis két szempontból figyelemre méltó. Itt a terület-összevonáson túl még csak az állami gazdaságok földjének a növeléséről van szó, a gyakorlati végrehajtásnál azonban kiderül, hogy a szövetkezeti útra rávezetett szegényparasztnak földterülete nem éri el egy-egy nagygazda földjének a nagyságát sem. Így tehát mindjárt az elején kénytelenek pár száz holddal megnövelni a szövetkezetek területét is, hogy legalábbis formálisan megvalósítsák a nagyüzemi gazdálkodást. A másik észrevétel az, hogy ez a megfogalmazás tulajdonképpen korlátlan időre lehetővé teszi a tagosítást, mert mindig fennállhatnak olyan feltételek, amelyek az újabb tagosítást szükségessé teszik. Ez a folyamatos tagosítási cél megmutatkozik abban is, hogy a tervezet szerint „a tagosítási eljárás nem általános, az egész községre kiterjedően, hanem csupán részleges birtokrendezés”. A tagosítás elrendelhető volt olyan községekben, ahol már állami gazdaság van és a tagosítás által legalább 300 kh-at csatolhatnak a gazdaság területéhez, de el lehet rendelni olyan községekben is, ahol nincs ugyan állami gazdaság, de erre a célra legalább 400 kh föld vonható össze. Termelőség-szövetkezeti csoportoknál el lehet rendelni a tagosítást azoknál a már működő csoportoknál, amelyek tagsága a tagosítást kéri, ha annak segítségével a csoport összterülete legalább a 400 holdat eléri és ennek fele nem összefüggő területen van. El lehetett azonban tagosítást rendelni azokban a községekben is, ahol még termelőség-szövetkezeti csoport nem működött, de legalább 20 dolgozó paraszt szövetkezetet akart alakítani, abban az esetben, ha a megalakuló csoport területe legalább a 200 holdat eléri és ennek fele szétszórt területen van. A következő bekezdés azonban már feloldja ezeket a megkötéseket is, mert kimondja, hogy a fenti birtokhatárokat rugalmasan kell kezelni, és ahol politikai, vagy más szempontok „a tagosítást különösen indokolják, ezeken a határokon alul is el lehet rendelni a birtokok összevonását”.

A tagosításnál igénybe vehető területeknél első helyen a közületi ingatlanok és felajánlott ingatlanok szerepeltek. Ezt követték az úri birtokok, majd a kulák-

⁷⁴ Statisztikai Évkönyv 1957. 144., illetve a Mezőgazdasági Adattár I. k. Bp., 1965. 12.

⁷⁵ MOL – M 276. f. 54. cs. 45. öe.

birtokok, negyedik helyen a dolgozó parasztnak ingatlanai, végül a földműveléssel nem élethivatásszerűen foglalkozók földterületei. A közületi és felajánlott ingatlanokat szánták elsősorban az állami gazdaságoknak, mert ezekért csereingatlant nem kellett biztosítani. Az úri birtokosok tagosítás esetén választhattak a csereingatlan, vagy a pénzbeli kártalanítás között, amennyiben ez utóbbit választották, birtokuk állam tulajdonba került. A kulákbirtok igénybevételénél egyértelműen csereingatlant kellett adni, de itt még kimondják „a csereterület lehetőleg azonos értékű és azonos művelési ág legyen”. A dolgozó parasztnak ingatlanát csak elkerülhetetlen esetben lehetett igénybe venni, de ilyen esetben szabad választást kellett számára biztosítani a csereingatlanok közül és vigyázni kellett arra, hogy minőségileg teljes értékű csereingatlan legyen.

A tagosítás végrehajtása formálisan jogszerűen történt. A községben működő állami gazdaságnak, termelészövetkezetnek, vagy alakuló csoportnak kellett kezdeményezni a tagosítás megindítását, amit végső soron az Országos Földhivatal hagy jóvá. Ezek után a munka végrehajtását és ellenőrzését a Megyei Földhivatalok, illetve az általuk kiküldött három tagú „repülőbizottságok” végzik. A tervezet ugyanis szakít a polgári jellegű és hosszadalmas felmérő munkával és az 1945-ös földreform hagyományait követve forradalmi úton kívánja a tagosítást végrehajtani. A helyi tagosítási bizottság nem választott, hanem kiküldött tagokból áll. Feladata a tagosítás helyi előkészítése. Tagjai: a helyi előjáróság, a DÉFOSZ és amennyiben érdekelt, a tszcs és a legközelebbi állami gazdaság egy-egy kiküldöttje és végül a helyi tagosítási bizottság vezetője, akit a párt határozata alapján a MFH nevez ki. A bizottság mellé műszaki képzettséggel rendelkező személyt is küld a MFH.

Ezek után a tagosítási eljárást a lehető legnagyobb titokban készítették elő. A tagosítási rendeletet augusztus végén kellett nyilvánosságra hozni, úgy, hogy az „ne hangsúlyozza ki, hogy csak az állami gazdaságok és termelészövetkezeti csoportok részére történő tagosításáról van szó”. Szeptember 10-ig fel kellett állítani a tagosítási bizottságokat és az előzetesen elkészített birtoktérképek alapján ki kellett dolgozni a tagosítási tervet. Legkésőbb szeptember 14-ig a tervet jóváhagyják a Megyei Földhivatalok által kiküldött „repülő bizottságok” és utána a végrehajtást azonnal meg kellett kezdeni. Az, hogy ez az akció műszakilag mennyire meglapozott volt, jól mutatja a következő megjegyzés: „A végrehajtás a mezsgyék kijelölését jelenti. A bizottság mellé kiküldött műszaki ember segít, de ez nem jelenti a földek pontos kultúrmérnöki felmérését”. A tagosítási eljárást, a mezsgyék kijelölését szeptember 30-ig be kellett fejezni.

Az MDP titkársági ülésének határozata szerint teljesen titokban, a megyei pártbizottságok bevonásával a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztálynak ki kellett választani azt a 400–500 községet, amelyben a tagosítást végrehajtották. Elképzelés szerint az őszi tagosítás mintegy 300 régi és 300 új termelészövetkezeti csoport és 100 állami gazdaság birtokainak összevonását eredményezheti, ami terv szerint mintegy 200.000 hold összetagosítását és mintegy 400.000 hold mozgatását jelentette.⁷⁶ Az MDP titkársági ülése az előterjesztést változtatás nélkül jóváhagyta és az állami szervek által kiadandó rendelet alapjául elfogadta.

⁷⁶ Az elemzést a MOL-M 276. f. 54. cs. 45. öe. az MDP 1949. május 25-i titkársági ülésének előterjesztése alapján végeztem. A hivatkozott idézetek ebből az anyagból valók.

Erre a dokumentumra építve jelent meg augusztus 29-én a mező- és erdőgazdasági ingatlanok részleges tagosításáról szóló 1949. évi 3. sz. törvényerejű rendelet, majd egy nappal később az ennek végrehajtásával kapcsolatos földművelésügyi miniszteri rendelet.⁷⁷ Ez a rendelet a május 25-i titkársági határozatot jogi formába öntve lényegében megismétli. Olyan formális dolgokban tér el, mint pl., hogy a Tagosító Bizottság elnökének és tagjainak megalakulásakor a község bírója előtt fogadalmat kell tenni, hogy a jogszabályok értelmében igazságosan, részrehajlás nélkül, lelkiismeretesen, a nép szolgálatában jár el, és a titkot megőrzi. Lényeges és előrelátó a rendelet 20. §-ának az a megállapítása: „az ingatlan birtokbaadásának nem akadálya, ha az érdekelt a birtokbaadásnál nincs jelen”, valamint a 21. §, amely egyértelműen kimondja: „Tagosítás során ingatlanfelmérést csak a legszükségesebb mértékben, a legegyszerűbb módon és csak a táblák kialakítása, illetőleg az ingatlancserék érdekében szükséges megosztások, továbbá a tulajdonközösség elkerülhetetlen megszüntetése céljából lehet végezni”.

A lényeg tehát az, hogy meglepetésszerűen és minél gyorsabban végrehajtani a kijelölt községek tagosítását annak teljes figyelmen kívül hagyásával, hogy az mennyire sérti a földtulajdonosok érdekeit. Ezt a felületességet és felelőtlenséget jól tükrözi a dátumszerűen és kötelező érvénnyel megadott tagosítási ütemterv:

1949. szeptember 2.: A Tagosító Bizottság elnöke a községi jegyző közreműködésével köteles megalakítani a munkacsoportokat, akik a megalakulás napján fogadalmat tesznek. A megyei földhivatal ügyvezetője erre az időpontra megalakítja az ellenőrző munkacsoportokat.

Szeptember 10.: A tagosító bizottságok kötelesek befejezni a tagosítás előkészítését, beleértve a tagosítási javaslat elkészítését is. az erről készült jegyzőkönyvet az ellenőrző bizottság elnökének át kell adni.

Szeptember 14.: Az ellenőrző bizottság a tagosítási javaslatokat felül vizsgálja és elrendeli az ingatlanok birtokbaadását.

Szeptember 22.: A tagosító bizottságok, illetve munkacsoportok a birtokbaadást kötelesek befejezni. A tagosító, valamint az ellenőrző bizottságok elnökei a jegyzőkönyvet lezárják és az ellenőrző bizottság elnöke az iratokat, átadja a megyei földhivatal ügyvezetőjének.⁷⁸

Ezt az elvileg nagyon fontos, a gazdálkodók földbirtoklását, termelőmunkáját alapvetően meghatározó intézkedést tehát három hét alatt lezavarták. Az osztályharcos politikai szemlélet ismét győzedelmeskedett a gazdasági és termelési érdekek fölött.

Úgy látszik, az MDP vezető szervei nem lehettek túlságosan biztosak a tagosítási kampány sikerében, mert hivatalosan még be sem fejeződött, amikor már szeptember 22-én a Politikai Bizottság tárgyalta a végrehajtásról szóló jelentést. E szerint az érintett községek nagyobb részében 354 község közül 320-ban a részleges tagosítás befejeződött.⁷⁹ Az érintett községekben összesen 270.000 hold összevonása történt meg. Ebből 143.000 kh az állami gazdaságok, 127.000 hold a tzs-cs-k földterületét gyarapította. Ezekben a községekben a termelőszövetkezeti

⁷⁷ 15.010/1949. (VIII. 30.) FM. sz. rendelet. Rendeletek Tára 1949. 1057.

⁷⁸ Függelék a 15.010/1949. (VIII. 30.) FM. sz. rendelethez. Rendeletek Tára 1949. 1061.

⁷⁹ MOL-M 276. f. 53. cs. 36. öe.

csoportok száma, taglétszáma és területe lényegesen megnőtt. A tagosítás által érintett községekben a tagosítás előtt 386 szövetkezeti csoport 50.000 holdon 5.890 taggal működött, a tagosítás után 423 tszcs 127.000 holdon 14.830 taggal gazdálkodott. Vagyis a tagosítás eszközével közel 9.000 embert vittek be a szövetkezetbe. Ezek az adatok némi ellentmondást is rejtenek, de statisztikai adatokkal összevetve ez a nagyvonalúság pártjelentéseknél máskor is megfigyelhető. A jelentés ugyanis más helyen azt mondja, hogy a tagosítás 8.545 dolgozó parasztot érintett kb. 20.000 kat.hold területtel. Ez a létszám viszont kevesebb, mint amennyivel a szövetkezetek taglétszáma növekedett a kampány során. Hasonló ellentmondás van a szövetkezetek földterületével kapcsolatban is. Ha a tagosítás mindössze 20.000 holdat érintett, akkor honnan nőtt meg 127.000 holddal a szövetkezetek földterülete a tagosítás után. Feltételezhetően a gazdagparasztság által felajánlott birtokkal, mert ha a 8.545 dolgozó parasztnak 20.000 holdja volt, nem érte el még a 3 holdas átlagot sem. Ugyanakkor arra is utal a jelentés, hogy sok dolgozó paraszt ragaszkodott a csereingatlanhoz és nem volt hajlandó belépni a szövetkezetbe.

Ez a beszámoló már egyértelműen megmondja, hogy a tagosítás egyik célja a gazdagparasztság gyengítése volt és ezzel akartak imponálni a kisbirtokosok előtt. „Erre főleg az az eljárás mutatott rá legélesebben, hogy az állami gazdaságok és termelőszövetkezeti csoportok tábláit az úri birtokosok és kulákok földjén alakították ki a tagosítási bizottságok és csak elkerülhetetlen esetben, vonták be a tagosításba a dolgozó parasztok ingatlanait”. A jelentés természetesen részletesen beszámol a „kulákok” aknamunkájáról, ellenagitációjáról, arról, hogy betagosított földjeikről nem akartak lemondani, nem jelentek meg a csereingatlan átvételénél és nem akarják megkezdeni a munkát a számukra juttatott ingatlanon.

Az előterjesztésből — bár burkoltan — az is kiderül, hogy néhol még a pártszervek sem lelkesedtek a tagosítás végrehajtásáért. A Szolnok megyei pártbizottság egymás után mondta le a már kijelölt községek tagosítását. „Falusi pártszervezeteink egy részénél nagyobb méretű hibák és elhajlások is mutatkoztak, különösen pártunk parasztpolitikájának gyakorlati végrehajtását illetően. Kevés esetben ugyan, de előfordult, hogy pártszervezeteink titkárai nyíltan is szembe helyezkedtek a tagosítással, több esetben pedig, ha nyíltan nem is, de passzivitásukkal akadályozták a munkát”.⁸⁰ Gyakran előfordult viszont az is, hogy a szövetkezet a falu határának legjobb részét szakította ki magának, tekintet nélkül arra, hogy kinek a földje. Előfordult az is, „hogy egyes községekben a termelőszövetkezeti csoportok fejlesztésénél megsértik az önkéntesség elvét”. Hódmezővásárhelyen a párttitkár azzal agitált, „hogy akik nem lépnek be a termelőszövetkezeti csoportba, ne csodálkozzanak azon, ha egy éjjel közülük néhányan eltűnnek”. A jelentés is megjegyzi, hogy az utóbbi napokban számos ilyen jelenséggel találkoztak.

A tagosítások elleni tiltakozások természetesen nem vezethettek eredményre. Ez politikai döntés volt, s az államhatalomnak megvolt az apparátusa, hogy döntését végrehajtsa. Az eljárásnál legfeljebb annyi különbség volt, hogy a kisbirtokosok tiltakozását azon a címen tudomásul vették, hogy a kulákok befolyása

⁸⁰ Uo.

alá kerültek, a gazdagok ellen pedig hatóságilag felléptek. Ezt a jelentést is a Politikai Bizottság olyan záradékkal fogadta el, hogy „elhatározza, hogy azoknak a kulákoknak, akik megtagadták a csereföld átvételét, állami közigazgatási és földművelésügyi miniszteri vonalon fel kell hívni a figyelmét, hogy magatartásuk a 3 éves terv szabotálása, és ha nem akarnak a törvénybe ütközni, haladéktalanul vegyék át a földet és műveljék meg. Október 10-ig várunk, addig néhány jól előkészített esetben példát statuálunk és utána a tovább szabotálók földjét a saját költségünkön megműveltetve, igénybe vesszük”.⁸¹

1950 őszén a tagosítás természetesen folytatódott. Az ez évre szóló rendelet 1950. augusztus 22-én jelent meg, azzal a megkötéssel, hogy a tagosítást kérő állami gazdaságnak, termelészövetkezetnek, vagy legalább 35 szövetkezni szándékozó gazdának írásban kell benyújtani a kérelmet a földművelésügyi miniszterhez augusztus 23-ig.⁸² A rendelet részletesen felsorolja azokat az okokat, amelyek alapján tagosítást lehet kérni, ebbe azonban lényegében minden belefért, ugyanis „a kérelem alapján a részleges tagosítást a földművelésügyi miniszter közérdekből rendelheti el”. Ha tehát a tagosítást kezdeményező szövetkezet, vagy állami gazdaság szétszórt területe nem éri el a 3–400 holdat és a felsorolt feltételek egyikének sem felel meg, „a tagosítást kérni lehet abban az esetben is, ha a tagosítandó ingatlanok területe nem éri el ugyan az 1. és 2. bekezdésben megállapított határt, azok összevonását azonban termelési érdekek különösen indokoltá teszik”. A földművelésügyi miniszter már ebben az augusztusi rendeletben meggyénként és községnevenként felsorolja azokat a helységeket, ahol 1950-ben részleges tagosítást engedélyez. A tagosítási eljárást legkésőbb szeptember 6-ig le kellett zárni. Ez 1950-ben 749 községet jelentett és az ország minden megyéjére kiterjedt.

1951-ben több rendelet is foglalkozott a tagosítással. A július 27-én megjelent rendelet a termelészövetkezeti községekben és városokban végrehajtandó tagosításról intézkedett.⁸³ Ez a község vagy város egész területére kiterjedő általános tagosítás volt és a rendeletet a minisztertanács adta ki, ugyanis a földművelésügyi miniszter korábbi rendeletei tiltották, hogy azokban a községekben, ahol a korábbi években már tagosítottak újra tagosítási eljárást kezdeményezzenek. Ez a rendelet kimondottan csak az állami gazdaságok, és szövetkezetek érdekeit tartotta szem előtt, a szövetkezeten kívül maradt dolgozó parasztok és más rétegek eleve hátrányos helyzetbe kerültek. „A tagosítás során elsősorban a termelészövetkezetek és állami gazdaságok, másodsorban az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztok, harmadsorban a földművelést nem főfoglalkozásként folytató dolgozó kisemberek (ipari munkások, bányászok, kisiparosok stb.), végül a kulákok földterületét kell kijelölni”.⁸⁴ A tagosítási rendeletek sorában ez az első, ahol a gazdagparaszttság hátrányos megkülönböztetését nyíltan, írásban is megfogalmazzák: „Kuláknak a tényleges használatában álló ingatlanáért csereterületet kell adni; a csereterületnek nem kell feltétlenül azonos nagyságúnak lennie, a területi különbözetet pénzkártalanítással kell kiegyenlíteni. A kulák csereterületét lehetőleg egy tagban kell

⁸¹ Uo.

⁸² 16.100/1950. (VIII. 23.) FM. sz. rendelet. Rendeletek Tára. 1950. 1038.

⁸³ 145/1951. (VII. 24.) MT sz. Rendeletek Tára 1951. 253.

⁸⁴ Uo.

kijelölni és a tényleges használatában álló föld nagyságának mértékén belül részére akkora csereterületet kell adni, hogy az további gazdálkodását biztosítsa”.⁸⁵

Ebben a tagosítási rendszerben azonban a kisebb birtokosok is csak rosszul járhattak (szegényparaszti, kisparaszti, középparaszti kategória). A fő cél az volt, hogy nyomást gyakoroljanak rájuk a szövetkezetbe való beléptetésnél, vagy ha nem, akkor megkaphatták földjüket a falu távoli határában, az eredetinel jóval gyengébb minőségben. A polgári tagosítási eljárásoktól eltérően itt a falu lakosságának semmilyen beleszólása a tagosításba nem volt. A falu gazdaköztségének egyetlen tagja sem ült ott a tagosító bizottságban, s a rendeletek értelmében más választása nem volt, minthogy elfogadja és művelje a számára juttatott csereingatlant, melyet akkor is a nevére írtak, ha tiltakozásul az átadásnál nem volt jelen. Természetesen tömeges volt a panasz a kisebb birtokosok részéről is. Korábbi földjük helyett távol eső szikes, köves, homokos területet kaptak, felszántott, megművelt föld helyett műveletlent, de kárpótlást sem fizettek érte. A jogsértő döntések ellen fellebbezhettek, de ennek halasztó hatálya nem volt.

A magyar gazdálkodónak vérében volt a föld szeretete. Igényes volt a földművelésre, s lovas ekével is igyekezett azt mélyen megszántani, trágyázni, gyomtalanítani, a jó gazda gondosságával megművelni, mert csak akkor érhetett el jobb termést, s a falu gazdálkodói között is tekintélyt ez teremtett. Aztán jöttek a tagosítások és 1951-ben egy tíz holdas gazdálkodó csak azt tudta, hogy tulajdonában van tíz hold föld, minden terhével, földadójával, beszolgáltatásával, kényszerárfolyamával, sőt azt is tudta, hogy 1951-ben hol van a birtoka, amit meg kell művelni, de hogy a következő évben is ott lesz-e, vagy a falu másik határában, abban már nem lehetett biztos. Egy jó istállótrágyázás évekre megjavította a föld termőképességét, de ha annak eredményét a szó szoros értelmében más aratta le, akkor kérdés, hogy érdemes-e annyi energiát ráfordítani. Csökkent tehát a termelési kedv, s évek során a legjobb gazdálkodók is eljutottak oda, hogy vagy beléptek a tszcs-be, vagy ott hagyták földjüket és elmentek az állami gazdaságba, vagy az iparba dolgozni. Az így gazdátlanul és megműveletlenül maradt földeket elvileg a községi tanácsnak kellett volna megműveltetni, amíg új gazdája nem akadt. A községeknek azonban erre sem pénzük, sem emberük nem volt. Ezeket a hivatalosan „állami tartalékföldnek” nevezett területeket megkísérelték a szövetkezetek nyakába varrni, azonban egy idő múlva a szövetkezetek sem vállalták, mert világos volt, hogy gépi erő nélkül az egyre növekvő területek megművelését nem tudják ellátni. Miközben tehát ismét bevezették az élelmiszer jegyrendszert és a városi lakosságot nem tudták elegendő mezőgazdasági termékkel ellátni, évente többszázezer holddal növekedett a megműveletlen állami tartalékföldek területe.

Az 1951-re vonatkozó részleges tagosítási rendelet augusztusban jelent meg.⁸⁶ Ez a korábbi évekhez képest túlságosan sok újat nem tartalmazott, de — mivel már titkolózni úgy sem lehetett — nyíltabbá és szervezettebbé tette a munkát. A rendelet 3. §-a kimondja, hogy a „földművelésügyi miniszter a részleges tagosítást az 1951. évben, 702 községben engedélyezi. Ennél több községben részleges tagosítást 1951-ben nem engedélyez”. Az irányító szerveknek valószínűleg rossz

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ 18.085/1951. (VIII. 15.) FM. sz. Rendeletek Tára 1951. 735.

tapasztalatai lehettek a korábbi évekből, mert rögzíti a rendelet azt is, hogy szőlőt és gyümölcsöst tagosítani nem szabad. Ugyancsak a korábbi évek negatív tapasztalatai alapján rendelik el, hogy a járási tanács elnöke a tagosítandó ingatlanok számbavételére, nyilvántartására és egyéb, a tagosítással kapcsolatos írásbeli feladatok elvégzésére „minden Tagosító Bizottság mellé egy állami tanítót küld ki (továbbiakban: tagosítási nyilvántartó)”. Hasonló az az intézkedés is, hogy a tagosítás műszaki feladatainak ellátására az Országos Földmérési Intézet „annyi műszaki szakértőt köteles kijelölni, hogy egy-egy szakértőre legfeljebb két-három tagosítás műszaki feladatainak elvégzése jusson”. Minden műszaki feladat ezekre a szakértőkre hárult.

Feltehetően az egyéni termelők tömeges elégedetlensége és panasza eredményezte a rendelet befejező szakaszának intézkedéseit: „Kicsérélt ingatlanáról a rajta lévő termést — ideértve a másodvetést is — a folyó gazdasági évben az jogosult beszedni, aki azt elvetette. Az ingatlan eddigi használója részére a termés betakarításáig biztosítani kell mindazoknak a mezőgazdasági munkáknak az elvégzését, amelyek a lábon álló termény növényápolásával és betakarításával összefüggnek, illetve amelyeket a termelőnek a folyó gazdasági évben még el kell végeznie. A termelőszövetkezet és az állami gazdaság a részére kialakított és birtokba adott táblák, továbbá az egyéni gazdálkodók a részükre cserébe adott ingatlanok tényleges használatát és művelését csak a rajtuk lévő termények betakarítása után kezdenek meg.”⁸⁷

1952–53-ban a tagosítások végrehajtásában lényeges változás nem történt. Évente 6–700 község tagosítását irányozták elő, de a szigorú miniszteri rendelkezések ellenére voltak olyan községek, ahol szinte minden évben valamilyen okból tagosítottak. 1953-ra 2.280 tagosított község volt az országban, ebből 1106 községben egyszer, 850-ben kétszer, 243-ban háromszor, 52-ben négyszer és 6-ban ötször volt tagosítás. A tagosítással kialakított minden 100 kh-as táblából 28 kh a dolgozó parasztek földje volt.⁸⁸ A többszöri tagosítás különösen az egyéni gazdálkodás feltételeit tette tönkre. 1953. májusában az országgyűlési választások előtt Rákosi is kritikusan nézi a tagosításokat: „A tagosításoknál hatóságaink gyakran szem elől tévesztették a dolgozó parasztság érdekeit. Általában, nem egyszer tapasztalhattuk, hogy nem voltunk elég tekintettel az egyéni dolgozó parasztekra, akik pedig földműves népünk többségét alkotják.”⁸⁹ Második szovjet emigrációja idején írt visszaemlékezéseiben már teljesen cinikusan nyilatkozik a tagosításokról: „1956 után a tagosítás is a kritika középpontjába került, csaknem úgy, hogy mi ezt a nem termelőszövetkezeti parasztság számára kétségtelenül terhes, sőt zaklató rendszabályt szükségtelenül alkalmaztuk. Szemünkre vetik, hogy az ilyen tagosítás milyen terhes és zaklató volt azokra a parasztekra nézve, akiknek földjét betagosították, mert kívül maradtak a szövetkezeten, s hogy ez alkalommal sok sérelem és igazságtalanság érte az egyéni gazdákat. Ez igaz. De hogyan lehet száz- és százezer földdarabot betagosítani, s helyettük száz- és százezer más da-

⁸⁷ Uo. 740.

⁸⁸ *Orbán Sándor*: Változások a mezőgazdasági népesség számában és szerkezetében Magyarországon 1949–1961. In: 20. év Tanulmányok – Szerk.: Lackó Miklós – Szabó Bálint. Bp., 1964. 222.

⁸⁹ Magyar Nemzet. 1953. május 12.

rabot adni úgy, hogy mindenki meg legyen vele elégedve? Biztos, hogy a szövetkezeti parasztok a maguk javát nézték és a kívül maradók is igyekeztek a legjobb csereföldeket kapni. S mert ezt a két ellentétes igényt lehetetlen volt pontosan összeegyeztetni, sok ezer vélt, vagy tényleges sérelem esett”.⁹⁰

Az 1953. július 4-én megalakult Nagy Imre kormány nem ígért és nem hozott radikális változásokat. Nagy Imre maga is kommunista volt, aki egyet értett az MDP célkitűzéseivel, amibe belefért a szövetkezeti gazdálkodás, a begyűjtési rendszer, talán még a tagosítás is, de nem értett egyet a törvénytelenességgel, a brutális módszerekkel, a kényszerintézkedésekkel, s a becsületesen dolgozó földművesek emberi megalázásával. Kormányja tulajdonképpen nem tett mást, mint eltörölte a teljesíthetetlen követeléseket, s ezzel feloldotta a gazdálkodókban lévő görcsös félelmet és lehetővé tette, hogy mindenki maga döntse el, hogy földjét milyen formában kívánja megművelni. Ez azonban az adott gazdasági és politikai helyzetben a felszabadulás érzését teremtette meg a mezőgazdasági lakosságban.

Ez a viszonylag kedvező időszak 1955. tavaszán a Nagy Imre kormány leváltásával véget ért. Az ismét hatalomra került Rákosi csoport mindenben ott akarta folytatni, ahol 1953 nyarán abba hagyták. Napirendre került ismét a termelőségfejlesztés erős szakos fejlesztése és természetesen a tagosítás is. Az újabb tagosítással kapcsolatos elképzelések már áprilistól vita tárgyát képezték, különböző párt és állami szakmai fórumokon. Az ezek alapján elkészült végleges javaslat Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter aláírásával 1955. június 23-án került tárgyalásra a Politikai Bizottság ülésén.⁹¹ A javaslat, illetve rendelettervezet alapvetően nem tér el az előző évek gyakorlatától, de igyekszik figyelembe venni a korábbi évek negatív tapasztalatait. A tervezet egy rendeletbe kívánja foglalni a részleges tagosítást és az általános földrendezést, természetesen különválasztva a lehetőségeket. Általános földrendezést csak olyan esetben engedélyez, ahol a mezőgazdasági területnek legalább 70%-át termelőségfejlesztés használják. részleges tagosítást pedig csak olyan helyen kíván engedélyezni, ahol tagosítás még nem volt, és a szövetkezet tagosítatlan földje a 400 holdat meghaladja. Ez a tervezet is külön kiemeli, hogy a dolgozó parasztok földje helyett azonos értékű és lehetőleg azonos művelési ágú földet kell adni. A gazdagparaszttsággal szemben azonban ez sem ismer kíméletet. Annak ellenére, hogy 1953-ban a kuláklisztát eltörölték és a 25 hold fölötti birtokosok száma országosan már a tízezer főt sem érte el, kimondja, hogy „a kulákok földje helyett a község határának legtávolabbi, illetve leggyengébb részén, azonos nagyságú csereterületet kell adni. A csereterületet be kell azonosítani, és a helyszínen kell birtokba adni”.⁹²

Az eljárási részben a tervezet pozitívuma, hogy a végrehajtás törvényszerű betartásáért mind a földrendezési, mind a tagosítási bizottságok munkájában a megyei tanács, ill. járási tanács vb. elnökét teszi felelőssé. Ugyancsak előrelépést jelentett, hogy mind a földrendezést, mind a részleges tagosítást végző bizottságokba „a megyei tanács vb. elnöke megbízottjaként egy-egy politikailag képzett,

⁹⁰ Rákosi Mátyás visszaemlékezései. 1940–1956. Bp., 1997. Napvilág Kiadó. II. k. 834.

⁹¹ MOL-M 276. f. 53. cs. 238. öe.

⁹² Uo.

mezőgazdasághoz értő kádert kell a bizottság munkájának támogatására és ellenőrzésére kirendelni, akinek a bizottságban szavazati és vétő joga van”.

Az eddigi tagosítási eljárások során először történt meg, hogy az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztnak képviselőjét is meg kellett hívni, s a földrendezés vagy tagosítás időpontját az érintett község lakosságával legalább tíz nappal korábban közölni kellett. A rendelettervezet szerint „1955-ben 200 község területén kell általános földrendezésre felkészülni. A folyó évben az általános földrendezés és részleges tagosítás legfeljebb 400 községet érinthet. Általános földrendezést és részleges tagosítást augusztus 10. és október 10. között lehet végrehajtani”.

Természetesen ennek a tagosításnak is az alapvető feladata a termelőszövetkezetek további szervezése és megerősítése. „Arra kell törekedni, hogy a számbavétel során a felvilágosító munka eredményeként minél többen lépjenek be a szövetkezetekbe, illetőleg ebben az időpontban elő kell segíteni új termelőszövetkezetek alakulását. A számbavétel után is meg kell engedni a dolgozó parasztnak belépését, vagy új termelőszövetkezetek alakulását, de ügyelni kell arra, hogy az eljárást ne használják fel a termelőszövetkezetek erőszakos úton való fejlesztésére. Szigorúan fel kell lépni azok ellen, akik az egyéni dolgozó parasztnak legjobb földjeinek odaígérgetéseivel, földcserével való fenyegetéssel kényszerrel alkalmazzák és elferdítik a Párt parasztpolitikáját.”⁹³

Ezt a tervezetet a Politikai Bizottság elfogadta és ennek megfelelően történt meg 1955-ben a tagosítás és földrendezés végrehajtása. Az esemény sokkal kevesebb panasszal és tiltakozással ment végbe, mint a megelőző években. Lehet, hogy kevesebb volt a visszaélés és törvénytelenység, az is meglehet, hogy a megyei és járási tanácselnökök felelősségének növelése és az általuk minden bizottságba delegált gazdasági szakértők mérséklő hatása hatott az indulatokra, de az is meglehet, hogy az emberek már belefáradtak a hiába való harcba és ez a részleges tagosítás csak 200 községet érintett. Különben is 1955-ben a mezőgazdaság jó évet zárt és valamivel több maradt a termelőnek is. 1956-ban a tagosítás és földrendezés már leszálló ágba volt. Ez is, mint sok más pártjelszavakkal megindított akció kampány volt, s a kampány kezdett kifulladásra, s célját, a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság megteremtését nem érte el.

c) Állami tartalékföldek

A tartalékföldek kialakulása 1948 őszén vette kezdetét és kormányzati elképzelés szerint a gazdagparasztság anyagi erejét kellett volna gyengítenie. Néhány év alatt azonban ez a tagosítás segítségével paraszti birtokosok százait tette tönkre, ugyanakkor jelentősen hozzájárult az egész lakosság élelmiszer-problémáinak fokozódásához. 1948. augusztus 28-án jelent meg a 8990/1948. számú kormányrendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról, amely kimondta, hogy „a jelen rendelet hatálybalépésétől az állami elővásárlási jog rendezéséig, legfeljebb azonban 60 napon belül mező- vagy erdőgazdasági ingatlant jogüggyellett elidegeníteni nem lehet.”⁹⁴ Ez tehát előírta az állami elővásárlási jogot. Egy nappal később jelent meg a 9000/1948. számú kormány-

⁹³ Uo.

⁹⁴ 8990/1948. Korm. számú rendelet MK. 1948. 193.

rendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről, amely elrendelte, „hogy előhaszonbérleti jog gyakorlásának van helye, ha a mezőgazdasági termeléssel hivatásszerűen foglalkozó személy által haszonbérlet ingatlan területe a 25 kataszteri holdat meghaladja, tovább, ha 25 kataszteri hold, vagy ennél kevesebb is, de a haszonbérlet saját tulajdonában (haszonélvezetében, használatában, felesleges művelésében stb.) lévő ingatlanával együtt a 40 kataszteri holdat meghaladja.”⁹⁵ Az így megszerzett földeket az ekkor megalakuló földbérlő-szövetkezeteknek vagy amennyiben nem tartottak rá igényt, mezőgazdasági munkásoknak, vagy öt holdon aluli kisbirtokosoknak kellett juttatni haszonbérleti alapon.

A rendelet megjelenése olyan földmozgást indított meg, amely a vezető állami és pártszerveket is meglepte. Az ekkor már mezőgazdasági hozzájárulást fizető 25 hold fölötti gazdálkodók tömegesen ajánlották fel elsősorban kisajátításra nemcsak bérelt földjeiket, hanem saját tulajdonuk 25 hold fölötti részét is, hogy a hátrányos megkülönböztetéstől szabaduljanak. Országosan 19.094 személy 605.250 holdat ajánlott fel. Ebből a területből földbérlőszövetkezeti tagok, földművelőszövetkezetek földbérlőcsoportjaiba tartozók és kishaszonbérlet, összesen 61.487 személy 245.943 hold juttatásban részesült.⁹⁶ A fel nem használt 260.000 hold az állami gazdaságok, és termelőszövetkezetek területét gyarapította.

A termelőszövetkezetek területi növekedésének forrásait nehéz kimutatni, érdemes azonban egy pillantást vetni az állami gazdaságok számának és területének növekedésére 1949 és 1956 között:⁹⁷

Év	Gazdaságok száma	Összes terület ezer kh	Szántó terület ezer kh
1949	299	554	389
1950	375	827	582
1951	396	1.067	767
1952	501	1.600	1.164
1953	469	1.677	1.189
1954	494	1.693	1.198
1955	472	1.684	1.181
1956	466	1.682	1.166

1949 és 1952 között tehát 200-zal emelkedett az állami gazdaságok száma, de területük több mint egymillió holddal növekedett. Összevonások következtében a gazdaságok száma némileg csökkent, de 1955-ben, az állami gazdaságok területének legnagyobb kiterjedése idején, 1949-hez viszonyítva 1,130.000 kat.holdat tett ki. Figyelembe véve, hogy 1946 decemberében mindössze 240.000 hold volt a földművelésügyi minisztérium kezelésében és ekkorra a földreformmal kapcsolatos nagyobb földmozgások már lezárultak, ez is már 300.000 holdas többletet jelentett az állami földtulajdonban.⁹⁸ Ez a több mint másfélmillió holdas állami földvagyon tehát zömmel a parasztságtól elkobzott földekből keletkezett.

Külön figyelemre méltó, hogy 1952-ben több mint fél millió holddal növekedett az állami gazdaságok területe. Az 1951. évi jó termés után ez egy igen

⁹⁵ 9000/1948. Korm. számú rendelet. MK. 1948. 194.

⁹⁶ Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Bp., 1969. 388. p. 34. táblázat.

⁹⁷ Adatok és adalékok 219.

⁹⁸ Statisztikai zsebkönyv 1948. 105.

gyenge termésű év volt a mezőgazdaság szempontjából, ugyanakkor még év elején felemelték a beadás mértékét (ez volt a padlásszeprések éve), és a korábbinál is nagyobb méretű volt a tagosítás. Ebben az évben 820.000 holddal növekedett az állami tartalékföldek területe.⁹⁹ Ennyi földet hagytak ott, vagy ajánlottak fel állami hasznosításra zömmel dolgozó paraszti kategóriába tartozó parasztemberek. Ez az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területének 5%-a volt.

Az így felszabadult területeket az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek birtokába kellett volna adni. Amint a táblázatból látható, ez az állami gazdaságok esetében meglehetősen könnyen ment, akkor is, ha a jelentős földterület-gyarápodás megműveléséhez az objektív feltételek (traktorok és munkagépek) nem voltak meg. Első években a tszcs-k is örültek a földnövekedésnek, hiszen 1948–49-ben egy-egy ilyen „nagyüzem” gyakran a 100 holdat sem érte el. A területnövekedéssel azonban nem növekedett a szövetkezetek igaereje és gépállománya, a gépállomások által végzett munka pedig különösen a szövetkezetek által elért terméseredményekhez drága volt. A szövetkezetek többsége már 1951-ben visszautasította a kisajátított földeket, s ha a közelben nem volt állami gazdaság, akkor a földterület hasznosítására a községi tanácsot kötelezték. A helyzet ábrázolására egy 1953-as statisztikai értékelésből idézünk: „1949 után az egyéni gazdálkodók közül egyre többen ajánlották fel, és hagyták ott földjüket, elsősorban azért, mert az iparban helyezkedtek el. 1949 óta több mint másfélmillió hold szántót ajánlottak fel. A tartalékterületek különösen 1952-ben növekedtek erőteljesen. A tartalékterületet az új mezőgazdasági szocialista üzemek csak kezdetben tudták hasznosítani. Később, mivel a nagyüzemi gazdálkodás előfeltételei — elsősorban a kellő mértékű gépesítés, beruházások és munkaerő — nem voltak biztosítva, a tartalékterületeket csak kis mértékben tudták intenzíven művelni. A tartalékterületek nem egyenletesen növekedtek. Egyes ipari vidékeken szinte elnéptelenedett a mezőgazdaság. Nemcsak az egyénileg gazdálkodók hagyták ott földjüket, hanem gyakran termelőszövetkezeti tagok is. Helytelen volt az is, hogy a kulákok földjeit — különösen tagosítások idején — átvették, azok hasznosítását viszont nem biztosították.”¹⁰⁰

Rendeletekben pedig a tartalékföldek esetében sem volt hiány. 1949 júniusában kormányrendelet jelent meg a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról.¹⁰¹ A rendelet bevezető része szemforgató módon azt állítja: „A kormány ezúton is kifejezésre juttatta azt, hogy az állam csak minden kényszerűtől mentes és szabad akarat elhatározásából eredő felajánlásból köt jogügyletet. A mezőgazdasági ingatlan tulajdonosa, vagy hasznélvezője ingatlanát, annak élő és holt gazdasági felszerelését az állam részére vétel, illetőleg haszonbérlet céljára írásban, vagy szóban ajánlhatja fel. Amennyiben az ajánlattevő ellenszolgáltatásra igényt nem tart, azt ajánlatában kifejezésre kell juttatni.” Augusztus elején miniszteri rendelet intézkedett a felajánlott birtokok vételi áráról, illetve haszonbérletéről.¹⁰² „A mezőgazdasági ingatlan vételára a kataszteri tiszta jöve-

⁹⁹ Adatok, adalékok 171.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ 4091/1949. (VI. 16.) Korm. sz. rendelet. Rendeletek Tára 1949. 372.

¹⁰² 15.003/1949. (VIII. 3.) FM. számú rendelet. Rendeletek Tára 1949. 1051.

delem negyvenötszörös forintértékét, haszonbére a mindenkor érvényben lévő jogszabályokban megállapított legmagasabb haszonbért; élő és holt felszerelés vételára a mezőgazdasági igazgatóság által megállapított átlagos forgalmi értéket, ezek évi haszonbére pedig ennek 5%-át nem haladhatja meg.” Az erre a célra létrehozott ingatlanforgalmi bizottság a haszonbérleti megoldást csak végső esetben fogadta el, elsősorban az ellenszolgáltatás nélküli, vagy a teljes felszereléssel felajánlott birtokokat vette át.

A kisajátított ingatlanok használatba adásával azonban már 1949-ben is voltak problémák. 1949 novemberében rendelet jelent meg az állami rendelkezés alatt álló mezőgazdasági ingatlanok ideiglenes hasznosításáról.¹⁰³ A rendelet úgy intézkedik, hogy a földterület hasznosításáról a községi tanácsok útján a megyei földhivatal gondoskodik. „A megyei tanács a mezőgazdasági ingatlant első sorban állami gazdaság, másodsorban tszcs részére ajánlja fel használatra, azt az ingatlan, amelyet állami gazdaság, vagy tszcs nem vesz át, haszonbérbeadás útján kell hasznosítani. A haszonbérlet — a jelentkező igényjogosultak közül — a DÉFOSZ helyi szervezetének javaslata alapján a helyi hatóság jelöli ki.” Ez a rendelet döntött a haszonbérleti díjakról is. „A haszonbérlet időtartama egy gazdasági év. A haszonbér összege az ingatlan kataszteri tiszta jövedelmének minden koronája után számított tíz, szőlő, vagy gyümölcsös esetén tizenhat — minőségi borvidéken húsz — kilogramm búzának a pénzbeli egyenértéke. Ez az összeg magában foglalja az ingatlan után a haszonbérlet időtartamára járó földadót és egyéb köztartozást is. A haszonbérből az ingatlan földadójának megfelelő részt földadó fizetésére alkalmas terményben, az ezt meghaladó részt pedig pénzben kell teljesíteni. A búza pénzbeli egyenértékének megállapításánál a készpénzben fizetett földadóra meghatározott búzaárat kell alapul venni”. Az így haszonbérbe adó tulajdonosnak tehát földjéből nem sok jövedelme volt.

A tartalékföldeket érintő jelentősebb rendelet 1951 novemberében jelent meg, akkor, amikor már komoly nehézségek mutatkoztak a terület hasznosításánál.¹⁰⁴ „Annak a mezőgazdasági művelésre alkalmas tartalékingatlannak a megműveléséről, amelyet sem állami gazdaság, sem termelőszövetkezet át nem vesz, és amelyet haszonbérlet útján sem lehet hasznosítani, a községi végrehajtó bizottság saját költségvetése terhére köteles gondoskodni. A község köteles az ingatlan kezeléséből befolyó bevételeket költségvetésileg kezelni és az ingatlant terhelő köztartozásokat, valamint beadási kötelezettséget teljesíteni. A saját kezelésbe vett tartalékingatlanok megműveléséhez szükséges gépi munkaerőt a területileg illetékes gépállomás — az előírt térítés ellenében — biztosítja.” Ez már a csőd kezdetét jelentette. Nyílt beismerése annak, hogy az elkobzott ingatlanokkal nem tudnak mit kezdeni, pedig az 1952-es nagy felajánlások még hátra voltak. Azt a rendelet megalkotói is tudták, hogy a községi tanácsok az így rájuk kényszerített földekkel nem tudnak mit kezdeni. (A községi tanácsot, mint közigazgatási testületet normális körülmények között nem is kötelezhették volna ilyen gazdálkodási feladatok elvégzésére.). A minisztérium azonban ezzel a felelősséget áthárította a helyi állami szervekre, bár tudni kellett, hogy ezeknek a földeknek

¹⁰³ 15.037/1949. (XI. 26.) FM. számú rendelet. Rendeletek Tára 1949. 1086.

¹⁰⁴ 18.108/1951. (XI. 21.) FM. számú rendelet. Rendeletek Tára 1951. 766.

nagy része vetetlenül marad. Az egyéni tulajdonban lévő, de elhagyott és megműveletlen területek mennyisége ekkor már olyan mértékű volt, hogy a rendelet külön fejezetben foglalkozik a „parlagon hagyott és elhanyagolt területek megművelésének” biztosításával, természetesen ezért is a községi tanácsot téve felelőssé.

A súlyos gazdasági és belpolitikai helyzet 1953 tavaszára robbanásig feszült légkört teremtett az országban, amelyet — szovjet nyomásra! — az MDP vezetői is kénytelenek voltak tudomásul venni, s június 27–28-án központi vezetőségi ülésen elemezték a kialakult helyzetet. A beszámoló részletesen foglalkozik az elkövetett hibákkal (és bűnökkel) és kitér a mezőgazdasággal kapcsolatos kérdésekre is. „A gazdaságpolitikában elkövetett hibák általában, különösen pedig a mezőgazdasággal kapcsolatos hibák, az úgynevezett tartalékföldek mennyiségének igen nagyméretű növekedéséhez vezettek. A tartalékföldek, vagyis az államnak felajánlott, vagy elhagyott, de az állami gazdaságokhoz, vagy termelészövetkezetekhez véglegesen vagy egyáltalán oda nem csatolt szántóföldek területe ez év tavaszán elérte a 890.000 katasztrális holdat, az ország szántóterületének több mint 9%-át. A tartalékföldek ilyen mérvű szaporodásának okai: a termelészövetkezeti mozgalom, s az állami gazdaságok túlzott ütemű fejlesztése és az ezzel kapcsolatos gyakori és sokszor kíméletlen tagosítások, a túlzott ütemben fejlesztett ipar, állami gazdaságok és építkezések szívó hatása a mezőgazdaságban dolgozókra; gyakran törvénytelen rendszabályok, gyakran túlzott anyagi-gazdasági megterhelés; a föld bérbeadásának túlzott megszigorítása stb. – A tartalékföldek területének nagymértékű megnövekedése rontja a mezőgazdaság hozamát, mert a tartalékföldeken nem lehet és a jelenlegi feltételek mellett nem is érdemes gondos, előrelátó gazdálkodást folytatni. Ezért a tartalékföldek területének növelése a mezőgazdaságban a rablógazdálkodás irányában hat ki.”¹⁰⁵ Ez egyértelmű beismerése volt az eddigi kisajátítási politika csődjének. A határozat feladatmegjelölő részében foglalkozik megoldási javaslatokkal is. „Gondoskodni kell a tartalékföldek megműveléséről, s arról, hogy e földek területe tovább ne növekedjen, sőt csökkenjen. Ennek érdekében vissza kell adni — amennyiben azt kérik — azoknak a földjét, akik azt kérik, azoknak a földjét, akik az államnak felajánlották, s e visszaadott földek megműveléséhez ez év őszén vetőmagkölcson és gépi munkát kell biztosítani. Azoknak, akik a tartalékföldekből bérbé akarnak venni megművelés céljából, kedvezményes feltételek mellett, az eddigi 1 éves időtartam helyett 5 évre kell bérletet juttatni. Meg kell engedni a földek szabad bérbeadását és bérbevételét. Az állam ne fogadjon el további földfelajánlásokat.”¹⁰⁶

Az 1953. július 4-én megalakult Nagy Imre kormány tett kísérleteket a törvénytelenességek és visszasságok megszüntetésére, de a kialakult helyzetet gyorsan és radikálisan felszámolni nem lehetett. Augusztus 2-án jelent meg egy minisztertanácsi rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról, a földhaszonbérletek szabályozásáról, valamint a dolgozó parasztságnak ezzel kapcsolatban juttatandó kedvezményekről.¹⁰⁷ A rendelet előírja, hogy a tartalékföldek helyzetét legkésőbb

¹⁰⁵ MDP KV. 1953. június 28. ülésének határozata. Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Bp., 1986. Szerk.: Balogh Sándor. 498.

¹⁰⁶ Uo. 506.

¹⁰⁷ 42/1953. (VIII. 2.) MT. számú rendelet Rendeletek Tára 1953. 109.

1953. október 1-ig végleges formában rendezni kell, hogy minden talpalatnyi föld megművelése biztosított legyen. Kötelezi a tanácsokat, hogy az 1951. augusztus 1. után felajánlott, de még nem tagosított területeket vissza kell adni tulajdonosaiknak. A tartalékföldeket igen kedvező feltételek mellett 5 évre haszonbérbe lehet adni. A tartalékföldek évi haszonbére katasztrális holdanként minden aranykorona után 5 forint. A haszonbérletnek földadót nem kell fizetni, de a föld utáni teljes beadási kötelezettséget köteles teljesíteni. Minden állampolgárnak joga volt földet haszonbérlettel, az állam előhaszonbérleti jogát nem gyakorolta. A haszonbérlet föld utáni beadási kötelezettséget nem volt szabad összevonni a saját, vagy más bérelt föld utáni beadási kötelezettséggel. A rendelet a termelőszövetkezeteket is a tartalékföldek, megművelésére buzdította. Az ilyen földek után a szövetkezeteknek sem adót, sem bérletet nem kellett fizetni, csak a terménybeadást teljesíteni.

A júniusi párthatározat után természetesen az MDP Politikai Bizottságának is foglalkozni kellett a határozat végrehajtásával.¹⁰⁸ A július 29-én megtartott Politikai Bizottsági ülés a minisztertanácsi rendelethez képest nem sok új dolgot tartalmaz. A tartalékföldek mennyiségét és helyzetét azonban még súlyosabbnak tartja. „Az állami tartalékterület kerekén kb. 900.000 kat.hold, amely növekedni fog azzal a — mintegy 100.000 kh — területtel, amelyet az állami gazdaságok jelenleg ideiglenesen hasznosítanak és szétszórt, nagyzemileg nem művelhető állapotban van. Számítani kell továbbá bizonyos növekedéssel az egyes termelőszövetkezetek feloszlása, illetve a termelőszövetkezetekből való kilépés miatt is.” Ez a határozat is javasolja bizonyos keretek között a föld adás-vételének visszaállítását, kisbérletek létesítését, sőt a városok és községek határában földdel nem rendelkező családok részére egy hold terjedelmű veteményes kert juttatását 5 évre, aranykoronánként 10 forint haszonbérért. A párthatározat szerint is meg kell akadályozni, hogy újabb földelhagyások következtében a tartalékföldek tovább növekedjenek.

A tartalékföldekkel kapcsolatos utolsó földművelésügyi miniszteri rendelet 1953. augusztus 20-án jelent meg, s ez tulajdonképpen summázata, végrehajtási utasítása a korábban megjelent rendeleteknek.¹⁰⁹ Részletesen felsorolja a visszaigénylés menetét, a tartalékföldet vállalók kedvezményeit és még egyszer rögzíti október 1-ét, mint a befejezés határidejét. Nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy hány gazdálkodó vette igénybe a tartalékföldek juttatását, de ezekről a kálódó földekről sem 1954-ben, sem az 1955-ös rákosista restauráció után nem történik említés. A termőterületet azonban ezzel a rablógazdálkodással és a birtokviszonyok bizonytalanná tételével, a tagosítással és birtokfelajánlással hosszú időre tönkre tették.

¹⁰⁸ MOL-M 276. f. 53. cs. 128. öe.

¹⁰⁹ 1/1953. (VIII. 20.) FM. számú rendelet. Rendeletek Tára 1953. 289.

József Nagy

LA GESTION ÉTATISÉE DE LA CULTURE DE PLEINS CHAMPS ET LES CONDITIONS
DE L'EXPLOITATION RURALE DANS LES ANNÉES 1950 (1949-1956)

(Résumé)

Les mesures d'urgence de l'état, pesant sur l'agriculture, imposait une grande charge aux ruraux dès après 1945. Il fut prescrit dès lors la dimension du territoire cultivé et le volume de production des provisions principales et des fourrage (blé, seigle, orge, maïs). L'état réclamait la majorité des ces produits agricoles au titre de l'impôt en nature et de la remise des produits obligatoire. L'état de l'économie du pays étant complètement dévasté et délabré, lorsqu'il fallait assurer l'alimentation des citadins et des militaires à grand nombre, les ruraux prirent acte provisoirement ces mesures, en espérant que la vente libre des produits reprendrait le cours normal par l'effet de la consolidation économique.

Cependant, par conséquence de la mise en route de la dictature de parti unique (après 1948), surtout les conditions de la productions des plants devinrent plus graves. Le groupe des articles à production obligatoire fut étendu (le tournesol, la betterave à sucre, ou le riz et le coton jamais cultivés en Hongrie auparavant), la plupart d'eux ne pouvait être vendue qu'aux points de change de l'état. Le libre marché se limitait pratiquement aux plantes de jardin. Les obligations de la remise des produits des ruraux furent aussi élevées de l'an à l'autre

Le gouvernement et les départements ministériels, d'après la prise de position de la gestion du parti communiste dirigèrent la production végétale par l'intermédiaire des ordonnances. Elles régulèrent en détail le processus de la production des travaux de labour et de semailles, à travers le traitement des plantes, jusqu'à l'engrangement. La direction de l'Etat-parti avait l'intention de réaliser, par ces prescriptions strictes, l'économie planifiée même dans l'agriculture, introduite à l'industrie.

L'autre but de l'augmentation constante de la remise des impôts et des produits fut l'obligation des agriculteurs individuels à entrer aux coopératives de production. En réalité, les stations de machines agricoles et les arrangements de possessions terraines (remembrement) servirent ces mesures d'obligation. La charge officielle des stations de machines agricoles fut de cultiver les terres des coopératives de production, mais elles accomplirent des devoirs politiques aussi, surtout parmi les agriculteurs individuels. Le remembrement fut une manière de l'obligation à entrer aux coopératives de production. Les champs du village fut transformés au profit des exploitations agricoles d'état et des coopératives de production : un grand territoire intégral fut rendu à leur possession, les anciens propriétaires entrèrent au coopérative, ou bien ils reçurent un terrain à dimension similaire à l'original dans une partie lointaine des champs du village. Les agriculteurs laissèrent hors de culture la plupart de ces terres distribuées et partirent pour travailler dans l'industrie.

La politique autoritaire de l'état eut pour suite la disparition de la sûreté de la propriété, la volonté de production des ruraux se diminua, et, pendant que l'on ne pouvait pas assurer l'approvisionnement normal des habitants, la quantité des terres non-cultivées s'augmenta au printemps de 1953 à plus de 800.000 arpents cadastraux.

THE CENTRAL DIRECTION OF ARABLE FARMING AND THE CONDITIONS OF PEASANT ECONOMY IN THE 1950S

by József Nagy
(Summary)

The emergency measures regulating the agriculture, which were taken by the government after 1945, constituted a heavy burden for the peasantry. The area under cultivation for the basic crops and fodders (wheat, rye, barley, maize) and their amount to be produced were fixed. The greatest part of the agricultural yield thus produced was confiscated by the state as tax in kind and compulsory contribution. In the state of a total economic breakdown, when the urban population and the occupation forces had to be provided for by the government, the peasantry acquiesced in

these measures, but hoped that the economic consolidation would bring about the return of the free market as well.

But the establishment of the one-party regime in 1948 resulted in further difficulties especially for the cultivation of plants. Plants to be compulsorily produced now included sunflower, sugar-beet and species hitherto unknown in Hungary such as rice and cotton, the yield of which had to be sold at centrally designated places. The free market was virtually restricted to garden products. The tax burdens of the peasantry were increased every year.

According to the directions of the Communist Party the government and its departments regulated the production of plants by a multitude of central decrees, which included all aspects of the process from sowing in the autumn through chemical and natural protection to the harvest in the summer. These strict measures were in fact aimed at introducing in the agriculture of the planned production which had already been established in the industry.

On the other hand, the continuous increase of the tax burden was destined to force the individual farmers to enter the cooperations. The same goal lay behind the establishment of central machine stations and the reallocation of the arable. The machine stations were officially destined to cultivate the lands of the cooperations, but they also served political purposes among the individual farmers. The reallocation of the arable equally served the purpose of compelling the peasants to join the cooperations. It meant that the most accessible lands of a given village were grouped together into a huge block and given to the cooperation, and the peasants could choose between joining the cooperation or getting other pieces of land in more distant parts of the village land. Most of the lands thus allotted were left uncultivated by their owners, who went instead to find a living in the industry.

Thanks to the oppressive policy of the Communist state the security of land-ownership decreased, and so did the willingness of the peasantry to produce. Consequently, whereas supplies were constantly in short, the amount of uncultivated area had grown by the spring of 1953 to some 500.000 hectares.

Bebesi György

VLAGYIMIR MITROFANOVICS PURISKEVICS

Az orosz szélsőjobb vezére a századelőn

Bevezetés

A rendszerváltás utáni tudományos kutatás érdeklődése a 90-es évek elejétől intenzíven fordult azok felé a társadalmi-politikai erők, pártok, érdekcsoportok felé, amelyek törtérijával a korábbi időszak történetírása vagy politikai okokból, vagy az anyag hozzáférhetetlensége miatt nem foglalkozott. Az orosz rendszerváltás irányította a figyelmet a hatalmas, a 20. sz. történetét alapvetően meghatározó birodalom parlamentáris tradícióira, tehát főként az 1905-ös forradalomtól az 1917-ig eltelt időszakra, illetve azokra az extrém erőkre, amelyek kései utódjainak újbóli felbukkanása a 80-as évek második felétől még politikai elemzők körében is óriási meglepetést keltett. A szovjet típusú, marxistának mondott ideológiával elkendőzött orosz valóság mélyében mindig is benne voltak az évszázados tradíciók nyomán kialakult törésvonalak, berögződések. A szélsőjobb történelmi gyökereire a „Zsirinovszkij jelenség” kapcsán irányult a figyelem, hiszen a neofeketesázasság megértését a mozgalom századforduló körüli forrásvidékének feltárása nyilvánvalóan jelentős mértékben elősegíti.

Az orosz szélsőjobb oldali radikalizmus az első forradalom során keletkezett, és történetének első időszaka 1917 februárjáig tartott. A feketeszázas szervezetek az egyeduralom hagyományos formáinak védelme érdekében, saját privilégiumaik és az önkényuralmi rendszer gépezetének megmentésére jöttek létre olyan korokban, amikor úgy ítélték meg, hogy a kibontakozó „szmuta” azokat veszélybe sodorja. Tradícióik 1881-re nyúlnak vissza, amikor a narodovolec terrorral szemben titkos nemesi összeesküvő társaságok jöttek létre, (legismertebb köztük a „Szent Társaság” a Szvjasennaja Druzsina)¹ amelyek felépítésükben a szabadkőműves páholyok alapelvei szerint szerveződtek, módszereikben pedig a az anarchista terrorizmus elveit tették magukévá, a Vitte² által kidolgozott „mikroszkopikus behatolás” gondolatát, azaz az ellenség felkutatását és likvidálását. A másik

¹ Vö: *Bebesi Gy.*: A feketeszázasság szervezetei előzményei. A Szent Csapat. Sétatér, Pécs 1997 márc.-ápr. szám. 65–85.

² Sz. J. Vitte (1849–1915) polgári származású mérsékelt konzervatív politikus. Az odesszai egyetemen szerzett mérnöki diplomát és a déli vasutak igazgatójából küzdötte fel magát pénzügyminiszterré, majd a forradalom alatt miniszterelnökké. A porth-mouthi béke megkötéséért grófi címet kapott, ő fogalmazta a II. Miklós aláírásával megjelent híres 1905. október 17-i kiáltványt. 1906 tavaszán kegyvesztett lett. Emlékirata a kor maradandó értékű dokumentuma.

feketeszázasságba beépülő történeti hagyomány a „rendőrszocializmus”,³ amely a tömegek szlavofil értékrend szerinti manipulálásának és a hatalom kontrollja alatt tartásának nagyszabású kísérletét jelentette 1900–1905 között, létrehozójáról Zubatov moszkvai Ohrana generálisról a „zubatovscsina” nevet kapta.

Ideológiai gyökerei a nagyorosz birodalmi nacionalizmusban, a szlavofil eszmerendszerrel „feldúsított” ortodox klerikalizmusban, valamint a pogromtradíciót is magába foglaló, vallási jellegűből a 19. sz. második felére egyre inkább faji jellegűvé váló antiszemitizmusban ragadhatók meg.

A mozgalom első szervezete a még 1900-ban alapított „Orosz Gyűlés” volt, amely 1901. január 21-én jóváhagyott alapszabályában még csak azt tűzte ki maga elé célul, hogy „megismertesse a lakosságot mindazokkal az eredményekkel, amelyeket az oroszok a kultúra, a művészet és a tudomány bármely területén alkottak”.⁴ Ez a népnevelő, felvilágosító jellegű szervezet teremtette meg a feketeszázasság szervezeti kereteit, ugyanis vidéki hálózata vált 1905 során a szélsőjobb országos bázisává. Vezetői között már ott találjuk a mozgalom későbbi vezetőit, szervezeti szabályzata vált a később alakult orgánumok mintájává.⁵ A forradalom kitörése után a pétervári monarchisták létrehozták az „Orosz Emberek Szövetségét”, amely már az első valódi, tehát fegyveres alakulatokat „harcidruzsínákat” generáló, a karhatalom önkéntes kiegészítésének szerepét felvállaló szervezet volt. A moszkvai szélsőjobb 1905 nyarán szervezte meg a „Monarchista Pártot”, amely erős nemesi-arisztokratikus vezetés alatt állt. A legjelentősebb szervezet, amely magába olvasztotta a korábban alapítottakat, az október 17-i cári manifesztum hatására kibontakozó tömegmozgalom *reakciójaként* jött létre, ez volt az „Orosz Nép Szövetsége” (a továbbiakban ONSZ), amely nyitott a tömegek felé, nyíltan felvette az antiszemitizmust politikai programjába, és amelyet óriási felelősség terhel az orosz történelem legsúlyosabb pogromhullámáért, amely 1905. október 23 – november 8. között zajlott le.

A feketeszázások szétverték a tüntető tömeget, baloldali, forradalmi szókokba fojtották bele a szót, megtámadták az egyetemeket, amelyeket a „lázadás fő fészkeinek” tartottak, terrorizálták a professzori kart, harc idruzsínáik felvették a küzdelmet a bolsevik harc idruzsínákkal (többek között éppen a decemberi moszkvai fegyveres felkelés idején), segítettek megtörni a sztrájkokat, támogatták a karhatalmat. A városi kispolgári bázisú, de nemesi vezetésű feketeszázások már nevükben is azt a történelmi hagyományt képviselték, amely szerint az 1600-as évek elején, a „szmuta” idején, a felkelő városi polgárság a „fekete emberek” soraiból szervezett „fekete századoknak” kellett a moszkvai államot megmenteniük.⁶ A mozgalom tagjai direkt párhuzamot láttak a 17. sz. elejének és a 20. sz. első éveinek eseményei között. Végig erőteljes, hallgatólagos vagy nyílt hatósági támogatást élveztek, finanszírozásuk fő forrásait néhány fanatikustól

³ Ld. erről: *Zaszlavszkij*: Zubatov i Monja Volubejevics. Moszkva, 1924.

⁴ GARE (Gaszudersztvennij Arhiv Rossziszskoj Federacii). F. DP 00. 1906.g. Op. 5 D. 186. 26-27.

⁵ Programja: Szbornyik programi politicseszkih partyij Rosszii. Szpb. 1906. 51-55.

⁶ A feketeszázások elnevezés eredeti történelmi tradícióját Kljucsevskij, a századvég nagyformátumú történésze írta le először: Vö: *Kljucsevskij*: Russzkaja Isztórija v trjoh tomah. Moszkva, 1995. reprint.

eltekinve a belügyminisztérium titkos fondjai jelentették. Maga II. Miklós is nagyra becsülte a „spontán népmozgalom” nyújtotta támogatást és büszkén viselte a Szövetség jelvényét a Sárkányölő Szent György emblémát.

A június harmadikai sztolipini államcsíny után a monarchia helyzete stabilizálódott, kevésbé volt szükség a radikális külső támogatásra, amely a törvényesség keretei közé sem volt beilleszthető. A szélsőjobb az 1. Állami Dumába még nem tudott bekerülni, a másodikba rendkívül csekély létszámmal, mindössze 9 fővel már képviseltetni tudta magát, a harmadik és a negyedik dumákban folyamatosan nagy létszámban jelen volt és önálló frakciót alkotott.⁷ Az extremitás ebben az időszakban elsősorban a politikai gyilkosságokban jelent meg, Herzstein, Iollosz, Karavajev, Iglickij és nem utolsósorban Raszputyin nevét említi leggyakrabban a szakirodalom.⁸ Ebben az időszakban szkizmák játszódnak le a feketeszázasságon belül, egyéni ambíciók és a kormányzati pénzek fölötti vita ismét önálló szervezetekre bontja a mozgalmat, illetve a korábban az ONSZ-be beolvadt pártok újból kiválnak és önállóan működnek. A legjelentősebb új szervezet 1908-ban a Mihály Arkangyal Szövetsége, amelyet a besszarábiai kisbirtokos Puriskevics alapított, miután kiszorult az ONSZ-ből. 1910-ben a maradék Orosz Nép Szövetsége is tovább osztódott, a sztolipini rendszerhez alkalmazkodni kívánó és a mozgalmat ebben az irányban megújítani kívánó *obnovlenisztákra*, valamint a hagyományos önkényuralmi rendszerhez fenntartás nélkül ragaszkodó *dubrovínistákra*. 1912-ben a szakadás véglegessé vált, egyúttal ez már a feketeszázasság hanyatlásának az időszaka. Bár a június harmadikai monarchia periódusában is nem elhanyagolható szerepet játszottak az állam életében, (pl. kultúrcenzori feladatokat láttak el) 1905–1907 közötti jelentőségüket már nem tudták visszaszerelni. Befolyásuk növelésére az utolsó kísérlet a Bejlisz-ügy volt,⁹ amely megalázó bírósági komédiához vezetett és amely ellen éppen a szélsőjobb műveltebb tagjai, pl. Sulgin emeltek szót.¹⁰ Az első világháború kitörésekor más pártokhoz hasonlóan megszavazták a háborút, vezéreik többsége önkéntesnek állt, a többiek pedig „társadalmi békét hirdettek” a frontokon folyó harc sikere érdekében. A háború során a feketeszázasság végképp le hanyatlott, létszáma radikálisan csökkent, ennél is drámaibb fordulata volt azonban a mozgalomnak, hogy egyik irányzata a dubrovini, nyíltan szembe fordult azzal a hatalommal, amelynek megvédésére 1905-

⁷ A szélsőjobb dumabeli szerepéről: *Kozbanyenko, V.: Partijnüje frakcii v 1. i 2. Goszudarsztvennih Dumah v Rosszii. 1906–1907. Moszkva, 1996.*

⁸ A 90-es évektől egyre újabb munkák jelennek meg a tárgykörben, kitűnő összefoglalás: *Sztyepanov, Sz.: Csonnaja Szotnya v Rosszii. Moszkva, 1992.* A Raszputyin gyilkosság többek között az egyik tettes, Puriskevics elbeszéléséből is megismerhető: *Puriskevics, V.: Dnyevnyik. Kak ja ubil Raszputyina. Harkov, 1919. Magyarul: Bebesi Gy.: A Pétervári Oroszország története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához. Egyetemi jegyzet, Pécs, 1997. 180–184.*

⁹ 1911 március 12-én Kijevben megöltek egy 12 éves kisfiút, Andrej Juscsinszkijt. A nyomozás során a gyanú a szomszédos téglagyár zsidó származású művezetőjére, Memem Bejliszre telerődött. Az esetet a szélsőjobb antiszemita hisztériakeltésre igyekezett felhasználni és felújította a középkori eredetű vádát. A későbbiek során bebizonyosodott, hogy Bejlisz a gyilkosságot nem követhette el, az ügy az alkotmányos erők és a szélsőjobb politikai erőpróbájává vált. 1913-ban a per felmentő ítélettel végződött.

¹⁰ *Sulgin* 1913. szeptember 27-én a következőket írta: „Mint ismeretes, a Bejlisz ügy vádirata olyan dokumentum, amely az egész világ érdeklődését felkelti... az oka – világos. A vádirat a Bejlisz ügyben nem ennek az embernek a vádirata, az egy egész nép, az egyik legtöbbit szenvedett nép vádirata; egy egész vallás vádirata...” *Kijevljanyin, 1913. szept. 27-i szám.*

ben létrejött. 1917 februárjában, amikor az első orosz forradalomhoz hasonló helyzet állt elő, nem akadt két tucat feketeszázás, aki hajlandó lett volna a monarchiáért harcolni, sőt a II. Miklóst lemondató két politikus egyike a szélsőjobb vezére, Sulgin volt. Február és október között néhányan kísérleteztek ugyan az ellenállással, azonban az illegalitás játékszabályait nem ismerve, hatalmi-pénzügyi támogatás nélkül terveik csak az ötlet szintjéig jutottak el. Az októberi fordulat után legtöbbjüket letartóztatták és elítélték, aki tehette, délre menekült és valamelyik fehérgárdista tábornok védnöksége alá helyezte magát. A polgárháború alatt a feketeszázasság megkísérelt újjászerveződni, ekkor azonban már inkább csak akadályt láttak a hagyományos monarchiában, és új típusú katonai diktatúrában vélték megtalálni a rendteremtés lehetőségét. Az önkéntes (fehér) hadsereg veresége után életben maradt vezetők emigráltak, többen közülük aktív szerepet játszottak a német és az olasz totalitáriánus rendszerek megszületésénél. A feketeszázasság szociológiai összetételéről, létszámáról, ideológiájáról stb. ezúttal nincs módunk szólni.

E rövid vázlatos bevezető után, a feketeszázasság talán legprominensebb személyiségének életpályáját rajzoljuk fel, Magyarországon döntő többségében még ismeretlen dokumentumok, archív anyagok alapján, olyan meggondolásból, hogy személyes életpályáján, sorsán keresztül jól megragadható a feketeszázasság egy meghatározott vonulata. Vlagyimir Mitrofanovics *Puriskevics* a mozgalom első számú vezetője, az angolszász szakirodalomban többen őt tartják a történelem első fasisztoid figurájának.¹¹ Parlamenti frakcióvezér, pártalapító, fanatikus monarchista, Raszputyin gyilkosa, a feketeszázasság létrehozója, sokak szerint Hitler és Mussolini előfutára.¹²

Vlagyimir Mitrofanovics Puriskevics – Útban az állami karrier felé

Maurice *Paléologue*, Franciaország szentpétervári nagykövete 1914–17 között, Raszputyinnak, a cárizmus hírhedt „rossz szellemének” megöléséről szóló naplórészletében így ír Puriskevicsről, a „Duma tagjáról”: „Hiányos értesüléseimből ítélve Puriskevics jelenléte adja meg e dráma valódi jelentőségét, igazi dimenzióját... Az ötvenen túl járó Puriskevics az elmélet és a tettek embere, az ortodox abszolutizmus bajnoka, lelkesen és tehetségesen hirdeti az „egyeduralkodó cár Isten küldötte” tézisét. 1905-ben ő volt az elnöke a hírhedt reakciós ligának, „Az Orosz Nép Szövetségének”, ő sugallta és irányította a rettenetes zsidóellenes pogromokat. Raszputyin meggyilkolásában való részessége megvilágítja az orosz szélsőjobbnak az utóbbi időben látható vonalvezetését... eltökélték, hogy a cár nélkül, sőt, ha kell, a cár ellenében is megvédik a cárizmust.”¹³

¹¹ Vö: *Laqueur, W.*: Black Hundred. The rise of the extreme right in Russia. New-York, 1993. pl. 23.

¹² Vö: *Ljubos, B.*: Russzkij fasiszt Puriskevics. Leningrád, 1925.

¹³ *Paléologue*: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Európa, Bp. 1982. 367. *Paléologue*, Puriskevics korának közlésekor téved: az 1870-ben született Puriskevics a Raszputyin gyilkosság időpontjában 46 éves volt.

Vlagyimir Mitrofanovics Moldáviában született, papi családból származott, amely társadalmi pozícióit tekintve a kormányzósági hivatalnokréteg alsóbb kasztjához tartozott. Az első ismert személyiség Puriskevics nagyapja, aki a kisinyovi temetőtemplom lelkészeként ténykedett, majd bekerülvén a helyi konzisztóriumba, fiának megszerezte a Vlagyimir Kereszt rendjelet, ami megnyitotta előtte a nemessé váláshoz vezető utat.¹⁴ Puriskevics apja a kisinyovi székesegyház esepereként a besszarábiai kormányzósági hivatal örökös tagjának tisztjéig küzdött fel magát, de állását nem tudta igazán örökössé tenni, mert a családot jól ismerő besszarábiai Uruszov herceg naplója szerint visszaélés miatt elbocsátották.¹⁵

Mindenesetre az 1870. augusztus 12-én született Vlagyimir nemessége nem volt régi keletű. Tanulmányait egy klasszikus műveltséget nyújtó kisinyovi gimnáziumban végezte, görögöt és latint tanult. Érettségi után a novorosszijszki egyetem történelem-filológia fakultásának odesszai tagozatára iratkozott be. Politikai nézetei igen korán kialakulhattak, ezt bizonyítja egy dolgozata, amelyet az athéni históriát vizsgálva az oligarchia felkeléseiről írt, és amelyért aranyérmét kapott.¹⁶ Jellemző módon az ifjú Puriskevicset a görög történelem tanulmányozása kapcsán a száműzött arisztokrácia hatalomvisszaszerzési kísérletei ragadták meg, ezenkívül „irodalmi vénája” már egyetemista korában megmutatkozott, ekkor kezdett el verseket, színdarabokat, balladákat írni.

Tanulmányai befejezése után visszatért Besszarábiába, és az akkermani járás nemesi előjáróságának hivatalában kapott állást, majd tiszteletbeli békebíróvá és a gimnázium szintén tiszteletbeli gondnokává választották. A századvégi nagy éhínség idején minden befolyását latba vetette a paraszti lakosság éhhaláltól történő megmentése érdekében. Hús ingyenes étkezdet sikerült nyitnia, amelyek emberek ezrei számára jelentették a túlélést. Tevékenységét nem pusztán emberbarátság, hanem politikai számítások is motiválták. Az orosz paraszti lakosság kihalása vagy elköltözése esetén földjeiket bolgár és német telepések vásárolták volna föl kopejkákért, és ezt Puriskevics mindenképpen igyekezett elkerülni. Mint írja: „Az idetelepült idegeneknek ez az egész tömege zárt idegen magot alkot, amely mind a mai napig elkülönül a peremvidéknek attól az orosz lakosságától, amelynek gazdasági felemelésére eredetileg betelepítették.”¹⁷ Tevékenységére a

¹⁴ A főbb életrajzi adatok a következő munkákra támaszkodnak: *Ljubos*, i. m. *Kurjanov, JU.*: Puriskevics. In: *Politicseszkije partyii Rosszii*, szerk. Selohajev, Szorokin, Moszkva, 1996. A továbbiakban: PPR. *Politicseszkaja isztorija Rosszii v partyijah i lich.* szerk. Selohajev. A továbbiakban: PIR. Programmi politicseszkij partyij Rosszii konyec 19-nacsalo 20.vv. Moszkva, 1995. A továbbiakban: Programmi. Avreh, A.: *Carizm i IV. Goszudarsztvennaja Duma 1912–1914.* Moszkva 1981. *Pravije v 1915–1917 fevral.* In: *Minuvsije, T.: 14.* *Isztoricseszkij Almanah, Moszkva-Szpb.* 1993. *Nacionalnaja pravaja prezsgye i tyeper.* Szpv. 1992. *Szozuz Russzkovo Naroda.* Moszkva-Leningrád, 1929. *Puriskevics, V.* *Nakanunye.* Harkov, 1907. *Puriskevics: Dnyevnyik.* Riga, 1924. *Puriskevics: Kak ja ubil Raszputyina.* Moszkva, 1990, az 1918-as kijevi kiadás reprintje. *Puriskevics: Zakonodatyeli.* Szpb. 1909. *Szregyi pravih.* Petrograd, 1916. *Pravije v. 3.* *Goszudarsztvennoj Dume.* Harkov, 1912. Valamint a *Goszudarsztvennij Arhiv Rosszijszkoj Federacii – GARF*, 102, 97, és 117-es fondjai.

¹⁵ *Uruszov*: „A kormányzó visszaemlékezései” c. munkája RFP 5. Sztjepanov ellenőrizte Uruszov herceg visszaemlékezéseit, és megállapította, hogy a besszarábiai kormányzóság emlékkönyvében Puriskevics apja valóban a kisinyovi székesegyház lelkészeként szerepel. In: PIR. 320.

¹⁶ *Walter Laqueur*: *Rosszija i Germanija.* *Nasztaunyiki Gitlera.* *Problémi Vosztocsnoj Evropi.* Washington – Moszkva 1991. 117. A továbbiakban: *Laqueur* i. m.

¹⁷ In: PIR. 322.

fővárosban is felfigyeltek, így 1900-ban Pétervárra költözött és a Belügyminisztérium gazdasági ügyosztályán kezdett el dolgozni. Egész személyisége, pszichikai alkata, karriervágya, korán közismertté váló rendkívüli energiái egyaránt predestinálták az állami szerepvállalásra. Naplójában így vall társadalmi kötődéséről. „Ha orosz regényíró lennék, hőseimet feltétlenül az orosz nemesség köréből választanám, mivel ez a típus jeleníti meg a művelt orosz embert...”¹⁸ Majd másutt így ír: ... „az orosz családok hagyományaiban — higgyék el — minden benne van, ami eddig igazán jó és szép volt számunkra.”¹⁹ 1904-ben Pleve belügyminiszternek, a szélsőségesen konzervatív nézeteiről ismert politikusnak, a kor „erős emberének” különleges megbízottja lett. A liberális Golovin visszaemlékezései szerint Puriskevics megbízható-szorgalmas hivatalnok volt, akinek azonban az újnemesekre jellemző szélsőséges monarchizmusa hamarosan közismertté vált.²⁰ Alapító tagja volt az Orosz Gyűlésnek, (O. Gy.) az első feketeszázás szervezetnek, szélsőjobboldali politikai karrierje itt vette kezdetét. Sokáig passzivitást tanúsított, hiszen a hatalmat, amiért rajongott, csak hivatalnokként és az O. Gy. kulturális misszionáriusaként szolgálhatta, lévén, hogy sem a monarchistáknak, sem bármely más politikai erőnek nem volt legális lehetősége elképzeléseit és érdekeit politikai párt formájában artikulálni. Pleve meggyilkolása rendkívül érzékenyen érintette, egyrésztől legfőbb hivatali patrónusát veszítette el, másrésztől ez a gyilkosság jelezte számára legegyértelműbben a készülő forradalmat.²¹

A népvézér

A nagy lehetőséget az 1905-ös forradalom hozta el számára, itt volt az alkalom, hogy a gyakorlatban valami kiemelkedőt tegyen a korlátlan egyeduradalom védelméért. Észrevette, hogy a forradalom ereje a városi és falusi tömegmozgalmakban van, és a cári karhatalom nem áll a helyzet magaslatán. Felismerte, hogy a népharaggal népharagot, tömeggel tömeget kell szembeállítani. Ellentétben a moszkvai monarchistákkal, akik már 1905 tavaszán politikai pártot hoztak létre, megvárta 1905 őszét, amikor a cári manifesztum²² legalitást biztosított a szervezkedésnek. 1905 októberének végén — Dubrovin pétervári professzorral közösen — létrehozta az „Orosz Nép Szövetségét” (Szojuz Russzkovo Naroda, SZRN, illetve ONSZ) az első pogromista feketeszázás szervezetet, amelyet sokan a 20. sz. első profotasiszta politikai formációjának tartanak.²³ Maga nem vett részt ak-

¹⁸ *Ljubos*: i. m. 6.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ Golovin közöl egy jellemző esetet Puriskevics pétervári csinovnyik korából: a szigorúan monarchista meggyőződésű hivatalnoknak egy ízben a Zemsztvo képviselők kongresszusán kellett résztvennie: Mint lelkiismeretes tisztviselő pontosan vezette az ülés jegyzőkönyvét, azt azonban megtagadta, hogy a résztvevőkkel bármiféle politikai kapcsolatba kerüljön. Idézi: PIR. 322.

²¹ Puriskevics az Orosz Gyűlésben Pleve meggyilkolása után keserűen kifakadt: „Golicin nem rossz ember, csupán passzív, nehézkes és gyáva. Mivel nem tudja — ezért kívárja, hogy mit akar a cár — bár sokszor az maga sem tudja.” (mármint a cár B. Gy.) In: PIR. 322.

²² Az október 17-i, a birodalmat elvileg parlamentáris alkotmányos monarchiává nyilvánító dokumentum, amely a választási törvény kiírásával legalizálta a politikai szerveződéseket.

²³ *Laqueur*: i. m. 115.

tívan a programdokumentumok előkészítésében, azt Dubrovinra és Trisatnijra²⁴ bízta, az ő feladata a szervezőmunka volt, amelyből viszont oroszlánrészt vállalt. Az ország minden szegletébe eljutottak az ONSZ Főtanácsának megbízottai, hogy létrehozzák a vidéki szervezeteket. Jellemző módon az egyik legelső 1906. január 3-án éppen Akkermanban sikerült megalapítania. Puriskevics most elemében volt: mint a vidéki nemesség alacsonyabb származásának tekintett köreiből a hatalom felső régióiba kerülő ember, jól ismerte a városi polgárság gondolkodásmódját, mint vidéki „notabilitás” a kormányzóságok életét, és mint belügyminisztériumi tisztségviselő a nemesség belső viszonyait is. Olyan értékeket keresett, amelyek mögé tömöríteni tudja a társadalom legkülönbözőbb erőit, ráadásul olyan módon, hogy ezáltal automatikusan csökkentse a forradalom potenciális tömegbázisát is. Ilyen értéknek tartotta a *nagyorosz nemzeti öntudatot*, amit meggyőződése szerint főként antiszemitizmussal, és általában véve idegengyűlölettel lehet táplálni. Felismerte a „szlavofil szentháromság” (önkényuralom, népiség, pravoszlávia) aktualitását, mint olyan eszményét, amely mögé válságos időszakban felsorakoztathatók a tömegek. Furcsa módon ellensége volt a bürokráciának, amelynek a vállán kapaszkodott fel a magasabb pétervári hivatalokig.²⁵ *Értelmiségellenes*, mert úgy látta, hogy az értelmiség többsége a cári rendszer ellenfele, éppen ezért a későbbiekben nagy súlyt helyezett arra, hogy az egyetemisták és a professzori kar körében erősítse a monarchia bázisát. *Népisége* szociális jótékonykodást és az orosz falvak ősi, ösztönös, obszcina-demokráciáját jelentette. *Puriskevics nem képviselt új ideológiát, hanem a szerinte bevált régi értékek védelméhez keresett válságos időszakban új eszközöket.* Ezt az eszközt találta meg a később *feketeszázaknak* nevezett szervezetekben. Puriskevics bírta az udvar nyílt, vagy némi konspirációval leplezett támogatását, kivívta — minden igazi orosz alattvaló vágyát — a cár elismerését is.²⁶ Puriskevics korábbi tévhitekkel ellentétben nem vett részt a harci druzsinák szervezésében, ez inkább Markov 2.²⁷ és Kruseván²⁸ feladata volt, viszont kezdettől igyekezett gondoskodni a megfelelő pénzügyi háttér és a sajtó megteremtéséről. 1905 végén és 1906 elején több mint 13 millió oldalnyi felhívást nyomtattak ki Puriskevics útmutatása alapján, és szintén az ő iniciatívái szerint szervezték meg a Russzkoje Znamja (Orosz Lobogó) nyomdai és szerkesztési hátterét, amely 1906. május elsejétől jelent meg rendszeresen. Az önkényuralom államgépezete a karhatalom, a hivatalnoki kar és az Ohrana mellé, új, erős tömegbázist kapott a feketeszázak szervezeteiben éppen akkor, amikor a „zubatovscsi-

²⁴ A szervezet alapító-főtáka.

²⁵ RFP. 5.

²⁶ V. I. Uljanov (*Lenin*): A nacionalizmus elleni harcról. Kossuth, Bp. 1978. 27.

²⁷ Evgenyij Nyikolajevics Markov, akit a kortársai a 2. Állami Duma hasonló nevű képviselőjétől megkülönböztetendő neveztek „kettőnek”. A feketeszázasság frontembere, a parlamenti frakció vezéralakja, az ONSZ alapító tagja, számos népies legenda főszereplője. Vö: *Kabütova, E.*: N. E. Markov. Moszkva, é. n.

²⁸ Puriskevicshez hasonlóan besszarábiai származású szélsőjobboldali földbirtokos, lapszerkesztő, az 1903-as kisinyovi pogromok szervezője, a szervezeten belüli kemény vonal képviselője, a gyakorlati akciók felelőse. Lapjában a „Znamja”-ban (Lobogó) ő közölte első ízben az orosz titkosrendőrség hírhedté vált hamisítványát a „Cion Bölcséinek jegyzőkönyveit”, (Protokolli Szionszkih Mudrecov) „A világ zsidók általi elfoglalásának tervezete” címen.

na” (rendőrszocializmus)²⁹ az 1905. január 9-i események révén történő bukása miatt, a munkásság feletti ellenőrzés kicsúszott a kezéből. Puriskevics, aki csak 1906-ban hagyta ott hivatalosan rendőri állását, a belügyminisztérium korlátlan bizalmát élvezte, és jelentős támogatásban részesült a titkos pénzalapokból, valamint az udvar katonai parancsnoksága elkülönített fondjából. „A különleges ügyek egykori szakértője” saját zsebre is dolgozott, igazából a mai napig nem ismert, hogy mennyi pénz áramlott át a kezén. Egyik forrásunk közül egy epizódot, amely a nagyságrendet jól érzékelteti: „Dubrovin és Puriskevics 70 000 rubel „segélyt” kaptak Sztolipintól, amelyből az ONSZ következő ülészakán mintegy 15–20 ezret felosztottak a tagság között a rászoruló támogatásának céljára, a többivel azonban nem számoltak el. Ezt mindenki tudta, mindenki kritizálta és természetesen mindenki elégedetlen maradt...”³⁰ Egy másik forrásunk szerint 1905 májusában és júniusában a belügy konspirációs célokra elkülönített pénzalapjából 2500 rubelt kapott a fővárosban 5 db „teázó-olvasó” megnyitására, és 5000 rubelt arra, hogy az ehhez szükséges helyiségeket megvásárolja, ezáltal a feketeszázás propagandának bázist és fórumot biztosítson.³¹ Puriskevics nem korlátozta tevékenységét az Orosz Gyűlésre és az Orosz Nép Szövetségre, részt vett a Nemesi Társaságok Meghatalmazottainak munkájában is, amely 1906 májusától működött. A kongresszusok közötti időszakban az Egyesült Nemesség Állandó Tanácsa koordinálta a földesúri szervezetek működését és ennek Puriskevics kezdetől aktív tagja volt. Nagyon pontosan tisztában volt ennek a szervezetnek a politikai súlyával, tudta, hogy a forradalom elleni harcban nem elegendő csak magukra a feketeszázás szövetségekre támaszkodni. Az Egyesült Nemesség 2. kongresszusán éppen ezért az alábbiakat terjesztette elő: „Demokratizálódunk kell, csak akkor tudunk győzni, ha megtartjuk kötődésünket a földhöz és megőrizzük az emberekkel, a néppel való szoros kapcsolatot.”³²

A Duma képviselő

Puriskevics megteremtve a hathatós külső támaszt, – „belülről” is védeni kívánta a cári abszolutizmust, mégpedig elsősorban úgy, hogy mindent megtett annak az intézménynek, az Állami Dumának a negligálása érdekében, amely a monarchista felfogás szerint korlátozta az egyeduralgó cár korlátlan döntési szabadságát. Az Első Dumába ugyan még nem került be, a másodikba azonban –szülőhelye, Besszarábia képviselőjeként három hónapos intenzív kampány után sikerült beválasztatnia magát.³³ A дума-választásokkal kapcsolatos taktikai nézeteit az Orosz Gyűlés és az Orosz Nép Szövetsége Főtanácsainak egyesített ülésén fogalmazta meg 1906. január 14-én: „Úgy vélem, hogy ha egyszer (valamely választóközterben) nem lehet garantálni a saját sikerünket, akkor helyesebb, ha

²⁹ Szamuely Tibor: A nemzeti szocializmus. Gondolatár, Bp. 1964. 82. lap. (A fasizmus orosz gyökerei c. tanulmány) A továbbiakban: Szamuely: i. m.

³⁰ PIR. 323.

³¹ In: PPR. 491.

³² In: PIR. 324.

³³ RFP 14. A szerző, Ljubos utal arra, hogy a kortársak, így pl. a korabeli sajtó, választási csalást emlegettek, azonban senki nem volt olyan helyzetben, hogy ezt elbizonyosítani tudta volna.

a jobboldal a semlegesekhez (értsd: a független képviselőkhöz és az oktobristákhoz B. Gy.) közelít.”³⁴ Ezzel egyidejűleg egy ezzel ellentétes választási programot is megfogalmazott az Egyesült Nemesség második kongresszusán: „Ott, ahol erőlenek vagyunk, ne a Kadetok — Oroszország legszörnyűségesebb ellenségei — jussanak be, hanem inkább maradjanak többségben a szélsőbalosok, akiknek túlsúlya úgylis a Duma feloszlataához vezet.”³⁵ Parlamenti tevékenységét a szélsőjobb frakció megszervezésével kezdte, tagjai közül feltűnő módon kilencen Moldáviából kerültek be, közöttük voltak a kor hírhedt jobboldali figurái – Kruseván és Krupenszkij is. A Puriskevics frakció kettős célt tűzött ki maga elé: diszkreditálni azt a testületet, amelynek bármi áron a képviselőjévé akarták választatni magukat, másrészt a Duma által nyújtott lehetőségeket jobboldali propagandára felhasználni. A Vecsernaja Zarja (Esti Hajnal) c. lapban Kruseván a következőképpen fejtette ki álláspontjukat: „... Úgy vélem, hogy a kadetok és a baloldaliak arra törekszenek, hogy két-három hónappal húzzák az időt...és közben forradalmasítani akarják az országot. Véleményem szerint az én feladatom az, hogy ebben őket megzavarjam. Ha már a dumának mindenképpen fel kell oszlania, akkor legyen minél előbb feloszlata...”³⁶

A szélsőjobb határozottan kiállt amellett, hogy Oroszországnak nincs, nem volt, és lehetőség szerint ne is legyen alkotmánya. Jogforrásnak egyedül az 1613-as Zemszkij Szabort (Nemesi Gyűlést) ismerték el, de azt is csak mint nemesi tanácskozó testületet.³⁷ Puriskevics egyénisége kiválóan megfelelt a Kruseván által megfogalmazott célnak. Állandó obstrukciós magatartása, hisztérikus kirohanásai, szüntelen közbekiabálásai, megjegyzései olyan légkört teremtettek, amelyben egy törvényalkotó testület nemigen tudott dolgozni. A rendreutasítására, vagy eltávolítására tett kísérletek sorra hatástalanok maradtak, mivel a „duma védelme” teóriája miatt a centrum kerülni kívánta a botránykeltést, vagy bármi olyasmit, ami az udvarnak alapot adott volna a „népharag dumájának” betiltására. Puriskevics érezte, hogy frakciója túlságosan kis létszámú, ezért a figyelmet csak rendkívül éles hangvételű kirohanásaival tudta a jobboldalra irányítani, bár politikai ellenfelei is elismerték, hogy hatásos szónok volt. A képviselőcsoport létszámának bővítését a monarchista beállítottságú parasztküldöttektől remélte. Amikor azonban az eredetileg az egyeduralmat támogató 11 parasztlevegátus előtt olyan érveket használt a többi trudovik küldött maguk mellé állítása érdekében, hogy „addig kell az ostoba parasztokat megnyerni, amíg a baloldal meg nem szerzi őket magának,”³⁸ akkor a jobboldali parasztképviselők előtt is egyértelművé vált,

³⁴ In: PIR. 324.

³⁵ Uo.

³⁶ Kruseván cikkéből a közölt részletet idézi: RFP. 10.

³⁷ A „Zemszkij Szobor”, — Országos Gyűlés — a 16–17. században rendszertelenül üléselő tanácskozó testület. Pontosan körülírt jogkörrel nem rendelkezett, összetétele változó volt. Kiemelkedik a gyűlések sorából az 1613. évi, ahol trónra emelték az első Romanov uralkodót. A feketeszázak azért támogatták az összehívását, mert mivel tanácskozó testület volt, az „uralkodó döntési szabadságát nem korlátozta”, másrészt tagjai az orosz nemesek voltak, és nem választás, hanem születés alapján kerültek a testületbe. Ezáltal kiküszöbölhetőnek vélték a választójog bevezetését, és az új típusú Duma összehívását.

³⁸ Ljubos, i. m. 17.

hogy a szélsőjobboldali frakciótól nem sokat várhatnak és elhagyták a tanácskozást. Puriskevics kedvét a kudarc nem vette el, az ő frakciójának ereje amúgy sem képviselői számában, hanem vezetői lehangoló extremitásában lakozott. A 2. Állami Duma titkára, Cselnakov a következőket jegyezte fel Vlagyimir Mitrofanovics parlamenti ténykedéséről: „A pulpituson Puriskevics tombol. Elég tűrhetően, talpraesetten, de arcátlanul beszél, szellemeskedik, pimaszkodik, időnként homéroszi kacajra ragadtatja a hallgatóságot. Mindent összevetve Puriskevics veszéyes ember, távolról sem olyan jelentéktelen, mint ahogy azt egyesek gondolni vélik.”³⁹ Viselkedését jól jellemzi a politikai foglyok börtönkörülményeiről folytatott vitában történt fellépése. Teljesen természetes, fejtette ki, hogy azoknak, akiket bebörtönöztek, sokkal rosszabb körülmények között kell lenniük, mint azoknak, akik valami hiba folytán nem kerültek börtönbe; ennél a mondatánál széles mozdulattal a baloldalon ülő szociáldemokratákra mutatott. Amikor a politikai gyilkosságok kérdését tűzte a дума napirendre, Puriskevics kért szót: A tribünre felérve izgatottan közölte: „most kaptam egy táviratot Zlatousztból, amelyben értesítenek arról, hogy megölték az ONSZ helyi elnökét, a családja egy falat kenyér nélkül maradt (nevetés balról, kiáltozás jobbról: nevesetek csak, ez elég szégyen!) Olyan pártok nem tartozhatnak az Állami Dumához, mint magasabb törvényalkotó testülethez, amelyek nem hagyják abba a nevetést amikor mély emberi kérdéseket tekintünk át. (Zaj) Elnök: Rendreutasítom önt! Puriskevics: Én utasítom rendre a dumát.”⁴⁰ A szélsőjobboldali frakcióvezető több ízben felszólalt az *agrárkérdés* vitája kapcsán is. Álláspontja szerint a nemesi birtok kisajátítása gyakorlatilag semmit nem nyújt a parasztnak, de csökkenti a termelés kultúráját, visszaveti a gabonaexportot, és szörnyű munkanélküliséget fog szülni falun az agrárbérmunkások között.⁴¹ Egyik beszédében a parasztdelegátusokhoz fordulva így fogalmazott: „Ideje, hogy elfelejtsük Pugacsovot és Sztyenka Razint, akiknek eszméit még ma is sokan dédelgetik lelkükben...A mi feladatunk az, hogy ne kínozzuk a népet, ne vigyük rossz útra a tömeget, ezt a nagy gyereket, (kiemelés tőlem B. Gy.) akinek odaígérünk egy darab földet, aztán amikor nem kapja azt meg, akkor öl és rabol.”⁴²

Hathatós eszköze volt a dumára való politikai nyomásgyakorlásnak a feketeszázás szervezetek kívülről történő fellépése is. Amikor elterjedt a híre, hogy Sztolipin új választási törvényen dolgozik, a jobboldal mindent megtett, hogy a 2. Duma feloszlását elérje. Puriskevics lapjában, a Russzkoje Znamja-ban időnként megjelent egy rejtélyes kereszt. Amikor ezzel kapcsolatban egy pétervári lap munkatársa a kereszt jelentéséről kérdezte, azt válaszolta, hogy ezzel adnak fontos jelzéseket mind a 800 vidéki szervezetüknek.⁴³ Valóban jelzéseket adtak, az összes feketeszázás alszervezet ilyenkor táviratokkal kezdte bombázni az udvart, és ezekben a дума feloszlását követelték. Amikor a szélsőjobb törekvése végül is sikerrel járt és Sztolipin az államcsínyt végrehajtotta, 1906. június elsején Puris-

³⁹ In: PIR. 325.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Goszudarsztvennaja Duma. Sztyenograficseszkiy otcsoť. Szesszija I. Szpv. 1906. 328.

⁴² Uo.

⁴³ Davidovics, A.: Szamogyerzsavije v epohu imperilizma. Moskva, 1975. 74.

kevics a parlament szószékén az „összeesküvés” résztvevőinek hadbíróság számára történő átadását, s 24 órán belüli felakasztásukat követelte. A 3. Dumába besszarábiai választókerületéből különösebb erőfeszítés nélkül beválasztatta magát, a 4. Dumába a Kurszki Kormányzóság képviselőjeként jutott be, mindkét alkalommal a nemesi kúria jelöltjeként sikerült győznie. Szerepe az említett két dumában a korábbiakhoz képest némileg megváltozott. Ezeknek az új választójognak és a forradalmi hullám elülésének köszönhető igen konzervatív és igen alacsony hatáskörű szervezeteknek a feloszlatását már nem tekintették alapvető célnak, sőt inkább a jobboldal fölényét és állandó jelenlétét kívánták biztosítani. Megváltozott politikai koncepcióját Markov 2-vel 1910-ben közösen adott nyilatkozata jellemezte legjobban, amelyben kijelentette, hogy „az Állami Duma feltétlenül szükséges, nélküle Oroszország nem tud létezni”⁴⁴ Puriskevics koncepcióját a 3. Duma-választások előtt önálló kötetben jelentette meg Harkovban 1907-ben.⁴⁵ Ebben az orosz politikai paletta pártjainak körképszerű elemzését nyújtva, a jobboldal fő ellenségeként a megváltozott helyzetben a kadetokat jelölte meg. Az is az új idők szavát jelezte, hogy a 3. Dumában — néhány kardinális kérdés kivételével — már az oktobristákkal történő együttműködést is lehetségesnek tartotta. Ugyanebben a testületben szorgalmazta az Amuri vasútvonal megépítését, mert úgy vélte, hogy ez elősegíti a jobbagyság keleti területekre történő átköltözését.

Államférfi a Dumán kívül

1908-tól, parlamenti aktivitása fenntartása mellett, ún. egyéb „társadalmi tevékenysége” került előtérbe. Ezen időszak ma még a kutatás során nem teljesen tisztázott, de mindenképpen különleges területe a *politikai gyilkosság*, illetve gyilkosságsorozat. 1907. március 15-én Pétervárott meggyilkolták Iolloszt, az Első Állami Duma kadet párti képviselőjét.⁴⁶ A gyilkosságot megelőző napon, Puriskevics szócsövében, a Russzkoje Znamja-ban provokatív ismertetés jelent meg az első oldalon az ONSZ tevékenységéről, majd alatta üres háttérrel nagy fekete kereszt volt látható. Iolloszt másnap fél kettőkor ölték meg, amikor elhaladt az ONSZ moszkvai „harc druzsinája” vezetőjének, Toropovnak a háza előtt, mégpedig oly módon, hogy egyszerűen kilóttak a kulcslyukon. Érdekes módon ebben az épületben dolgozott a „Vecse” (Gyűlés) című pogromújság szerkesztősége is. A gyilkosságot tehát nyilvánvalóan feketeszázások követték el, ám Puriskevics szerepét az ügyben sem akkor, sem a későbbiek során nem sikerült tisztázni. Még Iollosz meggyilkolása előtt végeztek a zsidó származású (bár már 1888-ban kikeresztelkedett) Herzensteinnel Szentpétervárott, majd Karavajevvel Jekatyerinoszlavl-ban. A kor közvéleménye ezeket a gyilkosságokat egyértelműen a szélsőjobb rovására írta, a látszólag nagy elánnal nyomozó hatóságok azonban nem mutattak fel semmi konkrétumot.⁴⁷ Nem kétséges azonban Puriskevics szerepe Raszpu-

⁴⁴ Vlaszty i oppozicija. Szerk. Selohajev. Moszkva, 1995. 26.

⁴⁵ *Puriskevics, V.* Nakanunye. Harkov, 1907.

⁴⁶ *Krausz-Szilágyi-Sz. Bíró:* Oroszország és a Szovjetunió XX. sz.-i képes történeti kronológiája (1900–1991) 33. lap. A továbbiakban: Kron.

tyinnak, a „sztarecnak”, a cárné kegyencének meggyilkolásában 1916-ban, amelyről naplójában aprólékosan beszámolt. Érzékletes részletességgel írta le, hogy hogyan tervelte ki és hajtotta végre a „cárizmus rossz szellemének” likvidálását Juszipov herceggel, Lazavert doktorral, és más főrangú tettesestársaival együtt.⁴⁸

Puriskevics magát a terrort elviekben elítélte, legalábbis amikor az orosz rendőrök, kormányzósági és hivatali vezetők ellen irányult. Sulgin, a feketeszázak „szürke kardinálisa” a Kijevljanyin című lap szerkesztője megemlíti egyik cikkében, hogy Puriskevics elkészítette az „Orosz fájdalom könyvét”, amelyben a hatalomért életüket áldozó közhivatalnokok névsorát gyűjtötte össze, saját közlése szerint „könyvtárnyi anyag alapján,” és ebben az áldozatok számát 20 000-re becsülte.⁴⁹ A több kötetből álló sorozat 1908–14 között jelent meg, immáron Puriskevics új szervezetének, a Mihály Arkangyal Népi Szövetségének kiadásában.⁵⁰

Puriskevics pontos szerepe a *pogromokkal* kapcsolatban még nem teljeskörűen tisztázott; a spontán pogromokban nem vett részt, de a szervezett akciókra a felhívás az esetek döntő többségében Pétervárról érkezett, vagy a feketeszázak sajtóban közzétett jellel, (üres háttér előtt nagy fekete kereszt), vagy direkt utasítással. Puriskevics tehát egy országos hálózatú, irreguláris rohamosztagokból álló hadseregbe tett szert, az 1906-os pogromok döntő többségét már feketeszázak harci druzsinák hajtották végre. Már a Harmadik Duma idején, a későbbiek során még érintendő – „akademista legiók” által elkövetett odesszai pogrom után, Adzsemov a következőket közölte Sulginnal: Puriskevics Pétervárott megnyomta a gombot, és Odesszában megtörténtek az ismert események.⁵¹ A feketeszázasság létszámáról a mai napig szakmai polémiák folynak, Saját adataik szerint a szélsőjobboldali vezetők 1908 januárjában szervezeteik számát 3500-ra, tagságukat pedig 10 millió főre becsülték, nyilvánvalóan képtelen túlzással.⁵²

Puriskevics szélsőjobbosa társai döntő többségéhez hasonlóan élesen *antiszemita* volt. Szinte fóbiává vált az a meggyőződésük, hogy a forradalmárok, az anarchisták, a sztrájkolók, a tüntetők, a lázongó diákok stb. kivétel nélkül zsidók, ezért minden a zsidóságra mért csapás egyúttal a hatalom halálos ellenségeinek gyengítését is jelenti. Mivel a feketeszázasság egyik vállalt, deklarált feladata volt az egyeduralom védelme a „felfordulással,” anarchiával szemben, fontos feladatának tartotta, hogy a tömeges elégedetlenségnek, a spontán népi dühnek a feketeszázasság kíséreljen meg célt, irányt, értelmet adni, és egyúttal elérni azt is, hogy a tömegek indulatai ne a cári államhatalom, ne a fennálló rendszer ellen irányuljanak. A megfelelő *ellenségkép* megteremtése tehát sarkalatos pontja volt

⁴⁷ A gyilkosságokról részletes elemzés olvasható: *Sztyepanov*: i. m. 153–159.

⁴⁸ *Puriskevics, V.*: Kak ja ubil Raszputyina. Moszkva, 1990. Ezenkívül: *Krausz Tamás*: A cártól a komisszárokig Kossuth, Bp, 1987. 7–17 lap, A szerző egy fejezetet szentel a „csodatevő sztarec” földi pályafutásának és élete utolsó napjainak bemutatására, részletesen elemezve a hírhedt gyilkosság körülményeit is. Valamint: „Anri Truaj”: Raszputyin. Moszkva, 1997. (Perevod sz francuszkovo)

⁴⁹ *Sulgin V. V.*: Sto nam v nyih nye nravitszja. Ob antiszemitzime Rosszii. Párizs, 1930. 320. 12. sz. jegyzet

⁵⁰ PPR. 491.

⁵¹ Adzsemov véleményét idézi: RFP 29.

⁵² *Szamuely*: i. m. 88. Jelenlegi orosz kutatók mértékadó adatai szerint a feketeszázasság létszáma a „csúcson,” 1906/1907 fordulóján maximum 400 000 fő körül lehetett. Vö: *Sztyepanov, Sz.:* Csornaja Szotnya v Rosszii. Moszkva, 1992.

a feketeszázás gondolkodásmódnak. Az ONSZ vezeterei többször és több helyütt kifejtették álláspontjukat az oroszországi zsidókérdés megoldásával kapcsolatban. Puriskevics maga az Uralon túli kitelepítést tartotta volna megfelelő eljárásnak, voltak azonban olyan feketeszázás vezérek, pl. Markov 2., akik megfogalmazták a kiirtás (!) gondolatát is.⁵³ Puriskevics egyik interjújában így nyilatkozott a fenti kérdésről, Swietowsky, a Lengyel Nemzeti Demokrata Párt tagja előtt: „sem ő maga, sem az „igazi orosz emberek” nem folytatnak háborút a zsidó nép ellen, és semmi kifogásuk nincs a „nyugodt zsidó” ellen, szándékuk mindössze az, hogy megszabaduljanak a „pimasz zsidóktól, a forradalmár zsidócskáktól”⁵⁴

Túl a zsidókérdésen a szélsőjobb a Birodalom más nemzetiségeivel szemben is nacionalista nagyorosz türelmetlenséget tanúsított. 1908 tavaszán Puriskevics és társai, elsősorban Markov 2., finnellenes kampányba kezdtek. Finnország vörös posztó volt a szemükben, mert a szeparatizmus iskolapéldájának tartották, és az is közismert volt, hogy az illegális forradalmi csoportoknak a finn területek jelentették a hátországát. A finn határok mögül terroristák és fegyverek szivárogtak be az orosz területekre. A 3. Dumában elmondott éles kirohanásait Puriskevics új szervezete jóvoltából országosan, magas példányszámban terjesztették, hogy hozzájáruljanak a „nemzeti öntudat erősödéséhez”. Puriskevics számára rémálom volt Finnország autonómiája, különösen annak további bővítése, mert az volt a véleménye, hogy a kormányzat bármely nemzetiségek felé tett gesztusa, bármely szabadságjog adományozása olyan mértékben megnöveli az adott népesség „étvágát”, hogy utóbb a kormányzat még az addigi engedményeket is kénytelen visszavenni. Ahogy egyik, e tárgyban elmondott parlamenti felszólalásában fogalmazott: „Különös, furcsa, hogy egy hős nép, egy győzedelmes nép, az a nép, amely ekkora területeket tudhat magáénak, szóval ennek a népnek a közvetlen közelében egy rovar van, amely fojtogatja őt.”⁵⁵ Álláspontja szerint a „Finn-hercegséget” ugyanolyan jogi feltételek középette kell a birodalomba integrálni, mint az Asztrahányi vagy Kazanyi Kánságot. A Sztolipin-kormányzat a gyakorlatban a szélsőjossal értett egyet, de helyzeténél fogva került a szélsőséges lózungok hangoztatását. Puriskevics bármely nem orosz nép jogainak korlátozását személyes győzelmeként élte meg. Amikor a kormány a Lengyel-Kormányzóság területéből adminisztratív úton leválasztotta a Holmszki kormányzóságot, a feketeszázás sajtó örömnünetet ült, és az aktust a „valódi orosz emberek” győzelmeként állította be. Puriskevics, aki soha nem rejtette véka alá érzelmeit, így kiáltott fel a Tauriai Palotában a дума nyilvános ülésén: „Vége Lengyelországnak.”⁵⁶

Mint említettük, a szélsőjobb alapító atyjának elsődleges feladata a működés finansciális feltételeinek megteremtése volt, és ebben nagymesternek mutatkozott,⁵⁷ a titkos belügyi források mellett alig burkolt formában finanszírozták a feketeszázakat az udvari körök prominens tagjai is,⁵⁸ bár az anyagi kérdések

⁵³ Laqueur: i. m. 130–143. A szerző egy egész fejezetet szentel a téma sokoldalú bemutatásának.

⁵⁴ A nyilatkozat eredetileg megjelent: Mlot, Varsó, 1910.10.08. Közli: ELTE fejlődéstanulmányok, 3. A zsidókérdés Közép és Kelet Európában Szerk. Krausz-Szvák. Bp. 1982.

⁵⁵ In: PIR. 330.

⁵⁶ PIR. 331.

⁵⁷ Laqueur: i. m. 118. A korabeli aranyrubel igen jó pénznek számított, fél dollár árfolyamon számolták át pl. amerikai valutára.

okozták egyúttal a legtöbb problémát is az egyes feketeszázás szervezeteken belül.⁵⁹ Magának Puriskevicznek hivatalosan és láthatóan évi 1800 aranyrubel jövedelme volt, amit a Harmadik Duma tagjaként, a sajtó irányításával megbízott csinovnyik (cenzor) tiszteletdíjaként vehetett fel.⁶⁰ Bár a monarchista szélsőjobb bázisa — mint korábban utaltunk rá — karakterisztikusan behatárolható társadalmi csoportokból tevődött össze, Puriskevicznek megfogalmazott igénye, ambíciója volt a társadalom egészének megnyerése, befolyásolása, a „totális hatás” kifejtése az élet minden területére. Az Egyesült Nemesség Állandó Tanácsa sajtóbizottságot hozott létre, amelynek Puriskevics állt az élén. Feladata volt — némi oroszos szójátékkal — „nyomás alatt tartani a sajtót.”⁶¹ E minőségében a feketeszázás vezér azt az ars poeticát vallotta, miszerint „nem tudunk más módon harcolni, csak úgy, ha föltesszük a szájkosarat azon urak szájára, akik nem kívánnak engedelmeskedni a józan ész hangjának, az értelem hangjának.”⁶² Már csak azért is, jelentette ki egy másik alkalommal, mert „...nálunk a sajtó teljes egészében a zsidók kezébe került, akik ennek segítségével kívánják elérni végső céljukat, az államcsínyt.”⁶³ Mint „kulturpolitikusnak” e téren különösen emlékezetes marad az a szereplése, amikor a rá jellemző heves kirohanásokkal elérte Oscar Wilde Salome című darabjának betiltását Szentpétervárott akkor, amikor az már a legszigorúbb cári cenzúra szűrőjén keresztül ment, s közvetlen bemutatás előtt állott. Puriskevics, mint cenzor vádja a műalkotással szemben: a darab istenkáromlás. Persze Vlagyimir Mitrofanovics ravasz politikus, és még ravaszabb taktikus volt: a darab elleni fellépésével az ortodox klérust igyekezett aktivizálni, határozottabb kiállásra bírni. Eközben ő maga is produkált „irodalmi alkotásokat”: mivel számtalan orgánium állt a rendelkezésére, ezeknek az ún. „közéleti poémák”-nak a közlése nem jelentett gondot a számára. Bár mértékadó irodalomtörténeti értékelések nem készültek munkásságának ezen területéről, annyit mindenképpen elmondhatunk, hogy témáját a napi politikából merítő, politikai ellenfeleit vitriolosan kigúnyoló, a közéleti publicisztika és a vers határán álló alkotásokról volt szó. Legtöbbet idézett darabja ebből a körből az „Alkotmányosok”, amelyben a duma-frakciók tagjairól rajzolt karikatúrisztikus portrékat. Mindazonáltal Puriskevics egyszerre volt a dumában hivatalos, a duma falain kívül pedig *önkéntes cenzor és politikai publicista*.

Közéleti tevékenységét érinti a pétervári dumába (városi tanácsba) való beválasztása is, ami pedig kivételesen törvényes keretek között történt. A dolog pikantériája abban állt, hogy éppen annak a kerületnek – a „Lityejnyij”-nek (Öntöde) a polgárai választották meg, amelyben nem sokkal korábban elítélte a bíróság Filozovszkaja asszonynak, a női felsőoktatásért küzdő polgárjogi aktivistának a megsértéséért, s Puriskevicznek az összes befolyását és kapcsolatát latba

⁵⁸ *Vitte*: i. m. 349. *Vitte* híres memoárjában a feketeszázak illegális finanszírozásának több módjáról ír. Az itt említett idézetben közli, hogy a cárné bizalmas embere Putatyin herceg útján komoly anyagiakkal támogatja az ONSZ-t, és „kocsmai sajtóját.”

⁵⁹ Ld. 15. sz. lábjegyzet.

⁶⁰ RFP. 36.

⁶¹ „Gyerzsaty presszu pod presszom.” Vö: PIR. 329.

⁶² Uo. 329.

⁶³ Uo. 330.

kellott vetnie, hogy büntetését ne kelljen letöltenie. A Pétervári Dumában egyébként ugyanazt a tevékenységet folytatta helyi szinten, amit az Állami Dumában országos méretekben.

A hatalom társadalmi bázisának szélesítése, az önkényuralommal szemben álló erők megtörése szempontjából kulcsfontosságúnak tekintette az egyetemi ifjúság megnyerését, az egyetemi közhangulat megváltoztatását. Jól érzékelte, hogy az ellenzéki értelmiségi gondolkodás központjai az egyetemek, és ezek, akár csak 1905-ben, egy társadalmi válsághelyzet során hatalomellenes, forradalmi fellépés bázisaivá válhatnak. Aknamunkáját olyan intézményekben indította el, ahol a hallgatóság vegyes összetételű volt. Puriskevics a „szakácsok gyerekeit”⁶⁴ kívánta megnyerni maga és mozgalma számára, jó okkal tételezve fel, hogy az üres zsebű, a hatalom felső köreihez törleszkedő, alacsony sorból származó hallgatók egy része korrumpálható, megnyerhető az „ügy”-nek. Elképzelése szerint az egyetemekből, a „tudomány templomaiból” monarchista politikai klubot kell csinálni. Első szervezetei a „Nauka,” (Tudomány) és az „Otyecsesztvo” (Haza, Hon) 1908 őszén Pétervárott jöttek létre.⁶⁵ Ezen társaságok tagjai számára különböző fekete pénzek átcsoportosításával jövedelmet és különböző kiváltságokat biztosított. A klubokban mondvacsinált állásokat hozott létre – (pl. elnök, pénztáros, titkár, stb.) az ezeket betöltő hallgatók jelentős jövedelemhez jutottak, s általuk kialakította a „diák-opricsnyikok” rendszerét, amelyeken keresztül egyrészt hatalmas mennyiségű piszkos pénzt tudott tisztára mosni, másrészt jelentős befolyást gyakorolt az egyetemi élet egészére. Puriskevics elengedhetetlennek tartotta az egyetemi hallgatók számának általános csökkentését, mint megfogalmazta: „Meg kell akadályoznunk minden olyan alak bejutását (az egyetemekre B. Gy.), akiknek semmilyen erkölcsi és szakmai alapjuk nincs ahhoz, hogy megszerezzék a végzettséget.”⁶⁶ A „fahérgalléros” hallgatók privilégiumai közé tartozott többek között a fegyverviselés, s belőlük is megalakultak a feketeszázak helyi rohambrigádjai, az *akadémista légiók*. Ezek a diák-harci csoportok maguk is pogromokat hajtottak végre, illetve terrorizálták más meggyőződésű diáktársaikat és professzoraikat. Tetteik éppen úgy büntetlenül maradtak, mint a többi feketeszázak szervezeté, köztük az a különlegesen kirívó eset is, amikor egy odesszai pogrom során megölték Iglickij nevű diáktársukat.⁶⁷ Puriskevics hangsúlyozta: „Az első diákszervezetek legalább annyira feketeszázások voltak, mint az ONSZ és a MASZ bármelyik részlege.”⁶⁸ Az 1910-es diákmegmozdulásokkal kapcsolatban még önmagához képest is hallatlanul éles hangvételű beszédek mondott a dumában. Felszólalásainak lényege abban a megállapításban összegezhető, hogy az orosz

⁶⁴ RFP 30. vö.: náci párt: „házmesterek pártja.” (Ezzel természetesen nem állítjuk, hogy az akadémista légiók és a náci párt között egyenlőséggel tehető, pusztán társadalmi bázisuk részleges azonosságára szeretnénk felhívni a figyelmet)

⁶⁵ Az egyetemi szervezetek kiépítésénél támaszkodni tudott az Orosz Gyűlés, személyesen Borisz Nyikolszkij professzor által 1902-től létrehozott hálózatra, amelyet azonban az első forradalom idején nem sikerült kellőképpen aktivizálni. Vö: *Osztrecov*, V.: Csornaja Szotnya, Krasznoj Szotnya. Moszkva, 1991. 14.

⁶⁶ In: PIR. 333.

⁶⁷ RFP 31.

⁶⁸ In: PIR. 322.

iskolákban a második forradalom előkészítése folyik. 1910 márciusában három egymást követő napon felszólalt a tárgykörben és akkora botrányt váltott ki, hogy hét képviselőt ki kellett vezetetni felszólalása alatt, hogy azt be tudja fejteni.⁶⁹ Még a szélsőjobboldali frakció is olyan határozatot hozott, hogy az újabb skandalumok elkerülése érdekében cenzúrázni fogja Puriskevics beszédeit, és felkérték, hogy az egyetemi kérdéshez ne szóljon többé hozzá.

Puriskevics az egyetemen kívül is erősíteni kívánta a szélsőjobb befolyását, ennek érdekében vidéken „népművelő közösségeket” hozott létre, ezen kívül megkísérelte a tankönyvkiadás és a sajtó fölötti ellenőrzést is megszerezni, valamint ezek érdekében ösztönözte a dumát „hazafias törvények” megalkotására. A fentiekből nyilvánvalónak tűnik, hogy a „közéleti” Puriskevics teljeskörű kontroll, és a szélsőjobb befolyása alá kívánta vonni az orosz társadalom minél szélesebb szeletét oly módon, hogy *mind a helyi, mind pedig a központi hatalomban a cenzori és a mecénási szerep váltogatásával illetve egyidejű alkalmazásával függőséget hoz létre*, s egyúttal erőteljes pressziót is gyakorol az abszolutizmus látható intézményei, és láthatatlan pénzei segítségével a legfontosabb testületekre és területekre. Ezekkel az eszközökkel és módszerekkel egyrészt ideológiai értelemben homogénizálni akarta az orosz társadalmat, másrészt természetesen az abszolutizmus bázisának minél nagyobb mértékben történő kiszélesítését kívánta elérni, párhuzamosan az önkényuralom-ellenes erők forrásainak felszámolásával, befolyásuk gyengítésével.

Inkább egy orosz nyelvészeti dolgozat, vagy egy mondagyűjtemény keretébe illenek azok a történetek, amelyek Puriskevicsről a népi antihősről saját korában közszájon forogtak, nevét például beépítették az orosz káromkodások egyébként igen gazdag rendszerébe.⁷⁰

A mozgalom hanyatlása, Puriskevics és az első világháború

Bár Puriskevicsnek megszámlálhatatlanul sok ellensége volt, hamarosan szembekerült saját jobboldali társaival is — egy részükkel azért, mert még nála is szélsőségebbek voltak, (Illiodor⁷¹ szerzetespap lehet erre a példa) — más részükkel pedig anyagi természetű okok miatt, az illegális rubelliókból történő részesedés okán különbözött össze. Ezeket a fekete pénzeket egyébként Puriskevics arra is felhasználta, hogy a kifizetésekről készült titkos listákkal vezetőtársait sakkban tartsa.⁷² Másrészt mivel ő az ONSZ társelnöke, tulajdonképpen elnök-

⁶⁹ Uo. 333.

⁷⁰ Puriskevicsről számtalan történet, legenda forgott közszájon, személye oly mértékben képezte közmegvetés tárgyát, hogy például amikor valaki különösen meg akart sérteni valakit, akkor a legbecsmérlőbb jelzőnek az ő neve számított. Pétervár- és Oroszország szerte mesélték, hogy rátámadt egy trafikosra, mert zsidónak vélte; egy ízben kidobatta az utasokat egy vasúti kocsiból „mert nem fért el” stb. A fentiekből kitűnik, hogy Puriskevics a „népi antihős” szerepét is betöltötte a 10-es évek Oroszországában.

⁷¹ A feketeszázasság klerikális, irracionális irányzatának egészen szélsőséges figurája, aki középkorban misztikus szertartásokkal, az őskereszténység helyreállításával, pogromszervezéssel és „keresztes hadjáratok” meghirdetésével kívánta a jobboldali eszmerendszert érvényre juttatni. Vö. *Sztyepanov*: Illiodor. In. PIR. 341.

helyettese volt csak Dubrovin mögött, ambiciózus karrierista személyisége nem tudta sokáig elviselni a másodhegedűs szerepet. 1907 novemberében még az ONSZ vezetői közös nyilatkozatot bocsátottak ki, amelyben hangsúlyozták, hogy „...bármennyire durvák is a Szövetség vezetőinek egymással való kapcsolatai, azok nem lehetnek hatással a Szövetség ügyeire,»⁷³ nem sokkal később decemberben az SZRN elnöksége mégis visszavonta Puriskevics meghatalmazását és arra kényszerítette, hogy elhagyja a Szövetséget. A besszarábiai kispap elvesztette a párton belül folyó hatalmi játszmát, de a vereségbe természetesen nem törődött bele. Már 1908 februárjától követőivel együtt ellenzéki csoportot hozott létre a II. Monarchista Kongresszuson belül, fellépésük azonban nem volt eredményes. Ebből az ellenzéki magból szervezte meg 1908-ban a Mihály Arkangyal Népi Szövetségét, (Narodnij Szozuz Imenyi Mihaila Arhangela)⁷⁴ amelynek most már abszolút egy személyi vezetője volt, és új szervezete segítségével megkísérelte ellenőrzése alá vonni a kormányzóságokat és a minisztériumokat. Az Orosz Nép Szövetsége Puriskevics kiválása után két évvel tovább hasadt, mind Dubrovin, mind Markov 2. megalapította saját szervezetét, de az ONSZ elnevezéshez mindketten ragaszkodtak.⁷⁵ A 10-es évek elejétől kezdve jelentős pénzek és energiák mentek el az egymással való küzdelemre, egyébként a még korábban egységes szövetségben sem voltak ritkák a nyilvános verekedések,⁷⁶ mindezek következtében a részeire szakadt, egymással is szembenálló szervezetekre bomlott mozgalom lassú hanyatlásnak indult. Ehhez hozzájárult a sztolipini reformokat követő átmeneti stabilizáció, a forradalmi mozgalmak apálya, a társadalom elfáradása, s nem utolsósorban az udvar sem érezte már támogatásukat feltétlenül szükségesnek. 1911-ben a Bejlisz ügy kapcsán megkísérelték még egyszer az antiszemitizmus tüzét újjáéleszteni, de az elhúzódozó per látványos kudarcot hozott számukra, Sulgin fellépése pedig élesen megosztotta a szélsőjobbot, 1913-ban a bíróság pedig felmentő ítéletet hozott.⁷⁷ Ugyanebből az évből már egyenesen olyan zemsztvo iratot is ismerünk, amelyben a kormányzósági vezetők a központi hatalomtól a helyi feketeszázás szervezetek megfélemezését kérik.⁷⁸

⁷² RFP 40. Zsegjenyev, a feketeszázás művek kiadója jegyezte le, hogy Puriskevics a birtokában lévő listákkal és számlákkal zsarolta saját feketeszázás vezetőitársait, ilyen eset volt például, amikor Puriskevics szűkebb pátriájának, Besszarábiának egyik vezető lapja, a „Besszarabszkaja Zsizny” — egy váltóhamisítási ügy kapcsán — amelybe Puriskevics családja is belekeveredett — kellemetlen információt kívánt közzétenni róla. A cikk végül is nem jelent meg. Vö: *Trubeckoj, B.*: Iz isztorii periodicseszkoj pezsati Besszarabii. (1854–1916) Kisinyov, 1968.

⁷³ PIR: 327.

⁷⁴ A Mihály Arkangyal elnevezés egyidejűleg utalt a gonosszal szemben védelmező népies szentre és a Romanov-ház első uralkodójának nevére.

⁷⁵ *Laqueur*: i. m. 124.

⁷⁶ RFP 32.. Feljegyezték, hogy 1910-ben a különösen heves természetű és nagy fizikai erejű Markov 2., (aki például arról volt híres, hogy a fejével betört egy bezárt tölgyfa kaput) összeverekedett Nyikolszkij professzorral a titkos pénzek elosztása miatt, és a szövetség nótáigainak kellett őket szétválasztaniuk.

⁷⁷ Az ún. Bejlisz ügyet több kutató alaposan körbejárta már, pl. *Tager, A.*: Carszkaja Rosszija i gyelo Bejlisza, Moszkva, 1996. (az 1936-os eredeti reprintje) vagy *Sztyepanov, Sz.*: Csornaja Szotnya v Rosszii. Moszkva, 1992. Az utóbbi évek publikációi közül figyelmet érdemel: *Kende Tamás*: Vértvadás című könyve. Bp. 1995.

Valódi nagy változás a háború kitörésétől következik be Puriskevics személyiségében és gondolkodásmódjában. Természetesen teljes politikai súlyával támogatta a háborús elképzeléseket, ugyanakkor 1914-es antigermán kirohanásaival újabb ellenségeket szerzett magának, ezúttal az udvar német származású köreiből, sőt magára haragította régi harcostársát, Markov 2.-t is, Puriskevics ugyanis a német keménykezű állam bővületében élő feketeszázas társaitól eltérően közismerten anglofil volt. Még az év elején megváltoztatta a MASZ alapszabályzatát, amely eredetileg különböző kiváltságokat tartalmazott a szövetség német származású tagjai számára. Kemény vitába keveredett Bulacellel, aki germánofil beállítottságából fakadólag azt fejtegette egyik cikkében, hogy II. Vilmos nem felelős a német csapatok által a fronton elkövetett borzalmakért. Mint Maklakov írja visszaemlékezéseiben: „A háború megváltoztatta Puriskevics alapvonásait. Neki most már nem az alkotmány gyűlölete, nem az alkotmányosság elleni harc, hanem a lángoló patriotizmus volt az alapeleme. Ő semmiképpen sem jött volna Hitlerrel Oroszország ellen.”⁷⁹ 1914-ben a háború kezdetétől fogva megszakított mindenemű párttevékenységet, megkérte közös ismerőseiket, hogy ismertessék össze Miljukovval⁸⁰ és úgy döntött, hogy kimegy gyakorlati munkát végezni a frontra.⁸¹ 1914-től szükségtelennek ítélte a különböző kongresszusokat és gyűléseket, mert szerinte háborús időkben bármiféle gyűlésnek csak egyetlen témája lehet, mégpedig a hadsereg folyamatos ellátásának biztosítása. A Duma képviselőjeként lelkesítő hatású beszédekkel mondott a lövészárkokban a katonák előtt, különvonalatával végiglátogatta a hadszíntereket, szerelvényében elsősegélynyújtó helyet rendezett be, élelmiszer és hadfelszerelési kiegészítést, utánpótlást szállított. Bár korábban úgy tartották, hogy politikai tevékenységével teljesen felhagyott, Sztjepanovnak adatok kerültek a birtokába, amelyek bizonyítják, hogy fronton történő „fellépéseit” feketeszázas propagandaanyag terjesztésére is felhasználta.⁸² 1916-ban megválasztották „Az Orosz Térképtársaság” elnökévé, amely célul tűzte ki a győztes háború utáni orosz birodalmi határok megállapítását, és az orosz nép érdekeinek védelmét a háború lezárását követő békekonferencián. Ám hiába igyekezett mindent megtenni Oroszország győzelméért, *éppen frontélményei értették meg vele, hogy a cári abszolutizmus képtelen az országot és a hadsereget hatékonyan működtetni.* Képtelen a katonák tisztességes felszerelésére és ellátására, (átlagosan két katonára jutott egy puska), képtelen az ország érdekeit hatékonyan képviselni, és mindezekből számára is nyilvánvalóvá vált: az abszolutizmus csőd-

⁷⁸ RFP 57. A kötet idézi a kisinyovi kormányzóság 1913. évi zemsztvo gyűlésének jegyzőkönyveit, amelyekben a feketeszázak „mint műveletlen káros elemek, a falvak alja, huligánok, betyárok, tolvajok, fosztogatók, gyűjtogatók, sötétmúltú elemek” – kerültek megemlítésre, s a zemsztvo felirat felkéri a kormányzóságot a megfélemezésükre.

⁷⁹ Néhány egykori feketeszázás emigráns a 2. világháborúban ezt megtette, rájuk utal Maklakov. In: PIR. 333.

⁸⁰ Liberális politikus, a kadetpárt vezéralakja, később az Ideiglenes Kormány külügyminisztere, jelentős történetíró, forradalom utáni éveit Amerikában töltötte.

⁸¹ In: PIR. 334.

⁸² *Sztjepanov, Sz:* Puriskevics, V. M. In: PPR: 491.

ben van, az abszolutizmus működésképtelen. Petrográdba⁸³ visszatérve mindig élesen bírálta a hátországi állapotokat, a kormányzat tehetetlenségét, sőt magát a cári udvart is. Mint 1916 elején a dumában mondta: „Nálunk a hátország szétzüllesztése rendkívül erős és szilárd kezekkel történik. Ezt a módszert II. Vilmos alkotta meg, és elképesztően működik a hátországban ténykedő német ügynökök segítségével.”⁸⁴ A Birodalomban élő németek helyzete már korábban is erősen foglalkoztatta, 1915 végén az Orosz Gyűlés Tanácsában felvetette az orosz-német kapcsolatok kérdését, és ezzel összefüggésben az oroszországi németek felügyeletének szükségességét. Felvetéseire érdemi reagálást nem kapott. Éles kormányzat és udvarellenes fellépéseinek azonban az lett a következménye, hogy a Monarchista Szervezetek Főtanácsa az ONSZ több helyi szervezetének kezdeményezésére megvitatta a „Puriskevics kérdést” és javasolta elnöki posztról történő eltávolítását. A feketeszázás vezér továbbra sem értette meg azonban, hogy *magá a rendszer nem működik*, ő annak különböző elemeiben keletkezett zavaroknak – pl. a cárné németbarátságának, Raszputyin cári udvart befolyásoló, bomlasztó tevékenységének, a cári bürokrácia impotenciájának stb. tulajdonította a működési diszfunkciókat, a súlyos veszteségeket. 1916 novemberében újból visszatért időközben már legendássá váló vonatával Szentpétervárra, és 19-én elmondta híres parlamenti beszédét, amely kivéve kevés számú egykori harcostársát, képviselői pályafutása során először osztatlan sikert aratott. Puriskevics összevetette a miniszterelnök által felvázolt optimista helyzetértékelést „Oroszország szomorú és nehéz valóságával,” amelynek megismerése frontélményeiből táplálkozott.⁸⁵ Felismerte — nagyon későn — az általa huszadrangúnak tartott Duma kiemelkedő jelentőségét, mert, mint mondta: a (Duma) „az egyetlen szellőző, az egyetlen biztonsági szelep, ahol kiutat találhat a társadalmi közhangulat.”⁸⁶ Mint hithű monarchista azzal áltatta magát, hogy az „uralkodó előtt valószínűleg nem ismeretes” Oroszország szörnyű helyzete, és ezek után jutott a cárizmus „rossz szelleme” Raszputyin meggyilkolásának gondolatára. Naplójában, amit Kijevben a „Bolsevizmus elleni aktív harc bizottsága” adott ki, „Raszputyin halála” alcímmel részletesen beszámol a gyilkosságról, a terv megszületésétől a nyomok eltüntetéséig.⁸⁷ Felkérte régi harcostársát, Sulgint is, hogy működjön közre a „sztarec” likvidálásában, és arra a válasza, hogy Raszputyin fizikai megsemmisítése semmit sem old meg, a következőket mondta: „Akkor sem ülhetünk így. Teljesen mindegy. A végzetünkhöz közeledünk, rosszabb már nem lesz. Megölöm, mint a kutyát.”⁸⁸

Puriskevics tragédiája, hogy a parlamentarizmus szerepét annak a rendszernek a megmentésében, amelyre egész életét feltette, csupán annak végóráiban

⁸³ A háború kitörésekor nemzeti felbuzdulás hatására megváltoztatták „Szankt-Petyerburg” németesen hangzó nevét az oroszosabb „Petrograd”-ra. Az elnevezés 10 évig volt érvényben, 1924-ben a város — főváros szerepének elvesztése mellett — a Leningrád nevet kapta.

⁸⁴ In: PIR. 335.

⁸⁵ In: RFP 46. Puriskevics emlékezetes beszédében a kormányt, „alvó leánykákhoz”, hasonlított, aki nem akar felébredni, és szembenézni az ország valódi helyzetével.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Puriskevics, V: Kak ja ubil Raszputyina. Riga, 1919.

⁸⁸ PIR. 336.

ismerte fel. Ekkor már semmiféle gyilkosság és más feketeszázás akció nem volt képes megmenteni a cárizmust. Puriskevics ekkor jutott a „cár nélküli cárizmus gondolatára”; ha a cár nem képes a szükséges lépések megtételére, akkor majd azokat — átvéve szerepét — megteszik ők – nélküle. Ezt a folyamatot ismerte fel világosan a pétervári francia diplomata, Paléologue, amikor ezt írta: (a szélsőjobb) „... ha kell a cár ellenében is megvédi a cárizmust.”⁸⁹ Puriskevics a hírhedt gyilkosság elkövetése után vonatával a déli frontra utazott, majd 1917 elején Pétervárra visszatérve létrehozta a „Nemzeti Pártot” — ami gyakorlatilag egy monarchista összeesküvő csoportot jelentett — annak érdekében, hogy „udvari fordulat kikényszerítésével” mentse meg Oroszországot a forradalomtól. Ugyanebben a hónapban az ONSZ Pétervári Főtanácsa határozatot hozott arról, hogy Puriskevicset kizárja tagjai sorából „mint forradalmárt.”(!) A fordulatot azonban nem sikerült elérnie, 1917. március másodikán éppen egykori harcostársa, Sulgin és az oktobrista Gucskov írták be a történelembe a nevüket II. Miklós cár lemondásával. Más feketeszázás szervezetekhez hasonlóan a MASZ-nak is be kellett szüntetnie tevékenységét az Ideiglenes Kormány megalakulásának pillanatában, Puriskevics azonban nem tűnt el a politikai színpadról. Az új hatalom támogatására hajlandónak mutatkozott még március 28-án vörös keresztet viselő vonatában írt levelében, amennyiben az gondoskodik a front szükségleteinek kielégítéséről.⁹⁰ Április 2-i dátummal már felhívást írt a bolsevikok ellen, az akkor még eszermensevik többségű petrográdi szovjethoz.⁹¹ Miután a pamflett publikálását megtagadták, közölve, hogy nem adják ki „feketeszásas hősök pogromagitációját”⁹², az végül is Moszkvában került kinyomtatásra, majd nagy példányszámú országos terjesztésre, bár a hadügyminisztériumtól szinte azonnal követelni kezdték a terjesztés leállítását és a kibocsátott példányok elkobzását.⁹³ Ennek ellenére még májusban sikerült megjelentetnie egy időszaki kiadványt, a „Narodnij Tribun”-t (Néptribunus), amelyet szeptember 5-től legális rendszeres hetilappá tudott tenni.⁹⁴ 1917 augusztusában részt vett az Állami Gyűlésen, ahol hajlandónak mutatkozott Kerenszkij „bűnös forradalmi múltját” megbocsátani, amennyiben az Ideiglenes Kormány elnöke hajlott volna egy katonai diktatúra bevezetésére. 1917 szeptemberében, amikor Oroszországot hivatalosan is köztársasággá nyilvánították, az egykori Mihály Arkangyal Szövetség romjain új szervezetet hozott létre, amely már földalatti illegális harcra rendezkedett be. Visszatért ahhoz a még 1916 novemberében publikált gondolatához, mely szerint valamennyi erőt egyesíteni kell, amely polgári diktatúrát akar. „Jelenleg a monarchia helyreállításáról nyíltan nem célszerű beszélni... ezért nem feladva ezt a célkitűzésünket, valamennyi olyan erőt egyesítenünk kell, amellyel az anarchia elleni harcban mint célban egyetértünk.”⁹⁵

⁸⁹ Paléologue: i. m. 367.

⁹⁰ GARF F1244. Op. 2. D. 42. 41.

⁹¹ Izvesztyija Petrogradszkovo Szovjeta rabocsih i szoldatszkih deputatov. 1917. április 25-i szám.

⁹² Juzsnaja Müszl. Odessza, 1917. május 5-i szám.

⁹³ Izvesztyija Petrogradszkovo Szovjeta rabocsih i szoldatszkih deputatov. 1917 május 12-i szám.

⁹⁴ GARF F 541. Op. 1. D. 141. 1.

⁹⁵ Bobrisev-Puskin: Vojna bez percsatok. Leningrád, 1925. 74.

A monarchián ezúttal már nem a Ronanov dinasztia uralmát értette, mert más feketeszázas vezértársaihoz hasonlóan úgy látta, hogy a dinasztia eljátszotta becsületét. Az ő jelöltje Seremetyev herceg volt, az Egyesült Nemesség Tanácsának elnöke. A cél érdekében ezúttal szükségesnek tartotta a kadetokkal és a jobboldali eszerekkel történő együttműködést is, mert mint mondotta Borisz Szavinkov és szervezetei nélkül a monarchisták semmit nem érhetnek el. Az októberi forradalmat olyan lehetőségnek tekintette, ami alkalmat ad az egyeduralom helyreállítására, meg volt ugyanis győződve, hogy a bolsevikok ellen valamennyi politikai erő egyesíthető. A haladéktalanul megszervezendő petrográdi felkelés híve volt, mert az volt a véleménye, hogy addig kell azt kirobbantani, amíg a bolsevikok meg nem erősödnek.⁹⁶ Szervezete Kaledin atamántól vásárolt fegyvereket és merényletet készített elő Lenin és Trockij ellen.⁹⁷ „A Szmolnijjal kell kezdeni, aztán sorba menni a pétervári üzemeken és katonasággal lövetni szét a munkástömegeket”⁹⁸ – írta. Puriskevics saját állítása szerint 2000 földbirtokos és katonatiszt tartozott a szervezetéhez Pétervárott és mintegy 7000 a frontokon. Összeszküvésének legismertebb részvevője Vinberg kapitány volt, aki a bukás után jelentős szerepet játszott a nácizmus születésében és aki a „Kereszt útja” című művében megörökítette a szervezkedés történetét.⁹⁹ A szokásos feketeszázas túlzás mögött 2-3 tucat fegyveres állt, akiknek fogalmuk sem volt az illegális konspirációról, így alig egy hónappal a forradalom után, november 18-án a pétervári „cseka”¹⁰⁰ felfedte az összeesküvést és letartóztatta résztvevőit. A Trubeckoj Bástyában felfejzések szerint rá nem jellemző méltósággal viselte a börtönkörülményeket, propaganda verseket írt, amelyek a „Legyőzhetetlen lélek dalai” címmel maradtak ránk,¹⁰¹ és amelyekben ilyen felkiáltások olvashatók: „Ismét lesz cárja Oroszországnak.”¹⁰² Puriskevicsnek többszörösen is szerencséje volt, abban a rövid időszakban került sor perére, amikor még a konszolidáció volt az új hatalom legfőbb célja és a polgárháború kíméletlensége még nem érezte hatását. Az eljárás nyílt volt, Puriskevicset és társait egykori politikai ellenfelek, pétervári sztárügvedek, Tagancev és Gruzenberg védték. Ennek megfelelően enyhe volt az 1918. január 3-án hozott ítélet is: egy év „társadalmilag hasznos munkára” ítélték, amennyiben megígéri, hogy nem harcol az új hatalom ellen. Puriskevics ezt megtagadta, ezért 4 év kényszermunkára ítélték, de ismét szerencséje volt, már április 17-én kiengették a börtönből fia betegségére való tekintettel, miután becsületszavát adta, hogy nem vesz részt politikai tevékenységben eltávozása alatt. 1918. május elsején közkegyelemmel szabadult, amit a Petrográdi Szovjet a munkásosztály nemzetközi ünnepe alkalmából hirdetett meg.

⁹⁶ *Tobolin, I.*: Iz zapisnoj knyizski arhivizta. Zagavor monarhicseszkoj organizacii V. M. Puriskevicsa. 179.

⁹⁷ *Polukarpov, V.*: Voennaja kontrevaljucija v Rosszii. Moszkva, 1990. 374-376.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ *Vinberg, F.*: Kresztnij Puty. München, 2. kiadás, 181.

¹⁰⁰ VCSK, Vszeszojuznij Csrezvicsajnij Komityét, Összoroszországi Rendkívüli Bizottság, az új hatalom szervezete az ellenforradalom felszámolására.

¹⁰¹ Puriskevics verseiből idéz: *Ljubos*: i. m. 56. Ezek a „művek” magyarul soha nem kerültek publikálásra, a közölt verscím B. Turi Katalin fordítása.

¹⁰² Uo.

Puriskevics azonnal Kijevbe utazott, amely ekkor Szkoropadszkij hetman irányítása alatt állt. A feketeszázás politikus társaihoz hasonlóan ellenszenvvel viseltetett a független Ukrajna iránt, szükségük volt azonban a hetman bolsevizmusellenes támogatására. Részt vett az Állami Duma valamennyi meghívottjának és az Államtanácsnak az együttes ülésén, ahol Miljukovval együtt a koordinációs iroda tagjává választották. Decemberben a hetman bukása után délre, az önkéntes hadsereg ellenőrzése alatt álló területre menekült. Immáron a nyílt, semmiféle taktikával nem leplezett bolsevizmus elleni harc híve volt. „A szocialistákkal és a kadetokkal való bárminemű kacérkodás teljes kárhozatra van ítélve. Mindez csak azt az elképesztő vértengert növeli tovább, amely a polgárháborúban hullott az egységes Oroszország eszméjéért.”¹⁰³ Még ebben az évben Rosztovban megkísérelt egy *Összorosz Állami Néppártot* alapítani, amelyet mintegy átmenetként képzelt el az ONSZ és egy új típusú tömegpárt között.¹⁰⁵ A párt Főtanácsa Jaltában működött, részlegeket tudtak létrehozni Rosztovban, Odesszában, Kiszlovodszkban, lapot jelentettek meg „Blagoveszt” (Örömhír) címmel. Egykori feketeszázás harcostársai is délen gyűltek össze az októberi fordulat után, és gyorsan aktivizálódtak: pl. Vosztokov 1919-ben megalapította az „Éltető Kereszt Testvériséget.”¹⁰³ Újból megjelentek a feketeszázás lapok, némelyek közülük, pl. a „V Moszkve” (Moszkvában) olyan szélsőséges hangot ütöttek meg, hogy még a fehérgárdista vezér Gyenyikin is pogromista újságnak nevezte őket. Történt kísérlet az elszórtan szerveződő feketeszázás csoportok összefogására is, ezt a célt szolgálta volna „Az Orosz Nemzeti Közösségek Szövetsége” elnevezésű szervezet, amelynek teljesen nyilvánvalóan a fehérek győzelme esetén egy új típusú állami tömegpárt funkcióját kellett volna betöltenie. A fehérgárdista szervezetek közül több mint 20 — köztük a feketeszázások — helyezkedtek arra az álláspontra, hogy ki kell kiáltani a helyreállított monarchiát, Puriskevics maga is közzétette téziseit az egyeduralomról. Ezt az elképzelést támasztja alá, hogy az újjászervezett feketeszázás csoportok programjai, így például „Az Orosz Gyűlésé” is, amelyet Zamszlavszkij, egy régi feketeszázás vezér keltett újból életre, nagyjában-egészében az ONSZ régi programját fogalmazták újjá vagy vették át, cár hiányában azonban a régi gondolatok szinte minden esetben kiegészültek a *korporáció* gondolatával.¹⁰⁶ A *feketeszázás korporatív állam obscsinák szövetségéből állt volna*, valahogy úgy, ahogy azt már a múlt század narodnyikjai, vagy éppen Bakunyin is elképzelték. Közélebbit az új keletű obscsina felfogásról, vagy az állam új típusú értelmezéséről a programokból nemigen lehet megtudni, már korábban is láttuk, hogy az elmélet nem volt igazán a feketeszázak erős oldala. Kidolgozott teória helyett inkább jel-szavakat, szlogeneket gyártottak, amelyek a mozgósítandó primitív tömegek számára kétségtávol sokkal közérthetőbbek voltak; így például: „üsd a zsidót, mentsd meg Oroszországot!”¹⁰⁷ Propagandájuk színvonalára jellemző, hogy a doni kozá-

¹⁰³ PIR. 339.

¹⁰⁴ *Laqueur, W.*: Russia and Germany. A century of contact. Washington, 1965. 88.

¹⁰⁵ *Laqueur*: i. m. 124.

¹⁰⁶ Uo. 125.

¹⁰⁷ Uo.

kokhoz intézett kiáltványukban azt írták, „úgy harcoljanak, hogy ha Trockij győz, akkor megetetik őket a kínaiakkal.”¹⁰⁸

Puriskevics ennek a folyamatnak — bár szeretett volna — már nem tudott az élére állni, életművét nem tudta a megváltozott új körülmények között folytatni, mert súlyosan megbetegedett, a fehérgárdisták szibériai szétveréséről, vagy Kolcsak vereségéről már csak betegágyán, fiától értesült. 1920 februárjában Novorosszijszkban kiütéses tifuszban hunyt el, ez egyike volt akkor azon nagyon kevés városoknak, amelyet még nem foglaltak el a vörösgárdisták.

Az előfutár

A századelőtől a polgárháborúig ívelő orosz szélsőjobboldali mozgalom jellegének megítéléséről és minősítéséről komoly viták folytak és folynak elsősorban a külföldi szakirodalomban. Ennek a folyamatnak elvitathatatlanul első számú alakja Puriskevics, akinek életútjához és személyes kezdeményezéseihez kötődik a legtöbb és a legfontosabb történés a feketeszázás mozgalomban, kezdve a legjelentősebb feketeszázás szövetség megalakításától a polgárháború idején történő új típusú tömegpárt megszervezésének kísérletéig. Puriskevics nem volt fasiszta, és szervezetei sem lehettek azok, hiszen a faszizmus csak meghatározott gazdasági, társadalmi, politikai stb. körülmények együttes megléte esetén — és akkor sem problémamentesen — definiálható. Ugyanakkor a feketeszázak ideológiájában — antiszemitizmusában, eszközeikben, módszereikben, cselekedeteikben, szervezeteikben, rohambrigádjaikban, sőt stílusukban is — nem lehet nem észrevenni azokat az elemeket, azokat a vonásokat, amelyek az első világháború után kialakuló fasisztoid rendszereknek is immanens módon sajátjai lettek. Az orosz cári önkényuralom idején ezek a módszerek nem, vagy csak igen korlátozottan bontakozhattak ki, mert az abszolutizmusnak megvoltak a maga hagyományosan konzervatív eszközei és mechanizmusai – ám egyúttal korlátai is. A cári abszolutizmus keretei között a feketeszázak mozgalma csak önkéntes karhatalompótló szerepet, az abszolutizmus fanatikus védőbástyájának pozícióját tűzhette zászlajára, a cárizmus fenntartására szerveződött meg egész mechanizmusuk és ideológiájuk. Így nyilvánvalóan a cárizmus körülményei között a hatalom sohasem kerülhetett volna a kezükbe, sőt az I. világháború alatt az abszolutizmus működésképtelenségét látva egyenesen szembefordultak azzal a hatalommal, amelynek a megvédésére eredetileg szerveződtek. Új helyzet állt azonban elő a polgárháborúval; amikor a cár nélküli cárizmusban megkísérelték saját elveik szerint újjászervezni magukat és a társadalmat, ám háborús vereségük következtében rövid életű korporatív és totális próbálkozásaik eleve kudarcra voltak ítélve.

Mindezen okok következtében a feketeszázak a maguk korának feltételrendszerében a faszizmus proto jelenségeit produkálhatták csak, és Puriskevics sem volt több, mint a cári abszolutizmus fanatikus képviselője, aki eszközeivel, módszereivel — s talán stílusával is — túl ment a kor szokásain és politikai gyakorlatán. Ugyanakkor azt sem szabad elfelednünk, hogy — Umberto Eco szavaival

— ha valaki a parlamentáris rendszert elveti, és helyette az erős állam, erős párt, erős hatalom filozófiájával rukkol elő, akkor ott az „ősfasizmus” jelenségére gyanakodhatunk.¹⁰⁹

Mindenesetre Vlagyimir Mitrofanovics Puriskevics csupán előfutára, s nem első képviselője lehetett, a későbbi valódi totális diktatúrák ordas eszméinek és prominens képviselőinek. Hogy mozgalma milyen szerepet játszott a nácizmus és a valódi fasizmus megszületésében, hogy „pre” jelenségeket is produkáltak-e a „proto” mellett, az a jelenlegi kutatás legizgalmasabb kérdései közé tartozik.

¹⁰⁹ Az ősfasizmus jelenségét kimerítően körülírja: *Umberto Eco: Az ősfasizmus. Népszabadság* 1995. július 22.

Szegedi Péter

„FUTBALL-VIDÉKISÉG” A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT*

A keleti régió

1. A vidékiség fogalmának néhány sajátossága a magyar futballban

A magyar futball hű lenyomata annak az óriási szakadéknak, mely a fővárost és vidéket elválasztja: míg egy ferencvárosi, újpesti vagy éppen kispesti szurkoló szemében a helyi vetélytárs legyőzése bír nagy szimbolikus jelentőséggel, addig egy fővárosi egyesület vidéki fellépésén sokszor a „kollektív ellenszenv” egészen magas fokával találkozhatunk. A fővárosban és a vidéki városokban is Budapest a „viszonyítási pont”, egy vidéki csapat legyőzése korántsem vált ki akkora örömet a szurkolókból; a fővárosban sokan — ha kimondatlanul is — még ma sem tekintik őket egyenrangú partnernek, vidéken pedig a valamilyen formában mindenhol fellelhető vidéki identitás miatt a győzelem feletti öröm mellé a „sorstárssal” szembeni empátia is társul. Vidéken a fővárosiakkal szembeni ellenszenv foka alig-alig függ attól, hogy pontosan melyik egyesület az ellenfél, s e derbik jelentőségéhez csak a regionális ellenféllel vívott mérkőzés mérhető. Amit a fővárosban az Újpest–Ferencváros, azt vidéken a Szombathely–Zalaegerszeg, Győr–Sopron, Szombathely–Győr, Székesfehérvár–Dunaújváros, Debrecen–Nyíregyháza, Miskolc–Nyíregyháza, Békéscsaba–Debrecen stb. összecsapás jelenti. Vegyük észre, ezek az ellentétek — legyen az főváros–vidék, vagy két vidéki város közötti — messze túlmutatnak a labdarúgáson. Az, hogy egy vidéki drukker hogyan tekint egy fővárosi egyesületre (és fordítva) nem pusztán olyan szimpátia kérdése, mely véletlenszerűen irányul egyes klubokra vagy azok ellen. A futballnak az a sajátossága, hogy csapatsportág lévén, kollektív érzelmeket tud mozgósítani; a mérkőzéseknek az a tulajdonsága, hogy ezen érzületek kiélésének meglehetősen tág teret hagy, kizárja a véletlenszerűséget – a futball az identitás „megélésének” egyik leghatásosabb módja napjainkban. Az előző gondolatmenetet folytatva: az, hogy egy vidéki drukker hogyan tekint egy fővárosi egyesületre, megfelel annak, hogyan tekint magára a fővárosra, miképpen éli meg — a legtágabb értelemben véve — saját vidékiségét. Az ellenézés foka Magyarországon így nagyjából attól függ, hogy egyrészt milyen mértékben érzi hátrányát annak, hogy ő vidéki, és mennyire érzi azt, hogy az ő városa elszigetelt, marginális helyzetű, sőt *elnyomott*, egyáltalán mennyire érzi önmagát és városát hátrányos helyzetűnek pusztán vidéki volta miatt. Másrészt hogyan viszonyul azokhoz az értékekhez, melyeket lakhelyével, esetleg magával a vidékkel kapcsol össze és hangsúlyoz a fővárossal

* Ez a tanulmány készül a PhD disszertációm része. Hadas Miklós és Gyáni Gábor segítségét, értékes tanácsait ezúton köszönöm.

szemben. A regionális ellenféllel szembeni mérkőzés pedig ugyanennek a vidéki identitásnak „kiterjesztése”, azaz, ha a klub (mely ebben a megközelítésben magát a várost jelenti) esetleg nem is tud a főváros fölé kerekedni, legalább a régió feletti (szimbolikus) hatalmat magáénak tudhatja. Nem véletlen, hogy milyen sok közös vonás van a két talán legmarkánsabb regionális párviadal között, mind a Szombathely–Zalaegerszeg, mind a Debrecen–Nyíregyháza ellentétekben igen hasonló a két fél pozíciója. Az egyik oldal a tradíciót, a múltat: sőt, a régió feletti tradicionális hatalmat képviseli (Szombathely, Debrecen), a másik oldal — legalábbis önképük szerint — a feltörekvő, fiatal városoké, a dinamikus fejlődésé (Zalaegerszeg, Nyíregyháza). Mind a nyugati, mind a keleti példának azonban van egy témánk szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható vetülete: a vidékiségi fogalma is folyamatosan átértelmeződik, újradefiniálódik abból a szempontból, hogy a két versengő város között mekkora a „távolság”. Ma Debrecen és Nyíregyháza labdarúgócsapatai egyenrangú partnerek, mivel olyan bajnokságban játszanak, ahol a fővárosi egyesületek dominálnak — így mindketten *vidékiek*. A két háború között ez nem mindig volt így, s ez elmondható a Szombathely–Zalaegerszeg példára is. Akkor Nyíregyháza — nemcsak a futballban — Debrecen vidéke volt, a vidék nagyon sokáig más jelentést hordozott mind a debreceniek, mind a nyíregyháziak szemében, még a nyírségiek is önmagukat *Debrecenhez képest* vidékiként definiálták.

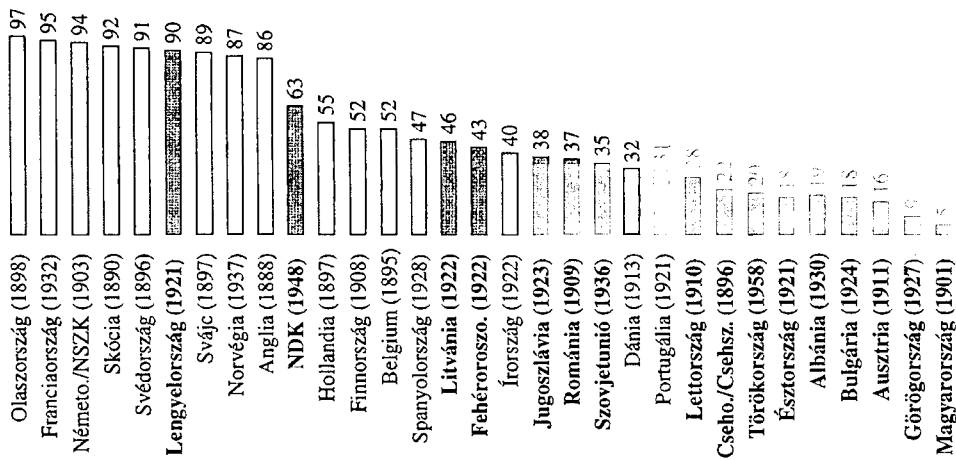
Kelet-Közép-Európában ugyanakkor a vidék (s ezen belül a vidéki futball) sajátos, a nyugat-európaiétól eltérő — negatív konnotációktól sem mentes — jelentést hordoz, melyre jó példa egy, immár több évtizedes múltra visszatekintő (nem hivatalos) cím. Vannak kifejezések, melyeket habár le lehet idegen nyelvre fordítani, értelmét azonban — mivel annak megértéséhez az adott közösségben élés, és az abból származó mélyen begyökerezett tudás szükséges — átadni nem lehet. Egy angol vagy német szurkoló valószínűleg nem értené azt a kérdést, hogy a Premier League-ban, vagy a Bundesligában melyik egyesület volt a *vidék legjobbj*a. A Manchester United, vagy éppen a Bayern München nevének összeillesztése a vidék legjobbj kifejezéssel, még egy közép-európai futballbarátnak is legalább fülsértőnek hat. Magyarországon elsősorban az 1960–70-es években volt (szimbolikus) jelentősége annak, ha egy klub a bajnokságban a vidék legjobbj lehetett, bár ezt a pozíciót azelőtt és azóta is sokan számon tartják. Ez a cím — melynek elnyerése (irracionális) büszkeséggel töltötte el a szurkolókat — a nyomorúságról szól: egy vidéki egyesület csak különös szerencséjének, esetleg a helyi hatalom, egyes vállalkozások jótékony hozzájárulásának köszönhetően, de többnyire a fővárosi egyesületek pillanatnyi visszaesésének következtében tudott és tud csak bajnok lenni, számukra az *egyetlen* kitörési lehetőség, ha a többi vidéki vetélytársukat megelőzhetik. Ebben az összefüggésben a bajnoki tabellák a *valóság*, a mindennapi élet szimbolikus leképezését jelentik: ez a valóság a szegénységről, a vidéki másodrangúságról, a főváros megkérdőjelezhetetlen szupremáciájáról, az egyenlőségre törekvés lehetetlenségéről szól. A vidék legjobbj cím részben elfedte, részben megerősítette a valóságot. Elfedte, mert a „legjobb” kifejezés hamis illúziókat keltett, de egyben meg is erősítette azt, hisz legjobbnak csak a vidékiek között lehetett és lehet lenni. A fővárosi egyesületek vidéki népszerűsége

pedig az egyenlőtlenség érzetéből fakadó rossz érzés mérséklése: a vidéki futballbarátok nagy részének a labdarúgás szeretete kudarcok sorát jelentené, ezért a helyi egyesület mellett (sőt, sokszor annak ellenében) egy fővárosi csapatnak is — mindenekelőtt a Ferencvárosnak — drukkolnak. Nem nehéz itt sem felfedezni az analógiát a *valósággal*: a vidéki szürkeségből, provincializmusból többnyire a fővárosban, a fővároson keresztül lehet kitörni, ha egy vidéki drukker sikerélményekre vágyik, egy budapesti egyesületnek (is) fog szurkolni. Ez ugyanakkor nem mond ellent annak, hogy a vidéki mérkőzéseken — ahol fővárosi egyesület az ellenfél — a kollektív ellenszenv gyakran egészen magas fokával találkozhatunk. Egyrészt ne felejtjük el, akik a mérkőzéseken az ellenfelet — többnyire csak verbálisan — „megsemmisítenék”, még a stadionban is kisebbséget alkotnak, a potenciális szurkolóknak (vagyis akik nem járnak mérkőzésekre) csak egészen kis hányadát teszik ki. Másrészt hiába drukkol valaki vidékiként a Ferencvárosnak vagy az Újpestnek, ha a fővárosi kedvenc a városába érkezik már „átalakul” fővárosivá, azaz a versengő identitáselemek között többnyire — bár nem feltétlenül — a lokális válik dominánssá.

Csupán nagy vonalakban utalnék rá: nem nehéz belátni, hogy a kelet-közép-európai futball főváros-centrikusságának eredete megegyezik magának a fővároscentrikusságnak az eredetével. A „keleti” modernizáció a fővárosokra koncentrált, az eleve „hátrányból induló” vidéki városok és a gyorsan fejlődő fővárosok közötti szakadék tovább nőtt. Az Angliából érkező játék pedig a fővárosokban terjedt el hamarabb, és lényegesen népszerűbbé is vált, mint a vidéki városokban. Az ok kézenfekvő: a futball ott lett igazán népszerű, ahol jelentős polgári lakosság él, amely növekvő mennyiségű szabadidejét e különös szórakozással (futballozással és mérkőzésre járással) tölti el. Ez a társadalmi csoport Európa keleti felén azonban jórészt a fővárosokra koncentráldott. Nem véletlen, hogy míg Nyugat-Európa bajnokságaiban már a kezdetektől fogva részt vettek a nagyvárosok egyesületei, addig Magyarországon, Ausztriában vagy Csehországban jórészt fővárosiak, de a versengés későbbi kiterjesztése is csak a városok kis hányadát érintette. Vagyis a bajnoki tabellák tágabb összefüggésben is a valóság leképezéseként értelmezhetők: az a főváros-centrikus struktúra, mely Kelet-Közép-Európára oly jellemző, a futballra is rányomta bélyegét. Ha az ország nagyvárosainak két háború közötti labdarúgását vizsgáljuk, nyomban pénztelenséggel, nemegyszer közönnyel és — a történelmi hagyományokból és a mindennapokból is táplálkozó — főváros-ellenességgel találjuk magunkat szembe. Sokszor ugyanazokkal a jelenségekkel, melyekkel a mindennapi életben is találkozhatunk. Mindez Nyugat-Európában szinte teljesen ismeretlen jelenség. Hiába jelentős a főváros szerepe több országban, még a centralizált Franciaországban is olyan vidéki centrumok alakultak ki, ahol a helyi futballklubok megelőzték és megelőzik fővárosi vetélytársaikat. Angliában ritkán jut fel londoni csapat a „csúcsra”, a Barcelona állandó vetélytársa a Real Madridnak, akárcsak a Porto a Benfica-nak vagy a Sporting Lisszabonnak, Párizs ritkán ad bajnokcsapatot. Németországban emberemlékezet óta nem játszott komoly szerepet berlini csapat az első osztályban, az AS Roma vagy a Lazio számára rendre csak epizódszerep jut. De ha átlépjük a „kelet-nyugati” határt, a kép azonnal megváltozik. Austria Wien vagy Rapid Wien, Slavia Praha vagy Sparta

Praha, Levszki Szófia vagy CSZKA Szófia, Panathinaikosz vagy Olympiakosz, a sor sokáig folytatható lenne. Az alábbi grafikon — melyben a közép- és kelet-európai országokat félkövér betűvel és sötét oszloppal jelöltem — jól mutatja, hogy (Magyarországra ez fokozottan érvényes) Kelet-Európában a vidéki futball helyzete valóban nyomorúságos.

A nem fővárosi bajnokok aránya a kezdetektől napjainkig¹

Ebben a dolgozatban két kérdést kívánok megvizsgálni. Az első (kiemelve az egyik legrégebbi és legmarkánsabb regionális párharcot): milyen előzményei vannak a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálásnak a két háború között, milyen konfliktusok voltak a két város labdarúgása között ebben az időszakban. A második kérdés arra irányul, hogy milyen gyökerei fedezhetők fel a főváros-ellenességnek a debreceni futballban a két világháború között, s hogyan változott a fővároshoz

¹ a) A „törpeállamokat”, az alacsony lélekszámú Ciprust, Izlandot és Észak-Írországot, az angoltól független, saját nemzeti bajnokságot csak néhány éve indító Wales-t, és az 1990 után létrejött országokat nem vettem be a statisztikákba.

b) Az adatok az 1998/99-es, illetve az északi országok esetében az 1999-es bajnokságig terjedő időszakra vonatkoznak. Az országok után zárójelben az első bajnokság kiírásának időpontja szerepel.

c) Törökország esetében az isztambuli, Csehszlovákiában csak a prágai, az NSZK esetében a nyugat-berlini, Hollandiában mind a hágai, mind az amszterdami, Görögországban az athéni és a pireuszi, Litvániában a vilniusi és kaunasi egyesületeket is fővárosinak tekintettem. Szintén fővárosinak tekintetem Magyarország esetében az Újpestet és a Csepelt (mindketten 1945 előtt kvázi vidékiként több bajnokságot is nyertek).

d) A balti államokban és Fehéroroszországban a szovjet korszakban is volt helyi bajnokság, a legjobb klubok azonban a szovjet bajnokságban indultak. Kaunas a második világháborút követően — fővárosi rangja elvesztése után — is megőrizte előnyös pozícióját a litván futballban, ami viszont annak is köszönhető, hogy a legjobb vilniusi csapatok (pl. a Zalgiris) a szovjet bajnokságban szerepeltek. Mindezek következtében ezen országok adatai csupán jelzésértékűnek tekinthetők.

e) Csehország (1919 előtt és 1992 után) adatait együtt számoltam a csehszlovák adatokkal. A csehszlovák bajnokságban 1945 előtt csak néhány idényben vettek részt szlovák egyesületek, és a csehek között is kimagasló volt a prágaiak aránya.

f) Az adatok forrásául az RSSSF nevű, futballstatisztikákkal foglalkozó szervezet honlapján közzétett bajnoki tabellák szolgáltak. A fenti adatok saját számítások eredményei. A szervezet honlapja: www.rsssf.com.

való viszony e 25 év alatt. Valószínűsíthető, hogy más városokban és 1945 után is hasonló jelenségekkel találkozhatunk, de ez a dolgozat nem nyújt teljes képet a „futball-vidékiség” jelentéstartalmainak és problematikájának változásairól. Egyrészt kutatásaim nem terjedtek ki a II. világháború utáni időszakra. Jól ismert, hogy a szocialista korszak több vidéki egyesületet „hozott helyzetbe” és kerülhettek így ki azok a „vidéki nyomorúságból”. Másrészt hiányzik az ország más régióinak beható vizsgálata. Nem tudom, hogy a vidékiség főváros-ellenes dimenziója miképpen jelent meg az ország *fejlettebb* részein, vagy miképpen jelent meg a *katolikus* többségű régiókban? Mint ahogy nem tudom azt sem, az egyes vidéki városok közötti ellentétek hogyan változtak időben. A szombathelyiek szemében mikor lett Zalaegerszeg a fő rivális – Győr helyett? A két város közötti jelentős különbségek miatt milyen volt a rivalizálás Békéscsaba és Szeged között, mi volt a versengés tétje? Volt-e Miskolcnak regionális vetélytársa? A kérdéseket sokáig lehetne folytatni, megválaszolásuk azonban részben e dolgozat keretein, de eddigi kutatásaimon is túlmutatnak. A rájuk adott válaszok hiányoznak ahhoz, hogy pontosan leírjuk a vidéki futball pozícióinak, illetve a vidékiség jelentésének időbeli változásait, ugyanakkor a két háború közötti tiszántúli labdarúgás példája elegendő ahhoz, hogy az első lépéseket megtegyük, a kérdéseknek legalább egy részét megválaszoljuk.

2. A vidék és a bajnoki rendszer 1945-ig

1901–1926: Budapest és vidék – külön utakon

Az első futballmérkőzést Magyarországon a vasutasok Törekvés dalárdájából alakult két csapat játszotta a Pékerdőn 1896 novemberében.² A gyorsan népszerűvé váló sportág elsősorban a fővárosban hódított, de a vidéket sem hagyta teljesen érintetlenül: 1899-ben Pozsonyban a PTE már sorra játszotta a nemzetközi mérkőzéseket, Bécs közelsége nagy hatással volt a pozsonyi futball fejlődésére.³ A századelő vidéki Magyarországon azonban nem ez volt a tipikus, még a nagyvárosokban is csak elvétve ismerték a futball-labdát, olyan pálya pedig alig állt rendelkezésre, melyen labdarúgó-mérkőzést lehetett volna rendezni. Nem is meglepő, hogy az 1901 januárjában megalakult labdarúgó szövetség (MLSZ) által meghirdetett első bajnokságban csak fővárosi csapatok indultak. Az egykori rádióriporter és szakíró Pluhár István szerint az MLSZ megosztotta Budapestet és a vidéket, mert „a főváros nem vezetni, hanem uralkodni akart, s a vidéket csak gyarmatnak, kiaknázzható és kihasználható területnek nyilvánította akaratlanul is ezzel a bajnoki rendszerrel.”⁴ 1905-ben a Temesvári FC kiírta Dél-Magyarország bajnokságát, a Pozsonyi TE pedig vándordíjat alapított. Először jelent meg a főváros-ellenesség: a pozsonyiak nem engedték meg, hogy a díjért fővárosi egyesületek is játszhassanak, Pluhár szavaival élve: „egyedül Pozsony kereste a vidék jogát.” A Budapest-vidék bajnoki megosztás mögött azonban korántsem a főváros

² Antal Zoltán – Sas Tibor: A magyar sport kézikönyve. Budapest, Sport, 1983: 310.

³ Pluhár István: A vidék futballja és a magyar bajnoki rendszer. In: Nemzeti Sport, 1926. december 24.

⁴ Pluhár István: i.m.

diktatórikus hajlama húzódott meg, csupán az erők reális felmérése. Az 1908/09-es bajnokságban először rendeztek országos döntőt, s Budapest bajnoka, az FTC 11:0 arányban legyőzte a vidéki bajnok Kassai AC-t. Ebben az időben honosodott meg annak a bajnoki rendszernek az alapja, amely szerint a két világháború között is rendezték a bajnokságokat. Az országot kerületekre osztották, ha azok nagyobb kiterjedésűek voltak, akkor ott egy-egy nagyobb település központjával kerületi alosztályokat hoztak létre. Év végén a kerületi bajnokok egymás ellen játszottak, melyen eldöntötték, hogy az adott évben melyik (vidéki) egyesület a legjobb Magyarországon. Bár az egyes kerületek határait többször változtatták, ez a rendszer képezte az alapját a bajnoki küzdelmeknek.⁵ Ebben a rendszerben — 1926-ig — a főváros és vidék közötti érintkezés elenyésző volt. A budapestiek külön bajnokságban játszottak, a „vidéki kapcsolat” mindössze annyi volt, hogy a fővárosi csapatok jelentős költségmentés ellenében *lementek vidékre*, vagyis „bemutatót” tartottak labdarúgásból.

1926–1935: Profizmus – a vidék „felemelése”

Az 1920-as évek elején a nézőszám emelkedésével egyre több pénz áramlott a fővárosi labdarúgásba. Az egyesületek profitjukat úgy tudták tovább gyarapítani, ha minőségi futballt játszva növelték nézőszámukat. Éppen ezért megnőtt a futballista értéke: már nem az önmaga testét kedvtelésből fejlesztő sportoló állt a középpontban, hanem az, aki látványos és eredményes játékával egyre több és több nézőt tudott a lelátóra csalogatni. Így a futballistának nem egyszerűen a „szimbolikus értéke” nőtt meg — vagyis nem pusztán arról volt szó, hogy a labdarúgás népszerűségével a futballisták a figyelem középpontjába kerültek — ez az érték valódi volt: koronában (százezer és millió koronákban) volt mérhető. Ezt az értéket a futballisták is felfedezték, a legjobbak nem voltak hajlandók ingyen játszani, az egyesületek pedig kénytelenek voltak fizetni. Ez az illegális álamatór rendszer — melyet Friedrich István⁶ a prostitúcióhoz hasonlított, Gömbös Gyula szerint pedig a testüket bocsátották áruba a játékosok — tarthatatlanná tette az egyesületek helyzetét.⁷ Az 1920-as évek elején a legjobb labdarúgók külföldre távoztak, ahol több pénzért játszhattak: kezdetben elsősorban cseh egyesületekhez, később többnyire Olaszországba, Ausztriába.⁸ Először Ausztriában számolták fel

⁵ Két példa a területi felosztásra (a Nemzeti Sport korabeli bajnoki tabellái alapján):

Trianon előtt (1912/13-as bajnokság)

I. Pestvidéki kerületi osztály (Kecskemét-vidéki és Soroksár-vidéki alosztály); *II.* Északmagyarországi kerületi osztály (Kassavidéki és Miskolcvidéki alosztály); *III.* Keletmagyarországi kerületi osztály (Nagyváradvidéki és Ungvárvideki alosztály); *IV.* Erdélyrészi kerületi osztály; *V.* Délmagyarországi kerületi osztály (Aradvidéki és Szegedvidéki alosztály); *VI.* Dunántúli kerületi osztály (Pécsvidéki, Pozsonyvidéki és Győrvidéki alosztály).

Trianon után (1925/26-os bajnokság)

I. Középmagyarországi kerület (Váci, Kecskeméti, Pestkörnyéki és Pestkörnyéki-budai oldal alosztály); *II.* Északi kerület (Miskolci és Mátravidéki alosztály); *III.* Keleti kerület; *IV.* Nyugati kerület; *V.* Délnyugati kerület (Kaposvári és Bajai alosztály); *VI.* Déli kerület (Szegedi és Csabai alosztály).

⁶ Miniszterelnök (1919), a MAFC egyszeres válogatott balfedezete (1904), az 1920-as évek első felében a Magyar Labdarúgó Szövetség elnöke.

⁷ Friedrich (előadás a profizmusról rendezett ankéton): Nemzeti Sport, 1923. 01. 27.; Gömbös (a Testnevelési Alapról szóló vita, parlamenti felszólalás): Egyetértés, 1924. 03. 01.

⁸ A külföldön játszó magyar labdarúgókról lásd: Dénes Tamás – Peterdi Pál – Rochy Zoltán – Selmei József: Kalandozó magyar labdarúgók. Budapest, Aréna 2000, 1999.

az államátörizmust, 1924 őszén legalizálták a profizmust, alig négy hónap múlva ezt tette a cseh labdarúgó szövetség is.⁹ Csehországban a profizmus kezdetétől részt vettek vidéki egyesületek az élvonalban, többen tartósan jó eredményt értek el, kezdetben az ŠK Kladno, később a Židenice Brno, az ŠK Prostějov vagy a német (morva) Teplitzer FK (Teplice). Ausztriában a professzionalizmus legalizálása érintetlenül hagyta a vidéket, csupán 1938-ban a német megszállók „emelték fel” a vidéki egyesületeket, ezzel párhuzamosan azonban a profizmust is megszüntették.¹⁰

Budapesten 1926 nyarán döntöttek arról, hogy bevezetik a profizmust,¹¹ ugyanakkor vidéki városoknak is lehetővé teszik, hogy hivatásos labdarúgókat foglalkoztató egyesületeket hozzanak létre. „Meg kell akadályozni azt, hogy a vidék legjobbjait a főváros hódítsa el, mely ezeket a nagyszerű tehetségeket gyilkos életével idő előtt elfogyasztja, exportcikké gyúrja. Egyenjogúsítani kell a vidéki futballt a fővárossal azáltal, hogy leromboljuk a mostani ostoba, az egyetemes fejlődést akadályozó bajnoki rendszert. Új, egészséges rendszert kell teremteni, melyben az egész ország futballja vesz részt, mely az egész ország futballnívóját emeli és fejleszti. Nincs egyetlen ország sem, mely annyira elhibázott rendszer alapján rendezné bajnokságát, mint Magyarország.”¹² Az, hogy a bajnoki küzdelmekbe vidéki egyesületeket is bevontak, két okkal magyarázható. Egyrészt megerősödtek a vidéki klubok. Az első világháború előtt rendezett egyetlen országos döntőben a Kassa 11:0-ás vereséget szenvedett a Ferencvárostól. Az 1922/23-as bajnokságban rendeztek ismét országos döntőt, az MTK csak 2:0-ra tudta legyőzni a Szombathelyi AK-t. A következő évben ugyanez a két egyesület játszotta a döntőt. Ekkor már döntetlen (!) lett az eredmény, a fővárosi egyesület csak megismételt mérkőzésen tudott nyerni. A másik ok a korszak vidéket támogató, s a fővárost megvédelemző ideológiájával van összefüggésben. Könnyen kimutatható: ahogyan a rendszer folyamatosan jobbra tolódott, úgy erősödtek a vidéki futball pozíciói. Az első vidéki bajnokcsapat, a Nagyváradi AC 1944-ben nyerte meg a bajnokságot.

1926 nyarán sorra alakultak meg a vidéki profi egyesületek, az augusztusban a Profeszionista Labdarúgó Szövetséget alapító 23 egyesületből¹³ négy volt vidéki

⁹ Ausztriát és Csehországot nem sújtotta olyan mértékben a labdarúgók elvándorlása, mint Magyarországot, ott elsősorban az motiválta a legalizálást — ami egyébként Magyarországon is probléma volt — hogy így kívántak véget vetni a játékosok mértéktelen követelődésének, hiszen a profi labdarúgók bérét a Profeszionista Labdarúgó Szövetség szabályzata maximalta. A prágai és bécsi profizmus előkészítéséről, a két város klubjainak profizmushoz való viszonyáról: Nemzeti Sport, 1924. 08. 04.

¹⁰ Az 1938/39-es bajnokságba feljutó négy csapatot területi elv szerint választották ki: ESV Wacker Wiener Neustadt (Niederdonau), SK Amateure Steyr (Oberdonau), Grazer SC (Steiermark), SC Austro-Fiat Wien (Wien). A csehszlovák és osztrák labdarúgó bajnokságok végeredményei: www.rsssf.com.

¹¹ Először Angliában vezették be a profizmust 1886-ban, majd következett (a teljesség igénye nélkül) Ausztria (1924), Csehszlovákia (1925), Magyarország (1926), Spanyolország (1926), Uruguay (1932), Franciaország (1932), Brazília (1933), Bulgária (1934).

¹² Nemzeti Sport, 1926. 04. 15.

¹³ A profi egyesületek többnyire nem teljesen önálló klubok voltak, hanem egy nagyobb sportegyesület hozott létre profeszionista labdarúgó szakosztályt (a tabellák alapján ezért „tűnik” úgy, hogy minden egyesület nevet változtatott). Az elnevezések alapján így lett az FTC-ből Ferencváros (vagyis a Ferencváros tulajdonképpen az FTC egyik szakosztálya volt), az UTE-ből Újpest, az MTK-ból Hungária. Teljesen független profi egyesület nagyon ritkának számított (ilyen volt pl. a debreceni

(a kaposvári Somogy, a szombathelyi Sabaria, a szegedi Bástyá, és a debreceni Bocskay).¹⁴ Később számos városban jött létre profi labdarúgóklub, közülük az első osztályban is szerepelt a miskolci Attila és a pécsi Pécs-Baranya. A labdarúgó bajnokságot megosztották, a profi ligában csak hivatásos labdarúgókat foglalkoztató egyesületek indulhattak, emellett továbbra is működött a régi — területi elven működő — amatőrbajnokság.¹⁵ A hivatásos labdarúgókat foglalkoztató rendszer azonban nem tette teljesen egyenrangúvá a vidéket és a fővárost, éppen jellege miatt, hiszen a profizmus csak gazdag nagyvárosokban tudott volna hatékonyan működni, ilyenek azonban Magyarországon nem voltak. A vidéki városoknak viszont nem volt más választásuk, profi csapatot kellett létrehozniuk, ellenkező esetben jó képességű labdarúgók kivétel nélkül a fővárosba kerültek volna, hiszen egy „klasszis” játékos akár 300–400, egy közepes képességű futbalista is legalább 100–150 pengőt megkeresett havonta profiként.¹⁶ A profizmus tehát ebben az összefüggésben nemcsak lehetőséget adott, de kényszerhelyzetet is teremtett a vidéki városoknak.

1935–1944: Nemzeti Bajnokság – a vidéki futball „aranykora”

A magyar futball politikai befolyásolása soha azelőtt nem volt olyan egyértelmű, mint a Horthy-kor utolsó tíz évében. Ahogyan radikalizálódott a politikai rendszer, úgy avatkoztak be egyre többször „felülről” a futballba. 1935-ben megszüntették a profi bajnokságot, s helyette a Nemzeti Bajnokságot vezették be.¹⁷ Nem

Bocskay, vagy a miskolci Attila), mivel így nehezebb volt játékosokat szerződtetniük. Az ilyen kluboknak úgynevezett „anyaegyesületet” kellett választaniuk, aminek az volt a haszna, hogy onnan anélkül kérhettek kölcsön egy-egy mérkőzésre játékosot, hogy le kellett volna szerződtetniük.

¹⁴ A professzionista szövetség alapítói: Nemzeti Sport, 1926. 07. 28. Nem egyértelmű, hogy mely városokat tekintjük vidékinek. A két háború között közigazgatásilag „vidéki” egyesület volt a Kispest, vagy az Újpest, azonban ezeket a csapatokat fővárosinak tekintették. Két olyan első osztályú egyesület volt, melyet akkor vidékinek tekintettek, ma pedig fővárosinak számít, ez a Soroksár és a Budafok. Ebben a dolgozatban a statisztikák szempontjából minden olyan egyesületet fővárosinak tekintettem, amely jelenleg közigazgatásilag fővárosinak számít.

¹⁵ 1927-ben az MLSZ 600 profi és 80000 amatőrlabdarúgót tartott számon Lásd: *Szerbák Elek*: A professzionizmus bevezetése a magyar labdarúgósportba az 1920-as években. Kézirat, Testnevelési Egyetem Könyvtára, Budapest, 1979: 47.

¹⁶ A játékosok fizetését a professzionista labdarúgó szövetség 1926-os szabályzatának 13. és 14. §-a állapította meg. A játékosok keresete két fő forrásból származott (Részletezve: *A Magyar Professzionista Labdarúgók Szövetsége Általános Rendszabályai*. Budapest, kiadja az MPLSZ Végrehajtó Bizottsága, 1926: 13–14):

1. *Fizetés*: A profi játékos maximális heti fizetése 60 pengő, minimum 5 pengő. Minden eltelt szolgálati év után joga van az egyesületnek a maximális fizetést heti öt pengővel emelni, a maximális heti fizetés azonban nem lehet több 100 pengőnél.

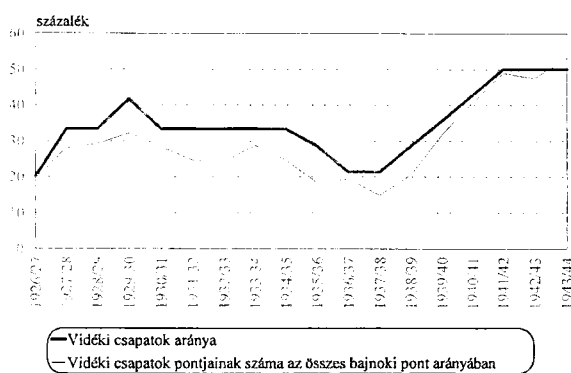
2. *Prémium*: a) A *prémium* maximuma nyert mérkőzésnél 40 pengő, döntetlennél 15 pengő; b) A *szereplési jutalék* aszerint állapítandó meg, hány bajnoki-, kupa-, vagy nemzetközi mérkőzésen vett részt a játékos, ennek nagysága nem lehet több az évi fizetés 25 százalékánál; c) *Jutalomjáték*, melynek maximális összege 100.000 pengő; d) *Zsebpénz* akkor folyósítható, ha a csapat úton van, maximális összege napi 5 pengő.

¹⁷ Ebben az átalakításban talán a politika német orientációja is szerepet játszhatott, a hitleri Németország volt az egyik legnagyobb ellensége a profizmusnak. Nemcsak Németországban nem adtak szabad utat a professzionizmusnak, Ausztriában az Anschluss után megszüntették a profi bajnokságot, betiltották a bécsi cionista Hakoah-t. Megváltoztatták az asszimiláns bécsi zsidók egyesületének, az Austria Wien nevét — egyébként nem teljesen logikátlanul -- SC Ostmark-ra, és csak

egyszerűen névcseréről volt szó, az új bajnokságban már amatőr egyesületek is helyet kaptak. A résztvevő csapatok összetétele évről-évre úgy változott, hogy az egyre inkább megfelelt a jobboldali „ideálnak”. Ennek az átalakulásnak öt eleme volt.

1. A profi egyesületek aránya folyamatosan csökkent. A hivatásos labdarúgókat foglalkoztató klubok egyik legfőbb bevétele a külföldi túrákból származott, ezek a lehetőségek azonban csökkentek, majd a világháború miatt megszűntek. Ez azzal járt, hogy a régi profi klubok közül alig egy-kettő tudott életben maradni (gyakorlatilag csak a Ferencváros és az Újpest), de ezekben is egyre több amatőr játékos játszott. Nemcsak vidéki profi egyesületek szűntek meg (1932-ben a szombathelyi Sabaria, 1936-ban a miskolci Attila és a kaposvári Somogy), de több fővárosi klub is veszélybe került, sőt a Soroksár majd a Phöbus fel is oszlott.

Vidéki egyesületek az első osztályban¹⁸

2. Nem a „régii” amatőr egyesületek tértek vissza az első osztályba, a MAC például (a profizmus elleni tiltakozásul) 1925-ben örökre kivonult a futball élvonalából. Az új jobboldal ideálja nem a régi, alulról szervezkedő, polgári amatőr klub volt, hanem a felülről szervezett, korporatív cégsportegyesület.¹⁹ Ekkor vált első osztályú egyesületté Budapesten a vasutas Törekvés (1935), az Elektromos

úgy működhetek tovább, ha új vezetőséget választanak (Debreceni Független Újság, 1938. 03. 19.). Nevüket négy hónap múlva „visszakapták”. Kényszerű névváltoztatásra máshol is volt példa a korszakban, ezek közül a legismertebb: a római ősökhez és az olasz hazához nem méltó nevet viselő Internazionale, Milánó védőszentjének nevét volt kénytelen felvenni, így lett — Mussolini idején — Ambrosiana.

¹⁸ A magyar bajnokságok tabellái és a mérkőzések eredményei (1926/27–1943/44): *Antal Zoltán – Sas Tibor*: i.m.: 370–387. alapján saját számítások.

¹⁹ A cégsportegyesületek száma az 1920-as években nőtt meg ugrásszerűen, köszönhetően a Testnevelési Törvény 7. §-ának: „Minden legalább 1000 munkaerőt alkalmazó kereskedelmi, ipari, mezőgazdasági vagy hatósági üzem (gyár, vállalat stb.) köteles munkásai és egyéb alkalmazottai testnevelési szükségleteinek kielégítéséről (sporttér, fürdőhely, gyakorlóterem stb.) megfelelően gondoskodni. Kisebb üzemek e cél érdekében nagyobb üzemekhez hozzácsatlандók, esetleg több kisebb üzem társítandó.” (1921. évi LIII. Törvénycikk a testnevelésről. Országos Törvénytar, 1921. 12. 31.) A cégsportegyesületekről részletesen: *Kun László*: A szabadidő-mozgalom és a vállalati sport a Horthy-korszakban. In: *Testnevelés és Sporttudomány*, 1982/1. 17–26.; *Szegedi Péter*: Jobbra át! Adalékok a keresztény-nemzeti sportegyesületek debreceni szociogeneziséhez. In: *Korall*, 1. 2000. nyár: 78–79.

(1936), a Taxisok [Szürketaxi] (1937), a Gamma (1939), a Csepeli Weisz Manfréd és a BSZKRT (1940), a Lampart (1941), végül a be nem fejezett 1944/45-ös bajnokságban a Ganz és a MÁVAG. A profi klubokkal ellentétben ezeknek a csapatoknak nem volt szükségük túrákra ahhoz, hogy önmagukat eltartsák. A gyárak, üzemek szponzorálták e klubokat,²⁰ de emellett olyan jelentős tagságuk volt — mivel az adott gyár minden alkalmazottja automatikusan (tagdíjfizető!) tagja volt az egyesületnek — ami önmagában elegendő garancia volt az anyagi sikerességre. Ezeket a cégsportegyesületeket gyakran a gyárak vezetői hozták létre, sőt az 1930-as évek második felében számos példa volt arra, hogy egy elszegényedett egyesületet vett át a gyár, s tette azt eredményesen működő cégsportegyesületté. A Lampart fegyvergyár 1937-ben vette át az első ligától visszalépett Er-So. (Erzsébet-Soroksár) csapatát, a Gamma FC 1939-ben egyesült a kilátástalan anyagi helyzetű Budafokkal.²¹ 1937 novemberében a Weisz Manfréd gyár a Csepel FC-t vette át, a Nemzeti Sport szerint „a Csepel sorsa ahhoz a szegény emberhez hasonlít, aki hirtelen megnyeri a főnyereményt.”²² 1938 júliusában a Diósgyőri Vasgyár kapott nagyobb teret a DVTK vezetésében: a klubból cégsportegyesület lett, nevét DI-MÁVAG-ra változtatta, cserébe kapott egy stadiont...

3. Az 1930-as évek végétől folyamatosan „megszabadultak” azoktól az egyesületektől, melyek társadalmi háttere nem volt megfelelő a szélsőjobboldali kurzus számára. Az átalakulás első jele volt, hogy 1939 áprilisában az Országos Testnevelési Tanács javaslatára a kormány a Magyar Labdarúgó Szövetség önkormányzatát felfüggesztette, s miniszteri biztosnak kinevezte Gidófalvy Pál hódmezővásárhelyi (!) tiszteletbeli tanácsnokot, a Délmagyarországi Labdarúgó Alsövetség elnökét.²³ Ez a lépés nyilván egy gesztus volt a vidéki labdarúgás felé is, először volt vidéki vezetője a szövetségnek. Az új vezetés látványosan „zsidótlantította” a labdarúgást, első lépésként egy hónappal kinevezése után Gidófalvy bejelentette, hogy csak keresztény bíró vezethet mérkőzést.²⁴ A változások a futball első vonalában is éreztették hatásukat. A jelentékeny zsidó háttérrel rendelkező Nemzeti

²⁰ Ez nem jelenti azt, hogy a profik ne kapcsolódtak volna nagyvállalatokhoz. Az Újpestet az Egyesült Izzó „emelte fel” (*Rejtő László: Kilenc klub krónikája*. Budapest, Sport, 1969: 170–171), a Ferencváros a Gschwindt céghez kötődött (*Rejtő László: i.m.: 669.*).

²¹ A Gamma az 1945 előtti korszak egyik legsikeresebb cégsportegyesülete volt. A Budafokkal való egyesülés után azonnal szerződtek három (válogatott!) ferencvárosi labdarúgót, majd öt Bocs-kay játékost, három év múlva pedig már 23.000 pengőt ajánlottak az Újpestnek, ha az elengedi a korszak legjobb magyar futballistáját, Zsengellér Gyulát. A vállalat vezérigazgatója és a klub elnöke — Juhász István — pedig 1942 végén már az Magyar Labdarúgó Szövetség elnöke volt.

²² Nemzeti Sport, 1937. 12. 23.

²³ Részlet az Országos Testnevelési Tanács indoklásából: „A legnépszerűbb magyar sportág vezetéséből hiányzik a céltudatos nemzetnevelő készség. [...] Labdarúgásunk szelleme erősen elüzlétiesedett, s emiatt az üzleties szellem miatt nem csak a sportszerűség gondolata szorult gyakran háttérbe, de a nemzeti fontosságú feladatok jelentősége is szenvedni volt kénytelen. [...] Mindezek a hibák és hiányosságok egyre jobban kimélyítették azt az ellentétet is, amely újabban a magyar labdarúgócsapat és a keresztény középosztály között kifejlődött. S az ellentéteket csak súlyosbította az a körülmény, hogy a nemzetnevelésben hathatós tényező szerepére hivatott magyar labdarúgócsapat vezetői közé nagy számmal kerültek be olyanok, akik a magyar ifjúság nemzeti szellemben való vezetésére nem alkalmasok.” (Nemzeti Sport, 1939. 06. 20.)

²⁴ Debreceni Újság – Hajdúföld, 1939. 07. 13. Gidófalvy a játékvezetői tanfolyam megnyitóján jelentette be a döntést, a MOVE székházában. Az átszervezés miatt új bírókat kezdtek toborozni. A tanfolyam díját 16–20 pengőről 1 pengőre szállították le.

önmaga „vonult vissza”, azaz lépett vissza a bajnokságból, ezután következett a Hungária (1940),²⁵ majd az MTK (1941) ellehetetlenítése illetve betiltása, végül az ország összes egyesületének „árjásítása” (1942).²⁶ Nem volt könnyű a baloldali munkás-sportegyesületek helyzete sem. A Vasast először fel akarták függeszteni, mivel bejelentés nélkül játszottak Pesterzsébeten (a Vöröskereszt javára...), később a klub élére miniszteri biztost neveztek ki, nevét pedig Kinizsire változtatták.²⁷ 1944-ben minden olyan sportegyesületet feloszlattak, melyek nem igazolták tagjaik származását, vagy „működésük nem volt összeegyeztethető a kereszténymezeti szellem követelményeivel.”²⁸

4. Növekedett a vidéki egyesületek száma a bajnokságban, de akárcsak a főváros esetében, itt sem a „rég” vidéki klubok — vagyis nem a profi Sabaria, Attila, Somogy stb. — töltötték fel az első osztályt. Azokban a városokban, ahol eredetileg is volt profi egyesület, helyüket cég sportegyesületek vették át. Szombathelyet a Sabaria helyett a vasutas (tehát amatőr) Haladás képviselte az első osztályban. Debrecenben ugyanez a folyamat zajlott le, vagyis egy profi egyesületet (Bocskay) egy vasutas klub (DVSC) váltott. 1941-ben Szegednek már két élvonalbeli csapata volt, a SZAK mellett a Szegedi Vasutas. A miskolci Attila helyét a Diósgyőri Vasgyár (DIMÁVAG) csapata vette át. Ekkor került az első osztályba több kisvárosi cég sportegyesület is, így 1935-ben a Salgótarjáni Bányász, 1938-ban a Szolnoki MÁV, 1940-ben a Tokod (!).

5. A vidéki egyesületek számának növekedését azonban döntően nem a vidéki cég sportegyesületek megjelenése okozta. A határmódosítások következtében visszakerült városok labdarúgócsapatait több esetben azonnal az első osztályba sorolták be (aminek jogosságát néhány — az élvonalbeli tagságért évekig küzdő, s azért komoly anyagi áldozatokat hozó — egyesület megkérdőjelezte). Élvonalbeli csapat lett a Kassa, majd a Nagyvárad és a Kolozsvár, végül az Újvidék.

Az átalakulás „drámai” voltát jelzi, hogy az 1943/44-es bajnokság 16 csapata között mindössze három olyan volt (Ferencváros, Újpest, Kispest), amely az utolsó profi bajnokságban — az 1934/35-ösben — is szerepelt. Sem azelőtt, sem azóta nem fordult elő, hogy az első osztály mezőnye kevesebb mint egy évtized alatt ilyen mértékben kicserélődjön! A korábbi évekhez képest a vidéki klubok azonban nemcsak számukat tekintve erősödtek meg. A második világháborúig egyedül a Bocskay állhatott vidékiként dobogóra, 1934-ben. Az 1940/41-es bajnokságban a Szeged bronzérmes lett, egy évvel később példáját követte a Szolnoki MÁV. 1942/43-ban a Nagyvárad lett a második, a következő évben pedig bajnok, úgy, hogy a harmadik helyet is vidéki csapat, a Kolozsvár szerezte meg.

²⁵ A magyar sportvezetés jó tanítványa bizonyult: ahogy Bécsben az Austria Wien-t, úgy Magyarországon a Hungáriát akarták arra kötelezni, hogy új vezetőséget válasszanak meg. Az Austria ezt megtagadta, a Hungária önmagát oszlatta fel (*Rejtő László*: i.m.: 66–67).

²⁶ A Nemzeti feloszlása: *Nemzeti Sport*, 1939. 11. 10.; a Hungária feloszlása: *Rejtő László*: i.m.: 66–67., az MTK betiltása: *Nemzeti Sport*, 1941. 03. 23.; a sportegyesületek teljes árjásítása: *Debreceni Újság – Hajdúföld*, 1942. 02. 28.

²⁷ A Vasas elleni támadások: *Nemzeti Sport*, 1944. 04. 18., 1944. 04. 21.

²⁸ *Nemzeti Sport*, 1944. 05. 12.

3. A vidékiség jelentéstartalmainak változása a keleti régióban

Debrecenben 1902-ben adták át az első labdarúgásra is alkalmas pályát és két labdarúgócsapat is alakult. Az 1867-ben alapított Debreceni Torna Egyletben és a MÁV Műhely vasutasai által ebben az évben alapított Egyetértés FC-ben (1912-től Debreceni Vasutas Sport Club) is ekkor kezdtek futballozni. Míg azonban Budapesten egyre jelentősebb közönség előtt játszották a mérkőzéseket, addig Debrecenben — érdeklődés hiányában — szinte évről-évre újra kellett szervezni a csapatokat. Jellemző, hogy amikor 1909-ben (!) az Egri AC Debrecenben mérkőzött a DTE-vel, a találkozóra mindössze 40–50 ember volt kíváncsi.²⁹ A DTE 1910-ben belépett az MLSZ-be, s először vett részt debreceni egyesület a kerületi bajnokságban: a debreceniek kassai, miskolci, nagyváradai, eperjesi és sátoraljaújhegyi egyesületekkel mérkőztek. Egy év múlva már kisebb volt a kerület, a kelet-magyarországi bajnokság *nagyváradai* alosztályában öt nagyváradai és négy debreceni, az *ungvári* alosztályban két szatmárnémeti, egy-egy nyíregyházi, kisvárdai és ungvári egyesület vett részt. Debrecen és Nagyvárad — a keleti kerület két vezető városa — versengésének azonban az első világháború véget vetett. 1920 után a határmódosítások következtében a keleti labdarúgó-kerület területe lecsökkent, a bajnoki címért nyíregyházi, debreceni és kisvárdai egyesületek játszottak. Az 1920/21-es bajnokságban még egyértelmű volt Debrecen fölénye, bár már ekkor is előfordult, hogy a nyíregyháziak mérkőzést nyertek debreceni csapat ellen. Nyilvánvaló volt, hogy az új bajnokságban (amelyben ráadásul először játszott egymás ellen debreceni és nyíregyházi egyesület), a Debrecen–Nagyvárad rivalizálást a Debrecen–Nyíregyháza párharc fogja átvenni. Ez a küzdelem azonban lényegesen különbözött a világháború előttitől, két szempontból is:

1. Egyrészt 1914-ig két hasonló nagyságú és pozíciójú (vagyis egyenrangú) város egyesületei küzdöttek a bajnoki címért, két olyan település, mely már több évszázad óta meghatározó szerepet töltött be a régió politikai, gazdasági, vallási életében. Az 1920-as évek elején azonban a helyzet gyökeresen megváltozott: Debrecen ellenfele az „ősi” Nagyvárad helyett a „modern” Nyíregyháza lett. Az a Nyíregyháza, mely csak néhány évtizede lett — Nagyállót váltva — Szabolcs vármegye székhelye, s amely bármennyire is fejlődött dinamikusán (tegyük hozzá, elsősorban korábbi önmagához képest, és a nyíregyházi polgárok szemében) nem volt egyenrangú Debrecennel (a hajdúsági városban több mint kétszer annyian laktak, mint Nyíregyházán). Jellemző, hogy a két város között rivalizálásról (nemcsak a sportban!) elsősorban Nyíregyházán beszéltek, a debreceniek nem igazán tekintették a szabolcsiakat komoly vetélytársnak.

2. Másrészt megváltozott a futball társadalmi szerepe. Lényegesen több egyesületben, s az első világháború előtti időszakhoz képest nagyságrendekkel többen futballoztak, és nagyobb volt a nézők érdeklődése is a mérkőzések iránt. Míg 1910 körül sokszor csak néhány néző előtt játszották a mérkőzéseket, addig 1920 után akár több ezren is ellátogattak egy-egy találkozóra. A sportág egyre markánsabb népszerűsége megváltoztatta a sportegyesületek arculatát is, a vezetőségi tagok között egyre gyakrabban tűntek fel a helyi közigazgatási, politikai, gazdasági elit prominens képviselői is. A sport (és elsősorban a labdarúgás) a mindennapok

²⁹ Debreceni Független Újság, 1909. 10. 05.

részévé vált. Jól jelzi ezt, hogy a századelő napilapjaiban csak elvétve közöltek sporthíreket, az 1910-es évekre állandósult a sportrovat, 1920-tól kezdődően pedig sokszor a vezércikk (!) témája is a sport volt. Megjelentek a sportújságok is. 1911-ben és 1912-ben a debreceni és a nagyváradi sportújságok néhány szám kiadása után megszűntek, az először 1920-ban megjelenő Keletmagyarországi Sporthírlap már 18 évig működött.³⁰

Az 1926 előtti struktúrában a fővárosi és vidéki klubok ritkán érintkeztek egymással, a vidéki városokban a fővárosiak vendégszereplése igazi „ attrakciót” jelentett, nem is merült fel, hogy a budapesti egyesületekben potenciális vetélytársat lássanak. Így a vidéki városok csak egymással rivalizálhattak, ezért — amint azt a bevezetésben is említettem — maga a vidék kifejezés is sajátos jelentést kapott. A keleti kerület központja Debrecenben volt, ezért 1926-ig a hajdúsági város egyesületeinek drukkeri *soha* nem nevezték saját csapataikat vidékinek, ezzel a kifejezéssel a nyíregyháziakat és a kisvárdaiakat jelölték. Nyíregyházán a vidékiek alatt szintén ezeket a városokat, vagyis önmagukat és Kisvárdát értették. Mivel Nyíregyházán Budapest szintén nem volt „viszonyítási pont” (hanem Debrecen), a hajdúsági várost *soha* nem nevezték vidéknek.

A profizmus bevezetésével azonban gyökeresen megváltozott a vidékiségi jelentése is. Debrecenben már önmagukat is vidékiként definiálták a szurkolók, Nyíregyházáról pedig — mivel ott nem alakult profi egyesület — szinte elfeledtek (hozzátehetjük: a debreceni amatőregyesületekről is). Míg a vidék jelentése Debrecenben pozitívvá vált, úgy a szétválás után a nyírségi városról gyakorlatilag alig jelent meg többé sporthír Debrecenben, ebben a versenyfutásban Nyíregyháza vereséget szenvedett. Nem meglepő, hogy Bencs Kálmán — aki 1935-ig volt Nyíregyháza polgármestere — egy ízben azt mondta, egyetlen dolgot irigyel Debrecenből, a Bocskay FC-t.³¹ Egy évvel a Bocskay megalakulása után többen Nyíregyházán is felvetették, hogy alapítsanak ők is profi egyesületet. A vidéki városok közötti küzdelemből Nyíregyháza sem akart kimaradni: „Ha Szombathely, Szeged, Miskolc, Debrecen, Kaposvár, úgy Nyíregyházának is ott kell lenni a vidék futballsportjáért küzdők soraiban! Ha számszerűleg kevesebben is, de a múltban mindig megmutattuk, hogy szívvel-lélekkel dolgozva hallatunk sportmunkánkról. Hosszú idők nehéz munkájával mi is kijártuk az alsóbb osztályokat, predesztinálva érezzük magunkat, hogy felsőbb osztályba léphessünk!”³² Alig telt el azonban néhány nap, s Debrecenben már arról beszéltek, hogy „Nyíregyházán a mozgalommal kapcsolatban nincs szó komoly ember komoly akciójáról. Bevégzetett...”³³ Valóban nem volt komoly a szervezkedés, érdemi vita tulajdonképpen csak arról szólt, hogy a meg sem született egyesület a Szabolcs FC vagy a Bessenyei FC nevet kapja...³⁴ Ez viszont azt jelentette, hogy Nyíregyházának maradt a kerületi amatőr bajnokság, ahol viszont — mivel a Bocskay a debreceni egyesületek játékosából verbuválódott, így azok meggyengültek — könnyű dolguk

³⁰ Az 1920-as évek elején válik „komoly” lappá a Nemzeti Sport is, hiszen a korabeli heti egy-két megjelenés után rövidesen napilapként jelent meg.

³¹ Debreceni Független Újság, 1935. 01. 27.

³² Nyírvidék, 1927. 07. 01.

³³ Nyírvidék, 1927. 07. 07.

³⁴ Nyírvidék, 1927. 06. 19.

volt a nyírségi egyesületeknek. Ahogyan egy debreceni lap nem kevés malíciával írta, „a vidék mohón vetette rá magát a gazdátlanra vált prédára, az árván maradt bajnokságra.”³⁵ A nyírségi drukkerok pedig még arra is képesek voltak, hogy Debrecenbe utazzanak szurkolni – a Bocskay ellen... A Bocskay–Sabaria mérkőzésről tudósító Debrecen egy — akkoriban még — érdekes jelenségről számolt be: „A közönség magaviseletéről szólva meg kell emlékeznünk a tribünön helyet foglaló mintegy 60–80 főnyi nyíregyházi közönségről, akik feltűnő módon tüntettek a Bocskay ellen. Ezt a viselkedést a jövőre nézve mindenesetre megjegyezzük magunknak.”³⁶ Természetesen nem ez volt a jellemző, a Bocskay a régió egyetlen profi egyesületként a nyírségieket is vonzotta, így például több Bocskay–Ferencváros mérkőzésre indítottak különvonatot Nyíregyházáról.³⁷

A Nemzeti Bajnokság bevezetése és a vidéki egyesületek látványos előretérése nem hagyta érintetlenül a vidékiség jelentéstartalmait sem. A Budapest–vidék ellentét gyakorlatilag eltűnt, a korabeli debreceni lapokban alig találunk utalást arra, hogy a fővárosiak elnyomnák vidéki vetélytársaikat. A Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás is szinte teljesen megszűnt. Az 1930-as években a kerület bajnoki címéért már nemcsak e két város egyesületei játszottak, sőt, a korszak legsikeresebb klubjai — akárcsak az országos bajnokságban — itt is az „új” cégsportegyesületek voltak, a debreceni Villanygyár és a Püspökladányi MÁV. A debreceni egyesületek közül több megszűnt, de a gazdasági válság Nyíregyházát sem hagyta érintetlenül. A Nemzeti Bajnokság bevezetése után a rivalizálás végképp megszűnt, hiszen annak másodosztályában szereplő Debreceni VSC illetve Nyíregyházi TVE csupán két egyesület volt a 16 közül. A nyírségi város sportéletét ugyanakkor a MOVE fokozódó jelenléte is befolyásolta. 1934-ben a helyi iparosok sportklubját vették át, s alapították meg a MOVE-NyÖTSE-t. Az egyesület ezután jelentéktelenné vált. A két legjobb szabolcsi sportegyesület (az NyTVE és az NyKISE) pedig 1942-ben egyesült a MOVE égisze alatt (MOVE Szabolcs), amivel Nyíregyházán még a helyi rivalizálás is megszűnt. Ezekkel a lépésekkel az egyébként (elsősorban kisvárosokban) sikeres sportszervező MOVE tevékenyen járult hozzá a nyíregyházi sportélet elszürküléséhez.

4. A Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás és a főváros-ellenesség elemei

A fővárosi és vidéki futball közötti viszonyt az 1926-ban bevezetett (országos) professzionista bajnokság változtatta meg legmarkánsabban. Feltűnő azonban, hogy a profizmus bevezetése előtti Debrecen–Nyíregyháza és az azt követő Budapest–Debrecen rivalizálás jó néhány elemben hasonlít egymásra, szinte ugyanolyan jellegűek voltak a konfliktusok illetve azok forrásai. Az 1920-as évek elején éppúgy megjelent a lelátói erőszak Nyíregyházán és Debrecenben, mint 1926 után a — most már fővároshoz viszonyítva — vidéki városokban, és mindkét esetben többször próbálták a vidéki csapatok előretörését adminisztratív eszközökkel megakadályozni. 1926 előtt Nyíregyházán éppúgy egységesnek tekintették a debreceni sportéletet, mint később Debrecenben a budapestit és a nyírségiek is kerestek

³⁵ Debreceni Független Újság, 1926. 12. 25.

³⁶ Debrecen, 1927. 10. 18.

³⁷ Már a Bocskay első hazai élvonalbeli mérkőzésére (Bocskay–Ferencváros; 1927. augusztus 28.) is tervezték különvonat indítását (Nyírvidék, 1927. 08. 24.).

partnereket céljaik elérésére, mint később a vidéki nagyvárosok profi egyesületei. Végül a sport finanszírozásában — a rivalizálásnak köszönhetően — 1926 előtt nagy részt vállalt Nyíregyháza, a profizmus bevezetése után pedig Debrecen vezetése.

Erőszak

Az első világháború után az ország futballpályáit elöntötte az erőszak, még az (országos) első osztályban is szakadt félbe azért mérkőzés, mert a játékosok összeverekedtek (MTK–VAC, 1922. október),³⁸ Kelet-Magyarország pedig az egyik „legfertőzöttebb” területévé vált az országnak. A botrányok nagy része Debrecenben tört ki helyi egyesületek találkozóin, de a két szomszéd város közötti mérkőzéseken sem voltak ritkák, bár a legdurvább, legtöbb embert „megmozgató” verekedések Kisvárdán voltak. Szinte hihetetlen, de a kelet-magyarországi események híre még Párizsig is eljutott. Luszti Zoltán, az egyik Párizsban élő debreceni futballista beszámolója szerint a Petit Parisien című lap cikket írt a Kisvárdai SE–Debreceni KASE, illetve ezt megelőzően a Debreceni EAC–Debreceni TE botrányos mérkőzésekről.³⁹

Kezdetben a fair play szabályain nevelkedett újságírók még saját csapatukat vagy közönségüket is elítélték, ha az verekedést provokált. 1920 júniusában a Debreceni VSC szerepelt Nyíregyházán. A szabolcsi lap kommentárja — először és utoljára — a helyi szurkolókat tette felelőssé a mérkőzés elfajulásáért: „A közönség viselkedése pedig nem vált Nyíregyháza becsületére. Durva, sértegető közbeszólások zavarták a játék menetét s talán ez is hozzájárult a csapatok ideges türelmetlenségéhez. A jövőben nem ártana az intenzívebb rendőri felügyelet s a közbekiáltók azonnali eltávolítása.”⁴⁰ 1922 novemberében a Debreceni Független Újság már „fanatikus nyíregyházi közönségről” és „mindinkább elviselhetetlen nyíregyházi dzsungelről” írt a Nyíregyházi Törekvés–Debreceni KASE mérkőzés kapcsán,⁴¹ a Debrecenben megjelenő Keletmagyarországi Sporthírlap pedig a „hamar hevülő” jelzővel illette a nyíregyházi közönséget.⁴² Egy-egy botrány megítélése és leírása teljesen független volt a tényektől, az újságírók szeme előtt minden bizonnyal egy cél lebegett, hogy — hovatartozástól függően — bebizonyosodjon: az egyik várost civilizáltak, a másikat vadak lakják. Ez magyarázza azt, hogy egy eseményt mennyire eltérő módon táltak. Az egyik legsúlyosabb összecsapás Nyíregyházán történt, 1925. októberében, amikor egy Nyíregyházi KISE–Debreceni VSC mérkőzésen a debreceniek egyik játékosát a helyi nézők megkergették. Egy debreceni és egy nyíregyházi újság beszámolója:

Debreceni Hétfői Újság, 1925. október 19.:

„Polaneczky (DVSC) támad a kapusra s állítólag belerúgott. Erre a közönség berohan a pályára s ütlegetni akarja Polaneczkyt, aki futásnak ered, s menekül. A közönség utána, Polaneczky elesik, mire a közönség ütlegetni kezdi. Erre ren-

³⁸ Nemzeti Sport, 1922. 10. 02.

³⁹ Nyírvidék, 1922. 07. 14.

⁴⁰ Nyírvidék, 1920. 06. 02.

⁴¹ Debreceni Független Újság, 1922. 11. 23.

⁴² Keletmagyarországi Sporthírlap, 1923. 03. 26.

dőrök rohannak elő s kivont karddal kergetik el a verekedőket s mentik meg Polaneczkyt. Egyesek késsel is hadonásztak. A közönség nem akar tágitani a pályáról, mire a rendőrség és a bíró, látva az izgatott hangulatot, beszünteti a mérkőzést tizenkét perccel hamarabb. A DVSC, a bíró és a kísérek csak rendőri fedezet mellett tudták elhagyni a pályát.”

Nyírvidék, 1925. október 20.:

„A második félidőben az erélytelen Havas bíró még bátrabbá vadította a debrecenieket, ami Polaneczky (DVSC) részéről újabb pofonban és rúgásban nyert kifejezést. Az áldozat természetesen a nyíregyházi kapus volt, aki Barth helyett (ő az első félidőben sérült meg – Sz. P.) állt a háló elé. A közönség azonban megelégtelte a dolgot, berontott a pályára és meg akarta lincselni Polaneczkyt, aki azután a futásban keresett menedéket. Ész nélkül rohant a pálya mellett lévő kukoricáson keresztül a fűtőház felé, a közönség pedig utána. Izgalmas hajszá kezdődött. Polaneczky nem vette észre, hogy egy drótkerítés is van előtte s annak teljes rohammal nekiment. Ez volt a veszte, mert így utolérték és alaposan megpofozták. Az erélyesebb népitéletnek Gödölle Béla rendőr felügyelő vetett véget, aki jóformán az agyonveréstől mentette meg a hallatlanul durván játszó vasutast. A rendőrség természetesen a mérkőzés további folytatását betiltotta. Helyes volna, ha az illető egyesület játékjogának megvonása iránt felterjesztést intéznének a belügyminiszterhez, mert ezeket a rendszeresen megismétlődő brutalitásokat túrni tovább nem lehet.”

Kelet-Magyarországon nem sikerült tartósan véget vetni az erőszakos cselekményeknek, bár a román megszállás utáni egy-két év nagy verekedéseinek már nem volt folytatása. A labdarúgó szövetség, de főképp a rendőrség erélyes fellépésének köszönhetően a fővárosban szinte teljesen sikerült visszaszorítani a futballmérkőzéseket övező erőszakot, így amikor a profizmust bevezették, valószínűleg Budapesten úgy gondolták, hogy a vidéki városokban is nyugodt mederben fognak zajlani a mérkőzések. Nem így történt, a fővárosi csapatok megjelenése hihetetlen indulatokat váltott ki a vidéki drukkerékből, amit Budapesten úgy kommentáltak, ahogyan a debreceniek néhány évvel azelőtt a nyírségi drukkerék kilengéseit. 1926 végén így írt a debreceni sajtó: „Az utóbbi időben naponta jelennek meg cikkek a fővárosi sportlapokban, amelyek Debrecent úgy állítják be a közvélemény előtt, mintha itt a sportemberek és a közönség valami *ázsiai néptörzs harcmódorában* (kiemelés tőlem – Sz. P.) viselkedne a mérkőzéseken.”⁴³ A debreceni sajtó is elismerte, hogy a helyi drukkerék igen heves vérmérsékletűek, azonban ezt többször is azzal magyarázták, hogy „a debreceni közönség rendkívül igazságszerető.”⁴⁴ A botrányok azonban nemcsak a hajdúsági várost jellemezték. A Nemzeti Sport 1927-ben arról írt, hogy „a vidéki városok közönségére jóformán minden bíró panaszkodik s annak terrorisztikus viselkedését hangoztatja. A vidéken járt fővárosi csapatok csaknem mind és mindig azzal a panasszal térnek vissza a fővárosba, hogy a bírákat befolyásolja a közönség viselkedése.”⁴⁵ Egyedül

⁴³ Keletmagyarországi Sporthírlap, 1926. 12. 13.

⁴⁴ *Farkas Lajos*: Nyílt sportlevél barátomhoz, dr. Naiv Balekhez. Helyben. In: Debreceni Független Újság, 1932. november 24.

⁴⁵ Nemzeti Sport, 1927. 10. 19.

Szombathely nem tartozott a veszélyes területek közé, bár 1928 novemberében az újpesti labdarúgókat sár- és kődarabokkal dobálták meg.⁴⁶ Debrecen mellett Miskolc és Szeged is sok kritikát kapott szurkolói viselkedése miatt. A Nemzeti Sport szerint „Szegednek [...] van egy specialitása. A tribün egyik sarkát mindig okkupálja egy csoport, mely a játék megkezdésének pillanatától kezdve hangos megjegyzésekkel kíséri mindent. Természetesen az idegen csapatot kevésbé udvarias kifejezésekkel illeti, mint a hazait és bármi történik, mindig az idegent szidja, a hazait buzdítja. Ez a sarok nemcsak fanatikus, de túlságosan elfogult s még nincs annyi sport-intelligenciája, hogy elfogultságát szégyenlené. A pesti bírót — úgy látszik — elvből gyűlölik ezen a sarkon és sohasem vizsgálják, hogy szabályosan ítélkezett-e, hanem csak szidják, kifütyülik, tüntetnek ellene.”⁴⁷ Miskolcon rendszeresen kövekkel dobálták meg a vendégcsapat játékosait,⁴⁸ Debrecenben a bírót kergették meg a mérkőzések után. Bár teljesen nem szűntek meg az erőszakos cselekmények, már a profizmus első éveiben sikerült az összetűzések számát lecsökkenteni, az 1930-as években már csak a pályákon kívül kellett a rendőröknek a drukkerket megfékezni. A szövetség radikális fellépése éppen egy debreceni eseményhez kapcsolódott. A Bocskay 1927-ben feljutott az első osztályba és a negyedik (!) hazai mérkőzésen (a Sabaria — tehát egy vidéki csapat — ellen!) kitört a botrány. A szombathelyi játékosokat a pályára vonuláskor apró kavicsokkal és almával dobálták meg, a félidőben pedig több futballistát leköpdöstök és meg-rugdostak. Amikor az egyik debreceni játékos ellen szabálytalankodtak, a sértett labdarúgó apja áttörte a rendőri kordont, berohant a pályára és esernyőjével megütötte a bírót.⁴⁹ A Professzionista Labdarúgó Szövetség azonban sokkal erélyesebb volt, mint a kerületi. A mérkőzést követően a szövetség ultimátumot intézett a vidéki egyesületekhez: „Utóbbi időben egyre több panasz érkezik szövetségünkhöz az egyes vidéki pályákon lebonyolításra kerülő mérkőzések alkalmával a közönség viselkedése, a mérkőzés megrendezése körül eszközölt óvintézkedések elégtelensége, valamint a vidéki pályáknak, illetve azokon mérkőzést rendező egyesületeknek és a rend fenntartását biztosítani hivatott tényezőknek nemtörődőmsége miatt, aminek következménye több helyen az lett, hogy a vendégcsapatot a brutálisan sértő kifejezések özönével halmozták el, sőt tetteleg inzultálták is, a mérkőzést vezető bírót pedig oly módon illették terrorisztikus fenyegetésekkel, hogy a mérkőzés objektív levezetéséhez szükséges higgadságát el kellett, hogy veszítse, sőt vele szemben tettelegességre is vetemedtek. [...] Amennyiben a most panasz tárgyává tett jelenségek ismétlődni fognak, szövetségünk illetékes szervei... a rend helyreállítására irányuló törekvésének *a pályák felfüggesztésével* (kiemelés tőlem — a kerületi alszövetség soha sem szánta rá magát hasonlóan radikális lépésre — Sz. P.) fog érvényt szerezni.”⁵⁰ A felhívás meghozta a kívánt eredményt, ezután

⁴⁶ Nemzeti Sport, 1928. 11. 26., Dunántúli Estilap, 1928. 11. 27.

⁴⁷ Nemzeti Sport, 1926. 10. 20.

⁴⁸ A Nemzeti Sport beszédes címet viselő cikke (1933. 10. 17.): „Az Attila tehetetlen a kődobálók szemben”.

⁴⁹ Jellemző, ahogyan a Sabaria elnöke (Kopfensteiner Manó) elítélte a debreceni szurkolókat: „Az ilyen esetek nem szolgálnak a vidék javára, hiszen tudjuk, hogy bizonyos körök mennyire lesik és várják ezeket az alkalmakat, hát miért szolgáltatjuk ki nekik magunkat?” (Tiszántúli Hírlap, 1927. 10. 21.)

⁵⁰ Tiszántúli Hírlap, 1927. 10. 23.

már csupán a nem szimpatikus bírókat kergették meg, de csak a pályán kívül... A pozitív változásokat Budapesten is üdvözltek, 1930 végén a Nemzeti Sport rendkívül pozitívan írt a bajnoki második helyezett debreceni csapatról. „A Bocskay derekas teljesítményt nyújtott, a csapat vezetése kiváló munkát végzett, de talán a legnagyobb elismerés a debreceni közönséget illeti, mely csapatával együtt komolyodik, egyre hozzáértőbb, egyre érettebb lesz. Most már nincs botrány a futballmérközéseken, mint a kezdeti években, nincs verekedés, bíróverés s az izléstelen közbeszólások is fogynak, csökkennek.”⁵¹

Elnyomók és elnyomottak

A húszas évek első fele a nyíregyházi futball térhódításáról szólt. Egyre több csapatuk kapcsolódott be a bajnoki küzdelmekbe és egyre jobb eredményeket értek el. 1920-ban még csak a legrégebbi nyíregyházi sportegyesület labdarúgócsapata, a Nyíregyházi Torna és Vívó Egylet indult a bajnokságban – és lett utolsó. Az 1922/23-as kiírásban már a Törekvés is részt vett, az NyTVE pedig harmadik lett. Elég volt legyőzni a debreceni bajnokcsapatot, s a nyíregyházi sajtó közzétette történetének talán leghatékonyabb sportkommentárját: „És úgy látszik, ami után oly sokat vágyakoztunk, amit szinte elkeseredettségekben támadó fellépésünkkel igyekeztünk kiforszírozni, az bekövetkezőben van. Nem kap már ki az NyTVE Kisvárdától, s a gögösen fölényeskedő és vitéz debreceniek is megtanulják lassan-lassan becsülni és tisztelni elsősorban az NyTVE révén mindazt, ami csak a nyíregyházi football sporttal összefüggésben van. Dereng már Nyíregyháza sportege s mi hinni kezdünk abban, hogy az égboltozat egész ki fog tisztulni s a glória dicsfénye egyszer már miránk fog ragyogni.”⁵²

Az erőviszonyok megváltozása miatt a húszas évek közepétől kezdve a rivalizálás új értelmet kapott. A tét már nemcsak az volt, hogy melyik városnak jobb a futballja, a nyírségiek szereplésüknek megfelelő irányítást kívántak a kerület vezetésében is. A nyíregyházi futballklubok növekvő sikereit a debreceniek csupán azzal tudták ellensúlyozni, hogy a kerület vezetését nem engedték ki a kezükből, s olyan döntéseket is hoztak, amelyek súlyosan sértették sokszor nemcsak a nyíregyháziak önértékét, de anyagi érdekeit is. 1924-ben még csak a kerület vezetéséből szorították ki a nyíregyháziakat. A KLASZ (Keletmagyarországi Labdarúgó Alszövetség) tisztújításán a vezetőségbe egy nyíregyházi sportvezető sem került be, így érthető a Nyírvidék elkeseredése: „Nem tenger választ el bennünket Debrecentől. A másodosztályt képviselő szabolcsi csapatok csak akkor vannak, ha kerületi díjakat kell fizetni. Ha jogok illetik őket, akkor nincsenek. Bizony azt hiszem, Debrecen sporttársadalma a gyűlölet tengerét helyezte el közöttünk. Nem most! Ez csak utolsó jelensége a szabolcsi sport elleni hadjáratnak. [...] Mi csak arra vagyunk jók, hogy a kerületi pénztár deficitjét egy Nyíregyházán rendezett meccsel eltüntessük, hogy legyen miből ellenünk dolgozni a máskülönben üres pénztárral dolgozó Debrecennek. Mily balgák vagyunk! Mondjuk fel a kerület rendezésében lefolyó meccseket! Rendezzen csak a kerület otthon mérkőzést s

⁵¹ Nemzeti Sport, 1930. 12. 19.

⁵² Nyírvidék, 1922. 10. 03.

tegye zsebre a maga deficitjét s ne vigyen haza a nyíregyházi közönségtől 100.000 koronás (1923-ban) tiszta bevételt. [...] A szabolcsi sport halad a maga útján, ily kicsiny akadályok nem fogják megállítani útjában. Legyen bár Debrecené a kerület vezetése sport terén, nem érdemeket szereznek, de egyenesen kárára vannak az egyetemes magyar sportnak.”⁵³

A nyíregyháziak akkor még nem tudhatták, hogy ez a lépés csak a kezdete volt egy két évig tartó viszálynak. Az, hogy nem engedték be őket a kerület vezetésébe, nem csupán azt jelentette, hogy lemaradtak néhány jelképes pozíció megszerzéséről. A legnagyobb konfliktus 1924 nyarán robbant ki. Addig a mérkőzések bevétele a hazai csapatot illette, a kerület vezetése viszont úgy döntött, hogy ezentúl a bajnoki találkozókat „felesben” kell megrendezni, vagyis a hazai és a vendégcsapat megosztozik a bevételen. Ez rendkívül hátrányosan érintette a nyírségiakat, hiszen ott lényegesen nagyobb volt a nézőszám. A debreceniek érvelése szerint viszont Nyíregyházán Debrecen jelenti az „attrakciót”, így a nagyobb jövedelmet a hajdúságiak vendégszereplése hozza. Az NyTVE válaszul bejelentette, ha a debreceniek keresztülviszik tervüket, akkor önálló kerület hoznak létre. Ezt azonban már Debrecenben sem nézték tétlenül. A Debrecen újság szerint az ellenakció mögött csak a nyíregyházi klub hatalmi törekvései húzódnak meg, s a cikk hangvétele azt sugallja, hogy inkább örülhetnek, amiért a debreceni egyesületek látogatásukkal megtisztelik vidéki társaikat: ahol „egy debreceni csapat mindig attrakció volt, míg Debrecenben a nyíri egyesületekre mindig ráfizettek ugyancsak milliókat, mert nem tudtak attrakcióvá fejlődni.”⁵⁴ A két város közötti küzdelem hevességére jellemző, hogy híruk már a fővárosba is eljutott. A Nemzeti Sport szerint „az ősi magyar szokásnak minden kerületben nagy szenvedéllyel hódolnak a futballsport hívei, de ha a viszálykodásokat, sportpolitikai csatározásokat az MLSZ pontosná, úgy bizonyára a keleti kerület vezetne ebben a munkastatisztikában, sőt talán világviszonylatban is a legelső, tehát a legsajnálatosabb helyet tudná elérni a Debrecenben székelő kupaktanács.”⁵⁵ Az 1924/25-ös bajnokság őszi fordulója végén két nyíregyházi egyesület végzett a tabella élén, nem véletlen, hogy a kerületi vezetés nem változtatott politikáján: az 1925 februárjában megrendezett közgyűlésen megválasztott 18 tagú vezetőségben 16 (!) debreceni és egy-egy kisvárdai illetve nyíregyházi tag foglalhatott helyet.⁵⁶ Ekkor azonban a nyíregyháziaknak már voltak debreceni szövetégesi is, hiszen a jobboldaliságát nyíltan vállaló, s ezért Debrecen vezetésével rendkívül feszült viszonyban lévő egyetemi sportegyesület (DEAC) — melynek egyetemi csapatként sok vidéki tagja is volt — a nyírségiak mellé állt, de a „hivatalos listát” még így sem sikerült megbuktatniuk.⁵⁷ Nem meglepő: 1925 márciusában a nem debreceni egyesületek az MLSZ Országos Vidéki Tanácsához memorandumot intéztek, melyben azt kérték, hogy az függesse fel a keleti kerület autonómiáját!⁵⁸ A kerület „büntetése” sem maradt el, 1925 májusában az északi és a keleti kerület között válogatott

⁵³ Nyírvidék, 1924. 03. 11.

⁵⁴ Debrecen, 1924. 09. 09.

⁵⁵ Nemzeti Sport, 1924. 09. 24.

⁵⁶ Tiszántúli Hírlap, 1925. 02. 04.

⁵⁷ A DEAC „vidékiiségéről” és Debrecenhez való viszonyáról: *Szegedi Péter*: i.m.: 88–98.

⁵⁸ Nyírvidék, 1925. 03. 08.

mérkőzést rendeztek, kelet válogatottjában egyetlen nyíregyházi, sőt (nyilvánvalóan büntetésként a klub korábbi „viselkedéséért”) debreceni egyetemi labdarúgó sem léphetett pályára.⁵⁹

A kerület régi-új vezetése a közgyűlés után még látványosabban segítette a debreceni egyesületeket. 1925 elején a bajnokság egyetlen debreceni esélyese a DVSC és a város másik vasutascsapata, a DMTK bejelentette, hogy a bajnokság után egyesülnek, de addig a DMTK is lejátssza hátralévő (immár tét nélküli) mérkőzéseit. A kerület vezetése ezt a nem éppen sportszerű lépést megengedte, aminek következményei az 1924/25-ös bajnokság utolsó fordulójában jelentkeztek. A bajnokságot a Nyíregyházi TVE vezette, két ponttal (tehát egy győzelemmel) megelőzve a Debreceni VSC-t. Az utolsó fordulóban a DVSC azzal a DMTK-val játszott, mellyel a mérkőzés után fúzióra is lépett. A DVSC-nek nagy gólaránnyal kellett győznie ahhoz, hogy megelőzze nyíregyházi ellenlábását, a DMTK viszont a bajnokság egyik legjobban védekező csapata volt, soha nem kaptak két gólnál többet egy mérkőzésen. A mérkőzés végeredménye: DVSC–DMTK 10:0, ami a DVSC bajnoki címét jelentette... Az egyik debreceni újság szerint a DMTK játékosai „az ellenfél kapuja előtt a legjobb helyzetekben szándékosan félrerúgták a labdát – sőt egy Bajkay nevű játékos ugyancsak szándékosan saját hálójába rúgta a labdát, aminél közönségesebb és durvább sportszerűtlenséget még sohasem láttunk. [...] Sóvárogva vártuk a DVSC-nek, mint Debrecen képviselőjének bajnokságát Nyíregyházával szemben – most mégis kijelentjük: inkább veszett volna el a bajnokság, mint egy ilyen győzelemmel kivívott elsőség.”⁶⁰ A két város között ekkor már annyira kiélezett volt a viszony, hogy a kerületi vezetőségnek lépnie kellett: 1925 novemberében a Debrecen arról írt, hogy „a debreceni egyesületek nem hajlandók tovább tűrni azt a terrorisztikus modort, amellyel a nyíregyházi egyesületek minduntalan fellépnek és a nyíregyházi sajtó kíméletlen hangját, amely fő okozója annak, hogy a két város között elvadult a viszony.”⁶¹ Az év végére megszületett a döntés, a DEAC ellenkezését figyelmen kívül hagyva külön debreceni és szabolcsi szakosztályt akartak felállítani, az indoklás szerint azért, mivel „a debreceni és nyíregyházi sportkörök között az ellentétek annyira kiélestedtek, hogy a nagyobb sportolás lehetőségét csak így lehet biztosítani.”⁶² A szétválasztást azonban nem valósították meg, 1926 nyarán bevezették a profizmust, ami a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálást is új mederbe terelte.

A profizmus bevezetése után a vidéki nagyvárosok egyesületei folyamatosan panaszkodtak arra, hogy a fővárosiak elnyomják őket: megveszik, „elszipkazzák” legjobb játékosaikat, megvásárolják a vidéki mérkőzések pályaválasztói jogát. A bajnoki mérkőzéseket nem úgy bonyolították le, hogy párosításonként mindkét csapat egyszer játszott pályaválasztóként, sok esetben a vendégcsapat tudott annyit fizetni, hogy a hazai lemondjon pályaválasztói jogáról. A három nagy egyesület gyakran élt ezzel a lehetőséggel, így előfordult, hogy például a Ferencváros bajnoki mérkőzéseinek akár kétharmadát is hazai pályán játszotta (a vidékiek nem vettek

⁵⁹ Debrecen, 1925. 05. 05.

⁶⁰ Tiszántúli Hírlap, 1925. 05. 12.

⁶¹ Debrecen, 1925. 11. 25.

⁶² Tiszántúli Hírlap, 1925. 12. 16.

tudomást arról, hogy ezzel a rosszabb anyagi pozíciójú budapesti egyesületek érdekeit is sértik).⁶³ A vidéki csapatoknak ez komoly jövedelemforrást jelentett (amiről nem szívesen beszéltek),⁶⁴ a rekordot egy Sabaria–Ferencváros mérkőzés tartotta, a fővárosi egyesület 25.000 pengőért vette meg a pályaválasztói jogot.⁶⁵

A másik jelentős konfliktusforrást a fővárosi játékvezetők jelentették. A vidéki egyesületek a bírókban ellenséget láttak, szerintük a játékvezetők rendszeresen a fővárosi egyesületeknek kedveznek. 1928 márciusában a Ferencváros debreceni vendégszereplése után az egyik debreceni napilap így írt: „Nem nehéz kitalálni, hogy a vidék minden áldozatkészsége mellett is csak játékszer a budapesti vezérek kezében, amely akkor tekeri ki nyakát, amikor akarja. Ha nem bír a vidéki csapattal a fővárosi ellenfél, akkor ott van a bíró és a vidékinek mégis el kell vérezni, mert óvni bíró miatt nem lehet. Ötezer élő tanú is kevés ahhoz, hogy egy mérkőzést a rosszindulatú bíraskodás miatt meg lehessen semmisíteni és ez a magyar futballsport átka, idővel pedig temetője lehet.”⁶⁶ Nem meglepő, hogy a vidéki egyesületek már 1927 februárjában azt kérték, hogy mérkőzéseiket vidéki bírók vezessék. Még olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy Budapestről szándékosan gyenge bírót küldenek vidékre. 1930 novemberében a Bocskay–Kispest mérkőzés játékvezetője az a Gerő Ferenc volt, aki a debreceniek szerint az Újpest elleni mérkőzésen a Bocskay ellen fűjt. „Hajlandók vagyunk arra, hogy a vidéki klubok és elsősorban a Bocskay ellen irányuló tendenciát lássunk a bíróküldés mai rendszerében. Talán most az a cél, hogy a debreceni közönség türelmének végső megfeszítésével olyan jeleneteket robbantsanak ki, amelyek a Bocskayra nézve majd a legsúlyosabb következménnyel járhatnak.”⁶⁷

A szervezeti hatalom a fővárosé volt, de a vidéki egyesületek nem is követték maguknak nagyobb beleszólást a profi labdarúgó szövetség vezetésébe. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a budapestiek soha nem éltek vissza hatalmukkal olyan mértékben, mint a debreceniek a keleti kerületben, másrészt a vidéki városok súlya az országos bajnokságban jóval kisebb volt, mint keleten Nyíregyházáé. Míg keleten Debrecen és Nyíregyháza között valódi rivalizálás folyt (azaz mindkét városnak nagyjából egyforma esélye volt arra, hogy bajnoksapatot adjon), ez nem mondható el a Budapest–vidék relációról. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem történtek volna kísérletek a folyamatosan javuló vidéki csapatok visszaszorítására. Ahogyan a nyíregyházi csapatok előretörésének megpróbált ellenállni a debreceniek vezette kerületi szövetség, úgy az 1930-as évek elején a vidéki profik megerősödése váltott ki ellenreakciókat a budapestiekből, akik — ha nem is olyan sportszerűtlen módon, mint azt a debreceniek tették, de — meg

⁶³ Természetesen e kérdéshez másképpen álltak az egyesületek vezetői (akiknek sokszor tetemes bevételt jelentett a pályaválasztói jog eladása), és másképp a vidéki szurkolók, akik — hiába volt városuknak első osztályú csapata — a nagy egyesületeket nem láthatták játszani.

⁶⁴ Sokszor kerültek kényszerhelyzetbe a vidéki egyesületek, amikor nem volt más választásuk és inkább Budapesten játszottak (ahol szinte mindig vereséget is szenvedtek). 1928-ban a Hungária 4.000 pengőt ajánlott a Bocskaynak a pályaválasztói jogért, de a debreceniek visszautasították az ajánlatot, pedig a hajdúságiak előző hazai mérkőzésének bevétele csak 200 pengő volt. (Debrecen, 1928. 11. 27.)

⁶⁵ Debrecen, 1934. 04. 27.

⁶⁶ Debreceni Független Újság, 1928. 03. 20.

⁶⁷ Debrecen, 1930. 11. 09.

akarták akadályozni, hogy a vidéki egyesületek megbolygassák a fővárosi hegemóniát.

Az 1931 áprilisában kidolgozott — később elvetett — bajnoki reformtervezet szerint 8 fővárosi és 8 vidéki csapat játszana a bajnokságban két csoportba osztva, majd 4–4 kerülne a rájátszásba. A Bocskay egyik vezetője szerint „ezzel kockára tennék a professzionalizmus kevés előnye közül a legbecsesebbet, a vidék megerősítését.”⁶⁸ 1932 tavaszán második alkalommal — egyben utoljára — merült fel, hogy a bajnokságot szétválasztják, azonban ekkor már egy jóval radikálisabb, de meg nem valósított tervet készítettek a fővárosban. A szövetség elképzelése szerint minden profi klub a helyileg illetékes alszövetséghez nyert volna besorolást, az országos bajnokságot pedig csak a budapesti egyesületek részvételével rendeznék meg. A budapestiek ugyanakkor ezúttal már kikérték a helyi szövetségek véleményét is, építve arra a rendkívül erős ellenszenvre, amivel a nagyvárosok amatőr egyesületei viseltettek a helyi profi klubok iránt (mivel azok ingyen, jobb esetben néhány pengőért vitték el legjobb játékosaikat). Debrecenben a Keletmagyarországi Labdarúgó Alszövetség támogatta a tervezetet, az egyik újság kommentárja szerint „a vidékiek fenntartás nélkül a főváros csatlósaivá szegődtek, egyszóval és világosan: cserbenhagyták, elárulták a vidéki gondolatot.”⁶⁹

Az egységes ellenfél víziója

Nyíregyházán úgy tekintettek Debrecenre, mint egy olyan rivális városra, amely el akarja nyomni a nyírségi város sportját. Nem a debreceni klubokat látták, amelyek képviselői részt vettek a kerület vezetésében és a szabolcsiaknak nem tetsző döntéseket hoztak; Nyíregyházáról Debrecen egységesnek tűnt. Nem véletlenül, hiszen Nyíregyházán korántsem volt olyan megosztott a sportélet, mint a hajdúsági városban. Nyíregyházán nem volt zsidó egyesület (még ha a kereskedők sportegyesületének voltak is zsidó vezetőségi tagjai), és — a MOVE kísérletei ellenére — nem volt erős szélsőjobboldali sportegyesület sem. A szabolcsi város futballéletét két klub, az 1905-ben alakult Nyíregyházi TVE, illetve az 1920-as évek elején alapított Nyíregyházi KISE versengése jellemezte. A két egyesület között azonban meglepően békés rivalizálás folyt, komoly súrlódások nem voltak, éppen azért, mert egy közös ellenségük volt: Debrecen. 1934-ben közös közleményt hozott a két egyesület, ami azt mutatja, hogy az addig sem heves rivalizálás tovább „szelídült”: „Örömmel hozzuk sportközönségünk tudomására, hogy egyesületeink között hasznos és megfontolt tárgyalások eredményeként megszületett az a sportbéke, amelynek hiányából eddig mindenkire csak károk származtak. [...] Most híveink táborához fordulunk! Arra kérjük őket, kövessék példánkat! Felejtsék el ők is a múlt hibáit és — gondolatban — kiengesztelődve fogjon kezét mindenki mindenkivel! Ha egymás ellen küzdenek majd csapataink, adják meg egymásnak a nemes ellenfél részére kijáró megbecsülést, ha pedig idegen ellenféllel szemben a nyíregyházi színek dicsőségéről lesz szó, legyenek egyek a buzditásban és siker óhajlásában.”⁷⁰ Ebben a közegben természetes, hogy Debrecent

⁶⁸ Debrecen, 1931. 04. 01.

⁶⁹ Debreceni Újság-Hajdúföld, 1932. 07. 10.

⁷⁰ Nyírvidék-Szabolcsi Hírlap, 1934. 10. 28.

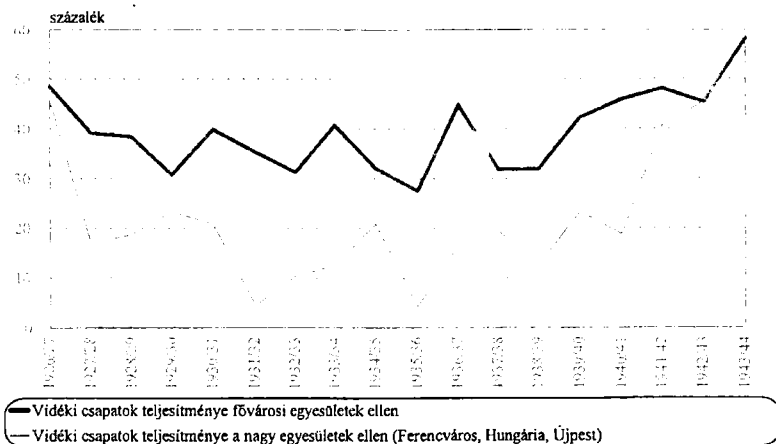
egységesnek látták — megkockáztatható, az „elnyomó debreceniek” képe a nyírségi identitás része volt — annak ellenére, hogy a hajdúsági város egyesületei között komoly „ideológiai háború” dúlt. Debrecenben a helyi sportélet rendkívül markáns szegmentáltsága miatt a fenti közleményhez hasonló felhívás kiadásának még csak a gondolata sem merülhetett fel. Sőt, még az is előfordulhatott, hogy az 1930/31-es kerületi bajnokság utolsó fordulójában a Debreceni VSC 2:0-ra legyőzte a Debreceni KASE-t, pedig a DKASE győzelme esetén bajnok lett volna. Így azonban az egyik nyíregyházi egyesület lett az első, vagyis a debreceni egyesületek között olyan feszült volt a viszony, hogy a helyi ellenfél legyőzése fontosabb volt, mint az, hogy a bajnoki cím Debrecenbe kerüljön.⁷¹ Az NyTVE-nek „megfelelő” tradicionális egyesület az 1867-ben alapított Debreceni TE volt, a klubnak az 1920-as évek elejére jórészt zsidó támogatói voltak, akárcsak az 1910-ben alapított Debreceni Kereskedelmi Alkalmazottak Sport Egyesületének (DKASE). Ez a két egyesület dominálta a Keletmagyarországi Labdarúgó Alsövetség vezetését, mely valóban többször sújtotta határozataival a nyíregyházi egyesületeket. Debrecenben azonban — Nyíregyházával ellentétben — jobboldali sportegyesület is működött. Az 1919-ben alapított Debreceni Egyetemi Atlétikai Club (DEAC) nemcsak szurkolói sok esetben botrányos viselkedéséről volt ismert (ha a DEAC az említett két egyesülettel játszott), hanem látványos vidékpártolásáról is. Jellemző, hogy a futballpályán a DEAC csak vidéki egyesületekkel „barátkozott”, így például — jellemző módon! — a Törökszentmiklósi MOVE-val, vagy a szintén jobboldali Kisvárdai TE-vel. Az egyesület látványos „vidékpártolásában” nyilván közrejátszott, hogy maga is — az egyetem számos vidéki hallgatója révén — „idegen” volt a városban, másrészt a vidék (Nyíregyháza) megítélése is alkalmat teremtett arra, hogy a DTE-től és a DKASE-től elhatárolódjanak. Nyíregyházán azonban a debreceni futball megosztottságából semmit sem érzekeltek. Debrecenben két vasutas sportegyesület is működött, a Tanácsköztársaság idején kompromittálódott Járműjavítóban működő DVSC és az 1919-ben alapított markánsan jobboldali DMTK. 1924 októberében egy klubok közötti megbeszélésen Krómy Károly, a Nyíregyházi TVE elnöke felvetette, ha olyan szegények a debreceni sportegyesületek, akkor mi szükség van két vasutas csapatra, vagyis a legnagyobb nyíregyházi klub első embere a debreceni futball politizáltságából gyakorlatilag semmit sem észlelt. A DVSC és DMTK képviselői egyébként a kérdésre azt válaszolták, hogy „a tűz és a víz nem találkozhat.”⁷²

1926 előtt a nyíregyházi sajtó a debreceni labdarúgást mutatta egységesnek, 1926 után változott a helyzet: a debreceni sajtó ugyanezt tette a fővárosi labdarúgással. A párhuzam itt is megfigyelhető, ha több egyesület is működött a nyírségi városban, a nyíregyházi sportélet mégis meglehetősen konfliktusmentes volt, Debrecenben pedig csak egy profi egyesület működött, így minden olyan döntést, melyet a fővárosban a Bocskay ellen hoztak, Debrecenben úgy kommentáltak (mivel sokszor torzítottak: *úgy tudtak kommentálni*), hogy azzal a budapestiek el

⁷¹ Az egyik debreceni újság kommentárja: „a DVSC heves küzdelem után (kiemelés tőlem – Sz. P) 2:0 arányban legyőzte a DKASE csapatát.” (Debrecen, 1931. 06. 23.)

⁷² Nyírvidék, 1925. 03. 08. Mint arra már utaltam, a két klub végül valóban egyesült. A debreceni vasutas sportegyesületekről: *Szegedi Péter*: i.m.: 80–88.

akarják nyomni a vidékieket. Pedig a debreceni amatőrfutballhoz hasonlóan a főváros sem volt egységes.

Vidéki egyesületek teljesítménye az első osztályban⁷³

A vidékiek egyik legfőbb panasza az volt a budapesti klubok ellen, hogy visszaélnék jó anyagi helyzetükkel, és elviszik a legjobb vidéki játékosokat. A vidékiek azonban elfeledkeztek arról, hogy nem mindegyik fővárosi klub tőkeerős, aminek az volt a következménye, hogy az úgynevezett „középegyséleteknek” (Vasas, Kispest, III. kerület) is több konfliktusuk volt a három nagy egyesülettel (az MTK, FTC pároshoz — az Egyesült Izzó fokozott támogatásával — ekkor zárkózott fel az UTE*). Az 1924/25-ös (ekkor még amatőr) bajnokságban az MTK-nak 664,5 millió, az FTC-nek 597,4 millió korona bevétele volt, míg az őket követő Vasasnak 273,7 millió, az UTE-nak 272 millió, a sort záró BEAC-nak pedig csak 61 millió korona.⁷⁴ A profizmus bevezetése sem azt jelentette, hogy gazdag fővárosi és szegény vidéki klubok között folyt a versengés. Az első profi bajnokság második vonalában szereplő 14 csapat közül 3 volt vidéki, s a bajnokság elején ők könnyelheték el a legtöbb bevételt.⁷⁵ Az első osztályúak közül 1927-ben a Hungária költött legtöbbet a játékosok fizetésére, közel 20.000 pengőt. Őket követte a Ferencváros 16.000 pengővel, majd a Sabaria következett — az Újpestet megelőzve! — 13.400 pengővel. A vidékiek közül a Bocskay költötte a legkevesebbet a játékosok fizetésére (7.800 pengőt), de még ezzel is megelőzött három fővárosi

⁷³ A fővárosi egyesületek ellen: a vidéki egyesületek budapestiek elleni mérkőzéseken szerzett pontjainak összege / az ezeken a mérkőzéseken szerzhető maximális pont. A nagy egyesületek ellen: a vidéki egyesületek a három (1940/41-től két) nagy egyesület elleni mérkőzéseken szerzett pontjainak összege / az ezeken a mérkőzéseken szerzhető maximális pont. Forrás: Antal Zoltán – Sas Tibor: i.m.: 370–387. Saját számítások.

* Az Egyesült Izzó elnöke, Aschner Lipót 1926 elején került — Nemes Oszkárt váltva — az újpesti klub élére. Nemzeti Sport, 1926. 01. 20.

⁷⁴ Az adatok forrása: Nemzeti Sport, 1925. 07. 01.

⁷⁵ A Bocskaynak két hónap alatt 4.800, a miskolci Attilának 4.480, a kaposvári Somogynak 4.320 pengő bevétele volt. A Pesterzsébet 4.000 pengő bevételt könnyelhetett el, a többi fővárosi egyesület 3.000 pengőnél kevesebbet. Az adatok forrása: Debreceni Hírlap Újság, 1926. 10. 25.

egyesületet, köztük a Kispestet is.⁷⁶ A gazdasági válság a rosszabb helyzetű fővárosi profi egyesületeket is megviselte, 1932-ben már ők is szervezkedtek a „nagyok” ellen, mivel a megszűnés fenyegette őket.⁷⁷ 1931-ben a kilenc középegyletnek (a vidékieket is beleértve) bajnoki mérkőzésekből 28.000 pengő bevétele volt, vagyis csapatonként és mérkőzésenként 140 pengő, pedig legalább 400 pengő lett volna az az összeg, ami egy középegylet kiadásait fedezi. A középegyletek azért hibáztatták a három nagy egyesületet, mert azok túl nagy játékosfizetéseket és átigazolási díjakat állapítottak meg. A nagyegyletek jegybevétele összesen 55.000 pengő volt, tehát kétszer annyi, mint a másik kilencnek (vagyis csapatonként és mérkőzésenként 830 pengő)⁷⁸

A debreceni sajtó állandó panasza volt az is, hogy a *pesti csapatok* „elszipkázzák” a legjobb vidéki játékosokat. Amiről az újságírók elfelejtkeztek: a fővárosi középegységek játékosait is. A korszak egyik legjobb labdarúgóját, Orth Györgyöt a Vasasból vitte el az MTK, de még az is előfordult, hogy vidéki amatőr, később profi egyesületek a fővárosból szerződtettek labdarúgókat. Így került a debreceni vasutasokhoz az 1920-as évek elején a Vasasból Sipos Ferenc, Farkas Iván és Vampetics István,⁷⁹ de később a Bocskay is több játékost vásárolt Budapestről és a Dunántúlról. A debreceni sajtó megfeledezett arról, hogy a Bocskay is a „szipkázók” közé tartozott. 1928 elején a Bocskay a Sabariától 2.000 pengőért igazolta le Sággy Tibort, akit a fővárosi Budai 33 is meg akart szerezni. Az újság kommentárja szerint azért került Debrecenbe a labdarúgó, mert a Budai „olyan szerény anyagi feltételeket tud csak nyújtani, hogy a Bocskayval nem tudja felvenni a versenyt.”⁸⁰ A mindmáig legjobb debreceni futballistát, a budapesti születésű Markos Imrét a fővárosi Ékszerészből szerződtették. (Markos mintegy 10 éves debreceni tartózkodása alatt 240 bajnoki mérkőzésen 63 gólt rúgott és 19 válogatott mérkőzésen is szerepelt.) Jellemző, hogy a Bocskayból a válogatottban szerepelt hét futballista közül hárman érkeztek Budapestről, s mindössze ketten debreceni egyesületből. Markos Imre az Ékszerészből, Palotás (Pavnicza) István a Budapesti AK-ból, Vágó (Vanicsek) József a fővárosi Nemzetiből, Eöry (Engelhardt) Mihály a békéscsabai Bohn SC-ből, Teleki Pál (Paul Teleky) — aki háromszoros román bajnok és egyszeres román válogatott volt — a Chinézul Timișoara-ból szerződött a Bocskayba, míg Móré János és Vincze Jenő a Debreceni Vasutas SC játékosai voltak. Az egyesületben hivatalos mérkőzésen pályára lépett 104 játékos közül csak 29-et (a labdarúgók alig negyedét!), szerződtettek debreceni egyesületből.

⁷⁶ Az adatok forrása: Debreceni Független Újság, 1928. 01. 01.

⁷⁷ 1932 elején felgyorsultak az események. A Nemzeti Sport január 29-én számolt be a középegységek szervezkedéséről, február 3-án már a szombathelyi Sabaria profiklub megszűnéséről. Az újság március 9-i száma pedig arról írt, hogy a profiszövetség megkezdi a profizmus lebontását, terveik szerint akár 11 amatőrlétséggel is ki lehet majd mérkőzésre állni.

⁷⁸ Összehasonlításképpen: a londoni Arsenal 1937. évi jegybevétele 1.800.000 pengő volt. (Nemzeti Sport, 1937. 12. 24.) Azaz kb. két mérkőzésen volt annyi jegybevételetük, mint az egész magyar első osztálynak egy teljes bajnoki év alatt!

⁷⁹ Később mindhárman játszottak a Bocskayban is. Vampetics István 88 első osztályú bajnoki mérkőzésen lépett pályára, majd Svédországba távozott, ahol 1943-ban a svéd válogatott edzője volt.

⁸⁰ Debreceni Független Újság, 1928. 02. 04.

Az 1930-as években ugyanakkor már a budapesti nagyegyesületek is magukkal egyenrangúnak ismerték el a debreceni klubot, amit jelez, hogy a Bocskay és a Hungária olyan szerződést kötött, mint ami a három nagy egyesület között is fennállt, azaz, ha egy játékosal valamelyikük tárgyal, akkor másikuk csak akkor tehetett ajánlatot a labdarúgónak, ha az első klub visszalépett szerződtetési szándékától. A Nemzeti Sport kommentárja: „Hiába, nagy csapat már a Bocskay...”⁸¹ A három egyesület így is több kiemelkedő tudású játékost elvitt vidékről, de több európai klub tőkeerejével még ők sem versenyezhettek. Az Újpest 1934-ben a Bocskaytól 15.000 (más források szerint 12.000, illetve 16.000) pengőért⁸² vitte el Vincze Jenőt, azelőtt nem fizettek itthon ennyi pénzt magyar játékosért.⁸³ Az angol rekord ennek közel harmincszorosa volt, 1938-ban az Arsenal 375.000 pengőt adott a Wolverhampton-nak Brian Jones átigazolásáért, de az olasz Ambrosiana (Inter Milan) is 180.000 pengőt ajánlott 1935-ben a ferencvárosi Sárosi Györgyért.⁸⁴

A „vidéki gondolat” születése

Ha egy egyesület vezetői úgy gondolják, hogy klubjukat csak azért érik retorziók, mert az „elnyomók” nem szimpatizálnak a városukkal, akkor előbb-utóbb a többi elnyomott vagy elnyomottnak vélt városban szövetségesüket fogják látni. Nyíregyházán több évnek kellett eltelnie, amíg rájöttek arra, hogy a debreceni székhelyű szövetséggel szemben nem tudják egyedül érdekeiket hathatósan képviselni. Kézenfekvő volt, hogy a szövetséggel rossz viszonyt ápoló debreceni egyetemi klubbal kooperáljanak, de látható volt, hogy a DEAC segítsége kevésnek bizonyul. Maradt tehát Kisvárdá, a többi szabolcsi város futballja rendkívül alacsony színvonalú volt, az 1930-as években is csak Mátészalkán tudtak jobb eredményeket elérni. Kisvárdával azonban az 1920-as évek elején rendkívül feszült volt a viszony, hiszen Nyíregyháza — a feltörekvő város⁸⁵ — számára sokáig a kisváros csapatainak (Kisvárdai SE, Kisvárdai TE) legyőzése is gondot jelentett, s azokkal nem a kerületi, hanem egyelőre még a „szabolcsi hegemoniáért” vívtak igen durva küzdelmet. Amikor 1921 áprilisában a Kisvárdai SE Nyíregyházán vendégszerepelt, a hazaiak második gólja után levonultak a pályáról, amit a Nyírvidék szerint „minden nyíregyházi vendégszereplésükön megtettek.”⁸⁶ Az igazán nagy összecsapások azonban Kisvárdán voltak. 1923-ban már nem első alkalom-

⁸¹ Nemzeti Sport, 1934. 03. 22.

⁸² 15.000 pengő: Debrecen, 1935. 02. 21.; 12.000 pengő: Nemzeti Sport, 1935. 09. 19.; 16.000 pengő: Dénes Tamás – Peterdi Pál – Rochy Zoltán – Selmeci József: i.m.: 248.

⁸³ Magyarországon a Hungáriában futballozó osztrák Wudi Müller átigazolási díja versenyezhetett csak Vincze lelépési pénzével. (Dénes Tamás – Peterdi Pál – Rochy Zoltán – Selmeci József: i.m.: 248.)

⁸⁴ Brian Jones átigazolása: Tiszántúli Független Újság, 1938. 07. 28. Az Ambrosiana ajánlata Sárosinak: Nemzeti Sport, 1935. 07. 19.

⁸⁵ Nemcsak Debrecenben tekintették sokáig vidékiesnek Nyíregyházát, Kisvárdán még 1925-ben (!) is meglehetősen lekezelően írtak a szabolcsi megyeszékhelyről: „Nyíregyháza részéről a múltban tényleg állandóan féltékenykedést, mellőzést tapasztalhattunk. Ennek meg is volt akkor a magyarázata. Kisvárdá rohamos fejlődésnek indult, kereskedelmének élénksége felülmúlta Nyíregyházáét, amely város akkor még csak gyermekkorát élte, mikor Kisvárdá már mint mezőváros nagy történelmi múltra tekintett vissza.” (Felső-Szabolcs, 1925. 01. 08.)

⁸⁶ Nyírvidék, 1921. 04. 07.

mal verték meg — szó szerint — a nyíregyházi futballistákat Kisvárdán. Az atrocitás után a nyíregyházi kereskedők egyesülete a debreceni kerületet kérte arra, hogy helyezze bojkott alá Kisvárdát: „Hol a magyar lovagiasság, hol a vendégszeretet, hol a bajtársiasság, kérdezzük a kisvárdai sportegyleteket. Nem gondoljuk, hogy a mi fiaink testi épsége drágább nekünk, mint egy kalandos kirándulás a mindig veszélyes Kisvárdára. Mi nem akarjuk elmondani, még egy ilyen győzelem, aztán elvesztünk. Mert már csak az következik azután, hogy a tudásban határozott fölényben levő játékosainkat agyonütik. Példás elégtételt kérünk a sportügylek felsőbb fórumától, a debreceni kerulettől, mert ellenkező esetben sportbojkott alá helyezük Kisvárdát.”⁸⁷ Két év múlva tehát egy meglehetősen különös közeledésnek lehetett szemtanúja a keleti sportélet: 1925 júniusában két válogatott mérkőzést is rendeztek Kisvárdá és Nyíregyháza között. Az első — kisvárdai — mérkőzés után egy szokatlan kommentárt közölt a Nyírvidék: „Az a nem várt s méreteiben a megszokottat jóval felülmúló meleg és barátságos fogadtatás, amelyben a kisvárdai sportkörök részesítették a nyíregyházi válogatott csapatot és csapat kísérőit, eloszlatta a két város között évek óta fennálló s az egyetemes sportra cseppet sem hasznos nézeteltéréseket és a vasárnap megkötött sportbéke, melynek tartósságát óhajtjuk, hatalmas léptekkel viszi majd előbbre a virágzásnak indult szabolcsi sportot.”⁸⁸ A Kisvárdán megjelenő Felső-Szabolcs is hasonlóképpen kommentálta a mérkőzést: „A jó hangulatban lévő társaságban igen sok szép beszéd is hangzott el úgy a kisvárdaiak mint a nyíregyháziak részéről, melyeknek egy része azt bizonyította, hogy a mai nappal elfelejtetett a múlt kellemetlen emléke, és az igazi sportbarátság pecsételtetett meg.”⁸⁹ A nyíregyházi visszavágó után a Kisvárdai SE ügyvezető elnökének nyilatkozatából már az is kiderült, hogy mi áll az összefogás hátterében: „Csak egyesült munkával, megértéssel fogjuk tudni felvenni igazán a harcot — természetesen csak mindig a sportszerűség határain belül — Debrecennel.”⁹⁰ E városközi válogatott mérkőzés előtt néhány héttel játszották le a botrányos DVSC–DMTK (10:0) mérkőzést, amivel a debreceni egyesület megelőzte nyíregyházi riválisát. Valószínű, hogy ekkor már Kisvárdán is felismerték: ők is kerülhetnek hasonló helyzetbe. Megkockáztatható azonban az is: ebben az esetben egy új identitáselem „születéséről” is szó van. A helyi (nyíregyházi, kisvárdai) identitástudat mellett (mely egyaránt szemben áll Debrecennel, de a másik várossal is) ekkor jelenik meg a sportban a *szabolcsi*-, illetve a szintén Debrecennel szemben megfogalmazható *vidéki* identitás.

Ahogy Nyíregyháza és Kisvárdá „egymásra talált”, úgy alakult ki a nagyvárosi profi klubok szövetsége a húszas évek második felében. E városok helyzete azonban könnyebb volt, hisz míg a két szabolcsi település egymással is rivalizált, a profik ezt megelőzően semmiféle kapcsolatban nem voltak egymással, viszonyukat nem terhelték rossz emlékéü mérkőzések és verekedések.

Még 1926 végén — amikor a Bocskay a másodosztály második helyén végzett — a Sabaria levélben gratulált: „A vidéki sport fejlesztése érdekében megtett

⁸⁷ Nyírvidék, 1923. 07. 03.

⁸⁸ Nyírvidék, 1925. 06. 14.

⁸⁹ Felső-Szabolcs, 1925. 06. 11.

⁹⁰ Nyírvidék, 1925. 06. 23.

fáradozásnak gyümölcse remélhetőleg hamar meg fog érni és a szombathelyi sport-társadalom nevében őszintén kívánjuk, hogy minél hamarabb az első osztályban együtt küzdhessünk ideáljaink megvalósítása érdekében. [...] Van szerencsénk már most felhívni figyelmüket arra, hogy *közös érdekeink megvédelmezésére* (kiemelés tőlem – Sz. P.) mindenkor készek vagyunk Önöknek a tőlünk telhető módon segítségnyújtást nyújtani.”⁹¹ Az 1926/27-es másodosztályú bajnokságból feljutó debreceni egyesületnek a miskolci Attila küldött üdvözlő táviratot: az Attila „baráti jobbot nyújtott a Bocskaynak, hogy a vidék együttesen vehesse fel a harcot az önző pestiekkal szemben és számítanak a szegediek és szombathelyiek támogatására is.”⁹² A támogatás nem is maradt el: 1928 áprilisában a Bocskaynak — szerintük igazságtalanul — Budapesten kellett lejátszania a Hungária elleni mérkőzését. A debreceniek a szombathelyi klubot kérték, hogy az „a sportszerűség nevében emeljen vétót az intézőbizottság előtt”⁹³, amit a Sabaria — bár eredménnyel nem járt — meg is tett. 1928 nyarán a miskolci Attila szorult segítségre. Az egyesület kiesett az első osztályból s azt kérte, hogy emeljék fel a liga létszámát, amit a vidéki egyesületek támogattak is. A fővárosi klubok azonban megakadályozták a létszámemelést, ami a megszűnést is jelenthette volna a borsodiak számára. Az Attila egyik vezetője szerint „Önzetlen sportembernek abba kell hagyni a hiábavaló harcot, mert a pesti profi vezérek a maguk önző, anyagiasságukkal gúnyosan és közönyösen haladnak el a saját hazájukban oly sokat jelentő vidéki egyletek élet-halál küzdelmei mellett. A magam részéről csak azt mondhatom, hogy ilyen vezetők mellett céltalan az Attila és minden vidéki egyesület további küzdelme.”⁹⁴ Az Attila volt ugyanakkor az egyetlen vidéki csapat, amellyel nem sikerült olyan jó kapcsolatot ápolnia a Bocskaynak, mint akár a Sabariával, akár a Szegeddel. Ennek oka nyilvánvaló: Miskolc és Debrecen között olyan minimális a távolság, hogy némi rivalizálás kialakult a Bocskay és az Attila között. Ehhez hozzájárultak az 1927/28-as bajnokság utolsó fordulójának történései. A Bocskay Újpesten játszott, s győznie kellett ahhoz, hogy az bennmaradjon az első osztályban. Az őszi mérkőzésüket is Újpesten játszották le, akkor a fővárosiak 9:3-ra nyertek. Ezúttal azonban a debreceniek 4:2-re győztek Budapesten az Újpest ellen. Ez azt jelentette, hogy a miskolci Attila esett ki az első ligából (ezután kérték a miskolciak a létszámemelést), a Bocskayt pedig meggyanúsították, hogy lefizették a budapestieket. A miskolciak ezzel felrúgták a vidéki klubok közötti szimbolikus szövetséget. Nem meglepő, hogy a Debreceni Független Újságban a miskolciakról ekkor jelent meg egy cikk, ami a két háború közötti legkeményebb hangvételű írás volt, mely vidéki egyesületről — Nyíregyházát is beleértve! — Debrecenben napvilágot látott: „A miskolci drukker rettentően ízléstelen. [...] Ha otthon arat győzelmet a csapata, képes újságot gyűjtani a tribünön és vadul ordítani: így ég a legyőzött ellenfél.”⁹⁵ Ha idegenben győz, még az autóbusról is ordít, ágál és az

⁹¹ Debreceni Hétfői Újság, 1926. 12. 20.

⁹² Tiszántúli Hírlap, 1927. 06. 18.

⁹³ Nemzeti Sport, 1928. 04. 29.

⁹⁴ Nemzeti Sport, 1928. 06. 27.

⁹⁵ Amikor 1934-ben Középeurópai Kupa-mérkőzésen a Bocskay legyőzte az olasz bajnok Bolognát, a debreceni szurkolók egy csoportja — nem utoljára — újságpapírt gyűjtött („Ég a Bologna!”).

ujjaival mutatja a gólarányt. [...] A miskolci drukker még durva is, nem képes ellenállni ösztöneinek, számtalanszor előfordult, hogy debreceni vendégeit inzultálta, megverte az Attila-pályán. [...] A magyar sportnak igazán kára lesz belőle, ha az Attilát nem sikerül benntartani az első osztályban, hiszen akkor nem lesz elég alkalma a miskolci drukkernek, hogy ízlést, méltóságot, vendégszeretetet és sportszerűséget tanuljon a debreceni pályán.”⁹⁶

A harmincas évek elején elsősorban a Bocskay révén már jelentős sikereket is érthettek el a vidéki egyesületek. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ellenérzésük csökkent volna a fővárosi klubok iránt. Nem túlzás azt állítani, hogy 1930 a Bocskayról szól: először júniusban — a vidéki egyesületek közül elsőként — megnyerte a Magyar Kupát, majd az 1930/31-es bajnokság félidejében a második helyen végzett. A fővárosi csapatok elleni sajtótámadások még erősebbé váltak. A Bocskay egyik vezetője a kupagyőzelmet ünneplő vacsorán — mintegy megszemélyesítve — a kupához intézte szavait: „Az idén megráztad magad, hátat fordítottál a fővárosnak, *gerinces lettél*, (kiemelés tőlem – Sz. P) otthagytad az elkényeztetett környezetet és eljöttél ide, vidékre, Debrecenbe. [...] A debreceni futballcsapat azt hirdeti, [...] hogy itt nincs önzés, de jelenti azt is, hogy ez a debreceni humusz tud lelkesíteni, fiatalságába emberfeletti erőt önteni, mert méltóztassék elhinni, hogy csakis a klubszínek, városunk színei, a kék-sárga szín az, amely megihlette a mi fiainkat és őket nagy eredmények elérésére képesítette.”⁹⁷ Az év végén a szombathelyi Nyugati Újságban jelent meg egy cikk, s az írás nemcsak abból a szempontból érdekes, hogy szinte már sértő hangnemben ír a fővárosi egyesületekről, hanem jó példája annak is, hogy mennyire idegen a magyar futballtól a Dunántúl–Tiszántúl rivalizálás. Jellemző, hogy a két világháború között nem találunk még két olyan vidéki egyesületet, amelyek között olyan szívélyes kapcsolat lett volna, mint a debreceni Bocskay és a szombathelyi Sabaria esetében. A viszony — melyet csupán a már említett 1927-es botrány árnyékolt be — olyannyira jó volt, hogy a Sabaria 1932-es megszűnése után a dunántúli egyesület fővárosi képviselője (tulajdonképpen menedzsere, Herzog Edvin) lett a Bocskay egyik elsőszámú vezetője. A Nyugati Újság cikke:

„Bravó Bocskay!”

„Debrecen derék tizenegyének tüze, lelkesedése áttörte a pesti futballfrontot s a Bocskay az őszi forduló másodikja. Pompás küzdőképesség, lendületes akarás juttatta a Nagyalföld fiait oda, hogy ma már mint komoly bajnokjelölttel kell számolni a Bocskayval. A profi futball három éve eddig nem volt más: csak vetélkedése három pesti csapatnak. Ferencváros, Hungária, Újpest váltogatták egymást a bajnoki sorrend élén. A pesti pajszra emelt nagyok szekértolója lehetett minden más együttes, különösen a vidéki. Élre törni, az elsőik között helyet foglalni, merész álom, vakmerőség volt. S most a Bocskay — a feltörekvő vidéki — maga mögött hagyta az Újpestet és a Ferencvárost. Két dédelgetett kedvencét Budapest ámulva látja negyedik helyén az őszi fordulónak. És a pesti futballsoron

A debreceni sajtó a szurkolás e módjáról, az „impozáns látványról” (ekkor már) őszinte csodálattal és elragadtatással írt.

⁹⁶ Debreceni Független Újság, 1928. 06. 14.

⁹⁷ Debrecen, 1930. 07. 03.

van most sírás-rívás. Pedig nincs ok a síró abajgatásra. A vidék sikere nem a hanyatló labdarúgás jele. A futballsport újjáéledését, megújulását jelentené, ha vidéki csapat vinné el a bajnokság pálmáját. A magyar futball dekadenciája — bármit írnak és mondanak Pesten — a pesti hármak szerepváltogatása bajnoki mezben. A Sabaria városából örömmel kell üdvözölni *a vidék Bocskayjának* szép és megérdemelt sikerét. Bravó Bocskay! Tempó Bocskay! Igen, bravózni és tempózni kell, mert *a vidék sikere az ország nagy többségének diadala* (kiemelések tőlem – Sz. P.), Debrecen, Szeged, Pécs és Szombathely sportszótárából örökre ki kell törölni a sport-defetizmust: nem akarunk bajnokok lenni! Le kell vetkőzni ezt a sportszerűtlen mentalitást, amely alsórendűvé, méltatlanokká sorozza a vidék reprezentánsait. Akarni a bajnokságot, küzdeni, harcolni érte: ez az egyenrangúság, az igazi, hamisítatlan nemes vetélkedés valódi próbatétele. Nem akarunk bajnokok lenni – ez lemondás, komolytalan versengés: az obskúrus talmiak bizonyága. Ezért üzenjük szívvel tapsolva Debrecennek: Bravó Bocskay!”⁹⁸

1931-ben a Bocskay — első vidéki egyesületként — részt vett a Középeurópai Kupában, majd az 1933/34-es bajnokságban — szintén először vidékiként — dobogós helyezést ért el. Ez viszont azt jelentette, hogy, ha meg nem is szűntek, de lényegesen lecsökkentek a fővárosi egyesületek elleni kirohanások. A Nemzeti Bajnokság bevezetésével pedig szinte teljesen békés mederbe terelődött a rivalizálás.

Az ellenségkép fenntartása és a városok sportfinanszírozása

A futball (különösen a professzionista) már a két világháború között is rendkívül költségigényes volt. Vidéken — Kelet-Magyarországon különösen — a sport néhány mecénásának mozgósítható tőkéje kevés volt ahhoz, hogy az egyesületek önfinszírozóak legyenek. Mind Nyíregyházán, mind Debrecenben rájöttek arra, ha a városok közötti rossz „sportviszonyt” tudatosan fenntartják, illetve az eleve meglévő rivalizálást kivetítik a sportra, úgy nagyobb esélyük lehet arra, hogy a város vezetőitől — akik egyébként is sokszor nem kevés ellenszenvvel viseltettek a rivális település iránt — nagyobb támogatásra számíthatnak. Amikor 1924-ben a kerületi vezetőségből kimaradtak a nyíregyházi sportvezetők, a Nyírvidék így írt: „Az a ki nem mondott, de a debreceni sportemberekben — kik soha még felül nem emelkedtek clubjuk érdekein, egy-két vezető és a sportot a sportért szerető embert kivéve — benn élő ősi, engesztelhetetlen gyűlölet — aminek igaz, már *nem sportbeli okai is vannak* — arra készíti Debrecen elvakult sportembereit, hogy feláldozva a sportot mentsék clubjaikat, míg menthetők. [...] Most, amikor városunkban felépül a második pálya is, s tér fog nyílani a nemes vetélkedésre, *amint sok mindenben rohamosan elhagyja Nyíregyháza a civis várost*, (kiemelések tőlem – Sz. P.) úgy fogja otthagyni Debrecen sportját, a most már ereje tudatára ébredt szabolcsi sport. Győzni fog az igazi sportemberek vállvetett munkája!”⁹⁹

Soha nem volt olyan szegény az ország és egyetlen város sem, hogy akár erejét meghaladóan költsön stadionépítésre, ha azzal egy (általában jobb helyzetben lévő) riválissal szembeni felsőbbrendűségét akarta bizonyítani. Amikor a le-

⁹⁸ Nyugati Újság, 1930. 12. 22.

⁹⁹ Nyírvidék, 1924. 03. 11.

nézett Nyíregyháza volt az ellenfél, Debrecenben a város vezetése nem foglalkozott a pályák kérdésével. Az 1920-as évek első felében a DEAC épített pályát, a költségekhez Debrecen vezetése — mely nagyon rossz viszonyban volt a jobboldali egyetemi egyesülettel — szinte semmilyen segítséget nem adott (akárcsak korábban a vasutas egyesületnek), egyedül a DTE pályafelújításához járult hozzá érdemben.¹⁰⁰ Nyíregyházán alapvetően más volt a helyzet. Amikor a nyíregyházi és debreceni egyesületek teljesen egyenrangú ellenfelekké váltak, a nyírségiek előretöréséről így írt az egyik debreceni napilap: „Ma már a futballsporthoz sok pénz kell és a kiadások talán még a jó jövedelmű Nyíregyházán sem fedezhetők tisztán a mérkőzések bevételeiből. Bizony Debrecenben csak a ritka garas csurran, míg Nyíregyházán hatalmas összegeket tudnak megmozgatni, példa rá a Nyíregyházi Törekvés, amely rövid idő alatt a semmiből pályát épített és a tavasszal már tribünt is készített az új pályájára.”¹⁰¹ Nyíregyháza vezetésének sporthoz való hozzáállására a Törekvés egyébként is a legjobb példa. Az iparosok klubja 1920-ban egyesült a Nyíregyházi Vasutas SC-vel. 1922-ben megalakult a nyíregyházi kereskedők sportegyesülete, az NyKSE, élén Bencs Kálmán polgármesterrel. Egy év múlva már a Törekvés és az NyKSE lépett fúzióra, így jött létre a korszak egyik legeredményesebb nyíregyházi klubja a Kereskedők és Iparosok Sport Egyesülete (NyKISE). Egy év múlva már pályát is építettek (tehát a fenti cikk állításával ellentétben a pályát nem a Törekvés, hanem az NyKISE építette) a Bethlen utcán, ahol a helyi rangadókat több ezer néző előtt játszották.

A vidéki profi egyesületek megalakulásukkor úgy kalkuláltak, hogy képesek lesznek önmagukat eltartani. Alig néhány hónapi működés után nyilvánvaló volt, hogy ez nem járható út, s az életben maradásra egyetlen lehetőségük az, ha a várostól anyagi támogatást kapnak. Két évi működés után a Bocskaynak már 20.000 pengő tartozása volt, ekkor a klub vezetői közzétettek egy felhívást, melyben azt kérték, hogy a klubot szerető emberek 1 pengőt adjanak a Bocskaynak. A felhívás sokatmondó kommentárja: „Reméljük, hogy ez a társadalmi megmozdulás a város urait is rábírja arra, hogy — mint például Miskolc, de a többi vidéki város is — a magáévá tegye ennek a csapatnak az ügyét, amelyhez a kék-sárga színek (vagyis Debrecen város színei – Sz. P.) diadala vagy kudarca kapcsolódik. Eddig a hivatalos város meglehetősen távol tartotta magát a klub ügyeitől, most azonban itt az ideje, hogy a hidegséget felolvassza az a forró szeretet, amely minden debreceni szívében lánggra lobbant a csapat derék, hősies fiai iránt.”¹⁰² Segítséget tehát a helyi hatalomtól várhattak, ahol azonban olyanok döntöttek sorsukról, akik — ha egyáltalán nem tartották alantas dolognak a sportot — az amatőrizmust pártfogolták. A támogatást így is sok város, ha vonakodva is, de megadta. Jó példa erre felfogásra a debreceni polgármester, Vásáry István nyilatkozata (Vásáry a Bocskay egyik elnöke volt, s jórészt neki köszönhető, hogy 1934-ben felépült az ország első vidéki stadionja): „Amikor az egyesületbe elnöknek felkérték, megmondtam, hogy hagyjanak figyelmen kívül, mert nekem más a fel-

¹⁰⁰ A város viszonya a pályaeépítésekhez: – DTE: Egyetértés, 1921. 07. 31., – DVSC, DEAC: Tiszántúli Hírlap, 1921. 08. 11.

¹⁰¹ Egyetértés, 1924. 12. 25.

¹⁰² Debrecen, 1928. 06. 21.

fogásom. Én az egyletnek semmiféle ügyében részt nem vettem. Engem semmiféle ügyben fel nem kerestek. Amikor nálam jártak, megígértem, hogy segíteni fogok rajtuk, de csak anélkül, hogy az a város terhére menjen. [...] Sokkal nagyobb jelentőségűnek tartom a nemzet életében azt a sportot, ahol nem fizetnek a játékosoknak. Ezért a sportért többet vagyok hajlandó áldozni. Nem mondom, hogy ezeknek nem adok semmit, de ha így mennek a dolgok, akkor nem vagyok hajlandó adni semmit sem.”¹⁰³ Ennek a vonakodó, habozó álláspontnak nyilvánvalóak a gyökerei. A helyi vezetők nem tudtak azonosulni a profikkal, talán meg is vetették a hivatásos labdarúgókat. Viszont tudták, ez a sportág már nem a századelő igazából nem sok embert vonzó atlétikai- vagy tornaversenyéről szól. A bajnoki mérkőzéseknek bajnokságonként több százezer nézője, a sportújságoknak több száz-ezer olvasója volt, a napilapokban egyre nagyobb teret kaptak a sporthírek: egy vidéki nagyváros sem tehetta meg azt, hogy nem él azzal a lehetőséggel (kvázi várospropagandával), ami 1926-ban megadatott neki. A debreceni Bocskay vezetőinek taktikája így először az volt, hogy beszervezzék vezetőségeikbe a korszak jelentős újságíróit, s ezzel mintegy „közükben tartás” a helyi sajtót, vélhetően — hiszen nem lehet bizonyítani, hogy a beszerzés valóban taktika volt, s nem csupán a véletlen, vagy egyéb tényező műve — ezért lett vezetőségi tag Béber László, Tamássy László, Römer Richárd, Thury Levente, Farkas Lajos, Sz. Kovách Imre, sőt, egy ízben még a később háborús bűnösként kivégzett Kolosváry-Borcsa Mihály is. A klub vezetőinek ezek után az volt a feladatuk, hogy egyrészt nivelálják a Bocskay profi jellegét, másrészt a helyiek lokálpatrióta érzelmeire próbáljanak hatni. Az első volt a nehezebb. Nehéz értelmezni az újságíró cikkét, amikor arról írt, hogy Magyarországon a Bocskay mutatta meg, milyen a „becsületes professzionalizmus”, és a csapatnál csupán a jelleg profi, a szellem azonban amatőr.¹⁰⁴ A helyiek önérzetére könnyebb volt hatni, és Debrecenben ez különösképp nem jelenthetett problémát. A magyar reformáció és a magyar függetlenségi gondolat egyik legjelentősebb központjában nem volt nehéz az érzelmekre hatni, amit segített az egyesület igen találó elnevezése is (a névadó egy zsidó újságíró, Römer Richárd volt). Az egyik fővárosi csapat elleni mérkőzés előtt megjelent buzdító írás az egyik legjobb példa arra, hogyan próbálták kiaknázni az egyesület nevéből adódó jelentéstartalmakat, s ezzel mintegy doppingolni a játékosokat (s emellett a potenciális mecénásokra is hatni): „küzdjete becsülettel, harcoljatok tüzes alföldi véretekkel az utolsó erőtökig, hogy megmutassátok kik vagytok, [...] mutassátok meg, hogy bennétek Bocskay acélos akarata és ereje rejlik.”¹⁰⁵

Az évente átutalt néhány ezer pengő segély szinte eltörpült a város legnagyobb jelentőségű és értékű beruházása mellett. 1934-ben adták át a 100.000 pengő költséggel felépült Nagyerdei Stadiont, mely 25.000 néző befogadására alkalmas, füves talajú pálya volt.¹⁰⁶ Mint az ország első stadionjáról írtak a Buda-

¹⁰³ Debrecen, 1928. 10. 02.

¹⁰⁴ Debreceni Független Újság, 1932. 07. 13.

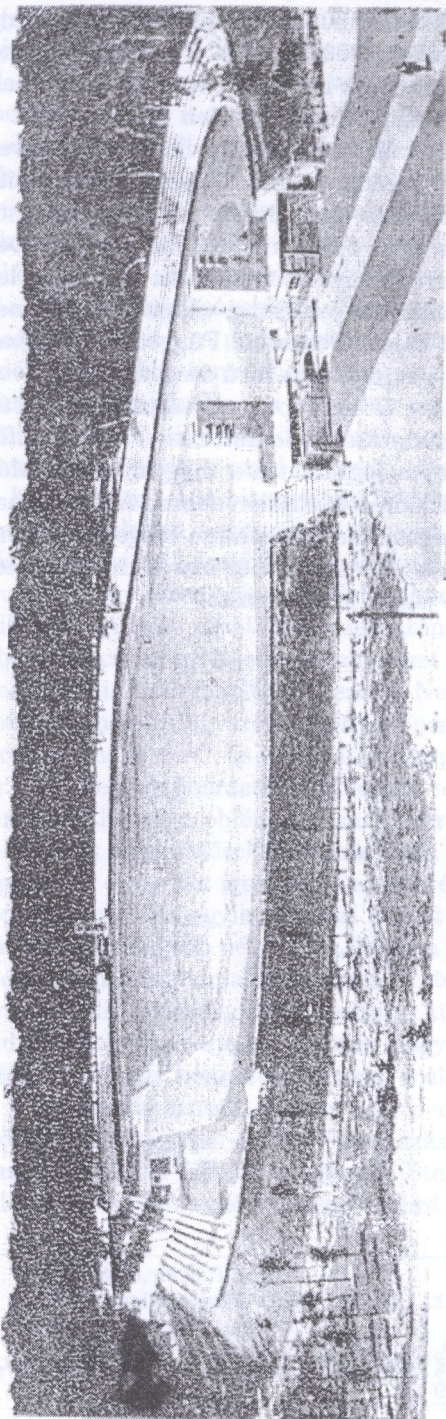
¹⁰⁵ Debrecen, 1927. 10. 16.

¹⁰⁶ A stadionról részletesen: *Hermann László: Magyarország csodája lesz a debreceni Stadion. In Debreceni Független Újság, 1933. május 14.; Szegedi Péter: Volt egyszer egy Bocskay... A Bocskay Futball Club társadalomtörténeti megközelítésben. In Debreceni Szemle, 1998/4.: 630–633.*

pesttel való rivalizálás legmonumentálisabb létesítményéről a debreceniek. A stadiont úgy tervezték, hogy viszonylag egyszerűen 60.000 férőhelyessé tudják alakítani (Debrecen lakossága alig haladta meg a 100.000 főt). Fűves pálya ekkor még a fővárosban is ritkaságnak számított, de az is, hogy Debrecenben futballmérkőzést 6.000-nél több néző szurkoljon végig... Az alapvetően túlméretezett — bár kétségkívül európai színvonalú — stadionba még villanyvilágítást is terveztek.¹⁰⁷ Miért kalkuláltak úgy, mintha egy gazdag, milliós metropolisznak építenének sportlétesítményt? Az egyik ok praktikus: a gazdasági válság miatt a stadiont ínségmunkában építették fel, vagyis ez az építmény felfogható a New Deal egyik legjelentősebb kelet-magyarországi eredményeként. A másik okra talán leghatásosabban a stadiont bemutató újságcikk befejező sorai világítanak rá, mely több mint egy évvel az átadás előtt jelent meg a Debreceni Független Újságban: „Legutóbb Debrecenben járt Móra Ferenc, az országos hírű szegedi író, aki vendéglátóival megtekintette az épülő stadiont és az éppen ott tartózkodó Vásáry István polgármesternek gratulálva, elragadtatással jelentette ki: – Ez az Alföld csodája, amelyhez hasonlót még sokáig nem fog alkotni a magyar vidék. Móra Ferencnek azonban nem volt igaza, mert a debreceni stadion nem az Alföld, hanem Magyarország csodája lesz, amelynek megbámulására messze idegenből fognak zarándokolni Debrecenbe. Debrecen városa soha szebbet és maradandóbbat nem alkothatott, mint ezt a stadiont, amelyre joggal lehet büszke!”¹⁰⁸

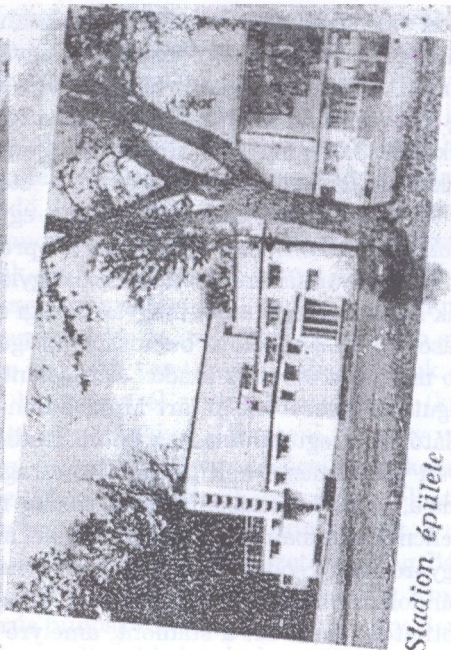
¹⁰⁷ Ez is a “futball-vidékiség” része: Kelet- és Északkelet Magyarország első stadionvilágítását végül valóban Debrecenben valósították meg. 1999-ben...

¹⁰⁸ *Hermann László*: i.m.

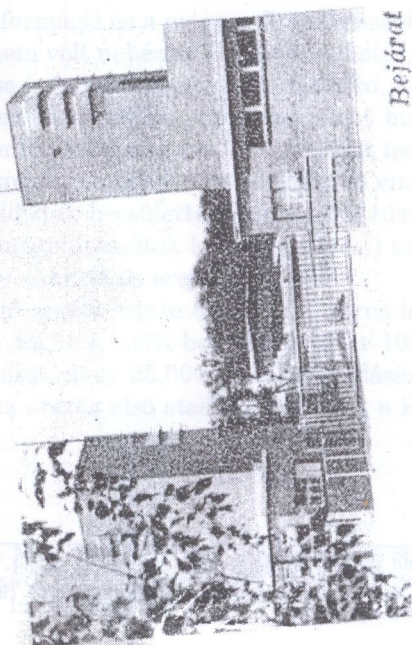

Stadion

Debrecen

Stadion épülete

Bejárata

Hornyák Árpád

A SZERB-HORVÁT-SZLOVÉN KIRÁLYSÁG ÉS IV. KÁROLY ELSŐ RESTAURÁCIÓS KÍSÉRLETE

IV. Károly első visszatérési kísérletéről, amelyet a magyar történeti irodalom „húsvéti királypucsként” tart számon, számos forráskiadvány és résztanulmány született. A korabeli magyar kormány hivatalos kiadványában: *IV. Károly visszatérési kísérletei*, (kiadta a Magyar Királyi Minisztérium. é. n.) igyekezett a nyilvánosság előtt bizonyítani ártatlanságát a történelemben és kiemelni következetesen határozott magatartását Károlynak a magyar trón megszerzésére irányuló igényével szemben, aminek köszönhetően a magyar kormánynak mindkét alkalommal sikerült Károly visszatérését belügyként kezelni és egyedül megoldania. A füzet két különböző kiadásban jelent meg, a második kiadás néhány dokumentummal többet tartalmaz. Fontos dokumentumokat közöl az első pucskísérlet történetéhez a magyar külügyminisztérium által *Újváry Dezső* szerkesztésében 1946-ban kiadott dokumentumkötet: *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary volume II. January to August 1921*. Néhány fontosabb iratot találhatunk az első királypuccs történetéhez a *Nemes Dezső* szerkesztésében megjelent: *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945 első kötetében* (Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921 Szikra 1956.). A királypuccs előzményeihez nyújt értékes információkat *Karsai Elek*: *Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek c. munkája* (Táncsics Könyvkiadó 1969.). Az eredeti dokumentumokat közli a *Levéltári Közlemények* 1968/1 számában (Brit diplomáciai iratok az 1921. évi húsvéti királypuccs történetéhez). A kisantant államok viszonyulásáról a restaurációs kísérletekhez *Ádám Magda*: *A két királypuccs és a kisantant címen megjelent tanulmányában* (Történelmi Szemle 1982/4), illetve *A kisantant 1920–1938* (Bp. 1981) című könyvében olvashatunk. A királypuccsok nemzetközi hátterét világítja meg német és osztrák levéltári források alapján *Kerekes Lajos*: *A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák-magyar viszony 1921-ben c. tanulmányában* (Századok 1976/1.) A visszatérési kísérletek hazai és nemzetközi politikai hátterének feltárását monografikus feldolgozásban *Ormos Mária* végezte el: *Soha, amíg élek* (Pannónia Könyvek. 1990.)

A húsvéti királypuccs előzményeinek és történetének feltárásához a magyar levéltári forrásokon túl elsősorban osztrák, német, cseh, angol, francia valamint olasz levéltárak anyagait használták fel, ugyanakkor a királypucstra vonatkozó román és jugoszláv levéltári források feldolgozása a magyar történetírásban még nem történt meg.

Ez utóbbi hiányt szeretnénk részben pótolni a Jugoszláv Országos Levéltárban (Arhiv Jugoslavije) fellelt,¹ az SHS Királyság külügyminisztériuma által 1921-ben készített összefoglalás közlésével, amely áttekinti az SHS Királyságnak a visszatérési kísérlet megghiúsítása érdekében április 5-ig, Károly távozásáig megtett diplomáciai lépéseit.

A szerb nyelvű, cirill betűs, géppel írt eredeti dokumentum (Arhiv Jugoslavije 334. Poslanstvo u Londonu. 1921. Kut. 14. F. 39. 57–80. p.) keletkezésének idejéről, és körülményeiről nem rendelkezünk pontos adatokkal. Az iraton csak keletkezésének éve 1921 szerepel, de valószínűsíthető, hogy a második királypuccs előtt keletkezett. Mellette szól, hogy egyáltalán nem foglalkozik Károly októberi kísérletével. Nehéz ugyanis elhinni, hogy az irat készítője összefoglalójában legalább utalást ne tett volna az eset megismétlődésére, ha tudomással bír arról. Márpedig ennek semmi nyomát nem találjuk. Vélhetően közvetlenül Károly eltávozása után készítette el a külügyminisztérium, és juttatta el a nagyhatalmaknál állomásozó diplomáciai képviselőihez, hogy követői jól felkészülten tudjanak részt venni abban a kampányban, amellyel az utódállamok maguknak akarták „kisajátítani” a visszatérési kísérlet megakadályozásának dicsőségét. Éppen ezért joggal feltételezhetjük, hogy a londoni követség mellett (amelynek iratanyagai között rábukkantunk), a párizsi és római követségeknek is elküldték. Sajnos ez utóbbi diplomáciai képviselők iratanyagai a korszakra nézve nagyon hiányosak, így ott nem leltük nyomát ennek az összeállításnak. Fenti véleményünket támasztja ugyanakkor alá az, hogy a szinte teljes épségben fennmaradt bukaresti követség iratanyaga között sem találtuk semmi nyomát.

Függetlenül attól, hogy logikai okfejtésünk helyes-e, vagy sem, a dokumentum, mint a legteljesebb és ismereteink szerint egyetlen ilyen jellegű hivatalos összefoglalás egy utódállamnak a Habsburg restauráció megakadályozására tett erőfeszítéseiről, joggal tarthat számot érdeklődésünkre.

Habsburg Károly restaurációs kísérlete Magyarországon 1921. március 26-tól

A királykérdés alakulása Magyarországon a kettős monarchia bukása után

Károly exkirály meglepetésszerű visszatérése Magyarországra ismét felvetette a királykérdést Magyarországon. A szomszédos államoknak a Habsburgok visszatérése ellen foganatosított lépéseinek bemutatása előtt, elengedhetetlenül szükséges röviden áttekinteni a királykérdés alakulásának különböző szakaszait.

Károly király 1918. novemberében eckartsau nyilatkozatában lemondott a magyar trónról. Egyidejűleg Pesten proklamálták Károlyi köztársaságát, amely mindössze néhány hónapig tartott, majd átadta helyét Kun Béla diktatúrájának.² Azonban ez sem volt hosszú életű, mivel már 1919. augusztus végén összeomlott

¹ A levéltári kutatást a Soros Alapítvány ösztöndíja tette lehetővé, amelyért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani.

² Károly eckartsau nyilatkozata 1918. november 13-án volt, a Magyar Nemzeti Tanács néphatározatát pedig, mely szerint Magyarország független és önálló Népköztársaság, november 16-án hirdették ki.

a proletár diktatúra.³ A kormányzás Peidl szocialista kabinetjének kezébe került, amelyet néhány héttel később József főherceg megdöntött.⁴

Ezek azonban valójában csak az előzetes szakaszok. Maga a királykérdés mint probléma, gyakorlatilag csak József főherceg 1919. szeptember 13-i proklamációja után merül fel⁵. Ebben a proklamációban József főherceg bejelenti, hogy a kedves magyar nemzete iránt érzett szeretetétől vezérelve és a nemzet vezetőinek felkérése alapján elfogadja a kormányzást a parlament összehívásáig.

Az új régens a legtisztább magyar nacionalizmustól áthatva, egy bizonyos idő után kétségkívül királlyá nyilvánította volna magát, ha a szomszédos államok, számolván a magyarországi Habsburg-restauráció őket fenyegető veszélyeivel, nem lépnek fel és nem teszik meg a szükséges lépéseket, hogy a szövetséges nagyhatalmak interveniáljanak ebben a kérdésben. A várt siker nem maradt el. Szeptember végén Pestre érkezett Clemenceau jegyzéke, amellyel határozottan elrendelték a Habsburgok eltávolítását a közéletből⁶. Egy hónap elteltével Clemenceau jegyzéke meg lett erősítve Sir George Clerk nyilatkozatával, aki lemondásra szólította fel József főherceg által kinevezett Friedrich-kormányt. Friedrich kabinetjét Huszár kabinetje váltotta fel, amely a nemzeti koalíciót képviselte és amelynek irányításával megtartották a nemzetgyűlési választásokat⁷.

Az így megalakult Nemzetgyűlés proklamálta, hogy az ország kormányzási formája királyság. A királyválasztásig Horthy kormányzót bízták meg a kormányzással.

Ez a határozat jelentősen megerősítette a Habsburgok helyzetét Magyarországon és Károly, az exkirály, ismét elkezdte hangoztatni igényét a magyar trónra. A trónról való lemondását semmisnek nyilvánította, mivel azt senki sem tudta elfogadni lévén, hogy lemondásakor nem volt sem országgyűlés, sem bármely más [arra illetékes – H. Á.] intézmény.

A szövetségesek 1920. februárjában ismét közölték Pesttel, hogy ellenzik a Habsburgok magyarországi restaurációját.⁸ Vétójuk azonban kevéssé volt határozott. A Habsburgok hívei akkoriban Európa-szerte, különösen Franciaországban és Angliában, propaganda kampányba kezdtek. Sikerült megnyerniük tervüknek bizonyos körök támogatását, meggyőzve őket arról, hogy Közép-Európa problémájára a legjobb megoldás az egykori Ausztria utódállamai közötti szorosabb közösség kialakítása a Habsburgok szuverenitása alatt.

³ A Tanácsköztársaság a Forradalmi Kormányzótanács lemondásával 1919. augusztus 1-én szűnt meg.

⁴ A Peidl Gyula szakszervezeti kormányát már augusztus 6-án lemondatták. Habsburg József főherceg 1919. augusztus 7-én jelentette be, hogy átveszi a hatalmat, és az antant képviselőivel folytatott tárgyalások alapján, Friedrich István vezetésével ideiglenes kormányt nevez ki.

⁵ Az augusztus 7-i kiáltványról van szó. Lásd az előbbi jegyzetet.

⁶ Valójában Balfour üzenete augusztus 23-án a budapesti misszionának, hogy a szövetségesek kifejezett kívánsága József főherceg távozása a magyar politikai életből. A főherceg már aznap lemondott a kormányzó tisztségéről.

⁷ A Huszár-kormány 1919. november 24-én alakult meg. A nemzetgyűlési választásokra 1920. január 25–26-án került sor, a Tiszántúlon csak a román csapatok kivonulása után 1920. júniusában.

⁸ Anglia és Franciaország külön-külön jegyzékben foglal állást a Habsburg-ház bármely tagjának államfővé választása ellen. A magyar kormány február 5-én kapta kézhez a jegyzékeket.

Károly exkirály Magyarországra érkezése és a szövetségesek pesti képviselőinek diplomáciai akciója az érkezés hírének kapcsán

Szombaton, március 26-án este 10. 30-kor Károly exkirály Szombathelyre Magyarország érkezett. Károly azért jött Magyarországra, hogy átvegye a királyi hatalmat, melynek átadását rögtön megérkezése után követelte.

A pesti angol követ⁹ már Károly megérkezésének másnapján, március 27-én délután [valójában 28-án – H. Á.] tiltakozott Károly trónra való visszatérése ellen. A három nagyhatalom Anglia, Franciaország és Olaszország képviselőinek nevében, Horthy kormányzónak kijelentette, hogy kormányaik nem fognak beleegyezni Károly, vagy bármely más Habsburg visszatérésébe a magyar trónra (lásd a pesti királyi küldöttség március 28-i 4136. sz. biz. táviratát).

A román követ¹⁰ kijelentette a magyar kormánynak, hogy Románia úgy tekint Károly visszatérését, mint ami ellentétben áll Románia érdekeivel és, hogy a román kormány nem egyezhet bele Károly, mint ahogy egyetlen más Habsburg visszatérésébe sem a magyar trónra (lásd a pesti királyi küldöttség 4144. sz. biz. táviratát, és a külügyminiszter dr. Gratz április 6-i parlamenti beszédét).

Március 29-én délelőtt 10 órakor pesti követünk¹¹ határozottan kijelentette Horthy kormányzónak, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormánya nem akar beavatkozni Magyarország belső berendezkedésébe, de a szövetségesekkel egyetértésben úgy véli, hogy a Habsburgok kérdése nemzetközi kérdés, és semmilyen esetben sem fogja megengedni, hogy Károly, vagy bármely más Habsburg kerüljön a magyar trónra. Amennyiben a magyar kormány bármilyen kifogással meghosszabbítaná Károlynak az országban tartózkodását, az nagyon kellemetlen helyzetbe hozná Magyarországot, mivel Károlynak a trónra való visszatérési kísérlete ellen alkalmazva lesznek a legerélyesebb eszközök, szükség esetén fegyveres erővel akadályozva azt meg (lásd a királyi küldöttség március 29-i 4139. sz. biz. táviratát).

A cseh követ¹² csak március 30-án tette meg tiltakozását Pesten. Erről a mi diplomáciai képviselőnk március 30-án a következőt jelenti: „A cseh követ tegnap nem emelt vétót. A kormánykörökből még köszönetet is mondtak neki baráti magatartásáért. Azt tanácsoltam neki, hogy még ma azonnal tiltakozzon, amit meg is fog tenni” (lásd a királyi küldöttség 4143. sz. biz. táviratát).

Értesülések Károly érkezéséről és magyarországi ténykedéséről

Magáról az eseményről, hogy miként zajlott le Károly érkezése, pesti diplomáciai képviselőnk március 28-án a következő tartalmú táviratot küldte, amely március 29-én érkezett Belgrádba: „Károly exkirály tegnap reggel érkezett Szombathelyre. Az ottani katonaság parancsnokától kérte a parancsnokság átadását.

⁹ Sir Thomas B. Hohler, 1919. december 15-től 1921. július 16-ig Budapesten az angol misszió vezetője. 1921-től 1924-ig budapesti rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.

¹⁰ Trajan Stircea ezredes, I. Ferdinánd román király szárnysegéde. 1921-től Románia budapesti követe és meghatalmazott miniszter.

¹¹ Milan Milojević, hivatalosan 1920. szeptember 30-tól 1923. október 13-ig (ténylegesen 1924. január 21-ig) az SHS Királyság budapesti követe.

¹² Wenceslav Lejhanec, Csehszlovákia budapesti ügyvivője.

Lehár kijelentette, hogy ezt a kormány előzetes jóváhagyása nélkül nem teheti. Véletlenül Szombathely közelében volt vadászaton Teleki miniszterelnök. Károly király kért és kapott Lehártól két autót, amelyekkel tegnap délután 4 órakor érkezett Pestre Horthy kormányzóhoz a miniszterelnökkel együtt. Károly kérte Horthytól a hatalom átadását, amelyre a kormányzó azt felelte, hogy azt nem teheti. A tanácskozás 3 órát tartott, majd Károly visszatért Szombathelyre. Ez ma derült ki. Az angol követ ma délután 6 órakor felkereste a kormányzót és a három nagyhatalom képviselőinek nevében kijelentette, hogy kormányaik nem fognak beleegyezni abba, hogy Károly, vagy bármely más Habsburg visszakérüljön a magyar trónra. Horthy, meg akarván győződni arról, hogy Franciaország képviselője szintén ennyire határozottan ellenzi-e Károly trónra kerülését, magához kérte a francia követet,¹³ aki hasonló kijelentést tett. Most este 8-kor ment el a kormányzóhoz az olasz ügyvivő,¹⁴ aki azt mondta nekem, hogy a legenergikusabban fog tiltakozni a kormányzónál.” Kihallgatást fogok kérni a kormányzónál, hogy szintén kifejezhessem tiltakozásunkat. A magyar kormány mindent meg fog tenni azért, hogy itt tartsa Károlyt. Az a benyomásom, hogy különösen nekünk és az olaszoknak kell a legenergikusabban elleneznünk, ha kell fegyveres erővel is. Ellenkező esetben Károly maradhat” (lásd a királyi küldöttség 4136. sz. biz. táviratát).

*Kormányunk álláspontja és tájékozódása a baráti államok állásfoglalásáról
Károly visszatérése és a Habsburg-restauráció kérdésében*

A királyi kormány közvetlenül pesti diplomáciai képviselőnk táviratának kézhezvétele után, amelyben beszámolt Károly Magyarországra érkezéséről, határozott álláspontot foglalt el ebben a kérdésben. Azonnal megértette, hogy a Habsburg-restauráció nem csak Magyarország belügye, amelyet egyedül és önállóan megoldhat. Ellenkezőleg, úgy tekintve a Habsburg-restaurációra mint amelynek „par excellence” nemzetközi jellege van, következőképpen, amely kérdést Magyarország egyoldalúan nem oldhat meg, a királyi kormány rögtön magához ragadta a kezdeményezést ebben a Habsburgok elleni harcban. Ennek érdekében a következő határozatokat hozta:

1. Sürgősen jelentést kér szövetségeseinktől arról, hogy milyen magatartást szándékoznak követni ebben a kérdésben, és milyen lépéseket kívánnak fogantatni annak érdekében, hogy a békeszerződést betartsák.

2. Szövetségeseink szándékának fent említett kifürkészésével egyidejűleg, berni követünkön keresztül lépést kell tenni annak érdekében, hogy a svájci kormány megakadályozza Károly visszatérését Svájcba, aki egy emigránstól elvárható magatartással összeegyeztethetetlen módon kihasználta a vele szemben tanúsított vendégszeretetet (lásd a 4165. sz. biz. iratot).

¹³ Maurice Fouchet, 1920. március 28-tól Franciaország budapesti főmegbízottja.

¹⁴ Gaetano Carlocciolo Castagneto herceg, 1920. szeptember 25-től Olaszország budapesti főmegbízottja, meghatalmazott miniszter.

A londoni, párizsi, római, washingtoni, prágai és bukaresti követségeinkre szövetségeseink álláspontjának kifürkészése, valamint pesti követségünkre tájékoztatás céljából, a következő tartalmú táviratot küldtük:

„Folyó hó 27-én reggel, Károly exkirály Szombathelyre érkezett. Aznap délután Pestre érkezett. Azért jött, hogy átvegye a hatalmat. Tárgyalt Teleki miniszterelnökkel és a kormány más tagjaival, Horthy kormányzóval, majd visszatért Szombathelyre és még mindig ott tartózkodik. A Nemzetgyűlés április 5-én ül össze és, Horthy szavaival élve, még nem tudni, milyen álláspontot fog magáévá tenni ebben a kérdésben. Ezek az események ellentétesek a békekonferencia határozataival. Kérjük a legsürgősebben tájékozódni az ottani kormányoknál, hogy ennek kapcsán milyen megtorló intézkedéseket szándékoznak foganatosítani a szövetségesek rendelkezéseinek betartása érdekében” (lásd a 428. sz. szig. biz. március 30-i táviratot).

Erre, a szövetségeseink szándékait kipuhatóló lépésünkre, sorrendben a következő válaszok érkeztek:

I. Prágából március 31-én követünk jelenti: „Válaszul a 428. sz. biz. táviratra, az itteni kormány együttes fellépést javasol Pesten, azzal a követeléssel, hogy Károly exkirálynak legkésőbb három napon belül el kell hagynia Magyarországot. Fel kell kérni Angliát, hogy tegye lehetővé Károly átutazását a védelme alatt a szövetséges országokon keresztül Spanyolországba. Amennyiben Károly három napon belül nem hagyja el Magyarországot, az itteni kormány javasolja, hogy minden további kapcsolat legyen megszakítva Magyarországgal, és kezdjünk katonai demonstrációba az ő és a mi részvételünkkel. Az itteni kormány rögtön bevetne egy dandárt, és hadmozdulatokba kezdene Pozsony környékén. Amennyiben Magyarország mindezek ellenére hajthatatlan maradna, akkor mind részünkről, mind részükről, koncentrált eljárást kellene kérni. Végül az itteni kormány javasolja, hogy vele és Olaszországgal közösen lépünk fel a svájci kormánynál, hogy vonják vissza Károly további tartózkodási engedélyét, a szövetségeseknél pedig, hogy további tartózkodásául Spanyolországot jelöljék ki. Kérem táviratban válaszolni” (lásd a 4154. sz. biz. táviratot).

II. Követünk Bukarestből ugyanazonnap március 31-én jelenti:

„Válaszul a 428. sz. biz. táviratra, és a 242. sz. biz. táviratommal kapcsolatban, Ionescu semmit sem tudott hozzátenni ahhoz, amit a parlamentben kijelentett. Nagyon aggódna, ha háborúra kerülne sor. Keményebb ellenállásra számít, mint az 1919-es hadjáratnál. A körülmények rendezése mind náluk, mind nálunk és minden országban békét kíván. Ő nem kér semmi többet. Oroszország részéről bármikor érheti meglepetés. Nem látja, hogyan lennének kiegyenlítő a háborús költségek. Nekem úgy tűnik, Ionescu úgy érzi, hogy amennyiben az események bonyodalmakat váltanának ki, Románia magatartása nem csak tőle függne, ezért egyelőre visszafogott” (lásd a 4156. sz. biz. táviratot).

Ionescu fent említett parlamenti kijelentéséről bukaresti követségünk vezetője a következő távirati jelentést küldte:

„A tegnapi parlamenti ülésen Karanfil képviselő azt kérdezte, hogy igaz-e, hogy Károly, az egykori császár Pestre érkezett. Take Ionescu ismertette az eseményeket és hozzátette, hogy az angol követ a leghatározottabban kijelentette

Horthynak, hogy semmilyen esetben sem fogják elnézni a Habsburgok berendezkedését. Ugyanezt tette a francia, és bizonyára az olasz követ is, annál is inkább, mivel e tekintetben Jugoszlávia és Olaszország között egyezmény van érvényben.¹⁵ Kedden követünknek kellett ugyanezt megtennie Jugoszlávia és Csehország képviselőivel együtt, mert tudom, hogy közös audienciát kértek. Ezeket a híreket ma kaptam, és siettem utasításokat adni követünknek, egyebek mellett arra, hogy amennyiben ez megtörténik missziókn hagyja el Pestet. Ez lesz az első lépés, amelyet továbbiak fognak követni. Remélem, hogy Magyarországon győz a józan ész és nem leszünk rákényszerítve, hogy ezekhez az eszközökhöz folyamodjunk. Őszintén kívánom, hogy békében éljünk a szomszédos magyarokkal és mindenben megkönnyítsem a gazdasági életüket, de nem engedhetem meg, hogy belügyekre hivatkozva megváltoztassák az annyi áldozat árán kivívott győzelem eredményeit” (lásd a bukaresti követségünk március 31-i 4155. sz. biz. táviratát).

III. Rómából nem érkezett válasz a kért puhatolódzásunkra, de pesti képviselőnk jelenti, hogy az olasz követ határozottan tartja magát ebben a kérdésben, és utasítása van folytatni az akciót a szövetségesekkel, elsősorban királyságunk képviselőjével (lásd a pesti királyi küldöttség március 31-i 4160. sz. biz. táviratát).

IV. Párizsból képviselőnk jelenti: „Válaszul a 428. számú szigorúan bizalmas táviratra, a Nagykövetek Tanácsa most határozta el, hogy táviratilag tudatja a magyar kormánnyal, hogy a szövetségesek nem fogják túrni Károly, vagy bármely más Habsburg restaurációját a magyar trónra, és amennyiben mégis megkísérlik a restaurációt, hatékony intézkedéseket fog foganatosítani, hogy azt megakadályozza és, hogy rákényszerítse a magyar népet és a magyar kormányt a Nagykövetek Tanácsának és a Békekonferencia határozatainak tiszteletbenntartására” .

Ezzel a távirattal kapcsolatosan Párizsból megérkezett a Nagykövetek Tanácsának fent említett deklarációja is a következő tartalommal: „A Magyarországon lejátszódó események arra kényszerítik a Szövetséges Főhatalmokat, hogy emlékeztessék a magyar népet és a magyar kormányt a szövetségesek 1920. február 4-én tett nyilatkozatára. Hüen az említett nyilatkozatban kifejtett elvekhez, a szövetségesek köteleességüknek érzik megismételni, hogy egy Habsburgnak a restaurációja a béke alapját veszélyeztetné, amit a szövetségesek nem kockáztathatnak és nem is tűrhetnek. Ezért a szövetségesek elvárják, hogy a magyar kormány felmérve azt, hogy milyen veszélyes helyzetet teremtene az egykori uralkodó visszatérése a magyar trónra, hatékony intézkedések megtételével megakadályozza az ilyen kísérletet, amelynek még pillanatnyi siker esetén is végzetes következményei lennének Magyarországra nézve” (lásd a párizsi királyi követség április 1-i 4135. sz. biz. táviratát).

V. Londonból követünk március 31-én jelenti: „A 428. sz. szig. biz. távirattal kapcsolatban a külügyminisztérium államtitkár-helyettese azt mondta nekem, hogy Károly kísérlete kudarcra végződött, és a szövetségesek most azon dolgoznak, hogy megkönnyítsék számára az utat Svájcba. Ausztria magyarázkodik, hogy

¹⁵ Olaszország és az SHS Királyság között 1920. november 12-én megkötött Rapallói egyezmény kiegészítése az ún. Anti-Habsburg konvenció. A két aláíró ország kötelezte magát, hogy minden szükséges politikai eszközt igénybevéve megakadályozza a Habsburgok visszatérését Magyarországra és Ausztria trónjára.

nem tudja szavatolni biztonságát, és ők emellett azt is számításba veszik, hogy Károly a szükséges kísérettel esetleg a mi területünkön és Pakracon keresztül vonuljon száműzetésbe. Az itteni külügyminisztériumnak még nincs jelentése arról az esetről, amelyről az Ön távirata beszél és, amelyről táviratok alapján ma az esti lapok is beszámolnak. Az angol kormány komolyan felhívta Horthy figyelmét a magyarországi Habsburg-restauráció súlyos következményeire. Nagyon bízok lojalitásában és Károly restaurációjának lehetetlenségében, ezért nem is gondolkodott az esetleges ellenintézkedéseken” (lásd a londoni követségünk 4193. sz. biz. táviratát).

VI. Washingtoni követünk jelenti: „Válaszul a 428. sz. szig. biz. táviratra. Károly exkirály érkezéséről ma beszéltem a külügyminiszterrel,¹⁶ aki kijelentette: 1. Károly király kísérlete nagyon nyugtalanítja az amerikai kormányt, amely figyelemmel kíséri az ügy további alakulását 2. A magyar trónra való esetleges visszatéréssel kapcsolatban az amerikai kormány úgy véli, hogy az komoly veszélyt jelentene az általános békére, ezért érdekében áll, hogy azt megakadályozza, függetlenül a szövetségesek döntésétől, amely mint ismeretes, Amerika számára nem kötelező érvényű. 3. Az amerikai kormány által megtenni szándékozott intézkedésekkel kapcsolatban a külügyminiszter még nem tud semmi határozottat mondani, mert előbb tanácskoznia kell az elnökkel is. Ugyancsak tekintettel kell lennie az amerikai közvéleményre, amely ellenzi Amerika beavatkozását az európai ügyekbe, kivéve amikor nyilvánvaló, hogy alapvető amerikai érdekekről van szó. Ezúttal a külügyminiszter megismételte, hogy ebben az esetben Amerika érdekeiről van szó. 4. Az esetleg alkalmazandó kényszerítő rendszabályokkal kapcsolatban nem mondott semmit. Nem tudja, milyen intézkedések lennének azok, és valószínűleg a kormány sem tudja” (lásd a washingtoni követségünk 4192. sz. biz. táviratát).

Mindezek a válaszok április 1-ig érkeztek Belgrádba. Ezek alapján nagyon kedvezőtlen volt [a helyzet – H. Á.], mert világos volt, hogy ezek a válaszok nem mutatják szövetségeseink kellő mértékű elhatározottságát, és mindegyikből hiányzik az, ami a legfontosabb, a szankciók arra az esetre, ha Károly a megtett tiltakozások ellenére is Magyarországon maradna.

A magyar kormány intézkedései Károly visszatérésével kapcsolatban

A magyar kormány ez idő alatt két irányban folytatta akcióját. Míg egyik oldalról igyekezett meggyőzni a külső hatalmak képviselőit, hogy Károly érkezésében nincs része sem a hivatalos Magyarországnak, sem magyar magánköröknek, hanem csak a külső hatások következménye, és amíg megtett minden előkészületet Károly távozására Magyarországról, addig a másik oldalról elodázta Károly elutazását, és különböző kifogásokkal az országban tartotta. Ezzel kétségkívül időt adott arra, hogy megnövelje Károly híveinek számát, és pont azokban a körökben, amelyek az országot irányítják (lásd a királyi küldöttség március 30-i 4145. és a március 31-i 4153. sz. biz. táviratát).

¹⁶ Charles Evans Hughes, 1921–1925 az Egyesült Államok külügyminisztere.

Noha Károly már március 26-án, este 10. 30-kor Magyarországra érkezett, erről az eseményről a magyar kormány a távirati irodáján keresztül csak az ötödik napon, március 30-án jelentetett meg a magyar sajtóban hivatalos jelentést.¹⁷

További információk az egyes szövetséges államok magatartásáról, Svájc, Spanyolország, a Vatikán és az osztrák kormány álláspontja

A királyi kormány az egyes szövetséges államok magatartásáról a Habsburgok restaurációs kísérletével kapcsolatban, a fentiekén kívül a következő információkkal rendelkezett.

1. Az itteni francia követ, kormánya nevében és utasításainak megfelelően, a külügyminiszter-helyettesnek kijelentette,¹⁸ hogy a francia kormány határozottnan ellenzi a Habsburgok visszatérését, s ezt már március 29-én Pesten is közölte. Erre az álláspontjára a legjobb bizonyíték, hogy az ő képviselője kezdeményezte azt a lépést, amelyet a nagyhatalmak képviselői megtettek Pesten. Franciaország ebben a kérdésben, tette hozzá a követ, teljes mértékben alkalmazkodik a szövetség korábbi határozatához. Ugyanígy, a követ a leghatározottabban cáfolta azokat a Pesten terjesztett híreszteléseket, mely szerint Briand nem ellenzi a Habsburgok visszatérését (lásd az április 1-i 4146. sz. biz. iratot).

2. Az itteni cseh követ¹⁹ írásban ismertette a külügyminisztériummal a Beneš külügyminiszter úrtól kapott táviratot, amely így szól:

„Beneš miniszter tudatta a magyar kormánnyal, hogy abban az esetben, ha Károly nem hagyja el azonnal Magyarországot, akkor az összes baráti állammal egyetértésben megteszi mindazokat az előkészületeket, amelyek megtételét ezen esemény miatt szükségesnek tartunk. Dr. Beneš javasolja a szerb–horvát–szlovén királyi kormánynak, hogy a maga részéről ugyanezt tudassa a magyar kormánnyal.

Beneš miniszter a következő intézkedéseket tekintené szükségesnek: a) minden érintkezés és a közlekedés felfüggesztését Magyarországgal, és a szövetségeseknél és a magyaroknál megteendő közös fellépéshez kapcsolódó zárlatot²⁰ b) katonai műveleteket mindkettőnk részéről c) további intézkedéseket kormányaink kölcsönös megegyezése alapján” (lásd a minisztérium 4148. sz. biz. iratát és a prágai követség 4166. sz. biz. táviratát).

3. Az itteni román ügyvivő, kormánya tájékoztatása alapján a politikai osztály igazgatójának kijelentette, hogy a pesti román képviselőnek utasítása van együttműködni a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság képviselőjével a Habsburg restaurációs kísérlet ügyében (lásd a minisztérium 4284. sz. biz. iratát).

¹⁷ A jelentés szövegét nem tartottuk szükségesnek közölni, mivel szóról-szóra megegyezik az MTI jelentésével. Lásd IV. Károly visszatérési kísérletei. I. Füzet. Kiadja a Magyar Királyi Minisztérium. é.n. 77. o. 6. melléklet.

¹⁸ Tihomir Popović 1921. augusztusáig az SHS Királyság külügyminiszter-helyettese.

¹⁹ Antonín Kalina, 1919. februárjától Csehszlovákia rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere Belgrádban.

²⁰ A Magyarországgal nem határos országokkal történő kapcsolatok megakadályozása.

Kormányunk diplomáciai akciója a királyságunknak Csehszlovákiával, Romániával és Olaszországgal megteendő közös pesti fellépés, és a hatékony és megtorló katonai intézkedések foganatosítása ügyében

Mivel sem a március 30-i körlevélre 428. sz. szig. biz. érkezett írásos válaszból, amellyel a szövetséges államok álláspontját igyekezett kipuhatolni, sem pedig az eddig rendelkezésére álló egyéb információkból nem kapott kedvező és világos választ, a királyi kormány kötelességének érezte:

a) Még április elsején, újabb körlevéllel még egyszer világos választ kérni a nagyhatalmaktól, milyen hatékony és megtorló intézkedéseket gondolnak az érintett kormányok foganatosítani a szövetségesek határozatainak és a békeszerződésnek a betartására, amelyet Károly és barátainak akciója veszélybe sodort, és b) hogy a Habsburgok restaurációja elleni együttes akcióra és fellépésre hivatalosan is javaslatot tegyen Csehszlovákiának, Romániának és Olaszországnak.

ad a. A szövetséges nagyhatalmaktól pontos választ kérő körlevél a következőként hangzik: „A 428. sz. biz. táviratunkkal kapcsolatban kérem, igyekezzen mielőbb választ kapni az ottani kormánytól, hogy milyen hatékony és megtorló intézkedéseket kíván foganatosítani Károly magyarországi akciója alkalmából, vagyis, hogy a szövetségesek határozatait betartassák és a Habsburgok visszatérését megakadályozzák. Az előzetes és ellenőrzött adatok alapján Károly érkezése és ténykedése a magyar hivatalos körök beleegyezésével történt. Károly még Szombathelyen van és a parlament holnap ül össze. A restauráció szándéka tehát kétségtelen, noha egyes szövetséges körökben hisznek a pesti politikusok és a kormány ártatlanságában. Kérem, azonnal értesítsen ezzel kapcsolatban, mint ahogy tájékoztasson mindenről, amit erről a dologról megtud” (lásd a külügyminisztérium április 1-i 4121. sz. biz. táviratát).

Ezzel egy időben a királyi kormány a Habsburg-restauráció kérdésében felhasználás és mihez tartás végett, minden külképviseletünk részére a következő utasításokat adta:

„Hogy a Habsburgok visszatéréséről folytatott beszélgetéseiben rendelkezzen a szükséges érvekkel, a következő útbaigazítást közlöm: Mindenekelőtt a nagyhatalmak nincsenek jól tájékoztatva a helyzetről Keleten és az egykori Osztrák–Magyar Monarchiában, mert mi a szövetségesek engedékenységét ebben a kérdésben semmi mással nem tudnánk magyarázni, mint rosszul tájékozottsággal és tájékoztatlansággal. A korábbi előrejelzéseink Bulgáriáról és Konstantinról,²¹ amelyek teljesen pontosnak bizonyultak, feljogosítanak azt kérni, hogy véleményünket a kelet- és a közép-európai eseményekről komolyan vegyék. Ha megengedik azt, hogy a Habsburgok visszatérjenek Magyarországra, akkor a nemzetközi helyzet nagyon komolyra fordulhat mind Keleten és Közép-Európában, mind világszerte. Az maga után vonná a Hohenzollernek, Wied herceg²² és Coburg Ferdinánd²³ visszatérését, mivel Wied ügyében már folyik Albániában, Ferdinánd

²¹ I. Konstantin, 1913–1917, majd 1920–1922 Görögország királya.

²² Wilhelm Wied, protestáns német herceg. 1914. márciusától Albánia uralkodója, 1914. szeptemberében anélkül, hogy lemondott volna a trónról elhagyta Albániát.

²³ I. Ferdinánd 1887–1908 Bulgária fejedelme, majd 1908-tól lemondatásáig 1918-ig az újkori Bulgária első cárja.

érdekében pedig Bulgáriában az agitáció. Mint ahogy Konstantin visszatérése precedenst jelentett és próbaköve volt Károlynak, úgy Károly visszatérése is még nagyobb mértékben nemcsak, hogy reményt adna, de tökéletes bizonyosságot is más elmozdított monarcháknak. Véleményünk szerint ezek a restaurációk alapjában véve a háború előtti tömböt hoznák létre. Magyarország, Németország, Ausztria, a helyzettől függően Bulgária, Görögország és Törökország egyesülve Magyarországgal, vagy Németországgal. Ehhez a csoportosuláshoz mindenképpen csatlakozna Oroszország is, ahol ebben az esetben bizonyosan számítani lehet a monarchia visszaállítására. Kétségtelen, hogy egy ilyen blokk revánsot akarna. Ezek után nem feltétlenül szükséges rámutatni arra, hogy milyen szörnyű bonyodalmakba kerülne ismét az egész világ. A helyzet még bonyolultabbá válna bizonyos, ma még szövetséges államoknak a teljesen természetes és valószínű engedékenységevel, akik önként, vagy kényszer hatására ehhez a csoporthoz csatlakoznának. Emellett arra a politikára, amely ehhez a helyzethez vezet, a néptömegek úgy tekintenének mint olyan politikára amelynek bizonyos döntő tényezők elkerülték és a jövőben is el fogják kerülni figyelmét. Előreláthatólag bizalmatlanságot és elégedetlenséget váltana ki, és kétségtelenül csökkentené harci készségüket ezen revansista csoport ellen. Ezért mi úgy véljük, hogy szövetségeseink legfőbb érdeke a Habsburgok visszatérésének kérdését a legkomolyabban venni, és ennek megfelelően, azt megakadályozandó a leghatározottabban fellépni” (lásd a külügyminisztérium április 1-i 4129. sz. biz. körtáviratát).

ad b. A Csehszlovákiának, Romániának és Olaszországnak tett hivatalos javaslatot a Habsburgok visszatérésének ügyében Pesten megteendő közös fellépésről és akcióról, ugyanazon nap április 1-én táviratilag elküldtük, amely távirat a következőket tartalmazta:

„A királyi kormány a következő javaslatot teszi Csehországnak, Romániának és Olaszországnak:

1. Képviselőink Pesten a kormánynál közös fellépésükkel tudassák, hogy abszolút ellenezzük a Habsburgok visszatérését, és amennyiben Károly három napon belül nem hagyja el Magyarországot, mindannyian el fogják hagyni Pestet.

2. Képviselőink közösen lépjenek fel Londonban és Párizsban és jelentsék ki a kormányoknak, hogy mi teljesen ellenezzük a Habsburgok restaurációját és, hogy a szövetséges szolidaritás nevében és annak a határozatnak védelmében, amelyet ennek értelmében a szövetségesek már meghoztak, kérjük, hogy ez a két kormány a leghatározottabban támogasson bennünket, mint ahogy mi is tudatjuk velük az ennek értelmében már megtett lépésünket Pesten. Továbbá, hogy Anglia hajtja végre Károly átszállítását Spanyolországba, akár a nyugati országokon, akár a mi országunkon, Szalonikin keresztül.

3. Ugyanezen hatalmak képviselői tiltakozzanak Bernben, és hívják fel erre Franciaországot és Angliát is, amiért Svájc ily módon megengedi és lehetővé teszi a világbéke elleni akciókat, ráadásul pont az az állam, ahol a Népszövetség székhelye van.

Kérem azonnal és a legsürgősebben megtenni ezt a javaslatot a kormánynak, azzal, hogy amennyiben elfogadja, úgy ennek értelmében azonnal utasítsa is az ügyben érintett képviselőit, és engem az eredményről azonnal értesítsen.

Ezt a táviratot ismertettem érdekelt képviselőinkkel, azzal, hogy megteszik ezt a lépést mihelyt jelenti, hogy elfogadták ezt a javaslatot, és én azt tudatom velük” (lásd a külügyminisztérium 4130. sz. biz. táviratát).

A fenti táviratot tudomásulvétel és miheztartás végett, elküldtük a párizsi, londoni, berni és washingtoni követségeinkre.

*Kormányunk sürgetése hatékony és megtorló katonai intézkedések ügyében
április 2-án*

Attól a veszélytől tartva, hogy Magyarország az eddigi pesti tiltakozások és a Nagykövetek Tanácsának április 1-i határozata ellenére is megpróbálja marasztalni Károlyt — Konstantin király görögországi példájától ösztönözve, aki a diplomáciai tiltakozások ellenére is maradt —, a királyi kormány nem mulasztotta el, hogy mindjárt másnap, április 2-án felhívja képviselőink figyelmét a helyzet veszélyes oldalára, és egyidejűleg ismételten figyelmeztette őket, hogy habozás nélkül és a legenergikusabban járjanak el az eddig kiadott utasításoknak megfelelően.

Ez a körtávirat így hangzik:

„Kérem a 428. sz. szig. biz. és a tegnapi 4128, 4129 és 4130. sz. biz. távirataim utasításainak megfelelően eljárni, még ha a Nagykövetek Tanácsa április 1-én meghozta és tudatta is a magyar kormánnyal az Ön által is ismert, a Habsburg-restaurációt ellenző határozatát. Mi egyedül ebben az intézkedésben nem látunk elegendő biztosítékot [arra nézve, hogy eléri célját – H. Á.], hanem az említett táviratokban az általunk javasolt intézkedésekben [bízunk – H. Á.] Különösen azt kell szondázni és kideríteni a kormánynál, hogy hajlandó volna-e katonai lépéseket is foganatosítani, és hatékony és megtorló intézkedéseket tenni. Az utolsó pesti jelentés szerint, a magyar kormány igyekezni fog minden kevésbé hatékony és pusztán diplomáciai intézkedést kijátszani. Kérem a legsürgősebben értesítsen lépései eredményeiről” (lásd a külügyminisztérium ez év április 2-i 4179. és a 4135. sz. biz. táviratát).

Károly Magyarországon maradása feltételeinek előkészítése és kísérlet a szomszédos országok akciójának meghiúsítására

Azok a táviratok, amelyek eddig a királyi kormányhoz érkeztek, egyértelműen bizonyítják, hogy Károly eltávolításának minden elodázása lendületet adott Károlynak és követőinek, hogy megvalósítsák terveiket és lehetőséget nyújtott Magyarországnak arra, hogy a szövetségeseket kijátssza. Erről pesti követünk jelenti: Egy tiszti delegáció Szombathelyre utazott kinyilvánítani Károlynak társaik szimpátiáját, és ezt, diplomáciai képviselőnk véleménye szerint, a kormány hallgatólagos beleegyezésével tették (lásd a pesti királyi követség 4283. sz. biz. táviratát); a magyar kormány igyekszik kipuhatolni a szövetségesek véleményét Károlynak az esetleges országban tartásáról és internálásáról (lásd a pesti királyi követség 4161. sz. biz. táviratát); a magyar kormánynak tekintettel kell lennie Károlyra, és erővel nem távolíthatja el, mivel jogilag ő Magyarország királya. Károly küldöttségeket fogad az egész országból, és különösen sok arisztokrata érke-

zik hozzá tisztelgő látogatásra (lásd a diplomáciai képviselőt 4255. sz. biz. táviratát); a magyar kormány azt híreszteli, hogy népszavazást akar tartani Károly visszatérésének kérdéséről (lásd a diplomáciai küldöttség 4298. sz. táviratát); a magyar miniszterelnök kijelentette, hogy Károly még nem megy el és, hogy most rá kell bírni Károlyt a távozásra és reméli, hogy rá lehet bírni arra, hogy 2–3 napon belül elutazzon (lásd a diplomáciai küldöttség 4296. sz. biz. táviratát); Károly körül váltják egymást a kormány tagjai, magas rangú tisztviselők, követői és a magyar irredenta társaság a MOVE képviselői, amely az egész országban kiadta szervezeteinek, hogy Károly érdekében működjenek (lásd a képviselőt 4299. sz. biz. táviratát); a magyar körök Károly kedvező Franciaországi megítéléséről szóló híreket terjesztenek (lásd a királyi küldöttség 4300., 4160., 4211., 4254. sz. biz. táviratát); hogy Károly megbetegedett, és ezért ismét el kell halasztani elutazását (lásd a küldöttség 4303. sz. biz. táviratát).

A királyi kormány április 4-i lépése, amellyel ismét világos helyzetet kér a közös fellépés és katonai megtorló intézkedések foganatosítása tekintetében

Tekintettel a fent említettekre, a helyzet óráról órára egyre kedvezőtlenebbé vált, és ez arra az elhatározásra juttatta a királyi kormányt, hogy április 4-én újabb körtávirattal kérje a szövetséges államok kormányaitól beleegyezésüket a közös fellépésre a magyar kormánynál, Párizsban és Londonban illetve, hogy pontos tájékoztatást kérjen a katonai intézkedésekről, amelyeket az említett kormányok foganatosítani szándékoznak. Ez a körtávirat így hangzott:

„Noha a svájci kormány hozzájárult a visszatéréséhez, az osztrák pedig az átutazásához, Károly még mindig nem hagyta el Magyarországot. Magyarországon úgy a néptömegek, mint az egyéb társadalmi rétegek, különösen az arisztokrácia és a katonaság, arra készülnek, hogy nem hagyják Károlyt elmenni. Különböző párt- és hazafias szervezetek ez irányban erőteljes agitációt végeznek és a kormány elnézi, sőt támogatja azt. Különböző kifogásokkal és azzal, hogy a néptől félve nem használhat erőszakot vele szemben, elnyújtja az egész ügyet. Károly azzal mentegetőzik, hogy megbetegedett, azonban kirándul, vendégeskedik és egész nap a templomban van.

Kérem a legsürgősebben megtenni a javaslatokat a kormánynak, ráállnak-e nyíltan és határozottan, vagy sem, a magyar kormánytól, Párizsban és Londonban megteendő közös fellépésre tett javaslatokra a 4130. sz. biz. távirat utasítása értelmében, kivéve a berni lépést, amelyet most elhagytunk. Úgyszintén kérem a legsürgősebben értesíteni arról, hogy pontosan milyen hatékony és megtorló katonai intézkedéseket kíván a kormány foganatosítani a 4189. sz. biz. távirat utasításai értelmében. Ezt a tájékoztatást küldjék el a londoni és párizsi követségeinkre” (lásd a külügyminisztérium 4291. sz. biz. körtáviratát).

A csehszlovák ellenjavaslat a csehszlovák kormány és kormányunk által Pesten megteendő közös fellépésre

A közös pesti fellépésre és a katonai megtorló intézkedések foganatosítására tett javaslataira válaszul, Belgrádba megérkezett a csehszlovák kormány javaslata is ebben a kérdésben, a következő tartalommal:

I. A Csehszlovák Köztársaság külügyminisztere Beneš úr megbízott azzal, hogy kérjem meg a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormányát, hogy közvetlenül a magyar kormányhoz küldje el a következő tartalmú ultimativ jegyzéket: „Követeljük Károly azonnali eltávolítását Magyarországról. Amennyiben Károly április 7-én, csütörtökön este hat órakor még magyar területen tartózkodna, az esetben azonnal végrehajtjuk azokat az intézkedéseket, amelyekre nézve szerződés van a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a Csehszlovák Köztársaság között.²⁴ Ezek az intézkedések a következők: Képviselőink visszarendelése, minden kapcsolat megszakítása, katonai előkészületek és két korosztály mozgósítása. Ezekkel a megtorló intézkedésekkel rákényszerítjük Magyarországot a dinasztia kérdésének végleges rendezésére, teljes körű garanciák biztosítására, Nyugat-Magyarország azonnali átadására Ausztriának és a magyar félkatonai csapatok és vezetőik eltávolítására.

II. A Csehszlovák Köztársaság kormánya jegyzéket küldött a Nagykövetek Tanácsának, amelyben kifejezi örömét, amiért a Nagykövetek Tanácsa kijelentésével határozottan állást foglalt a Habsburg-dinasztia magyarországi restaurációja ellen, és így jóváhagyta eljárásunkat.

III. Végezetül a külügyminisztérium közölte velem, hogy egyetért Károly Svájcba való ideiglenes visszatérésével, de egyidejűleg magánjellegű, nem hivatalos kezdeményezéseket tesz a svájci kormánynál, hogy az maga is a Spanyolországba történő továbbküldés mellett határozzon. Tudatván ezt a királyi kormánnyal, kérem, hogy hasonló lépéseket fogantosszon. — Kalina (lásd az itteni cseh követség április 4-i jegyzékét. 4343. sz. biz.).

Közvetlenül ezen jegyzék kézhezvétele után a külügyminiszter-helyettes, Popović úr kijelentette Kalinának, hogy mi az alábbiakat javasoltuk:

1. Közös pesti fellépést Olaszország, Csehország, Románia és mi.
2. Ugyanezen hatalmak közös fellépését Párizsban és Londonban, azzal, hogy a berni fellépést egyelőre el kell halasztani.

A garanciák kérdésének Károly Magyarországról való eltávolítására tett akciónk sikere utáni időpontra halasztása

Egyidejűleg Kalina úrat megkértük, hasson oda, hogy a tárgyalások a mi konkrét javaslatainkról folyjanak és, hogy nem kell a Károly távozása utáni garanciák kérdésével bonyolítani — amelyet elvben elfogadunk —, mivel most az az elsődleges és legfontosabb kérdés, hogy eltávozzon (lásd a 4345. sz. biz. iratot).

Az utóbbi napok fejleményeinek hatására, amelyek kedvezőtlen helyzetet teremtettek Károly távozására, már az angol és francia követek is aggódni kezdtek. Különösen az angol követ állásfoglalása volt határozott lásd a pesti küldöttségünk 4303. sz. biz. táviratát. Ezzel magyarázható a három nagyhatalom képviselőinek élelkebb fellépése, akik április 3-án közösen kértek a magyar kormányfőtől tájékoztatást Károly távozásáról. Különösen az angol követ volt nagyon ener-

²⁴ Csehszlovákia és Jugoszlávia között 1920. augusztus 20-án aláírt szerződés, amely a kisan-tant szövetségi rendszer első szerződése volt.

gikus és kategorikus, kérve a miniszterelnöktől Károly Magyarországról való távozásának napját, óráját és helyét (lásd a pesti királyi küldöttség 4296. sz. táviratát).

A csehszlovák és a román kormány elfogadja kormányunk javaslatát, mind a Pesten, mind pedig a Londonban és Párizsban történő közös fellépésről

Ugyanaznap, április 4-én Prágából megérkezett a válasz, mely szerint a csehszlovák kormány elfogadja kormányunk javaslatát a közös pesti fellépésről. A pesti követünk [helyesen prágai követünk — H. Á.] jelentése erről így hangzik:

„Válaszul a 4130. sz. biz. táviratára, az itteni kormány egyetért az Önök első és második javaslatával a következőkben: 1. A csehszlovák, a román, az olasz és a mi képviselőnk, közös fellépésükben már holnap tudassák Pesten a magyar kormánnyal követelésünket, hogy Károly exkirálynak haladéktalanul el kell hagynia Magyarországot, és ha e hónap 5-én este 6 órakor az ország területén tartózkodik, akkor e hónap 7-én délben életbe lépnek azok a rendelkezések, amelyekről az érintett országok megállapodtak. 2. A csehszlovák, a román és a mi képviselőnk közösen fellépve fejezzék ki köszönetüket az antantnak, amiért határozottan állást foglalt Károly visszatérése ellen és a Habsburg kérdésben általában, továbbá tudassuk az antanttal a Pesten Olaszországgal közösen megtett lépéseinket, illetve fejezzük ki, hogy továbbra is milyen határozottan el vagyunk szánva ennek értelmében fellépni. ... (lásd a prágai királyi követség április 3-i 4397. sz. biz. táviratát és az itteni csehszlovák követ jegyzékét 4426. sz. biz.).

Prágai követünk az április 3-i 4398. sz. biz. táviratában úgyszintén jelenti, hogy a cseh kormány határozott a szükséges kényszerítő katonai intézkedések foganatosításáról, és ezt a döntés már végre is hajtotta. A megtett katonai intézkedésekről szóló kimerítő jelentést az itteni csehszlovák követ írásban adta át kormányunknak (lásd a belgrádi cseh követség április 5-i 4410. sz. biz. jegyzékét). Prágai követünket táviratilag értesítettük, hogy mi szintén megtettünk minden szükséges katonai intézkedést (lásd a minisztérium április 5-i 4398. sz. biz. táviratát).

A román kormány teljes egészében elfogadta kormányunk javaslatát az együttes fellépésről. Bukaresti követünk április 4-i táviratában erről a következő tartalmú táviratot küldte:

„A 4130. sz. biz. táviratával adott megbízást végrehajtottam. Take Jonescu felhatalmazott táviratozni, hogy elfogadja a közös pesti lépésről szóló javaslatot, mint ahogy a párizsit és londonit is...” (lásd a bukaresti követségünk április 4-i 4403. sz. biz. táviratát).

Az olasz kormány a közös fellépésről és a szükséges katonai intézkedésekről szóló javaslatunkra azzal a kijelentéssel válaszolt, hogy a Pesten már eddig megtett lépéseink elegendőek. Római követünk erről azt jelenti, hogy lépésére, amelyet írásban és szóban is megtett, Sforza gróf azt válaszolta, hogy meg van győződve arról, hogy a diplomáciai lépések elégségesek lesznek és meglesz a kívánt hatásuk. A berni tiltakozással kapcsolatban Sforza azt mondta követünknek, hogy már tegnap este elrendelte berni követének, hogy kérje meg a svájci kormányt arra, hogy Károly visszatérhessen, de csak rövid tartózkodásra és, hogy szólítsák fel Svájc elhagyására, úgy, hogy távolabb legyen Ausztriától és Magyarországtól. Mindazonáltal, jelenti a berni követünk [helyesen római követünk — H. Á.], Sforza

ellenzi tiltakozásunkat a berni kormánynál. Úgy véli, hogy ez kényes kérdés, és Svájcnak tartania kell magát a politikai menedék. [... szerepköréhez H. Á.]. Emellett meggyőződése, hogy az energikus tiltakozás éppen az ellenkező hatást váltaná ki, mint amit szeretnénk (lásd a római követségünk 4406. és 4408. sz. biz. táviratát).

Az április 5-re előirányzott pesti közös fellépés, köszönet Romániának kormányunk javaslatának elfogadásáért, köszönetnyilvánítás a Nagykövetek Tanácsának a Pesten megtett energikus lépésért

Energikus és határozott akciójának köszönhetően, amelyet rögtön Károly Magyarországra érkezését követő első napokban kezdeményezett, a királyi kormány már április 4-én teljesen nyílt és világos helyzetet teremtett. Románia és Csehszlovákia diplomáciai és katonai együttműködése a legnagyobb mértékben biztosítva volt. Királyságunk, Csehszlovákia és Románia, a Habsburg-restauráció kérdésében a három legérdekeltőbb ország együttműködése maximálisan elő volt készítve, és megvalósítása szükségszerű volt.

E gyorsan és szerencsésen elért egyezés alkalmából a királyi kormány köszönetét fejezte ki az április 5-i 4413. sz. biz. táviratával, amely így hangzott:

„I. Kérem fejezze ki Ionescunak köszönetünket az együttes fellépésre tett javaslataink elfogadásáért a magyar, a francia és az angol kormánynál a 4130. sz. biz. távirat egyes és kettes pontjainak útbaigazítása értelmében. Beneš javasolja továbbá, hogy Csehszlovákia, Románia és a mi párizsi képviselőnk közösen nyilvánítsák ki köszönetüket Párizsban a Nagykövetek Tanácsának az ebben a kérdésben döntő állásfoglalásáért. Mi ezt elfogadjuk, és a párizsi és londoni képviselőinknek korábban adott utasításokat kiegészítettük. Kérjük, hogy Ionescu is fogadja ezt el, és ennek megfelelően adjon utasítást.

II. Mivel Ionescu és Beneš is kifejezték igényüket, hogy még a tervezett közös fellépés megtétele előtt értesítsük Sforza válaszáról, ezúton tudatom a most érkezett választ. Sforza úgy véli, hogy a Pesten eddig megtett lépések elegendőek és bízik benne, hogy meg lesz a hatásuk.

III. Sürgős tájékoztatást kérek arról, hogy mit kíván most Ionescu tenni ezen távirat második pontja kapcsán (lásd a külügyminisztérium április 5-i 4413. sz. biz. táviratát).

Erről a cseh kormányt is értesítettük, és az ennek értelmében szükséges utasításokat kiadtuk a párizsi és a londoni képviselőinknek (lásd a minisztérium április 5-i 4415. sz. biz. táviratát).

Bukaresti követünk április 6-i 4487. sz. biz. táviratában jelentette, hogy Ionescu elfogadja a javaslatot a köszönetnyilvánításról a Nagykövetek Tanácsának Károly távozásáért. Take Ionescu hozzászólta, jelenti követünk, hogy ez nekünk szomszédoknak és a mi határozott összetartásunknak az érdeme (lásd a bukaresti követség április 6-i 4487. sz. biz. táviratát).

A magyar parlament viszonya Károlyhoz és a Habsburg-restauráció kérdéséhez

A magyar parlament álláspontjáról a restauráció kérdésében a királyi kormánynak a következő információi voltak:

1. Április 1-i táviratában pesti diplomáciai képviselőnk jelenti:

„A mai ülésén, a Nemzetgyűlés köszönetét fejezte ki a kormányzónak a Károly ügyében tanúsított eddigi hazafias, alkotmányos és törvényes magatartásáért. A nyíltan Habsburg-ellenes Balla képviselő²⁵ interpellációjára, aki felvilágosítást kért arra nézve, hogy hogyan jött Károly Magyarországra, a miniszterelnök azt válaszolta, hogy egyelőre még nem adhat közelebbi információkat a Károly ügyében végzett munkájáról, de minden felelőséget vállal, és kéri a parlamentet az ülés április 5-ig történő elnapolására, amit el is fogadtak. A szövetséges missziók vezetői mind jelen voltunk az ülésen, kivéve a franciát, akit a titkár képviselt. Az itteni újságok részletes beszámolót közöltek az ülésről” (lásd a 4198. sz. biz. táviratot).

2. Hencz Károly képviselő²⁶ javaslatára a parlament a következő határozatokat fogadta el: A Nemzetgyűlés mint a magyar állami és nemzeti szuverenitás egyetlen törvényes képviselője, 1920-ban megerősítette, hogy a királyi hatalom gyakorlása 1918. november elsején megszűnt. Ennek alapján a legfőbb állami hatalom gyakorlása rendes alkotmányos formában lehetetlenné vált. Addig, amíg az államfői hatalom gyakorlásáról véglegesen nem döntenek, és amíg ez alapján az államfő „de facto” nem veszi át hivatalát, a Nemzetgyűlés Horthy Miklós úr személyében kormányzót választott, akit megbízott az államfői feladatok ideiglenes gyakorlásával, és aki tulajdonképpen megkapta az államfői hatalomnak a meghatározott törvényes keretek közötti gyakorlásának jogát. Mivel a Nemzetgyűlés előtt felesküdt, és a Nemzetgyűlés ezt a tényt törvényesítette, attól a pillanattól kezdve, a nép alkotmányosan és törvényesen kifejezett akarata alapján, Horthy kormányzó gyakorolja az államfői hatalmat. Miután IV. Károly király váratlanul megjelent az ország határain belül, amellyel félt, hogy veszélybe sodorhatja a fennálló jogrendet, a Nemzetgyűlés újból kijelenti, hogy megmarad az 1920. évi törvénnyel megerősített közjogi rend mellett, és a leghatározottabban elutasítva minden kísérletet, amely ennek a rendnek a megváltoztatására irányul, felhívja a kormányt, hogy akadályozza meg ennek egyoldalú megváltoztatását.

3. A politikai pártoknak a királyság restaurációjának kérdésben elfoglalt álláspontjához fontos tudni létszámukat: a) Autonomisták, azaz az a politikai irányzat, amelyik fenntartja maga számára a szabad [király]választás jogát. Ezt a csoportot alkotják a Kisgazdák (körülbelül 105 képviselő) Rassay keresztényszocialistái²⁷ (kb. 10 képviselő) és emellett még körülbelül 20 disszidens képviselő²⁸ b) Legitimisták: elsősorban a Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt fő frakciója Haller²⁹ csoportjában, amelyet most Andrassy³⁰ vezet (50 képviselő), továbbá a „vadak” körülbelül tízen és a disszidens képviselők maradéka. A legitimisták kisebbik része követeli, hogy Károly exkirály mielőtt a magyar trónra lépne, mond-

²⁵ Balla Aladár, a Kisgazda Párt képviselője.

²⁶ Hencz Károly, a Kisgazda Párt képviselője.

²⁷ Rassay Károly, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának egyik vezetője, majd 1921. februárjában alapítója a Függetlenségi Kisgazda, Földműves és Polgári Pártnak.

²⁸ A két kormánypártból kivált képviselők

²⁹ Haller István, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt egyik vezető személyisége, 1920 április –1921 január a párt elnöke.

³⁰ Andrassy Gyula, legitimista politikus 1919 őszétől a Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt egyik vezető tagja, majd 1921. februárjától elnöke.

jon le az egykori monarchia egyéb területeire vonatkozó követeléseiről. A többség azonban éppen ellenkezőleg, úgy véli, hogy meg kell tartania igényeit ezekre a területekre a trónra való visszatérése alkalmával is.

Károly elutazása Magyarországról, Károly üzenete a magyar néphez, Teleki miniszterelnök tiltakozása a beavatkozás miatt, dr. Gratz külügyminiszter lemondása

A miniszterelnök április 5-én délben, a parlamentben kijelentette: „A király ma 10 órakor elutazott Szombathelyről. Egyelőre nem tudja arról tájékoztatni a Nemzetgyűlést, hogy átlépte-e már a határt. Minden szükséges lépés megtörtént annak érdekében, hogy mint Szent István koronájának koronázott királya utazzon és útja során semmi se zavarja meg. Három szövetséges kiküldött csatlakozott hozzá, akiknek feladata a svájci határig kísérni” (lásd a pesti képviselők jelentését az április 5-i 4428. sz. biz. táviratában).

Károly közvetlenül az elkerülhetetlennek látszó katasztrófa előtt hagyta el Magyarországot, amelybe követőivel magát és az országot sodorta. Ellenkezése, hogy nem hagyta el azonnal Magyarországot, azzal magyarázható, hogy környezete arról győzte meg, hogy a szomszédos államok és a nagyhatalmak akciója nem több egyszerű blöffnél. Kétségtelen, hogy kezdetben a magyar kormány is így hitte. Amikor azonban a szomszédos országok egyöntetű fellépésének hatására, amelyek érdekei Károly kíséretével nagy mértékben veszélyeztetve voltak, a magyar kormánnyal együtt meggyőződött ennek ellenkezőjéről, el kellett magát határoznia a távozásra.

Elutazása előtt, Károly felhívást tette közzé, amelyet aláírásával Teleki miniszterelnök jelentetett meg.³¹ A kiáltvány április 2-i keltezésű, és Szombathelyen adták ki.

A parlamentben Teleki miniszterelnök kijelentette, hogy Károly önként, és nem a külső események nyomására távozott Magyarországról. Mind a miniszterelnök, mind Gratz külügyminiszter tiltakoztak a külső erőknek a magyar belügyekbe való beavatkozása ellen. Erről a külügyminisztérium a következő táviratot kapta pesti képviselőinktől:

„A miniszterelnök ma kijelentette a parlamentben, hogy Károly meglepetésszerűen, a magyar kormány tudta nélkül érkezett Magyarországra. Érkezésére a terv külföldön készült. A királyt törbe csalták. Mihelyt megérkezett kijelentette, hogy elhagyja az országot, amennyiben jelenléte károsan hatna Magyarországra. Az országot önként, és nem külső vagy belső nyomás hatására hagyta el. A miniszterelnök neheztelését fejezte ki a külső hatalmaknak a magyar belügyekbe történő beavatkozása miatt, megjegyezve, hogy teljesen alaptalan, hogy külső hatalmak a belügyekbe avatkoznak, ami ellen tiltakozik. Hálóját fejezte ki a parlamentnek állásfoglalásáért, amellyel egyértelműen bebizonyosodott, hogy az országban már megvalósult a konszolidáció.

Gratz felolvasta a nagyhatalmak jegyzékét, amelyben Károly eltávolítását kéri, ismertette Szerbia, Románia és Csehország állásfoglalását és beszélgetését Benešsel a Habsburg kérdésről (lásd a 4638. sz. biz. táviratot).

³¹ Lásd IV. Károly visszatérési kísérletei. 141–142. o. 31. sz. melléklet.

Károly Magyarországról való távozása után a közös lépés nem lett megtéve, a Habsburg-restauráció és Károly esetleges újabb kísérlete elleni garanciák kérdése

A miniszterelnöknek a parlamentben Károly elutazásáról tett bejelentése után, pesti követünk táviratban jelentette, hogy semmilyen további lépést nem tesz a cseh és a román képviselővel (lásd a pesti képviselőnk április 5-i 4429. sz. biz. táviratát).

Glück Jenő

MAGYARORSZÁG A „PALESTINE POST” TÜKRÉBEN. 1940–1944

A legtekintélyesebb korabeli jeruzsálemi lap, a „Palestine Post” hasábjain változó mértékben jelenik meg Magyarország korabeli bel- és külpolitikája, ahhoz mérten, hogy a világméretűvé váló fegyveres konfliktusban helyzete és szerepe milyen jelentőségű volt. Természetesen a lap szerkesztőjének ítélete nagymértékben a magyar zsidóság helyzetének függvénye volt és nem kis mértékben visszaadta a világzsidóság vezetőinek értékelését is. Ha jellemezni akarnánk hangvételét, elsősorban a londoni Timesre ismerhetünk.

A „Palestine Post” hasábjain megjelenő híreknek a forrása az egyes hírügynökségek voltak. Csupán kivételszerűen juthatott közvetlen tudósításhoz. Szemelláthatóan szűkültek hírforrásai miután Magyarország és Anglia között a diplomáciai kapcsolat 1941 tavaszán megszakadt, majd decemberben beállt a hadiállapot. Hasonló helyzet alakult ki az Egyesült Államokkal. Így híryanagának legjelentősebb részét a semlegesek révén szerezhette meg, olykor késéssel és nem egyszer téves részletekkel. Ugyanakkor a hírmagyarázatok aránylag objektívek és igrkekeznek árnyaltan megközelíteni a tudomásukra jutó eseményeket. Sajnos, sem Tel-Avivban, sem Jeruzsálemben nem tudtunk hozzájutni az 1945 január-májusi számokhoz.

Az 1940-es év elején a lap fő témája a magyar-román ellentét. Március 6-án (3. o.) „Románia kisebbségei” címen vá-

zolja az erdélyi magyarok 1919-ben beállt helyzetét, majd kiemeli, hogy a zsidóságot nemzeti kisebbségnek ismerték el. Július 25-én (1. o.) ismerteti a Budapesten indult sajtókampányt a Romániában fennálló nemzeti kérdés kapcsán. Az erdélyi kérdést augusztus 12-én (6. o.) taglalja a magyar területi igények nyomán. Szeptember 6-án első oldalon jelenti a szatmári és nagyvárad bevonulást és ugyanakkor megjegyzi, hogy a trianoni békeszerződés Magyarország számára igazságtalan volt.

Hasonlóképpen a lapot foglalkoztatta a magyar politikai élet berendezkedésének kérdése, elsősorban a szélsőjobbról fenyegető veszedelem. A „Palestine Post” augusztus 9-én (3. o.) Szálasi Ferencet „kis hitlernek” minősíti, aki demagóg politikát és erőszakos antiszemitizmust képvisel. Némi iróniával állapítja meg, hogy egy időben „hűvösre tették”, aláhúzva az általa nem éppen kedvelt Horthy-rendszer elhatárolódását a fasizmustól. Szeptember 23-án (3. o.) sajnálattal állapítja meg, hogy a kormányzó amnesztiát hirdetett és Szálasi Ferenc számára is megnyílt a börtön ajtaja. A szerkesztőség úgy értesült, hogy Németországba készül, hogy tanulmányozza a „zsidóbefolyás visszaszorítását”. E kérdéscsoporttal kapcsolatban november 21-én (3. o.) arról írnak, hogy Magyarországon is folyik a zsidóság bizonyos mértékű visszaszorítása az érvényben lévő második törvény kapcsán.

Jugoszlávia szembefordulása a „tengellyel” 1941 áprilisában kirobbantotta a balkáni háborút. A „Palestine Post” április 13-án (1. o.) közli a kormányzó proklamációját, amelyben Jugoszláviát — Horvátország kiválása nyomán — megszüntnek nyilvánítja és egyben elindítja a honvédséget Bácska és Baranya visszaszerzésére.

Ugyanakkor egyik hírében beszámol Teleki Pál tragédiájáról és kiemeli, hogy „nem volt náci”.

A „Palestine Post” tág teret szentel a magyar-angol kapcsolatoknak. Április 15-én (1. o.) arról értesül az olvasó, hogy visszahívják az angol missziót, mivel Magyarország bázist biztosított a hitleri hadigépezetnek. Angol szemszögből így értékelték a német csapatok jogosítványát, hogy átvonulhatnak Románia és Bulgária felé. Április 17-én (4. o.) Róbert Weltsch tollából cikket közöl, amelyben sajnálatát fejezi ki azért, hogy Magyarország a hitleri Németország oldalára sodródott és hivatkozik Teleki Pál ellentétes gondolatvilágára. Felemlíti az ország területi gyarapodását, a nagymúltú alkotmányos rendet és a magyar „Magna Charta”-t. Történelmi visszapillantása keretében vázolja az európai körülményeket, amelyek 1867-ben és 1918–19-ben érintették. Úgy találja, hogy az 1919-ben bekövetkezett nem alkotmányos változások nyomán kialakuló helyzetből Bethlen István igyekezett kiutat találni és országát Európába visszavezetni. Április 25-én (1. o.) újabb cikkben Bárdossy miniszterelnök politikáját boncolgatja és úgy találja, hogy átveszi a német antiszemita politikát és rasszista alapra helyezkedik a vegyesházasságok betiltásával és a zsidóság gazdasági szerepének teljes lefaragásával. Július 6-án (3. o.) ismerteti az új zsidótörvény előírásait és úgy látja, hogy Bárdossyt és követőit a berlini nyomás készítette tetterre. Ennek egyik nyílt kifejezője a Völkischer Beobachter cikke volt, amely a magyar zsidótörvényeket „hatástalannak és kedvezőtlennek” minősítette és szembeállította Antonescu tábornok intézkedéseivel.

A romániai rendszerváltozás (1940. szeptember 6.) után, amely nyomán Antonescu tábornok teljhatalommal intézte az ország ügyeit, tovább élesedtek az ál-

lamközi kapcsolatok. Jeruzsálemben felismerték, hogy Hitler ezek szításával próbál előnyöket szerezni. A „Palestine Post” 1940. október 22-én (1. o.) átvette az MTI jelentését, amely idézte Mihai Antonescu miniszter nyilatkozatát, amely rossznak jellemezte a kapcsolatokat és nehezményezte az észak-erdélyi románok helyzetét. A magyar hírközlő szerv jó kapcsolatokra irányuló erőfeszítésekről beszélt. A lap 1941. január 16-án (1. o.) felsorolta a kölcsönös megtorlások sorozatát Erdély mindkét részében. A „Palestine Post” április 22-én (3. o.) beszámolt Antonescu és Killinger náci nagykövet szívélyes kapcsolatáról, de ugyanakkor szóvá tette utóbbi fondorlatait is. Antonescu állítólag 750 000 főnyi hadsereget összpontosított a határon és állandóan Észak-Erdély viszaszerzését hangsúlyozta. Április 24-én (1. o.) Jeruzsálemben úgy értesültek, hogy a Szovjetunió Antonescut e cél elérésében bátorítja. Bizonyítékul idézték a moszkvai rádiót, amely Magyarországon általános elnyomásról beszélt és felpanaszolta, hogy Kárpátalját szovjetellenes védőgátnak használják.

A hitleri Németország támadását a Szovjetunió ellen (1941. június 22.) követte Magyarország hadüzenete és bizonyos csapattestek harcbevételése. A „Palestine Post” alig foglalkozik e kérdéssel és a honvédség szerepe teljesen eltörlődik az események forrágában, ami végeredményben megfelel a hadviselés korlátozott mértékének.

A címdalonn szerepel 1941. október 26-án egy tudósítás, amelyből kiderül, hogy hullák ezrei fetrengenek a Dnyeszter partján. Magyar tiszték elszörnyülködve jelentették a Kamenec-Podolszk körül történeteket. Egyikük 8000-re becsülte az áldozatok számát. Hírt adtak a zsidóság szomorú helyzetéről Ukrajnában, ahol a helyi lakosság a nácik kezére járt. A szerkesz-

tőségnek nem volt értesülése arról, hogy honnan kerültek az áldozatok Kamenec-Podolszka. Csupán 1944 elején jutottak hírek Jeruzsálembe e kérdésben annak kapcsán, hogy a budapesti kormány újabb csoportokat adott át a náciknak, illetve táborba zárt. A február 28-án (1. o.), március 17-én (3. o.), március 28-án (1. o.) megjelent tudósítások kiemelték, hogy egyesek közülük megmenekültek, mert többen otthonaikba fogadták őket és több szervezet is segítségükre sietett.

A hitleri hadigépezet 1941-es sikereit a moszkvai csatában elszenvedett vereség követte, ami hatalmas veszteségekkel járt együtt. Hitler komoly nyomást gyakorolt szövetségeseire, erőfeszítéseik növelése érdekében. A „Palestine Post” 1942. január 23-án (1. o.) számolt be Ribentrop náci külügyminiszter budapesti látogatásáról. A lap értesülése szerint azt kívánta, hogy a német főparancsnokság akadálytalanul használhassa fel a magyar egységeket valamennyi frontszakaszban. Hasonlóképpen kívánta a haditermelés Németországba szállítását és az orosz frontról hazatérő csapatok Magyarországon telelését. A cikkíró megjegyzi, hogy a kormányzó ez utóbbi követelést nem fogadta el, mivel egyenlő lett volna a megszállással. Február 17-én (4. o.) a lap arról ír, hogy Románia 20 hadosztályt ad, míg Magyarország csak kilencet, viszont több mezőgazdasági terméket kell szállítania.

A voronyezsi katasztrófa magyar vetülete jóformán elsikkad a lap hasábjain, csupán 1943. július 21-én (2. o.) röppenttek olyan híreket világgá, melyek szerint Magyarország katonai teljesítő képessége csökkent. A későbbiekben is többször visszatérnek a kérdésre és hozzáteszik, hogy Hitler önálló magyar SS hadosztály felállításával, a Volksdeutschok besorozásával, munkáskezek toborzásával és a gazdasági terhek növelésével akart

újabb erőforrásokat Magyarországból ki-sajtolni. Június 14-én (3. o.) riportot közöltek Kállay miniszterelnöknek a német főhadiszálláson tett látogatásáról. Kiderült, hogy Kállay nem biztosított a front számára csapattesteket, viszont engednie kellett a mezőgazdasági szállítások növelése terén és a hadiipar is további feladatokot kapott. Szó van a téli harcokban megtizedelt magyar hadosztályok hazatéréséről is. A fentiek egyik következményeként július 28-án (3. o.) a lap arról cikkezik, hogy tovább csökkentették a kenyérfejadagot. A német nemzetiségű magyar állampolgárok besorozása a Waffen SS-be december 6-án befejezett tényként szerepel. (1. o.)

A magyar katonai részvétel kérdésében időnként hírek röppentek fel. Így 1943. szeptember 26-án (1. o.) szó van egyes csapatok Kijev irányában történt elmozdításáról. Valószínűleg partizánvadász egységekről van szó. Állítólag Hitler magyar csapatok balkáni bevetését is szorgalmazta, de az illetékes tényezők elutasították. A kérdésre október 3-án (3. o.) visszatér hasonló értelemben. A „Palestine Post” 1944. március 8-án címdoldalon közli, hogy a magyar vezérkari főnök a német főhadiszálláson kijelentette, hogy nem biztosít csapatokat a keleti frontra, habár Hitler újra a román-magyar ellentétet igyekezett kihasználni. A „Palestine Post” 1944. január 12-én (1. o.) arról cikkezik, hogy Románia Dél-Erdélyben 14 hadosztályt állomásoztat a „vitatott terület” miatt.

Egyetlen alkalommal, 1941. szeptember 29-én (3. o.) értesülhetett az olvasó a londoni magyar bizottság megalakulásáról és tevékenységéről. Több hír látott napvilágot a hitleri nyomással szembeni belső ellenállásról. Cseh forrásokra hivatkozva 1943. január 14-én (1. o.) közli, hogy Kassa, Ungvár, Munkács és Nagyszöllös vidékén megtorlásokra került sor és gyűj-

tótáborokat is felállítottak. A hadsereg kötelékében történt letartóztatásokról 1943. január 28-án tudósítanak (3. o.). Január 12-én és február 10-én (3. o.) 667, illetve 676 „kommunista” letartóztatásáról van hír, akik közül 78-an észak-erdélyiek voltak. Március 29-én (3. o.) 460 letartóztatás szerepel, azonban „zsidók és a kommunista” minősítést idézőjelbe teszi.

„A magyar nációk” fészkelődéséről Horthy ellen február 10-én (3. o.) közölnek részleteket. Hasonlóképpen kiemelik a Magyar Nemzet szerkesztősége elleni támadást, amelyet Imrédyvel szembeni állásfoglalása váltott ki. Híreket közölnek a Szociáldemokrata Párt befolyásának növekedéséről is. A „Palestine Post” 1943. december 23-án (3. o.) arról tudott, hogy a Szociáldemokrata Párt és a „néppárt” összefog a kormány ellen. Ezen értesülést 1944. március 20-án (1. o.) kiegészíti azzal, hogy az előbbivel a Kisgazda Párt lépett kapcsolatba a belső biztonság és a polgári egyenlőség megvalósítása céljából. Hírek érkeztek Jeruzsálembe 1943. december 23-án (3. o.), mely szerint bizonyos vezetők ellen megtorlást alkalmaztak és a parlamentet feloszlatták, valójában elnapolták. Ugyanakkor december 15-én (3. o.) a lap tudósítója jelentette, hogy Magyarországon titkos szervezet működik, amely akcióba lépne, ha a kormány a hitleri nyomásnak engedne.

A „Palestine Post” helyesen mérte fel, hogy a magyar zsidóság helyzete fordított arányban van az ország alávetettségével. A lap 1943. január 10-én (1. o.) arról ad hírt, hogy ugyanazon titkos szervezet segíti az üldözött zsidókat. Egyeseket keresztény iratok beszerzésével kivonják a munkaszolgálat arról. Ez annál is figyelemreméltóbb, mivel munkaszolgálatosokat a fronton aknaszedésre is felhasználták. Sajnálattal közli, hogy e tevékenység miatt máris vagy 50 embert

letartóztattak és újabb elfogatások is várhatóak. A „Palestine Post” 1943. május 9-én (3. o.) ismertette a jelentést, amely szerint a kormány beszüntette a „nációk” pesti szócsövét, amely antiszemita agitációt is folytatott. Érdekes felmérés jelent meg 1943. július 16-án (3. o.), amely szerint a németek afrikai és a keleti fronton elszenvedett vereségei nyomán a magyar zsidók helyzete javult. E helyzetet bizonyos mértékig tükrözte a kivándorlás újraindulása. A harmincas évek folyamán csordogáló palesztinai kivándorlás a negyvenes évek elejére elakadt. Újra indulása 1942 folyamán vált lehetővé lényegében csak gyermekek számára. A „Palestine Post” 1942. augusztus 21-én (3. o.) beszámolt arról, hogy egyelőre 110 magyarországi származású gyermek kivándorlása szerepel a tervben, sőt az első csoport el is indult. A következő év január 20-án (3. o.) arról értesülhetett az olvasó, hogy 50 magyarországi gyermek Nahariába érkezett. 1944. február 2-án jelentette, hogy Hai fába érkezett gyermekek között 8-an Magyarországról származtak. A továbbiakban Törökországon keresztül igyekeztek utat nyitni (1944. március 14. 3. o.).

A későbbiekben kis számú felnőtt is kijutott, közöttük Baruch Rabinovics munkácsi rabbi (1944. április 26. 3. o.). Sajnos, magyarországi utasai is voltak a tragikus véget ért Strumának, illetve Merfkurenak, az előbbi szovjet, az utóbbi valószínűleg német tengeralattjáró áldozata lett.

A lap hasábjain hírek jelentek meg, hogy egyesek Magyarországon keresztül igyekeztek életüket megmenteni. Így a „Palestine Post” 1942. július 7-én (3. o.) beszámol arról, hogy egy csoport Szlovákiából Magyarországra menekült a Hlinka-gárda vad üldözései elől.

Ha a magyarországi zsidóság a Kállay kormány idején életében nem volt fenye-

getett, ez nem jelentette, hogy bizonyos kedvezőtlen intézkedések nem történtek és amelyeket a lap nehezményezett. Természetesen nem tudhatták, hogy ezek az intézkedések elsősorban a hitlerista nyomás kivédését célozzák. Így 1942. július 7-én (3. o.) felpanaszolták, hogy az izraelita vallástól megvonták a „bevett felekezet” jogállását.

Egy 1942. február 18-án (4. o.) megjelent hírmagyarázat megállapítja Horthyról és rendszeréről, hogy jóllehet búcsút mondott a liberális berendezkedésnek, az első világháborút követő forradalom után stabilizáló szerepe volt. A németek oldalára állva is fennmaradt a parlamentarizmus és Teleki öngyilkossága után továbbra is igyekezett türrhetővé tenni a hitleri befolyást. Az említett belső változások nyomán 1943-ban csaknem teljesen megszűnt a határon kívüli katonai jelenlét. Ez kihívta Szálasi haragját, aki azt hangoztatta, hogy a kormány kapcsolatot talált a nyugati hatalmakkal a béke kérdésében. Így 1943. március 15-én (1. o.) átvette a londoni rádió egyik adását, aki idézte a magyar kormány két küldötté nyilatkozatát, mely szerint a szövetséges csapatok közeledtére Magyarország kilép a tengely szövetségesei közül. Feltételként szabnák az előbbi évek terület gyarapodásainak megtartását. E kérdés a későbbiekben nagy hullámokat vert, amint erről a lap 1943. április 9-én beszámolt (1. o.).

A „Palestine Post” 1944. január 25-én (4. o.) újabb helyzetjelentést közölt. Német nyomásra Magyarország és Románia között enyhült a feszültség, de szó sincs kiegyezésről. Románia a fronton súlyos veszteségeket szenvedett, míg a magyar hadsereg lényegében érintetlen, csupán a határ északi oldalán kerültek harci érintkezésbe a szovjet csapatokkal. Az adott körülmények folytán úgy a kormány,

mint az ellenzék fontos döntések előtt áll. A fentiek fényében a jeruzsálemi megfigyelőket nem érthette meglepetésszerűen 1944. március 19. A lap naponta ontotta a híreket, habár ellentmondásos értesítéseket is átvett. A helyzet tisztázódása folytán 1944. április 5-én (1. o.) már pontosabb hírt adhatott a tömeges letartóztatásokról. Április 9-én (1. o.) közölte Bajcsy-Zsilinszki Endre meggyilkolását, majd április 25-én 1 oldalon vázolta a koncentrációs táborok zsúfoltságát. Június 26-án (1. o.) megvilágította a magyar gazdaság kirablását, megjegyezvén, hogy Kállay, amit lehetett, visszatartott. Ezzel szemben Sztójai minden termelvényt odaad a németeknek.

Természetesen a szerkesztőség nagy teret szentelt a zsidóellenes intézkedéseknek. Már március 22-én (1. o.) taglalta a végveszélyt, amelybe 750 000 magyar állam területén élő izraelita került, akikhez még ott tartózkodó menekültek is jártak. Május elsején (1. o.) megállapítja, hogy a „zsidó” meghatározása a nürnbergi alapon történik és az intézkedések éle a volt csehszlovák és román területen élő elemek ellen irányul, akik távol álltak a beolvadástól.

A hírek sokasága ellenére az információs nehézségek folytán lényeges kérdések késve jutottak palesztinai nyilvánosságra. Csupán május 4-én (1. o.) értesülhetett az olvasó arról, hogy létrejöttek az első gettók. Május 17-én (1. o.) arról cikkezett, hogy Újpesten, Kispesten, Pestszenterzsébeten a gettót a bombázás szempontjából legveszélyesebb célpontok közelében tervezték meg. Május 16-án (3. o.) hírek keltek szárnyra Kassa, Ungvár, Munkács gettóiról. Felállításuk kilengésekkel járt és néhol csupán az orvosi személyzetet és a hadiipari dolgozókat hagyták egyelőre szabadon.

A deportálásról az első biztos hírek június 1-jén jutottak el a világ közvéleményéhez és egyértelműen a Sztójay kormányt és hitlerista irányítóit tették felelőssé. A „Palestine Post” június 5-én (1. o.) úgy tudta, hogy májusban napi 10 000 fős csoportokban indították útnak a deportáltakat. Valójában a legelső kimerítő értesüléseket május 30-án a londoni emigráns kormány zsidó tagja kapta a belső ellenállás híradása nyomán. Ezen információ a „Palestine Post” hasábjaira június 20-án került (1. o.). Június 30-án (1. o.) isztambuli jelentések alapján vázolták a helyzetet, amely szerint június 19-ig mintegy 400 000 embert deportáltak. Július 9-én (1. o.) a lengyel ellenállás révén megerősítést nyert a 400 000 áldozat. Egyúttal a lap a következő számában (1. o.) részletes felvilágosítással szolgál az „auschwitz és birkenauai mézárszékről”. E szerint az 1942-ben épült auschwitzi gázkamrák napi 6000 ember kivégzésére voltak berendezve. Végül megállapították, hogy 1939 óta mintegy 2 millió lengyel-zsidót öltek meg.

Aránylag kevés tudósítás foglalkozik az „igazak” mentőakcióival. A „Palestine Post” 1944. április 7-én (1. o.) úgy találja, hogy a magyarországi zsidóellenes intézkedések a keresztény nép láthatatlan ellenkezésébe ütköznek. Június 26-án (1. o.) csodálattal említi azokat a keresztényeket, akik a súlyos megtorlásokkal dacolva segítettek.

Sokkal nagyobb teret szentelt a szerkesztőség a nemzetközi méretű tiltakozó akcióknak. Június 26-án (1. o.) leközlötték az amerikai külügyi államtitkár szóvivőjének nyilatkozatát, aki elítélte Európában általában, az adott időszakban Magyarországon folyó borzalmakat. Július 5-én (1. o.) ismertették a svéd király táviratát Horthy Miklóshoz, amelyben közbelépését kérte „az emberiség nevében”. Július 16-án (1. o.) idézi a svéd sajtót,

amely „gigantikus büntényről” beszél. Ugyanebben a lapszámban olvasható a Vatikán álláspontja és Spilmann new-yorki érsek elítélő nyilatkozata.

Kétségtelen, hogy a nemzetközi méretű tiltakozás, a magyar társadalom elutasító magatartása és a német csapatok zömének távozása lehetővé tette a deportálás beszüntetését kormányzói rendeletre. A „Palestine Post” július 6-án (1. o.) közölte a hírt, majd augusztus 13-án (1. o.) a Horthy által felajánlott kivándorlás lehetőségét. Augusztus 13-án (1. o.) a lap részleteket közöl abban az irányban, hogy hány menekültet fogadnak be az egyes államok. Svédország, Mexikó és az Egyesült Államok kivételével nem volt nagy lelkesedés, főképpen Anglia mereven elzárkózott a kis számú palesztinai havi bevándorlási kvóta emelésétől. A „Palestine Post” november 9-én (1. o.) idézte Eden angol külügyminiszter alsóházi beszédét, aki megállapította, hogy nincs haladás a magyar kormány ajánlata ügyében.

Némi lépések történtek a budapesti gettóban és a koncentrációs táborok lakóinak ügyében. A „Palestine Post” augusztus 13-án (3. o.) méltányolta a Vörös Kereszt segélyakcióját.

A hitleri megszállás, a szovjet hadsereg előretörése, majd a román fegyverszünet (1944. augusztus 23.) mind jobban belesodorta a honvédséget a harci cselekményekbe. A „Palestine Post” 1944. április 18-án (1. o.) jelentette, hogy a Sztójay kormány általános mozgósítást hajt végre.

Rövid hírek számolnak be 1944. augusztus végi és a szeptemberi harcokról, elsősorban a szovjet hadijelentések nyomán. Így szeptember 29-én (1. o.) felemlítik, hogy a szovjet csapatok átlépték Magyarországot 1938-as határait. A további hadiesemények közepette igen nagy teret szentelt Magyarország fegyverszüneti ké-

résének, mint például október 16-án (1. o.). A következő napokban ismertette a Szálasi vezette puccsot, amely kihívta a „nép ellenérzését”. Szálasiat a náci vezetésnek minősítette. Október 24-én (4. o.) a hírmagyarázó újabb zsidóellenes intézkedések rémét vázolta fel. Idézte Vajna Gábor belügyminisztert, aki bejelentette a „zsidókérdés likvidálását”. Szerinte a megkeresztelt „zsidófajú” is felesleges. A tudósító tévesen állította, hogy a védleveleket sem ismerik el, valójában december 20-án (4. o.) ezek birtokosairól beszél és kiemeli a svájci követség jótékony szerepét. November 6-án és november 19-én (1. o.) olyan értesítéseket adott tovább a lap, hogy 50 000 pesti zsidót Ausztriába szállítanak munkára.

A „Palestine Post” november 8-án (1. o.) kiemelte, hogy a honvédség ellenséges a bábkormányval szemben. Szomorú képet festett a tovább romló élelmezési helyzetről. Midőn pedig világossá vált, hogy sor kerül Budapest ostromára december 15-én (1. o.) kemény szavakkal ítélték el a dunaparti város feláldozását, valamint az ott dühöngő nyilasuralmat.

Egyidejűleg eljutottak Jeruzsálembe a hírek a Magyarország keleti felén megindult államszervezésről. December 18-án (1. o.) ismertette az Ideiglenes Kormány megalakítására irányuló erőfeszítéseket, az új fegyverszünet körülményeit, és viszont az októberi kísérlet csődjére. De-

cember 28-án (1. o.) az új kormány programját taglalta és kedvezően ítélte meg a földreformra és a helyi önkormányzatra vonatkozó pontokat. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a kormány 150 000 fős csapat kiállítását ígerte. Név szerint említi Teleki Gézárt, mint atyja örökének folytatóját.

A vészkorszak szörnyűségei között jól eső érzéssel töltenek el a Szold Henrietta működésével kapcsolatos hírek. A budapesti születésű és nevét mindvégig magyar helyesírással használó Szold Henrietta világméretű humanitárius munkásságot fejtett ki. A lap 1942. január 17-én és 30-án (3. o.) és február 5-én (4. o.) foglalta össze a 80. születésnapja alkalmával New-Yorkban rendezett ünnepségeket. Február 20-án (3. o.) arról értesült az olvasó, hogy immár több mint 10 000 gyermek elhelyezését biztosította, nagyrészt a vészkorszak áldozatait, hajlott kora ellenére, mint arról a lap beszámol december 22-én (3. o.). Teheránban szedte össze a Szovjetunió kereszttől oda vetődött gyermekeket. Innen Palesztinába ment, hogy gondoskodjon többek között a Magyarországról jövő és remélt menekült gyermekek elhelyezéséről (1943. január 22. 3. o., március 24. 3. o., 1944. március 12. 4. o.)

Mindenesetre a „Palestine Post” adatai figyelemreméltó adalékokat szolgáltatnak a korabeli magyarországi események megítéléséről.

Miskolczy Ambrus

KIS ROMÁN NEMZETI MITOLÓGIA AVAGY ROMÁNIA TÖRTÉNETE

*Lucian Boia könyvéről**

Történelem és mítosz a román köztudatban az elmúlt évtized legjelentősebb román történeti munkája. A számadás és számvetés, önismeret és önvizsgálat könyve. A román történeti mitológia elemzése és kritikája. Nem véletlen került a szerzője valamiféle keresztműzbe: nemzetellenességgel, a román világon kívülálló idegenszerűséggel vádolják. Márpedig a szerző, Lucian Boia munkássága nagyon is a hazai valóságban és szakszerűségben gyökerezik. Boia a kommunista nemzeti mitológia világában született, 1944-ben, amikor Románia a szovjet érdekszférába került, és megindult az agymosás: a köztudat átalakítása. A viszonylagos olvadás lehetővé tette, hogy szabályos pályát fusson be. Az első szakaszban a 19. század második felének magyarországi román nemzeti mozgalmában oly nagy szerepet játszó Eugen Brotérről értekezett, aztán a román-cseh-szlovák történeti-politikai kapcsolatokról. Majd a román történetírás történetével foglalkozott. Közben lehetősége nyílt olyan nemzetközi együttműködésre, amelynek keretében a képzeletvilág új dimenzióit elemezhetette, méghozzá az úrvilágba helyezett utópiákat vizsgálta, majd azt, ahogy az európai ember más földrészek lakói megítélte, tehát azt a jelenséget, amelyet egyszerűen másságnak nevezünk. Közben az egyetemes történetírás nagy alakjaival foglalkozott, némileg hivatalosra, mert az 1980-i bukaresti Nemzetközi Történetkongresszuson az ő javaslatára hozták létre a Nemzetközi Histrionográfiai Bizottságot, amelynek titkára, majd alelnöke lett. Így valamiféle kettős marginalitásban dolgozhatott, kimaradt a román ideológia-gyár hajcsárainak és napszámosainak sorából, és közben franciául adhatta közre műveit már a diktatúra vége felé, majd 1989 után elnyerhette az öt megillető rangot, és fiatal történészeket képező szellemi műhelyt alakíthatott ki a bukaresti egyetemen. Mára már tizennégyre rugó önálló könyve közül alighanem ez a legjelentősebb, amelyet az ismert fordító és szerkesztő V. András János tolmácsolásában és szakavatott útbaigazító jegyzeteivel — vehet kézbe a magyar olvasó, miután Demény Lajos egyik — a hajdani, vagy minapi román történetírás boszorkányhájának rejtelseiből is felvillantó – kitűnő cikkében (*Tiszatáj*, 1999. 3.sz.) már jelezte, milyen érdekfeszítő és tanulságos olvasmány kerül a piacra.

Lucian Boia: Történelem és mítosz a román köztudatban. Fordította V. András János. Bukarest, Kriterion, 1999. 367. A jelen dolgozat a budapesti Nemzetközi Könyvkiállítás bemutatóján – 2000. április 21-én elhangzott ismertetés része.

Ezen mű jelentősége aktualitásában rejlik. Hiszen ma nemzeti és globális mítoszok világában élünk, és kérdés, hogy a globalizmus és partikularizmus pólusa felé tömörülő mítoszok mennyire zárják ki egymást. A történész munka jelentősége mindenesetre abban rejlik, hogy a nemzeti hagyományok és az európai kulturális örökség harmóniáját felmutassa, ha az európai integrációt igenli. Félreértés ne essék, nem valamilyen központból kiadott készen kapott program parancsainak enged, hanem az embertársaival való szolidaritást vállaló írástudó felelősségének. Lucian Boia ezt teszi. Munkájának próbája: hogyan és miként teszi ezt.

Szellemi önfegyelemre és okos pragmatizmusra vall, hogy Lucian Boia nem vész el a mítosz fogalmának meghatározásában. A mítosz „olyan képzeletbeli alkotás [...], amelynek az a rendeltetése, hogy kozmikus és társadalmi jelenségek lényegét kidomborítsa, szoros viszonyban a közösség alapvető értékeivel, és az a célja, hogy biztosítsa annak összetartó erejét.” Amikor azt hangsúlyozza, hogy a mítosz „képzeletbeli alkotás”-ként való meghatározása „nem jelenti sem azt, hogy »reális«, sem hogy »irreális«”, akkor egyszerre határolja el magát a fasiszta és kommunista mítosz-szemlélettől, hiszen az előzőben a mítosz „a reális”, (gondoljunk a náci ideológus Rosenberg könyvére: „A XX. század mítoszá”-ra), az utóbbiban: a kommunista illuzionizmusban pedig a mítosz hamis tudat „irreális” terméke. Ugyanakkor, Lucian Boia nemvallja célként a történelmi mitológia lerombolását, mert tudja és vallja a mítoszképzés az emberi képzeletvilág része. A kérdés, hogy milyen mítoszokat alkotunk és mire használjuk őket, vagy – tegyük hozzá, ők minket, merre vezetnek?

Az eszmetörténeti folyamatok központjában a XIX. század áll. Ebben a században megváltozott a történelemhez való viszony. A múlt már nemcsak legitimál. Ekkor válik a múltból alkotott kép egyben jövőképpé. Hiszen — mint Lucian Boia hangsúlyozza — három nagy kérdéskör uralja a századot: a nemzeti eszme, a korszerűsítés és a fejlődési minta, azaz: a másokhoz való viszony. Mindezek ma is foglalkoztatnak, létkérdésként vetődnek fel újra és újra. Aki ezekben állást foglal, vitára számíthat, különösen Romániában, ahol a nemzeti államot a történelmi fejlődés céljaként hirdették még jó tíz éve is, és a régi-új nacionalista irányzatok a nemzetet Isten alkotásaként hárlelik, ahogy a Vaszárda apraja nagyja tette hajdan és teszi most is... Lucian Boia gyilkos iróniával számol le a nacionalkommunizmus által átörökített sztálini nemzetkonceptióval. Például kiemeli, hogy egyseges nemzeti piacnak nem kell megelőzni a nemzeti államot, mint Sztálin elrendelte, hiszen az erdélyi románok 1900-ban „a magyar piachoz” tartoztak. Ami pedig a nemzetállamot illeti, kétszáz éves múltat tekint vissza, „és sehol sincs megírva, hogy örök időkre fennmarad”. A román nemzeteszme egyszerre kapcsolódik a francia társadalmi szerződést előtérbe állító felfogáshoz, másrészt azon német szemlélethez, amely a nemzetet élő organizmusnak tekinti, és aztán így jutunk el a közös vér misztikájához. Egyszerű és közismert tények ehhez, csak hogy a lexikonszagú vagy tananyagszerű ismétlésük mély unalommal tölt el, Lucian Boia könyvében viszont a nagy szellemi utazásban segítenek, átérezzük a tiszta és egyértelmű fogalomhasználat jelentőségét. Hiszen nagy a tét.

Nem véletlen foglalkozott az úrutazásokkal Lucian Boia. Úgy vezet az olvasót, mintha idegen égitestről jönne. Először a tájat villantja fel madártávlatból.

Légifelvételt nyújt, és ezen rajzolódnak ki igazán a régész számára a feltárandó területek, leletek. Ezen látszanak jól a stratégiának a csapatmozdulatok. A történész pedig ha akarja, ha nem: régész és katona, mert eszmék eredetét kell feltárnia, és hadat viselnie, hiszen a historiográfiai tér egyben csatatér, ahol a múltbeli szövetségesekkel és ellennel kell számolnia, nem is beszélve a jelen kisebb-nagyobb harcosairól... Így aztán nagyonis konkrét értelmet nyer — a Lucian Boia által hangsúlyozott — az örök közhelyszerű igazság: „a történelem mindenkor igazol bármit”. Nem véletlen nőtt fel szerzőnk az Annales-iskolán, amikor fel-alá visz az idő liftjén, mesteri módon érzékelteti a múlt és jelen állandó kölcsönhatását, azt, ahogy — egyik interjújából idézve — „a jelen vonzza a múltat”. (A hét, 1997. dec. 18.)

De lássuk, hogy a „Történelem, ideológia, mitológia” globális áttekintő fejezetet követően, melyek a historiográfiai tájnak azon részei, amelyeket a szerzővel bejárunk; ezek a következő fejezetek: „Az eredetek”, „A kontinuitás”, „Az egy-ség”, „Románok és Mások”, végül az „Eszményi fejedelem”.

A nemzet eredetéről szóló mítosz az alapító mítosz. „Az eredetek” fejezetcím esetében a többes szám nagyonis indokolt, mert többféle etnikumból, népből, néptörödekből született a román nép és többféle elmélet vagy vélemény ad erről számot. Elmélet, vélemény nem is jó kifejezés, mert, mint Boia írja: „Minden közösség — a törzstől a modern nemzetig — eredetére hivatkozással igazolja önmagát” — eredetmítoszzal, amelynek hőse rendkívüli személyiség, az alapítás pedig *ex nihilo* történik, és így a történet „elszakíthatatlan a *szakrálistolól*”. És bár a minapi vagy mai román eredetkultusz az anakronisztikus, brutális, komikus mivoltával tűnt vagy tűnik ki: mint valami posztnáci képződmény, a középkori vagy kora újkori eredetmítoszok az európai kultúra szövevényébe illeszkedtek. Miként az európai krónikások messzi távolból vándoroltatták őseiket, „a franciák és az angolok kitalált vándorlással emelték múltjuk becsét: alapítóhőseiket, Francust és Brutust a távoli Trója várából hozták” — tegyük hozzá, olykor Óbudán keresztül —, a románok is így tettek, amikor római őseikre kezdtek hivatkozni. Finom iróniával és filológiai érzékenységgel mutatja be Lucian Boia, hogy mikor és miként került előtérbe a vértisztaság hangsúlyozása, miért zárkóztak el sokan oly radikálisan a dákokkal való keveredés lehetőségétől, és milyen kemény tollharcot kellett vívni, amíg a dákok is a román nép őseivé emelkedtek, hogy aztán keményen „visszavágjanak”: az etnikailag homogén Dacia az 1920-as évek modern Romániájának előképe legyen, aztán a dák harcos pedig a vasgárdista és kommunista harcos prototípusa. A bohózatot pedig színezi, hogy a szlávokkal is kellett valamit csinálni, főleg 1944 után, amikor a román történetet sikerült egy időre a szlávba olvasztani. A historiográfiai alkímia — ha szabad ezen kifejezéssel élni — önérvényesítő, integrációs és dezintegrációs folyamatokhoz kapcsolódik, mint ezt Lucian Boia szépen érzékelteti. A római eredet hangsúlyozása a XVII. századi Moldvában a török alól szabadulás igényét jelentette, a XVIII-XIX. századi Erdélyben az önálló nemzeti lét, az autonómia igényét, a két román fejedelemségben, majd Romániában az ortodoxiára hivatkozó cári orosz külpolitikai nyomás elhárítását és Nyugat-Európa szövetségének keresését. Ami a XX. századot illeti, hiányoljuk a náci mitológia „termékenyítő” hatásának jelzését. Hitler és Rosenberg neve elő sem fordul, márpedig a mítoszkultusz nekik köszönhetően nyert Európában olyan

lendületet, mely a nagy világegéshez vezetett. „Jó és rossz összekeverednek egymással, együtt haladnak” – fejtegette Lucian Boia idézett interjújában, és könyvében ezt érzékelteti is, hiszen a fentiekhez illeszkedik a jelenkori fejlemények jelzése: a dákoromán mitológia a szláv kultusz ellensúlyát alkotta, hogy aztán a csausista diktatúra a maga faragatlan cinizmusával oly riasztó paródiává tegye. A kérdésre, hogy a különböző elemek milyen „súlyaránytal” szerepelhetnek, nincs és nem is lehet válasza Lucian Boiának, mert a kérdésfeltevés mitológiai jellegű, és ezért a válasz is csak az lehet. Válaszol viszont a kérdésre: mi a nemzet? „A nemzet nem *biológiai organizmus*, hanem *társadalmi organizmus*, nem az egyének pusztája teszi azt (binnen ki-ki a maga számos őseivel), hanem valaminő kulturális szintézis. Bármennyi hátramaradottság gyülemlett is volna fel bennünk, a románok mégis XX. századi nép szellemi arculatát mutatják. [...] Jelenben élünk, de az eredetekhez viszonyítjuk magunkat, van vitathatatlan azonosságunk, de ezt az ősök azonosságára hivatkozva értékesítjük. Mindezek a történeti és politikai képzeletbeliség világába tartoznak, ami azonban nem azt jelenti, hogy jellegtelenek, hanem éppen ellenkezőleg. A szigorúan felfogott realitás elszakít bennünket a távoli múlttól, de képzeletbeli felidézése révén a múlt a jelen nagymérvű erejévé válik.”

A nagy kérdés: milyen földrajzi térben találkozunk múlt, jelen, jövővel? Erre a kontinuitás problémájának „megoldása” ad választ. A román nép kialakulási területe „historiográfiai paradoxon”, amelynek taglalásakor a magyar olvasó felszisszenhet. A fordító nem is állta meg, hogy ne „tegye helyre” a szerzőt, amikor az a következőket írta: „A román kontinuitás tagadása és a románoknak a Dunától délről való beköltöztetése nyilvánvalóan megfelelt a XVIII. és XIX. századi osztrák-magyar céloknak, s a mai magyar történetírásban is mintegy dogmaként él tovább, azzal a szándékkal, hogy időbeli elsőbbséget biztosítsanak a magyaroknak Erdélyben.” A fordítói jegyzet: „Melyek lehettek akkor azok az »osztrák-magyar célok«, talány marad; akárcsak az, hogy L. B. miért tartja dogmának és szándéknak történeti forrásokból kiolvasható tényeket.” A maga módján mindkét félnek — a szerzőnek és a fordítónak — egyaránt igaz van. Mert valóban a Habsburg Birodalom, és azon belül Erdély történeti rendjének hívei voltak azok a német, osztrák, szász, szlovén, hungarus, magyar történetírók, akik a románoknak a Balkánról való bevándorlását vallották, nem egy közülük koruk tudományos szintjén a legmagasabb pontra jutott, és ki vitatná, hogy a szlovén B. Kopitar vagy az osztrák R. Rösler képzetesebb nyelvész volt, mint román kortársai. Ami pedig a tényekről szóló vitát illeti, Lucian Boia a kontinuitás vitát magyar-román marakodásra egyszerűsíti, követve azon nyugati történészek példáját, akik az egészet ún. politológiai kérdésként kezelik, és ennek megfelelő tudással vannak felvértezve — a szakirodalom ellenében is. A legélesebben — a jelen munkában sajnos nem szereplő „amatőr” bojár — Radu Rosetti, egyébként a román parasztságtörténet legjobb művelője vetette el a kontinuitást a XX. század elején, a románok őseit a szlávok által behozott rabszolgáknak tartva. A legalaposabb könyvet a bevándorlásról az 1920-as években Alexandru Philippide írta, de téziseinek bemutatása a jelen műben túl sommás. Napjainkban Gottfried Schramm fejtette ki érveit, és jellemző, hogy műve románul még nem jelent meg. Kétségtelen, hogy erős az a

magyar igyekezet, amiről Lucian Boia írt, de annyit hozzá lehet(ett volna talán) tenni, hogy az erdélyi és romániai magyarságot éppen a kontinuitás-dogma jegyében próbálták és próbálják ma is felszámolni. A romániai belső telepítéseket, a gyárak kádereseinek titkosan kiadott numerus clausus-rendeletet, melynek megfelelően a gyár dolgozóinak aránya a magyar nemzetiségnek az összlakosságán belüli arányát kell hogy tükrözze, a kontinuitás dogma legitímálta. Igaz, Bukarestben, az egyetemi világban, ahol Lucian Boia él, nem sokat törődnek a nacionalista transzilváno-balkáni machinációkkal, inkább kifigurázzák őket. Szerzőnk is könnyed humorral teszi szóvá, hogy paradox módon a bevándorlás híveinek és a román nacionalistáknak az érvei gyakran közösek, hiszen, ha ez utóbbiak azt vallják, hogy a rómaiak a dákokat kiirtották, vagy a románok tiszta dákok, akkor ebből az következik, „hogy a románok és a román nyelv a jelenlegi Románián kívüli térségből terjedtek el”. Boia számára a politizált vitának nincs értelme: „A magyar vagy román mitologikus tények nem változtatnak semmit: Erdély vitathatatlanul román, aminthogy vitathatatlanul él itt a magyar kisebbség, amelynek illik elismerni sajátos jogait. [...] Európa a jelenlegi realitások alapján épül. A múlt jelenbe idézése (voltaképpen a jelen múltbavetítése) feloldhatatlan konfliktusokat gerjeszthet.”

A konfliktusok lehetőségének mindenki tudatában volt és van: az agresszorok éppenúgy mint az áldozatok. Ezért is olyan lényeges mozzanata a historiográfiai tájnak az egység. Ez nem valamiféle Rossz találmánya. „Az egység — fejtegeti Lucian Boia — lényegi ősminta. Mindenkor, mindenütt és minden szinten találkozunk vele. Az ember összefüggések fáradhatatlan kutatója és alkotója. Igyekszik egységet és értelmet adni olyan világnak, amely egyébként megzavarna sokféleségével és biztosra vehető saját jellegzetességek nélkül. A vallás, a tudomány, az ideológia alapértelme a világban való rendteremtés. A kozmikus egésztől a társadalom alapsejtjeiig minden ilyen egységesítő eljárásnak van alávetve.” A nemzetállam eszméje is mítosz, a maga történetiségében. A XIX. század történései még nem tudták egyértelműen eldönteni, hogy a nemzeti egység eszményét a múltba vetítsék, vagy a múltat kárhoztassák az egység eszményének hiánya miatt – fejti ki Lucian Boia oly módon, hogy ezért tíz éve még hazaárulási per járt volna, ha csaknem rögtönítélő bíraskodás, főleg azért, ahogy a természetes határok mítoszáat boncolgatta. Amikor Mihály Vitéz vajda vagy az 1848-as nemzedék egy-egy alakját idézi fel, illetve historiográfiai reprezentációikat, néhány soros megjegyzésekkel korábbi monográfiák téziseit rontja le, vagy inkább teszi nevetségessé, és közben megdöbbenő élességgel rajzolódik ki az a romlás, amely a nacionálkommunista történelemhamisítás számlájára írandó. Mihály vajdát a XIX. század második felében egyetlen történetíró sem kereste a nemzeti egység bajnokát, száz év múlva már *restitutor Daciae* – mint a bukaresti Iorga-Intézet igazgatója nevezte, és aztán már így emlegették, mintha valamiféle korabeli forrást idéznének, miközben a forrásokat gondosan félre magyarázták. Mert: „Korabeli iratok sugallta homályos irányzatok és mindenféle hipotézis nyomán román közmegegyezés képe bontakozott ki, mivelhogy a kevésbé kedvező tényeket figyelmen kívül hagyták (azt például, hogy Bălcescu — a nemzeti egység nagy történetésze! — mennyire ragaszkodott hozzá, hogy a román és a magyar forradalom

közelebb kerüljön egymáshoz, a közeledés eredménye pedig nem lehetett más, mint nem csupán a nemzeti egység, de Erdély autonómiájának a feláldozása.)” Bălcescu ugyanis 1849 júliusában hosszas tárgyalások után „megbékítési tervezet”, azaz szerződést írt alá Kossuthtal, amelyben — Erdély önállóságának a mellőzésével — széleskörű nyelvhasználati jogokat és érdekérvényesítő lehetőségeket biztosítottak a románok számára. A historiográfiai mítoszképzés eredménye viszont olyan homogenizált román történelem, amelyet a tankönyvekben úgy mutattak be „a tanulóknak, hogy semmit sem értettek meg belőle”. Talán okkal feltételezzük: a megértés nem is volt már cél, hiszen mítoszokról van szó, szakralizálási technikákról – itt már vége az értelemnek. A kérdés csak az, hogy értelmes emberek, miért segédkeztek ilyesmiben? Az értelmi befogadás(hiány) eredménye nem maradt el: „Az egységmítosz vagy jobban mondva az uniformitás mítosza annyira belevésődött a román kultúrába, hogy még maguk a szakemberek, történészek vagy szociológusok is, gyakorta haboznak figyelembe venni a tanulmányozott jelenség táji struktúráit. A lehető legnyilvánvalóbb, hogy a románok más-másképpen szavaznak egyik megyétől a másikig, s még eltérőbben egyik történelmi tartománytól a másikig. És ennek ellenére, Pavel Câmpeanu nemrég kiadott munkájában, ahol tüzetes elemzést találunk az 1990-1992. évi országos választásokról, legcsekélyebb részletezést sem olvashatunk a megyék és a történelmi hagyományok vonatkozásában! Holott szembetűnő, hogy különösen az 1992. októberi elnökválasztás nyomán — mégpedig a Romániát és Ausztria-Magyarországot valamikor elválasztó határ vonalán — két különböző térség rajzolódik ki igen határozottan (de e két térség belső megoszlásai ugyancsak kommentárt igényelnének). A politikai opció számos kulturális, ideológiai és mentális értéket, mintát és iránymutatót tükröz. Az, amit a választási földrajz kínál, csak egyike a példáknak; bármely történelmi vagy szociológiai jelenséget be lehet és be kell mutatni és elemezni helyi létékben. A nemzeti dimenzió a fejlődés lehető legjellegzetesebb eredménye, de nem egyedüli jellegzetessége. Bizonyos, hogy létezik ma egységes román nemzet, de nem uniformizált nemzet.”

Mindezt azért idéztük ilyen hosszan, hogy érzékeltessük, a szerző nagyon is tudatában van a történelem jelenlétének, és ezt tudatosítani is akarja. Tudatosítani akarja az iskola szerepét is: „Sajnos, a tanulók mást sem tesznek, mint bemagolni valami végtelen litániát, holott a történelem valóságos rendeltetése pontosan az volna, hogy a tanulók intelligencia-készségét fejlessze. Úgy látszik, a történelem megmaradt ama célkitűzésénél, hogy hazafiakat neveljen, nem pedig olyan embereket, akik önálló véleményt tudnak alkotni a világról és az eseményekről. Voltaképpen azonban a hazafias érzelmeket sem lehet táplálni szokványos és nem meggyőző diskurzussal.” Ennek igazát a mítoszképzők is átérezték. Ezért alkották meg a nemzeti lélek fogalmát – ha röviden összefoglaljuk Lucian Boiának a nemzetkarakterológiákat bemutató árnyalt elemzéseit, amelyek következtetése, amilyen egyszerű, olyan igaz: „A románok, románok, de e tényen túl nem lehet őket leegyszerűsíteni egyetlen embertípusra!”

Lucian Boia művében a legkényesebb kérdése a másság, a másikkal való viszony kérdése. Ez ugyanis az önmeghatározás kérdése, és az eredet, a kontinuitás, valamint az egység a másikkal való viszonyításban nyerik el értelmüket,

azáltal, hogy magunkat, közösségünket a hierarchia csúcsán helyezük el, vagy ha nem tudjuk, akkor megmagyarázzuk, hogy miért nem. Például olyan a német filozófián pallérozott elme, mint Constantin Rădulescu-Motru, aki sajnos csak egyszer szerepel a jelen műben, 1944 táján naplójában többször is mély bölcseségként idézte fel a XIX. századi szerzetes-gondolkodó E. Poteca azon kifakadását a halálos ágyán, mely szerint a románok belső széthúzásának, nyomorúságának oka a sokféle nemzetségből való származás, azaz a vértisztaság hiánya, vagy más-képpen többféle etnikumból való kialakulása, úgymond: kevert jellege. (Ilyesmit persze nálunk is hallani, csak kevésbé pallérozott elméncektől.) Példánk a xenofóbia erősebb romániai jelenlétét jelzi, valamint Lucian Boia vizsgálódásainak fontosságát. Hangsúlyozza is a szerző, hogy „a másság” megítélésének és elfogadásának vagy elutasításának „játékai” bizonyos ősmintájú struktúrába szerveződnek. „Ilyen viszonylatban a románok nem kivételek és nem is lehetnek azok. A román történelem két jellegzetes vonása azonban hozzájárult ahhoz, hogy a másikat sajátos megvilágításba állítsa: egyrészt a valamelyest elszigetelt rurális civilizáció visszahatása, másrészt pedig az erős és szakadatlan idegen uralmak és minták befolyása.” A szerző elemzései alighanem még erősebb ellenérzést válthatnak ki „a jó románban”, mint korábbi következtetései vagy kijelentései. Hiszen — jelezzük röviden a felháborodás okát — a román — oly sokra tartott — emberiségét vonja kétségbe. Például: a nemzeti mitológiai szerint a román vendégszerető és toleráns. Vendégszerető általában a paraszt – fejt ki Lucian Boia. Nyugaton pedig azért nem annyira vendégszeretők, mert „az idegen fogalma elvesztette drámai töltetét”. Csak Romániára vonatkoztatja, de vajon a másokra nem vonatkozik a következő mély igazság: „Egyébként a tolerancia intoleranciává válhat, mihelyt a másik által betöltött funkciót szükségtelennek vélik vagy éppen károsnak érzik.” Groteszk formákat ölthet viszont a mássághoz való viszony, a történeti fejlődésben való lemaradás miatt kiváltott kisebbségi érzés okán: „Egyik-másik tanár úgy mutatja be a dolgokat a tanulóknak, hogy a Nyugat pontosan azért tudott katedrálisokat emelni, mert akkoriban a románok szakadatlan harcot vívtak Dunánál. Mások túllicitálják a dolgot, s azt állítják, hogy ugyanazon ellenállásnak tulajdonítható Amerika felfedezése! hogy miként állanak a dolgok Amerikával nehéz megmondani, viszont nagyon világosan állnak a katedrálisokkal, amelyeket nagyrészt a román államok megalakulása előtti időkben építettek!” Lucian Boia nem magyarázza a hazai elmaradottságot háborúk pusztító hatásával, vagy éppen a románok „lustaságával”, mert ezek mitológiából kiemelt válaszok. „Egyszerűen: a románok olyan európai térséghez tartoznak, amely hátramaradt a fejlődésben.” Nem vétek és nem erény a román elmaradottság. „A vétek viszont ott kezdődik, ahol ez a hátramaradás alibiként, a kudarcok örök mentségeként működik. Azt mondani, hogy a történelem lefelé húz, helytelen.” Mert: „A történelem nem jelöl ki végzetes utat.” Példája: Svédország és Dél-Korea. „Olyan pillanatban, amikor a döntő kérdés versenyképes Románia felépítése, a románok kevesebbet kellene hogy áldozzanak a történeti mitológia oltárán; sem az ősökre hivatkozás, sem a másokra szórt szemrehányás nem lehet hasznukra.” Ha a xenofóbia „fejlődését” követjük nyomon Lucian Boiával, olyan drámai folyamatnak lehetünk tanúi, amelynek a végén részeseivé válunk. Amikor a románok elsza-

kadtak Kelettől, a fanariótákat, a görögöket tették meg bűnbaknak. Természetesen a törököket is, és az oroszokat. „Az ilyenformán szabadon maradt terepen egyszerűen feltört a *francia mítosz*,” amelyet „német ellen-mítosszal” próbáltak ellensúlyozni, míg aztán „Szovjetunió mítosza [...] elfedett minden más kulturális iránypontot”, és hiába a szovjetellenesség parazsával játszó nacionálkommunizmus: „Ceaușescu uralma végén Románia közelebb állott az eredeti sztálinista mintához, mint maga a Szovjetunió, amelyet Gorbacsov mozgásba lendített, nem is szólva a magyarországi vagy lengyelországi fejlettebb kommunista társadalmakról”. Közben Bukarestet javában valamiféle „utópikus várossá” kezdték átépíteni, akárcsak Phenjant, csak éppen azzal a különbséggel, hogy „a koreai fővárost amerikai bombázások tarolták le, míg a románok maguk fogtak neki, hogy saját eszközeikkel lerombolják a »Kis-Párizst«.” Közben, az építkezés lázában Románia „az ostromlott vár” komplexusa igézetében élt, mint részben ma is.

„Az ostromlott vár” komplexusa akkor igazi, ha vannak belső ellenségei. Márpedig vannak. Egész alfejezetet szentel nekik Lucian Boia: „Három kényes ügycsomó: cigányok, magyarok, zsidók.” Jó kifejezés az ügycsomó, ma azok a posztkommunista erők akkor veszik elő ezt a dossziét, amikor bajban vannak. Értenek a dossziékhoz, hivatásszerűen. Lucian Boia első megközelítésben a közvélemény-kutatások adataira épít. A cigány-pszichózis megnyilvánulásai, a következő vádak: bűnözés, Románia hírének elrontása és félelmetes szaporaságuk. Így a korábbi hagyományos mítosz, amely valamiféle felsőbbrendűségi érzést és humanitárius rokonszenvet fejezett ki, ma „visszahúzódik a félszel vegyes ellenséges nézet elé”. A magyarkép egyes mozzanatai is mitikus dimenziókat öltenek. A magyar veszély — Erdély elszakítása, Románia nemzetközi téren való gáncsolása — a politikai eszköztár része. „Naivság lenne azt hinni, hogy e mitikus építmény alapozásában nincsenek reális elemek is. Egyes magyar körök románellenes hangsúlyú propagandája és az Erdély körül folyó agitáció nem kizárólag a képzelet világába tartozik. A mítosz ott kezdődik, ahol Magyarország uralkodó darab lesz, melyben alárendelt szerep jut minden jelentős román fejlődésnek. Nagyhatalmat játszik — holott nyilvánvalóan nem az —, amely felül tudja múlni az olyan országot, mint Románia, holott ez két és félszer nagyobb területű és lakosságú. Erdély, amely egymagában, a Bánsággal együtt Magyarországnál nagyobb terület és lakossága nagy többségben román, ilyen összefüggéstelen alaktalan egység és alkalmas rá, hogy kivonják a román nemzeti együttesből. Még a románok történelme is olyan felfogásig jutott, hogy nem tud engedni magyar szempontnak vagy semmit sem mondhat olyasmit, ami Magyarország előnyére válhatnék (olyan kérdések, mint a kontinuitás, Erdély története vagy a román területek egymáshoz való viszonya és egyesülése nem tárgyalhatók szakmai nyugodtsággal szigorúan »magyar« okok miatt). És ilyenformán, hogy ne veszítsenek Budapestről szemben, a románok jószántukból kapaszkodnak Magyarország pótkocsijába, és függőségbe kerülnek mindazzal, ami ott történik és amit ott mondanak. A mitológia mezejének elhagyása feltételezi annak tudatosítását, hogy Románia sorsa, jó vagy rossz, bármilyen legyen is, román kezekben van, az ellenséges érzületek túlbecsülése pedig kényelmes mentség ugyan, de legfeljebb pillanatnyi politikai érdekeket oldhat meg.”

A románok magyar komplexusának ilyenén való bemutatása egyben jelzi, hogy milyen elszakadni a kisantantos beidegződésektől valamint a korábbi csausiánus regionális hegemonia vágyálmaitól. Hiszen a mai európai közösségben a lakosság és a terület nem alap arra, hogy — franciás kifejezéssel élve — a falu kakasait nagyság szerint hierarchizálják. Vagy csak mítosz lenne az az európai gondolat, amely a közös felelősséget állítja előtérbe? Mindenesetre jobb mítosz, mint a múltba vetített hatalmi mohóság történelmi torzképei.

A magyar komplexusnál nehezebb dió az ún. zsidókérdés. Mítosz és tabu furcsa keveréke nehezedik bármiféle elemzésre. Lucian Boia felsorolja a szokásos antiszemita vádakát: a zsidók lelkiismeretlenül gazdagodtak, nem csatlakoztak a román nemzeti eszméhez, a kommunizmus szálláscsinálói lettek, kicsinyes bosszúval feleltek a román vendégszeretetre. Találón jellemzi, hogy a zsidó írókat pártoló irodalomszervezők is idegent láttak a zsidókban, érdemeik elismerése mellett, ugyanakkor a két világháború közötti hangulat még nem lehetett jogfosztás forrása. Viszont az izraeli-arab konfrontációhoz is hasonló közösségi konfliktus körvonalai rajzolódtak ki. Az ellenszer a történetírás mellett szól: „Csakis történeti magyarázat vonalán — amely felmenti, történetileg szólva, mind a románokat, mind a zsidókat — lehet kilépni a mitológia mezejéről. Máskülönben valaki mindig vétkes lesz: a román vagy a zsidó.” Árnyaltan kell értékelni — hangsúlyozza a szerző — Antonescu antiszemitizmusát, aki nem ment olyan messze mint Hitler. „A romániai zsidó közösség legnagyobb részében túlélte a háborút. Ha távolról sem kifogástalan ez a kép, nem is sötét teljesen.” Nem árt ehhez hozzáfűzni az olvasó tájékoztatására, hogy 1941-ben Antonescu tudtával és beleegyezésével folyt a besszarábiai és részben moldvai zsidók — német és olasz frontarcos katonatiszteket is elborzasztó — tömeges kiirtását, viszont a román Vezető később nem engedte meg, hogy a német birodalom közvetlenül hurcolja el a romániai zsidókat, sőt Magyarországról még sokan menedéket találtak Romániában, hiszen itt már erős volt a kiugrás gondolata, és tudták, hogy a szövetségesek figyelembe vehetik a zsidókkal szembeni magatartást is. A kép inkább kísérteties, mint a kelet- és közép-európai zsidóság felszámolásának térképe: mindenütt a periférián lévő „keleti” vagy „keletinek” nyilvánított zsidóságot likvidálják. Antonescu a szovjetbarátnak tartott zsidóságot, a Horthy-rendszer is vidéken adott szabadkezet, miközben a kormányzó — miután a nyugati hatalmak rászóltak — leállította a deportálásokat, a fővárosi zsidóság mellett már határozottan kiállt, a saját köreihez tartozó zsidókat pedig — mindentől függetlenül — magához hasonló jó magyarnak tartotta. Mindketten a szelektív antiszemitizmus logikája szerint jártak el. (Németországban — a közvéleménytől tartva — sem vitték koncentrációs táborba az árjakkal „vegyesházasságot” kötő zsidókat és a kereszténységre áttérteket.) A szelektív antiszemitizmus fő eleme az az antikommunizmus, amely a zsidó és a kommunista közé egyenlőségjelet tesz. Lucian Boia ki is emeli, hogy az 50-es évek elején Gheorghiu-Dej mellett a Párt titkárságának másik három tagja nem volt román. Jelezni lehetett volna, hogy Vasile Luca magyar volt, és egyet, Főríz Istvánt egyszerűen agyonveretett Gheorghiu-Dej elvtárs. Sok vonatkozásban igaza van a szerzőnek, amikor hangsúlyozza, hogy ki kell lépni a mitológia köréből: „Nem lehet szó sem arról, hogy bűnvádat emeljünk a zsidók ellen

(»ártatlan« román nemzet viszonylatában), sem pedig arról, hogy kivonjunk az egyenletből egy jelentős csoportot, azokat, akik tagadhatatlan szerepet játszottak a korszak történelmében. Az lenne az eszményi eljárás, ha egyazon mértékegységekkel bírálóknak el mind Antonescut, mind Ana Paukert.” Kérdés azonban az, hogy mennyiben beszélhetünk a kommunisták etnikai vagy nemzeti kötődéseiről. A zsidó kommunisták és a zsidó burzsoák között mélyebb a szakadék, mint nem zsidó megfelelőik között, nem is beszélve a hitközségekről, amelyek a kommunistáktól elhatárolták magukat, és okkal kérdezhették, hogy mitől zsidó a kommunista, ki őket is rossz szemmel nézte. Nem derül ki, mi lehet „az egyazon mértékegység”. Az egyenlet kifejezés azért nem szerencsés, mert a megoldás azt jelenti, hogy az ismeretlent vagy ismeretleneket addig kell helyettesítenünk, amíg a két oldal nem válik egyenlővé, mert ezt követeli egyenlőségjel. Akadnak történések, akik a mitologikus térben már megoldották: a moldvai zsidók 1940 augusztusában leköpték a román zászlót, virággal fogadták a szovjeteket, így megérdemelték, amit kaptak, és bosszúból a román nép ellen holocaustot szerveztek, és ezzel megérkeztünk az Auschwitz=Gulág egyenlethez...

Lucian Boia alighanem érezte, hogy ennek az antiszemita mitológiának a bemutatása már szétfeszítette volna műve kereteit. Mert tény az is, hogy a zsidókérdés mitológiájának elemzésében nem kapcsolódhatott olyan előzményekre, mint a román nemzeti mítoszok együttesének kritikai bemutatásában. Találón is hangsúlyozta Demény Lajos már említett ismertetésében, hogy a kritikai szemléletnek a román kultúrában és a történetírásban mély gyökerei vannak, de kétések az erőviszonyok: „A román historiográfia egészét meghatározta [...] a nemzeti öndicsőítés és kizárólagosságtól fűtött romantikus mítoszteremtés és a korszakonként látszólag felülkerekedő kritikai szemlélet kettőssége.” Nem véletlenül emeli ki ugyancsak a romániai terepet oly alaposan ismerő Demény Lajos, hogy ehhez a könyvhöz „civil kurázi” kellett. A kockázattal tisztában van maga a szerző is. Az „Eszményi fejedelem”, majd az utolsó „1989 után” című fejezet a maga kegyetlen valójában mutatja be, hogy milyen karizmatikus vezető iránti igény dolgozik a román társadalomban, és ez ma is mennyire aktuális kérdés, mert ha nyílt önkényuralmat nem is lehet bevezetni, elégedetlen társadalmi csoportok mozgósításával, manipulálásával és felvonultatásával, hogy a bukaresti bányászjárásokra utaljunk, terrorhangulatot azért lehet teremteni. A zsarnok nem alszik.

A diktátor rátelepszik a történelemre, mert ez „mindenkor hatalmi eszköz is volt. Aki uralma alá hajtja a múltat, annak nagy esélyei vannak rá, hogy a jelent is uralma alá hajtja.” Hatalmi harcot vívna a történész? Részben igen, mert a hagyományos hatalmi politika túlhatalma ellen harcol, amikor arra figyelmeztet, hogy „a civil társadalomnak meg kell tanulnia, miként védekezzék a történelem-»mérgeztől«”. Viszont ebben az esetben jogos a kérdés: nem saját érdekei ellen dolgozik, amikor a történelem jelentőségét átértelmezi. Netán felszámolja saját életet adó közösségét? Mint ezt egyik hajdani antikommunista ellenálló mondta: Lucian Boia szétveri a nemzetet, amikor mítoszait nem fogadja el... A szerző válasza: „A történetírásban a patriotizmus ma azt jelenti, hogy európai színvonalú nemzeti iskolát építsünk, amilyen a román történelmi iskola a század első részében. Nem a múlt dolgainak kijavított és felnagyított változata szerez számunkra helyet a világban,

hanem saját történelmi minőségünk, az a képességünk, hogy értelmesen tudjunk tárgyalni a manapság tárgyalt kérdésekről.” És példa erre a jelen mű.

Lucian Boia munkája nemcsak szellemi élmény, V. András János fordításának köszönhetően nyelvi élmény is. A fordító hüen és pontosan ültet át és értelmez, és némileg provokál is. Az idegen szavakhoz szokott magyar olvasó kénytelen magyarul olvasni, például: az europaizáció helyett nyugatosításról, a modernizáció helyett korszerűsítésről. Nyelvi lelemény az autochtonizmus helyett az ősrögösség használata, bár a magyar politikai szótárban szereplő törzsökösség is talán megtette volna, figyelmeztetve, hogy sok vonatkozásban *de te fabula narratur*, azaz rólunk is szól ez a történet.

Mint a Román Filológiai Tanszék vezetője némi lokálpatrióta büszkeséggel jelezhetem, hogy a fordítás tanszékünk szellemi műhelyében készült. De amit sajnálok az egy sajtóhiba elmaradása ezen tudósításból, olyané, amelynek története van, és amelyet Pulszky Ferenc mesél emlékirataiban. Egyszer Széchenyinél, amikor nagy ebédre gyűltek össze, megjelent Döbrentei Gábor Shakespeare fordításával, „s azt a grófnak ünnepélyesen azon megjegyzéssel nyújtotta át, hogy ez az első magyar munka, melyben sajtóhiba nincsen, hiszen négyszer javította ki”. Mire Deák Ferenc meglapozván a könyvet, a címdoldalra mutatott, hol ez állt: „Shakespeare remekei, Döbrentei Gábor ordítása szerint”. Mi tagadás, az embernek többször jött, hogy ordítson, amikor a jelen mű fordításának feltételeit oly nehezen sikerült megteremteni, és még inkább jön, hogy ordítson, amikor a nemzeti mitológia egy-egy kísértete előbukkan. Lucian Boia „különvéleménye” igazi írói és tudósi teljesítmény, amelyet nem hat át a kánonhoz igazodás kényszere. Könyve azért is hasznos olvasmány, mert nemcsak tanít, hanem nyugtat. Ugyanakkor nevetésre is ösztönöz. Márpedig a mitológiai kalandorkodásnak, üzérkedésnek és megszállottságnak talán az egyetlen hatékony ellenszere a nevetés. És jó, ha olykor legalább az egyik szemünk nevet. Jó, ha magyar és román történészek nevetetik egymást. Mert — mint legutóbb egy bukaresti kerekasztal vitán, amelyet ezen esztendő március derekán a Magyar Kulturális Központban tartottunk Demény Lajos hangsúlyozta — minél több a nagy kérdésekben az egyéni álláspont, annál nagyobb a magyar és a román történetírás közeledésének az esélye.

Ha az elmúlt években megjelent Románia vagy a románok történetét összefoglaló munkák lassan hosszú sorára gondolunk, méltán véljük, Lucian Boia műve — polémikus jellege miatt vagy éppen annak ellenére — a leghitelesebb román (anti)szintézis.

Máthé-Shires László

A BRIT BIRODALOM TÖRTÉNETE A 20. SZÁZAD VÉGÉN

Habár Hobsbawm elsődlegesen a 19. század végét tekintette a birodalmak klasszikus korának, egyes birodalmi formátumú politikai rendszerek és államszerveződések kétségtelenül korábbi gyökerekhez nyúlnak vissza, illetve a 20. század jelentős részében is a történelem szereplői és formálói voltak. Másfelől a birodalom, mint történeti fogalom, kiemelt fontossággal bír a modern kor történetében. Itt elég csak utalni az orosz, majd a szovjet, illetve a német birodalmi aspirációkra, illetve a gyarmatbirodalmak jelentőségére az Európán kívüli területek és népek történetének alakulásában. Az impériumok története összetettségük miatt sokoldalú és sokarcú históriák sora. Ahogyan arra A. G. Hopkins brit gazdaságtörténész felhívta a figyelmet, a birodalmi keret hosszabb távon alkalmat adhat olyan kérdések felvetésére, és idővel megválaszolására, amit a nyolcvanas évek végén bekövetkezett rendszerváltozások és a marxista alapelvek megkérdőjeleződése nyomán kialakult nemzeti történetírási keretek közé szorul paradigma nem képes megtenni.¹

A modern korra jellemző jegyek egyöntetűen elmondhatók a brit birodalom történetére is; mint a modern kor és egyben a világtörténelem eddigi legnagyobb kiterjedésű szárazföldi és tengeri hatalmára. Jelen írás célja, hogy a legújabb, kézikönyv jellegű, ötkötetes munka ismertetésével bemutassa a brit birodalom 20. század végi nagy-britanniai értelmezésének főbb szempontjait, rámutatva ezáltal egy birodalmi történeti keret esettanulmány jellegére.

A többkötetes nagymonográfiák komoly hagyományra tekintenek vissza Cambridgeben és Oxfordban. Az első ilyen jellegű vállalkozás a *Cambridge Modern History* volt 1896-ban, amit számos más munka követett. Ezek között szerepelt a brit birodalom történetének feldolgozása, amely már fennállásának ideje alatt megkezdődött a cambridgei egyetem keretén belül. A *Cambridge History of the British Empire* (CHBE) 1929 és 1957 között jelent meg, nyolc kötetben. A Cambridgei hagyományokat követve a kötetek nagyobb, tematikus alfejezetekre osztódtak, amelyek közül voltak, amik önálló kötetnyi munkát foglaltak össze. Összefoglaló jellegű, kézikönyv jellegű történeti munka azóta 1998-ig nem született, amikor az oxfordi egyetemi kiadó megjelentette az első két, majd 1999-ben a végső három kötetet *Oxford History of the British Empire* (OHBE) összefoglaló címen. Ezzel részben a két egyetem között kimondatlan rivalizálásra tettek pontot, részben pedig létrehozták az egyik legsokoldalúbb és -áttekintőbb brit történeti munkát a 20. század végén.

¹ A. G. Hopkins „Back to the Future: From National History to Imperial History”, *Past & Present*, Nr. 164, August, 1999, 198–244.

A OHBE születésének körülményei korántsem voltak mentesek az ellentmondásoktól. A főszerkesztő, William Roger Louis, a 20. századi brit birodalom és dekolonizáció, illetve az afrikai rivalizálás szakértője, mint amerikai került kinevezésre a főszerkesztői posztra. Az alapvető felzúdulások pontosan ebből következtek Nagy-Britanniában. A brit sajtó, illetve bizonyos jobboldali, konzervatív politikai körök komoly kampányt kezdeményeztek a projekt beindulásakor Louis, és általánosabban amerikaiak kinevezése ellen.² Habár ez a felzúdulás elsődlegesen a sajtó és a szélesebb közvélemény berkein belül zajlott le, a szűkebb értelemben vett szakmán belül is akadtak, akik hasonló kételyeket fogalmaztak meg. Lord Max Beloff 1995-ben megkérdőjelezte a közös, angol-amerikai vállalkozás sikerét, mivel elgondolásai alapján az uralkodó posztkolonialista amerikai szemléletek nem voltak alkalmasak az objektív értelmezésre elfogult meglátásaik miatt. Az első két kötet megjelenése a szakmát, s ezen belül is Lord Beloffot meggyőzte a kérdés ellenkezőjéről.³ A vállalkozás beindításától számítva nyolc, illetve kilenc esztendő alatt megjelent a teljes sorozat, ami kissé eltért az eredeti elgondolásoktól, hiszen azok csak három kötetet terveztek a historiográfia és a kezdeti időszakokat tárgyaló részek nélkül. A monográfia megszületésének körülményeit mutatja a neves támogatók sora. A közel 120 szerző összehangolása sohasem valószínűsíthető volna meg, ha nem sikerül teljes anyagi fedezetet találni az egész időszakra, ami az amerikai National Endowment for Humanities alapítványtól származott, és 300.000 dollárt tett ki. A támogatók között volt még az oxfordi Rhodes Trust, amely az angolszász, brit nemzetközösségi és német legfelsőbb elit képzéséről ismert oxfordi székhelyű alapítvány, amelynek tagjai között ugyanúgy szerepel Bill Clinton, mint a független Jamaica első miniszterelnöke.

A kötetek a CHBE sorozattal ellentétben, évszázadokra felosztott időrendiségben következnek egymás után, a birodalom eredetétől egészen a 19. századig négy, míg az utolsó, ötödik kötet a birodalom historiográfiájának témáját öleli fel. A kötetekben a fejezetek tematikus beosztásban vannak. Mindegyik kötet áttekintő jellegű, 30–60 oldalas bevezetővel kezdődik, amiben az adott időszak, illetve a feldolgozás során érvényesülő szempontok követhetők nyomon. Bizonyos eltérések adódnak például a II. és a III. kötetek között. Míg a 18. század esetében inkább a tágabb, egy-egy problémakört körbejáró tematikus fejezetek dominálnak, addig a 19. századi kötetnél élesen elválik a problémák áttekintése és a területi feldolgozás. A fejezetek lábjegyzetekkel egészülnek ki, illetve mindegyik után egy tájékoztató irodalomjegyzék segíti a további tájékozódást.

A legrövidebb, alig 520 oldalas első kötet rendelkezik egyedül alcímmel (*A brit tengerentúli vállalkozás a tizenhetedik század végéig*), ami jelzi, az időrendi, egyes évszázadokra alapozódó beosztás nem mindig tartható. A kezdeti időszakot felölelő rész az első lépésektől egészen az 1713-as utrechti békéig tart, ami egyfajta mérföldkőként Gibraltár megszerzését is jelentette a britek számára. Az otthoni tapasztalatokat felvázolva, a korszakon belül jól jelzi az írországi angol gyarmati tapasztalatok jelentőségét, hogy két fejezet is foglalkozik a kérdéssel. Ezekben belül

² William R. Ferris interjúja William Roger Louis-al. „The Ways of Empire”, *Humanities*, Jul/Aug 2000, 21/4, 6–8.

³ *Beloff, Max*. „Empire Building”, *History Today*, Sep 1998, Vol. 48/9., 58–60.

Ohlmeyer⁴ kitágítja a legkorábbi időszakban a brit szigetek belső, s ezen belül is elsősorban Skócia meghódítására a kérdést, míg Barnard az írországi angol betelepülést vizsgálja.⁵ A tényleges tengerentúli hódítás története részben tematikus, részben regionális fejezetekben követhető nyomon. Ez a hódítás ugyanakkor, ahogyan erre Nicholas Canny, a kötet szerkesztője előszavában felhívja a figyelmet, kevés tényleges hatással volt a korabeli emberek gondolkodásmódjára.⁶ A kereskedelmi és politikai terjeszkedés korántsem volt szándékos állami politika, amire több szerző is rámutat. Ezek szerint Canny mutatja be a 17. századi Anglia kizárólagosan egyéni alapokra helyezett kivándorlási mozgalmait az amerikai területekre.⁷ Hasonló kép tárul fel az afrikai és az ázsiai kereskedelemben való angol részvétel kapcsán, amit két fejezet is taglal 1700-ig bezárólag.⁸ A 17. század végére ugyanakkor jelentős változások álltak be, hiszen ekkorra már mind a karibi területeken, mind az amerikai gyarmatokon komoly angol jelenlét figyelhető meg. Jonathan Israel a birodalom korabeli európai megítélését és Anglia helyzetét különösen a holland területekkel folytatott kontinentális versengése szempontjából taglalja. Kifejezett hiányossága az ötkötetes munkbának, hogy csak ez a fejezet mutatja be a külvilág véleményét.⁹ A gyarmatosított és a gyarmatosító közös története mindenképpen *novum* a jelenkori történetírásban. Az amerikai indiánokkal való kapcsolat bemutatása, a korai angol telepek teljes mértékű kiszolgáltatottsága, illetve a korai jelenlét alkalmankénti katasztrófával felérő hatása a témája Mancall fejezetének.¹⁰ A 17. századi nyugat-atlanti rabszolga-kereskedelemben való angol részvétel szintén jelentős teret foglal magában Law és Hair írásában.¹¹ Ez utóbbi ugyanakkor hiányosságként is megmutatkozik, hiszen sehol nem szerepel a kereskedelem otthoni gazdasági és társadalmi hatása, ami a legutóbbi eredményeket alapul véve probléma, hiszen azok pontosan ezt a kérdést taglalják.¹² 1713-ra a brit tengerentúli jelenlét hangsúlyváltáson ment át. Ez kiemelten vonatkozik a gyarmatok és a tengerentúli kereskedelem iránti politikai elkötelezettségre, ahogyan az utolsó fejezetben azt Aymler bemutatja. Ezek alapján egyértelművé válik, hogy a 18. század elejére a Londonból irányított tengerentúli kereskedelem és gyarmatpolitika immáron a szigetszág eljövendő világhatalmi helyzetét jelezte, habár ezt a kortársak nem mindig ismerték fel.¹³

⁴ Ohlmeyer, Jane H. „'Civilising of those rude parties': Colonization within Britain and Ireland, 1580s-1640s”, *OHBE* I, 124–148.

⁵ Barnard, T. C. „New Opportunities for British Settlement: Ireland, 1650–1700”, *OHBE* I, 309–328.

⁶ *OHBE* I. XI.

⁷ Nicholas Canny „England's New World and the Old” *OHBE* I, 148–170.

⁸ P.E.H. Hair – Robin Law „The English in Western Africa to 1700” és P.J. Marshall „The English in Asia to 1700”, *OHBE* I, 241–264. illetve 265–286.

⁹ Jonathan I. Israel „The Emerging Empire: The Continental Perspectives, 1650–1713” *OHBE* I, pp 423–445.

¹⁰ Peter C. Mancall „Native Americans and Europeans in English America, 1500–1700” *OHBE* I, 328–350.

¹¹ Law és Hair, *ibid.*

¹² A legújabb, kvantitatív eredményekre alapuló kutatások a rabszolga-kereskedelemben részt vett hajók adatait összegezték egy 1998-ban megjelent CD adatbázisban.

¹³ Ez különösen Dunn fejezete nyomán válik egyértelművé, aki a dicsőséges forradalom kapcsán hoz fel számos angliai példát. Dunn, Richard S. „The Glorious Revolution and America” *OHBE* I, 445–467.

A 18. század a klasszikus brit birodalom alapjainak kialakulásában a legfontosabb időszak. Ekkor vált teljessé az észak-amerikai területeken a tényleges angol befolyás más európai hatalmak felett; ekkor jelentette a legnagyobb arányt a brit külkereskedelemben és viszonylagosan is a transz-atlanti rabszolga-kereskedelemben; 1815-re a korábbi évtizedek eseményei nyomán alakult ki az indiai angol fennhatóság rendszere, illetve ehhez az évszázadhoz kötődik az ún. első birodalom végleges kialakulása és egyben megszűnése is az amerikai gyarmatok felkelésével, ami azok végleges függetlenségéhez vezetett. A korszakot bemutató kötet az elsőhöz hasonlóan, 26 tematikus és regionális fejezetre oszlik fel, bár az első 11 itt inkább általánosabb kérdéseket vizsgál, mint a napóleoni háborúk, a brit tengerentúli emigráció, vagy a birodalom identitásának kérdése az egész korszakra vonatkozólag.

A korábbi időszakhoz képest a birodalom alakításához a gazdasági szempontok jelentősebb mértékben járultak hozzá. Az 1688 és 1815 közötti hosszú 18. század hazai gazdasági fejlődése a témája O' Brien fejezetének, míg Price a birodalmi gazdaság alakulását mutatja be.¹⁴ Ezek alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a brit szigetek gazdasági fejlődése, beleértve az iparosodás alakulását, a az állami fiskális politika és a hitelrendszerek fejlettségét, illetve a sikeres adóztatás kialakulását, egyrészt, másrészt a birodalmi vizeken (néha a szó szoros értelmében) működő kereskedői csoportok, az import lassú és az export jelentős növekedése, mind közrejátszott abban, hogy a gazdasági tényező a birodalmat a legjelentősebb brit érdekké emelje. Példaként hozható fel a cukorimport ugrásszerű növekedése (600 tonnáról 1700-ban 2300 tonnára 1770-ben), ami a nyugat-indiai gyarmatok kifejezetten szoros kötődését és felértékelődését hozta. A brit politikai rendszer lassú változása ugyanakkor nem követte a gazdaság alakulását, hiszen a választott képviseleti rendszer a kijelölt képviselőkkel szemben csak nagyságrendekkel később, a 18. század utolsó harmadára teljesedett ki, amikor már az amerikai gyarmatok függetlenségi háborúja megmutatta a rugalmatlan birodalmi politikai rendszer csődjét. A szabadkereskedelem szellemével párhuzamosan a vallási sokszínűség is jellemezte a korszakot. A birodalmi kötődések jól nyomon követhetőek az alapvetően anglikán bázisú nyugat-indiai gyarmatok és az észak-amerikai protestáns területek közötti különbségek megfigyelésénél. Míg az előbbi jellemzően importfüggő terület volt, addig az északi brit gyarmatok elsődlegesen a hazai export célterületeként tűnnek elő.¹⁵ Katonai és tengeri hatalmi szempontból a hétéves háború kockázatos, míg a napóleoni háborúk teljes győzelmet hoztak. Korábbi értelmezésekkel ellentétben a hétéves háború mellett a napóleoni háború értelmeződik az első igazi világháborúnak, aminek okát Duffy elsődlegesen a brit expanzióban látja.¹⁶ Ez utóbbi alapozta meg Nagy-Britannia számára a 18. századra alapuló dicsőséges 19. századot; 1815-ben a korabeli világhatalom képviselőjeként jelent meg Castlereagh Bécsben.¹⁷ A korabeli fogalmak tisztázása válik

¹⁴ O' Brien, Patrick K. „Inseparable Connections: Trade, Economy, Fiscal State, and the Expansion of Empire, 1688–1815” és Price, Jacob M. „The Imperial Economy, 1700–1776”, *OHBE* II, 53–77. és 78–104.

¹⁵ Schlenhener, Boyd Stanley „Religious Faith and Commercial Empire” *OHBE* II, 128–150.

¹⁶ Duffy, Michael, „World-Wide War and British Expansion”, *OHBE* II, 184–207.

¹⁷ Egy idézet erejéig érdemes kitérni O'Brien értékelésére a birodalom korabeli fontosságáról: „Majdnem mindenki egyetértett abban, hogy [a bécsi szerződéskor] a gazdasági prosperitás, a nem-

lehetővé Greene fejezetével, aki a birodalmi öntudat, az angolság és britség identitását vázolja fel.

A regionális blokkban az észak-amerikai gyarmatokkal és brit területekkel öt fejezet foglalkozik, mintegy 120 oldalon, elfoglalva ezzel a legnagyobb egységet a kötetben. A 18. század első fele a tényleges fizikai, területbeli, gazdasági és népességbeli gyarapodás korát jelzi, amely „ az észak-amerikai történelemben egyfajta jelzésként nyomon követhető az elkövetkezendő kétszáz évben”.¹⁸ A század amerikai háborúi, elsődlegesen a hétéves háború és a függetlenségi küzdelmek alapvető formáló és átalakító tényezőként jelentkeznek a gyarmati társadalmak fejlődésében, mint azt a korábbi kutatások, illetve a nacionalista amerikai történetírás ábrázolta. Ez a merésznek is mondható állítás John Shy alap gondolata, amely az 1748 és 1783 közötti időszak társadalmának fejlődését mutatja be.¹⁹ A szerző elgondolása szerint az 1740-es évektől kezdődően az amerikai gyarmati társadalom egyfajta állandó háborús készültségben volt, ami a spanyol, illetve Nova Scotia-i francia háborúknak köszönhető. Ennek tükrében vezet az események szála a hétéves háborún keresztül 1776-ig. A függetlenség és a birodalmi polgárháború kifejezett meglepetésként érte az otthoni politikai vezetőket, ahogyan azt Conway fejezete bemutatja.²⁰ Reakcióként a térség teljes elhagyása és a hosszantartó háború igénye is felmerült. Minden jel szerint ezek a brit válaszok nem követték az eseményeket, de mindenképpen jelzik a váratlan, felkészületlen hazai döntéshozatalt. A következő, jelentős régió a nyugat-indiai területek, amelyek bemutatásához a transz-atlanti rabszolga-kereskedelem és az angliai területeken élő afrikaiak története is kapcsolódik. A cukorgyarmatok monokultúras gazdasága az ötven év alatt megduplázódó nagy-britanniai cukorimport hatására adott idő alatt duplájára növekvő társadalmat eredményezett, amelynek 1748-ra immáron jelentős többségét adták afrikaiak. Az ültetvényes társadalmak berendezkedése Sheridan értelmezése szerint szükségszerűen vált konzervatívvá, amit a század második felének nagy-britanniai cukorbehozatala (41 ezer tonnáról 164 ezer tonnára 1748 és 1815 között) csak tovább erősített.²¹ A cukorgyarmatok, illetve a transz-atlanti háromszög angliai bázisait vázolja fel Richardson, a rabszolga-kereskedelemtől szóló fejezetben.²² Ebből világosan kitűnik, hogy a közel három-négyszeres tőkenyerés milyen óriási szerepet játszott a liverpooli, bristoli és manchesteri ipari fejlődésben. Újabb kutatások eredményeiként válik láthatóvá, hogy mekkora arányban szállították a nyugat-afrikai területekről a brit gyarmatokra a rabszolgákat. A helyi társadalmakra gyakorolt hatásuk a további kötetek fejezeteiben válik egyértelművé. A brit indiai tapasztalatokat két fejezet összegezi.

zetbiztonság és a királyság egyesítésének okai a globális kereskedelemben, a tengeri hatalomban és egyes esetekben, amikor szükséges, bizonyos területek megszerzésében keresendők.” *OHBE* II, 76.

¹⁸ *Johnson, Richard R.* „Growth and Mastery: British North America, 1690–1748” *OHBE* II, 276–299.

¹⁹ *Shy, John* „The American Colonies in War and Revolution, 1748–1783” *OHBE* II, 300–324.

²⁰ *Conway, Stephen* „Britain and the Revolutionary Crisis, 1763–1791” *OHBE* II, 325–346.

²¹ *Sheridan, Richard B.* „The Formation of Caribbean Plantation Society, 1689–1748” és *Ward, J. R.* „The British West Indies in the age of Abolition, 1748–1815” *OHBE* II, 394–414. és 415–439.

²² *Richardson, David* „The British empire and the Atlantic Slave Trade, 1660–1807” *OHBE* II, 440–464.

Ezekből kitűnik egy formálódó, kereskedelmi alapokon nyugvó de nem összefüggő területi konglomerátum, ami a 19. század elejéig informális jelleget hordozott magán a Keleti India Társaság igazgatásán keresztül. Brit India évszázada, ahogyan a birodalom grandiózus kora is, a 19. század lesz. Ez az az áttolódás az atlanti vizekről a keleti területekre, amivel Marshall, a kötet szerkesztője zárja a munkát. Egyértelművé teszi, hogy a brit politikai figyelem elfordulása a keleti területek felé csak az amerikai gyarmatok elvesztése után következett be, amely folyamatot csak megerősítette a napóleoni háborúkban aratott tengeri győzelem, illetve az annak nyomán előállt győztes kontinentális hatalmi pozíció.

A 19. századi kötet két időbeli végpontja a napóleoni háborúkat lezáró 1815-ös év, illetve a dél-afrikai háborút befejező 1902-es békekötés. Az események sora, ahogyan arra a kötet szerkesztője, Andrew Porter felhívja a figyelmet, átnyúlik ezeken az időbeli határokon az 1780-as évekig, illetve az első világháborúig a 20. században. Mindazonáltal Nagy-Britannia birodalmi évszázada mégis inkább a korábban említett két eseményhez köthető. Maga a kötet 30, élesen elválasztott tematikus és regionális fejezetre oszlik. Ezen belül az első részben négy fejezet a gazdasági aspektusokat tárgyalja, míg három az ún. informális birodalmi jelenlétet mutatja. Ugyancsak különálló fejezetek foglalkoznak a felfedezések szerepével, a humanitárius mozgalmakkal, és a terjeszkedést lehetővé tevő intézményrendszerrel, illetve a birodalom otthoni megítélésével. A regionális fejezetek között kiemelkedő szerep jut Indiának és dél-kelet Ázsiának, illetve a telepes-gyarmatoknak. A század vége felé jelentősebb szerepet kapott afrikai kontinensre szintén komoly rész jut, ezzel a régióval négy fejezet foglalkozik.

Az alapkérdéseket tárgyaló rész első négy fejezete a gazdasági illetve migrációs problémákat mutatja be. P. J. Cain írásából megtudható, hogy a birodalmi gazdasági rendszer összevetve azt a nem birodalmi területek gazdasági szerepével, nem szakított ki komoly részt Nagy-Britannia gazdasági életében.²³ A harmincas évekre a gyapot elsődleges szállítója az USA lett, míg a brit export jelentős része erre alapozódott. Érdekességként jelenik meg, hogy India csak a század közepére — nem sokkal 1858 előtt — vált a legnagyobb exportfelvevő piaccá. A wallersteini centrum-periféria rendszerre emlékeztető megközelítés nyomán a brit birodalmi periféria területe B. R. Tomlison fejezetében követhető nyomon, ami alapján nyilvánvalóvá válik a hármas tagozódás a trópusi, szubtrópusi és „neo-európai területekre”.²⁴ Az írás bemutatja ezek exportfelvevő képességének változását, ami nagyban, bár korántsem mindig, jelezte az adott terület fontosságát az anyaország számára. Külön érdekessége ennek a fejezetnek, hogy a kevésbé ismert brit civilizáció elméletekre alapozódik, ezek között is kiemelten a negyvenes években igen aktív cambridgei Ellsworth Huntington iskolájára. A birodalmon belüli migrációt bemutató két fejezet az újabb kutatások jelentős eredményeire alapozódik. Az ismertebb ausztráliai fegyenc telepítések csak kisebb részét adták a népességmozgásnak, annál nagyságrendekkel jelentősebb arányt tett ki az erőszakos vagy nem önkéntes alapokról kiinduló vándorlás, amibe elsődlegesen tartozik bele az indiai

²³ Cain, P. J. „Economics and Empire: The Metropolitan Context”, *OHBE* III, 31–53.

²⁴ Tomlison, B. R. „Economics and Empire: The Periphery and the Imperial Economy”, *OHBE* III, 53–74.

és kínai vendégmunkások tömeges áttelepülése Afrikába és a karibi térségbe, illetve természetesen a transz-atlanti rabszolga-kereskedelem, annak ellenére, hogy ebben tevőleges brit részvétel a század harmincas éveitől kezdve megszűnt.

Az informális birodalom kérdése talán az egyik érdekesebb probléma, lévén ezek a területek ténylegesen nem képezték részét a birodalomnak, ugyanakkor szinte egyöntetű a szerzők véleménye abban, hogy a brit befolyás akár jelentősebb is volt, mint bizonyos gyarmati területeken. Latin-Amerika, Kína, illetve a század végét megelőző afrikai brit jelenlét sorolható abba a kategóriába, ahol Nagy-Britannia jelentős befolyásra tett szert, elsődlegesen gazdasági okokra visszavezethetően, bár Kína esetében ez kiegészült a kínai munkaerő és az ópium összetett, ugyanakkor sokszor kétes értékű jelentőségével.²⁵

A birodalmat mozgató és alakító ideológiai és technológiai rendszerek képezik a következő nagyobb részt. Ezen belül az afrikai és atlanti brit jelenlétnek alapot adó humanitárius és rabszolgaság-ellenes mozgalmak bemutatására, illetve a misszionárius tevékenységek és az anglikán egyház birodalmi értelmezésére jut egy-egy fejezet. Az előbbi érdekessége, hogy szerzője, Andrew Porter, kiválóan ötvözi a Burke-i gyarmati értelmezést az Exeter Hall-i rabszolgaság ellenes fellépéssel, amivel a konkrét témán túlmutatóan, egyben érdekes és friss eszmetörténeti kontextusba helyezi el a kérdést.²⁶ Ugyancsak új megközelítést kínál Robert Kubicek, amikor a birodalom terjeszkedésének technikai és technológiai feltételeit mutatja be. Írása alapján világlik fel, hogy milyen jelentős szerepet játszott például a kínai és a nyugat-afrikai brit terjeszkedésben a folyami gőzhajók megjelenése, illetve a maláriát, mint az európai terjeszkedés egyik legkomolyabb akadályát megelőző kinin használata, amelynek segítségével a szó szoros értelmében a túlélés vált lehetővé a legtöbb trópusi területen.²⁷

A területi fejezetekből kiviláglik, hogy milyen mértékűvé vált a fentebb említett hangsúlyeltolódás. India és dél-kelet Ázsia brit történetének fordulópontja egyértelműen az 1857-es szipoj felkelés, ami után az indiai területek közvetlen brit kormányzás alá kerültek. Ettől kezdődően indul be az a folyamat, ami valós alapot adott Nagy-Britanniának a világhatalmi pozíciójára, amennyiben a mindig ütőképes indiai gyarmati hadsereg állandó lehetőséget adott számára annak bevetésére, bár erre a szubkontinensen kívül jelentősebb mértékben csak a dél-afrikai háború során került sor, bár akkor sem indiai származású csapatok képében. A „neo-európai területek” domíniumi státuszának kialakulása kétségtelenül a legjelentősebb mozzanat Kanada, Ausztrália, illetve legvégül Új-Zéland történetében. Az utóbbi terület ugyanakkor az egyik legnagyobb bennszülött populációval rendelkezett a betelepült lakosság arányához mérten, ami egyrészt az elhúzódó maori háborúkat, másrészt a jelentős mértékű keveredést eredményezte, különlegessé téve ezáltal a szigetet a telepes-gyarmatok sorában. Az afrikai területek a század során végighúzódva mindig is jelentős politikai és stratégia fontossággal bírtak London számára, holott gazdasági jelentőségük a dél-afrikai aranylelőhe-

²⁵ Osterhammel, Jürgen „Britain and China, 1842–1914”, *OHBE* III, 146–169.

²⁶ Porter, Andrew „Trusteeship, Anti-Slavery, and Humanitarianism”, *OHBE*, III, 199–221.

²⁷ Kubicek, Robert „British Expansion, Empire, and Technological Change”, *OHBE*, III, 247–

lyek felfedezéséig a többi gyarmati területhez viszonyítva elenyésző volt. A szuezi csatorna megnyitása, illetve a már említett felfedezések együttesen eredményezték, hogy Afrika jelentősége messze felülmúlja annak a kortársak által ténylegesen feltételezhető súlyát. Így válik érthetővé a kelet-afrikai brit expanzió, illetve a francia terjeszkedésre adott kényszerű angol válasz Nyugat-Afrikában az 1870-es évektől kezdődően. Az utóbbi példa nyomán válik az 1904-es *entente cordiale* valódi jelentősége nyilvánvalóvá, hiszen az, amint arra Colin Newbury Nyugat-Afrika vagy A. J. Stockwell Dél-kelet Ázsia kapcsán hívja fel a figyelmet, az elsőként is gyarmati rendezés volt.²⁸ Mivel a század Nagy-Britannia valós birodalmi felemelkedését hozta, így érdekes befejezését adja a kötetnek Avner Offer írása, amely nem minden tekintetben követi a hagyományos megközelítéseket. A szerző írásában a mi lett volna ha? kérdésfeltevéssel próbál válaszokat találni arra, hogy milyen tényleges haszna, vagy költségei voltak a birodalomnak. Gazdaságilag nem játszott jelentősebb szerepet, hiszen a más területekkel folytatott kereskedelem a birodalom nélkül is jelentős hatalommá emelte volna Nagy-Britanniát. A ténylegesen pozitív oldala, állítja Offer, a 19. századi birodalomnak az az összetett csere volt, ami egyrészt az anyaországbeli városi lakosság ellátását, másrészt a tengerentúli angol nyelvű államok sorának létrehozását jelentette. A Nagy Háború kihívása 1914-ben ezt a rendszert zárta le és alakította át a 20. század eljövetelel.

A negyedik kötet időszaka a 20. század, kitérve a Nagy Háború előtti edwardiánus korszakra, illetve Hong-Kong 1997-es visszaadására. A két legfontosabb kérdés a nacionalizmus felélése és a gyarmati függetlenség kivívása, amely a brit birodalom történetét alapvetően meghatározta ebben a korszakban. A Nemzetközösség kialakulása, és a domíniumoknak, illetve volt gyarmatoknak ebben a folyamatban betöltött szerepe a következő kiemelt kérdéskör. Az előző kötethez kapcsolódóan az informális birodalom alakulásával itt is számos írás foglalkozik. A birodalom elleni belső és külső kritikákra adott brit válasz egyben bemutatja az otthoni véleménykülönbségeket, másrészt az Egyesült Államok és az ENSZ tevékenységét a gyarmati rendszer felbomlásában.

A hosszú 19. századhoz köti a kötetet az első öt fejezet, amelyek a edwardiánus korszakkal, a domíniumi elképzelések alakulásával és a birodalmi gazdasági rendszerrel foglalkoznak. Ezek között kiemelkedik a Nagy Háborút taglaló fejezet, mivel szerzője, Robert Holland, bemutatja, hogy a háborús erőfeszítések mind anyagi, mind emberáldozatban mennyire voltak inkább birodalmi összefeszítések, semmint Nagy-Britannia kizárólagos eredményei. A kanadai vagy indiai emberveszteségek, illetve a trópusi gyarmatok gazdasági erőfeszítései a megemelt adók képében mind ezt az állítást támasztják alá.²⁹ Habár a kötet nem oszlik tematikus és regionális írásokra, az átfogóbb, a század első felének hosszabb folyamatait bemutató fejezetek a migrációval és a letelepedéssel, a birodalom otthoni kulturális megjelenítésével, a gyarmati adminisztrációs rendszer alakulásával, a birodalom nagy-britanniai kritikájával, illetve a brit birodalmi védelmi politika alakulásával foglalkoznak, ez utóbbi esetében átnyúlva a második világháborún, egészen 1968-ig. Ezen belül mindenképpen említést érdemel Nicholas

²⁸ *OHBE* III., 388. és 649.

²⁹ *Robert Holland* „The British Empire and the Great War, 1914–1918”, *OHBE* IV, 114–138.

Owen és John MacKenzie írása. Előbbi az otthoni birodalmi kritikák felvázolásánál mutatja be, hogy a Curzon, Cromer és Milner által képviselt birodalmi gondolattal a Hobson és Morel által megfogalmazott modern birodalmi rendszer nem elsődlegesen annak felbomlasztását, inkább megújított, *non nova sed nove*, elgondolású változatát képviselte 1918-ig. A két háború közötti kritikák szembekerültek a gyámsági imperializmus gondolatával, ami a birodalmat a liberális demokrácia globális elterjedésének egyfajta legfelsőbb iskolájának tekintette. Az erre gyakorolt kritika elsődlegesen a lassú átalakulást, illetve számos kérdés elhanyagolását emelték ki, és érdekes módon nem kívánta a birodalom felbomlasztását, holott a közgazdász Maynard vagy a könyvkiadóként működő Macmillan mind a munkáspárt körül csoportosult. A második világháború sem hozott jelentősebb változásokat, bár a hatalomra kerülő munkáspárti kormány komoly teret engedett az elsődlegesen addig elhanyagolt kérdések, mint egészségügy fejlődésére és fejlesztésére koncentráló szakértőknek.³⁰ Mackenzie fejezetének érdekessége, hogy az oktatás és a propaganda szerepe mellett kiemeli a BBC kialakulásának történetét, ami egyértelműen a birodalmi gondolat első, világviszonylatban telekommunikációs eszköze volt, amivel a szerző egyértelműen az egyik legkézenfekvőbb példát szolgáltatja a brit impériumi napjainkig húzódó örökségére.³¹ A téma magyar vonatkozását adja a Korda testvérek munkásságát említő rész, akik filmjeikkel a szerző szerint jelentős mértékben vették ki részüket a birodalmi propaganda alakításából.

Az egyik leghosszabb időszakot átívelő fejezete a kötetnek Anthony Clayton írása a birodalmi védelmi politika alakulásáról 1900 és 1968 között, amit Jeffery írása egészít ki a második világháborúról.³² Ezek alapján válik egyértelművé, hogy a birodalom védelmi rendszere mennyire alkalmatlan volt a 20. század kihívásaira, hiszen az egységes flottapolitika még a domíniumokkal együtt sem valósult meg, ahol a kormányzatok az 1931-es westminsteri statútum óta élvezett jelentős függetlenség alapján számos esetben kérdőjelezték meg a londoni döntések rájuk háruló jogosságát. Erre jó példaként szolgál, hogy az 1939-es német hadüzenetet a dél-afrikai uniós parlament 80–60 arányban hagyta csak jóvá a semlegesség ellenében. A háború előtti és utáni védelmi rendszerek, így a hadsereg-politika — egy ideig még a NATO keretein belül is — a belső rendfenntartó biztonsági erőkre helyezte a hangsúlyt, aminek a káros eredménye egyértelműen megmutatkozott például Szingapúr 1942-es elestekor.

A függetlenedési időszak különböző területi vonatkozásaival kilenc fejezet foglalkozik, amiből három Afrikával, három pedig India, Ceylon és a dél-kelet ázsiai gyarmatokkal. A maradék három fejezet közül egy-egy foglalkozik a függetlenedés általánosabb jogi, alkotmányi kérdéseivel, a gazdasági szempontokkal — ahol nyomon követhető, hogy a birodalmi gazdaság nem sínylette meg a politikai függetlenedést az első időszakban —, egy fejezet pedig a karibi térség leválását követi nyomon.

³⁰ Nicholas Owen „Critics of the Empire in Britain”, *OHBE* IV, 188–211.

³¹ Mackenzie, John „Popular Culture of Empire in Britain”, *OHBE* IV, 212–231.

³² Anthony Clayton „‘Deceptive Might’: Imperial Defence and Security, 1900–1968” és Jeffery Keith „The Second World War”, *OHBE* IV, 280–305 illetve 305–326.

Az informális birodalom kérdése a Közel-Kelettel, Kínával és Dél-Amerikával foglalkozó tanulmányokból tűnik elő. Irán, Szaúd-Arábia vagy Argentína, annak ellenére, hogy nem voltak formális függésben a birodalomtól, a szerzők érvelései alapján, ha több-kevesebb mértékben is, de 20. századi történelmükben jelentős szerepet töltött be Nagy-Britannia gazdasági és olykor nyílt politikai szerepvállalásával.

A Judith M. Brown által írt epilógusban a szerző a brit birodalom örökségéről beszél, amit bizonyos kérdésektől eltekintve, lehetetlen felmérni. A felmérhető, és így a 20. század végén megérthető fogalmak közé tartozik a jelentős etnikai keveredés, az angol nyelv elterjedése, és a Nemzetközösség szerepe az ENSZ után a második legnagyobb szerveződés, illetve a közös tárgyi kultúra egységesítő szerepe, ami közül az indiai vagy akár nigériai vasútállomások és postaépületek, vagy az anyaországban elterjedt curry emelhető ki talán.

Az ötödik kötetről talán a legnehezebb írni, mivel a historiográfiai feldolgozás már önmagában tömör és viszonylag semleges írások sora. A könyv – mindegyik közül a legnagyobb terjedelmű – mind tematikus, mind regionális részekre oszlik. Így kaphat India történetének története három, Afrika egészében véve négy, míg az informális birodalmi jelenlét három, ugyanakkor Amerika, Kanadát és a függetlenségi háborút is beleértve szintén négy különálló fejezetet. Kiemelten érdekes a tematikus írások sora, amik révén jól látható, hogy a történetírás legújabb megközelítései is jelentős mértékben képviseltetik magukat. Így jut egy-egy írás a tudomány és az orvoslás, a betegségek és a nemi szerepek, illetve a magyar olvasó számára talán a legkevésbé ismert, a gyarmatosításról szóló diskurzuselmélet témaköreire. Az utóbbi kérdéskör önálló megjelenése és értékelése az utolsó kötetben kifejezetten érdekes. Mint ismeretes, Edward Said 1978-as *Orientalizmus* c. munkája nyomán megszületett egy szinte teljesen új tudományterület, hasonló elnevezéssel, ami a nyolcvanas években egészült ki az ún. subaltern kutatásokkal. Ezek együttesen az Európán kívüli világ történetének újraértelmezését eredményezték, sok esetben a kortárs filozófia, szociológia és politikaelmélet legújabb kérdésfeltevéseivel együtt, amik magukba foglalták a nemi szerepek változásait, ahogyan a korábbi társadalmi kategóriák radikális megkérdőjelezését. Röviden, az orientalizmus sokszor viktimologizáló értelmezéseire az OHBE, ha nem is ad teljes választ, de mindenképpen felveti a másik oldal nézőpontjainak teljes kánonját. A kötetek alkalmankénti erős gazdaságtörténeti szemlélete, illetve a politikai és intézménytörténet erős vonala a válasz legfőbb irányvonalait mutatja. Hogy mennyire igaz az elmúlt húsz esztendő orientalizmusára adott válasz, azt mi sem sugallja jobban, mint az a tény, hogy Said neve a Robinson-Gallagher szerzőpáros mellett a legtöbbit hivatkozott szerző a kötetekben. Míg Robinson és Gallagher a brit imperializmus leghosszabb vitáját eredményezték 1961 óta, az OHBE alapján úgy tűnik, hogy ugyanez Saidra is elmondható. A kritika a posztkolonialista elméletek gyártóinak szól, amennyiben Washbrook fejezetét alaposan olvassuk, hiszen a szerző megjegyzi, hogy az utóbbi időkben a liberális amerikai egyetemeken letelepedett kutatók éppen annak a környezetnek a védernyője alatt tevékenykednek, aminek a legfőbb kritikusaként lépnek fel. Ezek ismeretében Lord Beloff fentebb idézett aggodalma jogosnak tűnhetett, de ennek

szinte pontosan az ellenkezője látszik beigazolódni. Az egyensúly ugyanakkor megmaradt, hiszen a kötetek, amint azt az előbbieken bemutattuk, magukba foglalták a gyarmatosított és a gyarmatosító szempontjait is, ami által megteremtették az alapját és a lehetőségét a brit birodalomról szóló egységesebb, kiegyensúlyozottabb értékelésnek, megmutatva egyúttal, hogy a brit impérium a modern kor egyik legfontosabb entitását jelentette.

The Oxford History of the British Empire – Vol. I., The Origins of the Empire.
Szerkesztő Nicholas Canny, főszerkesztő Louis, Wm.R. Oxford, 1998.,
ISBN 0-19-820562-7 (v.1), XX + 533.

The Oxford History of the British Empire – Vol. II., The Eighteenth Century.
Szerkesztő P. J. Marshall, főszerkesztő Louis, Wm.R. Oxford, 1998.,
ISBN 0-19-820563-5, XIII + 638.

The Oxford History of the British Empire – Vol. III., The Nineteenth Century.
Szerkesztő Andrew Porter, főszerkesztő Louis, Wm.R. Oxford, 1999.
ISBN 0-19-820565-1, XXII + 774.

The Oxford History of the British Empire – Vol. IV., The Twentieth Century.
Szerkesztők. Wm.R. Louis and Judith M. Brown, főszerkesztő Louis,
Wm.R. Oxford, 1999. ISBN 0-19820564-3, XXIV + 773.

The Oxford History of the British Empire – Vol. V., Historiography. Szerkesztő
Robin W. Winks, főszerkesztő Louis, Wm.R. Oxford, 1999. ISBN 0-19-
820566-X, XXIV + 731.

Andreas Gößner

WELTLICHE KIRCHENHOHEIT UND REICHSSTÄDTISCHE REFORMATION

Die Augsburger Ratspolitik des „milten und mitleren weges“ 1520–1534

Institut für Europäische Kulturgeschichte der Universität Augsburg, Colloquia Augustana
Band 11.

Berlin, 1999. Akademie Verlag, 300 o.

VILÁGI EGYHÁZFŐSÉG ÉS BIRODALMI VÁROSI REFORMÁCIÓ

Az augsburgi tanács „szelíd és középutas” politikája

A német történetírás egyik legnagyobb hagyománnyal rendelkező területe a reformáció történetének kutatása. A szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően megszámlálhatatlan tanulmány és könyv után is számos feltáratlan kérdés, alapkutatásokat igénylő téma várja a probléma iránt érdeklődő historikusokat. A szinte követhetetlen iramban születő helyi vizsgálatok áttekinthetőségének megteremtése érdekében az 1990-es években éppen a katolikus történeiszekben merült fel az igény, hogy az egykori Német-Római Birodalom valamennyi területi egységének 1500–1650 közötti egyháztörténetét, pontosabban a felekezetképződés egyes fázisait áttekintsék. A hét kötetben, példamutató gyorsasággal (és tartalmi igényességgel) napvilágot látott sorozat az egyházi reformok első megjelenésétől a felekezetek kialakulásának és megszilárdulásának időszakáig vizsgálja a birodalom fejedelemségeinek és fontosabb városainak vallási és társadalmi viszonyait, összegezve az elmúlt évtizedek eredményeit és kijelölve a további kutatások feladatait. (Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650. I–VII. Münster, 1992–1997.)

Az így kialakult összképben rögtön szembetűnik, hogy a reformáció és a felekezet-képződés történetének német kutatóit hosszú évtizedek óta ellenállhatatlanul vonzza a városi reformáció problémaköre. A reformáció megjelenése és győzelme a német városokban igen komplex jelenség együttes vizsgálatát teszi lehetővé, hiszen az egyház reformjának elfogadása vagy elutasítása hátterében éppúgy számolni kell a gazdasági és társadalmi viszonyokkal és konfliktusokkal, mint az adott város politikai orientációjával, szövetségi politikájával, vezetőinek vallási és kulturális beállítottságával. A történeiszek többféle városi reformációs modellt állítottak fel, annak megfelelően, hogy a fenti szempontok közül a társadalmi konfliktusoknak, a városi tanács politikájának vagy a közösségi akaratsnak tulajdonítottak nagyobb jelentőséget.

Ebbe a kutatási irányba illeszkedik Andreas Gößnernek az augsburgi reformáció történetéről írott munkája. A könyv a szerzőnek a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität evangélikus teológiai karán 1997-ben megvédett doktori értekezése. A mű stílusán és szerkezetén egyébként a disszertáció-jelleg igen erősen érezhető maradt, ami különösen az iskolás fogalmazásmódban és a sokszor szájbargós magyarázatokban érhető tetten. Nyilván ebből a körülményből fakad, hogy a szerző optikája szinte rátapad Augsburgra, és még a német disszertációkban kötelező historiográfiai és módszertani bevezetésben sem utal a városi reformáció problémakörének kutatására és eredményeire, hanem leragad a helytörténeti irodalom felsorolásánál és értékelésénél.

A felrható szűklátókörűségtől eltekintve azonban Gößner alapos és számos tanulsággal szolgáló könyvvel gazdagította a német reformáció-történeti kutatást. Munkája során (mint általában a nyugat-európai történeiszeknek) nem kellett járatlan utakat taposnia. A bőséges helytörténeti szakirodalom mellett rendelkezésére állt Friedrich Roth háromkötetes pozitívista monográfiája a város reformációjának történetéről, Philip Broadhead kiadatlan disszertációja (1981) az augsburgi reformáció társadalmi és politikai hátteréről. Szemléletét pedig olyan munkákon pallórozhatta, mint az immár klasszikusnak számító Heinrich Lutz Konrad Peutingerről írott alapvető tanulmányai.

Gößner az igen bőséges szakirodalmi előzmények ellenére alapos levéltári kutatások után mégis új színekkel gyarapította a Lech parti város reformációjáról, pontosabban annak történelmi

hátteréről alkotott ismereteinket. Kutatásai középpontjában ugyanis nem általában a birodalmi város reformációjának története állt, hanem a városi tanács egyházpolitikai stratégiája a reformációs gondolatok megjelenésének időszakában (1520–1534). Különös súlyt fektetett a város reformációját elrendelő 1534. évi dekrétum közvetlen hátterének megrajzolására, illetve a határozat megszületésében döntő szerepet játszó tanácsosok személyének bemutatására. Csak egyetérthetünk a szerző azon megállapításával, miszerint a reformáció győzelme mögött meghúzódó okok és folyamatok ábrázolására egy város igen alkalmas terep, hiszen ebben az esetben a reformáció elfogadása nem egy fejedelem egyszemélyes, sokszor kibogozhatatlan szempontok alapján született döntése alapján történt, hanem egy strukturált közösség vélemény-formálódásának forrásokkal dokumentált folyamata volt.

A reformáció-történetírásban az elmúlt évtizedekben bekövetkezett szemléletváltásnak köszönhetően a szerző tudatosan kerüli a korábbi historikusok ma már túlhaladott eljárását, amellyel a 16. század első felében lezajlott vallási változásokat és azok szereplőit a későbbi évtizedekben kialakult felekezeti sémákba erőltették, teljesen elfedve ezáltal a reformáció korai korszakának fejlődési sajátosságait. Göbner kutatásainak forrásbázisát mindenekelőtt az augsburgi városi levéltárban őrzött hivatalos levelezés és tanácsülési jegyzőkönyvek alkották, emellett felhasználta a 16. század első évtizedeinek életét megörökítő városi krónikákat. A város mindennapjaiba bepillantást engedő egykorú történeti munkák különböző társadalmi állású személyek tollából születtek. Clemens Sender bencés szerzetes, Wilhelm Rem kereskedő patrícius és Georg Preu festő krónikájának szubjektív szemléletmódja szervesen egészíti ki a hivatalos városi iratok által megrajzolható képet.

Augsburg harmincezres lakosságával, fejlett kézműiparával és a nemzetközi kereskedelemben betöltött kulcspozíciójával az egyik legjelentősebb birodalmi város volt. Az augsburgi polgárság gazdagságának és erejének megnövekedése a század elején egyre több joghatósági konfliktushoz vezetett a városi vezetés és az augsburgi püspök között. A városi tanács 1520 és 1529 közötti határozatainak elemzése alapján Göbner kimutatta, hogy a világi hatóságok egyre erősebben beavatkoztak a vallási szférába. A meggyengült egyházi hatalom helyét a mindennapi életet szabályozó (írásbeli és szóbeli provokáció ellen, ellenőrizetlen koldulás ellen, gyülekezés ellen, erőszakos cselekmények ellen hozott) rendeleteivel egyre inkább a városi tanács foglalta el. Az augsburgi vezetés az 1520-as években egy sajátos, középutas egyházpolitika megvalósítására törekedett, amelynek segítségével össze akarta egyeztetni az eltérő gazdasági, politikai és vallási érdekeket. Ennek az irányvonalnak a legjelentősebb képviselője az ismert német humanista, Konrad Peutinger volt. Peutinger bázeli és itáliai tanulmányok után 1497 és 1547 között Augsburg város jegyzői tisztét töltötte be. A 16. század első felének jellegzetes keresztény humanista felfogását követve idegenkedett a régi egyháztól történő elszakadástól, a reformokat az egyetemes zsinattól és a katolikus egyház megújításától várta. Az ő hatásának tulajdonítható Augsburg hosszú ingadozása a reformáció elfogadása előtt.

A Peutinger által képviselt irányvonal először az 1530. évi birodalmi gyűlésen mondott csődöt, amikor a város formálisan is szakított a katolikus táborral. Augsburg a politikai izolációból a birodalmi városokhoz közeledve kívánt kilépni, hiszen a városok elsősorban az összefogástól remélhették a fejedelmi önkény és a népi mozgalmak ellen a leghatékonyabb védelmet. Ez a városi szövetségi politika viszont szinte automatikusan a reformáció elfogadása felé mozdította Augsburgot. A reformáció irányába a végső lökést a prédikátorok beadványa jelentette 1533 januárjában, amelyben a régi prédikáció betiltását és az evangéliumi tanítás bevezetését kérték a tanácstól. Érvelésükben ügyesen használták fel a városi vezetés leginkább hangoztatott célkitűzését: a belső vallási egyenetlenségek felszámolását. Az augsburgi prédikátorok tanítására leginkább a strasbourgi reformátor, Martin Bucer volt hatással, a reformáció folyamata pedig a szövetségi politika szempontjából is döntő fontosságú Ulmmal mutatott sok hasonlóságot.

A prédikátorok beadványa nyíltan is kirobantotta a reformáció híveinek és ellenzőinek konfliktusát. A külpolitika és a belső nyomás is az egyházi viszonyok rendezését kényszerítette a városi tanácsra, amely ebből a célból külön vallási bizottságot állított fel. A bizottság tagjainak írásban kellett nyilatkozniuk az egyházreform kérdéséről, természetesen nem teológiai szempontból, hanem a belső rend megőrzése és a további szövetségi politika perspektívájából. A ránk maradt négy teljes és egy töredékes opinio elemzése során kiderül: valamennyi megkérdezett tanácsos az egyházi reformok mellett foglalt állást, ennek ellenére a megvalósítás módját illetően markáns különbségeket regisztrálhatunk. Peutinger a keresztény humanista eszményekből kiindulva elvetette a régi egyházzal való szakítás gondolatát és alapvetően egy konciliarista gondolatmenetű véleményt nyújtott be. Az ő beadványát Göbner a könyv függelékében teljes terjedelemben közli

(225–271 old.) A reformáció ellen és az egyházi egység megtartása mellett talán Johann Rehlinger foglalt állást a legélesebben, aki különösen a Zwingli-féle reformot utasította el, és megkérdőjelezte a tanács vallási téren hozott intézkedéseinek jogosságát is. Balthasar Langnauer ezzel szemben nemcsak a tanács jogának, hanem kötelességének is tartotta a vallási reform bevezetését. Konrad Hel kifejezetten politikai szempontból értékelte a kérdést, és a császárral való jó viszony fenntartására helyezte a hangsúlyt. Az ötödik beadvány szerzőjének, Johann Hagknak az álláspontja a fennmaradt töredékekből nem körvonalazódik egyértelműen.

A városi vezetés által 1530-ban megkezdett útról azonban a hivatalos vélemények ambivalenciája ellenére már nem volt visszatérés. 1533/1534 folyamán a tanács újabb, immár egyértelműen a reformációt támogató véleményeket kért a vallási bizottság utólag kinevezett tagjaitól, legitímálva ezáltal a készülő döntést. A város vezetőit különösen a reformáció elfogadásának politikai következményei aggasztották, ezért egyre határozottabb szövetségi politikát kezdeményezett Ulmmal és Nürnberggel. A politikai kockázat csökkentése végett 1533-tól folyamatosan tárgyaltak az augsburgi püspökkel, ami azonban végső soron nem vezetett eredményre. A prédikátorok és a polgárság nyomására a szükséges politikai előkészületek után végül 1534. július 29-én adta ki a városi tanács azt a dekrétumát, amelyben a maga számára biztosította a prédikátorok kinevezését. A határozat gyakorlatilag a reformáció győzelmét jelentette a városban, amelyet az 1537-ben bevezetett új egyházi rendtartás tett teljessé.

Gößner munkája az augsburgi reformáció első, dialógusra épülő fázisát mutatja be. A városi tanács másfél évtizeden át tudott egyensúlyozni a régi és új egyház közötti keskeny úton, mígnem 1533/1534 folyamán a külpolitikai helyzet és a belső társadalmi és vallási feszültségek rákényszerítették az egyházreform elfogadására. Ennek a felekezeti képződés előtti szakasznak a bemutatása igen tanulságos a városi reformáció kérdéskörének egésze szempontjából, a kötetet a hazai szakemberek is haszonnal forgathatják. A mű megteremkenyítően hathat a szabad királyi városok reformációjának kutatására, mindenekelőtt a reformáció társadalmi hátterének, a véleményformálódás mechanizmusainak és a városi tanács politikájának mélyreható és sokoldalú elemzésével.

Molnár Antal

Lenkefi Ferenc

KAKAS A KASBAN

Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború idején 1793–1797
Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2000. 287 o.

Előjáróban egy különben ismert tényre szeretnék emlékeztetni: a francia forradalom és a rá következő napóleoni korszak története azon kevés egyetemes-történeti témák közé tartozik, amelyek iránt Magyarországon kezdettől fogva élénk érdeklődés mutatkozott s ez utóbbinak a kontinuitása végig a 19. századon át kimutatható és tulajdonképpen napjainkig tart. (E megállapítás alól még a forradalmak iránt köztudottan kevés megértést tanúsító Horthy-korszak sem kivétel.)

A magyar nép tömegei számára a franciaországi változásokat az ellenséges koalícióval folytatott háború közvetítette, amely 1799 őszétől lépett abba a stádiumba, hogy tízezres nagyságrendben produkáljon hadifoglyokat. Nem szorul bizonyításra, hogy az igazi hazai tömegélményt Napóleon 1809-es hadjárata szolgáltatta, de már a császár korábbi, Ausztria-ellenes hadjáratai is számos ismerettel szolgáltak a csatákban részt vett magyar katonák számára. És ezzel el is érkeztünk a méltatás legelső fogódzójához: Lenkefi a magyar hadtörténetírás által eddig nem kutatott első, a campoformioi békéig (1797) terjedő időszak történetét dolgozta fel könyvében. Ahogy ő maga írja a bevezetésben, „a feldolgozás a vonatkozó irodalom hiányában tisztán levéltári források felhasználásával történt”. (7. old.) A monográfia lényegében a Hadtörténeti Levéltárban őrzött, „Magyarországi főhadparancsnokság — General Commando in Ungarn” elnevezésű irategyűttesre épült. A szerzői szándék az volt, „hogy a forrásokat hűen visszaadva, a lehető legtöbb információt dolgozzam fel, mivel ismeretlen terület lévén, az ésszerű teljességre törekedtem”. (9. old.) Lenkefi a feldolgozás során a kronológiai-tematikai rendező elvet érvényesítette olyképpen, hogy bizonyos főbb csomópontokra összpontosított, amelyeket a fejezetcímek jelölnek. A kötetet a Magyarországra internált francia hadifogly tisztek névsora egészíti ki, amely 1788 nevet tartalmaz, ehhez járul még 14 sebész neve.

Hadifoglyokról lévén szó, pusztán logikai úton is kikövetkeztethető néhány fontosabb téma. Így a fogolyszállítmányok elindulása, majd a transzportok elhelyezése, amely magába foglalja foglalatosságait (akkor még nem dolgoztatták a hadifoglyokat), ellátásukat, ideértve az egészségügyet, esetleges rendzavarásait, a magyar lakossággal való érintkezéseiket és több más kérdést. 1795-ben megkezdődtek a fogolycserék, ezt külön bizottság intézte. A helyzet különlegességének érzékeltetése végett érdemes megemlíteni, hogy a francia fogságban élő császáriak állandóan panaszkodtak amiatt, hogy a francia forradalom éveiben szüntelenül romló assignatákban fizették őket, aminek következtében — drága volt az élet — csak nagy nehézségek árán tudták magukat fenntartani. Ellentételezésül az osztrák Haditanács az ottani összegeket vette alapul a francia hadifoglyok ellátmányának megállapításakor. Az utolsó fejezet a lelkigondozás problémáit taglalja, mert „a hadifoglyok mindennapi életének egyik fontos szelete volt lelkigyakorlati igényeik kielégítése... Paradox módon egyedül szinte itt érintkezett a fogolytartók elvárásaival az általuk elzártak vilásképe.” (224. old.) Ezen túlmenően a lelkigyakorlatok segítettek a katonáknak a fogság átvészeléséhez szükséges pszichikai feltételek biztosításában.

A mű diplomácia-, politika-, had- és közigazgatás-történeti vonatkozásain túl, ahogy a szerző maga írja, „legfontosabb a francia forradalom hazai fogadtatását illető vonulat, s ehhez kapcsolódik a hatalom ez irányban megnyilvánuló rigorozitása, mint előképe és igazolása a túlereagált honi jakobinizmus megsemmisítésére irányuló szándékának”. (10. old.) Sok érdekes adalékkal szolgál Lenkefi könyve ebben a vonatkozásban. Megtudjuk például, hogy az uralkodó szándékait tolmácsoló Haditanács, illetve a végrehajtó szerv, a budai Főhadparancsnokság minden tőle telhető eszközzel, sokszor igen kisstílusú módon igyekezett megakadályozni, hogy a francia tisztek és a legénység túlnyomó részében meggyökerezett forradalmi ideológia eljusson a lakossághoz. A tisztek kizárólag elhelyezési körletükben, a folyosókon és az udvaron levegőzhettek; elvették a forradalom szimbólumait ábrázoló játékaikat és faragásaikat; találtak és elkoboztak tiltott, „felforgató” irodalmat; nem viselhetek magyar ruhát és nem tanulhattak magyarul. Nem játszhattak komédiákat és tragédiákat. Tapasztalati tény azonban, hogy az ilyen fajta tiltó rendszabályokat a világon mindenütt és minden korban megszegték. Adatok bizonyítják, hogy a foglyok a szabadságot ünnepezték, szabadságfát állítva a szoba közepére, amelynek tetejére frigiai sapkát helyeztek. A falakat körben „Liberté, Égalité, République” feliratokkal díszítették, és ezeknek a szavaknak az értelme a különben franciául nem tudó osztrák tisztek számára is világos volt. A Nagyváradon elszállásolt foglyok leveleiből kiderül, hogy a tisztek igen jó kapcsolatokat ápoltak helyi notabilitásokkal. Határozott szimpátia is kimutatható irányukban. A helyi lakossággal fenntartott jó kapcsolataikat részben műveltségük magyarázza, jól értettek a képzőművészetekhez, legfőképpen a festészethez, és joggal feltételezzük, hogy kellemes társalgóknak bizonyultak. Voltak köztük olyanok is, akik elég тұrhetően elsajátították a nyelvünket.

A szerző kutatásai során hamar szembetalálkozott azzal a jelenséggel, amit úgy nevezhetünk, hogy a francia társadalomnak a forradalom következményeként bekövetkezett belső meghasonlása, annak a hadseregen belüli megnyilatkozása, jelesül a jakobinus és royalista meggyőződésű tisztek ellentéte. Ne feledjük, hogy a forradalom legradikálisabb irányzata, a jakobinizmus pontosan abban az évben, 1793-ban került hatalomra, amikor az első hadifogoly-szállítmányok útra keltek. Olyan tiszti is akadt, aki kijelentette, hogy ő a király és nem a köztársaság katonája.

Hasonlóképpen ellentétek forrása lett a francia papok szolgálatba állítása. Szegeden és Munkácsra a tisztek — miután kiderült, hogy emigráns papot (korabeli francia szóhasználat: refraktárius) küldtek hozzájuk, akiknek azért kellett emigrálniuk, mert nem voltak hajlandók felesküdni a papság 1790-ben életbe léptetett alkotmányára —, egyöntetűen kérték a szóban forgó lelkészek visszahívását. Ezek a foglyok inkább elfogadtak egy magyarországi papot, még abban az esetben is, ha nem bírta a nyelvüket. Az adatok szerint a legénységi állomány kedvezőbb viszonyult az emigráns francia papokhoz.

A legsúlyosabb fegyvelemsértésre 1794 augusztusában került sor, mégpedig a pesti Újépületben. A tisztek megünnepezték a párizsi királyi palota, a Tuilériák 1792. augusztus 10-én bekövetkezett elfoglalását, ami egyben a királyság végét jelentette. Forradalmi jelvényekkel és szabadságfákkal vonultak körbe, azonban az örök feltartóztatták őket. Este viszont kis gyertyákkal világították ki ablakaikat, így fejezve ki tiszteletüket a forradalom egyik legjelentősebb ünnepe iránt. A nyomozás kiderítette, hogy az egész akciónak a főszervezője Roland (Rouland) tábornok, Landrécies erődjének korábbi parancsnoka volt. Az „augusztusi rendbontást” természetesen különböző büntetések követték, azonban a katonai hatóságoknak tekintettel kellett lenniük a francia fogságot elszenvedő osztrák tisztekre, akikkel szemben az ottani parancsnokságok retorziókkal élhettek

volna, ezért Rolandnak és társainak mindössze egy hónapos szobafogságot kellett elviselniük Csákován; persze azzal a szigorú figyelemzetéssel megtoldva, hogy a legközelebbi rendbontás esetén példás büntetésben fognak részesülni.

A recenziens újabb kérdéseket is felvethetne, szaporíthatná a példaértékű esetek számát, azonban úgy gondolja, hogy az olvasó már a fentiek alapján is levonhatta azt a következtetést, hogy Lenkefi Ferenc monográfiája világos szerkezetű, nagyon sok információt tartalmazó, egészében jól megírt mű. A továbblépés lehetősége adott: részben a bécsi levéltárakban még fellelhető dokumentumok feltárása, részben a francia hadtörténeti levéltár (Archives du Ministère de la Guerre) megfelelő fondjainak kiaknázása.

Vadász Sándor

Kölcsey Ferenc

ORSZÁGGYŰLÉSI NAPLÓ

Sajtó alá rendezte: Völgyesi Orsolya

(Kölcsey Ferenc minden munkái. Kritikai kiadás. Sorozatszerkesztő: Szabó G. Zoltán.

Országgyűlési írások I.)

Universitas Kiadó, Budapest, 2000. 473 o.

Kölcsey híres munkája — politikai-cenzurális okokból — nem kapott, nem kaphatott helyet a költő Minden munkái első kiadásában, így először, 1848 tavaszán, önállóan látott napvilágot, Kölcsey Ferenc naplója 1832–1833 címmel. A Napló 1861-től, a Kölcsey Ferenc minden munkái Toldy Ferenc által sajtó alá rendezett második kiadása óta része az összkiadásoknak. Ennek a kiadásnak az élen jelenik meg először a ma már hagyományosnak számító cím is (a munkát már Kölcsey egy-egy levelezőpartnere is így emlegette), de még alcímmel: Országgyűlési napló 1832–3. A munka többször megjelent önállóan is, utoljára 1975-ben, Fenyő István kiadásában látott napvilágot, most pedig a tizenegyedik kiadásban kerül az olvasók elé, amely egyben az első kritikai kiadás is.

A Kölcsey minden munkáinak negyedik, kritikai kiadásán dolgozó munkacsoport 1991 elején szerveződött meg az MTA Irodalomtudományi Intézetében. A csoport, előbb Dávidházi Péter, 1992 óta Szabó G. Zoltán vezetésével kötet szerkesztőként vagy szaktanácsadóként mintegy másfél tucat irodalomtörténész és történészt foglal magába. A sorozat első darabja 1998-ban jelent meg (Szépprózai művek. S. a. r. Szilágyi Márton), ezt követte az előttünk fekvő kötet. Hamarosan további kötetek is napvilágot látnak. Kötetünk szerkesztője több, eredeti kutatásokon alapuló politika- és eszmétörténeti tanulmányt publikált az 1830-as évek első fele magyar történetére vonatkozólag, s remélhetőleg a közeljövőben megjelenik az 1828–1830. évi operátumok megyei vitáit széleskörű és alapos forrásfeltárás alapján vizsgáló disszertációja is.

A Naplót, mint a költő politikusi tevékenységének termékét, szakmánk művelői és az irodalomtörténészek egyaránt használták és használják. A szerkesztő a Bevezetőben kiemeli, hogy kötete elsősorban „történeti forráskiadvány”: a kiadvány azonban, érthető módon, az irodalmi szövegek kiadása szabályait és gyakorlatát követi. Így a szövegközlést (7–228.) követi és nem megelőzi a keletkezés- és kiadástörténet (238–256.), a szövegkritikai, illetve a tárgyi-magyarozó jegyzetek pedig nem a lap alján, hanem a kötet második felében (256–270., 271–454.) olvashatók.

Az Országgyűlési Napló politikai napló, a nyilvánosságának szánt prózai mű, amely mind tartalmát, mind művészi sajátosságait tekintve az életmű legkiválóbb darabjai közé tartozik. A Napló a szatmári követ Pozsonyba érkezésétől, 1832 decemberétől folyamatosan készült, végső formáját valószínűleg 1833 szeptemberében, októberében, Csekén nyerte el. (Kölcsey 1835 februárjáig volt követ, és eközben három ízben látogatott haza Szatmárba.) A munka az első magyar reformországgyűlés 1833 augusztusáig — vagy inkább júliusáig — terjedő történéseinek, a szereplőknek, a reformpolitikuskok dilemmáinak legélesebb szemű elemzését adja. Mivel sem az eredeti kézirat, sem egykorú másolat nem ismeretes, — másolat pedig biztosan készült, talán több is —, a kiadás alapja csak az első kiadás szövege lehet. A Napló folyamatossága két helyen megszakad. Először 1833. február 5. és 19. között nincs bejegyzés. Fenyő István 1975-ben úgy vélte, a kipontozott sor „a költő iróniába fojtott felindultságát ... jelenti.” A szerkesztő helyesen utal rá, hogy hiánnyal van dolgunk. Nem hívja fel azonban a figyelmet a következő hiányra: — február 22-én a szöveg

mondát közben szakad meg. Kölcsey 1833. augusztusig „késznek” tekintette a munkát, és azt állította, minden „hézagot” betöltött. Ennek alapján feltehető, hogy az említett részletek is elkészültek, talán mások is olvashatták azokat, ám mire a kiadásra sor került, elkallódtak — reméljük azonban, lappanganak csupán. Könnyen elképzelhető az is, hogy az utolsó, 1833. augusztus 19-én kelt bejegyzés szövege is csonkán maradt ránk. Ezzel szemben 150 éve hagyományosan a Napló szövegéhez tartozik három egymondatos glossza is, kettő bizonyosan Wesselényitől származik, az egyik egyenesen a szövegbe van ékelve (98. 136., 151.). A szerkesztő körültekintően és alaposan bemutatja a keletkezés és a kiadás történetét (238–256.), s jelzi, ezek után is maradnak kérdőjelek. Megállapítja: korábbi állításokkal szemben bizonyosnak tekinthető, hogy a Napló 1848. május elején — tehát már a cenzúra eltörlése után — jelent meg; nem tudjuk viszont, miért éppen Dobrossy (Dobrossi) István kiadásában, miközben a megjelentetést a kézirat birtokában egy másik vállalkozás, az ún. könyvkiadó (vagy irodalomterjesztő) társaság már hónapokkal előbb, 1847/1848 fordulóján bejelentette, végül azt sem tudjuk, hogy Dobrossy milyen kézirat alapján dolgozott — azon túlmenően, hogy annak meg kellett fordulnia Wesselényi kezében. (Mindennek elsősorban az alapszöveg hitelessége szempontjából van jelentősége.)

Az olvasó a Napló lelkesmeretesen gondozott, megbízható, minden korábbinál jobb szövegét kapja kézhez. A szerkesztő a szövegkritikai jegyzetekben mutatja be a Dobrossy-féle kiadás és a három Pesti Divatlap-beli részletközlés (1846. augusztus, 1848. április) közötti eltéréseket, illetve sorolja fel az általa végzett javításokat. (A jegyzetek rögzítik a Divatlap-beli közlés sajtóhibáit is — megítélésem szerint teljesen fölöslegesen.) A főszövegben (az elválasztási hibák mellett) mintegy tucatnyi sajtóhibát találtam, közülük talán csak a 148. l. 1. sorban értelemzavarót. (Helyesen: Péchy ... Hertelendyt kezdé pártolni.) A szövegközlés betűhív, a szerkesztő azonban a rövidítéseket nagyrészt (de nem mind) feloldotta. A Dobrossy-féle közlés következetlenségeit látva, sok kollégánk biztosan eleve szívesebben látta volna a korhű, vagy akár a mai helyesíráshoz közelítő szövegközlést, a szerkesztőnek viszont az irodalomtörténész szakma eltérő szabályaihoz kellett alkalmazkodnia. Mindenesetre e keretek között is eljárhatott volna bátrabban: kijavíthatta volna az alapkiadás további sajtóhibáit is, elhagyhatta volna az 189–191. oldalon (s csak itt) becsúsztott aposztrófokat, vagy az ige és a hátravetett igekötő közötti kötőjeleket (pl. kérdeztetik-ki, 9:22.) egyszóval mindazt, ami (egy valószínűleg több különböző kéztől származó másolatból) a szöveggondozás vagy a szedés gondatlanságából került át az alapkiadásba. Másutt azonban — így e Horatius-idézetnél: *Populus me sibilat; ast mihi plaudo / Ipse domi ...* (vö. 174. és 267.) — biztosan kár volt emendálni: az idézet, meglehet, pontatlan (att helyett ast), a javított szöveg (ast helyett est) viszont értelmetlen. Végül pedig talán szerencsésebb lett volna Wesselényinek a Napló rá vonatkozó részével kapcsolatban „rajzónnal” tett megjegyzését (1833. március 31., 136.) — a szerkesztővel szemben (ld. 255–256. és 385.) magam valószínűbbnek tartom, hogy ez későbbi interpoláció — Kölcsey szövegétől világosan elkülöníteni.

A tárgyi és nyelvi magyarázatok terjedelme megközelíti a szövegközlését. Barta István még 1961-ben figyelemztetett arra — Kölcsey Ferenc összes művei Szauder József és Szauder Józsefné által sajtó alá rendezett kiadását bírálva —, hogy a 20. századi nem-szakember olvasó Kölcsey történeti-politikai írásainak kiadásait csak akkor tudja használni, ha a szövegekkel együtt keletkezéskörülményeik ismertetését, a Kölcsey korában még az élő valóságot jelentő, azóta azonban már feledésbe merült problémákra, eseményekre, intézményekre történő utalások magyarázatát is kézhez kapja. (Kölcsey válogatott műveinek kiadói, Barta János 1951-ben és Fenyő István 1975-ben Szauderékkal szemben adtak is szó- és névmagyarázatokat, Barta alapos és szakszerű jegyzeteket is készített a Naplóhoz, de ő csak bő részleteket hozott a munkából.) Kötetünk jegyzeteinek a segítségével most első ízben válik lehetővé, hogy a történész végzettséggel nem rendelkező olvasó is tanulmányozhassa, és meg is érthesse a teljes Naplót. A jegyzetek elkészítése — néhány jegyzet kivételével — voltaképpen lehetséges lett volna az eddig közzétett anyag hasznosításával is, a szerkesztő azonban nem érte be pusztán evvel. Völgyesi Orsolya nemcsak Kölcsey egyéb munkáit, az országgyűlés hivatalos iratait és Kossuth Országgyűlési Tudósításait hasznosította, hanem levéltári kutatásokat is végzett: használta a magyar kancellária, József nádor idevágó iratait és az ún. országgyűlési titkos szolgálat által készített jelentéseket. (Az életrajzi jegyzetek elkészítéséhez pedig az ügyvédvizsgálati jegyzőkönyveket és az OSzK gyászjelentés-anyagát is tanulmányozta.) A magyarázatok bemutatják a politika- és jogtörténeti kontextust, megkönnyítik a szöveg utalásainak értelmezését, megadják a szövegben előforduló latin, latinos vagy mára elavult szavak jelentését, felfejtik a Naplónak a klasszikus vagy a kortársi irodalomra történő utalásait, azonosítják a Napló lapjain felbukkanó szereplőket, és megadják legfontosabb életrajzi adataikat. A magyarázatok tehát

minden vagy csaknem minden szükségesre kiterjednek, terjedelmük ugyanakkor mértéktartó, megfogalmazásuk során pedig a szerkesztő abból indult ki, mi is szorul a szövegből magyarázatra. Így a jegyzetek feszesen illeszkednek a főszöveghez. A jegyzetek a Napló szövegén túl segítséget adnak az 1832/36-os országgyűlés történetének tanulmányozásához is, amelynek a szerkesztő kitűnő ismerője. A diéta — és a Napló — több szereplőjéről (így pl. Andrassy Györgyről, Asztalos Pálról ld. 286., 311.) ugyanakkor a szerkesztő tévesen állítja, hogy mindvégig résztvettek az országgyűlésen; Ragályi Tamást pedig 1834 januárjában, és nem 1833 őszén (281.) választották Torna követévé. Bizonyosan elírás csak, hogy Hertelendy Miksa 1848-ban halt meg (hiszen 1849-ben kormánybiztos volt), hogy a tartományi biztosság az adóügyeket intézte, (276.) hogy a pozsonyi latin lapot Ephemerides Posoniensisnek hívták (323., 363.), és hogy a (követi) megbízólevél latin neve litterae conditionales (277., helyesen: credentiales) volt.

A jegyzetek és a főszöveg között a szerkesztő az oldalszámot és a sorszámot feltüntetve teremt kapcsolatot. A név-, a történeti és irodalmi magyarázatokat az első vagy a leginkább hangsúlyos előforduláskor adja meg, majd az újbóli előforduláshoz fűzött jegyzet némileg nehézkesen (pl. „l. az 1833. február 28-i, a cancelláriának bizonyos titoknoka tart szállást c. jegyzetet”) ehhez a magyarázathoz irányítja az olvasót. Mások viszont — így az idegen (latin), illetve régies szavak vagy a fel nem oldott rövidítések esetében — a magyarázat az újabb előforduláskor ismétlődik. Így a „KK. és RR.”, illetve a „KK.” magyarázatát tízszer, az oppositio szó magyarázatát ugyancsak tízszer (ebből kilencszer „ellenzék” értelemben) kapjuk meg, a „Serenissimus”, illetve „Serenissime” magyarázatát (fenség, ti. a nádor) hatszor, ugyanakkor a szempontunkból igen fontos „conferentia” (ti. követi vagy főrendi konferencia) magyarázatát hiába keressük. A szerkesztő saját dolgát, az olvasót is megkönnyítette volna, ha a szómagyarázatokat eleve külön jegyzetszótárba foglalja. Gondosabb szerkesztéssel el lehetett volna kerülni azt is, hogy a rövidítésjegyzékből a folyóiratcímekek rövidítése és feloldásuk kimaradjon. (Barta István pedig Kossuth Lajos összes munkáit — és nem műveit — rendezte saját alá.)

A kiadó szép borítójú és szövegtükrű, jól olvasható kiadványt adott az olvasó kezébe, időtálló kötéssel. Szóvá kell azonban tennünk a szövegkritikai jegyzetek elhelyezésének a módját. A kiadó itt, és a sorozat előző kötetében is — szövegvégi számozott szövegkritikai jegyzetek és jegyzetszámok a szövegben — olyan eljárást választott, amely ellentétes mind az irodalmi szövegek, mind a történeti források kiadásában követett gyakorlattal. E technika úgy nehezíti meg több helyütt a szöveg folyamatos olvasását (50 jegyzetszám egy-egy oldalon), hogy eközben nem könnyíti meg a tárgyi magyarázatok használatát, azaz e két hagyományból leginkább a hátrányokat ötvözi. A jegyzeteket követően 1848-ban készült térképet találunk, amely talán az olvasó tájékozódását lenne hivatva segíteni a reformkori Pozsonyban; sajnos erre — az eredeti töredékére kicsinyítve — teljesen alkalmatlan.

Történetírásunk a Naplót megjelenése óta a politikatörténet elsőrangú forrásának tekintette és ekként is hasznosította. Horváth Mihály, a Huszonöt év ... írása során, emigrációban — ahol alig álltak eredeti források a rendelkezésére —, mint Szauder József írta, vagy negyvenszer idézte vagy merített belőle. Horváth közvetítésével a Napló előadása beépült a diétáról (illetve annak első háromnegyed évéről) alkotott történeti képünkbe, és mindmáig lényegében meghatározza azt. A Napló egy-egy páratlanul tömör és lényegretörő megfogalmazásának (pl. „a kormány urbarium által urbariumot akar, Wesselényi pedig és a többiek urbarium által nemzetet akarnak”) vagy az egy-egy követről adott jellemzésnek a szerepeltetése ma is szinte elengedhetetlen kelléke az elbeszélésnek. A történetírás tehát a Naplót sokkal inkább pompás illusztrációs anyagnak tekinti, mint külön elemzésre érdemes műnek. Igaz, esztétikai értékeiről is csak tizenegy évvel ezelőtt született meg az első önálló elemzés, Fenyő István tollából. Mindebben bizonyára a mű befejezetlensége, műfaji sajátosságai, bizonyos értelemben besorolhatatlan volta is közrejátszott. A Naplónak, mint műnek, mint a magyar politikai irodalom kiemelkedő darabjának az elemzése — a korabeli közéleti naplóirodalom, a magyar politikai próza fejlődése, a magyarországi eszmetörténet kontextusában, hogy csak néhány lehetséges szempontot említsünk — mindeddig várat magára. A Völgyesi Orsolya által saját alá rendezett kitűnő kiadás megjelenése remélhetőleg az ilyen irányú vizsgálódásokra is ösztönzést ad.

BATTHYÁNY LAJOS REFORMKORI BESZÉDEI, LEVELEI, ÍRÁSAI

Sajtó alá rendezte Molnár András
Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1998. 278 o.

Batthyány Lajos gyermek- és ifjúkorát, tanulóéveit és katonai szolgálatát, majd politikai és közéleti szereplését Molnár András 1996-ban megjelent „Batthyány Lajos a reformkorban” című, nagy anyaggyűjtésen alapuló, korszerű monográfiájában mutatta be. (Ismeretességét ld. a Századok 1997/1. számában.) A jelen kötet elsősorban Batthyány országgyűlési szerepléséről, valamint az 1840-es évek közepén kibontakozott szervező tevékenységéről ad áttekintést. A sajtó alá rendező a kötetet válogatásnak nevezi, azonban — mint az előszóban rámutat — a kötetből valójában csak a gróf ifjúkori „magántermészetű levelei”, valamint rövid, egy-két mondatos és jelentéktelen országgyűlési megnyilatkozásai maradtak ki. Vagyis megtalálhatók a kötetben Batthyánynak, mint az ellenzék vezérének különböző alkalomból kibocsájtott körlevelei, valamint minden az 1840-es években írott és ismert levele.

A kötet anyaga Batthyány országgyűlési szereplésének bemutatásával indul, amely mint ismeretes, 1839-ben kezdődött. Ezek a hosszabb-rövidebb országgyűlési felszólalások nemcsak a gróf politikai ismereteinek és nézeteinek megismerését segítik, de azt is érzékeltetik, hogy miként nőtt fel Batthyány az ellenzék vezetőjének feladatához. Első felszólalásában, 1839 július végén egyértelművé tette, hogy elítéli a kormány politikáját, s egyetért a rendek követelésével, miszerint az országgyűlés érdemi munkájának megkezdése előtt a sérelmeket (Wesselényi, Kossuth és az országgyűlési ifjak elleni pereket, gróf Ráday Gedeonnak, mint követnek az alsótáblán való megjelenése eltiltásának kérdését) vitassák meg. Október 25-én arról beszélt, hogy a mágnások nincsenek olyan utasítással ellátva, mint a követek, ezért az egész nemzetnek tartoznak felelősséggel. Másnap pedig rövid hozzászólásában leszögezte, hogy minden szuverentásnak kútfeje a nemzet, s „a kormányt belőle csak annyi illeti, mennyit a nemzet neki átadott”. (32. o.) Ezt a felvilágosodás filozófiájára alapozott nyilatkozatot néhány nap múlva Batthyány viszonylag hosszú beszédben azzal egészítette ki, hogy elítélte a kormány magatartását, amivel a kormányzatot ért kritikát felségsértésnek igyekeznek beállítani. Tiltakozott az ellen, mintha „a három souvereni hatalom”, vagyis a három hatalmi ágazat „egy személyben volna központosítva”. (35. o.) A gróf hozzászólásai rendszerint rövidkeek voltak, ennek megfelelően többnyire sarkítva fogalmazott, s már az első mondatokban leszögezte álláspontját. Jó példája ennek a szólásszabadság vitájában 1840. január 11-én tett nyilatkozata, amelyet így kezdett: „Két elv képezi véleményem szerint e tárgy velejét. Első az, hogy király és kormánya nem egy, második, hogy senki szóval hűtlenségi bűnt el nem követhet.” (41. o.) Ezek a nyilatkozatok a felsőtáblán újdonságként hathattak, de úgy tűnhet, hogy Batthyány esetenként csak korszerű alkotmányjogi ismereteinek adott hangot a felmerült kérdések kapcsán. Tudatos ellenzéki szerepvállalásának azonban ismerjük programját is, melyet az országgyűlés megnyitása után fél évvel, 1839 december elején ismertetett hasonló gondolkodású, az országgyűlés munkájában résztvevő eszmetársaival. Ez a tervzet természetesen „a mágnási rend” aktivitására, az országgyűlésen és a megyékben kifejtett tevékenységére, a közösen kidolgozott cselekvési tervre épít, s a közös áldozatvállalásra, amelynek során „jót eredményező egyesületeket” hoznak létre. A tervzet azt is leszögezi, hogy „a mágnási rend” túlsúlya nem végcél, hanem csak eszköz „minden rend, minden vallás, minden vélemény felszabadítására”. A megfogalmazás kétségtelenül túl általános, amit megerősít a következő pont, amely szerint a birtok és vagyon szigorú tiszteletben tartása mellett „a polgári társaság jövedelmeinek legcélszerűbb felosztása” a törvényhozás feladata. Az általános megfogalmazás: a kereskedelem szabadságát, a hitelélet biztosítása érdekében az ősiség, a nemesi birtoknak a kincstárra való háramlása és a hitbizomány eltörlése volt a cél. Mindehhez társul egy korszerű „mindeneket egyformán védő és boldogító alkotmány” igénye, valamint az a törekvés, hogy „minden rend és vallás igazságos arányban” kapjon képviselőt mind az országgyűlésen, mind a megyei közgyűléseken. A program talán leginkább Batthyány személyéhez köthető pontjai azok, amelyekben a megvesztegethetőséget, a politikai nézetek elárulását itéli el, a hazaszeretet felkeltésében a nők szerepét hangsúlyozza, s fontosnak tartja a gyermekek jobb nevelését. (39–40. o.) Ez a tervzet az arisztokráciára épít, ami az adott viszonyok között érthető. Mint Batthyány még 1839 augusztusában megfogalmazta egyik felszólalásában: „aristocraticus országban csak a nemesi institutiók által lehet törvényesen előmozdítani az egész nemzet haladását”. (27. o.)

Az előszó is utal arra, hogy Batthyány és mágnástársai bátrabban bírálhatták a kormány tagjait, mint az alsótábla küldöttei, mivel az ellenzéki főnemesek a kormányférfiakkal egyazon szociális réteghez tartoztak. Ez jól nyomonkövethető már az 1839/40-es országgyűlésen, de az

1843/44-es diétán ez megerősödött. Tudjuk, hogy a gróf kezdetben németül írta meg előre elkészített hozzászólását, amit titkára fordított magyarra. 1843-ra a jelek szerint Batthyány ennek terhéől megszabadult, amit mutat, hogy 1843 novemberében a börtönrendszerről szóló vitában gróf Apponyi Györgynek, majd 1844 március végén gróf Dessewffy Gyulának a királyi városok ügyében a vita során elhangzott érveire azonnal válaszolt. A gróf vitakészségét jól mutatja a miniszteri felelősségről szóló vitában elhangzott hozzászólása. Majthényi Antal lipői főispánnak, aki a miniszterei felelősség elvét „merő theoriának” tartotta, Batthyány X. Károly külügyminiszterének, Polignacnak a bebörtönzésével válaszolt. Egyben azonnal hozzátette: az a tény, hogy Polignacot csak a forradalom következtében lehetett bezáratni, nem bizonyítja, hogy a forradalomra a miniszteri felelősség miatt került volna sor. Ellenkezőleg, azt bizonyítja, „miképpen a forradalom következménye annak, hogy X. Károly megvetette a felelősség eszméjét, mint másrésről szintűgy X. Károly elűzetése bizonyítja, miként megvetette a francia nemzet részéről követelt ministerium felelősségének eszméjét”. (86. o.) Ezen az országgyűlésen — miként az előzőn is — jól megfigyelhető Batthyány megalapozott jogértelmezése, amelyet szembeszegezett a kormány érvelésével, illetve kísérleteivel. Így vitatta a konzervatívok érveit, hogy városokon azért nem lehet megengedni a közvetlen követválasztást, mert az zavargásokhoz vezet. Ezzel — állapította meg Batthyány — olyan törekvés valósul meg, hogy „egy politikai jog alá legyen rendelve egy politikai szabálynak”. (88. o.) Még érdekesebb volt annak az eljárásnak a bírálata, hogy a kormány ellenőrzést gyakorol a postai levélforgalom felett. Így kezdte 1844. július 12-én elhangzott hozzászólását: „Én a póstának egész szerkezetét nem úgy tekintem, mint politikai institutiót, hanem mint valami vállalatot, mely bizonyos feltételek mellett a kormánynak átengedett.” (100. o.) Ez az állásfoglalás a postát olyan intézménynek tekinti, amelynek feladatkörét, jogait és kötelezettségét világosan szerződésbe kellett volna rögzíteni. Ez azonban nem történt meg, így nem vonható felelősségre postai küldemények elveszése, illetve a levéltitoknak — a kormány utasítására gyakorolt — megsértése miatt. Mivel a kormány védelmezte eljárásának jogosságát, Batthyány újabb hozzászólásában sürgette a mágnásokat, hogy kövessék a francia és az angol törvényhozók általa ismertetett eljárását, s ők is marasztalják el a kormányzatot. A vita során harmadszor is hozzászólva kijelentette: egyesek a küldemények „letartóztatásáról” beszélnek, de az alatt mást értenek. Ezt azonban bármiképpen is próbálják értelmezni, az kimeríti a hűtlen kezelés fogalmát. A gróf még nagyobb aktivitást fejtett ki a vukovár-fiumei vasút több napos vitája során. Hozzászólásainak lényege röviden az az 1844. október 24-én elhangzott mondat, miszerint „Fiume felé mindenáron kell egy biztos utat szerezni”. (140. o.) Batthyány nemcsak igen aktív volt ezen az országgyűlésen, de vette a bátorságot, hogy a felsőtáblán elnöklő József nádor főherceget is megkritizálja amikor az önkényesen megváltoztatta a tanácskozás rendjét. Udvarias felvezetés után, hogy a főherceg nyilván azért nem tűzött egy kérdést napirendre, mert úgy ítélte meg, hogy „az országnak java” más kérdés megvitatását kívánta. Ezt a meggyőződést és vélekedést — mondotta — méltányolni tudja, de azt a parlamentáris eljárással nem tekinti összeegyeztethetőnek. Majd így fogalmazta meg határozott véleményét: „Az én felfogásom e tárgyról az, hogy minden kérdésre nézve azt, vajon tanácskozás elé kerüljön-e vagy sem, mindig a többségnek kell eldönteni...” (131. o.)

Az 1843/44-es országgyűléssel az ellenzék nem volt megelégedve. Nem járt sikerrel a közteherviselés elfogadtatása, a büntető törvénykönyv reformja, a királyi városok képviselőinek rendezése, valamint — többek között — az 1843-ban létrejött Iparegyesület törvényhozási úton történő megerősítése. Ez utóbbinak Batthyány elnöke volt, s az országgyűlés befejezése után véglegesen Pestre költözve további egyesületekben vállalt elnökséget vagy más vezetői tisztséget. Így elvállalta a Magyar Kereskedelmi Társaság elnöki tisztségét, a Védegylet országos központi szervében, valamint a Gyáralapító Társaságban pedig a választmányi tagságot. A gróf ezen társadalmi egyesületekben végzett tevékenysége során kelt iratai az Iparegyesület támogatásával vagy a répacukrot előállító gyárosok szervezésével foglalkoznak. Fontosabbak azok az ellenzék vezetőihez intézett politikai jelentőségű körlevelek, mint az 1847. március 15-i tanácskozás összehívása (79. sz.), az Ellenzéki Kör megalakulásáról szóló értesítés (84. sz.), valamint a diéta 1847 novemberi megnyitása után már Pozsonyból az ellenzék megyei vezetőihez küldött utasítások, amelyek az országgyűlésen követendő magatartás összehangolását szolgálták. (90–91-, 97., 101. sz.) Ezeket a szövegeket írások másolták, s azokat Batthyány aláírta. Sajátkezű levelet csak keveset találunk, s ezek közül — három 1844-ben ismeretlenhez intézett német nyelvű sk. fogalmazványtól eltekintve — 1847-ben egy Széchenyi Istvánhoz és öt Teleki Lászlóhoz küldött eredeti levelet ismerünk. A Széchenyinek szóló sajátkezű levél német (96. sz.), míg a Telekihez intézett hosszabb levél mintegy negyede német, majd magyarra fordítja a szót (80. sz.), míg a többi magyar nyelvű. (78., 81., 87., 95. sz.)

A Telekihez intézett levelek kifejezetten barátiak, magánéleti intimitás és politika keveredik bennük. Alkalmaskak arra, hogy megítéljük: 1847-re milyen elfogadható magyarsággal fogalmazta meg Batthyány rögtönözve írott leveleit. A magánlevelek száma egyébként nem azért ilyen csekély, mert sok elkalodott, vagy lappang. Batthyány tudtunkkal valóban ritkán levelezett. Mint Jászay Pál, volt miniszterelnöki titkára mondta az osztrákoknak: a gróf nem szeretett írni.

A kötet befejező dokumentumai a már említett levelek és körlevelek mellett tartalmazzák Batthyáynak az 1847/48-as országgyűlésen 1848 márciusáig elhangzott hozzászólásait. Ezek között figyelemre méltó a felirati vita kapcsán kifejtett nézete, miszerint az országgyűlés megnyitásakor elhangzott királyi előterjesztésre nem „középkori bókokkal” kell reagálni, vagyis nem csak ezt vegyék át a brit parlamenttől, hanem „az adresse feletti tanácskozás” fejezze ki azt, „hogyan ítéli meg a nemzet képviselősege a kormányát és kormányzóit”. Ő személy szerint panaszt kíván emelni mind a kormányzási mód, mind a kormányférfiak ellen. „A mód vagy systema ellen annyiban — folytatta Batthyány —, amennyiben az 1790:10. törvénycikk keletkezte óta soha de soha valósággá nem vált”. (186. o.) Az 1847 december közepén a cenzúra kérdésében a konzervatív főrendek azzal érveltek, hogy törvény nem tiltja a kormány eljárását, így az nem törvénytelen, csak törvényen kívüli. Batthyány válasza az volt, hogy a közjog értelmében ilyen különbségtételnek nincs értelme, mert a kormány eljárása mindenképpen alkotmányellenes. Majd újabb hozzászólásában a korszerű szerződés-elméletre hivatkozva kijelentette, hogy a nemzet természet szerinti hatalmának csak egy részét ruházta a végrehajtó hatalomra. „Ennek következtében — folytatta a gróf — azt mondom, hogy ott, hol tisztán és világosan kimutatni nem lehet, hogy a nemzet ez vagy amaz jogát átruházta a kormányra, azon jog természetesen most is a nemzet mellett megmaradt, s azt a nemzet el nem vesztette.” (194. o.) A márciusi fordulat előtt Batthyány utolsó érdemi felszólalása március 4-én hangzott el, amikor a nádor Bécsbe utazása miatt nem lehetett összehívni a felsőházat Kossuth felirati javaslatának megvitatására. Kijelentette: „Minden törvényhozó testületnek tagadhatatlan jogai közé tartozik, hogy a tanácskozási tárgyát és ülésének időpontját maga határozza el”. A főrendi tábla — mondotta — sajtóságos helyzetben van az európai civilizált népek között azzal, hogy „sem tanácskozási tárgyát nem tűzi ki, sem üléseinek napját és időpontját nem határozza meg”. Ezért a jövőre nézve azt indítványozta, hogy „minden ülés végével szabattassék ki a jövő ülésnek napja”. (216–217. o.) A kötet utolsó dokumentuma az a levél, amelyet a bécsi forradalom hírére bekövetkezett országgyűlési fordulatról, s arról tájékoztatta március 14-én az Ellenzéki Kör elnökét, hogy aznap a felsőház egyhangúlag elfogadta a felirati javaslatot, s azt a kinevezett országos küldöttség másnap azzal a reménnyel viszi az uralkodóhoz, hogy „rövid órák múlva, önálló felelős nemzeti minisztériummal térend vissza a törvényhozás termeibe”. (212. o.)

A kötet előszavában a sajtó alá rendező röviden tájékoztat Batthyány politikai, illetve közéleti tevékenységéről, annak fontosabb állomásairól és megnyilvánulásairól. Ennek szakmai fedezetét a két évvel korábban megjelent életrajz szolgáltatja. Molnár András jelen munkájának szakmai értékét a 105 irathoz készített 990 magyarázó jegyzet adja. Ezek feloldják Batthyány utalásait, amikor nem nevezi meg a személyt, akinek nyilatkozatára reagál, vagy természetesnek tartja, hogy a hallgatóság tudja, hogy hozzászólásának mi a tárgya. Erre szükség van akkor is, ha a gróf törvénycikkekre, vagy korábbi országgyűlési fejleményekre, esetleg hazai vagy külföldi politikai eseményekre, személyekre utal. A nagyszámú latin (és kevés német) idézet is magyarázatot igényel, miként a korban gyakran használt idegen, többnyire latin eredetű fogalmak. A szerző jelzi azt is, ha Batthyány hozzászólása olyan személy nyilatkozatához csatlakozik, akinek beszéde már korábban megjelent, mint Széchenyi, Eötvös József vagy Teleki László. (Ilyenkor azonban nem mindig jelzi azok érdemi mondanivalóját, amihez Batthyány csatlakozott.)

Batthyány reformkori életrajza a kortársi tudósításokra és emlékezésekre, a gróf saját szavaira és leveleire, valamint a titkosrendőri jelentésekre támaszkodott. A jelen gyűjtemény segít, hogy a viták során ismerjük meg Batthyány politikai nézeteit, ennek kapcsán személyiségének karakterisztikus jegyeit és fogalmat alkothatunk jogi, történeti és politikai ismereteiről, logikájáról, vitamódszereiről. Hasznos vállalkozás volt Batthyány reformkori beszédeinek és írásainak publikálása.

Urbán Aladár

CSÁNY LÁSZLÓ KORMÁNYBIZTOSI IRATAI 1848–1849

Sajtó alá rendezte Hermann Róbert.

Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1998. I–II. 432, 399 o.

A forradalom és szabadságharc egyik legismertebb, kétségtelenül a legjelentősebb és legtovább szolgáló kormánybiztosa Csány László, a reformkori zalai ellenzék vezető alakja, 1849-ben a Szemere-kormány minisztere. Biztosi megbízatásának érdekessége, hogy a Batthyány-kormány által a Pozsonyban tartott április 12-iki minisztertanácson elsőként kinevezett biztosok között nem találjuk Csányi nevét, mégis ő volt az, aki 1848-ban — másodmagával — elsőként biztosi megbízást kapott. Ennek az a magyarázata, hogy Batthyány Lajos mint megbízott miniszterelnök kezdeményezésre a nádor által március 23-án jóváhagyott, Pesten működő Miniszteri Bizottmány (Klauzál Gábor, Szemere Bertalan és Pulszky Ferenc) április 10-én a Vas megyei zsidóellenes zavargások és egyéb nyugtalanságok miatt Csányt és Széll József Vas megyei első alispánt teljhatalmú biztosként küldte ki a rend helyreállítására az érintett és a szomszédos megyékbe. Ez a megbízatás természetesen érvényes volt a kormány hivatalba lépése után is. A fenyegető horvát mozgalmak miatt azután június 2-án Csányt a Dráva-vonal szervezésének országos biztosának nevezték ki.

A Bevezetőben Hermann Róbert ismerteti Csány reformkori szerepét, 1847. évi Pestre költözését, részvételét az Ellenzéki Kör munkájában, szerepét az 1848 márciusi napokban, amelyek során beválasztották a kibővített Rendre Ügyelő Választmány tagjai közé. Ilyen minőségében a korabeli sajtó gyakran emlegeti szerepét, s a Miniszteri Bizottmány számára is magától értetődő volt, hogy mint ismert és helyismerettel rendelkező személyt a megyei alispán társaságában őt küldjék ki a Vas megyei zavargások lecsendesítésére. Mivel a dél-dunántúli megyékre terjedt ki megbízatása, május elejétől kezdve Csány rendszeresen tájékoztatta Szemere belügyminisztert, majd a miniszterelnököt is a Dráván túli illir mozgalmak veszélyességéről. Június 2-án kelt országos biztosi megbízását követően a 200–250 kilométer hosszú védvonalon kellett elhelyeznie a dunántúli megyék mozgósított nemzetőrségét, gondoskodni mind ezeknek, mind az időközben megérkezett sorkatonaságnak az ellátásáról. Csány fellépése eredményezte, hogy a várható horvát támadás esetére a sorkatonaság ellenállását megtiltó Ottinger vezérőrnagy augusztus közepén lemondott, s hogy Jellačić támadásának tényleges megindulásakor Teleki Ádám vezérőrnagy nem „vonult félre”, hogy elkerülje az összeütközést. Így a drávai sereg a kormánybiztos erélyes fellépése következtében Keszthelyen át elérte Veszprémet, illetve Székesfehérvárt, ahol erősítéseket és Moga altábornagy személyében új főparancsnokot kapott. Ez az időközben további sorkatonai alakulatokkal, honvédszázalajakkal és önkéntes nemzetőrökkel megerősített sereg állította meg Pákozdnál a horvát inváziós erőt, majd követte azt amikor a kudarc után Győrön át Bécs alá vonult. Parndorfnál Csány a határátlépést támogatta, majd a schwechati vereség után sokáig Pozsony székhellyel működött. Itt nemcsak közvetlenül a Görgei által vezetett feldunai hadsereg ügyeivel foglalkozott, hanem mint főkormánybiztos mind a sereghöz (még István nádor kíséretében) rendelt, mind pedig a térség kormánybiztosait is utasította a védelemmel, illetve a sereg ellátásával kapcsolatos feladatokban. A fősereggel Győrön át Budára érkezett, de nem követte Görgeit, amikor az Lipótvár irányában, illetve a bányavárosok felé vonult. Kossuth 1849. január 29-én Csányt Erdélybe teljhatalmú országos biztosnak nevezte ki, s ezt a feladatot a Szemere-kormány közlekedési miniszteréül történt kinevezéséig, pontosan május 10-ig, kormánybiztosi hivatalának átadásáig látta el.

A Bevezetés Csány 1849. október 10-én az Újépületnél végrehajtott halálos ítéletéről szólva, így összegezte a volt kormánybiztos és miniszter „bűnlajstromát”: „1848 nyarán és őszén királyi biztosként megakadályozta a drávai hadtest felbomlását, eltávolította az ellenséges érzelmű tiszteket. Októberben kormánybiztosként, az osztrák határ átlépése mellett agitált, november–decemberben a feldunai hadsereg újjászervezésében játszott Görgeyvel egyenértékű szerepet. 1849. január végétől május elejéig erdélyi teljhatalmú országos biztosként Bem sikereinek egyik kovácsa volt, majd a Szemere-kormány közmunka- és közlekedésügyi minisztereként a hadiszállítások és a védelmi építkezések egyik irányítója volt.” (5. o.)

Az 1848/49. évi minisztériumok nagyértékű okmánygyűjteményéhez hozzácsatolták az időszak kormánybiztosainak fennmaradt iratait is. Ezek között a leggazdagabb a Csány László biztosi működése idején keletkezett okmányok gyűjteménye. Az ismertetett kiadvány anyagának többsége azonban nem ebből a gyűjteményből származik, mivel annak többségét a Csányhoz intézett miniszteri utasítások, tájékoztatások, vagy a megyei hatóságoktól érkezett jelentések adják. A kötet a Csánytól származó iratokat publikálja, így annak legfontosabb részét a kezdeti hónapokban Batthyányhoz, Szemeréhez vagy Kossuth Lajoshoz, a Honvédelmi Bizottmány idejében Kossuthhoz

intézett jelentések képezik. Ezek természetesen az Országos Levéltár anyagából kerültek ki, de található a gyűjteményben olyan irat, amely a Hadtörténelmi Levéltárnak vagy a Széchenyi Könyvtár Kézirattárának gyűjteményéből származik. A sajtó alá rendező bécsi kutatásainak eredményeként a Kriegsarchiv különböző állagában őrzött iratokat is találhatunk a kötetben. Az eredeti okmányokat a kötet kiegészíti az egyes megyék levéltáraiban Csány-levelekkel, illetve a különböző gyűjteményekben található, a kormánybiztos által kibocsájtott nyomtatott rendeletekkel és hirdetésekkel. Végül mindezek mellett megtaláljuk a gyűjteményben az Országos Levéltárban található Csány-iratok között őrzött fogalmazványok egy részének a szövegét is. Ezek közlésével azonban Hermann óvatosan bánt, mert az a tapasztalata, hogy a fogalmazványok és az előkerült tisztázatok szövege gyakorta jelentősen eltér az előkerült eredeti (elküldött) tisztázattól. Mivel a jelen publikációhoz csak Sopron, Győr és Zala megyék levéltárait vizsgálta át, ezért az 1849 januárjáig terjedő időszakból elképzelhetőnek tartja, hogy a Csány működése által érintett megyék és városok iratai között akár 250–300 nem publikált Csány-levél található. Ugyanakkor a levélfogalmazványok közül besorolta a kiadványba mindazokat a levélfogalmazványokat, amelyek katonai egységekhez vagy hatóságokhoz szólnak, mivel azok előkerülésére valójában nem lehet számolni. Hiányoznak a gyűjteményből Csány erdélyi országos biztosi működése során keletkezett leveleinek, rendeleteinek és fogalmazványainak csak másolatban ismert szövegei is. Forrásbázisáról és annak fogyatékoságáról beszámolva a sajtó alá rendező ezért megállapítja: „Így kötetünk a teljes 1848–49-es Csány-irathagyatéknak jó esetben egyharmadát, rosszabb esetben egynegyedét vagy egyötödét tartalmazza.” (13. o.)

Eme óvatos fogalmazás ellenére az ismertetett kiadvány 697 dokumentumot tartalmaz Csány 1848. március 15-én gróf Batthyány Károlyhoz címzett levelétől 1849. október 9-én Csorba Sándorhoz intézett búcsúleveléig. Ebből mintegy 500 darab a Dráva-vonalon, illetve a feldunai hadsereg mellett tevékenykedve keletkezett, 150 erdélyi működésével függ össze, míg a maradék — három, a letartóztatása után írott levelet leszámítva — miniszteri tevékenységének eredménye. Ezeket az iratokat Hermann Róbert a téma hatalmas irodalmának és forrásainak alapos ismeretében nemcsak informatív magyarázó lábjegyzetekkel látta el, ahol szükségesnek tűnt, vagy az irat bevezetéseként annak előzményeit, vagy az irat végén annak következményeit is közölte. Mivel Csány kormánybiztosi tevékenységével már a 19. század utolsó évtizedeitől foglalkoztak, számos levelét vagy rendeletét publikálták. A korábbi közléseket a kötet minden egyes irat esetében regisztrálja, egészen az utolsó pillanatig, 1998-ig. Az olvasó tájékozódását segíti a forrás és irodalomjegyzék, valamint a név- és tárgymutató. Ez utóbbi biztosi működése, hogy a mutató elején külön szerepelnek a különböző katonai egységek, amelyek megkönnyítik a hadtörténelemmel foglalkozók munkáját.

Történeti irodalmunk rendelkezik Csány László 1848/49-es tevékenységével foglalkozó gyűjteményes tanulmánykötettel. (Kossuth kormánybiztosa, Csány László. 1790–1848. Zalai Gyűjtemény 30. Zalaegerszeg 1990.) Ez szükségszerűen érinti Csánynak — akit saját szavai szerint „a tényezők közé helyezte a sors” — a polgári és katonai vezetőkkel való kapcsolatát. Ennek ellenére igen érdekes és hasznos, hogy a Bevezetés a publikálásra szánt iratok fényében áttekinti ezt a kérdést. Eszerint — állapítja meg Hermann Róbert — a biztosnak Batthyány miniszterelnökkel korrekt, hivatalos kapcsolata volt, míg Kossuthhoz kétségtelenül barátság fűzte, s kettejük kapcsolata 1848 októbertől vált rendszeressé. Görgyeivel a jóviszony lassan alakult ki, mert kapcsolatuk összeütőközéssel kezdődött amiatt, hogy az új fővezér november elején kísérletet tett arra, hogy századosig egymaga — tehát a kormánybiztos hozzájárulása nélkül — nevezhesse ki a tiszteket. Ismeretes, hogy az OHB Csánynak adott igazat. (A Bevezetés megemlíti, hogy Csány legtöbb, Görgyeihez intézett átiratából, amelyek száma meghaladja a százat, alig húsz ismert. 16. o.)

Biztosként Szemere Bertalan belügyminiszterhez Csány számos jelentést intézett, de a Batthyány-kormány lemondása után nincs nyoma annak, hogy közöttük valamiféle kapcsolat létezett. Mészáros Lázárt Csány valószínűleg már katonai szolgálata idején megismerte, s ez lehet magyarázata kétségtelenül baráti viszonyuknak, amelyet Mészáros Lázárnak a levelei tükröznek. A Batthyány-kormány tagjai közül Csány rendszeres hivatalos levelezési kapcsolatban állott Klauzál Gáborral, míg Eötvös Józsefhez csak két alkalommal intézett levelet. Reformkori kapcsolatuk ellenére érthető módon nincsen nyoma Deák Ferencsel való kapcsolatának. Magától értetődően Csánynak semmiféle olyan feladata nem adódott, ami miatt Esterházy Pállal, a Bécsben tartózkodó miniszterrel kapcsolatba kellett volna, hogy lépjen.

A Honvédelmi Bizottság tagjai közül Csánynak jó véleménye volt Nyáry Párról, ami feltehetően az 1848. március–április fővárosi együttműködésük idején alakult ki. Madarász Lászlóval Csány a reformkori tevékenység idején került kapcsolatba, az itt közölt két levelet „Kedves Druzsám!” megszólítással kezdi, de ezek a levelek — és egy későbbi Kossuthnak tett megjegyzése —

némi fenntartásról tanúskodnak. Az OHB többi tagjával a személyes kapcsolat nem dokumentálható. Ami pedig Csánynak a Szemere-kormány tagjaihoz való viszonyát illetik, a Bevezetés csak a Vukovics Sebő igazságügy-miniszterrel való kapcsolatot minősíti úgy, hogy az bizalmasnak mondható.

Az iratok igazi jelentősége természetesen nem az, hogy segítenek meghatározni Csány László helyét a kor vezető politikai szereplői között, hanem azok dokumentáló ereje, amivel írójuk — akár jelentésről, akár rendelkezésről van szó — cselekvő szemtanúként tájékoztatja az utókort 1848/49-es számos fontos eseményről. Így olvashatjuk augusztus végi – szeptember eleji aggódó jelentéseit a minden pillanatban bekövetkezhető horvát támadásról, szeptember közepén beszámolóját Teleki Ádám vezérőrnagy árulással feléről magatartásáról és emiatt foganatosított védelmi intézkedésekről, vagy utolsó Batthyányhoz intézett jelentését a pákozdi csata előtt, amelyben arról tudósított, hogy a seregben elégedetlenség mutatkozik az állandó hátrálás miatt. Tőle értesülünk októberben az osztrák határon állomásozó magyar sereg hangulatáról és mozgásáról, a novemberi Pozsonyban foganatosított védelmi intézkedéseiről, a Görgeivel kialakuló együttműködésről, majd a december közepén megindult visszavonulásról, amelynek Győrből és Bicskéről kelt jelentései után Csány december 31-én este tízkor Promontorról (Budafokról) értesítette Kossuthot, hogy másnap reggel a fővárosba indul. 1849. január 1–4. között Csány mint a fővárosi teljhatalmú kormánybiztosa intézkedett, majd az osztrák megszállás előtt megtéve még a megmentendő készletek elszállítására a szükséges intézkedéseket, maga is Debrecenbe távozott. 1849. január 31-től Csány Kolozsvár székhellyel kezdte meg erdélyi teljhatalmú kormánybiztosi tevékenységét, amelynek irataiból az ottani polgári igazgatás és hadművelleti tevékenység nehézségeiről, s a kormánybiztos és Bem tábornok konfliktusoktól sem mentes együttműködéséről értesülünk. Miniszteri tevékenységének június elején Pesten töltött öt hete alatt a vasúti és hajóközlekedés, valamint a postaszolgálat megjavításán fáradozott, az ő gondja volt azon hadifoglyok elhelyezése és ellátása, akiket a leendő vasútvonalak földmunkáinál alkalmaztak. Miként január elején, július 4-ike után is Csányra maradt a főváros kiürítésének gondja, amelynek kapcsán július 9-én kelt utolsó hirdetménye. Ezekben a hetekben Csány fontos feladatokat látott el, de a jelek szerint nem vett közvetlenül részt az ország sorsát meghatározó döntésekben. Miniszterként írott utolsó levelében Aradon augusztus 11-én benyújtotta lemondását Kossuth kormányzóelnöknek és felszólította: adja át a főhatalmat Görgeinek. Ugyanekkor Vukovics Sebő igazságügy-miniszterrel és Aulich Lajos hadügyminiszterrel közös levélben ugyanezt sürgették Kossuthtól. Ezzel fejeződött be Csány László főkormánybiztosi és miniszteri tevékenysége, amelynek gondosan kezelt szövegeivel, helyenként kisebb tanulmányokkal feléő tájékoztató jegyzeteivel méltó emléket állított Hermann Róbert.

Urbán Aladár

Marczali Henrik

EMLÉKEIM

Az utószót írta és az idegen szövegeket fordította: Gunst Péter
Budapest, 2000. Múlt és Jövő Kiadó. 345 o.

A pályájára 1929-ben a Nyugat hasábjain folytatásokban visszaemlékező Marczali Henrik nevéhez a magyar történettudomány addigi legjelentősebb eredményei fűződnek. Műveltsége, sokoldalú történeti érdeklődése és munkabírása kiemelte elődei és kortársai közül, s ezek révén az utókor történészeinek példaképévé is vált, vagy válhatott volna. Legfontosabb munkái máig mértékadóak és helytállóak, sőt, van olyan monumentális alkotása (elsősorban II. József-monográfiájára gondolunk), amelyet követői máig nem szárnyaltak túl. A múlt században is, manapság is ritkaságnak számít a munkásságára oly jellemző, több korszakot — szinte egész történelmünket — átfogó, a magyar és az egyetemes történelmet összehasonlítóan vizsgáló, páratlanul széles levéltári kutatásra épülő tudományos tevékenység. Ráadásul aktív ténykedése egy politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásokban egyaránt bővelkedő korszakra, a dualizmus idejére esett. Ezek alapján talán nem érdektelen megismernedni részletes, élvezetes stílusban előadott önéletírásával.

A visszaemlékezés epizódjai három nagyobb téma, magánélete, tudományos működése és közéleti szerepvállalása köré sorolhatóak. Hétköznapi életéről viszonylag keveset szól, a családjáról szóló fejezet zárójelbe tett alcíme („Kit nem érdekel, ne olvassa.” 144. o.) érzékelteti is, hogy nem elsősorban privát érzelmeit szeretné megosztani a nagyközönséggel. Ennek ellenére a figyelmes

olvasó kerek képet alakíthat ki magában a marcali rabbi fiának jobbjára olvasással töltött, de a vidéki élet összes örömeivel is színesített gyermeki éveiről. Iskolai beavatkozás nélkül tanult meg olvasni nemcsak magyarul, hanem németül, héberül és latinul is. A néhány csínytevés és a „szégyenletes” zongoratanulás ellenére is csodagyerekeknek számított — rendkívüli képességekkel és rendkívüli érdeklődéssel. Bár hangsúlyozza, hogy szüleivel mindig szoros, meleg viszony kötötte össze, édesapjáról külön szeretettel, részletesen ír. Nemcsak azért, mert döntő része volt a későbbi történetíró szabad, durva kötöttségektől mentes, Rousseau és Pestalozzi felfogásán alapuló nevelésében, hanem azért is, mert Morgenstern Mihály „tudatosan lépett át egyik kulturális fokról a másikra” (21. o.) és ezzel az erkölcsiek mellett megteremtette fiának a fejlődéshez szükséges kulturális feltételeket is. Apja belátásának köszönhetően mindössze egy évig járt a bencések rideg, szigorúan fegyelmezett győri főgimnáziumába, ahonnan a szabadabb Pápára mehetett. Felhőtlen ifjúsága után, érett felnőttként alapított családot, egyik magántanítványának testvérét vette feleségül. A tíz évvel fiatalabb asszonnyal és két gyermekükkel békés boldogságban, különösebb viszálykodás nélkül éltek. Noha Marczali azt írja magáról, hogy sohasem volt társasági ember, rendszeresen találkozott barátaiakkal, szívesen és gyakran fogadtak vendégeket, s az egyszerű, a felesleges pompát nélkülöző, szellemes összejöveteleknek nem volt az ellensége.

Tudományos karrierje lényegében az egyetemen kezdődött, hiszen mindössze tizennégy éves volt, amikor Pestre került és Horváth Cyrill, Greguss Ágost, Ribáry Ferenc, Hunfalvy János, Kerékgyártó Árpád, Horváth Árpád óráit hallgathatta. A lelkes, magát tanításból fenntartó, később ösztöndíjat is elnyert ifjú állandó vendég volt a Toldy Ferenc vezette egyetemi könyvtárban — egyszer úgy érte el a végkimerülés határát és lett rosszul, hogy négy napig olvasott alvás nélkül fűtetlen szobájában. A tartalmasan töltött egyetemi éveket követően a Tanárképző Intézet Heinrich Gusztáv és Kármán Mór nevével fémjelzett gyakorlóiskolájába került, ahol a kezdeti nehézségeket leküzdve kívíta a nála alig valamivel fiatalabb diákok tiszteletét. Csak tizennyolc éves volt, amikor — immár magyarosított néven — megjelentek első írásai a Budapesti Szemlében és a Természettudományi Közönyben. Ez utóbbit az magyarázza, hogy eleinte leginkább a földrajz és a csillagászat iránt érdeklődött, s csak később koncentrált egyre inkább a történeti kérdésekre. „A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére” című doktori dolgozatában e két érdeklődési területét kapcsolta össze sikeresen.

A döntő, sorsát véglegesen a történelem felé irányító fordulat 1875-re tehető. Ekkor nyerte el Kármán közbenjárására Trefort Ágost minisztériumától azt a külföldi ösztöndíjat, melynek segítségével eljutott a történettudomány fellegvárába, Berlinbe. Mommsen, Nitzsch, Dühring, Waitz és Ranke előadásain, szemináriumain vett részt, megismerkedett a forrásokkal való szakszerű, itthon ismeretlen bánásmóddal, s közben folyton olvasott, kutatott. (Ranke ismeretségéről külön büszkeséggel ír Marczali, hiszen a nagy hírű tudós többször is fogadta otthonában a fiatal magyar kutatót.) Berlin után Párizsban, majd Oxfordban folytatta tanulmányait és kutatásait, majd hazatérését követően ismét diák módjára, szűkös fizetéséből kényszerült élni. Külföldi, „bőséges aratását” itthon kamatoztatta, a távoli levéltárakban olvasott oklevelek általa készített regesztáit dolgozta föl és kisebb résztanulmányok után megbízást kapott az Akadémiától az Árpád-kori magyar kútfőkről szóló dolgozat megírására, melyet végül a Salamon Ferenc, Pauler Gyula és Ipolyi Arnold alkotta bizottság érdemesnek talált a külön kötetben való kiadásra és a nagyvonalú honoráriumra. Az Akadémia következő megbízása a II. József-kori magyar történelem kutatása és megírása volt, amely roppant erőfeszítéseket követelt a szerzőtől. Az akkoriban csaknem teljesen ismeretlen korszak feltárásához csak az Országos Levéltárban sok ezer aktaköteget nézett át, de alapos vizsgáldásokat folytatott számos családi és egyházi gyűjteményben, sőt, dolgozhatott a bécsi udvari archívumban is, amely akkoriban különös privilégiumnak számított a magyar kutatók szemében — főleg, ha a Burgban nem szívesen tárgyalt II. József történetéről volt szó. A három kötetes monográfia szélesebb körben, külföldön is ismertté, elismertté tette Marczali nevét, bár idehaza tárgyilagos rendiség-kritikája miatt egyre többen bírálták a második és harmadik kszrt. További, fontos munkái (egyetemes történeti összefoglalás a reformációtól 1830-ig, „A legújabb kor története”, gróf Pálffy Miklós főkancléár emlékiratainak publikálása) mellett részt vett a forráskiadás hazai szabályainak kimunkálásában és a szemináriumok egyetemi bevezetésében.

1895-ben lett egyetemi tanár, majd az Akadémia levelező tagja. Ebben az évtizedben született életrajza Mária Teréziáról, a Szilágyi Sándor szerkesztette „A magyar nemzet története” című sorozatnak első két része (a honfoglalástól az Árpád-kor végéig) és a nyolcadik kötet (az 1711 és 1815 közötti időszakról). A századfordulón publikálta gróf Leiningen Károly levelezését és ekkor jelent meg szerkesztésében a tizenkét kötetes „Nagy Képes Világtörténet”, melynek hat darabját,

az újkori részeket ő is írta. Két kötetben elkészítette értekezését az 1790–91. évi országgyűlésről, alkotmánytörténeti összefoglalása jelent meg németül, angolul pedig a 18. századi magyar történelmet írta meg. Dalmáciában kutatott Árpád-kori források után, majd Törökországban folytatott vizsgálódásokat. Emellett folyamatosan publikált a Budapesti Szemlében, a Magyar Figyelőben, a Pester Lloydban, a Századokban.

Ezekben az évtizedekben rengeteget dolgozott és utazott. Azonban külföldi és magyarországi munkavégzése mellett is végig részese volt a hazai, a kulturális életet jelentősen meghatározó, szívesen politizáló közéletnek. A fiatal tehetség Gyulai Pál, a Budapesti Szemle szerkesztője révén került kapcsolatba első meghatározó ismerőseivel, jóakaróival. Így találkozott például az idős Arany Jánossal, illetve Görgey Artúrral is, akinek bevallotta, hogy sok olvasással győgyult csak ki abból a meggyőződéséből, hogy az egykori hadvezér hazaáruló. De személyes ismerősenek számított a korszak legtöbb kiváló tudósa és művésze, Jókai, Mikszáth, Beöthy Zsolt, Maróti Géza és a magyar büntetőtvénycsok atyja, a kissé hiú, mégis barátságos Csemegi Károly is gyakori látogatónak számított a Marczali-házban.

Külföldi tanulmányútján ismerkedett meg a ragyogó műveltségű Pulszky Károllyal, aki hazatérésük után bevezette Marczalit édesapja, Pulszky Ferenc szalonjába. Ebben a kiváló közösségben a liberális neveletésben részesült, Deák Ferencnek gyerekkorában kezdet csokoló, ifjú történetíró kapcsolatba léphetett a magyar és a hazánkba látogató külföldi szabadelvű értelmiség legjelesebb képviselőivel. Néhány politikust, Grünwald Bélát, gróf Apponyi Albertet és Hódossy Imrét is barátjának nevezi memoárjában. Ennek ellenére a napi politikai szerepvállalástól igyekezett távol tartani magát, ez volt az oka, hogy nem fogadta el a Tisza Kálmánnal szembenálló mérsékelt ellenzék felkérését, hogy szekularizációs törekvéseiket alátámasztandó, az egyházi vagyon eredetéről írjon, de emiatt utasította vissza az uralkodó kitüntetését is. Am a politikát, annak befolyását a nagy elővigyázatosság ellenére sem kerülhette el: már a II. József korának történetével kapcsolatos vállalkozása is érzékenyen érintette a legkülönbözőbb rétegek érdekeit Bécsben és Pesten egyaránt. Sem az uralkodó és környezete, sem a hazai nemesség, a kiegyezés pártján állók és a még a kiegyezést is elvető függetlenségek, s főként az egyház nem örült a tárgyilagos monográfia megszületésének. Ezt követően pedig még frissebb események rekonstruálására vállalkozott. Az 1825 utáni magyar történelem, s azon belül a szabadságharc hadtörténetének külön feltérképezése sokakban még elevenen élő, megszüpült emlékek megsértésével fenyegetett. E kérdéseket Marczali korában még nemcsak a kutatók feszegették, hanem a politikusok is előszeretettel értelmezték napi érdekeiknek megfelelően a kortörténeti problémákat. Egy hazánkban új kutatási módszerrel még közelebb került a közlethez: interjúkat készített a nagy időket és csatározásokat megélt politikusokkal. Első interjúalánya báró Vay Miklós volt, aki barátságosan fogadta, s szívesen beszélt Kossuthról, a szabadságharcról, majd az 1850–60-as évek történéseiről. De ugyanígy találkozott Bánffy Miklóssal, majd az „inkvizíciót” (Apponyi György nevezte így) egyre tudatosabban előkészítve Andrássy Gyulával és fiával, Szőgyény-Marich Lászlóval, Helfy Ignáccal, Apponyi Györggyel, Zichy Ferencsel, sőt, levélben Kossuthot is megkérdezte.

Azonban amikor a Szapáry-kormány felváltására készülődtek barátai, s a Tisza István és Apponyi Albert közötti koalíció létrehozásán fáradoztak, az eddig a politikát csak szemlélő és esetenként elszenvető Marczali Henrik tevékenyen is bekapcsolódott a küzdelmekbe. Őt bízták meg Apponyi meggyőzésével, amely biztató eredménnyel is zárult, de az akció másik fele, Tisza megnyerése kudarcot eredményezett. Később a kötelező polgári házasság régóta fontolgatott bevezetése kapcsán jeltette ki Marczali óvatos ellenérzéseit, mondván, hogy „nagy ugrás egyszerre” (220. o.). Mint írja, 1898 körül szembesült azzal, hogy az eddig a műveltségét ápoló, alkotmányát védelmező, Széchenyi, Eötvös és Deák nyomdokain haladó országot a „teljes ziláltság” (243. o.) jellemzi. Megdöbbenését fokozta egy törökországi beszélgetése, amelyen a francia követ sejtelmesen megjegyezte, hogy Európában egy nagy állam felbomlóban van, mire a történetíró naivul visszakérdezett – nem gondolván az általa mindvégig támogatott Monarchiára. A századforduló fejleményeiről első kézből tájékozódott, hiszen az akkori politikai elit legtöbb tagja személyesen ismerte és sokan meg is bízták benne. A nemzetközi események alakulása is ismert volt előtte, hiszen a külföldi lapok és barátai is tájékoztatták a viharfelhők gyülekezéséről. Az utolsó békeévben Londonban konferencián vett részt, majd Párizsba utazott, s mindkét helyen tapasztalhatta az elkeserítő valóságot, a közelgő konfliktust. Így sem a háború kitérőse, sem pedig — mint a történelemben és a földrajzban egyaránt járatos szakembert — a hadilépések nem lepték meg. A háborút lélekben végig harcoló Marczali ugyan folytatott egyetemi előadásait és kutatásait, de tudományos tevékenységét szinte teljesen meghatározották a harci eredmények: a háború idején alkalmazandó gazdasági

megoldásokról, valamint a lengyel, a román és az olasz történelemről írt a korábbiakhoz képest alacsonyabb nivójú tanulmányokat.

Az 1920-as évek legvégén írt visszaemlékezés 1918-nál hirtelen befejezi az események tárgyalását, subjektív értékelését. „Gazdag életet éltem, hálát adok érte a gondviselésnek. Következett a kor, melyben jól élt, ki jól rejtőzött.” – írja Marczali Henrik (308. o.) Mi történt a tudományos szempontból elvileg ereje teljében lévő kutatóval, hogy szót sem veszteget az I. világháború utáni, változásokban és politikai küzdelmekben ugyancsak bővelkedő évtizedre? Miért látta jobbnak az addigi legjelesebb magyar történész a rejtőzködést?

Ezekre a kérdésekre Gunst Péter utószó gyanánt írott, Marczali egész életét röviden összegző tanulmánya adja meg a választ. Olyan kirekesztésben, méltatlan bánásmódban részesült ugyanis Marczali, amelyről nem csodálkozhatunk, hogy nem kívánt beszámolni. Az 1910-es évek végén egyik napról a másikra kiszorult nemcsak a mértékadó közéletből, hanem szakmai körökben is persona non grata lett. A régi ellenség, a sikereire évtizedek óta irigykedő Ballagi Aladár kulcspozícióba került, az egyetem rektora lett, s összefogva a fajvédő professzorokkal, rögtön gondoskodott a történész gyors eltávolításáról. (Arra hivatkoztak, hogy a Tanácsköztársaság idején megtartotta a történész gyors tevékenységét, a Levéltári Tanács elnöki címét, valamint Kun Béla melletti aktív propaganda kifejtésével vádolták meg alaptalanul.) Bár néhány kisebb jelentőségű dolgozat született még a '20-as években is a tollából, egyre inkább elszigetelődött és csaknem mindenkitől elfeledve, szűkös anyagi körülmények között élt – egészen 1940-ig.

A háborús vereséget követően megváltozott a magyar politikai élet struktúrája, berendezkedése. Ebben az új situációban a kiegyezés és a dualizmus következetes hívének számító, szabadelvű — s e meggyőződését egyértelműen ki is nyilvánító — gondolkodókra, politikusokra egyre kevesebb szükség volt. Már a századforduló tájától érzékelhető az a radikalizálódási folyamat, amelynek során Marczalit és hasonlóan gondolkodó társait egyre inkább aulikusnak és a nemzeti ügy veszélyeztetőjének könyvelték el. Ez a tendencia tetőződött akkor, amikor felbomlott a Monarchia és a trianoni döntés megemészthetetlen sokként hatott a közvéleményre, amely előtt a „régí ügy” képviselői lejárátódtak. Ez az oka annak is, hogy Marczali életében 1898 körül akár a tudományos kutatás rovására is egyre hangsúlyosabbá vált a közügyekkel foglalkozás, majd a bethleni konszolidációként emlegetett időkben már egyáltalán nem adtak a véleményére.

Ez a magyarázat két másik jelenséggel együtt válik teljessé. Egyrészt nagy szerepe volt Marczali ellehetetlenülésében zsidó származásának, másrészt pedig a sikereiből következő szakmai féltékenységnek. Mindkettőre utal a visszaemlékezések során, jórészt ezekre vezeti vissza nemcsak a Ballagival, hanem a Pauler Gyulával való, fokozódó ellentétét is. Leírja, hogy már a doktori védésén megtapasztalhatta Kerékgyártó Árpádnak köszönhetően azt az irigységet, amellyel később oly sokszor szembesülni kényszerült. Zsidó származásának hátrányaival is tisztában volt, jelentős késedelmet szenvedett például egyetemi kinevezése, mert ellenállt a Fraknoi Vilmos által is ösztönzött áttérésnek. De az emlékiratok között külön fejezetben tárgyalt nagy perét is döntően az antiszemita lapok indukálták: azzal gyanúsították igaztalanul, hogy egy doktori szigorlaton előre megbeszélt kérdéseket tett fel a szintén zsidó vizsgázónak. Mindezek alapján még szerencsésnek is érezhette magát a megtört, magányos öregember, hogy amíg élt, az akadémiai tagok mentesültek a zsidótörvények hatálya alól.

Az ismertetett kötetben tehát egyrészt egy — ahogy Gunst Péter fogalmaz — kivételes tehetségű és kivételes korban élő szaktekintély életéről olvashatunk úgy, hogy nemcsak tudományos kibontakozásáról és magánéletéről nyerhetünk képet, hanem élvezhető stílusban, néhol sajátos humorát is csillogtatva bepillantást enged ennek a kivételes, színes és zaklatott kornak a viszonyaiba is. Másrészt az emlékek közé becsempészett, néhol fanyar, néhol elkeseredett megjegyzések és főként a zárótanulmány segítségével elgondolkodhatunk azon is, hogy miért mellőzték élete utolsó negyedében a magyar történettudomány addigi legjelentősebb művelőjét, Szekfü Gyula, Hóman Bálint, Tóth Zoltán, Hajnal István és Domanovszky Sándor tanárát.

Estibaliz Ruiz de Azúa

BUDAPEST, 1956

ArcoLibros, Madrid, 1998. 76 o.

A szerző, aki korábban a baszk történelemről és Spanyolország pedagógiatörténetéről írt könyveket, 1994-ben már publikált könyvet a magyar '56-ról (Hungria, 1956. Madrid. Ed. Arco).

E könyve a madridi Arco Kiadó *Cuadernos de Historia* ismeretterjesztő sorozatában jelent meg 47. füzetként, kb. 5,5–6 ív terjedelemben. A magyar recenzenst mindenekelőtt az érdekelte, hogy a magyarul nem tudó történész milyen szakirodalom alapján tájékozódhatott 1956 dolgaiban Madridban.

A kiegyensúlyozott szakirodalomban egyfelől közvetlenül a magyar '56-tal foglalkozó, ismert szerzőket talál: *Fehér Ferenc* és *Heller Ágnes*, *Fejtő Ferenc*, *Litván György* és *Bill Lomax* műveit használta E. Ruiz.

Másik csoportja a felhasznált irodalomnak a magyar történelem 1945 utáni történéseit tekinti át. A magyar szerzők műveit *Balogh S.* és *Jakab S.* angol nyelvű munkája (History of Hungary after the Second World War, 1944–1980, Corvina, 1986) mellett *Borsányi-Kende* szintén angol nyelvű magyar munkásmozgalom-története (Corvina, 1988), *Donáth Ferenc* Reform and evolution (Corvina, 1980), *Fejtő* kétkötetes spanyolnyelvű munkája (Barcelona, 1971), *Molnár L., Nagy L.*: Nagy Imréről szóló könyve (Genf, 1959), *Sugár-Hanák-Frank* összefoglaló magyar történelme (London-New York, 1990) és *Nagy László* spanyol nyelvű, népi demokráciáról írott kötete (Barcelona 1969) említendő.

Ezen kívül Horthy Miklós emlékiratait (Barcelona, é.n.) és Mindszenty hercegprímás viszaemlékezéseit (Barcelona, 1986, 7. kiadás) használta a szerző Kádár János 1957–61 közötti beszédeinek spanyol nyelvű kiadását (Corvina, 1962) és Berecz János könyve mellett (Barcelona, 1988). Emellett J. K. Hoensch: A History of Modern Hungary, 1867–1986 (London,-New York, 1988) című művét használta a szerző a kelet-európai átmenetről és a totalitarizmus általános kérdéseiről szóló munkák mellett.

Ami az említett listát szemlélve figyelmet érdemel, az a barcelonai kiadók erős érdeklődése a magyar ügyek iránt. Ez nem ismeretlen jelenség. A magyar-spanyol kapcsolatok kutatása során figyeltünk fel arra, hogy a magyar szépirodalmi művek spanyol nyelvű kiadásának többsége az 1930-as évektől máig döntően barcelonai kiadók érdeme.

A spanyol szerző tehát szolid, megbízható szakirodalom alapján dolgozott. A magyar recenzenst és olvasót nyilván nem fogja meglepni új adatokkal a szerző, természetesen nem is ez volt a célja. Amit érdemes elemezni, az az, hogy milyen szempontok alapján, milyen szerkezetben felépítve, milyen hangsúlyokkal dolgozik, s hogy milyen egyéni megjegyzések és következtetések találhatók munkájában.

Az első fejezet Magyarország 1945–53 közötti történetét foglalja össze. A háború pusztításai, az agrárszerkezet súlyos deformáltsága és a reform bemutatása mellett a továbbra is trianoni határokon túl élő magyarok milliói okozta traumáival foglalkozik, s az első szabad választásokat írja le. Három kérdésben lát egyértelműen magyar többségi állásfoglalást: az antikommunista felfogást, erős igényt a társadalmi változások iránt, s a független, parlamentarizmusra épülő Magyarország megteremtésének vágyát. Frappáns adatokkal mutatja be a kommunisták szalámi-taktikáját, és az 1945–1948 között elkezdődő politikai üldözést: 40.000-re teszi ezek számát, s 20.000-re az elítélteket.

Az 1953-ig tartó periódust három fogalommal jellemzi: tisztogatások, oroszosítás, erőltetett iparosítás, valamiféle keresztesháborúhoz („cruzada”) hasonlító Rákosiék tombolását.

Figyelemre méltó, ahogy a statisztikai adatokkal bánik a szerző. Nem sok, de frappáns adattal ismerteti meg a spanyol olvasót: magából az MDP-ből is 350.000 párttagot zártak ki, a téveszítéssel 400.000 parasztot kényszerítettek az iparba, s ezzel tönkretették a magyar agrártársadalmat, mely történelmében először élelmiszerimportra szorult, írja a szerző.

A második fejezet az 1953–56 közötti időszakot *Az „új kurzus” kudarca* címmel tárgyalja, összekapcsolva e kérdéseket a Sztálin halála utáni szovjet eseményekkel. Nagy Imre Malenkov kurzusán jön fel, s annak bukásával kerül ismét a párton kívül, mondja Ruiz.

Jól jellemzi Nagy Imrét, s miniszterelnöki tevékenységéből az internálótáborok megszüntetését, az erőszakkal létrehozott tsz-ek feloszlását emeli ki, s azt, hogy 150.000 bebörtönzöttet engedtek szabadon. *Az Irodalmi Újságot*, Csoóri és Örkény írásait emeli ki a formálódó értelmiségi ellenzékiéségről írva, hangsúlyozva: ekkor a „humanista szocializmus” jelszava volt e gondolatkörök jellemzője.

A sztálinista „visszafordulás”, Rákosi és Nagy küzdelme a hatalomért, valamint a pártvezetésen belüli küzdelmek kaptak egy alfejezetet. Meditálva a Nagy Imrét érő kritikákon, ő Nagy Imre olykor erőtlén, bizonytalan fellépését szívbetegségével magyarázza.

A „sztálinista-ellenes ellenzék formálódása” című alfejezetben a Nagy Imre körül szerveződött értelmiségiek mellett bemutatja a Petőfi Kört, annak nagy hatását, és a 63 értelmiségi által aláírt Memorandumot, valamint a pártvezetés retorzióját és durva cenzúráját, az egész művészeti életet érintő intézkedéseit. Jól tájékozott Ruiz de Azúa, igyekszik Spanyolországban is ismert írók, művészek neveit említeni e történetek kapcsán (Lukács, Déry, Kodály, Kassák, Szabó Lőrinc, Aczél Tamás, Németh László, Mérai).

„A Manifestumtól a forradalomig” címet viseli a harmadik fejezet. Ebben preludiumot az értelmiségiek és diákok kritikája és fellépése jelentett, s az érlelődő és kibontakozó mozgalmat, az SZKP XX. kongresszusa utáni helyzetben elemzi. Az indulást a szerző az Irodalmi Újság 1956. március 24-i számához köti, fontos stációként jelzi a Rajk László és társai rehabilitálásával kapcsolatos 200.000-es tüntetést október 6-án. A Petőfi Kör újraindulása a következő stáció. A csúcsot a szegedi egyetemisták október 15–16-i akciójához köti. Az egyetemisták konkrét követeléseit lépték ugyanis túl a korábbi ellenzéki gondolatköroket, írja: nemzeti függetlenség, többpárti demokrácia, szovjet csapatok kivonása, a rákosista áldozatok rehabilitálása, szolidaritás a lengyel néppel – ez valójában a forradalom elindulását jelentette. A szegedi követeléseket átvették és gazdagították más városok diákjai is, hangsúlyozza.

A nevezetes nap, október 23-a leírása a fejezet záró alfejezete: tárgyszerű összefoglalás a történetekről. Diákok, munkások, értelmiségiek mellett a társadalom minden rétege mozgásba jött Budapesten. A szovjet csapatmozgások hírére, írja, spontán módon szerveződnek felkelő milíciák, melyek 10–15.000 főt számláltak.

A szerző hangsúlyozza: e napon Nagy Imre furcsa helyzetben találta magát. Sem a párt nem bízott benne, sem a mozgásba jött budapesti tömegek. A lengyel modell keretében tartani az eseményeket — ahogy ezt Nagy Imre gondolta — nem lehetett.

Röviden képet ad a fővároshoz csatlakozó vidékről: megszülettek az első munkástanácsok, s világossá lett, hogy a hadsereg is támogatja a népi mozgalmat.

„A szabadság és függetlenség győzelme” című fejezet központi témája Nagy Imre gyors politikai fejlődése ezekben a napokban. A kemény-vonalasoknak, a párt reformereinek és a népi mozgalomnak a szorításában jut el ez utóbbiakkal való azonosulásig. A szerző utal arra, hogy a felkelők bizalmatlansága mellett Mindszenty első állásfoglalásai is Nagy Imrével szembeni erős fenntartásokra utaltak.

A kormány és Nagy Imre döntő fordulatát Ruiz de Azúa október 30-ra teszi: ekkor szakít Nagy Imre az egypártrendszerrel, bevonja kormányába a 45 utáni demokratikus pártok vezetőit, s november elsején szakít a Szovjetunióval is, a Varsói Paktumból való kilépéssel és a semlegesség deklarálásával.

A könyv képet ad a pártok születéséről. Leggyorsabban a 45 utáni demokratikus pártok szerveződtek újjá, ennél lassabban a keresztény és konzervatív pártok – együtt csaknem húsz párt született, tájékoztat Ruiz.

A kormány állásfoglalása után a szovjet reagálásokat és szándékokat ismerteti. Úgy látja: a Szovjetunió a magyar bauxit és urán mellett Magyarország geopolitikai helyzete miatt is a fegyveres beavatkozás mellett döntött.

E részben némi figyelmet kap Kádár is, aki ekkor még Nagy Imre platformján látszik lenni, úgy véli, hogy a szovjetek elfogadják Nagy Imre álláspontját. Amikor kiderül, hogy nem, Kádár szakít Nagy Imrével, s Münchenhez Tökölnön át Moszkvába repül. November 4-én, zárja e fejezetet a szerző, 16 szovjet hadosztály, 2500 tank, 75.000 katona kezdi meg a koncentrált támadást Budapest ellen, a tárgyalásra érkező magyar katonai vezetőket Tökölnön letartóztatva. Nagy Imre a jugoszláv nagykövetségre menekül néhány társával, írja befejezésül.

Az ötödik fejezet a „magyar kérdést” és a nemzetközi reagálásokat mutatja be, a szovjet blokk egységesen negatív álláspontja mellett a nyugati nagyhatalmak közönyét is ábrázolva, s kiemelve a nyugati kommunista pártokban keletkező válságot. Az olasz KP példáját említi, ahol 200–250.000 tag hagyta el a pártot, a finn, a dán, a holland KP pedig jelentéktelenségbe süllyedt a „magyar 56” következtében. Az ENSZ-ben lefolyt vitákról is képet ad, de érdekes, hogy a magyar 56 spanyolországi hatásáról nem ír egy sort sem. Igaz, hogy az általa felhasznált irodalomban sincsenek ilyen utalások, de érdemes e recenzió kapcsán is utalni a spanyol (hivatalos állami,

egyházi, értelmiségi) reagálások nagy erejére, sokszínűségére, s arra is, hogy az ENSZ-vitákon a spanyol álláspont igen erőteljesen magyar 56-párti volt.

A nagyhatalmak közönyös magatartása arra utalt, írja a szerző, „hogy Jalta egyezményei még érvényben voltak”.

Amíg az első öt fejezet eseménytörténetet mutat be, az utolsó három fejezet a forradalom utáni retorzió dimenzióit, illetve az általános tanulságokat próbálja megfogalmazni.

Bibó István november 4-i példájára utal, ír az utolsó ellenálló csoportokról, melyek a fővároson kívül több városban igen erősek voltak. A Kádár-kormány kemény represszióját jellemzi konkrét példákon, s törekvését a rend helyreállítására, a hatalom konszolidálására, az MSZMP és a KISZ megszervezésére.

A könyv adatai szerint a harcokban 3.000-n estek el, 13.000 volt a sebesültek száma. Több, mint 200.000-n elhagyták az országot, tízezrek ellen indult eljárás, ezeket ítélték halálra, írja. Külön tárgyalja Nagy Imrének és társainak történetét, a bírósági eljárást s Nagy Imre utolsó beszédét.

Külön elemzi azt a kérdést, miért nem előzetesen született a forradalomnak „forgatókönyve”. A szerző úgy látja, három eltérő terv formálódott az októberi napokban, melyek a demokrácia eltérő modelljei alapján alakultak. Az egyik egy „reformált szocialista demokrácia” modelljét képzelte, ezt az ellenzéki kommunisták és szociáldemokraták képviselték, s a munkástanácsok jó része. A „nemzeti demokrácia” platformját a kisgazdák, a nemzeti parasztpárt politikusai és a 45-ös koalíció más tagjai képviselték. Bibó István volt a fő teoretikusa e felfogásnak, írja a szerző.

A harmadik egy „konzervatív modell”, amely a forradalom utolsó napjaiban Mindszenty bíboros körül formálódott, s a kardinális megnyilatkozásaira támaszkodott. E modellnek azonban nem voltak politikai vezetői és kevésbé voltak szervezettek.

A szerző említi egy negyedik, *nem demokratikus* forgatókönyvet is, amely nem jelent meg szervezett erőként, de hangja és gondolatai, ha diszperz módon is, de megjelentek a forradalom napjaiban. Ruiz de Azúa azonban hangsúlyozza, a közös veszély fenntartotta a „forradalmi egységet”, s „a katonai intervenció megakadályozta, hogy kiderüljön, mi történt volna a felkelés győzelme esetén, amikor eltűnt a nemzetet fenyegető idegen veszély”. Vajon milyen politikai platformok születtek volna, teszi fel a kérdést. A könyv szerzője nem válaszol e kérdésekre, ám a magyar recenzens mintha ezeket az 1956-ban politikai programmá formálódni nem tudó „modelleket” látná újrászületni az 1990 utáni politikai pártszerveződésekben és politikai víziókban.

Végül a szerző az utolsó fejezetben az 1956-ot érintő korábbi magyar interpretációkat tekinti át, egyfelől Berecz János változatát és a Pozsgay-féle „népfelkelés” felfogást jellemezve, másfelől a Nagy Imre és társai 1989. június 16-i újratemetésén Orbán Viktor beszédét részletesen ismertette mutatja be 1956 újrairásának igényét.

Nyugat-Európában Fehér-Heller véleménye hatott szerinte erősen, akik szerint Nagy Imre „az eurokommunizmus kezdeményezője és első mártírja volt”. Végül Kende Péter árnyalt elemzését foglalja össze, aki az 1990 utáni demokratikus átalakulásban az 56-os magyar forradalom igazolását látja.

A kis kötethez érdekes és fontos szövegeket kapcsol mellékletben a szerző, melyek a könyv gondolatmenetét hivatottak erősíteni. Egy részt közöl Nagy Imre 1956. november 1-jei nyilatkozatából (Litván könyvből átvéve), ezt Mindszenty bíboros üzenete követi a forradalom utolsó napjaiból. Ezután egy Kádár-szöveg következik, amelyet az 1957. június 27-i KB ülésen mondott el, „megmagyarázva” szakítását Nagy Imrével. A forradalmi kormány utolsó nyilatkozatát (1956 november 4.) ugyancsak Litván könyvből vette át.

A Berecz János könyvből vett rész címe: „Az 56-os forradalom kádárista verziója”. E szöveggyűjtemény utolsó szemelvényét végül H. Kissinger: Diplomácia című – magyarul is olvasható – könyvből vette Ruiz de Azúa, melyben Kissinger azt elemzi igen kritikusan, hogy a nyugati nagyhatalmaknak lettek volna lehetőségei a magyar 56 megsegítésére, de ennek még a szándéka sem fogalmazódott meg.

A recenzens az 56-os magyar forradalom spanyolországi visszhangját kutatva talált rá e könyvre – késői spanyol visszhangjaként a magyar 56-nak. S anélkül, hogy e témát részletesen érintenénk, azt azért a magyar olvasónak el kell mondanunk, hogy ha egy egyszerű középkorú vagy idős spanyollal beszélgetünk, az 56-os magyar forradalomra biztosan emlékezik. A magyar *Október 23* ugyanis tartós lenyomatot hagyott a spanyol közelmúlt emlékezetében is.

THE EUGENE V. DEBS READER

Socialism and the Class Struggle

Edited by William A. Pelz, Introduction by Howard Zinn
Institute of Working Class History, Chicago 2000. 205 o.

EUGENE V. DEBS ÍRÁSAI

Szocializmus és osztályharc

Egy újabb Debs válogatott, ami jelzi, hogy minden ellenkező vélemény ellenére a munkásmozgalom nagyjai valahogyan soha nem halnak meg teljesen, és főként hosszú időre nem.

A magam részéről eddig két Debs válogatást láttam. Nyilván nem az első — hiszen Debs írásai Amerikán túl is sokszor jelentek meg — A. Trachtenberg szerkesztésében még 1948-ban jelentek meg New Yorkban (Gene Debs, the Story of a Fighting American). Majd 1970-ben James Cannon szerkesztésében az ugyancsak ismert progresszív kiadónál, a Pathfindersnél újabb testesebb válogatás jelent meg Eugene Debs Speaks címmel. Majd 1980-ban, Debs születésének 125. évfordulójára a Kossuth kiadónál végre magyarul is megjelent valami Debsről — igaz, nem egy válogatás, hanem az ismert amerikai író, Irving Stone regényes feldolgozása, életrajza (Ellenség a házban). E sorok írója pedig ugyanebben az évben jelentette meg a maga kis életrajzát Debsről A nemzetközi munkásmozgalom történetéből évkönyv hasábjain. Ugyanitt máskor is közöltem Debstől írásokat — vagyis Debsszel nem ez az első találkozásom.

A mai olvasók zömének azonban — attól tartok — nem sokat mond a neve. Egy évszázaddal ezelőtt azonban a Népszava, a Szocializmus, de a Huszadik Század olvasói is mindenesetre jól ismerték a nevét. Megismerhették úgy is, mint amerikai nagy (és véres) vasutassztrájkok vezetőjét, mint az amerikai szocialista párt (SPUSA) egyik megalapítóját és a későbbiekben is szeretett és népszerű vezetőjét. Olyannyira, hogy az USA történetében szinte ő volt az első munkás elnökjelölt (vasutasmunkás volt) — de mindenesetre olyan jelölt, akire fel kellett figyelni, hiszen a választáson 1912-ben egy millió szavazatot kapott. Ez volt a szocializmus nagy felfutásának korszaka, (amire egy Szabó Ervin és Karl Kautsky Európában ugyanúgy felfigyelt, mint sokan mások a szocialista mozgalom széles és sokszínű táborán kívül is, így például Werner Sombart, Jászi és Károlyi Mihály is) — s ebben Debsnek, a már börtönviselt szakszervezeti vezetőknek jelentős része volt.

S azután elkövetkezett a nagy fordulat, a „nagy háború”, az első világháború. Debs azonnal szembefordult a háborúval, s ezt tette akkor is, amikor 1917-ben az USA is hadba lépett. Debs bátran védte az igazát, és ezért — és csupán ezért — a már hatvanhárom éves embert bíróság elé citálták (itt Debs megint csak nem tört meg), elítélték és börtönbe vetették. Debs életútja annyiban is páratlan és áruklodó, hogy börtönbüntetését igazán már csak a háború után, 1919 tavaszán kellett megkezdenie. Még a börtönben volt, amikor a nemzetközi tiltakozások közepette az amerikai szocialisták az 1920. évi elnökválasztáson újra őt jelölték, s ő ismét közel egy millió szavazatot kapott. Ennek ellenére csak 1925-ben, alig egy évvel 1926-ban bekövetkezett halála előtt szabadult.

Ennyit az ember életéről, s persze ez az élet sokkal, sokkal színesebb volt. S ez a vasúti munkás, majd fűtő (és még sok más) kétkezi munkás rengeteget olvasott, beszélt és írt. S ebben a kötetben természetesen elsősorban az írásaival találkozhatunk. (Bár több beszédét is lejegyezték, amit azután publikáltak is.)

Az új kiadás esetében persze figyelemreméltó a válogatás, de a kötetet összeállító William A. Pelz, s a kötetrel még többet foglalkozó Howard Zinn előszava is.

Pelz, a chicagói Munkásmozgalomtörténeti Intézet igazgatója ezúttal inkább csak rövid „technikai” előszót írt, amelyben köszönetet mondott mindazon „öregeknek”, akik segítették e válogatás megjelentetését, s akik Debshez hasonlóan hosszú évtizedeken át küzdöttek, hogy Amerikában „megvalósuljon a szocialista álom”.

A kötetet fényre hozta összeállító Howard Zinn hosszabb előszót írt, s kiemelhetően érdekes, hogy miként ír Debsről egy amerikai történész 2000-ben, majd háromnegyed évszázaddal halála után.

Zinn mindenekeelőtt ironikusan ír a híres amerikai „szociális mobilitás” mítoszáról, hiszen Debs rengeteget dolgozott, jól megtanult olvasni, írni, a korabeli technikát, a távirót is kezelte — de „csak” munkás maradt. Kitért arra, hogy szakszervezeti vezetőként az első hathónapi börtön juttatta a műveltséghez, ekkor itt a börtönben ismerkedhetett meg Marx írásaival is. (A magyar olvasónak Weltner Jakab önéletrajza juthat eszébe.)

Zinn persze kitért a Debs szövegek tartalmára is, s megállapítja, hogy száz, nyolcvan évvel keletkezésük után ezeknek persze más az olvasata, nem újszerűségükkel hatnak, de tisztaságukkal, az akarat erejével és világos okfejtésükkel még mindig meggyőzőek.

S persze 2000-ben Zinn sem hunyt szemet afölött, hogy mi történt az elmúlt évtizedben, és hogy maga a szocializmus szó és fogalom is sokak szemében hiteltelenné, elavulttá vált. Zinn és a kötet kiadói azonban másként gondolják.

Mint Zinn aláhúzza, Debs mondanivalójának és egész életének a kapitalizmus elleni lázadás, küzdelem volt a lényege. S ez nem változott ma, a kapitalizmus „nagy, történelmi” győzelme után sem. A visszataszító, felháborító tények, okok ugyanúgy megmaradtak. S éppen ezért Debs szavai ma is meggyőzőek – ezért is adták ki ezeket újra.

S ezek után csak néhány szót szólnunk magukról az írásokról, amelyek, mint már jeleztük, gyűjteményes formában sem először jelennek meg. Az első között találhatjuk egyik híres írását, a „Hogyan lettem szocialista” címűt, amely hajdanán a Chicago Socialist hasábjain jelent meg 1902-ben. Az önéletrajzi sorok mellett számos cikke foglalkozott a szakszervezeti kérdésekkel, a Szocialista Párt megalakulásával, programjával, a munkásmozgalmi múlt hagyományával, a négerek helyzetével, a szocialista, munkás sajtó megjelenítésének oly sok problémájával. Az „egyszerű munkás” nemcsak szűk értelemben lett antikapitalista és a szakszervezeti aktivistából szocialista, hanem egyúttal mélyen és töretlenül internacionalistává is lett. Méghozzá nemcsak üres szövegyakorlatokban lett azzá, hanem a híres mexikói forradalomról írva igen korán marasztalta el az USA intervenció, imperialista politikáját Mexikó esetében. S később sorjáznak idevágó írásai a nagy háborúval kapcsolatban. S persze a könyvben helyt kapott az a híres beszéde is, amely miatt bíróság elé állították, valamint az a legalább ennyire híres beszéde, amelyet a bíróság előtt mondott el, amelynek szintén azt a fejléctet lehet adni: „vádol a vádlott”.

E gyűjteményes munkával az összeállító és a kiadó az új, fiatal nemzedéket szólította meg, amiatt is, mert a régi kiadások már elfogytak. A kísérlet ugyanúgy magáért beszél. Nyilván nem valamiféle gazdag intézetről és kiadóról van szó, így a jegyzeteket csaknem nélkülözheti az olvasó – de hát itt az Egyesült Államokban jól ismert eseményekről esik szó. Persze felvetődhet a kérdés: mikor jelenik meg magyarul is, akárcsak egy parányi kis Debs válogatás. Nyilván költői a kérdés.

Jemnitz János

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *Béla Tomka*, Le capital allemand en Hongrie dans les décennies avant la première guerre mondiale – *József Nagy*, La gestion étatisée de la culture de pleins champs et les conditions de l'exploitation rurale dans les années 1950 (1949-1956) – COMMUNICATIONS – *György Bebesi*, Vlagyimir Mitrofanovics Puriskievics. Maître de l'extrême droite russe au début du XXe siècle – *Péter Szegedi*, „Rusticité de football” entre les deux guerres, la région de l'Est – *Randolph L. Braham*, Collaborant nazi avec un cour juif. L'histoire de Jaac van Harten – DOCUMENTS – *Árpád Hornyák*, Le Royaume Serbo-Croato-Sloven et la première tentative de restauration de Charles IV – PETITS ARTICLES – *Jenő Glück*: La Hongrie dans le Miroir de „Palestine Post” 1940–1944 – OBSERVATEUR – *Ambrus Miskolczy*, Petite mythologie nationale ou l'Histoire de la Roumanie – *László Máthé-Shires*, Oxford History of the British Empire 1998–1999. (Histoire *de la littérature britannique / de l'empire* à la fin du XXe siècle) – LITTÉRATURE HISTORIQUE

CONTENTS

STUDIES – *Béla Tomka*: German Capital in Hungary in the Decades before World War I – *József Nagy*: The Central Direction of Arable Farming and the Conditions of Peasant conomy in the 1950s (1949-1956) – ARTICLES – *György Bebesi*: Vlagyimir Mitrofanovics Puriskievics. The Leader of the Russian Extreme Right in the early 20th Century – *Péter Szegedi*: „Football Provincialism” in the Interwar Period, Eastern Region – DOCUMENTS – *Árpád Hornyák*: The Kingdom of Serbia-Croatia-Slovenia and the First Attempt at Restauration of Charles IV – SMALLER ARTICLES – *Jenő Glück*: Hungary in the Mirror of the Palestine Post 1940–1944 – OBSERVER – *Ambrus Miskolczy*: Littla Romanian National Mythology or the History of Romania – *László Máthé-Shires*: The History of British Literature at the End of the 20th Century – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Hegy Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban

Tóth István György: Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon

Kenyeres István: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században

Sashalmi Endre: „A cár akarata-törvény”. Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában

Tisztelt Olvasó!

Mint azt korábban bejelentettük, a Századok példányonkénti eladási árát 2002. január 1-jétől 500,- Ft-ra, az éves előfizetési díjat pedig 3000.- Ft-ra emeljük.

Az áremelés elkerülhetetlenségét megindokoltuk ez évi 3. számunk belső borítóján. Lényeges változás — sajnos — azóta sem történt.

Megértését előre is köszönöm:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
135. ÉVFOLYAM 2001. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZŐGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:

PÁL LAJOS

E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Hegyí Klára:* Magyar és balkáni katonaparasztk a budai vilájet déli szandzsákjaiban 1255
Tóth István György: Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon 1313

KÖZLEMÉNYEK

- Kenyeres István:* A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században 1349
Sashalmi Endre: „A cár akarata – törvény”. Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában 1413

TÖRTÉNETI IRODALOM

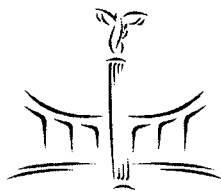
- Harald Zimmermann:* Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine Diplomatische Untersuchung (Ism.: *Veszprémy László*) 1433
Karoli IV Imperatoris Romanorum (Ism.: *Veszprémy László*) 1434
Dariusz Kołodziejczyk: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century) (Ism.: *Ivanics Mária*) 1435
Graeme Murdock: Calvinism on the Frontier, 1600-1660 (Ism.: *Kovács Ábrahám*) 1439
Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. Bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (Ism.: *Flodung János*) 1440

Történelem és emlékezet (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	1443
<i>Hermann Róbert</i> : Győr város és megye hadtörténete 1848–49-ben (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	1446
<i>Carl E. Schroske</i> : A bécsi századvég (Ism.: <i>Bartus Sándor</i>)	1448
<i>Thomas Sakmyster</i> : Admirális fehér lovon (Ism.: <i>Pritz Pál</i>)	1451
Dokuments of the Meeting of the Allied Control Commission for Hungary (Ism.: <i>Borhi László</i>)	1456
Zala megye archontológiája (Ism.: <i>Bariska István</i>)	1459
<i>Miklós Molnár</i> : Geschichte Ungarns (Ism.: <i>Tohody Gyula</i>)	1464

FOLYÓIRATSZEMLE

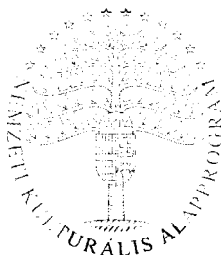
Szaharov, A. N.: Alkotmányos tervezetek és Oroszország civilizációs sorsa 1472 – *Sahanov, A. N.*: Sz. M. Szolovjov és V. O. Kljucsevszkij 1473 – *Jacob Borut és Oded Heilbronner*: Tovább élő falak 1475 – *Galutvo, L. M.*: F. A. Scserbina – a tudós, a politikus és az ember 1479 – *Christian Delporte*: Tömegsajtó és tömegkultúra Franciaországban (1880–1914) 1480 – *Justus H. Ulbricht*: A Bauhaus üdvözlése és búcsúja Weimarban 1485 – *Peter Grupp*: Antiszemitizmus és zsidókérdés a Külügyminisztériumban a Császárság és a Weimari Köztársaság idején 1487 – *Christine Beil*: Remény és keserűség között 1489 – *J. N. Zsukov*: Nyomozás és ítélet a Kirov-gyilkosság ügyében 1491 – *A. A. Priscsepa*: Sztrájkhullám az Urál-vidéken 1940–1960 1492 – *Jan Herman Brinks*: A hollandok, a németek és a zsidók 1493

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

MINISZTERIUMA

Hegy Klára

MAGYAR ÉS BALKÁNI KATONAPARASZTOK A BUDAI VILÁJET DÉLI SZANDZSÁKJAIBAN*

Kisázsiai eredetű katonaparaszti szervezetek

Az állandó, reguláris oszmán haderő felállítására a 14–15. században több kísérlet árán vezetett eredményre. Amikor az oszmánok a 12–13. század fordulóján Bithyniában támadni kezdték a bizánci határváracskákat, harcosaik tömegét természetesen a törzsi keretekben élő, szabad nomád lovasok adták. Brüssza, az első igazi erődített hely csak egy évtizedes módszeres pusztítás, blokád és éheztetés után kapitulált (1326), „ostroma” sürgetően vetette fel a váríváshoz elengedhetetlen, ütöképes gyalogság felállítását. Ez a gyalogos testület volt a *jaják* szervezete (a név maga is gyalogost jelent), amelynek tagjait kezdetben alkalmanként toborozták. Bizonytalan, hogy a katonák kaptak-e zsoldot a hadviselés idejére,¹ az viszont tudható, hogy a szolgálat leteltével folytatták nomád vagy egyre inkább letelepedett gazdálkodásukat. Pályafutásuk csúcsára akkor jutottak, amikor a hadműveletektől megszabott esetlegességet és az önkéntességet rendszeres szolgálat váltotta fel, és rövid időre ők lettek Orhán szultán személyes, már állandónak tekinthető hadseregének egyik alkotóeleme (ennek elismerésül fehér fejfedőt kaptak, szemben a „tartományi” katonák piros sapkájával). A 14. század vége felé adómentes telkeket (*csiflikeket*) rendeltek nekik, amelyek nem voltak elidegeníthetők, de a szolgálattal együtt általában a jaja fiára vagy testvérére szálltak. A jaják az 1340-es évektől nagy részt vállaltak a Balkán-félszigetért indított háborúkban, a szultán személye melletti katonáskodásuk azonban nem tartott sokáig. A kialakuló hadsereg központi csapatában helyüket egy új testület, az *azaboké* foglalta el, az is csak addig, amíg a 14. század második felében kigondolt janicsárságban a hatalom végre rátalált az igazi megoldásra.²

* A tanulmány egy OTKA és OKTK támogatással folyó munka része, és szorosan kapcsolódik a török várkatonaság etnikumát és vallását vizsgáló közleményhez (Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. Történelmi Szemle 40(1998): 3–4, 229–256.).

¹ A szakirodalom általában elfogadja kezdeti zsoldos ellátásukat, *Káldy-Nagy Gyula* azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy az Orhán szultán idejében szervezett alakulatokról nem maradt hiteles érdemlő forrás, szövegekről egyetlen 17. századi elbeszélő tudósít (A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Mohács tanulmányok. Szerkesztette Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest 1986, 181–182.).

² *Ismail Hakki Uzunçarşılı*: Osmanlı Devleti teşkilatından Kapukulu Ocakları. I. Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı. Ankara 1984 (második kiadás), 1–3. *Uő*: Çandarlı Vezir Ailesi. Ankara 1974, 6. *Mustafa Akdağ*: Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi. I. 1243–1453. Ankara 1959, 343–359; II. 1453–1559. İstanbul 1974, 103–113. *Tayyib Gökbilgin*: Osmanlı müesseseleri teşkilatı ve medeniyeti tarihine genel bakış. İstanbul 1977, 21–22. *Ernst Werner*: Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen. Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus. Berlin 1966, 110–114. *Halime Doğru*: Osmanlı İmparatorluğu'nda yaya-müsellem-taycı teşkilatı (XV. ve XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı). İstanbul 1990, 1–11. *Uő*: XVI. yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı. İstanbul 1992, 107–113. A

Mind a legkorábbi török krónikák, mind a szakirodalom a jajákkal együtt, elválaszthatatlan párban emlegeti a *müszelleme*ket. Ők az előbbiektől abban különböztek, hogy a jelek szerint lovasok voltak. Életútjuk hasonló a jajákéhoz, ám valószínűleg később indult, szervezetükről az első biztos adatok csak 1430 után maradtak fenn.³ (Nevük is későbbi születést mutat: jelentése „adók alól felszabadított, szabados”, azaz akkor kapták, amikor már bevett volt az, hogy a parasztok meghatározott rétegei adómentesség ellenében katonáskodnak.) Ők is szabad telkek használói lettek, és ők is katonai szervezetbe oszta, tényleges katonaként tevékenyen részt vettek a balkáni harcokban.

A jaják és müszellemek a korai oszmán társadalom nomád, törzsi elemeiből származtak, ezért a nomád harcosok letelepítése, földhöz kötése és adófizető rájává kényszerítése ellen ők tiltakoztak a leghevesebben. Az ankarai csatát (1402) követő, jó évtizedes polgárháborúban azoknak a trónkövetelőknek az oldalára álltak, akik az új udvari elitere építő Mehmeddel szemben a szent háború eszméjével is feltűzelt, régi törzsi harcosokat gyűjtötték maguk köré: Musza szultánfi, majd a győztes I. Mehmed szultán ellen lázadó Düzme Musztafa oldalára. A harcok elülte után ez a régi, török etnikumú, törzsi katonaelem és a központi hatalom, amely egyre inkább a keresztény rabokból kinevelt katonai elite és katonatömegre támaszkodott, kompromisszumot kötött. 1421-ben a jajáknál vezették be az ún. *odzsak*-rendszert, amely azután csaknem az összes félkatonai népcsoportnál általánossá vált. Ennek „lényege az volt, hogy bizonyos létszámú (valószínűleg 30 fős) egységeket (odzsakokat) hoztak létre, amelyekből 5 fő (eskündzsi) tartozott hadba vonulni (mégpedig felváltva, ezért is lett másik nevük nöbetlü, azaz soros), míg a többiek (az ún. yamakok)... a hadba menő költségeire 50 akcsét fizettek.” A kompromisszum abban állt, hogy a jaja elvesztette ugyan régi szabadságát, de teljesen alávetett rája sem lett; „szolgálatá fejében mentessé, azaz *müszellemmé* vált; az állam viszont fegyelmezettebb, ellenőrizhetőbb, szervezettebb katonaságot nyert, amely kiáltásai ellenében eltartotta magát, és így gazdaságilag sem okozott gondot.”⁴

A jaják és müszellemek mentességének-szolgálatának-ellátásának logikája később sem változott: az állami és földesúri adók alól mentes telket birtokló, egymást a szolgálatban váltó jaják és müszellemek hadjárati költségeit meghatározott állami és terményadók megváltásaként az egység, az odzsak többi tagja viselte; a költségekhez a kiöregedett, megbetegedett, katonai szolgálatra alkalmatlanná vált jaják és müszellemek is hozzájárultak. Az odzsakok nagysága változó volt: a 15. században 2–4 fős, a 16.-ban 40–50 fős odzsakok is előfordultak.⁵ Nagy Szulejmán második központi törvénykönyve a jaja-odzsakok létszámát 6–7, a müszellem-egységeket a dél-anatóliai tekei szandzsákban 15, a tőle északra fekvő, szomszédos hamidi szandzsákban 8–9 főben határozta meg;⁶ a szabályozásból azonban — minthogy célja a rendcsinálás volt — az is kiderül, hogy idő

telekkel való ellátást a janicsárság felállítására utána teszi *Muzaffer Arıkan*: Yaya ve müsellemleerde toprak tasarrufu. In: Atatürk Yıllık Konferansları VIII. Ankara 1983, 180.

³ *Doğru*, Eskişehir ve Sultanönü i.m. 108, 111.

⁴ *Fodor Pál*: Egy szeldzsuk intézmény útja Magyarországra: a dzserehorok. Hadtörténelmi Közlemények 28(1981):3, 360.

⁵ *Arıkan*, Yaya ve müsellemleerde i.m. 176.

⁶ *Ahmed Akgündüz*: Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri. IV. kitap: Kanuni Sultan Süleyman devri kanunnameleri. I. kısım: Merkezi ve umumi kanunnameler. Istanbul 1992, 387–390.

múltán az odzsakok létszáma a népesség természetes változásait követve hol megnőtt, hol megkevesbedett. A műszellem-szervezet rövid magyarországi fennállása pedig azt példázza, hogy létezett olyan forma is, amelyben a katonaparasztok adómentességük ellenében fejenként voltak kötelesek hadba vonulni, költségeiket feltehetően maguk viselték.

A 15. században a jaják és műszellemek többnyire még tényleges katonai szolgálatot teljesítettek, azzal párhuzamosan azonban, ahogy az oszmán haderő klasszikus felépítése kialakult és állandósult, egyre inkább a hadsereg perifériájára, kiegészítő szolgálatokra szorultak. Bár még Nagy Szulejmán idézett törvénykönyve is világosan leszögezi, hogy a jaják és műszellemek — több hasonló katonaelemmel együtt — nem a rájához, hanem a társadalom „katonai”, *aszkeri* rétegéhez tartoznak,⁷ éppen erre a korszakra vált véglegessé azoknak a kiegészítő szolgálatoknak a rendszere, amelyekre használták őket. A jaják, többségük továbbra is gyalogosan, utakat nyitottak és tartottak karban, terheket szállítottak, építették a flotta kikötőit, gondozták hajóit. A többnyire továbbra is lovas műszellemek egyik csoportját mindenféle építőmunkára, utak, hidak, várak, vízvezetékek, bányák építésére állították, a másikára a hadsereg és a szultáni istállók állatainak, a lovaknak-csikóknak, tevéknek, juhoknak a gondozását bízták.⁸

Számuk a 16. században sem lebecsülendő. 1521-ben Anatóliában 10.252 jaja és műszellem odzsakot tartottak nyilván.⁹ 1530-ban szülőföldjük, az északnyugat-anatóliai Sultanönü szandzsák 8860 adóegységéből (*hánéjából*) 2527-et, azaz az összes 28,5 százalékát tették ki a jaják és műszellemek háztartásai.¹⁰ Szép számmal kerültek át a Balkánra is, vagy nyerték el ezt a státuszt a helyi áttértek közül. A birodalom európai felében azonban a jaják csak harcoló katonákként jelentek meg, szervezetüket itt egyedül az Isztambulhoz legközelebb fekvő területen, Gallipoli körzetében állították fel.¹¹ A műszellemekét viszont megszervezték. A 16. század elején a félszigetre számolt 194.958 muszlim háztartásból 12.105 háne (=6,2 százalék) volt a katonai szolgálatra állított műszellemeké,¹² 1552-ben pedig 810 odzsakjukat regisztrálták.¹³ Többségük városi vagy falusi lakos, kisebbségüket várkatonai szolgálatra rendelték. Megtalálhatók Várnában és Karaferjében (Veroia),¹⁴ a 15. század közepén az északi határvédelem kulcspontjában, Ni-

⁷ Ua. 385. *Arıkan*, Yaya ve müsellemlerde i.m. hangsúlyt helyez arra a paradoxonra, hogy míg a ténylegesen katonáskodó jaják és műszellemek még nem szabadultak meg a rája léttől, addig háttérbe szorulásuk beemelte őket az aszkeri rendbe. Ennek ellentmondó esetek is előfordultak: szintén Szulejmán korában a rumi, azaz az Amasya és Sivas környéki műszellemeket meghagyták rája státuszukban. *Halil Inalcik*: Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law. Archivum Ottomanicum1(1969), 122–123.

⁸ *Dođru*, Osmanlı İmparatorluđu'nda yaya-müsellemler-taycı teşkilatı i.m. 12–13.

⁹ *Káldy-Nagy*, A török állam hadseregének kialakulása i.m. 191.

¹⁰ *Dođru*, Osmanlı İmparatorluđu'nda yaya-müsellemler-taycı teşkilatı i.m. 169.

¹¹ *Arıkan*, Yaya ve müsellemlerde i.m. 188–191.

¹² *Ömer Lütfi Barkan*: Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of the Economic and Social History of the Orient 1(1958), 33.

¹³ *Káldy-Nagy*, A török állam hadseregének kialakulása i.m. 191. *Uő*: The Conscription of *Müsellemler* and *Yaya* Corps in 1540. In: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Edited by Gyula Káldy-Nagy. Budapest 1976, 280.

¹⁴ *Elena Grodzanova*: Bevölkerungskategorien mit Sonderpflichten und Sonderstatus – nach unveröffentlichten osmanisch-türkischen Dokumenten der Orient-Abteilung der Nationalbibliothek „Kyrill und Method” in Sofia. In: Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In memoriam Vančo Boškov. Hgg. von Hans Georg Majer. Wiesbaden 1986, 48.

kápolyban, ahol az összeírt 1072 férfi családfő 30 százaléka, 318 ember a dzsizje és a földesúri kapuadó alól felmentett műszellem volt, vagy a Ruszétól délre fekvő Csernovi (Cserven) várában, ahol 57 műszellem szolgált annak ellenében, hogy a rendkívüli állami adók és a földesúri tizedek alól mentességet élvezett.¹⁵

A letelepedett, katonaparaszttá vált jajak és műszellemek mellett Anatóliában egészen a legújabb korig nagy számban éltek nomád, iszlamizált (oguz-)törökök, akiket már a 12. században türkméneknek neveztek. Nagy tömegben árasztották el a széteső Szeldzsuk Birodalomból önállósodó nyugat-anatóliai fejedelemségeket, majd az oszmán hadak nyomában a 14. század közepétől — részben spontán vándormozgalomban, részben szervezett telepítésekkel — átözönlöttek a Balkán-félszigetre is. Az itt nomadizáló türkméneket *jürükköknek* nevezték.¹⁶ Legnagyobb tömegben Tráciát, Macedóniát, Észak-Görögországot és Közép-Bulgáriát szállták meg.¹⁷ Részesedésük a balkáni muszlim népességben a 16. század elején megközelítette az egytödöt, 19,2 százalékra rúgott, 37.435 háztartásukból 23.000-et tagoltak katonai szervezetbe.¹⁸ 1543 és 1585 közötti összeírások szerint Bulgária középső területein 156, délkeleti részén 103, Trácia és Macedónia határán 158, Macedóniában és Észak-Görögországban 418 sátornyi jürük család élt,¹⁹ 1686–87-ben nagyjából ugyanezen a területen 3200 jürük személy.²⁰ Tömeges jelenlétükre mutat az is, hogy a 16–17. században a ruméliei vilájetben a területi felosztással kialakított szandzsákok mellett hat (más forrás szerint hét) jürük szandzsákbégség működött.²¹ A bégek alatt a jürükkök katonai hierarchiája a *szubasik*ban folytatódott, de különösen Macedóniában és Észak-Görögországban sok helyütt a nomád törzsi beosztás élt tovább, a törzsfőket a szultáni törvény a kinevezett kormányzók (*ümera*) jogaival ruházta fel.²² A Balkánon 24 jürükből egy volt köteles teljes fegyverzetben, lóval hadba vonulni.²³ A Marica mentén élő jürük háztartások a 15. század második felében 25 akce adóval tartoztak,²⁴ I. Szulejmán törvénykönyve viszont a „katonai” rétegbe osztotta őket.²⁵

A Mohács előtti magyar-török összecsapásokból közeli ismerőseink a lovas *akindzsik*, akiket — mivel Magyarország déli részei szenvedtek tőlük — kimondatlanul az észak-balkáni régióhoz kapcsolunk. Pedig ők is valószínűleg a nyugat-anatóliai csatározásokban születtek, onnan kerültek át a birodalom minden-

¹⁵ Izvori za bõlgarszkata isztorija (Fontes Historae Bulgaricae) XIII, Turszki izvori za bõlgarszkata isztorija II. Összeállította és szerkesztette Nikolaj Todorov és Borisz Nedkov. Szófia 1966, 165, 327.

¹⁶ *Halil Inalcik: The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society.* Bloomington 1993, 100 (a "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role" c. fejezet).

¹⁷ *Ahmed Refik: Anadoluda türk aşiretleri (966–1200).* Istanbul 1930, V.

¹⁸ *Barkan, Essai sur les données statistiques* i.m. 33.

¹⁹ *Nikolaj Todorov* alapján *Werner, Die Geburt* i.m. 189.

²⁰ *Elena Grozdanova: Novi szvedenija za juricite v bõlgarszkite i njakoi ot szõszednite im zemi prez XV–XVII v.* In: *Etnogenez na juricite i nivnoto naszeluvanje na Balkanot.* Szkopje 1986, 19–20.

²¹ *Akgündüz* i.m. IV/ I, 464, 542–543.

²² *Ua.* 477.

²³ *Akgündüz* i.m. VI. kitap: Kanuni devri kanunnameleri, II. kısım: Eyalet kanunnameleri II. Istanbul 1993, 343; VII. kısım/II. kitap: II. Selim devri kanunnameleri. Istanbul 1994, 229.

²⁴ *Robert Anhegger – Halil Inalcik: Kanunname-i sultani ber muceb-i 'örf-i osmani. II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerine ait yasakname ve kanunnameler.* Ankara 1956, 39.

²⁵ *Akgündüz* i.m. IV/I., 385.

kori európai határait, és lett a 15. századra működésük fő területe a Balkán-félsziget. De Anatóliából még ekkor sem tűntek el; nemcsak a szultánok keletre vezetett hadjárataiban, így az ankarai csatában²⁶ vettek részt, hanem — a jól értesült és pontosan tudósító genovai Iacopo de Promontorio de Campis 1475 körüli tudósítása szerint — Kis-Ázsiában éppen annyi, szerinte 6000 akindzsi állt nagyobb részt a hadjáratok, kisebb részt a határvédelem rendelkezésére, mint a Balkánon.²⁷ Őseiket — előképeiket? — a bithyniai harcok szereplői, a muszlim nomád-török és az átállt és áttért görög harcosok között kereshetjük; van aki az utóbbiakkal azonosítja és a korai időben keresztényeknek tartja őket,²⁸ más kategórikusan állítja, hogy akindzsi csak a Balkánon léteztek.²⁹ Az biztos, hogy dúló-fosztó harcmodoruk a balkáni háborúban teljesezhető ki, és jutott nagy harci értékre, a félsziget katonai beolvasztását megelőző, évszázadnyi időben, amikor az Anatóliából átkelő hadvezérek és az európai oldalon már sátrat vert ún. határbégek vezetésével a balkáni államok fárasztása, gyötrése folyt. Területenként különböző nevüket is az egyes körzetekben harcoló és kormányzó határbég-családokról kapták.³⁰ Még a balkáni harcok idején megkezdődtek beutéseik Magyarországra, elültük után pedig ez lett a fő vadászterületük. Napjuk 1595-ben a gyurgyevői vereséggel áldozott le, amelyben többségük odaveszett.³¹ Megritkult sorikat nem töltötték fel, helyüket az ellenséges országok dúlásában a tatár segédhadak foglalták el.³² Összes számuk Promontorio de Campis szerint 12.000 volt, az oszmán történetírók — bizonyára túlzással — a 15. század közepén 40.000-re becsülték őket.³³ Szulejmán szultán 1521-ben Magyarország ellen vonuló seregében állítólag 20.000-en voltak.³⁴ 1516-ban Boszniában szultáni rendelettel ezer akindzsi vettek jegyzékbe, akiknek egymást váltva mindig a fele harcolt.³⁵ 1559-ben Moreában számuk több mint 7000-re rúgott.³⁶ 1560-ban részletes jegyzéket állítottak össze a tráciai, macedóniai és észak-görögországi akindzsiokról, amelynek sajnos csak az első lapjai maradtak fenn, ezeknek a területeknek 23 körzetét (*kaza*) sorolták fel olyannak, amelyben összeírandó akindzsi éltek.³⁷ Az akindzsiakat kezdetben toborozták — néha erővel³⁸ —, a 15. század második felében

²⁶ *Nicoară Beldiceanu*: Les Roumains à la bataille d'Ankara. *Südost-Forschungen* 14(1955):2, 443–444. (Új kiadása: *N. Beldiceanu*: Le monde ottoman des Balkans (1402–1566). Institutions, société, économie. London 1976, I.) *Gökbilgin*, Osmanlı müesseseleri teşkilatı i.m. 52.

²⁷ *Franz Babinger*: Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475. München 1957, 54–55, 60–61, 68–69.

²⁸ *Werner*, Die Geburt i.m. 105.

²⁹ *Olga Zirojević*: Tursko vojno uredenje u Srbiji (1459–1683). Belgrad 1974, 190.

³⁰ *Ismail Hakki Uzunçarşılı*: Akıncı. In: *Islam Ansiklopedisi I*. Istanbul 1993 (második, bővített kiadás), 239–240. *Szakály Ferenc – Fodor Pál*: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). *Hadtörténelmi Közlemények* 111(1998):2, 312–313.

³¹ *Uzunçarşılı*, Akıncı i.m. 240.

³² *A History of the Ottoman Empire to 1730*. Ed. by *M. A. Cook*. Cambridge 1976, 32–33.

³³ *Uzunçarşılı*, Akıncı i.m. 239–240.

³⁴ *Káldy-Nagy*, A török állam hadseregének kialakulása i.m. 188.

³⁵ *Akgündüz* i.m. III. kitap: Yavuz Sultan Selim devri kanunnameleri. Istanbul 1991, 378.

³⁶ *Uzunçarşılı*, Akıncı i.m. 240.

³⁷ *Izvori za bõlgarszkata isztorija* (*Fontes Historiae Bulgaricae*) XVI; *Turszki izvori za bõlgarszkata isztorija* III. Összeállította *Bistra Cvetkova*, szerkesztette *B. Cvetkova* és *A. Razbojnikov*. Szófia 1972, 39–40.

³⁸ *Káldy-Nagy*, A török állam hadseregének kialakulása i.m. 190.

pedig adómentes telkekre ültették őket.³⁹ Soraikba a Balkánon keresztények is bekerültek.⁴⁰ Zsoldot, fizetést nem kaptak, zsákmányból és rabfogásból éltek. Katonai rendben — bégek, ezredesek, századosok és tizedesek alá osztva — harcoltak, legfőbb előjárójuk a területi szandzsák-beosztástól független akindzsi-szandzsákbég volt.⁴¹ Vagy rablóportyákat vezettek az ellenség országába, vagy a szultáni sereg előőrseként, két-három nappal előtte járva pusztítottak, mérték fel és kémlelték ki a felvonulási terepet, és gyűjtöttek kifaggatható foglyokat.

Az oszmánok mind Anatóliában, mind a Balkán-félszigeten sűrű hadi és kereskedelmi úthálózatot örököltek, amelynek biztonsága a birodalom gyakori háborúi, szerteágazó kereskedelmi kapcsolatai és az Arábiába tartó zarándoklatok miatt elsőrendűen fontos maradt. Fokozott őrzését követelték meg a birodalom földrajzi adottságai is, a gyéren lakott hegyvidékek és benépesült folyóvölgyek gyakori váltakozása, meg az utazók számára veszélyes sivatagi területek. Mongol, szeldzsuk, bizánci és szláv előzményeken épült ki az utaknak és az átkelőeknek az az egész birodalmat behálózó védelmi és ellátó rendszere, amelyben a főszerepet a *derbendzsik* játszották.⁴² Az utak felügyeletében természetesen a mellettük álló várak és helyőrségeik is hathatósan részt vettek, a környékbeli lakosság segítsége azonban így is nélkülözhetetlen volt. Veszélyes hegyszorosokat (*derbendeket*, innen az elnevezés), hidakat, kritikus partszakaszokat, katonai lerakatokat, bányákat, karavánszerájokat, Arábiába tartó karavánutakat őriztek és tartottak karban, kísérték az utazókat. Néptelen vidékeken tisztán *derbendzsik* lakta falvak települtek. Az anatóliai *derbendzsik* általában több, a balkániak kevesebb mentességet élveztek, ám még ezeknek a helyzete is kiváltságos, többségük leszállított összegű dzsizijével, 10–12 akcséra mérsékelt földesúri kapuadóval, juhadóval, mellé kevés búzával és árpával tartozott.⁴³ A 16. század derekán megreformálták és kiszélesítették a főutak megállóhely-hálózatát, amelynek kiszolgálására a környező falvak speciális adóit és munkáját rendelték; a rendszerben a kiszolgáló ráják (*menzilhesek*) is privilegizált státuszra emelkedtek.⁴⁴ A keresztény *derbendzsik* jelenléte az egész Balkán-félszigeten kimutatható, különösen a hegyvidékeken⁴⁵

³⁹ Promontorio de Campis leírása szerint (i.m. 54–55, 61.) „Azzal a kiváltsággal rendelkezőknek, hogy szolgálk segítségével, két vagy három pár ökörrel annyit vethetnek és arathatnak, amennyit tudnak, anélkül, hogy tizedet adnának.” *Čvetkova*, Les institutions ottomanes i.m. 40. *Szakály – Fodor*, A kenyérmezei csata i.m. 312. Mentességüket a rendkívüli állami adók alól a 16. század elején a hadjáratok évekig korlátozták, *Inalcik*, Suleiman the Lawgiver i.m. 121.

⁴⁰ Pl. 1635-ben Várnában 15 keresztény akindzsi háztartást írtak össze, *Grozdanova*, Bevölkerungskategorien i.m. 48.

⁴¹ *Akgündüz* i.m. IV/I, 464.

⁴² *Cengiz Orhonlu*: Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı. İstanbul 1990 (második, bővített kiadás), 191 p.

⁴³ Ua. 51–54. A zvonniki szandzsák *derbendzsijeinek* adói 1548-ban: *Akgündüz* i.m. V. kitap: Kanuni devri kanunnameleri, II. kısım: Eyalet kanunnameleri I. İstanbul 1992, 299.

⁴⁴ *Colin. J. Heywood*: The Ottoman *menzilhane* and *ulak* System in Rumeli in the Eighteenth Century. In: *Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071–1920)*. Ed. Osman Okyar – Halil Inalcik. Ankara 1980, 179–185.

⁴⁵ A hegyvidéki őrszolgálatot már a 15. század végére megszervezték, *Akgündüz* i.m. II. kitap: II. Bayezid devri kanunnameleri. İstanbul 1990, 413. Huszonegy balkáni hegyszoros őrzetére rendelt *derbendzsik*-háztartások számát közli a 17. század első feléből *Grozdanova*, Bevölkerungskategorien i.m. 54.

és a fő közlekedési utak mentén; a 16. század utolsó évtizedeiben a Belgrád és Szófia közti szakaszon több mint negyven falu lakói láttak el ilyen szolgálatot.⁴⁶ A derbendzsik száma a többi katonaparaszti testületéhez képest nem magas, Nagy Szulejmán idejében a Szófia-Pirot-Berkovica-Breznik-Szamokov-Csiprovczi körzet 591 falvában élő keresztény lakosság 3 százaléka volt az.⁴⁷ Bár a magyar hódolt-ságban ezt a katonaelemet a források nem emlegetik, legalább ennyit jó tudnunk róla, mert a rendszer logikája érvényesült. Ebbe vág a folyók mentének megszállása palánkvárakkal, és az, hogy veszélyes pontok őrzésére teljes, mentesített falvakat telepítettek, bár nem derbendzsik, hanem vlahok lakták őket.

Balkáni eredetű katonaparaszti szervezetek

Miközben az oszmánok előrenyomultak a Balkán-félszigeten, a műszelle-mekkel, a jürükökkel, az akindzsikkal, a derbendzsikkel és néhány más, itt nem tárgyalt katonaelemmel nemcsak a maguk rendszerét telepítették át ide, hanem itt is felfedezték, többnyire megnyerték maguknak, majd uralmuk kiépítésekor katonaságukba tagolták a balkáni paraszti népességnek azokat a rétegeit, amelyek közül sok már a Bizánci Császárságban, később a középkori balkáni államokban is ellátott félkatonai-katonai szolgálatokat. A török birodalom európai felében a Kis-Ázsiából áttelepített és a helyben talált rendszerek katonaparasztjaiból alakult ki az a „privilegizált rájának” nevezett, népes réteg, amely a társadalmi hierar-chiában valahol a kizárólag termeléssel foglalkozó, teljeskörűen adózó rája és a reguláris oszmán katonaság legalsó szintjei (a birtokosok csatlósai, a várkatonaság értéktelenebb csapatnemei) között helyezkedett el. A paraszti katonáskodás az oszmánok balkáni berendezkedésének egyik legfontosabb eleme volt, amellyel a meghódítottak tömegeit állították hadseregük és a hódítások szolgálatába.

A balkáni katonaparasztoknak nemcsak a török katonai szervezetben, hanem a maguk társadalmában is fontos szerep jutott. Mozgékonyosságuk, részleges vagy teljes adómentességük, esetenként állami fizetésük és a katonáskodással járó zsákmány tekintélyben és anyagiakban messze a parasztok átlaga fölé emelte őket. Szervezetük, amelyet a törökök elfogadtak és némi átalakítással fenntartot-tak, eleinte csaknem kizárólag az állami akarat végrehajtójaként és a felső ellen-őrzés eszközeként működött, a 16. század közepétől azonban a kialakuló helyi szerveződések alapja lett. E népcsoportok és rétegek az egész Balkán-félszigeten óriási részt vállaltak a Bizánc utáni ortodox hitélet és kultúra fenntartásában. Azok a területek, amelyeken a 16. században sok és színvonalas kolostor és főleg falusi templom épült, általában egybeestek valamelyik privilegizált, félkatonai nép-elem szállásterületével.⁴⁸

⁴⁶ Zirojević, Tursko vojno uredenje i.m. 180.

⁴⁷ Olga Zirojević: Tri turska popisa u Sofijskom sandžaku u XVI veku. Istorijski Časopis 18(1971), 272.

⁴⁸ Machiel Kiel: Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. Assen/Maastricht 1985, 74–101. Uő: Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans. Hampshire/Vermont 1990, XVI+350.

A parasztoknak ez a szabados rétege az egész Balkán-félszigeten fellelhető. Úgy becsülik, hogy korszakunkban az adózó népesség 10–13 százalékát tette ki.⁴⁹ Feladatai szerint eltérő elnevezésekkel eltérő nagyságú, súlyú és helyzetű csoportokat alkotott, amelyeknek egyik fele többé-kevésbé tisztán rendfenntartó és katonai, másik része gazdasági, termelő feladatokat látott el. Kötelességeik sokfélék, a katonainak alig-alig tekinthető tennivalóktól a segédszolgálatokon át a rendfenntartásig és a tényleges katonáskodásig terjedtek; az sem ritka, hogy a békeidőben békés — persze előírt — elfoglaltságot űző parasztnak háborúban a felvonuló hadsereghez kellett csatlakoznia. A privilegizált rája rendkívül tarka rétegének volt néhány általánosan jellemző — de nem feltétlenül mindig és mindenütt érvényes — ismérve. Minthogy az állam által megszabott kötelességei és mentességei voltak, tagjait és azok egész családját, elsősorban a szolgálatba bevonható fiaikat és fivéreiket külön jegyzékekben, gondosan számon tartották, a csoport kötelességeit és jogait szultáni törvénykönyvek szabályozták; szolgálatuk és az ellenében élvezett kiváltságok a családokon belül apáról fiúra, testvérré, unokára szálltak; a békeidőben is rendfenntartással és határvédelemmel megbízottak, azaz katonának tekintett csoportok szultáni kinevezéssel, *beráttal* nyerték el státuszukat; részleges vagy teljes adómentességet élveztek, amely gyakran fiaikra és fiútestvéreikre is kiterjedt, emellett a törvény többségüknek szabad (de el és át nem adható) telket, *bastinát* biztosított; a rendfenntartók és katonáskodók szolgálata körbe járt, a szolgálatban állók és a hadba vonulók költségeit az otthon maradók viselték; szervezetükben egyszerre voltak jelen a preoszmán időkből örökölt és megtartott előljárók és a török katonai és igazgatási hierarchia élükre rendelt tisztviselői, egészen addig, hogy a katonailag fontos, népes szervezeteket a közigazgatási szandzsák-beosztáson átnyúló, szintén szandzsákoknak nevezett egységekbe osztották. Végül a balkáni privilegizált rája jellemzője, hogy tagjai többségben keresztények voltak, akiknek népes rétegeit a világi, szultáni törvények — minthogy nem estek földesúri joghatóság alá, hiszen csak az államnak tartoztak elszámolással — formálisan is kiemelték a rája státuszából.⁵⁰ Ez a papíron rendkívül előnyös helyzet persze mindegyre csorbát szenvedett. A 16. század második felétől egyrészt maga az állam kezdte farigcsálni a privilegizáltak adómentességét, másrészt a helyi apparátus és birtokosok terhelték meg őket mindenféle adóval.

A tényleges katonáskodástól azok a hegyvidéki szabados parasztok álltak a legtávolabb, akik a szultáni vadászatokhoz szükséges ragadozó madarak, elsősorban a sólymok fészkeit rabolták ki, felnevelték a fiókákat, majd a felnőtt madarakat a fővárosba szállították. Sokféle nevük volt, legelterjedtebb a *dogandzsi* (névváltozatai a *sahindzsi*, a *csakirdzsi*⁵¹ és a *bazdar*), a solymász, illetve az *atmadzsadzsi*, a héjász (ők a galambvadászathoz használt héjákat tenyésztették).

⁴⁹ Néhány becslést és számítást idéz, illetve további számításokra alkalmas adatokat közül *Grozdanova*: Bevolkerungskategorien i.m. 46–67.

⁵⁰ Ennek jogilag legvilágosabb megnyilvánulása mentesítésük a dzsizje alól, amellyel a muszlim vallásjog felfogásában a nem-muszlimok hűségüket fejezték ki az állam iránt, egyben megvásárolták szabad vallásgyakorlásukat és biztonságukat; mindezt a privilegizáltak különleges szolgálataikkal érték el. *Hamid Hadžibegić*: Glavarina u Osmanskoj državi. Sarajevo 1966, 2–12, 20–38.

⁵¹ Azonosságukra: Turszki izvori za isztorijata za pravoto v bŕlgarszkitе zemi (Fontes turcici historiae iuris bulgarici) II. Összeállította és kommentálta Bisztra Cvetkova. Szófia 1971, 55.

Azt hihetnénk, hogy rétegük kicsi, ám 1491-ben a Balkán-félszigeten „a solymászok testülete” (*dzsemáat-i bazdaran*) 17.634 háztartásból állt,⁵² 1569-ben pedig csak a vidini szandzsákban 468 solymászt és 238 hégászt, összesen 706 vadászmadárral szolgáló családfőt és családtagot tartottak nyilván, akik, ha szabad telken gazdálkodtak, mentesek voltak a rendszeres és rendkívüli állami adók és a földesúri kapuadó alól,⁵³ míg ha egy szpáhi bejegyzett rájái voltak, meg kellett adniuk a földesúri adókat, így kívül rekedtek az aszkeri rétegen.⁵⁴ (Muszlim dogandzsik gyakran tímár-birtokot élveztek, így 1583-ban az Al-Duna menti szilisztrai kerületben, *náhijében* ötvenen.⁵⁵) Már „katonásabb” annak a nagyszámú, muszlim és keresztény juhtenyésztőnek, *dzselebn*ek, meg rizstermelőnek, *cseltikcsinek* a szolgálata, akik Edirnéhez és Isztambulhoz közel, főleg Bulgáriában és Tráciában állították elő a hadsereg (és a nagyvárosi népesség) két legfontosabb táplálékát, a friss és szárított juhúst és a rizst.⁵⁶ Mind a juhtenyésztők száma, mind a beszolgáltatott állatállomány jelentős volt: a 16. század második felében 25 balkáni körzetben (*kazában*) 9687 dzselep 324.510 állatot volt köteles beadni.⁵⁷ Ahogy a nagyobb várakban a zsoldos védők közé iparosokat is beosztottak, úgy az erősített helyek polgárvároásaiban, környékük falvaiban és a hadsereg felvonulási útjain álló településekben is éltek olyan privilegizált kézművesek — építőmesterek, ácsok, kőfaragók, kovácsok, ij-, nyíl- és pajzsgyártók, kátrány- és szurokkészítők, hegyvidékeken bányászok és sófejtők, vízparti helyeken hajóépítők, evezősök stb. —, akik részleges adómentességük fejében a katonaságnak dolgoztak.⁵⁸ (Ennek az iparos rétegnek a feladata nem azonos azzal az ingyenmunkával, amelyet hódoltsági településeknek is végezniük kellett, s amelynek keretében várat javítottak, hidakat tartottak karban, hajókat vontattak vagy salétromot főztek; ezekért az állandó vagy alkalmanként kirótt munkákért általában nem járt adókedvezmény. A török uralom első évtizedeiben viszont — ezt részletesebben is látni fogjuk — kijelöltek olyan falvakat, amelyek egy-egy meghatározott várban végzett megszabott munkáért testületileg mentesültek a rendkívüli állami adók alól.)

A már egyértelműen katonai feladatokra állított, privilegizált parasztok legfontosabb testületei a *vojnyukoké*, a *martalócoké* és a *ulahoké*, mindhárom tisztán balkáni eredetű.⁵⁹

⁵² *Nikolaj Todorov – Asparuh Velkov: Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.).* Szófia 1988, 270.

⁵³ *Zirojević, Tursko vojno uredenje* i.m. 213.

⁵⁴ *Akgündüz* i.m. IV/1, 385.

⁵⁵ *Grozdanova, Bevölkerungskategorien* i.m. 50.

⁵⁶ *Bistra Cvetkova: Les celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque ottoman (XVe–XVIIIe s.).* In: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day.* London 1970, 172–192. *Elena Grozdanova – Sztefan Andreev: Dzelepite iz centralnija i iztocsnija djal na Balkanite prez XVI. v. – zedölzsenija, sztatut i szocialen szösztav. Isztoricseszki Pregled* 1994–1995:1, 3–31, 1994–1995:2, 23–58. *Zirojević, Tursko vojno uredenje* i.m. 214–216.

⁵⁷ *Grozdanova – Andreev, Dzelepite* i.m. 12.

⁵⁸ *Zirojević, Tursko vojno uredenje* i.m. 193–204. *Sztefan Andreev – Elena Grozdanova: Iz isztorijata na rudarsztvoto i metalurgijata v bölgarszkite zemi prez XV–XIX vek.* Szófia 1993, 168.

⁵⁹ A mindhárom katonaelemről rendelkező legkorábbi, 1581. évi szabályozások (Szendrő) *Akgündüz*, i.m. I. kitap: Osmanlı hukukuna giris ve Fatih devri kanunnameleri. Istanbul 1990, 527–529.

A szláv vojnyuk (akkori és mai formája a bolgárban és a szerb-ben-horvátban *vojnik*) szó harcost, katonát jelent, és jelentett akkor is, amikor a törökök megismerték és átvették. Azokat a többnyire előkelő származású szlávokat jelölték vele, akik elfogadták az oszmán uralmat, és katonai szolgálatot vállaltak benne; cserében kisebb részük keresztényként tímáros szpáhi lett, többségük megmaradt régi földjén, amely a török rendszerben adómentes, a gyakorlatban öröklődő telekké, *bastinává* változott. A vojnyukoknak ez a „nemesi” rétege az oszmánok tényleges katonája, harcosa — vojnyukja — lett, a „vértés” vojnyukok fő foglalkozása biztosan a harc volt (1516-ban csak az aladzsahiszári, azaz kruseváci szandzsákban ezer ilyen tartottak nyilván⁶⁰). Immár oszmán katonai testületüket valószínűleg 1376-ban szervezték meg (és 1878-ban számolták fel).⁶¹ A szervezet másik alkotóelemét privilegizált parasztok adták. Kezdetben még ők is valóságos katonai feladatokat kaptak főleg az éppen aktuális határvidékeken, később szolgálataik differenciálódtak.⁶² Többségük bolgár volt, ők — közel lakván Edirnéhez és Isztambulhoz — a szultáni istállók állatait gondozták: kaszálták a kincstári kezelésben tartott réteket, szárították és a kijelölt helyekre szállították a szénát, ellátták a lovakat és a kisebb számú más állatot, tevéket, öszvéreket stb. Szultáni parancsok rendelték őket meghatározott napra a fővárosba, ahol lóval és a „szükséges eszközökkel”, feltehetően kaszával kellett jelentkezniük.⁶³ A félsziget többi táján, Boszniában, Macedóniában, Tesszáliában, Albániában, Hercegovinában, Észak-Szerbiában és a Dráva-Száva közén kevesebb parasztot emeltek vojnyuk-státuszba, ők azonban „katonásabbak” maradtak, a határokat és a belső rendet védték. Bosznia 1516. évi törvénykönyve több várat és várost sorol fel, és meghatározza, hogy a városokban húsz, a várakban ötven vojnyuk telepedjék le, bírjon házat bennük, s ott „a határvidéken álló várakra vigyázzon”.⁶⁴ De ez a katonáskodó réteg sem szabadult meg a segédszolgálatoktól, hadjáratokban az ő feladata volt a sereg állatainak gondozása⁶⁵ (s hogy a dolog kicsit zavarosabb legyen, dzselebekkel öszteteszethető vojnyukok is felbukkannak a forrásokban, olyanok, akik juhot tenyésztettek és szolgáltattak be⁶⁶). A saját bégek alá rendelt vojnyukok többezres tömeget alkottak, a 16. század elején a Balkánra számított 832.707 keresztény egy százaléka, 7.851 élvezett vojnyuk-státuszt.⁶⁷ Szervezeti egységeik, odzsakjaik három-öt emberből — leggyakrabban háromból — álltak, akik közül egymást váltva egy volt köteles szolgálatra jelentkezni. A kihalt vagy kiöregedett vojnyuk helyére közeli hozzátartozója, fia, veje, unokaöccse került, ő vette át a család használatában álló, adómentes földet is; elvben csak szükségben, ha nem akadt rokon, léphetett az örökébe külső pályázó. Szervezetük fenntartására a hivatalok nagy

⁶⁰ *Halil Inalcik*: Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. I. Ankara 1987 (második kiadás), 157, 175.

⁶¹ *Yavuz Ercan*: Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve vojnyuklar. Ankara 1986, 1–8.

⁶² *Inalcik*, Fatih devri i.m. 175–176.

⁶³ *Cvetkova*, Les institutions ottomanes i.m. 64. *Kiel*, Art and Society i.m. 76. A kasza vitatott: *Ercan* i.m. 23.

⁶⁴ *Akgündüz* i.m. III, 378.

⁶⁵ *Ercan*, Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar i.m. 27–29.

⁶⁶ *Grozdanova – Andreev*, Dzselepíte i.m. 21–23.

⁶⁷ *Barkan*, Essai sur les données statistiques i.m. 32, 34.

gondot fordítottak, nemcsak a már szolgálatban állókat, hanem a lehetséges utódokat (*zevaïd*) is külön jegyzékekben tartották számon. Ez utóbbiak száma meglepően magas, 1491-ben az egész Balkán-félszigeten 16.533 adózó egységüket (*háne*) tartották nyilván.⁶⁸

1548-ból fennmaradt a szultáni istállóiban szolgáló bulgáriai vojnyukok jegyzéke,⁶⁹ amelynek első valahány lapja sajnos elveszett, de csonkaságában is kíváncsian alkalmas arra, hogy a vojnyukok — és rajtuk keresztül a többi, logikájában hasonló — katonaparaszti testület működését közelebbről megvizsgáljuk. A vojnyukok, akik Bulgáriában csak maguk által lakott falvakban is, de a közönséges rájával keveredve is éltek,⁷⁰ három, a szilisztrai kerületben négy fős egységeket, odzsakokat alkottak, amelyekben az éppen szolgálatra soros tagot írták be vojnyuknak, az otthon maradókat jamakoknak, de természetesen valamennyien vojnyukok voltak. Számuk a csonka listán 4.065 fő (1340 vojnyuk és 2725 jamak). Az olvasó első élménye a lista mind formai, mind tartalmi gondossága. Nem találunk benne olyan embert, akinek az apai neve vagy a lakóhelye hiányoznék, gyerekjáték volt a számon tartottak azonosítása; a kerekítve négyezer vojnyukból 19 olyan akadt, akiről a szemle során derült ki, hogy korábban két odzsakba is bejegyezték, kettőről pedig az, hogy birtokosok adófizető rájája (ez mindössze fél százalékos adminisztrációs hiba egy olyan paraszti népességben, amely valamilyen mértékig mozgásban volt), most a hibát 21 új vojnyuk felvételével korrigálták; a 4065 vojnyuk-helyből összesen kettő állt üresen, mert gazdáik éppen akkor haltak meg, egyen kiöregedett ember várta utódát, három odzsakban pedig csak egy jamak árválkodott kettő helyett: ebben merül ki az összes rendetlenség. Tiszteletre méltó pontossággal jegyezték be viszont az összes cserét, megjelölték az okukat is (ez csak tizenegy esetben maradt el), bejegyezték, ha volt, a vojnyuk rangját és állását: pap, elöljáró, jövevény, vándor stb.

A lista stabil, jól működő szervezetet mutat, amelyben erős volt ugyan a mozgás, a cserélődés, ezt azonban a rövid életkor okozta. A 4065 vojnyukból 1008 (azaz éppen az összeírtak egynegyede) került be a listába frissen beállt emberként, és 997 esetben tudjuk, hogy elődje miért vált ki a testületből. A 997 új vojnyuknak a 84 százaléka (835 fő) kihalt vagy kiöregedett, beteg, megnyomorodott, megvakult elődöt váltott fel (kevesen érték meg az obsitos kort, a többség, 770 vojnyuk meghalt), 2 százaléka az adminisztrációs hibák kijavításának köszönhette felvételét. Csak a maradék 14 százalék állt be olyanok helyére, akik elszöktek, vagy „nem voltak jelen”. A 141 odébbálló jó része biztosan legényember volt (ha csak nem tippelünk arra, hogy egész családok menekültek a privilegizált helyzetből és az adómentes telektől), mindössze két, családját odahagyó vojnyuk-apa akadt, akinek a helyére a fia került. A stabil rendszer szabályai egy ponton nem működtek, nem működhettek: az utánpótlást nem sikerült a a szűk családokon belül biztosítani. Az 1008 megüresedett helyből csak 395-re jutott közeli családtag, 332-re fiú, 52-re testvér és 11-re vő. 613 új vojnyuk kívülről jöttek látszik, bár az unokatestvéri és unokaöccsi rokonságot az írások nem jegyezte.

⁶⁸ *Todorov – Velkov*, Situation démographique i.m. 89–91, 245–246.

⁶⁹ Izvori za bõlgarszkata isztorija (Fontes turcici historiae bulagicae) XX, Turszki izvori za bõlgarszkata isztorija V. Szerkesztette és kommentálta Bisztra Cvetkova. Szófia 1974, 39–133.

Ismerve a magyarországi török várőrségek nagyon erős belső mozgását, cserélődését, a katonák tömeges kilépését, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a paraszti, alkalmi katonáskodás előnyei: az adómentes föld, a saját gazdaság, a lakóhely állandósága és a mindezzel együtt járó kiváltságok ezt a formát vonzóbbá és stabilabbá tették, mint a távoli, gyakran cserélgetett, kietlen-rozoga várakban töltött, sokszor család nélküli, sovány zsolddal honorált várkatonai szolgálat. Bizonyára nem véletlen, hogy a szófiai körzet vojnok státuszú falvaiban a 15–16. században templomok és kolostorok sora épült.⁷¹

A délszláv vojnyukok nálunk kevésbé ismert testülete után újra ismerősökkel találkozunk, a *martalócokkal* (a szó török alakja *martolosz*). Ez is preoszmán, szintiszta balkáni eredetű szervezet. Maga a név a görög *amartolosz/armatolosz* szóból ered, amely fegyverest jelentett;⁷² a balkáni oszmán hadszervezetben meghatározott katonaréteget neveztek így, hogy azután a martalócokat közelről ismerő magyarok nyelvében a szó a katonai jelentés mellett egyre erősebb pejoratív tartalmat kapjon,⁷³ annyira, hogy ma már a rablóval azonosítjuk. Pedig eredetileg, a Bizánccal folyó háborúk kezdetén a martalócok még a törökök ellen harcoltak, ám az erőviszonyokat felismerve hamar az erősebb oldalra álltak. Szervezetük felállítása és betagolása az oszmán haderőbe az 1420–1430-as évtizedek eredménye.⁷⁴ A határokon a 16. század közepéig elsősorban katonaként használták őket: Észak-Bulgáriától a Duna és a Száva-Dráva mentén, onnan az adriai partszakasszal szemben álló végeken át le egészen Móraéig széles sávban őrizték a várakat és általában a határt. Ebben a rendszerben az 1520-as évekig kiemelkedő jelentőségre emelkedett a Magyarországgal átellenben fekvő Észak-Szerbia és Észak-Bosznia, amelyeknek folyóparti váraiban nagy számban állomásoztak a flottillában is szolgáló martalóc egységek.⁷⁵ A 16. század elején elsősorban Észak-Szerbiában, a szendrői szandzsákbán 82.692 martalóc és vlah családot tartottak nyilván, ami a Balkán-félsziget 832.707 keresztény háztartásának éppen az egytizede.⁷⁶ Amikor a hódítások átlépték a Szávát, a folyóközi várak is megteltek velük. Egy 1541. április 27-én, tehát még a budai hadjárat megindulása előtt lezárt zsoldlistába⁷⁷ tizenöt al-dunai, szávai, drávai és szerémségi vár és három megerősített város összesen 1916 martalócat jegyezték be; a listában 5240 zsoldos várvédő neve áll, a martalócok részesedése tehát 37 százalékos (ha a nagyobb várak zsold-tímárossainak számát is ismernénk, arányuk akkor sem igen szállna egyharmad alá). A legnagyobb martalóc hadtest, szám szerint 543 fő ekkor az előretolt hadállásban, Eszéken állomásozott. A várőrségek martalócainak nagyobb része gyalogosan, ki-

⁷⁰ *Grozdanova*, Bevolkerungskategorien i.m. 56–58.

⁷¹ *Kiel*, Art and Society i.m. 76.

⁷² *Milan Vasić*: Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Sarajevo 1967, 19–20. Idegen nyelvű összefoglalásai: *Die Martolosen im Osmanischen Reich*. Zeitschrift für Balkanologie 2(1964), 172–189., illetve *Osmanlı İmparatorluğunda martoloslar*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 31(1977), 47–64.

⁷³ *Kakuk Zsuzsa*: A török kor emléke a nagyvár szókincsben. Budapest 1996, 43–45; becézés 1663-ból: „Júdás szabású martaluc kurafi”.

⁷⁴ *Vasić*, Martolosi i.m. 29–31.

⁷⁵ Ua. 34–35, 57, 80–87.

⁷⁶ *Barkan*, Essai sur les données statistiques i.m. 34.

⁷⁷ Österreichische Nationalbibliothek (Bécs, a továbbiakban ÖNB) Mxt 567.

sebb része lovon szolgált, de megtalálhatók a dunai, a szávai, ritkán az adriai flotta hajóin is.⁷⁸ Feladatuk nem merült ki a várvédelemben és a vízi szolgálatban, hanem — a határokon folyó háború részeként — beletartozott a portyázás, a rabszedés és a kémkedés is.⁷⁹

A félsziget belsejében előbb kisszámú, a 16. század második felétől egyre nagyobb tömegű martalóc volt jelen, akiket biztonsági és rendőri feladatokkal bíztak meg; a martalócok ilyeneket kezdettől elláttak.⁸⁰ Míg a várakban szolgáló társaik valóságos katonák, ők inkább privilegizált katonaparasztok. Őket is kiválogatták, helyi és fővárosi eljárás után szultáni irattal nevezték ki, szerződést kötöttek velük, katonai előjáróik voltak, ennyiben katonák. Annyiban azonban kiemelt parasztok, hogy városokban és falvakban laktak, adómentes földjük volt, és a helyi hivatalok irányítása alatt a rendre és biztonságra ügyeltek, segítettek az adóösszeírások elkészítésében, az adók behajtásában, az elszökött parasztok felkeresésében, a nomádok letelepítésében stb.⁸¹ Ez utóbbi tennivalók azonosak azokkal, amelyeket a török hatóságok a helyi előjáróktól kívántak meg. Mind a katona-, mind a rendőr-martalócok és családjaik számtalan kiváltságot élveztek. Mentessültek a dzsizje és a rendkívüli állami adók, a földesúri kapuadó — vagy legalább ezek egy része — és egy sor más szolgáltatás alól, a bányákhoz rendelték átalányadóval váltották meg magukat „a régi vlah szokás szerint”.⁸² Nem lebecsülendő, hogy az anyagi haszonnal járó mentességek mellett többségük rendszeres zsoldot húzott, részesült a portyák hasznából, új szultán trónra lépésekor ajándék járt neki. A már ismert rend szerint a martalócot lehetőleg fia vagy közeli hozzátartozója követte a szolgálatban.

A katonaparaszti népelemek közül utolsónak maradtak a *vlahok*, törökül *eflakok*, akik az oszmán törvénykönyvek szerint talán a legvilágosabb, legegységesebb jogállást élvezték, meghatározásuk mégis a legnehezebb, különösen ha a magyar hódoltság déli felét elárasztó délszlávok közül próbáljuk elkülöníteni őket. A szó ugyanis ekkorra már három jelentéssel bírt, amelyek az esetek véltetően nagyobb részében egybeestek, ám ebben nem lehetünk mindig biztosak. Az első, eredeti jelentés az etnikumot jelölte: a romanizált, pásztorkodó ősrómánok őshazájából — a Nyugat-Balkán, Rila és Nyugat-Rodope hegyvidékéről⁸³ — az egész félszigeten széttrajzott népeiséget.⁸⁴ A legújabb korig a románok kisebb-népeesebb maradványai Észak-Szerbiában, Észak-Görögországban és Macedóniában

⁷⁸ Vasić, Martolosi i.m. 63.

⁷⁹ A katonáskodó martalócokra lásd még Milan Vasić: Martolosi u periodu ospona osmanske države. Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine 14(1963), 11–65.

⁸⁰ Robert Anhegger: Martoloslar hakkında. *Türkiyat Mecmuası* 7–8(1940–1942), 289, 298.

⁸¹ Vasić, Martolosi i.m. 113–118.

⁸² Ua. 42–45, 128–130. Cvetkova, Les institutions ottomanes i.m. 65. *Akgündüz* i.m. I. 528., V/II. 354–355. M. Berindei – A. Berthier – M. Martin – G. Veinstein: Code de lois de Murad III concernant la province de Smederevo. *Südost-Forschungen* 31(1972), 146, 153.

⁸³ Gáldi László – Makkai László szerk.: A románok története különös tekintettel az erdélyi románokra. H. é. n., 35. *Gottfried Schramm*: Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához. Budapest 1997, 48–67. A két munkában meghatározott „őshaza” nem fedi teljesen egymást, de ez a török kori vlahok szempontjából nem bír jelentőséggel.

⁸⁴ Elterjedtségükre jellemző, hogy a 11–12. században még a kolostorokkal megrakott Athosz-hegyet is többszáz vlah család lakta. *Hunfalvy Pál*: Az oláhok története. I–II. Budapest 1894, I. 270, 312.

(ezek az arománok vagy macedorománok), Szaloniki környékén (meglenorománok), illetve Isztriában (isztrománok) tartottak ki,⁸⁵ a 15–16. században azonban mindenfelé jelentős tömbjeik éltek. Így Görögországban Epirusz és Thesszália hegyeiben, különösen a Pindoszban, fel egészen az albán határig annyian, hogy Thesszáliát a 13–14. században Valachiaként vagy Nagy Valachiaként is emlegették.⁸⁶ Valószínűleg már a török korban árasztották el Északkelet-Boszniát, és — ha a török törvények vlahjai ebben az esetben is az etnikumot jelölték — jutott belőlük Hercegovinába⁸⁷ és Montenegróba is. Az oszmán forrásokban legtöbbet emlegetett, legfontosabb vlah szállásterület Észak-Szerbiában feküdt, Vidintől délnyugatra, a Duna-Morava-Timok vidékén,⁸⁸ ahol még századunk elején is 300.000-re becsülték a román népességet.⁸⁹

A vlah szó másik jelentése az etnikumra jellemző foglalkozásból, a pásztorokodásból önállósodott, és népi hovatarozás nélkül a transzhumáló pásztor elnevezése lett. Ez a jelentésbővülés a Balkán-félszigeten már a 11. századtól egyre elterjedtebb,⁹⁰ és valószínű, hogy a török törvénykönyvek vlahjainak egy része is mindenféle néphez tartozó, vlah jogállású pásztor, biztos kiválogatásukra azonban a források nem alkalmasak. A szó foglalkozássá bővülése a 16. századi Magyarország peremvidékein és közvetlen szomszédainál is megjelent: a vándor pásztort az Északi-Kárpátoknak nemcsak magyarországi oldalán, a ruszinoknál és a szlovákoknál nevezték vlahnak, hanem a túloldalon, a lengyelországi és a morvaországi lejtőkön-alföldeken is.⁹¹

Végül a szó harmadik (nem annyira jelentése, mint inkább) tartalma a vlah jogállás, amely a Kárpátoktól Thesszáliáig eltérő formákban, de mindenütt megvolt. Azzal minden, a témával foglalkozó szakember egyetért, hogy — bár I. Szelim 1516-ban elrendelte, hogy „a despoták törvénye néven ismert dőre szokásjog eltöröltessék”⁹² — a török uralom alá került vlahok jogállása a feltehetően bizánci eredetű középkori szerb szabályozás, a *vlaski obicsaj*, a *ius valachicum* oszmánná gyúrt változata, amely a török „keresztségbn” az eflak szokásjog, az *adet-i eflakije* nevet kapta.⁹³ E gyűjtőfogalom területenként és az idő múlásával kisebb eltéréseket mutat, de a lényege

⁸⁵ Gáldi – Makkai, A románok története i.m. 33. Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajanában. Budapest 1935, 16–23.

⁸⁶ Hunfalvy, Az oláhok története i.m. II. 316. Kiel, Art and Society i.m. 87.

⁸⁷ 1469-ben a hercegovinai szandzsákban 4616 vlah családfőt és 198 nőtlen fiút írtak össze. Inalcik, Fatih devri i.m. 153.

⁸⁸ Nicoară Beldiceanu – Irene Beldiceanu-Steinherr: Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves. Südost-Forschungen 24(1955), 103–118. Nicoară Beldiceanu: La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et Selim I. Revue des études roumaines 3–4(1957), 111–129. (A két tanulmány új kiadása: Nicoară Beldiceanu: Le monde ottoman des Balkans (1402–1566). Institutions, société, économie. London 1976, III. és II. tétel.) Kiel, Art and Society i.m. 86–87. Cvetkova, Les intitutions ottomanes i.m. 61–62.

⁸⁹ Corneliu Diaconovich: Enciclopedia Romana. III. Nagyszében 1904, 802.

⁹⁰ Tamás, Rómaiak, románok és oláhok i.m. 46–48.

⁹¹ Kniezsa István: A tót és lengyel költözőkódó pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethnographia-Népélet 1934:1–2, 1–12.

⁹² Halil Inalcik: Adaletnameler. Belgeler 2(1965):3–4, 95–99. Akgündüz i.m. III. kitap: Yavuz Sultan Selim devri kanunnameleri. Istanbul 1991, 461.

⁹³ A vlah jogállásról szóló ismeretek korrekt, világos összefoglalása Anca Tanasoca: Autonomia vlahilor din Imperiul otoman in secolele XV–XVII. Revista de Istorie 34(1981):8, 1513–1530.

egyértelmű. A vlahok tényleges katonai szolgálatra kötelezett, privilegizált parasztok (főleg pásztorok), akik a katonáskodás mellett rendkívül kedvező átalányadóval tudták le köteleességüket az állam iránt; szervezetükben oszmán és saját elvek, hagyományok és intézmények keveredtek. A vlah közösség alapegysége a család (háztartás, füst); a rendszer kikristályosodásának idején, a 15. század utolsó évtizedeiben a szendrői-vidini régióban öt, Boszniában és Hercegovinában általában tíz, ritkán tizenöt család volt köteles egy harcost állandóan fegyverben tartani a környék folyamatos védelmére, háború idején azonban minden családból egy fegyveres lovasnak kellett hadba vonulnia⁹⁴ (a harcoló vlahokat a szó eredeti jelentésében gyakran szintén vojniknak hívták). Az adó nagyobb részét is a családokra vetették ki. Alapja a forint-, törökül *flóri*-adó volt, ezért lett a vlah megjelölés szinonimája a flóri-fizető, a *flóridzi*: minden vlah háztartás egy aranyforinttal tartozott a kincstárnak, amelyet akcséra számoltak át, s kiegészítettek néhány kisebb tétellel, évente egy kos és egy bárányos anyajuh szintén átszámított értékével. A maradék kötelezettség a vlahok *katunnak* nevezett közösségeit terhelte; ez a fogalom Albániától a szláv területeken át Havasalföldig mindenütt létezett, és a pásztorok együtt vándorló csoportjait és azok állandó szállásait jelölte.⁹⁵ 1476-ban Észak-Szerbiában húsz,⁹⁶ a következő évtizedek már idézett török törvényei általánosan ötven flóri-fizető háztartást vettek egy katunnak, és erre az egységre róttak ki még további beszolgáltatni valókat, egy sátrat, lószerszámot, két kost, sajtot és egyebet. Mindez pénzre átszámítva egy háztartást évi 75–83 akcse adóval (később 90 akcséval) terhelte meg, ami igen mérsékelt, hiszen a vlah jogállás minden más adó alól mentességet biztosított.⁹⁷

A katonáskodó vlahok legfőbb elöljárója a terület szandzsákbégje volt, aki — ahogy általában — emberei, a *vojvodák* és a *szubasik* útján tartotta a kapcsolatot a vlahokkal is.⁹⁸ Az oszmán törvények a helyi katonai-polgári adminisztráció e szokásos vezérhármasa mellé a rendszerbe emelték a vlahok saját elöljáróit is: kerületenként, *náhij*enként a *kenézeket*, falvanként a *primityurokat*.⁹⁹ A nem egyszerűen elfogadás és átvétel, hanem a rendszerbe emelés azt jelenti, hogy addig, amíg a katonáskodó vlahok a balkáni oszmán megszállásban, a határvédelemben és a további terjeszkedésben fontos szerepet játszottak, e saját elöljárók elsősorban

⁹⁴ II. Mehmed hercegovinai és szendrői kánunja *Akgündüz* i.m. I, 494, 527–528. A branicsevői, vidini, szendrői, boszniai és hercegovinai vlahoknak II. Bajezid által adott kánunok *Akgündüz*, i.m. II, 73, 380–381, 406–409. *Hóvári János*: Adalékok az eflak-kérdés történetéhez. Keletkutatás 1992 ősz, 86–88.

⁹⁵ *Hunfalvy*, Az oláhok története i.m. II. 313. *Gáldi – Makkai*, A románok története i.m. 78. *Tamás*, Rómaiak, románok és oláhok i.m. 140. *Schramm*, Korai román történelem i.m. 55.

⁹⁶ *Dušanka Bojanić-Lukač*: Vlaši u Severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni. Istorijski Časopis 18(1971), 256.

⁹⁷ A szolgáltatásokat részletező, 1527. évi szendrői vlah-kánunnáme magyar fordítása *Hóvári*, Adalékok i.m. 87–88.

⁹⁸ A vlahok fölötti rendelkezésért a szandzsákbégek időnként a központi hatalommal is szembe szálltak, s előfordult, hogy a 16. század második felében, a vlahok csillagának alászálta után, a szandzsákbégek győztek, pl. 1586-ban a vidini bég. *Dušanka Bojanić-Lukač*: Negotinska krajina u vreme turske vladavine. Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu 31–32(1968–1969), 65–110.

⁹⁹ Pl. a zborniki szandzsák legnagyobb kenézségébe, amely a krupányi néhijével volt egyenlő, 38 primitivység tartozott. *Milan Vasić*, Knezine i knezovi timarlike u Zvorničkom sandžaku u XVI vijeku. Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine 10(1959), 259.

a török hadigépezet parancsvégrehajtói voltak, és csak másodsorban az alájuk osztott terület és népesség embrionális autonóm szervezeteinek vezetői. Kinevezésükben vagy leváltásukban a szandzsákbég szava döntött,¹⁰⁰ feladataikat — közreműködés a katonáskodó vlahok naprakész nyilvántartásában, az adóbehajtásban, a rendfenntartásban — szultáni törvénykönyvek határozták meg. Mind ezért a kenézeknek is meghatározott ajándékok jártak „alattvalóiktól”, őket illetve büntetéspénzeik egytizede, szabad földjük, bastináik művelésére munkásokat alkalmazhattak, és ami a legfontosabb: sokuk tímár-birtokot élvezett, amely a hatóságok megelégedésére tevékenykedő kenéztől a poszttal együtt a fiára szállt. Ezekért az előnyökért érdemes volt versenybe szállni és kenéz-dinasztiákat alapítani. Egy keltezetlen 16. századi, Szarajevóban kiállított irat pl. a zvorniki szandzsák Dolna Jaszenica falvában székelő új kenéz kinevezéséről tudósít, akinek már nagyapja és apja is ezen a poszton állt szultáni kinevezéssel, és birtokolt adómentes bastinát, s most ő van soron, hogy mindezt megörökölje a tennivalókkal együtt: szálljon lóra az esedékes hadjáratban, és segítsen az adók begyűjtésében.¹⁰¹

A balkáni népeknek azok a rétegei, amelyek tényleges katonai szolgálatban álltak, gyakran nehezen különíthetők el egymástól. Nagyon valószínű, hogy az oszmán hadigépezetbe beszipantott balkániak — ha voltak is nagyjából népre szabott feladataik — sokszor ott tették a dolgukat, ahol szükség volt rájuk, ahová éppen állították őket. Felhasználásuk legfontosabb területe a határvédelem és a szomszédos ellenséges országok pusztítása volt, s ebben vojnyukok, akindzsik, martalócok és vlahok egyaránt részt vettek, egymást váltották és helyettesítették,¹⁰² alkalmanként talán maguk sem tudták, hogy éppen milyen minőségben. I. Szelim, majd I. Szulejmán szultán törvénykönyve úgy rendelkezett, hogy a Szendrő környéki vlahok a portyákban, *akinokban* valamennyien kötelesek részt venni,¹⁰³ ilyenkor akindzsiként harcoltak. A Vidin, Szendrő és Branicsevo vidéki katonáskodó népesség vojnyukjairól és vlahjairól a korai, 15. századi összeírások és kánonok általában együtt, azonos szabályokkal rendelkeznek, vlah falvakban vojnyukokról beszélnek,¹⁰⁴ és a forrásokat használó kutatók is gyakran nevezik e népességet vlah vojnyukoknak, teljes joggal, mert a két kategória összemosódik. Egyes szerbiai bányákat „a régi vlah szokás” szerint adózó martalócok műveltek és védtek.¹⁰⁵ Az epiruszi vlahokat I. Szulejmán 1537. évi rendelete ugyanazzal a belső rendészeti feladattal bízta meg, amelyet a martalócok a félsziget belső vidékein láttak el, és armatosoz (azaz martalóc) kapitányságokba szervezte őket.¹⁰⁶

¹⁰⁰ *Akgündüz*, i.m. III, 460.

¹⁰¹ *Branislav Djurdjev*: O knezovima pod turskom upravom. *Istorijski Časopis* 1(1948):1–2, 158–159.

¹⁰² Egy 1560. október 2-án kelt, a szendrői bég felterjesztésére válaszoló szultáni rendeletből az derül ki, hogy a szendrői szandzsák határvédelmét addig 600 martalóc látta el, nemrég viszont adómentesség ellenében a kenézek vezette vlahok vállalták az összes teendőt; a bég figyelje, melyik társaság válik be jobban, az maradjon szolgálatban. 3 numarali mühimme defteri (966–968 / 1558–1560). Ankara 1993, 1585. tétel.

¹⁰³ *Akgündüz* i.m. III, 459., IV/I. 398.

¹⁰⁴ *Akgündüz* i.m. II, 73. *Beldiceanu*, La région de Timok-Morava i.m. 112.

¹⁰⁵ *Vasić*, Osmanlı İmparatorluğunda martoloslar i.m. 57.

¹⁰⁶ *Beldiceanu*, Les Roumains à la bataille d'Ankara i.m. 448.

Alább még szólok arról, itt csak utalok rá, hogy 1544-ben az esztergomi martalócok egy része nyilvánvalóan vlah volt. Ezekben az esetekben a vlah és a martalóc közötti határ tűnt el olyannyira, hogy a kortárs európaiak a két katonaelem rendszeresen összekeverték.¹⁰⁷

A várakba beosztott martalócok és az akindzsik tisztán katonai tizedbeosztásától eltekintve valamennyi szervezet a kenézekre és a primityurokra épült, ez is egyike azoknak a tartalmi jegyeknek, amelyek megkönnyítették a csoportok egymásba mosódását. És élt egy további, rejtélyes, a szakirodalomban sem fényesen megfejített terminus, amely e katonáskodó népcsoportokat egybefűzte, a *harami*. Alapja az arab *haram* szó, amelynek a jelentése 'tiltott' (lásd hárem), szűkebb értelemben a 'bűn', a harami pedig 'rabló, bandita'. Oszmán-török közvetítéssel a szó az összes balkáni nyelvben megjelent, a magyarba már délszáv végződéssel, haramiaként vonult be.¹⁰⁸ A 16. században ez a rabló jelentésű harami is jelen volt az oszmán forrásokban,¹⁰⁹ azonban a szó inkább egy hol zsoldért, hol paraszti privilégiumokért szolgáló katonanépséget jelölt. Sajnos csak elvétve fordul elő; az esetekből úgy látszik, hogy a határvédelemben szolgáló martalócok és vlahok saját terminusává vált.

A várszolgálatra rendelt, zsoldot húzó martalócokat elvétve haramiknak, parancsnokukat *haramibasinak* vagy a haramik főnökének (*szer-i haramijan*) nevezték, nemcsak a Balkánon, hanem a magyarországi hódoltságban is. Haramibasi állt a zborniki martalócok élén 1476-ban,¹¹⁰ ahogy 1543–1544-ben a váci martalócok parancsnoka, Behrám is 'a nevezett haramik feje', itt tehát a martalóc és a harami szinonimák.¹¹¹ Ugyanez a helyzet egy bő évtizeddel később, 1557-ben is, amikor a drégelyi és a nógrádi martalócok parancsnokait titulálták a haramik fejének.¹¹² Feltűnő, hogy mindhárom esetben határvárról volt szó. A várbeli martalócoknak ez a szinonim megnevezése később eltűnt.

Fellelhető viszont még egy ideig a hódoltság déli sávjába határszolgálatra betelepített balkániaknál, vélhetően vlahoknál. A szegedi szandzsák 1560–1561. évi adóösszeírása rögzítette, hogy Zombor és Baja között három üres falut műszellem státuszú, teljes adómentességet nyert és a környék védelmére rendelt katonaparasztok népesítettek be, akiknek előjárója szintén 'a nevezett haramik feje',¹¹³ azaz itt a harami a műszellem-vlah határvédő szinonimája. Nyilván nem véletlen, hogy a harami terminus a Habsburg szolgáltba állt vlah határvédőknél is felbukkan. II. Ferdinánd 1630. évi diplomájában a harami a katonáskodó vlahok szervezeti alapegysége, amelynek élén vojvoda állt; a haramik kapitányságokba szerveződtek.¹¹⁴

¹⁰⁷ Vasić, Martolosi i.m. 220.

¹⁰⁸ Kakuk, A török kor emléke i.m. 35–37.

¹⁰⁹ A fosztogató *hajdukok* vezéreit pl. *harambasik*knak hívták; később, a 17. század végén kegyelemben részesített tagjaikat beépítették a martalócok rendfenntartó szervezetébe. Vasić, Martolosi i.m. 224.

¹¹⁰ Vasić, Martolosi u periodu uspona i.m. 29.

¹¹¹ ÖNB, az 1543-as zsoldlista Mxt 566, 150; az 1544-es lista Mxt 568, 68.

¹¹² ÖNB Mxt 614, 99, 112.

¹¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Isztambul, a továbbiakban BOA), Tapu 332, 249–252. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése.

¹¹⁴ Jean Nouzille: Histoire de frontières l'Autriche et l'Empire ottoman. Párizs 1991, 80.

Végül a terminus az akindzsiknál is élt, azaz ebben az esetben is egy határ-szolgálatra rendelt, katonaparaszti elemnél. Azt a középnagy portyájukat nevezték 'haramiságnak' (*haramilik*), amelyet nem az akindzsi-bégek vezettek, de amelyben a résztvevő katonák száma meghaladta a százat.¹¹⁵

Kísérlet a műszellem-szervezet felállítására a magyar Baranyában

A törökök az 1543-as hadjárat után azonnal nekiláttak annak, hogy a privilegizált, katonáskodó rája-réteget Magyarországon is életre hívják (az egy évtized múlva felálló temesvári vilájetben olyan csodabogarak is megjelentek, amilyenek a solymászok, a sahindzsik¹¹⁶). Törekvésük teljesen indokolt: 1552-ig, de inkább 1566-ig új tartományuk határán még nem épült ki egybefüggő, a határt legalább nagyjából lezáró várláncolat, a magukban álló várak között és körül fekvő területeket, a frissen behódoltatott falvakat még semmi nem biztosította. A szervezet kiépítése egybeesett az első adóösszeírások elkészítésével: a népesség számbavétele teremtett alapot ahhoz, hogy kiválasszák belőle a határvédelemre szánt réteget.

Legalábbis furcsa, és különösebb bölcsességre sem vall, hogy miközben a Duna-Tisza köze déli fele az 1520-as évtized török hadjáratai és Cserni Jován seregének járásai miatt már régen népességet cserélt, és erősen elszerbesedett, a privilegizált rája félkatonai, határvédő szervezetét elsőként a színmagyar Baranyában állították fel. Az eljárás több okkal is magyarázható, valószínűleg mind együtt hatott. Katonailag valóban a kialakuló baranyai hódoltság volt a védtelenebb: miközben az 1545–1546-ban összeírt, tehát már behódoltatott terület Szigetvár nyugati előteréig nyúlt, a határon egyetlen török vár, Görösgál állt, a két nagy erősség, Pécs és Siklós túlságosan keletre feküdt. Talán már ekkor számolnunk kell azzal a török védelmi koncepciót nagy hangsúllyal befolyásoló „mániával” is, amely az osztrák tartományokra néző délnyugat-dunántúli hódoltságot a többi határterületnél előbbre sorolta, és jobban megerősítette. Nyilván az is súllyal esett a latba, hogy míg a Duna-Tisza köze déli felén a balkániak be- és továbbbándorlása a jelek szerint csak 1560 körülre állapodott meg, addig Baranyában helyhez kötött, stabil népességre lehetett a rendszert építeni.

Baranya 1545–1546-os első összeírásában,¹¹⁷ utána az öt, illetve hat évvel későbbiekben¹¹⁸ a behódoltatott terület nyugati határán húzódó falvak széles sávjában hemzsegnek a szabados parasztok, a műszellemek. Falvaik két sarló alakú,

¹¹⁵ Fodor Pál: Adatok a magyarországi török rabszedésről. Hadtörténelmi Közlemények 109(1996):4, 136.

¹¹⁶ A temesvári szandzsák 1566. évi adóösszeírása a solymászok listájával BOA Tapu 364, 480. Káldy-Nagy Gyula isztambuli gyűjtése.

¹¹⁷ A mohácsi szandzsák összeírása: BOA Tapu 441, Káldy-Nagy Gyula gyűjtése. Datálása: Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest 1977, 11.

¹¹⁸ 1550–1552-ben a terület két szandzsákra, a mohácsira és a görösgálira oszlott, amelyek együtt tartalmazzák azokat a településeket, amelyeket az előző mohácsi defter egymaga. A mohácsi szandzsák ekkori összeírása: BOA Tapu 443, Káldy-Nagy Gyula gyűjtése. Datálása 1550–1551-re: Káldy-Nagy, A budai szandzsák 1559. évi összeírása i.m. 12. A görösgáli szandzsák összeírása: BOA Tapu 646, Káldy-Nagy Gyula gyűjtése. Datálása 1552-re: Fodor, Egy szeldzsuk intézmény i.m. 370, 98. jegyzet. Az összeírások helyneveit Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest 1960. névanyagának és térképének, néhány esetben Engel Pál kiadatlan térképeinek a segítségével azonosítottam.

széles sávban keretezték a baranyai hódoltságot. A felső sarló a még megerősítetlen náhije-székhely, Szentmárton alól indult, összekötve azt a tőle délre fekvő másik náhije-központtal, Szentlőrincsel. A sarló innen délkeletnek fordult, legtávolabbi pontjai a Siklós nyugati előterében fekvő Felpós, Siklóstól keletre pedig Kövesd. A műszellemekkel megrakott falvak a Szentlőrincet karéjozó szakaszon álltak legsűrűbben, Siklós körül teljesen megritkultak. A másik, déli sarló a Görösgáltól északra álló Hatvan és Kálmán falvaktól indult, haladt dél felé a Dráváig, majd annak északi partját követte kelet felé. Falvai legsűrűbben két további, megerősítetlen náhije-székhelyet öleltek körül, Vaskaszentmártont és Selént (ma Selylye). Az egyetlen erősített helyet, Görösgált viszonylag kevés műszellemes falu övezte, ezen a szakaszon a védelem a vár 105 fős zsoldos védőseregére hárult.¹¹⁹

1545–1546-ban a Szentmártontól Siklósig húzódó határsávban, az északi sarlóban 69 olyan falu feküdt, amelyben műszellemeket írtak össze,¹²⁰ a délebbi, Görösgáltól le a Dráva mentéig nyúló sávban 21 településen jelöltek ki műszellemeket.¹²¹ Egy falu, Aranyas messze Görösgál nyugati előterében feküdt, vagy előretolt hadállás volt, vagy az olvasatom hibás. Ez mindösszesen 90 olyan falu, amelynek lakóiból műszellemeket válogattak. Fontos, mert a lényegét mutatja, hogy a mohácsi szandzsák kerekítve ezer településéből a két Siklóshoz közeli falut kivéve a rendszert kizárólag az összeírt terület határán álló falvakban vezették be, a katonáskodásra kiszemelt paraszttal a nyugati határ és a Dráva védelmét kívánták megoldani.

A defter szerencsére világosan megfogalmazta, hogy a hatóságok mit vártak a baranyai magyar műszellemektől – enélkül csak találgathatnánk, hogy útépítésre, loápolásra vagy harcra szánták-e őket. Egy aprócska falu, a Szentlőrinc és Görösgál között fekvő Artesház öt családfőjének és kettőjük két nőtlen fiának felsorolása után a következő szöveg áll: „A nevezettek egy része műszellem, másik része műszellem-rája [magyarázatát lásd alább]; szultáni hadjárat idején, vagy ha a szandzsákot kormányzó bégek valahova hadjáratot vezetnek, a műszellemek [elengedett] tizedeik és adóik ellenében személyesen lóra szállnak; az új szultáni defterbe így vezették be őket.”¹²² A névsor és e mondat után a defterbe sem

¹¹⁹ ÖNB Mxt 581, 55. A budai kincstár elszámolása a vilájet várainak katonáiról és zsoldjairól az 1545. december 6-ától 1546. március 3-áig tartó negyedéből.

¹²⁰ Ezek északról délre haladva a következők: Szenttamás, Farkasfalva, Godisa, Lukafalva, Kőkenyes, Szabás, Egri, Nemesterecső, Szelefalva, Végág, Kápolnásfalva, Szék, Nyerlöd, Lapsi, Iba-falva, Hetfehel, Pálfalva, Keresztúr, Begör, Dinnyeberki, Szentersébet, Becefalva, Kispeterd, Nagy-váty, Mihálpéterháza, Medvész, Alfalva(?), Botyka, Bogát, Girótfalva, Szegedi, Kápolnás-peterd, Abránfalva, Kacsóta, Peszéri, Menti(?)/Németi Szentmihály, Bolhafalva, Bodorfalva, Kiscserdi, Dancsháza, Csefalva, Szentdienös, Katátfalva, Tinódi (Káldy-Nagynál nem szerepel, 1554-re valószínűleg elnéptelenedett), Kisszentgál, Borsodharaszi, Szentiván, Rugas, Gerde, Füzésd (Káldy-Nagynál nem szerepel), Poklostó, Kenézháza, Radosfalva, Gyárfásfalva, Monyarós, Hernátfalva, Csoboka, Mecske, Dalmás/Damalás, Kistelek, Kőhídfalva, Nagytésőny, Kisasszonyfalva, Haraszi, Bataminszent, Topord, Kisócsár, Felpós és Kövesd.

¹²¹ Ezek Hatvan, Kálmán, Artesház, Kisszentgyörgy, Nemeske, Gyöngyösmellék, Szörén, Zádor, Gárdon, Búdósfalva/Bödöcsfalva, Tóti, Bogdás, Ökördi, Félfalu, Aranyas, Iváni, Böröznye, Jákóvejti/Bakóvejti, Isztarina, Kisvertike és Nádmellék (Káldy-Nagynál nem szerepel).

¹²² A defter 144. oldalán: „Mezkürlerin bazı müsellemler ve bazı müsellemler raiyyesi olup ösr-i rüsum mukabelesinde sefer-i hümayun vakı oldukça veya liva-i mezbureye vali olan beğler bir yere sefer ettikçe her müsellemler kendü nefisile eşmek üzere defter-i cedid-i hakanide kayd olundular.”

adóegység-számot, sem adókat nem jegyeztek be, a falu egyedül katonáskodással volt köteles szolgálni a szultánt.

A 90 faluban összesen 438 férfi — nagy többségben családfők, kisebbrészt nőtlen családtagok — neve fölé írták oda, hogy műszellem, 70 emberé fölé pedig azt, hogy valamelyik műszellem rájája (pl. *raijjet-i műszellem-i Csorba János*). A szöösszetétel szokatlan (az olvasathoz nem fér kétség), hiszen rájája a szultánnak vagy a földbirtokosnak lehetett, itt viszont rája-státuszú alattvalók voltak rájái más rája-státuszú alattvalóknak. A kifejezéssel a balkáni privilegizáltak összeírásaiban nem találkoztam, ott — ahogy láttuk — a soros szolgálatba vonulók otthon maradt támogatóit jamakoknak nevezték. Magyarországon viszont a jamak fogalom ismeretlen, így kézenfekvő lehetne, hogy a balkáni jamak és a hódoltsági műszellem-rája azonos tartalom kétféle megnevezése. A gondot az okozza, hogy a törvényi szabályozásokból és az anatóliai és balkáni gyakorlatból olyan rendszert ismertünk meg, amelyben a szolgálatra kötelezett, soros katonaparaszt mögött meghatározott számú, egynél mindig több: három, négy, öt, tíz, tizenöt, ötven jamak állt, még ha az odszakok előírt létszámait az élet változásai rendre összekuszálták is. Baranyában viszont a bejegyzett műszellem-ráják száma messze elmaradt a harcra kötelezett műszellemeké mögött, ők csak 78-en, az utóbbiak 543-an voltak.

A baranyai összeírásban az írnok mindig megnevezte azt a műszellemet, akihez a rája tartozott, és ez a balkáni gyakorlathoz képest újabb eltérést mutat. Az 543 műszellemből ugyanis mindössze 19-nek voltak bejegyzett rájái, akiknek száma teljes következetlenséget mutat. Az új muszlimnak (*müszlim-i nev*) nevezett, bizonyára magyar eredetű, Keresztúron lakó Hüsrev műszellem mellé a saját falujában és a szomszédos Begörben összesen 12 ráját jegyeztek be,¹²³ ugyanennyi jutott Bertalanfi Gáspárnak is három, egymástól távolabb fekvő faluban, Büdösfalva/Bödöcsfalván, Aranyason és Gyöngyösmelléken.¹²⁴ A többieknek viszont egy-hét, leggyakrabban két-három rájájuk volt a saját falujukban. Láttuk, milyen gondosan vezették a Balkánon a katonaparasztok listáit, s nincs okunk feltételezni, hogy éppen egy új szandzsák első összeírásában rendetlenkedték volna el egy frissen felállított testület tagjainak számbavételét. Ha tehát elfogadjuk, hogy az írnok minden műszellem-ráját pontosan bejegyzett, a balkánitól erősen eltérő rendszer bontakozik ki. A baranyai műszellemek nagy többségének adómentessége ellenében a maga költségén kellett hadba vonulnia, segítőt, a költségek részbeni viselőjét csak a töredékük mellé rendelték (hogy ezt a töredéket milyen megfontolásokkal és logikával választották ki, ma már megfejthetetlen). A műszellemek köteleességéről szóló, fent idézett bejegyzésből az is világos, hogy a kétféle katonaparasztból csak a műszellemeket kötelezték harcra, a rájákat nem, tehát nem váltották egymást a szolgálatban. A kézenfekvőnek látszó jamak-rája egyezést a műszellemek és a ráják mentességének különbözősége is megkérdőjelezi. A Balkánon élő rendszerekben a szolgálatban soros katonaparasztok és az otthon maradó jamakok egyforma adókedvezményeket élveztek, itt azonban erről szó sincs. Az összeírásban egyetlen olyan adatot sem találtam, amely kétséget

¹²³ A defter 33–34. oldalain.

¹²⁴ A defter 122., 132. és 146. oldalain.

ébredt a műszellemek teljes adómentességében. A műszellem-rájáknak viszont dzsizjét, tizedeket és más földesúri adókat fizetniük kellett, csak a földesúri kapuadó alól mentesültek. Ezt ugyan a defterben sehol nem foglalták írásba, de erre következtethetünk annak a négy falunak — Begörnek, Büdösfalva/Bödöcsfalvának, Aranyasnak és Gyöngyösmelléknek¹²⁵ — a példájából, amelyben műszellemeket nem írtak össze, csak műszellem-rájákat. Aranyast pl. három családos műszellem-rája lakta, akik közül ketten dzsizjét és nyolcféle földesúri tizedet és adót adtak, kapuadót viszont nem (harmadik társuk ingó vagyona nyilván nem érte el az adókulcsot). Részben ez okozhatta azt a másutt ritkábban előforduló furcsaságot, hogy a műszellemes falvak többségében több dzsizjére kötelezett adóegységet (*háne*) regisztráltak, mint földesúri kapuadót fizetőt, pedig mindkét adóval azok tartoztak, akik háromszáz akcse értékű ingósággal rendelkeztek, így a dzsizje-kötelesek automatikusan kapuadót is fizettek.¹²⁶

Sajnos sem az összeírás elején álló törvénykönyv (*kánunnáme*), sem a szultáni tanács ezekben az években kiadott rendeletei (*mühimme defter*)¹²⁷ nem tartalmazzák a műszellem-testület felállításának elveit és szabályait, így csak az adóösszeírás gyakran ellentmondó adataira hagyatkozhatunk. A bizonytalanságokat kiszűrve ezekből a következő kép kerekedik ki: a baranyai hódoltság nyugati és délnyugati végein a határsávban fekvő falvak parasztjaiból határvédő szervezetet állítottak fel, amelynek tagjait, a műszellemeket tényleges katonai szolgálatuk ellenében teljes adómentességgel ruházták fel; ismeretlen feladatú és ismeretlen szempontok alapján kiválasztott rájáikat nem terhelte katonáskodás, a földesúri kapuadó alóli mentességük ellenében ismeretlen módon segítették azt az embert, aki mellé rendelték őket. A néhány lakosú falvak műszellemjei gyakran a falu nevét viselték vezetőknévként, ezt a gyakorlatot valószínűleg a török adminisztráció vezette be a könnyebb azonosítás érdekében (azokon a nagyobb helyeken, amelyek tíz-húsz műszellemet adtak, e módszernek persze nem volt értelme). Felfedezhető az a Balkánon megismert törekvés is, hogy a parasztkatonáskodását az utánpótlást biztosító családokra építsék: a műszellemek között gyakoriak az azonos családnevet viselők, az apa-fiú párosok és a testvérek.

Az adómentes műszellemek neve fölél bejegyezték, mekkora szántót (*tarla*) és kaszálót (*csair*) műveltek, az előbbi hozamát zsákban (*tobra*), az utóbbiét kocsiban (*araba*) adták meg. Ez a balkáni katonaparasztkon szabad telkeire, bastináira emlékeztet, valószínűleg megegyezett vele, magával a szóval azonban a műszellemek neve mellett soha nem találkozunk. (Néhány falu adóinak felsorolása után itt is beírtak egy-két bastinát, ezek azonban külső emberek, pl. siklósi és pécsi török katonák vagy olyan magyarok kezén voltak, akik nem szerepelnek az adott falu lakóinak névsorában; eszerint a török hatóságok itt azt a telket nevezték és tekintették számon tartandó bastinának, amelyet másutt élő gazdája kívülről birtokolt. A szemlélet itt megegyezik a balkánival: ha ott a szabados katonaparaszt

¹²⁵ A defter 34., 122., 132. és 146. oldalain.

¹²⁶ Ez a hódoltságban általános adókulcs természetesen a mohácsi szandzsákban is érvényben volt, lásd a kánunnáme első oszlopát a defter 2. oldalán.

¹²⁷ Fodor Pál szíves tájékoztatása, aki Dávid Gézával a szultáni tanács 1544–1572 között hozott, magyar vonatkozású rendeleteit dolgozza fel.

a saját bastináján kívül másutt is művelt telket, a hely birtokosának járó terménytizedek felét le kellett rónia.¹²⁸⁾

A szántók és a rétek hozamának ismerete lehetőséget ad annak vizsgálatára, melyik paraszti rétegből válogatták a műszellemeket. Az adómentesség módosnak és szegénynek egyaránt jól jött, s valóban, ha nem is egyenletesen, de ilyen is, olyan is akad közöttük, csak a földtelenek nem képviseltetik magukat. Egy-két zsák búzát termő szántója mindeniknek volt, és nem éri el a tucatot azoknak a száma, akiknél emellé nem jegyeztek be rétet. A műszellemek nagy tömege mégis a szegényebbek közül került ki.¹²⁹ 47 százalékot tett ki az a legszegényebb rétegük, amely fél-öt zsák gabonát takarított be, 30 százalékot a hat-kilenc, 14-et a tíz-tizenöt zsákosak; legtöbben, 79-en hat zsák gabonát termeltek. A mezőnyből messze kiemelkedő 32 módos, akinek a szántója tizenöt-hatvan zsák gabonát hozott, a műszellemeknek csak 8 százalékát adta. Közöttük is erős a szóródás: egy ember, a már emlegetett új muszlim Hűszrev Keresztúron 60 zsák gabonát és 40 szekér szénát takarított be, a nagyvátyi Filip Petre 40 zsáknit és 50 szekérnyit, Hűszrev társa a vallásváltásban, a Füzesden ugyancsak új muszlimként bejegyzett Ferhád 30 zsáknit és 10 szekérnyit. Ők messze társaik fölé emelkedtek. A gazdagok csoportjában legtöbben, 16-an húsz zsák gabonát termeltek. A réttel rendelkezők túlnyomó többségét az egy-négy szekér szénát betakarító gazdák tették ki, részesedésük 88 százalékos; közöttük is az egy-két szekeresek vezetnek 68 százalékkal. Az öt-kilenc szekér szénát termelők 8,1 százalékot képviseltek, míg a tíz-ötven szekér szénát betakarítók csoportja mindössze 4 százalékot.

Azoknak a műszellemeknek a névsorai, akik a legmódosabbak, illetve akiknek rájái voltak, sok egyezést mutatnak. A 32, legtöbb gabonát termelő műszellem jó felének nem voltak rájái, a rájával bejegyzetteket viszont — három kivételtől eltekintve — sorra felleljük a módosak között. Ez tovább gyengíti azt a feltételezést, hogy a baranyai műszellem-rája a balkáni jamak megfelelője, hiszen ez utóbbi „hivatalból” állt a szolgálatban soros katonaparaszt mellett, nem annak anyagi helyzete jutalmául. A ráját-bíró, gazdag magyar műszellem felidéz viszont egy másik balkáni analógiát, ez azonban olyan halvány, hogy csak távoli lehetőségként merülhet fel. A katonáskodó vlahok tímár-birtokot élvező kenézeinek törvényadta joga volt legfeljebb tíz mezőgazdasági munkást (*rataj*) tartani földjük megművelésére.¹³⁰ Baranyában szó sincs kenéz-jogú, tímár-birtokos, magyar műszellemekről (mellesleg két esetben az egy műszellemre jutó ráják száma is meghaladja a tizet), közvetlen megfelelés szóba sem jöhet. Az viszont elképzelhető, hogy a rendszer megszervezői a falvak legtekintélyesebb, leggazdagabb lakói közül műszellem-elöljárókat állítottak, akik esetleg munkásokat tarthattak; ebben a magyarázatban a műszellem-rája közelebb kerülne a rája szó tartalmához. Mivel azonban

¹²⁸ *Akgündüz* i.m. III. 445.: A szendrői szandzsák 1516. évi törvénykönyve a vojnyukokról és a vlahokról.

¹²⁹ Sajnos a defter több lapja valószínűleg ázott, ezeken a helyeken a mikrofilm olyan sötét, hogy a műszellemek kiválogatását még megengedi, a nevük mellé írt adatok azonban olvashatatlanok. Emiatt a szántók hozamát 384, a kaszálókét 355 esetben tudtam csak kijegyzetelni, ezekkel számoltam.

¹³⁰ *Cvetkova*, *Les institutions ottomanes* i.m. 62.

a baranyai katonaparaszti rendszer felépítéséről semmilyen forrás nem maradt, mindez csak tünődés biztos megoldás nélkül.

Az 1545–1546-os kép még két aprósággal színesíthető. Hüsrev és Ferhád műszellemelek azt a benyomást kelthetik, hogy a határvédő katonaparasztok toborzása iszlamizálási hullámot gerjesztett Baranyában. A műszellemes falvakban azonban összesen három áttértet jegyeztek fel, őket kettőjüket, meg Ibfán az 'új muszlim' Kászimot, aki nem volt a falu lakosa, csak bastinája volt benne, így akárki lehetett. Az összeírás 90 műszellemes falvának 1501 családfőjéből és azok nőtlen testvéreiből-fiaiból tehát legfeljebb három iszlamizált. A másik apróság, hogy akár az adómentesség vonzereje, akár a kijelölés kényszere a falvak tanult lakóit is magával ragadta. Papokból soha nem lett műszellem — ez túlzás lett volna —, de az összeírt deákokból legalább fél tucat a testület tagja (talán a fénykép fekete foltjai többet is rejtenek).

A tényleges katonáskodásra szánt műszellemelek mellett már az első összeírásban megjelentek azok a falvak, amelyeket vármunkára rendeltek, és ezért korlátozott adómentességben részesítettek. Ezekben nem jelöltek ki műszellemeleket, dolguk abból állt, hogy a megjelölt vár „hídjai és kikötői” (*köprüleri ve iszkeleleri*) karbantartásához faanyagot szállítsanak. Az erről szóló, a falvak neve fölé írt szöveget egy kaptafára készítették, akkor is hidakról és kikötőkről esik benne szó, ha a vár mellett patak sem csörgedezett. E munka ellenében a falvak lakosai mentesültek a rendkívüli állami adók (*avariz-i divanije ve tekalif-i örfije*), a várépítés (*hiszar japmak*) és az alkalmi állami robot (*dzserehor hizmeti*) alól; a szöveg ebben is sajátos, mert a két utóbbi közmunka éppen várépítés. A sztereotip szöveg arra enged következtetni, hogy e falvakat a környékbeli várak állandó munkáira, anyaggal való folyamatos ellátására kötelezték, és ezért a rendkívüli adók és az esetenkénti, nem folyamatos vármunka alól mentesítették. Tizenegy falu jutott erre a sorsra, a bejegyzés sorrendjében Ürög, Egyházashél, Csetény, Szentpetre, Gyüd, Harkány, Nagydobsza, Kisdobsza, Véménd, Cseh és Dalmand.¹³¹ Egy-egy falu lakói szolgáltak Pécshez, Döbröközhöz, Simontornyához és Szekcsőhöz, kettő-kettőé Siklóshoz, Görösgálhoz és Dombóhoz.

Az első baranyai összeírás elkészítésének idején a biztosok még tiszteletben tartották a törvényben meghatározott adókulcsot, ezért lehetetlen felbecsülni, mennyi saját bevételtől és a szpáhiknak kiosztható jövedelemtől fosztotta meg magát a kincstár azzal, hogy felállította az adómentes műszellemelek testületét. Nem tudhatjuk, hogy az egy-két zsák gabonát és semennyi vagy fél szekér szénát betakarító műszellemelek ingó vagyona elérte-e a 300 akcsés adókulcsot, hányuk adómentessége apasztotta ténylegesen a kincstár és a szpáhik bevételeit. Annyi biztos, hogy a műszellemelek az általuk lakott falvak népességének tisztos hányadát, az összes családfő bő egyharmadát tették ki, ami nagyjából azt jelenti, hogy a falvaikból várható jövedelemnek is az egyharmada ment rá arra a naiv elképzelésre, hogy majd falként védik Baranya délnyugati határát, és igazi oszmán katonaként növelik a szultán országát.

A fél évtizeddel későbbi, 1550–1552-ben készített összeírások azt mutatják, hogy a rendszer nem váltotta be a várakozásokat. A tolnai várak 1544–1545. évi

¹³¹ A defter következő oldalain: 15, 61, 105, 110, 146, 147, 204, 210, 230.

elfoglalását¹³² és különösen az 1547-ben öt évre szóló békekötést követő években ezen a tájon nem folytak komoly harcok, a műszellemek békében élvezhették adómentességüket. Az az elképzelés sem igazolódott, hogy mondjuk a népes Nagyváty lakóinak többségét adó negyvennégy műszellem mindegyre lóra pattan, és három papja áldásával, négy deákja vezetésével ráront Szigetvárra. Fél évtized elteltével a rendszer halódott. Az első összeírás 90 falvával szemben most csak 59-ben regisztráltak műszellemeket, akiknek száma a korábbi 543-ról 191-re csökkent, műszellem-rája pedig már egyáltalán nem akadt bennük.

Az 59 falu most is a két sarló-alakú sávba rendeződött, de a fél évtizeddel korábbi állapothoz képest foghíjasabban követte a határt. Az első sarlót most 46 falu alkotta,¹³³ amelyek Szentmártont már csak délről védték, Szentlőrinc nyugati előterében most is sűrű tömegben sorakoztak, a Siklós felé hajló keleti szélén pedig erősen megritkultak. A második, görösgáli falusávba 13 helység tartozott.¹³⁴ Elhelyezkedése nem változott, sűrűsége azonban a múlté, a Dráva partjára kanyarodó vége szinte elenyészett.

Míg 1545–1546-ban egy faluban átlagosan hat műszellemet írtak össze, öt-hat évvel később háromnál alig többet. Az első időpontban Nagyvátyon, Ökördiben, Szörényben, Botykán és Nemesterecsón élt a legtöbb, a fogyás ezekben a falvakban a következőképpen alakult: Nagyváty, 1545–1546-ban 67 családos lakosból 44 műszellem, öt év múlva 70 családosból 13 műszellem; Ökördi, 38 családosból 36 műszellem, illetve 53-ból 23; Szörény, 38 családosból 25 műszellem, illetve 39-ből 2; Botyka, 42 családosból 18 műszellem, illetve 46-ból egy; Nemesterecső, 33 családosból 17 műszellem, illetve 29-ből egy. Az arányok leginkább Szenterszében emlékeztettek a hajdanira, itt az első időpontban 39 családos lakosból 15-en voltak műszellemek, a másodikban 41-ből 9-en.¹³⁵ Az 59 faluból 20-ban már csak egy, 15-ben két műszellem élt.

A szervezet gyors összeroppanását biztosan nem a műszellemek tömeges kihalása vagy elköltözése okozta. A népesség a helyén maradt, még a terület legészélső, Görösgáltól a Drávaig fekvő falvaiban is. Nemeskén, amely Görösgál déli szomszédja volt, 1545–1546-ban 22 családos lakosból 13-an voltak műszellemek. Közülük tizenketten hat év múlva is a faluban éltek, de már csak hárman maradtak meg katonaparasztnak, a többi nyolc szabályos adófizető.¹³⁶ Délebbre Zádor 30 családfőjéből az első időpontban 10 műszellemet írtak össze, akik közül hárman fél évtized múltán is azok, és egészültek ki egy régen is ott lakó társukkal,

¹³² *Dávid Géza: A Simontornyai szandzsák a 16. században.* Budapest 1982, 9–10.

¹³³ Farkasfalva, Lukafalva, Szabács, Egri, Nemesterecső, Végág, Lapsi, Iba falva, Hetfehel, Begör, Dinnyeberki, Szenterszében, Kispeterd, Nagyváty, Botyka, Bogát, Girótfalva, Szegedi, Kápolnáspesterd, Ábránfalva, Peszéri, Petrefalva, Menti(?)/Németi Szentmihály, Bolhafalva, Bodorfalva, Kiscserdi, Dancsháza, Csefalva, Szentdienös, Katátfalva, Kisszentgál, Borsodharaszi, Szentiván, Rugas, Gerde, Poklostó, Vidosfalva, Radosfalva, Monyarós, Csoboka, Dalmás/Damalás, Kistelek, Batamindszent, Szemel, Kísócsár és Felpós.

¹³⁴ Kálmán, Artesház, Nemeske, Szörény, Zádor, Büdösfalva/Bödöcsfalva, Mánokfalu/Jánosfalva, Bogdás, Ökördi., Kisvertike, Nádmellék, Szelcsán és Tótvéjti.

¹³⁵ A falvak fenti sorrendjében a defterek következő lapjain: 1545–1546-ban Tapu 441, 37–38, 133, 144, 39–40, 49, 47–48. 1550–1552-ben Tapu 443, 51–52, Tapu 646, 66, 3, Tapu 443, 52–53, 63, 61–62.

¹³⁶ Tapu 441, 144, Tapu 646, 4.

aki korábban adófizető volt; az eredeti műszellemek hét fős maradéka egy ember híján 1552-ben is a falu lakosa, de már nem katonáskodó.¹³⁷ Kisvertike, már a Drávához közel, 1545-ben 9 családfővel, köztük 4 műszellemmel került be az összeírásba; hat év múlva mind a négyen megvoltak, de már csak ketten műszellemek.¹³⁸ Nádmedlét 1545-ben öt műszellem és egyikük nőtlen fia lakta, a falu minden adótól mentes volt; 1552-ben három régi műszellem még megvan, kettő helyett azonos vezetéknevű rokonát írták össze adófizetőként: a szolgálat családokon belüli öröklése sem vált be.¹³⁹

Ahogy a szabadosok száma csökkent, úgy növekedett a falvakból befolyó állami és földesúri jövedelem. Míg 1545–1546-ban a 90 műszellemes falu 19.700 akcse állami dzsizje-bevételt és 98.409 akcse földesúri jövedelmet hozott, addig 1550–1552-ben a megmaradt 59 falu 20.050 akcse dzsizjét és 122.120 akcse földesúri bevételt, mert ekkor a falvak 1203 családfőjének már csak a 16 százaléka volt adómentes katonaparaszt (szemben a kezdeti bő egyharmados részesedéssel).

Források hiányában nem tudjuk nyomon kísérni, hogy a következő két évtizedben a műszellemek fogyása milyen ütemben folytatódott, csak a végeredmény mérhető fel. A pécsi szandzsák 1570 körül készült összeírásában¹⁴⁰ csak három helyen bukkanunk műszellemekre: Szentgálon kettőre, Szentmártonban szintén kettőre, Siklóson egyre, összesen tehát ötre, akik közül hárman városi lakosok voltak. Végül az 1579. évi adóösszeírás¹⁴¹ idejére egy szál sem maradt. A magyarok lakta Baranyában a balkáni katonaparaszti szolgálatra csak az a néhány falu emlékeztetett, amelyet az 1550-es évtized elején is, az 1570-es években is várjavításra köteleztek.

A határvédelemben és támadó csapatokban katonáskodó, szabados magyar parasztok szervezete, ez a helyszíntől és annak népességétől idegen intézmény csődöt mondott, és megszűnt létezni. Pedig egy balkáni hatékonysággal működő katonaparaszti szervezetre továbbra is szükség lett volna. Igaz, Baranya nyugati határán és Somogyban kiépült a török várak hálózata. Az 1550-es években átmenetileg őrség került Szentlőrincre, Szentmártonba, Selénybe – korábban, amikor még erődítmények voltak, őket ölelték körül a műszellemek falvai. 1566-tól erős várak, Szigetvár, Babócsa, Berzence védték a határt, amelyeket hamarosan a Dráva parti Barcsom emelt palánkvár egészített ki, az 1570-es években pedig Segesdre és Szőcsénybe kerültek török katonák.¹⁴² A délnyugat-dunántúli várhálózat a hódoltság egyik legerősebb védelmi övezete lett. Az 1566-ig Szigetvárról, ennek eleste után Kanizsáról a hódoltságba dűlni és adóztatni járó magyar végváriak útját azonban még ez a várhálózat sem tudta elállni, mi haszna lehetett itt magyar katonaparasztoknak? 1560 kora nyarán a szigetvári katonák a Duna-Tisza közén Zombor városában gyűjtögtettek, a nyár végén a mohácsi szandzsákban a szentmártoni náhije falvain ütöttek rajta, télen átkeltek a Dráván és a

¹³⁷ Tapu 441, 143, Tapu 646, 3.

¹³⁸ Tapu 441, 132, Tapu 646, 64.

¹³⁹ Tapu 441, 134, Tapu 646, 67.

¹⁴⁰ BOA Tapu 1012. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése és datálása. A három műszellemes helység a defter 40., 101. és 133. oldalain.

¹⁴¹ BOA Tapu 585. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése.

¹⁴² A Délkelet-Dunántúl török várainak részletesebben *Hegyi Klára*: Pécs török katonasága. In: Tanulmányok Pécs Történetéből. 7. Pécs a törökkorban. Szerkesztette: Szakály Ferenc. Pécs 1999, 92–93.

pozsegai szandzsákat dúlták, és a korábban felégetett Selényben várépítésbe kezdtek(!), majd a következő év tavaszán Mohácson a templomba zárkózott török katonákra vetettek tüzet – ebben a környékről odacsődült magyar parasztok is segítettek nekik.¹⁴³ Amikor a folytonos portyákban levágott, illetve rabságba hurcolt törökök vérdíját, illetve kiszabadítását a hozzátartozók a falvaktól követelték, lakóik így védekeztek: „parasztok vagyunk, földet művelünk, harádzsot, iszpencsét és más adókat fizetünk. A várak puskával és mindenféle fegyverrel felszerelt, önkényeskedő hajdúival nem tudunk szembeszállni”.¹⁴⁴ Igazuk volt, s ezen az sem változtatott, ha néhányan műszellemek voltak.

A műszellem-szervezet összeomlása persze nem jelenti azt, hogy a hódoltság magyar népességéből soha senki nem állt oszmán katonai szolgálatba. Kevés iszlamizált magyar a várakba is jutott,¹⁴⁵ és egy keresztény forrásban katonáskodó magyar parasztok is felbukkannak, igaz, ők is a 16. század közepén. Hans Dernschwam írta le 1555-ben a Duna-parti Szekcső török várát és magyar faluját a következőképpen: „A falut magyarok lakják, a várat pedig törökök és martalócok; egyébként ezekből jócskán akad a faluban is. A magyar parasztok itt egytől egyig szabályos martalócsoldot húznak a török császártól. Saját honfitásaikat is kirabolják, mi több, el is adják – ez a kenyérkeresetük.”¹⁴⁶ Dernschwam a magyarokért sem lelkesedett, a törököket pedig jó nyugati felsőbbrendűséggel utálta, így tudósítására nem lehet mérget venni. A szekcsői — és ha ez rendszer volt, a más várakhoz is szolgáló — magyar paraszt-martalócoknak és az ő „szabályos” zsoldjuknak a török összeírásokban és elszámolásokban valahol meg kellene jelenniük, erre azonban nem akad példa. Abban az intézményes formában, ahogy Dernschwam leírta őket, nyilván nem léteztek; az „éles szemű, hideg szívű krónikás” azonban vélhetően megérezte, hogy a török várak lábánál lakó magyarok nemigen vonhatták ki magukat a helyi katonaság valamiféle kiszolgálása alól.

A déli Duna-Tisza köze balkáni népessége és katonaparasztjai

A katonaparaszti szervezetek kiépítése jobb eredménnyel kecsegtetett azokon a vidékeken, amelyeket a 16. században balkáni beköltözők árasztottak el. A jövevényeket szándékkal nevezem balkániaknak, nem pedig szerbeknek, bosnyákoknak (mégcsak nem is délszlávoknak) vagy vlahoknak, mert lehetetlen e népelemeket szétválasztani.¹⁴⁷ Mielőtt északra költözésük menetét végigtekintem, erről szeretnék röviden szólni.

¹⁴³ 3 numerali mühimme defteri i.m. 118, 509, 702, 960. tételek.

¹⁴⁴ I.m. 714. tétel.

¹⁴⁵ *Hegyí Klára*: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* 40(1998):3–4, 236–237, 253–254.

¹⁴⁶ *Hans Dernschwam*: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja *Tardy Lajos*. Budapest 1984, 493. A leírásban szereplő Szekcsőt Tardy Lajos Kaposszekcsővel azonosította, ám csak a Duna-parti Szekcső lehet, hiszen a Budára vezető főúton, Mohácstól északra feküdt, palánkvárában őrség állomásozott – mindez nem áll Kaposszekcsőre.

¹⁴⁷ A betelepedők kevert etnikumát hangsúlyozta *Mészáros László*: Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén. In: *A Dunántúl településtörténete I. 1686–1768*. VEAB Értesítő II. Veszprém 1976, 221–222.

Minden igyekezetem, hogy a déli Duna-Tisza köze török összeírásaiban és más forrásaiban vlah közösségeket találjak, kudarcba fulladt. Azt is csak nagy valószínűséggel állítom, hogy a zsoldért szolgáló martalócoknak az a többsége, amely a legnagyobb észak-balkáni vlah szállásterületről, Vidin, Szendrő és Branicsevo vidékéről áramlott a budai vilájet váraiba, vlah volt.¹⁴⁸ Származási helyükön kívül erre mutat a szolgálatváltás vlah gyakorlata is, amely néha a zsoldos várkatonáknál is felbukkan: 1544-ben pl. az esztergomi martalócok egy része a muszlim év első napján átadta helyét utódjának, aki sok esetben közeli családtagja, legtöbbször a testvére volt;¹⁴⁹ ilyenfajta váltás még az iszlamizált vlah várkatonák körében is előfordult.¹⁵⁰ Ha azonban sem a születési hely, sem valamilyen árulkodó jel — szolgálatváltás, vlah jogok — nem mutat az eredetre, csak a nevük alapján még a várkatonák közül sem lehet az etnikai értelemben vett vlahokat kiválasztani, a falvak lakói közül még kevésbé. Már az Észak-Balkánon is szerbekkel és bolgárokkal laktak együtt, átvették egymástól a keresztneveket, s a keveredés Magyarországon csak erősödött. Ráadásul arab betűvel azonosan írták a Nikut és a Nikót, az Ilijét és az Iliját, a Ioant és a Jovant, és kézírásban általában nincs eltérés a Drak- és Drag- kezdetű nevek képe között sem, a Drakul és a Dragul ugyanaz. Ráadásul az egymáshoz közeli időpontokban készült, párhuzamos névsorok azt mutatják, hogy ugyanannak az embernek a nevét különböző formában jegyezték le; a sok Rad-, Vuk-, Niko- és Drag- kezdetű nevet, amelyeknek többféle végződése volt, gond nélkül cserélgették.

Mind a katonáknak, mind a balkániai megszállta falvak lakóinak névsoraiban sok román név bukkan elő. Ilyen a Drakul és a Drakula, a Ion, Radul, Avram, Vlad, Mircsa, Barbul, Bogdan és Grigor, a Gyorgye (szemben a Gyurával és Gyurittyal), a Mihail (szemben a Mihállal és Mihajlóval), a Petre (szemben a Petárral és Petrivel), és bizonyára sok vlah viselte a gyakori Vuk, Ilije és Nikola nevet. Ha a legtöbbször előforduló Ioan/Jovan névnek csak a felét teszi ki a román alak, az is többszáz embert jelent. A baj ott van, hogy délszlávok is viselhetek vlah neveket, és viszont. A balkániai személynevei két részből, a bejegyzett ember és apja keresztnéből álltak, a keveredés már itt megjelenik, ha pedig az összeírt paraszt nőtlen fiai és testvérei is bekerültek a névsorba, egyre nagyobb a zűrzavar. 1544-ben az esztergomi martalócok között sok a Zsivko Gyorgye, Sztepan Mircsa, Sztojan Ilije, Radics Radul szerű, délszláv-román keveréknév.¹⁵¹ A nőtlen családtagokkal kiegészült, három generációssá bővült példák a balkániai lakta falvakban szemlélhetők: a nagyapa Vujics, fia, a jelenlegi családfő Nikola, az ő nőtlen fiai Bogdan és Ilije, vagy egy másik, találmra kiválasztott generációs láncolat Szkraszov, Nikola és Mircsa.¹⁵² 1578-ban Szentlőrincen népes családot írtak össze: az apa Radul Mrela, fiai Vuk, Nikola, Bogdan és Doman (az utolsó akár a kunból a magyarba vándorolt Toman/Doman is lehet).¹⁵³ Árulkodó, hogy a nevek még

¹⁴⁸ Hegyi, Etnikum, vallás, iszlamizáció i.m. 242–243.

¹⁴⁹ ÖNB Mxt 568, 45–60.

¹⁵⁰ Ua. 24–25.: itt az esztergomi azabok alakulatában szolgáló, muszlim testvérpárok váltották egymást.

¹⁵¹ ÖNB Mxt 568, 49–50, 53, 55.

¹⁵² BOA Tapu 554, 223: Szentlőrinc, 243: Katymár.

¹⁵³ BOA Tapu 570, 102.

azokban a ritka esetekben is keveredtek, amikor balkániak és magyarok laktak együtt: a Kolut városában összeírt Gáspár Ambrus a fiát Ivanisnak keresztelte, a nagyszontai Borbás Gál pedig Zsivkónak.¹⁵⁴ Kiútnak kínálkozik az a sajnos kyszámú eset, amikor — nyilván ismeretlen apák esetében — az összeírt ember neve a keresztnevéből és az eflah/eflak=vlah szóból áll: ezektől a biztos vlahoktól reméltem megtudni néhány biztos vlah nevet. Jovan/Joan (melyik?), Vuk, Mircsa, Gyuro, Rajko, Miobrad eflakok: ők is csak a nevek átvételét, kölcsönös használatát mutatják. Nagyon ritkák a tiszta román nevek, mint az Avram Ion, Petre Barbul, Klisoara Barbul, Drakula Bogdan vagy Bogdan Petre.¹⁵⁵

A szegedi szandzsák déli felét megszálló balkániak szétválogatásához a vlah jogállás figyelése sem segít hozzá, mert ekkor az itt nem létezett. A katonaparasztokat nem vlah jogokkal ruházták fel, hanem annál is szabadabb műszellemeknek jelölték ki őket. Vlah mivoltuk egyetlen áruló jele az, hogy amikor katonai századba szervezték őket, nevük harami lett, amely, mint láttuk, mindenekelőtt a vlahok terminusa volt. Vlah falvak meglétéről vall egy magyar nyelvű török forrás is; értékeléséhez tudnunk kell, hogy a magyarok — a török szolgálatban álló írődeákok is — általában megkülönböztették a rácokat és az oláhnak nevezett vlahokat,¹⁵⁶ és a két népnevet elég következetesen használták. 1576-ban Szokollu Musztafa budai pasa az ellen tiltakozott, hogy az egriek a bácsi tartományban „valami oláh falukra reá möntenek”.¹⁵⁷ Mindebből az az óvatos végeredmény szűrhető le, hogy a Duna-Tisza köze déli végét ellepő, kevert etnikumú balkáni népségben — éppen úgy, ahogy a várkatonák között is — nagy vlah tömeg gyanítható, tagjai azonban nem vlah jogon, vlah közösségekben katonáskodtak.

A jövevények időben elsőként a Bácskát¹⁵⁸ árasztották el. Szulejmán 1521-es, 1526-os és 1529-es hadjáratai, Mohács után Cserni Jován tizenötezer seregének pusztításai¹⁵⁹ kisöpörték innen a magyar lakosságot, amelynek helyét balkániak foglalták el. A „kisöprés” az első török összeírás idejéig, 1546-ig bevégeztett, a tömeges betelepedés 1560-ig tartott, a lelassult, de folyamatos bevándorlás, az el- és visszaköltözés soha nem állt meg. 1546-ban a szegedi szandzsák két legdélibb kerülete, a bácsi náhije 83 és a titeli 27 lakott helysége¹⁶⁰ közül mind-

¹⁵⁴ Ua. 105–106.

¹⁵⁵ ÖNB Mxt 591, 40, 42, 45–46.

¹⁵⁶ Tassy Gáspár, a nádor megbízottja az 1628. évi béketárgyalásokon világosan meghatározta a különbséget: az oláhság „nagy sokasággal kijűvén a török alól, egy nagy pusztaságon telepedtek meg Tótországbán (=Szlavóniában), azért nevezik őket oláhoknak mostan is, és nem magyarnak, sem rácznak.” Esterházy Miklós szerint pedig „Oláhokon a tótországi oláhokat értettük és értjük, mert rácoknak hívjuk mi a többi...” Mindkettőt idézi *Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest 1981, 167.

¹⁵⁷ *Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekefi Gyula: A budai basák magyar nyelvű levelezése*. Budapest 1915, 106.

¹⁵⁸ A Bácska földrajzi név törökkori használatát maguk a török összeírások engedik meg; érdekes módon a legkorábbi török összeírások a Bács köré szervezett közigazgatási kerületet következetesen „Bácska megye” náhijének nevezik, a későbbiek már bácsinak.

¹⁵⁹ *Szakály Ferenc: Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról)*. Történelmi Szemle 21(1979):2, 229.

¹⁶⁰ Összeírásuk: *Branislav Djurdjev – Olga Zirojević: Obsirni defter segedinskog sandžaka. Mesovite gradje 17–18(1988), 7–57*. A szerzők a datálatlan összeírást 1545 és 1548 közé tették. Valószínű dátuma azonban 1546, azaz Csandarlizáde Halil bég első deftereinek sorába tartozik. A

össze egyben, a Bácshoz tartozó Nagyszontán jegyezték be a névsorba három magyar családfőt, az összes többiben kizárólag balkániaiak éltek. E két kerülettől északra csak a szegedi náhije tíz Tisza-parti falvát szállták meg a betelepedők, itt a magyar-rác Zenta északi szomszédja, Adorján az utolsó, délszlávok lakta falu, utána Szegedig és fölötte magyar helységek sorakoztak. Magyar népességű volt a csongrádi és a kalocsai náhije is.¹⁶¹

A bácsi és a titeli náhijék közösek abban, hogy népességük 1546-ra teljesen balkáni lett, érezhetően eltérnek viszont a tekintetben, hogy ezt mikor éltek át. A bácsi náhije falvai kicsik, lakóik szegények, az egész összeírásból az érződik, hogy friss jövevényeket vett számba. Átlagosan csak 7,5 családfőt írtak össze egy településen, a dzsizje-köteles adóegységek átlagszáma 5, földesúri kapuadót még kevesebben adtak, helységenként 3,2 háztartásfő; persze e rendkívül alacsony értékekbe a legelső összeírások tökéletlensége is nagyban belejátszott. A tizedköteles mezőgazdasági termények köre szegényes, a lakosok elsősorban állattartók. Csak tíz faluban nem jegyezték be juhosgazdát, a többi 73-ban összesen 150-et 8619 birkával, egy juhosgazda tehát átlag 57,5 állatot birtokolt, az összes tizedbárány száma pedig 668 – ez bizony egy állattartó népességnél szegénységről árulkodik. (Összehasonlításul: ugyanebben az évben a hatvani náhijében, ahol a síkság és a hegyvidék találkozásában a fő termelési ág a gabonatermesztés és a bortermelés volt, 102 lakott falut írtak össze, pontosan egyharmadukban, 34-ben juhosgazdákat és báránytizedet; a 34 faluban 66 gazda 9856 juhot birtokolt, egy gazda nyája átlagosan 150 állatból állt; a tizedbárányok száma 757.¹⁶² Lehet, hogy e két korai összeírás még tökéletlenül vette számba az állatállományt, az összehasonlítás azonban helytálló, hiszen egyidejűleg tökéletlenek.)

A titeli náhije a bácsinál konszolidáltabb képet mutat, azt a benyomást kelti, hogy itt a betelepedés korábban kezdődött, a népesség az összeírás idejére megállapodóban volt. Virágzó étellel itt sem találkozunk, de a falvak nagyobbak: egyben-egyben átlagosan 16 családfőt regisztráltak, a dzsizje-köteles háztartások átlagszáma 11,7, a kapuké 6,7. Itt öt faluban nem jegyezték be juhosgazdát, a többi 22-ben 58-at, akik 4840 állatot birtokoltak, fejenkénti átlagban 83,5-et; a tizedbárányok száma 317.

A betelepelő délszlávok szervezete még nagyon halovány. Mindkét náhijében összeírtak egy-egy olyan lakost, aki „szultáni diplomával kinevezett szpáhi” (*szipahi ba berat*). A bácsi náhije keresztény szpáhija Csép falu első embere, Vukan

szegedi összeírással egy időben készült, azzal egy füzetbe kötött hatvani összeírást *Fekete Lajos* 1550-re datálta (A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény 1968.); a korábbi keletkezésre Szakály Ferenc hívta fel a figyelmet a gyöngyösi névsorok összevetése során: néhány olyan polgárnak, aki a török összeírásban még maga szerepel, az 1548-as dézsmajegyzékekbe már az özvegye került be; ugyanez az eredmény születik, ha más települések névsorait hasonlítjuk össze (a magyar névsorok kiadása: Dézsmajegyzékek. I. Heves- és Külső-Szolnok vármegye 1548. Eger 1981.). Ez valószínűsíti azt, hogy a szegedi és a hatvani szandzsákot a budaival egyszerre, 1546-ban írták össze először.

¹⁶¹ Kiadásuk: *Vass Előd*: A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged 1979, 5–80. *Uő*: A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: *Cumania*. VI. Historia. Kecskemét 1979, 7–62. Az 1546.évi datálás természetesen ezekre is vonatkozik.

¹⁶² *Fekete*, A hatvani szandzsák i.m. 11–64.

Radoszav. A titelié érdekesebb, ő Takcsinban lakott, és Szücs Pál Mihálynak hívták: első ránézésre magyar, de mivel fiának a Száva nevet adta, és egy tisztán délszláv lakosú falu vezető embere, vélhetően beolvadóban volt.¹⁶³ Bár az összeíró e két ember neve mellé nem jegyezte be, hogy kenézek lennének, birtokos szpáhiságuk valami ilyesfélét sejtet, talán azt, hogy a betelepedők közül a török hatóságok náhijenként egy-egy előjárót emeltek ki, közvetíteni a lakosok és a hivatalok között. Rajtuk kívül a bácsi kerületben egyetlen primityur bukkan fel az összeírásban, a titeliben egy sem. Híveikkel együtt megjöttek viszont a papok – ha hihetünk az olvasatnak.¹⁶⁴ A 83 bácsi faluban 11 pap, a 27 titeliben 13 pap és 6 kalugyer élt már ekkor (ezek a számok is a titeli falvak korábbi benépesülését jelzik). Megjelentek továbbá az első iszlamizáltak, akiket azután többen követtek: az áttérés még ezen a vidéken sem érte el soha, meg sem közelítette a balkáni méreteket, de a magyar hódoltságon belül itt a legmagasabb. 1546-ban a bácsi náhije három falvában három új muszlimot, a titeli két falvában (egyik a Tisza túlsópartján feküdt) ötöt írtak össze.¹⁶⁵

A következő részletes összeírás másfél évtized múlva, 1560–1561-ben készült a szegedi szandzsákról,¹⁶⁶ amely ekkor hét náhijéből állt. A három déli, a bácsi, a titeli és a zombori népessége csaknem teljesen balkáni; a zomborival nagyjából egy magasságban fekvő szegedié nagyobbrészt, a vásárhelyié túlnyomóan magyar, a legészakibb kalocsai és soltié tiszta magyar. Az összeírás szerint 1546 és 1560 között a szandzsák déli felében folytatódott az erős népmozgás, a balkáni betelepülők másfél évtized alatt 163 pusztá helyet szálltak meg. Ujjonnan benépesített falvaknak azokat tekinthetjük, amelyek az 1546-os defterben még nem szerepeltek (*haridzs ez defter*), most írták össze őket először (elméletileg az sem kizárt, hogy az első összeírásból kezdeti adminisztrációs hibák miatt maradt ki egy-két falu, de ezek sajnos nem különíthetők el; biztosra vehetjük, hogy a nagy többség valóban 1546 után vált ismét lakottá).

A frissen megszállt falvak elhelyezkedéséből követni tudjuk a délszláv-vlah népesség előnyomulását. Már az első összeírás azt a benyomást keltette, hogy a titeli körzetet lepték el legkorábban, s a második defter igazolja ezt. Ebben a

¹⁶³ *Djurđjević – Zirojević*, Opsirni defter i.m. 24, 47.

¹⁶⁴ A 'pop' szó arab betűs, diakritikus pontok nélkül leírt képe teljesen megegyezik a Ion név képevel, különösen akkor, ha az írrok a szóvégi p, b, t és n betűket egyformán, elnyújtva írta. Az 1546-os defter 'pop'-jait hosszas vívódás után elfogadtam, hiszen két élenjáró szerb oszmanista olvasta így a szót, remélem, okkal. A többi összeírásnál, amelyeket eredetiben használok, nem vállalom a különbségtételt, ezért a továbbiakban nem számolom a papokat. A dilemmát az elődök eljárása sem segít feloldani. A szerémi szandzsák adóösszeírásának kiadója, *Bruce W. McGowan* (Sirem sancağı mufassal tahrir defteri. Ankara 1983.) azt a létező logikát követi, hogy ha a 'pop' a két részből álló név második helyén áll, papnak veszi, ha az elsón, személynévnek, és Bun-nak olvassa (ugyanaz a gyakorlat a magyarban is: János bíró és Bíró János, István Kovács és Kovács István); személynévként Bun-t olvasott Halasi-Kun Tibor is a szegedi szandzsák 1578. évi összeírásának kéziratos átirásában. De attól, hogy a szó a második helyen áll, még lehet az apa neve is, akit Ionnak hívtak. Mindenesetre az, hogy a sok neves szerzőnek az egyik legközönségesebb román név, a Ion nem jutott az eszébe, helyette az inkább a név viselőjének jelzőjeként használt Bun-t (=Jó) keltette önálló életre, a 'pop' olvasatokat is kérdésessé teszi.

¹⁶⁵ I.m. 17, 25, 43, 45, 24.

¹⁶⁶ BOA Tapu 332. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése. Dátuma a hidzsra 968. éve (=1560. szeptember 22 – 1561. szeptember 10.).

náhijében összesen 41 lakott helyet vezettek be a defterbe, 16-ot most először (ebből az következik, hogy az 1546 óta élő 25 falu kettővel kevesebb, mint ahányat akkor összeírtak, két hely újra elnéptelenedett). A titeli náhijében tehát a falvak többsége 1546-ig népesült be, de a betelepedés ezután is intenzíven folytatódott. A bevándorlók a már élő falvak lakosságát is tovább duzzasztották. 1560-ban egy lakott helyre átlagosan 19 háztartás jutott (dzsizje-fizető is ugyanennyi, mert az adókulcsot sutba dobva az állami adót gyakorlatilag mindenkire kivetették). A bácsi és a zombori náhijében — az első összeírás idején ez csak bácsi náhije volt — éppen fodított a helyzet. A bácsi kerületet 1560-ban 120 lakott hely alkotta, 49 másfél évtizeddel korábban is lakott, 71 falu új; a zombori 109 településből állt, 33 régivel 76 új áll szemben (a két kerület összesen 82 régi városa-faluja csak egyvel kevesebb, mint a bácsi náhije 1546-ban összeírt 83 lakott helye). Az összeírt népesség itt is növekedett: a bácsi náhijében a településenkénti átlagos családszám az 1546-os 7,5-ről 1560-ra 12,6-re emelkedett. A növekedés valamekkora része valószínűleg az első összeírás hibáiból következik, de mindennemű kontrollanyag nélkül a mértéke nem becsülhető, ahogy a másutt szokásos kiegészítéssel sem érdemes próbálkozni.¹⁶⁷ Nem kínánok többet állítani annál, hogy a Duna-Tisza köze legdélibb sávjának elszlávosodása teljes volt, 1560-ig a nagyja végbement, a Tisza vonalán előbb, a Dunáén valamivel később játszódott le. A teljességet mint szabályt két kivétel erősíti. Az egyik a titeli náhijében messze északon fekvő Szabadka „falu”, a várral és őrséggel megrakott török központ keresztény városnegyede, amelynek mind a kilenc családfője magyar volt, valamint a zombori náhijebeli Kolud (Küllöd) városa, amely vegyes lakosságú, 55 adózó családfőjéből 21 magyar nevű.¹⁶⁸ A nagy délszláv-vlah tengerből négy-öt faluban felbukkan egy-egy magyar név, de nehezen hihető, hogy viselőik valóban magyarok lettek volna.

Az 1546 és 1560 közötti nagy betelepedési hullám a Bácskát erősen balkanizálta, nemcsak népességében, hanem az iszlamizáltak tömegesebb megjelenésében is. 1560-ban a török központok természetszerű muszlim népességétől eltekintve a három déli náhije 24 falvában éltek már kisebb-nagyobb számban áttértek. Érdekes, hogy legkevesebben az elsőként elárasztott titeli náhijében, amelynek csak két falujában írtak össze egy-egy új muszlim családfőt. A többiek a terület dunai sávját részesítették előnyben, ami érthető, hiszen nem a Tisza, hanem a Duna mente volt a magyarországi török élet ütőere, itt húzódtak a hódoltság belsejébe, az északabra fekvő, nagyobb várakba és mindenekelőtt Budára tartó utak. A bácsi náhije nyolc falvában jegyezték be a lakosok névsorába muszlimokat; hat faluban egy-egy, egyben két új muszlim családfőt, az első fecskéket. A Futak közelében fekvő Dienősfaluból viszont népes, tisztán muszlim település lett 69 iszlamizált családfővel és ezek 19 nőtlen fiával-testvérével.¹⁶⁹ Éppen ez a falu az egyik bizonyítéka annak, hogy a bácskai muszlimokban joggal kereshetünk iszlamizált balkániakat: a lakosok névsorának élére nemcsak török „falubíró”, *ket-hüdát* jegyezték be, hanem egy szintén török nevű primityurt is. Végül a zombori

¹⁶⁷ Általában 20%-os kiegészítéssel szokás élni; *Dávid Géza* a simontornyai és az endrédi náhijk esetében az 1546. évi összeírás hiányosságait 50, illetve 120%-os kiegészítéssel korrigálta: A Simontornyai szandzsák i. m. 49.

¹⁶⁸ A defter 254. és 241. oldalain.

¹⁶⁹ A defter 135. oldalán.

náhije büszkélkedhetett a legtöbb olyan faluval, amelyben muszlimok jelentek meg. Számuk 14 (a kerület falvainak 13 százaléka), a Balkánról beköltözött lakosok mellett különböző nagyságú, egy-tizenkét családos muszlim közösségek éltek bennük.

A szegedi náhije népessége délről észak felé haladva ugyanazon a vonalon váltott balkániból magyarra, amelyen 1546-ban, csak most 11 szláv lakosságú falu állt szemben 14 magyarral; a betelepedők falvai közül négyet újonnan szálltak meg, amiből az következik, hogy három korábban megszállt mostanra újra kiürült. A nagy lélekszámú falvak többnyire magyarok. A vásárhelyi náhije 21 településéből csak kettőt laktak balkániak, egy újonnan bejegyzett aprófalú vegyes lakosságúnak látszik. A kalocsai és a solti kerületekben sem tiszta balkáni, sem vegyes lakosságú helyek nem voltak, ezek népessége most is magyar.

Az 1570-es évtizedre¹⁷⁰ a szandzsákot újra átszabták, immáron kilenc náhijére oszlott. Szaporulatnak belépett a bajai és a szabadkai kerület, az utóbbi felállítása eltüntette a titeli náhije északi kitüremkedését. A szandzsák déli, balkanizálódó felén most már öt náhije osztozott, ez azonban nem változtatott azon, hogy lakossága csaknem teljesen délszláv-vlah lett. Most is vegyes lakosságú (és az évtized végéig az marad) Küllöd városa, valamint 1570-ben az északi szomszédságában álló Berjeg, 1578-ban pedig Nagyszonta;¹⁷¹ a nagyjából fele magyar, fele szerb lakosú Küllödön a lakosok névsorának élére a magyar bírót jegyezték be. Tőlük eltekintve csak a Bajához összeírt 29 lakott hely között maradt négy magyar falu: a Bajától délre-délnyugatra fekvő Szeremle és Monostor, illetve tőle északra Csanád és Besnyő. Az első három nagy lélekszámának köszönhetette kitarthatóságát, egy évtized alatt azonban az ő lakosságuk is fogyott. Szeremlén 1570 körül 76 dzsizje-fizető háztartást írtak össze, 1578-ban 66-ot, Monostoron 34-ről 22-re, Csanádon 54-ről 39-re csökkent a családok száma. Besnyőt az első időpontban 9 család lakta, 1578-ra számuk kettőre apadt: a falu halálra volt ítéelve.¹⁷²

A balkáni népesség előnyomulását legjobban a szegedi náhije példázza. Viszanyúlva a kezdetig: 1546-ban Zentától délre 9, 1560-ban Szegedtől délre 11,

¹⁷⁰ Az évtizedből három részletes összeírás maradt fenn. Az első II. Szelim idejében (1566–1574) készült: BOA Tapu 554; a párját, a szerémi deftert publikáló Bruce McGowen legvalószínűbbnek azt tartja, hogy mind a szerémi, mind a szegedi 1568–1570 között keletkezett (Food Supply and Taxation on the Middle Danube, 1568–1579. Archivum Ottomanicum 1(1969), 143.). A második összeírás keltezett, 1578-as: BOA Tapu 570. A harmadik: BOA Tapu 572, ismét datálatlan. Élén ennek is II. Szelim *tugrája* áll, a falvak sorrendje, lakóik névsora, terményeik és adóik nagysága teljesen megegyezik az 1570 körüli összeírásával, annak betű szerinti másolata. Néhány betoldás azonban azt mutatja, hogy a következő szultán, III. Murád idejében (1574–1595) másolták. Kánunnáméja már törvénné tette a dzsizje összegének újabb, Murád trónraléptéhez fűződő, 5 akcsés emelését (3. oldal) – ez 1578-ra is érvényes. Az viszont későbbre utal, hogy a szegedi náhije összeírásának végén felsorolt szolgáló falvak közé új szereplőként bekerült Martonos, amelynek lakosai „a martonosi vár közelében található hidat építik és javítják” (44. oldal); a vár és katonasága 1591-ig nem bukkan fel a forrásokban, a legkorábbi biztos adatokat 1613-ból találtam róla (BOA Maliyeden Müdevver 4000, 469–470), a törökök legkorábban az 1590-es évek első felében állíthatták fel. Az összeírást is ez idő tájt másolhatták le. Munkámban ezt a deftert csak az előző olvasatainak ellenőrzésére használtam. Mindhárom összeírás Káldy-Nagy Gyula gyűjtése, a Tapu 570-es Halasi-Kun Tibor kézirat, latin betűs átírásában is hozzáférhető.

¹⁷¹ 1570 körül: Tapu 554, 240–242., 1578-ban Tapu 570, 105–106.

¹⁷² Az említés sorrendjében Tapu 554, 178–179, 181–183., Tapu 570, 136–137, 131–133, 138.

1570 körül 8, 1578-ban 26 délszláv-vlah és egy vegyes, magyar-rác falut írtak össze. Az 1570-es évtized nagy ugrása sem jelentett területnövekedést, a balkániaktól lakott helyek ekkor sem léptek át Szeged fölé. A szandzsákszékhelytől délre húzódó, a Tisza mentét követő, egybefüggő balkáni falusáv két módon alakult ki. Az első, ritka eset a nagyobb falvaké: ezek gyérülő magyar lakosai közé jövevények telepedtek, hogy rövid együttélés után a magyarok végleg eltűnjenek. Ez történt az 1546-ban még túlnyomóan magyar lakosságú Zentával, amely 1560-ban már tiszta szerb, s az is maradt, amíg követni tudjuk.¹⁷³ Martonos 1546-ban, 1560-ban és 1570 körül magyar lakosságú volt, de összeírt családfői 33-ról 19-re fogytak; 1578-ban a már majdnem teljesen elrácósodott falut kenéz vezette, 16 családjából már csak három volt magyar, ebből is kettő Tót családnevű.¹⁷⁴ A másik mód általánosabb: a háborúkból egy csapásra elnéptelenedett vagy a békében lassan kiürülő falvakat jövevények szállták meg, akik esetleg továbbvándoroltak, az újra kihűlő helyet újabbaknak engedve át. A többszöri elvándorlásra-megtelepedésre vall a tizenegy – nyolc – huszonhat rác falu, amelyek nem is mindig ugyanazok. A végeredmény: 1578-ra Szegedtől délre a Tisza mente egyre dagadó, szélesedő településsávja színig telt balkáni népességgel.

1570-re a Duna mellett, az addig kizárólag magyar helységekből álló kalocsai náhijében is felbukkant három, balkániaktól megszállt falu. Kicsik, szegények, mindhárom a bajai és kalocsai kerület határán fekszik, azaz a kalocsai legdélibb sávjában. 1578-ra újra igazították a két náhije területén, ekkor a három falu legnagyobbika, Ságod már a bajai kerület része volt. A kalocsaiban pedig három újabb délszláv falut írtak össze, amelyek egy kupacban, Kalocsától délkeletre feküdtek: Orbágyot, Házsszentgyörgyöt (ebben még maradt néhány magyar család) és Ildet.¹⁷⁵

Nem könnyű rekonstruálni a szegedi szandzsák településhálózatát és meghúzni a balkáni lakosságú és magyar falvak határát, részben a náhijék területének gyakori változása, részben a betelepedők valószínűleg folytonos vándorlása miatt, de leginkább azért, mert sok szláv nevű falunak lehetetlen azonosítani a középkori előzményét, így meghatározni a fekvését.¹⁷⁶ A fentiekből azonban biztosnak látszik, hogy a szegedi kerületben a két etnikum Szegednél élesen szétvált; a bajai és kalocsai náhije határán balkániak és magyarok váltakozva lakták a falvakat, ettől a Szegeddel éppen átellenben fekvő, kevert falusávtól északra a népesség magyar. A szandzsák dzsizje-fizető adózóinak 1591. november 20-án lezárt összeírása¹⁷⁷ azt mutatja, hogy a határ eddig az időpontig már nem változott.

Azoknak a falvaknak a sora, amelyekben muszlimok éltek, nem ért fel Szeged vonaláig, a három legdélibb náhijében maradt. Az 1570-es évekre nemcsak az őrséggel megrakott török központokban (Szegeden, Titelben, Bácsban, Zomborban, Baján és Kalocsán), hanem a falvakban is az iszlamizált balkáni népesség koncentrációja figyelhető meg. A szegedi kerületben most sem éltek iszlamizáltak. A titeliben egyedül Szajlova maradt meg, lakói mind muszlimok. A bácsiban négy

¹⁷³ Vass, A szegedi és csongrádi náhije i.m. 59. Tapu 332, 23., Tapu 554, 48., Tapu 570, 26.

¹⁷⁴ Vass, A szegedi és csongrádi náhije i.m. 53–54. Tapu 332, 29., Tapu 554, 39., Tapu 570, 24.

¹⁷⁵ BOA Tapu 570, 140, 146, 151.

¹⁷⁶ Engel Pál, aki az 1570 körüli és az 1578. évi összeírást is térképre vitte, a falvaknak csaknem a felét nem tudta középkori településsel azonosítani. Munkámban az ő kéziratos térképeit használtam.

¹⁷⁷ ÖNB Mxt 534.

muszlim falu volt: Dienösfalva, Irisac, Fizics és Gyela, ezeknek a lakói is kivétel nélkül iszlamizáltak: e két, legdélibb kerületben már nem találkozunk kevert, keresztény-muszlim falvakkal. A zomboriban még kilenc vegyes vallású falu maradt, egyben, Kargakoriban csak muszlimok éltek.¹⁷⁸ A három déli náhijében az 1560. évi 24 faluval szemben 1570 körül csak 16-ban élt iszlamizált népesség, a többségben családós, kisebbrészt nőtlen, adófizető muszlimok száma viszont 117-ről 230-ra növekedett.

Mindent összevetve: az 1570-es évekre a Duna-Tisza közére Szeged vonaláig „felcsúszott a Balkán”, a népességet — kisebb-nagyobb iszlamizált közösségekkel tarkítva — keresztény délszlávok és vlahok alkották. Itt már nagyobb sikerrel lehetett a Balkánon bevett katonaparaszti szervezetek felállításával kísérletezni. Az 1546. évi összeírásban még nincs nyomuk, 1560-ra viszont a három legdélibb náhijében több szervezet, illetve katonáskodó népelem is megjelent, nevezetesen a műszellemeké, a martalócoké és a vlahoké.

A titeli, a bácsi és a zombori kerületekben 1560–1561-ben összesen 3644 keresztény adózó egységet, hánét írtak össze, amelyeknek 11 százaléka, 397 háztartás valamilyen mértékben szabados volt. A legkorábban benépesedett titeli náhijébe jutott a legkevesebb (a háztartások 4 százaléka); itt sem műszellemeknek, sem martalócoknak nincs nyoma, a 28 szabados paraszt mind primityur, azaz a 40 lakott falu többségének élén már saját előljáró állt. A katonaparasztok a bácsi náhijében kezdenek sűrűsödni, amelynek 1491 keresztény háztartásából 91 (=6 százalék) volt szabados: 25 teljesen adómentes műszellem, 4 ugyanilyen kenéz és 62, többnyire kapuadó-mentes primityur. Itt is az előljárók voltak túlsúlyban a katonáskodásra rendelt műszellemekekkel szemben. Az arány a zombori náhijében fordult meg, és emlékeztet a Baranyában tapasztaltra. A kerület 1379 keresztény háztartásából 278 (=20 százalék) szabados számolható össze: 131 műszellem, 60 martalóc, 4 kenéz és 83 primityur, azaz 191 katonáskodásra rendelt paraszt és 87 előljáró, akik közül csak a kenézek vehetők katonai parancsnoknak, a primityurok közül sajnos lehetetlenség kiválogatni a katonáskodókat.¹⁷⁹

A bácskai műszellemek azonban még a zombori náhijében sem lepték el olyan sűrűn a falvakat, mint Baranyában, itt mindössze három olyan falu akadt, amelyben két műszellemet írtak össze, a többiben csak egyet-egyet. Többségükkel, 102 műszellemmel három pusztá falut telepítettek be Zombor és Baja között. E falvakat a náhije összeírásának végén, külön tételben jegyezték be a defterbe,

¹⁷⁸ A tisztán muszlim falvak a fenti sorrendben BOA Tapu 554, 322, 257–258, 260, 273, 282, 234.

¹⁷⁹ A családfők, a dzsizjét, illetve a kapuadót fizetők számának egybevetése azt mutatja, hogy a primityurok nagy többsége dzsizjét igen, földesúri kapuadót (*iszpencsét*) nem adott; adómentességük tehát kisebb a magyar bíráknál, akik egyikkel sem tartoztak: valószínű, hogy e kismértékű szabadosság ellenében elvben sem kívántak tőlük tényleges katonai szolgálatot. A mentesség azonban nem következetes. Vannak esetek, amelyekben mind a dzsizje-, mind a kapuadó-fizetők közé beszámították őket, máskor viszont egyik kategóriába sem. Ez utóbbi esetekben gyanakodhatnánk az előljáróskodást túllépő, talán katonai szolgálatra. A feltételezést azonban nem lehet bizonyítani. Bár az összeírás azt mutatja, hogy ekkorra az adókulcsot negligálva gyakorlatilag minden családfőt dzsizjére köteleztek, ezt nem vehetjük automatikusnak; hiába látszik több primityur dzsizje-mentesnek, azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy valaki a többi lakos közül volt szegénysége miatt mentes, az előljáró pedig dzsizje-fizető.

nem is falvanként, hanem az ide rendelt műszellem-század lakhelyeiként, és a tétel élén írásba foglalták a telepítés okát és a katonaparasztok feladatát.¹⁸⁰

„A szegedi livába tartozó zombori vár és a bajai párkány lovas műszellemjei.

Amikor most a nevezett liva újbóli összeírása elrendeltetett, arról is felséges parancs érkezett, hogy az új defterbe a következők jegyeztessenek be. A nevezett livában a Zombor és Baja közötti terület a szultáni hódítás óta üres és pusztá, ugyanakkor az ország belsejéből a budai végekre tartó és onnan visszatérő utazók útvonala. Az ellenség várainak, Egernek, Gyulának és Szigetvárnak a lovas és gyalogos hajdúi állandóan lesben állnak e vidéken, és nem hagynak fel gonoszsa-gaikkal és gazságaikkal. Feltétlenül szükséges, hogy a vidék benépesüljön és új-raeledjen, hogy sátorlakó vándorokból és különböző lakóhelyekről valamennyi rája népességet hozzanak a szóban forgó, kipusztult Aranyas, Gara és Borsód nevű falvakba.¹⁸¹ Akik, miután ezeket benépesítették és újraélesztették, százan szabad-losként szolgáljanak (*muafijet ile atlu hizmetini edip*). Állhatatosan védjék és oltalmazzák a jövő-menő utazókat és a környék népét a hajdúk portyáitól, akadályozzák meg kártevésüket és ártalmukat. Az új szultáni defterbe bejegyez-tetett, hogy amíg a száz lovas kitartóan azon van, hogy a szóban forgó vidéket felélessze, a jövő-menő utazóktól a kártételeket távol tartsa, és a vidék védelmében fogyatkozást ne engedjen, a vallási és állami törvények által elrendelt összes adó, tized és rendkívüli szolgáltatás alól mentes és szabad legyen (*hukuk-i serije ve rü-sum-i örfije ve avariz-i divanijeden ve tekalifden muaf ve műszellem olalar*).”¹⁸²

Ezután a műszellemek névsora következik 102 családfővel és 41 nőtlen fiúval és testvérrel. A családos műszellemeket tíz tizedbe (*bölük*) osztva, tizedesek (*szero-da*) alatt jegyezték be. A század élén Szelak Niko állt, „a nevezett haramik parancsnoka” (*szér-i harami-i mezburun*), aki egyben az első tized tizedese is. Bár a század adómentes volt, a névsor végén összesítették a létszámot: „összesen 102 háne”. Végül az adók felsorolásának szokásos helyén a műszellemek esetleges büntetéspénzeit (*nijabet*) jegyezték be, az egyetlen olyan tételt, amelyet az állam vagy a birtokos az adómentesektől is behajtott. A képlet világos: teljes adómen-tesség és szigorú katonai szervezet. Ugyanez állt a falvakban egyenként összeírt műszellemekre is. Őket is elkülönítették a falu adófizetőitől (a névsor végén az összesítésben pl. így: 'háne 9, műszellem 2'), és tizedekbe-századokba osztották: erre mutat az, hogy a Kaja faluban lakó Ivanis Dragin a műszellemek századosa (*szermije-i műszelleman*) volt.¹⁸³

¹⁸⁰ BOA Tapu 332, 249–252.

¹⁸¹ A három falu Zombortól északra, Szabadka vonalában, egymás szomszédságában feküdt, Gara a Kalocsára tartó nagy úton, Borsód ennek egy elágazásán, Aranyas a kettő között. *Györfly György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest 1966, 703 és Bodrogvármege térképe.

¹⁸² A telepítést egy 1559. június 14-én kelt szultáni rendelet némileg eltérően írta le. Eszerint a szigetváriak szüntelenül zaklatják a Zomborból Budára tartó utat. Ezért egy korábbi rendelet Harka faluba „sátorlakókból” ötven műszellem családot rendelt telepíteni, a mostani pedig az ő helyükre ötven puskás műszellemet és további harmincat, összesen nyolcvanatot, hogy az utat Bajáig vigyázzák. (Harka vagy más olyan falu, amelynek neve a leírt betűk adta szóképbe erőltetés nélkül beleolvasható, Zombor és Baja között nem volt; a szultáni tanács rendeleteiben a kisebb helyneveket rendszeresen elírták: ezúttal valószínűleg Garából lett Harka.) 3 numarali mühimme defteri i.m. 111. tétel.

¹⁸³ A defter 243. oldalán.

A zombori náhije abban is élen járt, hogy a szegedi szandzsákban egyedül itt neveztek ki martalócokat a falusi lakosok közül,¹⁸⁴ 32 faluban egy-három embert, összesen 60-at. A kinevezést szultáni diplomába foglalták, feltehetően minden alkalommal, bár az összeírásba csak a legelső előfordulásakor írták a név fölé a 'martalóc diplomával' (*martolosz ba berat*) bejegyzést,¹⁸⁵ utána már csak a martalóc szót. Ezek a katonaparasztkok is adómentességet élveztek, de talán nem teljesen. A lakosok névsorának végén az adóegységek összesítésében őket is következetesen külön tételbe írták ('háne 10, martalóc 3'), de a dzsizje-kötelesek közé többször számították be őket, mint ahányszor kihagyták, kapuadót viszont vélhetően nem fizettek (sok faluban az adózók mellett többféle szabadost is összeírtak, emiatt gyakran nem egyértelmű, hogy melyikük miféle adó alól volt mentes).

A szegedi náhije összeírásába sem műszellemeket, sem martalócokat, de még kenézeket és primityurokat sem jegyezték be. A náhije déli határán, a balkániaktól lakott falvak közül Perleknél viszont a fentihez hasonló bejegyzés áll.¹⁸⁶ „A nevezett falu a szultáni hódítás óta a 967. évig (=1559. október 3. – 1560. szeptember 21.) üresen és pusztán állt, és a Varadin (Pétervárad) és Szeged felől jövő utakon fekszik.” A mondat első, sztereotip fele — a három faluról is ugyanezt írták — nem áll, mert 1546-ban Perleken 12 családfőt és ugyanennyi hánét és kaput írtak össze,¹⁸⁷ a lakosok valamennyien dzsizje- és kapuadó-fizetők voltak, nem ágról szakadt jöttek. Az viszont tény, hogy Perlek Becséhez közel, a Péterváradról Becsén át Szegedre, illetve a Becséről nyugatra, a Dunához tartó főutak elágazásánál feküdt.¹⁸⁸ A bejegyzés ezután leírja, hogy az előző összeíró a hely benépesítése érdekében könnyített adókat vetett ki lakóira, de így is csak 13 hánényi népességet tudott összeírni – ez valószínűsíti, hogy a falu az első összeírás óta folyamatosan lakott volt. „Dervis szandzsákbég — akinek tartson soká a tekintélye — felismerte és jelentette, hogy a hely benépesítése a vidék fontos, feltétlen érdeke, ezért a fent megjelölt évben a vilájeten kívül élőkből és sátorlakó vándorokból kedvezményekkel telepéseket hozassanak, akik telepedjenek le a szóban forgó helyen azzal a kötelezettséggel, hogy közülük ötven szabados háztartás (*elli hane muafijet üzere*) lovasként szolgáljon, védje meg a jövő-menőket és a környéket a hajdúktól és a rosszerkölcsű gyaur lovasoktól. Ezért rendeletbe foglaltatott és az új defterbe is bejegyeztetett, hogy e feltétellel ötven szabados lakos lovas szolgálatot lásson el. Ha a lakosok száma meghaladja az ötven háztartást, a többlet fizesse meg a rája szokásos adóit.” Ezt a feltételt ekkor még nem vették komolyan; a sikeres telepítés után 59 családfőt jegyezték be a defterbe, az összesítésben két csoportra osztották őket: „szabadosak 50 háne, rája 9 háne”, de sem egy összegben, sem tételesen semmilyen adót nem vetettek ki a falura.

Bár a perlekieket a szöveg egyik katonaparaszti kategóriába sem sorolja, hanem a semleges lovas szóval illeti, világos, hogy itt ugyanazokkal a műszelle-

¹⁸⁴ A várakban szolgáló, zsoldos martalócok és a paraszt-martalócok különbségére már *Mészáros*, Délszlávok és cigányok i.m. 226. felhívta a figyelmet.

¹⁸⁵ A defter 198. oldalán: Szentkirály lakosainak névsorában az utolsó embernél, Mihajlo Nikolánál.

¹⁸⁶ Perlek összeírása a defter 30–31. oldalán.

¹⁸⁷ *Vass*, A szegedi és csongrádi náhije i.m. 62.

¹⁸⁸ *Györffy*, Történeti földrajz I. i.m. 206. és Bácsvármegye térképe.

mekkel van dolgunk, akik a Baja melletti három falut benépesítették. A kérdés sokkal inkább az, hogy a baranyai és a bácskai műszellemek és martalócok megfeleltek-e a balkáni kategóriáknak, vagy a magyarországi hódoltság igényeinek megfelelően átalakultak.

Láttuk, hogy az Anatóliából a Balkán-félszigetre átplántált műszellemek és a délszláv, főleg bolgár vojnyukok erre a korszakra már elvesztették valóságos katonai feladataikat, és az oszmán hadsereg kiegészítő alakulataivá váltak. A martalócoknak és a vlahoknak az a része viszont, amely a Száva és az Al-Duna vonalán, éppen a Magyarországgal szembeni végvidéken élt, egy ideig még katona maradt. Amint a birodalom határvidéke Magyarországra került, 1521 után átáradt a Dráva-Száva közére, majd 1526-tól a hódoltság déli sávjába. Persze furcsa, hogy katonai szervezete éppen a török országrész legdélibb, látszólag leginkább védett területén állt fel, a hódoltságon belül nem ezt tekintjük határzónának. A hamvába holt baranyai kísérlet azonban megmutatta, hogy színmagyar lakosságú vidéken — hiába szorult határövezetként fokozott védelemre — a balkáni katonaparaszti szervezetek nem eresztettek gyökeret. Csak ott lettek szerves részei a török katonai berendezkedésnek, ahol alapjukra, a balkáni népességre épültek. Ilyen értelemben a Bácska — és a Temes-vidék — ekkor az Oszmán Birodalom balkáni népességének „végvidéke”, északi határterülete volt. A katonai helyzet pedig egyenesen parancsba adta azt, hogy a hódoltságnak ezen a déli táján is határvédő katonaparasztok őrködjenek. Szakály Ferenctől tudjuk, hogy Sziget, Eger és Gyula katonái tartották életben a magyar adóztatást a hódoltságnak ebben a legdélibb sávjában is;¹⁸⁹ a bajai és zombori török várak közé telepített három műszellem-falu utasításában is e három nagy magyar vár katonái jelennek meg állandó portyázókként, és a Tisza melletti Perleket is a magyar végváriak zaklatásai ellen telepítették be lovas műszellemekkel. A valóságban is, a török katonai vezetés szemében is a Bácska ugyanolyan veszélyeztetett határvidék volt, mint Baranya nyugati végei.

A török védelmi rendszer, a határt és a folyók mentét védő várláncolatok kiépítése az 1570-es évtizedig húzódott. A rendszerben a balkáni eredetű katonák óriási szerepet kaptak, a 16. század közepén a budai vilájet váraiban ők tették ki a várkatonaság több mint kilenctizedét, ezen belül a bosnyákok, a szerbek és a vlahok több mint négyötödét.¹⁹⁰ A hódoltságba betelepülő balkániak a várkatonák közé is beálltak,¹⁹¹ de ezekben az évtizedekben elsősorban a kiépülő katonaparaszti szervezetek bázisát adták. Úgy látszik, hogy a védelmi rendszerben az első évtizedekben az oszmán hadvezetés komoly szerepet osztott e szervezetekre, különben nem mondott volna le a nyugat-baranyai és Zombor környéki falvakból várt bevételek egynegyedéről-egyötödéről. Valóságos katonai szolgálatra, folyamatos határvédelemre szánta őket, és ennek fejében balkáni társaiknál nagyobb adómentességet adott nekik, a műszellemeknek teljeset.

¹⁸⁹ Szakály Magyar adóztatás i. m. főleg 60–91.; 1549., 1550. 1554. és 1559. évi beütések és adóztatás: 52–67, 100.

¹⁹⁰ Hegyi, Etnikum, vallás, iszlamizáció i.m. 237–243.

¹⁹¹ Ua. 252.

A paraszt-martalócoknak egy évtized múlva már semmi nyoma, a következő összeírás egyetlen sem említ. 1560-ban 60 főt számláló közösségükből 26 ember egy évtized múlva is a falujában élt, de már csak kettő szabados: egyből primityur, egyből műszellem lett, 24-en viszont adófizető rájává süllyedtek. Az eltűnteket az 1569-es zsoldlistában¹⁹² sikertelenül próbáltam a környék váraiban fellelni; martalócok ekkor is, korábban¹⁹³ is csak Baján, Kalocsán és Szegeden szolgáltak, testületeik létszáma ez idő tájt nem emelkedett, éppenséggel a békekorszak lassú apadása folytatódott. Persze nem kizárt, hogy a kiváltságukat veszített paraszt-martalócok egyike-másika várakba szegődött, az eredmény mégis az, hogy a falun lakó, szabados martalócok testületét néhány éves lét után felszámolták, ezután csak várakban, zsoldért szolgáló társaiknak maradt nyoma.

A teljesen adómentes műszellemek viszont egy ideig még megmaradtak, és katonának számították őket azután is, hogy a birodalom belső tartományaiban már alig katonáskodtak. Az a benyomásom, hogy a magyarországi hódoltságban a műszellem szó néhány évtizedre visszanyerte eredeti, szélesebb értelmét: itt nem a privilegizált katonaparaszti szervezetek egyikének tagjait nevezte meg, hanem általában jelölte az adózástól felszabadított, katonáskodó parasztot – műszellemet, martalócot, vlahot együtt. Erre mutat az, hogy a vlahokat, akik pedig itt voltak, és nyilvánvalóan katonáskodtak, a források nem nevezték nevükön, a hatóságok nem szerveztek belőlük különálló vlah egységeket. És erre következtethetünk abból is, hogy 1560-ra a szegedi szandzsák déli felében felállt a kenézeknek és a primityuroknak a balkánihoz teljesen hasonló, egyszerre katonai, rendfenntartó és öngazgató hálózata, amely az összes katonaparaszti szervezetet vezényelte.

Gara, Borsód, Aranyas és Perlek szultáni parancsra ide telepített műszellemjei katonai tizedekben, saját előljáróik alatt szolgáltak (bár Perleknél nem jelöltek meg parancsnokot), a falvakban szétszórtan élők pedig a kenézek és a primityurok parancsnoksága alatt. 1560-ra azokban a kerületekben, ahol tömegesen éltek műszellemek, a kenézek is megsaporodtak; primityur pedig mindenütt, a műszellem-mentes körzetekben is sok volt, ami azt mutatja, hogy erre az időre — ahogy a Balkánon — a katonai mellett erősödőben volt a falusi előljárói szerep. 1560-ban a szegedi kerület 11 balkániaktól lakott falujában még nem voltak primityurok; a titeli náhije 40 falujából 28 (=70 százalék), a bácsi 119 falujából 62 (=52 százalék), a zombori 105 falujából 83 (=79 százalék) élén állt primityur (a műszellem-falvakat és a náhije-székhelyeket nem számoltam). Számuk tehát a zomboriban a legmagasabb, ott, ahol a műszellemek zöme és a falusi martalócok éltek, ami mutatója annak, hogy valamennyit katonai feladataikból is megőriztek. A kenézek megsaporodása és megoszlása tiszta balkáni mintát követ, és egyértelmű katonai szerepről beszél. A titeli kerületben, ahol nem állítottak katonaparasztokat, kenéz sem volt (természetesen a szegediben sem), a bácsiban és a zomboriban viszont négyet-négyet írtak össze. Ötük neve fölé azt is bejegyezték, hogy szultáni diplomával (*ba berat*) nyerték el posztjukat,¹⁹⁴ ami egy kivételtől elte-

¹⁹² ÖNB Mxt 642.

¹⁹³ Az 1557–1559. évek zsoldlistái ÖNB Mxt 614 és 633.

¹⁹⁴ BOA Tapu 332, 135, 141, 145, 169, 198, 202, 216, 218.

kintve egyet jelentett azzal, hogy tímár-birtokot is kaptak mellé. A szegedi szandzsáknak az adóösszeírással egy időben készült birtok-defterében a tímár-birtokos szpáhik felsorolását hét kenéz zárja (névsoruk nem fedi teljesen az adóösszeírásban szepelóké), akik egy 4000, egy 3100 és öt 3000 akcsét jövedelmező birtokegyüttes javadalmazottai voltak.¹⁹⁵ E jövedelmek alacsonyak, különösen ha azt is hozzá vesszük, hogy a kincstár csak pusztákat engedett a kenézek birtokába, azokat is gyanúsán magas jövedelmekkel. Lehet, hogy esetük a szemek kiszúrásának szép példája, ez azonban mit sem változtat azon, hogy — a vlahokat is a soraikba fogadó — műszellemeikkel és martalócokkal megrakott két náhijében a katonaparasztokat vezénylő és a falusi előljárókat ellenőrző kenézeket neveztek ki teljesen balkáni szokások szerint.

Az 1550-es években felállított katonaparaszti szervezetek — ha nem omlottak is össze olyan sebességgel, ahogy Baranyában — ezen a balkániaiktól megszált vidéken is összezsugorodtak. Az 1570 körül készített összeírás az öt elbalkániasodott náhijében 5968 dzsijefizető háztartást regisztrált, amelyekből már csak 181 (=3 százalék) volt szabados. Ezeknek is nagy többsége előljáró: 138 primityurral és 12 kenézzel, azaz 150 előljáróval szemben a műszellemelek száma mindössze 31. A titeliben most sem írtak össze egyet sem, a bácsiban 2, a szabadkaiban 3, a hajdan legzsúfoltabb zomboriban és bajaiban 14, illetve 12 adómentes katonaparaszt maradt. (Az összlétszámot egy ügyeskedő magyarral kell kiegészítenünk, Csornai Balázsszal, aki előbb szülőfalujában, a Kalocsától északkeletre fekvő Csornán, majd a biztonság kedvéért Halason is bejegyeztette adómentességét a defterbe; 1578-ban már nincs nyoma.¹⁹⁶)

Aranyas, Gara, Borsód és Perlek, a száz, illetve ötven lovas műszellemmel betelepített falvak ekkor már szabályosan adóztak. Lakóik 1560-as és 1570-es névsorainak egybevetése adja a magyarozatát annak, hogy a műszellem-szervezet ezen a vidéken sem jutott arra a jelentőségre, amelyet kezdetben szántak neki. A négy falu népe egy évtized alatt csaknem teljesen kicserélődött. Aranyason már csak öten laktak a régiek közül, Garán hárman, Borsódon öten, összesen tizenhárman a hajdani 102-ből. Most csak Garán jegyeztek be három műszellemet, kettő az eredeti gárdából való. Perlek rajtuk is túltett, itt egyetlen ember maradt az 1560-as 59 lakosból.¹⁹⁷ A többiek továbbvándoroltak. Ellenpróbaként több falu névsorait egybevettem, a népességmozgás másutt is ilyen erős. A jövés-menés nemcsak 1570 előtt, hanem utána is folytatódott. Az 1578. évi összeírás is tele van 'telepésekkel', *doszelacokkal* (ritkábban *preszelacnak* nevezték őket), nincs település, ahol ne jegyeztek volna be néhányat, kisebb falvak lakóinak többségét gyakran ők tették ki. Folyamatosan cserélődő népességre nem lehetett hatékony és tartós katonai szervezetet építeni. Bár a Duna-Tisza köze déli felén a 16. században nem sikerült rendszeressé tenni a magyar adóztatást, amíg magyar kézen volt Sziget, ez és Eger, 1566 után Eger egymaga minduntalan megpróbálkozott vele.¹⁹⁸ E távoli

¹⁹⁵ BOA Tapu 333, 17–19. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése.

¹⁹⁶ A defter 119. és 143. oldalain.

¹⁹⁷ A tárgyalás sorrendjében a defter 171–172., 185–186. és 160. oldalain.

¹⁹⁸ Szakály, Magyar adóztatás i.m. 106–109, 126, 176, 179. Takáts – Eckhart – Szekfü, A budai basák magyar nyelvű levelezése, i.m. 106.: Musztafa budai pasa tiltakozása a bácskai magyar adóztatás ellen, 1576. május 22.

területen csak többszázas végvári csapatok kísérletezhettek, velük szemben az innen-onnan áttelepített műszellemek, akik a nagy mozgás miatt nem tudtak katonai egységgé összeszokni, valószínűleg tehetetlenek és alkalmatlanok voltak, teljesítményük nem érte meg az adómentességükből folyó kincstári veszteséget. A helyzet reménytelensége, a terep védhetetlensége miatt a Bácska népének és az arra utazóknak a 17. század közepén is a Felvidékről leszárguló végváriak és hajdúk okozták a legnagyobb gondot és félelmet.¹⁹⁹

A hadvezetés azonban nem adta fel, a következő, 1578. évi defterben egy sor újdonsággal találkozunk – amelyek közül néhányat sajnos nem tudok biztonságosan megfejteni.

Erre az időpontra a balkániak lakta területen tovább fogytak a műszellemek. A maradékot sem a falvakban tartották, hanem két helyre vonták össze: 36 adómentes műszellem a szandzsák- és náhije-székhely Szegeden, 7 a náhije-központ Baján — a balkánivá vált terület két legészakibb török centrumában — állomásozott,²⁰⁰ és csak kettő lakott egy-egy szabadkai, illetve bácsi kerületbeli faluban. Az első változás tehát az, hogy a műszellemek hajdan népes testületéből megmaradt 45 embert török várak védelmébe telepítették; ez a kényszerű lépés is azt mutatja, hogy a falvakban szétszórva nem lehettek valami hatékonyak. A műszellemekkel együtt eltűntek a primityurok is, ők teljesen, csak a szabadkai kerületben jegyezték be hármat, ami alig valami az évtizeddel korábbi 138-hoz képest. A változás érthetetlen, hiszen a számuk idáig lendületesen emelkedett. Magyarán az egyetlen lehetőség kínálkozik — és ezt az aprólékos vizsgálat igazolni látszik —, hogy az összeíró ezúttal nem tüntette fel őket. Teljesen általános tapasztalat ugyanis, hogy a szandzsáknak mind magyaroktól, mind balkániaktól lakott településein a földesúri kapuadót fizetők száma eggyel elmarad a dzsizje-köteles adóegységek számától – alig van olyan falu, amelyben a kettő azonos. Márpedig az összeírást bevezető *kánunnáme* (törvénykönyv) világosan kimondja, hogy azok, akik dzsizjét fizetnek, földesúri kapuadót is adnak. Kimondja továbbá, hogy a bírák (a velük azonos megítélés alá eső primityurokat nem említi külön, de nyilván ők is) és a papok mentesek a kapuadó alól.²⁰¹ Az összeírás nagy lélekszámú magyar falvakban sem jelölt bírakat, és a három esettől eltekintve primityurokat sem. Az viszont, hogy a falvak nagy többségében éppen eggyel kevesebb kapuadó-fizető volt, mint dzsizje-fizető, azt sejteti, hogy a hiány a falusi előjárókat

¹⁹⁹ Borsa Iván – Tóth István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól, 1651–1658. Levéltári Közlemények 1989:1, 85, 107. Tóth István György: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. Történelmi Szemle 41(1999):3–4, 284.

²⁰⁰ A szegedi műszellemek a defter 32., a bajaiak a 139. oldalán.

²⁰¹ BOA Tapu 572, 3. „Ve cizye veren haneler resm-i kapu diyü ruz-i Hızırda elli penz ve ruz-i Kasımda elli penz sahib-i arz olanlara ispençe verirler ki her senede penz akçesile ellişer akçe olur. Ve birolar ki her yıl nöbetle birisi köy kethüdası olur; ispençe ve sair mersumat verigelmedikleri sebebden yine vermemeğ üzere kayd olundu. Ve papaslar ve maktu olmyan kenezler cizyelerin verirler. Ve papaslar öşürlerin bile verirler, ancak ispençe verigelmedikleri ecilden yine vermemeğ üzere kayd olundu.” A ’nem átalánnyal szolgáló kenézekkel’ nem tudok mit kezdeni, mert a kenézeket semmilyen adóegységbe nem számították bele; biztosan nem azonosíthatók az alább szereplő, *maktu* kategória tagjaival.

takarja, akik nemhogy eltűntek volna, hanem éppenhogy megszapordtak, csaknem minden településen található meg.

A fogyó műszellemek és a már nem jegyzett primityurok helyébe belépett viszont két olyan kategória, amellyel sem előtte, sem később, sem másutt nem találkoztam. Az első azoknak az embereknek a csoportja, akiknek a neve fölé az összeíró a *miri* szót írta, amelynek jelentése 'kincstári, állami'. Első ránézésre a birákhoz és a primityurokhoz hasonlónak képzelem őket az ember: nyilván csak a kincstárnak járó adót, a dzsizjét fizették. Az összeírt családfők és a dzsizje-hánék, illetve kapuk számait bogarászva viszont az derül ki, hogy többségük valóban csak dzsizjével tartozott, egy részük azonban a dzsizje alól is mentes volt, esetükben a 'miri' szó nehezen magyarázható. A másik, új kategóriába tartozók neve fölött a *maktu* szó áll, ami átalányfizetést jelent. S valóban, a *maktu* mellé mindig odaírták az átalány 150 és 650 akcse között mozgó, leggyakrabban 200–300 akcsés értékét, amit soha nem számítottak bele a falu földesúri jövedelmei közé, tehát ez is a kincstárba folyt. Az első probléma az, hogy a *miri* és *maktu* emberek által fizetett összegek nem szerepelnek a kincstári bevételeknek az egyes náhijék összeírásának legvégére írt tételei között, nem tudom, mért nem. A másik, témánk szempontjából ennél lényegesebb kérdés, hogy mi a különbség a két kategória között, és hogy tagjaik valamiféle, meg nem határozott, de kétségtelen adókönyvnyitásuk ellenében tartoztak-e katonáskodással. Az első kérdés legalábbis elkenhető: a *miri* kategória többféle adómentességet élvezett, a *maktu* megalkudott a summájáról, s ettől lett szabados. Azt viszont csak valószínűsíthetjük, hogy mentességeik ellenében katonáskodást kellett vállalniuk. Ez következik a délszláv-vlah népesség és a katonaparaszti szervezetek Balkánon megismert egész rendszeréből, és ezt támasztja alá a kenézek számának további erős emelkedése is. Az 1570 körüli 12 kenézzel szemben 1578-ban 31-et jegyeztek be a defterbe. Azután, hogy a falvak nagy többségének élén ott álltak az egyre kevesebb katonai hatáskörrel és egyre több előjárói feladattal felruházott primityurok, a kenézek közel megháromszorozódását csak a katonaparaszti réteg továbbélése és megerősödése követelhette meg. Ha ez a sok bizonytalansággal terhelt sejtés helyes, 1578-ban a szegedi szandzsák balkániaktól lakott öt kerületében 45 műszellem, 65 *miri*- és 29 *maktu*-státuszú ember, valamint 31 kenéz, összesen 170 szabados katonaparaszt élt, és szolgálta valamilyen formában a hadsereget. Lehet, hogy jobbára csak segédszolgálat hárult már rájuk, mert ha a minden alól felszabadított, „főállású” lovas műszellemek alkalmatlannak találtak a portyázó végváriakkal szemben, még inkább annak kellett lenniük részlegesen felmentett, „mellékállásban” katonáskodó paraszttársaiknak. A 170 katonaparaszt talán kevésnek látszik, pedig nem az: ez idő tájt Szeged népesebb, székhelyhez illő katonaságát nem számítva a szandzsák összes várában 300 körül járt azoknak a katonáknak a száma, akik a budai kincstárból húzták zsoldjukat.

A balkáni népesség körében a katonaparasztok aránya érzésem szerint nagyobb volt, mint amekkora az összeírások biztos adataiból kiolvasható, és több helyen, többféle módon szolgáltak, mint ahogy azt a különböző típusú, hivatalos listák felmérni engedik. A rendszer valószínűleg az élet szabta, változó helyzetekhez és szükségletekhez igazodott, és mindig annyi parasztot rendelt katonáskodni,

amennyit a pillanat megkívánt. A balkáni népesség ehhez jó alapot és nem fogyó utánpótlást biztosított. Felhasználásának lehetőségeire, e tárgyban a helyi és az isztambuli hatóságok közötti alkudozásokra jó példa a mohácsi flottaparancsnok-ság felállításáról szóló levélváltás 1560-ban. Az év derekán, június 29-én a szultáni tanács választ küldött a mohácsi szandzsákbég felterjesztésére.²⁰² A bég azt jelentette a portán, hogy a Duna mohácsi szakaszán álló szigetekre ellenséges katonák vették be magukat. A dunai flottaparancsnok, a *kapudán* Budán székel, ilyen távolságból lehetetlen a szigeteket megvédeni, Mohácson is szükség lenne önnálló kapudánra. Ehhez Péccsett tíz sajka, a környék felszámolt palánkváraiból pedig 125 gyalogos áll rendelkezésre, rajtuk kívül a Tojgun pasa által emelt mohácsi palánkhoz szultáni paranccsal összeírt 200 martalócból százat a flotta kiszolgálására lehetne rendelni. Alkalmas flottaparancsnok is akad a hajdan magasrangú budai tisztségszűrésű, most ziamet-birtokos Kászim személyében, akit a posztra azzal a feltétellel lehetne kinevezni, hogy ha egy hajót kár ér, ő kártalanítja. Az ötlet a szultáni tanácsban némi zavart keltett. Döntést nem hoztak, csak visszakérdeztek: a felszámolt palánkok gyalogosai most hol szolgálnak, ott nincs szükség rájuk, s mi végre írtak össze martalócok, ha nélkülözhetőek? A legfelső döntéshozók tanácsalansága felbátorít annak beismerésére, hogy a dolgot én sem értem. Ahogy láttuk, Kelet-Baranyában a fennmaradt összeírásokba nemcsak martalócokat, de semmilyen katonaparasztot nem vezettek be, a Duna keleti partján, a zombori náhijében is csak hatvanat írtak össze. Magyarázatul csak az kínálkozik, hogy a nem várakban szolgáló paraszt-martalócok száma az adott szükséglethez igazodva akár évről-évre változhatott. Azt biztosra vehetjük, hogy a dunai víziút és a két partján futó szárazföldi utak védelme, a flotta kiszolgálása sok ilyet igényelt.

Vlahok Somogyban, Tolnában és a Duna mentén

A Duna-Tisza közének déli felén ezután nincs olyan török forrásunk, amelyből a balkáni eredetű katonaparasztok sorsát tovább követhetnénk. 1570-től viszont egyre több olyan telep jelent meg Somogytól Tolnán át egészen a Dunaparti Földvárig, akiket a török források következetesen vlahoknak neveznek (ha a török hatóság magyarul írt, oláhoknak). Nem kétséges, hogy esetükben is kevert népességről van szó, amelynek a jogállása vlah.

A koppányi szandzsákról — amelynek nagyobb része Somogyban, keleti széle Tolnában feküdt — a török uralom első évtizedeiből két összeírás maradt fenn, a korábbi 1551–1552 fordulójáról, a másik 1565-ből.²⁰³ E két időpontban a szandzsáknak az a három kerülete, amelyet a vlahok később a legsűrűbben megszálltak, a koppányi, a dombói és a karádi náhijék még magyar népességűek. Puszták már ekkor is bőven akadt bennük, 1565-ben a koppányi náhijében 92 lakott hely mellett 59 önálló, művelés alatt álló pusztát írtak össze,²⁰⁴ a dombóiban 36 lakott

²⁰² 3 numarali mühimme defteri i.m. 1293. tétel.

²⁰³ BOA Tapu 412 és 665, mindkettő Káldy-Nagy Gyula gyűjtése. Datálásuk *Dávid*, A Simon-tornyai szandzsák i.m. 15–16.

²⁰⁴ A mikrofilmnek a koppányi náhije lapjairól készült kockái nagyon sötétek, helyenként feketék, ezért lehet, hogy a pusztákat nem minden esetben sikerült a majorságoktól, *csiflike*ktől megkülönböztetni; a puszták magas arányán azonban ez nem változtat.

hely mellett 21 pusztát, a karádban 38 lakott hellyel 16 pusztát. Ezek egy része már 1551–1552-ben is lakatlan helyként várta a balkáni betelepedőket, így Farnos vagy Patlan.²⁰⁵ Mások a két összeírás éve között néptelenedtek el, nyilván az 1550-es évtizednek a somogyi tájék megszerzéséért vívott harcai során. A későbbi vlah falvak közül ekkor pusztult ki pl. Egrös, amelyet 1551–1552 fordulóján még pappal és tíz családfővel írtak össze, 1565-ben viszont már üres.²⁰⁶ A vidéket ezután Szulejmán 1566. évi, szigetvári hadjárata pusztította tovább, amely falvak sorát néptelenítette el. Ilyen többek között a koppányi náhijében Remete, Tótfalu, Acsa, Zics, Vásárosmerye, Oros (Oroszi), Várda, a dombói kerületben Kisfalu, Szentlőrinc, a karádban Szentmiklós, Orda, Apáti. Ezek az 1565. évi defterbe még lakottként kerültek be.²⁰⁷ Aprófalú és népes egyaránt akadt közöttük, általános jellemzőjük viszont, hogy egyáltalán nem látszanak kihalóban lévőknek, sok faluban a jövő generációja, az összeírt nőtlen férfiak többen voltak, mint a családfők (Remete, Tótfalu, Acsa stb.). 1570 után balkáni népesség lakta őket.

1570-ben — első alkalommal — a szandzsák adóösszeírásának végére külön listát jegyeztek a vlah közösség (*dzsemáat-i eflakan*) által lakott helyekről.²⁰⁸ A lista 29 falut sorol fel a hozzájuk tartozó pusztákkal együtt részben úgy, hogy a szokásos névsorba szedi lakosaikat, részben enélkül, csak az adózó egységek, hánék számának rögzítésével jelezve, hogy a hely lakott. A 29 vlah faluból 26 Hüszejn koppányi szandzsákbég szolgálati birtokának része volt, hármat a szandzsákban birtokos szpáhik előljárója, Juszuf miralaj kapott meg.²⁰⁹ A betelepülő vlahok nyilvántartása még nem működött tökéletesen: erre mutat az, hogy a lakosokat 16 faluban nem sorolták fel, valamint az, hogy a tímár-defter a szandzsákbég külön tételbe szedett vlah birtokai között még további három falut említett, amelyek az adóösszeírásban a vlah közösség falvainak sorában nem szerepelnek. A két defterbe tehát összesen 32 olyan falut jegyeztek be, amelyet 1570-ben már vlahok laktak.

Vlahok, természetesen most sem etnikai, hanem jogi értelemben. A betelepülők testületileg vlah jogállást nyertek, amely persze ekkor már mind a Szávától és Al-Dunától délre, mind tőlük északra jókora változáson ment át az eredetihez képest: egyre több vlah került földesúri joghatóság alá, az államnak fizetett flóriadó mellett egyre többször kötelezték őket tizedfizetésre. A 16. század második feléből való vidini törvény hivatkozik arra, hogy az itteni *flóridzsik* azt kérték a szultántól, hogy ha már felszámolták a flóri-adóra épülő régi kiváltságaikat, tizedeiket és egyéb adóikat legalább ne adják a kíméletlenebbül adóztató tímáros szpáhik kezére, hanem tartsák meg a szultáni jövedelmek között.²¹⁰ A hajdani alapállástól a 16. század közepén a szerémségi vlahok helyzete is eltért. 1558-ból fennmaradt egy hevenyészett összesítés „a szerémi szandzsák vlahjainak adófizető háztartásairól” (*haneha-i rüszum-i eflakan-i liva-i Szirem*).²¹¹ Itt az 'adók' (*rü-*

²⁰⁵ Tapu 412, 35–36.

²⁰⁶ Tapu 412, 41., ill. Tapu 665, 123.

²⁰⁷ Tapu 665, 111., 113–114., 126., 128., 137., 149., 155., 160–161., 165–166.

²⁰⁸ BOA Tapu 563, 81–84. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése.

²⁰⁹ A koppányi szandzsák 1570. évi tímár-deftere BOA Tapu 505, 4. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése.

²¹⁰ *Cvetkova*, Les institutions ottomanes i.m. 63.

²¹¹ ÖNB Mxt 591, 67.

szum) szó bizonytalannal nem az államnak járó flori-adót jelenti, hanem a vlah privilégiumokat kikezdő földesúri adókat. Az összesítés az adóegységek öt kategóriáját választja szét: a 81, a 64, a 45, a 41 és a 6 *oszmánit* fizetőket. A mind valóságos pénzként, mind számítási egységként ritkán előkerülő oszmáni a 16. század közepén nagyjából az akcse háromnegyedét érte, egy 1578-as budai kincstári elszámolás 5 dénárt 4 oszmánival vett azonosnak,²¹² így a fenti kategóriák nagyjából 61, 48, 34, 31 és 4,5 akcsénak feleltek meg. Az adó tehát a vagyoni helyzethez igazodott, a legkevesebbet az özvegyasszonyok fizették. A bejegyzés nagy tömeget, 10.018 vlah háztartást összesít. Sajnos az állami flori-adóról nem szól; ha még ekkor is, a Szerémségben is érvényesek voltak a század eleji előírások, a földesúri adóterhekhez még kb. 90 akcse állami adót számíthatunk. A leggazdagabb kategória esetében ez összesen 150 akcse körüli összes terhet jelent.

A vlahok csaknem teljes közösségének megemelt átalányadó alá vonását mutatja az az 1580-1581-es kimutatás, amely a Száváig és az Al-Dunáig az egész Balkán-félsziget „hitetlenjeinek” dzsizje-adóját összesítette.²¹³ A forrás Boszniában, Hercegovinában, Dalmáciában, Nyugat- és Északkelet-Szerbiában és a vidini kerületben összesen 32.129 vlah adóegységet regisztrált — hánét, bastinát, átalányadózt, flóri-fizetőt, de még pusztát és malmot is vegyesen —, amelynek mindössze 2,3 százalékát, 752 hánét vett a régi értelemben *flóridzsinak*, flóri-fizető vlah katonaparaszti háztartásnak. Ezek kisebb része, 46 háne Dalmácia védelmében szolgált Szkradin körzetében, 706 háztartás a vidini „vilájetben” (valójában *kazában*) élt, a katonáskodó vlahok továbbra is legfontosabb szállásterületén, amelyet azonban a kimutatás „a megszüntetett vidini vilájetnek” nevez (*dzsizje-i gebran-i floridzsjan-i vilajet-i menszuh-i Vidin*). Vagyis ekkorra már felszámolták a közigazgatási beosztástól független vidini vlah kerületet, de lakóit még megtartották katonáskodásra kötelezett flóri-fizetőnek: ők adóegységként most is 45 akcsét fizettek. A regisztrált vlahok átütő többsége, 32.129 adóegység több kategóriában 60 és 197 akcse közötti adóval (*rűszum*), egyértelműen summával tartozott, legtöbbjük éves kötelezettsége 150–170 akcse körül járt. Az ő bastináik a megváltozott helyzetben már adózó telkek (számuk sokszor magasabb a hánékénál). Az adózás egész rendszeréből az látszik, hogy a vlahoknak csak a töredéke őrizte meg korábbi jogállását, nagy tömege elvesztette, ám még ez utóbbit is vlahként tartották nyilván, kedvező átalányadóval terhelték meg, és nem eresztették magánbirtokosok kezére, adóik a kincstárba kerültek (*teszlim be hizane-i amire*). Valószínű, hogy ez a többség már nem katonáskodott rendszeresen, az állam amolyan tartaléknak tartotta, amelyből mindig a szükség szerint meríthetett.

A Somogyba betelepülő, vlahnak nevezett balkániak helyzete teljesen meggyezett délebbre élő társaikkal. Adóterheik szabályozása eleve abból indult ki, hogy terménytizedekkel is tartoznak. A végeredmény azonos lett a szerémségivel: minden adóegységre, hánéra 150 akcsét vetettek ki, amely mind a flóri-adót, mind a földesúri tizedek megváltását magába foglalta. A falvak többségére — hét falura

²¹² *Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Budapest 1962, 654. *Ágoston Gábor*: A magyarországi török végvárak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése. In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar és Szabó Jolán. Eger 1993, 329–330: 50. jegyzet.

²¹³ BOA Maliyeden Müdevver (a továbbiakban MAD) 5338, a vlahok a 33. és 56 60. oldalakon.

nem — még két kisebb, az összes lakosra méretezett terhet róttak, a menyaszonyadót és a büntetéspénzeket, mindkettőt egy összegben. Ez utóbbiak nagysága némileg igazodott a lakosok lélekszámához, de leginkább annak a számítási játéknak a részét képezte, amelynek végén a falu összes adója szép, formás, nullára végződő összeggé kerekedett. Nem kétséges, hogy a vlah falvakra summát vetettek ki, amelyet pénzben kellett megadniuk. Ezt az adóbevétel összege elé írt sztereotip szöveg is mutatja: „bevétel a tized és a flóri-adó megváltásából, a menyaszonyadóval és a büntetéspénzzel együtt, készpénzben” (*haszil-i bedel-i ösr ve filori ma reszm-i arusz ve baduhava ber vedzsh-i nakid*). A vlahok summája olyannyira szétbont-hatatlan egység volt, hogy még az államnak járó és e privilegizált keresztény katonaelem dzsizje-adójának tekinthető flóri-adót sem választották le és tartották a kincstárban, pedig azt ritkán engedték át magánbirtokosnak. Ami az új jövevények földesúri alárendeltségét illeti, itt a hatóságok köztes megoldásra jutottak. A vlahok közösséget ugyan nem tartották meg a kincstár kezelésében, de szpáhik kezére sem adták; többségüket a szandzsák első embere, a bég, három falu népét a második, a miralaj birtokává tették, aminek a gyakorlatban azt kellett jelentenie, hogy e nagy szolgálati birtokok keretén belül a vlahok megtarthatták a summafizetés kedvezményét.

A balkániak beáramlása 1570-et követően is erőteljesen folytatódott. 1581-ben külön lista készült a koppányi szandzsák vlah telepeiről,²¹⁴ és nagyjából ezzel egyidőben — kevéssel előbb vagy kevéssel utóbb — külön egységként a szandzsák soron következő adóösszeírásába is bekerültek.²¹⁵ A két lista kisebb-nagyobb eltéréseket mutat. Keletkezésük sorrendjét nehéz eldönteni, mert mindkettő elsőbbsége mellett szól egy sor érv. A dolog lényege nem is ebben áll, hanem a változások logikájában. Az új összeírást a kincstár arra is felhasználta, hogy megemlje a vlahok adóját. Ezt megbeszélte, erről úgymond megalkudott velük, és az alku eredményét a vlah falvak és lakóik névsorával külön listában rögzítette, ez viseli több helyütt is az 1581-es dátumot. Az adóösszeírás vlah fejezetébe már az új adóösszeggel kerültek be a falvak, így elvben ennek kellene későbbinek lennie, ha nem feltételezhetnénk teljes joggal azt is, hogy a vlahokra előbb kényszerítették rá az új adókat, írták össze ezek szerint őket, és csak szentesítésül csikarták ki tőlük a beleegyezést (nem beszélve arról, hogy a szandzsák-összeírás elvégzése, majd az anyag letisztázása hosszú időt igényelt, amely elkezdődhetett 1580-ban és eltarthatott akár 1582 elejéig is, amely esetben az emelt adóról született alku az összeírás közben is megkötethetett). A két lista keletkezésének sorrendje mit sem változtat azon, hogy 1570 után a koppányi szandzsákba újabb, nagy balkáni néptömegek érkeztek, ezek is megkapták a vlah jogállást, ám adóik némileg megemelkedtek: helyzetük megegyezett azzal, amit fentebb a balkáni vlahokéről összefoglaltam 1580–1581-ből.

A folyamat logikája azt kívánja, hogy a források áttekintését az 1581-es alkuval kezdjük. A lista címe Somogy új lakóit is vlahoknak és flóri-fizetőknek ne-

²¹⁴ ÖNB Mxt 591, 39–47. A lista a hidzsra 989. évére szól (=1581. február 5 – 1582. január 25.), „beérkezett” (*amed fi*) 1582. január 10-én.

²¹⁵ BOA Tapu 676, 61–100. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése. Az összeírásnak a simontornyai szandzsákot tartalmazó részét feldolgozta és kiadta *Dávid*, A Simontornyai szandzsák id. munkájában. Ő a datálatlan összeírást 1580-ra tette (i.m. 16.).

vezi, egyben azonban földesúri adózóknak is. Így szól: „A koppányi liva vlahjainak flori- és adó-deftere a 989. évre” (*defter-i filori ma' rüszum-i eflakan-i liva-i Kopan vadzsib-i szene 989*). S hogy ne maradjon kétségünk afelől, hogy a *flori* és a *rüszum* valóban az állami és a földesúri adók megnevezése, arról a lista végén az adózásról való megyegeyzést elbeszélő néhány mondat gondoskodik.²¹⁶ „Amikor a koppányi liva újból összeíratott, [kiderült,] hogy néhány pusztán vlahok telepedtek meg, benépesítették és életre keltették őket. A többség a közösség képviselőjében belegeyzett abba, hogy a szpáhiknak négy gurus, a kincstárnak egy gurus adót fizessenek. Kérték, hogy az új szultáni defterbe ennek megfelelően jegyezzék be őket. A bejegyzés megtörtént, másolata kiadatott nekik. Kelt a 989. év zilkáde havának utolsó harmadában (=1581. december 17–26.)” Az új adóhoz tudnunk kell, mi volt a „török” gurus. Neve is európai, mert a Groschen törökösített formája, maga az érme is az, mert a gurus a különféle európai ezüsttallérokhoz — ritkábban azok törökföldi másolatainak — a gyűjtőneve. A budai kincstárban már 1558–1559-ben 50 akcséval számolták a gurusokat.²¹⁷ A törvénykönyveknek és a különböző szabályozásoknak azonban nem volt szokásuk követni az árfolyam-változásokat, a helyieket végképp nem (a vlahok egy aranyforintos adóját a 16. század közepén is a 15. században meghatározott 45 akcséval számolták), így a gurust sem a budai kurzussal kalkulálták. A gurus hivatalos, isztambuli árfolyama az 1585–1589 között végrehajtott leértékelésig 39–40 akcsén járt,²¹⁸ ami esetünkben azt jelenti, hogy az új szabályozásban a somogyi vlahok flóri-adója és földesúri szolgáltatásaik pénzbeli megváltása együtt 160 akcsét tett ki, 1570 óta tíz akcsét emelkedett. S valóban, a szandzsák-összeírás vlah fejezetében minden adógyiséget 160 akcséval szoroztak be.

Az alku szövege mélyen hallgat a többi adóról, ezek csak az összeírásból mérhetőek fel. Megmaradt a menyasszonyadó és a büntetéspénz (ezt most hol *báduhavának*, hol *nijábetnek* nevezték), amelyeket továbbra is annak megfelelően vetettek ki, hogy az adott falutól mekkora kerek összegű summát vártak (az egyetlen családfővel egyetlen háne után adózó Szentmárton például 40 akcse menyasszonyadót és 200 akcse büntetéspénzt fizetett, a 16 családfővel és 10 adóegységgel bejegyzett Apáti mindkét adónemben 50–50 akcsét²¹⁹). E két, már ismert adónemen kívül bevezették a szokásos illetékeket és adókat a malmok, a magánhasználatban álló szántók (*tarla*), rétek (*csair*), telkek (*bastina*) és majorságok (*csiftlik*) után. Végül minden lakott vlah falu adótételei között megjelent egy sokat sejtető, de kevés konkrétumot eláruló adó, amely mögött az új lakhelyén is vándorló pásztoreleget kereshetjük: „bevétel a sátorozóktól és a makkoltatási adóból a nevezett falu határában” (*mahszul-i hajmanegan ma reszm-i bellut der szinor-i karije-i mezbure*). Az ehhez számolt adóösszeg általában mérsékelt, leggyakrabban 10 és 200 akcse között jár, de ritkán 400-ra, egy esetben 540-re megy fel, falvankénti átlaga 93 akcse; a magasabb értékeknél halvány összefüggés gyanítható a

²¹⁶ Az Mxt 591. lista 47. oldalán.

²¹⁷ Hegyi Klára: A török hódoltság és pénzforgalma. Numizmatikai Közlöny 86–87(1987–1988), 80.

²¹⁸ Fodor Pál: Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról. Megjegyzések az 1585–1589. évi leértékelésről. *Aetas* 1999:4, 27–40., új kiadása Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Budapest 2001, 91–109, a régi és az új árfolyam a 104–105. lapokon.

²¹⁹ Tapu 676, 83–84.

büntetéspénz összegével, ami talán nagyobb vándor pásztor népességre mutat. A tétel mögött biztosan meghúzódott valahány „sátorozó”, erre mutat az ő adóikról az összeírás végén bejegyzett magyarázat is, amely a szakterminus szerint a makoltatási adóról (*reszm-i bellut*), most azonban — juhokról lévén szó — nyilván a legeltetési adóról rendelkezik. „A koppányi szandzsák legeltetési adója. Azoktól, akik a nevezett szandzsák senki által nem birtokolt és a defterbe be nem jegyzett hegyvidéken — más szandzsákból vagy nem itteni falvakból jöven ide — letelepszene, és juhaklot (*agil*) építenek, újításként 2–2 akcse legeltetési adó és 6–6 akcse akol-adó szedessék; ez az új szultáni defterbe bejegyeztetett.”²²⁰ Az új adót nem számították a falvak földesúri adóterhei közé, a kincstár tartotta meg magának.

A 160 akcséra emelt átalány és a többi, régi és új, nem nagy adókiadás még mindig elviselhető terhet és kivételezett státuszt jelentett, hiszen a vlahok most is summában és pénzben (*ber vedzsh-i nakid*) váltották meg a közönséges rája sokféle adóját. Nem kétséges azonban, hogy az apránként adagolt adóemelés itt is a vlah jogok megnyirbálásának a része volt. Ugyanennek tudhatjuk be azt az előnytelen változást is, hogy 1580 körül a vlah falvak többségét már szpáhik és várkatonák kezén találjuk. A 89 faluból 41 állt nagy és közepes szolgálati birtokos, hász- és ziámet-birtokos rendelkezése alatt, 48-at tímáros szpáhiknak és birtokjövedelemmel fizetett, ún. zsold-tímáros várkatonáknak adtak. A vlahok legnagyobb földesura a szandzsákbég maradt: Kaja bég birtokába 18 vlah falu és egy puszta került, és övé lett az ún. nem-szabad birtokba adott vlah falvak büntetéspénzeinek a fele, míg az 1570. évi másik birtokos, a koppányi miralaj, akit ezúttal Szinánnak hívtak, 9 vlah falu és egy puszta jövedelmét kapta meg.²²¹ A maradék többségből ziámet-birtokosok is részesedtek, mint egy bizonyos Mehmed, aki Apátit és Várdát kapta meg, valamint kistímárosok, közöttük magasrangúak gyermekei, mint Isza bég fia Ibrahim, akié Sziget, Nagy- és Kis-Székely lett, vagy magának a koppányi Kaja bégnek a fia, Mehmed, akinek Maszlony és Nagy-Bereg jutott.²²² Ács talán jól járt, mert a vlahok vajdájának birtokába került, nehéz kor köszöntött viszont Borjádra, Felső-Gamásra, Kis-Albertre, Kelizre, Bábonyra, Gárdonyra, Tölre, Isztojánra és másokra, amelyek koppányi és bolondvári tisztek és közkatonák kezére jutottak,²²³ akik az általános tapasztalat szerint a birtokukba adott helységeket a végsőkig kiszípolozták.

Bár a két lista nem ad teljesen egyező választ, megengedi felbecsülni, mekkora balkáni tömeg árasztotta el a Balaton déli partjától a nagyjából Kaposvár-Dombóvár vonalig fekvő területsávot az 1580-as évtized elejére. Az új adóról való megállapodást rögzítő lista arról ad számot, hogy a vlah közösségek ekkorra már 81 puszta falut keltettek életre, három lakott hely határában pedig „vlah kerületeket” (*mahallékat*) alapítottak. A 81 falu valójában 86-ot jelent, mert öt esetben a jövevények egymás szomszédságában fekvő falu-párokba telepedtek be, és élesztették újjá őket egy helységgé: Nagy- és Kis-Székelyt, Nagy- és Kis-Véget, Alsó-

²²⁰ A defter 99. oldalán.

²²¹ BOA Tapu 659, 2–3. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése.

²²² A defter 4. és 6. oldalán.

²²³ A defter 14–15., 20. és 23. oldalán.

és Felső-Gamást, Kelizt és Bábodot, illetve Tótit (Totincét) és Szentgyörgyöt.²²⁴ A három élő falu, amelynek a határában vlah telepek létesültek Kazsok, Csernyéd és Szemcse (*mahalle-i eflakan der szinor-i karije-i Kazsok*).²²⁵ Másik forrásunk, az 1580 körüli adóösszeírás ennél több, 89 falut sorol fel; ezek között csak egy 'mahalle', falurész akad Borjád határában, és Nagy-Gyúgyon írtak össze a vlahokkal együtt két magyar családot.²²⁶ A két lista falvainak többsége megegyezik, de sok az eltérés. Az egyik listán szereplő puszták a másikon lakott helyként szerepelnek, az egyikken egyetlen faluként bejegyzett szomszédos helységek a másikba két önálló faluként kerültek be (ez pl. a három Gamás esete: ahogy fentebb láttuk, Alsó- és Felső-Gamást az 1581. évi lista egy faluként regisztrálta, az adóösszeírásban viszont már három Gamás szerepel, Alsó- és Balatonmelléki-Gamás egy lakott helyként, Felső-Gamás másikként²²⁷). A legnagyobb eltérést mégis az jelenti, hogy az 1581-es lista 18 helysége az adóösszeírásban egyáltalán nem szerepel, annak 20 falvát viszont a listában nem találjuk. Mindent összevetve úgy számolhatunk, hogy a vlah jogú balkániak 1580-ra mintegy száz falut népesítettek be a koppányi szandzsákban. A két lista abban tér el leginkább, hogy melyik falut melyik kerületbe, náhijébe osztja. Ebben az adóalku felsorolása látszik rendetlennek, fogadjuk el inkább az összeírás náhije-beosztását. Eszerint a legtöbb vlah telep, szám szerint 38 a koppányi kerületben feküdt, a dombóiba 34, a karádiba 13, a lakiba mindössze 4 jutott. Érdekes, hogy míg a szegedi szandzsák déli felében a balkáni népesség a helynevek jó részét a maga nyelvére és ízlésére formálta, addig itt egy-két esettől eltekintve átvette a magyar faluneveket.

Az 1581-es lista 84 vlah telepén 1110 lakost írtak össze, sajnos családos vagy nőtlen állapotukat nem jelölték. A beköltözés folyamatosságát mutatja, hogy bár valamennyien 'telepesek, jövevények' voltak, az írnok 86 név alá odaírta, hogy *doszelac/preszelac*, azaz új jövevény, ők lehettek a bevándorlók legújabb hulláma. Belőlük falvanként egy-kettő jutott, sokszor egyetlen sem, de néhány helyen szép számban jegyezték be őket, pl. 25 lakosból hetet, 17-ből ötöt. A nevek vizsgálata azt a benyomást erősíti, hogy sok nagycsalád érkezett és telepedett le együtt. Azokat az egymás mellett beírt neveket bogarásztam ki, amelyekben az apai név azonos (ha a faluban négy, de szétszórtan bejegyzett ember apját hívták Dragosának, hiába gyanús ez a viszonylag ritka név, nem tekintettem testvéreknek őket). Ezzel a módszerrel 37 olyan csoportot találtam, amikor megalapozottan gyanakodhatunk nagycsaládokra: 5 esetben három és 32-ben két testvérből álló együtttest; könnyedebb számolással ennek a többszöröse lenne az eredmény.

Az összeírásba 250 emberrel kevesebbet írtak be, mint az „alkulistába”, szám szerint 860-at. Ez gondot okoz, hiszen a két forrás nagyjából egyidős (mellesleg ez az eltérés a legnyomósabb érv amellet, hogy az új adóról kötött megegyezés az összeírás után született meg). Valószínűleg arról van szó, hogy a szandzsák-összeírások elkészítésének elve eltért attól, amellyel a csak a vlahokat számba vevő listát készítették. Az 1580 körül készült adóösszeírás nem ezzel, hanem az

²²⁴ Mxt 591, a lista 41. és 45–46. oldalán.

²²⁵ A lista 46–47. oldalán.

²²⁶ Tapu 676, 93., 95.

²²⁷ Mxt 591, 45., Tapu 676, 85–86.

1570. évi adóösszeírással mutat rokonságot. A falvak jó részében ott sem írtak össze lakosokat, csak az adóegységek számát és a rájuk kiszámolt adóösszeget jegyezték be, ebből tudjuk, hogy lakottak voltak. Most az ilyen falu kevesebb, csak nyolc, van viszont egy sor olyan is, amelyben az adózó egységek, hánék száma jóval magasabb az összeírtak számánál, tehát a lakosok egy része ezeknek a névsorából is kimaradt. Kisberegben az összeírtak száma 7, a hánéké 15, Zicsen 8 és 15, Kis-Székelyen 4 és 8, Ácson 4 és 20 stb.²²⁸ (igaz, az ellenkező esetre is bőven akad példa, amikor a lakosok száma magasabb az adóegységeknél, de ezt természetesebbnek szoktuk tekinteni). A zavar vélhetően a vlah jogállásból adódik, abból, hogy a katonáskodás nem nézte a családi állapotot. Nőst és nőtlent egyformán flóri-fizető katonaparasztnak számoltak, az összeírások névsoraiba viszont talán csak a családosokat vezették be. Bárhogy volt is, ha a betelepedett, katonáskodó vlahok számát keressük, a nagyobb számból kell kiindulnunk.

A dilemmán az adózó egységek, hánék számának vizsgálata sem segít. Amikor a hatóságok kicsikarták a vlahok beleegyezését az adóemelésbe, az 1110 összeírt férfit csak 516 hánéra taksálták. Valószínűleg port hintettek a szemükbe, azt a látszatot keltették, hogy az adó ugyan emelkedett, ám az adóköteles háztartásoknak csak a felét számították tényleges adózónak. A párhuzamos forrásba, az adóösszeírásba, amelynek számai ellen már nem lehetett apelláta, hiszen a falvakat ennek alapján osztották szét a birtokosok között, egészen más arányok kerültek be. Ebben 860 összeírt vlahra 707 háne adóját vetették ki.

Az ellentmondó számokból csak sovány, bizonytalan következtetés vonható le. 1580 körül a koppányi szandzsákban — nagyjából Somogyban, kisebbrészt Tolnában — a vlah jogállású és a jelek szerint vlah gazdálkodást folytató, elsősorban állattenyésztésből élő balkáni telepések mintegy száz puszta helyet szálltak meg. Annak a többségben lévő, letelepedett rétegnek a száma, amely személy szerint megjelent az összeírásokban, 1100 körül járt, de hogy ez a családtagokkal együtt hágy lelket jelentett, nem tudható, mert családi állapotukat nem ismerjük. Rájuk kívül ismeretlen számban vándor pásztorok is megjelentek a vidéken. Személyükben ők sehol nem szerepelnek, tömegükre csak a rájuk kivetett „bevétel a sátorozóktól a legeltetési és akol-adóval” nevű adótétel ad tájékoztatást. Ennek végösszege az összeírás vlah fejezetében 8359 akcse, amely mögött nagyon rossz lelkiismerettel néhány száz fős, a félezret semmiképpen meg nem haladó vándor pásztor népeiséget feltételezhetünk,²²⁹ amelynek családi állapotáról végleg nem tudunk semmit – az sem kizárt, hogy egy részüket állandó lakóhelyén, valamelyik faluban már összeírták, a nyári szálláson csak az állatok legeltetése és az akol után adóztak. Mindent összevéve a koppányi szandzsák jól-rosszul megfogható

²²⁸ Tapu 676, 85–86., 92. és 97.

²²⁹ Pontos számításra törekedni ebben az esetben megengedhetetlen, hiszen a vándor pásztorok adótétele három elemből tevődött össze, amelyeknek arányát az egy összegben meghatározott adó minden esetben homályban tartja. A legnagyobb ismeretlen éppen az a szám, amelyet keresünk: a sátorozók, a *hajmánék* száma és a személyükre kivetett adó. A másik két összetevő nagyságát, a 2 akcsés legeltetési adót és a 6 akcsés akol-adót ismerjük ugyan, de az összesített adótételek csak ritkán többszörösei ezek összegének, a 8 akcsénak. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy általában ennek az adótételnek az összegei is szép kerekrek, tehát ismét számítási játékokra gyanakodhatunk, reménytelenül elmerülünk az ingoványban.

vlah telepeseit nagyjából másfélezer emberre tehetjük, családtagjaikkal számolt tömegüket nem ismerjük.

Bár a betelepülteket az összes lista címe „a koppányi szandzsák vlah közösségének” nevezi (*dzsemaat-i eflakan-i liva-i Kopan*), most sem gondolhatunk etnikai értelemben vett vlahokra. A kettős nevek zöme tiszta délszláv, kisebb része kevert, elenyésző hányada tiszta román. Nyilvánvaló, hogy ezúttal is a jogállása miatt kapta a vlah gyűjtőnevet egy kevert, balkáni népesség.

Sajnos legfőbb kérdésünkre, a koppányi vlahok katonáskodására egyik forrásunkból sem kapunk közvetlen választ, az adóról szóló megállapodás sem rendelkezik erről. Valószínű, hogy az a fenti feltételezés, amely szerint 1580–1581-ben a balkáni vlahok nagy többsége már nem katonáskodott rendszeresen, hanem amolyan tartalékként állt a hadvezetés rendelkezésére, és élvezte a jogállásával járó kiváltságok maradványát, a dunántúli vlahokra is áll. Alkalmi katonáskodásukat valószínűsíti az, hogy katonai előjárók álltak az élükön. Balkáni szervezetüket vagy magukkal hozták, vagy az új lakóhelyen azonnal felállították. Az 1570. évi defterben, amelyben a vlahok külön népcsoportként először megjelentek, azoknak a falvaknak az élén, amelyeknek lakóit az összeírás névsorba szedte, kivétel nélkül *primityur*, tizedes (*szerbőlük*) vagy kenéz állt. A *primityurok* itt sem látszanak többnek falusi előjárónál, a másik két poszt viszont katonai: a tizedesség nem szorul magyarázatra (ez két falunál fordul elő), és a vlah kenézség egyértelmű katonai tartalmáról is bőven esett már szó. Feltűnő viszont, hogy forrásainkban kétféle kenéz jelenik meg. Az adóösszeírás ebből a tisztségviselőből hármat örökített meg, Sztojan Radics, Vukasin és Dimitre Dragin kenézeket, akiket nem számítottak az adózók közé, tehát teljes adómentességet élveztek. Rajtuk kívül a birtokokat és birtokosokat tartalmazó, szintén 1570-ben készült tímár-defterben²³⁰ két további kenéz bukkan fel 2000–2000 akcsés birtokkal, Radics Branik és Obrad Radics, akik az összeírásban nem szerepelnek. Nekik magasabb rangúnak kellett lenniük, már csak azért is, mert a vlah előjárók birtokkal javadalmazott, négy fős, legfelsőbb vezetésébe tartoztak. Ennek élén a vallási vezető állt, akit — a nevek keveredésének jegyében — István püspöknek hívtak, és tevékenységét 10.000 akcse jövedelmű birtokkal honorálták. A második ember „a koppányi szandzsákban letelepedett vlahok vojvodája”, vajdája (*vojvoda-i eflakan ki mütemekkinan sudend der liva-i Kopan*) 3000 akcsét jövedelmező birtokkal, akit — megint csak nem Sztojannak, hanem — István Radicsnak hívtak. A négyes élcsapat másik két tagja a két birtokos kenéz. A 32 vlah falu katonaparaszti szervezetét tehát egy vojvoda, két birtokos és három adómentes kenéz, valamint két tizedes vezette — nyolc parancsnok az ekkor még csak 126 adóegységnyi vlah katonaparasztságra —, akiket vélhetően a *primityurok* is segítettek. A közösség egészét a jövedelme szerint éteri magasságban trónoló püspök oltalmazta. Ezek az előjárókön kívül a közösség 16 tagja egészen biztosan katonáskodott. Ők voltak a minden adó alól felszabadított, vlah műszellemek (*eflakan-i műszelleman*), akiket nem a falvakban, hanem külön csoportként írtak össze.

A következő évtized ezen a felépítésen csak annyit változtatott, amennyi sebet a vlah szabadságjogok további korlátozása ejtett rajta. Az 1580 körüli, az

²³⁰ BOA Tapu 505, 16. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése.

adóösszeírás alapján készült tímár-defterben²³¹ a vlahok püspöke már nem szerepel, nincsenek benne birtokos kenézek sem. Csak a vlahok vajdáját érdemesítették még arra, hogy vezetői rangját birtokkal honorálják; személye nem változott, a neve azonban visszakapta tisztességes szerb alakját, Sztojan Radiccsá lett. A jócskán megszaporodott vlah közösséget a tíz évvel korábbi öt kenéz helyett most tizenöt parancsnokolta, akik az adóösszeírásból²³² számolhatók össze. E-gyenrangúnak látszanak, birtokos nincs közöttük, valószínűleg valamennyien adómentesek (teljes biztonsággal ezt azért nem állíthatjuk, mert — ahogy láttuk — sok helyütt az adózó hánék száma magasabb volt az összeírt lakosokénál, így nem világos, minek vették a kenézeket). Rajtuk kívül Lóta faluban lakott még két katonai előljáró: Nikola Rados harami-parancsnok (*szer-i harami*) és Jovan Dragosa százados (*szermije*). Újra rábukkanunk tehát a vlahok és a martalócok terminusára, a haramira, a szermije pedig a várak tisztikarában a martalócoknak az aga után rangban második embere, olyan 'százados', aki alá váranként eltérő számú, de tíznél kevesebb tizedet osztottak. A Dombóhoz tartozó Szentmiklóson is lakott egy előljáró, Vuk tizedes (*szerođa*). A kenézek, a harami terminus és a szermije egyértelműen azt mutatják, hogy a koppányi szandzsák telepesei a vlahok és a martalócok szokásos határvédő szolgálatát látták el a balkánihoz hasonló szervezetben. (Ennek felmérésében csak átmeneti zavart okoz az 1581-es „alkulista” átbogarászása, amelybe az — ismétlem: rendetlen — írnok 52 kenézt jegyzett be. Ez azt jelentené, hogy a falvak 82 százalékának az élén kenéz állt, azaz a koppányi vlahok olyan népes parancsnoki gárdával rendelkeztek, amilyennel a szendrői és vidini vlahok sem dicsekedhettek. Itt mindössze arról van szó, hogy az írnok minden előljárót, primityurt és kenézt egy névvel illetett. Nagyvonalúsága azzal a haszonnal jár, hogy megőrizte a primityurok nyomát, akiket az 1580 körül készült összeírások — a magyar falvak bíráihoz hasonlóan — sem a szegedi szandzsákban, sem itt nem jelöltek.)

A vlah katonaparasztkok testületén belül a hatóságok a teljesen szabad műszellemeik intézményét is fenntartották. Az adóösszeírásban 53 műszellemet számolhatunk össze, 9-et különböző falvakban, 44-et a vlah fejezet végén álló, külön testület (*műszelleman-i eflakan*) névsorában;²³³ hogy nyilvántartásukban miért volt szükség erre a különbségtételre, nem világos. Az adóalku 1581. évi listája csak a falvakban jegyzett be műszellemeket, szám szerint 51-et: a két forrás ezúttal szépen fedi egymást. Gondot csak az okoz, hogy a két lista műszellemjei csak részben ugyanazok. Például a Karádhhoz tartozó Mácson az „alkulista” szerint három műszellem élt, az adóösszeírás mácsi lakosai között megtaláljuk őket, ám közönséges lakosként, és egyiküknek sincs nyoma a műszellem-testületben sem. A koppányi náhijebeli Patlan három műszelleme felbukkan az összeírás külön testületében is, a dombói Meggyesen bejegyzett szintén háromból kettő megvan, egy elvesztette státuszát.²³⁴ A műszellemeik testületében beállt részbeni személycserék — ha nem az írnok rendetlensége okolható ezek miatt is — talán

²³¹ Tapu 659, a vlah vajda a 14. oldalon.

²³² Tapu 676.

²³³ A defter 100. oldalán.

²³⁴ Aaz említés sorrendjében Mxt 591, 46., 44. és 41., illetve Tapu 676, 98., 84., 89. és 100.

arra mutatnak, hogy a szabados vlahok közül kiemeltek egy teljesen szabad réteget, amely állandó készségben, „főállásban” volt katona, és csak mellékesen paraszt, és e testület tagjai is felváltva szolgáltak.

Annyi bizonyos, hogy a vlahok határvédelmére ezen a vidéken is szükség volt, hiszen az 1566 után a szigetvári magyar végváriak helyére lépő kanizsaiak és palotaiak, akik Tolnáig, a Dunáig és Pécsig adóztatták a Dél-Dunántúlt,²³⁵ ezen a vidéken nyargaltak át. Ali budai pasa 1583-ban arra panaszkodott, hogy Zrínyi György kanizsai kapitány magukat a vlah (a magyarul írt szövegben oláh) falvakat dűlja, égeti, adófizetésre kényszeríti.²³⁶

A vlah településeknek az a sávja, amely Laktól Dombóig a koppányi szandzsákban húzódott, kelet felé haladva a török területbeosztás szerint a simontornyai szandzsákban folytatódott. A vlah telepések közössége (szintén *dzsemaat-i eflakan*) itt is 1570-ben jelent meg,²³⁷ de jóval szerényebben, mint Koppányban. Ekkorra hét pusztát népesítettek be, 1580-ra egy nyolcadikat is, amelyeknek többsége Tamási közelében feküdt. Kezdeti hét falujukban 61 lakost írtak össze, 56 családot és 5 nőtlen. Minthogy az adózó hánék számát 62-ben állapították meg, meglehetősen, hogy az összeírt nőtlenek is szabados katonaparasztok voltak. Hat falu élén előljáró állt, két helyütt kenéz, a többiben primityur; tímár-birtokos kenéz nem volt.²³⁸ (Abból, hogy az adóegységek száma meghaladta az összeírtakét, arra következtethetnénk, hogy a kenézek is adóztak. Ez azonban eldönthetetlen, mert világos, hogy itt sem írtak össze mindenkit: Hegyiben 11 háne adóját rótták ki 9 összeírt lakosra, legalább ketten kimaradtak.) A simontornyai szandzsák vlahjai 1570-ben pontosan ugyanúgy adóztak, mint a koppányiak: a tizedek és a flóri-adó megváltására hánénként 150 akcsét adtak, amihez itt is kis összegű — természetesen szép, kerek összegű — menyasszonyadó és büntetéspénz járult.²³⁹ Helyzetük abban is megegyezett, hogy egy helység kivételével a szandzsákbég lett a birtokosuk. A kivétel, Fornád, még pusztának titulálva, de az összeírásbeli 900 akcse adónál 400 akcséval többel az ozorai tüzérek parancsnokának a birtokába került.²⁴⁰

Egy évtized múltával a vlah közösség újabb faluval gyarapodott,²⁴¹ 1590-re viszont az egyik első, Szentmárton kiürült, bár továbbra is a vlah közösség tagjaként tartották nyilván.²⁴² A koppányival egy időben, 1580 körül készült adóösszeírás némi eltérést mutat a somogyi vlahok helyzetétől. A simontornyai vlahok hánénkénti adója, amely itt is a flóri-adó és a tizedek pénzbeni megváltását tartalmazta, nem 160, hanem 180 akcse volt, megfejelve a szokásos kiegészítésekkel, ekkor már a sátorozók legeltetési adójával is (akol-adóról itt nem esik szó). A vlah közösség húsz fővel 81 emberre szaporodott, a koppányitól eltérő módon azonban csak 40 adóegység után kötelezték fizetésre. A falvak megterhelése érthetetlen

²³⁵ Szakály, Magyar adóztatás i.m. 102–105.

²³⁶ Takáts-Eckhart-Szekfü, A budai basák magyar nyelvű levelezése i.m. 290–191.

²³⁷ A szandzsák összeírása együtt született a koppányiéval, így jelzete azonos: Tapu 563, a vlah közösség a defter 117–118. oldalán. Az összeírást részletesen feldolgozta Dávid, A Simontornyai szandzsák i.m.

²³⁸ Tapu 505, 34–38: a simontornyai szandzsák tímárbirtokosai.

²³⁹ I.m. 67–68, 228, 298, 307.

²⁴⁰ Tapu 505, 32. és 45.

²⁴¹ Tapu 676, 145–146.

²⁴² Tapu 632, 122. Káldy-Nagy Gyula gyűjtése.

összevisszaságot mutat. A frissen megszállt Borófalván (Bolófaluja) két új jövevény (*doszelac*) alkotta az egész lakosságot, akikre 8 háne adót róttak ki, évente 1600 akcsét fizettek. Fornádon viszont 11 embert jegyeztek be a névsorba, ám a hánék számát meg sem adták, és a falu teljes adója mindössze 300 akcséra rúgott. A török összeírók és a számadások készítői általában ördögien tudtak számolni; a simontornyai vlah falvak adóinak összesítéseiben, a háne-számok és a 180 akcse szorzásaiban hemzsegnak a számítási hibák, csak két falunál nincs baj. (Kisebb mértékben ez a koppányi vlahoknál is elő-előfordul.) Az 1590-es összeíró már csak két falu névsorát vezette be a defterbe, az adótételeket beírta ugyan, de összegüket nem, csak arra figyelt, hogy a teljes adóterhet minden helységhez odairja. Az 1590-es években ez a „nagyvonalúság” erősen terjedt, a korábbi rendetlenség azonban nehezen magyarázható mással, mint hogy a vlah falvak mindenütt megalkudtak az adójukról, általánosan summában és csakis pénzben teljesítették azokat, így az emeléseken és a végösszegeken kívül a részletekre nem volt érdemes gondot fordítani.

Az 1580 körüli összeírásba már sem primityurokat, sem kenézeket nem jegyeztek be. Az előbbiek másutt is elmaradtak, de azért léteztek, az utóbbiak hiánya azonban valóságos: a simontornyai szandzsák kis létszámú vlah közösségének az éléről vélhetően tényleg eltűntek a kenézek.

Jó okunk van azt gondolni, hogy nem vélegesen. A századforduló körüli évtizedekben, talán a tizenöt éves háború következményeként is, a Dél-Dunántúl balkáni népességtömbje éppen Tolna megye és Dél-Fejér irányában terjeszkedett. Sajnos a török adóösszeírásoknak előbb megbízhatatlanná válása, majd elhalása²⁴³ miatt a folyamatot nem tudjuk nyomon kísérni. A 17. századból csak a budai kincstár néhány elszámolását ismerjük, amelyek e tárgyban is csak összesített, nem valami megbízható számadatokat tartalmaznak, a vlahok tömeges betelepődését erre a területre mégis hűen mutatják. A budai vilájet 1613. évi elszámolása az egyes szandzsákok adózó egységeit, a rájuk kivetett, valamint a szandzsákonként várt dzsizje-adót is rövid listában összesítette.²⁴⁴ Címe: „A budai vilájet hitetlenjeinek dzsizjeje, magyar és eflak hánék” (*hane-i madzsaran ve eflakan*). Az összesítés a koppányi szandzsákban 800 magyar és 500 vlah, a simontornyaiban 260 magyar és 300 vlah, a szekszárdiban 350 magyar és 200 vlah adóegységgel számolt; a magyar hánéakra 180, a vlahokra 120 akcse dzsizje-adót vetett ki. Ez már nem a 16. századi, általában a kiscsaládi paraszti háztartással azonosított kis-háne, hanem a századforduló óta használt nagy-háne (ún. *aváriz*-háne), amelynek még megközelítő tartalmát sem ismerjük, a népesség nagyságára nem tudunk belőle következtetni. Az adatok csupán annyit mutatnak, hogy ebben a három szandzsákban a kincstár 1410 magyar és 1000 vlah adóegységgel, nagyjából háromötödnyi magyar és kétötödnyi vlah népességgel számolt. A három szandzsákon belül pedig az összesítés alapos népesség-eltolódást mutat. A balkániaktól legkorábban ellepett koppányiban és a szekszárdiban a magyarok előnye jó másfélszeres, a simontornyaiban viszont túlsúlyra jutottak a balkániak.

²⁴³ Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Budapest 1970, 50–54.

²⁴⁴ BOA Maliyeden Müdevver (a továbbiakban MM) 4133, 34.

A Duna középső folyása mentén a vlah elem ezután is tovább nőtt. A budai kincstár 1662. november 13-án kelt elszámolása²⁴⁵ a kevés, kincstári kezelésben tartott hász-jövedelem között a Dunaföldvár körzetében élő vlahoktól várt, 300.000 akcsés adóbevételt (*havasz-i eflakan-i Födvar*) is felsorolja. Ennek nagyságát jól érzékelteti a többi kincstári jövedelem összege: a dunai átkelők közül a legnagyobb forgalmú budai hídon 784.281, a váci átkelésen 393.330, a földvárin 328.000 akcse vámbevétellel számolt a kincstár. Ezekre a számokra sem lehet mérget venni, a számadás csaknem egészét évtizedek óta és még legalább egy évtizedig egyetlen akcse változtatás nélkül ismételtgették meg-megújított dátumokkal a kincstár írnokai. Azt azonban érzékeltetik, hogy Budán a pénzügyi kalkulációkban Tolnában akkora, továbbra is vlahnak nevezett balkáni néptömeggel számoltak, amelynek talán még ekkor is mérsékeltébb adója elérte a váci vámbevételének háromnegyedét.

A balkáni népesség katonáskodása a 17. század elején

A betelepülő balkániak tényleges katonai szolgálatára forrásainkban azokban az évtizedekben is alig akad közvetlen bizonyíték, amikor az összeírások még tömegesek és kellő kritikával megbízhatónak mondhatók – 1590 után a közvetett bizonyítékok is kivesznek. Török adatok nem, csak elszórt magyar utalások maradtak ránk. Ilyen a nádornak az a levele, amelyben a Somogy szívében fekvő igali török palánkvár 1641. február 2-ai felprédálásáról számolt be. A Batthyány Adám főkapitány vezette végváriak Igalon kívül négy környékbeli falut is feldúltak, „az kikben inkább mind zsoldos rác lakott”, azaz balkáni katonanép.²⁴⁶ Források hiányában is joggal gondolhatjuk azonban, hogy ha vlahok tömegei álltak királysági szolgálatba, nemcsak az államéba, hanem földesúri magánhadseregekébe is,²⁴⁷ katonáskodásuk az Oszmán Birodalom magyarországi határtartományában sem vesztetett ki, hiszen rendszerét ez a birodalom fejlesztette tökélyre, s a magyar hódoltságnak az osztrák tartományokkal szemben fekvő, dunántúli területein a 17. században is szüksége volt rá. Ez a minden adatot nélkülöző, pusztán logikai következtetés persze nem tekinthető bizonyított valóságnak, ezért a továbbiakban csak arról a tényről szólok, amelyet adatok tömege támaszt alá: a hódoltság balkániak lakta vidékeinek, a Dél-Dunántúlnak és a Duna-mentének török várai a 16–17. század fordulóján tele voltak keresztény balkáni katonákkal. Ők ugyan hivatásos, zsoldos katonák, a keresztények uralomra jutása a balkáni népesség lakta terület váraiban azt mutatja, hogy e népesség aktív katona maradt.

²⁴⁵ Két példányban maradt fenn: BOA Bab-i defteri, Budun hazinesi kalemi 16727 és 16728, 6.

²⁴⁶ *Fenyvesi László*: Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai. (Adalékok a hódoltsági rác-vlach-iflák-vojnok problematikához, 1641.) In: Magyar és török végvárok 1663–1684. Szerkesztette Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger 1985, 201.

²⁴⁷ *Somogyi Éva*: A határvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. *Történelmi Szemle* 4(1962):2, 155. *N. Kis István*: Katonaparasztság. (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain – XVII. század.) *Had történelmi Közlemények* 20(1973):2, 321. *Uő*: Nemes katonák és katonaparasztk a Zrínyiek muraközi uradalmában, 1638–1720. (Adatok a magyarországi uradalmi hadszervezet kérdéséhez.) *Had történelmi Közlemények* 30(1983):3, 351.

Mint fentebb láttuk, a hódoltsági „török” várkatonaság csaknem egésze a Balkán-félszigetről származott, többsége azonban már iszlamizált. A török uralom első évtizedeiben a keresztények világos és általános szabályok szerint szolgáltak néhány csapatnemben: szép számban a tűzerek és a várbeli mesteremberek között (a tűzerek közül hamar kikoptak, az iparos testületek pedig csak a legnagyobb várakban maradtak meg), nagyobb lovasegységekbe is bekerült egy-egy rác kalauz, nagyritkán felbukkantak a gyalogos azabok között is, és gyakorlatilag csak belőlük állt a martalócok csapatneme, amelybe viszont muszlim csak elvétve tette be a lábát. Ez a világos rend először a martalócoknál kezdett bomlani. 1553-ban a Simontornyán szolgáló 25 martalócból 7, az endrédi 20 martalócból 9 volt muszlim.²⁴⁸ A fordított változásra Tata említhető példának, itt 1557-ben a 99 azabból (az azabok a gyalogos várvédők egyik csapatneme) 12-en keresztény rácok.²⁴⁹ Tata ugyan nem esett a Dunántúl balkániak lakta tájaira, de őrségét 1557 kora nyarán sebtében állították fel azokból az emberekből, akiket más várakból helyeztek át ide, meg azokból, akiket a helyszínen, a hódoltságban verbuváltak. Ezek a változások azonban lényegtelenek, a csapatnemek bevett, vallások szerinti meg-
oszlása az 1580-as évekig alapjaiban fennmaradt.

A 17. század elejére viszont a megoszlás megbomlott, ezzel egy időben a dunántúli és a Duna-menti várakat ellepték a keresztény balkániak. Természetesen nem valamennyit és nem egyforma mértékben, de a tendencia egyértelmű. A budai vilájet 1613. évi zsoldlistája²⁵⁰ már az új helyzetet tükrözi. Példaként nézzük meg a váli palánkvárt kicsit részletesebben!²⁵¹ Az őrség parancsnoka, az aga, a helyettese és a mecset imámja természetesen muszlimok, ahogy az elit gyalogosok hét fős tizede és a hét tűzér is. A 49 lovasból azonban már csak négyen muszlimok, a többi csupa keresztény balkáni, ami fél évszázaddal korábban elképzelhetetlen volt. A 18 gyalogos azabból ketten keresztények. A 84 fős őrség 47 katonája, 56 százaléka keresztény, és csak azért ennyi, mert nem szolgáltak benne martalócok.

A Duna jobb partján nagyjából napi járőföldre álló palánkok nagy többségében a keresztény balkáni katonaság lett az úr. Északról dél felé haladva 1613-ban Hamzabég szerájában (Érden) a zsoldos várkatonák 63, Földváron 36, Pakson 58, Tolnán 26, Bátaszéken 52, Mohácson 67, Baranyavárban 41 százalékát tette ki.²⁵² (Természetesen ellenpélda is akad: a Csepel-sziget déli csücskében álló, a dunai védvonal egyik legfontosabb állomáshelyének, Dzsánkurtaránnak (másik török nevén Korkmaznak, Adony) 122 katonája között egyetlen keresztény sem akadt, s ugyanez a helyzet Szekcső 44 és a Dráva-parti Dárda 27 fős őrségével.²⁵³) Általánosan jellemző, hogy az előző században főként gyalogosan és a hajókon szolgáló keresztények a lovasok közé törtek be, de például Baranyavárott, ahol csak elit gyalogosok, korábban kizárólag muszlimokból verbuválódott *müsztahfizok* állomásoztak, a keresztények szintúgy teret nyertek.

²⁴⁸ ÖNB Mxt 643, 4., 11.

²⁴⁹ ÖNB Mxt 614, 58–60.

²⁵⁰ BOA MM 4000.

²⁵¹ A zsoldlista 116–120. oldalán.

²⁵² A zsoldlista 121–125., 132–143., 250–255., 256–260., 263–267., 345. és 348–352. oldalán.

²⁵³ A zsoldlista 126–131., 352–352., 355–357. oldalán.

A somogyi és tolnai várakban hasonló a helyzet. A két fontos szandzsákközpontban mérsékeltőbb a keresztények részesedése a katonák között, Koppányban 38, Simontornyán 22 százalékos. Az alájuk tartozó várak többségében viszont az arányok a Duna-menti várakéra emlékeztetnek: a koppányi szandzsákban fekvő Bolondvárban 52, Lakon 31, Karádon 38, Dombón 56, Fokán (Siófokon) 57, a simontornyaiba tartozó Hidvégen 35, Döbröközben 24 százalékos.²⁵⁴ (Ellenpéldaként itt olyan várat nem találunk, amelyben ne lettek volna keresztények, néhány olyat viszont igen, ahol részesedésük kicsi: Endréden 10, Tamásiban 16 százalékos.²⁵⁵)

Ez a helyzet 1613-ban: a hódoltság balkániaktól elárasztott tájain álló várak legénysége kisebb-nagyobb hányadában keresztényekből állt, mert a tizenöt éves háború emberveszteségét a helyszínen, a rácokból és a vlahokból pótolták. Újabb fél évtized alatt azonban minden újra megváltozott. A budai vilájet utolsó ismert, részletes zsoldlistájában, amely az 1619. év zsoldos várkatonaságát lajstromozza,²⁵⁶ egydül Vál lovasai között találunk keresztényeket, másutt a martalócokon kívül senkit. Miután a porta túlesett előbb a Habsburgokkal, majd a perzsákkal viselt háborúján, és a belső felkeléseken is úgy-ahogy úrrá lett, rendet csinált a magyar hódoltság váraiban is. A keresztény balkániakat kirakta belőlük, és ismét megtöltötte őket muszlimokkal.

Hasonló eljárást feltételezek a balkáni népesség paraszti katonáskodásában is. Ha a helyzet úgy kívánta, a hadvezetés katonaként használta a rácokat és a vlahokat, ha nem volt szüksége rájuk, meghagyta őket parasztnak. A 17. századra sokezressé nőtt tömegük mindennemű szolgálatra, irregulárisra és regulárisra, szabados parasztira és fizetettre egyaránt használható és kapható volt.

²⁵⁴ Az említés sorrendjében a zsoldlista 294–308., 268–278., 326–332., 309–315., 316–318., 319–325., 333–347., 280–281. és 289–290. oldalain.

²⁵⁵ A zsoldlista 282–284. és 286–287. oldalán.

²⁵⁶ BOA MAD 7320

Klára Hegyi

MILITAIRES PAYSANS HONGROIS ET D'ORIGINES BALKANIQUES DANS LES SANJAKS
MÉRIDIONAUX DU VILAYET DE BUDA

(Résumé)

Des structures des militaires paysans (*yaya, müsellem, yürük, derbendci, doganci, voynuk, martolos, vlach*) que les Ottomans, d'une part, ont héritées aux Balkans, d'autre part ont établies, quelques-unes se sont manifestées en Hongrie au XVIe siècle. Premièrement des *müsellems* ont été établis dans les villages du *sanjak* de Pécs (en turc : *Peçuy*) habité exclusivement des Hongrois, auX frontières occidentales du territoire ottoman. Ils furent libérés du payment de l'impôt et chargés de participer en personne, en tant que chevalerie aux campagnes locales et du sultan. L'organisation des *müsellems*, construite sur la population hongroise, étrangère de la région, s'est démolie en deux décennies. Elle pouvait s'enraciner seulement aux territoires où un grand nombre des peuples balkaniques, slaves méridionales et vlachs se fixait avec leurs chefs (*kenez, primikur*) dans les régions désertées lors des guerres. L'organisation des *müsellems*-paysans, ainsi que celle des *martolos* habitant les villages a été établie dans le *sanjak* de Szeged (en turc : *Segedin*), partie méridionale de la région entre le Danube et la Tisza. En plus, quatres villages désertés furent peuplés des *müsellems* libérés des impôts, nommés des *haramis* dans l'ordonnance du sultan, en vue de garder les axes au long du Danube et de la Tisza. Les deux organisations ont perdu d'importance aux années 1570 : le résidu des militaires paysans fut rassembler à défendre les forteresses ottomanes. Dans les années 1570–1580 une masse du peuple mixte balkanique, nommé vlach, se fixa dans les *sanjaks* de Koppány (en turc : *Kopan*) et de Simontornya (en turc : *Áimontorna*) qui ne payait plus de florins d'or (*filorici*), mais un impôt forfaitaire (les taxes d'état et seigneuriales faisaient 160-170 *akçe*). Cette population ne passait plus son obligeance militaire conformément aux coutumes vlachs, en se remplaçant, mais des *müsellems* furent établis d'elle. S'il y en avait besoin, ils entrèrent dans le corps des mercenaires des forteresses de la région.

HUNGARIAN AND BALKAN SOLDIER-PEASANTS IN THE SOUTHERN SANJAKS OF
THE VILAYET OF BUDA

by Klára Hegyi
(Summary)

Among the organisations of peasant-soldiers partly found, partly established by the Ottomans on the Balkans (*yaya, müsellem, yürük, derbendci, doganci, voynuk, martolos, vlach*), some appeared in Hungary as well in the middle of the 16th century. *Müsellem*, who were exempted from taxation and were required to serve as cavalrymen in both the sultan's campaigns and the local wars, were first established in the villages of the *sanjak* of Pécs, a territory of exclusively Hungarian population on the western fringes of Ottoman domination. The *müsellem* organisation, based on the local Hungarian population, was completely alien to the region, and consequently vanished within two decades. It became deeply rooted only on those territories where the place of the Hungarians, diminished by constant warfare, was taken by Southern-Slavs and Vlachs. On the southern marches of the area between the Danube and the Tisza, whose population had been entirely changed, organisations of both peasant-*müsellem* and rural *martolos* were set up. Moreover, in order to guard the roads running along the Danube and the Tisza four deserted villages were populated by exempted *müsellem*, who were referred to by the sultan's edict as *harami*. But by the 1570s both organisations diminished, and the remaining peasant-soldiers were relocated for the defense of the Ottoman castles. In the 1570s and 1580s a great number of mixed Balkan population, called Vlachs, settled south of the lake Balaton, in the *sanjaks* of Koppány and Simontornya. But these people no more paid in golden florins but a presumptive tax (their central and seigneurial tax amounted to 160-170 *akce*). This population did not serve according to the Vlach custom on a rotational basis, but furnished *müsellem* as well. And, in case of necessity, they engaged themselves in great numbers as mercenaries in the neighbouring castles.

Tóth István György

HITTÉRÍTÉS VALLÁSSZABADSÁG NÉLKÜL

Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon

A missziók munkáját világszerte összefogó és irányító szentszéki hatóság, a Hitterjesztés Szent Kongregációja, a 17. század első felében Magyarországra is küldött olasz misszionáriusokat, akik igen buzgó térítőmunkába kezdtek, majd részletes és érdekes jelentésekben számoltak be mindarról, amit itt találtak.¹

Annak azonban, hogy a Róma által ideküldött olasz misszionáriusok latin nyelvű vagy tolmáccsal fordított prédikációkkal, hitvitát folytatva, vagy a kínlódva valamelyest megtanult magyar nyelven a néphez szólva térítettek, csak akkor lett volna értelme, ha a 17. századi magyarországi lakosság nagy, többségét alkotó parasztok és mezővárosi polgárok a szabad meggyőződésük szerint választhatták volna meg a vallásukat. Márpedig, mint ez köztudott, nem ez volt a helyzet. A korabeli Magyarország társadalmá ezért fogas kérdéssel szembesíti a missziós-munka értékelőjét: Remélhette-e vajon a katolikus misszionárius, hogy hitvitával, prédikációval vagy egyéb módon meggyőzve katolikus hitre térítheti az ország népét, ha az ennek legalább kilenc tizedét kitevő parasztság nem dönthetett szabadon arról, hogy melyik felekezethez tartozik?

A hagyományos történetírás ezért a magyarországi katolikus megújulás sikerét a 17. század első felében elsősorban, ha nem is kizárólag, azzal magyarázta, hogy Pázmány Péter, ez a zseniális főpap, hitvitázó, író és egyházszerző egymás után megtérítette a katolikus arisztokrata családokat, összesen harmincat. Ezek a főurak azután a kegyúri jogaikkal élve a birtokaikra katolikus papokat hoztak be és át-térítették a jobbágyaikat, és így legyőzték a protestantizmust. Joggal merülhet fel persze a kérdés, hogy ha valóban csak egy — nem kétséges: elsőpró — egyéniségen múltott a magyar katolicizmus sikere, akkor vajon miért nem sikerült mindez a Pázmányhoz hasonlóan művelt és a katolikus megújulás előrevitelében nem kevésbé elszánt másik esztergomi érseknek, Oláh Miklósnak egy fél évszázaddal korábban?²

¹ Tanulmányom forrásbázisát az MTA Történettudományi Intézete kiadásában megjelenés előtt álló, a Hitterjesztés Szent Kongregációja és Magyarország kapcsolatát bemutató okmánytár jelenti: *Litterae missionarium de Hungaria*. Ed. István György Tóth. Roma-Budapest 2001. s.a. Előző kötete: *Relationes missionarium de Hungaria et Transilvania 1627–1707*. Ed. István György Tóth. Roma-Bp. 1994. (=Relationes). A magyarországi olasz misszionáriusokra: *Tóth István György: Galántából Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. Századok* 2001/4. 819–870. az ott idézett további irodalommal. Az európai fejlődésről a legjobb áttekintés: *Heinz Schilling: Das konfessionelle Europa. Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jh. und ihre Folge für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur*. In: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Ed. Joachim Bahlcke-Arno Strohmeyer. Wiesbaden 1999. 3–52. az idevágó irodalom kritikai áttekintésével. Modern összefoglalás: *Ronnie Po-Chia Hsia: The world of Catholic renewal 1540–1770*. Cambridge 1998.

² *Beke Margit: Oláh Miklós esztergomi érseksége*. In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Szerk.: Mózes Huba. Bp. é. n. 7–12. *Benda Kálmán: Pázmány Péter politikai*

Ily módon továbbá a magyarországi olasz misszionáriusok munkája is felesleges lett volna.

A 17. századi királyi Magyarország társadalma azonban sokkal összetettebb volt annál, mint ez a leegyszerűsítő kép sejtetné, és ezt észrevették a távolból jött olasz misszionáriusok is.

Ebben a tanulmányban a nemesurak (azaz a birtokos nemesek és az arisztokraták) és az olasz misszionáriusok viszonyát egy kiadás alatt álló okmánytár dokumentumai alapján szeretném megvizsgálni. Míg a magyar misszionáriusok számára a mágnások roppant hatalma vagy jobbágyaik elnyomottsága természetes dolog volt, addig az Itáliából érkezett szerzetesek, legalábbis közülük az okosabbak, a jobb megfigyelők, igencsak rácsodálkoztak erre.

A Magyarországra érkezett olasz misszionáriusok felfigyeltek az itt beszélt sok nyelv bábéli zűrzavarára, a sokféle vallásra, az itáliaitól eltérő szokásokra és táplálkozásra. Néhány olasz misszionárius ennél lényegibb összefüggéseket is felismert, rádöbrent arra, hogy mennyire más a társadalmi szerkezet Magyarországon, mint olasz földön.

Az Itáliából, a kor legurbanizáltabb vidékéről jött térítőknak feltűnt, hogy milyen kicsik a magyarországi városok. Carlo Vasis da Bergamo konventuális ferences 1659-ben Milánó városias vidékéről jött a Felvidékre, és a magyarországi olasz misszionáriusok közül messze a legjobb leírását adta hazánknak. Vasis nem magyarországi misszionárius volt, hanem rövid időre jött át Lengyelországból, ezért friss szemmel figyelt fel az itteni viszonyokra. A misszionárius nagy jelentésében megállapította, hogy „az itteni városok a mi országunkban alig lennének falvak is”.³

A misszionáriusok számára azonban ezek a városok, bármennyire leszólták is őket, igencsak nehéz diót jelentettek. Ahogy az említett Carlo Vasis da Bergamo megállapította, a protestáns nemesség mellett a katolikus hittérítés számára a legnagyobb akadályt éppen a szabad királyi városok jelentették. A városok evangélikus patrícusai éberén őrködtek a lutheri felekezet védelmében, és a katolikus hittérítők és a reformátusok ellen egyaránt felléptek.

A Magyarországon működő olasz konventuális ferencesek közül Giovanni Battista Reggiani da San Felice volt az egyik legeredményesebb, a művelt itáliai szerzetes 1672 körül egy átfogó jelentést készített a felvidéki térítés eredményeiről és gondjairól.⁴

Amikor a Szepességbe ért, írta, akkor Késmárk szabad királyi városban még nem volt katolikus pap, ezért egy magánháznál misézett. Az egész városban alig

pályakezdése. Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 31 (1979). 273–280. *Tóth István György*: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. *Történelmi Szemle* 41 (1999) 279-329.

³ Archivio Storico della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma, Scritture Originali Riferite nelle Congregazioni Generali (=APF SOCG) Vol. 310. Fol. 113/r-v.

⁴ APF SC Ungheria Transilvania Vol. 1. Fol. 250. Vö. *Adriano Prosperi*: Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari. Torino 1996. 57-116. 551-599. *Uő*: Il missionario In: *L'uomo barocco*. Ed. Rosario Villari Roma-Bari 1991 179-180. *Uő*: L'Europa cristiana e il mondo: alle origini dell'idea di missione. Dimensioni e problemi della ricerca storica. 1992. 189-220. *Uő*: "Otras Indias". Missionari della Controriforma tra contadini e selvaggi. in: *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura*, Firenze 1982. 205-234. *Louis Chatellier*: La religione dei poveri. Le missioni rurali in Europa dal XVI al XIX secolo e la costruzione del cattolicesimo moderno. Milano 1994. 48-62.

öt katolikus család élt, ők is a város legszegényebbjai közül kerültek ki. A környező, 6–8 mérföldre fekvő falvakból azonban a húsvéti gyónásra több mint ötezer ember gyűlt össze a városba, vasárnaponként pedig ezernél is több ember jött a misére, itt reggel szlovákul, ebéd után pedig németül prédikáltak. Az evangélikus városban tehát az olasz misszionárius csak a társadalom legalsó rétegeiben talált elvétve katolikus hívőt.

Egy másik szabad királyi városban, Lőcsén sem talált Reggiani katolikus templomot, sőt katolikus ember még házat sem vehetett a városban. I. Lipót császár ezért a kassai kamarát bízta meg azzal, hogy vegyen egy házat a katolikus hitélet számára, ahová a környező falvakból is bejárhatnak a hívek. Eperjesre azonban — bár ez a híres líceumával az evangélikusok egyik központjának számított — bejutottak a misszionáriusok, az olaszok missziójában térítő Crisostomo Klus lengyel konventuális ferences többször jelentkezett leveleivel Eperjesről a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainál. Ez a lengyel ferences is feltehetően a városi társadalom alsó rétegeiben, a lengyel prédikációját könnyen megértő szlovákok közt lehetett sikeres, nem tudunk ugyanis arról, hogy beszélt volna németül — márpedig ha megtanul, akkor aligha hallgatja ezt el a Kongregáció előtt.

A városi magisztrátusok ugyanúgy a kegyúri jogaikkal éltek, mint a környező vármegyei földesurak. A szabad királyi városok tehát — az 1671 utáni a nyílt és durva ellenreformáció időszaka előtt — a szó átvitt és eredeti értelmében egyaránt falakkal zárkóztak el a katolikus misszionáriusok elől. A hittérítés szintere ezért Magyarországon — ellentétben az olasz misszionáriusok hazájával, Itáliával — nem a városi, hanem a vidéki környezet volt, itt pedig a nemesurak akarata érvényesült, ehhez kellett, hogy alkalmazkodjon a katolikus misszionárius.

A misszionáriusok azonban nemcsak azt vették észre, hogy a magyar városok kicsik és gyengék — bár számukra még így is bosszantóan erősek —, hanem azt is, hogy Magyarországon az arisztokrácia hatalma összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint amihez Itáliában hozzászokhattak.

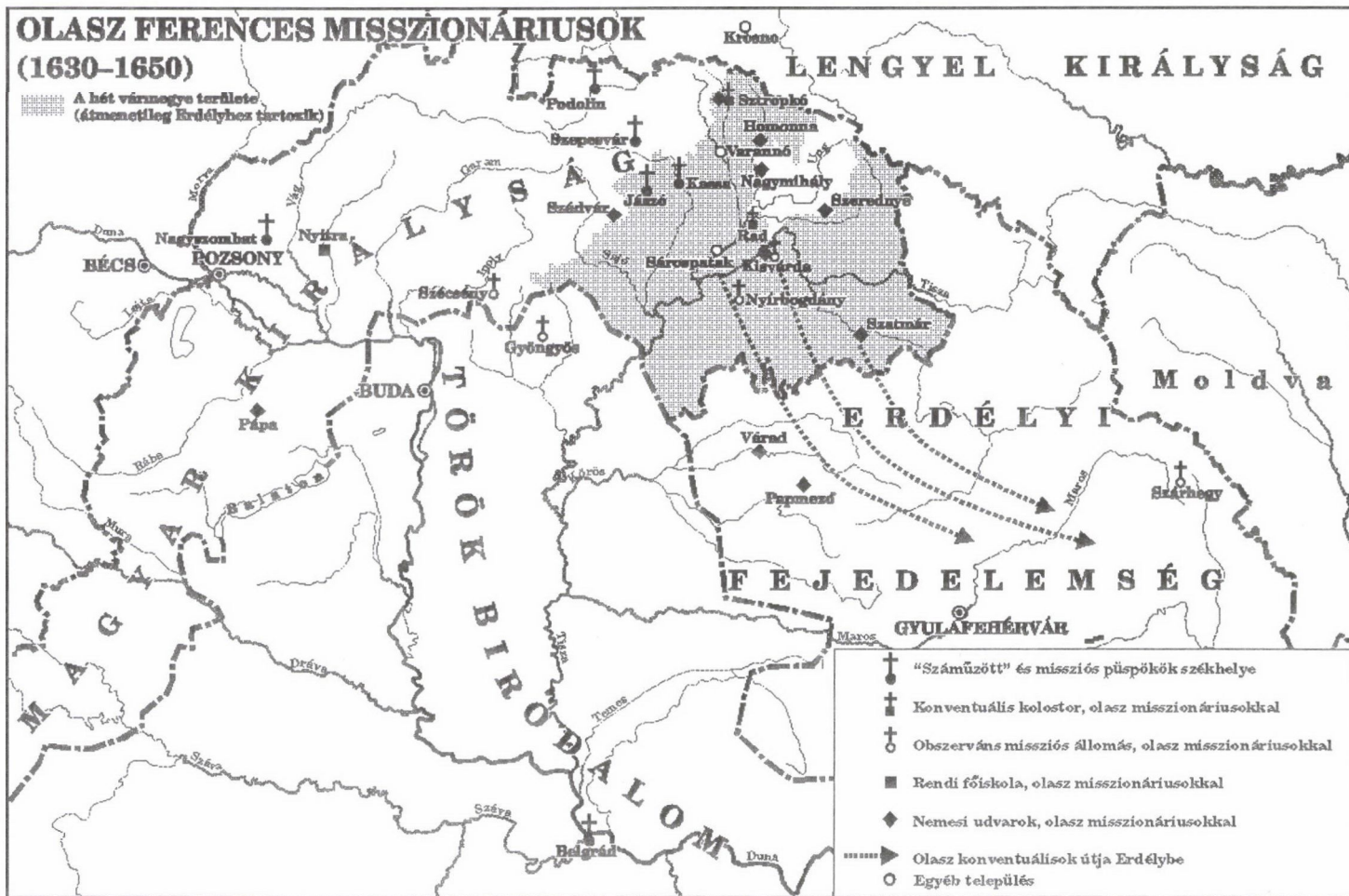
A törvények betűje és a vármegyei valóság

A 17. századi első fele, a bécsi békét követő, a két világbirodalom között viszonylag békés évtizedek jelentették a magyarországi missziók fénykorát. Ugyanakkor ez volt az az időszak, amelyben a magyar arisztokrácia hatalma is az egész koraujkorban a legszilárdabb volt. Az olasz misszionáriusok hamar rádöbbenek, hogy a királyi Magyarországon az arisztokraták támogatása nélkül semmire sem mennek. Hiába fogadta őket térítőútjuk kezdetén maga a császár és az esztergomi érsek is, hiába törődött velük a — szintén olasz — bécsi pápai nuncius, Magyarországon a hatalom igazi letéteményesei a világi földesurak voltak, ők döntöttek a vallás dolgában. Ők gyakorolták a kegyúri jogot a birtokaikon lévő egyházakban, így lelkészeket, tanítókat neveztek ki, vagy éppen üldöztek el, nemcsak a saját jószágaikon, de annak környékén, a szolgálatukban álló kisebb nemesek falvaiban is.⁵

⁵ A kérdéskörre alapvető: *Péter Katalin*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. passim és különösen 129–151. *Úó*: A magyar romlásnak századában. Bp. 1979. 26–42.

OLASZ FERENCES MISSZIONÁRIUSOK (1630–1650)

▨ A hét vármegye területe
(átmenetileg Erdélyhez tartoztak)

Amikor az olasz misszionáriusok magyar földön térítettek, az 1630-as, 1640-es években, akkor a királyi Magyarországon az arisztokrácia nagy része már katolikus volt, míg a városok lakói és köznemesség nagyrészt protestáns, a parasztságot pedig a földesurak még csak ekkor kényszerítették hol több, hol kevesebb sikerrel az áttérésre.

A nagybirtokok vallási életét nem a bécsi béke (1606) rendelkezései vagy az országgyűlési törvények, hanem a környéket ellenőrző birtokos főúr akarata határozta meg. A földesurak — protestánsok és katolikusok egyaránt — a tisztartóiknak adott utasításaikba a lehető legnagyobb természetességgel vették bele, hogy nemcsak a robotra kell jó vigyázást tennie a tisztartóknak, de arról is köteles, ha kell, karhatalommal is gondoskodni, hogy a jobbágyok a földesúr által egyedül üdvözítőnek tartott vallást kövessék, és annak templomába buzgón eljárjanak. Az evangélikus Erdődyek református jobbágyaikat vasárnap az utakra vezényelt botos katonákkal igyekeztek „lebeszélni” arról, hogy más falu (szintén protestáns!) templomát keressék fel, míg a frissen katolizált Batthyány Ádám a provizorainak adott instrukciókban hagyta meg, hogy a jobbágyai járjanak misére.⁶

Az 1608-ban hozott törvények kibővítették a bécsi béke vallásügyi rendelkezéseit, amikor azt is kimondták, hogy a mezővárosoknak és a falvaknak is szabad az általuk választott felekezet vallásgyakorlata.⁷ Ha a 16–17. századi törvényeket betartották volna, akkor ennek a törvénynek rendkívüli jelentősége lehetett volna az ország vallási térképe szempontjából. A 17. század elején sorra katolizáló földesurak azonban éppen úgy nem gondoltak a törvény betartására, mint protestánsnak megmaradt társaik. A bécsi béke vallásügyi rendelkezéseit a falvakra is kiterjesztő 1608. évi törvényt egészen 1647-ig újból és újból megerősítették az országgyűlések, belefoglalták ezt II. Ferdinánd király koronázási hitlevelébe is. Az országgyűléseken vég nélküli viták, jogi csűrés-csavarás következett, amelyben mindkét fél a maga igazát bizonygatta: érvelésük szerint mindaz, ami az ő felekezetük számára nyilvánvaló jog, azt hasonlóképpen nyilvánvalóan tiltja az igazság a másvallásúak esetében. Jellemző volt ez mindvégig a koraujkori Magyarország országgyűléseire: egy-egy párszavas fordulat, mint pl. „a katolikus vallás sérelme nélkül” toldalék miatt késhegyig menő vitákat folytattak a követek, a végül megfogalmazott és megszavazott törvényt azonban nem tartották be, ez inkább csak az általános politikai irányvonalat jelölte ki a nemesség és a vármegyei hatóságok számára.

⁶ Magyar Országos Levéltár (=MOL) Batthyány család levéltára P 1322. Instrukciók passim. *Ila Bálint*: Református egyháztörténeti adatok az országos levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban. *Theológiai Szemle* IX (1933) 181 skk. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VIII. Szerk. Pokoly József. Bp. 1910. 43 skk. *Ivan Skafar*: Gradivo za zgodovino Kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in bekinskega arhidiaconata. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 3. Miscellanea Ljubljana 1981. 81-165. Körmen-d története. Szerk. Szabó László. Körmen-d 1994. 140-142.

⁷ Magyar Törvénytár 1608–1657. évi törvénycikkek. Szerk. Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen. Bp. 1900. 1608:1., 1647: 5., 6–14. tc. *Vö. Tusor Péter*: A magyar egyházi elit és Róma kapcsolatainak ismeretlen fejezetei (1607–1685). Bp. 2000. kézirat Ph.D értekezés, passim. (Itt mon-dok köszönetet a szerzőnek, amiért kézirat munkáját használhattam.) *Uő*: Az 1608. évi törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. *Aetas* 2000/4. *Bitskey István*: Pázmány Péter. Bp. 1986. 116–157. *Uő*: Esmék, művek, hagyományok. Debrecen 1996. 161-218. *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 209-273. *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1985. 113-146. *Hiller István*: A Vatikán és Magyarország. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 135-169.

Azokon a vidékeken, ahol a nagybirtok szinte egybefüggő uradalmakat jelentett, a kegyúri jog és a földesúri karhatalom nem sok teret engedett a nyílt ellenállásnak – bár a passzív rezisztenciára sok példát ismerünk.

Más volt a helyzet a kisebb birtokosok jószágain, azokban a falvakban, ahol parasztok és kismemesek vegyesen laktak, továbbá ott, ahol — és ez a valóságban igen gyakran megesett — több különböző vallású földesura volt egy-egy településnek. Ilyenkor az egyes felekezetek hívei felváltva tartottak istentiszteletet a templomban, és közösen használták a templomnál nem kevésbé fontos, bár az egyháztörténetekben gyakran elfelejtett temetőt és iskolát.

Az egy helyen birtokos, eltérő vallású földesurak ellentmondásos kegyúri jogának kérdését Szabó István tisztázta „*A jobbágy vallásügye 1608–1647*” című alapvető tanulmányában. Szabó István igen meggyőzően mutatta be a falvak, mezővárosok életében ilyenkor előálló, nagyon is bonyolult viszonyokat, annak ellenére, hogy — a 20. század egyik legjobb magyar történészétől igencsak meglepő módon — a példaként elemzett és nyomtatásban is megjelent nagymagyari pert véleményem szerint teljesen félreértette. A Pozsony megyei Nagymagyaron a katolikus apácák, továbbá a református és evangélikus kismemesi családok és a birtokos nemesek vitatkoztak a templom, a temető, a parókia és az iskola felett. A vizsgálatot a Thurzó György nádor által kiküldött bizottság végezte. Szabó István értelmezésével („a lutheránusok elutasítottak”) szöges ellentétben azonban a templom, temető, iskola megosztott használatát kimondó ítélet nem a birtokos nemesek, hanem éppenséggel az evangélikus kismemesek jogait erősítette meg: Az ítélet szövegében a „nobiles de Olgya” nem az Olgay nevű birtokos nemesi családot, hanem a szomszédos Olgya nagyszámú paraszti sorban élő, evangélikus vallású kismemesét jelentette. A nádor tehát nem a birtokos, hanem éppen ellenkezőleg a kismemeseknek adott igazat, ám ez — minden félreértés ellenére — paradox módon mégiscsak Szabó István koncepcióját igazolja: A birtokkal és hatalommal nem rendelkező olgyai kismemesek ugyanis minden bizonytalanságért kaptak kegyúri jogot a templomban, mert ugyanannak az evangélikus egyháznak voltak a hívei, mint a „pártatlanul” eljáró nagyúr, Thurzó nádor.⁸

A Magyarországon térítő olasz misszionáriusok is szembe kellett, hogy nézzenek azzal a ténnyel, hogy az örökségek, zálogosítások, perek és osztályok révén a magyarországi főúri uradalmak birtokviszonyai igencsak bonyolultak voltak, és emiatt a birtokhoz kapcsolódó kegyúri jogok kérdése, a felekezetek helyzete is módfelett szövevényesé vált. Bernardino da Flavone olasz misszionárius, az obiszerváns ferencesek magyarországi misszióinak viceprefektusa, 1652-ben részletes jelentésben számolt be a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak a térítő munkájukról. Társaival Nyírbogdányban kezdett missziót, az ottani földesúr, Bogdányi Gábor támogatásával. Itt egy kis „templomocská” állt, mellette sárból épült egyszobás ház. Az olasz ferencesek elkezdtek ugyan egy faházat építeni, de nem kaptak elég alamizsnát, így az építkezést abba kellett hagyniuk. A katolikus urak látták, hogy milyen veszélyes ez a hely, ezért a misszió számára új helyet jelöltek

⁸ Szabó István: *A jobbágy vallásügye. 1608–1647.* In: *Uő: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Bp. 1948. 203–265. különösen 235–237. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerk. Pokoly József. IX. Bp. 1910. 1–41. *Károlyi Árpád: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása.* In: *Uő: Néhány történelmi tanulmány.* Bp. 1930. 280–393.

ki, Kisvárdát. (A misszionárius tehát természetesnek tartotta, hogy a misszió helyét a katolikus földesurak határozzák meg, és alighanem azt is joggal feltételezhetjük, hogy a missziót főként azért költöztették el, mert a számára Bogdányi Gábor katolikus nemesúr nem tudott akkora támogatást biztosítani, mint Kisvárdá sokkal gazdagabb földesurai.) Kisvárdát Esterházy Miklós nádor fiai: Esterházy László, Pál és Ferenc grófok, továbbá Briberi Melith Péter és György, valamint Nyáry Zsigmond és Gersei Pethő István együttesen birtokolták, és együtt is voltak az olasz obszervánsok missziójának védnökei. Ezen földesurak segítségével Kisvárdán valóban sokkal méltóbb helyet, egy 18 szobás kolostort és mellé templomot építettek a misszió számára. Az olasz misszionáriusok nagy szerencséjére tehát, Kisvárdá nagyszámú földesurai nemcsak mind katolikusok voltak, de valamennyien vallásuk gyakorlásában igen buzgók, sőt mind a missziók lelkes támogatói. Bár a mezőváros valamennyi földesura a pápa vallását követte, az olasz misszionáriusok minden bizonnyal még így sem könnyen alkalmazkodtak a négy főúri család eltérő igényeihez.⁹

Más volt a helyzet Varannó Zemplén megyei mezőváros esetében, ahol — a Nagymagyarom megismert helyzetéhez sokban hasonlóan — katolikusok, evangélikusok és reformátusok egyaránt laktak. Varannón a konventuális ferenceseknek a középkorban kolostoruk állt, amely a 17. században már elég romos állapotban volt, az ehhez a kolostorhoz tartozó templom visszaszerzése az olasz misszionáriusok egyik legfontosabb — bár végül megghiúsult — célja volt.

Az 1630-as években a Magyarországon térítő olasz konventuális ferences misszionáriusok sűrűn tárgyaltak a katolikus főurakkal a varannói kolostor visszaszerzéséről és gyakran írtak erről Rómába is. A mezővárosban két templom volt, a városi plébániatemplom az evangélikusok, a ferencesek egykori kolostorának temploma pedig a reformátusok kezén. A katolikus misszionáriusok úgy tudták, hogy ekkor mindössze öt (!) kálvinista és kevés lutheránus élt Varannón, ahol a többség a katolikus vallást követte, és ezért a „mezővárosi nemesek” (signori oppidani) sürgették a templom visszaadását. A ferencesek megjelenésével a helyi reformátusok közt „nagy félelem” támadt, az „elfajzott prédikátorok” minden mozdíthatót elvittek a templomból, panaszkodtak a misszionáriusok, sőt már-már „valamiféle lázadástól” kellett tartani. A két protestáns felekezet közti feszültségekre utal, hogy több katolikus misszionárius arról is írt: az evangélikusok nagyon örülnének annak, ha a ferencesek elvennék a reformátusoktól a templomot.

Az olasz misszionáriusok a császártól vártak rendeletet a templom elvételére. Varannó egyik földesura a felső-magyarországi katolikus hittérítés egyik legbuzgóbb támogatója, Homonnai Drugeth János országbíró volt, aki a közelben már több templomot erővel tisztított meg az „eretnek mételetől”. Éppen ezért azonban a katolikus arisztokrata nem akarta túlfeszíteni a húrt, hanem az egykori varannói kolostortemplomról kijelentette, hogy „az nem is templom, csak puszta falak,” amelyet ráadásul temetkezőhelynek használnak a helybeliek.

⁹ APF SOCG Vol. 218. Fol. 257. *Viera Morisová: Z pramenov v Kongregácie pre Sirenje Viery v Ríme k dejinám rekatolizácie na Slovensku v 17 a 18. st.* Slovenská archivistika XXXIV. (1999) 89–98.

Különösen sok gondot jelentettek a felekezetek mindennapi együttélésekor a földesuraknak a templomokban található síremlékei, a kegyeleti szempontok mellett ezek azt is jól látható módon demonstrálták, hogy milyen előkelő ősei vannak egy-egy nemesúrnak, megalapozva az utód hatalmát, presztízsét. A sírokhoz és az ezeket rejtő templomokhoz a nemesúr családja akkor is ragaszkodott, ha időközben már felekezetet váltott. Pietro Vallonica da Sant'Angelo olasz konventuális ferences szerzetes később is beszámolt Rómába írt levelében a varannói kolostor problémájáról, ahol az egyik kegyúr özvegye hadakozott a templomban található síremlékek miatt a katolikusokkal.¹⁰

A földesúr, Homonnai Drugeth János a misszióprefektus, Giovanni Battista Fiorentino levele szerint a varannói evangélikus templomról, ezzel egy időben a másik misszionáriusnak, Pietro Vallonica da Sant'Angelonak a beszámolója szerint viszont éppen ellenkezőleg, az ottani református templomról jelentette volna ki, hogy az nem is az ő birtokán van, így az elvétele nehézségekbe ütközik, ezért a *másik* templom elfoglalását javasolja. Az egyik misszionárius beszámoló szerint Varannón az evangélikus, a másik szerint viszont a református templomhoz tartoztak Homonnai Drugeth gróf szerint szépszámú jószágok, amelyeket a templommal együtt visszaszerezhetnének, és abból, ahogy Fiorentino írta, 30–40 szerzetest, illetve (Sant'Angelo beszámolója szerint), akár két kolostort is eltarthatnának. A mezőváros szövevényes felekezeti ügyeiről írva tehát szemlátomást még a két misszionárius is összezavarodott.

Az evangélikusok ezek szerint szívesen látták volna a református templom rekatolizálását, és — bár erről a misszionáriusok nem írtak — ennek a fordítottját is feltételezhetjük. A következő évben, 1639-ben Sant'Angelo a patrónusával, a helyi földesúrral, Homonnai Drugeth gróffal Bécsbe ment, ahol Esterházy Miklós nádorral tárgyaltak a varannói templomokról. Homonnai Drugeth gróf azt javasolta, hogy az egyik templomot a plébániát illető javak felével a katolikusok kapják, a másikon pedig — szintén a javak felével — osztozzon meg a két protestáns felekezet, de erre végül nem került sor, mert a főúr a környéken a korábbi hónapokban már több templomot elfoglalt, és nem akart „rebelliót”. A romos kolostort visszaszerezték az olasz ferencesek, de a hozzá tartozó templom „eretnek” kézben maradt.¹¹

Giovanni Battista Reggiani da San Felice olasz konventuális ferences misszionárius 1670 körül írt jelentésében szintén a felekezetek együttélésével és a templomok megosztásával kívánta megoldani a katolikus vallásgyakorlat kérdését a Felvidéken. A Lengyelországnak elzáróított 13 városban a lengyel király parancsával jelenjenek meg a katolikus plébánosok. „Ha esetleg, amitől Isten óvjon, nem tudnák ezen városok főtemplomainak a birtokát megszerezni”, akkor azokban a városokban, ahol két templom van, az egyik legyen a katolikusoké, a plébánia jövedelmének felével. Ott, ahol pedig csak egy templom van, ott az evangélikus templom kápolnája legyen a katolikusoké, javasolta az olasz szerzetes, és hozzátette: ő már eddig is így járt el.¹²

¹⁰ APF SOCG Vol. 81. Fol. 224.

¹¹ APF SOCG Vol. 80. Fol. 308/r-v., Vol. 81. Fol. 254/r-v. 224. 233/r-v. 232/r-v. 192–193/v. 267. 409–410/v. Vol. 28. Fol. 443. Vol. 85. Fol. 418/r-v.

¹² APF SC Ungheria-Transilvania Vol. 1. Fol. 250.

Templomfoglaló és óvatoskodó főurak

A misszionáriusok gyakran beszámoltak arról, hogy a katolikus arisztokraták a birtokaikon erőszakkal foglaltak el protestáns templomokat, elűzve onnan a prédikátort, ilyenkor a templom elfoglalása után a misszionáriusok igyekeztek prédikációval, misemondással téríteni a lelkészétől megfosztott falu népét.¹³ A katolikus főurak azonban nem mindig vetették be a katonáikat a protestáns templomok „megtisztítására”, hanem többször ellenálltak az olasz szerzetesek sűrgésének.

A katolikus arisztokraták, köztük az ellenreformáció legfőbb támaszai is gyakran intették önmérsékletre az itáliai misszionáriusokat. Az Itáliából jött szerzetesek viszont sehogysem értették meg, hogy ha egy főúr katolikus és legfőbb célja a katolicizmus terjesztése a jószágain, továbbá a birtokain kegyúri joga van, akkor miért nem kergeti el azonnal az összes protestáns lelkészt, miért nem veszi el az összes templomot az „eretnekektől” és főleg — ami a ferencesek számára minden másnál fontosabb volt — miért nem adja vissza rögvest a rendjük összes kolostorát és annak ingatlanait?

Esterházy Miklós nádor és Homonnai Drugeth János országbíró a katolikus vallás buzgó, az erőszaktól sem visszariadó támogatói voltak, de mégis újra és újra arra intették az olasz misszionáriusokat, hogy legyenek türelemmel, mert jelenleg nem lehet a templomokat visszafoglalni, mert „most nem jól áll Magyarországon a katolikusok dolga,” nagyon erősek a protestánsok, továbbá nem akarnak újabb felkelést megkockáztatni. Ezért azután, mondták az arisztokraták az olasz misszionáriusoknak, ebben az évben már nem akarnak újabb templomfoglalásokat, stb.¹⁴ A mint minden másban, ebben is oly türelmetlen olasz misszionáriusok azonban sehogy sem akarták megérteni, hogy a patrónusaik, a buzgó katolikus főurak tekintettel kell, hogy legyenek az országban uralkodó erőviszonyokra — ebben a magyarok „jellegzetes” kétszínűségét látták. Vincenzo Pinieri da Montefiascone misszióprefektus és tartományfőnök hét alkalommal tárgyalt Esterházy Miklós nádorral az említett varannói ferences kolostor visszavételéről, de hiába, írta, „mindig csak szép szavakat kaptam tőle, reményt keltett bennem, ami azután *e vidék szokása szerint*, csalókévanak bizonyult.”¹⁵

Mint oly sok minden mást Magyarországon, a csak „átutazóban” itt járt Carlo Vasis da Bergamo olasz ferences ezt is jobban látta a hosszú éveket itt töltő

¹³ APF SOCG Vol. 81. Fol. 254/r-v. Vol. 80. Fol. 309.

¹⁴ *István György Tóth*: Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei turchi. In: Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi. Accademia d'Ungheria in Roma. Ed. József Pál. Roma 1997. 201-218. APF SOCG Vol. 81. Fol. 224. 254. Vol. 80. Fol. 320. 325. 345-346/v.

¹⁵ *István György Tóth*: Un missionario italiano... 208. A múlt olasz misszionáriusok megjelentek a kor legfontosabb politikai fórumán, az országgyűléseken is. Ez jó alkalom volt arra is, hogy az összegyűlt nemeseket buzdítsák, természetesen legfontosabb céljaik, pl. a kolostorok visszaszerzése érdekében. Az országgyűlés alatt kapcsolatokat lehetett kiépíteni, adományokat lehetett szerezni, stb. Bonaventura da Genova 1635-ben a soproni országgyűlés alkalmával a főurak előtt mondott prédikációt, mivel magyarul nem tudott, nyilván latin nyelven. Fra Bonaventura ugyancsak ez alatt az országgyűlés alatt érte el — bizonyára hathatós pártfogók segítségével — hogy a Magyar Kamara száz tallért utaljon ki a sztropkói templom újjáépítésére. APF SOCG Vol. 77. Fol. 182. Vol. 80. Fol. 305. 344. 345-346/v. Vol. 83. Fol. 226/v. Vö. *Benda Kálmán-Péter Katalin*: Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben. Bp. 1987. (Előadások a Történettudományi Intézetben 6.)

társainál: A királyi Magyarországon az erőszakos ellenreformációnak az erdélyi fejedelem hatalma szabott határt. Amikor Nádasdy Ferenc, az egyik legelőkelőbb magyar arisztokrata katolizált, írta Carlo Vasis a jelentésében, akkor azt akarta, hogy minden jobbágya vele együtt katolikus hitre térjen, de ez mégsem sikerült, mert akkor a protestánsok legfőbb támasza, Rákóczi erdélyi fejedelem igen erős volt. Most viszont, írta 1659-ben, ettől nem kell tartani, II. Rákóczi György fejedelemség és hadsereg nélkül aligha ellenkezik, a svéd királynak is van más baja, a törökök pedig nem tesznek különbséget a keresztény felekezetek között – most már alkalmas az idő a hittérítésre, bizakodott a katolikus misszionárius.

Misszionáriusok vagy udvari káplánok?

A rendeknek a királyi hatalom feletti győzelmét hozó bécsi béke (1606) után a magyarországi arisztokraták úgy térhettek át az uralkodó vallására, hogy tudták: a hatalmukat, önállóságukat katolikusként is megőrzik. Birtokadományt, vagy éppen annál is többet érő királyi kegyet birtokcsere, kétes öröklés, rokonok házassága stb. esetén, továbbá a mindig nagyszámú birtokjogi perek kedvező elbírálását pedig továbbra is csak a katolikus Habsburgoktól várhatták, akárcsak a rendkívül nagy hatalmat és jövedelmet jelentő tisztségeket, a nádortól a főkapitányig, a horvát bántól a főispánig. Ezzel párhuzamosan a 16. század derekának mélypontjáról lassan felemelkedett a már-már szétesett katolikus egyház is, presztízse egyre nőtt – aki a pápa vallását választotta, mind inkább büszke lehetett az egyházára. Ahogy a szomszédos Lengyelországnak a 16. században még jórészt református arisztokráciája, úgy a magyarországi protestáns nagyurak is visszatértek a katolikus királyi dinasztia vallásához, a királyi kegy „melegéhez”. Az idézett Carlo Vasis da Bergamo különösen élesszemű beszámolójának figyelmét ez sem kerülte el: Az eretnek nemesek áttérnének, ha látnák, hogy a császár azt parancsolja a katolikus uraknak, hogy térítsék a katolikus vallásra a jobbágyaikat, írta. Sőt, ő azt is jól tudja, folytatta Carlo Vasis da Bergamo a beszámolóját, hogy sok eretnek nemes csak az alkalmat várja, hogy katolizáljon, mert a császár elfordítja tőlük a kegyét és nem oszt nekik tisztségeket.¹⁶

I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a Habsburgok elleni vívott sikeres hadjáratát követően a linzi béke (1645), majd az ezt megerősítő 1647. országgyűlés törvényei tovább szélesítették — legalábbis papíron — a királyi Magyarország lakosainak vallásukat illető jogait.¹⁷ A törvény a lehető legrészletesebben felsorolta a protestánsoknak visszaadandó templomokat (ezt a rendelkezést többé-kevésbé végre is hajtották) és nemcsak ismét megerősítette a bécsi béke rendelkezéseit, de azt is kimondta, hogy a parasztokat nem szabad a vallásuk gyakorlásában akadályozni, azaz vallásszabadságot adott Magyarország minden lakosának. Az ekkor már nagyrészt katolikus arisztokraták azonban nem is gondoltak arra, hogy ezt a szép elvet a gyakorlatba átültessék. A parasztok vallásáról továbbra is

¹⁶ APF SOCG Vol. 310. Fol. 113/r-v.

¹⁷ Magyar Törvénytár 1608–1657. évi törvénycikkek. Szerk. Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen. Bp. 1900. 1647: 5., 6–14. tc.

a földesurak mondták ki a döntő szót és ezt a Magyarországra érkezett olasz hittérítők is hamar megértették.

Az olasz misszionáriusok számára már a konventuális ferences misszió kezdetén egyértelmű volt, hogy a munkájuk során elsősorban a magyarországi katolikus birtokos nemesurakra számíthatnak. Amikor Francesco Leone da Modica olasz misszionárius 1635-ben az erdélyi misszió lehetőségeiről adott áttekintést, akkor elsősorban a fejedelemségben birtokos katolikus nemesurakat sorolta fel igen részletesen, kitérve a tisztségeikre, családjukra is.¹⁸

1632-ben a császárvárosból jelentkezett a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáránál a bécsi egyetem professzora, Ottaviano da Ravenna, aki egyben a magyarországi konventuális provinciális megtisztelő, bár egyelőre nem sokat jelentő címét is viselte. Miután Magyarországon most béke van, írta Francesco Ingoli Kongregáció-titkárnak, néhány magyarországi nemesúr meghívására a Felvidékre akar utazni, hogy ott felmérje a misszió lehetőségeit – az olasz szerzetes számára természetes volt, hogy a magyarországi misszióba az itteni nemesurak hívják, nem pedig másvalaki.

Az idegenből jött hittérítőknek katonai védelemre is szükségük volt: Az olasz misszionáriusok Magyarországot bizonytalan, ellenséges terepnek tekintették. A törökök többször betörték a királyi Magyarországra, raboltak, pusztítottak, rab-szolgasorba hurcolható emberekre vadásztak. Igaz, a „pogány” veszélyt, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja előtt felnagyítsák az érdemeiket, a misszionáriusok általában igencsak eltúlozták, főleg azok a szerzetesek, akik valamely főúr kényelmes kastélyában mulatták az időt. Nagyobb veszélyt jelentettek a katolikus hittérítők számára az erdélyi fejedelmek hadjáratai, a helyi protestánsok haragja, valamint a rablók és útonálló. Mint az embereket, a környezetet és a nyelvet nem ismerő külföldiek, az olasz misszionáriusok a katolikus főurakhoz fordultak védelemért, útjaik során a főurak biztosítottak a számukra kocsit, katonát, kíséretet.

A mágnások roppant hatalma a királyi Magyarországon, amellyel az olasz misszionáriusok szembesültek, nemcsak védelmet és pártfogást nyújtott a számukra. Az 1630-as, 1640-es években ugyan a felvidéki arisztokraták nagy többsége már a katolikus vallás híve volt, akadtak azonban olyan főurak is, akik megmaradtak protestánsnak. Bonaventura da Genova konventuális ferences 1636-ban Szepesvárról arról tudósította a Hitterjesztés Szent Kongregációja prefektusát, hogy „állandó életveszélyben élünk, mind az állandó ragályok és török portyák miatt, mind pedig az eretnek mágnások és hatalmasok gyűlölete miatt”.¹⁹ Egy másik olasz konventuális ferences, Pietro da Sant’Angelo pedig ugyanebben az évben arról írt, hogy az eretnekek (értsd: a protestánsok) tehetetlen dühükben, mivel látják, hogy a főurak katolikus hitre térnek, az erdőkben és elhagyott helyeken megtámadják, levetkőztetik, kifosztják, sőt megölik a misszionáriusokat.²⁰

Az olasz misszionáriusok, miután Magyarországra érkeztek, jelentkeztek Pázmány Péter esztergomi érseknél, majd rendjük valamelyik kolostorba mentek. Arra

¹⁸ Relations 247–257.

¹⁹ APF SOCG Vol. 79. Fol. 130.

²⁰ APF SOCG Vol. 79. Fol. 145.

is akadt azonban példa, hogy már maga Pázmány is magyar nemesurakra bízta a frissen Magyarországra érkezett olasz szerzetest. Francesco Leone da Modica olasz ferences — aki a következő évben Erdélyt is vizitálta — arról számolt be 1634-ben Szatmár várából a Kongregációnak, hogy amikor bemutatta Pázmány bíborosnak az ajánlóleveleit, akkor az érsek rögvést a Felső-Magyarországra tartó nemesurakra bízta a hittérítőt, e nemesurak társaságában jött a török birodalom határán, nagy veszélyek közepette Szatmárba.²¹ A többi olasz misszionárius is hamar felismerte, hogy a terepen folytatott térítő munkához szükségük van az arisztokraták támogatására. Ezért az itáliai szerzetesek valamelyik katolikus földesúr védelmet jelentő udvarában kezdték meg a missziójukat, és ott gyakorlatilag a nemesúr házikáplánjaként szolgáltak – bár Rómából korántsem erre küldték ki őket. Magyarországon azonban ekkor még igencsak akadozott a papképzés, még csak ekkor indultak a megfelelő műveltséget adó, jó tanárokkal ellátott szemináriumok, és ezért igen nagy hiány volt „színvonalas” és művelt katolikus papokban, amilyenekre pedig a főurak, társadalmi helyzetüknél fogva, igényt tartottak.

Andrea Scalimoli da Castellana magyarországi konventuális ferences misszióprefektus 1642-ben a Zemplén megyének a lengyel határ közelében lévő, északi részén fekvő sztropkói kolostorból azt írta, hogy a katolikus urak itt a királyság hegyes határvidékén élnek, ahol nincsenek katolikus templomok, és így a téli hónapokban nem hallgathatnak misét. Ezért a misszionárius azzal a kéréssel fordult a Kongregációhoz, hogy engedélyezzék: Bármely szerzetesrendből bármely pap, aki a katolikus földesurak mellett él, kapja meg az apostoli misszionáriusi címmel járó felhatalmazásokat, hogy sikerrel működhessen a protestánsok és görögkeletiek között, és ne kelljen ezért a lengyelországi nunciushoz fordulni, mert az út a nunciushoz két hónapba is beletelik. Castellana számára tehát a havas hegyek között váraikba, kastélyaikba bezárva élő, mise nélkül maradó nemesurak jelentették a misszió igazi problémáját – a télvíz idején minden bizonytalansággal hasonlóképpen a falvakban rekedt parasztokról egy szót sem szólt.²²

A főúr udvarában házikáplánként szolgáló olasz misszionárius nem volt ugyan vazallus vagy szervitor, de hasonlóképpen szorosán kötődött a földesúr személyéhez. Amelyik szerzetes túl gyakran váltogatta patrónusát, az kiváltotta a misszionáriustársai rosszallását. 1637-ben Bonaventura da Genova megróvóan írta, hogy egy másik, szintén a Felvidéken térítő olasz szerzetes, Cosmi da Mogliano misszióprefektus szeretne lenni, noha még arra sem alkalmas, hogy sajátmagát irányítsa.²³ Amióta Magyarországon van, már négy vagy öt patrónusa is volt, és valamennyinek igen rossz a véleménye róla. (A legtöbb misszionárius valóban erősen kötődött a patrónusához, vagy legalábbis annak tágabb családjához – így pl. Gersei Pethő báró az apósához, Melith Péter kapitányhoz küldte „házi misszionáriusát”, Andrea Scalimoli da Castellana ferencest, így az olasz szerzetes továbbra is a „családban maradt”.²⁴) A felvidéki udvarok között vándorló, majd a távoli horvát tengerparton Zrínyi Miklós gróf szolgálatába állt Cosmi da Mog-

²¹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 208.

²² APF SOCG Vol. 87. Fol. 192/r-v.

²³ APF SOCG Vol. 79. Fol. 122.

²⁴ APF SOCG Vol. 83. Fol. 210/r-v. Vol. 85. Fol. 416. 418/r-v.

lianot²⁵ elítélő sorokból egyértelműen kitűnik: az olasz hittérítők felfogása szerint a jó misszionáriusnak *egy* patrónusa van, aki mellett kitart. A misszionáriusok, pl. Francesco Antonio da San Felice vagy Pietro da Sant'Angelo, valóban gyakran írtak arról a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak, hogy patrónusaik most erre vagy arra jár, ők pedig vele tartanak, követik útjában.

Misszionárius a kastélyban – hírforrás és vacsoravendég

A nemesurak szemszögéből a misszionáriusok egyik legfontosabb feladata az volt, hogy szórakoztassák őket. Emiatt — bármilyen meglepőnek tűnik is ez az első pillanatban — nemcsak a katolikus, de még a misszionáriusok számára az ellenségnek számító protestáns nemesek is szívesen látták az udvarukban a messziről jött szerzeteseket.

1637-ben Angelo da Sonnino konventuális ferences misszionárius arról számolt be Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáranak, hogy a nyár nagy részét Horvátországban töltötte egy német lutheránus gróf mellett, aki nemrégiben vásárolt néhány várat Horvátországban. Sonnino azt remélte, hogy vitatkozva, érvelve a katolikus vallásról, megtérítheti a gróft. Az asztalnál lakoma közben sokat vitatkoztak a hit dolgairól, de annál a pontnál, amikor arról szólt a disputa, hogy vajon az Egyház is tévedhet-e a hitben és az erkölcsökben, a gróf mindig megmakacsolta magát, nem hallgatott a szerzetes érveire, csak azt hajtogatta, hogy az egyháznak világi uralma van, ami ellentétes Krisztus tanításával. Sonnino erre megfelelt, mondván, hogy az evangélium szerint Krisztusnak is volt pénze, stb. A misszionárius azt is világosan megmondta a grófnak, hogy minderről reggel kellene beszélni, nem pedig borivás közben, vacsora alatt, hiszen az ő lelki üdvéről van szó. E szavaira azonban a gróf felháborodott és elküldte a misszionáriust az udvarából, aki sietve el is ment, mert — legalábbis szerinte — máskülönben a gróf megölette volna.²⁶

Olasz nyelvű beszámolója ellenére Magyarországon élő bosnyák misszionáriustól származik Bakács Sándor, a keszthelyi evangélikus várkapitány megtéréséről szóló jelentés. Don Simone Matkovich mohácsi plébános 1620-as évek derekán kereste fel a keszthelyi várban a kapitányt.²⁷ A kapitány, aki a katolikus

²⁵ Francesco Cosmi da Mogliano az öt támadó Sonnino és San Felice provinciálisokat vádolta azzal, hogy nem éppen példásan élnek. APF SOCG Vol. 77. Fol. 199. A levelet kiadta, az eredetire azonban csak helyyel-közzel emlékeztető olvasatokkal: *Sávai János*: Ex tabulario Romano Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Szeged 1993. 302–303. Sávai olvasatában Cosmi da Mogliano pl. azt írta volna, hogy " az egri püspök udvarában én *karóba húzva* hallok csodálatos dolgokat". Valójában azonban a szerzetes nem karóban ülve írta (e körülményhez képest igencsak higgadt hangú) levelét, hanem az "impalato io" helyes olvasata: "in particolare io", azaz: különösen én. Vö. még: Mogliano Zrinyi szolgálatában: APF SOCG Vol. 85. Fol. 316–317. 373.

²⁶ APF SOCG Vol. 79. Fol. 233.

²⁷ APF SOCG Vol. 320. Fol. 1–12/v. *Tóth István György*: A mohácsi plébános, a budai pasa és a kálmínista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovich levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635) In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII. Budapest. 1997. 185–252. MOL, Batthyány család levéltára, Missiles P 1314. 1339–1440. Bakács Sándor keszthelyi kapitány levelei. *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. I. k. Bp. 1911. 232. A bosnyák misszionáriusokra: *Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. Századok 2000. 747–799.

feleségétől és a fiaitól már sokat hallott a közeli török hódoltságban működő katolikus papról, meghívta magához Don Simonét ebédre, és megpróbálta leittatni. Ez azonban nem sikerült, ami akkora benyomást tett Bakács uramra, hogy ő is eljött a misszionárius prédikációjára. (E sorokból joggal következtethetünk arra, hogy a helyi protestáns közvélemény a misszionáriusokat, akiknek nagy része ferences barát volt, részegeseknek tartotta.) Don Simone szentbeszéde ezután a keszthelyi kapitányt annyira meghatotta, hogy előbb nyilvánosan sírni kezdett, majd egy szobában félrevonta a papot, megcsókolta, és közölte: őt a császár már többször rá akarta venni, hogy katolizáljon, de mindig ellenállt, most azonban jó katolikus lesz. Ki is hirdettette az egész környéken, hogy aki böjt idején húst eszik, azt súlyos büntetés várja.

A várkapitányt ezek szerint korábban már maga a király, II. Ferdinánd is megpróbálta rávenni a katolizálásra, ám végül nem (vagy nem csak) ez győzte meg, hanem a saját családján belül a vallásról folytatott viták és a katolikus misszionárius prédikációja – az ellenreformáció tehát, bár a megtérést igencsak kézzelfogható érdekek is diktálták, a meggyőzés, a propaganda eszközével szerzett újabb hívet. Ez azonban csak a nemes várkapitányra volt igaz. A Keszthely környéki protestáns (nyilván református) jobbágyoknak a várórség frissen katolizált parancsnoka egyszerűen parancsba adta, hogy ezentúl szigorú büntetés terhe mellett tartsák be a katolikus böjtöt. Itt már az ellenreformáció nyílt erőszakkal lépett fel, és ezt a katolikus misszionárius szemmel láthatóan teljesen természetesnek tartotta. II. Ferdinánd pár évvel az itt leírt eset után, 1630-ban bárói címet adományozott a keszthelyi kapitány családjának, a szentgyörgyvölgyi Bakácsoknak, ami egyértelműen arra utal, hogy a família valóban katolizált.

A protestáns nemesurak gyakran akkor is örömmel fogadták a katolikus misszionáriust, ha eszük ágában sem volt, hogy katolikus hitre térjenek. Ebben a televíziót, rádiót és —legalábbis magyar földön — újságot sem ismerő korban a távoli Itáliából és más vidékekről jött, tanult misszionáriusok fontos információforrást jelentettek a falvakban, várakban élő „vidéki” nemesek számára.

Az olasz misszionáriusok bizonyára sok érdekeset mesélhettek a nemesuraknak Itáliáról, annak sokféle tájáról, hiszen a Magyarországon térítő misszionáriusok Velencétől Szicíliáig Itália minden tartományából jöttek. Mindenek előtt azonban természetesen Rómáról, a 17. századi világ egyik legragyogóbb központjáról beszélhettek, amely ebben a korban is mindig lenyűgözte az utazókat. A Magyarországra érkező olasz misszionáriusok azonban beszámolhattak vendéglátóiknak Lengyelországról, és a román vajdaságokról is, hiszen sokan korábban ott misszióztak, míg egyes konventuális ferencesek, mint pl. Andrea Scalimoli da Castellana vagy Giovanni Battista da Fiorentino Litvániától Moszkóviáig vizitáltak az ottani kolostorokat, és bizonyára olyan tapasztalatokat gyűjtöttek, amelyek a magyar nemesurak számára is érdekes témát jelentettek. Több olasz misszionárius pedig, mint pl. Francesco Antonio da San Felice vagy Angelo Petricca da Sonnino, mielőtt Magyarországra jött volna, éveket élt a szultán fővárosában, az isztambuli ferences misszióban.

A Magyarországon térítő olasz misszionáriusok között könyveket író, igen művelt papokat is találunk, mint pl. a már említett Angelo Petricca da Sonninot

vagy Andrea Scalimoli da Castellanát, akiknek Itáliában könyveik jelentek meg, és akik minden bizonnyal érdekes szellemi partnerei lehettek a nemesuraknak. Giuseppe da Capua konventuális ferences a nyitrai rendi főiskola tanára volt, 1637-ben Nagyszombatból arról számolt be a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak, hogy írásban katekizál egy evangélikus nemesurat, aki megígérte, hogy megtér, ha az olasz szerzetes meggyőzi a kétségeiről. Egy másik „fő eretnek” pedig írásban adott neki 60 érvet az oltáriszentség ellen, erre most vitairatot készít.²⁸

A művelt olaszok zenéjükkel is emelték a magyar nemesurak udvarának fényét, így is szórakoztatták őket. Andrea Castellana misszionárius 1640-ben Melith György szatmári kapitány udvarában megtérített egy, a földesúr szolgálatában álló lutheránus trombitást, talán együtt zenéltek.²⁹ Ugyancsak Melith György szatmári udvarában működött egy másik olasz konventuális ferences, Pietro Cima da Conegliano: a latin nyelvű hitviták és prédikációk mellett *énekekkel* is térített.³⁰ Angelini dalla Serra de Conti konventuális ferences misszionárius pedig a felsőmagyarországi katolikusok egyik legfőbb főúri támogatója, Homonnai Drugeth János gróf udvarában „néhány zenei dolog” miatt veszett össze a gróf titkárával, azaz az itáliai misszionáriusra az udvar zenei életében is fontos, bár közelebről nem ismert szerep hárult.

A misszionáriusok azonban maguk is érezték, hogy az egy-egy főúr pártfogó oltalmában eltöltött idő óhatatlanul házikáplánkodássá fajul, és így eltér az eredetileg vállalt feladatuktól. Ezért is hangsúlyozták ki gyakran szenvedélyes hangon a Hitterjesztés Szent Kongregációjának írt leveleikben, hogy amikor a főurak udvaraiban élnek, prédikálnak, vitáznak, akkor sokakat megtéríthetnek, ami minden bizonnyal igaz is volt.

Az olasz misszionáriusok gyakran írtak arról, hogy a magyarországi misszió valójában házikáplánkodás egyik vagy másik földesúr udvarában. Erre azonban nem akkor döböntek rá, amikor az arisztokraták vendégszeretetét élvezték, hanem amikor már csalódottan elhagyták a magyarországi missziót, és meg akarták indokolni, hogy miért nincs értelme annak, hogy itt maradjanak – vagy pedig egymásról írták meg, hogy a társuk hittérítés helyett bizony udvari papként él.

Alessandro della Croce olasz ferences misszionáriusról a társa, Crisostomo Klus írta meg 1644-ben, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem támadásakor, hogy a háborús veszedelmek közt elhagyja a missziót, mert a „nemesuraknál akarja meghúzni magát.”³¹ Angelo Petricca da Sonnino arról számolt be, hogy misszionáriustársa, Francesco Antonio da San Felice Csáky László gróf környezetében él, azt remélve, hogy a gróf segítségével eljut Erdélybe. Sonnino szerint azonban valójában Csákynek „csak házikáplánra van szüksége, aki mulattatja, mert a lakomái után mindig az eretnekekkel vitázik”. San Felice így csak elvesztegette az idejét, de egy eretneket sem térített meg, írta Sonnino.³²

²⁸ APF SOCG Vol. 79. Fol. 191. *Tóth István György: Könyv és misszionárius a 17. századi Magyarországon és Erdélyben.* In: Berlász Jenő Emlékkönyv. Szerk.: Buza János. Bp. 2001. 419–455.

²⁹ APF SOCG Vol. 82. Fol. 2/r-v. Vol. 83. Fol. 226/r-v.

³⁰ APF SOCG Vol. 82. Fol. 161. MOL Zichy család levéltára P 707. Missiles No. 3681. 7539.

³¹ APF SOCG Vol. 43. Fol. 288.

³² APF SOCG Vol. 16. Fol. 262.

San Felice 1635–36-ban maga is többször írt arról a Kongregációnak, hogy a világi urak ugyan nagyon szeretnék őt és társait elhívni az udvarukba, de ez természetesen nem illő dolog egy szerzetes számára. Mindezt azonban már akkor írta, amikor a magyarországi misszióját elhagyva, Bécsbe ment, és arra készült, hogy visszatérjen Itáliába – addig Csáky László gróf udvarában vendégeskedett.³³ A fentieket rosszállóan író Sonnino maga is sietve hagyta el a magyarországi missziót, 1636 februárjában már veronai hitszónokként magyarázta a Kongregációnak, hogy „a természet törvénye” akadályozta meg a magyarországi misszióját, az a társa pedig, aki most egy úrnónél házikáplán, (minden bizonnyal a Balassa Zsuzsanna udvarában élő Cosmi da Mogliano olasz misszionáriusra gondolt), nem lesz díszére a Hitterjesztés Szent Kongregációjának.³⁴

Különösen éles szavakkal ítélte el a misszionáriustársait Giovanni Battista da Fiorentino misszióprefektus 1639-ben Kassáról Rómába küldött levelében. Egy túrheterlen visszaélést kell jelentenie, írta Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának. Az olasz misszionáriusok, amikor idejönnek, valamelyik gazdag nemes szolgálatába állnak, jókat esznek, sok pénzt gyűjtenek, bort, lovakat szereznek maguknak és szabadosan élnek, sőt, ha nem tetszik nekik egy báró szolgálata, akkor jobb helyet keresnek.

Hitviták – az udvari élet fontos eseményei

A földesúri kastélyokban, kúriákban folytatott hitviták az udvari élet fontos — bár mivel szóban zajlottak, csak nehezen rekonstruálható — eseményei voltak. A nemesek udvarában az olasz misszionáriusok gyakorta folytattak a protestánsokkal — természetesen latin nyelven — hitvitákat. Ezekről azonban csak az egyik fél beszámolóját ismerjük, a katolikus hittérítőké, ezért a hitviták kimeneteléről szóló beszámolóik olvasásakor nem árt az óvatosság.

Nem sok olasz misszionárius volt olyan őszinte, mint a bihari Papmező várában térítő szicíliai ferences, Bonaventura da Taormina, aki megírta, hogy a hitvitáival nem sokat ért el, mert a nyakas kálvinista magyarok úgy tesznek, mintha nem értenék a latin beszédét és egymás között igen sebesen magyarul beszélnek, csak azért, hogy ő egy szavukat se értse. Elképzeltetik Rómában, panaszkodott elkeseredetten, hogy hogyan bánnak a protestánsok azokkal a szerzetesekkel, akik a várakban és a nemesi udvarokban a kálvinisták között élnek, hiszen itt a földesúr ugyan katolikus, de a szolgálói reformátusok. Minden vasár-és ünnepnap latinul prédikál, írta Taormina, de őszintén megvallja, hogy ezt igen kevesen értik meg, mert mind kálvinisták, eretnek fejük van és az a fej sehogysem akarja megérteni a latin katolikus szentbeszédet. Mindennap ebédnél és vacsoránál vitatkozik a szentségekről az eretnekekkel, akik tőle mindig újabb és újabb érveket akarnak, és azt mondják, hogy az oltáriszentség az egy apokrif szentség. Ami még rosszabb, amikor ők beszélnek, azt a szerzetes nem érti, mert ritkán szólnak latinul, hanem mindig magyarul beszélgetnek.

A legtöbb misszionárius arról írt Rómába, hogy sikerrel folytatott hitvitát a nemesurak udvarában: Leone da Modica Szatmár megyében az udvarházaknál

³³ APF SOCG Vol. 78. Fol. 49. Vol. 78. Fol. 66.

³⁴ APF SOCG Vol. 15. Fol. 360.

folytatott hitvitát, míg Cima da Conegliano hitvitákkal térített az egyik nemesúr, Melith György udvarában másfél évig.³⁵ A már többször említett Francesco Antonio da San Felice pedig Vimpáčban egy evangélikus főúrral folytatott többször hitvitát, máskor pedig a protestánsokkal vitázott a hit dolgairól a katolikus nemesurak jelenlétében, ezek nem kis meglepedésére.³⁶ A misszionáriusok beszámolóiból persze mindig úgy tűnik, hogy a hitviták során csak ők győztek és az ellenfeleiket lehengerelték az érveikkel és a katolikus egyház tanításának igazságával.

Nemesurakat gyógyító olasz misszionáriusok

Az Itáliából jött misszionáriusok a magyar földesurak számára nemcsak lelki vigaszt nyújtottak, vagy szórakoztatták őket borközi rögtönzött hitviták alkalmával. A hittérítők jól tudták, hogy ha meggyógyítják a mágnást, akkor az udvarában, a birtokain, sőt a tágabb vidéken is biztosították a maguk számára a hittérítést lehetőségét.

Itália a 17. században nemcsak a római katolikus egyház, továbbá a művészetek: a festészet, építészet vagy a zene, hanem az orvostudomány központjának is számított. Ezért az olasz misszionáriusoktól a magyarországi nemesurak nemcsak lelki, de testi gyógyulásukat is várták – a tapasztalati alapokon nyugvó és a csodás gyógyítás ebben az időben elválaszthatatlanul összefonódott.

Magyarországon ekkoriban nemcsak katolikus papokban, de orvosdoktorokban is rendkívüli hiány volt. Az országnak a 18. század második feléig nem volt orvosegyeteme, ezért nagyon kevés doktor élt itt, messziről kellett hívni őket és igencsak drága volt a tanácsuk. A középkorban a kolostorokban gyógyító testvérek és ispotályok működtek, amelyek ellátták a rászoruló betegeket, és — nem mellékesen — ezért pénzt sem kértek. A reformáció terjedésével a betegápoló szerzetesek is eltűntek, a kolostorok bezártak, ispotályaik nem várták már a szenvedőket.

A misszionáriusok gyakran hangoztatták, hogy — legalábbis a hazájukhoz, Itáliához, viszonyítva — Magyarország egy orvosok nélküli vidék.

A már említett Bonaventura da Taormina szicíliai ferences 1643-ban Bihar vármegyében térített. Azt is megírta Rómába, hogy ha megbetegszik, akkor minden bizonnyal meg is hal, mert errefelé sem orvos, sem orvosság nincsen. Vincenzo Pinieri da Montefiascone 1632-ben, miután Magyarországi hároméves misszióját befejezte, már Lembergől írt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának bíborosainak. „Csak a természet erejében bízhat” írta, mert magyarországi missziója alatt szerzett betegségeire sem ott, sem pedig lengyel földön sem orvost, sem orvosságot nem találhat.³⁷

Az olaszok igazán csak az olasz orvosokban bíztak. Petricca da Sonnino 1637-ben először Pettauban az ottani orvosnál keresett gyógyulást, pár hónappal később viszont már Grácból jelentkezett: hétévi missziós szolgálat annyira tönkretette az egészségét, írta, hogy gyalogolni sem tud. Padovába akar menni, hogy az ottani orvosok meggyógyítsák, írta.³⁸

³⁵ APF SOCG Vol. 77. Fol. 208. Vol. 80. Fol. 309. Vol. 82. Fol. 161.

³⁶ APF SOCG Vol. 79. Fol. 205. Vol. 77. Fol. 49.

³⁷ APF SOCG Vol. 58. Fol. 56.

³⁸ APF SOCG Vol. 79. Fol. 233.

Magyarországon a misszionáriusok valóban sokkal nehezebben találtak tanult doktorra vagy szereztek be gyógyszereket, de ez azért nem volt teljesen lehetetlen, a felvidéki nagyobb városokban működtek orvosok és patikák is. Giovanni Battista da Fiorentino konventuális ferences szerzetes, a magyarországi rendtartomány főnöke igen sokat betegeskedett, végül Magyarországon is halt meg. Betegségei igen részletes tüneteivel (véreset köpött, szívdobogása van, lábai megdagadtak stb.) hosszasan traktálta Francesco Ingolit, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárát. A leveleiből azonban az is kitűnik, hogy ez a misszionárius mind orvost, mind orvosságot talált hazánkban, igaz, nem könnyen. 1638. májusában arról számolt be, hogy Ungváron nagyon megbetegedett, felvette az utolsó kenetet is és már a temetéséről intézkedett, meg is halt volna bizonyára, ha váratlanul fel nem tűnik ott egy orvos – aki aligha a beteg szerzetes miatt érkezett, hanem minden bizonnyal a vagyonos várúr és családja, a Homonnai Drugeth grófok hívására jött ide.³⁹

Az orvosok nyomasztó hiánya miatt a katolikus missziók sikeréhez igen fontos volt, hogy a misszionáriusok hatásosan tudják gyógyítani a híveket. 1654-ben az erdélyi ferences misszió Rómába küldte Stefano a Lopara atyát, aki onnan egy Fra Francesco a Genova nevű olasz gyógyító laikus testvérrel tért meg. Fra Francesco, mint ezt Lopara a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak írt levelében kihangsúlyozta, hatásosan gyógyítja majd mind a szerzeteseket, mind pedig a katolikus hívőket, sőt az eretnekeket is, és ily módon fogja segíteni a hit terjedését.⁴⁰

A misszionáriusok számos módszert ismertek a gyógyításra. Egy messzi földről jött gyógyítónak és a ládjából előhúzott üvegcséknek igen nagy lehetett a tekintélye, különösen, mivel a misszionáriusok jórészt a műveltség korabeli központjából, Itáliából jöttek, ahol az orvostudománynak sokévszázados hagyománya volt. A vásárokon a borbélyok és csontkovácsok ugyan ellátták a külső sérüléseket, de ők a test belsejébe nem láthattak, és ezért a belső bajokat és a lélek betegségeit — amelyekből akkor sem lehetett kevesebb, mint ma — nem kúrálhatták. Kétség nem fér hozzá, hogy (akár valós gyógymóddal, akár hatásos szuggeszcióval), de a misszionáriusok sok beteg számára gyógyulást, vagy legalábbis enyhülést hoztak, – különben az emberek nem fordultak volna hozzájuk újra és újra. Sok betegnél a bajnak nem szervi, hanem inkább lelki oka lehetett, de a valódi testi bajok esetén is mindjárt jobban érezte magát a páciens, ha hitt a gyógyulásában. Ebben a korban az egyetemet végzett főurak és analfabéta jobbágyok egyaránt meg voltak győződve arról, hogy a betegség elsősorban Isten büntetése a bűneinkért, amelyre legjobb kúra a bűnbánat, a böjt és az ima – sok ragályra, mint pl. a pestisre, a korabeli orvostudomány nem is nagyon javasolhatott más gyógyymódot.⁴¹

³⁹ APF SOCG Vol. 80. Fol. 309.

⁴⁰ Relations 288., 297.

⁴¹ A misszionáriusok bizonyára sok, a gyakorlati tapasztalaton alapuló módszert ismertek a gyógyításra, és tudjuk, hogy a medálok és a szenteltvíz mellett alkalmaztak egzotikus gyógyító füveket, köveket is. Ilyen volt pl. bezoárkő, amely valójában egy keleti kecskefaj gyomrában az emésztetlen anyagokból keletkező és fémesen-sejtelmesen csillogó megkövesedett csomó, ez Európa-szerte biztos hatású gyógyszernek számított ekkoriban. A jezsuita misszionáriusok pedig a saját — nem kis kritikával olvasandó — beszámolóik szerint nagy hatékonysággal gyógyítottak mind fogfájást

A csodás gyógyítás nagy hatással volt az emberekre, igen nagy mértékben növelte a hittérítők tekintélyét. A missziók sikere szempontjából azonban az egyszerű hívekre gyakorolt hatásnál sokkal fontosabb volt, hogy ennek segítségével a földesurak jóindulatát is megnyerhette a gyógyító szerzetes. Több esetről tudunk, amikor az olasz ferencesek nemesurakat kúráltak ki őket régóta gyötrő bajaikból – a mágnás gyógyulása a főúri udvar népére is nagy hatást gyakorolt.

Bernardino a Flavone olasz obszerváns ferences 1650-ben visszatért Itáliába az olasz ferencesek nyírbogdányi és kisvárdai missziójából. A környékbeli magyar nemesek azonban felháborodottan követelték, hogy mihamarabb küldjék vissza, mert ez a barát gyógyította őket.⁴² Andrea Castellana da Scalimoli sztropkói olasz ferences misszióprefektus pedig Melith Péter udvarában nemcsak sikeresen üzte ki az ördögöt többekből, de magát a főurat is meggyógyította a betegségéből, amely pedig már 12 éve kínozta: A barát az uraság hasára tette az ereklyét és a keresztet, és így kezdett imába. A baj valóban rögvést elmúlt és a megkönnyebbült földesúr még buzgóbb támogatója lett a katolikus hittérítésnek, mint addig volt.⁴³

Pietro Cima da Conegliano konventuális ferences 1639-ben Kisvárdán egyszerűen gyógyított és térített meg egy protestánst.⁴⁴ Ez az „eretnek” már haldoklott, amikor a katolikus prédikátor foglalkozni kezdett vele, majd meggyóntatta. A gyónása után a ferences a fejére tette a kezét, és így meggyógyította, utána pedig az ily módon — legalábbis a misszionárius szemszögéből — testben és lélekben egyaránt meggyógyult férfi maga térítette meg a feleségét és még másokat is a környezetében.

Nemcsak a olasz ferences misszionáriusok, de a domonkosok is tudták, hogy milyen ereje van főúri patrónusaik körében az isteni közreműködésnek tulajdonított váratlan gyógyulásnak. A magyarországi olasz domonkosok missziója úgy jutott kolostorhoz, hogy Csáky László gróf felesége haldoklott. Ekkor a gróf fogadalmat tett, hogy ha a felesége meggyógyul, akkor Szombathelyen felépítteti a Szent Márton domonkos kolostort. A grófnő meg is gyógyult, és a gróf nem maradt hűtlen a fogadalmához: hamarosan elkezdték a kolostor építését. Ebben a misszióban azután Sigismondo Ferrari da Vigevano vezetésével nyolc domonkos misszionárius élt.⁴⁵

A misszionáriusok számára különleges kihívást jelentettek a járványok. A pestis néha egész missziósállomásokat tett néptelenné, de ugyanakkor a betegek közt végzett, a veszélyekkel mit sem törődő térítőmunka különleges eredményeket

szentelt vízzel, mind pedig váltólázat az Isten báránya-medálokka. *Trevor Johnson*: Blood, tears and Xavier-Water: Jesuit missionaries and popular religion in eighteenth-century Upper Palatinate. In: *Popular Religion in Germany and Central Europe. 1500–1800*. Ed. Robert Scribner- Trevor Johnson. New York 1996. 183–202. *István György Tóth*: The missionary and the devil: Ways of conversion in Catholic missions in Hungary. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Ed. Eszter Andor- István György Tóth. Bp. 2001. 79–87. *Uő*: A magyar művelődés a kora újkorban. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Bp. 2000. 169–180. (Betegség és gyógyítás a kora újkorban). *Vö. Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek I–IV. Bp. 1929–1940. passim.

⁴² *Relationes* 267–284.

⁴³ APF SOCG Vol. 83. Fol. 226/r-v. Vol. 87. Fol. 192/r-v., Vol. 85. Fol. 418/r-v.

⁴⁴ APF SOCG Vol. 82. Fol. 161. + 162/v.

⁴⁵ APF SOCG Vol. 82. Fol. 206/r-v.

ígért, a halál fenyegető közelségében sokan tértek meg. Ha viszont a misszionáriusok elmenekültek a ragály elől, lelki vigasz és szentségek nélkül hagyva a bajbajutott földesurakat, akkor jó időre eljártak a jóindulatukat.

A római obszerváns ferences szerzetes, Modesto a Roma 1643-ban azért kellett, hogy elhagyja felső-magyarországi missziójukat az egyik társával együtt, mert a vidéken kitört a pestisjárvány.⁴⁶ Amikor azonban pár évvel később Modesto a Roma mégis eljutott Erdélybe, akkor haragosan nézte az olasz misszionáriusok fő konkurenseinek tartott bosnyák ferencesek állítólagos gyávaságát: Az erdélyi katolikus magyar urak, írta, nem akarnak bosnyák barátokat az udvaraikba, mert ezek ostobák és így az udvari hitvitákra nem alkalmasak, és ezenkívül azért is haragszanak rájuk, mert a ragály idején nem látták el őket szentségekkel.⁴⁷

Az olasz misszionárius közvetítő Róma felé

A földesurak különböző kéréseikkel is az itáliai hittérítőkhöz fordultak. Egy olasz misszionárius — aki akkor is Rómán keresztül érkezett, ha Milánóból vagy Szicíliából származott — alkalmas személynek tűnt a katolikus földesurak szemében, hogy sok mindent elintézzon Rómában, a pápai kúriában, ahol bizonyára jól kiismeri magát.

A földesurak kastélyának fényét emelhetette egy magánkápolna, főként ha ehhez pápai kiváltságok is kapcsolódtak. Az olasz misszionáriusok látták el pl. Homonnai Drugeth János magánkápolnáját. Fulgenzio a Jesi olasz obszerváns ferences misszionárius pedig többször sürgette Rómában, hogy Horeczki Gábor nemesúrnak a szenci házában lévő magánkápolnája számára engedélyezzenek különböző kiváltságokat.⁴⁸

A bűnbánatot ígérő búcsúk jelentősége a 17. századi Magyarországon még sokkal nagyobb volt, mint a későbbi korokban. Kevés katolikus pap volt, ezért azután a katolikus hívek csak ritkán gyónhattak. A főurak emiatt gyakran fordultak azzal a kéréssel az udvarukban vendégeskedő olasz misszionáriusokhoz, hogy eszközöljenek ki a számukra búcsút Rómában. Melith György és Melith Péter, a konventuális ferences rend legbúzóbb támogatói a Felvidéken, 1636-ban Bonaventura da Genova segítségével volna a radi kolostor oltára számára búcsút kérni⁴⁹ — egy ilyen búcsú azután messze földről vonzotta a bűnbánatra áhízó híveket, megemelve a templom és ezzel együtt persze a kegyurai tekintélyét is. Hasonlóképpen, Giovanni Battista Astori da Ferrara olasz konventuális ferences misszionárius ist azt kérte Rómából, hogy néhány nagy ünnepre kapjon teljes búcsút a katolikus főurak által visszatérítendő összes templom, és itt még a Szentszéknek fenntartott esetek alól is nyerjen feloldozást a megtért hívó, mert „ily módon — érvelt — *sok nem katolikus nemesúr* is könnyebben rávehető, hogy elhagyja az eretnokséget”, ha tudniillik az eddigi tévelygésére a búcsúban rögvést megbocsájtást nyerhet.⁵⁰

⁴⁶ APF SOCG Vol. 87. Fol. 187/r-v. 186/r-v.

⁴⁷ APF SOCG vol. 269. Fol. 131.

⁴⁸ APF SOCG Vol. 79. Fol. 226. Fol. 214. Fol. 216.

⁴⁹ APF SOCG Vol. 78. Fol. 200.

⁵⁰ APF SOCG Vol. 320. Fol. 6–10/v.

Az olasz misszionáriusok a nemesurak szemében arra is alkalmasnak tűntek, hogy Rómában segítsenek megszerezni az olyannyira áhitott és a katolikus egyházban korántsem könnyen osztoztatott házassági diszpenzációkat. A misszionáriusok, akik tudták, hogy milyen nagy mértékben emeli a tekintélyüket a főúri pártfogóik előtt, ha sikerrel járnak, valóban mindent megtettek ennek érdekében: 1635-ben Francesco Cosmi da Mogliano a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárához, Francesco Ingolihoz fordult, hogy egy harmadfokú rokonság ügyében a nunciuson keresztül mihamarabb küldjék el a felmentést, mert ebben az esetben ez a lutheránus nemes az egész házanépével, mintegy kétszáz emberrel megettérne.⁵¹

A misszionáriusok gyakran sürgették, hogy a pápa vagy legalább a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai írjanak buzdító leveleket a patrónusainak, a magyarországi nemesuraknak, hogy ezzel a kitüntetéssel serkentsék őket még nagyobb jóindulatra a missziók iránt. Ilyen pápai brévét sürgetett pl. Astori da Ferrara 1640-ben.⁵² Pietro Vallonica da Sant'Angelo da Fermo konventuális ferences szerzetes 1636-ban azzal a kéréssel fordult a Kongregáció bíborosaihoz, hogy írjanak patrónusának, Melith Györgynek, hogy látva a Hitterjesztés Szent Kongregációja figyelmességét, más bárók is visszatérjenek a katolikus hitre.⁵³

A főúrak nemcsak kértek, de adtak is tanúsítványokat a misszionáriusoknak. A főúr mint patrónus annyira fontos szerepet töltött be a missziók életében, hogy mind az adott misszionárius, mind pedig a római hatóságok számára természetesnek tűnt, hogy a misszióját befejezett és a rendjében előmentelt és doktorátust remélő misszionárius erényes életéről, sikeres működéséről a legjobban csakis az állíthat ki tanúsítványt, akinek az udvarában térített.⁵⁴

A nemesség, mint a missziók patrónusainak szerepét ismerte fel a római provinciából származó obszerváns ferences szerzetes, Modesto a Roma erdélyi kusztosz is, aki 1667-ben a magyar Jegenyei Ferencet ajánlotta utódjául a kusztoszi méltóságban. Modesto azt kérte, hogy az új kusztoszt pápai brévével erősítsék meg, mert így nagyobb lesz a tekintélye *a magyar nemesség előtt*. Az ekkor már Erdélyt alaposan megismert olasz misszionárius számára leginkább az tűnt fontosnak, hogy az új kusztoszt az erdélyi nemesurak becsüljék meg.⁵⁵

A missziók anyagi hátterét a nemesurak biztosítják

Az olasz misszionáriusoknak azonban nemcsak azért volt szükségük a nemesurakra, mert udvarházaikban védelmet élveztek a támadások elől, és a nemesurak segítették őket az utazásaikban. A misszionáriusok rá voltak utalva a nemesek jóindulatára, mert az ő pénzük nélkül a missziók pénzügyileg összeomlottak volna.

A felső-magyarországi városok olasz mértékkel igen kicsinyek, és ami még fontosabb, protestáns vezetésűek voltak. Ezért a misszionáriusok patrónusai kö-

⁵¹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 202. *Galla Ferenc*: Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Vác 1936. 9–10.

⁵² APF SOCG Vol. 320. Fol. 6–10/v.

⁵³ APF SOCG Vol. 78. Fol. 105–106.

⁵⁴ APF SOCG Vol. 78. Fol. 58. 66.

⁵⁵ APF Fondo di Vienna Vol. 6. Fol. 325.

zött a királyi Magyarországon alig találkozunk polgárokkal és kereskedőkkel, akik pedig a hódoltságban és a Balkán-félszigeten a katolikus hittérítők legbiztosabb bázisainak számítottak. A misszionáriusok csak ritkán említették a katolikus kereskedőket, mint akikre a misszió anyagi alapjainak biztosításakor számíthatnak.

Ebből a szempontból különösen tanulságos Reggiani da San Felice konventuális ferences már idézett jelentése. Reggiani több évtizedet élt Magyarországon misszionáriusként, és kiemelkedően művelt ember volt, jól látta tehát a magyarországi hittérítés problémáit. Reggiani csak az ekkor már török uralom alatt álló Nagyváradon, azaz a hódoltságban említette a katolikus kereskedőket, mint a misszió lehetséges anyagi hátterét: Váradon, írta, a bosnyák kereskedők egy papot keresnek aki tud magyarul és „bosnyákul”, azaz horvátul, és ha találnának ilyen, akkor ezek a kereskedők azt ígérik, hogy gondoskodni fognak az ellátásáról.⁵⁶ A hódoltságban valóban más helyen is a főként délszláv kereskedőkre, az egymással általában elszánt konkurenciaharcot vívó dalmát (főleg raguzai) és boszniai kalmárookra számíthattak a katolikus hittérítők, akár a leveleiket kellett továbbítani, akár maguk utaztak karavánjaik biztonságos kíséretében, vagy a kereskedőknek a megszállók közt kiépített kapcsolatrendszer véde meg őket a török hatóságok zaklatásaitól. Ennél is sokkal fontosabb volt azonban, hogy a katolikus kereskedők pénzzel támogatták a misszionáriusokat.

A hódoltsági katolikus kereskedőkre számított Guglielmo d'Oleggio da Speloncato olasz kapucinus szerzetes is, aki Bécsből tervezte a kapucinus szerzetesek misszióját 1642-ben. Ez a misszió Jakusith György veszprémi püspök egyházmegyéjének törököknek hódolt részében szerveződött volna. A nuncius támogatásán kívül a katolikus kereskedőkre számított, írta d'Oleggio, mert „a magyarországi török hódoltság városaiban vannak katolikus kereskedők, akik minden segítséget megadnának” a misszióknak.⁵⁷ A felvidéki városok evangélikus polgáraitól azonban a katolikus misszionáriusok egy fillért sem remélhettek.

A Magyarországon a 17. században térítő olasz misszionáriusok valamenynyien koldulórendi szerzetesek voltak, a legtöbben ferencesek. A reformált obszerváns ferencesek — közéjük tartoztak pl. az Erdélyben és Magyarországon egyaránt térítő Fulgenzio a Jesi és Modesto a Roma, — a rendi regulák szerint kizárólag „ajtótól ajtóig járó” koldulásból tarthatták fent magukat, és számukra, mint az obszerváns rendi reform szigorúbb változatát követők számára nemcsak kisebb szőlők, malmok birtoklása, de még az is tilos volt, hogy az így kapott élelmiszereket felhalmozzák és raktározzák a kolostorban. (Igaz, Európában sokfelé a ferencesek egy, a rendjük számára a kapott javakat kezelő, ám világi „sindicus” megbízásával ezt a nehézséget áthidalták. Ezt hiányolta Erdélyben Modesto a Roma is.) A Magyarországon térítő olasz misszionáriusok nagy része azonban a ferences rend enyhébb változatát követő konventuális szerzetes volt, az ő kolostoraiknak — bár a koldulásról ők sem mondtak le — lehettek birtokaik. A ferences misszionáriusoknak tehát — legalábbis elvben — a hívektől koldulással gyűjtött adományokból és kolostoraikhoz tartozó földbirtokaikból kellett megél-

⁵⁶ AP SC Ungheria- Transilvania Vol. I. Fol. 250/r-v.

⁵⁷ APF SOCG Vol. 85. Fol. 248. 250. 243. 274.

niük. Azonban, mint ezt az ide érkező olasz hittérítők — nem kis szomorúsággal — hamar belátták, Magyarországon egyik út sem volt járható.

A konventuális ferences szerzetesrend a 16. században valamennyi magyarországi kolostorát elvesztette, és ezzel együtt persze az azokhoz tartozó földbirtokokat is. A Magyarországra jött olasz konventuális ferences misszionáriusok egyik központi törekvése éppen ezért a kolostorok és a kolostorokhoz tartozó földbirtokok visszaszerzése volt. A szerzetesek jól látták, hogy a térítőmunkájuk sikeréhez csakis ezek adhatják meg az elengedhetetlen anyagi hátteret. A hazánkba tartó olasz ferencesek az itáliai viszonyokhoz voltak szokva, ahol minden kisvárosban volt legalább egy, de inkább több kolostor. Mivel Magyarországnak katolikus uralkodója volt, az olasz ferenceseknek szilárd meggyőződésük volt, hogy eddig pusztán néhány jól felkészült és energikus szerzetes megjelenése hiányzott ahhoz, hogy visszaszerezzék a rendjük régi kolostorait. A Habsburg-császár és a katolikus földesurak támogatásával ez egy-kettőre sikerül majd, olvashatjuk San Felice erdélyi és Sonnino magyarországi konventuális ferences provinciálisoknak a magyarországi missziójuk kezdeti heteiben írt leveleiben. Ezek után iskolákat állítanak fel, katolikus magyar ifjakat toboroznak, taníttatnak és vesznek fel a rendbe, hogy helyreállítsák a papi utánpótlást és így ismét a régi virágzó állapotába kerüljön a konventuális ferences rend Magyarországon.

Miután a szerzetesek megérkeztek a missziójukba, szembesültek a valósággal: a kolostorokhoz tartozó földek visszavétele igen nehéz, szinte reménytelen vállalkozásnak bizonyult.

Az olasz misszionáriusoknak tapasztalniuk kellett, hogy amikor a 17. század elején a magyar arisztokraták sorra katolizáltak, akkor ugyan a katolikus egyház lelkes támogatói és ezzel párhuzamosan a protestánsok harcos üldözői lettek, de az újonnan választott meggyőződésük arra azért nem bírta rá őket, hogy a 16. században megszerzett egyházi földekről és tizedekről is lemondjanak. Módszelett jellemző ebből a szempontból Pázmány Péternek az éppen az ő hatására frissen katolizált főúrhoz, Batthyány Ádám grófhhoz 1631-ben írt levele. Ebben egyrészt megdicsérte Batthyányt, amiért a máriacelli Mária-kegyhelyre zarándokolt, másrészt azonban a következő sorban mindjárt amiatt panaszkodik, hogy Batthyány egyik szolgája nemcsak megakadályozta a tizedszedést a gróf birtokán, de az erre kiküldött prépostsági embert alaposan meg is verte.⁵⁸ A Mária-kegykép előtti buzgó imádság tehát nem akadályozta meg Batthyány grófot abban, hogy az évtizedek óta sajátjaként kezelt tizedjövedelmet, ha kell, akár erőszakkal is megvédje a katolikus egyház igényeitől.

Azok a magyar főurak, akik katolizáltak, a birtokukon lévő egykori konventuális ferences kolostorokat átengedték ugyan a ferenceseknek, de az azokhoz tartozó földektől már nem szívesen váltak meg. Ezért a földesurak a templomot és a kolostort visszaadták Szent Ferenc fiainak, de nem a konventuálisoknak, hanem az obszervánsoknak, mert ez utóbbiaknak nem lehettek birtokaik. 1635-ben Francesco Angelini della Serra de Conti konventuális ferences szerzetes beszámolt a visszaszerzendő kolostorok kérdéséről. A konventuálisok kismartoni kolostorát Esterházy Miklós nádor, a katolicizmus egyik támasza, 1626-ban az

⁵⁸ Hanuy Ferenc: Pázmány Péter... összegyűjtött levelei. Bp. 1910–11. II. 211.

obszerváns ferenceseknek adta, mivel ezeknek nem lehetnek ingatlanaik. A kolostorhoz tartozó jószágokat azonban, amelyeket pedig, írta a levelében, még ma is a barátok földjének hívnak, Esterházy nádor megtartotta magának és nem is akar lemondani róluk, a dolgot a nádor kára nélkül nem lehet eligazítani – írta családóttan a konventuális ferences misszionárius.⁵⁹

Hasonló tapasztalatokat szerzett Francesco Antonio da San Felice olasz ferences is, aki annyira szoros kapcsolatba került Esterházy nádorral, hogy az 1635-ben a fia, a későbbi nádor, Esterházy Pál keresztelőjére is meghívta. A keresztelő jó alkalmat adott arra, hogy San Felice a fehér asztal mellett a kolostorok visszaszerzéséről is tárgyaljon a nádorral. Sikerült is célt érnie, jelentette örömmel Rómába, megszerezte a varannói kolostort: A nádor levelet írt Homonnai Drugeth János grófnak, a későbbi országbírónak, a kolostor visszaszerzéséről, és a tisztartójának pedig a kolostorhoz tartozó „nem megvetendő” javak visszaadásáról, pedig ez utóbbiakat, írta a ferences misszionárius, Magyarországon nagyon nehéz megszerezni.⁶⁰ San Felicének ebben teljesen igaza is volt, a nádor biztatása nyomán érzett lelkesedése azonban korainak bizonyult. San Felice alig négy hónappal később, 1635 decemberében már arról írt, hogy a varannói kolostor visszaadásának ügye egyre húzódik és mind reménytelenebbnek tűnik. A kolostort azután a ferences rend minden erőfeszítése ellenére nem tudta visszaszerezni.⁶¹

Egy évvel később, 1637 októberében Angelo da Sonnino Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkáranak írt levelében már sokkal józanabban, illúziók nélkül vizsgálta meg ezt a kérdést: „Ami a varannói kolostort illeti, tudja meg, hogy lehetetlen, hogy a mi rendünk visszaszerezze, mert nekünk lehetnek ingatlan javaink, és noha máskor hasonló alkalmakkor már oly sokszor megmondtuk, hogy nem akarjuk ezeket visszakapni, de (a földesurak) mégis kértelkednek, hogy mi lesz a jövőben. Ezért ha vissza kell adniuk a (kolostori) templomokat, akkor csak a reformált obszerváns ferenceseknek akarják adni, ezen felül nem is lehet őket erre rákényszeríteni, mert a törvények és egyességek értelmében lelkiismereti szabadságot élveznek”. – Ez utóbbi, a vallás szabad megválasztása a 17. századi katolikus misszionárius számára természetesen elborzasztó dolgot jelentett.⁶²

Nemcsak a világi földesurak, de még a püspökök és kanonokok sem akartak megválni az elenyészett kolostorok birtokaitól. A nyitrai kanonokok jó ideje bírták a konventuális ferences rend egykori földjeit, és sehogy sem akartak lemondani azokról. Ezért a kanonokok nagy féltékenységgel nézték, hogy az olasz konventuális ferencesek megjelentek Nyitrán, és mindent el is követtek, hogy akadályozzák a sikeres működésüket. A magyarországi szerzetesek féltékenyek az olasz misszionáriusokra, a kolostorok jószágait pedig sem a világi, sem az egyházi föl-

⁵⁹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 61.

⁶⁰ APF SOCG Vol. 77. Fol. 51–51/bis.

⁶¹ APF SOCG Vol. 78. Fol. 48/r-v., 49. Vol. 80. Fol. 326. 2–17

⁶² In quanto al convento di Varano, sappia che è impossibile a ricuperarsi da noi, che potemo havere beni stabili, e benché altrove per simili occasioni gl'havemo tante volte detto che non gli vogliamo, però loro dubitando per il tempo futuro, se hanno a restituire chiese, le vogliono dare solo a i nostri reformati, oltre che a questo non possono sforzarsi, perché hanno per leggi e conventioni libertà di coscienza. APF SOCG Vol. 79. Fol. 233.

desurak nem akarják visszaadni, jelentette ki elkeseredetten 1635 decemberében San Felice.⁶³ A nyitrai kanonokok minden bizonnyal úgy érezték, hogy jogosan járnak el, hiszen az 1633. évi nagyszombati zsinat — ellentétbe kerülve még a trentói zsinat rendelkezéseivel is — úgy rendelkezett, hogy a világi papság a szegénysége miatt a kezébe került kolostori javakat megtarthatja.

Még maga az esztergomi érsek sem szívesen adta volna vissza a nála lévő, a konventuális ferences rendet illető birtokokat. Ahogy Giuseppe da Capua misszionárius írta 1637 szeptemberében, tudja, hogy az új esztergomi érsek, Lósy Imre, Rómába küldött leveleiben — nem függetlenül a jezsuiták hatásától — elítélően szólt a ferences misszionáriusokról, ennek azonban az az oka, hogy attól fél, hogy egy nap majd vissza kell adnia a konventuálisok nála lévő javait.⁶⁴

Ha a magyar katolikus egyház feje maga sem szívesen vált meg a ferencesek földjeitől, akkor érthető, ha a konventuális ferences missziók anyagi alapjának biztosításánál az olasz hittérítők a rend egykori kolostorainak földjeire csak nagyon kis mértékben számíthattak.

A ferencesek másik lehetséges jövedelmi forrása a koldulás volt – a rendalapító Assisi Szent Ferenc, akárcsak a rendet megreformáló későbbi szerzetesek szándéka szerint egyedül ennek kellett biztosítania a ferencesek megélhetését.

Andrea Castellana konventuális ferences misszióprefektus azt írta két misszionáriustársáról, Pietro Cima da Conegliano és Anton Specht ferencesekről: Igen-csak megérdemlik a doktori címet, hiszen nagy érdemeket szereztek a misszióban. Megérdemlik továbbá azokért „a nagy szenvedésekért, amelyekben részük volt, mert Magyarországon eléggé hiányt szenvednek élelemben és ruházatban, *mindent koldulni kell*, mert a szerzetesrendjüknek csak két kis kolostorocskája van, azok is nyomorultak, jövedelem nélkül, ezekben a helybeli testvérek is alig tudnak megélni. Ha a Szent Kongregáció küldene nekik valami segílyt, legalább a ruházatukra, bizonyára nagyobb vidámsággal és örömmel szolgálnának”.⁶⁵ A kolostoroknak tehát nincs jövedelme, ezért ha nem küld segílyt a Hitterjesztés Szent Kongregációja, akkor az élelmet is koldulni kell – írta a konventuális ferences szerzetes. A rendalapító Szent Ferencet vagy pedig a Magyarországon működő reformált obszerváns ferences misszionáriusokat, az olasz Fulgenzio a Jesit vagy Modesto a Romát valószínűleg kevésbé döböntette volna meg az a tény, hogy egy *koldulórendi* szerzetesnek koldulnia kell...

A missziók pénzügyi mérlegéről nincs összességű áttekintésünk – a ferencesek valószínűleg nem is készítettek részletes elszámolást, hiszen az adományok nagy részét természetben kapták, és ha mégis voltak feljegyzéseik a bevételeikről, kiadásairól, azokat semmiképpen sem küldték meg a Propagadának, ahonnan inségüket hangoztatva a mindig késve érkező segílyeket várták.

A missziók jövedelmei

A misszióknak valójában négyféle jövedelmi forrása volt: Egyrészt a Hitterjesztés Szent Kongregációjától kapott ellátmány, másrészt azok az adományok,

⁶³ APF SOCG Vol. 78. Fol. 111–112. 48/r-v.

⁶⁴ APF SOCG Vol. 80. Fol. 180.

⁶⁵ APF SOCG Vol. 83. Fol. 210/r-v.

amelyeket a misszionáriusok Itáliában hitszónokként gyűjtöttek, valamint a katolikus nemesurak által végrendeletileg hagyományozott pénz és birtok, továbbá, és elsősorban az ezeknél nagyságrendekkel fontosabb, bár nem számszerűsíthető adomány, amelyben a katolikus főurak és nemesek részesítették a misszionáriusokat.

A misszionáriusok koldulása sikerrel járt, csak éppen nem az egyszerű hívek, hanem a nemesek között. Az olasz misszionáriusokat lényegében a katolikus földesurak tartották el.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja útiköltséggel és ellátmánnyal indította útnak a Magyarországra küldött itáliai misszionáriusokat, később azonban a megígért segélyek igencsak akadozva jutottak el a magyarországi misszióba. Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára, mielőtt a misszióba indult volna Rómából, évi 100 scudo segélyt ígért a felső-magyarországi misszió számára, panaszkodott a titkárra a Kongregáció bíborosainak 1630-ban Vincenzo Pinieri da Montefiascone misszióprefektus, címzetes erdélyi provinciális.⁶⁶ (100 római scudót ekkoriban 200 magyar forinttal tekintettek egyenértékűnek.) Mivel a Kongregáció segélyét nem kapta meg, írta Pinieri, eddig több mint száz scudot költött a saját zsebéből (ez a tény persze egy reformált obszerváns ferencest már önmagában megbotránkoztatott volna!), ebből hatvanat az apjától kapott, és a családjuk bizony csak nagy nehézségek árán teremtette elő ezt az összeget. A többi, több mint 40 scudot prédikációi nyomán gyűjtött adományokból fedezte (minden bizonnyal még Itáliában), de ezenfelül Magyarországon sok adósságot volt kénytelen felhalmozni.⁶⁷

Francesco Cosmi da Mogliano konventuális ferences szerzetes is kölcsönt vett fel 1638-ban Itáliában az út költségeire, hogy eljusson Magyarországra, az itteni misszióba, bár, mint írta, többen ígértek neki adományt, ezeket eddig még nem kapta meg.⁶⁸

A missziókon belül az egyes szerzetesek közti torzsalkodáshoz a féltékenység mellett igen nagy mértékben hozzájárultak a pénzügyi viták is. Vincenzo Pinieri idézett levelében arról írt, hogy mivel a Kongregáció nem küldött neki segélyt, saját pénzéből költött a misszióra, ahogy írta, főként a kolostorok visszafoglalásának ügyében volt sok költsége. Pinieri missziótársa, Francesco Angelini dalla Serra de Conti egészen másként látta Pinieri pénzügyeit: Pinieri megbotránkoztatta a misszió pártfogóit, a katolikus nemesurakat, akik gyakran adományokkal segítették a sztropkói kolostort, később azonban megtudták, hogy Pinieri ezekkel az adományokkal üzletel. A szerzetes a határ túloldalán, Lengyelországban fekvő Krosnoban, valamint Bártfán, sok pénzt, több mint háromszáz aranyat halmozott fel, és mindenféle árut vitt el innen. Angelini és a társa, Sardi, nem kaptak doktori címet, mint a harmadik társuk a misszióban, da Macerata testvér, panaszkodott, mert tőlük Pinieri nem kapott se aranyat, se más ajándékot. Most Rómában mégis Pinierit magasztalják, és nem Angelinit — pedig ő sokkal többet fáradt a magyarországi misszióban, mint Pinieri, aki tönkretette a kis sztropkói kolostort, elherdálva mindenét, és a kolostor pénzéből

⁶⁶ APF SOCG Vol. 390. Fol. 455.

⁶⁷ Fin qui ha consumato di sua borsa sopra cento scudi sessanta degli quali hebbe da suo padre con incommodo grave della casa, et il resto ha supplito con le elemosine delle prediche et in oltre e bisognato all'oratore di contrahere in quelle parti molti debiti. APF SOCG Vol. 390. Fol. 455.

⁶⁸ APF SOCG Vol. 23. Fol. 170. Vol. 397. Fol. 366.

vitt ajándékokat Itáliába, (feltehetően az egyházi előjáróknak kedveskedett ezekkel!), – vádaskodott a misszionárius.⁶⁹

Bonaventura da Genova 1637. április 6-án tudatta a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárával, hogy Benedikt Radzinski, a misszió lengyel prefektusa elhunyt. Ez nem akadályozta meg Fra Bonaventurát abban, hogy mindjárt be ne feketítse a halott szerzetest: Mint írta, a hír hallatán elutazott a misszióba, és megtudta, hogy Radzinski a halála előtt mindenét Petri István nemesúrnál helyezte letétbe, azzal, hogy azt csak Rómából jött rendeletre adhatja ki bárkinek is.⁷⁰ Radzinski atyának pedig igen sok pénze volt, folytatta, mert sok éven át gyűjtött a misszióhoz tartozó sztropkói templom építésére, amelyből azonban eddig „egy téglát sem raktak le”.

Míg a 17. századi Franciaországban a belső missziók legfontosabb anyagi támasza az állam, vagyis a királyi kincstár volt, addig Magyarországon a misszionáriusok a Habsburgokra csak alig-alig számíthattak. A misszió kapott pénzt a kincstárból is, ez azonban inkább csak kivételes esetnek számított. Bonaventura da Genova konventuális ferences szerzetes 1635-ben arról írt Francesco Ingolinak, hogy a legutóbbi országgyűlésen a Magyar Kamarától száz tallért szerzett a sztropkói kolostor templomának újjáépítésére.⁷¹ Ezt a pénzt azután Radzinski atya a sajátjaként őrizgette haláláig, ahelyett hogy a templomot építette volna belőle, írta két évvel később már idézett levelében ugyancsak Bonaventura da Genova.⁷²

Az olasz misszionáriusok fontos jövedelemforrása volt az itáliai városokban tartott böjti szónoklat. A szerzetesek a népes észak-itáliai városok: Velence, Ferrara, Padova, Verona, továbbá a kisebb Treviso, Brescia, Conegliano ferences kolostoraiban mondtak hitszónoklatot a böjti időszakban, és ekkor a magyarországi missziók céljaira gyűjtöttek adományokat. Ez egy igen fontos jövedelemforrást jelentett a magyarországi olasz missziók számára, ezért érdemes volt küzdeniük a misszionáriusoknak: Amikor a két kijelölt erdélyi és magyarországi tartományfőnök, Francesco Antonio da San Felice és Angelo Petricca da Sonnino Rómából a magyarországi missziójukra készült, akkor arra kérték a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárárt, hogy Antonio Barberini bíborost, a Kongregáció prefektusát és a ferences rendfőnököt is mozgósítsák annak érdekében, hogy a velencei ferences kolostor szószéke Sonnino, míg a padovai kolostoré San Felice rendelkezésére álljon,⁷³

⁶⁹ Perciò questi signori cattolici sono restati molto di lui scandalizati, havendo molte volte date l'elemosine per il monastero, e poi hanno inteso farsi con esse il traffico in Crosna et in Bartfa, et ivi accumularsi il danaro, come è viva note. APF SOCG Vol. 75. Fol. 217.

⁷⁰ APF SOCG Vol. 79. Fol. 122. Vö. Archivum generale ordinis fratrum minorum conventualium, Convento Santi Apostoli, Roma, prov. Hungaria XXX.1. B., Polonia S/XXIII/A-1. C., D., E. Relations i. m. 46-50. *Franciscus Monay*: De provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventualium memoriae historicae. Romae 1953. 12-19. *Eva Kowalská*: Kláštor františkanov na Slovensku a národnostny problém v 17-18. storici. *Slovensky národopis* 41 (1993) 3. 304-312. *Kamil Kantak*: *Franciszkanie Polscy*. II. Kraków 1938. 148-150.

⁷¹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 182. Ugyanerre pár hónappal korábban hiába kértek támogatást a Hitterjesztés Szent Kongregációjától, amely ezt azzal utasította el, hogy a pápának másra kell költenie ezt a pénzt. APF SOCG Vol. 77. Fol. 199.

⁷² APF SOCG Vol. 79. Fol. 122.

⁷³ APF SOCG Vol. 394. Fol. 376.

– természetesen az ott gyűjthető jövedelmekkel együtt.⁷⁴ Pietro Cima da Conegliano Bresciában volt böjti hitszónok, mielőtt a magyarországi misszióba jött volna – leveléből érezhető, hogy úgy érezte, fontos tisztséget adott fel a magyarországi „eretnekek” elleni harcot vállalva. 1641-ben azután a magyarországi misszióban azzal a kéréssel fordult a misszió főnökéhez, Castellanához, hogy a böjti időszakban visszatérhessen Itáliába, és ott prédikálhasson. Az így kapott alamizsnából szeretne ruhát venni, mert már szinte meztelenül jár, adta elő a szerzetes. Castellana engedélyezte is ezt a pénzszerzést, azzal, hogy a ferences húsvét után Rómába megy, és a Kongregációnak beszámol a magyarországi misszió helyzetéről.⁷⁵

A ferencesek egyik lehetséges jövedelmi forrása a koldulás volt. Bonaventura da Genova 1635 decemberében valóban azt írta Rómába, hogy olyan bőséges volt a nyitrai misszióban dolgozó rendtársai adománygyűjtése, hogy nem hogy hat, hanem húsz szerzetest is el lehetett volna tartani ebből.⁷⁶ Nem tudjuk, hogy mennyiben szereztek be a pénzt és a — minden bizonnyal legalább annyira fontos — természetbeni adományokat a parasztoktól, és mennyiben a nemesektől. Mivel azonban a nemesektől kapott adományokról gyakran írtak, a parasztokéról pedig alig, föltételezhetjük, hogy a nemesek udvarában élő, a nyelvet nem ismerő, ismeretlen terepen mozgó, és a protestánsoktól (joggal) féltő misszionáriusok nem a falvak jobbágyportáit járták. (Ha ez így lett volna, aligha mulasztják el, hogy ezt a leveleikben kihangúlyozzák). Ha a misszió közvetlen környezetében, a kolostornak otthon adó településen, mint pl. Nyitrán vagy Sztropkón gyűjtöttek is adományokat az „egyszerű” hívektől, a kapott pénz és élelem döntő többségét a missziók pártfogói, a katolikus nemesurak adhatták. 1639-ben az olasz konventuális ferences misszionáriusok sztropkói kolostorában szolgáló nemesi származású magyar laikus testvért, Iglódi Istvánt a közeli erdőben református katonák meggyilkolták. A misszió felterjesztette Iglódi ügyét Rómába, kérve vértanúsága megállapítását, mivel azonban az erdei támadásnak nem volt tanúja, ezért a bíborosok az ügyet félretették. Iglódi pontosan azért járta egy lóval az erdőt, mert a sztropkói misszió számára gyűjtött adományokat. Ahogy jelentésében Giovanni Battista Astori da Ferrara kiemelte, a meggyilkolt barát, mint magyar, továbbá mint *nemes szülők gyermeke*, alkalmas volt arra, hogy a környékbeli magyar ne-

⁷⁴ 1634. decemberében San Felice Nápolyból kérte Ingolit, hogy ne felejtkezzen el intézkedni annak érdekében, hogy a böjtben vagy Ferrarában vagy Velencében prédikálhasson, mert amit öszszegyűttenek, azt a magyarországi misszióba vezető újukra fordítják majd. APF SOCG Vol. 13. Fol. 122. Vol. 9. Fol. 452. Végül is San Felice 1635. nagyböjtjében Padovában tartott böjti szónoklatokat, onnan ment Velencébe, majd Magyarországra. A következő évben, 1636. január 4-én Sonnino az itáliai Pálmából jelentkezett, onnan bizonygatta, hogy nem azért tért vissza Magyarországról Itáliába, mintha elmenekült volna a veszedelmek elől. APF SOCG Vol. 16. Fol. 262. Ezt igazolandó, szívesen Rómába megy, hogy beszámoljon a misszióról magának a pápának, de csak a böjti időszak után, mert ígéretet kapott, hogy Verona vagy Treviso szószerékéről ő mondhatja a prédikációkat – és persze gyűjtheti be az alamizsnát. Február elején San Felice valóban arról számolhatott be Ingolinak, hogy Sonnino Veronában hitszónokként működik – a két megígért szószerék közül tehát a népesebb városét, és így a nagyobb jövedelmet ígérőt sikerült Sonnionnak megszereznie. APF SOCG Vol. 82. Fol. 161.

⁷⁵ Conegliano szerzetes, írta, „m’ha cercato licenza nella prima quadragesima futura di questo ultimo anno di predicare alla sua patria, accioché si possi vestire; perché è rimasto ignudo il poverino, m’è parso dargliela per compassione.” APF SOCG Vol. 85., Fol. 418/r-v. Vol. 77. Fol. 223.

⁷⁶ APF SOCG Vol. 78. Fol. 48/r-v. Fol. 111–112. Fol. 66. Relations 271.

mesektől alamizsnát gyűjtsön — a „koldulás” tehát a környező katolikus nemesek udvarházaiban járt sikerrel.⁷⁷

Éppen ez, az olasz misszionáriusok adománygyűjtése váltotta ki a magyar katolikus papság féltékenységét és haragját. Ebben az időben, a katolikus papoknak a misszionáriuslevelekben oly gyakran emlegetett rettenetes hiánya közepette, nem megtérítendő lélekből, a katolikus egyház aklába beterelendő protestánsból volt hiány – bízvást elhihetjük a hittérítőknek, amikor azt írják, hogy tízszer ennyi katolikus pap is találna magának elfoglaltságot. Hiány volt viszont adakozó kedvű katolikus nemesekből, az ő adományaikért folyt az elkeseredett konkurenciaharc. Ezért azután a Telegdy János nyitrai püspök és kalocsai érsek, valamint a nyitrai káptalan tagjai megtiltották az olasz ferenceseknek, hogy a környéken adományokat gyűjtsenek.⁷⁸ Ahogy Modesto a Roma olasz obszerváns ferences írta 1650 körül a felsőmagyarországi missziókról, az ungvári jezsuiták, a sztropkói konventuális és a kisvárdai obszerváns ferencesek misszióinak nincsen semmi jövedelmük, „hanem különböző adományokból élnek, egyrészt pénzből, másrészt gabonából és borból”.⁷⁹

Ezért írta Giovanni Battista da Fiorentino misszióprefektus 1639-ben, hogy felháborodik az olasz hittérítők viselkedésén, akik valamely nemesúr szolgálatába állnak, állandóan lakomáznak, sok pénzt kapnak, de a kolostoroknak nem gyűjtenek alamizsnát.⁸⁰ Fiorentino szerint tehát a jó misszionárius a nemesúr udvarában nem sajátmagának, hanem a kolostorának gyűjt pénzt. Az olasz misszionáriusoknak többféle jövedelemforrásuk is volt, de ezek közül igazán fontos csak a magyar nemesuraktól kapott adomány volt. Elsősorban emiatt éltek a katolikus földesurak függésében.

Nemesurak és jobbágyaik térítése

Az olasz hittérítők jól látták, hogy milyen hatalma és tekintélye volt a birtokos nemességnek Magyarországon. Castellana misszióprefektus 1641-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációjának írt levelében kiemelte, hogy az új erdélyi püspök, Simándi István leleszi prépost — aki azonban I. Rákóczi György erdélyi fejedelem államában sohasem foglalhatta el a székhelyét — nagyon tehetséges és buzgó, gazdag, minden pénzét a szemináriumokra költi, és mindezen felül – *nemesember*.⁸¹ Bár a papok és a püspökök — és még inkább a szerzetesek — fogadalmukkal, illetve felszentelésükkel az egyházi rend tagjai lettek, nemesi származásukat továbbra is számon tartották. Egy nemesnek püspökként vagy szerzetesként is nagyobb volt a tekintélye, mint a parasztból lett társáé.

Az olasz ferencesek leveleiből az is kitűnik, hogy szerintük az végzett jó térítőmunkát, az volt a jó misszionárius, aki sok nemesurat megismert.

San Felice konventuális ferences szerzetes, erdélyi címzetes provinciális 1635-ben Rómába írt levelében elmondta, hogy Csáky László gróf társaságában járta be Alsó-Magyarország nagy részét, és kiemelte, hogy missziója sikeresnek tekint-

⁷⁷ Relationes 57–65.

⁷⁸ APF SOCG Vol. 78. Fol. 111–112., 58., 48–49., 66.

⁷⁹ Relationes 324/56.

⁸⁰ APF SOCG Vol. 81. Fol. 267. + 270/v.

⁸¹ APF SOCG Vol. 83. fol. 206/r-v.

hető, hiszen *sok magyar nemesurat megismert*.⁸² Hasonlóképpen írt Pietro Cima da Conegliano olasz konventuális ferences szerzetes 1641-ben. Conegliano ekkor már negyedik éve szolgált a magyarországi misszióban, és Nyáry István gróf szolgálatában állt, mint az udvari káplánja. Cima azzal ajánlotta saját magát a Kongregáció titkára kezébe, hogy ő igen hasznos misszionárius, mert egy kicsit tud magyarul, és „*sok bárót ismer*” – a szerzetes jól látta, hogy a sikeres misszionáriusnak minél több főúrnál kell ismeretséget szereznie.⁸³

Pietro da Sant'Angelo olasz ferences 1636-ban arról írt Rómába, hogy a misszió templomának felszentelésére „igen sok nemes is összegyűlik” majd, ekkor kellene az olasz misszionáriusoknak ünnepélyesen átadni a doktori címeket⁸⁴ – az olasz hittérítő elsősorban azt tartotta fontosnak, hogy a vidék nemeseire tegyenek maradandó benyomást.

Giovanni Battista Astori da Ferrara konventuális ferences provinciális 1640-ben írt jelentésében kiemelte, hogy bár a magyarországi rendtartományban most mindössze két olasz szerzetes térít, Pietro Cima da Conegliano és Niccoló Putti, de a missziójuk mégis sikeres, mert ők „annyira jók és okosak, hogy latin prédikációkkal és hitvitákkal a legelőkelőbb urak udvaraiban sok nemeset megtérítettek”, Astori számára tehát szemmel láthatóan a nemesek térítése volt a fontos.⁸⁵

Ugyanígy írt Sant'Angelo egy 1636-ban kelt levelében is, kiemelve a nemesek megtérését, ami példát mutat majd az egész lakosságnak: Húsvétkor — olvashatjuk a levelében — Máramaros tartományból sokan jöttek Csengerre, akik még sohasem gyóntak, és itt tértek át a katolikus hitre. *Mivel nemesek voltak*, a katolikus hit sok ellensége megszégyenült emiatt. Nyáry István gróf is sok szolgálójával együtt áttért a katolikus hitre. Reméli, írta az olasz hittérítő, hogy miután a legfőbb magyarországi bárók elhagyták a kálvinista szektát, hamarosan veszély nélkül lehet gyakorolni a katolikus vallást e vidéken.⁸⁶

A misszionáriusok térítómunkájának a bázisa a főúri udvar volt, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy jórészt — de korántsem kizárólag — itt értek el sikereket a térítómunkában. Bernardino Flavone, a trentoi tartományból származó olasz obszerváns ferences szerzetes a kisvárdai missziójában jórészt a nemeseket, illetve a nemesek szolgálait térítette meg. 1650 körül kelt felterjesztésében felsorolta a kisvárdai misszióban megtérített személyeket, köztük egy beszercei nemes, Kinizsi István egyben evangélikus esperes is volt (ő volt a misszionárius legfontosabb „trófeája!”). Ezenkívül a szerzetes több nemesurat és nemesasszonyt sorolt fel, valamint más nemesek nemesi rangú szolgálait. Ők, mint pl. a Briberi Melith Péter gróf kisvárdai földesúr feleségének, Kapy Klára grófnőnek a „szolgálóiként” felsorolt nemes Anna, Erzsébet, Katalin, Barbara, Éva és Zsófia nyilván a földesúr familiájához tartozó nemes udvarhölgyek voltak, akárcsak az Idrányi földesúri család szolgálatában álló nemes Mária asszony. Nyilvánvalóan a nemesúr familiája és nemcsak a szűkebb, vér szerinti családja értendő, amikor az olasz szerzetes beszámolt arról, hogy Nagyszőlősen Perényi Gábor gróf áttért a felesé-

⁸² APF SOCG Vol. 77. Fol. 49.

⁸³ APF SOCG Vol. 83. Fol. 207.

⁸⁴ APF SOCG Vol. 78. Fol. 106/r-v.

⁸⁵ APF SOCG Vol. 320. Fol. 6–10/v.

⁸⁶ APF SOCG Vol. 78. Fol. 105/r-v.

gével és a „famíliájával, összesen harmincan” – a nemesúr vallásváltozását a szolgálatában állók közül bizonyára sokan követték. Ezenkívül Fra Bernardino felsorolta a Melith és a bedegi Nyáry földesúri famíliák, továbbá Wesselényi Boldizsár özvegye, Bánffy Anna sok nem-nemes szolgáját is. Különösen érdekes a lista végén szereplő nemesúri család: Járay Judit nemesasszony és két fia unitáriusok voltak. de most a misszióban megtértek, ám „ők már korábban is katolikusok módjára éltek, bár nem voltak megkeresztelkedve”. A rejtély megoldása családi dráma lehetett: Valószínűnek tűnik, hogy az unitárius férj halála után az özvegy visszatért az eredeti vallásához, és így a fiai katolikus keresztség nélkül is követték a katolikus vallás előírásait.⁸⁷

Más olasz misszionáriusok nem készítettek ugyan ilyen név szerinti listát a térítéseikről, de a jelentéseikből tudjuk, hogy — a földesúr hathatós védelmével és támogatásával — kijártak a kastély körüli falvakba is, ahol tolmáccsal térítettek.⁸⁸ A misszionáriusok számára nem maradt titok, hogy a parasztek áttérése (számukra: visszatérése) a katolikus hitre a földesuraiktól függ. A katolikus hit-térítők azonban legtöbbször a parasztek rekatolizálásáról szólva a földesurak erkölcsi tekintélyét, példáját emelték ki, és csak kevesen írtak a nyers erőszakról.

A misszionáriusok azt hangsúlyozták ki Rómába írt leveleikben, hogy ha egy főurat sikerül megtéríteniük, akkor azután a jobbágysai is követik a példáját és katolikus hitre térnek.

Cosmi da Mogliano 1635-ban Jászórol arról írt Rómába, hogy egy Luther tanításait követő nemes — mivel katolikus menyasszonya családjának akar megfelelni — hamarosan katolikus hitre tér, és vele együtt persze, írta a misszionárius, a jobbágysai is, több mint kétszáz ember.⁸⁹

Ugyanígy írt 1636-ban Francesco Antonio da San Felice olasz ferences is Rómába: Egy evangélikus arisztokratával szóba elegyedvén, már többször folytatott vele hitvitát. Tanult ember, de van remény a megtérésére, írta a misszionárius, aki azt is megígérte a főurnak, hogy ha megtér, akkor egy ideig valamelyik várában marad. Érdeemes fáradnia, hangsúlyozta San Felice, mert ha a főúr megtér, sok százan megtérnek vele együtt.⁹⁰

Így látta ezt a már idézett másik olasz konventuális ferences szerzetes, Pietro da Sant'Angelo is. 1635-ben a radi kolostorból írt a Kongregációnak: Nem minden haszon nélkül működik e vidéken, hiszen húsvétkor annyian jöttek gyónni és áldozni, hogy sokan megdöbbenek ezen, mert a katolikus vallás veszte óta nem láttak ennyi gyónót. Különösen az keltett feltűnést, hogy főurak is voltak köztük, akik *példájukkal azután másokat is a katolikus hitre vezetnek*, a kálvinisták, lutheránusok, szakadárok és szombatosok közt egyaránt nagy zavarodottságot okozva.⁹¹

⁸⁷ APF SOCG Vol. 218. Fol. 276.

⁸⁸ APF SOCG Vol. 79. Fol. 140. Anárcsi János főúr áttért egy másik nemesúrral és a feleségével együtt, jelentette Pietro da Sant'Angelo, noha a protestáns prédikátorok mindent elkövettek, hogy ezt megakadályozzák.

⁸⁹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 202.

⁹⁰ APF SOCG Vol. 79. Fol. 205. A levelet kiadta: *Sávai János*: Ex tabulario Romano Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Szeged 1993. 448–450., számos téves olvasattal, tévedésből kihagyott sorokkal, félreolvasott számnevekkel.

⁹¹ APF SOCG Vol. 77. Fol. 249.

A missziók központi gondolata — az inkvizícióval ellentétben — a meggyőzéssel, erőszak nélkül történő hittérítés volt, ezért az olasz misszionáriusok a legtöbb levelükben azt hangsúlyozták, hogy a nemesek *példája* fogja a katolikus vallásra téríteni a jobbágyaikat. Néhány, különösen élesszemű és jó megfigyelő misszionárius a szerzetesek közül azonban leírta a jobbágyok elnyomottságát, kiszolgáltatottságát is, és beszámolt az erőszakos hittérítésről. (A kor a vallási türelmet nem ismerte, ezért azután a katolikus misszionáriusok gondolatvilágában, még ha együttérzéssel írtak is a jobbágyokról, az örök lelki üdvöt biztosító katolikus hittérítés egy némi erőszakkal bevezett, de feltétlenül szükséges, csakis a nép érdekét szolgáló életmentő járványügyi rendszabályhoz hasonlított.) Így az olasz kapucinus szerzetes, Guglielmo d'Oleggio 1642-ben azt írta a tervezett dunántúli kapucinus misszióról, hogy ott „az a törvény, hogy a jobbágyokat akár világi büntetéssel is katolikus vallásgyakorlatra lehet kényszeríteni, ahogy ezt meg is teszik.” Az ott birtokos bárók mindenben támogatják a misszionáriusokat, és a Dunántúl nagy részét birtokló törököktől is van engedélyük – így semmi sem akadályozhatja a missziójukat, írta töretlen optimizmussal.⁹² D'Oleggio tehát nemcsak a pogány törökök jóindulatára és a katolikus arisztokraták pénzügyi támogatására számított a misszióban, hanem arra is, hogy a katolikus földesurak erőszakkal a római hitre kényszerítik a parasztokat, és a kapucinus atyáknak már az így „megtisztított” terepen kell előre haladniuk.

Giovanni Battista Astori da Ferrara a felső-magyarországi konventuális ferences misszió vezetője volt, 1640-ben részletes jelentésben számolt be a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak a missziójuk helyzetéről, az erőszakos és meggyőzésen alapuló hitterjesztésről.⁹³

„Tudják meg, Eminenciás Urak, hogy Felső-Magyarországon a hittérítés igen könnyű dolog, különösen az alsóbb rangú, plebejus emberek és a parasztok között, akik nagy része, igaz hogy eretnek, kálvinista vagy rutén (= görögkeleti), de szinte mindannyian a katolikus urak jobbágyai. Ezek az urak, ha bőséggel volnának latin (= katolikus) papok, akkor különböző ürügyekkel, vagy pedig (a prédikátor) halála esetén, megszabadítanak a plébániákat a másvallásúak kezéből, ők pedig mint alacsony származású és nyomorgó emberek, nem okoznának nehézséget. Ezek az egyszerű emberek a mi papjaink prédikációja nyomán rövid idő alatt szilárdak lennének a római hitben, ahogy tavaly történt több mint tíz faluban, amelyekben Homonnai gróf segítségével és kegyéből néhány szerzetesünket helyeztem el, ahol pár hónap múlva már százak gyóntak és áldoztak.”

Carlo Vasis da Bergamo olasz konventuális ferences szerzetes, rendi vizitátor 1659-ben írt, a magyar viszonyokról különösen éles szemmel szóló jelentését már többször idéztem. A Lengyelországból rövid időre magyar földre jött olasz ferences a jobbágyok kiszolgáltatottságát, a földesurak nyomasztó hatalmát, a hittérítés lehetőségeit is sokkal jobban látta, mint az évekig a Felvidéken missziózó olasz rendtársai.⁹⁴

⁹² APF SOCG Vol. 87. Föl. 184.

⁹³ APF SOCG Vol. 320. Föl. 6–10/v.

⁹⁴ APF SOCG Vol. 310. Föl. 113/r-v.

Magyarországon, írta, a templomok mocskos istállóknak tűnnek, jövedelmeiket a katolikus urak bitorolják, és annak adják, akinek akarják. A szegény jobbágyok kell, hogy eltartsák a plébánost, akinek az urak kedvére kell tennie: Az urak néha részegen házasságot kötnek, és hívatják a plébánost, ha az nem jön, akkor a lutheránus vagy a kálvinista paphoz fordulnak. A hívek püspököt sohasem látnak, és szinte mind bérmálás nélkül halnak meg.

Az uraknak akkora hatalmuk van a jobbágyaik felett, mintha azok megláncolt rabszolgák volnának. A jobbágyok árpakenyeret esznek, vizet isznak, a földön szalmán alszanak és rossz ruhákat viselnek, mert a földesúr mindent elvesz tőlük. A legkisebb hibáért úgy megbotoztatja őket, hogy néhányan belehalnak. A jobbágyok azt teszik, amit a földesúr akar.

A konventuális ferences rendnek van egy kolostora Sztropkón, Oroszország, Lengyelország és a Tiszántúl határán. Itt a ferences szerzetesek hét falut látnak el, ezek egyikében a lakosok több mint a fele eretnek volt. Ezek a földesurukhoz fordultak, mondván, hogy ők szegény emberek, akik nem tarthatnak el két papot, ezért azt javasolják, hogy a kisebbségben lévő katolikusok járjanak az ő templomukba és fizessenek az ő papjuknak. Erre a földesúr azt felelte: nem lenne jobb, ha elbocsájtánátok a ti papotokat, és csak katolikus pap lenne, mivel én is katolikus vagyok? Erre az egyetleneg szavára azt felelték, hogy igaza van az uraságnak, azt tesszük, amit parancsol, és mind katolizáltak.

Bár Carlo Vasis da Bergamo már-már anekdotaszzerű leírásában a katolikus földesúr és protestáns jobbágyai szinte tréfálkozva beszélnek arról, hogy milyen papja is legyen a falunak, a pár sorral feljebb adott leírás a „megláncolt rabszolgákhoz” hasonló parasztokról, a halálra botozott jobbágyokról és a korlátlan hatalmú földesurakról azonban egyértelművé teszi, hogy a pap megválasztásában a földesúr akarata érvényesült.

Összegzés

Magyarországon a katolicizmus nem a misszionáriusok munkája nyomán lett többségi felekezet. A földesurak által erőszakkal elfoglalt templomok, elűzött prédikátorok azonban egyedül még nem biztosították a katolicizmus győzelmét. Az ily módon „megtisztított” terepen csak a misszionáriusok meggyőzésen alapuló munkája biztosíthatta a római vallás *tartós* győzelmét. Erre utalnak az Esterházy Miklós nádor fraknoi-kismartoni, frissen rekatolizált uradalmában 1638-ban megkérdezett jobbágyok feleletei is: bár szinte semmit sem ismertek akár az eddigi evangélikus felekezetük, akár a rájuk kényszerített katolikus vallás tanításai közül, a parasztok ragaszkodtak, amennyire tudtak, az „apjuk vallásához”. Sok tanú pedig a jobbágyok mentalitására igen jellemző módon ismételtette, hogy ő a felekezet megváltoztatásában „sem első, sem pedig utolsó nem akar lenni.”⁹⁵

Ez tapasztalta Acsády Bonifác pálos miszionárius is, akit Nádasdy Ferenc hívott dunántúli birtokaira, miután nyers erőszakkal elűzte onnan az evangélikus

⁹⁵ *Monok István–Péter Katalin*: Felmérés a hithűségről 1638-ban. *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár IV* Szeged 1990. 113. 117. A jobbágyok vallomásaiban a dacos ellenállásra és a beletörődő alkalmazkodásra egyaránt találunk bőséges példákat. Vö. *Péter Katalin*: Cselekedetek és eszmék. Vallási ellenállás a fraknoi uradalom négy gyülekezetében. In: *Művelődési törekvések a koraujkorban*. Tanulmányok Keserő Bálint tiszteletére. Szeged 1997. 479–486.

lelkészeket: Csepreg környékén prédikált, katekizmust oktatott, „válaszolt az öregek által felvetett ellenérvekre” – számolt be 1669-ben írt jelentésében a pálos misszionárius. Mintegy 150 embert térített meg, sokan azonban megbánták a megtérésüket, és a misszionárius életére törtek. 53 különösen makacs evangélikust a szerzetes a földesúri hatalom segítségével erővel „megtérített”, ahogy írta, ezek közül azonban többen éjjel rátámadtak, a plébániaház ablakán egy hegyes karót hajtottak be, amely majdnem megölte. Máskor pedig, amikor Acsády a falubeliek különösen szeretett iskolamesterét — aki folyton halogatta az áttérést — igyekezett megtéríteni, akkor a parasztok husángokkal rátámadva majdnem agyonverték a pálost, mondván: „Kiforgattál minket a hitünkéből!”⁹⁶ Az egyik leggazdagabb és legnagyobb hatalmú magyar mágnás, Nádasdy Ferenc birtokán sem voltak tehát a rekatolizált jobbágyok akarati nélküli robotok, akik a földesúr intézésére cserélték volna a vallásukat, meggyőződésüket.

A misszionáriusok megerősítő munkájára ott is szükség volt, ahol a protestáns konkurenciát erőszakkal távolították el. Különösen azért, mert a politikai helyzet forgandó volt a 17. századi Magyarországon: Egy török vagy kuruc támadás könnyen megingathatta a katolikus mágnás hatalmát, ahogy ez az 1670-es években a Felvidéken, az 1680-as években pedig a Dunántúlon történt, és ilyenkor a látszólag már évtizedek óta szilárdan katolikus falvakba rögvést visszatért a protestáns vallásgyakorlat. Nem is kellett a felekezeti helyzet átalakulásához az, hogy seregek támadjanak a vidékre, elég volt, ha a földesúr családjában történt valamilyen változás. A misszionáriusok gyakran beszámoltak arról, hogy az elhunyt patrónusuk protestáns testvérei nem akartak tudni a katolikus hittérítőknek tett ígéretekről, vagy a jótévőjük, egy özvegyasszony újból férjhez ment, és így változott meg a főúri család vallása.⁹⁷ Ezért is fontos volt, hogy a katolikus földesúr hatalmával megszerzett hadállásokat a hittérítők meggyőzéssel is szilárdítsák.

Jól látta ezt Angelo Petricca da Sonnino olasz misszionárius, aki 1636-ban így foglalta össze a magyarországi missziójának tapasztalatait Francesco Ingoli Kongregáció-titkár számára:

Bár a magyarországi missziójuk nem úgy alakult, ahogy szeretnék volna, mégis hasznos volt a munkájuk, mert vitáztak a nemesekkel, akik tőlük tudták meg, hogy mi is az a katolikus egyház, milyen a hatalma, és mit tett a *translatio imperii*-ért. A nemeseknek mindez nem kis épülésére szolgált. Ez is misszió, bár csak az egyik része, a megerősítés a hitben. Magyarországon sok vitát folytattak, látták, amint az eretnek bárók, akiket meggyőztek, elnémultak és elpirultak, még ha nem is tértek át. Missziójuk tehát nem volt haszontalan, még ha nem is vágyaik szerint alakult.⁹⁸

Az olasz misszionáriusok legfőbb hatalmi és anyagi támaszai a magyarországi katolikus mágnások voltak. Nem kis paradoxon tehát, hogy a katolikus „erőszakos hittérítés” akkor lett igazán eredményes, amikor a katolikus arisztokraták felkelését a lipóti abszolútizmus leverte, és a misszionáriusok leveleiben oly gyakran buzgó támogatójukként emlegetett, rekatolizált Nádasdy Ferencnek és társainak a feje 1671-ben a porba hullt.

⁹⁶ Relations 163–165.

⁹⁷ APF SOCG Vol. 81. Fol. 267. Fol. 232/r-v. Vol. 82. Fol. 192–193/v.

⁹⁸ APF SOCG Vol. 78. Fol. 89.

István György Tóth

MISSION SANS LIBERTÉ DE FOI

*Missionnaires italiens et aristocrates hongrois dans la Hongrie du 17e siècle
(Résumé)*

Il n'aurait être raisonnable aux missionnaires italiens envoyés de Rome en Hongrie de faire des missions par l'intermédiaire des prédications latines ou traduites par un interprète que dans le cas où les paysans et les habitants des bourgs (*oppidum*), majorité de la population de la Hongrie, auraient pu choisir librement la religion. Il est notoire cependant que ce n'était pas le cas. Espérait-il le missionnaire catholique à convertir les habitants par des disputes, des prédications ou d'autre manière à la foi catholique, lorsque les paysans, formant la majorité de la population, ne pouvaient pas décider librement de s'adhérer à telle ou telle confession? La société hongroise était très compliquée, elle avait plusieurs aspects, et les serfs n'étaient pas des robots. On analyse les décrets de religion, leur réalisation concrète p. ex. dans le cas des villages ayant des seigneurs de différentes confessions.

L'étude analyse les relations des missionnaires italiens et des aristocrates au cours du XVIe siècle d'après les documents de la Congrégation Sainte de Mission. Le missionnaire fut, pour les aristocrates un agent de divertissement, un clerc privé et un guérisseur qui pouvait, en plus, obtenir à Rome beaucoup de choses pour l'aristocrate, p. ex. des dispensations matrimoniales. Les missionnaires dépendaient de la tutelle, et enfin, de la subvention financière des aristocrates. L'étude examine en détails la situation financière des missions : ni la mendicité, ni les biens des couvents ne pouvait pas entretenir les missions, elles furent maintenues surtout des dons des aristocrates.

En Hongrie ce n'est pas dû aux activités des missionnaires que le catholicisme est devenu une confession majoritaire. Les églises occupées autoritairement par les seigneurs, les prédicateurs expulsés, cela n'a pas assuré seul la victoire du catholicisme. Seul les activités des missionnaires, basées sur la persuasion, pouvaient garantir dans les territoires „purgés” la victoire *durable* de la religion catholique romaine.

CONVERSION WITHOUT THE FREEDOM OF RELIGION.

Italian Missionaries and Hungarian Lords in 17th-century Hungary.

by István György Tóth
(Summary)

The activity of Italian missionaries sent by Rome to Hungary, who held Latin sermons or preached with the help of interpreters, would only have made sense if the peasants and burghers of market towns, who constituted the great majority of the 17th-century population, could have chosen their own religion at will. But the situation was obviously quite different. The Catholic missionaries could not really hope to convert the local population to the Catholic faith by religious debates, sermons or other means, as long as the peasants were not free to opt for one of the Christian denominations. Yet the Hungarian society was very complicated and diverse, and the peasants were by no means simple robots. The study examines the religious laws and their practical consequences, e. g. in the case of villages under the dominion of lords belonging to different denominations.

The study analyses the relationship between the Italian missionaries and the Hungarian nobles in the 17th century on the basis of the documents of the Roman Holy Congregation for the Propagation of the Faith. For the nobles the missionary was at the same time a source of amusement, a court cleric and a healer, who, moreover, was able to obtain a number of things at Rome, e. g. marriage dispensations. On the other hand, the missionary needed the nobles' help and financial support. The study examines in detail the financial situation of the missions: neither mendicancy nor the monastic estates could support the missions, which basically relied on the nobles' grants. In Hungary it was not thanks to the work of missionaries that Catholicism became dominant. Yet it was not enough to occupy churches and drive away preachers for Catholicism to be triumphant. *Lasting* victory of the Roman Catholic faith could only be provided by the systematic work of the missionaries, whose activity was based on persuasion.

Kenyeres István

A VÉGVÁRAK URADALMAINAK IGAZGATÁSA ÉS GAZDÁLKODÁSA A 16. SZÁZADBAN¹

Szakály Ferenc és Sugár István emlékére

Bevezetés

Szakirodalmi közhely, hogy a végvárrendszer fenntartásában és ellátásában a várakhoz tartozó uradalmak, más néven a várbirtokok kiemelkedő szerepet játszottak.² A magyar történetírás azonban mind a mai napig adós a kérdéskör szisztematikus feldolgozásával, az egyes végvárak gazdálkodását — néhány kivételtől eltekintve — részletesen alig ismerjük, nem tekinthetjük feltártnak sem a birtokgazdálkodás és a végvárak ellátásának mechanizmusát, sem pedig a várbirtokok igazgatásának és a katonaság élelmezési szervezetének történetét. Jelen tanulmányomban nem vállalkozhatok a kérdéskör teljes és részletes elemzésére, céлом, hogy — egy készülő nagyobb összefoglalás vázlataként — átfogó képet nyújtsak az eddigi eredményekről, valamint a kutatás jelenlegi helyzetéről.

A várbirtokok gazdálkodásának 16. századi története — bár több feldolgozás is napvilágot látott —, hasonlóan a későközépkori viszonyokhoz, korántsem tekinthető részletesen feltártnak. A korabeli uradalmak és várbirtokok gazdálkodását bemutató monográfiák és tanulmányok általában a jobbágyság terheit, életviszonyait, a paraszti gazdálkodás módszereit valamint a földesúri elnyomás technikáit tárgyalta, illetve jelentős teret szenteltek a majorsági gazdálkodásnak és a földesurak kereskedelmi tevékenységének.³

¹ Jelen tanulmány az OTKA F 029828. ny. sz. támogatásával folytatott kutatásaim alapján készült. Ezúton mondok köszönetet mindazoknak, akik kutatásaimban segítettek, elsősorban doktori témavezetőmnek, Gecsényi Lajosnak, valamint Pálffy Gézának, illetve bécsi kutatásaim során a számomra nyújtott maximális szakmai segítségért Fazekas István levéltári delegátusnak, illetve a Collegium Hungaricum munkatársainak.

² *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Budapest, 1911. 211–246.; *Szántó Imre*: A végvári rendszer és fénykora Magyarországon 1541–1593. Budapest, 1980. 73–91.; *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralmának alatt (1526–1564). Budapest, 1888. 166–171. *Uő.*: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. = *Hadtörténelmi Közlemények* (HK) 1. (1888) 64–85., 236–267.

³ A 16. századi nagybirtok történeti szerepére máig alapvető Szekfű Gyula összefoglalása: *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. III. köt. Írta: Szekfű Gyula. Budapest, 1935.² 168–218. A 16. századi nagybirtok gazdálkodására ld.: *Komoróczy György*: Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Budapest, 1932. /Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 3. Szerk.: Domanovszky Sándor./ A jobbágyság viszonyaira: *Szabó István*: Az uradalmi gazdálkodás és jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In: *Uő.*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948. 159–201.; *Zimányi Vera*: Der Bauerstand der Herrschaft Güssing im 16–17. Jahrhundert. Eisenstadt, 1962.; *Uő.*: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Budapest, 1968.; A majorsági gazdálkodásra ld. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és

A végvárok gazdálkodásával foglalkozó szakirodalom eredményeit bonckés alá véve arra a következtetésre juthatunk, hogy jószerével egyetlen vár: Eger gazdálkodását ismerjük Rúzsás Lajos és Sugár István alapos feldolgozásai révén.⁴ Szij Rezső Palota váruradalmának 16. századi gazdálkodását bemutató áttekintése mellett a kérdéskört érintő tanulmányok közül megemlíthetjük N. Kiss István Tokaj illetve Sárospatak várainak, valamint Szakály Ferenc Babócsa, Fodor Ferenc Szatmár és Csipes Antal Gyula várbirtokának gazdálkodására vonatkozó kutatásait.⁵ A forráspublikációk közül Timár György Szigetvár 16. századi várgazdaságát bemutató kötetét⁶, valamint Bessenyei József Diósgyőr várára és uradalmára vonatkozó forráskiadását emelhetjük ki.⁷

A várbirtok igazgatási szervezetét máig legjobban Ember Győző foglalta össze közigazgatás-történeti monográfiájában⁸, emellett egyetlen korabeli váruradalom, Eger igazgatását tekinthetjük feltártnak Sugár István feldolgozása révén.⁹

magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963.; *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1958. A földesurak allóidizáló és kereskedelmi szerepéről; *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest, 1976. 83–90.; *Üő.*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig, Magyarország története tíz kötetben. 3/1. köt. Magyarország története 1526–1686. Szerk.: R. Várkonyi Agnes. Budapest, 1987. 319–353. A 16. századi uradalmak igazgatására és gazdálkodására újabban: *Kenyeres István*: Egy nagybirtok igazgatása és gazdálkodása a 16. században. = Levéltári Közlemények (LK), 68. (1997) 1–2. sz. 99–142.; *Üő.*: A trencsényi várbirtok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században, Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk.: Peterscsák Tivadar. Eger, 1997. /*Studia Agriensia* 17./ 123–140. A 17. századi viszonyokra.: *Berlász Jenő*: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában. Különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. Budapest, 1936. /Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 11. Szerk.: Domanovszky Sándor./; A forráskiadások közül ld.: Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk.: Maksay Ferenc. Budapest, 1959.; *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631–1648. Budapest, 1954.

⁴ A végvárok gazdálkodásáról általában: *Szegő P.*: Végváraink szervezete i. m. 211–246.; *Szántó I.*: A végvári rendszer fénykora i. m. 73–91. Egerre ld.: *Rúzsás Lajos*: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Budapest, 1939.; *Sugár István*: Az egri vár 1594/95 évi számadása. = Archivum, 1975. 5. sz. 5–39., 1977. 6. sz. 5–49.; *Üő.*: Az egri vár gazdálkodása az 1594–1595 évi számadás tükrében. = Agrártörténeti Szemle (AtSz) 24. (1982) 460–521.; *Üő.*: Az egri vár gazdálkodása a XVI. század végén, Magyarországi végvárok a XVI–XVII. században. Szerk.: Bodó Sándor, Szabó Jolán. Eger, 1983. /*Studia Agriensia* 3./ 147–153.

⁵ *Szj Rezső*: Várpalota a török világban. Budapest, 1966.; *Üő.*: Várpalota. Fejezetek a város történetéből. Budapest, 1960. 76–79., 116–128.; *N. Kiss István*: Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében. = Történelmi Szemle (TSz) 3 (1960) 1. sz. 15–30. *Csipes Antal*: A gyulai várbirtok XVI. századi gazdálkodása. = Békési Élet 9. (1974) 2. sz. 228–238.; *Fodor Ferenc*: Szatmárvár. Egy török- és kuruckori végvár életrajza. = HK Új folym 3. (1956) 3–4. sz. 63–116. gazdálkodásra: 103–112.; *Szakály Ferenc*: A babócsai uradalom 1561-es urbárium és a babócsai vár 1563-as leltára. = Somogy Megye Múltjából 2. (1971) 51–84.; *Üő.*: A babócsai váruradalom a XVI. század közepén. In: Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből. Szerk.: Magyar Kálmán. Babócsa, 1990. 221–253.

⁶ *Timár György*: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Pécs, 1989. Erről a kiadványról — túl a forrásközlés pontatlanságain — feltétlenül meg kell említenünk, hogy számos, a várbirtok gazdálkodásának megismeréséhez nélkülözhetetlen, alapvető forrást nem közöl (pl. az utasításokat, urbáriumokat és inventáriumokat). Vö.: *Pálffy Géza*: A királyi Szigetvár inventáriumai, 1547–1565. (Kiegészítések Timár György Királyi Sziget című könyvéhez.) = HK 105. (1992) 2. sz. 152–156.

⁷ *Bessenyei József*: Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században. Források, Miskolc, 1997. (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 2.)

⁸ *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. 248–286.

⁹ *Sugár István*: Az egri vár gazdasági, adminisztrációs és katonai szervezete. = Agra 29–30. (1993–1994). 67–101. A 16. századi nagybirtokok illetve végvárok igazgatására ld. még: *Kenyeres István*: A temesvári udvarbíró utasítása (1552). Adalékok az 1551/52. évi temesvári és temesközi eseményekhez. = Fons 4. (1997) 125–148.; *Üő.*: Egy nagybirtok igazgatása i. m. 108–122. A 17–18.

Annak ellenére, hogy a végváraknak a hódoltságbeli adóztatásban játszott jelentőségét Szakály Ferenc műveiben páratlan adatgazdasággal mutatta be¹⁰, a végvárak gazdálkodásának egésze és a hódoltsági birtokigazgatási, adóztatási szerepük összefüggései nem tisztázottak, ugyanez vonatkozik a korszakban fontos szerepet játszó officiolátusok intézményére is.¹¹

A várbirtokok típusai

Tulajdonjogi megközelítés alapján a királyi Magyarországon egy uradalom vagy magánkézben, vagy egyházi, vagy pedig királyi tulajdonban volt. Amennyiben királyi tulajdonú birtokról volt szó, akkor az uralkodó valamelyik pénzügyigazgatási szerve, azaz kamarája kezelte a birtokot, de mind a magánföldesúri, mind pedig az egyházi birtokoknál is előfordult, hogy szintén a kamarák vették kezelésbe. Ez főképpen egyházi birtokok esetében volt gyakori, főként akkor fordult elő, ha az adott egyházi méltóság nem volt betöltve, így az uralkodó fenntartotta a jogot arra, hogy ezen üresedésben lévő (ún. vákáns) birtokok jövedelmét az állam hasznára lefoglalja. Magánföldesúri birtokok esetében pedig elsősorban örökösödési ügyek esetén, vagy felségárulási pereknél fordult elő, hogy a kamarák hosszabb-rövidebb időre átvették a birtokok irányítását. Jelen tanulmány csak a kamarai kezelésben levő birtokokat vizsgálja és ebbe a kategóriába nem csak a királyi tulajdonban, hanem a királyi, azaz kamarai kezelésben lévő birtokok is beletartoznak, ezek közül is elsősorban azok képezik vizsgálatunk tárgyát, amelyek központjai egyúttal végvárak is voltak.¹²

századi magánbirtokok igazgatására ld. a Domanovszky Sándor szerkesztette Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez c. sorozat vonatkozó köteteit, illetve *Bán Péter*: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. = *AtSz* 19. (1977) 24–71.; *Uő.*: A nagybirtok igazgatásának modernizációja Magyarországon a XVII–XVIII. században. = *Archivum Supplementum*, 1993. 29–42., XVIII. századi birtokigazgatásra általában ld. *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest, 1980.; *Dóka Klára*: Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Budapest, 1997. /*METEM* Könyvek 19./

¹⁰ *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. 60–98., *Uő.*: Magyar intézmények a török hódoltságban. Budapest, 1997. /Társadalom- és művészettörténeti tanulmányok 21./ 92–106.; újabban: *Pálffy Géza*: Elképzelések a török hódoltság elpusztításáról a 16–17. században. (A Habsburg Birodalom magyarországi hadszíntérének néhány főbb sajátosságáról). In: „quasi liber et pictura”. Régészeti, írott és képi források a múlt rekonstruálásában. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára. Szerk.: Laszlovszky József. Várható megjelenés: Budapest, 2000.

¹¹ *Szegő Pál*: Végváraink szervezete i. m. 289–291. Vö. újabban: *Oborni Teréz*: Várkapitányi és officiolátusi utasítások a 16. századi Érsekújvárból. In: Unger Mátyás emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter—Kalmár János—V. Molnár László. Budapest, 1991. 99–108.; *Sugár István*.: Az egri vár officiolátusi rendszere 1548–1563. = *Agria* 31–32. (1995–1996) 107–133.; *Szakály F.*: Magyar intézmények i. m. 94–102.

¹² A magánkézben lévő, ugyanakkor időszakosan a végvárrendszer elemeiként funkcionáló várak és uradalmak igazgatásának és gazdálkodásának kutatása elsősorban módszertanilag különül el a kamarai birtokokétól, mivel fő forrásuk a családi levéltárak anyagai. Mivel az uradalomtörténeti vizsgálatok főként a magánföldesúri birtokokra vonatkoztak, ezen a területen már számos, elsősorban gazdaság- és társadalomtörténeti feldolgozás látott napvilágot, különösen a dunántúli Nádasdy-, Batthyány- és Esterházy-uradalmak esetében. Vö. 6. és 13. jgyz-ben idézett művek.

Királyi-kamarai birtokok

Kezdjük ezek felsorolását a királyi tulajdonban levőkkel. Mohács előtt a királyi tulajdonban lévő várak igazgatását a budai udvarbíró látta el. Az 1518:14. tc. szerint ide tartoztak: Munkács, Tata, Komárom, a visegrádi uradalom, Óbuda, Kos és Csepel szigetek, Zsámbék, Solymár és Keszi mezővárosok valamint a kunok és a jászok.¹³ Emellett még megemlíthetjük a később királynéi uradalmakká lett Magyaróvárat, Zólyomot és az alsó-magyarországi bányavárosokat, Huszt várát és a máramarosi sókamarát is. Buda 1541. évi eleste után a fenti birtokok jelentős része török kézre került.

A Mohács utáni polgárháborús időszakban ugyan egyes birtokok igen gyorsan cseréltek gazdát I. (Habsburg) Ferdinánd és I. (Szapolyai) János király között, tehát kerültek ideiglenesen uralkodói kézre, azonban ezeket a birtokokat szinte rögtön eladományozták vagy pedig elzálogosították híveiknek, így az amúgy is csekély számú királyi birtokok száma tovább apadt. Jellemző, hogy az 1530-as évektől az 1540-es évek végéig mindössze két jelentősebb egyházi illetve magánföldesúri vár, illetve uradalom volt I. Ferdinánd kezén huzamosabb ideig: Esztergom és Sáros.¹⁴

A helyzet az 1540-es évek végén változott meg, amikor I. Ferdinánd immár ténylegesen hozzálátott magyar királysága viszonyainak rendezéséhez. Ennek fontos lépcsője volt a kamarai igazgatás reformja, a harmincadok újjászervezése, a felső-magyarországi pénzügyigazgatóság, majd a Szepesi Kamara felállítása.¹⁵ Az intézményrendszer korszerűsítésének egyik legfőbb célja a török elleni védelmi rendszer anyagi alapjainak megteremtése volt. Ennek eszköze a kincstári bevételek és uradalmak tudatos gyarapítása volt. A végvárrendszer kiépülésével párhuzamosan ezért egyre több birtokot vett át az uralkodó saját tulajdonába, illetve kamarai kezelésbe. Ezek a birtokok ritkábban magszakadás útján (*defectus seminis*) kerültek kamarai igazgatás alá, ilyenkor azonban a magyar szokásjog szerint az uralkodónak tovább kellett adományoznia. Az esetek többségében az uralkodó cserével és/vagy pénzzel jutott a török hódítás fenyegette birtokhoz: Szigetvár a Török családtól 1546-ban, Eger a Perényiektől 1549-ben, 1552-ben Gyula a Patóchy családtól, 13 horvátországi vár 1563-ban a Zrínyiektől, Kanizsa 1568-ban Nádasdi Tamásné Kanizsai Orsolyától, stb. Az ilyen jellegű birtokgyarapítások nem ütköztek a rendek ellenállásába, hiszen a birtokok átvétele egyben a tekintélyes védelmi költségek átvállalását is jelentette. De fegyveres úton is gyarapodott a kincstári birtokok száma, így 1549-ben Niklas Graf zu Salm a felvidéki hadjáratában Balassa Menyhért és Basó Mátyás által birtokolt, vagy bitorolt várak kerültek királyi kézre (Léva, Csábrág, Murány), 1565/66-ban pedig Lazarus von

¹³ Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala 1458–1541. = LK 35. (1964) 1. sz. 67. és 74–81.

¹⁴ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Hofkammer Archiv (HKA) Gedenkbücher Ungarn (GB Ung.) Bd. 383. 1534–1540., Bd. 384. 1541–1546. A viszonyokra jellemző az is, hogy a fenti időszakban két olyan fontos vár és uradalom, mint Pozsony és Komárom is zálogban voltak.

¹⁵ Ember Gy.: Az újkori magyar közigazgatás története i. m. 126–128., 147–203., 213–229. A Szepesi Kamara felállításra ld. Acsády Ignác: A pozsonyi és szepesi kamarák, 1565–1604. Budapest, 1894. 21–37.; Szűcs Jenő: Szepesi kamarai levéltár (1567–1813). Budapest, 1990. 7–21.

Schwendi hadjárata során jelentős felső-magyarországi birtokokkal gyarapodott a kincstár (pl. Szatmár, Tokaj).¹⁶

Ezeket a birtokokat átvételük után nem adományozták el újból, hanem megszervezték igazgatásukat, a várak újjáépítésébe, illetve megerősítésébe kezdtek, nagy létszámú zsoldos katonaságot rendeltek védelmükre és egyúttal hozzáálltak a területi kamarai/állami hatalom kiterjesztéséhez: azaz az uradalmak rendbetételéhez, az azokhoz tartozó birtokrészek visszaszerzéséhez, illetve a török által fenyegetett és földesuruk által elhagyott magán-, illetve egyházi birtokok állami és földesúri adóztatásához. Ezeket a birtokokat a királyi magánuradalmakkal szemben állami, azaz kincstári uradalmaknak tekinthetjük.

A királyi magánuradalmak jelentős mértékű gyarapodása a Mária királynéval történt egység révén ment végbe, amikor 1548-ban az özvegy királyné átadta igen tekintélyes hasznot hozó magyarországi javait Ferdinánd királynak. Ekkor került Magyaróvár, Zólyom, Végles, és az alsó-magyarországi bányavárosok, a Körnöcbányai és Selmechányai Kamara a Habsburg uralkodó kezébe.¹⁷ Ezen birtokok esetében azonban nem a Magyar Kamara lett illetékes, hanem az újonnan megszerzett javakat az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alá rendelték. Ennek oka a birtokok eltérő „jogállása” lehetett.

Mária királyné egykori javai (különösen Magyaróvár és Zólyom) valamint az egykoron a budai udvarbíró által kezelt királyi uradalom, Komárom — a források alapján úgy tűnik — külön kategóriát képeztek, ezeket tekinthetjük az

¹⁶ A kérdéskörre általában ld.: *Szekfü Gy.*: Magyar történet i. m. 119.; *Szegő P.*: Végváraink szervezete i. m. 32–33. Eger átvételére ld. *Sugár István*: Miként jutott az egri püspöki vár Habsburg Ferdinánd kezébe? = *Agria* 27–28. (1991–1992) 181–206. Gyula átvételére: *Scherer Ferenc*: Gyula város története. 1. köt. A földesúri város. [Budapest] 1938. 100. skk.; *Véress Endre*: Gyula város oklevéltára, 1313–1800. Budapest, 1938. 185–186. (No. 247., No. 248.); Kanizsa átvételére ld. *Müller Veronika*: Thury György. Zalaegerszeg, [1973.] 35–37.; *Vándor László*: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa. Városi monográfia 1. köt. Nagykanizsa, 1994. 299–300. Az 1549-es felvidéki hadjáratra ld. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]. Közreadja: Szakály Ferenc. Fordította: Scholz László. Budapest, 1986.; újabban: *Korpás Zoltán*: Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. = *Fons* 6. (1999) 1–2. sz. 3–129. Tokaj, Szerencs, Szentmárton, Erdőd és Kóvár a Drágffy-család kihaltával szálltak a kincstárra. Szatmár és Németi korábban Szapolyai birtokai voltak, aki a Báthoriaknak adományozta. Ezek a birtokok csak Schwendi 1565/66-os hadjárata során kerültek ténylegesen hosszabb időre Habsburg kézre. Szatmárért és Németiért cserébe az immáron lengyel királlyá választott Báthori Istvánt a Schwendi által Szatmárhoz csatolt nagybányai uradalommal kárpótolták 1585-ben. *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi kamarák i. m. 27–28.; *Fodor F.*: Szatmárvár i. m. 97–98. Schwendi 1565/66-os hadjáratára ld.: *Pálffy G.*: A felső-magyarországi főkapitányság i. m. 113–115. Nagybánya átadására ld. ÖStA HKA Vermischte Ungarische Gegenstände (VUG) RN 12. fol. 1393–1469., RN 45B Fasc. 6. No. 171. fol. 1–325.; Hoffinanz Ungarn (HFU) RN 48. Konv. 1585. Juni. fol. 151–157., RN 49 Konv. 1586. Jan. fol. 42. RN 50 Konv. 1586. Sept. fol. 23–43.

¹⁷ Mária királyné birtokainak átadására ld. *Heiß, Gernot*: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. = *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (MÖStA)* 27. (1974) 96–100. Mária királyné ténylegesen csak az Alsó-Magyarországon lévő birtokait tartotta kezében, a felső-magyarországi birtokai és javai (Munkács, Diósgyőr, Huszt, máramarosi sókamara stb.) tartósan Szapolyai, illetve hívei kezére kerültek. Ezeket az uradalmakat 1541 után sem sikerült ténylegesen birtokba vennie, csupán Munkács vára után kapott zálogösszeget, majd az augsburgi megegyezés értelmében a többi magyarországi javaival egyetemben ezekről is lemondott bátyja, I. Ferdinánd javára. A fenti birtokokra részletesen ld. *Heiß, G.*: i. m. Zweiter Teil. = *MÖStA* 29. (1976). 52–121.

uralkodó valódi „magán uradalmainak”, szemben a kincstári, azaz állami tulajdonban lévő azaz a Magyar, illetve a Szepesi Kamara alá tartozókkal. Ezen birtokok esetében, bár nem húzható meg mindig éles határ a két kategória között, az egyik fő különbség az, hogy az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alatt álltak. Ez ellen a rendek nemigen tiltakoztak, szemben a szintén az Alsó-Ausztriai Kamara igazgatta pozsonyi vagy a dunántúli harmincadok, a körmöcbányai és selmecbányai kamarák esetében. Ennek oka az lehetett, hogy a rendek — tulajdonképpen már Mohács előtt¹⁸ — elismerték, hogy a kincstári, azaz állami jövedelmeken kívül léteznek királyi magánjövedelmek is, főként uradalmak, amelyek az uralkodó magánbirtokát (*dominium*)¹⁹ képezték és saját belátása szerint igazgathatta azokat és rendelkezhetett jövedelmei felett.

Az osztrák főhercegeknek 1498-tól kezdve külön hivatalnokuk volt a tartományúri uradalmak (landesfürstliche Grundherrschaften) igazgatására a Vizedom-ok személyében. A Vizedom tisztség a korábbi, már a XIV. századtól létező Hubmeister-t váltotta fel. Két Vizedom hivatalt állítottak fel, az egyik az alsó-ausztriai tartományokban (Österreich unter der Enns, 1564-ig az alábbi tartományok: Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Krajna, Görz, 1564-től csak Alsó- és Felső-Ausztria), a másik pedig ún. felső-ausztriai (Österreich ob der Enns: Tirol, Voralberg) tartományokban működött, feladatuk az uradalmi jövedelmek beszedése, az uradalmak igazgatása és a tisztviselők feletti ellenőrzés volt. Az 1522-ben felállított, majd 1527-ben és 1532-ben átszervezett Alsó-ausztriai Kamarában 1536-tól helyet kapott a Vizedom is, aki az immáron külön nyilvántartott Vizedom-javak kormányzása mellett a kamara pénztárosa is volt egy személyben. Ezt a szervezeti felállást értékelhetjük úgy is, hogy az uralkodó a korábbi tartományúri, azaz magánjavit kezelő tisztviselőjét, a Vizedom-ot (akinek funkciója hasonlít a középkori magyar királyok budai udvarbírájához) „becsempészte” a legfontosabb gazdasági kormányzóikba, így megőrizhette közvetlen ellenőrzését „saját” javai felett, amelyeket elkülönítve kezeltek a kamarai birtokokkal szemben. (Az 1528-ban felállított Magyar Kamarának szintén tagja volt az akkori budai udvarbíró, Pemfflinger István is.) Ez a konstrukció tette lehetővé és indokoltá, hogy az uralkodó magyarországi „magán javait” az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alá helyezze. Azonban a források alapján úgy tűnik, hogy nem a Vizedom alá rendelték közvetlenül ezeket a birtokokot, hanem a kamara alá. Az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó uradalmak számadásaiban ugyan többször is nyoma van, hogy a fennmaradó bevételeket (jövedelmet) a bécsi Vizedom hivatalába fizették be, ezt azonban nyilván a Vizedom kamarai pénztárosi mivolta indokolta. A ma-

¹⁸ Kubinyi A.: A budai vár udvarbírói hivatala i. m. 67–69.

¹⁹ A 'dominium' fogalom csak a 17. sz. végén, 18. sz. elején francia mintára terjedt el a német birodalom területén, és a királyi magánbirtokot jelölte az „állami mezőgazdasági üzem”-el, azaz esetünkben a kamarai birtokokkal szemben. A 16. században tehát még nem különül el élesen a két típus, ezért helyesebb a fogalmat feltételesen használni. Vö. Neusser, G.: Domänen. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Hg.: Erler, A.—Kaufmann, E. 1. Bd. Berlin, 1971. 750. Az ausztriai tartományokbeli uralkodói magánbirtokra ld. Knittler, Herbert: Habsburgische „Domänen”. Das Fallbeispiel Österreich unter der Enns im 16. Jahrhundert. In: Polen und Österreich im 16. Jahrhundert. Hrsg.: Leitsch, Walter—Trawowski, Stanisław. /Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Bd. XVII./ Wien—Köln—Weimar, 1997. (a továbbiakban: Polen und Österreich.) 64–65.

gyarországi kincstári javak alsó-ausztriai igazgatásának történetét még további kutatásoknak kell majd tisztázniuk.²⁰

A királyi birtokok tényleges számát a források alapján elég nehéz pontosan megállapítani. Két időmetszetben tudunk ezekről képet adni, az elsőt a jelentősebb birtokátvételek idején, 1549–1550-ben készült dika-jegyzékek alapján állítottam össze.²¹ Ebben a táblázatban csak azok a birtokok vannak feltüntetve, melyek a dika-jegyzékek szerint valamelyik királyi (vagy királyi kezelésben lévő) uradalomhoz tartoztak. Az összehasonlítás alapjául leginkább az adózó porták száma szolgálhat, eszerint a 16. század közepi királyi birtokok nagyságának sorrendje az alábbiak szerint alakul:

	Uradalom	Helységek száma	Adózó porták száma
1.	Zólyom	23	471,5
2.	Gyula	47	464,0
3.	Munkács	51	463,5
4.	Óvár	17	357,0
5.	Pozsony	24	314,5
6.	Trencsén	26	257,0
7.	Zólyomlipcse	22	245,0
8.	Huszt	9	202,5
9.	Eger	23	169,0
10.	Árva	21	139,0
11.	Komárom	10	135,0
12.	Végles	7	117,5
13.	Sáros	9	91,0
14.	Veszprém	16	77,5

1. táblázat. Kamarai birtokok a 16. század közepén

Mit jelentett azonban országos szinten a kincstári birtokállomány? Jellemző, hogy Acsády Ignác számításai szerint 1553-ban, a Ferdinánd uralma alatt lévő 37 megyében összeírt adózó porták száma alapján a király 7%-ot, az egyház 12%-ot, a szabad királyi városok 2%-ot bírtak, míg a nemesi birtokok 76%-ot tettek ki. A nemesi birtokok 11%-a a Báthoryak kezén volt, míg a többi 11 főnemesi család együttesen 45%-ot bírt. A Maksay Ferenc által közzétett, 47 vármegye területére kiterjedő dikális összeírások szerint a 16. század közepén az összeírásokban szereplő mintegy 73.000 portából a király 3785 portát (5,18%) birtokolt. Az 1000 portán felüli nagybirtokokon összesen nyolcan osztozkodtak: a király, 3 egyházi és 6 világi főúr, akik az összporthasám 23,4%-a felett rendelkeztek, ebből az uralkodó egymaga 22,1%-ot birtokolt, tehát az ország legnagyobb portaszámú birtoka

²⁰ A Vizedom hivatalára, valamint az Alsó-ausztriai Kamara történetére ld.: Brunner, Otto: Das Archiv der Niederösterreichischen Kammer und des Vizedoms in Österreichs unter der Enns und seine Bedeutung für die Landesgeschichte. = Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich und Wien 29. (1944–48) 144–151.; Perger, Richard: Vizedom. In: Historisches Lexikon Wien. 5. Bd. R-Z. Hg.: Czeike, Felix. Wien, 1997. 547.

²¹ Forrás: Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. I–II. köt. Budapest, 1990. pass. Az adatsorból kimaradt az ebben az időszakban biztosan királyi kézen lévő Csábrág, Léva és Murány, amelynek birtokai szintén tekintélyesek számítottak. Ennek oka az lehetett, hogy a dika-jegyzékek főként 1549-ben készültek, így azokban az akkor frissen elfoglalt felvidéki uradalmak még értelemszerűen nem szerepelhettek.

felett ő rendelkezett.²² Mindkét adatsorral kapcsolatban — túl azon, hogy egyik sem terjed ki a királyi Magyarország valamennyi megyéjére — feltétlenül utalnunk kell arra, a fentebb már kifejtett a tényre, hogy a királyi birtokok tényleges gyarapodása az 1550-es, 1560-as években válik majd számottevővé, tehát a Maksay és az Acsády által közölt adatok tulajdonképpen egy átmeneti időszak viszonyait tükrözi, a királyi birtokok aránya 5–7%-nál minden bizonnyal nagyobbra tehető a század második harmadában. Az adatok alapján ugyanakkor egyértelmű, hogy a nemesi birtok nyomasztó fölénye a kincstári birtokgyarapítások ellenére is fennmaradt. Ezt a folyamatot azonban a kora újkorban koránt sem kell tragikusnak felfognunk, hiszen Európa legtöbb területén a kincstári bevételek fő forrása már nem a kincstári birtokok, hanem sokkal inkább a regálék, kereskedelmi vámok és az állami adók voltak.

A Magyarországon tapasztalt kincstári birtokgyarapodás — összevetve például az örökös tartományokéval, vagy Lengyelországgal — így is figyelemre méltó, és okait minden bizonnyal joggal kereshetjük a permanens hadi helyzet által diktált kényszerűségben.²³ Önmagában a királyi birtokok számának növekedése nem is országos szinten volt igazán számottevő, hanem abból a szempontból volt meghatározó, hogy jelentős részük a végvárrendszer fő váraivá épültek ki (Sziget, Kanizsa, Komárom, Érsekújvár, Léva, Csábrág, Tokaj, Szatmár).

A királyi birtokok számának gyarapodása azonban Ferdinánd uralkodásának második felével véget ért és Miksa, majd különösen Rudolf kormányzása idején megkezdődött az uradalmak elzálogosítása, majd pedig *donatio mixta* formájában történő eladományozása. Ebben az esetben a leendő birtokos nemcsak érdemei miatt kapta meg a birtokot, hanem jelentős összeget kellett fizetnie, ezért hívták vegyes adományozásnak. A folyamat elsődleges oka az állandó pénzhiány volt, így az uralkodó a végvár vonal mögött fekvő, vagy kevésbé jelentős stratégiai jelentőséggel bíró birtokok elzálogosításából kívánt összegeket előteremteni (pl. Trenčsén, Csábrág, Árva, Bajmóc, Diósgyőr, Sárospatak, Munkács stb.). Hozzá kell tennünk azonban, hogy a legtöbb esetben az uralkodó nem készpénzt kapott a zálogbirtokért, hanem így kívánta kielégíteni ideiglenes jelleggel a kamaráknak egy-egy magánföldesúr felé fennálló tartozásait, amelyek többnyire hadiszállítá-sokból (elsősorban élelem, gabona, bor szállítása) és a katonaságnak hitelezett zsoldösszegekből halmozódtak fel. Ugyanakkor mégsem állítható az, hogy a Habsburg uralkodók és kamaráik hanyag kincstári politikát folytattak, hiszen, ha végigtekintünk néhány zálogügyleten, akkor megállapítható, hogy a kamarák mindig igyekeztek olyan feltételeket szabni, hogy a későbbiekben lehetőség nyíljon a birtokok visszaváltására.²⁴

²² Acsády Ignác: A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után. Budapest, 1890. /Értekezések a történeti tudományok köréből. 9/14./ passim. Maksay F.: Magyarország birtokviszonyai i.m. I. köt. 4.

²³ Az örökös tartományokra ld.: Knittler H.: Habsburgische „Domänen” i. m. 65–89. A lengyelországi viszonyokra ld.: Matuszewski, Jacek: Die Verpfändung der Krongüter und Nutzungssystem der Herrschaftsgüter der Regierenden in Polen des 15. und 16. Jahrhunderts. In: Polen und Österreich 30–46.

²⁴ A folyamatra általában: Szekefű Gy.: Magyar történet i. m. 195–202. Trenčsén várának 1564. évi elzálogosítását II. Miksa császár azzal indokolta, hogy az ország legfontosabb szükségletét, azaz

Egy 1568-ban, a királyi birtokokról készült kamarai kimutatásból²⁵ kiderül, hogy ekkorra a jegyzékben szereplő 43 uradalom közül mindössze 11 volt ténylegesen királyi kézben, illetve kamarai kezelésben, köztük Eger, Óvár, Komárom, Likava, Munkács, Palota, Sáros, Szatmár, Tokaj, Zólyom (de említhetjük pl. a Széplaki apátságot is, amely a jegyzék szerint a kassai éléstár céljaira volt fenntartva). A többi uradalom vagy zálogban volt, vagy pedig már *donatio mixta* formájában eladományozásra került.

Az 1580-as évekre azonban nyilvánvalóvá vált, hogy nem tudják ezeket a birtokokat visszaváltani, ekkoriban először többnyire a zálogösszeget felemelve meghosszabbították a zálogszerződéseket, majd pedig, újabb összegek lefizetésével immár véglegesen eladományozták. Egyes kimutatások szerint Ferdinánd király uralkodása utolsó éveiben mintegy 17 várbirtokot idegenít el, majd pedig Miksa tíz, Rudolf pedig további nyolc váruradalmat ad el *donatio mixta* formájában. A század végére a Habsburg uralkodók összesen mintegy 35 váruradalmat, 715 helységet 1,883.000 Ft-ért adományoztak el.²⁶ Ez a folyamat egyébként egybeesik a Habsburg birtokoknak az örökös tartományokban (főként Alsó- és Felső-Ausztriában) történő 1575 és 1625 közötti eladásával.²⁷

Magyarországon a század végére — néhány kivételtől eltekintve — valójában csak azok a birtokok maradtak kamarai kezelésben, amelyeknek a végvárrendszer első vonalában helyezkedtek el. A kamarai birtokok elhelyezkedését tekintve súlypontjuk elsősorban Felső-Magyarországra esett.

Egyházi birtokok

Az egyházi birtokok közül témánk feldolgozásában az üresedésben lévő javakkal, illetve azokkal kell foglalkoznunk, amelyek a végvárrendszer eltartásában jelentős szerepük volt. Az egyház csak a legszükségesebb esetekben mondott le javairól, példaként tulajdonképpen csak az egri püspökség esetét tudjuk felhozni. 1563-ig az egri vár és a püspöki uradalom az egri püspök birtokában volt, aki az 1548-ban, az uralkodóval kötött megállapodás szerint a jövedelmek egyharmadát maga számára tartotta fenn. A másik két harmadot az őrség zsoldfizetésére és a vár erősítésére kellett fordítani. Ez a helyzet csak 1563 után változott meg, amikor

a királyságot a török ellen védő újonnan toborzott katonaság zsoldját így kívánta előteremteni. A zálogösszeget Szécsy Margitnak, az új birtokosnak éppen ezért — szokatlan módon nem a kamarának — hanem közvetlenül a hadi fizetőmesternek kellett befizetnie. Ezt követően valamennyi zálogbirtokossal úgy állapodott meg a Magyar Kamara, hogy fenntartotta a jogot a birtok visszaváltásra. *Kenyeres István: A trencsényi vár a XVI. században.* = Fons 2. (1995) 1. sz. 12–25.

²⁵ ÖStA HKA VUG RN. 35. fol. 723–742. „Status seu conscriptio debitorum a Camera Hungarica Sacratissimae Caesariae Maiestatis pendentium nec non artium ad Hungariae Coronam pertinentium 1568”. Valentin Ernleutner kamarai számvevő jegyzéke. A jegyzék felsorolja mind a zálogösszegeket, mind pedig az eladási árakat, összesen 321893 magyar Ft értékben, de ebben benne szerepel a még Zsigmond király által Lengyelországnak elzálogosított 13 szepességi városért kapott, ekkori érteken 88000 Ft is. Igen érdekes, hogy 1568-ban, amikor ez a kimutatás készült, több korábbi elzálogosításnak sem találták meg az iratait, illetve több vár jogi helyzetét sem tudták pontosan meghatározni.

²⁶ *Szekfü Gy.*: Magyar történet i. m. 201–202.

²⁷ *Brunner, O.*: Das Archiv der Niederösterreichischen Kammer i. m. 152. p. skk.

a püspök évjadarék (*pensio*) fejében lemondott minden, a püspöki birtokokból származó jövedelméről. Tehát Eger addig egyfajta vegyes irányítási rendszer alatt állt.²⁸ Ugyanakkor feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a püspökkel szemben az egri káptalan nem mondott le birtokairól, és ami a legfontosabb volt: a tized-bevételeiről sem. Az egri püspökség birtokainak jövedelme számottevő volt, és — amint a gazdálkodásnál látni fogjuk — egyedülálló jelentőséggel bírt a kulcsfontosságú felső-magyarországi vár fenntartásában.

Felmerülhet a kérdés, hogy a többi, jelentős birtokkal rendelkező egyházfőket miért nem kényszerítették az egrihez hasonló megegyezésre? Erre többféle válasz is lehetséges. Egyrészt aligha véletlen, hogy a század két legjelesebb humanista műveltségű főpapja: Oláh Miklós és Verancsics Antal püspöksége idején történt meg az egri püspöki birtokok fokozatos kamarai kézre adása. Mindkét püspök, akik később egyaránt esztergomi érsekek lettek, sokat tettek az ország védelmének, a végvári rendszer kiépítésének érdekében. Belátták, hogy az uradalom valamennyi jövedelmét a fontos egri vár fenntartására kell fordítani, és ebből a szempontból nézve hasznosabb is, ha az uralkodó (azaz a kamara) maga vállalja az igazgatással járó terheket. Egyébként mind Oláh, mind pedig Verancsics esztergomi érsekként is sokat tettek az érsekújvári vár építése és fenntartása érdekében, ők rendelték a kiterjedt érseki birtokokat a vár fenntartására, a maguk számára az érseki birtokok jövedelmeinek csupán csekély részét tartották fenn. Másrészt — visszatérve a kérdésre — a katolikus Habsburg uralkodónak a reformáció térhódítása idején nem állt érdekében az egyházi birtokok állami célra történő egri mintájú „kisajátítása”, a katolikus egyház anyagi alapjainak megrendítése. Ezzel magyarázható, hogy olyan fontos várak köré szervezett egyházi uradalmak, mint Győr vagy Nyitra esetében nem történt meg az egri konstrukció alkalmazása. A győri püspökség birtokai esetében ez különösen szembeötlő, mivel lényegében a bécsi hadvezetés szempontjából legfontosabb fővár fenntartásáról volt szó.²⁹ Az udvar a többi, jelentős birtok esetében megelégedett azzal, hogy a megüresedett főpapi székeket huzamosabb ideig nem töltötte be, ez ideig pedig a birtok jövedelme az uralkodót, azaz a kamarát illette meg.

Az ilyen üresedésben lévő javak közül Alsó-Magyarországon a legjelentősebb birtokok az esztergomi érsekséghez tartoztak, amelyek a század folyamán több alkalommal is, leghosszabb ideig 1573–1596 között kamarai kezelésbe kerültek. Az érsekség valamennyi birtokát már Oláh Miklós a Nyitra bal partján emelt Oláhújvár fenntartására rendelte, az érseki uradalom adminisztrátora egyben az újvári vár udvarbírója (*provisor*) volt. A kamarai kezelés idején egyébként az érseki birtokok nemcsak hogy fenn tudták tartani a várban szolgáló magyar és idegen

²⁸ Rúzsás L. Az egri vár gazdálkodása i. m. 8–9. Sugár I.: Az egri vár gazdálkodása a XVI. század végén i. m (1983) 148.; Sugár I.: Az egri vár gazdasági szervezete i. m (1993–94) 67–69.

²⁹ Győr kiépítésére, az erődváros ellátására, a katonaság és polgárság viszonyaira ld. *Gecsényi Lajos*: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. = HK 31. (1984) 4. sz. 664–686.; *Uő.*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése). In: Unger Máttyás emlékkönyv i. m. 145–158.; *Pálffy G.*: A császárváros védelmében. A győri kaptányág története 1526–1598. Győr, 1999.

katonaságot, hanem az 1580-as évek közepétől bizonyos években ezen felül még (2000–7000 magyar Ft) hasznot is hajtott az uralkodónak.³⁰

Az esztergomi érseki, illetve egri püspöki birtokokhoz képest kisebb, ám jelentős bevételekkel rendelkező egyházi birtokok közül kamarai kezelésbe került hosszabb-rövidebb ideig: a győri püspökség szombathelyi és keszői uradalmi, a nyitrai és a váci püspökség birtokai, a túróci prépostság, a borsmonostori és a zalavári apátság, és a kapornaki kolostor javai is. Az utóbbi két birtok esetében az uradalmak bevételeit az egyházi központokból kialakított két végvár fenntartására fordították.³¹

Az egyházi méltóságok betöltését a 16. század második felétől egyre gyakrabban kötötték a török elleni védelmi költségekhez való hozzájárulását. Amikor az újonnan kinevezett esztergomi érsek, Kutassy János — hosszas tárgyalások után — 1598-ban visszakapta az érseki birtokokat, magára kellett vállalnia 700 katona eltartását (békeidőben).³² A győri püspökség betöltésénél pedig 1587-ben úgy határozott az uralkodó, hogy a püspökség jövedelméből — a korábbi püspök, Liszthy János gyakorlatára hivatkozva — évi 6000 magyar Ft-ot kell Heresinczy Péternek, az új püspöknek magára vállalnia, ezeket az összegeket pedig a kanizsai és más dunántúli végvárak fenntartására kell fordítani.³³

A várbirtokok igazgatása

A kora újkorban a középkori igazgatáshoz³⁴ képest a kormányzati és a helyi igazgatásban egyaránt jelentős fejlődés ment végbe, amelyet elsősorban a szakszerűség és specializáció felé való elmozdulás jellemez. Ezek a folyamatok az i-

³⁰ ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn (HFU) RN 52. Konv. 1587. aug. fol. 153. Primási Levéltár Acta protocollaria 23. köt. és ÖStA HFU RN 64 Konv. 1597. Julii. fol. 533/1–123. és HFU RN 58 Konv. 1591. Julii. fol. 570–605. Az esztergomi érsekség birtokainak középkor végi gazdálkodására ld.: *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: *Uő.*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 114–237. Az esztergomi érsekség 16. századi gazdálkodására, a bevételek és kiadások szerkezetére, valamint az érsekújvári katonaság zsoldellátására részletesen ld. *Kenyeres István*: Az esztergomi főgyűházmegye birtokai és szerepük a török elleni védelemben a XVI. században. In: *Mater et magistra*. Megjelenés alatt a Primási Levéltár kiadványában. Vö.: *Takáts Sándor*: Az esztergomi érsekség jövedelmei 1568-tól 1570-ig. = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (MGSz) 1905. 175. p.

³¹ ÖStA HKA VUG 48A Status rationum Hungaricae fol. 96–104. Zalavárra és Kapornakra ld. *Sörös Pongrác*: Az elenyészett bencés apátságok. Pannonhalmi Szent Benedek rend története. XII/B. köt. Budapest, 1912. 298. skk.

³² Prága, 1598. június 11. Az uralkodó feltételei az érseki birtokok átadásával kapcsolatosan az új esztergomi érsek, Kutassy János részére. Magyar Országos Levéltár (MOL) E 150 Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma (MKA). Acta Ecclesiastica. (E 150 Act. eccl.) Registrata 4. Fasc. No. 6. fol. 427.

³³ Az összeget Heresinczy nem akarta elfogadni, majd végül 4000 magyar Ft fizetését vállalta magára. A gyakorlatban azonban nem fizetett. ÖStA HKA HFU RN 52. Konv. 1587. aug. fol. 128–130., RN 53. Konv. 1588. marc. fol. 6–14. Összevetésül, a győri püspöknek a szombathelyi és keszői várak uradalmiból, valamint tizedek árendájából (beszámítva a termények értékét) 1577-ben 11709 magyar Ft jövedelme volt. ÖStA HFU RN 52. Konv. 1587. aug. fol. 147–150.

³⁴ A középkori birtokigazgatásra l.: *Sinkovics István*: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Budapest, 1933. /Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 8. Szerk.: Domanovszky Sándor/ 6–30.; *Kubinyi A.*: A budai vár udvarbírói hivatala 1458–1541. i. m. 67–96.

gazgatás minden szintjén jelentkeztek, így természetesen az uradalmi igazgatásban is, amelyet a korban tulajdonképpen a helyi igazgatás részeként fogtak fel. A korszakban jelentek meg az első hivatali utasítások, amelyek köre az országos főhivataloktól kezdve fokozatosan kiterjednek a legalsóbb igazgatási feladatokat ellátó tisztségiekig. Az egész folyamatot — a korábbiakhoz képest — széleskörű írásbeliség jellemzi, bevett követelménnyé vált valamennyi jövedelem, bevétel és kiadás pontos adminisztrálása, számadások és ellenszámadások új típusai honosodnak meg, illetve terjednek el.³⁵

A magyarországi uradalom-igazgatás történetének vizsgálatához nélkülözhetetlen a környező Habsburg országok és tartományok uradalmainak vizsgálata, azaz esetleges analógiák keresése. A szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy a magyarországi uradalmi igazgatási rendszerrel leginkább a csehországi birtokok működése mutat számos hasonlóságot,³⁶ míg az osztrák tartományok esetében — tekintettel arra, hogy a legtöbb kamarai uradalom az általunk vizsgált időszakban zálogban volt — alig találni párhuzamot. Az osztrák történetírás a csehországinál kevésbé vette vizsgálat alá a kora újkori uradalmak igazgatását, a fő vizsgálati terület Alsó-Ausztria volt, ahol egy-egy korabeli nagybirtokok gazdálkodását általában — a forrásadottságoknak megfelelően — csak a 17. század közepétől dolgozták fel, az igazgatási rendszert ugyanakkor kevésbé vizsgálták.³⁷

³⁵ A kora újkori hivatalok jellemzőire ld. *Deutsche Verwaltungsgeschichte*. 1. Bd. Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches. Hg.: Jeserich, K. G. A.—Pohl, H.—Unruch, G—Ch. Stuttgart, 1983. 130–142.

³⁶ A csehországi uradalmak igazgatására: *Černý, Václav*: Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dejin v době patrimoniálního velkostatku v XV.–XIX. století [Gazdasági utasítások. A XV.–XIX. századi nagybirtokok gazdálkodásának történeti áttekintése]. Prága, 1930. 5–28.; *Peák, Václav*: Hospodářství a správa komorních panství v Čechách za Maximiliana II. [A csehországi kamarai birtokok igazgatása és gazdálkodása II. Miksa idején]. = Časopis pro dejiny venkova 16. (1929) 50–58., 116–134., 195–216., 279–296.; *Cironisová, Eva*: Vývoj správy romberských panství ve 13.–17. století [A Rosenberg-uradalmak igazgatásának fejlődése a 13. századtól a 17. századig]. = Sborník Archivních prací (SAP) 31. (1981) 1. sz. 105–178.; *Roubic, Antonín*: Správa statku olomouckého (arci)biskupství od 16. století [Az olmützi érseki birtokok igazgatása a 16. századtól]. = SAP 31 (1981) 2. sz. 418–476. A csehországi kora újkori uradalom-igazgatásra vonatkozó szakirodalom feltárásában Thomas Winkelbauer bibliográfiai útmutatására támaszkodtam, segítségéért ezúton mondok köszönetet.

³⁷ Elsősorban az alsó-ausztriai uradalmak igazgatásának fő kérdéseire ld.: *Feigl, Helmuth*: Die niederösterreichische Grundherrschaft. Vom ausgehenden Mittelalter zu den thesianisch-josephinischen Reformen. St. Pölten, 1998.² /Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich, Bd. 16./ 197–230. Az alsó-ausztriai birtokok általános gazdasági helyzetére, bevételeiről és azok megosztásáról: *Knüttler, Herbert*: Nutzen, Renten und Erträge. Struktur und Entwicklung frühneuzeitlicher Feudaleinkommen in Niederösterreich. München–Wien, 1989., illetve *Bastl, Beatrix*: Herrschaftsschätzungen. Materialien zur Einkommens- und Besitzstruktur niederösterreichischer Grundherrschaften, 1550 bis 1750. Wien, 1992. Az ausztriai nagybirtokok igazgatására a 17. században l. *Winkelbauer, Thomas*: Haklich und der Korruption unterworfen. Die Verwaltung der leichtensteinischen Herrschaften und Güter im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Der ganzen Welt ein Lob und Spiegel. Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit*. Hg.: Oberhammer, Evelin. Wien–München, 1990. 86–114. Gazdálkodásról: *Stekl, Hannes*: Ein Fürst hat und bedarf viel Ausgaben und also viel Int-raden. Die Finanzen des Hauses Liechtenstein im 17. Jahrhundert. uo. 64–85. Az általam ismert egyetlen tanulmány, amely ausztriai kamarai birtok igazgatását dolgozza fel, a frankói-kismartoni uradalom igazgatásának 16. század végi 17. század eleji állapotával foglalkozik. Noha a frankói-kismartoni uradalom, mint zálogbirtok ekkoriban Alsó-Ausztria szerves részét képezte, igazgatása lényegében a magyarországi, Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó birtokokéval egyezik meg, leginkább

A királyi Magyarország területén a 16. században, a kamarai igazgatás bevezetésével a kincstári birtokokon megtalálható tisztségviselők megnevezése gyakorlatilag megegyezik a középkorban használatosokkal (*provisor*, *Burggraf*, *Hofrichter* azaz udvarbíró; *officialis*, azaz tiszttartó, lovagtiszt; stb.), azonban az azonos megnevezések mögött lényeges tartalmi változások húzódnak meg.

A középkori birtokigazgatással szemben, a mindkét korszakban megtalálható, azonos elnevezésű, időnként hasonló feladatot ellátó uradalmi tisztviselők a kora újkorban már sokkal összetettebb feladatkört láttak el, mint a más gazdasági-társadalmi viszonyok között működő elődjük. A kamarai birtokok tisztviselői pedig — akik ugyan az uralkodó földesúri tisztjei voltak — már állami hivatalnokoknak tekinthetők, akik nem csupán birtokigazgatási feladatokat láttak el, hanem adott esetben egyéb állami területi-közigazgatási tevékenységet is folytattak: a dika és tizedek adminisztrálásától a harmincadok felügyeletéig. Jellemző, hogy ezen tisztségek viselői között — szemben a többnyire vagyonos nemesek közül kikerülő várkapitányokkal — igen sok ún. litterátust találunk, akik többnyire kismemesi rétegből származtak és iskolázottságuk révén jobban tudtak érvényesülni. (Ezt a litterátus-réteget tekinthetjük a 16. század hivatásos hivatalnokainak, akiket végzettségük alkalmassá tett írásbeli munkával járó teendők ellátására.)³⁸

Fontos szempont a kutatás során az írásbeliség, különösen a számvitel vizsgálata, amelynek színvonala sok mindent elárul a korabeli pénzügyigazgatásról. Az uradalom-igazgatást széleskörű írásbeliség jellemezte, számos udvarbíró, ellenőr, számvevő levelezése maradt fenn, a mindennapi ügyintézés során igen sok nyugta, elismervény, számadás-fogalmazvány, tisztázat és kivonat keletkezett. A Magyarországon általánosan elterjedt ún. egyszerű számvitel már Mohács előtt meghonosodott, az egyik legegyszerűbb módszernek számított.³⁹ A kamarák megkövetelték az egységes rendszerű számadások készítését, erre a célra külön mintákat is kibocsátottak. A Magyarországon ismert legkorábbi fennmaradt számadásminta a Szepesi Kamara udvarbírái és élésmesterei számára 1571-ben készült, és utasítás formájában 1575-től került kibocsátásra.⁴⁰ Az utasításban előírt egyszerű számvitel lényege, hogy valamennyi bevétel- és kiadás-típust külön-külön tartották nyilván, először a bevételeket vették számba, majd az ugyanazon típusú bevételekből tett kiadásokat jegyezték fel. Minden egyes bevétel- és kiadásról rész-

a magyaróráival és a zólyomival mutat sok párhuzamot. Vö. *Bauer, Heidemarie*: Studien zur cameralen Verwaltung am Beispiel der Instruktionen für das Herrschaftspersonal von Forchtenstein und Eisenstadt, 1570–1622. Wien, 1988. /Wien, Univ. Diss./.

³⁸ *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás története i. m. 266–267.

³⁹ A Mohács előtti Magyarországon is ismert és használatos volt a modern számvitel alapelemeit tartalmazó ún. velencei kettős könyvvitel, amely azonban nem honosodott meg. Ennek oka abban keresendő, hogy az egyszerű számvitelhez képest jóval bonyolultabb volt, következésképp magasabb szintű matematikai tudást igényelt. Ezenkívül pedig főként az esztergomi érseki, illetve egri püspöki birtokokon használt könyvviteli rendszert olasz számvevők hozták magukkal és távozásukkal nem maradt követőjük. *Fügedi E.*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása i. m. 115–122.

⁴⁰ „Forma secundum quam provisoires et annonarii in partibus Hungariae superioribus constituti rationes suas disponere debebant a Camera Scepusiensis proposita anno MDLXXI et anno LXXV iuxta instructionem etiam huius copia assignata est.” MOL MKAE 554 Városi és kamarai iratok (E 554 Városi és kam. ir.) Fol. Lat. 953. fol. 40–49.

letes ún. *parcialis regestum*-ot vezettek, amelyben napra pontosan rögzítették a gazdasági eseményeket. Ezeket a részletes számadásokat havonta, negyedévente vagy pedig évente kivonatolták, az így elkészült kivonatos számadásokat *regestum*-nak, vagy *extractus*-nak nevezték. A kivonatos számadásokban általában az egyes tételeknél utaltak az azt részletesen tartalmazó parciális számadásra. A kiadásoknál mindig fel kellett tüntetni az illető tételről kapott nyugtát, amelyet az állított ki, aki az adott kiadásból részesült. Az udvarbíró által vezetett számadások és kivonatok mellett (amelynek elkészültében általában az udvarbírónak beosztott számvevő működött közre) az ellenőrök külön számadást vezettek (ezek voltak az ellen-számadások) az összes bevételről és kiadásról. Az udvarbírók működését az általuk, illetve az ellenőreik által benyújtott számadások alapján a kamarák számvevősége ellenőrizte.⁴¹

A kamarák szerepe a végvárok uradalmainak igazgatásában

A fent részletezett kincstári birtokok és üresedésben lévő egyházi javak kezelésében az uralkodó kamarái voltak illetékesek. Elvileg az összes magyarországi birtok esetében a Magyar Kamara lett volna illetékes, azonban csakúgy mint más jövedelmi ágak esetében a gyakorlatban osztoznia kellett az Alsó-ausztriai Kamarával, illetve 1567-től a Szepesi Kamarával.

A Szepesi Kamara tulajdonképpeni fő feladata, legfőbb rendeltetése — ahogy ezt a királyi utasítások is hangsúlyozták — a török elleni védelem anyagi alapjainak biztosítása és a katonaság ellátása volt, melynek alapját a végvárok körül fekvő birtokok szolgáltatták. Éppen ezért a Szepesi Kamara működésének homlokterében a kincstári uradalmak számának gyarapítása, azok gazdálkodásának szigorú ellenőrzésére és az onnan befolyó jövedelmek növelése állt. A Szepesi Kamara kezelésében a 16. század folyamán az alábbi felső-magyarországi várak és uradalmak voltak: Eger, Tokaj, Szatmár, Kálló, Krasznahorka, Putnok, Sárospatak, Szádvár, Balog, Murány, Sáros, Munkács.⁴²

⁴¹ A 16. századi magyarországi gazdasági írásbeliségről, valamint a könyvvitelről, különös tekintettel az uradalmi számadásokra alig látott napvilágot számottevő publikáció. A 17. századi gazdasági írásbeliségre ld. *Ila Bálint*: A írásbeliség szerepe a XVII. századi gazdasági igazgatásban, LK 24 (1946) 27–46. Vö. még: *Tóth István György*: Mivelhogy magad írást nem tudsz Az írás térhódítása a művelődésben a kora újori Magyarországon. Budapest, 1996. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17./ *Uő.*: Alfabetizáció és birtokigazgatás (16–18. század). In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk.: Á. Varga László. h. n. 1995. /Rendi társadalom – Polgári társadalom. Supplementum/ 247–252. (Főként 17. századi példák.) A közép- ill. kora újkori nyugat-európai könyvvitelre ld. *Lichtnegel, Joseph Calasanz*: Geschichte der Entwicklung des österreichischen Rechnungs- und Controlwesens. Graz, 1872.; *Brown, R.*: A history of accounting and accountants. Edinburgh, 1905. 93–123.; *Penndorf, Balduin*: Geschichte der Buchhaltung in Deutschland. Leipzig, 1913. [Frankfurt am M., 1966.] 40–46.; *Ricker, Manfred*: Beiträge zur älteren Geschichte der Buchhaltung. In: *Schiele, Hartmut-Ricker, Manfred*: Betriebswirtschaftliche Aufschlüsse aus der Fuggerzeit. Berlin, 1967. 111–218.; *Harnisch, Hartmut*: Rechnungen und Taxationen. Quellenkundliche Betrachtungen zu einer Untersuchung der Feudalrente — vornemlich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. = Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 6. (1982) 337–370.; illetve *Deutsche Verwaltungsgeschichte* i. m. 136–139.

⁴² *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi kamarák i. m. 39–42.; *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás története i. m. 147–203. *Szűcs Jenő*: Szepesi kamarai levéltár i. m. 34–36.

Az Alsó-ausztriai Kamara viszont a — fentebb már részletezett — királyi magánuradalmakat igazgatta, de esetenként — nyilván célszerűségi okokból — néhány dunántúli birtok kezelésében is illetékes volt (Magyaróvár, Komárom, Zólyom, illetve Kanizsa).

A Magyar Kamara, amely 1549-ig gyakorlatilag az összes királyi birtokot egymaga kezelte fokozatosan „vesztette” el birtokait, hiszen a megmaradt csonka illetékességi területén (azaz lényegében Alsó-Magyarországon és a Dunántúlon) fekvő birtokok kerültek elsősorban elzálogosításra, eladásra (pl. Árva, Bajmóc, Trencsén, Borostyánkő, Csábrág, Hriccsó és Biccse, Szepesvár), illetve kerültek török kézre (pl. Szigetvár). A Magyar Kamara így az 1560-as évek végére néhány, nem túl jelentős birtokkal rendelkező uradalomban volt illetékes (pl. Likava), szerepe csak akkor vált jelentőssé, amikor az üresedésben lévő egyházi javak igazgatását látta el.

Uradalmak igazgatási rendszere, tisztviselők

Mohácstól az 1550-es évekig

A Mohács utáni évtizedekből még viszonylag kevés adat maradt fenn az egyes várak, uradalmak igazgatását és gazdálkodását illetően, amely témára vonatkozóan elsősorban a missilis-anyagokból és a kevés fennmaradt, többnyire kivonatos számadásokból nyerhetünk vázlatos képet.

A királyi kézen lévő — ekkor még csekély számú — uradalmak között egyedül Komárom várának maradtak fenn számadásai a Mohács utáni évekből. A komáromi vár 1528–1529. évi számadásai alapján az uradalom valamennyi katonai és gazdasági tevékenységét a vár kapitánya, Andreas Görtschacher irányította, ő kezelte az uradalom valamennyi jövedelmét és szedette be a vár számára az uradalomból a dikát is, valamint rövid idejű kapitánysága valamennyi bevételéről és kiadásáról maga számolt el az uralkodó felé.⁴³

Bár a Mohács utáni két évtizedben még nem tartoztak a királyi uradalmak közé, érdemes szemügyre venni Mária királyné birtokainak igazgatását, amelyek közül Zólyom esetében kivonatos számadások, míg Magyaróvár esetében parciális regesztumok maradtak fenn, emellett a jelentős mennyiségű missilis anyagot is megemlíthetjük.⁴⁴ Mária királyné uradalmainak igazgatási szervezete ezekben az évtizedekben megegyezik a Mohács előtti birtokigazgatási szisztémával: familiárisok igazgatják a birtokokat. Zólyom és Magyaróvár esetében igen előkelő familiárisok állnak kapitányokként a vár és a birtok valamint a megyék élén, akik a királyné nevében kormányozzák azokat. Ezeken a birtokokon már az 1530-as évektől találunk a kapitányok (*Hauptmann*) mellett ellenőröket (*Gegenschreiber*) is, akik a kapitányok által tett kiadásokat és bevételeket ellenőrizték. Mária ki-

⁴³ ÖStA HKA VUG 46B fol. 52–82. Andreas Görtschacher nem túl sikeres komáromi kapitányságára ld.: *Takáts Sándor*: Hogyan ostromolta a komáromi bírót 20.000 török. In: *Uő.*: A régi Magyarország jókedve. Második kiad. Budapest, [1929] 119–123.

⁴⁴ ÖStA Haus-, Hof und Staatsarchiv (HHStA) Belgien Manuscrit Divers. No. 3741–3743. (Magyaróvár: kivonatos számadások 1532–1548, parciális regesztumok 1536–1547); No. 3740: (Zólyom, kivonatos számadások: 1542–1543, 1546–1547).

rállyné kiterjedt familiárisi és birtokigazgatási rendszere magas szintű adminisztrációt látott el, így például az akkor már Brüsszelben helytartóskodó királyné Magyarországról származó, nem csekély — az 1540-es évek közepén akár évi 50.000 rajnai forintra rúgó — jövedelmeit külön Bécsben székelő pénztáros adminisztrálta⁴⁵, az egyes uradalmak kapitányai által benyújtott számadásokat pedig a királyné titkárai ellenőrizték és ellenjegyezték.⁴⁶ A Mária királyné birtokain meghonosított igazgatási rendszer — amely az 1530–40-es években talán jobban volt kiépítve és hatékonyabban működött, mint az I. Ferdinánd által létrehozott, de ekkor még „gyerekcipőben” járó kamarai igazgatás —, a birtokok 1548 utáni királyi kézbe vétele után is fennmaradt, több helyen Mária familiárisait is átvették. A struktúra továbbélését is mutatja, hogy a 16. század folyamán mind a magyaróvári, mind a zólyomi kapitányok, akik egyúttal az uradalom igazgatását is ellátták, ugyanolyan típusú és formailag azonos utasításokat kaptak az uralkodótól, mint Mária királyné familiárisai. Ez a tény azért is különös figyelmet érdemel, mert az 1540-es évek előtti időszakból nem is ismerünk kamarai uradalmi utasítást, az alább részletezendő kamarai igazgatású birtokokon működő prefektusok és provizorok pedig más típusú utasításokat kaptak.⁴⁷ A két vár némileg eltérő módon, de részét képezte a későbbiek során kiépülő végvárrendszernek: Zólyom már az 1550-es évektől kezdve végvárnak számított, míg Magyaróvár csak a század végétől válik a győri végvidék erődjévé.⁴⁸

A kamarai és kamarai kezelésű birtokok igazgatása a 16. század közepétől

A század közepén kiépülő végvárrendszer kamarai kezelésben lévő váraiban a kezdeti időszakban általában két várnagyot vagy kapitányt találunk, akik közül az egyik egyben a vár udvarbírája is. Ennek a rendszernek az előképe a Mohács előtti idősakra vezethető vissza, ti. igen gyakran töltötte be a várnagyi (castellanus) és udvarbírói (provisor, Burggraf⁴⁹, Hofrichter) posztot ugyanazon személy,

⁴⁵ ÖStA HHStA Belgien Manuscrit Divers. No. 3739. Wolfgang Kremer, Mária királyné Bécsben székelő pénztárosának (Einnehmer Königin Maria in Wien) kimutatásai 1542–1550.

⁴⁶ Így például Ulrich Freiherr von Eizing magyaróvári kapitány és Andreas Sars helyettes ellenőr (Substituierter Gegenschreiber) által 1536–1542 között készített számadásokat Georg Krabath, a királyné titkára vizsgálta át és készített róluk éves ún. ellenszámadásokat 1543-ban. ÖStA HHStA Belgien Manuscrit Divers. No.3742.

⁴⁷ Fennmaradt Mária királyné Bestallungja Ulrich von Eizing magyaróvári kapitány és mosoni főispán (1537. december 23.), valamint Jacob von Stamp zólyomi kapitány és főispán (1537. december 23.) részére. ÖStA HHStA Belgien Manuscrit Divers. No. 3737. Mind a két Bestallung, illetve reverzális szövegének szerkezete megegyezik a későbbi kapitányokéival, pl. Elias Ratwitz magyaróvári (1566. április 30.) és Majtényi László zólyomi (1588. március 17.) kapitányokéival. ÖStA HKA VUG 52A fol. 271–286.; 52B fol. 859–867. Az igazgatási kontinuitás is bizonyítja, hogy a két uradalmat, amelyek az Alsó-ausztriai Kamara alá tartoztak, az uralkodó saját, királyi birtokaként kezelte és nem tartoztak a többi kamarai birtokhoz.

⁴⁸ Magyaróvár védelmi szerepe különösen 1594–1598. között volt jelentős, amikor Győr ideiglenesen török kézre került. *Pálffy Géza: A császárváros védelmében* i. m. 214–220.

⁴⁹ A Burggraf szó a középkorban a várnagy tisztségét jelentette. Ebben a jelentésben esetenként Mohács után is előfordul, azonban különösen a kamarai, ezen belül is az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alá tartozó uradalmakon (pl. Komáromban) a Burggraf egyértelműen az udvarbíró tisztségét jelöli. Ld. *Kenyeres I.: A trencsényi várbirtok igazgatása* i. m. 135.

illetve gyakran találunk egy várban egy időben két várnagyot, akik közül az egyik egyben a vár udvarbírája is. Ezt a szisztémát találjuk a végvárrendszer kiépülésének kezdetén, az 1540-es évek végén több várban is pl. Egerben, Szolnokon, Léván, Csábrágban, Szigetváron is.

Amennyiben a kapitány vagy várnagy egyben udvarbíró is volt, tehát mind a gazdasági, mind pedig a katonai irányítás egy kézben összpontosult, akkor a forrásokban többnyire prefektusként⁵⁰ fordulnak elő. A kisebb várakban többnyire csak egy kapitány vagy várnagy működött, aki egyben udvarbíró is volt.

Ez a rendszer azonban a kamarai igazgatásnak az 1550-es évek végén, az 1560-as évek elején történt megszilárdulása idején már idejétmúltnak volt tekinthető. Ez az az időszak, amikor egyre inkább szétválik a gazdasági és katonai igazgatás rendszere, és ez a szétválás a Haditanács 1556-ban történt felállítása után végképp markánsná vált. Az uradalmak kezelése, a gazdálkodás irányítása és a számvitel külön szakértelmet követelt meg, emellett jelen volt a működés ellenőrzésére való igény is. Az egyes várak kapitányai a Haditanácsnak voltak alárendelve (illetve a végvidéki főkapitánynak), így — különösen az egy vár két kapitány rendszer megszüntetése idején — a kapitánynak a kamara szemszögéből nézve túlzott hatalma volt a birtok felett, amit könnyen visszaélésre is felhasználhatott. Ezen a helyzeten az esetenként kiküldött ellenőr (contrascriba) sem segíthetett, mivel ki volt szolgáltatva a kapitány fegyveres erejének. Ezenkívül egy tisztségviselő kettős alárendeltsége mindenkor problémák forrása lehetett. A várak gazdasági ügyvitelét ellenőrizni kívánó kamarának éppen ezért saját igazgatási rendszerre volt szüksége, olyan jövedelemkezelőkre, akik közvetlenül és kizárólag a kamara alá tartoztak és akinek munkájába, hatáskörébe a kapitányok nem avatkozhattak be, és akik felett a kamarák ténylegesen gyakorolhatták felügyeleti és ellenőrzési jogaikat. A szakszerűsödés, valamint a jobb ellenőrizhetőség érdekében történt meg a kapitányi és az udvarbírói tisztségek elkülönítése. Nyilvánvalóan más-más szakértelmet kívánt a két feladat, az előbbinél a katonai ismeretek, míg az utóbbinál a gazdasági, pénzügyigazgatási és jogi ismeretek voltak meghatározók. Ez a szétválás már az 1550-es évek elején megkezdődött, amikor a várakba olyan kapitányokat neveztek ki, akiknek nem volt beleszólásuk a birtok ügyeinek intézésébe, erre a feladatra pedig külön udvarbírókat küldtek ki, aki független volt a katonai hatóságoktól és közvetlenül a kamara, illetve az uralkodó alá kerültek.⁵¹

A kamara által kinevezett udvarbírók utasításai a 16. század közepétől kezdve az udvarbírók hatáskörét és feladatait a számukra kiadott utasítások tartalmazták. Az első kamarai utasítások⁵² csak az 1540-es évek végéről maradtak ránk,

⁵⁰ A prefektus kifejezés használatáról ld. alább az Eger várának igazgatásáról írottakat.

⁵¹ Jó példa erre Ferdinándnak a Magyar Kamarához 1552. július 1-jén intézett levele, melyben tájékoztatta őket, hogy az eddigi csábrági kapitány, Krusics Gáspár helyére Palinay Pált nevezte ki. Az uralkodó felszólította a kamarát, hogy nevezzenek ki egy alkalmas személyt provizornak, aki a jövőben, ahogy Magyarországon más várakban szokásos, maga kezeli a vár jövedelemeit, nem pedig kizárólag a kapitány, ahogy az korábban volt. „Similiterque curetis omnimodo, ut istuc quispiam habilis et idoneus provisor quoque assignetur et ordinetur, qui proventuum ac redituum curam gesturus sit, quo imposterum Arx illa, non ut prius per solum capitaneum, sed etiam per provisorum (ut alibi in omnibus arcibus in Hungaria fieri solet) provideatur.” ÖStA HKA GB Ung. Bd. 388. fol. 65.

⁵² Igen nagy számban maradtak fenn udvarbírói és egyéb uradalmi utasítások a 16. század közepétől kezdve. A szakirodalom mindeddig — elsősorban a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében

ezek még meglehetősen szűken szabták meg az udvarbíró feladatait, azonban a kamarai tapasztalatok gyarapodásával egyre inkább bővültek a feladatkörök és a kamara igyekezett az udvarbírók tevékenységét mind jobban függetleníteni a katonai vezetéstől.

Az átállás nem volt zökkenőmentes, hiszen a várak élelemellátása nagy mértékben az uradalmakból befolyó jövedelmeken nyugodott, így korábban a katonaság és az uradalom élén egyszerre álló várnagy vagy kapitány már nem gondoskodhatott „saját szakállára” a jövedelmek beszédéséről, a katonaság ellátásáról. Az udvarbírói és kapitányi utasításokban ugyan igyekeztek szétválasztani a kapitányi és az udvarbírói teendőket, azaz a hadi és gazdasági funkciókat, azonban ez a gyakorlatban nemigen sikerült és rengeteg feszültség, vita és hatásköri összetűzés fordult elő. A kapitányok rendszerint maguk kívántak az uradalom jövedelmei felett rendelkezni, és az udvarbírók tevékenységi körét igyekeztek korlátozni, amihez fegyveres erejük jelentett alapot.⁵³ Az udvarbíró ugyanakkor rendszerint igényelte is a katonai segítséget, pl. a hódoltság falvak megadóztatásában, az állami (tized- és dika) jövedelmek beszédésénél. A problémákra több helyen úgy reagáltak, hogy újfent összevonták a két funkciót és újból prefektus került a vár élére: pl. 1557–58-ban, a nevezetes várvizsgálat nyomán a bizottság javaslatára Trencsénben, Murányban és Sárosban is egyesítették a tisztségeket.⁵⁴ A kettős gazdasági-katonai igazgatás (egymás mellé rendelt kapitány és udvarbíró) azonban az egész korszakban jellemzővé vált.

A század második felében, az 1570-es évek végétől egyes helyeken, különösen a nagyobb várak élén már olyan kapitányokat, adott esetben főkapitányokat is találunk, akik prefektusi, vagy inkább adminisztrátori minőségükben az uradalom élén álltak, de mellettük találunk udvarbírókat is. Ebben az esetben a kapitánynak alárendeltje volt az udvarbíró. Az ilyen uradalmak esetében, mint az alábbiakban látni fogjuk, feltétlenül szükség volt az udvarbíró tisztségére is, aki a bonyolult gazdaságirányítási és adminisztrációs ügyeket intézte, de már mint a kapitánynak alárendelt gazdasági tisztviselő.

Külön kategóriát képez a végvárhoz tartozó uradalomnak a vár kapitányának történő átengedése (*in Bestand verlassen*). A rendszer lényege, amelyet ne-

és a Történelmi Tárban — a századfordulón publikált udvarbírói, prefektusi utasításokra támaszkodott. Ezeket az utasításokat azonban rendszertelenül publikálták, alig találni közöttük a szempontunkból fontos, a végvárak gazdálkodásában közreműködő tisztek számára, többnyire a kamarák által kiadott utasításokat, hanem elsősorban a szétszórtan fennmaradt magánföldesúri utasításokból publikáltak, többnyire a 17. századból. Ezekből az utasításokból — tekintettel a kamarai és magánföldesúri igazgatás eltérő voltjára és fejlettségi szintjére — a 16. századi végvárak gazdálkodásának irányításáról csak torz képet kaphatunk. A fenti okok vezettek arra az elhatározásra, hogy feltétlenül szükséges a legfontosabb 16. századi uradalmi utasítások publikálása. A tervezett forráskiadvány XVI. századi uradalmi utasítások címmel prefektusi, udvarbírói, ellenőri és élésmesteri utasításokat fog tartalmazni, előreláthatólag 2001. őszén jelenik meg. A modern forráskiadás példájára ld. a temesvári udvarbíró 1552. évi utasítását. *Kenyeres I.*: A temesvári udvarbíró utasítása i. m. 125–148.

⁵³ A trencsényi uradalom esetében a hírhedt Christoph Görtschacher trencsényi kapitány és az udvarbírák — közöttük Thomas Prandorffer — közötti vitákról és összetűzésekről részletesen ld. *Kenyeres I.*: A trencsényi várbirtok igazgatása i. m. 128–132.

⁵⁴ *Kenyeres I.*: A trencsényi várbirtok igazgatása i. m. 133. Az 1557/58-as várvizsgálat jelentését ld. *Illésy János*: Várvizsgálatok 1557/58-ban. = HK 7. (1894) 57–95., 216–241.

vezhetünk egyfajta „bérleti rendszernek” is, abban állt, hogy a kapitány magára vállalta a várbeli katonaság zsoldjának (vagy egy részének) kifizetését, és/vagy bérleti díj fizetését, cserébe megkapta számadási kötelezettség nélkül a várhoz tartozó uradalom bevételeit. Ez a rendszer, amelyet az 1570-es évek végén kísérletképpen vezettek be, természetesen nem vezethetett eredményre, hiszen a birtokok többsége nem is fedezhette volna a katonaság teljes zsoldköltségét, a várkapitányok „gazdálkodása” pedig a birtokok irracionális mértékű kizsigereléséhez, pusztításához vezetett volna.

A kincstári tulajdonban lévő birtokok igazgatási rendszeréhez képest az ideiglenesen kamarai kezelésben lévő *egyházi javak igazgatása* eltérő módon történt. Minden bizonnyal a már Mohács előtt legjobban kiépített egyházi birtokigazgatási struktúra indokolt fenntartása, valamint az egyházzal való konfliktusok elkerülése érdekében szinte minden üresedésben lévő egyházi birtok esetében a kamarák érintetlenül hagyták a korábbi rendszert, csupán a maguk tisztviselőit helyezték a fontosabb pozíciókba. Az egyházi birtokok igazgatása korántsem volt egységes, általában a nagyobb birtokállománnyal rendelkező egyházfők jövedelem-kezelőket, adminisztrátorokat (*administrator bonorum et proventuum* (*Archi*)*episcopatus*) neveztek ki, akik valamennyi birtok ügyeit intézték, szemben a kamarai birtokigazgatással, ahol minden uradalmat önálló, külön egységként kezeltek. A fenti rendszerre legjobb példa az esztergomi érseki birtokok igazgatása, amely birtok-komplexum teljes egészében Oláh- majd Érsekújvár fenntartását volt hivatva ellátni. Természetesen egyházi birtokok igazgatásában is résztvettek prefektusok ill. provizorok, így például a győri püspökség két központi birtokát (Szombathely és Várkesző) egy-egy prefektus (udvarbíró és várnagy egy személyben) kezelte, a nyitrai püspökség birtokigazgatását is — legalábbis üresedés idején — provizor látta el. Az egyházi birtokigazgatás sajátosságai közé tartozott, hogy az érseki vagy püspöki székhelyen, szinte minden esetben külön udvarbíró alkalmazzák (az érseki, vagy püspöki ház udvarbírája megnevezéssel), akinek a fő feladata az volt, hogy az egyházi birtok jövedelmeiből az adminisztrátortól, vagy a prefektusoktól, udvarbíráktól befolyt, esetleg külön e célra elkülönített, az egyházi udvartartás költségeire átutalt jövedelmeket kezelje és az egyházfő udvartartását ellássa.

Az eltérő igazgatási rendszerek sajátosságai néhány első vonalbeli, váruralommal rendelkező végvár gazdasági-adminisztrációs szervezetének felvázolásával tehető szemléletesebbé.

Eger

Tekintsük át a fentiek közül Eger katonai és gazdasági irányításának rendszerét, amely Sugár István publikációi révén a leginkább feltártnak tekinthető.⁵⁵ Az egri püspöki uradalom kiterjedését tekintve vetekedett az esztergomi érseki birtokokéval, jövedelme pedig meghaladta azokét. A püspöki birtokokhoz az 1558-ban készült urbárium szerint Eger városán kívül mintegy 39 birtok tartozott. Szintén az egri püspöki birtokokhoz tartozott a szarvaskői várbirtok 6 településsel,

⁵⁵ Vö. Sugár István valamennyi idézett művével, főként *Sugár I.: Az egri vár gazdasági szervezete* i. m (1993–94).

a század közepén pedig a bélháromkúti ciszterci apátság 7 birtokát is a püspöki birtokokhoz csatolták. Az 1550-es évek közepétől az egri vár fenntartására utalták a Kis- és a Nagykunság valamint a Jászság területét is. Az így megnagyobbodott egri várbirtok valóban a korszak legjelentősebb uradalmainak egyike volt, még akkor is, ha a század utolsó évtizedeire az egykor igen kiterjedt birtokok közül már csak alig néhány adózott az egri várnak.⁵⁶ Egyes kimutatások és számítások szerint, mint ahogy azt majd a várbirtokok bevételeinek összehasonlításánál látni fogjuk, az uradalom jövedelmeinek nagysága a 16. század második felében a végvárrendszerben elhelyezkedő uradalmak közül a legjelentősebb volt.

Az egri uradalom speciális jogi helyzete hívta létre azt az összetett katonai- és gazdasági irányítási rendszert, amely a vár királyi átvételétől az egri püspöknek a vár bevételeiről történt lemondásáig tartott (1548–1563). A Perényiektől átvett vár és uradalom jogilag az egri püspök birtokát képezte, azonban a tényleges helyzetnek megfelelően a püspök kénytelen volt elismerni a királyi katonaság jelenlétét a várban, ennek következtében történt az a nevezetes megállapodás (1548), miszerint az uradalom bevételeit harmadolják, ebből egy-egy harmadot a várbeli katonaság zsoldjára, illetve a vár erősítésére kellett fordítani, míg a harmadik harmad az egri püspököt illette meg. A speciális helyzet ellenére az uradalom és a vár továbbra is a püspök tulajdonát képezte, az azokon működő tisztviselők hűséggel és engedelmességgel tartoztak neki, és kinevezésüket is tőle kellett elnyerniük. Az uralkodó a várban állomásozó királyi katonaság élén álló várnagyokat nevezte ki, akiknek nemcsak neki, hanem a püspöknek is esküt kellett tenniük. Ezek a tisztek tehát egyszerre voltak az uralkodó és a püspök (állami és földesúri) tisztjei.

A vár királyi kézbe történt átvétele után (1548) Dobó István lett az egyik, Zay Ferenc a másik várnagy, azaz castellanus, de Dobó volt egyben az udvarbíró is (*castellanus et provisor seu praefectus*).⁵⁷ Dobó provizori minőségében I. Ferdinándtól és Oláh Miklóstól külön utasítást kapott, ebből látszik, hogy a két funkciót élesen elhatárolták egymástól. Dobó udvarbírói funkciójában kezelte az egri püspökség jövedelmeit. Mint udvarbíró elsősorban a püspöktől függött, mint várnagy pedig egyaránt függött az uralkodótól és a püspöktől. A kettőséget jelzi, hogy a

⁵⁶ Az 1558. évi urbárium adatait ld. *Maksay F.*: Urbáriumok i. m. 695–720. Vö. még 136. és 137. jgyz. Az egri vártartomány birtokainak fogyatkozására ld. *Rúzsás L.*: Az egri vár gazdálkodása i. m. 58–67.

⁵⁷ I. Ferdinánd és Oláh Miklós egri püspök utasítása Dobó István praefectus és Zay Ferenc castellanus számára. Breslau, 1546. április 16. MOL MKA E 136 Diversae instructiones (E 136 Div. instr.) Irr. 6 t. No. 23. fol. 20–23.; I. Ferdinánd és Oláh Miklós egri püspök utasítása Dobó István egri várnagy számára az általa viselt udvarbírói hivatalra. Breslau, 1546. április 16. MOL E 136 Div. instr. Irr. 6 t. No. 22. fol. 25–26. Ezeket az utasításokat, amelyek Magyarországon a legkorábbiak közé tartoznak, minden bizonnyal nem bocsátották ki ténylegesen a fenti időpontokban, mivel Eger 1548 augusztusáig a Perényi család kezén volt. A vár átvételének elhúzóásával magyarázhatjuk, hogy 1547. október 1-jén az uralkodó újabb, immáron összevont utasítást adott ki számukra, melyben Dobó szerepel első helyen provizorként és Zay másodikként, mint várnagy. MOL E 136 Div. instr. Irr. 6 t. no. 17. fol. 36–38. A vár tényleges átvétele után, 1549. január 1-én Oláh Miklós egri püspök is adott ki utasítást Dobónak és Zaynak. Előbbinek külön utasítást adott az egri püspöki javak provizori tisztere, míg egy külön utasítást a várnagyoknak, azaz Dobónak és Zaynak. MOL E 136 Div. instr. Irr. 6 t. no. 17. fol. 33–34. és fol. 34–35. Eger átvételére és az idézett utasítások elemzésére ld. *Sugár István*: Miként jutott az egri püspöki vár Habsburg Ferdinánd kezébe? i. m.

fennmaradt eszközövek szerint Dobó utódai, mint udvarbírók kizárólag a püspöknek esküdtek fel, mint várnagy pedig mind a királynak mind pedig a püspöknek.

A későbbiek folyamán, amíg a püspök le nem mondott az őt illető egyhármadról (1563) a mindenkori két várnagy közül az egyik egyben a püspöki uradalom udvarbírája is volt egy személyben. Sugár István ezt a személyt első-, vagy provizor-várnagnak, illetve egyszerűen provizornak nevezi, felhívva rá a figyelmet, miszerint a tisztségek megnevezésében semminemű rendszer nem mutatható ki.⁵⁸ Véleményem szerint célszerűbb a korszakban használatos megnevezést, a *prefektust* használni a tisztségre, miután legtöbbször, más várakban is, amennyiben a kapitány (várnagy) egyben udvarbíró is volt, akkor ezt a megnevezést használták a két funkció együttes megnevezésére. Az elnevezések látszólagos keveredését az okozza, hogy ugyanazon személyt egyszer várnagnak, kapitánynak, időnként pedig udvarbírónak vagy prefektusnak titulálták — attól függően, hogy éppen melyik feladatkörében járt el. A korszakban általános — a még nem rögzült szisztéma miatt jelentkező — a különböző hivatali megszólításokban mutatkozó szükségszerű bizonytalanságok ellenére is megfigyelhető, hogy amennyiben pl. a kamara a prefektusnak, mint udvarbírónak ír, akkor a *'provisor'* megszólítás járt, amennyiben katonai funkciójában kerül megszólításra, gyakoribb a *'capitaneus'* vagy *'castellanus'* megnevezés, míg a *'praefektus'* megszólítás tűnik a legáltalánosabbnak, jelezve azt is, hogy egy ilyen tisztséget viselő személy igen gyakran jár el egyszerre mindkét funkciójában.

Az egri vár másik várnagya, aki az utasítások szerint egyenrangú volt az udvarbíró-várnaggal, azaz a prefektussal, és akit Sugár másodvárnagnak nevezett (*castellanus, castellanus et capitaneus*) nem szólhatott bele a birtokigazgatási és gazdálkodási kérdésekbe. Azt a tényt, miszerint a prefektus egyszerre töltött be két funkciót (várparancsnok és udvarbíró) és ezt a két funkciót élesen el is határolták egymástól, jelzi az is, hogy az egri prefektusnak két helyettese volt: udvarbírói minőségében az aludvarbíró (*viceprovisor*), míg várnagyi funkciójában az egyik alvárnagy (*vicecastellanus*) helyettesítette. A két helyettes egymás hatáskörébe nem avatkozhatott. A másodvárnagnak szintén volt alvárnagya, tehát a két vezető tisztnak összesen három helyettese volt: két alvárnagy és egy aludvarbíró.

A kamarai felügyeletet és ellenőrzést a király által kinevezett *ellenőr* (*contrascriba*) volt hivatva betölteni, aki — szemben az előbbiekkal, akik egyaránt voltak állami (királyi) és földesúri (püspöki) tisztek is — már kimondottan állami tisztségviselőnek számított. Az egri speciális jogi helyzet a magyarázata, hogy az ellenőr nem pusztán a provizor (azaz a prefektus udvarbírói) tevékenységét kellett ellenőriznie, hanem több olyan funkciót is ellátott, amelyek más várakban az udvarbírók feladatai közé tartoztak, így ő kezelte a várhoz rendelt állami jövedelmeket, az ő alárendeltje volt a kulcsár is, neki kellett az egyik legnagyobb haszonvételt, a borkimérést is felügyelnie (Egerben ebben az időszakban sem a provizor (!), sem a másik várnagy nem mérethetett ki bort.) Ennek oka nyilvánvalóan

⁵⁸ Az udvarbíró idegen nyelvű elnevezésének korabeli ingadozásáról és annak okairól ld. *Kenyeres I.*: A trencsényi várbirtok igazgatása i. m. 135. 15. jgyz.

az volt, hogy a király (azaz a kamara) kizárólag az ellenőr személyén keresztül bírt befolyással a birtok ügyeit illetően.

A prefektus, illetve az aludvarbíró beosztottja volt a *számvevő* (*rationista*), akit minden bizonnyal a püspök állított 1558-ig. Az ő feladatát utasításokból nem ismerjük, feltehetően a provizort tehermentesítette a számvitelben, feladata főleg a különböző részszámadások elkészítése lehetett.

1558-ban — minden bizonnyal Verancsics püspök hathatós közreműködésével — lényeges változás következett be a birtokigazgatás szervezetében. A korábbi királyi ellenőr tisztsége megszűnt, szerepét a számvevő (*rationista*) vette át, akit ezentúl a király nevezett ki és lényegében véve a korábbi ellenőrrel megegyező hatáskörrel bírt.⁵⁹ A változtatás oka ez ideig nem ismert, azt azonban tudjuk, hogy a korszakban a két tisztviselői megnevezés: *contrascriba* és *rationista*, gyakorlatilag szinonimája volt egymásnak. A lényeg mindig az volt, hogy az illető tisztviselőt, akinek az elsőrendű feladata az volt, hogy az udvarbíró, vagy a prefektust ellenőrizze, milyen hatáskörrel ruházták fel. Ezzel magyarázható, hogy pl. Egerben egy időben a királyi számvevő (aki egyben az ellenőr volt) mellett továbbra is működött — igaz rövid ideig — püspöki számvevő is, akinek hatásköre nyilvánvalóan nem terjedt ki a korábbi királyi ellenőrére.

1563-tól, amikor a püspök lemondott az őt illető harmadról, lényegesen megváltozott a fenti struktúra. Ezentúl a vár élén már csak egy kapitány állt, akit ettől kezdve főkapitánynak titulálnak. Immáron kizárólag az uralkodó nevezte ki a főkapitányt, aki csak az uralkodónak esküdött fel, a püspöknek többé már nem. Az egri vár igazgatásának 1563 utáni történetét további kutatásoknak kell tisztázniuk, annyi bizonyos, hogy a főkapitánynak ezentúl jóval szélesebb hatásköre volt várnagy-elődjeinél.⁶⁰

Az 1564 márciusában a várat átvevő Mágóchy Gáspár főkapitánynak a birtokigazgatásba elvileg nem volt beleszólása⁶¹, amelynek ügyeit a Magyar, illetve

⁵⁹ Sugár szerint Peliny Gábor ellenőr 1558. február 28-ig szolgált, de 1559. [nyilván elírás 1558 helyett] március 1-től nincsen betöltve az állás és 1560-tól egyszerre két számvevő szerepel és ezek közül a királyi számvevő felelt meg a korábbi ellenőrnek. A számvevőknél, akiket 1548-tól 1562-ig bezárólag sorol fel név szerint, az első számvevői utasítást Sukán János kapta 1558. január 14-én, és hivatalát március 1-től töltötte be, tehát pontosan Pelinyt váltotta hivatalában. A Sukán-nak kiadott számvevői utasítás tartalmilag megegyezik a Guttay Péternek 1550-ben és Pelinynek 1554-ben adott ellenőri utasításokkal. Egyébként a fent említett Peliny 1562–63-ban ismét Egerben szolgált, mégpedig a korábbi, ellenőri munkakörének megfelelő, azonban immáron számvevőnek átkerestelt funkcióban. Vö.: *Sugár I.*: Az egri vár gazdasági szervezete i. m (1993–94) 82–90. ill. az idézett utasítások: I. Ferdinánd utasítása Guttay Péter egri *contrascriba* részére, 1550. júl. 1. MOL E 136. Div. instr. 4. köt. 56–65.; I. Ferdinánd utasítása Peliny Gábor egri *contrascriba* számára, 1554. júl. 8. MOL E 136 Div. instr. 3. köt. 137–144. A Magyar Kamara utasítása Sukán János egri *rationista* részére, 1558. január 14. MOL E 136. 2. köt. 109–123.

⁶⁰ Az egri vár 1563 és 1596 közötti igazgatására ld. *Szabó János Győző*: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza. = *Egri Vár Híradója* 17. (1982) 5–33.

⁶¹ Vö. Mágócsy Gáspár egri kapitány (*capitaneus*) utasítása, 1563. december 10. 2. pont.: „Hanc ipsam arcem, eiusque pertinentias et redditus absque speciali permissione nostra nemini quovis modo cedat [ti. a kapitány]” Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Közük: Szalay László és Wenzel Gusztáv. IX. köt. Pest, 1870. /Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XX. Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. Írók XX. köt./ No. XIV. 40.

1567-től pedig a Szepesi Kamara által kinevezett udvarbíró intézte (1564–66 Sukán János, majd 1566–67-ben Fejérvári János az udvarbíró).

Úgy tűnik, hogy az 1560-as évek végétől a főkapitányokat megbízták az uradalom kezelésével. Ez történt a Mágóchy-t 1568-ban váltó Forgách Simon esetében, aki egészen hivatali ideje végéig, 1569. nyaráig a főkapitányi tiszttel mellett az udvarbíróit is magára vállalta. Forgách utódja Christoph Ungnad lett, aki kétszer is betöltötte az egri főkapitányi tiszteket, első főkapitánysága 1569. októberétől 1576 májusáig tartott. Ungnad utasítása⁶² értelmében a vár és a püspökség jövedelmeinek kormányzója (*gubernator*) lett, azaz kamarai ellenőrzés nélkül — Forgách Simonhoz hasonlóan — megkapta kezelésre a vár jövedelmeit, amelyekből el kellett látnia a katonaságot élelemmel, illetve zsolddal. Ungnad jövedelemkezelői tevékenységét illusztrálják az Udvari Kamara által az uralkodó Ungnad felé fennálló tartozásairól készített számadások. A kimutatásból kiderül, hogy Ungnad szállított más várak számára élelmet (pl. Tokaj és Szendrő), valamint szerződött a Szepesi Kamarával, amely bérbe vette tőle, helyesebben az uradalomtól a püspöki tizedek egy részét a többi végvár számára, illetve szerződést kötött az Udvari Kamarával is több felső-magyarországi vár élelemmel való ellátására. Ungnad követelése 1569 és 1577 közötti időszakra 44.392 rajnai Ft volt, ezzel szemben az Udvari Kamara 33.585 rajnai Ft teljesítést tudott kimutatni, ebből az Ungnad által az egri katonaság számára jóváírt zsoldösszeg — amit neki kellett fedeznie az uradalom jövedelmeiből — 26.084 rajnai Ft-ot tett ki. Ungnad számára, mint üzleti vállalkozás mindenképpen jól jövedelmezett a „jövedelem-kezelő rendszer”, azonban a kamaráknak (Szepesi és az Udvari) nagyobb veszteségük keletkezett a rendszerből, mint amennyi hasznuk származott.⁶³ Ungnad természetesen nem maga látta el közvetlenül az udvarbírói teendőket, hanem a neki beosztott udvarbírók által végeztette a birtok adminisztrálását. Az udvarbírói tiszteket Ungnad főkapitánysága alatt: 1569–1571 között Ghémes Ferenc töltötte be, őt a korábbi tokaji udvarbíró, Körössy Mihály követte, aki Ungnad első főkapitányságának végéig, 1576 májusáig maradt hivatalban.

Úgy tűnik, hogy az Ungnadot 1576-ban váltó Kolonich János Bertalan főkapitányságakor — talán okulva Ungnad esetéből — visszaállították a korábbi rendszert: a Szepesi Kamara nevezett ki udvarbírókat a korábbi krasznahorkai és szatmári udvarbíró, Sokliossy István személyében (1576–1577). Sokliossy István

⁶² Ungnad utasítása rekonstruálható a Rákóczy Zsigmond főkapitánynak 1588-ban kiadott instrukció alapján. Vö.: *Szabó János Győző*: Rákóczi Zsigmond egri főkapitányi instrukciója és kinevezésének körülményei. = *Archívum* 10. (1981) 27–43.

⁶³ Christoph Ungnad egri főkapitányságára (1569–1576, majd 1581–1587) ld. *Szabó J. Gy.*: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza i. m. 17–20. Ungnad számadásai: ÖStA HKA HFU RN 35. Konv. Mai. fol. 378–386. Eger éves bevételeiből jóval nagyobb létszámú katonaságot is el lehetett volna tartani. Vö. a várbirtokok bevételeiről írt fejezettel, valamint: Tervezet arról, hogy az egri uradalom bevételeiből mekkora katonaság tartható el, 1575. október 6. A kimutatás az 1571–1572. és 1574. évi bevételek átlagolása alapján készült, eszerint az uradalom éves átlag bevétele — racionális gazdálkodás esetén — elérhette a 93.236 Ft 18 d. (rénes Ft-ban 116.545 Ft 18 kr) összeget. Ezzel szemben a katonaság zsoldjára, az uradalmi személyzet fizetésére és egyéb kiadásokra 85.815 rénes Ft 49 kr-t terveztek, valamint Kálló katonaságát is Egerből tervezték ellátni, amely költség évi mintegy 6458 rénes Ft 27 kr-t tett ki, a két összeg együttesen 92.273 rénes Ft 76 kr tett ki, tehát éves szinten mintegy 24.271 rFt 22 kr aktívumnak kellett volna keletkeznie. HFU RN 46 Konv. 1583. szept. fol. 34–55.

ellen sok kifogás merült fel már szatmári udvarbíróként is, azonban Rueber főkapitány javaslatára mégis kinevezték egri udvarbírónak, annak ellenére, hogy szatmári kétes ügyeinek kivizsgálása még nem zárult le. Sokliossy-t alig öt hónap udvarbíróság után lemondatták. Utódja Csomori Kövér Ferenc, korábban diósgyőri várnagy lett. Kövér 1577. szeptember 9-én kelt ideiglenes utasításának megfogalmazása szerint az udvarbírónak Kolonich főkapitány iránt tisztelettel kell viseltetnie, vele kölcsönös egyetértésben kell lennie, különösen abban, hogy Kolonich igénye szerint a katonaságot az uradalom jövedelmeiből élelemmel és húspénzzel megfelelően ellássák. Az egri provizor magas beosztását mutatja fizetése is, amely évi 1500 magyar Ft-ra rúgott, emellett aludvarbíró, számvevő és írnok tartására további 300 Ft-ot, valamint természetben 20–20 kvartálé búzát és zabot, és egy hordó bort kapott. Az udvarbíró saját katonai kontingenssel is rendelkezett, 20 lovasra lovasonként évi 20 Ft-ot kapott (azonban a 20 lovas a várbeli 500 lovas közé volt beosztva).⁶⁴

Kövért 1579 tavaszán Bódy Menyhért váltotta hivatalában, aki korábban egri lovastisztként szolgált, majd pedig Heves vármegye dikátoraként működött. Bódy Menyhértet 1579. január 1-jén kapott utasításában — két elődjével szemben — Kolonich főkapitány alá rendelték, ettől kezdve az egri főkapitány — úgy tűnik — véglegesen felhatalmazást nyert az uradalom bevételeinek és kiadásainak kezelésére.⁶⁵ Minden bizonnyal maga rendelkezett a vár jövedelmei felett Kolonich utódai közül Christoph Ungnad második főkapitánysága idején (1584–1587), majd Rákóczy Zsigmond (1588–1591), Prépostváry Bálint (1591–1594) és Nyáry Pál (1594–1596) főkapitányok is.⁶⁶

Azt, hogy 1564-től kezdve egyre több alkalommal rendelték a főkapitány alá az uradalmat, az indokolhatta, hogy Eger várának jövedelem-behajtó tevékenysége az Alföld déli pereméig terjedt. A bevételek döntő többségben hódoltsági birtokokból és a hódoltsági peremvidék településeinek tizedeiből származtak, ezek behajtása pedig jelentős katonai feladatot jelentett, amelyet csak a főkapitány irányításával lehetett végrehajtani.⁶⁷

Szigetvár

Az ország egyes vidékein, különösen az első vonalbeli, aktív hódoltsági adóztatást folytatódó várak esetében nem mindenhol vált szét a katonai és a gazdasági irányítás, hanem a kapitány továbbra is ellátta az udvarbírói teendőket és prefektusként állt a vár és tartományba élén. A szakszerűsödés és elsősorban az ellenőrzés hatékonysága végett azonban ilyenkor feltétlenül kirendeltek mellé gazda-

⁶⁴ Kövér Ferenc egri udvarbíró ideiglenes utasítása, Szokolya, 1577. szeptember 9. MOL E 554 Városi és kam. ir. Fol. Lat. 953. fol. 99–100.

⁶⁵ *Sugár I.*: Az egri vár 1594/95. évi számadása i. m. (1975) 9–11.; *Sugár I.*: Az egri vár gazdálkodása a XVI. sz. végén i. m. (1983) 148–149. Vö.: Ernő főherceg utasítása Bódy Menyhért egri udvarbírónak. Bécs, 1579. január 7. MOL E 554 Városi és kam. ir. Fol. Lat. 953. fol. 148–150.

⁶⁶ Vö.: *Szabó J. Gy.*: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza i. m. és *Uő.*: Rákóczi Zsigmond egri főkapitányi instrukciója i. m. Rákóczi utasítását Szabó a MOL E 254 Zichy cs. zsélyi levéltárából közölte, az utasítás fogalmazványát ld.: ÖStA HKA HFU RN 53. Kon. Maj. fol. 97–106.

⁶⁷ Eger hódoltsági adóztatására ld. *Szakály F.*: Magyar adóztatás i. m. 74–81., 140–143. Eger váruradalmának bevételeit ld. alább.

sági, számviteli szakembert. Ennek jellemző példáját többek között Szigetvár esetében tapasztalhatjuk, ahol kezdetben szintén megtalálható az egri rendszer első szakaszára jellemző várnagy-provizor és várnagy-kapitány kettőse.

A középkor végén Szigetvár ugyan jelentős birtokkal rendelkezett, de nem tartozott a legnagyobb uradalmak közé.⁶⁸ Az 1550-es évektől kezdve azonban a szigeti kapitányok többnyire erőszakos úton folyamatosan bővítették a vártartományt a korábban ezen a területen birtokos kis- és középnemesség, valamint az egyház rovására. Jellemző Sziget hódoltatási tevékenységének eredményeire, hogy 1553-ban a Mohács előtt az uradalomhoz tartozó mintegy 32 birtok közül 19 adózott a várhoz, ugyanakkor a pécsi püspöktől és káptalantól, a fehérvári káptalantól és nemesektől (többek között a Perényiektől) a vár számára lefoglalt javak között további 176 (!) települést vettek számba. Emellett Szigetvár még több tucat települést kényszerített tized-beszolgáltatásra. A szigetvári uradalomhoz foglalt települések száma ugyan a török előrenyomulásával és a magánföldesúri adóztatás előretörésével csökkent az 1560-as évekre, a vár elestéig gyakorlatilag a Dél-Dunántúl döntő hányada Szigetre adózott.⁶⁹

A vár „gazdasági” és „gazdálkodási” tevékenysége lényegében a hódoltsági területek megadóztatásában valamint a kormánysszervek által delegált állami-egyházi jövedelmek adminisztrálásában merült ki, éppen ezért a jelentős fegyveres hatalommal rendelkező kapitányok maguk álltak az igen összetett képletű uradalom élén, hiszen ennek igazgatása és a jövedelmek behajtása szinte kizárólag a katonaság révén volt lehetséges.

Szigetvár első királyi kapitánya 1546-tól 1550-ig Seged György volt, akinek sajnos nem ismerjük utasítását⁷⁰, elképzelhető, hogy ő a kezdeti időszakban egyedül állt a vár és az uradalom élén egészen 1549-ig, legalábbis erre utal I. Ferdinánd Magyar Kamarának szóló azon utasítása, miszerint mivel a továbbiakban a kapitány nem kezeli az uradalom jövedelmeit, nevezzenek ki egy provizort erre a feladatkörre.⁷¹ A Magyar Kamara — úgy tűnik — végrehajtotta az utasítást, 1549 őszén már Vas Péter udvarbíró igazgatta az uradalmat.⁷² Ez az intézkedés azonban rövidéletűnek bizonyult.⁷³

⁶⁸ Sziget várához a XV. század második felében 19 Somogy megyei helységen kívül 9 Baranya vármegyei helység és 4 pusztta tartozott. *Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 2.köt. Budapest, 1894. 583.*

⁶⁹ *Szakály F.: Magyar adóztatás i. m. 60–74., 91–97. Az 1553. évi vártartomány összeírását ld. Timár Gy.: Királyi Sziget i. m. 106–108.*

⁷⁰ A szigeti kapitányok utasításait először Barabás Samu vette számba: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Közrebocsátja: Barabás Samu. 1 kötet. Levelek. 1535–1565. Budapest, 1898. /*Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. I. Okmánytárak/ 571. 1. jgyz. Barabásnak azonban nem sikerült Zrínyi Miklós szigetvári kapitányi utasítását megtalálni. Vö.: 83. jgyz.*

⁷¹ I. Ferdinánd a Magyar Kamarának, Prága, 1549. augusztus 29. ÖStA HKA GB Ung. Bd. 386. fol. 282.

⁷² A Magyar Kamara levele Vas Péter „provisor arcis Zigetiensis”-nek, Pozsony, 1549. október 29. MOL Magyar Kincstári Levéltárak Magyar Kamara Regisztratúrája E 15 Expeditiones camerales (E 15 Exp. cam.) 3. cs. fol. 293.

⁷³ 1549 végén, amikor biztossá vált Seged távozása a szigeti kapitányi posztról, tárgyalásokat kezdtek Gyulaffy Lászlóval, akinek feltétele volt, hogy a gazdaság vitelére külön számvevőt, egyben

Seged utódja, Tahy Ferenc kinevezését a vár kapitányi és udvarbírói posztjára kapta (*capitaneus et provisor*).⁷⁴ Utasításának nagyobbik része vonatkozik az udvarbírói feladatkörre, ekkor *provisor*-nak nevezik, míg a katonai vonatkozású pontokban a *capitaneus* megnevezés szerepel. Az udvarbírói feladatkörre vonatkozó passzusok inkább csak általános megfogalmazásokat tartalmaznak: a várbirtok kormányzása során tartózkodjon az alattvalók elnyomásától, a kettős adózású területeken a földesúri és állami adóknak csak a felét szedje be, ügyeljen a majorsági gazdálkodásra, előírja számadások vezetését, inventárium és összeírás készítését. Szervezeti kérdéseket illetően úgy rendelkezett az uralkodó, miszerint rajta kívül — csakúgy mint Egerben — egy másik kapitány vagy várnagy (*capitaneus seu castellanus*) a társa, akinek nincs beleszólása a vár gazdasági ügyeibe. A várnagy-provizornak (prefektus) két helyettese van, egy alvárnagy (*vicecastellanus*) és egy aludvarbíró vagy számvevő (*viceprovisor seu rationista*). Az előbbi a katonai, míg az utóbbi a gazdasági ügyekben jár el helyettesként.⁷⁵ A másik várnagy-kapitány (*castellanus et capitaneus*) Kosár Mihály lett, akinek az utasításában⁷⁶ meghagyták, hogy ugyan minden, a vár védelmét érintő kérdésben Tahy társa, azonban a birtokigazgatás kizárólag a provizorra, azaz Tahyra tartozik.

A két-kapitányos rendszer a legtöbb helyen a gyakorlatban sok problémát okozott, így történt ez Szigeten is. Kosár várnagy ugyanis a kamaránál sérelmezte, hogy Tahy, a prefektus minden jövedelmet a maga számára foglal le, vele nem osztozik. A kamara azonban Tahynak adott igazat, miszerint neki utasítása szerint joga a birtok jövedelmei felett egyedül rendelkezni. Nem lehet kétséges, hogy Tahy, a nagy vagyonú és befolyású főúr miképpen viszonyult a csak papíron és ott is korlátozott mértékben vele egyenrangú Kosárhoz. A két poszt közötti viszonyt jól mutatják a fizetésekben és személyi kondíciókban meglévő különbségek is: Tahy 200 magyar Ft évi fizetést, aludvarbíró vagy számvevő tartására 25 Ft-ot, kémekre 50 Ft-ot kapott, valamint ellátmányt a maga, alvárnagya, tüzére számára, ezenkívül 20 lovas tarthatott a maga számára, ebből tízet praebendán (tehát az uradalomból származó pénzen és természetbeli ellátmányon), tízet pedig ellátmány nélkül, havi 3 Ft-os zsoldon. Ezzel szemben Kosár csak 100 Ft fizetést kapott és 10 lovas tartására kapott pénzt. Az 1551. április szigeti vizsgálat eredményeként — amely több visszáságra is fényt derített — a kamara azt javasolta, hogy feltétlenül szükséges lenne egy ellenőr (*contrascriba*) kirendelése Tahy mellé.⁷⁷ Hogy ezen intézkedések nyomán mikor történt meg az ellenőr kinevezése Szigetre, nem tudjuk, azonban amikor Tahy-t 1553-ban az uralkodó dunántúli

udvarbíró (provisor et rationista) alkalmazhasson. Ferdinánd a Magyar Kamarának, ill. a Helytartótanácsnak, Prága, 1549. október 7. ÖStA HKA GB Ung. Bd. 386. fol. 307–309.

⁷⁴ Tachy Ferenc szigeti kapitány és provizor utasítása 1550. március 18-én kelt. MOL E 136 Div. instr. 1. köt. fol. 144–148.

⁷⁵ Eger esetében már utaltam rá, hogy a királyi ellenőrön kívül működött még egy számvevő is, aki nem ellenőrzési funkciót látott el, hanem a várnagy-provizor munkáját, annak beosztottjaként tehermentesítette. A számvevő aludvarbírói működését a szigetvári megnevezés (*viceprovisor seu rationista*) is alátámasztja.

⁷⁶ MOL E 136 Div. instr. 1. köt. fol. 154–157.

⁷⁷ A Magyar Kamara levelei I. Ferdinándnak, 1550. április 2. és május 8. MOL E 15 Exp. cam. 1. cs. fol. 293. és fol. 355., 363.

főkapitánynak nevezte ki, az utódlására kiszemelt személyekkel folytatott tárgyalásokon már szóba került az ellenőr tisztsége és feladatköre.⁷⁸

A Tahy utódjaként 1553-ban kinevezett és 1554. júliusáig hivatalban lévő Dersffy Farkas a prefektusi címet viselte, azaz várnagy és udvarbíró volt egy személyben.⁷⁹ Utasításában már nincs szó vele egyenrangú várnagy-kapitány társról, hanem a vár tisztán katonai vezetői tisztét két, a prefektus alá beosztott várnagy töltötte be, akik közül csak az egyik nevét, Budasith Jánosét ismerjük. Dersffy évi fizetése 300 Ft-ot tett ki, számvevőre 25 Ft-ot, kémek tartására 70 Ft-ot kapott évente. Dersffy már jóval nagyobb létszámú katonaság felett rendelkezhetett, mint elődje, prefektusi minőségében 50 lovast tarthatott, akikre lovasonként 3 Ft-os havi zsold mellett 100 köből búzát, 200 köből bort és 10 szalonnát (azaz 10 sertésből származó szalonnát) kapott. Az utasítás szerint a saját 50 lovasa mellett még 100, a király zsoldján tartott lovast és 400 puskás gyalogost rendeltek alá. Gazdasági tevékenységéről alig esik szó, mindössze számadási kötelezettséget írtak elő számára, ami rámutat arra, hogy Szigeten nem az ésszerű gazdálkodásra helyezték a hangsúlyt, hanem a környező területekről beszédhető jövedelmek adminisztrálására. Külön kitértek viszont arra, hogy ne terhelje túlságosan az alattvalókat, különösen a szigeti polgárokat, a pécsi püspöki és egyéb egyházi birtokokat se foglalja le. A kisebb, „szegény nemesi birtokok” (*bona pauperum nobilium*) esetében már másként rendelkezett az uralkodó: mivel ezeket is Sziget vára védi, ezért jogos, hogy jövedelmeit a vár fenntartására fordítsák és a jobbágynak vármunkáját is Szigetvár céljaira használják fel, anélkül, hogy a nemesek jogai csorbuljanak (amit viszont nyilvánvalóan nem tartottak be). Az utasítás ezen pontjai rámutatnak a szigeti kapitányok fő tevékenységi körére: a környező közép-nemesi kisbirtokok, valamint az egyházi birtokok kíméletlen kisajátítására, a vártartományhoz történő csatolására. Dersffy utasítása és tényleges működése alapján valóban egymaga gyakorolta a helyi királyi hatalmat, kapitány és udvarbíró, azaz prefektus volt egy személyben, katonai hatalmát immár részben sem kellett megosztania, emellett honorként megkapta Baranya vármegye főispáni címét is. A korábban egyenrangú várnagy-kapitány tisztje megszűnt, a helyére lépő két várnagy gyakorlatilag a prefektus beosztottjaként 100 lovas felett parancsnokolt. Tudunk egy Dersffy mellett működő udvarbíróról is, aki azonban minden bizonnyal a beosztottjaként, valójában az utasításban megjelölt aludvarbíróként vagy számvevőként működhetett.⁸⁰ Dersffy mellett működő királyi ellenőrrel nincs tudomásunk.

⁷⁸ I. Ferdinánd utasítása Kamarjai Tamás aulikusnak a szigeti prefektúra tárgyában. Grác, 1553. február 24. Kamarjainak két jelölttel kellett tárgyalnia: Paczodi Porkoláb Mártonnal és Budasith Jánossal. Az uralkodó szerint Porkolábnak kellene felajánlani az udvarbírótságot, mellé — csakúgy mint Tahy idején — egy aludvarbíró vagy számvevő (*viceprovvisor seu rationista*) kerülne. Egyúttal az ellenőr állására Ibfalvai Ferencet szemelték ki, akivel Kamariának tárgyalnia kell, hogy vállalja el a posztot (Ibfalvay csak később kerül erre a posztra, ld. alább). A contrascriba tudta nélkül sem a prefektus, sem a számvevő semmilyen kiadást nem tehet és a contrascribának valamennyi bevételről és kiadásról számadást kell készítenie. MOL E 136 Div. instr. Irr. 6. t. no. 90. Fol. 62–68.

⁷⁹ I. Ferdinánd utasítása Dersffy Farkas szigeti prefektusnak, Graz, 1553. április 4. MOL E 136 Div. instr. 4. köt. 100–102.

⁸⁰ Erre utal az is, hogy a Dersffy idejéből fennmaradt számadás-töredékeket Dersffy jegyzi, a „provvisor arcis”-ként feltüntetett Chok Balázs minden bizonnyal mint aludvarbíró (*viceprovvisor*) működött közre. MOL E 554 Városi és kam. ir. Fol. lat. 1349.

A Dersffy 1554. augusztusában váltó Kerecsényi László utasítása is fennmaradt⁸¹, és ez alapján már láthatóak, hogy a Tahy, majd Dersffy idejében meglévő rendszert (tehát, hogy a prefektus valódi ellenőrzésére ellenőr kinevezésének hiányában nem került sor) hogyan igyekeztek átalakítani, a kapitány bizonyos szintű ellenőrzését megvalósítani. Kerecsényi, aki posztját 1554. augusztusa és 1555. decembere között töltötte be, szintén mint prefektus kapott utasítást („*super praefectura seu castellanatu ac provisoratu*”), melynek főbb pontjai gyakorlatilag megegyeznek a Dersffy által kapottal. Az egyetlen lényeges eltérés a királyi számvevő vagy ellenőr (*rationista seu contrascriba regiae maiestatis*) kinevezése volt. A Kerecsényi által kapott utasítás megfogalmazása szerint az ellenőr kinevezésére azért került sor, mivel a kapitányok és más katonai funkciót betöltők ritkán tudnak számadásokat vezetni⁸², ezért szükséges a kapitányt gazdasági funkciójában helyettesítő aludvarbíró vagy számvevő mellé egy királyi számvevőt vagy ellenőrt kinevezni. Az indoklás nyilvánvalóan nem a valódi okokat jelölte meg, hiszen a fő cél nem a kapitány segítése, hanem ellenőrzése volt. Kerecsényi hivatali utódai, Horvát Márk (először 1555. december – 1557. február; másodszer 1558. április – 1561. augusztus) és Farkasics Gergely (1557. február – 1558. március) majd pedig Zrínyi Miklós (1561. november – 1566. szeptember 7.) is hasonló kondíciókkal állt Sziget vártartománya élén prefektusi címmel.⁸³

A szigeti prefektusok szinte példátlan katonai és gazdasági hatalmát elvben a királyi ellenőr volt hivatva kordában tartani. Az ellenőr feladatkörét jól szemlélteti egy Kerecsényi mellé kinevezendő királyi ellenőr számára készült utasítás-tervezet.⁸⁴ Eszerint a kapitány (prefektus) aludvarbírója csak a királyi ellenőr tudtával adminisztrálhat bármilyen bevételt vagy kiadást, az ellenőrnek az aludvarbíró valamennyi, a birtokigazgatást érintő cselekedetéről megfelelő információval kellett rendelkeznie, tevékenységét folyamatosan figyelemmel kellett kísérnie. Valamennyi bevételről és kiadásról, különösen a dézsma, a kilenced, a majorsági bevételek, a Baranya megyei subsidium adminisztrálásról, illetve a katonaságnak tett pénzkifizetésekről és a számukra kiosztott élelemlről neki is számadásokat kellett vezetnie és a Magyar Kamarának benyújtania. Külön számadást kellett vezetnie a várban tárolt élelemlről, az élésmester tevékenységét is

⁸¹ Ferdinánd király utasítása Kerecsényi László szigeti prefektusnak, 1554. aug. 12. MOL E 136 Div. instr. 2. köt. fol. 20–22.

⁸² A kapitányoknak és más tiszteknek, különösen, amennyiben egyben prefektusként az uralmat igazgatták, nem csupán a számadások vezetésével gyűlhetett meg a bajuk. Jó példa erre Zárkány Pál egri prefektus esete, aki írástudatlansága miatt kérte a kamarát a vár provizori tisztsége alóli felmentését. MOL MKA E 41 Litterae ad cameram exaratae (E 41 Litterae ad cam.) 1555. No. 103. 1555. IX. 26.

⁸³ Ferdinánd utasítása Horvát Márk szigeti prefektus számára. Bécs, 1555. december 19. MOL E 136 Div. instr. Irr. 6. t. fol. 80–83.; még egy példány: uo. 4. köt. fol. 127–133. Horvát Márk második kapitányságának utasítása 1558. március 31-én kelt. MOL E 136 Div. instr. 4. köt. fol. 173. Miksa cseh király és osztrák főherceg utasítása Farkasics Gergely szigeti prefektusnak. Bécs, 1557. február 22. Korabeli másolat. MOL E 136 Div. instr. Irr. 6. t. fol. 88–92. Fogalmazványa: ÖStA Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) 1557/2/17. Zrínyi Miklós utasítása: Bécs, 1561. október 3. ÖStA GB Ung. Bd. 391. fol. 321–324.

⁸⁴ Ferdinánd király utasítása N. N. szigeti számvevőnek vagy ellenőrnek (*rationista seu contrascriba*). Fogalmazvány. Bécs, 1554. augusztus 12. MOL E 136 Div. instr. Irr. 6. t. fol. 72–73.

ellenőriznie kellett. Az utasítás alapján az ellenőr tevékenysége nagy mértékben korlátozta a prefektus, illetve beosztottja, az aludvarbíró tevékenységi körét. Az első olyan ellenőri utasítást, amelynél ismerjük az ellenőr személyét, Ibfalvay Ferenc litterátus kapta 1558. október 4-én. Utasítása, amelyben kizárólag számvevőként (*rationista*) említi hivatalát, sokkal részletesebb a fent idézett elődjénél, kiterjed az uradalom valamennyi bevételének és kiadásának adminisztrálására, az ellenőrnek még arra is ügyelnie kellett, hogy a várban egy évre felhalmozott élelmet rendszeresen cseréljék. Nyilván a tapasztalat szülte azt a pontot is, hogy az ellenőrnek a kapitánnyal, illetve helyettesével (aludvarbíró) semmilyen közös vállalkozása vagy kötelezettség-vállalása nem lehetett. A királyi ellenőri hivatal jelentőségét mutatja Ibfalvay fizetése is, amely írnok tartásával együtt évi 200 magyar Ft-ot tett ki.⁸⁵

Természetesen a gyakorlatban a királyi ellenőr csak korlátozott mértékben fejthette ki ellenőrző tevékenységét. Jól szemlélteti az ellenőr kiszolgáltatót helyzetét Gerdák István királyi ellenőr által az uralkodó számára készített felterjesztés. Gerdák mielőtt elfoglalta volna a neki felajánlott szigeti királyi ellenőri (számvevői) hivatalt, pontokba foglalta kéréseit, melyek nagy része az ellenőr és a kapitány viszonyára vonatkozott, melyből egy, a kapitány kénye-kedvének kitett hivatalnok képe rajzolódik ki. Így például Gerdák kérte az uralkodót, hogy parancsolja meg Horvát Márk kapitány katonáinak, hogy ha a kapitány utasítja az ő megtámadására (!), akkor a katonák ne teljesítsék a parancsot. Jellemző az ellenőr kiszolgáltatót helyzetére az is, hogy semmilyen jövedelemtől nem tudott tudomást szerezni, ezért kérte az uralkodót, hogy a katonáknak írja elő, hogy a várba hozott pénz- és élelem bevételeket először neki és csak utána az udvarbírónak (helyesebben aludvarbírónak) mutassák be, ennek érdekében a prefektus valamennyi alkalmazottja, a kapuőrök, vámszedők, majorosok stb. tegyenek neki esküt, hogy nem titkolnak el előle semmilyen jövedelmet.⁸⁶

Szigetvár uradalmának igazgatása így tehát kizárólag a kapitány (prefektus) kezében összpontosult, aki maga rendelkezett a várbirtok és gyakorlatilag a Dél-Dunántúl behajtható királyi és egyházi jövedelmei felett, az ellenőrzésére tett kísérletek kudarcba fulladtak. A prefektus gazdálkodási, gazdaságirányítási tevékenységéről Sziget kapcsán — mint már fentebb utaltam rá — semmiképpen sem beszélhetünk. A szigeti prefektus és az irányítása alatt álló tekintélyes létszámú katonaság fő feladata — a török elleni védelmen túl — a magyar feudalizmus érdekeinek képviselője volt a törökkel szemben, ami esetenként az adók kíméletlen behajtásában, a hódoltsági területek kíméletlen pusztításában merült ki.

⁸⁵ A Magyar Kamara utasítása Ibfalvay Ferenc litterátus szigeti királyi ellenőr (*rationista*) számára. Pozsony, 1558. október 4. MOL E 136 Div. instr. 4. köt. fol. 181–187.

⁸⁶ Vö. „Őfelsége rendelkezése alapján a komisszár urak által Szigetre rendelt nemzeti Gerdák Istvánnak, A Szent Császári Felső számvevőjének pontokba foglalt kikötései.” In: *Timár Gy.*: Királyi Sziget i. m. 330–334. Gerdák 1561. júliusától szolgált Szigeten, előtte Babócsán volt udvarbíró, Úgy tűnik, hogy 1565. decemberéig, vagy 1566. februárjáig maradt Szigeten. 1566. szeptember 30-tól Szomszédvár és Stubica provizora. I. Ferdinánd datálatlan utasítása Gerdák István szigeti ellenőrnek. MOL E 136 Div. instr. 3. köt. fol. 276–280. Szigeti ellenőri hivatalból való távozására, ill. későbbi pályájára ld. ÖStA HKA GB Ung. Bd. 393. fol. 200., 258., 316. Vö.: *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen 1565-ben. = *Századok* 39. (1905) 889–901.; Perneszy Pál titkos megbízatása a szigetvári kincstári jövedelmek megvizsgálására 1564-ben. = *Történelmi Tár* 1905. 461.

Komárom

Míg Szigetvár igazgatási rendszere a Magyar Kamara alá tartozó, első vonalbeli fővár modelljeként értelmezhető, addig Komárom az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alatt lévő uradalmak egyik speciális típusát képviselte. A vár és uradalma, mint már utaltunk rá, egyike a legrégebb királyi birtokoknak. A vár stratégiai fekvése miatt ugyanakkor kiemelkedő jelentőségű, kulcsfontosságú szerepet töltött be a védelmi rendszerben. Komárom várbirtoka a Mohács utáni Magyarországon nem tartozott a legjelentősebbek közé, Komárom városán kívül mindössze 8–9 — többnyire a Csallóközben fekvő — falu tartozott hozzá.⁸⁷ Az uradalom jelentős bevételei közé tartoztak a vám- és révjövedelmek, valamint a vizahálózathoz tartozó haszon. Az 1550-es években ugyanakkor jelentős tizedbevételeket utaltak a vár fenntartására (Komárom megyei és a csallóközi tizedeket), amelyeket az uradalom adminisztrált. Komárom jövedelmeit azonban össze sem lehet vetni az esztergomi érseki, vagy az egri püspöki, esetleg a szatmári uradalmakéval.

A vár és uradalom — mint említettük — Mohács előtt a budai udvarbíróshoz tartozott, és királyi birtokként 1527-től kezdve gyakorlatilag Habsburg kézen maradt. A várat Ferdinánd király nevében 1528–29-ben Andreas Görtschacher kapitány (Hauptmann) igazgatta⁸⁸, majd a rövid életű Szapolyai birtoklás után az uralkodó az uradalmat többször is elzálogosította. A vár és uradalma csak az 1540-es évek végétől került közvetlen kamarai igazgatás alá. 1546-ban Michael Schick-et, a komáromi építési számvevőt (Bauzahlmeister) bízták meg az uradalom igazgatásával. A már az 1530-as évek közepétől megindult építkezések miatt szükség volt az uradalom — igaz megtépzott — bevételeire, valamint a jobbágyok munkaerejére is. Schick, aki már az uradalom visszaváltása előtt is Komáromban működött mint az építkezések gazdasági irányítója, kézenfekvő megoldásként lett egyben az uradalom udvarbírája (*Burggraf*) is.⁸⁹ Az ideiglenes megoldásnak tekinthető Schick után 1552. márciusában már egy valódi „profi” udvarbíró került Komárom élére Thomas Prandorffer személyében⁹⁰, aki közel három éven át igazgatta az uradalmat.

⁸⁷ A XV. század végén még Komárom mezővároson kívül mintegy 20 falu tartozott az uradalomhoz. *Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza* i. m. 3. köt. Budapest, 1897. 486–488. 1528–29-ben a várszámadások szerint már csak 12 falu adózott a várhoz. Az 1532. évi urbárium Komárom városán kívül 18 birtokot vett számba, míg az 1548. évi Komáromon kívül 15 települést sorol fel, amelyek közül 6 a török támadások miatt pusztává lett. ÖStA HKA VUG 46 A. 1549-ben Komárommal együtt csupán 10 helység tartozik az uradalomhoz, ez a szám gyakorlatilag megmarad az 1570-es évekig. 1569-től a korábban a tatai várhoz adózó, az egykori visegrádi uradalomhoz tartozó tizenhárom hódoltságbeli, Buda környéki települést Komáromhoz csatoltak (köztük Óbudát, Szentendrét, Budakeszit, Békásmegyert, Zsámbékot). Ezek a települések mindössze cenzust fizettek a vár részére. ÖStA HKA VUG 35. A komáromi uradalom 1553–1584. közötti számadásai.

⁸⁸ Andreas Görtschacher komáromi kapitány 1528–1529. évi számadásait ld. ÖStA HKA VUG 46A. fol. 52–82. Vö.: 42. jgyz.

⁸⁹ Schick kezén viszonylag nagy összegek mentek át, amelyeket az Udvari és az Alsó-ausztriai Kamara valamint az ausztriai rendek utaltak át a vár építésére. 1549-ben az Alsó-ausztriai Kamara számos visszaélést talált Schick építési számadásaiban, ezért az építési számvevő tisztéből elmozdították, ugyanakkor udvarbírói posztjában megmaradhatott. 1551. végén Schick váratlanul — nyilván a sikasztások miatti várható felelőségre vonás elől — a törökhöz szökött. *Kecskés László: Komárom az erődök városa*, Komárom, 1993. 63–66.

⁹⁰ Ferdinánd utasítása az Alsó-ausztriai Kamarának, miszerint Michael Schick helyére Thomas Prandorffert nevezte ki komáromi provizornak (itt *Burggraf*). ÖStA HKA GB Ung. Bd. 388. fol. 14–15. Utasítása tb. uo. 1552. május 13. fol. 48., 50–51. Prandorffer életútját részletesen ld. alább.

Prandorffert 1555. januárjában Hans Tägern váltotta hivatalában. Az I. Ferdinánd által részére kiadott német nyelvű udvarbírói utasítás⁹¹ szerint Tägern egyik fő feladata a váruradalom valamennyi bevételének gondos beszedése, a bevételekről és a kiadásokról pontos számadást kellett vezetnie, valamint külön, falvankénti kimutatást kell készítenie az alattvalók számának csökkenéséről, ill. gyarapodásáról. A számadásokat minden év december 31-én kell lezárnia és az Alsó-ausztriai Kamarának megküldenie. A várhoz rendelt Komárom megyei, valamint csallóközi gabonatedeket az Alsó-ausztriai Kamara küldöttének jelenlétében kellett beszednie, a tizedbevételekről kimutatásokat kellett készítenie. A komáromi udvarbíró alá rendelték az uradalmi vámokat, amelyek közül a legjelentősebb a komáromi volt. A vámok élén az uralkodó (helyesebben az Alsó-ausztriai kamara által) kinevezett vámos (Mautner) áll, akinek munkáját az udvarbírónak kellett felügyelnie, a vámbevételeket pedig a vámosnak hetente át kellett adnia az udvarbírónak. Tägern-t utasították, hogy a vízfogáshoz szükséges eszközöket (vízfogók, bárkár stb.) megfelelően lássa el. Gondoskodnia kellett a falvakban történő borkimérésről, erről külön számadást tartozott vezetni. Az uradalomhoz tartozó majort, amelyet a korábbi tulajdonosok építettek és robottal műveltettek, a komáromi és a tatai (!) kapitányok segítségével és védelmével műveltesse, a bevételekről számadást vezessen. Az uradalomhoz tartozó vásárjövödelmekről, legelőpénzekről, bírságpénzekről, contrabandából, kamarai támogatásból és egyéb forrásból származó pénzbevételekről pontos számadást kellett vezetnie. Az udvarbírónak előírták, hogy az uradalomhoz tartozó birtokokat, jogokat és haszonvételeket ne hagyja elidegeníteni, az elidegenített javakat a kapitány segítségével igyekezzék visszaszerezni. Negyedévente tartozik részletes kivonatot készíteni valamennyi bevételről és kiadásról és ezt az Alsó-ausztriai Kamarának benyújtani. Tägern udvarbíró a maga, helyettes és lovak tartására havi 50 rajnai Ft fizetést kapott, lakását pedig — csakúgy mint elődje számára — a komáromi várban jelölték ki.

Az utasításban megtalálhatóak az udvarbíró alapfeladatai, a jövedelmek gondos beszedése, a bevételekről és a kiadásokról parciális és kivonatos számadások vezetése, alsóbb hivatalnokok ellenőrzése. Külön figyelmet érdemelnek a legnagyobb bevételt hozó tizedek adminisztrálására vonatkozó rendelkezések. Szorosabb értelemben vett gazdálkodási területet csupán a majorság gondozása jelentett. Az utasításban jól tetten érhetők a Komáromra jellemző specialitások is — a jelentős vám, illetve rév, amely a hódoltsági és a királyi magyarországi területek

⁹¹ Hans Tägern 1555. január 10-én nevezte ki Ferdinánd király komáromi udvarbírává, utasítása is ezen a napon kelt, hivatalát ez év január 15-étől látta el egészen 1573. július 31-ig. Utasítása: ÖStA HKA VUG RN 52 A. fol. 230–233.; hivatalviselése végére ld. a komáromi uradalom 1573. évi számadását. ÖStA HKA VUG RN 35 C.

közötti kereskedelem egyik igen fontos állomása volt,⁹² — és a nagyarányú vizahalászat, amely elsősorban a bécsi udvar ellátását szolgálta.⁹³

Täzgern a korszakban szinte példátlanul hosszú ideig, közel húsz évig, 1573. júliusáig töltötte be hivatalát. A magyarok által — úgy tűnik — igencsak elismert Täzgern-t igen gyakran Német Jánosként említik a források, hozzáértését és tekintélyét jelzi, hogy hivatali ideje alatt uradalmi szakértőként több királyi bizottság munkájában is közreműködött. Täzgern helyére a korábban Győrben működő Hans Kronedert szemelték ki,⁹⁴ azonban hivatalát csak 1578. augusztus 1-jén foglalhatta el. Az átmeneti időszakban Hans Hiersch, a komáromi vár élelmezési tiszte látta el ideiglenesen az udvarbírói teendőket.⁹⁵ A Kroneder számára kiadott utasítás⁹⁶ főbb pontjai nagyjából fedték hivatali elődje utasítását, azzal a lényeges különbséggel, hogy Kronedernek nem voltak tized-adminisztrátori feladatai, mivel a Komárom vármegyei és a csallóközi tizedeket csak az 1550-es évek második feléig rendelték Komárom vár fenntartására. A komáromi udvarbíró mellett is működött királyi ellenőr, akik közül csak az ifj. Hans Hundert működését ismerjük behatóbban. Utasítása szerint Hundert nemcsak a komáromi uradalom, hanem a komáromi vám ellenőre is volt egy személyben (*Gegenschreiber der Herrschaft*

⁹² A komáromi vámnak a hódoltság és a királyi Magyarország, valamint Bécs közötti kereskedelemben játszott kiemelkedő szerepére ld. *Gecsényi Lajos*: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. = Századok 129. (1995) 4. sz. 777–778.; *Uő.*: „Török árúk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi királyi Magyarországon. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk.: Tumor Péter. Budapest, 1998. 190. A komáromi vám, mint uradalmi vám már Mohács előtt létezett. A külkereskedelmi vámot erre alapozva minden bizonnyal Esztergom eleste után létesítették. Vö. Ferdinánd rendelete az Alsó-ausztriai Kamarának, Pozsony, 1548. december 7. Mivel Niklas Graf zu Salm lemondott a zálogban általa birtokolt győri és a komáromi vámokról, nevezzenek ki oda megbízható vámost, vagy a tisztséget a komáromi végvár élelmezési tisztjére (Proviantverwalter) bízzák. A komáromi és győri vámokra a következő utalás szerepel: „im beyden Graniczfleckhen gegen dem Thuckhen, als Rab, und Comorn, ain Mautt, oder Zoll, auf die Gueter und Waarn, so von Österreich und Hungern hinab, daselbst durch auf das Türkisch verfuert, aufgericht, und gesetzt worden.” ÖStA HKA GB Ung. Bd. 386. fol. 148. 1559-ben az Udvari Kamara rendeletére révátkelőt létesítettek a Dunán és a Vágon, amelyen megrakott kocsikkal is át lehetett kelni. A rév felállítását — a várható jelentős jövedelmen túl — azzal is indokolták, hogy a töröknek is van Esztergomnál révátkelője. ÖStA HKA GB Ung. Bd. 391. fol. 61–62., 161. A komáromi vám Takáts szerint a 16. század végén átalakult harmincadhivatallá. *Takáts Sándor*: A komáromi harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században. = MGSz, 1898. 421–453.

⁹³ A komáromi uradalom talán egyik legfontosabb feladata a császári udvar, valamint a főhercegek udvartartásának vizával és más folyami halakkal való ellátása volt. Erre vonatkozó adatok nagy számban találhatók a komáromi uradalom számadásaiban ill. az Alsó-ausztriai és az Udvari Kamara által kiadott, a komáromi udvarbíráknak szóló rendelkezésekben. ÖStA HKA VUG RN 35 ill. GB Ung. Bd. 388. fol. 117. Bd. 389. fol. 203b. Bd. 392. fol. 107–108. stb. Vö.: *Takáts Sándor*: A komáromi vizahalászat a XVI. században. = MGSz 1897, 425–445., 485–509.

⁹⁴ Miksa választott német cs. utasítása Hartmann Herr von Liechtenstein, Hieronym Beck von Leopoldstorf tanácsosok, valamint Erasmus Braun magyaróvári kapitánynak, Urban Weisinger alsó-ausztriai főerdőmesternek (Waldmeister in Österreich unter der Enns) a komáromi uradalom vizgálatára. Az utasítás szerint Täzgern helyett Hanns Kroneder lesz a Burggraff, aki eddig Győrben szolgált. Bécs, 1574. július 24. FHKA VUG RN 52 A fol. 386–390.

⁹⁵ A komáromi uradalom számadásai. ÖStA HKA VUG 35. Hans Hiersch mint élelmezési tiszte (*Proviantverwalter*) 1570. október 1-jétől szolgált Komáromban. Utasítása 1570. október 1-jén kelt Bécsben. ÖStA KA Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv (HKR KA) I. 4.

⁹⁶ Kroneder komáromi udvarbíró (Burggraff) utasítása 1579. június 30-án, Bécsben kelt. ÖStA HKA VUG RN 52 A. fol. 550–565.

Komorn und der Maut).⁹⁷ Érdekes, hogy a másik jelentős jövedelemforrás, a vizahálászattól származó bevételek ellenőrzésére külön ellenőrt alkalmaztak.⁹⁸

Az uralkodó 1584-ben elzalogosította Komárom uradalmát Pálffy Miklós részére, aki ekkor a komáromi főkapitányi tisztet töltötte be. Pálffy 1300 Ft-ért kapta meg az uradalmat, azonban a legjelentősebb bevétel, a vámjövedelmek nélkül. Az uralkodó utasította az Alsó-ausztriai Kamarát, hogy hívja vissza hivatalából Kroneder udvarbíró, mivel a zálogbirtokos joga kinevezni az új udvarbíró.⁹⁹ Ettől fogva a század végéig a komáromi uradalom bevételeit többször is a komáromi főkapitány kapta meg saját kezelésre.

Szatmár

A szatmári uradalom igazgatási rendszere már az 1550-es évek tapasztalatai alapján, a Szepesi Kamara igazgatása alatt megszervezett várbirtok-kormányzat mintájaként értékelhető. A szatmári uradalom a középkorban nem tartozott a jelentősebb várbirtokokhoz.¹⁰⁰ Miután azonban Szatmár vára Németivel együtt az 1565/66. évi várháborúk eredményeként hosszabb időre Habsburg-kézre került, Lazarus von Schwendi főkapitány kezdeményezésére megkezdődött a vár modern erőddé történő kiépítése, valamint a nagy kiterjedésű uradalom megszervezése. Szatmár egyúttal a felső-magyarországi végvidéki főkapitányságon belül életre hívott védelmi övezet, a tiszántúli főkapitányság központja is volt, így a vár kapitánya egyúttal a tiszántúli főkapitányi címet is viselte. A szatmári vár és a végvidék fő feladata nem a török, hanem a század utolsó harmadára megerősödött Erdély elleni védelem volt.¹⁰¹

A fontos vár kiépítéséhez hozzátartozott egy nagy kiterjedésű, a várat élelemmel ellátni tudó uradalom-együttes kialakítása is. A kisebb kiterjedésű szatmári és németi uradalomhoz — amelyek korábban Báthori István kezén voltak — a kihalt Drágffy-család uradalmain kívül további Báthori-birtokokat csatoltak Szatmár, Közép-Szolnok és Bihar vármegyék területén, illetve Máramarosban Su-

⁹⁷ Hundert-et 1573. nyarán az Alsó-ausztriai Kamara rendelte ki Hans Hirsch ideiglenes udvarbíró segítségére, majd 1579-től már uradalmi és vám ellenőrként működött az uradalom Pálffy részére történt elzalogosításáig (bérletbe adásáig). Mivel azonban a vámot Pálffy nem kapta meg, ezért annak ellenőre továbbra is Hundert maradt. Utasítása: Bécs, 1579. június 30. ÖStA HKA VUG RN 52 A fol. 545–549. 1587. októberében még mindig Komáromban működik. ÖStA HKA HFU RN 52. Konv. okt. fol. 175.

⁹⁸ Georg Schmälz komáromi katona és egyben az aszódi vizafogó ellenőrének ("Kriegssoldat im Schloß zu Comorn und Gegenschreiber auf dem Hausenfang zum Assodt") ellenszámadása az 1569. évről. ÖStA HKA VUG RN 35. A komáromi uradalom 1569. évi számadásai.

⁹⁹ A zálogba adásra és Kroneder udvarbíró felmentésére ld. ÖStA HKA HFU RN 52 Konv. 1587. aug. fol. 2., 14–15. RN 53 Konv. 1588. Jan. fol. 60., fol. 63. Pálffy új udvarbírója egyébként — érdekes módon — a kalandor életútjáról jól ismert Trombitás János lett. *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* Budapest, 1995. /Humanizmus és reformáció, 23. Szerk.: Jankovics József./ 341–349.

¹⁰⁰ Csánki Dezső szerint a XV. század végén Szatmárhoz és Németihez mindössze 4–4 birtok tartozott. *Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza i. m. 1. köt.* Budapest, 1890. 469.

¹⁰¹ *Pálffy Géza: A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején (1571–1586).* (A Báthory-kutatás egy feldolgozatlan kérdésköréről.) In: *Medievalia Transilvanica.* Tom. I., nr. 1–2. Satu Mare, 1997. 113–122.

gatag központtal. Az így kialakított szatmári várbirtok tulajdonképpen több uradalomból tevődött össze: 1566/67 körül például Szatmárhoz tartozott az erdődi és erdőszádai uradalom 51 birtokkal, a csehi uradalom 22 és a nagybányai uradalom további 16 birtokkal. 1570 körüli kimutatás szerint a négy uradalomhoz mintegy 125 birtok tartozott. Annak ellenére, hogy 1585-ben át kellett adni a nagybányai uradalmat Báthori István részére, a század folyamán végig igen tekintélyes számú birtok — 1592-ben mintegy 95 település — tartozott részben, vagy teljes egészében a szatmári várhoz.¹⁰²

A szatmári uradalom gyakorlatilag kiépítésétől kezdve a Szepesi Kamara felügyelete alá tartozott. A kiterjedt uradalom igazgatását az udvarbíró végezte. Az első udvarbíró, Zeleméry Miklóst, csakúgy, mint az 1565/66-os hadjáratban elfoglalt többi felső-magyarországi várbirtokok esetében még a Lazarus von Schwendi főkapitány kezdeményezésére kiküldött bizottság nevezte ki és attól is kapta utasítását. A bizottság tagja volt Andreas Kielman mustramester, hadi biztos (később komáromi majd kanizsai kapitány, felső-magyarországi ideiglenes főkapitány), Torda Zsigmond a felső-magyarországi kamarai igazgatóság vezetője és Hanns Tägern, komáromi udvarbíró, az Alsó-ausztriai Kamara szakértője is. A bizottság feladata volt, hogy előkészítse az újonnan elfoglalt várak és uradalmak (Szatmár, Kővár, Szentmtáron, Erdőd, Nagybánya) gazdasági igazgatását, ezért részletes felmérést készítettek az uradalmakról és ezek alapján készítették el az udvarbírói utasításokat.¹⁰³

A Zelemérynek 1566. április 25-én Ungváron kiadott utasítás¹⁰⁴ főbb pontjai szerint az udvarbírónak először is a korábbi birtokosok, azaz a Drágffyak és Báthori György által létesített majorságokat kellett rendbe hoznia, illetve újakat létesítenie. A kocsmáltatást a lehetőségekhez képest — ugyanakkor az alattvalók sérelme nélkül — fokoznia kell, az uradalmi szőlőkre is ügyelnie kell. Az utasítás felsorolja, hogy mely uradalmi szőlőkből származnak bevételek, illetve mely területekről kell a kilenced- és a tizedbort begyűjteni (az erdélyi püspökség bizonyos tizedeit a várhoz rendelték). Előírták, hogy mindig megfelelő mennyiségű bort tároljon a várban a katonaság számára. Külön pontok foglalkoznak a várhoz tartozó kaszálók, malmok és vámok kezeléséről. Külön rendelkeztek a tölgyesek és az ott makkoltatott sertésekből származó bevételekről, a jobbágyoktól Szent György és Szent Mihály napjain beszedendő cenzusról. Előírták, hogy az udvarbíró minden igyekezetével ügyeljen a királyi jogokra és a magszakadás útján az uralkodóra háramló birtokokat minden ingó és ingatlan vagyonával vegye át. Az utasítás külön felsorolja a román (vlach) falvaktól beszedendő járadékokat, (pl. a sztrongának és a tretinának nevezett terményadókat). Régi jogszokást örökít meg az utasítás azon pontja, miszerint ha egy román (vlach) bíró, vagy vajda meghal, akkor felszerszámozott lova az uralkodót illeti. (A vlach falvak egyébként többnyire sem kilenceddel, sem pedig tizeddel nem tartoztak a várnak.) Az utasítás

¹⁰² ÖStA KA AFA 1587/13. HKA VUG RN 44., *Fodor F.*: Szatmárvár i. m. 104–108. A nagybányai uradalom átadására ld. 24. jgyz.

¹⁰³ MOL E 137 MKA Relationes commissariorum regionum Fasc. 3. No. 1. A bizottság működésére ld. *Szűcs J.*: Szepesi kamarai levéltár i. m. 18.

¹⁰⁴ MOL E 136 Div. instr. Irr. 6. t. fol. 130–138.

rendelkezik a kilenced beszédéről, valamint a ferton-nak nevezett pénzdóról. Ezt követően az élésmesternek (*magister annonariae*) átadandó élelmiszerről és az átadás módjáról történik rendelkezés. Ezután a bor tárolásáról rendelkeznek, eszerint az udvarbíró ügyeljen arra, hogy a bor ne romoljon meg, a feltöltésre és a kocsmáltatásra kiadott borról pontos számadásokat vezessenek, valamint, hogy a kulcsárt és annak számadásait hetente ellenőrizze. A következő pont a kapitány és az udvarbíró viszonyát rögzíti: Zeleméry provizor ismerje el Erasmus Mager szatmári főkapitányt felettesének. Ezzel ugyan nem rendelték közvetlenül az udvarbíróat a főkapitány alá, azonban nyilvánvalóvá tették számára, hogy a fontosabb kérdésekben a főkapitány instrukciói szerint kell eljárnia (pl. a vár faszükségletének és élelmezésének kérdéseiben). Az udvarbírónak a kapitánytól való függő helyzetére mutat az utasítás azon rendelkezése is, miszerint az udvarbíró az uradalomban a kapitány beleszólása nélkül szabadon működhet, ugyanakkor amennyiben a kapitány úgy tapasztalja, hogy az udvarbíró munkáját hanyagul végzi, akkor erre figyelmeztetheti őt. Azt is előírták az udvarbírónak, hogy ne csak a szatmári főkapitánnyal, hanem öfelsége más kapitányaival is kölcsönösen jó viszonyban legyen. Az utasításban külön kitértek a szatmári ferences és a németi ágoston rendi kolostorok, valamint a szatmári apácázárda birtokaira, amelyek a királyra szálltak, ezek földjeit az udvarbírónak a vár javára kellett megműveltetnie, hasonlóképpen kell eljárnia a szintén királyi kézbe került szatmári és németi oltárigazgatóságok jövedelmeivel (köztük jelentős szőlőkkel). Az utasítás előírta az udvarbíró számára a pontos, világos számadások vezetését mind a pénz, mind pedig a terménybevételekről és -kiadásokról. Minden negyedévben be kell nyújtania számadását a kamarának, egy másolati példányt pedig a szatmári főkapitánynak. Fizetési kondícióit az utasítás a következőkben szabta meg: havi 50 (azaz évi 600) magyar Ft fizetés, fizetés az uradalom jövedelmeiből 20 lovas tartására, akik a várbeli katonaság kontingensébe számítanak bele, ezenkívül évi 6 hordó bor, 80 kassai köből búza vagy liszt, a majorsági zabból 80 kassai köből, 50 db kósó, 12 borjú, 24 bárány és 20 öl széna.

A szatmári uradalom udvarbírái¹⁰⁵ a következő három évtizedben hasonló utasításokat kaptak, a későbbiek során elsősorban a fizetési kondíciókban mutatkozik eltérés. Szatmári Miklós udvarbíró 1582-es utasítása¹⁰⁶ szerint már 1300 magyar Ft fizetéssel, ugyanakkor csak 10 felfegyverzett lovassal rendelkezett, számvevő (rationista) tartására pedig évi 50 magyar Ft, kulcsár tartására évi 16 Ft-ot kapott. Még egy említésre méltó rendelkezéssel találkozunk Szatmári utasításában, amelynek meghozatalában nyilván a Szepesi Kamara negatív tapaszt-

¹⁰⁵ Zeleméry Miklós hivatali utódai: Salgay Bálint (1565–1567), Szavér Menyhárt (1567–69), Soklössy István (1572–75), a többi udvarbírákat ld. következő jgyz.

¹⁰⁶ A Szepesi Kamara utasítása Szatmári Miklós szatmári udvarbírónak, Kassa, 1582. április 14. Eredeti. MOL E 136 Div. instr. Irr. 7. t. fol. 367–377. és 378–386. Az utasítás szövege megegyezik gyakorlatilag a Paczoth Zsigmondnak 1575. július 5-én kiadott utasítás szövegével. MOL E 554 Városi és kam. ir. Fol. Lat. 953. fol. 21–31. A margón tett bejegyzés szerint ugyanezt az utasítást adták ki az alábbi szatmári udvarbíróknak: Bognár Pál (1576), Leonhard Tinger (1579), Szatmári Miklós (1582), Farkas Pál (1586), Rakomazi János (1594), Keszely Miklós (1604) Stephan Engelmaier (1611). Fennmaradt a Leonhard Tinger részére kiadott datálatlan német nyelvű utasítás is. ÖStA KA AFA 1587/13/1.

talatai játszhattak közre: amennyiben bármelyik kamarai hivatalnok — így az udvarbíró is — késedelemmel nyújtja be számadásait, pénzbüntetésben részesül: egy havi késés esetén félévi, két havi esetén pedig egy évi fizetésmegvonásban részesül! Amennyiben pedig a hivatalnok több mint három hónapot késlekedik számadásai benyújtásával, akkor elmozdítják hivatalából.

A Szepesi Kamara — más uradalmakhoz hasonlóan — ellenőrt (contrascriba) rendelt ki az udvarbíró munkájának felügyeletére. A legkorábbi fennmaradt szatmári ellenőri utasítást a Szepesi Kamara 1572. május 11-én adta ki Jánossy Jánosnak.¹⁰⁷ Eszerint az ellenőrnek beiktatásakor bemutatták az udvarbíró utasítását, hogy tudomással bírjon annak tevékenységéről. A várba érkeztekor valamennyi, a várban tárolt élelmiszerről kimutatást kellett készítenie. A katonai és a vár védelmét érintő ügyekbe — az udvarbíróhoz hasonlóan — semmilyen beleszólása nem lehetett. Az utasítás szerint az ellenőr egyenrangú az udvarbíróval (aki ekkor a későbbi egri provizor, Sokliossy István volt). Ezt igazolja, hogy a várban őrzött pénzeszsákok (vagy ládát) nyitó két kulcs közül az egyiket ő őrizte, az udvarbíró az ellenőr tudta nélkül semmilyen kifizetést nem tehetett. Az ellenőrnek az udvarbíró valamennyi gazdasági ügyeiről tudomással kellett bírnia, a jövedelmek beszédésénél és a kiadásoknál jelen kellett lennie, mindenről ugyanolyan számadást kellett vezetnie mint az udvarbírónak és ezeket szintén három havonta be kellett nyújtania a Szepesi Kamarának.

A szatmári uradalomban tehát az udvarbíró korlátozottan fejthette ki tevékenységét, más várbirtokokhoz képest sokkal nagyobb mértékben ki volt szolgáltatva a főkapitánynak és a katonaságnak, a főkapitány instrukciói szerint kellett eljárnia. A főkapitány így tulajdonképpen Szigethez és Egerhez hasonlóan gyakorlatilag maga rendelkezett az uradalom bevételei felett. Ez olyannyira gyakorlattá vált, hogy volt olyan időszak, amikor a szatmári főkapitány egyúttal betöltötte adminisztrátorként a szatmári uradalom udvarbírói tisztét is. Ferdinand Graf zu Hardegg szatmári főkapitány (1589–1592), egyúttal ideiglenesen megbízott felső-magyarországi főkapitány (1591–1592)¹⁰⁸ 1590-ben külön utasítást kapott a szatmári uradalom jövedelmeinek adminisztrálására.¹⁰⁹ Az utasítás tartalmilag megegyezett a korábbi udvarbírói utasításokkal, azzal a különbséggel, hogy nem udvarbírónak (provizor) nevezték, hanem adminisztrátornak. Hardegget követően azonban 1594-től kezdődően újra a főkapitánynak alárendelt udvarbírákat neveztek ki.

Érsekújvár

Az egyházi uradalmak esetében tudjuk, hogy ezeknek alakult ki Mohács előtt a leginkább differenciált, de egyúttal központosított uradalomigazgatási

¹⁰⁷ MOL E 136 Div. instr. Irr. 7. t. fol. 357–360.

¹⁰⁸ Életrajzi adatait ld. *Pálffy G.*: A császárváros védelmében i. m. 247–248.

¹⁰⁹ I. Rudolf utasítása Ferdinand Graf zu Hardegg szatmári főkapitánynak a szatmári uradalom jövedelmeinek adminisztrálására, Prága, 1590. március 25. MOL E 554 Városi és kamarai ir. Fol. Lat. 953. fol. 224–236. és ÖStA HKA HFU RN 57. Konv. 1590. márc. fol. 336–351.

szisztémája. Ennek jellemző példája az esztergomi érsekség birtoka, amelynek igazgatási rendszerét Mohács előtt is viszonylag jól ismerjük.¹¹⁰

Mohács után feltehetően nem sokat változott az esztergomi érsekség igazgatási rendszere, az érseki birtokokat továbbra is az akkor már Ferdinánd kezén lévő Esztergomból kormányozták. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az akkor kulcsfontosságú vár élelemellátását elsősorban az Alsó-ausztriai Kamarából, illetve az esztergomi harmincadból, valamint az Esztergom megyei hadiadóból finanszírozták.¹¹¹ Esztergom 1543. évi, majd a másik két fontos érseki vár, Drégely és Ság 1552. évi elestével azonban gyökeresen megváltozott az érseki birtokok helyzete. A török hódítások hatására a birtokok száma fokozatosan fogyatkozott, amely folyamatot jól mutatja, hogy egy 1567-ben készített kimutatás szerint 1554-ben az esztergomi érsekség birtokaiból 1492 porta fizetett dikát, 13 év elteltével azonban csak 642, és a porták több mint a fele, 850 (56%) már a töröknek adózott. Az uradalmi számadások alapján pedig kimutatható, hogy 1571-ben az érseki adminisztrátor a Mohács előtti 112 helyett csupán 45 helyséből, 1585–86-ban pedig 43-ból tudta a földesúri adókat behajtani. Igaz, ekkor már nemcsak a török uralom alá került birtokok „estek ki”, hanem birtokigazgatási átszervezéssel mintegy 20 helység került ki az érseki birtokok első számú kezelője, az adminisztrátor kezéből: ugyanis már a középkorban is különálló uradalmat alkotó Szentkereszt és a hozzá tartozó 15 helység önálló gazdálkodást folytatott, míg a pozsonyi és a nyitrai püspöki házak fenntartására rendelt valamennyi Pozsony vármegyei birtok, illetve a Gömör vármegyei Rozsnyóbánya és a környező 5 település pedig nem tartozott Érsekújvár vártartományába. (Amennyiben a két érseki ház bevételeiből, illetve a szentkeresztai uradalomból számottevő haszon keletkezett, akkor ezeket a viszonylag csekély összegeket az adminisztrátor rendelkezésére bocsátották). Ha ezeket a birtokokat is beszámítjuk, akkor is látható, hogy a Mohács előtti birtokok száma az 1570-es, 80-as évekre 112-ről mintegy 67–68-ra, tehát kb. 60%-ára csökkent.¹¹²

Az érseki birtokok Várday Pál esztergomi érsek halála után, 1550-ben kerültek először kamarai kezelésbe, amikor az uralkodó az üresedésben lévő érseki birtokok élére maga nevezett ki adminisztrátort.¹¹³ Ettől kezdve szinte folyamatosan ismerjük az adminisztrátorok személyét: Mutnoki Mihály 1550–1553, Usaly Péter 1557–1571, Lindvai Mihály 1571–1572, Zeleméry László 1574–1585, Csutor

¹¹⁰ *Fügedi E.*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása i. m. pass.

¹¹¹ ÖSTA HKA GB Ung. Bd. 383. fol. 23., 56., 85., 152–153. Bd. 384. fol. 2.

¹¹² *Kenyeres I.*: Az esztergomi főegyházmege birtokai i. m.

¹¹³ Az első kamarai adminisztrátor az a Mutnoky Mihály volt, aki korábban Várday érsek szervitoraként már 1529-ben Esztergomban szolgált, majd 1540-től, esetleg már korábban a vár udvarbírája is volt, majd Esztergom eleste után mint az érseki javak adminisztrátora (provizora) szolgált a Várday által építtetett, előbb Oláh-, majd Érsekújvárnak nevezett palánkvárban. I. Ferdinánd Mutnoky kinevezésével tulajdonképpen érintetlenül hagyta a korábbi igazgatási rendszert. Mutnokyra ld. *Bethlen Farkas*: Erdély története. I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538). Fordította: Bodor András. A jegyzeteket írta és a mutatót összeállította: Pálffy Géza. Budapest—Kolozsvár, 2000. 109. és Pálffy Géza jegyzete uo. 247. jgyz, és 205.; MOL E 41 Litterae ad cam. 1548. No. 1. 1548. jan. 26. I. Ferdinánd utasítása Mutnoky Mihály érseki adminisztrátor részére („administrator proventuum seu provisor bonorum archiepiscopatus Strigoniensis”), Bécs, 1550. március 25. MOL E 136 Div. instr. 2. köt. 1–4. fol.

János 1586–1590, Hölgy Gáspár 1590–1597, Cseri Mihály 1601, Baráty István 1604. 1553-tól 1573-ig, amikor be volt töltve az esztergomi érsekség, az érsek nevezte ki a mindenkori adminisztrátort és a teljes igazgatási személyzetet, majd Verancsics Antal halála után közel negyed századig nem töltötték be az esztergomi érseki széket (1573–1596, de a birtokok átadására csak 1598-ban került sor). Ebben az időszakban az uralkodó nevezte ki és a Magyar Kamara állította a tisztviselőket, a kamara alá tartoztak a birtokok, a tisztviselők is neki tartoztak számadással. A kamara azonban az igazgatási rendszert érintetlenül hagyta, az uradalom élére továbbra is adminisztrátorokat neveztek ki.

Az adminisztrátor (jósággkormányzó, *administrator seu provisor bonorum archiepiscopatus Strigoniensis*) állt a több megyére terjedő érseki birtokok (Esztergom, Komárom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Liptó, Árva, Túróc, Trencsén megyék) élén, egyúttal az érsekújvári vár provizora azaz udvarbírája is volt egy személyben. Hatásköre azonban jóval felülmúlta egy udvarbíróét, hiszen bizonyos értelemben, a tisztán katonai ügyeket leszámítva még az érsekújvári vár kapitánya és tisztjei fölött is volt „rendelkezési joga”. Az adminisztrátor fő feladata a több megyére terjedő érseki birtokok jövedelmeinek kezelése, a bevételek és kiadások adminisztrálása, és nem utolsósorban az érsekújvári vár ellátása, amelybe a katonák élelmezése, a lovak takarmányozása és a katonaság zsoldfizetése, az élelemkészletek és a fegyvertár felügyelete is beletartozott. Emellett a katonaság felett szemlélt tarthatott, a fegyvertárat is ellenőrizhette (a katonaság létszámát és fizetési kondícióit vizsgált a Haditanács szabta meg, a kapitányokat is üresedés idején az uralkodó nevezte ki). Az adminisztrátor munkája tehermentesítésére egy rationistát, azaz számvevőt alkalmazott, aki a különböző számviteli ügyekben és a számadások készítésében működött közre. Az adminisztrátor nevezte ki az egyházi nemesek palatinusait és az officiálisokat is, igaz, ezeket a kinevezéseket a kamarán keresztül az uralkodóval jóvá kellett hagyatnia, és a kamarán keresztül kapták ezen személyek az utasításait, igaz, azok kimunkálásában részt vett az adminisztrátor is. Bár nem ő nevezte ki, de az adminisztrátor ellenőrzése alatt álltak a pozsonyi és nagyszombati érseki házak vezetői, akiket szintén udvarbíráknak neveztek, (ugyanakkor a körmöcbányai pisetárus¹¹⁴ közvetlenül a Magyar Kamara alá tartozott). Az adminisztrátori állás a korszakban az egyik legjelentősebb uradalmi/kamarai tisztviselői állás volt, jelentőségét mutatja, hogy pl. 1586-ban 1200 Ft évi fizetést és 12 ló tartására további 300 Ft-ot kapott.¹¹⁵

1550 és 1553, valamint 1573 és 1598 között, vagyis a kamarai kezelés időszakában az uralkodó más kamarai birtokok mintájára rendszerint ellenőrt, contrascribá-t nevezett ki az adminisztrátor mellé, akinek a fő feladata a bevételek és kiadások ellenőrzése, a számadások ellenjegyzése volt, sőt tudta nélkül sem-

¹¹⁴ A pisetárus felügyelte a királyi pénzverés hasznából az esztergomi érseket illető tizedet (pisetum). A pisetárus hivatala a körmöcbányai pénzverőkamara mellett működött. *Fügedi Erik*: Esztergomi érsekség. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994. 202–203., *Kollányi Ferenc*: Az esztergomi érsek pisetum-joga. = *Katholikus Szemle* 1889. 520–576., 679–776.

¹¹⁵ Az érseki adminisztrátorra l. még *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás története i. m. 272–274.

milyen kifizetés sem történhetett (nála volt ugyanis a pénzes láda két kulcsa közül az egyik).¹¹⁶

Az officiolátusok

A korszak speciális jellegzetessége az officiolátusok rendszere, amelyről a szakirodalom korántsem alkotott egységes képet. Ennek lényege, hogy a végvári katonák között szolgálatuk és zsoldjuk fejében a végvárhoz tartozó vagy ahhoz foglalt birtokokból egy-egy jövedelmet (általában egy-egy falvat) kaptak officiolátusként, amelynek jövedelmeit maguknak szedhették be és ebből finanszírozták katonai szolgálatukat. Az officiális rendszer, amelyet tévesen és utólagosan hajlamosak a török timár-rendszerhez hasonlítani, azonban korántsem a török korban jelenik meg Magyarországon, hanem eredete Mohács előtti gyökerekre vezethető vissza és elsősorban egyházi birtokokon lehetett szokásos, bevett gyakorlat. Nem véletlen, hogy az officiolátus rendszerének legtöbb példáját éppen a két legnagyobb egyházi birtokon: az esztergomi érsekség és az egri püspökség területén találhatjuk meg. Mindkét uradalomban már Mohács előtt adatolható az officiolátus-rendszer megléte,¹¹⁷ melynek lényege, hogy az officiális bizonyos uradalomrészeket, officiolátusokat kapott igazgatásra, tehát a jövedelmek beszedésére és az uradalom gazdasági vezetőjének, adminisztrátorának történő beszolgáltatására, ezért általában fizetést és ellátmányt kapott, cserébe esetenként rendészeti, igazságszolgáltatási funkciókat tartozott ellátni. Abban az esetben azonban, amikor az officiális a rábízott birtokrész jövedelmeit, illetve annak egy részét a maga javára szedte be, akkor az officiolátus jövedelmétől függően meghatározott létszámú — általában lovas — katonával kellett a várban szolgálnia. Ezt a Mohács előtt is meglévő és folyamatosan funkcionáló rendszert igyekeztek a lehetőségekhez képest integrálni a végvárrendszer alappilléreit képező várak katonaságának jobb ellátásának és fizetésének érdekében.

Az esztergomi érseki uradalomban, amelynek több mint 100 birtoka a 16. század végén mintegy 15 officiolátusra volt felosztva, a hódoltságához közel fekvő, vagy pedig már hódolt területen lévő officiolátusokat az érsekújvári magyar katonáknak, elsősorban tiszteknek és főlegényeknek adták ki, hogy ebből lássák magukat és szolgáljanak az érsekújvári várban — ezzel is csökkentve a zsoldszükségeket. Az esztergomi érsekség birtokain a végvári katona-officiális officiális minőségében az adminisztrátor alá, katonai minőségében pedig a kapitány alá tartozott. Az ilyen típusú officiolátusi rendszert célszerű elválasztani a korabeli váruradalmakban több helyen is megtalálható, csupán gazdasági-igazgatási feladatokat ellátó szintén officiálisnak nevezett tisztartótól. Egyébként az esztergomi

¹¹⁶ I. Ferdinánd utasítása Francisci Tamásnak, az esztergomi érseki javak adminisztrátora ellenőrének (*contrascriba administrationis proventuum Archiepiscopatus Strigoniensis*), Pozsony, 1550. május 16. MOL E 136 Div. instr. 2. köt. 5–7. fol.; I. Rudolf utasítása Bakith Gál az esztergomi érseki javak adminisztrátora ellenőrének, Prága, 1587. december 1. MOL E 136 Div. instr. 9. köt. 76–76.

¹¹⁷ Mohács előtti viszonyokra Eger esetében ld. *Sugár I.*: A egri vár officiolátusi rendszere i. m. 107–108.; Esztergomra ld. *Fügedi E.*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása i. m. 123–124.

érseki birtokokon az adminisztrátor, valamint az érsekújvári kapitány és várnagy is rendelkezett officiolátussal.¹¹⁸

A végvárrendszerhez „idomított” officiolátus-rendszer, nyilván az esztergomi érseki és egri püspöki mintára más helyeken is megjelent, így például Palota és Szigetvár vártartományában is.¹¹⁹

A várbirtokok bevételei és kiadásai

A várbirtokok gazdálkodásának alapvető forrásai az uradalmi számadáskönyvek, illetve ezek különféle kivonatai. Viszonylag sok számadáskönyv maradt fenn a 16. századból, azonban feldolgozásukra mindeddig alig vállalkoztak, egyedül Sugár István publikációját tekinthetjük példaértékűnek az egri uradalom 1594/95. évi számadásainak mintaszerű feldolgozásával.¹²⁰ Emellett megemlíthetjük még N. Kiss Istvánnak a tokaji és sárospataki uradalmakra vonatkozó kutatásait.¹²¹ Míg Sugár egyértelműen a fontos felső-magyarországi végvár ellátásának gazdasági forrásait és a jövedelmek védelmi célra történő hasznosítását vizsgálta, így szükségszerűen az uradalom valamennyi bevételét és kiadását görcső alá vette, addig N. Kiss főleg a majorságból származó termények arányát, valamint az uradalmak gazdasági rentabilitását, esetleges kereskedelmi tevékenységüket vizsgálta.

Az alábbiakban az egri, sárospataki és tokaji uradalmakra vonatkozó szakirodalmi eredmények mellett néhány további kamarai birtok gazdálkodására vonatkozó kutatásokra támaszkodva kísérlem meg felvázolni a birtokok bevételeinek és kiadásainak főbb jellegzetességeit.

A bevételek volumene

Először tekintsük át a kamarai várbirtokokból befolyó nettó jövedelmek volumenét, illetve azok viszonyát más kincstári jövedelmekhez. Ehhez két, a korszak gazdaságtörténete szempontjából alapvető jelentőségű összeírást dolgoztam fel.¹²²

¹¹⁸ Érsekújvárra ld. *Oborni T.*: Várkapitányi és officiósi utasítások i. m. 99–108. Érsekújvári officiósi utasítások nagy számban: Primási Levéltár Acta Protocollaria. 1. köt., 4–5. köt.; MOL E 554 Városi és kam. ir. Fol. Lat. 1373. MOL MKA E 211 Lymbus Series II. 30. tétel. A számos officiósi utasítás közül példaként idézhetjük Bajcsi János érsekújvári katona 1574. szeptember 14-én, a Magyar Kamarától kapott officiósi utasítást (helyesebben ordinatio-t): Bajcsi a nagysarlói officiósi jövedelmeinek felét kapta meg, az officiósihoz tartozik: Heölwen, Perbethe, Kissarló, Szentgyörgy, Gyarmat. Főbb pontok: 10 lóval szolgál, nem kap meg minden földesúri bevételt, a király parancsára lovanként 2 Ft-ot, ruhapénzre évi 12 Ft-ot kap. A másik officiósi Sklenovit Pál. Officiósi minőségében az adminisztrátor alá, katonai minőségében pedig a kapitány alá tartozik. A kibocsátók között az alábbiak szerepelnek: Radéczy István egri püspök, Johann Karling báró kamarai tanácsos és Uzsaly Péter esztergomi adminisztrátor. Utólagos betoldás: Pozsony, 1578. március 26. Károly főherceg rendelete, miszerint Bajcsi a bor és gabona kilenced felét is megkapja. MOL E 554 Városi és kam. ir. Fol. Lat. 1373. fol. 151–152.

¹¹⁹ A 16. századi egri officiósi rendszerre l. *Sugár I.*: A egri vár officiósi rendszere i. m. 108–116.; *Rúzsás L.*: Az egri vár gazdálkodása i. m. 23–24. Az officiósi rendszerre — némileg eltérő álláspontot képviselve — általában, illetve Szigetvárra és Palotára ld. *Szakály F.*: Magyar intézmények 94–104.

¹²⁰ *Sugár I.*: Az egri vár 1594/95. évi számadása i. m.

¹²¹ *N. Kiss I.*: Uradalmi gazdálkodás i. m.

¹²² A két kimutatás történeti statisztikai feldolgozását külön tanulmányban végeztem el. *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a XVI. század második felében, LK,

Az első a magyar korona 1574–1576 közötti valamennyi bevételeinek és kiadásainak, a második pedig az 1584–86 közötti bevételek kivonatát tartalmazza. A forrás azért jelentős, mert segítségével meg tudjuk állapítani nemcsak a Magyar és a Szepesi Kamara, hanem az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó jövedelmek nagyságát is. A királyi Magyarország állami bevételeinek nagyságáról eddig csupán Szekfű Gyula és Acsády Ignác becslései alapján volt tudomásunk. A királyi Magyarországon illetékes három kamara közül pedig pusztán a Magyar Kamara 16. század közepi bevételeiről és kiadásairól rendelkezünk adatokkal Ember Győző történeti-statisztikai feldolgozásai révén.¹²³

Az összeírások forrásértékét meghatározzák létrejöttük körülményei: a források alapján megállapítható, hogy az Udvari Kamarában valamennyi kamara (Magyar Kamara, Szepesi Kamara, Alsó-ausztriai Kamara) által készített, ill. az egyes uradalmak, hivatalok hozzájuk benyújtott számadásait átvizsgálták, és három-három év bevételeit átlagolták, majd minden esetben levonták a működési költségeket, így megkapták a nettó bevételeket. Az uradalmak esetében a terménybevételeket pénzre számították át, azonban az átváltási összegeket a kimutatásban már nem tüntettek fel — amennyire a korabeli gyakorlatból megállapítható, ezeket az árakat részben a katonai limitációk, részben pedig a helyi piaci árakon állapították meg —, tehát ezek pontosságát nem tudjuk visszaellenőrizni.

A számítások nyilvánvalóan sok hibát tartalmazhatnak, hiszen az egyes kamarai hivatalnokok által a kamaráknak benyújtott számadások többségével mindig gond volt, illetve, hogy a sikkasztás mindennapos gyakorlat lehetett, sőt azt is tudjuk, hogy az Udvari Kamara több esetben is hiányosságokat talált maguknak a kamaráknak az elszámolásaiban is (pl. a Magyar Kamara esetében több ilyen vizsgálati anyag fennmaradt). Tehát ismerve a korabeli pénzügykezelési technikákat minden ilyen forrást komoly kritikának kell alávetni, azonban a főbb trendek így is jól kimutathatóak. Talán éppen ez a sok bizonytalanság indokolta azt az egyébként a 16. század 40-es éveitől ismert számítási gyakorlatot, hogy több, lehetőleg három egymást követő év elszámolási alapján készítették a kimutatásokat.¹²⁴ A kimutatások azonban, mint ahogy a fentiekben utaltam rá, a bevételek volumenének, illetve ezek más bevételi ágakhoz való viszonyának meghatározását lehetővé teszik. Az összeírásokból minden, pontosságra való törekvés ellenére kimaradtak bizonyos bevételek, illetve nem megfelelően lettek beszámítva, ezért más források alapján korrigáltam az adatokat.

megjelenés alatt. A kimutatások lelőhelye: ÖStA HKA VUG 32 B. fol. 1017–1054., 1067–1096. ÖStA HKA HFU RN 52. Konv. 1587. Dez. 151–162., 194–228. RN 53. Konv. 1588. Jan. fol. 26–30.

¹²³ *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei i. m. pass.; *Uő.*: A pozsonyi és szepesi kamarák i. m.; *Szekfű Gy.*: Magyar történet i. m. 3. köt. 116–167. A Magyar Kamara által kezelt jövedelmek nagyságára l. *Ember Győző*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és számadásai 1555–1562. = Századok 116. (1982) 3. sz. 507–538., *Uő.*: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. = LK 61. (1990) 1–2. sz. 63–143. *Vő.*: A magyar kamara számadásai 1583., 1884., 1600. = TT 1900.

¹²⁴ Az osztrák tartományokban már a 16. sz. közepétől maradtak fenn különböző típusú becslésminták, az első 1542-ből. *Bastl, B.*: Herrschaftsschätzungen i. m. 15. p.

Szepesi Kamara	átlagos bevétel	százalék	főösszeg százalékában
Uradalmak (korrigálva Eger 1577–79 közötti átlagos nettó bevételével)	84480	46,56	
Rovásadó	25188	13,88	
Nagybányai kamara	22513	12,41	
Harmincadok	21877	12,06	
Segély a Magyar Kamarától	16500	9,09	
Szabad királyi városok taxája	5441	3,00	
Egyéb	3997	2,20	
Szabad királyi városok cenzusa	1441	0,79	
Összesen	181437	100,00	29,06
Magyar Kamara			
Harmincadok	92550	47,02	
Szabad királyi városok cenzusa	1080	0,55	
Rovásadó	34696	17,63	
Szabad királyi városok taxája	9875	5,02	
Az eszt. érseki birtokok jövedelme (korrigált adat 1581–83-ból)	41484	21,08	
Az eszt. érsek pisetum-jövedelme (eredetileg figyelembe nem vett adat 1581–83-ból)	5444	2,77	
Oroszlánkő uradalma	237	0,12	
Restanciák	184	0,09	
Robotpénz	124	0,06	
Egyéb	11138	5,66	
Összesen	196812	100,00	31,52
Az alsó-ausztriai kamara alá tartozó jövedelmek			
Magyaróvári főharmincad	89792	36,47	
Szlavóniai főharmincad filiáléival	11641	4,73	
Pozsonyi főharmincad filiáléival	19630	7,97	
Pozsonyi sókamara hivatal	2563	1,04	
Körmöcbányai kamara nettó bevétel	28579	11,61	
Selmecbányai kamara nettó bevétel	-4324	-1,76	
Magyaróvári uradalom	11477	4,66	
Komáromi uradalom	1839	0,75	
Besztercebányai bányavállalat nettó bevétel	84988	34,52	
Összesen	246185	100,00	39,43
A magyar korona bevételei összesen	624434		100,00
<i>Rénes forintban</i>	780542,5		

2. táblázat. A királyi Magyarország átlagos nettó bevételei 1574–1576

A fenti adatsor értelmezése érdekében néhány megjegyzést kell tennünk. A fennmaradt kamarai zárszámadások (a Magyar és a Szepesi Kamara esetében) a táblázatban szereplő bevételtípusoknál nem tartalmazzák az uradalmak bevételeit. Ennek az az oka, hogy a kamarák az uradalmakat jövedelemkezelő egységeként fogták fel, azaz a bevételek döntő többségét a helyszínen használták fel. Ebből az a gyakorlat következett, hogy az uradalmi bevételeket nem vették számításba a kamarai bevételeknél, hiszen ezekből gyakorlatilag nem volt a kamara pénztárosának készpénzbevétele, és az innen származó jövedelmeket — szemben például a harmincadokkal — deputálni sem lehetett adósságok törlesztésére vagy fizetések, költségek kielégítésére. Uradalmi bevételek csak és kizárólag akkor jelentek meg a kamarai zárszámadásokban és kimutatásokban, amennyiben valamilyen kisebb fajta „csoda” esetén az uradalomból befolyt jövedelem felhasználása után megmaradt készpénzt átutalták egyéb kamarai célokra. Ez az eset a végvárai uradalmi esetében igen ritkán fordult elő. Példaként említhetjük azt, hogy a fenti kimutatásban a Magyar Kamara esetében az esztergomi érseki birtokok jövedelmei címszó alatt eredetileg mindössze 2472 Ft bevételt tüntettek fel, amely összeg gyakorlatilag a végvári katonaság zsoldja és hűspénze kifizetése után fenn-

maradt összeggel egyenlő. Amennyiben viszont arra vagyunk kíváncsiak, hogy mennyi volt az ország nettó összjövedelme, akkor az esztergomi érseki birtokok akkori nettó bevételeit kell számításba venni, amely ezekben az években több mint 40.000 Ft-ra rúgott, nem pedig a kiadások után fennmaradt maradvány összegét. Egyébként a kimutatások készítésénél a Szepesi Kamara így járt el, tehát az uradalmak nettó bevételeit tüntették fel. (A nettó bevételt úgy számolták ki, hogy az összbevételekből levonták az adott hivatal, ebben az esetben uradalom költségeit, tehát pl. a jövedelmek behajtásának költségeit, a tizedszedők bérét, az uradalmi tisztek fizetését stb.) Egy uradalom, az egeri esetében azonban nem rendelkeztek adatokkal a Szepesi Kamara hivatalnokai, még pedig éppen azért nem, mert ebben az időszakban a vár uradalma Christoph Ungnad egeri főkapitány kezelésében volt, aki utasítása szerint — mint fentebb utaltam rá — nem is tartozott számadási kötelezettséggel. Eger esetében közel egykorú, hasonló módszerrel készített kimutatás alapján korrigáltam az adatsort.

Az előbbiekkal ellentétben kellett eljárni például a selmecebányai kamara bevételeinél, amelynek bruttó összege átlagosan több mint 200.000 Ft-ot tett ki (202.501 Ft), azonban olyan költségekkel működött a hivatal, hogy a kiadások több mint 4000 Ft-tal felülmúlták a bevételeket. A selmecebányai kamara tehát ezekben az években veszteséget „termelt”, amely veszteséget egyébként a Magyar Kamara írta jóvá. Külön problémát képez a Szepesi Kamara bevételeinél szereplő Magyar Kamarától kapott évi segély könyvviteli értelmezése is, hiszen ez az összeg a Szepesi Kamara bevételeit gyarapította ugyan, azonban az ország összjövedelmét nem, hiszen ez a tétel a Magyar Kamara esetében kiadást jelentett. Mivel azonban a Szepesi Kamara bevételeinek egyik biztos pontját képezte a Magyar Kamarától kapott szubvenció, így indokolt volt a kimutatásban való megtartása.

A táblázat adatai alapján jól látszik, hogy az uradalmakból származó bevételek a Szepesi Kamaránál voltak a legjelentősebbek, ahol a bevételek mintegy 46,5%-a származott az egeri, szatmári, tokaji, szádvári, szendrői, krasznahorkai, putnoki uradalmakból. A Magyar Kamaránál az esztergomi érseki birtokok jövedelmeinek köszönhetően 25%-ot, míg az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó magyaróvári és komáromi uradalmak viszonylag csekély bevételei mintegy 5%-ot tettek ki az egyéb jövedelmekhez képest.

Amennyiben összevetjük a közel tíz évvel későbbi, 1584–1586 közötti adatokkal, akkor tapasztalhatjuk, hogy az uradalmakból származó bevételek jelentős mértékben növekedtek, ami annál inkább figyelemre méltó, mivel az országos bevételek csökkentek.

Magyar királyság bevételei	1574–76-ban (magyar Ft)	1584–86-ban (magyar Ft)
uradalmak	139517	154021
harmincadok	235490	229590
rovásadó	59884	54359
pénzverő- és bányakamarák	134319	67610
sz. kir. városok	17837	32428
egyéb	37387	10279
<i>Összesen</i>	624434	548287

3. táblázat. A királyi Magyarország átlagos nettó bevételei jövedelemtípusok szerint

Amennyiben az uradalmi bevételek jelentőségét az egyéb jövedelem-típusokhoz képest kívánjuk szemügyre venni, akkor az 1. diagrammon (lásd: Függelékben) nagyon jól látszik az a némileg meglepő eredmény, hogy 1574–76-ban az uradalmakból származó nettó bevételek 23%-kal országos szinten a második helyet foglalják el a harmincadok mögött (37%) és kb. a pénzverő- és bányakamarákkal egy szinten (22%) voltak. Most hasonlítsuk össze a tíz évvel későbbi (1584–86) időmetszett adataival: a 2. diagramm adataiból látható, hogy az uradalmakból származó bevételek 22-ről 28%-ra növekedtek és így már egyértelműen a második legjelentősebb jövedelemnek számítottak. Jól mutatja ezt a folyamatot a 3. diagramm is, amely a két időmetszetben hasonlítja össze az egyes jövedelmi ágakból származó bevételek nagyságát.

A 4. diagramm az uradalmi bevételeknek az egyes kamarák közötti megoszlását szemlélteti az 1570-es, illetve az 1580-as évek közepén. Jól látható, hogy az uradalmi bevételek a Felső-Magyarországon illetékes Szepesi Kamaránál játszották a legfontosabb szerepet, itt a bevételek döntő hányadát: 47% illetve 58%-át tették ki. Ez azzal magyarázható, hogy — mint a fentebb utaltam rá — a kamarai birtokok döntő hányada Felső-Magyarországon feküdt. A Magyar Kamaránál — a kamarai birtokok csekély számához mérten — viszonylag jelentős hányaddal szerepelnek az uradalmi bevételek (22% ill. 26%), ám ezek a jövedelmek szinte kizárólag az ekkor kamarai kezelésben lévő esztergomi érseki birtokokból származtak. Az Alsó-ausztriai Kamara bevételeinél alig játszottak szerepet az uradalmakból származó bevételek, hiszen a két számottevő birtok közül Komárom viszonylag kis uradalom volt, míg Magyaróvár, bár tekintélyes jövedelmekkel rendelkezett, országos szinten nem érte el Eger vagy Érsekújvár jelentőségét.

Az 5. diagramm két időmetszetben mutatja be az uradalmakból származó bevételek nettó összegeit. A kimutatásban szereplő 10 jelentősebb uradalom közül Felső-Magyarországon Eger, míg Alsó-Magyarországon Érsekújvár emelkedik ki, a két uradalom adta az uradalmi bevételek 2/3-át. A diagramm adatai ugyanakkor jól szemléltetik azt, hogy az uradalmi bevételek 1574–76-hoz képest minden uradalomban emelkedtek 1584–1586-ra. A növekedés okát még további kutatásoknak kell tisztáznunk, de abban minden bizonnyal szerepet játszott a hatékonyabb kamarai gazdálkodás is.

	1574-76	1584-86
Eger	52798	64586
Szatmár	11805	15344
Tokaj	7243	12782
Szádvár	3500	3500
Szendró	2776	5000
Krasznahorka	2680	2680
Putnok	1835	1875
Érsekújvár	41484	48254
Magyaróvár	11477	nincs adat
Komárom	1839	nincs adat

4. táblázat. Kamarai uradalmak bevételei magyar Ft-ban az 1570-es és 1580-as évek közepén

Az uradalmak működési — modern szóval élve „rezi” — költségeire is vannak adataink, amely működési költségek az uradalom személyzetének fizetését, a számukra kiosztott élelem értékét és a jövedelem behajtás költségeit foglalják magukba (6. diagramm). A működési költségek a bruttó bevételek 30–40%-át tették ki, ami igazából nem tekinthető túlzottnak, tudjuk, hogy más hivatalok sokkal nagyobb működési költségekkel dolgoztak mint az uradalmak, sőt, a magánföldesúri uradalmakra vonatkozó kutatások alapján megállapítható, hogy azok működési költségeivel összevetve a kamarai birtokok alacsonyabb „rezsivel” működtek. Ennek magyarázata azonban nem feltétlenül a jobb kamarai birtokigazgatásban rejlik, hanem a bevételek viszonylag jelentősebb voltában, a kamarai birtokok nagyobb összegeket adminisztráltak, mint a legtöbb magánföldesúri uradalom, ennek oka a bevételek szerkezetében rejlik.

A fenti adatok jól érzékeltetik a kamarai uradalmak jelentőségét országos szinten. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az uradalmi bevételek jelentős rész nem készpénzben, hanem terményben folyt be, így az átváltási bizonytalanságok miatt a fentebb kimutatott uradalmi bevételek az ország összjövedelme tekintetében csupán „elméleti” hányadot képeztek. A korszakra általában jellemző készpénzhiány miatt valójában nem vonható kétségbe a harmincadok és a bánya- és pénzverőkamarák döntő fontossága, hiszen ezek a hivatalok az uradalmakkal szemben készpénzt szolgáltatottak. Az uradalmi bevételek valójában éppen a helyben felhalmozott és így a helyszínen felhasználható terménybevételeik miatt bírtak kiemelkedő jelentőséggel.

A bevételek és kiadások szerkezete

Az uradalmak bevételeinek értékelésénél négy felső-magyarországi uradalom: Szatmár, Tokaj, Sárospatak, Eger, míg két alsó-magyarországi birtok: Trencsén és Komárom gazdálkodására vonatkozó adatokat dolgoztam fel.¹²⁵

Az uradalmak bevételeit alapjában véve a

- (1) földesúri jogon befolyt jövedelmek,
- (2) a kamarai szubvenciók,
- (3) a várhoz rendelt tizedek,
- (4) illetve egyéb jövedelmek biztosították.

(1) A földesúri jövedelmek típusai igen széles skálán mozogtak. Készpénzbevétel elsősorban a jobbágyok censusából adódott, amelynek összege területtől és teleknagyságtól függően jelentős mértékben ingadozott (pl. 25 dénártól 5 Ft-ig). Emellett készpénzbevételt jelentett a malmok után szedett census, a révek, vámok jövedelme, valamint a bírságpénz is. Több birtokon a jobbágyok megválthatták tized- és kilenced szolgáltatásaikat, valamint a földesúrnak adandó ajándékokat is (bárányt, sertést, szárnyast, sajtot, tojást stb.). A legjelentősebb földesúri kész-

¹²⁵ Az uradalmak gazdálkodására vonatkozó diagrammok és adatsorok forrásai: Sárospatak (1569–70): *N. Kiss I.*: Uradalmi gazdálkodás i. m. 15–29.; Szatmár (1572–73): MOL E 554 Városi és kam. ir. 1711. t. sz.; Eger (1594–95): *Sugár I.*: Az egri vár 1594/95. évi számadása i. m (1975) 11–37., (1977) 5–17.; Komárom (1553–54): ÖStA HKA VUG RN 35.; Trencsén (1549–54): *Kenyeres I.*: Egy nagybirtok igazgatása i. m. 127–141.

pénzbevétel a kocsmáltatásból (educilláció) származott, amelyet egyes birtokokon szintén megválthattak a jobbágyok. A kocsmáltatás hasznát azonban nem tekintetjük tisztán földesúri bevételnek, hiszen a legtöbb végvár uradalmában a dézsmaborokat mérették ki, tehát a birtokról (pl. kilencedből, vagy uradalmi szőlőből) és a dézsmaborból származó kocsmáltatási bevételeket — vizsgálatunk szempontjából — el kell választanunk.

Földesúri terményhaszonvételt képezett a kilenced, amelyet a tized mintájára bor, gabona, bárány, sertés és méhek után kellett megadni. A kilenced azonban nem terjedt el általánosan, és több helyen — a termés 10%-a helyett — rögzült mennyiséget jelentett, míg másutt a kilenced beépült a jobbágyok terményjárdékát képező akonáliába. A malmok jövedelme többnyire terményben folyt be és viszonylag jelentős volt. A korszak egyik legkutatottabb földesúri haszonvétele a majorságok és uradalmi szőlők voltak, amelyek jelentőségét az összbevételek szempontjából a végvárak uradalmi esetében — véleményem szerint — a korábbi kutatás indokolatlanul túlbecsülte. Az innen származó termények (búza, árpa, zab, illetve bor) az összbevételek szempontjából — különösen a nagyobb uradalmakban — nem játszottak jelentős szerepet.

(2) A kamarai szubvenciókat két fő kategóriába sorolhatjuk: a) állandóan, b) esetenként deputált jövedelmek.

a.) Az állandó szubvenciók közé tartozott több uradalom esetében a helyi harmincad(ok) bevételeinek, vagy egy részének a vár alá rendelése (pl. Tokajban, Szatmárban, Trencsénben).

b.) Az esetenkénti támogatás körébe tartozott az állami hadiadó, a dika, amikor teljes vármegyék dikáit utaltak bizonyos várak fenntartására. Így például az 1570–80-as években Szatmár várára Szatmár megye, Tokajra Zemplén és Szabolcs megyék, Szendrőre Borsod, Gömör, Torna, Abaújvár, Sáros és Szepes megyék, Kassára Ugocsa, Bereg és Ung megyék¹²⁶, míg Egerre¹²⁷ Heves mellett a hódoltsági Pest, Pilis, Solt, Közép-Szolnok, Csongrád megyék dikális adóit utalták ki. Bár az egyes várakhoz általában ugyanazon hadiadókat utalták, a dika kivetésének esetlegessége miatt ezt a jövedelmet csak esetenkénti támogatásnak tekinthetjük. A dikához hasonlóan eseti támogatásként tarthatjuk nyilván az országgyűlések által a végvárakhoz rendelt vármunka (*labor gratuitus*)¹²⁸ megváltásából származó pénzbevételeket is. Ebbe a kategóriába tartoznak a kamarák esetenkénti készpénzsegélyei is.

(3) A végvárak jövedelmeinek alapját — mint az alábbiakban tapasztalni fogjuk — a tizedek¹²⁹ képezték. Minden jobbágy tizedet volt köteles adni gabona, bor, juh, sertés és méh után, ez az adó valóban a termés 10%-át tette ki. A tizedeket már a Mohács előtti évtizedekben sem az egyház szedte be, hanem általában a földesurak vették bérletbe (árendába). Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a

¹²⁶ ÖStA KA AFA 1580/12/ad2.

¹²⁷ MOL E 15 Exp. cam. 1553. fol. 283., 1555. fol. 627. Az egri vár 1572. évi bevételeinek kimutatása: ÖStA HKA HFU RN 46 Konv. 1583. Sept. fol. 82–85.

¹²⁸ *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás története i. m. 282–284.

¹²⁹ Az alábbiakban csupán a bevételek típusait és azok volumenét kívánom bemutatni. A tizedek adminisztrációjára, a tizedjegyzékek forrásértékére vonatkozóan számos irodalom látott napvilágot,

földesurak többsége a birtokán maga szedte be a tizedeket. Az egyházat így már gyakorlatilag Mohács előtt a tizedek bérbeadására kötelezték. A 16. század közepétől a kamarák egyre több egyházkerület tizedét vették árendába. Az 1550-es évek végétől Szigetvárhoz csatolták a pécsi és a váci püspökség dél-dunántúli tizedeit, míg Gyula várához a váci püspökséghez tartozó Külső-, Belső-Szolnok és Csongrád vármegyék tizedeit.¹³⁰ A folyamat indikátora az egri püspökség birtokainak kamarai kezelésbe való átvétele volt, ezáltal szinte a teljes Felső-Magyarországra kiterjedő egyházmegye tizedbérlete felett a Szepesi Kamara rendelkezett. Az esztergomi érseki birtokok kamarai kezelésbe vételével pedig Alsó-Magyarországon szerzett a Magyar Kamara jó pozíciókat a tizedbérlet területén. Míg az egri püspökség tizedeinek csak egy részét deputálták a felső-magyarországi végvárra (Tokaj, Szatmár, Szendrő, Kassa, Kálló)¹³¹ és a többségét Eger számára szedték be, addig az esztergomi érsekséghez tartozó tizedek döntő részét árendálták és csak kisebb része maradt az újvári vár ellátására. Ezeket a tizedeket többnyire magánföldesurak bérelték, de például a Szepesi Kamara Murány vára számára bérelte a Gömör és Torna megyei tizedeket. A dunántúli tizedeket, köztük az esztergomi érsek, a győri, veszprémi püspökök és a zágrábi káptalan tizedeit pl. az 1570-es évek végén a dunántúli végvárrak, köztük Kanizsa várának élelmezésére fordították.¹³² Szatmár várához pedig a váradi püspökség bihari. A század folyamán a tizedek jelentős részét (főként Felső-Magyarországon) a végvárrakhoz bérelték állandó jelleggel. A tizedbevételeket a bérleti rendszer állandósulása és végvárrakhoz történő rendelése miatt a korszakban is állami jövedelemnek tekintették.¹³³ A tizedbérletek összegei természetesen a beszedett termény értékéhez képest elenyészők voltak. Példaként említhetjük, hogy Eger vára, amelytől több más várhoz bérelték a tizedeket, egyúttal maga is bérelt a vár környékén fekvő, azonban nem az egri püspökséghez tartozó dézsmakerületeket a váci püspöktől és az egri káptalantól. Az utóbbtól bérelte a szerencsi kerületet,

azonban egy-egy uradalom szempontjából játszott kiemelkedő szerepére vonatkozóan Sugár István idézett művén (Az egri vár 1594/95. évi számadása) kívül alig-alig található említés. Ennek oka abban keresendő, hogy a tizedek és egyéb jövedelmek megoszlása elsősorban a várszámadások alapján vizsgálható. A tized-adminisztrációra ld.: *Ila Bálint*: A dézsma adminisztrációja. = LK 18–19. (1940–1941) 223–249.; *Uő.*: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 1957. 82–118.; *Bán Péter*: A kamarai dézsmajegyzékek forrásértéke a 16. század közepén (Heves vármegye példáján). In: Tanulmányok Barta Gábor emlékére i. m. 241–266.; *Molnár Ambrus*: A dézsma és kilenced beszédese Békés megyében a XVI. században. = AtSz 15. (1973) 526–551. Tizedjegyzék-publikációk: 16. századi dézsmajegyzékek. Szerk.: N. Kiss István. Budapest, 1960.; Dézsmajegyzékek, Heves és Külső-Szolnok vármegye, 1548. Közléteszi: Bán Péter, Eger, 1981.; Dézsmajegyzékek, Heves és Külső-Szolnok vármegye, 1549. Közléteszi: Bán Péter, Eger, 1988.

¹³⁰ *Rúzsás L.*: Az egri vár gazdálkodása i. m. 8–9.

¹³¹ Kimutatás az egri püspökséghez tartozó árendált tizedekről, 1579–1580. ÖStA HKA HFU RN 46 Konv. 1583. Sept. fol. 63–67. Az egri püspökségnek a fenti várakhoz deputált tizedeiért a Szepesi Kamara bérleti díjat fizetett az egri várnak.

¹³² ÖStA HKA HFU RN 35 Konv. 1577. Mai. fol. 307–311.

¹³³ Így például a Magyar Kamara 1566. évi számadásaiban a tizedbérletekért kifizetett összeget így határozták meg: „*Ausgab Zubezallung Bestannndt oder erkhauffter Zehendt zu noitturfft der Greniz Heuser unnd Ortleckhen gegen den Erbfeindt den Türkhen gelegen*”. ÖStA HKA VUG 32B fol. 652–655. A tizedbérletre, mint kamarai, azaz állami jövedelemre ld.: *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás története i. m. 269.

amely gyakorlatilag a korszak legjobb borát termelő hegyaljai borvidék településeit foglalta magába. Az egri vár 1574–77 között a szerencsi gabona- és bortizedek és negyedekért évente 1924 Ft árendát fizetett a káptalannak, viszont a tizedkerületből beszedett gabona és bor értéke, a költségek levonása után is meghaladta átlagosan az évi 19.000 Ft-ot (19.083 Ft).¹³⁴ Érdeemes megemlíteni, hogy annak ellenére, hogy a tizedbérletek képezték a legnagyobb jövedelmeket, a kamarák zárszámadásaiban nem találjuk a tizedekből származó bevételeket, mivel ezeket az uradalmi számadásokban rögzítették. Némileg ellentmondásos módon, a tizedbérlet a kamarai számadásokban kiadásként jelentkezik, hiszen több vár esetében a várhoz rendelt tized bérletét a kamara fizette, azonban voltak olyan várak is (pl. Eger), amelyek maguk állták a tizedbérlet költségeit.

(4) Az egyéb bevételek között említhetjük a várak kereskedelmi tevékenységét, a hadizsákmány uralkodót illető 1/3 részét, az udvarbírók által felvett kölcsönöket, az uradalomhoz tartozó birtokok elzálogosításából származó összegeket stb.

Válasszuk modellként a szatmári vár kiterjedt, sokszínű és igen összetett uradalmát. A 7. diagrammon (ld. a Függelékben) a szatmári uradalom 1572–73. évi pénzbevételeit tanulmányozhatjuk: a földesúri jövedelmek alig 1/3-át teszik ki a bevételeknek, és a legjelentősebb bevétel a tizedekből származik (41%), ám szintén jelentős tételt képezett a Szepesi Kamara szubvenciója is (26%). Ez utóbbi összegeket a szatmári, károlyi és szőlősi harmincadok, illetve a Szatmár vármegyei rovásadóból utalták át.

A 8. diagrammon látható a földesúri pénzjövedelmek megoszlása. A legjelentősebb bevétel a borkimérésből származott (27%), de ebbe a jövedelmi ágba csak az uradalomból földesúri jogon beszedett borok educillációjából származó jövedelmeket számítottam be. A második helyen a Mohács előtti uradalmak általában legjelentősebb készpénzbevételét adó cenzus szerepel (29%). Az előző évi hátralékok viszonylag jelentős hányada a birtokkezelés rendszeréből adódik. Kereskedelmi tevékenységből 9% származott, ami meglehetősen alacsonynak tekinthető mind a földesúri, mind pedig az összbevételekhez képest.

A tizedekből származó pénzbevételek megoszlását a 9. diagramm mutatja be. A döntő hányad a tizedbor educillációjából származott (82%), amit véleményem szerint mindenképpen a tizedbevételek közé kell számolni, még annak ellenére is, hogy a borkimérés jogcíme földesúri haszonvétel, viszont a forrása a várhoz rendelt nagy kiterjedésű tizedkörzetekből származó bor volt. Viszonylag kevés helyen engedték megváltani a tizedet (6%), ami azt jelzi, hogy az uradalmak elemi érdeke volt, hogy maguk szedjék be tizedjövedelmeiket és jelentős haszonra szert téve maguk is értékesítsék, elsősorban a nagyszámú katonaságnak, illetve a birtok népei közötti — esetenkénti erőszakos — kocs máltatással.

A 10. diagramm a szatmári uradalom jelentősebb terménybevételeit (bor, zab, árpa, búza) mutatja be. A diagrammon jól látható a két alapvető élelemforrásnál, a búza és a bor bevételeknél a tized meghatározó jelentősége. A majorsági gazdálkodás elsősorban a zab esetében volt jelentős, de kiemelkedőnek tekinthető a búzabevételeknél is (bár a tizedgabonához viszonyítva csupán az 1/5-ét tette ki).

¹³⁴ ÖStA HKA HFU RN 46. Konv. 1583. Sept. fol. 34–55.

A tizedek döntő jelentőségét igazolják az egri uradalom 1594/95. évi adatai is.¹³⁵ A 11. diagrammon a Sugár István által megadott jövedelemtípusok pénzben kifejezett értékei szerepelnek (tehát valamennyi jövedelmi ág, földesúri, állami, egyéb rendkívüli stb. jövedelemből befolyt pénz- és terménybevétel pénzre átszámított értéke). A tizedből származó jövedelmek adták a vár bevételeinek döntő részét, amelynek nagysága önmagában véve is jelentős volt, hiszen pusztán a tizedekből származó 47.012 magyar Ft kb. 25%-át tette ki a Szepesi Kamara 1584–86. évi átlagos évi bevételeinek! A fenti összeg mellett a földesúri jövedelmekből származó 968 Ft elenyészőnek tekinthető. Az egri vár 1594/95. évi gazdasági adatai alapján a legjelentősebb bevételekkel rendelkező végvár mindenképpen Eger volt, és hozzá kell tennünk, hogy ezeket az eredményeket az egri uradalom háborús viszonyok között produkálta.

Amennyiben az egri várbirtok bevételeinek százalékos megoszlását vizsgáljuk (12. diagramm), nehéz kétségbe vonni Zeleméry László egri (a későbbiekben esztergomi érseki adminisztrátor) provizornak az 1570-es években kifejtett azon véleményét, miszerint: „a várnak dézsma nélkül csak pusztá kőfala volna”,¹³⁶ hiszen a tizedekből származott az egri vár bevételeinek 77%-a! (A készpénz 54%-a, a bor 99%-a, a búza 95%-a, a tavasziak 64%-a is a tizedekből származott.)

A rendkívüli jövedelmekből, amelyek a hódoltsági területen fekvő jászok és kunok,¹³⁷ hódoltsági települések (köztük pl. Debrecen, Szeged) adóit foglalják magukba, származott a bevételek 9%-a, ami jól mutatja a várnak a hódoltság adóztatásában betöltött szerepét. A hódoltságból származó jövedelmek arányát azonban igen nehéz ténylegesen meghatározni, hiszen részben hódoltsági településektől szedtek be cenzust, illetve tizedeket, hódoltsági településeket kényszerítették kocsmáltatásra. A jövedelem-típusoknak a számadáskönyvekben szereplő hagyományos kategorizálása (pénz- és terménybevételek, cenzus, tized, kilenced, kocsmáltatás stb.) miatt csak igen bonyolult számításokkal lehetne megállapítani a hódolt területekről származó jövedelmek tényleges nagyságát. A kérdés megoldását nehezíti már önmagában az is, hogy nehéz megállapítani, hogy melyik településnek milyen tényleges státusza volt, hiszen a közös magyar-török birtoklásra nemcsak a hódoltsági területeken akadt példa, hanem az ún. hódoltsági peremvidéken is, amelybe beleértendő Eger esetében a század utolsó harmadában a püspöki uradalom szinte valamennyi birtoka.¹³⁸

¹³⁵ A diagrammokat *Sugár I.*: Az egri vár 1594/95. évi számadása i. m (1975) 11–37., (1977) 5–17. adatainak összegzése alapján készítettem.

¹³⁶ *Rúzsás L.*: Az egri vár gazdálkodása i. m. 37.

¹³⁷ A jászok és kunok adója mint az egykori budai udvarbírószághoz tartozó uralkodói magánjövedelem került az egri vár kezelésébe már az 1550-es években. Az uralkodó ezenkívül néhány jelentős alföldi település (Debrecen, Szeged) évi meghatározott cenzusát is Eger várának fenntartására rendelte 1564-től. Mindkét jövedelemtípust a korszakban is „extraordinaria”, azaz rendkívüli jövedelemnek tekintették, mivel ezek nem tartoztak a püspöki uradalom haszonvételeihez, hanem kifejezetten honvédelmi célból kerültek Eger vár jövedelemforrásai közé. Más kérdés, hogy ezeket a jövedelmeket — különösen Gyula 1566. évi eleste után — gyakorlatilag csak az egri vár katonasága tudta behajtani. Egyébként Gyula elestével bizonyos hódoltsági jövedelmek szintén Egerhez kerültek. Vö.: *Szűcs J.*: Szepesi kamarai levéltár i. m. 39–40.

¹³⁸ A hódoltság és a hódoltsági peremvidék fogalmára ld. *Szakály F.*: Magyar adóztatás i. m. 23–29., 81. Az egri váruradalom 1558. évi urbáriumuma nem említi a püspöki birtokok török részre

A várgazdaság ingatag működését jellemzi, hogy a vár vezetése igen gyakran volt kénytelen kölcsönöket felvenni, illetve a várhoz tartozó birtokokat, jövedelmeket zálogba adni, sőt volt példa birtokok eladományozására is (amire egyébként nem volt jogosultságuk). Ennek oka az volt, hogy a készpénzbevételek a vár összebevételének (azaz a pénzbevételek plusz a terménybevételek pénzben kifejezett értéke) alig több mint felét (54%) tették ki. (A készpénzbevételeknél is a tizedek játszották a legnagyobb szerepet (67%). A várnak ugyanakkor mindig sok készpénzre volt szüksége ahhoz, hogy a várbeli katonaság zsoldját finanszírozni tudják, ezért voltak kénytelenek minden lehetőséget kihasználni, hogy készpénzhez jussanak.

Felmerülhet a kérdés, hogy egy olyan nagy vár, mint Eger, ahol igen jelentős mennyiségű termény halmozódott fel, miért nem próbálta meg készleteit értékesíteni és az onnan befolyt készpénzzel fizetni a zsoldosokat? A számadáskönyv adataiból tudjuk, hogy a vár kereskedelmi tevékenysége minimális volt (az összebevételek kb. 1%-át tette ki). Ennek oka az volt, hogy a felhalmozott élelmiszert is a katonáknak osztották ki, illetve beszámolták zsoldjukba. A vár fő feladata a katonaság élelemmel való ellátása volt, ebben az esetben nem volt indokolt a terményeket eladni, bár történtek erre kísérletek, hiszen az eladás és a vétel közötti árrés a veszteségeket növelte.

A tizedek más uradalmakban is döntő szerepet játszottak. Erre példa a 13. diagramm, amely öt uradalom: Sárospatak, Szatmár, Tokaj, Trencsén és Komárom adatait tartalmazza.

A tizedek döntő jelentősége egyértelműen a két legfontosabb élelmiszernél, a búza és a bor bevételeknél mutatható ki. A pénzbevételeknél két okból játszott szerepet a tized, az egyik a már említett tizedbor kimérése, a másik a tizedből származó egyéb jövedelmek (főleg juhok, bárányok stb.) értékesítése, ill. a tizedek pénzen történő megváltásában mutatható ki. Itt kell megjegyezni, hogy ez utóbira viszonylag kevés példát találhatunk, mivel a legtöbb helyen a tizedek terményekben történő beszedésére törekedtek, csak a legkritkább esetekben engedték megváltani, pl. a távol fekvő hódoltsági birtokok esetében.

A tizedekre alapozott gazdálkodásnak azonban voltak hátrányai is. Amennyiben gond támadt a tizedek behajtásával, rossz termés, járványok, török betörés stb. következtében, akkor a vár fenntartásának rendszere alapjában borulhatott fel. Ilyen esetekben a kamaráknak be kellett avatkozniuk és más várakból kellett élelmet átutalni, illetve jelentős összegeket kellett a katonaság élelmezésére kiutalni. Ez történt meg Szatmárban például 1576/77-ben. A 14. diagrammon jól látható, hogy a pénzbevételeknél a korábban döntő tized 41%-ról 7%-ra, hatodára csökkent, míg a kamarai szubvenció 26%-ról 68%-ra, két és félszeresére nőtt! Mi lehetett ennek a drámai változásnak az oka? A források alapján egyértelműen

adózását, azonban ez nem zárja ki ennek lehetőségét, hiszen a Kis- és Nagyunság, valamint a Jászság bizonyosan adózott a töröknek. Az 1577-ben felvett urbáriumban szereplő 37 helységből 17 adózott török részre is. Az 1580-as évek végére az egri uradalom gyakorlatilag valamennyi birtoka — még a vár közvetlen közelében fekvő Felnémet is (!) — adózott a töröknek is. Az 1558. évi urbáriumot ld. *Maksay F.*: Urbáriumok i. m. Az 1577. évi urbárium kivonatát ld.: ÖStA HKA VUG 44B Fasc. 5. No. 117. fol. 28–45. Az 1580-as évekbeli helyzetre ld. *Szabó J. Gy.*: Rákóczi Zsigmond egri főkapitány instrukciója i. m. 29–30.

kimutatható, hogy a tized búza mennyisége csökkent, amely így nem fedezte a várbeli katonaság szükségleteit, sőt a korábbi évektől eltérően, amikor eladott, most még vásárolni is kényszerült az uradalom, illetve a Szepesi Kamara Munkács várából utaltatott át gabonát. Az igazi átstrukturálódást azonban a borbevételeknél tapasztalhatjuk, hiszen Szatmár várának bor-tizedbevételei 20%-át sem tették ki a négy évvel korábbiak. A vár így kénytelen volt jelentős mennyiségben bort vásárolni, illetve a Szepesi Kamara lépett közbe és óriási mennyiségben utaltatott át bort a vár szükségleteire. (15. diagramm.) A tizedből származó bor hiánya magyarázza a pénzbevételeknél a tizedek alacsony hányadát (7%), hiszen a legjelentősebb pénzbevétel korábban a dézsmabor educillációjából származott. A számadáskönyv alapján nem derült egyébként fény arra, hogy miért nem sikerült a bordézsmát beszedni. Elképzelhető, hogy a Szatmártól észak-keletre fekvő Szikszó és Sárospatak környékén 1575-ben pusztító „döghalál”, majd az azt 1576-ban követő éhínség átterjedt a szatmári uradalomra, illetve a várnak alávetett szatmári és bihari tizedkörzetekre is.¹³⁹

A szatmári eset nemcsak a tizedekre alapozott gazdálkodás féldalasságára mutatott rá, hanem a Szepesi Kamara szerepére is, hiszen, mint láttuk, a kamara közbelépett és szükség esetén más uradalmakból pótolta a hiányzó bevételeket.

A végvári uradalmi kiadások szerkezetét is jól illusztrálja a modellként választott Szatmár váruradalmának 1572–73. évi gazdasági éve. A pénzkidadásokból kitűnik (16. diagramm), hogy 70%-ot a katonaságra fordítottak, ebből mintegy 8% volt a magyar gyalogosok hópénze, amelyet az uradalom teljes egészében fedezett, 68%-ot pedig a német katonaságnak kiadott, illetve hitelezett húspénz tett ki, amely összeg (évi 6339 magyar Ft) az éves zsoldszükséglet kb. 15%-át fedezte. A terménykiadásoknál (17. diagramm) látszik, hogy a katonaságra fordították a sör 100%-át, a bor közel 70%-át és a búza kb. 40%-át. Meg kell említenünk azt is, hogy a katonaság zabban és búzában is jelentős, míg borból csekélyebb mennyiséget kapott fizetés gyanánt

Néhány uradalom, mint Eger, Sárospatak és Tokaj esetében a szakirodalmi eredményekre támaszkodva hasonló következtetésre juthatunk: a bevételek döntő részét a végvári katonaság zsoldjának finanszírozására, illetve élelmezésére fordították.

Sugár István az egri várbirtok 1594/95. évi számadásai alapján kimutatta, hogy az uradalom bevételeiből ebben az évben a vár teljes zsoldszükségletének 98%-át tudta finanszírozni. A mintegy 30.000 Ft-ot kitevő zsoldösszeg jelentős részét (74%) készpénzben tudták kifizetni, a többit pedig élelemben kapták meg a katonák. A váruradalom teljes évi bevételének (mintegy 60.000 Ft) 50%-át fordították a katonaság fizetésére.¹⁴⁰

N. Kiss István kutatásai szerint Sárospatakon, amely ugyan csak egy rövid ideig, ideiglenes jelleggel volt végvár, a katonaság élelemben (bor, búza, liszt, árpa, zab) kapta zsoldja egy jelentős részét, valamint külön nyilvántartották a főként német katonák élelmezésére kiutalt mennyiségeket is (ez utóbbi nem számított

¹³⁹ Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, 1962. 93. Az esetleges összefüggésre Pálffy Géza hívta fel figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

¹⁴⁰ Sugár I.: Az egri vár 1594/95. évi számadása i. m (1977) 19–22.

bele a zsoldba). Ezenkívül a Szepesi Kamara utasítására Patakról látták el borral Kassa, Kisvárda, Munkács, Szatmár és Szendrő német zsoldosait. N. Kiss 13.557 magyar forintra tette az uradalom által a fenti hat vár őrségének zsoldjára és ellátására 1570-ben kiosztott élelem értékét. A sárospataki uradalom tehát nemcsak a saját működési költségeit termelte ki, hanem el tudta látni a várőrséget és ezen felül még további öt vár zsoldosainak ellátásához (természetben fizetett zsoldösszegeihez) is hozzá tudott járulni (az uradalom tiszta éves haszna mintegy 23.000 Ft-ot tett ki a termények és pénzbevételek összegzése alapján).¹⁴¹

N. Kiss ugyanakkor ismerteti a tokaji uradalom 1574. évi bevételeinek és kiadásainak előirányzatát is. Ebből az derül ki, hogy sem gabonával, sem borral nem tudta volna az uradalom a vár őrségét ellátni, a 4800 Ft zsoldösszeghez képest pedig csupán 1644 Ft bevételt irányoz elő. Az uradalom teljes deficitjét 25.500 Ft-ra becsülte N. Kiss. Ez a hatalmas deficit úgy jött létre, hogy a tervezett kiadásoknál beszámították az őrség ellátására szánt élelem mennyiségét, valamint az éves zsoldösszegeket is.¹⁴² Ez azért érdekes, mert az előirányzat eleve abból indult ki, hogy az uradalom által adminisztrált jövedelmekből kell a várőrséget ellátni.

N. Kiss kutatási eredményeit annyiban módosíthatjuk a tokaji vár számadáskönyvei alapján, hogy a tokaji uradalom jelentős bevételekkel rendelkezett és viszonylag jelentős mértékben járult hozzá a várbeli katonaság zsoldköltségeihez és élelmezéséhez. A vár 1567–68. gazdasági év számadása alapján az uradalom készpénzbevétele meghaladta a 28.000 Ft-ot (28,568 Ft). Az uradalomból származó bevétel 11.419 Ft-ot tett ki, amelynek döntő része az educillációból származott (7681 Ft, az összbevétel 26%-a). Tokaj uradalma jelentős borbevételekkel rendelkezett, egyrészt valószínűleg a korszak legjelentősebb és a igen jó bortermő uradalmi szőlő-állományával bírt, másrészt a hegyaljai borvidék kilencedeinek jelentős részét is a vár élvezte. Tizedbérletre így csak a gabonabevételek növelése céljából volt szükség (a búzabevételek 78%-a a dézsmából származott). Tokaj esetében rendkívüli jelentőséggel bírt a vár számára deputált kamarai jövedelem, a tokaji harmincad bevételei. Az innen származó összeg meghaladta a 16.000 Ft-ot (16.164 Ft), ami az összpénzbevétel 60%-át képezte! Amennyiben a kiadásokat vesszük szemügyre, akkor is módosítanunk kell N. Kiss eredményein. A vár készpénzkiadásainak (amely egyébként gyakorlatilag elérte a bevételek összegét) mintegy 47%-át költötték katonaság zsoldjára: Raminger kapitány évi fizetésére, a német gyalogság húspénzének egy részére, valamint a magyar huszárok és gyalogok szinte teljes évi zsoldjára (13.486 Ft). Emellett a német katonák számára kiosztott mintegy 212 hordó bor, 240 hordó sör, 856 szarvasmarha, 105 sertés, 75 szalonna, 1098 kósó, 1366 kassai kőből zab, 3271 kőből liszt (amiből kenyeret sütöttek számukra) értékét 6737 Ft-ra becsülhetjük a korabeli katonai limitáció alapján (amely a piaci árnál bizonyíthatóan alacsonyabb volt). A tokaji uradalom tehát mintegy 20.000 Ft-tal járult hozzá a várbeli katonaság zsoldjához és élelemmel való ellátásához.¹⁴³

¹⁴¹ N. Kiss I.: Uradalmi gazdálkodás i. m. 16–22.

¹⁴² Uo. 22–27.

¹⁴³ A tokaji uradalom 1567/68. évi számadása. ÖStA HKA VUG 32B fol. 744–768. A katonaság számára kiosztott élelem értékének kiszámításához a tokaji uradalom 1565/67. évi számadásában

A kiadások elemzése is rámutat, hogy mi volt a kamarai birtokok fő feladata: a végvári katonaság ellátása. Ezt a feladatot a tizedek segítségével az uradalmak többé-kevésbé meg tudták oldani, legalábbis ami a bor, sör, gabona ellátást illeti (hús ellátást csak néhány uradalom tudta önerőből megoldani, pl. Tokaj, Eger).

Az uradalmak azonban nem csupán élelemmel látták el a katonaságot, hanem több esetben a zsoldot is, illetve annak egy részét az uradalom által adminisztrált bevételekből fizették. Két vár esetében szinte teljesen fedezni tudták a zsoldot: Egerben és Érsekújvárbán, ahol láttuk, hogy országos szinten a legnagyobb uradalmi bevételek voltak.

A 18. diagramm szemléletesen mutatja be, hogy az uradalmakból befolyt bevételek hány százalékát tették ki az adott vár zsoldszükségeinek. A diagrammon feltüntetett 8 vár esetében az 1584–86 közötti átlagos évi nettó bevételleket (Érsekújvár esetében az 1581–83. közötti) tüntettem fel, míg a zsoldszükségletet az 1582. évi zsoldjegyzékek adatai szolgáltatják.¹⁴⁴ Az adatokból jól látható, hogy elvben Eger és Érsekújvár esetében a bevételek lényegében fedezték a zsoldszükségletet, több várnál pedig jelentős százalékban járulhattak hozzá, így Szatmárban és Tokajban.¹⁴⁵

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy tudjuk, az 1580-as évektől előfordulhattott az is, hogy évente már csak tíz havi zsoldot fizettek,¹⁴⁶ illetve a megadott keretlétszámokat (*Kriegstaat*), amelyek alapján a zsoldjegyzékek készültek, szinte soha nem töltötték fel teljesen.

Az érem másik oldalán pedig az uradalmi bevételek állnak, ahol a készpénz-bevételeket kb. 50%-ra lehet tenni az egyéb, főként a tizedekből származó terménybevételek pénzben kifejezett értékéhez képest. Az uradalmak többsége azonban csak kisebb részben tudta fedezni készpénzben a zsoldköltségeket, viszont jelentős mértékben járult hozzá a katonaság élelemmel való ellátásához, amelyet

található kimutatást használtam fel. A kimutatásban szerepel a mintegy másfél év alatt a német katonaság számára kiosztott élelem mennyisége és limitáció szerinti ára. MOL E 554 Városi és kam. ir. Fol. Lat. 1363. fol. 4–98. A tokaji uradalom 1567/68-ban 78 hordó bort szállított Schwendi főkapitánynak Kassára, valamint Boldogkő és Szatmár várak katonasága számára. Némi ellentmondás mutatkozik a fentebb idézett, az ország összes jövedelmét összegző kamarai kimutatásban Tokajnál szereplő összegek és a számadáskönyvekben szereplő adatok között. A kamarai kimutatás 1574–76. között 7243 Ft, 1584–86 között 12782 Ft nettó bevételt tartalmaz. Ezzel szemben az 1565–68. évi számadások elemzése alapján lényegesen nagyobb bevételleket feltételezhetünk, pusztán a készpénz-bevétel elérte a 28000 Ft-ot, és ha még ebből le is számítjuk az uradalom működési költségeit, nem valószínű, hogy a bevételek mintegy 10 év alatt előbb negyedére estek vissza, majd később valamelyest emelkedtek, de még így is alig érték el az 1565–68. közötti szint felét. Az ellentmondás magyarázata abban rejlik, hogy a kamarai kimutatásnál nem vették figyelembe a vár számára kiutalt tokaji harmincad bevételét, mivel azokat a többi, a Szepesi Kamara hatáskörébe tartozó harmincadnál vették figyelembe, amelyet ha levonunk az összbevételből, megkapjuk az 1580-as évek körüli bevételi szintet.

¹⁴⁴ Az 1582. évi zsoldadatokat ld. *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. = HK 108. (1995) 1. sz. 160–162., 165.

¹⁴⁵ Tokaj esetében a kamarai kimutatásban szereplő bevételt vettem figyelembe, amely nem tartalmazza a tokaji harmincadtól deputált igen jelentős összeget, holott azzal az uradalom bevételével akár meg is duplázódhattak. Vö. 159. jgyz.

¹⁴⁶ 1580-ból fennmaradt egy, az egész török elleni végvidékre szóló hadiköltségvetés-tervezet, amely eleve abból indult ki, hogy valamennyi végvidéken évente két havi zsoldot megtakarítanak és csak tíz havit fizetnek ki. ÖStA KA AFA 1580/12/ad2.

beleszámoltak a zsoldösszegbe, így valamilyen módon valamennyi végváruradalom hozzájárult a katonaság fizetéséhez.

Összegzés

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a kamarai uradalmak fő bevételeit a helyi állami jövedelmek képezték, amelyek közül a legjelentősebb szerepet a tized játszotta, de a rovásadó és a harmincad is számottevő volt, a földesúri jövedelmek viszont alig tették ki a bevételek harmadát.

A kiadások döntő hányada a végvárrendszer fenntartását szolgálta, tulajdonképpen a működési költségeken felüli valamennyi bevételt a katonaság ellátására fordították. Ez a rendszer, amely a tizedbérletek kizárólagosságára volt alapozva, a 16. század második felében jelentős szerepet játszott a végvárrendszer fenntartásában, hatalmas apparátust mozgatott meg, amely a jövedelmek kezelését úgy ahogyan el tudta végezni. Ebben a rendszerben az uradalmak számára nem nyílt lehetőség korszerű majorgazdálkodásra vagy kereskedelmi tevékenységre, a fő cél a minél nagyobb — elsősorban termény — bevételek elérése volt. Ezért ragaszkodtak több helyen a tized természetben történő behajtásához, illetve csak olyan helyeken engedték a tizedek megváltását, ahol nem nyílt lehetőség a beszedésükre. Ezzel a módszerrel a katonaság — legalábbis a német zsoldosok esetében — alapellátását, a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen termékeket sikerült biztosítani. Az elsődleges cél a katonaság ellátása volt, ezt az uradalmak többé-kevésbé teljesítették is, ugyanakkor tervszerű gazdálkodásra nem nyílt lehetőség, az uradalmak csupán mint jövedelem-kezelő egységek működtek.

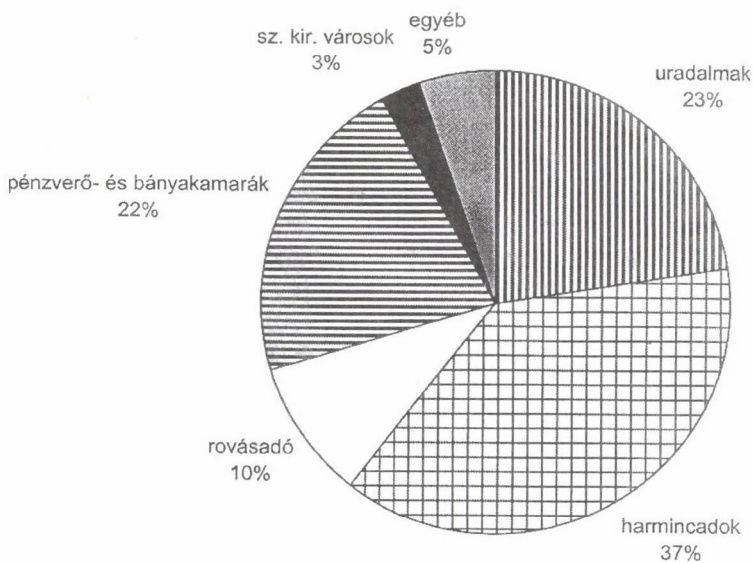
Ugyanakkor a katonaság, mint állandó felvevőpiac minden bizonnyal stimulálólag hatott a mind az uradalom, mind pedig a végvár környezetében fekvő területek gazdaságára. A végvárak uradalmi igen jelentős bevételekkel rendelkeztek a kocsmáltatásból (educilláció), amelynek döntő részét a katonaság részére kimért bor ára tette ki, ugyanez mondható el a gabonakiadásokról, főként a búza és a zab esetében, amelynek szintén legjelentősebb fogyasztója a katonaság volt. A katonaság állandó jelenléte tehát egyúttal állandó felvevő-piacot jelentett, és ez az oka annak, hogy egyes végvárak uradalmi bevételei többnyire meghaladták a hasonló kaliberű, ám nem a végvárrendszer első vonalában elhelyezkedő (vagy pedig nem is végvárként funkcionáló) magánföldesúri várbirtokokét. A nagyszámú katonaság, amelynek húsellátását az uradalmak csak elenyésző mértékben voltak képesek fedezni (ennek oka a feudális jövedelem-rendszerben keresendő) állandó felvevőpiacot jelentett a magyarországi és a hódoltságai kereskedők, tőzsérek, kereskedelmi tevékenységet folytató nemesek számára.

A várbirtokok gazdálkodásáról fentebb írtak alapján, kiegészítve a kora újkor város- és kereskedelem-történet eredményeivel, egy másik általános következtetés levonása is megkövethető. Amennyiben végigtekintünk azon, hogy az ország lakosai közül ki milyen mértékben járult hozzá a török elleni védelemhez, megállapíthatjuk, hogy a jobbágyok és mezővárosi polgárok az állami hadiadó fizetése, gratuitus labor megváltása vagy teljesítése, illetve a szabad királyi városok polgársága pedig taxájuk fizetése révén jelentős szerepet vállaltak a védelmi költségek előteremtésében. Emellett több várhoz utaltak kereskedelmi vámokat,

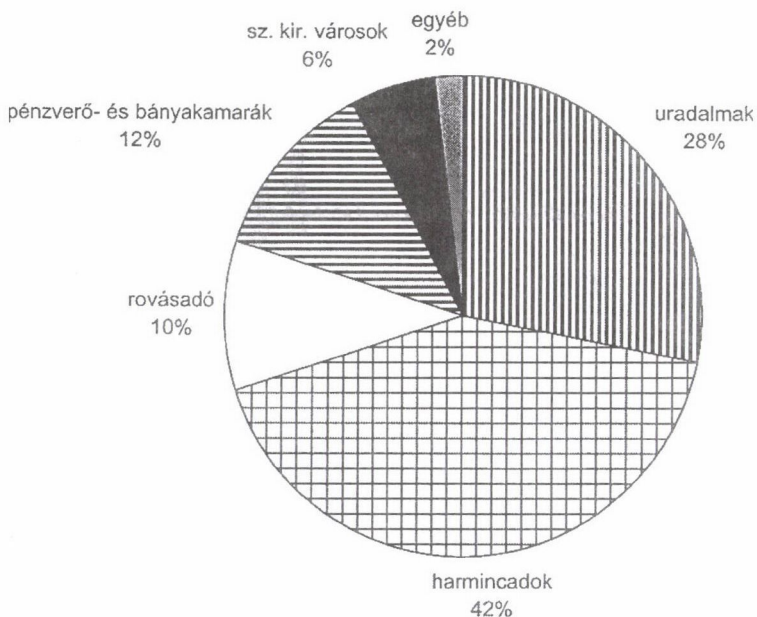
harmincadokat, tehát a kereskedelem hasznának egy részét is a védelmi célokra fordították. Ha ehhez még hozzá számítjuk a legnagyobb tételként kimutatható tizedeket, amelyeket szinte az ország egész területén a végvárok ellátására béreltek és szedtek be (a magánbirtokokon is), és szintén az ország mezővárosi és falusi lakosai, tehát az ország népességének döntő hányada fizette, akkor megállapíthatjuk, hogy alig akadt a királyi Magyarországnak olyan területe, és társadalmi rétege (a nemességet leszámítva), amely ne járult volna hozzá a török elleni védelemhez. A fentiek alapján véleményem szerint a magyar történelem 16–17. századi időszakát joggal tekinthetjük akár a „hadigazdálkodás” két évszázadának is, hiszen soha előtte nem állomásozott ekkora, mintegy 20.000 főnyi katonaság állandóan az ország területén. Ezt a nagy létszámú katonaságot önmagában a külföldi segélyekből nem lehetett finanszírozni, ezért támaszkodtak a különböző állami, vagy állami kezelésben lévő központi és helyi bevételekre is (dika, harmincad, tized, uradalmi bevételek), amelyek adminisztrálásában a végvárok uradalmainak döntő jelentőségük volt.

FÜGGELEK

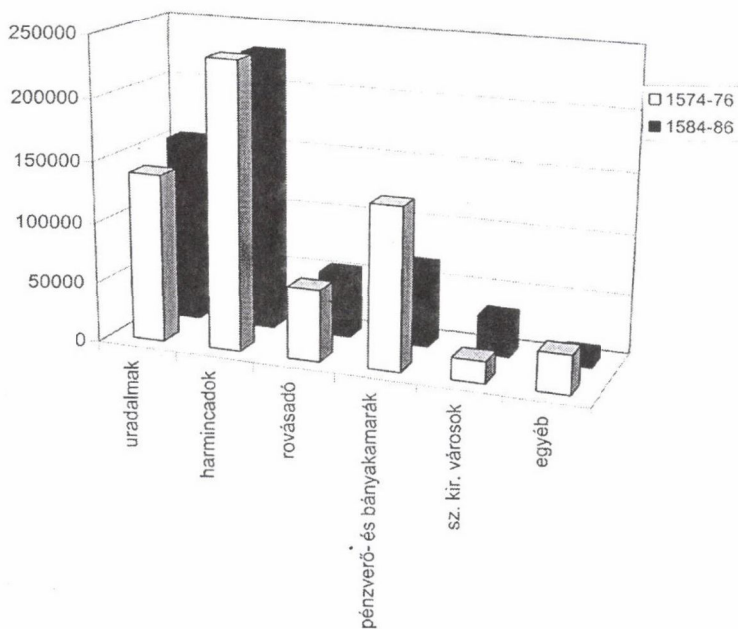
A királyi Magyarország bevételeinek megoszlása 1574-76
1. diagramm

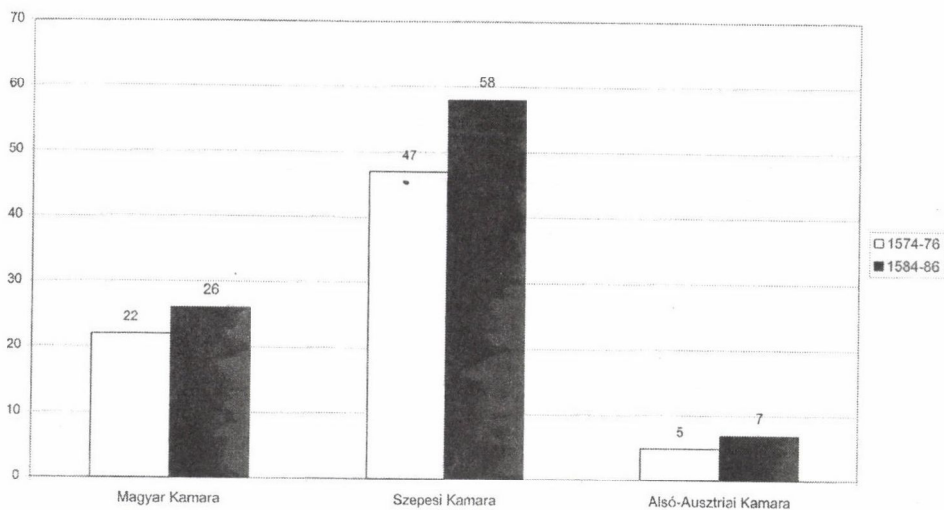
A királyi Magyarország bevételeinek megoszlása 1584-86
2. diagramm

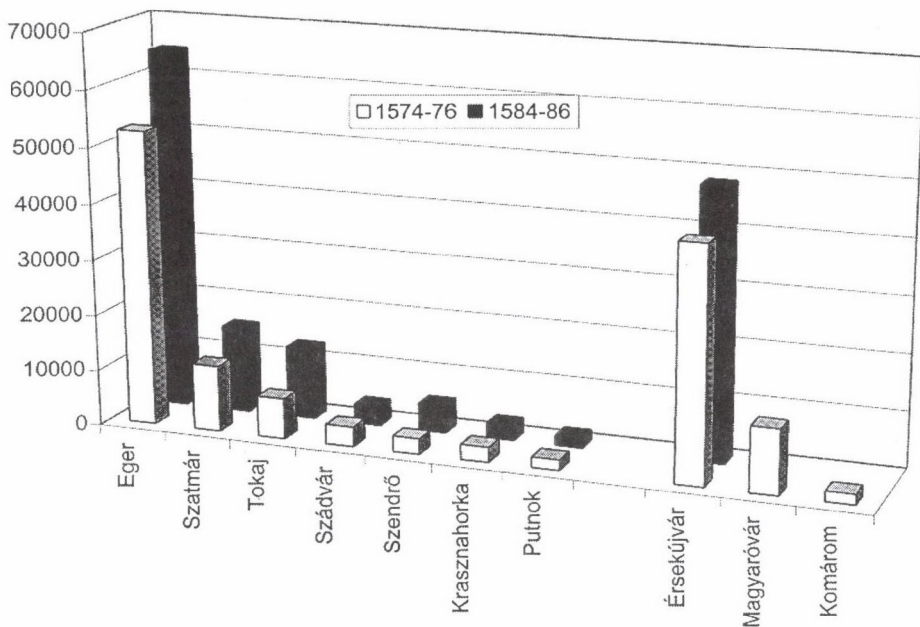
A királyi Magyarország bevételei 1574-76 és 1584-86 között
3. diagramm

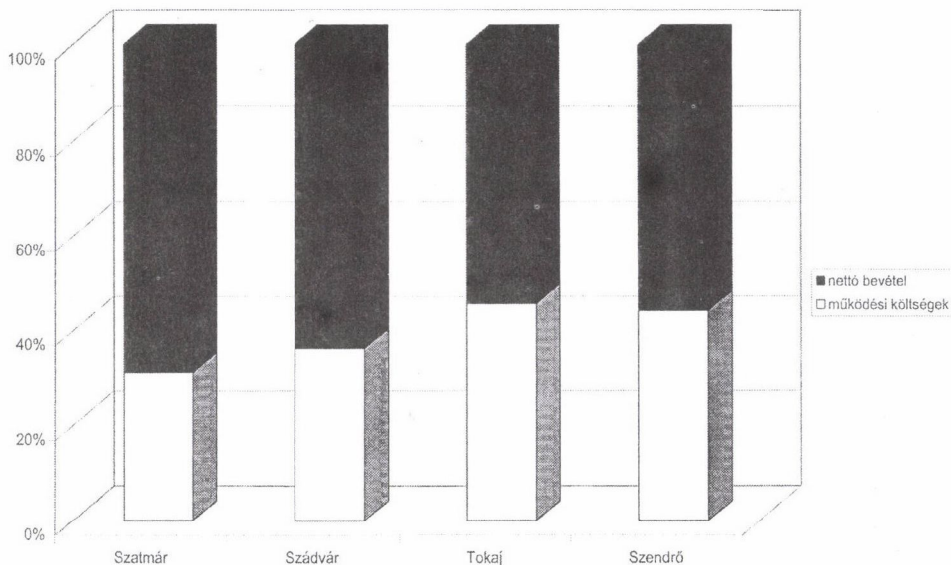
Az uradalmi bevételek aránya a kamarai bevételekhez képest (%-ban)
4. diagramm

**Kamarai uradalmak nettó bevételei magyar Ft-ban 1574-76 és 1584-86 között
5. diagramm**

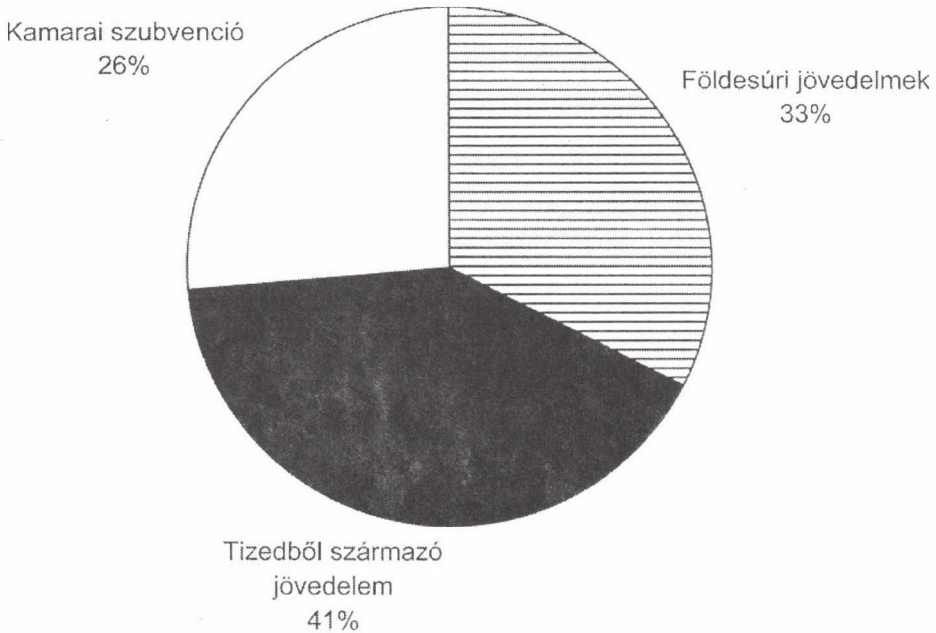

**Kamarai uradalmak működési költségei az öszbevételekhez viszonyítva 1574-76
6. diagramm**

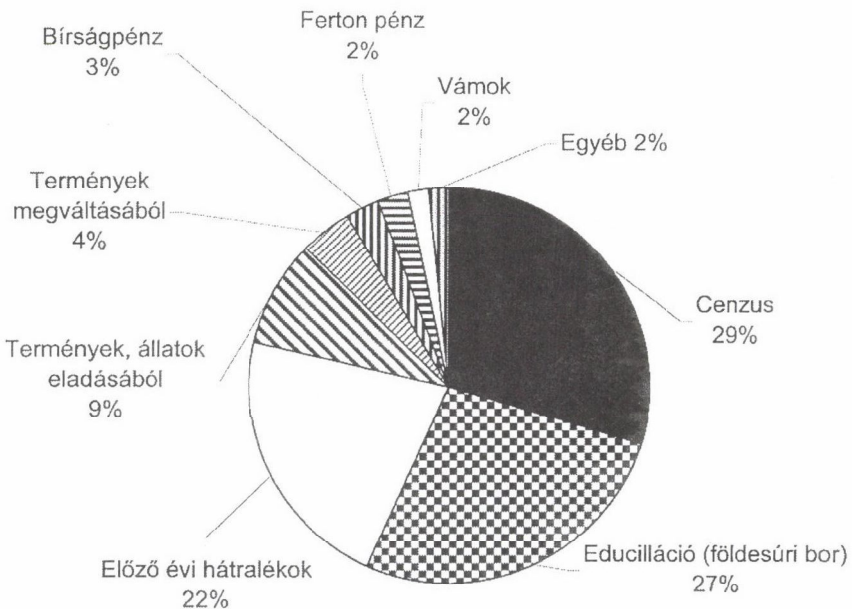
Szatmári uradalom pénzbevételei 1572-73

7. diagramm

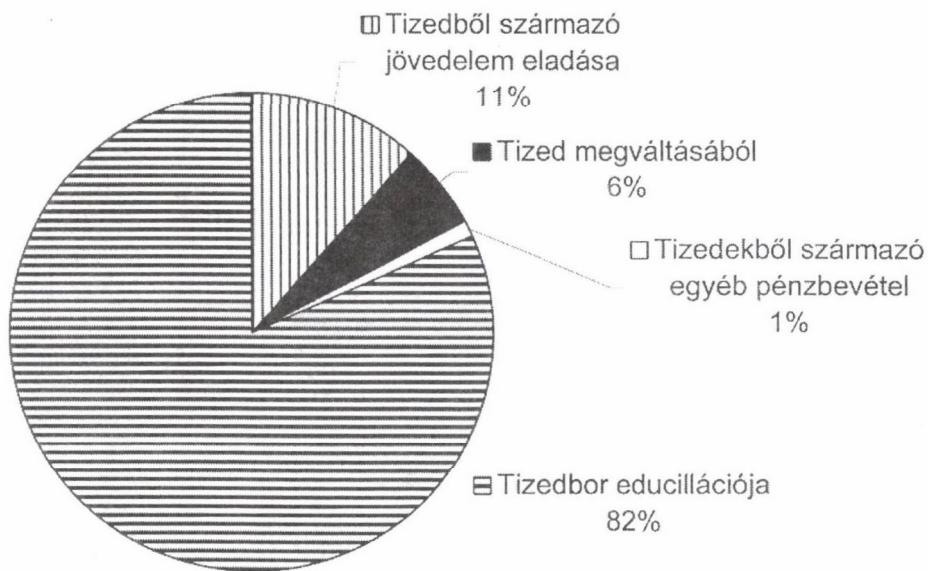

Szatmári uradalom földesúri pénzbevételei 1572-73

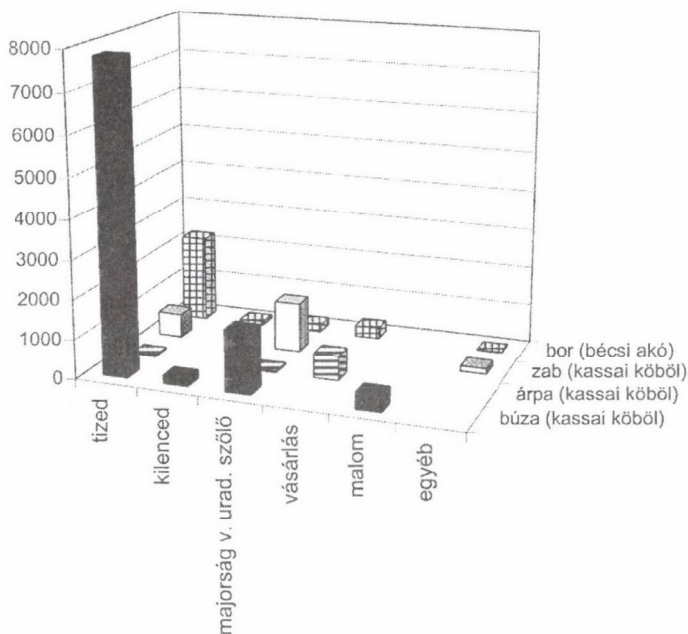
8. diagramm

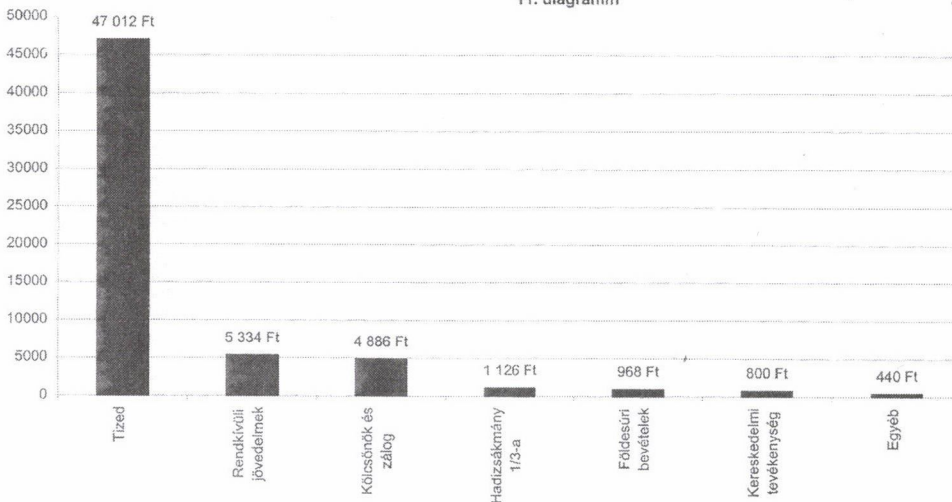
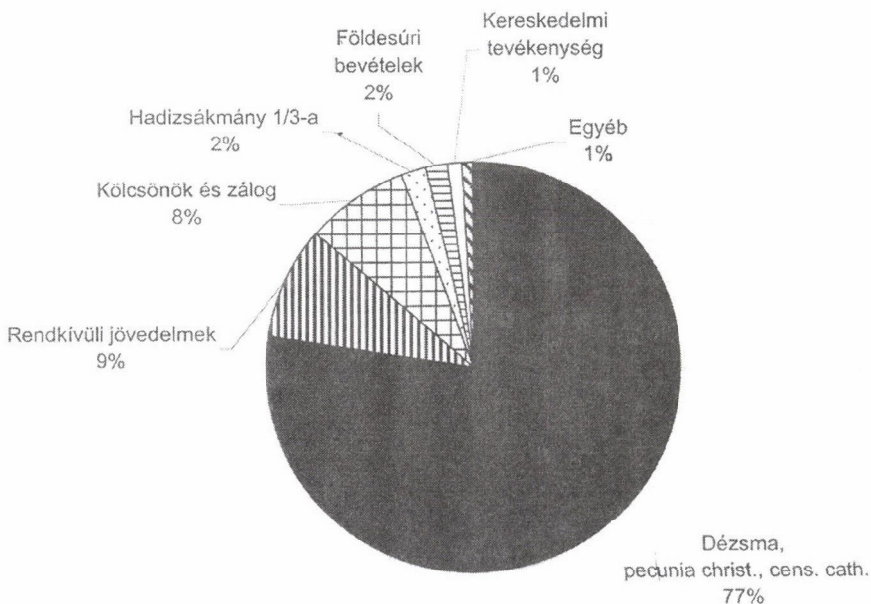

Szatmári uradalom tizedből származó pénzbevételei 1572-73
9. diagramm

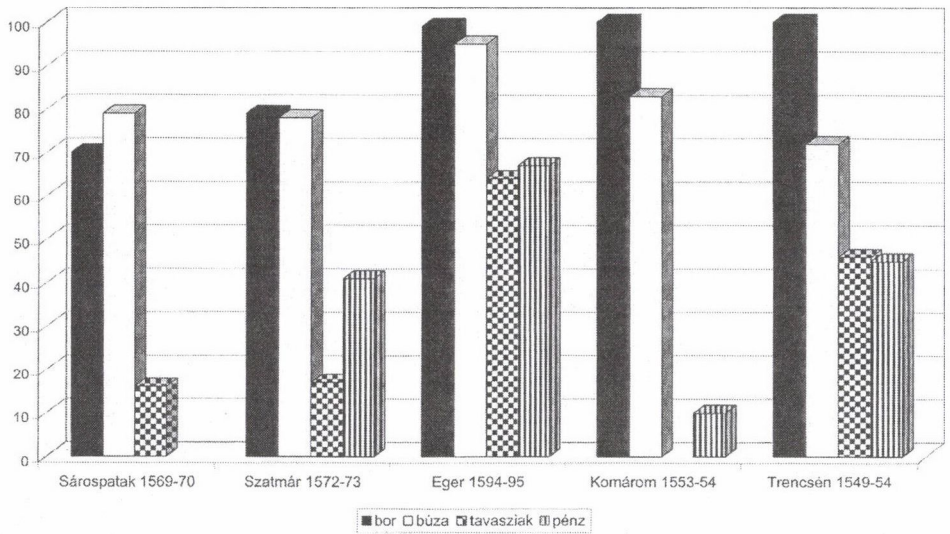

Szatmári uradalom gabona- és borbevételeinek megoszlása 1572-73
10. diagramm

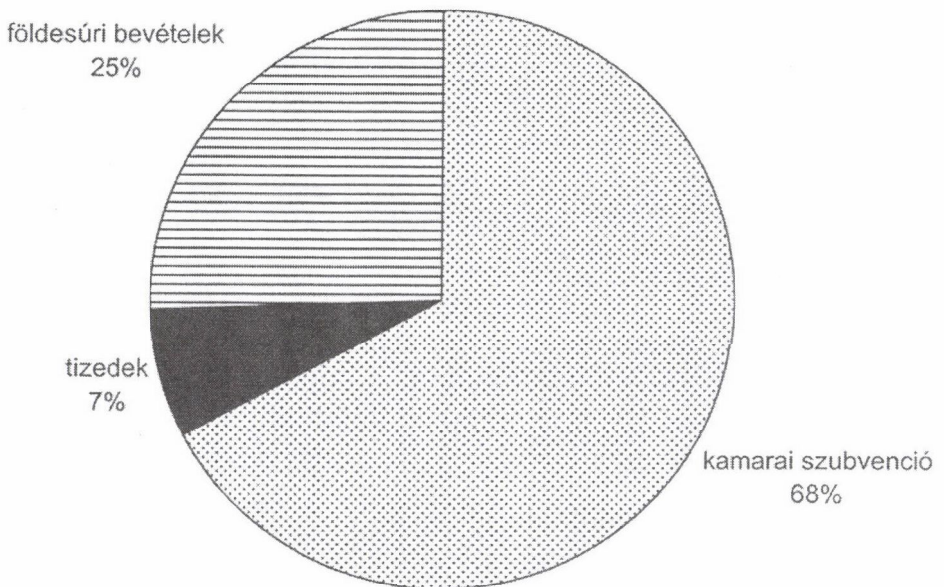

Az egri várbirtok 1594/95. évi bevételeinek értéke magyar Ft-ban
11. diagrammAz egri várbirtok 1594/95. évi pénzben kifejezett bevételeinek megoszlása
12. diagramm

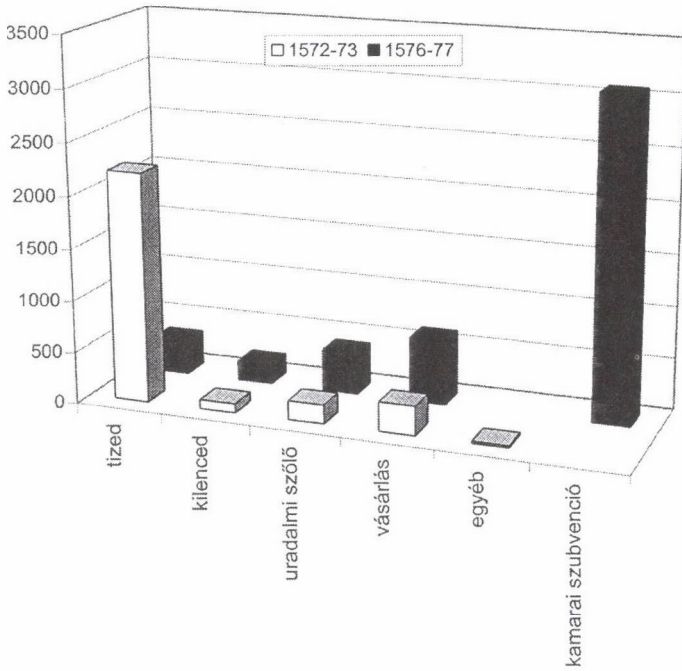
A tizedekből származó uradalmi bevételek megoszlása %-ban
13. diagramm

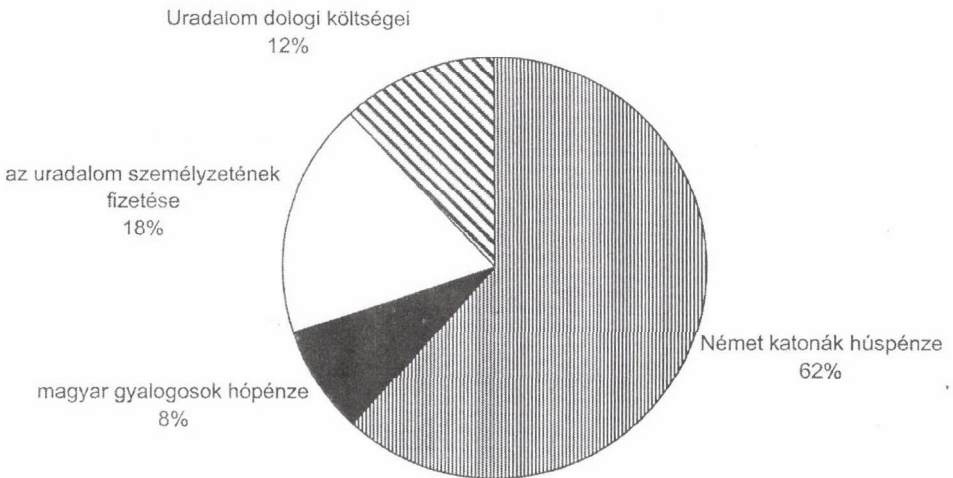
Szatmári uradalom pénzbevételeinek megoszlása 1576-77
14. diagramm

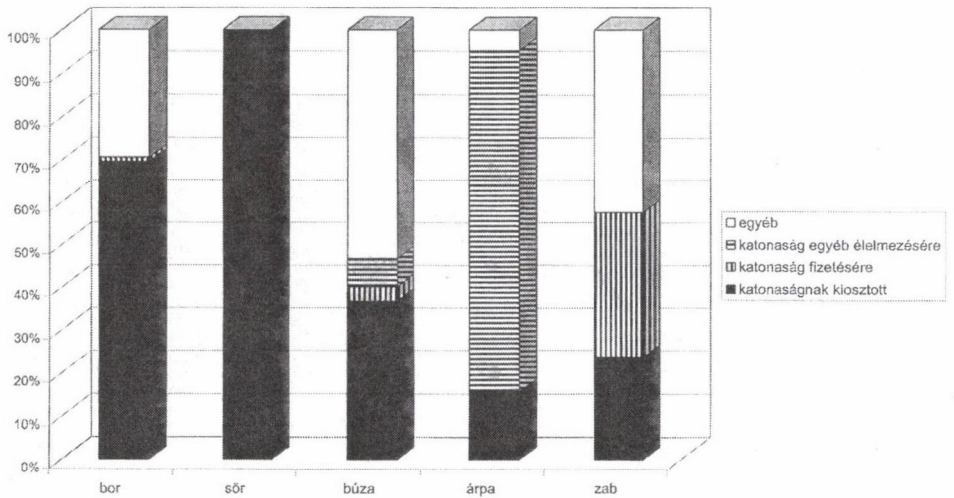
Szatmári uradalom bor bevételei bécsi akóban
15. diagramm

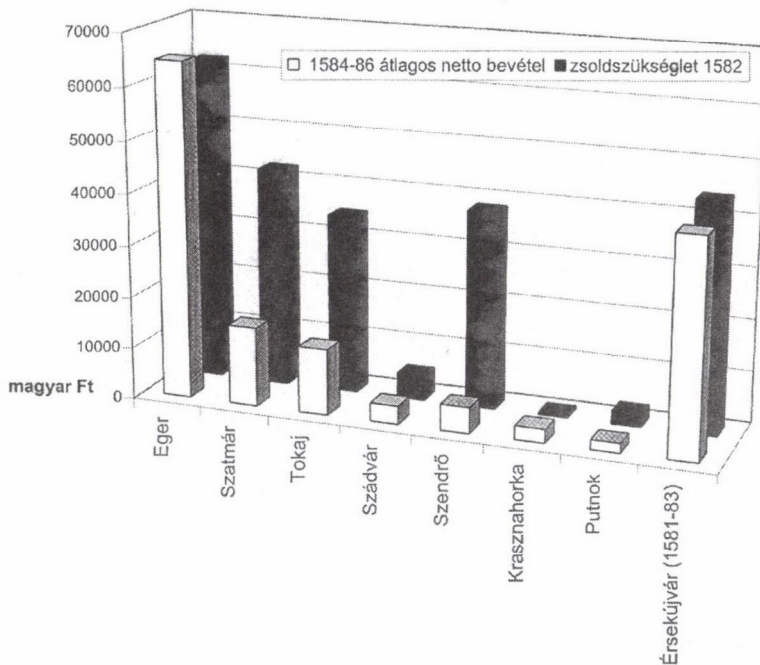
Szatmári uradalom pénzkidásai 1572-73
16. diagramm

A katonaságnak kiosztott termények aránya Szatmárban (1572-73)
17. diagramm

Uradalmi netto bevételek és a zsold aránya az 1580-as években
18. diagramm

Sashalmi Endre

„A CÁR AKARATA – TÖRVÉNY”¹

Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában

I.

„A joguralom eszméjének központi helyet kell elfoglalnia az »abszolutizmus« bármiféle taglásában” – e mondattal indítja 1996-ban megjelent tanulmányát D. L. Smith², aki N. Henshall 1992-ben publikált művére hivatkozik e fontos felismerés forrásaként.³

Smith idézett kijelentésével — amelynek lényege az, hogy a két fogalom nem zárja ki egymást, mert az abszolutizmus elmélete feltételezi a joguralom eszméjét — a magunk részéről teljes mértékben egyetértünk. Nem árt viszont rámutatni arra, hogy ez a felfogás egyáltalán nem újkeletű, és a felismerés nem Henshall érdeme. Henshallra hivatkozni már csak azért sem célszerű ebben a vonatkozásban, mert végső konklúziója éppenhogy ellentmond Smith nézetének. Henshall ugyanis ezt írja: „Az »abszolutizmus« idegen terminus, amely nem illik bele könnyen egy koraujkori elméleti keretbe. Erőfeszítések árán be lehet szorítani valahova a monarchia és a despotizmus közé.”⁴ Majd úgy nyilatkozik, hogy „két-séges az »abszolutizmus« elméletnek a létezése” is.⁵ Ami az abszolutista eszme-rendszer és a joguralom viszonyát érinti — az elsőség megválaszolását és a probléma historiográfiai áttekintését mellőzve —, mindenképpen meg kell említenünk, hogy jeles kutatók már az 1950-as években a fent említett álláspontot képviselték e kérdésben⁶, amely aztán az 1970-es évektől kezdett lassan teret nyerni, a nyolcvanas években született munkákban pedig már irányadóvá vált.

Smith a joguralom fogalmának meghatározásához H. A. Lloyd definícióját idézi, amely a címben jelzett probléma vizsgálatának szempontjából is kiválóan felhasználható. Eszerint joguralom alatt az értendő, hogy „a hatalmat egy normatív rendszerrel összhangban kell gyakorolni, melynek célja a közösség jóléte. E rendszerben a pozitív, ember által alkotott jog egy olyan réteget jelent, amit egyfelől az Isten által adott jog és a természetjog imperatívuszai, másfelől a kö-

¹ „*Volja carja – zakon*”. *Dal'*, V. V.: *Poszlovici russzkovo naroda*. Moszkva, 1955. (3. kiadás) 243. E közmondás már a 19. században létezett, mivel *Dal'* gyűjteményét először 1862-ben adták ki.

² *Smith, D. L.*: *The Idea of the Rule of Law in England and France in the Seventeenth Century*. In: *Asch, R. G.- Duchhardt, H.*(ed.): *Der Absolutismus – ein Mythos? Köln, 1996. (167–184.) 167.*

³ Uo. 167. 1.lj. A szóban forgó mű: *Henshall, N.*: *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*. London, 1992. 81.

⁴ *Henshall* i. m. 144.

⁵ Uo. 144.

⁶ *Hartung, F – Mousnier, R.*: *Quelques problèmes concernant la monarchie absolue.*” In: *Relazioni del Congresso di Scienze Storiche: IV Storia Moderna, Firenze, 1955. (4–15.)*

zösség szokásai kötnek és szabnak meg.”⁷ E normatív korlátozások összeegyeztethetőek voltak mind a hatalommegosztás,⁸ mind az uralkodói teljhatalom, azaz az uralkodói szuverenitás elvével. Tehát csakis e kereten, e normatív korlátozásokon belül volt értelmezhető a korai abszolutista szerzők számára az ulpiánusi elv (*Quod principi placuit legis habet vigorem – Ami a princeps-nek tetszett, az törvény erejével bír*), azaz az uralkodó akarata mint jogforrás, vagy tágabb értelemben az uralkodó *abszolút hatalma* (*potestas absoluta*). E keret viszont, az abszolút hatalom elvéhez hasonlóan a 12–13. századi jogi-politikai gondolkodásban gyökerezett.⁹

A joguralmi keret sarkkövét a görög-római tradíciókból táplálkozó és a keresztény tanítással összhangba hozott természetjog képezte, a kánonjognak és a skolasztikus filozófiának köszönhetően. Természetjog alatt azok a természetszerűleg maguktól értendők, a józan, tehát természetes ész (*ratio naturalis*) által diktált íratlan, univerzális, normatív szabályok értendők, amelyek a pozitív jog (azaz a tételesen lefektetett törvények) felett állnak és korlátozást jelentenek a mindenkori hatalom számára. A keresztény felfogás szerint ezeket a természetjogi normatívákat Isten írta bele az emberbe a Teremtéskor, melyeket az ember a józan ész segítségével felismerhet. Ezen íratlan szabályok közül pedig azok a legfontosabbak, amelyek a keresztény tanítás szerint azonosak a Tízparancsolattal, ami viszont az isteni jog részét képezi.

A későközépkorra emellett bevett dologgá vált, hogy a szokást a jogászok „második természetként kezeljék”¹⁰, azaz a szokást természetjogi összefüggésben értelmezzék. Különösen igaz volt ez a hűbéri jogra, amely a jogászok értelmezésében — mint a természetjog folyománya — „sokkal hatékonyabb féket jelentett az uralkodó akaratával szemben mint bármely más norma”.¹¹ J. Canning szerint nehéz túlértékelni azt a mélyreszántó hatást, amit a hűbéri mentalitás gyakorolt a jogászok szemléletére: „A szerződés, a konszenzus, a kölcsönös jogok és kötelezettségek, amelyek a hűbéri viszony lényegéhez tartoztak, a jogászok számára axiómák voltak, és ennél fogva komolyan korlátozták az uralkodói akarat érvényesítését.”¹²

A *potestas absoluta* kifejezést először a 13. századi kánonjogászok használták a pápa hatalmának leírására.¹³ A 12. században a kánonjogászoknak megtetszett a *hatalom teljessége* (*plenitudo potestatis*) kifejezés, amit még I. Leó pápa alkotott meg az 5. században, bár ő nem olyan értelemben használta, mint ahogy azt a 12–13. századi kánonjogászok tették, akik már a pápának az egyház felett gyakorolt teljeskörű hatalmát értették alatta.¹⁴ „A kánonistáknak úgy tűnt, hogy sok

⁷ Lloyd, H. A.: Constitutionalism. In: Burns, J. H. – Goldie, M. (ed.): The Cambridge History of Political Thought 1450–1700. Cambridge, 1991. (254–297) 272. id. Smith i. m. 167.

⁸ Uo. 167.

⁹ Canning, J.: A History of Medieval Political Thought 300–1450. London–New York, 1996. 117–118.

¹⁰ Uo. 162–163.

¹¹ Uo. 163.

¹² Uo. 163.

¹³ Pennington, K.: Law, Legislative Authority and Theories of Government 1150–1300. In: Burns, J. H. (ed.): The Cambridge History of Medieval Political Thought 350–1450. Cambridge, 1988. (424–454.) 435.

¹⁴ Canning i. m. 32.

rossz szokás van az egyházban, amit el kell törölni és új törvényeket kell alkotni.”¹⁵ Ha pedig a pápáé a hatalom teljessége, akkor egyedül ő teheti meg ezt. Nem elégedtek meg azonban ennek igazolásával azzal, hogy a Bibliára (Máté evangéliumára) hivatkozzanak, hanem jogi érveket is kerestek hozzá.¹⁶ Ezeket pedig az újjáélelt római jog két formulájában lelték meg a kánonjogászok: *Quod principi placuit legis habet vigorem; Princeps legibus solutus est* (A princeps fel van oldozva a törvény alól).¹⁷ Valószínűleg ez utóbbi formulában keresendő a *potestas absoluta* kifejezés eredete.¹⁸ A pápának tehát abszolút hatalmából eredően jogában állt saját belátása szerint törvényt hozni, illetve törvényt eltörölni, ha az egyház érdeke úgy kívánta, miközben ő felette állt a törvénynek, amellyel saját akaratából összhangban élt. A római jogi formulákkal megalapozott pápai hatalom képezte aztán a magvát a világi uralkodók abszolút hatalmáról szóló tanításoknak.¹⁹ A 15. századra „az abszolút monarchia nyelvezete kezdett mély gyökeret eresztetni azokban a nemzeti vagy kvázi-nemzeti monarchiákban, amelyek hatékonyan aláásták mind a pápaság, mind a császárság univerzalista igényeit”.²⁰ És noha a 14–15. századi jogászoknál egyre nagyobb hangsúlyt kapott az uralkodó akarata a törvényhozásban, ezzel párhuzamosan ennek széles normatív korlátait is részletesen kimunkálták: azaz „semmiképpen nem vallották a jog pozitivistá felfogását”.²¹ Tehát az uralkodó abszolút hatalma a fent említett normatívák függvényeként létezett.²²

Ezeket az elveket vette át és fejlesztette tovább a koraujkori abszolutista gondolkodás. Amit a normatív keret vonatkozásában ki kell emelnünk, az mindenek előtt a *fundamentális törvények* (*leges fundamentales*) kifejezés megjelenése, melynek eredete az 1570-es évek Franciaországában keresendő; az abszolút hatalom vonatkozásában pedig a *szuverenitás* fogalmának elszemélytelenítése és magának a szuverenitás szónak a megalkotása fontos, ami Bodinnak a modern abszolutista elmélet atyjának az érdeme (aki használta a fundamentális törvények kifejezést is). „A szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma” – írja Bodin.²³ A szuverenitás, ellentétben a korábbi nézetekkel, nála nem személyhez kötött, hanem az államot illeti meg, de a monarchiában a szuverenitás az uralkodó kezében van. Bodin szerint az uralkodó „abszolút hatalma elsősorban abban áll, hogy törvényt ír elő az alattvalók összességének és beleegyezésük nélkül”.²⁴ Ugyanakkor az ilyen uralkodót „nem kötik elődeinek törvényei, még kevésbé függ azoktól a törvények-

¹⁵ Tierney, B.: Religion, Law, and the Growth of Constitutional Thought 1150–1650. Cambridge, 1982. 14.

¹⁶ Uo. 14.

¹⁷ Uo. 14.

¹⁸ Bonney, R.: The European Dynastic States. Oxford, 1992. 313.

¹⁹ Burns, J. H.: The Idea of Absolutism. In: Burns, J. H.(ed.): Absolutism in Seventeenth-Century Europe. London, 1990. (21–42.) 32–33.

²⁰ Uo. 33.

²¹ Canning i. m. 167.

²² Uo. 167.

²³ Bodin, J.: Az államról. Bp. 1987. 73.

²⁴ Uo. 87.

től és rendeletektől, amelyeket ő maga hozott”; tehát az „uralkodó nem lehet alávetve saját törvényeinek”.²⁵

A korai abszolutizmus mint eszmerendszer a monarchia olyan elmélete, mely szerint az uralkodó minden külső (pápa, császár) és belső hatóságtól (pl. rendi gyűlés) független és jogi felhatalmazása van arra, hogy mindent megtegyen a közjó, a nép érdekében: azaz a társadalom politikai jogokkal bíró szektora nélkül is törvényt hozhat vagy törölhet el, valamint belátása szerint vethet ki adót (Bodinnél az adószedés — a szükséghelyzetet kivéve — még az alattvalók jóváhagyásától függött, de ez a gondolat hamar háttérbe szorult Franciaországban), nevezhet ki hivatalokra stb., ha intézkedései nem ütköznek az isteni- és a természetjog előírásaiba és nem sértik az ország fundamentális törvényeit, melyeket még az uralkodó sem változtathat meg. Az uralkodónak való aktív ellenállás azonban még abban az esetben sem lehetséges, ha áthágná az említett korlátokat, mivel az uralkodó felett csak Isten áll.

A király tehát egyszerre állt a jog felett és alatt. A pozitív jogot megváltoztathatta, ha arra alapos indok volt, kivéve a fundamentális törvényeket. Franciaországban ilyen fundamentális törvénynek tekintették a *száli törvény* névvel illetett trónöröklési szabályozást, mely szerint nők nem uralkodhattak, illetve nőágon nem öröklődhetett a korona sem; ugyancsak fundamentális törvény volt a koronabirtokok elidegenítési tilalma. A természetjognak, valamint az isteni jognak azonban továbbra is alárendelődött az uralkodó. Amikor tehát a teoretikusok az uralkodó abszolút hatalmáról értekeztek, akkor a jogfilozófia segítségével magáról a jogrendszerrel tették megállapításokat.²⁶ Az uralkodó bár „a jog legfőbb eleme volt”, azért mégsem rekedt kívül a jogrendszeren, a jogi gondolkodás keretein, hanem „része volt ennek a rendszernek”.²⁷ Ha tehát abszolút hatalomról beszélünk, akkor jogról beszélünk! Ebből következően az abszolút hatalom nem azonos a korlátlan vagy a zsarnoki hatalommal: az abszolutizmus teoretikusai kényszerben ügyeltek az abszolút uralkodó és a zsarnok közti megkülönböztetésre.²⁸ Az abszolút uralkodó és a zsarnok között pedig az a különbség, hogy az előbbi a közjót, az ország és az alattvalók jogait, privilégiumait tiszteletben tartva kormányoz, míg az utóbbi saját érdekeit nézi és nincs tekintettel az alattvalók jogaira. Az abszolutista szerzők ugyanis egyaránt hangsúlyozták az uralkodó szuverén hatalmát, valamint az alattvalók jogait – a kettő csakis együtt létezhetett.²⁹

Az előbbieken leírt jellegzetességek egyáltalán nem érvényesek a 17. század kései szakaszát megelőző moszkvai hatalmi ideológiára.³⁰ Jellemző, hogy a hatalom ideológusai itt szerzetesek voltak, nem pedig jogászok vagy filozófusok mint

²⁵ Uo. 79–80. *Bodin* ennek kapcsán kifejezetten utal a pápára: „És mint ahogy a pápa nem köti meg a kezét, mint a kánonjogászok mondják, a szuverén uralkodó sem kötheti meg kezét, még akkor sem, ha ő maga akarná.” Uo. 80.

²⁶ *Thompson, I. A. A.*: Castile. In: Burns, J. H.(ed.): *Absolutism...* (69–98.) 71.

²⁷ Uo. 71–72.

²⁸ *Burns* i. m. 21–22.; *Burgess, G.*: *Absolute Monarchy and the Stuart Constitution*. New Haven–London, 1996. 31.

²⁹ *Henshall* i. m. 124.

³⁰ Erre nézve részletesen lásd: *Sashalmi Endre*: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia jellemzői és tipológiája. In: *Ает.сз итсз8/1* (48–66.)

Nyugaton. Jogi professzió a moszkvai államban nem létezett (ez a helyzet egészen a 19. századig fennmaradt), a 18. századig ismeretlen volt a római jog, a 17. század utolsó évtizedei előtt pedig gyakorlatilag a természetjog is, valamint a törvények skolasztikus felosztása és hierarchiája.³¹ Ugyancsak hiányoztak a fundamentális törvények és az alattvalók jogai sem tudtak privilégium formájában artikulálódni. Következésképp hiányzott az uralkodó és a jog viszonyáról szóló világos tanítás is, azaz az uralkodó helyének meghatározása a jogrendszerben. Nem véletlen, hogy míg a zsarnokság az abszolutista szerzők számára a jog, addig az orosz ideológusok számára viszont a vallás szférájához tartozott. A moszkvai ideológia kialakítói nem tudták segítségül hívni a római jogból az ulpianusi elveket (*Quod principi placuit legis habet vigorem, Princeps legibus solutus est*) az uralkodó hatalmának alátámasztására.³² Másfelől pedig nem lévén hűbéri jog, nem is kellett ellensúlyozni velük a hűbéri jog *auxilium et consilium* (segítség és tanács), vagy a rendi jog *Quod omnes tangit ab omnibus approbetur* (Ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia.) elvét.³³ Az autokrácia a gyakorlatban harc árán alakult ki, de az elmélet terén nem volt semmiféle konfliktus.³⁴ A cári hatalom isteni voltára hivatkozva IV. Iván a cári akaratot minden korláttól mentesként értelmezte. Kurbszkijhoz írt első levelében ezt írta: „Akaratunkban áll, hogy holopjainkat jutalmazzuk, de az is, hogy büntessük (*zsalovatyi jesznya szvoih holopej vol'ni, a i kaznyityi vol'ni zse*)”.³⁵ Ez nem volt precedens nélküli, mert 1427-ben a tveri fejedelem, Borisz Andrejevics a litván uralkodóval, Vitolddal való egyezményében így határozta meg hatalmát alattvalói viszonylatában: „...akit akarok azt jutalmazom, akit akarok pedig büntetem (*volen, kogo zsaluju, kogo kaznyu*)”.³⁶ A jogi gondolkodás csökevényes volta miatt a moszkvai hatalmi ideológiának nemcsak, hogy nem volt jogi bázisa³⁷, de az uralkodó — nem jogi eszközökkel, hanem az isteni felhatalmazással (azaz az isteni jogalappal) legitímált — akarata a joguralmi keret mondhatni teljes hiánya mellett létezett.

A 17. század közepétől azonban az Ukrajnából beszivárgó nyugati hatások és az orosz egyházszakadás következtében megindult a moszkvai hatalmi ideológia hihetetlenül gyors nyugatosodása. Az 1666–67-es egyházi zsinat végzésében már a következőket olvashatjuk: „...Mert a cárnak teljes úrnak kell lennie és az egyetlen törvényhozónak minden állami ügyben. A patriarchának pedig engedelmes-

³¹ E kérdésre részletesen lásd: *Sashalmi Endre*: Egyház jogtudat, alkotmányosság: A nyugati kultúrkör és Oroszország eltérő útjai 1150–1650. In: Nagy Mariann (ed.) *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997. (27–45.)

³² Az utóbbi elv hiányára Miljukov is utal. *Miljukov, P.*: *Russia and Its Crisis*. New York, 1962. 127.

³³ E kérdésre lásd: *Sashalmi Endre*: Létezett-e feudalizmus a Kijevi Ruszban és a moszkvai államban? In: *Acta Universitatis Debreceniensis, Történeti Tanulmányok VII.* Debrecen, 1999. (171–182.)

³⁴ *Miljukov* i. m. 127.

³⁵ B. V. Ananyjics (szerk.): *Vlaszty i reformi v Rosszii*. Szentpétervár, 1996. 89. IV. Iván kijelentéséről még a legfrissebb orosz munkák is azt írják, hogy ebben ugyanúgy a „despotikus egyeduralom” elve fejeződik ki, mint Ulpianus formulájában (a *Quod principi placuit*-ban). *Kobrin, B. A. – Jurganov, A. L.*: *Sztanovlenyije gveszpotyicseszkoivo szamogverzsvija v szrednyevekovoj Ruszi*. In: *Izstorija SzSzsZr* 1991/4 (54–64.) 61. és *Vlaszty i reformi* 89.

³⁶ *Vlaszty i reformi*... 89.

³⁷ *Miljukov* i. m. 400.

kednie kell a cárnak mint a legfelsőbb méltóságra emelt személynek és Isten ostorának...Senki nem bír olyan szabadsággal, hogy ellenálljon a cári parancsnak, mert az törvény.”³⁸ Joggal jegyzi meg Tarnopolszkaja, hogy ez a részlet lényegében az ulpianusi elvet juttatja kifejezésre.³⁹

II.

A moszkvai hatalmi ideológia nyugatosodásának jellegzetességeit a következőkben sűrítethetjük össze. Arra az időre, amikorra Nagy Péter trónra lépett „inkább a földi jólét mint a Megváltás lett az orosz államgépezet kinyilatkoztatott célja”.⁴⁰ A 16. században és a 17. század nagy részében a cár funkciói vallásiak és „statikusak” voltak⁴¹: „a cár népének protektora volt”, az ortodoxia őre, védelmező a külső és belső ellenségekkel szemben, aki a hagyomány, a „múlt szerint” (*po sztarinye*) uralkodott.⁴² Péter viszont, kiteljesítve a nyugatosodás már érvényesülő tendenciáit, nem az ortodoxia és a hagyományok őrének, hanem az állam első szolgájának tekintette magát, akinek alattvalói földi jólétén kell fáradoznia.⁴³ A cár funkciójának radikális átértelmezése következett be tehát: a vallási és statikus funkciók helyébe világi és dinamikus funkciók (nyugatosítás, modernizáció) léptek, amelyek a *reformer cár* kifejezésbe sűrítethetők össze.⁴⁴ Péter, aki megalapozta a reformer cár eszményét, az uralkodónak való engedelmességet már nem annyira vallási alapon várta el: az engedelmisség az ő felfogásában szekulárisabb, etatista jelleget öltött⁴⁵, forrását az alattvalókról való gondoskodásban látta.⁴⁶

A hatalom szekularizációjából eredően fontos szerepet kapott a hatalom ideológiájában — amit ekkor már nevezhetünk politikai ideológiának — a jog.⁴⁷ Olyan nyugati elemek jelentek meg az ideológiában, mint a természetjog fogalma, vagy az, hogy „Az uralkodó akarata törvény”. Ez utóbbi elvet Péter előszeretettel hangoztatta.⁴⁸ De mindenek előtt központi jelentőségre tett szert az új ideológi-

³⁸ *Tarnopol'szkaja, I. O.*: „Bozsesztvennoje pravo korolej” i „kontraktijnaja tyeorija”: Monarhicsesztzkaja igyeje na zapage i vosztoke Jevropi v XVI-XVII vekah. In: *Car is carsztvo v russzkom obcsesztvennom szoznanyii.* (49–58.) Moszkva, 1999. 57.

³⁹ Uo. 57.

⁴⁰ *Bennet, D. J.*: *The Idea of Kingship in 17th-Century Russia.* (Ph. D. diss., Harvard Univ., 1967) 2–3. id. *Verner, A. M.*: *The Crisis of Russian Autocracy.* Princeton, 1990. 74.

⁴¹ *Whittaker, C. H.*: *The Reforming Tsar. The Redefinition of Autocratic Duty in Eighteenth-Century Russia.* In: *Slavic Review* 1992. (77–98.) 77.

⁴² *Raef, M.*: *Plans for Political Reforms in Imperial Russia 1730–1905.* New Jersey, 1966. 4. Whittaker megjegyzi, hogy Raef egyik munkájában (*The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change in the Germanies and Russia 1600–1800.* New Haven, 1983. 187.) a „negatív” kormányzás kifejezést használja a car itt felsorolt funkcióinak jellemzésére. *Whittaker* i.m. 77. 2. j.

⁴³ A közjó eszméje először Fjodor alatt jelent meg, uralkodása végén pedig (1682) erre hivatkozva törölte el a „mesztnicsesztvo”-t (hivatalok és katonai tisztségek betöltését szabályozó rangsor). Péter rendeleteiben 1702-től kap központi jelentőséget.

⁴⁴ *Whittaker* i. m. 77.

⁴⁵ *Marker, G.*: *Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia 1700–1800.* Princeton, 1985. 25.

⁴⁶ *Wortman, R. S.*: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy From Peter the Great to Nicholas I.* Princeton, 1995. 64.

⁴⁷ E problémára részletesen lásd: *Sashalmi Endre*: *Az uralkodói hatalom új ideológiája Nagy Péter alatt.* In: Újváry Zsuzsanna (ed.) *Tanulmányok Zimányi Vera 70. születésnapjára* (sajtó alatt)

⁴⁸ *Kollmann, N. S.*: *By Honour Bound. State and Society in Early Modern Russia.* Stanford, 1999. 222.

ában a *közjó* elve (ami mondhatni sztereotípiává is vált már Péter idején)⁴⁹, mégpedig abban a formában, ahogy azt a kort átható államkormányzási elv a *policey*, *Polizei* vallotta. *Polizei* alatt a korban nem a rendőrséget értették, hanem az alattvalók életének mindenre kiterjedő, rendeletekkel való szabályozását, „nem annyira az egyéni haszonnak mint inkább az államnak mint egésznek a nagyobb haszna érdekében”.⁵⁰ A közjó korábbi, skolasztikus felfogásával szemben, mely szerint a közjót „nem annyira megteremteni, mint inkább megőrizni kell”, a *jól szabályozott állam* (*Polizeistaat*) a közjót egy tudatos uralkodói politikával próbálta létrehozni.⁵¹

Ezen a ponton megállni azonban hiba lenne, mivel a hatalom szekuláris legitimitációja nem tudta kiszorítani a régi bizánci-orosz hatalmi ideológia elveit, hanem inkább kiegészítette azokat, még hivatalos politikai ideológia dokumentumaiban is (és akkor még nem is szóltunk a közfelfogásról)⁵². A péteri ideológia paradoxona az, hogy a szekuláris elemek térnyerésével párhuzamosan nem gyengül meg az uralkodó szakralizációja, „hanem ellenkezőleg, markánsan megerősödik”.⁵³ Ennek oka abban rejlett, hogy a patriarchai méltóság megszüntetésével és a Szent Szinódus felállításával (1721) gyakorlatilag az uralkodó lett az egyház feje (a titulus hivatalosan csak I. Pálnál jelenik meg 1797-ben, bár már korábban is használatban volt), és ezzel még inkább felerősödtek az uralkodót Istennel és Krisztussal párhuzamba állító tendenciák.⁵⁴ Az uralkodó ilyenén szerepét az alattvalók szemében csak megerősítette Péter egyik új címe. Ugyanis még 1721-ben, néhány hónappal a Szinódus felállítása után, a cár felvette az *Otyec Otyecsesztva* címet, ezt pedig korábban a patriarcha viselte.⁵⁵ A cím adományozását, az „Össz-orosz Császár” és a „Nagy Péter” titulussal egyetemben, a Szenátus világi alapon indokolta, azzal, hogy Péter felbecsülhetetlen szolgálatokat tett a hazának (*otyecsesztvo*): ezért tisztelte meg őt, a római szenátus példáját követve, az említett címekkel.⁵⁶ Az *Otyec Otyecsesztva*-t, ami a latin *pater patriae* tükörfordítása, ebben a kontextusban a *Haza Atyja*-ként kell fordítanunk. Mindazonáltal az *Otyec Otyecsesztva* az „orosz kulturális kontextusban” sajátos értelmezést kapott: azt jelentette, hogy „Péter irányította az egyházat és magát nyilvánította patriarchának”.⁵⁷

⁴⁹ A törvények preambulumai Péternél mindig igyekeztek megmutatni a szóban forgó intézkedés racionalitását, azt, hogy milyen hasznot hoz a közjó terén: a *ponyezse* (mivelhogy) formulát az *obsceje blago* (közjó), illetve az *obszcsaja pol'za* (közhaszon) formulák valamelyikének kellett követnie. Wortman i. m. 61.

⁵⁰ Dixon, S.: *The Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge, 1999. 80. A kérdés monografikus feldolgozására lásd: Raeff, *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change in the Germanies and Russia 1600–1800*. New Haven, 1983.

⁵¹ Poggi, G.: *The State. Its Power, Nature and Development*. New York, 1990. 50.

⁵² Erre nézve lásd: *Sashalmi Endre*: A szerződéselmélet és az orosz hatalmi ideológia nyugatosodása Nagy Péter alatt. In: Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József (ed.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, 2000. (559–567.) 564–567.

⁵³ *Uszpenszkij*, B. A.: *Izbrannije trudi*. Moszkva, 1994. I.k. 151.

⁵⁴ Uo. I.k. 151.

⁵⁵ Uo. I.k. 52.

⁵⁶ *Anyiszimov*, E. V.: *Vremja petrovszkij reform*. Moszkva, 1989. 58.

⁵⁷ *Uszpenszkij* i. m. I. k. 52.

Az imént leírtak persze fontosak, de önmagukban nem adnak választ arra a kérdésre, hogy milyen volt a hatalmi ideológia nyugatosodásának mélysége. Márpedig csak ennek vizsgálata után lehetséges a címben jelzett probléma megvilágítása, következésképp a péteri ideológia tipológiája, annak legfőbb dokumentuma alapján, mely a következő címet viseli: *Az uralkodó akarátának joga állama örökösének meghatározásában (Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojej)*.⁵⁸

Egyetértve K-H. Ruffmannel mi is úgy véljük, hogy az abszolutizmus és az autokrácia közti éles megkülönböztetésnek létjogosultsága van, s az összehasonlítás során a különbségek vizsgálatát az alkotmányjogi vonatkozásokra kell alapozni.⁵⁹ Egy ilyen vizsgálat a péteri ideológia esetében mindenképpen indokolt, hiszen, amint említettük, az új ideológia — ellentétben a tradicionális moszkvaival — már nyugati jogi fogalmakat is használt. Ennélfogva a péteri ideológiára nézve Ruffmann megközelítése jól hasznosítható. Ruffmann szerint az abszolút uralkodó elismerte az isteni és a történelmi jogot, a monarchia ún. fundamentális törvényeit és az alattvalók lét- és vagyónbiztonságát (amiket Bodin is hangsúlyozott) — és feltétlenül tegyük hozzá, hogy a kulcsfontosságú természetjogot is — ellenben az autokrata cselekedeteinek igazolását nem kötötte semmiféle jogi normához, csakis ahhoz, ahogy ő maga Isten parancsolatait értelmezte.⁶⁰ Az autokrácia és az abszolutizmus közti hasonlóságok ellenére (az uralkodó a pozitív jog felett áll, azaz nem érvényes rá; a három hatalmi ág az ő személyében egyesül; nem létezik ellenállási jog) a különbség lényegi: hiányzott a joguralmi keret.⁶¹ Az autokrácia tehát nem az abszolutizmus egyik válfaja, mivel ez utóbbi feltételezi a joguralom elvét.

A *Pravda voli monarsej*... nem más mint Péter 1722-es trónöröklésről szóló rendeletének apológiája: e rendelet szerint az uralkodónak bárkit jogában áll megtenni örökösének, mivel az állam javának szolgálata megköveteli, hogy az uralkodó által legalkalmasabbnak tartott személy örökölje a trónt.⁶² A nevezett rendeletben, amely egyébként III. Iván példáját hozza fel történelmi érvként az utódkijelölés szabadságára, kifejezetten az áll, hogy az elkövetkezendőkben több példa fog nyomtatásban megjelenni e jog alátámasztására.⁶³ A rendeletből egyértelműen kiderül, hogy az uralkodó patrimoniumának tekintette az államot. Ugyanis az 1722-es rendelet párhuzamot von azzal az 1714-es, magánjogba beavatkozó (!)

⁵⁸ A művet A. Lentin bilingvis kritikái kiadásából idézzük. *Lentin, A.: Peter the Great. His Law on Imperial Succession. The Official Commentary.* Oxford, 1996. (119–281.) Lentin monografikus feldolgozása a műről írt legkiválóbb munka a nemzetközi szakirodalomban. A korábbi irodalomból kiemelkedik: *Gurvics, G.:* „Pravda voli monarsej” Feofana Prokopovicsa i jeja zapadnojevropejszkiye isztocsnyiki. Jurjev, 1915.

⁵⁹ *Ruffmann, K-H.:* Autokratie, Absolutismus, Totalitarismus. Bemerkungen zu drei historischen Schlüsselbegriffen. In: Lemberg, H.- Nitsche, P.- Oberländer, E.(ed.): *Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag.* Köln-Wien, 1977. (345–358.) 346–347.

⁶⁰ Uo. 347–348.

⁶¹ Uo. 347. A szerző idesorolja még az istenkegyelmiség elvét is, ami viszont nem szükségszerű velejárója az abszolutista eszmekészletnek. Ez azzal magyarázható, hogy sok szerző az abszolutizmust azonosítja az isteni jogalapú abszolút monarchiával, ami bár a legelterjedtebb, de nem az egyetlen abszolutista elmélet volt. Erre nézve részletesen lásd: *Sashalmi Endre:* Autokrácia... In: *Aetas* 1998/1 63–66.

⁶² *Pravda* 130.

⁶³ Uo. 130.

rendelettel, amely előírta, hogy a nemesi családok ingatlanvagyonra ne osztódjon, hanem egy kézben öröklődjék: az örökös kijelölését pedig az 1714-es szabályozás is — ahogy azt az 1722-es rendelet írja — „a szülői akaratra” (*v rogyityel'szkuju volju*) bízta.⁶⁴

A *Pravda voli monarsej...* Feofán Prokopovics neve alatt jelent meg, de valószínű, hogy Prokopovics mellett egy másik szerző is közreműködött a mű megírásában — mindazonáltal fontos az a tény, hogy Prokopovics a nevét adta hozzá.⁶⁵ Még fontosabb azonban, hogy a mű elkészítésére maga Péter adott megbízást a Szinódusnak, sőt elolvasása után maga a cár hagyta azt jóvá: ennél fogva az írást úgy tekinthetjük, hogy „az ő általános nézeteinek tudós kimunkálását képviseli”.⁶⁶ Természetesen az értekezésben, annak aktuálpolitikai voltából következően az dominál, hogy a lehető leghatásosabban támassza alá az utódválasztás jogát. Mindazonáltal az értekezés kilép e szűkre szabott keretből, ugyanis az érvelést nem egyedül az atyai hatalomra alapozza, hanem a „legfőbb hatalom előjogaira” is.⁶⁷ Ebben a vonatkozásban pedig a szuverenitás és a társadalmi szerződés (konkrétan az ún. „eredeti szerződés”) eszméjére támaszkodik.⁶⁸ Nem célunk ehelyütt, hogy a művet részleteiben elemezzük, hiszen ezt megtettük egy másik írásunkban.⁶⁹ Csak azokat a fontos részleteket ragadjuk ki belőle, amelyek kulcsfontosságúak a címben jelzett probléma megvilágításához és ezáltal a péteri ideológia tipológiájához.

Az előszóban, amely a mű megírásának indoklását tartalmazza, egy rövid autoritariánus kijelentést találunk a trónöröklésről szóló rendeletnek és általában véve a törvényeknek való engedelmségről:

„Legyen ismert neked, aki e könyvecskét nem pusztán kíváncsiságból, hanem az igazság legvilágosabb megértése miatt óhajtod elolvasni, hogy ez nem azzal a szándékkal íródott, hogy Ő Császári Felségének, a mi szuverénünknek (*szamogyerzsca nasevo, jevo imperatorszkovo velicesesztva*) alábbiakban közölt, mindenki számára ismert rendeletét (*usztav*) megvédelmezzük némelyek, a politikai tanításban erős ellenfelek, ellenvetéseitől: minthogy egyáltalán nem gondoljuk, hogy akadna akár egyetlen olyan e filozófusok sorában, aki e rendeletet meg tudná cáfolni... Továbbá e könyvecske nem is abból a célból adatik ki, hogy valamiféle támogatást adjon a nevezett uralkodói rendeletnek (*usztavu monarsemu*) azért, hogy az alattvalókat (*poddannih*) mintegy ennek elfogadására figyelmeztesse és hajlítsa. Ugyanis a szuverének által (*ot szamogyerzscev*) a nép számára kibocsátott rendeletek és bármiféle törvények (*usztavi bo i vszjakije zakoni*), az

⁶⁴ Uo. 130. Péter itt azzal indokolja 1714-es rendeletét, hogy az ingatlanok ne kerüljenek méltatlan örökösök kezére. Valójában azonban az 1714-es rendeletet a nemesség állami szolgálatának összefüggésében kell értelmezni: Péter célja az volt az egyedöröklés bevezetésével, hogy a nemesek állami szolgálatba való kényszerítését elősegítse. Az öröklésből kizárt nemesek ugyanis csak ingó vagyont kaptak. *Anyiszimov* i. m. 311.

⁶⁵ A szerzőség kérdésére lásd: *Lentin* i. m. 57–62.

⁶⁶ Uo. 61–62.

⁶⁷ *Pavlenko, N. I.*: Igyeja abszoljutyizma v zakonodatyel'sztve XVIII veka. In: *Abszoljutyizm v Rosszii*. Moszkva, 1964. (389–459.) 390–1. Az érvrendszer kérdésére lásd még *Lentin* i. m. 62–65.

⁶⁸ A szerződés gondolatának oroszországi történetére és sajátosságaira lásd: *Sashalmi*, A szerződéses gondolat...

⁶⁹ *Sashalmi*, Az uralkodói hatalom...

alattvalóktól engedelmességet nem kérnek, mintha az [engedelmesség] szabad döntés volna, hanem mintegy kötelességgént kényszerítenek: kényszerítenek bizony, nemcsak az uralkodói haragtól való félelemmel, hanem Isten haragjától való félelemmel is, azaz ahogy azt a népek tanítója mondja, szükséges engedelmeskedni, nemcsak a harag miatt, hanem a lelkiismeret szerint is...E könyvecske megírásának egyetlen oka van, az tudniillik, hogy a népben akadnak olyan nyughatatlan fők és az ellenkezést szenvedélyből úzó szívek, akik semmilyen az uralkodói hatalom (*gyerzsavnoj vlasztyi*) által kihirdetett szabályozásról nem akarnak elismerően nyilatkozni...”⁷⁰

A bevezetés azzal indul, hogy újfent leszögezi az engedelmesség kérdéséről az előszóban kifejtett álláspontot. Ugyanakkor az engedelmesség kötelességét immár a közjő (az alattvalókról való gondoskodás) fogalmába ágyazza, és forrásként a természetjogot is idézi:

„Nagy Péter Császári Felségének, a mi legkegyelmesebb urunknak alapvető rendelete az 1722. év februárjának 11. napján dicsőségesen közzététetett és az egész nép minden rendű és rangú tagjának tudomására hozatott (*ot vszevo vszeh csinov naroda*), általuk lelkesen fogadtatott, hálásan dicsértetett, és esküvel fogadott ígérettel, mint törvényes (*pravednij*) rendelet, hitelesített. Ez törvényes (*pravedno*) és helyes [cselekedet]: mert ha a legfelsőbb hatalmak (*verhovnih vlasztyej*) minden egyes törvényét vagy rendeletét (*zakoni ili usztavi*), amely a népnek egy bizonyos dologban hasznot (*v narogye pol'zu*) hoz, vagy egy bizonyos káros dolgot a hazából (*otyecsesztvo*) kiirt, az alattvalók (*poddannije*) kötelesek buzgalommal elfogadni és híven megőrizni, amire kötelezve vannak úgy a Szentírásban levő isteni parancs, mint a szívükbe vésett természeti törvény (*jesztyesztennim zakonom*) által, akkor annál inkább kötelesek vagyunk uralkodónk fent említett rendeletét őszintén dicsérni és mindenféle buzgólkodással a legvégső lehetőségekig betartani és megőrizni, amely nem valamiféle részleges jót hoz, hanem egész hazánknak (*otyecsesztvu*) meghozza a szükséges jót, és nemcsak részlegesen vág el valamilyen bajt, hanem előre megakadályoz minden bajt...Ez a rendelet (*usztav*) előre gondoskodik arról, hogy az orosz államban (*v rosszijszkom goszudarsztve*) az uralkodói hatalmat (*monarseszkuju vlaszty*) a megfontolt szuverének által (*ot blagorazumnih szamogyerzscev*) a megfelelő időben kigondolt és kijelölt legeslegmegfelelőbb és a kormányzás (*pravityelsztvu*) oly magas és nehéz méltóságára legalkalmasabb személyek örököljék. Ennélfogva ez a rendelet az oroszországi monarchiának (*vszjerosszijszkoj monarhii*) mintegy prezervatívuma, vagy védőorvossága, és a jó állapot elnyeréséhez, valamint a rossz állapot elhárításához a lehető leghasznosabb. És ezért ezt nemcsak megtartani és örökké megőrizni kötelesek Oroszhon fiai (*szinovje rosszijsztyii*), de kötelesek feledés nélkül teljes szívből hálát adni a mi törvényalkotónknak és egyeduralgolóknak (*zakonodatyelju nasemu i szamogyerzsctu*), mint a haza igaz atyjának (*isztyinnomu otcu otyecsesztva*)...”⁷¹ Majd a nevezett rendelet törvényességét a józan észre és a Szentírásra való hivatkozással támasztja alá:

⁷⁰ Pravda 122, 124.

⁷¹ Uo. 134.

„... Ő Császári Felsege fent említett rendeletére nemcsak, hogy a jogtalanság (*o nyeppravgye*) semmiféle gyanúja nem vetül, de az úgy a józan és természetes ésszel (*k zdravomu jesztyesztvennomu razumu*), mint magának az Istennek hazugságtól mentes szavával is összhangban van és az orosz államnak (*goszudarsztvu rosszizskomu*) szerfelett szükséges és igen hasznos.”⁷²

Az érvelés gerincét az képezi, hogy a természetjoggal, a józan ésszel, valamint Jusztinianusz törvénykönyvével, illetve a Bibliából vett konkrét példákkal megalapozván az atya jogát az utódkijelöltre, levonja a konklúziót:

„Általánosan elég ennyi a szülői hatalom törvényének világos és kétségtelen ismeretéhez még a legfaragatlanabbak számára is: minden szülőnek szabadságában áll fiát, ha az hálátlan és az atyai intést semmibe veszi...teljesen megfosztani örökségétől.”⁷³

Majd rögtön a következő sorral átvezeti az érvelést a szoros értelemben vett politikai filozófia dimenziójába:

„Ezt tudván, már ki kételkedhet azon atyákat illetően, akik szuverén uralkodók (*o otcah goszudarjah szamogyersavnih*)? Ha az egyszerű szülő, aki hatalom alatt álló ember, ilyen hatalommal bír fia felett, akkor miért ne bírna ezzel az a szülő, aki egyben uralkodó is; a szuverén uralkodó (*szamogyersavnij goszudar*) ugyanis nemcsak az alávetett népnek, hanem saját gyerekeinek is uralkodója.”⁷⁴ Az eszmefuttatás tehát ezen a ponton a politikai filozófia egyik kulcsfogalmát, a szuverenitást emeli be, hogy a konklúziót immár tudományos módszerrel támaszsa alá. Szuverenitás alatt pedig a következőket kell érteni a mű szerint:

„a törvényhozás végérvényes hatalmát, a végső ítélelhozatal hatalmát, a megkérdőjelezhetetlen parancs kiadásának hatalmát, olyan hatalmat, amely maga azonban semmiféle törvény alá nem esik (*nyi kakovim zakonam nye podlezsascsuju*). Így írják le a legjelentősebb jogtudósok a szuverenitást (*velicsesztvo*), akik közül Hugo Grotius konkrétan ezt mondja: a legfelsőbb hatalom (amit szuverenitásnak (*velicsesztvo*) hívnak) az, melynek intézkedései senki hatalma alá nem tartoznak, úgy, hogy azok egy másik ember parancsa által semmissé lehetnének; amikor pedig azt mondom, hogy egy másik által, akkor őt magát, aki azt a legfelsőbb hatalmat birtokolja nem értem bele: neki ugyanis hatalmában áll saját akaratát megváltoztatni. Amikor a jogtudósok azt mondják, hogy a legfelső hatalom (*ulaszty viszocsajsaja*), amit szuverenitásnak (*velicsesztvom*) neveznek, nem tartozik semmilyen más hatalom alá, azt úgy kell értenünk, hogy csak az emberi hatalomról van szó, mert az isteni hatalomnak alá van rendelve, és az Isten által mintegy az emberi szívekbe beleírt törvényeknek, csakúgy mint a Tízparancsolatban ránk hagyományozott törvényeknek is engedelmeskednie kell; az emberi törvényeknek azonban, mégha jók is és olyanok, melyek a közjót (*obscseje dobro*) szolgálják, nincs alárendelve. De az isteni törvénynek is úgy van alárendelve, hogy annak áthágásáért csakis az isteni és nem pedig az emberi igazságszolgáltatásnak felelős. És így egyetlen szuverén uralkodó (*szamogyersavnij goszudar*) sem köteles megtartani az emberi törvényt (*cselovecseszko zakona hranyityi nye dol-*

⁷² Uo. 136.

⁷³ Uo. 168.

⁷⁴ Uo. 168.

zen), és ennél fogva az emberi törvény áthágásáért nem ítéltető el; Isten parancsait azonban köteles megtartani, de ezek megszegéséért csak magának Istennek ad számot és az emberek által nem ítéltethetik meg... Tudjuk először is ezt a természetes ész által: minthogy legfelső, legmagasabb és végső hatalomnak (*verhovnaja, viszocsajsaja i krajnaja vlaszty*) mondják, és az is, akkor miként tartozhat az emberi törvények alá? Ha ugyanis alá lenne vetve nekik, nem lenne legfelső. Amikor pedig maguk az uralkodók (*goszudari*) is azt teszik, amit az állampolgárookra vonatkozó rendeletek (*grazsdanszkije usztavi*) parancsolnak, akkor saját akaratukból, nem kényszerből teszik (*po volje, a nye po nuzsgye*): vagy azért, hogy példájukkal ösztönözzék az alattvalókat (*poddannih*) a törvények készséges megtartására, vagy azért, hogy megerősítsék a törvényeket, mint amik jók és hasznosak. De ismert számunkra ugyanez a Szentírásból is... Világosan megmutatja a Szentlélek, az alattvalókat (*poddannih*) királyaiknak (*carjam szvoim*) való tökéletes engedelmességre tanítván, hogy a királyi hatalom (*carszkaja vlaszty*) a parancsolásban és tetteiben szerfelett szabad, és dolgait illetően semmiféle kényszer alá nem esik... És már kielégítően ismert számunkra, hogy milyen erős, hogy törvények által nem kötött (*zakonami nye szujazana*) és az emberi ítélőszék alá semmiképpen nem tartozik a szuverén hatalom, (*szamogyerzsavnaja vlaszty*) és ezt a hatalmat, illetve annak erejét dicsőséges titulusa, a maiestas (*majesztyet*) vagy felség (*velicsesztvo*) tartalmazza. Ezt tudomásul véve pedig, kétség nélkül elismerjük és minden ellenkezés nélkül kötelességünk megvallani, hogy bármely szuverén (*szamogyerzsec*) minden egyéb ügyben, csakúgy mint ebben az ügyben (amelyről itt szó van), azaz trónörökösének kijelölésében, szerfelett független és szabad”.⁷⁵

Ennél fogva pedig az uralkodók számára „nem bűn akaratuk szerint utódot választani, de bűn nem választani... Ha pedig a szuverén (*szamogyerzsec*) a neki alávetett nép közjavaról (*o dobre obszem naroda szebe poddannovo*) annyira köteles gondoskodni, akkor, hogy ne lenne köteles buzgón azt tekintetbe venni, hogy utána jó, agilis, ügyes örökös legyen és olyan, aki a haza jó állapotát (*dobroje otyecsesztva szosztójanyije*) nemcsak egészében megőrizné, hanem még inkább meg is szilárdítaná és megerősítené, és ha valamit befejezetlenül találna, akkor gondoskodna arról, hogy azt a tökéletességig fejlessze.”⁷⁶ Itt világosan kifejeződik a „közjó” *Polizeistaat* által vallott felfogása, ami persze szöges ellentétben áll azzal a 17. század utolsó harmadáig bevett moszkvai normával, hogy az uralkodónak a hagyományok szerint kell uralkodnia.

A szuverenitás forrását (és ebből következően az uralkodó jogát az utódválasztásra) a mű arra az eredeti szerződésre vezeti vissza, amelyet a nép kötött örök érvénnyel első uralkodójával, minden hatalmát átruházva rá – ez a szerződés pedig gyakorlatilag mindenre feljogosítja az uralkodót:

„Az örökletes monarchiában pedig ilyen volt a népakarat (*volja narodnaja*) az első uralkodó iránt, amely ha szóval ugyan nem is, de tettel kifejezést nyert: mi, egyetértve mindannyian akarjuk, hogy rendelkezél felettünk a mi közös hasznunkra (*k obscej nasej pol'ze*) örökké, azaz amíg meg nem halsz; utánad pedig

⁷⁵ Uo. 186, 188, 194.

⁷⁶ Uo. 196, 200.

te magad állíts nekünk előre örökletes uralkodót, mi pedig egyetemlegesen akarunkról lemondván azzal soha, sem haláloz előtt, sem pedig azután, élni nem fogunk, de úgy neked, mint utánad örökösödnek is esküvel megerősített ígérettel kötelesek vagyunk engedelmessé válni és a mi utánunk következő örökösöinkre is ugyanezt a kötelezettséget rójuk... A szuverén uralkodó (*monarh goszudar*) törvényesen megparancsolhat a népnek nemcsak mindent, ami hazája jelentős hasznához szükséges, hanem mindent ami csak tetszik neki (*vszjo, sto jemu nyi ponravitszja*); csak a nép számára ne legyen káros és ne ellenkezzék az isteni akarral. E hatalom alapja pedig, amint azt fentebb említettük, az hogy a nép az ő színe előtt lemondott a kormányzás akaratáról és a felette való rendelkezés összes hatalmát reá ruházta: és idetartoznak a különféle polgári és egyházi szerződések, a szokások megváltoztatása, a ruhaviselet, a házak használata, az építkezés, a lakomák, az esküvők, a temetések rendje és ceremóniái etc, etc, etc.”⁷⁷

Milyen összkép bontakozik ki a legfontosabb részletek áttekintése után? Első olvasatra úgy tűnik, hogy sok a hasonlóság a nyugati abszolutista eszmerendszerrel. Ez nem véletlen, hiszen a műben kinyilatkoztatott célok mellett a *Pravda voli monarsej*...-nek volt egy másik nem deklarált célja is: az, hogy a külföld számára is értelmezhető módon indokolja meg a korabeli Európában szokatlan döntést a trónöröklés kérdésében. A *Pravda voli monarsej*...-t ugyanis hamarosan lefordították németre, 1724-ben Berlinben megjelent egy anonim változat.⁷⁸ A mű egyik funkciója (mint ahogy később (1767) Nagy Katalin *Nakaz (Utasítás)* című művének is, mely eredetileg franciául íródott) az volt, hogy eloszlassa a „keleti despotizmus” Oroszországgal kapcsolatban bevett képzetét, megmutatván, hogy Oroszország más mint az Oszmán Birodalom, Perzsia stb.⁷⁹ (Nem véletlen került bele Katalin művébe, hogy „Oroszország európai hatalom.”)⁸⁰

Mindazonáltal a hasonlóságok ellenére lényegi különbségek mutathatók ki az abszolutista eszmerendszerhez képest. Az uralkodói hatalom korlátaira vonatkozó megállapítások érvényét ugyanis erősen gyengíti az a tudatos törekvés, amely a korlátok minimalizálására irányul. A szuverenitás tárgyalásánál először azt olvashatjuk, hogy a szuverenitás „semmiféle törvény alá nem esik”; aztán a látszat kedvéért említés történik a természetjogról és az isteni jogról, amelyeknek a szuverenitás (mégis) alá van vetve.

Az uralkodói hatalom korlátainak lebontása legnyilvánvalóbban a műből vett utolsó idézetben figyelhető meg.⁸¹ Az ulpianusi elv (a *Quod principi placuit*...) sajátos orosz értelmezést nyer. Az uralkodói „tetszés” Nyugaton nem jelentett felhatalmazást arra, hogy az uralkodó kénye-kedve szerint azt tegyen, amit akar, azaz a formula nem egy mindenféle jogi korláttól mentes hatalom megalapozására

⁷⁷ Uo. 206, 222.

⁷⁸ *Lentin* i. m. 66.

⁷⁹ *Lentin*, A.: „*Une âme républicaine*”? Catherine, Montesquieu, and The Nature of Government in Russia: The *Nakaz* through the Eyes of M. M. Shcherbatov. In: *Filozofszkij vek. Jekatyerina Vtoraja i jejo vremja. Szovremennij vzgljad*. Szentpétervár, 1999. (79–96.) 89.

⁸⁰ Uo. 89. Ugyanez a konklúziója a *Nakaz* kérdésében Medusevszkijnek is. *Medusevszkij*, A. Ny.: Gyemokratyija i avtoritarizm: Rosszjiszskij konsztyitucionalizm v szravnyityel’noj perszpektive. Moszkva, 1998. 303–304.

⁸¹ Erre hívja fel a figyelmet Benson. *Benson*, S.: The Role of Western Political Thought in Petrine Russia. in: *Canadian–American Slavic Studies*, 1974/2 (254–273.) 271.

szolgált. Ezt csak a korabeli orosz szerzők értelmezték így – és hozzátehetjük, hogy az orosz történészek döntő része követte, illeti követi is őket ebben.⁸²

Az uralkodói hatalom korlátlanlansága érhető tetten abban a kijelentésben is, hogy az uralkodó még azokat a törvényeket sem köteles megtartani, amelyek a közjót szolgálják. Ez elképzelhetetlen lett volna a nyugati gondolodók számára, hiszen ott a jog elsődleges célja a közjó volt.⁸³ A *Princeps legibus solutus est* másik ulpianusi elve tehát olyan értelmezést kap a műben, melynek révén az uralkodó akarata a közjó fölé kerekedik. Ebből következően aztán az is érthető, hogy a *lex digna* (mely szerint császár saját akaratából és nem valamiféle kényszerítés folytán a törvénnyel összhangban cselekszik) is más beállítást nyer mint a nyugati abszolutista szerzőknél: ott a pozitív joggal való összhang megteremtésének, a tételesen lefektetett emberi törvények betartásának céljából hivatkoznak rá, míg itt éppen az ellentétes következtetés megalapozására szolgáltatót érvtet. Az uralkodó, ha akarja betartja az általa és elődei által alkotott törvényeket, ha nem akarja, akkor nem. Ezt úgy éri el a mű, hogy összemoss két olyan dolgot, amely a nyugati jogfelfogásban fontos különbségtételként jelenik meg: a jog mint direktíva és a jog mint kényszerítő erő közti disztinkciót, az uralkodó viszonylatában. Jellemző ugyanis az érvelésre, hogy míg néhol, de korántsem következetesen, van utalás e megkülönböztetésre (pl. az isteni törvények esetében), addig az emberi törvények esetében ez teljesen hiányzik. A jognak mint direktívának nincs helye, csak annak, hogy az uralkodóra nem érvényes a jog kényszerítő ereje – tehát az alattvalók nem rendelkeznek az ellenállás jogával. Ebből pedig azt a következtetést vonja le a mű, hogy a pozitív jog semmiféleképpen nem korlátozza az uralkodót. De végső soron, mondhatni, semmiféle jog sem korlátozza őt. Nem világos, hogy a legfelsőbb hatalom „jogilag kötődik-e a természeti és az isteni törvényekhez, vagy pedig csak morálisan”, a kérdés megkerülése pedig azt mutatja, hogy a mű a jogilag korlátlan hatalom nézetét képviselte.⁸⁴

A közjó eszméje mint az uralkodói hatalom legitimációjának új eszköze állandóan ismétlődő eleme a műnek: négy ilyen értelmű terminust is találhatunk benne.⁸⁵ Mindazonáltal a közjó jelentése, az előbbieken elmondottak miatt és a patrimoniális államfogalomból kifolyólag (lásd később), nem jelentett korlátozást az uralkodó számára. A közjó újdonsült fogalma rendkívül homályos, képlékeny volt a 18. századi orosz törvényhozásban: „nehéz elválasztani az »alattvalók jólétét« a »haza jólététől«, ez utóbbit pedig az állam hasznától vagy az államérdektől”.⁸⁶ A közjó az volt, amit az uralkodó annak gondolt – nem törődve azzal, hogy mit is gondolt erről maga a köz(vélemény).⁸⁷ Ez pedig azt jelentette, hogy a közjó az uralkodói akarat függvényévé vált.

⁸² Erre részletesen lásd: *Sashalmi*, Az uralkodói hatalom új ideológiája...

⁸³ *Kelly, J. M.*: A Short History of Western Legal Theory. Oxford, 1992. 131–137.

⁸⁴ *Gurvics* i. m. 4–5.

⁸⁵ *Lentin*, Peter the Great... 29.

⁸⁶ *Pavlenko* i. m. 400., és ugyanó: Pjotr I: K izucsenyiju szocial'nopolityicseszkih vzgljadov. In: *Rosszija v period reform Petra I.* Moszkva, 1973. (40–102.) 61. Lásd még *Hughes, L.*: Russia in the Age of Peter the Great. New Haven, 1998. („Ruling Russia: The common good” c. részt 378–395.)

⁸⁷ A „közjó” eszméje és Péter gyakorlati politikája közti ellentmondásra lásd Szvák Gyula értékelését. In: *Font Márta–Szvák Gyula–Niederhauser Emil–Krausz Tamás*: Oroszország története. Bp. 1997. 248, 253.

A korlátok minimalizálásának szándékát mutatja a jogfilozófiai fejtegetések kerülése is. A jogok közti hierarchiára ugyan történik utalás, de a köztük levő viszonyrendszert nem elemzi a mű: mindenek előtt nem rögzíti kiindulópontként azt, hogy a pozitív jognak a természetjogon, a józan éssen kell alapulnia, különben az ember által alkotott törvény nem tekinthető törvénynek. Ez az elv ugyanakkor a nyugati jogfelfogás sarkköve volt.⁸⁸ Az utolsó idézet pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy a szokás sem köti az uralkodót, mivel azt is bármikor megváltoztathatja: az „etc. etc. etc.” kitételrel az uralkodói akarat határtalan kiterjesztését fogalmazza meg. (Bossuet, a francia abszolutizmus jeles teoretikusa számára viszont a dicséretes szokások egyenrangúak a törvényekkel!)

Mindezek következményeként az érvelés lényege az, hogy az uralkodó akarata a jog egyetlen és elégséges forrása. A joguralom gondolata idegen maradt a *Pravda voli monarsej...* számára. Az ulpianusi maximáknak, valamint a *lex digna*-nak és a közjónak a nyugati joguralmi keretből való kiemelésével olyan hatalommal ruházta fel az uralkodót, amely nem pusztán *abszolút*, a szó szűk, jogtechnikai értelmében, azaz nem csupán a pozitív jog felett álló — mégpedig minden megkötés nélkül —, hanem gyakorlatilag *jogi szempontból korlátlan* is. Érthetően nincs tehát említés sem a fundamentális törvényekről sem az alattvalók jogairól. Ezek teoretikus pillérét a nyugati felfogás a természetjogban látta; a *Pravda voli monarsej...* számára viszont a természetjog mindössze az alattvalói engedelmisség igazolásának egyik eszköze.

Nem esik szó továbbá arról sem, hogy miben különbözik a zsarnok az igazságos uralkodótól. A zsarnokságra való utalás mindössze arra a néhány megjegyzésre korlátozódik, hogy az alattvalók engedelmisségi kötelezettségét hangsúlyozza nemcsak a jó, de a zsarnok uralkodó esetében is. Az uralkodói hatalom korlátlan jogai mellett az alattvalók feltétel nélküli engedelmisségének igazolása a mű célja. Valóban, a „péteri ideológia az autokrácia fogalmát sokkal közelebb hozta a totális autoritás igényéhez, mint ahogy az korábban a moszkvai államban létezett”.⁸⁹ A zsarnokság problémájának megkerülésével és az egyház azon jogának elhallgatásával, hogy indokolt esetben kritikával illesse az uralkodót (ezek szerves részét képezték a korábbi moszkvai hatalmi ideológiának), valamint az uralkodói akarat nyugati, jogi formulákkal való alátámasztásával a péteri ideológia a hatalom korlátainak lebontásában jelentős előrelépést tett.⁹⁰ Mindez annak ellenére volt így,

⁸⁸ Kelly i. m. 136.

⁸⁹ Kollmann i. m. 22.

⁹⁰ A moszkvai hatalmi ideológia zsarnokságfelfogására és az egyház azon jogára, hogy adott esetben kritizálja az uralkodót lásd: *Ostrowsky, D.*: Muscovy and the Mongols. Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier 1304–1589. Cambridge, 1998. („Byzantine political thought and Muscovy” c. fejezetét, 199–218.) valamint *Berman, J. H.*: Justice in Russia. Cambridge, Mass. 1950. és *Sashalmi*, Autokrácia... 51–53. A cár egyes lépéseinek helytelenítése azonban nem vont maga után politikai következményeket az uralkodóra nézve, azaz a metropolita/ patriarcha nem tehetett le trónjáról az uralkodót, mint ahogy a hierokratikus elv alapján a pápák azt maguknak követelték VII. Gergelytől kezdve. A törvényhozás terén az új ideológia teljesen kikapcsolta a bojárok, illetve bármiféle tanács szerepét az uralkodói akarat kizárólagosságának hangsúlyozásával. A 17. században a fontosabb rendeletek kibocsátása még a következő formulával történt: *Goszudar' prikazal i bojare prigovorili/ Po goszudarevu ukazu bojare prigovorili* („Az uralkodó megparancsolta, és a bojárok hozzájárultak”, „Az uralkodó parancsa alapján a bojárok beleegyeztek.”) Vitattott, hogy e formulák pontosan milyen (konstitutív, illetve deklaratív) szerepkört takarnak a bojárok esetében, írja V. Ki-

hogy a *Pravda voli monaršej...* is ugyanúgy egyházi szerző(k) műve volt mint moszkvai hatalmi ideológia, melynek nagy alakjai Joszif Volockij és Makarij metropolita voltak.

A következő két idézet, amely XI. Károly svéd királytól származik, rávilágít arra a lényegi különbségre, ahogy az abszolút hatalomról a nyugati kultúrkör uralkodói illetve Péter és ideológusai gondolkodtak. Az összehasonlítás azért is fontos, mert Péter nemcsak gyakorlati reformjaihoz, hanem az uralkodói hatalom meghatározásához is felhasznált svéd modelleket.

1716-os (kétnyelvű) hadi szabályzatának 20. pontja szinte szó szerinti átvétele a svéd rendi gyűlés azon 1693-as deklarációjának, amely XI. Károly abszolút hatalmát kinyilatkoztatta:

„... Őfelsége szuverén (*samovlasztnij/einer souverainer Monarch*) uralkodó, aki a földön senkinek nem tartozik számot adni dolgairól, de hatalommal és autoritással (*szilu i vlaszty*) bír arra, hogy mint keresztény uralkodó akarata és belátása szerint (*po szvojev volje i blagomnyenyiju*) kormányozza államait és földjeit...”⁹¹ Azt viszont, hogy milyen különbség volt az uralkodó „akarata és belátása” értelmezését illetően XI. Károly és a hivatalos péteri ideológia közt, jól tanúsítják a svéd király szavai:

„Bár bizonyos értelemben elmondható rólunk, hogy felette állunk a jognak oly módon, hogy jogunkban és hatalmunkban áll azt megváltoztatni, kinyilatkoztatni és módosítani, ha valamiféle nyilvánvaló ésszerűség vagy elengedhetetlen szükségyszerűség azt megköveteli vagy megengedi; mindazonáltal, hogy ilyen ok, illetve az általunk lefektetett rendes jogi eljárás nélkül bármiféle változtatást eszközöljünk, vagy úgy tekintsük magunkat a jog felett állónak, hogy ne lennénk hajlandók megengedni alattvalóinknak, hogy azt élvezzék és védelmük valamint biztonságuk érdekében használják – ez olyasvalami, ami teljességgel ellenkezik királyi hivatalunkkal és összeegyeztethetetlen alattvalóink jólétével.”⁹² Amikor pedig egy magánjogi vitában megtagadta, hogy megerősítsen egy vitatott végrendeletet, ezt felelte: „A koronának nem kell megerősítenie a végrendeletet, ha az rendben van, mert akkor maga a jog erősíti meg azt; de ha nincs rendben, akkor a korona jóváhagyása sem segíthet azon, hogy rendben legyen.”⁹³

A jog ugyanis, amit az abszolút uralkodó alkot, elsősorban a közjogot jelenti, tehát az uralkodó elvileg nem avatkozik a magánjogba, hanem azt tiszteletben tartja: azaz megtartja az egyének és közösségek privilégiumait, amíg azok nem vezetnek a szuverenitás csorbitásához.⁹⁴

A közjog és a magánjog közti különbségtétel átvezet bennünket a joguralom hiányának egy másik összetevőjéhez. Ez ugyanis Oroszországban nemcsak a jogfilozófiai tradíció (elsősorban a természetjogi hagyomány) hiányával magyarázható, hanem az állam patrimonialis felfogásával is. Oroszországban nem létezett

velson. „Bármi legyen is azonban a vita megoldása, a hivatalos formulában kifejeződő *imázs* kollektív döntéshozatalt sugall, nem pedig autokratikus szeszélyt.” Kivelson, A.: *Autocracy in the Provinces. The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford, 1996. 212.

⁹¹ *Polnoje Szobranije Zakonov Rosszijszkoj Imperii*. Szentpétervár, 1830. V. k. No: 3006. 325.

⁹² Roberts, M.: „Charles XI” In: *History*, 1965. (160–192.) 176.

⁹³ Uo. 176.

⁹⁴ Poggi i. m. 45.

világos megkülönböztetés az uralkodó jogai és az állam jogai közt, míg ez a kérdés a nyugati kultúrkörben több évszázados múltra tekinthetett vissza. Franciaország két fundamentális törvénye éppen ebből a megkülönböztetésből nőtt ki. Annak az elvnek a tagadásából, hogy a közhatalmat „dinasztikus tulajdon” gyanánt kezeljék.⁹⁵ A *Pravda voli monarsej...* esetében viszont ez utóbbi gondolattal szembesülünk: nincs világos megkülönböztetés az uralkodó mint magánszemély és közszemély közt; a mű által említett példák többsége az utód kijelölésének jogában ugyan a közjog területéről való, de számos alkalommal a magánjog területéről is hoz példákat.⁹⁶

Hiába próbálta meg Péter meghonosítani az állam személytelen fogalmát, azaz, hogy az állam nemcsak az alattvalóktól, de az uralkodótól is független és felettük álló jogi entitás.⁹⁷ A kísérletet, Péter következetlensége mellett, többek közt megkérdőjelezte az, hogy az új államfogalmat a régi szóba, a *goszudarsztvo*-ba akarták „belegyömöszölni”: abba a szóba, amely *goszudar*’-ból eredt (16–17. századi jelentése *korlátlan úr, korlátlan uralkodó*, míg a 18. század előrehaladtával egyszerűen uralkodót jelentett), és amelyből mind a köz- és magánszféra közti különbségtétel, mind a jogi konnotáció hiányzott.⁹⁸ Továbbra is az a nézet maradt domináns, amit S. Dixon így fogalmazott meg: „az államot nem saját jogán létező politikai szereplőként fogták fel, melynek az összes alattvaló állampolgári hűséggel tartozott és melyet az uralkodónak kötelessége volt fenntartani, hanem inkább olyan dologként, amely maga is a cári uralma alatt állt; az állam az »ő« állama volt, amit úgy használt, ahogy az neki-tetszett, amit fenntartott azért, hogy fenntartsa saját pozícióját.”⁹⁹

A 17. század végétől a cári hatalom olyan színben igyekezett feltüntetni magát, amely hasonlított a nyugati abszolút monarchia önigazolására.¹⁰⁰ Mindazonáltal, ahogy azt J. Cracraft megfogalmazta, a péteri ideológia nem volt más mint „a szuverenitás, a monarchia és jog kortárs európai elméleteinek a bevett orosz fogalmakkal” (*voicsina, goszudarsztvo, szamogyerzsavije*) „való fúziója”.¹⁰¹ A fúzió azt eredményezte, hogy a nyugati fogalmak az eredetitől eltérő jelentést kaptak. Tehát a nyugati eszméket nem egyszerűen átvették, hanem adaptálták.¹⁰² Ez nagyrészt tudatos politika volt, különösen, ha az uralkodó egy kulcsfontosságú rendeletét kellett megtámogatni elméletileg. Ennek megfelelően a *Pravda voli monarsej...* csak azokat a nyugati fogalmakat adaptálta, amelyek alkalmasak voltak az uralkodó hatalmának erősítésére és az engedelmességre vonatkoztak, mint pl. a szuverenitás, ugyanakkor mellőzte a joguralom elvét és az alattvalók jogait.

⁹⁵ Erre lásd: Rowen, H. H.: *The Kings that: proprietary Dinasticism in Early Modern France* New Brunswick, 1968.

⁹⁶ *Gurvics* i. m. 17–20.

⁹⁷ *Dixon* i. m. 190–191, 193.

⁹⁸ Uo. 195–197, *Hughes* i.m. 386, *Sashalmi*, *Autokrácia...* 49–50, 23.lj

⁹⁹ *Dixon* i. m. 196–197.

¹⁰⁰ *Torke, H.-J.*: *Staat und Gessellschaft in Russland im 17 Jahrhundert als Problem der europäischen Geschichte*. In: Zernack, K.(ed.): *Handbuch der Geschichte Russlands 1613–1856*. Stuttgart, 1986. 205.

¹⁰¹ *Cracraft, J.*: *Empire versus Nation: Russian Political Theory under Peter I*. In: *Harvard Ukrainian Studies*, 1986 (524–541.) 528.

¹⁰² *Ljuts, A.*: *Russzkij abszoljutyizm XVIII veka*. In: *Ljuts, A.–Zommer, V.–Lipovszkij, A.*(ed.): *Itogi XVIII veka v Rosszii*. Moszkva, 1910. (1–256.) 22.

Tehát szelektíven járt el, elhagyta azokat az elemeket, amelyek a cár akaratát korlátozhatták volna.¹⁰³

A nyugati fogalmak jelentésváltozásának, azaz az adaptációnak másik oka azonban, mondhatni, tudat alatti volt: magában az orosz politikai kultúrában rejtett és abban a nyelvezetben, melynek révén a hatalomról szóló nézetek kifejeződtek. A hatalom önábrázolását mind Nyugaton, mind Oroszországban a korábbi politikai kultúra és terminológia formálta. Ennélfogva az átvételek során az oroszok számára maga a nyelv is „strukturálta és megszabta a felfogást”.¹⁰⁴ „Az egyik ok, ami miatt egy koherens teória nehezen megfogható maradt, abban a problematikus módszerben rejtett, hogy a nyugati fogalmakat a gyengén fejlett korabeli orosz nyelven kellett kifejezni. A fordítási problémák máig óriási akadályát jelentik az orosz politikai eszmék értelmezésének.”¹⁰⁵ Teljesen érthető tehát, hogy a változás korszakában a terminológia nem volt egyértelmű, már csak a nyugatosodás gyorsasága miatt sem: a *Pravda voli monarsej...*-ben mind a *goszudar'* mind a *samogyerzsec* szerepel a *szuverén* szó jelentésének visszaadására. A 18. század folyamán aztán az orosz teoretikusok egyre szisztematikusabban a *samogyerzsavije* szót kezdték használni a *szuverenitás*ra. Az már viszont a tudatos adaptációnak, valamint a politikai kultúra és terminológia tehetetlenségi nyomatékának volt a következménye, hogy szuverenitás alatt nem ugyanazt értették Oroszországban, mint Nyugaton Bodin után: azaz nem olyan legfelső és független hatalmat, amit az isteni- és természetjog valamint a fundamentális törvények kötnek. Mivel a joguralmi keret idegen volt az orosz gondolkodástól, így a szuverenitást (*velicsesztvo*) a *Pravda voli monarsej...* nemcsak legfelső és független hatalomként fogta fel, hanem egyben olyan hatalomként is, amit csak rendkívül homályos módon köt az isteni és természetjog, és egyáltalán nem köt a pozitív jog vagy a szokás. Ezért hát helytelen egyszerűen azonosítani a *szuverenitást* a *samogyerzsavije* jelentésével.

Amikor az oroszok az uralkodó hatalmát jogi eszközökkel kezdték leírni, ez a joguralmi szemlélet nélkül ment végbe.¹⁰⁶ Az uralkodó a jog központi eleme lett, mint ahogy a nyugati abszolutista teóriában is volt, de ellentétben a Nyugattal úgy, hogy mindeközben a jogi normatívák keretén kívül maradt. A jog tehát nem volt más mint az uralkodó akaratának kodifikálása. II. Miklós cár gyakran mondta ezt döntéseinek helyességét és törvényességét igazolandó: „Éz az én akaratom.”¹⁰⁷ Ebből következően aztán az orosz törvények nem voltak konzisztensek (pedig az abszolutizmus jeles francia teoretikusa, Bossuet szerint ez alapvető követelmény, mert egyébként a törvények „megszűnnek törvényeknek lenni”).¹⁰⁸ Az Orosz Birodalom Törvényeinek Teljes Gyűjteménye, amint azt L. Hughes meg-

¹⁰³ Helmert, G.: Der Staatsbegriff in petrinschen Russland. Berlin, 1996. 228.

¹⁰⁴ Verner i. m. 78.

¹⁰⁵ Dixon i. m. 193.

¹⁰⁶ Wortman, R.: The Development of a Russian Legal Consciousness. Chicago-London, 1976. 16-18.

¹⁰⁷ Vlaszty i reformi.. 397.

¹⁰⁸ Bossuet művének a *Pravda voli monarsej...*-jel való összehasonlítására lásd: Sashalmi Endre: Some Remarks on the Typology of Official Petrine Political Ideology. In: Szvák Gyula (ed.): Rosszija i Jevrazija/ Russia and Eurasia (sajtó alatt)

fogalmazta nemcsak „valóságos törvényhozói határozatokat” tartalmaz, hanem a cárok „személyes eseti rendelkezéseit” is.¹⁰⁹ A *Pravda voli monarsej...*, amely aligha nevezhető törvénynek, sorsa jól példázza ezt. 1731-ben már úgy hivatkoztak rá, mintha nemcsak egy puszta kommentár lenne, hanem a törvényhozás része, 1830-ban pedig be is iktatták a birodalom törvényei közé I. Katalin egyik 1726-os törvényének részeként.¹¹⁰

Az új politikai ideológiát nevezhetjük *jogi fogalmakkal* (*lex digna*, ulpianusi maximák, természetjog) *operáló autokráciának* vagy *abszolutista autokráciának*, ha az abszolutista jelzőt szűken jogtechnikai értelemben használjuk, mert egyébként a terminus önellentmondás lenne: hiszen az abszolút hatalom nem jelentett jogilag korlátlan hatalmat.¹¹¹ Az új péteri ideológia furcsasága nyugati szemszögből nézve az volt, hogy a jogilag korlátlan hatalmat jogi eszközökkel támasztotta alá. Ezt tudván viszont már kevésbé hangzik idegenül az, amit az udvari történész, Karamzin mondott I. Sándornak: „Uram! Ön túllépi hatalma korlátait... Ön mindent megtehet, de nem korlátozhatja hatalmát a jog által.”¹¹²

¹⁰⁹ Hughes i. m. 132.

¹¹⁰ Lentin, Peter the Great... 2.

¹¹¹ A tipológiára részletesen lásd: *Sashalmi*, Az uralkodói hatalom új ideológiája...

¹¹² id. Verner i. m. 100.

Harald Zimmermann

DER DEUTSCHE ORDEN IM BURZENLAND. EINE DIPLOMATISCHE UNTERSUCHUNG

Böhlau. Köln–Weimar, Wien, 2000, 246 o.

(*Studia Transylvanica*, 26. köt.)

A NÉMET LOVAGREND A BARCASÁGBAN. OKLEVÉLTANI KUTATÁS

A neves szerző korábbi erdélyi német vonatkozású történeti munkái után (ld. korábbi ismertetésünket „Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici”, *Századok*: 131. évf. 1997. 4. sz. 964–965.) után egy egészen speciális nézőpontból teszi vizsgálat tárgyává a Német lovagrend erdélyi történetét. Jelen művében természetesen áttekinti és összefoglalja a német lovagok már saját idejükben, s azóta mind a mai napig vitatott 1211 és 1225 közötti történetét a Magyar Királyság területén, s különösen a kiűzésüket kiváltó okokat.

Kiűzésük közvetlen okaként jelen művében leginkább az általános belpolitikai helyzetet jelöli meg. Úgy látja, hogy a lovagrend által elfoglalt területeket a korabeli Magyarországon a király által „meggondolatlanul” eladományozott birtokok közé sorolták, s a Béla herceg nevével fémjelzett társadalmi mozgalom 1224-es hatalomba kerülése a lovagok helyzetét is megrendítette. Ehhez járult hozzá a lovagoknak az erdélyi püspökkel kialakult feszült viszonya, s általában a királyi hatalommal való, pl. a pénzverést illető elmérgesedett szembehelyezkedésük. Nem hagy kétséget afelől, hogy a magyar király méltánytalanul járt el az életüket kockáztató lovagokkal szemben, ami általános megállapításnak tekinthető a német nyelvű historiográfiában. (Talán csak a felvilágosodás idején vették a német protestánsok megelégedéssel tudomásul a magyar király fegyveres fellépését.) Mint a szerző leszögezi, kiváltságlevelekben nem kellő körültekintéssel fogalmazták meg jogállásukat, s itt tartózkodásuk 15 éve alatt mindkét, a pápával együtt mindhárom fél mást és mást értett rajta. („jahrelang in Rom, in Ungarn, in Siebenbürgen aneinander vorbei geredet und vorbei gehandelt hat”, 156.) 1225-re nem lebecsülendő jelentőségű körülmény lehet, hogy 1224-re az „Andreanum” révén II. András az erdélyi németeket úgy tudta kiváltságokkal a királyi hatalom számára megnyerni, hogy azért a lovagokéhoz viszonyítva sokkal kevesebb kompromisszumra kényszerült. Mert az utókor szemével valójában ezek az évek a rend későbbi porosz–lengyel-földi tevékenysége fő-róbjának tekinthető, s itteni kudarcukból a lovagok, úgy tűnik, sokat tanultak.

A szerző megkülönböztetett figyelme e kötetben a rend kiváltságleveleire irányul. Azokat persze az évszázadok alatt számtalanszor megjelentették, de együttes, kritikai kiadásukra, fényképekkel együtt még nem került sor. Ennek oka abban keresendő, hogy azokat a történészek jelentős része mindig is hitelesnek fogadta el, s csak néhányan látták bennük a német lovagok fondorlatos oklevélhamisító tevékenységének az eredményét. Nem véletlenül, először egy lengyel történész, Wojciech Ketrzynski (Adalbert von Winkler, 1910) gyanúsította meg a lovagokat ezzel, majd később a román Maria Holban (1991) 1981-ben megjelent munkájában (*Din cronica relatiilor romano–ungare in secolele XIII–XIV*). Az oklevelek valós kisebb-nagyobb ellentmondásain túl a fő argumentáció arra irányult, hogy míg András 1222-es oklevele nem említi a Barcaság déli határát, addig a pápai megerősítése (1222) már tud róla. A pápai oklevél eredetije szerencsére fennmaradt a rendi levéltárban. Ennek ellenére Holban szerint sokkal inkább a pápai oklevél alapján utólag hamisították a királyi privilégiumot. Általában megjegyezhető, hogy néhány romániai kutatót az zavar, hogy a magyar király a románok említése nélkül rendelkezik területekkel a déli Kárpátok vidékén, sőt azon túl is, egészen a Dunáig. Az 1222. évi oklevél kapcsán némi kétely egyébként még Szentpétery Imre leírásában is érződik.

Zimmermann alapos és pontos érveléssel gyűjti egybe az oklevelek fennmaradt eredeti példányait, valamint középkori másolataikat, említéseiket. Sikerült egyértelműen bizonyítania, hogy a rendelkezésünkre álló oklevelek — a középkorra nézve kivételesen — autentikusak, eredetiek, s a hamisítási história sokkal inkább az újkori társadalomtörténeti tanulságokkal, semmint latin

diplomatikai novumokkal szolgál. Érdekes ugyanakkor a lovagok igyekezete, amivel elvesztett birtokaikra vonatkozó okleveleiket megújították. 1231-ben Rómában még valószínűleg rendelkeztek az eredeti 1211- és 1212-es királyi oklevelekkel. Átírtatták az 1222-es királyi bullát 1270-ben és 1280-ban Bécsben, miként a Bécsen átutazó Fülöp fermói püspökkel is megerősítették kiváltságait, miként utoljára be tudták mutatni az eredetit Tamás esztergomi érseknek, 1317-ben. A történetben még szerephez jut a német lovagok 1240 körüli chartulariuma, amibe a legfontosabbak (1211, 1212 és 1222 királyi oklevelek stb.) mind bekerültek. Érdekes, hogy a Zsigmond király által újra, s ismét sikertelenül behívott lovagok komtúrja, Nikolaus von Redwitz (1437) előrelátóan hozta magával a 13. századi barcasági kiváltságlevelek kópiáit.

Ugyanakkor a magyar kutatás sem volt a pontos részletekkel tökéletesen tisztában, s a mintegy 30 vonatkozó oklevél kritikai kiadása, a hozzá tartozó bibliográfiával és alapos kutatástörténettel együtt a magyar diplomatikai és történeti kutatás számára is jelentékeny haszonnal jár.

Veszprémy László

KAROLI IV IMPERATORIS ROMANORUM

Vita ab eo ipso conscripta et Hystoria nova de sancto Wenceslao martyre / Autobiography of Emperor Charles IV and His New Legend of St. Wenceslas

Kiad. Nagy Balázs és Frank Schaer. Bev. Ferdinand Seibt
Budapest, Central European University Press, 2001, 259 o.

(Central European Medieval Texts)

IV. KÁROLY RÓMAI CSÁSZÁR

Önéletírás és Szent Vencel mártír új legendája

A CEU Press közép-európai latin forráskiadvány sorozata Kézai Simon krónikája után megjelentette jelen második kötetét. A sorozat célkitűzései és módszere változatlan maradt: latin szövegkiadásban, de nem új kritikai kiadásban, ill. angol fordításban közzétenni a térség elsősorban latin történetírásának azokat az alkotásait, amelyek különböző okokból elkerültek a nagy klasszikus sorozatokat. Így Károly önéletírása először jelenik teljes angol, jegyzetelt fordításban, Vencel-legendájának pedig ez az első angol fordítása. Az önéletírás gyakorlatilag Elmer 1882-es *Fontes rerum Bohemicarum* kiadását, illetve annak Pfister és Bulst által 1950-ben javított szövegét követi, ami a fennmaradt 12 kézirat közül a bécsi Nemzeti Könyvtár Cod. 556 kéziratát vette alapul. A legenda esetében pedig a közreadók Anton Bleschka 1934-es kiadását követték.

Amint az Ferdinand Seibt értő bevezetőjéből kiderül, a kutatást a legendánál mindig is jobban foglalkoztatta az önéletírás. Nemcsak azért, mert az a legkorábbi saját kezűleg írott uralkodói visszaemlékezés, hanem azzá tette némiképp kusza szövegtörténete. Csak annyi bizonyos, hogy valamikor 1346 után íródott, de mai állapotában Károlytól eltérő kezek munkáját is megőrizte. Luxemburgi IV. Károly cseh király (1346–78) és római császár (1355–) műveltségén nincsen mit csodálkozni. Vencelként született Prágában, de apja János király hét évesen Párizsba küldte. Károly nevét 1323 évi bérmálásakor nyerte, mivel bérmaapja Károly francia király lett. Azzal, hogy Nagy Károly iránti rajongását élete végéig megtartotta, kultuszát, többek között nagyszabású építkezésekkel, cseh földön is előmozdította, mint látjuk, Vencel iránti tisztelete sem csökkent. Különösen azért, mivel Vencel személye a luxemburgi dinasztia és a cseh uralkodói hagyományok ötvözéséhez jó alkalmat kívánt, miként Magyarországon az Anjouk is rádöbentek a nemzeti királyszentek propagandisztikus jelentőségére.

Az Életírásból egyértelműen kiderült, hogy apjával szemben Károly vallásossága sokkal mélyebben átértett volt. Akkor is, ha a szentbeszédeket valószínűleg egy későbbi idegen kéz illesztette be a szövegbe, elhivatottságának és jámborságának számos bizonyítékával találkozunk. A mai hús fejezetet különböző időpontokban legalább két kéz állította össze. Károly emlékeit, valós vagy fiktív álmait örökítik meg az itáliai hadjárat fejezetei (3–10), amelyekből a politikai kudarc ellenére is sugárzik az égi kiválasztottság magabiztossága. A cseh–lengyel eseményeket (1341–1346) elbeszélő részekben is találunk evangéliumi szakaszok feletti elmélkedést. Érdekes, hogy az első 14 fejezet egyes szám első személyben, a fennmaradók leginkább harmadik személyben fogalmazódtak, alátámasztva ismét későbbi szerkesztők működését. Az első két fejezet szentbeszédszerű stílusát a mű feltételezett címzettjeivel: a későbbi cseh királyok személyével hozták kapcsolatba, míg a hasonló tartalmú 11–13 fejezetek még egyértelműbben betoldásról árulkodhat. Az utolsó hat fejezet stílu-

sában is különbözik, s egységes, befejezetlen egységet alkotnak a mű második felében. Ezekben a fejezetekben az egyébként pontos datálás és lokalizálás is többször megbicsaklik, sőt apja 1346. évi halálának említés nélkül hagyása is nehezen menthető. Ha a filológusok mindmáig vitatkoznak is a szöveg szerkezetén és a szerzősége, az bizonyos, hogy a műre a Habsburgok cseh trónra kerülése irányította rá legközelebb a figyelmet, s Ferdinánd király 1527-ben kapja meg a cseh rendektől ajándékba.

A magyar olvasó számára is érdekes, a szöveg irodalom- és eszmetörténeti értékein túlmenően, hogy a mű lapjain elénk lép Károly Róbert, Nagy Lajos, olvashatunk a visegrádi királytalálkozóról vagy a cseh király útjáról Zenggbe, illusztrálva a 14. századi uralkodói kapcsolatok természetét és jelentőségét. A sorozat jövőjét illetően bizakodásra ad okot a kiadók és fordítók gondos munkája, a tervezett, évi egy kötet megjelentetését tartó sorozatszerkesztői és kiadói igyekezet. Külön is említésre méltó Nagy Balázs (Közép-Európa Egyetem, ELTE) példás, lényegre törő jegyzetelése, szöveggondozása, a pontos hely- és névmutató, a földrajzi konkordanciával. Sajnos ezen a téren is tudomásul kell vennünk, hogy a saját, közép-európai forrásokat nekünk kell világnyelvekre lefordítanunk és közreadnunk. Ebben köszönet illeti a Közép-európai Egyetemet, ahol gyakorlatilag a sorozatot gondozzák Urszula Borkowaska, Giles Constable mellett Bak János és Klaniczay Gábor személyében és ügyelnek arra, hogy a térség irodalmi arányosan részesedjenek a kiadási lehetőségekből. Várjuk a következő köteteket: Spalatói Tamás és Gallus Anonymus krónikáját.

Veszprémy László

Dariusz Kołodziejczyk

OTTOMAN–POLISH DIPLOMATIC RELATIONS (15th–18th CENTURY)

An Annotated Edition of ahdname and Other Documents. The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy

Eds. Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık. Vol 18. 721 p. XXXII Facs. and 3 Maps.

Leiden–Boston–Köln 2000. Brill

OSZMÁN–LENGYEL DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK (15–18. SZÁZAD)

Az oszmán–török államszerződések (ahdname) és más dokumentumok kritikai kiadása.

Az Oszmán Birodalom és öröksége. Politika, társadalom és gazdaság

A középkor végétől Európa keleti felében jelentős hatalmi tényezőnek számító Oszmán Birodalom és a Lengyel Királyság kapcsolatait egészen a lengyel állam 18. század végén történt felosztásáig a rivalizálás és a partnerség kettőssége jellemezte. A fiatal lengyel oszmanista, Dariusz Kołodziejczyk e sokrétű kapcsolatrendszer diplomáciai forrásanyagából a kétoldalú államszerződések kiadására vállalkozott. A teljesség érdekében kiterjedt kutatásokat végzett a lengyel mellett a török, ukrán, orosz, francia, német, osztrák és olasz levéltárakban, melynek eredményeképpen az 1414–1795 közötti időszakból 69 kétoldalú szerződés dokumentációját tárta fel. Az iratoknak kevesebb mint a fele oszmán-török nyelvű, amelyből 22 eredeti tisztázati példány, 8 pedig közel egykorú másolatban maradt fenn. Az 1699 előtti oszmán-török nyelvű iratokat a lengyelországi gyűjtemények őrizték meg, s a korai oszmán-török nyelvű szerződésekhez latin fordítás is társult.

A kiadott forrásanyag nagyobb részénél nem sikerült feltárni az oszmán-török tisztázati példányok szövegét, így a szerződések többsége latin vagy lengyel nyelven készült ratifikáció, esetleg fordítás formájában maradt ránk. Nyelvi és tartalmi szempontból ritkaságnak számít az 1595-ből datált szerb nyelvű szerződés. A 18. század végéről származó lengyel-török békemegállapodások pedig a franciának, mint a diplomácia általánosan elterjedt nyelvének előretörését jelzik.

A terjedelmes forráskiadványt monográfia-méretű tanulmány vezeti be, amelyben a szerző az államközi szerződések diplomatikai sajátosságait és keletkezésük történeti hátterét tárgyalja. A szerződések terminológiai besorolását alapvetően a kölcsönösség és az időtartam szempontjából végezte el, s világos különbséget tett a kapitulációk és a békeszerződések között. Az előbbieket a szultán által olyan hatalmakkal kibocsájtott egyoldalú kereskedelmi kedvezmények voltak, amelyekkel nem állt fenn háborús konfliktus veszélye (Anglia, Hollandia, Franciaország). E kapitulációk kiadását hosszabb isztambuli tárgyalások előzték meg. Békeszerződéseket (*ahdname*) viszont azokkal az országokkal kötött a szultán, melyekkel állandósult a hatalmi rivalizáció és az ellenségeskedés (Velence, Lengyelország, Magyarország, Habsburg Birodalom).

Időtartamát és érvényességét tekintve a lengyel–török békék is a 15. században csupán rövid időre, alig néhány esztendőre szóltak, de az 1533 után megújított szerződésekben nem szerepel többé időhatár. Az örökbéke életbe lépése a kétoldalú viszonyban minden bizonnyal összefüggésben állt azzal, hogy az Oszmán Birodalom ugyanebben az évben kényszerült megkötöni az első fegyverszünetet Habsburg Ferdinánd magyar királlyal. Az időbeli egybeesés arról árulkodik, hogy a török külpolitikában Lengyelországgal kapcsolatban döntő irányváltás következett be. Mindez fontos jelzés lehetett arra, hogy a Fényes Porta nem a Jagellókat, hanem a Habsburgokat tartotta veszélyesebb ellenfélnek. A 16. századi sajtáságosan bensőséges török–lengyel viszonyra utalt az is, hogy a lengyel és az oszmán trónörökös előzetes szerződést köthetett, melyet trónra lépésük után békeszerződéssel erősítettek meg (Doc. 18, 1564.).

Ugyanebben a fejezetben részletes irattani elemzést olvashatunk a békeszerződés létrejöttének folyamatában keletkezett irattípusokról. Viszonylag kevés, a szerző által valódi *'ahdname'*-nak nevezett, azaz a szultáni tugrával hitelesített békeszerződés maradt fenn. Ezért többségében a tárgyalófelek által készített előzetes egyezményeket tette közzé, amelyeket *temessük* ('igérvény') típusú szerződéseknek nevezett el. A *temessük*-típusú előzetes *'ahdnamek* semleges területen, esetleg a hadszíntéren, a haditáborban, gyakran a keresztény tárgyalófél iniciatívájára jöttek létre. A *temessük*-típusú szerződések magukon viselték az európai diplomáciai gyakorlat hatását, sőt gyakran átvették annak terminológiáját is, mégpedig azért, mert néha e *temessük* nem más, mint a keresztény követ által latin nyelven elkészített megállapodás-tervezet oszmán–török fordítása. Mindez természetesen nem zárta ki, hogy az ilyen típusú iraton rajta legyenek a török tárgyalófél hitelesítő jegyei (pence, pecsét stb.) A békeszerződések előzményének tekintett *temessük*-típusú *'ahdname* szövege természetesen még változhatott is a végleges *'ahdname* kibocsájtásáig. A *temessük*-típusú *'ahdname* további jellemzője, hogy a keletkezését megelőző tárgyalások nagyon gyakran a régió valamelyik nyelvén, lengyelül, magyarul, vagy akár szerbül is folytak. (Magyarul tárgyalták pl. az 1617-es lengyel–török békét is, mert mind a lengyel követ, mind pedig a török felet képviselő boszniai pasa jól tudott magyarul.) A *temessük* változatban készült szerződéstervezet először a lengyel király hagyta jóvá, s azután vitték Isztambulba, ahol a szultán bocsájtotta ki a végleges *'ahdname*t. Diplomáciatörténeti szempontból a *temessük*-típusú *'ahdname* prototípusának az 1606-os zsitvatoroki békét tekintette a szerző, noha hasonló diplomáciai gyakorlatot mutat az 1595-ben Csucsoranál a lengyel kancellár és a krími kán által Moldva jövőjéről kötött lengyel–török egyezség is. A 17. században a Fényes Porta és a Rzeczpospolita által kötött békeszerződések jó része ebbe az irattípusba tartozik.

A békekötés folyamatát a 17. században az ún. *sinurname* aláírása tette teljessé, amely a két állam közötti határmegállapítást foglalta írásba. Az oszmán szakirodalomban általánosan elterjedt nézetekkel szemben a szerző helyesen hangsúlyozta, hogy nem a karlócai békét követő demarkációs tárgyalások eredményeként születtek meg a határvonalat részletesen leíró első *sinurnamék*. (Az általa ismertetett korábbi *sinurnamék* mellett — lengyel vonatkozásai miatt — feltétlenül hasznosíthatók lettek volna azok a kutatási eredmények, amelyeket Tahsin Cemil publikált a nogajok letelepítéséről. Yeni Belgeler e göre „Halil Paşa Yurdu” ve „İki Saat”lik arazi: IX. Türk Tarih Kongresine sunulan bildiriler. 21–25 Eylül 1981. Ankara 1988, II. Cilt, 1011–1020).

A szerző a második fejezetben röviden áttekintette a lengyel–török államszerződések legfontosabb politikai és hadtörténeti vonatkozásait. A diplomáciai érintkezések első szakaszára a Fekete-tenger parti kereskedővárosok és Moldva ellenőrzésért folyó vetélkedés nyomta rá a bélyegét. A lengyel–török kapcsolatokban az 1530-as években bekövetkezett alapvető fordulat közel egy évszázados békés periódust eredményezett. Az 1620-as évektől azonban állandósultak a konfliktusok, előbb ismétlen Moldva, majd a Dnyeper menti kozákság fölötti hegemonia megszerzéséért, amelynek során a század második felében a lengyelek Podólia elvesztésével jelentős területek átengedésére kényszerültek. Az Oszmán Birodalom hatalmi pozícióit megrendítő 17. század végi háborúk után a török–lengyel viszonyban a politikai rivalizálás helyett a kereskedelmi kapcsolatok kerültek előtérbe.

E fejezetben részletes adatok találhatók a történeti események szűke eminenciásainak, a lengyel diplomatáknak, követeknek, tolmácsoknak isztambuli tevékenységéről. Kiemelt figyelmet kapott a lengyel renegát, Joachim Strasz, aki az 1550-es években egészen a portai főtölmács rangjáig emelkedett. Eltérően a többi európai államtól, de még Erdélytől is, a lengyel királynak nem volt állandó képviselője az oszmán fővárosban, s egy lengyel rezidencia felállításának igénye is csak a 18. század második felében, a kereskedelmi kapcsolatok bővülése kapcsán fogalmazódott meg. A lengyel–litván nemesi köztárság államjogi felépítéséből következett, hogy az uralkodó külpolitikai és diplomáciai tevékenysége a nemesi képviselőtestületek ellenőrzése alatt állott, s ezért olyan

állami illetve katonai tisztségviselők, mint pl. a lengyel és a litván kancellár, vagy a koronahetman is követek küldésével aktív szerepet játszott a lengyel külpolitika alakításában. A lengyel követek nemcsak politikai, hanem kereskedelmi tevékenységet is folytattak, s a vámmentesség reményében szívesen csatlakoztak kereskedők a követsekhez.

A kötet kétharmadát (197–657) a kétoldalú szerződések gondosan átírt, jegyzetekkel ellátott szövegei teszik ki, melyeket — a latin és francia nyelven fennmaradt forrásokat kivéve — korrekt angol fordításban is közölt a szerző. A könyv ezen fő része figyelemre méltó kiadói teljesítmény, hiszen nemcsak a békeszerződések szövegfelépítését és diplomatikai sajátosságait elemezte, hanem az irat elején található szövegkritikai jegyzetekben megadta az összes eddig feltárt példány leelőjeleit, korabeli fordításait és utalt az esetleges előző kiadásokra is. Ilyen nagymennyiségű oszmán-török szöveg kiadásánál elenyészőnek mondható az átírási hibák száma, amelyek legtöbbször a szláv fülnek idegen török magánhangzóharmónia megsértéséből adódtak. Tartalmi szempontból kifogásolható az 1630-as békeszerződés (Doc. 40) fordítása, amelynek szövegértelmezését kétségkívül megnehezítette, hogy az csak kivonatban maradt fenn. E szerződés második pontját a szerző következőképpen írta át és fordította: *ıçerüde esir olan Tatarlardan sultani asitaneye göndürmek* „to send the Tatars imprisoned within [Poland] to the sultanic threshold [A Lengyelországban fogságban lévő tatárokat küldjék a szultáni küszöbhez=Portához.]” Jóllehet az arab írásként mindkét olvasatot megengedi, véleményem szerint a szövegben szereplő *sultani* (helyesen egyébként *sultanî* lenne) szót nem jelzőnek, hanem tárgysetként (*sultani*) kell értelmezni. A szultán cím itt ugyanis nem az isztambuli uralkodóra vonatkozik. Közismert, hogy az Oszmán Birodalomtól eltérően, a steppei hierarchiában az uralkodó a káni címet viselte, míg az uralkodóház tagjai a nála alacsonyabb rangúnak számító szultán címet használták a nevük mellett. Mivel ekkoriban Iszlám Giráj (később, 1644–54 között krími kán) lengyel fogságban volt, kétségtelen, hogy a békeszerződés második pontja a ő személyével kapcsolatos, s helyesen így fordítandó: „A [lengyel] fogságban lévő tatárok közül a szultánt [t. i. Iszlám Girájt] küldjék a Portára.” Iszlám Giráj szultánt végül hét év raboskodás után tíz lengyel nemesért váltották ki a tatárok a fogságból (Bennigsen, A. – Borataw, P. N. – Desaiwe, D. – Lemercier-Quequejay, Ch.: *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. Paris–La Haye 1978, 341.*)

A lengyel–török békeszerződések nemcsak a kétoldalú kapcsolatokat szabályozták, hanem olyan megkötéseket is tartalmaztak, melyek a két állam befolyása alatt álló vazallusoknak, a lengyelek esetében a zaporoszjai kozákoknak, az oszmánok esetében pedig a krími tatároknak írtak elő kötelezettségeket. A kétoldalú kapcsolatok állandó teherterétét jelentette a rabok kiváltásának problémája. Azon rabokat, akik még nem tértek át az iszlámra, a lengyel király követei kiválthatták, azokat pedig, akik béke idején estek fogságba bármelyik oldalon, váltságdíj nélkül el kellett engedni. Az időben előre haladva a békeszerződések egyre nagyobb hányadát tették ki a kereskedőkre vonatkozó pontok. A kezdeti szerény két artikulus helyett a 17. század végén már 22 pontban szabályozták a kereskedelmi kapcsolat jogi és pénzügyi feltételeit. A békeszerződések állandóan visszatérő pontja a lengyel területre legeltetni érkező pásztorok megregulázása, valamint a krími kánoknak járó éves adó (törökül *adet* ‘szokásos’ vagy *hedaya, piskeş* ‘ajándék’, lengyelül *upominki, pryhod* ‘ajándék, járandóság’ latinul *stipendium*) megfizetésének kötelezettsége. Az adó nagyságára nincsenek utalások, csupán azt kötötték ki, hogy azt a lengyel király követeinek időben és Jászvásárott (Iaşi) kellett átadni a kán megbízottainak.

A többé-kevésbé rendszeresnek mondható tatár járandósággal szemben a lengyel uralkodó a Portának csak 1672 után kényszerült évi 22.000 arany adót fizetni, de ezt a kötelezettségét a zsuravnói béke négy év múltán már fel is oldotta. Külön tanulmányt érdemelne, hogy az adófizetés egyben azt is jelentette volna — mint ezt a szerző állítja — hogy általa a lengyel király a szultán vazallusává vált („Nevertheless, the Polish king legally became an Ottoman vassal.” 148). E gondolatmenet alapján a Habsburgokat is a szultán vazallusának nevezhetnének, hiszen 1547–1606 között — igaz megszakításokkal — de fizették a Portára az évi 30.000 arany adót. Ha pedig az adófizetést tartanánk a vazallusság egyetlen kritériumának, akkor a lengyelek már régóta a tatárok vazallusainak számítottak volna. Anélkül, hogy e rendkívül bonyolult problémakörbe itt most belemélyednék, meg kell jegyeznem: a békeszerződések szövegei világosan utalnak arra, hogy mind a török, mind a tatár adó esetében olyan feltételes fizetési kötelezettségről van szó, mely által a lengyelek a törökök és tatárok portyáit váltották meg (Doc. 51, 52).

A publikált forrásanyag számos új adalékot tartalmaz a két hatalom között lévő, vazallus fejedelemségekből álló ütközőzóna létrejöttéhez és fejlődéséhez. A békeszerződések át folyamatosan nyomon követhető a lengyel dipomácia azon törekvése, hogy az 1538-ban oszmán függésbe

került Moldva felett legalább elvben megtartsa a lengyel–litván nemesi köztársaság felségjogait. Sőt a 16. század végéig származó szerződésekből jól dokumentálható a lengyel befolyás kiterjesztésének kísérlete az Oszmán Birodalom másik két, délkelet-európai vazallusára, Erdélyre és Havasalföldre is. A tizenöt éves háború folyamán a lengyel diplomáciának sikerült — ha rövid időre is — mindhárom vazallus ország trónjára lengyel jelöltet ültetni. Csakis ilyen összefüggésben érthető, miért törekedtek a lengyel követek a Portán a királyi Magyarország városait, Kassát és Munkácsot valamint az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Huszt várát tárgyalások útján megszerezni, s általuk közvetlen földrajzi összeköttetést teremteni (Doc.28, 29).

Az Oszmán Birodalom muszlim vazallusa, a Krími Kánság sajátos közvetítő szerepet játszott a török–lengyel konfliktusok tárgyalásos rendezésében. Az 1595-ben Csucsoránál kötött szerződés esetében például pontosítani kell a szerzőt, mert rangja szerint Gázi Giráj krími kán, s nem pedig Ahmed, Bender és Kilia szandzsákbégje (mellesleg a kán nővérének a fia) volt jogosult a tárgyalásokat oszmán részről vezetni. Ez egyébként a dokumentum szövegéből világosan ki is derül (Doc. 26). Párhuzamként említhetjük, hogy Gázi Giráj négy évvel később a magyarországi hadszíntéren is szultáni teljhatalommal felruházott tárgyalópartnere volt a császári komisszáriusoknak. A Zsuravnónál 1676-ban kötött lengyel–török békeszerződést előkészítő tárgyalásokat a szultán felhatalmazásából szintén a krími kán, Szelim Giráj vezette, s a béke szövege szerint a Portának fizetett évi 22.000 arany adó megszüntetése is Szelim Giráj közbenjárására született meg (Doc. 54).

A forráskiadvány használatát nagymértékben megkönnyítik a sokszínű kelet-európai térség földrajzi és etnikai viszonyairól összeállított hely- és névmutatók. A szerző szétválasztotta az olasz, latin, lengyel, francia nyelvű és az oszmán–török nyelvű dokumentumokban található földrajzi neveket, s külön regisztert készített mindegyikről. Az utóbbiaknál megadta az arab írásos alakokat is, lényegesen megkönnyítve ezzel visszakeresésüket a függelékben közölt jóminőségű facsimilekben. Gondos figyelmet fordított arra, hogy a földrajzi neveknel a történeti alakok mellett megadja mai nevüket is. Elbizonytalanodik azonban, amikor túllép a lengyel–litván nemesi köztársaság területén. Ez a bizonytalanság nemcsak a szerzőre, hanem — tisztelet a kivételnek — a turkológiai szakirodalomra általában is jellemző. A leggyakoribb félreértések a történeti földrajz elvének megsértéséből adódnak. Nem lehet pl. Ausztriát írni Habsburg Birodalom helyett. Állandó problémát jelent a külföldi szakirodalom számára a Magyar Királyság Habsburg uralom alá került részeinek megnevezése. A szerző egy és ugyanazon terület megnevezésére hol „Slovakia”-t (p. 130) ír, hol pedig a mai szlovák történettudomány által előszeretettel használt „Ottoman Slovakia” fogalmát használja (p. 153), míg másutt előfordul még az „Upper Hungary” elnevezés (p. 328), melyek aligha járulnak hozzá a korabeli politikai és történetföldrajzi viszonyok tisztázásához. Történeti földrajzi szempontból nézve a régió neve magyarul Felföld vagy Felvidék, németül *Oberungarn*, angolul *Upper Hungary* és törökül *Yukaru Macar*. Politikai értelemben ezt a területet, amelyre Ferdinánd igényét az 1547-es török–Habsburg békeben elismerték, magyarul Királyi Magyarországnak, németül *königliches Ungarn*, angolul *Royal Hungary*, törökül a 16–17 század fordulóján *Yukaru Macarnak*, a 17. században *Orta Macarnak* hívták, amelynek egy része ma a Szlovák Köztársasághoz tartozik. Bár a szerző arra törekedett, hogy a békékben található földrajzi neveknek mind korabeli mind pedig mai alakját megadja, kétségtelül nehéz eligazodni annak, aki nem foglalkozott behatóan a területre vonatkozó különböző nyelvű forrásokkal. Így fordulhatott elő, hogy Kassa város nevét, melyet a tárgyalts korszakban németül Kaschau-nak, törökül Kaşovának mondtak, s ma szlovákul Košicenek, következetesen egy nem létező alakban, „Kassau”-ként használta.

A szerző által kéziratoss és nyomtatott formában felhasznált nagyszámú mű széleskörű és elmélyedett szakirodalmi ismeretekről tanúskodik. A bibliográfiában viszont hiába kerestük Zygmont Abrahamowicznak a lengyel–török békeszerződések első korszakát tárgyaló *Traktaty s Turcją. Zeszyt I (1489–1568)* című, s 1983-ban állítólag már nyomdában volt munkáját. (Z. Abrahamowicz – V. Kopčan – M. Kunt – E. Marosi – N. Močanin – C. Šerban – K. Tepy: *Die Türkenkriege in der historischen Forschung*. Wien 1983, 56.). Valószínű, hogy Abrahamowicz halála miatt a könyv nem jelent meg, mégis jó lett volna az idetartozó előmunkálatokról akár az előszóban szót ejteni, s a beharangozott kiadás sorsáról tájékoztatást adni.

A lengyel–török békeszerződések kiadásával még az oszmanisták számára is nehezen hozzáférhető, hiánypótló forrásanyag vált publikussá, mely jelentősen hozzájárul az Oszmán Birodalom Európa keleti-délkeleti régiójában betöltött hatalmi szerepének megértéséhez.

Graeme Murdock

CALVINISM ON THE FRONTIER, 1600–1660*International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*
Clarendon Press, Oxford, 2000. XII. 359 o.**KÁLVINIZMUS A HATÁRFRONTON, 1600–1660***Nemzetközi kálvinizmus és a református egyház Magyarországon és Erdélyben*

Graeme Murdock munkáját mérföldkönek tekinthetjük a magyarországi puritanizmus kutatásában. Ilyen széleskörű, a hazai viszonyokat a nemzetközi, különösen az angliai puritanizmussal párhuzamba állító és azzal összehasonlító mű ugyanis mindeddig nem került az olvasók elé. Makkai László 1958-ban írt angol nyelvű tanulmánya után pedig az oxfordi egyetem nyomdájában készült könyv jelenti a téma első komoly idegen nyelvű összefoglalását. Murdock könyve elején nem alaptalanul mutat rá arra, hogy a svájci, holland, angol és amerikai puritanizmus sajátosságaival behatóan foglalkozó nyugati történészek figyelmét meglepő módon hosszú évtizedekig elkerülte a magyar társadalom és egyháztörténet ezen érdekes területe.

E hiány pótlása céljából keletkezett a jelen munka. Murdock — az angol történetírásban bevett szokás szerint — tárgyát tematikusan dolgozta fel. A bevezető fejezet a magyarországi reformáció kálvinista irányzatát a korabeli nyugati kálvinista társadalmi és egyházi vérkeringésbe helyezve mutatja be, hogy ezzel is jelezze könyve elsődleges szándékát, az összefüggések feltárásának szükségességét. A második fejezet a *peregrinatio academica*-val foglalkozik, s ennek keretében a külföldi egyetemeken tanuló magyar diákokkal, a peregrinusok által előnyben részesített egyetemekkel valamint a látogatókat ért hatásokkal. A szerző arra az eredményre jut, hogy, miközben a magyarországi és erdélyi kálvinista egyházi vezetés igyekezett szoros kapcsolatokat fenntartani a nyugati egyházakkal és protestáns hatalmakkal, ugyanakkor arra törekedett, hogy a nyugati hatást ellenőrzése alatt tartsa (75. l.). A harmadik fejezet a magyarországi és erdélyi kálvinista kollégiumi oktatással foglalkozik. Murdock rámutat arra, hogy a hazai református kollégiumok a 17. század olyan jeles kortárs oktatóival dicsekedhettek, mint Comenius, Alstedt, Bisterfeld és Apáczai. A szerző kitér annak ismertetésére is, hogy milyen akadályokba ütköztek az oktatási reformok. Külön fejezetet találunk az erdélyi vallási toleranciáról, amelyben Murdock két szempontra helyezi a hangsúlyt: a konfesszionális rivalizálásra, valamint a meglévő és továbbélő toleranciára.

Az ötödik fejezet az alakuló, új jellegű református irodalom hatását kívánja bemutatni. Nem hiányozhat a magyar református vallásosság jellemzőinek bemutatása az egyházi építészet területén, az istentiszteletek gyakorlatában és a sacramentumok kiszolgáltatásában (144. l.). Az utóbbiak szoros összefüggésben álltak a reformok: az egyházalkotmány és a liturgia kérdéskörével. A különböző, gyakran egymással ütköző álláspontok komoly – az angliai helyzethez hasonló – feszültséget teremtettek. Ezt a szembenállást a „Puritánok és presbiteriánusok” című fejezet tárgyalja. A magyarországi puritánok — élükön Tolnai Dali Jánossal — a személyes kegyesség megreformálásának igényén túl, az egyházi felsőbbség 17. századra kialakult hatalomgyakorlásának jogosultságát is megkérdőjelezték. Murdock hangsúlyozza hogy az esperesi és püspöki hatalom eltörlését sürgető puritánokra az Angliában szerzett tapasztalataik döntő hatással voltak (180. l.). A hetedik fejezet azt mutatja be, meglehetősen részletességgel, hogy milyen mértékben sikerült a magyar puritán reformereknek — a nyugat-európai kálvinistákhoz hasonlóan — megvalósítaniuk a magyar reformátusok hétköznapjainak és magánéletének szabályozását. A következő fejezetben a szerző arra világít rá, hogy a patronátusi rendszer a kialakult ortodoxia és tradíció fenntartásában volt érdekelt. A nemességhez tartozó patrónusoknak s elsősorban az egyre erősödő fejedelmi támogatásnak köszönhetően a református vallás Erdélyben nemcsak, hogy fennmaradt, de meg is erősödött, annak ellenére, hogy a törvények a négy bevett vallás egyenlőségét rögzítették. A záró fejezetben Murdock meggyőzően érvel amellett, hogy a kortárs magyar kálvinisták között is megtalálható volt a kiválasztottság-tudat, és hogy ennek igazolására — nyugati kortársaikhoz hasonlóan — sok párhuzamot véltek felfedezni saját sorsuk és a zsidó nemzet sorsa között. A záró fejezet második része az erdélyi fejedelemség történetét foglalja össze a vallási hatások összefüggésében.

A szerző alapos ismeretekkel rendelkezik a magyarországi protestantizmusról. A kötet végén található bibliográfia jól tükrözi széleskörű gyűjtőmunkáját, amely mind a levéltári források feltárásában, mind a témára vonatkozó, már meglévő magyar nyelvű tanulmányok felhasználásában alaposnak mutatkozik. A szerző jól ötvözi megállapításaiban a primér források adatait a már meglévő

feldolgozások következtetéseivel. A könyv figyelem felkeltő és úttörő szerepe elvitathatatlan. A magyar kutatókat remélhetőleg arra serkenti majd, hogy újabb, a levéltárak mélyén rejlő latin és magyar nyelvű anyagokat tárjanak a nyilvánosság elé. A könyv hatását fokozhatja az a tény, hogy angol nyelven megjelenve a külföldi szakemberek érdeklődését is felkeltheti, s ezáltal a magyarországi puritanizmus vizsgálata jobban beépülhet az európai protestantizmus történetének kutatásába. A szerző türelmes és alapos munkával igen jó monográfiát alkotott, bár éppen a mű sokoldalúságából adódóan egyes területeket nem tárgyalhatott részletesen. A kötetben érintett témák jelentős része külön-külön tanulmányt érdemelt volna. Az oktatás területén belül például a híres pedagógus, Comenius magyarországi tevékenységével csak igen röviden tudott foglalkozni. Hasonló a helyzet Apácziaival, akire alig hat oldal jutott. A könyv legjobban kidolgozott része az utolsó fejezet, ahol a szerző a millennialista vallási képzeteket a korabeli vallási és társadalmi történésekkel összefüggésben tárgyalja.

A munka angol nyelvre adaptált hivatkozásai egyértelműek, lábjegyzetei — egy-két kisebb hibától eltekintve (pl. 2. és 15. l.) — imponálóan pontosak. Talán csak azt kifogásolhatjuk, hogy a munka a hazai egyházi levéltárak latinból angolra fordított konvencionális elnevezéseit indok nélkül mellőzi. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltárát a szokásos Cistibiscan Archives of the Tiszáninnen Reformed Church District helyett Tiszáninnen Church Province Archive-nek fordítja. A felmerülő néhány kritikai észrevételtől függetlenül Murdock műve hosszú ideig meghatározó szerepet játszik majd mind a külföldi kutatók, mind a puritanizmussal foglalkozó magyar történészek munkájának megalapozásában. Utóbbiak újabb kutatásaik fényében finomíthatják az angol szerző alapos munkával megírt, összehasonlításra törekvő eredményeit.

Kovács Ábrahám

MIGRATION NACH OST- UND SÜDOSTEUROPA VOM 18. BIS ZUM BEGINN DES 19. JAHRHUNDERTS

Ursachen – Formen – Verlauf – Ergebnis

Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Band 4

Mathias Beer und Dittmar Dahlmann (Hg.)

Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart 1999. 470 o.

KELET- ÉS DÉL-KELET-EURÓPÁBA IRÁNYULÓ MIGRÁCIÓ

A 18. SZÁZADTÓL A 19. SZÁZAD KEZDETEIG

A migráció okai – formái – lefolyása – eredménye

Az 1987-ben Tübingenben alapított Duna-menti svábok történetét kutató intézet (*Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*) munkatársai évek óta jelentetnek meg olyan kiadványokat, amelyek méltán kelthetnek nagy érdeklődést Németország határain kívül is. Jelen kötetük az 1996 őszen hasonló címen megtartott konferencia előadásainak anyagát tartalmazza Mathias Beer előszavával. Beer a német történetírás nagy hiányosságaként tartja számon azt a tényt, hogy míg a korabeli Németországból Amerikába irányuló „vizes kivándorlás” eseményeit könyvtárnyi szakirodalom elemzi, addig az azt időben megelőző, Poroszországot, Oroszországot és a Habsburg Monarchiát megcélzó, hozzávetőlegesen 800.000 embert érintő „száraz kivándorlás” feldolgozottsága hagy kívánnivalót maga után. Megállapítását nyugodtan kiegészíthetjük azzal, hogy az akkori migráció célországaiiban ez a feldolgozottság még azt a szintet sem éri el, mint az erre a célra állami- és magántőkéből alapított intézetekkel, kutatási projektekkel, ösztöndíjakkal rendelkező Németországban. A szerkesztők és a konferencia szervezői szerint is az elsődleges cél az lehet, hogy új impulzusokat, kutatási módszereket ismerhessen meg a témát kutató, vagy az az iránt érdeklődő publikum, hiszen csak így kapható minél pontosabb kép a kivándorlás előzményeiről, okairól, lefolyásáról és következményeiről.

Az 1871 előtti Poroszországból történő kivándorlás problematikáját elemzi korabeli nézetek alapján Peter-Michael Hahn a könyv első tanulmányában (*Das Problem der Auswanderung aus Preußen vor 1871 in zeitgenössischer Sicht*). A források széles skáláját felmutatva arra a következtetésre jut, hogy míg Poroszország a 17–18. században vallási és egyéb toleranciát mutatva kivándorlók célállomása volt, addig a 19. század első felében éppen e területet kényszerülnek elhagyni viszonylag nagy számban lakói. Nézete szerint a hivatalos porosz politika azért nem mert szembesülni ezzel a problémával, mert

ez rossz színben tüntette volna fel a német kulturális hegemoniára törekvő Poroszországot, és rávilágított volna keleti területei még mindig szembeötlő elmaradottságára.

Michael Schippan a németek Oroszországba irányuló kivándorlásának 18. századi kezdeteit foglalja össze (*Der Beginn der deutschen Rußlandauswanderung im 18. Jahrhundert*). Írásában röviden utal az oroszországi migráció okaira, szakaszaira, illetve arra, honnan és hová vándoroltak németek, de kitér arra is, miként kellene összefognia az orosz és német történetírásnak annak érdekében, hogy e szerinte elhanyagolt téma részletes feldolgozás alá kerüljön.

A Felső-Rajna vidéke 18. századi kivándorláspolitikáját ismerhetjük meg Georg Fertig tollából (*Man mußte es sich schier fremd vorkommen lassen*«. *Auswanderungspolitik am Oberrhein im 18. Jahrhundert*). Fertig Baden-Durlach ögrőfság példáján mutatja be az állam és alattvalóinak viszonyát a kivándorlás tekintetében. Érdekes elemzésében rávilágít, hogyan kerül a kivándorlás gazdasági okokból kiindulva pozitív megítélés alá Baden-Durlachban, és miért változik a hivatalos politika álláspontja később e kérdésben.

Gerhard Seewann hozzászólásában magyarországi kutatásait felhasználva gyakorlatilag leszámol a magyarországi németek háború előtti historiográfiájának azon tézisével, miszerint a németek betelepülésének elsődleges oka a török kiűzése utáni elnéptelenedés lett volna (*Migration in Südosteuropa als Voraussetzung für die neuzeitliche West-Ostwanderung*). Megállapítása szerint a németek betelepülése Magyarországon — területileg eltérően ugyan — olyan helyekre történt, ahová ezt megelőzően rációk (szerbek) települtek. Elveti azt a korábban oly sokszor hangoztatott nézetet is, hogy a betelepültek gyakorlatilag pusztá földet találtak, és falvaikat a semmiből kellett felépíteniük, éppen ezért szerinte e két nézet helyett immáron a valós okok kutatására kellene helyezni a hangsúlyt.

A Dél-Kelet-Európába irányuló migráció nagyon fontos szereplőit, nevezetesen a kivándorlást szervező ügynökök tevékenységét állította kutatásai középpontjába William T. O'Reilly (*Agenten, Werbung und Reisemodalitäten. Die Auswanderung ins Temescher Banat im 18. Jahrhundert*). Munkája mind a felhasznált források kiválasztásában, mind pedig a kutatás módszereit figyelembe véve is újdonságnak tekinthető. Elemzéséből világos képet kaphatunk arról, hogy mi motiválhatta a kivándorlókat, illetve milyen költségekkel, nehézségekkel járt maga a kivándorlás, továbbá az ügynökök saját érdekükből hogyan igyekeztek „jól eladni” a kivándorlásra hajló német lakosságnak a szerző által vizsgált Bánátot, mint lehetséges új hazát.

A Kleinbub család esettanulmányán keresztül világít rá arra a szerinte helytelen álláspontra Sabine Kienitz, miszerint a nők migrációját a háztartáshoz való kötődésük és a mobilitásra való kisebb hajlandóságuk erősen korlátozta (*Weggehen ohne anzukommen. /Aus/-Wanderungserfahrungen von Frauen in mikrogeschichtlicher Perspektive*). Szerinte ugyanis a nők körében tapasztalható kisebb kivándorlási arány okát nem ebben kell keresni, mert sikeres kivándorlásra csak azok a személyek voltak képesek, akiknek előre megfogalmazott céljuk, stratégiájuk volt — függetlenül attól, férfiak illetve nők voltak-e. A kivándorlás feltétele éppen ezért nem az, hogy ki melyik nemhez tartozik, hanem az a képesség, hogy valaki máshol is el tudja-e képzelni otthonát.

A tanulmánykötet következő írása Szita László nevéhez fűződik, aki a Tolna Megyei Levéltári Füzetek 1996-os számában megjelent dolgozatát német nyelven foglalja össze (*Die Einwanderung Deutscher Lutheraner nach Transdanubien im 18. Jahrhundert*). Kutatásai rámutatnak, hogy a kivándoroltak egy részénél a vallás is jelentős szereppel bírt, ezért a kivándorlók a dél-német tartományoknál vallási szempontból toleránsabb dél-magyarországi területeken valóban új hazára lehettek.

Ugyancsak vallási kérdések vizsgálatát tűzte ki célul Ralph Tuchtenhagen (*Religiöser Diszens, Staat und Auswanderung nach Osteuropa im 18. und frühen 19. Jahrhundert*): három esettanulmányában különböző kivándorlási indokokat sikerül kimutatnia, ahol közös elemként a vallási okok is megtalálhatók, melyek részben vagy egészében motiválták a kivándorlókat. Érdekes, hogy sem a porosz, gdanski vagy pfalzi mennonitáknál, sem a sváb vagy bajor szeparatistáknál, de még a zinsendorfi reformáltáknál sem a vallási kérdések a mérvadóak a kivándorlás szempontjából, viszont mindenütt megerősítették a kivándorolni szándékozókat elhatározásukban.

Ladislav Gyémánt hozzászólásában az erdélyi zsidó lakosság demográfiai változásait vizsgálja fel a 18. század végétől kezdődően a 19. század közepéig (*Immigration und Integration. Die jüdische Gesellschaft in Siebenbürgen im Zeitalter der Emanzipation. 1790–1867*). A korabeli zsidó lakosság arányának gyors növekedését népszámlálási és vallási összeírások alapján feldolgozó szerző részletesen ismerteti a falvakban illetve városokban élt zsidók arányszámának, valamint az általuk gyakorolt mesterségek, hivatások változásait. Az Erdélybe történt túlnyomórészt galíciai zsidó be-

vándorlást elsősorban az ott tapasztalható rosszabb életkörülményekkel és gazdasági ellehetetlenüléssel magyarázza.

A Hessen tartományból egyénileg kivándorlók világával ismertet meg bennünket Inge Auerebach (*Einzelauswanderung aus Kurhessen nach Südosteuropa*). Két jellegzetes csoport, nevezetesen a vándorlegények (*Gesellen*) és a katonák példáján keresztül teszi szemléletessé az olvasó számára, milyen motivációk játszottak szerepet abban, hogy Hessent viszonylag nagy arányban hagyták el egyénileg is. Míg a vándorlegényeket főként a rendőri zaklatások és tevékenységük fenyegetettsége kényszerítette az elvándorlásra, addig a katonákat leginkább a Monarchia hadsejében kecsegtető nagyobb kereseti- és karrierlehetőség csábította.

Német orvosok oroszországi helyzetével foglalkozik Martin Dinges (*Kann man medizinische Aufklärung importieren? Kulturelle Probleme im Umfeld deutscher Ärzte in Rußland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*). A szerző kritikával illeti a korábban megjelent munkákat, mivel azok szerinte elsősorban az orvosok életének sematikus bemutatására törekedtek, míg Dinges gyakorlatilag a betelepült német orvosok és a befogadó orosz közeg kulturális konfliktusaként ábrázolja az eseményeket.

Oroszország a helyszíne Dittmar Dahlmann dolgozatának is, csak ezúttal szentpétervári és moszkvai német vállalkozók a kutatás célszemélyei (*Unternehmer als Migranten im Russischen Reich*). A már a középkor óta fennálló kereskedelmi kapcsolatok révén gyakori volt német vállalkozók oroszországi letelepedése. A 18. század végén tapasztalható nagyarányú letelepedést Dahlmann a külföldi vállalkozóknak biztosított széleskörű előjogok gyakorlásának lehetőségére vezeti vissza. Ennek a bevándorlók számára igen kedvező helyzetnek aztán az 1860-tól tapasztalható reformkorszak vet véget, mely során a korábbi privilégiumok is fokozatosan leépítésre kerültek.

Az előítéletek lebontását, egy küldetés végrehajtását tekintették fő célkitűzésüknek a bázeli misszió tagjaiként Oroszországba került személyek. Céljaikat, sikereiket és kudarcaikat írja le a hittérítők visszaemlékezéseit, levelezéseit felhasználva Eva-Maria Auch (*Zum Wirken deutscher Missionare in den kaukasischen Südprouvinzen des Russischen Reiches*). Az a problémák, amelyekkel a misszió tagjainak nap mint nap szembesülniük kellett, különböztek a végleges kivándorlást szorgalmazó és az azt végre is hajtó nagy tömegek gondjaitól. Mégis fontos adalékokkal szolgál a szerző arra vonatkozóan, milyen nehézségekkel, kihívásokkal kellett szembesülnie az idegennek, más nyelvel, kultúrával bírónak egy idegen környezetben.

Marionela Wolf a később a szülőföldjükre való visszavándorlást választó kivándoroltak útját követi (*Württembergische Rückwanderer aus Ost- und Südosteuropa in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*). Számára nem is elsősorban a visszavándorlás ténye a mérvadó, hiszen erről számos korábban megjelent munka beszámolt már, hanem annak okai. Ezeket kutatva ugyanis több olyan új elem vonható be a kutatásokba, amelyek gyakran forrásértékkel bírnak, de legalábbis elősegítik egy komparatív elemzés lehetőségét.

A bolyi uradalom német telepeseinek beilleszkedését vizsgálja írásában Karl-Peter Krauss (*Ansiedlung als Prozeß. Deutsche Kolonisten in der Herrschaft Boly*). Kutatásai arra engednek következtetni, hogy a németek „megtelepedése” hosszabb — nem mindenütt zökkenőmentesen zajló — folyamat volt. Erre utalnak azok az adatok is, melyek a letelepedés utáni években már jelentős társadalmi és gazdasági különbségeket jeleznek a letelepedettek körében.

Mathias Beer az erdélyi Neppendorf település esettanulmányán keresztül igyekszik bemutatni a migrációs hullámok közötti eltéréseket, melyek — mint a vizsgált település példája bizonyítja — konfliktusokhoz vezethetnek (*Willkürliches Benehmen gegen den ererbten sächsischen Sitten und Bräuchen. Aufnahme und Eingliederung der Transmigranten in Siebenbürgen*). Az összeütöztetést a különböző időszakban betelepült, azonos nyelvet beszélő és azonos vallású népcsoport között az okozta, hogy a korábban bevándorolt erdélyi szászok megőrizték középkori letelepülésük idején kivívott előjogaikat, de a később érkezett németajkú lakosságra ezek nem vonatkoztak.

Josef Wolf szintén az együttélés és az ebből keletkező konfliktusok okait elemzi (*Ethnische Konflikte im Zuge der Besiedlung des Banats im 18. Jahrhundert. Zum Verhältnis von Einwanderung, staatlicher Raumorganisation und ethnostrukturellem Wandel*). Nála azonban nem az azonos nyelvet beszélő nemzetiségen belüli konfliktusokról olvashatunk, hanem a Bánát területén élt számtalan nemzetiség közötti súrlódásokról, azok okairól és következményeiről.

A betelepültek különállását hangsúlyozza dolgozatában Guido Birkner (*Die ökonomische Entwicklung der deutschen Wolga-Kolonien von 1764 bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*), aki az orosz államilag szervezett betelepítések egyik jellegzetes vonását tárja olvasói elé. Itt ugyanis a

betelepülők nem az integrálódás útját választották, hanem különállásuk egyfajta — a 19. századig megmaradt — „telepes-identitás” kialakulásához vezetett.

Fata Márta a Tolna megyébe betelepült németek példáján át kísérel meg rávilágítani a bevándorlók sokrétű integrációjára (*Deutsche Immigranten im ländlichen Ungarn. Zu Fragen der Erforschung der Integration am Beispiel von Sekundäreinwanderern im Komitat Tolna in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*). Írásában nyomon követhető az a folyamat, melynek eredményeként a telepesek későbbi generációi számára az elszakadás a régi otthontól véglegessé vált, és az új környezetbe való beilleszkedés egyre inkább mértékadó magatartásformává alakult.

Württembergből Erdélybe toborzott telepesek kivándorlásának összetevőit kutatja elemzésében Balduin Herter (*Württembergische Einwanderer in Siebenbürgen um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Der genealogische Ansatz*). A kivándorlás okai és feltételei mellett felhívja a figyelmet az összehasonlító genealógiai kutatások szükségességére is, ezáltal szerinte a telepesekről szétszórtan meglévő forrásokat egységesen kezelve újabb lehetőségeket lehetne felvázolni a kutatók számára.

A konferencia és a kötet összefoglaló értékelését Heinz-Dietrich Löwe jegyzi (*Deutsche Migration nach Ost- und Südosteuropa im 18. Jahrhundert. Ergebnisse und neue Fragestellungen*). Gyakorlatilag megismétli a már a bevezetőben is felvázolt nehézségeket, hiányosságokat, és javaslatokat tesz arra vonatkozóan, milyen kutatások szükségesek ahhoz, hogy jobban megismerhetőek legyenek a kivándorolt lakosság mindennapjai, mentalitása a kivándorlás előtt, alatt és a letelepedés után.

Nehéz dolga van a szerkesztőnek, ha egy konferencia anyagát kell összeállítania, hiszen számos kérdésben kell kompromisszumot kötnie annak érdekében, hogy az írásban megjelenő tanulmányok egységes köteté álljanak össze. Beer és Dahlmann döntése alapján minden elhangzott előadás szerepel a kiadványban, emiatt viszont vannak a témát kutatók számára elenyésző gyakorlati haszonnal bíró, a kötet egységét némileg „felborító” anyagok is az írások között. Ennél sokkal fontosabb azonban, hogy számos, témaválasztásában, módszereiben, közölt eredményeiben valami újat felmutató tanulmánnyal találkozhat az olvasó. Így egészében véve az *Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde* munkatársai ismét bebizonyították: vannak még kutatható és kutatandó területei az elmúlt évszázadok nyugatról keletre irányuló német migrációinak. Magyarországon különös jelentősége lenne a kutatások továbbvitelének, mivel az utóbbi évtizedekben nem jelent meg számottevő, nagyobb horderejű, magyar nyelvű munka e témában.

Flodung János

TÖRTÉNELEM ÉS EMLÉKEZET

Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából

Szerkesztette és az előszót írta Kriza Ildikó

Néprajzi Társaság, Budapest, 1998. 330 o.

A kötet a Magyar Néprajzi Társaság és az MTA által a 150. évforduló alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásait tartalmazza jegyzetelt, s többnyire bővített változatban. A hagyomány sokszínű és sokoldalú megközelítését a szerkesztő öt tematikus egységbe fogta össze. Az alábbiakban a gazdag anyagot ezek rendjében kívánjuk röviden ismertetni.

„A kultusz-teremtés formái” című fejezet négy előadást tartalmaz. *Várkonyi Ágnes*: Élmény, tudat, történelem címmel a történeti tudat reformkori kialakulásának kezdeteivel, hangsúlyosan Kölcsey Hymnus-ának nemzeti himnusszá válásával foglalkozott. *Voigt Vilmos*: Örök vagy változó? című, s Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc folklórszttikai értelmezésének kérdései alcímmel ellátott áttekintésében az érintett időszak folklórájának 1849 utáni, majd a későbbi korokban bekövetkezett gyűjtésével-ismertetésével foglalkozott. Az értelmezés lehetőségeit ismertette hangsúlyozta, hogy mind 1956, mind a „forradalmi ifjúsági napok” merítették 1848 „frazéológiájából”. *Fejős Zoltán*: A nemzeti hős három „arca” c. előadásának alcíme: Kossuth-szobrok az Egyesült Államokban, jól magyarázza a címet. A dolgozat a Clevelandben 1902-ben, a New Yorkban 1928-ban, s a washingtoni, a Capitoliium szenátusi kupolacsarnokában 1990-ben leleplezett Kossuth-szobor felállításának körülményeit, s azok politikai visszhangját tekinti át. (A szobrok avatónapságára ld. a Melléklet 1–7. sz. fotóit.) *Kocsis Gyula*: A Ceglédi Százak Küldöttsége és a Kossuth kultusz címmel a nevezetes 1877. évi küldöttség létrejöttének előzményeit és társadalmi bázisát mutatja be, hangsúlyozva, hogy Cegléd volt az első, ahol 1876-ban Kossuthot országgyűlési képviselőnek választották.

A legterjedelmesebb fejezet „Emlékezetben őrzött történelem. A szabadságharc folklórja” címmel a szűkebb értelemben vett országos vagy helyi eseményekhez kapcsolódó hagyományokkal foglalkozó előadásokat fogja össze. *Katona Imre*: Nemzettudat a magyar katonadalokban címmel a kényszerű szolgálat és az önkéntes (honvédi) szolgálat során keletkezett dalokat hasonlította össze igen változatos bontásban. Az elemzés szerint a honvédek dalai nem ismerik a katonaelet keserveit (kiképzés, honvágy), hanem elszántságról, hazaszeretetről és határozott nemzettudatról tanúskodnak. *Lukács László*: A pákozdi csata és a néphagyomány című előadása röviden az 1947–48. évi és a közelmúlt gyűjtéseit ismerteti s megállapítja: a népi emlékezet az események sok valós részletét őrizte meg. *Erdész Sándor*: 1848–49 folklórja Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében címmel a toborzástól a fegyverletételig tekinti át a térség lakóinak az eseményekhez kapcsolódó emlékeit. A vezérekről szólva megjegyzi, hogy Görgeyt többnyire felmentik az árulás vádjá alól. *Katona Tamás*: Katonadalok című előadása a szövegek azon tartalmi ismérveiről szól, ami lehetővé teszi, hogy nyílt utalások hiányában megállapíthassuk, hogy a szöveg 1848 előtt, a szabadságharc alatt, vagy azután keletkezett. *Ujváry Zoltán*: Az aradi vértanúk balladája témaköréről szólva újabb bizonyosságokat hoz korábbi állítása igazolására, hogy a ballada Lévy József alkotása. *Landgraf Ildikó*: Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban címmel az 1947–48. évi gyűjtés többnyire nem publikált anyagát használva mutatott rá a korábbi közlések egyoldalúságára (például az oroszokról alkotott nem kedvező emlékek mellőzésére), illetve arra, hogy mind a mai napig hiányzik az 1848-as adattárnak a hősökre vonatkozó anyagának a feldolgozása. *Zsigmond Győző*: A 48-as szabadságharc és Orbán Balázs című előadása saját gyűjtéséről számol be — példatárral — arról, hogy Orbán Balázs szülőföldje környékén miként tett kísérletet arra, hogy a „nagy székely” által feljegyzettekkel hasonlítsa össze a nép által máig megőrzötteket. *Vasvári Zoltán*: „Régen-régen volt a csata, de híre most is él...” című és A szabadságharc népi kultuszának megnyilvánulásai Isaszegen a XX. században alcímű előadása részben a 125. évforduló alkalmából folytatott gyűjtés már publikált eredményeit foglalja össze, részben az élő folklór sajátos alkotásaként egy helyi lakos 1997-ben írott, „Ének az Isaszegi Csatáról” című 16 szakaszos versezetét közli. A témakör utolsó darabja *Karacs Zsigmond*: 1848–49 öröksége és a földesi hagyományápolás című összefoglalása a helyi hagyományok kibontakozását követi nyomon az 1867 után szabadbá váló emlékezes: a megyei honvédegylet, majd az 1885-ben megalakult helyi „Első 48-as Népkör” megalakulásától napjainkig.

A harmadik fejezet „A színi és a zenei élet a szabadságharc vonzásában” címmel öt tanulmányt tartalmaz. *Marosi László*: Müller József, a szabadságharc zeneszerzője című előadásában az említett szerző tevékenységét ismerteti röviden, aki 1848. április 14-én a Pestre érkezett kormányt indulójával köszöntötte, s aki őszig számos eseményt örökített meg szerzeményeivel. *Lázár Katalin*: Adalékok az 1848-as dalokhoz címmel publikált igényes tanulmányában az MTA Zenetudományi Intézetben található Népzenei Archivum 1848-hoz kötődő három dallamtípusának példákkal kísért — vagyis a dallam-lejegyzésekkel illusztrált — vizsgálatát végezte el, köztük az ún. Kossuth-nótáét. *Bereczky János*: A pápai barna kislány nótája című beszámolója meggyőzően bizonyítja, hogy a jól ismert dal szövegét 1846-ban egy volt pápai diák küldte meg Erdélyi Jánosnak, aki azt 1848-ban már nyomtatásban megjelentette. Korábban a dal nem ismert, egyetlen kéziratos gyűjteményben sem szerepel, viszont 1851 után nyomon követhető, hogy országszerte miként vált gyorsan népszerűvé. A szerző terjedelmes és kottákkal illusztrált tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy a nóta gyors elterjedése egyrészt az 1848–49-es események során a katonai alakulatok vonulásával magyarázható, másrészt ez az új stílusú műdal, „a pápai barna kislány nótája” újszerűsége miatt vált gyorsan népszerűvé, új dallamszerkezetével elindítva az új típusú népdalok keletkezését. (A tanulmányból az is kiviláglik, hogy az ismert szöveg az elmúlt 150 év alatt más dallamhoz sohasem kapcsolódott, míg a dallam kapott más szövegeket is.) *Kerényi Ferenc*: Színjáték-hagyomány 1848–49-ben c. előadásában három színművet ismertet (Szigeti József, Dobsa Lajos és Obernyik Károly darabját), s elemzi azt, hogy a pesti humor, a városi folklór azokban miként érvényesült, egyben hogyan fejtette ki a színház a maga politikai közvélemény-formáló hatását. 1849 után a hagyományok inkább a dalokban és táncokban jelenhetnek meg, aminek jó példája Szigligeti Ede: Liliomfi című darabja, amelyet már 1849 decemberében bemutattak. *Tari Lujza*: Szendrei Júlia kedves dala címmel egy máig ismeretlen szerzőnek, Rényi Józsefnek 1847 márciusában Júliának dedikált zongoradarabját elemzi. Júlia ezekben a napokban kelt köszönőleveléből megtudjuk, hogy ő a szerzőt jól ismerte, s az pedig ismerte a megtisztelt személy kedves dalát. A darab nehézségi fokából az előadó arra a következtetésre jutott, hogy Rényi József képzett muzsikusként volt, s Júlia zongoradarsának színvonalához igazodott. A dal pedig Petőfi: Temetésre szól az ének c. versének énekes verziója, melynek dallamát már 1846-ban publikálták. A szerző Rényi alkotását elemezve képet

rajzol a kor népzenejéről, annak Liszt Ferenc kompozícióira gyakorolt hatásáról, s ezeknek a szóban forgó zongoradarabban is kimutatható elemeiről.

A negyedik fejezet a „Történelmi események a díszítőművészetben” címet viseli. *Selmeczi Kovács Attila*: A magyar nép „Kossuth-címere” téma-megjelölésű előadása mindenekelőtt tisztázza: Kossuth nem rendelte el a címer korona nélküli használatát, hiszen 1849-ben nem kiáltották ki a köztársaságot. Ezt követően szemléltető példákat hoz arra, hogy 1848 előtt már ismert a címernek nemcsak hagyományos, hanem korona nélküli ábrázolása is, sőt akad olyan megoldás, ahol a kétfejű sas „gyomrában” található a címerpajzs. (Ld. a Melléklet 9–22. sorszámú ábráját.) A szerző végül megemlíti azt a kevésbé ismert tényt, hogy a centenárius néprajzi gyűjtések és feldolgozások nem ismerik a „Kossuth-címer”, hanem csak a „korona nélküli címer” megjelölést. *Szacsuvay Éva*: A lakások „díszei” és a 48-as emlékek címmel az 1960–70-es évek gyűjtéséből a 48-as hagyományokat ápoló képekről és könyvekről számol be, kiegészítve a református paraszti tisztaszobákban található „Fali mondások” ismertetésével, amelyek a kultusz és a sajátos identitástudat és műveltség együttesét mutatják. (Illusztrációit ld. a Melléklet anyagában 23–24. sz. alatt.) *Basics Beatrix*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc és eseményei az emléklapokon című előadása részben ismert alkotóktól, részben kevésbé ismert szerzőktől származó allegorikus ábrázolásokat ismertet, amelyek közül a legkevésbé ismert a gróf Kreith Béla által szervezett ereklyemúzeum fennállásának 25. évfordulója alkalmából kiadott, „A magyar vértanúk 1551–1854” feliratú mozgalmas emléklap. (A kisformátumban alig élvezhető illusztrációkat ld. a Melléklet 35–42. sz. ábráján.) *Pozsony Ferenc*: A történelmi emlékezet képei Zabolán címmel a háromszéki Zabolán 1996-tól végzett terepmunkájának tapasztalatairól számolt be. Eszerint akadt kevés ábrázolás, amely a kuruc–labanc ellentétekre emlékeztetett, míg az 1848–49-es témakörből számos ismert képet talált. Szép számmal akadtak tárgyi emlékek (így Kossuth-bankók), valamint a Habsburgokra és a férfiak katonai szolgálatára utaló emléklapok. A szobadíszek között mind a katolikus magyar, mind az ortodox román családokban nagy számmal adódtak szobadíszként vallásos ábrázolások. (A példákat ld. a Melléklet 43–53. számú ábráin.)

Az utolsó fejezet „A nemzeti történelem a kortársak és a kívülállók szemével” címmel egy kevésbé ismert témakört foglal egységbe. *Andrásfalvy Bertalan*: A magyarok, szomszédainak szemével című előadása személyes tapasztalatok, a szlovák és román történelmi közvélemény tankönyvekben is lecsapódott azon nézetéről ad számot, hogy a magyarok azonosak a történelmi múlt elnyomó földesuraival. Arra figyelmeztetett, hogy a honfoglaló magyarság alacsonyra becsült lélekszáma ad tápot azon nézetnek, hogy a magyar nép valójában nem más, mint egy nomád törzs urai által meghódított Kárpát-medencei őslakók (elsősorban szlávok) elmagyarosodott utódai. *Krizsa Ildikó*: Szabadságharc a ruszin népköltészetben címmel arról ad számot, hogy korábbi és későbbi gyűjtések miként tanúskodnak egyszerre Habsburg- és magyarellenes érzelmekről, Kossuth-dalokról, amelyek úgynevezett „újságversek” formájában szivárogtak le a népi folklórból. A szerző megállapítása szerint a szabadságharc eseményeivel kapcsolódó, de „aktualizált társadalmi kérdéseket” is őrző hagyományok a jobbágyfelszabadítással, a cár felszabadító hadjáratával és a lengyelellességgel kapcsolatosak. A ruszin Kossuth-dalokat pedig olyan világlátás és tendenciózus hangvétel jellemzi, hogy azok csak „félnépi alkotásoknak” tekinthetők, amelyeket vándor énekesek terjesztettek a többnyire írástudatlan nép között vásárok, búcsúk sokadalmai alkalmából, de amelyek eredete tudatos orosz propaganda-tevékenységet sejtet. Legalábbis egyes adatok erre utalnak. *Alexander Gjuurov*: A Kossuth-emigráció Bulgáriában c. előadása részletes beszámoló, amely egyaránt használta a nagyszámú bolgár és török irodalmat. *Tomisa Ilona*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc az egyházi forrásokban című, s A nyalkai historia domus tanulságai alcímű előadása a lelkészek által vezetett, sokszor máig felhasználatlan historia domusok forrásértékére hívja fel a figyelmet. Az általa választott anyag a Győr megyei Nyalka község 1844–50 közötti plébánosának a Pannonhalmi Főapátság Levéltárában őrzött latin nyelvű feljegyzései. Szerzőjüket határozott forradalom- és Kossuth-ellenesség jellemzi, aminek forrása részben a volt jobbágyi szolgáltatások megszüntetése, részben — ettől nem függetlenül — a falu népével való összeütközése, amelynek során a jegyző szerepét is betöltő tanító lett ellenfele. (A közlemény függeléke közli az említett forrásnak az 1848. évi helyi eseményekről szóló eredeti latin nyelvű feljegyzéseit.) *Ács Anna*: Az *Élethépek* bécsi forradalmi tudósítója, Pap Gábor című előadása 1848 legnépszerűbb hetilapjának bécsi — véletlen adta — jótollú tudósítóját mutatja be, — a jelek szerint nem ismerve Lukácsy Sándor korábbi „felfedezését”. A közlemény a korábbiaknál többet nyújt, mivel ismerteti Pap Gábor szeptember-októberi néhány jelentését is, továbbá tájékoztat életútjáról, melyet mint református lelkész, majd püspök, illetve író és költő folytatott 1895-ben bekövetkezett haláláig. *Györgyi Erzsébet*: Európa

forradalmi egy pesti iparos szemével, Griegl Henrik naplója nyomán c. közleménye egy pesti üveges mester 1845–65 között vezetett német nyelvű naplójából és életrajzi jegyzeteiből közli a legjellemzőbb reflexiókat, amelyeket az 1845-ben 22 éves korában vándorútra indult fiatalember az 1848 márciusi, Berlinben megélt forradalomról, majd az általános nyugtalanság közepette hazatérve a fővárosi és országos eseményekről feljegyzett. Az így rögzített benyomások részletesek, de gyakran mellőzik a kronológiát és inkább retrospektív jellegűek. Érdekessége a közleménynek a naplóíró által az osztrák hadseregben szolgáló, piemonti fogságba esett testvéréhez írott levelének fogalmazványa, amely határozott hungarus öntudatról tanúskodik. A napló — amely teljes szövegében publikálásra kerül — új adalékokkal növeli a főváros január eleji kiűritéséről és Buda májusi ostromáról szóló beszámolókat.

A szép kiállítású kötet kottáival, angol nyelvű ismertetéseivel, a Melléklet többnyire jól sikerült fotóival a szerkesztő(k) munkáját dicséri. Indokolatlannak tűnik az előszó szerzőjének aggodalmas megfogalmazása, miszerint: „A történelmi tudat nem követi a tudósok rendszerét, és esetenként olyan véleményt általánosít, amely a hivatalos leírással, történelemszemlélettel nem egyezik, sajátos látásmódot nyújt.” Ezt egyébként „a történelem avatott kutatói” természetesnek kell, hogy tartsák, s talán azzal is egyetértenek, hogy valójában nincs „hivatalos”, hanem csak elfogadott, többségi vélemény az 1848–49-es események megítélésében. A jelen tanulmánykötet számos új, meggyőzően dokumentált ismeretet nyújt a tárgyalt korszak társadalom- és kultúrtörténetéhez. A Magyar Néprajzi Társaság méltó módon emlékezett meg a 150. évfordulóról.

Urbán Aladár

Hermann Róbert

GYŐR VÁROS ÉS MEGYE HADTÖRTÉNETE 1848–49-BEN

Győr-Moson-Sopron megye Győri Levéltára. Győr, 1998. 396, 34 o.

A terjedelmes kötet nem hadtörténelmi monográfia, hanem a sajtó alá rendező előszavával ellátott, 436 darabból álló gazdag okmánygyűjtemény. A térség megválasztását nyilván a széleskörű hadtörténelmi kutatás sugallta, mivel a kormányzati iratok között 1848-ban valószínűleg a Győrrel kapcsolatos intézkedések vagy jelentések száma a legnagyobb, míg 1849 nyarán a város neve összefonódott a Komárom felszabadítása utáni hadműveletekkel. Mint az előszó rámutat, itt elsők között kezdődött a nemzetőrség szervezése, az első honvédszászlóaljak közül itt alakult az 5. sorszámú, 1848 őszén a megyét és a várost is érintette a horvát haderő elvonulása, összel további két honvédszászlóaljat szerveztek, majd december végén Görgyei itt próbálta meg feltartóztatni a császári főerők támadását. 1849 májusában a város ismét magyar kézre került, s „1849. június 28-án a magyar VII. hadtest a szabadságharc legszebb védelmi csatáját vívta itt” — írja Hermann Róbert.

Az előszó az 1848 márciusi katonai helyzet áttekintésével kezdődik: a sorkatonaságnak milyen és mekkora létszámú alakulata állomásozott a városban, s milyen erőt képviselt a napóleoni háborúk óta létező polgárőrség. Ezt követően a városi és megyei nemzetőrség szervezéséről, majd az 5. honvédszászlóalj toborzásáról és elhelyezésének gondjáról, illetve a mozgó nemzetőrség kiállításáról nyújt összefoglaló képet a bevezetés. Győr történetének, az 1848–49-es eseményeknek jelentős irodalma van, de 1848 őszétől az előszó szerzője egyre inkább saját kutatásaira támaszkodva teszi teljessé az összefoglalást, főleg amikor a várost, mint a feldunai hadsereg szervezésének egyik központját mutatja be, illetve ismerteti az eseményeket, amikor Győr a császári csapatok kezére kerül. Az 1849. évi fejlemények bemutatása a város májusi visszafoglalásával kezdődik, hiszen a közbülső idő a szűkebb téma szempontjából mellőzhető, bár nem kétséges, hogy Győr városának a magyar kézen lévő Komárom közelsége miatt az osztrák számára is nagy volt a jelentősége. Győr védelmének megszervezése és az újoncoszás újrakezdése jellemzi ezeket a hónapokat, míg a katonai események a már említett június 28-i sikeres győri csatához vezetnek. Győr feladása, Klapka augusztus 6-i győri megjelenése, majd az ellenség harmadik bevonulásának ismertetése fejezi be a tömör áttekintést.

Az előszó befejezésül tájékoztat a közölt anyag eredetéről és a közlés szempontjairól. Ez utóbbi vonatkozásban jelzi, hogy a kötet nem tartalmazza azokat a témát érintő iratokat, amelyek a Kossuth Lajos összes munkái XIII–XV. kötetében, Pap Dénes Okmánytárában, Waldapfel Eszter négykötetes Levelestárában, a város történetével korábban foglalkozó Szávay Gyula kötetében, vagy

Balázs Péter tanulmányaiban már megjelentek. Közli viszont magyar fordításban azokat a dokumentumokat, amelyek Szillányi Péternek, Klapka vezérkari főnökének a munkájában németül találhatóak, illetve azokat, amelyeket Görgey István háromkötetes munkájában kivonatossan vagy pontatlanul adott közre. A kötet ily módon kevés kivételtől eltekintve kiadatlan dokumentumokat tartalmaz, döntő többségében a Magyar Országos Levéltár és a Hadtörténelmi Levéltár anyagából. Közül néhány magyar provenienciájú dokumentumot, amit a sajtó alá rendező a bécsi Kriegsarchivban, illetve az Österreichische Nationalbibliothek kéziratok gyűjteményében talált. Nem tartalmazza továbbá a dokumentumgyűjtemény Csány Lászlónak a várost és a megyét érintő levelezését, mivel az érintettek iratait Hermann Róbert külön kötetekben kívánja publikálni. (Csány kormánybiztosi iratai két kötetben már megjelentek. Ismertetését ld. a Századok 2001/4. számában.) Nincs a dokumentumok között olyan a Kriegsarchivban őrzött irat, amely a horvátok 1848 októberi, a császáriak 1848 decemberi, illetve 1849 júniusi Győr elleni hadműveletei során keletkeztek, mert azok mennyisége olyan nagy, hogy szétfeszítette volna a jelen kötet kereteit.

Ami a 436 darabból álló okmánygyűjteményt illeti, annak 60 százaléka 1848-as eseményekkel, a többi érdemben az 1849 májusától augusztusig terjedő időszak fejleményeivel foglalkozik. Az 1848. évi iratok mindenekelőtt azt mutatják be, hogy az átlagot meghaladó élénkségű, az átalakulást lelkesen üdvözlő város és megye miként tájékoztatja szinte az első pillanattól Batthyány Lajos miniszterelnököt a katonaság létszámáról és magatartásáról, a nemzetőrség összeírásáról és szervezéséről, majd a honvédek toborzásáról, elhelyezésük gondjairól. Utóbbi két témakör egyébként szemléletes képet nyújt arról, hogy a nemzetőrség és honvédség szervezését legfelső szinten kézbentartó Batthyány, az irányítása alatt működő Nemzetőrségi Haditanács, esetenként a hadügyminiszterium, valamint a megyei és városi nemzetőrség őrnagya, Zichy Ottó, továbbá a város főbírája (polgármestere) és a megye illetékes alispánja között milyen üzenetváltások (jelentések, utasítások) során alakult az érintett nemzetőri és honvédi zászlóaljok sorsa. Ebben a vonatkozásban ezek a dokumentumok esettanulmány jellegével mutatják be az országos és a helyi hatóságok együttműködését a karhatalmi egységek, illetve a harctéri szolgálatra szánt önkéntes zászlóaljok szervezésének, felszerelésének és kiképzésének folyamatában.

1848 szeptemberétől mozgalmasabbá válik a kép, mivel a dokumentumok között megjelennek Lukács Sándor képviselő és városi kormánybiztos, valamint Szabó Kálmán megyei kormánybiztos jelentései, valamint a hozzájuk intézett, kezdetben Batthyánytól, majd a Honvédelmi Bizottmánytól érkező utasítások, valamint a kormánybiztosok rendeletei. Novembertől Görgeynek az OHB-hez intézett jelentései, a térségben működő katonai parancsnokaihoz intézett utasításai bővítik az iratgyűjteményt. Az 1848-as esztendő utolsó dokumentuma az osztrákokkal megérkező gróf Apponyi Károly ezredes (a Bécsből hazarendelt Sándor huszárok ezredese, aki beteget jelentve a császárvárosban maradt) és ideiglenes városparancsnok hirdetésménye, amely az ostromállapot bevezetéséről intézkedik.

1849 januárjától a császári kézre került megyét és várost érintő eseményekről az osztrák dokumentumok tájékoztathatnak, ezek azonban nem szerepelnek a kötetben. Apponyi ezredes városparancsnok egy-egy januári és márciusi újabb hirdetésményét követően a folyamatos információk sora Görgei április 30-i diszpozíciójával (utasításával) kezdődik, amely a Győr térségében álló VII. hadtest parancsnokát, Poeltenberg ezredest, valamint a Csallóközben és a Vág mentén állomásozó erőket utasítja az ellenség elleni „tüntetésre”, hogy így biztosítsa a Buda ellen másnap kezdődő ostrom zavartalanságát. A továbbiakban a május-júniusi iratok között döntő többséggel Poeltenberg ezredes, illetve vezérőrnagy jelentései és utasításai szerepelnek, jöllehet azok mindegyikét — mint az előző utal erre — a kötet nem is tartalmazza. Május második felétől találunk megyei és városi kormánybiztosi jelentéseket, de dominálnak a hadműveleti iratok, amelyek között megjelennek a Görgei által szervezett Központi Hadműveleti Iroda rendelkezései, Klapka György vezérőrnagy jelentései és utasításai. A június 28-án lezajlott győri csatát megelőző napokban jelentősen megszapornak ezek a katonai tárgyú iratok. Így június 25-ről hét, 26-ról kilenc, 27-ről tizenöt iratot találunk. Utóbbi napon az esti óráktól sűrűn követik egymást a jelentések és utasítások. A csata napjáról kelt további kilenc és a június 29-én dátumozott további négy irattal együtt ezek az okmányok a katonai vezetéstechnika egy adott „vizsgafeladatának” megoldását dokumentálják. Július 4-ről már az osztrák kézre került Győr városi tanácsának hirdetésményét olvashatjuk, majd Klapka erőinek a városba történt bevonulását követően, 7-e és 13-a között Kosztolányi ezredes napiparancsait Győrben bocsátja ki. A kötet utolsó négy irata ismét a megszállókról informál; a legutolsó október 8-ról a Komáromból hazatérő, menlevelet kapott tisztet és a legénységet tiltja el egyenruhájuk viselésétől.

A kötetben tehát többségben vannak a tágabb értelemben vett, a hadszervezéssel és a hadműveletekkel kapcsolatos iratok. Ezek között találunk nyomtatott formában ritkán reprodukált, eredetileg a cs.kir. hadseregben rendszeresített jelentés-formulákat, mint például a hadfogadó parancsnokság heti jelentései (44. sz. irat), zászlóaljak tisztikarának kimutatása (229. sz.), vagy veszteségkimutatás (412. sz.). A kutatás szélesre alapozottságát mutatja a Kossuth Hírlapjának küldött, de nem publikált tudósítás (89. sz.), a Regnicoláris Levéltárból származó, az országgyűlésről való képviselői eltávozás engedélyezését kérő beadvány (114. sz.), vagy családi levéltárból származó olyan Győrből kelt levél, amelyben egy honvédszázados tájékoztatja testvérénjét (295. sz.).

A kötet gondos anyaggyűjtését a téma, az érintett személyek és események alapos ismeretéről tanúskodó, esetenként igen részletes lábjegyzetek egészítik ki. Ezek egyaránt hivatkoznak a kérdéskör korábbi kutatóira, vagy megelőző forráskiadványokra, osztrák ezredtörténetekre, de igen gyakran a sajtó alá rendező kapcsolódó kutatásairól, ismereteiről tanúskodnak. A munkát személynév és helymutató egészíti ki, valamint a téma követelményeinek megfelelően a sorszemi és honvédegyeségek mutatói. Kár, hogy a sajtó alá rendező későn figyelt fel arra, hogy az oldalak áttördelése miatt a mutatóban a 90. oldal utáni hivatkozások esetében a keresett személy vagy helynév az előző oldalon szerepel.

Hermann Róbertnek ez a kötete eltér a szokásos helytörténeti okmánykiadásoktól. Győr sajátos helyzete, politikai és katonai jelentősége, illetve szerepe sugallta ezt a vállalkozást. Sikeres megvalósításához azonban kellett az az elismerésre méltó forrásismerete.

Urbán Aladár

Carl E. Schroske

A BÉCSI SZÁZADVÉG

Politika és kultúra

Fordította: Györffy Miklós

Helikon, Bp. 1998. 325 o.

A hét különálló tanulmányt tartalmazó kötetben a szerző Bécs politikai, társadalmi és kulturális sokszínűségét felhasználva, a liberalizmus századfordulós válságára keresi a választ. Ennek során a hangsúlyt a liberális polgárság második-harmadik generációjának e válságra adott válaszára helyezi. Annak ellenére, hogy nem törekszik szintézisalkotásra, az egyének a politikához, a tudományokhoz és művészetekhez való viszonyán keresztül a bécsi századforduló egy jelentős szeletéről kapunk összefüggő képet. A kötet tanulmányai három egységre tagolhatók. Az első részben a századvég társadalmi szintű közpolitikai változásait a polgárság hatalomra jutásán, illetve az ellene fellépő tömegmozgalmak kialakulásán keresztül követhetjük nyomon. A városépítészeti tanulmányoknak e politikai történések közé helyezése a magát győztesnek érző polgárság önkifejezési törekvéseinek szemléltetése. A második rész a liberális individuumból származó válságát az egyén sorsán keresztül, a kiutkeresés sikeres és sikertelen módját pedig Freud és Klimt példáján mutatja be. Ennek során már kirajzolódik a művész és értelmiségi csoportok szakításának szükségszerűsége apák korával és szellemével. A záró rész két tanulmányában a 'Kertnek' — a bécsi liberális gondolkodás édenkertjének —, felépítését, válságát és elutasítását ismerhetjük meg.

A kötet nyitó tanulmánya a korszak rövid politika áttekintése, melynek keretét a bécsi liberalizmus hatalomra jutása és hanyatlása adja. Az 1860-as években hatalomra jutó liberalizmus a megszerzett hatalmon kénytelen osztozni a korábbi uralkodócsoporthoz képest. A császári és birodalmi apparátus hatalmi pozícióit ugyanis csak mérsékelni tudta, így a polgárság számára csak korlátozott hatalomgyakorlásra nyílt lehetőség. A német nemzeti érzelmű illetve zsidó származású polgárság (a liberalizmus meghatározó erői), az osztrák liberalizmus gyökérlensége, s az ebből következő szeleesebb társadalmi támogatottság hiányában a hagyományos hatalmi rétegekhez való asszimilációt helyezte előtérbe. Ezzel párhuzamosan, a nyolcvanas évek végére a kialakuló tömegmozgalmak (keresztényszocializmus, munkásmozgalom, antiszemizmus, s erre is válaszként a cionizmus) váltak Bécsben a politikai élet meghatározó erőközpontjaivá. A liberalizmus ugyanis, „ahhoz elég erős volt, hogy felbomlassza a régi politikai rendet, de azokat a társadalmi erőket, amelyek a bomlást kiváltották, már nem tudta megfékezni.” (113.) E tömegmozgalmak sikeresen támadták a liberalizmus rendet és haladást ötvöző racionalizmusát, mely toleráns, de rugalmatlan uralkodásával

nemcsak elősegítette kibontakozásukat, de támadásaik célpontjává is vált. Georg Schönerer radikális német nacionalista mozgalma az 1880-as évek közepétől éppúgy magába olvasztotta az uralkodó rétegek (elsősorban a nagypolgárság) elleni lázadást és az antiszemizmust, mint a szlávellenességet és a szociális reformok követelését. Céljai elérése végett pedig a politikai küzdelmet a parlamenti kereteken túl az utcára is igyekezett kiterjeszteni. Schönerer politikájának folytatása és betetőzése Karl Lueger keresztény szociális mozgalma, mely 1897-re — a császár átmeneti ellenállását leküzdvé — a politikai hatalmat is megszerezte Bécs felett. Kapitalizmus-ellenességük mellett a katolicizmus segítségével már az arisztokrácia, a papság és a kézműves kispolgárság jelentős részét is sikerül megnyerniük alapján demokráciaellenes mozgalmuknak. A Theodor Herzl nevéhez fűződő cionizmus megjelenése csak részben volt válasz a fenti tömegmozgalmak antiszemizmusára, azon túl a sikertelen asszimilációs törekvéseknek is nagy szerepe volt a zsidóság e külön útkeresésében. Herzl mozgalma nagy hatással volt a századvégen Franciaországban tomboló antiszemizmus (mellyel, mint párizsi tudósító 1891-től szembesült), ami nyilvánvalóvá tette számára a liberális állam alkalmatlanságát az asszimilációs probléma kezelésére. Bár kezdetben a gazdagok és műveltek bevonásával igyekezett mozgalmát megalapozni, az ő tévovázásuk, majd elhatárolódásuk következtében ő is a tömegek felé fordult. Az antiszemita mozgalmakhoz hasonlóan a cionizmus is elvetette a racionalizmust. A tanulmányból kimarad a szociáldemokrácia bemutatása, amit a szerző annak a racionalizmust, mint rendezőelvet szem előtt tartó magatartásával indokol (114.). Végeredményben a tömegmozgalmak megerősödése a liberális polgárságot vagy a császári hatalomhoz közelítette (melytől védelmet remélt), vagy a mindennapi hatalomgyakorlástól távolította el. E politikai folyamatokkal párhuzamosan zajlott a Ringstrasse kiépítése, mely a polgárság világnézetét igyekezett kifejezni az építézet eszközeivel. A kiépülő Ring a barokk belvárost bekerítve, szinte múzeummá tette azt. A város szíve azonban, mint a politikai hatalom tényleges központja, továbbra is a belváros maradt, melyet a Ring inkább elszigetelt, semmint összekötött Bécs külvárosaival. Míg a szimbolikus középületek (Rathaus, Reichsrat, Egyetem, Hofburgtheater) felépítéséhez a polgárság a historizmust volt kénytelen segítségül hívni, a bérpaloták esetében már sikerült megtalálnia a világnézetének alapértékeit, az exkluzivitást és jövedelmezőséget, a presztízt és profitot kifejező saját arculatát. A Ring épületei a lakók és tulajdonosok számára egyszerre jelentettek státuszjelző és befektetési lehetőséget is. Így a társadalmi rétegek térbeni keveredése annak ellenére nagyon ritka, hogy a nagypolgárság és a felső hivatalnokréteg mellett idővel, az arisztokráciát és a nemességet követve a polgárság kevésbé vagyonos elemei is beköltöztek. Az építkezésekkel szemben hamar megjelent a kritika is. Camillo Sitte (*Der Stadtebaum*, 1889.) az új stílusban elsősorban a hagyományos, Bécsre korábban jellemző térközpontú építézet háttérbe szorulását sérelmezte. Ennek következtében ugyanis az utca mozgalmassága vált uralkodóvá a tér nyugalmaival szemben. A bécsi városépítézet újabb szakasza kezdődött 1893-tól az általános városrendezéssel, melynek elsődleges célja a külső városrészek összekapcsolása. Ennek során a közlekedési, higiéniai és területhasznosítási feladatok megoldása a kor igényei szerint, szükségessé tette a funkció előtérbe kerülését az esztétikummal szemben. A tervezéssel Otto Wagnert, a Ring köz- és magánépületeinek sikeres építőtervezőjét bízták meg (1894-től a Képzőművészeti Akadémia építész professzora). Wagner az általános városrendezési terv elkészítése során hadat üzen a historizáló építészetnek, mivel számára a modern építézet alapja már a modern élet. Ennek megfelelően a művészet és a célszerűség kapcsolatából a célszerűség került ki győztesként, aminek eredményeként a strukturális esztétika vált meghatározóvá. A városépítészeti tanulmányban Schorske számos alkalommal visszatér a közpolitika területére az építkezések gazdasági-társadalmi háttérének jobb megvilágítása, illetve a városépítészeti küzdelmek politikai-társadalmi motívumainak mélyebb feltárása érdekében.

A második rész első tanulmánya a pszichoanalízis genezisének ismertetését felhasználva igyekszik vázolni a bécsi zsidóság asszimilációs nehézségekkel küzdő elitjének századfordulós útkeresését. Freud az Álomfejtésben személyes problémáit feldolgozva próbál kiutat találni kor- és sorstársai számára. E megoldásra váró probléma alapvetően a gazdaságilag sikeres első generáció (az apák) azon kudarcából eredt, hogy anyagi téren elért sikereiket eredménytelenül próbálták a társadalmi kapcsolatok hálózatába átültetni. Ennek következtében a felnövő második-harmadik nemzedék számára a '80-as évektől a politika világa helyett egyre inkább a tudományok és a művészetek ígérték az érvényesülést, a siker lehetőségét. A társadalmi térben áttörhetetlennek bizonyuló határokat Freud az egyénnek a társadalmi determinációk alóli felszabadításával kívánta megkerülni, ami azonban feltételezte az apák árnyékának átlépését, valamint a politikai-társadalmi terheknek a levetkőzését. Ennek módszere is lett a pszichoanalízis, mely az egyén sikerigényét új területeken igyekezett kielégíteni. Azonban míg Freud számára a századforduló a tudomány révén

meghozta a vágyott érvényesülést a társadalmi tereken is (1902-ben kinevezték a bécsi egyetem magántanárává), addig a következő tanulmányban Gustav Klimt sikeresen induló festőművészi pályája az átmeneti társadalmi elismerés ellenére a közélettel való konfrontáció következtében (szintén átmeneti) kudarccal végződött. Az anyagilag sikeres polgári családból származó Klimt 1890-re a Ring épületeinek vezető díszítő festője (Császár-díj 1894-ben). A megbízói réteg válsága azonban őt is új útra térítette, aminek következtében az 1897-ben induló szecesszió egyik alapítója lett. E művészeti irányzat célja (A kornak a maga művészetét, a művészetnek a maga szabadságát), a kultúra megszabódítása az előző generáció értékítéleteitől. A modern igazságok kimondásával, a modern ember arcának ábrázolásával végső soron menedéket is kívánt nyújtani a modern élet (Freud által is vizsgált) szorongásai elől. Az Egyetem számára készített három festményén (Filozófia 1900., Orvostudomány, 1901., Jogtudomány, 1904.) bontakoztak ki eme stílus új jelei. A szecessziót kezdetben a hivatalos kormánypolitika (Kroeber-kormány) is támogatta, segítséget remélve a társadalmi megosztottság felszámolásában egyesítő hatásától. A festmények által a tudományos életben és a felső társadalmi körökben kiváltott viták során a hivatalos kultúrpolitika még megvédte, de nyilvánvaló megosztó volta miatt már nem nevezték ki a Művészeti Akadémia professzorává. Ennek is következménye Klimt esetében a közélettel való elfordulás, ami átmenetileg az esztétikai absztrakció és a társadalmi rezignáció világába vezetett. A visszatérést az évtized második felében a szecesszió konvencionálissá válása tette lehetővé számára. Ennek során a kertvárosba kiköltöző nagypolgárság „kertjeinek” és villáinak művészi szintű berendezését felvállaló képző- és iparművészeti irányzatnak lett vezető személyisége.

A harmadik részben Schorske először a bécsi liberális gondolkodás felépülésének és kritikájának irodalmi változásait elemzi a kertnek, mint szimbólumnak a változásain keresztül. Kiindulópontja Adalbert Stifter 1857-ben megjelent Nyárutó című regénye, melyben egy olyan kert megalkotásának lehetünk tanúi, ahol a szabadság és rend egymást feltételezik. Az általános szabadság elengedhetetlen feltétele továbbá az erkölcsi szabadság is, mely csak 'kiművelődés' útján érhető el. A polgárrá fejlődés egyéni útja tehát az anyagi biztonság megszerzése után a szellemi függetlenség elérése (tudás + művészet). Ilyen eszményi polgárrá (Stifter szerint) azonban csak a politikának és hatalomnak hátat fordító, gyakorlati tevékenységet végző, tudását gyarapító egyén lehet. A tudomány és művészetek műveléséhez kapcsolódik a természet iránti vonzódás is, mely által megteremthető az egyén számára lakható ideális tér, a 'kert' is. E folyamat következményeként azonban a polgár mindinkább az értékek megőrzőjévé (teremőr), semmint a kor alakítójává (teremtő) válik. Ezt követően Ferdinand von Saar művei alapján már az 1890-es évekre végbemenő szociális mobilitás következményeinek ismertetése következik. Saar írásaiból kitűnik, a művészet és kultúra az elit számára mindinkább a felkapaszkodás eszközüvé vált, aminek eredményeként a polgárság új generációi, anyagi biztonságuk és kulturális függetlenségüket megteremtve elvesztették kapcsolatukat a társadalommal. Nem saját osztályuktól idegenedtek el, hanem osztályukkal együtt az egész társadalommal való kapcsolatuk vált céltalanná és értelmetlenné (269.). Ezt az állapotbírálatot Hugo von Hofmannsthal irodalmi munkáiban már a kiút keresése váltja fel. Hofmannsthal szerint a bécsi polgári elitnek a művészet és tudomány világa már nem biztosíthatja a korábbi menekülési lehetőséget a közönséges sorstól, ezért a továbbiakban nem is építhet segítségükkel falat a társadalmi-válság (az igazság) elé. A művészetek iránti érzékiséget a társadalom iránti érzékenységnek kell felváltania, aminek során a művésznek vállalnia kell a korábban elutasított személyes felelősséget is. Az irodalomban ehhez a líra már nem biztosít megfelelő formát. A társadalmi valóság leírásához, az aktív cselekvéshez a keretet a dráma adhatja meg, mivel csak ez alkalmas a fennálló társadalmi problémák elleni küzdelemre. Átala juthat el az irodalom az ideális társadalmi képtől a társadalmi bajok feltárásának és megoldásának kereséséig. Ezzel szemben a festészetben és zenében megjelenő új irányzatok már nem a fennálló rend javítását, hanem annak elutasítást teszik központi elemükké. Ennek oka, hogy a szecesszió a századfordulót követően egyre inkább eltávolodott az eredeti célként megfogalmazott igazságkereséstől, s a polgárság kert életformájának (fizikai értelemben is egyre inkább kiköltöznek Ringről a kertvárosokba) mindennapjait igyekezett lakhatóbbá tenni. Ezzel a historizmus elleni lázadását, a modern igazság keresését, a mindennapok életének művészettel való átszövése váltotta fel. E tendencia betetőzésének tekinthető az 1908-as Kunstschau, mely már környezetével is a kert tökéletességét igyekezett kifejezésre juttatni. E tárlaton tűnik fel Oscar Kokoschka. Festményeivel e kert (az utópizmus) tagadását fogalmazza meg, s céljává a kert látszólagos szépségeinek szétszakítása válik az igazság nevében, melyhez az eszközt az absztrakttól a konkrét karakter felé fordulás adja. A rajztanárnak készülő fiatalember számára az iparművészeti iskola lehetőséget teremtett a kísérletezés során saját szemléletének

kialakítására. Gyermekeknyvekhez készített illusztrációival vett részt 1908-ban a Kunstschau-n, (külön termet kap), ahol expresszionista műveivel feltűnést és felháborodást keltve utasítja el a kiállítás által felvonultatott uralkodó irányzatok idilljét. A képei által kiváltott felháborodás következtében megvonják ösztöndíját (kiűzik a kertből), de tanárai és támogatói segítségével a portréfestészet terén talál új témára és megélhetésre. Portréiban a nyersség, az ösztön, továbbá a pszichológia segítségül hívásával a testet a lélek hangjaként igyekszik megragadni. Megszabadítva az egyént a társadalmi környezetétől (nem készít hátteret), s ez által a konvencióktól, eljut a test és lélek egységének újrateremtéséig. Míg Kokoschka a festészetben a kert tagadásáig jut el, a látszattal világgal a valóságot állítva szembe, Arnold Schönberg már lebontani igyekszik e kert hazugnak tűnő falait. Ennek kifejezéseként zenéjében a disszonancia által a mozgást, a lendületet juttatja uralomra. A konszenzusok elutasításával kimozdítani igyekszik a társadalmat a látszatkényelem és megelégedés hamis állapotából, miáltal számára a művészet a problémákkal szembeni harc eszközévé válik. Szerinte a századvégi hanyatlás következtében a társadalmi hierarchia elvesztette értelmét és igazságát, ezért a művészet számára a szemlélődést újra a kutatásnak kell felváltania, mivel csak így lehetséges a valóság és igazság között kialakult, áthidalhatatlannak tűnő távolság áthidalása. Ennek módja pedig a szépség teremtette kényelemmel szemben (mely a századvégre a liberális polgárság valláspótlékává vált), csak az igazság keresése lehet. Radikális individualistaként harcol a társadalmi konvencióktól korlátozott művészi formák ellen a lélek jogaiért. Egocentrizmusa a polgár-ellenes polgár típusát megteremtve a rombolást tekinti a szabadulás egyetlen lehetséges útjának az egyén számára, hogy az, a régi kert felszámolása után saját kertjét megteremthesse. Ez a tanulmány, s egyben a könyv zárógondolata is. A századforduló válságának okát és természetét kutatva Schorske a problémák megoldása helyett annak csak egy sajátos felszámolási módját találja. „A két polgárellenes polgár Kokoschka és Schönberg rátalált azokra a formákra, melyekkel meg lehetett szólaltatni az emberek lelkét, akiket kultúrájuk megakadályozott irracionális privát élményeik nyilvános kifejezésében....Mindkettőjük számára a kertnek, mint eszményi rendnek az elcsúfítása, majd felbomlasztása a felszabadulás eszköze lett” (318-319.)

Bartus Sándor

Thomas Sakmyster

ADMIRÁLIS FEHÉR LOVON

Helikon Kiadó 2001. 385 o.

Igen időszerű cselekedet volt a Helikon Kiadó részéről az USA-ban élő Thomas Sakmyster eredetileg angol nyelven 1994-ben közzétett invenciózus munkájának magyar kiadása. Hiszen Horthy Miklós — Kádár János mellett — korszakadó személyisége a 20. századi magyar történelemnek, s mivel e periódusok megítélése nem csupán szélsőséges indulatokat vált ki, hanem — a változó korszakok ígézetében — szélsőségesen eltérő állásfoglalásokat generál(t), ezért egyáltalán nem mindegy, hogy a történetírás milyen munkákkal igyekszik a kérdésben tárgyilagos eligazodást keresőket segíteni.

A történetírás marxizmus előtti korszakaiban a historikusok igen sok biográfiát írtak, hiszen biztos piacra dolgoztak: az életrajzoknak igen nagy volt a keletjük, mert az egyéni életutak nem ritka, nemegyszer regényes fordulatai, a lélekábrázolás nyújtotta lehetőségek mindenkor széles olvasói érdeklődést kiváltó hálás témát jelentettek.

A marxista történetírás a történelemben munkálkodó történelmi folyamatok megragadására koncentrált, az életrajz műfaja iránt eleve ellenszenvvel viseltetett. A nemegyszer a kommunista rendszerek ideológiai szolgálólányává degradálódott szakma a „negatív” figurák életének — nehogy a jámbor olvasó megzavartassék — eleve nem volt hajlandó önálló munkákat szentelni, a „pozitív” személyiségekről pedig olyan portrékat festett, amelyek a marxizmus eredeti szellemiségének megcsúfolásával inkább az „üdvőtörténet” irányában gravitáltak.

Bár mindennek ellenére született néhány jelentős munka, a hazai szakma jelesei mind a mai napig tartózkodtak attól, hogy Horthy Miklósról önálló monográfiát készítsenek. A volt kormányzót korábban tendenciózusan negatív színben feltűntető munkák után a hazai könyvpiacra Gosztónyi Péter Horthy-életrajzai inkább a másik véglet felé való tájékozódás attribútumai lettek. Az 1993.

szeptemberi kenderesi újratemetés körül kavargó szélsőséges indulatok jól mutatták, hogy a hazai társadalom mily megosztott ebben a kérdésben.

Ha egy történész hiteles életrajzot akar készíteni, akkor nem kétséges, hogy a siker reményében csakis akkor vállalkozhat az írásra, ha birtokában van a korszak egészének, következésképp képes arra, hogy hősét a maga egész korával együtt jelenítse meg.

Thomas Sakmyster ilyen szerző. Eddigi munkássága során publikált munkái — amelyek közül is kiemelkedik hazánk 1936–1939 közötti nemzetközi kapcsolatairól készült monográfiája (Hungary, the Great Powers and the Danubian Crisis, 1936–1939. Athens, 1980.) — nyomán a volt kormányzó életének a közérdeklődésre joggal számot tartható 1919–1944 közötti időszakát úgy jeleníti meg, hogy egyrészt előljáróban minden lényegeset elmond a pályáiv 1919 előtti szakaszáról, másrészt pedig mondanivalójának lényegét az egész korszakba ágyazva adja elő.

Végül is milyen Horthy-portré bontakozik ki a könyv lapjain? Röviden szólva: életszerű, tehát az oly gyakori — különféle előjelű — sablonoktól mentes. Sakmyster nem sémákban gondolkodik, hanem hagyja magát a források által vezérelni, de ugyanakkor mint jó történész természetesen nem esik bele a források csapdájába sem. A volt haditengerész kormányzóvá emelkedésének, negyedszázados kormányzásának magyarázatát végső soron abban látja, hogy az első világháborús veresége után porig aláított nemzetnek tekintélyt parancsoló, határozott vezetőre volt szüksége. Horthy Miklós ilyen személyiség volt, akit pozíciójának megszilárdításában kérlelhetetlen antikomunizmusa, szelektív antiszemitizmusa és szélsőséges nacionalizmusa is segítette. Az a közvetlen őszinteség, kedvesség, amely természetes tulajdonsága volt, a belőle áradó — érdekes módon nem taszító, hanem inkább vonzó — tekintéllyel ötvöződött. Hagományos gondolkodási sémákra épülő, világosan megfogalmazott beszédeivel (ezekben gyakran hangsúlyozta a kemény munka, családi fészek fontosságát, sokszor buzdított az egyház iránti elkötelezettség erősítésére, táplálta a nemzeti büszkeséget) szélesebb köröket tudott befolyása alá vonni, imponáló nyelvtudása birtokában pedig a legtöbb nála megforduló idegen ajkút azzal büvölte el, hogy saját anyanyelvükön könnyedén társalgott velük.

Am Horthy Miklós soha nem emelkedett az államférfi magaslatára, mert alapjában felszínesen, inkoherensen gondolkodott, következésképp hosszú távú stratégiai elképzelései nem voltak. (Saját bevallása szerint még a nemzetiszocializmusról sem sajátított el adekvát ismereteket. – 354.) Bár határozottságának, a bátor fellépésekre való képességének pályája során számos jelét adta, ám annál többször mutatkozott naivnak, hiszékenynek, megengedhetetlenül befolyásolhatónak, a titoktartás terén gyengének. Ezek a rossz tulajdonságai az ország második világháborús csődjéhez, a nemzet tragédiához konkrétan kimutathatóan hozzájárultak. (Közismerten nem adott hitelt a hadsereg nyilas penetrációjára rámutató figyelmeztetéseknek, a finn Mannerheim tábornaggal vagy a román Mihály királlyal összevetve sem ravaszságban sem diplomáciai érzékben nem jeleskedett, így nem élt azokkal — az egyébként valóban nagyon szerény — lehetőségekkel, amelyek révén Hitler magyarságellenes politikáját, Veesenmayer lépéseit gyengíteni lehetett volna.)

A könyv lapjairól az a Horthy Miklós néz reánk, akinek a hagyományos konzervativizmus alapján nagyon is határozott világnézete van. Igaz, ez a világgép — mint a szerző írja — „jobboldali eszmék, vulgáris előítéletek és ‘tanulságos’ anekdoták furcsa, amorf elegyéből állt össze, gondolatait pedig elsősorban munkatársaitól, valamint minden rendszer nélkül olvasott könyvekből és újságokból merítette”(143.) Gyakran hangsúlyozza főhősének pragmatizmusát, amelynek birtokában az a politikai viszonyok hatására végül is a legtöbbször képes indulatait megfékezni, tehát a szükséges kompromisszumok útját járja.

A fentiekből következően Horthy a demokráciával soha nem szimpatizált. 1919 őszének eseményei alapján Sakmyster egyértelműen leszögezi, hogy „Horthy mindig is ellenszenvvel viseltetett a demokrácia iránt”(53.) s amikor majd 1941 tavaszán hőse Hitler környezetében tartózkodik, akkor még inkább szabad folyást enged a demokrácia iránti ellenszenvének. Hiszen Görögország 1941-es bukása kapcsán bőven elégséges lett volna a német fegyverek dicsőségét zengenie, helyette a demokráciát okolja, amelyben „két idióta szavazata többet ér, mint egy bölcsé”. (245.) Mégis 1919. november 7-én megállapodást köt Sir George Clerkkel, amelynek jegyében majd az 1920. évi választásokra való felkészülés során ha nehezen, de mégis elviseli, hogy a szociáldemokrata beállítottaságú elemek helyenként az Internacionálét éneklik.

Horthy személyiségrajza hiteles, mert a szerző gondos oknyomozással mutatja be a katonából politikussá váló személyt. Mivel Sakmyster a források belső logikája mentén dolgozik, ezért előadása mindenfajta leegyszerűsítéstől mentes. Így — például — a kormányzóválasztás elbeszélése kapcsán a széles szakirodalom bázis birtokában árnyaltan mutatja be azt a folyamatot, amelyben „a ma-

gyarság gyakorlatiasan gondolkodó és politikai téren tájékozott része rövid idő alatt felismerte, hogy Horthy kormányzóságának nincs valódi alternatívája.” (58.) Ezen tömör és pontos megállapítás nem lesz gátja annak, hogy az olvasó képet nyerjen Somogyi Béla és Bacsó Béla meggyilkolása kiváltotta felzúdulásról, s ennek kapcsán Horthy bűnrészességéről, amely ugyan nem volt olyan direkt, amint azt a nyolcvanas évek vége tájáig a hazai történetírás és történeti publicisztika állította, ám még nagyobb hiba lenne a Horthy által akkor kiadott cáfolatoknak hitelt adni. Ezért a szerző Horthy közvetett felelősségéről beszél, egyaránt támaszkodva Macartney sokat forgatott munkájának ide vágó megállapítására, valamint Szinai Miklós 1988-as analizisére. A tablón ugyanúgy ott szerepel a megválasztása nyomán a Parlamentbe hajtató Horthy mellett feszítő hirhert különítményes vezér, Prónay Pál, mint ahogy a manapság gyakran kézbe vett Horthy-émlékirat vonatkozó részének félrevezető volta sem marad említetlenül. (A volt kormányzó ugyanis arról ír, hogy ő Apponyi Albert megválasztásában reménykedett.)

Az eddigi szakirodalomnál jóval életszerűbben mutatja be a szerző azt a Horthy Miklóst is, aki 1920-ban egyidejűleg volt képes francia diplomatákat fogadni a Paléologue-féle kísérlet sikere érdekében, miközben fehérorosz tábornokokkal parolázott, de leginkább a Ludendorff neve alatt szerveződő „fehér internacionálé” megvalósításáért lelkesedett. (Itt annyit fűzhetünk az elmondottakhoz, hogy a Külügyminisztérium Horthyt fékező — egyébként kétségkívül valós — szerepét magunk nem látjuk ennyire egyértelműnek. Az igazság az, hogy a trianoni trauma hatása alól a Dísz téri tisztviselők sem tudták teljesen kivonni magukat. Ha ez a fékező szerep olyan erős lett volna, akkor aligha érkeznek meg Max Bauerék olyan könnyen Budapestre. Márpedig tény, hogy ezek a kalandor figurák a legitimista bécsi követ, Gratz Gusztáv útlevelével jönnek a magyar fővárosba, s a tárgyalásokon résztvesz Kánya Kálmán is. Feltehetőleg azért is, hogy a magyar vezetés ne menjen fejfel a falnak. Ám valószínűleg azért is, hogy az akcióból esetleg nyerhető előny lehetőségét maga is mérlegelje.)

Ugyancsak az eddigi ismereteinknél jóval árnyaltabb, a különféle irányba futó szálakat egységes képbe foglaló a IV. Károly és Horthy közötti kapcsolat, vagy ha úgy tetszik: Horthy és az esetleges Habsburg-restauráció közötti kapcsolódás ábrázolása. A különféle előjelű szokásos leegyszerűsítésekkel szemben Sakmyster nem csupán arról beszél, hogy Horthy szemmel láthatólag jól érezte magát a királyi Várban, a hadsereget mindinkább szinte magántulajdonának tekintette, egyre kellemesebben érezte magát az államfői méltóságban, de arról is nagy súllyal beszél, hogy a korabeli úriember mentalitásnak megfelelően mily nagy súllyal nehezedett vállára a volt uralkodónak tett esküje, pontosabban annak esetleges megszegése egyéni becsületet csorbító volta, röviden szólva, hogy igenis súlyos dilemmát jelentett számára a politikai felelősség és az egyéni becsület ellentmondásából táplálkozó konfliktus. Horthy sok szempontból naiv ember még 1920-ban (sőt jóval később is) — ennek nem kevés argumentumát lehet e kítűnő könyvben megtalálni —, ám azt pontosan érzékelte, hogy a magyar társadalom túlnyomó többsége nem támogatja Károly visszatérését, a szerveződő kisantant, nemkülönben a nagyhatalmak kifejezetten ellene vannak. Ravasz diplomata a lelkiismereti válságból kiutat talált volna, Horthy azonban a helyzetnek foglya maradt, s ekképpen jutott abba a szituációba, amelyben, ahelyett, hogy uralkodóját a helyzet valós összevetőiről pontosan tájékoztatta volna, helyette csak a hűségét bizonygatta, illetve hallgatott, amikor beszélni kellett volna. Mindebből következőleg pedig önmagáról festette meg az esküjét szegő volt udvaronc portréját.

Így lesz a könyv lapjain Horthy Miklós lassan annyiban jó politikus, amennyiben megérik lelkületében a nálánál okosabbakra hallgató bölcsessége. Így követte egy évtizeden át Bethlen István tanácsait, később a helyzet annyiban változott, hogy a Gömbös-korszakban Bethlen jelentősen háttérbe szorult, s amikor Gömbös bukásával párhuzamosan Bethlen szerepe ismét jelentőssé válik, akkor sem térnek vissza a hűszas évekbeli állapotok, a tanácsadók, a befolyásolók többen lesznek, s részben cserélődnek is. (Sakmyster mély beleérzéssel meggyőzően ír arról, hogy Horthy igen erős hajlamokat táplált a szélsőjobboldal irányába, s a harmincas évek végén, a második világháború alatt azért veszi magát körül mérsékelt tanácsadókkal, hogy saját magát megvédje radikális hajlamaival szemben. – 360.) A szűkkörű megbeszéléseken azonban a mások véleményének elfogadása sokszor nem mehetett könnyen. Ezért tanácsolja egy ízben Bethlen Barcza Györgynek, ne nagyon vitakozzon a kormányzóval, mert az túlságosan is kemény fejű ahhoz, hogy a politikai érveléseket megértse. (244. 89. jegyzet.)

A munka forrásbázisa kimondottan gazdag. A szerző jól ismeri a magyar historiográfia által használt kútfőket, ám emellett vizsgálódásába bevont olyan forráscsoportokat, amelyek itthon kevésbé ismertek, esetleg még nem is hasznosítottak. Különösen fontos ebből a szempontból a ma-

gyarországi amerikai katonai misszió irategyüttese. (Kár, hogy a forráscsoport — Records of the American Military Mission in Hungary — rövidítése nem került be a kötet végén található szokásos rövidítésjegyzékbe.) A manapság alaposan átszíneződő Horthy-képpel szemben ezek az iratok is meggyőzően bizonyítják, hogy Horthy bizony nem könnyen vállalta a Clerkkel 1919. november 7-én kötött megállapodást, s amikor szaporodtak az új rendszer elleni mozgolódásról szóló hírek, Gömbös Gyula és Kozma Miklós pedig módszeresen szította benne a bolsevizmus újjászületésétől tartó félelmét, akkor Harry Banholtzhoz, a Szövetséges Katonai Misszió amerikai tagjához írott hosszú jelentésében — és egyéb megnyilvánulásaival is — Horthy az antanthatalmak által jóváhagyott katonai diktatúra bevezetése mellett tette le a voksát. (53.)

Horthy államfősége — az említett alaptendencia érvényesülését sajátos módon segítve — tulajdonképpen úgy bontakozott ki, hogy a győztesek budapesti képviselői a katonai diktatúrát nem fogadták el, ellenben az ellentengernagyban alkalmas *választott* államfőjelöltet láttak. Sakmyster pedig jó történetírói érzéssel rámutat arra, hogy Horthy ugyan elfogadja a rá osztott szerepet, ám azt — mivel korábban számtalan alkalommal beszélt politikai ambíciói hiányáról — komoly lelki tusa árán tette, mindennek külső jeleként a reá egyébként is jellemző dekoncentráció még inkább eluralkodott, beszédei még inkoherensebbekké váltak. Hozzátehetjük: már ekkor megfigyelhető ezen személyiségvonásai még inkább elhatalmasodnak majd rajta 1944-ben, amikor olyan helyzettel találja magát szemben, amelyet — egyéb, fentebb vázolt személyiségvonásai miatt *is* — semmiképpen sem tud az ország javára sikerrel megoldani.

A munka nem csupán a kormányzó élettörténete, hanem az egész korabeli magyar politika alapkérdéseinek újrarendelése szempontjából is igen értékesnek mondható. „1943 végén Bethlen volt Horthy tanácsadói közül az első — olvashatjuk egy helyütt —, aki azt javasolta: fel kellene venni a kapcsolatot az oroszokkal, de sem Kállay sem Horthy nem volt még felkészülve arra, hogy elgondolja az elgondolhatatlant.” (294.) Ez — vélemünk szerint — azt mutatja, hogy igenis lehetett volna valamit tenni ebben a valóban nagyon súlyos helyzetben. Hiszen még hány ilyen nehéz helyzete volt a magyar históriának. A dilemma egyébként — nem szabad a németeket gyengíteni, mert azzal magunk gyorsítjuk meg az ország szovjetizálását — reális volt, de éppen mivel reális volt, kellett volna valamit tenni ellene. Ehelyett akkor és azóta is sokszor csak arról folyik az elmélkedés, hogy az angolok milyen igazságtalanok voltak velünk szemben.

A szerző otthonosan mozog a 20. századi magyar históriában, illetve a korszak nemzetközi kapcsolataiban. Hibák csak elvétve fordulnak elő. A két háború közötti Magyarország politikai berendezkedésében valóban több anakronisztikus vonás volt, de alaptalan az az állítása, mely szerint „a testi büntetést, közte a nyilvános megkorbácsolást is visszaállították” (82.) A botbüntetés visszaállítására valóban sor került, de, ha már szóba kerül ez a kérdés, akkor legalább annyira lényeges annak a vizsgálata is, vajon alkalmazták-e? Márpedig jól tudjuk, hogy nem.

A könyv mesteri módon ábrázolja Horthynak a szegedi szélsőjobboldali társaság és a rendszer jellegét végül is kiformaló, hazánkat a korabeli Európába illesztő Teleki-Bethlen csapat közötti lavírozását, majd végül is az utóbbiak mellé állását. Éppen ezért csupán elírásnak tekinthető az a kijelentése, mely szerint „aki Szegeden vele volt 1919 hősies napjaiban, egész életére bebocsáttatást nyert a bizalmi körbe, és számíthatott feltétlen támogatására.” (127.) Prónay, Zadravec, Héjjas, Ulain stb. sorsának alakulásán keresztül e könyv más lapjai cáfolják e megállapítást.

A magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételének 1924-es meghiúsulásában helyesen mutatja be Horthy elvakult, reális ismereteket nélkülöző Szovjetunió-képe generálta álláspontját, azonban téved, amikor azt írja: „Magyarország végül csak 1934-ben, egész Európában utolsóként vette fel a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval.” (146.) A valóság az, hogy Csehszlovákia és Románia éppen a magyar lépés által ösztönözve néhány hónappal később létesített diplomáciai viszonyt Moszkvával, 1934 szeptemberében veszi fel Szófia a diplomáciai viszonyt, Jugoszlávia pedig csupán bukásának előestéjén, 1940-ben rendezte a Szovjetunióval kapcsolatát.

A biatorbágyi merénylet nem Moszkvából küldött két kommunista ügynök műve volt, hanem a KMP-vel semmiféle kapcsolatban nem álló Matuska Szilveszteré. Más dolog, hogy a merényletet annak idején a propaganda valóban a kommunisták számlájára írta, a politikának kapóra jött a statárium kiterjesztésére. A merényletnek nem hatvanhárom, hanem huszonkét halálos áldozata volt. Sakmyster azt mondja, hogy a két felelőt kivégezték, ezzel szemben tudjuk, hogy Matuska életfogytig tartó fegyházbüntetést kapott. (162.)

A szerző nem tudja, hogy a két háború közötti magyar külügyi szolgálatban nem lehetett nagykövet, de nemcsak ezért helytelen azt állítani, hogy Horthy fizetése nem rúgott többre mint egy fontosabb „nagyköveté” (139.), hanem azért is, mert a 100 000 pengős fizetéssel szemben a

legjobban dotált washingtoni és londoni követ sem kapott 90 000 pengónél többet. (A párizsi, római és berlini követnek 60 000 pengő járt, a szomszédos országokban állomásozó követeink pedig 36 ezer pengőt húztak.) Hasonlóképpen hazánkba a nagyhatalmak sem küldtek nagykövetet, tehát sem a brit, sem a német misszióvezető nem lehetett nagykövet (143. és 300.)

Gömbös híres programja 95 pontot és nem 100 pontot tartalmazott. (163.)

Közvetett jelekből megállapíthatóan 1935 elején a kormányzó levelet küldött a Führerhez, amely ellenben nem maradt fenn, tehát nem dönthető el, hogy e levélben, vagy másutt vetette fel Horthy a Hitlerrel való tanácskozás gondolatát. A szerző előadása — „Úgy tűnik, már 1935 elején levelet juttatott el a Führerhez, amelyben jelezte, szívesen találkozna vele” (180.) — itt azért kifogásolható, mert Hitler 1935 május 13-i válaszából biztosan megállapítható, hogy Horthy a levelet valóban elküldte, ezért határozottabban kellett volna fogalmazni, azt viszont egyáltalán nem látjuk bizonyítottnak, hogy ebben a levélben Horthy felvetette volna a Hitlerrel való találkozás gondolatát. Lehet, hogy felvetette, de nem biztos, tehát a bizonytalanabb formulát *ebben az esetben* kellett volna alkalmazni.

Gömbös halála kapcsán Sakmyster azt írja, hogy „halálával a két világháború közötti magyar történelemben új korszak kezdődött.” (183.) Vélemünk szerint az új korszak sokkal inkább 1932-ben Gömbös hatalomra jutásával kezdődött el, s halálával egyáltalán nem fejeződött be. Különböen aligha tudjuk megérteni azt a sajátos jelenséget, ami a Darányi-, Imrédy- Teleki- és Bárdossy-kormányok tevékenységét, a kezdeti mérsékelt, majd az elődöket meghaladóan jobboldali politikát jellemezte. Azt sem fogadhatjuk el, hogy Bethlenben fel sem merül a visszatérés gondolata. (183.) Nagyon jól tudjuk — erre egyébként az adott helyen Sakmyster is utal (159.) —, hogy Bethlen 1931-ben taktikai megfontolásokból mondott le, azért, hogy legyen még majd lehetősége a visszatérésre. Más dolog, hogy jó politikusként később minden váltásnál tisztában volt azzal: a visszatérés pillanata még nem érkezett el.

A szerző helytelenül írja, hogy a Margarethe-tervet 1944. márciusában dolgozták volna ki. Hiszen annak az első változata már 1943 szeptemberében elkészült. (297.)

A fordítás kitűnő, a szöveg gördülékeny, olvasmányos, kulturált. Csupán az a néhány megoldás problematikus, ahol az eredeti magyar szöveg idézése helyett az angolra fordított szavak kerültek visszafordításra. Horthy kormányzóvá választásakor Vanczák János munkások nevében tett gesztusa kapcsán bátran kellett volna a „munkások kérges keze” fordulatot és nem a „kezet nyújtott” fordulatot használni. (63.) Ugyancsak sokszor idézett gyakori kijelentése volt Horthynak, hogy nem szabad elhamarkodottan a trianoni béke ellen fordulni: „ha megmozdulunk, akkor beledöglünk” – ismételte Gömbös és Prónay előtt. Nem elérhetetlen ma sem az 1963-ban kiadott Prónay napló. Könnyen lehetett volna annak alapján Horthyt pontosan idézni, s nem az angol szöveget visszafordítani: „ha megmozdulunk – akkor megdöglünk”. (219., illetve 73.) Mivel a korabeli kormányzati struktúra nem ismerte a miniszterhelyettesi posztot, ezért a Bethlen-kormány létrejötte kapcsán nem merülhetett fel Gömbös belügyminiszter-helyettesessé történő kinevezése. Az ő belügyi államtitkársága merült fel, ami a legitimisták heves ellenállásán hajótörést szenvedett. (107.) A Beniczky Ödön kormányzót kompromittáló cikkeit 1925-ben koczétevív orgánium címe Az Újság, és nem Újság. (133.) 1933. március 18-án a kormány Horthyval az élén tartott ülést, az tehát koronatanács volt, amit helytelen „kabinetülésnek” nevezni. (166. 18. jegyzet.) Hitlerrel történt első, 1936 augusztusi találkozásjáról a kormányzó emlékiratában így ír: „azzal az érzéssel távoztam, hogy mértéktartó, okos államférfit ismertem meg.” (Bp., 1990., 190.) A Sakmyster-műben ellenben „mérsékelt és bölcs államférfinak” tűnt. Jól tudjuk, hogy a *bölcs* és az *okos* között nem csekély a különbség. Helytelen ifjabb Horthy Miklós közismerten „Kiugrási irodának” nevezett szervezetét „elpártolási irodának nevezni”. (294.)

A Magyar edíció gyengesége, hogy a Helikon Kiadó nem gondoskodott az egyébként igen gazdag jegyzetapparátus magyar olvasói igényekhez történő igazításáról. A jegyzetek nem funerális, hanem a további kutatást segítő funkciót töltenek be. Következőleg nem sokat lehet tenni olyan jegyzetekkel, amelyek német diplomáciai iratok az amerikai nemzeti archívumban őrzött mikrofilm-másolatait adják meg, miközben ezek az iratok különféle helyeken sokszor már megjelentek nyomtatásban, illetve időközben az egész anyag visszakerült a Német Külügyi Levéltárba. Evidens igényről van szó, amelynek a fordító önszorgalomból helyenként eleget is tett. A Wilhelmstrasse és Magyarország c. kötettel való megfeleltetés példája a 297. oldalon lévő 55. jegyzet. Másutt is vannak ilyen törekvései a fordítónak, például megadja Maurice Paléologue oroszországi visszaemlékezései 1982-es magyar kiadásának adatait. (169.)

Megfelelő szerkesztés esetén jelezni lehetett volna, hogy a szerző által a Hoover Intézet Levéltárában őrzött — Sakmyster által kiadatatlannak mondott — Barcza-emlékirat időközben Budapesten Bán D. András közreműködésével, az Európa Kiadó gondozásában 1994-ben napvilágot látott. (126. 15. jegyzet.)

Mindezek a hibák messze nem rontják le a munka kimagasló erényeit. Azokat az eredményeit, amelyek révén számottevő segítséget nyújthat abban, hogy a kormányzót ne különféle előítéletek, régi (és még régebbi) megrögzült képzetek, hanem a tényleges történeti valóság alapján lássa a kérdés iránt jó ideje újfent nagy érdeklődést tanúsító hazai olvasóközönség.

Pritz Pál

DOCUMENTS OF THE MEETINGS OF THE ALLIED CONTROL COMMISSION FOR HUNGARY

Documents collected, selected, and edited and the footnotes written
by Bendegúz Gergő Cseh

Budapest: MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 2000. 541 o.

A MAGYARORSZÁGI SZÖVETSÉGES ELLENŐRZŐ BIZOTTSÁG JEGYZŐKÖNYVEI

E forrásközlés, melynek anyagát a szerző egy amerikai kutatási program keretén belül gyűjtötte össze, kiadását pedig egy hazai projekt segítségével valósította meg, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság üléseinek amerikai, illetve kisebb részben brit forrásokból származó jegyzőkönyveit tartalmazza. A kötet egy kivételével minden, azaz ötven ülés jegyzőkönyvét tartalmazza, nagyobb részt szó szerinti lejegyzés, kisebb számban pedig kivonatos formában. A hiányzó jegyzőkönyv minden bizonnyal a SZEB Nagy Ferenc lemondását követő vitáját tartalmazza. Természetesen ennek ellenére is hű képet kaphatunk a háborút követő évek történetében oly fontos szerepet játszó szervben lezajlott vitákról. Ezekből sok fontos adalékot tudhatunk meg Magyarország belpolitikai és gazdasági átalakulásáról, hazánk és a szövetséges hatalmak viszonyáról, sőt, bizonyos értelemben még a nagyhatalmak egymás közötti kapcsolatának alakulásáról is.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság célja az volt, hogy biztosítsa a fegyverszüneti egyezmény végrehajtását. Vorosilov marsallnak, a szerv elnökének közlése arra enged következtetni, hogy ennél jóval többről is szó volt: a magyar kormány „közvetlenül a SZEB-nek van alávetve [...] a SZEB irányítja a magyar kormányt,” vagyis Magyarország nem számított szuverén hatalomnak, szuverenitását a SZEB-en keresztül a Szovjetunió gyakorolta, holott erről a fegyverszüneti egyezmény konkrétan nem rendelkezett. A bizottságon belül a vezető szerepet hivatalosan is a szovjet szekció, pontosabban a szovjet elnök gyakorolta. Ugyanakkor a SZEB felettes hatósága a Szovjetunió kormánya, illetve a szovjet megszálló csapatok badeni székhelyű Főparancsnoksága volt. Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Vorosilov, illetve helyettese, Szvirdov tábornok a magyarországi szovjet katonai egységeket illetően megszálló csapatokról beszél. A SZEB-en belül érvényesülő szovjet ellenőrzést alapvetően az alapszabály három rendelkezése biztosította. Először, az ellenőrző bizottság elnöke (illetve helyettese) az angolszász hatalmakkal történő konzultációt követően utasítást adhatott a magyar kormány számára. A közölt iratanyagból egyértelműen kiderül, hogy ennek a kötelességének gyakran sem Vorosilov sem pedig tulajdonképpen utódja Szvirdov nem tett eleget. Hozzá kell tenni, hogy azoknak az eseteknek a döntő többségéről, amelyekben Vorosilov majd Szvirdov beavatkozott a magyar belpolitikába, a SZEB angolszász tagjai nem ejtettek szót, ezért ebből az iratanyagból a magyar belpolitikára gyakorolt szovjet befolyásról teljes képet nem alkothatunk. Másodszer, az ellenőrző bizottság angolszász képviselői csak az elnökön keresztül érintkezhetek a magyar kormánnyal, illetve fordítva. Kiderül az iratanyagból, hogy a magyar kormány képviselőit alkalmanként a SZEB szovjet vezetése akadályozta az angolszász képviselőkkel való szabad kommunikációban, így például az utóbbiak által kért gazdasági adatok átadásában. Végül, a brit, illetve az amerikai képviselők tagjai csak szovjet engedéllyel utazhattak bel- illetve külföldre, ami az orosz hatóságok akadémikuskodása miatt gyakran akadályokba ütközött. Egyes esetekben az angolszász misszió nem láthatta el alapvető küldetését, vagyis a fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának ellenőrzését. A magyar hadsereg létszámának csökkentését a vele való konzultáció nélkül döntötte el a szovjet szekció; Weems amerikai tábornok kénytelen volt szóvá tenni, hogy a szovjet megszálló hatóságok nem teszik lehetővé, hogy stábjba meglátogathasson magyar egységeket, holott

ez a fegyverszüneti egyezmény értelmében a SZEB tagjainak kötelessége lett volna. Szviridov tábornok azzal hátrította el a felvetést, hogy erre a SZEB statútuma nem ad lehetőséget.

Ugyanakkor a magyar belpolitikai fejleményekre a britek, illetve az amerikaiak képviselői szigorúan csak olyan esetekben reflektáltak, amikor azok jogilag érintették a SZEB hatáskörét. Ezek közé tartozott az 1945-ös nemzetgyűlési választások kérdése. Ekkor Key tábornok felvetette, igaz-e, hogy a szovjet hatóságok a választások mielőbbi megtartására utasították a magyar kormányt. Vorosilov annyira felháborodott a felvetésen, hogy a kérdés lefordítását sem engedélyezte. Tagadta, hogy a választásról bármilyen információja lenne, ami nem felelt meg a tényeknek. Legközelebb csak jóval később, 1946 nyarán került sor belpolitikai kérdés megvitatására. Ezúttal Szviridov tábornoknak az a levele került terítékre, amelyben a fegyverszünet XV. cikkelye értelmében utasította a magyar kormányt a „fasiszta szervezetek feloszlatására”. A nyugati tiltakozás alapjául két dolog szolgált. Egyrészt, a levele elküldése előtt a tábornok nem konzultált a brit illetve az amerikai képviselőkkel, holott erre kötelezte volna a SZEB alapokmánya. Másrészt Szviridov korábban, a bizottság április 23.-i ülésén úgy nyilatkozott, hogy a XV. cikkely által „említett összes szervezet felszámolásra került,” másszóval ezt a rendelkezést Magyarország már teljesítette. A Vorosilov távollétében elnöklő Szviridov két állítással védekezett. Egyrészt azt állította, hogy korábbi nyilatkozata arra vonatkozott, hogy a magyar kormány *szándékában áll* a kérdéses cikkely teljesítése, a „fasiszta szervezetek felszámolása folyamatban van”. Legalábbis az itt közölt angol nyelvű szöveg szerint Szviridov valójában kész tényként említette a XV. cikkely végrehajtását. Érdekes, többször alkalmazott érveléssel hátrította el a nyugati tiltakozás alapjául szolgáló másik állítást, miszerint nem tett eleget a konzultáció kötelezettségének. Azzal, hogy a „fasiszta szervezetek” likvidálására vonatkozó utasítást tartalmazó levél a szovjet Főparancsnokságtól ered, ő csak továbbította a levelet magyar kormányának. Ezért az eset nem tartozik a SZEB kompetenciájába, tehát konzultációra nem volt szükség. Az angolszász képviselők kénytelenek voltak beérni az alapszabály önkényes értelmezését tanúsító magyarázattal.

A Magyar Közösséggel kapcsolatos összeesküvés kapcsán csak azt a kérdést tették fel Szviridovnak, hogy van-e információja az eljárásról, illetve tájékoztatást kértek „ennek a Mr. Kovács Bélának” az ügyéről. Szviridov a tényeket elferdítve azt állította, hogy ő is csak a sajtóból szerzi értesüléseit, akárcsak angolszász kollégái. Nagy Ferenc lemondása után minden valószínűség szerint volt egy megbeszélés, melynek a jegyzőkönyve nem szerepel az iratok között. Jelentőségénél fogva azonban az egy későbbi ülésen újból szóba került. Ez alkalommal sokkal erőteljesebb volt a szovjetekre nehezedő angolszász nyomás, de újból kiderült, hogy a megfelelő hatalmi mechanizmus hiányában a hatékony beavatkozásra, az események megváltoztatására nincsen mód. Edgumbe brit képviselő számon kérte szovjet kollégájától azt a levelet, amelyet Szviridov a magyar kormányának átadott, azaz Kovács Béla vallomásának (meghamisított) jegyzőkönyvét, melynek nyomán a magyar miniszterelnök lemondott. Hivatkozott arra, hogy Nagy Ferenc mellett lemondott Gyöngyösi János külügyminiszter is, a parlamentnek pedig Varga Béla helyett új elnöke van. Mindez pedig olyan mértékű változás a magyar kormányban, hogy az már a SZEB hatáskörébe tartozik, melynek feladata bebiztosítani, hogy a magyar kormány teljesítse a fegyverszünetet. Emlékeztetett rá, a SZEB szabálya szerint az angolszász tagoknak joguk van minden olyan jelentés, információ és más irat kézhez vételéhez, amely érdeklődésükre tarthat számot, az elnökök pedig nincs joga meghatározni, hogy milyen ügyek tarthatnak számot a nyugati missziók érdeklődésére. Amerikai részről Nagy Ferenc lemondásának körülményeit Weems tábornok a magyar belügyekbe való „durva beavatkozásként” jellemezte. Szviridov ismét azzal hátrította el SZEB működésének megszegésére vonatkozó vádat, hogy a szovjet Főparancsnokság utasítását közvetítette, azaz csak „közbenjáróként” járt el az ügyben. Emiatt szerinte a bizottság illetékessége nem állt fenn. Tagadta továbbá — ismét a valóság meghamisításával, — hogy a szovjet hatóságok befolyása eredményeként mondott le Nagy Ferenc. Edgumbe brit képviselő nem tehetett mást, mint azzal lezárni a vitát, hogy „kénytelenek vagyunk megegyezni abban, hogy álláspontjaink nem találkoznak.”

A belpolitika alakulásánál jobban érintették a SZEB angolszász képviselőinek kompetenciáját azok a kérdések, amelyek a fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának konkrét pontjaira, illetve a szervezet működésére vonatkoztak. Az ide vonatkozó viták értékes új adatokkal szolgálnak a Szovjetunió magyarországi politikáját, illetve Magyarország nemzetközi helyzetét illetően. Ezek közé tartozott a volt német tulajdonoknak a Szovjetunió számára való átadása. Egyrészt azért, mert gyakran olyan vállalatokat is megkapott a Szovjetunió, melyekben amerikai vagy brit tulajdonhányad is volt, mint például a Ford, a Tungsram vagy a Singer Varrógép. Kényesen érintette a nyugati hatalmakat, hogy a SZEB szovjet vezetése zárt területnek tekintette Magyarországot és nagy ne-

hézségekbe ütközött újságíróik, üzletembereik, karitatív szerveik képviselőinek beutazása. Vorosilov kijelentette, hogy a fegyverszüneti egyezmény nem szól az újságírók beutazásáról, és ezért nem tartozik a SZEB hatáskörébe. Ugyanakkor a beutazási engedélyeket a SZEB szovjet részlege adta ki — gyakran nagy késéssel — avagy utasította el. Key tábornok felvetésére, hogy a „kormány nézete szerint a háború befejeztével és a szövetségesek közötti példás együttműködésre való tekintettel a [brit] üzletembereket be lehetne engedni,” Vorosilov elmondta: „ez nem jelenti azt, hogy az jön ide, aki akar. Ez a mi megszállási zónánk és mindenkiről információt kérünk, aki csak ide akar jönni. Tudnom kell, nem maradnak-e örökre.”

Komoly feszültséget okozott, hogy az angolszász hatalmak nem köthettek légügyi szerződést a magyar kormánnyal, mivel a magyar repülésügy fölött a szovjet katonai szervek rendelkeztek. Szviridov közölte, hogy a magyar repülőterek a szovjet főparancsnokság ellenőrzése alatt állnak. Emiatt a magyar kormány nem tárgyalhat légügyi szerződésről az amerikai, illetve a brit kormánnyal. Ehhez a magyar kormánynak a SZEB-től kellett engedélyt kérnie, a SZEB-nek pedig a szovjet Főparancsnoksághoz kellett folyamodnia jóváhagyásért, amely a repülőterek mellett az összes magyarországi kommunikációs vonal fölött rendelkezett. Tehát Magyarország minden repüléssel kapcsolatos tevékenységéhez a megszálló hatóságok engedélyére volt szükség. Ilyenirányú egyezmény megkötésére az USA-val vagy Angliával már nem is került sor.

Nemcsak a SZEB nyugati, illetve szovjet képviselői között támadtak nézeteltérések, hanem gyakran az angolszászok, illetve a magyar kormány között is. Előfordult, hogy úgy érezték, a magyar kormány igyekszik éket verni közéjük, illetve a szovjetek közé például akkor, amikor a magyar kormány a Vörös Hadsereg ellátása okozta nehézségekre panaszkodott. Egy más alkalommal Key tábornok azon háborodott fel, hogy a magyar kormány nem dolgozott ki tervet a hiperinfláció megfékezésére. A legélesebb nézeteltérésre a SZEB fenntartási költségei miatt beadott magyar panasz adott okot, amelyek a fegyverszüneti megállapodás értelmében a magyar kormányt terhelték. Key még a kezdetben felhívta a figyelmet, hogy a magyar kormány túl nagy összeget tulajdonít a szövetséges misszióknak. Emiatt, Key szerint a „jövőben túl nagy összegeket írnak majd a SZEB számlájára, és ki fogják mutatni, hogy ez mekkora teher Magyarország számára, ami nincs így.” Ezzel a szovjet elnök is egyetértett. Amikor aztán magyar részről valóban sor került a SZEB költségeinek egyoldalú megkurtitására, melynek keretein belül sor került az ital megvonására, valamint a brit, illetve az amerikai tisztok számára fenntartott Park Club bezárására, ez elemi erejű tiltakozást váltott ki. Különösen azt kifogásolták, hogy az intézkedéseket egyoldalúan hozzák és egy alacsony beosztású tisztviselő (a Jóváételi Hivatal elnöke) jelentette be „pimasz hangvételű” levélben. Az akció mögött, és ez az iratokból kiderülő érdekesség, orosz szándékot véltek felfedezni. Ugyanis a levelet a magyar féltől szokatlanul tökéletes orosznyelven írták, továbbá nem hitték el, hogy „a kommunista párt befolyása alatt álló magyar kormány szovjet utasítás nélkül” mert volna ilyen levelet írni. Emellett a verzió mellett szólt még az is, hogy ezzel egyidőben Bulgáriában ugyanilyen tartalmú levelet kaptak az ottani ellenőrző szerv angolszász tagjai. Megbeszélésre került sor az ügy tisztázása érdekében Nagy Ferenc miniszterelnöknek és Vas Zoltánnak, a Gazdasági Főtanács vezetőjének, valamint a SZEB vezérkarának a részvételével. Ezen a miniszterelnök nyíltan szembekerült Vással. Az előbbi ugyanis a missziók korábbi színvonalon történő ellátását helyezte kilátásba, míg az utóbbi kijelentette, hogy erre nincs lehetőség. Vast elragadta az indulat, amikor egyes vendéglátóipari egységek vezetőinek - akik szerinte hasznot húztak a SZEB ellátásából - bebörtönzésével, illetve „nyakuknál fogva történő felakasztásával” fenyegetőzött a szövetséges tábornokok jelenlétében.

Megtudhatjuk még a kötetből, hogy az angolokat aggasztotta a Magyarországról való illegális zsidó kivándorlás, amely a brit kormány számára „kellemetlen” módon Palesztinába irányult. Ennek megakadályozására kérte Edgecumbe tábornok a magyar és a szovjet határőrizeti szervek közreműködését. A fentiekén kívül sokat foglalkozott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a magyarországi németek kitelepítésével, melyre a magyar kormány kérésére a szövetségesek potsdami határozata alapján került sor.

E kötet a háború utáni nemzetközi hatalmi átrendeződés mikrotörténetét tartalmazza. A három szövetséges hatalom Magyarországot legyőzött és megszállt országgént kezelte. Közös érdek volt, hogy teljesítse a fegyverszüneti egyezmény előírásait, a győztes hatalmakkal szemben vállalt kötelezettségeit. A SZEB képviselői igyekeztek nem tudomást venni a nagyhatalmi koalíció lassú bomlásáról, és próbáltak közös álláspontot kialakítani a vitás kérdésekben. Az angolszász hatalmak nem használták fel ezt a fórumot arra, hogy a jaltai megállapodás megszegésével vádolják a Szovjetuniót. Arra sem, hogy a jóvátétel és a Vörös Hadsereg ellátásának kérdésében mérsékeljék az

orosz követeléseket, és ily módon elősegítsék a magyar gazdaság talpraállítását és megakadályozzák a kommunista gazdasági program megvalósítását. Mégsem lehetett elkerülni a súlyos viták kialakulását, melyek során mégiscsak felszínre került, hogy a felek között gyökeres nézetkülönbségek vannak a koalíciós együttműködés fenntartásának feltételeiről még akkor is, ha az angolszászok alapvetően elfogadták, hogy Magyarországon döntően a szovjet akarat érvényesülhet. A SZEB szovjet vezetése nem is igen rejtette véka alá, hogy a saját érdekszférájához tartozónak tekintett országban kész teljesen figyelmen kívül hagyni az angolszászok elképzeléseit. Ha kellett, Vorosilov, illetve Szviridov céljaiknak megfelelően félretájékoztatták kollégáikat, akik azokban az esetekben is tehetetlenek voltak, amikor rájöttek, hogy a szovjetek kijátsszák őket. A SZEB hatalmi mechanizmusa nem tette lehetővé, hogy érdemben befolyásolják a fejleményeket. Így, amint a kötetből egyértelműen kiderül, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a fegyverszüneti egyezmény *szovjet* értelmezés szerinti végrehajtását szolgálta, sőt, a Szovjetunió hatalmi politikájának exponense volt.

A kötetben előforduló személyekről lábjegyzetek adnak tájékoztatást. Csak egy személy esetében — G. M. Puskin — maradt el a lábjegyzet. Egy alkalommal — a megszállt csapatok főparancsnokának azonosítása — nem az első előfordulási helyen szerepel a magyarázó jegyzet. Hasznos lett volna a gyakran szóbakerülő potsdami nyilatkozat német javakra vonatkozó részének magyarázata, mert megkönnyítette volna azoknak a hosszas vitáknak az értelmezését, amelyek ennek a rendelkezésnek a végrehajtása körül forogtak.

A forrásközlés egyedülálló, hiszen ezen ismertetés szerzőjének tudomása szerint még egyetlen szovjet megszállás alatt állt ország ellenőrző bizottságának a jegyzőkönyvei sem láttak napvilágot. Hasznos forrásul szolgálhat a korszak magyar és nemzetközi vonatkozásait kutató hazai és külföldi szakembereknek egyaránt. Ebből a szempontból is helyes döntés volt az anyagot az eredeti angol nyelven nyilvánosságra hozni. Megfontolandónak tartanám viszont a forrásgyűjteményből kiválogatott legérdekesebb szemelvények magyarul történő közlését.

Borhi László

ZALA MEGYE ARCHONTOLÓGIÁJA

1138–2000

Zalai Gyűjtemény 50.

Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 2000. 524 o.

Megtört a jég. Megjelent az ország első megyei archontológiája. Az érdem — a most már Sopronban működő Turbuly Évával egyetemben — a Zala Megyei Levéltár munkaközösségé, amely korszakokra osztva dolgozta fel a teendőket (*Bilkei Irén: 1138–1596, Turbuly Éva: 1597–1750, Kapiller Imre: 1750–1810, Molnár András: 1810–1849, Halász Imre: 1849–1861, Foki Ibolya: 1861–1909, Káli Csaba: 1910–2000*).

A kötetet szerkesztő Molnár András rövid előszóban foglalta össze a szerkesztés alapelveit. Maga a kutatás még az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával indult 1988–1991 között, végül a Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakmai Kollégiuma, a Zala Megyei Közgyűlés és a Zala Megye Történelmi Emlékbizottsága finanszírozásában látott napvilágot. A munkálatok kezdete megélt a rendszerváltást, amely alapvető archontológiai eseménnyé is vált. De megélt a honfoglalás millicentenáriumát és az államalapítás millenniumát is, melyek viszont szemléleti alapot biztosíthattak a megye története több mint kilencedfélszáz esztendejének. Legalábbis Zala megye közigazgatása, önkormányzata, közigazgatási területének változásai, hivatalviselői, megyei és járási szintű hivatalszerkezete történetiájának, mindenkorai változásainak.

Az archontológiának megvan a maga módszertana, noha van olyan nézet is, amely szerint ilyesmivel nem rendelkezik. Nálunk a megyei és járási szintű archontológiai feldolgozások mindez ideig hiányoztak. Ennélfogva alkalmazni kellett e segédtudományi ág — mások szerint a történet-tudományi segédletkészítés — eddig kialakult, általánosan elfogadott eljárásait. Ugyanakkor maguk a szerzők és közreadók is „szabályalkotók”, de legalábbis mintaadók lettek. A kötet három részre oszlik. A „Zala megye közigazgatása a kezdetektől napjainkig” (9–235.) c. fejezet a legnagyobb. A lényegében közigazgatási, önkormányzati és hivataltörténeti fejezetet a „Zala megye tisztségviselőinek címtára 1138–2000” (237–369.) c. rész (a továbbiakban: *címtár*) alkotja, amelyet egy visszakereső, de az egyes nevek archontológiai adatokat tartalmazó névtár: „Zala megye tisztségviselőinek névtára 1138–2000” (271–501.) egészít ki. Ha valahol, akkor Zala esetében aztán valóban indokolt

a megyetérképek beiktatása (503–512.), hiszen egyike volt a területében, járási beosztásában leg-többet változó megyéinknek. A térképekre már nem térünk vissza. Ide kívánczok azonban egy bővített megjegyzés. Mindig az a tapasztalat, hogy csak az átrajzolt térképek használhatók. Az 505., 508–510. oldalon közölt 19–20. századi térképszelvények azonban ebben a kicsinyített formában egyszerűen nem elemezhetők. Még az 511–512. oldalra szerkesztett, két, valamivel áttekinthetőbb térképanyagot is megérte volna átrajzoltatni.

Ebben az esetben a tartalomjegyzék (513–522.) sem elhanyagolható. Annyira nem, hogy ezzel is kezdjük. Csak dicsérni lehet azt a szándékot, hogy ebben nemcsak a fő-, hanem az alcímek is helyet kaptak. S ha jól meggondoljuk, ez akár a *szerkesztés* egész koncepcióját világossá teszi. Azt nevezetesen, hogy Zala vonatkozó történetét az ország egészébe illesztették. Ezen belül adták meg a megye helyi értékét. Tehát az általános felől a különösen át érkezik el a felhasználó is az egyes kategóriáihoz. Ez a tagolás az első fejezetre maradéktalanul érvényesül, a második fejezetben korszakösszevonással és tisztán archontológiai tagolásban. A névtárban magától érthetően nem, hiszen ott az index gyakorlatát kell követni. Ez a lefelé építkezés eldöntötte a *korszakolást* is, amely a kezdő időpont kijelölésén túl lényegében a *magyarországi történeti-közigazgatási korszakokat* vette figyelembe. Azért mondjuk, hogy *lényegében*, mert néhány esetben — példának okáért az 1750-es és az 1910-es záró és kezdő időpont esetében is — a korszakhatárok mesterségesek. Ennek nincs különösebb jelentősége. Mégis utal arra, hogy a megyetörténet belső korszakhatárainak rögzítése még várat magára. Nem mintha nem tárta volna fel a kutatás. Inkább arról van szó, hogy nem alkalmazták ezeket belső korszakhatárokként pl. II. József alatt az 1785–1790 közti időszakban. De korszakváltó lett a címtárban az 1870. évi törvényhatósági törvény nyomán megtartott első törvényhatósági bizottsági ülés éve (1872) és az 1950. évi I. a helyi tanácsokról szóló törvény nyomán az általános választások előtt létrejött ideiglenes tanácsok létrejöttének esztendeje (1950). Az előbbi periódus a magyar polgári korszak önkormányzati és közigazgatási folytonosságát reprezentáló csaknem nyolcvan esztendőre vonatkozik.

Minderről el kell mondani, hogy az a szerkesztői szándék messzemenően méltányolható, hogy az archontológiai címtárban a nagy, átfogó korszakokat (feudális kort: 1138–1849, a neoabszolútizmus korát: 1849–1861, a provizórium és a kiegyezés korszakát: 1861–1872, a polgári kort: 1872–1950, a tanácsai korszakot: 1950–1990, valamint a visszaállított önkormányzati korszakot: 1990–2000) feleslegesen nem tördelték alkorszakokra. Nem arról van szó, hogy nem lehetett volna. Inkább arról, hogy nem lett volna ésszerű. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy az utolsó, tíz éves rendszerváltó(k) korszakra ma sincs elfogadott szakkifejezés. Ezt a szerkesztő (szerző) úgy ismerte el, hogy „*hallgatólagos*” címet adott neki a „*Zala megye önkormányzati igazgatása 1990 után*” fejezet élén. Amelyben persze az is benne van, hogy ebben a korszakfejezetben a kutatás kiterjedt a tisztségviselőkre, de a képviselőkre nem. Amiként az archontológiának szűken véve nem tárgya az önkormányzati testületek összetételének kutatása. Önmagában az is vitatható tény, hogy a legújabb korban részben egyfajta „*tisztségviselői önzés*” uralja az archontológia kutatásának tárgyát. Azaz kutatja az önkormányzati hivatalviselőket, de a legújabb korban nem kíváncsi magára a hivatalokat létrehozó önkormányzatok tagságára, tisztségviselőire, grémiumaira. Külön kérdés az, hogy a polgári korszak etatizmusa következtében jelentősen lecsökkent a megye által választott tisztségviselőik száma. Ez azonban ismét egy másik kérdés.

Az archontológiákat inkább kevesebb, mint több hivatal- és igazgatástörténeti bevezetővel szokás ellátni. Az, hogy Zala mégis úgy döntött, hogy jelentős igazgatástörténeti fejezetekkel látja el a kötetet, a maga nemében példa értékű. Ennek nincs kötelező, szakmai jellege, de az igazgatás középső szintjén rendkívül hasznos és tanulságos. Nem ismerünk ugyanis olyan munkát, amelyben egy megye hivatal- és igazgatástörténete a teljes időszakra megszületett volna. Nem arról van szó, hogy a zalai kötetben ez teljes értékű. Maguk a szerzők is jelzik, hogy milyen kutatások előtt állnak még. Ez részben kiderül azokból a fejezetekből, amelyek „*A címtár forrásai és közlési módja*” címet viselik, amelyek viszont már elmaradhatatlan részei a címtáraknak. Azokkal értünk egyet, akik erre a részre különös hangsúlyt helyeztek. Ennek azért van külön jelentősége, mert ezekből a fejezetekből lehet szert tenni a Zala megyei archontológia irodalmának, forrásainak és adatközlésének mibenlétéről. Arról, hogy eddig mit és hol hoztak nyilvánosságra. Arról, hogy milyen források álltak rendelkezésre. Továbbá itt lehet tájékozódni a forráshányokról, az adatközlés szintjéről és egységes voltáról. Itt érdemes néhány megjegyzés erejéig elidőzni.

A *címtár* feudális kori anyaga (1138–1849) közli az országgyűlési követek (1527–1848), az ispánok (1138–1526), a főispánok (1535–1848), a főispáni helyettesek (1670–1848), az alispánok (1244–1735), a vicegerensek (1597–1715), az első alispánok (1735–1848), a másodalispánok (1747–

1848), jegyzők (1312–1737), főjegyzők (1747–1849), első aljegyzők (1747–1849), továbbá másodaljegyzők (1773–1749) adatait. És persze az adótitiszviselőket —járásonként is—, a szolgabírákat (1312–1710), továbbá járásonkénti a fő- és alszolgabírákat, az ügyészeket (1717–1738), a főügyészeket (1747–1844) ill. az első és másodalügyészeket (1747–1849), és ami nagyon fontos, az esküdteteket is, ahol lehet, járásokra bontva. Itt a keretszámok nem mindig jelentenek folyamatosságot, a fő- és alszolgabírák esetében pedig annyira szóródnak, hogy nem látszott célszerűnek közölni. Amiként más tisztak és hivatalok (pl. a számvevőtől a másodmérnökig) esetében sem utalunk itt a közlésre. Hogy aztán a tisztségviselők közlési sorrendjét hol a hierarchikus elv, hol a kronológiai elv határozta meg, az óhatatlan. Egyben eklektikussá is vált a közlési mód. Mert az országgyűlési követek élre kerülésével, a főispánoknak és helyetteseiknek az alispánok elé sorolásával végül is a szerkesztés a hierarchikus elv mellett tört lándzsát, jóllehet ebben benne van a történetiség sérelme is, hiszen nem a hivatalok létrejöttének sorrendjét választották.

Az első, történeti korszakot (1138–1541) feldolgozó *Bilkei Irén* nem volt könnyű helyzetben. Annak ellenére sem, hogy az utóbbi időben mind a középkori oklevélkiadások, mind pedig az archontológiák nagy segítséget jelentettek. A medievisztika legfrissebb kutatásairól most nem is beszélve. Ismeretes az a vélemény, miszerint a patrimonális királyság alsóbb szintjén a vár- és ispáni szervezet előbb jött létre, mint a megyeszervezet. Azaz a *várispánság* megelőzte az adóztatási, igazgatási és igazságszolgáltatási funkciókat ellátó *megyéspánságok* létrejöttét. Minthogy a megyének nem volt tisztikara, annak élén az ispán, központja pedig az ispáni vár volt. Az ispán korai joghatósága és katonai funkciója megszűnését a 13. században aztán a *nemesi megye* vette át. Zala (Kolon) ráadásul határmegeye volt, ahol a megyéspánság alól kivett határispánsággal, várispánsággal, hovatovább értelepekkel kell számolni. Ezek idővel részben megszűntek, részben Zala megyéjébe integrálódtak. A szerző lényegében erre a folyamatra építi a nemesi megye, azon belül pedig a járások ill. az archontológia számára is oly fontos megyei tisztség hierarchia létrejöttét, az új funkciók megszületését, illetve annak 14–16. századi struktúráját. A címtár összeállításában láthatóan többet vállalt, mint azt a tanulmány időkerete megengedte volna. Erre éppen a Turbuly Évával közösen kiadott közgyűlési regulmányok adtak módot. Hogy ebben a szakaszban milyen nehézségekkel (személyek azonosítása, névgyűjtés, forráshiány, hivatalviselés meghatározása, familiárisok kérdése, korábbi adatok kritikája stb.) kellett még szembenézni, azt külön elemzés tartalmazza.

Turbuly Éva az 1541–1750 közti korszakot kapta feladatul. A korszak igazgatás-történetével foglalkozó tanulmány egyik fő erénye a birtoktörténeti alapvetés. Ennek egyrészt azért van itt jelentősége, mert egyes uradalmak (Csáktornya, Bellatinci, Alsólendva, Szécsisziget uradalma) például adószedésben sokáig függetleníteni tudták magukat a megyétől. Másfelől így jobban érthető a zalai fő- és köznemesség reprezentációja és mobilizációja a vármegyei hierarchiában. Ha valahol, akkor itt igen hasznos lett volna egy a korszakra vonatkozó térképmelléklet. Hiszen így sokkal jobban meg lehet ítélni, mekkora részt szakított ki Zala vármegyéből a török hódoltság. És, hogy a török után, Somogy ismételt felállításával hogyan véglegesültek Zala megye és járásainak határai. Hiszen a következő tanulmány is arra hivatkozik, hogy erre az időre (értsd a 18. század közepére) alakult ki a rendi korszakra létrejött megyei igazgatás és jogszolgáltatás struktúrája. A szerző egyértelműen utal azokra a nehézségekre, amelyekkel számolnia kellett. Így a járások elnevezésében arra a bizonytalanságra, amely még uralta a korszak első felét. A szolgabírák és járaisaik azonosításának problémáira. A Muraköz külön státuszára, a részben bíráskodási feladatot is ellátó járási adminisztráció létre, az adóalap összeírását képező járási és uradalmi egységekre, Egerszeg megyeszékhely-státusza rögzülésére. Minthogy elegendő teret szentel a tanulmány a megyei funkciók, a közigazgatási szervezet, a tisztségviselés, továbbá az egyes tisztségek elemzésének, ezért igen jól értelmezhető a korszak címtári adatsora is. Igaz, az a tény, hogy a közgyűlési jegyzőkönyvek 1716 előtt részben vagy teljességgel hiányoznak, lényegében kiegészítő ill. szekunder források bevonását tette szükségessé. A 26. oldalon: a szombathelyi püspökség felállításának dátuma helyesen 1777.

Kapiller Imre az 1750–1790 közti időszak közigazgatás-történetét foglalja össze. A feladat nem egyszerű, hiszen egyfelől egy hagyományosan magyar vármegye működésének mintegy negyed századát, majd a II. József reformjainak jegyében korlátozott, majd felfüggesztett megyerendszer ill. a helyébe állított kerületi rendszer korszakát kellett bemutatni. Nos, itt igazán érezzük az adósságokat. Annak indokoltságát például, hogy az önkormányzatban — ennél fogva a bíróság működésében is — továbbá a közigazgatásban, a tisztikarban bekövetkezett változásokat éles cezúrával jelöljük. Arra már fent is utaltunk, hogy milyen nehézséget látunk a József-kori fél évtizedes kormányzati, továbbá önkormányzati és közigazgatási korszak „jelöletlenségében”. És az kihat a cím- és névtári adatokra is. Az archontológia nagyon szigorúan kezeli a hivatali, szervezeti, tartalmi

változásokat. A II. József-kori reformokban nem a rövid idejűség, hanem az archontológiai szempontból megváltozott érték az irányadó. A címtári adatok között felsorolt — ennél fogva a megyerendszer archontológiai listájába beolvasztott — főispánról csak a jegyzetben derül ki, hogy valójában zágrábi kerületi főispán (247.), a névtárban pedig kerületi főispánként szerepel (379.). A tanulmányban példának okáért külön kis fejezet szól arról, hogy a zalai járásokat miként osztották tovább a József-korban kerületekre. A címtárban még csak kísérlet sem történt arra, hogy az alszolgabírák közt felosztott kerületek élén álló szolgabírákat megjelenítsük. Ott 1786–1790 között *címtári hiátust* érzékel az olvasó. Azaz nem egyszerű korszak ez. Éppen azért minden további megyei archontológia számára eldöntendő, hogy miként jelenítse meg a II. József korában járási és kerületi szinten megfogható megyét. A zágrábi kerületbe olvasztott Zala megye önállósága eltűnt ugyan, de járási kerületekre tagolódva megmaradtak. Megemlítem még, hogy az 51. oldal hetedik sorában 1787. október 4-e helyett valószerű 1786. október 4-e a helyes dátum.

A reformkori Zala anyagát feldolgozó *Molnár András* voltaképpen szerencsésnek tartja, hogy a korszak (1790–1848) forrásbázisa meglehetősen érintetlen fennmaradt. De kénytelen volt lemondani a tömegessé váló táblabírói kinevezések adatsoráról. Ugyanakkor érthető is, hiszen többségüknek ekkor már sem a közigazgatásban, sem az igazságszolgáltatásban nem volt érdemi szerepük. És persze ennek a korszaknak a listáit is megerhelte volna az alacsonyabb rangú szakszemélyzet nevének közlése. A Molnár-féle anyag igen jó példát ad arra is, hogy a kötet három részét együtt lehet értelmezni. Így a tanulmány meggyőző módon érzékelteti ugyanazon korszak címtári adatait is. Mint ahogy a cím- és névtár is visszaigazolja a történeti elemzésben foglaltakat. Mindenekelőtt a megye új központi és járási tisztségviselőinek számszerű növekedését, a hierarchia, a feladat- és hatáskörök változatlanóságát. Ezen belül azonban azt is bemutatja, hogy a királyi udvar rendeleti úton (1819, 1829, 1836, 1842) miként akarta ellenőrzése alá vonni a zalai tisztújítást. Természetesen azt is, hogy a megye konzervatív, továbbá szabadelvű politikusai hogyan reagáltak önálló, tisztújítási statútumokkal (1819, 1825, 1831, 1834, 1837), illetve határozatokkal a királyi ill. helytartótanácsi rendeletekre. Vagy éppen miként szabotálták ezt. A tét nem volt kicsi. Ezt jól mutatja a reformkori zalai tisztikar rebellis alispánjainak sorsa, a főispáni helyettes vagy adminisztrátori rendszer bevezetése ill. a megyével rokonszenvező főispánok félreállítására. A hierarchia változatlanóságának keretén belül tehát a tisztújításban még a magyar megyék között is önállóan gondolkodó, még a konzervatívok és szabadelvűek megosztottsága ellenére is afféle védekezve-megújító vármegye képe bontakozott ki.

A neabszolútizmus (1849–1860) „*hosszú évtizedének*” hivatalszervezete, hivatali beosztásai és munkakörei — ahogy azt *Halász Imre* megjegyezte — tulajdonképpen előzmény és folytatás nélküliek a magyarországi középfokú igazgatás- és hivataltörténetben. Nem véletlen, hogy itt forrásként az osztrák „*Gesamtstaat*” sematizmusai, a zalai megyefőnöki iratok, továbbá a MOL D szekciójában található „*Landes-Commission für Personalangelegenheiten*” jöhetnek számba. Jelleghűknél fogva azonban épp a tisztviselői mobilitás és fluktuáció hiányzik ezekben a forrásokban. A csak a felsőbb tisztviselők nevének és hivatalának publikálására hivatkozó közlési elv már itt is érvényesül, végig vitelére a legújabb korban is rákényszerültek a szerkesztők. Személy szerint is hívei vagyunk az ábrázolásnak, így a tanulmányban közölt Bach korszakbeli megyei igazgatási rendszer, valamint az 1848 előtt és az 1849 után működő hivatali rendszer (99–101.) táblázatos ábrázolásának.

Nem volt könnyű a polgári korszak közvetlen előzményének, a provizóriumnak (1861–1872), valamint magának a polgári korszaknak az adatait (1872–1950) sem összeállítani. A német ismeri a *Beamtenstaat* (hivatalnokállam) fogalmát. Ezt ugyan a magyarországi államfejlődésre nem alkalmazták, de a polgári kori, hivatalnoki rendszer etatista fejlődésének itt is megvan ez a tendenciája. Az archontológia késztői ezzel a tendenciával szembesültek, amikor a hirtelen felduzzadt hivatalnoki kar adatait dolgozták fel. Hivatalok, beosztások, funkciók, nevek szaporodtak fel, váltak az állam, a megye, a járások közti hatáskörmegosztás részévé. Ezekre a „*naprakész*” kinevezési-megszűnési adatokra is csak áttételekkel és áttételes módon lehetett szert tenni. Az egyik leghosszabb korszak összefoglalása *Foki Ibolyának* (1861–1910) jutott, aki egyébként kitűnően oldotta meg a feladatát. Foki Ibolya utal már arra a problémára, amit a polgári kor jelenségének tartunk. Arra nevezetesen, hogy a polgári állam és a megye közti hatásköri küzdelemben szinte „*elfogyot*” a választott tisztviselőség. Csak helyeselni lehet azokat az „*állami*” kivételeket (pl. főispán, főispán által kinevezettek), amelyek ennek ellenére helyet kaptak a középszintű, megyei archontológiában. Ugyanakkor a folyamatosság elvét alkalmazták azokban az „*átjárható*” esetekben, amikor a választott hivatalnok kinevezetté vált (pl. tiszti orvosok, főorvosok). Mindenképpen fel kell figyelni arra, hogy ez a zalai kutatás egyfajta mintát is közvetít a majdan elkészülő, megyei archontológiák

számára. Ötleteket ad a kutatás mikéntjére, forrásaira, arra, hogy milyen szinten érdemes kezelni az adatokat és természetesen a közlésre magára is. Minthogy az általános, a különös és az egyes kategóriák jól el vannak különítve a problémák feltárásában, nyugodt szívvel ajánlható a kötet számos megoldása megfontolásra. Módszertani és tartalmi szempontból is. Minden megállapítás hasznos lehet, mindamelllett magyarázatot adhat az adatok kutathatóságára is. Jó példa erre az 1861–1867 között tapasztalt megyei forrásbázis korlátozottsága, hiánya ill. annak kiegészítése országos szintű fondokból, sőt országos hivatalos lapból (pl. Sürgöny). Vagy például az is, hogy miként lehet megállapítani provizórium idején a kinevezés dátumát avagy az ezt helyettesítő, közeli időpontokat. Ha mód volt rá, akkor a kutató a források alapján elvégezte az adatok kritikáját is. Talán nem véletlen, hogy a címtár adataihoz itt újra megszaporodtak a hivatkozási jegyzetek (pl. magyarázó, korrigáló, megállapító, kiegészítő jegyzetek). Ugyanakkor világosan kirajzolódott egy tendencia: a polgári kor hivatalai és hivatalnokai kara stabilitásának tendenciája.

A legösszetettebb, időtartamának sem akármilyen nagyságú korszakot (1910–1950, 1950–1990, 1991, 1990–2000) vállalt *Káli Csaba*. A címtárban 2000. évre utalás csak annyiban indokolt, hogy azokat a tisztségviselőket, akik a kézirat 2000. július 31-i lezárásakor még hivatalban voltak, azt külön hivatkozási számmal látták el. Általában azonban az 1999-es, lezárt esztendő az irányadó. Káli Csaba anyagának összetettsége abban is tetten érhető, hogy több történeti és politikai korszakot, államformaváltást (polgári kor, Trianon következményei, koalíciós korszak, szovjet típusú tanácsai korszak, korszakokon belüli reformtörekvések stb.) fog át. Ha van valami közös ezekben, akkor az a megerendszer fennmaradása — de micsoda különbségekkel — illetve az állami túlsúly (törvények, rendeletek, alá- és fölérendeltségek, bürokrataság) jelenléte. A szerzőnek valójában az egész 20. századi magyar közigazgatás (és önkormányzat) elmélete és gyakorlata birtokában kellett bemutatni a megye mibenlétét, funkcióját, feladat- és hatásköreit. Valljuk be, nem kis feladatot oldott meg ezzel. Ugyanakkor csak így lehetett kézben tartani a megyei szintű hivatali és tisztviselői kar egészét. Egy olyan korban, amikor a regionalitás itt kopog az ajtón. Ha mást nem vizsgálunk meg, csak pl. a megyei hivatali szakszargon 20. századi változásait, máris karakterisztikusan magyarországi eredményekre jutunk pl. az alispán-tanácselnök-közgyűlés elnöke, a jegyző-titkárság, a polgármester-tanácselnök-polgármester fogalomtriók át- és visszaalakulásának vizsgálataival. És akkor még nem beszéltünk a járásokról, az ágazati irányításról, az önkormányzatiság konzervatív és modernizált mibenlétéről.

Nemcsak itt, más esetben is érzékelhető, hogy a címtárak adataiban a nagy korszakok folyamatosságát nem török meg belső alkorszakokkal, így pl. feudális korszak 1138–1849, a neoabszolútizmus korszaka: 1849–1861, a provizórium: 1861–1872, a polgári korszak: 1872–1950, a szocialista (tanácsai) korszak: 1950–1990, valamint a rendszerváltozást követő „újpolgári” elnevezés, (a *recenzor*) korszak: 1990–2000 közti igazgatási (kormányzati) korszakokra osztottan jelenik meg. Kétségtelen, hogy különösebb kifogás nem emelhető a követett eljárással szemben. Mégsem hagyhatunk megjegyzés nélkül néhány dolgot. Többek között azt, hogy a tanulmányoknak is van egy korszakolása és a címtárnak is. Az előbbit az egyes szerzők nevével fémjelzett korszakok jelzik, a címtárét pedig az imént felsoroltak. Mindkét esetben a hagyományos korszakolást vesszük alapul. Ennek fényében azt kell mondani, hogy a tanulmányok periodizációja ahhoz igazodott, hogy a szerzők mely korszakok specialistái. A címtáré viszont a tradicionális magyarországi periodizációt tartotta szem előtt. További észrevétel, hogy a tanulmányok kitérnek az alkorszakok elemzésére — még ha nem is következetesen periodizációs címekben —, továbbá a megyére vonatkozó kormányzati, valamint megyei egyedi és kollegiális, választott és kinevezett, területi és kormányzati intézmények stb. elemzésére, a címtárban mindez összevontan jelenik meg. Azaz a *periodizáció szempontjából* a kötet első részét eklektikusan (pl. kormányzattörténetileg, területi szempontból, igazgatástörténetileg, hivataltörténetileg, hatáskör-történetileg) tagolták, a második részét viszont „csak” a hagyományos nagy történeti (kormányzattörténeti) periódusok és a megye hivataltörténeti (megye- és járástörténeti) szempontjai szerint. Innen adódnak a kötet két első része közti „periodizációs elcsúszások”. De arra is fel kell hívni a figyelmet, ebből következik az a jelenség is, hogy a címtár „elsiklik” a II. József-kori vármegeye intézményi vákuuma fölött. De jótékonyan el akar olyan intézményeket is, amelyek egy másféle, mélyebb tagolás során kibuktak volna, így pl. az első polgári demokratikus köztársaság (1918), a Tanácsköztársaság (1919) vagy a nyilas diktatúra idején. Éppen ezért problematikus pl. a „*Főispán. Kormánybiztos főispán. Megyei Direktórium elnöke. Forradalmi Kormányzótanács biztosa*” fejezetcíme (325.) ilyen összefoglaló módon történő címtári használata ill. csak a lábjegyzetekben történő differenciálása. Ezek az archontológia igazi módszer-

beli problémái, amelyek a címtári tagolatlanság következményei. Bizonyos értelemben további kutatás után kiált a jelenség, hiányokat sejtet ill. túlhangsúlyozza a címtár „apolitikus” jellegét.

A kötet névtára csak látszólag tűnik az első két rész után egyszerűnek. Hiszen pontosságában, részleteiben, egységes hivatal-, név- és dátumkezelésében megannyi csapdát rejtget, ha nem végezzük következetesen a mutatózást. A kutatás során így is ez a fejezet lesz az első, amit felüt az ember: az embert, a tiszttségviselőt keressük korszakra, hivatalra, szolgálati éveire, funkciójára stb. lebontva. A Zala megye archontológiája, melynek címlapját gróf Althan Mihály János zalai főispánról 1790-ben készült olajfestmény reprodukciója díszíti, nemcsak azért érdemli meg a szakma figyelmét, mert az első ebben a műfajban. Szemléletében korszerű, adatfeltárásában rendkívül gazdag, informatív és megbízható, közlési módjában pedig akkor is példamutató, ha más megyék itt-ott igazítanak ezen a modellen. Bár ott tartanánk, hogy azokat egybe lehetne vetni a Zala Megyei Levéltár kivételes teljesítményével.

Bariska István

Miklós Molnár

GESCHICHTE UNGARNS
Von den Anfängen bis zur Gegenwart
Reinhold Krämer Verlag, Hamburg 1999, 583 o.
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE
A kezdetektől napjainkig

Az 1918-ban Budapesten született szerző ismert magyar újságíróként választotta 1956-ot követően az emigrációt; mindmáig Svájcban él, nyugdíjba vonulása előtt hosszú ideig a genfi és a lausanne-i egyetem történész professzora volt, tudományos tevékenységének eredményességét számos monográfia és tanulmány dokumentálja. A Magyar Tudományos Akadémia 1995-ben külső tagjai közé választotta. 80. születésnapja alkalmából Angliában, illetve Svájcban egy-egy emlékkönyvet adtak ki tiszteletére, amelyekről Niederhauser Emil a Századok 2000/2. számában elismerő recenziót írt.

A jelenlegi munka először 1996-ban Párizsban franciául jelent meg, a hamburgi német nyelvű bővített kiadás 1998-ig tárgyalja az eseményeket. Időrendi áttekintést, jegyzetapparátust és válogatott bibliográfiát is tartalmaz Függelékében.

Molnár Miklós a lehető legnagyobb körültekintéssel tett eleget a könyve témájából és tudományos ismeretterjesztő jellegéből következő feladatának. Az egyes korszakok kiemelkedő magyar kutatóinak szakmunkáira megbízhatóan támaszkodott; könyve történetírásunk legfrissebb eredményeivel ismerteti meg a külföldi olvasókat, de egyéni értelmezésben. Kiténik könnyen áttekinthető szerkesztésével és élvezetes előadásmódjával.

A komplexitás követelményeinek szem előtt tartásával elegyíti a bonyolultabb politikai és társadalmi folyamatok leírását az életmód, a közgondolkodás, a művészetek, az irodalom és a tudományok eredményeinek rövid bemutatásával, ha a szűk terjedelem miatt e törekvése érvényesítésében nem is lehetett mindig és mindenben következetes.

A történelmi fejlődés értelmezésében a szerző nem a társadalmi formációk egymásutániságában gondolkodik, hanem a legfejlettebb régiók által megvalósított, az idő előrehaladtával egyre magasabb szintre emelt modernizáció folyamatát tekinti a fejlődés mércéjének és meghatározó tényezőjének. Magyarország fejlettségi szintjét mindig az élenjáró országokkal való összehasonlításban méri és értelmezi.

Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy maga a kívülről jövő modernizáció milyen okokra vezethető vissza. A választ erre természetesen a modernizációs folyamatot előrevivő régiók gazdasági-társadalmi mozgásának elemzése adhatná meg, de a szerző ezt nem tartotta feladatának még rövid megjegyzések, utalások formájában sem. Az a kérdés is megválaszolatlan marad, hogy a modernizáció folyamatában a centrumon kívüli országok — köztük Magyarország — csupán passzív-adaptáló szerepet tölthettek-e be, vagy továbbfejlesztő, nem utolsó sorban pedig közvetítő szerepre is képesek voltak-e. A magam részéről egyetértéssel konstatalem azt a könyvből kiolvasható — bár külön megfogalmazásra nem kerülő — álláspontot, amely szerint a modernizáció fogalmába a gazdasági, társadalmi és politikai struktúra mellett a szellemi-kulturális fejlettség is beleérthető,

s hogy a modernizáció e két nagy terrénuma a kimutatható összefüggések dacára ritkán volt történelmünk során szinkronban egymással.

Molnár Miklós a nagy politikatörténeti változásokat tette meg a korszakolás alapjának. A magyar történelem szokásos őstörténetre, középkorra és újkorra, illetve azok szakaszaira tagolása helyett nyolc nagyobb periódust különböztet meg, s mindegyiket — az 1990-től kezdődő kivételével — közel azonos terjedelmű fejezetben foglalja össze. A periódusok és időhatárai a következők: „A kezdetektől 1301-ig”, 1301–1526: „Nagyság és hanyatlás. Az Anjou királyoktól a mohácsi csatáig”, 1526–1711: „Egy ország három korona uralma alatt”, 1711–1848–49: „Bécs és Magyarország. Abszolutizmus, reformok, forradalom”, 1849–1919: „Szakítás, kompromisszum és Kettősmonarchia”, 1919–1945: „Két világháború között”, 1945–1990: „Szovjeturalom alatt”, 1990: „Szabad parlamenti választások. Új kezdet”.

A politikai rendszeren belül kiemelt helyet kapott a könyvben a magyar államiság történelme. Teljesen indokoltan, hiszen Európában elfoglalt pozíciónk éppen úgy, mint eredményességünk a fejlődés, a modernizáció folyamatában a mindenkori nemzetközi erőviszonyok mellett jelentős részben államrendszerünk szilárdságától és cselekvési képességétől függött.

A Kárpát-medence felvázolt geográfiai és geopolitikai helyzete, valamint a honfoglalást megelőző népmozgások önmagukban véve is arra mutatnak, hogy erős és egységes államra volt szükség annak a népnek, amely ebben a Kelet és Nyugat, illetve Észak és Dél keresztződésében fekvő térségben meg akarta vetni a lábát. Molnár Miklós azokat a főbb lépéseket is ismerteti, amelyek előfeltételei voltak egy ilyen erős magyar állam megszületésének: a törzsi rendszer bomlása, a fejedelmi hatalom Árpád és közvetlen utódai általi kivívása, illetve biztosítása, a nemzetközi erőviszonyokhoz való kényszerű alkalmazkodás (a „kalandozások” lezárása), a kereszténység terjesztésének elősegítése (a nyugati ág előnyben részesítése mellett), a fejedelem irányítása alatt álló hadsereg szervezése és erősítése (Géza fejedelem tevékenysége) nélkül nem kerülhetett volna sor Szent István művének, a keresztény magyar királyságnak a megalapítására. Ez az állam pedig már — a szerző megfogalmazásában — „a kor fejlett országainak színvonalán állt, habár nem volt olyan differenciálódott, mint amilyenek a Karoling birodalomból létrejött államok voltak”. (45.)

Az I. István utáni Árpád-házi királyok közül Szent László és Könyves Kálmán államszervezői tevékenysége, főleg azonban a 13. században végbement változások, az elsősorban II. András uralmához köthető, az Aranybullában is kifejezésre jutó társadalmi strukturális módosulások kerülnek kiemelésre. De hasonló hangsúlyt kap az egész társadalmat, az államrendszert, sőt még a Kárpát-medence etnikai összetételét is lényegesen érintő átalakulás is, amely IV. Béla idején, a tatárjárást követő újjáépítés során valósult meg.

A kisebb-nagyobb nehézségek, megtorpanások ellenére az államalapítás után mintegy három évszázad során hazánk — miként Molnár Miklós írja — a kontinens „legnagyobb és legtekintélyesebb királyságai közé emelkedett, szuverenitását mind a világi hatalmasságokkal, mind pedig a Szentszékkal szemben fenn tudta tartani, amint az a keresztes hadjáratok esetében tanúsított távolságtartó magatartásában is megmutatkozott.” (50–52.)

Az utolsó Árpád-házi királyok idején dúló feudális anarchia, a dinasztia kihalását követően a trónért, az utódlásért folyó heves harcok ellenére sem került sor végzetes törésre Magyarország államrendszerében és társadalmában.

Sőt 1301 után a külső beavatkozásokkal is folyó belső hatalmi harcokból az ország — Anjou Károly majd Nagy Lajos vezetése alatt — nemcsak kiemelkedni volt képes, de egy újabb fellendülést is el tudott indítani. Bár Magyarország regionális nagyhatalmi szerepét továbbra is elsősorban az államrendszer ereje és stabilitása, a királyi hatalom dominanciája tette lehetővé, a szerző nem hagyja figyelmen kívül azt sem, hogy a nemzetközi feltételek egyelőre viszonylag kedvezően alakultak hazánk szempontjából. Egyrészt a bizánci birodalom hanyatlása következtében, másrészt azért, mert a német-római császárság egyre inkább súlyt veszített, s a 14. században már tulajdonképpen csak „Németországra korlátozódott, amely maga is megosztott volt”. (67.) Ám a Nyugat-Európában bekövetkezett események szerint — a pápaság körüli konfliktusok, a 15. századra is átnyúló százéves háború stb. — a délkelet-európai fejleményekről hosszú időn át elterelték a kontinens felett, Adrián és Alpokon túli országainak a figyelmét. Ez Magyarországra nézve azzal a hátrányos következménnyel járt, hogy a mind agresszívebb oszmán előretörés kevés érdeklődést keltett, s arra a veszélyre figyelmeztetett, hogy hazánk — akárcsak a tatárjárás idején — ezúttal is magára marad majd a hatalmas ellenséggel szemben.

Mohács legfőbb okát az államhatalom végzetes meggyengülésében jelöli meg a szerző: „a magyar állam, amely még Mátyás után is erős volt... nem rendelkezett...azokkal a forrásokkal, azzal

a nemzeti vezetővel, sem pedig a szükséges európai segítséggel, amellyel megállhatta volna a helyét” a török haderővel szemben. Mohácsnál nemcsak egy csatát veszítettünk el, hanem „maga az állam esett szét”. (132–133.) Következésképpen 1526-tal alapvetően új korszak kezdődött el a magyar államiság történetében. A „szétesett állam”, a magyar királyság egységének újbóli megteremtéséért és függetlenségének kivívásáért folyó küzdelmek korszaka.

Molnár Miklós szerint Magyarország három részre szakadása után hazánk számára nem volt már más járható út, mint az, amelyre I. Habsburg Ferdinánd lépett: az ország egyesítése csak a magyar királyi trónra került Habsburgok vezetése alatt valósulhatott meg. A Portához igazodni kénytelen Erdélynek „a 17. század közepe előtt talán voltak még lehetőségei arra, hogy kiterjeszkedjék a Habsburgoknak alávetett magyar királyságra, mégpedig az olyan nagy formátumú fejedelmek idején, mint amilyen Báthori, a lengyel király, vagy Bethlen Gábor volt, de egy török által állandóan kordában tartott Magyarország nehezen volt elképzelhető a keresztény Európában”. A tényleges nemzetközi és belső erőviszonyok, különösen pedig a 17. század végi „realitások — tetszik, nem tetszik — Habsburg- és európai orientációt írtak elő a magyarok számára”. (195.)

Ezek a realitások határozták meg tehát — a könyv gondolatmenetét követve — nemcsak a Thököly felkelés, de a Rákóczi szabadságharc sorsát is. Molnár Miklós mindkét fejedelem — és az általuk vezetett felkelések — célkitűzését utópisztikusnak és irreálisnak tartja. Annak ellenére, hogy Thökölyvel szemben, aki a „félhold jele alatti függetlenség zászlajával vetette magát Béccsel szemben a szabadságharc kalandjába” (195.), Rákóczi a keresztény államokra — méghozzá elsősorban Franciaországra — támaszkodva kísérlete meg Magyarország egységét ismét megteremteni és függetlenségét kivívni. A sikerhez azonban az kellett volna, hogy a „keresztény Európa” Habsburgokkal szemben álló országai a biztatásokon túl konkrét fegyveres segítséget is nyújtsanak Rákóczi hadseregének.

A Rákóczi szabadságharc bukása nemzeti tragédiaként örződött meg a magyar történelmi gondolkodásban, s ez érthető is, mivel a szatmári béke, majd a Pragmatica Sanctio elfogadásával végleg megszűnt a szuverén magyar királyság visszaállításának a realitása. Ennek fejében viszont továbbra is fennmaradt az ország régi, az Aranybulla visszavezethető alkotmányos struktúrája. „A hatalom megosztása a király és a rendek között — szól Molnár Miklós összegzése — mindkét fél számára hasznos volt.” (209.)

A szerző szerint Magyarország döntően hozzájárult a Habsburg-Lotharingiai-ház uralmának fennmaradásához, valamint ahhoz is, hogy a hétéves háború végén „Szilézia elvesztése ellenére Ausztria erősebb volt, mint azt megelőzően.” (213.) 1848–49-ig Bécs és Magyarországgal kapcsolataiban nem került sor törésre, még kevésbé fegyveres konfliktusra, csupán egy „rendi-nemesi ellenállásra”, amelyet II. József rendeletei váltottak ki.

Molnár Miklós progresszíveknek tartja ezeket a rendeleteket, mégsem ítéli el az ellenállást. Arra hivatkozik, hogy a Rákóczi szabadságharc után megkötött kompromisszum Magyarország és a Habsburg-ház között, sőt az a „duális” magyar alkotmányos szisztéma is, amely már a közép-korban a „nemesi privilégiumok tiszteletben tartására kötelezte a királyt”, a Habsburgok „hatalomra kerülése után megnövekedett jelentőséget kapott. A rendek most már nem csupán a privilégizált osztályok...érdekeit védelmezték, hanem a nemzeti függetlenséget is, más szavakkal a magyar állam jogát egy expanzív és központosító külföldi dinasztiaival szemben.” (230. és 242.)

A „rendi-nemesi ellenállás” azonban erőtlen volt, a dekrétumok visszavonása után hamar szét is esett. S akkor sem erősödött meg, amikor I. Ferenc abszolútizmust vezettek be.

Az 1711 után megkötött kompromisszum tehát a Habsburgok számára feltétlenül hasznos volt. Megnövelte hatalmukat katonai és gazdasági téren egyaránt, Magyarország részéről biztonságra, sőt lojalitásra számíthattak. A magyarság számára pedig mindenekelőtt azért volt kedvező ez a kompromisszum, mert közel két évszázados háborúskodást zárt le, s ezáltal — miként a szerző Kosáry Domokosra hivatkozva írja — megnyílt annak a lehetősége, hogy hazánk leküzdje — legalábbis részben — nagyra nőtt elmaradottságát Nyugat-Európától. (208.)

A könyv ezzel összefüggésben arról számol be, hogy a 18. század utolsó évtizedéig lassú, de fokozatos és általános fejlődés ment végbe Magyarországon, s „minden tekintetben új civilizáció született”. (224.) Bizonyításként rövid áttekintést kapunk Mária Terézia és II. József rendeleteiről, továbbá az urbanizáció és az iparosodás alakulásáról, és arról a valószínű pozícióról is, amelyet hazánk Európa fejlettebb országaihoz képest foglalt el a 18. század végén. E szerint elmaradottságunk továbbra is megmaradt ugyan, de feltételezhetően nem növekedett. Abban pedig a bécsi udvar gazdaságpolitikájának is szerepe lehetett, hogy ez az elmaradottság nemcsak Nyugat-Európa felé vonatkozó adatok szerint — Ausztriához és Csehországhoz viszonyítva is.

Azt hiszem, igazat kell adnunk Molnár Miklósnak, amikor azt írja, hogy a szóban forgó korszakban „Magyarország inkább a szellem, mint az ipari forradalmak Európájával kapcsolódott össze.” (225.) Különösen akkor érezzük ezt igaznak, ha megismerkedünk a reformkorszak kiemelkedő kulturális eseményeivel és eredményeivel is az ezekre vonatkozó, érdekesen és színvonalasan megírt alfejezetekből. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ebben a korban már a politikai gondolkodásban, sőt — miként Kossuth és más neves reformerek fellépése tanúsítja — a politikai cselekvés terén is új fordulat jelei mutatkoztak. A korábbiaktól minőségileg különböző történelmi korszak első, s gyorsan erősödő és szaporodó jelentései voltak ezek, amelyek társadalmi megújodást, a feudalizmus végét, a kapitalizmus győzelmét, valamint ennek megfelelő liberális politikai rendszert ígértek.

Az egész magyar szellemi és politikai életet átható új eszmék 1848–49-es megvalósításából Molnár Miklós különös figyelmet szentelt a liberális politikai rendszernek. Az 1848-as áprilisi törvények — írja — Magyarországot „felelős minisztérium által kormányzott alkotmányos monarchiává” tették (266–267.), s ezen a lényegét illetően a Habsburg-ház egy évvel későbbi debreceni trónfosztása sem változtatott. Nem lehet beszélni sem köztársasági, sem tekintélyuralmi irányban történt fordulatról: az államforma kérdésében nem született döntés, Kossuthot „kormányzó-elnökké a nemzetgyűlés választotta, de teljhatalommal nem ruházta fel” (275.), s a parlament szinte az összeomlás pillanatáig — Szegeden is — folytatta „liberális-demokrata törvényhozói tevékenységét.” (277.)

Nem érdektelen — főleg külföldi olvasók részére — a magyar 1848–49 nemzetközi szempontból történt megítélése sem. A könyv egyrészt arra utal, hogy az új törvények hazánkban több embernek biztosítottak választójogot, mint az 1832-es „Reform Act” Angliában, másrészt arra, hogy miközben a német liberálisok magasröptű, de absztrakt vitákat folytattak a frankfurti nemzetgyűlésben a „19. század uralkodó eszméiről”, a magyar parlament a „forradalom lendületével a megvalósítás útjára irányította azokat”. (266. és 267.) Magyarozatként pedig erre a különbségre, pontosabban a magyar liberalizmus tetteiben megnyilvánuló eredményességére azt hozza fel, hogy Kossuth politikája mögött „egységes liberális és nemzeti erő jött létre”, amelyet sem az 1849-es vereség, sem pedig a „15 évig tartó későbbi elnyomás... nem volt képes kimeríteni. Az 1867-es kiegyezés lesz majd erre a bizonyíték.” (267.)

Éppen ezért helyes lett volna arra is utalni, hogy 1711-el szemben 1848–49 nem az előző korszak epilógusa volt, hanem a következő korszak prológusa. Olyan gazdasági-társadalmi, politikai téren pedig liberális-demokrata törekvéseket juttatott — ha csak rövid időre is — érvényre, amelyeket egyáltalán nem, vagy csak ideig-óráig lehetett már erőszakkal elnyomni. A társadalmi fejlődésnek ezen a fokán a kapitalizmus — ha úgy tetszik a piacgazdálkodás, a polgárosodás, a modernizáció — kibontakozásának legfőbb akadályait a sorra levert forradalmak ellenére Európa-szerte el kellett távolítani, s ez alól Magyarország sem lehetett kivétel.

Az 1867-es kiegyezésről — a 19. század egyik legvitatottabb kérdéséről — Molnár Miklós álláspontja egyértelműen pozitív. Kossuth és hívei elutasító véleményével szemben az azt létrehozó kompromisszumnak szerinte nem volt reális alternatívája. A kiegyezés a magyar államiság fejlődésében minden szempontból magasabb szint elérését eredményezte, mint amilyent — 1848–49-et kivéve — Mohács óta el tudott érni: egyszer s mindenkorra kiemelte ugyanis abból a kiszolgáltatottságból, amelyben a Habsburg abszolutizmus különböző korszakaiban, így a szabadságharc után is volt. Az 1867-es egyezmény „tökéletesen új államrendszert alapozott meg, amely két, alkotmányos szempontból különböző egységből állt, de amely az uralkodó jogára alatt mégis egységes volt.” (343. és 295.) Biztosította a függetlenséget a törvényhozás, az ország kormányzása, valamint az alkotmányos jogok gyakorlása terén, s bár „a császárnak és királynak fenntartott külügyek és katonai ügyek terén a szuverenitás korlátozott volt”, Magyarország befolyása még ezeken a területeken is nem lebecsülhető mértékben érvényesülhetett.

Egyértelmű tehát, hogy 1867-ben összehasonlíthatatlanul kedvezőbb kompromisszum született Magyarországra nézve, mint 1711-ben, s ennek a modernizáció terén is meg kellett mutatkoznia. Molnár Miklós azt írja, hogy a századfordulót megelőző „két liberális-konzervatív évtized példátlan haladás időszaka volt a gazdaságban, a városiasodás és az oktatásügy terén. A jogállamot respektálták az emberek, nőtt a polgárok biztonsága, teljesen szabadon fejlődtek a tudományok, a művészetek és az irodalom.” (303. és 304–305.)

Az egyes területeken elért látványos fejlődés azonban ebben az időszakban sem eredményezett általános felzárkózást Nyugat-Európához. A könyvben közölt adatok nem adnak ugyan megbízható képet az elmaradottság mértékéről erre a korszakra vonatkozóan sem, mégis arra mutatnak, hogy a különbség — az egy főre eső nemzeti jövedelem, vagy az iparosodás terén — továbbra is jelentős maradt. Társadalmi vonatkozásban szintén felemás változásokról számol be a könyv. A „kapitalista

fejlődést mutató számok mögött kettészakadt társadalom húzódott meg, amelyet egyfelől modernizmus és dinamizmus, másfelől elmaradottság, 'feudális' struktúrák megléte jellemezte" — szól az idevágó összefoglalás. Számos magyar nagyváros viszont (Temesvár, Arad, Pozsony, Nagyvárad) „az élen Budapesttel, elérte az európai városok nivelóját”. (321–323.)

A viszonylag dinamikus gazdasági fejlődés azonban nemcsak „kettészakadt társadalommal”, hanem ellentmondásos, a magyar politikai nemzet-konceptió megvalósítását erőltető, nacionalista töltetű belpolitikával is társult. Molnár Miklós már az előző korszakok tárgyalása során is — egészen a honfoglalásig visszamenően — ki-kitért a különböző nem magyar népek újabb és újabb, de nem nagymérvű betelepüléseire, és rámutatott arra, hogy e népek 1526 előtt nagyobb megrázkódások nélkül integrálódtak a magyar társadalomba. A török hódoltság, azt követően pedig a betelepítések következtében azonban — az 1784–87 között végrehajtott népszámlálás szerint — a 9,5 milliónyi magyarországi összlakosságon belül csak 5 millió volt a magyarok száma, a többi, immár csaknem 50%-ot kitevő 4,5 millió lakos különböző nemzetiségek — főleg románok, szlovákok, szerbek és németek — között oszlott meg. (217–218.)

Ezért 1867 után — de tulajdonképpen már 1848–49-ben is — a magyar politika egyik legnehezebb feladata annak az ellentmondásnak a megoldása, vagy legalábbis eredményes kezelése lett, amely a magyar politikai nemzetállamiság és a soknemzetiségű társadalom között keletkezett. A magam részéről Molnár Miklós érdemei közé sorolom, hogy kellő objektivitással ismerteti a korabeli magyar nemzetiségpolitikai elveket és gyakorlatot.

Ami az elveket illeti, Molnár Miklós „igen liberálisnak” és „szabadelvűnek” nevezi az 1868-as nemzetiségi törvényt, amely nem ismerte ugyan el a „nemzetiségek kollektív jogát a kulturális és szervezkedési autonómiára vonatkozóan”, de „minden kaput megnyitott a diszkrimináció nélküli asszimiláció előtt”, s akceptálta a „polgárok jogát az anyanyelvükön való képzéshez egészen a legmagasabb szintig”. Nyugat-Európára utalva pedig azt írja, hogy az „egységes államnemzet elve, hasonlóan az iskolarendszer állam általi átvételéhez, megfelel a kor felfogásának mind a monarchiákban, mind pedig a harmadik francia köztársaságban. Nyilvános breton iskola Franciaországban éppen úgy nem volt, mint francia iskola a Németország által megszállt Elzászban. A közigazgatás és a bíraskodás hivatalos nyelve mindenütt az uralkodó nemzet nyelve volt, kivételt e téren éppen Ausztria, részben Magyarország képezett.” (314–315.)

Molnár Miklós röviden arra is utal, hogy a nacionalizmus növekedése általános jelenség volt, s hogy „a magyar mellett a román és a szláv nacionalizmus is provokatív és ellenséges volt”. (314.) De ez természetesen nem ad mentséget a magyar kormányok magyarosítási és nemzetiségeket sértő politikai gyakorlatára (a Bánffy-kormány és a Lex Apponyi kerül említésre), s a szerző bírálja azt a hibás nemzetiségpolitikai stratégiát is, amely — szerinte — ehhez a politikai gyakorlathoz vezetett. Mint írja: „a magyar liberálisok tévedése... a hosszú távú perspektívák téves felmérése” volt: egyfelől „a kisebbségek asszimilációját célul kitűző egy olyan országban, amelyben ezek teszik ki a lakosság felét, irreális volt”, másfelől pedig „a magyarosítás energikus módszereinek alkalmazása” e cél érdekében szükségszerűen „kontraproduktív” volt és az „antagonizmusok elmélyüléséhez” vezetett. (315.)

Az önkéntes asszimilációt azonban nem itéli el Molnár Miklós, sőt — fejtegetéseiből érzékelhetően — a magyarság szempontjából nézve értékeket tartalmazó folyamatnak, az osztársadalmi fejlődés emeltyűjének tekinti azt. Mindenesetre a magyarországi németekre és zsidókra vonatkozó példáiból erre lehet következtetni. Ez a két kisebbség külön-külön alfejezetet kapott a könyvben, bizonyára azért, mert a többi nemzetiséggel szemben rájuk — a kisebb-nagyobb konfliktusok ellenére — évszázadok óta jellemző volt a magyarsággal való együttműködési készség, s ez nem változott az Osztrák-Magyar Monarchia idején sem. Alapvető érdekeiknek megfelelt a Habsburg Monarchia dualista formája is, az elszakadás az ő esetükben nem jöhetett szóba, a modernizációban betöltött aktív és élenjáró szerepük révén pedig a magyar társadalom meghatározó, s túlnyomó részt megbecsült rétegeihez számítottak.

A könyvben foglaltak szerint hazánkban „a gyári munkásság, a városi középosztály, a tudomány és a művészet... egyik döntő elemét a németek, illetve a német származású magyarok képezték.” (316.) Azt is megtudhatjuk azonban, hogy a gyors asszimilációban az erőltetett magyarosítási politikának is szerepe volt, s hogy ez magyarázza a századforduló táján — főleg Dél-Magyarországon — a „német nemzeti mozgalom” fellépését. (317.) A Németország és Ausztria felől jövő pángermán agitáció hatását nem említi.

A zsidósággal kapcsolatban a szerző elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a feszültségek és kisebb konfliktusok ellenére a „kettős monarchia 50 éve során a békés együttélés a legszebb eredményekre feljogosító toleranciához vezetett... az antiszemitizmus az első világháborúig nem nyert

teret sem politikai, sem társadalmi téren". (319.) Olyan időszakban tehát, amikor „Ausztriában, akárcsak egész Európában megnőtt az antiszemitizmus, Oroszországban, valamint Orosz-Lengyelországban pedig pogromokat hajtottak végre”. Jórészt a toleranciával magyarázza a könyv a zsidóság nagyarányú asszimilációját is, „amely önkéntes és... példaszerű volt”, s amelyet szívesen fogadtak az „etnikai és vallási kisebbségekkel telített” Magyarországon. Nem csupán azért, mert a „zsidó vállalkozók ipari, pénzügyi és kulturális élenkülést keltettek”, hanem azért is, mert az elmagyarosodott zsidóság a városokban „ellensúlyt” képezett a „túlnyomórészt német származású polgársággal szemben”. (318.)

Itt jegyezném meg, hogy a társadalom struktúrájának és a politikai rendszernek a modernizálásában az egész kontinensen kiemelkedő jelentőségű ipari munkásság megszervezésében, a politikai munkásmozgalom létrehozásában és tevékenységében kiemelkedő érdemeket szereztek Magyarországon a német és a zsidó munkások, különösképpen pedig a zsidó értelmiségiek. Molnár Miklós ennek nyilván tudatában van, mégis elkerüli ezt a kérdést, alig-alig érinti a magyar munkásmozgalom történetét.

Figyelemre méltó végül az az eszme-futtatás, amelyben Molnár Miklós arra a kérdésre keres választ — nyilvánvaló összefüggésben a nemzetiségi problémakörrel —, hogy képes lett volna-e a Monarchia a túlélésre, milyen feltételek esetén kerülhette volna tehát el Ausztria–Magyarország az 1918-as összeomlást. Központra természetesen a dualizmus föderalizmussá való átalakítását állítja, amit reális lehetőségnek tart, s ennek bizonyítékaként azt hozza fel, hogy az osztrák császárság nemzetiségei — a csehek, az elvileg a magyar királysághoz tartozó horvátok és a galíciai lengyelek kerülnek említésre — emigráns politikusaikkal ellentétben a háború végéig nem törekedtek az Ausztriától való elszakadásra. Így tehát a „föderatív megoldás járható út lett volna, talán egészen 1918-ig, de a háború előtt biztosra vehetően”. Ehhez azonban szükség lett volna „a magyar pozíció megváltoztatására”. (345.)

A „magyarok azonban minden trialista vagy föderalista tervet visszautasítottak”, kormányaik elvetették azokat a törekvéseket, amelyek megkérdőjelezték „a magyar korona szuverenitását, a királyság területi integritását”. Más szóval tehát „Magyarország miatt bukott meg a Monarchia átalakítása”, hiszen nélküle csak egy „osztrák–cseh–dalmát–galíciai szövetségi állam” jöhetett volna létre. (348.) Molnár Miklós igyekszik érthetővé tenni a magyar uralkodó körök évszázadok óta képviselt álláspontját:

„A magyar államférfiak — írja — nem tévedtek abban, hogy a föderalizáció minden körülmények között a történelmi Magyarország dezintegrációját eredményezte volna. Ausztria az évszázadok során részenként tevődött össze és alakult birodalomná. Államok és provinciák — a Habsburg-ház örökös tartományai, Csehország, az itáliai, dalmáciai, galíciai, bukovinai hódítások — képezték mozaikszerűen ezt a birodalmat és adták meg szupranacionális karakterét a bécsi udvar közös uralma alatt. Ezzel szemben Magyarország — bár nemzeti szempontból szintén mozaikszerű képződmény volt — a korona által ezer éven át összefogott egységet jelentett, amelyről lemondani kétségtelenül nagyvonalú, de öngyilkos, a történelemben precedens nélküli cselekedet lett volna”. Ám azt is meg kell állapítani — teszi hozzá —, hogy a nemzetiségek „megoldatlan problémájának a halasztgatása évtizedről évtizedre hasonlóképpen önpusztítást jelentett.” (348–349.)

Ez az álláspont azonban, amely egyébként az osztrák történetírásban is megtalálható, s amely szerint — mint láttuk — a Monarchia összeomlásáért Magyarországot, közelebbről a magyar nemzetiségi politikát terheli a történelmi felelősség, szerintem elfogadhatatlan. A nemzetiségi elmentéket, különösen az osztrák–cseh ellentéteket az osztrák császári kormányok sem tudták megoldani, bármennyire „kedvezőbb” volt is a Habsburg birodalom történelmileg kialakult hatalmi struktúrája. Az lehet, hogy a Lajtán túl élő nemzetiségek az első világháború végéig „nem törekedtek az Ausztriától való elszakadásra”, de ez a Magyarországon élő nemzetiségekről is elmondható. A Monarchia összeomlását elsődlegesen a központi hatalmak katonai veresége okozta, másodlagosan az uralkodó és elnyomott nemzeteket egyaránt magukkal ragadó háborúellenesség, amely szociális és nemzeti mozgalmakba és forradalmakba csapott át. A diplomáciai akcióknak, amelyekre egyébként a könyv — nagyon helyesen — szintén figyelmet fordít, ezekben a hatalmas történelmi eseményekben csupán alárendelt szerep jutott.

Az 1918–19-es forradalmakra szánt mintegy 11 oldalon Molnár Miklós csupán néhány főbb eseményről és vezetőről — főleg persze Károlyi Mihályról és Kun Béláról — ad rövid tájékoztatást. Azokra a változásokra, vagy inkább kísérletekre vonatkozóan, amelyek a politikai rendszer demokratizálására, vagy éppen diktatúrává alakítására, valamint a társadalmi struktúra modernizálására (földreformra például), illetve szovjet mintájú szocializálására irányultak, legfeljebb csak töredéke-

ket, egységes képpé össze nem álló mozaikokat olvashatunk. Az őszirózsás forradalomról nem tudjuk meg, hogy voltaképpen miről is volt itt szó: demokratikus forradalomról, vagy valamiféle definiálhatatlan anarchiáról, amely végül a tanácsdiktatúrába torkollott? Mégpedig főleg azért, mert a „naiv, konfúzus, idealista” Károlyi Mihály, akit „bizonyára magukkal ragadtak az események”, nem volt tudatában annak, hogy mit cselekszik, amikor „átadta a hatalmat a proletariátusnak”. (355.)

A Magyar Tanácsköztársaság esetében pedig a „Kun Béla 133 napja” című alfejezetben jóformán csak az országon belüli terrortól, a teljhatalmú és „kisebb kaliberű Leninnek” nevezett Kun Béláról, valamint az antant szövetségesek tétovázó magatartásáról kapunk némi tájékoztatást. A tétovázás Franciaországra nem vonatkozott. Vezetőik — Clemenceau és Pichon — „hajthatatlanok maradtak 'Lenin büntársaival', egyúttal pedig a magyarokkal, a levett ellenséggel szemben”. (362.) Nincs azonban arról szó, hogy 1919. június 28-ig az európai politika fő kérdése a versailles-i békeszerződés tető alá hozása és Németországra kényszerítése volt, s ez még a francia külpolitikát is óvatosságra intette, nem is szólva a kisebb, de ugyancsak közelebről érintett szövetségesekről. Méginkább érdekelt volna az olvasót, hogy voltaképpen hol a helye a szerző szerint „Kun Béla 133 napjának” a magyar történelemben: a nagy „szégyenfoltok” között-e, vagy — éppen ellenkezőleg — a többi kudarcha fulladt, de nem indokolatlan, tetteiben és későbbi hatásában, megítélésében ellentmondásos, múltunkból azonban ki nem törölhető szociális és nemzeti felkelések, vérbe fojtott forradalmak között? Kérdések, amelyekre — Molnár Miklós mentségére szolgáljon — a magyar történetírás máig nem tudott általánosan elfogadott válaszokat adni.

Szemben az 1918–19-es forradalmakról írottakkal, a Horthy-rendszer történelmi szerepének interpretációja — szerintem — alig ad vitára okot. A rendszer jellegét tekintve Molnár Miklós elhatárolja magát a „fasiszta, félfasiszta, nacionalista, antiszemita, félfeudális”, de még az „autoriter és az archaikus” címkéktől is, de elismeri, hogy a „rezsim bizonyos vonásai elősegítették az ilyen elmarasztaló ítéletek” létrejöttét. A téma tárgyalása során aztán kiderül, hogy ezekre a „bizonyos vonásokra” a nacionalista, az antiszemita és az autoriter jelző olyannyira ráillenek, hogy maga is használja azokat.

A legtalálóbbnak azonban — s ebben talán egyet is lehet érteni vele — az „ultrakonzervatív” jelzőt találja, amely — legalábbis 1920-tól az 1944-es bukásig — a leginkább kifejezi a rendszer ideológiai-politikai lényegét. A „reakciós ideológiát” és az antidemokratikus vonásokat, amelyek összefoglalóan azt jelentették, hogy „ha a városok nem is, a vidék a csendőrség vasmarkában volt, a falu szociális struktúrája mozdíthatatlan maradt, a választási szisztéma pedig gyakorlatilag kizárta a demokratikus hatalomváltást”. Ezt az ultrakonzervatív rendszert összevetve az olasz fasiszmussal, a szerző arra a következtetésre jut, hogy annak „kevés köze volt Mussolini populista és korporációs rendszeréhez, amely különben nem volt antiszemita”. (367–368.)

A náciizmussal kapcsolatban nem kerül sor hasonló összehasonlításra, ám ez mitsem változtat azon, hogy a Horthy-rendszernek ha nem is a jellegére, de történelmi szerepének alakulására a náci Német Birodalom 1933-tól egyre nagyobb és egyre deformálóbb hatást gyakorolt. Molnár Miklós szerint „a magyar politika és társadalom Horthy hatalomra kerülését követően három szakaszon ment keresztül: a Bethlen alatti konszolidáció fázisán, a Hitlerhez pártolás és végül a vele való összekapcsolódás időszakán, amely 1938-tól a háborúhoz és az összeomláshoz vezetett”. (399.)

A Hitlerhez pártolás már Gömbös idején is kimutatható, az Anschlusstól kezdve azonban már a magyar politika lényege a „Németországhoz fűződő kapcsolatok erősítése volt, abban a reményben, hogy német segítséggel el lehet érni a trianoni szerződés revízióját”. (387.) Ez az alkalmazkodási politika az „állami antiszemitizmus” rendkívüli megerősödéséhez vezetett, amely elsősorban az újabb és újabb zsidóellenes törvényekben, végül a magyar zsidóság — s részben a cigányság — deportálásában való aktív részvételben, sőt a nyilas uralom alatt — főleg Budapesten — a zsidók elleni véres pogromokban nyilvánult meg. De maga a második világháborúba lépés is tulajdonképpen ennek a Németországgal való együttműködési készségnek a bizonyítéka, amelynek a hatalmas emberveszteségekhez, a nem kevésbé hatalmas gazdasági pusztuláshoz, Magyarország német megszállásához, majd fél éven át hadszíntérré válásához és a teljes összeomláshoz vezetett következménye általánosan ismert.

Az igazsághoz, a történetírói objektivitáshoz azonban annak elismerése is hozzátartozik, hogy — miként a könyv adatai és megállapításai is bizonyítják — a Horthy-rendszer — ultrakonzervatív jellege és országvesztésig eljutó ultranacionalizmusa ellenére — meg tudott birkózni azokkal az óriási nehézségekkel, amelyeket a trianoni béke okozott a „megkisebbitett Magyarországnak”. (371.) Ebben a „negyed évszázadban az iparosítás, továbbá az építészeti, valamint az egészség- és az oktatásügy terén elért eredmények vitték tovább a civilizációt... Az egy főre eső nemzeti jövedelem

1938 táján elérte a 120 dollárt, amely... hozzávetőleg 70%-át tette ki az európai átlagnak..." A társadalmi struktúrában is mutatkozott némi pozitív elmozdulás. Bár a lakosság fele még mindig a mezőgazdaságból élt, valamelyest nőtt az iparban, kereskedelemben, közlekedésben dolgozó munkások és alkalmazottak összlakosságán belüli aránya és a társadalmi hierarchiában a korábnál nagyobb súlyt kaptak a középosztályok. S nem feledkezhetünk el a kultúra terén elért eredményekről sem, amelyekről összefoglalásként Molnár Miklós ezt írja: „Az egyetemi, szellemi, irodalmi és művészeti élet... a lassú modernizálódással együtt képezte ennek a korszaknak a legértékesebb örökségét.” (375.)

Mindez azonban nem teszi pozitívvá azt a szerepet, amelyet a Horthy-rendszer betöltött a magyar történelemben. A trianoni béke ugyan „kényszerpályára” juttatta az országot, de nem tette életképtelenné, s nem zárta ki a szomszédos utóállamokkal való együttműködést sem. A nacionalizmustól áthatott magyar „politikai osztály” azonban a nemzetközi politika terén nem volt képes, de nem is akart az új regionális viszonyokhoz alkalmazkodni, s olyan hatalmakhoz igazodott (Olaszországhoz, méginkább Németországhoz), amelyek szintén érdekeltek voltak ezeknek a regionális viszonyoknak a széttörésében, s amelyek az első világháború tapasztalatai alapján sem voltak képesek reálisan felmérni a tényleges világhatalmi erőviszonyokat. „Minden ország felelős a saját sorsáért” — jegyzi meg Molnár Miklós (399.), s ezt is figyelembe véve az az ideológiai-politikai rendszer, mely döntően hozzájárult ahhoz, hogy az általa irányított ország lakosságának közel 10%-a életét veszítette, nemzeti vagyonának pedig mintegy 40%-a elpusztult, nem kaphat felmentést a történelem ítélőszéke előtt.

A második világháborút követően, az 1998-ig tárgyalt korszakra fordított 85 oldalnak csaknem a fele — 40 oldal — foglalkozik az 1945–56 közötti 11 esztendővel, amelyeket a szerző még Magyarországon élt át. Fordulatos, politikai küzdelmekben gazdag, drámai következményekkel járó konfliktusoktól terhes évek voltak ezek, amelyek bemutatásában a legkiemelkedőbb az 1956-os nemzeti felkelés problematikáját tárgyilagosan összefoglaló, elvi-elméleti jellegű kérdéseket is felvető — mindössze 12 oldalas — fejezet. Figyelemre méltó módon mutat rá arra, hogy a fegyverrel levert forradalmi megmozdulásban hozott áldozat nem volt hiábavaló. (Hasonló szellemben utalhatott volna a magyar történelem korábbi vesztes forradalmaira és szabadságháborúira is.)

Szembetűnő terjedelmi aránytalanság, hogy a szerző a Kádár-korszakkal mindössze 20 oldalon foglalkozik. Nem egyszerűen azért tehető ez szóvá, mert ez az időszak háromszorosa az 1945–1956 közöttinek, hanem mert a szocialistának nevezett gazdasági-társadalmi-politikai rendszer megteremtésére irányuló kísérlet sorsa az 1956-ban bekövetkezett fordulatot követő három és fél évtized során dőlt el nemzetközileg és Magyarországon is. Molnár Miklós szigorúan bírálja a Kádár-rendszert több vonatkozásban is, főleg a szabadságjogok korlátozása miatt, Kádárt pedig személy szerint keményen elítéli a forradalom leverésében vállalt szerepe, és az azt követő megtorlások miatt. Ugyanakkor elismeri a magyarországi életnivó javulását mind a háború előtttíhez, mind a sztálini időszakhoz képest, de utal az ország nagymérvű eladósodására és az 1970-es évek végétől egyre nyilvánvalóbb gazdasági visszaesésére is. Végül hiányolható a nemzetközi összefüggések és hatások, befolyások sokoldalúbb vizsgálata a második világháború utáni félszázad egésze vonatkozásában, s a korábbi korszakokhoz hasonlóan itt is elkel volna a kulturális viszonyok számbavétele. (Az 1945 utáni fejezetekről írt ismertetést — terjedelmi okok miatt — lerövidítve közöljük. — *Századok szerk.*)

A könyv befejező része — 25 oldal terjedelemben — a rendszerváltás utáni eseményeket foglalja össze. Ismerteti a demokratikus többpártrendszer létrejöttét, a jogállamiság megteremtését, szól a gazdasági és szociális nehézségekről, a határon túli magyarság problémájáról stb. E korrektil előadott események és fejlemények közelsége mélyebb elemzéseket egyelőre nem tett még ugyan lehetővé, a változások aktualitása és interpretálásuk fő mondanivalója azonban kézenfekvő: 1100 éves múltja során Magyarország nemcsak geopolitikai helyzetéből következő történelmi feladatának tudott eleget tenni és aktív részévé válni az európai keresztény kultúrának, hanem — a rendszerváltás utáni eredményes évek bizonyítják — az újjászerveződő Európába való integrálódás feladatát is képes lesz sikerrel megoldani.

Tokody Gyula

Szaharov, A. N.

ALKOTMÁNYOS TERVEZETEK ÉS OROSZORSZÁG CIVILIZÁCIÓS SORSA

A tanulmány szerzője rámutat, hogy „az orosz történelem liberális alternatíváit” az 1990-es évek közepétől kezdték hazájában komolyabban tanulmányozni. Oroszországban sokáig fennmaradt a jobbágyrendszer, ráadásul az egyeduralmi rezsimhez archaikus gazdasági, társadalmi és kulturális hagyományok kapcsolódtak. Így a keleti despotizmussal szemben csak lassan jelenhettek meg az eltérő alternatívák. Az első lépéseket IV. Iván gyermekkorában az ún. Izbrannaja Rada (Választott Tanács) tette meg az 1550-es években „a polgári értékeken alapuló alternatívák felé” és ez folytatódott A. Kurbszkiynál és a 17. sz. elején I. Ál-Dimitrij rövid uralma alatt. Szaharov kiemeli, hogy az orosz historiográfiában eddig nem értékelték kellőképpen az utóbbi reformjait, pedig ekkor az ország egy alternatív történeti evolúció lehetőségét veszítette el a Romanovok trónra lépésével. A következő ígéretes civilizációs fellendülés Szojfa régenssége és V. V. Golicin kormányzása alatt hontakozott ki a 17. sz. végén, amit azonban a sajátos „kettőshatalom” megszüntette szakított meg 1689-ben. Szaharov rámutat a régensnő és kegyence haladó törvénykezési, parasztiügyi, vállalkozástámogatási és katonapolitikájára.

Az első írott, koncepcionálisan megalapozott politikai rendszerreform 1730-ra esett, I. Péter Szaharov szerint az átalakításkor érintetlenül hagyta a társadalmi és a politikai szférát. A szabadon vállalkozó, személyiségi jogokkal bíró nyugati mintájú orosz polgár elképzelhetetlen volt számára, sőt fordítva: az alattvalók „rabságán alapuló” korlátlan abszolutizmust hozta létre. Az 1720-as évek végén az előbbiekből adódóan éles politikai válság bontakozott ki és megjelent az első érett alkotmányos tervezet. 1730-ban Anna cárnőnek trónra lépése fejében alá kellett írnia a Legfelsőbb Titkos Tanács feltételeit (az ún. kondíciókat). Ezután Szaharov a cárizmus bukásáig nyomon követi a konstitucionalizmus általános fejlődési sajátosságait és azt a civilizációs kontextust, amelyben az alkotmányos tervek sorsa meghatározódott. Megállá-

pítja, hogy a politikai reformok az orosz história fordulópontjain kerültek előtérbe, diapazonjuk bővült és az 1820-as évektől elhatárolódott az alkotmányos monarchikus és a forradalmi demokrata megközelítés. A reformok ciklikusan jelentkeztek. Pl. „a nagy reformok” után M. T. Lorisz-Melikov és a kadetok tervei az 1880-as évek, ill. a 20. sz. elején. A békés átalakulást legtöbbször maguk az uralkodók kezdeményezték. Ha a változás társadalmi robbanással fenyegett, mind ők, mind hivatalnokaik visszavonulót fújtak. A 18. sz. második felétől az ország elmaradottságán kívül figyelembe kellett venniük a jobbágykérdést és a radikalizmust, ill. a titkos társaságok megjelenését. Az utóbbiak mellett az orosz középosztály gyengesége, a cárokhoz kötődő szűk reformkör, az autokrácia korlátozásának és a polgári szabadság kiterjesztésének kapcsolata rányomta bélyegét az átalakítás szféráira és cikkekakkos folyamatára. A megvalósíthatatlan tervek, a permanens elmaradása az oroszországi eurázsiai civilizációnak az európai fejlődéstől mind arra utalt, hogy ezek immanens vonásai az orosz politikatörténetnek, ahol napjainkig fennmaradt az autokrácia és a bátoratlan demokratizmus „egyensúlytalansága”.

A fentiek szerint, az adott történeti, civilizációs kontextusokat figyelembe véve elemzi ezután Szaharov az egyes alkotmányos terveket. Így az 1730-as kondíciókkal Anna cárnőtől az egyeduralom korlátozását akarták elérni, azaz az alkotmányos monarchia irányába tett lépésről beszélhetünk, ami egy politikai paradigmaváltást sejtetett és ekként nem a korábbi arisztokratikus próbálkozásokhoz, hanem a 19. sz. első negyede konstitucionális terveihez sorolható. Az 1740-es évek elejétől a 19. sz. kezdetéig terjedő tervezetek mérsékelt és legitim jellegűek, szerzőik (P. I. Suvalovtól a Panyin testvéreken át A. A. Bezborodkoig) teljesen lojálisak a cárokhoz. III. Péter — különösége ellenére — I. Ál-Dimitrij után az első orosz cár volt, aki a józan ész elvei szerint próbálta irányítani az országot. Szaharov különösen a titkos kancelláriával, a politikai amnesztiával és a jobbágmunka korlátozásával kapcsolatos lépéseit emeli ki. 1762 végén született meg N. I. Panyin alkotmányos terve, amely jól mutatta az orosz konstitucionalizmus mérsékeltté válását. Szaharov azonban azt is hangsúlyozza, hogy kordon került a despotizmus útjába és jellemző, hogy a Panyin fivérek az 1780-as

évek elején folytathatták reformtevékenységüket. II. Katalinnak a Törvényhozási Bizottság számára készült Utasítása (Nakaz) — a felvilágosodás szellemében — már tartalmazta a polgári szabadságjogok egy részét és az orosz monarchia nyugati mintára történő átalakításának igényét. A szerző rámutat, hogy nem az orosz alkotmányos tendenciáknak a nyugatitól való megkésetttségét kell hangsúlyozni, hanem az alternatívák fennmaradását.

A francia forradalmat az orosz liberális és humanista kormányhivatalnokok először lelkesen fogadták, csak a később kibontakozó utópista szélsőségeket nem tudták elfogadni. Az utóbbi (és Pugacsov felkelése) azonban már nem állította meg az orosz kormányzó elit tervei további fejlődését. A. A. Bezborodko kiemelte, hogy a törvényeket mindenkinek tiszteletben kell tartani és hangsúlyozta a polgári szabadságjogok fontosságát. Végeredményben a 18. sz. második fele az orosz alkotmányosság új csúcspontja: a 19. sz. első negyede, I. Sándor reformjai előkészítő szakaszaként értékelhető. Szaharov körültekintően elemzi, hogy milyen belső és külső társadalmi, politikai és mentalitásbeli okokból következett a cár és reformer környezete tevékenységének ellentmondásossága. I. Sándor uralkodása kezdetén, 1801-ben Titkos Bizottságot hozott létre reformjai előkészítésére. A polgári személyiségi- és tulajdonjogok, a gondolat- és a felekezeti szabadság, végül a jobbágykérdés rendezése, másfelől a modern államigazgatás megteremtése először merült fel a legmagasabb szinten és egy törvénykönyvön belül. A korszak legnagyobb reformere, M. M: Sziperszkij alkotmánytervezetében olyan jogelveket és törvényalkotási, ill. végrehajtási mechanizmust találunk, amelyek ha megvalósulnak, akkor az ország szakított volna az autokratikus hagyományokkal. 1820-ban N. N. Novoszilcev tervezetének 91. cikke már a népképviselőtről, a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak a cár és a választott szervek közötti megosztásáról szólt. A fentiek megvalósulása a polgári evolúció, az alkotmányos monarchia kibontakozását jelentette volna. I. Sándornak azonban figyelembe kellett vennie az orosz politikai eszmék és a tényleges helyzet közti ellentmondást; így a tervekben csak kis hányaduk vált valóra. Ebben a vonatkozásban a dekabrista dokumentumok („Alkotmányok”) legfeljebb a törvényességgel szemben az erő és a radikalizmus primátusát proklamálták.

Az 1840-es évektől Oroszországban immáron megjelentek (titkos szervezetekbe tömörülve) a terrorista, radikális politikai erők. Így érthető a kormányzati konstitucionalizmusnak az 1860-as évekig tartó visszahúzóda. A fenti i-

rányzatban a politikai kérdések „a nagy reformok idején” az évtized közepéig háttérben maradtak. Ezt követően pedig P. A. Valujev reformterve visszalépést jelentett az 1825 előttiéhez képest. A társadalmi feszültség éleződése és a narodnyik terror közepette született 1880 tavaszán M. T. Lorisz-Melikov reformterve, amelyben hangsúlyt kapott a törvényességhez való visszatérés és a nemesség, a zemsztvók és a dumák képviselőinek bevonása a gazdasági döntésekbe. A bizottsági anyagok alapján Szaharov rámutat, hogy a tábornokot a történések már nem gonosz diktátorként, hanem nagy államférfiként értékelik, aki több vonatkozásban példát adott a cárizmus utolsó reformereinek. II. Sándor halála után azonban utódai alkalmatlanoknak bizonyultak a reformok továbbvitelére, miközben a kormányon kívüli mérsékelt alkotmányos és a radikális politikai erők nyomása erősödött. A 20. sz. elején ugyan még történtek próbálkozások a kormányzati konstitucionalizmus továbbvitelére. II. Miklós manifesztumain kívül mi elsősorban Sz. Ju. Witte memorandumát emelnénk ki a polgári jólét és szabadság kiterjesztésére szolgáló reformokról. Ugyanígy fontosnak véljük P. A. Sztolipin elgondolásait a társadalmi nyugalom helyreállításáról és azt követően a komplex reformokról. Szaharov jól érzékelteti, hogy a monarchia bukása előtti és utáni időszakban a kadetok és az 1917 februárját követő Ideiglenes Kormány alkotmányos tervezeiben le lehetők fel azok az alapelvek, amelyek megvalósításával elkezdődhetett volna a felzárkózás a haladó nyugati polgári demokratikus rendszerekhez. 1917 után azonban a vágyaikban csalódtak és nem a polgári értékeken nevelkedett tömegek és az előbbieket kihasználó egyes vezetők a totalitáriánus diktatúra felé nyitottak utat.

Otyecsesztvennaja Isztorija, 2000. 5. 3–38.

K.J.

Sahanov, A. N.

SZ. M. SZOLOVJOV ÉS V. O. KLJUCSEVSZKIJ

Az 1861. évi jobbágyfelszabadítás utáni orosz historiográfia, tágabban pedig a liberális gondolkodás fejlődéséről alkothatunk képet, ha összehasonlítjuk a korszak két legnagyobb történetíróját, Sz. M. Szolovjov (1820–1879) és V. O. Kljucsevszkij (1841–1911) munkásságának sajátosságait. Napjainkig három álláspont alakult ki a két tudós kapcsolatáról. Egyesek Kljucsevszkijt

Szolovjov követőjeként tartják számon, mások (pl. P. N. Miljukov és A. A. Kizevetter) hangsúlyozták, hogy Kljucsevskij a múlt század végére kifejlesztette önálló koncepcióját az orosz történelem menetéről és végül létezik egy „közbülső értékelés” is, miszerint Kljucsevskij pályája elődje Oroszország történetére épült, a tudós nem szakított az ún. államjogi iskolával, azonban a „gazdasági szakértő” Kljucsevskij szervesen kiegészíti a „jogász” Szolovjovot.

Kljucsevskij ugyan csak Szolovjov halála után adhatott elő a moszkvai egyetemen, azonban idősebb pályatársa korábban is támogatta és Sahanov rámutat, hogy semmi alapja nincs Szolovjovot „az egyeduralom ideológusaként” a „jogállamot képviselő” Kljucsevskijjel szembeállítani. Az 1860–70-es években mindkét tudós nézetei megmaradtak a liberalizmuson belül. Szolovjov magasan értékelt Kljucsevskij korai munkáit, így pl. magiszteri értekezését; A régi orosz szentek életrajzait. Noha Kljucsevskij már pályája kezdetén nagy és új forrásokat vont be kutatásaiba, Sahanov szerint koncepcionálisan nem tért el mesterétől, Szolovjovtól. A 19–20. sz. fordulóján kezdte csak hangsúlyozni, hogy idősebb kollégájának még a „nagy reformok” idején létrejött koncepciója egyes elemeit át kell értékelni. Ugyanekkor azonban Kljucsevskij kiemelte Szolovjov érdemeit történetfilozófiai és módszertani tekintetben.

Mindkét tudós a társadalmi fejlődés „belső tényeiből” és az egyes népekre jellemző sajátosságokból indult ki. Míg azonban Szolovjovnál törvényszerűségek elkerülhetetlen érvényesüléséről volt szó, addig Kljucsevskij a történeti fejlődést több variációban tárta fel. A szemléység történelemformáló szerepe is nagyobb volt nála, mint elődjénél. Munkásságuk alapján megállapítható, hogy mindkét történész az evolúciós fejlődés hívének tekinthető. Miközben az európai forradalmak objektív természetét hangsúlyozták, Kljucsevskij differenciáltabban mutatta ki mozgatóerőiket. Szolovjov nyomán tanítványa is kiemelte az orosz (szláv) történeti fejlődésre ható természeti-klimatikus körülményeket, szembeállítva ezeket a kedvezőbb nyugati feltételekkel. Az orosz történelem összefoglalása c. művében Kljucsevskij elődeihez hasonlóan értelmezte „a sztyepp és az erdő”; a nomád ázsiai despotizmus és az orosz történetiség viszonyát. Sahanov rámutat, hogy pl. Szibéria meghódításában, a 18–19. századi orosz-török háborúkban mindkét történész a Kelettel való szembenállás betetőzését látta.

Az orosz történelem szakaszolását a két tudós hasonlóképp oldotta meg, de míg Szolovjov a periódusok kapcsolatára, addig Kljucsevskij a

szembeállításukra helyezett nagyobb súlyt. A középkori orosz históriá tárgyalásakor mindkettejüknél szoros kapcsolatban tárul elénk a népiség (narodnoszty) és az államiság (goszudarsztvennoszty) evolúciója. Kljucsevskij rámutat, hogy a „társadalom” érdekei csak a 18. sz. elejétől kerültek konfliktusba az államrezonnal. Sahanov a szolovjovi örökség történetitlen megközelítésével magyarázza, hogy pl. Lappo-Danyilevskij és Miljukov szerint a történész elhanyagolta a gazdasági és a társadalmi változások elemzését. Szerinte a szolovjovi előzmények nélkül Kljucsevskij nem végezhetett volna mélyebb gazdasági alapú szociológiai analízist. A szerző rámutat, hogy Kljucsevskij együtt használta a politikai-jogi és a szociológiai kutatási módszereket. Először a bojár dumáról szóló munkájában (1882) helyezte át a hangsúlyt az órosz, a széttagoltsági és az újraegyesítési viszonyokkal kapcsolatban a gazdasági tényezőkre.

Sahanov hangsúlyozza, hogy Kljucsevskij előtt már az ún. államjogi iskola történetírói leírták, hogy az egyes orosz rétegek kialakulása és helyzete összefüggött a főhatalom adóztatási ténykedésével és az állammal szembeni kötelezettségek előírásával. Ugyanakkor a történész éles szemmel vette észre, hogy az állandó szolgálatra kényszerítés szélesítette az állam jogkörét, miközben szűkítette a társadalmi szabadság szféráját. Szolovjov a sajátos orosz földviszonyok létrejöttét az államhoz, Kljucsevskij viszont a földbirtokosoknak a parasztság jobbágyi sorba döntése irányába tett lépéseivel kapcsolta. A korábbi szolovjovi nemzeti szervezettel Kljucsevskijnél kiegészítette az új gazdasági folyamatok révén kialakult falusi, városi és szolgáló nemesi közösség. Noha mindkét történetíró kiemelte az orosz államfejlődés belső okainak elsődlegességét, Szolovjov mégis lehetségesnek tartotta, hogy az állami intézményeket (a varégek) kívülről hozták létre. Érdekes, hogy a részfejedelmi rendszert egyik történész se kapcsolta össze a feudális viszonyok kialakulásával. Pl. a bojároknak továbbra is szolgálniuk kellett az orosz állammal.

Sahanov szerint Kljucsevskij is (mint elődei) a nagyfejedelmi birtok kiterjesztésében és a részfejedelmek és a bojárok „kormányhivatalnokká” való lefokozásában látja az állami központosítás lényegét. A szerző tehát úgy véli, hogy Kljucsevskij előadássorozatában nem dolgozott ki új orosz középkortörténeti sémát, csak az egyes szereplők (így III. és IV. Iván, Borisz Godunov), ill. korszakok (pl. a „zavaros idők”) mélyebb és körültekintőbb elemzésével, (ami igen fontos!) szolgált. Az államhatalmi és a helyi önkormányzati szervek tevékenységében a korábbi

jogtudós történészek elsősorban az eljárásmodokat vizsgálták, aminél Kljucsevskij kétségtelesen mélyebbre hatolt. A bojár dumák, a zemszkij szoborok, a faluközösségek működését mindkét történész szlavofillelenséggel értékelte. Ugyanakkor Kljucsevskij pl. kapcsolatrendszerükben, működési mechanizmusukban és összetételükben új elemeket tárt fel.

I. Péter reformtevékenységét és az egész 18. századi orosz történetet mindkét történész az oroszországi demokratikus mozgalom liberális ága elvei szerint közelítette meg. Ebből adódtak a reformok feladatai (jogállam kialakítása, a személyi szabadság stb.) és a megoldás eszközei (így a testületi döntés bevezetése, társadalmi öntevékenység, a hatalmi ágak elválasztása). Kljucsevskij a kortárs történészek forrásanyaga alapján itt már konkrét kérdésekben Szolovjovtól alapjaiban eltérő értékeléseket nyújtott. Abban, hogy 1613-tól nem jött létre a „közjót” szolgáló állam Szolovjov szerint a nép felkészületlensége játszott közre, míg Kljucsevskij úgy vélte, hogy az első Romanovok népellenes politikát folytattak. A történetíró nem kizárólag I. Péterhez kapcsolta a reformokat, észlelte az átgondolatlanságot, a pillanatnyi érdekek érvényesülését, azt, hogy a cár nem korlátozta az állami bürokráciát és végeredményben az abszolutizmus szervezete épült ki. A korabeli gazdaságpolitika a kincstár és nem a nép érdekeit szolgálta. Kljucsevskij jól látta, hogy a reformok nem feleltek meg a nemzeti sajátosságoknak, az ország fejlettségi szintjének és Szolovjovval ellentétben a velük szembeni fellépéseket népellenes voltak magyarázta. Szolovjov úgy gondolta, hogy elkezdődött a különböző rétegek egyenjogúsítása, ezzel szemben tanítványa szerint a nemesség korlátlan jogokat szerzett és rendőrállam jött létre. Az előbbiekből következően (és ismét Szolovjovtól eltérve) Kljucsevskij jogosnak ítélte a jobbágyrendszer elleni felkeléseket. Sahanov jól érzékeli, hogy az 1840-es évek és az 1860-as esztendő két liberális nemzedéke politikai taktikai és szaktudományos nézetei ütköznek az ismertetett problematikában. Az utóbbiak már a konstitucionalizmus fele hajlottak.

Kljucsevskij tudományos nézetei a szolovjovi örökség kritikai feldolgozására épültek. A századfordulón az államjogi iskola keretein belül maradvá a történetíró felülvizsgálta Szolovjov Oroszország története utolsó (az újkori orosz históriára vonatkozó) 17. kötete következtetéseit. Valójában így a kezdeti Szolovjovval egyező elgondolások ellenére Kljucsevskij mégsem lehet besorolni az eredeti államjogi történetírói iskola tagjai közé. A történész és követői „nemesellenes következtetéseit” tették lehetővé,

hogy 1900 és 1910 között Kljucsevskij — a fenti iskola legjobb alkotói trendjeit megőrizve — az államjogi historiográfia alapelvein felülemelkedjék.

Voproszi Isztorii, 2000. 3. sz. 146–154

K.J.

Jacob Borut és Oded Heilbronner

TOVÁBB ÉLŐ FALAK

A katolikus és a zsidó vidéki polgárság a német birodalomban

A szerzőpáros összehasonlító elemzést nyújt a tizenkilencedik században a Német Birodalomban élő vidéki zsidó és katolikus polgárságról (*Dorfbürgertum*). A katolikusok és a zsidók (izraeliták) vallási kisebbségben voltak a protestáns többségű császári Németországban. Az előbbieket a német társadalom 35%-át, az utóbbiak annak 1%-át alkották. A nagyságrendi különbség ellenére azonban számos közös vonás jellemezte őket. Hivatalosan a birodalomban a kisebbségek integrációjának támogatását hirdették. A valóságban azonban mindkét közösség ki volt téve a szociális és kulturális megkülönböztetésnek, sőt, bizonyos esetekben még a vallási üldöztetésnek is.

A katolikus és zsidó közösségen belül leginkább azok polgári rétege igyekezett betagozódni a társadalomba. Ők hajlottak leginkább arra, hogy az integráció érdekében szakítsanak vallási közösségük hagyományos viselkedési mintáival és üdvözöljék azt a modernizációs folyamatot, amely Németországban a 19. század közepétől elkezdődött. Ragaszkodtak vallási közösségük hagyományaihoz, ugyanakkor igyekeztek hasonlítani a többségi társadalomhoz is. Társadalmi pozícióját tekintve tehát a polgárság katolikus és zsidó tagjai saját vallási közösségük és a protestáns polgárság között helyezkedtek el. A betagozódásukat elősegítette, hogy a német protestáns polgárság a társadalom többi részéhez képest viszonylag nyitott és kész volt a vallási kisebbséghez tartozók befogadására.

Néhány évvel ezelőtt még tartotta magát az a nézet, hogy a katolikusok többsége (főként Németország nyugati részén) eltökélten őrízte másságát, és ellenállt a többséggel való keveredésnek. A zsidókról pedig azt gondolták, hogy minden erejükkel a protestáns többséghez akartak hasonlítani. Elsősorban a Német Birodalom hű állampolgárainak tartották magukat, s csak másodsorban zsidónak. Számos kutatás támasztotta alá, hogy a zsidók tudatosan utasították

el a független és eltérő identitás megőrzésére irányuló katolikus modellt. Ugyanígy elutasították azt a közösségi intézményi hálózatot is, amely lehetővé tette volna a többségi társadalomtól való elkülönülés fenntartását. A zsidók a liberális polgárságba, illetve annak szociális és kulturális intézményeibe való beolvadás mellett tették le voksukat. A korabeli Németországban nem is beszélhetünk tehát zsidó miliőről. A zsidók ideológiájukat és életvitelüket tekintve a német polgári miliő részesei voltak.

A legújabb kutatások azonban világossá tették, hogy a zsidóság és a katolikusok heterogén közösségek voltak. Am eltérő lehetőségekkel szembesültek a hagyományörzés és a beilleszkedés terén. Többféle út közül választhattak. Jó példák erre a vidéki zsidó és katolikus polgári közösségek, amelyek eddig elkerülték a társadalomkutatók figyelmét. Ez a két csoport nemcsak a többségi nemzet polgársága és a saját vallási közösségük, hanem a városi és a vidéki népesség között is közvetített. Beilleszkedési stratégiájukat a kisebbségi viselkedésmódtól eltérően fejlesztették ki.

A két csoport között számos különbség volt megfigyelhető számarányukat, földrajzi elhelyezkedésüket, gazdasági és társadalmi modernizációjuk mértékét, politikai kultúrájuk intézményrendszerét, olvasási és kulturális szokásaikat, valamint vallási attitűdjeiket tekintve. A katolikus *Dorfbürgertum* Németország déli részén koncentrálódott, míg a zsidó *Dorfbürgertum* a Rajna-vidéken és Vesztfáliában is megtalálható volt. A zsidók modernizáltságuk mértékét tekintve megelőzték a keresztény német társadalom nagy részét. A katolikusok azonban késve reagáltak a modernizációra, s csak kis részük vett részt az ipari fejlesztésben. Ez tükröződik az urbanizációs mutatókban, a vidékről a városokba való áramlás mértékében, a tanulmányi végzettségben, s a születési ráta csökkenésében is.

A két vallási csoportot teljesen eltérő társadalmi rétegződés jellemezte. A zsidók többségét a polgárság alkotta, s csak kevesen tartoztak az alsóbb rétegekhez. A katolikus népesség társadalmi rétegződése megfelelt Németország és a többi európai állam általános társadalmi-gazdasági szerkezetének. Többségük vidéki kistermelő, kézműves, kereskedő vagy városi munkás volt. A német társadalom 36%-át kitevő katolikusok 75%-a dolgozott a mezőgazdaságban és az iparban. Az 1%-nyi zsidóságnak viszont mindössze 27%-a dolgozott e két szektorban. E két, egymástól alapvetően különböző társadalmi-gazdasági profilú csoport legfőbb célja azonban megegyezett. Mindkét csoport a német társadalomba való betagozódásra törekedett.

A szekularizációs folyamat — amelyen a katolikus polgárság egy része keresztülment — a protestáns többséghez való idomulás vágyának mutatója is egyben. E folyamat sokszor a katolikus egyháztól való részleges vagy teljes elszakadást jelentette. A szekularizáció mértéke régióként eltérő volt, s számos tényezőtől függött (a helyi katolikusok és protestánsok aránya, a protestáns települések és a nagyvárosok közelsége stb.). A katolikusok országosan általában a katolikus Centrupártot támogatták. A támogatás mértéke azonban idővel csökkent. Míg a *Kulturkampf* idején még a katolikusok 90%-a adta le voksát erre a pártra, az I. világháború előestéjén már csak 60%-uk. A pártelhagyók főként a polgári réteg, a nemesek és a munkások közül kerültek ki, főleg a Ruhr-vidékről. A katolikusok többsége azonban — a polgári réteg kivételével — a Centrupártot támogatta.

Németország déli részén más volt a helyzet. Itt a vidéki katolikus polgárság a Centrupártot a Katolikus Egyházzal azonosította. Ezért a választók többsége az antiklerikális déli régióban (főként Dél-Bádenben, Svábföldön és Bajorország katolikus városaiban) a német nemzet pártjaként számon tartott Nemzeti Liberális Pártot (*Nationalliberale Partei*) támogatta. A vidéki német katolikusok tehát nem a katolikus társadalommal vagy az általános katolikus miliővel, hanem a burzsoáziával azonosultak.

A zsidó vidéki közösségeknél hasonló, bár éppen ezért eredményét tekintve ellentétes jelenség figyelhető meg. A zsidó *Dorfbürgertum* is vallási közösségük bevett választási preferenciáitól eltérően szavazott. A katolikus többség nyugati területeken (Rajna-vidék és Vesztfália) élő zsidók többsége — a Liberális Pártot támogató német zsidóktól eltérően — a Centrupártot adta le voksát. Sőt, a katolikus Kölnben még a liberális érzelmű zsidók is ezt a pártot támogatták. Választaniuk kellett a katolikus mikromilióban élő szomszédai által támogatott Centrupárt és a polgári makro-milió által támogatott liberalizmus között, amelyet viszont az őket körülvevő katolikus környezet gyűlölt és elutasított. A Rajna-vidéken és Vesztfáliában a zsidók a szomszédai pártpreferenciájához alkalmazkodva — a nagyrészt a katolikus területek uralkodó értekeivel való azonosulás eredményeként, illetve némiképp félelemből is — a Centrupártot támogatták. Dél-Németországban erősebb volt a liberalizmus a falvakban. A zsidók itt könnyebben támogathatták a liberális pártokat, mint a Rajna-vidéken vagy Vesztfáliában. A patrióta zsidóság így a makro-milió (a német protestáns polgárság) és a mikro-milió (katolikus vidéki polgárság) elvárásai között őrlődött. A

kettős zsidó-német identitás mellett ez a kettősség is további kényszerek és választások elé állították a zsidó *Dorfbürgertumot*.

A protestáns polgári társadalomba való beilleszkedésnek meghatározó mutatója, hogy a két vizsgált csoport milyen mértékben vett részt a polgári öntudatot, s annak értékeit őrző és védelmező polgári egyesületekben. A szerzőpáros különbséget tett a kulturális/társadalmi/szabadidős, valamint a politikai/gazdasági/vallási/foglalkozási egyesületek között. A politikai katolicizmus, a katolikus egyház, a zsidó szervezetek, és a munkásszótály szervezetei nagyrészt kimaradtak az elemzésből. Elsősorban azokat az egyesületeket vizsgálták, amelyekbe minden állampolgár beléphetett attól függetlenül, hogy melyik osztályhoz vagy valláshoz tartozott. Ezek a helyi előkelőségek kezdeményezésére alakult egyesületek a helyi társadalmi struktúrát védelmezték, s a társadalmi ellenőrzés és a véleménycsere szinterei voltak. Kulturális tevékenységükkel (zene, sport stb.) az egyén kiteljesedését segítették.

A vidéki katolikusok kiépítették saját egyesületi hálózatukat, amely szembeszegült a hagyományos katolikus vidéki társadalom értékeivel. Helyi szinten egy polgári mikro-miliót hoztak létre, amelynek értérendszerére a régi katolikusok és a Katolikus Egyház, valamint a Centrumpárt nevével fémjelzett ultramontánok értékrendszere között helyezkedett el. A zsidók azonban tudatosan a helyi polgári szervezetekbe integrálódtak, ezért nem is alakították ki saját egyesületi hálózatukat.

A hagyományos zsidó közösségeknek persze korábban léteztek elsősorban vallásos, jótékonyági, tanulmányi, valamint szakmai egyesületei. A felvilágosodás után azonban nagy részük megszűnt, s a megmaradók vallási jellege háttérbe szorult. A modern jóléti államok számára előnyös volt, hogy a szervezetek átvállalták a hátrányos helyzetben lévő zsidók felkarolásának terhét a vállukról. A jótékonyággal foglalkozó egyesületek mellett tovább éltek még a temetkezési egyesületek, illetve a zsinagógák kórus egyletei (*Chorverein*). Az emancipáció lezárása után Németországban még mindig létezett a zsidó egyesületek — többségében humanitárius céllal tevékenykedő — hálózata. A korabeli német zsidóság többsége ezután azonban már inkább a német polgári egyesületekhez való tartozást választotta. A zsidók korlátozás nélkül csatlakozhattak a szakmai egyesületekhez. Nem léphettek be viszont a jobboldalhoz közel álló egyesületekbe, az egyetemi hallgatók, az elitista társadalmi szervezetek, a háborús veteránok stb. szervezeteibe. Emiatt az 1880-as évektől kezdve

számos egyesületet hoztak létre. Tevékenységük eredményeként a század végére a különböző profilú egyesületek egész hálózata alakult ki.

A falvakban egész más trend érvényesült. A városokba áramlás a század végén a helyi zsidó lakosság népesedéscsökkenéséhez és a régi közösségek felbomlásához vezetett. A régi egyesületek taglétszáma is lecsökkent, s sokuk megszűnt létezni. A megmaradt zsidó lakosság a helyi német egyesületek (kivéve a vallásosokat) taglétszámát gyarapította. A gazdag és prominens zsidók nagyobb számban kerülhettek be, mint a szegényebb zsidók, ám csak a legtrikább esetben lehettek vezetők. A zsidók tudomásul vették a számbeli és a pozíciókra vonatkozó korlátozásokat.

Az egyesületek mellett a helyi újságok és magazinok hálózata is jelzi a polgárság hegemoniáját. A városi életstílust követő és a városi szokásokat meghonosító vidéki zsidóság a falvak polgárságához tartozott. Életmódjukat tekintve a városi életformához álltak közel. Egyrészt azért, mert kereskedelemmel foglalkoztak, s mobilabbak voltak az átlagos falusiaknál. Másrészt azért, mert a 19. század második felétől kezdve nagyobb számban vándoroltak a városokba, mint a német falusiak, s így szinte minden vidéki zsidónak voltak városi rokonai. A zsidók általában polgári lapokat olvastak, amelyek szintén a polgári életmódot és értékeket közvetítették feléjük. Náluk jelentek meg első ízben a modern technika vívmányai (rádió, telefon, autó stb.). A württembergi tartományban fekvő Horb városában például a 30 telefonkészülékből 24 volt zsidók tulajdonában. A zsidók a falvakban is a polgári életmódot követték. Vidéken ők építették fel és bútorozták be házaikat elsőként a városi stílusnak megfelelően. A pianínó mellett gyakran tartottak más hangszereket is. Öltözködésükben is a városi divatot vették át. A zsidó nők használtak elsőként arcfestéket vidéken. A koncerteken, múzeumokban és színházban együtt szórakoztak a keresztény polgársággal.

A katolikusok esetében — a szűk polgári réteget kivéve — a vallási tárgyú olvasmányok domináltak (Szűz Mária megjelenése Lourdban, a helyi szentekről szóló irodalom és ultramontán regények stb.). A német vidéki katolikusok polgári rétege viszont nem a katolikus vidéki társadalommal vagy az általános katolikus milióval, hanem a burzsoáziával azonosult. A délnémet területeken élő vidéki katolikusok között a szokások, a babonák, a szentek tisztelete, a szezonhoz kötött rituálék a szociális függőségben tartás mellett a vidéki katolikus polgárság alatti rétegeinek szocializálását is szolgálták. Emellett számos esetben politikai célokra is felhasználták azokat. Az ultramontán-ellenes vidéki katolikus

polgárság ellenezte ezt az elmaradott gyakorlatot. Jó katolikusoknak, de nem ultramontanoknak tartották magukat. Számos kérdésben küzdöttek nézeteik érvényre juttatásáért. Ragaszkodtak ahhoz, hogy joguk legyen gimnáziumba küldeni gyermekeiket, saját ízlésüknek megfelelően öltözködhessenek, s olvashassák a papjaik által erkölcsstelennek bélyegzett irodalmat, valamint a napi politikai sajtót. A katolikus valláshoz való viszonyukat alapvetően befolyásolta a közösség szorításából való szabadulás vágya. Hittek a kapitalista gazdasági rendben és a világi kultúrában. Az egyház és az állam szétválasztásának elvét vallották. A gyülekezeteik papjaival ápolt kapcsolataik formálissá váltak. Számos esetben csak a rosszmájú szóbeszédtől, a kiátkozástól, vagy a társadalmi–gazdasági szankcióktól tartva látogatták a misét. Vallási vezetőik fenntartóságát csak a templomok belül fogadták el. Magánéletükbe azonban nem túrték az egyház beleszólását. A templomok kívül a saját tetszésük szerint kívántak élni.

A vidéki és a városi zsidóság vallási szokásai igen eltérőek voltak. A vidéki zsidóság a 20. században is megőrizte vallási szokásait. Ehhez nagymértékben hozzájárult, hogy a katolikus vidéki társadalom, amelyhez integrálódtak, tiszteletben tartotta az eltérő vallásokat és azok rituáléját. A Rajna-vidéki és vesztfáliai katolikus falvakban például különösen igaz volt az, hogy a helyi közvélemény nem nézte jó szemmel a vallás iránti közömbösséget. A katolikusokhoz hasonlóan a zsidóktól is elvárták, hogy lojálisak legyenek a saját hitükhöz. Vidéken magasabb volt a templomba járók száma. A katolikus falvakban nem volt jellemző a városokban tapasztalt csökkenés. Ott a vasárnapi misén való részvétel (*Sonntagspflicht*) egészen az 1970-es évekig kötelezőnek számított.

A helyi közösség tagjaiként a zsidóságra ugyanez a társadalmi nyomás nehezedett. A kisvárosokban már lazult a társadalmi elvárás. Ezekben már nem mindig tartottak rendszeres imádságot szombatonként. A legtöbb zsidó számára az istentisztelet legfontosabb része az azt követő *Schwaetz*, a zsinagóga kertjében folytatott beszélgetés volt. Visszaemlékezések sora tanúsítja, hogy számos izraelita számára a zsinagóga látogatása nem annyira vallási rituálét, mint inkább a társadalmi elvárásoknak való megfelelést jelentett. Nem egy katolikus faluban a zsidók a misén is részt vettek. Számtalan feljegyzés támasztja alá, hogy a katolikus ünnepek alkalmával sokszor ők is feldíszítették otthonaikat. Az is megesett, hogy a zsidó fiatalok szülői engedéllyel olyan rendszeresen látogatták a misét, hogy távolmaradásukkor a pap megfedtte

őket, azt híven, hogy keresztények. Előfordult, hogy magas rangú katolikus papok látogatásának tiszteletére rendezett felvonuláson a helybeliek „*Zsidó vagyok, de tisztelem a püspököt is*” – feliratú zászlót lengettek.

A vallástól eltávolodott, néhány esetben antiklerikális városi zsidósággal szemben tehát a vidéki zsidóság homlokegyenest ellenkezően viszonycult a valláshoz. Kerülte a konfliktust katolikus szomszédaival, és messzemenően elfogadta a falu társadalmi normáit. A hagyományait őrző vidéki zsidóság igyekezett ellenállni az elsöprő erejű modernizációnak. A valóságban azonban a 19. század végétől a vidéki zsidó közösségben is meglazult a vallási előírások betartása. E folyamat az első világháború alatt és után tovább erősödött. A vallási előírások betartása három területen maradt fenn. Egyfelől az életszakaszokhoz kötődő rituálékban (körülmetélés, *Bar Micvá*, házasság, temetés stb.). Másodsorban a különleges alkalmakhoz — főként a jeles ünnepekhez (*Ros HáSáná*, *Jom Kippur* stb.) — kötődő közös imádságok terén. Harmadrészt többségében a nők által uralt és irányított családi élet rituáléjában (pl. a *sabbat* és kóser étkezési szokások betartása terén). A szerzőpáros idézi Marion Kaplan megfigyelését, amely szerint a nők a császári időkben hagyománytisztelőbbek voltak a férfiaknál. Az elemzés írói szerint ez a vidéki nőkre még a weimari időkben is igaz maradt.

A vidéki zsidók tehát betartották a vallás előírásait. A városokban élő zsidóság körében viszont — akik között sok volt a vegyes házasság — vagy elmaradt a *Bár Micvá* („a parancsolat fia” — a nagykorúvá válást kísérő szertartás a fiúk tizenhárom éves korában — B.K.), vagy általában protestáns „megfelelője”, a konfirmáció váltotta fel. Sok városi zsidó döntött a zsidótörvények által szigorúan tiltott hamvasztás mellett, s csak a nagy ünnepek alkalmával látogatta a zsinagógát. Vidéken ugyanakkor még anyagi áldozatra is hajlandóak voltak annak érdekében, hogy az istentisztelet megtartható legyen. Ahol nem volt ki a *Minjan* (a közösen imádkozó, tíz férfiből álló csoport, amelynek hiányában elmaradnak az istentisztelet bizonyos részletei — B.K.) ott az ún. *Minjanleute*-nak fizettek a részvételért. Az említett első két rituálé szorosan kötődött a falusi közösséghez, valamint a falvak vallási és társadalmi normáihoz. A zsidóság is része volt a falusi közösségnek, ahol a vallás és annak gyakorlása (a szokások betartása stb.) központi szerepet játszottak a társadalmi normák, az identitás és általában a társadalmi élet kialakulásában.

A szerzőpáros a németországi 19. századi *Dorfbürgertum* két kis közösségi közösségének ösz-

szehasonlításával olyan csoportokat tett vizsgálható tárgyává, amelyek köztes pozíciójuknál fogva közvetítőkké váltak a korabeli város és a falu társadalmi között. Mindkét közösség más-más utat választott céljaira (a középosztálybeli identitás kialakítása, a kisebbségi vallási identitás megőrzése, a modernizáció és a társadalmi integráció) megvalósítására.

Comparative Studies in Society and History, July 1998 Vol. 40. Number 3. 475–502. o.

B.K.

Galutvo, L. M.

F. A. SCSEBINA – A TUDÓS, A POLITIKUS ÉS AZ EMBER

1999-ben emlékeztek meg Oroszországban a 150 éve született zemsztvo-statisztikusról, az agrárium és a kozákság történéséről, a publicistáról és az aktív közéleti személyiségről, F. A. Scserbináról. A tudós (1849–1936) az Orosz Tudományos Akadémia levelező tagjaként, a paraszti költségvetési statisztika meghonosításával, alapvető tudományos művek és aktuális témájú hazai, majd emigrációbeli publicisztikai írások megjelentetésével vált világszerte ismertté. Lenin a kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. művében felhasználta és ugyanakkor bírálta Scserbinának a Voronyezsi kormányzóságban készült zemsztvo-statisztikáit, ami azután az egész szovjet korszakra meghatározta a tudós historiográfiai értékelését. Galutvo 1917 és az 1980-as évek második fele között kronológiailag és tematika szerint négy szakaszt különít el Scserbina megítélésében. Legjellemzőbbnek az orosz kapitalizmus szűken vett gazdasági elemzését, a narodnyik nézetektől az evolucionista liberális felé történő elmozdulást, a zemsztvo-statisztika új ágainak (így a portaösszeírások, a költségvetési tételek és az egészségügyi helyzet elemzésének) kimunkálását és a közéletbeli szereplés hangsúlyainak változásait tartjuk. A tudós nézeteinek és gyakorlati tevékenységének dinamizmusát Galutvo levéltári források és publikált anyagok (pl. újságok, jegyzőkönyvek, oroszországi és emigrációbeli memoárok) alapján tárja elénk.

Scserbina a fekete-tengeri katonai körzet egyik településén tekintélyes papi családban született. A kozák demokratikus normákon nevelkedett és a felvilágosodás eszméivel megismerkedett ifjú elitelte az erőszak minden formáját. Galutvo bemutatja, hogyan próbálta meg a fiatal Scserbina a gyakorlatban is érvényesíteni haladó agronómiai és szociális nézeteit. Lavrov narodnyik eszméiből csak a saját elképzeléséhez kö-

zelálló propagandát mint módszert fogadta el. A huszonéves ifjú következetesen kitartott a nép gazdálkodását és életkörülményeit javító, azt szervező munkával elősegítő álláspontja mellett. Scserbina reformista volt, noha 1874-től odesszai egyetemistaként és az ottani propagandista irányú forradalmi kör tagjaként kapcsolatba került a forradalmárokkal is. A Hromada (Közösség) nevű társaság a liberális ukrán értelmiség gyűjtőhelyévé vált. A kör intellektuális, erkölcsi, nemzeti és történelmi elvei jobban megfeleltek Scserbinának mint a forradalmi narodnyikság, ráadásul a Kijevi Régiség (Kijevszkaja sztarina) c. folyóiratban publikálhatott elvbarátaival együtt. Az előzőekben említett (és a tanulmányban kifejtett egyéb) „felforgató tevékenység” nem kerülte el a rendőrség figyelmét. Letartóztatások, bírságok és végül száműzetés követték egymást az 1870-es évek második felében. Vologdai számkivettségében Scserbina folytatta a zaporozsjei kozák szervezet (a Szecs) és a Kubány vidékének tanulmányozását, ideje nagy részében azonban az orosz faluközösséget elemezte. Noha hangzottatta országának a Nyugattól való elmaradottságát, kiemelte azt is, hogy nem a kapitalista tendenciák, hanem az obszcina felel meg az orosz falusi hagyományoknak, ami a haladó értelmiség segítségével „gyógyírként szolgálhat a bajokra” és „a harmonikus fejlődés garanciája lehet”.

Száműzetése után, 1884-ben kezdődött Scserbina életének legtermékenyebb, kb. húszéves szakasza. A Voronyezsi kormányzósági zemsztvo statisztikai részlegének vezetőjeként két nagy regionális munkát irányított: a központi fekete földű övezet és a sztyepei körzet kurgiz (kazah) gazdaságaiban. A voronyezsi kérdőívek (a parasztporták munkaerő-tartalékairól és bűdzse-jellemzőikről) és az ezek alapján készült monográfiák mind az orosz, mind a külföldi statisztikai vizsgálódások közül kitűntek újszerű felfogással. A kiterjedt kutatási anyagokat Scserbina periodikus összegző kötetekben jelentette meg. 1905-ig több mint 50 jelent meg, amelyek közül különösen az 1887. és az 1889. évi (146.o.) emelhető ki. A voronyezsi kormányzósági parasztporták költségvetés: statisztikai alapján írta meg a primér források feldolgozási módjáról, az állami jövedelmek és a népjólét, ill. a társadalmi viszonyok és a paraszti szükségletek közötti kapcsolatokról szóló alapvető munkáit. A sztyepei területekről, 1896 és 1903 közötti felmérései nyomán született tizenhárom kötetes művét a mai gazdaságtörténészek sem nélkülözhetik. Scserbinát többször kitüntették és tagjává választotta a Szabad Gazdasági és az Orosz Földrajzi Társaság.

A tudós statisztikai számításait felhasználhatták az agrárkérdéssel foglalkozó főhatóságok. Így a Szibériába való áttelepítésnél figyelembe vehették a földnormákra vonatkozó javaslatait. Scserbina elsőként és 1861 után a legmélyrehatóbban foglalkozott a zemsztvók történetével, ugyanakkor Galutvo megjegyzi, hogy igyekezett szerepüket felnagyítani. Közművelődési tevékenysége során kapcsolatba került a zemsztvo-értelmiség más foglalkozású, jeles tagjaival. A nagy reformok hatására az 1890-es évek közepére megváltozott világszemlélete. Országja jövőjét immáron összekapcsolta a polgári fejlődéssel és a faluközösségi rendszernek az új gazdasági körülményekhez való hozzáigazításával. Lényegesek az oroszországi eredeti tőkefelhalmozásról és a falusi bér munka jellegéről kifejtett nézetei. Scserbina szerint megfelelő gazdasági, hitel- és agrárintézkedésekkel az erős parasztgazdaságok szintjére kell emelni a többiekét. A 20. sz. elején a liberális zemsztvo-értelmiségi Scserbina már az országos önkormányzati (zemsztvo-) hálózat kialakítását, a demokratikusan megválasztott szervek kompetenciájának bővítését, az alkotmányos monarchia létrehozását és az agrárkérdésnek az állami földalapról nacionalizálás útján történő megoldását indítványozta. Mint Galutvo rámutat a Witte által kezdeményezett, agrárreformot előkészítő bizottsági rendszerben a voronyezsi járási szervben Scserbina elég radikális, a zemsztvo-oppozícióinak megfelelő, alkotmányos, politikai és szakmai elveket fogalmazott meg. A kedvező külföldi orosz ellenzéki visszhang mellett nem maradt el az oroszországi belügyi hatóságok megtorló lépése.

Scserbina ezután a II. Állami Dumában a Kubányi és Fekete-tengeri kormányzóságok küldötteként az agrárkérdés népi szocialista típusú, majd annak szétkergetése után a kozák hagyományokon alapuló, regionálisan felfogott, „alulról kezdeményezett” megoldására törekedett. 1917 februárja után úgy látta, hogy az Ideiglenes Kormány kezéből kicsúszott a kezdeményezés, így az állami megújulás egyedüli útját a kozák határvidékekről kiinduló önálló, demokratikus szerveződések kibontakozásában vélte megtalálni. A szerző a kozáksággal kapcsolatban rámutat, hogy az „többi Scserbina közéleti és tudományos munkásságával mozdította elő. A Kubányi kozák had története címmel kétkötetes művet adott ki. A következő kettőt emigrálása után már nem tudta megjeleníteni. Fontos lenne Scserbina Oroszországban hagyott személyi archívumának megtalálása, mivel a helytörténet-szek így új ismeretekhez jutnának. A kozákság történetéről a tudós 12 kötetben levéltári forrásokat szeretett volna kiadni, ami azonban nem

valósult meg. A kétkötetes munka — hibái ellenére — nemcsak a kubányi historiográfiát, de az orosz hadtörténetet is jelentős adalékokkal gazdagította. Scserbina a századfordulón fontos forrásfeltáró és –rendszerező munkát végzett és kidolgozta a honismeret komplex módszertanát.

A tudós a kozákság fejlődése eredeti koncepcióját vázolta fel munkássága során. Galutvo olyan kérdéseket emel ki mint a kozákság korai történetében fellelhető népi, közösségi és demokratikus gazdasági, életmódbeli és önkormányzati jelenségek. Az állami beavatkozás, az idegenek letelepedésének bátorítása, az általános katonai szolgálat a fentieket sértette meg, szolgáló réteggé téve a kozákokat; anyagi és mentalitásbeli károkat okozva nekik. Noha Scserbina már az I. Kozák katonai tanácskozáson, ill. a II. Állami Duma kozák frakciójában elősegítette a „kozák újjászületés” megvalósulását, erre Kubányban inkább 1917 és 1920 között nyílt korlátozott lehetőség. A kubányi kormányok, ill. azok gazdasági és tudományos szerveinek tagjaként szót emelt a koalíciós kormányzásért. Noha maga az ukrán nyelvű fekete-tengeri frakcióhoz tartozott, kiállt a „nagyorosz doniakkal” való kiegyezés mellett, hogy így egy életképes, föderatív Oroszország jöhessen létre, aminek a része lett volna a megújult demokratikus kozák intézményekkel rendelkező Kubány. Galutvo kiemeli, hogy mennyire aktuálisak ma is Scserbina akkori finánciális javaslatai. 1920 februárjában azonban Kubányban is bekövetkezett a rendszer csödjé és a tudós előbb Jugoszláviába, majd Csehszlovákiába emigrált. Az utóbbiban folytatta felsőfokú oktatási, tudományos és sokoldalú társadalmi tevékenységét. A Hromada vezetőjeként megpróbálta konszolidálni — igaz sikertelenül — a kubányi diaszpórát, a szláv népek összefogását hangoztatva. Korának ellentmondásos, de kétségtelenül nagy egyénisége 1936 októberében Prágában hunyt el.

Otyecsesztvennaja Isztorija, 2000. 5. 139–153.o.

K.J.

Christian Delporte

TÖMEGSAJTÓ ÉS TÖMEGKULTÚRA FRANCIAORSZÁGBAN (1880–1914)

A sajtó a 19. század végén hatalmas mértékű fejlődésen ment keresztül, amint ezt már számos tanulmány bemutatta, vizsgálta. A fő mozgató erőt Franciaországban a párizsi *egysou-*s

(5 centime-os) nagy hírlapok/néplapok jelentették, amelyek lekörözték a korábban uralkodó véleményformáló lapokat. A fővárosi napilapok példányszáma folyamatosan növekedett (az 1870-es egymillióról kétf millióra 1880-ban, hogy majd öt és fél millióra duzzadjon 1914-re), és a piac háromnegyedét négy napilap (*Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*, *Le Matin*, *Le Journal*) uralta. A párizsi lapok által elindított folyamatba bekapcsolódtak az 1890-es években a vidéki napilapok is (amelyek példányszáma 1880 és 1914 között 700000-ről négy millióra nőtt), a szaklapok pedig tovább szaporodtak.

Noha a fellendülés általánosan érintette a sajtót, az új típusú hírlapoknak inkább kedvezett, mint a véleményformáló lapoknak. Ez annál is inkább meglepő, hiszen a szabad vélemény-nyilvánításért vívott közel egy évszázados küzdelem után a Köztársaság teret engedett mindenfajta doktriner nézet kifejtésének. Az új lapok sikere nem csak az újdonságuk vonzerejének volt köszönhető, hiszen eleinte bevált recepteket követtek, hanem inkább annak, hogy a tömegek igényeinek jobban megfeleltek. Ez felveti egyben a kérdést, hogy a bulvárlapok nem alkotóelemei és tükröi-e a tömegkultúrának? Az, hogy a sajtó elfogadhatja magát a tömegekkel, ösztönzi-e az elitével szakító kultúrformák létrejöttét, részt vesz-e alakításukban, vagy csak a kulturális közvetítő szerepére vállalkozik-e? Ezek a kérdések újabbakat szülnek, a média gyakorlatának és megközelítésmódjának demokratizálódásával kapcsolatosan, az új fogyasztási szokásokról, amelyeket gerjeszt vagy felmutat, a társadalmi környezet megjelenítéséről, a közhiedelmek beágyazottságáról, a kínálatra gyakorolt hatásáról. A tanulmány három tengely mentén vizsgálódik: a sajtó miként nyeri meg magának a tömegeket (hogyan működik a mechanizmus) és válik köznapivá az újsághír; milyen a kínálat természete és jelentése, a nagy lapok sikerében szerepet játszó receptek egyedisége; milyen szenvedélyes vitákat váltott ki a sajtó változása, mely az értelmiségi ellenállás nézőpontját fedi fel.

A tömegek megnyerése a Második Császárság alatt vette kezdetét, amikor is Moïse Millaud elindította a *Petit Journal*t 1863-ban. Sikerreceptje egyedi volt: a néhány éve divatos populáris és irodalmi lapok körében jelentős árcsökkenésre vállalkozott, egy *sou-ért* adta újságát (a többiek ennek három-négyszeresét kérték lapjukért), valamint példányonként árusította, mert korábban az előfizetés volt az általános gyakorlat. Arra alapozta stratégiáját, hogy az alacsony árat a vásárlók nagy száma ellensúlyozza majd, akik az alsóbb társadalmi rétegekhez tar-

toznak, a boltosoktól a tanult munkásokig. Jól lehet ebben az időszakban harminc százalék alá csökkent az analfabéták száma, de a szegényebb néprétegek nem engedhették meg maguknak, hogy előfizessenek még erre a viszonylag olcsón kínált sajtótermékre sem. Millaud viszont úgy kalkulált, hogy azért heti három-négy példányt ök is megengedhetnek maguknak. Igyekezett ezért rászoktatni a tömegeket, hogy naponta újságot vásároljanak – először Párizsban, majd vidéken (utóbbiak az eladások háromnegyedét jelentik majd a századfordulón).

Millaud kihasználta azt is, hogy III. Napóleon a politikai lapok rovására az irodalminak nevezett lapokat támogatta, hogy ily módon is csökkentse ellenzéke publicitását. A nem politikai lapok mentesültek a bélyegilleték alól, és 1856-tól megtört a posta sajtószállítási monopóliuma, így ezek a lapok kötegelt áruként is utazhattak magán gyorsfuvarozókkal, akik olcsóbban vállalták a szállítást. A tér kitágulása szintén előnyös volt a *Petit Journal* számára, hiszen a közlekedési eszközök fejlődése révén a példányonkénti eladásnál a különböző kiadásokat jól lehetett igazítani a vasúti menetrendhez, egyben a vasút biztos hálózatot kínált a vidéki távolsági terjesztéshez. A terjesztésben pedig üzletfelei és mozgó árusai segédkeztek, így növelve az árusítóhelyek számát (már 1866-ban 1200 volt). Noha feles méretet (30x43 cm) választottak és esti megjelenést (emiatt nem kellett a drágább éjszakai műszakot fizetni), a *Petit Journal* előállítási költségei igen magasak voltak eleinte. Hogy közelítsenek a nullszaldóhoz, növelni kellett az eladásokat. Kezdetben több nyomdát kellett igénybe venni ehhez, de a nyomtatás forradalma következtében 1867-től az újság Marioni rotációs gépekkel készült immár a papír mindkét oldalán, felére csökkentve ezáltal a szükséges személyzetet. A rotációs gép három óra leforgása alatt 50000–60000 példányt készített, Millaud pedig elég tehetős volt ahhoz, hogy többet is vásároljon, így párhuzamosan működtethette őket.

A jelentősebb változások mégis a század utolsó két évtizedében éreztették igazán hatását. A Köztársaság a liberalizmus nevében a politikai szabadságot is biztosította, hiszen például 1870. szeptember 5-én eltörölte a bélyegilletéket, továbbá minden gazdasági jellegű akadályt igyekezett elgördíteni a sajtó útjából, hogy az meggyökerezzen vidéken is. 1878-ig a gyorsvonatokon csak legkevesebb háromkilós újságkötegeket lehetett szállítani, de állami nyomásra a vasúttársaságok hatodára csökkentették a súlyhatárt, lehetővé téve ezzel, hogy akár tíz vagy húsz példányt is feladhassanak. Az árusí-

tőhelyek is megszorodtak vidéken, a második vasúthálózat (Freycinet 1879-es terve) kiépülése következtében a legkisebb városokba is eljutott a párizsi sajtó. A vasútnak köszönhetően az este kinyomtatott lap másnap reggelre minden francia tartományban kapható volt. A népszerű napilapok elősegítették a nemzeti terület egyesítését. A *Petit Parisien* is ezek közé tartozott, igyekezett sűrű terjesztői hálózatra szert tenni, így 1914-re Párizsban és külvárosaiban több mint 3000 rikkancsot, kioszkot és egyéb árusító helyet (könyvesboltot, rövidáru-üzletet, kapualjban kialakított elárusító helyet) számíthatott a terjesztői közé. Vidéken üzletfelei feleltek a terjesztésért és eladásért. 1914-ben a települések 80 százalékában jelen volt, kétharmada vidéken fogyott és közel 15000 elárusító hely kínálta (1880-ban még csak 300). Helyi tudósítói segítségével az ország minden tájáról pontos információkkal szolgált, beillesztve ezzel a helyi teret a nemzetibe.

A nagy napi megjelenésű hírlapok hatására a példányonkénti eladás lassan teret nyert. A 19. század végére eltűnt az előfizetés és az italmérésekben a közös olvasás. A változás nem volt azonnali, még az 1880-as évek végén is több település tiltotta a rikkancsok útján való árusítást, az újságosbódék eladói pedig továbbra is kölcsönbe adták a napilapokat, amelyeket azután másnap eladatlanként visszaküldtek, ami éles vitákat váltott ki a lapigazgatók és a kiskereskedők között. A példányonkénti árusításon kívül más jelei is voltak a népszerű hírlapok győzelmének, többek között az, hogy nagy formátumban jelentek meg, miközben az áruk változatlan maradt, sőt, hosszabb távon példányszámuk növelése érdekében egy *sou*-ra kellett azt csökkenteniük. Az *Écho de Paris* akkortól fogyott ismét, amikor 1896-ban öt *centime*-ra csökkentették az árát, a *Matin* is 1900 körül ugyanezt tette, s hogy vetélytársait lekörözze, hat oldalon jelent meg, követve a *Figarót*, amely 1895-ben indította a vetélkedést az oldalak számában. A *Petit Parisien* 1901 októberében vált hatoldalossá, és mivel a *Petit Journal* három hónap késéssel követte, menthetetlenül lemaradt, elvesztve ezzel korábbi vezető helyét. A közönség kegyeiért való versengés kiélezett volt a francia hirdetési piac elég szűkös volta miatt. A III. Köztársaság kezdetén a hirdetések elhagyták a polgári lapokat, és átpártoltak az *egysou*-s újságokhoz, amelyekben kezdetben az utolsó lapon voltak jelen, de az 1890-es évekre a *Petit Journal*ban már a teljes lapnak közel negyedét foglalták el, a *Petit Parisien* forrásainak pedig 23%-a származott hirdetésekből 1906-ban. A hirdetések zöme élelmiszereket (Maggi-leveseket, Nicolas-borokat, Lu-

kekszeket, Menier-csokoládét) és gyógyhatású, illetve annak kikialtított készítményeket (aszma, vérszegénység, tüdőbaj, rák ellen), nagyáruházakat és ruházatot (Samaritaine) reklámozott. A lapok ezért igyekeztek magukat is reklámozni plakátsorozatokkal, és ezt ismételték minden jelentősebb belső eseménynél, mint egy újabb folytatásos regény indításánál, de lassan áttértek a költséges plakátháborúkról a belső reklámra. Ez például ingyenes kalendáriumot, heti színes képes mellékleteket, jelentős díjakkal honorált nyereményjátékokat, támogatott sportrendezvényeket (kerékpár-, autó-, repülőversenyt) jelentett. A olvasókért a nagy vidéki napilapok is küzdöttek, a modern távközlés vívmányai révén képesekké váltak nemzeti és nemzetközi hírek közvetítésére, ezekhez adódtak hozzá a helyi igen részletes hírek. Az 1890-es évektől egyes nagyvárosi lapok megyei kiadásokat készítettek. Ekkorra a nagy napilapok valódi vállalatokká váltak, részvénytársaságokká, amelyek számadással tartoztak részvényeseiknek és a gazdaságosságot kellett szem előtt tartaniuk. A *Petit Parisien*nél 1914-ben 80 szerkesztő, 800 egyéb alkalmazott és 450 tudósító dolgozott. Saját papírgyára volt, postaszolgálat, 20000 elárusítóhelye és éppen egy sajtócsoportot készült létrehozni. A vezetők már nem újságírók voltak, hanem tőkésék, mint Bunau-Varilla, a *Matin* főnöke, aki középítkezéseken gazdagodott meg. A technikai újítások annyiban voltak fontosak (litolípszedés a századfordulón), amilyen mértékben növelhető volt általuk a példányszám, csábitóbbá lehetett-e tenni a lapot (több oldal). Mivel a lapokat főként kiskereskedők és ipari dolgozók olvasták, akik a polgári modellt igyekeztek követni, a hirdetések emiatt ehhez az életmódhoz kapcsolódtak, mivel az olvasók adtak a látszatra (ruhák, tisztálkodási eszközök, varrógépek), az egészségre, a szórakozásra (fotómasinák). A sarlatánok és kuruzslók igen nagy számban hirdettek, felismerve a médiumban rejlő lehetőségeket. A piacterek után a sajtó hátsábján kínálták portékáikat büntetlenül, természetgyógyászatnak minősítve praktikáikat. Az első világháború idejére a napilap mindennapos fogyasztási cikk lett a tömegek számára, míg 1880-ban még az elitek kiváltsága volt. Az ár (egy *sou*), a formátum (nagy), a vásárlási forma (nem előfizetéses) zömében egységes volt, a hírlapokra (*Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*) ez volt jellemző, míg az eszméknek elkötelezett pártlapokra (*L'Action Française*, *L'Humanité*) nem, mivel nem a példányszám volt az első szempontjuk.

A négy legnagyobb napilap 1863 és 1892 között jelent meg először. A sikerük abban rej-

lett, hogy sikerült megfelelniük a kritikus pilanatokban az olvasóközönség elvárásainak eltelésben más újságokkal, amelyek hiába léptek különböző újításokkal a porondra, az olvasók nem kedvelték meg őket – talán éppen a kort megelőző voltuk miatt. A legjellegzetesebb összetevői a napilapoknak a folytatásos regények, a krónika és a napi hírek voltak. A folytatásos regények hősei alkalmasak voltak arra, hogy az olvasók azonosuljanak velük, mert a képzelet és valóság határmezsgyéjén mozogtak. A történeteket az első két-három lap alján közölték, és mielőtt a végére értek volna, már egy lapon indították is az újabbat, ezzel biztosítva egyfajta önreklámot és a közönség hűségét. Ráadásul egyre hosszabbak lettek a történetek: 1863-ban még csak pár napot, 1867-ben már egy hónapot, 1880-ban öt hónapot és 1884-ben – a csúcson – nyolc és fél hónapot kellett várni a történet végére a *Petit Journal*-ban. A krónika régóta létező, de párbeszédesebb elbeszélés jellegűvé alakították, erősen leegyszerűsítették a dolgokat, a józan észre hivatkoztak és a közérkölcöskökre, így az olvasók jelentős része könnyen azonosult az újság álláspontjával, amely eleve igyekezett az átlagemberek véleményét hangoztatni. A hírlapok nem folytattak pártpropagandát, hanem a nagy átlag véleményét tükrözték. A haladás, a munka, a haza és a józan ész nevében igyekeztek nevelni, felvilágosítani, híreket közölni, anélkül azonban, hogy felkorbácsolták volna az érzelmeiket. A folytatásos regények és a krónikák fontossága abban is megmutatkozott, hogy miként fizették íróikat. A huszadik század első évtizedében 50000 soros írások után 1,25 frankot kaptak soronként, a krónikáirók pedig a nagy lapoknál 1000–2000 frankos havi illetményt. A napi hírek rovat felelevenítette a múlt századi szenzációk műfaját (véres gyilkosságok, rendkívüli dolgok), és főleg olyan hírekre támaszkodtak, amelyek csak a büntetőjogi lapokat érdekelték. A rovat a *Petit Parisien* terjedelmének harmadára hízott a huszadik század első évtizedében. Annyira népszerű lett, hogy mértékadó lapok is – mint a *Temps* vagy a *Journal des Débats* – felvették rovataik közé, utóbbi A nap gyilkosságai címmel. A politikai lapok, mint az *Humanité* vagy az *Action Française* is behódoltak neki.

Az alsóbb néprétegek olvasóközönsége az újságírás új formáira még nem volt fogékony, emiatt a *Matin*, amely az amerikai lapokat, többek között a James Gordon Bennett vezette *New York Herald*-ot vette mintának, nem bizonyult sikeresnek. A tömör, az egész világot felölelő híreket közlő, hírgyöngyökre támaszkodó, nem az elbeszéléseket hangsúlyozó, hanem a tényeket

a kommentárokkal szemben előnyben részesítő újságok ideje még nem jött el. Mindenesetre a rövid híreket az összes példányszámú napilap elkezdte óvatosan adagolni az 1890-es években. A nagyszabású tudósítások, riportsorozatok a lapok számára egyben önreklámot is jelentettek, mint például a föld körüli utakról szóló beszámoló, amelyeket az olvasók lélegzet-visszafojtva figyeltek. A közölt riportoknak nem volt mindegyike valóságú, de mind igen nagy műgonddal készült, képes volt erős érzelmeiket kiváltani az olvasóból, személyes viszonyt létesíteni az olvasó és a szerző között. Ezzel élesen különbözött a James Gordon Bennett fémjelzte angolszász sajtótól, amelyben az ember eltörpült a hír mellett. A nagy riporter nem szemlélője az eseménynek, hanem résztvevője. Az egyik példája ennek az orosz-japán háború, amely Ludovic Naudeau (*Le Journal*) és Gaston Leroux (*Le Matin*) tudósításaiban a távoli tájakon bekövetkező civilizációs sokk színes, plasztikus tablójává változott, egy háborús kaland elbeszélő leírásává. Angliában a cikke anonimek voltak, a franciák azonban túl száraznak érezték a csupán információkból álló riportokat. A *Journal* alapítója, Ferdinand Xau a hírlapokat is irodalmi jelleggel kívánta felruházni, s nem is sikertelenül, hiszen lapja 1900-as félmillió példányszámát 1913-ra megkétszerezte, miközben főleg kispolgároknak íródott.

A képek csak lassan nyertek teret, jóllehet ezek a napilapok az egész családhoz szóltak, a feleséghez és a gyerekekhez egyaránt. 1890-ben mintegy 250 képes heti- vagy havilap létezett csak Párizsban, de az 1 *sou*-s napilapokba csak lassan vándoroltak át a képek, noha a júliusi monarchia óta a hetilapokban is állandóan jelen voltak a litográfia révén. Eleinte a napi hírek kísérelésként jelentek meg, de a karikatúra jóval lassabban, hiszen ezen újságok mindenkinek tetszeni akartak, s csak a Dreyfus-perrel kezdett terjedni. A fényképek, már csak technikai okok miatt is, még nehezebben alkalmazkodtak a napilapok ritmusához. Még 1914-ben is a távfényképezés (képtávírás) csak kísérleti stádiumban volt, azaz közel két nap volt a kliés elkészülte és a megjelenés közti rés, így pedig nem lehetett a napi aktualításokat fényképekkel illusztrálni. Viszont a kisméretű, fotografiával készült fényképek (főleg arcképek, beállított képek) már a századfordulótól jelen voltak. Az *Excelsior* nevű napilap próbálkozott 1910-től (azaz egy év-tizeddel a *Daily Mirror* után) azzal, hogy mindenről képekkel tudósít, de a célzott réteg, a polgárok úgy vélték, annak való, aki nem tud olvasni. Napilap volt ugyan, de a tematikája heti maradt. Jean Dupuy, a *Petit Parisien* főnöke más

utat követett: újsága heti melléklete helyett szintén 1910-ben megindítja a *Miroir* című olcsó képeslapot. Ugyan nem volt azonnali sikere, de a fényképnymat-készítés (heliogravűr) alkalmazásával 1912-től egyre népszerűbb lett, és az első világháború előestéjén már 400000 előfizetővel büszkélkedhetett.

Mindebből látható, hogy a siker titka részben a lassú bevetés és az egész családra való építkezés volt: a férfira (politika, napi hírek), a nőre (folytatásos regények, olyan mellékletek, mint a divat) és a gyerekekre (mesék). Mindez leginkább a heti mellékletekben volt a legszembetűnőbb. A nagy napilapok nem csak kísérték a mentalitás megváltozását, hanem elősegítették, hiszen 1880–1914 között valódi hírlapokká váltak.

A tömegeknek szóló lapok által támasztott versenyt az elit újságai némi lenézéssel vegyes kritikával illették, vitába szálltak vele. A módja ennek a 19. század végétől a körkérdés (ankét) lett, amelyet egy konkrét témakörben a politikai, művészeti, értelmiségi körök mintegy tucatnyi személyiséghez intéztek. A francia sajtó szorosan kötődött a politikai és irodalmi változásokhoz, amelyeken a francia társadalom a 18. század óta keresztülment. Politikai vezetők, gondolkodók, írók használták szócsövükként, az irodalom fejlődött benne, amikor a politikától el volt tiltva. A Köztársaság benne érlelődött az elnyomás elleni ellenállásban. Mitikus kép alakult ki róla, az ellenőrzés eszközeként és a zsarnoksággal való szembeszegülésének tekintették (negyedik hatalom), a tudás és az értelem forrásának. Lassan a sajtó funkciója megszentelődött, feladata az lett, hogy a kollektív szellemet alakítsa a hasznos ismeretek terjesztésével. Az ideológiai korlátaiakon felülemelkedve mind a katolikusok, mind a liberálisok, mind a republikánusok, mind a szocialisták egyetértettek abban, hogy a sajtó az állampolgárság oktatási eszköze, amolyan népis-kola, hittantanár. A III. Köztársaság idején megerősödött az a kép, amely szerint a sajtónak kell a népből meggyökereztetnie a köztársasági eszmét és gyakorlatot és kulturálisan nevelnie, az iskolához hasonlatosan. Mindezt annak érdekében, hogy egy jobb emberiség jöjjön létre.

Vádlói szerint a tömegsajtó viszont éppen a közszolgálati információs feladatának mondott ellent, mert megindította a társadalmi bomlást. A *Petit journal* már a Második Császárság ideje alatt élénk támadásoknak volt kitéve, mert többen is a parasztság és a munkásság lázítójának tekintették. Az 1880-as évek második felében újra felerősödött a támadás, mert a néplapok ekkorra lettek igazán elterjedtek. Az ellenük felhozott vádak a korabeli divatos társadalomelméletekre támaszkodtak, a lyoni iskola körül kia-

lakult bűnügyi antropológiára, amely szerint a tömegekre hatnak a néplapok, mert mindenki olvassa őket, és az ember erőszakos oldalát mutatják be, igen részletes leírásban, amely az erre fogékonyaknál erkölcsi sokkot vált ki, és arra az oldalra kerülnek, amerre korábban is hajlottak. Éppen eme lapok sikeres műfajait, a folytatásos regényt és a napi híreket kezdték ki. 1897-ben a *Revue bleue* két, Alfred Fouillée szociológus által írott cikk kapcsán körkérdéssel támadta a nagy példányszámú néplapokat, amelyek az olvasók számának szaporítása érdekében erkölcsstelen hajszába kezdtek. Korábban eszméket közvetített a sajtó, mint írta Fouillée, most pedig indulatokat, vádaskodásokat, botrányokat, pletykákat, szenzációs bűntényeket, félvilági eseteket, művészet gyanánt pedig pornográf elbeszéléseket vagy metszeteket. Ennek kapcsán a föltett kérdés az volt, hogy a sajtó vajon betölti-e hivatását, s milyen győgyváltatnak az újságírók betegségeire? Ami ebből kiejlik, az a sajtó identitási válsága. A korábban uralkodó doktriner újságok egyre kevésbé voltak népszerűek, így a vita a konkurencia működéséről zajlott, a sajtó pénzeléséről, a kalmárszellemről.

Úgy vélték, a sajtót idegen befolyás fertőzte meg. A hírlapok, amelyek a napi híreket közlik, riportokat és rövid híreket, csakis importtermékek lehetnek. Noha ez tévedés volt, már nem lehetett kiirtani a vélekedést, és 1889-ben Édouard Lockroy a következő megállapításra jutott: Napról napra »amerikanizálódunk«. A kifejezés ettől fogva a francia újságírás szellemének hanyatlásával lesz egyenértékű. Pedig a bűnügyi leírások és más népszerű formák a társadalmi szabályozáshoz járultak hozzá, s a néplapok mindig az uralkodó ideológia üzenetét közvetítették, legyen szó császárságról vagy köztársaságról. Nem csak földrajzilag egyesítették a nemzetet, hanem politikailag is, hiszen megnyerték a vidékieket – polgárt és parasztot egyaránt – a Köztársaságnak és erkölcsi eszményének. Voltak, akik viszont már akkor is hasznosnak tartották a hírlapokat, mint a jogász Jean Cruppi, jöllehet nem azért, hogy tanítsanak, hanem hogy informáljanak, szórakoztassanak és vitára készítessenek, vagy mint Émile Zola, aki pedig elég középembernek találta őket, de elévülhetetlen érdemükként tartotta számon, hogy segítettek az olvasás elterjesztésében, ahhoz kedvet ébresztettek, szellemi táplálékot szolgáltatottak. A 19. század végeli körkérdések képest a 20. század elejei nem változtattak érvrendszerükön, és egyre kisebb visszhangot váltottak ki. A harciasságot a nosztalgizálás váltotta fel a véleményformáló újságok részéről, ráadásul

a hírlapok immár a társadalom minden rétegében olvasottá váltak, így az elit köreiből is.

1914-re a sajtó csaknem meghódította a tömegeket a kor iparosodott és demokratikus társadalmában. Franciaországban III. Napóleon idején indult, s először csak egy ilyen lap létezett (*Le Petit journal*), de rövidesen másokkal kellett megosztania a piacon. A jelenség leginkább az 1890-es évek második felében és a huszadik század első évtizedében tetőzik, amikor a négy nagy utolsó képviselője, a *Journal* is megjelenik, hogy azután a vidéket egészen a második világháborúig uralják. A tömegek hozzászoktak a rendszeres olvasáshoz, az újság mindennapos fogyasztási cikké vált. A lapok igyekeztek minél különbözőbb igényeket kiszolgálni: irodalom, napi hírek, művészet, érdekességek, politika, felfedezések, társadalmi kérdések egyaránt szerepeltek oldalaikon. Az állam megkönnyítette a sajtó demokratizálódását, mert szinte minden akadályt elhárított az útjából. Cserébe azt a republikánus közmegegyezést segítette elő a referenciamodellek közvetítésével, amely pedig a társadalom egyneműsödéséhez is hozzájárult. Igaz, hogy címlapon hozta a bűntényeket, de lelkesedett a gyarmati hódításért, a francia civilizációért és a nemzeti identitás értékeiért. Egyben a francia sajtó átpolitizáltságát is csökkentette, ami nem jelenti, hogy az 1 *sou*-s lapok semlegesebbek voltak, de csak akkor hallatták véleményüket, ha már a közvélemény is megnyilvánult. Noha az elit nem feltétlenül találta meg a tömegsajtóban, amire szüksége volt, a tömegsajtó a *Petit Journal* születése után jókora fejlődésen ment keresztül, hogy megfeleljen a tömegek elvárásainak: az átélt élmények elbeszélését, az események előadásá változtatását honosították meg a tudósításokon keresztül, ezzel a riport, a huszadik század fő újságírási műfaja győzedelmeskedett, sőt, a tömeg magával a riportterrel is azonosította magát, akit a népszerű irodalom hőssé változtatott, mint Gaston Leroux *Roulettabille*-je, vagy Pierre Souvère és Marcel Allain *Fandorja* a *Fantómasban*. Olyan referenciákat alakított ki magának az olvasóközönség ebben az időszakban, amelyekből évtizedekkel később a mozi és a televízió húzott hasznot. Ugyanígy a televízió az 1960-as évektől kezdve olyan eljárásokat használt, amelyek hosszan uralkodtak a nagypéldányszámú napilapokban: a folytatásos történeteket és a nagyszabású tudósításokat.

Revue Historique, janvier/mars 1998, No 605, 93–121.

Justus H. Ulbricht

A BAUHAUS ÜDVÖZLÉSE ÉS BÚCSÚJA WEIMARBAN

A 20. század legizgalmasabb művészeti mozgalmi közé tartozott a „Bauhaus”, melyben nem egy magyar művész lelt — mint Moholy-Nagy László, Molnár Farkas, Fred Forbát — szellemi otthonra. Ez a forradalmian új művészeti programot kidolgozó iskola és a nyugtalan, forrongó weimari köztársaság az utókor számára elválaszthatatlan egységbe fonódtak. Noha a Bauhaus története korábban, 1914-ben kezdődött, 1919 után virágzott ki, Walter Gropius és a kor legkiválóbb művészeinek vezetése alatt.

1914 júliusában Henry van de Velde — építész, iparművész — a konzervatív izlés ellenfeleivel vívott hosszas harcok után lemondott a weimari iparművészeti iskola „Großherzogliche Kunstgewerbeschule” igazgatásáról. Utódjaként a város vezetése, van de Velde ajánlására, az akkor már jelentős építészek szímitó Walter Gropiust kívánta megnyerni. Gropius az ajánlatot elfogadta, kinevezése azonban a háború miatt 1919-ig húzódott. Még ugyanabban az évben nagyszabású átszervezésbe fogott és Weimar két, addig különálló művészeti iskoláját „Staatliches Bauhaus Weimar” név alatt vonta össze.

Az új intézmény keretként szolgált Walter Gropius régóta dédelgetett, Henry van de Velde által is lelkesen támogatott tervéhez. A cél egy olyan pedagógiai-művészeti program megvalósítása volt, mely tagadva a művészeti ágak egymástól illetve a társadalomtól való elszigeteltségét, egy új, a társadalom minden rétegének igényeit kielégítő ösztönművészetet akart létrehozni. Ebben az ösztönművészetben nem létezett határ művész és mesterember között; a gép, a szerszám a művészeti alkotás eszközeivé vált. A művészeti alkotások ipari felhasználása, a kettő esetleges összeolvadása, a formatervezés mind-mind kiemelkedő szerepet játszottak Gropius víziójában.

Noha Gropius nem egy jelentős támogatót tudhatott kezdeményezése mögött, terveit, gondolatait idegenkedve fogadta a német klasszicizmus örökségét ápoló Weimar. Különösen egyes Bauhaus-művészek expresszionista hatásokat tükröző felfogása, illetve a berlini baloldali körökkel fenntartott kapcsolatok — maga Gropius is aktívan részt vett a berlini „Művészeti Munkástanács” (*Arbeitsrat für Kunst*) munkájában — terhelték meg az intézmény és a város konzervatív közönségének viszonyát.

Sz.L.

Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Bauhaus, a „hagyományos” főváros és vidék, népi művészet és modern művészet ellentétpárjában egyértelműen a „negatív pólust”, a lázadóan újítót, a rombolót testesítette meg. Így a kísérletező, „polgárpukkasztó” Bauhaus szükségszerűen irritálta a politikai és szociális feszültségektől elbizonytalanodott, gazdasági nehézségekkel küszködő, biztonságra vágyódó Weimart.

A Bauhaus elleni támadások 1919 decemberében kezdődtek meg. Ezekhez a „casus bellit” egy Bauhaus-tanítvány és expresszionista festő, Hans Gross szolgáltatta, aki egy weimari egyesületnek a Bauhausról szóló vitaestjén antiszemita, jobboldali művészetkritikájával a weimari konzervatív közönség régóta felgyülemllett indulatait fogalmazta meg. A vitaesten jelenlévő Bauhaus-ellenes, többségében jobboldali gondolkodású értelmiségiek kitörő örömmel fogadták Gross beszédét, akit ezért egy-két nappal később Gropius a Bauhaus egész közössége előtt vont felelősségre. Ez a lépés kiváltotta a Gross-szal egyetértők haragját. A légkör elmergesedését jelezte a Bauhaus-gyűlésen felvett jegyzőkönyv első mondata is, mely szükségesnek látta megjegyezni, hogy a jegyzőkönyvvezetők nem zsidók, hanem németek.

Gross mögött azonban nemcsak a weimari Bauhaus-ellenzők sorakoztak fel, hanem a Bauhaus diákjai közül is jó néhányan. Gropiushoz benyújtott petíciójukban hangsúlyozták, hogy a Gross elleni „intézkedéseket” német érzéseik megsértéseként fogják fel, ugyanakkor követelték a Bauhaus tevékenységének „német nemzeti” alapokra való helyezését. Megvádolták a Bauhaus vezetését azzal is, hogy külföldi diákokat minden szempontból előnyben részesít a „birodalmi németekkel” szemben. Ez a vádpont azután egyre többször bukkant fel a Bauhaus-ellenes kifakadásokban.

A Bauhaus falain eddig kívül maradó politikai csatározások begyűrűzése — hiszen az intézet és a város közötti kezdeti művészeti véleménykülönbségek ekkorra már a politika sikkjára helyeződtek — súlyosan érintette Gropiust. De hiába próbálta a belső békét szigorú, a diákokat politikai tevékenységtől eltiltó határozattal megővni, a Gross-ügy kapcsán fellobbant indulatokat nem tudta megfékezni. Az egyértelmű politizálást bizonyította az a tiltakozó beadvány is, melyet 49 neves weimari közéleti személyiség nyújtott be a tartományi kormányhoz a Bauhaust most már kommunista és spartakista tevékenységgel, a hagyományos német kultúra, illetve a Weimar által képviselt értékek semmibe vételével vádolva. Éppen ezért követelték a til-

takozók a régi, német hagyományok szellemét képviselő művészeti iskolák visszaállítását.

A nyílt támadásra Gropius először egy, az államminisztériumhoz intézett írásában reagált, igyekezőn pontról pontra megcáfolni a vádakát. Támogatói pedig egy nyílt levelet jelentettek meg, melyben a weimari „kulturharcot” generációs konfliktusként értelmezték. A nyílt levél aláírói közt a kor legkiválóbb, leghaladóbb személyiségei szerepeltek, így Harry Graf Kessler. Edwin Redslob a liberális politikus, vagy a művészetortorénusz Wilhelm Köhler.

A támadások azonban fokozódtak; a Bauhaus-ellenzők gyűléseket szerveztek, és ahogyan Gropius egy Theodor Heuss-hoz írt levelében fogalmazott, ezek a gyűlések egyben német-nemzeti demonstrációkká váltak. A kezdetben helyi, provinciálisnak ítélt vita a Bauhaus mellett illetve ellen pedig, ekkorra már a modern német művészet egészét érintette.

1919/20 fordulóján, a helyzet elfajulásával Gropius szülővárosának tartotta Edwin Redslobnak, a birodalmi művészeti ügyek vezetésével megbízott politikusnak közvetítőként való bevonását. Redslob egyértelműen a Bauhaus mellett foglalt állást, kijelentve, hogy a weimari klasszicizmus örökségének szelleme a Bauhaus tevékenységében él tovább. Hasonlóképpen gondolkodtak a tartományi kormány tagjai is, akik minden támadás ellenére kitarítottak Gropius mellett. A berlini támogatáson kívül a tartomány más városában — Eriúrtban, Jénában — megfogalmazott szolidaritás is erősítette Gropius helyzetét. Az e helyeken működő avantgarde művészcsoportok számára világos volt, hogy a Bauhaus elleni hadjárat az ő tevékenységüket és létüket is veszélyezteti. Az antiszocialista, antiszemita gondolatoknak a modern művészeteket ellenző szemlélettel való összekapcsolódása ezekben a városokban is — az egész weimari köztársaságban — fokozta a politikai légkör feszültségét.

A Bauhaus ellenzői, a kifejezetten rossz gazdasági viszonyokat kihasználva egy újabb érveléssel, a tartomány krónikus pénzhiányára hivatkozva akarták művészetpolitikai céljaikat, vagyis a Bauhaus megszüntetését és a korábbi konzervatív szellemű művészeti iskolák visszaállítását elérni. A tartományi kormány által a Bauhausnak biztosított összegek kapcsán fellobbant vita ily módon a modern művészetek koncepciójának létjogosultsága körül forgott. Ekkor még — 1922-ben — Gropius pártfogói, az SPD-ben, illetve az államtanácsban elegendő befolyással bírtak ahhoz, hogy a német-nacionalista képviselők ellenében a Bauhaust megvédjék és az anyagi támogatást biztosítsák.

Ez a politikai kiállítás 1923-ban már nem bizonyult elégségesnek: a jobboldali tartományi képviselők, Herfurth, Burchardt és Kien egy benyújtott interpellációjukban hanyag vezetéssel és zavaros gazdasági viszonyokkal vádolták Gropiust: hogyan is egyeztethető össze a tartomány rossz gazdasági helyzete egy „ilyen” intézmény bőkezű támogatásával? A takarékoság jegyében megfogalmazott javaslatukban a legszükségesebbre akarták korlátozni a Bauhaus műhelyeinek tevékenységét. Azonban egy ilyen intézkedés végrehajtása a Bauhaus művészeti koncepciójának alapját és egyben művészi munkáját veszélyeztette. A Bauhaus eddig elért eredményei sokakkal elfogadtatták annak újszerűségét, éppen ezért a színvonal csökkenése a Bauhaus létét kérdőjelezte volna meg.

Gropiusnak lehetősége volt a parlament előtt válaszolni a jobboldal támadásaira. Beszédében kitért arra, hogy a Bauhaus melletti vagy elleni döntésekben a kulturális szempontnak kell érvényesülnie és nem kizárólagosan egyéb — jelen esetben gazdasági — megfontolásoknak. De az is tönkreteszi a kultúrát, ha azt bizonyos csoportok a politikai eszköztár részeként fogják fel. Hiába értettek azonban sokan egyet Gropiusszal a szociáldemokrata párt soraiban, az eddigi vita tükrében ezek a gondolatok már rég illúzióknak tűntek.

Az 1923-as év egyébként is mélypontot jelentett a tartomány életében. Egymást követték a politikai demonstrációk, összecsapások a városokban, miközben a gazdasági helyzet romlása csak szította az indulatokat.

Júliusban és augusztusban a kommunista párt gyűlései rengették meg a polgári nyilvánosságot, ezt követte az augusztusban megnyílt Bauhaus kiállítás, majd szeptemberben a népi-nemzeti szövetség több ezer támogatója tartott „német-napot” Gothában. Lemondott a Frölich-Greil kormány, az elszabadult infláció következtében pedig katasztrofálissá vált a gazdasági helyzet. A politikai összecsapások megsűrűsödtek a radikalizálódó jobb és baloldal között, melynek (egyik) következményeképpen Szászországba és Thüringiába bevonultak a Reichswehr csapatai.

Új választásokra 1924 februárjában került sor; Richard Leutheißer vezetése alatt „polgári” kormány alakul, melyet bizonyos döntéseknél a népi-nacionalista képviselők is támogatnak. A bizonytalan politikai helyzetben Gropius — akárcsak az elmúlt években — a birodalmi kormány tagjai között keresett pártfogókat a sanyarú helyzetben lévő Bauhaus számára. Megkísérelte a birodalmi belügyminiszter támogatását megszerezni, akihez a Bauhaus ellenzői is fordultak. A miniszterhez eljuttatott Bauhaus-ellenes anyag, az ún. „Gelbe Broschüre” ekkor

már közkezen forgott Weimarban, és hiába nyilatkoztak a Bauhaus vezető művészei — Paul Klee, Georg Muche, Lyonel Feininger — cáfolva a vádakot, a város konzervatív közvéleménye a Bauhaus távozását követelte.

Az évek óta tartó csatározások, az állandó támadások, a kilátástalanság végül is arra indították Gropiust, hogy feladja a Bauhaus weimari tevékenységét. A város 1924 decemberében a helyi újságban megjelent nyilatkozatból értesülhetett arról, hogy 1925 április 1-től a Bauhaus működése Weimarban megszűnik. A Bauhaus története ezután Dessauban folytatódott, egészen 1933-ig.

*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1998.
46. évf. 1. szám*

G.B.E.

Peter Grupp

ANTISZEMITIZMUS ÉS ZSIDÓ- KÉRDÉS A KÜLÜGYMINISZTÉ- RIUMBAN A CSÁSZÁRSÁG ÉS A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

Daniel Goldhagen nagy vihart kavart könyve egyértelművé tette, hogy a német antiszemitizmus témájában még nagyon sok a kutatnivaló. A téma azonban hatalmas, így érdemes, és ezt kísérli meg a szerző az írásban, egyes csoportokra, intézményekre összpontosítva vizsgálni az antiszemitizmus kérdését. Ennek a gondolatnak megfelelően foglalkozik az eddig alig kutatott „külügyi szolgálat és a zsidók” viszonyával a vilmosi időszakban és a weimari köztársaság idején.

Tanulmányában a szerző három alapvető kérdéskört kíván felölelni:

1. a diplomáciai testület zsidó tagjai;
2. a német diplomaták zsidókhoz és zsidósághoz való hozzáállása;
3. a Külügyminisztérium konkrét politikája zsidó tárgyú ügyekben.

A Külügyminisztériumban dolgozó zsidók számáról alig áll adat rendelkezésre a vilmosi korszakból, illetve a weimari köztársaság idejéből. A kérdés tisztázását megnehezíti, hogy a „zsidóság” megállapítása igen komoly nehézségekbe ütközik.

Melyek azok a kritériumok, melyek alapján zsidónak tartunk valakit?

Walter Rathenau, mikor vallási hovatartozásáról kérdezték, csak annyit válaszolt: egy

ilyen kérdés nem felel meg az alkotmányban foglaltaknak. Ellenben Dr. Wolfsberg, aki 1922-ben jelentkezett egy állásra a Külügyminisztérium „zsidó ügyosztályán”, életrajzában annyit választott: mózesvallású.

Így igen nagy a veszélye annak, hogy a kutató öntudatlanul is nemzetszocialista kategóriák alapján válaszolja meg a feltett kérdést.

A kortársak számára azonban egy zsidó akkor is zsidó maradt, ha kitért. Két példán ilusztrálható ez az állítás: az egyik Felix Bamberger hegelianus író és publicista személyén, akit Bismarck nevezett ki párizsi konzulnak. Zsidó szülők gyermekeként a katolikus gimnáziumot látogatta és a „vallás” rovatba katolikust írt. Jellemző az e mellé fűzött „sic!” megjegyzés. Valaki a Külügyminisztériumban nem találta elfogadhatónak Bamberger katolicizmusát és továbbra is zsidónak tekintette őt. Ugyanakkor a „Neue Deutsche Biographie”-ban megjelent életrajza is „izraelitaként” említi. A második példa, Richard Meyer ugyan személyi aktája szerint evangélikus volt, 1935-ben mégis zsidó származása miatt bocsátották el.

Mindezek jelzik azt a nehézséget, mellyel a kutatás jár.

Az azonban minden bizonnyal megállapítható: a Külügyminisztérium legfontosabb osztályán, a politikai ügyosztályon zsidók alig játszottak szerepet. Ellenben Max von Phillippon, Bismarck idejében a kereskedelempolitikai osztály egyik vezetője zsidó származású volt, és a gyarmatügyi osztály alkalmazottainak sorában is dolgoztak zsidók. Magában a diplomáciai testületben pedig csak egyetlenegy olyan zsidó diplomata ismert, aki zsidóságát nyíltan vállalva képviselte a vilmosi Németországot külföldön: Albert von Goldschmidt-Rothschild.

Nem kevésbé nehéz megállapítani a Külügyminisztériumban dolgozó német diplomaták hozzáállását a zsidókérdéshez, illetve a zsidókhoz. A diplomaták jelentéseikben többnyire hivatalos hangot ütöttek meg és a tényekre szorítkoztak. Zsidókkal kapcsolatos általános megjegyzések a feljegyzésekben a császári, illetve weimari köztársaság idejéből alig fordulnak elő, így csak egyes „leletekre” támaszkodhat a kutató, ha a kérdésre választ keres.

A nemesi származású, politikai ügyosztályhoz tartozó diplomaták többnyire osztották a német arisztokrácia averzióit a gyorsan felemelkedett zsidó nagypolgársággal szemben, ami egyfelől az irigységből, másfelől pedig a deklaszálódástól való félelemből származott. Valószínűleg ez rejtett Friedrich von Holstein tiltakozása mögött is, aki élesen kikelt a zsidók külügyi szolgálatban való alkalmazása ellen. A leicsiny-

lő megjegyzések 1914 előtt napirenden voltak, különösen Herbert von Bismarck jeleskedett ebben.

Egyéb példák, mint Otto von Bismarck esete, akiről köztudott volt, hogy minden neki nem tetsző tulajdonságot rögtön zsidónak bélyegzett, jelezték, a zsidókról kialakult véleményem nem sokban különbözött a politikai, polgári-arisztokrata elit köreiből elterjedt nézetektől. A zsidó vagy fennhéjázó parvenü, vagy alázatos úr volt; a szimpatikus zsidó kivételt jelentett — az el-lenszenves zsidó pedig tipikus jelenségnek számított; ha a zsidó teljesen asszimilálódott akkor szemére vetették, hogy titkolja származását, — ha vállalta zsidóságát, akkor idegenségét hangsúlyozták. Ambivalens, irracionális, egysíkú kép volt ez, melynek alapját a zsidók eredendő elutasítása képezte.

Zsidó ügyek soha nem játszottak kiemelkedő szerepet a német külpolitikában. Ettől függetlenül, mégiscsak felvázolható a Külügyminisztérium ilyen irányú tevékenysége. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a zsidó ügyekben való eljárás módját kizárólag a német érdekek határozták meg.

Az első világháborúig a „zsidó ügyek” másodrangú szerepet játszottak, s többnyire bizonyos kelet-európai országok, így Románia, illetve Oroszország és a török birodalom kapcsán merültek fel. A jelentésekben szó esett az oroszországi pogromokról, melyeket általában „sajnálatosnak” ítélték meg a jelentések írói, ugyanakkor érezhető volt a félelem egy esetleges — feltartóztathatatlan — menekültáradattól. A Külügyminisztérium kiegyensúlyozott kapcsolatokat tartott fenn a nemzetközi zsidó segítségnyújtó szervezetekkel is, sőt támogatta munkájukat, de csak addig, míg az a német külkapcsolatokat és érdekeket nem veszélyeztette. Egyedül az Alliance Israelite Universelle német csoportját kísérte gyanakvás, mivel azt bizonyos német diplomaták a francia propaganda eszközeként tartották. Maga a cionizmus is élénk érdeklődést váltott ki a Külügyminisztériumban, noha a külügyi szolgálat vezetői a szoros török-német kapcsolatok miatt jóval visszafogottabban nyilatkoztak a mozgalomról és annak céljáról mint II. Vilmos, aki a bázei konferenciát követően több nyilatkozatában is támogatta a tervet.

Az első világháború idején, mikor a német zsidóság meghatározó részt vállalt a háborús erőfeszítésekből, a Külügyminisztérium is felhasználta zsidókat a maga céljaira. Így például Nahum Goldmann a sajtóosztályon dolgozott, a zsidó segítségnyújtó szervezetekkel pedig szoros együttműködés alakult ki, már csak a nem elhanyagolható propagandatevékenységük miatt is. A

német külpolitika szívesen felhasználta a "zsidókérdést" propaganda céljára, de döntő pillanatokban - mint a lengyel-német viszony alakulása - a zsidók sorsa másodrangúvá vált. Ez a kettős politika folytatódott végeredményben a weimari köztársaság idején is.

A német-lengyel határ kialakításánál, hogy Felső-Szilézia elcsatolását megakadályozza, a Külügyminisztérium nemzetközi fórumokon, utalva a lengyel pogromokra, többször hangsúlyozta, milyen veszélyekkel járna a Felső-Sziléziában élő zsidóknak a lengyel barbarizmusnak való kiszolgáltatása. Ugyanakkor tiltakozott a német nyelvű zsidóság elvándorlása ellen ezekről a területekről, hiszen maradásukkal a német kultúra továbbélését biztosíthatták. A Külügyminisztérium az ellen is fellépett, hogy a Németországba menekült zsidókat kiutasítsa a német állam, mivel — ahogyan a jelentések írták — félt, hogy ez a német nagybirtokosok lengyel kiutasítását vonná maga után. A német kisebbségek iránti aggodalom határozta meg a Külügyminisztériumnak a zsidó menekültek németországi helyzetéről megfogalmazott véleményét is.

Mindennek fényében egyértelmű, hogy a német diplomáciát és a diplomátákat nem a fanatizmus vagy különböző ideológiai megfontolások vezérelték tetteikben, hanem kizárólag a pragmatizmus és az opportunizmus. A külügyi szolgálat tagjai nem jellemezhetők szélsőséges antiszemitaiként, a *Völkischer Beobachter* és a *Stürmer* kirohanásait idegenkedve figyelték.

Számukra az elsőrendű az volt, hogy a német érdekek a lehető legjobban érvényesülhessenek. Mivel a zsidóellenes politika kontraproduktívna bizonyult volna, ezért a Külügyminisztérium igyekezett azt kezdetől fogva megakadályozni.

A német diplomaták zsidókkal szembeni magatartását többnyire a pragmatizmus határozta meg, így nem igazán tekintették őket embernek és ez is közrejátszott abban, hogy 1933-at követően az embertelenség kiszolgálóivá váltak.

Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1998 46. évf. 3. szám

G.B.E

Christine Beil

REMÉNY ÉS KESERŰSÉG KÖZÖTT

2,7 millió férfi tért vissza hadirokkantként az első világháborúból a német birodalom-

ba. Amennyiben a weimari köztársaságot - hadirokkant társadalomnak nevezzük, akkor annál meglepőbb a tény, hogy ez a nagyszámú csoport eddig kimaradt bármiféle vizsgálatból. A monográfiák nem, vagy csak egy lábjegyzet erejéig emlékeznek meg ezekről az emberekről, az angol nyelvű szakirodalom pedig csupán a köztársaság bukásának tükrében foglalkozott érintőlegesen a hadirokkantakkal.

Kivételt képeznek Michael Geyer és Robert W. Whalen munkái. Geyer hadirokkantokra vonatkozó vizsgálatai a weimari köztársaság fennállásának teljes idejét felölelik, az amerikai történész Whalen pedig az eddig legérzékenyebb és legátfogóbb munkát írta meg a hadirokkantak életéről a két világháború között.

Az alábbi tanulmány is a hadirokkantak mindennapi tapasztalataival foglalkozik, azonban ebben az esetben a hadirokkantak nem a weimari köztársaság egyik politikai tényezőjeként szerepelnek, hanem áldozatokként, akiknek az önmagukról kialakított képük, munkahelyi és mindennapi életük képezik a vizsgálat tárgyát. A felvetett témákat a két legnagyobb hadirokkant szövetség, a szociáldemokrata *Reichsbund* (830.000 tag) és a nemzeti-konzervatív beállítottságú *Zentralverband* (250.000 tag) újságai — a *Reichsbund-Organ* és a *Zentralblatt* — tükrében kísérli meg bemutatni a szerző.

A két szövetség politikailag szemben állott egymással, így itt is jelentkezett a weimari köztársaság legfőbb sajátossága: a politikai megosztottság. Ez akadályozta meg a két szövetség együttes fellépését és a hatékony érdekképviseletet.

A hadirokkantakat összekötő egyedüli, politikai hovatartozásuktól független kapocs a háborús élmény, a maradandó testi és szellemi károsodás, a megtört életút volt.

A hadirokkantak önképének középpontjában a hazáért hozott áldozat állt. Ezt az áldozatot pozitívan értékelték, hiszen egészségük, vérük árán védték a német birodalmat és egészséges társaikkal ellentétben igazi hőssé sérülésük révén váltak. E gondolatnak megfelelően a hadirokkantak nagy többsége egyfajta különleges pozícióra és bánásmódra tartott igényt a társadalmon belül, különösen azokkal szemben, akik egyáltalán nem vettek részt a háborúban. Elvárásaik szerint ez a különleges helyzet nemcsak anyagi juttatásokat, hanem morális elismerést is jelentett volna az állam és a társadalom részéről. Mindez azonban elmaradt, mivel a hadirokkantak nagyobb része sebesülésük, illetve az azzal járó munkaképtelenség és munkanélküliség következtében mind anyagilag, mind szociálisan válságos helyzetbe került.

A Zentralverband ekkoriban mártíriumnak nevezi a hadirokkantak sorát, akiknek élete munkanélküliségből, szegénységből, éhezésből és betegségből állt. A szövetségek újságai nap mint nap megjelentettek a hadirokkantak mindennapi harcait bemutató cikkeket, melyek egyfajta vádiratként tanuskodtak az állam be nem váltott ígéreteiről.

Az újságok másik legfontosabb témájául a háborús sérüléseknek az öntudatra gyakorolt hatása szolgált. A Reichsbund szerint azok voltak a „férfigyilkos” háború legszerencsétlenebb áldozatai, akik elveszítették egy végtagjukat. Bár a gyógyászati segédeszközök — művégtagok stb. — sokat fejlődtek ebben az időben, ezek nem pótolhatták a testi veszteséget. Éppen ezért küzdöttek a szövetségek a sajtó által sugallt hamis és cinikus kép ellen, mely szerint a protézisek tökéletesen beváltak, lehetővé téve a hadirokkantaknak az életbe való zökkenőmentes visszatérést, régi hobbijaik mint pl.: hegymászás újbóli élvezetét.

A hadirokkantak egy csoportjának azonban lehetetlenné vált bármiféle visszatérés a társadalomba: az arcukon sérültek csoportjának. Ezeknek a többségében évek óta menhelyeken tengődő fiatalembereknek, kiknek az arcuk helyén szörnyűséges sebek tátongtak, gyakran az öngyilkosság jelentette az egyetlen kiutat.

Egyáltalán az agresszivitás fokozottan jelentkezett a hadirokkantak körében: elkeseredettséjük agresszióba csapott át, mikor látták, hogy sanyarú helyzetük minden várakozás ellenére sem fordult jobbra. Ugyanez vezetett a kriminalizálódáshoz, hiszen sokan csak bűncselekmények útján tudták fenntartani magukat. A szövetségek azt is hangsúlyozták, hogy a háborúban jártak idegállapota és erkölcsi tartása egyaránt sérült, így könnyebben hajlanak bűncselekmények elkövetésére. Érdekes módon, bár mindkét szövetség pontosan felmérte a hadirokkantak viszonyait, mégsem bírálták azokat — a császárt, a generálisokat, egyáltalán az államot —, akiknek nagy szerepük volt e nyomorúságos helyzet kialakulásában. Tényként könyvelték el a problémákat, tudomásul vették azokat, mindenféle „lázadás”, bírálat nélkül.

Az állam nemhogy megkönnyítette volna, még meg is nehezítette a hadirokkantak életét. Ugyan kiépült egy különleges, csak a hadirokkantak ellátásával foglalkozó bürokrácia, mely igen nehézkesen működött, egyfelől a nem megfelelő szabályozás, másfelől a szakemberhiány következtében. A nyugdíjak kifizetése így elhúzódott, s a fokozódó infláció miatt újra és újra számolt nyugdíjösszegek egyre később kerültek a rászorulókhöz. Így 1923-ban a hadirokkantak

egy része még mindig bizonytalan anyagi helyzetben volt, nem tudván, mikor kapják kézhez nyugdíjukat, ha egyáltalán jogosultak voltak rá.

A hadirokkantak élete a várakozás jegyében telt: a szükséges törvényekre, a nyugdíj kifizetésére. Általában nagyon megalázónak ítélték meg a helyzetet, nehezükre esett érdekeiket és jogaikat az arctalan bürokráciával szemben érvényesíteni. Hasonlóan keserves tapasztalatok érték a hadirokkantakat a társadalom részéről. A nyilvánosságtól, ugyanúgy mint az államtól, elvárták a morális elismerést az „egy mindenkiért — mindenki egyért” gondolat jegyében. Mindkét szövetség számos röpiratban apellált a „német nemzet” lelkiismeretéhez, erkölcsi és anyagi támogatást kérve a hadirokkantak részére. De ezek a segélykiáltások semmiféle visszhangra sem leltek a társadalomban.

Mind az állam, mind a társadalom közönye megnehezítette a hadirokkantak helyzetének normalizálódását. A hadirokkantak legfőbb célja az volt, hogy amennyire lehetséges, életük visszazökkenjen a régi kerékvágásba. A munkahely így nemcsak anyagi biztonságot jelentett, hanem helyzetük normalizálódásának lehetőségét is. Egyfajta terápia volt, hiszen elősegítette a rokkantak öntudatának erősödését. Ahogyan egy hadirokkant olvasói levelében megfogalmazta: „A munka élet, a munka kenyér, a munka haza, a munka béke (...)” („Arbeit ist Leben, Arbeit ist Brot, Arbeit ist Heimat, Arbeit ist Frieden”).

Azonban a munkaerőpiac valóságos helyzete sokak reményeit szétzúzta. Míg a háború alatt a férfi munkások hiánya következtében — a nők mellett — a hadirokkantak is fontos szerepet tölthettek be a gazdaságban, addig a háború után már visszatért egészséges férfikkal kellett vetekedniük az egyre kevesebb munkahelyért.

A szövetségek a hadirokkantak esélyeit növelendő, különböző javaslatokat fogalmaztak meg, így többek között felhívták intéztek a munkaadókhöz, hogy hadirokkantakat általában ne bocsássonak el, hogy a jól szituált munkavállalók önként adják át munkahelyeiket a hadirokkantaknak, hogy a postahivatalokban, pályaudvari elárúítóhelyeken elsősorban hadirokkantakat alkalmazzanak stb. Mindezek az elgondolások azonban a nyilvánosság rosszállásába ütköztek és a hadirokkantokról kialakult amúgy sem kedvező vélemény tovább romlott. A feszültségek jelentkeztek a munkahelyeken is, a hadirokkantak és egészséges munkatársaik között. Ezt leginkább az irigység motiválta, hiszen a hadirokkantak a fizetésük mellé nyugdíjat is kaptak, s ezáltal kialakult az a vélemény, hogy egy kevésbé teljesítőképes hadirokkant anyagilag jobban jár

mint egészséges, ereje teljében lévő kollégája. A helyzet odáig fajult, hogy a Zentralverband különleges intézkedéseket követelt a kormánytól a hadirokkantak munkahelyi védelmére.

A fentiek tükrében megállapítható, hogy a hadirokkantak helyzetét a háború után a munkanélküliség, a szociális süllyedés, és a mindennapi megaláztatások határozták meg. A negatív tapasztalatok következtében a hadirokkantak fokozatosan elhatárolódtak az egészségesek társalmától, és ezzel párhuzamosan nőtt az összetartásuk az ellenséges külvilággal szemben. Így a weimari köztársaságban kialakult és megerősödött a csoportidentitásuk: mely azon az érzésen alapult, hogy a háborúnak ők az igazi kárvallottjai, ők a becsapottak és a kifosztottak. Éppen ezért a nemzetiszocialista mozgalom "hőskultusza", a hadirokkantak érdemeinek felemlgetése, a köztársaságban csalódott hadirokkantak közül tömegeket csábított a nemzetiszocialisták táborába.

Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1998, 46. évf. 2. szám

G.B.E.

J. N. Zsukov

NYOMOZÁS ÉS ÍTÉLET A KIROV-GYLKOSSÁG ÜGYÉBEN

Hatvanhat éve dördült el a Szmolnijban L. V. Nyikolajev vezetésű lövése, mely kioltotta a Szovjetunió egyik legnépszerűbb fiatal politikusának, Sz. M. Kirovnak életét. Az SzKP XX. kongresszusa után eltelt évtizedekben négy különböző bizottság vizsgálta meg újra és újra a bűntény körülményeit. Munkájuk eredményeként szinte mindenkit rehabilitáltak, akit korábban a gyilkosságban való közreműködéssel vádoltak, ennek ellenére az ügy több kötetre rúgó anyagából, mely 1934 decembere és 1935 márciusa között keletkezett az NKVD nyomozását követően, egyetlen dokumentum sem került napvilágra. Sztálin és Hruscsov alatt, majd Brezsnyev és Gorbacsov idején a Kirov-ügy titkos maradt és mindmáig hozzáférhetetlen a kutatók számára, noha nem tartalmaz semmit, amit államtitokként lehetne értelmezni, publikálása nem sértene nemzeti érdekeket.

Mindemellett egyetlen, a Szovjetunió múltját kutató történész sem kerülheti meg Kirov meggyilkolásának problémáját, jogosan hozva azt kapcsolatba az egész országot érintő fontos fordulattal. Mivel azonban nincs mód

megbízható, vitathatatlan tényekre támaszkodni, számos kutató úgy véli, a bűntényt Sztálin személyes utasítására követték el, és csupán a feltételezés alapján tartják Nyikolajev merényletét az újabb terrorhullám kiindulási pontjának. Az ügyben két konkrét ténnyel számolhatunk: Nyikolajev valóban meggyilkolta Kirovot és ezt Sztálin felhasználta céljai érdekében. Mindarra, ami a Szmolnijban történt 1934. december 1-én és hogy miért éppen ez jelentette Sztálin számára a politikai ellenfeleivel való nyílt leszámolás kezdetét, még nem születtek megnyugtató válaszok.

A gyilkosság. Kirov meggyilkolásának minden részlete pontosan összerakható az 1934 decemberének első napjaiból fennmaradt dokumentumok: táviratok, jelentések, orvosi beszámolók, valamint Nyikolajev, a merénylő vallomásai és a tíz szemtanú beszámolója alapján.

Már a gyilkosság napjának estéjén elkészült a merénylő és a szemtanúk egybehangzó vallomásán alapuló jegyzőkönyv. Sztálin csak ezt követően értesült a történetekről, miszerint december 1-én délután fél ötkor, a Kirov szobájához vezető folyosón, ahol rajta és gyilkosán kívül többen tartózkodtak, L. V. Nyikolajev kb. öt lépésről fejbe lőtte Kirovot, aki arccal a földre esett és rövidesen meghalt.

A nyomozás. Az ügy felderítésének van néhány különös momentumja. Az például, hogy a gyilkosságot követően mindössze negyedórával elkezdődött Nyikolajev feleségének, Milda Draulénak kihallgatása. Az iratok, melyek választ adhatnának arra, miért épp őt kérdezték ki először, eltűntek. A szemtanúk vallomásának felvételére csak ez után került sor.

A merénylő, Nyikolajev nem volt kihallgatható állapotban, ugyanis sokkot kapott. Este 19 órakor mentőautó szállította a leningrádi 2. számú pszichiátriai kórházba. Éjjel 11 órakor tett vallomásában Nyikolajev tettét politikai okokkal magyarázta: azért akart végezni egy nagy tekintélyű pártfunkcionáriussal, hogy felhívja a legfelső vezetés figyelmét a túlbujánzó bürokráciára, mely megfojtja a kisembert.

Két feltételezés. A nyomozás első napjának végére három verziót állítottak fel, melyek valamelyike a tragikus eseményt előidézhette. Ezek közül az elsőt, mely szerint Kirovnak és gyilkosa feleségének szerelmi viszonya lett volna, szinte azonnal kizárták, valószínűleg azért, hogy ne vessenek árnyékot az egyik legfőbb pártvezér jellemére. Amennyiben ez a feltételezés bizonyul valódinak, beigazolódtak volna a Leningrád-szerte terjengő pletykák Kirov zajos nőügyeiről. Másképp viszonyultak az ún. német nyomhoz, miután váratlanul fény de-

rült Nyikolajev és a leningrádi német konzul kapcsolatára. Nyikolajev 1934 nyarán és őszén több ízben felkereste a német konzult és látogatásait követően minden alkalommal a torgszin (külföldieket ellátó üzlethálózat) boltjaiban vásárolt, és német márkával fizetett. Mivel azonban ezen a vonalon haladva nem sikerült semmiféle politikai kapcsolatot kimutatni, három hét elteltével egy sajátos metamorfózison átesve immár Nyikolajevnek a litván konzullal való viszonya került előtérbe, aki állítólag 5 ezer rubelt adott a gyilkosnak a Trockijjal való kapcsolat-felvétel és "földalatti munka" céljára. Ez utóbbi verzió szimpatikusabbnak bizonyult, hisz a német nyom erőltetése a német-szovjet viszony romlásához vezethetett volna, ám a Szovjetunió ekkor még nem óhajtott konfliktusba kerülni Hitlerrel.

A másik, széles körben elterjedt feltételezés szerint Nyikolajev tettét kizárólag személyes indokok motiválták: az SzKP-ból való kizárása 1934 áprilisában, valamint a naplóbejegyzéseiből kivilágó elkeseredettsége, életével való elégedetlensége.

A politikai nyom. December 4-én este, amikor Sztálin a tett színhelyének megtekintése után visszatért Moszkvába, a nyomozás iránya éles fordulatot vett, Nyikolajev ugyanis ekkor újabb adalékokkal bővítette vallomását: beismerte, hogy baráti körébe trockisták, a rendszer ellenségei is tartoztak, akik közül többen ellenséges indulatokat tápláltak Sztálin elvtárrsal szemben. Kezdetét vette a tisztán politikai verzió kidolgozása, valamint a Nyikolajev által trockistának minősített személyek letartóztatása.

Az *ítélet*. 1934. december 22-én a Szovjetunió központi lapjai bejelentést tettek közzé, mely szerint a Kirov-gyilkosság ügyében folyó nyomozás véget ért, a nyomozati anyagot pedig átadták a Legfelső Bíróság katonai kollégiumának. A merénylet okaként a trockista-zinovjevista csoportnak a fennálló rend megdöntésére irányuló kísérletét tüntették fel.

Az *ítéletet* 1934. december 29-én hirdették ki, eszerint tizennégy vádlottat golyó általi halálra ítélték, Nyikolajevet kívül, akinek bünyösége vitán felüli, az általa megvádolt korábbi munkatársaira terjedt ki a büntetés hatálya. A továbbiakban még négy esetben hozott döntést a Kirov-gyilkossággal kapcsolatosan a bíróság. Mindent egybevetve az eljárás során 17 főt ítélték halálra (köztük Nyikolajev összes közeli hozzátartozóját), 76 esetben börtönbüntetést szabtak ki, 30 elítéltet száműztek, 988 embert pedig rendkívüli párhatarozattal készítettek lakóhelye elhagyására. Számos vezető politikus, köztük a

vezér legközelebbi munkatársai, pl. Kamenyev, Zinovjev, Jevdokimov is a terror áldozatává vált.

Miután meggyőződött arról, hogy Zinovjev letartóztatása nem vált ki zavargásokat, senki nem tesz lépéseket kiszabadítása érdekében, Sztálin — immár megszabadulva politikai ellenfeleitől — nekilát hatalma megszilárdításának. Nyíltan visszautasítja a választójogi törvény módosítására tett kísérletet, az 1935 januárjában megtartott szovjetkongresszuson pedig bejelenti, hogy a legrövidebb időn belül sor kerül az alkotmány módosítására.

A külpolitika kérdéseit érintő nézetkülönbségek, a régi szovjet alkotmány átalakítása, a választójogi törvény reformja alakította Kamenyev, Zinovjev és társaik sorsát. Valójában ez, és semmiképp sem kizárólag a Kirov-gyilkosság indította el a terrort, módot adott azonban arra, hogy az egykori opposzició vezetőivel együtt műveiket is betiltsák, szabad utat engedve így az egyszemélyi vezetés és a személyi kultusz kibontakozásának.

Voproszi Isztorii 2000/2. 33–51. o.

G.A.

A. A. Priscsepa

SZTRÁJKHULLÁM AZ URÁL-VIDÉKEN 1940–1960

A Szovjetunióban lezajlott sztrájkokról az ismert okok miatt a legutóbbi időkig tilos volt kutatásokat folytatni. Az ismert jogvédő, L. M. Alekszejeva külföldön tett kísérlet arra, hogy szamizdat kiadványok, szovjet állampolgárok memoárjai, valamint külföldi tudósítók jelentéseinek feldolgozásával jusson nyomára a munkabeszüntetéseknek, melyekre az 1953 és 1983 közötti évtizedet illetően 75 alkalommal került sor. Alekszejeva azonban hangsúlyozza adatai viszonylagosságát, hisz szovjet levéltári anyagokat nem dolgozhatott fel. Emellett a társadalom szociális-gazdasági megítélése is igen bonyolult, mivel a Szovjetunió-beli sztrájkokra vonatkozó iratokat soha nem publikálták, sőt még a jelenlétezését is tagadták. Bebizonyosodott azonban, hogy a sztálini érában nagyon is gyakoriak voltak a sztrájkok.

A szverdlovszki terület társadalmi szervezeteinek dokumentációs központja (a volt párt-archívum) adataival alátámasztja azt a feltételezést, hogy a Szovjetunióban még annál is lényegesen több sztrájkra került sor, mint amennyiről Alekszejeva tudomást szerzett. 1953 és

1969 között 19 munkabeszüntetéssel járó tiltakozó akcióról szerzett tudomást az egész ország vonatkozásában, míg a szverdlovszki területi és városi tanács adatai csupán e térséget illetően öt korábban nem ismert sztrájkról adnak hírt. Valószínűleg még ez sem pontos szám, mivel a pártszervek kizárólag a nagy kiterjedésű, szélesebb társadalmi körökben visszhangot keltő esetekre koncentráltak.

Maga a sztrájk szó a pártarchívumokban elő sem fordul, helyette a jogos felháborodás vagy igazságos tiltakozás kifejezések szerepelnek, feltehetően azzal a céllal, hogy a következményekért az alacsonyabb pártszervekre, illetve az érintett gyárak vezetőire hárítsák a felelősséget. Az is nyilvánvaló, hogy a Szovjetunióban a klaszszikus értelemben vett, nyugati típusú sztrájk nem létezett: a totális ideológia, a besúgórendszer, a karhatalom hatékony munkája és a marionett-szakszervezetek nem adtak rá módot. A „szovjet típusú sztrájk” spontán jellegű, igen nehéz feltalálni vezetőit és aktivistáit. Legtöbb esetben a végsőkig elkeseredett emberek elemi kitöréséről van szó, akik elsősorban szociális, gazdasági jellegű, ultimátumszerű követelésekkel fordulnak a termelés vezetőihez. A sztrájkolók nem nyújtottak be konkrét politikai vagy általános szociális, gazdasági követeléseket, mint az 50-es évek elején az gyakran megtörtént Magyarországon, Lengyelországban és más kelet-európai országokban.

Az Úrálban számos munkászavargást a késve fizetett bérek idéztek elő. 1964-ben a szverdlovszki járásban 300 ezer rubelre rúgott a ki nem fizetett bérek összege. Rendszeresen késett a fizetés a szinarszki és a pervouralszki csőgyárban, a kamenszki-uralszki elektrotechnikai gyárban, az Úrálóbuvi lábbeliüzemben. Az itt történteket a szverdlovszki járási pártvezetőség a munkások jogos felháborodásának münősítette. Tömeges munkamegtagadáshoz vezetett a fizetés csökkentése, a termelési normák emelése, valamint a borzalmas szociális körülmények.

A dolgozók igényeinek kíméletlen letörése váltotta ki az 1949. március 27-i tömeges munkamegtagadást a szverdlovszki Úrálóbuvi üzemben, ahol a munkásszállók többségét korábban raktárnak, üzlethelyiségnek használt épületekben rendezték be. Ezek természetesen minden komfortot nélkülöztek: mosoda, fürdő, elsősegélyhely nélküli barakkok voltak. Akadozott a tüzelőellátás, kezdetlegesen voltak a konyhai körülmények, hiányos volt a bútorzat és nem volt illemhely. Jelentősen kétek a bérek kifizetésével és meg is lopták a munkásokat.

Figyelemreméltó az 1949-es időpont, mely a sztálini represszió újabb hullámának kezdetét

jelöli. Ebben az esztendőben fejeződött be az ún. leningrádi ügy, megindult a kozmopolitizmus elleni küzdelem. Az 1937. évihez hasonló terrorhullám indult el, ezzel magyarázható a Szverdlovszki-környéki sztrájk sorozat, mely a szovjet ember általános hangulatát tükrözte, aki egy megnyert háború után életének jobbra fordulásában reménykedett, ám csalódnia kellett várakozásaiban.

Feltűnő, hogy 1967 után a dolgozók jogos felháborodása a munkakörülményeket, valamint a vezetést illetően nem bukkan fel a szverdlovszki területi és városi tanács hivatalos irataiban.

Voproszi Isztorii 1998/6, 135–137. o.

G.A.

Jan Herman Brinks

A HOLLANDOK, A NÉMETEK ÉS A ZSIDÓK

A szerző írásában a holland ellenállásról kialakult, s széles körben elfogadott mítosz valóság tartalmát járja körül. Egészen mostanáig a holland történészekről az ellenálló Hollandia mítoszának megerősítését várták el. Komoly ellenállásba ütközik még ma is, ha valaki feszegetni meri a holland történelmi tabukat, s a hollandokat nem általában jónak, hősieznek és ellenállóknak, a németeket pedig nem démonian rossznak és bűnösnek ábrázolja. Az utóbbi időben azonban egyre ellentmondásosabb kép kezd kirajzolódni. A számos — egyébként többnyire korántsem új — bizonyíték mellett a múlt új szemléletű feltárásának ma is elsősorban politikai okai vannak. Az egyesült Németországgal való baráti együttműködést minden szinten kinyilvánító holland uralkodó és holland államvezetés hivatalos megnyilatkozásaiban manapság ugyanis nemcsak Németországnak a háború utáni demokratikus átalakulását hangsúlyozza előszerezett, hanem a német-holland együttműködés háború alatti példáit is.

A holland történészek az utóbbi években nekiláttak, hogy felülvizsgálják Hollandia és a hitleri Németország kapcsolatát. A közhiedelemmel ellentétben a korántsem ártalmatlan, baráti kapcsolatfelvétel már a két világháború között létrejött a két ország között. A közeledés hátterében holland részről a holland vezető körök heves kommunizmus-ellenessége állt. Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy 1917-ben a bolsevikok eltörölték Oroszország külföldi adósságait. Hollandiában ennek nem a hatóságok vagy

a bankok itták meg a levét, hanem szinte kivétel nélkül magánszemélyek, akik komoly pénzeket fektettek be a cári Oroszországban. A szóban forgó összeg ráadásul meghaladta Hollandia egy éves állami kiadásainak összegét, az 1 milliárd guildent. Az anyagi veszteségek miatt érzett harag nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a holland polgárság igen fellelkesen reagált Hitler kommunizmus-ellenességére, s a német diktátorban a legmegbízhatóbb védelmet látta a vörös veszéllyel szemben.

A holland és a német hatóságok már 1935-től kezdve hatékonyan együttműködtek a „marxista és zsidó elemek” letartóztatásában. A holland kormány kooperatív magatartása főként arra vezethető vissza, hogy attól tartottak, az 1935. január 13-án tartott népszavazás döntésének értelmében a Német Birodalomhoz csatolt Saar-vidékről menekülthullám érkezik országukba. Feltételezésük beigazolódni látszott. Számos — Hitler hatalomra kerülése után Hollandiába menekült — baloldali és/vagy zsidó származású német állampolgár döntött az áttelepülés mellett. Amszterdam főügyésze ezért titokban tiltakozó levelet intézett a német igazságügyi miniszterhez. A levélben kifejtette, hogy a „nemkívánatos baloldali bajkeverők” kiszűrése és elkülönítése céljából szükségesnek látja, hogy koncentrációs lágereket állítsanak fel. 1935 márciusában meg is nyitottak egy gyűjtőtábort Utrecht szomszédságában. Később, 1940-ben a német menekültek számára létrehozták a westerborki lágert, amelyben 750, a Német Birodalomból menekült zsidót különítettek el. A szerző megjegyzi, hogy a tábor előzőleg Vilma királynő egyik vidéki rezidenciájának közelében akarták felállítani, ám a királynő az eredetileg kijelölt helyszínt túlságosan közelinek, s a kilátást zavarónak találta.

Brinks példák sorával illusztrálja, hogy mind a holland hatóságok, mind a holland elit németbarát érzelmeket tápláltak. Julianna holland hercegnőnek a német származású Bernhard zur Lippe-Biesterfeld herceggel kötött 1937-es esküvői szertartásán is kitűnt, milyen szívélyes kapcsolatban állt a holland elit a náci Németországból érkezett vendégekkel. A vőlegényt — aki bátyjával együtt a Reiter-SS (náci elitalakulat) tagja volt — az esküvői ceremónián aktív nemzetiszocialista barátai állták körül. A házasságkötést megelőző ünnepi gálán elhangzott a hivatalos náci induló, a Horst Wessel-dal. A meghívottak egy része — köztük a menyasszony mellett álló Adolf von Mecklenburg báró — pedig náci karlendítéssel üdvözölte az egybegyűlteket.

A németbarát érzelmek a médiumokat is megfertőzték. A *Nieuwe Rotterdamse Courant*

című laptól az állam és gazdasági érdekeket szem előtt tartó laptulajdonosok már 1936-ban kirúgták azokat a zsidó munkatársakat, akik túlságosan kritikus hangnemben számoltak be a Németországban zajló eseményekről. A holland megbékélési politika ellenére sem sikerült azonban elkerülni a német inváziót, amely 1940. május 9/10-én bekövetkezett. Az öt éven át tartó német megszállás alatt — többek között — a hollandiai zsidóság háromnegyed része is odaveszett. Ám a két ország közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok a nemzeti traumaként megélt megszállás ellenére sem szakadtak meg, sőt, vezető körökben sokan eredményesen alkalmazkodtak a szituációhoz, és igyekeztek hasznot húzni a megváltozott körülményekből.

1941 februárjában szerveztek ugyan Hollandiában egy szimpátiatüntetést a zsidókért, ám az üldözöttek valójában nagyon kevés segítséget kaptak. Számítalan esetben jelentették fel őket épp holland szomszédaik. Anna Frank naplójából az olvasók is értesülhettek róla, hogy a bujkáló családot valószerűleg a holland szomszédok jelentették fel (más elképzelések szerint maguk a holland bűjtatóik — B. K.). Igaz — idézi a szerző Simon Wiesenthal érvelését —, Hollandiában kevés háznak volt rejtkehelynek alkalmas pincéje, sokkal többet tehát amúgy sem tehetek volna. Nem hagyható figyelmen kívül továbbá — mutat rá az írás szerzője —, hogy számos holland zsidó menekült meg a kényszermunkától és a koncentrációs tábortól azáltal, hogy csatlakozott a földalatti ellenálláshoz. Brinks arra is rámutat ugyanakkor, hogy eddig jóval több figyelmet kapott a koncentrációs táborokban belüli nem-zsidó holland állampolgárok ellenállása, mint azoknak a zsidóknak a sorsa, akik — részben a gazdasági és politikai érdekek által motivált holland hatóságok közreműködésével — életüket veszítették ezekben a táborokban.

Nem tartható tovább az a nézet sem, amely szerint a hollandoknak fogalmuk sem volt arról, mi lehetett a deportált zsidók sorsa. Anna Frank például 1942. október 9-én leírta a naplójába segítőjüktől, Miep Giestől hallott — s az angol rádióban is megerősített — híresztelést, amely szerint a zsidókat a Német Birodalomban elgázosítják. (Vitatható ugyanakkor, hogy mind a napló szerzője, mind későbbi kiadói által többször is átdolgozott írás mennyire bizonyító erejű. Egyéb források is megerősítik azonban, hogy a borzalmakról már 1942-ben is szivárogtak ki hírek. Ám ekkor a hollandokhoz hasonlóan más országok politikai vezetése, s zsidók közösségeinek vezetői is kétkedve fogadták azokat. — B.K. megj.)

Miután Vilma királyné és a kormány elmenekült, a holland civil szolgálat aktívan köz-

reműködött a holland zsidók kiirtásának előkészületeiben. A holland rendőrség tevékenyen részt vett a zsidók elfogásában. Holland örök őrizték a zsidókat a westerborki tranzitlágerben, ahonnan holland személyzettel működő vonatokon szállították őket — az esetek többségében biztos halált jelentő — náci koncentrációs táborokba. A háború után a holland állami vasút alkalmazottainak viselkedésével kapcsolatban az volt a korabeli szállítás- és energiaügyi miniszter véleménye, hogy amikor nehéz szívvel ugyan, de közreműködtek a náci által elhurcolt javak kiszállításában, tulajdonképpen a kisebbik rosszat választották, hiszen az ellenállást nagy valószínűséggel követő megtorlás még súlyosabb szerencsétlenségétől mentették meg az országot.

A II. világháború után a holland hatóságok nem sok jelét mutatták annak, hogy a vézorkorszak alatti állásfoglalásukat és tetteiket felül kívánnák vizsgálni. A kevés túlélő sem a holland hatóságtól, hanem az *American Jewish Joint Distribucion*-tól (az I. világháború alatt a háború sújtotta zsidók megsegítésére létesült, és a II. világháború kitörése után nemzetközivé terebélyesedett szervezet — B.K.) kapott segítséget. Egészen a hetvenes évekig számos hátrányos megkülönböztetés érte őket és a leszármazottaikat. Rengeteg — részben a zsidóktól elkobzott — érték, ingó és ingatlan vagyon (házak, részvények, művészeti alkotások stb.) került egykori holland kollaboránsok kezére. Az eredeti tulajdonosok és azok utódainak felkutatásával megbízott holland *Műkincs Gyűjtemény Tanácsa* csupán pár száz esetben járt sikerrel. A szervezet a háború után megkísérelte állami tulajdonba venni a műtárgyakat. A háború alatt zsidó tu-

lajdonban lévő számlákon szereplő összegek és értékek 1968–69-ben jelképes áron — jóval a tényleges értékük alatt — a pénzügyminisztérium dolgozói között letek gazdára. A tranzakciókról nem értesítették sem az egykori tulajdonosokat, sem a zsidó közösség vezetőit.

Közvetlenül a háború után persze határozottan németellenes hangulat uralkodott. A vélt vagy valós kollaboránsokat gyűlölet övezte. A nációkkal együttműködő hollandok elsöprő többsége azonban megúsza a felelősségre vonást. Vilma királynő veje, a már említett Bernhard herceg ugyanis úgy gondolta: szükségtelen a kereskedelmi és gazdasági életben a németekkel együttműködő állampolgárokat bíróság elé állítani. A baráti kapcsolatok, ismeretségek, valamint a gazdasági és politikai érdekek alapvetően befolyásolták a felelősségre vonást. Számos kollaboránst felmentettek. A 32.232 bejelentett gazdasági kollaborációs ügy 61%-át ki sem vizsgálták. Az ügyesség csak az esetek 18%-ával foglalkozott, amelyek közül csupán 500–700 végződött bírósági eljárással. A gazdasági kapcsolatokat pedig — a németellenes közhangulat ellenére — amint lehetőség adódott rá, ismét intenzívvé tették Németországgal.

History Today, June 1999 Vol. 49, 17–23 o.

B.K.

A folyóiratszemlét összeállította: Bruhács Kinga (B.K.), Gantner Brigitta Eszter (G.B.E.), Gönczi Andrea (G.A.), Kurunczi Jenő (K.J.) és Szabó Loránd (Sz.L.).

CONTENTS

STUDIES – *Klára Hegyi*: Hungarian and Balkan Soldier-peasants in the Southern *Sanjaks* of the *Vilayet* of Buda – *István György Tóth*: Conversion without the Freedom of Religion. Italian Missionaries and Hungarian Lords in 17th-century Hungary – ARTICLES – *István Kenyeres*: The Administration of the Estates of Border Castles in the 16. Century – *Endre Sashalmi*: „The Will of the Tzar has the Force of Law”. Absolutism and Royal Will in the Ideology of Peter I. – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *Klára Hegyi*, Militaires paysans hongrois et d'origines balkaniques dans les sanjaks méridionaux du vilayet de Buda – *István György Tóth*, Mission sans liberté de foi. Missionnaires italiens et aristocrates hongrois dans la Hongrie du 17e siècle – COMMUNICATIONS – *István Kenyeres*, Administration et gestion des domaines des chateaux forts des confins dans le 16e siècles – *Endre Sashalmi*, „La volonté du tsar est la loi”. L'absolutisme et la volonté de souverain dans l'idéologie de Pierre le Grand – LITTÉRATURE HISTORIQUE – COMPTES-RENDUES

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Fenyő István: Eötvös József politikaelméleti főműve, az Uralkodó Eszmék

Daniel Dvořakova: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában

Csíky Balázs: A Szent József Hospitium Egyesület

Katona Csaba: Adatok Balatonfüred 1860-as évek beli fejlődéséhez

Mohácsi Gergely: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története

Randolf L. Braham: Egy náci kollaboráns — zsidó szívvel. Jaac van Harten különös története

E számunk munkatársai

Bariska István, levéltárvezető (Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára) – *Bartus Sándor,* PhD-hallgató (Debreceni Tudományegyetem) – *Borhi László,* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Bruhács Kinga,* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Flodung János,* középiskolai tanár, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Gantner Brigitta Eszter,* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Gönczi Andrea,* főiskolai tanár (Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Ukrajna, Beregszász) – *Hegyi Klára,* kandidátus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Ivanics Mária,* a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem) – *Kurunczi Jenő,* tanszékvezető főiskolai docens (Tessedik Sámuel Főiskola Pedagógiai Főiskolai Kar, Szarvas) – *Kenyeres István,* osztályvezető (Budapest Főváros Levéltára) – *Kovács Ábrahám,* PhD-hallgató (Edinburg University) – *Pritz Pál,* a történelemtudomány doktora, egyetemi magántanár (MTA Titkárság, Társadalomtudományi Főosztály, Budapest) – *Sashalmi Endre,* egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem) – *Szabó Loránd,* tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *Tokody Gyula,* a történelemtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Budapest) – *Tóth István György,* kandidátus, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Urbán Aladár,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Veszprémy László,* kandidátus, könyvtár-igazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtudományi Könyvtár, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el*. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map” segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye*.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. *(A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkéét, összeállítókéét, valamint címet nem!)*

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki*. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készítetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbosítóknél és a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: 1800,-Ft
Egy szám ára: 300,-Ft